ISSN 2786-5274 (Print)
DOI:10.52058/2786-5274-2024-12(40)

Наукові перспективи
Видавнича група

Прийміть наші найщиріші вітання зі світлим святом зимової казки -

ДНЕМ СВЯТОГО МИКОЛАЯ!

Нехай прекрасні зимові свята принесуть мир і злагоду!

Наукові інновації та передові технології

СЕРІЯ "ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ"
СЕРІЯ "ЕКОНОМІКА"
СЕРІЯ "ПРАВО"
СЕРІЯ "ПЕДАГОГІКА"
СЕРІЯ "ПСИХОЛОГІЯ"

Merry Christmas and happy new year

№ 12(40) 2024

Всеукраїнська Асамблея докторів наук із державного управління

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

«Наукові інновації та передові технології»

(Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)

Випуск № 12(40) 2024

Київ – 2024

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration

within the work of the Publishing Group «Scientific Perspectives»

«Scientific innovations and advanced technologies»

(Series « Management and administration», Series «Law», Series «Economics», Series «Psychology», Series «Pedagogy»)

Issue № 12(40) 2024

Kyiv – 2024

ISSN 2786-5274 Print
УДК 001.32:1 /3](477)(02)

DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)

«Наукові інновації та передові технології» (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»): журнал. 2024. № 11(39) 2024. С. 1834.

Рекомендовано до друку Президією Всеукраїнської Асамблеї докторів наук з державного управління
(Рішення від 06.12.2024, № 3/12-24)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 24962-14902Р від 13.09.2021 р.

Журнал видається за наукової підтримки: Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан), громадської організації «Асоціація науковців України», громадської організації «Християнська академія педагогічних наук України» та громадської організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання».

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 30.11.2021 № 1290 журналу присвоєно категорію "Б" із права

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 01.02.2022 № 89 журналу присвоєно категорію "Б" із педагогіки

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 № 320 журналу присвоєно категорію "Б" із економіки та державного управління

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 20.06.2023 № 768 журналу присвоєно категорію "Б" зі спеціальностей 073 - менеджмент, 076 - підприємництво та торгівля, 015 - професійна освіта

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 23.08.2023 № 1035 журналу присвоєно категорію "Б" зі спеціальності 053 - психологія

Наукове видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus, міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу у галузях державного управління, права, економіки, психології, педагогіки та його інтеграції у світовий науковий простір, шляхом оприлюднення результатів наукових досліджень.

Головний редактор:

Романенко Євген Олександрович — доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, полковник Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Президент громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» (Київ, Україна)

Редакційна колегія:

- Абуселідзе Георгій - завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Батумського державного університету імені Шота Руставелі (Батумі, Грузі)
- Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- Беньковська Наталя Борисівна —кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри мовної підготовки Інституту Військово-Морських Сил Національного університету "Одеська морська академія" (Одеса,Україна)
- Бєльська Тетяна Валентинівна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості (м. Київ, Україна)
- Бондар-Підгурська Оксана Василівна - доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», (Полтава, Україна)
- Будник Вікторія Анатоліївна - кандидат економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-логістики та транспортних технологій Державного університету інфраструктури та технологій (Київ, Україна)
- Гбур Зоряна Володимирівна - доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров‘я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров‘я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)
- Дацій Олександр Іванович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- Дєгтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна)
- Демідова Юлія Євгенівна - кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного Технічного Університету «Харківський Політехнічний Інститут» (Харків, Україна)
- Дем’янишина Олеся Андріївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)
- Дранус Любов Сергіївна —кандидат економічних наук, доцент, оцент кафедри менеджменту Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна)
- Заячківська Оксана Василівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
- Ільїн Валерій Юрійович - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна)
- Ільїна Анастасія Олександрівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління і адміністрування Національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)
- Ічанська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- Каламаж Руслана Володимирівна - доктор психологічних наук, професор, проректор з навчально-виховної роботи Національного університету «Острозька академія» (Рівне, Україна)
- Кардаш Оксана Любомирівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри комп’ютерних технологій та економічної кібернетики Навчально-наукового інститут автоматики, кібернетики та обчислювальної техніки Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, Україна)
- Калашнік Наталія Василівна —кандидат педагогічних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету ім. М.І.Пирогова, (Вінниця, Україна) kalashnuknatalia@gmail.com
- Кобець Дмитро Леонтійович - кандидат економічних наук (доктор філософії), доцент Хмельницького національного університету, доцент кафедри обліку, аудиту та оподаткування (м. Хмельницький, Україна)
- Коваленко Олена Михайлівна - кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу профільного навчання Інституту педагогіки НАПН України (Київ, Україна)
- Корильчук Неоніла Іванівна – кандидат медичних наук, доцент кафедри терапії та сімейної медицини Тернопільського національного медичного університету імені І.Я.Горбачевського МОЗ України (Тернопіль, Україна)
- Корнієнко Петро Сергійович - доктор юридичних наук, доцент, адвокат, заступник першого проректора по роботі з коледжами, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту (Київ, Україна)

- Кошова Світлана Петрівна — кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління охорони здоров'я Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика (Київ, Україна)
- Кравчук Володимир Миколайович —доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Кравчук Людмила Степанівна - кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», завідувач кафедрою фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інститут соціальних технологій Університет "Україна" (Хмельницький, Україна)
- Литвиненко Віктор Іванович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Навчального наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- Лич (Назарук) Оксана Миколаївна - доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Марушева Олександра Анатоліївна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та інформаційного менеджменту ПВНЗ Університет Новітніх Технологій (м. Київ, Україна)
- Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща)
- Мізюк Вікторія Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету управління, адміністрування та інформаційної діяльності Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Миргород-Карпова Валерія Валеріївна - кандидат юридичних наук, заступник директора з наукової роботи, старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)
- Непомняща Ірина Миколаївна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
- Новак-Каляєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна)
- Огієнко Альона Володимирівна - доктор економічних наук, доцент кафедри організації авіаційних робіт та послуг Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Орлова Наталія Сергіївна - доктор наук з державного управління, професор кафедри державного
- управління, публічного адміністрування та регіональної економіки, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця (Харків, Україна)
- Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва і маркетингу Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Павлова Олена Миколаївна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, підприємництва та маркетингу Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Пагута Тамара Іванівна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, директор Інституту педагогічної освіти Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (Рівне, Україна)
- Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна)
- Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Приходькіна Наталія Олексіївна - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
- Савенко Олена Анатоліївна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і права Дніпровського державного аграрно-економічного університету, членкиня громадської наукової організації "Фінансово-економічна наукова рада" (Київ, Україна)
- Самусь Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри професійної освіти та технології сільськогосподарського виробництва Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (м. Глухів, Україна)
- Сапожніков Станіслав Володимирович - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології Університету імені Альфреда Нобеля (Дніпро, Україна)

- Сопілко Ірина Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, Відмінник освіти України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Національного Авіаційного Університету (Київ, Україна)
- Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)
- Трушкіна Наталія Валеріївна — кандидат економічних наук, член-кореспондент Академії економічних наук України, дійсний член Центру українсько-європейського наукового співробітництва, старший науковий співробітник відділу проблем регуляторної політики та розвитку підприємництва, Інститут економіки промисловості НАН України (Київ, Україна)
- Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)
- Фаловська Ірина Дмитрівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» (Луцьк, Україна)
- Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Чепурна Мирослава Володимирівна - кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри іноземних мов та міжнародної комунікації Черкаського державного технологічного університету (Черкаси, Україна)
- Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
- Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
- Яковицька Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Якушева Оксана Вікторівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету (Черкаси, Україна)

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© автори статей, 2024
© Всеукраїнська Асамблея докторів наук із державного управління, 2024
© Видавнича група «Наукові перспективи», 2024

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Управління та адміністрування»

Antipenko I.V., Goncharenko V.S., Reshavets Kh.B. 21
PROBLEMS OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE CONDITIONS OF THE NETWORK SOCIETY

Бондарук К.С., Мартинюк Г.Ф. 30
ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Борисенко О.П. 38
РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Васиньова Н.С. 49
АНТИКОРУПЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТИЧНИХ КОДЕКСІВ У ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ: ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Верхолаз В.Д. 57
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАРКЕТИНГУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ПОСЛУГ

Горбата Л.П. 67
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Жук О.І., Гой Н.В., Драбчук Н.Ю. 80
ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ТА КОМУНІКАЦІЯ

Корсун А.В., Бабій В.Ю. 91
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я

Косач І.А., Трейтяк А.В. 100
СИСТЕМА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ ВЛАСНІСТЮ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Космірак А.В. 110
ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ПІДТРИМКИ ТА СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Крижова О.А. 122
СУЧАСНИЙ СТАН ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Обушна Н.І. 136
НОВИЙ ПУБЛІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СИСТЕМНА КОМПОЗИЦІЯ ІННОВАЦІЙНИХ ІНКОРПОРАТИВНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ ПІДХОДІВ У ПУБЛІЧНОМУ СЕКТОРІ

Петроє О.М. 147
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ткачова Н.М., Собкалова Н.П. 161
ГЕНДЕРНИЙ АУДИТ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Філіппова В.Д., Беган М.П. 169
СТРУКТУРА МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Форсюк В.С. 179
РОЛЬ ПРЕС-СЛУЖБИ У ПІДВИЩЕННІ ПРОЗОРОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Хряпинський А.П. 186
ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДХОДІВ ДО ПРОТИДІЇ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Юдіна Т.С., Вівсянник О.М. 195
ОПТИМІЗАЦІЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Яременко О.І., Климчук О.В. 204
ІМПОРТ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Артюшок В.С., Гринчук Ю.С., Сігаєва Т.Є. 211
АДАПТАЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ДО ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Гречаник Н.І., Стеценко В.І., Боровиков О.В. 223
РОЗРОБКА СТРАТЕГІЙ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Дворська І.В. 240
МЕДИЧНИЙ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ТУРИЗМ ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Живко З.Б., Панченко В.А., Живко О.В. 248
ВПЛИВ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ НА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ СМАРТ-ЕКОНОМІКИ

Кібік О.М., Сіянко П.В., Лазаренко С.В. 257
ВІДПОВІДАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Кудінова А.О., Зєльов Р.Я. 268
УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ЯК ЧИННИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Лебідь Т.В., Петруля А.М. 279
ПЛАНУВАННЯ ПРОЕКТУ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ (НА ПРИКЛАДІ ТОВ «ВОЛЬТЕЛЕКТРО»)

Нагаєв В.М., Гіржева О.М., Кускова С.В., Бернацький О.Є. 293
СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ РОСЛИННИЦТВОМ НА ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСАДАХ АГРАРНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Нікіфорова Л.О., Шиян А.А., Рибалко Я.В. 309
КЛІЄНТООРІЄНТОВАНИЙ ДИЗАЙН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОГО (ЕЛЕКТРОННОГО) РЕЄСТРУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ

Обріза О.Б. 329
ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ НА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ КОМПАНІЙ

Палвашова Г.І., Спаський І.Д. 340
DIY-ТЕХНОЛОГІЇ У МІКРОФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЯК ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

П'ятничук І.Д., Кафка С.М., Туровська Л.В., Григорук І.І. 351
НОВІ НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛОГІСТИКИ

Савків У.С., Монюк Б.Р. 364
УПРАВЛІННЯ МОТИВАЦІЄЮ ПЕРЕСОНАЛУ ЯК СКЛАДОВА АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Савків У.С., Романюк Т.М., Малишівський Т.В. 374
УПРАВЛІНСЬКІ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Седікова І.О., Палвашова Г.І., Коренман Є.М. 386
ІНФОРМАЦІЙНА ВІДКРИТІСТЬ – ЧИННИК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА

СЕРІЯ «Право»

Болюбаш Є.В. 398
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ АБО СМЕРТІ ОСОБИ

Гресь Ю.О. 408
ВСТАНОВЛЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

Зільник Н.М. 418
СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Кагляк І.І. 432
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Ковальчук О.Б., Розум Д.В. 446
ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Кравчук В.М. 460
ПОЛЬСЬКА МОДЕЛЬ МИРОВИХ СУДІВ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Красовський О.О. 470
РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ОГЛЯДУ НА ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ

Кулик С.В. 486
СУТНІСТЬ ВІДНОСИН МІЖ СУДОВОЮ ТА ЗАКОНОДАВЧОЮ І ВИКОНАВЧОЮ ГІЛКАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Лічман Л.Г. 501
МОРАЛЬНІ ВИМІРИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Макаренко Д.В. 513
КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НЕДОТОРКАННОСТІ ЖИТЛА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Медвідь А.Б., Медвідь Ю.О. 526
ЗМІСТ КАТЕГОРІЙ «ДОСТУП ДО СУДУ» ТА «ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ» У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Найченко А.М. 535
КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ ТА ОЦІНКА СУДОМ ЕЛЕКТРОННИХ (ЦИФРОВИХ) ДОКАЗІВ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Остапенко О.І. 545
ПРО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Пипяк М.І., Петрук І.С., Жульчинська В.Я. 557
ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Пічко Р.С. 568
«UBI IUS IBI COSMICUS SOCIETAS» ЯК ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА ДЛЯ МАЙБУТНЬОГО ЛЮДСТВА

Святошнюк А.Л. 581
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ НАДАННЯ ПОСЛУГ З ОХОРОНИ МАЙНА

Сергієнко Н.А., Бабяк М.О. 588
ПЕРЕВІРКА ДОКУМЕНТІВ УПОВНОВАЖЕНИМИ ОСОБАМИ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

Устінова-Бойченко Г.М., Скрябін О.М. 604
ФОРМИ ВИРІШЕННЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ

Цимбалюк В.І. 613
СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

СЕРІЯ «Економіка»

Dailu Shi, Hlushchenko Ya.I., Korohodova O.O., Chernenko N.O. 626
INCREASING FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE CONTEXT OF GLOBAL DECARBONIZATION

Danylenko V.V. 638
INTEGRATION OF DIGITAL SOLUTIONS AND SERVICE DELIVERY SYSTEMS INTO THE TOURISM BUSINESS MANAGEMENT TECHNOLOGY

Motuzka O., Szyszko M. 649
AN ASSESSMENT OF THE MONETARY POLICY OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE IN TIME OF THE WAR IN UKRAINE: TOOLS AND EFFECTS

Бас П.А. 657
ЦИРКУЛЯРНА ЕКОНОМІКА: ЕКОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ В ЕПОХУ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

Буторіна В.Б., Ковтуник І.І. 669
ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИЗМУ ТА ГОСТИННОСТІ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМОК ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ

Гевчук А.В., Слободянюк В.А. 680
ФІНАНСОВА ЗВІТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ(ШІ)

Генсьор В.Ф. 692
ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА

Ємельянов О.Ю., Гаврась Д.Р. 705
РЕГУЛЮВАННЯ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ НА ШЛЯХУ ДО ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

Маєтний М.І. 716
РОЗВИТОК І ВПРОВАДЖЕННЯ БІОЕНЕРГЕТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Маліков В.В. 727
ОСНОВИ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ: ПРИНЦИПИ ОПОДАТКУВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ

Махоткіна Л.Б., Челомбітько Т.В., Сергєєва О.Р. 739
СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬСТВА

Ніколаєнко Є.А., Рекотова В.І. 745
РОЗВИТОК БІЗНЕСУ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Овчарук О.М., Переверзєв О.С. 753
ОРГАНІЗАЦІЯ МОНІТОРИНГУ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПІДПРИЄМСТВА

Онофрійчук О.П., Медведєв І.І., Сокол О.А., Підгрушний В.А., Серветник М.А., Авдейчик О.М. 765
ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Опря Б.О., Хоптяр А.Ю. 777
ІННОВАЦІЇ ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ: СТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ НА ПРИКЛАДІ ТУРАГЕНЦІЇ «МОРЕ ТУРІВ»

Петренко Л.М., Худіков П.В. 788
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА: ФАКТОРИ ТА ЗАГРОЗИ

Петруняк Ю.Я. 799
ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ ТА ЇХ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІКУ ОКРЕМИХ КРАЇН-РЕЦИПІЄНТІВ

Проскуріна Н.М., Плутицька К.М., Квашина Д.І. 811
ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПРОФЕСІЙНОГО АУДИТУ

Русин-Гриник Р.Р., Данько Т.І. 819
АЛЬТЕРНАТИВНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ТОРГОВЕЛЬНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ НА ЗАСАДАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ КОНКУРЕНТО-СПРОМОЖНОСТІ

Тесак О.В. 830
ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Томчук В.В., Мамаєнко Ю.О. 836
СУТНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОБ'ЄКТА ОБЛІКУ ТА АНАЛІЗУ

Хайло Я.М. 844
МЕТОД ОЦІНКИ ВТРАТ ФІЗИЧНИХ ОБСЯГІВ ПОСЛУГ В СИСТЕМАХ ВОДОПОСТАЧАННЯ І ВОДОВІДВЕДЕННЯ МІСТ ПІДПРИЄМСТВ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Харчук О.Г., Щоголь В.О. 857
РИНОК ПРАЦІ В УМОВАХ ВІЙНИ: АДАПТАЦІЯ УКРАЇНИ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ

Ходаківський С.В. 872
ВПЛИВ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ НА ЕКОНОМІЧНУ СТАБІЛЬНІСТЬ КРАЇН

Хоптяр А.Ю. 882
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК, ЯК ОБ'ЄКТ СВІТОВОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ, ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ

Шабетя С.А. 889
ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ВІТРОВОЇ ТА СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В РОЗУМНІ МЕРЕЖІ

Шаровський В.П. 899
ВИЗНАЧЕННЯ КЛЮЧОВИХ ЗАВДАНЬ ТА КРИТЕРІЇВ ДЛЯ МОДЕЛІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Шашин О.Ю. 909
УДОСКОНАЛЕННЯ СТРАТЕГІЙ АНТИСИПАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ ПІДПРИЄМСТВОМ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ В УМОВАХ КРИЗ

СЕРІЯ «Педагогіка»

Lopushenko A.V. 924
CONCEPTUALIZATION AND SYSTEMATIC ANALYSIS OF THEORIES AND TYPES OF MOTIVATION FOR LEARNING ENGLISH

Maliovana Ya.T. 936
THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF FUTURE TEACHERS' VALUE-BASED ATTITUDE TO PROFESSIONAL ACTIVITY

Shumaieva S.P. 953
THE WAYS OF PREPARING TEACHERS TO WORK WITH SEN CHILDREN IN EARLY EDUCATION SETTINGS OF THE USA

Бажан С.П. 961
МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ТЕХНІЧНИМ ОСВІТНЬО-НАУКОВИМ КЛАСТЕРОМ

Бех І.Д., Канішевська Л.В., Журба К.О. 982
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ

Вертугіна В.М., Ващук О.О. 995
ВИХОВАННЯ ОСНОВ ПАТРІОТИЗМУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ЗАСАДАХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Горбач Н.Л., Кальченко Т.М., Бортник Ю.М., Савченко О.О. 1008
РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК В НЕМОВНОМУ ВИЩОМУ ЗАКЛАДІ

Гордієнко Ю.А. 1017
СТРУКТУРА ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Гордієнко С.М., Приходько О.В. 1027
ЕКРАНИ ТА ДІТИ: ЯК ЗБАЛАНСУВАТИ ВИКОРИСТАННЯ ГАДЖЕТІВ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК

Гриньова М.В., Рожнова Т.Є. 1036
ПЛАНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ З УПРАВЛІННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТВОРЧИМ РОЗВИТКОМ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ОСВІТНІХ, ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

Домашенко С.В., Гнєздовський О.В., Морозов Д.М. 1047
ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН СТУДЕНТАМ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ: АДАПТАЦІЯ ДО СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Зорочкіна Т.С., Здір Д.Р., Демешева Д.О. 1061
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Ігнатіщев М.Р., Камінський Р.Ф. 1071
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОКОНТЕНТУ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНАТОМІЇ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ

Ісаєва І.Ф. 1082
ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Калинич М.В. 1093
СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОЦІНЮВАННЯ ВЛАСНОЇ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІМИ ПЕРЕКЛАДАЧАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Клевака Л.П., Шевчук В.В., Гресь К.О. 1106
ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧИХ МАЙДАНЧИКІВ В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Корсікова К.Г., Потапова Н.В., Отрошко Т.Ф. 1117
ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК СКЛАДОВА ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Курок В.П., Бурчак С.О., Зінченко А.В. 1130
ОСНОВНІ НАПРЯМИ, СТРУКТУРА ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Кущ О.С., Кулик І.Г., Славінська Т.М., Сорокіна С.О. 1142
ОБСЯГИ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ, ЯК ЧИННИК ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Лопушенко А.В. 1152
ЛІНГВІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНИХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДЕТЕРМІНАТИВІВ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

Любарець О.В. 1164
АУДІОВІЗУАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАКОРДОННІЙ ПРАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Мартинюк М.Т., Підгорний О.В. 1177
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УЯВЛЕНЬ ПРО ЦІЛІСНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ ТА ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ: ДОСВІД ТЕОРЕТИКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Мітєва А. 1208
ІНКЛЮЗИВНІ ПРАКТИКИ В МИСТЕЦТВІ ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННІ: ШЛЯХ ДО СТВОРЕННЯ ГАРМОНІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Палагута А.М., Сновида В.Є., Тульчинська Д.М. 1220
ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ПРОЦЕСУ ВИВЧЕННЯ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Савастру Н.І., Шевченко Г.В., Безугла Я.І. 1231
РОЛЬ ЦИФРОВИХ МЕДІА У ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОФЕСІЙНІЙ ОСВІТІ

Скочеляс В.В., Мельничок О.Я., Зайвий Р.О. 1243
ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЮ ІНФРАСТРУКТУРОЮ

Скрипнікова В.О., Кувшинова А.О., Войтко Т.М. 1251
ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СИСТЕМІ ВИХОВАННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Сухопара І.Г., Колій Д.О. 1261
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ

Фаріонов В.М., Голуб В.П., Зубаль М.В., Бірюк В.В. 1273
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ НА МОТИВАЦІЮ СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ

Шемчук В.А. 1284
НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА З ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ: КОНЦЕПТУАЛЬНА, ОРГАНІЗАЦІЙНА, ЗМІСТОВА ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКИХ МОБІЛІЗАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Шунков В.С. 1299
РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАРМАЦЕВТІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Ялова А.М. 1313
ІНОЗЕМНА МОВА ЯК КЛЮЧОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ

Яригіна Н.М. 1322
ІНДИВІДУАЛЬНА ОСВІТНЯ ТРАЄКТОРІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СУТЬ, ПРИНЦИПИ, ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

СЕРІЯ «Психологія»

Kargina N.V., Melnychuk I.V. 1333
PATERNS OF PECULIARITIES THAT ARE AFFECTED BEFORE EXPERIENCED PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF A HIGH STAGE

Svatenkova T.I. 1345
ADOLESCENTS` EDUCATIONAL ACTIVITIES MOTIVATIONAL POTENTIAL IN A PANDEMIC CRISIS

Баранова А.П. 1358
БАЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ СВОГО МАЙБУТНЬОГО В УМОВАХ ВІЙНИ

Барсученко І.В. 1366
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, СХИЛЬНИХ ДО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Белякова С.М., Григораш Г.О. 1378
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ

Белякова С.М., Єригіна К.В. 1387
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДОШКІЛЬНИКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Белякова С.М., Кучерявенко С.А. 1397
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ ПТНЗ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Белякова С.М., Рукіна О.О. 1408
КОРЕКЦІЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ У ДОРОСЛИХ ЗАСОБАМИ ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ТЕРАПІЇ

Белякова С.М., Шпичак В.С. 1420
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Бобилева Я.В., Сорока Д.Г. 1433
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В ЛІКУВАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ УСТАНОВАХ

Богдан І.І. 1440
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВЕРБАЛЬНИХ І НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ

Большакова А.М. 1452
АНТИКОРУПЦІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР ЗАПОБІГАННЯ ФОРМУВАННЮ КОРУПЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Бондаревич С.М., Фоміна І.В. 1465
ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА ДЕПРЕСИВНІ СТАНИ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ХРОНІЧНОМУ СТРЕСІ У МОРЯКІВ

Бортняк В.А. 1485
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Булакаєв Д.В. 1497
ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА ПСИХОЛОГІЮ ЛЮДИНИ

Волинець Н.В., Шевчук І.В. 1509
ПРОФЕСІЙНЕ ТА ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

1524
Гончар І.Г.
МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Каргіна Н.В. 1536
МІСЦЕ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ І ТЕРАПІЇ КЛІЄНТА: ШЛЯХ ВІД ОСОБИСТОЇ НЕВИЗНАЧЕННОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕННОСТІ ПОНЯТІЙНОЇ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Карпюк Ю.Я., Яцишин В.Б. 1546
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ СТРЕСУ НА ЕКОНОМІЧНУ ПОВЕДІНКУ СПОЖИВАЧІВ В ЧАС ВІЙНИ

Керцман О.О. 1559
БЛОГОСФЕРА ЯК СУЧАСНА ТЕХНОЛОГІЯ ЗАЛУЧЕННЯ ДО СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Котляр Л.І., Кернас А.В., Чумаєва Ю.В., Бондаревич С.М., Сідун О.Ю., Бурдужа О.М. 1568
ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ-ПСИХОЛОГАМИ ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ «МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ» У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПСИХОЛОГІЯ»

Кучерган Є.В. 1586
ПСИХОДІАГНОСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПСИХОЛОГА В ОРГАНІЗАЦІЇ

Лаптєв І.М. 1599
СУТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Митус В.І. 1611
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНИХ ЗВО ДО РОЗВ'ЯЗКУ НОВИХ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Московченко В.В. 1622
ЗМІНИ В МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Нікулін Д.І. 1633
ЕМОЦІЙНІ БАР'ЄРИ У МІЖОСОБИСТОМУ СПІЛКУВАННІ ЯК НАСЛІДОК ДИТЯЧОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Новіков С.О. 1643
РОЗВИТОК КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Овчаренко В.О. 1654
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОЇ БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ

Онищенко О.О. 1666
ПОШУК СЕНСУ ЖИТТЯ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Пасхін Г.І. 1679
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЗМІНУ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Симоненко С.М., Костюніна О.В., Красова А.В. 1691
ВПЛИВ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ УМОВ НА ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТУДЕНТІВ - ПСИХОЛОГІВ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Стеценко А.І., Хмарук Н.І. 1701
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Харадж и М.В., Матвійчук І.А. 1715
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ У ЖІНОК

Черненко К.Л. 1728
ВПЛИВ БОЙОВОГО СТРЕСУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАВДАНЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

Шаумян О.Г. 1740
РОЛЬ ПРОЦЕСІВ САМОЗМІНЮВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Шевчук В.В. 1753
ФІЛОСОФСЬКИЙ НАПРЯМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПОЛТАВЩИНИ У XVIII-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯХ

Шикула О.П., Бєлікова О.А. 1765
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Шпак М.М. 1781
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ТА НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Штих І.І., Долинай М.І. 1794
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ТА ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Янчишин І.О. 1806
РОЗВИТОК СФЕРИ ДОМАГАНЬ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

Ярита І.І., Ільченко Р.М., Спіріна І.Д. 1818
АДАПТАЦІЯ ЗАКОРДОННИХ МЕТОДИК ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ДО УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО КОНТЕКСТУ

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Вийшов № 12(40) 2024 журналу категорії Б «Наукові інновації та передові технології».

Порушені на сторінках видання питання викликають чимало наукових дискусій щодо: висвітлення результатів емпіричного дослідження професійного та емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в умовах війни; прогнозування інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку рослинництва в сільськогосподарських підприємствах на основі удосконалення господарського механізму аграрного менеджменту в умовах технологічних трансформацій агропромислового комплексу України; визначення правової природи договору надання послуг з охорони майна, а, також, виявлення його особливостей та визначення його місця в системі цивільно-правових договорів; розвитку критичного мислення у майбутніх психологів, розробки корекційної програми психологічної підтримки для покращення критичного мислення у майбутніх психологів та ін.

Бажаю міцного здоров'я, творчої наснаги, професійних злетів, життєвого оптимізму, людського щастя та процвітання, бути завжди наповненими радістю!

Разом наближаємо Перемогу!

З повагою,

директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України для молодих вчених,
Лауреат премії Верховної Ради України
молодим ученим **Ірина Жукова**

СЕРІЯ «Управління та адміністрування»

UDC 354

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-21-29

Antipenko Iryna Viktorivna Doctor of Public Administration, Professor of the Department of Public Management and Administration of the Educational and Scientific Institute of Management and Entrepreneurship of the State University of Information and Communication Technologies, Kyiv, tel.: (044) 249-25-91, https://orcid.org/0000-0001-9520-4353

Goncharenko Volodymyr Serhiyovych doctoral student of the Department of Public Management and Administration of the Educational and Scientific Institute of Management and Entrepreneurship of the State University of Information and Communication Technologies, Kyiv, tel.: (044) 249-25-91, https://orcid.org/0009-0008-1569-9180

Reshavets Khrystyna Bohdanivna master's student of the Department of Public Management and Administration of the Educational and Scientific Institute of Management and Entrepreneurship of the State University of Information and Communication Technologies, Kyiv, tel.: (044) 249-25-91

PROBLEMS OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE CONDITIONS OF THE NETWORK SOCIETY

Abstract. The article attempts to outline and analyze the problems that arise in the process of providing administrative services in the network society, as well as to develop recommendations for overcoming them. The study is aimed at studying the factors that affect the availability, efficiency and security of administrative services, in particular, digital inequality, cyber security, integration of state systems and other obstacles that determine the quality of interaction of citizens with state institutions, which allows to propose ways to improve the provision of services, increase the level trust and user satisfaction, as well as facilitates the adaptation of administrative processes to the requirements of a modern network society.

It is established that administrative services in the network society are gaining new importance due to the spread of digital technologies and global Internetization. The network society is characterized by a high level of Internet connection, the use of electronic platforms and the possibility of fast communication, which significantly changes the ways of interaction between state institutions and citizens.

The specific features of the provision of administrative services in the network society are outlined, which qualitatively and positively distinguish the outlined sphere from the traditional one (accessibility and speed of service; digitalization of processes; convenience for users; feedback; increased transparency and improved accountability; variability of Internet systems and online platforms, etc.).

A range of problems accompanying the process of providing administrative services has been identified (digital inequality; information overload and the complexity of its use; cyber security and data protection; interoperability of state systems; technical infrastructure; human factor and user support; legal regulation and ethical issues, etc.).

Since administrative services in the network society have the potential to significantly improve communication between citizens and the state, a comprehensive approach to solving the outlined problems is proposed, which will contribute to increasing the efficiency of the provision of administrative services and improving the quality of interaction «society – state».

Keywords: administrative services, network society, problems of providing administrative services, digitalization, ways of improvement.

Антипенко Ірина Вікторівна доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного управління та адміністрування Навчально-наукового інституту менеджменту та підприємництва Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, м. Київ, тел.: (044) 249-25-91, https://orcid.org/0000-0001-9520-4353

Гончаренко Володимир Сергійович докторант кафедри публічного управління та адміністрування Навчально-наукового інституту менеджменту та підприємництва Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, м. Київ, тел.: (044) 249-25-91, https://orcid.org/0009-0008-1569-9180

Решавець Христина Богданівна магістрантка кафедри публічного управління та адміністрування Навчально-наукового інституту менеджменту та підприємництва Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, м. Київ, тел.: (044) 249-25-91

АДАПТАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ ДО ВИМОГ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті здійснено спробу окреслити та проаналізувати проблеми, що виникають у процесі надання адміністративних послуг в умовах мережевого суспільства, а також розробити рекомендацій щодо їх подолання. Дослідження спрямоване на вивчення факторів, що впливають на доступність, ефективність та безпеку адміністративних послуг, зокрема, цифрової нерів-

ності, кібербезпеки, інтеграції державних систем та інших перешкод, які зумовлюють якість взаємодії громадян з державними установами, що дозволяє запропонувати шляхи вдосконалення надання послуг, підвищити рівень довіри та задоволеності користувачів, а також сприяє адаптації адміністративних процесів до вимог сучасного мережевого суспільства.

Встановлено, що адміністративні послуги в мережевому суспільстві набувають нового значення завдяки поширенню цифрових технологій та глобальній інтернетизації. Мережеве суспільство характеризується високим рівнем підключення до інтернету, використанням електронних платформ і можливістю швидкої комунікації, що значно змінює способи взаємодії між державними установами та громадянами.

Окреслено специфічні ознаками надання адміністративних послуг у мережевому суспільстві, які якісно та позитивно вирізняють окреслену сферу від традиційної (доступність та швидкість обслуговування; цифровізація процесів; зручність для користувачів; зворотній зв'язок; підвищення прозорості та покращення підзвітності; варіативність інтернет-систем та онлайн-платформ тощо).

Визначено коло проблем, якими супроводжується процес надання адміністративних послуг (цифрова нерівність; перевантаження інформацією та складність її використання; кібербезпека та захист даних; інтероперабельність державних систем; технічна інфраструктура; людський фактор та супровід користувачів; законодавче регулювання та етичні питання тощо).

Оскільки адміністративні послуги у мережевому суспільстві мають потенціал для значного покращення комунікації громадян з державою, запропоновано комплексний підхід до вирішення окреслених проблем, що сприятиме підвищенню ефективності надання адміністративних послуг та поліпшенню якості взаємодії «суспільство – держава».

Ключові слова: адміністративні послуги, мережеве суспільство, проблеми надання адміністративних послуг, цифровізація, шляхи вдосконалення.

Problem statement. In dynamics of the modern network society, the provision of administrative services is undergoing significant changes, accompanied by both new opportunities and numerous challenges. On the one hand, the introduction of digital technologies allows for faster and more convenient access to administrative services for citizens. On the other hand, digitalization processes face a number of challenges that affect the efficiency, accessibility, and security of these services.

The major problem is digital inequality, which is expressed in uneven access to the Internet and technology among different segments of the population, creating significant barriers to equal use of electronic services. Another important aspect is the threat to cybersecurity and personal data protection, as the risk of losing confidential information as a result of cyberattacks is growing.

Another significant problem is the interoperability of government systems. Many agencies use disperse information platforms, which complicates integration and data exchange, leading to delays in the provision of comprehensive services. Information overload in the network environment also often becomes a problem for citizens, who cannot effectively sort through the required resources and access the information they need.

Thus, the relevance of this study lies in the need for a deeper analysis and development of recommendations to improve the delivery of administrative services in the network society, which involves not only addressing technical and organizational aspects, but also adapting government systems to modern challenges to ensure transparency, accessibility, and security for all users.

Summary of recent studies and publications. Research on development of administrative services in the network society is now an important topic in studies of many Ukrainian and foreign scholars. The issue was studied in research papers of prominent Western authors: U. Beck, A. Giddens, D. Keene, E. Czempiel, J. Rosenau, and others. These researchers study various aspects of civil society and the use of administrative services for its full functioning in the networked globalized world.

Domestic scholars have been studying the problems of forming a system of administrative services in the context of e-government development: Y. Danshyna, V. Dovhan, D. Zapysnyi, P. Klimushyn, O. Lytvynov, L. Trebyk, O. Yatsenko, and others.

Giving credit for the research conducted, we note that despite the outlined thorough studies, provision of administrative service in the information society requires further elaboration. In view of this, this aspect requires additional research and coverage.

Objective of the study is to identify and analyze the main problems that arise in the process of providing administrative services in the network society, as well as developing recommendations for overcoming them. The research is aimed at studying factors that affect the availability, efficiency, and security of administrative services, in particular, digital inequality, cybersecurity, integration of government systems and other obstacles that determine the quality of interaction between citizens and government agencies; it would allow to suggest ways to improve service delivery, increase the level of trust and user satisfaction, and also help to adapt administrative processes to the requirements of the modern network society.

Presentation of the body of the research paper. Administrative services are a set of actions performed by public authorities, local governments or other authorized entities to meet the needs of individuals or legal entities. These services include the provision of certain rights, permits, registrations, licenses, certificates, etc. The purpose of providing administrative services is to ensure the realization of the rights and legitimate interests of individuals and organizations by granting accessible and transparent procedures regulated by the current legislation.

From a different perspective, administrative services are viewed in the context of the network society, which is understood as a social structure that has emerged as a result of development of information technology and the global Internet. The main characteristic of this type of society is that social, economic, cultural, administrative and other processes are carried out through network connections between individuals, organizations, and systems.

The network society significantly alters all aspects of modern life – politics, economics, culture, including the governance system and the provision of administrative services. According to M. Castells, networks are the basis of modern society, and moreover, the state itself is gradually becoming a network structure [3].

As information becomes the main resource, and technology becomes a tool that opens up new opportunities for development and interaction, it is important to take into account challenges that arise in this environment in order to ensure equal access and secure participation in network processes for all actors, especially when it comes to communication between the state and society.

Administrative services in the network society are gaining new importance due to the spread of digital technologies and global Internet spread. The network society is characterized by a high level of Internet connectivity, the use of electronic platforms and possibility of rapid communication, which significantly changes the way government agencies and citizens interact.

We consider a number of factors that qualitatively and positively distinguish this area from the traditional one to be specific features of administrative service provision in the network society, in particular:

– accessibility and rate of service (the provision of services through online platforms allows citizens to receive the necessary services without physically visiting institutions, which saves time and resources; in addition, online services operate around the clock, which ensures the availability of administrative services regardless of the time or location of a user);

– digitalization of processes (a number of processes that used to require paper documents and personal visits are now performed online using electronic forms and digital signatures, which increases the efficiency of public services and reduces the burden on physical offices);

– user-friendliness (electronic services often offer intuitive interfaces and automated processes, making them easier to use even for people with basic digital skills);

– feedback (effective forms of feedback are created between administrative service providers (public authorities) and the public (feedback from citizens and civil society institutions), which significantly increases the accessibility and effectiveness of communication (anyone can leave a comment, write an appeal, etc.); of course, it should be noted that such communication is limited under martial law [2];

– increased transparency and improved accountability (the use of digital systems allows citizens to monitor the stages of processing requests and complaints in real time, which helps to increase the level of trust in public authorities and reduces the risk of corruption);

– variability of Internet systems and online platforms (it is important to ensure data exchange between different institutions in the network society, in order to avoid duplication of processes and ensure comprehensive service provision, for example, automatic data updating when changing the place of residence or car registration), etc.

As we can see, the provision of administrative services in the network society is an important element of the functioning of a modern state. This process ensures effective interaction among citizens and government agencies, improves access to services, and increases the level of communication between the government and society. However, one should admit that the transition to digital forms of administrative services is accompanied by a number of challenges that need to be addressed promptly:

– digital inequality – one of the main problems is unequal access to the Internet and technology among the population; differences in digital literacy and access to technology create barriers, especially for rural residents, older people and low-income groups, which prevents some citizens from taking advantage of electronic services, and leaves them on the sidelines of digital transformation;

– information overload and difficulty of use – in a networked society, citizens face a huge amount of information, which can make it difficult to find the necessary data and use public services; service delivery platforms sometimes have a complex and inconvenient interface, which makes it difficult to receive services even for more technically competent users;

– cybersecurity and data protection – the transition to electronic services is associated with growing risks of cyber threats; administrative authorities have to ensure security of citizens' personal data; insufficient attention to cybersecurity measures can lead to the leakage of confidential information, which reduces the level of public trust in digital public services;

– interoperability of government systems – often, different government agencies use separate information systems that do not always interact with each other properly; lack of integration leads to duplication of processes, delays in information exchange and overall inefficiency in providing comprehensive services; interoperability is critical to ensure that citizens can easily receive a full range of services without re-entering data or additional requests;

– technical infrastructure – the reliability and performance of the system depends on a well-developed network infrastructure, so service failures or technical problems can create difficulties for providers and recipients of administrative services;

– human factor and user support – although many processes have been automatized, the human factor remains relevant in the provision of administrative services; citizens who have questions or difficulties using online services need quality support and guidance; lack of proper user support can lead to dissatisfaction and reduce efficiency of service use;

– legal regulation and ethical issues – the current legal framework often fails to keep up with the rapid pace of technological development, which leads to legal gaps that complicate the use of digital solutions and challenge the legitimacy of some processes; in addition, ethical issues of collecting and using personal data require special attention to maintain the trust of citizens, etc.

The outlined problems of administrative service delivery in the network society require a comprehensive approach to address effectively. To do so, it is necessary to implement a comprehensive strategy that combines the development of infrastructure, technology and training of the population, which will ensure equal access to administrative services, increase their security and efficiency, and create the preconditions for further development of society in the context of digitalization.

Given relevance of the issue, we can identify several areas for the development of administrative services in the network society. In our opinion, first of all, attention should be paid to mandatory introduction of digital platforms for the provision of administrative services, which will significantly increase the efficiency and convenience of interaction between citizens and the state. Thus, in Ukraine, the Diia portal is an example of this, allowing dozens of services to be provided online. However, it is necessary to further develop the infrastructure to ensure access to digital services in all regions of the country, especially in rural areas.

In addition, the automation of administrative procedures can significantly reduce bureaucratic obstacles and the time required to get services. For example, automated systems can significantly reduce the time required to process documents, register, or issue permits, which previously required personal presence and were time-consuming. At the same time, the openness of information and the possibility of its prompt dissemination do not guarantee citizens an automatic increase in efficiency of public structures [1].

Identification of threats related to personal data security in the network society is one of the major vectors of development of effective administrative services. It is worth emphasizing the importance of strengthening cybersecurity measures to protect the personal data of citizens used in the state digital systems, which involves the development of national cybersecurity strategies and introduction of modern information security technologies.

The existence of digital inequality associated with unequal access to the Internet and digital technologies among various population groups is another pressing issue. Seniors, residents of remote regions, and socially vulnerable groups often have limited access to digital services. To overcome this barrier, it is necessary

to improve infrastructure and conduct educational programs to increase the digital literacy of the population.

In turn, the analysis of successful examples from other countries (in particular, Estonia and Singapore) proves that integration of administrative services through unified digital platforms contributes to increased transparency and accountability of government agencies. This experience can be adapted in Ukraine for further development of e-government, etc.

As we can see, development of administrative services in the network society helps to simplify citizens' access to public services, increase transparency and reduce bureaucracy. It depends on further digitalization, increased cybersecurity, and improved infrastructure. Innovations in artificial intelligence and automation can further simplify processes and provide a personalized approach to servicing citizens.

Conclusions. The digitalization of administrative services allows government agencies to work more efficiently by automating processes, shortening processing time and reducing bureaucratic obstacles. This facilitates interaction between citizens and the government, increases transparency and accountability of government agencies; conditions of the network society allow citizens to receive administrative services quickly and remotely, without the need to visit government offices. This is especially important in the context of global crises, when remote services become vital; one of the key challenges of developing administrative services in the network society is overcoming digital inequality. Access to the Internet and digital technologies is not equal for all population groups. Therefore, it is important to develop infrastructure and conduct digital literacy programs to ensure that all citizens can use electronic services.

As digitalization involves processing of large amounts of personal data, there is a growing need to ensure cybersecurity, which involves protecting confidential information and preventing cyber threats. Security issues should be a priority when implementing new digital administrative services.

Using the successful experience of other countries that have implemented e-government, Ukraine will be able to develop its own digital administrative service delivery system. At the same time, it is important to take into account local peculiarities and challenges while adapting best practices.

Digital administrative services can help improve the business climate by reducing the costs of obtaining permits and other administrative procedures for companies, which in turn can stimulate economic growth, investment, and business development.

Thus, administrative services in the network society may significantly improve communication between citizens and the state – a comprehensive approach to addressing these issues will help increase the efficiency of administrative services and improve the quality of interaction between society and the state.

References:

1. Kvitka, S., Korsun, V. (2023). Mekhanizmy merezhevoho upravlinnya vzayemodiyeyu publichnoyi vlady ta hromadyans′koho suspil′stva [Mechanisms of network management of interaction between public authorities and civil society]. *Aspekty publichnoho upravlinnya – Aspects of public administration*, 11(2), 81–87. Retrieved from https://doi.org/10.15421/152322 [in Ukrainian].
2. Shcherbak, V.O. (2018). Merezheve upravlinnya, yak skladova bahatorivnevoho vryaduvannya [Network Management as a Component of Multilevel Governance]. *International Academy Journal Web of Scholar*, 9(27), 19–21 [in Ukrainian].
3. Castells, M. (2009). Communication Power. New York: Oxford University Press Inc [in English].

Література:

1. Квітка С., Корсун В. Механізми мережевого управління взаємодією публічної влади та громадянського суспільства. *Аспекти публічного управління*. 2023. № 11(2). С. 81–87. URL: https://doi.org/10.15421/152322.
2. Щербак В.О. Мережеве управління, як складова багаторівневого врядування. *International Academy Journal Web of Scholar*. 2018. № 9(27). С. 19–21.
3. Castells M. Communication Power. New York: Oxford University Press Inc. 2009.

УДК 330

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-30-37

Бондарук Катерина Сергіївна студентка, магістр, спеціальність "Публічне управління та адміністрування (Державна служба)", факультет Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, тел.: (068) 639-3543, https://orcid.org/0009-0000-3060-0320

Мартинюк Галина Федорівна кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри менеджменту та публічного врядування, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, тел.: (068) 325-65-74, https://orcid.org/0000-0003-1424-1289

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Анотація. Економічний розвиток будь-якої країни складно уявити без ефективного механізму залучення інвестицій як на макроекономічному, так і на місцевому рівнях. Інвестиції відіграють ключову роль у стимулюванні економічного зростання, створенні робочих місць, розвитку інфраструктури та покращенні якості життя населення. Не менш важливими є заходи, спрямовані на моніторинг капітальних вкладень, пошук альтернативних джерел фінансування, підтримку стабільності економіки без зростання інфляції, а також формування сприятливого інвестиційного клімату.

Наразі в Україні питання залучення інвестицій на місцевому рівні стало надзвичайно актуальним. Ситуація загострюється, з одного боку, через військовий стан, а з іншого — унаслідок реформування системи місцевого самоврядування, яке розпочалося у 2014 році. Обсяг інвестицій, залучених на місцевому рівні, формує значну частку загального попиту на капітал, однак інвестиції, які безпосередньо спрямовані на забезпечення економічного зростання, залишаються мінімальними.

У статті наголошено, що залучення інвестицій на місцевому рівні необхідне не лише для розвитку територіальних громад, а й для вдосконалення інфраструктури. Інфраструктурні об'єкти, особливо в умовах їх тривалого використання, піддаються зносу, що потребує ремонту та модернізації. Таким чином, інвестиції в інфраструктуру мають вирішальне значення для забезпечення сталого розвитку регіонів.

Особливу увагу приділено формуванню інвестиційної привабливості регіонів, яка залежить від багатьох критеріїв. До жорстких факторів належать наявність транспортної інфраструктури, ресурсів і виробничих потужностей,

тоді як до м'яких — сприятливе законодавство, політична стабільність, прозорість управління та соціально-культурне середовище. Гармонійне поєднання цих факторів є запорукою успішного залучення інвестицій та сталого розвитку регіонів.

Ключові слова: інвестиції, державне управління, інвестиційна привабливість, економіка, механізм залучення інвестицій, регіони.

Bondaruk Kateryna Serhiivna master's student, specialty "Public Administration and Management (Civil Service)", Faculty of Educational and Scientific Institute of Economics and Management, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, tel.: (068) 639-3543, https://orcid.org/0009-0000-3060-0320

Martyniuk Halyna Fedorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,National University of Water Management and Environmental Engineering, Rivne, tel.: (068) 325-65-74, https://orcid.org/0000-0003-1424-1289

FORMATION OF THE INVESTMENT ATTRACTION MECHANISM AT THE LOCAL LEVEL

Abstract. It is difficult to imagine the economic development of any country without an effective mechanism for attracting investments at both the macroeconomic and local levels. Investments play a key role in stimulating economic growth, creating jobs, developing infrastructure, and improving the quality of life of the population. No less important are measures aimed at monitoring capital investments, finding alternative sources of financing, maintaining economic stability without increasing inflation, and creating a favorable investment climate.

Currently, in Ukraine, the issue of attracting investments at the local level has become extremely relevant. The situation is aggravated, on the one hand, due to martial law, and on the other, as a result of the reform of the local government system that began in 2014. The volume of investments attracted at the local level forms a significant share of the total demand for capital, however, investments that are directly aimed at ensuring economic growth remain minimal.

The article emphasizes that attracting investment at the local level is necessary not only for the development of territorial communities, but also for improving infrastructure. Infrastructure facilities, especially in conditions of their long-term use, are subject to wear and tear, requiring repair and modernization. Thus, investments in infrastructure are crucial for ensuring sustainable development of regions.

Particular attention is paid to the formation of investment attractiveness of regions, which depends on many criteria. Hard factors include the availability of transport infrastructure, resources and production facilities, while soft factors include favorable legislation, political stability, transparency of management and a

socio-cultural environment. A harmonious combination of these factors is the key to successful investment attraction and sustainable development of regions.

Keywords: investment, public administration, investment attractiveness, economy, investment attraction mechanism, regions.

Постановка проблеми. У довоєнний період ключовою тенденцією економічного розвитку регіонів було вирішення питання нерівномірного залучення та розподілу інвестицій. Якщо звернути увагу на обсяги залучених інвестицій в 2021 році в порівнянні з 2020, то можна побачити зниження даного показника[1].

Враховуючи воєнний період наразі, якщо така тенденція зберігатиметься, то це загрожуватиме відбудові держави після закінчення війни, створюватиме нерівномірний регіональний розвиток, а також знизить здатність окремих регіонів щодо формування економічного прибутку на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою оптимізації залучення інвестиційних ресурсів займалися науковці та дослідники, серед яких можна виділити Бандура С.І. [2], Бланка І.А. [3], Бойко Є.І. [4], та інших. Іщенко Г.О. у своїх працях приділяв увагу інструментам залучення капітальних інвестицій на рівні регіонів [5], Осовець О та Федоров І. в своїх працях також розглядали питання залучення інвестицій на рівні окремих міст та районів [6].

Метою статті є аналіз формування механізму залучення інвестицій на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом для формування механізму залучення інвестицій на місцевому рівні є здатність регіональних інститутів, органів місцевого самоврядування виконувати свої функції, шляхом формування високо рівня фахівців, процесів та ресурсів [7].

Механізм залучення інвестицій місцевими органами самоврядування наведемо на рис.1.

Перша складова	Друга складова	Третя складова
Стратегія (план) розвитку регіону, Місцева програма щодо залучення інвестицій, Комплексний план розвитку громад	Інструменти прямого та непрямого впливу: Податкові стимули, Стартапи для фінансування програм розвитку, Створення спеціальних вільних економічних зон, Інвестиційні пропозиції, Інвестиційний паспорт	Формування бренду регіону, Створення веб сайту, інвестиційного порталу, Організація та проведення зустрічей з приводу залучення інвестицій до регіону

Рис.1.Складові механізм залучення інвестицій місцевими органами самоврядування

Джерело: авторська розробка

Таким чином, можна сказати, що механізм залучення інвестицій органами місцевого самоврядування складається з трьох основних складових.

Перша складова є стратегічною та складається з наступних елементів:

- наявність чіткої, затвердженої стратегії розвитку громади, міста або селища;
- наявність програми розвитку регіону;
- наявність комплексного плану розвитку громад
- організаційна структура органів місцевого самоврядування, затвердження підрозділу, відповідального за залучення інвестицій.

План економічного розвитку громад є документом, що визначає основні стратегічні цілі розвитку, визначає завдання та заходи, що повинні виконуватися для досягнення цих цілей, визначення відповідальних осіб за виконання заходів, фінансування, а також формує систему аналізу поточних економічних показників [8].

Програма залучення інвестицій є цілеспрямованим документом, в якому зазначається обґрунтована діяльність органів місцевого самоврядування для формування сприятливого економічного клімату задля залучення інвестицій.

Друга складова визначає основні інструменти щодо залучення інвестицій, які можна розподілити на інструменти прямого та непрямого впливу.

Інвестиційний інструмент – конкретний засіб або ж механізм, який використовується органами місцевого самоврядування для впливу на процес залучення інвестицій в регіон, окрему галузь або в країну, в цілому [9].

Інструменти прямого впливу – інструменти, що створюють сприятливі умови для потенційного інвестора в економічному просторі, впливають на рівень доходів та витрат потенційного інвестора, а також надають певні гарантії [10].

Серед інструментів прямого впливу можна виділити:

- формування цільових фондів;
- податкові стимули;
- створення вільних економічних зон;
- надання гарантій

Інструменти непрямого впливу – інструменти, що здатні надавати потенційному інвестору інформацію про економічний стан регіону, шляхи інвестування тощо [11].

Серед інструментів непрямого впливу можна зазначити:

- формування інвестиційних пропозицій державною та іноземними мовами;
- формування інвестиційного паспорту державною та іноземними мовами;
- розробка дорожньої карти для інвестора;
- проведення аналізу ділового клімату регіону

Третя складова є суто промоційною.

Промоція є складовою маркетингової діяльності, що спрямовується на залучення потенційних інвесторів до певного регіону. Якщо розглядати промоційну діяльність під призмою залучення інвестицій, то можна зазначити такі її складові:

- формування бренду громади;
- формування маркетингової стратегії;
- формування інвестиційних порталів;
- формування веб сайтів громади;
- діяльність у соціальних мережах

Одним із важливих завдань органів місцевого самоврядування у сфері промоції є активне адміністрування офіційного вебсайту. Для цього доцільно створювати та підтримувати окремий інвестиційний портал. Такий портал виступає «основним маркетинговим інструментом», який розкриває та просуває інвестиційні можливості регіону, демонструє ключові переваги та пропонує інвесторам конкретні проєкти для вкладень.

Інвестиційний портал повинен слугувати засобом комунікації з потенційними та існуючими інвесторами, забезпечувати зворотний зв’язок, надавати актуальну оцінку інвестиційного клімату, а також передбачати оперативний розгляд звернень від інвесторів. На порталі варто розмістити інтерактивну карту, яка відображає доступні інвестиційні об'єкти та інфраструктуру адміністративно-територіальної одиниці. Інформація на порталі надається українською та англійською мовами, а для цільових країн може бути представлена скорочена версія іншими мовами.

Окрім наповнення власних вебресурсів, муніципалітети можуть використовувати платформи партнерів, державних організацій, інвестиційних компаній та засобів масової інформації. На початковому етапі доцільно розміщувати інвестиційні пропозиції на порталі відповідної Обласної військової адміністрації.

Якщо говорити в цілому, то для того, щоб публічні фінанси були ефективними на місцевому рівні, о повинні виконуватися наступні умови:

- потреби громади в цілому;
- формування механізму, завдяки якому будуть усуватися диспропорції

Відповідно до даних опитування, інвестиційні потреби можуть бути стійкими в одних галузях та нестійкими в інших. 83% опитаних громад зазначили, що пріоритетом є залучення інвестицій до дорожньої інфраструктури, це і відповідало встановленим планам, витратам та вартості відповідних проєктів у даній сфері [11].

Другим за пріоритетністю згідно опитування визначалася потреба у інвестиціях в управління твердими відходами, але ця сфера отримала недостаню кількість інвестицій. Така сама ситуація спостерігається у сфері освіти, в якій спостерігалось непропорційне фінансування, а саме – 32% інвестиційних витрат за досліджуваний період.

Загалом, інтервенції до соціальної сфери (сфера охорони здоров'я, освіта, спорт) фінансуються значно частіше, ніж інфраструктура, що пов'язана з водопостачанням, відходами тощо. В цей же час прослідковується тенденція, що громади витрачають близько 49% інвестицій на соціальну інфраструктуру, маючи при цьому намір виділи лише 38% інвестицій [12].

Недостатній розвиток фондового ринку України та відсутність механізмів для участі іноземних інвесторів у торгах на вторинному ринку цінних паперів є факторами, що значно стримують залучення іноземного капіталу. Покращення інвестиційного клімату передбачає розширення випуску середньо- та довгострокових цінних паперів із цільовим інвестиційним призначенням, а також розвиток інфраструктури фондового ринку — таких елементів, як система реєстрації власників та незалежні реєстратори. Крім того, для прискорення створення системи національного депозитарію, як важливого елементу фондового ринку, доцільно залучити міжнародну економічну допомогу.

Значною мірою покращення інвестиційного клімату в Україні залежить від надійної системи страхування ризиків для прямих іноземних інвестицій, які часто важко передбачити. Задля цього необхідно законодавчо врегулювати питання страхування ризиків на етапах реалізації інвестиційних проєктів, створити Фонд державних гарантій у межах державної системи.

Основними галузями, що потребують залучення інвестиційного капіталу, є агропромисловий комплекс, енергетика, транспорт, зв'язок, а також впровадження науково-технічних розробок українських учених і конструкторів.

Активне залучення іноземних інвестицій може бути досягнуте за рахунок подальшої дерегуляції економіки, прозорого регулювання взаємовідносин із центральними та місцевими органами влади, а також максимального спрощення процедур для залучення іноземних інвестицій. [13].

Отже, застосування зазначеної системи в роботі органів місцевого самоврядування на певних регіонах стане важливою умовою для підвищення ефективності їх діяльності у сфері залучення інвестицій, особливо в період післявоєнного відновлення та реконструкції. Це сприятиме якісному моніторингу й оцінці реалізації інвестиційної політики, використовуючи чіткі критерії досягнення цільових показників, а також забезпечить уніфікований підхід до комунікації та оперативність у підготовці й наданні відповідей на отримані запити.

Висновки. Таким чином, можна зробити наступні висновки:

- Механізм залучення інвестицій органами місцевого самоврядування має три ключові складові: стратегічне планування, використання інвестиційних інструментів та промоція регіону.

- Стратегічне планування передбачає наявність чіткої стратегії розвитку громади, комплексного плану та відповідної організаційної структури, яка відповідає за залучення інвестицій.

- Інвестиційні інструменти поділяються на прямі (податкові стимули, вільні економічні зони) та непрямі (інформаційні ресурси, інвестиційні пропозиції), що дозволяють органам місцевого самоврядування сприяти економічному зростанню.
- Інвестиційний портал є важливим комунікаційним інструментом для залучення інвесторів, який дозволяє надавати інформацію про інвестиційні можливості, інтерактивні карти та забезпечувати зворотний зв'язок.
- Дерегуляція економіки та спрощення процедур взаємодії з іноземними інвесторами сприяють підвищенню привабливості України для іноземних капіталовкладень.
- Недостатній розвиток фондового ринку України та відсутність участі іноземних інвесторів на вторинному ринку обмежують надходження капіталу, що може бути подолано завдяки вдосконаленню інфраструктури фондового ринку та залученню міжнародної допомоги.
- Пріоритетні сектори для інвестицій в Україні включають агропромисловий комплекс, енергетику, транспорт, зв’язок та науково-технічні розробки, що потребують залучення інвестиційного капіталу для розвитку.

Література:

1. Капітальні інвестиції на одну особу за регіонами: Державна служба статистики України URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/ibd/kin_reg/kin_reg_new_u.htm
2. Бандура І. С. Інструменти та моделі державної соціальної політики різних країн. Інвестиції: практика та досвід. - 2016. - № 13. - С. 94-98. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2016_13_18 сформуй посилання на літерауру за дсту 2015
3. Інвестиційний менеджмент : підручник, Київ : Держ. торг.- екон. ун-т, 2023. – 284 с. URL: https://knute.edu.ua/file/MjkwMjQ=/bb380d917e50403ae242badd23974782.pdf
4. Бойко Є. О., Екологічні інвестиції: стан та перспективи впровадження на мікро-, мезо- та макрорівнях URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/5198/1/statya_bojko_kramarenko_golov%C3%ACna_yark%C3%ACna_kulik_ekolog%C3%ACchn%C3%AC_%C3%ACnvestic%C3%ACyi_stan_ta_perspektivi_vprovadzhennia_na_m%C3%ACkro-_mezo-_ta_makror%C3%ACvniah.pdf
5. Іщенко О. В. Маркетингові інструменти залучення інвестицій у територіальні громади. Демократичне врядування. 2020. No 1 (25)
6. Федоров Р. В., Осовець О. С. Як залучати прямі іноземні інвестиції: практ. посіб. для укр. міст та район. Сімферополь : ПРООН, 2013. 128 с.
7. Томашевська А. В. Роль інвестиційних процесів та інвестиційного потенціалу у період війни та післявоєнній відбудові регіонів України. Наукові перспективи. Серія «Державне управління». 2023. No 9 (39). С. 219-231
8. Методичні рекомендації щодо формування і реалізації прогнозних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади. Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30.03.2016 No 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0075858-16#Text
9. Стефінін В.В. Система інструментів інвестиційної політики на місцевому рівні: теоретичний аспект. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: науковий журнал. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2021. Вип. 17. Т. 1. С.173-183
10. Малишівський Т.В.,. Система інструментів інвестиційної політики на місцевому С.5-6

11. Малишівський Т.В.,. Система інструментів інвестиційної політики на місцевому С.7-9

12. Публічні інвестиційні потреби на місцевому рівні в Україні. Веб-сайт. URL: https://decentralization.ua/news/13743

13. Дубініна М.В., Солдак М.О. Сучасний розвиток виробничої сфери в регіонах України. Економіка промисловості. – 2005. -№1(27). – С. 124-131.

References:

1. State Statistics Service of Ukraine. (2023*). Kapitalni investytsii na odnu osobu za rehionamy [Capital investments per person by regions]*. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/ibd/kin_reg/kin_reg_new_u.htm [in Ukrainian].

2. Bandura, I.S. (2016). *Instrumenty ta modeli derzhavnoi sotsialnoi polityky riznykh krain [Instruments and models of state social policy in different countries]*. Investments: Practice and Experience, (13), 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2016_13_18 [in Ukrainian].

3. Derzhavnyi torhovelno-ekonomichnyi universytet. (2023). *Investytsiinyi menedzhment: pidruchnyk [Investment management: Textbook]*. Kyiv: Derzh. torh.-ekon. un-t, 284 p. URL: https://knute.edu.ua/file/MjkwMjQ=/bb380d917e50403ae242badd23974782.pdf [in Ukrainian].

4. Boiko, Y.O. (n.d.). *Ekolohichni investytsii: stan ta perspektyvy vprovadzhennia na mikro-, mezo- ta makrorivniakh [Ecological investments: Status and prospects at micro-, meso-, and macro-levels]*. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/5198/1/statya_bojko_kramarenko_golov%C3%ACna_yark%C3%ACna_kulik_ekolog%C3%ACchn%C3%AC_%C3%ACnvestic%C3%ACyi_stan_ta_perspektivi_vprovadzhennia_na_m%C3%ACkro-_mezo-_ta_makror% C3%ACvniah.pdf [in Ukrainian].

5. Ishchenko, O.V. (2020). *Marketynhovi instrumenty zaluchennia investytsii u terytorialni hromady [Marketing tools for attracting investments in territorial communities]*. Democratic Governance, 1(25) [in Ukrainian].

6. Fedorov, R.V., & Osovets, O.S. (2013*). Yak zaluchaty priami inozemni investytsii: prakt. posib. dlia ukrainskykh mist ta raioniv [How to attract foreign direct investments: Practical guide for Ukrainian cities and districts]*. Simferopol: UNDP, 128 p. [in Ukrainian].

7. Tomashevska, A.V. (2023). *Rol investytsiinykh protsesiv ta investytsiinoho potentsialu u period viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy rehioniv Ukrainy [The role of investment processes and potential during the war and post-war recovery of Ukrainian regions]*. Naukovi Perspektyvy. Seriia "Derzhavne Upravlinnia", 9(39), 219–231 [in Ukrainian].

8. Ministerstvo rehionalnoho rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunalnoho hospodarstva Ukrainy. (2016). *Metodychni rekomendatsii shchodo formuvannia i realizatsii prohnoznykh ta prohramnykh dokumentiv sotsialno-ekonomichnoho rozvytku obyednanoi terytorialnoi hromady [Methodological recommendations for the formation and implementation of forecast and program documents for socio-economic development of united territorial communities]*. Nakaz No. 75 vid 30.03.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0075858-16#Text [in Ukrainian].

9. Stefinin, V.V. (2021). *Systema instrumentiv investytsiinoi polityky na mistsevomu rivni: teoretychnyi aspekt [The system of investment policy tools at the local level: Theoretical aspect]*. Aktualni Problemy Rozvytku Ekonomiky Rehionu, 17(1), 173–183. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University Publishing House [in Ukrainian].

10. Malyshivskyi, T.V. (n.d.). *Systema instrumentiv investytsiinoi polityky na mistsevomu rivni [The system of investment policy tools at the local level]*, pp. 5–6 [in Ukrainian].

11. Malyshivskyi, T.V. (n.d.). *Systema instrumentiv investytsiinoi polityky na mistsevomu rivni [The system of investment policy tools at the local level]*, pp. 7–9 [in Ukrainian].

12. Public investment needs at the local level in Ukraine. (n.d.). URL: https://decentralization.ua/news/13743 [in Ukrainian].

13. Dubinina, M.V., & Soldak, M.O. (2005). *Suchasnyi rozvytok vyrobnychoi sfery v rehionakh Ukrainy [Current development of the production sector in Ukraine's regions]*. Ekonomika Promyslovosti, 1(27), 124–131 [in Ukrainian].

УДК 35:323.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-38-48

Борисенко Ольга Петрівна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та митного адміністрування, Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро, тел.: (097) 367-44-32, https://orcid.org/0000-0002-2885-4986

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті розглядаються напрями розвитку системи публічного управління в Україні на засадах *партнерської* взаємодії з інститутами громадянського суспільства**.** Сьогодні суспільство має можливість впливати на формування демократичних інститутів влади, контролювати дотримання прав і свобод громадян, брати участь у вирішенні важливих для країни завдань. Сьогодні в Україні інститути громадянського суспільства існують здебільшого поряд з органами державного управління, як відносно самостійна сила, іноді вступаючи у взаємодію. За відсутності координації зусиль з боку органів публічної влади, інститути громадянського суспільства знаходяться на самоорганізації. В Україні традиційно функціонує велика кількість громадських, благодійних, волонтерських та інших організацій, які активно відгукуються на виклики часу і проблеми суспільства. По мірі розвитку демократичних процесів в країні і громадянської активності населення, інституційного оформлення, а також кількості, важливості та невідкладності вирішення тих проблем, які постають перед органами державного управління, кількість цих структур зростає.

Іноді громадські структури перепрофільовують свою діяльність й зосереджуються на виконанні найбільш актуальних і важливих завдань. Слід зауважити, що інститути громадянського суспільства гнучко реагують на потреби суспільства. Вони достатньо мобільні, самостійні і незалежні в прийнятті рішень, професійні і комунікабельні, користуються довірою суспільства.

*І*нститути громадянського суспільства можуть допомогти органам публічної влади працювати якісніше, ефективніше, на найбільш затребуваних напрямах. Вони є потужною підмогою органам публічної влади і населенню країни. Тому держава намагається створити сприятливі умови для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, налагодити партнерську взаємодію між ними та органами державної влади й органами місцевого самоврядування. З цією метою було розроблено «Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки».

Водночас, за відсутності необхідних правових та організаційних умов для використання механізмів громадської участі, участь інститутів громадянського суспільства є формальною, неврегульованою правовим чином, несистемною й невідчутною для громадян щодо забезпечення їх потреб і захисту їх інтересів. Реалізація Стратегії потребує дієвих механізмів реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: публічне управління, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадські організації, механізми взаємодії, стратегія, механізм реалізації

Borysenko Olha Petrivna Doctor in Public Administration, Full Professor, Professor of the Department Chair of Public Administration and Customs Administration, University of Customs and Finance, Dnipro, tel.: (097) 367-44-32, https://orcid.org/0000-0002-2885-4986

DEVELOPMENT OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN UKRAINE ON THE BASIS OF PARTNERSHIP WITH CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Abstract. The article examines the directions of development of the public administration system in Ukraine the based on partnership with civil society institutions. Today, society has the opportunity to influence the formation of democratic institutions of power, to monitor the observance of citizens' rights and freedoms, and to participate in solving important tasks for the country. Today, civil society institutions in Ukraine exist as a relatively independent force, sometimes interacting with state authorities. In the absence of coordination of efforts on the part of public authorities, civil society institutions are self-organizing. Traditionally, a large number of public, charitable, volunteer and other organizations have been operating in Ukraine, which actively respond to the challenges of the time and the problems of society. As democratic processes in the country develop and the civil activity of the population, institutionalization, and the importance of the problems facing state authorities develop, the number of these structures increases.

Sometimes public structures re-profile their activities and focus on performing the most relevant and important tasks. It should be noted that civil society institutions flexibly respond to the needs of society. They are sufficiently mobile, independent and autonomous in their decisions, professional and communicative, and enjoy the trust of society.

Civil society institutions can help public authorities work more efficiently and effectively in the most demanded areas. They are a powerful support for public authorities and the population of the country. Therefore, the state is trying to create favorable conditions for the development of public initiative and self-organization in society, to establish partnership between them and state authorities and local

governments. For this purpose, the "National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026" was developed. At the same time, with the absence of necessary legal and organizational conditions for the use of public participation mechanisms, the participation of civil society institutions is a formal, unregulated legal form, unsystematic and impalpable for citizens in ensuring their needs and protecting their interests. The implementation of the Strategy requires effective mechanisms for implementing state policy in the field of promoting the development of civil society.

Keywords: public administration, civil society, civil society institutions, public organizations, interaction mechanisms, strategy, implementation mechanism

Постановка проблеми. Складність і комплексність завдань, що постають сьогодні перед Україною, велика кількість викликів, виниклих через агресивні дії Російської Федерації, орієнтація на глибокі системні зміни державного управління, формування демократичної ефективної країни, здатної повноцінно інтегруватися в європейський простір, потребують активізації усіх наявних ресурсів і можливостей, створення об'єктивних і суб'єктивних умов для їх найефективнішої реалізації. Одним з таких ресурсів, що має нереалізований потенціал, є громадянське суспільство. Особливо яскраво цей потенціал проявляється у громадських організаціях, які показують себе найбільш спроможними та дієвими учасниками представництва і захисту інтересів громадян [1, с.4].

Розбудова істинно демократичної країни потребує розгляду функцій органів державного управління у взаємодії з органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства, максимально наближаючись до усвідомлення потреб, очікувань, сподівань звичайних українських громадян у різних сферах їхнього життя. Тож актуалізації набуває пошук шляхів підвищення ефективності публічного управління на засадах тісної й системної взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку громадянського суспільства в Україні були і залишаються предметом дослідження багатьох учених. Так, питання функціонування українських інститутів громадянського суспільства, основні напрями їх діяльності, особливості співпраці держави, громадянського суспільства, бізнесу, розвитку суспільства через підвищення ефективності взаємодії в системі публічного управління, тенденції розвитку волонтерського руху, громадських організацій в різних сферах досліджувалися науковцями як О.В. Бакальчук, О.Л. Валевський, І.В. Валюшко, Ю.Б. Каплан, М.М. Карпенко, О.А. Корнієвський, Р.В. Лелюк, Л.С. Лісогор, О.М. Литвиненко, О.Ю. Михайлова, О.В. Михайловська, Г.О. Палій, В.Г. Потапенко, М.Т. Степико, Ю.А. Тищенко та багато інших.

Також питання теоретичних аспектів розвитку громадянського суспільства, його впливу на публічну владу, пріоритети державної політики,

сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства були предметом уваги таких учених як: І.Е. Бекешкіна, М.М. Гелетій, В.І. Гришко, О.Є. Калашнікова, Д.Л. Колцун, О.А Корнієвський, І.В. Міщук, Н.І. Пеліванова, О.М. Руденко, Д.В. Сидоренко, Ю.А. Тищенко, А.О. Филипенко, В.І. Цимбалюк, С.В. Штурхецький, В.М. Яблонський та багато інших.

Питання діяльності громадського сектора під час війни, розвитку демократичних інститутів, проблем самоорганізації населення, механізмів громадської участі піднімали такі дослідники як І. Гайдучик, Ю. Кириченко, О. Колесников, І. Коліушко, А. Крупник, О. Левчишена, Я. Різникова, М. Хвостова та інші. Аналіз публікацій вказує на значну і всебічну увагу наукової спільноти до зазначених питань. Проте, зважаючи на динамічні зміни, що відбуваються в Україні, розвиток процесів демократизації, децентралізації системи державного управління і посилення впливу громадянського суспільства на органи державної влади, а також доцільність залучення до державно-управлінських процесів інститутів громадськості, питання розвитку громадянського суспільства та взаємодії з органами державного управління й органами місцевого самоврядування будуть підніматися на різних рівнях наукової дискусії і досліджень.

Метою статті є розгляд напрямів розвитку системи публічного управління в Україні на засадах партнерської взаємодії з інститутами громадського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В суспільному житті кожної країни основним виконавцем волі народу є держава. Стаття 3 Конституції України зазначає, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2]. Отже державна політика і механізми її реалізації були прерогативою держави та її органів. Наскільки вдавалося подбати про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов життя, висновки робилися з загальних результатів життєдіяльності країни. Однак в сучасних умовах з розвитком сервісноорієнтованих підходів до публічної служби та децентралізації публічної влади держава відходить від беззаперечного домінування над суспільствам. Суспільство, в свою чергу, отримує можливість впливати на формування демократичних інститутів влади, контролювати дотримання прав і свобод громадян. Водночас активні громадяни намагалися більш цілеспрямовано розібратися в конкретних ситуаціях, зрозуміти вплив факторів на звичайного громадянина, часто об’єднуючись в групи за інтересами. Отже, держава призначена для забезпечення впорядкованих перетворень в суспільстві, а громадські інститути – забезпечують більшу мобільність, якість і ефективність цих перетворень.

Сьогодні можемо констатувати, що інститути громадянського суспільства створено, працюють і доводять свою ефективність. Проте в

Україні інститути громадянського суспільства існують здебільшого поряд з органами державного управління, як відносно самостійна сила, іноді вступаючи у взаємодію. За відсутності координації зусиль з боку органів публічної влади, інститути громадянського суспільства знаходяться на самоорганізації. Загалом, розвиток громадських інститутів є індикатором соціальної, економічної, політичної зрілості громадянського суспільства.

Сьогодні в Україні інститути громадянського суспільства функціонують у більшості суспільних сфер, а саме:

- захисту прав людини та громадянина,
- представлення інтересів різних груп громадян,
- надання соціальних та інших послуг,
- провадження благодійної та волонтерської діяльності,
- реалізації освітніх і культурних проектів,
- захисту довкілля,
- проведення аналізу реалізації державної політики,
- моніторингу діяльності органів влади,
- провадження антикорупційної діяльності та інших [3 Стратегія].

В Україні традиційно функціонує велика кількість громадських, благодійних, волонтерських та інших організацій, які активно відгукуються на виклики часу і проблеми суспільства. За даними Державної служби статистики України, станом на 01.01.2023 р. в Україні було зареєстровано: 99,556 тис. громадських організацій; 26,846 тис. благодійних організацій; 27,091 релігійних організацій; 28,757 професійних спілок; 2,212 тис. асоціацій громадських об’єднань; 1,762 органів самоорганізації населення; 318 творчих колективів [3; 5]. Кількість цих структур з року в рік зростає по мірі розвитку демократичних процесів в країні і громадянської активності населення, інституційного оформлення, а також кількості, важливості та невідкладності вирішення тих проблем, які постають перед органами державного управління. Красномовно ілюструють ці процеси дані табл. 1 та рис. 1.

Динаміка розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні

Таблиця 1

Види інститутів громадянського суспільства	**Станом на**			**Зростання (2020 до 2022 рр.), %**
	01.01.2016	**01.01.2021**	**01.01.2023**	
Громадські організації	70321	92470	99556	7,7
Громадські спілки	753	1875	2212	18,0
Благодійні організації	15384	19812	26846	35,5
Релігійні організації	23261	26651	27091	1,7
Творчі спілки (професійні організації)	279	317	318	0,3
Професійні спілки та їх об'єднання	26321	28713	28757	0,2
Органи самоорганізації населення	1415	1649	1762	6,9

Суттєвим викликом 2020 року стала для українського суспільства пандемія корона-вірусу. Відповідаючи на глобальні виклики активізувалися благодійні фонди, громадські спілки і громадські організації, що доставляли гуманітарну допомогу. Вони надавали допомогу закладам охорони здоров'я та медичним працівникам, які були безпосередньо задіяні у протидії пандемії Ковід-19; особливо вразливим групам населення, громадянам у наданні правової допомоги у разі порушення їх прав і свобод, інформуванням і просвітництвом населення тощо.

Проте ще більшим викликом стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року. Війна суттєво посилила громадську активність, що призвело до зростання кількості благодійних організацій (+35,5%), громадських організацій (+7,7 %), громадських спілок (+18,0 %).

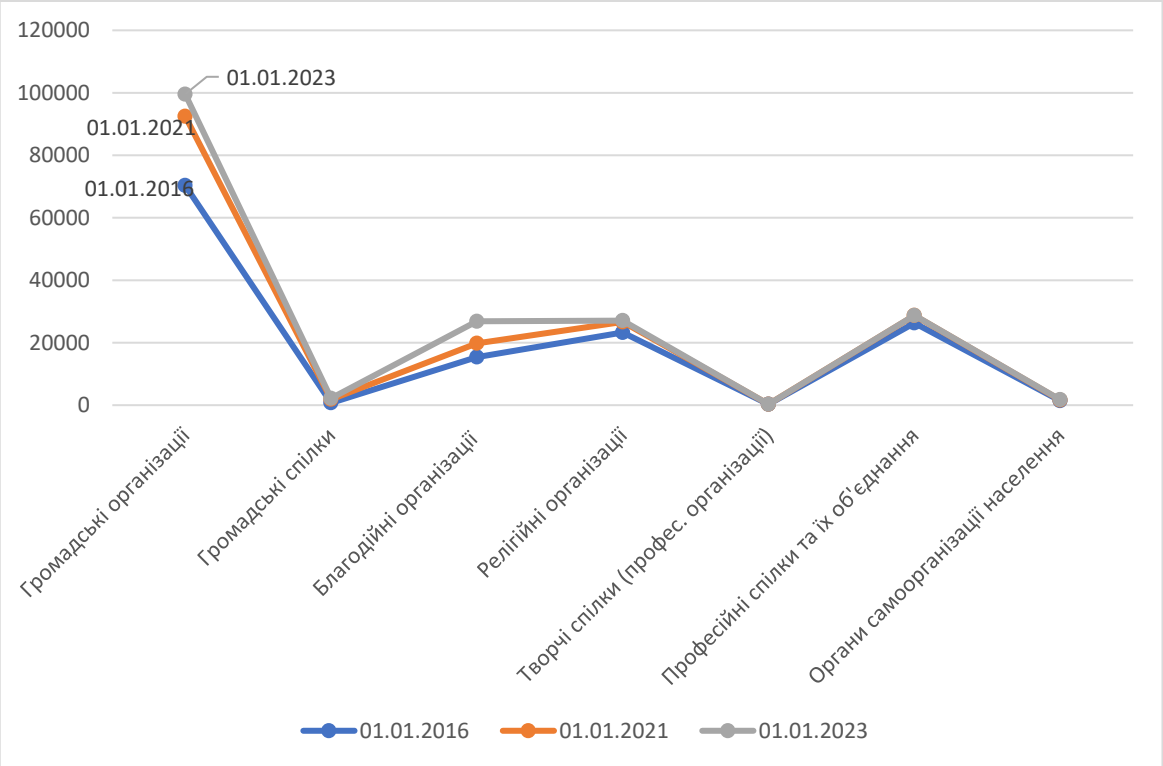

Рис.1. Динаміка розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні

Деякі громадські структури істотним чином перепрофілювали свою діяльність й зосередилися на допомозі військовим, ветеранам війни та їх сім'ям, вимушеним переселенцям, людям, що проживають в зонах ворожих атак тощо. Війна посилила активність громадської позиції звичайних громадян, які, за організаційної та інформаційної підтримки українських громадських організацій та професійних груп, збирали і збирають значні фінансові й матеріальні ресурси на цілі виробництва й забезпечення сил оборони України. Як свідчить ГО «Інститут громадянського суспільства»,

2022 року загальна сума благодійних внесків сягала 34,38 млрд. грн., з яких 24 млрд. грн. було зібрано за перші півроку, а у 2023 році українці зібрали майже 19 млрд. грн. [4].

Показовим стало те, що частина громадських організацій, акумулювавши кошти різних донорів та проаналізувавши потреби українського війська, стали замовниками виробництва товарів військового призначення, а також контролерами виконання договірних зобов'язань компаніями, що уклали договори з МО України та іншими державними органами, посиливши спроможність центральних та регіональних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування [4].

Слід зауважити, що інститути громадянського суспільства гнучко реагують на потреби суспільства. Вони достатньо мобільні, самостійні і незалежні в прийнятті рішень, професійні і комунікабельні, користуються довірою суспільства. Вони є оперативними посередниками між органами публічної влади, що зобов'язувалися дбати про забезпечення прав і свобод, безпеки та гідних умов громадян, та громадянами, які щоденно потребують уваги демократичної, соціальної, правової держави, що захищає їх інтереси. В цьому контексті необхідно звернути увагу на інститути громадянського суспільства, що можуть допомогти органам публічної влади працювати якісніше, ефективніше, на найбільш затребуваних напрямах. Як бачимо, інститути громадянського суспільства є потужною підмогою органам публічної влади і населенню країни. Не використовувати ефективно такий потужний ресурс було б нерозумно.

Тож держава намагається створити «сприятливі умови для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади, органами місцевого самоврядування» [3]. З цією метою було розроблено «Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки», якою передбачається забезпечення ефективних процедур громадської участі у формування та реалізації державної політики на національному, регіональному, місцевому рівнях [3]. Водночас, за відсутності необхідних правових та організаційних умов для використання механізмів громадської участі, участь інститутів громадянського суспільства є формальною, неврегульованою правовим чином, несистемною й невідчутною для громадян щодо забезпечення їх потреб і захисту їх інтересів. Реалізація Стратегії потребує дієвих механізмів реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, а саме:

- чіткого окреслення завдань і заходів, а також очікуваних результатів;
- системного і комплексного моніторингу і оцінювання якості реалізації, результатів ефективності державної політики, завдань і заходів;

- посилення координації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства в процесі реалізації державної політики у відповідній сфері на національному та регіональному рівнях;
- посилення інституційної спроможності органів виконавчої влади з питань налагодження комунікацій з громадськістю, зокрема забезпечення функціонування відповідних підрозділів;
- запровадження навчальних курсів з навчання технологіям моніторингу і оцінювання, електронних платформ для обговорення проблем щодо залучення ІГС до моніторингу і оцінювання, розробка механізмів оперативного врахування рекомендацій ІГС органами публічної влади;
- фінансування проведення досліджень ІГС та інші.

Серед основних напрямів залучення ІГС для допомоги органам державної влади та органам місцевого самоврядування можуть бути такі, як:

- аналіз законодавчої бази відповідної сфери;
- аналіз якості та доступності публічних послуг та номенклатури їх забезпечення;
- оцінювання рівня орієнтованості на інклюзивний підхід до споживачів публічної інфраструктури;
- аналіз ефективності витрачання бюджетних коштів на соціальні потреби;
- відповідність соціальних послуг визначеним стандартам;
- ступінь гармонізації норм міжнародного (європейського) та національного законодавства;
- оперативність реагування органів публічної влади на соціальні, економічні, гуманітарні виклики тощо.

Тож виникає необхідність чіткого розуміння щодо функціонуючих інститутів громадянського суспільства, які б були здатні забезпечити професійну і якісну співпрацю з органами публічної влади з урахуванням різнорівневої спеціалізації (загальнодержавний, регіональний, галузевий, місцевий рівні). Для тих інститутів громадянського суспільства, які мають намір співпрацювати з органами публічної влади, доцільно було б запровадити сертифікацію відповідності щодо знань, вмінь й навичок, які висуваються до спеціалістів, що виконують роботи відповідного рівня.

Також потребує системного й комплексного врегулювання координація взаємодії органів публічної влади й інститутів громадянського суспільства. Це дасть змогу всім зацікавленим сторонам відобразити таку взаємодію у своїх планах різного строку виконання, або врахувати таку співпрацю у разі одночасного залучення учасників проєктів до проведення певних видів робіт або зміні складу виконавців для забезпечення високого рівня якості виконуваних робіт. Такий підхід дозволить учасникам усвідомити свою роль і завдання у досягненні спільної мети або спільного результату. До того різні

учасники можуть забезпечувати співпрацю з різних галузей (моніторинг ситуації, збір інформації, проведення наукових досліджень, організація навчання, забезпечення підвищення кваліфікації тощо), проте всі мають працювати як єдина команда – обмінюватися ідеями, ділитися досвідом, обговорювати загальні для проєкту проблеми, щоб в решті решт досягти синегретичного ефекту від саме такого набору учасників.

Також слід наголосити на доцільності залучення інститутів громадянського суспільства до оцінки або експертизи важливих державних проектів. Це забезпечує процес прийняття управлінських рішень альтернативними підходами, іншими поглядами та експертними оцінками. Громадськість може надати цінну інформацію щодо очікуваних наслідків та можливих ризиків проекту, допомагаючи державі збалансовувати економічні, соціальні та політичні інтереси. Крім того, залучення громадянського суспільства до процесу моніторингу і оцінювання діяльності підвищує прозорість органів публічної влади, забезпечуючи більшу відповідність інтересам суспільства.

Деякі державні інституції комунікують з громадськістю щодо експертизи документів або оцінювання результатів діяльності. Так, наприклад, Національне агентство з питань запобігання корупції свій щорічний звіт обов'язково надає для висновку Громадській раді при Національному агентстві, а потім оприлюднює його на своєму офіційному веб-сайті разом із висновком Громадської ради. Оцінювання громадськими організаціями, радами, експертними групами надає об'єктивності висновками про результати діяльності.

Висновки. Складність і комплексність завдань, що постають сьогодні перед Україною, велика кількість викликів, виниклих через агресивні дії Російської Федерації, орієнтація на глибокі системні зміни державного управління, формування демократичної ефективної країни, здатної повноцінно інтегруватися в європейський простір, потребують активізації усіх наявних ресурсів і можливостей, створення об'єктивних і суб'єктивних умов для їх найефективнішої реалізації. Одним з таких ресурсів, що має нереалізований потенціал, є громадянське суспільство. Розбудова істинно демократичної країни потребує розгляду функцій органів державного управління у взаємодії з органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства, максимально наближаючись до усвідомлення потреб, очікувань, сподівань звичайних українських громадян у різних сферах їхнього життя. В Україні традиційно функціонує велика кількість громадських, благодійних, волонтерських та інших організацій, які активно відгукуються на виклики часу і проблеми суспільства. Кількість цих структур з року в рік зростає по мірі розвитку демократичних процесів в країні і громадянської активності населення, інституційного оформлення, а також кількості, важливості та невідкладності вирішення тих проблем, які постають перед органами державного управління. Інститути громадянського суспільства можуть

допомогти органам публічної влади працювати якісніше, ефективніше, на найбільш затребуваних напрямах. Тому держава намагається створити сприятливі умови для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, налагодити партнерську взаємодію між ними та органами державної влади й органами місцевого самоврядування. З цією метою було розроблено «Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки». Водночас, за відсутності необхідних правових та організаційних умов для використання механізмів громадської участі, участь інститутів громадянського суспільства є формальною, неврегульованою правовим чином, несистемною й невідчутною для громадян щодо забезпечення їх потреб і захисту їх інтересів. Реалізація Стратегії потребує дієвих механізмів реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, а саме чіткого окреслення завдань, заходів, очікуваних результатів; посилення координації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства в процесі реалізації державної політики у відповідній сфері на національному та регіональному рівнях; посилення інституційної спроможності органів виконавчої влади з питань налагодження комунікацій з громадськістю; законодавчого врегулювання механізмів громадської участі тощо. Розробка дієвого механізму залучення інститутів громадянського суспільства до ефективної взаємодії з органами публічної влади потребує подальших наукових досліджень.

Література:

1. Правове регулювання діяльності громадських організацій в Україні / О. Дем'янець, К. Задоя, А. Москаленко. – Київ, 2008. 21с. URL: https://www.moskalenkolawyers.com.ua/apanel/images/image/file/reguliuvannia.pdf

2. *Конституції України: Закон України* від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23 (дата звернення 15.08.2024).

4. Ткачук А. Громадянське суспільство в Україні і війна. Інститут громадянського суспільства.01.08.2024. URL: https://www.csi.org.ua/news/gromadyanske-suspilstvo-v-ukrayini-i-vijna/

5. Україна покращила показник сталості організацій громадянського суспільства. Детектор медіа URL: https://cs.detector.media/law-and-money/texts/185703/2023-10-26-ukraina-pokrashchyla-pokaznyk-stalosti-organizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva/#:~:text (дата звернення 13.10.2024).

References

1. Demyanets, O., Zadoya, K., Moskalenko, A. (2008). *Pravove rehulyuvannya diyal'nosti hromads'kykh orhanizatsiy v Ukrayini* [Legal regulation of the activities of public organizations in Ukraine] Kyiv. URL: https://www.moskalenkolawyers.com.ua/apanel/images/image/file /reguliuvannia.pdf (last accessed 15.11.2024). [in Ukrainian].

2. Konstytutsiyi Ukrayiny [*Constitution of Ukraine]/ (1996, June, 28). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

3. “Natsional′na stratehiya spryyannya rozvytku hromadyans′koho suspil′stva v Ukrayini na 2021-2026”.Zatv. Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 27.09.2021 № 487/2021 / Prezydent Ukrayiny. Zakonodavstvo Ukrayiny. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23 (last accessed 01.12.2024).

4. Tkachuk A. *Hromadyans'ke suspil'stvo v Ukrayini i viyna. Instytut hromadyans'koho suspil'stva.* [Civil Society in Ukraine and War. Institute of Civil Society.] (2024). URL: https:// www.csi.org.ua/news/gromadyanske-suspilstvo-v-ukrayini-i-vijna/ (last accessed 28.11.2024). [in Ukrainian].

5. Ukrayina pokrashchyla pokaznyk stalosti orhanizatsiy hromadyans′koho suspil′stva. [Ukraine has improved the indicator of sustainability of civil society organizations]. Detektor media. https://cs.detector.media/law-and-money/texts/185703/2023-10-26-ukraina-pokrashchyla-pokaznyk-stalosti-organizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva/#:~:text (last accessed 15.11.2024). [in Ukrainian].

УДК 35.351

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-49-56

Васиньова Надія Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри публічної служби й управління навчальними закладами, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Полтава, вул. Івана Банка, 3, https://orcid.org/0000-0002-7019-0247

АНТИКОРУПЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТИЧНИХ КОДЕКСІВ У ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ: ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. Процес запобігання і безпосередньо боротьби з проявами корупції включає широкий спектр дій і запровадження відповідних заходів у різних сферах. Важливим чинником виконання міжнародних зобов'язань у цьому напрямі є збереження достатнього рівня стандартів етики, розвиток етичних цінностей осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У цьому контексті, дослідження антикорупційної ролі етичних кодексів у системі державного управління є своєчасним і важливим для успішної євроінтеграції України і створення ефективної системи пубілчного управління.

У науковій статті визначено, що до етичного інструментарію, за допомогою якого здійснюється реалізація цінностей, принципів і норм професійної етики публічного службовця належать: етичні кодекси, професійна соціалізація, координуючі органи, механізми звітності та нагляду, взаємодія і вплив громадянського суспільства та ін. З'ясовано, що у країнах Європейського Союзу стандарти поведінки державних службовців містяться у спеціальних актах, які отримали загальну назву – Кодекси поведінки державних службовців. Залежно від країни, ці кодекси можуть мати різні назви, наприклад, «Етичний кодекс», «Правила етичної поведінки» «Стандарти поведінки державних службовців» тощо.

Підкреслено, що застосування міжнародних стандартів дозволить створити ефективну систему регулювання етичної поведінки, яка відповідатиме вимогам євроінтеграційних процесів і сприятиме гармонізації українського законодавства з нормами ЄС та є вагомою основою для процесу відновлення країни.

У подальших наукових дослідженнях пропонується вивчення міжнародних практик застосування етичних кодексів у державному управлінні країн ЄС з метою розробки рекомендацій для України.

Ключові слова: етичні стандарти, кодекси, етична поведінка, антикорупційна роль, публічне управління, євроінтеграція

Vasynova Nadiia Serhiivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Service and Management of Educational Institutions, State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", Poltava, https://orcid.org/0000-0002-7019-0247

ANTI-CORRUPTION POTENTIAL OF CODES OF ETHICS IN PUBLIC ADMINISTRATION: PROSPECTS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract. The process of preventing and directly combating corruption involves a wide range of actions and the introduction of appropriate measures in various areas. An important factor in the fulfillment of international obligations in this area is the maintenance of a sufficient level of ethical standards, the development of ethical values of persons authorized to perform the functions of the state or local self-government. In this context, the study of the anti-corruption role of codes of ethics in the public administration system is timely and important for the successful European integration of Ukraine and the creation of an effective public administration system.

The research article determines that the ethical tools used to implement the values, principles and norms of professional ethics of a public servant include: codes of ethics, professional socialization, coordinating bodies, reporting and oversight mechanisms, interaction and influence of civil society, etc. It is found that in the European Union countries, the standards of behavior of civil servants are contained in special acts which are generally known as Codes of Conduct for Civil Servants. Depending on the country, these codes may have different names, for example, "Code of Ethics", "Rules of Ethical Conduct", "Standards of Conduct for Civil Servants", etc. It is emphasized that the application of international standards will create an effective system of ethical behavior regulation that will meet the requirements of European integration processes and will contribute to the harmonization of Ukrainian legislation with EU norms and will be a significant basis for the country's recovery process.

In further research, it is proposed to study international practices of application of ethical codes in the public administration of the EU countries in order to develop recommendations for Ukraine.

Keywords: ethical standards, codes, ethical behavior, anti-corruption role, public administration, European integration

Постановка проблеми. Значущість питання зниження рівня корупції різко зросла після ухвалення рішення 23 червня 2022 року на саміті лідерів Євросоюзу в Брюсселі щодо офіційного статусу кандидата України в члени ЄС. Прийняті останнім часом міжнародні договори вимагають від держав-учасниць створити спеціалізовані органи для боротьби і запобігання корупції.

Так, Конвенція ООН проти корупції вимагає наявності двох типів антикорупційних інституцій: орган або органи, що запобігають корупції; орган, органи або особи, які спеціалізуються на боротьбі проти корупції за допомогою правоохоронних заходів [10]. Але процес запобігання і безпосередньо боротьби з цим явищем включає широкий спектр дій і запровадження відповідних заходів у різних сферах. Важливим чинником виконання міжнародних зобов'язань у цьому напрямі є збереження достатнього рівня стандартів етики, розвиток етичних цінностей осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У цьому контексті, дослідження антикорупційної ролі етичних кодексів у системі державного управління є своєчасним і важливим для успішної євроінтеграції України і створення ефективної системи публічного управління.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми етики та концептуальні засади державного управління, етичні стандарти, шляхи запобігання корупційним проявам та інші інструменти забезпечення доброчесності розглянуто Т. Василевською, Н. Васиньовою, Н. Оленцевич, М. Михненко, А. Мудровим, О. Руснаком, О. Фоміною, Є. Хриковим та ін [1; 2; 3; 5; 9 тощо]. До того ж, авторами підкреслюється необхідність більш тісного міжнародного співробітництва для досягнення успіху в боротьбі з корупцією. У межах цього дослідження окремої уваги потребує наукова публікація І. Гарсіа-Санчеса, Л. Родрігес-Домінгеса і І. Гальего-Альвареса у якій, проаналізовано реальний вплив етичного аспекту, імплементації етичного кодексу на вирішення етичних проблем у публічній сфері [11].

Мета та завдання статті – окреслити вплив імплементації етичного кодексу на підвищення доброчесної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також на вирішення етичних проблем і подолання корупційних проявів у системі публічного управління.

Методологія ґрунтується на результатах аналізу наукових публікацій [1; 2; 3; 5; 9; 10], аналітичних матеріалів, правових, міжнародних актів [4; 7; 8; 10] із проблеми дослідження, що дозволило з'ясувати її стан розробленості в науковому полі; аналіз, синтез, узагальнення – для обґрунтування теоретичних положень статті та формулювання висновків; прогнозування та планування – для окреслення структури Кодексу з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що необхідність у забезпеченні ефективного та надійного набору етичних принципів і механізмів, зокрема необхідність у кодифікуванні основних етичних вимог до представників різних гілок державної влади зумовлена потребами в: зміцненні довіри громадян; забезпеченні ефективної діяльності державного управління; удосконаленні відносин у державному управлінні; уніфікації етичних вимог до державних управлінців тощо [1]. Кодекси поведінки й кодекси етичних норм часто помилково використовують

як взаємозамінні. Ті й ті створені з метою заохотити певні форми поведінки виборних представників чи працівників. Тоді як етичні стандарти покликані надавати керівництво щодо цінностей і вибору, що впливає на ухвалення рішень, стандарти поведінки вказують на те, яка конкретна дія прийнятна, а яка – ні. Однак кодекси етичних норм і кодекси поведінки регулюють поведінку по-різному. Етичні рекомендації зазвичай загальніші та неконкретизовані. У них окреслено низку цінностей і принципів, які мають допомогти виборним представникам чи працівникам робити незалежні судження під час своєї діяльності. Натомість кодекси поведінки окреслюють конкретну поведінку й практично не вимагають власного судження: ваша поведінка або правильна, або ні [4].

У країнах Європейського Союзу стандарти поведінки державних службовців містяться у спеціальних актах, які отримали загальну назву — Кодекси поведінки державних службовців. Залежно від країни, ці кодекси можуть мати різні назви (наприклад «Етичний кодекс», «Правила етичної поведінки» «Стандарти поведінки державних службовців» тощо [7].

Положення Кодексів поведінки державних службовців умовно можна поділити на: загальні принципи поведінки (уважність, ввічливість, порядність, чесність); правила, що безпосередньо регулюють діяльність державного службовця (робота з конфіденційною інформацією, конфлікт інтересів, отримання подарунків тощо).

До того ж з’ясовано, що до етичних кодексів, заснованих на бажаних цінностях, громадські організації також використовують кодекси поведінки, засновані на дисциплінарному комплаєнсі. Ці кодекси містять правила, яких державні службовці зобов’язані дотримуватися, а також офіційні санкції за порушення правил. Дисциплінарні кодекси призначені як інструменти для зовнішньої мотивації. Ключова відмінність між інструментом, заснованим на правилах, таким як кодекс поведінки, і етичним кодексом, заснованим на цінностях, полягає в тому, що перший містить обов’язкові для виконання положення.

За результатами проведеного дослідження Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України встановлено, що найчастіше Кодекси поведінки державних службовців приймають з метою протидії корупції та запобігання конфлікту інтересів. Цікаво, що одним із основних чинників протидії корупції вважається професійна етика державного службовця. Тому міжнародні організації (Transparency International, РЄ, ООН) приділяють увагу розробці практичних рекомендацій щодо покращення Кодексів етики державних службовців [7]. Зазначене підтверджує вище окреслене, що етичні стандарти сприяють запобіганню корупції згідно з міжнародними договорами та угодами.

Аналіз наукової літератури [2; 3; 4; 7; 8; 10; 11] дозволив сформулювати комплекс причин, які пояснюють значущість і необхідність запровадження в

Україні етичних кодексів державних службовців із урахуванням міжнародного досвіду:

1. Забезпечення чесності та інтегритету. Етичні кодекси визначають стандарти поведінки, які сприяють збереженню чесності, чесних інтенцій та дотриманню високих моральних принципів. Це допомагає зменшити ризик корупції і зловживань владою навіть у найнапруженіших ситуаціях.

2. Запобігання конфліктам інтересів. Етичні кодекси зазвичай містять положення про уникнення конфліктів інтересів, що можуть виникати в процесі виконання державних обов'язків, зокрема під час воєнних подій, що безперечно сприяє збереженню об'єктивності та незалежності в ухваленні рішень.

3. Забезпечення прозорості та відповідальності. Етичні кодекси сприяють забезпеченню прозорості в діяльності державних службовців і підвищують рівень їх відповідальності за дії і рішення.

4. Залучення громадськості до протидії корупції. Етичні кодекси можуть містити положення про сприяння залученню громадськості до процесів протидії корупції, що сприяє формуванню довіри громадськості.

Правила етики та поведінки державних службовців детально опрацьовані у положеннях Модельного кодексу поведінки для державних службовців (додаток до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи від 11 травня 2000 №R (2000) 10) [7]. Уваги потребує структура та зміст документу.

Перший розділ містить три статті, що визначають:

- осіб, яких стосується кодекс – усі державні службовці, які працюють в державному органі влади; положення Кодексу можуть стосуватися також осіб, які працюють у приватних організаціях, але перебувають на державній службі
- статус Кодексу – цей документ становить частину положень, які регулюють діяльність державних службовців, тому кожен зобов'язаний дотримуватися положень.
- цілі Кодексу – визначити стандарти чесності та поведінки; допомогти їм відповідати цим стандартам; інформувати суспільство про поведінку, яку воно має право очікувати від державних службовців.

Другий розділ «Загальні принципи» включає принципи, які окреслюють етичні межі службової діяльності, а також норми і правила їх реалізації: відданість та законність; політична нейтральність; чесність, неупередженість та ефективність у служінні суспільним інтересам; ввічливість у службових відносинах, належна повага до прав інших; неупередженість і об'єктивність під час прийняття рішень; недопущення конфлікту інтересів, зловживання службовим становищем; турбота про суспільну довіру; підзвітність безпосередньому керівнику; конфіденційність у роботі з офіційною інформацією та документами; ефективність та економічність у використанні персоналу, суспільних та офіційних ресурсів тощо.

Ключовими особливостями Кодексу є наступне:

- до головних вимог акту належить перевірка чесності кандидата на державну службу, а також контроль за дотриманням етичних вимог;
- у Кодексі підкреслюється взаємність обов'язків державних службовців і тих, хто контролює їх діяльність або здійснює керівництво;

Слід також підкреслити, що на основі даного Модельного кодексу на сьогоднішній день багато країн (Великобританія, Австралія, Франція, Канада, Іспанія, Нідерланди, Нова Зеландія, Швеція) вже ввели в дію Етичні кодекси (кодекси поведінки) державних службовців. До того ж, цей акт сприяв не лише прийняттю національних кодексів, а й створенню спеціальних державних інституцій з проблем етики, впровадженню етичної освіти тощо.

Отже, урахування міжнародного досвіду та стандартів Модельного етичного кодексу є надзвичайно важливим для практики державного управління в Україні. Впровадження цих стандартів сприятиме адаптації національних етичних норм до кращих світових практик, що забезпечить підвищення рівня доброчесності, прозорості та відповідальності серед осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Однак для зміцнення та підтримки етичного середовища важливо, щоб співробітники мали безпечний простір і структурований процес для обговорення етичних питань, щоб їх заохочували ділитися різними інтерпретаціями, слухати та розуміти аргументи інших щодо застосування певних цінностей і правил. Є сенс залучати співробітників до процесу розробки кодексу (або інших подібних правил), задля забезпечення більшої обізнаності та емоційного зобов'язання слідувати принципам Кодексу. Спілкування, досягнення консенсусу, співтворчість, обговорення заявок, адаптація та присяга для нових співробітників є додатковими інструментами, які можуть сформувати та зміцнити етос державної служби.

Висновки. Проведений аналіз дозволив зробити такі концептуальні висновки:

1) Розглядаючи корупцію як найважливішу неетичну поведінку державних службовців, важливим є підвищення обізнаності державних службовців щодо етичних міркувань, зміцнення цінностей і внутрішньої мотивації, зокрема через упровадження етичних кодексів.

2) Майже всі міжнародні організації, що працюють над питаннями, пов'язаними з врядування державним сектором і державною адміністрацією, пробували розробити правові документи, які б містили рекомендації щодо створення кодексів поведінки для державних службовців. На європейському рівні участь у боротьбі з корупцією беруть Рада Європи, Європейський Союз та Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), окрім того, ухвалено численні політичні та правові документи [4]. Застосування міжнародних стандартів дозволить створити ефективну систему регулювання етичної поведінки, яка відповідатиме вимогам євроінтеграційних процесів і сприятиме гармонізації українського законодавства з нормами ЄС та є вагомою основою для процесу відновлення країни.

Перспективою подальших розвідок уважаємо подальше вивчення міжнародних практик застосування етичних кодексів і стандартів у державному управлінні країн ЄС з метою розробки рекомендацій для України.

Літератури

1. Василевська Т. Е. Етика державного управління : підручник / Т. Е. Василевська, В. О. Саламатов, Г. Б. Марушевський ; за заг. ред. Т. Е. Василевської. Київ : НАДУ, 2015. 204 с. URL: https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/Etika-derzhavnogo-sluzhbovtsya.pdf (дата звернення: 05.09.2024).

2. Васиньова Н. С. Корупційні ризики: категорії, види та шляхи мінімізації на шляху до ЄС. *Інтеграція науки та практики управління в умовах соціокультурних трансформацій: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практич. конф. (25 квітня 2024 року, м. Полтава)* м. Полтава : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. С. 596 – 601 URL: https://drive.google.com/file/d/1Kkydt2M34cc9Lou3w7zvdxKLJWkVMguQ/view (дата звернення: 05.09.2024).

3. Васиньова Н. С. Напрями протидії корупції в умовах Євроінтеграційних процесів: ціннісно-етичний вимір. Moderní aspekty vědy: XLI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. С. 19 – 29 URL: http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-42.pdf (дата звернення: 05.09.2024).

4. Європейський кодекс поведінки для всіх осіб, які залучені до місцевого та регіонального врядування URL: https://rm.coe.int/168071b2e5 (дата звернення: 05.09.2024).

5. Запобігання та протидія корупції : навч. посібник / А. М. Михненко, О. В. Руснак, А. М. Мудров та ін. ; за ред. А. М. Михненка. 4-те вид., перероб. і доповн. Київ : ДННУ «Акад. фін. Управління», 2013. 666 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=450&num=6 (дата звернення: 05.09.2024).

6. Оленцевич Н., Фоміної О. Корупція в системі публічного управління: причини та запобігання. *Економічна теорія.* 2018 URL: https://cyberleninka.ru/article/n/koruptsiya-v-sistemi-publichnogo-upravlinnya-prichini-ta-zapobigannya (дата звернення: 05.09.2024).

7. Правила етичної поведінки державних службовців (досвід країн Європейського Союзу та США) URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29069.pdf (дата звернення: 05.09.2024).

8. Професійна етика публічного службовця URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/profesiina_etyka/info/lec_peps.html (дата звернення: 05.09.2024).

9. Хриков Є. М., Васиньова Н. С. Аналіз етичної системи територіальної громади. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 83 – 89 URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/16.pdf DOI https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.3/14 (дата звернення: 05.09.2024).

10. Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia URL: https://www.oecd.org/en/networks/anti-corruption-network-for-eastern-europe-and-central-asia.html (дата звернення: 05.09.2024).

11. Garcia-Sanchez I., Rodriguez-Dominguez L. & Gallego-Alvarez I. Effectiveness ofethics codesin the publicsphere: Are they useful in controlling corruption? International Journal of Public Administration, 34 (3), 190–195. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/232820164_Effectiveness_of_Ethics_Codes_in_the_Public_Sphere_Are_They_Useful_in_Controlling_Corruption DOI: 10.1080/01900692.2010.532184 (дата звернення: 05.09.2024).

References:

1. Vasylevska, T. E. (2015) Etyka derzhavnoho upravlinnia : pidruchnyk [Ethics of public administration] / T. E. Vasylevska, V. O. Salamatov, H. B. Marushevskyi ; za zah. red. T. E. Vasylevskoi. Kyiv : NADU, 2015. 204 s. Retrieved from https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/Etika-derzhavnogo-sluzhbovtsya.pdf [in Ukrainian].

2. Vasynova, N. S. (2024) Koruptsiini ryzyky: katehorii, vydy ta shliakhy minimizatsii na shliakhu do YeS [Corruption risks: categories, types and ways to minimize them on the way to the EU] *Intehratsiia nauky ta praktyky upravlinnia v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii: zb. materialiv II Mizhnar. nauk.-praktych. konf. (25 kvitnia 2024 roku, m. Poltava) m.* Poltava : DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». S. 596 – 601 Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1Kkydt2M34cc9Lou3w7zvdxKLJWkVMguQ/view [in Ukrainian].

3. Vasynova, N. S. (2024) Napriamy protydii koruptsii v umovakh Yevrointehratsiinykh protsesiv: tsinnisno-etychnyi vymir. [Directions of Combating Corruption in the Context of European Integration Processes: Value and Ethical Dimension]. *Moderní aspekty vědy: XLI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o*. S. 19 – 29 Retrieved from http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-42.pdf [in Ukrainian].

4. Yevropeiskyi kodeks povedinky dlia vsikh osib, yaki zalucheni do mistsevoho ta rehionalnoho vriaduvannia [European Code of Conduct for all persons involved in local and regional governance врядування] Retrieved from: https://rm.coe.int/168071b2e5 [in Ukrainian].

5. Zapobihannia ta protydiia koruptsii (2013) [Preventing and combating corruption] : navch. posibnyk / A. M. Mykhnenko, O. V. Rusnak, A. M. Mudrov ta in. ; za red. A. M. Mykhnenka. 4-te vyd., pererob. i dopovn. Kyiv : DNNU «Akad. fin. Upravlinnia». 666 s. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=450&num=6 [in Ukrainian].

6. Olentsevych, N. & Fominoi, O. (2018) Koruptsiia v systemi publichnoho upravlinnia: prychyny ta zapobihannia. *Ekonomichna teoriia.* [Corruption in the public administration system: causes and preventio]. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/koruptsiya-v-sistemi-publichnogo-upravlinnya-prichini-ta-zapobigannya [in Ukrainian].

7. Pravyla etychnoi povedinky derzhavnykh sluzhbovtsiv [Pravyla etychnoi povedinky derzhavnykh sluzhbovtsiv] (dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu ta SShA) URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29069.pdf [in Ukrainian].

8. Khrykov, Ye. M. & Vasynova, N. S. (2021) Analiz etychnoi systemy terytorialnoi hromady. [Analysis of the ethical system of the territorial community]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia*. V. 32 (71). № 3. S. 83 – 89 Retrieved from https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/16.pdf DOI https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.3/14 [in Ukrainian].

9. Mykhnenko, A. M., Rusnak, O. V. & A. M. Mudrov, A. M. (2013) *Zapobihannia ta protydiia koruptsii [Prevention and counteraction of corruption]*. Kyiv : DNNU «Akad. fin. Upravlinnia» Retrieved from https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=450&num=6 [in Ukrainian].

10. Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia URL: https://www.oecd.org/en/networks/anti-corruption-network-for-eastern-europe-and-central-asia.html

11. Garcia-Sanchez I., Rodriguez-Dominguez L. & Gallego-Alvarez I. Effectiveness ofethics codesin the publicsphere: Are they useful in controlling corruption? International Journal of Public Administration, 34 (3), 190–195. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/232820164_Effectiveness_of_Ethics_Codes_in_the_Public_Sphere_Are_They_Useful_in_Controlling_Corruption DOI: 10.1080/01900692.2010.532184

УДК 35.08

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-57-66

Верхолаз Вадим Дмитрович аспірант, Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», http://orcid.org/0009-0004-7034-8077

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАРКЕТИНГУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ПОСЛУГ

Анотація. У статті проаналізовані теоретичні засади запровадження маркетингу системи державних послуг. Зазначено, що сектор державних послуг не є однорідним суб'єктом, оскільки включає послуги комерційного або частково комерційного характеру, соціальну діяльність. Таким чином, деякі елементи державного сектора дуже близькі до приватного сектору, інші ж відділи державного сектору мають монопольні права на примусове стягнення податків тощо. Застосування маркетингу у державному секторі можливе, але воно обмежується різними характерами взаємин між сторонами. Постає питання необхідності маркетингу державних послугах. Застосування маркетингу у державному секторі може допомогти керуючим структурам ефективніше вирішувати свої завдання. Маркетингові дослідження допоможуть виявити потреби та очікування цільової аудиторії, а також визначити найефективніші канали комунікації. Крім того, розробка маркетингових стратегій дозволить державним організаціям ефективніше вирішувати свої завдання та досягати поставленої мети, але державний сектор стикається з безліччю проблем при спробі використовувати маркетингові інструменти.

Маркетинг державних послуг є важливим інструментом підвищення якості та доступності державних послуг для населення. В умовах зростаючої конкуренції серед державних організацій необхідно активно використовувати маркетингові методи для залучення та утримання клієнтів. Для успішної реалізації маркетингу державних послуг необхідно враховувати особливості державного сектора, такі як прозорість, неринковий характер взаємодії зі споживачами, соціальна відповідальність і державний контроль. Також важливо приділяти увагу аналізу потреб та очікувань клієнтів, адаптувати послуги до їхніх потреб та переваг, покращувати якість обслуговування, використовувати сучасні технології та розвивати канали комунікації з клієнтами. Маркетинг державних послуг може стати ключовим фактором для покращення якості життя населення та підвищення ефективності роботи державних організацій.

Маркетинг є перспективним інструментом підвищення ефективності наданих державних послуг. Використання маркетингового підходу до управ-

ління системою надання державних послуг дозволяє оптимізувати процес перерозподіл ресурсів та забезпечує відповідність інтересів попиту та пропозиції на ринку державних послуг, а також сприяє підвищенню якості їх надання.

Ключові слова: публічне управління, державна політика, маркетинг, державні послуги, маркетинг державний послуг, ефективність маркетингу.

Verkholaz Vadym Dmytrovych graduate student of the National Aerospace University named after M.E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute", http://orcid.org/0009-0004-7034-8077

THEORETICAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTING MARKETING IN THE PUBLIC SERVICES SYSTEM

Abstract. The article analyzes the theoretical principles of implementing marketing in the public services system. The public services sector is not a homogeneous entity, since it includes services of a commercial or partially commercial nature, social activities. Thus, some elements of the public sector are very close to the private sector, while other departments of the public sector have monopoly rights to enforce tax collection, etc. The use of marketing in the public sector is possible, but it is limited by the different nature of the relationships between the parties. The question arises of the need for marketing in public services. The use of marketing in the public sector can help management structures solve their tasks more effectively. Marketing research will help identify the needs and expectations of the target audience, as well as determine the most effective communication channels. In addition, the development of marketing strategies will allow state organizations to more effectively solve their tasks and achieve their goals, but the public sector faces many problems when trying to use marketing tools.

Marketing of public services is an important tool for improving the quality and accessibility of public services for the population. In conditions of growing competition among state organizations, it is necessary to actively use marketing methods to attract and retain customers. For the successful implementation of marketing of public services, it is necessary to take into account the peculiarities of the public sector, such as transparency, non-market nature of interaction with consumers, social responsibility and state control. It is also important to pay attention to the analysis of customer needs and expectations, adapt services to their needs and preferences, improve the quality of service, use modern technologies and develop communication channels with customers. Marketing of public services can become a key factor in improving the quality of life of the population and increasing the efficiency of state organizations.

Marketing is a promising tool for increasing the efficiency of the provided public services. The use of a marketing approach to managing the system of providing public services allows optimizing the process of redistribution of

resources and ensures the correspondence of the interests of demand and supply in the public services market, and also contributes to improving the quality of their provision.

Keywords: public administration, public policy, marketing, public services, marketing of public services, marketing efficiency.

Постановка проблеми. Однією з основних функцій держави є соціальна функція, як один з основних напрямів її діяльності, метою якої є забезпечення гідного рівня життя всіх громадян. Соціальна функція знаходить своє вираження у соціальній політиці держави, метою якої є забезпечення розширеного відтворення населення, гармонізації суспільних відносин, політичної стабільності, громадянської згоди. Соціальна політика реалізується у вигляді державних рішень, соціальних заходів та програм.

Формалізацією результатів державного управління соціально-економічними процесами, як правило, виступають особливі суспільні блага - державні послуги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання публічного маркетингу, маркетингу державних послуг, маркетингу у державному управлінні аналізують багато економістів, соціологів, водночас існують несистемні дослідження даного феномену у системі публічного управління. Так, проблеми маркетингу у державному управління аналізують: О. Білик, З.Бурик, Є.Вилгін, О. Дейнега, О.Кравцов, Т.Кравцова, М. Криштанович, Л.Курносенко, О.Лащенко, Т. Панфілова, Т. Пахомова, Н. Подольчак, Є. Ромат, А. Штирліна та ін.

Метою статті є систематизація теоретичних підходів до запровадження маркетингу системи державних послуг.

Виклад основного матеріалу. Саме поняття «державна послуга» у практиці економічно розвинених країн є однією з основних форм відносин громадянина, юридичної особи та влади, де держава виступає як постачальник послуги.

Основну роль у формуванні загальної концепції, визначенні основних напрямів соціальної політики, її стратегії, тактики, забезпеченні законодавчої, правової основи, реалізації конкретних положень на місцях грає держава в особі її представницьких та виконавчих органів усіх рівнів. Проте дедалі більшого значення під час вирішення соціальних проблем окремих категорій населення приділяється соціальній діяльності підприємств, фірм; політичних, профспілкових громадських об'єднань, благодійних та добровільних організацій, що реалізують соціальну політику у порівняно вузьких межах. Реалізація взаємодоповнюючих програм соціального державного регулювання та програм підприємств, фірм, інших інститутів громадянського суспільства сприяють підвищенню ефективності соціальної політики, її цілеспрямованості, адресності та гнучкості. Таким чином, механізм проведення соціальної

політики характеризується різноманітністю суб'єктів, програм, їх фінансової основи, методів та засобів реалізації.

Нова роль держави, яка визначається не простим усуненням провалів ринку, а безпосереднім виробництвом державних послуг у ринковому просторі визначає перехід від індустріальної економіки до економіки сервісної, що має яскраво виражений соціально-орієнтований характер.

В основі сервісної економіки лежать такі принципи [1]:

- єдність соціально-орієнтованої економіки та політики;
- розмежування та інтеграція елементів соціально-орієнтованої економіки на всіх рівнях;
- системний аналіз джерел та факторів соціально-економічного зростання;
- формування та розвиток соціального партнерства між суб'єктами праці, капіталу та політики.

У процесі розвитку сервісна економіка виконує ряд важливих функцій, серед яких слід виділити:

- моніторинг та зворотний зв'язок зі споживачами;
- задоволення специфічних потреб клієнтів шляхом безперервного поліпшення якості послуг;
- використання технологій як конкурентної переваги;
- забезпечення гнучкості менеджменту, що враховує одночасно певну однорідність смаків та їх індивідуалізацію.

Сектор державних послуг не є однорідним суб'єктом, оскільки включає послуги комерційного або частково комерційного характеру, соціальну діяльність. Таким чином, деякі елементи державного сектора дуже близькі до приватного сектору, інші ж відділи державного сектору мають монопольні права на примусове стягнення податків. У деяких випадках один і той же державний орган може пропонувати комерційні послуги і водночас зобов'язувати громадян дотримуватись норм чи положень. Наприклад, поліція може застосовувати силу для затримання громадян; але також може стягувати плату з організатора заходу за послуги із забезпечення безпеки заходу. Тому поширити маркетинг на весь державний сектор без глибшого аналізу понять обміну та відносин некоректно.

Маркетинг - це процес планування та здійснення концепції, ціни, просування та поширення ідеї, товару чи послуги, з метою задоволення потреб цільової аудиторії. Як правило, маркетинг використовується у комерційній сфері для просування товарів та послуг. На перший погляд може здатися, що державний сектор не потребує маркетингу, оскільки його основна функція полягає у наданні послуг громадянам та захисті їх інтересів. Розглянемо, коли маркетингові інструменти є актуальними для державних послуг.

Таблиця 1.

Типи взаємодії державного сектора та споживача

Тип відносин	*Відсутність обміну*	*Обмін із обмеженнями; вільний обмін*
Відносини з обмеженнями	1. Відсутність можливості застосування маркетингу	3 Вибіркове використання маркетингових інструментів
Частково вільні відносини; вільні відносини	2. Елементи маркетингу взаємовідносин	4. Потенційне застосування концептуального підходу, лежить в основі маркетингу

У цій таблиці відображені варіанти взаємодії державного сектора та споживача [2]. Перший випадок, який часто зустрічається в державному секторі, відповідає типу ситуації, в якій характер відносин є примусовим, а обміну між суб'єктами відносин не відбувається. У ситуаціях, коли поліція чинить арешт, суддя оголошує вирок, маркетинг відсутній як частина державної діяльності. У цих ситуаціях можна застосовувати і виявляти елементи маркетингу взаємовідносин, але не повноцінну маркетингову діяльність.

У другому випадку, між державою та громадянами не відбувається обміну, тобто не відбувається надання послуги, наприклад, муніципальна влада вирішує розглянути можливість змін у русі громадського транспорту, для цього вони можуть вибрати різні форми діалогу з громадянами: розсилка анкет, публічні дискусії, онлайн-опитування та інші. Залежно від виду діяльності та інституційного контексту державні агенти можуть застосовувати принципи маркетингу взаємин із встановлення міцних довірчих відносин.

Інший тип ситуації виникає, коли відносини схильні до обмежень, але існує певний ступінь обміну. Це стосується, наприклад, обов'язкових періодичних перевірок транспортних засобів, які водночас є приводом для конкретної операції з надання послуг (тобто, дозвіл на використання транспортного засобу дається в обмін на гарантії того, що транспортний засіб відповідає стандартам безпеки). У такому випадку неможливо застосувати маркетингові принципи повною мірою, оскільки відсутня свобода у споживача.

Коли ж відносини хоча б частково вільні і мають певний обмін, є місце для реалізації більш досконалих маркетингових підходів. Наприклад, державні вищі навчальні заклади мають значну свободу дій щодо прийому або відмови у прийомі абітурієнтів, а також вільні у визначенні форми та змісту запропонованих ними програм [3].

Таким чином, застосування маркетингу у державному секторі можливе, але воно обмежується різними характерами взаємин між сторонами. Постає

питання необхідності маркетингу державних послугах. Застосування маркетингу у державному секторі може допомогти керуючим структурам ефективніше вирішувати свої завдання. Маркетингові дослідження допоможуть виявити потреби та очікування цільової аудиторії, а також визначити найефективніші канали комунікації. Крім того, розробка маркетингових стратегій дозволить державним організаціям ефективніше вирішувати свої завдання та досягати поставленої мети, але державний сектор стикається з безліччю проблем при спробі використовувати маркетингові інструменти.

Органи державної влади можуть використовувати маркетинг для підвищення поінформованості про нові ініціативи або інформацію, яка може знадобитися населенню, наприклад, кампанію з вакцинації, яку проводить Національна служба охорони здоров'я України. Але, зокрема, перед державою постає проблема неможливості виділення цільової аудиторії, оскільки більшість державних кампаній спрямовані на все населення в цілому, яке представлене абсолютно різними тисячами людей. Не знаючи, на кого орієнтуватися, неможливо створювати ефективні кампанії та отримувати бажані результати.

Вимірювання успіху маркетингових зусиль у державному секторі є складним завданням. Це пов'язано з різними факторами, такими як складність державних послуг, брак ресурсів та складність зчитування результатів та ефективності через безліч департаментів, що працюють за своїми правилами. Також саме через широту аудиторії державні послуги важко визначити, чи була конкретна маркетингова кампанія успішною чи ні.

Державні послуги часто є товаром на ринку і оцінюються у грошах. Однією з причин складності виміру успіху маркетингових зусиль є необхідність урахування багатьох факторів, що впливають на задоволеність клієнтів. Ще однією причиною складності виміру успіху маркетингових зусиль є нестача єдиної системи оцінки якості державних послуг. У різних регіонах та державних організаціях можуть використовуватись різні методи збору та аналізу даних про задоволеність клієнтів. Це ускладнює порівняння результатів та формування загальної картини. Також важливо враховувати, що маркетингові зусилля можуть мати довгостроковий ефект і вплинути на задоволеність клієнтів не відразу. Наприклад, проведення інформаційної кампанії про новий сервіс не може призвести до миттєвому зростанню кількості заявок, але у довгостроковій перспективі може підвищити задоволеність клієнтів.

До бюджету держави прикуті безліч очей, у комерційних компаніях витрати є «особистою» справою власників, найчастіше мотиви та розміри витрат не мають сильного значення для суспільства, якщо це не злочини. У випадку держави все інакше, кожна стаття видатків піддається аналізу та критиці, можуть виникнути питання щодо доцільності витрат на просування державної ініціативи. Наступні проблеми виникають на момент реалізації

бюджету на маркетингову діяльність. Чиновники, перед якими постає завдання реалізації маркетингового просування, найчастіше ніколи в житті не стикалися з маркетингом. Характерним рішенням стає відкриття тендера, де найчастіше обирають підрядника не за пропозицією, а за популярністю чи вартістю, що веде до неефективних маркетингових кампаній.

У такому алгоритмі роботи простежується опір змінам, властиве державній системі, оскільки вона має величезні структури та історію стійких дій і не має економічних та соціальних стимулів для глобальної зміни. Впровадження нових маркетингових стратегій у державних послугах може зіткнутися із серйозним опором з боку працівників та користувачів.

Однією з причин опору може бути недостатнє розуміння необхідності змін та їх цілей. Багато співробітників державних установ не бачать переваг у нових маркетингових підходах і не розуміють, як вони можуть підвищити якість послуг. Також користувачі можуть вважати, що зміни призведуть до погіршення якості обслуговування або збільшення вартості послуг.

Іншою причиною опору може бути страх змін. Багато співробітників державних установ звикли до певних способів роботи та бояться, що нові підходи можуть призвести до невідомих наслідків. Також користувачі можуть побоюватися, що нові маркетингові стратегії можуть вплинути на їхні права та інтереси.

Щоб впоратися з опором, необхідно проводити навчання та інформування співробітників та користувачів про необхідність змін та їх цілі. Також важливо забезпечити прозорість та участь усіх зацікавлених сторін у процесі змін.

Державний сектор як і приватний сектор, йде за тенденцією комп'ютеризації. Відповідно до опитування YPO, 83% працівників державного сектора стверджують, що поширення соціальних мереж змусило їх серйозніше ставитися до своєї стратегії обслуговування громадян [4] Не дивно і те, що в сьогоднішньому цифровому ландшафті з постійним підключенням, один негативний досвід може поширитися Інтернетом за лічені секунди, потенційно досягаючи очей і вух тисяч людей. Тепер клієнти очікують, що зможуть зв'язатися з вами по низці різних каналів, наприклад особисто або по телефону; або онлайн через кілька різних сайтів та соціальних мереж. Однією з найуспішніших стратегій маркетингу державного сектора є використання соціальних мереж. Нині соціальні мережі одна із найефективніших інструментів маркетингу. Використання соціальних мереж дозволяє державним організаціям встановити тісніший контакт із клієнтами та отримати зворотний зв'язок про кампанію, організацію. Ще однією важливою стратегією є використання мобільних програм. Мобільні програми допомагають державним організаціям встановлювати тісніший контакт із клієнтами та розширювати своє охоплення.

Також важливою стратегією є використання офлайн-маркетингу. У державному секторі часто використовуються такі методи, як конференції,

виставки, прес-конференції та інші заходи, які дозволяють отримати більшу видимість та привернути увагу до кампанії.

Досить складно виділити успішні маркетингові кампанії у державному секторі, найчастіше вони мають довгостроковий характер, а результати неможливо простежити за фінансовими показниками. Розглянемо та проаналізуємо кілька маркетингових кампаній державного сектора за кордоном [5].

Перед Адміністрацією Великого Лондона (GLA) стояла мета продемонструвати громадянам, до чого рухається лондонська інфраструктура [6]. Спільно з маркетинговим агентством було випущено серію ілюстрованих плакатів, що передають чітке і зрозуміле бачення розвитку Лондона. Агентство тісно консультувалося з GLA, збирало великий обсяг даних та інформації в 10 плакатпх, кожен з яких присвячений окремій темі, такій як зелена інфраструктура, вода, енергетика та транспорт. Маркетингова кампанія надає інфографіку доступною мовою за допомогою захоплюючих малюнків та гейміфікації, плакати розташовувалися в метро, де проходить велика кількість громадян. Така кампанія демонструє громадянам плани міської влади щодо покращення інфраструктури не в нудних звітах та безпідставних виступах, а наочно, захоплюючи яскравими ілюстраціями, це викликає довіру та схвалення споживачів. Але така кампанія також стикатиметься з проблемами, наприклад, неможливість оцінити результати маркетингової діяльності, особливо якщо поставлена мета була ознайомлення громадян.

Прикладом маркетингу державного сектора, спрямованого на зовнішню аудиторію, може стати профіль у соціальній мережі департаменту туризму Австралії, який має понад 5,6 мільйона передплатників. Tourism Australia, можливо, є однією з найуспішніших стратегій соціального маркетингу, які використовує австралійський уряд [5]. Tourism Australia показує захоплюючі визначні пам'ятки Австралії, щоб надихнути мандрівників відвідати країну. Найприємніше те, що контент переважно створюється користувачами. Залучення Tourism Australia безперечно зміцнюється в міру того, як передплатники стають свідками безпосереднього досвіду місцевих жителів та туристів, що подорожують Австралією та її околицями. В даному випадку також виникає проблема зчитування результатів даної маркетингової кампанії, в комерційних організаціях після додавання посту в соціальні мережі є можливість простежити кількість продажів після цього, в ситуації соціальної мережі туризму Австралії складніше простежити кількість туристів, які приїхали через даний обліковий запис: неможливість банально опитати, купівля квитків здійснюється через приватні авіалінії, а планування та політ у країну здійснюються туристами часто у різні періоди. Можна сказати, що популяризація території через обліковий запис у соціальних мережах є досить сліпим методом просування.

Грамотний дизайн державних сервісів необхідний, щоб споживач мав менше проблем, стикаючись із необхідністю державної послуги. Дизайн

послуг - це дисципліна і практика, що поєднує принципи клієнтського досвіду і картографування процесів, які ставлять користувальницький досвід в основу прийняття рішень. Йдеться про те, щоб зосередитись на подорожі користувача та узгодити системи, щоб зробити цей шлях максимально корисним.

Завдання бренду – привчити громадян до думки, що держава не ворог, не проблема і не складність. Держава – це помічник. Держава на твоєму боці. Держава робить твоє життя зручнішим, щоб ти міг займатися важливішими речами.

Аналізуючи ринок державних послуг можна визначити такі особливості маркетингу державних послуг:

1. На ринку державних послуг діє ринкова структура природної монополії, за якої конкуренція фактично відсутня.

2. Товаром на ринку державних послуг виступають державні послуги, які є суспільні блага.

3. Ціноутворення на ринку державних послуг виробляється з урахуванням собівартості послуг, а не з урахуванням їхньої цінності споживачам, відсутня плата за бренд.

4. Держава, яка виступає продавцем на досліджуваному ринку, має власну систему збуту, і послуги надаються виключно в рамках цієї системи без посередників.

Ці особливості зумовлюють специфіку ринку державних послуг, що полягає у штучному характері ринкових процесів на ньому та основної ролі соціальної відповідальності продавця (держави) у процесі впровадження інновацій, удосконаленні якості послуг, що надаються, та встановленні цін на них.

Висновки. Маркетинг державних послуг є важливим інструментом підвищення якості та доступності державних послуг для населення. В умовах зростаючої конкуренції серед державних організацій необхідно активно використовувати маркетингові методи для залучення та утримання клієнтів. Для успішної реалізації маркетингу державних послуг необхідно враховувати особливості державного сектора, такі як прозорість, неринковий характер взаємодії зі споживачами, соціальна відповідальність і державний контроль. Також важливо приділяти увагу аналізу потреб та очікувань клієнтів, адаптувати послуги до їхніх потреб та переваг, покращувати якість обслуговування, використовувати сучасні технології та розвивати канали комунікації з клієнтами. Маркетинг державних послуг може стати ключовим фактором для покращення якості життя населення та підвищення ефективності роботи державних організацій.

Маркетинг є перспективним інструментом підвищення ефективності наданих державних послуг. Використання маркетингового підходу до управління системою надання державних послуг дозволяє оптимізувати процес перерозподіл ресурсів та забезпечує відповідність інтересів попиту та пропозиції на ринку державних послуг, а також сприяє підвищенню якості їх надання.

Література

1. Бурик З.М., Черняхівська В. В. Механізми публічного маркетингу в Україні в сучасних умовах. *Публічне урядування*. 2023. № 1 (34). С. 18-28. https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1(34)-2

2. Штирліна А. А. Методологія маркетингу надання послуг в системі державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2016. № 9. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1004

3. Чаусовська С. І. Поняття публічних послуг та їх класифікація. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2017. № 1 (57). С. 102–108.

4. Ways to Tackle Rising Customer Service Expectations in The Public Sector. ModernGov. URL: https://blog.moderngov.com/2018/10/4-ways-tackle-rising-customer-service-expectations-public-sector

5. Effective Public Sector Marketing: Uses and Examples. ModernGov. URL: https://blog.moderngov.com//effective-public-sector-marketing

6. Campaign Greater London Authority. Infogr8. URL: https://infogr8.com/our-work/gla-london- infrastructure-2050/

References:

1. Buryk, Z.M. & Cherniakhivska, V. V. (2023), Mekhanizmy publichnoho marketynhu v Ukraini v suchasnykh umovakh [Mechanisms of public marketing in Ukraine in modern conditions]. *Publichne uriaduvannia - Public governance*, № 1 (34), pp. 18-28. https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1(34)-2 [in Ukrainian].

2. Shtyrlina, A. A. (2016), Metodolohiia marketynhu nadannia posluh v systemi derzhavnoho upravlinnia [Methodology of marketing of services in the system of public governance]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public governance: improvement and development,* № 9, available from http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1004 [in Ukrainian].

3. Chausovska, S. I. (2017), Poniattia publichnykh posluh ta yikh klasyfikatsiia [The concept of public services and their classification]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Derzhavne upravlinnia - State and regions. Series: Public governance*, № 1 (57), pp. 102–108 [in Ukrainian].

4. Ways to Tackle Rising Customer Service Expectations in The Public Sector. ModernGov, available from https://blog.moderngov.com/2018/10/4-ways-tackle-rising-customer-service-expectations-public-sector [in English].

5. Effective Public Sector Marketing: Uses and Examples. ModernGov, available from https://blog.moderngov.com//effective-public-sector-marketing [in English].

6. Campaign Greater London Authority. Infogr8, available from https://infogr8.com/our-work/gla-london- infrastructure-2050/ [in English].

УДК 330.3:332.1:161.263:316.256

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-67-79

Горбата Людмила Петрівна доктор філософії (PhD), доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Національний авіаційний університет, м.Київ, тел.: (096) 781-48-06, https//orcid.org/0009-0007-6576-8925

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. У статті досліджено основні проблемні аспекти інституційного забезпечення сталого розвитку територіальних громад в Україні. Сталий розвиток територіальних громад є важливою компонентою соціально-економічної стратегії держави, однак на місцевому рівні його реалізація має низку перешкод та викликів. Зокрема, певні проблеми пов'язані з недосконалістю нормативно-правової бази, нестачею фінансування, відсутністю кваліфікованих кадрів та обмеженими можливостями для міжсекторальної співпраці та взаємодії. Нормативно-правові аспекти є особливо актуальними, оскільки чинне законодавство не завжди відповідає сучасним вимогам сталого розвитку та містить суперечності в окремих положеннях, що обмежує перспективи територіальних громад для впровадження системних управлінських рішень. Недостатнє фінансування часто унеможливлює спроможність місцевих бюджетів реалізовувати екологічні та соціальні ініціативи та проєкти, що також негативно впливає на життєзабезпечення територіальної громади та якість життя населення в цілому. Кадровий дефіцит і обмежені можливості для підвищення кваліфікації посадових осіб органів місцевого самоврядування призводять до низької ефективності управління сталим розвитком на місцемому рівні. Окрім того, у статті окреслено питання міжсекторальної взаємодії, що характеризується низьким рівнем співпраці між різними інституціями та ускладнює координацію зусиль і призводить до дублювання функцій, неефективного використання ресурсів та уповільнення впровадження програм розвитку. Окремо підкреслюється важливість залучення громадськості до процесів прийняття рішень, адже низька обізнаність населення про механізми участі перешкоджає активному громадському сектору раалізовувати власні ініціативи сталого розвитку. Запропоновані у статті рекомендації включають удосконалення нормативно-правової бази, зміцнення фінансової спроможності громад, створення освітніх програм для підготовки кадрів та розвиток партнерських відносин з різними інститутами з метою забезпечення сталого розвитку територіальних громад. Це дозволить забезпечити довгостроковий і комплексний підхід до сталого розвитку громад, що відповідає Цілям сталого розвитку ООН.

Ключові слова: сталий розвиток, територіальні громади, інституційне забезпечення, органи публічної влади, управління.

Gorbata Liudmyla Petrivna Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Public Management and Administration, National Aviation University, Kyiv, tel. (096) 781-48-06, https//orcid.org/0009-0007-6576-8925

PROBLEM ASPECTS OF INSTITUTIONAL ENSURING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Annotation. The article examines the main problematic aspects of institutional support for the sustainable development of territorial communities in Ukraine. Sustainable development of territorial communities is an important component of the socio-economic strategy of the state, however, its implementation at the local level has a number of obstacles and challenges. In particular, certain difficulties are related to the imperfection of the regulatory and legal framework, lack of funding, lack of qualified personnel and limited opportunities for intersectoral cooperation and interaction. Regulatory and legal aspects are particularly relevant, since the current legislation does not always meet the modern requirements of sustainable development and contains contradictions in individual provisions, which limits the prospects of territorial communities for the implementation of systemic management solutions. Insufficient funding often makes it impossible for local budgets to implement environmental and social initiatives and projects, which also negatively affects the livelihood of the territorial community and the quality of life of the population as a whole. Personnel deficit and limited opportunities for upgrading the qualifications of officials of local self-government bodies lead to low efficiency of sustainable development management at the local level. In addition, the article outlines the issue of intersectoral interaction, which is characterized by a low level of cooperation between various institutions and complicates the coordination of efforts and leads to the duplication of functions, inefficient use of resources and the slowing down of the implementation of development programs. The importance of involving the public in decision-making processes is emphasized separately, because low public awareness of participation mechanisms prevents the active public sector from implementing its own sustainable development initiatives. The recommendations proposed in the article include improving the legal framework, strengthening the financial capacity of communities, creating educational programs for training personnel, and developing partnerships with various institutions in order to ensure the sustainable development of territorial communities. This will ensure a long-term and comprehensive approach to the sustainable development of communities, which corresponds to the Sustainable Development Goals of the United Nations.

Keywords: sustainable development, territorial communities, institutional support, public authorities, management.

Постановка проблеми. Під час суспільних трансформацій та викликів особливо актуальною постає проблема забезпечення сталого розвитку територіальних громад. В умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні можна спостерігати зміни у сферах безпеки та економіки, трансформації соціальних викликів, нові виклики в екології на місцевому рівні. Підвищена конкуренція, швидка динаміка інформаційно-комунікаційних технологій, нестійкість світового ринку створюють низку чинників для ефективного використання потенціалу територіальних громад, їхньої адаптації до подолання можливих викликів. Тому територіальним громадам уже сьогодні доцільно буде брати до уваги такі фактори, як відсутність ефективних механізмів управління та використання наявних ресурсів у післявоєнному відновленні та відбудові та у забезпеченні сталого розвитку зокрема. Потребують ефективних рішень питання соціальної нерівності у сфері соціального розвитку; забезпечення доступу до якісної освіти та закладів охорони здоров'я; реалізації культурної політики на місцевому рівні; вдосконалення екологічного моніторингу, збереження природних ресурсів, зменшення негативних впливів на навколишнє середовище. Усе це дозволить ефективніше впроваджувати стратегії сталого розвитку територіальних громад, що є однією з ключових умов досягнення економічної стабільності, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Окрім того, забезпечення сталого розвитку перетинається з низкою інституційних викликів, які перешкоджають ефективній реалізації сталих стратегій. Зокрема, недостатня розвиненість інституційної бази, обмежена спроможність та низький рівень стійкості органів місцевого самоврядування, слабка координація між державними та місцевими органами публічної влади, а також відсутність доступу до необхідних фінансових ресурсів стають основними першкодами для розвитку територіальних громад.

Під час забезпечення сталого розвитку територіальних громад виникає потреба у формуванні ефективної системи інституційної підтримки, яка зможе якісно реалізовувати проєкти і програми сталого розвитку, сприятиме комплексному розвитку громад. Це питання набуває особливої важливості в умовах децентралізації, що передбачає більшу відповідальність на місцевому рівні та вимагає нових підходів до інституційного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретичних і прикладних проблем розвитку територій представлено у працях М. Аверкиної, О. Гладкого, І. Грищенко, В. Давидовича, О. Драпіковського, П. Дубровіна, О. Завального, А. Лелеченко, А. Степаненка, О. Шаблія та ін. Теоретичні та методологічні аспекти забезпечення сталого розвитку розглядаються у працях І. Дегтярової, Е. Забарної, Т. Кожухової, Т. Кришталь, М. Стегней, В. Торкатюка,

В. Тропіної та інших. Концептуальні засади сталого розвитку територіальних громад досліджують О. Васильєва, Н. Васильєва; стан управління розвитком територій в умовах децентралізації аналізують А. Віремейчик, І. Застрожнікова, Л. Єфіменко, Г. Ортіна, О. Сокіл, Ю. Прус, О. Рубан,; трансформацію територіальних громад в умовах децентралізації влади в Україні висвітлюють Т. Гоголь, Л. Мельничук; перспективи розвитку об'єднаних територіальних громад в Україні висвітлюють В. Костецький, В. Толуб'як та ін. Водночас у дослідженнях науковців та практиків не повною мірою враховується роль інституцій при визначенні пріоритетів вектору сталого розвитку територіальних громад та його забезпеченні.

Метою статті є визначення та аналіз ключових проблем інституційного забезпечення сталого розвитку територіальних громад, а також розробка рекомендацій для підвищення ефективності інституційної підтримки на місцевому рівні. Дослідження спрямоване на виявлення бар'єрів, що обмежують можливості територіальних громад у досягненні сталого розвитку, та пошук практичних рішень, які можуть забезпечити сталий соціально-економічний і екологічний розвиток.

Виклад основного матеріалу. На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, що відбувся у 2002 р. в Йоганнесбургі світова спільнота активно обговорювала питання участі у виконанні «Порядку денного на XXI століття». До обговорення та реалізації цього документа приєдналася й Україна. Згодом спільнота науковців та експертів детально проаналізувала стан виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період та незадовільно оцінила виконання концепції сталого розвитку, оскільки так і не було створено органи відповідальні за реалізацію концепції та/чи надано відповідні повноваження діючим органам публічної влади, відсутня координація зусиль міністерств та відомств, що ведуть свою діяльність в окремих напрямках сталого розвитку, розроблена національна політика сталого розвитку (Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», що залишається чинною) є малоефективною тощо.

Територіальним громадам не надано методичних рекомендацій для забезпечення їх сталого розвитку, тому кожна громада при плануванні стратегічних документів розробляє власну модель сталого розвитку, спираючись на чинне законодавство. Інституційна база на рівні територіальних громад не ефективна та залишається бездіяльною у екологічній, економічній та соціальній сферах, які є основою для сталого розвитку.

Варто зазначити, що у Доповіді було запропоновано низку заходів з метою формування інституційної бази сталого розвитку, які залишаються актуальними сьогодні, у час нових викликів і змін для територіальних громад, зокрема:

- створити Національну агенцію зі збалансованого розвитку;
- зміцнити систему публічного управління сталим розвитком;

- створити в усіх міністерствах та обласних державних адміністраціях управління збалансованого розвитку. До речі, такі структурні підрозділи координували б діяльність територіальних громад у забезпеченні їх сталого розвитку;

- створити інститут (наприклад, агенцію/ робочу групу/ асоціацію) фахових експертів для систематичного проведення аналізу державної, регіональної та місцевої політик зі сталого розвитку;

- створити інформаційно-аналітичні та науково-освітні центри зі збалансованого розвитку;

- розробити та організувати систему моніторингу стану довкілля, населення і господарства;

- впровадити систему заохочення кращих практик збалансованого розвитку на рівні територіальних громад [1, с. 315].

Також питання інституційного забезпечення сталого розвитку набули актуальності після Конференції ООН у Йоганнесбурзі та були висвітлені у Доповіді Світового банку про світовий розвиток за 2003 рік під назвою «Сталий розвиток у динамічному світі. Перетворення інститутів, зростання і якість життя». У цьому контексті інститути розглядаються як ключовий елемент сталого та справедливого розвитку, адже саме від їх ефективності залежить здатність людей працювати задля бажаного майбутнього. Потужне інституційне середовище має координувати дії, виконуючи такі завдання: виявлення актуальних потреб і проблем, консолідація інтересів різних груп зацікавлених сторін через переговори та укладання партнерських угод про співпрацю, а також забезпечення реалізації прийнятих рішень. Формування такого інституційного середовища можливе завдяки здатності брати на себе зобов'язання, відповідальність, співпрацювати заради спільного добробуту, сприяти обміну інформацією та враховувати інтереси стейкхолдерів і потенціал довкілля [3, с. 37].

На Конференції ООН зі сталого розвитку (Rio+20, 2012 р.) було затверджено документ «Майбутнє, якого ми прагнемо», де особливу увагу приділили інституційній інфраструктурі для сталого розвитку. У цьому документі акцентується увага на необхідності інтеграції економічних, соціальних і екологічних аспектів сталого розвитку, що передбачає системний підхід до розв'язання проблем, координацію та об'єднання зусиль. Також передбачається зміцнення міжурядових механізмів сталого розвитку через взаємодію в рамках ООН і заснування політичного форуму високого рівня. Щодо міжнародної екологічної політики, наголошується на зміцненні ролі UNEP (United Nations Environment Programme) як глобального природоохоронного органу, посиленні моніторингу змін довкілля та укладенні багатосторонніх угод. Роль міжнародних фінансових організацій і операційна діяльність ООН мають враховувати принципи сталого розвитку, забезпечуючи реалізацію відповідних програм і стратегій, узгоджених із національними

пріоритетами. Територіальний аспект передбачає заохочення органів влади різних рівнів до впровадження ефективних механізмів сталого розвитку через партнерства, стратегічне планування, обмін інформацією та досвідом. Крім визначення інституційної бази, важливо також розвивати та зміцнювати інституційний потенціал держави [4].

Щодо інституційного середовища України, то його оцінку представлено у Індексі глобальної конкурентоспроможності (GCI). Щорічний звіт про конкурентоспроможність країн світу, підготовлений Всесвітнім економічним форумом, аналізує 12 основних груп показників, серед яких виділяються «Інститути». Для створення добробуту важливу роль відіграють як державні, так і приватні інституції. На основі цього поділу визначено субпоказники: права власності, рівень довіри до політичних лідерів, рівень корупції та хабарництва, тиск державного регулювання, прозорість державної політики, безпека, корпоративна етика, підзвітність і відкритість діяльності підприємств і організацій тощо [5].

Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку враховує інституційний компонент при розрахунку Індексу сталого розвитку, який оцінює сталий розвиток, орієнтуючись на якість і безпеку життя населення. Серед ключових показників виокремлюють соціально-інституційний аспект сталого розвитку, де є спеціальна категорія – «інституційний розвиток». Оцінюється, наскільки ефективно інститути відповідають на потреби суспільства та вимоги сталого розвитку. До показників інституційного розвитку входять: політична свідомість, розвиток інформаційного суспільства, вплив релігійних установ і ефективність роботи державних органів. За результатами аналізу даних 2019 року у структурі компоненти якості життя індекс соціально-інституційного виміру дорівнює індексу інституційного розвитку – 33%, якщо поглянути в розрізі показників, то вони є наступними: ефективність державної влади – 35%; розвиток інститутів громадянського суспільства – 25%; розвиток інформаційного суспільства – 30%; вплив релігійних інституцій – 10% [6].

Відповідно до Указу Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 року № 722/2019, підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», Україна має зобов’язання забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [2].

Однак, за останні роки впровадження політики сталого розвитку в напрямку інституційного забезпечення на рівні територіальних громад значних змін не відбулося. В органах місцевого самоврядування відсутній спеціально уповноважений структурний підрозділ зі сталого розвитку, існуючі

стратегії територіальних громад не містять компонент сталого розвитку, відсутні нормативно-правові документи, які безпосередньо регулювали б впровадження сталого розвитку на рівні територіальних громад. Поодинокі випадки впровадження ініціатив та проєктів зі сталого розвитку мають місце у громадському секторі, наприклад в Ірпінській територіальній громаді створено громадську організацію «Проєктна Агенція Сталого Розвитку Ірпінської Громади» (Project Agency Irpin).

Інституційна система в Україні відзначається пріоритетом інтересів влади над суспільними інтересами, ігноруванням прав бізнес-структур та використанням посадових повноважень чиновниками для особистої вигоди [7, с. 25]. При цьому держава є ключовим інститутом, відповідальним за забезпечення сталого розвитку. Вона має визначати пріоритетні напрями в економічній, соціальній та екологічній сферах; розробляти необхідні механізми для досягнення сталого розвитку; зміцнювати позиції у розвитку людського капіталу та підвищенні якості життя. Держава також повинна залучати бізнес-спільноти до реалізації принципів сталого розвитку, оновлюючи відносини між учасниками економічної діяльності на основі рівноправного партнерства й використовуючи механізми для узгодження інтересів усіх сторін у досягненні соціальних, економічних і екологічних цілей сталого розвитку [8, с. 48].

Сталий розвиток має бути збалансований між економічними, соціальними та екологічними аспектами. У межах територіальних громад це означає інтеграцію рішень, що сприяють розвитку інфраструктури, покращенню якості життя населення та збереженню природних ресурсів, а також забезпечення стійкості територіальної громади. Окрім того, важливими принципами є участь громади у прийнятті управлінських рішень та співпраця між різними групами стейкхолдерів.

Змістова складова сталого розвитку територіальних громад полягає у якісних змінах територій, які спроможні розвиватися на принципах «доброго врядування» на місцевому рівні. Для того, щоб забезпечити такий розвиток, варто визначити стан наявних ресурсів територіальних громад, вивчити та проаналізувати економічні, соціальні та екологічні запити суб’єктів політики місцевого розвитку.

В умовах дії правового режиму воєнного стану роль інституцій у забезпеченні сталого розвитку територіальних громад набуває іншої ваги: стають актуальними не тільки питання підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень, а й питання безпеки, спроможності швидкого відновлення та відбудови інфраструктурних об’єктів, резильєнтність інституцій у реалізації концептуальних засад сталого розвитку. Досвід органів місцевого самоврядування свідчить про необхідність використання нових підходів до інституційного забезпечення в контексті сталого розвитку територіальних громад. Стратегія сталого розвитку сьогодні має бути

спрямована на інтеграцію економічної, соціальної та екологічної складових розвитку. Поява такої стратегії не є новою для інституційного забезпечення органів місцевого самоврядування, бо вона тісно пов'язана з процесами планування та ухвалення рішень щодо соціально-економічного розвитку територій, вирішення першочергових питань населення територіальних громад.

З огляду на викладене вище, серед ключових проблем інституційного забезпечення сталого розвитку територіальних громад можна виділити:

- недоліки у чинній нормативно-правовій базі, організаційній підтримці, а також відсутність системності у формуванні та реалізації прогнозно-програмних документів;
- недосконалу систему надання публічних послуг;
- несвоєчасне реагування органів місцевого самоврядування на соціально-економічні та екологічні виклики;
- недоліки у процесі стратегічної екологічної оцінки документів державного планування.

В умовах глобальних викликів зростає важливість забезпечення сталого розвитку територій та оперативного реагування органів публічної влади на соціально-економічні та екологічні проблеми, а також взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Особливої уваги потребує проведення стратегічної екологічної оцінки документів державного планування. Розпочаті реформи, що охоплюють усі сфери життєдіяльності, вимагають нових підходів до публічного управління та адміністрування в Україні для забезпечення сталого розвитку територіальних громад.

У Національній економічній стратегії до 2030 року окреслено основні принципи, пріоритети та цінності економічної політики, включаючи інституційну спроможність («держава, здатна забезпечити розвиток»). Серед викликів і бар'єрів для досягнення цілі «Підвищення інституційної спроможності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та агенцій регіонального розвитку задля ефективного розвитку регіонів і громад» зазначені: низький рівень прозорості й ефективності роботи місцевих органів влади; недостатня компетентність керівників і спеціалістів у місцевому самоврядуванні; обмежена спроможність регіональних агенцій розвитку; нестача інструментів управління та моніторингу; слабка активність громад. Це зумовлено низькою участю громадян у прийнятті рішень, відсутністю цільових показників ефективності, недостатньою поінформованістю населення щодо структури місцевого самоврядування та планів розвитку, браком досвіду в управлінні проєктами та стратегічному плануванні, відсутністю якісної системи підготовки кадрів для управління на місцях. Також проблемами є обмежений доступ до статистичних даних та географічної інформації, а також часткове дублювання функцій регіональних агенцій розвитку структурними підрозділами обласних державних адміністрацій, що знижує їхню ефективність [9].

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні має на меті визначити напрями, механізми та терміни створення ефективної системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, що сприятиме формуванню комфортного життєвого середовища для громадян. Це включає розвиток інститутів прямої демократії, задоволення потреб громадян у різних сферах, забезпечення якісних і доступних публічних послуг, а також узгодження інтересів держави та територіальних громад. Очікуваними результатами реалізації концепції є економічний і соціальний розвиток громад, стимулювання економічного зростання територій, зміцнення організаційної, правової та фінансової спроможності територіальних громад і органів місцевого самоврядування, а також підвищення доступності та якості публічних послуг [10].

Територіальні громади повинні стати основою для забезпечення національної стійкості, шляхом до процвітання країни – підвищення їх стійкості, підтримка сталого розвитку, створення умов для якісних змін, активізація економічної, соціальної та екологічної діяльності, забезпечення довгострокової конкурентоспроможності та самодостатності територіальних громад [11]. Варто враховувати і вплив глобалізації на розвиток учасників та об’єктів публічного адміністрування [12].

Серед ключових характеристик сталого розвитку територіальних громад можна виділити наступні:

- сталий розвиток територіальних громад неможливий без ефективного використання ресурсів, доступних на конкретній території, через належні інституційні механізми та управлінські інструменти. Такий розвиток називається ендогенно орієнтованим, оскільки його основою є раціональне використання та розвиток внутрішнього потенціалу території, виявлення незадіяних ресурсів і джерел для зростання. Використання внутрішніх можливостей сприяє рівномірному сталому розвитку завдяки ефекту масштабу, інноваціям та досвіду. Серед інструментів можна виділити державно-приватне партнерство, муніципально-приватне партнерство, державне некомерційне партнерство тощо;
- сталий розвиток територіальних громад є потенціалом для покращення масштабів і ефективності національного розвитку;
- організація публічного управління сталим розвитком. Сталий розвиток територіальних громад асоціюється з «просторовим вдосконаленнм певної території» [13] або «інтегрованим розвитком самоврядних територій» або «сталим просторовий розвитком» [14];
- сталий розвиток територіальних громад безпосередньо залежить від активної взаємодії між органами публічної влади, бізнесом і громадськістю. Взаємодія цих сторін дозволяє налаштувати конструктивний і взаємовигідний діалог щодо пріоритетів розвитку, що, в свою чергу, забезпечує формування економічної, екологічної та соціальної складових сталого розвитку територіальних громад, її стійкість та самодостатність [15].

Окрім того, сучасні проблеми сталого розвитку вказують на необхідність розробки і прийняття стратегічних рішень, застосування найкращих практик публічного управління та адміністрування, а також на важливість збалансування соціальних, економічних та екологічних інтересів суб'єктів територіального розвитку. Варто виокремити необхідність удосконалення кадрової політики і підготовки фахівців, які повинні мати глибокі знання теоретичних основ публічного управління та специфіки системи органів публічної влади України, вміти писати й реалізовувати проєкти. Важливо, щоб ці фахівці могли визначати напрями удосконалення управління, використовувати досвід як національний, так і міжнародний, а також знаходити ефективні способи вирішення проблем забезпечення сталого розвитку територіальних громад.

Таким чином, необхідно вдосконалити освітні програми у галузі публічного управління та адміністрування, щоб вони відповідали вимогам сталого розвитку територій. В Україні це особливо актуально у світлі нових викликів, які підкреслюють потребу у розвитку публічної служби відповідно до сучасних умов.

Також перехід до сервісної держави в Україні вимагає формування нових підходів у професійній діяльності державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Це включає підготовку фахівців, здатних проводити аналіз державної, регіональної та місцевої політик, формувати і оцінювати проєкти, програми та стратегії, а також ефективно реалізовувати політику. Такі спеціалісти мають бути готові забезпечувати надання якісних публічних послуг, здійснювати державний нагляд і контроль, проводити моніторинг і оцінку, якісно управляти фінансами та ресурсами, а також забезпечувати контроль за використанням цих ресурсів на всіх рівнях.

Таким чином, публічне управління в Україні має відповідати сучасним вимогам, включаючи адаптацію нових підходів до розробки документів стратегічного планування з урахуванням потреб сталого розвитку територіальних громад. Тому важливим є акцент на підготовку, прийняття та впровадження управлінських рішень, що відповідають актуальним викликам. Фахівці в цій сфері повинні не лише розуміти процеси підготовки та ухвалення управлінських рішень у органах публічної влади, але й бути обізнаними в методах і технологіях прийняття рішень, а також у забезпеченні їх якості та ефективності.

Отже, інституційне забезпечення сталого розвитку територіальних громад стикається з кількома важливими проблемами, серед яких відсутність належної нормативно-правової бази, обмежене фінансування, недостатня кількість кваліфікованих кадрів і низька координація між різними інституціями. Для подолання цих бар'єрів необхідно впровадити комплексні реформи, що сприятимуть зміцненню інституційного середовища, розвитку партнерських відносин з міжнародними організаціями, бізнесом і громадськістю.

Висновки. Попри те, що Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання, бере участь у численних ініціативах та програмах ООН у сфері сталого розвитку, інституційне середовище залишається на дуже низькому рівні, особливо, на рівні територіальних громад. Проблеми інституційного забезпечення сталого розвитку територіальних громад потребують термінового та ефективного вирішення. Ключовими напрямами для активізації цього процесу є:

– підвищення рівня обізнаності населення щодо важливості реалізації сталого розвитку;

– створення структурних підрозділів та/або надання повноважень діючим, відповідальних за впровадження цієї політики на рівні органів місцевого самоврядування;

– налагодження взаємодії між різними рівнями – міжнародним, національним, регіональним та місцевим;

– розробка та впровадження програм, стратегій і планів сталого розвитку;

– здійснення контролю, моніторингу та оцінки ефективності заходів у напрямку сталого розвитку територіальних громад;

– активне просування ідей сталого розвитку територіальних громад в наукових, освітніх, бізнесових середовищах тощо.

Створення ефективної інституційної бази для сталого розвитку є одним з важливих кроків до реалізації цієї політики, що потребує стратегічного бачення, подальшої розробки конкретних заходів та ініціатив для досягнення економічних, соціальних і екологічних цілей сталого розвитку територіальних громад. Оскільки у світі постійно відбуваються нові процеси в природному та соціальному середовищі, то важливим є пошук і розробка інноваційних моделей сталого розвитку територіальних громад.

Врешті-решт, створення інституційного середовища передбачає, що кожен член громади прийме ідеї сталого розвитку, поширить їх і визнає їх важливість, своєчасність та пріоритетність. Для територіальної громади вектор на інституційне забезпечення сталого розвитку означатиме організоване і кероване управління змінами. Тому важливою є розробка інституційного механізму впровадження політики сталого розвитку у територіальній громаді. Реалізація цілей сталого розвитку стане можливою тоді, коли кожен мешканець територіальної громади візьме на себе відповідальність за виконання цих завдань, усвідомлюючи власну роль у забезпеченні майбутнього своїх дітей.

Література:

1. Національна доповідь України про стан виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період : Звіт про НДР [Л. Г. Руденко, Б. В. Буркинський, Г. П. Галушкіна, Г. В. Герасименко та ін. / За заг. ред. Л. Г. Руденко]. К. : Національна Академія наук України, Інститут географії. 345 с.

2. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року №722/2019. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.

3. World Development report 2003: Sustainable Development in a Dynamic World. Transforming Institutions, Growth, and Quality of Life // The World Bank. Washington, DC, 2003. 250 p.

4. Sustainable Development Knowledge Platform. Future We want. Outcome Document URL : http://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html.

5. World Economic Forum. Reports. URL : https://www.weforum.org.

6. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти / Міжнар. рада з науки (ISC) та ін.; наук. кер. проекту М. З. Згуровський. К. : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку (2019). 112 с. 300 пр. URL : http://wdc.org.ua/sites/default/files/SD2019-P2-FULL-UA.pdf.

7. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : монографія / О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. 540 с.

8. Національна парадигма сталого розвитку України / [за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона]. К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.

9. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021р. №179: Урядовий портал. URL : https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179.

10. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. №33-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.

11. Latynin M., Pastukh K., Tarasenko D., Shevchenko S., Munko A. Public administration in the economic sphere in Ukraine: strategic approach. *Estudios de Economía Aplicada*. 2021. Vol. 39. №5.

12. Лях Ю. І. Вплив процесів глобалізації на розвиток суб'єктів і об'єктів публічного адміністрування в Україні. *Проблеми управління*. 2018. №2 (68). С. 150–156.

13. Маруняк Є. О. Просторовий розвиток України в глобальній візії. *Вісник НАН України.* 2020. №4. С. 73–83. URL: https://files.nas.gov.ua.

14. Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Платформне забезпечення сталого просторового розвитку муніципальних утворень. Просторовий розвиток територій: традиції та інновації : матеріали ІІ Міжнар. наук-практ. конф. (м. Київ, 26–27 листопада 2020 р.). Київ : ДКС Центр, 2020. С. 16–18. URL: http://iino.knuba.edu.ua.

15. Територіальні громади: механізми забезпечення стійкості : монографія / Грищенко І. М., Горбата Л. П. Київ, НУБіП України, 2024, 345 с. ISBN 978-617-8368-16-6 URL: https://dglib.nubip.edu.ua/items/22dfbd9c-3afc-43d1-866c-b13b8cfb1626.

References:

1. Rudenko, L. H. (Eds.), Burkynskyi, B. V., Halushkina, H. P., & Herasymenko H. V. *Ukrainy pro stan vykonannia polozhen «Poriadku dennoho na KhKhI stolittia» za desiatyrichnyi period : Zvit pro NDR [National report of Ukraine on the state of implementation of the provisions of the «Agenda for the 21st century» for a ten-year period: Report on the GDR]*. K. : Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy, Instytut heohrafii [in Ukrainian].

2. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 veresnia 2019 roku №722/2019 [On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period until 2030: Decree of the President of Ukraine dated September 30, 2019 No. 722/2019]. (2019, September 30). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text [in Ukrainian].

3. World Development report 2003. Sustainable Development in a Dynamic World. Transforming Institutions, Growth, and Quality of Life. The World Bank. Washington, DC [in English].

4. Sustainable Development Knowledge Platform. Future We want. Outcome Document Retrieved from http://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html [in English].

5. World Economic Forum. Reports. Retrieved from https://www.weforum.org [in English].

6. Mizhnar. rada z nauky (ISC) & Zghurovskyi, M. Z. (2019). Analiz staloho rozvytku – hlobalnyi i rehionalnyi konteksty [Analysis of sustainable development – global and regional contexts]. K. : KPI im. Ihoria Sikorskoho. (Vol. 2). *Ukraina v indykatorakh staloho rozvytku - Ukraine in indicators of sustainable development.* Retrieved from http://wdc.org.ua/sites/default/files/SD2019-P2-FULL-UA.pdf [in Ukrainian].

7. Alymov, O.M., Danylenko, A.I., & Trehobchuk, V.M. (2005). Ekonomichnyi rozvytok Ukrainy: instytutsionalne ta resursne zabezpechennia : monohrafiia / K. : Obiednanyi in-t ekonomiky NAN Ukrainy, 2005. 540 s. [in Ukrainian].

8. Derzhavna ustanova «Instytut ekonomiky pryrodokorystuvannia ta staloho rozvytku Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy» (2012). Natsionalna paradyhma staloho rozvytku Ukrainy [National paradigm of sustainable development of Ukraine]. K. [in Ukrainian].

9. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 bereznia 2021r. №179 [On the approval of the National Economic Strategy for the period until 2030: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 3, 2021. No. 179]. (2021, March 3.). *www.kmu.gov.ua.* Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179 [in Ukrainian].

10. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014r. №33-r [On the approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 1, 2014 No. 33-r]. (2014, April 1). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text [in Ukrainian].

11. Latynin, M., Pastukh, K., Tarasenko, D., Shevchenko, S., & Munko, A. (2021). Public administration in the economic sphere in Ukraine: strategic approach. *Estudios de Economía Aplicada*. (Vol. 39). 5. [in English].

12. Liakh, Yu. I. (2018). Vplyv protsesiv hlobalizatsii na rozvytok subiektiv i obiektiv publichnoho administruvannia v Ukraini [The impact of globalization processes on the development of subjects and objects of public administration in Ukraine]. *Problemy upravlinnia – Management problems.* 2(68), 150–156 [in Ukrainian].

13. Maruniak, Ye. O. (2020). Prostorovyi rozvytok Ukrainy v hlobalnii vizii [Spatial development of Ukraine in a global vision]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 4, 73–83. Retrieved from https://files.nas.gov.ua [in Ukrainian].

14. Bystriakov, I. K., Klynovyi, D. V. (2020). Platformne zabezpechennia staloho prostorovoho rozvytku munitsypalnykh utvoren. [Platform provision of sustainable spatial development of municipal entities]. *Proceedings from II Mizhnar. nauk-prakt. konf. «Prostorovyi rozvytok terytorii: tradytsii ta innovatsii» – II International science and practice conf «Spatial development of territories: traditions and innovations»*. (pp. 16–18). Kyiv : DKS Tsentr,. S.. Retrieved from http://iino.knuba.edu.ua [in Ukrainian].

15. Hryshchenko, I.M., Horbata, L.P. (2024). *Terytorialni hromady : mekhanizmy zabezpechennia stiikosti [Territorial communities: mechanisms for ensuring sustainability]*. Kyiv, NUBiP Ukrainy. Retrieved from https://dglib.nubip.edu.ua/items/22dfbd9c-3afc-43d1-866c-b13b8cfb1626 [in Ukrainian].

УДК 352/354

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-80-90

Жук Ольга Іванівна кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0001-8519-5529

Гой Наталія Василівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, http://orcid.org/0000-0001-7293-6527

Драбчук Наталія Юріївна доктор філософії за спеціальністю 051 Економіка (Ph.D.), асистент кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0001-5965-9959

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ТА КОМУНІКАЦІЯ

Анотація. У статті досліджується процес прийняття управлінських рішень в органах місцевого самоврядування з урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх чинників. В умовах сучасного розвитку публічного управління особливу увагу приділено аналізу макро- та мікросередовища органів влади. Показано, що ретельний аналіз зовнішніх політичних, економічних, соціальних і технологічних факторів, зокрема із застосуванням PEST-аналізу, дозволяє визначити можливості та ризики, що впливають на ефективність управління. Зазначено, що соціальні чинники, такі як демографічна структура, рівень життя та громадська думка, суттєво впливають на стратегічні рішення.

У статті підкреслюється значення внутрішніх факторів, таких як цілі, організаційна структура, корпоративна культура та наявні ресурси, у формуванні рішень, які приймають органи місцевого самоврядування. Визначено, що прийняття рішень відбувається в межах складних організаційних систем, де зовнішні та внутрішні фактори взаємодіють, створюючи як можливості, так і обмеження.

Проведено SWOT-аналіз, який виявив сильні сторони органів місцевого самоврядування, зокрема ефективну координацію роботи відділів і кваліфікований персонал, а також слабкі сторони, серед яких нестача фінансування та недостатня автоматизація процесів. Автори акцентують увагу на можливос-

тях, що відкриваються перед органами місцевого самоврядування, зокрема впровадження smart-технологій та залучення інвестицій. Водночас загрози, такі як економічна нестабільність та погіршення інфраструктури, потребують детального аналізу та проактивних дій.

Висновки підтверджують, що поєднання інструментів PEST- та SWOT-аналізу сприяє формуванню стратегії, яка відповідає вимогам сучасного середовища, і дозволяє підвищити ефективність управління. Запропоновано рекомендації для використання результатів аналізу в прийнятті управлінських рішень, орієнтованих на сталий розвиток місцевих громад.

Ключові слова: управлінські рішення, прийняття управлінських рішень аналітична діяльність, комунікації, цифровізація, органи місцевого самоврядування, органи влади, публічне управління та адміністрування, сталий розвиток території.

Zhuk Olha Ivanivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Public Management and Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0001-8519-5529

Goy Nataliia Vasylivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Public Management and Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, http://orcid.org/0000-0001-7293-6527

Drabchuk Nataliia Yuriivna Doctor of Philosophy (Ph.D.), Assistant of the Department of Public Management and Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0001-5965-9959

EFFICIENCY OF ADMINISTRATIVE DECISION-MAKING IN LOCAL GOVERNMENT BODIES IN WAR CONDITIONS: ANALYSIS AND COMMUNICATION

Abstract. The article examines the process of making managerial decisions in local government bodies, taking into account the influence of external and internal factors. In the context of the modern development of public administration, special attention is paid to the analysis of the macro- and microenvironment of government bodies. It is shown that a thorough analysis of external political, economic, social and technological factors, in particular using PEST analysis, allows us to identify opportunities and risks that affect the effectiveness of management. It is noted that social factors, such as demographic structure, standard of living and public opinion, significantly affect strategic decisions.

The article emphasizes the importance of internal factors, such as goals, organizational structure, corporate culture and available resources, in shaping

decisions made by local government bodies. It is determined that decision-making occurs within complex organizational systems, where external and internal factors interact, creating both opportunities and limitations.

A SWOT analysis was conducted, which revealed the strengths of local governments, in particular, effective coordination of departments and qualified personnel, as well as weaknesses, including lack of funding and insufficient automation of processes. The authors focus on the opportunities open to local governments, in particular, the introduction of smart technologies and attracting investment. At the same time, threats such as economic instability and deterioration of infrastructure require detailed analysis and proactive actions.

The conclusions confirm that the combination of PEST and SWOT analysis tools contributes to the formation of a strategy that meets the requirements of the modern environment and allows to increase management efficiency. Recommendations are proposed for using the results of the analysis in making management decisions focused on the sustainable development of local communities.

Keywords: management decisions, management decision-making, analytical activity, communications, digitalization, local self-government bodies, authorities, public management and administration, sustainable development of the territory.

Постановка проблеми. У сучасних умовах динамічного соціально-економічного середовища та викликів, пов'язаних з політичною і економічною нестабільністю, органи публічної влади стикаються з необхідністю підвищення ефективності стратегічного управління та прийняття управлінських рішень. Проблема ускладнюється постійними змінами у зовнішньому середовищі, що включає політичні, економічні, соціальні та технологічні аспекти, а також внутрішніми викликами, пов'язаними з недостатнім фінансуванням, недосконалістю організаційних структур і низьким рівнем інноваційності.

Відсутність комплексного підходу до аналізу ситуаційних факторів та їх інтеграції у процес стратегічного планування призводить до погіршення якості управління, зниження конкурентоспроможності органів влади та втрати можливостей для залучення інвестицій. Зокрема, недостатній облік зовнішніх і внутрішніх факторів може викликати невідповідність між планами розвитку органів влади та реальними умовами, що ставить під загрозу виконання стратегічних завдань.

Це актуалізує необхідність впровадження сучасних інструментів аналізу, таких як PEST-аналіз для оцінки зовнішнього середовища та SWOT-аналіз для визначення внутрішніх переваг і слабких сторін. Вивчення цих інструментів, а також інтеграція їхніх результатів у процес прийняття рішень є ключовими для підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування та забезпечення сталого розвитку їхніх інфраструктурних проєктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості прийняття управлінських рішень у публічному управлінні та адмініструванні є важливим об'єктом дослідження багатьох українських науковців. Зокрема, останні дослідження, проведені такими вченими, як О. С. Коврига, Н. О. Брюшкова, О. В. Ніколюк, О. Ф. Удовиця, А. О. Дєгтяр, В. Г. Ковальчук та Т. Ю. Павленко, зосереджені на аналізі ключових аспектів формування управлінських рішень. У їхніх працях розглядаються питання адаптації управлінських методів до умов кризових ситуацій, вдосконалення механізмів прийняття рішень і врахування соціально-економічних викликів. Особлива увага приділяється впровадженню сучасних аналітичних підходів, інноваційних технологій і використанню міжнародного досвіду, що сприяє підвищенню ефективності управлінської діяльності в умовах реформування публічного сектору. Водночас важливим є аналіз прийняття управлінських рішень на рівні місцевого самоврядування, оскільки саме на цьому рівні зосереджені найбільші виклики у взаємодії з громадою та ефективному вирішенні її потреб.

Мета статті - дослідження факторів, що впливають на ефективність прийняття управлінських рішень у діяльності органів публічної влади, зокрема органів місцевого самоврядування в сфері житлово-комунального господарства, а також використання інструментів стратегічного аналізу (PEST і SWOT) для визначення ключових можливостей і ризиків, що можуть вплинути на розвиток інфраструктури та управлінські рішення в умовах сучасних соціально-економічних викликів.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах функціонування публічної сфери важливу роль відіграє аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища органів влади. Цей аналіз необхідний для оцінки економічних перспектив об’єкта дослідження та розробки стратегії майбутнього розвитку. Мета його проведення полягає у забезпеченні стійких позицій у сучасних умовах, приваблені нових інвестицій та покращенні загальної діяльності органу публічної сфери.

Важливу роль у стратегічному управлінні та прийнятті рішень відіграють соціальні фактори макросередовища. Аналіз динаміки цих факторів дозволяє визначити демографічну структуру суспільства, систему культурних та етичних цінностей, звичаї, релігійні переконання, формування громадської думки та світогляду, а також відношення до роботи і рівень життя різних соціальних груп. Усі ці аспекти зовнішнього середовища постійно змінюються і взаємодіють між собою, тому вивчення їх вимагає системного підходу.

Прийняття управлінських рішень вимагає уваги не лише до зовнішніх умов, але й до внутрішньої ситуації в органі публічної влади. Ця ситуація визначається рядом внутрішніх факторів, таких як цілі, структура, корпоративна культура, процеси та ресурси. Мета організації визначає її діяльність і напрямок управлінських рішень. Процеси прийняття управ-лінських рішень завжди відбуваються в рамках певної організаційної структури, і ця структура впливає на способи та якість управлінських рішень [1].

Конкретні фактори зовнішнього та внутрішнього середовища органу влади визначають ситуацію, в якій необхідно приймати рішення. Зазначимо, що ці ситуаційні фактори можуть відігравати різні ролі в процесі управлінського рішення. В більшості випадків вони діють як обмеження, які впливають на формування різних варіантів рішень [2].

У світовій практиці для аналізу основних зовнішніх факторів використовується метод PEST-аналізу [3]. Це інструмент стратегічного аналізу, спрямований на виявлення впливу політичних (P – political: стабільність уряду, законодавство, регулювання ринків, фіскальна політика, трудове право), економічних (E – economic: розвиток продуктів, процентні ставки, інфляція, безробіття, заробітна плата, ціни на енергоресурси), соціальних (S – social: демографічні тенденції, споживчі звички, життєвий стиль, доходи, система освіти) та технологічних (T – technological: державні та приватні інвестиції в інновації, патентний захист, швидкість технологічного прогресу) аспектів, що впливають на діяльність органу влади [4]. Під час аналізу необхідно визначити фактори, які мають найбільший вплив на діяльність досліджуваного органу влади та оцінити їх [5]. Таким чином, можна виявити зовнішні можливості, які варто використовувати, а також потенційні загрози, яких потрібно уникати.

Політичні фактори відносяться до аспектів, що стосуються регулювання діяльності органу влади з боку держави. Вони є ключовими чинниками, які необхідно аналізувати насамперед задля отримання чіткого уявлення про наміри державних органів стосовно подальшого розвитку суспільства, механізму планування бюджету, змін у законодавстві, створення умов для ресурсного забезпечення організацій та реалізації політичних засобів.

Економічні фактори дозволяють зрозуміти формування та розподіл важливих економічних ресурсів на державному рівні і визначають рівень ефективності функціонування органу влади [6]. При аналізі економічних чинників важливо звертати увагу на такі показники, як рівень економічного розвитку, структура населення, рівень освіти, доходи та глобалізація економіки.

Соціально-культурні фактори дають можливість отримати інформацію про демографічну ситуацію, соціальний захист, традиції, охорону праці та здоров’я, життєві цінності та інші соціальні аспекти. Прогнозування змін у цих факторах дозволяє керівництву органу влади адаптувати свою стратегію.

Технологічні фактори відіграють важливу роль, оскільки забезпечують інноваційний розвиток та збереження якості послуг [7]. Серед них можна виділити рівень інновацій, витрати на дослідження і розробки, доступність новітніх технологій та їх впровадження.

На основі проаналізованої інформації проведемо PEST-аналіз для органу місцевого самоврядування, який виконує функції управління у сфері житлово-комунального господарства (табл. 1).

Таблиця 1

PEST-аналіз органу місцевого самоврядування в управлінні сферою житлово-комунального господарства *

Фактори		
1	2	3
Опис	**Позитивний вплив**	**Негативний вплив**
Політичні фактори		
1. Підтримка урядом розвитку інфраструктури	Наявність фінансування з державного бюджету для проєктів інфраструктури	Зміни в урядовій політиці, що можуть призвести до скорочення бюджетних асигнувань
2. Реформи у сфері комунального господарства	Покращення управління та ефективність комунальних послуг	Політичні конфлікти, які можуть призвести до затримок у реформах
3. Стабільність урядової політики	Прогнозованість урядових рішень та швидкість виконання проєктів	Політична нестабільність, яка може вплинути на реалізацію проєктів
4. Законодавче регулювання у сфері житлово-комунального господарства	Захист прав громадян та стимулювання розвитку житлового будівництва	Зміни в законодавстві, що можуть уповільнити реалізацію проєктів
5. Інвестиційна політика	Приваблення інвестицій для розвитку міської інфраструктури	Зміни в інвестиційній політиці, які можуть вплинути на фінансове забезпечення проєктів
Економічні фактори		
1. Економічне зростання розвитку міста	Збільшення обсягу інвестицій та доходів мешканців міста	Економічні кризи, що можуть призвести до скорочення бюджету
2. Рівень безробіття	Зниження безробіття та збільшення споживчого попиту	Збільшення соціальних проблем у зв’язку з безробіттям
3. Зростання рівня інфляції	Можливість підвищення цін на житло та комунальні послуги	Погіршення плато-спроможності мешканців через зростання цін
4. Зовнішньоторговельні відносини	Розвиток зовнішньоторговельних відносин, що сприяє економічному зростанню	Можливість введення торгових обмежень, що може вплинути на інфраструктурні проєкти
5. Рівень оподаткування	Податкові пільги та стимули для розвитку інфраструктури	Збільшення податків, що може зменшити бюджетні можливості
Соціальні фактори		
1. Демографічні тенденції	Зростання населення та попиту на житло і комунальні послуги	Зміни в структурі населення, що можуть вплинути на попит
2. Споживчі звички та тенденції	Адаптація послуг до потреб споживачів	Зміни в споживчому попиті, що можуть вимагати реорганізації послуг
3. Рівень освіченості населення	Зростання кваліфікації робочої сили та підвищення ефективності	Недостатність кваліфікованого персоналу для реалізації проєктів
4. Рівень доходів населення	Збільшення споживчого попиту та здатність мешканців оплачувати комунальні послуги	Зниження плато-спроможності населення через економічні кризи

Продовження таблиці 1

1	2	3
5. Темпи міграції населення	Поповнення місцевого ринку праці та збільшення споживчого попиту (внутрішня міграція)	Зміни в демографічній структурі, що можуть вплинути на попит на житло
Технологічні фактори		
1. Інноваційні технології	Застосування новітніх технологій для підвищення ефективності роботи	Відсталість інфраструктури та технологій
2. Доступ до інформаційних систем	Підвищення швидкості та ефективності обробки даних	Збої в роботі інформаційних систем, що можуть призвести до затримок у виконанні завдань
3. Інвестиції в дослідження та розробки	Розвиток нових технологій та інфраструктурних рішень	Недостатнє фінансування для впровадження нових технологій
4. Швидкість технологічного розвитку	Швидке впровадження новітніх рішень і технологій	Технологічний застій, що може призвести до втрат конкурентоспроможності
5. Кількість патентів на нові технології	Захист інтелектуальної власності та стимулювання інновацій	Патентні конфлікти та обмеження на використання технологій

**Джерело: власні дослідження автора.*

Проведений PEST-аналіз органу місцевого самоврядування ради вказує на ряд ключових факторів, які впливають на його діяльність. Позитивними аспектами є стабільність урядової політики, зростання економіки та інвестиційний потенціал, що можуть сприяти розвитку інфраструктури та благоустрою. Однак, існує ризик негативного впливу через можливі зміни у політичній сфері, обмежене фінансування та негативні економічні тенденції, що можуть ускладнити реалізацію проєктів та програм. Соціокультурні та технологічні аспекти також важливі, але їх вплив може виявитися менш суттєвим порівняно з політичним та економічним середовищем. Такий аналіз допомагає зрозуміти контекст діяльності органу влади та спрогнозувати можливі ризики та можливості для подальшого розвитку.

SWOT-аналіз є потужним інструментом для стратегічного управління, який дає змогу органам влади ретельно вивчати своє поточне становище та визначити шляхи покращення ефективності й досягнення стратегічних цілей [8].

Як зазначає В. В. Оробей «SWOT-аналіз дозволяє виявити як сильні, так і слабкі аспекти розвитку органу влади, що допомагає зосередити увагу та зусилля влади на найважливіших аспектах. Крім того, цей метод дозволяє ідентифікувати потенційні можливості та ризики, на які також необхідно звернути увагу керівництва, а також визначити перспективні напрямки подальшого розвитку головних компонентів інфраструктури, таких як житлово-комунальне господарство, транспортна і автомобільна інфраструк-тура, соціальне забезпечення, побутові послуги, громадське харчування і торгівля тощо» [9, с. 154]. На думку О. О. Титаренко «SWOT-аналіз є корисним інструментом, який, хоча не надає остаточної інформації для

ухвалення управлінських рішень, проте допомагає систематизувати процес обдумування наявної інформації з використанням особистих думок і оцінок» [10, с. 125].

Проте, незважаючи на значні переваги, SWOT-аналіз не позбавлений і деяких недоліків, зокрема:

1) об'єктивна неможливість повного врахування всіх переваг, слабких сторін, можливостей і загроз органу влади, а також з суб'єктивності в оцінці цих факторів та складнощів адаптації до мінливого середовища [11];

2) можливий непрофесійний підхід до застосування даного аналізу, коли формується надто широкий список сильних і слабких сторін, можливостей і загроз, що ускладнює розробку стратегічного плану;

3) іноді загрози для органу влади враховуються обмежено, ігноруючи локальні аспекти, а також сильні сторони можуть включати не тільки реально існуючі, але й бажані фактори, що не завжди відображають реальний стан речей [12- 14].

Проведемо SWOT-аналіз діяльності органу місцевого самоврядування, який виконує функції управління у сфері житлово-комунального господарства (табл. 2).

Таблиця 2

SWOT-аналіз діяльності органу місцевого самоврядування в управлінні сферою житлово-комунального господарства*

Сильні сторони	**Слабкі сторони**
1. Ефективна координація робіт між відділами органу влади 2. Досвідчений та кваліфікований персонал 3. Широкий спектр послуг для населення 4. Добре розвинута транспортна інфраструктура міста 5. Наявність доступного комунального транспорту та можливість безготівкового розрахунку 6. Співпраця з місцевими підприємствами та організаціями 7. Наявність сайту оперативної служби 1580 8. Наявність програм підтримки житлового будівництва	1. Недостатній рівень фінансування для реалізації інноваційних проєктів 2. Недобудований міст у мікрорайоні та аварійний існуючий міст 3. Недостатня автоматизація та використання сучасних технологій 4. Відсутність стратегічного планування (за виключенням наявності Стратегії розвитку міста до 2028 р.) 5. Непостійна якість послуг 6. Недостатня увага до екологічних питань
Можливості	**Загрози**
1. Збільшення інвестицій у міську інфраструктуру 2. Запровадження smart-технологій та підвищення рівня життя мешканців 3. Розвиток екологічно чистих технологій 4. Модернізація житлового фонду та комунальних послуг 5. Розширення партнерства з міжнародними організаціями 6. Впровадження енергоефективних технологій 7. Удосконалення ефективності управління у органі місцевого самоврядування	1. Ескалація війни в Україні 2. Економічна нестабільність 3. Політичні та адміністративні зміни 4. Погіршення стану інфраструктури 5. Погіршення екологічної ситуації в місті

**Джерело: власні дослідження автора.*

Таким чином, SWOT-аналіз органу місцевого самоврядування, відображає його потенціал та існуючі проблеми. Серед сильних сторін виокремлено ефективну координацію робіт та досвідчений персонал, що сприяє розвитку інфраструктури й забезпеченню широкого спектру послуг. Проте, серед слабких сторін визначено недостатній рівень фінансування і відсутність стратегічного планування. Можливості включають збільшення інвестицій у міську інфраструктуру, а також розвиток smart-технологій та екологічно чистих технологій, тоді як загрози включають економічну нестабільність та погіршення стану інфраструктури. Для досягнення успіху керівництву органу влади слід зосередитися на розвитку інвестиційних проєктів, підвищенні ефективності управління та вирішенні фінансових проблем.

Висновки. Проведений аналіз із використанням інструментів PEST та SWOT дозволив всебічно оцінити зовнішні та внутрішні чинники, які визначають ефективність діяльності органу місцевого самоврядування. PEST-аналіз акцентував увагу на ключових зовнішніх впливах, що формують умови функціонування органу, тоді як SWOT-аналіз дав змогу деталізувати внутрішні переваги й недоліки, а також окреслити потенційні можливості для розвитку та ризики, які потребують уваги. Такий підхід забезпечує комплексне розуміння ситуації та формує підґрунтя для ухвалення стратегічних рішень.

Література:

1. Маркіна І.А. Методологічні питання ефективності управління. *Фінанси України.* 2000. № 6. С. 24-32.

2. Василенко В. О. Теорія і практика прийняття управлінських рішень навч. посібник. Київ : ЦУЛ, 2003. 420 с.

3. Гой Н., Пилипенко Н., Лук'янихіна О. Аналіз впливу міграції на економіку та валовий внутрішній продукт країн ЄС. *Успіхи і досягнення у науці.* 2024. № 4(4). С. 676-687.

4. Кравченко О.І. Стратегічне управління у сфері публічного управління та адміністрування: навч.-метод. посіб. Х. : Видавництво Іваниченка І. С., 2019. 137 с.

5. Olha Zhuk, Nataliia Hoi. Tax policy formation in the context of European integration processes. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University* Vol. 10, No. 2 (2023). P. 69-76.

6. Драбчук Н.Ю. Земля як ключовий елемент ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств територіальних громад Івано-Франківської області. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* 2021. № 17. Т. 1. С. 105–114.

7. Жук О.І., Гой Н.В. Податкове стимулювання розвитку бізнесу в умовах війни. *Підприємництво і торгівля.* 2022. Вип. 33. С.44-48. .

8. Жук О.І. Залучення капітальних інвестицій в економіку України на регіональному рівні: ключові аспекти. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2024. № 8. Режим доступа: https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/4406

9. Оробей В.В. SWOT-аналіз в системі публічного управління розвитком інфраструктури життєзабезпечення сільських територій в Україні. *Наукові інновації та передові технології.* 2023. № 12 (26). С. 146-155.

10. Титаренко О.О. Застосування SWOT-аналізу для визначення стратегій впливу на злочинність під час формування державної комплексної програми протидії їй. *Право та державне управління.* 2019. № 4. С. 124-131.

11. Баланюк І.Ф., Драбчук Н.Ю. Економічна ефективність використання земельних ресурсів: теоретичний аспект. *Інноваційна Економіка*. 2018. №9-10 [77]. С. 114–119.

12. Гуменюк О.Г. Використання SWOT-аналізу як основного інструменту стратегічного управління. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 281-285.

13. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку: практичний посібник. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні» – DESPRO. К.: ТОВ «София-А», 2012. 88 с.

14. Аблєєва І.Ю., Пляцук Л.Д. SWOT-аналіз соціо-економіко-екологічних систем: навчальний посібник. Суми: Сумський державний університет, 2022. 229 с.

References:

1. Markina I.A. (2000). Metodolohichni pytannia efektyvnosti upravlinnia. [Methodological issues of management efficiency]. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 6, 24-32 [in Ukrainian].

2. Vasylenko V.A. (2003). *Teoriia i praktyka pryiniattia upravlinskykh rishen': navchal'nyy posibnyk [Theory and practice of development management decisions: a tutorial]*. Kyiv: TsUL [in Ukrainian].

3. Hoi N., Pylypenko N., Lukianykhina O. (2024)/ Analiz vplyvu mihratsii na ekonomiku ta valovyi vnutrishnii produkt krain YeS. [Analysis of the impact of migration on the economy and gross domestic product of eu countries]. *Uspikhy i dosiahnennia u nautsi - Successes and achievements in science*, 4 (4), 676-687 [in Ukrainian].

4. Kravchenko O.I. (2019). *Stratehichne upravlinnia u sferi publichnoho upravlinnia ta administruvannia: navch.-metod. posib [Strategic management in the field of public management and administration: teaching method. manual]*. Kh. : Vydavnytst-vo Ivanchenka I. S. [in Ukrainian].

5. Olha Zhuk, Nataliia Hoi. (2023). Tax policy formation in the context of European integration processes. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10 (2), 69-76.

6. Drabchuk N.Iu. (2021) Zemlia yak kliuchovyi element resursnoho potentsialu silskohospodarskykh pidpryiemstv terytorialnykh hromad Ivano-Frankivskoi oblasti [Land as a key element of resource potential ofagricultural enterprises of territorial communities of Ivano-Frankivsk region]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu - The actual problems of regional economy development*, 17 (1), 105–114 [in Ukrainian].

7. Zhuk O.I., Hoi N.V. (2022). Podatkove stymuliuvannia rozvytku biznesu v umovakh viiny [Tax encouragement of business development in the context of war]. *Pidpryiemnytstvo i torhivlia - Entrepreneurship and Trade*, 33, 44-48 [in Ukrainian].

8. Zhuk O.I. (2024). Zaluchennia kapitalnykh investytsii v ekonomiku Ukrainy na rehionalnomu rivni: kliuchovi aspekty [Attracting capital investments to the economy of ukraine at the regional level: key aspects]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, 8. Retrieved from https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/4406 [in Ukrainian].

9. Orobei V.V. (2023). SWOT-analiz v systemi publichnoho upravlinnia rozvytkom infrastruktury zhyttiezabezpechennia silskykh terytorii v Ukraini [SWOT analysis in the system of public management of rural life support infrastructure development in Ukraine]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii - Scientific innovations and advanced technologies,* 12 (26), 146-155 [in Ukrainian].

10. Tytarenko O.O. (2019). Zastosuvannia SWOT-analizu dlia vyznachennia stratehii vplyvu na zlochynnist pid chas formuvannia derzhavnoi kompleksnoi prohramy protydii yii [The using of SWOT-analysis to determine the strategies of influencing crime in the formation of a state complex program to counteraction it]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia - Law and Public Administration,* 4, 124-131 [in Ukrainian].

11. Balaniuk I.F., Drabchuk N.Iu. (2018). Ekonomichna efektyvnist vykorystannia zemelnykh resursiv: teoretychnyi aspect [Economic efficiency of use of land resources: theoretical aspect]. *Innovatsiina Ekonomika - Innovative Economy*, 9-10, 114–119 [in Ukrainian].

12. Humeniuk O.H. (2017). Vykorystannia SWOT-analizu yak osnovnoho instrumentu stratehichnoho upravlinnia [Using a SWOT-analysis as the main tool of strategic management]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky - Global and National Problems of Economy*, 17, 281-285 [in Ukrainian].

13. Berdanova O. & Vakulenko V. (2012). *Stratehichne planuvannia mistsevoho rozvytku [Strategic planning of local development]*. DESPRO. K.: TOV «Sofyia-A» [in Ukrainian].

14. Ablieieva I.Yu. & Pliatsuk L.D. (2022). *SWOT-analiz sotsio-ekonomiko-ekolohichnykh system: navchal'nyy posibnyk [SWOT analysis of socio-economic and ecological systems: a study guide]*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet [in Ukrainian].

УДК 351.77

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-91-99

Корсун Андрій Васильович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Вінницька академія безперервної освіти, м. Вінниця, тел.: (093)850-08-55, https://orcid.org/0009-0004-2505-4547.

Бабій Вадим Юрійович кандидат медичних наук, доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Вінницька академія безперервної освіти, м. Вінниця, тел.: (063)254-66-11, https://orcid.org/0000-0001-6597-6045.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я.

Анотація. У статті розглянуто теоретико-методологічні засади ризик-менеджменту в системі публічного управління охороною здоров'я, акцентуючи увагу на його значенні для забезпечення стійкості та ефективності медичних систем. В умовах глобалізації, економічних криз, пандемій і техногенних катастроф управління ризиками стає ключовим елементом, який сприяє мінімізації негативних впливів зовнішніх та внутрішніх загроз. Автори підкреслюють, що ефективний ризик-менеджмент дозволяє не лише забезпечувати якісне надання медичних послуг, але й оптимізувати використання ресурсів та зміцнювати довіру громадян до системи охорони здоров'я.

У статті висвітлено сучасні підходи до управління ризиками, зокрема використання принципів масштабності, мінімізації, адекватної реакції та обґрунтованого прийняття ризиків. Принцип масштабності передбачає охоплення всіх можливих ризиків у системі охорони здоров'я, принцип мінімізації спрямований на зменшення їх негативного впливу, а принцип адекватної реакції забезпечує оперативність дій у змінному середовищі. Обґрунтоване прийняття ризиків означає розгляд виключно тих загроз, які можна подолати з урахуванням наявних ресурсів.

Розглядаючи функції ризик-менеджменту, автори акцентують увагу на важливості прогнозування ризиків, організації заходів для їх мінімізації, координації між суб'єктами управління, а також контролю за виконанням запланованих дій. Окремо виділено стимулювання як механізм мотивації медичних працівників до реалізації заходів для зменшення ризиків.

Проаналізовано міжнародний досвід управління ризиками, зокрема використання моделей "New Public Management" та "Good Governance". Модель "New Public Management" орієнтована на запровадження ринкових механізмів і партнерства між державним і приватним секторами. Водночас

модель "Good Governance" робить акцент на прозорості, підзвітності та залученні громадськості до прийняття управлінських рішень, що сприяє підвищенню довіри до системи охорони здоров'я.

У статті надано рекомендації щодо вдосконалення ризик-менеджменту в системі охорони здоров'я. Серед них — розробка національних стратегій управління ризиками, які враховують міжнародний досвід, адаптований до локальних умов, створення комплексних моделей управління ризиками, впровадження спеціалізованих навчальних програм для управлінців, а також розвиток інфраструктури для моніторингу ризиків у реальному часі. Автори наголошують, що подальші дослідження в цій сфері сприятимуть підвищенню адаптивності системи охорони здоров'я до сучасних викликів, включаючи глобальні кризи.

Ключові слова: ризик-менеджмент, охорона здоров'я, публічне управління, цифрові технології, стратегічне планування, моделі управління, Good Governance, New Public Management.

Korsun Andrii Vasylovych Postgraduate student of the Department of Public Management and Administration Vinnytsia Academy of Continuing Education, Vinnytsia, tel.: (093) 850-08-55, https://orcid.org/0009-0004-2505-4547.

Babii Vadym Yuriyovych Ph.D. in Medicine, Associate Professor of the Department of Public Management and Administration Vinnytsia Academy of Continuing Education, Vinnytsia, tel.: (063) 254-66-11, https://orcid.org/0000-0001-6597-6045.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RISK MANAGEMENT IN THE SYSTEM OF PUBLIC HEALTHCARE MANAGEMENT

Abstract. The article discusses the theoretical and methodological foundations of risk management in the system of public healthcare management, focusing on its importance for ensuring the sustainability and efficiency of healthcare systems. In the context of globalization, economic crises, pandemics and man-made disasters, risk management is becoming a key element that helps to minimize the negative impact of external and internal threats. The authors emphasize that effective risk management allows not only to ensure the quality of healthcare services, but also to optimize the use of resources and strengthen public confidence in the healthcare system.

The article highlights modern approaches to risk management, including the use of the principles of scale, minimisation, adequate response and reasonable risk taking. The principle of scale implies coverage of all possible risks in the healthcare system, the principle of minimisation is aimed at reducing their negative impact, and

the principle of adequate response ensures prompt action in a changing environment. Informed risk taking means considering only those threats that can be overcome with the available resources.

Considering the functions of risk management, the authors emphasise the importance of risk forecasting, organising measures to minimise risks, coordinating between management entities, and monitoring the implementation of planned actions. The authors also highlight incentives as a mechanism for motivating healthcare professionals to implement measures to reduce risks.

International experience in risk management, in particular, the use of the New Public Management and Good Governance models, is analysed. The New Public Management model is focused on the introduction of market mechanisms and partnerships between the public and private sectors. At the same time, the Good Governance model focuses on transparency, accountability and public involvement in management decision-making, which helps to increase trust in the healthcare system.

The article provides recommendations for improving risk management in the healthcare system. These include the development of national risk management strategies that take into account international experience adapted to local conditions, the creation of comprehensive risk management models, the introduction of specialised training programmes for managers, and the development of infrastructure for real-time risk monitoring. The authors emphasise that further research in this area will help to increase the adaptability of the healthcare system to modern challenges, including global crises.

Keywords: risk management, healthcare, public administration, digital technologies, strategic planning, management models, Good Governance, New Public Management.

Постановка проблеми. Система управління охороною здоров’я є ключовим елементом забезпечення здоров’я населення та соціальної стійкості суспільства. У сучасних умовах глобалізації, пандемій, економічних криз і техногенних катастроф зростає важливість ефективного управління ризиками в системі охорони здоров’я. Ризик-менеджмент стає невід’ємною частиною забезпечення стійкості медичних систем і їх здатності відповідати на виклики часу [1].

Розробка теоретико-методологічних засад ризик-менеджменту в публічному управлінні охороною здоров’я спрямована на забезпечення прозорості процесів управління, раціональне використання ресурсів та підвищення довіри громадян до системи охорони здоров’я. Практичні аспекти включають використання міжнародних стандартів, таких як COSO та ISO, для адаптації до потреб місцевих установ [2].

Однак у науковому дискурсі існують прогалини щодо інтеграції ризик-менеджменту з іншими елементами публічного управління, такими як страте-

гічне планування, фінансовий контроль і оцінка ефективності. Наприклад, недостатньо висвітлено роль громадськості у стратегічному ризик-менеджменті, що є критично важливим для ефективного управління [3].

Наукове значення проблеми полягає у формуванні системного підходу до управління ризиками, що дозволить забезпечити стійкість системи охорони здоров'я в умовах обмежених ресурсів і підвищеної загрози. Практична важливість полягає у необхідності створення механізмів реагування, які відповідатимуть сучасним викликам, зокрема використання цифрових технологій для оцінки ризиків [4].

Отже, актуальність цього дослідження полягає у визначенні теоретико-методологічних основ ризик-менеджменту та формуванні практичних рекомендацій щодо його інтеграції в систему публічного управління охороною здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ризик-менеджмент у системі публічного управління охороною здоров'я є об'єктом активного наукового дослідження, особливо у світлі сучасних викликів, таких як пандемії та економічна нестабільність. Дослідники акцентують увагу на необхідності інтеграції процесів управління ризиками у практику публічного здоров'я. Наприклад, модель, розроблена для департаментів охорони здоров'я, пропонує методи ідентифікації, оцінки та управління ризиками, що сприяють підвищенню стандартів у публічному управлінні [5].

У деяких дослідженнях, таких як у роботі Ліат Кейсар Гершт і Гада Лубіна, розглядаються класичні підходи до управління ризиками, які можуть бути адаптовані для ширшого застосування в системах охорони здоров'я [6]. Інші автори, наприклад, Дж. Бірден і Х. Бірден, підкреслюють значення залучення громадськості до стратегій управління ризиками, що є важливим для розвитку відповідного теоретичного підґрунтя [7].

Методологічні аспекти управління ризиками також активно обговорюються. Наприклад, у Чехії розроблено процес для ідентифікації та усунення ризиків у медичних закладах відповідно до стандартів безпеки, встановлених Міністерством охорони здоров'я [8]. У Румунії наголошують на структурованих підходах до вирішення ризиків, таких як недостатнє фінансування та обмежена підтримка інституцій, що ускладнює впровадження ризик-менеджменту [9].

Попри значний прогрес, залишаються невирішеними питання щодо розробки інтегрованих моделей управління ризиками, які могли б одночасно враховувати потреби пацієнтів, медичних працівників і ширшої спільноти. Зокрема, недостатньо досліджено підходи до обробки непередбачуваних ризиків, а також використання цифрових технологій для підвищення ефективності управління [10].

Ця стаття спрямована на подолання виявлених прогалин через систематизацію існуючих досліджень і розробку рекомендацій щодо впровадження інноваційних підходів у системі публічного управління охороною здоров'я.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні теоретико-методологічних засад ризик-менеджменту в системі публічного управління охороною здоров'я. Це включає аналіз існуючих підходів до управління ризиками, систематизацію наукових концепцій і методологій, а також розробку рекомендацій для ефективного інтегрування ризик-менеджменту в публічне управління з метою підвищення стійкості та ефективності системи охорони здоров'я в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Ризик-менеджмент є ключовим елементом у системі публічного управління охороною здоров'я, що полягає в оцінці ризиків та їхньому ефективному контролі. Його основною метою є зменшення негативного впливу ризиків на діяльність системи охорони здоров'я, забезпечення належного рівня медичних послуг та стійкість медичних установ до зовнішніх і внутрішніх викликів. За стандартом AS/NZS 4360:1999, процес ризик-менеджменту визначається як систематичне використання методів, спрямованих на ідентифікацію, оцінку, вплив і контроль ризиків [11].

Функції ризик-менеджменту охоплюють прогнозування, організацію, контроль, регулювання, координацію та стимулювання. Прогнозування дає змогу оцінити потенційні ризики шляхом аналізу статистичних даних і експертних думок, а організація забезпечує створення стратегії дій для мінімізації ризиків. Контроль і регулювання забезпечують відповідність дій плану ризик-менеджменту, а координація сприяє ефективній взаємодії між суб'єктами управління. Стимулювання, у свою чергу, мотивує медичних працівників до запровадження заходів для зменшення ризиків [12].

Сучасні теоретико-методологічні підходи до ризик-менеджменту базуються на принципах масштабності, мінімізації, адекватної реакції та обґрунтованого прийняття ризиків. Принцип масштабності передбачає охоплення всіх можливих сфер ризику, тоді як принцип мінімізації акцентує увагу на зменшенні негативного впливу ризиків. Принцип адекватної реакції забезпечує оперативне реагування на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища, а обґрунтоване прийняття ризиків гарантує, що ризики беруться до уваги лише у межах можливостей системи [13].

Методологічні аспекти ризик-менеджменту охоплюють кілька важливих підходів. По-перше, це інтеграція ризик-менеджменту у загальні стратегії управління. Наприклад, методологія "Plan-Do-Check-Act" використовується для безперервного вдосконалення процесів управління ризиками. По-друге, застосування цифрових інструментів, таких як платформи e-Health, допомагає у моніторингу ризиків у реальному часі. Це особливо актуально під час пандемій, коли важливими є швидкі рішення та координація [14].

Науковці виділяють декілька ключових моделей публічного управління, які впливають на ризик-менеджмент у сфері охорони здоров'я. Модель "Old Public Management" (OPM) акцентує увагу на бюрократичних процедурах, що дозволяють досягати точності й передбачуваності. Водночас вона має недоліки, такі як низька гнучкість і недостатня орієнтація на потреби громадян [14].

Модель "New Public Management" (NPM) націлена на підвищення ефективності через запровадження ринкових механізмів і партнерство між державним і приватним секторами. Наприклад, у США NPM проявляється у формі страхових програм, які поєднують державне регулювання з приватними ініціативами. Однак ця модель також має недоліки, зокрема ризик посилення нерівності у доступі до медичних послуг [15].

Модель "Good Governance" (GG) робить акцент на прозорості, підзвітності та участі громадськості в управлінні. Вона ефективно застосовується в країнах Європейського Союзу, де залучення громадян до прийняття рішень забезпечує більшу довіру до системи охорони здоров'я. Модель GG також сприяє розвитку інклюзивних підходів, зокрема у забезпеченні доступу до медичних послуг для вразливих груп населення [16].

Досвід інших країн пропонує цінні уроки щодо впровадження ризик-менеджменту. В Італії стратегія клінічного управління зосереджується на вдосконаленні якості медичних послуг і оптимізації витрат. Наприклад, впровадження систем безперервного моніторингу дозволяє зменшити кількість медичних помилок і підвищити ефективність надання послуг [17].

У США ризик-менеджмент охорони здоров'я характеризується сильною інтеграцією приватного страхування. Ця модель забезпечує фінансову стійкість, але також створює ризики для соціально незахищених верств населення. У країнах Європейського Союзу ключовою особливістю є розвиток електронного урядування, яке спрощує доступ до медичних послуг через цифрові платформи [18].

Попри значний прогрес у теоретичному та практичному забезпеченні ризик-менеджменту, залишаються невирішеними кілька ключових питань. Серед них — недостатня інтеграція ризик-менеджменту з іншими напрямами управління, такими як фінансовий контроль і стратегічне планування. Важливо також вдосконалювати механізми моніторингу ризиків у реальному часі, використовуючи сучасні технології, такі як штучний інтелект і великі дані [19].

Перспективи розвитку ризик-менеджменту включають розробку національних стратегій, що враховують міжнародний досвід, адаптований до локальних умов. Особливу увагу слід приділяти підвищенню компетентності управлінців у сфері ризик-менеджменту та розвитку інфраструктури для ефективного моніторингу й оцінки ризиків [20].

Висновки. У статті досліджено теоретико-методологічні засади ризик-менеджменту в системі публічного управління охороною здоров'я. Встановлено, що ризик-менеджмент є невід'ємною складовою сучасної системи управління, яка сприяє підвищенню стійкості та ефективності охорони здоров'я в умовах зростаючої складності та непередбачуваності зовнішнього середовища.

Основними висновками дослідження є такі:

1. Визначено концептуальну основу ризик-менеджменту, яка охоплює визначення ключових принципів, функцій і методів для управління ризиками в системі охорони здоров'я.

2. Узагальнено сучасні підходи до інтеграції ризик-менеджменту в загальну стратегію публічного управління, включаючи використання міжнародних стандартів (COSO, ISO), цифрових технологій та інноваційних моделей управління.

3. Досліджено міжнародний досвід, зокрема моделей "New Public Management" та "Good Governance", які забезпечують прозорість, підзвітність і залучення громадськості до прийняття управлінських рішень.

4. Виявлено ключові прогалини, серед яких недостатня інтеграція ризик-менеджменту з іншими елементами управління, недостатність уваги до обробки непередбачуваних ризиків і відсутність комплексного підходу до використання цифрових технологій.

Перспективи подальших досліджень

Для подальшого розвитку ризик-менеджменту в системі охорони здоров'я необхідно:

- Розробити комплексну модель управління ризиками, яка враховуватиме специфіку регіональних і національних систем охорони здоров'я.
- Дослідити використання штучного інтелекту та великих даних для моніторингу, оцінки та управління ризиками у реальному часі.
- Запровадити навчальні програми для підвищення компетенцій управлінців у сфері ризик-менеджменту.
- Розвивати механізми громадського моніторингу й участі у прийнятті рішень для забезпечення прозорості й ефективності управлінських процесів.

Отже, подальші дослідження в цьому напрямі дозволять підвищити адаптивність системи охорони здоров'я до сучасних викликів, зокрема глобальних кризових ситуацій.

Література:

1. Zhang Y., Cai J., Pei Y., Liu H., Lu R., Yang R.D., Ma H.L. A survey of performance of public health risk assessment in emergencies of institutions for disease control and prevention at different levels in China. *Chinese Medical Journal*. 2023. DOI: 10.3760/cma.j.cn112338-20230114-00031.

2. Beard J., Birden H. The role of the public in the management of public health risks. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*. 2004. DOI: 10.1111/j.1467-842X.2004.tb00022.x.

3. Alsulami N.K. Risk management in health management. *Journal of Medical Science and Clinical Research*. 2023. DOI: 10.18535/jmscr/v11i10.06.

4. Suckling R., Ferris M., Price C. Risk identification, assessment and management in public health practice: a practical approach in one public health department. Journal of Public Health. 2003. DOI: 10.1093/PUBMED/FDG029.

5. Gersht L. K., Lubin G. Mental health risk management: a theoretical challenge to applicable practice. PubMed. 2023. Link.

6. Beard J., Birden H. The role of the public in the management of public health risks. Australian and New Zealand Journal of Public Health. 2004. DOI: 10.1111/j.1467-842X.2004.tb00022.x.

7. Horáková A. Projekt řízení rizik při poskytování zdravotní péče ve zdravotnických zařízeních. Healthcare Risk Management Review. 2012.

8. Druguș D., Repanovici A., Popa D. Ethical issue regarding risk management implementation in the Romanian health care system. Romanian Journal of Public Health. 2015.

9. Adil M. Risk communication in healthcare: An overview. International Journal of Risk Assessment and Management. 2008. DOI: 10.1179/cih.2008.1.4.363.

10. V. N. Karazin Kharkiv National University, Horbatova D. I. Forms of Public Administration in the Field of Health Care. *Law and Society*. 2019. №4. С. 166–173. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-4-24.

11. Skopenko N., Piankova O. Теоретико-методологічні засади ризик-менеджменту як інструменту управління господарським ризиком підприємства. *Економіка і організація управління*. 2014. С. 238–245.

12. Мостенська Т. Л., Скопенко Н. С. Ризик-менеджмент як інструмент управління господарським ризиком підприємства. *Економіка і суспільство*. 2010.

13. Uvarova N., Adamchuk O., Zhukova Y., Nagorna I., Nazarenko M. Comparative Analysis of Public Administration Models on the Example of Healthcare Sector. *Cuestiones Políticas*. 2022. Т. 40. С. 522–536. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.31.

14. Capocchi A., Orlandini P., Pierotti M., Luzzi L., Minetti L. Risk Management in the Healthcare Sector and the Important Role of Education and Training Activities: The Case of Regione Lombardia. *International Journal of Business and Management*. 2018. Т. 14. С. 180. DOI: 10.5539/ijbm.v14n1p180.

15. Сучасні західні концепції управління та моделі публічного адміністрування / Є. В. Болотіна, А. В. Нікітенко. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. №1 (47). С. 96–100.

16. Kalita A., та ін. Публічне управління в охороні здоров'я: теоретичні аспекти. *Збірник наукових праць ХНУ імені Каразіна*. 2020.

17. Attar H. The Scientific Approaches to Risk and Risk Management: A Critical Review. *Trends in Applied Sciences Research*. 2011. DOI: 10.17311/tasr.2011.386.393.

18. Скибінська З., Іщук Е. Формування моделі ризик-менеджменту у системі управління підприємством. *Економіка Та Суспільство*. 2024. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-61-123.

19. Capocchi A., Orlandini P., Pierotti M., Luzzi L., Minetti L. Risk Management in the Healthcare Sector and the Important Role of Education and Training Activities: The Case of Regione Lombardia. *International Journal of Business and Management*. 2018.

References:

1. Zhang Y., Cai J., Pei Y., Liu H., Lu R., Yang R.D., Ma H.L. A survey of performance of public health risk assessment in emergencies of institutions for disease control and prevention at different levels in China. *Chinese Medical Journal*. 2023. DOI: 10.3760/cma.j.cn112338-20230114-00031.

2. Beard J., Birden H. The role of the public in the management of public health risks. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*. 2004. DOI: 10.1111/j.1467-842X.2004.tb00022.x.

3. Alsulami N.K. Risk management in health management. *Journal of Medical Science and Clinical Research*. 2023. DOI: 10.18535/jmscr/v11i10.06.

4. Suckling R., Ferris M., Price C. Risk identification, assessment and management in public health practice: a practical approach in one public health department. Journal of Public Health. 2003. DOI: 10.1093/PUBMED/FDG029.

5. Gersht L. K., Lubin G. Mental health risk management: a theoretical challenge to applicable practice. PubMed. 2023. Link.

6. Beard J., Birden H. The role of the public in the management of public health risks. Australian and New Zealand Journal of Public Health. 2004. DOI: 10.1111/j.1467-842X.2004.tb00022.x.

7. Horakova A. Projekt rizeni rizik pri poskytovani zdravotni pece ve zdravotnickych zarizenich [Healthcare risk management project in healthcare facilities]. Healthcare Risk Management Review. 2012. [in Czech].

8. Druguș D., Repanovici A., Popa D. Ethical issue regarding risk management implementation in the Romanian health care system. Romanian Journal of Public Health. 2015.

9. Adil M. Risk communication in healthcare: An overview. International Journal of Risk Assessment and Management. 2008. DOI: 10.1179/cih.2008.1.4.363.

10. V. N. Karazin Kharkiv National University, Horbatova D. I. Forms of Public Administration in the Field of Health Care. *Law and Society*. 2019. №4. С. 166–173. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-4-24.

11. Skopenko N., Piankova O. Teoretyko-metodolohichni zasady ryzyk-menedzhmentu yak instrumentu upravlinnia hospodarskym ryzykom pidpryiemstva [Theoretical and methodological foundations of risk management as a tool for managing economic risk of an enterprise].*Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia - Economics and management organisation*. 2014. 238–245 [in Ukrainian].

12. Mostenska T. L., Skopenko N. S. Ryzyk-menedzhment yak instrument upravlinnia hospodarskym ryzykom pidpryiemstva [Risk management as a tool for managing business risk]. *Ekonomika i suspilstvo - Economy and society*. 2010 [in Ukrainian].

13. Uvarova N., Adamchuk O., Zhukova Y., Nagorna I., Nazarenko M. Comparative Analysis of Public Administration Models on the Example of Healthcare Sector. *Cuestiones Políticas*. 2022. T. 40. С 522–536. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.31.

14. Capocchi A., Orlandini P., Pierotti M., Luzzi L., Minetti L. Risk Management in the Healthcare Sector and the Important Role of Education and Training Activities: The Case of Regione Lombardia. *International Journal of Business and Management*. 2018. T. 14. С. 180. DOI: 10.5539/ijbm.v14n1p180.

15. Ye. V. Bolotina, A. V. Nikitenko. Suchasni zakhidni kontseptsii upravlinnia ta modeli publichnoho administruvannia [Modern western management concepts and models of public administration]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu - Economic Bulletin of Donbas*. 2017. №1 (47), 96–100 [in Ukrainian].

16. Kalita A., Publichne upravlinnia v okhoroni zdorovia: teoretychni aspekty [Public administration in healthcare: theoretical aspects]. *Zbirnyk naukovykh prats KhNU imeni Karazina - Collection of scientific papers of Karazin University*. 2020 [in Ukrainian].

17. Attar H. The Scientific Approaches to Risk and Risk Management: A Critical Review. *Trends in Applied Sciences Research*. 2011. DOI: 10.17311/tasr.2011.386.393.

18. Skybinska Z., Ishchuk E. Formuvannia modeli ryzyk-menedzhmentu u systemi upravlinnia pidpryiemstvom [Formation of a risk management model in the enterprise management system]. *Ekonomika Ta Suspilstvo - Economy and Society*. 2024. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-61-123 [in Ukrainian].

19. Capocchi A., Orlandini P., Pierotti M., Luzzi L., Minetti L. Risk Management in the Healthcare Sector and the Important Role of Education and Training Activities: The Case of Regione Lombardia. *International Journal of Business and Management*. 2018.

УДК 330.111.62

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-100-109

Косач Ірина Анатоліївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та адміністрування, Національний університет «Чернігівська політехніка», м. Чернігів, тел.: (066) 654-27-79, https://orcid.org/000-0003-1730-7140

Трейтяк Андрій Васильович аспірант, Національний університет «Чернігівська політехніка», м. Чернігів, тел.: (066) 119-31-21, https//orcid.org/ 0009-0006-3235-6871

СИСТЕМА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ ВЛАСНІСТЮ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Анотація. В статті розглянуто основні аспекти системи публічного управління інтелектуальною власністю в контексті регіонального розвитку. Акцентовано увагу на впровадження нових підходів у сфері державного регулювання функціонування інституту інтелектуальної власності на макро- та мезоекономічному рівнях. Розглянуто основні концепції розгляду сутності інтелектуальної власності. Обґрунтовано взаємозв'язок функціонування інституту інтелектуальної власності та системи інноваційного розвитку. Розглянуто сутність та основні класифікації інновацій, а також процес створення інновацій як об'єктів інтелектуальної власності в умовах розвитку наукової діяльності. В контексті взаємодії інноваційних процесів та процесів управління інтелектуальною власністю інновація розглядається як результат креативної діяльності щодо створення нововведення та його ринкового впровадження. Запропоновано систему публічного управління інтелектуальною власністю, враховуючи специфіку макро- та мезорівня, розглянуто основні складові запропонованої системи. Предметом системи публічного управління виступають відносини щодо використання та комерціалізації інтелектуальної власності. Процес управління інтелектуальною власністю розглянуто як цілеспрямований систематичний вплив на об'єкт управління з боку економічних суб'єктів та органів державної влади. Визначено актуальні напрямки державного регулювання інтелектуальною власністю, акцентовано увагу на освітній складовій, а саме підготовці кадрів у сфері оцінки об'єктів інтелектуальної власності. Обґрунтовано важливість використання організаційних інструментів, що спрямовані на налагодження взаємодії з представниками регіонального бізнесу, та визначено роль суб'єктів системи публічного управління інтелектуальною власністю в цьому процесі. Розглянуто функціональний аспект системи публічного управління інтелектуальною

власністю, виокремлено основні функції та запропоновано перелік конкретних заходів управлінського впливу.

Ключові слова: інтелектуальна власність, інновації, інноваційний розвиток, публічне управління, регіон.

Kosach Irina Anatoliivna Doctor of Science (Economics), Professor, Professor of Management and Administration Department, National university "Chernigiv polytechnics", Chernigiv, tel.: (066) 654-27-79, https://orcid.org/0009-0003 -1730-7140

Treitiak Andrii Vasyliovych postgraduate student, National university "Chernigiv polytechnics", Chernigiv, tel.: (066)119-31-21, https//orcid.org/0009-0006-3235-6871

PUBLIC INTELLECTUAL PROPERTY MANAGEMENT SYSTEM: REGIONAL DIMENSION

Abstract. The article considers the main aspects of the system of intellectual property public management in the context of regional development. The attention is focused on the implementation of new approaches in the field of state regulation of the functioning of the intellectual property institute at the macro- and meso-economic levels. The main concepts of considering the essence of intellectual property has been considered. The relationship between the functioning of the institute of intellectual property and the system of innovative development has been substantiated. The essence and main classifications of innovations has been considered, as well as the process of creating innovations as objects of intellectual property in the conditions of the development of scientific activity. In the context of the interaction of innovation processes and processes of intellectual property management, innovation has been considered as the result of creative activity in creating an innovation and its market implementation. The system of public management of intellectual property has been proposed, taking into account the specifics of the macro- and meso-levels, the main components of the proposed system has been considered. The subject of the public management system are relations regarding the use and commercialization of intellectual property. The process of intellectual property management has been considered as a purposeful systematic influence on the object of management by economic entities and state authorities. The current directions of state regulation of intellectual property have been identified, the attention is focused on the educational component, namely, the training of personnel in the field of evaluation of intellectual property objects. The importance of using organizational tools aimed at establishing interaction with representatives of regional business has been substantiated, and the role of subjects of the public intellectual property management system in this process has been

determined. It has been considered the functional aspect of the public intellectual property management, the main functions are identified and a list of specific measures of managerial influence is proposed.

Keywords: intellectual property, innovation, innovative development, public management, region.

Постановка проблеми. Активне використання результатів інтелектуальної власності є невід'ємною складовою сучасного суспільства та чинником розвитку продуктивних сил економіки. Складні умови, в яких опинилась вітчизняна економіка внаслідок військових дій, спричинили необхідність трансформацій всіх соціально-економічних процесів в країні. Але слід врахувати і той факт, що результати діяльності по створенню об'єктів інтелектуальної власності набувають активного поширення у функціонуванні та розвитку провідних сфер економічної діяльності. Проте за сучасних реалій ринкова взаємодія суб'єктів бізнесу з іншими компаніями, важливість підтримки належного рівня експорту продукції ґрунтуються на активних процесах розробки та комерціалізації інновацій, що формує потребу у використанні нових підходів до управління інтелектуальною власністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному науковому дискурсі виокремлено дві пріоритетні концепції розгляду феномену інтелектуальної власності. Так, прихильники пропрієтарної концепції, ототожнюють право автора на продукт творчості з правом власності на матеріальні речі. Інша концепція дотримується наявності виняткових прав на об'єкти інтелектуальної власності, її прихильники вважають, що дане право не є тотожним праву власності і є єдиним суб'єктним винятковим правом, проте його функції щодо результатів інтелектуальної діяльності є аналогічними до функцій права власності для речей. Основні наукові напрацювання в напрямку удосконалення відносин інтелектуальної власності належать таким дослідникам, як В. Вірченко [1], О. Кренда [2], І. Патлашинська [3], О. Юрченко [4], В. Бабенко [5] та ін. Проте з метою досягнення пріоритетних цілей розвитку національної економіки, в тому числі в умовах повоєнного відновлення, актуальності набуває впровадження нових підходів у сфері державного регулювання функціонування інституту інтелектуальної власності на макро- та мезоекономічному рівнях.

Мета статті полягає у розробці концептуальних засад удосконалення системи публічного управління інтелектуальною власністю в умова сучасного регіонального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Інститут інтелектуальної власності функціонує у тісному взаємозв'язку із системою інноваційного розвитку, формуючи засади для всіх стадій процесу створення інновацій, починаючи від ініціалізації та закінчуючи комерціалізацією та використанням нового продукту чи послуги. Таким чином, інститут інтелектуальної власності

виступає основою активних інноваційних процесів в країні. Розвиток ринку інновацій відіграє провідну роль в процесі державної підтримки інституту інтелектуальної власності. Підхід до ринку інновацій як самоорганізованого динамічного механізму дозволяє виявити умови його функціонування, визначити специфіку впливу державних структур на виробників та споживачів з метою стабільного розвитку ринкової економіки [6].

Переважна більшість авторів розглядають процес управління інтелектуальною власністю як цілеспрямований систематичний вплив на об’єкт управління з боку економічних суб’єктів та органів державної влади шляхом використання специфічного комплексу заходів для забезпечення її подальшого ефективного та цілеспрямованого соціального, економічного та правового використання. Будь-які інноваційні розробки та ідеї в результаті свого втілення передбачають отримання практичного комерційного результату. Як вважають зарубіжні дослідники, «єдиний процес, що поєднує науку, техніку та економіку, а також підприємництво та управління - це інноваційний процес, в якому втілюються науково-технологічні знання, якими успішний керівник господарюючого суб'єкта, вчений, інженер повинен мати вже завтра [7]. Відбувається перетворення наукового знання на матеріальне втілення, у фізичну реальність, що поступово змінює суспільство [6]. Таким чином, головною рисою інноваційного процесу є обов'язкове завершення інновацій; затребуваність вже готового продукту ринком та суспільством.

Розгляд сутності інновацій зарубіжними та вітчизняними дослідниками характеризується декількома аспектами. Переважна більшість вчених під інновацією розуміють різноманітні процеси та об’єкти [8-10]. Значна увага приділяється процесам комерціалізації інновацій, ефективному та рентабельному використанню нововведення. Існуючі трактування поняття «інновація» та підходи до класифікації інновацій дозволяють відзначити масштабність цього феномена, оскільки використання інновації не обмежується лише промисловим виробництвом, а поширюється на всі сфери існування суспільства. Узагальнимо існуючі підходи до класифікації за критерієм сфери застосування (рис. 1).

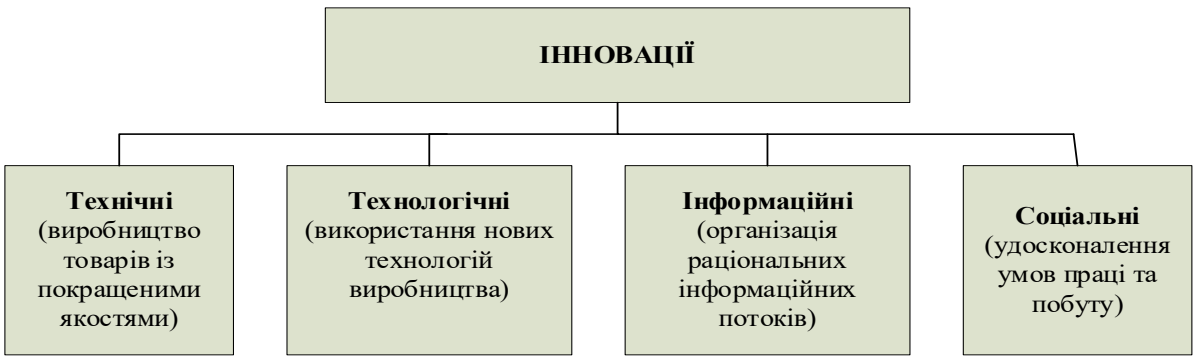

Рис. 1. Класифікація інновацій за сферою застосування
Джерело: складено за [8;11]

Таким чином, управління інноваційними процесами передбачає удосконалення процесів використання інтелектуальної праці, розвиток інтелектуального потенціалу, що дає змогу створювати нові знання. В контексті взаємодії інноваційних процесів та процесів управління інтелектуальною власністю інновація розглядається як результат креативної діяльності щодо створення нововведення та його ринкового впровадження. Напрям інноваційного процесу – від простого до складного, від старих властивостей товару чи послуги до нових споживчих якостей. Цей процес може розглядатись одночасно як безперервний і як перервний процес, перехід кількісних змін у якісні, або перехід з одного якісного стану в інший, частина дослідників розглядає його як інноваційний стрибок [11]. Використання ефективних управлінських підходів сприяє зростанню економічної корисності інтелектуального потенціалу.

Створення інновацій як об’єктів інтелектуальної власності відбувається в умовах розвитку наукової діяльності, проте у науковій спільноті відбувається лише акумуляція знань, а інноваційний розвиток продовжується завдяки наявності та використанню виробничого потенціалу підприємств. Організація безперервного потоку знань відбувається шляхом взаємодії наступних послідовних дій:

- передача знань у процесі навчання,
- трансфер науково-технічної інформації з університетів до реального сектору економіки,
- комерціалізація результатів інтелектуальної діяльності,
- реалізація високотехнологічних проєктів [11].

Державне регулювання інтелектуальної власності мотивує дослідників відстоювати свої інтереси на результати науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Держава при цьому не тільки регулює процеси створення та дифузії інновацій, а і виступає суб’єктом економічного розвитку. Одним із ключових завдань держави є оптимізація економічних, соціальних, технологічних, екологічних результатів для суспільства від комерціалізації та використання об'єктів інтелектуальної власності [7]. Основними напрямками дій урядових установ у взаємодії із отримувачами державних ресурсів є облік об’єктів інтелектуальної власності, ведення реєстрів матеріальних знань у відповідно до нормативних правових актів держави.

Предметом системи публічного управління виступають відносини щодо використання та комерціалізації інтелектуальної власності. Використовуючи класичний підхід до управління, стає можливим виокремити функції планування, організації, регулювання, мотивації та контролю в контексті публічного управління процесами створення, використання та комерціалізації об’єктів інтелектуальної власності. Виокремлення функцій системи публіч-

ного управління інтелектуальною власністю передбачає перелік конкретних заходів управлінського впливу (рис. 2).

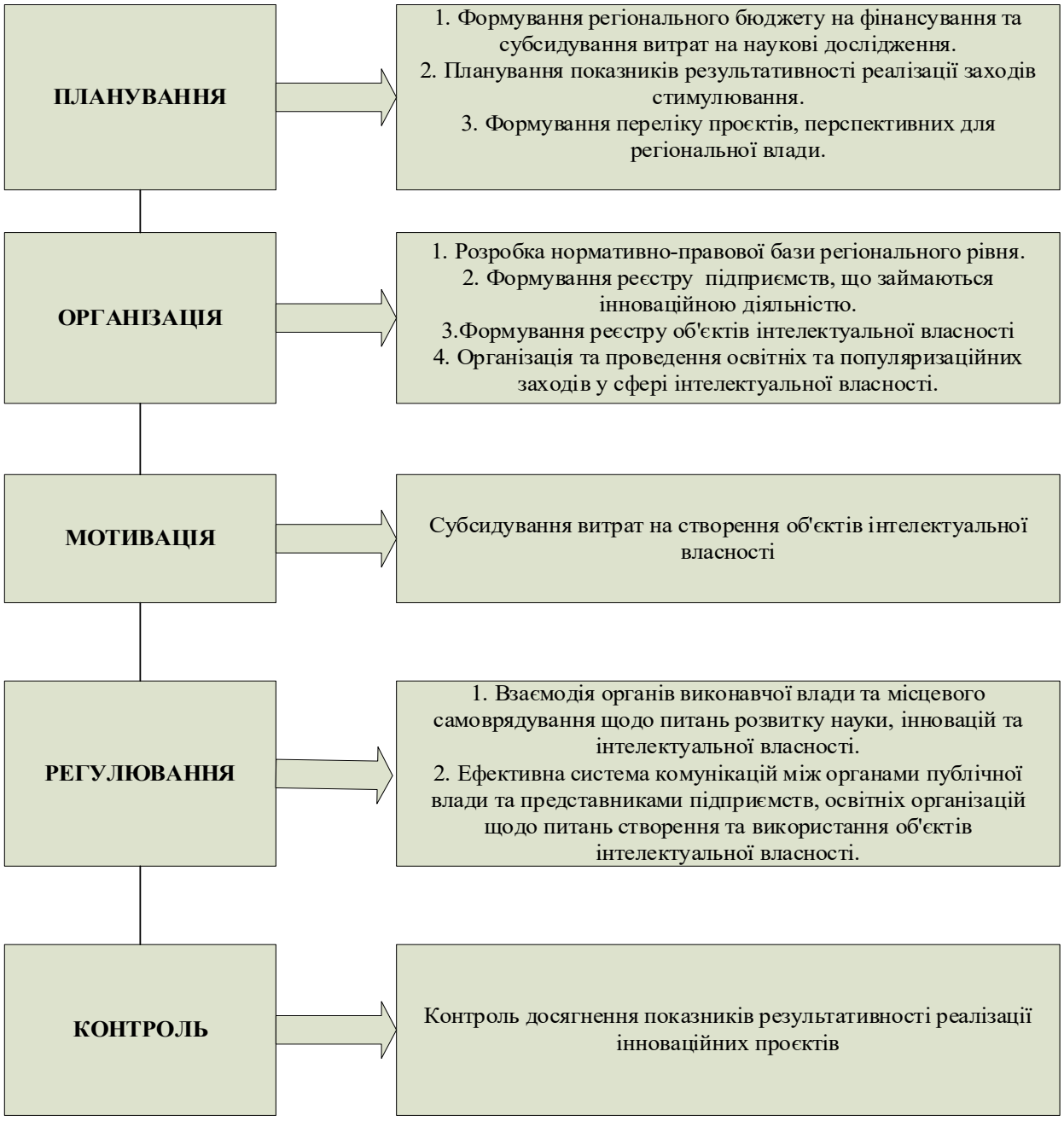

Рис.2. Функціональний аспект системи публічного управління інтелектуальною власністю

Джерело: розробка авторів

Систему публічного управління інтелектуальною власністю, враховуючи специфіку макро- та мезорівня, розглянуто на рис. 3.

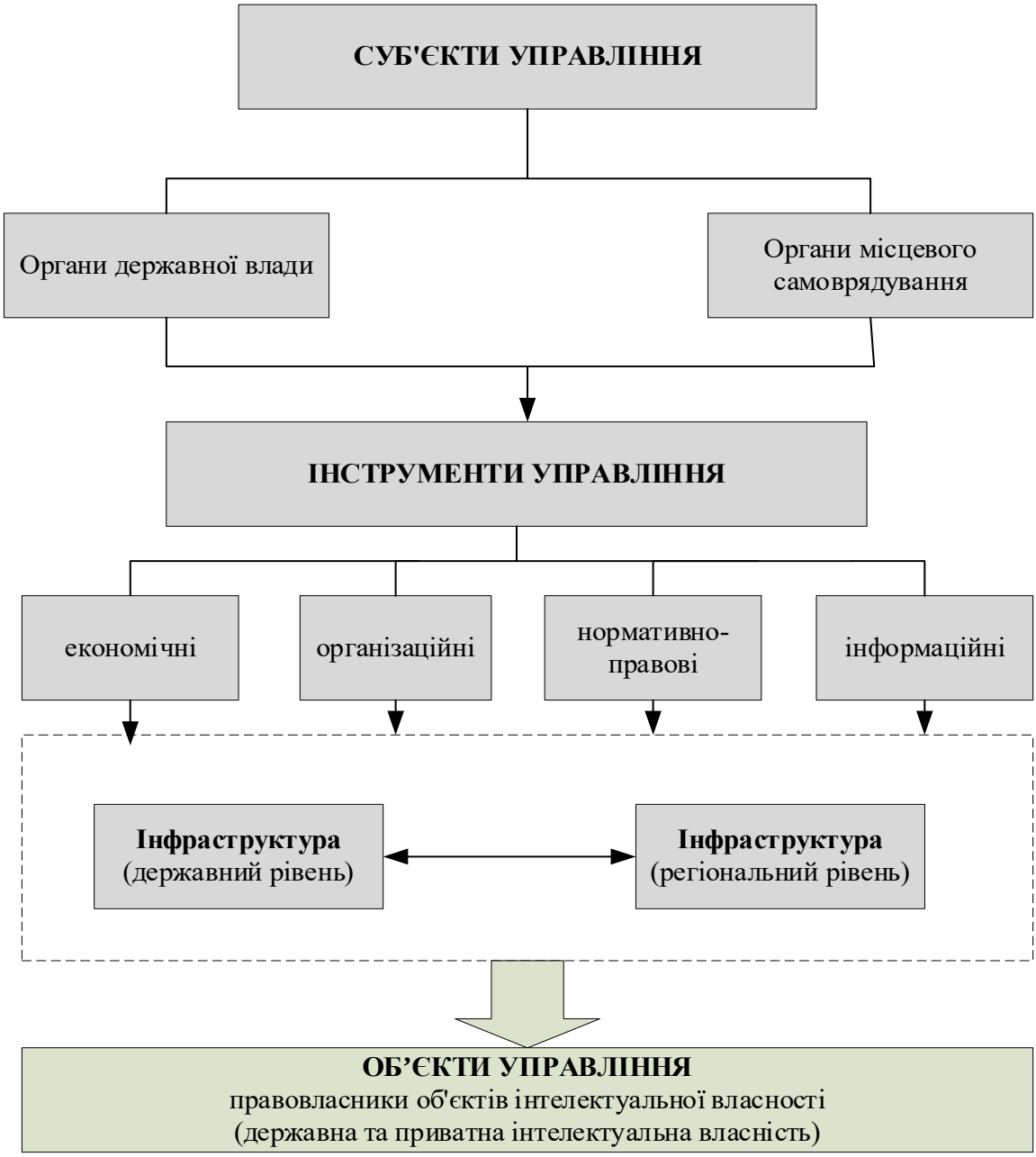

Рис.3. Система публічного управління інтелектуальною власністю
Джерело: розробка авторів

Системний підхід до управління передбачає наявність суб'єкта та об'єктів управління. Так, в зазначеній системі фізичні та юридичні особи, які виступають правовласниками інтелектуальної власності, є об'єктами системи публічного управління, суб'єктом виступають органи виконавчої влади державного та регіонального рівня та органи місцевого самоврядування. На державному рівні профільним міністерством виступає Міністерство економіки України, що відповідає за формування та реалізацію інноваційної політики.

Суб'єкти системи управління інтелектуальною власністю відіграють роль організаційного інструменту, що відповідає за реалізацію сукупності економічних, інформаційних та правових заходів:

- активізація та удосконалення нормативно-правового регулювання процесів використання права інтелектуальної власності;

– активізація інноваційних процесів, а саме ініціалізації наукових досліджень та розробок та їх подальшої комерціалізації;

- захист права інтелектуальної власності та охорона отриманих результатів наукових досліджень;

- удосконалення роботи щодо систематизації результатів науково-дослідної діяльності та ведення реєстрів результатів інтелектуальної діяльності;

- впровадження нових науково-методичних підходів щодо оцінки вартості результатів інтелектуальної власності та нових механізмів їх використання.

Найбільш поширеними напрямками державного регулювання інтелектуальною власністю є розробка нормативно-правової бази, проте на регіональному рівні цей напрям реалізується недостатньо широко. Розповсюдження набуває такий інструмент публічного управління, як консультативна допомога, а саме надання інформаційно-консультативної допомоги у сфері використання права інтелектуальної власності, а також державна фінансова підтримка наукових досліджень на регіональному рівні, реалізація стартапів, в тому числі із залученням вищих навчальних закладів та бізнесу.

Проте консультативної допомоги та заходів популяризації недостатньо, слід приділити увагу освітній складовій, а саме підготовці кадрів у сфері оцінки об'єктів інтелектуальної власності та їхнього подальшого бухгалтерського обліку, оскільки інтелектуальна власність виступає нематеріальним активом, який має приносити дохід. В цьому контексті набуває важливості активне використання організаційних інструментів, що спрямовані на налагодження взаємодії з представниками регіонального бізнесу з метою популяризації та роз'яснення переваг ведення наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, реєстрації та впровадження у господарський обіг інтелектуальної власності [7].

В залежності від регіональної спрямованості та стану розвитку інновацій та інноваційної інфраструктури в конкретному регіоні має бути застосований диференційований функціональний підхід із наданням переваги одній або декільком функціям. Використання диференційованого підходу в системі публічного управління інтелектуальною власністю паралельно із освітніми заходами та удосконаленням комунікаційної взаємодії між органами публічної влади та бізнес-спільнотою сприятиме формуванню покращеного інституційного середовища та забезпечить соціально-економічний розвиток регіону. Ефективний розвиток вітчизняної інноваційної економіки потребує симбіозу

держави, бізнесу та індивідуальних винахідників з метою створення інтелектуального капіталу[6].

Висновки. Удосконалення системи публічного управління інтелектуальною власністю дозволить оптимізувати процеси формування вітчизняного інтелектуального капіталу. Заходи державної підтримки, спрямовані на фінансове стимулювання, дозволять сформувати не лише мотивацію до інновацій, а й дозволяють покрити витрати, що виникають у процесі розробки та впровадження інновацій [7]. Подальші дослідження є актуальними в напрямку аналізу та систематизації потенціалу підприємств, що діють в регіоні та виступають об'єктами системи публічного управління інтелектуальною власністю, а також у сфері формування інфраструктури підтримки з метою оцінки ефективності механізмів публічного управління інтелектуальною власністю.

Література:

1. Вірченко В.В. Інтелектуальна власність: теоретичні витоки та економічні імперативи розвитку : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 488 с.

2. Кренда О.Ю., Зосименко О. Інтелектуальна власність в Україні в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 11. С. 104–108.

3. Патлашинська І.В. До питання практичної реалізації стратегії інтелектуальної власності на національному рівні. *Право і суспільство*. 2022. № 5.

4. Юрченко О.В. Економічні аспекти впливу інтелектуальної власності на конкурентоспроможність підприємства. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2022. № 28. С. 51–60.

5. Бабенко В. А., Хлівецька М. О. Національна інноваційна система та захист прав інтелектуальної власності України в контексті міжнародних рейтингів. *Економічний простір*. 2018. № 136. С. 86–98.

6. Angelopoulos, C. Study on EU copyright and related rights and access to and reuse of scientific publications, including open access: exceptions and limitations, rights retention strategies and the secondary publication right. European Commission, 2022. URL: https://data.europa.eu/doi/10.2777/ 891665 (дата звернення: 20.11.2024).

7. Senftleben, M., Study on EU copyright and related rights and access to and reuse of data. European Commission, 2022. URL: https://data.europa.eu/doi/10.2777/78973 (дата звернення: 20.11.2024).

8. Драчук Ю.З., Савюк Л.О. Механізми сприяння інноваційній діяльності та підприємництва у науково-виробничій сфері. *Сучасні підходи до управління підприємством*. 2018. № 3. С. 271–283.

9. Корсікова Н.М. Організаційно-економічний механізм управління інноваційним розвитком підприємства в сучасних умовах. *Економіка харчової промисловості.* 2009. № 3. С. 8–11.

10. Біла І. С., Посна В. С., Шевченко О.О. Інноваційний розвиток як чинник повоєнної відбудови економіки України. *Наукові записки НаУКМА*. *Економічні науки*. 2023. Том 8. Вип. 1. С. 10–16.

11. Drucker P. (2014) Innovation and Entrepreneurship. London, Routledge, 2014. 368 p.

References:

1. Virchenko V.V. (2018). Intelektualna vlasnist: teoretychni vytoky ta ekonomichni imperatyvy rozvytku: monohrafiia [Intellectual property: theoretical origins and economic imperatives of development: monograph]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 488 p.

2. Krenda O.Yu. (2022). Intelektualna vlasnist v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Intellectual property in Ukraine under martial law]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo - Electronic scientific publication "Analytical and Comparative Law"*, pp. 104–108. [in Ukrainian]

3. Patlashynska I.V. (2022) Do pytannia praktychnoi realizatsii stratehii intelektualnoi vlasnosti na natsionalnomu rivni [On the issue of practical implementation of the intellectual property strategy at the national level]. *Pravo i suspilstvo - Law and society*, no. 5. [in Ukrainian]

4. Yurchenko O.V. (2022). Ekonomichni aspekty vplyvu intelektualnoi vlasnosti na konkurentospromozhnist pidpryiemstva [Economic aspects of the influence of intellectual property on the competitiveness of the enterprise]. *Problemy i perspektyvy rozvytku pidpryiemnytstva - Problems and prospects for the development of entrepreneurship* , no. 28, pp. 51–60. [in Ukrainian]

5. Babenko V.A., Khlivecjka M.O. (2018). Nacionaljna innovacijna systema ta zakhyst prav intelektualjnoji vlasnosti Ukrajiny v konteksti mizhnarodnykh rejtynghiv [National innovation system and protection of intellectual property rights of Ukraine in the context of international ratings]. *Ekonomichnyj prostir - Economic space*, 136, pp. 86–98.

6. Angelopoulos, C. (2022). Study on EU copyright and related rights and access to and reuse of scientific publications, including open access: exceptions and limitations, rights retention strategies and the secondary publication right. European Commission, 2022. URL: https://data. europa.eu/doi/10.2777/ 891665.

7.Senftleben, M. (2022). Study on EU copyright and related rights and access to and reuse of data. European Commission, 2022. URL: https://data.europa.eu/doi/10.2777/78973 .

8. Drachuk Ju.Z., Savjuk L.O. (2018). Mekhanizmy spryjannja innovacijnij dijaljnosti ta pidpryjemnyctva u naukovo-vyrobnychij sferi [Mechanisms for promoting innovation and entrepreneurship in the scientific and industrial sphere]. Suchasni pidkhody do upravlinnja pidpryjemstvom - Modern approaches to enterprise management, 3, pp. 271–283.

9. Korsikova N.M. (2009). Orghanizacijno-ekonomichnyj mekhanizm upravlinnja innovacijnym rozvytkom pidpryjemstva v suchasnykh umovakh [Organizational and economic mechanism of management of innovative development of the enterprise in modern conditions]. Ekonomika kharchovoji promyslovosti - Economics of the food industry, 3, pp. 8–11.

10. Bila I.S., Posna V.S., Shevchenko O.O. (2023) Innovatsiinyi rozvytok yak chynnyk povoiennoi vidbudovy ekonomiky Ukrainy. [Innovative Development as a Factor in the Post-War Reconstruction of the Ukrainian Economy]. Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomichni nauky - Scientific notes of NaUKMA. Economic Sciences, no 8, vol. 1. pp. 10–16.

11. Drucker P. (2014) Innovation and Entrepreneurship. London, Routledge, 2014. 368 p.

УДК 338.246.025.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-110-121

Космірак Андрій Володимирович аспірант кафедри управління та бізнес-адміністрування, Інститут післядипломної освіти та довузівської підготовки, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, https://orcid.org/0009-0004-9054-9810

ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ПІДТРИМКИ ТА СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Анотація. Розвиток підприємництва є важливим чинником стабільного економічного зростання, соціальної стабільності та зниження рівня безробіття в країні. В Україні, як і в інших країнах, ефективна державна політика може стати потужним інструментом стимулювання підприємництва, залучення інвестицій, розвитку інновацій та забезпечення сталого економічного зростання. Україна переживає період економічної та політичної трансформації, пов’язаної з необхідністю реформування та модернізації різних секторів економіки. Тому, державна політика має бути спрямована на створення комфортних та сприятливих умов для розвитку малого та середнього підприємництва, зокрема шляхом спрощення адміністративних процедур, підтримки інновацій та залучення інвестицій. Тому Україна будує продуману та ефективну державну політику підтримки розвитку бізнесу, створення прийнятних умов для його організації та діяльності. Реальна підтримка бізнесу є важливим чинником стабільного економічного розвитку, залучення інвестицій та створення нових робочих місць. Зокрема, потреба в ефективних інструментах підтримки бізнесу є особливо важливою, враховуючи геополітичні та економічні умови. У зв'язку з цим політика державної підтримки має передбачати фінансові інструменти (субсидії, дотації, пільгові кредити), навчання та консультаційні послуги для малого та середнього підприємництва. Тема інструментів державної політики підтримки та сприяння розвитку бізнесу в Україні є надзвичайно актуальною, оскільки країна стикається з багатьма економічними, соціальними, політичними та інфраструктурними викликами. Інструменти державної політики мають бути спрямовані на забезпечення сприятливого бізнес-середовища, розвиток інновацій та інтеграцію України у світову економіку.

Ключові слова: підприємництво; підтримка бізнесу; стимулювання, державна підтримка, державна політика, бар’єри, розвиток; сприяння розвитку, інструменти стимулювання.

Kosmirak Andrii Volodymyrovych Postgraduate student of the Department of Management and Business Administration**,** Institute of postgraduate education and pre-university training Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**,** https://orcid.org/0009-0004-9054-9810

STATE POLICY INSTRUMENTS TO SUPPORT AND PROMOTE BUSINESS DEVELOPMENT IN UKRAINE

Abstract. The development of entrepreneurship is an important factor in sustained economic growth, social stability and a decrease in the unemployment rate in the country. In Ukraine, as in other countries, effective government policies can be a powerful tool to stimulate entrepreneurship, attract investment, develop innovation and ensure sustainable economic growth. At the same time, the activities of Ukrainian companies during the war were a particularly important source of state budget revenue and job creation. Ukraine is going through a period of economic and political transformation that requires reform and modernization of various sectors of the economy. In this regard, the policy of the government should be aimed at creating comfortable and favorable conditions for the development of small and medium-sized enterprises, in particular by simplifying administrative procedures, supporting innovation and attracting investment. Real support for business is an important factor in stable economic development, job creation and investment attraction, which is why Ukraine has built a well-thought-out and effective state policy to support business development and create favorable conditions for its organization and operation. The need for effective business support tools is particularly important, given the geopolitical and economic environment. In this regard, the state support policy should include financial products (subsidies, grants, soft loans), training and consulting services for small and medium-sized enterprises. As the country faces many economic, social, political and infrastructure challenges, it is necessary to create effective tools to support the development of small and medium-sized enterprises and large enterprises, to ensure sustainable economic growth and increase the competitiveness of Ukrainian enterprises and attract investment, to support and facilitate business development in Ukraine. The state policy should be aimed at creating a favorable business environment, reducing obstacles for entrepreneurs, developing innovation and integrating Ukraine into the world economy.

Keywords: entrepreneurship; business support; incentives, state support, state policy, barriers, development; development assistance, incentive tools.

Постановка проблеми. Останні місяці виявилися дуже складними як для держави Україна в цілому, так і особливо для малого бізнесу. Крім усталених проблем з функціонуванням підприємства, з'явилася нова загроза, викликана активізацією бойових дій і введенням воєнного стану. Такі ризики в основному пов'язані з можливістю пошкодження або знищення підприємства, необхідністю передачі, задіяння корпоративної власності для забезпечення обороноздатності країни, порушенням ділових відносин з партнерами, погіршенням фінансово-економічних ризиків в результаті втрати значної частки зростання доходів, коливання валютних курсів, блокування банківських рахунків, необхідність мобілізації персоналу і негайного делегування йому професійних обов'язків і т.д. зважаючи вищевикладеного важливе значення для стабілізації поточного стану і забезпечення сталого розвитку малого і середнього підприємництва має політика державної під-

тримки суб'єктів даного сектора і використання державою ефективних інструментів стимулювання його стабільного зростання.

Вивчення проблем, що виникають при впровадженні інструментів державної політики для розвитку бізнесу в Україні, показує важливість комплексного підходу до вирішення вищевказаних проблем з метою поліпшення ситуації, вдосконалення законодавчих і регуляторних ініціатив, а також інтеграції інноваційних рішень, підтримки стартапів, поліпшення інфраструктури, просування міжнародне співробітництво, краще для підприємців, також необхідно для створення нових умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування інструментів державної політики завжди були в центрі уваги науковців. Так, Т.Ю. Мельник [1, с. 3] зазначає, що сплачувати податки індивідуальним підприємцям під час воєнного стану допоможуть такі інструменти підтримки бізнесу, як обмеження на роботу та правила на місцях, проведення перевірок.

Автори [2] відзначають реалізацію деяких заходів, ініційованих державою для підтримки малого і середнього підприємництва, з метою забезпечення стабільної роботи малого бізнесу і відновлення їх ділової активності. Науковці [3, с. 67] вкаують перелік пріоритетних напрямів і засобів державної підтримки сталого розвитку сектора малого та середнього бізнесу.

О. Фурсова, С. Гребінська [4, с. 338] розглядають інструменти державної та корпоративної політики для збереження та підтримки малого підприємництва в умовах воєнного стану, використовуючи для цих цілей фінансові та страхові кошти. М.Я. Кобеля-Звір [5, с. 37] як інструмент державної політики відзначає головну державну грантову програму для розвитку малого підприємнитва в умовах війни в Україні. Є.В.Мозговий [6, с. 202] наголошує на необхідності вжиття заходів щодо надання державної підтримки підприємцям, забезпечуючи повне або часткове відшкодування державою витрат на відновлення об'єктів, пошкоджених в ході військових дій.

Підтримуємо думку авторів [7, с. 193] стосовно визначення конкретного набору інструментів сталого розвитку бізнесу, що використовується для кожної країни свій, він може змінюватися. Вчені підкреслюють, що ці інструменти повинні використовуватися комплексно і послідовно, а також повинні враховуватися інтереси всіх учасників ринку.

Зокрема, події останніх кількох місяців призвели до необхідності для уряду нашої країни оперативно вжити велику кількість нормативних документів щодо впровадження інтсрументів підтримки та стимулювання розвитку бізнесу в період воєнного стану, що і потребує проведення досліджень.

Мета статті –визначення дієвих інструментів державної політики для підтримки та сприяння розвитку бізнесу як базис економічного зростання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Підприємництво відповідає за забезпечення ринку необхідними товарами та послугами, наповнення бюджетів різних рівнів доходами у вигляді податкових платежів та забезпечення формування справедливих ринкових відносин у державі. Даний аспект набув

особливого значення з початком війни, коли реальне виживання підприємства, яка головним чином малих і середніх підприємств, в значній мірі залежить від національних стратегій по боротьбі з криз, викликаних непередбачуваними втратами і ризиками, а також тактика для полегшення адаптації підприємництва в умовах воєнного стану. В результаті, держава, протягом останнього року зайняла активну позицію в діяльності бізнесу [8].

Економіка України продемонструвала виняткову стійкість у складній і безпрецедентній ситуації військової агресії і тривалої конфронтації з численними руйнівними наслідками. Прогнози та оцінки експертів відрізняються цифрами і припущеннями, але, незважаючи на труднощі, всі вони вказують на динаміку зростання. В умовах трансформації України зростає потреба у формуванні ефективних інструментів для підтримки бізнесу.

З початку повномасштабного збройного нападу російською федерацією, економіка України зазнала значних змін. Відбувся перетік коштів між секторами економіки, значне скорочення кількості фактично функціонуючих компаній, найнятих працівників, обсягів виробництва і продажів, прибуткових підприємств, в результаті чого відбулося зниження ВВП, зростання безробіття і відтік робочої сили за кордон. На рис. 1 показані основні показники діяльності українських компаній у 2019-2022 роках.

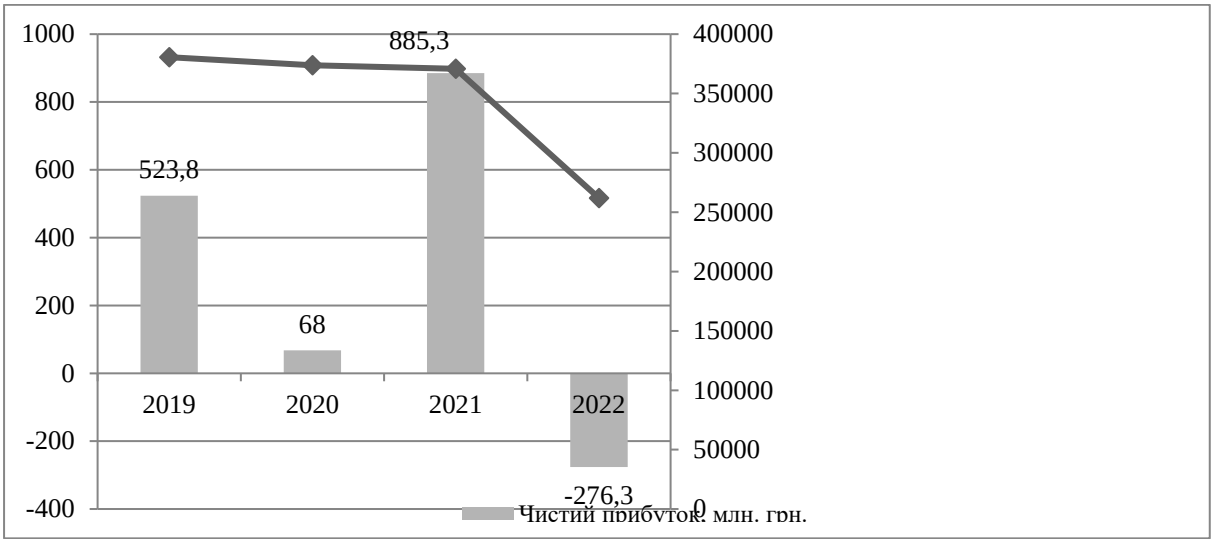

Рис.1. Динаміка показників діючих підприємств України за 2019-2022 рр.
Джерело: побудовано автором на основі [9]

Основним фактором, що вплинув на скорочення числа як діючих компаній, так і зайнятих працівників, стала війна, яка призвела до економічної нестабільності. Спостерігалося зростання інфляції, зміна валютних курсів, введення нових законодавчих норм, реформи в галузі оподаткування, зміни в регулюванні трудових відносин і підприємницької діяльності [10, с. 51]. Результат такого зростання економічної активності зумовлений швидкою адаптацією підприємств до нових умов роботи, відновленням стабільної роботи енергетичної системи країни, поступовою активізацією внутрішнього

попиту та стабілізацією обмінного курсу гривні [11]. Незважаючи на те, що цей процес йде нерівномірно, результати бізнес-очікувань компаній на 2023 рік демонструють ознаки відновлення та інвестиційної активності. В результаті, щоб прискорити темпи відновлення і сформувати основу для подальшого стійкого економічного зростання, розвиток бізнесу і підприємництва є одним з національних пріоритетів, на що спрямовані кілька важливих бюджетних програм, реалізація яких запланована на 2024 рік.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» від 09.11.2023 р. №3460-IX передбачено реалізацію ряду важливих бюджетних програм з підтримки великих інвестицій, малого та середнього підприємництва, розвитку агропромислових комплексів і т. д. (рис. 2).

Рис.2. Обсяг фінансування бюджетних програм у галузі підтримки та розвитку підприємництва, передбачених у Державному бюджеті на 2024 рік, млн.грн.
Джерело: сформовано автором на основі [12]

Слід також зазначити, що кількість нових програм підтримки економічного розвитку збільшилася порівняно з 2023 роком [12].

Інструменти державної політики, спрямовані на підтримку та стимулювання розвитку підприємництва в Україні, різноманітні та включають широкий спектр економічних, фінансових, регуляторних, інституційних та освітніх заходів. Нижче наведено основні інструменти державної політики, спрямовані на підтримку бізнесу в Україні (табл. 1).

Державна політика підтримки бізнесу в Україні включає в себе ряд інструментів, спрямованих на стимулювання підприємницької активності, зниження бюрократичних бар'єрів і розвиток економіки шляхом підтримки інновацій та доступу до фінансування. Успішне застосування цих інструментів сприятиме зростанню конкурентоспроможності діяльності держави, збільшенню інвестицій, створенню нових робочих місць та досягненню сталого економічного розвитку країни.

Уряд затвердив Стратегію відновлення малого та середнього бізнесу, сталого розвитку та цифрової трансформації до 2027 року, а також оперативний план дій з реалізації на період з 2024 по 2027 рік [17]. Особливу увагу було приділено екологічному переходу, цифровій трансформації, інноваційному розвитку та залученню бізнесу.

Таблиця 1

Основні інструменти державної політики для підтримки бізнесу в Україні

Інструменти	Напрями	Характерні риси
Фіскальні та фінансові інструменти	Податкові пільги та стимули	Зниження податкового навантаження, введення податкових канікул, пільгові ставки податку
	Мікрофінансування та кредитування	Створення механізмів для надання доступу до дешевих кредитів та грантів
	Програми підтримки експорту	Державні програми, що надають фінансову підтримку підприємствам, які виходять на міжнародні ринки.
	Субсидії та гранти	Державні гранти для стартапів
Регуляторні інструменти	Спрощення дозвільних процедур	Система "єдиного вікна" для реєстрації підприємств, спрощення ліцензування та дозвільних процедур
	Лібералізація трудового законодавства	Запровадження гнучких трудових контрактів, спрощення умов для найму працівників, зниження навантаження на роботодавців.
	Антикорупційні ініціативи	Створення прозорих та ефективних механізмів боротьби з корупцією в державних органах
Інституційні інструменти	Розвиток інфраструктури підтримки бізнесу	Створення бізнес-інкубаторів, акселераторів, технопарків та інших інноваційних платформ, що допомагають стартапам та малому бізнесу
	Державні агентства та фонди підтримки	Працюють над створенням сприятливих умов для бізнесу
	Вдосконалення системи державних закупівель	Реалізація програми прозорих та конкурентних закупівель, що дозволяє бізнесу отримувати державні контракти без корупційних ризиків.
Освітні та кадрові інструменти	Підвищення кваліфікації кадрів	Державні програми з навчання та перепідготовки працівників, що відповідають потребам ринку праці.
	Підтримка через освітні ініціативи	Програми навчання та менторства для молодих підприємців, конкурси стартапів, програми акселерації.
Інструменти інноваційної політики	Інвестиції та інновації	Державна підтримка інноваційних та наукових проектів через різні фонди та програми
	Державні інвестиційні проекти	Створення спеціальних економічних зон для стимулювання інвестицій, програм фінансування
Інструменти розвитку інфраструктури та логістики	Розвиток транспортної та енергетичної інфраструктури	Спрощення логістичних процесів та зниження витрат на транспортування і зберігання товарів через державні інвестиції в інфраструктуру
	Цифровізація бізнес-процесів:	Впровадження електронних платформ для взаємодії бізнесу з державними органами
Програми з підтримки «зеленої» економіки	Інвестиції в екологічні технології	Введення «зелених» субсидій для таких компаній, які дозволяють знижувати вартість їх інвестицій
	Стандарти і сертифікація	Підтримка підприємств, які працюють відповідно до міжнародних екологічних стандартів
Залучення іноземних інвестицій	Інвестиційні форуми та податкові пільги для інвесторів	Організація інвестиційних форумів для залучення іноземних інвестицій, надання податкових пільг для міжнародних компаній, які інвестують в Україну.
	Захист прав інвесторів	Створення національної та міжнародної правової бази для захисту іноземних інвестицій

Джерело: сформовано автором на основі [13-15]

Основні тенденції, які сприяли підвищенню стійкості підприємництва в умовах воєнного стану, згруповані в табл. 2.

Пріоритетом державної політики є створення сприятливого бізнес-середовища для українського бізнесу в умовах воєнного часу: високий рівень підтримки платників податків у добровільному дотриманні податкового законодавства, удосконалення механізмів адміністрування податків та стимулювання експорту. Крім того, уряд працює над створенням сприятливих умов для інвестицій в українську економіку шляхом запровадження інструментів хеджування.

Таблиця 2

Інструменти підтримки бізнесу у воєнний час

Ключові тренди	Характерні особливості
Сприяння у сфері оподаткування та податкового адміністрування.	Перевага: - Мораторій на документальні перевірки, за винятком деяких видів. - Спрощення умов камеральної та документальної перевірки з метою бюджетного відшкодування-п'ять календарних днів. - Індивідуальна податкова консультація протягом п'яти календарних днів. - За платником податків закріплений комплаєнс-менеджер, і платник податків може взаємодіяти конкретно віддалено (наприклад, в режимі відеоконференції). - За запитом платник податків має право протягом 5 днів отримати інформацію про податкову інформацію, наявну в розпорядженні податкової адміністрації, яка може вказувати на податкові ризики в діяльності платника податків, а також рекомендації про те, як усунути такі ризики.
Підтримка у сфері страхування	Це допоможе залучити інвестиції в українську економіку вже зараз. Цей механізм усуває прогалини, які обмежують можливість гарантування внутрішніх інвестицій, в тому числі в контексті військових дій і післявоєнного відновлення.
Фінансова підтримка бізнесу	У 2024 р. Кабінет Міністрів України затвердив постанову про розширення можливості фінансування з державного бюджету, щоб компенсувати втрати в місцевому бюджеті, що піде на користь передовим регіональним підприємствам. Постановою передбачено загальний обсяг додаткових субсидій у 2024 році, що еквівалентно 3,34 млрд грн, з яких 1,93 млрд грн спрямовується до місцевого бюджету. Залишок у розмірі 14,1 млрд.грн. може бути використаний для компенсації зниження надходжень від більш широкого переліку основних місцевих податків у порівнянні з попереднім роком. Допомога повинна забезпечити фінансову стабільність громад та підприємств, які перебувають у особливо важкому становищі внаслідок війни.
Підтримка експорту	Вітчизняні експортери у співпраці з ЕКА залучили за цей період 99,8 млн грн фінансування від банків-партнерів на підтримку й розвиток перероблення та експорту продукції згідно з державною політикою «Зроблено в Україні». Зростання обсягів вітчизняного експорту сприятиме збільшенню власного українського виробництва і створенню нових робочих місць в економіці.

Джерело: побудовано автором на основі [18]

Інструменти державної політики, спрямовані на підтримку розвитку бізнесу в Україні, є важливим фактором економічної трансформації та стабілі-

зації країни. Вони сприяють створенню сприятливих умов для стартап діяльності, підвищенню конкурентоспроможності та залученню інвестицій. Але для досягнення максимальної ефективності ці інструменти необхідно ще вдосконалювати та адаптувати до поточних економічних і політичних викликів.

1. Бюрократія та корупція залишаються головними перешкодами.

Незважаючи на низку заходів, спрямованих на спрощення адміністративних процедур та боротьбу з корупцією, ці проблеми все ще негативно впливають на бізнес-середовище в Україні. Одним із пріоритетів залишається створення прозорого, зрозумілого та ефективного механізму взаємодії бізнесу та державних органів. Для цього необхідно активніше розгортати електронні майданчики для бізнесу, спрощуючи процедури ліцензування та реєстрації.

2. Нестабільність правового середовища обмежує інвестиційну привабливість

Часті зміни законодавства, невизначеність податкової та регуляторної політики створюють високі ризики для інвесторів та підприємців. Забезпечення правової стабільності та передбачуваності, особливо у сфері оподаткування, має важливе значення для залучення довгострокових інвестицій та розширення бізнес-операцій.

3. Малі та середні підприємства потребують більшої підтримки

МСП складають основу української економіки, але вони часто стикаються з труднощами з доступом до фінансування, недостатнім рівнем підтримки інфраструктури та труднощами з доступом до міжнародних ринків. Важливо й надалі вдосконалювати державні програми підтримки малого та середнього підприємництва, особливо через пільгові кредити, субсидії та розвиток бізнес-інкубаторів, щоб стимулювати їх розвиток.

4. Цифровізація та інновації мають стати пріоритетом

Інструменти державної підтримки, спрямовані на цифровізацію та інновації, відкривають нові можливості для розвитку бізнесу в Україні. Зокрема, важливо розвивати необхідну інфраструктуру для підтримки стартапів, впровадження електронних послуг для бізнесу та заохочення інвестицій у технологічні та інноваційні проекти. Але для цього необхідно збільшити фінансування цих ініціатив та забезпечити доступ до сучасних технологій.

5. Підтримка експорту та іноземних інвестицій є ключовим фактором

Важливе значення для економічного розвитку країни має експортна орієнтація та залучення іноземних інвестицій. Зокрема, наявність дієвих програм підтримки експорту, таких як субсидії на участь у міжнародних виставках, оплата витрат на сертифікацію продукції, а також сприятливі умови для інвесторів можуть значно посилити позиції України на світовому ринку.

6. Необхідність посилення правового захисту бізнесу

Питання власності та захисту інвестицій залишаються актуальними для бізнесу. Швидке та ефективне вирішення спорів, забезпечення правового

захисту інвесторів та бізнесу є важливим кроком у створенні стабільного та привабливого бізнес-середовища. Важливо реформувати судову систему та посилити контроль за дотриманням законодавства.

7. Низька ефективність державних органів і необхідність кадрової реформи

Інституційна слабкість, недостатня професійна кваліфікація державних службовців та відсутність комплексного підходу до підтримки підприємців на всіх етапах розвитку створюють перешкоди для бізнесу. Для покращення ситуації необхідно реформувати державне управління та підвищити ефективність інститутів, які забезпечують взаємодію держави та бізнесу.

8. Потрібна чітка регіональна політика підтримки

В Україні існують значні нерівності у розвитку бізнесу в різних регіонах. Державні інструменти мають враховувати особливості та потреби регіонів, сприяючи тим самим збалансованому розвитку підприємництва та створенню сприятливих умов для ведення бізнесу в усіх регіонах країни. Важливо забезпечити доступ до фінансування та державну підтримку для підприємців, особливо в слаборозвинутих регіонах.

Висновки. Інструменти державної політики, спрямовані на підтримку і стимулювання розвитку підприємництва в Україні, важливі для створення сприятливого економічного середовища, стимулювання інвестицій та сприяння розвитку малого та середнього підприємництва. Державна політика передбачає використання різних інструментів для досягнення цих цілей, включаючи законодавчі, фіскальні, адміністративні та інші заходи.

Підводячи підсумок, можна відзначити, що основним інструментом і пріоритетом для розвитку економіки є розробка інструментів державної політики для підтримки та сприяння бізнесу. Питання про необхідність стимулювання та забезпечення подальшого розвитку підприємництва є актуальним для сьогоднішньої України на всіх рівнях: державному, регіональному та безпосередньому бізнес-секторі, власне вирішення цієї проблеми відкриває можливість для прискорення відновлення економіки та переходу на модернізаційний та інноваційний шлях розвитку, заснований на пошуку найефективніша модель підтримки бізнесу в будь-якій точці сучасної реальності.

Проведені дослідження свідчать, що на сьогодні український уряд розробив та реалізує програми, які передбачають тимчасову підтримку та допомогу бізнесу на період воєнного стану. Інструменти державної політики, спрямовані на підтримку розвитку підприємництва в Україні, є важливим елементом у процесі економічного відновлення та сталого зростання. Але щоб ці інструменти були ефективними, вони повинні подолати існуючі проблеми, такі як бюрократія, ненадійні закони, корупція, відсутність інфраструктури для підтримки малого бізнесу та можливість обмеженого доступу до фінансування. Успішне впровадження реформ у цих сферах, а також підтримка інно-

вацій, експорту та іноземних інвестицій можуть значно покращити бізнес-середовище, сприяти економічному зростанню та сталому розвитку країни.

Подальші дослідження вимагають комплексної оцінки ефективності державних заходів і програм підтримки бізнесу під час воєнного стану, як на макрорівні, так і на рівні окремих підприємств.

Література:

1. Мельник Т.Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2 (100). С.3-11. URL:https://doi.org/10.26642/jen-2022-2(100)-3-11

2. Дикань В.В., Фролова Н.Л. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск № 38. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56

3. Карпенко Л.М., Іжа М.М., Гороховський М.В. інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Випуск 33. С. 67-73. URL: https://doi.org/10.32782/

4. Фурсова О., Гребінська С. Чинники та інструменти збереження і підтримки бізнесу в умовах війни: фінансові та страхові аспекти. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2024. №5. С.338-343. URL: https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-334-50

5. Кобеля-Звір М. Я. Державні гранти для розвитку малого та середнього бізнесу в умовах війни в Україні: переваги та труднощі. *Підприємництво і торгівля*. 2023. № 38. С.37-43. URL: http://journals-lute.lviv.ua/index.php/pidpr-torgi/article/view/1415

6. Мозговий Є. В. Д. Державна підтримка підприємців під час війни. *БізнесІнформ*. 2024. №6. С.202-207. URL: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-6-202-207

7. Сергійчук С. І., Сергійчук Д. І. М. Механізм державної політики сталого розвитку підприємництва в Україні. *БізнесІнформ*. 2024. № 6. С.193-201. URL: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-6-193-201

8. Мурована Т. Вітчизняне підприємництво в умовах воєнного стану: основні тенденції та методи підтримки. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск №47. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-49)

9. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Діяльність підприємств. URL:https://www.ukrstat.gov.ua/

10. Дудчик О., Межуєва М. Вплив війни на основні показники діяльності підприємств України. Чи варто очікувати масового банкрутства? XV *International scientific and practical conference «Innovative Development: Synthesis of Scientific Approaches in Various Fields of Research»* (March 20-22, 2024) Tallinn, Estonia. International Scientific Unity, 2024. 173 p. С.51-55. URL: https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2024/03/Innovative_development_synthesis_of_scientific_approaches_in_various_fields_of_research_March_20_22_2024_Tallinn_Estonia.pdf).

11. Бюджетні інструменти економічного відновлення та розвитку. Частина 1. URL: https://decentralization.ua/news/17371

12. Закон України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» від 09.11.2023 №3460-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text

13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України № 2120-IX від 15.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text.

14. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг : Закон України № 265/95-ВР від 17.03.2022 р. (поточна редакція) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text.

15. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію : Розпорядження Кабінету міністрів України № 246-р. від 25.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text.)

16. Красноносова О.М., Харченко Р.В. Інструментарій державної політики у сфері підтримки та стимулювання розвитку малого бізнесу. *Проблеми економіки*. 2020. № 4. С. 42–47.

17. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024—2027 роках. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-vidnovlennia-staloho-rozvytku-ta-tsyfrovoi-transformatsii-maloho-i-s821300824.

18. Інструменти підтримки бізнесу у воєнний час. Квітень 2024 року. URL: http://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-u-voyennyy-chas-kviten-2024-roku

References:

1. Melnyk T.Iu. (2022). Derzhavna pidtrymka ta stymuliuvannia rozvytku biznesu v Ukraini pid chas dii voiennoho stanu [State support and stimulation of business development in Ukraine during martial law]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia - Economics, management and administration*. № 2 (100). S.3-11. Retrieved from https://doi.org/10.26642/jen-2022-2(100)-3-11 [in Ukrainian].

2. Dykan V.V., Frolova N.L. (2022). Napriamy ta instrumenty derzhavnoi pidtrymky rozvytku maloho ta serednoho biznesu v Ukraini u voiennyi chas [Directions and instruments of state support for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine in wartime]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society*. Vypusk № 38. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56 [in Ukrainian].

3. Karpenko, L.M., Izha, M.M., Horokhovskyi, M.V. (2023). Instrumenty derzhavnoi pidtrymky rozvytku maloho ta serednoho biznesu v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Instruments of state support for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine under martial law]. *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini - Public management and administration in Ukraine*. Vypusk 33. S. 67-73. Retrieved from https://doi.org/10.32782/[in Ukrainian].

4. Fursova, O., Hrebinska, S. (2024). Chynnyky ta instrumenty zberezhennia i pidtrymky biznesu v umovakh viiny: finansovi ta strakhovi aspekty [Factors and tools for preserving and supporting business in times of war: financial and insurance aspects]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of Khmelnytsky National University*. №5. S.338-343. Retrieved from https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-334-50 [in Ukrainian].

5. Kobelia-Zvir, M. Ya. (2023). Derzhavni hranty dlia rozvytku maloho ta serednoho biznesu v umovakh viiny v Ukraini: perevahy ta trudnoshchi [State grants for the development of small and medium-sized businesses in the context of the war in Ukraine: advantages and difficulties]. *Pidpryiemnytstvo i torhivlia - Entrepreneurship and trade*. № 38. S.37-43. Retrieved from http://journals-lute.lviv.ua/index.php/pidpr-torgi/article/view/1415 [in Ukrainian].

6. Mozghovyi, Ye. V. D. (2024). Derzhavna pidtrymka pidpryiemtsiv pid chas viiny [State support for entrepreneurs during the war]. *BiznesInform - BusinessInform.* №6. S.202-207. Retrieved from https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-6-202-207 [in Ukrainian].

7. Serhiichuk, C. I., Serhiichuk, D. I. M. (2024). Mekhanizm derzhavnoi polityky staloho rozvytku pidpryiemnytstva v Ukraini [The mechanism of the state policy of sustainable development of entrepreneurship in Ukraine.]. *BiznesInform - BusinessInform.* № 6. S.193-201. Retrieved from https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-6-193-201 [in Ukrainian].

8. Murovana, T. (2023). Vitchyzniane pidpryiemnytstvo v umovakh voiennoho stanu: osnovni tendentsii ta metody pidtrymky [Domestic entrepreneurship under martial law: main trends and methods of support]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society*. Vypusk №47. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-49 [in Ukrainian].

9. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. Diialnist pidpryiemstv [Official website of the State Statistics Service of Ukraine. Activities of enterprises]. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].

10. Dudchyk O., Mezhuieva M. (2024). Vplyv viiny na osnovni pokaznyky diialnosti pidpryiemstv Ukrainy. Chy varto ochikuvaty masovoho bankrutstva? [The impact of the war on the key performance indicators of Ukrainian enterprises. Should we expect mass bankruptcies?] XV International scientific and practical conference «Innovative Development: Synthesis of Scientific *Approaches in Various Fields of Research»* (March 20-22, 2024) Tallinn, Estonia. International Scientific Unity, 2024. 173 p. S.51-55. Retrieved from https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2024/03/Innovative_development_synthesis_of_scientific_approaches_in_various_fields_of_research_March_20_22_2024_Tallinn_Estonia.pdf. [in Ukrainian].

11. Biudzhetni instrumenty ekonomichnoho vidnovlennia ta rozvytku. Chastyna 1. [Budgetary instruments of economic recovery and development. Part 1.]. Retrieved from https://decentralization.ua/news/17371 [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2024 rik» vid 09.11.2023 №3460-IX. [The Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2024" of 09.11.2023 No. 3460-IX.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text [in Ukrainian].

13. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo dii norm na period dii voiennoho stanu : Zakon Ukrainy № 2120-IX vid 15.03.2022 r [On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Regarding the Validity of Norms for the Period of Martial Law : Law of Ukraine No. 2120-IX of March 15, 2022.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text [in Ukrainian].

14. Pro zastosuvannia reiestratoriv rozrakhunkovykh operatsii u sferi torhivli, hromadskoho kharchuvannia ta posluh : Zakon Ukrainy № 265/95-VR vid 17.03.2022 r [On the use of payment transaction recorders in the field of trade, catering and services: Law of Ukraine No. 265/95-VR of 17.03.2022.]. (potochna redaktsiia) Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

15. Pro zatverdzhennia planu nevidkladnykh zakhodiv z peremishchennia u razi potreby vyrobnychykh potuzhnostei subiektiv hospodariuvannia z terytorii, de vedutsia boiovi dii ta/abo ye zahroza boiovykh dii, na bezpechnu terytoriiu : Rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy № 246-r. vid 25.03.2022 r [On approval of the plan of urgent measures to relocate, if necessary, the production facilities of business entities from the territories where hostilities are taking place and/or there is a threat of hostilities to a safe territory: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 246-p of 25.03.2022.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text. [in Ukrainian].

16. Krasnonosova, O.M., Kharchenko, R.V. (2020). Instrumentarii derzhavnoi polityky u sferi pidtrymky ta stymuliuvannia rozvytku maloho biznesu [State policy tools to support and stimulate small business development]. *Problemy ekonomiky - Problems of the economy*. № 4. С. 42–47 [in Ukrainian].

17. Pro skhvalennia Stratehii vidnovlennia, staloho rozvytku ta tsyfrovoi transformatsii maloho i serednoho pidpryiemnytstva na period do 2027 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2024—2027 rokakh [On approval of the Strategy for the Recovery, Sustainable Development and Digital Transformation of Small and Medium-Sized Enterprises for the period up to 2027 and approval of the operational plan for its implementation in 2024-2027]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-vidnovlennia-staloho-rozvytku-ta-tsyfrovoi-transformatsii-maloho-i-s821300824 [in Ukrainian].

18. Instrumenty pidtrymky biznesu u voiennyi chas. Kviten 2024 roku [Tools to support business in wartime. April 2024.]. Retrieved from http://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-u-voyennyy-chas-kviten-2024-roku [in Ukrainian].

УДК 342.5(477):[159.9+364-786:355.11](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-122-135

Крижова Оксана Анатоліївна аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, тел.: (097)596-51-60, https://orcid.org/0009-0004-0018-8274

СУЧАСНИЙ СТАН ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анотація. У статті підкреслено актуальність формування та реалізації державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців через соціальні, психологічні, економічні та безпекові фактори. Розглянуто ряд законів та нормативно-правових актів за допомогою яких реалізовується державна політика у досліджуваній сфері. Розкрито інституційне забезпечення соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, яке здійснюється через державні, громадські та приватні структури, що виконують різні функції у сфері соціально-психологічної реабілітації. Виділені особливості фінансування соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні та запропоновано напрями покращення фінансування сфери. Вивчено напрями підготовки психологів, соціальних працівників та медичного персоналу для роботи в сфері соціально-психологічної реабілітації, що здійснюється та запропоновано мультидисциплінарний підхід до навчання, впровадження практико-орієнтованих програм, запровадження міжнародних сертифікацій, проведення регулярних обмінних програм, запровадження стипендій, грантів та фінансових стимулів для фахівців, цифровізація навчальних процесів тощо. Акцентована увага на обізнаності суспільства про виклики та проблемні аспекти у даній сфері, як у пошуку спільних рішень так і залученню фінансових та інформаційних ресурсів для розвитку соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців. Виділено шляхи щодо покращення державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні: запровадження інтегрованого підходу до реабілітації, включення програм реабілітації в освітні проекти, партнерства з відомими брендами та громадськими організаціями, для фінансування та популяризації реабілітаційних програм, медійна та освітня кампанія для зменшення соціальної стигми, оцінка та моніторинг ефективності політики.

Ключові слова: державна політика, публічне управління та адміністрування, соціально-психологічна реабілітація, військовослужбовці, суспільство.

Kryzhova Oksana Anatoliivna postgraduate student of the Department of Public Management and Administration, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, tel.: (097) 596-51-60, https://orcid.org/0009-0004-0018-8274

CURRENT STATUS OF FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE SPHERE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVICEMEN

Abstract. The article emphasizes the relevance of the formation and implementation of state policy in the sphere of socio-psychological rehabilitation of military personnel due to social, psychological, economic and security factors. A number of laws and regulatory legal acts are considered through which state policy is implemented in the studied sphere. The institutional support of socio-psychological rehabilitation of military personnel is revealed, which is carried out through state, public and private structures that perform various functions in the sphere of socio-psychological rehabilitation. The features of financing socio-psychological rehabilitation of military personnel in Ukraine are highlighted and directions for improving the financing of the sphere are proposed. The areas of training psychologists, social workers and medical personnel for work in the field of socio-psychological rehabilitation have been studied and a multidisciplinary approach to training, the implementation of practice-oriented programs, the introduction of international certifications, regular exchange programs, the introduction of scholarships, grants and financial incentives for specialists, the digitalization of educational processes, etc. Emphasis is placed on public awareness of the challenges and problematic aspects in this area, on finding joint solutions and attracting financial and information resources for the development of socio-psychological rehabilitation of military personnel. Ways to improve state policy in the field of socio-psychological rehabilitation of military personnel in Ukraine are identified: introduction of an integrated approach to rehabilitation, inclusion of rehabilitation programs in educational projects, partnerships with well-known brands and public organizations to finance and promote rehabilitation programs, media and educational campaign to reduce social stigma, assessment and monitoring of policy effectiveness.

Keywords: state policy, public management and administration, socio-psychological rehabilitation, military personnel, society.

Постановка проблеми. В Україні кожного дня зростає кількість військовослужбовців, які потребують реабілітації, значна частина військових повертається із зони бойових дій з фізичними та психологічними травмами. Зрозуміло, що серед військовослужбовців набуло поширення посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, тривожних станів та інших психічних порушень, що потребують комплексної підтримки. Невирішені проблеми соціально-психологічної адаптації військових можуть призводити до соціальної ізоляції та дестабілізації безпекового рівня в громадах, зростання рівня злочинності та агресивної поведінки, погіршення демографічної ситуації через зростання рівня самогубств, алкогольної та наркотичної залежності.

Недостатня реабілітація військовослужбовців призводить до зниження рівня їхньої конкурентоспроможності на ринку праці, зростання витрат державного бюджету на соціальні виплати, пенсії по інвалідності та лікування хронічних психічних захворювань. Україна, як частина міжнародної спільноти, зобов'язана дотримуватись стандартів і рекомендацій міжнародних організацій (ООН, НАТО, ВООЗ) щодо підтримки ветеранів та військових, а також забезпечення їм соціальних гарантій, як результат здійснювати інтеграцію найкращих практик реабілітації, створювати ефективні механізми співпраці між державою, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Наявність ефективної системи реабілітації сприятиме морально-психологічній готовності особового складу та стимулюватиме підвищення бойового духу діючих військових, зниження ризиків демобілізаційного синдрому, підтримку сімей військовослужбовців, що сприяє збереженню соціальних зв'язків. Отже, актуальність теми формування та реалізації державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців зумовлена низкою соціальних, психологічних, економічних та безпекових факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у визначеній темі свідчить про важливість та багатогранність цього питання у сучасних умовах.

Серед сучасних дослідників, які вивчали питання соціально-психологічної адаптації та реабілітації військовослужбовців, варто відзначити праці таких авторів, як І. Горєлов, М. Кузьменко, Т. Кіцак, С. Корольов, Г. Ломакін, Ю. Песоцька, А. Попович, Я. Чернецька, І. Шапошникова а ін. Аналіз сучасних досліджень у сфері соціально-психологічної адаптації військовослужбовців свідчить про наявність різних підходів до вивчення цього питання з медичного, соціологічного та психологічного аспектів. Однак, спостерігається недостатність наукових робіт, які б детально висвітлювали аспекти формування та реалізації державної політики в цій сфері.

Мета статті. Дослідити сучасний стан формування та реалізації державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців є ключовою складовою у підтримці їх фізичного, психологічного та соціального благополуччя, і це обґрунтовується наступними фактами:

По-перше високий рівень посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед військових. У липні 2024 року кількість українських військових із діагнозом посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) становила 29% і ця цифра зростає, повідомляє Департамент охорони здоров'я Міністерства оборони України [1]. Без соціально-психологічної підтримки ці стани можуть призводити до депресії, залежностей, суїцидальних думок, що значно ускладнює інтеграцію військовослужбовців в суспільство.

По-друге значний вплив на фізичне здоров'я через психосоматичні прояви. Хронічний стрес і психологічні травми часто викликають серцево-

судинні, імунні та шлунково-кишкові розлади тощо. Крім того, невидимі поранення, такі як контузії, викликані вибухами, часто супроводжуються хронічним головним болем, запамороченням та порушенням пам'яті. Ці симптоми значно ускладнюють фізичну та психологічну реабілітацію військових, погіршуючи їхню здатність адаптуватися до мирного життя. Програми реабілітації, які поєднують психологічну та медичну допомогу, знижують ризик таких ускладнень.

По-третє проблеми адаптації військовослужбовців до мирного життя. Багато військових після повернення з війни стикаються з труднощами у встановленні контактів із сім'єю, пошуку роботи чи навчанні. Реабілітація допомагає формувати соціальні навички, необхідні для адаптації до цивільного життя.

По-четверте профілактика повторних травм та насильницьких дій. Військовослужбовці з невирішеними психологічними проблемами мають вищу схильність до агресії та конфліктної поведінки. Учасники бойових дій часто стикаються з підвищеним рівнем агресії як наслідком бойового стресу. Військові з високим рівнем бойового стресу та відсутністю належної психосоціальної підтримки частіше демонструють девіантну поведінку, яка може бути проблемною як для них самих, так і для соціального оточення. Реабілітація сприяє стабілізації їх емоційного стану та зменшує ризик соціальних конфліктів.

По-п'яте зміцнення бойової готовності у випадку повернення на службу. Розв'язання психологічних проблем допомагає військовим відновити концентрацію, стійкість до стресу та впевненість, що є критично важливим у їхній професійній діяльності. Ефективна реабілітація забезпечує не лише повернення до нормального життя, але й покращує їх функціональність у військовій службі.

Таким чином, соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців є невіддільною частиною як їх фізичного й психологічного здоров'я, так і успішної інтеграції в суспільство.

Нормативно-правова база державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні спирається на низку законів та нормативно-правових актів, які визначають основні положення, вимоги та механізми реалізації реабілітаційних програм.

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-XII [1], де у статті 11 передбачено обов'язкову психологічну реабілітацію для військовослужбовців після участі в бойових діях. Проте реалізація цього положення стикається з обмеженнями через недостатнє фінансування та законодавчі суперечності щодо примусового медичного втручання.

Постанова Кабінету міністрів України «Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим

категоріям осіб» від 29.11.2022 р. № 1338 [2], що встановлює порядок надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їхніх сімей та іншим категоріям осіб.

Наказ Міністерства у справах ветеранів України «Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Реєстру суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей» від 14.12.2023 р. № 330 [3], що регулює формування та ведення Реєстру суб'єктів, які надають послуги з психологічної допомоги для ветеранів і членів їхніх сімей.

Наказ Міністерства оборони України від 09.12.2015 № 702 [4] регулює організацію та проведення психологічної реабілітації для військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, які брали участь у бойових діях.

Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб» від 18.03.2024 р. № 307 [5] регулює питання ментальної, фізичної, спортивної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, їхніх сімей, а також інших категорій громадян.

Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про організацію надання психосоціальної допомоги населенню» від 13.12.2023 р. № 2118 [6], у якому визначено порядок надання психосоціальної допомоги та психосоціальних послуг включаючи питання психічного здоров'я такі як запобігання суїциду і психосоціальна компонента реабілітації ветеранів війни та інших груп, наданий перелік із 20 послуг, перелік із понад 400 валідних методів психологічної діагностики, та перелік із 20 методів психотерапії з доведеною ефективністю.

Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» від 18.03.2015 р. № 150/2015 [7], яким було визначено додаткові заходи щодо соціального захисту учасників АТО, включаючи збільшення кількості психологів у медичних закладах.

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України» від 22.08.2024 № 512/2024 [8], яким наголошується на вдосконаленні систем правових та соціальних гарантій захисту ветеранів війни, на створенні Національної стратегії ветеранської політики та на забезпечені ефективної суспільної та економічної реінтеграції військовослужбовців під час переходу від служби до цивільного життя. На засіданні 29 листопада 2024 року Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію ветеранської політики на період 2030 року та затвердив план заходів з її реалізації у 2024-2027 роках [9].

Спільні накази Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України, що регламентують міжвідомчу співпрацю у

сфері медико-психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей.

Ці документи регулюють діяльність установ, залучених до процесу реабілітації, та визначають права військовослужбовців і ветеранів. Водночас, залишається ряд розбіжностей між законодавчими нормами та практикою, а також є потреба в удосконаленні якісної, ефективної взаємодії між установами, що утворюють інституційну систему забезпечення соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців.

В Україні інституційне забезпечення соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців здійснюється через державні, громадські та приватні структури, які виконують різні функції у цьому процесі. Основні компоненти інституційної підтримки включають:

- Міністерство у справах ветеранів України, що координує реалізацію політики підтримки ветеранів, зокрема через забезпечення реабілітаційних послуг та здійснення управління та наповнення Реєстру суб'єктів надання послуг з психологічної допомоги;
- Міністерство охорони здоров’я України, що забезпечує медичну та психологічну допомогу в межах госпіталів для ветеранів війни, військових госпіталів та реабілітаційних центрів;
- Центри надання соціальних послуг, що діють у межах місцевих органів влади, надаючи психологічну, соціальну та правову допомогу ветеранам;
- заклади охорони здоров’я в системі Міністерства оборони України [10], а саме лікарняні, амбулаторно-поліклінічні, санаторно-курортні заклади, санітарно-епідемілогічні, фармацевтичні заклади, медико-соціальні експертні комісії та інші. Дані заклади здійснюють медико-психологічну реабілітацію військовослужбовців, які повертаються з зони бойових дій;
- реабілітаційні центри для ветеранів війни, що є спеціалізованими закладами для надання психологічної, фізичної та соціальної допомоги;
- Центри соціально-психологічної реабілітації, які надають комплексні послуги з психологічної допомоги, фізичної терапії та юридичних консультацій;
- громадські організації, благодійні фонди та волонтерські ініціативи, які грають важливу роль у наданні психологічної допомоги, організації тренінгів та реабілітаційних програм;
- приватні установи та спеціалісти, а саме приватні клініки, які надають послуги психологічної допомоги та фізичної реабілітації. Індивідуальні практикуючі психологи, які працюють із військовими на договірній основі або в межах грантових програм.

З проаналізованого зрозуміло, що кожен компонент системи цінний у різноманітності функцій, завдань, процесів, процедур та інструментів і має вплив на розвиток сфери соціально-психологічної реабілітації військовослуж-бовців, проте це породжує розбіжності та недосконаліть координації між

структурами, потребує вдосконалення через покращення фінансування, координації та залучення сучасних та ефективних методик реабілітації, залучення достатньої кількості кваліфікованих працівників, надання рівномірного доступу до реабілітаційних послуг у регіонах тощо. Різні установи використовують неоднакові підходи, що ускладнює оцінку ефективності наданої допомоги.

Особливості фінансування соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні характеризуються такими аспектами:

1) джерела фінансування. Основним джерелом фінансування реабілітаційних програм є державний бюджет. Витрати передбачені у статтях, що стосуються соціального захисту ветеранів війни, у межах програм Міністерства у справах ветеранів, МОЗ, а також Мінсоцполітики. Часткове фінансування здійснюється через місцеві програми підтримки ветеранів, зокрема на базі центрів надання соціальних послуг. Ще одним джерелом є міжнародні донори та гранти, бо значна частина програм психологічної реабілітації реалізується завдяки фінансовій підтримці міжнародних організацій, таких як НАТО, ООН, Міжнародний Червоний Хрест. Волонтерські ініціативи, громадські організації й благодійні фонди теж часто фінансують проекти з психологічної підтримки та реабілітації військовослужбовців;

2) фінансування соціально-психологічної реабілітації зазвичай недостатнє. У 2024 році на державному рівні спостерігається нестача коштів для реалізації комплексних програм, що призводить до обмеженого доступу до послуг у регіонах. Існуючі бюджетні видатки не покривають реальної потреби у психологічній допомозі, особливо з огляду на збільшення кількості військовослужбовців, які потребують реабілітації;

3) нерівномірність розподілу коштів, оскільки більша частина фінансування зосереджена у великих містах і центральних регіонах, що ускладнює доступ до послуг у віддалених регіонах;

4) брак цільових програм, незважаючи на наявність нормативної бази, відсутні чіткі механізми цільового використання коштів для психологічної реабілітації;

5) складнощі у залученні міжнародних ресурсів, через бюрократичні перепони, багато міжнародних програм мають фінансування, яке реалізується неефективно або частково.

Як напрями покращення фінансування сфери соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні варто відмітити: збільшення державного фінансування через закріплення більшої частки бюджету на цільові програми для соціально-психологічної реабілітації військових; введення окремих статей витрат на реабілітаційні центри, мобільні психологічні групи, навчання фахівців; оптимізація використання коштів через покращення

механізмів моніторингу та звітності, зокрема через електронні платформи; залучення інвестицій міжнародних організацій із спрощенням адміністративних процедур; розвиток державно-приватного партнерства для створення сучасних реабілітаційних центрів, залучення бізнесу до підтримки соціальних ініціатив, які спрямовані на реабілітацію військових та їхніх сімей; введення державного страхування для покриття витрат на психологічну реабілітацію військових та розробка спеціальних страхових програм для ветеранів, які фінансуватимуться спільно державою та приватними страховими компаніями.

Одним із викликів у реалізації державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців є зростаюча потреба у наявності та у якісній підготовці спеціалістів для роботи з військовими, ветеранами та цивільними, які постраждали внаслідок війни. На сьогодні в Україні підготовка психологів, соціальних працівників та медичного персоналу для роботи в сфері соціально-психологічної реабілітації здійснюється за такими основними напрямами:

1. формальна освіта у вищих начальних закладах, що мають програми підготовки бакалаврів і магістрів за спеціальностями «Психологія», «Соціальна робота», «Терапія та реабілітація», «Медична психологія», «Технології медичної діагностики та лікування» та ін.. Варто відмітити, що за даними спеціальностями є збільшення державного замовлення, а саме у 2023 році Уряд України збільшив державне замовлення на підготовку медичних психологів, соціальних працівників та фахівців з терапії й реабілітації на 1645 осіб [11], у 2024 на 2083 осіб [12];
2. післядипломна освіта та підвищення кваліфікації. Спеціалізовані курси та тренінги для психологів, соціальних працівників та медиків проводиться в межах програм Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти та науки, а також Міністерства у справах ветеранів. Центри післядипломної освіти пропонують короткострокові курси з тематики ПТСР, суїцидальної профілактики, реабілітації після бойових дій та кризового консультування тощо;
3. співпраця з міжнародними організаціями. Військові психологи та соціальні працівники часто проходять навчання за програмами ООН, НАТО, Червоного Хреста, які акцентують увагу на адаптації світових стандартів реабілітації до українських реалій;
4. психологічні центри при Збройних Силах України, де готують психологів для роботи з військовослужбовцями безпосередньо у зоні бойових дій та під час їхньої реабілітації. Важливий акцент робиться на роботі в екстремальних умовах та швидкому реагуванні на кризові ситуації;
5. навчання на базі реабілітаційних центрів, що працюють з ветеранами та військовими, часто самостійно організовують програми стажування та навчання для своїх працівників.

Очевидно, що підготовка спеціаліста є тривалим процесом, оскільки для здобуття відповідної освіти необхідно 4-6 років. Підвищення кваліфікації

часто проводиться у теоретичному форматі, без належного практичного компоненту, що обмежує ефективність навчання. Багато фахівців не володіють сучасними методами роботи з військовими травмами, зокрема у контексті посттравматичних розладів. Щоб покращити підготовку кваліфікованих спеціалістів для роботи з військовими та їхніми сім'ями, а також забезпечувати ефективну соціально-психологічну реабілітацію пропонуємо:

- мультидисциплінарний підхід у навчанні, за допомогою об'єднання навчальних програм для психологів, соціальних працівників та медиків з акцентом на командну роботу та створення спільних модулів для відпрацювання взаємодії у реабілітаційному процесі;
- впровадження практико-орієнтованих програм, наприклад створення симуляційних центрів для відпрацювання навичок роботи з ветеранами в умовах, максимально наближених до реальних, розширення клінічної практики в реабілітаційних центрах, лікарнях, центрах соціально-психологічної допомоги;
- запровадження міжнародних сертифікацій (наприклад, EMDR, CBT для роботи з ПТСР) та проведення регулярних обмінних програм для навчання фахівців у країнах із розвиненою системою реабілітації;
- запровадження стипендій, грантів та фінансових стимулів для фахівців, які працюють у складних умовах, підтримка молодих фахівців через державні програми працевлаштування та професійного розвитку;
- цифровізація навчальних процесів, наприклад створення онлайн-платформ для навчання, заохочення підвищення кваліфікації з доступом до міжнародних курсів, вебінарів та тренінгів, використання штучного інтелекту для персоналізації навчального процесу та відстеження прогресу і т.д..

Впровадження цих методів сприятиме підвищенню якості підготовки фахівців, здатних ефективно та кваліфіковано працювати з військовослужбовцями, ветеранами та їхніми родинами.

Ще одним із важливих напрямів реалізації державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців є підвищення обізнаності суспільства про виклики та проблемні аспекти у даній сфері, у пошуку спільних рішень так і залученню фінансових та інформаційних ресурсів для розвитку соціально-психологічної реабілітації військовослужбовці.

Здійснювати популяризацію допомоги у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців можна через:

1) організування інформаційних кампаній через соціальні мережі. Це можуть бути як інтерв'ю з військовими, так і розповіді про ефективність різних методів реабілітації. Наприклад, відео та пости, що демонструють досвід реабілітації військовослужбовців, можуть стати вирішальними для зміни ставлення громадян до цієї проблеми;

2) включення програм реабілітації в освітні проекти. Створення лекцій, тренінгів та семінарів для студентів, викладачів, а також військових, де акцент

робиться на важливості психологічної реабілітації. Додана цінність даних заходів виражається у формуванні в студентів соціальної відповідальності та інформованості з перших років навчання;

3) партнерства з відомими брендами та громадськими організаціями, для фінансування та популяризації реабілітаційних програм, наприклад, через спеціальні рекламні кампанії чи благодійні заходи;

4) виробництво телевізійних програм або документальних фільмів, що висвітлюють історії успіху військових, які пройшли соціально-психологічну реабілітацію. Програми, що фокусуються на подоланні труднощів після війни та допомагають зняти стигму навколо реабілітації;

5) проведення національних, регіональних, місцевих заходів, таких як фестивалі, марафони, концерти та форуми, присвячених підтримці реабілітації ветеранів. Це створює позитивний імідж і залучає широку громадськість до важливої теми. Наприклад, благодійних заходів, де частина доходів йде на підтримку програм реабілітації військових.

Розробка й реалізація комплексної державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців є стратегічно важливим завданням для забезпечення соціальної стабільності, економічного розвитку та національної безпеки України.

Щоб покращити державну політику у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в Україні вбачаємо:

1) запровадження інтегрованого підходу до реабілітації. Реабілітація повинна бути комплексною і включати психологічну, фізичну та соціальну складові. Психологічна допомога має надаватися на всіх етапах: від перших днів після повернення до мирного життя до довгострокової підтримки.

Психологічна реабілітація через надання доступу до психологів, психотерапевтів та консультантів, що спеціалізуються на травматичному стресі (ПТСР), депресії і т.д.. Соціальна підтримка через сприяння військовим у пошуку роботи, реінтеграція в соціум через волонтерські організації, професійну підготовку. Фізична реабілітація, що включає реабілітацію поранених, в тому числі за допомогою біонічних протезів та фізіотерапії;

2) підвищення доступності послуг, інформованості, залученості через збільшення використання цифрових технологій та сервісів. Створення платформ для онлайн-консультацій та мобільних додатків, які дозволять військовим отримати консультації та підтримку, не виходячи з дому. Вебінари та онлайн-курси: психологічні тренінги, групові сеанси, курси з реабілітації. Мобільні додатки: для самодопомоги, відслідковування прогресу в реабілітації, медичні записи, опитування для самоконтролю стану психічного здоров'я;

3) багатостороння взаємодія з громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Співпраця з громадськими та неурядовими організаціями для розширення реабілітаційних програм. Взаємодія з міжнародними інституціями для запозичення кращих практик у сфері реабілітації, дослід-

ження та адаптації досвіду до реалій України. Розвиток громадських ініціатив, які можуть бути важливим елементом у програмі соціальної підтримки;

4) медійна та освітня кампанія для зменшення соціальної стигми. Проведення кампаній, спрямованих на зміну громадської думки щодо ветеранів. Важливо зменшити стигматизацію осіб, які звертаються за психологічною допомогою, та сприяти позитивному сприйняттю прогресу в реабілітації. Проведення інформаційних кампанії через телебачення, соціальні мережі, радіо. Розповіді військових через публікацію історій ветеранів, що успішно пройшли реабілітацію, для натхнення інших;

5) оцінка та моніторинг ефективності політики. Постійне вдосконалення політики через проведення наукових досліджень та аналіз результатів реалізації програм, регулярне опитування військових щодо якості реабілітаційних послуг, звітність урядових органів та громадських організацій про використання коштів та досягнення результатів, наприклад, створення постійно діючої робочої групи для моніторингу прогресу та адаптації програм.

Висновок. Ефективна державна політика у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців повинна включати інклюзивний, інтегрований підхід, що об'єднує медичні, соціальні та психологічні аспекти. Важливими складовими є фінансування, підготовка спеціалістів, створення доступних онлайн платформ, співпраця з громадськими та міжнародними організаціями, а також активне інформування та зменшення соціальної стигми навколо ветеранів. Всі ці аспекти мають сприяти більшій соціальній адаптації та благополуччю військовослужбовців, які повертаються до мирного життя.

Для подальшого вдосконалення державної політики у сфері соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців варто приділити увагу дослідженню таких наукових питань: вивчення психосоціальних факторів, що впливають на довготривалу адаптацію військових; аналіз впливу цифрових інструментів на доступність та якість реабілітаційних послуг та соціальної стигматизації ветеранів; розробка стратегій її подолання, моніторинг ефективності програм соціальної інтеграції ветеранів у цивільне життя; розробка індивідуалізованих реабілітаційних маршрутів з урахуванням особистих потреб та стану ветерана; оцінка ефективності мультидисциплінарних реабілітаційних програм та партнерських проектів між державою, бізнесом та громадськими організаціями для забезпечення комплексної допомоги військовослужбовцям.

Література:

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text

2. Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 р. № 1338. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text

3. Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Реєстру суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей. Мінветеранів; Наказ, Порядок від 14.12.2023 р. № 330 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0067-24#Text

4. Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, та Державної спеціальної служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах Міноборони України; Наказ, Положення, Перелік від 09.12.2015 р. № 702 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text

5. Деякі питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 р. № 307 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF#Text

6. Про організацію надання психосоціальної допомоги населенню Наказ МОЗ України від 13.12.2023 р. № 2118 URL: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-13122023--2118-pro-organizaciju-nadannja-psihosocialnoi-dopomogi-naselennju

7. Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції . Указ Президента України від 18.03.2015 р. № 150/2015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150/2015#Text

8. Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України .Указ Президента України від 22.08.2024 № 512/2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2024#Text

9. Уряд схвалив Стратегію ветеранської політики на період 2030 року URL: https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/uryad-shvaliv-strategiu-veteranskoi-politiki-na-period-2030-roku

10. Про затвердження Переліку закладів охорони здоров'я в системі Міністерства оборони України. Наказ Міноборони України від 23.03.2017 р. № 168 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0511-17#Text

11. Держзамовлення на підготовку фахівців: на 3,5 тисячі більше медиків, психологів, реабілітологів, соцпрацівників і робітників URL: https://www.kmu.gov.ua/news/derzhzamovlennia-na-pidhotovku-fakhivtsiv-na-35-tysiachi-bilshe-medykiv-psykholohiv-reabilitolohiv-sotspratsivnykiv-i-robitnykiv

12. Охорона здоров'я, оборона, будівництво, транспорт: Уряд збільшив державне замовлення на підготовку фахівців у найбільш затребуваних галузях URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=7ec17ddb-ad81-40b4-8b3c-5b97d15e7429&title=DerzhavneZamovlennia

References:

1. Zakon Ukrainy “Pro sotsial′nyy i pravovyy zakhyst viys′kovosluzhbovtsiv ta chleniv yikh simey” : vid 20.12.1991 roku, № 2011-XII [Law of Ukraine “About social and legal protection of military personnel and their family members” from December 20, 1991, № 2011-XII]. (n.d) *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text [in Ukrainian].

2. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny “Deyaki pytannya nadannya psykholohichnoyi dopomohy veteranam viyny, chlenam yikh simey ta deyakym inshym katehoriyam osib : vid 29.11.2022 roku № 1338 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “Some issues of providing psychological assistance to war veterans, their family members and some other categories of persons” from November 29, 2022, № 1338]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

3. Nakaz Minveteraniv “Pro zatverdzhennya poryadku formuvannya, vedennya ta dostupu do Reyestru sub'yektiv nadannya posluh iz psykholohichnoyi dopomohy dlya veteraniv i chleniv yikh simey” : vid 14.12.2023 roku № 330 [Order of the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine

"On the approval of the Procedure for the formation, maintenance and access to the Register of entities providing psychological assistance services for veterans and their family members from 14.12.2023 №. 330] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0067-24#Text [in Ukrainian].

4. Nakaz, Minoborony Ukrayiny "Pro zatverdzhennya Polozhennya pro psykholohichnu reabilitatsiyu viys′kovosluzhbovtsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny, ta Derzhavnoyi spetsial′noyi sluzhby transportu, yaki braly uchast′ v antyterorystychniy operatsiyi, zdiysnyuvaly zakhody iz zabezpechennya natsional′noyi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannya zbroynoyi ahresiyi Rosiys′koyi Federatsiyi u Donets′kiy ta Luhans′kiy oblastyakh chy vykonuvaly sluzhbovi (boyovi) zavdannya v ekstremal′nykh umovakh": vid 09.12.2015 roku. № 702 [Order Ministry of Defense of Ukraine "On approval of the Regulation on the psychological rehabilitation of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and the State Special Transport Service who participated in the anti-terrorist operation, carried out measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression of the Russian Federation in the Donetsk and Luhansk regions, or performed service (combat) tasks in extreme" from 09.12.2015, № 702] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text [in Ukrainian].

5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny "Deyaki pytannya mental′noyi, sportyvnoyi, fizychnoyi, psykholohichnoyi reabilitatsiyi ta profesiynoyi adaptatsiyi veteraniv viyny, chleniv yikh simey ta deyakykh inshykh katehoriy osib" : vid 18.03.2024 roku № 307 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of mental, sports, physical, psychological rehabilitation and professional adaptation of war veterans, members of their families and some other categories of persons" from 18.03.2024, № 307] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

6. Nakaz ministerstvo okhorony zdorovya Ukrayiny "Pro orhanizatsiyu nadannya psykhosotsial′noyi dopomohy naselennyu" : vid 13.12.2023 roku № 2118 [Order of the Ministry of Health of Ukraine "On the organization of providing psychosocial assistance to the population" from 13.12.2023 № 2118] (n.d.). *moz.gov.ua* Retrieved from https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-13122023--2118-pro-organizaciju-nadannja-psihosocialnoi-dopomogi-naselennju [in Ukrainian].

7. Ukaz Prezydenta Ukrayiny "Pro dodatkovi zakhody shchodo sotsial′noho zakhystu uchasnykiv antyterorystychnoyi operatsiyi" : vid 18.03.2015 roku № 150/2015 [Decree of the President of Ukraine "On additional measures for social protection of participants in the anti-terrorist operation" from March 18, 2015 №. 150/2015] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150/2015#Text [in Ukrainian].

8. Ukaz Prezydenta Ukrayiny "Pro nevidkladni zakhody shchodo pidtrymky veteraniv viyny, chleniv yikh simey, chleniv simey zahyblykh (pomerlykh) veteraniv viyny, chleniv simey zahyblykh (pomerlykh) Zakhysnykiv i Zakhysnyts′ Ukrayiny" : vid 22.08.2024 № 512/2024 [Decree of the President of Ukraine " On urgent measures to support war veterans, their family members, family members of deceased war veterans, family members of deceased Defenders of Ukraine" from 22.08.2024 № 512/2024] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2024#Text [in Ukrainian].

9. Uryad skhvalyv Stratehiyu veterans′koyi polityky na period 2030 roku [The Government approved the Veterans Policy Strategy for the period up to 2030] (n.d.). *mva.gov.ua.* Retrieved from https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/uryad-shvaliv-strategiu-veteranskoi-politiki-na-period-2030-roku [in Ukrainian].

10. Nakaz Minoborony Ukrayiny "Pro zatverdzhennya Pereliku zakladiv okhorony zdorov'ya v systemi Ministerstva oborony Ukrayiny" : vid 23.03.2017 roku № 168 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine "On approval of the List of healthcare institutions in the system of the Ministry of Defense of Ukraine" from March 23, 2017 № 168] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0511-17#Text [in Ukrainian].

11. Derzhzamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv: na 3,5 tysyachi bil′she medykiv, psykholohiv, reabilitolohiv, sotspratsivnykiv i robitnykiv [State order for training specialists: 3.5 thousand more doctors, psychologists, rehabilitation specialists, social workers and workers] (n.d.). *kmu.gov.ua.* Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/derzhzamovlennia-na-pidhotovku-fakhivtsiv-na-35-tysiachi-bilshe-medykiv-psykholohiv-reabilitolohiv-sotspratsivnykiv-i-robitnykiv [in Ukrainian].

12. Okhorona zdorov'ya, oborona, budivnytstvo, transport: Uryad zbil′shyv derzhavne zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv u naybil′sh zatrebuvanykh haluzyakh [Healthcare, defense, construction, transport: The government has increased the state order for training specialists in the most demanded industries] (n.d.). *me.gov.ua.* Retrieved from https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=7ec17ddb-ad81-40b4-8b3c-5b97d15e7429&title=DerzhavneZamovlennia [in Ukrainian].

УДК 35.071

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-136-146

Обушна Наталія Іванівна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5612-3104

НОВИЙ ПУБЛІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СИСТЕМНА КОМПОЗИЦІЯ ІННОВАЦІЙНИХ ІНКОРПОРАТИВНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ ПІДХОДІВ У ПУБЛІЧНОМУ СЕКТОРІ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність наукових досліджень особливостей формування та реалізації такої прогресивної моделі публічного управління як новий публічний менеджмент (New Public Management (NPM)). Уточнено сутність концепції NPM як "нової" моделі публічного управління, що відображає системну композицію інноваційних управлінських підходів, спроможних вдосконалювати "традиційну" модель публічного управління (Old Public Management). На цій підставі здійснено порівняння "традиційної" та "нової" моделі публічного управління з використанням таких ознак як: сутність моделі, теоретичне підґрунтя, структура державної влади, спрямованість, компетенції, ефективність діяльності, регламентація діяльності та ін. Доведено, що в рамках "традиційної" моделі управління фокусується на досягненні абстрактної ефективності або, максимум, економічної ефективності системи управління, а не на окремих конкретних результатах. Зокрема, перехід до менеджериалістської концепції NPM припускає трансформацію інституціональних основ взаємодії в публічному секторі, що відповідають вимогам результативності й ефективності владних інститутів. Це означає, що в умовах обмеженості ресурсів функціонування та розвитку, публічний сектор повинен забезпечити консолідацію можливостей в стратегічно значимих напрямках діяльності. Узагальнено напрямки реалізації NPM. Акцентовано увагу, що ефективне управління змінами в контексті впровадження засад NPM вимагає комбінації різних видів влади, включаючи стимулювання, контроль, експертні знання та особистий вплив. Такий запит відповідає засадам концепції влади та лідерства Дж. Френча та Б. Рейвена, яка має значний вплив на практики NPM у різних демократичних країнах світу, включаючи Україну. Зроблено висновок, що в Україні й надалі у сфері публічного управління залишається потреба пошуку гармонійного балансу між ринковими важелями та суспільними потребами в контексті забезпечення демократичного характеру управління, що має забезпечуватися відповідністю принципам підзвітності інститутів виконавчої влади, верховенства закону, транспарентності, партисипативності.

Ключові слова: державне управління, концепція Френча-Рейвена, менеджералізм, модернізація, новий публічний менеджмент, публічне управління, урядування.

Obushna Nataliia Ivanivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Policy, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-5612-3104

NEW PUBLIC MANAGEMENT AS A SYSTEMIC COMPOSITION OF INNOVATIVE INCORPORATIVE MANAGEMENT APPROACHES IN THE PUBLIC SECTOR

Abstract. The article substantiates the relevance of scientific research into the features of the formation and implementation of such a progressive model of public administration as New Public Management (NPM). The essence of the NPM concept as a "new" model of public administration is specified, reflecting the systemic composition of innovative management approaches capable of improving the "traditional" model of public administration (Old Public Management). On this basis, a comparison of the "traditional" and "new" models of public administration is made using such features as: the essence of the model, theoretical basis, structure of state power, orientation, competencies, efficiency of activity, regulation of activity, etc. It is proved that within the framework of the "traditional" model of management, the focus is on achieving abstract efficiency or, at most, economic efficiency of the management system, and not on individual specific results. In particular, the transition to the managerialist concept of NPM assumes the transformation of the institutional foundations of interaction in the public sector, which meet the requirements of effectiveness and efficiency of government institutions. This means that in conditions of limited resources for functioning and development, the public sector must ensure the consolidation of opportunities in strategically significant areas of activity. The directions of NPM implementation are summarized. It is emphasized that effective change management in the context of implementing the principles of NPM requires a combination of different types of power, including stimulation, control, expert knowledge and personal influence. Such a request corresponds to the principles of the concept of power and leadership by J. French and B. Raven, which has a significant impact on NPM practices in various democratic countries of the world, including Ukraine. It is concluded that in Ukraine, in the field of public administration, there remains a need to find a harmonious balance between market levers and social needs in the context of ensuring the democratic nature of management, which should be ensured by compliance with the principles of accountability of executive institutions, the rule of law, transparency, and participation.

Keywords: state management, French-Raven concept, managerialism, modernization, new public management, public administration, governance.

Постановка проблеми. В Україні в умовах сучасних суспільних викликів і загроз відбуваються складні й суперечливі трансформаційні процеси, спрямовані на конструювання європейської демократичної держави та її інституцій, подальший динамічний і безперервний розвиток цінностей громадянського суспільства та збереження національних інтересів як самої країни, так і її громадян зокрема. При цьому вибір європейського вектору розвитку для України означає рух у напрямку європейської цивілізаційної моделі, що передбачає складний демократичний перехід до політично організованого, відповідального суспільства нової якості, в якому поступово підвищується рівень ділової активності та політичної участі громадян, забезпечення їхніх прав і свобод, формується нова структура соціального простору. Всі ці якісні зміни у структурі та змісті громадянського суспільства неминуче детермінують зміни у формі та змісті держави, особливо в системі державного управління. Така ситуація актуалізує об'єктивну необхідність "пошуку оптимальної моделі влади, яка відповідала б усім вимогам сучасного демократичного світу, викликам глобалізації, національно-культурним та історичним традиціям" [1].

У даному контексті слід відзначити, що світова парадигма публічного управління презентує три головних концептуальних орієнтири, а саме: класична (бюрократична) концепція публічного управління (Old Public Management), яка вибудовується на теорії М. Вебера і В. Вільсона; новий публічний менеджмент (New Public Management), що передбачає широке застосування в адміністративній діяльності ринкових механізмів та законів економіки; належне урядування (Good Governance), що характеризує соціально орієнтоване управління на демократичних засадах.

При цьому важливо констатувати, що сучасна конвергенція процесів модернізації в публічному управлінні якраз і передбачає розвиток та взаємозв'язок різних його моделей/концепцій, що можуть, з одного боку, частково доповнювати одна одну, а з іншого боку, частково залишатися в антагоністичних і взаємовиключних відносинах. Все це, у свою чергу, обумовлює доцільність проведення більш ґрунтовних досліджень особливостей формування та реалізації такої прогресивної моделі публічного управління як новий публічний менеджмент (New Public Management (NPM)), що передбачає створення конкурентного середовища та застосування інноваційних клієнт-орієнтованих методів управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній публічно-управлінській та філософсько-історичній традиції проблематика осмислення й концептуалізації моделей публічного управління є фокусом уваги таких зарубіжних науковців, як Дж. Бостон, Д. Вальдо, М. Вебер, В. Вільсон, Д. Кетлі, Д. Осборн, Т. Пітерс, Р. Прістюс, А. Турен, Г. Шмідт та ін.

Разом із цим проблематика студіювання теоретико-методичних засад саме NPM стала предметом наукових розробок цілої плеяди вітчизняних науковців, оскільки перспективний поступ NPM представляє беззаперечний дослідницький інтерес для розуміння сучасних публічно-управлінських процесів. У різний час до цих питань звертались: В. Авер'янов, В. Бакуменко, А. Береза, В. Бодров, О. Зубчик, А. Колодій, І. Кресіна, О. Оболенський, М. Пасічник, І. Розпутенко, В. Трощинський, Ю. Шаров та ін.

Праці всіх вищезгаданих науковців є важливим внеском у розвиток теорії та практики публічного управління. Проте фундаментальні наукові розробки щодо утвердження парадигмальних засад NPM як системної композиції інкорпоративних інноваційних управлінських підходів у публічному секторі ще залишаються далекими від завершення та досить дискусійними. Адже до сьогодні не напрацьовано єдиного цілісного комплексного підходу щодо використання нових моделей управління в публічному секторі та особливостей їх імплементації у вітчизняну практику. Так, наприклад, М. Пасічник, базуючись на дослідженнях досвіду США, обґрунтовує перспективність повноцінної адаптації цієї моделі в Україні на західних зразках [2]; А. Береза виявляє вади, які ставлять під сумнів доцільність запровадження нової моделі публічного управління [3]; В. Солових звертає увагу на проходження піка популярності цього підходу і пропонує звернути увагу на більш сучасні моделі регулювання суспільства [4].

Мета статті. З огляду на зазначене, головна ідея статті полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних аспектів інноваційності NPM як системної композиції інкорпоративних управлінських підходів у публічному секторі.

Виклад основного матеріалу. Вперше ідея щодо доцільності адаптації успішних управлінських технологій, зокрема тих, що застосовуються в бізнесі до управління в публічному секторі з метою досягнення пріоритетних цілей державної політики була висловлена в 1972 році Десмондом Кілінгом (англійський державний службовець) [5].

На перетині 80-х та 90-х років XX ст., розуміючи можливі негативні наслідки традиційних форм управління державою, інтелектуальні групи цивілізованого демократичного світу активно розпочали вибудовувати нову концепцію, яка б надала можливість публічному сектору орієнтуватися на поліпшення якості, результативності й ефективності своєї діяльності, насамперед, у контексті її відповідності очікуванням платників податків та запитам громадянського суспільств загалом. В основу такої концепції було покладено "впровадження підходів приватного сектора (бізнес-менеджмент, фінансовий аналіз операцій, якісний контроль та інші) в управлінні публічними структурами на рівні держави та місцевого самоврядування" [6].

Зокрема так звана традиційна бюрократія (public administration) почала поступово заміщатися новою моделлю, головний атрибут якої – менеджеріалізм. Менеджеріалізм − це філософія або практика ведення справ організованої групи шляхом планування та керівництва професійними менеджерами [7].

На сьогодні “NPM це – не лише теоретична концепція, а конгломерат ідеї та практики, а також нормативні постулати, обов'язкові для управління публічним сектором” [8].

Доречно нагадати суспільні об’єднавчі тенденції у розвинутих країнах світу (США, Велика Британія, Швеція, Німеччина, Франція, Нідерланди, Нова Зеландія та ін.), що відбулися в цей час, внаслідок такої трансформації систем державного управління та публічного адміністрування. Безпосереднім результатом означених вище трансформаційних змін став перехід до набагато сучаснішої моделі публічного управління, яку в широкому сенсі Всесвітній Банк визначає як New Public Management (“нове суспільне управління”, “новий публічний менеджмент” або “новий державний менеджмент”).

У навчальному посібнику “Теорія та історія державного управління” Г. Одінцова, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова відзначають, що в рамках New Public Management створюються та застосовуються нові управлінські підходи та концепції: “пост-бюрократична парадигма”, “публічний менеджеризм”, “ринкове державне управління”, “підприємницький уряд та ін.” [9].

Як засвідчує світова практика, концепція NPM стала відповіддю на кризові явища в управлінні державою, побудованої на принципах бюрократії, ієрархічної організації, централізації, стабільності організації державної служби. Традиційна бюрократична система управління, яка щонайменше враховувала ресурсні можливості та обмеження у прийнятті рішень, призводить до зростання витрат управління, зниження ефективності керуючої системи від неможливості повною мірою скористатися державними послугами, що є однією з причин так званого “поганого управління”(“maladministration”). Відповідно така система почала заміщатися новою моделлю, в якій “якісно новим акцентом демократичного врядування є орієнтація на формування суспільно-політичних мереж, де на засадах інтеграції ресурсів реалізується матрична взаємодія державних і недержавних інституцій у сферах спільного інтересу для досягнення згоди з проблеми, у розв’язанні якої зацікавлені стейкхолдери-учасники. Отже, йдеться про співуправління і співконтроль, тобто про особливий тип управління (“урядування”), суть якого зводиться до“управління без уряду”, а саме: надання суспільним інститутам більше свободи в координуванні своєї діяльності з якнайменшим утручанням централізованої влади [10].

Дж. О'Флінн у [11] виокремлює чотири мікроекономічні концепції, які, на його думку, є основами парадигми нового публічного менеджменту. Серед них:

– теорія публічного вибору;
– агентська теорія;
– теорія трансакційних витрат;
– теорія конкуренції.

У свою чергу, один з експертів концепції нового публічного управління Р. Бен підходить до визначення сутності NPM як до "...колекції тактик і стратегій, націлених на подолання неефективності, властивої традиційній моделі державного сектора" [10]. Тобто поняття "нової" моделі публічного управління відображає системну композицію інноваційних управлінських підходів, що істотно вдосконалюють "традиційну" модель публічного управління (Old Public Management) (табл.1).

Як бачимо, в рамках "традиційної" моделі управління фокусується на досягненні абстрактної ефективності або, максимум, економічної ефективності системи управління, а не на окремих конкретних результатах. Зокрема, перехід до менеджеріалістської концепції NPM припускає трансформацію інституціональних основ взаємодії в публічному секторі, що відповідають вимогам ефективності та результативності владних інститутів. Це означає, що в умовах обмеженості ресурсів функціонування та розвитку, публічний сектор повинен забезпечити консолідацію можливостей в стратегічно значимих напрямках діяльності.

Таблиця 1

Порівняння традиційної та нової моделі публічного управління*

Аспект порівняння	**Традиційна модель державного управління (Old Public Management)**	**Нова модель публічного управління (New Public Management)**
1	2	3
Сутність моделі	Класична бюрократична форма організації,описана М.Вебером як ідеальний тип раціональної форми правління, що завдяки принципу праводержавності відзначається високим рівнем прогнозованості для політики і для громадян	Сукупність адміністративно-політичних стратегій реформування, в основу якої покладено переважно тлумачення адміністративної діяльності крізь призму приватної економіки. Основні тенденції: – економічна – маркетизація (ринофікація); – організаційна – дебюрократизація
Теоретичне підгрунтя	Адміністрування	Теорія публічного вибору (public choice); агентська теорія; теорія трансакційних витрат; теорія конкуренції
Структура державної влади	Точно зафіксована ієрархія авторитетності влади, строге вертикальне підпорядкування нижчих органів влади вищим органам державної влади. Поділ праці, що ґрунтується на функціональній спеціалізації	Дворівнева структура управління, регулятивні функції відмежовані від господарських. Відбувається розщеплення функцій ПУ між автономними й відносно незалежними структурами. Відсутність жорсткого адміністративного підпорядкування. Винесення за межі єдиної структури або ж автономізація окремих адміністративних підрозділів
Спрямо-ваність	Спрямованість на виконання правил, процедур, норм і вказівок законодавства	Спрямованість на досягнення мети й отримання результатів
Суб'єкти державної влади	Деперсоналізація органів влади, керівники здійснюють політику вищих щаблів влади. Відсутність ініціативності в діяльності	На чолі органів влади − професійні менеджери, які несуть відповідальність за результати діяльності відповідного органу. Зберігають операційну незалежність і мають значну свободу дій

Продовження таблиці 1

1	2	3
Компетенції	Контроль діяльності: контроль за дотриманням правил, нормативів, процедур і розміру видатків	Контроль за результатами, досягненням запланованих цілей, аналіз ефективності і рентабельності; клієнтоорієнтованість та задоволення потреб споживача
Ефективність діяльності	За розмірами використаного бюджету	За мірою та якістю задоволення потреб
Регламентація діяльності	Використання розгалуженого комплексу інструкцій та правил	Приватизація й усунення надмірного рівня регулювання. Гнучкість підходів до досягнення поставлених цілей
Інструменталізація	Організаційне проектування та регламентування	Регламентація діяльності, бюджетування, зорієнтоване на результат, управління цілями; E-government, партисипативність та агентифікація

*Джерело: узагальнено автором

При цьому NPM також пропонує використовувати гнучкі та децентралізовані структури управління (заохочення осіб приватного права, громадських організацій, створення ad hoc груп для виконання конкретних проєктів тощо) [12].

Враховуючи вищевикладене, вважаємо за доцільне відзначити такі напрямки реалізації New Public Management:

1) впровадження клієнтоорієнтованого підходу та концепту управління за результатами. Вимога результативності та ефективності діяльності забезпечується основами інкорпоративного управління в публічному секторі;

2) орієнтація на конкурентність і систему короткотермінових контрактів при організації забезпечення споживачів суспільними благами [13];

3) скорочення управлінських витрат, штату, ресурсів та урядових функцій через приватизацію та інші ринкові механізми [14];

3) делегування повноважень на нижчий рівень прийняття рішень або управлінський інструменталізм, який передбачає розробку державної політика керівниками міністерств і відомств, а її реалізацію − підлеглими департаментами;

4) орієнтація на підвищення гнучкості прийняття рішень у державному апараті та зменшення його ієрархічності;

5) інтеграція, тобто висока ступінь координації, узгодженості і пов’язаності між різними урядовими департаментами;

6) дебюрократизація (реструктуризація управління з метою фокусування на результатах, а не на процесах), включаючи розширення і структурно-функціональні ускладнення децентралізації публічної адміністрації, розукрупнення та деконцентрацію суб’єктів публічного сектора, їх переформування і переформатування, насамперед − деконцентрацію структур і бюрократичної системи центральних органів публічної влади;

7) посилення, ускладнення кореляції та взаємодії публічного управління та самоуправління, механізмів зворотного зв’язку між державою та громадянами;

8) проведення інтенсивного та перманентного контролю з боку суспільства за діяльністю органів публічної влади та зростання вимог до транспарентності та підзвітності публічного управління;

9) забезпечення субсидіарності у наданні публічних послуг, у тому числі передача частини загального обсягу повноважень по наданню публічних послуг приватним операторам;

10) розвиток державно-приватного партнерства як елемента та інструмента "нової" моделі публічного управління;

11) реалізація та прогресивний розвиток концепту "електронного врядування" (e-governance), розширення обсягу та різноманітності електронних публічних послуг, що надаються публічною адміністрацією;

12) пошук інших засобів підвищення результативності й ефективності оновленого управління шляхом отримання синергетичного ефекту від їхніх спільних дій та ін.

У будь-якому випадку NPM функціонує як системна композиція інноваційних управлінських підходів, що спрямована на підтримку балансу між складовими їх ефективності (приватний сектор, публічний сектор, громадянське суспільство та організаційна структура держави).

Загалом особливістю NPM є те, що в його основі закладається розвиток корпоративних відносин у бізнес-секторі, кластерних утворень на територіях, застосовується корпоративний підхід до побудови демократичного управління на рівні територіальних громад. Тобто NPM можна розглядати як громадсько-мережеву модель управління суспільством, яка формується у результаті зменшення ролі держави та розширення суб'єктного складу (збільшення кількості зацікавлених сторін). Зокрема основні положення модерного наукового дискурсу дозволяють констатувати, що сучасна демократизація ставить на порядок денний завдання щодо адаптації успішних управлінських технологій бізнесу для цілей управління в публічному секторі, а також залучення до вироблення політик і стратегій додаткових, стратегічних гравців (окрім публічної влади), до яких, насамперед, належать громадяни як активні учасники, а також неформальні, громадські та бізнес-структури як повноцінні агенти.

Інакше кажучи, громадянин у цій моделі все в більшій мірі починає розглядатися як клієнт і споживач послуг: "уряд не править, а надає послуги населенню", тобто він бере на себе роль виробника суспільних благ. Населення виступає в ролі споживача, клієнта, якому надається право вибору. Саме поняття "клієнт державної організації" означає необхідність забезпечити індивідуальність послуг, підвищувати їх якість, а, отже, і якість самого управління. Відкритість закладів державного управління починає поєднуватися з орієнтацією на споживача. Громадянин виступає споживачем послуг, що надаються державними установами і відомствами, і у зв'язку з цим вся діяльність конкретних державних установ розглядається через призму задоволення потреб і конкретних запитів споживача.

Важливо також відзначити, що ефективне управління змінами в контексті впровадження засад NPM вимагає комбінації різних видів влади,

включаючи стимулювання, контроль, експертні знання та особистий вплив. Такий запит повністю відповідає концепції влади та лідерства Дж. Френча та Б. Рейвена, яка має значний вплив на практики нового публічного менеджменту у різних демократичних країнах світу, включаючи Україну.

Підсумовуючи вищевикладене, основні теоретичні особливості досліджуваної моделі публічного управління узагальнимо на рис. 1.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, відзначимо, що Україна, яка обрала європейський вектор розвитку, має рухатися інноваційним шляхом удосконалення моделі управління в публічній сфері. Наразі, як засвідчує практика, в Україні публічне управління ще не описується повністю моделлю “Good Governance”, що відповідає найвищому розвитку соціально-економічної системи, характеризує соціально-орієнтоване управління та визначає управління на розвинених демократичних засадах без урахування національних особливостей розвитку. Натомість у

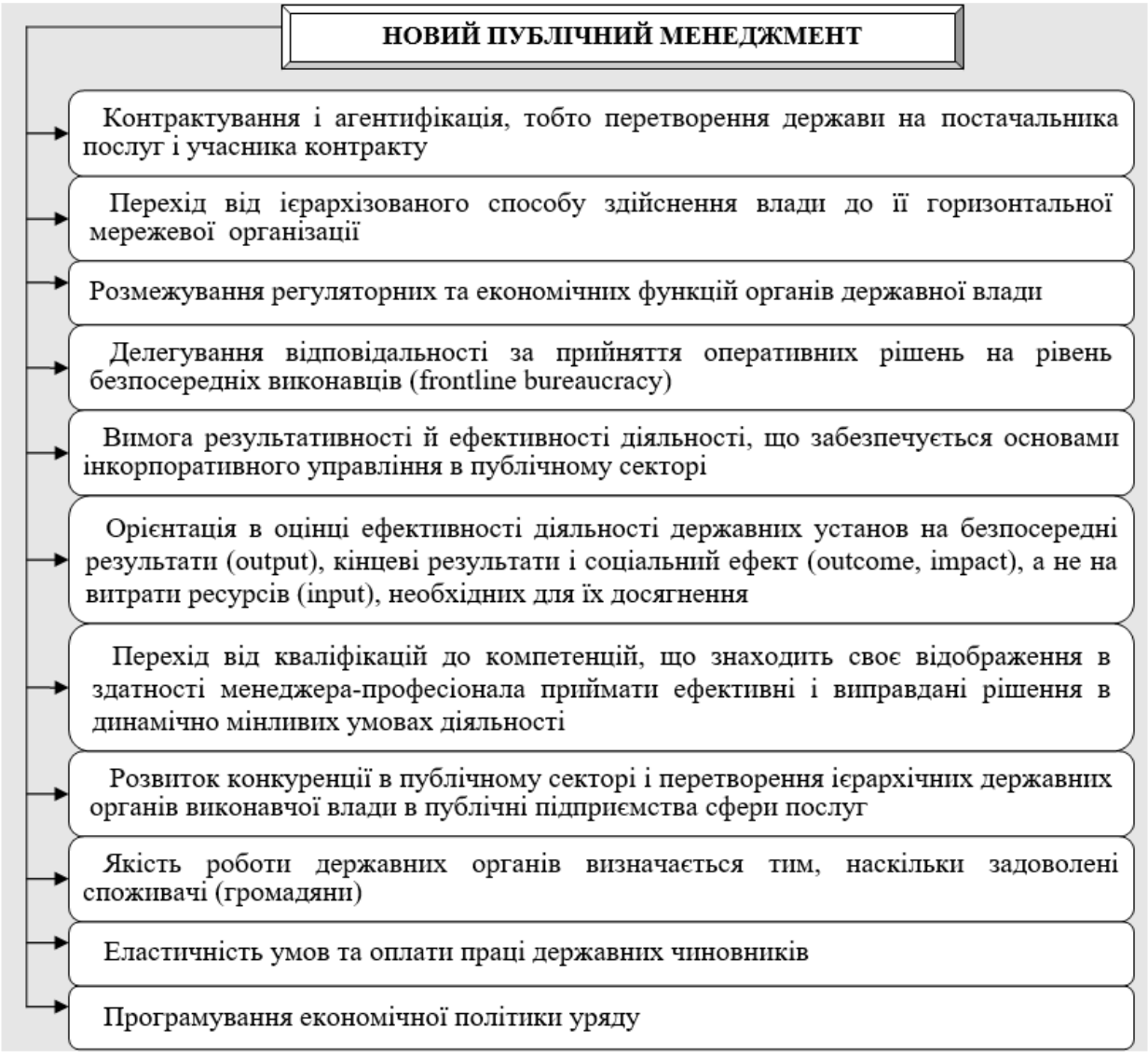

Рис. 1. Основні теоретичні особливості нової моделі публічного управління [розробка автора]

країні поки що можна спостерігати характерні ознаки моделі "Old Public Management" та "New Public Management", що визначається особливостями вітчизняної управлінської парадигми. Відповідно й надалі у сфері публічного управління залишається потреба пошуку гармонійного балансу між ринковими важелями та суспільними потребами в контексті забезпечення демократичного характеру управління, що має забезпечуватися відповідністю принципам підзвітності інститутів виконавчої влади, верховенства закону, транспарентності, партисипативності. Тож, окрім економічної ефективності, що є характерною ознакою нового публічного менеджменту, має місце нагальна потреба у забезпеченні справедливості в діяльності держави, а також відкритості та професіоналізму державної служби, що мають стати ключовими чинниками подальшої трансформації публічного управління в повоєнній Україні. Саме це й визначає перспективи наших подальших наукових розробок.

Література:

1. Шарій В.І. Характеристика світових тенденцій розвитку місцевого самоврядування. *Публічне адміністрування: теорія і практика*. 2012. Випуск 1(7). URL : [http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/Patp/2012_1/12svirms.pdf].2.

2. Пасічник М.В. Механізми впровадження нового публічного менеджменту: досвід США. *Державне управління: теорія та практика*. 2009. № 1 (9). URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009–1/doc_pdf/Pasichnyk_MV.pdf

3. Береза А.В. Ототожнення виконавчої влади і приватного сектору у новому державному управлінні. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 647–650.

4. Солових В.П. Новий публічний менеджмент як одна із моделей організації системи державного управління. URL : http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009–2/#ru

5. Keeling D. Management in Government. London : Allen, 1972: Allen & Unwin. URL: http://www.bookyboop.com/management/management-in-government-royal-institute-of-publicadministration.pdf

6. Eleanor D. Glor: Has Canada adopted New Public Management? Public Management Review. 2001. Vol. 3 (1). P. 121–130. URL : https://doi.org/10.1080/14616670010009414

7. English Oxford Living Dictionaries. URL : https://en.oxforddictionaries. com/definition/managerialism

8. Вацьковські К.С., Гордієнко Л.Ю. Новий публічний менеджмент – інноваційні напрямки змін у функціонуванні публічного сектору Польщі. 2022. URL : http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/28755

9. Теорія та історія державного управління: навч. посібник / [Г.С. Одінцова, В.Б. Дзюндзюк, Н.М. Мельтюхова та ін.]. К. : Професіонал, 2008. 288 с.

10. Безверхнюк Т.М., Саханенко С.Є., Топалова Е.Х. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. 328 с.

11. O'Flynn J. From New Public Management to Public Value: Paradigmatic Change and Managerial Implications. *The Australian Journal of Public Administration*. 2007. № 66 (№ 3). S. 353-366.

12. Дзюба Г. Концепція "New Public Management": основні елементи. Галицький економічний вісник . No 4 (83) 2023https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu

13. Суворов В.П. Інтегроване багаторівневе врядування і конвергенція концепцій публічного управління в умовах глобальних викликів. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 98-109. URL : https://periodicals.karazin.ua/db/article/view/24177

14. Сучасні підходи і напрями розвитку публічного управління та адміністрування: підручник / А. О. Науменко, О. В. Смігунова, О. В. Дудник, С. І. Міненко; за ред. д-ра наук з держ. управління, проф. В. Д. Бакуменка; ДБТУ. Харків: Майдан, 2022. 280с. URL : https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/29572/1/P_SNP%20PUA_2022.pdf

References:

1. Sharij, V.I. (2012). Harakteristika svitovih tendencij rozvitku miscevogo samovrjaduvannja [Characteristics of world trends in the development of local self-government]. *Publichne administruvannja: teorija i praktika - Public administration: theory and practice,* 1(7). Retrieved from [http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/Patp/2012_1/12svirms.pdf].2. [in Ukrainian].

2. Pasichnik, M.V. (2009). Mehanizmi vprovadzhennja novogo publichnogo menedzhmentu: dosvid SShA [Mechanisms for implementing new public management: experience of *the USA].* Derzhavne upravlinnja: teorija ta praktika - Public administration: theory and practice, 1 (9). Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009–1/doc_pdf/Pasichnyk_MV.pdf [in Ukrainian].

3. Bereza, A.V. (2010). Ototozhnennja vikonavchoї vladi i privatnogo sektoru u novomu derzhavnomu upravlinni [Identification of the executive branch and the private sector in the new public administration]. *Derzhava i pravo - State and law,* 47, 647–650 [in Ukrainian].

4. Solovih, V.P. Novij publichnij menedzhment jak odna iz modelej organizacії sistemi derzhavnogo upravlinnja [New Public Management as One of the Models of Organization of the Public Administration System]. *www.kbuapa.kharkov.ua* Retrieved from http://www.kbuapa. kharkov.ua/e-book/db/2009–2/#ru [in Ukrainian].

5. Keeling, D. (1972). Management in Government. London : Allen. *www.bookyboop.com* Retrieved from http://www.bookyboop.com/management/management-in-government-royal-institute-of-publicadministration.pdf [in English].

6. Eleanor, D. (2001). Glor: Has Canada adopted New Public Management? *Public Management Review,* 3 (1), 121–130. Retrieved from https://doi.org/10.1080/14616670010009 414 [in English].

7. English Oxford Living Dictionaries. *en.oxforddictionaries. com* Retrieved from https:// en.oxforddictionaries. com/definition/managerialism [in English].

8. Vac'kovs'ki, K.S., Gordiєnko, L.Ju. (2022). Novij publichnij menedzhment – innovacijni naprjamki zmin u funkcionuvanni publichnogo sektoru Pol'shhi [New public management - innovative directions of changes in the functioning of the public sector in Poland]. *repository.hneu.edu.ua* Retrieved from http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/28755 [in Ukrainian].

9. Odincova, G.S. , Dzjundzjuk, V.B. , Mel'tjuhova, N.M. (2008). *Teorija ta istorija derzhavnogo upravlinnja [Theory and history of public administration].* K. : Profesional . [in Ukrainian].

10. Bezverhnjuk, T.M., Sahanenko, S.Є., Topalova, E.H. (2008). *Єvropejs'ki standarti vrjaduvannja na regional'nomu rivni [European standards of governance at the regional level*]. Odesa : ORIDU NADU [in Ukrainian].

11. Flynn, O' , J. (2007). From New Public Management to Public Value: Paradigmatic Change and Managerial Implications. *The Australian Journal of Public Administration,* 66 (№ 3), 353-366 [in English].

12. Dzjuba, G. (2023). Koncepcija "New Public Management": osnovni elementi [The concept of "New Public Management": basic elements]. *Galic'kij ekonomichnij visnik - Galician Economic Bulletin,* 4 (83) 2023. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu [in Ukrainian].

13. Suvorov, V.P. (2024). Integrovane bagatorivneve vrjaduvannja i konvergencija koncepcij publichnogo upravlinnja v umovah global'nih viklikiv [ntegrated multilevel governance and convergence of public administration concepts in the context of global challenges]. *Derzhavne budivnictvo - State Construction,* 1 (35), 98-109. Retrieved from https://periodicals.karazin.ua/db/ article/view/24177 [in Ukrainian].

14. Naumenko, A. O. , Smigunova, O. V. , Dudnik, O. V. , Minenko, S. I. (2022). *Suchasni pidhodi i naprjami rozvitku publichnogo upravlinnja ta administruvannja [Modern approaches and directions of development of public administration and administration].* DBTU. Harkiv: Majdan. Retrieved from https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/29572/1/P_SNP%20 PUA_2022.pdf [in Ukrainian].

УДК 341.1/.8: 304: 378.14

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-147-160

Петроє Ольга Михайлівна доктор наук з державного управління, професор, головний науковий співробітник відділу взаємодії університетів та суспільства Інституту вищої освіти, Національна академія педагогічних наук України, м. Київ, тел.: (050) 552-62-99, https://orcid.org/0000-0003-2941-1455

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню ключових європейських стандартів як основи формування національних стандартів соціальної інклюзії у системі вищої освіти. Дослідження ґрунтується на відборі, аналізі, порівнянні та узагальненні положень основних європейських офіційних документів щодо сутності, змісту та принципів соціальної інклюзії у вищій освіті. Пошук та відбір документів у дослідженні здійснено за такими ключовими поняттями як: інклюзія/соціальна інклюзія; академічна інклюзія; соціальний вимір вищої освіти; різноманітність; рівність/нерівність; виключення/відчуження; недискримінація, та їх співвідношення. Джерельну основу дослідження складають положення «Сорбонської декларації» (1998), «Болонської декларації» (1999), «Лондонського комюніке» (2007), «Паризького комюніке» (2018), а також документів Болонської групи спостереження (BFUG), серед яких «Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти» (2024) та ін.

Зміст дослідження логічно розкриває виконання основних завдань дослідження, спрямованих на (1) розкриття змісту спеціальних європейських стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти; (2) з'ясування новітніх стандартів та підходів до соціальної інклюзії у вищій освіті.

У дослідженні запропоновано визначення *політики соціальної інклюзії (соціального виміру) у вищій освіті як системи* правових, науково-дослідних, програмно-цільових, фінансово-економічних, організаційних, інформаційних (соціально-психологічних) заходів національного та інституційного рівнів, що формуються та реалізуються з метою розбудови простору інклюзивної вищої освіти для забезпечення соціальних прав людини, щоб «нікого не залишити позаду», *шляхом* (1) усунення соціальних бар'єрів, які спричиняють нерівність можливостей, виключення/відчудження від вищої освіти окремих людей/груп людей, зумовлену їх різноманітністю (за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та ін. соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками), (2) забезпечення формування правової культури щодо соціального

різноманіття, рівності, недискримінації, інклюзії, справедливості, (3) створення умов для покращення можливостей/шансів представників різних соціальних груп (відповідно до існуючої соціальної структури населення) на справедливий доступ, навчання та завершення вищої освіти в усіх ЗВО за усіма освітніми програмами усіх галузей знань.

Ключові слова. Соціальна інклюзія/інклюзія; вища освіта, політика, європейські стандарти; академічна інклюзія; соціальний вимір; різноманітність; рівність/ нерівність; виключення/відчуження; недискримінація.

Petroye Olha Mykhailivna Doctor of Science in public administration, Professor, Chief Research Fellow of the Unit of Interaction between Universities and Society of the Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (050) 552-62-99, https://orcid.org/0000-0003-2941-1455

THE EVOLUTION OF POLICY OF THE EUROPEAN SOCIAL INCLUSION STANDARDS IN HIGHER EDUCATION

Abstract. The article is devoted to clarifying key European standards as the basis for the formation of national standards of social inclusion in the higher education system. The study is based on a comprehensive selection, analysis, comparison, and generalization of the provisions of the main European official documents on the essence, content, and principles of social inclusion in higher education. The search and selection of documents in the study was carried out according to such key concepts as: inclusion/social inclusion; academic inclusion; social dimension of higher education; diversity; equality/inequality; exclusion/alienation; non-discrimination, and their correlation. The source basis of the study is the provisions of the “Sorbonne Joint Declaration” (1998), the “Bologna Declaration” (1999), the “London Communiqué” (2007), the “Paris Communiqué” (2018), the «Rome Ministerial Communiqué» as well as documents of the Bologna Follow-up Group (BFUG), including “Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area” (2024), etc.

The content of the study logically reveals the fulfilment of the main research tasks aimed at: (1) revealing the content of special European standards of social inclusion in the field of higher education; (2) clarifying the latest standards and approaches to social inclusion in higher education. The study proposes a definition of the policy of social inclusion (social dimension) in higher education as a system of legal, scientific and research, program-targeted, financial and economic, organizational, informational (socio-psychological) measures at the national and institutional levels, that are formed and implemented with the aim of developing the space of inclusive higher education to ensure social human rights in order to “leave no one behind”, by (1) eliminating social barriers that cause inequality of

opportunities, exclusion/alienation from higher education of individual people/groups of people due to their diversity (by race, gender, social structure, ethnicity, religion, health, abilities and other social, economic, humanitarian and political characteristics), (2) ensuring the formation of a legal culture regarding social diversity, equality, non-discrimination, inclusion, justice, (3) creating conditions for improving opportunities/chances representatives of different social groups (in accordance with the existing social structure of the population) to fair access, study and completion of higher education in all higher education institutions in all educational programs of all fields of knowledge.

Keywords: social inclusion/inclusion; higher education, policy, European standards; academic inclusion; social dimension; diversity; equality/inequality; exclusion/alienation; non-discrimination.

Постановка проблеми. Ключовими новітніми тенденціями у системі вищої освіти, за даними «Trends 2024», є стійка еволюція закладів вищої освіти, які зосереджують увагу на навчанні та викладанні, *соціальній інклюзії*, взаємодії з суспільством, міжнародній діяльності, а також на умовах для викладачів і студентів. Рівність, різноманітність та включення є головним пріоритетом і ключовою цінністю для майже 90% університетів (Equity, diversity and inclusionб EDI). Приблизно стільки ж ЗВО мають стратегії та політику щодо EDI, а ще 8% установ планують впровадити такі політики в майбутньому [1].

Важливість надання можливості отримати вищу освіту на справедливій основі підтверджується поширеними доказами багатьох переваг як особистого так і суспільного значення. Тому, як в інтересах соціальної справедливості, так і економічної ефективності, важливо кожній людині забезпечити рівні шанси на доступ до вищої освіти, можливості навчання та здобуття вищої освіти, незалежно від доходу та інших індивідуальних характеристик, включаючи стать, етнічну приналежність, релігію, мову, сімейне походження, інвалідність та ін. [2].

На окрему увагу у цьому контексті, заслуговує вивчення європейських стандартів, які є важливою умовою розвитку більш інклюзивної і справедливої національної системи вищої освіти та інтеграції до Європейського простору вищої освіти (European Higher Education Area, AHEA). Це завдання набуває особливого значення для України в умовах триваючої військової агресії російської федерації та появи, окрім традиційних, нових соціальних груп, потребуючих додаткових заходів для забезпечення рівного доступу до вищої освіти. Це, передусім, ветерани війни, сім'ї загиблих і поранених військових, постраждалі від бойових дій цивільні громадяни, вимушено переміщені особи та ін. Завдання імплементації європейських стандартів в систему національної політики соціальної інклюзії є невідкладним також у контексті набуття Україною статусу країни-кандидата та початку переговорів про вступ до ЄС.

Забезпечуючи формулювання принципів і прав, необхідних для імплементації соціальної інклюзії, ЗВО сприяють утвердженню культури соціальної та академічної інклюзії у вищій освіті та реформуванню тих елементів існуючої системи, які створюють бар'єри для справедливого доступу до вищої освіти, навчання та завершення її представниками усіх соціальних категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш часто цитованим у наукових джерелах та політичних документах є визначення інклюзії/ соціальної інклюзії, запропоноване Світовим Банком та розглядається як: (1) процес покращення можливостей, шансів і гідності людей, які зазнали дискримінації на основі своєї ідентичності, для участі в суспільстві (World Bank, 2013) [3]; (2) процес удосконалення умов, в яких окремі особи та групи беруть участь у житті суспільства – покращення здібностей, можливостей та гідності тих, хто перебуває у знедоленому становищі через їхню ідентичність (World Bank, 2020) [4].

Невід'ємним елементом соціальної інклюзії у вищій освіті є академічна інклюзія. В дослідженнях EVROSTUDENT застосовують Модель V.Tinto для пояснення академічної та соціальної інклюзії студентів до вищої освіти та їхньої здатності завершити навчання за програмою. ***Академічна інклюзія,*** за V.Tinto, визначається академічною успішністю студентів, рівнем інтелектуального розвитку та сприйняттям позитивного досвіду в академічних умовах, в той час як ***соціальна інклюзія*** визначається залученістю до позакласної діяльності та наявністю позитивних відносин з однолітками (Lakhal, S., Mukamurera, J., Bédard, ME. et al., 2020) [5].

Соціальна інклюзія у вищій освіті в ЄС (або ***соціальний вимір вищої освіти*** – *social dimension of higher education*) стосується розширення доступу до вищої освіти та отримання вищої освіти для мало представлених груп, як умови покращення людського капіталу та інноваційного потенціалу Європи, сприяючи соціальній інтеграції громадян і збільшуючи ринкові можливості робочої сили [6, с.7].

Сприяння інклюзивності передбачає ***забезпечення рівності*** шляхом створення умов для справедливого представництва усього різноманіття студентів (студентів з різними характеристиками) у вищій освіті, охоплюючи спектр соціальних, економічних, етнічних, гендерних, фізичних та психічних характеристик. ***Рівний доступ***, поряд з якістю та справедливістю, є фундаментальним стовпом політики вищої освіти. Визнаючи їх взаємопов'язану природу, ці три сфери політики слід розглядати як єдине ціле, оскільки їх ефективність залежить одна від одної [7].

На забезпечення рівності у вищій освіті спрямовані завдання соціальної інклюзії щодо подолання ***нерівності в освітніх можливостях:*** особи з низьким соціально-економічним становищем, мігранти та студенти з хронічними захворюваннями чи інвалідністю все ще залишаються недостатньо представлені у вищій освіті; продовжує існувати гендерний дисбаланс в багатьох

дисциплінах; до того, залишається високою ймовірність, що більша частка студентів з деяких мало представлених груп припинить навчання та залишить ЗВО без диплома [6]. Цифровий розрив, гендерна нерівність та не інклюзивне освітнє середовище називають основними перешкодами на шляху до інклюзивної освіти на сучасному етапі суспільного розвитку [8].

Поняття інклюзії прямо пов'язане також із завданнями подолання ***виключення/відчуження*** різних осіб або груп осіб. Серед причин, які найчастіше виступають факторами виключення у вищій освіті, є статева, вікова, локаційна, професійна, расова, етнічна приналежність, релігія, громадянство, інвалідність, а також сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність. Ці та інші види соціального відчуження позбавляють людей гідності, безпеки та можливості жити кращим життям [8].

Метою соціальної інклюзії у вищій освіті є розбудова простору інклюзивної вищої освіти, яка гарантує, що ***«ніхто не залишиться осторонь/ позаду»***[8] шляхом ***усунення соціальних бар'єрів,*** які є результатом ставлення та реакції на різноманітність за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та ін. соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками.

Метою статті є з'ясування ключових європейських стандартів соціальної інклюзії у вищій освіті як основи формування національних стандартів у цій сфері.

На досягнення мети визначено та виконано такі **завдання**:

- розкрито зміст спеціальних європейських стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти;
- з'ясовано сутність та новітні стандарти і принципи європейської політики соціальної інклюзії у вищій освіті;

Методологія дослідження ґрунтується на відборі, аналізі положень основних європейських офіційних документів щодо спеціальних стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Джерельну основу дослідження складають положення «Сорбонської декларації» (1998), «Болонської декларації» (1999), «Лондонського комюніке» (2007), «Паризького комюніке» (2018), «Римського комюніке» (2020), а також документи Болонської групи спостереження (BFUG), серед яких «Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти» (2024) та ін. Пошук та відбір документів для їх подальшого аналізу здійснено за ключовими поняттями, з'ясованими в ході теоретичного аналізу теми дослідження: інклюзія/соціальна інклюзія; академічна інклюзія; соціальний вимір вищої освіти; різноманітність; рівність/нерівність; виключення/відчуження; недискримінація, та їх співвідношення.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для імплементації соціальних стандартів у систему вищої освіти в європейському просторі мало визнання в «Sorbonne Joint Declaration» (1998) ролі вищої освіти для розвитку

ЄС. В цій декларації було зроблено заяву, що Європа – це не тільки євро, банки та економіка: це повинна бути також Європа знань. У документі, зокрема, обґрунтовано необхідність забезпечити, щоб студенти з різноманітними умовами мали можливість вступити до академічного світу в будь-який час свого професійного життя, мали доступ до різноманітних програм, у тому числі можливості для мультидисциплінарних досліджень, розвитку мовних навичок та вмінь використовувати нові інформаційні технології [9].

Соціальний вимір вищої освіти є також одним серед ключових аспектів досягнення цілей «Bologna declaration» (1999), що забезпечується з повагою до різноманіття культур, сприяння мобільності шляхом подолання перешкод для ефективного здійснення вільного пересування студентів, їх доступу до можливостей навчання, а також до відповідних послуг в процесах формування консолідованого європейського простору вищої освіти [10].

Керівні аспекти політики соціального виміру вищої освіти в країнах-членах ЄС визначено в «London Communiqué» (2007). Як вказано у документі, у відповідь на виклики в глобалізованому світі вища освіта повинна відігравати значну роль у сприянні соціальній єдності, зменшенні нерівності та підвищенні рівня знань, умінь і компетентностей у суспільстві. В комюніке, серед іншого, визначено *принципи соціального виміру вищої освіти відповідно до яких різноманітність представників вступу, участі і завершення вищої освіти на всіх рівнях повинна відображати різноманітність населення в країнах ЄПВО* [11].

Фундаментальна мета стратегії соціального виміру ЕНЕА – забезпечити, щоб студенти, які вступають, беруть участь і закінчують вищу освіту на всіх рівнях відображали різноманітність населення Європи, накладає зобов'язання на національному, регіональному та інституційному рівнях заохочувати розвиток навчання протягом усього життя, розкрити потенціал вищої освіти та забезпечувати постійний розвиток компетентностей і стимулювати більшу соціальну інклюзію, соціальну солідарність та громадянську активність, щоб вирішити питання участі у вищій освіті недостатньо представлених груп, задовольнити потреби ринку праці заснованої на економіці знань [12].

Життєво важливу роль вищої освіти як основи справедливих, відкритих та демократичних суспільств, а також ефективної зайнятості та сталого зростання окреслено в оновленому порядку денному у сфері вищої освіти *«Renewed EU agenda for higher education» (2017)*, який є частиною ширшої стратегії Єврокомісії, спрямованої на підтримку молоді та зміцнення «European pillar of social rights» [13].

Посилення соціального виміру вищої освіти є також важливим завданням Болонського процесу забезпечення доступу, участі, рівних можливостей і високого рівня освіти є його першочерговими цілями [14, с.49], що було підтверджено в «*Paris Communiqué» (2018)* [15]. У цьому комюніке визнано

необхідність надання керівництва державам-членам щодо визначення та впровадження політики для покращення соціального виміру ЄПВО з метою підтримки ЗВО у виконанні їхньої соціальної відповідальності та сприянні формуванню більш згуртованого та інклюзивного суспільства шляхом покращення *міжкультурного розуміння, громадянської активності та етичної свідомості*, а також *забезпечення рівного доступу до вищої освіти*; розробки нових та інклюзивних підходів для безперервного вдосконалення навчання та викладання в межах ЄПВО, активізації міждисциплінарної та транснаціональної співпраці.

У 2020 р. робочою групою Bologna follow-up Group (BFUG) з соціального виміру вищої освіти було розроблено проєкт «*Principles* and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA» та представлено основні принципи подальшого розвитку соціального виміру у вищій освіті шляхом забезпечення того, щоб склад студентства справедливо відображав строкату соціальну структуру населення в ЄПВО [16]. Ці принципи та настанови було схвалено «Rome Ministerial Communiqué» (2020) [17] та представлено у Додатку II до комюніке. В документі окреслено бачення «побудови інклюзивного, інноваційного та обєднаного ЄПВО до 2030 року, здатного підтримувати стійку, згуртовану та мирну Європу», що ґрунтується на зобов'язаннях «подолати соціальну нерівність, яка все ще обмежує досягнення повністю інклюзивного ЄПВО». У комюніке запропоновано уточнене визначення соціального виміру як такого, *що охоплює створення інклюзивного середовища у вищій освіті, сприяє справедливості та різноманітності й відповідає потребам місцевих громад* [18].

Важливим доповненням до цього документу є уточнений глосарій, у якому дано конкретизоване тлумачення ключових категорій осіб щодо соціальної інклюзії: недостатньо представлені студенти, знедолені студенти; вразливі студенти; дуже часто окремі особи мають кілька недостатньо представлених характеристик, тому важливо враховувати («перехресність») комбінацій різних характеристик цих категорій осіб [18]:

(1) Недостатньо представлені студенти - носії певних статусних характеристик (наприклад, стать, вік, національність, географічне походження, соціально-економічне становище, етнічні меншини), якщо їх частка серед студентів нижча, ніж частка порівнянної групи в загальній сукупності населення, що можна задокументувати під час вступу, протягом курсу навчання або після його закінчення. Люди зазвичай мають кілька недостатньо представлених характеристик, тому важливо враховувати комбінації недостатньо представлених характеристик («перехресність»). Крім того, недостатнє представництво також може вплинути на різні рівні вищої освіти – навчальну програму, факультет чи кафедру, ЗВО, систему вищої освіти.

(2) Знедолені студенти – студенти з обмеженими можливостями часто стикаються з особливими проблемами порівняно з їхніми однолітками у ЗВО.

Ситуація знедолення має багато форм (наприклад, інвалідність, низький сімейний дохід, слабка підтримка сім'ї або її відсутність, сирітство, віддаленість від школи, психічне здоров'я, вагітність, менше часу на навчання, оскільки потрібно заробляти на життя роботою або виконанням обов'язків по догляду). Ці фактори можуть бути постійними, виникати час від часу, або з'являтися лише протягом обмеженого періоду.

(1+2) Знедолені і недостатньо представлені не є синонімами. Студенти з обмеженими можливостями можуть бути частиною недостатньо представленої групи, але не обов'язково.

(3) Вразливі студенти – студенти з обмеженими можливостями, які можуть опинитися в невигідному становищі і, до того, мати особливі потреби (захист). Наприклад, ті, що страждають на хворобу (включаючи психічне здоров'я) або мають інвалідність, або ж вони неповнолітніі т.і. Ці студенти вразливі в тому сенсі, що вони можуть бути не в змозі забезпечити своє особисте благополуччя або що вони не можуть захистити себе від шкоди або експлуатації та потребують додаткової підтримки чи уваги. У документі визначено також ***фундаментальні принципи соціального виміру вищої освіти***.

Важливе значення для систематизації та подальшого розвитку культури соціальної інклюзії (соціального виміру) вищої освіти в ЕНЕА має опублікований експертами Bologna Follow-up Group документ «Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area» (2024) в якому запропонована комплексна структура принципів, індикаторів, дескрипторів соціального виміру вищої освіти, надані вказівки ЗВО та органм державної влади для впровадження та моніторингу політики інклюзивної і адаптивної вищої освіти [19]. Основу документа складають *10 принципів* «Rome Ministerial Communiqué» (2020) [17]. Згідно з окресленими настановами, органи державної влади та ЗВО повинні інтегрувати ці принципи в такі *виміри вищої освіти:* освіта і навчання, дослідження, інновації, циркуляція і поширення знань, інституційне врядування та менеджмент, а також у політику розширення можливостей теперішніх та майбутніх студентів і працівників ЗВО. Для вимірювання прогресу в реалізації принципів соціального виміру у вищій освіті запропоновано *індикатори соціальної інклюзії (соціального виміру)*. Кожен індикатор супроводжується *дескриптором,* який описує атрибути, ознаки та характеристики індикаторів більш детально – тобто пропонує конкретні рекомендації щодо дійових кроків. Це забезпечує краще розуміння показників і пояснення того, як їх можна ефективно впроваджувати [19].

У звіті «The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report» (2024) зазначено, що ключова мета у соціальному вимірі Болонського процесу це створити умови в ЕНЕА, де студенти відображають різноманітність населення, і походження студентів не впливає

на їх доступ до вищої освіти та участі у ній. З огляду на різноманіття соціально-економічної і культурної реальності в ЕНЕА, а також відповідальності за управління системами освіти та вищої освіти, кожна країна вирішує, які характеристики враховувати для порівняння складу студентського контингенту із загальною кількістю населення. Недостатньо представлені соціальні групи у вищій освіті можуть відрізнятися між країнами і регіонами. Наприклад, у той час як у Європі основна увага зосереджена на біженцях, у США – переважно на іммігрантах [20]. Разом з тим, у звіті наголошено на існуванні спільних груп ризику недостатньої представленості різних країнах за такими характеристиками: низький соціально-економічний стан(низький дохід або низька освіта батьків), стать, статус іммігранта, інвалідність часто визнаються основними чинниками неблагополуччя і є центральними в політиці інклюзії [14, с.26].

Необхідною умовою реалізації політики соціального виміру вищої освіти ЄС є моніторинг ситуації на основі доступності і якості даних про систему освіти та діяльність випускників і, де це доцільно, людей, які залишили вищу освіту та професійно-технічну освіту та підготовку, не закінчивши навчання. Відповідно до Рекомендації Ради ЄС щодо покращення порівнянності даних, держави-члени повинні збирати дані в таких сферах [21]: соціально-біографічна та соціально-економічна інформація; відомості про освіту та професійну підготовку; інформація про працевлаштування чи підвищення кваліфікації; відповідність освіти та навчання працевлаштуванню чи навчанню протягом життя; просування по службі.

Висновки

1. Узагальнені результати дослідження дають підстави для формулювання визначення ***політики соціальної інклюзії (соціального виміру) у вищій освіті*** як системи правових, науково-дослідних, програмно-цільових, фінансово-економічних, організаційних, інформаційних (соціально-психологічних) заходів національного та інституційного рівнів, що формуються та реалізуються з метою розбудови простору інклюзивної вищої освіти для забезпечення соціальних прав людини/груп людей, щоб «нікого не залишити осторонь/позаду», шляхом (1) усунення соціальних бар'єрів, які спричиняють нерівність можливостей, виключення/відчудження від вищої освіти окремих людей/груп людей за ознаками різноманітності (за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та ін. соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками), (2) забезпечення формування правової культури щодо соціального різноманіття, рівності, недискримінації, інклюзії, справедливості, (3) створення умов для покращення можливостей/шансів представників різних соціальних груп (відповідно до існуючої соціальної структури населення) на справедливий доступ, навчання та завершення вищої освіти в усіх ЗВО за усіма освітніми програмами усіх галузей знань.

2. Необхідність забезпечення студентам можливостей доступу до вищої освіти будь-який час свого професійного життя було обґрунтовано в «Сорбонській декларації» (1998). Завданням забезпечення соціальної інклюзії відведено важливе місце в «Болонській декларації» (1999), що спрямована на утвердження цінностей поваги до різноманіття, сприяння мобільності та рівному доступу до можливостей навчання. Відповідно до провідних аспектів та принципів соціального виміру вищої освіти визначених в «Лондонському комюніке» (2007), структура представників різних соціальних груп до вступу, участі і завершення вищої освіти на всіх рівнях повинна відображати різноманітність структури населення в країнах ЄПВО в цілому. Керівні настанови державам-членам щодо визначення та впровадження політики для покращення соціального виміру ЄПВО визначено в «Паризькому комюніке» (2018).

2. Вагоме значення для систематизації концепції соціального виміру вищої освіти мають положення «Римського комюніке» (2020), в якому окреслено бачення побудови інклюзивного, інноваційного та об'єднаного ЄПВО до 2030 року, що ґрунтується на зобов'язаннях подолання соціальної нерівності, створення інклюзивного середовища у вищій освіті, сприяючого справедливості та різноманітності й відповідаючого потребам місцевих громад. Важливим доповненням до цього документу є уточнений глосарій, у якому представлено тлумачення ключових категорій осіб щодо соціальної інклюзії: *недостатньо представлені студенти, знедолені студенти; вразливі студенти та введено таке поняття як «перехресність», що враховує різні характеристики цих категорій осіб*. В «Римському комюніке визначено також принципи соціального виміру у вищій освіті: (1) принцип стратегічного підходу до соціального виміру; (2) принцип гнучкості систем вищої освіти; (3) принцип інклюзивності всієї системи освіти; (4). принцип моніторингу та збору даних; (5) принцип консультування та керівництва; (6) принцип фінансування; (7) принцип інклюзивної інституційної культури; (8) принцип міжнародної мобільності; (9) принцип залучення громади; (10) принцип політичного діалогу.

4. Імплементацію стандартів «Римського комюніке» (2020) забезпечують розроблені експертами Болонської спостережної групи індикатори та дескриптори принципів соціальної інклюзії (соціальних вимірів) у ЄПВО, які забезпечують комплексний підхід до планування та вимірювання прогресу на шляху імплементації політик соціальної інклюзії. На окрему увагу заслуговують надані експертами вказівки ЗВО та органам державної влади щодо впровадження та моніторингу політики інклюзивної і адаптивної вищої освіти.

5. У цілому, за результатами здійсненого аналізу положень документів ЄС з'ясовано, що концепція соціальної інклюзії еволюціонувала від декларативної та доволі фрагментарної до однієї із ключових та наскрізних політик ЄС у сфері вищої освіти. Ця політика ґрунтується на розумінні того, що соціальна інклюзія є правовим обов'язком вищої освіти. Відтак, соціальний

вимір набуває все більшого визнання та посідає центральне місце у стратегіях вищої освіти на рівні інституцій ЄС, національному та інституційному рівнях. Новітня політика соціальної інклюзії у вищій освіті ґрунтується на цінностях заохочення справедливості та імплементації стандартів соціальної інклюзії для відображення різноманітності суспільства та розглядається як постійне зобов'язання в системі вищої освіти в цілому. Умовами забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті є вимоги: (1) забезпечити, щоб якісна та інклюзивна освіта повинна була адаптована до потреб сучасного і майбутнього суспільства, (2) враховувати як усі фази та етапи освіти і навчання, так і цілеспрямовано та стратегічно впроваджувати цифрові технології в освітню практику. Важливою умовою соціальної інклюзії вищої освіти є її наскрізний характер, міжсекторальний підхід, включення принципів доступності, справедливості, різноманітності в усі закони, політики й практики щодо вищої освіти, забезпечення рівного доступу до вищої освіти та збільшення участі у вищій освіті представників недостатньо представлених, знедолених, вразливих груп і «перехресних» груп.

Перспективним для подальшого дослідження, у контексті отриманих результатів, є з'ясування національних стандартів та особливостей їх імплементації в практики ЗВО.

Література:

1. Trends 2024. European University Association. Reference year: survey conducted in 2023. 2024. URL: https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html

2. Higher Education and Inclusion. Global Education Monitoring Report. Inclusionand education. 2020. 47 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689/PDF/373689eng.pdf.multi

3. World Bank. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC. : World Bank Group. 2013. URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity

4. World Bank. Social Inclusion. 2024. URL: https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#:~:text=Social%20inclusion%20is%20the%20process,the%20basis%20of%20their%20identity.

5. Lakhal, S., Mukamurera, J., Bédard, ME. et al. Features fostering academic and social integration in blended synchronous courses in graduate programs. Int J Educ Technol High Educ. 2020, 17, 5. URL: https://doi.org/10.1186/s41239-020-0180-z

6. Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU Overview of major widening participation policies applied in the EU 28. A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster, A. Veidemane, Zs. Blasko, F. Biagi, M. Sánchez-Barrioluengo. European Union. 2019. 195 p. doi:10.2760/944713

7. Equity, inclusion and the transformation of higher education. UNESCO. 2023. URL: https://www.unesco.org/en/articles/equity-inclusion-and-transformation-higher-education

8. Biju, S., Pallath, V., More, B., Valsaraj, B., Ng, K.H. Future Inclusive Education. In: More, B., Biju, S., Pallath, V. (eds) Improving Inclusivity in Higher Education . Springer, Singapore. 2023. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-99-5076-8_13

9. Sorbonne Joint Declaration. By the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom Paris, the Sorbonne, 1998. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf

10. The Bologna Declaration. Joint declaration of the European Ministers of Education. The European Higher Education Area. 1999. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf

11. London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process. 2007. URL: https://www.edu.ro/sites/default/files/u39/Londra%202007.pdf

12. Widening Participation for Equity and Growth. A Strategy for the Development of the Social Dimension and Lifelong Learning in the European Higher Education Area to 2020. European Higher Education Area (EHEA). 2015. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/2015_Yerevan/71/5/Widening_Participation_for_Equity_and_Growth_A_Strategy_for_the_Development_of_the_SD_and_LLL_in_the_EHEA_to_2020_613715.pdf

13. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a renewed EU Agenda for Higher Education. Brussels, 30.5.2017. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0247

14. The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. European Commission / EACEA / Eurydice, 2024. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-05/Chapter_1_European_Higher_Education_Area_key_data_0.pdf

15. Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf

16. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. Produced by the BFUG Advisory Group 1 for Social Dimension. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Board_HR_UA_68_4_2_AG1_PAGs_06022020.pdf

17. Rome Ministerial Communiqué. AHEA ROME 2020. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf

18. Rome Ministerial Communiqué. ANNEX II. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_II.pdf

19. Bologna Follow-up Group. Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. Tirana: Bologna Follow-up Group. 2024. 24 p. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_WG_on_SD_Indicators_and_Descriptors_4.3_.2024_._-FINAL_.pdf

20. Higher Education for Diversity, Social Inclusion and Community. A democratic imperative. Council of Europe Higher Education Series. 2018.No. 22. 256 p. URL: https://theewc.org/content/uploads/2020/02/CoE-Higher-Education-for-Diversity-16x24-WEB.pdf

21. Council Recommendation of 20 November 2017 on tracking graduates. Official Journal of the European Union. 2017/C 423/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017H1209(01)

References

1. Trends 2024. European University Association. Reference year: survey conducted in 2023. 2024. URL: https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html

2. Higher Education and Inclusion. Global Education Monitoring Report. Inclusionand education. 2020. 47 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689/PDF/373689eng.pdf.multi

3. World Bank. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC. : World Bank Group. 2013. URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity

4. World Bank. Social Inclusion. 2024. URL: https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#:~:text=Social%20inclusion%20is%20the%20process,the%20basis%20of%20their%20identity.

5. Lakhal, S., Mukamurera, J., Bédard, ME. et al. Features fostering academic and social integration in blended synchronous courses in graduate programs. Int J Educ Technol High Educ. 2020, 17, 5. URL: https://doi.org/10.1186/s41239-020-0180-z

6. Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU Overview of major widening participation policies applied in the EU 28. A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster, A. Veidemane, Zs. Blasko, F. Biagi, M. Sánchez-Barrioluengo. European Union. 2019. 195 p. doi:10.2760/944713

7. Equity, inclusion and the transformation of higher education. UNESCO. 2023. URL: https://www.unesco.org/en/articles/equity-inclusion-and-transformation-higher-education

8. Biju, S., Pallath, V., More, B., Valsaraj, B., Ng, K.H. Future Inclusive Education. In: More, B., Biju, S., Pallath, V. (eds) Improving Inclusivity in Higher Education . Springer, Singapore. 2023. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-99-5076-8_13

9. Sorbonne Joint Declaration. By the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom Paris, the Sorbonne, 1998. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf

10. The Bologna Declaration. Joint declaration of the European Ministers of Education. The European Higher Education Area. 1999. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf

11. London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process. 2007. URL: https://www.edu.ro/sites/default/files/u39/Londra%202007.pdf

12. Widening Participation for Equity and Growth. A Strategy for the Development of the Social Dimension and Lifelong Learning in the European Higher Education Area to 2020. European Higher Education Area (EHEA). 2015. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/2015_Yerevan/71/5/Widening_Participation_for_Equity_and_Growth_A_Strategy_for_the_Development_of_the_SD_and_LLL_in_the_EHEA_to_2020_613715.pdf

13. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a renewed EU Agenda for Higher Education. Brussels, 30.5.2017. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0247

14. The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. European Commission / EACEA / Eurydice, 2024. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-05/Chapter_1_European_Higher_Education_Area_key_data_0.pdf

15. Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf

16. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. Produced by the BFUG Advisory Group 1 for Social Dimension. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Board_HR_UA_68_4_2_AG1_PAGs_06022020.pdf

17. Rome Ministerial Communiqué. AHEA ROME 2020. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf

18. Rome Ministerial Communiqué. ANNEX II. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_II.pdf

19. Bologna Follow-up Group. Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. Tirana: Bologna Follow-up Group. 2024. 24 p. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_WG_on_SD_Indicators_and_Descriptors_4.3_.2024_._-FINAL_.pdf

20. Higher Education for Diversity, Social Inclusion and Community. A democratic imperative. Council of Europe Higher Education Series. 2018.No. 22. 256 p. URL: https://theewc.org/content/uploads/2020/02/CoE-Higher-Education-for-Diversity-16x24-WEB.pdf

21. Council Recommendation of 20 November 2017 on tracking graduates. Official Journal of the European Union. 2017/C 423/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017H1209(01)

УДК: 351:304.4-055.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-161-168

Ткачова Наталія Миколаївна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри теорії та практики управління, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, тел.: (050) 141-72-95, https://orcid.org/0000-0002-6650-0126

Собкалова Наталія Петрівна здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, кафедри теорії та практики управління , Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, тел.: (063) 642 07 27, https://orcid.org/0009-0001-5065-5852.

ГЕНДЕРНИЙ АУДИТ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі забезпечення гендерної рівності на публічній службі в Україні, яка є важливою складовою сталого розвитку, європейської інтеграції та демократичного устрою держави. У роботі підкреслюється, що рівність прав і свобод жінок і чоловіків, закріплена Конституцією України, є основою демократичного суспільства, показником правової держави та відкритого суспільства.

Автори акцентують увагу на необхідності впровадження гендерного аудиту як ефективного інструменту забезпечення рівності статей. Визначено, що гендерний аудит сприяє аналізу впливу гендерних факторів на публічне управління, виявленню нерівностей та упереджень, а також плануванню конкретних заходів для їх усунення. Обґрунтовано значення міжнародного досвіду, зокрема країн ЄС, Канади та Австралії, у розробці методології проведення гендерного аудиту, яка дозволяє інтегрувати гендерну перспективу в усі аспекти державної політики.

У статті виділено основні завдання державної гендерної політики, такі як: гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, інституційні реформи, що забезпечують рівність доступу до прийняття рішень, та моніторинг дотримання прав і можливостей жінок і чоловіків. Автори підкреслюють важливість підвищення кваліфікації державних службовців у питаннях гендерної рівності.

Наголошується, що національний досвід України має певні успіхи, але потребує подальшого розвитку, зокрема зміцнення нормативно-правової бази, створення чіткої методології гендерного аудиту та впровадження обов'язкових звітів і моніторингу.

Зроблено висновок, що систематичне впровадження гендерного аудиту сприятиме не лише підвищенню ефективності публічної служби, а й забезпеченню соціальної справедливості та рівності можливостей для всіх громадян незалежно від статі. Використання комплексного підходу дозволить інтегрувати міжнародний досвід у національну практику та сприятиме створенню інклюзивного, демократичного суспільства.

Ключові слова: гендерний аудит, гендерний підхід, гендерна рівність державна гендерна політика, публічна служба.

Tkachova Nataliia Mykolayivna Doctor of Public Administration, Professor, Professor of Department of Theory and Practice of Management, National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, tel.: (050) 141-72-95, https://orcid.org/0000-0002-6650-0126

Sobkalova Nataliia Petrivna A Master’s Degree Student at the Department of Theory and Practice of Management, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (063) 642-07-27, https://orcid.org/0009-0001-5065-5852.

GENDER AUDIT IN PUBLIC SERVICE AS AN EFFECTIVE TOOL OF STATE GENDER POLICY

Abstract. The article addresses the pressing issue of ensuring gender equality in Ukraine’s public service, which is a critical component of sustainable development, European integration, and the democratic structure of the state. The work emphasizes that the equality of rights and freedoms between women and men, enshrined in the Constitution of Ukraine, is the foundation of a democratic society, a hallmark of a legal state, and an open society.

The authors focus on the necessity of implementing gender audits as an effective tool for ensuring gender equality. It is noted that a gender audit facilitates the analysis of gender factors' impact on public administration, the identification of inequalities and biases, and the planning of specific measures to address them. The significance of international experience, particularly from EU countries, Canada, and Australia, is substantiated in developing the methodology for conducting gender audits, which allows for the integration of the gender perspective into all aspects of state policy.

The article highlights key tasks of state gender policy, such as the harmonization of national legislation with international standards, institutional reforms to ensure equal access to decision-making, and monitoring the observance of the rights and opportunities of women and men. The authors emphasize the importance of enhancing the qualifications of public servants on gender equality issues.

It is noted that Ukraine's national experience demonstrates certain successes but requires further development, including strengthening the regulatory framework, creating a clear methodology for gender audits, and introducing mandatory reporting and monitoring.

The conclusion is drawn that systematic implementation of gender audits will contribute not only to improving the efficiency of public service but also to ensuring social justice and equal opportunities for all citizens regardless of gender. Employing a comprehensive approach will enable the integration of international experience into national practices and foster the creation of an inclusive, democratic society.

Keywords: gender audit, gender approach, gender equality, state gender policy, public service.

Постановка проблеми. Рівність прав жінок і чоловіків закріплена Конституцією України. Так, статтею 24 Конституції України визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [1].

Основою формування гендерної політики в Україні є комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків, який передбачає впровадження гендерного підходу в усі сфери державної політики через удосконалення й оцінку процесів прийняття рішень, створення законодавства, стратегічної політики і програм у всіх сферах і на всіх рівнях з метою забезпечення принципу гендерної рівності.

Складовими державної гендерної політики є політика щодо жінок, забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками шляхом гарантування можливостей для їх рівноправного розвитку як соціально-демографічної групи, а також політики щодо чоловіків, формування в них гендерної свідомості, культури гендерної поведінки, орієнтації на паритетність відносин з жінкою.

До принципів гендерної політики в системі державного управління на сучасному етапі розвитку України, як держави, можна віднести такі принципи:

інтеграції гендерної рівності; наукової обґрунтованості; законності; паритетної демократії; ініціативності; результативного партнерства; оптимальності; узгодженості моральних цінностей; гуманізму.

Головні завдання державної гендерної політики на сучасному етапі розвитку українського суспільства є: узгодження державної правової бази щодо питань гендерної рівності з вимогами міжнародного законодавства для забезпечення дотримання прав жінок і чоловіків в єдності з основними правами і свободами людини; проведення інституційних змін для гарантованого забезпечення як чоловікам, так і жінкам рівної участі у прийнятті рішень з проблем, що впливають на їх життя; сприяння забезпеченню і контролю за дотриманням рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах життя.

Гендерна рівність є важливою частиною процесу європейської інтеграції України. У межах переговорів Україна зобов'язується впроваджувати заходи та реформи, що сприяють досягненню рівності між жінками та чоловіками, що є однією з основних цілей Європейського Союзу.

Тому гендерний аудит є головним інструментом для розуміння та аналізу того, як гендерні фактори впливають на різні сфери публічного управління. Він дозволяє оцінити рівень гендерної рівності та виявити можливі нерівності або упередження, які можуть існувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування та розвитку гендерної рівності в Україні досліджуються українськими дослідниками як М. Білинська, К. Левченко, Т. Марцинюк, Т. Мельник, О. Суслова. Однак проведення гендерного аудиту в системі публічної служби тільки впроваджується, тому питання управління цим процесом поки що не систематизовані і розроблені не в повному обсязі.

Мета статті - обгрунтувати необхідність проведення та розробити пропозиції щодо застосування гендерного аудиту на публічній службі в Україні, як ефективного інструменту державної гендерної політики

Виклад основного матеріалу.

Гендерна рівність трактується як процес забезпечення справедливого ставлення до жінок і чоловіків, що є однією з ключових характеристик правової держави, показником рівня розвитку відкритого суспільства та основою процвітання і зміцнення демократії. Науковці підкреслюють, що побудова демократичного суспільства можлива лише за умови справедливого ставлення до ролі та значення жінок і чоловіків, які повинні мати рівні права, свободи, обов'язки, можливості для самореалізації, розвитку та відповідальності.

Дотримання гендерної рівності є основою сталого розвитку держави, її політичної стабільності та економічного процвітання. Рівність прав і можливостей для жінок та чоловіків, а також запобігання дискримінації, особливо в умовах воєнного стану, є важливими складовими цього процесу.

Оскільки Україна прагне стати частиною Європейського Союзу, вона повинна всебічно впроваджувати гендерну політику, базуючись на відповід-

ному законодавстві та конкретних заходах, зокрема здійснюючи гендерний аудит у органах державної влади.

Хоча Україна досягла значного прогресу в утвердженні принципів гендерної рівності та розширенні прав і можливостей жінок, повномасштабне вторгнення росії докорінно змінило обставини. У 2022-2023 роках, попри побоювання багатьох експертів із гендерних питань і жіночих організацій, суттєвих відхилень від курсу забезпечення гендерної рівності не відбулося. Це питання залишається одним із ключових пріоритетів уряду України.

Проте війна створила численні виклики, які поглибили вже існуючі прояви гендерної нерівності в українському суспільстві. Серед найбільш гострих проблем - зростання рівня гендерно зумовленого насильства та обмежений доступ окремих груп жінок до життєво важливих послуг.

У цих умовах вкрай важливо посилити підтримку з боку уряду та громадянського суспільства, щоб забезпечити сталість гендерних реформ, рівноправну участь жінок і чоловіків у процесах післявоєнного відновлення України та справедливий розподіл вигод від цих процесів.

Нерівність є характерною рисою суспільств у всьому світі. Вона спричиняє нерівномірний доступ до різних можливостей, таких як освіта, охорона здоров'я, правосуддя та політичні права. Важливим кроком є проведення досліджень для кращого розуміння нерівності та розробка політик, законодавства і програм, що можуть зменшити її вплив і захистити від дискримінації. Нерівність може проявлятися за різними ознаками, включаючи стать, інвалідність, сімейний статус, расу та інші. Гендерна нерівність має шкідливий вплив на всіх людей, незалежно від їхньої статі чи віку.

Згідно зі звітом «Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України», станом на 31 грудня 2022 року загальна кількість державних службовців становила 165 422 особи, з яких жінки складали 75% (123 792 особи), а чоловіки - 25% (41 630 осіб).

Аналіз гендерного співвідношення за категоріями посад показав, що у категорії А (вищі керівні посади) жінки становили лише 31% (66 осіб), тоді як чоловіки - 69% (148 осіб), у категорії Б (керівні посади середнього рівня) жінки складали 67% (28 029 осіб), а чоловіки - 33% (14 096 осіб), у категорії В (посади виконавчого рівня) переважання жінок було найбільш відчутним - 78% (95 697 осіб) порівняно з 22% чоловіків (27 386 осіб)[2].

Тобто, незважаючи на значну кількість жінок на державній службі, їхня присутність на вищих керівних посадах залишається обмеженою. Ця диспропорція свідчить про необхідність впровадження додаткових заходів для забезпечення гендерної рівності, що є важливим кроком для створення справедливого та збалансованого публічного сектору.

Основою досягнення гендерної рівності на публічній службі є проведення детального гендерного аудиту, який передбачає збір даних не лише за статевою ознакою, а й з урахуванням віку, місця проживання та інших

важливих чинників ідентичності. Такий підхід дозволяє виявити вразливі групи чоловіків і жінок, зрозуміти їхні потреби та проблеми й ефективніше планувати відповідні заходи та бюджетні ресурси для державних органів.

Якісні показники відображають досягнуті результати та зміни, що відбулися, надаючи можливість отримати зворотний зв'язок від цільових груп і визначити, чи було повною мірою вирішено проблему, задоволені потреби та інтереси, а також чи створені необхідні можливості для цих груп.

Методичні рекомендації щодо проведення гендерного аудиту підприємствами, установами та організаціями, розроблені та затверджені наказом Міністерства соціальної політики України від 09.08.2021 № 448, є важливим інструментом для реалізації гендерного аудиту в органах державної влади [3].

Стратегічними пріоритетами гендерної політики України є реалізація міжнародних зобов'язань щодо забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків, введення гендерних квот у політичній сфері, доступ жінок до професій, які традиційно вважаються чоловічими, а також збільшення кількості жінок у Збройних Силах України.

Можна зробити висновок, що Україна активно рухається до всебічної реалізації гендерної політики, що сприяє сталому розвитку ключових сфер та європейській інтеграції, не лише на папері, а й через реальні дії.

Забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків, а також застосування гендерних підходів відповідно до міжнародних стандартів у нормативно-правових актах і національних стратегіях розвитку є важливим кроком у напрямку європейської інтеграції України та забезпечення гендерної рівності.

По-перше, міжнародна практика показує, що впровадження гендерного аудиту є важливим інструментом забезпечення гендерної рівності в органах публічної служби. Міжнародні стандарти, зокрема на основі рекомендацій ООН і Європейського Союзу, визначають необхідність інтеграції гендерної перспективи в усі аспекти публічного управління, що сприяє створенню більш інклюзивних, ефективних і справедливих інституцій, як здійснюють свою діяльність без дискримінації.

По-друге, досвід розвинених країн (зокрема, Швеції, Канади, Великобританії, Австралії) демонструє, що систематичний гендерний аудит дозволяє не лише виявити гендерний дисбаланс, а й розробити конкретні заходи для їх усунення. При цьому важливою складовою є участь усіх рівнів публічної служби в процесах моніторингу та оцінки гендерної рівності, що підвищує прозорість та ефективність публічного управління.

По-третє, національний досвід України показує певні успіхи, але й виокремлює ряд проблем. На сьогодні гендерний аудит на публічній службі в Україні залишається на етапі розвитку, а його застосування виявляється ще обмеженим через низку факторів, зокрема через недостатній рівень обізна-

ності серед державних службовців та необхідність зміцнення нормативно-правової бази.

Загалом, для досягнення реальних результатів у сфері гендерної рівності на публічній службі важливо продовжувати впровадження міжнародних практик, адаптуючи їх до національних умов, а також забезпечити навчання і підвищення кваліфікації державних службовців з питань гендерної рівності та проведення гендерного аудиту.

Тільки комплексний підхід до гендерного аудиту, включаючи законодавчі ініціативи, моніторинг, а також активну участь державних органів і громадських організацій, дозволить забезпечити справедливі умови для всіх громадян незалежно від їх статі.

Для якісного узагальнення результатів гендерного аудиту та підготовки підсумкового звіту необхідно врахувати такі основні етапи:

1. Збір і аналіз даних. Етап охоплює збір і аналіз статистичнх показників, результатів опитувань, інтерв'ю, фокус-груп, а також дослідження внутрішніх документів і політик органу публічної служби. Зібрані дані класифікуються за основними аспектами гендерної рівності, такими як участь жінок і чоловіків у різних сферах, доступ до ресурсів і можливостей, наявність гендерних стереотипів у практиках та процесах організації.

2. Аналіз існуючих політик і стратегій. На цьому етапі оцінюється вплив політик і стратегій органу публічної служби на гендерну рівність. Це включає аналіз наявності гендерно орієнтованих підходів, інтеграцію гендерних аспектів у всі напрямки діяльності, а також оцінку гендерного компоненту на різних рівнях управління.

3. Виявлення гендерної нерівності. На основі зібраних даних і проведеного аналізу визначаються ключові аспекти нерівності, наприклад: різниця в оплаті праці між жінками та чоловіками за однакових умов, нерівний доступ до керівних посад, відмінності у можливостях професійного розвитку, а також гендерні ролі та стереотипи, що впливають на організаційну культуру.

4. Розробка рекомендацій. Після ідентифікації проблемних зон формуються пропозиції щодо усунення виявленої нерівності. Це може включати вдосконалення політик і практик для забезпечення рівних умов для жінок і чоловіків, впровадження заходів для підтримки балансу між роботою та сімейним життям (наприклад, запровадження гнучкого графіка чи рівного доступу до декретної відпустки). Також рекомендується проведення тренінгів і підвищення обізнаності серед співробітників і керівників щодо принципів гендерної рівності.

Вдосконалення механізму проведення гендерного аудиту на публічній службі в Україні може містити кілька ключових аспектів, спрямованих на покращення ефективності та впровадження гендерної рівності в роботу органів публічної влади.

Висновки. Упровадження на постійній основі такого інструменту як гендерний аудит на публічній службі сприятиме забезпеченню сталого розвитку гендерної рівності в державному секторі. Він дозволить проводити регулярний моніторинг, виявляти недоліки та запроваджувати реформи, що сприяють інклюзивному і справедливому середовищу на публічній службі. Тому його використання має важливе значення для забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері гендерної рівності та додержання прав людини і громадянина.

Література:

1. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР . URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (дата звернення: 02.12.2024).
2. Алюшина Н. Презентація звіту за результатами опитування «Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України» від 19.04.2023р. URL: https://nads.gov.ua/news/predstavleno-zvit-shchodo-opytuvannia-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-zhinok-i-cholovikiv-na-derzhavnii-sluzhbi-ukrainy (дата звернення: 02.12.2024).
3. Наказ Міністерства соціальної політики України від 09.08.2021 № 448 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо проведення гендерного аудиту підприємствами, установами та організаціями» URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0448739-21#Text (дата звернення: 02.12.2024).

References:

1. Konstytutsiia Ukraine. Zakon Ukraine vid 28/06/1996 № 254к/96-ВР URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (date of access: 02.12.2024). [in Ukrainian].
2. Aliushina N. prezentatsiia zvitu za rezultatamy opytuvannia «Zabezpechennia rivnykh prav I mozhlyvostei zhinok I cholovikiv u publichnomu sektori Ukraine» vid 19.04.2023p. URL: https://nads.gov.ua/news/predstavleno-zvit-shchodo-opytuvannia-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-zhinok-i-cholovikiv-na-derzhavnii-sluzhbi-ukrainy (date of access: 02.12.2024). [in Ukrainian].
3. Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukraine vid 09.08.2021 № 448 «Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shodo provedennia gendernogo audytu pidpryemstvamy, ustanovamy ta organizatsiiamy» URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0448739-21#Text(date of access: 02.12.2024). [in Ukrainian].

УДК 351.74:351.82(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-169-178

Філіппова Вікторія Дмитрівна доктор наук з державного управління, професор, в. о. завідувача кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Херсонський національний технічний університет, м. Хмельницький, тел.: (050)391-77-69, https://orcid.org/0000-0002-8476-3341

Беган Микита Павлович аспірант, Херсонський національний технічний університет, м. Хмельницький, тел.: (099)014-47-07, https://orcid.org/0000-0003-2471-9100

СТРУКТУРА МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті розкриваються основні характеристики національної безпеки України, яка на думку авторів являє собою багатогранний і комплексний механізм, який забезпечує збереження та стійкий розвиток українського народу, що досяг високого рівня організації у вигляді незалежної суверенної держави. Доведено, що національна безпека України підтримується комплексною і спеціалізованою діяльністю різноманітних суспільних інститутів, які зосереджують свою роботу на формуванні, зміцненні та постійному вдосконаленні необхідних умов і факторів, які виступають гарантіями стабільної та ефективної життєдіяльності українського народу. Сукупність таких інститутів утворює комплексну, взаємопов'язану систему, яка функціонує за допомогою відповідної структури механізмів. Авторами визначено, що структура механізмів державної політики у сфері національної безпеки являє собою складну, систематизовану й багаторівневу систему, яка об'єднує основні елементи, що взаємодіють між собою для забезпечення реалізації стратегічних цілей держави щодо захисту національних інтересів, гарантування життєздатності суспільства та стійкості державного ладу. Обґрунтовано зміст структури механізмів державної політики національної безпеки, що включає в себе політичний, організаційний, інформаційний, економічний, правовий, соціальний та адміністративний механізми та запропоновано розширити даний перелік технологічним механізму, який, на думку авторів, ґрунтується на активному використанні сучасних науково-технічних досягнень для посилення захисту національної безпеки держави і є комплексним підходом, що передбачає впровадження передових інноваційних розробок і технологій у процеси забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: безпека, національна безпека, державна політика, державне регулювання, нормативно-правове забезпечення, публічне управління, механізми реалізації державної політики.

Filippova Viktoriia Dmytrivna Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Acting Head of the Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, Khmelnytskyi, tel.: (050) 391-77-69, https://orcid.org/0000-0002-8476-3341

Behan Mykyta Pavlovych Postgraduate Student, Kherson National Technical University, Khmelnytskyi, tel.: (099)014-47-07, https://orcid.org/0000-0003-2471-9100

STRUCTURE OF THE MECHANISMS OF THE STATE POLICY OF NATIONAL SECURITY

Abstract. The article reveals the main characteristics of the national security of Ukraine, which, according to the authors, is a multifaceted and complex mechanism that ensures the preservation and sustainable development of the Ukrainian people, which has reached a high level of organization as an independent sovereign state. It is proved that the national security of Ukraine is supported by complex and specialized activities of various public institutions that focus their work on the formation, strengthening and continuous improvement of the necessary conditions and factors that guarantee the stable and effective life of the Ukrainian people. The totality of such institutions forms a complex, interconnected system that functions through the appropriate structure of mechanisms. The authors have determined that the structure of the mechanisms of state policy in the sphere of national security is a complex, systematic and multi-level system that combines the main elements that interact with each other to ensure the implementation of the strategic goals of the state to protect national interests, ensure the viability of society and the stability of the state system. The content of the structure of the mechanisms of State national security policy, which includes political, organizational, informational, economic, legal, social and administrative mechanisms and it is proposed to expand this list with a technological mechanism, which, according to the authors, is based on the active use of modern scientific and technological achievements to strengthen the protection of the national security of the state and is an integrated approach, which involves the introduction of advanced innovative developments and technologies in the processes of ensuring national security.

Keywords: security, national security, state policy, state regulation, regulatory support, public administration, mechanisms for implementing state policy.

Постановка проблеми. Концепція національної безпеки, яка на початковому етапі формувалася як політична доктрина в Україні, з часом набула практичної реалізації через встановлення і визначення ключових напрямів державної діяльності у цій сфері. Її розвиток супроводжувався створенням та вдосконаленням спеціального законодавства, що стало логічним продовженням адаптації до динамічних умов внутрішнього й зовнішнього

середовища. Головними чинниками для цього процесу виступають правові рамки, які регламентують функції державних інституцій, а також організаційні механізми, призначені для забезпечення ефективного функціонування відповідних національних структур та органів управління. Існують численні внутрішні та зовнішні фактори, які мають значний вплив на Україну, створюючи потенційні ризики для ескалації напруження, а також для дестабілізації внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації в державі. Зокрема, ці фактори безпосередньо стосуються проблем, пов'язаних із воєнним конфліктом на території нашої держави, спровокованим рф. Ці обставини не тільки ускладнюють почуття стабільності всередині країни, але й суттєво впливають на міжнародний клімат безпеки, загострюючи напруженість у ширшому геополітичному контексті. Таким чином, стає очевидною нагальна потреба в осмисленні стратегічних напрямів державної політики, спрямованих на зміцнення національної безпеки. Це передбачає комплексний підхід, який має враховувати як поточні виклики, так і потенційні загрози з боку зовнішніх і внутрішніх джерел, забезпечуючи при цьому систематичне та ефективне реагування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення національної безпеки України детально висвітлюється в роботах таких вытчизняних вчених, як А. Дацюк, С. Здіорук, В. Кириленко, Ю. Мельник, О.Пошедін, Г. Рябцев, А. Семенченко, Г. Ситник, М. Шевченко, Л. Шипілова, В. Яблонський та низка інших вчених. Значний внесок у дослідження цієї теми також зробили західні фахівці, які розглядають різні аспекти забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки. Серед них виділяються праці Л. Гурвіца, К. Даудінга, Р. Кімбера, А. Лійпхарта, П. Свенсона, Д. Сірінга, Д. Яворські та ряду інших авторів.

До того, аналіз наукових джерел засвідчив, що останнім часом кількість досліджень, присвячених різним аспектам еволюції системи національної безпеки України, продовжує стрімко зростати, що обумовлює потребу у подальшому науковому аналізі безпекової діяльності як ключового елементу державотворчих процесів в Україні.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі структури механізмів державної політики національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Формування та впровадження державної політики національної безпеки в Україні можна вважати одним із ключових завдань у забезпеченні ефективного управління суспільством, яке перебуває в процесі трансформації. Реалії української політичної практики свідчать про те, що успішна реалізація державної політики у цій сфері потребує чіткої технології, здатної охопити цілий спектр питань, пов'язаних із розробкою та втіленням доктрин, стратегій, концепцій і програм. Така технологія має бути інтеграційною за своєю природою, оскільки саме вона забезпечує поєднання всіх складових політичної активності держави. Водночас, її розробка і

застосування потребує базування на міцних теоретичних принципах і врахуванні історичного досвіду, що дає змогу об'єктивно оцінювати виклики, формувати стратегії та забезпечувати стабільну роботу механізмів державного управління в контексті збереження національної безпеки.

Політологічний енциклопедичний словник визначає національну безпеку як «захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей і всього того, що становить основу матеріального і ду-ховного життя країни від внутрішньої і зовнішньої загрози» [1, с. 386].

У політичній енциклопедії національна безпека визначається як «здатність країни зберігати суверенітет, політичні, економічні, соціальні та інші основи суспільного життя й виступати як само-стійний суб'єкт міжнародних відносин» [2, с. 489].

Узагальнюючи різні трактування, можна зазначити, що національна безпека України являє собою багатогранний і комплексний механізм, який забезпечує збереження та стійкий розвиток українського народу, що досяг високого рівня організації у вигляді незалежної суверенної держави. Цей механізм спрямований на гарантування умов, за яких нація має змогу вільно існувати, реалізовувати свій потенціал, розвиватися як у духовному, так і матеріальному аспектах, а також ефективно захищатися від усіх можливих загроз, незалежно від їх джерела чи характеру – зовнішнього або внутріш-нього. Національна безпека України може бути охарактеризована як сукупність чітко визначених державних, правових і суспільних гарантій, завдяки яким забезпечується стабільність життєдіяльності українського народу в цілому та кожного громадянина зокрема. Вона включає систему захисту ключових цінностей, законних інтересів і джерел прогресу, які служать основою добробуту нації. Ця система орієнтована на попередження, нейтралізацію та ліквідацію як реальних, так і потенційних загроз, котрі можуть вплинути на духовний розвиток, соціальну стабільність чи матеріальний добробут українського суспільства. Національна безпека забезпечує не лише фізичну безпеку громадян, але також захист їхніх прав, свобод і цінностей, що є фундаментом процвітання та сили держави.

Слід зазначити, що національна безпека України підтримується комплексною і спеціалізованою діяльністю різноманітних суспільних інститу-тів. Вони зосереджують свою роботу на формуванні, зміцненні та постійному вдосконаленні необхідних умов і факторів, які виступають гарантіями стабільної та ефективної життєдіяльності українського народу. Ця діяльність включає широкий спектр заходів, спрямованих на захист стратегічних інтересів країни та забезпечення гармонійного функціонування всіх сфер сус-пільного життя. Відповідно, сукупність таких інститутів утворює комплексну, взаємопов'язану систему, яка відповідає за організацію, підтримку та розвиток національної безпеки України, адаптуючись до нових викликів і ризиків сучасного світу.

Ми поділяємо думку О. Власюка, який вважає, що в системі національної безпеки можна визначити кілька ключових структурних складників:

– державно-політичний аспект, спрямований на збереження територіальної цілісності України, захист непорушності її кордонів, відстоювання внутрішніх і зовнішніх інтересів держави, зміцнення її позицій на міжнародній арені, а також забезпечення стабільності державно-політичного ладу, попередження неконституційних спроб його зміни чи ліквідації. Цей аспект також охоплює захист прав і свобод громадян, забезпечення виживання у надзвичайних ситуаціях, таких як катастрофи чи стихійні лиха, та мінімізацію їх наслідків;

– соціально-економічний аспект, який передбачає підтримку стійкості соціально-економічної системи країни, вдосконалення структури національної економіки, захист від внутрішніх і зовнішніх економічних загроз, а також подолання кризових явищ в економічній та соціальній сферах;

– національно-культурний аспект, що спрямований на узгодження інтересів громадян усіх національностей, які проживають в Україні, запобігання міжнаціональним конфліктам чи ворожнечі. Він також передбачає реалізацію ефективної демографічної та міграційної політики для гармонізації національних і соціальних відносин, відродження та розвиток духовних і матеріальних цінностей нації, а також підвищення рівня освіти населення;

– екологічний аспект, метою якого є впровадження механізмів запобігання деградації довкілля та його оздоровлення, турбота про громадське здоров’я, створення таких соціально-правових та економічних умов, які унеможливлюють завдання шкоди навколишньому середовищу з боку інших держав, їхніх структур або приватних осіб;

– інформаційний аспект, актуальність якого зумовлена поступовим переходом світу до глобального інформаційного суспільства. Країнам, які своєчасно не реагують на виклики сучасної інформаційної доби, доводиться працювати в режимі надолуження, що суттєво обмежує їх здатність реалізовувати власні національні інтереси у повному обсязі [3, с.31].

Щодо державної політики національної безпеки, то Енциклопедія державного управління зазначає що це політика держави щодо забезпечення національної безпеки відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах [4, с.127].

Структура механізмів державної політики у сфері національної безпеки являє собою складну, систематизовану й багаторівневу систему, яка об’єднує основні елементи, що взаємодіють між собою для забезпечення реалізації стратегічних цілей держави щодо захисту національних інтересів, гарантування життєздатності суспільства та стійкості державного ладу. Ця система охоплює такі ключові складові:

– організаційні структури, які включають комплекс державних установ і органів влади, які безпосередньо відповідальні за координацію, планування та здійснення заходів із забезпечення національної безпеки. Сюди належать виконавчі органи влади, а також координаційні ради та комітети, створені для підвищення узгодженості в управлінні безпекою;

– масив нормативно-правової бази, який включає сукупність законів, указів, постанов, міжнародних угод та інших правових актів, що регламентують усі аспекти діяльності у сфері безпеки. Зазначене виступає основою для розроблення стратегій та виконання практичних дій задля захисту суверенітету, територіальної цілісності та інтересів держави;

– процеси публічного управління, що охоплюють методологію та підходи до формування політики, розроблення оперативних планів, організації моніторингу реалізації запропонованих заходів і оцінки їх результативності. Ефективне публічне управління потребує комплексного аналізу ризиків і загроз, що дозволяє забезпечити оперативну корекцію дій;

– фінансові та матеріальні ресурси, що являють собою мобілізацію бюджетних коштів та залучення необхідних матеріалів і технічних засобів для реалізації конкретних заходів у сфері безпеки. Забезпечення ресурсами є одним із головних чинників успішності державної політики;

– практики соціальної взаємодії, спрямовані на залучення громадянського суспільства до процесів гарантування безпеки. Вони включають освітні ініціативи, громадські обговорення та активну участь населення у забезпеченні правопорядку через добровільну співпрацю з органами влади;

– інструменти міжнародної співпраці як важливий напрямок, який передбачає інтеграцію держави в глобальну систему безпеки шляхом взаємодії з міжнародними організаціями, партнерами та союзниками. Таке співробітництво включає обмін інформацією, спільні навчання, а також розроблення колективних стратегій для вирішення глобальних і регіональних викликів.

Таким чином, зазначена вище система дозволяє впроваджувати комплексний і системний підхід до управління національної безпеки через забезпечення гнучкості й оперативності дій у разі виникнення кризових ситуацій. Це сприяє не лише реагуванню на актуальні загрози, а й створенню умов для підтримання внутрішньої стабільності держави, збереження суспільної злагоди та забезпечення ефективного функціонування усіх сфер життя країни.

Ми підтримуємо думку А. Мурашко, який вважає, що структура механізмів державної політики національної безпеки включає в себе політичний, організаційний, інформаційний, економічний, правовий, соціальний та адміністративний механізми [5, с.365].

Так, на нашу думку, політичний механізм являє собою систему політико-дипломатичних заходів, спрямованих на формування сприятливих умов як у внутрішньополітичній сфері, так і на міжнародній арені. Його головна мета полягає в нейтралізації потенційних та реальних загроз національній

безпеці України, зокрема у питаннях захисту державного кордону. Реалізація цього механізму відбувається через: забезпечення політичної підтримки України з боку ЄС, США та інших ключових світових держав; активізацію співпраці з впливовими міжнародними організаціями.

Організаційний механізм являє собою комплексну систему, яка складається з низки спеціалізованих інструментів, методів, засобів, важелів впливу та заходів. Його головна мета полягає в попередженні та поступовому усуненні як потенційних, так і існуючих загроз, що можуть становити небезпеку для національної безпеки України. Цей механізм реалізовується через впровадження масштабних перетворень у системі забезпечення безпеки держави, спрямованих на адаптацію до сучасних викликів. Одночасно відбувається оптимізація системи державного управління, що охоплює процеси реформування всього сектора безпеки з метою підвищення його ефективності та відповідності актуальним умовам і потребам країни.

Інформаційний механізм являє собою складну систему заходів, реалізованих державою з метою створення та підтримання умов для всеосяжного захисту суспільства. Цей захист охоплює інтелектуальні, соціально-політичні, морально-етичні аспекти суспільного життя і спрямований на забезпечення стабільності та збалансованого розвитку держави. Завдяки ефективній дії такого механізму досягається нормальне функціонування всіх суспільних інститутів і підтримується гармонійний прогрес держави, незалежно від існування чи впливу зовнішніх або внутрішніх інформаційно-психологічних факторів, здатних поставити під загрозу її стабільність та цілісність.

Економічний механізм являє собою комплекс різноманітних форм, підходів і методів, спрямованих на створення, акумуляцію та ефективне використання фінансових ресурсів держави. Його ключовим завданням є забезпечення належного рівня обороноздатності країни, а також підготовка всіх структур і складових елементів сектору безпеки та оборони для успішного виконання покладених на них завдань, незалежно від обставин і змін умов навколишнього середовища.

Щодо правового механізму, то він функціонує як комплексна система законодавчих та нормативно-правових актів, що регулюються та забезпечуються шляхом укладання і виконання міждержавних угод між Україною та її сусідніми державами. Цей механізм слугує вирішальним інструментом для підтримки та забезпечення безпеки на державному кордоні України. Він реалізується через ретельну підготовку, укладення та впровадження міждержавних договорів, які визначають умови спільного державного кордону, встановлюють режим його функціонування, а також окреслюють порядок співпраці та взаємної допомоги у вирішенні прикордонних питань і регулюванні спірних ситуацій. Такі договори формують правову базу для

ефективного партнерства у сфері охорони кордону, сприяючи зміцненню міжнародної стабільності та безпеки.

Соціальний механізм являє собою комплексну систему, яка охоплює різноманітні соціальні відносини, функціонування спеціалізованих інститутів, управлінські процеси та практичні інструменти. Його основним завданням є забезпечення ефективного залучення різних груп суспільства та окремих громадян до процесів реалізації заходів, спрямованих на підтримання й зміцнення національної безпеки. Цей механізм покликаний створювати умови для гармонійної інтеграції інтересів різних соціальних верств, координуючи їхні зусилля для захисту стратегічних інтересів держави та гарантування стабільності в суспільстві.

Адміністративний механізм державної політики у сфері забезпечення національної безпеки являє собою комплексну систему, яка об'єднує організаційні структури, узгоджені процеси та різноманітні інструменти, спрямовані на ефективне впровадження стратегічних завдань і цілей, визначених цією політикою. Він охоплює сукупність заходів, процедур і ресурсів, які дозволяють органам державної влади діяти скоординовано та своєчасно для захисту національних інтересів, підтримання стабільності та протидії потенційним загрозам.

На нашу думку, структура механізмів державної політики у сфері національної безпеки, запропонована А. Мурашко, може бути значно вдосконалена шляхом включення в неї технологічного механізму, який ґрунтується на активному використанні сучасних науково-технічних досягнень для посилення захисту національної безпеки держави.

Ми вважаємо, технологічний механізм є комплексним підходом, що передбачає впровадження передових інноваційних розробок і технологій у процеси забезпечення національної безпеки. При цьому, він охоплює кілька напрямків, важливих для ґрунтовного зміцнення державної стійкості перед зовнішніми та внутрішніми загрозами:

– кібербезпека як компонент, що спрямований на побудову потужної системи захисту інформаційних ресурсів, а також мережевої інфраструктури від зовнішніх атак. Завдяки запровадженню кіберзахисних протоколів, системи виявлення вторгнень та спеціалізованого програмного забезпечення забезпечується надійне функціонування критично важливих інформаційних об'єктів держави;

– системи моніторингу, до яких відносяться технології безперервного спостереження та збору даних у реальному часі. Використання дронів, супутникових знімків високої роздільної здатності, сенсорних систем і автоматизованих платформ дозволяє виявляти потенційні ризики та небезпеки ще до їх активного прояву, сприяючи швидкій реакції;

– аналіз даних, оскільки інструменти роботи з великими даними (Big Data) спільно зі штучним інтелектом відкривають широкі можливості для

прогнозування можливих загроз і розробки ефективних стратегій протидії безпекам. Машинне навчання та алгоритми аналізу забезпечують точність і швидкість оцінювання ситуації, що є критично важливими для прийняття державних рішень.

Ми вважаємо, що інтеграція технологічного механізму в систему механізмів національної безпеки відкриває нові горизонти для забезпечення максимальної ефективності у протидії сучасним викликам та ризикам. Це не тільки прискорює процеси реагування на надзвичайні ситуації, але й сприяє підвищенню точності управлінських рішень завдяки доступу до більш детальної та структурованої інформації. Крім того, використання новітніх розробок та технологій у цьому контексті дозволяє забезпечити більш гармонійну інтеграцію всіх механізмів національної безпеки в єдину ефективну систему. Як результат – загальний рівень захищеності суттєво зростає, а держава отримує можливість динамічно адаптуватися до змін у глобальному середовищі, оперативно відповідаючи на нові виклики та небезпеки.

Висновки. Отже, ефективна побудова та функціонування механізмів державної політики, спрямованої на забезпечення національної безпеки, відіграє ключову роль не лише у захисті суверенітету та збереженні територіальної цілісності країни. При цьому, структура механізмів державної політики відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні держави, адже саме вона є ключовим елементом, що забезпечує не лише стабільність внутрішньої системи, але й ефективний захист національних інтересів України в умовах сучасних викликів. Завдяки правильному функціонуванню цих механізмів створюються оптимальні умови для довгострокового збереження миру, послідовного розвитку економіки, укріплення соціальної єдності, а також досягнення процвітання у всіх аспектах життєдіяльності країни.

Література

1. Тупчієнко Л. Національна безпека. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. С. 386-387.

2. Корнієвський О. Національна безпека. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 489–490.

3. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. 528 с.

4. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 4 : Галузеве управління / наук.-ред. колегія : М. М. Іжа (співголова), В. Г. Бодров (співголова) та ін., 2011. 648 с.

5. Мурашко А. М. Вектори державної політики України у сферах національної безпеки та оборони. *Право та державне управління*, 2020. №. 2. С. 363-366. https://doi.org/10.32840/pdu.2020.2.54

References

1. Tupchiyenko L. Natsional′na bezpeka (2004) Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Political Encyclopedic Dictionary] / za red. YU. Political Encyclopedic DictionaryS. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. Kyyiv: Heneza, 2004. C. 386-387. [in Ukrainian]

2. Korniyevs′kyy O. (2011) Natsional′na bezpeka. Politychna entsyklopediya [National Security. Political Encyclopedia] / redkol.: YU. Levenets′ (holova), YU. Shapoval (zast. holovy) ta in. Kyyiv: Parlament·s′ke vydavnytstvo. C. 489–490. [in Ukrainian]

3. Vlasyuk O. S. (2016) Natsional′na bezpeka Ukrayiny: evolyutsiya problem vnutrishn′oyi polityky [National Security of Ukraine: Evolution of Domestic Policy Problems: Selected Scientific Works] : Vybr. nauk. pratsi. K. : NISD. 528 s. [in Ukrainian]

4. Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya [Encyclopedia of Public Administration] : u 8 t. (2011) Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrayiny ; nauk.-red. kolehiya : YU. V. Kovbasyuk (holova) ta in. K. : NADU, 2011. T.4: Haluzeve upravlinnya / nauk.-red. kolehiya : M. M. Izha (spivholova), V. H. Bodrov (spivholova) ta in., 2011. 648 s. [in Ukrainian]

5. Murashko A. M. (2020) Vektory derzhavnoyi polityky Ukrayiny u sferakh natsional′noyi bezpeky ta oborony [Vectors of the state policy of Ukraine in the spheres of national security and defense]. *Pravo ta derzhavne upravlinnya*. №. 2. S. 363-366. https://doi.org/10.32840/pdu.2020.2.54 [in Ukrainian]

УДК 352:659.4:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-179-185

Форсюк Віктор Сергійович студент, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, тел.: (098) 370-16-95, https://orcid.org/0009-0004-5076-0232

РОЛЬ ПРЕС-СЛУЖБИ У ПІДВИЩЕННІ ПРОЗОРОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто роль прес-служби органів місцевого самоврядування на Рівненщині в забезпеченні прозорості та відкритості діяльності місцевого самоврядування. Окреслено основні функції прес-служби, які полягають у своєчасному інформуванні громадян про діяльність органів влади, підтриманні комунікації з громадськістю, забезпеченні доступу до інформації та формуванні позитивного іміджу місцевого самоврядування. Досліджено сучасні підходи до комунікаційної діяльності прес-служб, зокрема інтеграцію цифрових технологій та соціальних мереж для підвищення ефективності взаємодії з населенням. Підкреслено, що у сучасних умовах цифровізація стає ключовим фактором підвищення ефективності, прозорості та підзвітності органів публічної влади. Згідно з новими стандартами цифрового врядування, використання інноваційних технологій сприяє розвитку інформаційного суспільства та активнішому залученню громадян до управлінських процесів. Також проаналізовано сучасний стан впровадження технологій цифрового врядування в діяльність прес-служб органів місцевого самоврядування України, зокрема на прикладі Рівненщини. Висвітлено основні проблеми, серед яких недостатній рівень цифрових компетентностей публічних службовців, відсутність системного підходу до кібербезпеки в публічному секторі, а також обмежене фінансування інноваційних рішень. Проведено порівняльний аналіз особливостей функціонування прес-служб у контексті цифровізації в Україні та зарубіжних країнах, що дозволило визначити ключові напрями вдосконалення їхньої роботи. Зроблено висновок, що впровадження цифрових інструментів не лише покращує якість комунікації з громадянами, а й підвищує довіру до органів влади. Окрему увагу приділено ролі свободи слова як складової демократичного суспільства, особливо у військовий період. Підкреслено важливість відкритості інформації та відповідальності влади перед громадянами, що є критично важливими факторами у забезпеченні стійкості демократичних інституцій. Таким чином, стаття акцентує увагу на необхідності системного підходу до вдосконалення комунікаційної діяльності прес-служб органів місцевого самоврядування в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: органи державної влади, прес-служба, цифровізація, інформування населення, інформаційні служби, комунікації, засоби масової інформації.

Forsiuk Viktor Serhiiovych Master's Degree Student, Department of Management and Public Administration National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, tel.: (098) 370-16-95, https://orcid.org/0009-0004-5076-0232

THE IMPACT OF THE PRESS SERVICE IN RIVNE REGION ON ENHANCING TRANSPARENCY AND OPENNESS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Abstract. The article examines the role of the press service of local self-government bodies in the Rivne region in ensuring transparency and openness in the activities of local authorities. The main functions of the press service are outlined, including the timely provision of information to citizens about the activities of government bodies, maintaining communication with the public, ensuring access to information, and shaping a positive image of local self-government. Modern approaches to the communication activities of press services are studied, particularly the integration of digital technologies and social media to enhance the effectiveness of interaction with the population. It is emphasized that in modern conditions, digitalization has become a key factor in improving the efficiency, transparency, and accountability of public authorities. According to new standards of digital governance, the use of innovative technologies fosters the development of an information society and greater citizen engagement in administrative processes. The article analyzes the current state of implementing digital governance technologies in the activities of press services of local self-government bodies in Ukraine, focusing on the Rivne region. Key challenges are highlighted, including the insufficient level of digital competencies among public officials, the lack of a systematic approach to cybersecurity in the public sector, and limited funding for innovative solutions. A comparative analysis of the specific features of press services' operations in the context of digitalization in Ukraine and foreign countries has been conducted, identifying key directions for improving their work. It is concluded that the implementation of digital tools not only improves the quality of communication with citizens but also increases public trust in government institutions. Special attention is paid to the role of freedom of speech as a cornerstone of democratic society, especially during wartime. The importance of open access to information and government accountability to citizens is emphasized as critical factors in ensuring the resilience of democratic institutions. Thus, the article focuses on the necessity of a systematic approach to enhancing the communication activities of press services of local self-government bodies in the face of modern challenges.

Keywords: public authorities, press service, digitalization, public information, information services, communications, mass media.

Постановка проблеми. Прозорість та відкритість є невід'ємними складовими ефективного функціонування органів місцевого самоврядування у демократичному суспільстві. Вони забезпечують громадянам доступ до інформації про діяльність влади, сприяють залученню до прийняття управлінських рішень та формують довіру до публічних інституцій. У даному контексті прес-служба відіграє важливу роль як ключовий комунікаційний орган, відповідальний за інформування населення, взаємодію з медіа та підтримання діалогу між владою і громадськістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українськими науковцями практично не вивчається тема діяльності прес-служб державних установ та органів місцевого самоврядування. Теоретичною базою проблематики дослідження ц допомогли наукові роботи таких теоретиків у сфері зв'язків із громадськістю, як О. Русаков «Зв'язки з громадськістю в органах державної влади», Тихомирова Є. Б. «Зв'язки з громадськістю», І. Синяева «Паблік рілейшнз в комерційній діяльності», А.Чумиков і М. Бочаров «Зв'язки з громадськістю: теорія і практика» та ін. Кожен з науковців трактує зв'язки із громадськістю як допоміжну функцію у сфері державного управління, зокрема у місцевому самоврядуванні.

Метою статті є теоретичне обґрунтування головних особливостей прес-служб у державних установах в Україні, зокрема в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. На етапі становлення України як демократичної країни постала проблема формування зв'язків органів державної влади з громадськістю. Зв'язки із громадськістю – це система теоретичних знань та практики їх застосування, що відображають ті комунікаційні процеси в суспільстві, які спрямовані на встановлення взаєморозуміння між різними соціально – організованими суб'єктами та громадськістю. Зв'язки з громадськістю повинні передбачати чесні, відкриті та доброзичливі взаємовідносини між органами державної влади та громадськістю. Органи державної влади зобов'язані інформувати населення про напрями розвитку, програми й послуги, що надаються ними, звітувати про свою діяльність і нести перед ним відповідальність.[1] Зв'язки з громадськістю в органах державної влади базуються на дотриманні основних принципів: – Принцип відкритості. Є основою демократичного ладу і управління. У органах державної влади є присутньою гласність, тим самим, суспільство знаходиться в курсі основних подій. Прозорість діяльності в нинішній обстановці це суттєвий індикатор відношення і довіри суспільства до системи державного управління. – Принцип законності. Дотримання закону є важливим моментом, який поширюється на усіх людей без виключення. Зв'язки з громадськістю в

органах влади повинні дотримуватися принципу законності відносно надання наявної інформації. – Принцип оперативності. Цей принцип стосується того, що рішення органів державного управління мають бути оголошені населенню в максимально швидкі терміни. Особливо гостро цей принцип торкається надзвичайних ситуацій. – Принцип конструктивності. Цим принципом затверджується безперервна відлагоджена діяльність зв'язків з громадськістю. Всі ці принципи також припускають використання комунікаційних каналів гнучким способом у поєднанні з креативними формами діяльності, новаторськими і традиційними методами. – Принцип системності. Це планова і цілеспрямована робота, яка ґрунтується в значній мірі на інформації, отриманій від зворотного зв'язку. – Принцип взаємної поваги є відображенням рівних стосунків, між усіма суб'єктами, які знаходяться в площині зв'язків з громадськістю в органах державної влади. Прес-служба державної установи – це окремий відділ, головна мета якого полягає у своєчасному та правдивому висвітленні діяльності державної установи та підтримці доброзичливих зв'язків із засобами масової інформації та громадськістю. Продуктивній діяльності цих служб, на думку О. В. Меха, перешкоджає ряд проблем, серед яких: дефіцит професійних робітників через невисоку оплату праці, нечітка схема повсякденної роботи, розмитість нормативно-правової бази їх діяльності та функціонування [2]. Зокрема Рівненська обласна рада, я найвищий орган місцевого самоврядування на Рівненщині об'єктивно та вчасно інформує населення. Щодо цифровізації, то даний термін «цифровізація» сьогодні має тенденцію використання для опису трансформації, яка йде далі, ніж просто заміна аналогового або фізичного ресурсу на цифровий. Наприклад, книги не просто перетворюються в електронні книги, а надають цілий спектр інтерактивних і мультимедійних ресурсів. Відповідно, процеси можуть стати вже онлайн-діалогами між різними сторонами освітнього процесу. Цифровізація – це своєрідна зміна парадигми того, як ми думаємо, як ми діємо, як ми спілкуємося із зовнішнім середовищем і один із одним, а технологія тут – скоріше інструмент, аніж мета. У найбільш загальному вигляді цифровізація на мікрорівні є процесом впровадження цифрових технологій, інструментів та платформ у діяльність економічного суб'єкта, у тому числі приватної організації.При цьому процес цифровізації може бути фрагментарним, що торкається окремих аспектів розвитку господарюючого суб'єкта, або комплексним, що стосується переважної більшості сфері системи управління розвитком компанії [3]. Крім того, існує безліч визначень «цифровізація», проаналізуємо деякі з них. Так, поняття цифровізації – це: – забезпечення, покращення та перетворення бізнес-процесів шляхом використання цифрових технологій та оцифрованих даних. У цілому, цифровизація розглядається як шлях до цифрового бізнесу та цифровим трансформаціям, але значення цифровізації виходить за межи бізнесу та відноситься до постійного втілення цифрових технологій у всі види

суспільного життя [4]; – процес впровадження цифрових технологій для вдосконалення життєдіяльності людини, суспільства і держави, а цифровізацію публічного врядування як стрибкоподібний процес цифрових трансформацій публічного врядування у цифрове врядування (цифрове управління) [10]; – процес створення та використання нових, цифрових за замовчуванням (digital-by-default), інтероперабельних, стандартизованих інформаційних систем у публічному управлінні, які дають змогу не лише оцифрувати й автоматизувати наявні управлінські процеси за допомогою електронних ISSN 1813-3401. Держава та регіони 74 інструментів, а й визначати певні «критичні точки» управлінського процесу, співвідношення між ними та приймати рішення з їх урахуванням» [5]; Однак сучасні виклики, зокрема цифрова трансформація, зростаюча роль соціальних мереж, а також необхідність протидії дезінформації та забезпечення кібербезпеки, потребують від прес-служб адаптації до нових реалій. У Рівненській області, як і в інших регіонах України, важливо оцінити ефективність роботи прес-служб у контексті підвищення прозорості та відкритості місцевого самоврядування, визначити ключові проблеми та шляхи їхнього подолання.Серед проблем, які потребують уваги, можна виділити недостатній рівень цифрових компетентностей працівників прес-служб, відсутність системного підходу до впровадження інноваційних технологій у комунікаційні процеси, а також недостатнє фінансування і технічне забезпечення інформаційної діяльності. Додатковий виклик становить підтримання свободи слова та доступу до інформації у воєнний період, що є критично важливим для збереження демократичних цінностей. У підсумку слід наголосити, що одним із ключових завдань зв'язків із громадськістю в системі органів державної виконавчої влади є, з одного боку, сприяння демократизації державного управління, а з іншого – підтримка розвитку громадянського суспільства.Це визначає суттєві відмінності між зв'язками з громадськістю в державних установах і комерційних структурах. У залежності від обсягу покладених обов'язків, діяльність цього структурного підрозділу може виконувати одна особа — прес-секретар. Особливість роботи прес-служби в органах державної виконавчої влади полягає, передусім, у спрямуванні на регулювання поведінки широких соціальних груп у суспільстві. Діяльність прес-служби також регламентується низкою законів України, які чітко визначають, яку інформацію дозволено надавати громадськості, зокрема в період воєнного стану. Щодо інформаційно-правової характеристики сектору безпеки, то на важливість її забезпечення вказується у Указі Президента України, яким затверджено «Стратегію національної безпеки України», а саме: «деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність. Відсутність цілісної інформаційної поліики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію

цієї загрози».[7] Також вважаємо пріоритетнимна державному рівні аналізувати чинники та явища, що обмежують суверенітет, і вживати заходів для його відновлення та зміцнення. Формування глобального інформаційного простору суттєво посилило застосування стратегічними супротивниками протиправних дій у медіасередовищі. Сучасна інформаційна зброя не має територіальних кордонів, інтернет простір через свою доступність і вразливість дозволяє опонентам наносити удари» з будь-якого місця в будьякий час, що згодом переросло з разових атак у повноцінну війну. В умовах, що склалися, відбувається зростання різних нформаційних кампаній у соціальних мережах, спрямованих на маніпуляцію суспільною думкою з актуальних політичних, соціальних, економічних та інших питань. Реалізація суверенітету держави залежить не лише від дії загальних, історичних, соціологічних та міжнароднополітичних факторів [8]. Проблема самостійності у прийнятті відповідних рішень державою стосовно питань комунікації, інформативної сфери, правомірність поширення державного суверенітету на мережевий та віртуальний простір, створення дієвого механізму правової регуляції з урахуванням як норм національного законодавства, так і норм міжнародного права для захисту інформаційного віртуального простору від негативних зовнішніх впливів дає підстави говорити про інформаційний суверенітет. На нашу думку, інформаційний суверенітет передбачає проведення відповідно незалежної інформаційно-внутрішньої політики, контроль за інформаційними мережевими потоками за умови забезпечення свободи слова, права на приватність та права населення на отримання достовірної інформації [9].

Висновки. Понад століття в світі функціонують офіційні представники прес-служби при органах державної влади, основним завданням яких є встановлення комунікацій між органами державної влади та населенням. обота прес-служби полягає у двосторонньому забезпеченні інформацією, тобто інформування громадян про діяльність державних органів та інформування суб’єктів владних повноважень про реакцію громадян на результати роботи влади. изначено основні функції прес-служби: зовнішню, охоронну та внутрішню. аме вони окреслюють основні напрями роботи прес-секретаря. сновними принципами діяльності прес-служби при органі влади повинні бути: прозорість, відкритість та підзвітність. отримання цих принципів може гарантувати зростання рівня довіри населення до діяльності влади.

Література:

1. Тихомирова Є. Б. Зв’язки з громадськістю : навч. посіб. Київ : НМЦВО, 2001. 560 с.
2. Мех О. В. Служби із зв’язків з громадськістю в органах виконавчої і законодавчої влади та місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку Україні : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.01.08. Київ, 2004. 20 с.
3. Карплюк С. О. Особливості цифровізації освітнього процесу у вищій школі. Інформаційно-цифровий освітній простір України: трансформаційні процеси і перспективи розвитку : матеріали методологічного семінару НАПН України. 4 квітня 2019 р. / за ред. В. Г. Кременя, О. І. Ляшенка ; уклад. А. В. Яцишин, О. М. Соколюк. К., 2019. С. 188–197

4. Лукін С. Сучасні аспекти цифровізації публічних просторів. Аспекти публічного управління. 2020. Том 8. Спецвипуск № 1. С. 91–93.

5. Панченко О., Сердюк І. Інформаційна державна політика на шляху Цифровізації. Аспекти публічного управління. 2020. Том 8. Спецвипуск № 1. С. 107–109.

6. Варенко, В. М. (2014). Інформаційно-аналітична діяльність. Київ: Університет «Україна».

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України; Стратегія від 14.09.2020 р. No 392/2020.

8. Ломака І.І., Липчук О.І. Кобець Ю.В. Інформаційна безпека держави:теоретико-методологічні засади та особливості в умовах збройного конфлікту. Регіональні студії,2022. No 31. С.113-118.

9. Талдикін О. В. Суверенітет держави в умовах мережевого суспільства: деякі аспекти. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VI Міжнародної науково-практ. конф.(м. Дніпро, 11 бер. 2022 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 111–112.

References:

1. Tykhomirova, Ye. B. *Zvyazky z hromadskistyu* [Public Relations]: Textbook. Kyiv: NMTSVO, 2001. 560 p.

2. Mekh, O. V. *Sluzhby iz zv'yazkiv z hromadskistyu v orhanakh vykonavchoyi i zakonodavchoyi vlady ta mistsevoho samovryaduvannya na suchasnomu etapi rozvytku Ukrayiny* [Public Relations Services in Executive and Legislative Authorities and Local Governments at the Current Stage of Ukraine's Development]: Author's Abstract of Dissertation … Candidate of Philological Sciences: 10.01.08. Kyiv, 2004. 20 p.

3. Karplyuk, S. O. *Osoblyvosti tsyfrovizatsiyi osvitnoho protsesu u vyshchiy shkoli* [Features of the Digitalization of the Educational Process in Higher Education]. *Informatsiyno-tsyfrovyy osvitniy prostir Ukrayiny: transformatsiyni protsesy i perspektyvy rozvytku* [Information and Digital Educational Space of Ukraine: Transformational Processes and Prospects for Development]: Materials of the Methodological Seminar of the NAES of Ukraine. April 4, 2019 / Edited by V. G. Kremen, O. I. Lyashenko; Compiled by A. V. Yatsyshyn, O. M. Sokolyuk. Kyiv, 2019. pp. 188–197.

4. Lukin, S. *Suchasni aspekty tsyfrovizatsiyi publichnykh prostoriv* [Modern Aspects of Digitalization of Public Spaces]. *Aspekty publichnoho upravlinnya* [Aspects of Public Administration]. 2020. Vol. 8. Special Issue No. 1. pp. 91–93.

5. Panchenko, O., Serdyuk, I. *Informatsiyna derzhavna polityka na shlyakhu tsyfrovizatsiyi* [Information State Policy on the Path of Digitalization]. *Aspekty publichnoho upravlinnya* [Aspects of Public Administration]. 2020. Vol. 8. Special Issue No. 1. pp. 107–109.

6. Varenko, V. M. (2014). *Informatsiyno-analitychna diyalnist* [Information and Analytical Activities]. Kyiv: University "Ukraine".

7. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 14 veresnya 2020 roku "Pro Stratehiyu natsional'noyi bezpeky Ukrayiny"* [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine"]: Presidential Decree; Strategy of 14.09.2020 No. 392/2020.

8. Lomaka, I. I., Lypchuk, O. I., Kobets, Yu. V. *Informatsiyna bezpeka derzhavy: teoretyko-metodolohichni zasady ta osoblyvosti v umovakh zbroynoho konfliktu* [State Information Security: Theoretical and Methodological Principles and Features in the Conditions of Armed Conflict]. *Rehional'ni studiyi* [Regional Studies], 2022. No. 31. pp. 113–118.

9. Taldykin, O. V. *Suverenitet derzhavy v umovakh merezhevoho suspil'stva: deyaki aspekty* [State Sovereignty in the Context of Network Society: Some Aspects]. *Mizhnarodna ta natsional'na bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty* [International and National Security: Theoretical and Applied Aspects]: Materials of the VI International Scientific and Practical Conference (Dnipro, March 11, 2022). Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 2022. pp. 111–112

УДК 351

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-186-194

Хряпинський Антон Петрович кандидат юридичних наук, директор ТОВ «ХРЯПИНСЬКИЙ І КО», м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-2492-051X

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДХОДІВ ДО ПРОТИДІЇ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Анотація. У статті здійснено комплексне наукове обґрунтування та дослідження проблематики визначення сутності та особливостей еволюції становлення та розвитку підходів до протидії гібридних загроз.

Аргументовано показано, що дослідження теорії гібридної війни, широкі можливості трактування визначення гібридних загроз та поповнення їх переліку в міру зміни світових процесів дозволяють удосконалювати не лише практичні заходи, а й теоретичний підхід до проблеми національної та міжнародної безпеки (враховувати загрози, що походять від нових агресивних) політичних акторів, зловмисне використання передових технологій, наслідки недобросовісної конкуренції тощо). Однак у міру поглиблення економічної конкуренції та політичних протиріч між державними акторами підхід до протидії гібридним загрозам гіперполітизують, використовують для виправдання тиску санкцій, посилення військових блоків або масованих інформаційних кампаній проти політичного опонента. На піку міжнародних конфліктів протидія гібридним загрозам може стати обґрунтуванням розгортання як оборонних, так і наступальних озброєнь у мирний час. Аналіз документів стратегічного планування Європейського Союзу показує, що Європейський Союз формує та вдосконалює системний підхід до забезпечення безпеки в умовах гібридизації міжнародних процесів. Цей підхід поєднує ініціативи у військовій, економічній, продовольчій, інформаційній безпеці та багатьох інших сферах, створюючи цілісний простір безпеки інтеграційного об'єднання. Варто враховувати, що підхід у боротьбі з гібридними погрозами в офіційних документах ЄС у існуючому вигляді – не лише опис стратегії дій інститутів Союзу, а й завжди – політична декларація, яка формується та публікується під тиском різних груп інтересів (найчастіше в суто тактичних цілях) (наприклад, для виправдання чергового пакету санкцій). Таке становище негативно позначається на якості наукових оцінок, коли їхні автори пристосовуються до політичного замовлення. На жаль, успішно реалізувати підхід до протидії гібридним загрозам (на користь суспільству) в поточних умовах можливо насамперед за наявності спільних для найбільших країн та об'єднань Європи загроз (порівняних за масштабами з претензією терористичної організації на формування власної держави або загрозою

ядерної атаки з боку злочинної організації), усвідомлюваних політичними елітами як першорядні. Такі погрози можуть відтіснити політичну конфронтацію другого план. Розробку стратегічної відповіді на глобальні виклики поки що гальмує економічне суперництво.

Показано, що для того, щоб зробити перший крок до успішної боротьби з гібридними погрозами на глобальному рівні, необхідно вдосконалювати існуючі підходи з опорою на інтереси насамперед громадян. Це не в останню чергу завдання громадських інститутів, які мають подолати кон'юнктурність, пов'язану з політичним замовленням.

Ключові слова: управління, гібридні загрози, протидія та превенція, інноваційний розвиток, протидія загрозам, превенція загрозам, гібридні загрози в управлінні.

Khriapynskyi Anton Petrovuch Candidate of Law Sciences, Director LTD «Khriapynskyi and partners», Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-2492-051X

EVOLUTION OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF APPROACHES TO COUNTERING HYBRID THREATS

Abstract. The article provides a comprehensive scientific rationale and study of the problems of defining the essence and peculiarities of the evolution and development of approaches to countering hybrid threats. It is argued that the study of the theory of hybrid warfare, the wide interpretation of the definition of hybrid threats, and the updating of their list with the changing world processes allow for the improvement not only of practical measures but also of the theoretical approach to the problem of national and international security (taking into account the threats emanating from new aggressive political actors, malicious use of advanced technologies, the consequences of unfair competition, etc.). However, as economic competition and political contradictions between state actors deepen, the approach to countering hybrid threats becomes hyper-politicized, used to justify pressure, sanctions, military blocs, or massive information campaigns against political opponents. During international conflicts, countering hybrid threats may become a justification for deploying both defensive and offensive weapons in peacetime. An analysis of the European Union's strategic planning documents shows that the European Union is developing and improving a systematic approach to ensuring security in the context of the hybridization of international processes. This approach combines initiatives in military, economic, food, information security, and many other areas, creating a comprehensive security space for an integration association. It should be noted that the approach to countering hybrid threats in official EU documents is not only a description of the Union's institutional strategy but also a political declaration that is shaped and published under pressure from various interest groups (most often for purely tactical purposes, for example, to justify

another package of sanctions). This situation negatively affects the quality of scientific assessments when their authors adapt to political orders. Unfortunately, successfully implementing an approach to countering hybrid threats (in favor of society) under current conditions is possible primarily in the presence of common threats (comparable in scale to a terrorist organization's claim to form its own state or a criminal organization's threat of a nuclear attack), recognized by political elites as primary. Such threats can displace political confrontation to the background. Developing a strategic response to global challenges is currently hampered by economic competition. It is shown that in order to take the first step towards successfully countering hybrid threats at the global level, it is necessary to improve existing approaches based on the interests of citizens first and foremost. This is not least the task of civic institutions that must overcome the opportunism associated with political orders.

Keywords: management, hybrid threats, counteraction and prevention, innovative development, countermeasures against threats, prevention of threats, hybrid threats in management.

Постановка проблеми. В епоху інформаційних та фізичних вірусів загальні потреби держав та громадян створюють реальну основу для співпраці, однак окремі детермінанти можуть заважати таким відносинам як на українському просторі, так і на загальноєвпропейському рівні. Зі збереженням існуючих тенденцій у сфері інформаційної безпеки послідовне формування репутації держави як джерела гібридних загроз здатне з часом легітимізувати в очах громадськості, аж до створення небезпеки, і знищити спроби налагодити існуючи міжнародно-правовий порядок. У зв'язку зі зростанням кількості гібридних загроз у сучасному світі, виникає необхідність у розробці та вдосконаленні підходів до їх протидії. Однак, з плином часу, підходи до протидії гібридним загрозам зазнали змін та еволюції. Тому, актуальним є дослідження еволюції становлення та розвитку підходів до протидії гібридним загрозам у сучасному світі. Дослідження цієї проблеми є важливим, оскільки дозволить визначити ефективність та недоліки наявних підходів до протидії гібридним загрозам, а також розробити нові підходи до їх протидії. В результаті, це допоможе зменшити негативний вплив гібридних загроз на стабільність та безпеку країн та міжнародної спільноти в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-прикладні аспекти дослідження внутрішніх загроз знайшли своє відображення у наукових працях багатьох вчених, зокрема міжнародних таких як: Брайан Майкл Дженкінс, Роберт Р. Тейлор, Брюс Шнайєр, Дуглас Рашкофф, Річард Кларк, Деніел Байман, Майкл Е. Браун, Стівен Флінн, Брендан Коннелл, Пітер Небел та вітчизняних: Максим Буткевич, Олександр Кліменко, Віктор Вакарчук, Олег Соскін, Ігор Шевченко, Ірина Федорів, Олександр Музика, Олександр Литвиненко, Микола Голомша, Віктор Хміль. Водночас, питання

пов’язані із комплексним науковим обґрунтуванням та дослідженням еволюції становлення та розвитку підходів до протидії гібридних загроз ще не отримали належного теоретико-прикладного обґрунтування та аналізу.

Внаслідок чого **метою** даної статті є наукове обґрунтування та дослідження проблематики еволюції становлення та розвитку підходів до протидії гібридних загроз.

Виклад основного матеріалу. На загальноєвропейському рівні під гібридною війною спочатку розуміли «силові конфлікти, де використовують різні форми та методи ведення збройної та неозброєної боротьби». Маються на увазі інформаційні та кібероперації, розгортання та застосування сил спеціального призначення, поєднання регулярних та повстанських сил тощо [1, с. 17]. Автор теорії гібридної війни Ф. Хоффман підкреслював, що такі війни можуть вестися як недержавними суб'єктами, так і державами [2, с. 98]. Поняття поступово поширюється на конфлікти, в яких відкрите застосування сили противниками може розпочатися лише на заключному етапі після застосування політичних, економічних, інформаційних та інших невійськових заходів.

Ф. Хоффман визначає гібридні загрози [2, с. 99] як вихідні від будь-якого противника, який одночасно і адаптивно використовує поєднання звичайних озброєнь, нерегулярної тактики, тероризму та злочинної поведінки в бойовому просторі для досягнення політичних цілей. НАТО розширює визначення до загроз, що створюються противниками, здатними одночасно адаптивно використовувати традиційні та нетрадиційні засоби для досягнення своїх цілей», що дозволяє поступово включати до переліків гібридних загроз форми економічного протиборства, психологічні операції [3, с. 108] та інші дії.

Теорія гібридної війни та пов'язані з нею підходи зустрічають критику в дослідницьких колах. Особливо значущою для формування теоретичної бази статті стала оцінка Г.Р. Саймонса, який вважає цю теорію «дуже спірною, значною мірою через дуже високий рівень політизації» (що веде до приписування гібридних дій «іншим», але не «нам»), а також наголошує на розпливчастості теорії, що дозволяє зацікавленим політичним акторам маніпулювати різними сторонами у конфлікті, «наприклад, створити збройний конфлікт, де нападник може бути сприйнятий як жертва» [4, с. 11]. Заходи імплементації теорії гібридної війни часто мають негативні наслідки. Так, санкції часто викликають сильні емоції, ускладнюючи пошук розумної стратегії та провокуючи лише контрсанкції.

Враховуючи те, що теорія гібридної війни спочатку передбачає наявність у супротивника політичної мети, політизація оцінок гібридних загроз неминуча. Проте надмірна політизація веде до перенесення військової риторики на процеси, що відбуваються у мирний час (звідси гібридні загрози все частіше називають без згадок про власне гібридну війну, гібридне протиборство тощо). Будь-які дії конкурента чи опонента подаються як

гібридні, отже, як підготовка до військових дій (зокрема конкурентна боротьба за ринки збуту). Це несе вигоду стороні, яка першою виступить зі звинуваченнями, якщо вона має матеріальні та технічні ресурси для домінування у глобальному інформаційному полі.

Європейська зовнішньополітична служба (ЄВС) визначає гібридні загрози як поєднання традиційних та нетрадиційних, військових та невійськових дій, що координуються державними чи недержавними суб'єктами, що становлять певні політичні цілі. До них входять кібератаки, порушення функціонування критично важливих послуг (постачання енергоносіїв або забезпечення фінансових операцій), підрив суспільної довіри до урядових установ або поглиблення соціальних протиріч, а також використання хімічних, біологічних, радіаційних чи ядерних речовин, доставлених нетрадиційним способом. Такий підхід формувався у міру того, як до порядку денного ЄС включалися питання економічної та політичної конкуренції. Наведений аналіз ключових профільних стратегічних документів Євросоюзу виявив поступове розширення військової риторики в розбіжностях мирного часу.

Спочатку розробка політичних заходів реагування на гібридні загрози розпочалася у 2016 р. у зв'язку з подіями в Україні та подіями в Лівії та Сирії. Єврокомісія та ЄВС оприлюднили низку документів, серед яких особливе місце посідає Спільна рамкова програма з протидії гібридним загрозам від 6 квітня 2016 р. (Програма 2016 р.), де наочно відображена тенденція до сек'юритизації суспільного життя, яка виявилася у стратегічному плануванні багатьох країн (боротьба з гібридними загрозами у програмі представлена як поєднання цілого ряду стратегій ЄС – у галузі енергетичної, кібербезпеки, безпеки на морі тощо).

Незважаючи на те, що згідно з Спільною рамковою програмою 2016 р. джерелами гібридних загроз можуть бути як державні, так і недержавні суб'єкти, Комісія та ЄВС концентрують увагу насамперед на діях злочинних, у тому числі терористичних груп. Боротися з фінансуванням гібридних кампаній пропонується відповідно до Плану дій Євросоюзу щодо боротьби з тероризмом, а захист від них в інтернеті включає протидію вербування терористів.

Це можна пов'язати як з появою «Ісламської держави», так і зі зростанням ультраправих настроїв та євроскептицизму на тлі міграційної кризи, яка охопила Європу внаслідок збройних конфліктів на Близькому Сході. Одночасно ЄС уникає відкритої політичної риторики у документі, який регулює співпрацю з третіми країнами (частина яких підтримує партнерські відносини з опонентами Союзу). Примітно, що слово «протиборство» (“warfare”) зустрічається у Програмі 2016 р. лише один раз (для характеристики рівня гібридних загроз «нижче за поріг офіційно оголошеної війни»), а слово «війна» (“war”) – ні разу. У той самий час першому плані виходить інформаційно- психологічний компонент (кампанії дезінформації з допомогою соціальних мереж) як створення гібридних загроз [5, с. 44].

У Програмі 2016 року, де позначено чотири опори боротьби з гібридними загрозами (поінформованість, стійкість, кризове управління та співробітництво з НАТО), ЄС демонструє комплексний підхід до забезпечення безпеки на фоні гібридизації міжнародних процесів, що вважається перевагою. Водночас у Програмі 2016 р. проявляється політизованість, перш за все, в аспектах поінформованості (інформаційно-психологічна безпека) та спільних ініціатив НАТО. На перетині цих двох напрямів відбувається перший етап розвитку профільних структур Спілки.

Поряд із Підрозділом аналізу гібридних загроз у складі Центру аналізу розвідданих ЄС (Інтсен) окремо для роботи в інформаційній сфері Брюссель розвиває стратегічну комунікацію, одна зі структур якої (Східна оперативна робоча група) з початку українського конфлікту виконувала функцію «викриття» у країнах Східного партнерства «дезінформації, що виходить із прокремлівських джерел». Відповідно до Програми 2016 р., повною мірою використовуючи традиційні ЗМІ та соціальні мережі, ЄВС з опорою на Східну та Арабську групи стратегічних комунікацій має цілеспрямовано реагувати на дезінформацію. Центр передового досвіду боротьби з гібридними загрозами було відкрито у 2017 р. у Гельсінкі спільно з НАТО, що можна розцінити як додатковий фактор політизації підходу ЄС в обмін на підтримку військового блоку.

13 червня 2018 р. Комісія та високий представник ЄС із закордонних справ та політики безпеки опублікували Спільне повідомлення «Підвищення стійкості ЄС та розширення можливостей протидії гібридним загрозам». У цьому документі прямо не називається противник (і лише один раз використовується слово «warfare»), але як актуальний приклад гібридної операції наведено отруєння Сергія та Юлії Скрипалів у Солсбері. На відміну від програми 2016 р., де терористична загроза визнавалася однією з гібридних загроз, у повідомленні тероризм та гібридні загрози розділені: йдеться про «хімічні, біологічні, радіологічні та ядерні загрози, що виходять за рамки гібридних загроз та охоплюють також тероризм. погрози», у чому простежується політичний інтерес – виділити як джерело гібридної загрози, насамперед, дії держав. Пропонується розвиток зв'язків ЄС із профільними регіональними центрами передового досвіду, у тому числі з Північноатлантичним альянсом. Запроваджується новий напрямок контрзаходів – боротьба з ворожою розвідувальною діяльністю. На цьому тлі Євросоюз прагне виробити скоординовані з НАТО механізми гібридного протиборства, які (якщо повернутися до теорії гібридної війни) можуть у майбутньому включити і військові заходи [6].

24 липня 2020 р. Комісія представила нову Стратегію Союзу безпеки (ССБ) ЄС, розробка якої «проходила в умовах зростання значення цифрового середовища, зокрема штучного інтелекту, особливо в період протидії наслідкам пандемії коронавірусу» [7]. Одночасно з ССБ було оприлюднено

Звіт 2020 р. про імплементацію вже згаданих Спільної рамкової програми 2016 р. та Спільного повідомлення 2018 р. [8, с. 11] У ССБ 2020 р. згадано стирання кордонів між фізичним та цифровим впливом, націленість на вразливі групи суспільства, труднощі визначення джерел загроз. Однак гібридні загрози винесені в особливий параграф, де відокремлені від кіберзлочинності або розповсюдження нелегального контенту [9, с. 7].

По суті два документи дублюють стратегію безпеки. Ключова відмінність Звіту від ССБ – підвищена увага до боротьби з дезінформацією та іноземною пропагандою. ССБ, у свою чергу, став результатом осмислення реальної глобальної кризи. Політизованість оцінок хоч і присутня в ній, відходить на другий план перед спільними для всього світу загрозами. Багато заходів протидії гібридним загрозам, представлених у Звіті (диверсифікація постачання енергоносіїв, розробка та впровадження в ЄС власних систем супутникового зв'язку тощо) можуть бути і заходами імплементації ССБ [10].

ССБ наголошує на наслідках коронавірусної пандемії, зокрема, на зростанні організованої злочинності, кіберзлочинності, погрозах зловмисного використання штучного інтелекту. Комісія пов'язує ці явища з гібридизацією міжнародних відносин («напориста промислова політика третіх країн у поєднанні з розкраданням інтелектуальної власності, що продовжується, кіберзлочинцями змінює стратегічну парадигму захисту… європейських інтересів») [11]. Однак, на відміну від документів, прийнятих до пандемії, в яких акцент робився насамперед на політичних цілях передбачуваного супротивника, підхід у новій ССБ видається більш виваженим: соціальні розбіжності на тлі стрімкого розвитку цифрового середовища виходять на перший план як фактори гібридних атак [12, с. 408].

Таким чином, ССБ 2020 можна назвати спробою Комісії тимчасово переглянути підхід до протидії гібридним загрозам в умовах світової кризи. Однак і вона не вільна від політизованих оцінок, заданих рамками теорії гібридної війни та стратегічними документами 2016–2018 років.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що дослідження теорії гібридної війни, широкі можливості трактування визначення гібридних загроз та поповнення їх переліку в міру зміни світових процесів дозволяють удосконалювати не лише практичні заходи, а й теоретичний підхід до проблеми національної та міжнародної безпеки (враховувати загрози, що походять від нових агресивних) політичних акторів, зловмисне використання передових технологій, наслідки недобросовісної конкуренції тощо). Однак у міру поглиблення економічної конкуренції та політичних протиріч між державними акторами підхід до протидії гібридним загрозам гіперполітизують, використовують для виправдання тиску санкцій, посилення військових блоків або масованих інформаційних кампаній проти політичного опонента. На піку міжнародних конфліктів протидія гібридним загрозам може стати обґрунтуванням розгортання як оборонних, так і наступальних озброєнь у

мирний час. Аналіз документів стратегічного планування Європейського Союзу показує, що Європейський Союз формує та вдосконалює системний підхід до забезпечення безпеки в умовах гібридизації міжнародних процесів. Цей підхід поєднує ініціативи у військовій, економічній, продовольчій, інформаційній безпеці та багатьох інших сферах, створюючи цілісний простір безпеки інтеграційного об'єднання. Варто враховувати, що підхід у боротьбі з гібридними погрозами в офіційних документах ЄС у існуючому вигляді – не лише опис стратегії дій інститутів Союзу, а й завжди – політична декларація, яка формується та публікується під тиском різних груп інтересів (найчастіше в суто тактичних цілях) (наприклад, для виправдання чергового пакету санкцій). Таке становище негативно позначається на якості наукових оцінок, коли їхні автори пристосовуються до політичного замовлення. На жаль, успішно реалізувати підхід до протидії гібридним загрозам (на користь суспільству) в поточних умовах можливо насамперед за наявності спільних для найбільших країн та об'єднань Європи загроз (порівняних за масштабами з претензією терористичної організації на формування власної держави або загрозою ядерної атаки з боку злочинної організації), усвідомлюваних політичними елітами як першорядні. Такі погрози можуть відтіснити політичну конфронтацію другого план. Розробку стратегічної відповіді на глобальні виклики поки що гальмує економічне суперництво.

Література:

1. Акімова Л. М. Сутнісна характеристика основних загроз в економічній безпеці держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. С. 16-28.

2. Гбур З. В. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 7. С. 97-99.

3. Мартинюк В. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. досвід ЄС і східного партнерства. *Центр глобалістики «Стратегія XXI».* 2018. С. 106-112.

4. Alexander Lanozska, ‘Russian Hybrid Warfare and Extended Deterrence in Eastern Europe’, International Affairs 92, no. 1 (2016): 178.

5. Edward Deverell, ‘Att identifiera och motstå informationspåverkan: En jämförande studie av hur de nordiska länderna organiserar arbetet’, Kungl Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift, no. 1 (2019): 31–54.

6. Foreign Policy Concept; Valery Gerasimov, ‘Russian General Staff Chief Valery Gerasimov’s 2018 Presentation to the General Staff Academy: Thoughts on Future Military Conflict-March 2018’. Translated by Dr Harold Orenstein. Army University Press, Military Review, January–February 2019. https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/ Eng lish-Edition-Archives/Jan-Feb-2019/Gerasimov-Future/; Sergey Glazyev, advisor to Russian president on issues of economic integration, quoted in RIA Novosti, 8 April 2015.

7. Gregory F. Treverton, Andrew Thvedt, Alicia R. Chen, Kathy Lee and Madeline McCue, Addressing Hybrid Threats (Stockholm: Swedish Defence University, 2018), 10 fft.

8. Mark Galeotti, ‘Hybrid, Ambiguous, and Non-Linear? How New Is Russia’s “New Way of War”?’, Small Wars & Insurgencies 27, no. 2 (2016): 7.

9. Martin Kragh and Sebastian Åsberg, ‘Russia’s Strategy for Influence through Public Diplomacy and Active Measures: The Swedish Case’, Journal of Strategic Studies 40, no. 6 (2017): 35.

10. Michael Kofman and Matthew Rojansky, 'A Closer Look at Russia's "Hybrid War"', Kennan Cable 7 (Wilson Center: Kennan Institute, 2015).URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190090/5-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf.

11. Pascal Brangetto and Matthijs A. Veenendaal, 'Influence Cyber Operations: The Use of Cyberattacks in Support of Influence Operations', 8th International Conference on Cyber Conflict (CyCon), 31 May–3 June 2016, Tallinn, Estonia. https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/7529430.

12. Timothy Thomas, 'The Evolution of Russian Military Thought: Integrating Hybrid, New-Generation and New-Type Thinking', The Journal of Slavic Military Studies 29, no. 4 (2016): 557–9.

References:

1. Akimova, L. M. (2016). Sutnisna kharakterystyka osnovnykh zaghroz v ekonomichnij bezpeci derzhavy [Essential characteristics of the main threats to the economic security of the state] // *Public administration: improvement and development*, № 10, Pp. 342-344 [in Ukrainian].

2. Hbur, Z. (2018). Aktualjni ghibrydni zaghrozy ekonomichnij bezpeci Ukrajiny [Actual hybrid threats to Ukraine's economic security] // *Investytsii: praktyka ta dosvid*, № 7, pp. 97-99 [in Ukrainian].

3. Martyniuk,V. (2018). Ghibrydni zaghrozy Ukrajini i suspiljna bezpeka. dosvid ES i skhidnogho partnerstva [Hybrid threats to Ukraine and public safety. Experience of the EU and the Eastern Partnership] // *Tsentr hlobalistyky "Stratehiia KhKhI"*, pp.106 [in Ukrainian].

4. Alexander Lanozska, 'Russian Hybrid Warfare and Extended Deterrence in Eastern Europe', International Affairs 92, no. 1 (2016): 178.

5. Edward Deverell, 'Att identifiera och motstå informationspåverkan: En jämförande studie av hur de nordiska länderna organiserar arbetet', Kungl Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift, no. 1 (2019): 31–54.

6. Foreign Policy Concept; Valery Gerasimov, 'Russian General Staff Chief Valery Gerasimov's 2018 Presentation to the General Staff Academy: Thoughts on Future Military Conflict-March 2018'. Translated by Dr Harold Orenstein. Army University Press, Military Review, January–February 2019. https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/Eng lish-Edition-Archives/Jan-Feb-2019/Gerasimov-Future/; Sergey Glazyev, advisor to Russian president on issues of economic integration, quoted in RIA Novosti, 8 April 2015.

7. Gregory F. Treverton, Andrew Thvedt, Alicia R. Chen, Kathy Lee and Madeline McCue, Addressing Hybrid Threats (Stockholm: Swedish Defence University, 2018), 10 fft.

8. Mark Galeotti, 'Hybrid, Ambiguous, and Non-Linear? How New Is Russia's "New Way of War"?', Small Wars & Insurgencies 27, no. 2 (2016): 7.

9. Martin Kragh and Sebastian Åsberg, 'Russia's Strategy for Influence through Public Diplomacy and Active Measures: The Swedish Case', Journal of Strategic Studies 40, no. 6 (2017): 35.

10. Michael Kofman and Matthew Rojansky, 'A Closer Look at Russia's "Hybrid War"', Kennan Cable 7 (Wilson Center: Kennan Institute, 2015).URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190090/5-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf.

11. Pascal Brangetto and Matthijs A. Veenendaal, 'Influence Cyber Operations: The Use of Cyberattacks in Support of Influence Operations', 8th International Conference on Cyber Conflict (CyCon), 31 May–3 June 2016, Tallinn, Estonia. https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/7529430.

12. Timothy Thomas, 'The Evolution of Russian Military Thought: Integrating Hybrid, New-Generation and New-Type Thinking', The Journal of Slavic Military Studies 29, no. 4 (2016): 557–9.

УДК 342.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-195-203

Юдіна Тетяна Сергіївна магістрант, Національний університет водного господарства та природокористування, кафедра менеджменту та публічного врядування, м. Рівне, тел.: (096) 028-5174, https://orcid.org/0009-0009-6836-2108

Вівсянник Олег Михайлович кандидат наук з державного управління, викладач кафедри, Національний університет водного господарства та природокористування, кафедра менеджменту та публічного врядування, м. Рівне, тел.: (0362) 26-67-34, https://orcid.org/0000-0002-9373-047X

ОПТИМІЗАЦІЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Анотація. Оптимізація управлінських процесів у сфері надання адміністративних послуг є важливим етапом у покращенні якості обслуговування громадян та підвищенні ефективності функціонування державних інституцій. Застосування цифрових технологій, таких як платформи «Дія», дозволяє знизити навантаження на державні органи, зробити послуги більш доступними та зручними для громадян. Водночас децентралізація та впровадження принципу «єдиного вікна» є необхідними кроками для зменшення бюрократичних бар'єрів та зручності в отриманні послуг.

Значну увагу в дослідженні приділено аналізу впровадження інновацій у сфері управління, зокрема цифрових рішень, які дозволяють не лише спростити процес отримання послуг, але й забезпечити більшу прозорість у діяльності державних органів. Впровадження електронних платформ скорочує час на обробку запитів, знижує кількість помилок та запобігає корупційним ризикам, які часто виникають при використанні традиційних підходів.

У статті також розглянуто соціально-економічні аспекти оптимізації процесів надання адміністративних послуг. Особливу увагу приділено навчальним програмам для працівників державного сектору, які дозволяють підвищити їхню кваліфікацію, а також впровадженню систем моніторингу та оцінювання ефективності надання послуг. Окрім цього, було відзначено роль громадського контролю та зворотного зв'язку від громадян у процесі вдосконалення послуг.

Метою статті є аналіз процесів оптимізації управлінських механізмів у сфері адміністративних послуг та визначення основних тенденцій і викликів у цій сфері. Вивчаючи різні аспекти реформування, було виявлено ключові фактори, які впливають на ефективність надання адміністративних послуг: цифровізація, навчання працівників, а також моніторинг і вдосконалення

процесів. Дослідження показало, що для досягнення реальних результатів необхідно інтегрувати інноваційні підходи в управлінську практику та постійно адаптувати систему до змінюваних умов.

Ключові слова: оптимізація управлінських процесів, адміністративні послуги, цифровізація, реформи, «єдине вікно», децентралізація.

Yudina Tetiana Serhiivna Master's Student, National University of Water and Environmental Engineering, Department of Management and Public Administration, Rivne, tel.: (096) 028-5174, https://orcid.org/0009-0009-6836-2108

Vivsiannyk Oleh Mykhailovych PhD in Public Administration, Lecturer, National University of Water and Environmental Engineering, Department of Management and Public Administration, Rivne, tel.: (0362) 26-67-34, https://orcid.org/0000-0002-9373-047X

OPTIMIZATION OF MANAGEMENT PROCESSES IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE SERVICES DELIVERY

Abstract. The optimization of management processes in the provision of administrative services is a crucial step toward improving the quality of citizen service delivery and enhancing the efficiency of public institutions. The adoption of digital technologies, such as the "Diia" platform, reduces the workload on government bodies and makes services more accessible and convenient for citizens. At the same time, decentralization and the implementation of the «single window» principle are necessary steps to minimize bureaucratic barriers and facilitate service delivery.

The study places significant emphasis on analyzing the introduction of innovations in management, particularly digital solutions, which not only simplify service delivery processes but also ensure greater transparency in the operations of public institutions. The introduction of electronic platforms reduces request processing time, decreases the number of errors, and mitigates corruption risks, which are often associated with traditional approaches.

The article also examines the socio-economic aspects of optimizing administrative service delivery processes. Special attention is given to training programs for public sector employees, enabling them to enhance their qualifications, and to the implementation of monitoring and evaluation systems to assess service delivery efficiency. Additionally, the role of public oversight and feedback from citizens in improving services is highlighted.

The purpose of this article is to analyze the processes of optimizing management mechanisms in the field of administrative services and to identify key trends and challenges in this area. By exploring various aspects of reform, the study reveals the critical factors influencing the effectiveness of administrative service

delivery: digitalization, employee training, and the monitoring and improvement of processes. The research concludes that achieving tangible results requires integrating innovative approaches into management practices and continuously adapting the system to changing conditions.

Keywords: optimization of management processes, administrative services, digitalization, reforms, «one-stop-shop», decentralization.

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних змін, які відбуваються у сфері державного управління в Україні, питання надання адміністративних послуг набуває особливої актуальності. Впровадження децентралізації, цифровізації та нових підходів до взаємодії між державними органами, громадянами та бізнесом створюють нові виклики для управлінських процесів у цій сфері. Додаткового значення цій проблематиці надає російсько-українська війна, яка суттєво вплинула на функціонування системи надання адміністративних послуг. Зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, необхідність швидкого забезпечення громадян важливими документами, реєстрація та підтримка бізнесу в умовах воєнного стану вимагають адаптації управлінських процесів до кризових обставин.

Сучасні реалії потребують оптимізації механізмів надання адміністративних послуг, спрямованих на підвищення ефективності, прозорості та доступності навіть в умовах обмежених ресурсів і постійних загроз. Проблематика ускладнюється необхідністю координації між різними рівнями влади, інтеграції сучасних цифрових технологій та забезпечення належного сервісу для всіх громадян, включаючи осіб, які постраждали від війни. Саме ці питання, пов’язані з оптимізацією управлінських процесів у сфері надання адміністративних послуг, особливо в умовах воєнного стану, є важливими для подальшого дослідження та обговорення, що і стане основним акцентом у даній статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні, методичні та прикладні основи сфери надання послуг досліджені в наукових працях М.М. Білинської, В.М. Вакуленка, В.М. Гаращука, Н.В. Гнидюк, І.П. Колісниченка, А.В. Кірмач, Н.Р. Нижник, Р.М. Рудніцької, О.М. Чемерис та інших. Проблематику адміністративних послуг відображено в наукових працях В. Авер’янова, О. Андрійко, І. Бондаренко, Н. Васильєвої, В. Долечека, О. Карпенка, І. Коліушка, В. Колпакова, А. Ліпенцева, В. Марченко, О. Оболенського, Г. Писаренко та інших. Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що значну увагу приділено питанням удосконалення механізмів надання адміністративних послуг, визначенню ролі державних органів у цих процесах, а також методам підвищення їхньої ефективності. Проте ряд важливих аспектів формування стабільної та ефективної системи надання адміністративних послуг ще не отримали належного вирішення. Зокрема, подальшого дослідження потребують питання, пов’язані з процесом прийняття управлінських рішень між органами держав-

ної влади, органами місцевого самоврядування та громадянами, а також інтеграцією сучасних цифрових технологій у систему надання послуг. Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного підходу до управлінських процесів у цій сфері.

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів оптимізації управлінських процесів у сфері надання адміністративних послуг, з урахуванням викликів сучасних трансформаційних змін та умов повномасштабної війни з РФ.

Виклад основного матеріалу. Оптимізація управлінських процесів у сфері надання адміністративних послуг є одним із ключових завдань сучасного державного управління. В умовах трансформацій суспільства, цифровізації та зовнішніх викликів, таких як російсько-українська війна, забезпечення ефективності, прозорості та доступності адміністративних послуг потребує системного підходу.

Як зазначає І. Динник адміністративні послуги є важливим інструментом забезпечення взаємодії між державою та громадянами, включаючи юридичних осіб. Ці послуги охоплюють широкий спектр функцій: від видачі документів до реєстрації бізнесу та землі. Ефективність їх надання залежить від належної організації управлінських процесів, чітко визначених стандартів та якісної координації між різними рівнями влади [2, с. 26].

Адміністративна послуга – це результат реалізації владних повноважень суб'єктом, що надає такі послуги, на підставі звернення фізичної або юридичної особи. Метою є встановлення, зміна чи припинення прав і/або обов'язків заявника відповідно до законодавства (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги») [5].

Аналізуючи законодавче визначення, можна виділити ключові риси адміністративної послуги: основна мета – забезпечення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб; надається виключно за ініціативою особи, яка звертається; спрямована на зміну, набуття або припинення прав та/або обов'язків заявника; реалізується через здійснення владних повноважень суб'єктом, що уповноважений надавати такі послуги; порядок її надання регламентується відповідними нормативно-правовими актами.

Погоджуємось з думкою О.М. Соловйової у тому, що значущість ефективно функціонуючої системи надання публічних і адміністративних послуг для реалізації та захисту прав громадян стала особливо очевидною під час запровадження карантину на території України через загрозу поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19 [7, с. 422].

Російсько-українська війна значно ускладнила надання адміністративних послуг. Зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, необхідність оперативного документування та реєстрації громадян у нових громадах вимагають адаптації механізмів управління до кризових умов. Цифрові рішення, такі як мобільні додатки для реєстрації переселенців чи електронні

портали для отримання послуг, стали важливим інструментом забезпечення безперервності роботи системи.

Як зазначає В. Ковальчук в умовах воєнного стану адміністративні послуги, зокрема реєстрація народження та смерті, а також видача документів, що посвідчують особу, залишаються надзвичайно важливими. Масова вимушена міграція та складні життєві обставини, пов'язані з втратою житла і фінансових ресурсів, створили потребу в доступі до публічних послуг, спрямованих на соціальну підтримку та відновлення втрачених або пошкоджених документів [3, с. 274].

Під час дії воєнного стану було запроваджено особливі умови для надання окремих адміністративних послуг. Зокрема, значна увага приділяється послугам, пов’язаним із видачею паспортів та інших документів, що посвідчують особу, враховуючи додаткові обмежувальні заходи для перевірки таких документів. Через бойові дії багато людей були змушені покидати свої домівки або втрачали документи внаслідок руйнувань. У зв’язку з цим актуальними стали заходи щодо продовження строку дії паспортів, тимчасового відновлення процедури внесення фото та даних про дітей у паспорти для виїзду за кордон їхніх батьків чи законних представників, а також впровадження електронного документа («єДокумент»).

Серед важливих рішень, ухвалених урядом України в умовах воєнного стану, можна виокремити такі [4, с. 66]:

– продовження терміну дії паспорта та посвідчень водія, що вийшли термін;

– автоматичне поновлення соціальних виплат;

– перенесення місця виплат пенсій та соціальних допомог без прив'язки до зареєстрованого місця проживання;

– телефонне підтвердження статусу безробітного;

– створення резервних державних реєстрів з їх перенесенням у «хмару»;

– запровадження «єДокумента»;

– можливість укладання шлюбу протягом доби без додаткових оплат за допомогою відеозв'язку і свідків;

– надання грошової допомоги («єДопомога» — 6500 грн) без складних умов та процедур;

– обмін посвідчення водія без медичної довідки тощо.

Додаток «Дія», який раніше був тимчасово призупинений, не тільки оперативно вирішив питання виплати державної допомоги («єПідтримка»), але й впровадив інші корисні сервіси, що значно полегшили ситуацію в складних умовах. Наразі «Дія» дає змогу громадянам подавати заявки на відшкодування пошкодженого майна внаслідок війни, отримувати довідки внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а також подавати єДекларацію для бізнесу всього за кілька кліків [3, с. 276].

Воєнний стан в Україні значно вплинув на роботу Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), що змусило їх адаптуватися до нових реалій та впроваджувати інноваційні підходи до обслуговування громадян. Зокрема, з'явилися нові види адміністративних послуг, які раніше не були актуальними, але стали вкрай необхідними в умовах воєнних дій. У деокупованих та прифронтових громадах ЦНАП зіткнулися з наслідками вимушеного переселення населення та масштабних руйнувань житлової інфраструктури. Серед нових послуг, які стали пріоритетними: реєстрація інформації про пошкоджене майно; оформлення заяв на компенсацію за зруйноване житло через електронний сервіс єВідновлення; реєстрація повідомлень про безоплатне розміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) для отримання компенсацій [1].

Пріоритетне обслуговування запроваджено для військовослужбовців, учасників бойових дій, інвалідів війни та членів сімей загиблих, що свідчить про фокус на найбільш уразливих категоріях населення. Попри скорочення штатного складу адміністраторів у багатьох регіонах, зокрема в прифронтових зонах, ЦНАП зберегли спроможність надавати затребувані послуги. Ефективне використання ресурсів та постійний моніторинг електронних черг дозволили забезпечити безперебійне обслуговування громадян.

З набуттям чинності Закону України «Про адміністративну процедуру» були запроваджені ключові зміни, що відображають європейські стандарти взаємодії між державою та громадянами [6]. Зокрема: заборона відмовляти в реєстрації заяви навіть у разі подання неповного пакета документів; обов'язок органів влади самостійно витребувати необхідні документи, що зменшує навантаження на заявників. Ці нововведення покликані спростити доступ громадян до адміністративних послуг і продемонструвати готовність України діяти за європейськими правилами.

На нашу думку серед ключових викликів залишається невідповідність режиму роботи багатьох ЦНАП нормам чинного законодавства. Зокрема, не всі центри забезпечують прийом громадян до 20:00 або працюють шість днів на тиждень. Необхідно враховувати потреби під час повітряних тривог, розглядаючи можливість створення віддалених робочих місць у захищених приміщеннях, таких як метрополітен чи спеціально облаштовані підземні ЦНАП. Розширення доступу до електронних сервісів, таких як реєстрація бізнесу, оформлення водійських посвідчень чи витягів з реєстрів, дозволяє значно підвищити ефективність роботи ЦНАП. Водночас важливо посилити інформування громадян про можливості онлайн-послуг, щоб розвантажити фізичні офіси.

Ми вважаємо, що сфера надання адміністративних послуг в Україні демонструє високу адаптивність і готовність до викликів. Оптимізація управлінських процесів, впровадження європейських стандартів та активне використання цифрових технологій стають ключовими елементами модернізації

цієї сфери навіть в умовах війни. Суттєвим аспектом оптимізації є підвищення кваліфікації персоналу, який надає адміністративні послуги. У сучасних умовах працівники державних органів повинні володіти як традиційними знаннями, так і цифровими компетенціями. Проведення навчальних програм та тренінгів дозволить підвищити якість обслуговування громадян та забезпечити більш ефективне виконання завдань. Не менш важливою є інтеграція громадян у процес прийняття рішень щодо удосконалення адміністративних послуг. Це включає механізми зворотного зв'язку, опитування та участь у громадських обговореннях. Такий підхід сприятиме врахуванню реальних потреб суспільства та створенню сервісів, які відповідають сучасним викликам.

Законодавча база є основою ефективного функціонування системи адміністративних послуг. Постійний перегляд та оновлення нормативно-правових актів відповідно до нових реалій дозволить створити гнучкі та ефективні механізми регулювання. Це також включає розробку стандартів якості послуг та їхнє впровадження на всіх рівнях.

Погоджуємось з думкою О. Красногор у тому, що одним із пріоритетів оптимізації є децентралізація надання адміністративних послуг. Передача частини повноважень на місцевий рівень дозволяє наблизити сервіси до громадян, скоротити час на їх отримання та підвищити довіру до органів влади. Разом із цим важливо забезпечити підтримку місцевих громад через фінансування та технічне оснащення. Особливу роль у процесі оптимізації відіграє впровадження принципу «єдиного вікна». Такий підхід дозволяє громадянам отримувати всі необхідні послуги в одному місці або через єдину цифрову платформу. Це спрощує процес взаємодії з державою, знижує адміністративне навантаження та мінімізує корупційні ризики [4, с. 67-68].

Окремим напрямом є забезпечення доступності послуг для вразливих категорій населення, включаючи внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю та малозабезпечених громадян. Використання цифрових рішень, адаптованих до їхніх потреб, а також розвиток мобільних центрів надання послуг сприятимуть рівності у доступі до сервісів.

Оптимізація управлінських процесів у сфері надання адміністративних послуг є складним і багатогранним завданням, яке потребує комплексного підходу. Інтеграція сучасних цифрових технологій, підвищення ефективності координації між рівнями влади, вдосконалення законодавчої бази та врахування потреб громадян є ключовими напрямами цього процесу. Лише через синергію всіх цих елементів можливо створити систему, яка буде відповідати потребам сучасного суспільства та сприяти зміцненню довіри до держави.

Висновки. Оптимізація управлінських процесів у сфері адміністративних послуг є важливим кроком до забезпечення ефективності та доступності державних послуг, особливо в умовах цифровізації та кризових ситуацій.

Впровадження електронних сервісів, зокрема платформи «Дія», дозволяє покращити доступ громадян до адміністративних послуг, знижуючи навантаження на фізичні офіси. У свою чергу, законодавчі зміни, зокрема прийняття закону «Про адміністративну процедуру», сприяють спрощенню процесів і підвищенню прозорості надання послуг.

Децентралізація та принцип «єдиного вікна» також є важливими інструментами для покращення доступу до адміністративних послуг, адже вони наближають їх до громадян та зменшують час на їх отримання. Підвищення кваліфікації працівників через навчання та тренінги з цифрових компетенцій дозволяє підвищити ефективність обслуговування. Безперервний моніторинг та адаптація до нових умов забезпечать гнучкість і ефективність системи надання послуг, що є критично важливим в умовах змін та викликів.

Література:

1. Головата Н. Що змінилося в процесі надання адміністративних послуг у громадах Слобожанщини в умовах воєнного стану? *Громадський простір*. 2024. URL: https://www.prostir.ua/?news=scho-zminylosya-v-protsesi-nadannya-administratyvnyh-posluh-u-hromadah-slobozhanschyny-v-umovah-vojennoho-stanu (дата звернення 20.11.2024).

2. Динник І. Законодавче регулювання адміністративних послуг в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2024. № 3. С. 26-36.

3. Ковальчук В. Адаптація надання адміністративних послуг до умов воєнного стану. *Трибуна молодого вченого. Юридичний вісник.* 2024. №1. С. 273-281.

4. Красногор О. Публічне управління та адміністрування надання адміністративних послуг населенню в умовах воєнного стану. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення.* 2024. Вип. 9. С. 64-69.

5. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text (дата звернення 20.11.2024).

6. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення 20.11.2024).

7. Соловйова О.М., Ковальчук Д.Р., Кундій А.Ю. Адміністративні послуги в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий журнал.* 2022. №5. С. 421-424.

References:

1. Golovata, N. (2024). Shho zminilosja v procesi nadannja administrativnih poslug u gromadah Slobozhanshhini v umovah voєnnogo stanu? [What has changed in the process of providing administrative services in the communities of Slobozhanshchyna under martial law?]. *www.prostir.ua* Retrieved from https://www.prostir.ua/?news=scho-zminylosya-v-protsesi-nadannya-administratyvnyh-posluh-u-hromadah-slobozhanschyny-v-umovah-vojennoho-stanu [in Ukrainian].

2. Dinnik, I. (2024). Zakonodavche reguljuvannja administrativnih poslug v umovah voєnnogo stanu [Legislative regulation of administrative services under martial law]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansi, parvo - Foreign trade: economics, finance, law*, 3, 26-36 [in Ukrainian].

3. Koval'chuk, V. (2024). Adaptacija nadannja administrativnih poslug do umov voєnnogo stanu [Adaptation of the provision of administrative services to the conditions of martial law]. *Tribuna molodogo vchenogo. Juridichnij visnik - Tribune of a young scientist. Legal Bulletin*, 1, 273-281 [in Ukrainian].

4. Krasnogor, O. (2024). Publichne upravlinnja ta administruvannja nadannja administrativnih poslug naselennju v umovah voєnnogo stanu [Public administration and administration of administrative services to the population under martial law]. *Publichne upravlinnja: koncepcii, paradigma, rozvitok, udoskonalennja - Public administration: concepts, paradigm, development, improvement*, 9, 64-69 [in Ukrainian].

5. Zakon Ukraïni "Pro administrativni poslugi" [The Law of Ukraine "On administrative services"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text [in Ukrainian].

6. Zakon Ukraïni "Pro administrativnu procedure" [The Law of Ukraine "On administrative procedure"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text [in Ukrainian].

7. Solovjova, O.M., Koval'chuk, D.R., Kundij, A.Ju. (2022). Administrativni poslugi v umovah voєnnogo stanu v Ukraïni [Administrative services under martial law in Ukraine]. *Juridichnij naukovij zhurnal - Legal Scientific Journal*, 5, 421-424 [in Ukrainian].

УДК 351.863

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-204-210

Яременко Олександр Іванович кандидат наук з державного управління, доцент, декан факультету права, публічного управління і менеджменту, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, https://orcid.org/0000-0002-3053-2257

Климчук Олександр Васильович доктор економічних наук, професор кафедри публічного управління та менеджменту, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, https://orcid.org/0000-0002-9427-9561

ІМПОРТ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті розглянуто важливість забезпечення продовольчої безпеки в Україні в умовах військового стану, коли порушення логістики та окупація частини територій значно ускладнили доступ до продовольства. Особливу увагу приділено можливостям використання альтернативних джерел енергії, таких як дигестат, для зниження собівартості виробництва та зменшення залежності від дорогих ресурсів. Згідно з дослідженнями, застосування біодобрив може підвищити врожайність до 50%, що є важливим для забезпечення стабільного постачання продовольства.

Розглянуто також пропозиції щодо покращення інвестиційно-інноваційної діяльності в аграрному секторі, зокрема вдосконалення механізмів залучення інвестицій. Для підтримки сталості аграрного виробництва необхідно зосередитись на розвитку інфраструктури, модернізації тваринницьких комплексів та створенні потужностей для переробки продукції. Окремо зазначено важливість спрощення державних процедур щодо реєстрації пестицидів, агрохімікатів, фітосанітарних вимог, а також підтримки органічних виробників. Окреслені заходи для зменшення залежності від імпорту та стимулювання внутрішнього виробництва, а також забезпечення продовольчої безпеки через розширення експортних можливостей.

Механізми сталості агропродовольчого сектору охоплюють комплекс економічних, екологічних та соціальних стратегій, що дозволяють зберігати ресурси та забезпечувати ефективне функціонування аграрного сектору на довгострокову перспективу. Це включає зниження собівартості сільськогосподарських культур через використання альтернативних джерел енергії, підвищення якості продукції завдяки органічному землеробству, створення малих

переробних підприємств на селі для виробництва продуктів першої необхідності, стимулювання розвитку тваринництва, а також забезпечення аграріїв дешевими органічними добривами.

Ключові слова: аграрна продукція, державна політика, агропродовольчий сектор, продовольча безпека, міжнародний ринок.

Yaremenko Oleksandr Ivanovych Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Dean of the Faculty of Law, Public Administration and Management, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, https://orcid.org/0000-0002-3053-2257

Klymchuk Oleksandr Vasyliovych Doctor of Economics, Professor of the Department of Public Administration and Management, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, https://orcid.org/0000-0002-9427-9561

IMPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS TO UKRAINE IN THE CONTEXT OF FOOD SECURITY IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Abstract. The article examines the importance of ensuring food security in Ukraine under martial law, when disruptions in logistics and the occupation of parts of the territory have significantly complicated access to food. Special attention is paid to the possibilities of using alternative energy sources, such as digestate, to reduce production costs and reduce dependence on expensive resources. According to research, the use of biofertilizers can increase yields by up to 50%, which is important for ensuring a stable food supply.

Proposals for improving investment and innovation activities in the agricultural sector, in particular, improving investment attraction mechanisms, were also considered. In order to maintain the sustainability of agricultural production, it is necessary to focus on the development of infrastructure, the modernization of livestock complexes and the creation of capacities for processing products. The importance of simplifying state procedures for registration of pesticides, agrochemicals, phytosanitary requirements, as well as support for organic producers is highlighted separately. Measures are outlined to reduce dependence on imports and stimulate domestic production, as well as ensure food security through the expansion of export opportunities.

Mechanisms of sustainability of the agro-food sector include a complex of economic, ecological and social strategies that allow to preserve resources and ensure the effective functioning of the agrarian sector for the long term. This includes reducing the cost of agricultural crops through the use of alternative energy sources, improving the quality of products thanks to organic farming, creating small processing enterprises in the countryside for the production of basic necessities,

stimulating the development of animal husbandry, as well as providing farmers with cheap organic fertilizers.

Keywords: agricultural products, state policy, agro-food sector, food safety, international market.

Постановка проблеми. В умовах російського вторгнення та відмови від імпорту енергоносіїв з Білорусі та рф пошук шляхів забезпечення продовольчої безпеки є надзвичайно актуальним. Одним із найшвидших рішень є використання потенціалу сільського господарства, впровадження органічного виробництва та переробка відходів на альтернативні джерела енергії та добрив для зниження собівартості продукції. Питання забезпечення продовольчої безпеки в сучасних умовах досліджують науковці, зокрема В. Бондаренко, О. Ніконенко, Г. Калетнік, Д. Токарчук, М. Яремчук та ін. Однак, в умовах військового стану розробка ефективних заходів продовольчої безпеки залишається невирішеною та потребує подальшого обґрунтування напрямів вирощування і переробки продукції агропромислового комплексу (АПК). Підприємства АПК відіграють важливу роль у національній економіці, забезпечуючи продовольчу безпеку, створення робочих місць та розвиток суміжних галузей. Вони сприяють також зростанню експорту аграрної продукції та технологій [1–4].

Метою статті є дослідження впливу імпорту аграрної продукції на забезпечення продовольчої безпеки України в умовах воєнного стану. Аналізу піддадуться ключові фактори, що визначають залежність країни від імпорту сільськогосподарської продукції, а також стратегічні шляхи зменшення цієї залежності через розвиток внутрішнього виробництва та альтернативні джерела постачання. Основним завданням статті є виявлення механізмів і рекомендацій щодо забезпечення сталості агропродовольчого сектору, стабільності продовольчої ситуації та зміцнення національної продовольчої безпеки в умовах війни та економічної нестабільності [1, 3].

В умовах військових дій, порушення логістики та окупації частини територій, забезпечення продовольчої безпеки стає одним із головних завдань держави. Важливою умовою стабільного забезпечення продовольства є можливість постійного доступу населення до достатньої кількості продуктів, без ризику втрати цього доступу через економічні чи логістичні шоки. У ситуації зростання цін на добрива, паливо та низькими закупівельними цінами на продукцію агросектору, використання альтернативних джерел піджив-лення, таких як дигестат, може допомогти знизити собівартість виробництва і зменшити залежність від дорогих ресурсів [2, 4].

Дослідження Г. Калетніка показують, що застосування біодобрив (дигестату) може підвищити врожайність на 10–50%, але точний прогноз складний через вплив інших чинників. Для удобрення 1 га поля необхідно 120 кг мінеральних добрив, тоді як для біодобрив вистачає 500 кг при

однаковій врожайності. Загрозу продовольчій безпеці спричинив зрив весняної посівної кампанії 2022 року через бойові дії та окупацію частини територій, що призвело до зниження врожайності, обробітку земель і експорту зерна [1, 4].

І. Фурман вважає, що покращення інвестиційно-інноваційної діяльності в аграрному секторі потребує удосконалення механізмів залучення інвестицій, особливо в умовах військового стану, коли держава повинна гарантувати ці інвестиції для АПК [3, 4].

Основними шляхами покращення структури прибутку підприємства є визначення пріоритетних напрямків його використання, що забезпечить розвиток, аналіз динаміки та факторів прибутку, виявлення резервів для його максимізації та ефективне планування. У контексті зростання цін на продовольство та відкриття «зернового» коридору, доцільно реалізовувати надлишки продукції на ринки ЄС. У січні-листопаді 2022 року експорт склав 40,7 млрд дол., імпорт – 49,2 млрд дол., із негативним сальдо 8,5 млрд дол.

Н. Яремчук зазначає, що основними напрямками розвитку виробництва та переробки зерна в Україні мають бути: розбудова інфраструктури через нові елеватори, стимулювання вирощування зернових 1–2 класу за допомогою насінництва та прогресивних технологій, зменшення експортних квот на зерно і заборона вивезення твердих сортів пшениці для розвитку власного виробництва макаронних та хлібобулочних виробів, а також створення потужностей для переробки фуражного зерна на спирт та біоетанол на базі приватизованих спиртових заводів [2, 3].

Для забезпечення продовольчої безпеки під час воєнного стану в Україні запроваджено такі заходи [1, 2, 4]:

1) спрощення реєстрації пестицидів та агрохімікатів на період воєнного стану і 90 днів після його завершення;
2) розширення переліку агрохімікатів, дозволених до ввезення, виробництва та застосування без державної реєстрації;
3) спрощення процесу відбору зразків і уповноваження приватних лабораторій;
4) полегшення фітосанітарних вимог для переміщення рослинної продукції та можливість оформлення електронного сертифіката;
5) надання можливості органічним виробникам, сертифікованим за стандартами ЄС, перейти на українські стандарти без перехідного періоду та отримати державну підтримку;
6) відтермінування вимог щодо контролю за харчовими продуктами на 3 роки після завершення воєнного стану;
7) спрощення транзиту живих тварин через країни з небезпечними хворобами, за умови їх походження з господарств без таких хвороб.

Незважаючи на військовий стан, у 2023 році динаміка зовнішньої торгівлі продукцією АПК України сприятиме відновленню втрат 2022 року.

Очікується зростання експорту агропромислової продукції, покращення ситуації з імпортозалежними групами продовольства та розширення внутрішнього попиту. Поряд з забезпеченням продовольчої безпеки, важливим залишається подолання дефіциту енергоресурсів, що може бути досягнуто через переробку аграрної продукції та відходів харчових підприємств на альтернативні джерела енергії.

Механізми забезпечення сталості агропродовольчого сектору включають різноманітні заходи та стратегії, які дозволяють ефективно поєднувати економічні, екологічні та соціальні аспекти розвитку. Це забезпечує не тільки стабільність продовольчого виробництва, а й збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь (рис. 1).

Рис. 1. Механізми забезпечення сталості агропродовольчого сектору

Забезпечення сталості агропродовольчого сектору вимагає впровадження комплексних заходів, спрямованих на покращення екологічних, економічних та соціальних аспектів виробництва та споживання агропродовольчих товарів (табл. 1).

Для забезпечення продовольчої безпеки в умовах військового стану доцільно інвестувати в промислові агровиробництва, орієнтовані на технічні та зернові культури, які використовуватимуться як паливо та корм для тварин. Великі тваринницькі та птахівничі комплекси варто модернізувати, створюючи підсобні виробництва для виробництва біогазу. Агровиробництво має зосереджуватися на сталих і кліматично дружніх рішеннях, таких як точне землеробство, сівозміни, біорізноманітність та дрібномасштабне тваринництво з високими стандартами добробуту тварин [1, 4].

Таблиця 1

Рекомендації щодо забезпечення сталості агропродовольчого сектору

Рекомендації	*Характеристика*
1	2
	Залучення інновацій та нових технологій
Впровадження інноваційних технологій	Використання новітніх технологій, таких як точне землеробство, біотехнології, генетично модифіковані культури, що підвищують врожайність і стійкість до змін клімату
Автоматизація та цифровізація	Впровадження систем управління даними на фермах, використання датчиків для моніторингу стану ґрунтів, рослин та тварин, що дозволяє оптимізувати витрати ресурсів
	Збереження природних ресурсів
Збереження водних ресурсів	Впровадження ефективних методів зрошення, таких як крапельне зрошення та зберігання дощової води
Збереження біорізноманіття	Ведення сільського господарства з використанням сівозмін, інтегрованих підходів до боротьби зі шкідниками та захисту
Покращення якості ґрунтів	Використання органічних добрив, органічного землеробства, агролісомеліорацій та інших заходів для збереження родючості ґрунтів
Підтримка місцевих виробників та розвитку малих підприємств	
Підтримка фермерських господарств	Створення сприятливих умов для малих і середніх агропідприємств, зокрема шляхом надання пільгових кредитів, субсидій на придбання техніки та модернізацію
Розвиток місцевих ринків	Стимулювання споживання місцевої продукції через підтримку кооперацій, створення коротких ланцюгів поставок та розширення доступу до локальних ринків
	Покращення політики та регулювання
Зміцнення інституційної спроможності	Розробка і впровадження ефективних політик щодо сталого розвитку агропродовольчого сектору, включаючи законодавчі ініціативи для захисту довкілля та стимулювання інвестицій
Забезпечення продовольчої безпеки	Розробка національних стратегій продовольчої безпеки, які включають заходи з диверсифікації постачання та виробництва, забезпечення стабільних запасів стратегічних продуктів
Розвиток екологічно чистого виробництва	
Перехід до органічного землеробства	Підтримка органічного землеробства через надання субсидій, розвиток стандартів і сертифікації органічної продукції, створення попиту на органічні продукти на ринку
Скорочення використання хімічних добавок	Підвищення екологічних стандартів для агропромислових підприємств з метою зменшення негативного впливу на навколишнє середовище
	Підвищення ефективності переробки та збереження продукції
Інвестування в інфраструктуру переробки	Створення та модернізація складів, холодильних камер та переробних підприємств, що дозволяє зменшити втрати продукції
Розвиток альтернативних джерел енергії	Використання біоенергетичних технологій, біогазу, енергозберігаючих технологій для зменшення залежності від традиційних енергетичних ресурсів і підвищення енергетичної незалежності агросектору
	Підвищення освіти та обізнаності
Навчання фермерів та агропідприємців	Проведення курсів і тренінгів для фермерів щодо сталого ведення господарства, інноваційних технологій, управління ресурсами
Підвищення екологічної свідомості	Стимулювання попиту на екологічно чисті та органічні продукти через інформаційні кампанії та маркетинг сталих продуктів
	Адаптація до змін клімату
Стратегії адаптації до кліматичних змін	Розробка адаптаційних стратегій для сільського господарства з урахуванням змін клімату (напр., вибір стійких до посухи культур, зменшення викидів парникових газів)
Підтримка досліджень	Фінансування досліджень, що сприяють адаптації агропродовольчого сектору до змін клімату

Таким чином, важливість удосконалення виробництва та переробки продукції АПК для забезпечення продовольчої безпеки полягає в зниженні собівартості сільськогосподарських культур завдяки альтернативним джерелам енергії; підвищенні якість продукції та адаптуватися до стандартів ЄС через органічне землеробство; створенні малих переробних підприємств АПК для виробництва продуктів першої необхідності на селі; стимулюванні розвитку тваринництва, в тому числі в ОСГ; забезпеченні аграріїв дешевими органічними добривами (дигестатом). Реалізація цих заходів підвищить продовольчу безпеку та конкурентоспроможність продукції АПК, доповнюючи План забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Перспективним напрямом є модернізація переробних підприємств АПК.

Висновок. Сталий розвиток агропродовольчого сектору вимагає комплексного підходу, що включає інновації, екологічні стандарти, підтримку місцевих виробників та адаптацію до змін клімату. Лише спільні зусилля держави, бізнесу і громадян дозволять забезпечити продовольчу безпеку та стабільність у аграрному секторі. Забезпечення сталості агропродовольчого сектору є складним процесом, що вимагає інтегрованого підходу, який охоплює політичні, економічні, соціальні, екологічні та технологічні аспекти. Це потребує координації зусиль державних органів, бізнесу та громади для забезпечення стабільного і сталого розвитку сільського господарства, збереження природних ресурсів і досягнення продовольчої безпеки на довгострокову перспективу.

Література:

1. Мельник Т. М. Пугачевська К. С. Імпортозалежність економіки України і пріоритети селективного імпортозаміщення. *Економіка України*. 2016. № 4. С. 29-44.
2. Ніконенко О.А. Методичне забезпечення формування продовольчої безпеки України. Агросвіт. 2022. № 9-10. С. 86–92.
3. Пугач С., Візнюк І, Долинний С. Аналіз ефективності розроблених процедур та політик в сфері громадського здоров’я для підвищення резильєнтності волонтерів під час воєнного конфлікту. Суспільство та національні інтереси, 2024. Вип. 1 (1). С. 70-80.
4. Цап М.В. Макроекономічні передумови державної структурної політики імпортозаміщення в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Економічні науки». Вип. 8. Ч. 1. Херсон: ХДУ. 2014. С. 46–50.

References:

1. Nikonenko, O.A. (2022). Metodychne zabezpechennia formuvannia prodovolchoi bezpeky Ukrainy [Methodological support for the formation of food security of Ukraine]. Ahrosvit, 9-10, 86–92 [in Ukrainian].
2. Melnyk, T. M., Puhachevska, K. S. (2016). Importozalezhnist ekonomiky Ukrainy i priorytety selektyvnoho importozamishchennia [Import dependence of Ukrainian economy and priorities of selective import substitution]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 4, 29–44 [in Ukrainian].
3. Puhach S., Vizniuk I, Dolynnyi S. (2024). Analiz efektyvnosti rozroblenykh protsedur ta polityk v sferi hromadskoho zdorov’ia dlia pidvyshchennia rezylientnosti volonteriv pid chas voiennoho konfliktu [Analysis of the effectiveness of the developed procedures and policies in the field of public health to increase the resilience of volunteers during military conflict]. *Suspilstvo ta natsionalni interesy*, 1 (1), 70-80 [in Ukrainian].
4. Tsap, M.V. (2014). Makroekonomichni peredumovy derzhavnoi strukturnoi polityky importozamishchennia v Ukraini [Macroeconomic prerequisites of the state structural policy of import substitution in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Seriia «Ekonomichni nauky». Kherson: KhDU, 8(1), 46–50 [in Ukrainian].

УДК 658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-211-222

Артюшок Вікторія Станіславівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, проректор з навчально-методичної роботи та якості освіти, ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, https://orcid.org/0000-0003-4812-1613

Гринчук Юлія Сергіївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, https://orcid.org/0009-0001-6525-463X

Сігаєва Тетяна Євгеніївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, логістики та інновацій, Навчально-науковий інститут менеджменту та маркетингу, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-0948-7233

АДАПТАЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ДО ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Анотація. Адаптація стратегічного менеджменту до викликів глобальної нестабільності, особливо в Україні, стає вкрай важливим завданням для забезпечення стійкості бізнесу. Під час війни, коли економічні, політичні та будь-які інші умови є турбулентними, компанії мають бути готовими швидко переглядати свої стратегії і реагувати на ці виклики. Отже, метою дослідження стало визначення шляхів адаптації стратегічного менеджменту до викликів глобальної економічної нестабільності. Дослідження проводилося з використанням методів наукового пізнання, а саме опису, аналізу, методів індукції і дедукції, а також методів структурування та групування. В результаті проведеного дослідження окреслено основні проблеми реалізації управлінських стратегій у сучасних компаніях, зокрема в умовах глобальних змін і кризових ситуацій. З'ясовано, що процес забезпечення надійного стратегічного менеджменту в умовах, де людський чинник має великий вплив, є складним і вимагає чіткої координації та вимірювання, які відіграють головну роль у досягненні запланованих результатів. Також було систематизовано поширені цифрові рішення, які сучасні підприємства активно інтегрують у стратегічний менеджмент, такі як штучний інтелект (AI), використання великих даних, блокчейн-технології, Інтернет речей (IoT) і хмарні обчислення (Cloud Computing). Особливу увагу було приділено формуванню та реалізації управлінських стратегій на українських підприємствах в умовах адаптації до сучасних викликів. З'ясовано, що українські компанії стикаються з певними

труднощами через нестабільну економічну ситуацію, триваючі бойові дії і глобальні економічні зміни. Відзначено, що для подолання цих труднощів підприємства змушені застосовувати інноваційні та цифрові підходи в стратегічному управлінні. Наголошено, що успішні стратегії компаній в Україні ґрунтуються на інтеграції цифрових рішень і збереженні ефективності навіть в умовах обмежених ресурсів. Подальші дослідження можуть бути спрямованими на більш детальний аналіз цифрових рішень а стратегічному менеджменті українських компаній, а також на з'ясування проблем його адаптації в українських реаліях.

Ключові слова: криза, стратегічне планування, цифрові рішення, штучний інтелект ,управлінські стратегії

Artiushok Viktoriia Stanislavivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Vice-Rector for Academic Affairs and Quality of Education, Private Higher Education Establishment "Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities", Rivne, https://orcid.org/0000-0003-4812-1613

Grynchuk Yulia Serhiivna Doctor of Economics, Professor, Head of the Management Department, Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, https://orcid.org/0009-0001-6525-463X

Sigaieva Tetiana Yevheniivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Logistics and Innovation Department, Educational and Research Institute of Management and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-0948-7233

ADAPTING STRATEGIC MANAGEMENT TO THE CHALLENGES OF GLOBAL ECONOMIC INSTABILITY

Abstract. Adaptation of strategic management to the challenges of global instability, especially in Ukraine, is becoming extremely important for business sustainability. In times of war, when economic, political and any other conditions are turbulent, companies must be prepared to quickly revise their strategies and respond to these challenges. The study aims to identify ways to adapt strategic management to the challenges of global economic instability. The study was conducted using the methods of scientific knowledge, namely description, analysis, induction and deduction methods, as well as structuring and grouping methods. As a result of the study, the author outlines the main problems of implementing management strategies in modern companies, in particular in the context of global changes and crisis situations. It is found that the complexity and need to ensure reliable strategic management in an environment where the human factor is clearly

expressed, coordination and measurement play a major role in achieving the planned results. The study also systematized common digital solutions that modern enterprises are actively integrating into strategic management, such as artificial intelligence (AI), big data, blockchain technologies, the Internet of Things (IoT), and cloud computing. The author paid special attention to the formation and implementation of management strategies at Ukrainian enterprises in the context of adaptation to modern challenges. It is found that Ukrainian companies face certain difficulties due to the unstable economic situation, military conflicts and global economic changes. It is noted that to overcome these difficulties, enterprises are forced to apply innovative and digital approaches to strategic management. It is emphasized that successful strategies of companies in Ukraine are based on the integration of digital solutions and maintaining efficiency even in the face of limited resources. Further research may be aimed at a more detailed analysis of digital solutions in the strategic management of Ukrainian companies, as well as at identifying the problems of its adaptation to Ukrainian realities.

Keywords: crisis, strategic planning, digital solutions, artificial intelligence, management strategies

Постановка проблеми. Для України сьогодення головним викликом стала війна та її масштабні наслідки, які зачіпають практично всі сфери життя. Сучасна криза, спричинена воєнними діями, є унікальною за своїм масштабом і характером, вона впливає на економічний розвиток, соціальну стабільність, безпеку і психологічний стан населення. В таких умовах стратегічне управління набуває особливої важливості, адже йдеться не лише про адаптацію до кризи, але і про планування відновлення країни в довгостроковій перспективі.

Реалізація будь-якої стратегії антикризового управління залежить як від компетентностей менеджерів, так і фінансових можливостей компанії. Останні кілька років показали, що далеко не всі сучасні компанії можуть впоратися із складним процесом управління в умовах кризи. Кожен менеджер діє в інтересах своєї компанії, але не кожен має достатні фінансові та матеріальні ресурси, а також інтелектуальний науковий потенціал для досягнення цієї мети. Для деяких компаній наслідки є вкрай серйозними, для інших — відносно прийнятними [1].

Таким чином, стратегічний менеджмент в Україні потребує не лише вміння реагувати на кризу, але й проактивного підходу, здатності передбачити можливі загрози і вміння швидко адаптувати внутрішні процеси для забезпечення стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у теоретико-методологічні й емпіричні дослідження стратегічного менеджменту в системі управління підприємствами та бізнес-процесами можна знайти у наукових розвідках вітчизняних і закордонних дослідників. Зокрема, В. Терзієв акцентував увагу на важливості стратегічного управління в умовах глобальних

криз, зазначивши, що для організацій важливо мати гнучкі стратегії, які здатні адаптуватися до змінних зовнішніх чинників, таких як економічні кризи або пандемії. Дослідник зробив висновок, що організації, які мають здатність адаптувати свої стратегії до цих умов, зберігають свою стійкість і мають конкурентні переваги [1].

Таку саму думку розділяють Т. Данко та ін., вказуючи на специфічні стратегії управління, що застосовуються під час війни. В таких умовах підприємства мають бути здатні зберігати функціональність і оптимізувати управлінські процеси, незважаючи на обмеження та нестабільність. Також було наголошено на важливості розвитку антикризового управління та збереження ефективної командної роботи в умовах обмежених ресурсів [2].

Водночас А. Карр звернув увагу на чинник часу при стратегічному плануванні, підкреслюючи, що стратегічні рішення мають враховувати як короткострокові, так і довгострокові перспективи. Він зазначив, що організації, які враховують тимчасові феномени в своїх стратегіях, мають перевагу в умовах невизначеності, адже це дозволяє ефективніше прогнозувати ризики та приймати більш обґрунтовані рішення [3].

З огляду на це, І. Бадер наголосив на важливості інтеграції новітніх технологій в управлінські стратегії. Він довів, що в умовах глобалізації і цифровізації підприємства повинні адаптувати свої стратегії, щоб залишатися конкурентоспроможними на міжнародному рівні [4].

Водночас, Ю. Фролов звернув увагу на цифрові рішення в управлінні бізнес-процесами, підкреслюючи їх важливість для оптимізації і підвищення ефективності діяльності організацій. Він з'ясував, що впровадження цифрових рішень є необхідним кроком для підвищення конкурентоспроможності, зокрема для малих і середніх підприємств [5].

У контексті глобалізації стратегічного управління Н. Грибанов дослідив виклики, з якими стикаються організації, що працюють на міжнародних ринках. Автор наголосив, що на тлі глобалізаційних процесів важливо приймати рішення, які відповідають міжнародним стандартам і мають здатність адаптуватися до змінюваних умов зовнішнього середовища [6].

Т. Гвініашвілі додала до цієї дискусії, що стратегічне управління має змінюватися відповідно до розвитку цифрової економіки, тому підприємства повинні адаптувати свої стратегії, щоб відповідати вимогам цифрової трансформації [7].

На важливості стратегічного управління в умовах інноваційних процесів наголошено у статті С. Лавриненко та А. Зелінської, оскільки правильне управління інноваційними процесами є необхідним для забезпечення стійкості та розвитку підприємств в умовах технологічних змін [8].

Отже, спираючись на опубліковані дослідження науковців, можна стверджувати, що проблеми стратегічного менеджменту в умовах сучасних викликів потребують додаткових розвідок та осучаснення.

Мета статті полягає у висвітленні напрямів адаптації стратегічного менеджменту до викликів глобальної економічної нестабільності. Завдання, поставлені перед дослідженням, зведені до наступних:

1. Окреслити проблеми реалізації управлінських стратегій в сучасних компаніях.

2. Систематизувати поширені цифрові рішення, які сучасні підприємства інтегрують у стратегічний менеджмент.

3. З'ясувати особливості формування та реалізації управлінських стратегій на українських підприємствах в умовах адаптації до сучасних викликів невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Стратегічний менеджмент — це процес, в якому керівництво компанії формує та реалізує основні цілі й ініціативи на користь зацікавлених сторін, беручи до уваги доступні ресурси та аналізуючи конкурентне внутрішнє і зовнішнє середовище [1].

В межах компанії стратегічний менеджмент виконує вкрай важливу функцію, формуючи як формулювання стратегій, так і тактики для досягнення організаційних цілей. Основна мета стратегічного менеджменту — визначення та опис стратегій, які менеджери можуть застосовувати для підвищення продуктивності та отримання конкурентних переваг в довгостроковій перспективі. Хоча за формування стратегії компанії відповідає здебільшого керівництво вищої ланки, цей процес часто також забезпечують зусилля менеджерів середньої ланки та лінійних працівників.

Таким чином, відповідальність за стратегію може поширюватися на кількох лідерів, крім генерального директора. Реалізація стратегічного менеджменту підтримує здатність компанії долати бізнес-виклики, досягати своїх цілей і забезпечувати довготривалий успіх. Завдяки розумінню компонентів стратегічного менеджменту організації можуть посилити прийняття рішень, адаптуватися до змін на ринку та залишатися конкурентоспроможними в умовах сучасного швидкоплинного бізнес-середовища. Цей підхід підвищує здатність компанії передбачати та задовольняти несподівані внутрішні потреби або конкурентний тиск. Більш того, керівники, які оцінюють зовнішнє середовище та навчаються на попередніх стратегіях, можуть ефективніше формувати майбутнє компанії, спрямовуючи дії працівників для досягнення успіху організації.

Нині в компаніях стратегічний менеджмент та його ефективне виконання залишаються одними з найскладніших завдань, попри великі інвестиції в ці процеси. Згідно з дослідженням Bridges Business Consulting, лише 2% керівників упевнені, що зможуть досягти 80–100% своїх стратегічних цілей, хоча 80% вважають, що їхні компанії добре розробляють стратегії. Проте тільки 44% переконані, що мають відповідні механізми для успішної реалізації своїх планів. Додатково, 61% керівників не почуваються готовими до стратегічних викликів після отримання вищих посад, що підкреслює їхню підготовленість до складної відповідальності за впровадження змін. Навіть

якщо компанія розробила добре сформульовану стратегію, це не гарантує її успіху: 67% таких стратегій зазнають невдачі через слабке виконання, а 4,5% потенціалу втрачається через неналежне планування дій. Крім того, відсутність координації між підрозділами є суттєвою перешкодою, яку 30% керівників називають головною [9] (рис. 1).

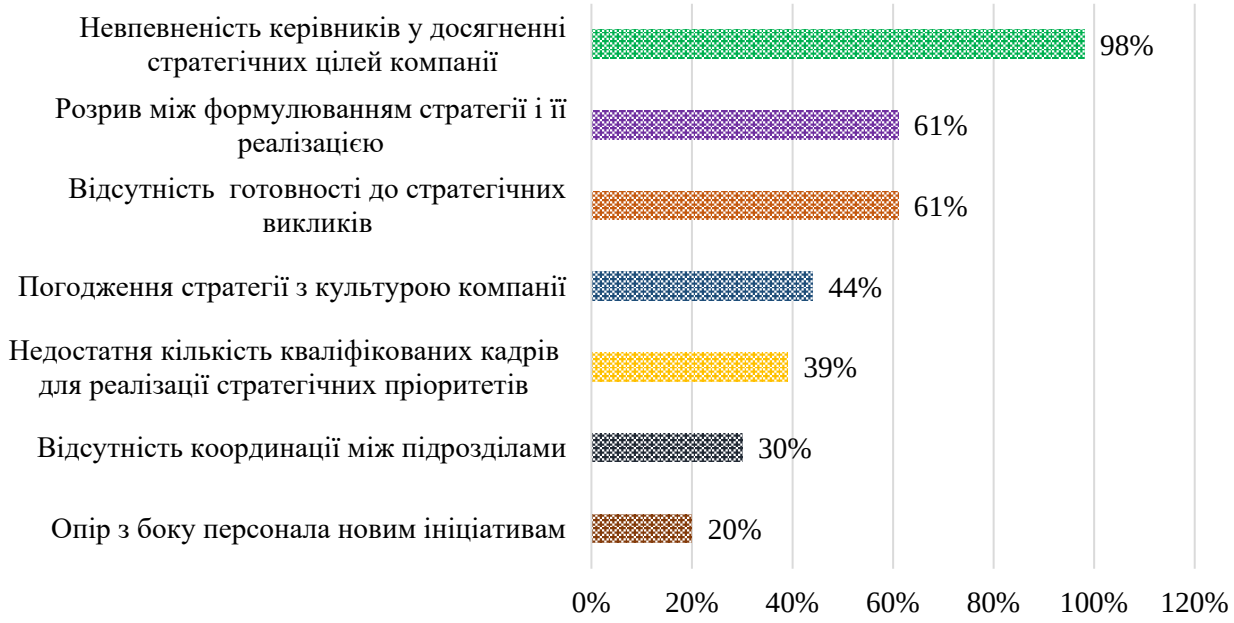

Рис. 1. Проблеми реалізації управлінських стратегій в сучасних компаніях
Джерело: побудовано авторами на основі [9].

Ще одна важлива проблема — розрив між формулюванням стратегії і її реалізацією, який 61% опитаних вважають складним для подолання. Найчастіше це пов'язано з недостатньою комунікацією, лідерством і непридатними методами оцінки, що заважає успіху ініціатив. Більше того, лише 41% респондентів впевнені, що в їхніх компаніях вистачає кваліфікованих кадрів для реалізації стратегічних пріоритетів, а 18% організацій ставлять на перший план наймання працівників з необхідними навичками для досягнення цілей.

Організаційна синергія свідчить, що 20% працівників активно чинять опір новим ініціативам, а 45% керівників вважають, що забезпечення виконання завдань співробітниками є великим викликом. Погодження стратегії з культурою компанії залишається складним завданням для 44% керівників, а для 25% з них вимірювання ефекту від упровадження стає значною проблемою. Лише 22% співробітників визнають, що лідери забезпечують чіткий напрямок для організації, що ускладнює формування єдиного стратегічного курсу.

В цілому, ці дані ілюструють складність і об'єктивну потребу в забезпеченні надійного стратегічного менеджменту та виконання рішень в умовах, де людський чинник, координація і вимірювання відіграють провідну роль у досягненні запланованих результатів [9].

Google Trends за останні 5 років демонструє певні коливання популярності для терміну «діджиталізація в бізнесі» в пошукових запитах (рис. 2). З 2021 року можна спостерігати загальну тенденцію до зростання інтересу, зокрема періодичні піки, які відображають збільшення уваги до цифрових рішень і технологій у бізнесі під впливом зовнішніх чинників, таких як зміни в економічних умовах та актуалізація теми цифрової трансформації. У 2023 та 2024 роках рівень інтересу стабілізується на доволі високому рівні, що підкреслює актуальність проблем цифровізації для компаній. Така ситуація сигналізує про необхідність залучення топ-менеджменту для впровадження й оптимізації цифрових стратегій, оскільки цифрові інструменти стають критично важливими для підвищення конкурентоспроможності та ефективності бізнесу.

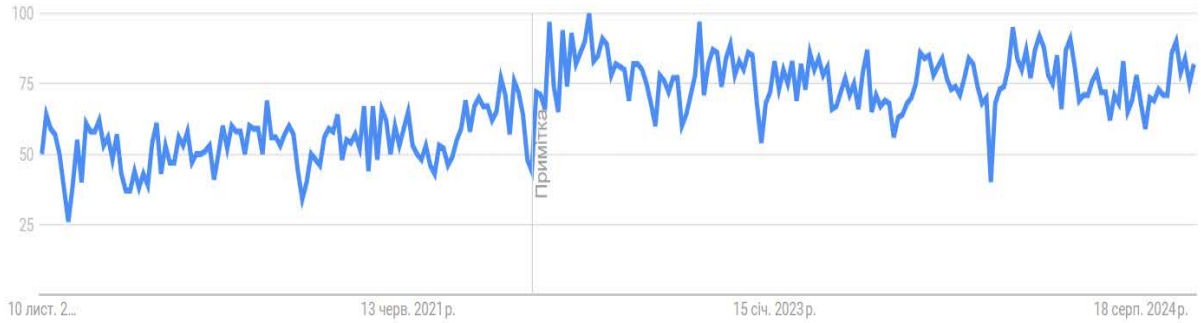

Рис. 2. Динаміка пошукових запитів «діджиталізація в бізнесі» за 2019–2024 рр.
Джерело: складено авторами на основі [10].

Отже, аналіз популярності пошукового запиту «діджиталізація в бізнесі» свідчить про його стійке зростання актуальності цієї проблеми впродовж останніх років, що підкреслює важливість цифрових технологій для сучасних підприємств і вказує на необхідність залучення менеджменту до процесів цифрової трансформації. Діджиталізація стає стратегічним пріоритетом, адже саме через інтеграцію цифрових рішень компанії можуть підвищувати свою конкурентоспроможність, адаптивність та ефективність.

В таблиці 1 систематизовано поширені цифрові рішення, які сучасні підприємства інтегрують у стратегічний менеджмент, як якісний інструмент адаптації до викликів сучасності.

Таблиця 1

Поширені цифрові рішення, які сучасні підприємства інтегрують у стратегічний менеджмент

Цифрові рішення	Опис	Переваги
Штучний інтелект (AI)	Технологія, що дає змогу комп'ютерам виконувати завдання, які раніше потребували людського інтелекту, наприклад, розпізнавання мови, ухвалення рішень і прогнозування результатів. За даними на 2024 рік 40% компаній у світі вже використовують AI, а 82% досліджують його можливості [11].	Швидке ухвалення рішень, автоматизація операцій, підвищення ефективності. Великі підприємства застосовують AI у два рази частіше, ніж малі. Лідером з упровадження є Індія (59% компаній). Світовий ринок AI зросте до $1,85 трлн до 2030 року [11].
Використання великих даних	Технологія для обробки та аналізу значних обсягів інформації, що дозволяє отримувати глибші інсайти і покращувати процес ухвалення рішень. Ринок стабільно зростає, і в 2023 році досяг $70 млн [12].	Підвищення продуктивності, оптимізація процесів, ухвалення рішень на основі даних. Розширення сфери використання великих даних сприяє персоналізації послуг і прогнозуванню. Ринок зріс із $7,6 млн у 2011 році до $70 млн у 2023 році [12].
Блокчейн-технології	Децентралізована технологія для зберігання та передачі даних, що забезпечує надійність транзакцій і прозорість. Використовується у фінансовій сфері, логістиці, медицині тощо. Інвестиції зросли з $0,95 млрд у 2017 році до $19 млрд у 2024 році [13].	Захист даних, прозорість операцій, зменшення потреби в посередниках. Блокчейн знаходить застосування в багатьох галузях. Очікується, що до 2024 року витрати на блокчейн становитимуть $19 млрд, що підтверджує його значущість для бізнесу [13].
Інтернет речей (IoT)	Технологія, що з'єднує фізичні пристрої в мережу для обміну даними. Кількість IoT-пристроїв зросла з 10 млрд у 2019 році до 18,8 млрд у 2024 році. Завдяки 5G до 2030 року кількість таких пристроїв досягне 41,1 млрд [14].	Підвищення ефективності, автоматизація рутинних процесів, оптимізація моніторингу та керування виробничими системами. IoT дає змогу знижувати витрати і підвищувати якість за рахунок збору точних даних у реальному часі.
Хмарні обчислення (Cloud Computing)	Технологія, що надає доступ до даних і додатків через інтернет. У 2023 році витрати на хмарну інфраструктуру досягли $270 млрд, що на $45 млрд більше, ніж у попередньому році. Попит зростає завдяки потребам у сучасних рішеннях для обробки даних [1].	Скорочення витрат на IT-інфраструктуру, масштабованість, доступ до даних з будь-якої точки світу, підтримка бізнес-процесів. Хмарні рішення сприяють розвитку малого бізнесу, даючи доступ до передових технологій за відносно невеликі кошти.

Джерело: узагальнено авторами на основі [11–15].

Цифрові рішення допомагають сучасним компаніям швидко реагувати на зміни ринкових умов, оптимізувати внутрішні процеси, скоротити витрати та підвищити задоволення клієнтів. Сучасні керівники мають враховувати нові тенденції, щоб зберегти конкурентні переваги і забезпечити довгостроковий розвиток бізнесу в умовах постійних змін.

Тривалі бойові дії і зростаюче прагнення до інтеграції в європейську економічну спільноту змушують українські підприємства трансформувати власні підходи до управління та стратегічного планування.

В таблиці 2 наведено основні особливості формування і реалізації управлінських стратегій на українських підприємствах, враховуючи вплив військових дій, прискорену цифровізацію бізнес-процесів, необхідність забезпечення підвищених станадртів безпеки, орієнтацію на експорт та адаптацію до швидко змінюваного середовища. Наведені особливості відображають важливість підвищення гнучкості управлінських рішень і застосування нових підходів для забезпечення сталого розвитку та конкурентоспроможності українського бізнесу в умовах кризових явищ в економіці.

Таблиця 2

Особливості формування та реалізації управлінських стратегій для українських підприємств в умовах адаптації до сучасних викликів і невизначеності

Особливості	Опис	Коментар автора
1	2	3
Вплив військового конфлікту	Українські підприємства змушені перебудовувати свої стратегії для роботи в умовах війни, що включає антикризове управління та здатність змінювати підходи у прийнятті рішень.	Війна вимагає від бізнесу швидкої реакції на ризики та застосування заходів для подолання кризи. Це сприяє формуванню нових управлінських навичок, які можуть стати перевагою для підприємств у подальшому розвитку.
Євроінтеграційні прагнення	Багато підприємств орієнтовані на відповідність європейським стандартам бізнесу та управлінським практикам, що спонукає до інтеграції з ринками ЄС.	Стратегії розвитку зосереджуються на доступі до європейських ринків і використанні переваг співпраці з ЄС. Це прискорює розвиток підприємств та сприяє їх здатності відповідати високим вимогам конкурентного середовища.
Цифровізація процесів	Зростає використання цифрових технологій, які сприяють ефективнішому виконанню внутрішніх процесів, підвищенню прозорості та якості управлінських рішень.	Впровадження цифрових рішень підвищує продуктивність і відкриває нові можливості для розвитку навіть у кризових умовах. Вважаємо, що цифрові інновації сприятимуть покращенню конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку.

Продовження таблиці 2

1	2	3
Орієнтація на стійкість і безпеку	Підприємства посилюють заходи безпеки, зокрема у сфері кібербезпеки, та впроваджують практики сталого розвитку для роботи в нестабільних умовах.	Фокус на безпеці дозволяє зменшити ризики та зберегти безперервність діяльності під час зовнішніх загроз. Посилена увага до захисту інформаційних систем і ресурсів формує нову культуру управління ризиками, що сприятиме тривалому успіху.
Державна підтримка та грантові програми	Багато українських компаній залучають державні та міжнародні гранти, що допомагає у виконанні стратегічних цілей і підтримці стабільності в складних умовах.	Програми допомоги стимулюють розвиток бізнесу, дозволяючи залучити додаткові ресурси для подолання поточних викликів. Вважаємо, що залучення таких ресурсів може підвищити рівень довіри до держави та поліпшити сприйняття підтримки бізнесу з її боку.
Здатність змінювати підходи	В умовах нестабільності українські підприємства створюють стратегії з короткими циклами оцінки та корекції, щоб швидше пристосовуватися до нових реалій.	Готовність змінювати підходи допомагає компаніям швидко реагувати на зміни й ефективніше використовувати ресурси в умовах невизначеності. Здатність до трансформації стала вирішальною для успішного функціонування в умовах постійних змін.
Пошук нових ринків збуту	Унаслідок зниження внутрішнього попиту через війну українські компанії почали активніше виходити на міжнародні ринки.	Розширення географії збуту дає змогу компенсувати втрату частини внутрішнього ринку та зменшити ризики, пов’язані з національною економікою. Вважаємо, що орієнтація на експорт сприятиме підвищенню стабільності та розвитку українських підприємств на міжнародній арені.

Джерело: удосконалено авторами на основі аналізу [5–8].

Отже, українські підприємства здійснюють свою діяльність у вкрай складних умовах невизначеності, тому напрями адаптації стратегічного менеджменту мають бути всеохоплюючими — від цифровізації бізнес-процесів до розробки інноваційних моделей стратегічного менеджменту.

Висновки. Українські підприємства мають використовувати різноманітні інструменти в стратегічному менеджменті для ефективного функціонування в умовах сучасних викликів. Перш за все, це полягає в упровадженні цифрових технологій для оптимізації бізнес-процесів, що дасть змогу покращити якість управлінських рішень і підвищити продуктивність. Розвиток

цифрових платформ та автоматизація дасть змогу знизити витрати і прискорити виконання завдань.

Іншим важливим напрямом є стратегічне планування, яке передбачає визначення середньо- та довгострокових цілей і розробку конкретних планів для їх досягнення. Аналіз конкурентного середовища також є необхідним інструментом, що допомагає підприємствам розуміти позицію на ринку та знаходити можливості для розвитку. Для пошуку нових можливостей підприємствам варто зосередитись на міжнародних ринках, що дозволяє диверсифікувати ризики і забезпечити стабільні потоки доходів. Залучення інвестицій як від держави, так і від міжнародних партнерів, також є важливим джерелом для фінансування розвитку. Ще одним інструментом є управління змінами, яке передбачає здатність організації швидко реагувати на нові умови та коригувати внутрішні процеси, враховуючи нові реалії і зовнішні чинники.

Література:

1. Terziev V. *Strategic management in times of global crisis. SSRN*. 2022. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.4066778 (дата звернення: 14.11.2024).

2. Management and organization in times of war / T. Danko et al. *Journal of East European Management Studies*. 2024. URL: https://ibc-static.broad.msu.edu/sites/globaledge/resources/JEEMS-CFP-2025.pdf (дата звернення: 14.11.2024).

3. Carr A. It's about time: Strategy and temporal phenomena. *Journal of Strategic Studies.* 2018. Vol. *44, no.* 3. P. 303–324. URL: https://doi.org/10.1080/01402390.2018.1529569 (дата звернення: 14.11.2024).

4. Bader I. Strategic management: A comprehensive review paper. *International Journal of Professional Business Review. 2024. Vol. 9, no.* 3. P. 1–43. URL: https://doi.org/10.26668/businessreview/2024.v9i3.4373 (дата звернення: 14.11.2024).

5. Фролов Ю. В. Особливості впровадження цифрових рішень в систему управління бізнес-процесами. *Інноваційна економіка. 2024. №* 2. С. 166–172. URL: http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/1261 (дата звернення: 14.11.2024).

6. Грибанов Н. О. Стратегічний менеджмент в умовах глобалізації. *Збірник матеріалів Звітної студентської наукової конференції за результатами науково-дослідної роботи у 2023 р.* Дубляни, 2024. С. 202–204. URL: http://surl.li/vhsasi (дата звернення: 14.11.2024).

7. Гвініашвілі Т. З. Зміна парадигми стратегічного управління підприємством в умовах цифрової економіки. *Економічний простір 2021. № 172*. С. 23–28. URL: https://doi.org/10.32782/2224-6282/172-4 (дата звернення: 14.11.2024).

8. Лавриненко С. О., Зелінська А. М. Стратегічне управління інноваційними процесами: особливості та необхідність. *Причорноморські економічні студії. 2019. № 37.* С. 99–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2019_37_20 (дата звернення: 14.11.2024).

9. 20-year results from surveying strategy implementation. *Bridges Business Consulting*. URL: https://www.bridgesconsultancy.com/wp-content/uploads/2016/10/20-Years-of-Strategy-Implementation-Research-2.pdf (дата звернення: 14.11.2024).

10. Digitization. *Trends Google*. URL: http://surl.li/lbxsjv (дата звернення: 14.11.2024).

11. Cardillo A. How many companies use AI? (New data). *Exploding Topics*. https://explodingtopics.com/blog/companies-using-ai (дата звернення: 14.11.2024).

12. Worldwide spending on blockchain solutions from 2017 to 2020, with forecasts for 2021 and 2024. *Statista*. URL: https://www.statista.com/statistics/800426/worldwide-blockchain-solutions-spending/ (дата звернення: 14.11.2024).

13. Big data market size revenue forecast worldwide from 2011 to 2027. *Statista*. URL: https://www.statista.com/statistics/254266/global-big-data-market-forecast/ (дата звернення: 14.11.2024).

14. IoT-analytics. State of IoT 2024: Number of connected IoT devices growing 13% to 18.8 billion globally. *IoT Analytics GmbH*. URL: http://surl.li/uxaxnc (дата звернення: 14.11.2024).

15. Enterprise spending on cloud and data centers by segment from 2009 to 2023. Statista. URL: https://www.statista.com/statistics/1114926/enterprise-spending-cloud-and-data-centers/ (дата звернення: 14.11.2024).

References:

1. Terziev, V. (2022). *Strategic management in times of global crisis*. SSRN. Retrieved from https://doi.org/10.2139/ssrn.4066778

2. Danko, T., Sobolieva, T., Trąpczyński, P., & Steger, T. (2024). Management and organization in times of war. *Journal of East European Management Studies*. Retrieved from https://ibc-static.broad.msu.edu/sites/globaledge/resources/JEEMS-CFP-2025.pdf

3. Carr, A. (2018). It's about time: Strategy and temporal phenomena. *Journal of Strategic Studies, 44*(3), 303–324. Retrieved from https://doi.org/10.1080/01402390.2018.1529569 [English]

4. Bader, I. (2024). Strategic management: A comprehensive review paper. *International Journal of Professional Business Review, 9*(3), 1–43. Retrieved from https://doi.org/10.26668/businessreview/2024.v9i3.4373

5. Frolov, Yu. V. (2024). Osoblyvosti vprovadzhennya tsyfrovykh rishen v systemu upravlinnya biznes-protsesamy [Peculiarities of the implementation of digital solutions in the business process management system]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, (2), 166–172. Retrieved from https://doi.org/10.37332/2309-1533.2024.2.21 [in Ukrainian].

6. Hrybanov, N. O. (2023). Stratehichnyy menedzhment v umovakh holovalyzatsiyi [Strategic management in the context of globalization]. *Zbirnyk materialiv Zvitnoi studentskoi naukovoi konferentsii za rezultatamy naukovo-doslidnoi roboty u 2023 r. – Collection of materials from the annual student scientific conference based on the results of research work in 2023*, (pp. 202–204). Dubliany. Retrieved from http://surl.li/vhsasi [in Ukrainian].

7. Gviniashvili, T. Z. (2021). Zmina paradyhmy stratehichnogo upravlinnya pidpryyemstvom v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Changing the paradigm of strategic management of enterprises in the context of the digital economy]. *Ekonomichnyy prostrir*, (172), 23–28. Retrieved from https://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/936 [in Ukrainian]

8. Lavrynenko, S. O., & Zelinska, A. M. (2019). Stratehichne upravlinnya innovatsiynymy protsesamy: osoblyvosti ta neobkhidnist [Strategic management of innovative processes: features and necessity]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black sea economic studies*, (37), 99–102. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2019_37_20 [in Ukrainian].

9. Bridges Business Consulting. (2020). *20-year results from surveying strategy implementation*. Retrieved from https://www.bridgesconsultancy.com/wp-content/uploads/2016/10/20-Years-of-Strategy-Implementation-Research-2.pdf

10. Google Trends. (n.d.). *Digitization*. Retrieved from http://surl.li/lbxsjv

11. Cardillo A. (2024, August 21). *How many companies use AI? (New Data)*. Exploding Topics. Retrieved from https://explodingtopics.com/blog/companies-using-ai

12. Statista. (2024, May 21). *Worldwide spending on blockchain solutions from 2017 to 2020, with forecasts for 2021 and 2024*. Retrieved from https://www.statista.com/statistics/800426/worldwide-blockchain-solutions-spending/

13. Statista. (2024, February 13). *Big data market size revenue forecast worldwide from 2011 to 2027*. Retrieved from https://www.statista.com/statistics/254266/global-big-data-market-forecast/

14. IoT-Analytics. (2024, September 3). *State of IoT 2024: Number of connected IoT devices growing 13% to 18.8 billion globally*. Retrieved from http://surl.li/uxaxnc

15. Statista. (2024, October 22). *Enterprise spending on cloud and data centers by segment from 2009 to 2023*. Retrieved from https://www.statista.com/statistics/1114926/enterprise-spending-cloud-and-data-centers/

УДК 331.108

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-223-239

Гречаник Наталія Ігорівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри управління та освітніх технологій, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-3300-3198

Стеценко Володимир Іванович доктор філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія, доцент кафедри менеджменту, факультет мистецтва, менеджменту, педагогіки і психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, https://orcid.org/0000-0002-4057-9796

Боровиков Олександр Володимирович кандидат економічних наук, професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств, Національний авіаційний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-8001-2508

РОЗРОБКА СТРАТЕГІЙ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена потребою в трансформації кадрової політики підприємств України в умовах воєнного часу, коли забезпечення стабільності персоналу, його адаптації до кризових ситуацій та підтримки продуктивності стає критично важливим. У статті встановлено, що підвищені зовнішні ризики, стресові фактори та нестабільність ринку праці вимагають від підприємств нових стратегічних підходів до управління людськими ресурсами, зорієнтованих на стійкість, мотивацію та залученість працівників.

Метою дослідження є визначення основних напрямів кадрової політики в умовах війни, зокрема оцінка ефективності адаптаційних заходів у корпоративній культурі, специфічних вимог до лідерських компетентностей, а також формування рекомендацій щодо інноваційних рішень у сфері кадрового управління для підвищення стійкості персоналу та адаптивності організаційних структур.

Досліджено сучасні підходи до управління персоналом у кризових умовах, проаналізовано дані анкетування та експертних інтерв'ю для оцінки наявних підходів у корпоративній культурі, а також застосовано методи порівняльного аналізу для вивчення трансформаційних процесів у кадровій політиці українських підприємств. Комплексний підхід дозволив провести всебічний огляд актуальних проблем і визначити ключові напрями для підвищення ефективності кадрових стратегій.

Виявлено, що підприємства в умовах воєнного стану постають перед труднощами, пов'язаними зі зниженням мотивації працівників, високим рівнем стресу, нестабільністю робочого середовища та підвищеною плинністю кадрів. Визначено, що адаптаційні заходи, зорієнтовані на підтримку психологічного здоров'я, розвиток гнучкості зайнятості та зміцнення згуртованості колективу, є дієвими в зниженні тривожності та підвищенні стійкості персоналу. У статті надано характеристику практикам прозорої комунікації, груповим тренінгам із управління стресом, підтримці соціальної відповідальності та короткострокових цілей із гнучкими винагородами, які сприяють збереженню продуктивності та мотивації працівників.

У висновках визначено, що важливість індивідуальних стратегій професійного розвитку, спрямованих на розвиток кризових компетентностей, а також прозорих комунікацій для зниження рівня тривожності в колективі. Окреслено, що забезпечення гнучких умов праці та підтримка соціальної згуртованості працівників через корпоративні ініціативи мають позитивний вплив на їхню лояльність.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом довгострокових наслідків застосування адаптивних стратегій у кадровій політиці, особливо в умовах тривалого впливу зовнішніх кризових факторів.

Ключові слова: стратегії кадрової політики, управління змінами, лідерство, корпоративна культура, залучення працівників, дистанційна робота, баланс роботи та життя, соціальні гарантії, оплата праці.

Hrechanyk Nataliia Ihorivna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Management and Educational Technology, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-3300-3198

Stetsenko Volodymyr Ivanovych Philosophiae Doctor (PhD) in History and Archaeology, Associate Professor of the Department of Management, Faculty of Art, Management, Pedagogy and Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, https://orcid.org/0000-0002-4057-9796

Borovykov Oleksandr Volodymyrovych PhD in Economics, Professor of the Department of Management of Foreign Economic Activity of Enterprises, National Aviation University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-8001-2508

DEVELOPMENT OF HR POLICY STRATEGIES FOR A UKRAINIAN ENTERPRISE DURING THE WARTIME

Abstract. The relevance of the study is stipulated by the need to transform the personnel policy of Ukrainian enterprises in wartime, when ensuring the stability of

personnel, their adaptation to crisis situations and maintaining productivity becomes critical. The article establishes that increased external risks, stress factors and labour market instability require enterprises to adopt new strategic approaches to human resource management focused on sustainability, motivation and employee engagement.

The purpose of the study is to identify the main directions of HR policy in the context of war, in particular, to assess the effectiveness of adaptation measures in corporate culture, specific requirements for leadership competencies, and to formulate recommendations for innovative solutions in the field of HR management to increase staff resilience and adaptability of organisational structures.

The article examines modern approaches to HR management in crisis conditions, analyses the data from questionnaires and expert interviews to assess existing approaches to corporate culture, and applies comparative analysis methods to study the transformation processes in the HR policy of Ukrainian enterprises. The comprehensive approach allowed to conduct a comprehensive review of current issues and identify key areas for improving the efficiency of HR strategies.

It is found that enterprises under martial law face difficulties associated with a decrease in employee motivation, high levels of stress, instability of the working environment and increased staff turnover. It is determined that adaptation measures aimed at maintaining psychological health, developing employment flexibility and strengthening team cohesion are effective in reducing anxiety and increasing staff resilience. The article describes the practices of transparent communication, group stress management training, support for social responsibility, and short-term goals with flexible rewards that help maintain employee productivity and motivation.

The conclusions identify the importance of individual professional development strategies aimed at developing crisis competencies, as well as transparent communications to reduce anxiety in the team. It is outlined that providing flexible working conditions and supporting social cohesion of employees through corporate initiatives have a positive impact on their loyalty.

Prospects for further research are related to the analysis of the long-term consequences of the use of adaptive strategies in human resources policy, especially in the context of the long-term impact of external crisis factors.

Keywords: HR policy strategies, change management, leadership, corporate culture, employee engagement, remote work, work-life balance, social guarantees, remuneration.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні висуває нові вимоги до управління персоналом, спричиняючи швидкі зміни в структурі трудового процесу, корпоративній культурі та мотивації працівників. Важливим завданням кадрової політики в цьому контексті є підтримка сталості й ефективності роботи підприємств, що вимагає впровадження інноваційних підходів до управління людським капіталом.

На думку науковців, розвиток стратегій кадрової політики в умовах кризи є значним викликом для управлінської науки, оскільки вимагає нових теоретичних підходів до гарантування безпеки працівників та стійкості організаційних структур. Практичний аспект зосереджений на втіленні цих підходів у реальні умови, враховуючи змінні фактори ризику, залученість працівників, а також особливості організації їхньої дистанційної роботи, зберігаючи баланс між роботою й особистим життям [8].

Одним із важливих завдань кадрової політики в умовах кризи є розвиток і підтримка лідерських якостей серед менеджерів і керівників середньої та вищої ланок. У періоди нестабільності ефективне лідерство стає критичним фактором, що забезпечує злагодженість дій колективу, мотивує працівників та сприяє адаптації до нових умов роботи. Лідерство має базуватися на емпатії, здатності приймати гнучкі рішення й враховувати особисті потреби кожного працівника. Водночас корпоративна культура підприємства в умовах кризи відіграє важливу роль у підтримці згуртованості колективу, а отже, повинна бути спрямована на зміцнення цінностей підприємства, які резонують із національною ідентичністю та соціальною відповідальністю.

Підтримка залученості працівників у кризових умовах є складним завданням, яке потребує розробки спеціальних програм мотивації, адаптованих до вимог воєнного часу. Для підвищення рівня залученості необхідно враховувати психологічні аспекти впливу на працівників, спричинені зовнішніми стрес-факторами, а також забезпечити їм соціальні гарантії та підтримку. Практика показує, що підприємства, які активно впроваджують гнучкі підходи до графіка роботи, зокрема дистанційну та гібридну форми праці, зберігають продуктивність працівників навіть у складних умовах. Гнучкий підхід дозволяє знизити рівень стресу та підтримувати баланс між роботою й особистим життям, що особливо важливо в періоди нестабільності.

Ще одним важливим аспектом кадрової політики в період війни є забезпечення соціальних гарантій і гідного рівня оплати праці. Соціальні гарантії, які включають підтримку здоров’я, захист від втрати доходів, а також можливість адаптації до нових умов праці, є необхідними для підвищення довіри та задоволеності працівників. Оплата праці повинна бути конкурентоспроможною й враховувати специфіку трудового ринку в умовах економічної невизначеності з метою забезпечення мінімальної втрати професійних кадрів.

Отже, розробка ефективної кадрової політики для підприємств України в умовах воєнного періоду є комплексним завданням, що поєднує наукові дослідження у сфері управління людськими ресурсами та практичні рішення для підтримки мотивації, залученості й лояльності працівників. Сучасні підприємства мають застосовувати інноваційні підходи до управління,

фокусуючись на адаптивності, емоційному інтелекті лідерів та збереженні корпоративних цінностей, що відповідають соціальним потребам колективу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень, що стосуються розробки ефективних кадрових стратегій для підприємств України в умовах війни, відображає комплексний підхід науковців до розв'язання проблем адаптації, гнучкості управління та збереження людського капіталу. Бугайчук В., Кривульський Є. та Глюза К. підкреслюють значення адаптивних управлінських підходів, здатних забезпечити стабільність підприємства навіть під час кризи. Їхня робота пропонує інноваційні моделі управління, що можуть ефективно реагувати на зміни в середовищі та створюють основу для майбутніх розробок у цій сфері [1]. Цимбалюк І., Хомюк Н. та Зелінська О. зосереджуються на проблемі міграції робочої сили як ключовому виклику воєнного часу. Вони акцентують увагу на важливості збереження кадрів через розробку нових мотиваційних стратегій, що допомагає зменшити відтік кваліфікованих працівників і підтримати підприємства [2].

Смоквіна Г. та Григор'єва А. представляють статистичний аналіз, що дозволяє оцінити поточний стан та перспективи розвитку кадрової політики. Їхнє дослідження формує базу для стратегічного планування, даючи змогу підприємствам глибше розуміти зовнішні виклики та адаптуватися до них [3]. Яковенко В., Куделя В. і Челядінова Н. акцентують на стратегічному підході до кадрової політики як інструменту для подолання ризиків і досягнення довгострокових цілей. Автори вказують на механізми, що сприяють стійкості підприємств під час кризи [4].

Хаустова К. та Дем'янович Е. зосереджуються на розвитку адаптивності серед працівників, що дозволяє підтримувати гнучкість підприємства в умовах нестабільності. На думку авторів, саме через активну підтримку працівників можливо забезпечити їхню здатність ефективно реагувати на кризові ситуації [5]. Також Качан Я., Міщенко К. та Бовт І. акцентуються на реалізації кадрової політики в державному секторі, обгрунтовуючи її специфіку під час війни. Їхнє дослідження підкреслює необхідність швидкої адаптації державних органів до нових умов [6].

Проблему адаптації ринку праці розглядають Пак Н. та Фолюш М., аналізуючи зміни в його структурі та пропонуючи програми перепідготовки для підвищення кваліфікації працівників. Це додає до загальної картини потребу в державній підтримці, що є важливим для стійкості підприємств [7]. Язлюк Б., Вороніна В. та Гордієнко В. розглядають кадрову політику як інструмент для забезпечення безперервності бізнес-процесів, тоді як Готра В. та Теличко Т. пропонують упровадження гнучких графіків роботи для підвищення адаптивності підприємств [8, 9].

Розвиток м'яких навичок як важливий аспект кадрової стратегії під час кризи досліджують Весоловська М. та Швед Л, які підкреслюють важливе

значення підготовки персоналу до непередбачуваних обставин. Це, як зазначають автори, дозволяє підтримувати не лише продуктивність, але й стійкість підприємств [10]. Стройко Т., Буркун В. та Медведов Р. надають стратегічні рекомендації для управління персоналом у воєнних умовах, що сприяє високому рівню адаптивності та гнучкості організацій [11].

Зубарєв С. наголошує на важливості психологічної підтримки працівників, що має вирішальне значення для їхнього збереження в період війни. Він пропонує додаткові заходи для забезпечення добробуту персоналу, що стає необхідністю в кризові часи [12]. Завершуючи огляд, Бай С. та Єлісєєв В. аналізують управлінські виклики, що постають перед підприємствами під час війни, і пропонують шляхи для адаптації управлінських стратегій, наголошуючи на необхідності швидкого реагування на зміни [13].

Загалом усі розглянуті праці підкреслюють потребу в інтегрованих й адаптивних кадрових стратегіях, здатних забезпечити підприємствам стійкість та ефективність роботи в умовах війни. Кожне дослідження охоплює унікальні аспекти управління персоналом – від загальних стратегічних підходів до конкретних тактичних рекомендацій, – що формує цілісну картину задля забезпечення стабільності підприємств у складних умовах.

Попри значний обсяг проведених досліджень у сфері кадрової політики, залишаються аспекти, які потребують глибшого аналізу в умовах воєнного часу. Одним з актуальних напрямів є дослідження трансформацій кадрової політики підприємств в Україні, зокрема у підвищенні стійкості та адаптивності організаційних структур. Аналіз таких змін дозволить зрозуміти, як підприємства перебудовують управлінські підходи для забезпечення стабільності. Важливим є й визначення специфічних лідерських компетентностей, здатних зберігати продуктивність і мотивацію працівників у кризових умовах. Дослідження ключових лідерських якостей та їхнього впливу на командну ефективність допоможе краще підготувати керівників до роботи в умовах невизначеності. Не менш важливим залишається дослідження дієвості адаптаційних заходів у корпоративній культурі, які підтримують згуртованість і соціальну відповідальність працівників. Аналіз цих заходів дозволить оцінити їхню результативність у збереженні командного духу в кризових ситуаціях та виявити можливості для вдосконалення. Питання залученості та лояльності працівників також набуває нової значущості, оскільки забезпечення стабільності трудових ресурсів у воєнний час є пріоритетним завданням. Розроблення критеріїв та методів оцінки рівня залученості й лояльності працівників дозволить підприємствам відстежувати їхній стан і вчасно впроваджувати заходи для підтримки стабільності та згуртованості колективу.

Мета статті полягає в аналізі стратегій кадрової політики для підприємств України, що функціонують в умовах воєнного періоду, з акцентом на забезпеченні стабільності, підвищенні мотивації та ефективності праців-

ників, а також на зміцненні корпоративної культури для підвищення стійкості організації.

Завдання статті:

1. дослідити основні трансформації кадрової політики підприємств в Україні у зв'язку з воєнним станом, зокрема в аспектах стійкості організаційних структур, специфічності вимог до лідерських компетентностей та їхнього впливу на продуктивність і мотивацію працівників;

2. оцінити ефективність адаптаційних заходів у корпоративній культурі, спрямованих на підтримку згуртованості та соціальної відповідальності працівників у стресових умовах, та розробити критерії оцінки залученості й лояльності персоналу для забезпечення стабільності трудових ресурсів;

3. сформулювати рекомендації для підприємств щодо впровадження інноваційних підходів у кадрову політику, які підвищать адаптацію до зовнішніх ризиків та забезпечать стійкість персоналу.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан змусив підприємства України змінити підхід до кадрової політики, орієнтуючись на швидку адаптацію до кризових обставин, збереження продуктивності та підтримку морального духу працівників. Якщо в традиційних умовах головним завданням кадрової політики було забезпечення стабільності та поступовий розвиток через чіткі структури й офіційні канали комунікації, то в умовах кризи акценти змінилися. На перший план вийшли гнучкість, психологічна підтримка та відкритість, що допомагають колективам пристосовуватися до змін і підтримувати згуртованість.

Тепер корпоративна культура зорієнтована не лише на досягнення бізнес-результатів, а й на соціальну відповідальність та моральну підтримку працівників. Зміни торкнулися моделей зайнятості, форматів комунікації та методів навчання, які мають адекватно відповідати актуальним потребам [3]. Такі адаптаційні заходи сприяють стабільності навіть у нестійких зовнішніх умовах, підтримуючи як індивідуальний, так і колективний добробут.

У табл. 1 подано порівняння традиційного підходу до кадрової політики з адаптаційними змінами, упровадженими під впливом воєнного стану.

Таблиця 1

Порівняння традиційного підходу до кадрової політики з адаптаційними змінами, упровадженими під впливом воєнного стану [4, 6, 14]

Аспект кадрової політики	Традиційний підхід	Зміни під впливом воєнного стану
Комунікація	Планові зустрічі та офіційні звіти обмежені до робочих питань	Прозора, відкрита комунікація з регулярними обговореннями кризових ситуацій, канали зворотного зв'язку
Соціальна підтримка	Базове медичне страхування, фізичний стан	Комплексна підтримка психічного здоров'я: психологічні консультації, програми емоційної допомоги
Цінності та колективні цілі	Фокус на бізнес-результатах, досягненнях фінансових показників	Акцент на соціально значущих проєктах, розвиток культури взаємодопомоги та соціальної відповідальності
Визнання внеску працівників	Стандартні програми винагородження за бізнес-результати	Підкреслення значущості індивідуальних зусиль в успіху команди, регулярне заохочення та підтримка
Соціальна відповідальність	Ініціативи здебільшого для іміджевих цілей, зосередження на позитивному образі підприємства	Реальна підтримка громадських та соціальних ініціатив, надання ресурсів для допомоги співробітникам і громадам
Моделі зайнятості	Основна орієнтація на офісний формат роботи	Розширення дистанційної та гібридної форм роботи, підтримка віддалених умов праці для забезпечення безперервності робочих процесів
Навчання та розвиток	Довгострокові програми кар'єрного зростання, поступове підвищення кваліфікації	Короткострокові програми перепрофілювання, набуття нових навичок для адаптації до актуальних потреб

Порівняно з традиційним підходом, орієнтованим на стабільність та досягнення фінансових результатів, сучасний адаптаційний підхід у кадровій політиці в умовах війни акцентується на гнучкості, підтримці стабільного психологічного стану та соціальній відповідальності. Відкрита комунікація замінила офіційні звіти, дозволяючи працівникам бути краще поінформованими та відчувати підтримку. Психологічна допомога доповнила базове страхування, забезпечуючи стабільність морального духу.

Крім того, цінності підприємства змістилися від комерційної орієнтації до культури взаємодопомоги та соціальної відповідальності. Це дозволяє працівникам відчувати себе частиною колективу, який спільно долає виклики. Такі заходи сприяють підвищенню згуртованості, лояльності й підтримують продуктивність в умовах зовнішнього стресу [2].

Лідерські компетентності набувають особливого значення в кризових умовах, коли підприємства постають перед нестабільністю, тиском зовнішніх факторів і необхідністю підтримувати мотивацію й продуктивність працівників. У таких умовах традиційні управлінські якості, спрямовані на забезпечення стабільності та поступового розвитку, вже не є достатніми. Сучасне лідерство вимагає не лише дотримання формальних обов'язків, а й здатності керівника адаптуватися до швидких змін, діяти впевнено та водночас емоційно підтримувати колектив.

Основні вимоги до лідерських компетентностей у кризових умовах включають емоційний інтелект [10], уміння комунікувати відкрито та прозоро, здатність до швидкого прийняття рішень і гнучкість, а також уміння підтримувати мотивацію та моральний дух працівників. Кожна з цих компетентностей сприяє зниженню рівня стресу та підвищенню лояльності персоналу, що, своєю чергою, допомагає зберігати стабільність і продук-тивність підприємства навіть за умови зовнішнього тиску (табл. 2).

Таблиця 2

Специфічні вимоги до лідерських компетенцій в умовах кризи та їхній вплив на продуктивність і мотивацію працівників [7]

Лідерська компетентність	Специфічні вимоги в умовах кризи	Вплив на продуктивність і мотивацію працівників
Емоційний інтелект та емпатія	Здатність розуміти потреби та стан працівників, підтримувати емоційний зв'язок і турботу	Знижує рівень стресу, підвищує лояльність і залученість, мотивує до ефективної роботи
Комунікація та прозорість	Здатність діяти відкрито в наданні інформації, пояснення рішень і змін, підтримка стабільного зв'язку з колективом	Знижує рівень невизначеності, зміцнює довіру, створює відчуття стабільності
Рішення та адаптивність	Здатність приймати швидкі, обґрунтовані рішення, гнучкість у реагуванні на зміни	Забезпечує стабільність процесів, створює впевненість у керівництві, зберігає продуктивність
Підтримка та мотивація працівників	Здатність оцінювати психологічний стан, створювати умови для підтримки морального духу	Підвищує лояльність і мотивацію, знижує рівень стресу, забезпечує стійкість колективу в умовах кризи

У мирний час лідерські компетентності здебільшого зосереджувались на стратегіях стабільного розвитку, спрямованості на результати, ефективному виконанні завдань і досягненні чітких показників. Комунікація була структурованою, обмеженою до робочих питань і основний акцент робився на дотриманні корпоративних процедур. Емоційна підтримка колективу вважалась другорядною, а рішення приймались згідно з детальними планами та передбачуваними результатами.

Нинішні умови вимагають від керівників значно більшої уваги до психологічного стану працівників та до їхньої залученості. Лідери повинні швидко й обґрунтовано приймати рішення, адаптуючи свої дії до непередбачуваних обставин. Роль емоційного інтелекту й здатності проявляти емпатію стала ключовою, оскільки працівники потребують від керівництва не лише інструкцій, але й емоційної підтримки. Комунікація стала більш прозорою, відкритою, із частим акцентом на поясненнях поточної ситуації та прийнятих рішень, щоб зменшити рівень невизначеності й тривоги в колективі.

В умовах стресу та нестабільності адаптаційні заходи корпоративної культури спрямовані на забезпечення згуртованості команди та підтримку соціальної відповідальності працівників. Такі заходи є важливими для зміцнення внутрішньої стійкості колективу, особливо коли зовнішні обставини викликають тривогу й невпевненість. Їхню ефективність можна оцінити за здатністю знизити рівень стресу, підвищити рівень залученості та сприяти єдності серед працівників (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінка ефективності адаптаційних заходів корпоративної культури для підтримки згуртованості та соціальної відповідальності працівників у стресових умовах

Адаптаційний захід	Оцінка ефективності	Вплив на згуртованість і соціальну відповідальність
Прозора та часта комунікація	Регулярні оновлення та обговорення ситуації з керівництвом знижують рівень тривожності та забезпечують довіру	Сприяє відчуттю безпеки та впевненості в колективі, зміцнює довіру до підприємства та між працівниками
Програми психологічної підтримки	Консультації з психологами та емоційна підтримка знижують рівень стресу і ризику вигорання, підвищують готовність до співпраці	Забезпечують психологічну стабільність, сприяють взаємопідтримці, формують колективний дух стійкості
Визнання внеску кожного працівника	Публічне визнання досягнень і регулярне заохочення підвищують мотивацію та лояльність	Розвивають почуття значущості особистого внеску, стимулюють співпрацю, забезпечують згуртованість у досягненні спільних цілей
Залучення до соціальних ініціатив	Організація громадських проєктів та соціальних заходів підвищує почуття відповідальності перед суспільством	Посилює соціальну відповідальність працівників, створює єдність через залученість у значущі для громади проєкти, зміцнює репутацію підприємства

Джерело: сформовано авторами

В умовах кризи та невизначеності адаптаційні заходи корпоративної культури набули особливого значення, оскільки забезпечують не лише стабільність підприємства, а й високий рівень згуртованості та соціальної відповідальності працівників. На відміну від довоєнних умов, коли комунікація з працівниками здебільшого була обмежена робочими питаннями, сьогодні відкритість і прозорість інформації є ключовими [12]. Регулярні оновлення, обговорення складних ситуацій та канали для зворотного зв'язку знижують рівень тривоги та сприяють довірі працівників до керівництва. Наприклад, підприємства, які організовують щотижневі зустрічі для обговорення актуальних викликів, відзначають зниження рівня тривожності та підвищення готовності працівників до командної взаємодії.

Підтримка психічного здоров'я також стала критично важливою у сучасних реаліях. Програми психологічної допомоги, як-от консультації з психологами та підтримка в рамках групових сесій, допомагають працівникам справлятися зі стресом, зберігаючи працездатність та емоційний баланс.

Наприклад, підприємства, які забезпечують безоплатний доступ до психологічних консультацій, відзначають підвищення рівня задоволеності працівників та зниження плинності кадрів, що сприяє стабільності команди.

Окрім того, публічне визнання досягнень кожного працівника набуло особливого значення. У кризових умовах особиста мотивація та відчуття значущості праці можуть знижуватися, тому регулярне заохочення за індивідуальні досягнення стає інструментом підтримки згуртованості. Наприклад, підприємства, що організовують внутрішні нагородження для працівників за певні досягнення, відзначають вищий рівень лояльності та мотивації.

Залучення до соціально значущих ініціатив зміцнює корпоративну відповідальність і єдність серед працівників. Участь у громадських проєктах або благодійних акціях дозволяє їм відчути свою важливість не лише для підприємства, а й для суспільства, що підвищує лояльність та сприяє формуванню позитивного іміджу.

У воєнний час стабільність трудових ресурсів набуває особливого значення, оскільки забезпечення безперервності роботи залежить від рівня залученості та лояльності працівників. Розробка критеріїв та методів оцінки цих явищ дозволяє підприємствам ефективно контролювати мотивацію та готовність членів команди залишатися на своїх посадах, попри зовнішні загрози та труднощі [15]. В умовах кризи основними критеріями залученості є активна участь у виконанні завдань, прагненні досягати результатів і готовності підтримувати колег [9].

Таким чином, лояльність відображається в рівні задоволеності працівників умовами роботи, їхній готовності продовжувати співпрацю з підприємством, а також у позитивному ставленні до її цінностей і цілей. Для забезпечення ефективності оцінки необхідно поєднувати кількісні та якісні методи, що дозволяють отримати як об'єктивні дані, так і врахувати суб'єктивні фактори важливі в кризових умовах (табл. 4).

Таблиця 4

Критерії та методи оцінки залученості та лояльності працівників у воєнний час

Критерії оцінки	Методи оцінки	Оцінка впливу на стабільність трудових ресурсів
Рівень задоволеності працівників	Опитування, інтерв'ю з метою збору інформації для зворотного зв'язку, анкетування щодо умов праці та корпоративної культури	Визначає рівень задоволеності працівників, допомагає ідентифікувати проблемні зони, що потребують покращення
Активність і залученість у завдання	Оцінка результатів роботи, виконання планових показників, рівень участі у командних проєктах	Відображає ступінь залученості та готовність підтримувати колективну діяльність, сприяє зміцненню згуртованості
Готовність до співпраці	Спостереження за поведінкою в команді, оцінка командної взаємодії, аналіз участі в колективних заходах	Демонструє рівень єдності, підтримку колег, здатність до співпраці в умовах стресу
Лояльність до підприємства	Оцінка динаміки плинності кадрів, рівень повернення працівників після відпусток чи пауз у роботі	Показує готовність працівників залишатися в підприємстві, стабілізує трудові ресурси
Підтримка корпоративних цінностей	Інтерв'ю та опитування щодо ставлення до цінностей підприємства, готовність слідувати місії та цілям організації	Відображає відданість підприємству, формує культуру підтримки та відповідальності в колективі

Джерело: сформовано авторами

В умовах воєнного часу рівень задоволеності працівників стає одним із головних показників, оскільки дозволяє ідентифікувати проблеми, які можуть призводити до втрати персоналу. Регулярні опитування та анкетування дають змогу керівництву отримати зворотний зв'язок, що дозволяє своєчасно вжити заходів для покращення умов роботи та підтримки мотивації.

Активність та залученість у виконання завдань, відображають прагнення працівників досягати результатів навіть у складних умовах. Висока активність є свідченням зацікавленості працівників у загальному успіху підприємства та їхньої готовності працювати на результат. Оцінка результатів роботи та командних проєктів дозволяє зрозуміти, наскільки працівники залучені до процесів і чи готові вони підтримувати колективні зусилля.

Готовність членів колективу до співпраці в кризових умовах особливо важлива, оскільки здатність взаємодіяти та підтримувати колег стає вирішальним чинником для згуртованості команди. Спостереження за поведінкою працівників під час командних заходів та проєктів дозволяє оцінити рівень їхньої підтримки один одного, що є необхідною умовою для стабільної роботи в умовах зовнішнього стресу.

Лояльність до підприємства визначається через рівень плинності кадрів та динаміку повернення працівників, які тимчасово залишали роботу. Готовність продовжувати співпрацю з організацією навіть після перерви свідчить про високий рівень лояльності, що є критично важливим для збереження трудових ресурсів в умовах нестабільності.

Оцінка підтримки корпоративних цінностей дає змогу визначити, наскільки працівники розділяють цілі та місію підприємства, що особливо важливо для створення культури відповідальності та підтримки. Інтерв'ю та опитування щодо ставлення до корпоративних цінностей дозволяють зрозуміти, чи готові працівники активно слідувати загальним цілям, що позитивно позначається на згуртованості колективу та стабільності трудових ресурсів.

У воєнний період підприємства постають перед численними проблемами [5, 13], що вимагають стратегічного перегляду кадрової політики для забезпечення стабільності персоналу та підтримки ефективності роботи. Основні проблеми включають нестабільність робочого середовища, високий рівень стресу і вигорання працівників, зниження мотивації та залученості, а також підвищену плинність кадрів. Відсутність адекватної підтримки від підприємства може призвести до демотивації працівників, зростання рівня тривожності й навіть втрати кваліфікованих фахівців [16].

Для ефективної адаптації до кризових умов потрібен стратегічний підхід, спрямований на посилення гнучкості зайнятості, підтримку психічного здоров'я, розвиток професійної стійкості, створення системи визнання досягнень і розвиток корпоративної відповідальності [11]. У табл. 5 наведено стратегічні рекомендації, зорієнтовані на посилення кадрової політики, що допоможе підприємствам адаптуватися до зовнішніх ризиків і забезпечити стійкість персоналу.

Таблиця 5

Стратегічні рекомендації для посилення кадрової політики підприємства у воєнний період

Проблема	Стратегічний підхід	Очікуваний результат
Постійний стрес та емоційне напруження	Упровадження регулярних тренінгів із розвитку навичок стресостійкості та кризового консультування	Підвищення психологічної стійкості працівників, зниження ризику вигорання, зміцнення підтримки в колективі
Зниження довіри до стабільності умов праці	Уведення системи прозорих регулярних звітів про стан підприємства та планів дій у кризових умовах	Підвищення довіри до керівництва, зниження тривожності, формування відчуття безпеки серед працівників
Ризик вичерпання мотивації	Створення програми короткострокових цілей із гнучкими винагородами та персональним підходом до заохочень	Стабільна мотивація, підтримка зацікавленості працівників, зменшення ризику втрати мотивації через тривалі стресові умови
Підтримка соціальної згуртованості	Запуск корпоративних ініціатив щодо підтримки сімей працівників та сприяння розвитку внутрішніх комунікацій	Підвищення згуртованості колективу, зміцнення зв'язків між працівниками, підвищення лояльності до підприємства
Потреба у гнучкості та адаптації	Упровадження індивідуальних планів професійного розвитку, орієнтованих на кризові навички та мобільність	Підвищення кваліфікації, готовність адаптуватися до нових умов, зниження ризику втрати кваліфікованих кадрів

Джерело: сформовано авторами

Запропоновані стратегічні заходи спрямовані на зміцнення кадрової політики підприємства та забезпечення довгострокової стабільності персоналу. Упровадження тренінгів зі стресостійкості дозволить працівникам розвивати навички ефективного реагування на кризові ситуації, що знизить ризик вигорання та підвищить рівень психологічної стійкості колективу. Це сприятиме загальній продуктивності працівників і створенню середовища взаємної підтримки.

Регулярні звіти про стан підприємства та плани її дій у кризових умовах посилять довіру працівників до керівництва. Прозора комунікація дозволить знизити рівень тривожності й зберігати працівникам відчуття безпеки, що особливо важливо в умовах нестабільності.

Програма короткострокових цілей із гнучкими винагородами забезпечить стабільний рівень мотивації, оскільки працівники матимуть чіткі проміжні результати й відчуватимуть свою значущість. Це сприятиме підтримці їхнього інтересу до роботи та зменшить ризик втрати мотивації через довготривалі кризові умови.

Корпоративні ініціативи з підтримки сімей працівників та покращення внутрішніх комунікацій сприятимуть соціальній згуртованості колективу. Така підтримка дозволить зміцнити зв’язки між працівниками, що позитивно вплине на лояльність до підприємства та підвищить моральний дух.

Упровадження індивідуальних планів професійного розвитку, орієнтованих на кризові навички та мобільність, дозволить підприємству підтримувати високий рівень кваліфікації кадрів. Це підвищить їхню адаптивність до нових умов, знизить ризик втрати кваліфікованих працівників і забезпечить довгострокову стабільність трудових ресурсів.

Висновки. Отже, розробка стратегій кадрової політики для підприємств в Україні в умовах воєнного періоду виявила суттєві трансформації, спрямовані на забезпечення гнучкості, підтримку психічного здоров’я та соціальної згуртованості колективів. Досліджено, що ефективне управління людським капіталом в умовах кризи потребує нових підходів, зокрема формування адаптивних структур, упровадження прозорої комунікації, розвитку лідерських компетентностей, а також підтримки соціальної відповідальності як на рівні колективу, так і на рівні громади.

Таким чином, з огляду на вищезазаначене основними проблемами, перед якими постають підприємства є: зниження мотивації працівників, підвищення рівня стресу та плинність кадрів. Ці фактори посилюються нестабільністю робочого середовища, що вимагає створення стратегії підтримки стійкості та лояльності персоналу. Визначено, що адаптаційні заходи, зокрема підтримка психічного здоров’я, розвиток комунікаційних каналів та заохочення індивідуальних досягнень, сприяють зниженню рівня стресу працівників та підвищують загальний моральний дух колективу.

Тож рекомендації для підприємств включають упровадження інноваційних підходів до кадрової політики, які забезпечують адаптацію до зовнішніх ризиків, підвищення гнучкості зайнятості, а також розвиток лідерських якостей, здатних підтримувати продуктивність і згуртованість команди. Зокрема доцільним є впровадження індивідуальних планів професійного розвитку, зорієнтованих на кризові навички, і формування стратегічної системи оцінки залученості та лояльності персоналу для забезпечення стабільності трудових ресурсів.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні довгострокових ефектів упроваджених стратегій на стійкість кадрового потенціалу, особливо в умовах тривалого впливу кризових факторів.

Література:

1. Бугайчук В., Кривульський Є., Глюза К. Формування стратегії розвитку підприємства в умовах війни. *Економіка та суспільство.* 2023. № 56. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-81 (дата звернення: 28.10.2024)

2. Цимбалюк І., Хомюк Н., Зелінська О. Міграція робочої сили в Україні: виклики для управління та мотивації персоналу під час війни. *Економіка та суспільство.* 2023. № 54. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-66 (дата звернення: 28.10.2024).

3. Смоквіна Г., Григор'єва А. Роль кадрової політики в сучасних умовах: статистичний огляд та передумови розвитку. *Економіка: реалії часу.* 2022. Т. 6. № 64. С. 40-46. URL: https://economics.net.ua/files/archive/2022/No6/40.pdf (дата звернення: 28.10.2024).

4. Яковенко В., Куделя В., Челядінова Н. Розгляд доцільності формування сучасної кадрової політики підприємства в умовах зовнішніх викликів. *Вісник економіки транспорту і промисловості.* 2024. № 85. С. 103-110. DOI: https://doi.org/10.18664/btie.85.306465 (дата звернення: 28.10.2024).

5. Хаустова К., Дем'янович Е. Управління кадровим потенціалом підприємства в умовах сучасної нестабільності. *Економіка та суспільство.* 2023. № 56. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-43 (дата звернення: 28.10.2024).

6. Качан Я., Міщенко К., Бовт І. До питання про реалізацію кадрової політики в публічному управлінні під час воєнного стану в Україні. *Наукові перспективи.* 2024. № 43. С. 143-156. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-1(43)-143-156 (дата звернення: 28.10.2024).

7. Пак Н., Фолюш М. Функціонування ринку праці в Україні в умовах війни. *Молодий вчений.* 2023. Т. 4. № 116. С. 160-167. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-4-116-32 (дата звернення: 28.10.2024).

8. Язлюк Б., Вороніна В., Гордієнко В. Кадрова політика підприємства: сутність та значення для потреб управління. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 4. С. 191-198. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-4-22 (дата звернення: 28.10.2024).

9. Готра В., Теличко Т. Напрями вдосконалення кадрової політики підприємства в сучасних умовах господарювання. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія «Економіка». 2019. Т. 1. № 53. С. 86-90. URL: http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/164493 (дата звернення: 28.10.2024).

10. Vesolovska M., Shved L. Strategizing Soft Skills Resilience: A Holistic Approach to Mitigating COVID-19 Pandemic Impact on Workforce Development. *Qubahan Academic Journal.* 2024. Т. 4. № 2. P. 153–169. DOI: https://doi.org/10.48161/qaj.v4n2a193 (date of access: 28.10.2024).

11. Stroiko T., Burkun V., Medvedov R. Strategic Aspects of Human Resources Management in the Context of Military Operations: Ukrainian Experience. *Three Seas Economic Journal*. 2024. Т. 5. № 1. С. 91-95. DOI: https://doi.org/10.30525/2661-5150/2024-5-14 (date of access: 28.10.2024).

12. Zubarev S. HR-Management During the War: Personnel Support. Scientific *Journal of Polonia University*. 2024. Т. 63. № 2. С. 212-219. DOI: https://doi.org/10.23856/6328 (date of access: 28.10.2024).

13. Bai S., Yelisieev V. Enterprise management: wartime challenges. *Scientia fructuosa*. 2023. Т. 152. № 6. P. 64-78. DOI: https://doi.org/10.31617/1.2023(152)05 (date of access: 28.10.2024).

14. Богуславська С., Білоус С., Миколаєнко В. Форми сучасної кадрової політики підприємства. *Економіка та суспільство.* 2023. № 56. DOI: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2981 (дата звернення: 28.10.2024).

15. Білявський В., Шуліковська К. Основні аспекти формування ефективної кадрової політики сучасних підприємств. *Підприємництво та інновації.* 2022. № 25. С. 33-40. DOI: https://doi.org/10.32782/2415-3583/25.5 (дата звернення: 28.10.2024).

16. Джеджула В., Єпіфанова І., Гладка Д. Удосконалення кадрової політики як чинник підвищення конкурентоспроможності підприємств. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова*. 2019. Т. 24. Вип. 2. С. 88-92. URL: http://surl.li/insgmb (дата звернення: 28.10.2024).

References:

1. Bugaychuk, V., Kryvulskyi, Y., & Hlyuza, K. (2023). Formuvannia stratehii rozvytku pidpryiemstva v umovakh viiny [Development Strategy Formation of an Enterprise in Wartime]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 56*. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-81 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

2. Tsymbaliuk, I., Khomiuk, N., & Zelinska, O. (2023). Mihratsiia robochoi syly v Ukraini: vyklyky dlia upravlinnia ta motyvatsii personalu pid chas viiny [Labor Migration in Ukraine: Challenges for Personnel Management and Motivation During Wartime]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 54*. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-66 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

3. Smokvina, H., & Hryhoryeva, A. (2022). Rol kadrovoyi polityky v suchasnykh umovakh: statystychnyi ohliad ta peredumovy rozvytku [The Role of HR Policy in Modern Conditions: A Statistical Overview and Preconditions for Development]. *Ekonomika: realii chasu – Economics: Realities of Time*, *6*(64), 40-46. Retrieved from: https://economics.net.ua/files/archive/2022/No6/40.pdf (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

4. Yakovenko, V., Kudelia, V., & Cheliadinova, N. (2024). Rozhliad dotsilnosti formuvannia suchasnoi kadrovoyi polityky pidpryiemstva v umovakh zovnishnikh vyklykiv [The Feasibility of Forming Modern HR Policies for Enterprises Amid External Challenges]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of Transport and Industry Economics, 85*, 103-110. Retrieved from: https://doi.org/10.18664/btie.85.306465 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

5. Khaustova, K., & Demianovych, E. (2023). Upravlinnia kadrovym potentsialom pidpryiemstva v umovakh suchasnoi nestabilnosti [Enterprise Human Resources Management in Modern Unstable Conditions]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*. (56). Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-43 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

6. Kachan, Y., Mishchenko, K., & Bovt, I. (2024). Do pytannia pro realizatsiiu kadrovoyi polityky v publichnomu upravlinni pid chas voiennoho stanu v Ukraini [On the Issue of Implementing HR Policy in Public Administration During Martial Law in Ukraine]. *Naukovi perspektyvy – Scientific Perspectives*, *1*(43), 143-156. Retrieved from: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-1(43)-143-156 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

7. Pak, N., & Foliush, M. (2023). Funktsionuvannia rynku pratsi v Ukraini v umovakh viiny [Functioning of the Labor Market in Ukraine During the War]. *Molodyi vchenyi – Young Scientist*, *4*(116), 160-167. Retrieved from: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-4-116-32 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

8. Yazliuk, B., Voronina, V., & Hordiienko, V. (2019). Kadrova polityka pidpryiemstva: sutnist ta znachennia dlia potreb upravlinnia [HR Policy of the Enterprise: Essence and Importance for Management Needs]. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky – Ukrainian Journal of Applied Economics*, 4(4), 191-198. Retrieved from: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-4-22 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

9. Hotra, V., & Telychko, T. (2019). Napriamy vdoskonalennia kadrovoyi polityky pidpryiemstva v suchasnykh umovakh hospodariuvannia [Improving HR Policy Directions in Modern Economic Conditions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Ekonomika» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series "Economics"*, *1*(53), 86-90. Retrieved from: http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/164493 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

10. Vesolovska, M., & Shved, L. (2024). Strategizing Soft Skills Resilience: A Holistic Approach to Mitigating COVID-19 Pandemic Impact on Workforce Development. *Qubahan Academic Journal*, *4*(2), 153-169. Retrieved from: https://doi.org/10.48161/qaj.v4n2a193 (date of access: 28.10.2024).

11. Stroiko, T., Burkun, V., & Medvedov, R. (2024). Strategic Aspects of Human Resources Management in the Context of Military Operations: Ukrainian Experience. Three *Seas Economic Journal*, *5*(1), 91-95. Retrieved from: https://doi.org/10.30525/2661-5150/2024-5-14 (date of access: 28.10.2024).

12. Zubarev, S. (2024). HR-Management During the War: Personnel Support. Scientific *Journal of Polonia University*, *63*(2), 212-219. Retrieved from: https://doi.org/10.23856/6328 (date of access: 28.10.2024).

13. Bai, S., & Yeliseev, V. (2023). Enterprise Management: Wartime Challenges. *Scientia fructuosa*, *152*(6), 64-78. Retrieved from: https://doi.org/10.31617/1.2023(152)05 (date of access: 28.10.2024).

14. Bohuslavska, S., Bilous, S., & Mykolaienko, V. (2023). Formy suchasnoi kadrovoyi polityky pidpryiemstva [Forms of Modern HR Policy of Enterprises]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, *56*. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/ (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

15. Biliavskyi, V., & Shulikovska, K. (2022). Osnovni aspekty formuvannia efektyvnoi kadrovoyi polityky suchasnykh pidpryiemstv [Key Aspects of Effective HR Policy Formation for Modern Enterprises]. *Pidpryiemnytstvo ta innovatsii – Entrepreneurship and Innovations*, *25*, 33-40. Retrieved from: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2981 (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

16. Dzhedzhula, V., Yepifanova, I., & Hladka, D. (2019). Udoskonalennia kadrovoyi polityky yak chynnyk pidvyshchennia konkurentospromozhnosti pidpryiemstv [Improving HR Policy as a Factor for Enhancing Enterprise Competitiveness]. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnikova – Bulletin of Odessa National University*, *24*(2), 88-92. Retrieved from: http://surl.li/insgmb (date of access: 28.10.2024) [in Ukrainian].

УДК 005

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-240-247

Дворська Ірина Володимирівна аспірантка кафедри туризму та менеджменту креативних індустрій, Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-7423-2803

МЕДИЧНИЙ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ТУРИЗМ ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація. Метою зазначеного дослідження є аналіз та обґрунтування ролі медичного та реабілітаційного туризму в процесі поствоєнного відновлення України, визначення ключових напрямів розвитку цієї галузі та окреслення основних викликів й можливостей, які можуть виникнути на шляху її становлення. Зокрема, даний матеріал спрямований на аналіз наявного потенціалу України для розвитку медичного та реабілітаційного туризму, враховуючи унікальні природні ресурси, існуючу вітчизняну інфраструктуру та наявних вітчизняний кадровий потенціал.

У статті доведено, що по-перше, медичний та реабілітаційний туризм є одним із ключових напрямів поствоєнного відновлення України, що здатен забезпечити як фізичне і психологічне відновлення населення, так і економічне піднесення країни. В умовах повоєнної ситуації розвиток цієї сфери стає важливим не тільки з погляду надання допомоги постраждалим від бойових дій, зокрема військовим та цивільному населенню, а й з огляду на перспективи залучення іноземних пацієнтів і підвищення рівня міжнародного співробітництва.

По-друге, основні моделі розвитку медичного та реабілітаційного туризму в рамках поствоєнного відновлення України, як-от інтегровані реабілітаційні центри, кластерні об’єднання та державне і приватне партнерство, мають великий потенціал для реалізації. Вони сприятимуть не лише модернізації медичних послуг, але й підвищенню якості обслуговування, що відповідає міжнародним стандартам. Інтеграція в міжнародну систему медичного туризму та обмін досвідом із закордонними фахівцями, в свою чергу, дозволять Україні значно покращити свою репутацію як привабливого напрямку для медичного туризму в Європі.

По-третє, і заключне, медичний та реабілітаційний туризм в Україні має всі передумови для динамічного розвитку, особливо в умовах поствоєнного відновлення. Ця сфера може стати важливою частиною економічного зростання, одночасно підтримуючи соціальну стабільність і здоров'я населення країни.

Ключові слова. Медичний та реабілітаційний туризм, поствоєнне відновлення, державне і приватне партнерство.

Dvorska Iryna Volodymyrivna Postgraduate Student at the Department of Tourism and Creative Industries Management, State University of Trade and Economics, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-7423-2803

MEDICAL AND REHABILITATION TOURISM OF CONTINUOUS RECOVERY OF UKRAINE

Abstract. The purpose of this study is to analyze and justify the role of medical and rehabilitation tourism in the process of post-war reconstruction of Ukraine, to determine the key directions of the development of this industry and to outline the main challenges and opportunities that may arise on the way to its formation. In particular, this material is aimed at analyzing the existing potential of Ukraine for the development of medical and rehabilitation tourism, taking into account the unique natural resources, the existing domestic infrastructure and the available domestic personnel potential.

The article proves that, firstly, medical and rehabilitation tourism is one of the key areas of post-war reconstruction of Ukraine, which is able to ensure both the physical and psychological recovery of the population, as well as the economic rise of the country. In the conditions of the post-war situation, the development of this field becomes important not only from the point of view of providing assistance to victims of hostilities, in particular to the military and civilian population, but also from the perspective of attracting foreign patients and increasing the level of international cooperation.

Secondly, the main models of development of medical and rehabilitation tourism within the post-war recovery of Ukraine, such as integrated rehabilitation centers, cluster associations and public-private partnerships, have great potential for implementation. They will contribute not only to the modernization of medical services, but also to the improvement of the quality of service that meets international standards. Integration into the international system of medical tourism and exchange of experience with foreign specialists, in turn, will allow Ukraine to significantly improve its reputation as an attractive destination for medical tourism in Europe.

Thirdly, and finally, medical and rehabilitation tourism in Ukraine has all the prerequisites for dynamic development, especially in the conditions of post-war recovery. This area can become an important part of economic growth, while supporting social stability and health of the country's population.

Keywords. Medical and rehabilitation tourism, post-war reconstruction, public and private partnership.

Постановка проблеми. Медичний і реабілітаційний туризм у контексті поствоєнного відновлення України має велике значення як для фізичного та

психічного відновлення населення, так і для економічного піднесення країни. Повномасштабне вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. стало причиною масових поранень, стресових розладів, психологічних травм і численних випадків інвалідності, що робить питання відновлення здоров'я особливо важливим. Водночас, розвиток медичного та реабілітаційного туризму в поствоєнний період може стати важливим фактором економічного відродження, залучення іноземних інвестицій і підтримки міжнародних партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку сучасного медичного та реабілітаційного туризму активно досліджується в академічних колах, як у межах України, так і в міжнародному контексті. Питання аналізу особливостей медичного туризму та реабілітації у контексті поствоєнного відновлення України є відносно недослідженою сферою наукового та дискурсного аналізу. Так, корисними для цілей дослідження можна вважати праці Е. Сірої, І. Голубець, О. Безкровного, М. Дмитришина та ін. При цьому зауважу, що у даних працях медичний та реабілітаційний туризм переважно розглядається у якості доповнення (субскладової) загальнотуристичної індустрії в країні, в той час як за своїм призначенням останні мають більш галузеву, медико-рекреаційну та соціально-відновлювальну форму аплікації.

Загальні положення щодо медичного та реабілітаційного туризму як однієї із складових частин, в свою чергу, були розглянуті такими вітчизняними представниками науки, як Н. Паньків, І. Колосова, Т. Желюк, О. Гладкий, В. Сайчук та ін.

Метою статті є аналіз та обґрунтування ролі медичного та реабілітаційного туризму в процесі поствоєнного відновлення України, визначення ключових напрямів розвитку цієї галузі та окреслення основних викликів й можливостей, які можуть виникнути на шляху її становлення. Зокрема, даний матеріал спрямований на аналіз наявного потенціалу України для розвитку медичного та реабілітаційного туризму, враховуючи унікальні природні ресурси, існуючу вітчизняну інфраструктуру та наявних вітчизняний кадровий потенціал.

Виклад основного матеріалу. Сучасний медичний та реабілітаційний туризм охоплює широке коло послуг – від класичних оздоровчих програм до комплексної медичної допомоги, включаючи фізичну, психологічну реабілітацію та відновлення в умовах санаторіїв, клінік і центрів лікування. Україна, з її унікальними природними ресурсами та розгалуженою мережею санаторно-курортних комплексів у Карпатах, Закарпатті та на півдні, має значний потенціал для розвитку цієї галузі. Крім того, заклади, що працюють у напрямку медичного туризму, можуть інтегрувати новітні технології та реабілітаційні методи, адаптовані під міжнародні стандарти, що забезпечить високий рівень обслуговування як для українських, так і для іноземних пацієнтів.

Одразу помічу, що прямої нормативної регуляції медичного та реабілітаційного туризму в Україні як загалом, так і в контексті поствоєнного віднов-

лення не наявно. Законодавчими документами, котрі опосередковано регулюють питання надання послуг медичного та реабілітаційного туризму в Україні, є Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII, Закон України «Про курорти» № 2026-III, Закон України «Про туризм» № 324/95-ВР та ін. нормативно-правові акти.

Надалі пропоную сконцентруватися на дослідження теоретичної та доктринальної етимології розуміння медичного та реабілітаційного туризму в Україні у контексті її повоєнного відновлення крізь призму наявних наукових та, водночас, нормативних підходів до розуміння даного феномену.

Загальне бачення щодо розуміння медичного та реабілітаційного туризму в Україні у контексті повоєнного відновлення України можна знайти у праці В. Сайчука [1]. У даному дослідженні під час розгляду умов функціонування медичного туризму в кризових умовах з позиції чинників та перспектив даного процесу зроблено висновок, що ключовими характеристиками медичної реабілітації у контексті умов воєнного стану можна визначати його здатність сприяти фізичному, психологічному та соціальному відновленню як військових, так і цивільних осіб, постраждалих від війни. Окрім того, у зазначеному дослідженні відмічається, що розвиток цієї сфери може стати важливим економічним чинником, що сприятиме відновленню регіонів і покращенню іміджу України на міжнародній арені (контекст партнерського співробітництва).

Маю також зазначити, що медичний та реабілітаційний туризм поствоєнного відновлення України є ланкою, котра знаходиться на стадії розвитку. Такий стан справ у його рекреаційно-медичному, соціальному та економічному вимірах детермінують необхідність впровадження основних ідей зазначеної ініціативи за допомогою конкретних напрямів. На підставі проаналізованих вітчизняних досліджень генерального та галузевого спрямування [2, 3, 4] до таких можу віднести фізичну реабілітацію та оздоровлення, психологічну допомогу та посттравматичне відновлення, інфраструктурні інвестиції та розвиток стандартів якості, а також економічний потенціал і партнерство. Пропоную розглянути кожен із вищеперелічених кластерів медичного та реабілітаційного туризму поствоєнного відновлення України більш конкретизовано.

Під фізичною реабілітацією та оздоровленням як елементом медичного та реабілітаційного туризму поствоєнного відновлення України у вітчизняній дослідницькій площині необхідно розуміти послуги з реабілітації для поранених і тих, хто має обмеження внаслідок бойових дій. З точки зору безпекового та інфраструктурного оснащення найбільш доцільним можна вважати акцентуацію на надання послуг зазначеної типології в Карпатах, Закарпатті, окремих районах чи територіях заходу України [3].

Психологічна допомога та посттравматичне відновлення у якості наріжної складової медичного та реабілітаційного туризму поствоєнного віднов-

лення України доцільно розглядати крізь призму формування ролі психологічної реабілітації у якості важливого елемента поствоєнного відновлення в контексті його допомоги у подоланні наслідків травм, тривожних розладів та інших психологічних проблем. У такій структурно-ідеологічній парадигмі функціонування медичного та реабілітаційного туризму поствоєнного відновлення України вітчизняні профільні центри можуть впроваджувати програми для постраждалих від війни, зокрема ветеранів і цивільних [3].

Наступним елементом напрямів розвиткової карти медичного та реабілітаційного туризму в Україні як засобу (механізму) забезпечення належного повоєнного відновлення необхідно уважати економічну складову — кластери інфраструктурних інвестицій та розвитку стандартів якості та, одночасно з цим, аспект економічного потенціалу і партнерства України з державами, що є стратегічними союзниками, у галузі надання медичних та реабілітаційних туристичних послуг [3, 4]. Галузь інфраструктурних інвестицій та розвитку стандартів якості виходить з того, що Україні потребує модернізації медичних й реабілітаційних установ, залучення іноземних спеціалістів і підтримки навчання українських медиків задля відповідності діяльності міжнародним стандартів. Субскладова економічного потенціалу і партнерства України з державами-партнерами у галузі надання медичних та реабілітаційних туристичних послуг має на меті концепцію, за якої медичний туризм може стати значним джерелом доходів для України завдяки співпраці з іншими країнами та міжнародними організаціями, які готові підтримувати відновлення країни після війни.

Нормативно-правове регулювання аспектів медичного та реабілітаційного туризму в Україні в умовах повоєнного відновлення, про котре ми згадували раніше, є однією із проблемних віх аплікації зазначеної ініціативи у національному інституційно-процедурному, медичному та соціально-економічному просторі.

Наприклад, єдиною згадкою про аспект медико-реабілітаційної активності у контексті забезпечення здоров’я населення у профільному Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров’я» № 2801-XII [5] є абз. 8 ст. 4 Розділу I зазначеного нормативного документа, де законодавцем наголошується на попереджувально-профілактичному, комплексно-соціальному, екологічному, медичному та реабілітаційному підходах до охорони здоров'я. Подібні факти демонструють можливість одночасного застосування саме двох вищерелічених принципів охорони здоров’я та рекреації в структурні повоєнного відновлення України, проте не надають дорожньої карти застосування даного припису законодавця на практиці, що суттєво ускладнює порядок етимологічного впровадження даних концепцій не на рівні теорії, а на рівні реалізації соціальної функції держави, що знаходить свій прояв у аспекті охорони здоров’я населення.

В свою чергу, Закон України «Про курорти» № 2026-III [6] більш чітко та конкретно торкається тематики медичного та реабілітаційного туризму з позиції факту його наявності в Україні загалом. Так, відповідно до ст. 5 Розділу І даного законодавчого акту, медичний профіль (спеціалізація) курортів визначається з урахуванням властивостей природних лікувальних ресурсів, поділяючись на курорти загального призначення та спеціалізовані курорти для лікування конкретних захворювань залежно від типологічної приналежності. Отже, медичний профіль курортів використовується в рамках реалізації реабілітаційної функції рекреації як процесу.

Наостанок, у Законі України «Про туризм» № 324/95-ВР терміни «медичний туризм» або «реабілітаційний туризм» не згадуються взагалі.

Сукупність вищезазначених особливостей розуміння медичного та реабілітаційного туризму в парадигмі державного спрямування останнього дозволяє акцентувати увагу на необхідності впровадження дієвого нормативного механізму, за допомогою якого відбувалася б координація зазначених видів туризму в умовах воєнного стану та в умовах поствоєнного відновлення України. Особливої актуальності даний процес набуває також в умовах необхідності економічного відновлення України та її ресурсного потенціалу — як медичний, так і реабілітаційний туризм в даному випадку можуть виступити джерелами додаткових та регулярних надходжень до Державного бюджету України.

Враховуючи вищеописану проблематику інституціоналізаційного забезпечення медичного та реабілітаційного туризму в Україні, доцільним є визначення пріоритетних напрямів та моделей розвитку останнього в умовах сучасних викликів. До таких можна віднести модель інтегрованих реабілітаційних центрів, кластерну модель розвитку, модель державно-приватного партнерства (ДПП) та модель міжнародного співробітництва [4].

Модель інтегрованих реабілітаційних центрів базується на опції створення сучасних медичних і реабілітаційних центрів у регіонах із розвиненими курортними та природними ресурсами, як-от Карпати, Закарпаття, Львівська область. Такі центри мають надавати повний комплекс послуг: від фізичної та психологічної реабілітації до супутнього сервісу (проживання, харчування, супровідні медичні послуги). У цій моделі особлива увага приділяється спеціалізації на відновленні після бойових травм та наданні психологічної допомоги постраждалим, зокрема ветеранам і цивільному населенню [7].

Кластерна модель розвитку, в свою чергу, полягає у формуванні медичних кластерів, де в рамках одного регіону об’єднуються медичні, реабілітаційні заклади, готелі, а також інші бізнеси, які підтримують сферу медичного туризму (транспортні компанії, постачальники обладнання, рекреаційні установи тощо). Такі кластери можуть активно підтримуватись місцевими органами влади та залучати інвестиції в розвиток інфраструктури та підвищення якості послуг [4].

У моделі державно-приватного партнерства (ДПП) в рамках медичного та реабілітаційного туризму держава та приватний сектор спільно інвестують у створення й розвиток інфраструктури медичного та реабілітаційного туризму, при цьому держава може підтримати ініціативи шляхом надання пільг, кредитів та субсидій [4].

В той же час, модель міжнародного співробітництва у рамках медичного та реабілітаційного туризму в Україні полягає у рецепції та інкорпорації деяких зарубіжних законодавчих підходів, що можуть бути корисними в розбудові даної галузі у вітчизняних регіонах [4]. Елементом даного процесу також можнаназивати повну імплементацію у національне законодавче поле положень Глави 16 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [7], якою визначається роль та місце різних видів гостинності, включно із медичним та реабілітаційним, у соціально-економічному розвиткові держав-підписантів (ст. 399-401).

Висновки. Сукупність проаналізованої вище наукової та нормативної інформації щодо медичного та реабілітаційного туризму, його ролі та місця у поствоєнному відновленні України дозволили дійти наступних умовиводів.

По-перше, медичний та реабілітаційний туризм є одним із ключових напрямів поствоєнного відновлення України, що здатен забезпечити як фізичне і психологічне відновлення населення, так і економічне піднесення країни. В умовах повоєнної ситуації розвиток цієї сфери стає важливим не тільки з погляду надання допомоги постраждалим від бойових дій, зокрема військовим та цивільному населенню, а й з огляду на перспективи залучення іноземних пацієнтів і підвищення рівня міжнародного співробітництва.

По-друге, основні моделі розвитку медичного та реабілітаційного туризму в рамках поствоєнного відновлення України, як-от інтегровані реабілітаційні центри, кластерні об’єднання та державне і приватне партнерство, мають великий потенціал для реалізації. Вони сприятимуть не лише модернізації медичних послуг, але й підвищенню якості обслуговування, що відповідає міжнародним стандартам. Інтеграція в міжнародну систему медичного туризму та обмін досвідом із закордонними фахівцями, в свою чергу, дозволять Україні значно покращити свою репутацію як привабливого напрямку для медичного туризму в Європі.

По-третє, і заключне, медичний та реабілітаційний туризм в Україні має всі передумови для динамічного розвитку, особливо в умовах поствоєнного відновлення. Ця сфера може стати важливою частиною економічного зростання, одночасно підтримуючи соціальну стабільність і здоров'я населення країни.

Література:

1. Сайчук, В. та ін. Медичний туризм в кризових умовах : чинники та перспективи. Економіка та суспільство. № 54. 2023. 5 с.

2. Паньків, Н., Крупіна, А.-М. Тенденції розвитку медичного туризму в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини). Scientific journal «DEVELOPMENT SERVICE INDUSTRY MANAGEMENT». Vol. 1. 2023. С. 25-49.

3. Гладкий, О. та ін. Особливості розвитку медичного туризму в західних регіонах України. Реабілітаційні та фізкультурно-реабілітаційні аспекти розвитку людини. № 11. 2022. С. 90-95.

4. Сіра, Е. та ін. Післявоєнне відновлення туризму в Україні. Економіка та управління підприємствами. Вип. 68. 2022. С. 155-158.

5. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII від 19.11.1992 р. (поточна ред. від 01.10.2024 р.). Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

6.Закон України «Про курорти» № 2026-III від 05.10.2000 р. (поточна ред. від 01.10.2023 р.). Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text

7.Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони № 984_011 від 21.03.2014 р. (поточна ред. від 30.11.2023 р.). Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

References:

1. Sajchuk, V. ta in. Medichnij turizm v krizovih umovah : chinniki ta perspektivi. Ekonomika ta suspil'stvo. № 54. 2023. 5 s.

2. Pan'kiv, N., Krupina, A.-M. Tendenciї rozvitku medichnogo turizmu v umovah globalizaciї (na prikladi Turechchini). Scientific journal «DEVELOPMENT SERVICE INDUSTRY MANAGEMENT». Vol. 1. 2023. S. 25-49.

3. Gladkij, O. ta in. Osoblivosti rozvitku medichnogo turizmu v zahidnih regionah Ukraïni. Reabilitacijni ta fizkul'turno-reabilitacijni aspekti rozvitku ljudini. № 11. 2022. S. 90-95.

4. Sira, E. ta in. Pisljavoєnne vidnovlennja turizmu v Ukraïni. Ekonomika ta upravlinnja pidprієmstvami. Vip. 68. 2022. S. 155-158.

5. Zakon Ukraïni «Osnovi zakonodavstva Ukraïni pro ohoronu zdorov'ja» № 2801-XII vid 19.11.1992 r. (potochna red. vid 01.10.2024 r.). Vidomosti Verhovnoї Radi. Rezhim dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

6. Zakon Ukraïni «Pro kurorti» № 2026-III vid 05.10.2000 r. (potochna red. vid 01.10.2023 r.). Vidomosti Verhovnoї Radi. Rezhim dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text

7. Ugoda pro asociaciju mizh Ukraïnoju, z odnієї storoni, ta Єvropejs'kim Sojuzom, Єvropejs'kim spivtovaristvom z atomnoї energiї i їhnimi derzhavami-chlenami, z inshoї storoni № 984_011 vid 21.03.2014 r. (potochna red. vid 30.11.2023 r.). Vidomosti Verhovnoї Radi. Rezhim dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

УДК 658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-248-256

Живко Зінаїда Богданівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Українська державна льотна академія, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-4045-669X

Панченко Володимир Анатолійович доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Українська державна льотна академія, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-4927-0330

Живко Олег Вікторович аспірант, кафедра смарт-економіки, Київський національний університет технології та дизайну, м.Київ, https://orcid.org/0009-0007-4792-0022

ВПЛИВ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ НА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ СМАРТ-ЕКОНОМІКИ

Анотація. Доведено, що вплив ділової репутації на розвиток підприємства є надзвичайно суттєвим та актуальним у сучасних умовах ринкової економіки. Визначено, що ділова репутація виступає ключовим чинником, що формує довіру споживачів, партнерів та інвесторів до підприємства. Встановлено, що в умовах високої конкуренції позитивна репутація може стати вирішальним фактором у виборі споживачем саме вашої продукції чи послуг, що сприяє збільшенню лояльності клієнтів та забезпеченню стабільного потоку доходів. Досліджено вплив ділової репутації на внутрішні аспекти управління підприємством. Визначено, що позитивна репутація сприяє залученню та утриманню висококваліфікованих кадрів, підвищуючи загальну ефективність та конкурентоспроможність підприємства. Встановлено, що підприємства з високою репутацією мають кращі можливості для встановлення партнерських відносин і співпраці з іншими організаціями, що веде до інноваційних рішень та покращення бізнес-процесів. Вплив смарт-економіки на ділову репутацію підприємств також доведено як суттєвий. Визначено, що інтеграція цифрових технологій та інноваційних рішень змінила способи взаємодії з клієнтами, партнерами та суспільством загалом. Встановлено, що використання великих даних, штучного інтелекту та Інтернету речей дозволяє компаніям ефективніше аналізувати споживчі поведінки та швидко реагувати на зміни ринкових умов, що підсилює довіру та надійність серед стейкхолдерів. Крім того, смарт-економіка сприяє більш активному управлінню репутацією за допомогою цифрових інструментів, що стають ключовими для підтримки та розвитку позитивного сприйняття

підприємства. Висновки дослідження встановлюють, що ділова репутація є одним із ключових факторів успіху підприємства в умовах смарт-економіки, стимулюючи інновації, сталий розвиток та збільшення прибутковості. Рекомендовано підприємствам активно впроваджувати сучасні технології управління репутацією та підтримувати високі етичні стандарти для забезпечення довгострокової конкурентоспроможності на ринку.

Ключові слова: ділова репутація, розвиток підприємства, смарт-економіка, довіра, інвестори, лояльність клієнтів, корпоративна культура, інформаційні технології, соціальні мережі, репутаційний менеджмент.

Zhyvko Zinaida Bohdanivna Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Aviation Management, Ukrainian State Aviation Academy, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4045-669X

Panchenko Volodymyr Anatoliyovych Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Aviation Management, Ukrainian State Aviation Academy, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4927-0330

Zhyvko Oleg Viktorovych PhD student, Department of Smart Economics, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, https://orcid.org/0009-0007-4792-0022

IMPACT OF BUSINESS REPUTATION ON ENTERPRISE DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF SMART ECONOMY

Abstract. It has been proven that the impact of business reputation on enterprise development is extremely significant and relevant in the current conditions of the market economy for several reasons. It has been determined that business reputation acts as a key factor in forming the trust of consumers, partners, and investors in the enterprise. It has been established that in conditions of high competition, a positive reputation can become a decisive factor in the consumer choosing your specific products or services, which contributes to increasing customer loyalty and ensuring a stable revenue flow. The impact of business reputation on the internal aspects of enterprise management has been examined. It has been determined that a positive reputation contributes to attracting and retaining highly qualified personnel, thereby increasing the overall efficiency and competitiveness of the enterprise. It has been established that enterprises with high reputation have better opportunities for establishing partnerships and cooperation with other organizations, leading to innovative solutions and improvements in business processes. The impact of the smart economy on the business reputation of enterprises has also been proven to be significant. It has been determined that the integration of digital technologies and innovative solutions has changed the ways of

interacting with customers, partners, and society in general. It has been established that the use of big data, artificial intelligence, and the Internet of Things allows companies to more effectively analyze consumer behaviors and quickly respond to changes in market conditions, which enhances trust and reliability among stakeholders. Furthermore, the smart economy promotes more active reputation management through digital tools, which are becoming key to maintaining and developing the positive perception of the enterprise. The research conclusions establish that business reputation is one of the key factors of enterprise success in the conditions of the smart economy, stimulating innovation, sustainable development, and increased profitability. It is recommended that enterprises actively implement modern reputation management technologies and maintain high ethical standards to ensure long-term competitiveness in the market.

Keywords: business reputation, enterprise development, smart economy, trust, investors, customer loyalty, corporate culture, information technologies, social networks, reputation management

Постановка проблеми. Вплив ділової репутації на розвиток підприємства є надзвичайно суттєвим та актуальним у сучасних умовах ринкової економіки з кількох причин. По-перше, ділова репутація виступає важливим чинником, що формує довіру споживачів, партнерів та інвесторів до підприємства. В умовах високої конкуренції на ринку, позитивна репутація може стати вирішальним фактором у виборі споживачем саме вашої продукції чи послуг. Довіра до бренду сприяє збільшенню лояльності клієнтів, що, у свою чергу, забезпечує стабільний потік доходів та сприяє довгостроковому успіху підприємства. Крім того, хороша репутація допомагає залучати нових партнерів та інвесторів, оскільки вони більш схильні вкладати кошти у підприємства, які мають стабільний та позитивний імідж на ринку. По-друге, ділова репутація впливає на внутрішні аспекти управління підприємством. Позитивна репутація сприяє залученню та утриманню висококваліфікованих кадрів, оскільки працівники прагнуть працювати у компаніях з хорошим іміджем та стабільним майбутнім. Це, в свою чергу, підвищує загальну ефективність та конкурентоспроможність підприємства. Крім того, підприємства з високою репутацією мають кращі можливості для встановлення партнерських відносин і співпраці з іншими організаціями, що може призводити до інноваційних рішень та покращення бізнес-процесів. Внутрішня культура компанії, заснована на принципах чесності та відповідальності, також сприяє підвищенню продуктивності праці та загального морального духу колективу.

Відтак, актуальність впливу ділової репутації зумовлена сучасними тенденціями розвитку інформаційних технологій та соціальних мереж, які дозволяють швидко поширювати інформацію про підприємство. Будь-які позитивні чи негативні події, пов'язані з діяльністю компанії, можуть миттєво стати відомими широкій аудиторії, що значно підвищує важливість управ-

ління репутацією. У сучасному світі, де інформаційний простір є надзвичайно динамічним та відкритим, підприємства повинні активно працювати над своєю репутацією, використовуючи різноманітні інструменти маркетингу та комунікацій. Вміння швидко реагувати на кризи, ефективно комунікувати з цільовою аудиторією та підтримувати позитивний імідж стають ключовими факторами, що визначають успіх підприємства на ринку. Все це актуалізує підняту нами тему статті, особливо в умовах смарт-економіки.

Структура статті передбачає аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування мети й завдання дослідження. Висвітлення ключових методів досягнення мети дослідження. Виклад основного матеріалу й формування висновків по результатам дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що важливі аспекти дослідження ділової репутації підприємства розкривалися в роботах таких вчених, як О. Васильєв, К. Тарасенко, Г. Левків, Г. Леськів, Д. Лозовий, Є. Савчук, С. Красніков, М. Ткачук, А. Рибалко, О. Черниш, П. Кучеренко, В. Савченко, Т. Харченко, Б. Степанов, О. Григоренко, Н. Шевцова, Є. Демченко, І. Костюк, Д. Лисенко, Г. Черкасова, З. Береза, О. Павлов, Р. Коваленко, Л. Мороз, М. Гончар, О. Антонов, І. Ковальчук, Д. Кушнір, В. Левченко, М. Кравчук, Л. Олійник, Р. Кузьменко, А. Петров та ін. До прикладу, у роботі І. Химича [1] підкреслюється важливість іміджу підприємства як важливого показника в умовах розвитку корпоративної культури, акцентуючи на тому, що стабільний і позитивний імідж сприяє збереженню та зростанню конкурентоспроможності підприємства. В.І. Грабчак [2] аналізує сутність поняття "репутація підприємства" та визначає її ключові складові, такі як довіра, відповідальність, і соціальна відповідальність, що є вирішальними у формуванні ділових відносин в умовах смарт-економіки. Н.Ю. Помянська [3] розглядає управління діловою репутацією на синергетичних засадах, демонструючи, як інтегровані підходи можуть посилити репутаційні стратегії підприємства. Т.С. Кравченко у своїх дослідженнях [4-5] акцентує на важливості ділової репутації у контексті інтелектуальної власності та обговорює методи захисту ділової репутації. Це важливо для підприємств, що використовують інновації як ключовий елемент конкуренції у смарт-економіці. Л.С. Поклонська [6] досліджує управління репутацією та іміджем підприємства, звертаючи увагу на інноваційні підходи в репутаційному менеджменті. Завербний і Ломага [7] висвітлюють проблеми та перспективи формування репутаційного менеджменту, наголошуючи на необхідності адаптації до вимог смарт-економіки для підвищення конкурентоспроможності українських підприємств. В.В. Шкромида [8] розглядає методи формування репутації у контексті задач репутаційного менеджменту, які є актуальними для сучасних підприємств. Е.О. Васильконова [9] надає теоретичне бачення поняття репутації підприємства, розкриваючи його багатогранність та значення в економічних відносинах. О.А. Шоботнко [10] описує управління діловою репутацією організації, вказуючи на необхідність комплексного підходу у веденні бізнесу в умовах глобалізації та цифровізації.

Віддаючи належне науковому внеску провідних вчених, зазначимо, що низка теорій і концепцій в контексті визначення впливу ділової репутації на розвиток підприємства в умовах смарт-економіки, досі залишаються не розкритими повною мірою, що й зумовило вибір даної тематики, її сучасну актуальність.

Метою статті є характеристика особливостей впливу ділової репутації на розвиток підприємства в умовах смарт-економіки. Об'єктом дослідження виступає ділова репутація сучасного підприємства. Методологія статті передбачає застосування наступних методів, зображених на табл.1.

Таблиця 1

Методологія дослідження

№	Методи	Характеристика
1	Метод індукції та дедукції, порівняння і систематизації	для визначення та характеристики особливостей впливу ділової репутації на розвиток підприємства в умовах смарт-економіки
2	Метод синтезу і аналізу	для доведення важливості визначення ролі ділової репутації в розвитку підприємства
3	Метод морфологічного аналізу	для групування засад смарт-економіки
4	Графічний й табличний методи	для якісного подання результатів дослідження
5	Абстрактно-логічний метод	для формування теоретичних узагальнень і висновків дослідження

Основне завдання статті являє собою визначення яким чином ділова репутація впливає на розвиток підприємства.

Виклад основного матеріалу. Ділова репутація підприємства являє собою сукупність уявлень, оцінок та думок споживачів, партнерів, конкурентів та інших зацікавлених сторін щодо діяльності, цінностей та поведінки компанії. Вона формується на основі досвіду взаємодії з підприємством, включаючи якість продукції чи послуг, рівень обслуговування клієнтів, етичні стандарти та соціальну відповідальність. Репутація є відображенням того, як компанія сприймається зовнішнім середовищем, і може суттєво впливати на її позиції на ринку.

Ключовими компонентами ділової репутації є довіра, надійність та позитивний імідж. Довіра до підприємства засновується на його здатності виконувати обіцянки та дотримуватися зобов'язань перед клієнтами та партнерами. Надійність проявляється в стабільності бізнес-процесів, фінансовій стійкості та здатності адаптуватися до змін ринкових умов. Позитивний імідж формується через ефективну комунікацію, маркетингові стратегії та участь у соціальних ініціативах, що підсилює сприйняття компанії як відповідального та прогресивного гравця на ринку.

Формування ділової репутації є безперервним процесом, що вимагає послідовних зусиль з боку управління підприємства. Важливу роль відіграють прозорість діяльності, відкритість до зворотного зв'язку та готовність до постійного вдосконалення. Крім того, активне управління кризовими ситуаціями та ефективна комунікація під час негативних подій можуть суттєво вплинути на збереження або відновлення репутації. В умовах глобалізації та високої конкуренції, здатність підприємства підтримувати та розвивати свою репутацію стає одним із ключових факторів успіху (табл.1).

Таблиця 1

Характеристика сутності ділової репутації підприємства

Довіра та надійність	**Етичні стандарти та соціальна відповідальність**	**Комунікація та імідж**
Довіра є фундаментальною складовою ділової репутації. Вона формується на основі здатності підприємства виконувати свої зобов'язання, забезпечувати якість продукції або послуг та підтримувати стабільність у взаєминах з клієнтами, партнерами та іншими зацікавленими сторонами	Високі етичні стандарти є ключовим елементом позитивної ділової репутації. Підприємства, які дотримуються принципів чесності, прозорості та відповідальності у своїй діяльності, здобувають повагу та підтримку суспільства. Соціальна відповідальність включає участь у благодійних ініціативах, екологічну свідомість та підтримку місцевих громад	Ефективна комунікація є важливою характеристикою ділової репутації. Підприємства, які активно та прозоро комунікують зі своїми клієнтами, партнерами та громадськістю, створюють позитивний імідж і зміцнюють свою репутацію. Це включає якісні маркетингові стратегії, присутність у медіа, взаємодію в соціальних мережах та оперативне реагування на зворотний зв'язок

Ділова репутація має вирішальний вплив на розвиток підприємства, оскільки вона визначає рівень довіри з боку клієнтів, інвесторів та партнерів. Позитивна репутація сприяє залученню нових клієнтів, утриманню існуючих та розширенню ринкової частки. Вона також полегшує доступ до фінансових ресурсів, оскільки інвестори та кредитори схильні підтримувати компанії з доброю репутацією. Крім того, сильна репутація сприяє формуванню конкурентної переваги, дозволяючи підприємству відрізнятися від конкурентів та закріплювати свої позиції на ринку. У довгостроковій перспективі, висока репутація стимулює сталий розвиток, інновації та збільшення прибутковості підприємства (табл.2).

Таблиця 2

Вплив ділової репутації на розвиток підприємства

Залучення та утримання клієнтів	**Покращення доступу до фінансових ресурсів**	**Формування конкурентних переваг**
Позитивна ділова репутація значно полегшує залучення нових клієнтів та сприяє утриманню існуючих. Клієнти схильні довіряти компаніям з доброю репутацією, що веде до збільшення обсягів продажів та лояльності споживачів	Компанії з сильною репутацією мають більші шанси на успішне залучення інвестицій та отримання кредитів на вигідних умовах. Інвестори та фінансові установи надають перевагу підприємствам, які демонструють стабільність, надійність та прозорість у своїй діяльності	Сильна ділова репутація стає важливою конкурентною перевагою на ринку. Вона допомагає компанії виділятися серед конкурентів, залучати кращі таланти та встановлювати довготривалі партнерські відносини

Смарт-економіка суттєво вплинула на ділову репутацію підприємств, оскільки інтеграція цифрових технологій та інноваційних рішень змінила способи взаємодії з клієнтами, партнерами та суспільством загалом. Завдяки використанню великих даних, штучного інтелекту та Інтернету речей, компанії можуть більш ефективно аналізувати споживчі поведінки та швидко реагувати на зміни ринкових умов, що підсилює довіру та надійність серед стейкхолдерів. Соціальні медіа та онлайн-платформи зробили інформацію про діяльність підприємства доступною в режимі реального часу, що вимагає від компаній високої прозорості та відповідальності, адже негативні відгуки або кризові ситуації можуть миттєво поширюватися та впливати на репутацію. Крім того, автоматизація бізнес-процесів і підвищення ефективності сприяють створенню позитивного іміджу як інноваційного та прогресивного гравця на ринку. В цілому, смарт-економіка сприяє більш активному управлінню репутацією, де технологічні можливості стають ключовим інструментом для підтримки та розвитку позитивного сприйняття підприємства.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що смарт-економіка значно трансформувала підходи до формування та управління діловою репутацією підприємств. Завдяки цифровим технологіям, підприємства отримали можливість підвищити прозорість своєї діяльності, оперативно реагувати на зворотний зв'язок клієнтів та демонструвати свою відповідальність перед суспільством і партнерами. В умовах смарт-економіки репутація стала більш відкритою для оцінки через платформи відгуків, соціальні мережі та інші цифрові канали, що дозволяють формувати довіру до бренду в режимі реального часу. Смарт-економіка зробила споживачів більш обізнаними та вимогливими щодо прозорості виробничих процесів, якості продуктів і послуг, а також внеску підприємств у сталий розвиток. Ті підприємства, які

впроваджують інноваційні технології, дотримуються принципів стійкості та активно комунікують свої ініціативи, значно зміцнюють свою репутацію, тоді як недотримання цих принципів може завдати шкоди довірі до бренду.

Зрештою, смарт-економіка стимулювала підприємства інвестувати у власну репутацію через інноваційні технології, такі як штучний інтелект, блокчейн та автоматизація. Ці інструменти дозволяють підприємствам не лише ефективно комунікувати зі споживачами, але й запобігати репутаційним ризикам. Зростання значення репутації як нематеріального активу змусило підприємства приділяти більше уваги управлінню репутацією, адже саме вона стала однією з ключових конкурентних переваг у сучасному бізнес-середовищі.

Література:

1. Химич І. Імідж як важливий показник діяльності підприємства у сучасних умовах розвитку корпоративної культури. Економіка та держава. 2019. № 9. С. 59-61.
2. Грабчак В.І. Сутність поняття «репутація підприємства» та її складових. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Випуск 10. С. 313–318
3. Помянська Н.Ю. Управління діловою репутацією на синергетичних засадах. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2018. Випуск 9. Частина 4. С. 57–61
4. Кравченко Т.С. Ділова репутація суб'єктів господарювання та об'єкти інтелектуальної власності: співвідношення і зв'язок. Одеські юридичні читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 листопада 2018 року). 2018. С. 51-53.
5. Кравченко Т.С. Способи захисту права на ділову репутацію суб'єктів господарювання: поняття та критерії вибору ефективного способу захисту. Право і суспільство. 2020. № 3. С. 89-95.
6. Поклонська Л.С. Управління репутацією і іміджем підприємства. Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 листопада 2018 р., Харків: ФОП Лібуркіна Л. М., 2018. С. 224–226
7. Завербний А.С., Ломага Ю.Р. Проблеми та перспективи формування репутаційного менеджменту українськими підприємствами і організаціями з метою їх підвищення їх конкуренції. Економіка та суспільство. 2020. Випуск. 22. С. 27-31
8. Шкромида В.В. Способи формування репутації компанії у контексті поставлених завдань репутаційного менеджменту. Економічний простір. 2020. №164. С. 134-137
9. Васильконова Е.О. Теоретичне бачення змісту поняття «репутація підприємства». Торгівля і ринок України : зб. наук. праць Донецьк. нац. ун-ту економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. 2016. Вип. 36. С. 102– 110.
10. Шоботннко О.А. Управління діловою репутацією організації. Економіка та управління підприємствами. 2017. Випуск 1 (123). С. 38-42

References:

1. Khymych, I. I. (2019). Imidzh yak vazhlyvyi pokaznyk diialnosti pidpryiemstva u suchasnykh umovakh rozvytku korporatyvnoi kultury [Image as an important indicator of enterprise activity in the modern conditions of corporate culture development]. Ekonomika ta derzhava, (9), pp. 59–61. [in Ukrainian].
2. Hrabchak, V. I. (2016). Sutnist poniattia «reputatsiia pidpryiemstva» ta yii skladovykh [The essence of the concept of "enterprise reputation" and its components]. Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky, (10), pp. 313–318. [in Ukrainian].

3. Pomyanska, N. Yu. (2018). Upravlinnia dilovoiu reputatsiieiu na synerhetychnykh zasadakh [Management of business reputation on synergistic principles]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, (9, Part 4), pp. 57–61. [in Ukrainian].

4. Kravchenko, T. S. (2018). Dilova reputatsiia subiektiv hospodariuvannia ta obiekty intelektualnoi vlasnosti: spivvidnoshennia i zviazok [Business reputation of business entities and intellectual property objects: correlation and connection]. Odeski yurydychni chytannia: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Odessa, November 9, 2018), pp. 51–53. [in Ukrainian].

5. Kravchenko, T. S. (2020). Sposoby zakhystu prava na dilovu reputatsiiu subiektiv hospodariuvannia: poniattia ta kryterii vyboru efektyvnoho sposobu zakhystu [Methods of protecting the right to the business reputation of business entities: concepts and criteria for choosing an effective method of protection]. Pravo i suspilstvo, (3), pp. 89–95. [in Ukrainian].

6. Poklonska, L. S. (2018). Upravlinnia reputatsiieiu i imidzhem pidpryiemstva [Management of reputation and image of an enterprise]. Konkurentospromozhnist ta innovatsii: problemy nauky ta praktyky: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Kharkiv, November 15–16, 2018), pp. 224–226. [in Ukrainian].

7. Zaverbnyi, A. S., Lomaha, Yu. R. (2020). Problemy ta perspektyvy formuvannia reputatsiinoho menedzhmentu ukrainskymy pidpryiemstvamy i orhanizatsiiamy z metoiu yikh pidvyshchennia yikh konkurentsii [Problems and prospects of forming reputation management by Ukrainian enterprises and organizations to increase their competition]. Ekonomika ta suspilstvo, (22), pp. 27–31. [in Ukrainian].

8. Shkromyda, V. V. (2020). Sposoby formuvannia reputatsii kompanii u konteksti postavlenykh zavdan reputatsiinoho menedzhmentu [Ways of forming a company's reputation in the context of the tasks set for reputation management]. Ekonomichnyi prostir, (164), pp. 134–137. [in Ukrainian].

9. Vasylykova, E. O. (2016). Teoretychne bachennia zmistu poniattia «reputatsiia pidpryiemstva» [Theoretical vision of the concept of "enterprise reputation"]. Torhivlia i rynok Ukrainy: zb. nauk. prats Donetska nats. un-tu ekonomiky i torhivli imeni Mykhaila Tuhan-Baranovskoho, (36), pp. 102–110. [in Ukrainian].

10. Shobotnko, O. A. (2017). Upravlinnia dilovoiu reputatsiieiu orhanizatsii [Management of the business reputation of an organization]. Ekonomika ta upravlinnia pidpryiemstvamy, (1, 123), pp. 38–42. [in Ukrainian].

УДК 005.334:005.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-257-267

Кібік Ольга Миколаївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, тел.: (067)484-29-61, https://orcid.org/0000-0001-9587-578X

Сіянко Павло Віталійович аспірант кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, тел.: (097) 181-90-55, https://orcid.org/0009-0009-2637-7272.

Лазаренко Сергій Володимирович здобувач 2 курсу магістерського рівня факультету адвокатури та антикорупційної діяльності, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, тел.: (093) 416-58-07, https://orcid.org/0009-0004-4224-6882

ВІДПОВІДАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу впливу змін у зовнішньому середовищі на результати реалізації проєктів в умовах невизначеності. Метою статті є дослідження сфер та інструментів забезпечення відповідального управління проєктами в умовах невизначеності та кризових ситуацій, аналіз ключових викликів, з якими стикаються проєкти.

Визначено, що в умовах невизначеності проєкти зазнають впливу багатьох факторів, які можуть суттєво змінити їх бюджет, терміни реалізації та доступність ресурсів. Зміни економічних умов, зокрема інфляція та економічні цикли, визначають вартість ресурсів та можливості фінансування проєктів, що вимагає коригування планів і стратегій.

Досліджено систему основних чинників, які можуть впливати на проєкт, серед яких зміни в ринкових умовах, конкуренція, інновації, зміни в споживчих уподобаннях та технічні складнощі. Визначено роль юридичних і екологічних факторів, які мають значний вплив на проєктне управління. Важливим є забезпечення відповідальності у всіх аспектах управління проєктами, включаючи юридичну, фінансово-економічну, екологічну та етичну складові. Особливу увагу приділено необхідності забезпечення гнучкості і адаптивності в управлінні проєктами, що дозволяє швидко реагувати на зміни зовнішніх умов і мінімізувати ризики.

Зазначено важливість впровадження стратегії відповідального управління проєктами, що має на меті забезпечити ефективність реалізації проєкту

навіть в умовах непередбачуваних змін та включає постійний моніторинг ризиків, адаптацію до змін у ринкових і технологічних умовах, забезпечення сталого розвитку проєкту через інтеграцію екологічних і соціальних стандартів. Кожен етап проєкту має біти закріплений за конкретною особою, що забезпечить необхідну відповідальність за виконання завдань та своєчасну адаптацію стратегії. Взаємодія юридичної, етичної, фінансово-економічної та екологічної відповідальності в проєктному управлінні створює баланс, який забезпечує успішне і стійке виконання проєкту в умовах криз та нестабільності.

Ключові слова: проєкт, управління проєктами, невизначеність, кризи, відповідальність.

Kibik Olha Mykolaivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Economics and Management, National University «Odesa Law Academy», Odesa, tel.: (67) 484-2961, https://orcid.org/0000-0001-9587-578X

Siyanko Pavlo Vitaliyovych PhD student of the Department of Economics and Management. National University «Odesa Law Academy», Odesa, tel.: (097) 181-90-55, https://orcid.org/0009-0009-2637-7272.

Lazarenko Serhii Volodymyrovych 2nd-year master's student at the Faculty of Advocacy and Anti-Corruption Activities, National University «Odesa Law Academy», Odesa, 65058, tel.: (093)416-58-07, https://orcid.org/0009-0004-4224-6882

RESPONSIBLE PROJECT MANAGEMENT IN UNCERTAIN CONDITIONS

Abstract. The article analyses the impact of changes in the external environment on the results of project implementation under conditions of uncertainty. The purpose of the article is to study the areas and tools for ensuring responsible project management in the face of uncertainty and crisis situations, and to analyse the key challenges faced by projects.

It has been determined that under conditions of uncertainty, projects are affected by many factors that can significantly change their budget, implementation time, and availability of resources. Changes in economic conditions, such as inflation and economic cycles, determine the cost of resources and project financing opportunities, which requires adjustments to plans and strategies.

A system of key factors that can affect a project is investigated, including changes in market conditions, competition, innovation, changes in consumer preferences, and technical difficulties. The role of legal and environmental factors, which have a significant impact on project management, is identified. It is important to ensure responsibility in all aspects of project management, including legal,

financial, economic, environmental, and ethical components. Particular attention is paid to the need to ensure flexibility and adaptability in project management, which allows for a quick response to changes in external conditions and minimization of risks.

The importance of implementing a responsible project management strategy is noted, which aims to ensure the effectiveness of project implementation even in the face of unforeseen changes and includes continuous risk monitoring, adaptation to changes in market and technological conditions, and ensuring sustainable project development through the integration of environmental and social standards. Each stage of the project should be assigned to a specific person, which will ensure the necessary responsibility for the implementation of tasks and timely adaptation of the strategy. The interaction of legal, ethical, financial, economic, and environmental responsibility in project management creates a balance that ensures successful and sustainable project implementation in times of crisis and instability.

Keywords: project, project management, uncertainty, crises, responsibility.

Постановка проблеми. В умовах постійної зміни зовнішнього середовища, непередбачуваних обставин і виникнення нових викликів, управління проєктами має бути ефективним та відповідальним за результати і вплив на навколишнє середовище, суспільство та економіку. У сучасному світі проєкти часто реалізуються в нестабільних умовах, що обумовлені економічними кризами, політичними потрясіннями, природними катастрофами, іншими зовнішніми та внутрішніми чинниками. У таких умовах слід забезпечувати досягнення результатів та виявляти відповідальність за соціальні, екологічні та економічні наслідки проєктів. Відповідальне управління передбачає інтеграцію принципів сталого розвитку, мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище, збереження природних ресурсів, увагу до інтересів громад та місцевих спільнот. Невизначеність та мінливі умови вимагають здатності оперативно реагувати на зміни, коригувати стратегії та адаптувати плани дій. Традиційні методи управління проєктами часто виявляються неефективними в умовах швидких змін. Відповідальне управління вимагає використання гнучких методів, які дозволяють швидко адаптуватися до нових умов і мінімізувати ризики. Керівники проєктів повинні брати до уваги бізнес-цілі та етичні питання, такі як справедливість, прозорість, добросовісність у взаємодії з партнерами та стейкхолдерами, захист прав працівників і забезпечення безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування стратегії управління в умовах невизначеності та кризи висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких є Г. Дорашук, С. Іванюта, О. Карпенко [6], М. Колісник, В. Лебедева, Л. Лігоненко [9], І. Топій, А. Череп та інші. Проєктний менеджмент в набув популярності останнім часом. Значний внесок у розвиток системи проєктного управління С. Бушуєв [2], С. Москвін [10],

І. Лапкіна, В. Приймак, А. Рибак та інші. Для цієї сфери залишаються питання, що потребують подальших досліджень. До таких сфер відноситься відповідальне проєктне управління в умовах невизначеності та кризи. Відповідно, дослідження теми є надзвичайно актуальним та спрямованим на підвищення рівня ефективності та відповідальності проєктного менеджменту в умовах невизначеності та кризи.

Метою статті є дослідження сфер та інструментів забезпечення відповідального управління проєктами в умовах невизначеності та кризових ситуацій, аналіз ключових викликів, з якими стикаються проєкти.

Виклад основного матеріалу.

У контексті невизначеності проєкти характеризуються непередбачуваністю, оскільки існує сукупність факторів, які можуть вплинути на реалізацію проєкту [5, 9, 10].

Зміни ринкових умов та чинників є важливим аспектом, який може впливати на економічну ефективність проєктів. Ринкові умови змінюються під впливом різних економічних факторів, таких як інфляція, економічні спади і підйоми, що, у свою чергу, може істотно впливати на попит на ресурси та їх доступність. Зазначене відображається на вартості ресурсів, а також на термінах реалізації проєктів. Інфляція є важливим фактором, який підвищує загальні витрати на проєкти, оскільки вона обумовлює зростання цін на необхідні ресурси. Вартість товарів може зростати, що збільшує бюджет проєкту та вимагає коригування планів щодо витрат і термінів. Прогнозування інфляції стає важливим завданням для належного планування витрат на проєкт у майбутньому. У період економічного спаду попит може знижуватися, що впливає на доступність ресурсів і їх вартість. Під час рецесії також може спостерігатися зниження інвестицій і зменшення купівельної спроможності населення, що може призвести до зростання конкуренції за обмежені ресурси. Зниження попиту може призвести до зниження цін на деякі ресурси або послуги, однак зменшення доступності фінансування може ускладнити реалізацію проєкту. Труднощі з отриманням кредитів під час спаду економіки можуть зменшити бюджет проєкту та знизити можливість реалізації амбітних планів. У період економічного підйому попит на ресурси зазвичай зростає, що може призвести до зростання цін на матеріали, робочу силу та інші економічні ресурси. Водночас, збільшення попиту може сприяти покращенню доступу до фінансування завдяки збільшенню інвестицій і підвищенню довіри до ринку. Зміни у ринкових умовах можуть впливати на рівень доходів, можливості фінансування проєкту, а також на рентабельність. Відповідно ринкові зміни можуть призвести до коригування стратегій управління витратами, пошуку нових постачальників або джерел фінансування, як наслідок, перерахунку графіків та вартості проєкту.

Зростання конкуренції на ринку може вимагати від команди проєкту перегляду цінової політики та вдосконалення продукту. Якщо конкуренти

запроваджують нові продукти або технології, це може змусити проєктну команду адаптуватися, наприклад, модернізуючи продукт чи впроваджуючи нові рішення для збереження конкурентоспроможності. Важливо постійно слідкувати за змінами на ринку та оперативно коригувати стратегію проєкту, щоб не відстати від конкурентів.

Зміни у споживчих уподобаннях також можуть суттєво вплинути на попит на проєктний продукт. Відгуки споживачів можуть швидко змінити ситуацію на ринку, як на користь продукту, так і проти нього. Тому проєктним командам важливо враховувати ці відгуки, своєчасно реагувати на зміни в уподобаннях споживачів і коригувати продукт чи стратегію, щоб відповідати новим вимогам ринку.

Техніко-технологічні зміни, особливо інноваційні, можуть підвищити рівень ефективності та обумовлювати значні інвестиції. Сучасні технологічні тренди автоматизації та цифровізації впливають на способи виробництва та обслуговування клієнтів. Непередбачені технічні складнощі можуть затримувати реалізацію проєкту або змінювати його специфікації.

Законодавчі та регуляторні зміни, зокрема у сфері забезпечення безпеки, екології та інших аспектів, можуть змінити умови ведення бізнесу. Зміни в податковій політиці можуть впливати на питання фінансування проєкту. Законодавчі зміни потребують адаптації проєкту до нових вимог.

В умовах глобалізації слід враховувати фактор міжнародної конкуренції та міжнародного співробітництва. Вплив зарубіжних компаній може змінити ринкові умови реалізації проєкту. Зміни в торгівельних угодах впливають на вартість різних ресурсів, які використовуються у проєктній діяльності.

Соціально-культурні фактори, серед яких слід відзначити зміни в демографічній структурі. Наприклад, старіння населення може вплинути на попит на певні товари, що виробляються протягом реалізації певних проєктів. Культурні тренди також впливають на споживчі звички та переваги, що обумовлюють певні характеристики проєктів.

Людські фактори можуть обумовлювати невизначеність, що може бути пов'язана з командою проєкту - відсутність ключових спеціалістів, конфлікти в колективі, недостатня мотивація тощо.

Природні чинники в вигляді стихійних лих або інших непередбачуваних подій можуть суттєво вплинути на хід виконання проєкту.

На практиці рідко можна спостерігати вплив на проєкт лише одного чинника, оскільки проєктна діяльність відбувається в складному і динамічному середовищі. Багато чинників можуть взаємодіяти між собою, створюючи складні ситуації. Основні аспекти цього явища включають [2, 4, 8, 11].

1. Вплив на проєкт можуть одночасно здійснювати економічні, соціальні, технологічні, правові та екологічні чинники. Наприклад, зміна законодавства може вплинути на бюджет та терміни виконання проєкту, тоді як технологічні нововведення можуть вимагати адаптації ресурсів.

2. Різні ризики можуть взаємодіяти і посилювати один одного. Наприклад, фінансові проблеми можуть призвести до затримок у постачанні, що, в свою чергу, може вплинути на якість виконання завдань [6].

3. Інтереси та вплив різних стейкхолдерів можуть перетинатися, створюючи додаткові виклики. Зміна вимог одного з основних стейкхолдерів може вимагати переосмислення всього проєкту.

4. Політичні та економічні зміни, природні катастрофи або глобальні кризи (як, наприклад, пандемія) можуть впливати на декілька проєктів одночасно, змушуючи команди адаптувати свої стратегії.

5. Внутрішні фактори, зокрема організаційні зміни, такі як зміна керівництва чи реорганізація, також можуть впливати на хід проєкту.

В умовах нестабільності та криз посилюється роль розробки та реалізації стратегії відповідального управління проєктами. Така стратегія має на меті забезпечити здатність адаптувати проєкт до обставин, що швидко та непередбачувано змінюються [3, 7].

Основні елементи зазначеної стратегії включають гнучкість і адаптивність, що вимагають швидкої адаптації до змін, зміни бізнес-моделі, маркетингових та фінансових інструментів в залежності від зовнішніх змін [7]. Важливо застосовувати інноваційні підходи, що дозволяють зберігати рівень ефективності та конкурентоспроможності проєкту. Управління ризиками є важливим елементом стратегії, що включає постійний моніторинг зовнішніх і внутрішніх факторів, які можуть вплинути на проєкт. Для зниження рівня ризикованості проєкту доцільною є розробка альтернативних варіантів швидкого реагування на кризові ситуації.

Реалізація стратегії буде успішною за умови, що кожний етап та елемент буде закріплено за певною особою. Така особа повинна бути наділена правами та мати певний ступінь, вид та сферу відповідальності.

Існують різні сфери та напрямки забезпечення достатнього рівня відповідальності в сфері проєктного менеджменту [1, 3].

Юридичний аспект відповідального проєктного управління є важливим елементом забезпечення ефективного виконання проєкту. Він охоплює дотримання законодавства, регулювання прав та обов'язків усіх сторін, а також врахування юридичних ризиків та вимог у процесі управління проєктами. Особливо це важливо, коли проєкт розробляє кросфункціональна та (або) інтернаціональна команда [7].

Основні напрямки юридичного аспекту відповідального управління проєктами включають дотримання законодавчих і нормативних вимог, що стосуються галузі, де реалізується проєкт. Слід враховувати положення трудового, фінансового та податкового законодавства, законодавства про охорону здоров’я та безпеку праці, екологічні стандарти, будівельні та технічні норми, норми, що стосуються фінансової звітності та податків тощо. Необхідно виконувати вимоги регуляторних органів, отримувати необхідні дозволи та ліцензії для реалізації проєкту.

Коректне оформлення контрактів з усіма сторонами проєкту є необхідним для визначення прав і обов'язків кожної зі сторін. Контракти повинні чітко прописувати умови виконання робіт, оплату, терміни, вимоги до якості, відповідальність за порушення умов. Важливо моніторити виконання умов контрактів і своєчасно реагувати на порушення, забезпечуючи належне виконання зобов'язань. У разі виникнення суперечок варто враховувати механізми врегулювання конфліктів, включаючи арбітраж, медіацію чи судові процеси.

У процесі реалізації проєкту може виникати необхідність захисту інтелектуальної власності, такої як патенти, авторські права, товарні знаки тощо. Важливо забезпечити відповідне оформлення прав на нові технології, продукти або інші результати, створені в межах проєкту. Якщо в проєкті використовуються технології або продукти сторонніх компаній, важливо мати належні ліцензійні угоди, що дозволяють використовувати ці матеріали в межах проєкту. В умовах посилення вимог до захисту персональних даних важливо забезпечити відповідність проєкту стандартам безпеки даних. Включення положень про конфіденційність та захист персональних даних у контракти є необхідним, якщо у проєкті здійснюється обробка персональних даних.

Таким чином, визначення юридичних ризиків у проєкті та заходи для їх мінімізації є важливою складовою відповідального управління. Врахування юридичних аспектів допомагає вчасно виявити потенційні проблеми і ухвалити правильні рішення. У разі виникнення складних питань щодо прав та обов'язків, компанії можуть звертатися до юристів або юридичних відділів для надання консультацій та правової підтримки в процесі управління проєктами.

У відповідальному управлінні проєктами важливо враховувати етичні вимоги, що стосуються чесності, прозорості та добросовісності у всіх аспектах управління. Це включає етичну поведінку при укладанні контрактів, роботі з постачальниками, взаємодії з клієнтами та партнерами.

Проєктне управління повинно враховувати соціальні та екологічні стандарти, включаючи вимоги щодо стійкого розвитку, екологічної безпеки та дотримання прав людини. У процесі виконання проєкту можуть виникати конфлікти між учасниками проєкту (замовник, підрядник, постачальники, замовники) або з іншими зацікавленими сторонами. Важливо мати чіткі механізми вирішення спорів, включаючи медіацію, арбітраж або судове вирішення. Управління контрактними умовами та забезпечення їх виконання може зменшити ризик юридичних конфліктів. Регулярний аудит, перевірки та забезпечення прозорості допомагають уникнути правових проблем.

Фінансово-економічний елемент системи відповідального управління проєктами забезпечує фінансову стабільність проєкту, дозволяє зберегти баланс між економічною ефективністю, соціальними та екологічними фактори.

Зазначений аспект знаходить прояв у таких сферах, як стратегічне планування ресурсів, оптимізація витрат, зниження фінансових ризиків та оптимізація вигоди всіх зацікавлених сторін. Важливими елементами є планування, управління витратами та оптимізація ресурсів, оцінка ризиків та забезпечення економічної вигоди для зацікавлених сторін, інновації, залучення фінансових ресурсів та інвестицій, забезпечення фінансової прозорості та підзвітності тощо. Економічно відповідальне управління передбачає постійний контроль за витратами та оптимізацію використання ресурсів.

Важливо також забезпечити наявність фінансових резервів для покриття непередбачених витрат і ризиків. Ідентифікація та оцінка фінансових ризиків на ранніх етапах проєкту дозволяє виявити можливі загрози, такі як зміни в вартості ресурсів або проблеми з постачанням, що можуть призвести до фінансових втрат. Диверсифікація ризиків, зокрема через залучення різних джерел фінансування, допомагає знизити ймовірність негативних наслідків.

Важливо забезпечити економічну вигоду для всіх зацікавлених сторін, таких як інвестори, партнери, постачальники, працівники та місцеві громади, що може бути досягнуто через розподіл прибутку, створення нових робочих місць або підтримку розвитку місцевої економіки. Для цього проєкт має забезпечувати баланс між досягненням фінансових результатів і відповідальністю за соціальний та екологічний вплив.

Економічний аспект передбачає підтримку цілей сталого розвитку, що забезпечує довгострокові економічні вигоди. Це може включати інвестиції в новітні технології, екологічно чисті рішення та інфраструктуру, що сприяють підвищенню ефективності та зменшенню витрат. Інвестиції в інновації, екологічно чисті технології та сталий розвиток дозволяють підвищити економічну ефективність і знизити екологічний вплив, що може стати додатковим стимулом для інвесторів.

Забезпечення фінансової прозорості та підзвітності, що передбачає регулярний аудит, публікацію фінансових звітів і звітність перед зацікавленими сторонами, допомагає забезпечити довіру до проєкту з боку інвесторів, партнерів і громадськості. Прозорість фінансів також передбачає етичне управління фінансами, уникання корупційних практик і забезпечення рівних умов для всіх учасників проєкту.

Екологічний аспект відповідального управління проєктами має на меті забезпечення мінімального негативного впливу на навколишнє середовище та сприяння сталому розвитку. Аспект передбачає пряме зменшення екологічних ризиків, інтеграцію екологічних стандартів у всі етапи проєкту. Для певних проєктів на початкових етапах важливо провести екологічну оцінку впливу, щоб виявити можливі екологічні ризики. Під час виконання проєкту повинні бути вжиті заходи для зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, включаючи використання екологічно чистих матеріалів, технологій, а також впровадження систем для очищення викидів та відходів.

Важливо забезпечити раціональне використання природних ресурсів в процесі реалізації проєкту, що може включати застосування ресурсозберігаючих технологій. Зменшення енергоспоживання через впровадження енергоефективних рішень дозволяє оптимізувати екологічні наслідки проєкту. У проєктах, що передбачають будівництво або реконструкцію, важливо використовувати принципи сталого дизайну, які передбачають інтеграцію екологічних рішень. Для деяких проєктів може бути доцільним отримання сертифікатів сталості, які підтверджують, що проєкт відповідає високим екологічним стандартам. Важливо, щоб компанії, що реалізують проєкти, інвестували в екологічні ініціативи, що допомагають покращити стан навколишнього середовища, наприклад, через фінансування природоохоронних заходів. Для підвищення довіри до екологічної відповідальності проєкту варто звертатися до міжнародних сертифікаційних організацій, що підтверджують екологічну відповідність проєкту міжнародним стандартам, таким як ISO 14001 (управління екологічними аспектами) або ISO 50001 (управління енергією).

В сфері проєктного менеджменту юридичний, етичний, фінансово-економічний та екологічний аспекти відповідальності тісно переплітаються і взаємодіють, створюючи комплексну систему забезпечення ефективного і сталого виконання проєктів.

Висновки. Таким чином, на реалізацію проєктів в умовах невизначеності впливає система факторів, що включає економічні, технологічні, соціальні, політичні та природні чинники. Зміни ринкових умов, такі як інфляція, економічні спади та підйоми, суттєво впливають на вартість ресурсів, терміни виконання проєктів і доступність фінансування. Підвищення конкуренції, зміни в споживчих уподобаннях, а також технологічні інновації можуть вимагати адаптації проєктів. Водночас важливо враховувати юридичні ризики, зокрема дотримання законодавства та захист інтелектуальної власності. Зміни в екологічних вимогах і соціальні стандарти також впливають на проєктне управління, що вимагає застосування принципів сталого розвитку і мінімізації екологічних ризиків. Для успішної реалізації проєкту необхідно застосовувати стратегію відповідального управління, що включає гнучкість, адаптивність та інноваційні підходи. Важливим елементом є постійний моніторинг ризиків, правильне управління фінансами та ресурсами, а також забезпечення фінансової прозорості. Для ефективного управління проєктами в умовах нестабільності необхідно впроваджувати комплексний підхід, який враховує як економічні, так і соціальні, технологічні та екологічні фактори, що дозволяє зберегти конкурентоспроможність і досягати сталого розвитку. Взаємодія юридичної, етичної, фінансово-економічної та екологічної відповідальності в проєктному управлінні створює баланс, який забезпечує успішне і стійке виконання проєкту в умовах криз та нестабільності. Дотримання юридичних норм закладає основи для етичної та фінансової прозорості, увага до екологічних аспектів сприяє довгостроковій вигоді та відповідальності за

сталий розвиток. Така взаємодія сприяє успішному виконанню проєкту, зміцнює репутацію та довіру з боку всіх зацікавлених сторін.

***Література*:**

1. Батенко Л.П., Загородніх О.А., Ліщінська В.В. Управління проектами: навч. посібн. Київ: КНЕУ, 2003. 231 с.

2. Бушуєв С.Д., Бушуєв Д.А., Ярошенко Р.Ф. Управління проектами в умовах «поведінкової економіки». *Управління розвитком складних систем*. 2018. Вип. 33. С. 22-30.

3. Відповідальна поведінка бізнесу: рекомендації. Укладачі: Зінченко А., Деркач Т., Саприкіна М. Київ: Видавництво «Юстон». 2017. 33 с.

4. Гринкевич С.С., Баховський Л.А. Використання сучасних технологій для управління проєктами та їх ресурсами у кризовий період. *Економіка та суспільство*. № 32. 2021.

5. Дорашук Г.А. Антикризове управління підприємством. Київ: Кондор, 2017. 332 с.

6. Карпенко О.А. Основи антикризового управління: навч.-метод. посібн. Київ: Вид-во НАДУ. 2010. 208 с.

7. Кібік О.М., Корнілова О.В., Кузнецова Л.В. Відповідальність економічних агентів у процесі забезпечення сталого розвитку цифрового суспільства. *Наукові інновації та передові технології»: журнал.* 2024. № 9(37) 2024. С. 197-207.

8. Коваленко О.В. Антикризове управління: теорія, методологія та механізми реалізації: монографія. Запоріжжя: ЗДІА. 2021. 466 с.

9. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій: монографія. Київ. 2016. 580 с.

10. Москвін С.О., Бевз С.М., Верба В.А. Проектний аналіз: навч. посіб. Київ: Лібра. 1999. 368 с.

11. Chris Laszlo. The Sustainable Company: How to Create Value Through Social and Environmental Performance. Washington DC: Island Press, 2003. 215 pp.

References:

1. Batenko, L.P., Zagorodnikh, O.A., & Lishchynska, V.V. (2003). *Upravlinnya proiektamy: navch. posibnyk [Project Management: A Textbook]*. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].

2. Bushuiev, S.D., Bushuiev, D.A., & Yaroshenko, R.F. (2028). Upravlinnia proiektamy v umovakh «povedinkovoi ekonomiky» [Project Management in the Context of «Behavioral Economics»]. *Upravlinnia rozvytkom skladnykh system [Management of Complex Systems Development]*. 2018. № 33. [in Ukrainian].

3. Zinchenko, A., Derkach, T., & Saprykina, M. (2017). *Vidpovidalna povedinka biznesu [Responsible business conduct]*. Kyiv: Iuston. [in Ukrainian].

4. Hrynkevych, S.S., & Bakhovskyi, L.A. Vykorystannia suchasnykh tekhnolohii dlia upravlinnia proiektamy ta yikh resursamy u kryzovyi period [The Use of Modern Technologies for Project and Resource Management During Crisis Periods]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economics and Society]*. № 32. 2021. [in Ukrainian].

5. Dorashuk, H.A. (2017). *Antykrizove upravlinnya pidpryyemstvom [Crisis Management of an Enterprise]*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].

6. Karpenko, O.A. (2010). *Osnovy antykryzovoho upravlinnya [Principles of Crisis Management]:* navch.-metod. posibn. Kyiv: Vyd-vo NADU. [in Ukrainian].

7. Kibik, O.M., Kornilova, O.V., & Kuznetsova, L.V. (2024). Vidpovidalnist' ekonomichnykh agentiv u protsesi zabezpechennya staloho rozvytku tsyfrovoho suspilstva [The Responsibility of Economic Agents in Ensuring Sustainable Development of the Digital Society]. *Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi: zhurnal [Scientific Innovations and Advanced Technologies: Journal]*. [in Ukrainian].

8. Kovalenko, O.V. (2021). *Antykyzove upravlinnya: teoryya, metodolohiia ta mekhanizmy* realizatsii: monohrafiia [Crisis Management: Theory, Methodology, and Implementation Mechanisms: *Monograph]*. Zaporizhzhia: ZDIA. [in Ukrainian].

9. Lihonenko, L.O. (2016). *Antykyzove upravlinnya pidpryiemstvom: teoretyko-metodolohichni zasady ta praktychnyi instrumentarii: monohrafiia [Crisis Management of an Enterprise: Theoretical and Methodological Foundations and Practical Tools]*. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Moskvin, S.O., Bevz, S.M., & Verba, V.A. (1999). *Proiektnyi analiz [Project Analysis: Tutorial]*. Kyiv: Libra. [in Ukrainian].

11. Laszlo, C. (2003). The sustainable company: How to create value through social and environmental performance. Washington DC: Island Press. [in English].

УДК 005.32:331.101.3]: 334.72-043.86

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-268-278

Кудінова Аліна Олександрівна доцент, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і логістики, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, https://orcid.org/0000-0003-3821-2079

Зєльов Ростислав Ярославович магістр кафедри менеджменту і логістики, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава.

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ЯК ЧИННИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Встановлено, що ефективна система мотивації персоналу є ключовим елементом управління сучасним підприємством. Вона включає матеріальні, нематеріальні та соціальні компоненти, які у комплексі впливають на продуктивність праці, лояльність працівників та досягнення стратегічних цілей організації. Виявлено, що забезпечення сталого розвитку підприємства вимагає інтеграції економічних, екологічних та соціальних аспектів діяльності. Ключову роль у цьому процесі відіграє ефективна система мотивації персоналу, яка підвищує продуктивність праці, сприяє реалізації екологічних ініціатив та соціальних програм. Аналіз факторів впливу та використання збалансованої системи показників дозволяють підприємствам адаптуватися до змін та досягати довгострокових конкурентних переваг. Запропоновано авторський підхід до визначення системи мотивації персоналу, що полягає у створенні інтегрованої системи мотивації, яка поєднує елементи класичних теорій з сучасними практиками управління персоналом і передбачає формування гнучкої мотиваційної структури, що адаптується до індивідуальних потреб працівників та динамічних змін бізнес-середовища, а також направлена на забезпечення сталого розвитку підприємства. Основою підходу є балансування матеріальних і нематеріальних стимулів, впровадження інноваційних методів підвищення залученості персоналу, та розвиток корпоративної культури, орієнтованої на підтримку внутрішньої мотивації.

Доведено, що процес адаптації європейських підходів до мотивації персоналу в українських компаніях має бути поступовим та виваженим, що дозволить уникнути можливих ризиків та забезпечити ефективне впровадження нових практик. Крім того, необхідно проводити моніторинг впроваджених змін та бути готовими до їх корегування відповідно до реакції персоналу та змін у зовнішньому середовищі. Такий гнучкий підхід допоможе українським підприємствам створити дійсно ефективні системи мотивації, які

враховуватимуть як кращі європейські практики, так і особливості національного бізнес-середовища.

Ключові слова: менеджмент, сталий розвиток, мотивація персоналу, підприємство, інновації, адаптація, адміністрування.

Kudinova (Chaikina) Alina Oleksandrivna Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of Management and Logistics Department, National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, Poltava, https://orcid.org/0000-0003-3821-2079

Zielov Rostyslav Yaroslavovych Master’s degree Student of Management and Logistics Department, National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, Poltava.

IMPROVEMENT OF THE STAFF MOTIVATION SYSTEM AS A FACTOR FOR ENSURING ENTERPRISE SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Annotation. It has been established that an effective personnel motivation system is a key element of modern enterprise management. It includes material, intangible and social components, which affect labor productivity, employee loyalty and achieving the organization's strategic goals. It was found that ensuring sustainable development of the enterprise requires the integration of economic, environmental and social aspects of its activity. An effective personnel motivation system plays a key role in this process, which increases labor productivity, and promotes the implementation of environmental initiatives and social programs. Analyzing impact factors and using a balanced scorecard allows businesses to adapt to change and achieve long-term competitive advantages. The author’s approach to defining a personnel motivation system is proposed, which consists of creating an integrated motivation system that combines elements of classical theories with modern practices of personnel management and involves the formation of a flexible motivational structure that adapts to the individual needs of employees and dynamic changes in the business environment and is also aimed at ensuring the sustainable development of the enterprise. The basis of the approach is balancing material and non-material incentives, implementing innovative methods to increase staff engagement, and developing a corporate culture focused on supporting intrinsic motivation.

It has been proven that the process of adapting European approaches to staff motivation in Ukrainian companies should be gradual and balanced, which will avoid possible risks and ensure effective implementation of new practices. In addition, it is necessary to monitor the implemented changes and be ready to adjust them in accordance with the reaction of staff and changes in the external environment. Such a flexible approach will help Ukrainian enterprises create truly effective motivation systems that will take into account both best European practices and the peculiarities of the national business environment.

Keywords: management, sustainable development, staff motivation, enterprise, innovation, adaptation, administration.

Постановка проблеми. В сучасних динамічних умовах господарювання проблематика удосконалення систем мотивації персоналу не втрачає свою актуальність. Менеджменту підприємства слід постійно приділяти увагу пошуку інноваційних методів забезпечення сталого розвитку персоналу і підприємства в цілому. Зі зміною покоління працівників актуальним є пошук індивідуального підходу до забезпечення підвищення продуктивності праці та задоволеності від робочого процесу із визначенням загальних характеристик кожного з працівників. Для бебі-бумерів властива висока лояльність до роботодавця, працьовитість, схильність до стабільності, дотримання ієрархії, визнання їхнього досвіду та внеску. Для покоління Х важливим є баланс між роботою та особистим життям, можливість кар'єрного зростання, конкурентоспроможна заробітна плата, розвиток навичок, робота в стабільній організації. Покоління Y орієнтовані в роботі на рівень соціальної відповідальності компанії, гнучкий графік, інновації, для них важлива командна робота, кар'єрний розвиток, навчання та підвищення кваліфікації, технологічно оснащене робоче середовище, можливість впливати на прийняття рішень. Покоління Z цінує інноваційність, гнучкість, різноманіття, швидкий доступ до інформації. Для них мотиваційним чинником є робота в технологічно просунутих компаніях, можливість поєднувати роботу й особисті інтереси, розвиток особистого бренду, фінансова стабільність.

Відповідно слід удосконалювати існуючі системи мотивації праці персоналу, які будуть задовольняти різні покоління, сприятимуть покращенню взаємовідносин між менеджментом і працівниками підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз множинності наукових та практичних підходів до визначення системи мотивації персоналу дає змогу стверджувати, що тема актуальна і потребує подальшого вивчення з урахуванням сучасних поглядів та інноваційних зрушень. Слід заначити, що на думку Васильєвої О.О. [1], правильно побудована система мотивації дає можливість суттєво підвищити продуктивність праці навіть без значних матеріальних витрат з боку підприємства, адже задоволені та вмотивовані працівники більш лояльні до компанії, проявляють ініціативу та творчий підхід до виконання обов'язків.

За дослідженнями Гавкалової Н.Л., підвищення рівня мотивації персоналу на 10% може призвести до зростання продуктивності праці на 6-8%, що безпосередньо впливає на рентабельність активів та фінансову стійкість підприємства [2]. Колот А.М. зазначає, що мотивовані працівники на 25-30% частіше генерують інноваційні ідеї, що відображається на коефіцієнті інноваційної активності [3]. Детальне порівняння основних положень, переваг та недоліків базових теорій мотивації наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика базових теорій мотивації

Назва теорії	Автор	Основні положення	Переваги	Недоліки
Наукова організація праці	Ф. Тейлор	Економічна вигода як головний мотив. Диференційована відрядна оплата праці.	Чіткі критерії оцінки праці; Підвищення продуктивності	Ігнорування соціальних потреб; Механістичний підхід до працівника.
Теорія людських відносин	Е. Мейо	Важливість соціальних факторів. Вплив уваги керівництва на продуктивність.	Врахування психологічних аспектів. Покращення комунікації.	Недооцінка матеріальних стимулів. Можливість маніпулювання працівниками
Ієрархія потреб	А. Маслоу	П'ять рівнів потреб. Послідовне задоволення від нижчих до вищих.	Комплексний погляд на мотивацію. Врахування різних потреб.	Жорстка ієрархічність. Недостатнє емпіричне підтвердження.
Двофакторна теорія	Ф. Герцберг	Гігієнічні фактори та мотиватори. Різний вплив на задоволеність роботою	Розмежування факторів задоволеності. Акцент на змістовності праці.	Суб'єктивність оцінки факторів. Ігнорування індивідуальних відмінностей.
Теорія набутих потреб	Д. Макклелланд	Потреби досягнення, влади, приналежності. Формування потреб у процесі життя.	Увага до потреб вищого рівня. Можливість розвитку потреб.	Складність практичного застосування. Обмеженість трьома типами потреб.
Теорія очікувань	В. Врум	Мотивація як функція очікувань. Валентність-інструментальність-очікування.	Пояснення процесу мотивації. Індивідуальний підхід.	Складність визначення очікувань. Раціональність поведінки людини.
Комплексна теорія мотивації	Портер-Лоулер	Взаємозв'язок зусиль, результатів. Вплив внутрішніх і зовнішніх факторів.	Інтеграція різних підходів. Врахування зворотного зв'язку.	Складність практичного застосування. Недооцінка ролі колективу.
Теорія самодетермінації	Десі, Райан	Внутрішня мотивація як основа ефективності. Потреби в автономії, компетентності, зв'язку.	Фокус на психологічному благополуччі. Пояснення ролі зовнішніх стимулів.	Недостатня увага зовнішнім факторам. Складність вимірювання внутрішньої мотивації.
Концепція залученості	У. Кан	Фізична, емоційна та когнітивна залученість. Умови для повної самореалізації.	Комплексний погляд на продуктивність. Зв'язок із результатами бізнесу.	Складність забезпечення всіх умов. Суб'єктивність оцінки залученості.

Джерело: узагальнено автором на основі [1-6]

Як видно з табл. 1, кожна з теорій мотивації має свої сильні та слабкі сторони, акцентуючи увагу на різних аспектах поведінки управлінського персоналу і працівників. Розуміння основних положень цих теорій дозволяє менеджерам формувати комплексний підхід до мотивації персоналу, враховуючи різноманітні фактори та індивідуальні особливості кожного з них.

Мета статті – проаналізувати можливості удосконалення системи мотивації персоналу як чинника забезпечення сталого розвитку підприємства.

Виклад основного матеріалу. Дослідивши існуючі підходи до мотивації праці персоналу пропонуємо власний підхід, який полягає у створенні інтегрованої системи мотивації, яка поєднує елементи класичних теорій з сучасними практиками управління персоналом і передбачає формування гнучкої мотиваційної структури, що адаптується до індивідуальних потреб працівників та динамічних змін бізнес-середовища, а також направлена на забезпечення сталого розвитку підприємства. Основою підходу є балансування матеріальних і нематеріальних стимулів, впровадження інноваційних методів підвищення залученості персоналу та розвиток корпоративної культури, орієнтованої на підтримку внутрішньої мотивації. Такий комплексний підхід дозволяє створити більш ефективну та персоналізовану систему мотивації, що відповідає сучасним викликам та сприяє довгостроковому розвитку як організації, так і її співробітників.

Успішні компанії постійно аналізують внутрішні та зовнішні фактори, адаптуючи свої стратегії відповідно до змін у бізнес-середовищі, що дозволяє їм ефективно управляти процесом сталого розвитку та досягати довгострокових конкурентних переваг. Розглядаючи економічну та соціальну складову сталого розвитку підприємства варто зазначити, що вони значною мірою залежать від створеної системи мотивації персоналу. Крім того, мотивовані працівники більш схильні до саморозвитку та навчання, що позитивно впливає на рівень інвестицій у розвиток персоналу.

Як показано на рис. 1, мотивація персоналу має комплексний вплив на всі складові сталого розвитку підприємства. Важливо відзначити наявність зворотного зв’язку: успіхи підприємства у сфері сталого розвитку, в свою чергу, позитивно впливають на мотивацію персоналу, створюючи відчуття причетності до важливої справи та підвищуючи лояльність до компанії.

Розглядаючи європейський підхід до мотивації персоналу варто зазначити, що він характеризується комплексністю та орієнтацією на довгострокову перспективу, враховує не лише матеріальні аспекти, але й приділяє значну увагу нематеріальним стимулам, таким як професійний розвиток, баланс між роботою та особистим життям, командотворенню, адмініструванню взаємовідносин між персоналом, розподіл повноважень та відповідно формування системи KPI.

Міжнародні підходи до формування систем мотивації персоналу характеризуються високим рівнем соціальної орієнтованості та прагненням до

балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Розглянемо основні моделі мотивації, що застосовуються в провідних європейських країнах: німецьку, французьку та шведську.

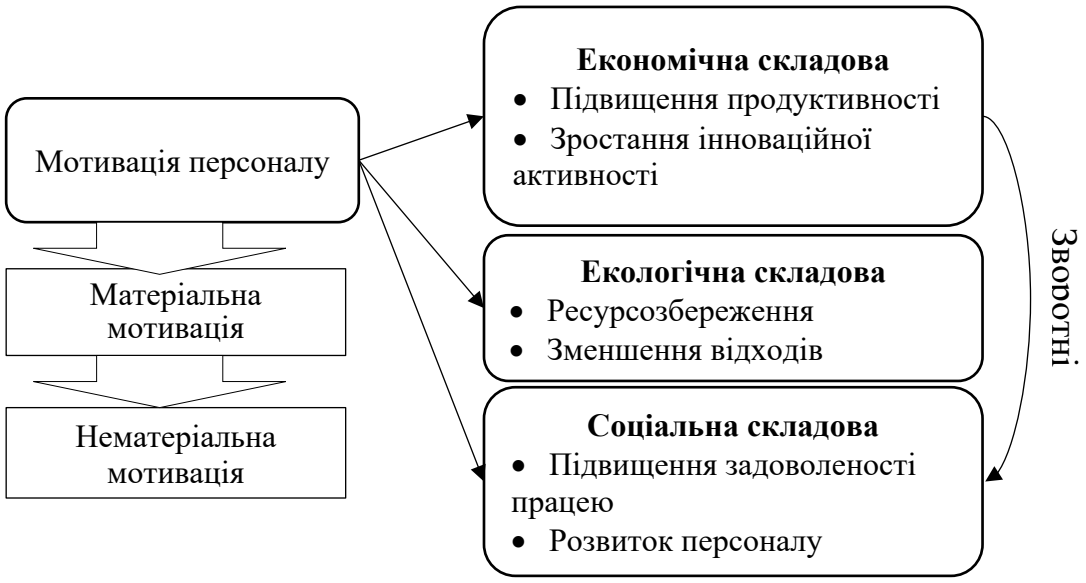

Рис. 1 Модель впливу мотивації персоналу на сталий розвиток підприємства

Джерело: узагальнено автором на основі [7]

Німецька модель мотивації характеризується високим рівнем залученості персоналу та довгостроковою орієнтацією. Система пожиттєвого найму забезпечує низький рівень плинності кадрів та стабільність трудових відносин. Однак ця модель може призводити до складнощів при впровадженні змін та зниження гнучкості управління.

Французька модель відрізняється високою диференціацією оплати праці та прозорістю системи оцінювання. Вона стимулює індивідуальні досягнення, особистий розвиток працівників, забезпечуючи можливості для кар'єрного зростання. Проте ця система може створювати конкуренцію між працівниками та бути складною в адмініструванні.

Шведська модель акцентує увагу на низькій диференціації доходів та високому рівні соціального захисту і забезпечує баланс роботи та особистого життя, стимулює зміну праці та підтримує політику «повної зайнятості». Хоч ця система і призводить до високої соціальної стабільності та низького рівня безробіття, однак може знижувати трудову мотивацію та створювати високе податкове навантаження.

Таблиця 2

Ключові елементи європейських систем мотивації персоналу

Країна	Основні принципи	Інструменти мотивації
Німеччина	Співучасть в управлінні	Представництво працівників у наглядових радах
	Соціальне партнерство	Колективні договори
		Програми участі в прибутках
Франція	Індивідуалізація оплати праці	Індивідуальні бонуси
	Комплексна оцінка праці	Балова система оцінки праці
		Гнучкі графіки роботи
Швеція	Солідарна заробітна плата	Обмеження розриву в оплаті праці
	Активна соціальна політика	Розширені соціальні гарантії
	Колективізм	Програми підтримки сім'ї

Джерело: узагальнено автором на основі [8]

Кожна з цих моделей має свої унікальні особливості, переваги та недоліки, які необхідно враховувати при адаптації цих підходів до умов конкретного підприємства. Всі вони мають бути спрямовані на створення сприятливого робочого середовища та забезпечення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Варто відмітити також програми «well-being», які в європейських компаніях стають все більш комплексними та охоплюють різні аспекти життя співробітників і направлені на:

ментальне здоров'я, наприклад, Barclays впровадила програму «This is Me», яка включає тренінги з управління стресом, медитації та підтримку психологів [9];

фінансове благополуччя: Nestlé пропонує своїм співробітникам фінансові консультації та програми фінансової грамотності [10];

соціальне благополуччя, для прикладу Danone організовує «Дні співтовариства», коли співробітники можуть присвятити робочий день волонтерству [11];

гнучкі умови праці (Vodafone впровадила політику «Better Balance», яка дозволяє співробітникам обирати гнучкий графік роботи [12]).

Розглядаючи вплив систем мотивації праці персоналу на сталий розвиток підприємства не слід забувати і про екологічну складову. Сьогодні в світі все більшого значення набувають екологічні ініціативи, а саме:

програми заохочення екологічної поведінки (Schneider Electric впровадила систему бонусів за досягнення цілей сталого розвитку для всіх співробітників [13]);

зелені офіси (Philips створила «розумну будівлю» The Edge в Амстердамі, яка використовує на 70% менше електроенергії, ніж звичайні офіси, що підвищує задоволеність співробітників умовами праці [14]);

корпоративний екологічний волонтеріат (Adidas організовує регулярні акції з прибирання пляжів та парків, в яких беруть участь співробітники компанії [15]);

екологічна освіта (Unilever проводить регулярні тренінги та воркшопи для співробітників з питань сталого розвитку та екологічної відповідальності [16]).

Зазначені інноваційні методи мотивації праці персоналу не лише підвищують залученість та продуктивність праці, але й сприяють формуванню позитивного іміджу компаній як відповідальних роботодавців. Особливості застосування європейських підходів в українських реаліях потребують ретельного аналізу та адаптації до вітчизняних умов. Як видно з рис. 2, існують суттєві відмінності між системами мотивації в Україні та ЄС, так як українські підприємства все ще більше фокусуються на матеріальній мотивації, тоді як європейські компанії прагнуть до балансу матеріальних і нематеріальних стимулів.

Рис. 2 Порівняння систем мотивації в Україні та ЄС

Незважаючи на ці виклики, впровадження елементів європейських систем мотивації може принести значні переваги українським підприємствам.

Адже як свідчать дослідження, міжнародні компанії, які адаптували європейські практики мотивації, демонструють на 15-20% вищу продуктивність праці [17].

Саме тому для успішної адаптації європейських підходів до мотивації в українських реаліях необхідно:

проводити регулярні дослідження мотиваційних преференцій українських працівників;

розробляти гібридні системи мотивації, які поєднують кращі європейські практики з урахуванням місцевої специфіки;

поступово впроваджувати інноваційні методи мотивації, починаючи з пілотних проектів;

інвестувати в розвиток корпоративної культури, орієнтованої на цінності сталого розвитку та соціальної відповідальності.

Важливо зазначити, що процес адаптації європейських підходів до мотивації персоналу в українських компаніях має бути поступовим та виваженим, що дозволить уникнути можливих ризиків та забезпечити ефективне впровадження нових практик. Крім того, необхідно постійно проводити моніторинг впроваджених змін та бути готовими до їх корегування відповідно до реакції персоналу та змін у зовнішньому середовищі. Такий гнучкий підхід допоможе українським підприємствам створити дійсно ефективні системи мотивації, які враховуватимуть як кращі європейські практики, так і особливості національного бізнес-середовища.

Висновки. Удосконалення системи мотивації персоналу є ключовим чинником забезпечення сталого розвитку підприємства. Ефективна мотиваційна політика сприяє підвищенню продуктивності праці, зниженню плинності кадрів, покращенню корпоративної культури та підвищенню конкурентоспроможності організації. Сучасна система мотивації повинна враховувати індивідуальні потреби співробітників, особливості їхнього покоління, а також соціально-економічні тенденції. Особливо важливим є поєднання матеріальних і нематеріальних стимулів, таких як конкурентоспроможна оплата праці, можливості для професійного зростання, визнання досягнень та забезпечення балансу між роботою і особистим життям.

Орієнтація на сталий розвиток передбачає створення умов, за яких мотивований персонал буде не лише виконувати поставлені завдання, але й брати участь у впровадженні інновацій, дотриманні екологічних стандартів та соціальної відповідальності підприємства. Таким чином, удосконалення мотиваційної системи є не тільки інструментом управління людськими ресурсами, а й стратегічним напрямом, що забезпечує довгостроковий успіх і стійкість бізнесу в умовах сучасних викликів.

Література:

1. Васильєва О. О. Мотивація трудової діяльності в умовах сталого розвитку аграрної сфери. *Причорноморські економічні студії.* 2021. Вип. 48(1). С. 73-81.

2. Організаційно-економічне забезпечення ефективності менеджменту персоналу підприємства : монографія / Н.Л. Гавкалова, О.О. Болотова. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. 252 с.

3. Колот А.М., Цимбалюк С.О. Мотивація персоналу: підручник. Київ: КНЕУ, 2021. 397 с.

4. McGregor D. The Human Side of Enterprise. Updated ed. New York: McGraw-Hill Education, 2022. 480 p.

5. Taylor F.W. The Principles of Scientific Management. New York: Dover Publications, 2020. 88 p.

6. Vroom V.H. Work and Motivation. New ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2021. 416 p.

7. Маркова С.В., Чкан А.С., Шкрьобка С.В. Формування системи мотиваційних чинників персоналу в управлінні промисловим персоналом. *Східна Європа: Економіка, Бізнес та Управління.* 2021. Вип. №3 (08). С.172-178.

8. Нікітін Ю.О., Рукас-Пасічнюк В.Г. Сучасні моделі та механізми мотивації персоналу українських підприємств. *Актуальні проблеми економіки.* 2021. С. 238-246.

9. Бериславська А. В. Мотивація праці управлінського персоналу у забезпеченні зростання економічних результатів підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Херсон, 2022. 20 с.

10. Телишевська Л. І., Власенко Д. О. Мотивація працівників в системі управління персоналом на підприємстві. *Молодий вчений.* 2022. № 7(2). С. 498-502.

11. Завадяк Р.І., Гудзовата Л.М. Мотивація в умовах підприємницької діяльності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка.* 2020. Вип. 2. С. 114-120.

12. Тужилкіна О.В. Підвищення вагомості нематеріальних чинників мотивації праці у формуванні людського капіталу сучасного підприємства в Україні. *Актуальні проблеми економіки.* 2020. № 9. С. 37-41.

13. Форми та методи стимулювання продуктивної діяльності в умовах корпоративного управління. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/105.pdf (дата звернення: 15.03.2024).

14. Червінська Л.П. Мотивація персоналу в менеджменті: стан, проблеми, напрями розвитку. Київ, 2022. 203 с.

15. Азарова А.О., Ковальчук О.А. Дослідження множини чинників нематеріальної мотивації на підприємстві. *Економічний простір.* 2020. № 5. С. 53-58.

16. McGregor D. The Human Side of Enterprise. Updated ed. New York: McGraw-Hill Education, 2022. 480 p.

References:

1. Vasylieva O. O. (2021) Motyvatsiia trudovoi diialnosti v umovakh staloho rozvytku ahrarnoi sfery [Motivation of labor activity in the context of sustainable development of the agricultural sector]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, vol 48(1), pp. 73-81.

2. Havkalova N.L., Bolotova O.O. (2020) *Orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia efektyvnosti menedzhmentu personalu pidpryiemstva : monohrafiia* [Organizational and economic support for the effectiveness of enterprise personnel management: monograph]. Kharkiv : KhNEU im. S. Kuznetsia. (in Ukrainian)

3. Kolot A.M., Tsymbaliuk S.O. (2021) *Motyvatsiia personalu: pidruchnyk* [Personnel Motivation: Textbook]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)

4. McGregor D. (2022) *The Human Side of Enterprise*. Updated ed. New York: McGraw-Hill Education.

5. Taylor F.W. (2020) *The Principles of Scientific Management*. New York: Dover Publications.

6. Vroom V.H. (2021) *Work and Motivation*. New ed. San Francisco: Jossey-Bass.

7. Markova S.V., Chkan A.S., Shkrobka S.V. (2021) Formuvannia systemy motyvatsiinykh chynnykiv personalu v upravlinni promyslovym personalom [Formation of a system of personnel motivational factors in industrial personnel management]. *Skhidna Yevropa: Ekonomika, Biznes ta Upravlinnia – Eastern Europe: Economics, Business and Management*, vol 3 (08), pp. 172-178.

8. Nikitin Yu.O., Rukas-Pasichniuk V.H. (2021) Suchasni modeli ta mekhanizmy motyvatsii personalu ukrainskykh pidpryiemstv [Modern models and mechanisms of motivation of personnel of Ukrainian enterprises]. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of the economy*, vol 4, pp. 238-246.

9. Beryslavska A. V. (2022) *Motyvatsiia pratsi upravlinskoho personalu u zabezpechenni zrostannia ekonomichnykh rezultativ pidpryiemstva* [Motivation of management personnel in ensuring the growth of economic results of the enterprise]: dys….kand. geogr. nauk. Kherson.

10. Telyshevska L. I., Vlasenko D. O. (2022) Motyvatsiia pratsivnykiv v systemi upravlinnia personalom na pidpryiemstvi [Employee motivation in the personnel management system at the enterprise]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, vol 7(2), pp. 498-502.

11. Zavadiak R.I., Hudzovata L.M. (2020) Motyvatsiia v umovakh pidpryiemnytskoi diialnosti [Motivation in the context of entrepreneurial activity]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia : Ekonomika – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Economics*, vol, 2. S. 114-120.

12. Tuzhylkina O.V. (2020) Pidvyshchennia vahomosti nematerialnykh chynnykiv motyvatsii pratsi u formuvanni liudskoho kapitalu suchasnoho pidpryiemstva v Ukraini [Increasing the importance of intangible factors of labor motivation in the formation of human capital of a modern enterprise in Ukraine]. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of the economy*, vol 9, pp. 37-41.

13. Formy ta metody stymuliuvannia produktyvnoi diialnosti v umovakh korporatyvnoho upravlinnia [Forms and methods of stimulating productive activity in corporate governance]. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/105.pdf (accessed March 03, 2024)

14. Chervinska L.P. (2022) *Motyvatsiia personalu v menedzhmenti: stan, problemy, napriamy rozvytku* [Personnel motivation in management: status, problems, development directions]. Kyiv.

15. Azarova A.O., Kovalchuk O.A. (2020) Doslidzhennia mnozhyny chynnykiv nematerialnoi motyvatsii na pidpryiemstvi [Research on the set of factors of non-material motivation in the enterprise]. *Ekonomichnyi prostir – Economic Space*, vol 5, pp. 53-58.

16. McGregor D. (2022) *The Human Side of Enterprise*. Updated ed. New York: McGraw-Hill Education.

УДК 338

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-279-292

Лебідь Тетяна Вікторівна старший викладач кафедри технологій управління проєктами, Національний університет «Львівська політехніка», тел.: (067) 929-41-50, https://orcid.org/0000-0001-8476-1883

Петруля Андрій Михайлович магістрант спеціальності «Управління проектами», Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (095) 645-44-84, https://orcid.org/0009-0005-8867-6551

ПЛАНУВАННЯ ПРОЕКТУ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ (НА ПРИКЛАДІ ТОВ «ВОЛЬТЕЛЕКТРО»)

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей планування проєктів розробки стратегії розвитку підприємств енергетичної сфери на основі аналізу сучасних інструментів проєктного менеджменту на прикладі ТОВ «Вольтелектро» на основі його стратегічного аналізу.

В статті проаналізовано науково-методологічні основи розробки стратегії розвитку підприємств. З огляду на значні теоретичні та практичні напрацювання, слід зазначити, що прикладне застосування методів проектного менеджменту при плануванні стратегій розвитку вітчизняних підприємств на сьогодні висвітлено недостатньо. Існуючі наукові дослідження проектного менеджменту практично не охоплюють сферу стратегічного планування, тому постає необхідність здійснення актуальних досліджень реалізації стратегічних проєктів, які дозволять покращити рентабельність та конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. В статті проєкт розробки стратегії розвитку представлено на прикладі ТОВ «Вольтелектро», яке працює в енергетичній галузі України. За результатими SWOT-аналізу запропонованj напрямки реалізації стратегії розвитку підприємства.

Представлено практичні рекомендації щодо формування стратегії, основні етапи планування та управління ризиками. Автори пропонують ієрархічну структуру робіт, яка забезпечує послідовність дій для досягнення довгострокових стратегічних цілей компанії. Застосування проєктного менеджменту в стратегічному плануванні підвищує ефективність реалізації стратегії, знижує ризики і сприяє адаптації підприємства до зовнішніх змін. Наведено таблицю ризиків, які можуть впливати на реалізацію стратегії, і запропоновано стратегії їх запобігання. Ризики включають економічні, ринкові та технологічні фактори, які можуть вплинути на фінансову та конкурентну спроможність підприємства. Для зниження цих ризиків запропоновано

застосування гнучких стратегій та використання сучасних інструментів проєктного менеджменту.

Стратегічний розвиток підприємств в умовах змін та викликів сучасного світу вимагає комплексного підходу. Застосування проєктного менеджменту у процесі розробки стратегії розвитку забезпечує послідовність, адаптивність та ефективність управлінських рішень. На прикладі ТОВ «Вольтелектро» показано, що впровадження інновацій та гнучкість у прийнятті рішень сприяють досягненню довготривалих конкурентних переваг.

Ключові слова: стратегія розвитку, планування, управління проєктами, методи та інструменти проєктного менеджменту, енергетика.

Lebid Tetyana Viktorivna Senior lecturer in Department of Project Management, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (067) 929-41-50, https://orcid.org/0000-0001-8476-1883

Petrulia Andrii Myhajlovych master's student in the specialty "Project Management", Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (095) 645-44-84, https://orcid.org/0009-0005-8867-6551

PLANNING THE PROJECT FOR DEVELOPING A STRATEGY FOR ENTERPRISE DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF VOLTELEKTRO LLC)

Abstract: This article examines the peculiarities of planning projects for developing enterprise strategies in the energy sector based on the analysis of modern project management tools, using the example of VOLTELEKTRO LLC through its strategic analysis. The article analyzes the scientific and methodological foundations for the development of enterprise strategies. Despite significant theoretical and practical advances, it should be noted that the applied use of project management methods in planning development strategies for domestic enterprises is insufficiently addressed. Existing scientific research on project management hardly covers the area of strategic planning, hence the need for current studies on the implementation of strategic projects, which can improve the profitability and competitiveness of domestic enterprises. The article presents the project for the development of a strategy using the example of VOLTELEKTRO LLC, which operates in the energy sector of Ukraine. Based on the results of the SWOT analysis, directions for the implementation of the enterprise development strategy are proposed.

Practical recommendations are provided for strategy formation, outlining the main stages of planning and risk management. The authors propose a hierarchical work structure that ensures the sequence of actions to achieve the long-term strategic goals of the company. The application of project management in strategic planning enhances the effectiveness of strategy implementation, reduces risks, and promotes

the enterprise's adaptation to external changes. A table of risks that could affect the implementation of the strategy is presented, along with strategies for their prevention. The risks include economic, market, and technological factors that may influence the financial and competitive capabilities of the enterprise. To mitigate these risks, the use of flexible strategies and modern project management tools is proposed.

Strategic development of enterprises in the face of changes and challenges in the modern world requires a comprehensive approach. The application of project management in the development of the strategy ensures the consistency, adaptability, and effectiveness of management decisions. The example of VOLTELEKTRO LLC shows that the implementation of innovations and flexibility in decision-making contributes to achieving long-term competitive advantages.

Keywords: development strategy, planning, project management, project management methods and tools, energy

Постановка проблеми. Ринковий успіх вітчизняних підприємств нерозривно пов'язаний із їх здатністю адаптуватися до зміни зовнішніх умов. Головним чинником стійкості підприємств в умовах змін і глобалізації є обґрунтована стратегія розвитку. Вона повинна включати не лише збереження позицій на ринку, але й ефективне використання наявних ресурсів, оптимізацію асортименту, задоволення потреб споживачів тощо. Важливо враховувати негативні ситуації та передбачати заходи їх нейтралізації для адаптації до нових умов. Особливо актуальним це є для українських підприємств в умовах війни та майбутнього повоєнного відновлення в контексті глобалізації.

З огляду на значні теоретичні та практичні напрацювання, а також постійну наукову увагу до цієї сфери, слід зазначити, що прикладне застосування методів проектного менеджменту при плануванні стратегій розвитку вітчизняних підприємств на сьогодні висвітлено недостатньо. Існуючі наукові дослідження проектного менеджменту практично не охоплюють сферу стратегічного планування, тому постає необхідність здійснення актуальних досліджень реалізації стратегічних проєктів, які дозволять покращити рентабельність та конкурентоспроможність вітчизняних підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні основи розробки стратегії розвитку підприємства, докладно розглядалися провідними науковцями в сфері стратегічного менеджменту, такими як: І. Ансофф [1], П. Друкер [7], А. Мескон [15], М. Портер [13]. Уточнення змісту поняття «стратегія розвитку», дослідження сучасного стану та проблем розробки стратегії розвитку вітчизняних підприємств знайшли відображення в працях таких вітчизняних та іноземних дослідників, зокрема: Р. Гармаша [4], Ю. Гончарова, Ю. Лапчик [5], А.В. Золотаревського [9], Р. Захарчина [8],

В. Власенко [3], О. Кузьмака [10], С. Пілецької С., І. Клюс, О. Прудіуса [12] та багатьох інших науковців. Використання сучасних методів та інструментів для планування проектів розробки стратегії розвитку підприємств має прикладний аспект та потребує подальшого вивчення та висвітлення особливостей відповідно до галузі та специфіки підприємства.

Мета статті – дослідження особливостей планування проєктів розробки стратегії розвитку підприємств енергетичної сфери на основі аналізу сучасних інструментів проєктного менеджменту на прикладі ТОВ «Вольтелектро» на основі його стратегічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо актуальні теоретико-методологічні підходи до визначення стратегії розвитку підприємств. Класики стратегічного менеджменту трактують стратегію як набір правил для прийняття рішень у діяльності підприємства на корпоративному та функціональному рівнях (Ансофф І.) [1]. Портер М. визначає стратегію як позицію на ринку та спосіб реагування на зовнішні можливості та загрози, а також сильні та слабкі сторони для адаптації підприємства до умов ринку [13]. Ряд вітчизняних дослідників вважають стратегію розвитку способом досягнення цілей підприємства. Золотаревський А.В. та Кузьмак О.І. визначають її як програму дій для досягнення стратегічної мети [9,10]. Власенко В.А. розглядає стратегію розвитку підприємства як «процеси планування та ухвалення рішень, у результаті яких установлюються цілі підприємства та розробляється стратегічний план» [3]. Стратегія є відображенням цілей і засобів розвитку, на думку Захарчин Р.М. розглядає стратегію як «генеральну комплексну програма дій, виражених як у кількісній, так і в якісній формі, які дають чітке представлення про майбутні параметри розвитку суб'єктів господарювання з урахуванням поставлених цілей та ресурсів, необхідних для їх досягнення» [8]. Гончаров Ю., Лапчик Ю., та інші вчені також підтримують підхід, де стратегія розглядається як план дій для виконання місії організації [5,6]. Але всі дослідники погоджуються, що основна мета стратегії – досягнення переваг компанії над конкурентами в довгостроковій перспективі.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що стратегія розвитку підприємства - це визначені місія та цілі, продумані кроки досягнення яких забезпечать комерційний успіх підприємства в рамках наявних ресурсів та урахуванням конкурентних позицій на ринку.

На думку, Р. Гармаш, в сучасних умовах стратегія розвитку підприємства повинна бути зорієнтованою на реалізацію таких заходів: підвищення готовності до опору зовнішнім викликам, управління виробничими ризиками, підвищення рівня ринкової гнучкості та адаптивності до змінних умов ринку, проведення профілактичних та захисних заходів: розробка способів реагування на непередбачувані обставини, відновлення та перебудова

виробничих ланцюгів, розробка заходів щодо швидкого відновлення виробництва [4].

Гнучкість, здатність до адаптації в умовах мінливого середовища та швидкість управління стають ключовими аспектами досягнення успіху сучасного підприємства. Забезпеченні конкурентоспроможності та стійкого розвитку підприємств, досягнення цілей діяльності потребують оновлення методології стратегічного управління, розробки та застосування нових методів, інструментів прийняття управлінських рішень. Таким чином, застосування проєктного менеджменту при стратегічному плануванні дозволяє забезпечити послідовність, ефективність та адаптивність процесів розвитку підприємства, знижуючи ризики і підвищуючи ймовірність успішного досягнення стратегічних цілей.

Розглянемо проєкт розробки стратегії розвитку підприємств на прикладі ТОВ «Вольтелектро». Галузь енергетики України в умовах війни є однією з ключових галузей. Цей сектор виконує масштабні завдання необхідні сьогодні для того, щоб країна могла функціонувати. Саме тому проєкти розвитку підприємств галузі енергетики є таким важливим з точки зору дослідження та реалізації.

Компанія «Вольтелектро» активно впроваджує на ринку технології відновлюваної енергетики. Має успішний досвід підрядника в будівництві промислових електростанцій, які працюють з відновлюваних джерелах енергії.

Основою для прийняття рішень щодо розробки стратегії розвитку є аналіз середовища функціонування підприємства та визначення сильних та слабких сторін компанії.

Внаслідок військових дій в Україні станом на червень 2024 р. знищено понад 9 ГВт потужностей генерації, зокрема понад 90% теплової генерації зараз не працює [14]. За інформацією Київської школи економіки, енергетичний сектор України зазнав прямих збитків і непрямих фінансових втрат на суму $56,2 млрд. [2]. Незважаючи на виклики воєнного часу (сповільнення будівельних та монтажних робіт на нових об’єктах, ріст цін, кадровий «голод», нестабільність законодавчого процесу, заборгованість на ринку України тощо), сектор відновлюваної енергетики України збільшив потужності та залучив додаткові інвестицій у бюджет України.

Результати аналізу середовища функціонування ТОВ «Вольтелектро» представлені у вигляді матриці SWOT-аналізу (табл. 1).

Таблиця 1.

Матриця SWOT-аналізу ТОВ «ВОЛЬТЕЛЕКТРО»

Пріоритетні фактори зовнішнього середовища / Пріоритетні фактори внутрішнього середовища		Можливості			Загрози		
		Можливість диверсифікації діяльності	Формування ринку екологічно безпечних товарів	Розвиток технологій	Подорожчання енергоносіїв	Зниження попиту	Нові конкуренти
Сильні сторони	Наявність потужного партнера	Захоплення додаткових сегм. ринку	Альтернативні екологічні товари	Інноваційні товари	Альтернативні екологічні товари	Альтернативні екологічні товари	Формування конкурентної переваги
	Висока кваліфікація персоналу	Відкриття нового напрямку	Відкриття нового напрямку	Підвищення кваліфікації	Відкриття нового напрямку	Проведення рекламної кампанії	Формування конкурентної переваги
	Висока якість товару	Альтернативні екологічні товари	Акцент на екологічність товару	Бути першими у впровадженні	Акцент на економічність товару	Проведення акцій	Формування конкурентної переваги
Слабкі сторони	Відсутність значних конкурентних переваг	Інноваційні товари	Бути першими у впровадженні	Бути першими у впровадженні	Проведення акцій	Проведення акцій	Спроба зробити його партнером
	Недостатньо великий асортимент послуг	Відкриття нового напрямку	Відкриття нового напрямку	Оновлення асортименту	Альтернативні товари	Альтернативні товари	Відкриття нового напрямку
	Низька поінфор-мованість споживачів	Відкриття нового напрямку	Проведення рекламної кампанії	Створення WEB-сайту	Проведення акцій	Проведення рекламної кампанії	Проведення рекламної кампанії

За результатами проведено аналізу запропоновані напрямки реалізації стратегії розвитку підприємства, які представлені в інтегральній системі, де всі основні елементи узгоджуються між собою (рис. 1).

Рис.1. Інтегральна система впровадження стратегії розвитку ТОВ «Вольтелектро»

Проєкт розроблення стратегії розвитку підприємства полягає у формуванні правил та інструкцій для керівників компанії для визначення та реалізації довготривалої та ефективної стратегії. Планування проєкту починається з визначення мети та цілей, представлених на рис.2.

Рис.2. Дерево цілей проєкту розробки стратегії розвитку ТОВ «Вольтелектро»

Процес розробки стратегії розвитку представлено у вигляді життєвого циклу проєкту, який складається з трьох фаз: ініціація проєкту, розробка стратегії розвитку та завершення проєкту (табл. 2.).

Таблиця 2.

Опис пакетів робіт проєкту розробки корпоративної стратегії ТОВ «Вольтелектро»

Фази проєкту	Опис фази, роботи проєкут
1. Ініціація та концепція проєкту	Прийняття рішень щодо того, яким має бути проєкт, обґрунтування його доцільності. Визначення цілей проєкту; побудова дерева цілей. Вибір людей, які потрібні для реалізації проєкту та розподіл їхніх ролей
2. Розробка стратегії розвитку	Визначаються загальні орієнтири функціонування підприємства, які відображають зміст його існування, його місію. Далі місія трансформується в набір цілей. Діагностика внутрішнього середовища. Визначення можливостей та загроз, що формуються зовнішніми стосовно фірми факторами. Оцінювання ресурсів і ефективності їх використання на підприємстві, а також ефективності основних бізнес-процесів. Порівняльний аналіз підприємства з основними конкурентами або лідерами галузі. Аналіз та вибір стратегічних альтернатив з певної їх множини для кожного рівня стратегічного підрозділу підприємства. В процесі формування корпоративної стратегії виділяється перелік напрямків стратегічного розвитку підприємства, з яких і вибирається майбутня стратегія.
3. Завершення проєкту	Складання звітів та рекомендацій щодо розробки корпоративної стратегії. Представлення розроблених рішень керівництву компанії

Основними етапами у формуванні стратегії розвитку підприємства є: визначення ключових цілей та пріоритетів стратегії; аналіз зовнішнього середовища, включаючи конкурентний ринок та технологічні зміни; оцінка внутрішніх ресурсів, таких як фінанси, кадровий потенціал та інфраструктура; формування стратегічних напрямів на основі аналізу зовнішніх та внутрішніх факторів для досягнення поставлених цілей; розробка конкретних дій та планів, що забезпечать реалізацію вибраних стратегічних напрямів і трансформують їх у конкретні кроки або роботи по проєкту. Побудова ієрархічної структури робіт полягає у побудові п’ятирівневого «дерева», яке наочно представлено на рисунку 3.

Ефективна реалізація та виконання робіт проєкту може бути досягнута через оптимальну організацію команди, яка включає керівників проєкту, виконавців, підрозділи та спеціалістів, які надають підтримку при реалізації проєкту. Це дозволяє підвищити ефективність управління та уникнути можливих проблем та ризиків в майбутньому.

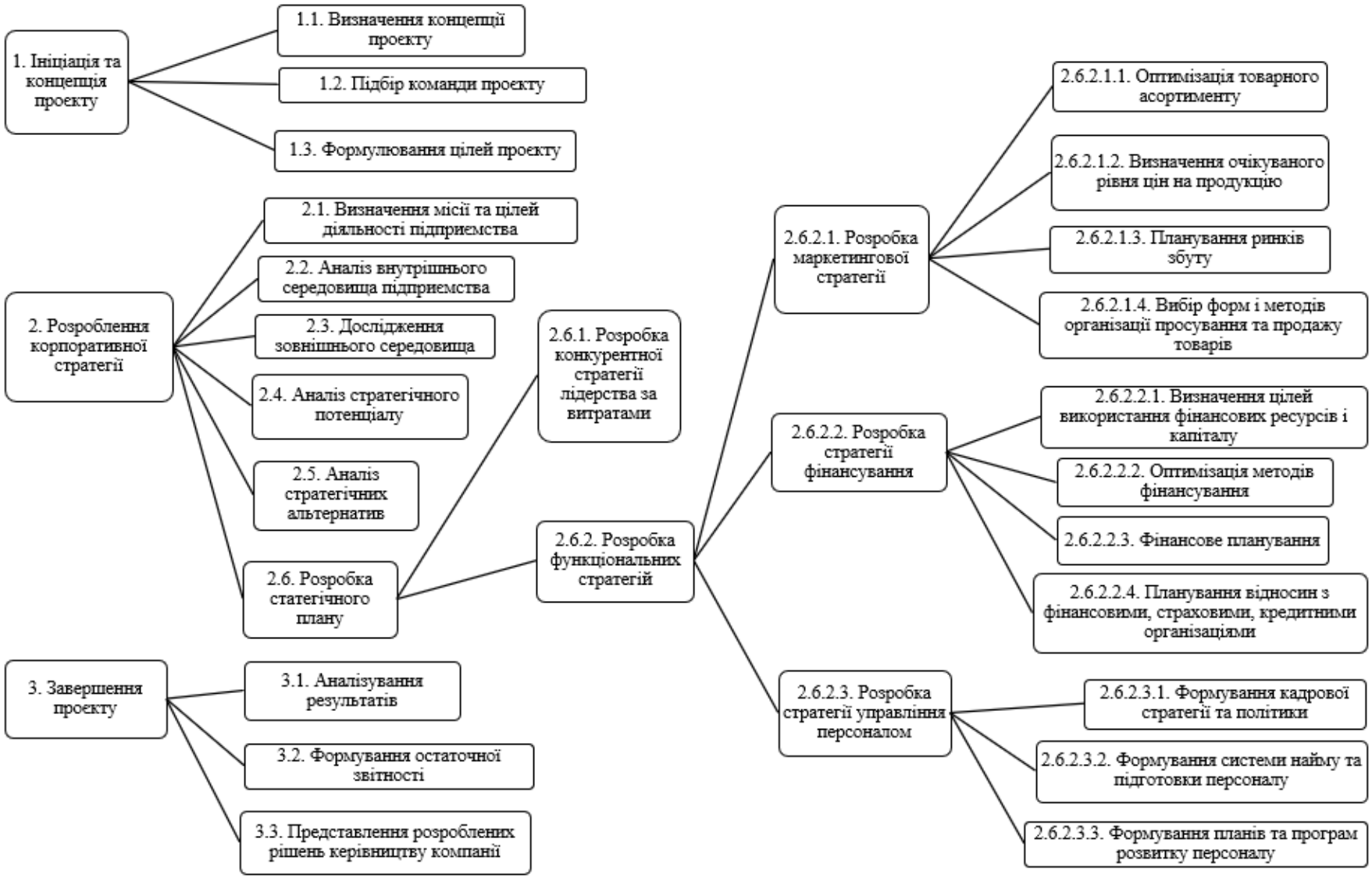

Рис. 3. Ієрархічна структура робіт проєкту

Під час реалізації стратегії розвитку можуть виникнути події (або умови), що мають негативний або позитивний вплив на досягнення цілей проєкту. Ризик може бути спричинений декількома причинами, що в свою чергу вплине на певні фактори проєкту.

У табл. 3 представлені ризики, які можуть негативно впливати на реалізацію розробленої стратегії та потенційні дії по запобіганню виникнення зазначених ризиків.

Таблиця 3.

Управління ризиками проєкту розробки стратегії розвитку

Ризики	Опис ризику	Стратегія запобігання
1. Економічні ризики	Зміни в економіці, такі як рецесія або зростання вартості ресурсів, можуть вплинути на фінансовий аспект реалізації стратегії та викликати фінансові труднощі	Використання фінансових інструментів для захисту від змін валютних курсів. Розробка гнучких стратегій, які можна швидко адаптувати до змін у економічних умовах
2. Ринкові ризики	Зміни в будівельній галузі, зміни попиту на будівельні послуги чи зростання конкуренції можуть вплинути на успішність стратегії	Розробка гнучких стратегій, які можна швидко адаптувати до змін у ринкових умовах
3. Технологічні ризики	Застосування нових технологій або їх відсутність може впливати на ефективність та конкурентоспроможність компанії	Здійснення ретельного аудиту технічних систем та використання найновіших технологій. Впровадження систем контролю якості та процедур перевірки для забезпечення відповідності стандартам та вимогам
4. Законодавчі та регуляторні ризики	Зміни в законодавстві або нормативно-правовому середовищі можуть вимагати перегляду стратегії для відповідності новим вимогам	Постійний моніторинг та аналіз змін в законодавстві. Укладення чітких і юридично обґрунтованих угод із стейкхолдерами та підрядниками
5. Ризики управління	Недостатня підготовка персоналу, неефективне внутрішнє управління та конфлікти в команді можуть спричинити невдачі в реалізації стратегії	Розробка системи найму, навчання та мотивації персоналу в компанії. Моніторинг задоволеності персоналу
6. Ризики з постачальниками та підрядниками	Залежність від конкретних постачальників або підрядників може стати джерелом ризику через можливі проблеми в їх діяльності	Ретельний відбір партнерів. Укладення чітких і юридично обґрунтованих угод з постачальниками та підрядниками
7. Ризики зміни персоналу	Втрата ключових кадрів або проблеми з управлінням персоналом можуть впливати на реалізацію стратегії	Моніторинг рівня корпоративної лояльності персоналу, розробка системи мотивації

Управління ризиками вимагає систематичного моніторингу та вчасних коригувань стратегій відповідно до змін у зовнішньому середовищі. Менеджерам слід постійно аналізувати зовнішні та внутрішні умови реалізації проєкту, корегувати початкові плани щодо проєктних ризиків та змін умов функціонування проєкту.

Висновки. Кожне підприємство, яке функціонує на ринку, має унікальні особливості, які визначають специфіку формування стратегії розвитку. Цей процес залежить від низки факторів: галузевої належності, фінансового стану та динаміки досягнутих показників, наявного потенціалу та ресурсів, позиції на ринку, конкурентного середовища тощо. Сучасні концепції управління наголошують на тому, що стратегія розвитку є не лише ключовим ресурсом у виробничому процесі, а й важливим інструментом для досягнення цілей та ринкового успіху. Застосування методів та інструментів проєктного менеджменту для реалізації стратегії розвитку дозволяє зосереджуватись на цілях та оптимізувати витрати матеріальних, трудових та фінансових ресурсів.

Література:

1. Ансофф І. Стратегічне планування. / І. Ансофф. - К: Економіка, 1989. - 358 с
2. Виторг українських виробників альтернативної енергетики зріс у 2023-му на 18%, до 190 млрд грн – YouControl. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://forbes.ua/news/vitorg-ukrainskikh-virobnikiv-alternativnoi-energetiki-zris-u-2023-mu-na-18-do-190-mlrd-grn-youcontrol-30082024-23341
3. Власенко В. А. Розробка та реалізація стратегії розвитку підприємства в умовах трансформації ринкових відносин: принципові підходи та інструменти [Електронний ресурс] / В. А. Власенко // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2014. - № 26 (1). С. 32-41 – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecmepi_2014_26(1)__6
4. Гармаш Р. В. Стратегії розвитку промислових підприємств у світлі глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / Р.В. Гармаш // Академічні візії. – 2023. - № 17 – Режим доступу: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/200
5. Гончаров Ю. В. Удосконалення стратегії розвитку підприємства [Електронний ресурс] / Ю. В. Гончаров, Ю. Ю. Лапчик // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. – 2014. - № 1. - С. 193-199. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknutd_2014_1_30
6. Гринько Т.В. Стратегічне управління підприємством в умовах цифрової економіки [Електронний ресурс] / Т.В. Гринько, Т. З. Гвініашвілі, М. Каліберда // Економіка та суспільство. – 2023. - №50. - Режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-71
7. Друкер П. Виклики для менеджменту XXI століття. / П. Друкер. - КМ-Букс, 2020. - 240 с.
8. Захарчин Р. М. Сучасні виклики щодо формування економічної стратегії розвитку підприємства / Р. М. Захарчин // Науковий вісник НЛТУ України. - 2014. - Вип. 24.7. - С. 245-250. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2014_24.7_41
9. Золотаревський А. В. Створення стратегії економічного розвитку підприємства / А. В. Золотаревський // Формування ринкових відносин в Україні. - 2014. - № 11. - С. 107-113. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2014_11_23
10. Кузьмак О. І. Інноваційна стратегія як засіб стабілізації розвитку промислового підприємства / О. І. Кузьмак // Інноваційна економіка. - 2016. - № 1-2. - С. 114-118. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2016_1-2_20

11. Македон В. В. Розробка стратегії розвитку промислового підприємства / В. В. Македон // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. - 2013. - Вип. 1(1). - С. 369-373. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpaeiv_2013_1_1_81

12. Пілецька С.Т. Особливості формування стратегії розвитку підприємства в умовах макроекономічної нестабільності / С.Т. Пілецька, І.С. Клюс, Н.П. Білоус // Сталий розвиток економіки. – 2024. - № 2(49), с. 174-179. - Режим доступу: https://www.econom development.in.ua/index.php/journal/article/view/957/916

13. Портер М. Конкурентна стратегія. Техніки аналізу галузей і конкурентів./ М. Портер. - К.: Наш фомат, 2020. - 424 с.

14. Уряд виділив 759 млн грн на пільгові кредити для встановлення альтернативних джерел енергії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://forbes.ua/news/uryad-vidiliv-759-mln-grn-na-pilgovi-krediti-dlya-vstanovlennya-alternativnikh-dzherel-energii-21062024-21918

15. Mescon M. H. Management. / M. H. Mescon, F.Khedouri, M. Albert. - Addison-Wesley Educational Publishers, 1988. - P. 777.

References:

1. Ansoff, I. (1989). Strategschne planuvannya [Strategic planning]. Kyiv: Economica [in Ukrainian].

2. Vytorh ukrainskykh vyrobnykiv alternatyvnoi enerhetyky zris u 2023-mu na 18%, do 190 mlrd hrn – YouControl [The turnover of Ukrainian alternative energy producers increased in 2023 by 18%, to 190 billion UAH – YouControl]. forbes.ua. Retrieved from https://forbes.ua/news/vitorg-ukrainskikh-virobnikiv-alternativnoi-energetiki-zris-u-2023-mu-na-18-do-190-mlrd-grn-youcontrol-30082024-23341. [in Ukrainian].

3. Vlasenko, V. A. (2014). Rozrobka ta realizatsiia stratehii rozvytku pidpryiemstva v umovakh transformatsii rynkovykh vidnosyn: pryntsypovi pidkhody ta instrumenty [Development and implementation of an enterprise development strategy in the context of the transformation of market relations: fundamental approaches and tools]. *Ekonomika. Menedzhment. Pidpryiemnytstvo - Economics. Management. Entrepreneurship*, 26(1), 32-41. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecmepi_2014_26(1)__6. [in Ukrainian].

4. Harmash, R.V. (2023). Stratehii rozvytku promyslovykh pidpryiemstv u svitli hlobalizatsiinykh protsesiv [Development strategies of industrial enterprises in the light of globalization processes]. *Akademichni vizii - Academic Visions*, 17. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/200 [in Ukrainian].

5. Goncharov Yu.V. & Lapchik Yu.Yu. (2014). Udoskonalennia stratehii rozvytku pidpryiemstva [Improving the development strategy of the enterprise]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu - Bulletin of the Kyiv National University of Technologies and Design*, 1, 193-199. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknutd_2014_1_30 [in Ukrainian].

6. Hrynko, T., Gviniashvili, T., & Kaliberda, M. (2023). Stratehichne upravlinnia pidpryiemstvom v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Strategic management of the enterprise in the conditions of the digital economy]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, 50. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-71 [in Ukrainian].

7. Drucker, P. (2020). Vyklyky menedgmentu XXI stolittya [Challenges for management of the XXI century]. Kyiv: KM-Buks [in Ukrainian].

8. Zakharchyn, R.M. (2014). Suchasni vyklyky shchodo formuvannia ekonomichnoi stratehii rozvytku pidpryiemstva [Modern challenges in the formation of an economic strategy for the development of an enterprise]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy – Scientific Bulletin of the National Technical University of Ukraine*, 24.7, 245–250. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2014_243 [in Ukrainian].

9. Zolotarevsky, A.V. (2014). Stvorennia stratehii ekonomichnoho rozvytku pidpryiemstva [Creating an economic development strategy for an enterprise]. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Formation of market relations in Ukraine*, *11*(162), 107-113. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2014_11_234 [in Ukrainian].

10. Kuzmak, O.I. (2016) Innovatsiina stratehiia yak zasib stabilizatsii rozvytku promyslovoho pidpryiemstva [Innovation strategy as a means of stabilizing the development of an industrial enterprise]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 1-2, 114-118. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2016_1-2_205 [in Ukrainian].

11. Makedon, V.V. (2016) Rozrobka stratehii rozvytku promyslovoho pidpryiemstva [Development of an industrial enterprise development strategy]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti – Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property*, 1(1), 369-373. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpaeiv_ 2013_ 1_1_81[in Ukrainian].

12. Piletska, S.T, Klyus, I.S. & Bilous, N.P. (2024) Osoblyvosti formuvannia stratehii rozvytku pidpryiemstva v umovakh makroekonomichnoi nestabilnosti [Peculiarities of forming an enterprise development strategy in conditions of macroeconomic instability]. *Stalyi rozvytok ekonomiky – Sustainable development of the economy*, 2(49), 174-179. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-27 [in Ukrainian].

13. Porter, M. (2020). Konkurentna strategiya. Tehniky analizu galuzej i konkurentiv [Competitive strategy. Techniques for analyzing industries and competitors]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].

14. Uriad vydilyv 759 mln hrn na pilhovi kredyty dlia vstanovlennia alternatyvnykh dzherel enerhii [The government allocated 759 million UAH for preferential loans for the installation of alternative energy sources]. forbes.ua. Retrieved from https://forbes.ua/news/uryad-vidiliv-759-mln-grn-na-pilgovi-krediti-dlya-vstanovlennya-alternativnikh-dzherel-energii-21062024-21918 [in Ukrainian].

15. Mescon, Michael H. & Khedouri, Franklin & Albert, Michael (1988). Management. Addison-Wesley Educational Publishers, Incorporated.

УДК 338.439.4.02:633/635]:005.21

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-293-308

Нагаєв Віктор Михайлович доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, тел.: (095)690-09-46, https://orcid.org/0000-0002-3130-6112

Гіржева Ольга Миколаївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, тел.: (096)401-17-09, https://orcid.org/0000-0003-4548-3512

Кускова Світлана Вікторівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, тел.: (067) 972-93-08, https://orcid.org/0000-0002-4725-3537

Бернацький Олег Євгенович здобувач освітньо-наукового ступеня PhD за спеціальністю 073 «Менеджмент», Державний біотехнологічний університет, м. Харків, тел.: (096) 394-22-96, https://orcid.org/0009-0005-3159-3448

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ РОСЛИННИЦТВОМ НА ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСАДАХ АГРАРНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Анотація. Рослинництво розглядається як структуроутворюючий центр наскрізної координації з іншими галузями та секторами економіки за типом побудови спеціалізованих регіональних і загальнодержавних кластерів. З урахуванням існуючих світових тенденцій та процесів глобалізації найбільш перспективним в рослинницькій галузі України виглядає перехід від рівня ординарного сільського господарства на високотехнологічний рівень агропромислового виробництва з поглибленою переробкою і максимально повним використанням всього шлейфу продуктів та субпродуктів рослинництва. Метою науково-практичних досліджень є обґрунтування стратегії розвитку господарського механізму управління рослинництвом з урахуванням сучасних інноваційних змін управління сільськогосподарським виробництвом.

У статті проведено аналіз стратегії розвитку галузі рослинництва на прикладі Харківської області України в умовах прискорення інноваційних процесів та регіональних і технологічних особливостей. Обґрунтовано ключові складники концепції інноваційного забезпечення сталого розвитку

рослинництва. Розглянуто теоретичні, методичні та методологічні аспекти розробки концепції стратегічного розвитку рослинництва на прикладі агропромислового виробництва на регіональному рівні. Удосконалено методику експертної оцінки впровадження інноваційних засад аграрного менеджменту в процесі виробництва і реалізації продукції рослинництва. Обґрунтовано структуру господарського механізму для оптимальної реалізації ресурсного потенціалу та інноваційних технологій в рослинництві. Запропоновано систему теоретико-методичних положень концептуального розвитку рослинництва на основі впровадження кластерної моделі аграрного менеджменту. Розроблено методичні підходи реформування господарського механізму в системі стратегічного розвитку рослинництва на інноваційних засадах. Прогнозовано потребу ресурсного потенціалу для підвищення інноваційного рівня та інвестиційної привабливості рослинництва в системі аграрного сектору економіки України. Обґрунтовано економічну політику інвестиційної підтримки рослинництва на основі удосконалення господарського механізму та інновацій в системі аграрного менеджменту.

Ключові слова: стратегія; господарський механізм; аграрний менеджмент; інновації, рослинництво, сільськогосподарська продукція, кластер.

Nagayev Viktor Mykhailovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Management, Business and Administration, State Biotechnology University, Kharkiv, tel.: (095) 690-09-46, https://orcid.org/0000-0002-3130-6112

Girzheva Olga Mykolaivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Management, Business and Administration, State Biotechnology University, Kharkiv, tel.: (096) 401-17-09, https://orcid.org/0000-0003-4548-3512

Kuskova Svitlana Viktorivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Business and Administration, State Biotechnology University, Kharkiv, tel.: (067) 972-93-08, https://orcid.org/0000-0002-4725-3537

Bernatskyi Oleh Yevhenovich holder of the educational and scientific degree PhD in specialty 073 "Management", State Biotechnology University, Kharkiv, tel.: (096) 394-22-96, https://orcid.org/0009-0005-3159-3448

STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC MECHANISM OF CROP MANAGEMENT ON THE INNOVATIVE BASIS OF AGRICULTURAL MANAGEMENT

Annotation. Crop production is considered as a structure-forming center of end-to-end coordination with other industries and sectors of the economy by the type

of construction of specialized regional and national clusters. Taking into account the existing world trends and processes of globalization, the transition from the level of ordinary agriculture to the high-tech level of agro-industrial production with in-depth processing and maximum full use of the entire train of products and by-products of crop production seems to be the most promising in the crop industry of Ukraine. The purpose of scientific and practical research is to substantiate the strategy of development of the economic mechanism of crop management, taking into account modern innovative changes in the management of agricultural production.

The article analyzes the strategy for the development of the crop industry on the example of the Kharkiv region of Ukraine under the conditions of acceleration of innovation processes and regional and technological features. The key components of the concept of innovative provision of sustainable development of crop production are substantiated. The theoretical, methodical and methodological aspects of the development of the concept of strategic development of crop production on the example of agro-industrial production at the regional level are considered. The method of expert assessment of the implementation of innovative principles of agricultural management in the process of production and sale of plant products has been improved. The structure of the economic mechanism for the optimal implementation of resource potential and innovative technologies in crop production is substantiated. A system of theoretical and methodological provisions for the conceptual development of crop production based on the implementation of the cluster model of agricultural management is proposed. Methodical approaches to reforming the economic mechanism in the system of strategic development of crop production based on innovative principles have been developed. The need for resource potential to increase the innovative level and investment attractiveness of crop production in the system of the agrarian sector of the Ukrainian economy is predicted. The economic policy of investment support for crop production based on the improvement of the economic mechanism and innovations in the agricultural management system is substantiated.

Keywords: strategy; economic mechanism; agricultural management; innovations, crop production, agricultural products, cluster.

Постановка проблеми. Рослинництво є основною галуззю аграрного сектору економіки України, адже від неї залежить не лише забезпечення населення продуктами харчування рослинного походження, а й споживання продукції тваринництва [1]. Розвиток і зміцнення рослинництва України - важливе державне завдання. На рубежі XX і XXI століть у зв'язку з демографічною ситуацією вимоги до обсягів і якості сільськогосподарського виробництва значно зросли. Населення планети вже складає більше 7,5-млрд. чоловік, очікується, що до 2025 року воно досягне 8 млрд. При сучасних темпах народжуваності щодня на планеті з'являється 250 тисяч нових громадян,

яких потрібно забезпечувати продуктами харчування та побутовими речами [2]. Тому питання стрімкого зростання чисельності населення створює підґрунтя регулювання демографічної ситуації з огляду на інтенсифікацію виробництва продуктів рослинництва. Вченими підраховано, що кожній людині тільки для виробництва їжі необхідно забезпечити площу 0,4 га ріллі. При цьому резерв ораних ґрунтів на планеті практично вичерпаний. За підрахунками фахівців, потенційно придатної під ріллю землі на планеті близько 3,2 млрд. га. На сьогодні розорано 1,5 млрд. га. Слід зазначити, що розорювання решти землі (приблизно 1,7 млрд. га) спричиніть різке погіршення екології господарських територій і сприятиме значному спаду урожайності сільськогосподарських культур [3].

Ефективна реалізація стратегії розвитку рослинництва України неможлива без прискорення інноваційних процесів в аграрному менеджменті, які, мають відповідну специфіку, оскільки відрізняються різноманіттям регіональних, галузевих, функціональних, технологічних й організаційних механізмів. Одним з ключових складників концепції інноваційного розвитку рослинництва є розробка дієвого господарського механізму аграрного менеджменту та запровадження науково-методичних засад інвестиційного забезпечення сталого виробництва сільськогосподарської продукції в аграрних формуваннях [4; 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах обмеження ресурсного потенціалу для забезпечення подальшого розвитку галузей агропромислового комплексу України потрібні суттєві інвестиції в рослинництво, що передбачає модернізацію господарського механізму управління економікою. Важливим аспектом вибору об’єктів інвестування рослинництва є визначення пріоритетних напрямів спеціалізації сільського господарства і механізмів вкладання коштів, які виражають економічну політику держави на довготривалий період. Із цією метою дослідники навчально-наукового центру «Інститут аграрної економіки» узагальнили теоретичні аспекти прогнозування розвитку рослинництва, спрогнозували основні показники виробництва продукції цієї галузі в Україні та визначили потребу в матеріальних і фінансових ресурсах для виконання виробничої програми з рослинництва [6].

Теоретико-методологічні основи аналізу й прогнозування рослинництва, а також визначення тенденцій змін техніко-економічних показників суміжних галузей агропромислового комплексу висвітлено в праці Б. Грабовецького [7]. Проблемні аспекти трансферу інновацій в галузі рослинництва та в цілому по агропромисловому виробництву України віддзеркалені в наукових дослідженнях учених: В. Кириченко, В. Тимчук, В. Ткачук, О.Г. Шпикуляк, Л. Кучер [8-11]. Разом з тим подальшого дослідження потребує проблема розробки концепції забезпечення інноваційного розвитку галузі рослинництва на різних рівнях управління з урахуванням тенденцій екологічної безпеки та сучасних трендів інвестиційної трансформації технологічних процесів.

Мета статті – висвітлити результати концепції прогнозування інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку рослинництва в сільськогосподарських підприємствах на основі удосконалення господарського механізму аграрного менеджменту в умовах технологічних трансформацій агропромислового комплексу України.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно актуальним і стратегічно важливим заходом трансформації та системного розвитку АПК на інноваційних засадах є розробка й реалізація концепції адаптивного децентралізованого інвестиційно-інноваційного розвитку галузі рослинництва в окремих регіонах України. Саме таку концептуальну програму розроблено в Харківській області, яка є провідним регіоном країни з розвинутим агропромисловим сектором економіки. За рівнем виробництва продукції рослинництва Харківщина входить у першу п'ятірку областей України [12]. Ключовими питаннями зазначеної програми у межах вдосконалення господарського механізму управління є перетворення сировинного сільського господарства на високорозвинене агропромислове виробництво із забезпеченням національної продовольчої безпеки України та підвищеною інтеграцією до міжнародного економічного середовища. Провідними векторами реалізації комплексної програми регіонального розвитку рослинництва визначено ефективне використання наявних ресурсів, досягнення високих економічних показників, поліпшення екологічного стану довкілля та підвищення соціальних стандартів життя населення Харківської області та України [13].

Одним з важливих й узагальнюючих складників зазначеної концепції модернізації господарського механізму управління рослинництвом є обґрунтування ресурсних потреб в інвестиціях для виконання виробничої програми, а також прогнозування інноваційного розвитку галузі рослинництва, зокрема обсягу, якості та показників ефективності виробництва продукції. З метою економічного прогнозування стратегічного розвитку рослинництва в умовах інноваційних змін та якісного стану економіки, а також альтернативних механізмів аграрного менеджменту, ми застосували метод екстраполяції та експертний метод [14, 15]. Екстраполяція тенденції розвитку рослинництва – метод прогнозування, який ґрунтується на припущенні, що тенденції і закономірності, котрі склалися в минулому, будуть незмінно або з невеликими відхиленнями діяти й у прогнозованому періоді. Експертний метод базується на суб'єктивній інформації щодо майбутнього стану розвитку рослинництва, виходячи з оцінки розбіжностей думок експертів. Для нього є характерним передбачення майбутнього на основі як раціональних доказів, так й інтуїтивних знань провідних вчених та виробничників [15]. Прогнозуючи основні економічні показники розвитку рослинництва, а також аналізуючи їх тенденції нами були визначені кореляційні зв'язки на основі регресійного методу аналізу (знаходження наступних рівнів динамічного ряду ефективності господарської політики галузі рослинництва при відомих

попередніх рівнях). Методом математичної статистики динамічний ряд трендів вирівнювали за допомогою рівняння прямої лінії.

У результаті дослідження з'ясовано, що прогнозована річна потреба в інвестиціях для інноваційного розвитку й оновлення матеріально-технічної бази рослинництва в сільськогосподарських підприємств у 2015 р. становить 384,8 млн грн, а у 2025 р.: 832 млн грн (табл. 1).

Таблиця 1

Прогнозована потреба в інвестиціях для інноваційного розвитку рослинництва в Харківської області на період до 2025 р., млн грн [16]

Показник	2015 р.	2017 р.	2019 р.	2021 р.	2023 р.	2025 р.
Рослинництво – всього	384,8	474,2	563,7	653,2	742,7	832,0
у т. ч. на розвиток матеріально-технічної бази: зерновиробництва	133,3	166,5	199,7	232,9	266,1	299,2
виробництва технічних культур	182,2	221,0	259,8	298,6	337,4	376,1
овочевих культур і картоплі	36,0	46,0	56,0	66,0	76,0	86,1
проектування і закладку нових багаторічних насаджень						
інші інвестиції						

Джерелами фінансування виконання концепції інноваційної програми розвитку рослинництва можуть бути централізовані державні кошти, надходження від господарської діяльності усіх підприємств агропродовольчого сектору, фінансування за рахунок обласного бюджету, кредити від комерційних і державних банків, інвестиції вітчизняних і закордонних інвесторів [16]. Спираючись на передбачені в програмі посівні площі та врожайність основних сільськогосподарських культур, ураховуючи передбачену значну активізацію інноваційної діяльності й реалізацію наукомісткої продукції, на підставі екстраполяції умов і тенденцій зміни витрат і цін реалізації нами прогнозовано ефективність виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах Харківської області (табл. 2).

Згідно з прогнозом, очікується, що в сільськогосподарських підприємствах області рівень рентабельності зернових культур становитиме такі прогнозні показники: (2015 р. - 26,4 %), а у 2025 р. – 32,7 %; рівень рентабельності картоплі (2015 р. - 46,7 %), у 2025 р. – 51,5 %; рівень рентабельності соняшнику (2015 р. - 43,7 %) у 2025 р. - 49,6 %; відповідно овочів (2,4 % у 2015 р.) та 5,4 % – у 2025 р. Рівень рентабельності цукрового буряку, згідно з прогнозом, очікується на рівні 5,2 % у 2025 р. порівняно з 0,6 %

у 2015 р. та Рівень рентабельності продукції рослинництва в цілому у 2015 р. дорівнював 28,0 %, а той же час за прогнозом у 2025 р. зросте до 30,3 %, що достатньо для розширеного відтворення [16].

Для підвищення врожайності сільськогосподарських культур й охорони та відтворення родючості ґрунтів у рамках програми стратегічного розвитку рослинництва заплановано збільшення внесення мінеральних добрив у середньому до 193,4 кг/га у 2025 р. порівняно з 156,4 кг/га у 2015 р. [18].

Таблиця 2

Ефективність виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах Харківської області [16]

Показник	2015 р.	2025 р.	2015 р.	2025 р.	2015 р.	2025 р.
	Зернові		Картопля		Соняшник	
Площа, тис. га	572,7	583,9	6,0	10,5	280,0	260,0
Валове виробництво, тис. т	2434,0	2919,5	90,0	210,0	792,4	839,8
Реалізовано, тис. т	1869,3	2347,3	48,90	117,00	749,6	758,3
Рівень товарності, %	76,8	80,4	54,3	55,7	94,6	90,3
Виручка від реалізації, млн грн	3426,4	6383,5	212,2	692,5	3364,2	4919,5
Повна собівартість, млн грн	2710,5	4812,0	144,6	457,2	2340,6	3287,6
Прибуток, млн грн	715,9	1571,5	67,6	235,3	1023,6	1631,9
Повна собівартість, грн/ц	145,00	205,00	295,70	390,78	312,25	433,55
Рівень рентабельності, %	26,4	32,7	46,7	51,5	43,7	49,6
	Овочі		Цукровий буряк		Разом по рослинництву	
Площа, тис. га	3,0	3,5	40,5	50,0	x	x
Валове виробництво, тис. т	77,5	100,2	1417,5	3500,0	x	x
Реалізовано, тис. т	72,2	95,5	1010,7	2555,0	x	x
Рівень товарності, %	93,2	95,3	71,3	73,0	x	x
Виручка від реалізації, млн грн	642,8	1012,3	714,1	2516,7	8359,7	15524,5
Повна собівартість, млн грн	627,7	960,4	710,0	2392,8	6533,4	11910,0
Прибуток, млн грн	15,1	51,9	4,1	123,9	1826,3	3614,5
Повна собівартість, грн/ц	869,34	1005,66	70,25	93,65	x	x
Рівень рентабельності, %	2,4	5,4	0,6	5,2	28,0	30,3

Концепцією стратегічного розвитку рослинництва передбачено збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на підставі таких важелів господарського механізму: удосконалення землекористування; застосування інтенсивних та ресурсозберігаючих технологій; цільового використання мінеральних та органічних добрив; впровадження системи захисту сільськогосподарських культур на базі раціонального використання організаційно-господарських, агротехнічних, хімічних, біологічних та інших прийомів;

використання високоврожайних сортів та гібридів, їх своєчасного сортооновлення [17].

Виконання заходів, передбачених даною концепцією, дозволить стабілізувати та суттєво збільшити обсяг виробництва продукції рослинництва, створити умови для фінансової стабілізації та беззбиткової роботи суміжних галузей і підприємств усіх форм власності й господарювання, перетворення сільського господарства в конкурентоспроможний сектор економіки. Найбільш перспективним стратегічним розвитком господарського механізму у рослинницькій галузі за синергетичним підходом є перехід від рівня ординарного сільського господарства на високотехнологічний рівень кластерного агропродовольчого виробництва з поглибленою переробкою та максимально повним використанням всього шлейфу операцій аграрного менеджменту [19; 20].

З огляду на аналітичні дані з досліджуваної проблеми [21-22] можна запропонувати таку концептуальну стратегію розвитку господарського механізму рослинництва на прикладі регіонального агропромислового виробництва - активний розвиток його операційної системи, модернізація інформаційно-цифрових комунікаційних платформ та техніко-технологічних важелів на основі реалізації інноваційно-інвестиційного потенціалу господарства та регіону. Виходячи з цього сформовано та виділено наступні основні пріоритетні перспективні напрями стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом в Україні, в реалізації яких в першу чергу має бути задіяним наявний регіональний науковий потенціал:

1) спеціалізація та інтенсифікація вирощування основних економічно вигідних культур як ефективних об’єктів трансферу;

2) виробництво екологічно чистої продукції та системи ведення органічного землеробства;

3) виробництво сільськогосподарської продукції на потужних сучасних високомеханізованих комплексах з ефективною системою контролю якості;

4) основним пріоритетом в експортній політиці є реалізація готової продукції з максимально глибоким ступенем переробки та додатковою вартістю;

5) створення потужних високотехнологічних комплексних виробництв інноваційного типу;

6) запровадження кластерних організаційних засад функціонування агропромислового комплексу в системі: наукове обґрунтування – виробництво – переробка - реалізація;

7) покращення інноваційно-інвестиційної привабливості та іміджу рослинництва на макро- та мікрорівнях агропромислового комплексу;

8) реалізація інноваційно-інвестиційного потенціалу регіонального агропромислового комплексу України;

9) досягнення високих соціальних стандартів в системі агропромислового виробництва та ефективної реалізації продукції рослинництва.

В межах цих концептуальних напрямів пропонується система таких виробничих завдань стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом на прикладі Харківської області [6; 16].

1. Раціональне використання сільськогосподарських угідь, збереження і відтворення їх продуктивності. Технологічною нормою для ґрунтів Харківської області з одержаним високим урожаєм є внесення 70 кг азоту, 30 кг фосфору, 90 кг калію на 1 га ріллі, що в цілому становить 190 кг N, P, K. Для компенсації цих витрат необхідне збільшення внесення мінеральних добрив, як одного з основних факторів збільшення урожайності сільськогосподарських культур. З метою підвищення окупності мінеральних добрив потрібно здійснити заходи по оптимізації строків та способів їх внесення на основі впровадження електронних технологічних карт виробництва продукції рослинництва по періодам.

2. Оптимізація внесення мінеральних добрив в повній мірі не може компенсувати втрати органічної речовини в ґрунті при вирощуванні сільськогосподарської продукції. За підрахунками вчених щорічні втрати гумусу ґрунтами області становлять приблизно 0,6 т/га. З урахуванням існуючого стану, для відтворення родючості ґрунтів необхідно вносити органічної речовини в перерахунку на органічні добрива під основні культури: озима пшениця – 9,8 т/га; кукурудза на зерно – 10,4 т/га; соняшник – 12,8 т/га, що в цілому складає потребу в органічних добривах.

3. Розвиток біологічного та органічного землеробства. Пропонується запровадження органічного виробництва продукції рослинництва, визнання цього напрямку одним із пріоритетних в аграрній політиці регіону. Для реалізації цієї мети необхідно здійснити організаційно-економічні заходи щодо впровадження ресурсних ощадних, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки; сприяти ціноутворенню з урахуванням екологічності продукції; розробити і впровадити відновлювальні агротехнології з максимальним використанням природного мікробіологічного потенціалу ґрунту. Для цього у галузі рослинництва пропонується: застосування у якості органічних добрив соломи зернових колосових і круп'яних культур, решткі кукурудзи; локальне внесення мінеральних добрив, мікроелементів (Mo, Mn, Zn, B), та кальцієвмісних сполук; обробка насіння соняшника біопрепаратами серії триходермінів і трихотецінів для попередження захворювань рослин на початку вегетації. Застосування комплексу цих заходів може гарантувати одержання екологічно чистих врожаїв сільськогосподарських культур на рівні: зерна озимої пшениці - 45-50 ц/ га, зерна ячменю 40-45, насіння соняшника 20-25. Показники якості основної продукції провідних сільськогосподарських культур за умов застосування перелічених вище заходів складають: вміст білка в зерні озимої пшениці - біля 12 %, олійність насіння соняшнику - 50 %, натурність зерна гречки - 560 г/л, вміст білка в крупі - 12 %.

4. Удосконалення системи обробітку ґрунту. В умовах Харківського регіону пропонується застосовувати комбіновану різноглибинну систему основного обробітку ґрунту під культури польових сівозмін, яка включає: глибоку оранку чорного пару (на глибину 25–27 см); безполицевий обробіток чизельними та протиерозійними культиваторами (16–18 см); поверхневий обробіток ґрунту дисковими знаряддями або комбінованими агрегатами на глибину 8–12 см; посів озимих після своєчасного збирання сої і кукурудзи на зерно в рекомендовані строки сівалками прямого посіву за типом No-till; здійснення заходів щодо розущільнення ґрунту у 8-9 пільній сівозміні. Обробіток ґрунту повинен проводитись з урахуванням попередників, стану поля, наявності технічних ресурсів та погодних умов. Перевагу необхідно надавати мінімальній ґрунтозахисній ресурсозберігаючій системі обробітку ґрунту з широким застосуванням високопродуктивних чизельних, комбінованих та дискових знарядь.

5. Оптимізація сівозмін. У відповідності з науково-обґрунтованими сівозмінами пропонується оптимізована структура посівних площ. Площа парів складатиме 10,1-13,9 %, а соняшнику 14,5 % від площі ріллі в обробітку; зернових культур – 47,9 %, технічних – 22,9 %, овочів – 5,7 %, кормових – 10,8 % (за наявності відродження тваринництва).

6. Підвищення якості зерна має бути пріоритетним напрямом розвитку господарства з наукової точки зору. Впровадження заходів, які сприятимуть підвищенню якості зерна: використання сортів, які мають генетично обумовлені ознаки високого вмісту білку, клейковини; використання технологій захисту рослин від шкідників, та хвороб; впровадження організаційних заходів, спрямованих на підвищення технічного рівня зерновиробництва та забезпечення сучасними приладами і методами визначення якісних показників зерна; вдосконалення діючої нормативно-технічної бази.

7. *Розвиток збутової діяльності.* Ефективне функціонування зернового ринку на регіональному рівні має концентруватися по таких напрямках: створення системи маркетингу ринку; стимулювання ринкового попиту та пропозиції на зерно; формування і функціонування інфраструктури ринку зерна, системні та програмні підходи до розвитку ринку; науково-технічне та інформаційне забезпечення розвитку ринку. Серед стратегічних напрямів стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом виділяються: активізація експортних та диверсифікаційних напрямів збутової діяльності; хеджування продукції рослинництва; реалізація продукції переробки сировини при значному посиленні і поглибленні традиційних напрямів агровиробничих процесів, інтегрованих в переробку.

Вирішення таких масштабних стратегічних завдань в значній мірі спирається на нові організаційні засади господарського механізму, методологію та відповідний наявний науковий потенціал галузевих науково-методологічних центрів. Наприклад, в галузі рослинництва Інститут рослинництва

імені В. Я. Юр'єва Національної академії аграрних наук України як науково-методологічний центр трансферу інновацій займає провідні позиції в Харківській області і в Україні [16]. Виходячи з наведеного вище, концепція стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом визначається системою: «Від традицій - до інновацій», яка чітко відображує специфіку та генеральну спрямованість інноваційного агарного менеджменту. У цій системі провідне місце займає Центр наукового забезпечення агропромислового виробництва Харківської області Інституту рослинництва імені В. Я. Юр'єва НААН, який є науково-методологічним, інформаційно-консалтинговим та освітньо-дорадчим кластером трансферу інновацій в рослинництві.

Характерною рисою розвитку рослинництва в Україні є активізація напрямів створення серій спеціалізованих сортів і гібридів, інтеграції селекційних інновацій в інші галузі як стандартизованих сировинних ресурсів та складових цілісних агротехнологій [23]. При цьому досить активно залучено потенціал наукової кооперації та міжгалузевої співпраці виробничих і переробних підприємств і наукових установ. За активністю і ефективністю створення й адаптації та практичного трансферу інновацій провідне місце займає науково-виробничий кластер – Інститут рослинництва імені В. Я. Юр'єва НААН України [24]. Він розглядається як науково-методологічний та трансферний центр інновацій і як потенційне ядро спеціалізованого аграрного кластеру в галузі рослинництва. Аналіз створених центром наукового забезпечення агропромислового виробництва Харківської області об'єктів права інтелектуальної власності показує, що 63% з них є сорти і гібриди рослин, 31% - корисні моделі [16]. В цілому ці два сегмента займають 94 % інноваційних пропозицій, що підкреслює провідну роль Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН України у стратегічному розвитку інноваційної інфраструктури рослинницького комплексу.

Аналіз впровадження планових інновацій в системі господарського механізму управління рослинництвом дозволяє виділити специфічні особливості ефективних інноваційних змін та актуалізації приведення до рівня ринкових відносин системи аграрного менеджменту в умовах використання стандартизованих сировинних ресурсів [25].

Розробка ринково мотивованої та обґрунтованої інноваційної продукції за рахунок власних резервів дозволяє говорити про інноваційну та ринкову зорієнтованість господарського механізму управління рослинництвом та активізацію напрямів створення внутрішньої інноваційної інфраструктури агропромислового виробництва. За концепцією стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом простежується тренд до зростання показників якості, що дає можливість говорити про більш аргументовані ринкові підходи в процесі інноваційного виробництва, зорієнтованого на створення наукоємної продукції.

Важливе значення у визначенні векторів апробації та трансферу інновацій в рослинництві відіграє необхідний рівень моніторингу та аналітичних

досліджень. Лише за таких умов можна говорити про обґрунтованість формування прагматичної ефективної інноваційної інфраструктури та реальне наповнення змістом інноваційної програми розвитку рослинництва як активної галузі на трансферному ринку АПК.

Характерною рисою стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом є постійне нарощування частини врожаю, яка йде на переробку, та розширення сфер її практичного використання за традиційними та диверсифікаційними векторами. Можна констатувати, що переважна кількість активних напрямів виробництва продукції рослинництва на сьогодні зорієнтовані на обмежену кількість провідних сировинних векторів. При цьому є необхідність розширити цей технологічний спектр інноваційною привабливістю іншого широкого спектру супутніх продуктів реалізації продукції рослинництва в системі зовнішньої економічної діяльності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано концепцію стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом в умовах інновацій аграрного менеджменту. Успішна реалізація концептуальної програми інвестиційно-інноваційного регіонального розвитку АПК на прикладі Харківської області дозволить забезпечити збільшення виробництва продукції рослинництва в аграрних підприємствах і забезпечити рентабельність на рівні 30,0 % у 2025 р. Для втілення запланованих заходів і досягнення прогнозних показників галузь рослинництва щорічно потребує суттєвих інвестиційних ресурсів, зокрема в інноваційний розвиток потрібно інвестувати у 2025 р. 832,0 млн грн. Здійснений економічний прогноз може бути основою для прийняття виважених інноваційно-інвестиційних рішень на всіх рівнях системи аграрного менеджменту.

Основою забезпечення інноваційних процесів стратегічного розвитку господарського механізму управління рослинництвом на регіональному рівні має стати фінансове забезпечення галузі та технологічні новації. Дотримання чинного законодавства передбачає, що загальні обсяги фінансування державних цільових програм розвитку рослинництва повинні становити не менше 10% від видатків Державного бюджету України. Політика інвестиційної підтримки рослинництва здійснюється на інноваційних засадах в системі аграрного менеджменту України за такими основними напрямами:

- збільшення обсягів фінансування державних цільових програм;
- запровадження нових механізмів кредитування;
- посилення ролі аграрного фонду у фінансуванні виробництва через механізми заготівлі майбутнього урожаю (строкові контракти);
- стимулювання залучення коштів на вітчизняних та закордонних фондових ринках;
- стимулювання приватних інвестицій (акціонування);
- податкове стимулювання;
- розвиток агрострахування, операцій хеджування.

Ефективна реалізація конкурентних переваг вітчизняного агропромислового виробництва в галузі рослинництва можлива за умови реалізації концепції стратегічного розвитку господарського механізму управління, активного трансферу інноваційних технологій, переходу на інноваційні принципи використання сировинних ресурсів. В межах реалізації генетичного потенціалу продуктивності галузі рослинництва значні перспективи і нові організаційні підходи відкриває методологія формування цілісних технологій за модульним принципом з необхідним рівнем активної кооперації. За досягнутим рівнем, накопиченим потенціалом, технологічними підходами і складових трансферу інновацій в агропромисловому виробництві Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН України обґрунтовано може бути виділений як один із системних науково-методологічних пілотних центрів науково-виробничого спеціалізованого аграрного кластеру в галузі рослинництва.

Розроблені підходи є складовою реалізації напрямів інноваційного розвитку установ-оригінаторів кластерної організації виробництва продукції рослинництва. Наявний потенціал і динаміка процесів дають аргументовані підстави підвищення в середньостроковій перспективі інноваційного рівня та інвестиційної привабливості рослинництва в системі аграрного сектору економіки України. Розробка напрямів методологічного трансферу є важливою складовою трансформації аграрної науки на інноваційних засадах. Запропоновані підходи є специфічним продуктом та сприяють формуванню концептуальних засад розбудови інноваційної системи аграрного менеджменту і створюють відповідний попит на об'єкти трансферу технологій у рослинництві та їх науково-інформаційний супровід.

Література:

1. Рослинництво України 2020 : Статистичний збірник / За ред. Н.С. Власенко. К. : ДСС України, 2021. 180 с.
2. Россоха В. В. Інноваційно-технологічне забезпечення розвитку сільського господарства : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. 176 с.
3. Кваша С.М., Ільчук М.М., Коновал І.А., Федюшко М.М. Прогнозування виробництва продукції рослинництва та його ресурсне забезпечення в Україні. К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. 244 с.
4. Лупенко Ю. О. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України. *Економіка АПК*. 2014. № 12. С. 5–11.
5. Антощенкова В.В. Організаційно-економічний механізм інноваційного розвитку сільськогосподарського підприємства. *Вісник ХНАУ.* Серія: Економічні науки. 2021. Т.1. № 2. С. 161-170.
6. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2025-2030 роки. К.: ННЦ «ІАЕ». 2022. URL: http://minagro.gov.ua/node/16015.
7. Грабовецький Б.Є. Теоретико-методологічні основи аналізу і прогнозування тенденції змін техніко-економічних показників в системі АПК: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 184 с.
8. Кириченко В.В., Тимчук В.М. Методологія трансферу інновацій агропромислове виробництво. Х., 2009. 230 с.

9. Шпикуляк О.Г., Тивончук С.О. Трансфер технологій в агропромисловому виробництві України. *Економіка АПК*. 2012. № 10. С. 105–110.

10. Ткачук В. І. Інновації як фактор підвищення ефективності виробництва зерна. *Ефективна економіка.* 2014. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2727 (дата звернення 05.10.2020 р.).

11. Кучер Л.Ю. Інвестиційне забезпечення інноваційного розвитку рослинництва в сільськогосподарських підприємствах. *Вісник ХНАУ.* № 4, 2016. С. 136.

12. Статистичний щорічник «Харківська область 2020». Харків. Вид-во Головного управління агропромислового розвитку в Харківській області, 2021. С. 82-97.

13. Тимчук В.М., Бондаренко Є.С., Святченко С.І., Гребенюк І.В. Харківський науково-методологічний центр трансферу інновацій. Х.: Стиль-іздат, 2016. 100 с.

14. Нелеп В.М. Планування на аграрному підприємстві: підручник. 2-е вид., перероб. та доп. К.: КНЕУ, 2004. 495 с.

15. Бєсєдін М.О., Нагаєв В.М. Основи менеджменту: оцінно-ситуаційний підхід: підручник. К.: ЦУЛ, 2005. 496 с.

16. Кириченко В. В., Тимчук В.М. Вирішення проблеми інноваційних напрямків в селекційному процесі Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. *Вісник Центру наукового забезпечення АПВ Харківської області.* Х., 2016. Вип. 2. С. 5–21.

17. Тимчук В.М., Бондаренко Є.С., Гребенюк І.В., Єгорова Н.Ю. Аналіз векторів інноваційної трансформації в установі-оригінаторі ОПІВ. *Вісник Центру наукового забезпечення АПВ Харківської області.* Х., 2020. Вип. 19. С. 214-231.

18. Макаров М.О. Формування інноваційної структури в АПК. *Економіка АПК.* 2019. № 5. С.93-97.

19. Бесєдін М.О Аграрний менеджмент: оціночно-ситуаційний підхід: практикум. Харків: ХНАУ, 2002. 160 с.

20. Кличков Д.Д. Удосконалення системи управління в галузі рослинництва. *Управління розвитком соціально-економічних систем:* матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20-21 квітня 2023 року). Харків: ДБТУ, 2023. С. 142-143.

21. Нагаєв В.М. Ринкові засади формування моделі аграрного менеджменту. *Вісник ХНАУ*. 2006. № 8. С. 231–235.

22. Одерій В.О. Удосконалення господарського механізму управління сільськогосподарським підприємством. *Управління розвитком соціально-економічних систем:* матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20-21 квітня 2023 року). Харків: ДБТУ, 2023. С. 175-176.

23. Александрова О.В. Стабільність виробництва продукції рослинництва в регіонах України. *Вісник ХНАУ*. № 3. 2011. С. 172-177.

24. Бєсєдін М. О., Бєсєдіна Г.Є. Кластерна організація та управління агропромисловим виробництвом. *Економіка АПК.* 2011. № 6. С. 9-14.

25. Пугач А. М. Сучасний стан інноваційного розвитку аграрного ресурсного потенціалу України. Науковий журнал «Інвестиції: практика та досвід». 2015. № 18. С. 121–124.

References:

1. Roslynnytstvo Ukrainy 2020 : Statystychnyi zbirnyk [Vegetation of Ukraine 2020: Statistical collection] / Za red. Vlasenko, N.S. (2021). K. : DSS Ukrainy. 180 s. [in Ukrainian].

2. Rossokha, V. V. (2023). Innovatsiino-tekhnolohichne zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva [Innovative technological support for the development of agriculture]: *monohrafiia – monograph*. Kyiv : NNTs «IAE». 176 s. [in Ukrainian].

3. Kvasha, S.M., Ilchuk, M.M., Konoval, I.A., Fediushko, M.M. (2013). Prohnozuvannia vyrobnytstva produktsii roslynnytstva ta yoho resursne zabezpechennia v Ukraini [Forecasting the production of crop production and its resource provision in Ukraine]. K.: NNTs «IAE». 244 s. [in Ukrainian].

4. Lupenko, Yu. O. (2014). Priorytetni napriamy innovatsiinoi diialnosti v ahrarnii sferi Ukrainy [Priority areas of innovative activity in the agrarian sphere of Ukraine]. *Ekonomika APK – Economy of agro-industrial complex.* № 12. S. 5–11. [in Ukrainian].

5. Antoshchenkova, V.V. (2021). Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm innovatsiinoho rozvytku silskohospodarskoho pidpryiemstva [Organizational and economic mechanism of innovative development of an agricultural enterprise]. *Visnyk KhNAU. Seriia: Ekonomichni nauky – KHNAU Bulletin. Series: Economic Sciences*. 1 (2). S. 161-170. [in Ukrainian].

6. Stratehiia rozvytku silskoho hospodarstva ta silskykh terytorii v Ukraini na 2025-2030 roky [Strategy for the development of agriculture and rural areas in Ukraine for 2025-2030]. K.: NNTs «IAE» (2022). URL: http://minagro.gov.ua/node/16015. [in Ukrainian].

7. Hrabovetskyi, B.Ie. (2011). Teoretyko-metodolohichni osnovy analizu i prohnozuvannia tendentsii zmin tekhniko-ekonomichnykh pokaznykiv v systemi APK [Theoretical and methodological bases of analysis and forecasting of the trend of changes in technical and economic indicators in the agribusiness system]: *monohrafiia – monograph*. Vinnytsia: VNTU. 184 s. [in Ukrainian].

8. Kyrychenko, V.V., Tymchuk, V.M. (2009). Metodolohiia transferu innovatsii ahropromyslove vyrobnytstvo [Methodology of transfer of innovations in agro-industrial production]. Kh. 230 s. [in Ukrainian].

9. Shpykuliak, O.H., Tyvonchuk, S.O. (2012). Transfer tekhnolohii v ahropromyslovomu vyrobnytstvi Ukrainy [Technology transfer in agro-industrial production of Ukraine]. *Ekonomika APK – Economy of agro-industrial complex.* № 10. S. 105–110. [in Ukrainian].

10. Tkachuk, V. I. (2014). Innovatsii yak faktor pidvyshchennia efektyvnosti vyrobnytstva zerna [Innovation as a factor in increasing the efficiency of grain production]. *Efektyvna ekonomika – Efficient economy*. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2727 (data zvernennia 05.10.2020 r.). [in Ukrainian].

11. Kucher, L.Iu. (2016). Investytsiine zabezpechennia innovatsiinoho rozvytku roslynnytstva v silskohospodarskykh pidpryiemstvakh [Investment support for innovative development of crop production in agricultural enterprises]. *Visnyk KhNAU – KHNAU Bulletin*. № 4. S. 136. [in Ukrainian].

12. Statystychnyi shchorichnyk «Kharkivska oblast 2020» [Statistical yearbook "Kharkiv Region 2020"]. Kharkiv. Vyd-vo Holovnoho upravlinnia ahropromyslovoho rozvytku v Kharkivskii oblasti (2021). S. 82-97. [in Ukrainian].

13. Tymchuk, V.M., Bondarenko, Ye.S., Sviatchenko, S.I., Hrebeniuk, I.V. (2016). Kharkivskyi naukovo-metodolohichnyi tsentr transferu innovatsii [Kharkiv scientific and methodological center of transfer of innovations]. Kh.: Styl-izdat. 100 s. [in Ukrainian].

14. Nelep, V.M. (2004). Planuvannia na ahrarnomu pidpryiemstvi [Planning at an agricultural enterprise]: *pidruchnyk – textbook.* 2-e vyd., pererob. ta dop. K.: KNEU. 495 s. [in Ukrainian].

15. Biesiedin, M.O., Nahaiev, V.M. (2005). Osnovy menedzhmentu: otsinno-sytuatsiinyi pidkhid [Fundamentals of management: assessment-situational approach]: *pidruchnyk – textbook.* K.: TsUL. 496 s. [in Ukrainian].

16. Kyrychenko, V. V., Tymchuk, V.M. (2016). Vyrishennia problemy innovatsiinykh napriamkiv v selektsiinomu protsesi Instytutu roslynnytstva im. V. Ya. Yurieva UAAN [Solving the problem of innovative directions in the selection process of the Plant Breeding Institute named after IN. I. Yuryeva, Ukrainian Academy of Sciences]. *Visnyk Tsentru naukovoho zabezpechennia APV Kharkivskoi oblasti – Bulletin of the Center for Scientific Support of APV of Kharkiv Region.* Kh. Vyp. 2. S. 5–21. [in Ukrainian].

17. Tymchuk, V.M., Bondarenko, Ye.S., Hrebeniuk, I.V., Yehorova, N.Iu. (2020). Analiz vektoriv innovatsiinoi transformatsii v ustanovi-oryhinatori OPIV [Analysis of the vectors of innovative transformation in the institution-originator of IPIV]. *Visnyk tsentru naukovoho zabezpechennia APV Kharkivskoi oblasti – Bulletin of the Center for Scientific Support of APV of Kharkiv Region*. Kh. Vyp. 19. S. 214-231. [in Ukrainian].

18. Makarov, M.O. (2019). Formuvannia innovatsiinoi struktury v APK [Formation of an innovative structure in the agricultural sector]. *Ekonomika APK – Economy of agro-industrial complex.* № 5. S. 93-97. [in Ukrainian].

19. Besiedin, M.O. (2002). Ahrarnyi menedzhment: otsinochno-sytuatsiinyi pidkhid [Аграрний менеджмент: оціночно-ситуаційний підхід]: *praktykum – practicum*. Kharkiv: KhNAU. 160 s. [in Ukrainian].

20. Klychkov, D.D. (2023). Udoskonalennia systemy upravlinnia v haluzi roslynnytstva [Improvement of the management system in the field of crop production]. *Upravlinnia rozvytkom sotsialno-ekonomichnykh system: materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, 20-21 kvitnia 2023 roku) – materials of the VII International Scientific and Practical Conference (Kharkov, April 20-21, 2023).* Kharkiv: DBTU. S. 142-143. [in Ukrainian].

21. Nahaiev, V.M. (2006). Rynkovi zasady formuvannia modeli ahrarnoho menedzhmentu [Market principles of formation of agrarian management model]. *Visnyk KhNAU – KHNAU Bulletin*. S. 231–235. [in Ukrainian].

22. Oderii, V.O. (2023). Udoskonalennia hospodarskoho mekhanizmu upravlinnia silsko-hospodarskym pidpryiemstvom [Improvement of the economic mechanism of agricultural enterprise management] . *Upravlinnia rozvytkom sotsialno-ekonomichnykh system: materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, 20-21 kvitnia 2023 roku) – Management of the development of socio-economic systems: materials of the VII International Scientific and Practical Conference (Kharkov, April 20-21, 2023).* Kharkiv: DBTU. S. 175-176. [in Ukrainian].

23. Aleksandrova, O.V. (2011). Stabilnist vyrobnytstva produktsii roslynnytstva v rehionakh Ukrainy [Stability of crop production in the regions of Ukraine]. *Visnyk KhNAU – KHNAU Bulletin.* № 3. S. 172-177. [in Ukrainian].

24. Biesiedin, M. O., Biesiedina, H.Ie. (2011). Klasterna orhanizatsiia ta upravlinnia ahro-promyslovym vyrobnytstvom [Cluster organization and management of agro-industrial production]. *Ekonomika APK – Economy of agro-industrial complex*. № 6. S. 9-14. [in Ukrainian].

25. Puhach, A. M. (2015). Suchasnyi stan innovatsiinoho rozvytku ahrarnoho resursnoho potentsialu Ukrainy [The current state of innovative development of the agricultural resource potential of Ukraine]. *Naukovyi zhurnal «Investytsii: praktyka ta dosvid» – Scientific magazine "Investments: practice and experience".* № 18. S. 121–124. [in Ukrainian].

УДК 005:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-309-328

Нікіфорова Лілія Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу супроводження та розвитку Національної електронної науково-інформаційної системи, Державна науково-технічна бібліотека України (ДНТБ), м. Київ, тел.: (044) 521-93-50; доцент кафедри менеджменту та безпеки інформаційних систем, Вінницький національний технічний університет (ВНТУ), м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-7034-607X

Шиян Анатолій Антонович кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу супроводження та розвитку Національної електронної науково-інформаційної системи Державної науково-технічної бібліотеки України (ДНТБ), м. Київ, тел.: (044) 521-93-50; доцент кафедри менеджменту та безпеки інформаційних систем, Вінницький національний технічний університет (ВНТУ), м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-5418-1498.

Рибалко Ярослав Всеволодович старший науковий співробітник відділу супроводження та розвитку Національної електронної науково-інформаційної системи, Державна науково-технічна бібліотека України (ДНТБ), м. Київ, тел.: (044) 521-93-50, https://orcid.org/0009-0001-9564-7653.

КЛІЄНТООРІЄНТОВАНИЙ ДИЗАЙН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОГО (ЕЛЕКТРОННОГО) РЕЄСТРУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ

Аннотація. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю створення ефективних цифрових інструментів для впорядкування фахових видань, що відповідають сучасним стандартам користувацького досвіду. В умовах інтеграції України у світовий науковий простір важливим є впровадження інноваційних рішень для полегшення доступу до фахових видань, підвищення їхньої видимості в міжнародних наукометричних базах даних та оптимізації процесів наукового обігу.

В статті проаналізовано основні теоретичні і практичні аспекти розробки клієнтоорієнтованого дизайну та особливості формування цифрового (електронного) реєстру наукових фахових видань. Доведено, що наразі не існує актуального інформаційного джерела, яке можна назвати електронним реєстром наукових фахових видань у відповідності до існуючих НПА.

У дослідженні акцентується увага на аналізі сучасних інформаційних ресурсів наукових видань України та особливостях формування цифрових (електронних) реєстрів згідно нормативно-правових актів.

Визначено основні принципів клієнтоорієнтованого дизайну, що сприяють формуванню ефективного цифрового реєстру фахових видань та проаналізовано основні підходи до дизайну цифрових платформ як на базі НПА, так і відкритих інформаційних ресурсів, як українських, так і закордонних.

Доведено, що впровадження принципів клієнтоорієнтованого підходу сприяє покращенню взаємодії з кінцевими користувачами – авторами, редакторами, рецензентами та науковою спільнотою загалом. розробці рекомендацій для забезпечення їхньої ефективної інтеграції в наукове середовище.

Ключові слова: клієнтоорієнтований дизайн, інформаційний ресурс, цифровий реєстр, електронний реєстр, публічний реєстри, наукові фахові видання, нормативно-правові акти, інтеграція, національна сиситема, URIS, цифровізація.

Nikiforova Liliia Oleksandrivna Ph.D. in Economics, Associate Professor, senior researcher of the Department of Support and Development of the National Electronic Scientific and Information System of the State Scientific and Technical Library of Ukraine (SSTL), Kyiv, tel.: (044) 521-93-50; Associate Professor of the Department of Information Systems Management and Security of Vinnytsia National Technical University (VNTU), Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-7034-607X

Shyian Anatolii Antonovych PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor, senior researcher of the Department of Support and Development of the National Electronic Scientific and Information System of the State Scientific and Technical Library of Ukraine (SSTL), Kyiv, tel.: (044) 521-93-50; Associate Professor of the Department of Information Systems Management and Security of Vinnytsia National Technical University (VNTU), Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-5418-1498.

Yaroslav Rybalko Vsevolodovich senior researcher of the Department of Support and Development of the National Electronic Scientific and Information System of the State Scientific and Technical Library of Ukraine (SSTL), Kyiv, tel.: (044) 521-93-50, https://orcid.org/0009-0001-9564-7653.

CUSTOMER-ORIENTED DESIGN AND FEATURES OF FORMING A DIGITAL (ELECTRONIC) REGISTER OF SCIENTIFIC PROFESSIONAL PUBLICATIONS

Abstract. The relevance of the study is due to the need to create effective digital tools for organizing professional publications that meet modern standards of

user experience. In the context of Ukraine's integration into the global scientific space, it is important to implement innovative solutions to facilitate access to professional publications, increase their visibility in international scientometric databases, and optimize scientific circulation processes.

The article analyzes the main theoretical and practical aspects of developing a customer-oriented design and the features of forming a digital (electronic) register of scientific professional publications. It is proven that currently there is no relevant information source that can be called an electronic register of scientific professional publications in accordance with existing regulatory legal acts.

The study focuses on the analysis of modern information resources of scientific publications in Ukraine and the features of forming digital (electronic) registers in accordance with regulatory legal acts.

The main principles of client-oriented design that contribute to the formation of an effective digital register of professional publications have been identified and the main approaches to the design of digital platforms based on both regulatory and legal acts and open information resources, both Ukrainian and foreign, have been analyzed.

It has been proven that the implementation of the principles of a client-oriented approach contributes to improving interaction with end users - authors, editors, reviewers and the scientific community as a whole. development of recommendations to ensure their effective integration into the scientific environment.

Keywords: customer-oriented design, information resource, digital register, electronic register, public register, scientific professional publications, regulatory legal acts, integration, national system, URIS, digitalization.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток цифрових технологій і поширення цифрової економіки докорінно змінюють підходи до організації та представлення інформації. Одним із ключових аспектів є створення зручних та ефективних платформ для користувачів, що дозволяють спрощувати доступ до професійної інформації та забезпечувати її актуальність. Особливу роль у цьому відіграють цифрові реєстри фахових видань, які є інструментом для формування наукових зв'язків, популяризації результатів досліджень та забезпечення прозорості наукових процесів [1-3]. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю адаптації існуючих цифрових реєстрів фахових видань до нових вимог користувачів у контексті глобальної цифровізації. Незважаючи на значний прогрес у розробці інформаційних платформ, багато з них стикаються з викликами, пов'язаними з низьким рівнем зручності, фрагментованістю даних та недостатньою інтеграцією із сучасними аналітичними сервісами. Упровадження принципів клієнтоорієнтованого дизайну дає можливість покращити якість взаємодії користувачів з платформою, забезпечити більш прозорий та структурований доступ до інформації, а також посилити вплив фахових видань у міжнародному науковому середовищі.

В умовах інтеграції України у світовий науковий простір важливим є впровадження інноваційних рішень для полегшення доступу до наукових фахових видань, підвищення їхньої видимості в міжнародних наукометричних базах даних та оптимізації процесів наукового обігу. Тобто виникає необхідність створення ефективних цифрових інструментів для впорядкування фахових видань, що відповідають сучасним стандартам користувацького досвіду, таких як цифрові (електронні) реєстри. А одним із важливих аспектів створення ефективного інформаційного ресурсу, яким повинен бути є цифровий реєстр є клієнтоорієнтований дизайн [4, 5], який враховує потреби користувачів і сприяє ефективній взаємодії між авторами, редакторами та споживачами наукової інформації і який буде легко інтегрувати в Національну електронну науково-інформаційну систему URIS [1, 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання клієнтоорієнтованого дизайну та окремі питання щодо формування електронних ресурсів реєстрів та цифрових переліків, а також їхня інтеграція у міжнародний цифровий простір були розглянуті в роботах таких авторів як Пасмор Н. П., Дергоусова А., Токарева В., Панасюк І., Шматковська Т., Коробчук Т., Борисюк О., Литвин Л., Уколова К., Мельніченко О., Жарінов С., Богатель Н., Попов М. [4-10] та попередніх роботах авторів [1-3]. Згідно з дослідженнями, серед головних тенденцій у цьому напрямку наразі виступають персоналізація, використання аналітики даних та розвиток інтерактивних комунікаційних платформ.

Зокрема, в роботі Дергоусової А. [7] досліджено сучасні підходи до впровадження клієнтоорієнтованого маркетингу в умовах цифрової трансформації економіки, визначено інноваційні інструменти та технології, які сприяють покращенню взаємодії з клієнтами на засадах застосування персоналізованого контенту, аналітики даних та штучного інтелекту.

В роботі Л. Литвин [8] наголошує на важливості розуміння потреб та очікувань клієнтів для побудови успішних цифрових маркетингових кампаній, що сприяють формуванню довгострокових відносин з клієнтами. В дослідження Шматковської Т. [9] розглядає роль інтерактивних платформ у сприянні залученню та утриманню клієнтів. В роботах Уколової К. [4], Мельніченко О. [5] розглядаються питання суть та головні принципи клієнтоорієнтованість, а також специфічні аспекти дизайн сайту в контексті поєднання сучасних тенденції та запитів клієнта.

Щодо досліджень Пасмора Н., Богатель Н., Попова М., Жарінова С. то в них розглядаються питання пов’язані із створенням цифрові сервіси е-науки [10], зручної та доступної онлайн-платформи реєстру наукових фахових видань як навігатора наукової періодики України [11] та необхідність інтеграція електронних реєстрів в національну систему URIS [1, 6].

Проте, окремі питання, які пов’язані саме зі специфікою створення державного публічного електронного реєстру фахових наукових видань та особливостями клієнтоорієнтованого дизайну такого інформаційного ресурсу залишаються не достатньо дослідженими.

Метою статті є розробка теоретичних основ та визначення практичних рекомендацій щодо формування цифрового реєстру наукових фахових видань на засадах клієнтоорієнтованого дизайну.

Виклад основного матеріалу. Перш за все дамо визначення поняття цифрового (електронного) реєстру. Поняття "цифровий реєстр" не має єдиного законодавчого визначення в Україні та багатьох інших країнах. В Україні замість нього використовують такі поняття як електронний реєстр, електронний архів, інформаційна система, електронні інформаційні ресурси тощо.

Згідно Закону України «Про публічні електронні реєстри» стаття 2, пункт 1, підпункт 12 «публічний електронний реєстр (реєстр, кадастр, регістр тощо) (далі - реєстр) - інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення реєстрових даних та надання реєстрової інформації» [12]. Крім того, даним Законом в ст. 26 чітко прописані вимоги до створення електронних публічних реєстрів, яким має відповідати інформаційний ресурс, якщо претендує на назву «електронний публічний реєстр».

В цьому ж Законі в статті 2 пункті 1 підпункті 13 подається визначення реєстру публічних електронних реєстрів (Реєстр реєстрів), як державної інформаційно-комунікаційної системи, яка призначена для формування переліку, шляхом реєстрації інформації про реєстри, державні та інші обов'язкові для використання класифікатори, довідники, технічні специфікації тощо, а також інформаційно-комунікаційні системи, які забезпечують функціонування та/або отримують інформацію з реєстру у порядку електронної інформаційної взаємодії [12].

В Законі України «Про Національну програму інформатизації» електронні інформаційні ресурси визначаються як «систематизовані відомості і дані, створені, оброблені та збережені в електронній формі за допомогою технічних засобів та/або програмних продуктів» [13].

Державна архівна служба України визначає електронний архів як «інформаційну систему, що приймає, зберігає та надає користувачам та державним архівам доступ до архівних документів в електронному вигляді (профільні документи) тривалого або постійного термінів зберігання» [14].

Інформаційний ресурс (ІР) – це набір даних або інформації, яка організована з метою надання користувачам певної інформації чи інформаційних продуктів певного призначення, що необхідні для забезпечення інформаційних потреб споживачів у визначеній сфері діяльності [15].

За результатами проведеного дослідження на даний момент в Україні не існує офіційного актуального електронного публічного реєстру «Фахові наукові видання України», який би відповідав всім вимогам Закону України «Про публічні електронні реєстри», в чинній редакції від 01.01.2023 р. [12].

Проведемо короткий аналіз офіційних урядових веб-ресурсів з метою виявлення та оцінки повноти представленої в них інформації щодо процедури формування та ведення реєстру «Наукові фахові видання». Особливу увагу приділемо аналізу інформаційної архітектури та дизайну цих ресурсів, зокрема:

1. Наказ МОН України від 15 січня 2018 року № 32, зареєстрованого в Мін'юсті України 06 лютого 2018 року за № 148/21600 «Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України». Документ z0148-18, чинний, поточна редакція від 16.02.2021, підстава - z0141-21 [16]. Нормативно-правовий акт являє собою цифровий текстовий документ в БД «Верховна рада України. Законодавство України», який можна зберегти у різних форматах і який має стандартний фільтр пошуку по ключовим.

2. Реєстр наукових фахових видань України та Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії [17] - інформація подана на сайті МОН у вигляді гіперпосилань.

3. Перелік наукових фахових видань України (далі - Перелік), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії відповідно до «Порядок формування Переліку наукових фахових видань України», затверджений наказом МОН України від 15 січня 2018 року № 32, зареєстрований в Мін'юсті України 06 лютого 2018 року за № 148/21600, редакція від 02.10.2024 №1415 [18].

4. Наукова періодика України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – згідно Наказу України від 15.01.2018 № 32, пункт 6, під. 5 [16, 19].

5. Набір відкритих даних «Реєстр наукових фахових видань України» [20].

Отже, на сайті МОН [17] маємо два посилання на інформаційні ресурси (рис. 1), один із яких текстовий документ у форматі PDF, який розташований на офіційному закритому домені GOV, а другий ресурс – гіперпосилання на сторонній ресурс з відкритим доменом.

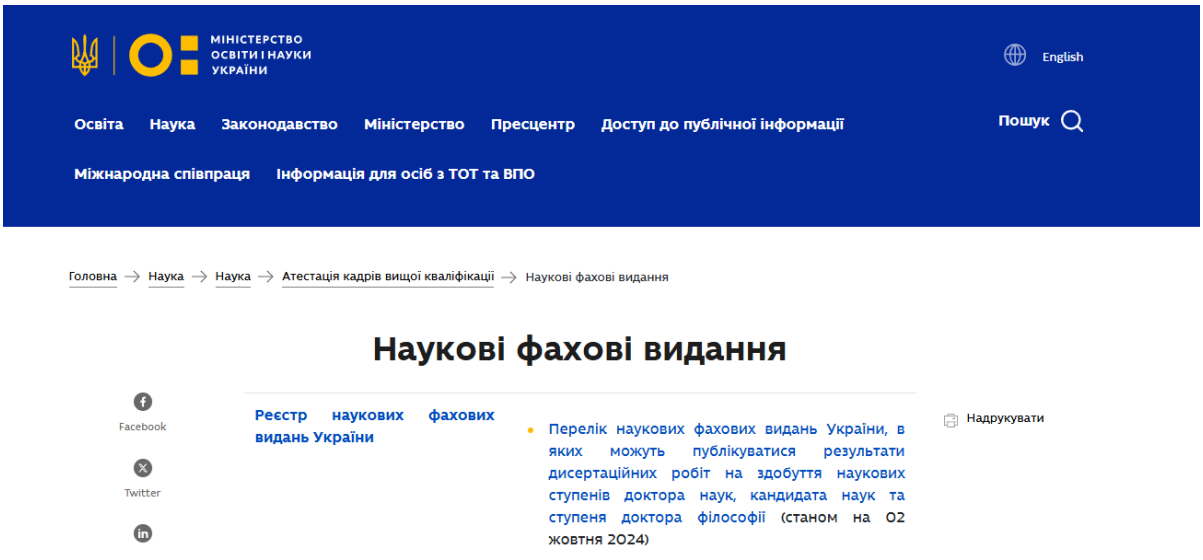

Рис. 1 Дизайн БД «Верховна рада України. Законодавство України»

Гіперпосилання на «Перелік» веде до офіційного документу НПА у вигляді pdf-файлу, в якому розміщена оновлена інформація від 02.10.2024 про всі друковані та електронні фахові видання категорії А та Б. Даний Перелік переглядається МОН раз на 2-3 місяці і результати такого перегляду публікуються на офіційному сайті МОН України. Таблиця в файлі містить 5 колонок з інформацією про порядковий номер в таблиці, назву видання, засновника (співзасновника), галузь науки, код (шифр) спеціальності або галузь знань - за класифікацією 2015 року, хоча у 2024 році вийшла оновлена затверджена редакція нових кодів спеціальностей і галузей знань, які відповідають Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013 та дата включення (внесення змін) разом з наданою категорію. Даний документ називається і позиціонується як «Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії» і посилання на нього подається з сайту МОН, як на перелік, а не реєстр (рис. 2).

Перелік
наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії

(відповідно до Порядку формування Переліку наукових фахових видань України, затвердженого наказом МОН України від 15 січня 2018 року № 32, зареєстрованого в Мін'юсті України 06 лютого 2018 року за № 148/21600)

Затверджено
наказами Міністерства
освіти і науки України
від 02.10.2024 № 1415

I. Категорія «А»

№	Назва видання	Засновник (співзасновники)	Галузь науки, код (шифр) спеціальності або галузь знань	Дата включення (внесення змін), категорія
1.	Advances in Astronomy and Space Physics (Здобутки астрономії та фізики космосу)	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Головна астрономічна обсерваторія НАН України	фізико-математичні (астрономія, 01.04.08, 04.00.22, 05.07.12) спеціальності - 104	16.07.2018 «А»

Рис.2 Дизайн Переліку наукових фахових видань України

Також на сайті МОН України подається посилання на сторонній сайт, як на “Реєстр наукових фахових видань України”, яке веде на сайт ІАС "Українська наукова періодика" [21], де надається інформація про “Реєстр наукових видань України”, а не “Реєстр наукових фахових видань України”. За достовірність поданої на даному ІР інформації несе розробник даного ресурсу, а саме Український інститут науково-технічної експертизи та інформації. На даному ресурсі інформація збирається на основі «Договору про надання послуг щодо організації доступу та постійної підтримки персонального кабінету фахового видання», на базі якого формується електронний кабінет фахового видання, який надає змогу власнику кабінету самостійно заповнювати інформацію про видання, окрім блоку “Категорія видання”, який заповнюється адміністратором системи/сайту. Даний інформаційний ресурс не може позиціонуватися як державний публічний електронний реєстр, так як не відповідає вимогам Закону України «Про публічні електронні реєстри», в чинній редакції від 01.01.2023 р. Крім того, на сьогодні окремі фільтри на сайті не працюють, що знижує ефективність використання, а також привабливість і клієнтоорієнтованість такого ресурсу.

На сайті Верховної Ради України «Законодавство України» в Наказі МОН України від 15 січня 2018 року № 32, зареєстрованого в Мін’юсті України 06 лютого 2018 року за № 148/21600 «Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України» Документ z0148-18, чинний, поточна редакція [16], визначено процедуру і порядок надання науковим виданням категорії А та Б. Також в пункті 6, підпункті 5 цього Наказу визначено, що Перелік [18]: «... формується з наукових періодичних видань України....» і «...розміщення на платформі «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів... ». Проте, на сайті Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського НАН України не має окремо виділеного переліку наукових фахових видань України. На сайті існує окрема сторінка «Наукова періодика України» (рис. 3), де розташовано 4 посилання, які містять інформація про:

- Каталог періодичних видань НАН України.
- Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України.
- Джерела наукової інформації – сторінку не знайдено.
- Перехід до БД SCImago Journal & Country Rank, де можна знайти по пошуку українські журнали категорії А, але лише ті, які є у Scopus без Web of Science.

Отже, як висновок, на сайті Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського НАН України, не має ні окремого переліку, ні офіційного електронного реєстру наукових фахових видань України.

На ІР ДІЯ [22] (рис. 5) представлено набір даних в категорій «Набір даних» у формі завантажуємої таблиці Excell, назва файлу «Reestr fahovih vydan kategoria A B.xlsx Популярні». По суті, це таблиця в форматі Excel, яка частково повторює Перелік [18] в алфавітному порядку і містить такі дані, як назву видання, засновника/співзасновника, код спеціальності за НПА 2015 р., категорію та дату надання категорії. Не входить в дану таблицю такі відомості з Переліку, як назва і код галузі науки чи галузі знань, дата зміни в наданні категорії. Перевагою даної таблиці є можливість локального фільтрування даних за допомогою стандартних фільтрів MS Excel після її завантаження на комп'ютер. Недоліком є обов'язкова необхідність відповідного додатку, який може відкривати файли з розширенням .xlsx та відповідні компетентності у роботі з подібними додатками (декстопними чи хмарними). Дана таблиця є класичним набором даних з відповідними характеристиками, але ніяк не «Реєстром наукових фахових видань України», як вказано на сторінці сайту (рис. 4).

Рис. 3 Дизайн ІР Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського в розділі «Наукова періодика України»

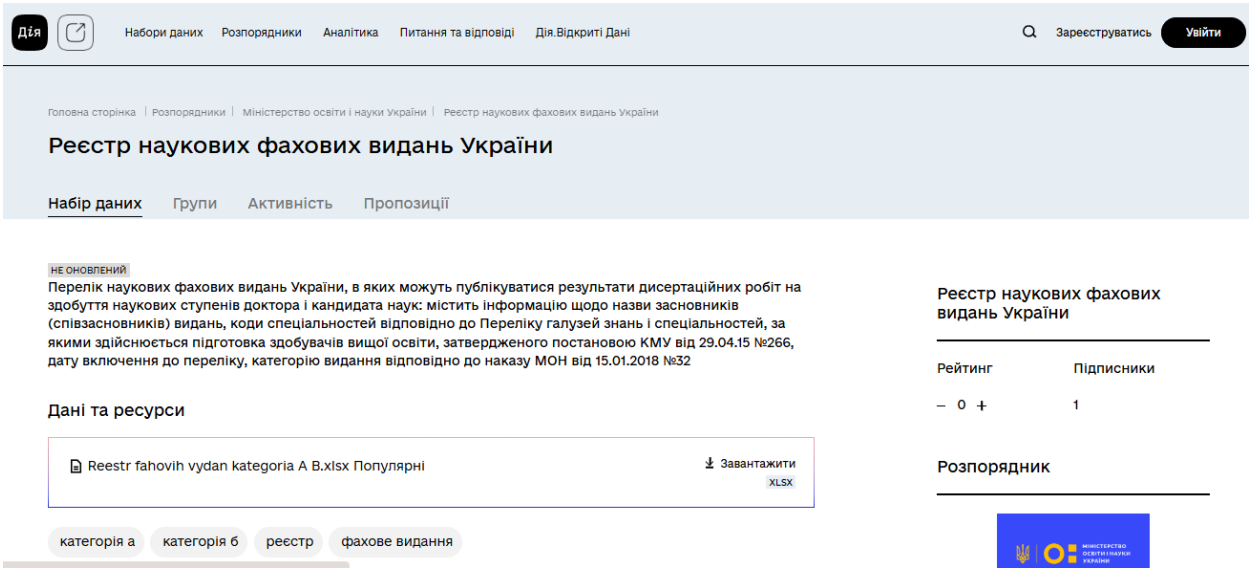

Рис. 4 Дизайн ІР «Реєстр наукових видань України» на ДіЯ

Щодо Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів [23] та Системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів Трембіта [24], де розміщені існуючі верифіковані реєстри, то на цих ресурсах реєстру «Фахові наукові видання України» не розміщено.

Щодо інших джерел, які розташовані не на урядових сайтах (хостинг, який не розміщений на урядовому домені gov, може містити неперевірені дані) або на іноземних сайтах, то серед них варто виділити:

1. Перелік наукових фахових видань України категорія «А» та «Б» Open Science in Ukraine (OSU) [25]. Ресурс надає інформацію про журнали категорії А, Б. Останнє оновлення: 30.08.2020.

2. База даних наукових цитувань в журналах (OUCI) [26]. Ресурс позіціонує себе, як пошукова система і база даних наукових цитувань, які надходять від усіх видань, що використовують сервіс Cited-by від Crossref та підтримують Initiative for Open Citations.

3. База даних журналів Scimago [27]. Іноземний ресурс позіціонує себе, як загальнодоступний портал, який містить журнали та наукові показники країни, розроблені на основі інформації, що міститься в базі даних Scopus® (Elsevier BV). Інформація про окремі журнали категорії А.

4. База даних журналів «Science Direct» [28]. Іноземний ресурс, який позіціонує себе, як головну платформу Elsevier для рецензованої наукової літератури, де можна знайти окремі українські фахові журнали категорії А.

5. База даних журналів Web of Science [29]. Іноземний ресурс позиціонує себе, як найбільш надійна у світі незалежна від видавців глобальна база даних цитат. Інформація про окремі журнали категорії А.

Всі ці інформаційні ресурси мають лише часткові дані щодо інформації про наукові фахові видання України, не ґрунтуються на НПА і тому інфор-

мація, як в них надається може бути неверифікованою. Але слід зауважити, що хоча окремі IP, на кшталт, БД Scimago чи БД OUCI мають мінімальний і доволі специфічний набір фільтрів, проте їх дизайн є достатньо клієнтоорієнтованими.

Клієнтоорієнтований дизайн є важливим елементом формування електронних публічних реєстрів, адже зручність, функціональність і доступність платформи напряму впливають на її ефективність та популярність серед користувачів. Упровадження принципів клієнтоорієнтованого підходу сприяє покращенню взаємодії з кінцевими користувачами – авторами, редакторами, рецензентами та науковою спільнотою загалом. Дизайн будь-якого сайту, незалежно від того, яку мету він наслідує і яку функцію буде виконувати, повинен базуватися на юзабіліті та комфорті саме для користувача, тобто бути максимально клієнтоорінтованим [4, 5].

Клієнтоорієнтований дизайн інформаційного ресурсу та електронного реєстру передбачає створення такого інтерфейсу, який буде максимально зручним, інтуїтивно зрозумілим і ефективним для користувача.

Основні принципи такого дизайну полягають у наступному:

1. Інформативність:

- достатність: мінімальний набір необхідної інформації з верифікованих джерел.

- повнота: інформація має бути максимально повною, тобто охоплювати всі необхідні аспекти досліджуваного явища.

- достовірність: інформація повинна відповідати реальному стану справ, бути об'єктивною та не спотворювати дійсність.

- точність: інформація повинна бути точною, тобто не містити помилок та неточностей.

- релевантність: інформація має бути відповідною до поставлених завдань та цілей дослідження.

2. Зрозумілість та простота:

- інтуїтивна навігація: користувач має легко знаходити потрібну інформацію без зайвих зусиль.

- проста мова: інтерфейс повинен бути зрозумілим для широкого кола користувачів, без використання складних термінів та жаргону.

- мінімалістичний дизайн: відсутність зайвих елементів, які відволікають увагу від основної інформації.

- логічна структура: інформація повинна бути структурована таким чином, щоб користувач легко сприймав її та розумів взаємозв'язки між різними елементами.

3. Ефективність:

- швидкість роботи: сайт або додаток має швидко завантажуватися та реагувати на дії користувача.

- оптимізація для мобільних пристроїв: зростаюча кількість користувачів використовують мобільні пристрої, тому інтерфейс має бути адаптивним.
- мінімальна кількість кліків: користувач має досягати своєї мети за мінімальну кількість дій.

4. Доступність:

- сумісність з різними браузерами: сайт має правильно відображатися у всіх популярних браузерах.
- підтримка різних пристроїв: адаптивний дизайн для різних розмірів екранів.
- доступність для людей з обмеженими можливостями: дотримання стандартів доступності (наприклад, WCAG).

5. Персоналізація:

- індивідуальні налаштування: можливість користувача налаштувати інтерфейс під свої потреби.
- рекомендації: система може пропонувати користувачу релевантну інформацію на основі його попередніх дій.

6. Зворотний зв'язок:

- форма зворотного зв'язку: можливість користувача залишити відгук або повідомити про проблему.
- часті питання: розділ з відповідями на найпоширеніші питання.
- онлайн-чат: для швидкого отримання консультацій та допомоги.

7. Безпека:

- захист даних: збезпечення безпеки персональних даних користувачів.
- захист від спаму: захист від небажаної кореспонденції.

8. Оновлення та розвиток:

- регулярні оновлення: постійне вдосконалення інтерфейсу на основі зворотного зв'язку користувачів та аналізу даних.
- розширення функціоналу: додавання нових функцій та можливостей відповідно до потреб користувачів.

Приклади застосування цих принципів для електронного реєстру:

1. Проста реєстрація: мінімальна кількість обов'язкових полів для заповнення.
2. Інтуїтивний пошук: швидкий пошук необхідної інформації за різними критеріями.
3. Можливість збереження результатів пошуку: для зручності подальшого використання.
4. Інформаційні підказки: додаткові пояснення до складних термінів.
5. Можливість завантаження документів: для зручності користувачів.

Використання цих принципів дозволить створити зручний та ефективний інформаційний ресурс або електронний реєстр, який буде задовольняти потреби користувачів та сприяти досягненню цілей організації.

На рис. 5 та рис. 6 представлена таблиця фільтрів-колонок для розробки клієнтоорієнтованого дизайну електронного реєстру наукових фахових видань. Кожну колонку можна використовувати в якості фільтру при задані параметрів пошуку.

№	Назва наукового видання укр.	Назва наукового видання анг.	Засновник	Співзасновники	Галузь науки загальна	Шифр галузі науки загальний	Галузь науки деталізована	Шифр галузі науки деталізований	Галузь знань (2015 р.)	Шифр галузі знань (2015 р.)
1	Здобутки астрономії та фізики космосу	Advances in Astronomy and Space Physics	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Головна астрономічна обсерваторія НАН України	Фізико-математичні науки	01	Фізика плазми	01.04.08	Природничі науки	10
							Геофізика	04.00.22		
							Дистанційні аерокосмічні дослідження	05.07.12		
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Спеціальність (2015 р.)	Код спеціальності	Галузь знань, найменування (2024 р.)	Галузь знань, шифр (2024 р.)	Спеціальність, найменування (2024 р.)	Спеціальність, код (2024 р.)	Дата надання актуальної категорії	Актуальна категорія	Дата внесення змін	Дата надання попередньої категорії	Попередня категорія
Фізика та астрономія	104	Природничі науки, математика та статистика	E	Фізика	E5	16.07.2018	A	-	-	-
	...		...	...		...	...	...	...	...

Рис. 5 Таблиця колонок-фільтрів на базі НПА

На рис. 5 представлено інформацію виключно з НПА, а саме:

1. Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії (затверджено Наказом МОН від 02.10.2024 р. № 1415) [18].

2. Наказом МОНМС України «Про затвердження Переліку наукових спеціальностей» від 14.09.2011 № 1057 [30].

3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» від 29 квітня 2015 р. № 266 [32].

4. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» України від 29 квітня 2015 р. № 266 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021) [32].

Незважаючи на те, що перелік спеціальностей в редакції 2015 року замінено на редакцію 2024 року багато фахових наукових видань зберігають дану класифікацію. Крім того, в наказі Міністерства освіти і науки України № 1415 від 2 жовтня 2024 року дана класифікація також збережена. Таким чином є обґрунтованим і доцільним залишити її у вигляді фільтрів в можливості вибору коду спеціальності як за старою, так і за новою редакцією. На нашу думку це зробить дизайн сайту більш привабливим і клієнтоорієнтовним. Також необхідним є додавання іншої важливої інформації щодо

наукових фахових видань, яка не міститься в НПА, але за результатами проведеного дослідження є важливою та клієнтозатребуваною (рис. 6).

Web-сайт (web-сторінка) наукового видання	Рік заснування	Серія та номер свідоцтво про державну реєстрацію	Дата видачі свідоцтва	Мова видання	Формат видання (фаховий) - друкований	Формат видання (фаховий) - on-line	ISSN (друкований)	ISSN (on-line)	Періодичність видання, кількість на рік	Офіційний e-mail контактної особи
https://phys.knu.ua/zhurnal-aasp	2012	КВ 18721-7521Р	22.02.2012	англійська	*	-	2227-1481	2227-1481	2	aasp.editorial.board@gmail.c
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Місцезнаходження - місто	Місцезнаходження - вулиця, номер	Індекс	Телефон редакції	Включено в міжнародну наукометричну БД (Scopus), рік	Включено в міжнародну наукометричну БД (Web of Science), рік	Включено в міжнародну наукометричну (Index Copernicus), рік	Перелік інших міжнародних, закордонних і національних реферативних та	Головний редактор видання	Відповідальний секретар	Остання дата перегляду інформації
Київ	Глушкова, 4	03127	(380) 44-526-44-57	-	2015	-	Google Scholar	Ізотов Ю.І.	Чолій В. Я.	03.10.2024
..	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Рис. 6 Таблиця додаткових колонок-фільтрів з сторонніх інформаційних ресурсів

На нашу думку, для створення клієнтоорієнтованого дизайну сайту реєстру наукових фахових видань використання таких додаткових фільтрів є ключовим:

1. Періодичність видання та мова — дозволяють користувачам швидко знайти журнали, що відповідають їхнім потребам (наприклад, мова дослідження чи частота публікацій).
2. Індекс цитування та включення в міжнародні бази (Scopus, Web of Science) — допомагають користувачам оцінити престижність та наукову цінність журналу.
3. Формат видання (онлайн/друкований) — важливий для визначення доступності журналу.
4. Джерела фінансування та платність видання — є критичним для прозорості та орієнтації на цільову аудиторію.
5. Офіційні контакти редакції — спрощують взаємодію з користувачами та забезпечують підтримку.

Рекомендації:

- Динамічні фільтри та сортування: реалізувати можливість сортувати журнали за ключовими параметрами (індекс цитування, періодичність, платність).
- Візуальна доступність інформації: додати графічні індикатори (наприклад, значки Scopus або WoS) для полегшення сприйняття.
- Персоналізація пошуку: інтеграція системи, яка пропонує користувачам журнали на основі їхніх попередніх запитів чи інтересів.
- Актуальність даних: забезпечити регулярне оновлення інформації (згадана колонка про останню дату оновлення).

Це допоможе зробити сайт реєстру зручним і функціональним для різних категорій користувачів: від науковців до редакторів і рецензентів.

Пропонований візуальний варіант дизайну електронного реєстру, інтегрованого в ІС URIS на сайті nauka.gov.ua [6] відображено на рис. 7 та рис. 8 з урахуванням загального дизайну сайту реєстрів.

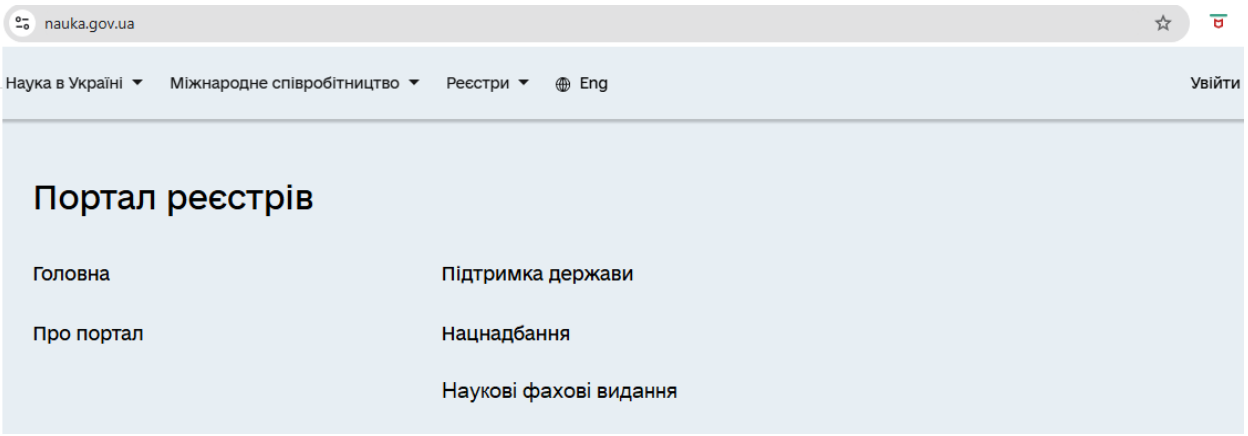

Рис. 7 Портал реєстрів в ІС URIS

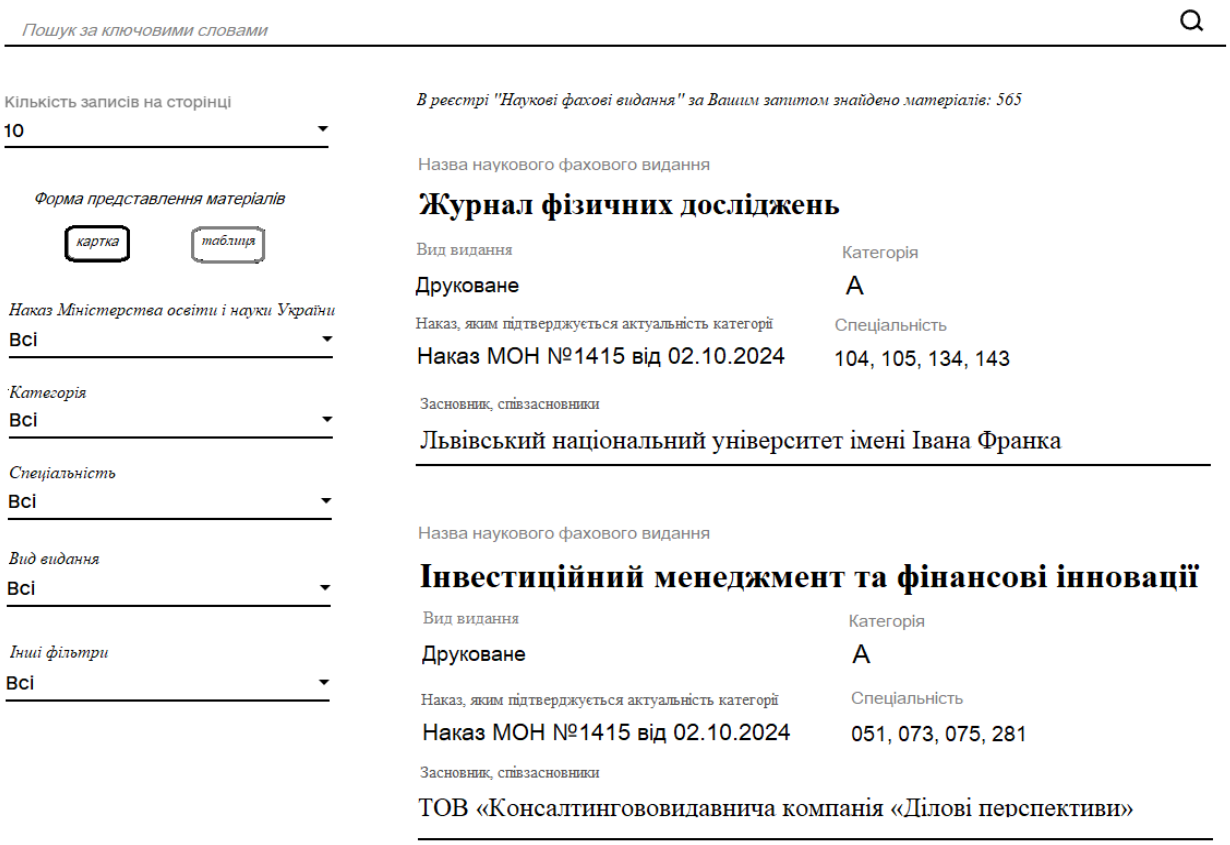

Рис.8 Дизайн електронного реєстру, інтегрованого в ІС URIS

Висновки. Отже, сучасний етап цифровізації суспільства вимагає удосконалення підходів до організації інформаційних систем, особливо тих, що стосуються наукової діяльності, а цифровий (електронний) реєстр наукових фахових видань виступає ключовим інструментом забезпечення доступності, прозорості та впорядкованості наукових ресурсів. Клієнтоорієнтований дизайн є важливим елементом формування таких реєстрів, адже зручність, функціональність і доступність платформи напряму впливають на її ефективність та популярність серед користувачів. Формування цифрового реєстру з урахуванням принципів клієнтоорієнтованості дозволяє підвищити рівень довіри до наукових публікацій, спростити процеси подання, перегляду та пошуку інформації, а також сприяти інтеграції української наукової продукції у міжнародний простір.

Література:

1. Шиян А.А, Нікіфорова Л.О., Жарінов С.С. (2024). Інтеграція електронних реєстрів в систему URIS як шлях оптимізації формування груп експертів в межах глобальної цифровізації наукової сфери. *Актуальні питання у сучасній науці. 6(24).* С. 368-381. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-6(24)-368-381

2. Нікіфорова Л., Рибалко Я. Використання електронних реєстрів в системі конкурсного фінансування наукових досліджень і розробок. *Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі* : зб. матеріалів Сьомої міжнар. наук. конф., м. Київ, 22–25 травня 2024 р. / упоряд. Н. І. Кобижча, М. М. Цілина. 2024. С.89-91.

3. Nikiforova L.O., Shyian A.A Prospects of digitalization of the process of submitting documents to scientific publications for assignment of the appropriate category. International conference "*3nd Open Science and Innovation in Ukraine-2024"*: materials of the 3rd International scientific conference, Kyiv, October 24–25, 2024, pp. 56-59 URL: https://conference2024.dntb.gov.ua/documents/40/Open_Science_and_Innovation_in_Ukraine_2024_materials_new-2.pdf

4. Дизайн сайту – як поєднати сучасні тенденції та запити клієнта? Тренди, які впливають на функціональність. URL: https://keis.ua/website_design_trends_that_influence_functionality/

5. Клієнтоорієнтованість: її суть та головні принципи. URL: https://helpcrunch.com/blog/uk/kliientooriientovanist/

6. Система URIS. URL: https://nauka.gov.ua

7. Дергоусова А., Токарева В., Панасюк І. (2024). Клієнтоорієнтований маркетинг в умовах цифровізації економіки. *Економіка та суспільство,* (62). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-11

8. Lytvyn, L., Hryhoruk, A., Verbivska, L., Poprotskyy, O., Medynska, T., & Pelekh, O. (2022). Enterpreneship Transformation in the Context of the Digitization of Business Processes. *Postmodern Openings*, 13(2), 396-408. https://doi.org/10.18662/po/13.2/461

9. Шматковська, Т., Коробчук, Т., & Борисюк, О. (2023). Сучасні інформаційно-комунікаційні технології в системі обліково-аналітичного забезпечення щодо моделювання бізнес-процесів. *Економіка та суспільство*, (53). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-68

10. Пасмор Н. П. Цифрові сервіси е-науки: бібліотечний контекст. *Регіональні інноваційні ініціативи : завдання та шляхи вирішення*: зб. наук. пр.за матеріалами Круглого столу, 5 квітня 2019 р. Харків. С. 97-103. http://openarchive.nure.ua/handle/document/13214

11. Богатель Н.В., Попов М.В. (2019). Реєстр наукових фахових видань – навігатор наукової періодики України. *Наука, технології, інновації.* 2(10). С. 9-14 DOI: https://doi.org/10.35668/2520-6524-2019-2-02

12. Закон України «Про публічні електронні реєстри». *Відомості Верховної Ради України*. 2023, № 11, ст.27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text

13. Закон України «Про Національну програму інформатизації». *Відомості Верховної Ради.* 2023, № 51, ст.127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text

14.Електронний архів. Державна архівна служба України. URL: https://old.archives.gov.ua/Electronic/E_A.php

15. Information resources. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki

16. Наказ МОН України від 15 січня 2018 року № 32, зареєстрованого в Мін'юсті України 06 лютого 2018 року за № 148/21600 «Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0148-18#Text.

17. Реєстр наукових фахових видань України. URL: https://mon.gov.ua/nauka/nauka-2/atestatsiya-kadriv-vishchoi-kvalifikatsii/naukovi-fakhovi-vidannya

18. Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії (затверджено Наказом МОН від 02.10.2024 р. № 1415). URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatisii/2024/10/02/per-fakh-vid-dlya-publ-rez-dosl-na-zdob-stup-dn-kn-df-02-10-2024.pdf

19. Наукова періодика України. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=

20. Набір відкритих даних «Реєстр наукових фахових видань України». URL: https://data.gov.ua/dataset/93d496bb-1e67-43ae-93fe-0297d7154f27

21. ІАС «Українська наукова періодика». Реєстр наукових видань України. URL: https://nfv.ukrintei.ua

22. ДіЯ. Реєстр наукових фахових видань України. URL: https://data.gov.ua/dataset/93d496bb-1e67-43ae-93fe-0297d7154f27

23. Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів. URL: https://e-resources.gov.ua/#/

24. Система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів Трембіта. URL: https://trembita.gov.ua/

25. Open Science in Ukraine (OSU). URL: https://openscience.in.ua/ab-journals

26. Open Ukrainian Citation Index (OUCI). URL: https://ouci.dntb.gov.ua/about/how-it-works

27. Scimago Journal Database URL: https://www.scimagojr.com/journalrank.php

28. Science Direct Database URL: https://www.sciencedirect.com/

29. Web of Science Journal Database. URL: https://clarivate.com/cis/solutions/web-of-science/

30. Наказом МОНМС України «Про затвердження Переліку наукових спеціальностей» від 14.09.2011 № 1057. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11#Text

31. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» від 29 квітня 2015 р. № 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF/ed20150429#Text

32. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» України від 29 квітня 2015 р. № 266 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text

References:

1. Shiyan A.A., Nikiforova L.O., Zharinov S.S. (2024). Intehratsiya elektronnykh reyestriv v systemu URIS yak shlyakh optymizatsiyi formuvannya hrup ekspertiv v mezhakh hlobal′noyi tsyfrovizatsiyi naukovoyi sfery [Integration of electronic registers into the URIS system as a way to optimize the formation of expert groups within the framework of global digitalization of the scientific sphere]. *Aktualni pytannya u suchasniy nautsi – Current issues in modern science*, 6 (24). P. 368-381. [in Ukrainian].

2. Nikiforova L., Rybalko Ya. (2024). Vykorystannya elektronnykh reyestriv v systemi konkursnoho finansuvannya naukovykh doslidzhen i rozrobok [Use of electronic registers in the system of competitive financing of scientific research and development]. N. I. Kobyzhcha, M. M. Tsilyna (Eds). *Informatsiya, komunikatsiya ta upravlinnya znannyamy v hlobalizovanomu sviti – Information, communication and knowledge management in the globalized world.* Proceedings of the Seventh International Scientific Conference. (p.89-91), Kyiv: Center KNUKiM [in Ukrainian].

3. Nikiforova L.O., Shyian A.A. (2024). Prospects of digitalization of the process of submitting documents to scientific publications for assignment of the appropriate category. International conference "*3nd Open Science and Innovation in Ukraine-2024*". Proceedings of the III International Scientific Conference. (p. 56-59), Kyiv.

4. Dyzayn saytu – yak poyednaty suchasni tendentsiyi ta zapyty kliyenta? Trendy, yaki vplyvayut na funktsionalnist [Website design – how to combine modern trends and client requests? Trends that influence functionality]. URL: https://keis.ua/website_design_trends_that_influence_functionality/ [in Ukrainian].

5. Kliyentooriyentovanist: yiyi sut ta holovni pryntsypy [Customer orientation: its essence and main principles]. URL: https://helpcrunch.com/blog/uk/kliientooriientovanist/ [in Ukrainian].

6. Systema URIS [System URIS]. URL: https://nauka.gov.ua [in Ukrainian].

7. Dergousova A., Tokareva V., Panasyuk I. (2024). Kliyentooriyentovanyy marketynh v umovakh tsyfrovizatsiyi ekonomiky. [Customer-oriented marketing in the context of digitalization of the economy]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (62) [in Ukrainian].

8. Lytvyn, L. & et al. (2022). Entrepreneurship Transformation in the Context of the Digitization of Business Processes. Postmodern Openings, 13(2), 396-408 [in Ukrainian].

9. Shmatkovska, T., Korobchuk, T., Borysyuk, O. (2023). Suchasni informatsiyno-komunikatsiyni tekhnolohiyi v systemi oblikovo-analitychnoho zabezpechennya shchodo modelyuvannya biznes-protsesiv. [Modern information and communication technologies in the system of accounting and analytical support for business process modeling]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (53) [in Ukrainian].

10. Pasmor N. P. (2019). Tsyfrovi servisy e-nauky: bibliotechnyy kontekst. [Digital e-science services: library context]. *Rehionalni innovatsiyni initsiatyvy: zavdannya ta shlyakhy vyrishennya – Regional innovation initiatives: tasks and solutions.* Proceedings of the Round Table. (p. 97-103), Kharkiv [in Ukrainian].

11. Bogatel N.V., Popov M.V. (2019). Reyestr naukovykh fakhovykh vydan′ – navihator naukovoyi periodyky Ukrayiny [Register of scientific professional publications - navigator of scientific periodicals of Ukraine]. *Nauka, tekhnolohiyi, innovatsiyi – Science, technologies, innovations.* 2(10). P. 9-14.

12. Zakon Ukrayiny «Pro publichni elektronni reyestry» [Law of Ukraine «On Public Electronic Registers»]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 2023, No. 11, Art. 27. [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrayiny «Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsiyi» [Law of Ukraine «On the National Informatization Program»]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 2023, No. 51, Art. 127. [in Ukrainian].

14. Elektronnyy arkhiv. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrayiny [Electronic archive. State Archival Service of Ukraine]. URL: https://old.archives.gov.ua/Electronic/E_A.php [in Ukrainian].

15. Information resources. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki

16. Nakaz MON Ukrayiny vid 15 sichnya 2018 roku № 32, zareyestrovanoho v Minyusti Ukrayiny 06 lyutoho 2018 № 148/21600 «Pro zatverdzhennya poryadku formuvannya pereliku naukovykh fakhovykh vydan Ukrayiny» [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine January 15, 2018 No. 32, registered with the Ministry of Justice of Ukraine on February 6, 2018 No. 148/21600 "On approval of the procedure for forming the list of scientific professional publications of Ukraine"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0148-18#Text. [in Ukrainian].

17. Reyestr naukovykh fakhovykh vydan Ukrayiny [Register of scientific professional publications of Ukraine]. URL: https://mon.gov.ua/nauka/nauka-2/atestatsiya-kadriv-vishchoi-kvalifikatsii/naukovi-fakhovi-vidannya [in Ukrainian].

18. Perelik naukovykh fakhovykh vydan Ukrayiny, v yakykh mozhut publikuvatysya rezulʹtaty dysertatsiynykh robit na zdobuttya naukovykh stupeniv doktora nauk, kandydata nauk ta stupenya doktora filosofiyi (zatverdzheno Nakazom MON vid 02.10.2024 r. № 1415). [List of scientific professional publications of Ukraine in which the results of dissertations for the degree of Doctor of Sciences, Candidate of Sciences and Doctor of Philosophy may be published (approved by Order of the Ministry of Education and Science of October 2, 2024 No. 1415)]. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatisii/2024/10/02/per-fakh-vid-dlya-publ-rez-dosl-na-zdob-stup-dn-kn-df-02-10-2024.pdf

19. Naukova periodyka Ukrayiny [Scientific periodicals of Ukraine]. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21FMT=&S21ALL [in Ukrainian].

20. Nabir vidkrytykh danykh «Reyestr naukovykh fakhovykh vydan Ukrayiny» [Open data set "Register of scientific professional publications of Ukraine"]. URL: https://data.gov.ua/dataset/93d496bb-1e67-43ae-93fe-0297d7154f27 [in Ukrainian].

21. IAS «Ukrayinska naukova periodyka». Reyestr naukovykh vydan Ukrayiny [IAS "Ukrainian Scientific Periodicals". Register of Scientific Publications of Ukraine]. URL: https://nfv.ukrintei.ua [in Ukrainian].

22. DiYA. Reyestr naukovykh fakhovykh vydan Ukrayiny [G&I. Register of Scientific Professional Publications of Ukraine]. URL: https://data.gov.ua/dataset/93d496bb-1e67-43ae-93fe-0297d7154f27 [in Ukrainian].

23. Natsionalnyy reyestr elektronnykh informatsiynykh resursiv [National Register of Electronic Information Resources]. URL: https://e-resources.gov.ua/#/ [in Ukrainian].

24. Systema elektronnoyi vzayemodiyi derzhavnykh elektronnykh informatsiynykh resursiv Trembita [System of Electronic Interaction of State Electronic Information Resources Trembita]. URL: https://trembita.gov.ua/ [in Ukrainian].

25. Open Science in Ukraine (OSU). URL: https://openscience.in.ua/ab-journals

26. Open Ukrainian Citation Index (OUCI). URL: https://ouci.dntb.gov.ua/about/how-it-works

27. Scimago Journal Database URL: https://www.scimagojr.com/journalrank.php

28. Science Direct Database URL: https://www.sciencedirect.com/

29. Web of Science Journal Database. URL: https://clarivate.com/cis/solutions/web-of-science/

30. Nakazom MONMS Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Pereliku naukovykh spetsialnostey» 14.09.2011 № 1057.Order of the Ministry of Science and Higher Education of Ukraine "On Approval of the List of Scientific Specialties" of 09/14/2011 №1057. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11#Text [in Ukrainian].

31. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya pereliku haluzey znan i spetsialnostey, za yakymy zdiysnyuyetsya pidhotovka zdobuvachiv vyshchoyi ta fakhovoyi peredvyshchoyi osvity» 29 kvitnya 2015 r. № 266. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the List of Fields of Knowledge and Specialties in Which Applicants for Higher and Professional Pre-Higher Education are Trained" April 29, 2015 No. 266]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF/ed20150429#Text [in Ukrainian].

32. Postanova Kabinetu Ministriv «Pro zatverdzhennya pereliku haluzey znan′ i spetsial′nostey, za yakymy zdiysnyuyet′sya pidhotovka zdobuvachiv vyshchoyi ta fakhovoyi peredvyshchoyi osvity» Ukrayiny vid 29 kvitnya 2015 r. № 266 (v redaktsiyi postanovy Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 30 serpnya 2024 r. № 1021) [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the List of Fields of Knowledge and Specialties in Which Applicants for Higher and Professional Pre-Higher Education are Trained" dated April 29, 2015 No. 266 (as amended by the Resolution of the CMU of August 30, 2024 №. 1021)]. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

УДК 005

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-329-339

Обріза Олег Богданович аспірант, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0005-1333-2279

ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ НА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ КОМПАНІЙ

Анотація. Використання великих даних та штучного інтелекту в сучасних умовах породжує нові горизонти у передбаченні екологічних ризиків та ефективності екологічних стратегій. Інноваційні технології надають можливість компаніям розробити стійкий та екологічно чистий бізнес, оптимізувавши доступність ресурсів та скоротивши вуглецеві сліди. У статті виокремлено напрями впливу на екологічні ініціативи компаній цифрових платформ: розумні технології для моніторингу та управління екологічними ризиками, застосування великих даних для аналізу екологічної ситуації, блокчейн для підвищення прозорості та відстежуваності екологічних ініціатив. Зазначено, що використання інтернету речей та системи моніторингу, інтегровані з цифровими платформами призначені для контролю за еко-діями. Технології блокчейну доповнюють прозорість та надійність екологічно стійких товарів. Для прогнозування екологічних ризиків, в тому числі зміну клімату, екосистемні загрози та оцінку екологічних стратегій використовують великі дані. Цифровізація одночасно відкриває для підприємств можливості підвищення ефективності, мінімізації викидів вуглецю та покращення взаємодії з аудиторією через онлайн-платформи. Досліджено, що останніми роками український бізнес активно орієнтується на сталий розвиток, зменшення екологічного сліду, використовуючи цифрові інновації та онлайн-платформи, оптимізацію процесів, контролю споживання ресурсів і викидів, створення звітів для акціонерів та громадськості, відстеження екологічних показників, забезпечення прозорого управління ресурсами та економії коштів. Визначено, що інструменти для логістики сприяють зменшенню викидів шляхом оптимізації маршрутів і скорочення витрат на транспортування. Крім того, платформи для навчання підвищують екологічну обізнаність працівників, що позитивно впливає на імідж компаній. Бізнес також взаємодіє з іншими організаціями через платформи для спільної реалізації екологічних проєктів і обміну досвідом. Однак впровадження цифрових технологій пов'язане з труднощами, такими як високі інвестиції, проблеми з безпекою та нестачею кваліфікованих кадрів. Таким чином, цифрові рішення стають важливими для підтримки екологічних цілей, підвищуючи репутацію компаній та сприяючи сталому розвитку в Україні.

Ключові слова: онлайн-платформи, цифровізація, екологія, блокчейн, IoT.

Obriza Oleh Bohdanovych postgraduate student**,** Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0009-0005-1333-2279

THE IMPACT OF DIGITAL PLATFORMS ON COMPANIES' ENVIRONMENTAL PROJECTS

Abstract. The use of big data and artificial intelligence in modern conditions creates new horizons in predicting environmental risks and the effectiveness of environmental strategies. Innovative technologies enable companies to develop a sustainable and environmentally friendly business by optimizing resource availability and reducing carbon footprints. The article highlights the areas of influence of digital platforms on companies' environmental initiatives: smart technologies for monitoring and managing environmental risks, the use of big data to analyze the environmental situation, and blockchain to increase the transparency and traceability of environmental initiatives. It is noted that the use of the Internet of Things and monitoring systems integrated with digital platforms are intended to control eco-actions. Blockchain technologies complement the transparency and reliability of environmentally sustainable goods. Big data is being used to predict environmental risks, including climate change, ecosystem threats, and evaluate environmental strategies. At the same time, digitalization opens up opportunities for businesses to increase efficiency, minimize carbon emissions, and improve interaction with the audience through online platforms. It has been researched that in recent years, Ukrainian businesses have been actively focusing on sustainable development, reducing their ecological footprint using digital innovations and online platforms, optimizing processes, controlling resource consumption and emissions, creating reports for shareholders and the public, tracking environmental performance, ensuring transparent resource management and saving money. It has been determined that logistics tools help reduce emissions by optimizing routes and reducing transportation costs. In addition, training platforms raise employees' environmental awareness, which has a positive impact on the image of companies. Businesses also interact with other organizations through platforms to jointly implement environmental projects and share experiences. However, the introduction of digital technologies is fraught with difficulties, such as high investment, security concerns, and a lack of qualified personnel. Thus, digital solutions are becoming important for supporting environmental goals, enhancing the reputation of companies, and promoting sustainable development in Ukraine.

Keywords: online platforms, digitalization, ecology, blockchain, IoT.

Постановка проблеми. Досягнення стратегічних цілей підвищення ресурсної та екологічної ефективності на підприємствах передбачає модернізацію технологічних процесів та обладнання, пошук рішень щодо використання вторинних ресурсів у виробничих процесах, реалізацію інновацій, що тягне за собою для підприємства завдання пошуку додаткових інвестицій, фінансові ризики, тимчасові витрати. Результативність вирішення цих завдань багато в чому залежить від фінансової міцності компанії, управлінської зрілості топ-менеджменту, вимагає від керівництва підприємств досвіду, знань та культури у сфері ESG-повістки. І навіть у тому випадку, що компанія стабільно розвивається, має в управлінні команду досвідчених менеджерів і володіє власними сильними інженерами-технологами, реалізовувати інноваційні технологічні проєкти силами однієї компанії складно. Цифрові технології як глобальний тренд суспільства є інструментом, що відкриває широке розмаїття можливостей. Сучасне цифрове середовище не потребує великих інвестицій у окремі портали для всіх зовнішніх обмінів. Цифрова спільнота працює як мережа, в якій дані завантажуються та передаються відповідним сторонам, щоб забезпечити більш ефективні та економічні спільні операції.

Основна риса цифрової спільноти – відкритість. Відкритість дозволяє використовувати всю доступну інформацію про виробничий процес та ланцюжок створення вартості для розробки нових можливостей на основі аналізу. У міру того, як цілі ланцюжки створення вартості стають взаємопов'язаними, а інформація розповсюджується між організаційними кордонами, підприємствам буде важче працювати ізольовано.

Цифровізація – те, що створюється разом. Інвестиції в цифровізацію у довгостроковій перспективі мають економічний сенс, оскільки кожна інвестиція зміцнює бізнес-процес, приносячи вигоди з погляду як виробничого процесу, і бізнесу загалом.

Одним із підходів у реалізації стратегії підвищення ресурсної та екологічної ефективності для підприємства може стати його екосистемна взаємодія з іншими підприємствами через цифрову платформу, що дозволяє забезпечити синергію ресурсів, знань та досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бречко О. та Кривокульська Н. [1] зазначили, що застосування цифрових технологій у сталому розвитку та досягненні екологічних цілей є необхідною умовою для забезпечення цифрової екологічної стійкості економіки. Саєд Хусро Чишти [14] вказав, що організації мають використовувати переваги нових технологій, щоб зробити свою діяльність економічно та екологічно обґрунтованою. Кудрявцев В. М. [6] виявив зв’язок між цифровізацією економіки на всіх рівнях та сталим розвитком, що охоплює вплив на економічну, соціальну та екологічну сфери. Рачинська Г. В. [12] дослідила ключові онлайн-платформи, які полегшують співпрацю підприємств із державою, бізнесом і суспільством. Маркевич К. [8]

розглядає перспективи впровадження цифрових технологій в екологічній сфері. Татаринцева Ю., Юр'єва І., та Назарова Т. [15] визначили, що підприємства активно використовують цифрові інструменти для просування своїх екологічних і сталих продуктів. Нікітенко В. та Метеленко Н. [10] наголосили на ролі екологічної політики у вдосконаленні моделі еко-цифрового порядку. Ворончак І. О. та Вовк Ю. Я. [2] обґрунтували концепцію цифрової відповідальності бізнесу як етичного застосування цифрових технологій із врахуванням соціальних, економічних та екологічних наслідків прийнятих рішень у цифровій економіці. Петруха Н. М. та Рибіцький О. Л. [11] запропонували комплексну стратегію для агротехнологічного сектору, що передбачає інвестиції в інновації, партнерства та впровадження екологічно безпечних технологій. Голобородько А. Ю., Гусєва О. Ю. та Легомінова С. В. [16] дослідили значний потенціал цифрових технологій для поліпшення екологічної ситуації в Україні, зокрема для зменшення промислових викидів і впливу глобального потепління. Рябчин О. і Кулага Д. [13] зазначили, що національна цифрова платформа DREAM є ефективним інструментом для інтеграції зелених індикаторів у проєкти з відновлення України, проте вона потребує додаткової деталізації ключових складових та індикаторів. Максимова І. І. [7] визначила ключові цифрові рішення на ринку, які сприяють глобальному зеленому цифровому переходу міжнародного бізнесу.

Мета статті – дослідити вплив від використання онлайн-платформ в екопроєктах компаній.

Виклад основного матеріалу. За останні кілька десятиліть виявлення інтересу до питань сталого розвитку та охорони навколишнього середовища загалом зберігають високу стабільність. Екологічні проблеми, такі як зміна клімату, опустелювання лісів, забруднення води та повітря, потребує комплексного підходу та справжніх рішень. Одним із основних рушійних факторів цього актуального покращення (розвитку екологічних ініціатив) став новий формат діджитал платформ. З одного боку, він надав нові можливості для взаємодії та управління "іншими" екологічними даними, а з іншого - нові можливості для випуску інформаційних технологій. У цьому питанні ключове значення має системний додаток сучасних цифрових технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн, мережа обмінників, що пов'язують великі дані для нових або додаткових відтінків екологічних проєктів компанії, які можуть відповідати вищим стандартам стійкості та ефективності. Згадані напрямки використання цифрових платформ можуть вплинути на екологічні ініціативи (рис. 1).

Рис. 1. Напрями впливу на екологічні ініціативи компаній цифрових платформ
Джерело: власна розробка автора

Найкращим способом контролю за еко-діями є використання інтернету речей та системи моніторингу, інтегровані з цифровими платформами. Вони дозволяють стежити за станом екосистем та впливом діяльності компанії на навколишнє середовище у реальному часі. Сенсори та датчики, розташовані на виробничих об'єктах або через певні проміжки в природних зонах, можуть збирати дані про забруднення води, повітря, стан грунту, а також рівень викидів CO_2. Після цього дані можна передавати на цифрову платформу, щоб аналізувати та застосовувати результати отриманої інформації. Наприклад, нафтогазові компанії можуть використовувати IoT для контролю метану, а в агрокомпанії – води та добрив.

Великомасштабний аналіз даних та штучний інтелект можуть використовуватися для аналізу та розшифрування великих наборів даних, отриманих з різних джерел. Це сприяє більш точному прогнозуванню екологічних ризиків, включаючи зміну клімату, екосистемні загрози та оцінку екологічних стратегій. Компанії можуть використовувати ці інструменти розробки стійкої тактики сталого розвитку та оптимізації своїх виробничих операцій, мінімізуючи вплив на оточуюче середовище.

Технології блокчейну дозволяють створювати розподілені та безпечні системи для моніторингу походження та траєкторії руху екологічно стійких товарів та активів. Компанії, що виробляють екологічно чисті продукти, можуть використовувати блокчейн, щоб перевірити, чи виготовлена їх продукція відповідно до стандартів і чи не завдає вона шкоди природі. Це сприяє виникненню почуття довіри та відкритості у споживачів, які все більше переймаються впливом товарів, які вони купують, на навколишнє середовище.

Останніми роками бізнес в Україні дедалі більше орієнтується на сталий розвиток та мінімізацію екологічного сліду. Завдяки цифровим інноваціям та онлайн-платформам компанії отримали доступ до сучасних інструментів, які допомагають не лише оптимізувати процеси, а й дбати про екологію. Ці рішення дозволяють бізнесу відстежувати та знижувати вплив на навколишнє середовище, надаючи дані про ресурсоспоживання, викиди та інші важливі показники екологічного сліду. Онлайн-платформи підтримують компанії України у їхніх екологічних починаннях, допомагаючи йти в ногу із глобальними трендами на стійкість.

Один із найефективніших способів впливу на екологію — відстеження викидів вуглекислого газу. В Україні Міністерство екології та природних ресурсів запустило бета-тест онлайн-дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферу. Мета - зібрати коментарі та пропозиції від компаній щодо цифрових продуктів [9] .

Застосування таких рішень дозволяє бізнесу:

– встановлювати квоти на викиди та стежити за їх дотриманням;
– визначати найбільші джерела забруднення і націлюватися з їхньої оптимізацію;
– створювати звіти для акціонерів та громадськості про вжиті заходи щодо зниження шкідливого впливу.

Ці інструменти допоможуть контролювати емісії та коригувати дії, щоб уникнути штрафів та покращити екологічні показники компанії.

Ще один аспект, у якому онлайн-платформи допомагають бізнесу, – управління ресурсами. Компанії все частіше використовують цифрові системи для обліку та розподілу води, електроенергії та інших ресурсів. Наприклад, Автоматизовані системи обліку та контролю спожитих паливно-енергетичних ресурсів: АІС «Енергосервіс: облік, контроль та економія» [5]. Це дозволяє як економити, так і мінімізувати вплив на природу.

Основні переваги розумного управління ресурсами:

– прозорий облік використання ресурсів у часі;
– прогнозування потреби у ресурсах з урахуванням попередніх даних;
– можливість швидкого реагування змін у споживанні.

Таким чином, за рахунок правильного розподілу ресурсів компанії знижують витрати, зберігаючи при цьому природні ресурси.

Для сучасних компаній екологічна звітність стає важливим показником репутації та прозорості. Онлайн-платформи допомагають бізнесу автоматично формувати та оновлювати звіти про свій вплив на навколишнє середовище. Ці звіти можуть бути необхідні не тільки для державних органів, а й для партнерів та клієнтів, зацікавлених у екологічності продукції.

Системи на формування звітності пропонують:

– автоматичне оновлення даних у режимі реального часу;
– швидке створення звітів за затвердженими екологічними стандартами;
– зберігання звітів та його захист від випадкових втрат.

ЕкоСистема - єдина онлайн-платформа у сфері захисту довкілля. Створена для того, щоб кожен мав доступ до актуальної та достовірної інформації про стан довкілля та природних ресурсів і міг взаємодіяти з нами у прозорий та зручний спосіб. Платформа покликана полегшити отримання адміністративних послуг, повідомлення про порушення природоохоронного законодавства та участь у громадських обговореннях, стратегічних екологічних оцінках та процедурах оцінки впливу на довкілля. Вона також дозволяє їм брати активну участь у вирішенні важливих екологічних питань [4].

З використанням таких платформ звітність стає більш достовірною та оперативною, що спрощує перевірку та контроль за екологічною відповідальністю компанії, взаємозв'язок із громадськістю.

Логістика є важливою частиною будь-якого бізнесу, і оптимізація цієї галузі дозволяє значно зменшити вуглецевий слід. Цифрова платформа TMS призначена для оптимізації повсякденної роботи транспортних компаній [17]. Вона допомагає збирати і аналізувати всі види даних, пов'язаних з процесом транспортування, і перетворювати їх в рішення для оптимізації роботи .

Можливості онлайн-платформ для логістики:

– зниження витрат на транспортування шляхом вибору оптимальних маршрутів;
– контроль за витратою палива та скорочення викидів від транспортних засобів;
– прогнозування потреб у доставках та його оптимізація.

Такий підхід до логістики дозволяє не лише зменшити негативний вплив на екологію, а й значно заощадити витрати на транспорт, що є важливою перевагою бізнесу.

Одним із ключових факторів успішної екологічної політики є обізнаність працівників щодо заходів щодо охорони навколишнього середовища. Онлайн-платформи відіграють важливу роль у навчанні та підвищенні екологічної грамотності працівників. Такі платформи пропонують спеціалізовані курси та тренінги, які дозволяють співробітникам отримувати актуальні знання з питань сталого розвитку. Наприклад, на онлайн-платформі «Дія.Освіта» [3] є фільм «Одна планета: 11 кроків назустріч довкіллю» від Міністерства цифрової трансформації України у співпраці з науково-популярним виданням «Куншт» за підтримки компанії «Данон Україна».

Переваги онлайн-навчання для співробітників:

– доступ до матеріалів у будь-який час та місце;
– актуалізація курсів у міру зміни екологічних норм та вимог;
– моніторинг прогресу навчання та атестація співробітників.

Це допомагає підвищити загальний рівень екологічної відповідальності усередині компанії, що позитивно впливає на загальний імідж компанії в очах клієнтів та партнерів.

Для сталого розвитку компаніям необхідна взаємодія з іншими підприємствами та громадськими організаціями. Онлайн-платформа «ЕкоСистема»

[4] дозволяє бізнесу приєднуватися до екологічних ініціатив та обмінюватися досвідом, а також спільно розробляти екологічні проєкти.

Основні можливості, які відкривають платформи для взаємодії:

– створення партнерств для реалізації великих екологічних проєктів;
– обмін досвідом та впровадження кращих практик;
– спільна робота над програмами зі зниження на природу.

Така співпраця допомагає не лише покращити екологічну ситуацію, а й розвивати ділові зв'язки, що є важливим фактором для успішного зростання та стабільності компанії.

Цифрові інновації відіграють ключову роль у підтримці екологічних цілей бізнесу в Україні. Завдяки онлайн-платформам компанії отримують можливість не тільки стежити за своїми викидами та ефективно керувати ресурсами, але й покращувати логістику, навчати співробітників та брати участь в екологічних ініціативах. Ці інструменти допомагають бізнесу як відповідати сучасним вимогам стійкості, а й зміцнювати свою репутацію. У майбутньому очікується ще більш глибока інтеграція онлайн-платформ, які дозволять компаніям досягати ще більш значних результатів у галузі екології та сталого розвитку.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, слід виокремити переваги використання цифрових платформ для екологічних проєктів: підвищення ефективності, зниження вуглецевого сліду, збільшення залученості зацікавлених сторін.

Цифровізація екологічних операцій дозволяє організаціям помітно підвищити ефективність своєї діяльності. Використання аналізу даних допомагає виявити та усунути неефективність процесів, тим самим знижуючи використання ресурсів та втрати. Згодом це може призвести до зниження витрат та підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Цифрові технології можуть допомогти компаніям значно зменшити викиди вуглекислого газу. Використання хмарних сервісів для зберігання та обчислень даних знижує залежність від корпоративних центрів обробки даних, що призводить до зниження витрат на електроенергію. Цифровізація логістичних операцій за допомогою програмного забезпечення для маршрутизації зводить до мінімуму витрати палива та знижує викиди вуглекислого газу.

Цифрові платформи надають необмежені можливості для взаємодії всіх зацікавлених сторін – споживачів, інвесторів, державних та громадських організацій. За допомогою соціальних мереж, форумів та мобільних додатків компанії будують взаємодію з громадськістю, висвітлюючи свої екологічні ініціативи, розкриваючи споживачам можливості запропонувати зміни та удосконалення в екологічній практиці. Це допомагає довірчому зміцненню відносин із брендом та підвищенню усвідомлення громадськості компанії, що вона несе соціальну відповідальність.

Проте, незважаючи на безліч позитивних моментів, використання цифрової платформи в рамках екологічного проєкту також пов'язане із серйозними проблемами та складнощами: високі початкові інвестиції, захист даних та конфіденційність, технічні та кадрові проблеми.

Правда в тому, що впровадження цифрових технологій вимагає заявлених не тільки досить великих оборотних коштів, а й особливо великих початкових капіталовкладень у розробку та впровадження нових платформ. Тому багатьом малим та середнім підприємствам ця стаття витрат стає перешкодою для прийняття рішень щодо інвестування в екологію.

Одночасно зі зростанням даних, що збираються та обробляються на цифровій платформі, неухильно зростає небезпека їхнього несанкціонованого доступу або неналежного використання. Це зобов'язує компанії, які приймають це рішення, додатково інвестувати у гарантований захист даних та забезпечення високих рівнів конфіденційності.

Для успішного впровадження та експлуатації цифрових платформ компанії повинні мати кваліфікованих спеціалістів, здатних працювати з новими технологіями. Навчання персоналу, залучення фахівців та адаптація старих систем до нових вимог можуть вимагати багато часу та додаткових ресурсів.

З розвитком технологій та збільшенням усвідомлення важливості сталого розвитку, очікується, що вплив цифрових платформ на екологічні проєкти лише посилюватиметься. Вже сьогодні розробляються рішення, які дозволяють створити «розумні міста», в яких екологія та цифровізація тісно пов'язані між собою. У майбутньому компанії зможуть ще більш точно прогнозувати та мінімізувати свій вплив на навколишнє середовище, а також підвищувати прозорість та залученість усіх зацікавлених сторін.

Одним із найперспективніших напрямків є інтеграція штучного інтелекту (ШІ) з екологічними платформами, що дозволить на основі аналізу великих даних автоматично передбачати екологічні ризики та оптимізувати використання ресурсів. Також варто відзначити розвиток технологій блокчейн для створення незмінних записів про процеси сталого розвитку, що сприяє підвищенню прозорості та довіри з боку споживачів та інвесторів.

Висновки. Цифрові платформи значно впливають на екологічні проєкти компаній, надаючи нові інструменти для моніторингу, аналізу та оптимізації процесів. Вони допомагають покращити ефективність екологічних ініціатив, знизити вуглецевий слід та підвищити прозорість. Однак для успішного впровадження таких платформ компаніям необхідно враховувати можливі виклики, такі як високі початкові витрати, захист даних та потреба у кваліфікованих спеціалістах. У майбутньому цифровізація екології стане найважливішим інструментом для сталого розвитку, дозволяючи компаніям ефективніше вирішувати екологічні проблеми та просуватися до зеленого майбутнього.

Література:

1. Бречко О., Кривокульська Н. Вплив цифрової трансформації на досягнення екологічних цілей сталого розвитку України. URL: https://mdes.khmnu.edu.ua/index.php/mdes/article/download/263/239
2. Ворончак І. О. Вовк Ю. Я. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах цифровізації трансформації економічних систем. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*, № 26. вип. 3(88), 2021. с. 33-40
3. Дія. Освіта. URL: https://osvita.diia.gov.ua/courses/11-steps-towards-the-environment
4. ЕкоСистема. URL: *https://eco.gov.ua/pro-proyekt*
5. Енергосервіс: облік, контроль та економія. URL: https://promo.energoservic.com/
6. Кудрявцев В. М. Взаємозв'язок процесу цифровізації та концепції сталого розвитку. *Економіка транспортного комплексу*, вип. 40, 2022. с. 74-87
7. Максимова І. І. Роль діджиталізації у підтримці глобальних ініціатив: перехід міжнародного бізнесу до кліматичної нейтральності. *Інвестиції: практика та досвід,* № 6, 2024. с. 103-110
8. Маркевич К. Вуглецевий слід цифровізації. URL: https://razumkov.org.ua/statti/vugletsevyi-slid-tsyfrovizatsii
9. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://eco.gov.ua/news/mindovkillia-zapuskaie-v-beta-testuvannia-onlain-dozvil-na-vykydy-zabrudniuiuchykh-rechovyn-v-atmosferne-povitria
10. Нікітенко В., Метеленко Н. The model of digital transformation of the economy as a factor of sustainable, equitable and inclusive development. URL: https://www.researchgate.net/publication/367304088_THE_MODEL_OF_DIGITAL_TRANSFORMATION_OF_THE_ECONOMY_AS_A_FACTOR_OF_SUSTAINABLE_EQUITABLE_AND_INCLUSIVE_DEVELOPMENT
11. Петруха Н.М., Рибіцький О.Л. Конкуренція на ринку агротехнологій: аналіз ключових гравців та ринкових стратегій. *Академічні візії*, Випуск 30, 2024. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/download/1232/1113/1126
12. Рачинська Г.В. Засади цифрової економіки в інфраструктурі сучасного бізнесу. *Економіка та суспільство*, випуск № 44, 2022. URL: DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-107
13. Рябчин О., Кулага Д. Зелене відновлення України: 2023 керівні принципи та інструменти для тих, хто ухвалює рішення. *Kyiv school of economics*, 2023. 189 с.
14. Саєд Хусро Чишти. Економічна та екологічна ефективність організацій: роль технологічних досягнень і практик циклічної економіки. *Сталий розвиток*, № 15 (22), 2023.URL: https://www.mdpi.com/2071- 1050/15/22/15935
15. Татаринцева Ю., Юр'єва І., Назарова Т. Вплив розвитку соціальної відповідальності та сталого цифрового маркетингу на фінансову складову бізнес-процесів в умовах цифрової економіки. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*, № 4, 2023. с. 293-306
16. Цифрова економіка: підруч. / А.Ю. Голобородько, О.Ю.Гусєва, С.В. Легомінова, Київ: Видавництво ДУТ , 2020. 400 с.
17. Цифрові рішення для логістичних трендів у 2024 році. URL: https://stfalcon.com/uk/blog/post/digital-solutions-for-logistics-trends

References:

1. Brechko O., Kryvokulska N. Vplyv tsyfrovoi transformatsii na dosiahnennia ekolohichnykh tsilei staloho rozvytku Ukrainy [The Impact of Digital Transformation on Achieving Ukraine's Environmental Sustainable Development Goals]. (n.d.). Retrieved from https://mdes.khmnu.edu.ua/index.php/mdes/article/download/263/239
2. Voronchak I. O. Vovk Yu.Ya. (2021). Sotsialna vidpovidalnist biznesu v umovakh tsyfrovizatsii transformatsii ekonomichnykh system [Social responsibility of business in the context of digitalization of economic systems transformation]. *Visnyk ONU imeni I.I. Mechnykova - Bulletin of I.I. Mechnikov ONU,* № 26. *vol.* 3(88). pp. 33-40

3. Diia. Osvita [Diya. Education]. (n.d.). Retrieved from https://osvita.diia.gov.ua/courses/11-steps-towards-the-environment

4. EkoSystema [EcoSystem]. (n.d.). Retrieved from *https://eco.gov.ua/pro-proyekt*

5. Enerhoservis: oblik, kontrol ta ekonomiia [Energy service: accounting, control and savings]. (n.d.). Retrieved from https://promo.energoservic.com/

6. Kudriavtsev V. M. (2022). Vzaiemozviazok protsesu tsyfrovizatsii ta kontseptsii staloho rozvytku [The relationship between the digitalization process and the concept of sustainable development]. *Ekonomika transportnoho kompleksu - Economics of the transport sector, vol.* 40. pp. 74-87

7. Maksymova I. I. (2024). Rol didzhytalizatsii u pidtrymtsi hlobalnykh initsiatyv: perekhid mizhnarodnoho biznesu do klimatychnoi neitralnosti [The Role of Digitalization in Supporting Global Initiatives: Transition of International Business to Climate Neutrality]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, № 6. pp. 103-110

8. Markevych K. Vuhletsevyi slid tsyfrovizatsii [The carbon footprint of digitalization]. (n.d.). Retrieved from https://razumkov.org.ua/statti/vugletsevyi-slid-tsyfrovizatsii

9. Ministerstvo zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy [Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine]. (n.d.). Retrieved from https://eco.gov.ua/news/mindovkillia-zapuskaie-v-beta-testuvannia-onlain-dozvil-na-vykydy-zabrudniuiuchykh-rechovyn-v-atmosferne-povitria

10. Nikitenko V., Metelenko N. The model of digital transformation of the economy as a factor of sustainable, equitable and inclusive development. (n.d.). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/367304088_THE_MODEL_OF_DIGITAL_TRANSFORMATION_OF_THE_ECONOMY_AS_A_FACTOR_OF_SUSTAINABLE_EQUITABLE_AND_INCLUSIVE_DEVELOPMENT

11. Petrukha N.M., Rybitskyi O.L. (2024). Konkurentsiia na rynku ahrotekhnolohii: analiz kliuchovykh hravtsiv ta rynkovykh stratehii [Competition in the agricultural technology market: analysis of key players and market strategies]. *Akademichni vizii - Academic visions, vol. 30.* Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/download/1232/1113/1126

12. Rachynska H.V. (2022). Zasady tsyfrovoi ekonomiky v infrastrukturi suchasnoho biznesu [Principles of the digital economy in the infrastructure of modern business]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society, vol.* 44. Retrieved from DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-107

13. Riabchyn O., Kulaha D. (2023). Zelene vidnovlennia Ukrainy: 2023 kerivni pryntsypy ta instrumenty dlia tykh, khto ukhvaliuie rishennia [Green recovery of Ukraine: 2023 guidelines and tools for decision makers]. *Kyiv school of economics*. 189 p.

14. Saied Khusro Chyshty (2023). Ekonomichna ta ekolohichna efektyvnist orhanizatsii: rol tekhnolohichnykh dosiahnen i praktyk tsyklichnoi ekonomiky [Economic and Environmental Efficiency of Organizations: the Role of Technological Advances and Circular Economy Practices]. *Stalyi rozvytok - Sustainable development*, № 15 (22). Retrieved from https://www.mdpi.com/2071- 1050/15/22/15935

15. Tataryntseva Yu., Yurieva I., Nazarova T. (2023). Vplyv rozvytku sotsialnoi vidpovidalnosti ta staloho tsyfrovoho marketynhu na finansovu skladovu biznes-protsesiv v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [The impact of the development of social responsibility and sustainable digital marketing on the financial component of business processes in the digital economy]. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*, № 4. pp. 293-306

16. Holoborodko A.Iu., Husieva O.Iu., Lehominova S.V. (2020). *Tsyfrova ekonomika [Digital economy]*. Kyiv: Vydavnytstvo DUT . 400 p.

17. Tsyfrovi rishennia dlia lohistychnykh trendiv u 2024 rotsi [Digital solutions for logistics trends in 2024]. (n.d.). Retrieved from https://stfalcon.com/uk/blog/post/digital-solutions-for-logistics-trends

УДК 631.115.16:338.43:338.439.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-340-350

Палвашова Ганна Ігорівна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, https//orcid.org/0000-0002-0852-3397

Спаський Ігор Дмитрович старший викладач кафедри торгівельного підприємництва, товарознавства та управління бізнесом, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, https//orcid.org/0000-0003-0480-9264

DIY-ТЕХНОЛОГІЇ У МІКРОФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЯК ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті досліджується роль DIY-технологій (Do It Yourself - "зроби сам") у забезпеченні економічної безпеки мікрофермерських господарств в умовах сучасних викликів. Розглядається потенціал використання саморобного обладнання та інноваційних рішень для оптимізації виробничих процесів і зниження залежності від промислового обладнання. Особлива увага приділяється аналізу економічної ефективності впровадження DIY-рішень у малих фермерських господарствах. Наводяться конкретні приклади успішного застосування саморобних систем автоматизації, крапельного зрошення, теплиць та інкубаторів. Представлено порівняльний аналіз витрат на придбання промислового обладнання та створення аналогічних DIY-систем, що демонструє значну економічну вигоду останніх. Досліджено вплив DIY-технологій на підвищення стійкості мікрофермерських господарств в умовах економічної нестабільності та кризових явищ. Показано, що використання саморобного обладнання дозволяє знизити залежність від зовнішніх постачальників, зменшити операційні витрати та підвищити адаптивність до змін ринкового середовища. Розглянуто екологічні аспекти впровадження DIY-технологій, зокрема можливості використання вторинних матеріалів та відновлюваних джерел енергії. Проаналізовано соціальний ефект від розвитку DIY-культури в аграрному секторі, включаючи формування локальних спільнот, обмін досвідом та взаємодопомогу між фермерами. Стаття містить практичні рекомендації щодо впровадження DIY-технологій у мікрофермерських господарствах, включаючи оцінку ризиків, вибір оптимальних технічних рішень та організацію виробничих процесів. Представлено модель оцінки економічної ефективності DIY-проектів та методику вибору пріоритетних напрямків для впровадження саморобних технологій. Результати дослідження демонструють, що розвиток DIY-технологій є перспективним напрямком підвищення економічної безпеки мікрофермерських господарств та важливим фактором сталого розвитку аграрного сектору в сучасних умовах.

Ключові слова: DIY-технології, мікрофермерські господарства, економічна безпека, саморобне обладнання, автоматизація, економічна ефективність, сталий розвиток, інновації в сільському господарстві, антикризове управління, ресурсозбереження.

Palvashova Hanna Igorivna Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Odesa, https//orcid.org/0000-0002-0852-3397

Spasky Igor Dmytrovych Senior Lecturer of the Department of Trade Entrepreneurship, Commodity Studies and Business Management, Odessa National Technological University, Odesa, https//orcid.org/0000-0003-0480-9264

DIY TECHNOLOGIES IN MICROFARMING AS THE BASIS OF ECONOMIC SECURITY IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The article examines the role of DIY technologies (Do It Yourself) in ensuring the economic security of microfarms in the face of modern challenges. The potential of using homemade equipment and innovative solutions to optimize production processes and reduce dependence on industrial equipment is considered. Special attention is paid to the analysis of the economic efficiency of implementing DIY solutions in small farms. Specific examples of the successful use of homemade automation systems, drip irrigation, greenhouses and incubators are given. A comparative analysis of the costs of purchasing industrial equipment and creating similar DIY systems is presented, demonstrating the significant economic benefit of the latter. The impact of DIY technologies on increasing the resilience of microfarms in the face of economic instability and crisis phenomena is investigated. It is shown that the use of homemade equipment allows to reduce dependence on external suppliers, reduce operating costs and increase adaptability to changes in the market environment. The environmental aspects of the implementation of DIY technologies are considered, in particular the possibilities of using secondary materials and renewable energy sources. The social effect of the development of DIY culture in the agricultural sector is analyzed, including the formation of local communities, exchange of experience and mutual assistance between farmers. The article contains practical recommendations for the implementation of DIY technologies in microfarms, including risk assessment, selection of optimal technical solutions and organization of production processes. A model for assessing the economic efficiency of DIY projects and a methodology for selecting priority areas for the implementation of homemade technologies are presented. The results of the study demonstrate that the development of DIY technologies is a promising direction for increasing the economic security of microfarms and an important factor in the sustainable development of the agricultural sector in modern conditions.

Keywords: DIY technologies, microfarms, economic security, homemade equipment, automation, economic efficiency, sustainable development, innovations in agriculture, anti-crisis management, resource conservation.

Постановка проблеми. В умовах глобальних економічних викликів та зростаючої нестабільності особливої актуальності набуває питання забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств, які становлять важливу складову аграрного сектору. Сучасні реалії характеризуються високою вартістю промислового обладнання, зростанням цін на енергоносії та виробничі ресурси, що створює значні економічні бар'єри для розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі. Традиційні підходи до організації фермерських господарств, засновані на використанні готового промислового обладнання, часто виявляються економічно недоцільними для мікрофермерів через високі капітальні витрати та тривалий період окупності. Це зумовлює необхідність пошуку альтернативних рішень, які б дозволили знизити залежність від дорогого промислового обладнання та підвищити економічну ефективність малих господарств. У цьому контексті особливої уваги заслуговує дослідження потенціалу DIY-технологій як інструменту забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств. DIY-підхід, заснований на створенні власного обладнання та технологічних рішень, може стати ефективною відповіддю на сучасні економічні виклики, дозволяючи оптимізувати витрати та підвищити адаптивність господарств до змін зовнішнього середовища. Актуальність дослідження також підсилюється зростаючим трендом на локалізацію виробництва, розвиток малих форм господарювання та підвищення продовольчої безпеки на місцевому рівні. Вивчення можливостей DIY-технологій у контексті забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств дозволить розробити практичні рекомендації щодо підвищення їх стійкості та конкурентоспроможності в сучасних умовах. Важливим аспектом проблеми є також необхідність систематизації існуючого досвіду застосування DIY-технологій у мікрофермерських господарствах, оцінки їх економічної ефективності та розробки методологічних підходів до впровадження таких рішень. Це дозволить створити наукове підґрунтя для подальшого розвитку цього напрямку та його широкого практичного застосування. Таким чином, дослідження ролі DIY-технологій у забезпеченні економічної безпеки мікрофермерських господарств є актуальним науковим завданням, вирішення якого має важливе практичне значення для розвитку аграрного сектору в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових публікацій свідчить про значну увагу дослідників до проблем розвитку малих фермерських господарств та технологічних інновацій у сільському господарстві. Зокрема, питання організації сімейних фермерських господарств детально розглянуто у працях Ю.О. Лупенка та М.Й. Маліка [2], які запропонували

методичні рекомендації щодо їх створення та функціонування. Міжнародні дослідження Б. Греуба та співавторів [5] підкреслюють глобальну роль сімейних ферм у забезпеченні продовольчої безпеки. Це підтверджується дослідженням організації Grain [6], яке демонструє, що малі фермери забезпечують значну частку світового виробництва продовольства, використовуючи менше чверті доступних сільськогосподарських земель.

Технологічні аспекти модернізації малих господарств висвітлені у роботах В.І. Туташинського [4] та П.І. Гросуляка [1]. Зокрема, П.І. Гросуляк досліджує можливості створення автоматизованих систем управління мікрокліматом у малих тепличних господарствах, що є прикладом практичного застосування DIY-технологій. Економічна ефективність впровадження інноваційних технологій у малих господарствах розглядається у роботах О.Л. Польової [3], яка пропонує методологічні підходи до оцінки продуктивності праці. П. Хазелл та співавтори [7] аналізують траєкторії розвитку малих ферм та пріоритети політики їх підтримки.

Практичні аспекти впровадження інноваційних технологій у малих господарствах досліджено у роботах З.Р. Хана та співавторів [8], які демонструють економічну ефективність впровадження технології "push-pull" у дрібних фермерських господарствах. Р. Лафтон [8] представляє комплексне дослідження продуктивності та фінансової життєздатності малих ферм. Е. Нікольс та співавтори [9] розглядають внесок дрібномасштабного виробництва продуктів харчування у досягнення цілей сталого розвитку, що підкреслює важливість підтримки мікрофермерських господарств у сучасних умовах. Проте, незважаючи на значну кількість досліджень, питання використання DIY-технологій як інструменту забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств залишається недостатньо вивченим та потребує подальших досліджень.

Метою статті є дослідження потенціалу DIY-технологій як інструменту забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств в умовах сучасних економічних викликів та обґрунтування теоретико-методичних засад їх ефективного впровадження.

Виклад основного матеріалу. DIY-технології у мікрофермерських господарствах набувають все більшого значення як інструмент забезпечення економічної безпеки в умовах зростаючої нестабільності глобальних ринків та економічних викликів. Аналіз практичного досвіду впровадження таких технологій демонструє їх високу ефективність у різних напрямках сільськогосподарського виробництва. Особливо перспективним є створення розумних теплиць для цілорічного вирощування продукції на базі автоматизованих систем управління мікрокліматом, що реалізуються з використанням недорогих мікроконтролерів Arduino або Raspberry Pi. Такі системи включають комплекс датчиків температури, вологості повітря та ґрунту, освітленості, рівня CO_2, а також виконавчі механізми у вигляді вентиляторів, помп для

поливу, LED-освітлення. Програмне забезпечення для управління може бути розроблено самостійно або адаптовано з відкритих джерел, що значно знижує вартість порівняно з промисловими аналогами. Система крапельного зрошення, створена з використанням доступних матеріалів, таких як пластикові труби, крапельниці та фітинги, при інтеграції з датчиками вологості ґрунту дозволяє оптимізувати витрати води та забезпечити оптимальні умови для росту рослин. Практика демонструє, що самостійно виготовлена система крапельного зрошення коштує в 3-4 рази дешевше промислових аналогів при співставній ефективності. Вирощування мікрозелені з використанням DIY-технологій може бути реалізовано через створення багаторівневих систем з використанням недорогих матеріалів: металевих стелажів, пластикових лотків та LED-світильників. Автоматизація процесів поливу та освітлення дозволяє оптимізувати витрати праці та забезпечити стабільне виробництво протягом року. У сфері розумного органічного бджільництва впровадження систем віддаленого моніторингу вуликів на базі недорогих датчиків температури, вологості, ваги та активності бджіл забезпечує своєчасне виявлення проблем та прийняття необхідних заходів. Особлива увага приділяється розробці систем вентиляції вуликів та захисту від варроатозу з використанням термічних методів обробки. Домашня заготівля сировини оптимізується через створення автоматизованих сушарок для овочів, фруктів та трав на базі недорогих вентиляторів та нагрівальних елементів, що дозволяє значно знизити трудомісткість процесу та підвищити якість готової продукції. Інтеграція датчиків температури та вологості забезпечує оптимальні режими сушіння для різних видів продукції. Важливим аспектом є створення систем збору та обробки даних для прийняття управлінських рішень з використанням недорогих метеостанцій, систем відеоспостереження та датчиків, що дозволяє формувати бази даних для аналізу ефективності виробничих процесів та оптимізації витрат.

Економічна ефективність впровадження DIY-технологій підтверджується середньою економією на обладнанні у 60-70% порівняно з промисловими аналогами при співставній функціональності та надійності систем. Додатковою перевагою є можливість поетапного впровадження технологій відповідно до фінансових можливостей господарства. Використання вторинних матеріалів, оптимізація споживання ресурсів та мінімізація відходів сприяють зниженню негативного впливу на навколишнє середовище. Особлива увага приділяється використанню відновлюваних джерел енергії для забезпечення автономності систем. Формування спільнот фермерів, які обмінюються досвідом та надають взаємну підтримку, створення онлайн-платформ для обміну технічною документацією та програмним забезпеченням сприяє поширенню успішних практик та розвитку інновацій. Для мінімізації ризиків, пов'язаних з необхідністю технічних знань та можливими збоями в роботі обладнання, рекомендується проходження навчання, створення

резервних систем та регулярне технічне обслуговування. Перспективними напрямками розвитку є інтеграція систем штучного інтелекту, розробка нових методів біологічного захисту рослин та створення замкнутих циклів виробництва. Економічна безпека забезпечується через зниження залежності від зовнішніх постачальників, оптимізацію операційних витрат та підвищення гнучкості виробничих процесів. Результати впровадження демонструють зниження операційних витрат на 30-40%, підвищення продуктивності праці на 50-60% та покращення якості продукції.

Основними факторами успіху є чітке планування, постійне навчання та активна участь у професійних спільнотах. Рекомендується проведення детального техніко-економічного аналізу, розробка поетапного плану впровадження та створення системи моніторингу ефективності. Таким чином, DIY-технології є ефективним інструментом забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств, що дозволяє знизити витрати, підвищити ефективність виробництва та адаптивність до змін зовнішнього середовища. Подальший розвиток цього напрямку потребує системної підтримки на рівні держави та професійних об'єднань.

Синергетичний підхід до формування DIY-культури у сучасному фермерському середовищі базується на комплексній взаємодії різних елементів освітньої, технологічної та соціальної складових. Розвиток DIY-культури серед фермерів та їхніх сімей потребує створення екосистеми, яка забезпечує не лише технічні знання та навички, але й формує відповідний світогляд та цінності. Основою формування DIY-культури є освітня складова, що включає різноманітні формати навчання: від традиційних семінарів та майстер-класів до онлайн-курсів та відеоуроків. Особлива увага приділяється практичному навчанню, де фермери можуть безпосередньо взаємодіяти з обладнанням та технологіями. Важливим елементом є створення демонстраційних майданчиків, де представлені різні DIY-рішення в дії, що дозволяє оцінити їх ефективність та особливості експлуатації.

Технологічна складова DIY-культури базується на принципах доступності та масштабованості рішень. Створення бібліотек типових проектів, що включають детальну документацію, креслення та програмне забезпечення, дозволяє фермерам починати з простих рішень та поступово переходити до більш складних систем. Важливим аспектом є стандартизація компонентів та інтерфейсів, що забезпечує сумісність різних систем та можливість їх подальшої модернізації. Соціальна складова DIY-культури реалізується через створення спільнот фермерів, які об'єднані спільними інтересами та цінностями. Такі спільноти стають платформою для обміну досвідом, взаємодопомоги та спільного вирішення проблем. Організація регулярних зустрічей, хакатонів та конкурсів стимулює інноваційну активність та сприяє поширенню успішних практик. Важливим аспектом є залучення молоді до DIY-культури через інтеграцію відповідних програм у систему аграрної освіти.

Створення шкільних та університетських лабораторій, де студенти можуть експериментувати з DIY-технологіями, формує нове покоління фермерів, орієнтованих на інновації та самостійне вирішення технологічних задач.

Економічна складова DIY-культури проявляється у формуванні нових бізнес-моделей, заснованих на локальному виробництві компонентів та надання послуг з впровадження DIY-рішень. Розвиток мережі малих підприємств, що спеціалізуються на виготовленні окремих компонентів та наданні консультаційних послуг, створює додаткові робочі місця та стимулює розвиток місцевої економіки. Екологічна складова DIY-культури базується на принципах сталого розвитку та циркулярної економіки. Використання вторинних матеріалів, розробка енергоефективних рішень та мінімізація відходів стають невід'ємною частиною DIY-проектів. Особлива увага приділяється розробці систем переробки та повторного використання матеріалів безпосередньо в господарствах. Інформаційна підтримка DIY-культури реалізується через створення спеціалізованих онлайн-платформ, де зібрані бази знань, навчальні матеріали та документація. Важливим елементом є розробка мобільних додатків, що полегшують проектування та експлуатацію DIY-систем, а також забезпечують можливість віддаленого моніторингу та управління.

Психологічна складова DIY-культури пов'язана з формуванням впевненості фермерів у власних силах та здатності самостійно вирішувати технологічні задачі. Важливим аспектом є подолання страху перед новими технологіями та формування позитивного ставлення до експериментування та інновацій. Методична підтримка розвитку DIY-культури включає розробку покрокових інструкцій, технологічних карт та методичних рекомендацій, що дозволяють фермерам самостійно впроваджувати нові рішення. Особлива увага приділяється питанням безпеки та надійності DIY-систем, розробці методів тестування та сертифікації саморобного обладнання. Правова складова DIY-культури потребує розробки нормативної бази, що регулює використання саморобного обладнання в сільськогосподарському виробництві. Важливим аспектом є захист інтелектуальної власності розробників DIY-рішень при одночасному забезпеченні відкритості та доступності базових технологій.

Синергетичний ефект від комплексного розвитку DIY-культури проявляється у формуванні самодостатніх фермерських господарств, здатних самостійно вирішувати технологічні задачі та адаптуватися до змін зовнішнього середовища. Важливим результатом є підвищення інноваційної активності в аграрному секторі та формування нових моделей сільськогосподарського виробництва, заснованих на принципах сталого розвитку та циркулярної економіки. Міжнародна складова розвитку DIY-культури реалізується через участь фермерських спільнот у глобальних проектах та ініціативах, спрямованих на розвиток сталого сільського господарства. Обмін досвідом на

міжнародному рівні сприяє поширенню найкращих практик та інтеграції українських фермерів у глобальну спільноту інноваторів.

Результатом комплексного підходу до розвитку DIY-культури є формування нового типу фермерських господарств, де технологічна незалежність та інноваційність стають ключовими факторами конкурентоспроможності. Такі господарства не лише забезпечують власну економічну безпеку, але й стають центрами поширення інновацій та розвитку сільських територій. Перспективи розвитку DIY-культури пов'язані з подальшою інтеграцією цифрових технологій, розвитком нових матеріалів та технологій виробництва, а також формуванням глобальних мереж обміну знаннями та досвідом. Важливим напрямком є розвиток співпраці між фермерськими господарствами, науковими установами та виробниками обладнання для створення інноваційних DIY-рішень, що відповідають сучасним викликам сільськогосподарського виробництва.

Висновки. Проведене дослідження комплексної проблеми впровадження DIY-технологій у мікрофермерських господарствах як інструменту забезпечення їх економічної безпеки дозволяє зробити наступні ґрунтовні висновки. Впровадження саморобних технологічних рішень демонструє надзвичайно високий потенціал для оптимізації виробничих процесів та підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання в аграрному секторі. Особливу ефективність показують комплексні рішення в галузі створення розумних теплиць, систем крапельного зрошення, обладнання для вирощування мікрозелені та моніторингу бджільництва.

Економічний аналіз впровадження DIY-технологій демонструє значну економію на капітальних витратах, яка досягає 60-70% порівняно з промисловими аналогами при збереженні необхідного рівня функціональності та надійності систем. Операційні витрати при цьому знижуються на 30-40%, що суттєво підвищує рентабельність виробництва. Важливим фактором є можливість поетапного впровадження технологій відповідно до фінансових можливостей господарства, що робить інновації доступними навіть для невеликих фермерських господарств. Синергетичний ефект від впровадження DIY-технологій проявляється через комплексну взаємодію різних складових: технологічної, економічної, соціальної та екологічної. Технологічна складова забезпечує оптимізацію виробничих процесів та підвищення якості продукції через автоматизацію контролю умов вирощування. Економічна складова реалізується через зниження витрат та підвищення фінансової стійкості господарств. Соціальна складова проявляється у формуванні спільнот фермерів-інноваторів та розвитку нових форм кооперації. Екологічна складова забезпечується через впровадження ресурсозберігаючих технологій та використання відновлюваних джерел енергії.

Важливим результатом дослідження є визначення ключових факторів успішного впровадження DIY-технологій, серед яких особливе значення

мають: наявність базових технічних знань та навичок, створення системи технічної підтримки та сервісного обслуговування, формування мережі постачальників компонентів та матеріалів. Розвиток DIY-культури серед фермерів потребує створення відповідної інфраструктури, що включає навчальні центри, демонстраційні майданчики та платформи для обміну досвідом. Дослідження підтверджує позитивний вплив впровадження DIY-технологій на продуктивність праці, яка зростає на 50-60% завдяки автоматизації рутинних операцій та оптимізації робочих процесів. Це дозволяє мікрофермерським господарствам ефективно конкурувати з великими агропідприємствами в окремих ринкових нішах, особливо у виробництві органічної продукції та спеціалізованих культур.

Особливу увагу в дослідженні приділено екологічним аспектам впровадження DIY-технологій. Використання вторинних матеріалів, оптимізація споживання ресурсів, мінімізація відходів та впровадження відновлюваних джерел енергії сприяють зниженню негативного впливу на навколишнє середовище. Створення замкнутих циклів виробництва та впровадження принципів циркулярної економіки стають важливими елементами розвитку мікрофермерських господарств. Формування спільнот фермерів-інноваторів та розвиток онлайн-платформ для обміну досвідом створюють необхідні передумови для широкого впровадження DIY-технологій. Важливим аспектом є створення системи технічної документації, навчальних матеріалів та програмного забезпечення з відкритим кодом, що забезпечує доступність технологій для широкого кола користувачів.

Перспективними напрямками розвитку DIY-технологій визначено інтеграцію систем штучного інтелекту для оптимізації виробничих процесів, розробку нових методів біологічного захисту рослин, створення систем прецизійного землеробства на базі доступних компонентів. Особлива увага приділяється розвитку технологій для вертикального землеробства та міського фермерства, де DIY-рішення можуть забезпечити значні конкурентні переваги. Дослідження визначає необхідність системної підтримки розвитку DIY-технологій на рівні держави та професійних об'єднань. Важливими елементами такої підтримки мають стати: створення нормативно-правової бази для регулювання використання саморобного обладнання, розвиток системи сертифікації та стандартизації DIY-рішень, впровадження програм фінансової підтримки інноваційних проектів.

Економічна безпека мікрофермерських господарств при використанні DIY-технологій забезпечується через зниження залежності від зовнішніх постачальників обладнання, оптимізацію операційних витрат та підвищення гнучкості виробничих процесів. Важливим фактором є можливість швидкої адаптації технологічних рішень до змін ринкової кон'юнктури та природно-кліматичних умов. Результати дослідження демонструють значний потенціал DIY-технологій для розвитку органічного землеробства та спеціалізованого

виробництва нішевих культур. Створення автоматизованих систем моніторингу та контролю дозволяє забезпечити необхідні умови вирощування при мінімальному використанні хімічних засобів захисту рослин та мінеральних добрив.

Соціальний ефект від впровадження DIY-технологій проявляється у створенні нових робочих місць, розвитку сільських територій та формуванні інноваційної культури в аграрному секторі. Особливе значення має залучення молоді до фермерської діяльності через створення можливостей для реалізації інноваційних проектів та розвитку технологічного підприємництва. Міжнародний досвід впровадження DIY-технологій у мікрофермерських господарствах підтверджує їх ефективність як інструменту забезпечення економічної безпеки та сталого розвитку. Створення глобальних мереж обміну досвідом та технологіями сприяє поширенню найкращих практик та інтеграції українських фермерів у світову спільноту інноваторів.

Подальший розвиток DIY-технологій потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення освітніх програм, розвиток інфраструктури підтримки інновацій, створення системи фінансування та страхування технологічних проектів. Важливим напрямком є розвиток співпраці між фермерськими господарствами, науковими установами та виробниками обладнання для створення нових технологічних рішень. Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що DIY-технології є ефективним інструментом забезпечення економічної безпеки мікрофермерських господарств, що дозволяє значно знизити витрати, підвищити ефективність виробництва та забезпечити сталий розвиток в умовах сучасних економічних викликів. Подальший розвиток цього напрямку створює передумови для формування нового типу аграрного виробництва, заснованого на принципах технологічної незалежності, екологічної відповідальності та соціальної справедливості.

Література:

1. Гросуляк П.І. Структура та моделі роботи системи управління мікрокліматом мінітеплиці. *Тези доповідей Науково-практичної конференція молодих вчених і студентів «Інтелектуальні комп'ютерні системи та мережі».* Тернопіль: ЗУНУ. 2020. С. 37.

2. Лупенко Ю. О. Малік М.Й. Організація сімейних фермерських господарств: методичні рекомендації. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 92 с.

3. Польова О.Л. Методологічні підходи до оцінки продуктивності праці у сільськогосподарських підприємствах. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2016. № 3. С. 7–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_ 2016_3_3

4. Туташинський В. І. Технології сучасного виробництва: навчальний посібник. Київ: Конві прінт, 2021. 155 с.

5. Graeub, B., M. Chappell, H. Wittman, S. Ledermann, R. Kerr and B. Gemmill-Herren (2016). *The State of Family Farms in the World. World Development* Vol. 87, pp. 1-15

6. Grain (2014). Hungry for Land: Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland. Available at: https://www.grain.org/article/entries/4929-hungry-for-land-smallfarmers-feed-the-worldwith-less-than-a-quarter-of-all-farmland.

7. Hazell, P., C. Poulton, S. Wiggins, and A. Dorward (2010). *The Future of Small Farms: Trajectories and Policy Priorities. World Development* Vol. 38, No. 10, pp. 1349–1361

8. Khan, Z. R., Midega, C. A. O., Amudavi, D. M., Njuguna, E. M, Wanyama, J. W., and Pickett, J. A. (2008). Economic Performance of the 'Push-Pull' *Technology for Stemborer and Striga Control in Smallholder Farming Systems in Western Kenya.* Crop Protection 27: 1084-1097.

9. Nicholls, E., Ely, A., Birkin, L., Basu, P., & Goulson, D. (March 28, 2020). The contribution of small-scale food production in urban areas to the sustainable development goals: a review and case study. *Sustainability Science.*

References

1. Grain. (2014). Hungry for Land: Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland. Available at: https://www.grain.org/article/entries/4929-hungry-for-land-smallfarmers-feed-the-worldwith-less-than-a-quarter-of-all-farmland

2. Graeub, B., Chappell, M., Wittman, H., Ledermann, S., Kerr, R., & Gemmill-Herren, B. (2016). The State of Family Farms in the World. World Development, 87, 1-15.

3. Grosuliak, P.I. (2020). Struktura ta modeli roboty systemy upravlinnia mikroklimatom minitеплytsi [Structure and operation models of the microclimate control system for mini-greenhouse]. Scientific and Practical Conference of Young Scientists and Students "Intelligent Computer Systems and Networks". Ternopil: WUNU. [in Ukrainian]

4. Hazell, P., Poulton, C., Wiggins, S., & Dorward, A. (2010). The Future of Small Farms: Trajectories and Policy Priorities. World Development, 38(10), 1349-1361.

5. Khan, Z.R., Midega, C.A.O., Amudavi, D.M., Njuguna, E.M., Wanyama, J.W., & Pickett, J.A. (2008). Economic Performance of the 'Push-Pull' Technology for Stemborer and Striga Control in Smallholder Farming Systems in Western Kenya. Crop Protection, 27, 1084-1097.

6. Lupenko, Yu.O., & Malik, M.Y. (2020). Orhanizatsiia simeinykh fermerskykh hospodarstv: metodychni rekomendatsii [Organization of family farms: methodological recommendations]. Kyiv: NSC "IAE". [in Ukrainian]

7. Nicholls, E., Ely, A., Birkin, L., Basu, P., & Goulson, D. (2020). The contribution of small-scale food production in urban areas to the sustainable development goals: a review and case study. Sustainability Science, 15, 1585-1599.

8. Polova, O.L. (2016). Metodolohichni pidkhody do otsinky produktyvnosti pratsi u silskohospodarskykh pidpryiemstvakh [Methodological approaches to labor productivity assessment in agricultural enterprises]. Economy. Finances. Management: Current Issues of Science and Practice, 3, 7-19. [in Ukrainian]

9. Tutashynskyi, V.I. (2021). Tekhnolohii suchasnoho vyrobnytstva: navchalnyi posibnyk [Technologies of modern production: a textbook]. Kyiv: Konvi print. [in Ukrainian]

УДК 656:004:339.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-351-363

П'ятничук Ірина Дмитрівна к.е.н., доцент, декан факультету управління, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (099) 321-75-71, https://orcid.org/0000-0003-2876-6422

Кафка Софія Михайлівна д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 509-22-91, https://orcid.org/0000-0002-6031-383X

Туровська Лілія Вадимівна к.х.н., доц., доцент кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (095) 496-38-87, https://orcid.org/0000-0002-3530-7518

Григорук Ірина Іванівна д.ф., доц., доцент кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 687-42-36, https://orcid.org/0000-0002-7945-9679

НОВІ НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛОГІСТИКИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу сучасних тенденцій і нових напрямів розвитку логістики, які визначають її адаптацію до глобальних викликів, технологічних змін та екологічних вимог. У дослідженні розглянуто ключові аспекти цифровізації логістики, зокрема впровадження штучного інтелекту (AI), Інтернету речей (IoT), блокчейн-технологій і хмарних платформ для управління ланцюгами постачання. У результаті проведеного дослідження виокремлено основні зміни, механізми їх дії та наслідки на розвиток логістики під час війни. Визначено роль вищої освіти у розвитку логістики.

Особливу увагу приділено розвитку «зеленої» логістики, яка передбачає зниження вуглецевого сліду, використання екологічно чистого транспорту та впровадження принципів циркулярної економіки. Висвітлено інноваційні рішення в останній милі доставки, зокрема використання дронів, роботів і автономних транспортних засобів. Окреслено перспективи мультимодальних перевезень, які дозволяють ефективно інтегрувати різні види транспорту для скорочення витрат і часу доставки.

Дослідження підкреслює важливість адаптації логістики до змін у споживчій поведінці, викликаних зростанням електронної комерції, а також

до глобальних викликів, таких як економічні кризи, пандемії, геополітичні конфлікти та кліматичні зміни. Розглянуто ключові фактори, що впливають на розвиток галузі, зокрема економічні, технологічні, соціальні, екологічні та інфраструктурні аспекти.

У статті наголошується, що для успішного розвитку логістики необхідно впроваджувати інноваційні технології, створювати стійкі ланцюги постачання, розвивати складську інфраструктуру та забезпечувати екологічну відповідальність. Акцентується на важливості міжнародної співпраці, інтеграції цифрових рішень і розвитку кадрового потенціалу, що стане основою для формування конкурентоспроможних і стійких логістичних моделей.

Ключові слова: логістика, цифровізація, штучний інтелект, автоматизація, управління, стійкість, механізми, вища освіта.

Piatnychuk Iryna Dmitrivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Management, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (099) 321-75-71, https://orcid.org/ 0000-0003-2876-6422

Kafka Sofiia Mykhailivna Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (067) 509-22-91, https://orcid.org/0000-0002-6031-383X

Turovska Liliia Vadimivna Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (095) 496-38-87, https://orcid.org/0000-0002-3530-7518

Hryhoruk Iryna Ivanivna PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (067) 687-42-36, https://orcid.org/0000-0002-7945-9679

NEW DIRECTIONS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LOGISTICS

Abstract. The article is devoted to the analysis of modern trends and new directions in the development of logistics, which determine its adaptation to global challenges, technological changes, and environmental requirements. The study examines key aspects of logistics digitalization, including the implementation of artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), blockchain technologies, and cloud platforms for supply chain management. As a result of the research, the main changes, their mechanisms of action, and consequences for the development of

logistics during the war were identified. The role of higher education in the development of logistics is determined.

Special attention is paid to the development of «green» logistics, which involves reducing the carbon footprint, utilizing environmentally friendly transport, and implementing principles of the circular economy. The article explores innovative solutions for last-mile delivery, including the use of drones, robots, and autonomous vehicles. Prospects for multimodal transportation, which enable the effective integration of various modes of transport to reduce costs and delivery times, are also outlined.

The research emphasizes the importance of adapting logistics to changes in consumer behavior driven by the growth of e-commerce, as well as to global challenges such as economic crises, pandemics, geopolitical conflicts, and climate change. Key factors influencing the industry's development are considered, including economic, technological, social, environmental, and infrastructural aspects.

The article highlights that the successful development of logistics requires the implementation of innovative technologies, the creation of sustainable supply chains, the development of warehouse infrastructure, and the assurance of environmental responsibility. It underscores the importance of international cooperation, the integration of digital solutions, and the development of human resources, which will form the foundation for building competitive and sustainable logistics models.

Keywords: logistics, digitalization, artificial intelligence, automation, management, sustainability, mechanisms, higher education.

Постановка проблеми. У сучасному світі логістика є однією з ключових складових економіки, яка визначає ефективність функціонування глобальних та локальних ринків. Досліджено, що зростання світової торгівлі, активне впровадження цифрових технологій, зміна споживчих уподобань та екологічні виклики створюють нові вимоги до галузі.

Попри значний прогрес у розвитку логістичних систем, галузь стикається з низкою проблем, які потребують вирішення, а саме: зростаючий вплив цифровізації, екологічна стійкість, глобалізація та геополітичні ризики, зміна споживчої поведінки, кадровий дефіцит.

Так, інтеграція штучного інтелекту, блокчейну, Інтернету речей (IoT) та великих даних відкриває нові можливості, але також вимагає адаптації бізнес-процесів. Посилення регуляцій щодо зменшення викидів та перехід до «зеленої» логістики вимагають нових підходів і інновацій у транспорті, складуванні та управлінні ланцюгами постачання. Економічні та політичні зміни, такі як торгові конфлікти та перебої в постачанні, створюють необхідність у гнучкості та локалізації ланцюгів постачання.

Отже, виникає необхідність визначити нові напрями розвитку логістики та оцінити їх потенціал для подолання зазначених викликів. Дослідження цих

питань є актуальним як для наукової спільноти, так і для бізнесу, оскільки дозволяє ідентифікувати перспективи підвищення ефективності, стійкості та інноваційності логістичних систем у світі, що стрімко змінюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання щодо перспектив розвитку логістики в Україні досліджували значна кількість науковців, а саме: Бобиль В. В., Культенко В. В. [1], Горшкова Л.О. [2], Єлагін Ю. В., Обруч Г. В. [3], Кривов'язюк І. В. [4], Чухрай Н.І., Гірна О.Б. [5] та ін.

Дослідження останніх років відображають зростаючий інтерес до інноваційних підходів у сфері логістики, обумовлений технологічними, економічними та екологічними викликами. У численних дослідженнях розглядається вплив таких технологій, як штучний інтелект (AI), блокчейн і великі дані, на ефективність управління ланцюгами постачання. Також сучасні дослідження аналізують моделі доставки, які використовують дрони, роботи та автоматизовані пункти видачі.

Огляд наукової літератури та публікацій свідчить, що розвиток логістики рухається в напрямку інтеграції інноваційних технологій, посилення екологічної відповідальності та адаптації до сучасних викликів. Це створює широкий спектр перспектив, проте також потребує розробки нових моделей управління, технологічної підготовки кадрів і міжнародної співпраці.

Мета статті – аналіз сучасних тенденцій у розвитку логістики, визначення нових напрямів і перспектив галузі в умовах цифровізації, глобалізації та посилення екологічних викликів. Також звернено увагу на дослідженні змін, механізмів їх дії та наслідків для розвитку логістики в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. За даними досліджень Європейської Бізнес Асоціації, яка розробляє Інфраструктурний індекс, у 2023 році 84% компаній готові відновити логістичні операції через морські порти негайно або протягом кількох місяців. При цьому 29% компаній вказують на потребу в додатковому фінансуванні для відновлення пошкодженої інфраструктури, а 61% наголошують на важливості інвестування в розвиток транспортної інфраструктури сусідніх країн для диверсифікації експортно-імпортної логістики. Також 46% компаній вважають доцільною приватизацію портових терміналів у період війни, 53% виступають за збільшення обсягів приватизації, а 52% підтримують ідею поетапної приватизації портових активів [4, с. 85].

Серед головних пріоритетів держави для стабілізації ринку перевезень та логістики в майбутньому визначено такі заходи: розблокування морських комерційних перевезень і відновлення роботи українських портів, впровадження механізмів страхування ризиків для інвесторів, будівництво та модернізація залізничних колій у напрямку кордонів з ЄС, надання податкових і митних пільг для галузі транспорту та логістики, а також укладання угоди про спільний кордон між Україною та Польщею [4, с. 85].

Війна в Україні суттєво вплинула на логістичну інфраструктуру та операції, поставивши перед галуззю нові виклики і змусивши її адаптуватися

до умов військових дій. У результаті проведеного дослідження виокремлено основні зміни, механізми їх дії та наслідки, що наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Основні зміни, механізми їх дії та наслідки в логістиці за час війни

Зміни	Механізм дії	Наслідок та вирішення проблеми
Руйнування транспортної інфраструктури	Значна частина залізниць, автошляхів, мостів і портів була зруйнована або пошкоджена. Наприклад, у південних і східних регіонах транспортна інфраструктура зазнала масштабних руйнувань.	Ускладнення перевезень вантажів між регіонами, особливо в зонах активних бойових дій. Це призвело до затримок і підвищення вартості логістичних послуг.
Зміна маршрутів постачання	Блокада чорноморських портів у перші місяці війни значно обмежила можливість експорту товарів, особливо зерна та металургійної продукції.	Розвиток альтернативних шляхів через західний кордон – Польщу, Румунію та інші країни ЄС, зокрема залізничні маршрути та річкові порти на Дунаї. Це створило нові транспортні вузли, наприклад, у Ізмаїлі та Рені.
Зростання ролі залізниці	Через зруйновані дороги та блокування портів залізничний транспорт став ключовим засобом перевезення вантажів.	«Укрзалізниця» суттєво збільшила обсяги вантажоперевезень у напрямку Європи, впроваджуючи додаткові потяги та створюючи логістичні хаби на заході країни.
Логістика гуманітарної допомоги	Під час війни виникла нагальна потреба у швидкому транспортуванні гуманітарних вантажів, таких як їжа, медикаменти, засоби гігієни та військова допомога.	Недостатня пропускна спроможність на кордонах, нестача транспорту, ризики у зонах бойових дій.
Розвиток складської інфраструктури на заході України	Через переміщення бізнесів із зон бойових дій у більш безпечні регіони (переважно захід України) виникла потреба у нових складах.	Інвестиції у розвиток складської інфраструктури поблизу кордонів з ЄС, створення тимчасових логістичних центрів та розширення логістичних парків.
Вплив на міжнародну логістику та експорт	Втрата доступу до традиційних експортних шляхів через чорноморські порти.	Ініціативи на зразок «зернового коридору», що дозволили частково відновити експорт агропродукції. Активізація співпраці з ЄС для спрощення митних процедур та розширення транспортної інфраструктури.
Проблеми з безпекою перевезень	Перевезення вантажів у зоні бойових дій або поблизу лінії фронту стало надзвичайно небезпечним через обстріли, мінування та окупацію.	Використання супутникового моніторингу для планування безпечних маршрутів, зміщення перевезень у нічний час для зниження ризиків.
Зростання витрат на логістику	Збільшення вартості пального, необхідність використання довших маршрутів та дефіцит водіїв.	Підвищення цін на товари та послуги як усередині країни, так і для експорту.
Використання технологій та цифровізації	Роль технологій: Війна стимулювала активніше використання цифрових рішень для відстеження вантажів, координації постачань та управління ризиками.	Впровадження спеціалізованих платформ для моніторингу гуманітарних перевезень та автоматизації логістичних процесів.

Війна суттєво трансформувала логістичний сектор України, примусивши адаптуватися до нових реалій. Хоча логістика зазнала значних втрат, з'явилися і нові можливості, такі як розвиток західного транспортного коридору, модернізація залізниці та складської інфраструктури. Водночас залишаються серйозні виклики, які вимагають інноваційних рішень, міжнародної підтримки та стійких стратегій для відновлення та подальшого розвитку галузі.

Досліджено, що логістика – це галузь, яка постійно адаптується до глобальних змін, економічних викликів і технологічного прогресу [6]. Сучасні умови диктують необхідність перегляду традиційних підходів до управління ланцюгами постачання та впровадження нових стратегій.

Розвиток логістики залежить від комплексу взаємопов'язаних факторів, які визначають ефективність, напрямки та перспективи її трансформації. Ці фактори наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Фактори, які впливають на розвиток логістики

Група факторів	Фактор	Характеристика факторів
1	2	3
Економічні фактори	глобалізація	розширення міжнародної торгівлі вимагає розвиненої логістичної інфраструктури для забезпечення глобальних ланцюгів постачання
	економічна стабільність	економічні кризи, інфляція та курсові коливання впливають на вартість транспортування, складування та управління запасами
	рівень інвестицій	інвестиції в транспортну та складську інфраструктуру, цифрові технології та інновації стимулюють розвиток логістичних систем;
	попит на товари та послуги	рівень економічної активності визначає обсяг перевезень та інтенсивність логістичних операцій.
Технологічні фактори	цифровізація	впровадження таких технологій, як IoT, блокчейн, AI, автоматизація та великі дані, змінює традиційні підходи до логістики, підвищуючи ефективність і прозорість
	транспортні інновації	використання електромобілів, дронів, автономних транспортних засобів та нових видів пального скорочує витрати та зменшує вплив на довкілля
	розвиток складської автоматизації	роботизація, системи управління складом (WMS) та використання хмарних технологій підвищують швидкість обробки товарів
	мультимодальні перевезення	інтеграція різних видів транспорту (залізничного, автомобільного, морського, повітряного) дозволяє оптимізувати логістичні процеси

Продовження таблиці 2

1	2	3
Соціальні фактори	зміна споживчих уподобань	зростання популярності електронної комерції та потреба в швидкій доставці (на вимогу або в той же день) впливають на розвиток останньої милі доставки
	дефіцит кадрів	нестача кваліфікованих працівників у сфері логістики стимулює автоматизацію та цифровізацію процесів
	міграція населення	зміна демографічної ситуації впливає на географічний попит на логістичні послуги
	зростання вимог до обслуговування	споживачі очікують високої точності доставки, прозорості та доступу до інформації в реальному часі
Екологічні фактори	регулювання екологічної відповідальності	суворі вимоги до скорочення викидів CO2 і використання екологічно чистих технологій спонукають до розвитку «зеленої» логістики
	енергетична криза	високі ціни на паливо стимулюють компанії до оптимізації маршрутів і використання енергоефективного транспорту
	сталий розвиток	суспільний і корпоративний фокус на екологічності стимулює інвестиції в «зелені» технології та циркулярну економіку
Політичні та правові фактори	державне регулювання	законодавчі ініціативи, податки та митні процедури можуть як спрощувати, так і ускладнювати логістичні процеси
	міжнародні торгові угоди	угоди про зону вільної торгівлі чи санкції впливають на обсяги та напрями міжнародних перевезень
	військові конфлікти та кризи	наприклад, війна в Україні суттєво змінила маршрути та структуру логістичних потоків через руйнування інфраструктури та блокування портів.
Інфраструктурні фактори	стан транспортної мережі	рівень розвитку автошляхів, залізничних шляхів, портів і аеропортів визначає швидкість і вартість перевезень
	розвиток логістичних хабів	наявність сучасних складів, терміналів і перевалкових центрів спрощує обробку та транспортування вантажів
	доступ до альтернативних маршрутів	можливість вибору між різними видами транспорту або маршрутами мінімізує ризики логістичних перебоїв
Глобальні виклики та кризи	пандемії	COVID-19 значно вплинув на логістичні потоки, зокрема через перебої у ланцюгах постачання та зростання попиту на електронну комерцію
	кліматичні зміни	екстремальні погодні умови, такі як повені чи урагани, впливають на транспорт і складське зберігання
	геополітичні ризики	торгові війни, санкції та зміна геополітичного ландшафту стимулюють адаптацію логістичних маршрутів
Інноваційні фактори	розвиток штучного інтелекту	AI допомагає у прогнозуванні, управлінні запасами та оптимізації маршрутів
	віртуальні логістичні моделі	технології цифрових двійників дозволяють моделювати операції для виявлення потенційних проблем
	автономний транспорт	використання автономних транспортних засобів і дронів для доставки скорочує витрати та час

Таким чином, розвиток логістики залежить від широкого спектра факторів, що охоплюють економічні, технологічні, соціальні та екологічні аспекти. Інтеграція інновацій, адаптація до глобальних викликів і підвищення стійкості до кризових ситуацій є ключовими умовами для вдосконалення логістичних систем у сучасному світі. Компанії, що враховують ці фактори, отримують стратегічні переваги у конкурентному середовищі.

Доцільно відзначити, що вища освіта відіграє ключову роль у розвитку логістики, оскільки забезпечує підготовку фахівців, здатних адаптуватися до сучасних викликів і змін у галузі. Освітні програми з логістики, транспорту та управління ланцюгами поставок готують спеціалістів, які володіють знаннями про оптимізацію процесів, застосування сучасних технологій, управління ресурсами та інтеграцію бізнес-процесів. Це сприяє підвищенню ефективності логістичних операцій як на локальному, так і на глобальному рівнях.

Університети також є платформами для досліджень і розробок, які стимулюють інновації в логістиці. Зокрема, впровадження цифрових технологій, автоматизація складів, розвиток «зеленої» логістики та оптимізація транспорту стали можливими завдяки науковим дослідженням і співпраці навчальних закладів із бізнесом. Вища освіта створює середовище для розвитку критичного мислення, розробки нових бізнес-моделей та підготовки фахівців, які зможуть вирішувати складні завдання глобального масштабу в сфері логістики.

У результаті проведеного дослідження виокремлено нові напрями та перспективи розвитку логістики, а саме:

- цифровізація логістики;
- розвиток «зеленої» логістики;
- адаптація до глобальних викликів;
- розвиток мультимодальних перевезень;
- персоналізація логістики;
- розвиток складської інфраструктури [1-5].

Досліджено, що цифровізація логістики – це інтеграція сучасних цифрових технологій у всі етапи управління ланцюгами постачання, що спрямована на підвищення ефективності, прозорості та гнучкості операцій. Цей процес є основою для трансформації галузі в умовах зростаючих вимог ринку та складності міжнародної торгівлі.

Використання штучного інтелекту (AI) для прогнозування попиту, оптимізації маршрутів та управління запасами є одним із найперспективніших напрямів розвитку логістики. Алгоритми машинного навчання дозволяють ефективно аналізувати великі обсяги даних. Забезпечується прозорість у ланцюгах постачання, мінімізується шахрайство та полегшується управління транзакціями. А використання датчиків для відстеження вантажів у реальному часі, підвищує точність і швидкість доставки.

Слід відмітити, аналітика великих даних дозволяє обробляти масиви інформації з різних джерел: попит на продукцію, маршрути доставки, стан складів, споживчі вподобання тощо.

Отже, цифровізація логістики є невід'ємною складовою сучасних бізнес-процесів. Вона не лише підвищує ефективність, але й відкриває нові можливості для адаптації до викликів глобалізації, екологічних вимог і змін у споживчій поведінці. Впровадження цифрових технологій дозволяє зробити логістичні системи більш стійкими, прозорими та гнучкими, що є ключовими перевагами в умовах сучасного світу [7].

Встановлено, що «зелена» логістика стає одним із ключових напрямів розвитку галузі в умовах глобальних викликів, пов’язаних з екологічною стійкістю. Її основна мета – мінімізувати негативний вплив логістичних процесів на довкілля, забезпечуючи ефективність і відповідність сучасним екологічним стандартам [8].

У науковій літератури виокремлюють такі ключові аспекти розвитку «зеленої» логістики:

- зниження вуглецевого сліду через використання енергозберігаючих технологій у транспорті та складуванні; перехід на альтернативні види пального, зокрема електромобілі, водневі двигуни та біопаливо; оптимізацію маршрутів для зменшення споживання пального;

- використання екологічно чистого транспорту, що передбачає зростання популярності електровантажівок, велосипедів для міської доставки та автономних електромобілів; інтеграцію інноваційних рішень, таких як дрони, для доставки в важкодоступні або урбанізовані райони з мінімальним впливом на природу;

- циркулярна економіка в логістиці, що передбачає розробку системи переробки пакувальних матеріалів і зменшення використання одноразових упаковок; впровадження моделей зворотної логістики для утилізації та вторинної переробки відходів;

- екологічно відповідальне управління ланцюгами постачання через відбір постачальників, які дотримуються принципів сталого розвитку; моніторинг екологічних показників на кожному етапі постачання; використання технологій, таких як блокчейн, для забезпечення прозорості екологічних стандартів.

Слід зазначити, що «зелена» логістика є не лише вимогою часу, але й можливістю для бізнесу створювати конкурентоспроможні моделі, які поєднують економічну вигоду з екологічною відповідальністю. Її розвиток сприятиме формуванню сталих і ефективних логістичних систем, відповідних викликам сучасного світу [8].

Наступним напрямом розвитку логістики є адаптація до глобальних викликів, яка стала одним із ключових напрямів її розвитку в умовах зростаючої нестабільності світової економіки, політики та клімату. Глобалізація,

пандемії, геополітичні конфлікти, торговельні війни та кліматичні зміни створюють нові ризики для ланцюгів постачання. Щоб забезпечити їхню стійкість, логістичні компанії впроваджують гнучкі стратегії, орієнтовані на локалізацію виробництва, диверсифікацію транспортних маршрутів та інтеграцію інноваційних технологій. Особлива увага приділяється використанню цифрових платформ, які забезпечують прогнозування ризиків, швидку адаптацію до змін і прозорість у всіх етапах ланцюга постачання [1; 6].

Крім того, адаптація до глобальних викликів передбачає впровадження заходів, спрямованих на екологічну та економічну стійкість логістичних систем. У відповідь на кліматичні зміни компанії розробляють «зелені» маршрути, використовують екологічно чистий транспорт і впроваджують принципи циркулярної економіки. Для подолання криз, таких як перебої в постачанні через воєнні дії чи природні катастрофи, посилюється міжнародна співпраця, зокрема в рамках створення спільної транспортної інфраструктури та угод про спільні митні режими. Ці підходи дозволяють забезпечити стабільність постачання навіть в умовах глобальної нестабільності та посилюють конкурентоспроможність логістичних систем.

Встановлено, що розвиток мультимодальних перевезень є важливим напрямом сучасної логістики, що забезпечує інтеграцію різних видів транспорту (морського, залізничного, автомобільного, авіаційного) в єдиний ланцюг постачання. Це дозволяє оптимізувати процеси перевезення, зменшувати витрати на транспортування та скорочувати час доставки. Завдяки використанню мультимодальних маршрутів компанії мають можливість адаптувати свої логістичні операції до умов ринку, зокрема до змін у транспортній інфраструктурі, митних правилах або попиті на товари.

Дослідники підкреслюють, що перспективи мультимодальних перевезень тісно пов’язані з впровадженням цифрових технологій і автоматизацією процесів. Використання систем управління транспортом, блокчейн-платформ та Інтернету речей сприяє координації різних етапів перевезень, підвищуючи їхню ефективність і прозорість. Водночас мультимодальні перевезення активно інтегрують принципи стійкого розвитку: впроваджуються екологічно чисті види транспорту та енергозберігаючі технології. Цей напрям не лише забезпечує економічні переваги, але й сприяє зміцненню глобальних логістичних мереж, які відповідають сучасним викликам і потребам міжнародної торгівлі.

Крім вище зазначених напрямів, персоналізація логістики стає також ключовим трендом у розвитку галузі, спрямованим на адаптацію логістичних послуг до індивідуальних потреб клієнтів. Сучасні споживачі очікують максимальної зручності, швидкості та прозорості, що стимулює логістичні компанії впроваджувати персоналізовані рішення. Наприклад, це включає вибір часу доставки, відстеження товарів у режимі реального часу, а також надання гнучких опцій, таких як зміна пункту доставки навіть після

відправлення товару. Для бізнесу це означає не лише підвищення задоволеності клієнтів, але й можливість будувати довгострокові відносини, підвищуючи лояльність і конкурентоспроможність.

Персоналізація активно підтримується цифровими технологіями, зокрема штучним інтелектом, великими даними, машинним навчанням. Ці інструменти дозволяють аналізувати споживчі вподобання, передбачати попит та оптимізувати логістичні процеси відповідно до індивідуальних запитів. Наприклад, аналітичні алгоритми можуть прогнозувати, які товари потрібні клієнту, і відповідно адаптувати запаси на складах. Водночас персоналізація логістики сприяє підвищенню ефективності та скороченню витрат для компаній, забезпечуючи точне планування ресурсів та оптимізацію маршрутизації. Цей напрям відкриває нові перспективи для логістики, допомагаючи компаніям відповідати зростаючим очікуванням клієнтів і адаптуватися до швидких змін на ринку [4].

Ще одним перспективним напрямом є розвиток складської інфраструктури, що обумовлений зростанням обсягів електронної комерції, міжнародної торгівлі та необхідністю швидкого й ефективного обслуговування споживачів. Сучасні склади переходять на автоматизацію процесів, використання робототехніки, систем управління складом та інтернету речей. Це дозволяє значно скоротити час обробки замовлень, оптимізувати простір та зменшити витрати на логістичні операції. Удосконалення складів також включає розвиток багатофункціональних логістичних хабів, що об’єднують зберігання, обробку та транспортування товарів.

Визначено, що перспективи розвитку складської інфраструктури полягають у її адаптації до змін у глобальних ланцюгах поставок і впровадженні «зелених» технологій. Енергоефективні рішення, зокрема використання сонячних панелей, систем рекуперації енергії та екологічно чистих матеріалів, стають важливим трендом. Крім того, великі гравці ринку інвестують у створення розумних складів, які забезпечують повну прозорість і контроль за товарними потоками в реальному часі. Це не лише покращує обслуговування клієнтів, а й допомагає компаніям оперативно реагувати на зміни в попиті та уникати перебоїв у постачанні [6-8].

Отже, досліджено, що виокремлені напрями розвитку логістики дозволяють галузі адаптуватися до викликів сучасності, зокрема цифровізації, екологічних змін і глобалізації. Впровадження інноваційних технологій, підвищення стійкості та орієнтація на потреби клієнтів сприяють підвищенню ефективності та конкурентоспроможності логістичних систем у довгостроковій перспективі.

Висновки. Таким чином, за підсумками проведеного дослідження можемо резюмувати, що логістика є важливою складовою глобальної економіки, яка постійно трансформується під впливом технологічних інновацій, змін у споживчій поведінці та глобальних викликів. Нові напрями, такі як

цифровізація, автоматизація, впровадження «зелених» технологій і розвиток мультимодальних перевезень, відкривають значні перспективи для підвищення ефективності, прозорості та стійкості логістичних систем.

Успішний розвиток логістики у майбутньому потребує інтеграції технологій, міжнародної співпраці, адаптації до змін середовища та фокусування на екологічності. Таким чином, логістика залишатиметься ключовим елементом глобальної економіки, здатним сприяти сталому розвитку суспільства та бізнесу.

Література:

1. Бобиль В. В., Культенко В. В. Удосконалення логістичного механізму АТ «Укрзалізниця» в умовах реформування галузі. *Економіка та держава*. 2020. № 5. С. 32–36.

2. Горшкова Л.О. Розвиток логістики: теоретичний аспект. *Вісник Житомирського державного технологічного університету.* 2012. № 1 (59). С. 87-90.

3. Єлагін Ю. В., Обруч Г. В. Перспективи розвитку транспортної логістики на підприємствах залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2014. Вип. 48. С. 121-123.

4. Кривов'язюк І. В. Перспективи розвитку логістики в Україні: цифровізація, відновлення інфраструктури та роль приватизації. *Технології та суспільство: взаємодія, вплив, трансформація*. 2024. С. 84-86.

5. Чухрай Н.І., Гірна О.Б. Розвиток логістики в умовах е-економіки. *Логістика*. 2008. № 623. С. 272-278.

6. П'ятничук І.Д., Томашевська А.В., Туровська Л.В., Григорук І.І. Логістична політика ЄС. *Наукові перспективи*. 2024. № 11(53). С. 743-755.

7. Piatnychuk I., Boryshkevych I., Tomashevska A., Hryhoruk I., Sala D. Online tools in providing feedback in management. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. 2022. № 9 (3). С. 6-17.

8. Сомова Є.В., Григорак М.Ю. Роль зеленої логістики у забезпеченні сталого розвитку економіки. *Проблеми підготовки професійних кадрів з логістики в умовах глобального конкурентного середовища: збірник доповідей XXI Міжнародної науково-практичної конференції.* 2023. С. 412-416.

References:

1. Bobyl, V. V., & Kultenko, V. V. (2020). Udoskonalennia lohistychnoho mekhanizmu AT «Ukrzaliznytsia» v umovakh reformuvannia haluzi [Improving the logistics mechanism of JSC «Ukrzaliznytsia»in the context of industry reform]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, (5), 32–36 [in Ukrainian].

2. Horshkova, L. O. (2012). Rozvytok lohistyky: teoretychnyi aspekt [Development of logistics: Theoretical aspect]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu – Bulletin of Zhytomyr State Technological University*, (1(59)), 87–90 [in Ukrainian].

3. Yelagin, Yu. V., & Obruch, H. V. (2014). Perspektyvy rozvytku transportnoi lohistyky na pidpryiemstvakh zaliznychnoho transportu [Prospects for the development of transport logistics at railway enterprises]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of Transport and Industry Economics*, (48), 121–123 [in Ukrainian].

4. Kryvoviaziuk, I. V. (2024). Perspektyvy rozvytku lohistyky v Ukraini: tsyfrovyzatsiia, vidnovlennia infrastruktury ta rol pryvatyzatsii [Prospects for the development of logistics in Ukraine: Digitalization, infrastructure recovery, and the role of privatization]. *Tekhnolohii ta suspilstvo: vzaiemodiia, vplyv, transformatsiia – Technologies and Society: Interaction, Influence, Transformation*, 84–86 [in Ukrainian].

5. Chukhrai, N. I., & Hirna, O. B. (2008). Rozvytok lohistyky v umovakh e-ekonomiky [Development of logistics in the e-economy]. *Lohistyka – Logistics*, (623), 272–278 [in Ukrainian].

6. Pyatnychuk, I. D., Tomashevska, A. V., Turovska, L. V., & Hryhoruk, I. I. (2024). Lohistychna polityka YeS [EU logistics policy]. *Naukovi perspektyvy – Scientific Perspectives*, 11(53), 743–755 [in Ukrainian].

7. Piatnychuk, I., Boryshkevych, I., Tomashevska, A., Hryhoruk, I., & Sala, D. (2022). Online tools in providing feedback in management. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, *9*(3), 6–17.

8. Somova, Ye. V., & Hryhorak, M. Yu. (2023). Rol zelenoi lohistyky u zabezpechenni staloho rozvytku ekonomiky [The role of green logistics in ensuring sustainable economic development]. In *Problemy pidhotovky profesiinykh kadriv z lohistyky v umovakh hlobalnoho konkurentnoho seredovyshcha: zbirnyk dopovidei XXI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* - In *Problems of training professional personnel in logistics in the context of a global competitive environment: Proceedings of the XXI International Scientific and Practical Conference* (pp. 412–416) [in Ukrainian].

УДК 338.108

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-364-373

Савків Уляна Степанівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і маркетингу, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Монюк Богдан Романович здобувач освіти за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (095) 877-48-97, https://orcid.org/0009-0001-3693-1064

УПРАВЛІННЯ МОТИВАЦІЄЮ ПЕРЕСОНАЛУ ЯК СКЛАДОВА АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація. Протягом останніх років на українському ринку праці виникло безліч викликів, пов'язаних зі створенням ефективної системи управління персоналом, зокрема відплив кваліфікованих кадрів за кордон у зв’язку з війною в Україні; невмотивованість та розчарування фахівців, які залишаються в країні, їхня зорієнтованість винятково на економічних стимулах через низький рівень життя та зневіру в перспективах національної економіки, а також недостатню ефективність вітчизняного менеджменту персоналу.

У статті досліджено сутність трудової мотивації та окреслено чинники впливу на неї в системі антикризового управління підприємством; проаналізовано еволюцію наукових поглядів мотивації та проблеми мотивації учасників трудових відносин через призму економічних, соціальних та психологічних аспектів; розглянуто відмінності між поняттями «мотивація» та «стимулювання» праці персоналу.

На основі теоретичних напрацювань вітчизняних та закордонних дослідників систематизовано економічні, соціальні тапсихологічні аспекти трудової мотивації. Запропоновано використовувати сучасні та соціально орієнтовані підходи до мотивації в сучасних умовах цифровізації.

Виявлено, що впровадження ефективних інструментів матеріальної та нематеріальної мотивації на українських підприємствах стримується обмеженими ресурсами, а також нерішучістю керівництва та працівників до змін. Зазначено, що в практиці управління мотивацією доцільно дотримуватися індивідуального підходу, справедливості, участі в управлінні, розвитку, підтримки, визнання та автономії.

У дослідженні доведено, що в умовах воєнного часу, жорстокої ринкової конкуренції та стрімкої цифровізації неможливо ігнорувати сучасні світові

практики в управлінні людськими ресурсами. Тому вітчизняні працедавці повинні демонструвати соціальну відповідальність та бути відкритими до інновацій і постійних змін.

Ключові слова: криза, мотивація, стимулювання праці, антикризовий менеджмент, управлінські рішення, лідерство, цифрові технології, аутплейсмент.

Savkiv Uliana Stepanivna Ph. D. (Economics), Associate Professor of the Department of Management and Marketing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Moniuk Bogdan Romanovych candidate at the third (educational and scientific) level of higher education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (095) 877-48-97, https://orcid.org/0009-0001-3693-1064

MANAGEMENT OF STAFF MOTIVATION AS A COMPONENT OF CRISIS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract. In recent years, the Ukrainian labor market has faced many challenges related to the creation of an effective personnel management system, in particular, the outflow of qualified personnel abroad due to the war in Ukraine; unmotivated and disappointed specialists who remain in the country, their focus exclusively on economic incentives due to low living standards and lack of confidence in the prospects of the national economy, as well as insufficient efficiency of domestic personnel management.

The article investigates the essence of labor motivation and outlines the factors influencing it in the system of enterprise crisis management; analyzes the evolution of scientific views on motivation and the problems of motivation of participants to labor relations through the prism of economic, social and psychological aspects; considers the differences between the concepts of "motivation" and "stimulation" of personnel work.

Based on theoretical developments of domestic and foreign researchers, the economic, social and psychological aspects of labor motivation are systematized. It is proposed to use modern and socially oriented approaches to motivation in the current conditions of digitalization.

It is found that the introduction of effective tools of material and non-material motivation at Ukrainian enterprises is constrained by limited resources, as well as by the hesitancy of management and employees to change. It is noted that in the practice of motivation management, it is advisable to adhere to an individual approach, fairness, participation in management, development, support, recognition and autonomy.

The study proves that in the conditions of wartime, fierce market competition and rapid digitalization, it is impossible to ignore modern world practices in human

resource management. Therefore, domestic employers must demonstrate social responsibility and be open to innovation and constant change.

Keywords: crisis, motivation, labor incentives, crisis management, management decisions, leadership, digital technologies, outplacement.

Постановка проблеми. Війна суттєво змінила реалії ринку праці в Україні. Компанії відмовилися від обов'язкової присутності працівників в офісах, багато співробітників переведені на віддалену роботу, виникла необхідність швидкого освоєння нових інформаційних технологій, а мотиваційні пакети для працівників доповнилися вимогами щодо оновлення комп'ютерної техніки, а також страхуванням здоров'я і життя. Багато суб'єктів ринку не змогли подолати нові виклики: деякі фірми та підприємства зупинили свою діяльність та розірвали трудові відносини зі своїми працівниками. З огляду на кризові умови суб'єкти господарювання змушені трансформувати системи мотивації персоналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалії сьогодення вимагають від організацій та підприємств швидкого реагування на внутрішні та зовнішні зміни, готовності адаптуватися до наявних умов і нових підходів у мотивації працівників відповідно до сучасних тенденцій в управлінні персоналом та ускладнених умов ведення бізнесу.

Дослідженню трудової мотивації особливу увагу приділено в працях відомих науковців: Маслоу, Е. Мейо, В. Оучі, М. Портера, Ф. Тейлора, А. Файоля та ін.

Серед українських учених, які аналізували особливості мотивації персоналу на підприємствах, варто виокремити Л. Дорошенко, Л. Калину, А. Колота, О. Крушельницьку, Д. Мельничука, Г. Назарову, В. Нижника, М. Семикіну, С. Цимбалюк та ін.

У зв'язку з постійними ускладненнями в управлінні людськими ресурсами та виникненням нових проблем мотивації праці необхідна подальша систематизація і вдосконалення головних аспектів вказаного питання. З огляду на це потрібні нові наукові дослідження у цій сфері.

Таким чином, не лише економічні, а й соціально-психологічні аспекти мотивації праці особливо актуальні в сучасних умовах.

Метою статті є розробка ефективних підходів до управління мотивацією персоналу як вагомого елемента антикризового менеджменту в умовах цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу Мотивація праці є головним чинником розвитку підприємства, який сприяє підвищенню його ефективності та конкурентоспроможності. Це явище є об'єктом численних наукових пошуків.

У XX ст. виникли нові теорії, що пояснюють суть мотивації, методи її впливу та значення для сучасного менеджменту. З часом ці теорії еволюціонували і дослідження набули системного характеру.

Так, І. Гринько зазначає, що в останні десятиліття питання, пов'язані з мотивацією працівників, виявились настільки складними, а науковці зібрали стільки інформації та статистичних даних, що мотивація праці формується як самостійний науковий напрям у рамках загальної теорії управління персоналом [1, с. 197].

Велика кількість теоретичних напрацювань у цій сфері вказує на значний інтерес науковців до питання мотивації трудової діяльності.

На основі аналізу теорій і концепцій мотивації виявлено, що єдиного підходу до розуміння таких термінів, як «мотивація», «стимулювання», «мотив» і «стимул», поки що немає. Дослідники останнім часом використовують міждисциплінарний підхід, розглядаючи мотивацію праці з перспективи психології, соціології, економіки, права та інших наук.

Етимологія терміна «мотивація» (англ. «motivation») походить від французького «motif» – «спонукання» та латинського «movere», що означає «рухати».

І. Мушкін аналізує поняття мотивації в управлінському контексті, вважаючи, що мотивація має дві складові: по-перше, це функція керівництва, яка створює стимули для підлеглих, щоб забезпечити максимальний прибуток для підприємства; по-друге, мотивація прямо і непрямо впливає на персонал, змінюючи його орієнтації та інтереси, формуючи мотиваційне ядро і розвиваючи трудовий потенціал [2, с. 44].

На багатогранність поняття «мотивація» вказують О. Крушельницька та Д. Мельничук, які обґрунтовують його подвійний характер: з одного боку, мотивація є системою (вона розглядається в контексті формування мотиваційної системи для одного або кількох працівників), а з іншого – процесом, що визначається як довготривалий вплив на працівників для зміни їхніх ціннісних орієнтацій та інтересів відповідно до цілей організації [3, с. 26].

З огляду на зазначені вище твердження вчених пропонуємо розглянути мотивацію як соціальне, економічне та психологічне явище, яке під впливом різних чинників спонукає людину до певних дій.

Часто термін «мотивація» плутають із поняттям «стимулювання», оскільки обидва тлумачаться як спонукання працівника до виконання певної діяльності.

На нашу думку, мотивація і стимулювання відрізняються за тривалістю та ефективністю. Мотивація має більш тривалий характер, а стимулювання зазвичай приносить тимчасовий ефект.

Різницю між цими поняттями ґрунтовно аналізує С. Сардака, який вказує на такі їхні відмінності, як межі застосування, час проведення заходів, напрямки впливу на ставлення до праці тощо. Він зазначає, що мотивація, на відміну від стимулювання, характеризується тривалістю та спрямована на спонукання працівників до сумлінної праці через вплив на їхній психологічний стан, а стимулювання – це вужче поняття, яке реалізується в рамках загальної політики мотивації на підприємстві [4, с. 46].

Відмінність між стимулюванням та мотивацією можна простежити на прикладі термінів «стимул» і «мотив». Зазвичай до стимулів відносять певні блага, а мотиви виражають прагнення людини їх отримати. Отже, стимули можуть бути ефективними інструментами впливу на персонал у процесі розвитку його мотивації. Крім того, мотивація та стимулювання мають різну спрямованість: мотивація спрямована на зміну поточного стану, а стимулювання – на його закріплення, хоча ці поняття доповнюють одне іншого [5, с. 220].

Мотивацію та стимулювання об'єднує кінцева мета – досягнення очікуваного результату, що ґрунтується на задоволенні потреб (як матеріальних, так і нематеріальних) та інтересів працівника і працедавця. Стимули є інструментами, які активізують певні мотиви.

На думку Т. Жолонко та О. Гребінчук, правильно побудована система мотивації в межах організації виконує такі важливі завдання [6,с. 25]:

– дає змогу залучати та зберігати цінні кадри;
– підвищує продуктивність праці співробітників;
– стимулює трудову активність через систему винагород та покарань;
– формує організаційну культуру в компанії, встановлює систему цінностей у трудовому колективі;
– підсилює імідж організації як працедавця;
– покращує морально-психологічний клімат у колективі та стан працівників через визнання їхніх досягнень;
– зміцнює стабільність колективу, командний дух і забезпечує синергетичний ефект від спільної діяльності.

Мотивація праці є критично важливим елементом системи управління персоналом у будь-якій компанії та організації. Система мотивації має бути гнучкою та прозорою для всіх працівників – це визначає, чи буде вона чинником стимулювання, чи демотивування. Визначення домінантного типу працівників у компанії може бути корисним для розробки рекомендацій щодо оптимальних умов, що забезпечують максимальну продуктивність. Розуміння поведінкових типів співробітників дасть змогу не лише ефективно реалізувати відповідну систему мотивації, а й полегшити впровадження будь-яких змін на підприємстві.

Хоча відомо безліч методів мотивації та стимулювання персоналу, система мотивації буде найбільш ефективна, якщо охоплює різні форми й методи, враховує особливості діяльності підприємства, характер виробництва, умови праці, корпоративну культуру, структуру колективу, потреби працівників і ситуацію на ринку праці. Мотивовані працівники зацікавлені в роботі, здатні реалізовувати стратегічні цілі підприємства, задовольняючи особисті потреби та свідомо обираючи високий рівень правомірної трудової поведінки.

На основі узагальнення теоретичних досліджень українських і зарубіжних науковців розглянемо економічні, соціальні та психологічні аспекти мотивації праці в сучасних умовах.

Економічна мотивація праці ґрунтується на реалізації економічних інтересів працівника, передбачаючи отримання справедливої винагороди, що дає йому змогу забезпечити себе та сім'ю необхідними матеріальними та соціальними благами, що сприяє зміцненню його позиції в соціальній структурі колективу та суспільства. Важливим аспектом є прив'язка винагороди до особистого внеску працівника – як в індивідуальній, так і в командній роботі. Водночас керівник має бути впевнений, що матеріальні заохочення виправдані та покриваються продуктивністю.

Багато керівників вважають, що більшість співробітників працює, керуючись економічними потребами, і саме економічні стимули можуть суттєво підвищити ефективність підприємства чи організації. Сьогодні у процесі стимулювання використовуються не лише прямі грошові винагороди, а й різні трудові та соціальні гарантії, пільги та компенсації. Матеріальні заохочення співробітників позитивно впливають на зниження плинності кадрів і забезпечують стабільність колективу. Конкурентоспроможна заробітна плата дає змогу залучати та утримувати висококваліфікованих фахівців, які сприяють зростанню ефективності діяльності компанії.

Окрім зарплати, матеріальні стимули охоплюють додаткові виплати, медичне обслуговування, страхування, оплачувану відпустку тощо. Набувають популярності компенсаційні системи оплати праці, навчання, пільгові кредити, що розраховані на тривале утримання працівників у компанії. Такі підходи не лише підвищують мотивацію, а й сприяють зниженню витрат на контроль за роботою завдяки підвищенню лояльності персоналу.

До економічної мотивації також належить покарання, наприклад зменшення премії за порушення трудової дисципліни або невиконання виробничих стандартів [7].

Таким чином, економічні методи стимулювання є частиною загального механізму розвитку підприємства, що дає змогу більш ефективно управляти персоналом.

Економічна мотивація поєднує економічні інтереси як працедавців, які прагнуть ефективного управління й розвитку компанії, так і працівників, зацікавлених у справедливій винагороді за свою працю. Вона є дієвим, проте не єдиним методом задоволення потреб працівників. Важливо також використовувати нематеріальні стимули, орієнтовані на індивідуальні психологічні особливості персоналу [8].

У сучасних кризових умовах недостатній рівень заробітної плати можна компенсуватти, надавши працівникам додаткові соціальні вигоди: зручний графік роботи; велику оплачувану відпустку; можливості налагодити корисні контакти, здобути соціальне визнання і повагу, самореалізуватися, зробити індивідуальний внесок у досягнення колективного успіху, планувати кар'єру, отримувати управлінські повноваження, розширювати свою участь у прийнятті рішень, підвищувати особисту відповідальність та мати право вибору методів виконання завдань.

Іншим цікавим методом є модульна система компенсації додатковим вільним часом, яка дає змогу компенсувати працівникам понаднормові години або особливо ефективну роботу за рахунок додаткового відпочинку в зручний для них час.

У непередбачуваних та стресових ситуаціях, які часто виникають під час війни, психологічні методи управління мають вирішальне значення для забезпечення мотивації в колективі. Вони є важливою частиною сучасного корпоративного середовища та відображають складну взаємодію працівників і визначають основні аспекти їхньої психологічної динаміки. Використання таких методів сприяє ефективному управлінню колективом, що створює оптимальні умови для досягнення цілей компанії та підтримки позитивного психологічного клімату в організації [9].

За сучасних умов емоційна нестабільність часто зумовлена психогенними мотивами: страхом звільнення, невизнанням досягнень, критикою, незадоволеністю, невдачею тощо. Внаслідок їх переважання може підвищуватись рівень емоційної нестабільності співробітника, що негативно вплине на його професійну діяльність.

Для створення ефективної системи мотивації корисно визначити типи працівників, які переважають у компанії. Це дає змогу розробити рекомендації щодо оптимальних умов, що забезпечать максимальну віддачу. Вивчення мотиваційних типів персоналу допоможе не тільки ефективно впровадити відповідну систему стимулювання, а й полегшить процеси змін на підприємстві.

У практиці управління мотивацією доцільно дотримуватися таких психологічних принципів: індивідуального підходу, справедливості, участі в управлінні, розвитку, підтримки, визнання та автономії.

Принцип індивідуального підходу полягає у розумінні унікальних особливостей, цілей та цінностей кожного працівника, оскільки вони мають різні мотиваційні стимули (одним важливе визнання, іншим – стабільність чи матеріальна винагорода).

Принцип справедливості застосовується з метою забезпечення рівності у винагородах та можливостях, сприяє тому, щоб усі співробітники відчували, що їхні зусилля оцінюються справедливо і без упереджень.

Принцип участі – залучення працівників до процесу ухвалення рішень, що вагомо підвищує їхню мотивацію, оскільки вони відчувають себе частиною колективу.

Принцип розвитку полягає в реалізації можливості для професійного та особистісного розвитку. Створення умов для навчання, підвищення кваліфікації та кар'єрного зростання може значно підвищити мотивацію.

Принцип підтримки та визнання – емоційна підтримка та щире визнання досягнень працівників, що створює сприятливу атмосферу в колективі та підвищує рівень мотивованості.

Принцип автономії – надання співробітникам певної свободи в ухваленні рішень та виконанні завдань, що допомагає проявити ентузіазм у процесі роботи.

У результаті застосування вказаних принципів керівник може ефективно вплинути на мотивацію команди та забезпечити досягнення визначених результатів у діяльності колективу.

Таким чином, врахування психологічного аспекту мотивації допомагає більш ефективно управляти кадровими процесами та оптимізувати поведінку працівників.

Важливим напрямком забезпечення захищеності працівників є аутплейсмент (англ. «outplacement» – працевлаштування звільнених) – процес, за допомогою якого працедавець підтримує звільненого працівника в пошуках нової роботи.

Метою програми аутплейсменту є психологічна підтримка та юридична допомога звільненим працівникам, які адаптуються до змін на ринку праці. Ця послуга надається тим, хто звільнений не через дисциплінарні порушення, а внаслідок об'єктивних причин, таких як скорочення штату або реорганізація підприємства, де розірвання трудових відносин відбувається за взаємною згодою, хоча працедавець та працівник задоволені співпрацею.

Використання технології аутплейсменту в Україні надзвичайно актуальне, адже воно не лише зберігає репутацію працедавця та знижує ризик судових позовів і юридичних ускладнень, а й мінімізує негативні економічні, соціально-психологічні наслідки звільнення для співробітників.

Важливо, що в Японії та США мотивація поведінки суїцидентів часто пов'язана саме із втратою роботи [10].

Саме тому соціально відповідальні працедавці в Україні повинні активно використовувати технологію аутплейсменту, яка допомагає врахувати моральні аспекти процесу звільнення, знижує негативний вплив скорочення на інших працівників, оптимізує витрати на процедуру скорочення та посилює захищеність співробітників у трудових відносинах.

Сучасні технології значно розширюють можливості аутплейсменту, що робить процес підтримки звільнених працівників більш персоналізованим та ефективним. Завдяки цифровим платформам можна організовувати онлайн-курси, вебінари та автоматизовані консультації для швидшого розвитку нових навичок.

Соціальні мережі та професійні платформи, такі як LinkedIn, забезпечують доступ до ширшого кола вакансій і допомагають налагоджувати професійні зв'язки. Цифровізація також дає змогу компаніям аналізувати ефективність програм аутплейсменту, підвищуючи їхню якість.

Таким чином, розробка дієвих психологічних механізмів захисту та ефективних стимулів сприятиме зростанню мотивації працівників, підвищенню їхньої продуктивності та формуванню позитивного ставлення до

роботи. Такий підхід не лише зменшить рівень стресу і професійного вигорання, а й створить умови для розкриття потенціалу кожного співробітника, забезпечуючи гармонійний розвиток колективу. Це дасть змогу компанії своєчасно виявляти проблемні зони, ефективно реагувати на виклики та зберігати конкурентоспроможність навіть у складних умовах.

Висновок. Мотивація праці ґрунтується на визнанні кожного працівника особистістю з унікальними потребами та можливостями. Оцінювання ефективності мотиваційних заходів є складним процесом, адже воно має економічні, соціальні, психологічні та правові наслідки. У сучасних умовах мотивація працівників є вагомим чинником розвитку підприємства, його ефективності та конкурентоспроможності, а вмотивованість працівників визначає їхню продуктивність, лояльність до організації та загальні результати діяльності компанії.

Література:

1. Грінько І. Вдосконалення матеріальної мотивації праці в системі управління промисловими підприємствами. *Збірник наукових праць Черкаського державноготехнологічного університету*. 2009. Вип. 24(1). С. 196-200.

2. Мушкін І. Нематеріальна мотивація продуктивності праці. *Персонал*. 2009. №4. С. 44-49.

3. Крушельницька О., Мельничук Д. Управління персоналом : навчальний посібник. К.: Кондор, 2005. 308 с.

4. Сардак С. Мотивація та стимулювання працівників вітчизняних підприємств. *Україна: аспекти праці.* 2008. № 6. С.45-51.

5. Климчук А., Михайлов А. Мотивація та стимулювання персоналу в ефективному управлінні підприємством та підвищенні інноваційної діяльності. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2018. № 1. С. 218-234.

6. Жолонко Т.В., Гребінчук О.М. Нематеріальна мотивація в системі управління персоналом: зарубіжний досвід та українські реалії / Наукові праці МАУП. Економічні науки. К. : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. Вип. 2 (61). С. 23-28.

7. Управління людськими ресурсами: (Понятійно-терінол. слов.): Навч. посіб. для студ. вищ.навч. закл. / За ред. Г.В. Щокіна, О.В. Антонюка, М.Ф. Головатого. К.: МАУП, 2006. 496 с.

8. Баклицький І.О. Психологія праці : підручн. 2-е вид. Київ: Знання, 2008. 255 с.

9. Савків У.С., Гавдей С.В. Управління персоналом в умовах соціальної та економічної нестабільності: психологічний аспект. *Наукові перспективи*. Випуск 10 (52). 2024. С. 694-704.

10. Леонідова О.О., Дідюк І.Л., Лебедєв О.П., Сюр Н.В. Правові та економіко-психологічні причини вчинення самогубства. Наукові перспективи. Журнал. Вип. 11 (17) 2021. С.185-194. DOI https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11(17)-185-194

References:

1. Hrinko, I. (2009). Vdoskonalennia materialnoi motyvatsii pratsi v systemi upravlinnia promyslovymy pidpryiemstvamy [Improving the material motivation of work in the system of industrial enterprises management]. Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Vyp. 24(1) [in Ukrainian].

2. Mushkin, I. (2009). Nematerialna motyvatsiia produktyvnosti pratsi [Non-material motivation of labor productivity]. Personal. №4 [in Ukrainian].

3. Krushelnytska, O., Melnychuk, D. (2005). Upravlinnia personalom [Management personnel]: Navchalnyi posibnyk. K.: Kondor [in Ukrainian].

4. Sardak, S. (2008). Motyvatsiia ta stymuliuvannia pratsivnykiv vitchyznianykh pidpryiemstv [Employees motivation and stimulation of domestic enterprises]. Ukraina: aspekty pratsi. № 6 [in Ukrainian].

5. Klymchuk, A., Mykhailov, A. (2018). Motyvatsiia ta stymuliuvannia personalu v efektyvnomu upravlinni pidpryiemstvom ta pidvyshchenni innovatsiinoi diialnosti [Personnel motivation and stimulation in effective enterprise management and increasing innovation]. Marketynh i menedzhment innovatsii. № 1 [in Ukrainian].

6. Zholonko, T.V., Hrebinchuk, O.M. (2021). Nematerialna motyvatsiia v systemi upravlinnia personalom: zarubizhnyi dosvid ta ukrainski realii [Non-material motivation in the human resources system: foreign experience and Ukrainian realities]. Naukovi pratsi MAUP. Ekonomichni nauky. K.:Mizhrehionalna Akademiia upravlinnia personalom. Vyp. 2 (61) [in Ukrainian].

7. Shchokin, H.V., Antoniuk, O.V., Holovatyi, M.F. (Eds.) (2006). Upravlinnia liudskymy resursamy [Human resources management]: (Poniatiino-terinol. slov.): Navch. posib. dlia stud. vyshch.navch. zakl. K.: MAUP [in Ukrainian].

8. Baklytskyi, I.O. (2008). Psykholohiia pratsi [Labor psychology]: pidruchn. 2-e vyd. K.: Znannia [in Ukrainian].

9. Savkiv U.S., Havdei S.V. (2024). Upravlinnia personalom v umovakh sotsialnoi ta ekonomichnoi nestabilnosti: psykholohichnyi aspekt. [Human resource management in the context of risks caused by the war in Ukraine]. *Naukovi perspektyvy*. *Vypusk* 10 (52). S. 694-704. [in Ukrainian].

10. Leonidova, O.O., Didiuk, I.L., Lebediev, O.P., Siur, N.V. (2021). Pravovi ta ekonomiko-psykholohichni prychyny vchynennia samohubstva [Legal and economic, psychological reasons for suicide]. Naukovi perspektyvy. Zhurnal. Vyp. 11 (17). DOI https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11(17)-185-194 [in Ukrainian].

УДК 338.108

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-374-385

Савків Уляна Степанівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і маркетингу, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Романюк Тарас Михайлович кандидат економічних наук, доцент доцент кафедри підприємництва, торгівлі та прикладної економіки, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (099) 324-29-39, https://orcid.org/0009-0005-4928-7879

Малишівський Тарас Володимирович викладач кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (095) 312-66-06, https://orcid.org/0000-0002-9050-2308

УПРАВЛІНСЬКІ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Практика управління підприємством впродовж воєнного часу потребує нових підходів до управлінського процесу на підприємстві. Ґрунтовне вивчення чинників прийняття управлінських рішень в умовах кризи на підприємстві сприяє здійсненню ефективного антикризового менеджменту; дає змогу керівникам мінімізувати або уникнути ризиків впливу емоцій та когнітивних помилок на процес ухвалення рішень; підвищує якість рішень та адаптивність компанії до змінних умов зовнішнього середовища.

Успішний антикризовий менеджмент ґрунтується не лише на організаційних аспектах управління, а й на психологічній підтримці та мотивації персоналу, що забезпечує ефективність діяльності організації в умовах нестабільності.

Стаття спрямована на вивчення процесів ухвалення управлінських рішень у кризових умовах відповідно до соціальних та психологічних чинників. Впровадження результатів дослідження у систему сучасного менеджменту дасть змогу зберегти стійкість компанії навіть у найскладніших умовах та сприятиме формуванню ефективних антикризових заходів.

Саме людський фактор у процесі подолання кризових ситуацій є потужним інструментом менеджменту. Його важливість визначається впливом на мотивацію, емоційний стан та поведінкові реакції працівників, що сприяє ухваленню оптимальних управлінських рішень. Розуміння психологічних механізмів взаємодії співробітників дає змогу керівництву формувати

команди з високим рівнем співпраці та взаєморозуміння, що сприяє ефективному досягненню спільних цілей і підвищенню продуктивності праці.

Для досягнення поставленої мети застосовано такі методи дослідження: дедукція – для визначення особливостей кожного чинника на процес ухвалення рішень; системний аналіз – для вивчення управлінських процесів прийняття рішень у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності; синтез та комплексний підхід – для дослідження психологічних та соціальних факторів як ефективних інструментів в управлінському процесі в кризових умовах; абстрагування – для формування узагальнених висновків.

Науковою новизною дослідження є імплементація комплексного підходу процесу прийняття управлінських рішень у сучасних умовах господарювання з огляду на соціальні та психологічні чинники для удосконалення системи антикризового менеджменту.

Результати наукового дослідження можуть застосовувати підприємства в кризових умовах для покращення процесу прийняття управлінських рішень та формування антикризових заходів.

Ключові слова: криза, управлінське рішення, антикризовий менеджмент, управлінський процес, мотивація, психологічні чинники, соціальні чинники, когнітивні упередження.

Savkiv Uliana Stepanivna Ph. D. (Economics), Associate Professor of the Department of Management and Marketing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Romaniuk Taras Mykhailovych Ph. D. (Economics), Associate Professor of Department of Entrepreneurship, Trade and Applied Economics, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (099) 324-29-39, https://orcid.org/0009-0005-4928-7879

Malyshivkyi Taras Volodymyrovych Assistant of Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (095) 312-66-06, https://orcid.org/0000-0002-9050-2308

MANAGEMENT DECISIONS IN THE CRISIS MANAGEMENT SYSTEM: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT

Abstract. The practice of enterprise management during wartime requires new approaches to the management process at an enterprise. A thorough study of the factors of managerial decision-making in a crisis at an enterprise contributes to the implementation of effective crisis management; allows managers to minimize or avoid the risks of emotions and cognitive errors influencing the decision-making

process; improves the quality of decisions and the company's adaptability to changing environmental conditions.

Successful crisis management is based not only on organizational aspects of management, but also on psychological support and motivation of personnel, which ensures the effectiveness of the organization's activities in conditions of instability.

The article is aimed at studying the processes of managerial decision-making in crisis conditions in accordance with social and psychological factors. Implementation of the research results into the system of modern management will allow maintaining the company's stability even in the most difficult conditions and will contribute to the formation of effective anti-crisis measures.

The human factor is a powerful management tool in the process of overcoming crisis situations. Its importance is determined by the impact on the motivation, emotional state and behavioral reactions of employees, which contributes to the adoption of optimal management decisions. Understanding the psychological mechanisms of employee interaction allows management to form teams with a high level of cooperation and mutual understanding, which contributes to the effective achievement of common goals and increased productivity.

To achieve this goal, the following research methods were used: deduction - to determine the characteristics of each factor on the decision-making process; system analysis - to study management decision-making processes in their interconnection and interdependence; synthesis and integrated approach - to study psychological and social factors as effective tools in the management process in crisis conditions; abstraction - to form generalized conclusions.

The scientific novelty of the study is the implementation of an integrated approach to the management decision-making process in modern economic conditions, taking into account social and psychological factors to improve the crisis management system.

The results of the scientific research can be used by enterprises in crisis conditions to improve the process of management decision-making and the formation of anti-crisis measures.

Keywords: crisis, management decision, crisis management, management process, motivation, psychological factors, social factors, cognitive biases.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена затяжною кризою, в якій українське суспільство перебуває протягом останніх років. Вона зумовлює глибокі суперечності та невідповідності, що можуть як спричинити занепад і припинення діяльності системи, так і бути каталізатором для її нового розвитку.

За таких умов ухвалення управлінських рішень набуває важливого значення, оскільки від цього залежить здатність організацій виживати, зберігати конкурентоспроможність і забезпечувати подальший розвиток.

Під час кризи важливо не лише зберегти соціальні та матеріальні ресурси, а й виявити гнучкість, адаптуючи стратегічні цілі та способи їх досягнення. Психологічні аспекти цього процесу мають вирішальне значення, оскільки вони впливають на поведінку, мислення та адаптивність керівників, у т. ч. на їхню емоційну регуляцію та стресостійкість, що дає змогу ефективно управляти компанією в кризових умовах. Вивчення психологічних чинників ухвалення рішень у період кризи є важливим для практиків і науковців, які шукають оптимальні моделі управління в умовах нестабільності.

Кризові ситуації створюють середовище, де зростає рівень стресу та невизначеності, що негативно позначається на мотивації персоналу, знижує продуктивність, викликає почуття нестабільності, що становить загрозу для ефективного процесу ухвалення рішень на усіх рівнях менеджменту. В таких умовах компанія потребує згуртованої, психологічно стійкої команди, а психологічна підтримка ґрунтується на турботі про емоційне здоров'я колективу. Відповідно, дослідження процесу прийняття управлінських рішень у кризових умовах з огляду на соціальниі та психологічні чинники – це шлях до ефективного менеджменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Управління бізнесом в умовах війни вимагає від керівників високої ефективності та швидкості ухвалення рішень. У непередбачуваних та стресових ситуаціях психологічні методи мають вирішальне значення для забезпечення стійкості колективу. Вони є важливою частиною сучасного корпоративного середовища та відображають складні взаємодії працівників та визначають ключові аспекти їхньої психологічної динаміки [1].

Дослідження процесу прийняття рішень в умовах невизначеності викладені в працях вітчизняних та зарубіжних авторів.

Зокрема, Потьомкіна В. [2] розглядає управлінські рішення з огляду на структуру організації, її управлінські процеси та технологічний контекст.

У працях Карамушка Л. [3] досліджено психосоціальні ризики та організаційно-психологічні детермінанти забезпечення психічного здоров'я, описано різновиди соціальної напруженості в організаціях.

Бідюк П., Тимощук О., Коваленко А., Коршевнюк Л. [4] проаналізовано системи та методи підтримки прийняття рішень у сучасному менеджменті.

У наукових дослідженнях Кравченко М., Голюк В. [5] вивчається сутність управлінських рішень та тенденції їхнього розвитку, сучасні техніки прийняття рішень та моделі, за допомогою яких менеджери здійснюють вибір траєкторії вирішення завдань організації за сучасних умов господарювання.

Васильченко О. [6] аналізує теорії, що пояснюють процес ухвалення рішень управлінцями в кризових ситуаціях та пропонує на цій основі концептуальну модель психологічних детермінант.

Дослідження процесу прийняття управлінських рішень у кризових умовах з огляду на соціальні та психологічні чинники є актуальним завданням

у період воєнного часу. Застосування психологічного підходу дає можливість врахувати, що рішення ухвалюються в умовах обмеженої раціональності, де суб'єктивні чинники, такі як: емоції, мотивація, стрес, когнітивні упередження, відіграють важливу роль [7].

Метою статті є вивчення особливостей процесу прийняття управлінських рішень в умовах кризи з огляду на психологічні та соціальні чинники.

Виклад основного матеріалу. Процес прийняття рішень є ключовим для функціонування будь-якої організації. Ефективне планування, ухвалення та впровадження управлінських рішень керівництвом – це основна передумова для успішного та довготривалого розвитку компанії. Тому однією з найважливіших якостей менеджера є здатність ухвалювати ефективні рішення.

Криза – це критичне загострення протиріч у соціальних або економічних системах, що ставить під загрозу стійкість системи управління у мінливому зовнішньому середовищі.

У контексті управління організацією кризу можна розглядати як непередбачувану ситуацію, що загрожує головним цілям підприємства за умов обмеженого часу на прийняття рішень, невизначених обставин їх реалізації та значних ризиків.

Розрізняють кризи, спричинені зовнішніми і внутрішніми чинниками.

Зовнішні кризи на підприємстві найчастіше виникають внаслідок дії чинників, які знаходяться поза межами контролю керівництва, але безпосередньо впливають на його діяльність. До них насамперед належать економічні зміни на макрорівні, зокрема рецесія, інфляція чи нестабільність валютного курсу, що призводять до підвищення витрат на ресурси, зниження купівельної спроможності клієнтів або обмеження доступу до кредитів.

Економічні кризи на рівні країни суттєво впливають на операційну діяльність підприємства, зумовлюючи зниження попиту на продукцію та скорочення доходів населення.

Ще однією важливою причиною зовнішніх криз є зміни в політичному чи правовому середовищі. Так, зміни в законодавстві, такі як посилення податкового тиску, впровадження нових регулювань або квот, можуть ускладнити ведення бізнесу або зумовити потребу в значних додаткових витратах на адаптацію.

Політична нестабільність та конфлікти спричиняють ризики для підприємств, особливо коли порушуються логістичні ланцюги або зростає рівень корупції. Зрештою, непередбачувані природні катастрофи або (як сьогодні) війна, також є негативним чинником, який викликає зовнішні кризи, змушуючи підприємства перебудовувати операційні процеси для виживання.

Внутрішні кризи на підприємстві виникають внаслідок відсутності ефективної системи управління, недостатньої компетентності менеджерів, помилок в управлінні, фінансової розбалансованості, ризикових інвестицій, застарілих виробничих засобів, відсутності інновацій, внутрішніх конфліктів або непрофесійних дій працівників.

Зазвичай ризики зумовлені чинниками, що пов'язані з організацією діяльності підприємства та управлінськими рішеннями. Однією з основних причин є неефективне управління, яке призводить до нераціонального використання ресурсів, помилок у стратегічному плануванні та недостатньої гнучкості в адаптації до змін. Наприклад, відсутність чіткого плану розвитку чи неточне прогнозування ринку може спричинити втрату конкурентних переваг. Недосконаліть організаційної структури виявляється в тому, що бюрократія або нерівномірний розподіл обов'язків гальмують прийняття рішень та знижують продуктивність праці.

Ще одним чинником виникнення внутрішніх криз є проблеми в колективі, зокрема низька мотивація працівників, конфлікти та низький рівень корпоративної культури. Відсутність ефективної комунікації між співробітниками та керівництвом, недостатнє матеріальне заохочення чи невідповідність умов праці можуть викликати плинність кадрів, що особливо болісно для підприємства в умовах конкуренції за кваліфікованих спеціалістів. Крім того, технічні проблеми, пов'язані зі зношенням обладнання або застарілими технологіями, часто зумовлюють внутрішні кризи, знижуючи продуктивність та збільшуючи витрати на обслуговування.

Отже, у деяких випадках суб'єкт управління може бути джерелом кризових ситуацій. Це відбувається тоді, коли рівень його компетентностей не відповідає актуальним потребам та тенденціям розвитку об'єкта управління, що призводить до виникнення кризових ситуацій. Водночас суб'єкт управління може бути не тільки окремою особою, а й колективним органом влади, який впливає на економічну політику та управлінські рішення.

У сучасних реаліях, коли турбулентність є звичним явищем для функціонування багатьох суб'єктів господарювання, здатність адаптуватися до постійних змін – це основна умова виживання в період кризи.

Ефективність антикризового управління залежить від професіоналізму керівників, розуміння причин виникнення криз та їхніх наслідків, а також від чіткого розподілу обов’язків серед уповноважених осіб.

Окрім професійних навичок, важливу роль відіграють психологічні якості управлінця:

– сприйняття ризику – оцінювання можливих загроз та готовність ризикувати;

– стресостійкість – здатність зберігати холоднокровність і приймати рішення під тиском;

– емоційний стан – рівень тривожності, страх помилки або невдачі;

– інтуїція – покладання на інтуїтивні рішення, особливо в умовах обмеженого часу;

– персональний досвід – попередній досвід кризових ситуацій, який може як допомагати, так і завадити;

– позитивне чи негативне ставлення до ситуації, що впливає на оцінювання перспектив;

– потреба у контролі – бажання повністю контролювати ситуацію, що може обмежувати прийняття командних рішень;

– вплив соціального оточення – значення думки колег та підлеглих, яке може впливати на вибір рішення;

– фокус на репутацію – прагнення зберегти імідж або уникнути критики, що іноді вважають важливішим за ефективність рішень.

У кризових умовах психологічні чинники відіграють головну роль у прийнятті управлінських рішень, оскільки керівники стикаються з підвищеним стресом, що може впливати на об'єктивність їхніх суджень.

Одним із основних психологічних аспектів є сприйняття ризику. В умовах невизначеності керівники можуть недооцінювати або, навпаки, переоцінювати загрози, що призводить до вжиття крайніх заходів – від необґрунтованих авантюрних рішень до паралізуючої нерішучості. Оскільки специфіка управління людськими ресурсами залежить від типу ризику, механізми зменшення ризиків тісно переплітаються з відповідними механізмами управління людськими ресурсами, у т. ч. ризик-менеджментом, антикризовим менеджментом, стрес-менеджментом та психологічним менеджментом [8].

Стресостійкість є однією із особистісних якостей, що впливає на ефективність прийняття управлінських рішень в умовах кризи, коли рівень ризиків значно підвищується. В цей час керівники стикаються зі значним емоційним та когнітивним тиском.

Високий рівень стресостійкості допомагає підтримувати емоційну стабільність та знижувати вплив негативних емоцій (тривожність, страх невдачі або паралізуюча нерішучість), що можуть погіршувати якість ухвалення рішень. Завдяки високому рівню стресостійкості менеджери здатні зберігати ясність мислення та приймати обґрунтовані рішення навіть під тиском зовнішніх та внутрішніх чинників.

Здатність протистояти стресу також сприяє гнучкості управлінця та дає змогу уникнути поспішних або імпульсивних рішень, які можуть призвести до негативних наслідків.

Керівники з високим рівнем стресостійкості краще адаптуються до змінних обставин, ефективно обирають пріоритети та зберігають здатність до стратегічного мислення, що особливо важливо у кризових умовах. Крім того, стресостійкість підвищує здатність до раціональнго оцінювання ситуації, знижуючи вплив емоційних чинників, що дає змогу фокусуватися на довгострокових цілях організації, навіть коли зовнішні обставини чинять суттєвий тиск.

Інтуїція менеджера є психологічним інструментом під час прийняття управлінських рішень в умовах кризи, оскільки вона допомагає діяти оперативно, коли бракує повної інформації або часу на ретельний аналіз.

Інтуїтивне прийняття рішень зазвичай ґрунтується на підсвідомому застосуванні досвіду та знань, що дає змогу менеджеру миттєво оцінювати ситуацію та виявляти оптимальні варіанти дій. У кризових умовах, коли необхідно швидко адаптуватися до нових викликів, інтуїція може допомогти зберегти ефективність та не втратити можливість вирішити нагальні проблеми.

Однак інтуїція не має бути єдиним чинником прийняття рішень, оскільки її суб'єктивний характер може призвести до помилкових оцінок та невиправданих ризиків. Опора на інтуїцію корисна лише тоді, коли вона підкріплена відповідним досвідом та професійними знаннями.

Набутий досвід дає змогу менеджеру швидше орієнтуватися в аналогічних проблемах та передбачати можливі наслідки прийнятих рішень. Без досвіду управління процес побудови антикризової стратегії та адаптації організації до нових реалій є складним.

Однак персональний досвід може мати негативний вплив, особливо якщо керівник надмірно покладається на старі підходи без урахування специфіки нових умов. У разі нестандартних криз, які можуть відрізнятися від попередніх, «автоматичні» рішення на основі попереднього досвіду можуть виявитися недостатньо ефективними. Таким чином, управлінці, що використовують досвід у поєднанні з критичним мисленням та здатністю до аналізу нових обставин, мають кращі шанси на якісне подолання кризових ситуацій.

Отже менеджери, які здатні ефективно поєднувати інтуїтивне оцінювання з раціональним аналізом та досвідом, мають суттєву перевагу, оскільки вони можуть швидко приймати виважені рішення, не жертвуючи точністю або надійністю, що є вирішальним для стабільності та успіху організації.

Ставлення до ситуації також коригує процес ухвалення рішень. Так, позитивна налаштованість зазвичай сприяє більш оптимістичному сприйняттю ситуації, що дає змогу керівнику виявляти потенційні можливості навіть за несприятливих умов. Такий підхід стимулює до активного пошуку рішень, інноваційних ідей і більш гнучкого підходу до кризи, що підвищує ймовірність вибору ефективних стратегій для виходу з важких обставин. Оптимізм керівників сприяє підтримці командного духу колективу і надає підлеглим упевненості, що підвищує стійкість організації в стресових ситуаціях.

Негативне ставлення до кризи, часто спричинене високим рівнем тривожності або страхом невдачі, може призвести до песимістичного сприйняття ситуації, що блокує творче мислення та підвищує ризик прийняття консервативних або занадто обережних рішень. Такий підхід обмежує бачення можливих варіантів і фокусує увагу на проблемах, а не на пошуку шляхів їхнього вирішення. Внаслідок цього організація може втратити цінні можливості для адаптації та зростання навіть у кризових умовах. Оптимальним є

баланс між позитивним баченням та об'єктивним оцінюванням ризиків, який дає змогу керівнику розглянути різні сценарії розвитку подій та знайти найбільш ефективні рішення.

Висока потреба в контролі часто спричиняє прагнення керівника тримати всі аспекти ситуації під особистим наглядом, мінімізуючи ризик непередбачуваних обставин. Такий підхід корисний у кризових умовах, оскільки дає змогу оперативно реагувати на зміни та забезпечувати виконання конкретних завдань відповідно до плану. Завдяки контролю управлінець може підтримувати стабільність процесів та уникати паніки, що важливо в періоди, коли компанія стикається з труднощами та невизначеністю.

Однак надмірна потреба в контролі може мати негативний ефект. Так, коли керівник прагне контролювати всі деталі, то це часто призводить до надмірної централізації управління та обмежує можливості для делегування повноважень. Такий підхід створює додаткове навантаження на самого управлінця, що може знижувати його продуктивність і затримувати ухвалення рішень. В умовах кризи, де насамперед важлива швидкість і гнучкість, контролювання може перешкоджати ефективному вирішенню проблем і уповільнити адаптацію до нових обставин. Відповідно, оптимальним є такий рівень контролю, що дає змогу менеджеру підтримувати порядок і водночас надавати команді свободу для оперативних дій та швидкого реагування на зміни.

Соціальне оточення охоплює коло осіб, з якими керівник взаємодіє як безпосередньо (колеги, підлеглі, керівництво), так і опосередковано (конкуренти, партнери, клієнти). У кризових умовах, коли нестача інформації та тиск зовнішніх обставин посилюють ризики, думка і досвід оточення відіграють вирішальну роль, впливаючи на напрямок дій менеджера.

По-перше, соціальний тиск та очікування з боку колег і керівництва можуть впливати на рішення, спонукаючи менеджера до вибору більш ризикованих або консервативних стратегій. Наприклад, в умовах фінансової кризи колеги можуть підштовхувати управлінця до ухвалення рішень, спрямованих на скорочення витрат, навіть якщо відомі альтернативні стратегії. Окрім цього, інтереси керівництва можуть обмежити діапазон можливих рішень, оскільки певні дії можуть здатися занадто ризикованими або суперечити загальній політиці організації.

По-друге, керівники часто враховують думки та поради тих, кого вони вважають авторитетами, навіть якщо ці пропозиції не завжди об'єктивні. У кризових умовах такий авторитет може надавати психологічну підтримку, підкріплюючи впевненість у доцільності обраного напрямку. Таке явище пояснюється теорією соціального підтвердження, згідно з якою люди схильні схвалювати рішення, які вже підтримали інші, щоб уникнути відповідальності у разі негативного результату.

По-третє, реакція та очікування клієнтів або партнерів також є потужним чинником, особливо у компаніях, що орієнтовані на громадську думку чи

соціальні тренди. Наприклад, під час економічних криз суспільство часто очікує від бізнесу соціальної відповідальності, що змушує керівників враховувати ці настрої, аби уникнути негативного впливу на репутацію компанії.

Загалом у кризовий період соціальне оточення часто виконує роль не лише зовнішнього спостерігача, а й фактичного співучасника процесу прийняття рішень. Це оточення формує та коригує стратегічний курс організації через прямий та непрямий тиск, створюючи своєрідну мережу взаємовпливів, що обмежують свободу дій керівника.

Таким чином, під впливом соціального оточення керівники можуть приймати рішення, які забезпечують короткострокову стабільність або відповідають суспільним очікуванням, але не завжди є оптимальними з точки зору довгострокового розвитку.

Репутація компанії є одним із нематеріальних активів, що набуває особливого значення під час кризи. У складних умовах, коли довіра до бізнесу може бути підірвана, керівники зосереджуються на управлінських рішеннях, які захищають та підтримують позитивний імідж організації. Репутація впливає на сприйняття компанії клієнтами, партнерами та інвесторами, а також на загальну стабільність бізнесу, тому збереження цього активу є стратегічним пріоритетом.

По-перше, рішення, спрямовані на захист репутації, часто пов’язані з прозорістю та відкритістю комунікацій. Керівники у кризові моменти намагаються підтримувати регулярний контакт із зацікавленими сторонами – клієнтами, працівниками та громадськістю, – надавши їм точну інформацію про стан справ і заходи, що вживаються для подолання труднощів. Це дає змогу уникнути поширення неправдивої інформації від недостовірних даних та негативного впливу, а також підкріплює довіру до компанії.

По-друге, рішення, спрямовані на на захист репутації, часто охоплюють збереження корпоративних цінностей та відповідальне ставлення до соціальних зобов’язань. Так, в умовах кризи керівники можуть долучатися до соціальних проєктів, благодійних ініціатив або заходів, що спрямовані на підтримку персоналу, навіть якщо фінансовий стан компанії тимчасово погіршується. Такі дії сигналізують суспільству, що компанія все ще є надійним і соціально відповідальним партнером, а це, відповідно, зміцнює репутацію навіть в умовах невизначеності.

По-третє, під час кризи керівники часто розглядають питання репутаційних ризиків під час ухвалення рішень, пов'язаних зі скороченням персоналу або зміненням умов праці. Скорочення, якщо вони необхідні, можна провести більш етично: попередивши заздалегідь, запропонувавши вихідні виплати та допомогу у працевлаштуванні. Це дає змогує зберегти лояльність працівників та уникнути репутаційних втрат, пов’язаних із погіршенням корпоративного іміджу.

Приймаючи стратегічні рішення, керівники орієнтуються на довгострокове збереження репутаційного капіталу. Це може означати ухилення від

короткострокових прибутків, які здатні погіршити імідж компанії серед громадськості чи партнерів. Прагнучи до стабільності та довготривалої цінності, керівники обирають шлях, що зміцнює репутацію компанії як надійного гравця на ринку, здатного витримати кризу з найменшими втратами для суспільства.

Отже, репутація у кризові часи є стратегічним орієнтиром, що спрямовує управлінські рішення та дає змогу зберегти позитивний імідж організації.

Перелічені чинники відіграють важливу роль у забезпеченні ефективності антикризового управління, оскільки в умовах кризи від керівника очікується не лише здатність ухвалювати обґрунтовані управлінські рішення, а й забезпечувати стабільність та мотивацію в колективі.

Висновки. Психологічні та соціальні аспекти ухвалення управлінських рішень в умовах економічної кризи є складним процесом, що вимагає ґрунтовного розуміння як теоретичних, так і практичних підходів. Результати аналізу підкреслюють важливість оперативної психологічної адаптації керівників до змін і нестабільності, що забезпечує можливість прийняття ефективних рішень у кризових ситуаціях. Розуміння психологічних чинників управління кризами дає змогу керівникам коригувати стратегії ухвалення рішень відповідно до специфіки кризового середовища.

Література:

1. Савків У.С., Гавдей С.В. Управління персоналом в умовах соціальної та економічної нестабільності: психологічний аспект. *Наукові перспективи*. Випуск 10 (52). 2024. С. 694-704.

2. Потьомкіна О. В., Дзямулич М. І., Шубала І. В. Стимулювання праці як чинник забезпечення ефективності використання персоналу. *Економічний форум*. 2019. No 1. С. 184–187.

3. Карамушка Л. Обґрунтування управлінських рішень щодо забезпечення психологічного здоров'я персоналу організацій під час російсько-української війни. *Вчені записки Університету. «КРОК»*. 2024. 2(74). С. 250–264. URL : https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-250-264

4. Бідюк П. І., Тимощук О. Л., Коваленко А. Є., Коршевнюк Л. О. Системи і методи підтримки прийняття рішень : підручник. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 610 с.

5. Кравченко М., Голюк В. Прийняття управлінських рішень: сутність та сучасні тенденції розвитку. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1473/1419

6. Васильченко О. Психологічні особливості ухвалення управлінських рішень в умовах соціальної та економічної кризи. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2024. *32*(2), 7-15. URL : https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.1

7. Мрака, Н. М., Піцикевич , В. В., Гнатишин , Б. О. ., Кочін , І. С., Михайлов, Т. С., Ленько , Н. В., Беззубий , О. В. Психологічні фактори прийняття управлінських рішень в умовах стресу. *Академічні візії*. 2024. (30). URL : https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1221

8. Савків У. С., Сидор Г. В. Управління людськими ресурсами в умовах ризиків, спричинених війною в Україні. *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (Серія: Економіка та управління в нафтогазовій промисловості*), 2023. 2(28). С. 77 – 84. DOI: 10.31471/2409-0948-2023-2(28)-77-84

References:

1. Savkiv U.S., Havdei S.V. (2024). Upravlinnia personalom v umovakh sotsialnoi ta ekonomichnoi nestabilnosti: psykholohichnyi aspekt. [Human resource management in the context of risks caused by the war in Ukraine]. *Naukovi perspektyvy*. *Vypusk* 10 (52). S. 694-704. [in Ukrainian].

2. Potomkina O. V., Dziamulych M. I., Shubala I. V. (2019). Stymuliuvannia pratsi yak chynnyk zabezpechennia efektyvnosti vykorystannia personalu. [Labor incentives as a factor in ensuring the efficiency of personnel utilization]. *Ekonomichnyi forum*. No 1. S. 184–187. [in Ukrainian].

3. Karamushka L. (2024). Obgruntuvannia upravlinskykh rishen shchodo zabezpechennia psykholohichnoho zdorovia personalu orhanizatsii pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. [Substantiation of managerial decisions to ensure the psychological health of the staff of organizations during the Russian-Ukrainian war]. *Vcheni zapysky Universytetu.* «KROK». 2(74), S. 250–264. URL : https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-250-264 [in Ukrainian].

4. Bidiuk P. I., Tymoshchuk O. L., Kovalenko A. Ye., Korshevniuk L. O. (2022). Systemy i metody pidtrymky pryiniattia rishen [Decision support systems and methods] : pidruchnyk. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho. 610 s. [in Ukrainian].

5. Kravchenko M., Holiuk V. (2022). Pryiniattia upravlinskykh rishen: sutnist ta suchasni tendentsii rozvytku. [Making managerial decisions: essence and current trends]. *Ekonomika ta suspilstvo.* № 40. URL : https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1473/1419 [in Ukrainian].

6. Vasylchenko O. (2024). Psykholohichni osoblyvosti ukhvalennia upravlinskykh rishen v umovakh sotsialnoi ta ekonomichnoi kryzy. [Psychological features of managerial decision-making in the context of social and economic crisis]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia.* 32(2), 7-15. URL : https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.1 [in Ukrainian].

7. Mraka, N. M., Pitsykevych , V. V., Hnatyshyn , B. O. ., Kochin , I. S., Mykhailov, T. S., Lenko , N. V., Bezzubyi , O. V. (2024). Psykholohichni faktory pryiniattia upravlinskykh rishen v umovakh stresu. [Psychological factors of managerial decision-making under stress]. *Akademichni vizii.* (30). URL : https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1221 [in Ukrainian].

8. Savkiv U. S., Sydor H. V. (2023). Upravlinnia liudskymy resursamy v umovakh ryzykiv, sprychynenykh viinoiu v Ukraini. [Human resource management in the context of risks caused by the war in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu (Seriia: Ekonomika ta upravlinnia v naftohazovii promyslovosti).* 2(28). S. 77 – 84. [in Ukrainian].

УДК 339.137.2:339.9:007.3(02)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-386-397

Седікова Ірина Олександрівна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, тел.: (048)725-32-84, http://orcid.org/0000-0001-5684-6927

Палвашова Ганна Ігорівна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, тел.:(048)725-32-84, https//orcid.org/0000-0002-0852-3397

Коренман Євгенія Марківна старший викладач кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, тел.: (048)725-32-84, https://orcid.org/0000-0002-5619-1403

ІНФОРМАЦІЙНА ВІДКРИТІСТЬ – ЧИННИК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. У статті розглядається питання інформаційної відкритості як ключового чинника конкурентоспроможності організації в умовах цифрового середовища. Проблема управління організацією пов’язана з її унікальними властивостями, серед яких — обмежена можливість спостереження та вимірювання організації як об’єкта дослідження. Інформаційний апарат управління відіграє роль «фабрики інформації», забезпечуючи збір, обробку та трансляцію даних, необхідних для прийняття рішень. Автори акцентують увагу на необхідності адаптації бізнес-процесів, організаційної структури та комунікацій з клієнтами в умовах цифрової трансформації, щоб підтримувати конкурентоспроможність і відповідати запитам інформаційного суспільства.

У сучасному цифровому середовищі інформаційна відкритість стала важливим фактором, що визначає конкурентоспроможність організації. Стрімка цифровізація і перехід до інформаційного суспільства вимагають від компаній переосмислення своєї ролі як відкритих інформаційних систем, що не лише виробляють продукт, а й генерують, збирають та обробляють великий обсяг даних. Управління інформаційними потоками є критичним аспектом у діяльності організації, яка прагне забезпечити ефективну взаємодію з партнерами, клієнтами та громадськістю, і при цьому зберегти конкурентні переваги.

В статті досліджено основну проблему в управлінні організацією, а саме забезпечення доступності та прозорості інформації без ризику витоку

критично важливих даних, які можуть бути використані конкурентами. Структура будь-якої організації сьогодні сприймається як складна система, що складається з різних каналів комунікації, технологій і процесів. Це створює необхідність для менеджерів поєднувати традиційні управлінські методи з цифровими підходами, розвиваючи як внутрішню, так і зовнішню інформаційну відкритість.

Зокрема, інформаційна відкритість сприяє розвитку довіри між компанією та її аудиторією, підвищує рівень лояльності клієнтів та партнерів. Крім цього, в умовах високої конкуренції відкрита політика щодо доступу до даних допомагає залучити нові ринки, оскільки цифрове середовище надає можливість швидко поширювати інформацію про продукцію, оновлення та інновації. Організації, які відкрито представляють свою діяльність, викликають більшу довіру серед клієнтів і партнерів, особливо якщо вони використовують прозорі методи обробки персональних даних, демонструють соціальну відповідальність і дотримуються стандартів корпоративної етики.

Разом з тим, інформаційна відкритість може виступати і ризиком, адже несанкціонований доступ або витік конфіденційної інформації може підірвати репутацію і поставити під загрозу бізнес. Тому важливим є пошук балансу між прозорістю та захистом інформації. Від цього залежить здатність організації підтримувати імідж надійного партнера та адаптуватися до вимог цифрового суспільства. В умовах динамічної конкуренції, компанії повинні будувати стратегії, що базуються на ефективному управлінні даними та впровадженні політики інформаційної безпеки, яка відповідає високим стандартам захисту.

Таким чином, інформаційна відкритість стає не лише фактором підвищення конкурентоспроможності, а й стратегічним ресурсом, що допомагає організаціям адаптуватися до цифрових змін та утримувати лідерські позиції на ринку.

Ключові слова: інформаційна відкритість, конкурентоспроможність, ризик, несанкціонований доступ, витік конфіденційної інформації, репутація, загроза, бізнес.

Sedikova Iryna Oleksandrivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Odesa, tel.: (048)725-32-84, http://orcid.org/0000-0001-5684-6927

Palvashova Hanna Igorivna Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Odesa, tel.: (048) 725-32-84, https://orcid.org/0000-0002-0852-3397

Korenman Evgenia Markivna senior lecturer at the Department of Management and Logistics, Odesa National University of Technology, Odesa, tel.: (048) 725-32-84, https://orcid.org/0000-0002-5619-1403

INFORMATION OPENNESS IS A FACTOR OF ORGANIZATION'S COMPETITIVENESS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Abstract. The article considers the issue of information openness as a key factor in the competitiveness of an organization in the digital environment. The problem of managing an organization is associated with its unique properties, including the limited ability to observe and measure the organization as an object of research. The information management apparatus plays the role of an “information factory”, providing the collection, processing and transmission of data necessary for decision-making. The authors emphasize the need to adapt business processes, organizational structure and communications with customers in the context of digital transformation in order to maintain competitiveness and meet the demands of the information society.

In the modern digital environment, information openness has become an important factor determining the competitiveness of an organization. Rapid digitalization and the transition to an information society require companies to rethink their role as open information systems that not only produce a product, but also generate, collect and process a large amount of data. Information flow management is a critical aspect of an organization's operations that seeks to ensure effective interaction with partners, customers, and the public while maintaining competitive advantages.

The article examines the main problem in organizational management, namely ensuring the availability and transparency of information without the risk of leakage of critical data that can be used by competitors. The structure of any organization today is perceived as a complex system consisting of various communication channels, technologies and processes. This creates a need for managers to combine traditional management methods with digital approaches, developing both internal and external information openness.

In particular, information openness contributes to the development of trust between the company and its audience, increases the level of loyalty of customers and partners. In addition, in conditions of high competition, an open data access policy helps to attract new markets, since the digital environment provides an opportunity to quickly disseminate information about products, updates and innovations. Organizations that openly present their activities inspire greater trust among customers and partners, especially if they use transparent methods of processing personal data, demonstrate social responsibility and adhere to standards of corporate ethics.

However, information openness can also be a risk, because unauthorized access or leakage of confidential information can undermine the reputation and jeopardize the business. Therefore, it is important to find a balance between transparency and information protection. The ability of an organization to maintain the image of a reliable partner and adapt to the requirements of a digital society

depends on this. In conditions of dynamic competition, companies must build strategies based on effective data management and the implementation of an information security policy that meets high standards of protection. Thus, information openness becomes not only a factor in increasing competitiveness, but also a strategic resource that helps organizations adapt to digital changes and maintain leadership positions in the market.

Keywords: information openness, competitiveness, risk, unauthorized access, leakage of confidential information, reputation, threat, business.

Постановка проблеми. Головною проблемою у свідомій діяльності людей є управління організацією, яке пов'язано з її унікальними властивостями. Серед них особливе місце займає відсутність звичних для людини можливостей безпосередньо спостерігати і вимірювати організацію як об'єкт дослідження. Будь-який апарат управління є «фабрикою інформації». Його основна роль полягає в обробці інформації подібно підприємству, що займається виробничою діяльністю. Апарат управління отримує та продукує інформацію в різних формах. Дослідження розвитку організацій у цифровому середовищі є надзвичайно актуальним, оскільки цифрова трансформація вплинула на бізнес-процеси, організаційну структуру та способи взаємодії з клієнтами. В умовах сучасної конкуренції та швидкого технологічного прогресу, організації повинні адаптувати свої стратегії, щоб забезпечити успішну діяльність і відповідати вимогам інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із важливих напрямів діяльності сучасних організацій є забезпечення її розвитку та інформаційна відкритість. Розвиток організації досліджували зарубіжні та вітчизняні науковці, які аналізували різні аспекти її структури, функцій, підходи до менеджменту і управлінської діяльності. М. Вебер розглядає організацію як певну соціальну структуру, яка впорядкована в рамках формальних правил та ієрархії. Він акцентує увагу на бюрократії, як на основній формі організації, яка сприяє ефективності та стабільності в управлінні. У своїх працях Вебер аналізує, як різні форми організації взаємодіють з поняттям влади та легітимності. О. Конт досліджує організаційний розвиток як процес, що полягає в удосконаленні і адаптації організації до змінних умов, акцентуючи увагу на координації, управлінні та систематичному плануванні. Це включає в себе довгострокові стратегії вирішення проблем і покращення спільного функціонування організації. Т. Парсонс акцентує на тому, що організація є важливою структурною складовою суспільства, яка виконує функцію інтеграції різних соціальних елементів та адаптації особистостей до суспільного життя. Він вважає, що організації діють як адаптивні підсистеми, сприяючи стабільності та розвитку соціальних структур. Карамушка Л. М. досліджує організаційний розвиток освітніх організацій з точки зору актуальності психологічних проблем, Федосова Г. Л. у своїх наукових пошуках розглядає комунікації як важливі умові організаційного розвитку.

Метою статті є відображення сучасного підходу до семантичної спрямованості інформаційної відкритості (прозорість) та визначення її впливу на ефективність організаційної системи в контексті співпраці та налагодження зв'язків; визначення ролі мережевого аутсорсингу в підвищенні прозорої ефективності як координатора інформаційних та інших інноваційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Поняття «організація» належить до провідних категорій організаційної науки. «Організація (від лат. *organize* – повідомляю стрункий вигляд, влаштовую) може бути визначена як різновид соціальних систем, об'єднання людей, що спільно реалізовують певну загальну мету та діють на основі певних принципів і правил» [1]. М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі зазначають «організація – це група людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення загальної мети або цілей» [2]. Термін «організація» використовується в декількох значеннях: по-перше, діяльність, результат діяльності, сфера діяльності; по-друге, деяке соціально-економічне утворення, орієнтоване на досягнення певної господарської, комерційної або некомерційної цілі. Різноманіття трактувань терміну «організація» зумовлює необхідність їх осмислення, аналізу та узагальнення. Визначаючи семантичне значення слова «організація», Ващенко О. П. пише: «всяка людська діяльність об'єктивно є організуючою або дезорганізуючою» [3]. Найчастіше термін «організувати» означає згрупувати людей для якої-небудь цілі, скоординувати та регулювати їх дії в контексті доцільної єдності. Однак при глибшому аналізі, як відзначає Ващенко О. П., це поняття стає набагато ширшим і відноситься «не тільки до людських активностей, до робочої сили, до засобів виробництва, але і до живої та неживої природи у всіх її проявах» [3]. Монастирський Г. Л. акцентує на тому, що організація це «елемент суспільної системи, найпоширеніша форма людської спільності, первинний осередок соціуму» [4].

У контексті інформаційної та цифрової економіки ефективність організаційних взаємодій в умовах цифрової мережі визначається якістю інформаційно-комунікаційної системи (ІКС). Функціонування цифрового середовища здійснюється таким чином: весь накопичений інформаційний потенціал мікросередовища передається в макросередовище, обробляється ним і у вигляді нової інформації передається назад елементам мікросередовища, таким чином, відбувається інформаційний кругообіг, який включає чотири основні стадії: виробництво, розподіл, обмін та споживання інформації як економічної категорії у двох її формах − ресурсу та товару.

Мережева комунікація є не лише прийомом та передачею інформації, а й створення певної інформаційної спільності, що визначає ступінь взаєморозуміння між учасниками, передбачаючи необхідність зворотного зв'язку, взаємного накладання особистого досвіду, особливостей генерування сенсу в

комунікативній взаємодії з метою підвищення ефективності функціонування як окремих економічних суб'єктів, так і загальної системи їх взаємодій (рис.1).

Рівень розвитку та якості інформаційно-комунікаційної системи цифрового середовища визначає рівень інформаційно-комунікаційних процесів організацій. Обмін інформацією вбудований у всі види взаємодій ринкових суб'єктів та визначає їх сполучні процеси. Таким чином, ефективність мережевих взаємодій безпосередньо залежить від якості інформаційно-комунікаційних процесів та їхньої відкритості (прозорості).

Рис. 1. Функціонування цифрового середовища
Джерело: розроблено авторами на основі [5]

Автори проаналізували виконання органами влади основних положень Закону «Про доступ до інформації». Аналіз свідчить(рис. 2), що за період з 2018-2023 рр. запитувачі надіслали 492,9 тис. запитів до адміністративних органів, з яких 184,4 тис. (37 % від загальної кількості) – до міністерств, 214,2 тис. (44 %) – до інших центральних органів виконавчої влади та 94,3 тис. запитів (19 % від загальної кількості) [6].

Рис. 2. Кількість запитів, отриманих органами виконавчої влади за 2018-2023 рр.
Джерело: [6]

Від фізичних осіб до адміністративних органів надійшло 326767 (66,3 %) запитів, від юридичних осіб − 102159 (20,7 %), від представників ЗМІ − 35702 (7,2 %), від громадських організацій без статусу юридичної особи − 28254 (5,8%). Таким чином, фізичні особи залишаються найактивнішими запитувачами. Згідно ст. 10 Закону «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» «розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних на запит, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних та на своїх веб-сайтах» [11]. Нами встановлено, що 81 % органів виконавчої влади розміщують набори даних на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних [7].

За даними відкритості в умовах цифрового середовища авторами було проведено відповідні дослідження, результати яких наведено у табл. 1. На основі проведених досліджень визначено класифікацію інформації щодо функціоналу та ступеня відкритості в умовах цифрового середовища (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація інформації за функціоналом і ступеню відкритості в умовах цифрової мережі

Види інформації	Функціонал	Ступінь важливості (3 – висока, 2 – середня, 1 – низька)	Ступінь відкритості інформації, %
Стратегічна	Довгостроковий цільовий розвиток	3	10
Тактична	Короткостроковий цільовий розвиток	3	5
Операційна	Поточний цільовий розвиток	3	1
Комерційна	Зростання прибутку, збуту	3	5
Мережева	Стан і розвиток бізнес-середовища	3	10
Нормативна внутрішня	Нормативно-законодавча	2	100
Маркетингова	Розвиток ринку	2	30
Науково-технічна	Розвиток і впровадження інновації	2	20
Соціальна	Соціальний рівень населення	1	60
Екологічна	Стан навколишнього середовища	1	50
Пізнавальна	Розширення інформаційної бази	1	70
Середньозважене значення			**23**

Джерело: розроблено авторами

Проведене дослідження показало, що організаційну інформацію в досліджуваній мережі за середньозваженим показником відкрито лише на 23 %, причому особливо низький ступінь відкритості має внутрішня інформація – 7 % (середньозважений показник за пунктами 1 – 6), що, на думку експертів, знижує ефективність організаційного та мережевого розвитку, відповідно, обмежує мобільність бізнес-процесів. Також із проведеного дослідження виявлено, що чим менша організація, тим меншим ступенем відкритості має її інформаційна система.

Основною складовою комунікаційного процесу є інформація (системи знань, що є пріоритетним об’єктом сучасних досліджень у рамках когнітивної науки та соціальної економіки). Знання – це найвища форма матерії. Знання можна розглядати як одну з найвищих форм матерії, оскільки воно є продуктом людського мислення, яке має матеріальну основу в діяльності мозку. Знання є інструментом для розвитку суспільства, науки і технологій [8]. З цього випливає: якщо знанням не ділитися, воно помирає, оскільки не знаходить подальшого розвитку. На підставі цієї інформаційної особливості та закономірності можна зробити висновок щодо ефективності та вдосконалення інформаційної системи організації, її зовнішнього та внутрішнього середовища, що визначає вплив рівня інформаційної відкритості (закритості) на стратегічний розвиток організаційного та цифрового середовища. Таким чином, інформаційна закритість веде до вмирання організації як відкритої

«живої» системи, а як відомо, сучасні принципи організаційної політики конфіденційності націлені на максимізацію інформаційної закритості, що неминуче призведе організації до серйозних проблем стратегічного розвитку, в умовах зростаючої інформаційної динамічності.

На рис. 3 показані варіанти ефективності організації з урахуванням рівня інформаційної прозорості, і представлена модель ефекту інформаційної відкритості, що впливає на критичну ефективність організації. Чим вищий рівень інформаційної прозорості, тим вищий і стабільніший рівень ефективності організації.

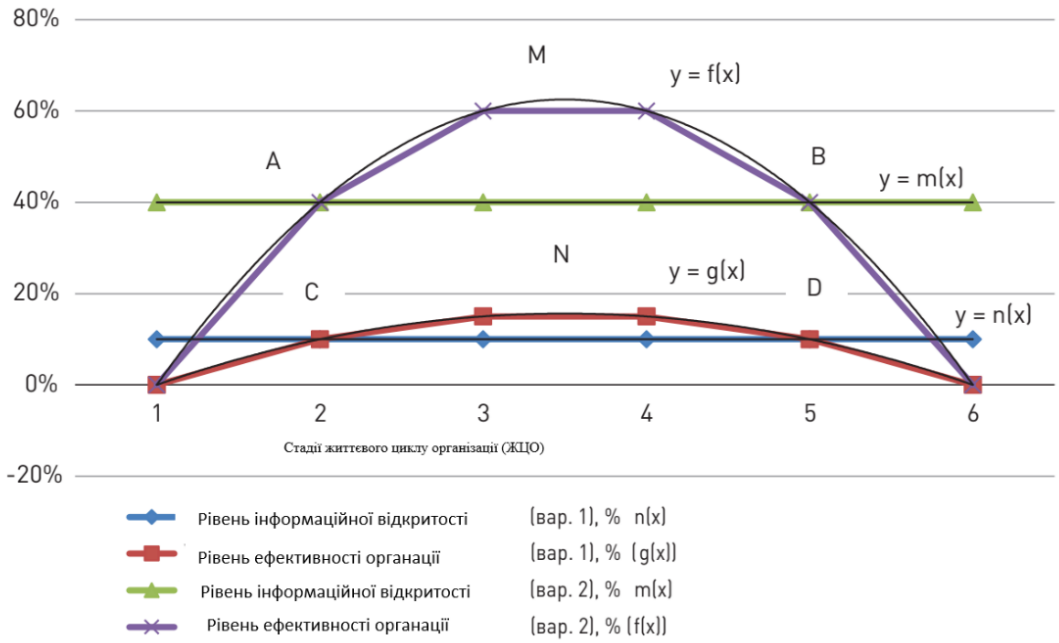

Рис 3. Варіанти ефективності організації на основі прозорості інформації та життєвого циклу

Примітка: Етапи життєвого циклу організації (ЖЦО): вхід на ринок, активне зростання (1-2); затримка зростання (2-3); стабілізація (3-4); зниження ділової активності (4-5); скорочення діяльності, вихід з ринку (5-6).

Джерело: складено авторами

Надалі автори проаналізували вплив інформаційної відкритості на рівень організаційної ефективності шляхом визначення відповідного мультиплікатора ефективності інформативної відкритості (MEIB), що відображає коефіцієнт зміни виручки ввід зміни частки інформаційної відкритості. Алгоритм розрахунку наведено на рис. 4.

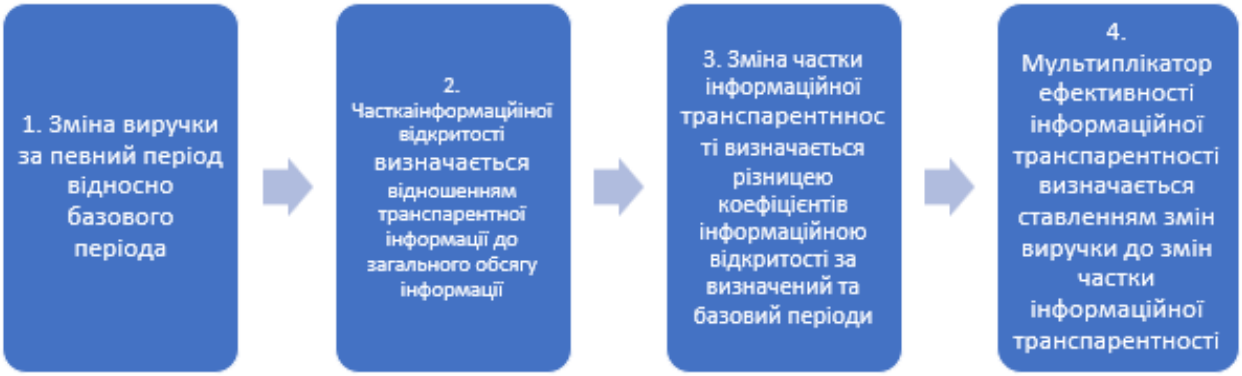

Рис. 4. Алгоритм розрахунку мультиплікатора ефективності інформативної відкритості

Джерело: розроблено авторами

Аналіз динаміки коефіцієнтів мультиплікатора ефективності інформаційної транспарентності показує, що на початковому етапі мультиплікатор з інформаційної відкритості відображає низьку еластичність з подальшим її підвищенням з часом та зростання обсягів діяльності організації. Еластичність мультиплікатора означає, що незначний приріст інформаційної відкритості, що полягає у партнерських взаємодіях, який ґрунтується на зростанні довіри, призводить до значного підвищення ефективності організації, особливо в аспекті генерації нових ідей, реалізації інноваційних проєктів, технологій, методів управління. Описаний процес інформаційної транспарентності успішніше протікатиме в рамках не окремої локальної організаційної системи, а в широких її межах, що визначаються мережевими взаємодіями з мережевими партнерами.

Далі автори пропонують концептуальні підходи до стратегічного розвитку інформаційної системи організацій в умовах цифрового середовища: 1) пріоритет людського потенціалу – як джерела та генератора нової інформації та ідей; 2) інформаційна безпека, заснована на ефективній системі оцінки ризиків, що забезпечує стійкість та цілеспрямований розвиток цифрової та організаційної систем; 3) інноваційність – відбір продуктивної релевантної інформації як інструментів, спрямованих на ефективне вирішення проблем, що реалізується шляхом впровадження розумних інновацій; 4) інформаційна прозорість, релевантність та правдивість; 5) інформаційна ефективність, результативність та гнучкість; 6) інформаційне співробітництво та партнерство на основі координації, інтеграції та колаборацій у форматі аутсорсингу. Отже, інформаційні потоки, що пронизують всі сфери організаційних мереж, утворюють інформаційні енергетичні хвилі, що викликають певні імпульси, які впливають на появу різних подій у мережі. Ефективність мережевих явищ, що виникають, матиме місце тоді, коли причинні інформаційно-хвильові процеси відбуватимуться за певним алгоритмом, сприятливим для кожного учасника

мережі, що дозволяє мати можливість на підставі розуміння причинно-наслідкових зв'язків, передбачати можливі події з максимальною точністю, що дозволить значно знизити майбутні ризики. При цьому роль інформаційного координатора повинні взяти на себе професійні мережеві аутсорсингові центри, які орієнтовані на розвиток сучасних інформаційних технологій, що дозволяють без ризику вирішити проблему переходу до інформаційної транспарентності в умовах цифрового середовища.

Висновки. Якість та ефективність функціонування цифрового середовища, засновані на інформаційній відкритості організацій, безпосередньо визначають його ефективність. При цьому основним комунікаційним бар'єром є неготовність керівників організацій забезпечити відкритість своєї інформаційно-комунікаційної системи в рамках внутрішнього та зовнішнього середовища та інтегрувати її до загальної інформаційно-комунікаційної системи.

Тенденції розвитку організаційних систем сприяють підвищенню відкритості, релевантності та ефективності ділової інформації на основі розвитку комунікаційної бізнес-культури та партнерської довіри. Вирішення проблем інформаційної відкритості дозволить згладити комунікаційний бар'єр, викликаний відмінностями в масштабах бізнесу. Як свідчить практика, малим підприємствам складно взаємодіяти з великими підприємствами, а також значно віддаленими від друга.

Проведений аналіз впливу інформаційної транспарентності мережевих організацій дозволив визначити сучасні комунікаційні бар'єри та шляхи їх зниження застосовуючи мережевий аутсорсингу інформаційно-технологічних та комунікаційних послуг в умовах цифрового середовища, що відповідають сучасним викликам розвитку бізнес-середовища та суспільства в умовах інформаційно-технологічних інновацій.

Література:

1. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – URL: http://surl.li/efwaqu (дата звернення: 25.11.2024).

2. Mescon, M. H., Albert, M., Khedouri, F. (1988). Management. Великобритания: Harper & Row.

3. Ващенко О.П. Теорія та практика побудови організаційних систем управління: навч. посіб.; Держ. ун-т телекомунікацій. Київ: ДУТ, 2017. – 112 с.

4. Монастирський Г. Л. Теорія організації : навч. посіб. К.: Знання, 2008. – 319 с.

5. Офіційний вебпортал парламенту України. Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text

6. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. https://www.kmu.gov.ua/ua/gromadskosti/dostup-do-publichnoyi-informaciyi/zviti-pro-nadhodzhennya-zapitiv(дата звернення: 25.11.2024).

7. Офіційний сайт ПРООН в Україні. https://www.undp.org/uk/ukraine/news/dostup-do-informatsiyi-v-umovakh-viyny-ta-pandemiyi-stres-test-yakyy-dosi-tryvaye (дата звернення: 25.11.2024).

8. Качуровський М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О. Синергетика: нове мислення: Навч. посіб. – Суми: 2014. –127 с.

9. Карамушка Л. М. Організаційний розвиток освітніх організацій: актуальні психологічні проблеми дослідження. Актуальні проблеми психології. Т.1: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л.М. Карамушки. К. : Наук. світ, 2008. – Ч. 21–22. – С. 3–10.

10. Федосова Г. Л. Ефективна комунікація як важлива умова організаційного розвитку. Актуальні проблеми психології. – Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Наук. світ, 2008. Ч. 20. С. 22–27

11. Закон України «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» від 21 жовтня 2015 р. № 835.

References:

1. Vikipedija: vil'na enciklopedija [Wikipedia: The Free Encyclopedia]. *surl.li* Retrieved from http://surl.li/efwaqu [in Ukrainian].

2. Mescon, M. H., Albert, M., Khedouri, F. (1988). *Management.* Velikobritanija: Harper & Row [in English].

3. Vashhenko, O.P. (2017). *Teorija ta praktika pobudovi organizacijnih sistem upravlinnja [Theory and practice of building organizational management systems*]. K.: Derzh. un-t telekomunikacij [in Ukrainian].

4. Monastirs'kij, G. L. (2008). *Teorija organizacii [Theory of organization]*. K.: Znannja [in Ukrainian].

5. Zakon Ukraïni «Pro cifrovij kontent ta cifrovi poslugi» [The Law of Ukraine "On Digital Content and Digital Services"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text [in Ukrainian].

6. Oficijnij sajt Kabinetu Ministriv Ukraïni [Official website of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. *www.kmu.gov.ua* Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/ua/gromadskosti/dostup-do-publichnoyi-informaciyi/zviti-pro-nadhodzhennya-zapitiv[in Ukrainian].

7. Oficijnij sajt PROON v Ukraïni [Official website of UNDP in Ukraine]. *www.undp.org* Retrieved from https://www.undp.org/uk/ukraine/news/dostup-do-informatsiyi-v-umovakh-viyny-ta-pandemiyi-stres-test-yakyy-dosi-tryvaye [in Ukrainian].

8. Kachurovs'kij, M. O., Naumkina, O. A., Cikin, V. O. (2014). *Sinergetika: nove mislennja [Synergetics: new thinking*]. Sumi [in Ukrainian].

9. Karamushka, L. M. (2008). Organizacijnij rozvitok osvitnih organizacij: aktual'ni psihologichni problemi doslidzhennja [Organizational development of educational organizations: current psychological problems of research]. *Aktual'ni problemi psihologiï - Current problems of psychology*, 1, 21–22, 3–10 [in Ukrainian].

10. Fedosova, G. L. (2008). Efektivna komunikacija jak vazhliva umova organizacijnogo rozvitku [Effective communication as an important condition for organizational development]. *Aktual'ni problemi psihologiï - Current problems of psychology*,1 , 20, 22–27 [in Ukrainian].

11. Zakon Ukraïni «Pro zatverdzhennja Polozhennja pro nabori danih, jaki pidljagajut' opriljudnennju u formi vidkritih danih» [The Law of Ukraine “On Approval of the Regulations on Data Sets Subject to Disclosure in the Form of Open Data”]. [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Право»

УДК: 347.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-398-407

Болюбаш Євген Володимирович здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, тел.: (067) 272-94-65, https://orcid.org/0000-0002-9331-9461

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ АБО СМЕРТІ ОСОБИ

Анотація. Статтю присвячено науково-теоретичному аналізу особливостей справи про встановлення фактів народження або смерті особи, що мають велике значення для забезпечення правової визначеності, яка потрібна для отримання соціальних, медичних, майнових чи інших прав, пов'язаних із встановленням цих фактів. Констатовано, що відсутність доказів народження або смерті значно ускладнює життя громадян, тому доказування у таких справах відіграє ключову роль, оскільки саме на основі наданих доказів суд встановлює обставини, які неможливо підтвердити іншим способом через відсутність офіційних записів або документів.

Окреслено етапи, які проходить процес доказування у справах про встановлення фактів народження або смерті: – збирання доказів; – подання доказів здійснюється разом із заявою до суду; – оцінка доказів судом з позиції їх логічного взаємозв'язку, достовірності, а також відповідності нормам законодавства.

Акцентовано, що суд зобов'язаний оцінити: – належність доказів (чи підтверджують вони факт, що підлягає встановленню); – допустимість (чи були докази отримані законним шляхом); – достовірність (чи відповідають докази дійсності); – сукупність доказів (чи утворюють докази логічну картину подій).

Констатовано, що доказами у таких справах слугують документи, зокрема оригінали чи копії медичних довідок про народження або смерть (з пологового будинку, лікарень), лікарського свідоцтва про смерть, довідки про причину смерті (оригінал), витяги з лікарських журналів, довідки з архівів, записи з метричних книг або записи про народження та смерть у церковних реєстрах; витяги з державного реєстру актів цивільного стану; свідоцтва про

захоронення; квитанції, договори із відповідними ритуальними підприємствами, які надавали послуги з організації поховання; пояснення свідків, можливі речові докази (фото- і відеозапис); свідчення свідків; експертні висновки, фотографії, а також інші матеріали, які дають змогу встановити юридично значущі факти, тощо.

Ключові слова: заявник, суд, докази, доказування, справи про встановлення факту народження особи, справи про встановлення факту смерті особи.

Bolyubash Yevhen Volodymyrovych Ph.D. recipient of the Department of Civil and Legal Disciplines, the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, tel.: (067) 272-94-65, https://orcid.org/0000-0002-9331-9461

FEATURES OF THE PROOF PROCESS IN CASES OF ESTABLISHING THE FACT OF BIRTH OR DEATH OF A PERSON

Abstract. The article is devoted to a scientific and theoretical analysis of the features of the case regarding the establishment of the fact of a person's birth or of a person's death, which are of great importance for ensuring legal certainty, which is necessary for obtaining social, medical, property or other rights related to the establishment of these facts. It is stated that the lack of evidence of birth or death significantly complicates the lives of citizens, therefore, proving in such cases plays a key role, since it is on the basis of the evidence provided that the court establishes circumstances that cannot be confirmed in any other way due to the lack of official records or documents.

The stages of the evidence process in cases regarding the establishment of the fact of a person's birth or of a person's death are outlined: – collection of evidence; – submission of evidence is carried out together with the application to the court; – assessment of evidence by the court from the standpoint of their logical relationship, reliability, and compliance with the norms of the law.

It is emphasized that the court is obliged to assess: – the relevance of the evidence (whether it confirms the fact to be established); – admissibility (whether the evidence is obtained legally); – reliability (whether the evidence corresponds to reality); – the totality of the evidence (whether the evidence forms a logical picture of events).

It is established that evidence in such cases includes documents, in particular originals or copies of medical certificates of birth or death (from maternity hospitals, hospitals), medical certificates of death, certificates of cause of death (original), extracts from medical journals, certificates from archives, records from birth registers or records of birth and death in church registers; extracts from the state register of civil status acts; certificates of burial; receipts, contracts with relevant funeral companies that provided services for organizing burials; witness statements,

possible physical evidence (photo and video recordings); witness testimonies; expert opinions, photographs, as well as other materials that make it possible to establish legally significant facts, etc.

Keywords: applicant, court, evidence, substantiation, cases regarding the establishment of the fact of a person's birth, cases regarding the establishment of the fact of a person's death.

Постановка проблеми. Право на судовий захист є одним із основоположних прав людини, закріплених у Конституції України [1] та міжнародних правових актах. На міжнародному рівні основоположні права кожної людини бути зареєстрованою, право на посвідчення статусу особи (народження, смерть) та на громадянство закріплені у ст. ст. 1, 15, 16 Загальної декларації прав людини 1948 р. [2], ст. ст. 23 та 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [3], ст. 7 Конвенції про права дитини 1989 р. [4], принципі 3 Декларації прав дитини 1959 р. [5], Резолюцією Ради ООН з прав людини «Реєстрація народження та право кожної особи на визнання перед законом» 2012 р. [6].

У ситуаціях, коли факт народження або смерті особи не може бути встановлений адміністративним шляхом, громадяни мають право звернутися до суду для відновлення юридичної визначеності. У таких випадках заявник подає заяву про встановлення відповідного факту, яка розглядається в порядку окремого провадження. Це право має важливе значення для захисту особистих, майнових та соціальних інтересів.

Справи про встановлення фактів народження або смерті особи належать до окремої категорії справ у судовій практиці, що мають значний соціальний, юридичний і практичний характер. Ці справи відносяться до категорії справ окремого провадження, що регулюються цивільним процесуальним законодавством України [7]. Вони спрямовані на захист основних прав людини, таких як право на особисту ідентифікацію, право на сімейні відносини, а також доступ до певних соціальних і юридичних благ. Такі справи розглядаються судом у випадках, коли немає можливості отримати відповідні документи через їх відсутність, втрату чи знищення. Подібні обставини можуть виникати у зв’язку з різними життєвими ситуаціями: війною, природними катастрофами, недбалістю органів реєстрації актів цивільного стану або іншими факторами.

Відтак, справи про встановлення фактів народження або смерті особи мають велике значення для забезпечення правової визначеності, яка потрібна для отримання соціальних, медичних, майнових чи інших прав, пов'язаних із встановленням цих фактів. Відсутність доказів народження або смерті може значно ускладнити життя громадян, тому доказування у таких справах набуває особливої важливості. У цих справах доказування відіграє ключову роль, оскільки саме на основі наданих доказів суд встановлює обставини, які

неможливо підтвердити іншим способом через відсутність офіційних записів або документів.

В умовах нинішніх подій, пов'язаних з російським військовим вторгненням на територію України, питання доказування у справах про встановлення фактів народження або смерті є досить важливим не лише задля вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства, а й для дослідження демографічної сторони, адже як факт народження нових громадян України, так і факт смерті повинні фіксуватись незалежно від зовнішніх і внутрішніх подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним та практичним питанням доказів і доказування у справах про встановлення факту народження або смерті особи присвячено наукові доробки таких фахівців у сфері цивільного процесуального права, як С. Бичкова, Ю. Білоусов, Н. Бондаренко-Зелінська, І. Венедіктова, І. М. Волкова, В. Гансецька, Н. Ю. Голубєва, Д. Горбась, Л. Гузь, К. Гусаров, О. Дзера, М. Дякович, П. Заворотько, В. Комаров, А. Коструба, Л. Красицька, Н. Кузнєцова, Н. Лященко, Р. Мінченко, М. Німак, А. Петровський, П. Поліщук, О. Попов, В. Прокопенко, Б. Санін, М. Свідерська, Г. Світлична, Т. Стоянова, О. Угриновська, І. Удальцова, С. Фурса, Д. Чечот, Г. Чурпіта, М. Штефан, М. Ясинок та інші. Однак недосконалість вітчизняного законодавства та неоднозначність судової практики зумовлює науковців досліджувати особливості доказової бази у справах про встановлення фактів народження або смерті більш детально.

Мета статті – проаналізувати специфіку доказів у справах про встановлення фактів народження або смерті особи, виявити характерні риси процесу доказування з акцентом на особливості збирання, подання та оцінки доказів у таких справах та оцінити роль суду в забезпеченні справедливого й об'єктивного вирішення подібних справ.

Виклад основного матеріалу. Встановлення факту народження або смерті особи має значення для реалізації майнових та особистих немайнових прав заявника, рішення суду в такій категорії справ повинне ґрунтуватися на дотриманні вимог процесуального закону щодо повного та всебічного з'ясування обставин справи на підставі всіх поданих особами, які беруть участь у справі, доказів у сукупності, у тому числі з урахуванням інформації, яка міститься у документах, виданих органами та установами самопроголошених утворень, розташованими на окупованій території України [8].

У контексті цивільного судочинства доказами є фактичні дані, отримані законними способами, які підтверджують наявність або відсутність фактів, що мають значення для справи. У справах про встановлення фактів народження чи смерті такими фактами є:

– дата, час і місце народження чи смерті;

– особа, яка народилася чи померла;

– обставини, які пояснюють відсутність документів (військові дії, стихійне лихо, інше).

Докази, що підтверджують факт, та обставини вказуються у змісті заяви. Доказами у таких справах слугують документи, зокрема оригінали чи копії медичних довідок про народження або смерть (з пологового будинку, лікарень), лікарського свідоцтва про смерть, довідки про причину смерті (оригінал), витяги з лікарських журналів, довідки з архівів, записи з метричних книг або записи про народження та смерть у церковних реєстрах; витяги з державного реєстру актів цивільного стану; свідоцтва про захоронення; квитанції, договори із відповідними ритуальними підприємствами, які надавали послуги з організації поховання; пояснення свідків, можливі речові докази (фото- і відеозапис); свідчення свідків; експертні висновки, фотографії, а також інші матеріали, які дають змогу встановити юридично значущі факти, тощо. Часто в таких справах документальні докази можуть бути відсутніми або втраченими, що ускладнює процес доказування.

Варто зазначити, що в умовах відсутності документальних доказів значна роль надається непрямим доказам і свідченням. До непрямих доказів належать: фотоматеріали; листування чи записи розмов між родичами або іншими особами; публікації в засобах масової інформації; інформація з соціальних мереж або інших цифрових джерел. Такі докази є додатковими і мають використовуватися разом з іншими видами доказів.

У випадку, коли немає офіційних документів, свідчення очевидців стають важливим джерелом інформації. Наприклад, свідки можуть підтвердити факт народження дитини в домашніх умовах чи обставини смерті особи під час надзвичайних ситуацій. У разі, якщо місце смерті було в зоні бойових дій, можуть враховуватися свідчення очевидців або публікації.

Свідчення свідків повинні бути детальними, послідовними і підтверджувати обставини, що мають значення для справи. Посилаючись на свідчення свідків, заявник повинен переконатись, що вони зможуть з’явитися до суду у день подання заяви про встановлення відповідного факту.

Отже, свідчення осіб, які були очевидцями народження чи смерті, є одним із найбільш цінних видів доказів, особливо у випадках, коли документальні підтвердження неможливо отримати.

У певних ситуаціях залучення експертів є необхідним. Наприклад, судово-медична експертиза може бути проведена для встановлення приблизної дати смерті особи за її останками або інші обставини, які потребують спеціальних знань.

Окремо варто зупинитися на правових особливостях подання та оцінки доказів. Відповідно до цивільного процесуального законодавства України, докази повинні бути належними та допустимими. Суд оцінює кожний доказ окремо, а також їх сукупність. У справах про встановлення фактів народження чи смерті акцент робиться на максимальній повноті доказової бази та її достовірності.

Варто вказати, що у разі відсутності доказів і свідків, які могли б підтвердити факт смерті особи, в якості свідка судом може бути допитаний сам заявника у справі, якщо йому особисто відомі факти, що мають значення для справи, і він не заперечує проти допиту. Такі показання заявника як свідка можуть бути виключними та вирішальними для підтвердження факту смерті особи.

Відтак, доказами у справі можуть бути письмові докази: оригінали чи копії медичних документів, пояснення заінтересованих осіб, їхніх представників, свідчення свідків, речові докази, зокрема звуко- і відеозаписи, висновки експертів. Документи, видані лікарняними закладами, що знаходяться на неконтрольованій території, теж можуть братися до уваги судом.

Специфіка доказування у справах про встановлення фактів народження або смерті відзначається особливим підходом через унікальність обставин. Як правило, заявник має довести неможливість отримання офіційного документального підтвердження через втрачені архіви, технічні помилки, військові конфлікти або стихійні лиха.

Відтак, заявник несе тягар доказування обставин, які унеможливлюють отримання документів.

Суддя, своєю чергою, повинен переконатися, що факт неможливо підтвердити через стандартну процедуру отримання документів.

У справах про встановлення фактів народження або смерті доказування проходить такі етапи:

– збирання доказів. На цьому етапі основною задачею є ідентифікація можливих джерел інформації (архіви, місцеві органи влади, лікарні тощо).

Тобто, заявник має встановити, які документи можуть підтвердити факт народження чи смерті; звернутися до відповідних органів або архівів; за необхідності зібрати свідчення очевидців чи знайти інші непрямі докази;

– подання доказів здійснюється разом із заявою до суду. У заяві повинні бути детально описані обставини справи, а також перелік доказів, які підтверджують заявлені обставини;

– оцінка доказів судом з позиції їх логічного взаємозв’язку, достовірності, а також відповідності нормам законодавства.

Відтак, суд зобов’язаний оцінити:

– належність доказів (чи підтверджують вони факт, що підлягає встановленню);

– допустимість (чи були докази отримані законним шляхом);

– достовірність (чи відповідають докази дійсності); – сукупність доказів (чи утворюють докази логічну картину подій).

Варто звернути увагу на ускладнені випадки у справах про встановлення фактів народження або смерті, що виникають у ситуаціях, коли докази складно або неможливо отримати традиційними шляхами через об’єктивні обставини. До таких випадків належать втрата документів, відсутність архівів, смерть

свідків або значний проміжок часу між подією і зверненням до суду. У таких випадках суд може дозволити використання непрямих доказів або навіть припущень, якщо вони мають підґрунтя в зібраних матеріалах.

Розглянемо ключові особливості таких ситуацій:

1. Втрата або відсутність документальних доказів

Причинами відсутності документів може бути знищення архівів через стихійні лиха, війни, пожежі тощо; недбалість або помилки під час ведення державної реєстрації актів цивільного стану; відсутність обов'язку реєстрації таких фактів у певні історичні періоди (наприклад, в умовах окупації).

За таких обставин суд часто звертає увагу на альтернативні джерела інформації, такі як записи в неофіційних реєстрах (церковних книгах, метричних книгах), особисті листи або навіть фотографії.

2. Відсутність свідків або їх недоступність

З роками особи, які були свідками народження чи смерті, можуть померти, змінити місце проживання або втратити зв'язок із заявником. У такому випадку свідчення свідків стають недоступними.

У такому випадку доцільним вбачається використання письмових свідчень, записаних заздалегідь; вивчення непрямих доказів, таких як листування чи інші документи, які згадують про подію.

3. Значний проміжок часу між подією і зверненням до суду

Якщо з моменту події минув певний час, то можуть виникнути труднощі у відновленні фактів, зокрема через втрату пам’яті свідками, або відсутність архівних матеріалів; можливі складнощі в підтвердженні автентичності документів, якщо вони були відновлені або знайдені через тривалий час.

Своєю чергою, суд оцінює всі наявні докази з урахуванням обставин, які вплинули на затримку звернення до суду, та допускає використання непрямих доказів, якщо вони формують логічний ланцюг.

4. Специфічні обставини смерті

До таких обставин відносимо:

– зникнення особи безвісти.

Якщо смерть особи не була документально зафіксована через зникнення (в умовах війни, катастроф, аварій), суд може розглядати такі справи на підставі непрямих доказів і свідчень очевидців;

– обставини смерті під час бойових дій.

Для підтвердження таких фактів можуть використовуватися:

– свідчення військових колег;

– документи з військових архівів;

– висновки експертів про місце загибелі.

5. Встановлення факту народження в умовах відсутності медичного супроводу

Так, коли мають місце домашні пологи або народження в ізольованих місцевостях, відсутність медичних записів або участі лікарів під час пологів ускладнює встановлення факту народження.

У таких випадках головну роль відіграють свідчення осіб, які були присутні під час народження, а також будь-які письмові чи інші непрямі докази (записи в щоденниках, листування тощо).

6. Юридичні проблеми в міжнародному контексті

У разі народження або смерті за кордоном відсутність документів може бути пов'язана з нерозвиненістю системи реєстрації в певних країнах або складнощами в отриманні копій документів через правові чи політичні перепони.

Суд має враховувати всі обставини та може запитувати документи через дипломатичні установи або приймати докази у формі свідчень чи фотоматеріалів.

7. Недоліки в роботі органів реєстрації актів цивільного стану

Типовими проблемами є: неправильні або неповні записи в реєстрах; а також технічні помилки під час оформлення документів. За таких обставин суд враховує письмові пояснення заявників, запити до архівів і додаткові свідчення для встановлення істини.

8. Використання непрямих доказів

Ускладнені випадки часто вимагають залучення непрямих доказів, які опосередковано підтверджують обставини справи. Наприклад, фотографії зі згадками дати або подій; листи, у яких описані обставини народження чи смерті; аудіо- чи відеозаписи розповідей очевидців.

Такі докази потребують ретельної перевірки, але суд може приймати їх як додатковий матеріал у справі.

Отже, ускладнені випадки у справах про встановлення фактів народження або смерті потребують від суду індивідуального підходу та всебічної оцінки всіх обставин. Головною метою є встановлення об'єктивної істини, навіть якщо це вимагає нетрадиційних підходів до доказування, таких як залучення непрямих доказів або аналіз життєвих обставин, що вплинули на доступ до офіційних документів.

Доказування у таких справах потребує балансу між суворістю законодавчих норм і забезпеченням справедливості, що сприяє встановленню істини та захисту прав громадян.

Висновки. Підводячи підсумки, варто вказати, що процес доказування у справах про встановлення фактів народження чи смерті є складним, оскільки часто мають місце нестандартні обставини або дефіцит доказової бази, проте надзвичайно важливим механізмом, що спрямований на відновлення порушених прав громадян. У таких випадках важливе значення має ретельне документування, залучення свідків та експертів, а також гнучкий підхід до оцінки непрямих доказів. У справах про встановлення фактів народження чи смерті суд виконує не лише функцію арбітра, але й певною мірою допомагає сторонам у збиранні та оцінці доказів, ураховуючи соціальну значущість питань. Ефективне вирішення справ залежить від повноти та достовірності

доказової бази, тому заявникам варто приділяти максимальну увагу пошуку та збиранню доступних матеріалів.

Докази і доказування у справах про встановлення фактів народження чи смерті є основою для відновлення соціальної справедливості та забезпечення прав громадян. Судова практика у цій сфері підкреслює необхідність вдосконалення правових процедур, що стосуються доступу до архівних матеріалів, належного зберігання документів, а також створення механізмів, які допоможуть швидше та ефективніше встановлювати юридично значущі факти.

Таким чином, докази і доказування у справах про встановлення фактів народження чи смерті є важливим інструментом забезпечення правової визначеності. Успішне вирішення таких справ залежить від злагодженої роботи всіх учасників процесу та застосування ефективних доказових механізмів. Судова практика у цій сфері потребує подальшого вдосконалення, зокрема через розвиток архівної системи, спрощення доступу до інформації та підвищення кваліфікації учасників процесу.

Література:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР (редакція від 1 січ. 2020 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 груд. 1966 р., ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19 жовт. 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

4. Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

5. Декларація прав дитини, проголошена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листоп. 1959 р. URL: https://chl.kiev.ua/Default.aspx?id=331

6. Резолюція Ради ООН з прав людини «Реєстрація народження та право кожної особи на визнання перед законом» 2012 р. *Рада ООН з прав людини: офіційний вебсайт.* URL: https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/home

7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV (редакція від 18 черв. 2023 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

8. Постанова Верховного Суду у справі № 220/1582/20 від 12 трав. 2021 р. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] v id 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR (redaktsiia vid 1 sichnia 2020 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0% BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights], pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

3. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] vid 16 hrudnia 1966 r., ratyfikovano Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR № 2148-VIII (2148-08) vid 19 zhovtnia 1973 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

4. Konventsiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] vid 20 lystopada 1989 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].

5. Deklaratsiia prav dytyny [Convention on the Rights of the Child], proholoshena Heneralnoiu Asambleieiu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii 20 lystopada 1959 r. URL: https://chl.kiev.ua/Default.aspx?id=331 [in Ukrainian].

6. Rezoliutsiia Rady OON z prav liudyny «Reiestratsiia narodzhennia ta pravo kozhnoi osoby na vyznannia pered zakonom» [Resolution of the UN Human Rights Council "Birth registration and the right of every person to recognition before the law"] 2012 r. Rada OON z prav liudyny: ofitsiinyi vebsait. URL: https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/home [in Ukrainian].

7. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine] vid 18 bereznia 2004 roku № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (data zvernennia: 24.01.2024) [in Ukrainian].

8. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] u spravi № 220/1582/20 vid 12 travnia 2021 r. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/ [in Ukrainian].

УДК 343.985

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-408-417

Гресь Юлія Олегівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, тел.: (063) 059-69-59, https://orcid.org/0000-0002-8670-9779

ВСТАНОВЛЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

Анотація. У статті розглянуто актуальні питання визначення сутності та змісту поняття «злочинний вплив», запровадженого Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» від 4 червня 2020 року № 671-IX. Проаналізовано офіційну статистичну інформацію, надану Офісом Генерального прокурора, щодо співвідношення кількості облікованих кримінальних правопорушення із кількістю вручених особам повідомлень про підозру та направлено до суду із обвинувальним актом проваджень за ст. 255-1 КК України «Встановлення або поширення злочинного впливу». Проаналізовано норми чинного кримінального законодавства та наукові публікації за даною тематикою, сформульовано авторське визначення поняття «злочинний вплив». Проаналізовано судові вироки щодо засудження осіб за ст. 255-1 КК України на предмет визначення дій, які, на думку суду, доводять встановлення та поширення злочинного впливу обвинувачуваною особою. Констатовано, що суд розглядає встановлення та поширення злочинного впливу через виконання певних функцій особою, яка є суб'єктом злочинного впливу або суб'єктом підвищеного злочинного впливу. У судовій практиці виявлено закономірність розмежування зазначених статусів, проте вітчизняне законодавство не містить офіційних критеріїв його здійснення. Обґрунтовано необхідність нормативного визначення переліку можливих злочинних дій, вчинення яких конкретизує встановлення та поширення злочинного впливу, як в цілях удосконалення правозастосування ст. 255-1 КК України, так і вироблення якісних криміналістичних рекомендацій щодо методики і тактики розслідування встановлення та поширення злочинного впливу.

Ключові слова: організована злочинність; суб'єкт злочинного впливу; протидія організованій злочинності; розслідування організованої злочинної діяльності; злочинний вплив.

Hres Yulia Olehivna PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminalistics, Detective and Operational and Search Activity, National University «Odesa Law Academy», Odesa, tel.: (063) 059-69-59, https://orcid.org/0000-0002-8670-9779

ESTABLISHING CRIMINAL INFLUENCE: CONCEPT AND STRUCTURE

Abstract. The article examines pressing issues related to defining the essence and content of the concept of «criminal influence», introduced by the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Liability for Crimes Committed by a Criminal Community» dated June 4, 2020, No. 671-IX. Official statistical data provided by the Office of the Prosecutor General regarding the correlation between the number of registered criminal offenses and the number of notifications of suspicion issued to individuals, as well as proceedings submitted to court with indictments under Article 255-1 of the Criminal Code of Ukraine, «Establishing or Spreading Criminal Influence», have been analyzed.

The article reviews the provisions of current criminal legislation and scientific publications on this topic, offering an author's definition of the concept of «criminal influence». It also analyzes court verdicts convicting individuals under Article 255-1 of the Criminal Code of Ukraine to identify actions deemed by courts to prove the establishment and dissemination of criminal influence by the accused. It is noted that courts consider the establishment and dissemination of criminal influence through the performance of specific functions by a person identified as a subject of criminal influence or a subject of heightened criminal influence. Judicial practice reveals a consistent differentiation between these statuses, yet Ukrainian legislation lacks official criteria for such differentiation.

The article substantiates the need for a regulatory definition of the range of possible criminal actions that concretize the establishment and dissemination of criminal influence. This is necessary both for improving the enforcement of Article 255-1 of the Criminal Code of Ukraine and for developing effective criminalistics recommendations on methods and tactics for investigating the establishment and dissemination of criminal influence.

Keywords: organized crime; the subject of criminal influence; combating organized crime; investigation of organized criminal activity; criminal influence.

Постановка проблеми. У контексті посилення боротьби із організованою злочинністю в Україні 4 червня 2020 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» № 671-IX, яким фактично було криміналізовано основні форми та прояви організованої злочинності. У результаті цього у Розділі IX Кримінального кодексу України (далі – КК України) з'явилися норми, що дозволяють правоохоронцям притягати злочинців до відповідальності у тому числі й за створення, керівництво злочинною спільнотою та участь у ній, встановлення або поширення злочинного впливу, організацію, сприяння у проведенні або участь у злочинному зібранні (сходці), а також звернення за застосуванням злочинного впливу [1]. Тобто офіційного

закріплення набули такі поняття, як «злочинна спільнота», «вор в законі», «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», «злочинне зібрання (сходка)». Попри існуючу критику нормативного закріплення вказаних понять, практика показує, що така реформа кримінального законодавства значно розширила інструментарій працівників правоохоронних органів щодо боротьби із організованою злочинністю. Відповідно до статистичної інформації, наданої Офісом Генерального прокурора, у 2020 році було обліковано 38 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 255-1 КК України «Встановлення або поширення злочинного впливу», з яких у 6 кримінальних провадженнях особам було вручено повідомлення про підозру, проте до суду обвинувальні акти у даних провадженнях у поточному році так і не були направлені; у 2021 році було обліковано 124 кримінальних правопорушення, з яких у 77 кримінальних провадженнях особам було вручено повідомлення про підозру та 40 проваджень направлено до суду із обвинувальним актом; у 2022 році було обліковано 62 кримінальних правопорушення, з яких у 22 кримінальних провадженнях особам було вручено повідомлення про підозру та 15 проваджень направлено до суду із обвинувальним актом; у 2023 році було обліковано 65 кримінальних правопорушень, з яких у 43 кримінальних провадженнях особам було вручено повідомлення про підозру та 23 провад-ження направлено до суду із обвинувальним актом; за січень-жовтень 2024 року обліковано 35 кримінальних правопорушень, з яких у 18 кримінальних провадженнях особам було вручено повідомлення про підозру та 18 проваджень направлено до суду із обвинувальним актом [2].

Як показує статистика співвідношення облікованих кримінальних правопорушень та кримінальних проваджень, в яких зібрані матеріали дозволили передати злочинців до суду для розгляду справи та призначення покарання, ситуація видається не досить втішною. Значно нижчий показних переданих до суду із обвинувальним актом матеріалів кримінальних проваджень, порівняно із кількістю облікованих кримінальних правопорушень, свідчить про необхідність інтенсифікації наукових криміналістичних розробок, спрямованих на забезпечення потреб практики боротьби із таким проявом організованої злочинної діяльності, як встановлення або поширення злочинного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо виявлення та розслідування організованої злочинної діяльності досліджували Ю.П. Аленін, С.В. Албул, Л.І. Аркуша, В.М. Варцаба, В.Л. Грохольський, В.Г. Гончаренко, Є.В. Горобець, Р.М. Дударець, І.І. Іванчишин, М.В. Корнієнко, В.О. Коновалова, Д.О. Мартиненок, І.В. Пашинська, О.О. Подобний, О.С. Тарасенко, Д.М. Цехан, В.Ю. Шепітько, В.В. Шендрик та інші науковці.

Що ж стосується проблематики злочинної діяльності суб'єктів підвищеного злочинного впливу, то вона в основному розглядалася у світлі вивчення та наукової розробки положень протидії «ворам в законі» у роботах таких дослідників, як В.М. Варцаба, А.А. Вознюк, О.Ф. Долженков, О.О. Дудоров,

В.О. Мовчан, В.О. Навроцький, А.О. Нікітін, О.В. Околіт, В.С. Піцик, В.Г. Севрук, М.І. Хавронюк, С.І. Халимон, Д.М. Цехан, Р.В. Яцкевич та інші. Однак положення, що стосуються методики і тактики розслідування встановлення та поширення злочинного впливу, досі залишаються недостатньо розробленими.

У світлі зазначеного **метою** статті є визначення особливостей розуміння сутності злочинного впливу та дій, спрямованих на встановлення і поширення такого впливу, у контексті необхідності розробки положень методики розслідування встановлення та поширення злочинного впливу.

Виклад основного матеріалу. Парадигма існування сучасного суспільства на тому рівні розвитку, що на сьогодні можна спостерігати, дає підстави констатувати, що злочинний вплив кримінальної спільноти посідає не останнє місце в системі чинників, які впливають на функціонування та розвиток українського суспільства, а також національну безпеку в цілому. Злочинна діяльність у різних її проявах фактично виходить за межі вчинення конкретних кримінальних правопорушень, адже негативно впливає на протікання різних видів правовідносин, функціонування правоохоронних органів та інших державних інституцій і структур.

У науковій літературі точаться жваві дискусії щодо розуміння поняття «злочинний вплив» та його використання у слідчій та судовій практиці. У правозастосовній практиці напрацьований певний підхід до визначення переліку дій, які дозволяють суду стверджувати про здійснення конкретним суб'єктом встановлення та поширення злочинного впливу. Суд розглядає встановлення та поширення злочинного впливу через виконання певних функцій особою, що видається дивним у світлі того, що у примітці 1 до ст. 255 КК України «злочинний вплив» визначається законодавцем як «будь-які дії особи, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям сприяє, спонукає, координує або здійснює інший вплив на злочинну діяльність, організовує або безпосередньо здійснює розподіл коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності» [3], тобто саме через категорії «дія» та «злочинна діяльність», а не «виконання функцій». Крім того, як у нормативно-правових актах, так і у судовій практиці відсутні критерії розмежування понять «суб'єкт злочинного впливу» та «суб'єкт підвищеного злочинного впливу» і відповідно – підстав віднесення тих чи інших представників криміналітету до кожної із названих категорій осіб.

С.В. Албул злочинний вплив визначає як будь-які умисні дії особи, спрямовані на підтримання та забезпечення умов існування злочинної діяльності осіб та/чи груп осіб [4, с. 195]. А.О. Нікітін пропонує розуміти «злочинний вплив» у вузькому та широкому сенсах. Застосовуючи вузький підхід до розуміння злочинного впливу вчений прирівнює злочинний вплив до його фактичний прояву в об'єктивній дійсності – конкретного злочину, що видається не зовсім коректним у кримінально-правовому полі, хоча й фактично

відбиває кримінологічний зміст будь-якого передбаченого нормами Особливої частини КК України протиправного діяння. У широкому сенсі науковець розглядає злочинний вплив через призму впливу, який здійснює процес вчинення злочину або вже вчинений злочин на кого-небудь або що-небудь (на ситуацію в певному регіоні чи в суспільстві загалом) [5, с.47]. Проте такий підхід хоч і може бути цінним при розробці кримінальної політики боротьби зі злочинність та окремими її проявами, однак не може бути використаним для вирішення завдань криміналістичної науки.

У вироку Садгірського районного суду міста Чернівці від 1 травня 2024 року у справі № 722/1455/23 зазначається, що «*злочинний вплив характеризується двома ознаками: 1) це – дії особи, що полягають у сприянні, спонуканні, координації або здійсненні іншого впливу на злочинну діяльність, організації або безпосередньому здійсненні розподілу коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності (зміст); 2) ці дії особа здійснює завдяки своєму авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям (суб`єкт)».* Тобто у зв'язку із закріпленням законодавцем у КК Україні досить розмитого визначення злочинного впливу, суд використовує положення науково-практичного коментаря [6, с.27]. У цьому ж судовому рішенні наведено перелік дії, у яких, на думку суду, полягає злочинний вплив, зокрема: *призначення «смотрящих», «положенців»; вирішення конфліктних ситуацій між засудженими, раніше судимими та іншими особами; розподіл коштів або інших матеріальних благ між засудженими; організація та проведення зібрань в установах виконання покарань; встановлення «даху» для осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, злочинних об`єднань тощо* [7].

На нашу думку, наведений перелік дій має певне підґрунтя, однак не враховує той фактор, що суб'єктами злочинного впливу та суб'єктами підвищеного злочинного впливу є особи, що займають різний статус у злочинній ієрархії, і відповідно можуть вчиняти різні дії та виконувати різні функції. Тому, враховуючи наукові позиції різних вчених та наведене законодавцем у примітці 1 до ст. 255 КК України визначення, вважаємо, що ***злочинний вплив слід розглядати як активну цілеспрямовану діяльність кримінальних елементів, які в силу свого авторитету та статусу у злочинній ієрархії забезпечують функціонування злочинного середовища в межах певної сфери злочинної діяльності або на певній території (адміністративно-територіальній одиниці чи установі системи виконання покарань).***

Злочинний вплив отримує своє втілення у об'єктивній дійсності шляхом вчинення дій, спрямованих та його встановлення та поширення. Слід зазначити, що законодавець, передбачивши кримінальну відповідальність у ст. 255-1 КК України за встановлення та поширення злочинного впливу, тим не менш, не навів переліку діянь, які охоплюються зазначеними категоріями. Разом із тим розслідування зазначеного прояву злочинної діяльності безпосе-

редньо пов'язане із необхідністю установлення та доведення вчинення конкретним суб'єктом дій, які розкривають особливості встановлення ним та поширення злочинного впливу.

Т.В. Шевченко визначає встановлення злочинного впливу у суспільстві як «втручання у розвиток або процеси в суспільстві з метою розповсюдження злочинного впливу, здатність особи через свій авторитет або владу впливати на процес формування мотивації у інших осіб до вчинення суспільно небезпечних діянь, а також спотворення, у таких осіб, уявлень про суспільство, державність, законослухняність взагалі». Поширення ж злочинного впливу розглядається як розширення (розповсюдження) злочинного впливу на певне коло осіб (в тому числі й тих, хто не входить до складу злочинної організацій чи злочинної спільноти), а також як організація або безпосередній розподіл коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення злочинної діяльності [8, с.305]. Така спроба розмежування розуміння «встановлення» та «поширення» злочинного впливу видається умовно успішною. Для глибокого теоретичного осмислення сутності досліджуваних явищ важливим є їх аналітичне дослідження як відокремлених частин, проте з практичної точки зору більш правильним є вивчення «встановлення та поширення злочинного впливу» як єдиного комплексу, що дозволить отримати практичноорієнтовані результати, що можуть бути використані при розробці положень окремої криміналістичної методики.

Р.І. Якимович зазначає, що встановлення злочинного впливу має свою власну структуру та включає певні елементи, зокрема: визначення суб'єктом відповідної сфери щодо перспективних напрямів встановлення злочинного впливу та протиправного контролю за окремими територіями чи сферами діяльності; узгодження можливості встановлення злочинного впливу на відповідній території чи за окремими сферами злочинної діяльності з іншими лідерами злочинного середовища; вчинення фактичних дій щодо встановлення такого злочинного впливу на відповідній територій чи за відповідними сферами злочинної діяльності; закріплення відповідної форми злочинного впливу за територією чи конкретною сферою злочинної діяльності [9, с. 555]. На нашу думку, наведені дослідником елементи демонструють, що логічним результатом встановленням злочинного впливу є якраз його поширення як своєрідна форма закріплення відповідної форми злочинного впливу. Тобто встановлення та поширення злочинного впливу є взаємопов'язаними, послідовними елементами реалізації такої специфічної форми злочинної діяльності, як злочинний вплив. І з практичної точки зору поширення злочинного впливу є неможливим без попереднього його встановлення. Прикладом цього є наведене у вироку Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 24 жовтня 2024 року у справі № 686/23494/21 твердження, що *з метою поширення свого злочинного впливу на ув`язнених, які утримувались в даній установі, ОСОБА_5 встановив певні правила поведінки серед них та вимагав безумовного їх дотримання вказаними особами* [10].

Аналіз судової практики дозволяє говорити про формування типового переліку діянь, доведення яких у судовому порядку дозволяє стверджувати про встановлення та поширення злочинного впливу конкретними кримінальними елементами. При цьому суди, як вже зазначалося, оперують поняттям «функції», які суб'єкт взяв на себе або виконує, що видається не досить вдалим, адже не кожен судовий вирок містить підтверджені зібраними у ході досудового розслідування доказами факти практичної реалізації зазначених функцій у вигляді вчинення конкретних дій.

У вироку Черкаського районного суду Черкаської області від 16 червня 2022 року у справі № 711/956/21 зазначено, що *поширивши свій злочинний вплив серед осіб, які утримуються в ДУ «Черкаський слідчий ізолятор», ОСОБА_4 виконував наступні функції:*

- прийняв на себе всю повноту неформальної влади на території слідчого ізолятора;

- стежив за додержанням загально-визначених правил поведінки у відповідності до «злодійських законів» та забезпечував дотримання їх особами, які утримуються у слідчому ізоляторі;

- визначив довірену особу, яка користувалась авторитетом серед інших осіб, які утримуються у слідчому ізоляторі, та має значний вплив на них, а саме ОСОБА_5 на прізвисько « ОСОБА_12 », «смотрящим за режимним корпусом № 1 СІЗО»;

- спільно із ОСОБА_5 організував схему з вимагання грошових коштів через родичів серед новоприбулих осіб, які утримуються у слідчому ізоляторі;

- спільно із ОСОБА_5 здійснював збір та розподіл коштів, у тому числі і здобутих злочинним шляхом, серед осіб, які утримуються у слідчому ізоляторі, забезпечував наповнення так званого «злодійського общака», тобто фонду взаємодопомоги в злодійському середовищі;

- спільно із ОСОБА_5 організовував азартні ігри на території слідчого ізолятора, з метою наповнення так званого «злодійського общака». При цьому, частина зібраних коштів передавалась за межі установи для підтримання функціонування кримінального елементу на волі, а інша частина залишалась у нього з метою фінансування витрат по поширенню свого злочинного впливу та авторитету на території установи;

- спільно із ОСОБА_5 забезпечував постачання на територію установи тютюнових виробів, продуктів харчування та мобільних телефонів, які розподіляв серед засуджених, що вели «правильний», у його розумінні, за злодійськими традиціями, спосіб життя;

- спільно із ОСОБА_5 вів так звану «бухгалтерію», у якій відображав усі надходження до «злодійського общака», прихід/розхід коштів, продуктів харчування, тютюнових виробів, чаю, засобів зв`язку (мобільних телефонів);

- вирішував спори, що виникали між особами, які утримуються у слідчому ізоляторі, з точки зору неписаних «кримінальних законів», «по

поняттям», виступаючи в таких випадках в ролі «мирового судді», та визначав обґрунтованість претензій, а також приймав рішення про необхідність покарання винуватця та яким воно буде [11]. При цьому у судовому рішенні вказано, що ОСОБА_4 перебувала у статусі суб'єкта злочинного впливу та мала статус «смотрящого за СІЗО» у злочинній ієрархії. Зазначений перелік злочинних дій є типовим при встановленні та поширенні злочинного впливу «смотрящими» в установах системи виконання покарань. У судових вироках використовуються поняття «смотрящий за лагерем», «смотрящий за СІЗО», «смотрящий за постом», «смотрящий за зоною», які носять суто злочинне походження та, на відміну від поняття «вор в законі», не згадуються у законодавстві. Разом із тим вважаємо, що кримінальний жаргон не підлягає нормативному закріпленню. Вихід із ситуації, пов'язаної необхідністю оцінки рівня суспільної небезпечності злочинної діяльності конкретного кримінального елемента, лежить у площині визначення та деталізації категорій «суб'єкт злочинного впливу» та «суб'єкт підвищеного злочинного впливу». Нормативне закріплення у КК України статусів злочинної ієрархії лише зміцнює позиції криміналітету у суспільстві, адже створює у суспільства уявлення про те, що держава допускає можливість існування ієрархії злочинного середовища як самостійної та рівноправної поряд із державними інституції.

Висновки. Вивчення норм кримінального законодавства, наукових публікацій, а також матеріалів судової практики дозволяє констатувати існування значної кількості проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням та застосуванням норм, внесених до КК України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» № 671-IX. Потребує уточнення поняття «злочинний вплив», а також законодавчого визначення поняття «суб'єкт злочинного впливу» та «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», зокрема й розробки критеріїв їх розмежування та визначення переліку можливих злочинних дій, вчинення яких конкретизує встановлення та поширення їх злочинного впливу. Використання кримінального жаргону є недопустимим, адже не лише фактично узаконює існування злочинної ієрархії, але й створює плутанину, адже у ряді судових рішень той же «смотрящий» визнається суб'єктом злочинного впливу, а в інших – суб'єктом підвищеного злочинного впливу, хоча таке розмежування й здійснюється на підставі врахування специфіки об'єкту, на який поширюється злочинний вплив таких кримінальних елементів. Визначення ж переліку можливих злочинних дій, вчинення яких конкретизує встановлення та поширення злочинного впливу, надасть судам можливість відмовитися від характеристики злочинної діяльності кримінальних елементів через призму покладених на них функцій. Це дозволить унормувати правозастосовну практику відповідно до положень КК України, у ст. 11 якого кримінальне правопорушення визначається як суспільно небез-

печне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [3], а не як функції, які суб'єкт взяв на себе або виконує.

Уточнення зазначених положень є надзвичайно важливим у світлі того, що дозволить чітко визначитися із переліком обставин, що підлягають встановленню та доказуванню, як важливої складової окремої криміналістичної методики, конкретизувати тактичні завдання, які підлягають вирішенню у ході розслідування, та розробити алгоритми їх вирішення шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та організаційних засобів, а також їх комплексів, що дозволить сформувати міцну доказову базу й однозначно оцінити судом характер та зміст злочинних дій конкретних осіб.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою: Закон України від 4 червня 2020 року № 671-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#n22.

2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора: вебсайт.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

4. Албул С.В. Кримінально-правові засоби протидії злочинному впливу: світовий досвід та вітчизняні реалії. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 26 березня 2020 р.). Одеса: ОДУВС, 2020. С. 194–196.

5. Нікітін А.О. Щодо визначення поняття «злочинний вплив» у Кримінальному кодексі України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2020. Том 6. С.46-56.

6. Вознюк А.А., Дудоров О.О., Чернявський С.С. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255-1, 255-2, 255-3, 256 Кримінального кодексу України): науково-практичний коментар. Київ: Норма права, 2021. 130 с.

7. Вирок Садгірського районного суду м. Чернівці від 1 травня 2024 року у справі № 722/1455/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118745168

8. Шевченко Т.В. До питання про встановлення або поширення злочинного впливу за статтею 255-1 КК України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 6. С.302-306.

9. Якимович Р.І. Встановлення та поширення злочинного впливу як комплексна форма злочинної діяльності. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2024. С.554-556.

10. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 24 жовтня 2024 року у справі № 686/23494/2. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122525150

11. Вирок Черкаського районного суду Черкаської області від 16 червня 2022 року у справі № 711/956/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104785032.

References:

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vidpovidalnosti za zlochyny, vchyneni zlochynnoiu spilnotoiu: Zakon Ukrainy vid 4 chervnia 2020 roku № 671-IX [For the introduction of amendments to the current legislative acts of Ukraine, the criminal liability for crimes, the establishment of criminal community: Law of Ukraine dated June 4, 2020 No. 671-IX.]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#n22 [in Ukrainian]

2. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia [For the registration of criminal offenses and the results of their investigation]. Ofis Heneralnoho prokurora – The Prosecutor General's Office. *gp.gov.ua.* Retrieved from: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 [in Ukrainian]

3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

4. Albul, S.V. (2020). Kryminalno-pravovi zasoby protydii zlochynnomu vplyvu: svitovyi dosvid ta vitchyzniani realii [Criminal law resources to combat criminal influence: world experience and domestic reality]. *Rol ta mistse pravookhoronnykh orhaniv u rozbudovi demokratychnoi pravovoi derzhavy: materialy XII Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. – The role and place of law enforcement agencies in the development of a democratic legal state: materials of the XII International Scientific-Practical Internet Conference*. (pp. 194–196). Odesa: ODUVS [in Ukrainian].

5. Nikitin, A.O. (2020). Shchodo vyznachennia poniattia «zlochynnyi vplyv» u Kryminalnomu kodeksi Ukrainy [The search for the definition of the concept of "criminal influence" in the Criminal Code of Ukraine.]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky – Scientific notes of the National Academy of Sciences of Ukraine. Legal sciences*, 6, 46-56 [in Ukrainian].

6. Vozniuk, A.A., Dudorov, O.O., Cherniavskyi, S.S. (2021). Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny, vchyneni zlochynnoiu spilnotoiu (statti 255, 255-1, 255-2, 255-3, 256 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy): naukovo-praktychnyi komentar [Criminal liability for crimes, criminal conspiracy (articles 255, 255-1, 255-2, 255-3, 256 of the Criminal Code of Ukraine): scientific and practical commentary]. Kyiv: Norma prava [in Ukrainian].

7. Vyrok Sadhirskoho raionnoho sudu m. Chernivtsi vid 1 travnia 2024 roku u spravi № 722/1455/23 [Verdict of the Sadhirskyi District Court of Chernivtsi dated May 1, 2024 in case No. 722/1455/23]. *reyestr.court.gov.ua* Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118745168 [in Ukrainian].

8. Shevchenko, T.V. (2022). Do pytannia pro vstanovlennia abo poshyrennia zlochynnoho vplyvu za statteiu 255-1 KK Ukrainy [On the issue of establishing or expanding criminal influence under article 255-1 of the Criminal Code of Ukraine]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence*, 6, 302-306. [in Ukrainian].

9. Yakymovych, R.I. (2024). Vstanovlennia ta poshyrennia zlochynnoho vplyvu yak kompleksna forma zlochynnoi diialnosti [Establishment and expansion of criminal influence as a complex form of criminal activity]. *Yevropeiski oriientyry rozvytku Ukrainy: naukovo-praktychnyi vymir v umovakh voiennykh vyklykiv: materialy Mizhnar.nauk.-prakt. konf. – European guidelines for the development of Ukraine: scientific and practical peace in the conditions of military emergencies: materials of the International Scientific and Practical Conference.* (pp.554-556). Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

10. Vyrok Khmelnytskoho miskraionnoho sudu Khmelnytskoi oblasti vid 24 zhovtnia 2024 roku u spravi № 686/23494/2 [The verdict of the Khmelnytsky District Court of the Khmelnytsky Region dated October 24, 2024 in case No. 686/23494/2]. *reyestr.court.gov.ua* Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122525150 [in Ukrainian].

11. Vyrok Cherkaskoho raionnoho sudu Cherkaskoi oblasti vid 16 chervnia 2022 roku u spravi № 711/956/21 [Verdict of the Cherkasy District Court of the Cherkasy Region dated June 16, 2022 in case number 711/956/21]. *reyestr.court.gov.ua* Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104785032 [in Ukrainian].

УДК 347.451

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-418-431

Зільник Наталія Михайлівна кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (097) 777-84-99, https://orcid.org/0009-0009-2689-7075

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. Стаття присвячена вивченню проблем, пов'язаних з способами захисту прав споживачів в сучасних умовах. В сучасних умовах споживачі продукції зустрічаються із новими викликами, які впливають на забезпечення їхніх прав та інтересів, а також проблеми їх захисту. Адже, зокрема, введення воєнного стану, зумовило нестабільність на ринку, зростання цін, дефіцит товарів першої необхідності, а також випадки недобросовісної поведінки деяких суб'єктів господарювання. Звичайно, що в цих умовах права споживачів можуть систематично порушуватися, а відповідно можливості їх захисту є обмеженими через ослаблення інституційного контролю, ускладнення доступу до судового захисту та інші обставини.

У даній статті з'ясовано сутність поняття споживач, наголошено, що такий правовий статус саме на фізичних осіб, адже його поширення на юридичних осіб є дещо передчасним, адже у певних випадках призведе до втрати чіткої спрямованості політики захисту прав споживачів. Проведено огляд ключових прав споживачів згідно законодавства України.

Визначено, що захистити свої порушенні права споживачі можуть шляхом звернення до уповноваженого органу із скаргою про захист прав споживачів або звернення до суду для захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав. Наголошено на тому, що ефективним способом захисту прав споживачів є саме судовий захист.

Констатовано, цивільно-правовий захистом прав та законних інтересів споживачів – це можливість вчинення ними фактичних та юридичних дій, спрямованих на захист своїх порушених прав та інтересів, діяльність уповноважених законом державних органів та громадських формувань щодо запобігання, припинення правопорушення та відновлення порушених прав.

Проаналізовано основні цивільно-правові способи судового захисту прав споживачів, а також визначено їх проблеми і шляхи вирішення. На основі проведеного аналізу захисту прав споживачів в сучасних умовах, запропоновано можливі підходи до розв'язання проблем пов'язаних із захистом прав споживачів.

Ключові слова: споживач, права споживача, захист, способи захисту, судовий захист.

Zilnyk Nataliia Mykhaylivna Ph.D. in Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and Process, Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (097) 777-84-99, https://orcid.org/0009-0009-2689-7075.

METHODS OF PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The article is devoted to the study of problems associated with the methods of protecting consumer rights in modern conditions. In modern conditions, consumers of products are faced with new challenges that affect the provision of their rights and interests, as well as the problems of their protection. After all, in particular, the introduction of martial law has led to instability in the market, rising prices, shortages of essential goods, as well as cases of unscrupulous behavior of some business entities. Of course, in these conditions, consumer rights can be systematically violated, and accordingly, the possibilities for their protection are limited due to the weakening of institutional control, the difficulty of access to judicial protection and other circumstances.

This article clarifies the essence of the concept of consumer, emphasizes that such a legal status applies specifically to individuals, since its extension to legal entities is somewhat premature, since in certain cases it will lead to the loss of a clear direction of consumer rights protection policy. A review of key consumer rights according to the legislation of Ukraine has been conducted.

It is determined that consumers can protect their violated rights by filing a complaint with the authorized body for the protection of consumer rights or by applying to court to protect violated, unrecognized or disputed rights. It is emphasized that an effective way to protect consumer rights is judicial protection.

It is stated that civil law protection of the rights and legitimate interests of consumers is the possibility of their taking actual and legal actions aimed at protecting their violated rights and interests, the activities of state bodies and public organizations authorized by law to prevent, terminate violations and restore violated rights.

The main civil law methods of judicial protection of consumer rights are analyzed, and their problems and solutions are identified. Based on the analysis of consumer rights protection in modern conditions, possible approaches to solving problems related to the protection of consumer rights are proposed.

Keywords: consumer, consumer rights, protection, protection methods, legal protection.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток сфери обслуговування та її вихід на світові ринки є одним з найбільш значущих нових явищ в сучасній

економіці. Важливою причиною такого розвитку є глибинні перетворення в системі суспільних потреб. Проте, слід зазначити, що кількість не означає якість. Адже, часто споживачі платять гроші за купівлю товару або послуги і зустрічаються з неякісним товаром. Також, більшість компаній не піклується думкою клієнтів і продають неякісну, іноді небезпечну продукцію, маючи на меті лише отримання прибутку.

Навіть незважаючи на наявність Закону України «Про захист прав споживачів», така категорія осіб, як споживач є недостатньо захищеною та обізнаною у своїх правах. Відтак, допомогу в захисті своїх прав споживачі можуть отримати від адвоката. Зокрема, він зможе надати їм необхідні роз'яснення щодо можливості обміну, та/або повернення товару неналежної якості, який не відповідає умовам договору.

Таким чином, наведене вище і зумовлює актуальність обраної тематики.

Аналіз останніх дослідження проблеми. Дослідженню питань захисту прав споживачів приділяли увагу у своїх працях такі відомі цивілісти як Ю. В. Білоусов, М. М. Гудима, Л. М. Іваненко, Н. М. Квіт, В. А. Кройтор, Г. А. Осетинська, Р. Ю. Ханик-Посполітак, О. Ю. Черняк, Ю. М. Юркевич, О. С. Яворська, Г. Б. Яновицька та інші. Однак, поза їх науковим обігом залишено питання захисту прав споживачів в умовах воєнного стану, враховуючи їх актуальність для нашої країни саме зараз.

Мета статті. Враховуючи вище наведене, метою даного дослідження є з'ясування проблем захисту прав споживачів в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. За світовою практикою, одним із найважливіших принципів ринкової економіки є дотримання пріоритету інтересів споживачів поряд з інтересами окремих господарюючих суб'єктів і, навіть, самої держави. Відтак, головною умовою розвитку внутрішнього ринку є неухильне дотримання цього принципу є [1, с. 25].

Відповідно до ч. 1 п. 22 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів», споживач – це фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника [2].

Виходячи із зазначеного положення, не будьяка фізична особа визнається споживачем, а тільки та, що: по-перше, має намір замовити або придбати товари (роботи, послуги); по-друге, замовляє, придбаває товари (роботи, послуги); по-третє, використовує товари (роботи, послуги). Отже, навіть при відсутності факту укладення цивільно-правового договору, фізична особа буде наділена правовим статусом споживача [1, с. 129].

Досліджуючи правовий статус споживача, деякі науковці вважають що такий статус слід поширювати не лише на фізичних, а й на юридичних осіб. Так, зокрема О. М. Коршакова вважає, що обмеження сфери дії споживчого законодавства лише для споживача – фізичної особи є недоцільним. Адже на

підставі постанови Пленуму… можна дійти висновку, що юридична особа, яка споживає житлово-комунальні послуги для власних потреб, що забезпечують життєдіяльність її працівників, та без мети отримання прибутку, може розглядатись як споживач [3, с. 8].

На наш погляд, слід погодитись із О. П. Письменною, що включення у поняття «споживач» юридичних осіб, є дещо передчасним, адже у певних випадках призведе до втрати чіткої спрямованості політики захисту прав споживачів, тому що Закон України «Про захист прав споживачів» має основну мету – захистити споживача непрофесіонала, більш слабкого економічно та юридично, ніж його контрагент на споживчому ринку [4, с. 33].

О. П. Письменна вважає, що на категорійному рівні доцільно розрізняти .. «потенційного споживача» – особу, яка оглядає товар чи контактує з ним іншим чином і потерпає від його шкідливих властивостей; «похідний споживач» – особа, до якої на правомірній підставі переходять права споживача [4, с. 37].

Виходячи з положень ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на: захист своїх прав державою; належну якість продукції та обслуговування; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її про кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця) відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; обслуговування державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції) відповідно до закону; звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав; об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) та інші права, встановлені законодавством про захист прав споживачів [2].

Зокрема, споживач має право пред'явити претензії до продавця товару або до виробника. Проте, часто продавці товару не хочуть виконувати законні вимоги покупців – споживачів, і тому виникає необхідність у захисті порушених прав споживача.

Захистити свої порушенні права споживачі можуть шляхом:

- ✓ звернення до уповноваженого органу із скаргою про захист прав споживачів;
- ✓ звернення до суду для захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 16 ЦК України, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та

інтересу [5]. Стаття 22 Закону України «Про захист прав споживачів», передбачає, що захист прав споживачів, передбачених законодавством, здійснюється судом [2].

Звісно, іноді надавачеві послуг, продавцеві зручніше виплатити споживачеві кошти, яких той вимагає, ніж витрачати сили, засоби та час на вирішення спору в судовому порядку. В таких випадках достатньо звернутися до продавця з відповідною вимогою. Проте коли це не дає бажаного ефекту, варто надати перевагу саме судовому захисту прав та законних інтересів споживача [6, с. 29].

Таким чином, ефективним способом захисту прав споживачів є саме судовий захист, який здійснюється загальними судами за правилами цивільного судочинства в порядку позовного провадження за позовами фізичних осіб – споживачів товарів, робіт і послуг. Так, відповідно до ч. 5 ст. 110 Цивільного процесуального кодексу України позови про захист прав споживачів можуть пред'являтись також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору [7].

Суб'єктивне цивільне право на захист виникає у разі порушення підприємцем якісних та кількісних умов, які є визначеними для критерію належного виконання зобов'язання з продажі товару, надання послуги чи виконання роботи споживачу [8]. Суб'єктивне право споживача підлягає захисту способами, які передбачені Цивільним кодексом України у випадку його порушення, невизнання або оспорювання (ч. 1 ст. 15 ЦК України) [1, с. 205].

У свою чергу під цивільно-правовим захистом прав та законних інтересів споживачів слід розуміти можливість вчинення ними фактичних та юридичних дій, спрямованих на захист своїх порушених прав та інтересів, діяльність уповноважених законом державних органів та громадських формувань щодо запобігання, припинення правопорушення та відновлення порушених прав [6, с. 30-31].

Ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлює перелік цивільно-правових (матеріальних) способів захисту прав та інтересів. Так, способами захисту цивільних прав та інтересів, у тому числі споживачів, можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках [5].

Наведене положення свідчить що, перелік способів захисту у ст. 16 ЦК України не є вичерпним. Як зазначає О.О. Кот, особу, чиї права порушуються, не визнаються або оспорюються, недоцільно обмежувати в можливостях використати тільки способи захисту, передбачені законом або договором [9, с. 210].

Усі перелічені вище способи судового захисту є зальними способами захисту прав та інтересів споживачів. Серед спеціальних способів захисту прав споживачів, можна виділити способи захисту порушених прав споживача передбачені Законом України «Про захист прав споживачів». Так, ст. 8, ст. 9, ст. 10 Законом України «Про захист прав споживачів» до таких способів відносить: а) право на відмову від договору; б) право розірвати договір лише стосовно частини послуги або роботи, що залишилась; в) призначити виконавцю відповідний строк для усунення недоліків; г) розірвати договір в повному обсязі; д) доручити виправлення недоліків третій особі за рахунок виконавця; е) безоплатно усунути недоліки у товарі, виконаній роботі (наданій послузі) у розумний строк; є) пропорційного зменшення ціни; ж) безоплатного виготовлення іншої речі з такого ж матеріалу і такої ж якості чи повторного виконання роботи; з) безоплатної заміни товару на такий же товар або аналогічний тощо [2].

Відтак, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону (ч. 2 ст. 5 ЦПК України) [7].

Слід погодитись з Яновицькою Г.Б., що з метою максимально повного захисту прав споживачів, допускається поєднання декількох способів [1, с. 235]. Зокрема, у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг) споживач має право відмовитися від договору про виконання робіт (надання послуг) і вимагати відшкодування збитків, якщо виконавець своєчасно не приступив до виконання зобов'язань за договором або виконує роботу так повільно, що закінчити її у визначений строк стає неможливим (ст. 10 ЗУ «Про захист прав споживачів») [2].

Враховуючи те, що споживач є слабшою стороною у відносинах з підприємницькою структурою, яка продає товари, надає послуги, виконує роботи, питання захисту прав споживачів слід розглядувати через призму загальних категорій і способів, передбачених національним законодавством з врахуванням особливостей відносин в окремих сферах споживання [8, с. 161].

При цьому оскільки до споживачів належать особи, які мають намір придбати чи замовити продукцію, то право звернення до суду з позовом про захист прав споживача має будь-який споживач, незалежно від того, вступав він у договірні відносини із продавцем (надавачем послуг) чи ні [10].

У свою чергу споживач самостійно вибирає спосіб захисту порушеного права, зважаючи на зміст правопорушення [1, с. 234]. Адже, кожна особа повинна дбати про своє право, і ніхто не зобов'язаний дбати про права інших, якщо останнє не є обов'язком в силу закону, договору чи цивільно-правового звичаю [11, с. 144].

Якщо аналізувати форми цивільно-правової відповідальності за порушення прав споживачів, то них віднесемо відшкодування збитків, сплату неустойки та відшкодування моральної шкоди.

О.О. Кот підкреслює, що заходи відповідальності в цивільному праві виконують компенсаційну (відновлювальну) функцію [9, с. 227]. У відносинах із споживачами, здійснення цієї функції досягається шляхом забезпечення відшкодування споживачу збитків, що виникли у останнього внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання продавцем (виробником, виконавцем) [1, с. 309].

Щодо збитків, то згідно ст. 22 ЦК України збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [5].

Виходячи з положень Закону України «Про захист прав споживачів», споживач має право на відшкодування збитків у таких випадках: якщо виконавець своєчасно не приступив до виконання зобов'язань за договором або виконує роботу так повільно, що закінчити її у визначений строк стає неможливим (ч. 1 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»; якщо під час виконання робіт (надання послуг) стане очевидним, що їх не буде виконано з вини виконавця згідно з умовами договору ч. 2 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»; У разі виявлення недоліків у виконаній роботі (наданій послузі) ч. 3 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»; за наявності у роботі (послузі) істотних недоліків ч. 4 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»; У разі коли виконавець не може виконати (прострочує виконання) роботу (надання послуги) згідно з договором ч. 5 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів» тощо [2].

Втім, незважаючи на те що Закон України «Про захист прав споживачів» визначає можливість відшкодування збитків, проте не вказує у яких спосіб має визначатись розмір збитків, що завдані споживачу.

У ст. 623 ЦК України, установлено, що при порушенні зобов'язальних правовідносин збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, які існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, - у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення [5]. Проте в ЦК Украни, не закріплено визначення поняття «ринкова ціна».

Відповідно до п. 16 постанови Пленуму № 5 при визначенні розміру збитків, заподіяних неповерненням (втратою, пошкодженням) майна, суди мають виходити з його роздрібної ціни у торговельних організаціях даної місцевості (з урахуванням зносу), або з оцінки, зробленої самим споживачем чи погодженої сторонами при укладенні договору. Проте якщо вартість майна, визначена в такому порядку, на час вирішення спору не відповідає дійсній, або її взагалі не було визначено, сторони не позбавлені можливості доводити в суді дійсну вартість неповернутого, втраченого чи пошкодженого майна [12].

Таким чином, однією з проблем доказування при стягненні збитків, які завдані споживачу є їх розмір. Суд вимагає безперечних доказів кожного елемента збитків. Якщо розмір збитків не підтверджено належними доказами, то споживачеві відмовляють у позові [1, с. 313].

Варто зазначити, що ще одним компенсаційним способом захисту прав споживачів є відшкодування моральної шкоди. Статтею 4 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону. Суд при задоволенні вимог споживача одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів») [2].

Відповідно до ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала через протиправну поведінку щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала через знищення чи пошкодження її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [5].

Відтак, щодо відшкодування моральної шкоди раніше суди дотримувались такої точки зору: «Споживачі мають право на відшкодування моральної шкоди тільки в разі її заподіяння небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законом». Так, Верховний Суд України у своїй постанові від 9 листопада 2016 року у справі № 6-1575цс16, зазначив, що моральна шкода має деліктне походження, тобто виникає із цивільного правопорушення, а не з договору [13].

Сьогодні ця ситуація змінена, така компенсація повинна відбуватись у будь-якому випадку спричинення шкоди, оскільки право на відшкодування виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм. Так, моральна шкода за порушення споживчого договору може бути компенсована і в тому разі, коли умовами договору право на

компенсацію моральної шкоди не передбачено. В цьому випадку шкода стягується на підставі статей 16 та 23 ЦК України і статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів. Саме до такого висновку дійшла Велика Палата Верховного Суду в постанові 1 вересня 2020 року у справі № 216/3521/16-ц [14].

У разі порушення законодавства про захист прав споживачів передбачені і штрафні санкції. Так, у разі порушення законодавства про захист прав споживачів суб'єкти господарювання сфери торговельного та інших видів обслуговування несуть відповідальність за:

1) відмову споживачу в реалізації його прав, установлених частиною першою статті 8, частиною першою статті 9 і частиною третьою статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів», - у десятикратному розмірі вартості продукції виходячи з цін, що діяли на час придбання цієї продукції, але не менше п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) виготовлення або реалізацію продукції, що не відповідає вимогам нормативно-правових актів стосовно безпеки для життя, здоров'я та майна споживачів і навколишнього природного середовища, - у розмірі трьохсот відсотків вартості виготовленої або одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги, але не менше двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у разі, коли відповідно до закону суб'єкт господарської діяльності не веде обов'язковий облік доходів і витрат, - у розмірі п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) реалізацію продукції, забороненої відповідним державним органом для виготовлення та реалізації (виконання, надання), - у розмірі п'ятисот відсотків вартості одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги, але не менше ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у разі, коли відповідно до закону суб'єкт господарської діяльності не веде обов'язковий облік доходів і витрат, - у розмірі ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

4) реалізацію небезпечного товару (отрути, пестицидів, вибухо- і вогненебезпечних речовин тощо) без належного попереджувального маркування, а також без інформації про правила і умови безпечного його використання – у розмірі ста відсотків вартості одержаної для реалізації партії товару, але не менше двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у разі, коли відповідно до закону суб'єкт господарської діяльності не веде обов'язковий облік доходів і витрат, - у розмірі двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

5) відсутність необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію або продавця (у випадках, визначених Законом України «Про електронну комерцію») – у розмірі тридцяти відсотків вартості одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги, але не менше п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у разі, коли відповідно до закону суб'єкт господарської діяльності не веде обов'язковий

облік доходів і витрат, - у розмірі п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

6) створення перешкод службовим особам центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, та структурного підрозділу з питань захисту прав споживачів органу місцевого самоврядування у проведенні перевірки якості продукції, а також правил торговельного та інших видів обслуговування – у розмірі від одного до десяти відсотків вартості реалізованої продукції за попередній календарний місяць, але не менше десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у разі, коли відповідно до закону суб’єкт господарської діяльності не веде обов’язковий облік доходів і витрат, - у розмірі десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

7) невиконання або несвоєчасне виконання припису посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, про усунення порушень прав споживачів – у розмірі двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

8) реалізацію товару, строк придатності якого минув, - у розмірі двохсот відсотків вартості залишку одержаної для реалізації партії товару, але не менше п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

9) порушення умов договору між споживачем і виконавцем про виконання роботи, надання послуги – у розмірі ста відсотків вартості виконаної роботи (наданої послуги), а за ті самі дії, вчинені щодо групи споживачів, - у розмірі від одного до десяти відсотків вартості виконаних робіт (наданих послуг) за попередній календарний місяць, але не менше п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

10) обмеження або відмову в реалізації прав споживачів, установлених частиною другою статті 17 Закону України «Про захист прав споживачів», - у розмірі п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2].

До фактів, які підлягають доказуванню у справах про захист прав споживачів, насамперед, слід віднести: чи мало місце придбання продукції (замовлення послуги); чи надавалась інформація про товар (послугу) і яка саме; відомості про властивості товару та відповідність їх потребам споживача та вимогам встановлених нормативів; чи мало місце використання товару; чи мало місце заподіяння шкоди, що завдана життю, здоров'ю або майну споживача. Тобто, тягар доказування факту придбання, замовлення товарів (послуг) покладається на споживача [10].

Відтак, при виявлені дефектів, недоліків товару на який була надана гарантія виникає презумпція вини виробника, тобто для звільнення від відповідальності виробник має довести, що дефекти виникли при неправильному зберіганні чи експлуатації продукції саме покупцем. Так було зазначено в Постанові Верховного Суду від 30.09.2020 у справі № 927/787/19 [15].

Однією із проблем захисту прав споживачів в умовах воєнного стану є те, що під час воєнного стану діють обмеження щодо доступу споживачів до судового захисту, особливо у випадках, коли судова система в певних регіонах не може функціонувати належним чином через бойові дії або інші надзвичайні обставини. У такій ситуації споживачам рекомендується звертатися до судових органів у безпечніших регіонах або використовувати альтернативні способи вирішення спорів, зокрема через консультації та посередництво [16].

В таких умовах, коли війна ускладнює споживачам доступ до судового захисту їх прав, то можуть бути застосовані альтернативні позасудові способи захисту прав споживачів. Їх перевагами на думку Менів Л.Д, є: 1) швидкість розгляду та вирішення спірного питання; 2) гнучкість розгляду спірного питання; 3) за бажанням сторін – конфіденційність; 5) спрямованість на задоволення вимог обох сторін конфлікту; 6) розвантаження судової системи України [17, с. 126].

Слід констатувати, що у Законі України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року, який набере чинності після припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, передбачено порядок позасудового врегулювання спорів. Зокрема визначено, що захист прав споживачів може здійснюватися органами позасудового врегулювання спорів між споживачем та суб'єктом господарювання, порядок створення, статус та умови функціонування яких визначаються окремим законодавством. Також передбачено, що органи позасудового врегулювання спорів розглядають справи, які стосуються: 1) продукції, придбаної на суму не більше ніж 50 тисяч гривень; 2) порушень порядку гарантійного ремонту або заміни продукції; 3) порушень умов доставки товарів, придбаних за договорами, укладеними поза офісним чи торговельним приміщенням [18].

Зауважимо, що позасудові та судові способи захисту прав споживачів мають співіснувати як допоміжні один одному способи. Адже там, де судові способи захисту є неефективними, можуть стати ефективними саме позасудові способи, і навпаки [17, с. 126].

Важливим для судового та позасудового захисту прав споживачів є проведення експертизи продукції. Споживач має право на перевірку якості, безпеки, комплектності, міри, ваги та ціни продукції, що придбавається (замовляється), демонстрацію безпечного та правильного її використання. На вимогу споживача продавець (виконавець) зобов'язаний надати йому контрольно-вимірювальні прилади, документи про якість, безпеку, ціну продукції. У разі коли під час гарантійного строку необхідно визначити причини втрати якості продукції, продавець (виконавець, виробник) зобов'язаний у триденний строк з дня одержання від споживача письмової згоди організувати проведення експертизи продукції. Експертиза проводиться

за рахунок продавця (виконавця, виробника). Якщо у висновках експертизи буде доведено, що недоліки виникли після передачі продукції споживачеві внаслідок порушення ним встановлених правил використання, зберігання чи транспортування або дій третіх осіб, вимоги споживача не підлягають задоволенню, а споживач зобов'язаний відшкодувати продавцю (виконавцю, підприємству, яке виконує його функції) витрати на проведення експертизи. Споживач, продавець (виконавець, виробник) мають право на оскарження висновків експертизи у судовому порядку [19].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що наявна система захисту прав та законних інтересів споживачів має зазнати змін з огляду на воєнний стан, а також світові та загальноєвропейські тенденції. Зокрема, сьогодні важливим етапом є успішне завершення війни, що у свою чергу сприятиме набуттю чинності новим Законом України «Про захист прав споживачів», який зокрема доповнює права споживачів та передбачає запровадження механізму позасудового врегулювання спорів щодо захисту прав споживачів.

Відтак, законодавство про захист прав споживачів слід доповнити положенням щодо відшкодування збитків, завданих споживачеві. А саме визначити порядок та критерії їх визначення, а також процедуру відшкодування. Також варто закріпити аналогічні пололоження щодо моральної шкоди.

Література:

1. Яновицька Г.Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: дис. ... д. ю. н.: 12.00.03 Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 439 с.

2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379.

3. Коршакова О.М. Захист прав споживачів житлово-комунальних послуг: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків. нац. Ун-т внутр. справ. Харків, 2015. 20 с.

4. Письменна О.П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Монографія. Вінниця: Видавництво «Вінницька газета», 2009. 160 с.

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

6. Бурлака О.С. Захист прав споживачів в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 3. С. 28-33.

7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618- IV. Відомості Верховної Ради України, 2004, № 40-42.

8. Коссак В. Проблеми захисту прав споживачів. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 7-8 лютого 2018р. https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Final_1_2.pdf.

9. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.

10. Витяг з судової практики з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009 – 2012 рр.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006700-13#Text.

11. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. №3. 2011. С. 143-146.

12. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду від 12.04.1996 р. № 5. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96#Text.

13. Постанова Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-1575цс16. https://oda.court.gov.ua/sud1590/ pravovipoziciivsu/6-1575cs16.

14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.09.2020 у справі № 216/3521/16-ц. https://reyestr.court.gov.ua/Review/91644731.

15. Постанова Верховного Суду від 30.09.2020 у справі № 927/787/19 . URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/91939665.

16. Як споживачу захистити свої права в умовах воєнного стану? https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c4a1849f-4558-4410-9dce-.

17. Менів Л.Д. Перспективи розвитку законодавства про захист прав споживачів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 126-129. http://www.lsej.org.ua/6_2022/30.pdf.

18. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 р. № 3153-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 78. Ст. 276.

19. Проблемні аспекти захисту прав споживачів в умовах воєнного стану. https://pravokator.club/news/problemni-aspekty-zahystu-prav-spozhyvachiv-v-umovah-voyennogo-stanu/.

References:

1. Yanovytska, H.B. (2021) Tsyvilno-pravovi zasoby zakhystu prav spozhyvachiv v Ukraini [Civil legal means of protection of consumer rights in Ukraine]. Doctor's thesis. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].

2. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 r. № 1023-XII [Law of Ukraine on the Protection of Consumer Rights: from May 12, 1991 № 1023-XII]. (1991, May 12). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 30, article 379 [in Ukrainian].

3. Korshakova, O.M. (2015) Zakhyst prav spozhyvachiv zhytlovo-komunalnykh posluh: tsyvilno-pravovyi aspekt [Protection of the rights of consumers of housing and communal services: civil legal aspect]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: KNUVS [in Ukrainian].

4. Pysmenna, O.P. (2009) Pravovidnosyny, shcho vynykaiut u zviazku z porushenniam prav spozhyvachiv vnaslidok nedolikiv tovariv, robit (posluh) [Legal relations arising from violation of consumer rights due to defects in goods, works (services)]. Vinnytsia: Vydavnytstvo «Vinnytska hazeta» [in Ukrainian].

5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]. (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 40, article 356 [in Ukrainian].

6. Burlaka, O.S. (2022) Zakhyst prav spozhyvachiv v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Protection of consumer rights in the conditions of martial law in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii – Current problems of domestic jurisprudence*, 3, 28-33 [in Ukrainian].

7. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 № 1618- IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 2004, № 40-42 [in Ukrainian].

8. Kossak, V. (2018) Problemy zakhystu prav spozhyvachiv [Problems of protection of consumer rights]. *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini: materialy XXIV zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine: Proceedings of the 24th reporting Scientific and Practical conference.* Lviv: Faculty of Law of Ivan Franko National University of Lviv. Retrieved from https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Final_1_2.pdf [in Ukrainian].

9. Kot, O.O. (2017) Zdiisnennia ta zakhyst subiektyvnykh tsyvilnykh prav: problemy teorii ta sudovoi praktyky [Implementation and protection of subjective civil rights: problems of theory and judicial practice]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

10. Vytiah z sudovoi praktyky z rozghliadu tsyvilnykh sprav pro zakhyst prav spozhyvachiv (2009 – 2012 rr.) [Excerpt from court practice on the consideration of civil cases on the protection of consumer rights (2009 – 2012)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006700-13#Text [in Ukrainian].

11. Matsehorin, O. I. (2011) Poniattia ta zmist zakhystu tsyvilnykh prav [The concept and content of civil rights protection]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 3, 143-146 [in Ukrainian].

12. Pro praktyku rozghliadu tsyvilnykh sprav za pozovamy pro zakhyst prav spozhyvachiv: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu vid 12.04.1996 r. № 5 [On the practice of considering civil cases on claims for the protection of consumer rights: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of April 12, 1996 № 5]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96#Text [in Ukrainian].

13. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 9 lystopada 2016 r. u spravi № 6-1575tss16 [Resolution of the Supreme Court of Ukraine of November 9, 2016 in case № 6-1575ts16.]. Retrieved from https://oda.court.gov.ua/sud1590/ pravovipoziciivsu/6-1575cs16 [in Ukrainian].

14. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 01.09.2020 u spravi № 216/3521/16-ts. [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of September 1, 2020 in case № 216/3521/16-ts.] Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/91644731 [in Ukrainian].

15. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 30.09.2020 u spravi № 927/787/19 [Resolution of the Supreme Court of September 30, 2020 in case № 927/787/19]. Retrieved from https://verdictum.ligazakon.net/document/91939665 [in Ukrainian].

16. Yak spozhyvachu zakhystyty svoi prava v umovakh voiennoho stanu? [How can a consumer protect his rights in the conditions of martial law?] Retrieved from https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c4a1849f-4558-4410-9dce- [in Ukrainian].

17. Meniv, L.D. (2022) Perspektyvy rozvytku zakonodavstva pro zakhyst prav spozhyvachiv [Prospects for the development of legislation on consumer protection]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 6, 126-129. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/6_2022/30.pdf [in Ukrainian].

18. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 10.06.2023 r. № 3153-IX [Law of Ukraine on the Protection of Consumer Rights: from June 10, 2023 № 3153-IX]. (2023, June 10). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 30, article 379 [in Ukrainian].

19. Problemni aspekty zakhystu prav spozhyvachiv v umovakh voiennoho stanu [Problematic aspects of the protection of consumer rights under martial law]. Retrieved from https://pravokator.club/news/problemni-aspekty-zahystu-prav-spozhyvachiv-v-umovah-voyennogo-stanu/ [in Ukrainian].

УДК 343.132

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-432-445

Кагляк Інна Іллівна кандидат юридичних наук, старший викладач Права, Вінницький національний аграрний університет, тел.: (098) 375-59-50, https://orcid.org/0009-0006-8976-3072

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі проведення огляду місця події при розслідуванні воєнних злочинів в Україні. Зосереджено увагу на аналізі особливостей проведення огляду місця події як однієї з найважливіших слідчих дій. На основі комплексного аналізу теоретичних положень криміналістики та міжнародного гуманітарного права, а також практичних аспектів проведення слідчих дій у зоні бойових дій, автор визначає основні проблеми, з якими зустрічаються фахівці, зокрема криміналісти, при проведенні огляду місця події. Основні серед них: дотримання безпеки учасників розслідування, фіксація слідів, виявлення та ідентифікація масових поховань, взаємодія з іншими органами та міжнародними організаціями у процесі розслідування.

Автором здійснено всебічний аналіз особливостей проведення огляду місця події в умовах збройного конфлікту з урахуванням специфіки воєнних злочинів, вчинених на території України.

Запропоновано комплекс заходів щодо оптимізації процесу огляду місця події в умовах воєнного стану, включаючи використання сучасних технологій, розробку стандарту проведення огляду місця події в умовах воєнного стану та забезпечення міждисциплінарної співпраці.

Автор пропонує ряд практичних рекомендацій для вдосконалення методики проведення оглядів місця події, таких як: використання сучасних технологій (дрони, 3D-сканування), розробка стандартних операційних процедур, забезпечення міждисциплінарної співпраці та створення спеціалізованих підрозділів для розслідування воєнних злочинів.

Зроблено висновки про те, що проведення огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів свідчить про необхідність комплексного підходу, який враховує як юридичні, так і криміналістичні аспекти. Проведення огляду місця події при розслідуванні воєнного злочину вимагає від криміналістів високої кваліфікації, гнучкості та готовності до роботи в екстремальних умовах. Наголошено на тому, що використання сучасних технологій, таких як дрони та 3D-сканери, дозволяє більш ефективно фіксувати та аналізувати сліди злочинів. Отримані результати дослідження

свідчать про необхідність подальшого розвитку теоретичних та практичних аспектів цієї проблематики. Зокрема, перспективним напрямком досліджень є розробка сучасних стандартів проведення слідчих дій, в тому числі огляду місця події, в умовах війни, що матиме важливе значення не лише на національному, а й на міжнародному рівні.

Ключові слова: воєнні злочини, слідча дія, огляд місця події, криміналістичні методи.

Kahliak Inna Illivna Candidate of Law Sciences, Senior teacher of Law, Vinnytsia National Agrarian University, tel.: (098) 375-59-50, https://orcid.org/ 0009-0006-8976-3072

CURRENT PROBLEMS OF SCENE INVESTIGATION IN WAR CRIMES INVESTIGATIONS

Abstract. The article is devoted to the current problem of conducting a scene inspection during the investigation of war crimes in Ukraine. The focus is on the analysis of the features of conducting a scene inspection as one of the most important investigative actions. Based on a comprehensive analysis of the theoretical provisions of criminology and international humanitarian law, as well as practical aspects of conducting investigative actions in a combat zone, the author identifies the main problems that specialists, in particular criminologists, encounter when conducting a scene inspection. The main ones include: ensuring the safety of investigation participants, recording traces, detecting and identifying mass graves, and interacting with other bodies and international organizations during the investigation process.

The author has carried out a comprehensive analysis of the features of conducting a scene inspection in conditions of armed conflict, taking into account the specifics of war crimes committed on the territory of Ukraine.

A set of measures is proposed to optimize the process of conducting a scene inspection under martial law, including the use of modern technologies, developing a standard for conducting a scene inspection under martial law, and ensuring interdisciplinary cooperation.

The author offers a number of practical recommendations for improving the methodology for conducting crime scene inspections, such as: the use of modern technologies (drones, 3D scanning), the development of standard operating procedures, ensuring interdisciplinary cooperation and the creation of specialized units for the investigation of war crimes.

The conclusions are drawn that conducting a crime scene inspection during the investigation of war crimes indicates the need for a comprehensive approach that takes into account both legal and forensic aspects. Conducting a crime scene inspection during the investigation of a war crime requires criminologists to be

highly qualified, flexible and prepared to work in extreme conditions. It is emphasized that the use of modern technologies, such as drones and 3D scanning, allows for more effective recording and analysis of traces of crimes. The results of the study indicate the need for further development of theoretical and practical aspects of this issue. In particular, a promising area of research is the development of modern standards for conducting investigative actions, including scene examination, in wartime, which will be of great importance not only at the national but also at the international level.

Keywords: war crimes, investigative action, scene examination, forensic methods.Ключові слова: воєнні злочини, слідча дія, огляд місця події, криміналістичні методи.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, зокрема повномасштабної війни, криміналістика потребує активізації наукових досліджень для розробки інноваційних засобів протидії злочинності та адаптації до нових реалій євроінтеграції. Актуальні процеси євроінтеграції та повномасштабна війна сформували нові виклики для системи кримінальної юстиції. Для ефективного протистояння цим викликам криміналістика повинна зосередитися на розробці інноваційних криміналістичних технологій та методів, а також на проведенні фундаментальних досліджень, спрямованих на формування науково обґрунтованої бази для вирішення практичних завдань в умовах війни.

Військова агресія Росії проти України стала каталізатором для розвитку криміналістики. Сьогодні науковці в галузі криміналістики покликані розробляти новітні технології та методики, які дозволять ефективно протидіяти злочинності, пов’язаній із війною, та забезпечити захист національної безпеки в умовах євроінтеграції

Сучасні реалії вимагають від криміналістики оперативного реагування на нові загрози. Наукові дослідження в цій галузі повинні бути тісно пов’язані з потребами практики, сприяючи розробці ефективних засобів розкриття та розслідування злочинів, пов’язаних з військовою агресією, та інших видів злочинної діяльності.

Актуальні проблеми огляду місця події як важливого етапу розслідування воєнних злочнів, є надзвичайно важливими у контексті російсько-української війни, оскільки розслідування воєнних злочинів є невід’ємною частиною міжнародного кримінального правосуддя та забезпечення відповідальності винних.

Дослідження особливостей проведення огляду місця події в умовах бойових дій є необхідним для забезпечення всебічного, об’єктивного та неупередженого розслідування воєнних злочинів, а також для подальшого їх розгляду в національних та міжнародних судах. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю розробки ефективних методик збору та фіксації

доказів воєнних злочинів в умовах війни. Крім того, сьогодні є очевидною необхідність розробки національних стандартів проведення слідчих дій у воєнний час, які б відповідали міжнародним стандартам і забезпечували ефективне збирання та зберігання доказів.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення підготовки фахівців, розробки нових методичних рекомендацій та законодавчих змін, що спрямовані на більш ефективне розслідування воєнних злочинів в Україні та інших країнах, які зазнають збройної агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд місця події є однією з основних слідчих дій, що передбачає збір фіксацію та зберігання доказів при розслідуванні воєнних злочинів, тому науковці-криміналісти зосереджують значну увагу на дослідженні цієї проблеми. Проблему огляду місця події під час війни досліджували такі науковці як О. Батюк, С. Дмитрів, І. Клепіковський, І. Пиріг, О. Пчеліна, Р. Степанюк, Т. Фоміна, В. Цимбалюк, О. Юхно, С. Чернявський, Т. Тетерятник А. Шепітько тощо. Однак, зважаючи на подальшу ескалацію воєнних дій, і як наслідок, зростання кількості воєнних злочинів, необхідність їх якісного, ефективного та оперативного розслідування потребує розробки нових методичних рекомендацій, змін до законодавства та розроблення спеціальних стандарів.

Метою статті є вивчення основних проблем, з якими стикаються криміналісти під час проведення огляду місця події в умовах війни та надання пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Огляд місця події – як невідкладна слідча (розшукова) дія відіграє важливу роль у розслідуванні воєнних злочинів. Складнощі, спричинені війною, створюють додаткові виклики для слідства, а особливості воєнного стану вимагають спеціальних підходів до проведення огляду місця події.

Воєнні злочини - це міжнародні правопорушення, які суперечать основним принципам гуманітарного права. За їх скоєння передбачена відповідальність як на національному, так і на міжнародному рівні. Розслідування цих злочинів здійснюється за загальними правилами, однак має свої особливості. Слідчі дії та заходи забезпечення кримінального провадження мають бути адаптовані до умов воєнного стану й специфіки правопорушень.

Під час розслідування воєнних злочинів роль огляду місця події є дуже важливою, оскільки в ході її проведення вдається зафіксувати слідову інформацію, яка вказує на вчинення саме воєнних злочинів, які полягають у порушенні звичаїв та законів війни, задокументувати їх наслідки. Варто відзначити, що документування воєнних злочинів відбувається під час, а не після завершення воєнних дій. Тому своєчасність оглядів місця події є дуже важливою та виправданою, адже в результаті бойових дій існує висока вірогідність, що місце події буде знищено чи суттєво змінено. Крім того, слід пам’ятати, що огляд місця події є чи не найбільш інформативною слідчою

(розшуковою) дією та дозволяє зібрати значну частину доказів воєнних злочинів, вчинених рф в Україні. Тому перед працівниками правоохоронних органів лежить важливе завдання, яке полягає у своєчасному проведенні оглядів місця події під час розслідування воєнних злочинів із суворим дотриманням вимог чинного законодавства та з використанням сучасних досягнень науки та техніки.

Крім того, криміналістично значуща інформація, отримана під час огляду місця події може бути використана в міжнародних судових органах. Саме тому, як зазначає В. Клепіковський у своєму дослідженні, «вкрай важливо дослідити специфіку проведення огляду місця події, адже в більшості випадків саме дана слідча дія дозволяє оперативно отримати докази щодо воєнних злочинів, які вчиняються на території України. Огляд місця події є невід'ємною слідчою дією для документування як воєнних злочинів, пов'язаних зі знищенням майна, так і насильницьких злочинів проти мирного населення. Водночас необхідно підкреслити, що в окремих випадках слідчий або інша уповноважена особа повинен частково чи повністю змінити тактику проведення огляду місця події з огляду на загрозу життю учасників слідчої дії, кількості дій, які необхідно провести у короткий проміжок часу або в силу інших причин, які виникають лише в місцях проведення бойових дій» [1, с. 144].

Слід наголосити на тому, що розслідування воєнних злочинів є надзвичайно складним процесом, який вимагає не лише юридичних знань, а й глибокого розуміння військових дій, психології учасників конфлікту та міжнародного права. Для успішного розслідування необхідно подолати численні перешкоди, пов'язані з об'єктивними умовами ведення бойових дій, суб'єктивними факторами, пов'язаними з поведінкою учасників конфлікту, а також правовими та інституційними проблемами.

На розслідування воєнних злочинів впливає низка факторів, зокрема геополітичні, правові, безпекові, тактичні, логістичні, інформаційно-комунікаційні тощо. На організацію, методику та тактику розслідування у воєнних злочинах, впливають об'єктивні умови, пов'язані з веденням бойових дій, а саме масштабність злочинів (велика кількість справ, масові поховання, що ускладнюють ідентифікацію жертв) швидка змінюваність обстановки (зміни на фронті, руйнування доказів, переміщення людей і об'єктів), ризики для життя і здоров'я (загибель або поранення учасників процесу, мінування територій, обстріли), логістичні труднощі тощо. До суб'єктивних факторів належать політизація розслідувань (використання їх для досягнення політичних цілей, маніпуляція інформацією, спротив розслідуванню з боку держави-агресора, відмова від свідчень, приховування доказів, психологічні травми учасників процесу тощо [2 с. 84].

Проведення такої слідчої (розшукової) дії як огляд місця події регламентовано Кримінальним процесуальним кодексом України у статтях 237-239, 241. Слід звернути увагу на те, що визначення поняття «місце події»

відсутнє у нормативно-правових актах. Досить слушним, на нашу думку, є визначення «місце події – це територія (приміщення тощо), на якій ймовірно було вчинено кримінальне правопорушення або наявні сліди ймовірного кримінального правопорушення і відносно якого уповноважена особа приймає рішення про необхідність проведення огляду як невідкладної процесуальної дії на початковому етапі досудового розслідування», і у свою чергу огляд місця події – це «різновид огляду як слідчої (розшукової) дії, який проводиться на території, на якій було ймовірно вчинено кримінальне правопорушення або наявні сліди ймовірного кримінального правопорушення, та який відбувається, як правило, на початковому етапі досудового розслідування» [1, с. 4-5].

Після вторгнення рф на територію нашої держави Кримінальний процесуальний кодекс України було доповнено розділом ІХ «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Так, відповідно до ст. 615 в умовах воєнного стану діє особливий режим кримінального провадження, відповідно до якої «у невідкладних випадках до винесення дізнавачем, слідчим, прокурором постанови про початок досудового розслідування може бути проведений огляд місця події (постанова приймається невідкладно після завершення огляду)» [3].

Огляд місця події – це перший і найважливіший крок у розслідуванні кримінального правопорушення. Адже саме під час огляду закладається фундамент для подальшого розслідування, оскільки саме тут збирається основна маса доказів. Ефективність огляду місця події безпосередньо пов'язана з дотриманням певних тактичних правил та використанням спеціальних знань і навичок. Від того, наскільки правильно буде організований і проведений огляд, залежить успіх всього розслідування.

Аналізуючи положення кримінально-процесуального законодавства, можна визначити такі особливості проведення огляду місця події в умовах воєнного стану:

1) огляд місця події може проводитись без внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) у випадку, якщо відсутня технічна можливість такого внесення. У цьому випадку слідчий, дізнавач або прокурор повинні невідкладно винести постанову про початок досудового розслідування (абз. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України);

2) за відсутності можливості складання процесуальних документів про хід і результати проведення огляду місця події фіксація здійснюється доступними технічними засобами з подальшим складенням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин з моменту завершення огляду місця події (абз. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України);

3) огляд місця події в житлі чи іншому володінні особи може проводитись без участі понятих, якщо їхнє залучення є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. У такому

випадку хід і результати проведення огляду житла чи іншого володіння особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису (абз. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України);

4) копії матеріалів огляду місця події в обов'язковому порядку зберігаються в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора (ч. 14. ст. 615 КПК України) [4].

Ефективність та успішність огляду місця події, особливо під час досудового розслідування воєнних злочинів, залежить від належної організації роботи всіх учасників цієї слідчої (розшукової) дії на кожному її етапі. Важливу роль у цьому відіграє активне застосування криміналістичних рекомендацій щодо підготовки, проведення та документування процесу і результатів огляду.

Слід наголосити на тому, документування воєнних злочинів та пов'язаних з війною кримінальних правовопорушень є первинним та важливим завданням у їх розслідуванні. Огляди місць події можуть полягати у документуванні злочинних дій військових країни-агресора, пошкоджень цивільної інфраструктури, в оглядах місць дислокації ворожих військових формувань, а також оглядах місць масових поховань жертв військової агресії або поодиноких поховань осіб, які постраждали від обстрілів, або інших дій ворожих військових, місць катування військовополонених або цивільних осіб; по-друге, злочинних дій цивільних осіб, які співпрацювали із агресором, наприклад, огляди за фактами колабораційної діяльності, передачі інформації про місце знаходження військової техніки або військових об'єктів, вчинення майнових злочинів в умовах воєнного стану тощо [5, с.318].

Оглядом місця події під час розслідування воєнних злочинів «можуть бути: ділянки місцевості, що були піддані бомбардуванню; воронки від ракет, снарядів; окремі будівлі, гаражі, сараї зі слідами влучання боєприпасів; будівлі, що зазнали пожежі внаслідок воєнних дій; ділянки місцевості на яких розташована військова техніка (танки, вантажні машини, бойові машини піхоти, бронетранспортери, зенітно-ракетні установки тощо), як боєздатна, так і зі слідами влучання боєприпасів, частково згоріла, зламана, пошкоджена; ділянки місцевості на якій знаходяться нерозірвані боєприпаси, міни, ракети (їх частини), вогнепальна зброя; місця поховань, можливо масових; трупи та частини тіл на місці їх виявлення. Також окремо можуть бути оглянуті предмети, вилучені з місця події: військова техніка, автомобілі, зброя, боєприпаси» тощо [6, с.348].

Зважаючи на різноманіття об'єктів, що підлягають огляду, слідчому необхідно залучати велику кількість спеціалістів, з якими спеціалісту-криміналісту необхідно активно співпрацювати задля досягнення якнайкращих результатів. Слід зазначити, що огляди в умовах війни потребують суворого дотримання заходів безпеки для слідчих та цивільних.

Перед початком огляду місця події в зоні надзвичайної ситуації необхідно чітко визначити його межі. Слідчий може обрати один із методів огляду або комбінувати їх. Один із підходів — секторний метод, коли слідчий, перебуваючи в центрі території, визначає напрям магнітного меридіана за компасом і послідовно досліджує кожен сектор.

Однак, враховуючи потребу в оперативності та можливе проведення паралельних рятувальних робіт, більш ефективним є метод огляду за квадратами. Для великих територій доцільно поділити місце події на невеликі ділянки чи об’єкти, кожен із яких отримує свій порядковий номер. На цих ділянках працюють окремі слідчі групи. Координацію їхньої діяльності здійснює один або кілька слідчих, які мають загальне уявлення про місце події та регулюють роботу груп, забезпечуючи обмін інформацією про обставини, знайдені докази та вилучені речі. Цей метод є ефективним для значних територій, де основна увага може бути зосереджена на певних важливих ділянках. Окремі зони, що не потребують детального аналізу, можуть оглядатися формально, без залучення експертів або спеціалістів.

Для реалізації такого підходу потрібні значні людські ресурси та криміналістичне обладнання, що слід враховувати під час планування. У разі необхідності кількість залучених сил і засобів може бути збільшена безпосередньо в процесі огляду.

Огляд пошкоджень та руйнувань інфраструктурних об’єктів має на меті максимально зафіксувати наслідки знищення рухомих і нерухомих об'єктів, території тощо для визначення завданих збитків. Під час огляду виявляються потерпілі та жертви серед населення, а також залишки зброї чи боєприпасів, що спричинили руйнування. Знайдені речові докази транспортуються до визначених місць зберігання.

Першочерновим завданням при розслідуванні авіаційних чи ракетних ударів, артилерійських обстрілів є встановлення напрямку обстрілу або траєкторії польоту снаряда. Ця інформація дозволяє ідентифікувати приблизне місце розташування ворожої техніки чи підрозділу, а також військовослужбовців, які здійснили обстріл. Зібрані дані стануть основою для підготовки матеріалів до Міжнародного суду з метою притягнення до відповідальності російської федерації та конкретних військових за порушення законів і звичаїв війни.

Для визначення напрямку удару або обстрілу (прильоту снаряда) використовують комплексний підхід: дослідження на місці події та запити до військових і цивільних установ.

Методи встановлення напрямку на місці події включають:

- аналіз відеозаписів із камер спостереження або знятих цивільними під час обстрілу;
- опитування очевидців;
- детальний огляд вирви (воронки) та пошкоджень об’єктів поблизу.

Місце події потрібно зафіксувати за допомогою криміналістичної фото- та відеозйомки. За можливості можна використовувати квадрокоптер для визначення напрямку прильоту снаряда, попередньо узгодивши його застосування із військовими підрозділами (службою розвідки, РЕБ тощо).

У процесі фотографування необхідно «фотографувати місце без змін та не вносити будь-які зміни в місце події; робити загальні, контекстуальні та великі фотографії; загальні фотографії повинні включати фотографії прилеглих територій, будівель, вулиць тощо; контекстуальні фотографії повинні показувати зв'язку між об'єктом, який фотографується, та іншими об'єктами; великі фотографії мають показувати деталі об'єкта, що фотографується; де можливо, фотографувати потрібно з масштабом і без нього; реєструвати всі фотографії із вказівкою ідентифікаційних відомостей особи, що фотографує, дата і час фото, налаштування камери тощо» [1, с. 152].

Місцезнаходження вирви слід визначати з урахуванням найбільшої концентрації руйнувань. У разі значних пошкоджень вирва може бути під завалами або навіть відсутньою.

Огляд вирви (воронки) повинен включати:

1) фіксацію матеріалу основи (ґрунт, асфальт, деревина тощо);

2) визначення локалізації щодо нерухомих орієнтирів за допомогою рулетки;

3) вимірювання діаметра (для неправильної форми – перпендикулярні діаметри);

4) визначення глибини та епіцентру вибуху (найглибшої точки вирви);

5) встановлення географічних координат через GPS-навігатор або телефон.

За можливості – визначення кута нахилу вирви для оцінки розташування снаряда (складно для м'яких поверхонь чи ракетних ударів).

Визначення напрямку вирви до сторін світу за допомогою компаса (телефон менш надійний у разі слабкого зв'язку) [5,с. 325].

Авіаційні, ракетні удари та артилерійські обстріли цивільних і військових об'єктів призводять до численних жертв серед як військових, так і цивільного населення. Території, які перебували під окупацією, після звільнення оглядаються не лише для документування руйнувань інфраструктури, але й для виявлення та фіксації жертв серед місцевого населення. Часто такі жертви поховані масово або були поховані родичами та знайомими в доступних місцях, як-от на подвір'ях, городах чи в садах. Крім того, значну кількість тіл може бути знайдено під завалами зруйнованих будівель.

Під час огляду трупів здійснюється детальна фіксація місця події, включаючи географічні координати, фото- та відеофіксацію. Зазначаються ознаки, що вказують на причину смерті (вогнепальні поранення, удушення тощо). Вилучаються всі потенційні докази, включаючи біологічні матеріали, зразки ґрунту та предмети, що мають слідчі значення.

При розслідуванні масових вбивств проводиться комплексна криміналістична експертиза. Визначаються характер та послідовність дій злочинців,

встановлюються особисті дані жертв. Отримані дані фіксуються у відповідних процесуальних документах.

Під час огляду колони розстріляних автомобілів слід виконати комплекс заходів: визначити та зафіксувати точне місцезнаходження, встановити кількість транспортних засобів, їхні марки та моделі, напрямок руху колони. За допомогою вимірювальних інструментів слід визначити відносне розташування автомобілів та інших об'єктів на місцевості. Особливу увагу слід приділити фіксації слідів вогнепальних пошкоджень на транспортних засобах, включаючи напрямок стрільби, калібр зброї та характер пошкоджень. Крім того, необхідно провести огляд та фіксацію тіл загиблих, вилучити з місця події всі речові докази та скласти детальний план-схему, що відображає розташування всіх об'єктів.

Як зазначає І. Пиріг дії спеціаліста-криміналіста полягають у виявленні різних слідів: контактної взаємодії (боротьби, інших насильницьких дій), слідів біологічного походження; взуття, папілярних візерунків рук, недопалків, знарядь вчинення злочину; загублених речей та документів злочинця. Ними можуть бути: списки військовослужбовців рф, найманців, документи на військову техніку, особисті речі військових (аптечки, сухий пайок, одяг тощо), таблиці позивних, графіки нарядів, особисті зошити командирів із записами номерів телефонів тощо.

Важливе значення мають виявлені спеціалістами на місці події предмети та зброя, що вказує на заборонені міжнародним правом методи ведення війни: зброя, що має невибіркову дію: касетні боєприпаси, міни-пастки, протипіхотні міни тощо; залишки або упаковки з-під засобів бактеріологічної чи хімічної зброї; види озброєння, що завдають надмірних страждань: запалювальні та розривні кулі; снаряди, що перевертаються або сплющуються у тілі людини; сліди осколкових боєприпасів: шматочки пластмаси, металу, дрібні відколи дерева та скла в людському тілі, що складно виявити; розривні або снаряди з вибуховою (запалювальною) речовиною тощо [6, с. 349].

Як відомо, процес огляду місця події можна поділити на три етапи: підготовчий, робочий і заключний. Під час розслідування воєнних злочинів огляд місця події на кожному з цих етапів має свої особливості.

Підготовчий етап огляду місця події передбачає визначення тактичних завдань та вибір засобів і способів їх виконання, спираючись на доступну вихідну інформацію. На цьому етапі також здійснюються заходи для створення сприятливих умов, які забезпечать ефективність огляду. Як слушно зазначають О. В. Пчеліна та Т. Г. Фоміна, специфіка тактики огляду місця події в рамках досудового розслідування воєнних злочинів обумовлена особливостями, що відображаються у кримінально-правовій і криміналістичній характеристиці таких злочинів. Це, своєю чергою, знаходить відображення в обстановці місця події та слідовій картині вказаних правопорушень [7, с. 253].

На етапі підготовки аналізується вихідна інформація щодо події кримінального правопорушення та її наслідків. Визначається доцільність і необхідність огляду місця події, а також його основні завдання. Формується

склад учасників процесуальної дії, розподіляються та уточнюються їхні обов'язки, організовується їх взаємодія. Також забезпечується матеріально-технічна підготовка. Окрім цього, встановлюються межі місця події та методи його огляду, вживаються заходи для надання невідкладної допомоги постраждалим і забезпечення безпеки всіх учасників огляду. Особливістю підготовчого етапу під час досудового розслідування таких правопорушень є дотримання безпеки, а також правильний вибір засобів і методів для всебічного дослідження місця події. Це дозволяє максимально ефективно виявляти, фіксувати та вилучати сліди злочину й інші докази.

На підготовчому етапі одним із основних завдань є формування складу слідчо-оперативної групи для проведення огляду місця події під час досудового розслідування воєнних злочинів. Враховуючи розміри місця події та обсяг слідової інформації, спочатку визначають оптимальний метод огляду, а вже потім - кількість і склад учасників. Особливу увагу слід приділити залученню фахівців, зокрема криміналістів, які відіграють важливу роль у документуванні воєнних злочинів.

Робочий етап передбачає безпосереднє дослідження місця події із залученням фахівців і використанням технічних засобів, таких як БПЛА, фото- та відеообладнання, вимірювальні прилади тощо, з метою збору слідової інформації. Особливий акцент робиться на виявленні слідів обстрілів (зокрема ракетних ударів), уламків боєприпасів і вибухових пристроїв, пошкоджень об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, трупів, а також біологічних слідів. Завданням є не лише ідентифікація слідів воєнних злочинів, але й фіксація їхнього розташування в контексті місця події, визначення характерних ознак, а також належне вилучення й пакування доказів. У разі необхідності проводиться відбір проб ґрунту, води чи інших матеріалів із зони ураження та прилеглих територій.

Варто зазначити, що під час досудового розслідування воєнних злочинів, зважаючи на ймовірність обстрілів або активних бойових дій, огляд трупів може бути перенесений. У таких випадках тіла оглядаються в безпечному місці, наприклад, у бюро судово-медичної експертизи чи іншій спеціально обладнаній локації. До огляду залучається судово-медичний експерт або лікар, а труп за потреби направляється на подальшу судово-медичну експертизу (розтин).

Заключний етап огляду місця події в межах досудового розслідування воєнних злочинів передбачає документування його ходу та результатів відповідно до положень статей 104–107 і 615 КПК України. Основною вимогою на цьому етапі є забезпечення максимальної швидкості фіксації, щоб мінімізувати ризики для членів слідчо-оперативної групи, які можуть перебувати в зоні повторного ураження.

Як показує практика, фіксація здійснюється не лише через складання протоколу, але й із використанням сучасних технічних засобів і технологій. До таких належать фотозйомка, створення фототаблиць, 3D-знімків, викорис-

тання супутникових зображень, створення схем, масштабних планів і таблиць із GPS-координатами.

До протоколу огляду місця події можуть додаватися додаткові матеріали, зокрема пояснення залучених спеціалістів і довідка вибухотехніка про відсутність вибухонебезпечних матеріалів на місці огляду.

Важливим є запровадження новітніх, інноваційних криміналістичних засобів та методів для розслідування військових злочинів. Допомогу надають фахівці з інших країн, які використовують інноваційні науково-технічні засоби, методи і методики криміналістики, що впровадженні у різних державах світу. Так 3D-сканери, надані міжнародними партнерами, використовуються для документування місць вчинення військових злочинів. Суттєву допомогу українським криміналістам та судовим експертам надають фахівці з Франції, Іспанії, Словаччини, Польщі [8, с.17].

На сьогодні українські спеціалісти-криміналісти застосовують у своїй роботі сучасні інноваційні технології:

- використовують безпілотники для фіксації руйнувань житлових будинків та об’єктів критичної інфраструктури, спричинених російськими ракетними ударами.
- створюють детальні тривимірні моделі місця події за допомогою сучасних сканерів. Ці сканери дозволяють працювати швидко та безпечно, залишаючись на відстані від потенційно небезпечних зон, які нерідко повторно обстрілюються російськими військами після прибуття поліції чи медиків.
- визначають ДНК-профіль за допомогою сучасних мобільних приладів, які демонструють високу швидкість ефективність.

Сьогодні сучасні технології, зокрема штучний інтелект, відкривають широкі можливості для розслідування воєнних злочинів, зокрема проведення огляду місця події. Аналіз супутникових знімків, відео, фото, аудіо, соціальних мереж, медичних даних та текстів дозволяє ефективніше виявляти докази, ідентифікувати підозрюваних та свідків, а також встановлювати причини та обставини вчинення злочинів.

Штучний інтелект демонструє високий потенціал у цій галузі, дозволяючи автоматизувати аналіз великих обсягів даних різного типу. Зокрема, штучний інтелект може бути використаний для виявлення змін в ландшафті за супутниковими знімками, ідентифікації осіб на відео та фото, аналізу аудіозаписів, виявлення зв'язків між підозрюваними в соціальних мережах, а також для аналізу медичних даних та текстової інформації. Це суттєво підвищує ефективність розслідування та сприяє встановленню істини.

Потенціал застосування штучного інтелекту в розслідуванні воєнних злочинів є величезним. З розвитком технологій можливості штучного інтелекту будуть розширюватися, що дозволить вирішувати ще більш складні завдання. Наприклад, штучний інтелект може бути використаний для створення 3D-моделей місць злочинів, ідентифікації зброї та боєприпасів за

їхніми характеристиками, а також для прогнозування подальших дій підозрюваних. Залучення фахівців і використання сучасних технологій забезпечує якісне та відносно безпечне розслідування воєнних злочинів навіть в умовах підвищеної небезпеки.

Висновки. Проведення огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів є складним і поетапним процесом, який вимагає не лише знань криміналістики, а й глибокого розуміння специфіки військових дій та міжнародного гуманітарного права. Війна вносить суттєві корективи в традиційні методики проведення слідчих дій, вимагаючи від фахвців адаптації до нових умов та використання сучасних технологій. Результати такого розслідування є важливим внеском у встановлення істини, притягнення винних до відповідальності та забезпечення справедливості для потерпілих.

Аналіз особливостей проведення огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів свідчить про необхідність комплексного підходу, який враховує як юридичні, так і криміналістичні аспекти. Проведення огляду місця події при розслідуванні воєнного злочину вимагає від криміналістів високої кваліфікації, гнучкості та готовності до роботи в екстремальних умовах. Слід зазначити, що використання сучасних технологій, таких як дрони та 3D-сканування, а також технологій штучного інтелекту дозволяє більш ефективно фіксувати та аналізувати сліди злочинів. Отримані результати дослідження свідчать про необхідність подальшого розвитку теоретичних та практичних аспектів цієї проблематики. Зокрема, перспективним напрямком досліджень є розробка сучасних стандартів проведення слідчих дій, в тому числі огляду місця події, в умовах війни, що матиме важливе значення не лише на національному, а й на міжнародному рівні.

Література:

1. Клепіковський В.Г. Кримінальний процесуальний аналіз огляду місця події як слідчої (розшукової) дії. Дис.д.ф. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 208 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/c2b2c881-79d3-4152-82ce-0b5647589628 (дата звернення - 20.11.2024).

2. Батюк О.В., Дмитрів С.О. До питання організації розслідування військових злочинів. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 3 (13). С. 77-87, с. 84 URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3976 (дата звернення - 20.11.2024).

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення - 22.11.2024).

4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Закон України від 14 квітня 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text (дата звернення - 25.11.2024).

5. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-тувнутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. 432 с.

6. Пиріг І. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, учинених в умовах воєнного стану / І. Пиріг // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). С. 347-352 URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/11602 (дата звернення - 25.11.2024).

7. Пчеліна О. В., Фоміна Т. Г. Особливості проведення огляду місця події під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2023. № 2. С. 251-259 URL: https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/660/575 (дата звернення - 25.11.2024).

8. Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі : наук.-практ. посібник : електрон. наук. вид. / [Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К., Коновалова В. О. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2023. 116 с.

References:

1. Klepikovskyi, V.H.(2023) Kryminalnyi protsesualnyi analiz ohliadu mistsia podii yak slidchoi (rozshukovoi) dii [Criminal procedural analysis of the inspection of the scene of the incident as an investigative (detective) action]. Odesa, 208 p. Retrieved from https://dspace.onua.edu.ua/items/c2b2c881-79d3-4152-82ce-0b5647589628 [in Ukrainian].

2. Batiuk, O.V., Dmytriv, S.O. (2021) Do pytannia orhanizatsii rozsliduvannia viiskovykh zlochyniv [On the issue of organizing the investigation of war crimes}. Sotsialno-pravovi studii - Socio-legal studies. 2021. 3 (13). P. 77-87. Retrieved from https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3976 [in Ukrainian].

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. (n.d). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text [in Ukrainian].

4. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu. Zakon Ukrainy [On making changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the improvement of the procedure for carrying out criminal proceedings under martial law. Law of Ukraine. (n.d). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text [in Ukrainian].

5. Sokurenko, V.(2024) Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv i poviazanykh z viinoiu kryminalnykh pravoporushen: kryminalno-pravovi, kryminalni protsesualni ta kryminalistychni aspekty [Investigation of war crimes and war-related criminal offenses: criminal law, criminal procedural and forensic aspects]. Kharkiv [in Ukrainian].

6. Pyrih, I.(2022) Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv, uchynenykh v umovakh voiennoho stanu [The use of special knowledge in the investigation of crimes committed under martial law]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav - cientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. 2 (121). s. 347-352 [in Ukrainian].

7. Pchelina, O. V., Fomina, T. H. (2023) Osoblyvosti provedennia ohliadu mistsia podii pid chas dosudovoho rozsliduvannia zlochyniv, poviazanykh zi zbroinoiu ahresiieiu proty Ukrainy [Peculiarities of conducting an inspection of the scene during the pre-trial investigation of crimes related to armed aggression against Ukraine]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu. 2. s. 251-259 Retrieved from https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/660/575 [in Ukrainian].

8. Shepitko, Yu. (2023) Innovatsiini metody, zasoby ta tekhnolohii v kryminalistytsi ta sudovii ekspertyzi [Innovative methods, tools and technologies in forensics and forensic examination]. Kharkiv. 116 s. [in Ukrainian].

УДК 343.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-446-459

Ковальчук Олена Богданівна кандидатка юридичних наук, доцентка, заслужена юристка України, доцентка кафедри теорії права та конституціоналізму Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», Україна, м. Львів, тел.: (032) 258-30-26, https://orcid.org/0000-0001-5547-1625

Розум Діана Вячеславівна студентка IV курсу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0006-5818-4115

ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. В статті досліджуються особливості притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни та окупації частини територій України. Розглядаються основні аспекти поняття «колабораціонізм» та етапи його становлення на законодавчому рівні в Україні, досвід зарубіжних країн.

Проводиться розмежування між такими злочинами спрямованими проти основ національної безпеки України, як колабораційна діяльність та державна зрада. Розглянуто основні види покарань, які передбачені відповідно до чинного Кримінального кодексу України та наведено порівняльну характеристику з законодавством інших країн.

Звернуто увагу на необхідність удосконалення нормативного регулювання цієї сфери з метою підвищення ефективності боротьби з колабораціонізмом, а також забезпечення справедливості та правової визначеності у процесі правозастосування. Зокрема, що потребують уточнення норми статті 111-1 Кримінального кодексу України з метою уникнення подвійного тлумачення, а саме в частині визначення, які дії становлять співпрацю з окупантом, щоб не допустити зловживань при застосуванні даної норми. А також необхідності враховувати не лише факт співпраці з окупаційними силами, а й суб'єктивний елемент дій особи. Це дозволить відрізняти вимушену поведінку від свідомого сприяння ворогу. Слід забезпечити ефективні механізми розслідування колабораційних дій та процесуальні гарантії для запобігання необґрунтованому переслідуванню осіб, розробити методологію доказування у таких справах, механізми юридичного захисту громадян, які залишилися на окупованих територіях та змушені були взаємодіяти з окупаційною владою

для забезпечення виживання, що дозволить уникнути порушень прав людини та зменшити соціальну напругу.

Таким чином, удосконалення чинного кримінального законодавства України щодо притягнення до кримінальної відповідальності за колаборацій-ну діяльність сприятиме забезпеченню справедливості, зміцненню правопорядку та державного суверенітету, підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів, консолідації суспільства в умовах війни та посилить позицію України у відстоюванні національних інтересів в міжнародних відносинах.

Ключові слова: колабораціонізм, державна зрада, державний суверенітет, кримінальна відповідальність, громадянин України, воєнний стан.

Kovalchuk Olena Bogdanivna Candidate of Law, Associate Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Associate Professor of the Department of Theory of Law and Constitutionalism of the Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education of the National University «Lviv Polytechnic», Lviv, tel.: (032) 258-30-26, https://orcid.org/0000-0001-5547-1625

Rozum Diana Vyacheslavivna 4th year student of the Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education of the National University «Lviv Polytechnic», Lviv, https://orcid.org/0009-0006-5818-4115

FEATURES OF CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES IN UKRAINE DURING MARTIAL STATE

Abstract. The article examines the features of criminal liability for collaboration activities in conditions of war and occupation of part of the territories of Ukraine. The main aspects of the concept of «collaborationism» and the stages of its formation at the legislative level in Ukraine, the experience of foreign countries are considered.

A distinction is made between such crimes directed against the foundations of national security of Ukraine as collaborationism and high treason. The main types of punishments provided for in accordance with the current Criminal Code of Ukraine are considered and a comparative characteristic with the legislation of other countries is given.

Attention is drawn to the need to improve the regulatory regulation of this area in order to increase the effectiveness of the fight against collaborationism, as well as to ensure fairness and legal certainty in the process of law enforcement. In particular, the provision of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine requires clarification in order to avoid double interpretation, namely in terms of determining what actions constitute collaboration with the occupier, in order to prevent abuses in the application of this provision. As well as the need to take into account not only the fact of collaboration with the occupation forces, but also the subjective element of a

person's actions. This will allow us to distinguish forced behavior from conscious assistance to the enemy. It is necessary to provide effective mechanisms for investigating collaborationist actions and procedural guarantees to prevent unjustified persecution of individuals, develop a methodology for proving in such cases, mechanisms for legal protection of citizens who remained in the occupied territories and were forced to interact with the occupation authorities to ensure survival, which will avoid human rights violations and reduce social tension.

Thus, improving the current criminal legislation of Ukraine regarding criminal liability for collaboration activities will contribute to ensuring justice, strengthening law and order and state sovereignty, increasing citizens' trust in law enforcement agencies, consolidating society in wartime conditions, and strengthening Ukraine's position in defending national interests in international relations.

Keywords: collaborationism, treason, state sovereignty, criminal liability, citizen of Ukraine, martial law.

Постановка проблеми. Колабораційна діяльність є одним із найбільш загрозливих явищ під час збройного конфлікту, оскільки підриває національну безпеку, сприяє легітимізації окупаційного режиму та веде до послаблення державного суверенітету. У зв’язку з початком російсько-української війни питання колаборації набуло актуальності не лише як соціально-політична, але й як правова проблема. Законодавче визначення та криміналізація таких дій викликають дискусії серед науковців та практиків щодо їх правового регулювання, обсягу кримінальної відповідальності та критеріїв оцінки суспільної небезпеки.

Видається доцільним дослідити поняття колабораційної діяльності, особливостей її правового регулювання, ефективності санкцій, які застосовуються до громадян, що співпрацюють з окупаційною владою, співвідношення ступеня суспільної небезпеки та адекватності кримінальних покарань, передбачених за колаборацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання колабораційної діяльності активно обговорюється в правничій науці та суспільстві, проте дана проблематика залишається відкритою і вимагає подальшого наукового опрацювання. Дослідження поняття та ознак колабораціонізму, притягнення осіб до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність здійснювали такі вчені, як Ю. Василенко, Т. Вайда, М. Волков, О. Головкін, А. Гуменюк, В. Данилюк, К. Долгорученко, С. Єгоров, О. Ілларіонов, О. Заєць, А. Калюжна, С. Косовський, В. Кузнецов, Т. Лисько, Б. Літвінчук, Т. Негруца, В. Павликівський, М. Рубащенко, М. Сийплокі, І. Сказко, А. Трофименко, Г. Чигрина, Т. Щурат, А. Ященко та інші.

Метою статті є дослідження особливостей притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні під час дії воєнного стану та формування пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Початок російсько-української війни поставив нашу державу перед безліччю нових викликів, серед яких особливо загострилася проблема колабораціонізму. В період воєнних дій, коли на окупованих територіях залишається істотна частина громадян України, їх співпраця з окупантами стає критично важливою темою для суспільства та правової системи.

Вперше поняття «колабораціонізм» вчені застосовують в період Першої світової війни для характеристики співпраці місцевого населення з військовими адміністраціями окупаційних сил. Проте більш чіткого значення цей термін набув під час Другої світової війни, коли активно застосовувався для опису різних форм співпраці громадян окупованих територій з нацистським режимом. У радянські часи серед науковців поняття «колабораціонізм» майже не вживалось. А для кваліфікування злочинної співпраці з гітлерівськими окупантами у військовій та політичній сфері активно використовувались юридичні категорії «пособництво» та «державна зрада», пізніше також вживалися такі терміни, як «контрреволюційна діяльність» та «зрада Батьківщині» [1, с. 17].

Одним з перших законопроектів в якому окреслювалося визначення «колабораціонізму» був проект Закону України «Про заборону колабораціонізму» зареєстрований в березні 2017 року, де автор розглядав колабораціонізм як співпрацю громадянина України з російською окупаційною владою та створеними чи підтримуваними росією незаконними збройними формуваннями [2]. В 2019 році в проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм)» запропоновано внести зміни до Кримінального кодексу України та закріпити дане поняття як особливу форму державної зради, яка полягає у військовому, політичному, економічному, адміністративному, культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями [3]. В 2021 році було внесено до Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором - колабораціонізм)», в якому «колабораціонізм» визначено як умисне і добровільне співробітництво громадянина України з державою-агресором або її представниками у будь-якій формі, в інтересах держави-агресора і на шкоду національній безпеці України чи її союзників [4].

Для прикладу, слід зауважити, що у Кримінальному кодексі Австрії відсутнє визначення терміну «колабораціонізм», натомість зазначено, що будь-хто, хто діє як керівник угрупування, метою якого є незаконний підрив

незалежності, форми правління, викладеної в конституції чи конституційному інституті Республіки Австрія чи однієї з її федеральних земель, вербує до нього членів або підтримує його коштами чи будь-яким іншим значним способом підлягає покаранню за статтями державна зрада та антидержавні зв'язки [5].

На підставі вищезазначеного, можемо зробити висновок, що визначення поняття «колабораціонізм» є досить спірним як серед українських вчених, так і зарубіжних. Серед науковців існують різні точки зору, деякі з них досить схожі, інші – діаметрально протилежні, але якщо узагальнити дані підходи, можемо зауважити, що одні вчені виокремлюють дане визначення в широкому розумінні, як взаємодію з ворогом в будь-який спосіб, інші в більш вузькому – як усвідомлену співпраця з метою нашкодити своїй державі та національним інтересам, а деякі взагалі не виділяють колабораціонізм як окреме правопорушення.

На наш погляд, саме вузький підхід є більш правильним, адже дуже важливо відокремлювати вимушену взаємодію з окупантами заради збереження свого життя та цілеспрямовану співпрацю з метою підтримки окупаційного режиму. Важливо чітко визначити, які саме діяння визначаються, як колабораційна діяльність.

Законом України № 2108-IX від 03.03.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», було доповнено Кримінальний кодекс України (далі – КК України) статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» [6].

Станом на вересень 2024 року органами досудового розслідування було зафіксовано 3991 злочинів. З них: 399 – посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); 703 – державна зрада (ст. 111 КК України); 1565 – колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України); 359 – пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України); 149 – диверсія (ст. 113 КК України); 816 – інші склади кримінальних правопорушень [7]. Отже, на даний час колабораційна діяльність займає перше місце серед злочинів проти основ національної безпеки України.

На нашу думку, високі показники статистики щодо колабораційної діяльності в порівнянні з іншими злочинами зумовлені, перш за все, обсягом відповідної статті КК України, яка охоплює значну кількість складів окремих кримінальних правопорушень, які в свою чергу можна поділити на кримінальні проступки чи нетяжкі злочини або тяжкі чи особливо тяжкі злочини.

Відповідно до ст. 111-1 КК України колабораційна діяльність включає такі дії громадян України, як: публічне заперечення збройної агресії, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України; публічні заклики до підтримки рішень держави-агресора та співпраці з нею, добровільне зайняття посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних

органах влади, створених на тимчасово окупованій території; пропаганда в закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння вчиненню збройної агресії проти України а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти; організація та проведення заходів політичного характеру, ведення інформаційної діяльності в співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора та інші [8].

Важливо відмітити, що на початкових етапах вторгнення країни-агресора на територію нашої держави основними правовими інструментами притягнення до відповідальності були окремі статті чинного КК України, зокрема, стаття 111, яка передбачає відповідальність за вчинення державної зради, адже не існувало чіткої правової бази для притягнення до відповідальності колаборантів. Відсутність чіткого розмежування між цими категоріями іноді призводить до проблеми кваліфікації дій і вибору відповідної статті для притягнення до відповідальності.

Необхідно зауважити, що державна зрада може вчинятися лише у тих формах, які прямо перераховані в диспозиції статті 111 КК України: 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; 2) шпигунство; 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Ці діяння можуть вчинятися як у мирний час, так і під час військового стану та в умовах тимчасової окупації. Натомість, стаття 111-1 КК України містить 8 частин, кожна з яких передбачає, по суті, окремі форми добровільної співпраці з ворогом, що можуть мати місце лише в період здійснення збройної агресії проти України та тимчасової окупації.

До того ж, основною ознакою, яка дозволяє відмежувати колабораційну діяльність від державної зради на даний час є ступінь суспільної небезпечності та особливості об’єктивної сторони складів даних кримінальних правопорушень. Державна зрада є особливо тяжким злочином, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років або довічне позбавлення волі, а колабораційна діяльність в різних її проявах належить кримінальних проступків чи нетяжких злочинів (ч. ч. 1-4 ст. 111-1 КК України) або тяжких (ч. 6 ст. 111-1 КК України) чи особливо тяжких злочинів (ч. ч. 7, 8 КК України) [9, с. 5].

За колабораційну діяльність, відповідно до тяжкості вчиненого кримінального правопорушення КК України передбачає наступні види покарань, що можуть застосовуватися до нього: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п’ятнадцяти років; виправні роботи на строк до двох років; арешт на строк до шести місяців; штраф до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; позбавленням волі на строк до п’ятнадцяти років; довічне

позбавлення волі. Як додатковий вид покарання до винної особи може також застосовуватися конфіскація майна.

Для порівняння зазначимо, що Кримінальний кодекс Німеччини передбачає для колабораціоністів покарання на строк від одного року до п'яти років, а за особливо тяжкі злочини – довічне позбавлення волі [10]. Відповідно до законодавства Литовської Республіки особа буде нести покарання від 5 до 15 років. Як ми бачимо, національне законодавство та законодавство інших країн мають схожий підхід до встановлення кримінальної відповідальності за колаборацію діяльність.

Також, необхідно зазначити, що інститут притягнення до відповідальності за колаборацію діяльність має певні недоліки, які є предметом наукових дискусій. Вчені зазначають, що під час внесення нової статті до Кримінального кодексу України законодавець не врахував всі обставини та нюанси, які можуть виникати під час застосування даної правової норми. Однією з ключових проблем є визначені ступені суспільної небезпеки (частини 1, 2 – кримінальні проступки, частини 3, 4 – нетяжкі злочини, частина 5 – тяжкий злочин, частини 6, 7, 8 – особливо тяжкі злочини), що не відповідає назві Розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України».

Відповідно до чинного законодавства України кримінальні правопорушення поділяють на злочини та кримінальні проступки за рівнем суспільної небезпеки та покарання. Це два окремих види правопорушень, які не підпорядковуються одне одному, тому можемо стверджувати, що законодавець допустився помилки, створивши правову колізію.

В. В. Кузнецов та М. В. Сийплокі запропонували такі вирішення даної проблематики: 1) передбачити в санкціях ч. 1 та ч. 2 покарання у виді позбавлення волі (такий підхід надасть альтернативу для заміни основного виду покарання) та вирішить проблему розмежування злочину та кримінального проступку; 2) також можливо змінити назву Розділу I Особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки». [11, с. 385]. Однак, в такому випадку, згадане питання щодо санкцій вказаних норм залишається відкритим.

Підтримуємо першу пропозицію, адже кримінальні правопорушення, які були здійсненні проти основ національної безпеки України, несуть підвищену суспільну небезпеку та мають вважатися злочинами. До того ж, на нашу думку, посилення відповідальності за колаборацію діяльність дозволить збільшити вплив на правопорушників та запобігти вчиненню нових злочинів.

Водночас, притягнення особи до відповідальності є одним з найбільш проблематичних аспектів даної тематики. Через різні обставини значна кількість громадян України залишаються на окупованих територіях: через відсутність можливостей для виїзду; сімейні або професійні обставини, які унеможливлюють переміщення; деякі люди не можуть залишити свої домівки

через фінансові труднощі або фізичний стан, інші не бажають залишати свої родини, які не мають змоги евакуюватися. Однак з внесенням статті про колаборaційну діяльність всі ці громадяни формально можуть притягатися до кримінальної відповідальності, хоч жодним чином не шкодять Україні, а змушені продовжувати свою роботу через примус, погрози та для підтримки життєдіяльності як своїх сімей, так і місцевих громад.

Також важливо відзначити, що на сьогодні не існує єдиного підходу до вирішення даного питання. Частина суспільства схвалює притягнення до відповідальності усіх, хто залишається на окупованих територіях, тоді як інша частина демонструє надмірну лояльність до таких осіб. Обидві позиції є крайніми і не відображають усієї складності ситуації.

Найбільш проблемними напрямками діяльності громадян України на окупованих територіях є медична та освітня сфери. Відповідно до загальних принципів права, кожна особа, що вчинила правопорушення має бути притягнена до відповідальності. Особливо це стосується правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, коли такі дії не тільки порушують правопорядок, але й підривають національну безпеку та обороноздатність держави. У контексті війни, коли громадяни віддають життя за незалежність та територіальну цілісність України, загострюється почуття справедливості та бажання покарати винних.

Під час застосування статті 111-1 КК України, важливо правильно кваліфікувати дане діяння відповідно до певних ознак, основною з яких є добровільність.

М. Рубащенко зазначає, що діяльність, пов’язана з колаборaціонізмом може бути караною тільки якщо вона умисно вчинена з метою підірвати державну безпеку та зашкодити суверенітету України [12, с. 330]. Схожа думка у М. Волкова, який наголошує, що однією з головних психологічних характеристик колаборaціоніста є добровільність, тобто діяння добровільне, без примусу та з повним усвідомленням своїх дій [13, с. 6]. А. Трофименко підкреслює, що саме добровільна та свідома діяльність у співпраці з державою-агресором та на шкоду державному суверенітету передбачає кримінальну відповідальність [14, с. 104].

Отже, можемо зробити висновок, що важливими ознаками колаборaційної діяльності є саме добровільність, умисел та мета суб’єкта, яка полягає в зацікавленості особи нашкодити національним інтересам України. Відповідно, лікарі, які забезпечують роботу лікарень та надають медичну допомогу на тимчасово окупованих територіях та вчителі, які намагаються підтримувати дітей та надавати їм знання та освіту не мали б вважатися колаборантами.

В п. 1 ст. 16 Додаткового протоколу до Женевської конвенції від 12.08.1949 р. закріплено, що ні за яких обставин жодна особа не може бути піддана покаранню за виконання нею медичних функцій, сумісних з медичною

етикою, незалежно від того, в інтересах якої особи виконуються ці функції [15]. Але практика національних судів, яка зараз перебуває в процесі формування, напрацьовується без врахування відповідних міжнародно-правових норм.

Згідно з вироком Київського районного суду м. Харкова від 19 січня 2023 року у справі № 953/7265/22 особу було визнано винною у вчиненні кримінального проступку, передбаченого ч. 2 ст. 111-1 КК України та призначено покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування на строк 10 (десять) років без конфіскації майна. Зазначимо, що судом було встановлено кримінальний протиправний умисел, направлений на добровільне зайняття посади. Також, в справі зазначається, що особа за погодженням з окупаційною адміністрацією, здійснювала керівництво діяльності сектору охорони здоров'я, здійснювала контроль за діяльністю закладів, підприємств та установ охорони здоров'я підпорядкованих ВЦА Вовчанського району, забезпечувала населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення та здійснювала керівництво сектору, в якому перебували її підлеглі співробітники [16].

В результаті аналізу даного вироку, можемо зробити висновок, що у особи дійсно була одна з ознак колабораційної діяльності – добровільна згода, але умисел нашкодити національним інтересам був відсутній. Також, можемо стверджувати, що завдяки діяльності цієї особи лікарні продовжували працювати та надавати якісні послуги громадянам України, які залишилися на окупованій території.

Поряд з тим, однією з найважчих кваліфікацій даної статті є саме співпраця освітян з окупантами. В ч. 3 ст. 111-1 КК України передбачена відповідальність за здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

Проаналізувавши судові рішення щодо даної тематики розглянемо деякі з них. Так, 22 квітня 2024 року Харківський апеляційний суд ухвалив рішення у справі № 636/2017/23, щодо вчителя фізики, якого було звинуваченого за ч. 3 ст. 111-1 КК України, тобто у впровадженні російських стандартів освіти. Згідно з обвинувальним актом, у серпні 2022 року вчитель фізики був призначений на посаду керівника окупантами, адже чинний директор відмовився співпрацювати. Вчителі ліцею були допитані як свідки та підтвердили, що після захоплення села завершили освітній рік за українською програмою. Також вони заявили, що підсудний не змушував їх працювати за російськими стандартами, тому викладання продовжувалося українською.

Попри те, що окупанти завезли російські підручники, українські також зберегли. Зі слів свідків, обвинувачений розпорядився повторювати програму, яку вчили минулоріч. В цілому при окупантах ліцей працював тиждень, адже Харківщину звільнили Збройні Сили України. Суд першої інстанції визнав чоловіка винним у впровадженні російських стандартів освіти та призначив йому рік позбавлення волі та на 12 років заборонив працювати в освіті та владних органах, пізніше після розгляду апеляційної скарги термін ув'язнення продовжили на 6 місяців [17].

Вчителька Мирненської школи Мелітопольського району Запорізької області отримала аналогічний вирок. Як йдеться у вироку Запорізького апеляційного суду по справі № 333/3218/23, що ухвалений 16 травня 2024 року, обвинувачена зайняла посаду директора після захоплення населеного пункту окупантами. За отриманою інформацією стало відомо, що на своїй «посаді» жінка агітувала колег співпрацювати з росіянами, вводила російські підручники у використання. За керівництва обвинуваченої у школі проводили пропагандистські заходи до днів російських свят. Допитані на суді свідки розповіли, що «директорка» погрожувала родинам позбавленням батьківських прав, якщо ті не віддадуть дітей до школи. Крім цього, пропонувала школярам брати участь у російських конкурсах та олімпіадах.

Судовий процес у цій справі був заочний, обвинувачена перебуває на окупованій території. Суд першої інстанції призначив їй покарання – рік позбавлення волі із забороною на 10 років обіймати певні посади. І лише апеляційний суд збільшив покарання до трьох років позбавлення волі [18].

Як ми бачимо, в обох випадках педагогічним працівникам було пред'явлено аналогічне обвинувачення. Незважаючи на очевидні відмінності в їхніх діях, суди першої інстанції винесли однакові вироки щодо строку позбавлення волі. Підсумовуючи, слід зазначити, що у справах про колабораціонізм спостерігається уніфікований підхід судочинства, що спрямований на автоматичне засудження за діяння, передбачені у КК України. При цьому наслідки та індивідуальні особливості враховуються не завжди.

Саме через дану правову невизначеність стає неможливим належним чином реалізувати дві основні правові цілі: притягнути до відповідальності осіб, винних у колабораційній діяльності та спрямованих на підрив державної безпеки України, і забезпечити захист невинних від необґрунтованого кримінального переслідування.

Суб'єкти законодавчої ініціативи продовжують вносити пропозиції щодо змін та вдосконалення чинного законодавства, зокрема і щодо статті 111-1 КК України.

Проект Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України» від 09.10.2023 р. передбачає зміни, які на нашу думку дозволять вирішити певні правові колізії

та удосконалити чинне законодавство України. Наприклад, пропонується включити штраф та позбавлення волі до 3 років в ч. 1 даної статті, також пропонується змінити ч. 2 статті призначати покарання за зайняття посад, які не передбачають адміністративно-господарські функції лише в окупаційних адміністраціях. Раніше йшлося про всі незаконні органи влади на окупованих територіях. Поряд з цим, пропонують посилити відповідальність – призначати до трьох років позбавлення волі.

Також, відповідно до законопроекту посилюється відповідальність для освітян. Передбачена відповідальність у вигляді ув'язнення до чотирьох років не лише за впровадження російських освітніх стандартів, а й за їхню реалізацію. Тобто, ймовірно переслідування чекають не лише на директорів та посадовців навчальних структур, а й вчителів [19].

В. В. Кузнецов та М. В. Сийплокі слушно зауважують, що в ст. 111 КК України передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності, тому пропонують введення заохочувальної норми і до статті 111-1 КК України та виключити вказівку на «добровільність співпраці» в частинах 2, 5, 7 ст. 111-1 КК України, адже всі частини даної статті передбачають добровільну форму співпраці [11, с. 387].

Вважаємо, що такі зміни є необхідними, оскільки кожного дня громадяни України страждають від необґрунтованих кримінальних переслідувань, а деякі особи навіть безпідставно відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Окрім того, на наш погляд кожна частина статті 111-1 КК України потребує додаткової деталізації для забезпечення систематизації законодавства та уніфікації судової практики.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що сучасні виклики, пов'язані з агресією держави-окупанта та тимчасовою окупацією частини території України, потребують ефективних юридичних механізмів захисту державності та національної безпеки. Колабораційна діяльність становить серйозну загрозу суверенітету, територіальній цілісності та громадському порядку. Введення поняття «колабораціонізм» та запровадження кримінальної відповідальності за такі дії статтею 111-1 Кримінального кодексу України є вагомим кроком у напрямку протидії внутрішнім загрозам. Проте, аналіз чинного законодавства України та практики його застосування свідчить про необхідність удосконалення відповідних норм.

Перш за все, норми статті 111-1 КК України потребують уточнення з метою уникнення подвійного тлумачення, а саме чіткого визначення, які саме дії становлять співпрацю з окупантом, щоб не допустити зловживань при застосуванні цієї норми. До того ж, необхідно враховувати не лише факт співпраці з окупаційними силами, а й суб'єктивний елемент (умисел та мету) дій особи. Це дозволить відрізняти вимушену поведінку (наприклад, під примусом) від свідомого сприяння ворогу. Слід забезпечити ефективні

механізми розслідування колаборaційних дій та процесуальні гарантії для запобігання необґрунтованому переслідуванню осіб. Зокрема, доцільно розробити методологію доказування у таких справах та механізми юридичного захисту громадян, які залишилися на окупованих територіях і змушені були взаємодіяти з окупаційною владою для забезпечення виживання, що дозволить уникнути порушень прав людини та зменшити соціальну напругу.

Таким чином, удосконалення чинного кримінального законодавства України щодо притягнення до кримінальної відповідальності за колаборaційну діяльність сприятиме забезпеченню справедливості, зміцненню правопорядку та державного суверенітету, підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів, консолідації суспільства в умовах війни та посилить позицію України у відстоюванні національних інтересів в міжнародних відносинах.

Література:

1. Долгорученко К. О. Колаборaціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2022. № 56. С. 16–19.

2. Щодо посилення відповідальності за колаборaційну діяльність (2017, 09 березня): проект Закону України № 6170. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312 (дата звернення: 20.11.2024).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колаборaціонізм) (2019, 06 грудня): проект Закону України № 2549. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67568 (дата звернення: 20.11.2024).

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором – колаборaціонізм) (2021, 23 лютого): проект Закону України № 5135. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206 (дата звернення: 20.11.2024).

5. Strafgesetzbuch Österreich ausgegeben am 23 März 2004. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblAuth/BGBLA_2004_I_19/BGBLA_2004_I_19.html (дата звернення: 20.11.2024).

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колаборaційну діяльність (2022, 03 березня): Закон України № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (дата звернення: 20.11.2024).

7. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування / Офіс Генерального прокурора України. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 20.09.2024).

8. Кримінальний кодекс України (2001, 05 червня): Закон України № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.11.2024).

9. Василенко Ю. В. Колаборaційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права.* 2022. Вип. 1. С. 3–8.

10. Strafgesetzbuch of 15.05.1871: as of 30 July 2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html (дата звернення: 20.11.2024).

11. Кузнецов В. В., Сийплокі М. В. Кримінальна відповідальність за колаборaційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право,* Ужгород. 2022. № 70. С. 381–388.

12. Рубащенко М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р. Харків. 2016. С. 328–331.

13. Волков М. Аналіз психологічних аспектів колабораційної діяльності в сучасному суспільстві: виклики і перспективи. *Академічні візії*. 2023. Вип. 24. С.1–13.

14. Трофименко А. Теоретичні підходи до класифікації колабораціонізму як суспільно-політичного явища. *Суспільно-політичні трансформації у XXI столітті: локальні, національні та глобальні контексти: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції,* м. Київ. 2024. С. 102–108.

15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (1977, 08 червня): Протокол ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 20.11.2024).

16. Київський районний суд м. Харкова. Єдиний реєстр судових рішень. Справа № 953/7265/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107934917 (дата звернення: 20.11.2024).

17. Харківський апеляційний суд. Єдиний реєстр судових рішень. Справа №636/ 2017/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118636163 (дата звернення: 20.11.2024).

18. Запорізький апеляційний суд. Єдиний реєстр судових рішень. Справа № 333/3218/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119362730 (дата звернення: 20.11.2024).

19. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини (2014, 07 жовтня): Закон України № 1689-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text (дата звернення: 20.11.2024).

References:

1. Dolhoruchenko K. O. *Kolaboratsionizm yak fenomen viiny ta naukove poniattia v mezhakh istoryko-pravovykh doslidzhen* [Collaborationism as a phenomenon of war and a scientific concept within the framework of historical and legal research]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu.* Seriia «Yurysprudentsiia». 2022. № 56. C. 16–19. [in Ukrainian].

2. *Shchodo posylennia vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist* [Regarding increased responsibility for collaborative activities] (2017, 09 bereznia): proekt Zakonu Ukrainy № 6170. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

3. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsionizm)* [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine (Regarding the Establishment of Criminal Liability for Collaborationism)] (2019, 06 hrudnia): proekt Zakonu Ukrainy № 2549. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_ 1?pf3511=67568 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

4. *Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy ta Kryminalnoho protsesualnoho* kodeksu Ukrainy (shchodo kryminalnoi vidpovidalnosti za administratyvne, ekonomichne, viiskove, politychne, viiskovo-politychne ta inshe spivrobitnytstvo z derzhavoiu-ahresorom – kolaboratsionizm) [On Amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine (regarding criminal liability for administrative, economic, military, political, military-political and other cooperation with an aggressor state - collaborationism)] (2021, 23 liutoho): proekt Zakonu Ukrainy № 5135. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

5. Strafgesetzbuch Österreich ausgegeben am 23 März 2004. URL: https://www.ris.bka.gv.at/ Dokumente/BgblAuth/BGBLA_2004_I_19/BGBLA_2004_I_19.html (data zvernennia: 20.11.2024). [in Austria].

6. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist* [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Establishment of Criminal Liability for Collaborative Activities] (2022, 03 bereznia): Zakon Ukrainy № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

7. *Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia* [About registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation] Ofis Heneralnoho prokurora Ukrainy. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (data zvernennia: 20.09.2024). [in Ukrainian].

8. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Code of Ukraine] (2001, 05 chervnia): Zakon Ukrainy № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

9. Vasylenko Yu. V. *Kolaboratsiina diialnist: kryminalno-pravova kharakterystyka skladu kryminalnoho pravoporushennia* [Collaborative activity: criminal-legal characteristics of the composition of a criminal offense]. *Chasopys Kyivskoho instytutu intelektualnoi vlasnosti ta prava.* 2022. Vyp. 1. S. 3–8. [in Ukrainian].

10. Strafgesetzbuch of 15.05.1871: as of 30 July 2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html (data zvernennia: 20.11.2024). [in Germany].

11. Kuznetsov V. V., Syiploki M. V. *Kryminalna vidpovidalnist za kolaboratsiinu diialnist yak novyi vyklyk sohodennia* [Criminal liability for collaborative activities as a new challenge of today]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo, Uzhhorod. 2022. № 70. S. 381–388. [in Ukrainian].

12. Rubashchenko M. *Kryminalna vidpovidalnist za kolaboratsionizm za chynnym KK Ukrainy Ukrainy* [Criminal liability for collaborationism under the current Criminal Code of Ukraine]: *materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, m. Kharkiv, 12–13 zhovt. 2016 r. Kharkiv. 2016. S. 328–331. [in Ukrainian].

13. Volkov M. *Analiz psykholohichnykh aspektiv kolaboratsiinoi diialnosti v suchasnomu suspilstvi: vyklyky i perspektyvy* [Analysis of psychological aspects of collaborative activities in modern society: challenges and prospects]. *Akademichni vizii.* 2023. Vyp. 24. S.1–13. [in Ukrainian].

14. Trofymenko A. *Teoretychni pidkhody do klasyfikatsii kolaboratsionizmu yak suspilno-politychnoho yavyshcha* [Theoretical approaches to the classification of collaborationism as a socio-political phenomenon]. *Suspilno-politychni transformatsii u KhKhI stolitti: lokalni, natsionalni ta hlobalni konteksty Theoretical approaches to the classification of collaborationism as a socio-political phenomenon: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Kyiv. 2024. S. 102–108. [in Ukrainian].

15. *Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I)* [Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)] (1977, 08 chervnia): Protokol OON. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

16. *Kyivskyi raionnyi sud m. Kharkova. Yedynyi reiestr sudovykh rishen* [Kyiv District Court of Kharkiv. Unified Register of Court Decisions]. Sprava № 953/7265/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107934917 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

17. *Kharkivskyi apeliatsiinyi sud. Yedynyi reiestr sudovykh rishen* [Kharkiv Court of Appeal. Unified register of court decisions]. Sprava №636/2017/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118636163 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

18. *Zaporizkyi apeliatsiinyi sud. Yedynyi reiestr sudovykh rishen* [Zaporizhzhia Court of Appeal. Unified register of court decisions]. Sprava № 333/3218/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119362730 (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

19. *Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo nevidvorotnosti pokarannia za okremi zlochyny proty osnov natsionalnoi bezpeky, hromadskoi bezpeky ta koruptsiini zlochyny* [On amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine regarding the inevitability of punishment for certain crimes against the foundations of national security, public safety and corruption crimes] (2014, 07 zhovtnia): Zakon Ukrainy № 1689-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text (data zvernennia: 20.11.2024). [in Ukrainian].

УДК 34.04:342.9:347.97:348

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-460-469

Кравчук Володимир Миколайович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, тел.: (332) 24-00-18, https://orcid.org/0000-0001-8332-3523

ПОЛЬСЬКА МОДЕЛЬ МИРОВИХ СУДІВ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті досліджується досвід Республіки Польща щодо організації та функціонування мировых судів як важливого елементу системи правосуддя та інструменту реалізації безпосереднього народовладдя при здійсненні правосуддя. Проаналізовано ключові законодавчі ініціативи, що регулюють статус мировых судів та мировых суддів, особливу увагу приділено питанням незалежності мировых суддів, відповідності їх діяльності сучасним вимогам до правосуддя, а також фінансовим і організаційним аспектам впровадження цієї інституції.

Підкреслено, ідея створення та функціонування мировых судів в Польщі не є новою, адже її історія налічує багато років, протягом яких система судочинства змінювалася та вдосконалювалася. У зв'язку з модернізацією польської судової системи та зростанням потреби в ефективному розподілі судових справ, питання реформування і розширення мережі мировых судів стало особливо актуальним у останні десятиліття.

Встановлено, одним із способів реалізації безпосереднього народовладдя у сфері правосуддя відводиться мировим судам, покликаним займатись розглядом справ, що мають невелику складність або стосуються дрібних правопорушень. Мирові суди забезпечують доступність правосуддя для широких верств населення, дозволяючи швидко і ефективно вирішувати спори без необхідності звертатися до більш складних і затратних інстанцій.

Визначено, розгляд польських проєктів законів про мирові суди виявив численні аспекти, які потребують додаткового обговорення та уточнень. Зауваження, висловлені різними установами та організаціями, підкреслюють важливість вдосконалення як правового регулювання, так і організаційних аспектів функціонування цієї судової інституції. Зокрема, питання захисту персональних даних, вимоги до кандидатів на посаду мировых суддів, а також формалізація процесу в справах за участю підприємців вимагають детального аналізу та можливих коригувань. Особливо важливими є зауваження щодо фінансування та утримання мировых судів, а також ризиків, пов'язаних з впливом фінансових можливостей кандидатів на вибори суддів. Для

забезпечення ефективності та справедливості функціонування мировых судів у Польщі необхідно здійснити комплексну оцінку і врахувати фінансові та організаційні питання, а також провести пілотні проєкти для тестування нововведень.

Ключові слова: безпосереднє народовладдя, правосуддя, судова влада, мирові суди, мирові судді.

Kravchuk Volodymyr Mykolayowych Doctor of Law, Professor, Professor of Department of Constitutional, Administrative and International Law, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, tel.: (332) 24-00-18, https://orcid.org/0000-0001-8332-3523

THE POLISH MODEL OF JUSTICES OF THE PEACE: ANALYSIS OF LEGISLATIVE INITIATIVES AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. The article examines the experience of the Republic of Poland regarding the organization and functioning of magistrate courts as a significant element of the justice system and a tool for implementing direct democracy in judicial proceedings. It analyzes key legislative initiatives regulating the status of magistrate courts and judges, with special attention to issues of judicial independence, compliance with modern justice standards, as well as financial and organizational aspects of implementing this institution.

It is emphasized that the idea of establishing and operating magistrate courts in Poland is not new, as its history spans many years, during which the judicial system has evolved and improved. Due to the modernization of Poland's judicial system and the growing need for efficient case distribution, the reform and expansion of the network of magistrate courts have become particularly relevant in recent decades.

It has been established that magistrate courts play a role in implementing direct democracy in the justice system by handling cases of minor complexity or petty offenses. These courts ensure access to justice for broad segments of the population, enabling the swift and efficient resolution of disputes without requiring recourse to more complex and resource-intensive institutions.

The analysis of Polish legislative projects on magistrate courts has revealed numerous aspects requiring further discussion and clarification. Observations expressed by various institutions and organizations underline the need to improve both the legal framework and organizational aspects of these courts. Notably, issues concerning personal data protection, qualifications for magistrate judge candidates, and the formalization of proceedings involving entrepreneurs demand detailed analysis and potential adjustments. Particularly significant are concerns about the funding and maintenance of magistrate courts, as well as risks associated with candidates' financial capabilities influencing judicial elections.

To ensure the effectiveness and fairness of magistrate courts in Poland, it is essential to conduct a comprehensive evaluation of financial and organizational matters and implement pilot projects to test proposed innovations.

Keywords: direct democracy, justice, judiciary, justices of the peace, judges.

Постановка проблеми. Судова система є важливою складовою правової держави, що забезпечує реалізацію принципу правосуддя. У Польщі, як і в багатьох інших країнах, особлива роль у правосудді відводиться безпосередньо народу, про що міститься пряма вказівка в конституції. Одним із способів реалізації безпосереднього народовладдя у сфері правосуддя відводиться мировим судам, покликаним займатись розглядом справ, що мають невелику складність або стосуються дрібних правопорушень. Мирові суди забезпечують доступність правосуддя для широких верств населення, дозволяючи швидко і ефективно вирішувати спори без необхідності звертатися до більш складних і затратних інстанцій.

Польський досвід законопроектної роботи по створенню та функціонуванню мирових судів може бути корисним для України як модель, що дозволяє підвищити ефективність судової системи, зменшити навантаження на загальні суди, а також забезпечити доступність правосуддя для громадян. Урахування цього досвіду в рамках судової реформи в Україні сприятиме розвитку справедливого, прозорого та ефективного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика була предметом наукового аналізу таких учених як: С.Глущенко, В. Городовенко, В. Завидняк, І. Русанова, С. Іваницький, О. Кучинська, В. Нор, А. Солодков, О. Скрипнюк, С. Прилуцький, Н. Фоміцька, О.Хотинська-Нор, О. Яновська та ін.

Мета статті полягає у вивченні польського досвіду організації та функціонування мирових судів, розгляді ключових законодавчих ініціатив, а також визначенні можливих перспектив розвитку цієї інституції в контексті сучасних вимог до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Ідея створення та функціонування мирових судів в Польщі не є новою, адже її історія налічує багато років, протягом яких система судочинства змінювалася та вдосконалювалася. У зв'язку з модернізацією польської судової системи та зростанням потреби в ефективному розподілі судових справ, питання реформування і розширення мережі мирових судів стало особливо актуальним у останні десятиліття.

Родоначальницею мирового суду вважається Англія. Його походження відносять до королівської прокламації 1195 р., за якою у підмогу шерифам стали призначатися наділені адміністративними та поліцейськими функціями «рицарі миру». З відмиранням посади шерифа у XIV ст. «стражі миру», як їх тоді стали називати, набули й судових повноважень. Назва ж «мирові судді» (justice of the pace) з'явилась вперше біля 1327 р. і стала офіційною після 1361р., коли народилась посада мирового судді у її сучасному значенні.

Мирові судді призначалися (і призначаються дотепер) з почесних і таких, що поважали закон, місцевих жителів, часто, за традицією, без юридичної освіти. Посада мирового судді Англії почесна, а отже, неоплачувана. Тому вона вже з початку була розрахована на осіб достатньо заможних. Характерною особливістю англійського мирового суду було і залишається поєднання функцій адміністративних (видача наказів про арешт і виклик до суду, проведення попереднього розгляду про злочин, що переслідується на підставі обвинувального акту) і судових у формі сумарної юрисдикції (розгляд справ без присяжних). Мировий суд Англії протягом свого багатовікового існування заслужив велику довіру народу, користувався та користується в народі великою повагою [1, с. 560].

Загалом стаття 182 Конституції Республіки Польща передбачає участь громадян у здійсненні правосуддя, але така участь має регулюватись окремим законом. Тож з метою реалізації цієї норми, суб'єкти законодавчої ініціативи провели законопроєктну роботу, визнавши одним з інструментів безпосереднього народовладдя в сфері судової влади мирові суди та мирових суддів.

21 листопада 2021 року Президент Республіки Польща, користуючись правом законодавчої ініціативи, передбаченим ч. 1 статті 118 Конституції Республіки Польща [2], подав до Сейму проєкти закону «Про мирові суди» (№ 1760) [3] та проєкт закону «Про введення в дію Закону про мирові суди» (№ 1761) [4]. Перший стосується визначення організації діяльності мирових судів та статусу мирових суддів, другий – адаптації існуючих нормативно-правових актів щодо створення та діяльності мирових судів.

В пояснювальних записках до законопроєктів [3; 4] висловлювались ряд аргументів щодо доцільності та необхідності розгляду та прийняття відповідних законопроєктів. Серед ключових аргументів можна виділити наступні:

1. Інноваційний характер законопроєкту, відповідність сучасним викликам у сфері організації правосуддя, і, водночас, системним вимогам, визначеним у рамках Конституції Республіки Польща.
2. Посиланням на польську історію та попередній досвід кількох століть, зокрема, моделі, прийнятої у Другій Речі Посполитій. А також наводяться конкретні приклади зарубіжного досвіду, в яких інститут мирових суддів слугує цінним доповненням до професійної системи судів загальної юрисдикції, що діє у більш формалізований спосіб.
3. Метою законопроєкту зазначається формування моделі мирових судів на рівні законодавчого регулювання таким чином, щоб вона, з одного боку, відповідала конституційним стандартам без необхідності внесення змін до чинної Конституції, з іншого боку, так, щоб максимально точно і без шкоди для загальної системи правосуддя в її нинішньому вигляді інтегрувати новий інститут мирових суддів у систему судоустрою. Ця мета досягається шляхом

закріплення низки загальних принципів, які послідовно відображені в запропонованому законопроєкті.

4. Практика Конституційного Трибуналу та Верховного Суду підтверджує допустимість доручення виконання суддівських функцій особам, які не є суддями за умови, що статус цієї особи буде максимально наближений до статусу судді, визначеного на конституційному рівні, що водночас гарантує належну реалізацію норми ч. 1 ст. 45 Конституції Республіки Польща (йдеться про право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи без необґрунтованої затримки компетентним, незалежним, безстороннім і неупередженим судом).

5. В проєкті сформовано гарантії незалежності мирових суддів, виходячи з норм Конституції Республіки Польща та профільного законодавства. Заздалегідь реагуючи на зауваження про те, що мировий суддя здійснюватиме повноваження не безстроково, а лише шестирічну каденцію, що ставить його в залежність від вибору місцевою громадою, Президент Республіки Польща в пояснювальній записці вказує, що такий суддя буде більш незалежним маючи власний виборчий мандат та підтримку громади.

6. Можливість розвантажити районні та окружні суди від розгляду малозначних справ. Тривалий і заформалізований судовий розгляд не тільки викликає «зневіру сторін», але й, як наслідок, призводить до негативних оцінок всієї системи правосуддя.

7. Пропонована проєктом стандартизована модель обрання суддів на основі загального виборчого права не має еквівалентів в інших чинних законах, що регулюють організацію судової влади в Польщі. Натомість, вона є спробою пов'язати положення, що формулюють вимоги щодо суддів з нормами, що регулюють виборчий процес, зокрема з Виборчим кодексом [13]. Тож легітимація мирових суддів відбувається як на основі матеріальних факторів (юридична освіта, професійний досвідом тощо), так і на основі безпосереднього народовладдя (обрання шляхом голосування місцевою громадою строком на 6 років).

Загалом, аналізуючи модель функціонування мирових судів та мирових суддів, запропоновану Президент Республіки Польща, варто наголосити на її основних положеннях.

Законопроєкт про мирові суди містить розділи про загальні положення, про організацію мирових судів, про мирових суддів, їх права та обов’язки, дисциплінарну відповідальність, про помічників мирових суддів та інших працівників суду, а також про фінансування мирового суду.

Натомість законопроєкт про введення в дію Закону про мирові суди передбачає зміни до кодексів (в тому числі процесуальних), до окремих законів (наприклад, до закону про нотаріат). Таким чином окреслюється статус мирового судді в окремих видах проваджень, в яких він братиме участь.

Мировий суд має функціонувати при районному суді і його юрисдикція поширюється на територію юрисдикції районного суду. Органами мирового суду є його голова (такі функції виконує голова районного суду) та директор (виконує адміністративні, фінансові, господарські завдання), а органами суддівського самоврядування виступають загальні збори мирових суддів.

Кваліфікаційні вимоги до мирових суддів згідно президентського проєкту включать такі елементи: наявність пасивного виборчого права згідно виборчого законодавства; винятково польське громадянство; немає обвинувачень у вчиненні злочинів; має бездоганну репутацію; наявність вищої юридичної освіти магістерського рівня; щонайменше три роки практики в сфері права (надання правової допомоги, застосування чи творення права); стан здоров'я дозволяє виконувати функції мирового судді; особа не досягла 70- річного на день голосування; особа не була суддею, яка порушила засади суддівської незалежності, що підтверджено відповідним судовим рішенням; до особи не застосовувалось дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення з посади судді чи мирового судді; перебуває у списку кандидатів на посаду мирових суддів, що ведеться Національною радою правосуддя.

На посаду мирового судді може бути призначена особа, яка була обрана на виборах мирового судді і мандат котрої не закінчився на момент призначення. Мировий суддя обирається за пропорцією одна особа на 10 000 мешканців. Національна рада правосуддя розглядає кандидатури обраних на виборах мирових суддів відповідно до окремо законодавчо закріпленої процедури, потім подає затверджені кандидатури для їх призначення на посаду Президентом Республіки Польща на шість років. Принагідно нагадаємо, що професійних суддів також призначає Президент Республіки Польща за поданням Національної ради правосуддя безстроково. Мировий суддя не може здійснювати іншої діяльності, окрім викладацької, подає майнову декларацію. Мировий суддя розглядає справи як суд першої інстанції, до його юрисдикції належать клопотання про укладення мирової угоди (в цивільному процесі), про аліменти, про порушення права володіння, розгляд справи у порядку спрощеного позовного провадження, деякі дрібні правопорушення та ін.

Варто зазначити, що депутатами польського парламенту також вносились альтернативні законопроекти по даному питанню. Отож, 19 березня 2021 року депутати подали проєкт закону «Про громадських суддів у господарських спорах та внесення змін до деяких інших законодавчих актів» (№ 1378) [5], який пропонував запровадження інституту спеціалізованих непрофесійних суддів - громадських суддів у господарських спорах, які призначаються для розгляду господарських справ у першій інстанції в окружних судах, де утворені господарські суди. Пізніше, 2 липня 2021 року подано проєкт закону «Про мирові суди та внесення змін до деяких інших законів» (№ 1762) [6], що стосувався створення мирових судів у всіх повітах,

містах з правами повіту та районах муніципалітету Варшави як судів першої інстанції, що розглядають незначні справи. Крім того, до Сейму надійшов депутатський проєкт закону «Про мирові суди» (№ 1763), у якому, згідно з пояснювальною запискою, йдеться про передачу розгляду деяких найпростіших цивільних і кримінальних справ мировим суддям, тобто особам, які, не будучи суддями в конституційному розумінні, мають право здійснювати правосуддя в порядку судочинства.

Тож 2 грудня 2021 вказані законопроєкти пройшли перше читання на засідання Сейму. Відтак, законопроєкти Президента Республіки Польща були передані на розгляд парламентської комісії з питань правосуддя та прав людини, а 27 січня 2022 року - разом з чисельнішим пакетом законопроєктів - до Надзвичайної підкомісії, створеної для розгляду двох президентських законопроєктів, а також названих вище депутатських проєктів законів. Подальша робота щодо зазначених законопроєктів нині ведеться саме на рівні Надзвичайної підкомісії.

Варто зазначити, що на президентські законопроєкти було надано висновки Голови Служби з питань захисту персональних даних [7], Спілки працедавців [8], Верховного Суду [9], Національної Ради Правосуддя [10], Союзу Польських повітів [11], а 23 березня 2023 року було підготовлено звіт Надзвичайної підкомісії [12].

Серед ключових зауважень до поданих Президентом Республіки Польща, висловлених у висновках, можна виділити наступні. Голова Служби з питань захисту персональних даних висловив пропозиції щодо тексту окремих положень проєкту, оскільки Розділ 7 проєкту має назву «Захист персональних даних» і стосується відповідного кола відносин [7]. Спілка працедавців звертає увагу на необхідність окремого правового регулювання процесу розгляду мировими суддями цивільних спорів, пропонує залишити розгляд кримінальних справ винятково професійним суддям, наголошує на надмірній формалізованості цивільного процесу у справах за участі підприємців, надто занижені вимоги до мирових суддів порівняно з вимогами до професійних суддів, ризик перемоги у виборах кандидата зі значними фінансовими можливостями, обрання мирового судді на шестирічну каденцію в той час як професійний суддя призначається безстроково [8]. Союз Польських повітів робить акцент на необхідності фінансування та утримання громадою приміщень мирових судів, відсутність в обґрунтуванні до проєкту кількості фінансових витрат та субсидій від держави на утримання мирових судів, а також пропонує розпочати з впровадження пілотних проєктів мирових судів для з'ясування їх ефективності та впливу на швидкість розгляду справ [11].

Водночас Верховний Суд звертає увагу на те, що сучасна Конституція Республіки Польща досить стисло регулює участь народу у здійсненні правосуддя (згадувана вище ст. 182). Проте, на думку Верховного Суду, відштовхуватись потрібно від ст. 175 (про принцип здійснення правосуддя

судами) та ч. 1 ст. 45 (про право на суд) Конституції Республіки Польща. Верховний Суд зазначає про сумнівність положень про дещо нижчі кваліфікаційні вимоги до мирових суддів, про можливість забезпечення незалежності, неупередженості та безсторонності мирового судді, про відмежування дрібних справ, які б належали до розгляду мировими суддями. Обмеження строком каденції перебування на посаді мирового судді та загальна процедура виборів мирового судді відповідно до виборчого законодавства також не сприяє його незалежності. Водночас на думку Верховного Суду, позитивним аспектами, що впливають на незалежність мирових суддів, є малозначність справ, які вони мають розглядати, та участь Національної ради правосуддя у відборі [9].

У висновку Національної Ради Правосуддя пропонується розглянути можливість внесення змін до Конституції Республіки Польща, спрямованих на закріплення статусу мирових судів. Обмеження строку каденції мирових суддів, на думку Національної Ради Правосуддя, не відповідає конституційному принципу незмінюваності суддів та їх призначення безстроково. Законопроектом не передбачено організаційне оновлення системи правосуддя, статус мирових суддів, після їх обрання та призначення, майже нічим не відрізнятиметься від статусу інших суддів, тож вони не будуть представниками народу, а носіями державної влади. Крім того, реалізація законопроєкту потягне значні фінансові витрати (біля 727 млн. злотих винагороди щороку на усіх мирових суддів, виходячи з пропорції 1 суддя на 10 000 населення). При цьому при поданні проєкту не враховані витрати на приміщення мирового суду, його утримання, ремонти і т.д., а також на оплату роботи працівників мирових судів. Щодо процедури виборів мирових суддів, не запропоновано запобіжників від їх політизації [10].

Звіт Надзвичайної підкомісії передбачає прийняття президентських законопроєктів про мирові суди для подальшого їх розгляду в парламенті [12]. Тож парламентська робота над відповідними законопроектами триває і її результати зможемо побачити в кінцевому їх варіанті.

Висновки. Отже, польська система мирових судів і законодавчі ініціативи з її формування спрямовані на забезпечення більш швидкого та доступного правосуддя, однак їх реалізація стикається з певними викликами та критикою щодо ефективності впровадження змін. Законодавчі проєкти про мирові суди є частиною ширших ініціатив щодо модернізації судової системи, у тому числі через цифровізацію судових процесів та альтернативні методи вирішення спорів, такі як медіація та арбітраж.

Розгляд польських проєктів законів про мирові суди виявив численні аспекти, які потребують додаткового обговорення та уточнень. Зауваження, висловлені різними установами та організаціями, підкреслюють важливість вдосконалення як правового регулювання, так і організаційних аспектів функціонування цієї судової інституції. Зокрема, питання захисту персональних

даних, вимоги до кандидатів на посаду мирових суддів, а також формалізація процесу в справах за участю підприємців вимагають детального аналізу та можливих коригувань. Особливо важливими є зауваження щодо фінансування та утримання мирових судів, а також ризиків, пов'язаних з впливом фінансових можливостей кандидатів на вибори суддів. Для забезпечення ефективності та справедливості функціонування мирових судів у Польщі необхідно здійснити комплексну оцінку і врахувати фінансові та організаційні питання, а також провести пілотні проєкти для тестування нововведень.

Введення системи мирових судів має значний потенціал для покращення доступу до правосуддя в Польщі, однак цей процес потребує ретельної реалізації та підтримки на всіх рівнях державного управління. В умовах обмежених ресурсів і значного навантаження на суди, система мирових судів, сформована на основі досвіду Польщі, може стати ефективним інструментом для спрощення судових процедур, зокрема для вирішення дрібних цивільних, адміністративних і кримінальних справ.

Література:

1. Качурінер В. Л., Пахлевандазе А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. № 9, 2022. С. 558-561

2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483. URL : http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483

3. Przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projekt ustawy o sądach pokoju. URL : https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=1760

4. Przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projekt ustawy - Przepisy wprowadzające ustawę o sądach pokoju. URL : https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1761

5. Poselski projekt ustawy o sądach pokoju oraz o zmianie niektórych innych ustaw. URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1762

6. Poselski projekt ustawy o sądach pokoju. URL : https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1763

7. Opinia Prezesa urzędu ochrony danych osobowych. URL : https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/B7778A216CD98BEEC12587A5004B1BDC/%24File/1760-001.pdf

8. Opinia Związku pracodawców Business Centre Club. URL : https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/D57D6D78CF681C88C12587B9002B6ED9/%24File/1760-002.pdf

9. Opinia Sądu Najwyższego. URL : https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/698255C3A964AC7EC12587BA00407FA8/%24File/1760-003.pdf

10. Opinia Krajowej Rady Sądownictwa. URL : https://sip.lex.pl/akty-prawne/akty-korporacyjne/prezydenckie-projekty-ustawy-o-sadach-pokoju-druk-sejmowy-nr-1760-287637588

11. Opinia Związku Powiatów Polskich. URL : https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/F669C35278AFB808C12587CE002F4804/%24File/1760-004.pdf

12. Sprawozdanie Podkomisji nadzwyczajnej URL : https://orka.sejm.gov.pl/opinie9.nsf/nazwa/spr_1760/$file/spr_1760.pdf

13. Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r. URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20110210112/U/D20110112Lj.pdf

Referenses:

1. Kachuriner, V. L., & Pakhlevandaze, A. (2022). Analiz yevropeiskoho dosvidu ta yevropeiskykh standartiv shchodo orhanizatsii sudovoi vlady v Ukraini [Analysis of European experience and standards regarding the organization of judicial power in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, 9, 558–561 [in Ukrainian].

2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Constitution of the Republic of Poland]. (1997). Dz.U. Nr 78 poz. 483. Retrieved from http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483 [in Polish].

3. Przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projekt ustawy o sądach pokoju [Draft Law on Justice of the Peace Presented by the President of the Republic of Poland]. Retrieved from https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=1760 [in Polish].

4. Przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projekt ustawy – Przepisy wprowadzające ustawę o sądach pokoju [Draft Introductory Provisions to the Law on Justice of the Peace]. Retrieved from https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1761 [in Polish].

5. Poselski projekt ustawy o sądach pokoju oraz o zmianie niektórych innych ustaw [Parliamentary Draft Law on Justice of the Peace and Amendments to Other Laws]. Retrieved from https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1762 [in Polish].

6. Poselski projekt ustawy o sądach pokoju [Parliamentary Draft Law on Justice of the Peace]. Retrieved from https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1763 [in Polish].

7. Opinia Prezesa urzędu ochrony danych osobowych [Opinion of the President of the Office for Personal Data Protection]. Retrieved from https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/B7778A216CD98BEEC12587A5004B1BDC/$File/1760-001.pdf [in Polish].

8. Opinia Związku pracodawców Business Centre Club [Opinion of the Business Centre Club Employers' Association]. Retrieved from https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/D57D6D78CF681C88C12587B9002B6ED9/$File/1760-002.pdf [in Polish].

9. Opinia Sądu Najwyższego [Opinion of the Supreme Court]. Retrieved from https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/698255C3A964AC7EC12587BA00407FA8/$File/1760-003.pdf [in Polish].

10. Opinia Krajowej Rady Sądownictwa [Opinion of the National Council of the Judiciary]. Retrieved from https://sip.lex.pl/akty-prawne/akty-korporacyjne/prezydenckie-projekty-ustawy-o-sadach-pokoju-druk-sejmowy-nr-1760-287637588 [in Polish].

11. Opinia Związku Powiatów Polskich [Opinion of the Association of Polish Counties]. Retrieved from https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/F669C35278AFB808C12587CE002F4804/$File/1760-004.pdf [in Polish].

12. Sprawozdanie Podkomisji nadzwyczajnej [Report of the Extraordinary Subcommittee]. Retrieved from https://orka.sejm.gov.pl/opinie9.nsf/nazwa/spr_1760/$file/spr_1760.pdf [in Polish].

13. Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r. [Election Code of January 5, 2011]. Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20110210112/U/D20110112Lj.pdf [in Polish].

УДК 349.9.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-470-485

Красовський Олег Олександрович аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, м. Київ, тел.: (096) 105-44-99, https://orcid.org/0009-0005-4281-4402

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ОГЛЯДУ НА ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ

Анотація. При вивченні принципу добросовісності неможливо обійти увагою історію розвитку української державності, для чого необхідно розглянути основні історичні пам'ятки права, які б містили вказівки про характеристики судового процесу, у тому числі ті, що містили застереження щодо добросовісності та міри протидії недобросовісній процесуальній поведінці.

Метою статті є висвітлення історії становлення добросовісної процесуальної поведінки на прикладі різноманітних джерел права, які мали місце застосування на території сучасної України. Для цього проаналізовано такі письмові пам'ятки права як Руська правда, Статути Великого князівства Литовського, перший кодекс українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ**»,** правові акти Московського царства та Російської імперії, які визначали порядок судового процесу, а також австрійські та радянські цивільні процесуальні кодекси. На підставі вивчення вищевказаних правових джерел встановлено, що добросовісна процесуальна поведінка вже була відома такій стародавній пам'ятці українського права як Руська правда, а міри протидії недобросовісній процесуальній поведінці вперше найбільш детально були розглянуті у трьох статутах Великого князівства Литовського, які мали значний вплив на джерела права більш пізнього періоду, в подальшому концепти добросовісності також були використані у цивільно-процесуальних кодексах Російської, Австро-Угорської імперіях, та радянської України. При цьому, зазначені джерела права були спрямовані не тільки на визначення засобів запобігання недобросовісній процесуальній поведінці учасників процесу, а й починаючи з цивільно-процесуальних кодексів радянського періоду України, на те, шо учасники процесу були зобов'язані добросовісно користуватися всіма приналежними їм процесуальними правами.

Дослідження різних правових джерел, які існували на усіх етапах історичного розвитку української державності дозволили виявити основні віхи

розвитку і становлення поняття добросовісності і міри протидії недобросовісній процесуальній поведінці в цивільному судочинстві.

Ключові слова: законодавство, недобросовісна процесуальна поведінка, принцип добросовісності, розвиток концепції добросовісності, цивільне судочинство України.

Krasovskyi Oleh Oleksandrovych Postgraduate student of the Department of Civil, Labour and Entrepreneurial Law, V.M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (096) 105-4499, https://orcid.org/0009-0005-4281-4402

DEVELOPMENT OF DOMESTIC CIVIL PROCEDURE LEGISLATION IN VIEW OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH

Abstract. When studying the principle of good faith, it is impossible to ignore the history of the development of Ukrainian statehood, for which it is necessary to consider the main historical monuments of law that would contain instructions on the characteristics of the judicial process, including those that contained reservations about good faith and measures to counteract unfair procedural behaviour.

The purpose of the article is to highlight the history of formation of good procedural behaviour on the example of various sources of law which have been applied in the territory of modern Ukraine. For this purpose, the author analyses such written legal monuments as Ruska Pravda, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the first code of Ukrainian law - 'The Rights by which the Little Russian People are Judged', legal acts of the Moscow Kingdom and the Russian Empire that determined the procedure of the court process, as well as Austrian and Soviet civil procedure codes. Based on the study of the above legal sources, it is established that good faith procedural behaviour was already known to such an ancient monument of Ukrainian law as Ruska Pravda, and the measures to counteract unfair procedural behaviour were first considered in detail in three statutes of the Grand Duchy of Lithuania which had a significant impact on the sources of law of a later period, and later the concepts of good faith were also used in the civil procedure codes of the Russian, Austro-Hungarian Empires and the Soviet Ukrainian. At the same time, these sources of law were aimed not only at determining the means of preventing unfair procedural behaviour of the parties to the proceedings, but also, starting from the civil procedure codes of the Soviet period of Ukraine, at ensuring that the parties to the proceedings were obliged to exercise all procedural rights belonging to them in good faith.

A study of various legal sources that existed at all stages of the historical development of the Ukrainian statehood has made it possible to identify the main milestones in the development and formation of the concept of good faith and measures to counteract unfair procedural behaviour in civil proceedings.

Keywords: legislation, unfair procedural behaviour, principle of good faith, development of the concept of good faith, civil proceedings of Ukraine.

Постановка проблеми. Вивчаючи принцип добросовісності у вітчизняному законодавстві важливо розглянути основні історичні пам'ятки права, які б містили вказівки про характеристики судового процесу, у тому числі ті, що містили застереження щодо добросовісності та міри протидії недобросовісній процесуальній поведінці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виникнення принципу добросовісності у процесі історичного становлення українського цивільно-процесуального законодавства є недостатньо вивченою темою, і на рівні вітчизняної науки цією проблематикою не займались.

Метою статті є вивчення історії виникнення та застосування добросовісної процесуальної поведінки в цивільному процесі на прикладі джерел права, які мали місце на території України.

Виклад основного матеріалу. Для об'єктивного дослідження обраної теми особливо важливим є вивчення історичних джерел права, які існували на території сучасної України, починаючи від моменту формування давньо-української держави - Київської Русі.

Серед джерел стародавнього українського права на першому місці стоїть така визначна письмова пам'ятка кодифікованого права як Руська правда.

У статтях Руської правди є посилання на суд князя, де можна знайти прояв добросовісності у вигляді вимог щодо поведінки свідків: послухи повинні бути старанними, богобоязними, не діяти так, щоб зашкодити або помститися, не мати конфлікту (спору) або іншого суду з учасниками справи, а діяти заради страху Божа і правди, а у випадку процесуальної неправди понести кару (стаття 115); наслідком лжесвідчення хоч би одного з послухів однієї сторони справи, було те, що показання інших послухів тієї ж сторони не приймались (стаття 116); свідок послух не міг посилатися на свідчення іншої особи (стаття 131) [1].

Після розпаду Київської Русі частина її земель протягом кінця XIII — початку XV століть увійшла до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

Одним із перших кодифікованих збірників Великого князівства Литовського є Судебник Великого князя Казимира Ягайловича (1468 року). З урахуванням кримінальної спрямованості даного правового акту, у ньому ми звертаємо увагу лише на статтю 22, яку можна розглянути в якості протидії неявки до суду по справам стосовно земельних спорів: безпідставна неявка сторони до суду мала наслідок визнання такою особи винною [2].

Наступний нормативно-правовий акт Великого князівства Литовського - І Литовський статут був прийнятий у 1529 році і діяв на українських землях у складі Великого князівства Литовського до 01 березня 1566 року.

Найбільша кількість норм, які описували недобросовісну поведінку учасників судового процесу знаходилась в Розділі 6. Так, стаття 1 містила норму про те, що під час судового розгляду справи не можна було апелювати ані до Великого князя, а ні до Сейму, з метою уникнення «тяганини». Стаття 3 передбачала, що у випадку нез'явлення відповідача до суду, позивач вступав у володіння його нерухомим або рухомим майном.

Стаття 5 визначала протидію затягуванню розгляду справи: у випадку нез'явлення всіх призначених шляхтичів, які розглядали в якості судів певну справу, а відповідач вимагав наявності всіх шляхтичів, така справа все рівно розглядалась у складі суддів, які прибули вчасно, без права подачі апеляції на такий розгляд. Також ця норма передбачала випадок, що особа, яка мала лист від Великого князя про його особистий суд, не мала права використовувати такий лист як відмову від розгляду судової справи яка вже відбувалась у суді нижчого рівня.

За підробку довіреності повіреною особою, остання підлягала спалюванню на кострі, а справа, якщо вона була навмисно програна, визнавалась недійсною (Стаття 8).

У випадку безпідставної неявки позивача з доказами до суду в останній рік слухання справи (завитий рік), він її програвав (стаття 12), а повторне порушення справи без сплати витрат та збитків було не можливе (стаття 13).

Безпідставне порушення судової справи, або повторне порушення справи, яка була попередньо програна, тягнуло накладення на позивача штрафу на користь суду та відповідача (стаття 15).

Стаття 17 встановлювала відповідальність за бійку в суді з використання або без використання зброї. Стаття 18 передбачала відповідальність за словесну образу сторони або судді під час розгляду судової справи у вигляді тримання під вартою протягом 6 тижнів.

Цікаве процесуальне зловживання описане у статті 22: позивач втрачав право повторного позову, якщо він допустив відповідача до присяги, а потім намагався звинувати останнього у тому, що той присягнув невірно. Це може свідчити про важливу роль присяги відповідача в якості доказу, оскільки, як випливає з цієї норми, логічним наслідком присяги відповідача, допущеного позивачем, була відмова у задоволенні позову.

Сторона, яка надала свідків не могла спростовувати їх свідчення, якщо свідки свідчили проти неї, але могла заперечувати показання свідків протилежної сторони, і у разі доведення їх неправдивих свідчень, свідки повинні були відшкодувати нанесені збитки (Стаття 23).

Стаття 25 передбачала, що у разі відсутності відповідної правової норми (відсутності закону) суддя мав право прийняти рішення «по совісті», користуючись звичаєм. Така аналогія права була притаманна саме римському розумінню добросовісності – bona fides. При цьому на найближчому Сеймі ці рішення повинні бути розглянуті, і у разі схвалення, стати частиною законодавства [3, с. 242-250, 262-263, 267-269].

У 1566 році був прийнятий наступний кодифікований збірник - ІІ Литовський (Волинський) статут. Щодо строку дії його чинності на території українських земель дослідники не дають однозначних відповідей [4, с. 7].

Оскільки ІІ Статуту був прийнятий на підставі І Статуту ми будемо використовувати тільки ті норми ІІ Статуту щодо добросовісної процесуальної поведінки, які не дублюються нормами І Статуту. Для цього ми розглянемо норми Розділу IV «Про суддів та про суди».

Артикул 2 Розділу IV забороняв учасникам процесу нез'явлення до суду або самовільне залишення суду.

При наявності декількох судових справ у різних судах призначених на один час, сторона могла обрати найбільш важливу судову справу, про що повідомити іншим судовим органам та учасникам справ, але на третій рік розгляду справи, на якій вона була відсутня, повинна була під страхом програшу з'явитися до суду та пред'явити виписку про більшу судову справу, на якій була до цього присутня (артикул 17).

У артиклі 23 мова йде про позови, які містять виправлення чи підчищення, що тягнуло їх недійсність, а артикул 25 забороняв позивачу змінювати підсудність справ під загрозою штрафу на користь суду та протилежної сторони. Не допускалися свари, непотрібні зволікання і тяганини (артикул 30).

Було передбачено покарання прокураторів (адвокатів) за недобросовісну процесуальну поведінку: розголошення інформації щодо свого клієнта протилежній стороні, або допомога протилежній стороні, яке привело до збитків. Якщо це було встановлено у судовому порядку, то прокуратор-шляхтич втрачав честь, а не шляхтич – життя (артикул 35).

Пред'явлення відповідачем до позивача нових вимог, напевно зустрічного позову, головна мета якого була «право розорваті та проволоку вчинити» судом до розгляду у поточному процесі не приймались, а розглядались окремо, в порядку встановленої черговості (артикул 43 Розділу IV).

При подачі скарги на рішення суду до Великого князя скаржник не мав права казати суворих (образливих слів) судді, рішення якого оскаржувалось (артикул 61), не можна було подавати скаргу для «чинення проволоки» - затягування справи, а також скарга не приймалась у випадку підробки, та добровільного визнання позову (артикул 63), за безпідставну апеляцію винна сторона підлягала штрафу (артикул 64) [4, с. 295-296, 303, 306-307, 310, 312-313, 316, 322, 323].

У 1588 році був прийнятий ІІІ Литовський (Новий) Статут і його норми діяли на українських землях, які увійшли у XVII столітті до складу Московської держави, до 1842 року, а також продовжували діяти у частині українських земель, які були у складі Польської держави [5, с. 14-15].

Оскільки ІІІ Статут деталізував положення І та ІІ Литовських статутів дослідженню будуть підлягати норми ІІІ Статуту щодо добросовісної процесуальної поведінки, які не дублюються нормами попередніх Статутів. Для

цього ми розглянемо норми Розділу IV, який стосувався порядку ведення судової справи, посадових осіб суду та інших учасників процесу.

У артиклі 24 описувався випадок запобігання недобросовісності з боку відповідача: несвоєчасно пред'являючи доказ він мав присягнутися про поважність причини затримки цього доказу, і про те, що це робиться не з метою затягування справи, оскільки наслідком відмови принесення присяги була сплата позивачу грошової суми за нанесену шкоду.

Артикул 41 був присвячений нормам, що регулювали ситуацію при веденні справи без належного повідомлення відповідача, або без повідомлення іншої сторони, або було винесено рішення на підставі підроблених документів. У таких випадках попереднє судове рішення скасовувалось, а винна особа присуджувалась до арешту та штрафу на користь супротивної сторони. Той, хто заявив про незаконне ведення справи, але не зміг це довести, і зробив це з метою затягування правосуддя, сам підлягав арешту та штрафу.

Артикул 60 встановлював поважні причини (тяжка хвороба) пропуску судового засідання з боку прокуратора, при цьому на наступні засідання він повинен був присягнути, що дійсно не міг з'явитися через хворобу, а не для затягування правосуддя. Подальше нез'явлення на судові засідання, а також відмова принести присягу мала наслідком стягнення грошової суми та програш справи (в залежності від року позову та виду суду) для сторони, чиї інтереси представляв прокуратор.

Артикул 105 був присвячений сутяжникам або «наклепникам», та покаранню стосовно їх дій, причому сутяжництво повинно бути «явним», доведеним, і не стосувалось багатьох випадків, коли сторони в силу різних причин програвала справу [6, с. 134-135, 149, 165-166, 195].

Після Люблінської Унії і створення єдиної держави – Речі Посполитої, на українських землях основними правовими документами були Статути Великого Князівства Литовського. Після поділу України на Лівобережну і Правобережну норми 3-го Литовського статуту довгий час діяли як на українських землях у складі Речі Посполитої, так і у складі Московської, а потім і Російської держави [6, с. 524-525].

При цьому на Правобережній Україні та Західній Волині до 1795 року включно найважливішими джерелами права залишались акти центральної влади Речі Посполитої, магдебурзьке право, III Литовський статут, а також норми звичаєвого права [7, с. 16, 71].

На Лівобережній Україні у XVII-XVIII століттях, за словами А.Й. Пашука існувала «справжня мозаїка права», крім норм звичаєвого права, III Литовського статуту, різноманітних варіантів Магдебурзького права, почали проникати норми російського законодавства, також діяли правові акти українських органів влади, наприклад гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії, ордери та інструкції гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду [8, с. 71, 85-86].

На Слобідській Україні почали після 1654 року застосовувати Соборне уложення 1649 року [7, с. 12]. У зазначеній пам'ятці права ми розглянемо Главу X «Про суд» з метою встановлення норм, що визначали добросовісну процесуальну поведінку.

Стаття 18 вказувала на існування «поклепних позовів», і до таких позивачів застосовувався штраф по гривні в день за весь час судового розгляду на користь відповідача.

Позивач, який безпідставно збільшив свій позов, з розміру збільшення мав сплатити до казни мито у трьохкратному розміру від суми збільшення (стаття 19).

Стаття 20 встановлювала відповідальність за порушення інстанційної підсудності – у разі подання скарги відразу до правителя, замість приказу, винного били батогами або саджали у тюрму

За невиконання суддею правосуддя, з метою недопущення «тяганини» суддя підлягав покаранню (статті 24).

Стаття 105 визначала належну поведінку позивача і відповідача в суді, які повинні були вести себе стримано, не шумно, чемно, не сваритися, також за словесну образу судді винна особа підлягала тюремному арешту, крім того, регулювались відповідальність за фізичне насильство, поранення та вбивство у суді, а стаття 106 визначала відповідальність за подібні дії по відношенню до судді.

Статті 108 - 120 стосувались різних випадків виклику, неявки сторін до суду, їх відповідальності та наслідків неявки.

Стаття 170 передбачала відповідальність свідків на дачу неправдивих свідчень.

Статті 186-188 були присвячені безпідставним позовам - «поклепним справам», які недобросовісний позивач вчиняв декілька разів, що тягнуло пеню (штраф) на користь держави, відшкодування збитків - протилежній стороні, а винна особа ще підлягала фізичному покаранню батогом та тюремному ув'язненню [9, с. 324, 325, 329, 330-331, 338, 340].

З XVIII століття на Лівобережній почали застосовувати акти російського законодавства серед яких ми розглянемо Указ Петра I «Про форму суду» від 05.11.1723 року.

Існує припущення, що вказаний указ викликав незадоволення з боку українських суддів, оскільки російськи чиновники вимагали від генерального військового суду його застосовувати, хоча імперського указу про введення такого суду на Україні зовсім не було. Указ «Про форму» на вимогу старшин був остаточно скасований ордером К. Розумовського від 16 квітня 1751 року [8, с. 84].

Норми Указу також регулювали процесуальну поведінку сторін. Стаття 5 була спрямована на недопущення затягування справи, шляхом запізнення, а стаття 6 прямо зазначала, що «непрацюючі ябідники» (позивачі та відповідачі)

затягують розгляд справи, шляхом пропуску строків, а потім звинувачують у суді один одного. У випадку безпідставного нез'явлення однієї із сторін до суду після першого попередження, за нього мав відповідати поручитель, а у разі відсутності поруки здійснювалось стягнення з рухомого або нерухомого майна винної особи [10].

Із великого масиву українських правових актів будемо розглядати тільки Інструкцію Гетьмана Данила Апостола малоросійським судам від 14 липня 1730, як таку, що містить норми, яким присвячена тема нашого дослідження.

У пункті 11 було зазначено, що багато, хто подає апеляцію для збитків та для затягування справи, і якщо це буде встановлено у рішення суду, до якого подається апеляція, то винний підлягає штрафу та покаранню, згідно норм Литовського статуту [11].

Наявність великої кількості нормативних актів у середині першої половини XVIII століття не могло не поставити питання про необхідність кодифікації українського законодавства. Результатом роботи цілого ряду комісій стало підписання проекту збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 08 липня 1743 року [12, с. 442].

Норми, які регулювали виконання процесуальних обов'язків та встановлювали відповідальність за недобросовісну процесуальну поведінку містились у Розділах 7 та 8, які були присвячені судовому процесу.

Пункт 1 артикулу 2 Глави 7 прямо зазначав, що судді повинні бути добросовісні.

Пункт 4 артикулу 3 Глави 8 встановлював відповідальність за ухилення відповідача від явки до суду, за використання ним «неналежних та непотрібних відмовок» з метою затягування процесу, а також за залишення суду без поважної причини, у вигляді штрафу та програшу справу.

Пункт 1 артикулу 5 Глави 8 розглядав випадок безпідставного нез'явлення позивача до суду та не підтримки свого позову як хибне позивання, сучасною мовою – зловживанням правом на позов, що тягнуло відмову у задоволені позову (пункт 2) та відшкодування витрат відповідачу у розмірі 10 копійок за день, а ненадання позивачем додаткових доказів у вказаний судом строк тягнуло також відмову у задоволенні позову (пункт 3). Пункти 1, 3, 4, 5 артикулу 6 Глави 8 встановлювали аналогічні норми щодо відповідача.

Артикул 9 Глави 8 був присвячений відповідальності повіреного за змову зі протилежною стороною з метою програшу справи, за перевищенні повноважень, підробку довіреності, навмисний пропуск строків, що тягнули програш справи, яка полягала не тільки у відшкодуванні збитків, а й у особистому покаранню - від арешту до відрізання язика (пункт 1).

Пункт 8 артикулу 35, та пункт 3 артикулу 36 Глави 8, передбачали відповідальність апелянта у вигляді штрафу за безпідставну апеляцію. Також не допускалась апеляція, яка могла привести до «тяганини, подальшим збиткам, невиконання первісного позову» (пункт 10 артикулу 35).

Пункт 1 артикулу 40 Глави 8 був спрямований на протидію сутяжникам, «щоб не посягали на чуже, утримувались від непотрібних спорів і витівок», які за подібні дії повинні були відшкодувати збитки [9, с. 446, 467-468, 469-470, 473, 495-496, 499].

Після 3-го поділу Польщі у 1795 року українські землі опинились на території двох монархій: Австрійської (з 1868 року - Австро-Угорської) та Російської.

У 1840 році на Лівобережну, а в 1842 році й на Правобережну Україну було поширено дію Зводу законів Російської імперії у частині цивільного і кримінального права. У 1842 році офіційно скасовано дію Литовського статуту [7, с. 28].

З метою унормування та кодифікації розрізнених правових норм, у 1864 році в наслідок судової реформи був прийнятий Статут цивільного судочинства Російської імперії, який діяв до 1918 року.

Прийнятий під впливом французького процесуального кодексу на засадах змагальності, процес хоча і містив норми, які свідчили про недобросовісну процесуальну поведінку, але у обмеженій кількості, які перш за все стосувались свідків та експертів і не встановлювали визначених умов щодо добросовісної поведінки для сторін процесу.

Стаття 91 передбачала відповідальність свідка за безпідставну неявку до суду у вигляді грошового штрафу, розмір якого залежав від важливості справи та особи свідка, а стаття 370 прямо зазначала, що ніхто не може відмовитись від дачі свідчень, і свідки, що проживають на відстані менше ніж 25 верст від місцезнаходження суду за нез'явлення до суду без поважних підстав підлягали грошовому штрафу (стаття 383). Стаття 528 встановлювала, що експерти за неявку до дослідження чи ненадання висновку підлягали грошовому штрафу. Згідно статті 601 відповідач мав право витребувати з позивача збитки, понесені внаслідок забезпечення позову. Відповідно до статті 868 сторона, що програла справу, на вимогу протилежної сторони повинна, за певними виключеннями, повернути їй усі судові витрати [13, с. 68, 102, 104, 118, 121, 126, 153].

На українських землях, які після першого поділу Польщі у 1772 році опинились у складі Австрійської імперії Габсбургів з 1781 року діяв Загальний судовий порядок Австрії, який також містив норми про добросовісну поведінку учасників процесу.

Так, наприклад, сторони виступаючи у суді повинні були утримуватися від невиразності, повторів, інсинуацій (§. 13).

Згідно норм свідок викликався до суду під загрозою застосування штрафу або тілесного покарання (§. 160, 185).

§§. 235-237 містили норми про відповідальність за дачу неправдивих свідчень з боку свідка, останній мусив компенсувати збитки та витрати, а підбурювач свідка, крім компенсації матеріальних витрат та збитків також підлягав додатковій відповідальності [14].

19 грудня 1796 року був опублікований та набув чинності 01 січня 1797 року новий процесуальний кодекс, який застосовувався спочатку у Західній Галичини. Процес носив назву «Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien» - Загальний судовий порядок для Західної Галичини або «Західногалицький».

Багато його норм щодо проявів недобросовісності повність повторювали норми кодексу 1781 року, тому ми будемо вказувати тільки ті, які містились саме в «Західногалицькому» кодексі.

У § 542 вперше було використано слово “добросовісність” по відношенню до адвоката, як умова до заняття професією.

Була відома недобросовісна процесуальна поведінка адвоката, яка полягала у блюзнірських образах та іншій поведінці, від якої страждає справедливість та порядок, що тягнуло відповідальність у вигляді стягнення збитків та витрат, додаткового штрафу та домашнього арешту (§ 562) [15].

Після тривалих кодифікаційних робіт 01 серпня 1895 року був прийнятий Цивільний процесуальний кодекс Австро-Угорщини, який вступив в силу з 01 січня 1898 року і діє зі змінами до теперішнього часу.

Згідно §44, якщо фактичні твердження або докази висуваються за обставин, з яких суд переконався, що сторона була в змозі висунути їх раніше, а допустимість такого аргументів чи доказів затримують вирішення правового спору, суд міг видати наказ про відшкодування витрат на провадження у справі повністю або частково.

Якщо поведінка відповідача не стала підставою для подання позову і на першому судовому засіданні він негайно визнав позовну вимогу, на позивача покладались витрати на провадження у справі. Також позивач був повинен відшкодувати витрати, понесені відповідачем в результаті розпочатого судового розгляду (§45).

За затягування справи через неявку сторін встановлювалась матеріальна відповідальність (§142).

Суд міг визнати неприпустимими нові фактичні твердження і докази, якщо вони були подані з явним наміром затягнути судовий розгляд і їх допущення істотно затримувало завершення судового розгляду (§179).

Головуючий мав не допускати затягування слухання через виступи сторін, що не мали відношення до справи і, за можливості, завершити слухання справи без оголошення перерви (§180).

Винні у зриві судового слухання через оплески та емоційні викрики про несхвалення, після попередження, відсторонялись від участі у справи (§198).

Будь-яка особа, винна у скоєнні правопорушення під час судового розгляду, а також, за ігнорування зауважень головуючого про дотримання порядку і спокою, підлягала адміністративному штрафу та тюремному ув'язнення на строк до трьох днів (§199).

Додатково у § 200 була встановлена відповідальність у вигляді штрафу для уповноваженого представника, який був винен у порушення, передба-

чених статтями 198-199. Вчинення повторних дій мало наслідком відсторонення представника, покладання на нього судових витрат за зірване судове засідання, та, у разі обтяжуючих обставин, передачі справи до дисциплінарного органу.

Сторона, яка навмисне оспорювала справжність документу, підлягала покаранню (§ 313).

У разі безпідставної відмови від дачі показань або від необхідної присяги, свідок підлягав штрафу або тюремному ув'язненню (§ 325), а §336 визначав відповідальність свідків за лжесвідчення та лжеприсягу.

За безпідставний позов сторона, яка програвала, мала сплати грошову компенсацію на користь протилежної сторони (§408), крім того, підлягав покаранню заявник апеляційної скарги або його адвокат, якщо апеляційна скарга була подана навмисно з метою затягнути справу (§512) [16].

Після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій, українські землі увійшли до складу новостворених держав: Української Народної Республіки (1917-1921 роки), Української Радянської Соціалістичної республіки (1919-1991 роки) у складі Радянського Союзу, Польської Республіки (1919-1939 роки), Першої Чехословацької Республіки (з 1920—1939 роки), Угорського Королівства (з 1939 по 1944 роки), Румунського Королівства (з 1918 по 1939 роки).

Нашому подальшому дослідженню будуть підлягати процесуальні джерела саме Української Радянської Соціалістичної республіки, оскільки в Українській Народній Республіки (з 1919 року - у злукі з Західноукраїнською Народною Республікою) кодекс цивільного судочинства не встигли прийняти [7, с.31-32], у Польській Республіці тривалий час діяв Австрійський цивільний процес 1895 року, а власний кодекс набув чинності у 1933 році [17] за 6 років до втрати державності; на Буковині, яку з 1918 року окупувало Румунське Королівство також діяв Австрійський цивільний процес 1895 року, а власний цивільно-процесуальний кодекс почав застосовуватися незадовго до повернення вказаної території до складу УРСР - з 15 жовтня 1938 року, коли скасували дію австрійського законодавства на Буковині [18, с. 85]. Оскільки, що на даний час відсутнє ґрунтовне наукове дослідження питань організації судової системи та судочинства на теренах Підкарпатської Русі у складі Чехословацької держави, яке б опиралося на потужну джерельну та історіографічну базу [19, с. 22] можна припустити, що там також міг діяти Австрійський цивільний процес 1895 року, а угорський період окупації Закарпаття не розглядаємо з урахуванням на його нетривалий час.

30 липня 1924 року був прийнятий перший Цивільний процесуальний кодекс УРСР, який був уведений в дію з 01 жовтня 1924 року.

Уперше було прямо визначено, що сторони зобов'язані добросовісно користуватися всіма приналежними їм процесуальними правами. Будь-яке зловживання і заяви, що ставили за ціль затягнути або зробити неясним процес, відразу присікались судом (стаття 6).

Також цілий ряд статей кодексу передбачав відповідальність за недобросовісну процесуальну поведінку: статті 49, 50 передбачали в якості міри відповідальності – штраф для свідка, який не з'явився до суду або відмовився від дачі показань по причинам, що були визнані судом неповажними, теж саме стосувалось інших осіб (стаття 51). Згідно статті 52, у випадку відмови надати суду документи треті особи, які навіть не брали участь у справі, підлягали штрафу, а відповідно до частини 2 цієї ж статті за явно недобросовісне ведення справи сторони та їх представники могли бути покарані штрафом. Статті 114 містила норму, що особи, які не підкоряються розпорядженням головуючого для підтримання порядку, видаляються із залу судового засідання, крім того, на них міг бути покладений штраф або вони підлягали арешту [20, с. 27, 86-88, 128].

Наступний Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 05.11.1929 року, який був введений в дію з 01.12.1929 року майже дослівно відобразив норми щодо необхідності добросовісної поведінки (стаття 8) та відповідальність за недобросовісну процесуальну поведінку (статті 61-64), яку містив Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 30 липня 1924 року [21, с. 5, 21].

Норми Цивільного процесуальний кодекс УРСР від 18 липня 1963 року, також наголошували на добросовісному здійсненні процесуальних прав та забороняли зловживання ними.

Згідно частини 2 стаття 99 особи, які беруть участь у справі зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами.

Основною мірою відповідальності за недобросовісну процесуальну поведінку був штраф, встановлений цілим рядом статей: стаття 44 передбачала відповідальність свідка у вигляді штрафу за неявку до суду з неповажних причин (причому за злісне ухилення вже була передбачена адміністративна відповідальність, а за дачу завідомо неправдивих показань або за відмову від дачі показань – кримінальна), стаття 48 встановлювала штраф для винних осіб у безпідставній відмові надати письмові докази, та неповідомлення про причину відмови, штрафу також підлягали особи, винні у невиконанні ухвали про вжиття запобіжних заходів або в перешкоджанні її виконанню; за невиконання обов'язку повідомляти суд про зміну своєї адреси під час провадження по справі суд міг накласти штраф на винну особу (частина 2 статті 95), штраф накладався також на осіб, винних у порушенні заходів по забезпеченню позову (стаття 153), цілий ряд статей передбачав накладення штрафу на осіб (крім позивача, прокурора, адвоката), які безпідставно не з'являлись у судове засідання (частина 6 стаття 172), окремо встановлювалась відповідальність у вигляді стягнення штрафу з відповідача в справі про стягнення аліментів (який також підлягав примусовому приводу, а при повторній неявці – адміністративній відповідальності) (стаття 174).

Було передбачено таку міру відповідальності у вигляді сплати на користь другої сторони винагороди за фактичну втрату робочого часу

відповідно до середнього заробітку для сторони, яка недобросовісно заявила безпідставний позов, або розпочала безпідставний спір проти позову, або систематично протидіяла правильному і швидкому розглядові та вирішенню справи (стаття 77) [22].

Висновки. Встановлено існування прообразу застереження про добросовісність в Руській правді, яка знайшла фрагментарне відображення в характеристиці належної процесуальної поведінки свідків.

Подальший розвиток законодавчої діяльності і системи права нерозривно пов'язані зі статутами Великого князівства Литовського, які ознаменували новий етап розвитку уявлення про судовий процес, в якому знайшла відображення ідея про добросовісну процесуальну поведінку як належної основи процесуальних прав та обов'язків. Відома боротьба із затягуванням розгляду справи, у тому числі шляхом нез'явлення до суду, дотримання порядку в залі судового засідання під час розгляду справи, відповідальність за лжесвідчення та порушення присяги, підробку процесуальних документів, безпідставні судові позови та апеляції, відповідальність за недобросовісну поведінку представників, також вперше з'являється норма про аналогію права.

Оцінюючи в історичній ретроспективі кодекс українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» відмічаємо наступність його структури і основних положень з вищевказаними статутами Великого князівства Литовського. Це дає нам підставу стверджувати про європейське коріння вищевказаного цивільного процесу. З'являється вимога щодо добросовісності судді, описувались умисні дії повіреного, які наносили шкоду довірителю, встановлювалась відповідальність за безпідставне спростування правдивих показань свідків, встановлювалась матеріальна відповідальність за безпідставні спори, з метою сутяжництва або нанесення шкоди протилежній стороні.

Входження частини українських земель до складу російської держави не могло не вплинути на порядок здійснення судового процесу та вимог до його учасників. Нормативна модель російського цивільного судочинства була спрямована на посилення органів державної влади, слідчої спрямованості здійснення процесуальної діяльності, що слугувало основою для законодавчих рішень.

На землях сучасної західної України в силу історичних подій мало місце розвиток західноєвропейської правової традиції і уявлення про сутність цивільного судочинства. В рамках проведеної в Австро-Угорщині судової реформи і прийняття Цивільно-процесуального кодексу 1895 року знайшли відображення такі концепти добросовісності як: заборона зриву судового засідання та протидія усім форм затягування розгляду справи, запобігання зловживанню процесуальними правами представниками сторін, відповідальність за порушення обов'язків свідків.

У радянських процесуальних кодексах вперше було визначено, шо учасники процесу зобов'язані добросовісно користуватися всіма приналежними їм процесуальними правами. Детально прописані конкретні види недобросовісної поведінки та заходи боротьби з ними.

Література:

1. Юшков С. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Ізборник. URL: http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm (дата звернення: 08.10.2024).

2. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича (текст давньоруською мовою). Видання ЧДУ імені Петра Могили. URL: https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monograf/33/7.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

3. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / ред.: С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.

4. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / ред.: С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. Одеса : Юрид. літ., 2003. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 с.

5. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / ред.: С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. Одеса : Юрид. літ., 2004. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року у 2 книгах. Книга 1. 672 с.

6. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / ред.: С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. Одеса : Юрид. літ., 2004. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року у 2 книгах. Книга 2. 568 с.

7. Калюжний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України : монографія. Київ : МП Леся, 2015. 187 с.

8. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 179 с.

9. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / ред.: Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук ; уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. Київ : Прав. єдність, 2008. 1168 с.

10. Петр I. 1723 г., Ноября 5. Именный о форме суда. Главная. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/335570-1723-g-noyabrya-5-imennyy-o-forme-suda (дата звернення: 08.10.2024).

11. Апостол Д. Кіевская старина/1887/17/Инструкція гетмана Данила Апостола малороссійскимъ судамъ – Вікіджерела. *Вікіджерела – вільна бібліотека*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Кіевская_старина/1887/17/Инструкція_гетмана_Данила_Апостола_малороссійскимъ_судамъ (дата звернення: 08.10.2024).

12. Остапенко Т. О. "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р. - важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. № 51. С. 440–446.

13. Судебные уставы Российской империи (в сфере гражданской юрисдикции): Устав гражданского судопроизводства. Учреждение Коммерческих судов и Устав их судопроизводства. Устав гражданского судопроизводства губерний Царства Польского. Волостной судебный устав Прибалтийских губерний / ред. Д. Валеев. Москва : Статут, 2018. 512 с.

14. Allgemeine Gerichtsordnung 1781 :: Transkription Speer 2013. Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen und deutschen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit [Heino Speer]. URL: https://repertorium.at/qu/1781_ago.html (date of access: 09.10.2024).

15. 'Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien' - Digitalisat | MDZ. Munich Digitization Center (MDZ) - Homepage. URL: https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10542682?q=(Allgemeine+Gerichtsordnung+für+Westgalizien) (date of access: 09.10.2024).

16. ÖNB-ALEX - Reichsgesetzblatt 1849-1918. ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte | ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte. URL: https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18950004&seite=00000365 (date of access: 09.10.2024).

17. Фартушок Н. Б. Цивільно-процесуальний кодекс Польської Республіки 1930 року. Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 65) : матеріали Міжнар. наукової-практ. інтернет-конф., 11 черв. 2014 р. 2014. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ua&go=full_article&id=1623 (дата звернення: 09.10.2024).

18. Торончук І. Ж. Буковина у правовій системі Румунії (1918-1940 рр.) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Чернівці, 2011. 228 с.

19. Грін О. Реформування судової системи та судочинства Карпатської України в період діяльності другого крайового уряду Августина Волошина (кінець 1938 р. – початок 1939 р.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Т. 1, № 77. С. 18–23.

20. Гражданский процессуальный кодекс: текст и практический комментарий / ред. А. И. Строев ; уклад. Ф. Шостя. Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1925. 363 с.

21. Гражданский процессуальный кодекс УССР / ред. А. Г. Власова. Москва : Госюриздат, 1950. 135 с.

22. Цивільний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06#Text (дата звернення: 09.10.2024).

References:

1. Iushkov, S. Ruska Pravda. Teksty na osnovi 7 spyskiv ta 5 redaktsii. Izbornyk [Ruska Pravda. Texts based on 7 lists and 5 editions. Izbornik]. Retrieved from http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm [in Ukrainian].

2. Sudebnyk Velykoho kniazia Kazymyra Yahailovycha (tekst davnoruskoiu movoiu) [The Court Book of Grand Duke Casimir Jagiellonian (text in Old Russian)]. Vydannia ChDU imeni Petra Mohyly. Retrieved from https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monograf/33/7.pdf [in Ukrainian].

3. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (Eds.). (2002). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 3 volumes]. (Vol. 1). Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku [The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529]. Odesa : Yuryd. Lit. [in Ukrainian].

4. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (Ed.). (2003). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 3 volumes]. (Vol. 2). Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku [The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Odesa : Yuryd. Lit. [in Ukrainian].

5. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (Ed.). (2004). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 3 volumes]. (Vol. 3). Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku u 2 knyhakh. Knyha 1. [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 in 2 books. Book 1.]. Odesa : Yuryd. Lit. [in Ukrainian].

6. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (Ed.). (2004). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 3 volumes]. (Vol. 3). Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku u 2 knyhakh. Knyha 2. [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 in 2 books. Book 2.]. Odesa : Yuryd. Lit. [in Ukrainian].

7. Kaliuzhnyi, R.A., & Atamanchuk, I.V. (2015). Rozvytok protsesualnoho prava Ukrainy [Development of the procedural law of Ukraine]. Kyiv : MP Lesia [in Ukrainian].

8. Pashuk, A.Y. (1967). Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII-XVIII st. (1648-1782) [Court and Legal Proceedings on the Left Bank of Ukraine in the XVII-XVIII Centuries (1648-1782)]. Lviv : Vyd-vo Lviv. un-tu. [in Ukrainian].

9. Stefanchuk, R.O., & Stefanchuk, M.O. (Eds.). (2008). Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukrainskykh zemliakh. [Codification of civil legislation on Ukrainian lands]. (Vol. 1). Kyiv : Prav. Yednist [in Ukrainian].

10. Petr I. 1723 h., Noiabria 5. Ymennyy o forme suda [Named on the form of the court]. Hlavnaia. Retrieved from https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/335570-1723-g-noyabrya-5-imennyy-o-forme-suda [in Russian].

11. Apostol, D. Kievskaia staryna/1887/17/Ynstruktsiia hetmana Danyla Apostola malorossiiskymъ sudamъ – Vikidzherela. Vikidzherela – vilna biblioteka [Instruction of Hetman Danylo Apostol to the Little Russian courts]. Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/Kievskaia_staryna/1887/17/Ynstruktsiia_hetmana_Danyla_Apostola_malorossiiskymъ_sudamъ [in Ukrainian].

12. Ostapenko, T. O. (2014). "Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod" 1743 r. - vazhlyvyi etap systematyzatsii prava Ukrainy-Hetmanshchyny XVIII st ["The Rights by which the Little Russian people are judged" of 1743 is an important stage in the systematisation of the law of the eighteenth-century Ukraine-Hetmanate]. Aktualni problemy polityky - Current policy issues, 51, 440–446 [in Ukrainian].

13. Valeev, D. (Ed.). (2018). Sudebnye ustavy Rossyiskoi ymperyy (v sfere hrazhdanskoi yurysdyktsyy): Ustav hrazhdanskoho sudoproyzvodstva. Uchrezhdenye Kommercheskykh sudov y Ustav ykh sudoproyzvodstva. Ustav hrazhdanskoho sudoproyzvodstva hubernyi Tsarstva Polskoho. Volostnoi sudebnyi ustav Prybaltyiskykh hubernyi [Judicial statutes of the Russian Empire (in the sphere of civil jurisdiction): Statute of civil proceedings. Establishment of Commercial Courts and the Statute of their proceedings. Statute of civil proceedings of the provinces of the Kingdom of Poland. Provincial judicial statutes of the Baltic provinces]. Moskva: Statut [in Russian].

14. Allgemeine Gerichtsordnung 1781 :: Transkription Speer 2013. Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen und deutschen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit [Heino Speer]. Retrieved from https://repertorium.at/qu/1781_ago.html.

15. Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien - Digitalisat | MDZ. Munich Digitization Center (MDZ) - Homepage. Retrieved from https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10542682?q=(Allgemeine+Gerichtsordnung+für+Westgalizien).

16. ÖNB-ALEX - Reichsgesetzblatt 1849-1918. ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte | ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte. Retrieved from https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18950004&seite=00000365.

17. Fartushok, N.B. (2014). Tsyvilno-protsesualnyi kodeks Polskoi Respubliky 1930 roku [The Civil Procedure Code of the Republic of Poland of 1930]. Aktualni doslidzhennia pravovoi ta istorychnoi nauky (vypusk 65) - Topical issues of legal and historical science (issue 65): Proceedings of the International Scientific and Practical Internet Conference. Retrieved from https://www.lex-line.com.ua/?language=ua&go=full_article&id=1623 [in Ukrainian].

18. Toronchuk, I.Zh. (2011). Bukovyna u pravovii systemi Rumunii (1918-1940 rr.) [Bukovyna in the Legal System of Romania (1918-1940)]: Candidate's thesis. Chernivtsi. [in Ukrainian].

19. Hrin, O. (2023). Reformuvannia sudovoi systemy ta sudochynstva Karpatskoi Ukrainy v period diialnosti druhoho kraiovoho uriadu Avhustyna Voloshyna (kinets 1938 r. – pochatok 1939 r.) [Reforming the judicial system and legal proceedings in Carpathian Ukraine during the period of the second regional government of Augustine Voloshyn (late 1938 - early 1939)]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu - Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Seriia: Pravo. Vol. 1, 77, 18–23 [in Ukrainian].

20. Stroev, A.Y. (Ed.). (1925). Hrazhdanskyi protsessualnyi kodeks: tekst y praktycheskyi kommentaryi [Code of Civil Procedure: text and practical commentary]. Kharkov: Yurydycheskoe yzdatelstvo NKIu USSR [in Russian].

21. Vlasova, A.H. (Ed.). (1950). Hrazhdanskyi protsessualnyi kodeks USSR [Civil Procedure Code of the Ukrainian SSR]. Moskva: Hosiuryzdat [in Russian].

22. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine]. (n.d.). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06#Text [in Ukrainian].

УДК 343.137.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-486-500

Кулик Сергій Вікторович докторант кафедри міжнародного та європейського права факультету міжнародних відноси, Національний авіаційний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-7190-3774

СУТНІСТЬ ВІДНОСИН МІЖ СУДОВОЮ ТА ЗАКОНОДАВЧОЮ І ВИКОНАВЧОЮ ГІЛКАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Анотація. У статті на підставі аналізу досліджень вітчизняних та закордонних науковців досліджено сутність відносин між судовою владою держави та законодавчою і виконавчою гілками влади. Встановлено, що законодавча влада шляхом прийняття законів напряму визначає напрями, засоби та методи діяльності органів виконавчої та судової влад, контролює та спрямовує їх функціонування шляхом періодичної зміни чи удосконалення чинного законодавства. Виконавча влада покликана розробляти і втілювати державну політику щодо забезпечення виконання законів, управління сферами суспільного життя, насамперед державним сектором економіки. Відносини виконавчої влади із законодавчою та судовою гілками влади хоча й регулюються на підставі єдиних міжнародних стандартів, проте історичні, культурні, правові та інші традиції або звичаї вносять суттєві корективи в ці відносини. Судова влада, в особі системи судових органів, наділяється законодавством держави особливою специфічною компетенцією, яка повністю відрізняється від компетенцій інших гілок влади. Зміст її функціонування полягає у здійсненні на підставі міжнародно-правових стандартів судового контролю над виконавчою владою. Робиться висновок, що сутність відносин між судовою владою держави та іншими гілками знаходиться в конституційній легітимності першої, коли її конституційно-правова природа існування виражає зв'язок інтересів людей з їх внутрішньою оцінкою щодо необхідності існування справедливого судочинства у суспільстві та через яку судові органи і судді отримують підтримку, визнання та виправдання своєї діяльності у суспільстві, населення, законодавчої та виконавчої гілок влади, зовнішньополітичних структур.

Ключові слова: судова влада, законодавча та виконавча гілки влади, міжнародно-правові стандарти, імплементація, національна судова система, судочинство, сфера правосуддя.

Kulyk Serhii Viktorovych doctoral student of the Department of International and European Law, Faculty of International Relations, National Aviation University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-7190-3774

THE ESSENCE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JUDICIARY AND THE LEGISLATIVE AND EXECUTIVE BRANCHES OF THE STATE AUTHORITY

Abstract. The article examines the essence of relations between the judicial power of the state and the legislative and executive branches of government based on the analysis of research by domestic and foreign scientists. It has been established that the legislative power, through the adoption of laws, directly determines the directions, means and methods of activity of the executive and judicial authorities, controls and directs their functioning by periodically changing or improving the current legislation. The executive power is called to develop and implement state policy on ensuring the implementation of laws, management of spheres of public life, primarily the state sector of the economy. Although the relations of the executive power with the legislative and judicial branches of government are regulated on the basis of uniform international standards, historical, cultural, legal and other traditions or customs make significant adjustments to these relations. The judicial power, in the form of a system of judicial bodies, is endowed by state legislation with a special specific competence, which is completely different from the competences of other branches of government. The content of its functioning consists in the exercise of judicial control over the executive power on the basis of international legal standards. It is concluded that the essence of the relationship between the judicial power of the state and other branches lies in the constitutional legitimacy of the former, when its constitutional and legal nature of existence expresses the connection of people's interests with their internal assessment of the need for the existence of a fair judiciary in society and through which judicial bodies and judges receive support, recognition and justification of their activities in society, population, legislative and executive branches of government, foreign policy structures.

Keywords: judicial power, legislative and executive branches of power, international legal standards, implementation, national judicial system, judiciary, sphere of justice.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу вітчизняних та закордонних наукових праць обґрунтувати тезу про особливу роль судової гілки влади у системі державної влади.

Метою статті є визначення сутності відносин судової влади держави з іншими гілками на підставі існуючих міжнародно-правових стандартів.

Завданнями є аналіз наукових праць відомих представників вітчизняних та зарубіжних правових шкіл, огляд міжнародних джерел, у яких сформульовано основні міжнародно-правові стандарти та принципи побудови національних судових систем.

Виклад основного матеріалу. Законодавча влада є однією із трьох гілок, яка здійснює державну владу шляхом законотворення. Природа цієї вдали, на відміну від природи виконавчої та судової, полягає в тому, щоб слугувати легітимною основою законотворчої діяльності у суспільстві, через яку потім впливати на останні дві гілки влади. Законодавча влада здійснює законотворення через свій основний орган – парламент, який є представницьким органом усього народу, має найвищий рівень легітимності та на цій підставі реалізує право законодавчого унормування суспільних відносин згідно принципу поділу влади, включаючи, за думкою науковця З. О. Погорєлової, *виключне право* на регулювання законом найважливіших питань організації і здійснення влади та життєдіяльності суспільства [1, с. 19].

Отже, «виключне право» на законотворення в особі всенародно обраного представницького органу є основною характеристикою природи законодавчої влади. Звичайно, що у державі є й інші органи, які наділені нормотворчими повноваженнями або мають законодавчу ініціативу (народ на референдумі, голови місцевих адміністрацій, територіальні громади на місцевих референдумах, органи місцевого самоврядування), у тому числі серед них є органи виконавчої влади (президент, уряд, міністерства). Але законодавчий процес, на відміну від законотворчого процесу, відбувається тільки в рамках парламенту, де безпосередньо створюється закони.

Хоча законодавча влада шляхом прийняття законів напряму визначає напрями, засоби та методи діяльності органів виконавчої та судової влад, контролює та спрямовує їх функціонування шляхом періодичної зміни чи удосконалення чинного законодавства, це зовсім не означає її верховенство або домінування над іншими гілками влади.

З цього приводу влучно висловився науковець А. Георгіца, зазначивши, що «Законодавча влада посідає *особливе місце* в системі органів публічної влади. Вона визначає організацію та функціонування виконавчої та судової влади і в такий спосіб *відіграє свою орієнтовну роль* стосовно цих гілок державної влади» (курсив наш. – Автор) [2, с. 103]. Отже, які обережні словосполучення обирає науковець – «посідає особливе місце», «визначає організацію та функціонування», «відіграє орієнтовну роль» тощо. Можна продовжити перелік подібних характеристик, але, як бачимо, зовсім не домінування, не керування, не підпорядкування тощо.

Можна визначити ще одну особливість законодавчої влади стосовно того, що вона визначає організацію та функціонування діяльності, орієнтує державні органи на концентрацію зусиль на більш важливих для існування держави та суспільства напрямах, в першу чергу пов’язаних із збереженням територіальної цілісності, забезпеченням воєнної, національної, екологічної, продовольчої, енергетичної та інших безпек. На підставі прийнятих законодавчих актів органи виконавчої та судової влад так само, як й інші державні органи, отримують необхідну кількість повноважень, що надає їм

можливість також брати участь у захисті основних засад існування держави. В цьому сенсі дві гілки влади (виконавча та судова) знаходяться у рівному становищі із державними органами, але на відміну від останніх вони можуть впливати на законодавчу гілку влади, тобто виконавча гілка влади забезпечує виконання прийнятих законодавчою владою законів, а судова влада контролює законодавчий орган щодо процедур прийняття законів та відповідності їх змісту положенням конституції.

Ось як визначає місце законодавчої влади в системі забезпечення національної безпеки науковець А. Ю. Ковальчук: «Для ефективного гарантування національної безпеки *необхідне уточнення місця і ролі ВРУ в зазначеному процесі* (курсив наш. – Автор)»,.. необхідно прийняти Закон України «Про основні засади парламентського контролю в Україні», у якому визначити: «встановлення відповідності діяльності підконтрольних об'єктів як на території України, так і за її межами; встановлення доцільності, соціально-економічної та політичної обґрунтованості діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо; виявлення відхилень від конституційних засад державних програм; визначення причин незаконної або недоцільної діяльності та засобів, спрямованих на вдосконалення, раціоналізацію, розвиток об'єкта контролю; встановлення передумов щодо притягнення винних до відповідальності, згідно з повноваженнями суб'єкта контролю» [3, с. 152].

Отже, науковець висловлює оригінальну думку про те, що на підставі пропозицій суб'єктів правотворчої ініціативи законодавча влада в особі законодавчого органу розробляє та приймає законодавчий акт, який *уточнює місце і роль Верховної Ради України,* тобто самої себе. Це свідчить про дуже позитивний приклад, коли існує зворотній зв'язок між суб'єктами правотворчої ініціативи та законодавчою владою, коли остання удосконалює діяльність самої себе для того, щоб потім удосконалити діяльність державного механізму в цілому.

Звичайно, що залишається багато питань щодо взаємодії трьох гілок влади як у світовому загальному теоретичному плані, так й стосовно України. Вітчизняними науковцями пропонуються навіть певні моделі, наприклад, модель взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади в Україні. Так, науковець А. А. Крига пропонує «внесення інноваційних збалансованих змін до Основного Закону, які визначили б *чітку модель взаємодії та розподілу повноважень у трикутнику Президент – Парламент – Уряд* (курсив наш. – Автор)» [4, с. 132]. Але, для цього він пропонує відомі всім шляхи, які поступово робляться і, звичайно, вже зроблені або будуть зроблені, а саме: удосконалення системи стримування та противаг заради забезпечення балансу повноважень і відповідальності між владними інститутами; внесення змін до виборчого законодавства щодо відкритості партійних списків, механізму відкликання депутата виборцями, механізмів відповідальності партій за

дотримання проголошеного партійного курсу та здійснення передвиборчих програм; створення та прийняття базових конституційних законів про Регламент ВРУ, про парламентські тимчасові комісії, про Президента тощо. Зазначимо, що науковець у трикутнику та переліку своїх пропозицій чомусь залишив поза увагою представників судової гілки влади.

Говорячи про те, що законодавча влада відіграє в основному орієнтовну роль стосовно інших гілок державної влади, необхідно звернути увагу на неприпустимість перевищення нею певних конституційних принципів. Повністю можна погодитися із С. О. Сафроновим, який звернувся з електронною петицією до офіційного інтернет-представництва Президента України 11 липня 2019 року з таким змістом: «Реалізувати конституційний принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову! *Позбавити Верховну Раду України права призначати чи погоджувати питання щодо призначення/ звільнення на посади виконавчої або судової гілки влади!* (курсив наш. – автор)» [5]. Слушна думка С. О. Сафронова, на наш погляд, має рацію, бо призначення чи погодження питань призначення або звільнення з посад виконавчої та судової гілок влади це, все ж такі, прерогатива цих гілок влади, але не законодавчої. Стосовно висловлювання науковця в імперативній формі «Реалізувати конституційний принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову!», то повністю реалізувати цей принцип не можна взагалі, бо досвід інших країн показує різні рівні його реалізації в кожній точці часу. При цьому поява нових або зміна існуючих умов існування держави (перерозподіл політичних сил, економічні негаразди або колапси, агресія сусідніх держав тощо) роблять реалізацію цього принципу перманентним, іноді навіть непередбачуваним.

Цікаво, а як визначається категорія «влада» із прикметником «виконавча», тобто які характерні риси притаманні владі, якщо вона відображає виконавчу гілку влади?

В Указі Президента від 22.07.1998р. № 810/98 дається визначення *виконавчої влади* як однієї з трьох гілок влади, «яка відповідно до конституційного принципу поділу державної влади покликана розробляти і втілювати державну політику щодо забезпечення виконання законів, управління сферами суспільного життя, насамперед державним сектором економіки. У відносинах із законодавчою і судовою владою вона користується певною самостійністю» [6, розділ VII Термінологічний словник].

Приблизно в тому ж дусі визначають «виконавчу владу» науковці. До того ж, дослідник В. С. Папуша визначає й місце виконавчої влади серед трьох гілок влади: «виконавчу владу можна охарактеризувати як одну з гілок державної влади на яку покладається реалізація нормативно-правових актів держави шляхом забезпечення їх виконання з метою впливу на державу та суспільство. Така оцінка характеру діяльності виконавчої влади пов’язана в першу чергу з її функціональними особливостями та відведеною для неї ролі серед трьох гілок влад» [7].

Виконавча влада за поглядами закордонних вчених також має чіткі особливості та відмінності від законодавчої і судової гілок влади. Так, науковець Річард Епштейн (Richard A. Epstein), досліджуючи місце виконавчої влади в політичній системі США, називає її унітарною виконавчою владою відповідно до американської конституції [8, с. 277], у якій зазначено, що виконавча влада належить Президенту США і он займає свою посаду протягом чотирьох років. В Конституції США також вказано, що Президент повинен дбати про сумлінне виконання законів. Вчений, підкреслюючи жорсткий поділ повноважень в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади, що разом з іншими конституційними приписами гарантують кожній гілці доволі широку автономною, проте, на його думку, цього недостатньо і конституційні визначення не охоплюють всю діяльність незалежних гілок влади. Наприклад, Президент США, який очолює виконавчу владу, не може усунути з вищих та нижчих посад посадовців виконавчої влади просто так за власним бажанням, бо не існує чітких правил на рівні нормативно-правових актів. А це, як наслідок, створює необхідність піддавати норми, якими регулюється відсторонення посадових осіб виконавчої влади, конституційному тлумаченню, що, у свою чергу, викликає гострі суперечки, які вирішуються потім тільки судовою гілкою влади.

Підсумовуючи своє дослідження, Річард Епштейн констатує, що американська унітарна виконавча влада не може повністю відбуватися в умовах існуючої «конституційної порожнечі». Якщо раніше конституційні рамки дозволяли виконавчій владі повноцінно функціонувати, то в сучасних умовах, коли апарат виконавчої влади збільшився у рази та являє собою складну систему, все частіше виникають довготривалі конфлікти як із законодавчою, так й з судовою гілками влади [8, с. 311].

Інший закордонний науковець Райнштайн Роберт (Reinstein, Robert J.), також розглядаючи виконавчу владу США, дійшов до висновку, що виконавча влада стала найвладнішою гілкою влади. Він зазначає, що зараз ми перебуваємо майже в тій самій ситуації, що й Англія у 18-ому столітті – реальні повноваження виконавчої влади значно перевищують її номінальну юридичну силу. Р. Райнштайн пропонує залишити у Президента, як представника виконавчої влади, тільки два найважливіших повноваження – виконання законів і розробка шляхів здійснення зовнішньої політики. Ці повноваження підлягають трьом основним обмеженням: 1) Президент не може, без дозволу Конгресу використовувати ці повноваження для зміни національного законодавства або створення чи зміни існуючого законодавства щодо його зобов'язань; 2) ці повноваження регулюються Конгресом; 3) у разі конфлікту між здійсненням цих повноважень і законодавством Конгрес має перевагу, тобто останній остаточно вирішує питання. У якості одного з висновків, науковець зазначає, що Президент має широкий діапазон методів на вибір у здійсненні своїх повноважень, однак, ці повноваження, не можуть

змінювати внутрішні закони чи вводити нові юридичні зобов'язання без дозволу Конгресу [9, с. 336].

Коментуючи думки науковців, можна сказати, що в кожній країні функціонування виконавчої влади має свої іманентні особливості. Її відносини із законодавчою та судовою гілками влади хоча й регулюються на підставі єдиних міжнародних стандартів, проте історичні, культурні, правові та інші традиції або звичаї вносять суттєві корективи в ці відносини. Не можуть не відображатися на потенційних можливостях виконавчої влади існуючі у державі демократичні принципи розвитку або навпаки, антидемократичні, а також обрані напрями діяльності представниками політичної та соціальної влади, економічна і воєнна могутність, рівень освіти, культури тощо.

Отже, ми провели дослідження категорій «законодавча влада» та «виконавча влада», навели міркування вітчизняних та закордонних науковців щодо змісту окремо кожної та в їх сукупності, а тепер побачимо, яким чином перелічені категорії співвідносяться із судовою владою. Це ми робимо для того, щоб виявити ознаки «влади» в судовій гілці, а через виявлені особливості аргументувати її конституційно-правову природу, яка як раз й полягає в тому, що органи правосуддя у державі в першу чергу пов'язані із владою, як і інші гілки влади. По великому рахунку різниця між гілками влади проходить лише по лінії їх функціональності у державі, але стосовно конституційно-правової природи, то тут вони, як кажуть, народжені від однієї матері.

Згідно із міркуваннями вчених-авторів юридичної енциклопедії [10] та беручи їх погляди за основу і в купі із результатами досліджень вітчизняних та закордонних вчених, праці яких вже розглянуто, доведемо, що ознаки поняття «влада» або «державна влада» повністю можна віднести до влади судової, а саме:

– судді під час здійснення правосуддя вступають у відносини з іншими людьми як особи із владними повноваженнями, рішення яких мають обов'язково виконуватися;

– під час розгляду конкретної справи судді здатні досягти поставленої мети: поновити порушені чиїсь свободи або права, а також визначити ступінь відповідальності за скоєні правопорушення;

– існуюча соціально-політична система у державі спроможна завдяки монополії на застосування сили забезпечити виконання прийнятих суддями рішень;

– судова система має усі ознаки самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання, коли судді приймають рішення, а інші суб'єкти (державні структури, фізичні та юридичні особи) виконують ці рішення;

– можливість і здатність проводити суддями своєї волі у рамках наданих їм законом повноважень (оцінити на свій розсуд кваліфікуючі ознаки злочину, призначити покарання у виді позбавлення волі на максимальний або мінімальний терміни тощо).

Порівнюючи те, що визначили стосовно категорії «влада» автори енциклопедії, з тим, що визначили ми стосовно «влади судової», можна стверджувати, що ознаки «влади» повністю притаманні й судовим органам: це поруч із законодавчою та виконавчою дійсно є складовою державної влади, «влада судова» є реальною та визначеною на конституційному і законодавчому рівнях на відміну від «четвертої влади», яку уособлюють із засобами масової інформації та називають владою лише умовно, оскільки ЗМІ не мають тих ознак, які наводять автори енциклопедії.

А що змінюється, якщо до слова «влада» додається прикметник «судова» та виникає словосполучення «судова влада»?

Саме тут у цьому словосполученні закладені всі особливості, які відрізняють судову владу від законодавчої та виконавчої.

Отже, прикметник «судова» несе в себе всі ознаки влади, що здійснюють у державі судові органи.

По-перше, прикметник «судова або судовий» одразу орієнтує на сукупність повноважень по здійсненню правосуддя в формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства, що здійснюється конституційним судом та судами загальної юрисдикції, тлумаченню норм права з відповідними контрольними повноваженнями спеціальних органів – судів.

По-друге, судову владу можуть реалізувати тільки спеціально уповноважені державні органи, тобто суди, які наділені притаманними їм повноваженнями.

По-третє, судова влада реалізується через функції, які є властивими тільки для неї, а саме: здійснення правосуддя; конституційний контроль; контроль за додержанням законності та обґрунтованості рішень і дій державних органів і посадових осіб; формування органів суддівського самоврядування; роз’яснення судам загальної юрисдикції актів застосування законодавства; утворення державної судової адміністрації.

По-четверте, судова влада створюється виключно для вирішення на основі закону соціальних конфліктів між державою та громадянами, самими громадянами, юридичними особами; контролю за конституційністю законів; захисту прав громадян в їх відношеннях з органами виконавчої влади та посадовими особами; контролем за додержанням прав громадян при розслідуванні злочинів та проведенні оперативно–розшукової і розвідувальної діяльності, встановленням найбільш значущих юридичних фактів.

По-п’яте, судова влада може реалізовуватися також у діях суду, які не пов’язані з розглядом справ (організаційні та інформаційно–аналітичні дії, узагальнення досвіду судової практики, аналіз судової статистики, вирішення скарг позивачів, відповідачів, обвинувачених, адвокатів, направлення окремих ухвал у державні органи, установи, організації тощо).

По-шосте, судова влада здійснюється на основі та в чіткій відповідності з вимогами процесуального закону. Саме процесуальний закон детально регламентує порядок розгляду справ в суді, гарантує дотримання прав та законних інтересів усіх учасників судового засідання.

По-сьоме, характерною рисою судової влади є владний характер повноважень суду: вимоги та розпорядження суддів при здійсненні ними своїх повноважень є обов'язковими для усіх без винятку державних органів, організацій, інших юридичних осіб, громадян. Вироки, рішення, постанови суду є актами застосування норм права і повинні виконуватися на всій території України, є обов'язковими для усіх осіб, що приймають участь у судовому процесі.

Насамкінець, *по-восьме*, у владних функціях суду, тобто в здійсненні правосуддя, через інститут народних засідателів та присяжних можуть безпосередньо брати участь представники народу [11].

Отже, національна судова система на відміну від інших державних систем має суттєві відмінності та особливості як окремої гілки влади. Для здійснення влади у своєму спектрі судові органи, як елементи цієї системи, законодавством держави наділяються специфічною компетенцією, яка відрізняється від компетенцій та повноважень інших державних органів.

Безперечно перелічені особливості мають віддзеркалюватися в міжнародно-правових стандартах. Звідси виникає потреба прийняття у якості стандартів зовсім інших норм та принципів міжнародного права, які можна імплементовувати тільки для функціонування національних судових органів.

Вище наведені роздуми все одно наштовхують на вирішення сукупності інших питань, які пов'язані із співвідношенням судової гілки влади із законодавчою та виконавчою, а саме: що станеться, якщо судова влада не буде відділена від законодавчої та виконавчої гілок влади, або якщо судова влада буде поєднана із законодавчою чи виконавчою?

В цьому сенсі влучно, на наш погляд, висловився науковець Козімбек Гозієв (Kozimbek Goziev), який досліджував проблему демократизації державної влади та місце в останній судових органів: «If the judicial power is not separated from the legislative and executive power, then in this case, too, freedom will not find a decision. In the case, if the judicial power is combined with the legislative power, then in this case the life and freedoms of citizens will remain under arbitrary power, since the judge will be the legislator. If the judicial power is combined with the executive power, then in this case the judge will be able to be oppressive» [12, с. 128].

Інтерпретуючи думку науковця, можна сказати, що дійсно, якщо судова влада не буде відділена від законодавчої та виконавчої, то у цьому випадку демократичний принцип свободи не знайде свого рішення. Якщо судова влада буде поєднана із законодавчою, то життя і свободи громадян залишаться під свавіллям, оскільки суддя буде одночасно і законодавцем і виконавцем ним же

прийнятого закону. А якщо судову владу поєднати з виконавчою, то в цьому випадку суддя зможе здійснювати тиск на всіх суб'єктів у сфері судочинства. Інакше кажучи, судова гілка влади грає одну з ключових ролей у реалізації принципів демократії у функціонуванні державної влади.

Інші закордонні науковці необхідність поділу державної влади на три гілки та місце в неї судових органів трактують дещо по-іншому, не пов'язуючи із реалізацією демократичних принципів. Так, науковці Річард Бенвел та Онаф Гай (Richard Benwell and Oonagh Gay) вважають, що на теперішний час поділ влади частіше пропонують як спосіб сприяння створеної у державі системі стримувань і противаг, необхідних для ефективного управління. Подібним чином, на їх думку, зроблено у США та інших державах, де існують жорсткі президентські системи, які побудовані на принципах суворого поділу влад за принципом стримувань і противаг. Як правило цей принцип часто є основним конституційним принципом у цих державах. Однак, констатують вони, у Сполученому Королівстві та інших юрисдикціях загального права теорія поділу влад користується набагато меншою популярністю: «In the United Kingdom and other common law jurisdictions, however, the theory of separation has enjoyed much less prominence» [13, с. 1].

Стосовно функції судового контролю у державі над виконавчою владою вище зазначені науковці висловлюються не так прямолінійно та детально, але змістовно і лаконічно: «The judicial scrutiny function with regard to the executive is to ensure that any delegated legislation is consistent with the scope of power granted by Parliament and to ensure the legality of government action and the actions of other public bodies» [13, с. 7]. Отже, за поглядами Richard Benwell and Oonagh Gay судовий контроль щодо виконавчої влади полягає лише у забезпеченні того, щоб будь-які делеговані судовим органам повноваження відповідали обсягу повноважень, наданих парламентом у прийнятих ним законодавчих актах, та дотриманні законності дій уряду та дій інших державних органів.

На відміну від дослідників Richard Benwell and Oonagh Gay, погляди яких було розглянуто вище, науковець професор Брюс Акерман (Bruce Ackerman) взагалі виступає проти експорту американської системи поділу державної влади. Йому більш подобаються підходи, які засновані на практиці реалізації конституційних принципів у Німеччини, Італії, Японії, Індії, Канади, Південної Африки та багатьох інших країн. Професор стверджує, що моделі поділу влади перелічених країн пропонують більш перспективний шлях до конституційного розвитку, ніж американський підхід. Він також обґрунтовує тезу про те, що краще застосовувати сучасну нову доктрину поділу влади, засновану не на трьох гілках влади, а на трьох великих принципах – демократії, професіоналізму та захисту фундаментальних прав (the three great principles that motivate the modern doctrine of separation of powers - democracy, professionalism, and the protection of fundamental rights) [14]. На його думку, це може створити різноманітні інституційні стратегії, які краще слугуватимуть розвитку демократичних держав у світі.

Положення про необхідність імплементації міжнародно-правових стандартів у діяльність національних судових органів з урахуванням їх конституційно-правової природи можна знайти у базових документах щодо функціонування судової системи, судоустрою, прийняті ООН та інституціями Ради Європи, Європейською комісією ефективності правосуддя, Консультативною радою європейських суддів.

Так, Рекомендація (92) 12 передбачає (Принцип I.2.a): «Необхідно гарантувати незалежність суддів згідно з принципами Конвенції та *конституцій*, наприклад, *шляхом включення спеціальних положень у конституції або інше законодавство* країн, або *інкорпоруючи положення цієї рекомендації у національне законодавство* (курсив наш. – автор)» [15, с. 78].

Отже, незалежність суддів, як одна зі складових функціонування у державі судової гілки влади, міжнародним стандартом прямо вказується на конституційно-правову природу судових органів. Ось чому загальні положення про систему судочинства мають бути в основних законах держав, тобто в конституціях, а решта в іншому законодавстві країн.

Теж саме, але із деталізацією, знаходимо у Висновку № 1 Консультативної ради європейських суддів (КРЄС), у якому рекомендується (п. 16) згідно з рекомендаціями Європейської хартії закріпити положення щодо судової гілки влади на національному нормативно-правовому рівні: «У всіх європейських державах основні принципи статусу суддів установлюються у внутрішніх нормах *на найвищому рівні*, а відповідні правила – у нормах, *принаймні, на законодавчому рівні* (курсив наш. – Автор)» [15, с. 79]. Отже, основні принципи – на найвищому рівні, тобто конституційному, а норми – на законодавчому. Це яскраво свідчить про визначення міжнародними стандартами конституційно-правової природи існування у державі системи правосуддя, коли основні принципи в імперативній формі наказано визначати у положеннях національних конституцій, а правила функціонування – у нормах законодавства.

На важливість визначення у міжнародних стандартах позиції судової влади та її відносин з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії було звернено особливу увагу у Висновку № 18 (2015) Консультативної ради європейських суддів (CCJE) [16].

Причиною прийняття Висновку було появою за останні десятиліття нових умов, що кардинально змінили у державах відносини між трьома гілками державної влади (законодавчою, виконавчою та судовою), а саме:

– виконавча та законодавча влади на відміну від судової стали більш взаємозалежними;

– повноваження законодавчих органів в плані прийняття правових норм щодо притягнення суб'єктів виконавчої влади до відповідальності зменшилися;

– можливості судової влади зазнали змін: значно збільшився обсяг справ, що розглядаються в судах, зросла кількість законодавчих актів, якими

повинні керуватися судді, а це відобразилося на якості прийнятих судових рішень;

– значно зміцнилася виконавча влада, що призвело до зростання кількості як її суб'єктів, так й прийнятих ними рішень, а це, у свою чергу, вкрай збільшило кількість звернень зі скаргами до суду;

– почастішали випадки оскарження актів законодавства в судах;

– судовій владі більшою мірою доводилось оцінювати, а в деяких випадках навіть обмежувати дії двох інших гілок влади.

Все вище перелічене свідчило про те, що останніми роками мали місце численні конфліктні та напружені ситуації, які викликали занепокоєння стосовно належної реалізації у державах принципу «поділу влади». Ось чому виникла необхідність на рівні Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) спеціально розглянути питання про роль судової влади у державі та її відносини із законодавчою та виконавчою гілками влади.

У Висновку № 18 (2015) було досліджено та надано відповіді на ті ж самі питання, що є предметом нашого розгляду у даному підрозділі роботи, а саме:

1) Якими мають бути відносини між судовою владою держави та законодавчою та виконавчою гілками влади?

2) На якій підставі судова влада встановлює своє право діяти як така у демократичному суспільстві? Як проявляється «легітимність» судової влади?

3) До якої міри та яким чином судова влада має бути відповідальна перед суспільством, якому служить, та іншими гілками влади?

4) Як можуть три гілки державної влади виконувати свої повноваження таким чином, щоб досягти та зберегти належну рівновагу між собою, а також діяти в інтересах суспільства, якому вони всі служать? [16, п.4 Розділ I].

На вище зазначені питання ми вже фактично відповіли у нашому дослідженні, розкриваючи предмет даного підрозділу, пов'язаного із розкриттям конституційно-правової природи діяльності національних судових органів.

В цьому сенсі залишилося лише процитувати влучне положення міжнародного стандарту, у якому, на наш погляд, стисло, але повністю розкривається саме ця природа через категорію легітимності: «Легітимність судової системи та окремих суддів закріплюється, перш за все, *Конституцією кожної з держав-членів*, всі з яких є демократичними державами та керуються принципом «верховенства права». *Конституція створює судову систему* і тим самим наділяє легітимністю (легітимізує) систему правосуддя в цілому та окремих суддів, які здійснюють свої повноваження у рамках судової системи: *«конституційна легітимність». Конституційна легітимність* окремих суддів, які обрані безстроково, не повинна бути підірвана діями законодавчої або виконавчої влади, які є результатом змін у політичній владі (курсив наш. – Автор)» [16, п. 4 Розділ VIII].

Висновок. Конституційна легітимність лежить в основі розуміння конституційно-правової природи існування в державі системи правосуддя, яка виражає зв'язок інтересів людей з їх внутрішньою оцінкою щодо необхідності існування справедливого судочинства у суспільстві та через яку судові органи і судді отримують підтримку, визнання та виправдання своєї діяльності у суспільстві, населення, законодавчої та виконавчої гілок влади, зовнішньо-політичних структур тощо. Але, конституційна легітимність не є чимось даним назавжди, вона має властивість змінюватися у залежності від характеру і ступеня підтримки у державі та суспільстві системи правосуддя, судових органів та суддів. Можуть настати певні умови, коли можна говорити про кризи легітимності, характерними ознаками якою можуть бути: зниження реальної підтримки органів судової влади, що впливає на якісне виконання їхніх функцій; застосування нелегітимних форм тиску або навіть насилля над людьми; неспроможністю суддів адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку; руйнування конституційного порядку; розрив між конституційними нормами та практикою їхньої реалізації у повсякденному житті; відсутність серйозних структурних змін у системі судочинства під час стрімкої зміни внутрішньополітичного або зовнішньополітичного курсів тощо.

Література:

1. Погорєлова З. О. Законодавча влада як легітимна основа законотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. С. 19 – 26. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.3

2. Георгіца А. Законодавча влада: поняття, правова природа, місце і роль у системі органів публічної влади. *ПРАВО УКРАЇНИ*. 2009, № 11. С. 100 – 117. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28732/13-Geortsiga.pdf?sequence=1

3. Ковальчук А. Ю. Місце законодавчої влади в системі забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. Випуск 46. Том 1, 2017. С. 149 – 152. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34354/1/%D0%9C%D0%86%D0%A1%D0%A6%D0%95%20%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%94%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%9E%D0%87%20%D0%92%D0%9B%D0%90%D0%94%D0%98.pdf

4. Крига А. А. Модель взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*, № 19/2011. Механізми державного управління. С. 130 – 132. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2011/35.pdf

5. Сафронов С. О. Електронна петиція до офіційного інтернет-представництва Президента України від 11.07.2019 №22/065520-еп. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/65520

6. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. URL: https://ips.ligazakon.net/document/TM029483

7. Папуша В. С. Виконавча влада: місце та роль в системі державної влади. Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток» № 12, 2015. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=936

8. Richard A. Epstein, Executive Power in Political and Corporate Contexts. JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW [Vol. 12:2 Feb. 2010]. Pp. 277 – 312. URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1113&context=jcl

9. Reinstein, Robert J. "The Limits of Executive Power." American University Law Review 59, no. 2 (December 2009): 259-337. URL: https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1005&context=aulr

10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.

11. Судова влада та правосуддя: поняття та ознаки. *Інтернет-ресурс. Сайт OCBITA. UA*. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/law/10623/

12. Kozimbek Goziev. Democratization of State Power and Governance is an Important Condition for the Principle of Separation of Powers. Results of modern scientific research and development. Published: November10, 2021. Pages: 124 – 132. URL: https://www.orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/166/164

13. Richard Benwell and Oonagh Gay, The Separation of Powers. Section: Parliament and Constitution Centre. P. 11. URL: https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06053/SN06053.pdf

14. Bruce Ackerman, The New Separation of Powers. *Harvard Law Review*. Vol. 113, No. 3 (Jan., 2000), pp. 633-729 (97 pages). JOURNAL ARTICLE. Published By: The Harvard Law Review Association. URL: https://doi.org/10.2307/1342286

15.Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. European Union, USAID. Київ, 2015. 708 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf

16.Висновок № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії»: Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Лондон, 16 жовтня 2015. Неофіційний переклад. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vusn_18_kr.pdf

References:

1. Pogorєlova Z. O. Zakonodavcha vlada jak legitimna osnova zakonotvorchoї dijal'nosti. Naukovij visnik Uzhgorods'kogo Nacional'nogo Universitetu, 2021. S. 19 – 26. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.3

2. Georgica A. Zakonodavcha vlada: ponjattja, pravova priroda, misce i rol' u sistemi organiv publichnoї vladi. PRAVO UKRAЇNI. 2009, № 11. S. 100 – 117. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28732/13-Geortsiga.pdf?sequence=1

3. Koval'chuk A. Ju. Misce zakonodavchoї vladi v sistemi zabezpechennja nacional'noї bezpeki. Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'nogo universitetu, Serija PRAVO. Vipusk 46. Tom 1, 2017. S. 149 – 152. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34354/1/%D0%9C%D0%86%D0%A1%D0%A6%D0%95%20%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%94%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%9E%D0%87%20%D0%92%D0%9B%D0%90%D0%94%D0%98.pdf

4. Kriga A. A. Model' vzaєmodiї zakonodavchoї i vikonavchoї gilok vladi v Ukraїni. Investiciї: praktika ta dosvid, № 19/2011. Mehanizmi derzhavnogo upravlinnja. S. 130 – 132. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2011/35.pdf

5. Safronov S. O. Elektronna peticija do oficijnogo internet-predstavnictva Prezidenta Ukraїni vid 11.07.2019 №22/065520-ep. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/65520

6. Pro zahodi shhodo vprovadzhennja Koncepciї administrativnoї reformi v Ukraїni: Ukaz Prezidenta Ukraїni vid 22 lipnja 1998 roku № 810/98. URL: https://ips.ligazakon.net/document/TM029483

7. Papusha V. S. Vikonavcha vlada: misce ta rol' v sistemi derzhavnoï vladi. Elektronnij zhurnal «Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvitok» № 12, 2015. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=936

8. Richard A. Epstein, Executive Power in Political and Corporate Contexts. JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW [Vol. 12:2 Feb. 2010]. Pp. 277 – 312. URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1113&context=jcl

9. Reinstein, Robert J. "The Limits of Executive Power." American University Law Review 59, no. 2 (December 2009): 259-337. URL: https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1005&context=aulr

10. Juridichna enciklopedija : v 6 t. / Redkol.: Ju.S. Shemshuchenko (gol. redkol.) ta in. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopedija, 2003. T. 5: P–S. 736 s.

11. Sudova vlada ta pravosuddja: ponjattja ta oznaki. Internet-resurs. Sajt OSVITA. UA. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/law/10623/

12. Kozimbek Goziev. Democratization of State Power and Governance is an Important Condition for the Principle of Separation of Powers. Results of modern scientific research and development. Published: November10, 2021. Pages: 124 – 132. URL: https://www.orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/166/164

13. Richard Benwell and Oonagh Gay, The Separation of Powers. Section: Parliament and Constitution Centre. P. 11. URL: https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06053/SN06053.pdf

14. Bruce Ackerman, The New Separation of Powers. Harvard Law Review. Vol. 113, No. 3 (Jan., 2000), pp. 633-729 (97 pages). JOURNAL ARTICLE. Published By: The Harvard Law Review Association. URL: https://doi.org/10.2307/1342286

15. Єvropejs'ki ta mizhnarodni standarti u sferi sudochinstva. European Union, USAID. Kiïv, 2015. 708 s. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf

16.Visnovok № 18 (2015) «Pozicija sudovoï vladi ta ïï vidnosini z inshimi gilkami derzhavnoï vladi v umovah suchasnoï demokratiï»: Konsul'tativna rada єvropejs'kih suddiv (CCJE). London, 16 zhovtnja 2015. Neoficijnij pereklad. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vusn_18_kr.pdf

УДК 347.965

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-501-512

Лічман Леонід Григорович кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, суддя у відставці, провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз, Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, м. Київ, тел.: (044) 253-34-19, https://orcid.org/0009-0007-8532-3982

МОРАЛЬНІ ВИМІРИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто моральні виміри адвокатської діяльності, зокрема законодавчі вимоги щодо здійснення адвокатської діяльності та правила адвокатської етики, які мають на меті уніфіковане закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загальновизнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві.

Аргументовано, що чесність та добропорядна репутація адвоката є моральними вимірами адвокатської професії та є принципами адвокатської етики разом з такими принципами, як незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності, дотримання адвокатом законності, пріоритет інтересів клієнта, неприпустимість конфлікту інтересів, конфіденційність, компетентність та добросовісність тощо.

Автором доведено, що добропорядність адвоката можна визначити як оціночне поняття в праві, сутність якого полягає у встановленні позитивних характеристик адвоката через певні критерії: дотримання присяги адвоката України, спосіб життя адвоката, непорушення вимог несумісності, непорушення правил адвокатської етики, нерозголошення адвокатської таємниці та невчинення дій, що можуть призвести до її розголошення, належне виконання професійних обов'язків, виконання рішень органів адвокатського самоврядування тощо.

Обґрунтовано, що перелік критеріїв (індикаторів) добропорядності адвоката не є вичерпним. Оцінка добропорядності адвоката має відбуватися в конкретній ситуації з урахуванням різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Визначено, що добропорядність адвоката – це позитивна моральна якість адвоката, яка зумовлена його правосвідомістю, є узагальненою стійкою характеристикою адвоката, його способу життя і вчинків як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті, виходячи із загальноприйнятих в суспільстві уявлень про добро, справедливість, непідкупність, незалежність тощо.

Порушення правил адвокатської етики є дисциплінарним проступком адвоката, що є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності.

Ключові слова: мораль, адвокат, адвокатська діяльність, правила адвокатської етики, добропорядність адвоката, дисциплінарна відповідальність.

Lichman Leonid Hryhorovych candidate of legal sciences, associate professor, honored lawyer of Ukraine, judge emeritus, leading researcher of the Department of Scientific and Legal Expertise of the Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 253-34-19, https://orcid.org/0009-0007-8532-3982

MORAL DIMENSIONS OF ADVOCACY

Abstract. The author of the article has studied moral dimensions of advocacy, in particular, the legislative requirements for the practice of law and model rules of professional conduct aimed at the unified consolidation of the traditions and experience of the Ukrainian Bar in the field of interpreting the standards of legal ethics, as well as generally recognized deontological standards and rules adopted in the international attorney community.

It has been argued that the integrity and good reputation of defence attorneys are moral dimensions of legal profession and are principles of legal ethics along with such principles as the independence and freedom of a defence attorney in practicing law, the defence attorney's adherence to the law, the priority of the client's interests, the inadmissibility of the conflict of interest, confidentiality, competence and good faith, etc.

The author has proved that a defence attorney's integrity can be defined as an evaluative concept in law, the essence of which is to establish the positive characteristics of a defence attorney through certain criteria: compliance with the oath of a defence attorney of Ukraine, the defence attorney's way of life, non-violation of incompatibility requirements, non-violation of the rules of legal ethics, non-disclosure of attorney-client privilege and non-commitment of actions leading to its disclosure, proper performance of professional duties, execution of epy decisions of attorney's self-government autorities, etc.

It has been substantiated that the list of criteria (indicators) of a defence attorney's integrity is not exhaustive. The assessment of the integrity of a defence attorney should take place in a specific situation considering various objective and subjective factors.

It has been determined that a defence attorney's integrity is a positive moral characteristic of a defence attorney, which is stipulated by his / her legal awareness, is a generalized stable characteristic of a defence attorney, his / her way of life and actions both within professional activities and in everyday life, based on the generally accepted ideas in society about goodness, justice, incorruptibility, independence, etc.

Violation of model rules of professional conduct is a disciplinary offense of a defence attorney, which is the basis for bringing a defence attorney to disciplinary responsibility.

Keywords: morality, defence attorney, advocacy, model rules of professional conduct, a defence attorney's integrity, disciplinary responsibility.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство має запит не тільки на високий рівень професіоналізму представників правничих професій, а й на високий рівень моральності юриста, зокрема судді, адвоката, нотаріуса, прокурора. У засобах масової інформації, в професійному середовищі досить активно обговорюються питання щодо визначення індикаторів моральної поведінки адвоката, його взаємовідносин з клієнтом, його поведінки під час виконання професійних обов'язків у суді, в тому числі з іншими учасниками судового процесу тощо. Адвокат на сьогодні є не просто представником або захисником, а є мірилом професіоналізму, моральності, людяності. Саме тому науковий інтерес до моральних вимірів адвокатської діяльності є постійним і необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моральні засади адвокатської професії та адвокатської діяльності постійно привертають увагу як правників, так і філософів. Зокрема загальні положення щодо моральних засад здійснення адвокатської діяльності досліджували В. В. Заборовський [1], О. О. Шандула, В. І. Чубейко [2], теоретико-правовий аспект моральних засад діяльності інституту адвокатури – І. Я. Семенюк [3], філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті – К. О. Ткаченко [4]. Проте в умовах воєнного стану, введеного в Україні, питання щодо моральних стандартів адвокатської професії та моральних вимірів адвокатської діяльності набуває свого загострення.

Мета статті – визначення сутності та значення моральних вимірів адвокатської діяльності в контексті надання правничої допомоги.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч.ч. 1-3 ст. 131-2 Конституції України від 28 червня 1996 року для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом [5].

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI особа, стосовно якої радою адвокатів регіону прийнято рішення про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, не пізніше тридцяти днів з дня прийняття цього рішення складає перед радою адвокатів регіону присягу адвоката України такого змісту: «Я, (ім'я та прізвище), урочисто присягаю у своїй адвокатській діяльності дотримуватися принципів верховенства права, законності, незалежності та конфіденційності, *правил адвокатської етики, чесно і сумлінно* забезпечувати право на захист та надавати правничу допомогу відповідно до Конституції України і законів України, з високою відповідальністю виконувати покладені на мене обов'язки, бути вірним присязі». Текст присяги

адвоката України підписується адвокатом і зберігається радою адвокатів регіону, а її копія надається адвокату [6].

Отже, на законодавчому рівні визначено, що, складаючи присягу адвоката України, адвокат присягає в своїй адвокатській діяльності дотримуватися правил адвокатської етики, чесно і сумлінно забезпечувати право на захист та надавати правничу допомогу.

Щодо правил адвокатської етики, то варто зазначити, що Правила адвокатської етики були затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року (далі – Правила адвокатської етики), і, як зазначається в Преамбулі до них, мають на меті уніфіковане закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загальновизнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві [7].

Моральні виміри адвокатської діяльності тісно пов'язані з повагою до адвокатської професії. Стаття 12 Правил адвокатської етики передбачає, що всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він уособлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві. Цього принципу адвокат зобов'язаний дотримуватись у всіх сферах діяльності: професійній, громадській, публіцистичній та інших. Адвокат зобов'язаний виконувати законні рішення органів адвокатського самоврядування, прийняті в межах їх компетенції, що не виключає можливості їх оскарження у встановленому законом порядку. Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на обмеження незалежності адвокатської професії, честі, гідності та ділової репутації своїх колег, підрив престижу адвокатури та адвокатської діяльності. Критика діяльності, рішень, порядку формування, членів органів адвокатського самоврядування тощо не може бути спрямована на приниження авторитету адвокатури, адвокатської професії та статусу адвоката, бути вираженою у принизливій чи такій, що порочить честь, гідність та ділову репутацію особи, формі, а також містити завідомо неправдиву інформацію або заклики до невиконання рішень органів адвокатського самоврядування. При здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватись загальноприйнятих норм ділового етикету, в тому числі щодо зовнішнього вигляду [7].

О. О. Шандула, В. І. Чубейко зазначають, що проблема професійного обов'язку інституту адвокатури є однією із ключових у загальній структурі моральних, в тому числі і деонтологічних, засад діяльності адвокатури. Її важливість зумовлена тим, що в діяльності адвоката майже немає контролюючої інстанції, крім його власної свідомості, переконання і моральних принципів або основ, адже під час здійснення прийому громадян, участі в процесі здійснення правосуддя адвокат не звітує ні перед одним із керівників [2, с. 494]. На їх думку, під моральними основами діяльності інституту адвокатури слід розуміти певні принципи належної поведінки в професійній

діяльності адвоката, зокрема систему принципів і норм, їх значення у практичних випадках, коли правові норми не встановлюють конкретних правил поведінки [2, с. 494].

Системний аналіз Правил адвокатської етики свідчить, що основними принципами адвокатської етики також є такі засади здійснення адвокатської діяльності, як незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності; дотримання адвокатом законності; конфіденційність; компетентність та добросовісність; пріоритет інтересів клієнта; неприпустимість конфлікту інтересів; чесність та добропорядна репутація тощо.

В. В. Заборовський акцентує увагу на тому, що можливість здійснення адвокатської діяльності на відповідному, високому рівні безпосередньо пов'язана з неухильним дотриманням всіх моральних вимог, які ставляться до професії адвоката, так і до здійснення адвокатської діяльності в цілому та має безпосередній зв'язок з його особистістю. Це зумовлено тим, що враховуючи специфіку адвокатської діяльності, можна дійти висновку, що не тільки адвокат, який не має належної кваліфікації, але й такий, що не дотримується моральних засад не в змозі належним чином забезпечити реалізацію прав, свобод та інтересів осіб, що є найвищою соціальною цінністю в суспільстві. Адвокат повинен не забувати, що його професійна діяльність, авторитет, його поведінка, в тому числі й у повсякденному житті відіграють визначальну роль у ствердженні адвокатури як інституту правової держави та громадянського суспільства. Крім цього, не забуваючи про принцип пріоритетності інтересів клієнта (мають перевагу над особистими інтересами адвоката), адвокат водночас повинен виходити з того, що закон і моральність у його професійній діяльності є вищи-ми за волю його клієнта. Моральні засади є одним із фундаментів забезпечення незалежного правового статусу адвоката. Так, адвокат повинен виходити з того, що всі засоби і методи адвокатської діяльності, повинні бути не тільки законним, але й мають відповідати моральним засадам суспільства, які є в тому числі, й певним критерієм контролю, що спрямовані на належну реалізацію функцій адвокатури [1, с. 195-196].

І. Я. Семенюк наголошує, що, враховуючи вплив сучасних, стихійних, несприятливих соціальних чинників, що руйнують морально-психологічну та ціннісно-орієнтаційну структуру адвоката як професіонала, серед провідних, універсальних морально-регулятивних механізмів його поведінки, слід виділити усвідомлені й пережиті почуття совісті та обов'язку. Аналіз морально-регулятивної структури особистості адвоката свідчить, що почуття совісті є одним з провідних інтегруючих чинників, які активізують інші опосередковані механізми формування моральних засад діяльності адвоката. Совість зосереджує в собі внутрішні вимоги адвоката до власної поведінки та діяльності, концентруючи усвідомлене переживання своїх обов'язків перед клієнтами. Отже, совість є універсальним, системним елементом формування

моральних засад у діяльності адвокаті, як осмислене переживання своїх вчинків, усвідомлення їх співвідношення до моральних норм, правил і традицій професійної спільноти, до якої він належить [3, с. 79].

Дійсно, не можна не погодитися з тим, що саме совість людини є суб'єктивним чинником, що формує адвоката як професіонала.

Досліджуючи філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті, К. О. Ткаченко зазначає, що інститут адвокатури задає конкретні вимоги щодо справедливої діяльності своїх професіоналів. Ці вимоги представлено принципами незалежності і законності, вміщеними у «Правилах адвокатської етики». За цими положеннями, адвокат має бути незалежним від тиску і втручання у його діяльність з боку влади, політиків і колег. Але і зворотно – він не може йти на компроміси, які б вплинули на його незалежність, з метою догодити клієнту, суду, політикам, колегам тощо. Адвокат завжди має діяти на законних засадах, сприяти утвердженню принципів верховенства права та законності [4, с. 167].

Цілком вірним є твердження, що адвокат завжди має діяти на законних засадах, сприяти утвердженню принципів верховенства права та законності. Саме ці чинники сприяють довірі до судової влади в цілому, до забезпечення здійснення права людини на справедливий судовий розгляд.

До моральних вимірів адвокатської діяльності, безумовно, варто віднести вимогу щодо чесності та добропорядної репутації адвоката.

Відповідно до ст. 12^{-1} Правил адвокатської етики адвокат повинен бути добропорядним, чесно та гідно виконувати свої професійні обов'язки. Адвокату заборонено робити завідомо неправдиві заяви стосовно суті доручення, фактичних обставин, що мають до нього відношення, їх правової оцінки, прав і обов'язків адвоката, клієнта, а також обсягу своїх повноважень щодо представництва інтересів клієнта [7].

Добропорядність адвоката є морально-правовою категорією, і з цієї позиції викликає інтерес є змістовне наповнення.

Варто зазначити, що поняття «добропорядності» адвоката тісно пов'язане з поняттям «доброчесності» судді або кандидата на посаду судді, що вже було предметом тлумачення при розгляді справи в суді.

Так, у постанові Постанові Великої Палати Верховного Суду від 10 листопада 2022 року в справі № 9901/355/21 зазначається, що «відомості, покладені в основу відмови внести подання, у своїй сукупності дозволяли ВРП визнати кандидатуру позивача такою, що за виявленими в них значеннєвими властивостями не відповідає критеріям доброчесності та професійної етики. Критерій доброчесності є надзвичайно важливим з огляду на те, яку роль відіграє судова влада у становленні правової держави. Саме доброчесність є ключовою категорією у формуванні морально-етичного образу суддів, запорукою формування довіри народу до суддів та судової влади в цілому. Доброчесність - це необхідна морально-етична складова діяльності судді, яка,

серед іншого, визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах об`єктивного ставлення до сторін у справах та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та здійсненні правосуддя. За визначенням терміна, який подано у Сучасному словнику з етики, доброчесністю є позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості. Авторитет та довіра до судової влади формуються залежно від персонального складу судів, від осіб, які обіймають посади суддів та формують суддівський корпус. Саме тому важливо, щоб кандидат на посаду судді, як і суддя, не допускав будь-якої неналежної (недоброчесної, неетичної) поведінки як у професійній діяльності, так і в особистому житті, яка може поставити під сумнів відповідність кандидата критерію доброчесності, що негативно вплине на суспільну довіру до судової влади у зв'язку з таким призначенням» [8].

У контексті зазначеного, добропорядність адвоката можна визначити як оціночне поняття в праві, сутність якого полягає у встановленні позитивних характеристик адвоката через певні критерії: дотримання присяги адвоката України, спосіб життя адвоката, непорушення вимог несумісності, непорушення правил адвокатської етики, нерозголошення адвокатської таємниці та невчинення дій, що можуть призвести до її розголошення, належне виконання професійних обов'язків, виконання рішень органів адвокатського самоврядування тощо.

Перелік критеріїв (індикаторів) добропорядності адвоката не є вичерпним. Оцінка добропорядності адвоката має відбуватися в конкретній ситуації з урахуванням різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Отже, добропорядність адвоката – це позитивна моральна якість адвоката, яка зумовлена його правосвідомістю, є узагальненою стійкою характеристикою адвоката, його способу життя і вчинків як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті, виходячи із загальноприйнятих в суспільстві уявлень про добро, справедливість, непідкупність, незалежність тощо.

Важливе значення для адвокатської діяльності мають положення ст. 43 Правил адвокатської етики, які зобов'язують адвоката дотримуватися принципів незалежності адвоката та пріоритетності інтересів клієнта у відносинах адвоката з судом і бути наполегливим і принциповим у відстоюванні інтересів клієнта в суді, не поступатися своєю незалежністю у захисті й представництві прав та інтересів клієнта з метою не погіршити стосунків з суддями; у випадку вчинення судом тиску на адвоката - не йти на компроміси, що суперечать охоронюваним законом інтересам клієнта; послідовно дотримуватися принципу пріоритетності інтересів клієнта перед

всіма іншими інтересами й міркуваннями, що пов'язані з відносинами адвоката з судом [7].

Цей припис кореспондує Загальному кодексу правил для адвокатів Європейського Співтовариства, прийнятому у жовтні 1988 року на пленарному засіданні у Страсбурзі делегацією дванадцяти країн-учасниць. Як зазначено у статті 2.1.1 цього Кодексу, завдання, що виконуються адвокатом у процесі професійної діяльності, вимагають його абсолютної незалежності і відсутності будь-якого впливу на нього, пов’язаного, в першу чергу, з його особистою заінтересованістю або з тиском зовні. Незалежне становище адвоката сприяє зміцненню в суспільстві довіри до процедур правосуддя і неупередженості суддів. Таким чином, адвокату необхідно уникати будь-яких ущемлень власної незалежності і не поступатися принципами обов’язку заради інтересів клієнта, суду або інших осіб. У статті 3.1.1 Кодексу зазначено, що при здійсненні професійної діяльності адвокат зобов’язаний керуватися вказівками клієнта. Проте він також може керуватися вказівками іншого адвоката, який діє в інтересах того самого клієнта, або котрий бере участь у розгляді тієї самої справи за розпорядженням будь-якого компетентного органу [9].

В зв’язку з цим представляє інтерес правова позиція Великої Палати Верховного Суду, що викладена у постанові від 06 листопада 2019 року у справі № 817/66/16, в якій зазначається: «статтями 20, 21 Закону № 5076-VI передбачено професійні права та обов’язки адвоката, зокрема пунктами 1, 3, 6 частини першої статті 21 цього Закону визначено, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов’язаний: дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; виконувати інші обов’язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги. Тобто вказаний Закон передбачає, що дотримання правил адвокатської етики є одним з основних професійних обов`язків адвоката. У Преамбулі до Правил адвокатської етики зазначено, що вони слугують обов’язковою для використання адвокатами системою орієнтирів при збалансуванні, практичному узгодженні ними своїх багатоманітних та іноді суперечливих професійних прав та обов’язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури та принципів її діяльності, визначених Конституцією України, Законом № 5076-VI та іншими законодавчими актами України, а також закріплюють єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката у дисциплінарному провадженні КДКА. Відповідно до статті 2 Правил адвокатської етики дія цих Правил поширюється на всі види адвокатської діяльності та в частині, визначеній Правилами, - на іншу діяльність (дії) адвоката, яка може вступити в суперечність з його професійними обов’язками або підірвати престиж адвокатської професії. Аналіз наведених правових норм свідчить про те, що особа, приймаючи присягу адвоката України, бере на себе зобов’язання неухильно дотримуватися Правил адвокатської етики, які, у свою чергу, регламентують підвищені, порівняно з пересічним громадя-

нином, вимоги до її поведінки не тільки під час виконання безпосередньо професійних обов'язків, а й у приватному житті» [10].

Актуальним з цього приводу, під час повномасштабного вторгнення росії на територію України, а також введення в Україні воєнного стану, є Рішення Ради адвокатів України «Щодо порушень професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності під час мобілізаційних заходів» від 08 червня 2024 року № 38 [11].

У Рішенні Ради адвокатів України «Щодо порушень професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності під час мобілізаційних заходів» від 08 червня 2024 року № 38 зазначається, що «повномасштабне вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року, а також введення в Україні воєнного стану, як особливого правового режиму, суттєво вплинули на професійну діяльність адвокатів. У сучасних умовах мобілізація є одним із основних елементів системи оборонних заходів держави, яка охоплює комплекс заходів, спрямованих на функціонування в умовах воєнного часу. З часу повномасштабного вторгнення, на захист нашої держави, відстоюючи територіальну цілісність України зі зброєю в руках у складі Збройних Сил України та територіальної оборони стали понад 2 000 адвокатів. Багато адвокатів віддали своє життя за незалежність України. Захист Вітчизни, незалежність та територіальна цілісність України відповідно до ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» є конституційним обов'язком громадян України. Так як, і надання кожному права на професійну правничу допомогу» [11].

Під час здійснення професійної діяльності в суді адвокат повинен бути добропорядним, поводити себе чесно та гідно, стверджуючи повагу до адвокатської професії. (ч. 1 ст. 44 Правил адвокатської етики) [7]. Добропорядність, чесність, гідність – це поняття, в певній мірі, оціночні. Питання запровадження цих зобов'язань для адвокатів були дискусійними, але необхідними, що підтверджується й сучасною практикою.

Адвокат має поважати процесуальні права адвоката, який представляє іншу сторону, і не вдаватись до дій, що грубо порушують останні. Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на невиправдане затягування судового розгляду справи. (ч. ч. 2-3 ст. 44 Правил адвокатської етики) [7].

У відносинах з іншими учасниками судового провадження адвокат повинен бути стриманим і коректним; реагувати на неправильні дії або вислови цих осіб у формах, передбачених законом, зокрема у формі заяв, клопотань, скарг тощо; бути тактовним при допиті підсудних, потерпілих, сторін у цивільному процесі, свідків та інших осіб (ст. 45 Правил) [7].

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Правила адвокатської етики в повній мірі відповідають вказаному вище Загальному кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства та Висновку № 16 (2013) «Про відносини між суддями та адвокатами», прийнятому на 14-му

пленарному засіданні Консультативної Ради Європейських суддів (КРЄС) (м. Страсбург, 13 - 15 листопада 2013 року). Виходячи з юридичної аксіоми, що судді та адвокати відіграють різні ролі в судовому процесі, проте внесок представників обох професій є необхідним для досягнення справедливого та ефективного рішення в усіх судових процесах - відповідно до закону, КРЄС зазначає, що незалежність суддів має гарантуватися на найвищому законодавчому рівні. Незалежність адвокатів має гарантуватися таким самим чином [12].

Крім того, КРЄС вважає, що суди мають заохочувати усталення судової практики досягнення угод між судами та адвокатурою. Угоди, які стосуються організації та розгляду справ, існують в численних судових системах, в різних формах. КРЄС ще раз підтверджує, що такі процесуальні угоди мають регулюватися процесуальним законодавством та повинні бути публічними з метою забезпечення прозорості в інтересах адвокатів та учасників процесу [12].

Відповідно до ч. ч. 1-2 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку. Дисциплінарним проступком адвоката є: 1) порушення вимог несумісності; 2) порушення присяги адвоката України; 3) порушення правил адвокатської етики; 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом.

Аналіз зазначених вище положень свідчить, що порушення правил адвокатської етики є дисциплінарним проступком, який тягне за собою дисциплінарну відповідальність адвоката.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що чесність та добропорядна репутація адвоката є моральними вимірами адвокатської професії та є принципами адвокатської етики разом з такими принципами, як незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності, дотримання адвокатом законності, пріоритет інтересів клієнта, неприпустимість конфлікту інтересів, конфіденційність, компетентність та добросовісність тощо.

Добропорядність адвоката можна визначити як оціночне поняття в праві, сутність якого полягає у встановленні позитивних характеристик адвоката через певні критерії: дотримання присяги адвоката України, спосіб життя адвоката, непорушення вимог несумісності, непорушення правил адвокатської етики, нерозголошення адвокатської таємниці та невчинення дій, що можуть призвести до її розголошення, належне виконання професійних обов'язків, виконання рішень органів адвокатського самоврядування тощо.

Положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Правила адвокатської етики щодо моральних вимірів адвокатської діяльності відповідають положенням Загального кодексу правил для адвокатів країн

Європейського Співтовариства та Висновку № 16 (2013) «Про відносини між суддями та адвокатами», прийнятому на 14-му пленарному засіданні Консультативної Ради Європейських суддів (КРЄС) (м. Страсбург, 13-15 листопада 2013 року).

Література:

1. Заборовський В. В. Моральні засади здійснення адвокатської діяльності: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 191-196.

2. Шандула О. О., Чубейко В. І. Моральні засади адвокатської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 492-494. URL: http://www.lsej.org.ua/ 8_ 2020/124.pdf (дата звернення: 10.11.2024).

3. Семенюк І. Я. Моральні засади діяльності інституту адвокатури: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 242 с.

4. Ткаченко К. О. Філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті : дис. … канд. філософ. наук : 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2021. 188 с.

5. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 10.11.2024).

6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення 10.11.2024).

7. Правила адвокатської етики: рішення Звітно-виборного з'їзду адвокатів України від 09 червня 2017 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2019-03-15-pravila-2019_5cb72d3191e0e.pdf (дата звернення: 10.11.2024).

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 листопада 2022 року, судова справа № 9901/355/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533714 (дата звернення: 20.11.2024).

9. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (прийнято делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення: 20.11.2024).

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06 листопада 2019 року, судова справі № 817/66/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86002019 (дата звернення: 20.11.2024).

11. Рішення Ради адвокатів України «Щодо порушень професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності під час мобілізаційних заходів» від 08 червня 2024 року № 38. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2024-06-08-r-shennya-rau-38_6686b397de1dc.pdf (дата звернення: 20.11.2024).

12. Висновок № 16 (2013) Консультативної Ради Європейських суддів (КРЄС) «Про відносини між суддями та адвокатами», прийнятий на 14-му пленарному засіданні КРЄС (м. Страсбург, 13-15 листопада 2013). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_16_ 2013_2013_11_15.pdf (дата звернення: 20.11.2024).

References:

1. Zaborovskyi, V. V. (2024). Moralni zasady zdiisnennia advokatskoi diialnosti: zahalni polozhennia [Moral principles of practicing law: general provisions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo – The collection of "Uzhhorod National University Herald. Series: Law"*, No 81. Vol. 3, 191–196 [in Ukrainian].

2. Shandula, O. O., Chubeiko, V. I. (2020). Moralni zasady advokatskoi diialnosti [Moral principles of practice of law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Juridical scientific and electronic journal,* 8, 492–494 Retrieved from: http://www.lsej.org.ua/8_2020/124.pdf (data zvernennia: 10.11.2024 [access date: November 10, 2024]) [in Ukrainian].

3. Semeniuk, I. Ya. (2015). Moral principles of the Bar Association's activity: theoretical and legal aspect [Moralni zasady diialnosti instytutu advokatury: teoretyko-pravovyi aspekt]. *Dissertation for the candidate of law sciences : 12.00.01.* Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 242 p. [in Ukrainian].

4. Tkachenko, K. O. (2021). Filosofski zasady advokatskoi etyky v sotsiokulturnomu konteksti [Philosophical principles of legal ethics in socio-cultural context]. *Dissertation for the candidate of philosophical sciences : 09.00.03.* Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv, 188 p. [in Ukrainian].

5. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine dsted from June 28, 1996]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-% D0% B2%D1%80#Text (data zvernennia: 10.11.2024 [access date: November 10, 2024]) [in Ukrainian].

6. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 5 lypnia 2012 roku № 5076-VI [On the Bar and Legal Practice: Law of Ukraine of 5 July, 2012 No. 5076-VI]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (data zvernennia 10.11.2024 [access date: November 10, 2024]) [in Ukrainian].

7. Pravyla advokatskoi etyky: rishennia Zvitno-vybornoho z'izdu advokativ Ukrainy vid 09 chervnia 2017 roku [Regulations of legal ethics: action of the election meeting of the Bar Association of Ukraine of 9 June 2017]. Retrieved from: https://unba.org.ua/assets/uploads/ legislation/pravila/2019-03-15-pravila-2019_5cb72d3191e0e.pdf (data zvernennia: 10.11.2024 [access date: November 10, 2024]) [in Ukrainian].

8. Postanova Velykoi palaty Verkhovnoho Sudu vid 10 lystopada 2022 roku, sudova sprava №9901/355/21 [Ruling of the Grand Chamber of the Supreme Court of 10 November 2022, court case No. 901/355/21]. Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533714 (data zvernennia: 20.11.2024 [access date: November 20, 2024]) [in Ukrainian].

9. Zahalnyi kodeks pravyl dlia advokativ krain Yevropeiskoho Spivtovarystva (pryiniato delehatsiieiu dvanadtsiaty krain-uchasnyts na plenarnomu zasidanni u Strasburzi v zhovtni 1988 roku) [Common Code of Conduct for Defence Attorneys from the European Community Countries (adopted by the delegation of twelve Member States at the plenary session in Strasbourg in October 1988)]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (data zvernennia: 20.11.2024) [access date: November 20, 2024]) [in Ukrainian].

10. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 06 lystopada 2019 roku, sudova spravi № 817/66/16 [Ruling of the Grand Chamber of the Supreme Court of 6 November 2019, court case No. 817/66/16]. Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86002019 (data zvernennia: 20.11.2024 [access date: November 20, 2024]) [in Ukrainian].

11. Rishennia Rady advokativ Ukrainy «Shchodo porushen profesiinykh prav advokativ ta harantii advokatskoi diialnosti pid chas mobilizatsiinykh zakhodiv» vid 08 chervnia 2024 roku № 38 [Action of the Bar Council of Ukraine "On violations of the defence attorneys' professional rights and guarantees of practice of law during mobilization measures" dated from June 8, 2024 No. 38]. Retrieved from: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2024-06-08-r-shennya-rau-38_6686b397de1dc.pdf (data zvernennia: 20.11.2024 [access date: November 20, 2024]) [in Ukrainian].

12. Vysnovok № 16 (2013) Konsultatyvnoi Rady Yevropeiskykh suddiv (KRIeS) «Pro vidnosyny mizh suddiamy ta advokatamy», pryiniatyi na 14-mu plenarnomu zasidanni KRIeS (m. Strasburh, 13-15 lystopada 2013) [Opinion No. 16 (2013) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) "On the relations between judges and lawyers" adopted at the 14th plenary meeting of the CCJE (Strasbourg, 13-15 November 2013)]. Retrieved from: https://supreme.court.gov.ua/ userfiles/R_16_2013_2013_11_15.pdf data zvernennia: 20.11.2024 [access date: November 20, 2024]) [in Ukrainian].

УДК 342.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-513-525

Макаренко Данило Вікторович студент 2-го року магістратури, Національний університет Києво-Могилянської академії, м. Київ, https://orcid.org/0009-0009-7855-4832

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НЕДОТОРКАННОСТІ ЖИТЛА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розглядається питання конституційно-правового забезпечення недоторканності житла як фундаментального права людини, важливого для функціонування правової держави. Проаналізовано міжнародно-правові стандарти, зокрема положення статті 8 Європейської конвенції з прав людини, які визначають ключові принципи захисту права на житло, а також їх вплив на національне законодавство України. Досліджено практичне застосування цього права в українських реаліях через аналіз нормативних документів, таких як Конституція України та Кримінальний процесуальний кодекс. Виявлено проблеми реалізації права на недоторканність житла, зокрема незаконне проникнення, недоліки судового контролю, перевищення повноважень правоохоронними органами та корупційні ризики. Проведено порівняльний аналіз правового регулювання недоторканності житла у Німеччині, Франції, США та Швеції, що дозволило виявити кращі міжнародні практики та запропонувати рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства. Особливу увагу приділено питанням адаптації принципів пропорційності та прозорості, а також ролі рішень Європейського суду з прав людини у формуванні національного механізму захисту житла. Автор пропонує вдосконалити правозастосовну практику шляхом посилення судового контролю, обов'язкової відеофіксації обшуків, запровадження ефективних механізмів компенсації за порушення права на житло та підвищення рівня правової освіти громадян. Запропоновані заходи спрямовані на зміцнення правових гарантій недоторканності житла в Україні відповідно до міжнародних стандартів, що сприятиме побудові правової держави та захисту основних прав людини. Значна увага приділяється викликам сучасності, зокрема використанню технологій для втручання у приватну сферу. Автори наголошують на необхідності розробки нових правових механізмів, які враховуватимуть загрози, пов'язані з використанням цифрових засобів спостереження. Також підкреслено важливість забезпечення прозорості та підзвітності дій правоохоронних органів, особливо в умовах воєнного стану чи надзвичайних ситуацій. Запропоновані у статті рекомендації мають комплексний характер і

спрямовані не лише на вдосконалення нормативно-правової бази, але й на покращення правозастосовної практики. Впровадження нових стандартів роботи правоохоронців, посилення механізмів судового контролю та врахування міжнародного досвіду дозволить забезпечити ефективну реалізацію права на недоторканність житла. Це, у свою чергу, сприятиме захисту прав людини в Україні, посиленню довіри громадян до правової системи та зміцненню основ правової держави.

Ключові слова: недоторканність житла, конституційне право, Європейська конвенція, правова держава, міжнародні стандарти.

Makarenko Danylo Viktorovych 2nd-year Master's student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, https://orcid.org/0009-0009-7855-4832

CONSTITUTIONAL CONSOLIDATION OF HOUSING INVIOLABILITY AND ITS SIGNIFICANCE FOR A RULE-OF-LAW STATE

Abstract. The following article explores the constitutional and legal provision of the right to housing as an individual right, a cardinal one to any functioning rule-of-law state. In this paper, the 8th article of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms containing key regulations shaping the housing right protection and its influence on Ukraine's legislation is investigated. Experience of the application of this right in the Ukrainian realities, as well as the analysis of the Constitution of Ukraine and the Criminal Procedure Code are considered in this work. The violations of the right to housing inviolability, and issues in its implementation, such as illegitimate intrusion, judicial supervision inadequacies, the misuse of authority by security forces, and corruption potential, are noted. A comparative analysis of the legal regulation of housing inviolability in Germany, France, the USA, and Sweden was carried out to determine the best practice currently in use in other countries and prepare proposals for the improvement of legislation in Ukraine. Special emphasis is placed on the specifics of applying the proportionality and transparency principles as well as the function of the European Court of Human Rights decisions in development of the national system of housing protection. Yet, the author suggests that legal changes can be helpful in raising judicial control of law enforcement, making check and balancing mandatory by videotaping search and seizures, providing effective legal redress for housing rights violation, and raising legal consciousness among citizens. The proposed measures should help enhance legal protection of housing inviolability in Ukraine based on best practices of the European Union and other states, contribute to the establishment of the rule-of-law state based on the principles of the European Convention on Human Rights and the best achievements of democracies of the European Union countries. Most of the focus is given to contemporary issues and

specifically technology intruding into the private sphere. With regard to threats portrayed by digital surveillance tools, the authors stress the importance of constructing novel legal instruments. It also deals with the need to protect people, enforce the actions of law enforcement organizations under martial law or in emergency situations. The recommendations presented in the article are rather extensive and are not limited solely to the improvement of the legal regulation; they can be directed to the enhancement of the practices related to law enforcement activities. Changing new standards for police practice, enhancing judicial control, and taking into account the best world experience will guarantee the effective realization of the right to housing inviolability.

Keywords: housing inviolability, constitutional law, European Convention, rule-of-law state, international standards.

Постановка проблеми. Недоторканність житла є одним із ключових прав людини, що забезпечує захист приватного життя та особистої свободи. Це право закріплене у статті 30 Конституції України та відповідає міжнародно-правовим стандартам, зокрема положенням статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Проте в сучасних умовах його реалізація стикається з численними викликами. Незаконні обшуки, перевищення повноважень правоохоронними органами, недостатній рівень судового контролю та корупційні ризики підривають ефективність цього права. Технологічний прогрес, особливо поширення засобів спостереження, створює нові загрози для приватної сфери громадян. Водночас громадяни часто не знають своїх прав, що робить їх вразливими до порушень. У контексті зростання викликів, пов’язаних із воєнним станом та надзвичайними обставинами, проблема забезпечення недоторканності житла стає ще актуальнішою. Це вимагає глибокого аналізу існуючих проблем та розробки ефективних механізмів їх вирішення, які відповідатимуть як національним, так і міжнародним стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Недоторканність житла як фундаментальне право людини має давню історію розвитку, яка починається ще з римського права. У роботі Лосєва [10] розкрито, як у римському праві поняття захисту приватної власності стало основою для сучасного розуміння права на житло. Ці ідеї, адаптовані до умов сучасного світу, знайшли відображення у конституціях багатьох країн. Важливим документом, що визначає стандарти захисту недоторканності житла в сучасній Європі, є Європейська конвенція з прав людини (стаття 8), яка гарантує право на повагу до приватного життя і житла. Конвенція передбачає, що втручання у це право можливе лише за суворо визначених умов, таких як законність, необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність мети [5]. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі "Харченко проти України" суд вказав на недоліки національного

регулювання обшуків, що свідчить про потребу в удосконаленні процедур [6]. Конституція України закріплює недоторканність житла в статті 30, де встановлено, що проникнення до житла можливе лише за судовим рішенням [7]. Водночас Кримінальний процесуальний кодекс України деталізує процедури проведення обшуків та встановлює механізми судового контролю [8]. Однак у практиці правозастосування нерідко трапляються випадки перевищення повноважень правоохоронців, що свідчить про потребу посилення контролю за дотриманням норм.

На міжнародному рівні важливим джерелом порівняння є Основний закон Німеччини, стаття 13 якого гарантує недоторканність житла і дозволяє втручання лише в умовах реальної загрози життю або тяжких злочинів [1]. Аналогічно французьке законодавство, зокрема *Code pénal*, встановлює чіткі вимоги до обґрунтованості обшуків [2]. У Сполучених Штатах Четверта поправка до Конституції визначає суворий порядок отримання судового ордера, що дозволяє мінімізувати ризик необґрунтованих втручань [3]. У Швеції Кодекс судочинства акцентує увагу на пропорційності дій держави, забезпечуючи баланс між правами громадян і державними інтересами [4].

У статті Кузнєцова [9] досліджено європейський досвід захисту недоторканності житла та окреслено проблеми його імплементації в Україні. Автор наголошує на необхідності адаптації механізмів пропорційності та прозорості, які ефективно функціонують у країнах ЄС. Водночас у статті Савченка [11] розглянуто історичні особливості правових звичаїв на українських землях, які вплинули на формування сучасного конституційного регулювання.

Таким чином, аналіз міжнародних і національних джерел свідчить про потребу у вдосконаленні українського законодавства шляхом імплементації кращих європейських практик. Зокрема, необхідно посилити судовий контроль за втручанням у житлову сферу, забезпечити дотримання принципу пропорційності та вдосконалити механізми захисту прав громадян. Це дозволить підвищити ефективність захисту недоторканності житла як важливої складової правової держави.

Мета статті: Дослідити конституційне закріплення недоторканності житла як основоположного права людини, проаналізувати його значення для забезпечення правової державності, а також визначити основні виклики та перспективи вдосконалення правового регулювання в цій сфері.

Завдання статті:

1. Проаналізувати історичний розвиток інституту недоторканності житла в контексті становлення правової держави.
2. Охарактеризувати конституційно-правові засади забезпечення недоторканності житла в Україні та порівняти їх із практикою інших держав.
3. Визначити ключові проблеми та виклики, пов’язані із забезпеченням реалізації права на недоторканність житла у сучасних умовах.

4. Оцінити роль міжнародно-правових стандартів у формуванні національного механізму захисту недоторканності житла.

5. Сформулювати рекомендації щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики з метою ефективного забезпечення недоторканності житла як складової правової держави.

Виклад основного матеріалу. Недоторканність житла як правова категорія має давню історію, що корениться в становленні ідеї приватної власності та особистих свобод. Ще у Стародавньому Римі поняття *"domus"* означало не лише фізичний простір, але й юридичний захист, що забезпечував його недоторканність. Ця традиція продовжилася у середньовічній Європі, де римське право вплинуло на формування уявлень про захист житла як частини приватної сфери людини [10]. У Новий час ідея недоторканності житла отримала подальший розвиток у контексті боротьби за права і свободи людини. Наприклад, у Англії після прийняття Білля про права 1689 року було встановлено заборону на безпідставні обшуки і конфіскації [2]. Ця практика знайшла своє відображення у формуванні сучасних правових держав, таких як США, де Четверта поправка до Конституції 1791 року гарантує право на захист житла від незаконних вторгнень [3].

На українських землях традиція недоторканності житла простежується у звичаєвому праві. Універсали гетьманів містили положення про заборону втручання в приватне життя без відповідного рішення старшинського суду [4]. Проте повноцінна законодавча фіксація цього права відбулася лише у XX столітті із проголошенням незалежності України та прийняттям Конституції України 1996 року, яка закріпила недоторканність житла у статті 30 [7]. Забезпечення недоторканності житла стало одним із ключових маркерів правової держави, адже воно втілює принцип верховенства права, захисту особистої автономії та приватної сфери людини. У правовій державі цей принцип дозволяє зберігати баланс між інтересами суспільства та індивіда, водночас забезпечуючи недоторканність житла як фундаментальне право [6].

Недоторканність житла є одним із фундаментальних прав людини, гарантованих Конституцією України. У статті 30 Конституції зазначено, що кожному гарантується недоторканність житла. Проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку дозволяється лише за вмотивованим рішенням суду [7].

Захист цього права також забезпечується іншими нормативно-правовими актами, зокрема Кримінальним процесуальним кодексом України, який регламентує порядок проведення обшуків та вилучень у житлі [8]. Адміністративний кодекс та інші спеціалізовані закони, як-от Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», встановлюють обмеження щодо втручання держави у приватну сферу.

Українське законодавство базується на міжнародно-правових стандартах, зокрема на положеннях статті 8 Європейської конвенції з прав людини,

яка забезпечує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції [5]. Європейський суд з прав людини неодноразово визнавав порушення цього права в українській практиці, наголошуючи на необхідності ефективних механізмів захисту [6].

У порівнянні з іншими країнами, механізми захисту недоторканності житла в Україні мають як спільні риси, так і певні особливості:

Таблиця 1

Конституційно-правові засади забезпечення недоторканності житла в європейських країнах

Країна	Нормативна база	Особливості правового регулювання
Україна	Конституція України (ст. 30), Кримінальний процесуальний кодекс, Закон «Про оперативно-розшукову діяльність»	Заборонено проникнення до житла без рішення суду. Європейські стандарти реалізуються через статтю 8 ЄКПЛ. Потребує покращення механізмів захисту.
Німеччина	Основний закон (ст. 13)	Забезпечено високий рівень захисту. Проникнення дозволено лише в умовах реальної загрози життю або серйозних злочинів.
Франція	Конституція Франції, Кримінальний кодекс	Дозволяє адміністративні обшуки в межах забезпечення національної безпеки за умови дотримання процедур.
Італія	Конституція Італії (ст. 14)	Недоторканність житла є фундаментальним правом. Дозволяється втручання лише у випадках, передбачених законом, з чітким судовим наглядом.
Іспанія	Конституція Іспанії (ст. 18)	Житло визнано недоторканним, проникнення можливе лише з дозволу власника або за судовим рішенням. Передбачено гарантії швидкого судового розгляду.
Швеція	Кодекс судочинства	Максимальна прозорість процедур. Втручання можливе лише за пропорційності мети та обґрунтування дій.
Польща	Конституція Польщі (ст. 50), Кримінальний кодекс	Закріплює недоторканність житла, проникнення можливе лише в межах кримінального процесу та з дозволу суду.
Нідерланди	Конституція Нідерландів (ст. 12)	Чіткі правові норми захисту житла. Втручання дозволено лише за судовим дозволом або у разі термінової необхідності.
Данія	Конституція Данії (ст. 72)	Захищає житло від незаконних обшуків. Будь-яке втручання можливе лише за рішенням суду.
Чехія	Конституція Чеської Республіки, Хартія основних прав і свобод (ст. 12)	Житло є недоторканним. Проникнення можливе лише з дозволу суду або в надзвичайних ситуаціях, визначених законом.

Джерело розроблено автором на основі [1, 2, 3, 4, 5, 6,7,8]

Ця таблиця підкреслює спільні риси європейських підходів до захисту недоторканності житла, зокрема суворі правові гарантії та судовий нагляд за втручанням у приватну сферу.

Українське законодавство щодо недоторканності житла переважно відповідає міжнародним стандартам, однак його практичне застосування потребує вдосконалення. На відміну від багатьох європейських країн, в Україні недостатньо чітко розроблені механізми контролю за діями правоохоронних органів, що спричиняє значну кількість порушень. Удосконалення нормативної бази та підвищення відповідальності за незаконне втручання у житлову сферу сприятиме зміцненню правової держави.

Розглянемо ключові проблеми та виклики із забезпечення реалізації права на недоторканність житла у сучасних умовах.

1. Незаконне проникнення до житла правоохоронними органами. Попри закріплення недоторканності житла в Конституції України, незаконні обшуки залишаються актуальною проблемою. Часто такі дії зумовлені недостатньою прозорістю процесу санкціонування обшуків судовими органами. Деякі правоохоронці перевищують свої повноваження, виправдовуючи свої дії боротьбою з кримінальними загрозами або тероризмом. Нерідко під час обшуків порушуються процесуальні норми, такі як відсутність понятого чи відеофіксації. Це підриває довіру громадян до правоохоронної системи та ставить під сумнів ефективність захисту їхніх прав. Для вирішення цієї проблеми потрібен більш жорсткий контроль над діями правоохоронців і вдосконалення судової практики.

2. Недостатній рівень правової обізнаності громадян. Багато громадян не знають своїх прав, що дозволяє зловмисникам або державним органам зловживати їхньою некомпетентністю. Наприклад, люди часто не розуміють, що проникнення до їхнього житла без судового рішення є незаконним. Відсутність знань про процедури оскарження або правовий захист робить громадян вразливими до порушень. Ця проблема особливо гостро відчувається у сільській місцевості, де правова освіта менш доступна. Освітні кампанії, правова допомога та підвищення правової культури є ключовими кроками для зміни ситуації. Крім того, важливо створювати доступні ресурси, де громадяни можуть отримати інформацію про свої права.

3. Технічний прогрес і виклики цифровізації. Розвиток сучасних технологій породжує нові загрози для недоторканності житла. Наприклад, використання дронів, камер спостереження або інших цифрових пристроїв дозволяє спостерігати за житлом без згоди власника. Також поширеною є практика несанкціонованого доступу до домашніх смарт-пристроїв. Такі порушення складно виявити, а законодавство часто не встигає за технологічними інноваціями. В Україні відсутні чіткі нормативи, що регулюють використання цифрових технологій у контексті захисту приватного життя. Для вирішення проблеми необхідно розробити спеціальні закони, які б враховували технологічний прогрес і захищали права громадян.

4. Корупційні ризики у судовій системі. Корупція у судовій системі суттєво впливає на захист права на недоторканність житла. Іноді судові рішення щодо санкціонування обшуків чи проникнення до житла ухвалюються без належного обґрунтування. Це може бути пов'язано з тиском на суддів або їхньою особистою зацікавленістю. Громадяни часто стикаються із затягуванням процесу оскарження незаконних дій, що підриває їхню віру в правосуддя. Підвищення прозорості судової системи, запровадження цифрових реєстрів та автоматизація процесів ухвалення рішень можуть допомогти мінімізувати корупцію. Також необхідно забезпечити жорсткий нагляд за виконанням судових рішень.

5. Військові та надзвичайні обставини. В умовах воєнного стану чи надзвичайної ситуації право на недоторканність житла може обмежуватися. Наприклад, житлові приміщення можуть вилучатися для розміщення військовослужбовців чи евакуйованих осіб. У таких ситуаціях часто виникають конфлікти між державними інтересами та правами громадян. Відсутність чітких процедур компенсації або механізмів захисту прав власників житла посилює напругу. Військовий стан в Україні виявив низку прогалин у законодавстві, які потребують вдосконалення. Необхідно створити прозорі механізми компенсації та правового захисту громадян, чиє житло було використане під час надзвичайних обставин.

6. Неузгодженість законодавства з міжнародними стандартами. Попри адаптацію українського законодавства до європейських норм, залишаються прогалини у його імплементації. Наприклад, механізми оскарження незаконного проникнення до житла не завжди ефективні. У багатьох випадках судові процеси тривають занадто довго, що унеможливлює оперативне відновлення порушених прав. Міжнародні організації, такі як Європейський суд з прав людини, неодноразово вказували на недоліки в реалізації правових гарантій в Україні. Для подолання цих проблем потрібно не лише вдосконалити законодавство, а й забезпечити його дієве застосування на практиці. Важливим кроком стане системне навчання правоохоронців та суддів міжнародним стандартам.

7. Проблеми з виконанням судових рішень. Навіть після ухвалення судового рішення про захист права на недоторканність житла виконання таких рішень часто стикається із труднощами. Виконавча служба в Україні нерідко працює неефективно, що ускладнює реальне відновлення прав громадян. Зокрема, постраждалі від незаконних дій не завжди отримують компенсацію. Це спричиняє недовіру до правової системи та знижує її авторитет. Необхідно запровадити дієві механізми контролю за виконанням судових рішень, а також покращити матеріально-технічне забезпечення виконавчої служби. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності правового захисту.

Для подолання зазначених проблем необхідно:

- Вдосконалити механізми судового контролю за діями правоохоронних органів.
- Підвищити рівень правової освіти громадян.

- Розробити законодавчі норми, які враховують виклики цифровізації.
- Забезпечити виконання судових рішень та вдосконалити процедури їх оскарження.

Ці заходи сприятимуть зміцненню гарантій права на недоторканність житла в Україні відповідно до сучасних викликів і міжнародних стандартів.

Таблиця 2 демонструє, як міжнародні стандарти формують національні механізми захисту права на недоторканність житла, сприяючи його реалізації через удосконалення законодавства, практики судочинства та підвищення прозорості діяльності правоохоронних органів.

Таблиця 2.

Роль міжнародно-правових стандартів у формуванні національного механізму захисту недоторканності житла

Міжнародно-правовий стандарт	**Основні положення**	**Вплив на національне законодавство України**	**Приклади застосування**
1	2	3	4
Європейська конвенція з прав людини (ст. 8)	Гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Втручання допускається лише на законних підставах, якщо воно є необхідним у демократичному суспільстві.	Закріплення аналогічного положення у Конституції України (ст. 30). Адаптація норм через судову практику та законодавство.	У справі *«Харченко проти України»* ЄСПЛ констатував порушення через недостатню обґрунтованість рішень щодо обшуків, що вплинуло на зміну судової практики.
Прецедентна практика ЄСПЛ	Прецеденти ЄСПЛ у справах про незаконне проникнення до житла формують єдині підходи до інтерпретації права на недоторканність житла.	Стимулює зміни у Кримінальному процесуальному кодексі України щодо обшуків, запровадження відеофіксації, суворішого судового контролю.	У справах *«Кривіцька та Кривіцький проти України»* і *«Білоус проти України»* ЄСПЛ наголосив на дотриманні правової процедури під час обшуків.
Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 17)	Захищає людину від свавільного чи незаконного втручання в її особисте життя, житло, кореспонденцію. Держава повинна забезпечити законодавчий захист цих прав.	Сприяв включенню до українського законодавства норм про неприпустимість свавільного втручання у приватну сферу.	Використовується у національних судових рішеннях для аргументації щодо незаконності дій правоохоронців.

Продовження таблиці 2

1	2	3	4
Загальний коментар №16 Комітету ООН з прав людини	Роз'яснює принципи пропорційності, законності та обґрунтованості втручання у право на житло.	Допомагає формулювати критерії для оцінки законності обшуків та інших втручань у житло в українській практиці.	Сприяє перегляду практики застосування обмежувальних заходів у кримінальному провадженні.
Директива ЄС про захист персональних даних	Забороняє обробку персональних даних без згоди особи або законної підстави, включаючи дані, пов'язані з житлом.	Інтеграція положень до законів України про захист персональних даних та права на конфіденційність.	Ускладнення доступу до даних про особисте життя громадян, зокрема про їх житлову сферу.
Рекомендації Ради Європи щодо правопорядку	Вимагають забезпечення прозорості, підзвітності та пропорційності дій правоохоронних органів у втручаннях до житла.	Використання у тренінгах для правоохоронців та при вдосконаленні стандартів роботи поліції.	Розробка програм навчання для правоохоронних органів щодо проведення обшуків із дотриманням прав людини.
Рішення Комітету міністрів Ради Європи	Контролюють виконання рішень ЄСПЛ та надають рекомендації щодо реформ у національному законодавстві.	Сприяють виконанню рішень ЄСПЛ Україною та адаптації відповідних норм у національне законодавство.	Після низки рішень ЄСПЛ щодо України було внесено зміни до процесуальних кодексів, зокрема щодо обов'язкової участі адвоката під час обшуків.

Джерело розроблено автором на основі [5,9-11]

Міжнародно-правові стандарти відіграють важливу роль у формуванні національного механізму захисту недоторканності житла. Вони забезпечують уніфікацію підходів до захисту цього права, створюють умови для вдосконалення законодавства та стимулюють розвиток практики захисту прав людини. Для України важливо не лише інтегрувати міжнародні норми у внутрішнє законодавство, але й забезпечити їх ефективне виконання на практиці.

Розглянемо рекомендації щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики

1. Посилення судового контролю за втручанням у житлову сферу

- Розробити детальні регламенти для суддів щодо санкціонування обшуків та інших втручань у житло, які забезпечують пропорційність і обґрунтованість таких дій.
- Запровадити обов'язкову перевірку суддями всіх доказів, наданих правоохоронними органами, перед ухваленням рішення про обшук.

- Створити механізми апеляційного оскарження судових рішень щодо проникнення до житла у прискореному порядку.

2. Вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України
   - Уточнити вимоги до оформлення ухвал суду про обшуки, передбачивши чіткий перелік підстав для проникнення до житла.
   - Запровадити обов'язкову відеофіксацію всіх слідчих дій, що проводяться у житлових приміщеннях, із зберіганням записів у захищеній системі.
   - Встановити адміністративну та кримінальну відповідальність за незаконне або неналежне оформлення обшуків та інших слідчих дій.
3. Підвищення правової обізнаності громадян
   - Розробити державні програми з правової освіти, спрямовані на інформування громадян про їх права, зокрема щодо недоторканності житла.
   - Створити доступні онлайн-ресурси та інформаційні платформи з рекомендаціями для громадян у випадках незаконного втручання у їхнє житло.
   - Організувати безкоштовні консультації з питань захисту прав на житло, залучивши громадські організації та адвокатів.
4. Розробка механізмів компенсації за незаконне втручання
   - Закріпити у законодавстві чіткі процедури компенсації громадянам, які постраждали від незаконного проникнення до житла.
   - Створити спеціальний фонд для виплати компенсацій постраждалим, наповнення якого може здійснюватися за рахунок штрафів, накладених на порушників.
   - Забезпечити оперативність розгляду таких справ і виконання судових рішень.
5. Адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів
   - Інтегрувати в українське законодавство положення міжнародних документів, таких як Загальний коментар №16 Комітету ООН з прав людини, для забезпечення пропорційності втручань.
   - Використовувати прецеденти ЄСПЛ у формуванні судової практики та розробці національних нормативно-правових актів.
   - Підвищити стандарти захисту конфіденційності у контексті використання новітніх технологій (камер, дронів тощо).
6. Удосконалення діяльності правоохоронних органів
   - Провести навчання для правоохоронців щодо дотримання законності під час обшуків, акцентуючи увагу на міжнародних стандартах.
   - Забезпечити регулярний моніторинг дотримання правоохоронцями процедур втручання у житлову сферу, включаючи аудит проведених обшуків.
   - Впровадити дисциплінарну відповідальність для правоохоронців, які перевищують свої повноваження.
7. Реформування виконавчої служби
   - Оптимізувати роботу виконавчої служби для ефективного виконання рішень, пов'язаних із захистом права на житло.

- Запровадити цифрові реєстри судових рішень для прозорого моніторингу їх виконання.
- Підвищити фінансування служби для забезпечення належного матеріально-технічного забезпечення.

Реалізація цих рекомендацій сприятиме посиленню гарантій недоторканності житла, зменшенню кількості порушень з боку державних органів, підвищенню довіри громадян до судової та правоохоронної системи, а також забезпечить відповідність національного законодавства міжнародним стандартам.

Висновки. Недоторканність житла є фундаментальним правом, що забезпечує баланс між інтересами держави та особистою свободою громадян. В Україні це право закріплено на конституційному рівні, проте його реалізація стикається з численними викликами. Основними проблемами залишаються незаконні втручання, недоліки судового контролю та корупційні ризики. Міжнародно-правові стандарти, такі як Європейська конвенція з прав людини, відіграють важливу роль у вдосконаленні національних механізмів захисту цього права. Інтеграція практики ЄСПЛ допомагає формувати ефективні підходи до дотримання прав людини в Україні. Для досягнення належного рівня захисту необхідно вдосконалити законодавство, розширити правову освіту громадян і підвищити підзвітність правоохоронних органів. Запровадження чітких механізмів компенсації за порушення сприятиме відновленню довіри до правової системи. Адаптація до сучасних викликів, таких як цифровізація, допоможе створити комплексний механізм захисту недоторканності житла. Реалізація цих заходів стане важливим кроком у розбудові правової держави.

Література:

1. Basic Law for the Federal Republic of Germany. – Bundesgesetzblatt, 1949.
2. Code pénal. – France : Legifrance, 1994.
3. Constitution of the United States of America. – Washington : Government Printing Office, 1789.
4. Swedish Code of Judicial Procedure. – Stockholm : Norstedts Juridik, 1942.
5. Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.
6. Європейський суд з прав людини. Прецеденти щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hudoc.echr.coe.int/uk.
7. Конституція України: прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Київ : Відомості Верховної Ради України, 1996. – 56 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37.
9. Кузнєцов А. В. Недоторканність житла: європейський досвід та українська практика / А. В. Кузнєцов. // Юридична думка. – 2020. – № 2. – С. 23–29.
10. Лосєв Ю. М. Захист приватної власності у римському праві / Ю. М. Лосєв. // Правова держава. – 2015. – № 18. – С. 14–21.
11. Савченко О. П. Правові звичаї на українських землях у XVII–XVIII століттях / О. П. Савченко. // Юридичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 54–59.

References:

1. Basic Law for the Federal Republic of Germany. (1949). *Bundesgesetzblatt*.
2. Code pénal. (1994). France: *Legifrance*.
3. Constitution of the United States of America. (1789). Washington: *Government Printing Office*.
4. Swedish Code of Judicial Procedure. (1942). Stockholm: *Norstedts Juridik*.
5. European Convention on Human Rights of November 4, 1950. (1998). *Ofitsiinyi Visnyk Ukrainy*, (13) [in Ukrainian].
6. European Court of Human Rights. (n.d.). *Precedents regarding Ukraine*. Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/uk [in Ukrainian].
7. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996. (1996). Kyiv: *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [in Ukrainian].
8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI]. (2012). *Ofitsiinyi Visnyk Ukrainy*, (37) [in Ukrainian].
9. Kuznietsov, A. V. (2020). Nedotorkannist zhytla: yevropeiskyi dosvid ta ukrainska praktyka [Inviolability of housing: European experience and Ukrainian practice]. *Yurydychna Dumka*, (2), 23–29 [in Ukrainian].
10. Losev, Yu. M. (2015). Zakhyst pryvatnoi vlasnosti u rymskomu pravi [Protection of private property in Roman law]. *Pravova Derzhava*, (18), 14–21 [in Ukrainian].
11. Savchenko, O. P. (2016). Pravovi zvychai na ukrainskykh zemliakh u XVII–XVIII stolittiakh [Legal customs in Ukrainian lands in the 17th–18th centuries]. *Yurydychnyi Zhurnal*, (3), 54–59 [in Ukrainian].

УДК 342.71/. 73+342.4 (477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-526-534

Медвідь Андрій Богданович д.ю.н., професор кафедри теорії держави і права, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів https://orcid.org/0000-0001-9044-6505

Медвідь Юлія Олегівна старший викладач кафедри цивільного права та процесу, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-0483-7775

ЗМІСТ КАТЕГОРІЙ «ДОСТУП ДО СУДУ» ТА «ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ» У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. З метою порівняльного дослідження юридичного змісту категорій «доступ до суду» та «доступність правосуддя» у конституційному праві України, автором детально аналізуються відповідні положення Конституції України, рішення Конституційного Суду України щодо їх офіційного тлумачення, норми спеціального законодавства та наукова література.

На підставі проведеного дослідження робиться висновок, що юридичний зміст категорії «доступ до суду» передбачає можливість особи без будь-яких складнощів звернутися та відвідувати органи, які відповідно до Конституції України наділені виключними повноваженнями здійснювати правосуддя, з метою отримання легкого для розуміння та відповідного вимогам справедливості ефективного захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів суспільства.

Водночас, юридичний зміст категорії «доступність правосуддя», потрібно розглядати у широкому значенні (зокрема, як доступ до самостійної галузі державної діяльності), яка включає не лише можливість особи отримання без будь-яких складнощів легкого для розуміння та відповідного вимогам справедливості ефективного поновлення в правах, але й можливість особи без будь-яких складнощів звернутися до належно працюючих інших органів і установ утворених для забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів.

Ключові слова: доступ до суду, доступність правосуддя, право на справедливий суд, право на судовий захист, принципи правосуддя, конституційне законодавство, судові рішення.

Medvid Andrii Bohdanovich Doctor of Law, Professor of the Department of Theory of State and Law, Lviv University of Trade and Economics, Lviv, https://orcid.org/0000-0001-9044-6505

Medvid Yulia Olehivna senior lecturer at the Department of Civil Law and Procedure, Lviv University of Trade and Economics, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-0483-7775

CONTENT OF THE CATEGORIES "ACCESS TO COURT" AND "ACCESS TO JUSTICE" IN THE CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE

Abstract. For the purpose of a comparative study of the legal content of the categories "access to court" and "access to justice" in the constitutional law of Ukraine, the author analyzes in detail the relevant provisions of the Constitution of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine on their official interpretation, provisions of special legislation and scientific literature.

Based on the study, it is concluded that the legal content of the category "access to court" provides for the possibility of a person to apply to and visit the bodies which, in accordance with the Constitution of Ukraine, are vested with exclusive powers to administer justice, with the aim of obtaining easy-to-understand and fairly effective protection of the rights and freedoms of a person and a citizen guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine, as well as the rights and legitimate interests of legal entities and the interests of society.

At the same time, the legal content of the category "access to justice" should be considered in a broad sense (in particular, as access to an independent branch of state activity), which includes not only the possibility of a person to obtain an easy-to-understand and fairly compliant effective restoration of rights, but also the possibility of a person to apply without any difficulty to properly functioning other bodies and institutions established to ensure the selection of judges, prosecutors, their professional training, evaluation, consideration of cases regarding their disciplinary responsibility, financial and organizational support of courts.

Keywords: access to court, access to justice, right to a fair trial, right to judicial protection, principles of justice, constitutional law, court decisions.

Постановка проблеми. Виборюючи шлях незалежного розвитку, Україна, як одну із своїх фундаментальних цілей, проголосила побудову держави на засадах верховенства права та демократії, де забезпечуватимуться права та свободи кожної людини. З поміж інших прав, право на судовий захист займає особливе місце не лише у системі прав людини, але й серед глобальних цінностей демократичного суспільства. Саме право на судовий захист забезпечує найбільш надійну та ефективну систему захисту усіх інших прав, якою є механізм судового розгляду та здійснення правосуддя.

Проте, на сучасному етапі розвитку України, в умовах збройної боротьби Українського народу проти військової агресії російської федерації, не лише вище вказані основоположні цінності, але й сама держава зазнає перманентної

загрози. Тому, за таких умов, особливо актуальним є забезпечення ефективного функціонування нашої держави у різних сферах, у тому числі й у правовій, що повинно супроводжуватися гарантуванням права кожного на судовий захист та на справедливий суд.

Однак, на даний час у вітчизняній правовій системі значущим викликом залишаються питання ефективної реалізації права кожного на судовий захист, у тому числі й зважаючи на певні недоліки належного забезпечення доступу до суду та доступності правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що проблематика ефективного забезпечення права на судовий захист та справедливий суд, у тому числі й стосовно доступності правосуддя, широко досліджувалася у працях багатьох науковців та експертів. До прикладу, у спеціальній літературі розгляд вказаного правового інституту проводився у працях таких науковців, як: Беддарт Р., Бисага Ю.М., Битяк Ю.П., Буткевич В.Г, Де Аречага Е.Х., Віткаускас Д., Головатий С.П., Дешко Л. М., Дженіс М., Джоргес К., Диков Г., Захаров Є., Козюбра М.І., Марочкін І. Є., Мішина Н.В., Пархоменко П., Пошва Б.М., Рабінович П.М., Речицький В.В., Різник С.В., Сакара Н.Ю., Скрипнюк О.В., Соловйов О.В., Степанова С.В., Фулей Т.І., Хаммарберг Т., Хармсен Р., Хервада Д., Шевчук П. І., Шевчук С.В., Шишкін В.І., та інші.

Мета статті. Водночас, питання дослідження окремих аспектів юридичного змісту категорій «доступ до суду» та «доступність правосуддя» у конституційному праві України залишаються недостатньо дослідженими. Саме тому, вивчення вказаної проблематики і визначено метою цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Частина третя статті 8 Розділу І «Загальні засади» Конституції України гарантує «звернення до суду» для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України [1]. Водночас, положення статті 55 та інших статей, у тому числі й «Розділу VIII Правосуддя», Конституції України не застосовують таких категорій як доступ до суду та доступність правосуддя. Поряд із цим зауважимо, що у Розділі ІІ Конституції України наявні приклади закріплення прав у такій формі, як «право доступу», зокрема це «право доступу» громадян до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 38); та «право вільного доступу» кожного до «інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту…» (ч. 2 ст. 50) [1].

Водночас, слід зазначити, що у Конституції України досить широко застосовуються терміни «суд» та «правосуддя», однак відсутні визначення юридичного змісту цих термінів. Проте, Конституція України все ж таки містить приписи, які опосередковано розкривають окремі аспекти співвідношення юридичного змісту термінів «суд» та «правосуддя». Зокрема, частина перша статті 124 розділу VIII «Правосуддя» Конституції України, вказує: «Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди», тоді як частина десята її статті 131 наголошує: «Відповідно до закону в системі правосуддя

утворюються органи та установи для забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів» [1].

Надаючи тлумачення положенням статті 124 Основного Закону України Конституційний Суд України визначив що «правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» (абзац перший пункту 3 мотивувальної частини ухвали КСУ від 14 жовтня 1997 року № 44-з) [2. Також, вітчизняний орган конституційної юрисдикції у рішенні від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, у справі «про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора», наголосив: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» (абзац десятий пункту 9 мотивувальної частини рішення) [3]. Окрім цього, Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) вказав: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави» (підпункт 4.1. пункту 4 мотивувальної частини рішення) [4].

Поряд із цим є підстави стверджувати що КСУ тлумачить юридичний зміст категорії «доступність правосуддя» у широкому значенні (зокрема, як доступ до самостійної галузі державної діяльності), яка включає можливість особи без будь-яких складнощів звернутися не лише безпосередньо до суду, але й інших органів судової влади. Це підтверджується юридичною позицією Конституційного Суду України, викладеною у Рішенні від 11 березня 2020 року № 4-р/2020, про те, що «зміна частиною першою статті 94 Закону № 1402 кількісного складу та суб'єктів призначення членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України без запровадження відповідного перехідного періоду», серед іншого, «призвела до неможливості здійснення Вищою радою правосуддя її окремих конституційних повноважень» та в окремих випадках унеможливила реалізацію права кожного на доступ до правосуддя як вимог принципу верховенства права» (абзац четвертий підпункту 5.1. мотивувальної частини Рішення) [5].

Також вартим уваги є визначення поняття суду сформульоване суддею Конституційного Суду України Маркуш М. А. у Окремій думці стосовно Рішення КСУ № 5-рп/2011 від 16 червня 2011 року, а саме: «Суд є конституційно визначеним державним інститутом, який правомочний захищати права і свободи людини і громадянина, завданням якого є здійснення правосуддя, забезпечення права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України» (підпункт 1.1. Окремої думки) [6].

Своєю чергою, у вітчизняному спеціальному законодавстві, як і в Конституції України, відсутні положення які б безпосередньо закріплювали право «доступу до суду». Проте, у спеціальних законах України наявні норми, що гарантують «доступність правосуддя». Зокрема, пункт 3 статті 7 (яка закріплює право на справедливий суд) чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вказує: «Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України» [7].

Зауважимо, що вперше на законодавчому рівні доступність правосуддя була гарантована у 2002 році, у пункті 3 статті 3 Закону України «Про судоустрій України» № 3018-III, а в подальшому регламентувалася пунктом 3 статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року № 2453-VI, який був прийнятий на зміну попередньому, хоча станом на сьогодні він уже також втратив чинність у переважній більшості своїх положень. При цьому, в усіх трьох наведених законодавчих актах приписи, щодо закріплення «доступності правосуддя» містять вказівку про її забезпечення «в порядку, встановленому» або «відповідно до» Конституції України.

На наш погляд, наявність таких вказівок, є не лише результатом юридично-змістовного розвитку та деталізації норм Конституції України (зокрема, положень частин 1 та 2 її статті 55, які гарантують кожному право на судовий захист та положень частини 1 статті 124, згідно з якою правосуддя в Україні здійснюють виключно суди), але також свідчить про послідовну, хоча й опосередковану, констатацію законодавцем наявності імпліцитного конституційного гарантування доступності правосуддя.

Втім, важливо зазначити, що як у чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [7], так і у двох попередніх законодавчих актах (від 07 лютого 2002 року № 3018-III [532] та від 07 липня 2010 року № 2453-VI) відсутнє не тільки визначення юридичного змісту «доступності правосуддя», але й відсутні будь-які положення які б визначали необхідні умови для її забезпечення. Так, у чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (пункт 4 статті 19) та у попередньому законі (від 07 липня 2010 року № 2453-VI) (пункт 3 статті 19) наявний лише припис, згідно з яким «необхідність забезпечення» (та відповідно «потреба поліпшити») «доступність правосуддя» є однією з підстав «для утворення чи ліквідації суду». Водночас, вказані законодавчі акти у своїх текстах застосовують поняття «доступ до правосуддя», вказуючи що однією з підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є «1) умисне або внаслідок недбалості: а) незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо)» (підпункт а) підпункту 1 пункту 1 статті 106 Закону № 1402-VIII [7]).

Принагідно зауважимо, що у вітчизняній науковій літературі достатньо широко досліджувалося питання юридичного змісту «доступності право-

суддя», із застосуванням при цьому різних методів, до прикладу: 1) шляхом встановлення елементів доступності правосуддя (Марочкін І. Є. [8, с. 127-129], Пархоменко П. [9, с. 511], Сакара Н. Ю. [10, с. 79-81]); шляхом встановлення чинників, які забезпечують доступність правосуддя (Битяк Ю. П. [11, с. 51-60]); 3) шляхом встановлення чинників, які перешкоджають доступності правосуддя (Шевчук П. І. [12, с. 3-5]). І хоча, абсолютної єдності з цього питання так і не досягнуто, однак наявні приклади використання категорії «доступ до правосуддя» у розумінні не лише доступу до суду, але й до інших органів юстиції [9, с. 510-511].

Поряд із цим, здійснюючи авторське семантичне порівняння українськомовних термінів «доступ до суду» та «доступність правосуддя» слід зазначити, що терміни «доступ» та «доступність» є однокореневими іменниками. Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови «доступ» це: «1. Місце, по якому можна підійти, наблизитися до чого-небудь; прохід до чого-небудь…; 2. Можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь, зустрічатися з ким-небудь і т. ін. …// Можливість користуватися, займатися чим-небудь і т. ін…. 3. Можливість проникання куди-небудь…» [14, с. 390]. Своєю чергою, у вказаному словнику визначення терміну «доступність» надається за допомогою посилання до терміну «доступний», який має такі значення: «1. Який підходить багатьом, усім… // Який відповідає силам, здібностям, можливостям кого-небудь…; 2. Легкий для розуміння; дохідливий; 3. До якого або по якому можна пройти; 4. рідко. Який може легко доступити до кого-небудь, викликати до себе довір'я…; 5. До якого легко доступити; уважний до інших; не зарозумілий, не гордовитий…» [14, с. 390].

Зважаючи на це, цілком обґрунтованим видається судження, що значення термінів «доступ» і «доступний» є дуже близькими за своїм змістом і подекуди навіть ідентичними, а при застосуванні їх як якісної характеристики певного об’єкту передбачає, що цей об’єкт, не лише є територіально наближеним до особи (тобто не виникає складнощів, щоб дістатися до нього), але й що не менш важливо — є зручним у використанні, тобто таким, який відповідає силам, здібностям, можливостям кожного, та є легким для розуміння, про що вже зазначалося у науковій літературі [15, с. 19].

Тому, беззаперечним є те, що при змістовному розмежуванні категорій «доступність правосуддя» та «доступ до суду» основна їх відмінність проявляється у різниці об’єкту щодо якого забезпечується «доступність» або «доступ», тобто у відмінностях юридичного змісту термінів «суд» та «правосуддя».

Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови кожен із вказаних термінів має декілька значень. Зокрема, «суд» це: «1. Державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та деякі адміністративні справи… // Приміщення для судових засідань… / збірн. Судді…; 2. Розгляд цивільної або кримінальної справи; судовий процес… // Розгляд чиєї-небудь провини

приватною особою або установою, яка має владу над кимсь… // Покарання, розправа…; 3. Судове засідання…; 4. … Виборний громадський орган, який розглядає справи про порушення порядку, чиюсь негідну поведінку і т. ін.; розгляд таких справ…; 5. Думка про кого-, що-небудь, оцінка когось, чогось…» [13, с. 821]. Своєю чергою, «правосуддя» це: «1. Суд, судова діяльність держави; юстиція… // Установи, які здійснюють судову діяльність держави… 2. Розгляд судових справ; судочинство… 3. Справедливий суд…» [13, с. 509]. Як бачимо, терміни «суд» та «правосуддя» загалом мають відмінні значення, проте в окремих випадках вони можуть бути не лише синонімічними, але й цілком співпадати.

Висновки. На підставі вище викладеного дослідження, ми доходимо висновку що юридичний зміст категорії «доступ до суду» передбачає можливість особи без будь-яких складнощів звернутися та відвідувати органи, які відповідно до Конституції України наділені виключними повноваженнями здійснювати правосуддя, з метою отримання легкого для розуміння та відповідного вимогам справедливості ефективного захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів суспільства.

Водночас, на нашу думку, юридичний зміст категорії «доступність правосуддя», відповідно до чинних приписів Конституції України, потрібно розглядати у широкому значенні (зокрема, як доступ до самостійної галузі державної діяльності), яка включає не лише можливість особи отримання без будь-яких складнощів легкого для розуміння та відповідного вимогам справедливості ефективного поновлення в правах (що обов’язково передбачає доступ до судів як органів, які володіють виключними повноваженнями на здійснення правосуддя), але й можливість особи без будь-яких складнощів звернутися до належно працюючих інших органів і установ утворених для забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141. - {Із змінами та доповненнями}. URL: https://zakon.rada.gov.ua

2. Ухвала Конституційного Суду України від 14 жовтня 1997 № 44-з. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/vz44u710-97

3. Рішення Конституційного Суду України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 // Офіційний вісник України від 21.02.2003, № 6.

4. Рішення Конституційного Суду України (справа про призначення судом більш м’якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України, 2004 р., № 45.

5. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2020 року № 4-р/2020 // Офіційний вісник України від 17.04.2020, № 30.

6. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі від 16.06.2011 року № 5-рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11

7. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України від 29.07.2016, № 31.

8. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. – Х: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 125–131.

9. Пархоменко П. Захист жертв злочинів та забезпечення їхнього доступу до правосуддя в зоні АТО // Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія – К.: «РУМЕС», 2017. – 592 с.

10. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія – Х. : Право, 2010. – 256 с.

11. Битяк Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 1. – С. 51–60.

12. Шевчук П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення // Адвокат. – 2000. – № 1. – С. 3–5.

13. Словник української мови: в 11 томах. Академічний тлумачний словник (1970—1980). URL: http://sum.in.ua/s/dostup

14. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. — Х.: Право, 2008. — 304 с.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (June 28, 1996 with changes and additions). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1996. - № 30. – St. 141*. - Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

2. Ukhvala Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (14.10.1997 № 44-z). [Ruling of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/go/vz44u710-97 [in Ukrainian].

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (sprava pro rozghliad sudom okremykh postanov slidchoho i prokurora) (30.01.2003 № 3-rp/2003) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (case on imposition of a lighter sentence by the court)]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 21.02.2003, № 6* [in Ukrainian].

4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) (02.11.2004 № 15-rp/2004). [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (the case regarding the appointment of a milder punishment by the court)]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 2004. № 45.* [in Ukrainian].

5. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (11.03.2020 № 4-r/2020). [Decision of the Constitutional Court of Ukraine]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 17.04.2020, № 30* [in Ukrainian].

6. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Markush M.A. stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (16.06.2011 № 5-rp/2011). [Separate Opinion of Judge of the Constitutional Court of Ukraine Markush M.A. on the Decision of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11

7. Zakon Ukrainy Pro sudoustrii i status suddiv: 02.06.2016 № 1402-VIII [Law of Ukraine On the Judiciary and the Status of Judges: 02.06.2016 No. 1402-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy 29.07.2016, № 31* [in Ukrainian].

8. Marochkin I. Ye. (2003). Dostupnist pravosuddia [Accessibility of justice]. *Problemy zakonnosti: Respublik. mizhvid. nauk. zb. Kh: Nats. yuryd. akad. Ukrainy*. Vyp. 58,125–131 [in Ukrainian].

9. Parkhomenko P. (2017). Zakhyst zhertv zlochyniv ta zabezpechennia yikhnoho dostupu do pravosuddia v zoni ATO [Protecting victims of crime and ensuring their access to justice in the ATO zone]. *Bazove doslidzhennia iz zastosuvannia pravosuddia perekhidnoho periodu v Ukraini: monohrafiia*. «RUMES», 592 [in Ukrainian].

10. Sakara N. Yu. (2010). Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh: monohrafiia [The problem of access to justice in civil cases: a monograph]. Kh. : Pravo.256 [in Ukrainian].

11. Bytiak Yu. (2003). Stanovlennia ta shliakhy zabezpechennia dostupnosti pravosuddia v administratyvnomu sudochynstvi [Formation and ways to ensure access to justice in administrative proceedings]. Visn. Akad. prav. nauk Ukrainy. № 1, 51–60 [in Ukrainian].

12. Shevchuk P.I. (2000). Dostup do pravosuddia: suchasnyi stan i shliakhy vdoskonalennia [Access to justice: current status and ways to improve]. Advokat. № 1. 3–5 [in Ukrainian].

13. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk (1970—1980) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Academic explanatory dictionary]. Retrieved from: http://sum.in.ua/s/dostup [in Ukrainian].

14. Ovcharenko O. M. (2008) Dostupnist pravosuddia ta harantii yoho realizatsii: Monohrafiia [Availability of justice and guarantees of its implementation: Monograph]. Kh.: Pravo, 2008. — 304 s. [in Ukrainian].

УДК 347.94

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-535-544

Найченко Альона Михайлівна доктор філософії, помічник судді, Північний апеляційний господарський суд, м. Київ, тел.: (099) 386-78-47, https://orcid.org/0000-0001-7768-7013

КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ ТА ОЦІНКА СУДОМ ЕЛЕКТРОННИХ (ЦИФРОВИХ) ДОКАЗІВ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. Будь-яка злочинна діяльність, яка здійснюється у цифровому просторі є кіберзлочинністю. Тобто кіберзлочинність – це незаконна діяльність, яка здійснюється за допомогою використання комп'ютерної мережі або інших цифрових технологій.

На даний час кіберзлочинність є однією з найбільших загроз сучасного цифрового світу, оскільки її вплив може носити як індивідуальний, так і глобальний характер, зачіпаючи інтереси приватних користувачів, компанії державного та приватного сектору.

Кіберзлочинність є глобальною проблемою, оскільки більшість кіберзлочинів можна здійснити з будь-якого місця, що ускладнює виявлення та притягнення злочинців до відповідальності.

В Україні кіберзлочинність є серйозною проблемою, яка активно розвивається паралельно з цифровізацією державного та приватного секторів. Поширення інтернету, зростання використання цифрових технологій і збільшення обсягу конфіденційної інформації в електронному вигляді створюють сприятливі умови для кіберзлочинців.

Розслідування кіберзлочинів передбачає використання цифрової криміналістики – спеціальних методів і технологій для збору, аналізу, зберігання та представлення цифрових доказів у суді.

Варто зазначити, що кіберзлочинність також має суттєвий вплив і на сучасну судову систему, оскільки багато видів цифрових злочинів вимагають специфічних знань і підходів для виявлення, збору та, відповідно, оцінки таких доказів судом.

Цифрові докази відрізняються від письмових та речових тим, що їх можливо легко змінити, підробити чи видалити.

Відтак під час подання цифрових доказів до суду потрібно забезпечити їх цілісність та достовірність, а суд використовуючи правила оцінки електронних (цифрових) доказів на предмет їх достовірності та допустимості має надати таку оцінку.

Ключові слова: цифрові технології, цифрові докази, суд, судочинство, право, реформи, інформаційні технології, інформатизація, принципи, права і

свободи, завдання та функції, судова система, правове регулювання, законодавство, електронні докази, кіберзлочинність.

Naichenko Alona Mykhaylivna Doctor of Philosophy, assistant judge, Northern Commercial Court of Appeal, Kyiv, tel.: (099) 386-78-47, https://orcid.org/0000-0001-7768-7013

CYBERCRIME AND COURT EVALUATION OF ELECTRONIC (DIGITAL) EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract. Any criminal activity carried out in digital space is cybercrime. That is, cybercrime is an illegal activity carried out using a computer network or other digital technologies.

Currently, cybercrime is one of the biggest threats in the modern digital world, as its impact can be both individual and global, affecting the interests of private users, public and private sector companies.

Cybercrime is a global problem, since most cybercrimes can be committed from any location, which makes it difficult to detect and bring criminals to justice.

In Ukraine, cybercrime is a serious problem that is actively developing in parallel with the digitalization of the public and private sectors. The spread of the Internet, the growth of the use of digital technologies and the increase in the volume of confidential information in electronic form create favorable conditions for cybercriminals.

Cybercrime investigation involves the use of digital forensics – special methods and technologies for collecting, analyzing, storing and presenting digital evidence in court.

It is worth noting that cybercrime also has a significant impact on the modern judicial system, as many types of digital crimes require specific knowledge and approaches to identify, collect and, accordingly, evaluate such evidence by the court.

Digital evidence differs from written and physical evidence in that it can be easily changed, forged or deleted.

Therefore, when submitting digital evidence to the court, its integrity and reliability must be ensured, and the court, using the rules for evaluating electronic (digital) evidence for its reliability and admissibility, must provide such an assessment.

Keywords: digital technologies, digital evidence, court, judicial proceedings, law, reforms, information technologies, informatization, principles, rights and freedoms, tasks and functions, judicial system, legal regulation, legislation, electronic evidence, cybercrime.

Постановка проблеми. Поширення інтернету, зростання кількості використання цифрових технологій і збільшення обсягу конфіденційної

інформації, яка міститься в електронному вигляді створюють сприятливі умови для кіберзлочинців.

В Україні кіберзлочинність є серйозною проблемою, оскільки більшість кіберзлочинів можна здійснити з будь-якого місця, що ускладнює виявлення та притягнення злочинців до відповідальності.

Отже розслідування цифрових злочинів вимагає специфічних знань і підходів для виявлення та збору цифрових (електронних) доказів.

Необхідно зазначити, що цифрові докази відрізняються від письмових та речових тим, що їх можливо легко змінити, підробити чи видалити.

Відтак важливим є знання спеціальних методів і технологій для збору цифрових доказів, зберігання та представлення їх суду, що впливає на можливість здійснення судом правильної оцінки електронних (цифрових) доказів та відіграє важливу роль у доведенні вини підозрюваного (підозрюваних) в кримінальному проваджені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці та експерти у сфері права та інформаційних технологій займаються дослідженням кіберзлочинності в Україні. Серед останніх дослідників можна виділити таких науковців як В. Д. Гавловського, О. О. Маслова, М. О. Кравцову та І. О. Харитоненка.

Метою статті є дослідження процесу оцінки судами електронних (цифрових) доказів зібраних в кримінальному провадженні, зокрема під час вчинення кіберзлочинів.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка злочинна діяльність, яка здійснюється у цифровому просторі є кіберзлочинністю. Тобто кіберзло-чинність – це незаконна діяльність, яка здійснюється за допомогою використання комп'ютерної мережі або інших цифрових технологій.

Кіберзлочинність є глобальною проблемою, оскільки більшість кіберзлочинів можна здійснити з будь-якого місця, що ускладнює виявлення та притягнення злочинців до відповідальності.

Електронні (цифрові) докази в Україні підпадають під регулювання законів, які стосуються кібербезпеки, кримінального процесу та захисту інформації, зокрема:

- Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за несанкціоновану зміну, знищення або блокування інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації;
- Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає правила вилучення й дослідження електронних доказів;
- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» встановлює принципи, механізми та повноваження державних органів у сфері кібербезпеки;
- Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» регулює питання доступу до даних і захисту інформації;

- Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» встановлює правила використання електронного підпису та інших довірчих послуг, що є важливими для захисту даних у цифровій сфері.

Департамент кіберполіції у Facebook повідомив, що за результатами роботи кіберполіції за 2023 рік виявлено понад 3600 кіберзлочинів. За оперативного супроводу кіберполіції оголошено підозру понад 1700 особам за вчинення понад 3700 злочинів, що на 59% перевищує аналогічний показник 2022-го року. Направлено до суду матеріали щодо 42 організованих злочинних груп, у тому числі 7 злочинних організацій, що на 83% перевищує аналогічний показник 2022-го року [1].

Кіберзлочинців можливо поділити на:

1) індивідуальні хакери – це особи, які працюють самостійно, маючи власні цілі, наприклад, фінансову вигоду або цікавість до злому технологій;

2) кіберзлочинні угруповання – це організовані групи, які об'єднують свої знання та ресурси для досягнення конкретних злочинних цілей (мети);

3) хакери спонсоровані державою – це хакери, які діють за підтримки або з дозволу держави, з метою шпигунства або завдання шкоди іншим країнам;

4) інсайдери – це працівники компаній або організацій, які можуть зловживати своїм доступом до конфіденційних даних.

Варто зазначити, що кіберзлочинність охоплює різні типи протиправних діянь, зокрема такими є:

1) кібершахрайство – вид онлайн-шахрайства, що полягає у створенні фальшивих сайтів, продажу неіснуючих товарів та підробленні електронних листів;

2) хакерство – вид онлайн-шахрайства, що полягає у несанкціонованому проникненні в комп'ютерні системи з метою викрадення, зміни або видалення інформації;

3) фішинг – вид шахрайства коли зловмисники намагаються обманом змусити жертву надати конфіденційну інформацію, наприклад, паролі або дані кредитних карток;

4) DDoS-атаки – вид онлайн-шахрайства спрямовані на перевантаження серверів або мереж, щоб зробити їх недоступними для користувачів;

5) розповсюдження шкідливого програмного забезпечення – вид онлайн-шахрайства, який полягає у створенні й поширенні вірусів, троянів, шпигунських програм з метою викрадення даних або шантажу.

Також необхідно зазначити, що в Україні спостерігається зростання кіберзагроз, пов'язаних із воєнними діями та діяльністю ворожих хакерських угруповань. Ці кіберзлочини часто спрямовані на:

- дестабілізацію критичної інфраструктури – атаки на критичну інфраструктуру (енергетичний сектор, фінансові установи, транспортні системи, державні установи стали об'єктами кібератак з метою паралізувати їхню роботу);

- шпигунство та викрадення даних – зловмисники намагаються отримати інформацію про військові плани, розташування підрозділів або критично важливі для безпеки дані;

- дезінформаційні кампанії – через соціальні мережі та підроблені новинні сайти поширюється неправдива інформація з метою посіяти паніку або вплинути на громадську думку.

Диспозиція ч. 3 ст. 362 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за несанкціоновану зміну, знищення або блокування інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї. Так, несанкціоновані зміна, знищення або блокування інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї, караються штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років (ч. 1 ст. 362 Кримінального кодексу України). Несанкціоновані перехоплення або копіювання інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, якщо це призвело до її витоку, вчинені особою, яка має право доступу до такої інформації, караються позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на той самий строк (ч. 2 ст. 362 Кримінального кодексу України). Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони заподіяли значну шкоду, караються позбавленням волі на строк від трьох до шести років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років (ч. 3 ст. 362 Кримінального кодексу України) [2].

Необхідно зазначити, що кіберзлочинність має суттєвий вплив на сучасну судову систему, оскільки багато видів цифрових злочинів вимагають специфічних знань і підходів для виявлення, збору й оцінки доказів.

Так, важливу роль у розслідуванні та збиранні цифрових доказів відіграють експерти з цифрової криміналістики, які забезпечують правильне збирання, обробку, зберігання та аналіз (експертизу) цифрових даних.

Правоохоронні органи, у свою чергу, працюють разом із судовими експертами для проведення розслідувань і подання доказів до суду.

Завдяки експертам з цифрової криміналістики та правильному зборі цифрової інформації (доказів) суди можуть досліджувати та надавати оцінку зібраним у справі доказам для встановлення наявності вини підозрюваного (підозрюваних).

Цифрові докази відрізняються від письмових та речових тим, що їх можливо легко змінити, підробити чи видалити.

Відповідно до ч. 1 ст. 99 Кримінально процесуального кодексу України (далі - КПК України) документ – це спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. До документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 ст. 99 КПК України, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані) [3].

Оригіналом електронного документа є його відображення, якому надається таке ж значення, як документу (ч. 3 ст. 99 КПК України). При цьому дублікат документа (документ, виготовлений таким самим способом, як і його оригінал), а також копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, визнаються судом як оригінал документа (ч. 4 ст. 99 КПК України) [3].

Відтак під час подання таких доказів до суду потрібно забезпечити їх цілісність (підтвердити, що цифрові дані не зазнали змін з моменту їхнього збору); вказати про подання оригінального доказу чи його копії; довести, що зібрані докази є справжніми й мають відношення до справи.

Досліджуючи питання оцінки Верховний Судом електронних доказів на предмет їх допустимості, встановлено таку судову практику.

Так, правила оцінки електронних доказів на предмет їх допустимості містяться в постановах об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-к [4], від 25.09.2023 у справі № 208/2160/18 [5].

У постанові ОП ККС ВС від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-ктзазначено, що для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму (ч. 2 ст. 8). Відповідно до ст. 7 цього Закону у випадку його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Один і той самий електронний документ може існувати на різних носіях. Усі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом і датою створення. Питання щодо ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені уповноваженою

особою, яка його створила (за допомогою спеціальних програм порахувати контрольну суму файлу або каталогу з файлами CRC-сума, hash-сума), або за наявності відповідних підстав шляхом проведення спеціальних досліджень [4].

Верховний Суд у постанові від 11.03.2020 у справі № 149/745/14 (провадження № 51-4269км19) вказав, що «погоджується з висновком суду щодо визнання недопустимими доказами протоколів про проведення негласної слідчої (розшукової) дії аудіо-, відеоконтролю особи від 05 вересня 2013 року, виходячи з наступного.

Відповідно до ч. 3 ст. 99 КПК України, сторона кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, зобов'язані надати суду оригінал документа. Оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа його відображення, якому надається таке ж значення, як документу.

Згідно ч. 2 та ч. 4 ст. 252 КПК України, проведення негласних слідчих (розшукових) дій може фіксуватися за допомогою технічних та інших засобів; прокурор вживає заходів щодо збереження отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій речей і документів, які планує використовувати у кримінальному провадженні.

Відповідно до ч. 2 ст. 92 КПК України, обов'язок доказування належності і допустимості доказів покладається на сторону, що їх подає.

Враховуючи те, що під час судового розгляду, на підставі висновку експерта КНДІСЕ Міністерства юстиції України № 9119/16-35 від 10.06.2016 року (т. 11 а. п. 204-213) було встановлено, що відеофонограми (фонограми), на які посилається сторона обвинувачення, що зафіксовані на оптичних дисках УВБ 9/255, УВБ 9/404, УВБ 9/256, УВБ 9/405, УВБ 9/262, УВБ 9/407, УВБ 9/266, УВБ 9/406, УВБ 9/367, УВБ 9/368, УВБ 9/366, УВБ 9/362 (т. 10, а. п. 27, 36, 44, 52, 56, 70, 84; т. 11, а. п. 158-160, 161), на які фіксувалися НСРД, є копіями, судом обґрунтовано визнано їх недопустимими доказами, а відповідно і інші похідні від них докази, в тому числі протоколи негласної слідчої (розшукової) дії аудіо-, відеоконтролю особи від 05 вересня 2013 року (т. 10, а. п. 10-18, 19-26, 28-35, 41-43, 49-51, 53-55, 57-69, 71-83, 107-124, 125-137, 136-138) також є недопустимими, про що зазначено в судових рішеннях.

З урахуванням вимог ст. 22 та ч. 2 ст. 92 КПК України, колегія суддів вважає безпідставним посилання в касаційній скарзі прокурора на відповідь Служби безпеки України про передачу оригінальних носіїв інформації до органу розслідування, відповідно до якого у випадку виникнення сумнівів щодо оригінальності (автентичності) наданих суду матеріалів, отриманих в результаті проведення НСРД, вони можуть бути направлені до ІСТЕ СБ України для проведення їх відповідного експертного дослідження та вирішення питання щодо наявності або відсутності ознак монтажу у відеофонограмах негласної слідчої (розшукової) дії.» [6].

У постанові Верховного Суду від 21.05.2024 у справі № 293/1812/22 (провадження № 51-7670км23) суд відхилив як необґрунтовані твердження засудженого про недопустимість як доказу відеозапису слідчого експерименту за участю свідка, у зв'язку з тим, що під час судового розгляду сторона обвинувачення додатково надала відеозапис цієї слідчої дії, що, на думку сторони захисту, є доказом, здобутим у ході судового розгляду. Так, колегія суддів виходила з того, що за змістом ч. 3 ст. 99 КПК України оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа - ще і його відображення, якому надається таке ж значення як документу. Водночас за ч. 1 ст. 99 КПК документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали звукозапису та електронні носії інформації. Відповідно до висновку об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду в постанові від 29 березня 2021 року (справа № 554/5090/16-к, провадження № 51-1878кмо20), ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа є безпідставним. Характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. У випадку зберігання електронного документа на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників уважається оригіналом електронного документа. У кримінальному провадженні щодо ОСОБА_6 відсутні об'єктивні дані про те, що флеш носій, повторно долучений до протоколу слідчого експерименту за участю свідка ОСОБА_8 , містить електронні документи, створені не під час здійснення цієї слідчої дії, а в інший час, за інших обставин чи неуповноваженою особою. Відеозапис повністю відображає перебіг подій у ході слідчої дії. Тому доводи касаційної скарги в цій частині є надуманими [7].

У постанові Верховного Суду від 28.03.2024 у справі № 397/430/20 (провадження № 51-2289км22) суд погодився з судом апеляційної інстанції, який «визнаючи безпідставними доводи обвинуваченого ОСОБА_6 про те, що в матеріалах справи відсутні оригінальні носії інформації, оскільки записи НСРД, наявні в матеріалах провадження (зокрема, запис на DVD-диску № 215т/19), є лише копіями тієї інформації, яка фіксувалася технічним засобом під час проведення аудіо- відеоконтролю, а отже, всупереч вимогам ч. 3 ст. 107 КПК має місце неналежне оформлення джерела фактичних даних, що є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, апеляційний суд вказав таке. У частині 3 ст. 99 КПК законодавець визначив, що оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа - ще і його відображення, якому надається таке ж значення як документу. При цьому відповідно до ч. 1 ст. 99 КПК документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить

зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали звукозапису та електронні носії інформації. Безпідставним є ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа. Характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Крім того, Верховний Суд зазначив, що суд апеляційної інстанції звернув увагу на те, суд першої інстанції ретельно дослідив відеозаписи на носіях інформації, які є додатками до протоколів НСРД, та не встановив підстав для сумнівів у достовірності інформації, яка на них зафіксована.» [8].

Верховний Суд під час розгляду справи № 671/1597/20 (провадження № 51-2964км23) відхилив як необґрунтовані твердження захисника про недопустимість протоколу слідчого експерименту внаслідок долучення технічного носія інформації, який не використовувався під час проведення слідчої дії, вказавши, що у кримінальному провадженні щодо ОСОБА_19 відсутні об'єктивні дані про те, що оптичний диск, долучений до протоколу слідчого експерименту, містить електронні документи, створені не під час здійснення цієї слідчої дії, а в інший час, за інших обставин чи неуповноваженою особою. Відеозапис, долучений до протоколу слідчого експерименту, повністю відображає перебіг подій під час слідчої дії [9].

Досліджуючи питання оцінки цифрових (електронних доказів) варто також виділити проблемні моменти, які існують під час дослідження таких доказів у кримінальному проваджені, зокрема ними є:

1) складність збереження даних – кіберзлочинці часто використовують методи, які ускладнюють відстеження й документування їхніх дій, зокрема такі як VPN, анонімні браузери, видалення даних;

2) юрисдикція – кіберзлочинці можуть діяти з різних країн, що ускладнює доступ до доказів і затримання підозрюваних через юридичні обмеження;

3) технічна складність – потреба в спеціалізованих знаннях і сучасному обладнанні для аналізу великих обсягів даних;

4) дотримання законодавства – важливо, щоб докази були зібрані відповідно до вимог законодавства, інакше їх можуть визнати недійсними в суді.

Висновки. Загалом кіберзлочинність в Україні – це багатогранна проблема, що продовжує еволюціонувати, тому заходи захисту й законодавче регулювання потребують постійного вдосконалення, щоб відповідати новим загрозам і забезпечувати безпеку користувачів у цифровому світі.

Разом з тим боротьба з кіберзлочинністю вимагає комплексного підходу, включаючи технологічні інновації, співробітництво між країнами, дотримання прав і свобод громадян та підготовку фахівців. Тільки так можна забезпечити ефективний захист суспільства від кіберзагроз у сучасному світі.

Література:

1. Результати роботи кіберполіції за 2023 рік / Кіберполіція. URL: https://www.facebook.com/cyberpoliceua/videos/722135096772255/.

2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

4. Постанова Верховного Суду від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938.

5. Постанова Верховного Суду від 25.09.2023 у справі № 208/2160/18 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817314.

6. Постанова Верховного Суду від 11.03.2020 у справі № 149/745/14 (провадження № 51-4269км19) [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265263.

7. Постанова Верховного Суду від 21.05.2024 у справі № 293/1812/22 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331716.

8. Постанова Верховного Суду від 28.03.2024 у справі № 397/430/20 (провадження № 51-2289км22) [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118109202.

9. Постанова Верховного Суду 05.02.2024 у справі № 671/1597/20 (провадження № 51-2964км23) [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116888180.

References:

1. Storinka Kiberpolitsii «Rezultaty roboty kiberpolitsii za 2023 rik» [Sait Cyber Police «Results of the work of the cyber police in 2023»]. www.facebook.com/cyberpoliceua/videos/722135096772255. Retrieved from https://www.facebook.com/cyberpoliceua/videos/722135096772255 [in Ukrainian].

2. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. (2001). Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. (2012). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

4. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29.03.2021 u spravi № 554/5090/16-k. (2021) [Resolution of the Supreme Court of 03/29/2021 in case No. 554/5090/16-к]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938 [in Ukrainian].

5. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 25.09.2023 u spravi № 208/2160/18. (2023) [Resolution of the Supreme Court of 09/25/2023 in case No. 208/2160/18]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817314 [in Ukrainian].

6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 11.03.2020 u spravi № 149/745/14. (2020) (provadzhennia № 51-4269km19) [Resolution of the Supreme Court of 11.03.2020 in case No. 149/745/14 (proceedings No. 51-4269км19)]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265263[in Ukrainian].

7. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 21.05.2024 u spravi № 293/1812/22. (2024) [Resolution of the Supreme Court of 21.05.2024 in case No. 293/1812/22]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331716 [in Ukrainian].

8. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 28.03.2024 u spravi № 397/430/20. (2024) (provadzhennia № 51-2289km22) [Resolution of the Supreme Court of 03/28/2024 in case No. 397/430/20 (proceedings No. 51-2289км22)]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 118109202 [in Ukrainian].

9. Postanova Verkhovnoho Sudu 05.02.2024 u spravi № 671/1597/20. (2024) (provadzhennia № 51-2964km23) [Resolution of the Supreme Court of 02/05/2024 in case No. 671/1597/20 (proceedings No. 51-2964км23)]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/116888180 [in Ukrainian].

УДК 342.9(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-545-556

Остапенко Олексій Іванович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та інформаційного права, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-9833-3043

ПРО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Сучасні підходи у забезпеченні суспільної безпеки, яка є складовою національної безпеки в Україні, передбачають захист людини і громадянина, суспільства та держави від загроз зовнішнього і внутрішнього змісту. В умовах військової агресії зі сторони Російської Федерації по відношенню до України актуальним залишається питання захисту суверенітету, територіальної цілісності, незалежності нашої країни, а також забезпечення безпеки громадян, діяльності органів державної влади, функціонування економіки та інших напрямів людської життєдіяльності.

Суспільну безпеку прийнято розуміти як безпеку, врегульовану нормами права. За допомогою норм адміністративного права суспільну безпеку визначають як різновид правомірної та протиправної поведінки суб'єктів у сфері безпеки. Це означає, що адміністративно-правові норми, які визначають правомірну поведінку фізичної особи та інших суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері безпеки, є актуальними для наукових досліджень, особливо в частині їх протиправного порушення.

Суспільна безпека, як об'єкт адміністративно-правового регулювання, має комплексний зміст, сутність якого полягає у захисті права громадян на життя, охорону здоров'я, свободу, особисту недоторканність, працю в умовах, які відповідають вимогам безпеки. Для суспільної безпеки як в мирних умовах, так і в умовах правового режиму воєнного стану, важливим є обов'язок держави вживати заходи, спрямовані на запобігання та припинення можливих внутрішніх конфліктів та зовнішньої агресії зі сторони недружніх країн.

Своєю чергою, адміністративно-правове регулювання забезпечення безпеки, з урахуванням чинного національного законодавства, потребує розгляду вимог щодо безпеки, які закріплені в нормативно-правових актах, з'ясування впливу ознак, що свідчать про охоронний зміст забезпечення безпеки у кожному з конкретних видів безпеки. Зазначимо, що адміністративно-правові норми чинного Кодексу України про адміністративні правопо-

рушення (далі – КУпАП) регулюють наступні відносини публічного забезпечення у сфері забезпечення: особистої безпеки громадян, громадського порядку і громадської безпеки; забезпечення безпеки діяльності органів публічного управління та національної безпеки. Це означає, що актуальним є розгляд завдань забезпечення суспільної безпеки шляхом адміністративно-правового регулювання з метою їх охорони і захисту конституційних та інших законних інтересів і потреб громадян, суспільства, держави від протиправних посягань.

Ключові слова: адміністративно-правові норми, особиста безпека, правовий режим воєнного стану, суспільна безпека, суб'єкти адміністративно-правового регулювання.

Ostapenko Oleksiy Ivanovych Doctor of Juridical Sciences, Professor, Professor of the Department of Administrative and Information Law Educational and Scientific Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative Education Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-9833-3043

ON ADMINISTRATIVE AND LEGAL SECURITY PROVISION IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE

Abstract. Modern approaches to ensuring public security, which is a component of national security in Ukraine, involve protecting individuals and citizens, society and the state from external and internal threats. In the context of military aggression by the Russian Federation against Ukraine, the issue of protecting the sovereignty, territorial integrity, independence of our country, as well as ensuring the security of citizens, the activities of state authorities, the functioning of the economy and other areas of human life remains relevant.

Public security is generally understood as security regulated by the law. With the help of administrative law, public security is defined as a type of lawful and unlawful behaviour of subjects in the security sector. This means that the administrative law provisions which define the lawful behaviour of an individual and other subjects of administrative and legal relations in the security sector are relevant for scientific research, especially in terms of their unlawful violation.

Public security, as an object of administrative and legal regulation, has a complex content, the essence of which is to protect the rights of citizens to life, health, freedom, personal integrity, and work in conditions that meet security requirements. For public security, both in peacetime and under the legal regime of martial law, it is important for the state to take measures aimed at preventing and terminating possible internal conflicts and external aggression by unfriendly countries.

In turn, the administrative and legal regulation of security provision, taking into account the current national legislation, requires consideration of the security

requirements enshrined in regulatory legal acts, as well as clarification of the impact of the features indicating the protective content of security provision in each of the specific types of security. It should be noted that the administrative and legal norms of the current Code of Ukraine on Administrative Offences regulate the following public security relations in the field of ensuring: personal security of citizens, public order and public safety; ensuring the security of public. This means that it is important to consider the tasks of ensuring public security through administrative and legal regulation in order to protect them and protect the constitutional and other legitimate interests and needs of citizens, society and the state from unlawful encroachments.

Key words: administrative and legal norms, personal security, legal regime of martial law, public security, subjects of administrative and legal regulation.

Постановка проблеми. П. М. Рабінович вважав, що безпека є однією з ознак держави, яка пов'язана із захистом населення країни [1, с. 37]. Д. О. Беззубов запропонував розглядати суспільну безпеку як об'єкт управління, з урахуванням його комплексного змісту [2, с. 57]. Варто погодитися з думкою Б. А. Кормича про те, що головним об'єктом безпеки є громадяни, суспільство та держава [3, с. 26]. Існування у більшості випадках загальних підходів щодо забезпечення безпеки потребує аналізу зі сторони її адміністративно-правового регулювання в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових публікацій В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, В. М. Бевзенка, Д. О. Беззубова, І. П. Голосніченка, А. Т. Комзюка, Б. А. Кормича, П. М. Рабіновича та інших науковців і практиків щодо діяльності суб'єктів, уповноважених організовувати і забезпечувати безпеку людини, суспільства і держави від протиправних посягань в умовах правового режиму воєнного стану, свідчить про необхідність з'ясування ефективності адміністративно-правового регулювання відносин у сфері суспільної безпеки з метою виявлення їх порушень та прогалин, що негативно впливає на забезпечення суспільної безпеки.

Мета статті. Досягнути результатів дослідження шляхом аналізу адміністративно-правового регулювання відносин у сфері забезпечення суспільної безпеки в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Народ України є ініціатором забезпечення суспільної безпеки. Шляхом свого волевиявлення він наділяє органи державної влади повноваженнями щодо організації та забезпечення суспільної безпеки.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України). Отже, має місце законодавче виокремлення суб'єктів, що уповноважені від імені народу України виконувати функції, пов'язані із забезпеченням суспільної безпеки.

Професор П. М. Рабінович звертав увагу на те, що однією з важливих ознак держави є її призначення у забезпеченні безпеки всього суспільства та його складових – населення країни [1, с. 37]. Наявна тріада органів державної влади як суб'єктів забезпечення суспільної безпеки відповідно до положень Конституції України має різну ступінь впливу на процеси, пов'язані із забезпеченням суспільної безпеки. Звернемо увагу на те, що діяльність окремих суб'єктів державної влади з питань організації і забезпечення суспільної безпеки, а також прийняття щодо цього рішень, має колективний характер (наприклад, під час прийняття рішень народними депутатами Верховної Ради України). Класичним за змістом і специфікою діяльності є наступний поділ суб'єктів, уповноважених здійснювати організацію і захист суспільної безпеки: 1) Верховна Рада України; 2) органи публічного управління загальної компетенції (Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації); 3) органи публічного управління спеціальної компетенції (Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Збройні Сили України, Прокуратура України, суди України); 4) громадські об'єднання.

Саме сукупність органів державної влади в Україні свідчить про наявність системи адміністративно-публічного забезпечення безпеки, сутність якої полягає у наявності взаємопов'язаних і взаємообумовлених між собою органів та їх системних утворень і посадових осіб, які наділені державно-владними повноваженнями, що пов'язані із забезпеченням суспільної безпеки, яка за своїм змістом і призначенням має колективний характер.

Повноваження органів публічного управління, їх системних утворень та посадових осіб передбачають, передусім, права та обов'язки щодо правотворчої та правозастосовної діяльності у сфері забезпечення суспільної безпеки. Важливою є вимога щодо запобігання, виявлення та нейтралізації шкідливих і суспільно небезпечних посягань на відносини, врегульовані нормами адміністративного права у сфері забезпечення суспільної безпеки.

Міри належної визначеності безпеки держави, суспільства, окремої людини залежать від виду повноважень урядових і громадських структур та здійснення правових процедур і заходів, які застосовують владні інстанції по забезпеченню безпеки. На цьому шляху адміністративно-правове регулювання має належну визначеність юридичного складу норм, закріплених у КУпАП та інших нормативно-правових актах, що передбачають реалізацію конкретних видів і характер здійснення адміністративно-правових процедур зі сторони суб'єктів владних повноважень у сфері громадського порядку і громадської безпеки.

Статтею 16 Конституції України закріплено обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України. Важливими є положення ст. 17 Конституції України щодо забезпечення економічної та інформаційної безпеки в інтересах як народу України, так і держави. Серед повноважень Верховної Ради України щодо

безпеки громадян і держави закріплено положення про використання Збройних Сил України та інших військових формувань (п. 9 ст. 85 Конституції України), а також ухвалення Указів Президента України про введення воєнного та надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну та часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації (п. 30 ст. 85 Конституції України). Варто зазначити, що виключно законами України визначаються основи національної безпеки і забезпечення громадського порядку в суспільстві (п. 17 ст. 92 Конституції України) [4].

Кримінальним законодавством України у сфері суспільної безпеки передбачено відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (розділ I), а також за злочини проти громадської безпеки (розділ IX), злочини проти безпеки виробництва (розділ X), злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (розділ XI) злочини проти громадського порядку та моральності (розділ XII) [5].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (глава 14) передбачено адміністративну відповідальність за правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку, захищаючи права, свободи і законні інтереси громадян від протиправних посягань [6].

Конституція України містить широкий перелік норм, які регулюють відносини щодо: забезпечення екологічної безпеки; інформаційної безпеки; державної безпеки; національних інтересів і безпеки. Як бачимо, законодавство України закріплює завдання і повноваження органів державної влади у забезпеченні суспільної безпеки. Звернемо увагу на завдання, які стосуються системи адміністративно-публічного забезпечення суспільної безпеки:

1) охорона та захист конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства та держави від загроз та реальної небезпеки від агресивних посягань, що стали причинами протидії органів державної влади шляхом застосування тимчасових обмежень і заборон, спрямованих на забезпечення суспільної безпеки;

2) захист прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від адміністративних правопорушень, що посягають на суспільну безпеку, власність на встановлений порядок управління [6].

До прикладу, в адміністративному законодавстві України закріплено перелік суб'єктів, що уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, які вчиняються у сфері громадського порядку і громадської безпеки.

Таблиця 1

Підвідомчість розгляду адміністративних правопорушень, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку

№ з/п	Суб'єкти, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення	Види адміністративних правопорушень (статті КУпАП)	Всього у % від загальної кількості статей КУпАП (23)
1	Адміністративні комісії (ст. 218 КУпАП)	ст. ст. 175-1, 179, 180, 181, 181-1, ч. 1 ст. 182, ст. 183	30,4%
2	Виконавчі комітети (виконавчі органи) сільських, селищних, міських рад (ст. 219 КУпАП)	ст.ст. 175-1, 179, 180, ч. 4 ст. 181, ч.1 ст. 182, ст. 183	26,08%
3	Районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди (судді) ст. 221 КУпАП	ст.ст. 173, 173-2, 173-4, 174, 177-2, ч. 3 ст. 178, ст. 180-1, ч. 1, 2, 3 ст. 181, ч. 2 ст. 182, ст. 183-1	43,47%
4	Органи Національної поліції України (ст. 222 КУпАП)	ст.ст. 176, 177, ч.1, 2 ст. 178, ст.ст. 180, 181-1, ч. 1 ст. 182, ст. 183	30,4%
5	Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду (контролю) у сфері пожежної і техногенної безпеки (ст. 223 КУпАП)	ст.ст. 175, 175-2	8,69%

Застосування заходів адміністративно-публічного забезпечення передбачає здійснення неюрисдикційних проваджень, більшість з яких стосується реєстрації певних юридично значимих фактів. Умовно заходи адміністративно-публічного забезпечення, що застосовуються у якості реєстрації, можна поділити на ті, що:

1) стосуються реєстрації фактів, які мають відношення до діяльності органів публічного управління у сфері забезпечення суспільної безпеки;

2) характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів, які потребують реєстрації. До них можна віднести: а) реєстрацію суб'єктів, що пов'язані з комерційною та підприємницькою діяльністю; б) реєстрацію суб'єктів, діяльність яких буде спрямована на регулювання відносин між громадськими утвореннями (громадські об'єднання, громадські організації) та органами територіальної самоорганізації населення;

3) стосуються об'єктів, які підлягають реєстрації (як правило, це рухомі та нерухомі матеріальні об'єкти, що знаходяться у державній, кооперативній та приватній власності);

4) реєстрації окремих прав людини і громадянина у сфері власності (володінні, розпоряджанні об'єктами та предметами, що мають матеріальне, гуманітарне та інше спрямування) [7, с. 500–501].

Звернемо увагу на перелік органів (посадових осіб), що мають повноваження складати протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені у сфері суспільної безпеки.

Таблиця 2

Органи (посадові особи), що уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені у сфері охорони громадського порядку і громадської безпеки(ст. 255 КУпАП)

№ з/п	Органи (посадові особи), що уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення[1]	Види адміністративних правопорушень (статті КУпАП)	Відсотки від загальної кількості, у %
1	Органи Національної поліції	ст.ст. 173 – 173-2, ст. 174, ст. 175-1, ст. 176, ст. 177, ст.ст. 178 – 181-1, ст.ст. 182 – 183-1, чч. 1, 2, 3, 7 ст. 184	65,2
2	Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки	ст. 183	4,34
3	Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, та його територіальні органи	ст. 177-2	4,34
4	Органи управління військової служби правопорядку у ЗС України	ст. 173, ст. 174, ст. 178, ст. 182	17,40
5	Посадові особи, уповноважені на те виконавчими комітетами	ст. 175-1, ст. 183	8,70
6	Посадові особи Бюро економічної безпеки	ст. 177-2	4,34
7	Посадові особи органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері виконання кримінальних покарань	ст. 183-2	4,34
8	Посадові особи органів опіки та піклування	чч. 5, 6 ст. 184	4,34
9	Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган	ст. 179	4,34
10	Працівники, які здійснюють охорону підприємств, установ, організацій	ст. 179	4,34
11	Слідчий	ч. 4 ст. 184	4,34
12	Член громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону	ст. 175-1, ст. 179	8,70
13	Працівники відомчої, місцевої пожежної охорони та члени добровільної пожежної охорони	ст. 175	4,34

1 Примітка. У випадках, прямо передбачених законом, протоколи про адміністративні правопорушення можуть складати також посадові особи інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування і представники органів самоорганізації населення.

Закріплені у нормах КУпАП органи державної влади (посадові особи) мають повноваження застосовувати за вчинення адміністративних правопорушень у сфері громадського порядку і суспільної безпеки види стягнень, передбачених КУпАП.

Таблиця 3

Види і розмір адміністративних стягнень за вчинення адміністративних правопорушень у сфері охорони громадського порядку і громадської безпеки (глава 14 КУпАП)

Суб'єкти відповідальності / Адміністративні стягнення	Громадяни	Посадові особи	Батьки та особи, що їх замінюють	Фізичні особи-підприємці
Попередження	письмова форма	письмова форма	письмова форма	письмова форма
Штраф	від 1 до 300 НМДГ[2]	від 5 до 300 НМДГ	від 6 до 300 НМДГ	від 5 до 300 НМДГ
Громадські роботи	від 120 до 360 годин	–	від 20 до 60 годин	–
Суспільно корисні роботи	від 120 до 360 годин	–	–	–
Виправні роботи	від 1 до 2 місяців	до 1 місяця	–	–
Відрахування із заробітної плати на час виправних робіт	20%	20%	> до 25%	–
Конфіскація	застосовується	застосовується	–	застосовується
Адміністративний арешт	до 15 діб	–	–	–

Наявність і потреба у забезпеченні суспільної безпеки має безпосередній зв'язок із загрозами, що є основними причинами здійснення належного захисту матеріальних і нематеріальних благ, людини і громадянина, суспільства й держави загалом від протиправних посягань. Варто зазначити, що термін «загроза» прийнято розуміти як сукупність ймовірних, передбачуваних, ризикових ситуацій, які можуть виникнути і бути небезпечними [8, с. 198]. До складу загроз можна віднести наявність небезпеки та ризику, що можуть виникнути від безпосередніх чи ймовірних дій і нести за собою певні правові наслідки [9].

Правовий аспект розгляду загроз передбачає аналіз їх змісту і негативного значення для діяльності суспільства та держави. Так, ймовірність

2 Примітка. НМДГ – неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

небезпеки для суспільства й держави полягає у наявності негативних факторів, умов і причин, що мають зовнішні та внутрішні прояви в соціально-економічній, політичній та інших сферах людської життєдіяльності. Крім того, загрози можуть мати системний характер, що свідчить про відсутність відповідної протидії зі сторони суб'єктів, уповноважених вчиняти дії на забезпечення суспільної безпеки.

Сьогодні забезпечення суспільної безпеки в Україні є одним із важливих напрямів діяльності органів державної влади, особливо в умовах правового режиму воєнного стану. Д. О. Беззубов у монографії «Суспільна безпека (організаційно-правові засади забезпечення» (2013 р.), аналізуючи сутність суспільної безпеки, зазначає, що її варто розглядати, перш за все, як об'єкт управління, складовими елементами якого є: системний характер забезпечення соціальної безпеки; наявність мети та принципів забезпечення суспільної безпеки; адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення суспільної безпеки; наявність сфер і видів забезпечення суспільної безпеки; встановлення місця й ролі органів виконавчої влади і місцевого самоврядування в діяльності щодо забезпечення суспільної безпеки; напрями підвищення рівня суспільної безпеки [2, с. 57]. Зауважимо, що у названій науковій праці загальне пояснення об'єкта є досить широким, основними складовими якого є матеріальні та нематеріальні блага [10, с. 561].

Варто погодитися з думкою Б. А. Кормича про те, що головними об'єктами безпеки є громадяни, суспільство, держава з належними їм правами, свободами, обов'язками, матеріальними і духовними цінностями [3, с. 26]. Отже, суспільну безпеку, як правову категорію, можна віднести до одного із видів нематеріальних благ, а саме забезпечення безпеки людини і громадянина, суспільства та держави.

Сутність управління у сфері забезпечення суспільної безпеки полягає в наявності організаційних функцій, реалізація яких здійснюється органами державної влади у примусовому порядку по відношенню до об'єкта управління. Деталізація поняття суспільної безпеки як одного із складових її елементів – об'єкта управління, свідчить про широкий вимір і характеристику сутності та значення об'єкта управління у сфері суспільної безпеки, що є важливим як у матеріальному, так і в практичному аспектах.

Поняття «безпека» у науковому і практичному обігу має різні за змістом тлумачення. Передусім, це стосується «національної безпеки» та «національних інтересів». Врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, залежно від їх виду, також мають власні визначення поняття «безпека», до прикладу, авіаційна безпека, інформаційна безпека, громадська безпека тощо. Наявність галузевого і відомчого підходів у розумінні та застосуванні заходів безпеки в окремих випадках мають неузгодженості правотворчого та правозастосовного змісту, особливо коли це стосується безпеки громадян, їх майна та інших інтересів. До прикладу, поняття

«громадська безпека» складається із системи відносин, які потребують захисту від посягань на здоров'я, життя громадян їх майна засобами і способами, передбаченими нормами права. Звернемо увагу на те, що поняття «колективна безпека» також передбачає наявність певного правового порядку, одним із інструментів якого є застосування державою примусу, спрямованого на захист прав, свобод людини і громадянина та додержання миру [11, с. 50–51].

Громадський порядок і громадські місця є складовими суспільної безпеки. Дискусійними залишаються питання щодо їх змісту та правового тлумачення. Так, до громадських місць належать вулиці, площі, транспортні засоби загального користування, організації торгівлі й громадського харчування, аеропорти, вокзали, парки, концертні зали, житлові мікрорайони та інші місця спілкування людей, функціонування яких спрямовано на забезпечення потреб людини. Водночас громадський порядок передбачає систему відносин, які складаються з метою додержання і виконання норм і правил, що регулюють поведінку людей в громадських місцях [12, с. 827].

На необхідність розмежування термінів «громадський порядок» та «громадська безпека» звертають увагу Ю. А. Ведерніков, В. К. Шкарупа, зазначаючи, що громадський порядок – це певна система відносин, належний порядок, що склався у суспільстві, який відповідає інтересам держави і всіх її громадян, а громадська безпека – це система відносин, яка складається у процесі запобігання загрозі життю, здоров'ю, майну [13, с. 25].

Отже, до основних ознак суспільної безпеки, врегульованої нормами адміністративного права, можна віднести:

1) обстановку суспільного спокою, під час якого в суспільстві, країні, діяльності органів державної влади створені умови та вжиті заходи, що позитивно впливають на усі сфери людської життєдіяльності;

2) обстановку захищеності громадян, суспільства зі сторони органів державної влади на засадах Конституції України як в умовах мирного, так і надзвичайного стану. Вказані ознаки суспільної безпеки свідчать про: а) наявність наукової теорії, що обґрунтовує доцільність власне самої категорії «безпека» (норми і принципи функціонування безпеки); б) доктрина категорії «безпека» містить загальну концепцію фіксації та взаємозв'язку категорії «безпека» з іншими видами як безпеки, так і небезпеки; в) сукупність державних і недержавних (громадських об'єднань) інститутів, які покликані забезпечувати безпеку конкретного індивіда та суспільства загалом. Наявність запропонованих елементів системи безпеки має безпосередній зв'язок з конкретними об'єктами захисту у тій чи іншій сфері суспільних відносин (наприклад, громадська безпека).

Крім того, зміцнення як індивідуальної, так і суспільної безпеки в сучасних умовах залежить від: 1) системи індивідуальної безпеки особи, яка за потребою повинна передбачати застосування примусових заходів (наприклад, в умовах правового режиму воєнного стану); 2) оцінки можливостей

забезпечення безпеки громадян та інших об'єктів зі сторони держави; 3) того, що політика безпеки та її захисту повинна мати як індивідуальний, так і колективний характер, спрямований на захист їх інтересів (особистих і національних); 4) взаємодії органів державної влади, громадських об'єднань з метою забезпечення громадської безпеки від можливих її порушень; 5) результативності громадської безпеки, а також погодженості дій між суб'єктами, відповідальними за забезпечення громадської безпеки.

Безпечні умови існування є важливими як для держави, суспільства, так і для окремої фізичної особи. За своїм змістом ці умови варто поділити на *базові і похідні.* Базовий зміст умов безпеки залежить від постійних складових, до яких можна віднести державну політику у сфері забезпечення безпеки, стан і ефективність ринкової економіки та інших суб'єктів господарювання, можливість органів державної влади та недержавних утворень у вирішенні завдань, що пов'язані із забезпеченням безпеки тощо. Похідні умови забезпечення безпеки, як правило, визначають цілі, що необхідні для реалізації завдань безпеки.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження про адміністративно-правове забезпечення безпеки в умовах правового режиму воєнного стану, встановлено, що:

1) суспільну безпеку варто розуміти як різновид національної безпеки, врегульованої нормами права, спрямованими на забезпечення спокою і впевненості громадян у своїй захищеності від загроз та небезпек внутрішнього і зовнішнього характеру органами державної влади;

2) національне законодавство України закріпило широкий за обсягом перелік суб'єктів, які уповноважені здійснювати організацію та забезпечення безпеки із застосуванням норм адміністративного права;

3) адміністративно-правові аспекти регулювання відносин у сфері охорони громадського порядку і суспільної безпеки залишаються актуальними для подальшого дослідження як науковцями, так і практичними працівниками;

4) практичний аспект адміністративно-правового регулювання у сфері суспільної безпеки полягає у застосуванні владними суб'єктами на конституційних засадах норм, які передбачають їх юрисдикційні повноваження при розгляді справ про адміністративні правопорушення, що посягають на національну безпеку.

Література:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

2. Беззубов Д. О. Суспільна безпека (організаційно-правові засади забезпечення): монографія. Київ: «МП Леся», 2013. 452 с.

3. Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: монографія. Одеса: Юридична література, 2003.472 с.

4. Конституція України: чинне законодавство станом на 05 січня 2021р.: Офіц. текст. Київ: Правова Єдність, 2021. 64 с.

5. Кримінальний кодекс України. Суми: ТОВ «ВВП НОТІС», 2020.216 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Суми: ВВП «НОТІС», 2022. 356 с.
7. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник; у двох томах. Т. 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.
8. Новий словник української мови: у 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 2. Київ: Аконіт, 1999. 911 с.
9. Ayala Carcedo F. J. Análisis de los conceptos fundamentales de riesgos y aplicación a la definición de tipos de masas de riesgos geológicos. *Boletín geológico y minero*. 1990. Vol. 101, № 3. P. 108-119.
10. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид. переробл. і доповн Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
11. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: з доп.: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
12. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. акад. С. В. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2003. 892 с.
13. Ведерніков Ю. А., Шкарупа В. К. Адміністративне право України: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 336 с.

References:

1. Rabinovych, P. M. (2007). Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navch. posibnyk. Vyd. 9-e zi zminamy [Fundamentals of the General Theory of Law and State: a textbook. 9 th edition with amendments]. Lviv: Krai [in Ukrainian].
2. Bezzubov, D. O. (2013). Suspilna bezpeka (orhanizatsiino-pravovi zasady zabezpechennia): monohrafiia [Public Security (Organizational and Legal Principles of Security): monograph]. Kyiv: «MP Lesia» [in Ukrainian].
3. Kormych, B. A. (2003). Orhanizatsiino-pravovi zasady polityky informatsiinoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia [Organizational and legal principles of information security policy of Ukraine: monograph]. Odesa: Legal Literature [in Ukrainian].
4. Konstytutsiia Ukrainy: chynne zakonodavstvo stanom na 05 sichnia 2021 roku [Constitution of Ukraine: current legislation as of January 5 2021]. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. Sumy: TOV «VVP NORTIS» [in Ukrainian].
6. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on administrative offenses]. Sumy: TOV «VVP NORTIS» [in Ukrainian].
7. Averianov, V. B. (2004). Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruchnyk : u dvokh tomakh: T. 1. Zahalna chastyna [Administrative law of Ukraine. Academic course: textbook: in two volumes: Vol. 1. General part]. Kyiv : Vydavnytstvo «Iurydychna dumka» [in Ukrainian].
8. Yaremenko, V., Slipushko, O. (1999). Novyi slovnyk ukrainskoi movy: u 4-kh t. [New dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes]. Kyiv: Akonit [in Ukrainian].
9. Ayala Carcedo, F. J. (1990). Analysis of fundamental hazard concepts and application to the definition of geohazard mass types. *Geological and Mining Bulletin,* 101(3), 108–119 [in Spanish].
10. Shemshuchenko, Yu. S. (2012). Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk [The Great Encyclopaedic Dictionary of Law]. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka» [in Ukrainian].
11. Kelzen, Hans (2004). Chyste pravoznavstvo: z dod.: Problemy spravedlyvosti [Pure jurisprudence: with an appendix: Problems of justice]. Kyiv : Yunivers [in Ukrainian].
12. Kivalov, S. V. (2003). Administratyvne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Administrative Law of Ukraine: a textbook]. Odesa: Yurydychna literatura [in Ukrainian].
13. Vedernikov, Yu. A., Shkarupa, V. K. (2005). Administratyvne pravo Ukrainy: navch. posibnyk [Administrative Law of Ukraine: a textbook]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

УДК 341.231.14

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-557-567

Пипяк Микола Іванович кандидат юридичних наук, доцент, Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету, м. Вінниця, тел.: (096) 514-02-95, https://orcid.org/0000-0001-9133-6762

Петрук Іванна Сергіївна студентка, Вінницький торговельно-економічний інститут, м. Вінниця, тел.: (068) 955-61-77

Жульчинська Вікторія Ярославівна студентка, Вінницький торговельно-економічний інститут, м. Вінниця, тел.: (099) 459-27-29

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз міжнародного захисту прав людини, зокрема універсальних і регіональних механізмів, які визначають сучасний підхід до забезпечення прав і свобод. Розглянуто ключову роль Організації Об'єднаних Націй (ООН) у створенні глобальної системи захисту прав людини, акцентуючи увагу на діяльності Ради ООН з прав людини, Управління Верховного комісара ООН з прав людини та договірних органів. Досліджено механізми моніторингу дотримання прав людини, такі як Універсальний періодичний огляд, що забезпечує регулярну оцінку ситуації з правами людини у державах-членах. Значну увагу приділено процедурі розгляду індивідуальних скарг, яка надає можливість фізичним особам звертатися до міжнародних органів для захисту своїх прав. Окремо висвітлено роль регіональних систем, включаючи європейську, міжамериканську та африканську, які адаптують міжнародні стандарти до регіональних потреб. Зокрема, розглянуто діяльність Європейського суду з прав людини, який встановлює прецедентні стандарти у сфері правозахисту. Аналізуються виклики сучасності, зокрема розвиток цифрових прав, екологічні загрози та механізми попередження геноциду, які стали важливими напрямами міжнародного права. У статті також наголошується на значущості рішень регіональних судів, які сприяють гармонізації національних правових систем із міжнародними стандартами. Окрема увага приділена діяльності неурядових організацій, таких як Amnesty International та Human Rights Watch, які виконують важливу функцію моніторингу та підтримки міжнародних механізмів. Підкреслено важливість ключових міжнародних договорів, таких як Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти 1966 року, які формують нормативну базу глобального захисту прав людини. Автори

визначають основні напрямки вдосконалення міжнародних механізмів, пропонуючи шляхи підвищення їх ефективності та адаптації до сучасних викликів.

Ключові слова: міжнародний захист прав людини, права людини, ООН, міжнародні механізми захисту прав, регіональні системи захисту прав людини, Європейський суд з прав людини, міжнародні договори, універсальний періодичний огляд, неурядові організації, міжнародне право.

Mykola Ivanovich Pypyak candidate of legal sciences, associate professor, Vinnytsia Institute of Trade and Economics of the State University of Trade and Economics, Vinnytsia, tel.: (096) 514-02-95, https://orcid.org/0000-0001-9133-6762

Petruk Ivanna Serhiyivna is a student of the Vinnytsia Trade and Economic Institute, Vinnytsia, tel.: (068) 955-61-77

Viktoriya Yaroslavivna Zhulchynska is a student of the Vinnytsia Trade and Economic Institute, Vinnytsia, tel.: (099) 459-27-29

FEATURES OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the international protection of human rights, including universal and regional mechanisms that determine the modern approach to ensuring rights and freedoms. The key role of the United Nations (UN) in the creation of a global human rights protection system is considered, focusing on the activities of the UN Human Rights Council, the Office of the UN High Commissioner for Human Rights and treaty bodies. Mechanisms for monitoring the observance of human rights, such as the Universal Periodic Review, which provides a regular assessment of the human rights situation in member states, have been explored. Considerable attention is paid to the procedure for consideration of individual complaints, which provides an opportunity for individuals to apply to international bodies for the protection of their rights. The role of regional systems, including European, inter-American and African, which adapt international standards to regional needs, is highlighted separately. In particular, the activity of the European Court of Human Rights, which sets precedent standards in the field of human rights, was considered. Contemporary challenges are analyzed, including the development of digital rights, environmental threats, and genocide prevention mechanisms, which have become important areas of international law. The article also emphasizes the importance of decisions of regional courts, which contribute to the harmonization of national legal systems with international standards. Particular attention is paid to the activities of non-governmental organizations, such as Amnesty International and Human Rights Watch, which perform an important function of monitoring and supporting international mechanisms. The importance of

key international treaties, such as the Universal Declaration of Human Rights, the international covenants of 1966, which form the regulatory framework for the global protection of human rights, is emphasized. The authors identify the main areas of improvement of international mechanisms, offering ways to increase their effectiveness and adapt to modern challenges.

Keywords: international protection of human rights, human rights, UN, international human rights protection mechanisms, regional human rights protection systems, European Court of Human Rights, international treaties, universal periodic review, non-governmental organizations, international law.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження міжнародного захисту прав людини зумовлена зростанням кількості порушень прав людини у світі та необхідністю вдосконалення існуючих механізмів їх захисту. Незважаючи на наявність розгалуженої системи міжнародних органів та установ, що займаються захистом прав людини, ефективність їхньої діяльності часто залишається недостатньою. Це пов'язано як з політичними факторами, так і з процедурними особливостями функціонування міжнародних механізмів захисту прав людини. Необхідно здійснити всебічний аналіз сучасних механізмів захисту прав людини на міжнародному рівні з метою визначення їх ефективності та недоліків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародного захисту прав людини викликає значний науковий інтерес та стала предметом різнопланових досліджень. У науковому просторі сформувався потужний доробок праць, що висвітлюють як теоретичне підґрунтя, так і практичні аспекти функціонування міжнародних правозахисних механізмів.

Серед провідних дослідників цієї галузі варто відзначити Т.Р. Короткого, який зосереджується на процесах впровадження міжнародних правозахисних стандартів у національні правові системи. Ґрунтовний аналіз міжнародних контрольних механізмів у сфері прав людини представлений у дослідженнях М.В. Буроменського. Вагомий внесок у вивчення ролі міжнародних судових інституцій зробив В.Г. Буткевич. Специфіку європейських правозахисних механізмів детально розкрив В.А. Карташкін.

Практичним аспектам застосування міжнародних правозахисних інструментів присвячені роботи І.В. Міжнародні стандарти та їх імплементація стали фокусом наукових пошуків С.В. Ісаковича. М.М. Гнатовський досліджує вплив міжнародних організацій на еволюцію правозахисної системи. Значний науковий доробок щодо взаємодії міжнародного та національного рівнів захисту прав людини представлений у працях О.В. Базова, М.В. Савчина та О.М. Руднєвої. Однак немає актуального наукового дослідження у якому б аналізувались особливості міжнародного захисту прав людини у контексті сучасних викликів.

Мета статті. Дослідження фокусується на всебічному вивченні діючої системи міжнародного захисту прав людини, розкритті специфіки роботи як

універсальних, так і регіональних правозахисних механізмів, а також оцінці їх результативності та окресленні потенційних шляхів удосконалення. Особлива увага приділяється вивченню взаємодії різних елементів системи міжнародного захисту прав людини та оцінці їх практичного значення для забезпечення прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Завершення Другої світової війни ознаменувало новий етап у розвитку міжнародного права, коли міжнародний захист прав людини сформувався як окрема повноцінна правова галузь. Трагічні події та масові порушення прав людини змусили світову спільноту створити дієву систему міжнародного захисту основних прав та свобод [1].

У системі міжнародного захисту прав людини провідну роль відіграє ООН як ключова глобальна організація. Її створення у 1945 році заклало фундамент для розвитку міжнародно-правових механізмів захисту прав людини. Держави-засновники ООН, формулюючи преамбулу Статуту організації, закріпили свою непохитну відданість фундаментальним правам людини, підкреслили важливість людської гідності, задекларували принцип рівності між чоловіками та жінками, водночас гарантуючи паритетність прав усіх націй, незалежно від їх розміру [1].

Історичне рішення Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року про схвалення Загальної декларації прав людини ознаменувало новий етап розвитку міжнародного права. Цей документ став першим у світовій практиці, який на глобальному рівні систематизував та юридично окреслив базовий каталог основоположних прав і свобод людини. Незважаючи на рекомендаційний характер, вона справила визначальний вплив на розвиток національного законодавства багатьох держав та стала основою для подальшого розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини [2].

Міжнародні пакти 1966 року - про громадянські і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права - розвинули положення Загальної декларації та надали їм юридично обов'язкового характеру. Пакти встановили конкретні зобов'язання держав щодо забезпечення закріплених у них прав, а також передбачили створення спеціальних контрольних органів [3].

Рада ООН з прав людини, створена у 2006 році як наступниця Комісії з прав людини, реалізує системний нагляд за дотриманням прав людини у всіх країнах-членах Організації Об'єднаних Націй. Згідно з процедурою Універсального періодичного огляду, всі країни-члени зобов'язані кожні чотири роки подавати детальний звіт щодо ситуації з дотриманням прав людини на своїй території. Рада також може створювати спеціальні процедури для розслідування випадків недотримання прав людини як у різних державах, так і стосовно окремих тематичних аспектів [20].

У 1993 році була створена посада Верховного комісара ООН з прав людини з метою покращення координації діяльності Організації Об'єднаних Націй у сфері прав людини. Верховний комісар очолює Управління Верховного

комісара ООН з прав людини, забезпечує узгодженість правозахисних ініціатив у системі ООН та надає експертну і технічну підтримку державам-членам і неурядовим організаціям.

Важливу роль у системі забезпечення прав людини покладено на договірні органи - експертні комітети незалежних фахівців, що виконують контроль за виконанням державами своїх зобов'язань за основними міжнародними договорами з прав людини. Комітети розглядають періодичні доповіді держав-учасниць, ухвалюють загальні зауваження щодо тлумачення положень договорів, а деякі з них також можуть розглядати індивідуальні скарги про порушення прав людини [19, с. 28].

Система спеціальних процедур Ради ООН з прав людини включає спеціальних доповідачів, робочі групи та незалежних експертів. Мандатарії спеціальних процедур здійснюють візити до країн, готують тематичні дослідження, реагують на повідомлення про порушення прав людини та надають рекомендації урядам. Їхня діяльність охоплює широке коло питань - від громадянських та політичних до економічних, соціальних та культурних прав.

Механізм Універсального періодичного огляду, запроваджений у 2006 році разом із створенням Ради Організації Об'єднаних Націй з прав людини, забезпечує регулярний огляд ситуації з правами людини у всіх державах-членах ООН. УПО базується на принципах універсальності, рівності та співробітництва та дозволяє оцінити виконання державами їхніх зобов'язань у сфері прав людини.

Особливого розгляду заслуговує механізм індивідуальних звернень до Комітету з прав людини, запроваджений Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Цей механізм став революційним кроком у розвитку міжнародного права, оскільки вперше надав фізичним особам можливість безпосереднього звернення до міжнародного органу для захисту своїх прав. Процедура розгляду індивідуальних скарг передбачає детальне вивчення обставин справи, надання державі можливості надати свої пояснення та ухвалення остаточного рішення Комітетом [6].

Також одним з головних чинників міжнародної системи захисту прав людини є спеціалізовані установи ООН, такі як Міжнародна організація праці (МОП), ЮНЕСКО, ВООЗ та інші. Кожна з цих організацій у межах своєї компетенції розробляє міжнародні стандарти та здійснює контроль за їх дотриманням. Наприклад, МОП ухвалила понад 180 конвенцій та 190 рекомендацій у сфері трудових прав та створила ефективний механізм контролю за їх виконанням через систему регулярних доповідей держав та розгляд скарг профспілок і роботодавців [7].

Значну роль у забезпеченні міжнародного захисту прав людини відіграють неурядові організації, такі як Amnesty International, Human Rights Watch та інші. Вони здійснюють моніторинг порушень прав людини, готують

альтернативні доповіді для договірних органів ООН, надають правову допомогу жертвам порушень та проводять інформаційно-просвітницькі кампанії. Їхня діяльність суттєво доповнює офіційні механізми захисту прав людини та сприяє підвищенню ефективності міжнародного контролю за дотриманням прав людини [8].

Регіональні системи захисту прав людини доповнюють універсальні механізми ООН. Створення регіональних систем зумовлено спільністю історичних традицій, культурних цінностей та правових стандартів держав конкретного регіону. Сьогодні функціонують три основні регіональні системи: європейська, міжамериканська та африканська [11].

Фундаментом європейської системи забезпечення прав людини становить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ухвалена 1950 року, а її практична реалізація відбувається під егідою Ради Європи. Розгляд порушень прав, передбачених Конвенцією, здійснюється ЄСПЛ через механізм подання індивідуальних та міждержавних заяв. Обов'язковий характер рішень ЄСПЛ та контроль за їх виконанням з боку Комітету Міністрів Ради Європи забезпечують високу ефективність цього механізму [5].

Широкий спектр соціально-економічних прав захищається положеннями Європейської соціальної хартії. Європейський комітет соціальних прав контролює виконання державами своїх зобов'язань через систему періодичних доповідей та розгляд колективних скарг. Інституційну структуру доповнюють Комісар з прав людини та Європейський комітет з питань запобігання катуванням [10].

Організація американських держав координує функціонування Міжамериканської системи захисту прав людини. Американська конвенція з прав людини, затверджена у 1969 році, встановила базові юридичні норми та принципи захисту прав людини для країн цього регіону.Нагляд за виконанням положень Конвенції покладено на два спеціалізовані органи: Міжамериканську комісію з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини. Комісія розглядає індивідуальні петиції та проводить розслідування порушень. Суд приймає обов'язкові рішення у справах про порушення прав людини [11].

Прийнята 1981 року Африканська хартія прав людини і народів є основоположним документом, що визначає механізми захисту прав людини в африканському регіоні. Унікальність цієї системи полягає в захисті не лише індивідуальних прав, але й прав народів. Африканська комісія з прав людини і народів розглядає скарги, проводить дослідження та здійснює просвітницьку діяльність [14].

Субрегіональні механізми захисту прав людини також роблять внесок у розвиток міжнародного права. Нагляд за станом прав людини в азійському та арабському регіонах забезпечується через діяльність спеціалізованих інститу-

цій - Міжурядової комісії АСЕАН та Арабської комісії з прав людини Попри обмежені повноваження, ці органи сприяють поширенню стандартів прав людини.

Регіональні системи враховують особливості конкретних регіонів світу. Африканська система приділяє увагу правам народів та традиційним цінностям. Міжамериканська система розробила механізми протидії насильницьким зникненням та позасудовим стратам [12].

Практика регіональних судів суттєво впливає на розвиток міжнародного права прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини формують стандарти захисту прав людини не лише в Європі, але й в інших регіонах світу. Регіональні суди розвивають тлумачення норм міжнародного права та встановлюють нові стандарти захисту прав людини [13].

Розвиток цифрових технологій створює нові можливості та виклики для міжнародного захисту прав людини. Поява соціальних мереж та інших цифрових платформ значно розширила можливості для документування порушень прав людини та мобілізації громадської підтримки. Водночас виникають нові загрози правам людини, пов'язані з цифровим спостереженням, збором персональних даних та поширенням дезінформації [16, с. 42].

Рада ООН з прав людини у 2012 році ухвалила резолюцію, яка підтвердила, що права людини повинні однаково захищатися як в офлайн, так і в онлайн-середовищі. Це створило підґрунтя для розвитку міжнародних стандартів захисту цифрових прав. Спеціальний доповідач ООН з питань права на приватність, посада якого була створена у 2015 році, досліджує вплив цифрових технологій на приватність та розробляє рекомендації для держав.

Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини 2011 року встановили міжнародні стандарти корпоративної відповідальності. Робоча група ООН з питань бізнесу та прав людини здійснює моніторинг імплементації цих принципів та надає рекомендації державам і компаніям [17, с. 35].

Зміна клімату також створює серйозні виклики для прав людини. Право на чисте довкілля було визнано Радою ООН з прав людини як фундаментальне право людини у 2021 році. До компетенції Спеціального доповідача з питань прав людини та навколишнього середовища належить аналіз впливу екологічних викликів на реалізацію прав людини та формування експертних пропозицій щодо посилення їх захисту.

Сучасний етап розвитку міжнародного права характеризується появою інноваційних інструментів захисту прав людини. Механізм запобігання геноциду, створений у 2004 році, включає посаду Спеціального радника Генерального секретаря ООН з питань запобігання геноциду. Радник здійснює моніторинг ситуацій, які можуть призвести до масових порушень прав людини, та надає рекомендації щодо їх попередження [17, с. 35].

Також нововведенням стало створення у 2016 році Міжнародного, неупередженого та незалежного механізму для Сирії (IIIM). Цей механізм

збирає, зберігає та аналізує докази порушень міжнародного права в Сирії для майбутнього притягнення винних до відповідальності. Подібні механізми були створені також для М'янми та інших країн.

Посилення ролі національних правозахисних інституцій є важливою тенденцією розвитку системи захисту прав людини. Паризькі принципи 1993 року встановили міжнародні стандарти для національних інституцій з прав людини. Глобальний альянс національних правозахисних інституцій здійснює акредитацію та підтримку національних установ [18, с. 15].

Договірні органи ООН все частіше використовують практику регіональних судів з прав людини при тлумаченні міжнародних договорів. Регіональні суди, у свою чергу, посилаються на рішення договірних органів ООН та інших регіональних судів [19, с. 28].

Спеціальні процедури Ради ООН з прав людини тісно співпрацюють з регіональними механізмами захисту прав людини. Проводяться спільні візити до країн, готуються спільні заяви та рекомендації. Така співпраця підвищує ефективність міжнародного контролю за дотриманням прав людини.

Неурядові організації відіграють все більшу роль у взаємодії різних механізмів захисту прав людини. Вони надають інформацію договірним органам ООН та регіональним судам, беруть участь у розробці міжнародних стандартів та здійснюють моніторинг їх виконання.

Подальший розвиток системи міжнародного захисту прав людини потребує вирішення низки проблем. Необхідно підвищити ефективність виконання рішень міжнародних органів, посилити координацію між різними механізмами захисту прав людини та забезпечити належне фінансування їхньої діяльності.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Міжнародний захист прав людини є складною та багаторівневою системою, що включає універсальні та регіональні механізми. Центральну роль у цій системі відіграє ООН та її спеціалізовані установи, які розробляють міжнародні стандарти прав людини та здійснюють контроль за їх дотриманням. Важливу роль у посиленні міжнародного захисту прав людини відіграють регіональні механізми та забезпечують більш ефективний захист прав людини зважаючи на регіональну специфіку та місцеві особливості. Прецедентні рішення регіональних судів з прав людини не лише встановлюють нові правозахисні стандарти, але й стимулюють еволюцію внутрішнього законодавства країн-учасниць. Паралельно з офіційними інституціями діють неурядові організації, які виконують важливу функцію контролю за дотриманням прав людини та каталізують удосконалення чинних механізмів правового захисту. Подальший розвиток системи міжнародного захисту прав людини повинен бути спрямований на посилення ефективності існуючих механізмів та створення нових інструментів реагування на сучасні виклики у сфері прав людини.

Література

1. Статут Організації Об'єднаних Націй : міжнародний документ від 26.06.1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 16.11.2024).
2. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.11.2024).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16.12.1966 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 16.11.2024).
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16.12.1966 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 16.11.2024).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 04.11.1950 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.11.2024).
6. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16.12.1966 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 16.11.2024).
7. Статут Міжнародної організації праці : міжнародний документ від 28.06.1919 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_154 (дата звернення: 16.11.2024).
8. Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи : міжнародний документ від 09.12.1998 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_349 (дата звернення: 16.11.2024).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Протокол № 11 : міжнародний документ від 11.05.1994 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536 (дата звернення: 16.11.2024).
10. Європейська соціальна хартія (переглянута) : міжнародний документ від 03.05.1996 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 16.11.2024).
11. Американська конвенція з прав людини : міжнародний документ від 22.11.1969 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_725 (дата звернення: 16.11.2024).
12. Африканська хартія прав людини і народів : міжнародний документ від 27.06.1981 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_655 (дата звернення: 16.11.2024).
13. Регламент Європейського суду з прав людини : міжнародний документ від 01.11.2003 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067 (дата звернення: 16.11.2024).
14. Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про заснування Африканського суду з прав людини і народів : міжнародний документ від 09.06.1998 р. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_655 (дата звернення: 16.11.2024).
15. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. База даних «Законодавство України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 (дата звернення: 16.11.2024).

16. Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини: затв. Резолюцією Ради ООН з прав людини 17/4 від 16 черв. 2011 р. Женева: Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 2011. 42 с.

17. Про запобігання геноциду: Доповідь Спеціального радника Генерального секретаря ООН / ООН. Нью-Йорк, 2004. 35 с.

18. Паризькі принципи щодо статусу національних установ: прийняті резолюцією 48/134 Генеральної Асамблеї ООН від 20 груд. 1993 р. Париж: ООН, 1993. 15 с.

19. Доповідь про взаємодію договірних органів з прав людини з регіональними правозахисними механізмами / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Женева, 2020. 28 с.

20. Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2006 [without reference to a Main Committee (A/60/L.48)] 60/251. Human Rights Council. Official Documents UN. Retrieved from https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/502/66/PDF/N0550266.pdf). (дата звернення: 16.11.2024).

References:

1. Statut Orhanizatsii Ob'yednanykh Natsiy : mizhnarodnyy document vid 26.06.1945 r. [The Charter of the United Nations: an international document of 26.06.1945]. Retrieved from https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

2. Zahavna deklaratsiya prav lyudyny : mizhnarodnyy dokument Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Universal Declaration of Human Rights : international document of 10.12.1948. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

3. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans′ki i politychni prava : mizhnarodnyy dokument vid 16.12.1966 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [International Covenant on Civil and Political Rights : international document of 16.12.1966. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

4. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial′ni i kul′turni prava : mizhnarodnyy dokument 16.12.1966 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights : international document of 16.12.1966. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

5. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod : mizhnarodnyy dokument vid 04.11.1950 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms : international document of 04.11.1950. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

6. Fakul′tatyvnyy protokol do Mizhnarodnoho paktu pro hromadyans′ki i politychni prava: mizhnarodnyy dokument vid 16.12.1966 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights : international document of 16.12.1966. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

7. Statut Mizhnarodnoyi orhanizatsiyi pratsi : mizhnarodnyy dokument vid 28.06.1919 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Constitution of the International Labour Organization: international document of 28.06.1919. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_154 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

8. Deklaratsiya pro pravo ta obov′yazok okremykh osib, hrup i orhaniv suspil′stva zaokhochuvaty ta zakhyshchaty zahal′novyznani prava lyudyny ta osnovni svobody : mizhnarodnyy dokument vid 09.12.1998 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms : international document of 09.12.1998. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_349 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

9. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod: Protokol № 11 : mizhnarodnyy dokument vid 11.05.1994 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Protocol No. 11 : international document of 11.05.1994. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

10. Yevropeys′ka sotsial′na khartiya (pereglyanuta) : mizhnarodnyy dokument vid 03.05.1996 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [European Social Charter (revised) : international document of 03.05.1996. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

11. Amerykans′ka konventsiya z prav lyudyny : mizhnarodnyy dokument vid 22.11.1969 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [American Convention on Human Rights : international document of 22.11.1969. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_725 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

12. Afrykans′ka khartiya prav lyudyny i narodiv : mizhnarodnyy dokument vid 27.06.1981 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [African Charter on Human and Peoples' Rights : international document of 27.06.1981. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_655 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

13. Rehlament Yevropeys′koho sudu z prav lyudyny : mizhnarodnyy dokument vid 01.11.2003 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [African Charter on Human and Peoples' Rights : international document of 27.06.1981. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from //zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

14. Protokol do Afrykans′koyi khartiyi prav lyudyny i narodiv pro zasnuvannya Afrykans′koho sudu z prav lyudyny i narodiv : mizhnarodnyy dokument vid 09.06.1998 r. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights : international document of 09.06.1998. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_655 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

15. Pro vykonannya rishen′ ta zastosuvannya praktyky Yevropeys′koho sudu z prav lyudyny : Zakon Ukrayiny vid 23.02.2006 r. № 3477-IV. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». [On the Implementation of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine of 23.02.2006 No. 3477-IV. Database "Legislation of Ukraine"]. *zakon.rada.gov* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 (accessed: 16.11.2024) [in Ukrainian].

16. Kerivni pryntsypy OON z pytan′ biznesu ta prav lyudyny : zatv. Rezolyutsiyeyu Rady OON z prav lyudyny 17/4 (June 16, 2011). Zheneva: Upravlinnya Verkhovnoho komisar OON z prav lyudyny (2011). 42 p. [in Ukrainian].

17. Pro zapobihannya henotsydu : Dopovid′ Spetsial′noho radnyka Heneral′noho sekretarya OON / OON. N′yu-York, (2004). 35 p. [in Ukrainian].

18. Paris Principles Relating to the Status of National Institutions: adopted by UN General Assembly Resolution 48/134 of December 20, 1993. Paris: UN (1993). 15 p. [in Ukrainian].

19. Dopovid′ pro vzayemodiyu dohovirnykh orhaniv z prav lyudyny z rehional′nymy pravozakhysnymy mekhanizmamy / Upravlinnya Verkhovnoho komisar OON z prav lyudyny. Zheneva, (2020). 28 p. [in Ukrainian].

20. Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2006 [without reference to a Main Committee (A/60/L.48)] 60/251. Human Rights Council. Official Documents UN. Retrieved from https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/502/66/PDF/N0550266.pdf (accessed: 16.11.2024). [in English].

УДК 340.12, 341.1/8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-568-580

Пічко Роман Сергійович кандидат юридичних наук, докторант, Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0002-2759-5994

«UBI IUS IBI COSMICUS SOCIETAS» ЯК ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА ДЛЯ МАЙБУТНЬОГО ЛЮДСТВА

Анотація. Розширення меж людської діяльності у космосі ставить перед людством завдання розробки нових правових підходів, здатних забезпечити гармонійне співіснування в умовах, які виходять за межі традиційного земного простору. Вислів *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* виражає фундаментальну ідею (концепцію) про те, що побудова цивілізованого суспільства у космосі як і подальша космічна діяльність землян неможлива без актуальних правових норм. Розуміння цього набуває особливого значення в епоху активного освоєння космічного простору, коли людство або, принаймні найбільш активні його суб'єкти, починає замислюватися і технологічно готуватися до прогресивної діяльності на поверхні Місяця, Марса та за їх межами. Фактично сучасне міжнародне космічне право перебуваючи на стику філософії, права, етики, науки й технологій стикається не лише з технічними реаліями освоєння космосу, а й з глибокими етичними та політичними дилеми. Соціо-культурне значення міжнародного космічного права проявляється у формуванні ідеї космосу як сфери, що з одного боку об'єднує людство, а з іншого – відкриває шляхи для розвитку і економічного добробуту, а значить побічно і для конкуренції. Це впливає на культуру міжнародного співробітництва, закликаючи держави та приватні компанії працювати разом у питаннях дослідження космосу, обміну знаннями та технологіями. Міжнародне космічне право претендує на роль механізму, що втілює соціальні прагнення до рівності, справедливості та стійкого розвитку. Саме швидкий розвиток технологій, залучення приватних компаній і конкуренція між провідними космічними державами викликають нагальну потребу у вдосконаленні правових механізмів регулювання цієї сфери. Отже постає питання: як забезпечити баланс між комерційними інтересами та загальнолюдськими цінностями? І відповідь на це стає ключем для побудови справедливого космічного суспільства. Стабільний розвиток і економічний добробут не можуть мати місце без вирішення питання щодо використання ресурсів космічного простору та небесних тіл, уникнення забруднення космосу, регулювання супутникових орбіт та запобігання мілітаризації космічного

простору. Усі ці аспекти вимагають системного підходу, заснованого на міжнародній співпраці та дотриманні принципів справедливості, рівності та взаємоповаги, особливо в контексті майбутньої космічної колонізації. Концепт *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* підкреслює, що право є не просто інструментом врегулювання, а фундаментом для створення спільного простору, заснованого на відповідальності та співпраці.

Ключові слова: міжнародне космічне право, філософія міжнародного космічного права, етика космічної діяльності, комерціалізація, правопорядок.

Pichko Roman Serhiiovych Candidate of Legal Sciences, Doctoral Candidate at the University of Customs and Finance, Dnipro, https://orcid.org/0000-0002-2759-5994

"UBI IUS IBI COSMICUS SOCIETAS" AS A PARADIGM FOR THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL SPACE LAW FOR THE FUTURE OF HUMANITY

Abstract. The expansion of human activity into outer space presents humanity with the task of developing new legal approaches capable of ensuring harmonious coexistence in conditions that extend beyond the traditional terrestrial domain. The phrase "Ubi ius ibi cosmicus societas" conveys the fundamental idea (concept) that the creation of a civilized society in space, as well as the further space activities of humanity, is impossible without relevant legal norms. Understanding this becomes particularly significant in the era of active space exploration, when humanity, or at least its most active participants, begins to contemplate and technologically prepare for progressive activities on the surfaces of the Moon, Mars, and beyond.

Modern international space law, situated at the intersection of philosophy, law, ethics, science, and technology, faces not only the technical realities of space exploration but also profound ethical and political dilemmas. The socio-cultural significance of international space law lies in shaping the idea of space as a domain that, on the one hand, unites humanity and, on the other, opens pathways for development and economic prosperity, thereby indirectly fostering competition. This influences the culture of international cooperation, urging states and private companies to work together in matters of space exploration, knowledge exchange, and technological collaboration.

International space law aspires to serve as a mechanism that embodies societal aspirations for equality, justice, and sustainable development. The rapid advancement of technologies, the involvement of private companies, and competition among leading spacefaring nations underscore the urgent need to refine legal mechanisms for regulating this field. Thus, the question arises: how can a balance be achieved between commercial interests and universal human values? The answer to this becomes the key to building a just space society.

Sustainable development and economic prosperity cannot occur without addressing issues related to the use of space resources and celestial bodies, preventing space pollution, regulating satellite orbits, and avoiding the militarization of outer space. All these aspects demand a systematic approach based on international cooperation and adherence to the principles of justice, equality, and mutual respect, particularly in the context of future space colonization.

The concept of *"Ubi ius ibi cosmicus societas"* emphasizes that law is not merely a regulatory tool but a foundation for creating a shared domain built on responsibility and collaboration.

Keywords: international space law, philosophy of international space law, ethics of space activities, commercialization, legal order.

Постановка проблеми. Освоєння космічного простору стало однією з ключових тенденцій XXI століття, відкривши нові можливості для наукового прогресу, економічного розвитку та міжнародного співробітництва. Водночас це породило низку правових, етичних і політичних викликів, які потребують системного підходу до їх вирішення. Сучасна міжнародна правова база, виявляється недостатньо актуальною, щоб врахувати стрімкий розвиток технологій, комерціалізацію космічної діяльності та зростання участі у ній приватного сектора. У результаті відсутність чітких правових норм щодо використання космічних ресурсів, регулювання екологічних наслідків та забезпечення рівного доступу до космосу загрожує створенням нових конфліктів і нерівності. Додатковою проблемою є недостатня інтеграція етичних і політичних принципів у міжнародне космічне право. Експансія у космос вимагає не лише правового регулювання, але й переосмислення підходів до взаємодії сучасних суб'єктів космічної діяльності у глобальному масштабі. Питання відповідальності за збереження космічного середовища, справедливого розподілу ресурсів і уникнення мілітаризації космосу залишаються недостатньо врегульованими. Це створює нагальну потребу у формуванні нової парадигми міжнародного космічного права, яка б враховувала принципи справедливості, рівності та сталого розвитку, а також інтегрувала міждисциплінарний підхід до розв'язання цих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування та розвитку міжнародного космічного права висвітлюються такими українськими ученими як Н. Р. Малишева, А. М. Гурова, Л. В. Сорока, О. М. Григоров, зарубіжними дослідниками, зокрема, Марчелло Ди Паола (Marcello Di Paola), Мірко Даніель Гарасіц (Mirko Daniel Garasic), Марта Бененті (Marta Benenti), Наталія Тревіно (Natalie Treviño). Однак питання парадигми розвитку міжнародного космічного права, зокрема, на тлі інтесифікації комерціалізації космічної діяльності, активної зміни суб'єктів космічної діяльності залишаються відкритими дискусійними питаннями, відповіді на які систематизовані і розроблені не в повному обсязі.

Мета статті. Концепція «Ubi ius ibi cosmicus societas» розглядається як парадигма міжнародного космічного права для майбутнього людства. Дослідження концепції міжнародного космічного права як основи для формування гармонійного та справедливого космічного суспільства прагне довести, що лише через створення збалансованих правових механізмів можна забезпечити відповідальне й етичне освоєння космосу, його демілітарне використання і у підсумку – безпековість для колонізації і збереження життя на Землі. Саме тому підкреслюється значення інтеграції юридичних, етичних, політичних та економічних аспектів у регулюванні космічної діяльності, що відкриває нові перспективи для гармонійного розвитку людства у космосі.

Виклад основного матеріалу. У «Політиці» Арістотеля викладені ключові погляди, які в подальшому латиною були сформульовані як «ubi societas ibi jus». Ці погляди припускали, що будь-яке співтовариство, незалежно від розміру, породжує власну індивідуальну систему права. Ця концепція передбачає, що тільки коли правова система справді значною мірою справедлива і значною мірою ефективна, спільнота може функціонувати [1].

В міжнародний правопорядок та в діяльність ООН важливий коректив внесло 04 жовтня 1957 р. Саме в цей день вперше в історії людства успішно був запущений у космічний простір штучний супутник Землі. Цим було продемонстровано можливості науково-технічного прогресу та фактично створено цим прецедент вільного запуску космічних об’єктів і не порушення цим національного суверенітету, який через мовчазну згоду на таку діяльність світовим співтовариством став основою міжнародного звичаю, а з іншого це ж призвело до додаткового напруження у «Холодній війні», в якій космічній простір міг постати ще одним фронтом військового протистояння тогочасних наддержав. Важливо було те, що на 1957 р. ООН вже уособлювала собою певну практику міжнародного правопорядку та ти вектори по яким цей правопорядок міг розвиватися далі. Свого часу Г. Радбрух відмічав, що суттю правового порядку є прагнення універсальності. Право не може обмежитися частковим регулюванням, не висловившись при цьому з приводу неврегульованих людських відносин шляхом виділення врегульованих через те, що неврегульовані відносини не спричинятимуть правових наслідків. Тому «позбавлений права простір» завжди наявний лише через «власну волю правопорядку», причому не в точному значенні цього терміну, не як неврегульований правом, а як правовий простір у негативному сенсі, у якому заперечуються правові наслідки врегульованої правом сфери фактичних відносин. Правопорядок не хотів, щоб у так званому «незаповненому правому просторі» було б щось, що було б протиріччям у самому собі [2, с. 211].

І якщо міжнародний правопорядок не був готовий до своєчасної регуляції відносин щодо дослідження та використання космічного простору, то філософія права вже мала значний напрацьований матеріал з цього приводу.

Ідея того, що люди можуть взаємодіяти з космосом не народилася у XX ст. Ми знайдемо у працях давньогрецької філософії, космополітизмі римських стоїків, вчених середньовіччя та Нового часу і навіть у працях вчених гуманітарних та технічних наук на початку XX ст. Тому головні напрями права, щоб їх можна було застосовувати, і для того, щоб юридичний порядок досягав своєї кінцевої, конкретної мети, потребують складної інтелектуальної конструкції, що ґрунтується на концептах [3, с. 338]. Після 04.10.1957 р. і впродовж трьох років держави світу не звертали особливої уваги на відсутність норм міжнародного космічного права, оскільки не було підтвердженого факту можливості використання космічного простору людством на постійній основі з відповідними соціально-економічними та військово-політичними можливостями. Тим не менш в цей час набирали сили основні погляди на космічний простір. Одні особи заявляли, що космічний простір є res nullius, над яким може встановлюватися національний суверенітет шляхом вчинення певних дій з подальшою заявою певних претензій. Інші, що космос є res communis. Цей аргумент, який призвів би до постановки питання про те, чи не піддається космос колективному присвоєнню більше, ніж індивідуальному, а означає, що він саме res extra commercium — річ, яка не може присвоюватися за самою своєю природою. І треті заявляли, що і як Новий Світ та Африканський континент космічний простір та небесні тіла можуть бути колонізовані. Таким чином людська цивілізація постала не тільки перед військовою загрозою, про яку ми вели мову вище, а і перед тим, що людство знову стикнеться колонізаційною жагою та породженими нею жахіттями. У міжнародних відносинах міжнародно-правовий договір часто виконує функцію, схожу на закон у внутрішньодержавній правовій системі, але його статус та механізми дії мають особливості (ми не будемо зараз зосереджуватися на цих аспектах). Для нас важливо, що міжнародно-правовий договір є джерелом права, що встановлює зобов'язання для сторін, які його підписали та ратифікували. З іншої сторони міжнародно-правовий договір не лише є суто юридичним механізмом, але і виразником фундаментальних принципів співіснування держав у сучасному світі. Міжнародно-правовий договір має значення як символ довіри між суб’єктами міжнародного права. Кожен договір втілює баланс інтересів сторін, а його наявність як документу демонструє готовність до діалогу та компромісу. Таким чином, міжнародно-правовий договір не лише виконує регуляторну функцію, але є і втіленням спільних ідеалів та основою для побудови стабільного й мирного майбутнього. Тобто сам по собі, як юридичний факт міжнародно-правовий договір є цінністю в якій відображаються універсальні принципи, такі як справедливість, рівність, суверенітет тощо. Він є проявом трансцендентної ідеї блага і тому його цінність виходить за рамки юридичної функції, відображаючи глибші соціальні, політичні та моральні аспекти.

Сучасне міжнародне космічне право, народжене у другій половині XX століття, з початку 2000-х років стрімко застаріває, не знаходячи відповіді на питання врегулювання процесу комерціалізації використання космосу, його екологічної безпеки, збільшення завантаженості геостаціонарної орбіти Землі, появ і розвитку нових видів діяльності, наприклад, космічного туризму який вже сьогодні залишається без належної правової відповіді, питань кібербезпеки та протисупутникової оборони. І це лише окремі, а не повні проблемні питання, які сьогодні стоять на порядку денному. При цьому епоха домінування в космічній діяльності держав, які сформували сучасне міжнародне космічне право, добігає кінця, що яскраво підкреслюється сьогодні деякими приватними компаніями, які фактично розпочали комерційну космічну гонитву. Сьогодні вже слід говорити не стільки про ефективність державно-приватного партнерства в космічній діяльності, а про стрімке зростання приватної космічної діяльності, зокрема приватної пілотованої космонавтики. Не далек той час, коли приватний капітал без державних національних обмежень відіграватиме провідну роль у освоєнні та заселенні космосу з можливістю диктату своїх умов, правил та порядків, що має розумітися та опрацьовуватися у правовому контексті вже сьогодні, ставлячи бар'єри та запобіжники на шляху ринкового утилітаризму.

Сьогодні через більше ніж 65 років після успішного виведення штучного супутника на орбіту Землі у нас немає єдиної міжнародної організації, яка б профільно займалася проблематикою космосу та космічних правовідносин. Усі питання, пов'язані з космосом, з його використанням сьогодні розпорошені серед численних галузевих організацій. Невже проголошуючи дослідження та використання космосу надбанням людства, применшується або зовсім нівелюється важливість пов'язаних з цим питань, порівняно з питаннями охорони здоров'я, історичної та культурної спадщини, торгівлі, інтелектуальної власності тощо. Однак питання космосу — це не приватні і не суто національні питання про супутники, запуски, зв'язок тощо, це про майбутнє людства в цілому, про його альтернативу, особливо в умовах погіршення якості життя на Землі, найкращою демонстрацією чого є COVID-пандемія та військові методи розв’язання геополітичних питань.

Наприкінці першої чверті XXI століття, у бік ООН лунає від світових лідерів та країн, які розвиваються дедалі більше критики та питань щодо ролі ООН у житті людства та світовому порядку загалом. Щодо космічного вектору розвитку людства так само можна констатувати, що в «космічній правотворчості» спостерігається певний застій, що не виходить за рамки всіляких обговорень на платформі ООН. Він може призвести до природного відмирання правових норм і космічного права через втрати ними своєї адекватності актуальному рівню розвитку національній космічній діяльності.

Слід пам'ятати відому у міжнародній політиці приказку: «Якщо ти не за столом, то ти в меню». Стрімкі технологічні прориви, які демонструє сучасна

наука, наповнює нас не просто впевненість у якнайшвидшому «заселенні» космосу, а й вселяє в людство, принаймні, у провідні космічні країни, почуття переваги та дозволу самостійно змінювати правила «космічної гри» або, як мінімум, трактувати їх на власний розсуд. І мова вже не тільки і не стільки про прецедент Боготської декларації екваторіальних держав 1976 року, а про сучасні дії держав, соціумів і окремих індивідів. Так, вже виникають «правові гомункули» - віртуальні держави, нібито територією яких є штучний супутник. З іншого боку, невелика європейська держава Люксембург у 2017 році ухвалила закон, у якому проголосила, хай навіть на національному рівні, але все-таки, що «ресурси космосу підлягають освоєнню». У свою чергу, у 2020 році президент США Дональд Трамп пішов ще далі, вказавши у відповідному указі, що «американці повинні мати право вести комерційне дослідження, видобуток та використання ресурсів у космічному просторі відповідно до застосовного законодавства», а також заявив, що «космос є унікальним простором для діяльності людини і США не розглядають його як загальне надбання». Космічне майбутнє людей має бути мирним, справедливим та вільним. До того ж його основними властивостями стануть мультикультуралізм та інтернаціоналізм. Це вимагає від сучасної правової науки бути в авангарді концептуальної розробки майбутнього космічного правопорядку – закону, з яким посланці всього людства – космонавти-колонізатори вирушать заселяти Місяць та Марс. Це актуалізує питання про вироблення не просто міжнародного космічного права, що ефективно працює сьогодні, але вироблення справді чистого права (до якого так прагнув Ганс Кельзен) - космічного права, вільного насамперед від політики, релігії, етики, соціології, яке може бути застосовне на небесних тілах, космічних апаратах, а також до суспільств перших колонізованих планет, які будуть використовувати його як базу для регуляції і подальшого розвитку. Життєздатність права та закону визначається їх відповідністю цінностям як конститутивним елементам. В цьому світлі можемо стверджувати, що Декларація принципів 1963 р. та Договір про космос 1966 р. заклали без перебільшення категоричні цінності розвитку міжнародного космічного права, міжнародного космічного правопорядку та міжнародної і національної діяльності по дослідженню та використання космічного простору. Категоричність чи універсальність цих цінностей лежить у розумінні того, що вони не є ані міжнародними, ані національними цінностями, вони, передусім, є цінностями цивілізаційного значення. Саме таке їх розуміння надає їм конститутивного значення для розуміння парадигми розвитку міжнародного космічного права, його активізації та актуалізації. Ґрунтуючись на поглядах професора Лаутерпахта щодо позитивних вдосконалень міжнародного права та міжнародного правопорядку можемо стверджувати, що юридична якість норм чи сукупність норм – це питання ступеня. У цьому сенсі недостатність і навіть відсутність будь-якого конститутивного елемента права не повинні однозначно вести до

відхилення юридичного характеру певної системи правил поведінки. Відсутність такого конститутивного елементу, може вказувати на невірність, недосконаліть рівня пізнання права суб'єктом правотворення в конкретний історичний час. Однак, різні недоліки пізнання права, які втілюються в закон, правотворчу та правозастосовну діяльність при постійній еволюції такого пізнання (що демонструє історія людства, навіть при суттєвих помилках, зокрема, обґрунтування правових підстав Голокосту чи стерилізації жінок, які не мали освіти) мають мінливий характер. Вдосконалення пізнання права, а значить і його продуктів – закону і правозастосовної практики, що забезпечується суспільством і створеними ним інституціями (виключно за принципом не суспільство для інституцій, а інституції для суспільства) дозволяє всеосяжно досягати прояву суспільно важливих цінностей у праві [4, с. 20-23].

З такого погляду можемо казати, що міжнародне право як ius inter gentes дійсно відповідає максимі «Ubi societas ibi ius». Одначе, міжнародне космічне право як категорія міжнародного права виявляє себе в плані сукупності погоджених правил поведінки, яким підкорюються у звичайному варіанті, який визначається сьогоденним розвитком комічних відносин та космічної діяльності. І якщо дійсно поодинокі невеличкі колективи космонавтів, які сьогодні перебувають у космічному просторі на строковій підставі і можуть розглядатися в розумінні Договору про космос як посланці людства, то кількаразова збільшена їх чисельність, різноманітність статусів та ролей, які вони у майбутньому будуть відігравати у космічному просторі (з можливими смертями та народженнями нових людей у космосі) призведе до формування специфічного і особливого суб'єкта - cosmicus societas. Нам не відомо, чи будуть його частини (окремі індивіди) визнаватися частиною суспільства Землі, власної держави, чи будуть формувати окреме суспільство чи суспільства (громади) під патронатом Землі. Тим не менш можна стверджувати, що зміни у нормативне регулювання життєдіяності cosmicus societas (яке не буде однорідним за територіальним, культурним, національним, соціальним та іншим походженням) з єдиного центру на Землі, наприклад як це відбувається сьогодні на платформі ООН буде занадто складною та зрозуміло малоефективною справою. Вирішувати такі питання по факту їх появи це означає, що правова наука та наука міжнародного космічного права зокрема буде плестися в хвості цивілізаційного розвитку, а не буде його дороговказом як фактично і було до 4 жовтня 1957 р., коли правова наука не спиралася на факт запуску штучного об'єкта в космічний простір.

Саме тому ідея про необхідність дотримання правових принципів для побудови космічного суспільства набуває особливої важливості в умовах активного освоєння космосу. Уявлення про космос як майбутній простір для людської експансії ставить перед людством безліч етичних і юридичних питань. У такому контексті право виступає як фундаментальний інструмент для забезпечення гармонії, координації зусиль і запобігання конфліктам.

Дотримання юридичних норм допомагає уникнути хаосу, забезпечує рівність доступу до ресурсів космосу і визначає відповідальність за діяльність у ньому. Особливу роль відіграють домовленості щодо використання природних ресурсів інших небесних тіл, уникнення забруднення космосу, регулювання супутникових орбіт та запобігання потенційним військовим загрозам. Крім того, розвиток космічного права має вирішувати питання щодо участі приватних компаній, які вже зараз стають важливими гравцями. Їх діяльність потребує ретельного регулювання, щоб зберігати баланс між інноваціями і відповідальністю перед людством. У підсумку, формування правових основ космічного суспільства — це спосіб забезпечити етичну та відповідальну взаємодію в масштабах, які виходять за межі Землі.

Формування міжнародного космічного права, заснованого на принципах справедливості, рівності та сталого розвитку, стикається з низкою серйозних викликів. Перший і, мабуть, найбільш фундаментальний виклик — це забезпечення рівного доступу до космічного простору та його ресурсів для всіх держав, незалежно від їхнього економічного чи технологічного рівня. Сьогодні основними гравцями у космосі є високорозвинені країни та транснаціональні корпорації, які мають значний технологічний і фінансовий потенціал. Це створює ризик, що космос стане ареною нового виду нерівності, де лише кілька суб'єктів отримають контроль над його ресурсами. Для подолання цього виклику необхідно створити механізми, які б гарантували справедливий розподіл ресурсів і можливостей у космічному просторі.

Другий виклик пов'язаний із правовим регулюванням комерційної діяльності у космосі. Приватні компанії, такі як SpaceX, Blue Origin та інші, відіграють дедалі більшу роль у дослідженні космосу та розробці його ресурсів. Однак сучасна правова база, зокрема Договір про космос 1967 року, недостатньо враховує інтереси приватного сектора. Відсутність чітких норм щодо правового статусу космічних ресурсів і відповідальності приватних компаній створює правову невизначеність, яка може спричинити конфлікти між державами та приватними суб'єктами.

Третім викликом є екологічний аспект. Освоєння космосу супроводжується значними ризиками для навколишнього середовища. Космічне сміття, забруднення небесних тіл, а також потенційні екологічні наслідки видобутку ресурсів становлять серйозну загрозу для стабільного розвитку космічної діяльності. У зв’язку з цим необхідно запроваджувати міжнародні правові норми, які б забезпечували екологічну відповідальність усіх учасників космічної діяльності.

Попри ці виклики, існує низка перспектив. Передусім сама ідея гармонізації правових норм у сфері освоєння космосу базується на необхідності інтеграції різних дисциплін для створення ефективного правового регулювання. Чисто юридичні механізми, без урахування етичних, політичних та економічних аспектів, не здатні повною мірою забезпечити сталий розвиток

космічної діяльності. Наприклад, закони, які формуються без врахування екологічної етики, можуть легітимізувати видобуток ресурсів, що завдасть шкоди космічному середовищу.

Етичний аспект гармонізації передбачає, що космічне право має враховувати загальнолюдські цінності, такі як рівність, справедливість і відповідальність перед майбутніми поколіннями. У цьому контексті важливим є створення правових механізмів, які б забезпечували захист небесних тіл від забруднення, а також гарантували мирне використання космосу. Формування космічного суспільства базується на розумінні того, що космос є не лише технічним чи науковим викликом, але й полем для переосмислення людських цінностей. Освоєння космосу зобов'язує людство підходити до використання ресурсів з турботою про екологічний баланс, уникати забруднення небесних тіл і забезпечувати доступ до космічних можливостей для всіх держав, незалежно від їхніх технологічних чи економічних можливостей та безумовно враховувати відповідальність перед майбутніми поколіннями. Саме тому, етичний аспект в формуванні міжнародного космічного права як бази для майбутньої регуляції cosmicus societas вимагає створення умов для мирного співіснування в космічному просторі. Заборона мілітаризації космосу та використання його ресурсів виключно у мирних цілях повинні залишатися основоположними принципами. Космічний гуманізм — це визнання цінності не тільки кожної людини незалежно від її національності, культури чи соціального статусу, але і визнання цінності можливого позаземного життя (якщо воно буде визнавати цінність людського життя), небесних тіл та космічного простору в цілому. Космічні програми повинні сприяти розвитку міжнародної співпраці, наукового обміну та технологічного прогресу, орієнтованого на загальне благо. Важливо, щоб космічна діяльність не стала лише інструментом економічної вигоди, а служила натхненням для розвитку людства як єдиного співтовариства.

Для ефективної реалізації етичних принципів у космосі необхідне їх закріплення у системі міжнародного космічного права. Одним із ключових кроків має стати створення нового міжнародного договору, що уточнює принципи Договору про космос 1967 року, зокрема в аспектах використання ресурсів і відповідальності за збереження космічного середовища, фіксує та розкриває зміст відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Етичні принципи рівності та солідарності можуть бути реалізовані через міжнародні механізми розподілу ресурсів, наприклад, шляхом створення фонду для підтримки космічних програм у країнах, що розвиваються. Такий підхід забезпечить рівний доступ до космічних технологій і можливостей, знижуючи ризик появи геополітичних розривів у доступі до космосу. Окремі норми повинні визначати статус ресурсів небесних тіл як спільного надбання людства, забороняючи їх комерціалізацію без узгодження на міжнародному рівні.

Принципи мирного співіснування в космічному просторі можуть бути реалізовані шляхом створення системи міжнародного моніторингу за діяльністю держав і компаній у космосі. Доцільно встановити чіткі юридичні санкції за використання космічного простору для військових цілей або дії, що створюють загрозу для міжнародної безпеки. Це дозволить не лише формально закріпити етичні принципи, але й забезпечити їхнє виконання.

Важливим аспектом залишається і формування правової бази для участі приватних компаній. Етичний аспект передбачає їхню відповідальність перед людством за наслідки своєї діяльності. Міжнародне космічне право має зобов'язати такі компанії діяти в рамках прозорості, екологічної відповідальності та співпраці з державами, зокрема шляхом ліцензування й міжнародного контролю. Таким чином, право стає гарантом реалізації етичних принципів, надаючи їм конкретних правових форм.

Політичний аспект гармонізації полягає у необхідності формування міжнародного консенсусу. Держави з різними політичними системами та рівнем економічного розвитку повинні мати однаковий голос у формуванні правових норм. Міжнародні переговори щодо створення нового правового режиму для космосу можуть бути організовані під егідою ООН, де кожна країна мала б можливість висловити свої позиції. Важливо також залучити до цих переговорів приватний сектор і наукову спільноту, щоб досягти балансу між інтересами різних сторін.

Економічний аспект гармонізації стосується регулювання комерційної діяльності в космосі. Для цього потрібна розробка прозорих норм, які визначали б права і обов’язки приватних компаній, забезпечували справедливу конкуренцію та запобігали монополізації ресурсів. Наприклад, міжнародне право може встановлювати правила ліцензування для компаній, які прагнуть видобувати ресурси на небесних тілах, або запроваджувати спеціальні податки, кошти від яких спрямовуватимуться на підтримку космічних програм країн, що розвиваються.

Гармонізація правових норм також потребує інноваційних механізмів моніторингу та відповідальності. Створення єдиної бази даних про космічні об’єкти, регулярний міжнародний аудит діяльності в космосі, а також санкції за порушення норм могли б забезпечити ефективне виконання правових вимог. У цьому контексті міждисциплінарний підхід дозволяє врахувати всі аспекти космічної діяльності, від етики та політики до технологій та економіки, формуючи гармонійну систему регулювання, яка сприятиме розвитку космічного суспільства.

Отже, концепція *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* є багатогранною і охоплює не лише правовий, але й морально-етичний вимір. Термін *«ius»*, який у традиційному розумінні перекладається як "право", у цьому контексті виходить за межі технічного регулювання. Він уособлює ідею справедливості, яка стає фундаментом для створення космічного суспільства. Право має

враховувати потреби нинішнього покоління, але водночас воно повинно бути орієнтованим на майбутнє, адже діяльність у космосі неминуче впливатиме на майбутні покоління. Наприклад, екологічні наслідки забруднення космосу або виснаження ресурсів можуть стати тягарем для тих, хто прийде після нас. Таким чином, *ius* у цій концепції виконує роль гаранта міжпоколіннєвої справедливості.

З іншого боку, термін *«societas»* не обмежується лише технічним або формальним значенням, що передбачає об'єднання людей чи держав для досягнення спільних цілей. У контексті концепції йдеться про ідеал спільноти, яка базується на принципах солідарності та взаємної відповідальності. Космос, як новий простір для співіснування, потребує переосмислення підходів до співпраці. *Societas* у цьому сенсі включає рівність доступу до ресурсів і можливостей, незалежно від рівня економічного розвитку чи технологічного потенціалу окремих держав, що могло б призвести до створення нових форм нерівності чи конфліктів.

Термін *«cosmicus»* додає до цієї концепції особливий вимір, оскільки розширює сферу дії права та спільноти до міжпланетного рівня. Це підкреслює унікальність умов космосу, який не має природних кордонів і потребує спільного регулювання на основі міжнародного права. Космічний простір є обмеженим у деяких аспектах (наприклад, кількість орбіт для супутників чи придатних для видобутку ресурсів тіл), але водночас необмеженим за своєю природою. *Cosmicus* у цій концепції наголошує на тому, що діяльність у космосі вимагає нового мислення, заснованого на глобальній відповідальності, яка виходить за межі інтересів окремих держав чи корпорацій.

Таким чином, *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* можна розглядати як заклик до побудови нового соціального порядку, де право, справедливість і відповідальність формують основу для розуміння космічного простору як блага, етичного його дослідження і використання, а також майбутнього міжпланетного співробітництва. Ця концепція закладає ідею, що лише через взаємоповагу та рівність у правовому регулюванні людство може забезпечити гармонійний розвиток у космічному просторі, що відповідатиме найкращим традиціям земної цивілізації.

Висновок. Концепція *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* є ключовою парадигмою для формування правової основи космічного суспільства, яке має стати новим етапом розвитку людської цивілізації. Усі виклики та перспективи, пов'язані з міжнародним космічним правом, а також необхідність його гармонізації на основі міждисциплінарного підходу, демонструють важливість права як інструмента справедливого, рівноправного і сталого освоєння космосу. Ця концепція наголошує, що право — це не лише регулятор діяльності, але й фундамент для побудови спільноти, здатної діяти в умовах глобальної відповідальності.

Принципи справедливості, рівності та сталого розвитку, про які йшлося, є центральними в реалізації цієї концепції. Справедливість забезпечує міжпоколіннєву відповідальність і запобігає дискримінації між країнами у доступі до ресурсів і можливостей. Рівність гарантує, що жодна держава або компанія не монополізуватиме космічний простір, залишаючи його відкритим для всіх. Сталий розвиток слугує основою для етичного використання космосу, зберігаючи його як для сучасного, так і для майбутніх поколінь. Ідея гармонізації правових норм на міждисциплінарному рівні інтегрує різні аспекти космічної діяльності — юридичний, етичний, політичний та економічний. У цьому контексті *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* закликає до формування системи права, яка враховує всі ці виміри і забезпечує глобальну координацію дій людства у космосі. Етичні норми додають глибини юридичному регулюванню, політичні механізми сприяють міжнародному консенсусу, а економічні заходи забезпечують стабільність і прозорість комерційної діяльності.

Таким чином, ця концепція є парадигмою для побудови нового космічного суспільства, заснованого на найкращих традиціях земної цивілізації. Вона підкреслює, що лише через право, яке враховує інтереси всіх учасників та орієнтоване на загальне благо, можна уникнути хаосу та конфліктів у космосі. Право стає мостом між технічним прогресом і морально-етичними цінностями, створюючи умови для сталого та гармонійного розвитку людства у новому середовищі. *«Ubi ius ibi cosmicus societas»* — це не лише юридична концепція, але й заклик до об'єднання людства на засадах відповідальності, співпраці та справедливості у космічному просторі.

Література:

1. Ubi Societas Ibi Jus The Role of a System of Law in the Communitization Process in Academe URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED067021.pdf (дата звернення 01.12.2024)
2. Gustav Radbruch Rechtsphilosophie I. C.F. Muller 1987. URL: https://books.google.ge/books?hl=en&lr=&id=8hxAqHr8A5UC&oi=fnd&pg=PA24(дата звернення 01.12.2024)
3. Bergel, Jean-Louis. Theorie generale du droit [Common theory of Law]. France, Dalloz, 2003. 374 p.
4. Lauterpacht H. International Law: Being the Collected Papers of H. Lauterpacht. Cambridge, 1970. Vol. 1. C. 20-23.

References:

1. Ubi Societas Ibi Jus The Role of a System of Law in the Communitization Process in Academe URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED067021.pdf (дата звернення 01.12.2024)
2. Gustav Radbruch Rechtsphilosophie I. C.F. Muller 1987. URL: https://books.google.ge/books?hl=en&lr=&id=8hxAqHr8A5UC&oi=fnd&pg=PA24(дата звернення 01.12.2024)
3. Bergel, Jean-Louis. Theorie generale du droit [Common theory of Law]. France, Dalloz, 2003. 374 p.
4. Lauterpacht H. International Law: Being the Collected Papers of H. Lauterpacht. Cambridge, 1970. Vol. 1. C. 20-23.

УДК 347.45/.47.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-581-587

Святошнюк Арина Леонідівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, тел.: (048) 748-52-54, https://orcid.org/0000-0001-7728-3190

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ НАДАННЯ ПОСЛУГ З ОХОРОНИ МАЙНА

Анотація. Договір надання послуг з охорони майна є важливим юридичним інструментом, який регулює відносини між замовником та виконавцем у сфері забезпечення безпеки. Він належить до договорів про надання послуг, регламентується положеннями Цивільного кодексу України, а також спеціальним законодавством.

Договір надання послуг з охорони майна є важливим інститутом цивільного права, однак його реалізація на практиці пов'язана з низкою правових та практичних проблем. У деяких випадках договори на охорону майна поєднуються з договорами підряду або оренди, якщо охорона включає встановлення обладнання (наприклад, відеокамер). Це може вплинути на порядок регулювання спорів.

Охорона майна – це дія, але не завжди гарантується результат (наприклад, абсолютний захист від крадіжок). Це викликає деякі суперечки при настанні шкоди. Так, виникає питання з розмежуванням провини. Не завжди очевидно, чи пов'язана втрата майна з діями охоронців. Наприклад, у випадках, коли майно викрадено внаслідок форс-мажору чи неякісного обладнання, - важко довести провину охоронної організації.

Також, багато договорів містять умови про обмеження відповідальності виконавця, що може бути оскаржено замовником як обмеження його прав. Непоодинокі випадки, якщо шкода сталася через технічний збій (наприклад, охоронна сигналізація), постає питання про те, хто несе відповідальність: виконавець або постачальник обладнання.

Договір надання послуг з охорони майна має ряд особливостей, зумовлених його правовою природою, спеціальним законодавством та характером зобов'язань сторін.

Зазначено, що договір надання послуг з охорони майна має такі ключові риси: є консенсуальним (набирає чинності з підписання); відплатний (передбачає оплату послуг); належить до категорії зобов'язань щодо виконання дій, а не надання конкретного матеріального результату. Така правова природа робить договір гнучким інструментом регулювання відносин між замовником і виконавцем.

Ключові слова: правовідносини, права і обов'язки сторін договору, договір, відповідальність, правова охорона, охорона майна, послуга, надання послуг, суб'єкти підприємницької діяльності, відшкодування шкоди.

Sviatoshniuk Aryna Leonidivna Candidate of Jurisprudence, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil Law Disciplines of Odessa I. I. Mechnikov University, Odesa, tel.: (048) 748-52-54, https://orcid.org/0000-0001-7728-3190

SPECIFIC ASPECTS OF THE AGREEMENT FOR PROVISION OF PROPERTY SECURITY SERVICES

Abstract. An agreement for the provision of property security services is an important legal instrument that regulates the relationship between the customer and the contractor in the field of security. It is included in contracts for the provision of services and is regulated by the provisions of the Civil Code of Ukraine, as well as special legislation.

An agreement for the provision of property protection services is an important institution of civil law, but its implementation in practice is associated with a number of legal and practical problems). This may affect how disputes are resolved.

Protecting property is an action, but the result is not always guaranteed (for example, absolute protection against theft). This causes some controversy when harm occurs. Yes, the question arises regarding the delimitation of guilt. It is not always obvious whether the loss of property is related to the actions of security guards. For example, in cases where property is stolen as a result of force majeure or poor-quality equipment, it is difficult to prove the guilt of the security organization.

Also, many contracts contain provisions limiting the contractor's liability, which can be appealed by the customer as a limitation of his rights. There are often cases where harm occurred due to a technical failure (for example, a security alarm), the question arises of who is responsible: the contractor or the equipment supplier.

An agreement for the provision of property protection services has a number of features determined by its legal nature, special legislation and the nature of the obligations of the parties.

It is indicated that the contract for the provision of property protection services has the following key features: it is consensual (comes into force upon signing), paid (provides for payment for services); makes the contract a flexible tool for regulating relations between the customer and the contractor.

Keywords: legal relations, rights and obligations of the parties to the contract, contract, liability, legal protection, property protection, service, provision of services, business entities, compensation for damage.

Постановка проблеми. У зв'язку з підвищеними вимогами до безпеки, із збільшенням кількості загроз (крадіжки, вандалізм) – попит на послуги охоронних підприємств зростає – цьому передує багато аспектів. Так, укладення договору на охоронні послуги майна передбачає юридичну захищеність.

Також, договір дозволяє обом сторонам чітко регулювати права та обов'язки, що знижує ймовірність конфліктів. Крім того, багато охоронних компаній пропонують інтеграцію фізичної охорони із сучасними засобами (відеоспостереження, сигналізація), що також фіксується у договорі.

Договір надання послуг з охорони майна є важливим інститутом цивільного права, однак його реалізація на практиці пов'язана з низкою правових та практичних проблем. У деяких випадках договори на охорону майна поєднуються з договорами підряду або оренди, якщо охорона включає встановлення обладнання (наприклад, відеокамер). Це може вплинути на порядок регулювання спорів.

Зокрема, законодавцем внесені зміни до регулювання діяльності охоронних організацій, - наприклад, деякі компанії зобов'язані відповідати суворішим стандартам (наприклад, у частині ліцензування), що може вплинути на укладення договору. Замовники можуть укласти договір із неліцензованими виконавцями, що тягне за собою ризики юридичної недійсності угоди.

Охорона майна – це дія, але не завжди гарантується результат (наприклад, абсолютний захист від крадіжок). Це викликає деякі суперечки при настанні шкоди. Так, виникає питання з розмежуванням провини. Не завжди очевидно, чи пов'язана втрата майна з діями охоронців. Наприклад, у випадках, коли майно викрадено внаслідок форс-мажору чи неякісного обладнання, - важко довести провину охоронної організації.

Також, багато договорів містять умови про обмеження відповідальності виконавця, що може бути оскаржено замовником як обмеження його прав. Непоодинокі випадки, якщо шкода сталася через технічний збій (наприклад, охоронна сигналізація), постає питання про те, хто несе відповідальність: виконавець або постачальник обладнання.

Отже, усі вищезазначені чинники обумовлюють актуальність обраної теми та потребують подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспект договору надання послуг з охорони майна досліджувалися Д. І. Мейєром, Й. О. Покровським, Г. Ф. Шершеневичем, М. М. Агарковим, В. П. Грибановим, О. С. Іоффе, І. Б. Новицькиим, С. П. Довбієм, Д. В. Козирем та ін.

Проте, сучасні цивілістичні дослідження характеризуються фрагментарністю та недостатністю розгляду проблем, пов'язаних із договорами наданням охоронних послуг майна.

Недостатній стан дослідження вказаної тематики тягне за собою багато теоретичних та практичних проблем, що ускладнює процес створення ефективного законодавства, не забезпечує належний захист прав учасників цивільних правовідносин при укладенні договорів надання послуг з охорони майна.

Мета статті – визначення правової природи договору надання послуг з охорони майна, а також виявлення його особливостей, та визначення його місця в системі цивільно-правових договорів.

Виклад основного матеріалу. Договір надання послуг з охорони майна має ряд особливостей, зумовлених його правовою природою, спеціальним законодавством та характером зобов'язань сторін.

Договір надання послуг з охорони майна має особливу правову природу, яка визначається нормами ЦК України та спеціальним законодавством, що регулює охоронну діяльність. Його основна характеристика – це договір надання послуг.

Відповідно до ст. 5 Закону України "Про охоронну діяльність" "суб'єкт охоронної діяльності на підставі отриманої у встановленому порядку ліцензії надає такі охоронні послуги: 1) охорона майна громадян; 2) охорона майна юридичних осіб; 3) охорона фізичних осіб" [1].

ЦК України договір охорони визначає як "договір, за яким охоронець, який є суб'єктом підприємницької діяльності, зобов'язується забезпечити недоторканність особи чи майна, які охороняються. Володілець такого майна або особа, яку охороняють, зобов'язані виконувати передбачені договором правила особистої та майнової безпеки і щомісячно сплачувати охоронцю встановлену плату" [2, ст. 978].

Договір охорони є різновидом договору на надання послуг. Укладення договорів про надання послуг підпадає під дію правових норм, які визначають порядок укладення цивільних договорів з урахуванням спеціального законодавства [3, с.245].

Згідно зі ст. 901 ЦК України: "за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором" [2].

Договір надання послуг з охорони майна належить до категорії зобов'язань, пов'язаних із виконанням дій (послуг), а не передачею результату праці, що відрізняє його від договору підряду. Виконавець зобов'язується: організувати охорону майна; вживати заходів для запобігання збиткам. При цьому, він не відповідає за досягнення результату в абсолютній формі (наприклад, неможливість 100% запобігання збиткам), якщо інше прямо не зазначено у договорі.

Договір передбачає, що послуги надаються особою, яка має відповідну ліцензію. Відсутність ліцензії призводить до нікчемності договору.

У ряді випадків договір може бути змішаним, якщо охоронні послуги поєднуються з: наданням обладнання (наприклад, встановлення сигналізації); технічним обслуговуванням систем охорони.

Сторонами договору надання послуг з охорони майна є виконавець та замовник. Виконавцем є юридична особа чи індивідуальний підприємець, який має ліцензію на охоронну діяльність та приватне охоронне підприємство. Замовником є фізична або юридична особа, яка потребує послуг охорони майна.

Відповідальність виконавця обмежена рамками його зобов'язань. Якщо майно було викрадено або пошкоджено, виконавець несе відповідальність, якщо буде доведено, що збитки виникли з його вини (наприклад, через невиконання обов'язків охоронців). Форс-мажор чи дії третіх осіб можуть звільняти охоронну організацію від відповідальності.

Предметом договору є виконання дій щодо охорони майна, включаючи: забезпечення фізичної охорони (охоронці); моніторинг із використанням технічних засобів (сигналізація, камери); реагування на сигнали тривоги.

ЦК України відносить договір охорони до Глави 66 Зберігання. Так, законодавець відносить договір охорони до зберігання майна.

Проте, договір охорони та договір зберігання розрізняються за своєю правовою природою, цілями, об'єктами та обов'язками сторін. Ці відмінності обумовлені різними функціями, що вони виконують у цивільному обороті. Розглянемо основні відмінності.

По-перше, можна визначити відмінності цих двох видів договорів за їх метою. Договір охорони призначений для забезпечення безпеки майна. Метою є запобігання його втраті, пошкодженню або незаконному використанню. Договір зберігання спрямований на збереження майна у постійному стані з подальшим поверненням його власнику.

По-друге, договір охорони відрізняється від договору зберігання за його предметом. Предметом договору охорони є надання послуг, пов'язаних із організацією охорони майна (наприклад, патрулювання, встановлення сигналізації, реагування на тривогу). Предметом договору зберігання є передача майна на збереження зберігачеві із зобов'язанням повернути його в цілості.

По-третє, вбачається різниця за обов’язками. За договором охорони охоронна організація зобов'язується вживати заходів щодо захисту майна (запобігання розкраданням, проникненням тощо). Замовник оплачує послуги та забезпечує умови для їх виконання (наприклад, надає доступ до території, що охороняється). За договором зберігання зберігач приймає майно на зберігання та несе відповідальність за його збереження. Поклажодавець передає майно на зберігання та оплачує послуги (якщо договір відплатний).

По-четверте, за договором охорони виконавець несе відповідальність за неналежне надання послуг, якщо його дії (або бездіяльність) призвели до втрати чи пошкодження майна. Однак, якщо шкода виникла з незалежних від неї причин (наприклад, форс-мажор), вона може бути звільнена від відповідальності. За договором зберігання зберігач відповідає за втрату або пошкодження майна, якщо не доведе відсутність своєї провини.

Отже, договір охорони є договором надання послуг. Тут ключовим є досягнення результату, а виконання дій із захисту майна. Договір зберігання є договором, пов'язаним з передачею майна на збереження.

Деякі спільні риси договір надання послуг з охорони майна має і з договором підряду. Договір охорони та договір підряду є різними цивільно-правовими зобов'язаннями, які мають суттєві відмінності за своєю правовою природою, предметом та особливостями виконання.

Відповідно до ст. 837 ЦК України: "За договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу" [2].

Основною метою договору охорони є забезпечення безпеки майна або запобігання загрозам об'єкту охорони. Метою договору підряду є створення матеріального результату праці (наприклад, будівництво, ремонт устаткування).

Предметом договору охорони є надання послуг, спрямованих на запобігання збиткам, крадіжкам, проникненням та іншим загрозам. Це договір оплатного надання послуг. Предметом договору підряду є виконання робіт, результатом яких є створення або зміна об'єкта (наприклад, виготовлення речі, виконання ремонту).

Договір охорони передбачає процес, але не гарантує результату у формі абсолютної безпеки. Наприклад, охоронна організація повинна вживати заходів, але якщо майно втрачено з незалежних від неї причин, це завжди тягне за собою відповідальність. За договором підряду результат є обов'язковим. Виконавець зобов'язаний передати замовнику конкретний матеріальний результат своєї роботи (наприклад, збудований будинок).

Також відмінність полягає у сторонах договорів. Сторонами договору підряду є замовник та підрядник.

Отже, договір охорони – це угода про надання послуг, пов'язаних із захистом майна, орієнтоване на дії, а не на матеріальний результат. Договір підряду, навпаки, передбачає досягнення конкретного результату праці, який має бути переданий замовнику.

Висновки. Таким чином, договір надання послуг з охорони майна має такі ключові риси: є консенсуальним (набирає чинності з підписання); відплатний (передбачає оплату послуг); належить до категорії зобов'язань щодо виконання дій, а не надання конкретного матеріального результату. Така правова природа робить договір гнучким інструментом регулювання відносин між замовником і виконавцем.

Література:

1. Про охоронну діяльність: закон України від 22.03.2012 № 4616-VI за станом на 15.06.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text.

2. Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV за станом на 03.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

3. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: монографія / За заг. ред. акад. НАПрН України О. Д. Крупчана; наук. ред. А. Б. Гриняк. К., 2017. 334 с.

References:

1. Zakon Ukrainy “Pro ohoronnu diyalnist”: vid 22 bereznia 2012 roku, № 4616-VI [Law of Ukraine “On security activity” from March 22, 2012, № 4616-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text [in Ukrainian].

2. Tsivilniy kodeks Ukrainy: vid 16 sichnia 2003 roku, № 435-IV [The Civil Code of Ukraine from January 16, 2003 № 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. [in Ukrainian].

3. Krupchan, O. D. (2017). Dohovirne reguluvannia pryvatnopravovykh vidnosyn v umovah evrointegratsiynih protsesiv v Ukraini [The Conractual Regulation of Privat Relations in the Sphere of Europian Integration]. *Monographiya.* 334 p. [in Ukrainian].

УДК 342.51

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-588-603

Сергієнко Наталія Артурівна доктор юридичних наук, професор кафедри публічного права Факультету права та міжнародних відносин, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (66) 800-80-67, https://orcid.org/0000-0002-6681-5961

Бабяк Максим Олегович студент Факультету права та міжнародних відносин, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (095) 431-91-14, https://orcid.org/0000-0002-4246-9734

ПЕРЕВІРКА ДОКУМЕНТІВ УПОВНОВАЖЕНИМИ ОСОБАМИ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

Анотація. У статті проаналізовано правові аспекти перевірки у громадян документів, що посвідчують особу та громадянство чи спеціальний статус (надалі – документів), в умовах воєнного стану в Україні. Особлива увага приділена визначенню меж повноважень посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування щодо перевірки документів у громадян, а також порядку їх дій за таких перевірок, передбачених чинним законодавством. Окремо акцентовано увагу на проблемах, пов'язаних із недоліками нормативно-правового регулювання вказаної сфери суспільних відносин, недостатньою обізнаністю посадових осіб та громадян щодо своїх прав та обов'язків, а також недостатньою координацією між органами, уповноваженими на здійснення перевірок документів.

У статті основна увага приділена нормам вітчизняного законодавства, якими регулюється порядок здійснення перевірок документів, з врахуванням положень актів судової влади – зокрема Конституційного Суду України, Верховного Суду, практики Європейського суду з прав людини. В статті надано практичні рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства для забезпечення балансу між гарантуванням прав громадян та захистом національної безпеки.

У результаті дослідження зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчої бази України, зокрема шляхом запровадження чітких механізмів контролю за дотриманням законності в діях посадових осіб при перевірці документів у громадян. Акцентовано увагу на важливості комплексного підходу до розв'язання проблем, що виникають під час перевірки документів, з урахуванням специфіки правових відносин у період воєнного стану.

Окрім цього, результати дослідження мають прикладне значення для правозастосовної практики, зокрема в діяльності правоохоронних органів,

військових адміністрацій та інших суб'єктів, залучених до забезпечення правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: перевірка документів, права громадян, воєнний стан, законодавче регулювання, повноваження посадових осіб, національна безпека.

Sergiienko Nataliia Arturivna Doctor of Law Science, Professor at the Department of Public Law at The Faculty of Law and International Relationships, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, tel.: (066) 800-80-67, https://orcid.org/0000-0002-6681-5961

Babiak Maksym Olehovych Student of the Faculty of Law and International Relationships, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4246-9734

VERIFICATION OF DOCUMENTS BY AUTHORIZED PERSONS DURING MARTIAL LAW: A PRACTICAL DIMENSION

Abstract. The article examines the legal aspects of document verification by authorized officials during martial law in Ukraine, focusing on identity documents and those confirming citizenship or special status (hereinafter referred to as "documents"). Special attention is paid to delineating the authority of officials of state and local governments in conducting document checks and the procedures established by current legislation for such actions. The study highlights issues related to gaps in legal regulation, insufficient awareness of officials and citizens about their rights and responsibilities, and inadequate coordination among bodies authorized to verify documents.

The article emphasizes the provisions of national legislation regulating the procedure for document verification, taking into account rulings of judicial authorities, including the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, and the case law of the European Court of Human Rights. Practical recommendations are offered to improve national legislation to strike a balance between safeguarding citizens' rights and ensuring national security.

The study concludes that the legislative framework in Ukraine requires refinement, particularly through the introduction of clear mechanisms for monitoring the legality of officials' actions during document verification. It underscores the importance of a comprehensive approach to addressing issues arising in document verification, with consideration of the specific legal relationships during martial law.

Furthermore, the research findings hold practical value for law enforcement agencies, military administrations, and other entities involved in ensuring the legal regime of martial law.

Keywords: document verification, citizens' rights, martial law, legislative regulation, officials' authority, national security.

Постановка проблеми. В умовах дії воєнного стану в Україні набуло особливої важливості питання перевірки документів, що посвідчують особу та громадянство чи спеціальний статус. Такі перевірки спрямовані на забезпечення національної безпеки, громадського порядку та дотримання правового режиму воєнного стану.

Законодавство України передбачає чіткий перелік підстав, за яких здійснюється така перевірка, однак на практиці ця процедура часто супроводжується зловживаннями з боку посадових осіб, недотриманням встановлених законодавством процедур або перевищенням повноважень. Це створює ризик порушення прав громадян, знижує рівень довіри до органів державної влади та може призводити до соціальної напруги.

Складність проблеми полягає також у достатньо розгалуженій нормативно-правовій базі, яка регулює порядок перевірки документів. Водночас, громадяни також нерідко залишаються необізнаними щодо своїх прав і обов'язків у ситуаціях перевірки в них документів, що ускладнює захист їхніх прав та інтересів.

Таким чином, актуальність проблеми полягає у необхідності забезпечення балансу між гарантуванням прав громадян та виконанням державою своїх функцій із захисту національної безпеки. Вирішення цієї проблеми вимагає як вдосконалення нормативного регулювання, так і підвищення правової культури як посадових осіб, так і громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання функціонування різних суб'єктів публічної адміністрації, специфіка здійснення ними своїх повноважень, зокрема і в період воєнного стану, проблематика реалізації прав громадянами у правовідносинах з суб'єктами публічної адміністрації, зокрема й в період воєнного стану, була предметом наукових пошуків різних науковців-юристів. Зокрема, питання правового регулювання запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму пересування під час дії воєнного стану були предметом наукових пошуків Комісарова О. Г. та Ілюхи Р. М. (див. Комісаров О. Г. та Ілюха Р. М. Впровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму пересування під час дії воєнного стану. Південноукраїнський правничий часопис. 2024. № 2. С. 252-256). Питання щодо поняття, структури та особливостей адміністративно-правового статусу військових формувань України під час особливого періоду розглядались Вернигорою В. В. (див. Вернигора В. В. Поняття, структура та особливості адміністративно-правового статусу військових формувань України під час особливого періоду. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. № 4. С. 97-102.). Питання щодо перевірки документів, огляду речей, транспортних засобів, житла громадян як

заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян розглядались Коренцовим О.І. (див. Коренцов О. І. перевірка документів, огляд речей, транспортних засобів, житла громадян, як заходи правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. За науковою редакцією: Алєксандра Енґлєр-Якубяк, Олена Коваленко, Пьотр Якубяк. 29 березня 2024 року. м. Харків. С. 562-565). Практичні аспекти сфери перевірки документів в осіб в період військового стану були предметом аналітики співавтора цього наукового дослідження ще у 2022 р. (Наталія Сергієнко. Перевірка документів осіб в період військового стану – пояснює адвокат. Pravo.ua. 09.04.2022 12:35. Електронний ресурс. URL: https://pravo.ua/perevirka-dokumentiv-osib-v-period-viiskovoho-stanu-poiasniuie-advokat/). Між тим, законодавство часто змінюється, так само як мінливою є практика застосування його норм, тож виникає потреба нового, зокрема, й наукового, осмислення питань, яких вже так чи інакше торкались різні автори в своїх наукових напрацюваннях.

Мета статті – аналіз правових підстав та порядку перевірки документів, що посвідчують особу та громадянство в Україні в умовах воєнного стану, а також підвищення правової обізнаності уповноважених осіб щодо їх прав та обов'язків під час здійснення таких перевірок. Матеріал спрямований на мінімізацію випадків зловживання правами або невиконання обов'язків з боку посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, а також на забезпечення законності дій усіх сторін відповідно до чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Питання перевірки документів, що посвідчують особу та громадянство України чи спеціальний статус особи (надалі – документи, що посвідчують особу) набуло значної актуальності у зв'язку з введенням правового режиму воєнного стану в Україні 24.02.2024 Указом Президента України № 64/2022. Іноді громадяни не знають, що як до введення воєнного стану, так і після цього, підстави для перевірки документів, що посвідчують особу, є чітко визначеними та вичерпними.

Частина 2 статті 19 Конституції України зобов'язує органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 19 жовтня 2023 року по справі № 9901/43/21 відзначила, що вказана норма Основного Закону означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний діяти лише на виконання закону, за умов і обставин, визначених ним, вчиняти дії, не виходячи за межі

прав та обов'язків, дотримуватися встановленої законом процедури, обирати лише встановлені законодавством України способи правомірної поведінки під час реалізації своїх владних повноважень. При цьому, вжите законодавцем формулювання «на підставі» означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний діяти на виконання закону, за умов та обставин, визначених ним. «У межах повноважень» означає, що суб'єкт владних повноважень повинен приймати рішення та вчиняти дії відповідно до встановлених законом повноважень, не перевищуючи їх. «У спосіб» означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний дотримуватися встановленої законом процедури і форми прийняття рішення або вчинення дії і повинен обирати лише визначені законом засоби [2].

В основу положень Конвенції, які допускають можливість обмеження прав і свобод особи відповідно до закону, покладена концепція «закону», що знайшла свій розвиток у практиці Європейського суду з прав людини [3, с. 17].

Перед тим, як перейти до власне розгляду питання про визначення осіб, що уповноважені здійснювати перевірку документів, необхідно визначити перелік документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України. Так, цей перелік встановлений у статті 5 Закону України «Про громадянство України» [4]. Стосовно документів, що посвідчують особу та підтверджують спеціальний статус, то слід звернутись до статті 13 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [5]. У попередньо згаданому Законі України міститься аналогічний поділ на документи, що посвідчують особу та громадянство України, згідно з їх функціональним призначенням, що й у Законі України «Про громадянство України».

Звернімо увагу на перелік осіб, що можуть перевіряти документи. Так, існує вичерпний перелік уповноважених державою осіб, яким надано право на перевірку документів, що посвідчують особу та громадянство України чи спеціальний статус.

За змістом пункту 7 частини 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану перевіряти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу

та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України [6].

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади затвердив постанову від 29 грудня 2021 р. № 1456 «Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» [7] (надалі – Постанова КМУ № 1456).

Визначення уповноваженої особи, що буде цікавити нас саме в рамках цього дослідження, вказано в пункті 2 Постанови КМУ № 1456 – посадова особа, яка призначається наказом коменданта та якій надано повноваження щодо перевірки документів в осіб під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану. Надалі пункт 5 Постанови КМУ № 1456 деталізує перелік уповноважених осіб, яким держава в особі Кабінету Міністрів України надає право на проведення перевірки документів таким уповноваженим особам:

1. Національної поліції;
2. Служби безпеки України,
3. Національної гвардії;
4. Державної прикордонної служби України;
5. Державної міграційної служби України;
6. Державної митної служби України;
7. Збройних Сил України.

Аналізуючи приписи Постанови КМУ № 1456, Коренцов О.І. відзначає, що за його спостереженням на блокпостах в'їзду / виїзду до міст і населених пунктів повноваження, встановлені Порядком (*мається на увазі Порядок перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, затвердженого постановою КМУ від 29.12.2021 р. № 1456 – курсив авторський*), здійснюють саме військовослужбовці ЗСУ [11, с. 564].

Окрім того, варто наголосити, що вказані уповноважені особи мають бути вписані в наказ коменданта. Термін «комендант» наведений в пункті 3 постанови Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 «Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану» [8] (надалі – Постанова КМУ № 573), а також в пункті 3 постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» [9] (надалі – Постанова КМУ № 1455).

Комендант – це уповноважена особа органу військового управління, яка призначається наказом військового командування або військової адміністрації

(у разі її утворення) та якій надано повноваження, зокрема, але не виключно, на визначення осіб, що мають права перевіряти документи.

Стосовно переліку органів військового управління, то це питання врегульовано наказом Міністерства оборони України від 20.05.2016 № 270 «Про затвердження переліків органів військового управління, в яких передбачено посади державної служби» [10]. Окрім того, перелік органів військового командування та військових адміністрацій вказаний у статтях 3 та 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Таким чином проілюстровується, що навіть за наявності підстав, особи мають бути уповноважені на здійснення перевірки документів у зазначеному законодавством порядку.

Тематика нашого дослідження передбачає визначення переліку підстав для перевірки документів, що посвідчують особу та громадянство України чи спеціальний статус, зокрема й у аспекті балансу між національною безпекою та забезпеченням прав громадян.

У Постанові КМУ № 1456 визначено наступні підстави, коли уповноважена особа має право вимагати в особи пред'явлення нею документів:

1. Якщо особа має зовнішні ознаки, схожі на ознаки особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи.

На сьогоднішній день чинне законодавство України передбачає поняття розшуку у кримінальному провадженні. Підстави для перебування особи в розшуку регламентовано в статті 281 КПК України [12]. У цій ситуації, перед тим, як пред'явити документи, особа, як видається, має право запитати в уповноважених осіб про номер кримінального провадження, дату та номер постанови, на підставі якої особу оголошено в розшук, а також інформацію про посадову особу, що винесла таку постанову, орієнтування на розшук.

Розповсюдженим явищем станом на зараз є звернення органів територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки до органів Національної поліції про доставлення осіб, що вчинили адміністративні правопорушення, передбачені статтями 210, 210-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Вказане регламентується частиною 5 статті 24 Закону України «Про Національну поліцію» [13], пунктом 9 постанови Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154 «Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки» [14], пунктами 56, 79 постанови Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 № 1487 «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів» [15]. У цьому випадку, як видається, особа має право дізнатись: який ТЦК та СП звернувся до органів НП, дату звернення, іншу інформацію (орієнтування в планшеті), що підтверджує те, що дійсно існує таке звернення про доставлення.

Варто зазначити, що може бути розшук в рамках виконавчого провадження. Вказане врегульовано, зокрема, але не виключно, статтею 36 Закону

України «Про виконавче провадження» [16]. В цьому випадку суд за зверненням виконавця постановляє ухвалу про розшук боржника (фізичної особи) або дитини. В такому випадку, як видається, особа має право дізнатись в уповноважених осіб про існування судового рішення, яким її оголошено в розшук, зокрема, яким судом, коли та в якій справі це судове рішення ухвалено.

Що стосується особи, зниклої безвісти, то вказана інформація має міститись в Єдиному реєстрі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, що затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України 29 серпня 2022 року № 535 [17]. Перед пред'явленням документа, що посвідчує особу, людина має право на підтвердження цієї інформації.

2. Якщо існує достатньо підстав вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення.

У такому разі існує такий варіант, що особа вже вчинила правопорушення, або ж, наприклад, іде зі зброєю, щоб вчинити правопорушення (це як приклад). Проте, якщо особа пересувається по вулиці, а уповноважена особа посилається на цей абзац як на підставу для перевірки документів, то людина має право знати яке саме правопорушення було вчинено або існує намір вчинення: частина статті, стаття, посилання на норму права, що містить диспозицію правопорушення.

3. Якщо особа перебуває на території чи об'єкті із спеціальним режимом.

Чинне законодавство України не містить визначення території чи об'єкту зі спеціальним режимом, проте крізь призму статті 9 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [18], статті 8 Закону України «Про державну таємницю» [19] можливо дійти до висновку, що це територія або об'єкти, які віднесені до особливого (спеціального) режиму охорони, допуску, проходу осіб. Слід зазначити, що перелік є досить значним, а тому з ним варто ознайомитись. Окрім того, у Постанові № 1455 наведено термін особливого режиму - комплекс заходів, які здійснюються в Україні або її окремих місцевостях, де введено воєнний стан з метою недопущення несанкціонованого переміщення громадян України, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів.

Водночас, розповсюдженим явищем сьогодення є існування блокпостів. Щодо правового регулювання, то пункт 6 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає такий захід правового режиму воєнного стану як встановлення порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливий режим в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів.

Таким порядком є Постанова КМУ № 1455, з аналізу якої, зокрема, пункту 3, вбачається, що блокпост – посилений контрольно-пропускний пункт, який за рішенням військового командування тимчасово встановлюється на

вході/виході (в'їзді/виїзді) на територію/з території, де введено воєнний стан і встановлено особливий режим (за винятком державного кордону), на якому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки, місця для відпочинку та забезпечення життєдіяльності особового складу, який виконує завдання на такому пункті, до складу якого можуть входити службові особи військових формувань та правоохоронних органів, які відповідно до закону залучені до здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Таким чином, якщо існує відповідне рішення про встановлення блок-посту, то такий об'єкт відноситься до режимного.

4. Якщо в особи є зброя, боєприпаси, наркотичні засоби та інші речі, обіг яких обмежений або заборонений або для зберігання, використання чи перевезення яких потрібен дозвіл, якщо встановити такі права іншим чином не можливо.

Якщо особа вважає цю обставину необґрунтованою, то остання, як видається, має право вимагати здійснювати відеозйомку уповноваженими особами в установленому порядку (або попередити про здійснення зйомки самим/самою з метою недопущення створення ситуації, що такі речі їй можуть бути підкинуті, «раптом знайдені»), залучити понятих. Окрім того, особа не позбавлена права попередити, що в разі відсутності цих предметів, остання звернеться зі скаргою на такі безпідставні підозри.

5. Якщо особа перебуває в місці вчинення кримінального, адміністративного правопорушення або дорожньо-транспортної пригоди, іншої надзвичайної події. Ця підстава не потребує додаткових коментарів.

6. Якщо зовнішні ознаки особи чи транспортного засобу або дії особи дають достатні підстави вважати, що особа причетна до вчинення правопорушення, транспортний засіб може бути знаряддям чи об'єктом вчинення правопорушення.

У цьому випадку слід звернутись до пунктів 2 та 4, що були описані вище.

7. Порушення особою відповідних заборон, введених на території, де запроваджено правовий режим воєнного стану.

Вказана підстава втілюється з пункту 5 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в якій йде мова про комендантську годину, тобто заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень.

Таким чином, Постанова КМУ № 1456 передбачає 7 підстав для перевірки документів, що посвідчують особу та громадянство України чи спеціальний статус, які мають бути обґрунтованими самі по собі, а тим більше, роз'ясненні за проханням (вимогою) особи, в якої здійснюється перевірка документів, адже за змістом частини 1 статті 19 Основного Закону ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством – на цьому має ґрунтуватись правовий порядок в Україні.

Задля унеможливлення свавільного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина, Конституційний Суд України у Рішенні від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 задекларував вимоги, яким має відповідати таке обмеження, зокрема: воно має ставити легітимну мету; бути зумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим; у разі обмеження права законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію відповідного права, і не порушувати його сутнісний зміст [20].

Цікавим є те, що частина 1 статті 32 Закону України «Про Національну поліцію» містить аналогічний перелік підстав щодо перевірки документів, за деякими виключеннями, як-от: в пункті 1 статті додано положення про самовільне залишення місця для утримання військовополонених; в пункті 3 – додано положення про місце здійснення спеціального поліцейського контролю; пункт 7 – відсутній.

Законом України № 3633-IX від 11.04.2024 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» [21] статтю 32 Закону України «Про національну поліцію» було доповнено частиною другою, відповідно до якої, у період дії воєнного стану та/або під час мобілізації (крім цільової) поліцейський має право вимагати в особи чоловічої статі віком від 18 до 60 років пред'явлення нею військово-облікового документа разом з документом, що посвідчує особу, у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться в документах.

Тобто, законодавець наділив правом поліцейських, за наявності обґрунтованої підстави, визначеної в частині 1 статті 32 цього Закону України, вимагати пред'явити військово-обліковий документ, враховуючи таке:

1. Вимагатись до пред'явлення може військово-обліковий документ разом з документом, що посвідчує особу.
2. Вказане має місце в період дії воєнного стану та/або проведення мобілізації (крім цільової).
3. Документ вимагається до пред'явлення в особи чоловічої статі.
4. Вік особи чоловічої статі має бути від 18 до 60 років.
5. Пред'явлення документів має здійснюватись у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться в документах.

На практиці мають місце ситуації, що поліцейські називають частину 2 статті 32 цього Закону України як окрему підставу для пред'явлення військово-облікового документа разом з документом, що посвідчує особу. Але, по перше, підстави, за яких поліцейські мають право вимагати в особи пред'явлення нею документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи чітко передбачені в частині першій

статті 32 Закону України «Про Національну поліцію». Окрім того, якщо приписи частини другої статті 32 Закону України «Про Національну поліцію» вважати самодостатньою підставою для вимоги про пред'явлення військово-облікового документа разом з документом, що посвідчує особу, то визначати вік особи чоловічої статі, в якої вимагають пред'явити такі документи, доведеться, хіба що «на око». По-друге, військово-обліковий документ відсутній у вичерпному переліку статті 13 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [5], що містить перелік документів, що посвідчує особу та підтверджують громадянство України чи спеціальний статус. Вказане є логічним, оскільки військово-обліковий документ є документом, що визначає належність його власника до виконання військового обов'язку (п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 559) [22].

Варто вказати на те, що ч. 2 ст. 17 Закону України «Про Національну поліцію» регламентує, що поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон. З аналізу частини 3 статті 18 цього ж Закону вбачається, що звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук. Натомість, нагадаємо, що пункт 2 Постанови КМУ № 1456 визначає, що посадова особа, в тому числі Національної поліції, призначається наказом коменданта та якій надано повноваження щодо перевірки документів в осіб під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану.

Отже, по суті, Закон України «Про Національну поліцію» наділяє повноваженнями щодо перевірки документів поліцейських загалом як посадових осіб та не передбачає підтвердження повноважень для перевірки документів шляхом призначення наказом коменданта та надання повноважень.

У той же час, на перший погляд, тоді незрозумілим є те, чому Постанова КМУ № 1456 відносить до «уповноважених осіб» посадових осіб Національної поліції як таких, що мають бути призначені комендантом та отримати дозвіл на перевірку документів.

Наприклад, у частині 4 статті 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» міститься припис, що у період дії воєнного стану громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ разом з документом, що посвідчує особу, та пред'являти їх за вимогою уповноваженого представника районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки або поліцейського, а також представника Державної прикордонної служби України у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та на пунктах пропуску через державний кордон України.

Тобто, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» окремо наводить уповноважених осіб: представників РТЦК та СП та окремо поліцейських.

Проте Постанова КМУ № 573 містить дефініцію терміну патруль – спільний рухомий наряд, до складу якого входять поліцейські Національної поліції та військовослужбовці Збройних Сил і можуть залучатися військовослужбовці Національної гвардії та Держприкордонслужби, що виконує покладені на нього обов'язки на маршруті патрулювання, визначеному комендантом на території, де запроваджено комендантську годину (п. 3).

Тобто, уповноважені особи Національної поліції, а також інші особи, які входять в патруль, зі змісту пункту 3 Постанови КМУ № 573 мають окрему підставу (п. 7 Постанови КМУ № 1456) для перевірки документів в осіб, що порушують комендантську годину. Особливістю є те, що в такому разі наділення Законом України «Про Національну поліцію» поліцейського службового посвідчення та спеціального жетон (ч. 2 ст. 17 цього Закону України) буде недостатньо, оскільки має бути наказ коменданта з наданням повноважень на перевірку документів посадовій особі Національній поліції, тобто поліцейському. Отже, саме в цьому проявляється специфіка.

Таким чином, аналіз правових норм і практики, пов'язаної з перевіркою документів, що посвідчує особу та громадянство України чи спеціальний статус, засвідчує важливість балансу між дотриманням прав і свобод громадян та забезпеченням громадського порядку, особливо в умовах правового режиму воєнного стану. З цього можливо зробити наступні висновки.

1. Конституція, закони України та підзаконні нормативно-правові акти, встановлюють вичерпний перелік підстав і процедуру для перевірки документів. Це має на меті захист громадян від свавільних дій посадових осіб та забезпечення їхньої обізнаності щодо своїх прав та обов'язків.
2. Органи державної влади і місцевого самоврядування та їхні посадові особи зобов'язані діяти виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений законом. Недотримання цих вимог може призвести до порушення прав громадян і втрати довіри до державних та самоврядних інституцій.
3. Правові висновки Верховного Суду, тлумачення норм законів Конституційним Судом України та практика Європейського суду з прав людини акцентують значну увагу на необхідності дотримання принципів пропорційності та правомірності під час обмеження прав громадян. Це вимагає від посадових осіб ґрунтовного обґрунтування своїх дій у кожному конкретному випадку.
4. Особливості правового регулювання режиму воєнного стану, як-от: перевірка документів на блокпостах або в інших спеціальних місцях мають бути чітко врегульовані та узгоджені з положеннями актів законодавства, зокрема й стосовно забезпечення прав громадян.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 жовтня 2023 року по справі № 9901/43/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685583.

3. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. К.: ВАІТЕ, 2020. 276 с.

4. Закон України «Про громадянство України» 18 січня 2001 року № 2235-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст.65. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.

5. Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20 листопада 2012 року № 5492-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 51, ст.716. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text.

6. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

7. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1456 «Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text.

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 «Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text.

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text.

10. Наказ Міністерства оборони України від 20.05.2016 № 270 «Про затвердження переліків органів військового управління, в яких передбачено посади державної служби» Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0785-16#Text.

11. Коренцов О. І. перевірка документів, огляд речей, транспортних засобів, житла громадян, як заходи правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. За науковою редакцією: Алєксандра Енглєр-Якубяк, Олена Коваленко, Пьотр Якубяк. 29 березня 2024 року. м. Харків. С. 562-565.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

13. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

14. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154 «Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF#Text.

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 № 1487 «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1487-2022-п#Text.

16. Закон України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 30, ст.542. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.

17. Наказ Міністерства внутрішніх справ України 29 серпня 2022 року № 535 «Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text.

18. Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 35, ст. 236. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80.

19. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року № 3855-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 16, ст.93. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text.

20. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text.

21. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» № 3633-IX від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2024, № 19, ст.78. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text.

22. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 559 «Про затвердження Порядку оформлення (створення) та видачі військово-облікового документа для призовників, військовозобов'язаних та резервістів і форми такого документа». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/559-2024-%D0%BF#Text.

References:

1. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1996, No. 30, Art. 141. Verkhovna Rada Ukrainy. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

2. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 19 zhovtnia 2023 roku u spravi № 9901/43/21 [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine dated October 19, 2023, in case No. 9901/43/21]. reyestr.court.gov.ua. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685583 [in Ukrainian].

3. Fulei, T.I. (2020). Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: Naukovometodychnyi posibnyk dlia suddiv [Application of the European Court of Human Rights Practice in Administrative Proceedings: A Scientific and Methodological Guide for Judges]. 3rd ed., extended. Kyiv: VAITE. 276 p. [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy "Pro hromadianstvo Ukrainy" vid 18 sichnia 2001 roku № 2235-III [Law of Ukraine "On the Citizenship of Ukraine" dated January 18, 2001, No. 2235-III]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2001, No. 13, Art. 65. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy "Pro Yedynyi derzhavnyi demohrafichnyi reiestr ta dokumenty, shcho pidtverdzhuiut hromadianstvo Ukrainy, posvidchuiut osobu chy yii spetsialnyi status" vid 20 lystopada 2012 roku № 5492-VI [Law of Ukraine "On the Unified State Demographic Register and Documents Confirming Ukrainian Citizenship, Identifying a Person, or Their Special Status" dated November 20, 2012, No. 5492-VI]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2013, No. 51, Art. 716. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy "Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu" vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII [Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" dated May 12, 2015, No. 389-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, No. 28, Art. 250. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text [in Ukrainian].

7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 hrudnia 2021 roku № 1456 "Pro zatverdzhennia Poriadku perevirky dokumentiv v osib, ohliadu rechei, transportnykh zasobiv, bahazhu ta vantazhiv, sluzhbovykh prymishchen i zhytla hromadian pid chas zabezpechennia zakhodiv pravovoho rezhymu voiennoho stanu" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 29, 2021, No. 1456 "On the Approval of the Procedure for Document Verification, Inspection of Belongings, Vehicles, Baggage, Cargo, Premises, and Housing During Martial Law"]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-п#Text [in Ukrainian].

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 lypnia 2020 roku № 573 "Pytannia zaprovadzhennia ta zdiisnennia deiakykh zakhodiv pravovoho rezhymu voiennoho stanu" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 8, 2020, No. 573 "On Certain Measures to Implement the Martial Law Regime"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-п#Text [in Ukrainian].

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 hrudnia 2021 roku № 1455 "Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia osoblyvoho rezhymu v'izdu i vyizdu, obmezhen svobody peresuvannia hromadian, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, a takozh rukhu transportnykh zasobiv v Ukraini abo v okremykh ii mistsevostiakh, de vvedeno voiennyi stan" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 29, 2021, No. 1455 "On the Approval of the Procedure for Establishing a Special Entry and Exit Regime, Restrictions on the Freedom of Movement of Citizens, Foreigners, Stateless Persons, and the Movement of Vehicles in Ukraine or Certain Areas Under Martial Law"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-п#Text [in Ukrainian].

10. Nakaz Ministerstva Oborony Ukrainy vid 20.05.2016 № 270 "Pro zatverdzhennia perelikiv orhaniv viiskovoho upravlinnia, v yakykh peredbacheno posady derzhavnoi sluzhby" [Order of the Ministry of Defense of Ukraine of May 20, 2016, No. 270 "On Approval of the List of Military Administration Bodies Providing for Civil Service Positions"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0785-16#Text [in Ukrainian].

11. Korentsov, O.I. (2024). Perevirka dokumentiv, ohliad rechei, transportnykh zasobiv, zhyttia hromadian, yak zahody pravovoho rezhymu voiennoho stanu, yaki vplyvaiut na administratyvno-pravovyi status hromadian [Verification of documents, inspection of belongings, vehicles, and citizens' housing as measures of the legal regime of martial law affecting the administrative and legal status of citizens]. Proceedings from VI Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia, prysviachena 95-richchiu vid dnia narodzhennia chlena-korrespondenta NAPrn Ukrainy, akademika Mizhnarodnoi kadrovoi akademii, Zasluzhenoho diiacha nauky Ukrainy, doktora yurydychnykh nauk, profesora Protsievskoho O.I. – VI International Scientific and Practical Conference Dedicated to the 95th Anniversary of the Birth of Corresponding Member of NALS of Ukraine, Academician of the International Personnel Academy, Honored Scientist of Ukraine, Doctor of Law, Professor Protsievskyi O.I. (pp. 562-565). Kharkiv [in Ukrainian].

12. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012, No. 4651-VI]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2013, No. 9-10, No. 11-12, No. 13, Art. 88. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu" vid 2 lypnia 2015 roku № 580-VIII [Law of Ukraine "On the National Police" dated July 2, 2015, No. 580-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, No. 40-41, Art. 379. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text [in Ukrainian].

14. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 liutoho 2022 roku № 154 "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro terytorialni tsentry komplektuvannia ta sotsialnoi pidtrymky" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 23, 2022, No. 154 "On the Approval of the Regulation on Territorial Recruitment and Social Support Centers"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-п#Text [in Ukrainian].

15. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 hrudnia 2022 roku № 1487 "Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii ta vedennia viiskovoho obliku pryzovnykiv, viiskovozoboviazanykh ta rezervistiv" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 30, 2022, No. 1487 "On the Approval of the Procedure for Organizing and Maintaining Military Records of Conscripts, Reservists, and Those Liable for Military Service"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1487-2022-п#Text [in Ukrainian].

16. Zakon Ukrainy "Pro vykonavche provadzhennia" vid 2 chervnia 2016 roku № 1404-VIII [Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" dated June 2, 2016, No. 1404-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2016, No. 30, Art. 542. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text [in Ukrainian].

17. Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 29 serpnia 2022 roku № 535 "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Yedynyi reiestr osib, znyklykh bezvisty za osoblyvykh obstavyn" [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine of August 29, 2022, No. 535 "On Approval of the Regulation on the Unified Register of Persons Missing Under Special Circumstances"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text [in Ukrainian].

18. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnu okhoronu orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy ta posadovykh osib" vid 4 bereznia 1998 roku № 160/98-VR [Law of Ukraine "On State Security of Government Bodies and Officials of Ukraine" dated March 4, 1998, No. 160/98-VR]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1998, No. 35, Art. 236. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-вр [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnu taiemnyst" vid 21 sichnia 1994 roku № 3855-XII [Law of Ukraine "On State Secrets" dated January 21, 1994, No. 3855-XII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1994, No. 16, Art. 93. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text [in Ukrainian].

20. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 8 kvitnia 2015 roku № 3-rp/2015 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated April 8, 2015, No. 3-rp/2015]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text [in Ukrainian].

21. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhodzhennia viiskovoi sluzhby, mobilizatsii ta viiskovoho obliku" № 3633-IX vid 11 kvitnia 2024 roku [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Specific Issues of Military Service, Mobilization, and Military Records" dated April 11, 2024, No. 3633-IX]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2024, No. 19, Art. 78. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text [in Ukrainian].

22. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 travnia 2024 roku № 559 "Pro zatverdzhennia Poriadku oformlennia (stvorennia) ta vydachi viiskovo-oblikovoho dokumenta dlia pryzovnykiv, viiskovozoboviazanykh ta rezervistiv i formy takoho dokumenta" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 16, 2024, No. 559 "On Approval of the Procedure for Processing and Issuing Military Records for Conscripts, Reservists, and Persons Liable for Military Service, and the Form of Such Records"]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/559-2024-п#Text [in Ukrainian].

УДК 347.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-604-612

Устінова-Бойченко Ганна Миколаївна доцент, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри цивільно-правових та гуманітарних дисциплін Криворізького навчально-наукового інституту, Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг, тел.: (067) 767-56-61, https://orcid.org/0000-0001-5821-3832

Скрябін Олексій Миколайович, професор, доктор юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових та гуманітарних дисциплін Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кривий Ріг, тел.: (097)403-73-05, https://orcid.org/0000-0002-8915-5943

ФОРМИ ВИРІШЕННЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню різноманітних форм вирішення приватно-правових спорів. Аналіз наукової літератури та нормативно-правової бази дозволяє поділити форми вирішення спорів на дві групи – юрисдикційні форми, до якої відноситься в першу чергу судова форма, та неюрисдикційну. Юрисдикційна форма являє собою діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає у встановленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права, визначенні способів захисту права та прийнятті рішення. Авторами було проаналізовано та виокремлено особливі риси юрисдикційної (судової) форми вирішення спорів, було зазначено, що судова форма захисту найбільш пристосована до вирішення спірних і складних правових питань через наявність детального регулювання порядку розгляду справ за участю зацікавлених осіб, закріплення всебічних гарантій ухвалення законного й обґрунтованого рішення. Разом з тим, було проаналізовано різноманітні неюрисдикційні (альтернативні) форми вирішення спорів, яка зазвичай містять ранню нейтральну оцінку, переговори, примирення, посередництво та арбітраж. У міру збільшення навантаження на судову систему, зростання витрат на судові процеси та затримок часу, що продовжують супроводжувати їх учасників, дедалі більша кількість держав експериментують із програмами альтернативних способів вирішення спорів. Деякі з цих програм є добровільними; інші – обов'язкові. Дослідивши альтернативні способи вирішення спорів було зроблено висновок про те, що сучасне суспільство змінюється, тому правові інструменти вирішення спорів повинні відповідати потребам українського суспільства, яке наразі перебуває у складних

обставинах. Тому дуже важливим є поглиблене вивчення існуючих неюрисдикційних форм врегулювання спорів та впровадження їх в українське суспільство.

Ключові слова: форми вирішення спорів, юрисдикційні форми вирішення спорів, неюрисдикційні форми вирішення спорів, примирення, вирішення спору за участі судді, медіація, альтернативні способи вирішення спорів.

Ustinova-Boichenko Hanna Mykolaivna Docent, Cand. Sc. (Law),. Head of the department of Civil Law and Humanitarian Disciplinesof the Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute of the Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih, tel.: 067)767-56-61, https://orcid.org/0000-0001-5821-3832

Skriabin Oleksii Mykolaivych Professor, Doctor of legal sciences, Professor of the department of Civil Law and Humanitarian Disciplinesof the Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute of the Donetsk State University of Internal Affairs, tel.: (097)403-73-05, https://orcid.org/0000-0002-8915-5943

FORMS OF RESOLUTION OF PRIVATE LEGAL DISPUTES

Abstract. The scientific article is devoted to the study of various forms of resolving private law disputes. Analysis of scientific literature and the regulatory framework allows us to divide the forms of resolving disputes into two groups - jurisdictional forms, which primarily include the judicial form, and non-jurisdictional. The jurisdictional form is the activity of competent authorities to protect the law, which consists in establishing the factual circumstances of a civil case, applying the relevant rules of law, determining the methods of protecting the law and making a decision. The authors analyzed and identified the special features of the jurisdictional (judicial) form of resolving disputes, it was noted that the judicial form of protection is most adapted to resolving controversial and complex legal issues due to the presence of detailed regulation of the procedure for considering cases with the participation of interested parties, and the consolidation of comprehensive guarantees for the adoption of a lawful and reasoned decision. At the same time, various non-jurisdictional (alternative) forms of dispute resolution were analyzed, which usually include early neutral assessment, negotiations, conciliation, mediation and arbitration. As the burden on the judicial system increases, the costs of litigation and the time delays that continue to accompany their participants increase, an increasing number of states are experimenting with alternative dispute resolution programs. Some of these programs are voluntary; others are mandatory. Having studied alternative dispute resolution methods, it was concluded that modern society is changing, therefore legal dispute resolution instruments must meet the needs of Ukrainian society, which is currently in difficult circumstances. Therefore, it is very important to study in-depth the existing non-

jurisdictional forms of dispute resolution and their implementation in Ukrainian society.

Keywords: forms of dispute resolution, jurisdictional forms of dispute resolution, non-jurisdictional forms of dispute resolution, reconciliation, dispute resolution with the participation of a judge, mediation, alternative dispute resolution methods.

Постановка проблеми. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод визначає право кожної людини на ефективний засіб правового захисту в національному органі у випадку порушення прав та свобод [1]. Україна має цілісну систему національних засобів правового захисту для розгляду та вирішення спорів, разом з тим традиційно популярною залишається судова форма вирішення спорів. Вирішення конфліктів юрисдикційними органами в умовах запровадження воєнного стану має певні особливості, оскільки ресурсні обмеження створюють перепони для зацікавлених осіб на шляху до відновлення порушених прав. Сьогодні існує велика необхідність впровадження примирних процедур, позасудових та досудових способів урегулювання спорів, які дозволять знизити навантаження на судову систему взагалі та суддів зокрема і, як наслідок цього, заощадити бюджетні ресурси та підвищити якість здійснення правосуддя. З огляду на ситуацію та емоційну складову прийняття рішення щодо врегулювання спору наразі суттєво ускладняються. Попри це, конфлікти існують і їх необхідно вирішувати, тому сьогодні, як ніколи актуальним постає питання вирішення спорів в позасудовому порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що форми вирішення спорів є актуальною темою та досліджувалися такими науковцями, як А.В. Андрушко, В.М. Барановою, Н.Ю. Голубєвою, В.В. Комаровим, О.С. Ткачук та інш., але певні аспекти залишилися нерозглянутими.

Мета статті – дослідження юрисдикційних та неюрисдикційних форм вирішення спорів з метою аналізу їх ефективності та впровадження в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Захист цивільних прав в Україні здійснюється в установленому законом судовому і позасудовому порядках. Цивільний кодекс України передбачив можливість здійснення захисту цивільних прав та інтересів: Президентом України, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади, нотаріусом, як приватним, так і державним тощо. Крім того, захист майнових й немайнових прав і законних інтересів може здійснюватися й іншими державними чи громадськими органами. Сторони спору уклавши відповідний договір можуть звертатися за захистом свого права у Третейський суд або вирішувати свій спір за допомогою процедури медіації. Широкі універсальні повноваження судової влади у захисті прав, законних інтересів і свобод громадян і організацій

передбачені у статті 124 Конституції України, відповідно до якої юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, а у передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи [2, с. 12].

В теорії права під формою захисту розуміють сукупність внутрішньо згоджених організаційних заходів для захисту суб'єктивного права. Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну та неюрисдикційну. Кожна форма захисту має свої ознаки та особливості застосування. Під юрисдикційною формою захисту права варто розуміти обумовлену законом діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає у встановленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права, визначенні способів захисту права та прийнятті рішення. При встановленні форм захисту права враховується характер прав і інтересів, їх спірність або безспірність, необхідність оперативного захисту та інші фактори. Велике значення при цьому мають правові традиції, а також прагнення до дотримання загальноприйнятих демократичних стандартів у забезпеченні права на захист [3, с.5].

Термін «юрисдикція» походить від латинського jurisdictio або від jus (juris) – право та dico – проголошую. У широкому розумінні юрисдикція – це не тільки компетенція судових органів щодо розгляду справ, а й «коло питань, що відносяться до ведення держави або державної установи» [4, с. 360].

Судова форма має ряд переваг порівняно з неюрисдикційними формами захисту та є найбільш ефективним способом захисту порушених прав і свобод особи. Основною рисою судового захисту є його необмеженість або загальність й вона характеризується наступними перевагами:

- судовий захист поширюється на необмежене коло осіб;
- судовому захисту підлягають усі без винятку права і свободи, що належать індивідові, як в силу прямої вказівки Конституції України та інших законів, так і тих, що не мають нормативного закріплення, але не суперечать закону;
- захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право;
- суд вирішує заявлені вимоги на основі застосування норм цивільного, сімейного, трудового та іншого права в порядку цивільної юрисдикції;
- обставини справи досліджуються в режимі цивільної процесуальної форми, що гарантує законність і обґрунтованість вирішення спору;
- захист здійснюють неупереджені судді;
- у розгляді справи беруть активну участь сторони спору та інші заінтересовані особи. Це підвищує ефективність судової процедури і, як результат, сприяє правовому вихованню громадян.

Таким чином, судова форма захисту найбільш пристосована до вирішення спірних і складних правових питань через наявність детального регулювання порядку розгляду справ за участю заінтересованих осіб, закріплення всебічних гарантій ухвалення законного і обґрунтованого рішення. Слід зазначити, що в силу цього вона не може забезпечити оперативність захисту. Це є однією із причин існування інших форм захисту права і удосконалення судової форми, введення форм спрощеного судового захисту [3, с.5].

Позасудовими (неюрисдикційними) формами можна вважати: адміністративну, нотаріальну, громадську та самозахист [2, с. 12].

Крім того, у світі діє система покликана вдосконалити вирішення різноманітних правових конфліктів поза межами дії судової влади. Система має назву «альтернативне врегулювання спорів» і полягає у сукупності процедур що сприяють позасудовому вирішенню спорів [5, с.23].

Альтернативне вирішення спорів відбувається шляхом їх врегулювання за допомогою будь-яких способів за межами судових процедур. Форми альтернативних способів вирішення спорів зазвичай містять ранню нейтральну оцінку, переговори, примирення, посередництво та арбітраж. У міру збільшення навантаження на судову систему, зростання витрат на судові процеси та затримок часу, що продовжують супроводжувати їх учасників, дедалі більша кількість держав експериментують із програмами альтернативних способів вирішення спорів. Деякі з цих програм є добровільними; інші – обов’язкові. Хоча двома найпоширенішими формами альтернативного вирішення спорів є арбітраж та медіація, учасники відповідних відносин майже завжди намагаються вирішити суперечки шляхом переговорів, а головною перевагою цієї форми є те, що вона дозволяє самим сторонам контролювати процес та вирішення [6].

Альтернативні способи вирішення спорів поряд із судовим порядком вирішення спорів є цілком реальним і життєздатним механізмом врегулювання конфлікту, про що свідчить світовий досвід. Способи врегулювання конфліктів визнаються альтернативними, лише якщо мають консенсуальний характер і обов’язково передбачають участь нейтральних, незалежних осіб у розв’язанні суперечки [7, с. 235].

Розуміння правової сутності відносин з розгляду спору як обов’язкової умови для дотримання сторонами порядку проведення дало б змогу передбачити і належне уявлення про послідовність обов’язкових для учасників цих відносин дій з відповідними правовими наслідками, про вибір найбільш ефективних способів вирішення конфліктів, закріплення процедури діяльності примирних органів, у тому числі і наділених повноваженнями з ухвалення обов’язкових рішень для виконання, а також примусового забезпечення цього виконання [8, с. 180].

У своїй науковій праці О. С. Ткачук надав розгорнуту систему альтернативних способів вирішення приватних юридичних спорів до якої відніс:

експертний висновок, переговори, переговори за участю посередника, примирення посередництво, арбітраж, посередництво-арбітраж, незалежне врегулювання, міні-процес, встановлення обставин, комісії з розгляду суперечок (спорів), приватний суд, попередня незалежна оцінка, «суд з безліччю дверей», досудове засідання щодо врегулювання спору, спрощений суд присяжних [5, с. 23]. Деякі із зазначених способів активно використовуються як дієві при вирішенні спірних ситуацій, але разом з тим, законодавство України передбачає ще певні способи врегулювання спору.

Глава 4 Цивільного процесуального кодексу України містить положення щодо врегулювання спору за участю судді. На відміну від укладання мирової угоди, зміст якої узгоджується самими сторонами, домовленість про врегулювання спору відбувається у формах спільних та (або) закритих нарад за участю судді, що керує процесом переговорів із досягнення згоди між сторонами [9].

Процедура врегулювання спору за участю судді має багато спільного з процедурою медіації. Головуючий суддя в судовому засіданні виконує роль посередника (медіатора). Його основною функцією під час проведення зазначеної процедури є допомога сторонам дійти згоди. Однак, якщо відповідно до правил медіації медіатор повинен утримуватися від висловлень щодо власного бачення врегулювання спору чи нав'язування сторонам своїх рішень щодо досягнення згоди, то суддю-посередника закон уповноважує правом пропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору [2, с. 379].

Разом з тим, медіація є формою вирішення конфліктів, яка тільки-но отримала законодавче закріплення та являє собою способом формування рішення у самих сторін спірного правовідношення.

Як зазначається п.4 ч.1 ст.1 Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX, медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів, а медіатор – спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію [10]. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про медіацію» медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації. Принципи медіації поширюються на стадію підготовки до медіації [11].

Також можна зазначити, що поширення набуває такий спосіб, як переговори.

Переговори (negotiation) — процедура, в якій беруть участь дві або більше сторін без залучення інших третіх осіб із метою напрацювання домовленостей за питаннями, що становлять для них інтерес, вироблення шляхів вирішення спору між ними. Ця процедура не має формалізованого порядку,

крім цього, надає можливість застосовувати інші АВС у випадку недосягнення взаємовигідного результату для сторін. Недоліком вказаної процедури є те, що досягнуті під час переговорів рішення не підлягають примусовому виконанню. Крім переговорів, також можуть застосовувати такі способи, як: 1) *консиліація* (узгоджувальне примирення) — переговори сторін за участю третьої особи — консиліатора, який допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та досягти максимально ефективних домовленостей, сприяючи їм у пошуку взаємовигідного вирішення спору та за потреби пропонуючи варіанти такого вирішення; 2) *третейське судочинство (арбітраж)* — альтернативний квазісудовий спосіб розгляду та вирішення конфліктів, що полягає в розгляді та вирішенні спору особою (особами), які обрані та уповноважені сторонами на ухвалення обов'язкового для сторін рішення за результатами розгляду справи по суті на основі повного та всебічного дослідження обставин справи за результатами змагальної процедури; 3)к*олаборативні процедури* (collaborative procedure, collaborative law) — спосіб альтернативного розгляду спорів, що полягає в проведенні переговорів між сторонами без залучення третьої нейтральної сторони, однак за обов'язкової участі їхній адвокатів, що пройшли спеціальне навчання та отримали кваліфікацію колаборативних юристів (collaborative lawyers); 4) *партисипативні процедури* (la procedure participative) — переговори сторін за обов'язкової участі їхніх адвокатів з метою врегулювання спору без залучення третьої нейтральної сторони з можливим подальшим затвердженням судом досягнутої угоди; 5) *спрощений суд присяжних* (summary jury trial) — альтернативний спосіб вирішення спорів, спрямований на діагностику процесу врегулювання спору та активізацію сторін у переговорному процесі; 6) *незалежна оцінка фактів* (neutral expert factfinding) — альтернативний спосіб вирішення спорів, сутність якого — це надання незалежною особою, що є кваліфікованим спеціалістом у певній галузі знань, висновку щодо фактичних обставин справи, що не є обов'язковим, однак об'єктивно відбиває фактичні обставини спірної ситуації, що склалася, та допомагає сторонам врегулювати спір; 7) *попередня нейтральна оцінка* (early neutral evaluation) — альтернативний спосіб вирішення спорів, що полягає в наданні незалежною особою, яка є зазвичай юристом або спеціалістом в тій чи іншій сфері, на ранній стадії спору висновку щодо фактичних обставин справи, який містить правову оцінку справи з точки зору перспектив кожної зі сторін, пропозиції щодо стратегії ведення справи та аналіз можливого розвитку подій у суді; 8) *рекомендаційний (необов'язковий) арбітраж* (nonbinding arbitration); 9) *«маятниковий арбітраж»* (pendulum arbitration) — спосіб, відповідно до якого сторони у визначеній послідовності надають арбітру власні варіанти вирішення спору/конфлікту, а саме арбітр визначає, який варіант є найбільш прийнятним та справедливим; 10) *омбудсмен* (ombudsman); 11) *мед-арб* (з англ. med-arb, mediation-arbitration— медіація, арбітраж) — один із комбінова-

них способів альтернативного вирішення справ, що полягає в залученні до розгляду та вирішення спору третьої нейтральної особи (кількох осіб), яка сприяє налагодженню комунікації між сторонами та прийняттю ними рішення у спорі [12].

Висновки. Насправді перелік альтернативних судовій форми способів вирішення спорів дуже великий, але набули популярності та використовуються тільки деякі з них. Сучасне суспільство змінюється, тому правові інструменти вирішення спорів повинні відповідати потребам українського суспільства, яке наразі перебуває у складних обставинах. Щорічно велика кількість спорів вирішуються через звернення до судової інституції, оскільки стала думка про те, що судова форма є найефективнішою, заважає суб'єктам правовідносин звертатися до альтернативних (неюрисдикційних) позасудових форм вирішення спорів. Саме тому дуже важливим є поглиблене вивчення існуючих неюрисдикційних форм врегулювання спорів та впровадження їх в українське суспільство.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (право на ефективний засіб юридичного захисту) URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004/print 1509703546851491. (дата звернення 2.12.2024)

2. Коссак В.М. Цивільне процесуальне право України: підручник. Харків: Право, 2020. 752 с.

3. Васильєв С.В. Цивільний процес: підручник. Київ: Алерта, 2019. 506 с.

4. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко [та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

5. Ткачук О.С. Судові та альтернативні способи вирішення приватних юридичних конфліктів: мужнародний досвід і українські перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Юриспруденція. 2015. № 18 Т.2. С. 22-25.

6. Alternative Dispute Resolution / Cornell Law School. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/alternative_dispute_resolution (дата звернення 2.12.2024)

7. Буряк В.Я. Запровадження альтернативних способів вирішення трудових спорів – вимога часі. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. 2017. Вип. 5. С. 235-242.

8. Сьомич М. І. Шляхи законодавчого вдосконалення вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право. 2014. № 1. С. 178–183.

9. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 02.12.2024).

10. Про медіацію: Закону України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 02.12.2024).

11. Йосипенко С. Врегулювання спорів у воєнний час: медіація як ефективний спосіб. URL: https://interfax.com.ua/news/blog/843899.html.

12. Лариса Шевцова. Альтернативні способи вирішення спорів. URL: https://unba.org.ua/publications/print/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html. (дата звернення: 02.12.2024).

References:

1. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (pravo na efektyvnyi zasib yurydychnoho zakhystu) *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004/print1509703546851491.

2. Kossak V.M. (2020) *Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy*. [Civil procedural law]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].

3. Vasyliev S.V. (2019) *Tsyvilnyi protses*. [Civil process]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Zaichuka O. V. (Ed.). (2010) Suchasna pravova entsyklopediia. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

5. Tkachuk O.S. (2015) Sudovi ta alternatyvni sposoby vyrishennia pryvatnykh yurydychnykh konfliktiv: muzhnarodnyi dosvid i ukrainski perspektyvy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. № 18 T.2. S. 22-25. [in Ukrainian].

6. Sait Cornell Law School. Alternative Dispute Resolution. Retrieved from https://www.law.cornell.edu/wex/alternative_dispute_resolution.

7. Buriak V.Ia. (2017). Zaprovadzhennia alternatyvnykh sposobiv vyrishennia trudovykh sporiv – vymoha chasi. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky*, 5. 235-242. [in Ukrainian].

8. Somych M. I. (2014). Shliakhy zakonodavchoho vdoskonalennia vyrishennia kolektyvnykh trudovykh sporiv (konfliktiv). *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Seriia V. Ekonomika i pravo*.1. 178–183. [in Ukrainian].

9. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. [Civil Code of Ukraine]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text [in Ukrainian].

10. Zakonu Ukrainy «Pro mediatsiiu» [The Law of Ukraine «About mediation»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text. [in Ukrainian].

11. Yosypenko C. Vrehuliuvannia sporiv u voiennyi chas: mediatsiia yak efektyvnyi sposib. Retrieved from https://interfax.com.ua/news/blog/843899.html. [in Ukrainian].

12. Larysa Shevtsova. Alternatyvni sposoby vyrishennia sporiv. Retrieved from https://unba.org.ua/publications/print/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html. [in Ukrainian].

УДК 343.102

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-613-625

Цимбалюк Валерій Іванович кандидат юридичних наук, професор, Директор ННІП НУВГП, Спеціальних юридичних дисциплін, Національний університет водного господарства та природокористування, Навчально-науковий інститут права, тел.: (097) 438-24-77, https://orcid.org/0000-0002-5572-9603

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. У статті досліджується роль судового контролю як ключового інструменту забезпечення законності на стадії досудового розслідування, що відіграє важливу функцію у захисті прав і свобод учасників кримінального провадження. Автор вважає за потрібне приділити особливу увагу повноваженням слідчого судді, який повинен здійснювати контроль за діями органів досудового розслідування та приймати відповідно ті рішення щодо обмеження прав особи у випадках, які передбачені законом та є правомірними. Висловлюється думка, що судовий контроль - гарантія того, що втручання держави (один із аспектів діяльності органів досудового розслідування) у сферу прав і свобод громадян буде відповідати принципам пропорційності, необхідності та обґрунтованості.

На досудовому етапі кримінального провадження судовий контроль включає перевірку законності затримання, надання дозволу на проведення обшуків, арештів майна, застосування запобіжних заходів та інших примусових дій. Потрібно зауважити, що саме залучення судді на цій стадії слугує своєрідним балансом між інтересами слідства та необхідністю захисту прав підозрюваного чи обвинуваченого, зокрема права на особисту свободу, недоторканність житла та майна, які гарантовані нам державою.

Цією статтею автор хоче підкреслити, що ефективність судового контролю має залежати від незалежності та неупередженості судової влади, а також у поєднанні з належним дотриманням процедур, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Була проаналізована нормативна база, що є основою у діяльності слідчого судді, та особливості її застосування на практиці. Окремо розглянуто судову практику щодо розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування. Це дозволяє оцінити ефективність механізму судового контролю в умовах кримінального процесу.

Ключовими аспектами розгляду є також питання співвідношення оперативності досудового розслідування та гарантійного характеру судового

контролю. Автор закцентував увага на проблемі процесуальних механізмів, які заважають підвищенню якості судового контролю та створюють потенційні ризики порушення прав учасників кримінального провадження.

Таким чином, судовий контроль на досудовому розслідуванні виступає важливим елементом правової системи, що забезпечує реалізацію принципів законності, верховенства права та справедливості. Він сприяє прозорості кримінального провадження, підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів та судової системи, а також знижує ризик зловживань з боку слідчих органів. Ефективний судовий контроль є запорукою дотримання прав людини навіть на стадії, коли особа ще не визнана винною, що відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне провадження, судовий контроль, слідчий суддя, законність.

Tsymbaliuk Valerii Ivanovych Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Law of the National University of Water Management and Environmental Engineering special legal disciplines, National University of Water Management and Environmental Engineering, Institute of Law, tel.: (097) 438-24-77, https://orcid.org/0000-0002-5572-9603

JUDICIAL CONTROL OF PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS A TOOL FOR ENSURING LEGALITY AND PROTECTING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract. The article examines the role of judicial control as a key tool for ensuring legality at the stage of pre-trial investigation, which plays an important role in protecting the rights and freedoms of participants in criminal proceedings. The author considers it necessary to pay special attention to the powers of the investigating judge, who must exercise control over the actions of pre-trial investigation bodies and make decisions on the restriction of individual rights in cases that are provided for by law and are lawful. The opinion is expressed that judicial control is a guarantee that the intervention of the state (in this aspect of pre-trial investigation bodies) in the sphere of citizens' rights and freedoms will comply with the principles of proportionality, necessity and justification. At the pre-trial stage of criminal proceedings, judicial control includes checking the legality of detention, granting permission to conduct searches, arrests of property, application of preventive measures and other coercive actions. It should be noted that the involvement of a judge at this stage serves as a kind of balance between the interests of the investigation and the need to protect the rights of the suspect or accused, in particular the right to personal freedom, inviolability of housing and property, which are guaranteed to us by the state.

In this article, the author wants to emphasize that the effectiveness of judicial control should depend on the independence and impartiality of the judiciary, as well

as in combination with proper compliance with the procedures provided for by criminal procedural legislation. The normative framework that is the basis for the activities of the investigating judge and the features of its application in practice were analyzed. Judicial practice regarding the consideration of complaints against decisions, actions or inaction of pre-trial investigation bodies was separately considered. This allows us to assess the effectiveness of the judicial control mechanism in the context of criminal proceedings.

Key aspects of the consideration are also the issue of the ratio of the efficiency of the pre-trial investigation and the guarantee nature of judicial control. The author focused on the problem of procedural mechanisms that hinder the improvement of the quality of judicial control and create potential risks of violation of the rights of participants in criminal proceedings.

Thus, judicial control of pre-trial investigation is an important element of the legal system that ensures the implementation of the principles of legality, the rule of law and justice. It contributes to the transparency of criminal proceedings, increasing citizens' trust in law enforcement agencies and the judicial system, and also reduces the risk of abuse by investigative bodies. Effective judicial control is a guarantee of respect for human rights even at the stage when a person has not yet been found guilty, which meets international standards in the field of human rights.

Keywords: pre-trial investigation, criminal proceedings, judicial control, investigating judge, legality.

Постановка проблеми. Дійсно**,** на сьогодні в Україні судовий контроль на стадії досудового розслідування виконує роль одного із ключових механізмів забезпечення законності та дотримання прав учасників кримінального провадження. Однак, як показує практика, його реалізація стикається з низкою проблем, що доволі сильно знижують ефективність його функціонування та створюють ризики порушення прав людини. Зокрема, до цього відносяться: питання щодо незалежності слідчих суддів, належного застосування процесуальних гарантій, своєчасності ухвалення рішень і балансу між потребами оперативного розслідування та дотриманням прав підозрюваних і потерпілих.

Окремою проблематикою, яка вносить значний негатив до інституту судового контролю, є можливість зловживань з боку органів досудового розслідування. Такі дії можуть виражатися по-різному, наприклад у необґрунтованому обмеженні прав підозрюваних (незаконне затримання чи несанкціонований обшук), або у недостатньому обґрунтуванні поданнях на застосування запобіжних заходів, затягуванні розгляду скарг на дії слідчих органів. У зв'язку з цим постає питання про необхідність належного судового контролю, який має не лише виявляти порушення, а й виконувати запобіжну функцію (превентивну).

Проблемним залишається і забезпечення ефективної комунікації між слідчим суддею та правоохоронними органами, що може впливати на своєчас-

ність прийняття рішень. Нерідко рішення про затримання, обшук чи арешт майна ухвалюються в умовах обмеженого часу та недостатньої інформації, що може призводити до юридичних помилок. Крім того, надмірне навантаження на суддів також може знижувати якість судового контролю.

У науковій та правозастосовній практиці точаться дискусії щодо меж втручання суду в досудове розслідування. З одного боку, судовий контроль не повинен підміняти функції слідства, з іншого — він має забезпечити ефективний захист прав учасників кримінального провадження. Пошук оптимального балансу між цими завданнями є складним і вимагає вдосконалення чинного законодавства та розвитку відповідної практики.

Таким чином, вважаю, що актуальність даної дослідження полягає у формуванні розуміння поняття саме ефективності судового контролю на досудовій стадії кримінального провадження. А це потребує розробки дієвих механізмів попередження порушень, оптимізації процедур контролю та підвищення рівня незалежності й професійності слідчих суддів. Вирішення цих питань сприятиме зміцненню принципу верховенства права, підвищенню довіри до судової та правоохоронної системи та забезпеченню дотримання прав людини на всіх етапах кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання судового контролю на досудовому розслідуванні широко обговорюється у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці. Дослідження зосереджені на аналізі сутності судового контролю, його ролі у забезпеченні законності, прав учасників кримінального провадження, а також на вдосконаленні механізмів його реалізації.

Дослідники відзначають, що судовий контроль є однією з основних гарантій дотримання законності у кримінальному провадженні. Так, судовий контроль як гарантія реалізації прав і свобод особи, на думку Ю.В. Скрипіної, передбачає охорону прав та свобод людини шляхом превенції, тобто недопущення протиправного й необґрунтованого обмеження прав людини, та захист прав і свобод людини, тобто їх відновлення в разі порушення [1, с.9]

У науковій літературі підкреслюється, що судовий контроль покликаний забезпечити баланс між інтересами слідства та дотриманням прав учасників провадження. Як зазначає Головко Б.Ю., іманентними ознаками цього інституту є орієнтація на захист прав, свобод і законних інтересів осіб, здійснення в межах процесуальних норм і компетенції слідчого судді, системність і універсальність, а також функція забезпечення законності та об'єктивності дій органів досудового розслідування. [2]

Особливу увагу приділяють гарантіям права на захист, зокрема через судовий контроль за дотриманням процесуальних строків, обґрунтованістю підозри та забезпеченням справедливого розгляду клопотань.

На думку ж дослідників С. Банаха та С. Штогуна, основній меті судового контролю передує низка завдань: а) запобігати неправомірним діям і рішенням,

що порушують конституційні права і свободи громадян; б) відновлювати права, безпідставно порушені органами досудового розслідування; в) надавати правомірним діям і рішенням особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора юридичної сили, легалізувавши тим самим отримані докази; г) сприяти винесенню правосудного вироку при вирішенні справи по суті. [3]

У зарубіжній літературі судовий контроль на досудовому етапі також розглядається як ключовий елемент захисту прав людини. У країнах ЄС, відповідно до особливостей їх законодавства, підкреслюється значення незалежності судового контролю та необхідності обґрунтованого обмеження прав учасників провадження. У науковій літературі виділяють різні підходи до судового контролю на досудовому розслідуванні, які можна класифікувати на дві основні моделі. Перший тип моделей передбачає, що суб'єкти судового контролю виконують функції, схожі на роль слідчого або прокурора, і беруть безпосередню участь у проведенні слідчих або розшукових дій. Такий підхід характерний для країн, як Німеччина та Бельгія. Другий тип моделей судового контролю передбачає, що судові органи виконують обмежену роль, яка стосується виключно перевірки дотримання прав і свобод учасників кримінального процесу на етапі досудового розслідування, без впливу на хід самого розслідування. Цей тип моделі характерний для Великої Британії, Італії, Греції, Іспанії та України, де суд здійснює контроль, але не бере участі у проведенні слідчих дій. Модель судового контролю, яка є основною в Україні, відноситься саме до цього другого типу.[4]

Дослідження підтверджують, що судовий контроль на досудовому розслідуванні є одним із найважливіших інструментів забезпечення законності та захисту прав людини. Водночас існують численні проблеми, пов’язані з ефективністю його реалізації, що свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавства та судової практики. Саме тому важливо продовжувати дослідження цього питання, щоб забезпечити більш якісний баланс між інтересами слідства та правами учасників кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Для початку необхідно потрібно зосередити увагу на понятті судового контролю у кримінальному провадженні, а також зрозуміти його ключові функції та значення в механізмі захисту прав людини. Відтак, у науковій літературі можемо знайти судовий контроль у кримінальному провадженні являє собою окремий напрям діяльності суду, який здійснюється під час досудового розслідування слідчим суддею, сутність якого полягає у контролі за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб при проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, проведенні інших процесуальних дій та прийнятті процесуальних рішень.[5] Звідси ми можемо зрозуміти, що судовий полягає в діяльності суду, спрямованій на перевірку та оцінку законності, обґрунтованості та доцільності процесуальних дій і рішень органів досудового розслідування.

З теоретичної точки зору потрібно виділити низку важливих функцій, які повинен виконувати судовий контроль на стадії досудового розслідування:

1. **Гарантування дотримання законності**. Судовий контроль забезпечує, щоб усі дії слідчих органів відповідали чинному законодавству та конституційним принципам. Це дозволяє запобігти свавільним або незаконним втручанням у права і свободи особи.
2. **Захист прав учасників кримінального провадження**. Суд здійснює нагляд за тим, щоб під час досудового розслідування не порушувалися права учасників процесу, такі як право на захист, недоторканність житла, майна та особистого життя, право на свободу слова тощо.
3. **Перевірка обґрунтованості та доцільності дій і рішень слідчих органів**. Наприклад, суд, в особі слідчого судді, контролює, чи є достатні підстави для застосування запобіжного заходу, проведення обшуку, арешту майна або інших дій, які обмежують права особи.
4. **Запобігання зловживанням владою**. Судовий контроль виступає бар'єром проти можливих порушень з боку органів досудового розслідування, таких як перевищення повноважень, упередженість чи недотримання законних процедур.
5. **Забезпечення балансу між інтересами держави та особи**. Суд повинен знайти оптимальний баланс між необхідністю ефективного розслідування злочинів і захистом прав людини. Надмірна жорсткість заходів може порушувати права підозрюваних, тоді як недостатній контроль може ускладнити розслідування.
6. **Посилення довіри до судової системи**. Прозорість та справедливість судового контролю формують у громадян впевненість у тому, що їхні права та свободи дійсно захищаються.

Крім того, важливо розуміти, що судовий контроль у кримінальному провадженні в Україні реалізується через певні процесуальні механізми. Це, зокрема, розгляд слідчим суддею клопотань про застосування запобіжних заходів, санкціонування обшуків, арешту майна, розгляд скарг на дії чи бездіяльність органів досудового розслідування тощо. Сам ж правозастосовний характер судового контролю на стадії досудового розслідуванні як інструменту забезпечення законності та захисту прав учасників кримінального провадження виходить з положень ст. 206 КПК України, де закріплено загальні обов'язки слідчого судді.[5] Згідно КПК України слідчий суддя - суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому статтею 247 цього Кодексу, - голова чи за його визначенням інший суддя відповідного апеляційного суду. Слідчий суддя (слідчі судді) у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду. [6] Як вже зазначалося в українській моделі судового контролю слідчий суддя не

бере безпосередньої участі в розслідуванні кримінальних справ та не виконує функцій, притаманних органам слідства або обвинувачення. Його діяльність спрямована виключно на забезпечення дотримання прав людини, а також на запобігання порушенням з боку органів розслідування. Перелік рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора, які можна оскаржити під час досудового розслідування, визначений ст. 303 КПК України. До них належать:

- Бездіяльність, зокрема невнесення інформації до ЄРДР, неповернення тимчасово вилученого майна, чи невиконання інших обов'язкових дій. Оскаржити можуть заявник, потерпілий, підозрюваний та інші зацікавлені особи.
- Рішення про зупинення або закриття кримінального провадження.
- Відмова у визнанні потерпілим.
- Відмова в задоволенні клопотань про проведення слідчих чи негласних слідчих дій.
- Рішення щодо зміни порядку досудового розслідування.
- Відмова прокурора задовольнити скаргу на порушення розумних строків.
- Повідомлення про підозру після встановлених строків.
- Відмова у закритті кримінального провадження на підставі, передбаченій законом.[6]

Таким чином, КПК України встановлює широкий перелік підстав для оскарження, що спрямоване на забезпечення законності та захист прав учасників провадження. Важливість можливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора під час досудового розслідування безпосередньо пов'язана з темою судового контролю як інструменту забезпечення законності та захисту прав учасників кримінального провадження. По-перше, судовий контроль гарантує, що права та свободи учасників кримінального процесу не будуть порушені через помилки або зловживання з боку слідчих органів. Оскарження рішень та дій є механізмом перевірки їх законності та обґрунтованості. По-друге, можливість оскарження сприяє забезпеченню прозорості та підзвітності органів досудового розслідування. Це дозволяє запобігати порушенням, таким як необґрунтоване затягування процесу, незаконне застосування заходів примусу або ігнорування прав потерпілих. По-третє, оскарження рішень і дій надає учасникам провадження дієвий механізм захисту своїх інтересів. Наприклад, потерпілий може вимагати притягнення винного до відповідальності, а підозрюваний — захистити себе від незаконного переслідування.

Нарешті, ця процедура є невід'ємною частиною реалізації принципу верховенства права. Забезпечення можливості оскарження рішень та дій на досудовому етапі є одним із ключових способів дотримання балансу між ефективністю розслідування та правами учасників процесу. Однак, потрібно зауважити, що до впровадження інституту слідчого судді в Україні (поняття

було введено у 2012 році до КПК), на країна неодноразово стикалася з негативними рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Основні претензії стосувалися порушень прав людини під час досудового розслідування через відсутність ефективного механізму судового контролю. ЄСПЛ зазначав, що "що верховенство права передбачає, зокрема, що втручання органів виконавчої влади у права особи має підлягати ефективному контролю, який повинен зазвичай здійснюватися судовою владою, принаймні в останній інстанції, оскільки судовий контроль надає найбільші гарантії незалежності, безсторонності та здійснення належного провадження. У зв'язку з відсутністю на момент подій встановленої законодавством процедури, яка б забезпечувала ефективне залучення незалежного судового органу до перевірки законності та пропорційності здійснення оперативно-розшукових заходів, Суд доходить висновку, що оскаржуване втручання не може вважатися сумісним з принципом «верховенства права»: чинне законодавство не надавало достатніх гарантій проти зловживань оскаржуваних втручань з боку міліції."("Волоха проти України" 2006 рік та "Неділенько та інші проти України" 2018 рік)[7]

Слідчий суддя виконує ключову роль у забезпеченні законності та захисту прав учасників кримінального провадження, і для ефективного виконання своїх функцій він повинен володіти низкою важливих якостей, знань і професійних компетенцій. Передусім слідчий суддя має глибоко розуміти положення законодавства, зокрема Кримінального процесуального кодексу України, Конституції України та міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства. Це включає знання правових норм, що регулюють права людини, процедурні аспекти кримінального процесу, а також стандартів, встановлених Європейським судом з прав людини. Таке правове підґрунтя дозволяє судді приймати обґрунтовані та правомірні рішення, які враховують не лише національні, але й міжнародні зобов'язання України.

Неупередженість і об'єктивність є основоположними принципами діяльності слідчого судді. Він має залишатися незалежним від будь-якого впливу, зокрема з боку сторін кримінального провадження або інших органів влади. Його рішення повинні ґрунтуватися виключно на законі та доказах, а не на суб'єктивних симпатіях чи особистих переконаннях. Ефективне виконання обов'язків також вимагає від слідчого судді наявності високих аналітичних здібностей і критичного мислення. Він повинен оцінювати докази, виявляти правові проблеми та приймати рішення на основі комплексного аналізу. Це особливо важливо, коли йдеться про складні справи, де необхідно швидко й точно вирішувати питання, пов'язані з правами учасників провадження. З цього випливає дотримання принципу пропорційності, що передбачає ухвалення рішень, які відповідають тяжкості кримінального правопорушення та можливим наслідкам. Це дозволяє уникнути

зайвого обмеження прав учасників провадження й водночас сприяє належному розслідуванню кримінальних правопорушень.

Основою ж правозахисної функції судового контролю є діяльність слідчого судді, яка спрямована на забезпечення дотримання прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Ця функція реалізується через процесуальні дії, що мають такі ключові аспекти:

- Перевірка законності рішень та дій органів досудового розслідування

Слідчий суддя виступає гарантом того, що дії слідчих органів відповідають чинному законодавству. Він аналізує обґрунтованість прийнятих рішень, таких як затримання особи, арешт майна, або обрання запобіжних заходів. Ця перевірка дозволяє уникнути зловживань владою і порушень прав людини, забезпечуючи додаткову гарантію від незаконних дій органів розслідування.

- Захист прав особи, яка притягується до відповідальності. Одним із центральних завдань слідчого судді є забезпечення того, що обмеження прав особи є необхідним і пропорційним. Це включає оцінку підстав для тимчасового обмеження свободи, проведення обшуків або доступу до приватної інформації. Такий контроль спрямований на уникнення надмірного втручання у права особи, гарантовані Конституцією України та міжнародними правовими стандартами.

- Розгляд скарг на дії чи бездіяльність слідчого або прокурора. Важливим аспектом правозахисної функції є можливість звернення учасників кримінального провадження зі скаргами на дії чи бездіяльність слідчого та прокурора. Слідчий суддя, розглядаючи такі скарги, забезпечує ефективний механізм судового захисту та оперативне усунення порушень, якщо вони мають місце.

- Прийняття рішень щодо проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права. Відповідно до законодавства, ряд слідчих дій, що суттєво втручаються у конституційні права особи, можуть бути проведені лише за рішенням слідчого судді. Це стосується обшуків, вилучення речей і документів, негласних слідчих (розшукових) дій, таких як прослуховування чи спостереження. Такі рішення гарантують, що ці заходи є обґрунтованими, законними і не порушують фундаментальних прав людини.

- Забезпечення прозорості та об'єктивності слідчого процесу. Дії слідчого судді сприяють встановленню балансу між правами сторін у кримінальному провадженні. Це включає усунення можливих порушень або упередженості з боку органів досудового розслідування. Процесуальний контроль забезпечує рівність сторін, прозорість та справедливість у кримінальному процесі.

Однак, реалізація судового контролю не обходиться без низки проблемних питань, які впливають на його ефективність. Войтович Є.М. звертає увагу на те, що повернення судом обвинувального акту прокурору відповідно до

п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України ставить під сумнів ефективність судового контролю, зокрема роль слідчого судді в захисті прав учасників провадження. Згідно з кримінальним процесуальним законодавством, повноваження слідчого судді поширюються переважно на стадію досудового розслідування, яка завершується після направлення обвинувального акту до суду. Повернення обвинувального акту прокурору не поновлює стадію досудового розслідування, що обмежує можливості слідчого судді втручатися в подальший розвиток кримінального провадження. Єдине виключення, передбачене ст. 206 КПК України, стосується контролю за законністю тримання під вартою, що дозволяє слідчому судді перевіряти обґрунтованість такого запобіжного заходу навіть поза межами досудового розслідування. Однак це не вирішує інших проблем, зокрема тих, що стосуються арештів майна, збереження доказів чи інших заходів забезпечення, які прямо впливають на права обвинуваченого та потерпілого. Таким чином, після повернення обвинувального акту прокурору судовий контроль втрачає дієвість, оскільки роль слідчого судді стає фактично формальною. Учасники процесу залишаються в ситуації, коли їхні права можуть бути обмежені без реальної можливості судового захисту.[8]

Ще у 2019 році Микола Оніщук, ректор Національної школи суддів України, у своєму аналізі визначив кілька ключових причин, що впливають на ефективність судового контролю та захист прав учасників кримінального провадження. Вони є комплексними і стосуються як організаційних, так і правових аспектів. Ці причини є актуальними і на сьогоднішній день:

1. **Завантаженість суддів.** Значне навантаження на суддів обмежує їх здатність приділяти достатню увагу кожній справі, що впливає на якість рішень. Великий обсяг справ, у тому числі пов’язаних із санкціонуванням негласних слідчих дій або обмежувальних заходів, створює ситуації, коли судді змушені працювати у прискореному темпі. Це може призводити до формального підходу у розгляді деяких процесуальних питань та зниження якості судового контролю.

2. **Недобросовісність чи недостатня кваліфікація слідчого апарату**. Низький рівень підготовки слідчих або недобросовісне виконання ними своїх обов’язків може спричиняти подання до суду неповних або необґрунтованих матеріалів. Це, у свою чергу, ускладнює судді об’єктивну оцінку обставин справи. Наприклад, у випадках накладення арешту на майно чи проведення обшуків, неналежна аргументація може впливати на правомірність таких заходів і створювати ризики порушення прав громадян. Так, прес-служба апарату Верховної ради України повідомила, що серед питань на правоохоронну тематику збільшилися кількість та питома вага скарг на дії працівників правоохоронних органів (з 32,279 тис. (11,6 % загальної кількості правоохоронних питань) у січні – вересні 2023 року до 35,152 тис. (25,7 %) у січні – вересні 2024 року), на дії слідчих, органів дізнання, тяганину із

слідством (з 22,875 тис. (8,2 %) у січні – вересні 2023 року до 27,938 тис. (20,4 %) у січні – вересні 2024 року).[10]

3. **Відсутність адвоката та представника сторони на важливих процесуальних етапах**. У багатьох випадках процесуальні дії, що суттєво впливають на права сторін (зокрема, арешт чи вилучення майна, відсторонення від посади, допити свідків, санкціонування обшуків), проводяться без участі захисника або представника заінтересованої сторони. Це значно знижує рівень змагальності у процесі та послаблює механізми правового захисту. У випадках негласних слідчих дій цей аспект є особливо актуальним, оскільки об'єкти втручання часто не знають про такі дії і не мають можливості захистити свої права в реальному часі. [9]

Таким чином, ці причини формують системні виклики для забезпечення ефективного судового контролю та дотримання принципів правосуддя. Для їх вирішення необхідно вдосконалювати процесуальне законодавство, підвищувати кваліфікацію працівників органів досудового розслідування, зменшувати навантаження на суддів і забезпечувати належну участь адвокатів на всіх стадіях кримінального провадження.

Висновок. Підсумовуючи вище викладене і виходячи із заявленої мети пропонованого дослідження важливо за Роль інститут судового контролю особливо важлива в умовах сучасної української правової системи, де досі існують ризики порушення прав людини на етапі досудового розслідування.

Загалом, як практики так і науковці, погодяться, що запровадження цього інституту стало відповіддю на численні виклики, пов'язані зі зловживаннями владними повноваженнями з боку слідчих і прокурорів, а також результатом імплементації міжнародних стандартів прав людини. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на важливості незалежного судового контролю як гарантії справедливості, що спонукало Україну до реформ у сфері кримінального процесу. Основною цінністю судового контролю є забезпечення балансу між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням прав особи.. У сучасній правовій системі України судовий контроль на стадії досудового розслідування виконує також і превентивну функцію, оскільки його наявність сприяє зниженню кількості порушень прав людини та зловживань у процесі розслідування .Важливість цього інституту для України обумовлена також тим, що він підвищує довіру громадян до системи правосуддя. В умовах нашого бажання до побудови дійсно правової держави судовий контроль є невід'ємним атрибутом справедливого кримінального провадження. Він сприяє побудові системи, де права кожної особи захищені, а держава діє в межах законності та верховенства права.

Попри позитивні зрушення, існують певні проблеми в реалізації інституту судового контролю, зокрема щодо навантаження на слідчих суддів, неоднозначності тлумачення окремих процесуальних норм та недостатньої

обізнаності учасників провадження про свої права. Це вимагає подальшого вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Отже, ми можемо дійти до висновку про те, що інститут судового контролю на досудовій стадії є не лише інструментом забезпечення законності, а й одним із основних механізмів захисту прав людини в демократичній Україні. Забезпечення його належного функціонування, як з нашого боку (науковців, громадськості та практиків – виявлення проблем, обговорення їх рішень) так і з боку владних інституцій (підтримка цих ініціатив), є запорукою справедливого та ефективного кримінального правосуддя, що відповідає європейським стандартам і сприяє утвердженню верховенства права в Україні.

Література

1. Скрипіна Ю.В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза»; Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 20 с.

2. Головко Б. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2024 № 68. С. 83–85. URL: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.68.17

3. Особливості повноважень слідчого судді щодо захисту прав людини / С. Банах, С. Штогун // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2013. - № 4. - С. 61-65. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vnapu_2013_4_13

4. Головко Б. Організація та здійснення судового контролю на стадії досудового розслідування в іноземних державах. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 2024. № 5. С. 780–784. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.119

5. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні : навч. посіб. для підготовки до заліку / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. – Х. : Право, 2016. – 96 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/156/1-12.pdf

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 21 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

7. Справа "Волохи проти України" (Заява N 23543/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 02.11.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text

8. Войтович Ю. Проблемні питання судового контролю в кримінальному процесі України. Вісник УжНУ. Серія: Право. 2021. № 63. С. 284–287. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.49

9. Недобросовісність слідчих як передумова незадовільної роботи слідчих суддів. Судово-юридична газета. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/138321-dosudove-rozsliduvannya-problemi-u-diyalnosti-slidchogo-suddi

10. Про звернення громадян до Верховної Ради Українуу січні - вересні 2024 року [On citizens' appeals to the Verkhovna Rada of Ukraine in January - September 2024.] Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/254658.html

References

1.Skrypina, Yu. V. (2008). Slidchyi suddia v systemi kryminalno-protsesualnoi diialnosti (porivnialno-pravove doslidzhennia) [Investigative judges in the system of criminal procedural activity (comparative legal studies)]: Extended abstract of candidate's thesis: 12.00.09 «Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza» ; Nats. yuryd. akademiia Ukrainy im. Ya. Mudroho. Kharkiv. [in Ukrainian].

2. Holovko, B. (2024) Poniattia ta znachennia sudovoho kontroliu na stadii dosudovoho rozsliduvannia. [The concept and significance of judicial control at the stage of pre-trial investigation] *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia - Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Jurisprudence, 68*, 83–85. [in Ukrainian].

3. Banakh S., Shtohun S. (2013). Osoblyvosti povnovazhen slidchoho suddi shchodo zakhystu prav liudyny [Peculiarities of the powers of the investigating judge regarding the protection of human rights]. Visnyk *Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy - Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine, 4*, 61–65. [in Ukrainian].

4. Holovko, B. (2024). Orhanizatsiia ta zdiisnennia sudovoho kontroliu na stadii dosudovoho rozsliduvannia v inozemnykh derzhavakh. [Organization and implementation of judicial control at the stage of pre-trial investigation in foreign countries] *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo» - Electronic scientific publication "Analytical and Comparative Law", 5*, 780–784. [in Ukrainian].

5. Kaplina O. V., Karpenko M. O., Maryniv V. I. ta in. (2016). Sudovyi kontrol pid chas dosudovoho rozsliduvannia u kryminalnomu provadzhenni [Judicial control during pre-trial investigation in criminal proceedings: training manual for preparation for the exam] : navch. posib. dlia pidhotovky do zaliku. Kharkiv: Pravo-Law. Retrieved from: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/156/1-12.pdf [in Ukrainian].

6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI : vid 21.11.2024. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

7. Sprava "Volokhy proty Ukrainy" (Zaiava № 23543/02) [Case "Volokha v. Ukraine" (Application №. 23543/02)]: *Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny - Decision of the European Court of Human Rights vid 02.11.2006*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text [in Ukrainian].

8. Voitovych Yu. (2021). Problemni pytannia sudovoho kontroliu v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Problematic issues of judicial control in the criminal process of Ukraine] *Visnyk UzhNU. Seriia: Pravo - Bulletin of UzhNU. Ser.: Law, 63*, 284–287. [in Ukrainian].

9. Nedobrosovisnist slidchykh yak peredumova nezadovilnoi roboty slidchykh suddiv [The lack of independence of the judges as a prerequisite for the unsatisfactory work of the judges] *Sudovo-yurydychna hazeta - Judicial and legal news.* Retrieved from: https://sud.ua/ru/news/publication/138321-dosudove-rozsliduvannya-problemi-u-diyalnosti-slidchogo-suddi [in Ukrainian].

10. Pro zvernennia hromadian do Verkhovnoi Rady Ukrainyu sichni-veresni 2024 roku [About citizens' appeal to the Verkhovna Rada of Ukraine in January-September 2024. The official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy – Official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: https://www.rada.gov.ua/news/razom/254658.html [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Економіка»

UDC 338.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-626-637

Dailu Shi Master's Student, Educational Program International Economics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (044)204-98-60, https://orcid.org/0009-0000-1566-2152

Hlushchenko Yaroslava Ivanivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0003-1454-0369

Korohodova Olena Oleksandrivna Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of International Economics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0003-2338-365X

Chernenko Natalya Oleksandrivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of International Economics, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0002-7424-7829

INCREASING FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE CONTEXT OF GLOBAL DECARBONIZATION

Abstract. The article is dedicated to a critical review of the literature analyzing the essence of foreign direct investments (FDI). The authors conducted a detailed analysis of FDI concepts, identifying their motivations, determinants, and forms. The paper emphasizes the differences in the motivations for investment by multinational corporations (MNCs) from developed countries compared to those from developing countries. It was established that MNCs from developed countries typically leverage their competitive advantages, such as access to advanced technologies, while MNCs from developing countries seek to attract FDI to obtain strategic resources, including technology and management expertise. The main determinants of FDI identified include market expansion opportunities, access to strategic assets, and supportive government policies, which depend on macroeconomic

stability. The article also presents two main perspectives on the environmental implications of FDI. The authors note that FDI can lead to a deterioration of the environmental situation due to the exploitation of weak regulatory frameworks in host countries. At the same time, their potential to promote sustainable development through the transfer of green technologies is highlighted. It was found that foreign direct investments in low-carbon projects are more common in developed countries with strong environmental policies and can contribute to improving energy efficiency in developing countries. The authors also point out that global climate change is shaping new patterns of FDI, urging MNCs to align their activities with decarbonization goals. The article examines both theoretical and empirical aspects of FDI, focusing on the advantages and limitations of prevalent methodologies in this field. The importance of integrating economic, environmental, and social dimensions into decision-making processes is emphasized to maximize the benefits of FDI in the context of sustainable development. It is also noted that FDI has the potential to facilitate the implementation of sustainable practices and technologies, which can positively impact the environmental and economic indicators of countries.

Keywords: Foreign direct investment, Multinational corporations, Decarbonization, International trade, National economy, Economic analysis.

Дайлі Ші магістрантка 2 курсу, ОПП Міжнародна економіка, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, тел.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0009-0000-1566-2152

Глущенко Ярослава Іванівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки КПІ ім. Ігоря Сікорського, м. Київ, тел.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0003-1454-0369

Корогодова Олена Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, тел.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0003-2338-365X

Черненко Наталя Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, тел.: (044) 204-98-60, https://orcid.org/0000-0002-7424-7829

ЗРОСТАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ ДЕКАРБОНІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена критичному огляду літератури, що аналізує сутність прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Автори здійснили детальний

аналіз концепцій ПІІ, визначивши їх мотивації, детермінанти та форми. У роботі акцентується увага на відмінностях у мотиваціях інвестування транснаціональних корпорацій (ТНК) з розвинених країн у порівнянні з країнами, що розвиваються. Встановлено, що ТНК з розвинених країн зазвичай реалізують свої конкурентні переваги, такі як доступ до передових технологій, тоді як ТНК з країн, що розвиваються, прагнуть залучити ПІІ для отримання стратегічних ресурсів, включаючи технології та управлінський досвід. Основними детермінантами ПІІ визначено можливості розширення ринку, доступ до стратегічних активів та підтримуючу державну політику, що залежить від макроекономічної стабільності. У статті також представлено дві основні точки зору щодо екологічних наслідків ПІІ. Автори зазначають, що ПІІ можуть спричиняти погіршення екологічної ситуації через експлуатацію слабких регуляторних рамок у країнах перебування. Водночас підкреслюється їхній потенціал у сприянні сталому розвитку через трансфер зелених технологій. Встановлено, що прямі іноземні інвестиції у низьковуглецеві проєкти є більш поширеними в розвинених країнах з потужними екологічними політиками і можуть сприяти підвищенню енергоефективності в країнах, що розвиваються. Автори також вказують на те, що глобальні зміни клімату формують нові патерни ПІІ, змушуючи ТНК узгоджувати свою діяльність із декарбонізаційними цілями. У статті розглянуто теоретичні та емпіричні аспекти ПІІ, акцентуючи увагу на перевагах і обмеженнях поширених методологій у цій сфері. Підкреслюється важливість інтеграції економічних, екологічних і соціальних вимірів у процеси прийняття рішень для максимізації вигод від ПІІ у контексті сталого розвитку. Також зазначається, що ПІІ мають потенціал сприяти впровадженню сталих практик і технологій, що може позитивно позначитися на екологічних та економічних показниках країн.

Ключові слова: прямі іноземні інвестиції, транснаціональні корпорації, декарбонізація, міжнародна торгівля, національна економіка, економічний аналіз.

Introduction.Traditional sources define foreign direct investment (FDI) as cross-border investments where a company acquires at least a 10% ownership stake in a foreign enterprise. FDI is widely recognized as a cornerstone of international economics, playing a pivotal role in fostering global economic integration, enhancing trade relationships, and driving technological advancements. By enabling the transfer of capital, knowledge, and expertise across borders, FDI contributes to the economic development of host countries and provides multinational corporations (MNCs) with opportunities to expand their market reach and access strategic resources.

In recent decades, the significance of FDI has grown alongside globalization, as firms increasingly rely on international investments to remain competitive in dynamic and interconnected markets. Emerging economies have become prominent

players in attracting and providing FDI, reflecting a shift in global economic power and the diverse motivations that drive such investments. These motivations range from market expansion and strategic asset acquisition to leveraging supportive government policies and capitalizing on trade liberalization.

Simultaneously, the context in which FDI occurs has evolved due to pressing global challenges, such as climate change, geopolitical shifts, and the pursuit of sustainable development. These factors have redefined traditional FDI patterns, requiring MNCs to align their strategies with environmental and social goals while navigating complex macroeconomic and regulatory landscapes. Consequently, understanding the theoretical foundations, determinants, and impacts of FDI remains crucial for academics, policymakers, and business leaders aiming to maximize its potential for sustainable development.

Analysis of recent research and publications. The study of foreign direct investment (FDI) has gained significant attention from researchers due to its critical role in international economics and global trade dynamics. Scholars worldwide have contributed extensively to understanding FDI's determinants, motivations, and impacts on host economies.

Prominent researchers, such as Dunning [1], Mathews [2], and Luo and Tung [3], have explored FDI motivations across multinational corporations (MNCs) from developed and emerging economies. They highlighted that MNCs from developed countries often leverage competitive advantages established in their home markets, while those from emerging markets utilize FDI as a strategy to acquire strategic assets, such as advanced technologies and managerial expertise. Similarly, Blonigen et al. [4-7] and Kogut and Chang [8] examined firm-level determinants like intangible assets and R&D expenditures, emphasizing their importance in shaping FDI decisions.

Moreover, empirical studies, including those by Islam and Beloucif [9] and Froot and Stein [10], identify macroeconomic factors such as market size, exchange rates, and tax policies as crucial determinants of FDI inflows. These studies underscore the interplay between firm-specific and country-specific characteristics in influencing investment strategies.

Environmental implications of FDI have been extensively debated in the literature. Researchers like AhAtil et al. [11] and Copeland [12] have investigated the "pollution haven hypothesis" (PHH), which suggests that firms often relocate pollution-intensive operations to countries with lax environmental regulations. Conversely, studies by Eskeland and Harrison [13] and Cole et al. [14] present evidence supporting the "halo effect," where foreign ownership leads to improved energy efficiency and reduced environmental harm in developing countries.

Ashraf et al. [15] further explore the relationship between FDI and climate change, highlighting the disparity in low-carbon FDI flows, which predominantly favor developed nations with robust regulatory frameworks. Their findings reveal

that only a fraction of greenfield and M&A FDI benefits developing economies, underscoring the need for equitable distribution of sustainable investments.

The several aspects of FDI and green economy have been partially addressed in previous publications by the authors [16-19]. Despite substantial progress in FDI studies, several gaps remain. Existing research often prioritizes "pre-COVID" economic conditions, neglecting the impact of global challenges like the pandemic, decarbonization trends, and geopolitical shifts. Additionally, while the environmental implications of FDI are well-documented, there is a need for deeper exploration of how entry modes (greenfield, brownfield, and M&A) influence sustainability outcomes in various regions.

Setting objectives. This article contributes to the literature by synthesizing recent findings and addressing these gaps. By analyzing the interplay between economic, environmental, and institutional factors, it provides a comprehensive framework for understanding FDI in the context of evolving global challenges.

Presenting main material. Foreign direct investment (FDI) has always been a heated topic in the area of international economics, which is defined as international investment made by a resident entity in one economy (direct investor) to establish a lasting interest in an enterprise resident in an economy other than that of the investor (direct investment enterprise) [20]. In particular, the IMF emphasizes that FDI involves the acquisition of at least ten percent of the ordinary shares or voting power in a public or private enterprise by non-resident investors.

The existing research shows that transnational companies engage in FDI driven by different motivations. Mathews [2] further proposes that MNCs from emerging economies (EE) and those from developed economies (DE) have different motives. Dunning [1] thinks that DE MNCs are more likely to exploit their competitive advantage established at home, whereas EE MNCs need to balance asset exploitation and exploration in the process of internationalization and use FDI as a springboard to acquire strategic resources [3].

According to Lu et al. [21], the motives for FDI can be grouped into three categories, namely, strategic assets-seeking, marketing-seeking, and supportive government policies. To be more specific, strategic assets-seeking includes obtaining advanced technologies, high-quality brandings, and high-end human resources. For instance, in 2016, one of China’s leading Gaming companies, Tencent, acquired 84.3 percent shares of Finnish gaming company, Supercell Oy to obtain the technology of Supercell Oy (especially the technology used in the game called ‘Clash of Clans) [22]. MNCs who aim at market-seeking try to increase market share in host countries, to increase market share in the global market, and to avoid market competition in the domestic market. For MNCs who seek supportive government policies, FDI can help them easily access supportive bank loans, supportive insurance, supportive small-and-medium enterprises (SMEs) seeding funds, income tax deductions, and foreign currency.

Based on internalization theory, Blonigen et al. [6-7] hypotheses that MNCs tend to have reproducible intangible assets such as technologies and managerial skills, and that "it is difficult to fully appreciate rents from such assets through license arrangement with an external party". In addition, Blonigen [6] further points out that such an agreement often involves transaction costs, hold-up issues and agency problems, which may lead to market failure. In order to test the internalization theory, the common method is to use multi-nationality regressing on Research and Development (R&D) intensity and advertising intensity as explanatory variables. Most empirical analysis reveals that there is a positive correlation between FDI decision and R&D and advertising expenditure. Alternatively, Morck and Yeung [23] find that in the condition of a significant amount of R&D and advertising expenses, foreign acquisitions can create abnormal returns. However, there are other scholars who impose a contrary argument. For instance, Kogut and Chang [8] and Blonigen [4] suggest that companies with scarce R&D outcomes are more likely to engage in FDI to seek for assets that they do not possess, which coincides with the opinion of Lu et al. [21].

Among the literature on FDI, most researchers study the determinants of FDI inflows. Based on previous study, Islam and Beloucif [9] summarize that the widely agreed determinants are the size of host market, trade openness, infrastructure convenience, labour cost, macroeconomic stability, human capital, and the growth potential of the recipient of FDI. In particular, the size of the host market is the most robust one among the list, reflecting that the motivation of FDI contributors is to expand the market. Blonigen [6, 7] classifies the determinants into two categories, that is, firm-related characteristics and macroeconomic-related factors. The firm-level determinants are intangible assets such as technologies and reputation, whereas macroeconomic factors are exchange rates, taxes, and tariffs, etc.

Since the common idea of FDI lies in replacement of export, most researchers think that one of the necessary determinants of FDI is that the market size of the investee countries for the product is large enough so that the earnings generated from FDI can offset the fixed costs induced [24].

Froot and Stein [10] state that given a perfect market mechanism, exchange rate will not impose significant influence on foreign investment. However, the reality is of an imperfect market, which means that the changes in exchange rate can bring benefits for foreign investors. More specifically, an appreciation of a currency results in a potential growth of firm wealth and helps the investor company access funds with lower costs.

Tax is also a unanimous determinant of FDI. Most literature in this field agrees that higher tax discourages the decision and magnitude of FDI. Obviously, higher tax increases the costs associated with operating in a new market. Blonigen [6-7] summarizes that the influence of tax on FDI is contingent on the type of tax, measurement of FDI activity, and tax treatment in the host and home countries.

In addition, the quality and enforcement of authorities can also affect FDI activity, especially for developing countries [6-7]. For instance, lack of or weak enforcement of asset protection can lead to a higher risk of expropriation. Also, a well-functioned authority and institution imply a relatively effective market environment. What's more, the research of Sabir et al. [25] indicates that the quality of institutions and authorities are also essential for the infrastructure convenience, which can significantly influence the flow of FDI. In this case, the quality of institutions can also be considered when an investor plans to invest in foreign countries.

Last but not least, another factor is trade protection and openness imposed by investee countries. Most economists have reached a consensus on the link between trade protection and FDI. The rationale behind that is that most restricted trade protection deters imports, so that companies who want to enter such countries may shift their strategy from exporting to building an affiliate branch [26]. Investing in foreign countries to circumvent the trade barriers is termed as 'tariff jumping FDI' [5].

The modes of foreign capital outflow vary. Cheng [27] points out that a proper mode of FDI entry helps the investor company achieve an effective international trade strategy and enhance international competitiveness. Generally speaking, greenfield entry and acquisition would be the two commonly used entry modes [28, 29, 30]. Both modes have their pros and cons. Greenfield entry is defined as establishing a new affiliate in a host country by a foreign investor firm alone or with partners [28]. Cheng [27] suggests that greenfield investment can benefit the parent firm because it can choose the location that best suits its strategy and achieves the highest profits. Also, building up a new affiliate starts from zero without restrictions from other parties so that it can acclimate itself to the new environment at its own pace and build its own reputation. However, it always involves a relatively high level of risks due to the information asymmetry between the investor firm and the host country.

Whereas acquisition is an alternative way for MNEs to enter a new market through purchasing a large proportion of stocks of an established firm in the host country [31]. Unlike greenfield projects, merger and acquisition (M&A) tends to be less risky. However, without 100 percent of ownership, the investors' control over the host firm might shrink.

Brownfield FDI is a new trend in the international market, which is in the middle of greenfield and acquisition [27]. That is, the acquirer purchases an established firm in the host country with predominated shares and then completely restructures it during a short period [32].

The global trend of decarbonization and FDI are interactional. On the one hand, decarbonization has been triggered by climate change. Today climate change has been one of the most urgent and irreversible issues faced by the world, which has been evolving at an ever-increasing speed [15]. Most economists point out that climate change is a result of an externality of globalization, especially trade

liberalization and capital flow beyond boundaries [11]. More specifically, companies run in a stringent legislative environment can transfer their "brown and dirty" sections to a country with relaxed regulations, which is the well-known "race to the bottom or pollution haven hypothesis (PHH) [12]. In most cases, such countries with lax regulation are those low-income economies. Until the pollution reached an accepted threshold value, would the parent firm decrease or end their "dirty" operation and manufacturing. That is the famous environmental Kuznets curve (EKC) [33]. Under the pressure of the society at large, MNCs tend to behave environmentally friendly to raise their reputation in the domestic market (the halo effect), which may alleviate the adversarial impacts brought by PHH to some extent [34]. Ashraf et al. [15] demonstrate that the impact of FDI on climate change depends on its entry modes. According to an empirical analysis, Ashraf et al. [15] find that only about one-third or one quarter of low-carbon greenfield FDI flows to developing countries, while the majority of green greenfield FDI tends to flow into developed countries. Similarly, most green merger and acquisition (M&A) FDI also flows to developed countries.

However, there are some researchers arguing that MNCs bring positive climate impacts and support the halo effect [35, 36]. For instance, an empirical analysis of US outbound FDI suggests that the foreign plants built through US FDI have improved its energy-efficient and generated less pollutions [13]. Also, Cole et al. [14] study the case of Cote d'Ivoire, Mexico, and Venezuela, and Ghana, and find that foreign ownership helps reduce energy intensity of their manufactory.

Conclusion. The complex interplay of motivations, determinants, and impacts of foreign direct investment (FDI) underscores its critical role in global economics. FDI serves as a powerful mechanism for multinational corporations (MNCs) to enhance their international competitiveness, whether through market expansion, strategic resource acquisition, or leveraging supportive governmental policies.

With the increased awareness of climate change, decarbonization has been raised as a possible solution to climate change. However, most researchers in the area of international economics focus only on the externality of FDI – carbon emission. Few of them study how the new trend – decarbonization – influences and shifts the foreign capital flow.

FDI remains a pivotal driver of globalization, capable of fostering innovation, transferring technology, and integrating markets. As the countries continue to address challenges like climate change and economic inequality, understanding and strategically managing FDI will be essential for realizing its full potential in creating a more equitable and sustainable global economy.

References

1. Dunning, J. H. (2001). The eclectic (OLI) paradigm of international production: Past, present and future. International Journal of the Economics of Business, 8(2), 173–190. https://doi.org/10.1080/13571510110051441

2. Mathews, J. A. (2006a). Dragon Multinationals: New players in 21st Century globalization. Asia Pacific Journal of Management, 23(1), 5–27. https://doi.org/10.1007/s10490-006-6113-0

3. Luo, Y., & Tung, R. L. (2007). International expansion of emerging market enterprises: A springboard perspective. Journal of International Business Studies, 38(4), 481–498. https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400275

4. Blonigen, B. A. (1997). Firm-specific assets and the link between exchange rates and foreign direct investment. The American Economic Review, 447-465.

5. Blonigen, B. A., Tomlin, K., & Wilson, W. W. (2004). Tariff-jumping FDI and domestic firms' profits. Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique, 37(3), 656-677.

6. Blonigen, B. A. (2005). A review of the empirical literature on FDI determinants. Atlantic economic journal, 33, 383-403.

7. Blonigen, B. A., Ellis, C. J., & Fausten, D. (2005). Industrial groupings and foreign direct investment. Journal of International Economics, 65(1), 75-91.

8. Kogut, B., & Chang, S. J. (1991). Technological capabilities and Japanese foreign direct investment in the United States. The review of economics and statistics, 401-413.

9. Islam, M. S., & Beloucif, A. (2024). Determinants of Foreign Direct Investment: A Systematic Review of the Empirical Studies. Foreign Trade Review, 59(2), 309-337. https://doi.org/10.1177/00157325231158846

10. Froot, K. A., & Stein, J. C. (1991). Exchange rates and foreign direct investment: an imperfect capital markets approach. The quarterly journal of economics, 106(4), 1191-1217.

11. AhAtil, A., Bouheni, F.B., Lahiani, A. and and Shahbaz, M. (2019), "CO2 emission in China: a nonlinear autoregressive distributed lags investigation", MPRA Paper 91190, University Library of Munich.

12. Copeland, B. R. (2008). The pollution haven hypothesis. Handbook on Trade and the Environment, 2(7).

13. Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and the pollution haven hypothesis. Journal of development economics, 70(1), 1-23.

14. Cole, M. A., Elliott, R. J., & Strobl, E. (2008). The environmental performance of firms: The role of foreign ownership, training, and experience. Ecological economics, 65(3), 538-546.

15. Ashraf, A., Doytch, N., & Uctum, M. (2021). Foreign direct investment and the environment: disentangling the impact of greenfield investment and merger and acquisition sales. Sustainability Accounting, Management and Policy Journal, 12(1), 51-73.

16. Korohodova, O., Hlushchenko Ya., Chernenko, N., Moiseienko T. (2024) "Ukraine's Green Economy Growth in the Context of Industry 4.0: Challenges and Solutions", Ekonomika, 103(2), pp. 24–44. doi:10.15388/Ekon.2024.104.2.2.

17. Chernenko, N., Kukharuk, A., Hlushchenko, Y., & Korohodova, O. (2024). Utility sector of tourism infrastructure in Industry 4.0: challenges and solutions. Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series, (106), 98-111. https://doi.org/10.26565/2311-2379-2024-106-10

18. Hlushchenko, Y., Chernenko, N., Korohodova, O., Moiseienko, T., & Moskvychova, K. (2024). Evaluating the ınfluence of taxation levels on the degree of economic freedom of countries. Journal of Economy Culture and Society/ DOI :10.26650/JECS2023-1360385

19. Hlushchenko Yaroslava, Korohodova Olena, Chernenko Natalya, Moiseienko Tetiana The path to industry 5.0: a green economy evolution and energy innovations for sustainable development № 26 (2023): Ekonomichnyi visnyk NTUU "Kyivskyi politekhnichnyi instytut" https://ev.fmm.kpi.ua/article/view/287404 DOI: https://doi.org/10.32782/2307-5651.26.2023.3

20. IMF Glossary. (2024). IMF glossary. IMF. https://www.imf.org/en/About/glossary

21. Lu, J., Liu, X., & Wang, H. (2011). Motives for outward FDI of Chinese private firms firm resources, Industry Dynamics, and government policies. Management and Organization Review, 7(2), 223–248. https://doi.org/10.1111/j.1740-8784.2010.00184.x

22. Juro, & Needleman. (2016). Tencent seals deal to buy 'clash of clans' developer Supercell for $8.6 billion - WSJ. https://www.wsj.com/articles/tencent-agrees-to-acquire-clash-of-clans-maker-supercell-1466493612

23. Morck, R., & Yeung, B. (1992). Internalization: An event study test. Journal of international economics, 33(1-2), 41-56.

24. Kastratović, R. (2020). The impact of foreign direct investment on host country exports: A meta-analysis. The World Economy, 43(12), 3142-3183. https://doi.org/10.1111/twec.13011

25. Sabir, S., Rafique, A., & Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: evidence from developed and developing countries. Financial Innovation, 5(1), 1-20. https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7

26. Grubert, H., & Mutti, J. (1991). Taxes, tariffs and transfer pricing in multinational corporate decision making. The Review of economics and Statistics, 285-293.

27. Cheng, Y. M. (2006). Determinants of FDI mode choice: Acquisition, brownfield, and greenfield entry in foreign markets. Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration, 23(3), 202-220.

28. Barkema, H. G., & Vermeulen, F. (1998). International expansion through start-up or acquisition: A learning perspective. Academy of Management journal, 41(1), 7-26.

29. Williams, D. (2005). Supplier linkages of foreign-owned manufacturing firms in the UK: The influence of entry mode, subsidiary autonomy and nationality. European Planning Studies, 13(1), 73-91.

30. Roberto, B. (2004). Acquisition versus greenfield investment: the location of foreign manufacturers in Italy. Regional science and urban economics, 34(1), 3-25.

31. Newburry, W., & Zeira, Y. (1997). Generic differences between equity international joint ventures (EIJVs), international acquisitions (IAs) and international greenfield investments (IGIs): Implications for parent companies. Journal of World Business, 32(2), 87-102.

32. Meyer, K. E., & Estrin, S. (2001). Brownfield entry in emerging markets. Journal of international business studies, 32, 575-584.

33. Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: a survey. Ecological economics, 49(4), 431-455.

34. Gao, L., Pei, T., Zhang, J., & Tian, Y. (2022). The "Pollution Halo" effect of fdi: evidence from the Chinese Sichuan–Chongqing urban agglomeration. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(19), 11903.

35. Pargal, S., & Wheeler, D. (1996). Informal regulation of industrial pollution in developing countries: evidence from Indonesia. Journal of political economy, 104(6), 1314-1327.

36. Dasgupta, S., Hettige, H., & Wheeler, D. (2000). What improves environmental compliance? Evidence from Mexican industry. Journal of Environmental Economics and Management, 39(1), 39-66.

Література:

1. Dunning, J. H. (2001). The eclectic (OLI) paradigm of international production: Past, present and future. International Journal of the Economics of Business, 8(2), 173–190. https://doi.org/10.1080/13571510110051441

2. Mathews, J. A. (2006a). Dragon Multinationals: New players in 21st Century globalization. Asia Pacific Journal of Management, 23(1), 5–27. https://doi.org/10.1007/s10490-006-6113-0

3. Luo, Y., & Tung, R. L. (2007). International expansion of emerging market enterprises: A springboard perspective. Journal of International Business Studies, 38(4), 481–498. https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400275

4. Blonigen, B. A. (1997). Firm-specific assets and the link between exchange rates and foreign direct investment. The American Economic Review, 447-465.

5. Blonigen, B. A., Tomlin, K., & Wilson, W. W. (2004). Tariff-jumping FDI and domestic firms' profits. Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique, 37(3), 656-677.

6. Blonigen, B. A. (2005). A review of the empirical literature on FDI determinants. Atlantic economic journal, 33, 383-403.

7. Blonigen, B. A., Ellis, C. J., & Fausten, D. (2005). Industrial groupings and foreign direct investment. Journal of International Economics, 65(1), 75-91.

8. Kogut, B., & Chang, S. J. (1991). Technological capabilities and Japanese foreign direct investment in the United States. The review of economics and statistics, 401-413.

9. Islam, M. S., & Beloucif, A. (2024). Determinants of Foreign Direct Investment: A Systematic Review of the Empirical Studies. Foreign Trade Review, 59(2), 309-337. https://doi.org/10.1177/00157325231158846

10. Froot, K. A., & Stein, J. C. (1991). Exchange rates and foreign direct investment: an imperfect capital markets approach. The quarterly journal of economics, 106(4), 1191-1217.

11. AhAtil, A., Bouheni, F.B., Lahiani, A. and and Shahbaz, M. (2019), "CO2 emission in China: a nonlinear autoregressive distributed lags investigation", MPRA Paper 91190, University Library of Munich.

12. Copeland, B. R. (2008). The pollution haven hypothesis. Handbook on Trade and the Environment, 2(7).

13. Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and the pollution haven hypothesis. Journal of development economics, 70(1), 1-23.

14. Cole, M. A., Elliott, R. J., & Strobl, E. (2008). The environmental performance of firms: The role of foreign ownership, training, and experience. Ecological economics, 65(3), 538-546.

15. Ashraf, A., Doytch, N., & Uctum, M. (2021). Foreign direct investment and the environment: disentangling the impact of greenfield investment and merger and acquisition sales. Sustainability Accounting, Management and Policy Journal, 12(1), 51-73.

16. Korohodova, O., Hlushchenko Ya., Chernenko, N., Moiseienko T. (2024) "Ukraine's Green Economy Growth in the Context of Industry 4.0: Challenges and Solutions", Ekonomika, 103(2), pp. 24–44. doi:10.15388/Ekon.2024.104.2.2.

17. Chernenko, N., Kukharuk, A., Hlushchenko, Y., & Korohodova, O. (2024). Utility sector of tourism infrastructure in Industry 4.0: challenges and solutions. Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series, (106), 98-111. https://doi.org/10.26565/2311-2379-2024-106-10

18. Hlushchenko, Y., Chernenko, N., Korohodova, O., Moiseienko, T., & Moskvychova, K. (2024). Evaluating the ınfluence of taxation levels on the degree of economic freedom of countries. Journal of Economy Culture and Society/ DOI :10.26650/JECS2023-1360385

19. Hlushchenko Yaroslava, Korohodova Olena, Chernenko Natalya, Moiseienko Tetiana The path to industry 5.0: a green economy evolution and energy innovations for sustainable development № 26 (2023): Ekonomichnyi visnyk NTUU "Kyivskyi politekhnichnyi instytut" https://ev.fmm.kpi.ua/article/view/287404 DOI: https://doi.org/10.32782/2307-5651.26.2023.3

20. IMF Glossary. (2024). IMF glossary. IMF. https://www.imf.org/en/About/glossary

21. Lu, J., Liu, X., & Wang, H. (2011). Motives for outward FDI of Chinese private firms firm resources, Industry Dynamics, and government policies. Management and Organization Review, 7(2), 223–248. https://doi.org/10.1111/j.1740-8784.2010.00184.x

22. Juro, & Needleman. (2016). Tencent seals deal to buy 'clash of clans' developer Supercell for $8.6 billion - WSJ. https://www.wsj.com/articles/tencent-agrees-to-acquire-clash-of-clans-maker-supercell-1466493612

23. Morck, R., & Yeung, B. (1992). Internalization: An event study test. Journal of international economics, 33(1-2), 41-56.

24. Kastratović, R. (2020). The impact of foreign direct investment on host country exports: A meta-analysis. The World Economy, 43(12), 3142-3183. https://doi.org/10.1111/twec.13011

25. Sabir, S., Rafique, A., & Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: evidence from developed and developing countries. Financial Innovation, 5(1), 1-20. https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7

26. Grubert, H., & Mutti, J. (1991). Taxes, tariffs and transfer pricing in multinational corporate decision making. The Review of economics and Statistics, 285-293.

27. Cheng, Y. M. (2006). Determinants of FDI mode choice: Acquisition, brownfield, and greenfield entry in foreign markets. Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration, 23(3), 202-220.

28. Barkema, H. G., & Vermeulen, F. (1998). International expansion through start-up or acquisition: A learning perspective. Academy of Management journal, 41(1), 7-26.

29. Williams, D. (2005). Supplier linkages of foreign-owned manufacturing firms in the UK: The influence of entry mode, subsidiary autonomy and nationality. European Planning Studies, 13(1), 73-91.

30. Roberto, B. (2004). Acquisition versus greenfield investment: the location of foreign manufacturers in Italy. Regional science and urban economics, 34(1), 3-25.

31. Newburry, W., & Zeira, Y. (1997). Generic differences between equity international joint ventures (EIJVs), international acquisitions (IAs) and international greenfield investments (IGIs): Implications for parent companies. Journal of World Business, 32(2), 87-102.

32. Meyer, K. E., & Estrin, S. (2001). Brownfield entry in emerging markets. Journal of international business studies, 32, 575-584.

33. Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: a survey. Ecological economics, 49(4), 431-455.

34. Gao, L., Pei, T., Zhang, J., & Tian, Y. (2022). The “Pollution Halo” effect of fdi: evidence from the Chinese Sichuan–Chongqing urban agglomeration. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(19), 11903.

35. Pargal, S., & Wheeler, D. (1996). Informal regulation of industrial pollution in developing countries: evidence from Indonesia. Journal of political economy, 104(6), 1314-1327.

36. Dasgupta, S., Hettige, H., & Wheeler, D. (2000). What improves environmental compliance? Evidence from Mexican industry. Journal of Environmental Economics and Management, 39(1), 39-66.

УДК 338.48:004.9:658.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-638-648

Danylenko Valerii Volodymyrovych PhD in Economics, Associate Professor, State Biotechnological University, Kharkiv, tel.: (063) 589-58-32, https://orcid.org/0000-0002-0098-5204

INTEGRATION OF DIGITAL SOLUTIONS AND SERVICE DELIVERY SYSTEMS INTO THE TOURISM BUSINESS MANAGEMENT TECHNOLOGY

Abstract. The tourism industry has undergone significant transformation through the integration of technological processes and sophisticated service delivery systems, fundamentally reshaping how tourism products are created, distributed, and consumed. This comprehensive study examines the intricate technological framework underlying modern tourism operations, analyzing the complex interplay between primary, supporting, and service processes that define contemporary tourism service delivery. The research investigates how these processes vary in complexity and implementation, ranging from basic manual operations to fully automated solutions, while maintaining the essential balance between technological efficiency and personal service quality. Through systematic analysis of tourism technological processes, the study identifies three fundamental operational categories: primary processes involving direct service delivery, supporting processes encompassing technical maintenance and quality control, and service processes including essential operational functions.

The investigation reveals how modern tourism operations have evolved to embrace specialized technological solutions through both analytical and synthetic processes, enabling single-source multiple service delivery and comprehensive tourism product creation. Particular attention is paid to the role of tour operators and travel agencies within the tourism distribution system, examining their evolution from traditional intermediaries to sophisticated travel consultancy services. The research demonstrates how these entities have adapted to changing market dynamics while maintaining their crucial role in the tourism value chain.

The study further explores the critical aspect of client service in contemporary tourism, highlighting the transformation of customer engagement through digital technologies while maintaining the fundamental principles of personal interaction. The findings emphasize the importance of maintaining a balance between technological advancement and human touch in service delivery, particularly in luxury tourism segments where personalized service remains a key differentiator. The research examines the multi-phase engagement process in modern tourism sales, from initial client contact through post-travel follow-up, and analyzes the evolving documentation requirements in the digital age.

This investigation contributes to the theoretical understanding of tourism technology management by providing a comprehensive framework for analyzing technological processes in tourism operations. The findings have practical implications for tourism businesses seeking to optimize their technological infrastructure while maintaining high service quality standards. The study concludes that successful tourism operations require a sophisticated blend of technological efficiency and personal service, supported by well-trained professionals who can effectively leverage both traditional hospitality skills and modern digital tools. This research provides valuable insights for tourism practitioners and academics alike, offering a structured approach to understanding and implementing technological processes in modern tourism operations while maintaining the essential human element of service delivery.

Keywords: tourism technology, service delivery, technological processes, tour operations, customer service, digital transformation, tourism distribution systems.

Даниленко Валерій Володимирович кандидат економічних наук, доцент, Державний біотехнологічний університет, м.Харків, тел.: (063) 589-58-32, https://orcid.org/0000-0002-0098-5204

ІНТЕГРАЦІЯ ЦИФРОВИХ РІШЕНЬ І СИСТЕМ НАДАННЯ ПОСЛУГ В ТЕХНОЛОГІЮ УПРАВЛІННЯ ТУРИСТИЧНИМ БІЗНЕСОМ

Анотація. Туристична галузь зазнала значних трансформацій завдяки інтеграції технологічних процесів та складних систем надання послуг, що докорінно змінило способи створення, розповсюдження та споживання туристичних продуктів. Це комплексне дослідження вивчає складну технологічну структуру, що лежить в основі сучасних туристичних операцій, аналізуючи складну взаємодію між первинними, допоміжними та сервісними процесами, які визначають технологію надання туристичних послуг в сучасних умовах.

Дослідження вивчає, як ці процеси відрізняються за складністю та упровадженням, починаючи від базових ручних операцій до повністю автоматизованих рішень, зберігаючи при цьому необхідний баланс між технологічною ефективністю та якістю персонального обслуговування. Через систематичний аналіз туристичних технологічних процесів, дослідження визначає три фундаментальні операційні категорії: первинні процеси, що включають безпосереднє надання послуг, допоміжні процеси, що охоплюють технічне обслуговування та контроль якості, та сервісні процеси, що включають основні операційні функції.

Дослідження показує, як сучасні туристичні операції еволюціонували до упровадження спеціалізованих технологічних рішень через аналітичні та синтетичні процеси, що забезпечують надання множинних послуг з єдиного джерела та створення комплексного туристичного продукту. Особлива увага приділяється ролі туроператорів та туристичних агентств у системі розповсюдження туристичних послуг, досліджуючи їх еволюцію від традиційних посередників до складних консультаційних служб. Дослідження демонструє, як ці суб'єкти адаптувалися до мінливої ринкової динаміки, зберігаючи при цьому свою ключову роль у ланцюжку створення туристичної цінності.

Дослідження також розглядає критичний аспект обслуговування клієнтів у сучасному туризмі, висвітлюючи трансформацію взаємодії з клієнтами через цифрові технології при збереженні фундаментальних принципів особистої взаємодії. Результати підкреслюють важливість підтримання балансу між технологічним прогресом та людським фактором у наданні послуг, особливо в сегментах люкс-туризму, де персоналізоване обслуговування залишається ключовою конкурентною перевагою. Дослідження розглядає багатофазний процес взаємодії в сучасних туристичних продажах, від початкового контакту з клієнтом до подальшого супроводу, та аналізує вимоги до документації, що розвиваються в цифрову епоху.

Наше дослідження робить внесок у теоретичне розуміння управління туристичними технологіями, надаючи комплексну основу для аналізу технологічних процесів у туристичних операціях. Результати мають практичне значення для туристичних підприємств, які прагнуть оптимізувати свою технологічну інфраструктуру при збереженні високих стандартів якості обслуговування. В результаті ми доходимо висновку, що успішні туристичні операції вимагають складного поєднання технологічної ефективності та персонального обслуговування, підтримуваного добре підготовленими фахівцями, які можуть ефективно використовувати як традиційні навички гостинності, так і сучасні цифрові інструменти. Це дослідження надає цінні висновки як для практиків туристичної галузі, так і для науковців, пропонуючи структурований підхід до розуміння й упровадження технологічних процесів у сучасних туристичних операціях при збереженні важливого людського елементу при наданні послуг.

Ключові слова: туристичні технології, надання послуг, технологічні процеси, туроператорська діяльність, обслуговування клієнтів, цифрова трансформація, системи розповсюдження туристичних послуг.

Problem statement. Over the past decade, the tourism industry has undergone significant transformations in its technological infrastructure and service delivery systems. These changes have fundamentally altered how tourism services are conceived, developed, and delivered to consumers. The initial steps toward digital transformation in tourism were taken in the early 2000s, when the

industry began adopting comprehensive technological solutions for service delivery and management. According to industry standards and practices, modern tourism organizations, like their counterparts in other service sectors, have developed sophisticated technological frameworks that operate neither as purely traditional service providers nor as fully automated systems, but rather as hybrid entities combining both human and technological elements.

Analysis of recent research and publications. Critical aspects of modern tourism technology and service delivery systems have been extensively studied by leading scholars in the field, including works on digital transformation in tourism, technological process management, and service delivery optimization. In Ukraine, a significant contribution to research in this area was made by O. Artemenko, G. Bilogurova, V. Gavrylov, S. Melnichenko, O. Rudkivskii, O. Shebanina, T. Lysiuk, and others. However, as the implementation of fully integrated technological solutions in tourism continues to evolve, questions regarding the management of these processes have not yet been fully systematized or comprehensively developed, particularly in the context of emerging technologies and changing consumer expectations.

Purpose of the article. The aim of this research is to investigate the distinctive features and mechanisms of technological process management in tourism service delivery, specifically focusing on the implementation of integrated technological solutions in the context of evolving traditional service models and the current challenges facing the tourism industry.

Presentation of the main material. Nowadays tourism service delivery relies on intricate technological processes that vary in complexity and implementation. These technologies depend primarily on the properties of the product or service being delivered, encompassing sequential modifications in state, characteristics, and operational parameters. The complexity ranges from simple to sophisticated, determined by the diversity of methods used to influence the service delivery, the number of technological components involved, and the precision required in execution, all while adhering to industry-specific requirements and standards [1].

In the tourism context, technological processes fall into three fundamental categories: primary, supporting, and service processes. Primary processes involve direct service delivery, such as hotel accommodation and restaurant dining, as well as core tourism product creation and direct customer interaction points. Supporting processes encompass technical maintenance, monitoring, equipment and facility management, and quality control systems. Service processes include essential functions like housekeeping, sanitation, inventory management, and staff support services [2].

Modern tourism operations implement these processes through various approaches, ranging from manual to fully automated solutions, with many organizations adopting hybrid approaches that combine multiple methodologies. The scale of production varies significantly across the industry, from mass service

delivery in large-scale tourism operations to individualized service delivery for customized tourism experiences, with serial service provision bridging the gap between these extremes. Process continuity also varies, with some operations, such as hotels, requiring continuous 24/7 service delivery, while others operate on an intermittent basis, particularly in seasonal tourism activities.

Contemporary tourism has evolved to embrace specialized technological solutions through both analytical and synthetic processes. Analytical processes enable single-source multiple service delivery through integrated hotel services platforms and multi-functional tourism facilities. Synthetic processes, on the other hand, combine various service delivery systems and unified guest experience management approaches to create comprehensive tourism products (figure 1).

Fig. 1 Tourism service production workflow
Source: developed by the author based on [3]

The success of tourism technological processes relies on precise execution of technological cycles, such as booking systems and check-in procedures, coupled with well-defined operational sequences and technical elements. These processes are continuously monitored and adjusted through quality control measures and process automation systems. This comprehensive approach to tourism technology management ensures efficient service delivery while maintaining high quality standards in modern tourism operations.

A distinguishing feature of modern tourism operations is the integration of technology with traditional hospitality elements [4]. Technological processes must be carefully balanced to enhance rather than replace the human element of service delivery. This balance is particularly crucial in luxury tourism segments, where personalized service remains a key differentiator. The implementation of technological processes in tourism continues to evolve, driven by changing consumer expectations and advancing technological capabilities, yet always anchored in the fundamental principle of enhancing the guest experience through efficient and effective service delivery.

The tourism industry operates through a sophisticated network of interconnected entities, each playing a crucial role in delivering comprehensive travel experiences to consumers [5]. At the heart of this system lies the intricate relationship between tour operators and travel agents, whose roles have evolved significantly in response to changing market dynamics and consumer preferences.

Tour operators serve as the primary architects of tourism products, shouldering the responsibility for creating, developing, and orchestrating travel experiences. Their role extends far beyond simple service aggregation; they function as industrial engineers of travel experiences, carefully balancing various components to create cohesive and marketable products. Modern tour operators engage in complex product development processes, including market analysis, supplier negotiation, risk assessment, and quality control. Their expertise lies in understanding market dynamics and consumer psychology while maintaining strong relationships with service providers across multiple sectors (figure 2).

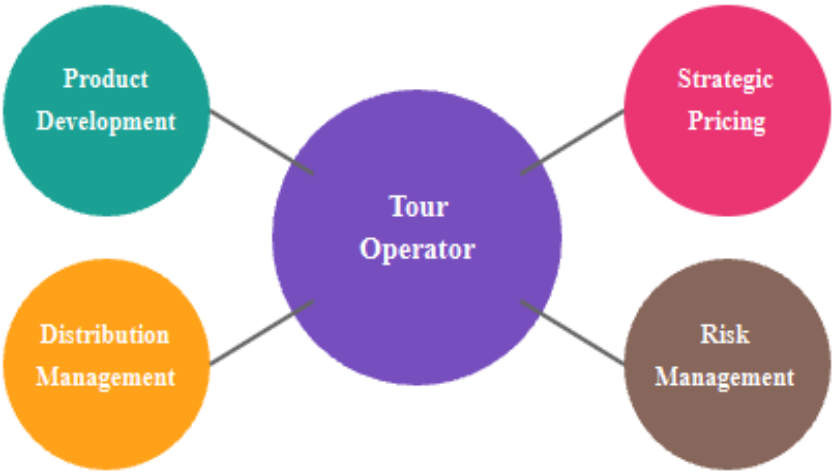

Fig. 2 Tour operator core components
Source: developed by the author

The concept of tour operating, or "touroperating," represents a specialized business model within the tourism industry. This approach involves the strategic bundling of various tourism services into coherent packages that address specific market segments' needs and preferences. Modern tour operators must excel in several critical areas: product development and packaging, strategic pricing, distribution channel management, and risk management. They must also stay ahead of emerging trends in sustainable tourism and digital transformation.

Travel agencies, functioning as retail distributors, play an equally vital role in the tourism distribution system. Their strength lies in their direct connection with consumers and their ability to personalize tourism products to individual needs. Modern travel agencies have evolved beyond simple ticket booking operations into comprehensive travel consultancy services (figure 3). Their success depends on several key factors: the expertise and interpersonal skills of their staff, their ability to leverage technology effectively, and their capacity to build long-term relationships with both suppliers and customers.

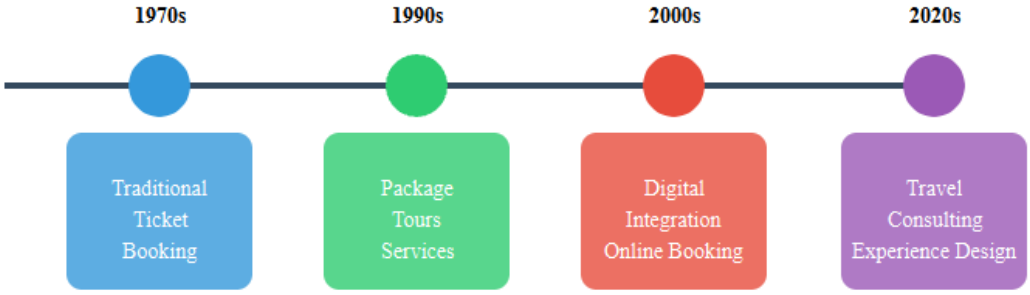

Fig. 3 Evolution of travel agency services

Source: developed by the author

The interaction between tour operators and travel agencies has become increasingly sophisticated in the digital age. This relationship is governed by detailed agreements that outline responsibilities, commission structures, and service standards. The modern distribution process typically involves:

10. Comprehensive digital communication systems (figure 4) for real-time inventory and pricing updates
11. Sophisticated booking and confirmation protocols
12. Integrated customer relationship management systems
13. Collaborative marketing initiatives
14. Joint quality control measures

Fig. 4 Digital communication systems in tourism

Source: developed by the author based on [6]

The tourism service production potential has expanded significantly to meet evolving consumer demands. Modern travelers seek more than just basic accommodation and transportation; they desire immersive experiences that align with their personal interests and values. This shift has led to the development of more specialized and customized tourism products, requiring operators to maintain flexibility in their product development and delivery systems.

Product development in modern tourism involves careful consideration of multiple factors: market trends, consumer preferences, technological capabilities, and sustainability requirements. Tour operators must constantly innovate to create products that not only meet current market demands but also anticipate future trends. This includes developing new destinations, creating unique experiences, and incorporating technological solutions to enhance service delivery.

The future of tourism distribution continues to evolve, driven by technological advancement and changing consumer behavior. Digital platforms and direct-to-consumer channels are becoming increasingly important, yet the fundamental role of professional tourism intermediaries remains crucial in providing expert guidance, quality assurance, and personalized service. Success in this evolving landscape requires a balance between traditional relationship-based business practices and modern digital capabilities.

The tourism distribution system's effectiveness ultimately depends on the seamless coordination between all participants, from suppliers to end consumers. This coordination requires sophisticated management systems, clear communication protocols, and a shared commitment to service excellence. As the industry continues to evolve, the ability to adapt to new technologies and changing consumer preferences while maintaining high service standards will determine the success of tourism organizations.

The contemporary tourism industry has evolved into a sophisticated ecosystem where client service represents the cornerstone of successful business operations. The process of engaging with and serving tourism clients has transformed dramatically with the advent of digital technologies and changing consumer expectations, while maintaining the fundamental principles of personal interaction and relationship building.

Customer service in tourism extends far beyond the basic transaction of selling travel products. Modern tourism businesses must implement a comprehensive approach to client engagement that encompasses pre-sale consultation, transaction processing, and post-travel follow-up. This holistic approach requires tourism professionals to develop sophisticated interpersonal skills while leveraging advanced technological tools to enhance service delivery.

The contemporary sales process in tourism has evolved into a multi-phase engagement that includes initial client contact, needs assessment, product presentation, relationship building, and ongoing support. Each phase requires specific strategies and competencies.

Initial contact and needs assessment involves creating a welcoming environment, whether in a physical office or digital space, where clients feel comfortable expressing their travel aspirations. Modern tourism professionals must excel at active listening and demonstrate genuine interest in understanding clients' motivations, preferences, and constraints.

Product presentation has evolved significantly in the digital age. Tourism professionals now utilize various channels and tools to showcase their products, including virtual reality tours, interactive presentations, and personalized digital brochures. The key is to maintain a balance between technological innovation and human touch, ensuring that digital tools enhance rather than replace meaningful personal interaction.

The documentation process in modern tourism requires meticulous attention to detail and compliance with various regulatory requirements. Contemporary tourism businesses must maintain sophisticated document management systems that handle everything from initial inquiries to final travel documents, including:

1) Booking confirmations and electronic tickets
2) Digital contracts and terms of service
3) Insurance documentation
4) Destination-specific requirements
5) Payment processing records

The rise of digital commerce has revolutionized how tourism products are sold and delivered. Modern tourism businesses must maintain a strong online presence while ensuring their digital platforms offer:

- Comprehensive product information
- Secure payment processing
- Real-time availability updates
- Interactive booking capabilities
- Mobile accessibility
- 24/7 customer support options

Post-sale engagement has become increasingly important in building long-term client relationships. Modern tourism businesses implement sophisticated customer relationship management systems that enable them to:

1. Track client preferences and travel history
2. Provide personalized travel recommendations
3. Gather and respond to feedback
4. Maintain ongoing communication
5. Address concerns promptly
6. Create targeted marketing campaigns

The psychology of tourism sales has evolved to recognize the complexity of modern travel decisions. Tourism professionals must understand various psychological factors that influence travel purchases, including:

- Decision-making patterns in group settings
- Cultural influences on travel preferences
- Impact of social media on travel decisions
- Role of environmental consciousness in travel choices
- Influence of generational differences

Success in modern tourism client service requires a delicate balance between automation and personalization. While digital tools can streamline many processes, the human element remains crucial in:

- Understanding nuanced client needs
- Providing emotional reassurance
- Offering expert guidance
- Managing complex itineraries
- Handling special requests
- Resolving unexpected issues.

The future of tourism client service continues to evolve with emerging technologies and changing consumer behaviors. Successful tourism businesses must stay ahead of trends while maintaining the fundamental principles of excellent customer service. This includes investing in staff training, implementing advanced CRM systems, and developing multi-channel communication strategies while never losing sight of the personal touch that defines exceptional tourism service [7].

Training tourism professionals for this complex environment requires a comprehensive approach that combines traditional customer service skills with digital literacy and cultural competence. The most successful tourism businesses invest heavily in developing their staff's capabilities across all these domains, recognizing that well-trained professionals are essential for delivering exceptional client service in today's competitive market.

Conclusions. The implementation of integrated technological processes and the establishment of comprehensive digital infrastructure in modern tourism operations represents an urgent necessity in today's market environment, as traditional service delivery models have become institutionally outdated and economically inefficient. Considering current trends in consumer behavior and technological advancement, maintaining purely traditional service delivery systems would lead to significant competitive disadvantages and reduced operational efficiency in the tourism industry.

References:

1. Paraschi E. P. STDs and sdgs: smart tourism and sustainability. *Recent advancements in tourism business, technology and social sciences*. 2023. Vol. 1, no. 1. P. 449–470.

2. Melnychenko S. V., Sheienkova K. A. Upravlinnia biznes-protsesamy v turyzmi : monohrafiia [Management of business processes in tourism: monograph]. Kyiv : KNTEU, 2015. 264 p.

3. Marketing's impact on sustainable tourism: an empirical study of hotel units in the northern region of portugal / D. Liberato et al. *Recent advancements in tourism business, technology and social sciences*. 2023. Vol. 1, no. 1. P. 271–292.

4. Currie A. Boosting efficiency for tourism businesses with technology - travel alliance partnership. *Travel Alliance Partnership*. URL: https://travelalliancepartnership.com/boosting-efficiency-for-tourism-businesses-with-technology/ (date of access: 11.11.2024).

5. Barten M. 15 key technology trends emerging in the travel industry in 2024. *Revfine.com*. URL: https://www.revfine.com/technology-trends-travel-industry/ (date of access: 15.11.2024).

6. Havrylov V. P. Informatsiini systemy i tekhnolohii v turyzmi: navchalnyi posibnyk [Information systems and technologies in tourism: a textbook]. Kharkiv : KNEU named after S. Kuznets, 2016. 168 p.

7. Artemenko O. I., Pasichnyk V. V., Yehorova V. V. Informatsiini tekhnolohii v haluzi turyzmu. Analiz zastosuvan ta rezultativ doslidzhen [Information technologies in the field of tourism. Analysis of applications and research results]. Academic Journals and Conferences. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2615/814ism2015min-3-22_0.pdf (date of access: 12.11.2024).

Література:

1. Paraschi E. P. STDs and sdgs: smart tourism and sustainability. *Recent advancements in tourism business, technology and social sciences*. 2023. Vol. 1, no. 1. P. 449–470.

2. Мельниченко С. В., Шеєнкова К. А. Управління бізнес-процесами в туризмі : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 264 с.

3. Marketing's impact on sustainable tourism: an empirical study of hotel units in the northern region of portugal / D. Liberato et al. *Recent advancements in tourism business, technology and social sciences*. 2023. Vol. 1, no. 1. P. 271–292.

4. Currie A. Boosting efficiency for tourism businesses with technology - travel alliance partnership. *Travel Alliance Partnership*. URL: https://travelalliancepartnership.com/boosting-efficiency-for-tourism-businesses-with-technology/ (дата звернення: 11.11.2024).

5. Barten M. 15 key technology trends emerging in the travel industry in 2024. *Revfine.com*. URL: https://www.revfine.com/technology-trends-travel-industry/ (дата звернення: 15.11.2024).

6. Гаврилов В. П. Інформаційні системи і технології в туризмі: навчальний посібник. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. 168 с.

7. Артеменко О. І., Пасічник В. В., Єгорова В. В. Інформаційні технології в галузі туризму. Аналіз застосувань та результатів досліджень. *Academic Journals and Conferences*. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2615/814ism2015min-3-22_0.pdf (дата звернення: 12.11.2024).

UDK [336.711(477):338.245]:[005.585-021.67:005.332.8]

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-649-656

Motuzka Olena PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management, Marketing and Public Administration, National Academy of Statistics, Accounting and Audit, Kyiv, tel.: (067) 255, https://orcid.org/0000-0001-9028-6994

Szyszko Magdalena PhD in Economics, Professor of the Institute of Economics and Finance, WSB Merito University Poznan, Poland, https://orcid.org/0000-0002-5322-3334

AN ASSESSMENT OF THE MONETARY POLICY OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE IN TIME OF THE WAR IN UKRAINE: TOOLS AND EFFECTS

Abstract. The article contains results of an assessment of the monetary policy of the National Bank of Ukraine (NBU) in time of the war in Ukraine and this policy's impact on the domestic economic performance and financial stabilization. In the face of uncertainty, the NBU cannot make decisions that would solve all the problems in Ukraine, because every day the aggressor causes new damage to the financial sector of Ukraine, and it is simply impossible to predict its actions. That is why, when assessing the NBU's monetary policy, it is necessary to take into account the impact of external risks and optimally evaluate the bank's actions taken over a certain period of time. The current situation in Ukraine requires the NBU to be flexible in its monetary policy implementation and to develop a comprehensive strategy to ensure a solid footing for the financial stability. A literature review on the essence of monetary policy and main actions of national banks in wartime was made. An analysis of the monetary policy impact on the dynamics of inflation in Ukraine revealed a slowdown in inflation in 2023 and its return to the level of 2020, which indicates the effectiveness of the NBU's monetary policy. A review of NBU's cooperation with international financial organizations demonstrated its contribution in solving many financial, economic and social problems in Ukraine and in improvement of the overall economic performance. An analysis of the dynamics of the national currency exchange rate could show that the pegging of the hryvnia exchange rate helped avoid its devaluation and allowed to stabilize the market rate and stop the outflow of bank deposits. It is shown that the NBU's monetary policy could reverse the dynamics of Ukrainian GDP: the large-scale invasion made it plummet by 20.76%, but as the situation at the front line stabilized with collaborative actions of the government and NBU implemented, the following year of 2023 saw GDP growth by 10.62%. It is concluded that the moves of NBU since the beginning

of the NBU's full-scale intervention had a positive impact on stabilizing the economic situation in Ukraine and contributed in preventing devaluation of the national currency and skyrocketing inflation.

Keywords: National Bank of Ukraine, inflation, International Monetary Fund, International Bank for Reconstruction and Development, loan, exchange rate.

Мотузка Олена кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту, маркетингу та публічного управління, Національна академія статистики, обліку та аудиту, м.Київ, https://orcid.org/0000-0001-9028-6994

Шишко Магдалена кандидат економічних наук, професор Інституту економіки та фінансів, Університет WSB Merito Познань, Польща, https://orcid.org/0000-0002-5322-3334

ОЦІНКА МОНЕТАРНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ЕФЕКТИ

Анотація. У статті викладено результати аналізу монетарної політики НБУ під час війни в Україні та її впливу на економічний розвиток країни та фінансову стабілізацію. В умовах невизначеності НБУ не може прийняти рішення, які б вирішили всі проблеми в Україні, адже кожного дня агресор завдає нової шкоди фінансовому сектору України, а спрогнозувати його дії просто неможливо. Саме тому при оцінці монетарної політики НБУ слід враховувати дію зовнішніх ризиків та оптимально оцінювати дії банку, які були прийняті в певний проміжок часу. Ситуація, яка склалась в Україні вимагає від НБУ значної гнучкості у здійсненні монетарної політики та формування цілісної стратегії забезпечення надійного тилу в контексті фінансової стабільності. Для початку було досліджено літературні джерела щодо визначення сутності монетарної політики та визначенні основних дій національних банків в умовах війни. Наступним був проведений аналіз впливу монетарної політики на динаміку темпів інфляції в Україні та визначено, що в 2023 році відбулось зменшення темпів інфляції та повернення її до рівня 2020 року, що свідчить про ефективність монетарної політики НБУ. Наступним була досліджена політика НБУ у співпраці з міжнародними фінансовими організаціями та визначено, що дана співпраця сприяє вирішенню багатьох фінансово-економічних та соціальних проблем в Україні та призводить до покращення загального рівня економіки країни. Дослідивши динаміку курсу національної валюти, було зазначено, що прив'язка курсу гривня допомогла уникнути її девальвації та дозволила стабілізувати ринковий курс та призупинила відплив банківських депозитів. Зроблено висновок, що заходи, вжиті НБУ з початку повномасштабного вторгнення позитивно вплинули на

стабілізацію економічної ситуації в Україні та сприяли недопущенню девальвації національної валюти та поглиблення інфляції.

Ключові слова: Національний банк України, інфляція, ВВП, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, кредит, курс валют.

Introduction. Amid the large-scale invasion, the principal objective of the National Bank of Ukraine (NBU) is providing for military needs and financing the Armed Forces of Ukraine. In the conditions of uncertainty, NBU is incapable to take decisions solving all the challenges faced by Ukraine: the financial sector of Ukraine has been hit by the aggressor day by day and its actions cannot be reliably predicted. Bearing this in mind, an assessment of the monetary policy of NBU needs to account for the effects of external risks, in order to provide optimal data on NBU steps taken in a given period of time.The current situation in Ukraine requires a considerable flexibility from NBU in pursuing the monetary policy and devising a holistic strategy, to create a solid footing for the financial stability. The monetary policy of NBU in time of the war is a vitally important field of research, because it gives a grasp into the change in management schemes depending on the situation on the military frontline and allows to determine the monetary policy's impact on the overall trend of the Ukrainian economy.

The research objective is to trace the change in the monetary policy of NBU in time of the Ukrainian war, and to assess its impact on the trends in the Ukrainian economy and financial stabilization.

Results of research. A war in a country triggers price growth, increases the budget deficit and currency devaluation, boosts the inflation. Apart from the inflation, wars have other economic repercussions: limited access to bank loans, food shortage, abrupt capital outflow, increasing poverty, internal instability, increasing unemployment, economic instability and public debt [1]. But the abovementioned war effects can be mitigated using a monetary policy toolkit.

The monetary policy refers to a set of measures taken by the central bank to adjust the monetary and financial conditions, in order to achieve the price stability, often interpreted as low inflation [2]. The central banks are responsible for implementing and coordinating domestic monetary policies, monitoring economic consequences of the war and monetary-policy decision-making, to have these consequences mitigated [3]. There is no manual for monetary policy in time of war, but, admittedly, the majority of central banks would give preference to the inflation control over the stability of national currency. Bearing this in mind, the research will be focused on potential reactions of the monetary policy of NBUon the war-time inflation and NBU'scooperation with international financial organizations for the stabilization of the national currency rate [4].

The war in Ukraine made NBU shelve prewar monetary strategies and prioritize monetary financing of the budget deficit, to support the national defense

effort, which caused the inevitable inflation growth that reached record-high 26.6% in 2022 (Figure 1).

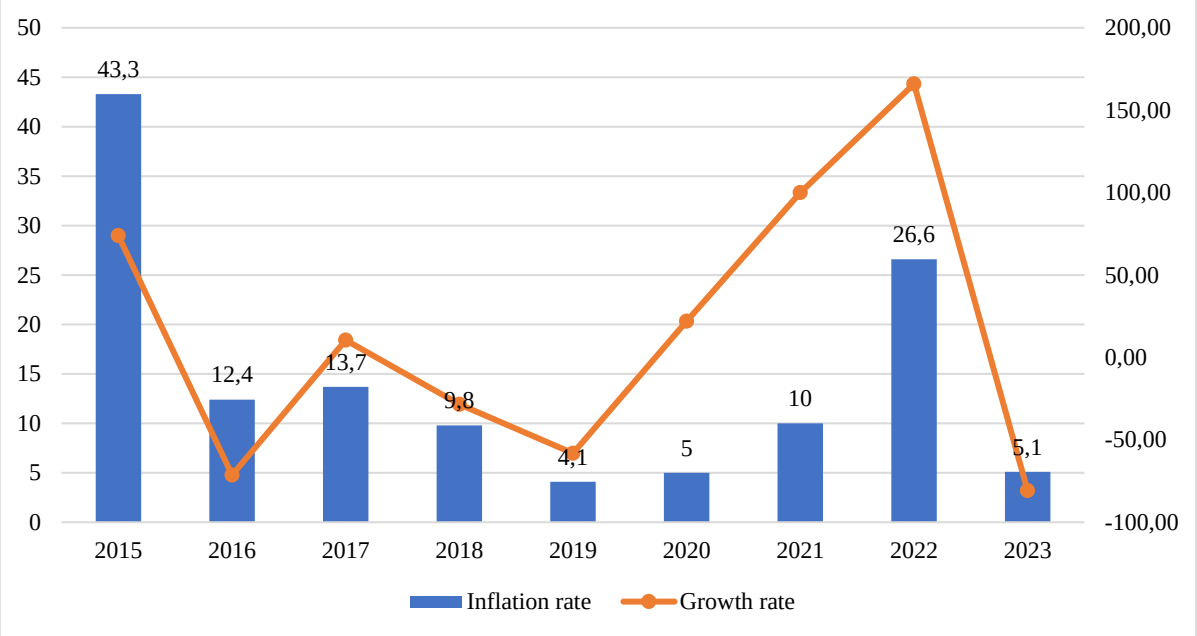

Fig.1.The inflation rate in Ukraine over 2015–2023, %
Source: [5, 6]

Figure 1 shows the staggering inflation growth in Ukraine in 2022, provoked, first and foremost, by boosting prices of foods and energy resources, which, taken together, caused the inflation growth of 26.6%. But the following year of 2023 saw the inflation rate fallen by 80.83% and returned to the level of 2020, an evidence of the effective monetary policy by NBU.

The war in Ukraine made NBU implement an innovative project “Power Banking”, to keep bank offices working even in time of blackouts caused by missile attacks. This initiative aimed at technical equipment of bank offices with autonomous power sources and protected communication channels allowed the bank system to operate in severe conditions and ensure public access to financial services.

International cooperation was another important component of the monetary policy of NBU. Over 2022–2024, NBU could strengthen its relations with international financial institutions, International Monetary Fund (IMF) and International Bank for Reconstruction and Development (IBRD). This cooperation allowed for stable inflows of financial assistance and technical support, which is going to be subject of a detailed analysis.

The main objectives of NBU’s cooperation with IBM is to stabilize the financial system of Ukraine, implement structural reforms and lay the basis for the sustainable economic growth. IBM helps Ukraine recover its own financial capacity by offering schemes for most efficient implementation of the program for reforms.

Below we are going to analyze NBU-IBRDcooperationthat has been on for longer than 30 years, with IBRD being a significant lender of NBU. The dynamics of IBRD loans is shown in Figure 2.

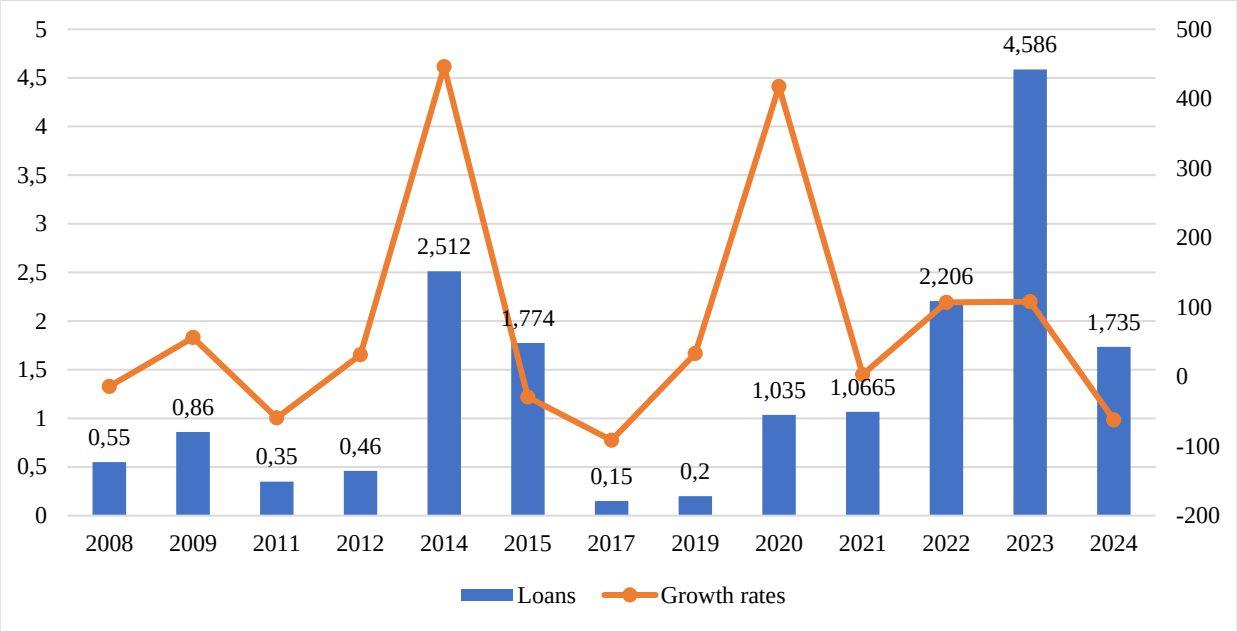

Fig. 2. The dynamics of IBRD loans for Ukraine, 2009–2024, billion USD
Source: [8]

Our analysis of IBRD loans shows that they were increasing in 2022–2024 compared with previous periods, a tendency caused by the large-scale invasion. The goal of NBU's cooperation with IBRD and IMF is promoting the sustainable and all-out economic recovery.

Hence, NBU's cooperation with international financial organizations helps deal with a lot of financial, economic and social challenges of Ukraine and improves the overall economic performance of the country.

Also, NBU collaborated with central banks of other countries, to simplify currency exchange for millions of Ukrainians moving abroad. Agreements with the central banks of ten countries, including Sweden, gave Ukrainian refugees an opportunity of currency exchange and access to financial services in the host countries [9].

Having learnt the lessons ofthe earliest days of the conflict, NBU was constantly updating its crisis management protocols that changed from immediate stabilization of the crisis to long-term strategies of resilience and recovery. This adjustment was meant to contribute in the economic recovery through easing some restrictions of the martial law and gradually reinstating the prewar monetary policy, when circumstances permitted.

The role of NBU went beyond the frames of a conventional central bank, as it supported security-related efforts and coordinated its moves with the government, to effectively streamline financial resources to defense needs and critical infrastructure projects.

The strategic measures of NBU had good results, including the sustained macroeconomic stability, the resilient currency market and the increased trust in the national currency and bank system. Figure 3 shows the dynamics of gryvnia (UAH) exchange rate that is an actual indicator of the stability of the national currency in time of the war.

Once the war began, NBU fixed UAH rate, increased the discount rate to 25% and took steps regulating import payments and outflows of foreign currencies. It was in July 2022 that NBU adjusted the exchange rate and fixed it as 36.6 UAH per 1 USD. The monetary policy of NBU with respect to the national currency allowed to stabilize the market rate and suspend outflows of bank deposits.

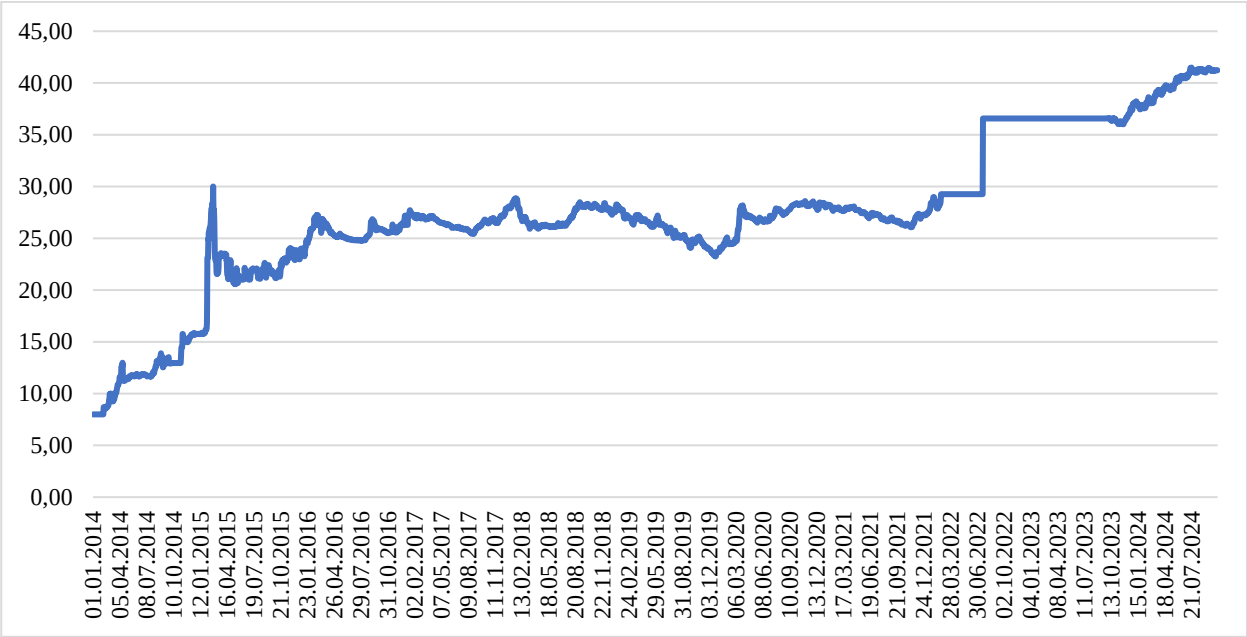

Fig. 3.The dynamics of exchange rate UAH/USD over 2014–2024
Source: [10]

A reliable proxy for the macroeconomic impact of the monetary policy of NBU is the dynamics of Ukrainian GDP (Figure 4).

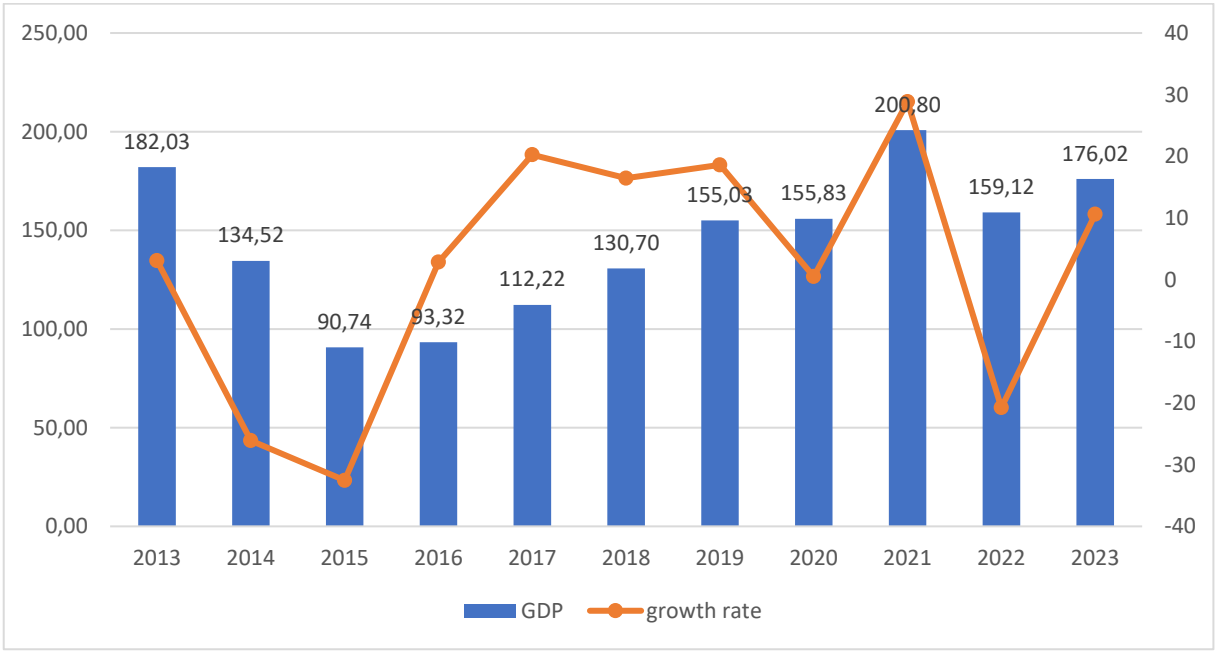

Fig. 4. The dynamics of Ukrainian GDP over 2013–2023, billion USD
Source: [11]

As can be seen in Figure 4, the large-scale invasion made the Ukraine GDP plummet by 20.76%, but as the situation at the frontline stabilized and collaborative actions of the government and NBU implemented, the following year of 2023 saw GDP growth by 10.62%.

Conclusions and future studies. The analysis confirms that NBU could take a series of actions in early days of the large-scale invasion, which had a positive impact on the stabilization of the Ukrainian economy,helped avoid devaluation of the national currency and skyrocketing inflation. In time of the war NBU has shown flexibility in decision-making, allowing Ukraine to create a firm financial footing and win support of global financial organizations.

Future studies will involve an analysis of the monetary policy of global banks in time of Second World War, which can be of value in elaborating the current strategy of NBU.

This publication was financed with funds from the Foundation for Polish Science in the framework of the for Ukraine Programme, grant no. PL-UA/2023/1.

References

1. Pozhar, A., Strilets, V., Franko, L., Flehantova, A., Tul, S., &Yezhelyi, Yu. (2024). Monetarnapolityka v umovakh viiny: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid [Monetary policy in the conditions of war: Ukrainian and foreign experience]. *Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series"EconomicSciences"*, 2 (112), 102-108. https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-2-15

2. Ozili, P.K. (2023). Impact of monetary policy on financial inclusion in emerging markets. *J. RiskFinanc. Manag.*, 16 (7), 303.

3. Poast, P. (2015). Central banks at war. *Int. Organ.*, 69 (1), 63-95.

4. Demianchuk, O. (2024). Monetarna polityka ta stabilnist bankivskoi systemy v Ukraini [The monetary policy and stability of the bank system in Ukraine]. *Naukovyi ohliad*, 2 (94) [in Ukrainian]. URL: https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/2629/2577

5. Bazovyi indeks infliatsii v Ukraini 2024 [The reference inflation index in Ukraine 2024]. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/basic/

6. (2023). Yak zminiuvavsia riven infliatsii v Ukraini ta yakyi prohnoz na tsei rik [How the inflation level is changing and what is its projection for this year] URL: https://www.slovoi dilo.ua/2023/01/23/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-inflyacziyi-ukrayini-ta-yakyj-prohnoz-cej-rik

7. IMF (2024).Ukraine : Outstanding Purchases and Loans as of August 31, 2024. URL: https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extcredt1.aspx?memberKey1=993

8. World Bank (2024). IBRD Loans to Ukraine. URL: https://financesone.worldbank.org/ibrd-loans-to-ukraine/DS01411

9. Kretov, D. Y. (2023) Osoblyvosti zastosuvannia instrumentiv monetarnoi polityky Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of the application of monetary policy instruments of Ukraine in the conditions of martial law]. *Natsionalna ekonomika*, 4, 38–43 [in Ukrainian].

10. (2024).Ofitsiinyi kurs hryvni shchodo inozemnykh valiut [The official exchange rate of hryvnia to foreign currencies] [in Ukrainian]. URL: https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerate-chart?cn%5B%5D=USD&startDate=01.01.2014&endDate=27.10.2024

11. (2024). Dani NBU VVP [GDP data of the National Bank of Ukraine] [in Ukrainian]. URL: https://nabu.ua/ua/vvp-2.html

Література

1. Пожар, А., Стрілець, В., Франко, Л., Флегантова, А., Туль, С., & Єжелий, Ю. Монетарна політика в умовах війни: український та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки»*. 2024. № 2 (112). С. 102-108. https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-2-15

2. Ozili,P.K., 2023. Impact of monetary policy on financial inclusion in emerging markets. J.Risk Financ. Manag. 16 (7), 303.

3. Poast, P., 2015. Central banks at war. Int. Organ. 69 (1), 63-95.

4. Дем’янчук О. Монетарна політика та стабільність банківської системи в Україні. *Науковий огляд*, вип. 2024. № 2 (94). URL: https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/2629/2577

5. Базовий індекс інфляції в Україні 2024. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/basic/

6. Як змінювався рівень інфляції в Україні та який прогноз на цей рік (2023), URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/01/23/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-inflyacziyi-ukrayini-ta-yakyj-prohnoz-cej-rik

7. IMF (2024) Ukraine : Outstanding Purchases and Loans as of August 31, 2024. URL: https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extcredt1.aspx?memberKey1=993

8. World Bank (2024) IBRD Loans to Ukraine. URL: https://financesone.worldbank.org/ibrd-loans-to-ukraine/DS01411

9. Кретов, Д. Й. (2023) Особливості застосування інструментів грошово-кредитної політики України в умовах воєнного стану. *Національна економіка*, вип. 4, pp. 38–43.

10. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют (2024) URL: https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerate-chart?cn%5B%5D=USD&startDate=01.01.2014&endDate=27.10.2024

Дані НБУ ВВП (2024). URL: https://nabu.ua/ua/vvp-2.html

УДК 330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-657-668

Бас Павло Андрійович аспірант другого року навчання за спеціальністю 051 «Економіка» ЗВО «Університет Короля Данила», м. Івано-Франківськ, тел.: 068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0001-8586-8700

ЦИРКУЛЯРНА ЕКОНОМІКА: ЕКОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ В ЕПОХУ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

Анотація. Стаття присвячена аспектам циркулярної економіки, яка виступає важливою альтернативою традиційним лінійним моделям економічного розвитку, які базуються на принципах "взяти – використати – викинути". Основна ідея полягає в створенні замкнутого циклу, де матеріали і продукти використовуються максимально ефективно, а їхня вартість зберігається протягом усього життєвого циклу.

Деталізовано переваги переходу до циркулярної економіки, а саме по-перше, вона зменшує залежність від імпорту сировини, що є особливо важливим у періоди економічної нестабільності, оскільки це допомагає зменшити вразливість економіки до коливань цін на міжнародних ринках. По-друге, циркулярна економіка сприяє створенню нових робочих місць у сферах переробки, ремонту та обслуговування, що не лише підтримує зайнятість, але й зменшує рівень безробіття. За даними Фонду Еллен Макартур, бізнес-моделі повторного використання можуть зменшити витрати на матеріали для європейських компаній на €600 мільярдів на рік, що є суттєвим стимулом для переходу до більш стійких бізнес-моделей.

Встановлено, що впровадження циркулярної економіки стикається з низкою викликів: недостатня нормативна база, що не забезпечує адекватних умов для реалізації циркулярних ініціатив; низька обізнаність суспільства про переваги циркулярної економіки також заважає її впровадженню; технологічні бар'єри, такі як відсутність сучасних інфраструктур для переробки та повторного використання матеріалів, також суттєво ускладнюють процес; так фінансових стимулів для підприємств, які прагнуть впроваджувати циркулярні рішення, призводить до повільного розвитку цього сектору. Наприклад, лише 12% відходів пластику у світі переробляються, а решта забруднює довкілля або спалюється, виділяючи токсичні речовини.

Запропоновано для подолання даних бар'єрів комплексні дії з боку держави, бізнесу та суспільства. Важливо створити умови, які сприятимуть успішному впровадженню циркулярних принципів, такі як розробка ефективних нормативних актів, підвищення екологічної обізнаності громадян, інвестування в нові технології та створення економічних стимулів, таких як податкові пільги для компаній, що впроваджують циркулярні рішення.

Ключові слова: економічна криза, екологічна стійкість, циклічна модель, сталий розвиток, інноваційні бізнес-моделі.

Bas Pavlo Andriyovych second-year postgraduate student in the specialty 051 "Economics" of the Higher Educational Institution "King Danylo University", Ivano-Frankivsk, tel.: (068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0001-8586-8700

CIRCULAR ECONOMY: ECOLOGICAL SUSTAINABILITY IN THE ERA OF ECONOMIC CRISIS

Abstract. The article is devoted to aspects of the circular economy, which acts as an important alternative to traditional linear models of economic development, which are based on the principles of "take - use - throw away". The main idea is to create a closed loop where materials and products are used as efficiently as possible and their value is preserved throughout their life cycle.

The advantages of the transition to a circular economy are detailed, namely, firstly, it reduces dependence on imported raw materials, which is especially important in periods of economic instability, as it helps reduce the vulnerability of the economy to price fluctuations on international markets. Secondly, the circular economy contributes to the creation of new jobs in the areas of recycling, repair and maintenance, which not only supports employment, but also reduces unemployment. According to the Ellen MacArthur Foundation, reuse business models can reduce material costs for European companies by €600 billion per year, which is a significant incentive for the transition to more sustainable business models.

It is established that the implementation of a circular economy faces a number of challenges: an insufficient regulatory framework that does not provide adequate conditions for the implementation of circular initiatives; low public awareness of the benefits of the circular economy also hinders its implementation; technological barriers, such as the lack of modern infrastructure for recycling and reuse of materials, also significantly complicate the process; and the lack of financial incentives for enterprises seeking to implement circular solutions leads to the slow development of this sector. For example, only 12% of plastic waste in the world is recycled, and the rest pollutes the environment or is incinerated, releasing toxic substances.

Comprehensive actions by the state, business and society are proposed to overcome these barriers. It is important to create conditions that will contribute to the successful implementation of circular principles, such as the development of effective regulations, increasing environmental awareness of citizens, investing in new technologies and creating economic incentives, such as tax breaks for companies implementing circular solutions.

Keywords: economic crisis, environmental sustainability, cyclical model, sustainable development, innovative business models.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що стикається з численними екологічними та економічними викликами, питання забезпечення стійкості ресурсів і зменшення впливу на навколишнє середовище стає дедалі актуальнішим. Традиційні лінійні моделі економіки, засновані на принципах "взяти – використати – викинути", не тільки виснажують природні ресурси, але й сприяють збільшенню обсягів відходів, що забруднюють екосистеми. У світлі останніх економічних криз, включаючи глобальну фінансову кризу 2008 року, пандемію COVID-19 та енергетичну кризу, які значно вплинули на економічну стабільність та добробут населення, з'являється нагальна потреба в переході до циркулярної економіки.

Циркулярна економіка пропонує альтернативну модель, яка акцентує увагу на раціональному використанні ресурсів, повторному використанні матеріалів і зменшенні відходів. Однак, незважаючи на потенціал, цей перехід стикається з низкою викликів. Серед них – недостатня нормативна база, яка регулює практики повторного використання і переробки, низька обізнаність суспільства про переваги циркулярних принципів, а також технологічні та фінансові бар'єри, які стримують реалізацію інноваційних рішень.

Крім того, економічні кризи можуть посилювати традиційні моделі ведення бізнесу, адже компанії часто зосереджуються на короткостроковій прибутковості, ігноруючи довгострокові вигоди від переходу до циркулярних моделей. Це піднімає важливе питання: яким чином можна інтегрувати принципи циркулярної економіки в стратегії підприємств і державну політику для забезпечення екологічної стійкості в умовах постійних економічних криз?

Таким чином, проблематика циркулярної економіки як інструменту для досягнення екологічної стійкості в умовах економічних криз потребує комплексного підходу, що включає аналіз існуючих бар'єрів, визначення можливостей для впровадження циркулярних моделей, а також розробку рекомендацій для держави і бізнесу щодо переходу до більш стійких практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження в галузі циркулярної економіки зосереджені на аналізі її впливу на екологічну стійкість, зокрема в контексті економічних криз. Дослідники акцентують увагу на тому, що циркулярна економіка не лише сприяє зменшенню відходів і збереженню ресурсів, але й має потенціал для відновлення економік, постраждалих від криз. Економічні кризи підштовхують підприємства до розгляду циркулярних моделей як способу підвищення стійкості. Дослідження показують, що компанії, які впроваджують циркулярні практики, менш вразливі до коливань ринкових умов. Останні дослідження також акцентують увагу на ролі технологічних інновацій у реалізації циркулярної економіки. Впровадження нових технологій, таких як інтелектуальні системи управління відходами та рішення для відновлення ресурсів, значно підвищує ефективність циркулярних процесів. Проблему досягнення цілей сталого розвитку через механізми циркулярної економіки досліджують на глобальному рівні Зварич Р., Зварич І.; Дубель М.В.; Кірххер Дж., Райке Д. та Хеккерт М.; Бокен Н.,

Оліветті Е., Каллен Дж., Поттінг Дж., Ліфсет Р.; Гайсдорфер М.; Панченко В., Резнікова Н., Варфоломєєв М. та Чуріканова О. [1-11] та інші.

Метою статті - дослідження можливостей і викликів, які пов'язані з впровадженням принципів циркулярної економіки як ефективного інструменту для забезпечення екологічної стійкості в умовах економічної нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Циркулярна економіка є ключовим підходом до досягнення екологічної стійкості, особливо в умовах економічних криз. Основна ідея циркулярної економіки полягає у переході від традиційної лінійної моделі "взяти – використати – викинути" до системи замкнутого циклу, де ресурси використовуються максимально ефективно, а відходи мінімізуються або перетворюються на нові ресурси. Ця система спрямована на продовження життєвого циклу матеріалів і продуктів шляхом їх повторного використання, ремонту, переробки або утилізації з метою створення нових виробів. Наприклад, замість того, щоб викидати пластикові пляшки, вони можуть бути перероблені на текстильні волокна для виготовлення одягу, або старі автомобільні шини можуть перетворюватися на будівельні матеріали.

Циркулярна економіка ставить за мету змінити підхід до проектування продукції, щоб вона могла слугувати довше, бути більш стійкою до зносу та легкою для розбирання і повторного використання. У цьому контексті важливим є принцип "відходи – це ресурс" (рис. 1), який дозволяє перетворити залишки одного процесу на сировину для іншого, що значно скорочує залежність від первинних матеріалів і знижує екологічне навантаження.

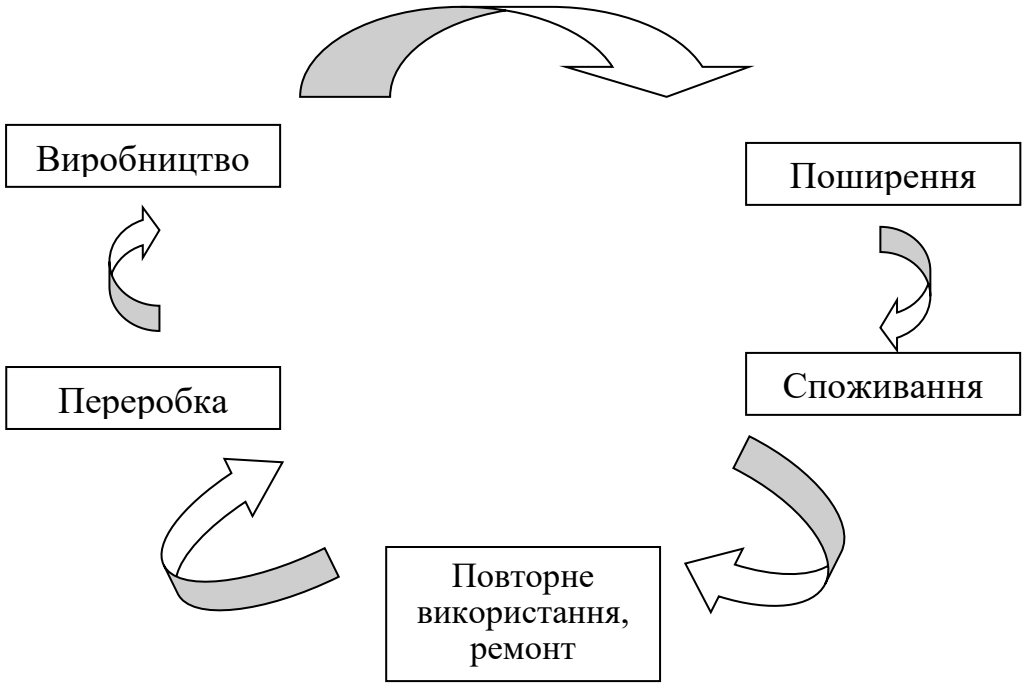

Рис. 1. Схематичне зображення циркулярної економіки
* складено автором на основі [2-4]

Крім того, замкнутий цикл включає не лише фізичні ресурси, а й енергію. Відновлювані джерела енергії, такі як сонячна чи вітрова, забезпечують циркулярні процеси енергією, яка не створює додаткового вуглецевого сліду. Таким чином, циркулярна економіка стає не лише екологічно вигідною, але й економічно перспективною, адже дозволяє підприємствам зменшити витрати на матеріали, зберегти ресурси для майбутніх поколінь та стимулювати інновації. Даний підхід змінює саму логіку економіки, орієнтуючись на збереження вартості продуктів, матеріалів та ресурсів якомога довше, що, у свою чергу, сприяє стабільному економічному розвитку, створенню нових робочих місць і підвищенню конкурентоспроможності в умовах глобальних викликів.

Згідно з даними Європейської комісії, перехід на циркулярну економіку може збільшити ВВП ЄС на 0,5% до 2030 року, що еквівалентно додатковим мільярдам євро до економіки регіону. Такий перехід створить до 700 тисяч нових робочих місць, переважно в секторах, пов'язаних із переробкою, обслуговуванням та ремонтом, що сприятиме розвитку регіонів із високим рівнем безробіття. Нові робочі місця з'являться також у галузях, які розробляють та впроваджують інноваційні технології, орієнтовані на стале управління ресурсами та мінімізацію відходів. [7, 10]

Впровадження циркулярних підходів дозволить зменшити залежність від імпортних ресурсів, що особливо актуально для ЄС, де більшість сировини для виробництва є імпортною. Це підвищить стратегічну автономію регіону, зменшить вплив коливань глобальних цін на сировину та стабілізує економічні процеси.

Крім економічних вигод, такі зміни мають суттєвий екологічний ефект. Згідно з оцінками, впровадження циркулярної економіки дозволить скоротити викиди парникових газів у Європі на 2-4% до 2030 року, що сприятиме виконанню кліматичних зобов’язань за Паризькою угодою. Модель передбачає розробку продукції, яка може бути легко відремонтована, оновлена чи перероблена, використання матеріалів, що піддаються біорозкладу, та впровадження інноваційних методів управління відходами. Наприклад, у світі лише 9% матеріалів, що використовуються у виробництві, підлягають повторному використанню, що підкреслює потенціал для вдосконалення.

Важливим аспектом є енергоефективність, що включає перевагу відновлюваним джерелам енергії та використання менш енергомістких виробничих процесів. За оцінками McKinsey, впровадження циркулярних підходів може знизити глобальні викиди парникових газів на 39% у таких секторах, як будівництво, виробництво пластику, сталі й алюмінію.

У періоди економічних криз циркулярна економіка відіграє ключову роль у забезпеченні стійкості економік та стабільності ресурсів (табл. 1). Вона сприяє зменшенню залежності від імпорту, що особливо важливо для країн, які значною мірою залежать від закордонних постачань сировини. Це допомагає мінімізувати вплив коливань цін на глобальних ринках і зменшити вразливість підприємств перед зовнішніми економічними потрясіннями.

Таблиця 1.

Світові економічні кризи

Період	Назва кризи	Країни	Характеристика
1929 – 1939	Велика депресія	США та світ	початок з обвалу фондового ринку в США в 1929 році; глобальний спад економіки, масове безробіття, банкрутства банків і підприємств
1973 – 1974	Нафтова криза	глобально	викликана ембарго ОПЕК на поставки нафти країнам, які підтримували Ізраїль у війні; ціни на нафту зросли вчетверо, що призвело до стагфляції (інфляція + економічний спад)
1980 – 1982	Державний борг Латинської Америки	країни Латинської Америки	різке зростання боргів через позики на тлі зниження цін на експортні товари; дефолти та економічна нестабільність у Мексиці, Аргентині, Бразилії
1997 – 1998	Азійська фінансова криза	Південно-Східна Азія	різке падіння валют, банківська криза та рецесія в Таїланді, Південній Кореї, Індонезії та інших країнах; зниження попиту на експорт і дестабілізація глобальних ринків
2001	Криза доткомів	США	обвал акцій технологічних компаній після надмірного інвестування в інтернет-бізнеси; спад економіки, падіння фондового ринку
2008 – 2009	Глобальна фінансова криза	глобально	почалася в США через обвал ринку іпотечних цінних паперів; масовий спад економік, банкрутства банків і підприємств, зростання безробіття
2010 – 2014	Європейська боргова криза	Єврозона	почалася в Греції, де виявили завищення даних про дефіцит бюджету; проблеми з боргами в Ірландії, Італії, Іспанії, Португалії
2019 – 2020	COVID-19 пандемічна криза	глобально	економіки занепали через локдауни, зупинку виробництва та зниження споживання; значний спад ВВП у багатьох країнах, зокрема в США, ЄС, Китаї та інших
2022 – 2023	Енергетична криза	глобально, особливо Європа	викликана скороченням постачання газу та нафти з росії після вторгнення в Україну; зростання цін на енергоносії, інфляція та стагфляція в ЄС
2023	Криза боргової стелі	США	політичні розбіжності щодо підвищення ліміту державного боргу, що створило ризик дефолту

* складено автором на основі [4-6]

Окрім цього, циркулярна економіка сприяє створенню нових робочих місць, особливо у сферах, пов'язаних із переробкою, ремонтом, обслуговуванням і управлінням відходами. Наприклад, у Європейському Союзі розширення сектора циркулярної економіки вже створило понад 4 мільйони

робочих місць, і ця цифра продовжує зростати завдяки впровадженню інноваційних бізнес-моделей.

Підприємства також отримують значні економічні вигоди. Моделі повторного використання матеріалів дозволяють знижувати витрати на закупівлю нової сировини та уникати додаткових витрат, пов'язаних із утилізацією відходів. За даними Фонду Еллен Макартур, європейські компанії можуть скоротити витрати на матеріали до €600 мільярдів на рік завдяки впровадженню циркулярних підходів. Наприклад, виробники автомобілів, повторно використовуючи деталі з уживаних транспортних засобів, не лише економлять кошти, а й зменшують викиди вуглецю. Крім фінансових вигод, такі практики підвищують конкурентоспроможність бізнесу, оскільки компанії, які адаптуються до циркулярних принципів, можуть запропонувати споживачам продукцію за нижчими цінами, а також відповідати сучасним екологічним вимогам. Це важливо в умовах зростання попиту на стійкі продукти з боку екологічно свідомих споживачів.

Таким чином, циркулярна економіка не лише допомагає країнам і підприємствам долати економічні кризи, а й створює фундамент для довгострокового економічного зростання, соціальної стабільності та екологічної стійкості. Вона є важливим інструментом, який дозволяє економікам залишатися гнучкими та стійкими в умовах глобальних викликів.

Втім, впровадження циркулярної економіки стикається з низкою викликів, які уповільнюють її поширення та знижують ефективність. Однією з головних проблем є недостатня нормативна база, а саме у багатьох країнах відсутні чіткі правила та стандарти щодо переробки, утилізації та повторного використання матеріалів, що створює хаос у секторі управління відходами та ускладнює залучення інвестицій у циркулярні ініціативи.

Додатковою перешкодою є низька обізнаність суспільства. Багато людей не розуміють важливості сортування сміття, повторного використання речей або купівлі продукції, створеної з вторинної сировини. Наприклад, у глобальному масштабі лише 9% усіх вироблених матеріалів повертаються в економічний цикл, що свідчить про низький рівень залученості суспільства в практики сталого споживання. [5, 8]

Технологічні бар'єри також відіграють значну роль. У багатьох країнах бракує сучасних переробних заводів, які могли б забезпечити ефективну утилізацію складних матеріалів, таких як багатошаровий пластик або електронні відходи. Для таких матеріалів необхідні високотехнологічні рішення, розробка та впровадження яких вимагають значних інвестицій.

Брак фінансових стимулів також є важливим викликом. Багато компаній не зацікавлені впроваджувати циркулярні підходи через високі початкові витрати. Наприклад, переробка відходів часто виявляється дорожчою за їх утилізацію шляхом захоронення або спалювання. Як наслідок, лише близько 12% відходів пластику у світі переробляються, тоді як решта забруднює довкілля або спалюється, виділяючи токсичні речовини, такі як діоксини.

На додачу, багато країн стикаються із браком інфраструктури для збору та сортування відходів. У деяких регіонах, особливо в країнах, що розвиваються, відсутність систематичного збору сміття призводить до утворення несанкціонованих звалищ, які створюють значну екологічну та соціальну шкоду.

Для подолання цих викликів необхідні комплексні зусилля, а саме вдосконалення законодавства, підвищення екологічної обізнаності громадян, інвестування в нові технології та створення економічних стимулів, таких як податкові пільги для компаній, що впроваджують циркулярні рішення. Такі заходи допоможуть поступово трансформувати традиційні економічні моделі у стійкі й замкнуті системи. Для подолання цих перешкод потрібні освітні кампанії, державна підтримка через субсидії й законодавче стимулювання, а також партнерства між урядом, бізнесом та науковцями.

Циркулярна економіка пропонує довгострокові рішення для екологічних і економічних викликів, що робить її важливим інструментом у досягненні сталого розвитку. За прогнозами ОЕСР, до 2040 року глобальний перехід на циркулярну економіку може зменшити використання первинних ресурсів на 30%, що суттєво знизить екологічне навантаження та підвищить економічну стійкість.

Циркулярна економіка передбачає використання різноманітних інструментів та підходів, які сприяють ефективному управлінню ресурсами, зменшенню відходів та підтримці сталого розвитку. Основні інструменти циркулярної економіки включають відновлення та переробку матеріалів, що дозволяє підприємствам перетворювати використані матеріали на нові продукти, наприклад, шляхом переробки пластику, скла, паперу та металів. За даними Європейської комісії, у 2021 році лише 12% пластикових відходів було перероблено, що підкреслює необхідність удосконалення систем переробки.

Бізнес-моделі повторного використання створюють системи, де продукти можуть бути повторно використані або відремонтовані, включаючи оренду, лізинг чи обмін товарів. Наприклад, компанії, що здають в оренду інструменти або обладнання, можуть зменшити витрати на сировину. Згідно з дослідженнями, у Європейському Союзі розширення сектора циркулярної економіки вже створило понад 4 мільйони робочих місць, і ця цифра продовжує зростати завдяки впровадженню інноваційних бізнес-моделей. [11]

Дизайн для довговічності фокусується на розробці продуктів з урахуванням їх тривалості використання і можливості ремонту, використовуючи міцні матеріали і конструкції, які легко ремонтуються. Модульна конструкція дозволяє створювати продукти, що складаються з замінних або оновлювальних модулів, що особливо актуально для електроніки та меблів. Ефективні системи збору відходів, які дозволяють максимізувати повторне використання ресурсів, включають роздільний збір сміття та програми повернення упаковки. Наприклад, у Швеції рівень переробки побутових відходів становить близько 99%, що демонструє успіх системи збору відходів.

Цифрові платформи використовують технології для моніторингу ресурсів, управління запасами та покращення логістики, зокрема за допомогою Інтернету речей для відстеження використання ресурсів і оптимізації процесів. За даними Світового економічного форуму, впровадження технологій цифровізації в циркулярну економіку може знизити витрати на 30%.

Зелені фінансові інструменти, такі як екологічні облігації та кредити, підтримують проекти в галузі циркулярної економіки, зокрема інвестиції в чисті технології та стійкі практики. У 2020 році обсяги зелених облігацій досягли рекорду - понад 270 мільярдів доларів США.

Освіта та підвищення обізнаності населення про важливість циркулярної економіки є ключовими для навчання компаній новим підходам у бізнесі. Співпраця з партнерами, включаючи підприємства, уряди та неурядові організації, дозволяє впроваджувати ініціативи циркулярної економіки на місцевому, регіональному або національному рівнях. Інноваційні технології, такі як 3D-друк, дозволяють створювати продукти з використаних матеріалів або розробляти біотехнології для виробництва стійких матеріалів.

Інструменти можуть допомогти підприємствам і суспільству в цілому зменшити негативний вплив на навколишнє середовище та забезпечити сталий розвиток у довгостроковій перспективі. За оцінками, перехід до циркулярної економіки може підвищити ВВП ЄС на 0,5% до 2030 року та створити до 700 тисяч нових робочих місць, що підкреслює її важливість у сучасному економічному середовищі. [1, 5]

Реалізація концепту циркулярної економіки вимагає впровадження різноманітних заходів на рівні підприємств, урядів і суспільства. По-перше, уряди повинні створити і реалізувати національні стратегії для переходу до циркулярної економіки, що включає визначення цілей, стратегій та політик, спрямованих на зменшення відходів, підвищення переробки і сталого використання ресурсів. По-друге, важливо забезпечити підтримку досліджень і розробок нових технологій, які сприятимуть циркулярній економіці, фінансуючи стартапи, що працюють у сфері відновлювальних матеріалів або нових бізнес-моделей.

Третім заходом є встановлення екологічних стандартів для продуктів, які вимагали б використання екологічно чистих матеріалів, довговічності і можливості переробки. Наприклад, екологічні маркування можуть допомогти споживачам робити екологічно свідомий вибір. Четвертим заходом є проведення інформаційних кампаній для населення про переваги циркулярної економіки, повторного використання та переробки, що може включати освітні програми в школах і університетах.

П'ятим заходом є розвиток інфраструктури, яка забезпечить ефективне збирання, транспортування та переробку відходів. Інвестиції в заводи з переробки і системи роздільного збору сміття можуть суттєво підвищити ефективність переробки. Шостим заходом є заохочення підприємств до

впровадження бізнес-моделей, які базуються на повторному використанні, ремонті та обслуговуванні, шляхом фінансових стимулів, таких як податкові пільги або субсидії для компаній, які реалізують циркулярні практики.

Сьомим заходом є сприяння партнерству між підприємствами, урядами, науковими установами та неурядовими організаціями для спільного впровадження інновацій та обміну досвідом у сфері циркулярної економіки. Восьмим заходом є створення системи моніторингу та оцінки прогресу у впровадженні циркулярної економіки, щоб можна було вчасно виявляти проблеми та коригувати стратегії. Дев'ятим заходом є залучення інвестицій у проекти, що підтримують циркулярну економіку, через зелені облігації, кредити та інші фінансові інструменти, що сприяють сталому розвитку. Нарешті, десятим заходом є участь у міжнародних ініціативах і угодах, що сприяють розвитку циркулярної економіки, обміну досвідом та кращими практиками. Ці заходи можуть суттєво сприяти переходу до циркулярної економіки, що дозволить зменшити навантаження на природні ресурси, знизити рівень забруднення і забезпечити сталий розвиток для майбутніх поколінь.

Висновки. Циркулярна економіка постає як ключовий інструмент для забезпечення екологічної стійкості в умовах економічних криз, надаючи нові можливості для сталого розвитку. Вона не лише сприяє ефективному використанню ресурсів та зменшенню відходів, але й створює нові робочі місця, адаптуючи економіку до вимог сучасності. Завдяки інноваційним бізнес-моделям, циркулярна економіка допомагає підприємствам стати більш конкурентоспроможними та зменшити їх залежність від коливань цін на сировину.

Дослідження підтверджують, що перехід до циркулярної економіки може значно знизити безробіття, підвищити рівень кваліфікації робочої сили та сприяти створенню сталих місцевих економік. Це особливо актуально в умовах, коли традиційні галузі стикаються зі скороченням робочих місць і потребують адаптації до нових реалій.

Важливим аспектом є те, що для успішного впровадження циркулярної економіки необхідно подолати численні виклики, зокрема недостатню нормативну базу, низьку обізнаність суспільства, технологічні бар'єри та брак фінансових стимулів. Співпраця між урядами, бізнесом і суспільством є критично важливою для створення сприятливого середовища для реалізації принципів циркулярної економіки.

Отже, циркулярна економіка не лише відповідає на виклики, що постають перед економіками в умовах криз, але й відкриває нові горизонти для інновацій, сталого розвитку та забезпечення екологічної стійкості. Вона вимагає комплексного підходу і активних дій з боку всіх учасників економічного процесу, щоб реалізувати її потенціал та створити більш стійке і справедливе майбутнє для всіх.

Література:

1. Arsova, S., Genovese, A., Ketikidis, P.H., Alberich, J.P., Solomon, A. Implementing Regional Circular Economy Policies: A Proposed Living Constellation of Stakeholders. Sustainability. 2021, 13, 4916. DOI: https://doi.org/10.3390/ su13094916

2. Baležentis, A., Yatsenko, O. Trade Integration Asymmetries of Ukraine and the EU. The Journal of International Economic Policy. 2018. 1(28), 33–63.

3. Osaulenko O., Yatsenko O., Reznikova N., Rusak D., Nitsenko V. The productive capacity of countries through the prism of sustainable development goals: challengesto international economic security and to competitiveness. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2021. 2(33), 492–499. DOI: https://doi.org/10.18371/fcaptp. v2i33.207214

4. Reznikova N., Zvarych R., Zvarych I., Shnyrkov O. Global circular e-chain in overcoming the global waste. Procedia Environmental Science, Engineering and Management. 2019. № 6 (4). P. 641–647.

5. Варфоломєєв М. О., Чуріканова О. Ю. Циркулярна економіка як невід'ємний шлях українського майбутнього в аспекті глобалізації. Ефективна економіка. 2020. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7929

6. Вдовенко Н. М., Барна М. Ю., Коробова Н. М. Вплив циркулярної економіки на механізм регулювання процесу біоекономіки ресурсозбереження з використанням водних, рибних і земельних ресурсів. URL: http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Bioeconomy/article/ viewFile/15198/13477

7. Дерій Ж., Бутенко Н., Зосименко Т. Впровадження концепції циркулярної економіки: проблеми та перспективи. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2021. № 1(25). С. 54–62.

8. Дубель М.В. Циркулярна економіка як механізм досягнення цілей сталого розвитку в умовах глобалізації та діджиталізації світової економіки. Економіка та суспільство. 2022. № 39. DOI: https://doi.org/10.32782/2524- 0072/2022-39-13

9. Зварич Р., Зварич І. Розширена відповідальність виробника в концепції розвитку циркулярної економіки. Світ фінансів. 2019. № 3 (60). С. 76–86.

10. Руда М. В., Мирка Я. В. Циркулярні бізнес-моделі в Україні. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку. 2020 Том 2. № 1. С. 107–121. DOI: https://doi.org/10.23939/ smeu2020.01.107

11. Shvydanenko, O., Sica, E., Busarieva, T. Creativity as the new production factor of the world economy. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development, 2019, 41(1), 127–134. DOI: https://doi.org/10.15544/mts.2019.12

References:

1. Arsova, S., Genovese, A., Ketikidis, P.H., Alberich, J.P., Solomon, A. (2021). Implementing Regional Circular Economy Policies: A Proposed Living Constellation of Stakeholders. Sustainability, 13, 4916. DOI: https://doi.org/10.3390/ su13094916 [in Ukrainian].

2. Baležentis, A., Yatsenko, O. (2018). Trade Integration Asymmetries of Ukraine and the EU. The Journal of International Economic Policy, 1(28), 33–63. [in Ukrainian].

3. Osaulenko O., Yatsenko O., Reznikova N., Rusak D., Nitsenko V. (2021), The productive capacity of countries through the prism of sustainable development goals: challengesto international economic security and to competitiveness. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 2(33), 492–499. DOI: https://doi.org/10.18371/fcaptp. v2i33.207214 [in Ukrainian].

4. Reznikova N., Zvarych R., Zvarych I., Shnyrkov O. (2019), Global circular e-chain in overcoming the global waste [Electronic resource]. Procedia Environmental Science, Engineering and Management, no.6 (4), pp. 641–647. [in Ukrainian].

5. Varfolomieiev M. O., Churikanova O. Yu. (2020), Tsyrkuliarna ekonomika yak nevidiemnyi shliakh ukrainskoho maibutnoho v aspekti hlobalizatsii [Circular economy as an integral path of the Ukrainian future in the aspect of globalization]. Efektyvna ekonomika - Efficient economy, no. 5. Retrieved from: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7929 [in Ukrainian].

6. Vdovenko N. M., Barna M. Yu., Korobova N. M. Vplyv tsyrkuliarnoi ekonomiky na mekhanizm rehuliuvannia protsesu bioekonomiky resursozberezhennia z vykorystanniam vodnykh, rybnykh i zemelnykh resursiv. [The impact of the circular economy on the mechanism for regulating the process of resource-saving bioeconomy using water, fish and land resources]. Retrieved from: http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Bioeconomy/article/viewFile/15198/13477 [in Ukrainian].

7. Derii Zh., Butenko N., Zosymenko T. (2021), Vprovadzhennia kontseptsii tsyrkuliarnoi ekonomiky: problemy ta perspektyvy [Implementation of the concept of circular economy: problems and prospects]. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia - Problems and prospects of economics and management, no. 1(25), pp. 54–62. [in Ukrainian].

8. Dubel M. V. (2022), Tsyrkuliarna ekonomika yak mekhanizm dosiahnennia tsilei staloho rozvytku v umovakh hlobalizatsii ta didzhytalizatsii svitovoi ekonomiky [Circular economy as a mechanism for achieving sustainable development goals in the context of globalization and digitalization of the world economy.]. Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society, no. 39. DOI: https://doi.org/10.32782/2524- 0072/2022-39-13 [in Ukrainian].

9. Zvarych R., Zvarych I. (2019), Rozshyrena vidpovidalnist vyrobnyka v kontseptsii rozvytku tsyrkuliarnoi ekonomiky [Extended producer responsibility in the concept of circular economy development]. Svit finansiv - World of Finance, no. 3 (60), pp. 76–86. [in Ukrainian].

10. Ruda M. V., Myrka Ya. V. (2020), Tsyrkuliarni biznes-modeli v Ukraini [Circular business models in Ukraine]. Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia ta problemy rozvytku - Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and development problems, tom 2, no. 1, pp. 107–121. DOI: https://doi.org/10.23939/ smeu2020.01.107 [in Ukrainian].

11. Shvydanenko, O., Sica, E., & Busarieva, T. (2019). Creativity as the new production factor of the world economy. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development, 41(1), 127–134. DOI: https://doi.org/10.15544/mts.2019.12 p.65-73 [in Ukrainian].

УДК 338.486.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-669-679

Буторіна Вероніка Борисівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, тел.: (03849) 3-05-13, https://orcid.org/0000-0002-6657-5718

Ковтуник Інна Іванівна кандидат географічних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, тел.: (03849) 3-05-13, https://orcid.org/0000-0003-1484-0708

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИЗМУ ТА ГОСТИННОСТІ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМОК ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті розглянуто напрями підвищення ефективності менеджменту персоналу підприємств туризму та гостинності. Окрема увага приділена кадровому забезпеченню сфери туризму України та Хмельницької області. Встановлено, що значний туристичний потенціал регіону потребує поєднання із якісним кадровим забезпеченням для створення конкурентоспроможного прибуткового туристичного продукту. Також визначено принципи досягнення високого рівня професійної підготовки вітчизняних кадрів у туристичній сфері.

Проаналізовано Стратегію розвитку туризму та курортів на період до 2026 року на державному рівні і Стратегію регіонального розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки. Визначено, що на державному рівні приділена увага стратегічним цілями розвитку сфери туризму та курортів. Ці цілі корелюють із принципами стратегічного планування діяльності підприємств туризму та гостинності, зокрема, у частині питань підготовки кадрів. Водночас у регіональній стратегії у оперативній цілі «Розвиток туристичного потенціалу та креативної індустрії» такі завдання не зазначені.

Оскільки підвищення ефективності менеджменту персоналу на підприємствах індустрії туризму залежить від кадрового потенціалу країни та регіону, то у статті розглянуто динаміку зайнятості і плинності кадрів. Важливою тенденцією сьогодення є те, що діє мультиплікативний ефект, за якого зростання сфери туризму примножує рівень зайнятості більше, аніж за умов прямої зайнятості.

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників як матеріальна мотивація праці за досліджуваний період була нижчою, ніж в середньому по країні.

Для підвищення ефективності менеджменту персоналу на підприємствах сфер туризму та гостинності варто орієнтуватись на міжнародні стандарти обслуговування, серед яких налагодження ефективної комунікації між менеджерами і персоналом.

Ключові слова: туризм, туристичний міжгалузевий комплекс, менеджмент персоналу, стратегія розвитку підприємства, сфера гостинності.

Veronika Butorina Borysivna PhD in Economic sciences, docent, docent of the department of tourism and hotel and restaurant business, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. Kamianets-Podilskyi, tel.: (03849) 3-05-13, https://orcid.org/0000-0002-6657-5718

Kovtunyk Inna Ivanivna PhD in Geography, senior professor of the department of tourism and hotel and restaurant business, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University; Kamianets-Podilskyi, tel.: (03849) 3-05-13, https://orcid.org/0000-0003-1484-0708

INCREASING THE EFFICIENCY OF PERSONNEL MANAGEMENT IN TOURISM AND HOSPITALITY ENTERPRISES AS A STRATEGIC DIRECTION OF THEIR DEVELOPMENT

Abstract. The article considers areas of increasing the effectiveness of personnel management in tourism and hospitality enterprises. Special attention is paid to staffing the tourism sector in Ukraine and the Khmelnytskyi region. It has been established that the significant tourism potential of the region requires combination with adequate human resources to create a competitive, profitable tourism product. The principles of achieving a high level of professional training of domestic personnel in the tourism sector have also been defined.

The Strategy for the Development of Tourism and Resorts for the period until 2026 at the state level and the Strategy for the Regional Development of the Khmelnytskyi Region for 2021-2027 were analyzed. It was determined that at the state level, attention is paid to the strategic goals of developing the tourism and resort sectors. These goals correlate with the principles of strategic planning of tourism and hospitality enterprises, in particular, in terms of personnel training. At the same time, the regional strategy does not specify such tasks in the operational objective "Development of tourism potential and creative industry".

Since increasing the efficiency of personnel management at tourism industry enterprises depends on the human resource potential of the country and region, the article examines the dynamics of employment and staff turnover. An important trend today is that there is a multiplier effect, in which the growth of the tourism sector multiplies the level of employment more than under direct employment conditions.

The average monthly nominal salary of full-time employees as a material motivation for work during the studied period was lower than the national average.

To increase the efficiency of personnel management at tourism and hospitality enterprises, it is worth focusing on international service standards, including establishing effective communication between managers and staff.

Keywords: tourism, tourism inter-industry complex, personnel management, enterprise development strategy, hospitality industry.

Постановка проблеми. Для запуску дії зазначеного мультиплікатора підприємства туристичного міжгалузевого комплексу повинні розвиватись, реалізуючи свої стратегічні плани, корелюючи їх із загальнонаціональними та регіональними у даній сфері. Невід'ємною складовою ресурсного потенціалу туризму та гостинності є кадровий потенціал. Підвищення ефективності менеджменту персоналу, стабілізація ринку праці у сферах туризму та гостинності є основоположним чинником стратегічного розвитку підприємств досліджуваної сфери. Проте мало досліджень присвячено комплексному вивченню особливостей менеджменту персоналу суб'єктів господарювання туристичного міжгалузевого комплексу та реалізації стратегій їхнього розвитку.

Однією з умов нормального функціонування ринку праці України є розвиток туризму, оскільки передбачає створення нових робочих місць і підвищення якості робочої сили. Проте кризовий стан туристичного міжгалузевого комплексу та загострення проблем зайнятості потребують підвищеної уваги до адаптації кадрового потенціалу туризму до нових ринкових реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам підвищення ефективності менеджменту персоналу у сфері туризму та гостинності присвячено праці О.Б. Каламан, О.В. Дишкантюк, К.В. Власюк. Кадрове забезпечення галузі туризму з урахуванням міжнародного досвіду досліджує В. І. Ізмайлов, А. В. Карпенко. Підготовка фахівців сфери туризму у вищих навчальних закладах України входить до кола досліджуваних питань А.В. Лук'янець.

Стан і перспективи розвитку туризму в Україні досліджують І.З. Криховецький, Т.І. Ткаченко, О.М. Костіна, В.І. Рачко. Праці О.В. Бабирєвої, Л. Дяченко, М. Мальської, В. Кифяка, Державного агентства розвитку туризму України присвячено аналізу діяльності суб'єктів туристичної діяльності.

Мета статті – розглянути підвищення ефективності менеджменту персоналу підприємств туризму та гостинності як стратегічний напрямок їхнього розвитку.

Виклад основного матеріалу.

Сегмент ринку праці туристичного міжгалузевого комплексу відрізняється від багатьох інших тим, що на ньому діє мультиплікаційний ефект: на одного працівника, зайнятого у туризмі, припадає 1,5 особи, зайнятих у

супутніх галузях (побутовому обслуговуванні, торгівлі, страхуванні, зв'язку, банківському секторі тощо). Для ряду країн цей мультиплікатор сягає 2,5–3 осіб. За даними Всесвітньої туристської організації, обслуговування одного іноземного туриста в країні його перебування генерує в дев'ять постійних і тимчасових робочих місць.

Одним зі стратегічних напрямів розвитку підприємств туристичного міжгалузевого комплексу є вдосконалення менеджменту персоналу, адже трудові ресурси комплексу перетворюють туристичний потенціал України та регіонів на конкурентоздатний рентабельний продукт [1].

Хмельницька область має потужний туристичний потенціал, який потребує гідного кадрового забезпечення.

Основний туристичний потенціал Хмельниччини включає мальовничу природу (р. Дністер, Товтри, ліси та озера на півночі області), мінеральні води (Нафтуся, Миргородського типу та радонові води), історична й архітектурна спадщина (м. Кам'янець-Подільський, селище Меджибіж, с. Самчики) і санаторії для медичного лікування і відновлення здоров'я. Існує 269 природоохоронних зон і об'єктів: 39 заказників (включаючи 15 державного значення), 198 пам'яток природи (4 державного значення), ботанічний сад у м. Кам'янець-Подільський, 7 природних заповідників, 24 парки, яким присвоєно статус пам'яток природи/паркового мистецтва (включаючи 8 державного значення) та одна пам'ятка ЮНЕСКО (дуга Струве, 3 з 4 елементів якої, наявних в Україні, знаходяться на території області). Найвизначніші туристичні місця області:ь Національний природній парк «Подільські Товтри», Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець», державні історико-культурні заповідники «Товтри» і «Самчики». Також існують цікаві історичні об'єкти (в населених пунктах Сутківці, Антоніни, Губин, Ізяслав, Гриців, Зіньків, Старокостянтинів, Пилява, Жванчик, Сатанів, Іванківці тощо), ряд санаторно-курортних закладів і центрів відновлення здоров'я на базі мінеральних вод [2].

Поєднання ландшафтних та історико-культурних ресурсів на території області створює необхідні передумови для активізації розвитку підприємництва у сфері туризму. Крім цього Хмельниччина характеризується відносно невисокою концентрацією промисловості, порівняно сприятливою екологічною ситуацією і значним потенціалом рекреаційних ресурсів. Туристичний потенціал області активно просувається на ринок юридичними та фізичними особами, які є суб'єктами туристичної діяльності.

До повномасштабного вторгнення геополітичні та соціально-економічні зміни, розвиток інформаційних технологій суттєво вплинули на динаміку туристичного потоку в Хмельницькому регіоні, призвели до трансформування туристичної галузі з такої, що орієнтована на обслуговування організованих туристів, на багатогалузеву сферу діяльності, спрямовану на задоволення різноманітних потреб індивідуальних подорожуючих. Комплексний та

мобільний характер сучасного туризму сформував попит на безпечне та комфортне для життя і здоров'я середовище, здатне забезпечити всі необхідні умови для реалізації громадянами права на відпочинок та свободу пересування.

Однією з проблем розвитку сфери туризму та рекреації в регіонах України учені вважають відсутність кваліфікованих кадрів і низьку якість підготовки наявних спеціалістів. Проблема кадрового забезпечення туристично-рекреаційної сфери в малих містах відчувається як на рівні органів місцевого самоврядування, так і на рівні підприємств.

Тривалий час вищі та середні навчальні заклади України не готували спеціалістів для туристичної галузі. Кожна країна, що задіяна в туризмі, розробляє свою систему туристичної освіти, яка б відповідала вимогам сучасності та поєднувала три аспекти: фундаментальне, технічне навчання, особисті здібності.

Вищих навчальних закладів, які готують фахівців для сфер туризму та гостинності є досить багато, проте лише 10% випускників реалізовують себе за професією [3]

У Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року Основними стратегічними цілями розвитку сфери туризму та курортів є, у тому числі, організація системи якісної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців туристичного супроводу та обслуговування, інших професій сфери туризму та курортів [4].

У дорожній карті реалізації Стратегії за напрямом «Розвиток людських ресурсів» удосконалення системи професійної підготовки фахівців туристичного міжгалузевого комплексу передбачено:

- комплексне дослідження ринку праці у сфері туризму та курортів з метою визначення потреби у фахівцях відповідного профілю, розроблення відповідних базових компетентностей фахівців та підготовки освітніх програм з професійного навчання у сфері туризму та курортів з урахуванням виявлених потреб;
- гармонізація кваліфікаційних вимог та стандартів вищої освіти у вищих навчальних закладах, які забезпечують підготовку фахівців у сфері туризму та курортів, і стандартів професійної підготовки;
- затвердження кваліфікаційних вимог до фахівців туристичного супроводу;
- залучення населення до популяризації туризму;
- забезпечення наукового супроводження та досліджень у сфері туризму та курортів, запровадження прогресивних інноваційних розробок шляхом заохочення молоді до активної діяльності, розроблення інноваційних продуктів і започаткування бізнесу у сфері туризму та курортів за результатами проведення конкурсів на регіональному та галузевому рівні.

У Стратегії регіонального розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки у оперативній цілі 1.6. «Розвиток туристичного потенціалу та креативної індустрії» серед завдань, очікуваних результатів та індикаторів про підготовку кадрів і підвищення ефективності управління ними не згадується [5].

З метою досягнення високого рівня професійної підготовки вітчизняних кадрів у туристичній сфері необхідно у системі освіти врахувати *принципи*:

а) вивчення і адаптація досвіду організації навчання майбутніх фахівців туристичної сфери країн з розвиненою системою туристичної освіти (Швейцарія, Франція, США);

б) дотримання базових принципів підготовки фахівців: безперервність і ступневість освіти, випереджальний характер навчання, єдність теорії і практики, формування загальнолюдських цінностей, міжнародна орієнтація програм професійної підготовки;

в) рівневість системи професійної підготовки фахівців із туристичної діяльності – вищий, середній, початковий;

г) розвиток підсистеми післядипломної підготовки кадрів для сфери туризму;

д) виробленні єдиних стандартів до навчальних планів і программ з урахуванням принципу полідисциплінарності;

е) якість і ефективність туристської освіти гарантує якість і ефективність галузі туризму;

ж) мобільність викладачів і студентів;

з) наявність навчальних і тренінгових центрів великих туристичних або готельних комплексів, які беруть участь у фінансування освітнього процесу і подають свої побажання щодо майбутніх працівників; тісний зв'язок закладів освіти і бізнесових структур;

и) співпраця з органами місцевого самоврядування;

к) підготовка управлінських кадрів для органів державної влади, здатних працювати в умовах ринкової економіки, використовуючи при цьому європейські стандарти та новітні технології.

Розглянемо зайнятість в індустрії туризму на державному і регіональному рівнях - України та Хмельниччини (табл. 1).

Таблиця 1

Стан ринку праці індустрії туризму, тис. осіб

Показник	Регіон	2019	2020	2021
Питома вага зайнятих у сферах тимчасового розміщування й організації харчування, у загальній зайнятості, %	Україна	1,83	1,79	1,83
	Хмельницька обл.	1,02	1,09	1,08
Питома вага зайнятих у сферах мистецтва, спорту, розваг та відпочинку у загальній зайнятості, %	Україна	1,19	1,23	1,14
	Хмельницька обл.	0,95	0,99	0,97
Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності, тис. осіб				
Тимчасове розміщування й організація харчування	Україна	304,0	285,4	285,2
	Хмельницька обл.	5,4	5,5	5,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	Україна	197,6	196,0	178,7
	Хмельницька обл.	5,0	5,0	4,8

[6]

Частка зайнятих у сферах тимчасового розміщування й організації харчування, мистецтва, спорту, розваг та відпочинку у загальній зайнятості на Хмельниччині у 2019–2021 рр. була нижчою за показник по Україні та мала тенденцію до скорочення. Водночас, аналогічний показник у світі традиційно коливається від 10% у США та Греції до 5%у Франції.

У світі розвиток ринків праці різних країн мають зв'язок із розвитком туристичного міжгалузевого комплексу. Загалом у світі 325 млн. людей зайняті у туризмі та пов'язаних із ним галузях (постійне або тимчасове працевлаштування). Важливою тенденцією сьогодення є те, що діє мультиплікативний ефект, за якого зростання сфери туризму примножує рівень зайнятості – на 4,5-11,8% більше, аніж за умов прямої зайнятості [7].

Чисельність зайнятих у туристичній індустрії в країні та на Хмельниччині скоротилась за 2019–2021 рр., що свідчило про зменшення працемісткості діяльності суб'єктів господарювання обох видів діяльності. У свою чергу, одним з чинників скорочення працемісткості є підвищення кваліфікації персоналу, що мала місце у довоєнний період.

Для пожвавлення ринку праці в Україні потрібно стимулювати потребу в кадрових ресурсах у туристичному секторі. В Україні до повномасштабного вторгнення показник питомої ваги прийнятих у індустрії туризму від загальної чисельності штатних працівників становив 71,2 %, тоді як аналогічний показник питомої ваги звільнених – 89,6 %, що підтверджує плинність кадрів у даній сфері і про її технізацію (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень прийому та звільнення працівників за видами економічної діяльності (відсотків до середньооблікової кількості штатних працівників)

	Прийнято			Звільнено		
Рік	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Усього	28,2	24,9	28,7	32,7	29,3	30,8
Тимчасове розміщування й організація харчування	69,8	53,7	74,0	77,3	76,5	66,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	20,1	17,5	27,7	22,3	19,2	23,3

[6]

Для покращення роботи зайнятих у туристичній галузі та для підвищення їх конкурентоздатності працедавці повинні мати можливість забезпечувати гідну оплату праці. Проте, за умов високого рівня тінізації національної економіки, несприятливого інвестиційного клімату та корумпованості органів державної влади висока частка витрат на оплату праці межує з невисокими офіційними окладами працівників туристичної сфери.

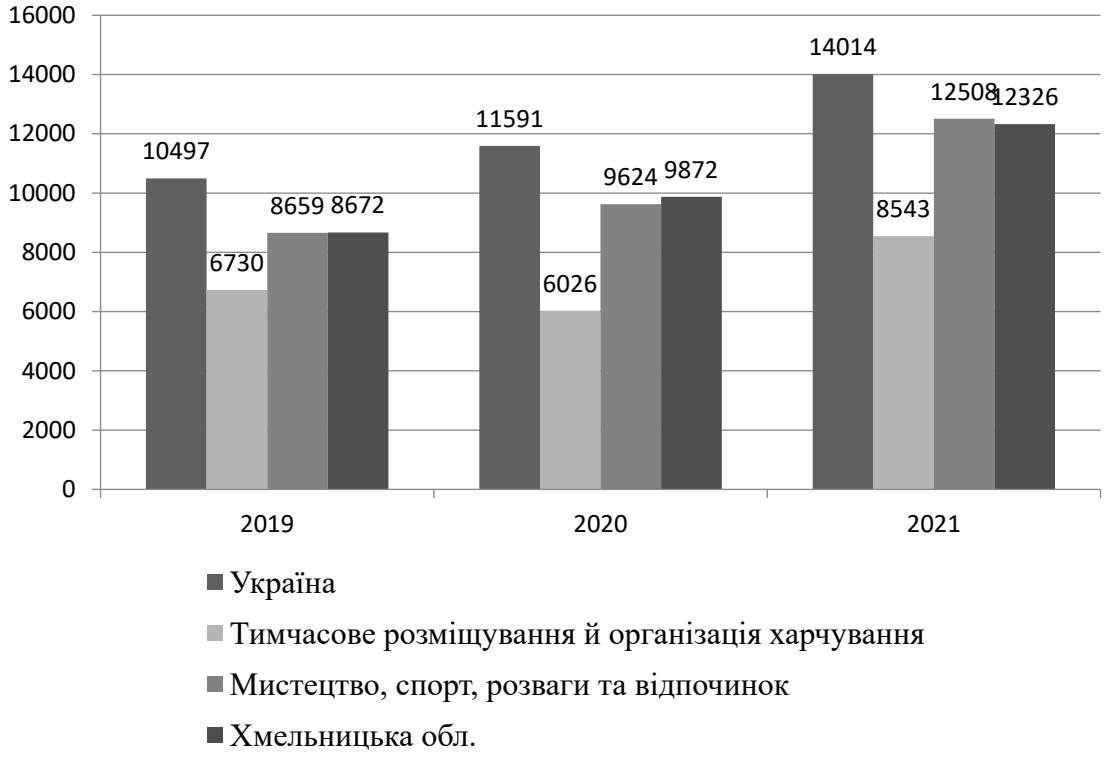

Рис. 1. Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності (грн)

[6]

У сферах туризму та гостинності середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за досліджуваний період була нижчою за аналогічний показник по Україні на 26,7%, 32,5%, 24,9% відповідно. Для Хмельницької області відхилення менше, але також середньомісячна заробітна плата у галузі є нижчою. Можна зробити висновок, що матеріальна мотивація праці співробітники туристичної сфери і сфери гостинності є невисокою.

Розглянемо даний показник за статями (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість та номінальна заробітна плата штатних працівників за статтю за видами економічної діяльності у 2021 році

	Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб		Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників. грн.	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Усього	3300,9	3795,3	15563	12668
Тимчасове розміщування й організація харчування	21,4	43,8	9216	8214
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	41,1	78,7	16213	10576

[6]

Співвідношення жінок і чоловіків у 2021 р. у сфері гостинності становило 67,2% до 32,8%, тоді як у сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку – 65,7% до 34,3%. Тож, у сферах туризму та гостинності співвідношення жінок і чоловіків складало 2:1. При цьому середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників для жінок у досліджуваній сфері була суттєво нижчою. Враховуючи принципи недискримінаційності варто переглядати підходи працедавців до оплати праці співробітників у сферах туризму та гостинності.

На жаль, екскурсійні послуги у галузі продовжують надавати працівники, які працюють у «тіні», що не покращую картину зайнятості населення та не сприяє поповненню місцевих бюджетів.

Для підвищення ефективності менеджменту персоналу на підприємствах сфери гостинності варто орієнтуватись на міжнародні стандарти обслуговування: швидкість обслуговування, точність виконання, передбачення побажань гостя, дружелюбність і ввічливість, уважність, стандарти зовнішнього вигляду, конфіденційність інформації, знання роботи, терпіння, відповідальність [8]

Важливим є також налагодження ефективної комунікації між персоналом сфер туризму та гостинності [9]. Метою підвищення ефективності комунікації у сферах туризму та гостинності є підвищення продуктивності праці, задоволеності роботою, зменшення кількості конфліктів, неформальна комунікація, раціональне використання ресурсів на підприємстві.

Менеджерам варто враховувати наступне: здійснювати чітке ціле покладання на початку реалізації чергового проєкту, кожну комунікацію наділяти метою, враховувати особливості зовнішнього і внутрішнього середовища під час здійснення комунікації, врахування організаційної (зокрема, функціональної) структури підприємства, не ігнорувати невербальні комунікації, орієнтуватись на мотиви персоналу.

Висновки.

Зростання рівня міжнародної конкуренції та невизначеності, швидка зміна технологічних укладів, ризиків бізнес середовища, що в поєднанні з нестабільними тенденціями функціонування національної економіки зумовлюють необхідність здійснення оперативних дієвих заходів, спрямованих на ефективну мобілізацію та реалізацію потенціалу економічного розвитку країни. Одним із джерел цієї мобілізації в Україні є туризм. Адже впливаючи на розвиток багатьох інших секторів діяльності, він є каталізатором розвитку цілого блоку галузей економіки, одним із найбільш потужних «генераторів» зростання національної економіки в умовах глобалізації бізнесу та інтеграції України в світовий економічний простір. Свідченням цьому є внесок туризму в економіку за напрямками: створення національного доходу, платіжний баланс, податкові надходження до бюджету, зростання кількості робочих місць, регіональний розвиток.

Туристичні підприємства, маючи на регіональному рівні ряд здобутків, втратили «левову» їх частку після втягування України у військовий конфлікт. Області зі значним туристичним потенціалом переорієнтовуються на затребувані за нових умов види туризму, зокрема, на внутрішній. У даному напрямку більшу активність виявляють фізичні особи-підприємці, одним з принципів діяльності яких стає підвищення якості кадрового забезпечення. Реалізація регіональних програм розвитку туризму сприяє підвищенню ефективності діяльності суб'єктів господарювання туристичного міжгалузевого комплексу. Прикладом послідовності дій місцевої влади у цьому напрямку є Хмельницька область, зокрема, міста Кам'янця-Подільського.

Стан кадрового забезпечення туристичної діяльності в Україні та Хмельницькій області у довоєнний період мав тенденції до якісного покращення, проте репресивність міжгалузевого туристичного комплексу після залучення країни у військовий конфлікт значно скорочує здобутки попередніх років. На ринку праці в галузі туризму ситуація така, що у найближчому майбутньому реальна професійна конкуренція призведе до підвищення вимог щодо фахових вмінь і навичок працівників. Для підготовки конкурентоспроможних кадрів необхідно поєднання зусиль освіти, бізнесу і державної влади.

Стратегії розвитку підприємств туризму та гостинності базуються на якісній підготовці кадрових ресурсів і підвищенні ефективності менеджменту персоналу. На цьому аспекті акцентується увага у Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року на рівні держави, але приділено мало уваги у Стратегія регіонального розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки.

Література:

1. Державне агентство розвитку туризму України. URL: https://www.tourism.gov.ua/.
2. Офіційний веб-сайт Хмельницької обласної державнї адміністрації. URL : http://www.adm.km.ua/.
3. Лук'янець А.В. Підготовка туристичних кадрів. *Економіка та суспільство*. Випуск 25. 2021. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/issue/view/25.
4. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80/conv/print#n9.
5. Стратегія регіонального розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки. Рішення обласної ради від 20 грудня 2019 року № 49-29/2019 URL: https://km-oblrada.gov.ua/ctrategiya-regionalnogo-rozvitku-khme/.
6. Статистичний щорічник України 2021 // За ред. І. Є. Вернера. Київ : Державна служба статистики України, 2022.447 с. С.47. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf.
7. Ізмайлов В. І., Карпенко А. В. Вплив туризму на зайнятість населення країни. *Економіка і організація управління*. № 4(48) (2022). URL : https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/13535.
8. Hospitality Trends to Watch in 2021. February 5th, 2021 by Johnson and Wales University. URL: https://online.jwu.edu/blog/hospitality-trends-watch-2021.
9. Каламан О.Б., Дишкантюк О.В., Власюк К.В. Формування ефективних комунікацій на підприємствах індустрії гостинності як механізм підвищення якості управління персоналом. *Інфраструктуа ринку.* Випуск 70. 2023. С. 100-106. URL: http://www.market-infr.od.ua/uk/70-2023.

References:

1. Derzhavne ahentstvo rozvytku turyzmu Ukrainy [State Tourism Development Agency of Ukraine]. Retrieved from: https://www.tourism.gov.ua/ (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
2. Ofitsiinyi veb-sait Khmelnytskoi oblasnoi derzhavni administratsii. [The official website of the Khmelnytskyi Regional State Administration]. Retrieved from: http://www.adm.km.ua/ (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
3. Lukianets A.V. (202) Pidhotovka turystychnykh kadriv [Training of tourist personnel]. *Ekonomika ta suspilstvo. Vypusk 25*. (accessed 2 January 2024) (in Ukrainian).
4. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku turyzmu ta kurortiv na period do 2026 roku (2017) [On the approval of the Strategy for the development of tourism and resorts for the period until 2026]. Rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 16 bereznia № 168-r. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80/conv/print#n9 (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
5. Stratehiia rehionalnoho rozvytku Khmelnytskoi oblasti na 2021-2027 roky (2019) [Regional development strategy of the Khmelnytsky region for 2021-2027]. Rishennia oblasnoi rady № 49-29/2019 (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
6. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy 2021 (2022) [Statistical yearbook of Ukraine 2021]. Za redaktsiieiu I. Ye. Vernera. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
7. Izmailov V. I., Karpenko A. V. Vplyv turyzmu na zainiatist naselennia krainy. (2022) [The impact of tourism on the employment of the country's population] Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia. № 4(48). Retrieved from: https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/13535 (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).
8. Hospitality Trends to Watch in 2021 (2021). Johnson and Wales University. Retrieved from: https://online.jwu.edu/blog/hospitality-trends-watch-2021. (accessed 20 November 2024) (in English).
9. Kalaman O.B., Dyshkantiuk O.V., Vlasiuk K.V. Formuvannia efektyvnykh komunikatsii na pidpryiemstvakh industrii hostynnosti yak mekhanizm pidvyshchennia yakosti upravlinnia personalom (2023). [The formation of effective communications at enterprises of the hospitality industry as a mechanism for improving the quality of personnel management] *Infrastruktua rynku. Vypusk 70*. 100-106. Retrieved from: http://www.market-infr.od.ua/uk/70-2023. (accessed 20 November 2024) (in Ukrainian).

УДК 658. 330

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-680-691

Гевчук Анна Вікторівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри «Обліку та оподаткування», ПВНЗ «Вінницький фінансово економічний університет», https//orcid.org/ 0000-0002-5882- 2168

Слободянюк Віталій Анатолійович студент, ПВНЗ «Вінницький фінансово економічний університет»

ФІНАНСОВА ЗВІТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ(ШІ)

Анотація Розвиток бізнесу потребує сучасних підходів в системі управління, адже в умовах високих темпів науково-технічного прогресу важливо синхронізувати та ефективно використовувати інформацію фінансової звітності з урахуванням прогресивних надбань. Вирішення проблем розвитку бізнесу в умовах сучасних викликів потребує вдосконалення інформаційного забезпечення для системи управління бізнес процесами на основі даних аналізу фінансової звітності та нових інструментів, зокрема штучного інтелекту (ШІ). Важливо, що в умовах цифрових технологій стратегічний розвиток необхідно орієнтувати на розробку, впровадження інновацій через застосування штучного інтелекту в управлінні бізнесом процесами ,що сприятиме зниженню витрат на логістику, збільшення обсягу продаж, і як наслідок отриманню потенційного прибутку в майбутньому.

Мета - дослідження фінансової звітності як інструменту управління через використання нових сучасних інструментів, а саме штучного інтелекту щодо підтримки, збереження та розвитку бізнесу в умовах цифровізації економіки.

Розглянуто процес системи управління бізнесом в контексті стратегічного розвитку через вибір оптимальної стратегії з урахуванням показників фінансової звітності щодо виявлення можливостей підвищення результативності на основі сучасних інструментів, зокрема ШІ.

У висновку наголошено: стратегічний розвиток бізнесу потребує активного впровадження інновацій, зокрема штучного інтелекту для управління бізнес процесами, що у взаємодії з іншими наявними потенціалами на основі даних фінансової звітності сприятиме результативності.

Вектор подальших досліджень – визначає вирішення проблем бізнесу в майбутньому через розробку стратегії ,яка враховуючи особливості українського бізнесу з використанням інформації фінансової звітності та нових інструментів, зокрема штучного інтелекту сприятиме ефективності стратегічного управління бізнес процесами в умовах цифрової трансформації економіки.

Ключові слова: інформація ,бізнес, штучний інтелект, управління, стратегія, фінансова звітність, потенціал.

Hevchuk Anna Viktorivna Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of "Accounting and Taxation", PVNE "Vinnytsia Financial and Economic University", https//orcid.org/ 0000-0002-5882- 2168

Slobodyanyuk Vitaliy Anatoliyovych student, PVNE "Vinnytsia Financial and Economic University"

FINANCIAL REPORTING AS A MANAGEMENT TOOL IN THE CONDITIONS OF USING MODERN TECHNOLOGIES (AI)

Abstract Business development requires modern approaches in the management system, because in conditions of high rates of scientific and technological progress it is important to synchronize financial reporting information taking into account progressive achievements. Solving business development problems in conditions of modern challenges requires improving information support for the business process management system based on financial reporting analysis data and new tools, in particular artificial intelligence (AI). It is important that in the context of digital technologies, strategic development should be focused on the development and implementation of innovations through the use of AI in business process management, which will contribute to reducing logistics costs, increasing sales and, as a result, obtaining potential profits in the future.

The purpose is to study financial reporting as a management tool through the use of new modern tools, namely artificial intelligence to support, preserve and develop business in the context of digitalization of the economy.

The process of the business management system in the context of strategic development is considered through the selection of the optimal strategy, taking into account financial reporting indicators, to identify opportunities for increasing performance based on modern tools, in particular AI.

The conclusion emphasizes: strategic business development requires the active implementation of innovations, in particular artificial intelligence for business process management, which, in interaction with other existing potentials based on financial reporting data, will contribute to performance.

The vector of further research – determines the solution of business problems in the future through the development of a strategy that, taking into account the peculiarities of Ukrainian business using financial reporting information and new tools, in particular the use of AI, will contribute to the effectiveness of strategic management of business processes in the context of digital transformation of the economy.

Keywords: information, business, artificial intelligence, management, strategy, financial reporting, potential.

Постановка проблеми. Розвиток бізнесу потребує стратегічних альтернатив в системі управління, адже в умовах високих темпів науково-технічного прогресу важливо синхронізувати інформацію фінансової звітності з урахуванням прогресивних надбань, зокрема штучним інтелектом. Адже в умовах цифрових технологій стратегічний розвиток бізнесу необхідно орієнтувати на розробку, впровадження інновацій, через застосування ШІ в управлінні бізнесом для ефективного використання ресурсного потенціалу компанії визначеного у фінансовій звітності.

Важливо зауважити ,що для успішного розвитку необхідна розробка та реалізація довгострокової стратегії, яка дозволяла б ефективно функціонувати, що потребує для управління інформації та використання сучасних інструментів. Адже застосовування в управлінні бізнес процесами штучного інтелекту спрямовано на посилення конкурентних переваг компанії у відповідному ринковому сегменті ,що сприятиме результативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Основу дослідження у сфері стратегічного управління та організації бізнесу в умовах сучасних викликів визначають праці багатьох авторів. Зокрема , науковець Шевчук А.А. [1] розглядає стратегічні альтернативи в системі управління та визначає штучний інтелект як пріоритетний інструмент розвитку в умовах невизначеності. Направлено вектор дослідження Грищенко М. Ю. [2] на основні компоненти стратегічного управління бізнесом . Зосереджено вивчення розвитку бізнесу через оцінку стратегічних намірів, ризиків та ефективності управління науковцями Швиданенко Г.О. та Бойченко К.С[3]. Тоді як Шелест П. [4] обґрунтував стратегії розвитку бізнес компанії , а Лазебна І. [5] розглянула модель стратегічного управління компанії в контексті національної економічної безпеки. Однак незважаючи на значні наукові надбання щодо питань стратегій розвитку бізнесу потребує дослідження вивчення впливу фінансової звітності на управління через використання сучасних інструментів, а саме штучного інтелекту .

Мета статті дослідження фінансової звітності як інструменту управління розвитком бізнесу через використання нових сучасних інструментів, а саме штучного інтелекту щодо підтримки, збереження та розвитку бізнесу в умовах цифрової трансформації економіки.

Виклад основного матеріалу Важливо зазначити, що в умовах сучасних викликів ведення бізнесу, які обумовлені високою динамічністю і нестабільністю зовнішнього середовища, що посилює конкуренцією і спонукає бізнес застосовувати нові інструменти для управління для визначення найбільш оптимальних векторів стратегічного розвитку. Тому одним з завдань управління є розробка та реалізація стратегії розвитку, що буде ефективною в постійно змінному економічному середовищі, яке і називають невизначеним.

Важливим для розвитку бізнесу є чітка постановка цілей розвитку, спрямування потенціалу сучасного підприємства на кінцевий результат - тобто

прибуток. Тобто для розробки ефективної стратегії менеджери повинні володіти достеменною інформацію про стан внутрішнього середовища бізнесу на основі даних фінансової звітності та зовнішнього через використання сучасних інструментів, зокрема штучного інтелекту (ШІ) в управлінні бізнес процесами щодо визначення ринкових можливостей компанії. Для розуміння сутності стратегії важливо розглянути дане поняття з позиції ділових відносин, управління та менеджменту в сучасних умовах ведення бізнесу.

Розглянемо поняття та розуміння стратегії компанії в реальних умовах ведення бізнесу (рис.1).

Рис.1. Розуміння стратегії компанії в реальних умовах ведення бізнесу (розроблено автором на основі досліджень)

З'ясовано, що стратегія це взаємодія людей щодо визначення та структурування плану дій з постановкою цілей на майбутнє на основі інформації фінансової звітності та ШІ з метою коригування дій менеджментом.

Основою якісного зростання бізнесу є розвиток і модернізація системи управління бізнесом [1] на основі сучасних інструментів, зокрема ШІ.

Доречно зауважити оцінюючи практику управління, що стратегічне управління має важливе значення, адже обмеженість ресурсів в умовах невизначеності для розвитку бізнесу актуалізує стратегічне планування. Стратегічна програма дій основана на інформації фінансової звітності та з використанням ШІ створює умови для прогресивного розвитку бізнесу, як у короткостроковому, так і достроковому періоді. В процесі формування системи управління бізнесом щодо стратегічного планування необхідно уникати хибного підходу - розробки нових планів на основі коригування попередніх планів. Адже стратегічний розвиток – це нові можливості, сучасні інноваційні цифрові інструменти управління бізнес процесами, зокрема штучного інтелекту та інноваційні зміни напрямків бізнес діяльності.

Стратегічне управління дає змогу своєчасно реагувати на зміни зовнішнього середовища через ефективність управлінських рішень щодо управління

бізнес процесів на основі даних звітності та через використання сучасного інструмента ШІ ,що сприятиме стабільності бізнес діяльності.

Розглянемо переваги системи стратегічного менеджменту з використанням сучасних інструментів, а саме штучного інтелекту (рис.2).

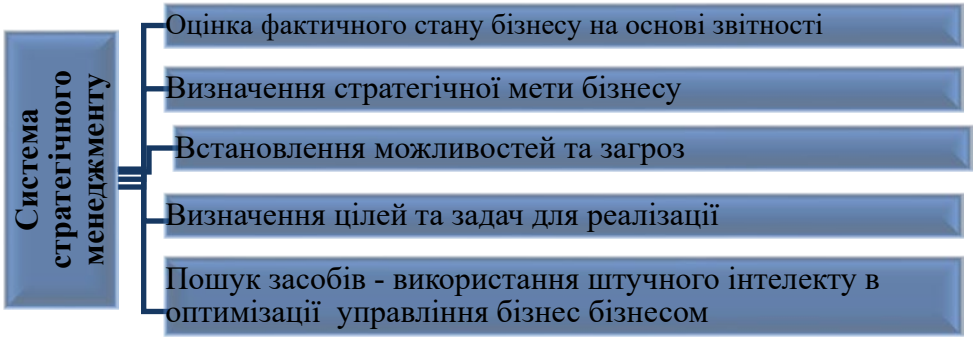

Рис.2.Можливості системи стратегічного менеджменту з ШІ (розроблено автором на основі досліджень)

З'ясовано, що стратегія – це усвідомлено обрана поведінка бізнес одиниці по виявленню та використанню ринкових можливостей щодо використання і розвитку потенціалу, через ефективність управління бізнес процесами з використанням ШІ та сприятиме досягненню результатів, які впливають на позицію бізнесу на конкурентному ринку.

Розглянемо процес розвитку системи управління в контексті стратегічного розвитку з урахуванням дослідження показників діяльності на основі даних фінансової звітності та на основі використання сучасних інструментів, зокрема ШІ з метою виявлення можливостей подальшого підвищення результативності бізнесу[1] через оцінку різних варіантів (рис.3).

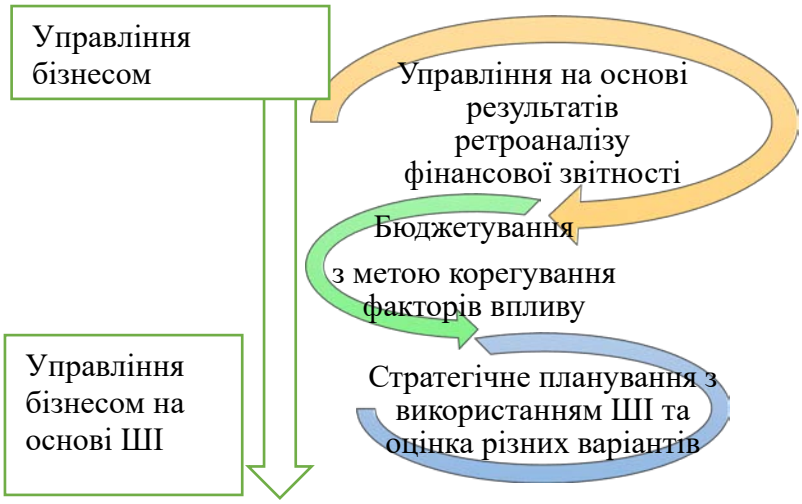

Рис.3.Розвиток системи управління бізнесом з використанням ШІ (розроблено автором на основі досліджень)

Управління стратегічним розвитком – це пристосування до умов зовнішнього середовища ринку через ефективність управління бізнес процесами, що потребує актуалізації реалізацію антикризових стратегій, розглянемо їх на основі [4] (рис. 4.)

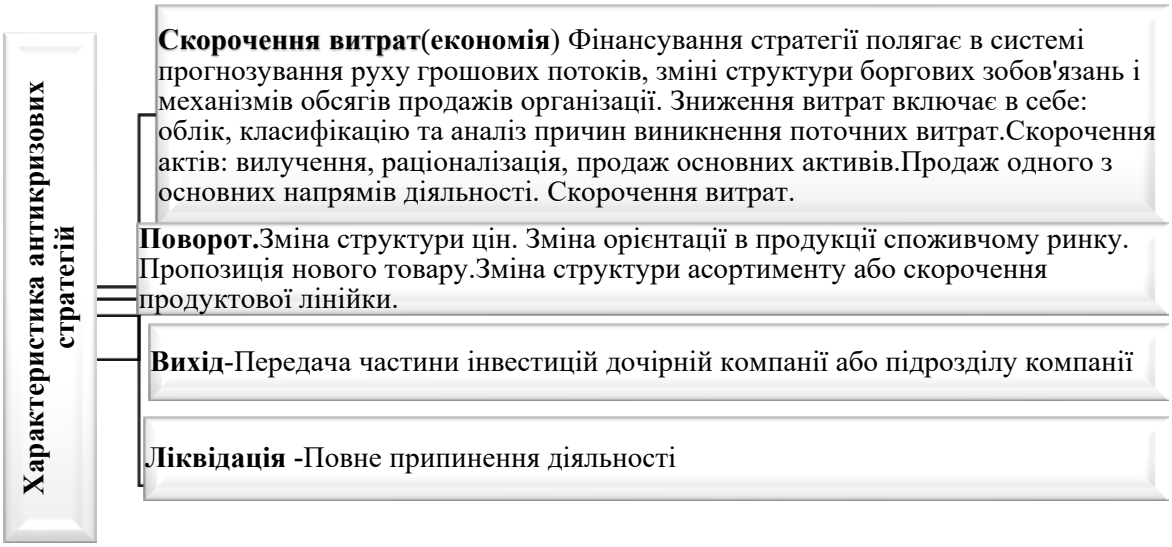

Рис.4. Характеристика антикризових стратегій розвитку бізнесу (розроблено автором на основі досліджень)

З'ясовано, що антикризові стратегії мають позитивні і негативні сторони

– зміна структури ресурсів для зміни вектору сфери діяльності;
– витрати, пов'язані зі звільненням співробітників
– витрати, пов'язані з ймовірною ре локацією бізнесу на захід країни;
– зміна стратегії та її складових;
– неможливість використання ліквідованих ресурсів[1]:

Якщо жодна з антикризових стратегій та стратегій зростання не призводить до бажаного результату застосовується стратегія ліквідації бізнесу через продаж активів компанії для мінімізації втрат. Також існує проміжний варіант стратегії - стратегія підтримки або виходу її частки[6].

Важливо, що стратегії зростання будуть актуальними для бізнесу України у післявоєнний період з використанням штучного інтелекту в управлінні бізнес процесами. Доречно виокремити важливу функцію ШІ – систематизація та аналіз великих обсягів даних ,що дає можливість оцінити багато варіантів та вибрати найкращий, врахувавши ресурси на основі фінансової звітності. Тобто ШІ дає можливість вдосконалити інформаційне забезпечення для прийняття ефективних управлінських рішень щодо реалізації вибраної стратегії розвитку бізнесу. Варто зазначити, що штучний інтелект як сучасний інструмент сприятиме ефективності управління бізнесом через нові можливості для персоналізації так і покращення обслуговування клієнтів, що сприятиме оптимізації витрат на логістику, що є конкурентною

перевагою компанії. Адже запровадження інноваційних технологій у виробництві, підвищать якість власної продукції , і як наслідок збільшення продаж і прибутку, що сприяє конкурентоспроможності на ринку.

Важливо в сучасних умовах закцентувати дослідження на стратегію підтримки, яка спрямована на збереження та стабільність бізнесу. Варто зазначити, що проблеми розвитку бізнесу в умовах невизначеності є фінансування, кваліфіковані кадри , купівельна спроможність населення та логістика, що потребує нових підходів управління. Необхідно зауважити, що застосування інноваційних технологій, серед яких - ШІ, який активно починає працювати в бізнесі сприяє зменшенню витрат на логістику. Адже даний інструмент збільшує кількість онлайн- покупців, що зменшує витрати на логістику та призведе до збільшення доходу, і як наслідок отримання потенційного прибутку.

Встановлено, що вирішення проблемних питань бізнесу викликаних форс мажорними факторами сучасності потребує комплексного підходу щодо запобігання банкрутства бізнесу , що потрібує контролю фінансів на основі даних фінансової звітності. Оцінка ризику банкрутства визначається наступними двома складовими:

- по-перше − відбір та вимір показників;
- по-друге − спосіб (метод, система) обробки показників та прийняття рішень відносно стану об’єкта діагностики на основі даних фінансової звітності.

Основні відмінності між різними методами діагностики фінансового стану визначаються суттю та особливостями різних технологій формування діагностичного висновку відносно стану бізнесу , що аналізується на основі даних фінансової звітності.

Розглянемо модель У. Бівера [4], яка використовує нормативні та розрахункові коефіцієнти для прогнозування банкрутства на основі даних фінансової звітності (рис.5).

Рис.5.Оцінка діагностики банкрутства на основі даних звітності (розроблено авторами на основі досліджень)

Отримані значення наведених показників порівнюються з їх нормативними значеннями, розрахованими для трьох станів бізнесу: для благополучних компаній, для компаній, які збанкрутували протягом року і для фірм, які стали банкрутами протягом 5 років.

Оцінка фінансової звітності щодо фінансового стану є однією із складових частин аналізу фінансово-господарської діяльності бізнесу, так як є важливим елементом системи управління та дає можливість забезпечити інвесторів і кредиторів інформацією, яка впливає на тривалість фінансового циклу, платоспроможність та ліквідність. В процесі проведення перевірки фінансового стану на основі даних фінансової звітності менеджмент має розглянути наступні питання (рис.6).

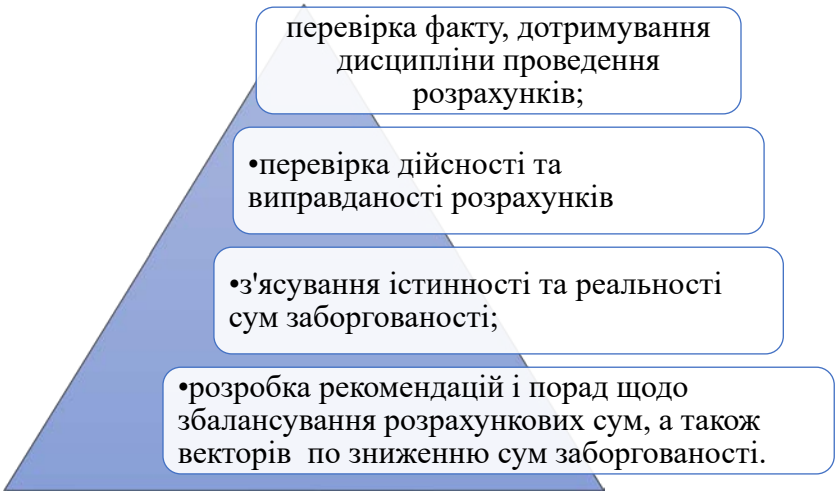

Рис.6. Перевірка фінансового стану на основі фінансової звітності (розроблено авторами на основі досліджень)

Варто відзначити, що проводити аналіз фінансової звітності необхідно для оцінки фінансового стану та отримання інформації для управління. Адже в сучасних умовах суттєво зростає роль звітності компанії, цінність якої визначається придатністю комплексно характеризувати бізнес діяльність щодо прийняття управлінських рішень. Тобто економічна інформація невіддільна від процесу управління, яка являє собою сукупність відомостей про бізнес діяльність та є основним джерелом для обґрунтованого прийняття управлінських рішень. З метою забезпечення інформаційних запитів користувачів (внутрішніх та зовнішніх) відповідно до їх ролі у процесі управління діяльністю суб'єкта бізнесу формується адекватна вимогам певних категорій споживачів фінансова, податкова та статистична звітність.

Встановлено, що для покращення фінансової стабільності бізнесу є потреба вдосконалення інформаційного забезпечення щодо ефективності системи управління через впровадження сучасних маркетингових інструментів,

що сприятимуть збільшенню обсягу доходу через розширення сегменту ринку та залучення нових клієнтів . Важливо зазначити, що прибуток є основний показник результативності щодо оцінки ефективності системи управління бізнесом і потребує постійного контролю показників результативності та оцінки фінансового стану бізнесу щодо поточного та стратегічного розвитку.

Доречно зазначити, що стратегічне управління є поданням пропонованої структури в поєднанні із управлінською діяльністю. Зазвичай це спрощена система, яка використовується для стимулювання напряму діяльності бізнесу, сканування середовища, SWOT-аналізу, формулювання стратегії, її реалізації та контролю в світлі реальних життєвих ситуацій [7].

Розглянемо моделі стратегічного управління бізнесом (рис.7).

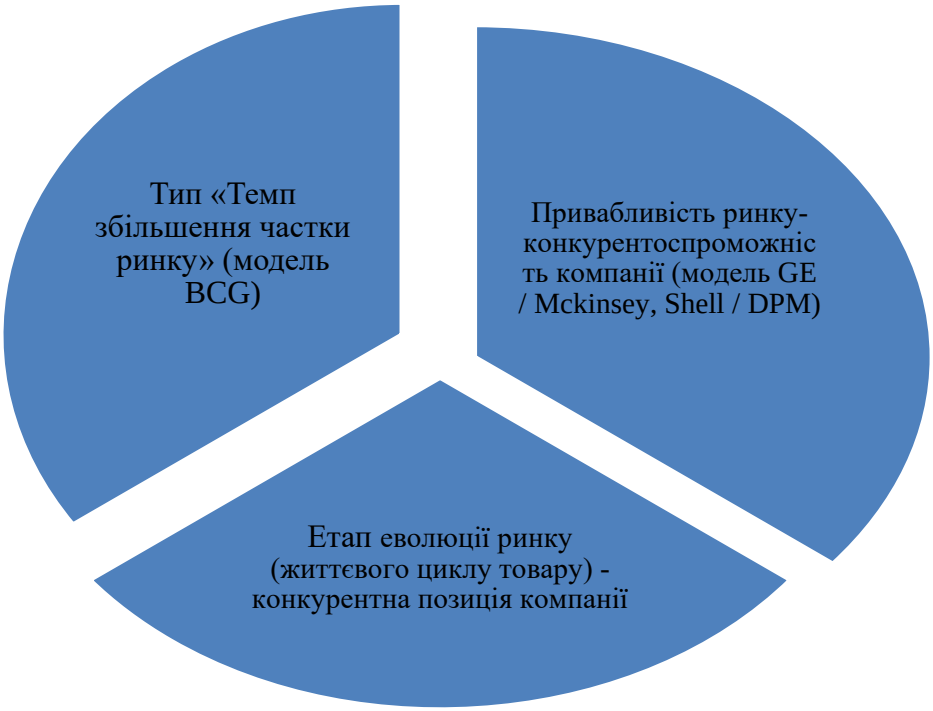

Рис.7. Моделі стратегічного управління бізнесом (розроблено автором на основі досліджень)

Варто відзначити, що модель BCG призводить до висновку, що змінні витрати є одним із ключових факторів успіху бізнесу і визначають конкурентну перевагу, яка орієнтована на грошові потоки або окремі бізнес операції.

Розглянемо основні елементи стратегічного менеджменту (рис.8).

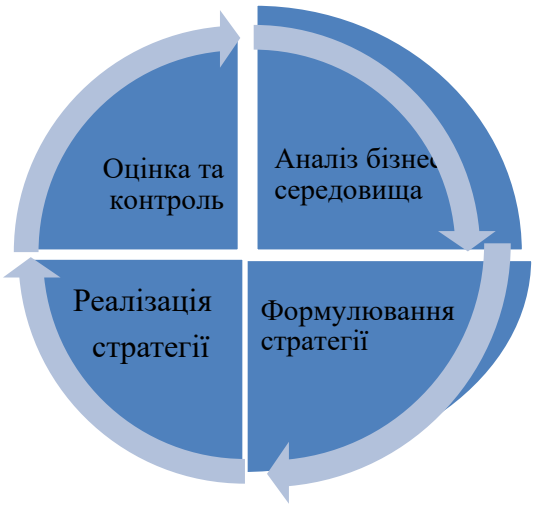

Рис.8. Основні елементи стратегічного менеджменту (розроблено автором на основі досліджень)

З'ясовано, що чотири основні елементи стратегічного менеджменту взаємодіють один з одним. Важливо при розгляді в якості результативного показника прибутку зважати, що зростання обсягу використаних ресурсів може впливати на прибуток як позитивно, так і негативно. З одного боку ресурси виступають в якості витрат, які зменшують прибуток, а з іншого – викликають зростання обсягів випуску продукції. Для визначення залежності між обсягом ресурсів, випуском продукції та прибутком необхідно аналізувати відпускні ціни [8].

Важливо, що ефективне управління стратегічним розвитком передбачає максимальне використання ринкових можливостей та збалансування потенціалу бізнесу. В умовах цифрової епохи стратегічний розвиток має орієнтуватися на розробку, впровадження інновацій [1] через використання ШІ в умовах цифрових технологій.

Встановлено, що процес аналізу фінансової звітності для оцінки стратегічного потенціалу бізнесу та рівня реалізації стратегії через пошук способів приросту ресурсів і шляхів прихованих резервів розвитку суб'єкта є можливим з використанням ШІ в управлінні бізнес процесами.

Доведено, що стратегія розвитку бізнесу – це визначення загального напряму дій щодо досягнення цілей, зосереджених на поліпшенні показників економічного зростання через ефективність управління бізнес процесами на основі даних звітності та з використанням ШІ, що дозволяє набувати стратегічних конкурентних переваг на ринку.

Висновки Встановлено за результатами проведеного дослідження, що вирішення проблем стратегічного розвитку бізнесу в умовах сучасних викликів потребує вдосконалення інформаційного забезпечення для системи управління бізнесом з використанням даних аналізу фінансової звітності та нових інструментів, зокрема ШІ. Важливо ,що використанням штучного інте-

лекту сприятиме розвитку управління бізнес процесами ,і як наслідок зниження витрат на логістику, збільшення обсягу продаж та потенційного прибутку в майбутньому.

З'ясовано, що стратегічний розвиток бізнесу потребує активного впровадження інновацій, зокрема штучного інтелекту для управління бізнес процесами ,що у взаємодії з іншими наявними потенціалами на основі даних фінансової звітності сприятиме результативності. Тобто для ефективного управління стратегічним розвитком потрібно максимальне збалансування потенціалу бізнес одиниці з ринковими можливостями.

Вектор подальших досліджень – визначатиме вирішення проблем бізнесу через розробку стратегії, враховуючи особливості українського бізнесу на основі використання інформації фінансової звітності та нових інструментів, зокрема ШІ, що сприятиме ефективності стратегічного управління бізнес процесами в умовах цифрової трансформації економіки.

Література:

1. Шевчук А.А. (2024). Стратегічні альтернативи в системі управління бізнес процесами: штучний інтелект та урядова стратегія2027. «*Наукові перспективи*» № 5(47) . Київ. С. 1011-1025. DOI: https://doi.org/ 10.52058/2708-7530-2024-5(47)-1011-1025 URL: http:// perspectives. pp.ua/index.php/ vp/article / download/ 1569/1567 (дата звернення: 13.11.2024).

2. Грищенко М. Ю. (2022) Основні компоненти стратегічного управління підприємством. II Міжнародна науково-прак-на конференція молодих вчених і студентів. URL: http://puet.edu.ua/bitstream (дата звернення: 17.11.2024).

3. Швиданенко Г. О., Бойченко К. С.(2015) Розвиток підприємства: стратегічні наміри, ризики та ефективність. Колективна монографія. Київ: КНЕУ. 231 с. (дата звернення: 03.10.2024).

4. Шелест П. (2022).Розробка та обґрунтування стратегії розвитку підприємства. *Věda a perspektivy.* 5 (12). URL: http://perspectives. pp.ua/index.php/vp/article/ download/ 1569/1567 (дата звернення: 13.10.2024).

5. Лазебна І.(2022)Національна економічна безпека: модель стратегічного управління. *Вісник Київського НТЕУ* URL: https://www.google.com/url? (дата звернення: 07.14.2024)

6. Малій О. Г. (2022) Фінансовий потенціал підприємства: сутність та підходи до оцінювання. *Креативний простір України та світу* : колективна монографія. Харків: СГ НТМ «Новий курс». URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/2022.(дата звернення: 09.01.24).

7. Кривов'язюк І. (2022) Управлінські інновації в системі рішень сучасного бізнесу. *Економічний форум.* С.127-134. URL: https://doi.org/ 10.36910/6775-2308-8559-2022-16(дата звернення:09.11. 24)

8. Гук О. В., Шендерівська Л. П., Мохонько Г. А. (2022). Інвестування інноваційної діяльності : *навч. посіб.*. Київ. КПІ . 186 с. URL: https://ela.kpi.ua/handle (дата звернення: 05.11.2024) .

References:

1. Shevchuk A.A. (2024). Stratehichni al'ternatyvy v systemi upravlinnia biznes protsesamy: shtuchnyj intelekt ta uriadova stratehiia 2027.[Strategic alternatives in the business process management system: artificial intelligence and government strategy 2027]. «Naukovi perspektyvy» № 5(47) . Kyiv. S. 1011-1025. DOI: https://doi.org/ 10.52058 /2708-7530-2024-5(47)-1011-1025 URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/download/1569/1567 (data zvernennia: 13.11.2024).

2. Hryshchenko M. Yu. (2022) Osnovni komponenty stratehichnoho upravlinnia pidpryiemstvom. [The main components of strategic enterprise management].II Mizhnarodna naukovo-prak-na konferentsiia molodykh vchenykh i studentiv.URL: http://puet.edu.ua/bitstream (data zvernennia: 17.11.2024).

3. Shvydanenko H. O., BoichenkoK. S.(2015) Rozvytok pidpryiemstva: stratehichni namiry, ryzyky ta efektyvnist [Enterprise development: strategic intentions, risks and effectiveness] kolektyvna monohrafiia. Kyiv: KNEU. 231 c. (data zvernennia: 03.11.2024).

4. Shelest P. (2022) Rozrobka ta obgruntuvannia stratehii rozvytku pidpryiemstva. [Development and justification of the company's development strategy]. Věda a perspektivy. 5 (12). URL: http://perspectives. pp.ua/index.php/vp/article/download/1569/ (data zvernennia: 13.11.2024).

5. Lazebna I. (2022) Natsionalna ekonomichna bezpeka: model stratehichnoho upravlinnia. [National economic security: a model of strategic management]. Visnyk Kyivskoho NTEU .URL: https://www.google.com/url? (data zvernennia: 07.11.2024)

6. Malii O. H. (2022).Finansovyi potentsial pidpryiemstva: sutnist ta pidkhody do otsiniuvannia [Financial potential of the enterprise: essence and approaches to assessment] Kreatyvnyi prostir Ukrainy ta svitu : kolektyvna monohrafiia. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs». URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream.(дата zvernennia: 09.11.24).

7. Kryvoviaziuk I. (2022)Upravlinski innovatsii v systemi rishen suchasnoho biznesu. [Management innovations in the system of modern business solutions]. Ekonomichnyi forum. C.127-134. URL: https://doi.org/ 10.36910/6775-2308-8559-2022-16(data zvernennia:09.11. 24)

8. Huk O. V., Shenderivska L. P., Mokhonko H. A. (2022) Investuvannia innovatsiinoi diialnosti [Investing in innovative activities]. navchalnyi posibnyk. Kyiv.KPI . 186 s. URL: https://ela.kpi.ua/handle (data zvernennia: 05.11.2024) .

УДК 330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-692-704

Генсьор Владислав Федорович аспірант другого року навчання за спеціальністю 051 «Економіка» ЗВО «Університет Короля Данила», м.Івано-Франківськ, тел.: (068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0004-7187-8643

ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню інноваційного потенціалу підприємства як однієї із ключових складових його конкурентоспроможності в сучасних ринкових умовах. Успішна діяльність підприємств дедалі більше залежить від їхньої здатності впроваджувати нові ідеї, технології та рішення, які забезпечують адаптацію до змін у зовнішньому середовищі. Конкурентний тиск змушує підприємства переглядати свої стратегії, оптимізувати процеси та інвестувати в інновації, що сприяють підвищенню ефективності та формуванню унікальних конкурентних переваг.

Деталізовано, що інноваційний потенціал підприємства охарактеризовано як сукупність ресурсів, компетенцій і здібностей, необхідних для створення та реалізації інновацій, де до ключових компонентів належать: науково-технічний рівень виробництва, кваліфікація персоналу, організаційна культура, фінансові ресурси та партнерські мережі. Кожний компонент пропоновано аналізувати рахунковими параметрами. Особливу роль відіграє здатність підприємства генерувати ідеї, швидко реагувати на зміни та ефективно реалізовувати інноваційні проєкти.

Встановлено, що в умовах конкурентного середовища підприємства стикаються з низкою викликів, серед яких, а саме швидка зміна технологій, зростання вимог споживачів, глобалізація ринків і посилення регуляторних обмежень. Для подолання цих викликів важливо забезпечити системний підхід до управління інноваційним потенціалом, що передбачає аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів, визначення стратегічних пріоритетів, створення мотиваційної системи для персоналу та налагодження ефективної комунікації в межах організації.

Обчислено та візуалізовано систему показників для комплексної оцінки інноваційного потенціалу **на прикладі підприємства та сформовано динаміку розвитку підприємства для коригування стратегії розвитку підприємства.**

Доведено, що інноваційний потенціал підприємства є вирішальним фактором його довгострокового розвитку та конкурентоспроможності та його

ефективне використання дозволяє підприємствам не лише утримувати позиції на ринку, але й формувати нові тренди в галузі.

Ключові слова: інноваційний потенціал, конкурентоспроможність, фінансова складова, кадровий потенціал, ринкове середовище.

Gensor Vladyslav Fedorovych second-year postgraduate student in the specialty 051 "Economics" of the Higher Educational Institution "King Danylo University", Ivano-Frankivsk, tel.: (068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0004-7187-8643

INNOVATIVE POTENTIAL OF AN ENTERPRISE IN A COMPETITIVE ENVIRONMENT

Abstract. The article is devoted to the study of the innovative potential of an enterprise as one of the key components of its competitiveness in modern market conditions. The successful operation of enterprises increasingly depends on their ability to implement new ideas, technologies and solutions that ensure adaptation to changes in the external environment. Competitive pressure forces enterprises to review their strategies, optimize processes and invest in innovations that contribute to increasing efficiency and forming unique competitive advantages.

It is detailed that the innovative potential of an enterprise is characterized as a set of resources, competencies and abilities necessary for the creation and implementation of innovations, where the key components include: scientific and technical level of production, personnel qualifications, organizational culture, financial resources and partner networks. Each component is proposed to be analyzed by accounting parameters. A special role is played by the ability of the enterprise to generate ideas, quickly respond to changes and effectively implement innovative projects.

A system of indicators for a comprehensive assessment of innovative potential using the example of an enterprise was calculated and visualized, and the dynamics of enterprise development were formed to adjust the enterprise development strategy.

It is established that in a competitive environment, enterprises face a number of challenges, including rapid technological change, growing consumer demands, globalization of markets and increased regulatory restrictions. To overcome these challenges, it is important to ensure a systematic approach to managing innovation potential, which involves analyzing internal and external factors, determining strategic priorities, creating a motivational system for personnel, and establishing effective communication within the organization.

It has been proven that the innovative potential of an enterprise is a decisive factor in its long-term development and competitiveness, and its effective use allows

enterprises not only to maintain their positions in the market, but also to form new trends in the industry.

Keywords: innovative potential, competitiveness, financial component, human resource potential, market environment.

Постановка проблеми. У сучасних умовах динамічного розвитку ринкових відносин, посилення глобалізації та інтенсивного науково-технічного прогресу підприємства змушені шукати нові підходи до забезпечення своєї конкурентоспроможності. Одним із ключових чинників успіху є здатність підприємства створювати, адаптувати та впроваджувати інновації, що вимагає високого рівня інноваційного потенціалу.

Водночас у багатьох підприємств виникають труднощі, пов’язані з обмеженістю ресурсів, низьким рівнем інноваційної культури, нестачею кваліфікованого персоналу та недостатнім рівнем взаємодії з зовнішніми партнерами. Конкурентне середовище посилює ці виклики, адже підприємства змушені реагувати на зміну технологій, нові потреби споживачів і зростання тиску з боку глобальних компаній.

Актуальною є проблема системного підходу до управління інноваційним потенціалом, яка передбачає оптимальне використання внутрішніх ресурсів, розвиток компетенцій персоналу, створення сприятливих умов для впровадження інновацій та забезпечення стратегічної гнучкості. Без розв'язання цих питань підприємства ризикують втратити свої позиції на ринку або взагалі не вижити в умовах жорсткої конкуренції.

Таким чином, дослідження інноваційного потенціалу підприємств та розробка підходів до його ефективного управління є надзвичайно важливими для забезпечення їх сталого розвитку та довгострокового успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інноваційного потенціалу підприємств в умовах конкурентного середовища є активною темою в економічній науці, що відображає зростаючу важливість інновацій для підтримки конкурентоспроможності. Останні публікації в цій сфері висвітлюють різні аспекти, пов’язані з управлінням інноваціями, їх впровадженням та оцінкою ефективності. Основні тези розглянуті в наукових роботах українських та іноземних вчених, а саме Miczyńska-Kowalska M., Hengsberger A., Єлейко І. В., Українець Л. А Валітов С., Хакімов А., Подрез-Ряполова І.В., Мисилюк В.С., Шендерівська Л.П. [1-9]

Метою статті - аналіз ключових компонентів інноваційного потенціалу, визначення впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на його розвиток, а також розробку інструментів для підвищення конкурентоспроможності підприємств через впровадження інноваційних рішень.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний потенціал підприємства визначається як сукупність ресурсів, знань, навичок і здатностей, що дозволяють йому генерувати, розвивати та впроваджувати інновації. У сучасному

конкурентному середовищі, де зміни відбуваються швидше, ніж будь-коли, інноваційний потенціал стає критично важливим для забезпечення сталого розвитку і досягнення конкурентних переваг.

Інноваційний потенціал включає в себе кілька ключових компонентів. По-перше, це науково-дослідна база, що характеризує рівень наукових досліджень та розробок, а також доступність нових технологій. По-друге, кадровий потенціал – це кваліфікація та досвід працівників, їхня готовність до змін і навчання. По-третє, фінансові ресурси, які визначають можливості інвестувати в нові проекти, отримувати кредити та гранти. Четвертим важливим компонентом є організаційна культура, яка визначає ставлення працівників до інновацій, підтримку творчості та нових ідей. Останнім, але не менш важливим, є партнерські мережі, що забезпечують взаємодію підприємства з іншими учасниками інноваційного процесу, такими як інші підприємства, наукові установи та державні органи. Конкурентне середовище має значний вплив на інноваційний потенціал підприємств. Основні фактори впливу включають технологічні зміни, що змушують підприємства постійно оновлювати свої рішення та впроваджувати нові технології; зміни споживчого попиту, адже споживачі стають більш вимогливими до якості та інноваційності продуктів; а також високий рівень конкуренції, який вимагає від підприємств адаптації, гнучкості та швидкості реагування на зміни на ринку.

Оцінка й аналіз рівня інноваційного потенціалу дозволяє конкретно планувати заходи, ставити цілі і способи їх досягнення, що, в свою чергу, є однією з найважливіших умов втілення системного підходу до впровадження інновацій, розвитку творчої активності кадрів.

Враховуючи, що частина показників може мати тільки якісну оцінку, для аналізу стану інноваційного потенціалу підприємства можна рекомендувати використання бальної оцінки його елементів. Така оцінка здійснюється за допомогою розробленої шкали балів кожного показника і коефіцієнтів, які визначають важливість кожного елементу у встановленні рівня інноваційного потенціалу. Відповідно до цієї методики кожному з перерахованих вище елементів інноваційного потенціалу (і таким, що визначаються за допомогою коефіцієнтів, і другим) присвоюється відповідна бальна оцінка: 0 балів - зовсім не використовується потенціал елементу; 1 бал - низький рівень використання потенціалу елементу; 2 бали - середній рівень використання потенціалу елементу; 3 бали - високий рівень використання потенціалу елементу.

Дані показники групуються за відповідною ознакою і кожній групі присвоюється певне значення вагового коефіцієнта, який визначається за допомогою експертів. Результати оцінки формуються у вигляді таблиці (табл. 1).

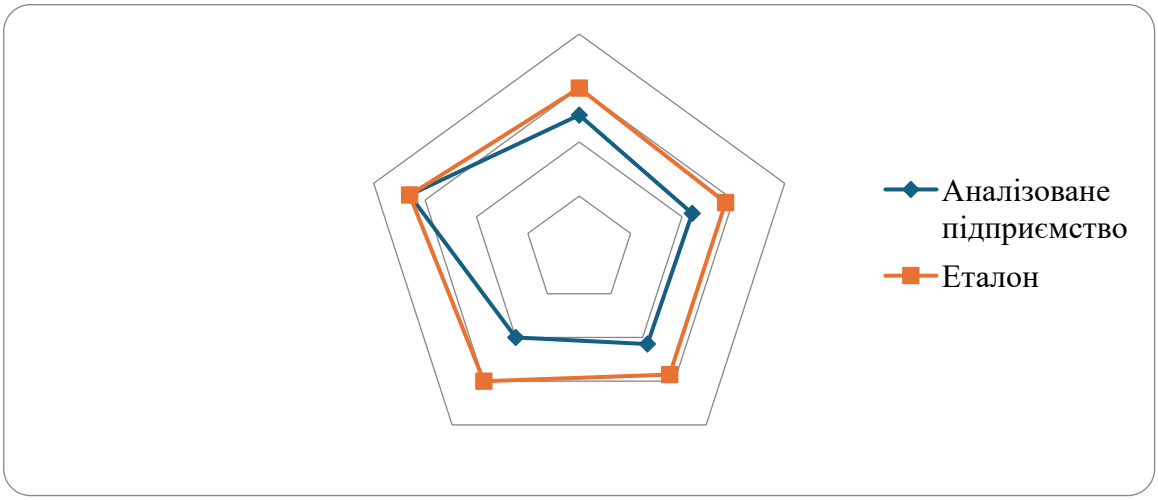
Таблиця 1.

Оцінка інноваційного потенціалу аналізованого підприємства

Складові	Параметри	Коефіцієнт вагомості	Оцінка	
			Бали	Зважена оцінка
Фінансова	Доля внутрішніх витрат на НДДКР і придбання технологій в загальних витратах на виробництво	0,2	2	
	Наукоємність продукції, що виробляється		2	
	Забезпеченість інтелектуальною власністю		3	
	Доля витрат на придбання нематеріальних активів в загальних витратах на дослідження та розробки		1	
	Доля витрат на підвищення кваліфікації кадрів в загальному обсязі витрат на дослідження та розробки		1	
	Державні джерела фінансування НДДКР		3	
Сума				0,4
Кадрова	Доля робітників, зайнятих дослідженнями та розробками в загальній кількості працюючих	0,19	1	
	Забезпеченість кадрами найвищої кваліфікації		3	
	Рівень заробітної плати науково-технічних робітників		2	
Сума				0,38
Матеріально-технічна	Техніко-технологічна база, призначена для НДДКР	0,19	2	
	Прогресивність обладнання		3	
	Модернізація обладнання		2	
	Коефіцієнт введення нової техніки		2	
Сума				0,43
Інформаційна	Витрати на інформаційну діяльність	0,2	2	
	Персонал, зайнятий інформаційною діяльністю		2	
Сума				0,4
Ринкова	Показники освоєння нової продукції	0,22	3	
Сума				0,66

* дані аналізованого підприємства

Отримані результати зобразимо графічно на рис. 1.

* дані аналізованого підприємства

Рис. 1. Оцінка інноваційного потенціалу

За результатами аналізу можна зробити висновок, що підприємство має можливості здійснювати ті чи інші інновації. Також, існує необхідність розвитку деяких складових інноваційного потенціалу підприємства. Зокрема, такі складові, як фінансова та інформаційна, оцінені експертами найнижче, тому керівництву підприємства необхідно звернути увагу. Оскільки, дані складові є пріоритетними при інноваційній діяльності. Найбільший рейтинг отримала ринкова складова, це означає, що аналізоване підприємство реагує на потреби покупців і виробляє нову продукцію відповідно до їхніх потреб. Розглянемо основні показники оцінки інноваційного потенціалу аналізованого підприємства. Вихідні дані для розрахунку зведемо у таблицю 2.

Таблиця 2.

Вихідні дані для аналізу

Показник	2023 рік
1	2
1 Внутрішні витрати на підрозділ, тис. грн.	15546,1
2 Загальні витрати на виробництво, тис. грн.	35436,5
3 Витрати на технологію, тис. грн.	23,7
4 Обсяг виготовленої продукції, тис. грн.	7608
5 Витрати на інтелектуальну власність, тис. грн.	26462,1
6 Витрати на придбання нематеріальних активів, тис. грн.	42041,2
7 Витрати на підвищення кваліфікації кадрів, тис. грн.	13686,9
8 Витрати на дослідження та розробку, тис. грн.	12406,3
9 Витрати держави на дослідження та розробку, тис. грн.	-
10 Кількість зайнятих в дослідженні, ос.	31
11 Загальна кількість працюючих, ос.	1850
12Кількість висококваліфікованих кадрів, ос.	12
13 Середня зарплата науково-технічного персоналу, грн.	4782,23
14 Середня заробітна плата по підприємству, грн.	5412,43

Продовження таблиці 2

1	2
15 Науково-технічна база підрозділу, шт.	10
16 Науково-технічна база підприємства, шт.	49
17 Кількість прогресивного обладнання, шт.	36
18 Загальна кількість обладнання на підприємстві, шт.	49
19 Кількість модернізованого обладнання, шт.	10
20 Кількість нової техніки, шт.	9
21 Загальний виробничий фонд, днів	87
22 Витрати на інформаційну діяльність, тис. грн.	39641,5
23 Кількість осіб, що займаються інформаційною діяльністю, ос.	15
24 Кількість нової продукції, шт.	12
25 Загальна кількість продукції, шт.	36

* дані аналізованого підприємства

Розрахунки показників комплексної оцінки інноваційного потенціалу аналізованого підприємства проведемо у таблиці 3 згідно вихідних даних (табл. 2).

Таблиця 3.

Обчислення системи показників для комплексної оцінки інноваційного потенціалу підприємства

Показник	Позначення	Результат
1	2	3
Фінансова складова		
Доля внутрішніх витрат на НДДКР і придбання технологій в загальних витратах на виробництво	К1	0,43
Наукоємність продукції, що виробляється	К2	2,04
Забезпеченість інтелектуальною власністю	К3	0,74
Доля витрат на придбання нематеріальних активів в загальних витратах на дослідження та розробки	К4	2,70
Доля витрат на підвищення кваліфікації кадрів в загальному обсязі витрат на дослідження та розробки	К5	0,88
Державні джерела фінансування НДДКР	К6	0
Кадрова складова		
Доля робітників, зайнятих дослідженнями та розробками в загальній кількості працюючих	К7	0,016
Забезпеченість кадрами найвищої кваліфікації	К8	0,38
Рівень заробітної плати науково-технічних робітників	К9	0,88
Матеріально - технічна складова		
Техніко-технологічна база, призначена для НДДКР	К10	0,20
Прогресивність обладнання	К11	0,73
Модернізація обладнання	К12	0,20
Коефіцієнт введення нової техніки	К13	0,10
Інформаційна складова		
Витрати на інформаційну діяльність	К14	2,54
Персонал, зайнятий інформаційною діяльністю	К15	0,48
Ринкова складова		
Показники освоєння нової продукції	К16	0,33

* дані аналізованого підприємства

Проаналізуємо отримані результати. Фінансова складова інноваційного потенціалу. Аналізоване підприємство витрачає на науково-дослідну роботу 43% фінансових ресурсів підприємства, що передбачені на виробничу сферу. Така ситуація є позитивною, оскільки підприємство досліджує ринок і виробляє продукцію відповідно до потреб покупців. Підтвердженням цього є високий показник наукоємності продукції. Також, високим є показник, що демонструє долю витрат на підвищення кваліфікації наукових кадрів. Він становить 88% від загального обсягу витрат на дослідження та розробку. Оскільки, держава не виділяє коштів на фінансування науково-дослідної роботи аналізованого підприємства, то К6 дорівнює нулю.

Кадрова складова інноваційного потенціалу демонструє достатній рівень. Кількість робітників, що займаються дослідженнями та розробками становить 1,6% від загальної кількості працюючих. 38% кадрів є висококваліфікованими, що говорить про якість виготовленої продукції. Також, середня заробітна плата науково-технічного персоналу на 12 % нижча, ніж у виробничого персоналу.

Матеріально-технічна складова інноваційного потенціалу. Техніко-технологічна база, призначена для НДДКР становить 20% від загального фонду техніко-технологічної бази. Прогресивність обладнання складає 73%, що дає змогу виготовляти якісну продукцію із низьким екологічним впливом. Модернізація обладнання складає 20 %, а коефіцієнт оновлення 10%. Отже, матеріально-технічна база знаходиться на високому рівні, оскільки всі показники демонструють високі результати.

Інформаційна складова інноваційного потенціалу показує, що на неї витрачаються значні капіталовкладення і, що 48% науково-дослідного персоналу займаються інформаційною діяльністю.

Ринкова складова інноваційного потенціалу показує, що аналізоване підприємство на 33% освоює нову продукцію.

Отже, загалом складові інноваційного потенціалу показують позитивну динаміку, але підприємству необхідно налагодити співпрацю з державою, щоб отримувати фінансування науково-дослідної роботи.

Для підвищення інноваційного потенціалу підприємствам слід реалізувати кілька стратегій. Перш за все, це впровадження системи управління інноваціями, що забезпечує підтримку та розвиток інноваційних ідей. По-друге, важливо налагодити співпрацю з науковими установами, що дозволить використовувати їхні дослідження та розробки. Також підприємствам слід збільшити інвестиції в дослідження та розробки, що допоможе підтримувати інноваційний розвиток. [4-7]

Проте підприємства можуть стикатися з численними викликами при реалізації інноваційного потенціалу. Основними бар'єрами є брак фінансування, яке може гальмувати розвиток; опір змінам з боку працівників; а також нестача знань і навичок, що може призвести до низької ефективності інноваційних ініціатив.

Брак фінансування є однією з найбільших перешкод для реалізації інноваційних проектів. Багато малих і середніх підприємств стикаються з труднощами у доступі до кредитів і інвестицій, оскільки банки та інвестори часто вважають такі підприємства високим ризиком. За даними Європейської комісії, приблизно 60% МСП в ЄС вважають доступ до фінансування найбільшим бар'єром для свого розвитку. Це може призводити до відмови від розробки нових продуктів, послуг чи технологій, що в кінцевому підсумку обмежує їхній інноваційний потенціал.

Опір змінам з боку працівників також відіграє значну роль у реалізації інновацій. Багато людей можуть відчувати страх перед невідомістю або побоюватися, що нововведення загрожують їхнім робочим місцям. Дослідження показують, що близько 70% змін у організаціях зазнають невдачі через опір працівників. Нерідко працівники можуть не бачити явних переваг нововведень або ж не відчувати себе залученими в процеси змін, що знижує їхню мотивацію до участі в інноваційних проектах.

Крім того, нестача необхідних знань і навичок є ще однією суттєвою перешкодою для реалізації інновацій. У багатьох випадках підприємства не мають достатньо кваліфікованих кадрів, здатних реалізувати складні технологічні рішення. Наприклад, за даними звіту World Economic Forum, понад 50% роботодавців зазначають, що нестача кваліфікації працівників є значною перешкодою для впровадження нових технологій. Крім того, технологічні зміни відбуваються швидко, що потребує постійного навчання та адаптації кадрів, на що не завжди вистачає часу та ресурсів. [8]

Недостатня підтримка з боку керівництва може також заважати реалізації інноваційних ініціатив. Якщо топ-менеджери не бачать цінності в інноваціях або не готові інвестувати в них, це може суттєво обмежити можливості для реалізації інноваційного потенціалу. Керівники повинні не лише ініціювати інноваційні проекти, але й створювати відповідну культуру, що заохочує ризик і творчість.

Крім того, підприємства часто стикаються з проблемами, пов’язаними з необхідністю зміни організаційної культури для підтримки інновацій. Стара модель управління, що ґрунтується на строгій ієрархії та контролі, може заважати творчості і гнучкості, необхідним для впровадження інновацій. Перехід до більш відкритої та колаборативної культури може вимагати значних зусиль та часу.

Технологічні бар'єри також можуть ускладнювати реалізацію інновацій. Іноді підприємства можуть зустрічатися з застарілою інфраструктурою або нестачею технологій, що обмежують їхні можливості для реалізації інновацій. Впровадження нових технологій може вимагати значних інвестицій, що є додатковим тягарем для підприємств, особливо у випадках, коли старі системи не можуть бути просто модернізовані.

Останнім, але не менш важливим, є регуляторні бар'єри. Іноді підприємства можуть стикатися з правовими та регуляторними обмеженнями,

які ускладнюють реалізацію нових ідей. Вимоги до сертифікації, ліцензування чи дотримання екологічних норм можуть затримувати або ускладнювати процес впровадження інновацій. [1-3]

Усі ці виклики вимагають від підприємств не лише стратегічного планування, але й активних дій для їх подолання. Це може включати інвестиції в навчання працівників, вдосконалення системи фінансування, підвищення рівня залученості працівників у процеси змін та адаптацію організаційної структури до нових вимог. Вирішення цих проблем є ключовим для реалізації інноваційного потенціалу та підтримки конкурентоспроможності підприємств.

Формуючи стратегію розвитку підприємствам необхідно зосередитися на розвитку відкритих інновацій, які дозволяють залучати зовнішні ідеї та рішення. Цей підхід передбачає активне співробітництво з університетами, науковими установами, стартапами та іншими підприємствами, що дає можливість отримати доступ до нових технологій, знань і ресурсів. Завдяки відкритим інноваціям підприємства можуть швидше реагувати на зміни в умовах ринку, отримувати свіжі перспективи та генерувати інноваційні рішення, які задовольняють потреби споживачів.

Важливим є також використання цифрових технологій для підвищення ефективності процесів та покращення взаємодії з клієнтами. Цифровізація дозволяє автоматизувати рутинні завдання, скоротити час на виконання бізнес-процесів, а також знизити витрати. Використання аналітики даних, штучного інтелекту та інших передових технологій може суттєво підвищити якість обслуговування клієнтів, дозволяючи підприємствам персоналізувати свої пропозиції та краще розуміти потреби споживачів. Крім того, цифрові платформи можуть полегшити комунікацію з клієнтами, створюючи нові канали взаємодії та забезпечуючи оперативний зворотний зв'язок.

Крім цього, підприємства повинні розвивати гнучкі організаційні структури, здатні швидко реагувати на зміни на ринку. Гнучкість в організаційних процесах дозволяє підприємствам адаптуватися до нових умов, швидко впроваджувати інновації та оптимізувати свої бізнес-моделі. Застосу-вання методологій і принципів адаптивного управління може допомогти підприємствам створювати команди, здатні швидко приймати рішення, знижувати ризики і ефективно управляти проектами.

Загалом, інтеграція відкритих інновацій, цифрових технологій та гнучких організаційних структур є важливими аспектами, які визначають успішність підприємств у майбутньому. Ці елементи не тільки сприяють підвищенню конкурентоспроможності, але й формують здатність підприємств до постійного розвитку та зростання в умовах невизначеності та швидких змін на ринку. Підприємства, які зуміють впровадити ці стратегії, отримають значні переваги, зможуть швидше адаптуватися до нових викликів і досягти стійкого успіху в глобальному бізнес-середовищі. [1, 5, 7-9]

Висновки. Інноваційний потенціал підприємства є критично важливим фактором для забезпечення його конкурентоспроможності в умовах динамічного ринку. Підприємства, що активно впроваджують інновації, здатні швидше адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, задовольняти потреби споживачів та створювати додану вартість. Інноваційний потенціал складається з багатьох компонентів, таких як науково-дослідна база, кадровий потенціал, фінансові ресурси, організаційна культура та партнерські мережі. Ефективне управління цими складовими є необхідною умовою для успішної реалізації інноваційних проектів.

Підприємства стикаються з численними викликами при реалізації свого інноваційного потенціалу. Основними бар'єрами є брак фінансування, опір змінам з боку працівників, нестача знань і навичок, недостатня підтримка з боку керівництва, застаріла організаційна культура, технологічні обмеження та регуляторні перешкоди. Подолання цих бар'єрів є ключовим для забезпечення ефективного впровадження інновацій.

Для підвищення інноваційного потенціалу підприємствам слід зосередитися на кількох стратегічних напрямах, зокрема на створенні культури інновацій, розвитку співпраці з науковими установами, інвестуванні в навчання та розвиток кадрів, а також на вдосконаленні фінансових механізмів підтримки інновацій. Цифрові технології відкривають нові можливості для інновацій і можуть суттєво підвищити ефективність процесів. Підприємства повинні активно впроваджувати цифрові рішення, які дозволяють автоматизувати процеси, підвищувати продуктивність і покращувати взаємодію з клієнтами.

У майбутньому підприємствам слід зосередитися на розвитку відкритих інновацій, які дозволяють залучати зовнішні ідеї та рішення. Це передбачає активну співпрацю з партнерами, дослідниками та споживачами для створення нових цінностей. Гнучкість і здатність адаптуватися до змін у конкурентному середовищі є запорукою успіху. Підприємства, які сприймають зміни як можливість для розвитку, мають більше шансів на досягнення сталого зростання і успіху в майбутньому.

Таким чином, інноваційний потенціал підприємства в умовах конкурентного середовища є багатогранним і складним процесом, що вимагає комплексного підходу. Успішна реалізація інноваційних ініціатив залежить від здатності підприємств не лише впроваджувати нововведення, але й ефективно управляти змінами, залучати всі наявні ресурси та створювати сприятливе середовище для розвитку інновацій.

Література:

1. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2019. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitiveness Report2019.pdf (дата звернення: 30.11.2024).

2. Єлейко І. В., Українець Л. А. Тенденції сучасної трудової міграції українського населення в Польщу. Проблеми системного підходу в економіці. 2020. Вип. 3(77)-1. С. 14–20.

3. Miczyńska-Kowalska M. Innovativeness of Polish companies and the economic growth of the country. Економічний вісник університету. 2018. № 37/1. С. 36–42.

4. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-sferiinnovacijnoyi-diyalnosti-na-period-do-2030-roku (дата звернення: 30.11.2024).

5. Valitov S., Khakimov A. Innovative potential as a framework of innovative strategy for enterprise development. Procedia Economics and Finance. 2015. № 24. P. 716–721. URL: https://www.researchgate.net/publication/283954218_Innovative_ Potential_ as_a_Framework_ of_Innovative_Strategy_for_Enterprise_Development (дата звернення: 30.11.2024).

6. Подрез-Ряполова І.В. Регіональний інноваційний потенціал: шляхи стимулювання та перспективи розвитку. Регіональні інноваційні ініціативи: завдання та шляхи вирішення: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, 5 квітня 2019 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2019. С. 92–96. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/05.04.19/05_04_ 2019-92-96.pdf (дата звернення: 23.01.2021).

7. Мисилюк В.С. Співвідношення концепцій «підприємництво», «інтрапренерство» та «корпоративне підприємництво». Причорноморські економічні студії. 2020. Вип. 54. С. 119–125.

8. Hengsberger A. The 4 phases of innovation. LEAD Innovation Blog. 27.04.2018. URL: https://www.lead-innovation.com/ english-blog/the-4-phases-of-innovation (дата звернення: 30.11.2024).

9. Шендерівська Л.П. Управління ефективністю діяльності підприємств поліграфічної галузі. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. 2019. Вип. 31. С. 34–39. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v31/31-2019.pdf#page=34 (дата звернення: 30.11.2024).

References:

1. Schwab K. (2019) The Global Competitiveness Report 2019. World Economic Forum. Available at: http://www3.weforum.org/ docs/WEF_TheGlobal CompetitivenessReport2019.pdf. [in Ukrainian]

2. Yeleiko I.V., Ukrainets L.A. (2020) Tendentsii suchasnoi trudovoi mihratsii ukrainskoho naselennia v Polshchu [Trends in labor migration of the ukrainian population to Poland at the present stage]. Problemy Systemnoho Pidkhodu v Ekonomitsi - Problems of Systemic Approach in the Economy, vol. 3 (77)-1, pp. 14–20. [in Ukrainian]

3. Miczyńska-Kowalska M. (2018) Innovativeness of Polish companies and the economic growth of the country. Ekonomichnyi Visnyk Universytetu - University Economic Bulletin, vol. 37/1, pp. 36–42. [in Ukrainian]

4. Kabinet Ministriv Ukrainy. Stratehiia rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku [Strategy for the development of innovation in the period up to 2030]: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 Lypnia 2019 r. [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 10, 2019] № 526-r. Uriadovyi Portal - Government portal. Available at: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-sferi-innovacijnoyi-diyalnosti-na-period-do-2030-roku. [in Ukrainian]

5. Valitov S., Khakimov A. (2015) Innovative potential as a framework of innovative strategy for enterprise development. Procedia Economics and Finance (electronic journal), no. 24, pp. 716–721. Available at: https://www.researchgate.net/publication/283954218_ Innovative_ Potential_as_a_Framework_of_Innovative_Strategy_for_Enterprise_Development. [in Ukrainian]

6. Podrez-Riapolova I.V. (2019) Rehionalnyi innovatsiinyi potentsial: shliakhy stymuliuvannia ta perspektyvy rozvytku [Regional innovation potential: ways of stimulation and prospects of

development]. Proceedings of the Rehionalni innovatsiini initsiatyvy: zavdannia ta shliakhy vyrishennia: Kruhlyi stil (Ukraine, Kharkiv, April 5, 2019) (eds. Hlibko S.V., Liubchych A.M., Palant O.Yu.), Kharkiv: NDI PZIR NAPrN Ukrainy, pp. 92–96. Available at: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/05.04.19/05_04_2019-92-96.pdf. [in Ukrainian]

7. Mysyliuk V.S. (2020) Spivvidnoshennia kontseptsii “pidpryiemnytstvo”, “intraprenerstvo” ta “korporatyvne pidpryiemnytstvo” [The correlation between the concepts of “entrepreneurship”, “intrapreneurship” and “corporate entrepreneurship”]. Prychornomorski Ekonomichni Studii - Black Sea Economic Studies, vol. 54, pp. 119–125. [in Ukrainian]

8. Hengsberger A. (2018) The 4 phases of innovation. LEAD Innovation Blog (electronic journal). Available at: https://www.lead-innovation.com/english-blog/the-4-phases-of-innovation. [in Ukrainian]

9. Shenderivska L.P. (2019) Upravlinnia efektyvnistiu diialnosti pidpryiemstv polihrafichnoi haluzi [Performance management of printing enterprises]. Naukovi Zapysky Mizhnarodnoho Humanitarnoho Universytetu - Scientific Notes of the International Humanities University (electronic journal), vol. 31, pp. 34–39. Available at: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v31/31-2019.pdf#page=34. [in Ukrainian]

УДК 330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-705-715

Ємельянов Олександр Юрійович доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки підприємства та інвестицій, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (032) 258–25–45, https://orsid.org/0000-0002-1743-1646

Гаврась Дмитро Русланович аспірант кафедри економіки підприємства та інвестицій, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (032) 258–25–45, https://orsid.org/0009-0003-6241-6618

РЕГУЛЮВАННЯ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ НА ШЛЯХУ ДО ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. У статті оцінено роль, яку відіграє регулювання ресурсного забезпечення інноваційної діяльності у подоланні бар'єрів на шляху до інноваційного розвитку підприємств.

Здійснено групування бар'єрів, що постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств, за: етапами процесу провадження на підприємствах заходів із забезпечення їх інноваційного розвитку; причинами, які зумовлюють перешкоди, та ієрархією перешкод. Зокрема, за етапами процесу провадження на підприємствах заходів із забезпечення їх інноваційного розвитку виділено перешкоди, що постають: при отриманні підприємствами інформації про нововведення; при обробленні вхідної інформації та визначенні доцільності впровадження на підприємствах відповідних інноваційних проєктів; при реалізації на підприємствах інноваційних проєктів.

Проведений емпіричний аналіз за вибіркою промислових підприємств України показав, що більшість досліджуваних компаній характеризується низьким рівнем ресурсного забезпечення їх інноваційного розвитку. При цьому із зростанням цього рівня збільшується усереднена за групами підприємств відносна величина їх інноваційного розвитку. Зазначена величина визначалася як відношення середньорічного абсолютного приросту чистого доходу суб'єктів господарювання, викликаного провадженням ними інноваційної діяльності, до значення чистого доходу цих суб'єктів у звітному році. Отже, покращення ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств є важливим напрямом досягнення належних темпів цього розвитку.

Побудовано узагальнену модель регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку для подолання бар'єрів, які постають на шляху до цього розвитку. При цьому до основних параметрів, регулювання яких повинно відбуватися, належать: обсяги ресурсів підприємства, які задіяні в його інноваційній діяльності, властивості зазначених ресурсів, а також рівень

компетентності працівників у питаннях управління ресурсами інноваційної діяльності. Тоді регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку суб'єкта господарювання повинно передбачати зміну параметрів зазначених елементів внутрішнього середовища цього суб'єкта на засадах попереднього оцінювання величини бар'єрів на шляху до його інноваційного розвитку та вимірювання впливу керованих параметрів на цю величину.

Ключові слова: підприємство, нововведення, інноваційна діяльність, ресурсне забезпечення, інноваційний розвиток, регулювання.

Yemelyanov Olexandr Yuriyovych Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Business Economics and Investment, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (032) 258–25–45, https://orsid.org/0000-0002-1743-1646

Havras Dmytro Ruslanovych Post-graduate student of the Department of Business Economics and Investment, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (032) 258–25–45, https://orsid.org/0009-0003-6241-6618

REGULATION OF RESOURCE PROVISION AS A TOOL FOR OVERCOMING BARRIERS ON THE PATH TO INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES

Abstract. The article assesses the role played by regulation of resource provision of innovative activity in overcoming barriers on the way to innovative development of enterprises.

The barriers that arise on the way to the innovative development of enterprises are grouped according to: the stages of the process of implementing measures to ensure their innovative development at enterprises, the reasons that cause obstacles, and the hierarchy of obstacles. In particular, according to the stages of the process of implementing measures to ensure their innovative development at enterprises, obstacles that arise are highlighted: when enterprises receive information about innovations; when processing incoming information and determining the feasibility of implementing relevant innovative projects at enterprises; when implementing innovative projects at enterprises.

The empirical analysis conducted on a sample of industrial enterprises in Ukraine showed that the majority of the studied companies are characterized by a low level of resource provision of their innovative development. At the same time, with the increase in this level, the average relative value of their innovative development across groups of enterprises increases. This value was determined as the ratio of the average annual absolute increase in net income of business entities caused by their innovative activities to the value of net income of these entities in the reporting year. Therefore, improving the resource provision of innovative development of enterprises is an important direction for achieving the proper pace of this development.

A generalized model of regulating the resource provision of innovative development has been built to overcome the barriers that arise on the way to this development. At the same time, the main parameters that should be regulated include: the volume of enterprise resources involved in its innovative activities, the properties of these resources, as well as the level of competence of employees in managing innovative activity resources. Then, regulating the resource provision of innovative development of a business entity should provide for changing the parameters of the specified elements of the internal environment of this entity on the basis of a preliminary assessment of the magnitude of barriers to its innovative development and measuring the impact of controlled parameters on this value.

Keywords: enterprise, innovation, innovative activity, resource provision, innovative development, regulation.

Постановка проблеми. Забезпечення зростання економіки України потребує пришвидшення інноваційного розвитку вітчизняних підприємств. Водночас, на теперішній час багато українських підприємств взагалі не провадять інноваційну діяльність, що зумовлює відсутність їх інноваційного розвитку. Крім того, існуючий стан із провадженням на підприємствах України інноваційної діяльності негативно позначається і на загальних темпах їхнього економічного розвитку, оскільки значна частина такого розвитку потенційно повинна забезпечуватися саме розробленням та впровадженням нововведень. Таким чином, можливо констатувати існування бар'єрів, які постають на шляху інноваційного розвитку вітчизняних суб'єктів господарювання. Значна кількість цих перешкод має зовнішній відносно підприємств характер, проте бар'єри внутрішнього характеру також можуть справляти суттєвий гальмуючий вплив на перебіг інноваційних процесів на підприємствах. Своєю чергою, до внутрішніх перешкод на шляху до інноваційного розвитку підприємств потрібно, насамперед, віднести бар'єри ресурсного характеру. Тому становить інтерес питання оцінювання тієї ролі, яку відіграє регулювання ресурсного забезпечення інноваційної діяльності у подоланні бар'єрів на шляху до інноваційного розвитку підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення закономірностей інноваційного розвитку суб'єктів господарювання, у тому числі і механізмів утворення перешкод на його шляху, знаходиться у центрі уваги багатьох науковців. Значний внесок у теорію та практику управління інноваційним розвитком компаній зробили, зокрема, такі науковці, як М. В. Адаменко [1], Л. М. Васільєва [2], В. О. Гусєв [3], І. Ю. Єпіфанова [4], О. І. Ковтун [5], В. В. Лесинський [6, 7], Ю. М. Мельник [8], Ю. О. Нікітін [9], В. М. Орлова [10], Р. М. Скриньковський [11], О. С. Шавшин [12] та ін. Цими та іншими вченими було розроблено плідні підходи до оцінювання рівня інноваційного розвитку підприємств, з'ясовано механізми управління ним та запропоновано заходи щодо впровадження таких механізмів. Водночас, питання регулювання ресурсного забезпечення інноваційної діяльності підприємств у контексті подолання перешкод на його шляху залишається недостатньо вивченим.

Зважаючи на актуальність зазначеного питання, існує потреба в його подальшому дослідженні.

Метою статті є оцінювання тієї ролі, яку відіграє регулювання ресурсного забезпечення інноваційної діяльності у подоланні бар'єрів на шляху до інноваційного розвитку підприємств.

Виклад основного матеріалу. Наявність значної кількості перешкод, які постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств, викликає потребу в систематизації цих перешкод. Таку систематизацію варто виконувати шляхом групування зазначених перешкод. У подальшому будемо розглядати випадок, коли інноваційна діяльність підприємства відбувається завдяки впровадженню ними нововведень, розроблених іншими особами (зокрема, шляхом придбання прав на використання нововведень). Тоді можуть бути виділені, зокрема, такі групи бар'єрів, що постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств:

1) за етапами процесу провадження на підприємствах заходів із забезпечення їх інноваційного розвитку: перешкоди, що постають при отриманні підприємствами інформації про нововведення; перешкоди, що постають при обробленні вхідної інформації та визначенні доцільності впровадження на підприємствах відповідних інноваційних проєктів; перешкоди, що постають при реалізації на підприємствах інноваційних проєктів (табл. 1). При цьому наведений перелік етапів за необхідністю може бути деталізованим;

Таблиця 1

Групування перешкод, які постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств за етапами процесу провадження заходів із забезпечення такого розвитку

Групи перешкод	Підгрупи перешкод
Перешкоди, що постають при отриманні підприємствами інформації про інновації, розроблені іншими особами	Перешкоди, які постають при пошуку джерел вхідної інформації
	Перешкоди, які постають при зверненні до джерел вхідної інформації
Перешкоди, що постають при обробленні вхідної інформації та визначенні доцільності впровадження на підприємствах інноваційних проєктів	Перешкоди, які постають при формуванні проміжного масиву інформації
	Перешкоди, які постають при формуванні остаточного масиву інформації, необхідної для ухвалення рішень про впровадження інноваційних проєктів
	Перешкоди, які постають при інтерпретації остаточного масиву інформації, необхідної для ухвалення рішень про впровадження інноваційних проєктів
Перешкоди, що постають при реалізації на підприємствах інноваційних проєктів	Перешкоди, які постають при формування необхідних фінансових та інших ресурсів, потрібних для реалізації проєктів
	Перешкоди, які постають при придбанні інновацій
	Перешкоди, які постають при впровадженні інновацій
	Перешкоди, які постають при отриманні результатів від провадження інноваційних проєктів

Джерело: розроблено авторами

2) за причинами, які зумовлюють перешкоди: перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств компетенцій, необхідних для управління інноваційними проєктами; перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів; перешкоди, зумовлені недостатньою якістю цих ресурсів; перешкоди, зумовлені зовнішніми відносно підприємств чинниками (наприклад, низьким попитом на нововведення, значними видатками на їхнє виготовлення тощо) (табл. 2). При цьому перелічені перешкоди можуть бути деталізовані, зокрема, за видами компетенцій та ресурсів;

Таблиця 2

Групування перешкод, які постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств, за причинами, які зумовлюють ці перешкоди

Групи перешкод	Підгрупи перешкод
Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств компетенцій, необхідних для управління впровадженням інноваційних проєктів	Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств компетенцій у питаннях отримання інформації про інновації
	Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств компетенцій у питаннях оброблення вхідної інформації та визначення доцільності впровадження інноваційних проєктів
	Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств компетенцій у питаннях реалізації інноваційних проєктів
Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів	Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів, потрібних для отримання інформації про інновації, розроблені сторонніми особами
	Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів, потрібних для оброблення вхідної інформації та визначення доцільності впровадження на підприємствах інноваційних проєктів
	Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів для реалізації інноваційних проєктів
Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів	Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів, потрібних для отримання підприємствами інформації про інновації
	Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів для оброблення вхідної інформації та визначення доцільності впровадження на підприємствах інноваційних проєктів
	Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів, потрібних для реалізації на підприємствах інноваційних проєктів
Перешкоди, зумовлені зовнішніми відносно підприємств чинниками	Перешкоди, що призводять до недостатньої доступності ресурсів, отримуваних із зовнішніх джерел
	Перешкоди, що призводять до недостатнього прогнозного рівня ефективності інноваційних проєктів
	Перешкоди, що призводять до занадто високого рівня ризику реалізації інноваційних проєктів

Джерело: розроблено авторами

3) за ієрархією перешкод: перешкоди, які безпосередньо впливають на можливість підприємств впроваджувати інноваційні проєкти; перешкоди, які опосередковано впливають на можливість підприємств впроваджувати інноваційні проєкти (табл. 3). У цьому випадку перший вид перешкод є похідним від другого їх виду. Наприклад, недостатній рівень компетенцій працівників, необхідних для оброблення інформації, може бути зумовлений

відсутністю у менеджерів підприємств компетенцій в управлінні професійним розвитком персоналу та (або) фінансових ресурсів, потрібних для забезпечення такого розвитку.

Таблиця 3

Групування перешкод, які постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств, за ієрархією цих перешкод

Групи перешкод	Підгрупи перешкод
Перешкоди, які безпосередньо впливають на можливість підприємств впроваджувати інноваційні проєкти	Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств необхідних компетенцій
	Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів
	Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів підприємств
	Перешкоди, зумовлені зовнішніми відносно підприємств чинниками
Перешкоди, які опосередковано впливають на можливість підприємств впроваджувати інноваційні проєкти	Перешкоди, зумовлені нестачею у працівників підприємств необхідних компетенцій
	Перешкоди, зумовлені нестачею у підприємств необхідних обсягів ресурсів
	Перешкоди, зумовлені недостатньою якістю ресурсів підприємств
	Перешкоди, зумовлені зовнішніми відносно підприємств чинниками

Джерело: розроблено авторами

Звичайно, перешкоди на шляху до впровадження інноваційних проєктів можуть бути згруповані і за іншими ознаками, зокрема за рівнем цих перешкод, можливістю їх подолання тощо. Водночас, групування, представлене у табл. 1–3, є достатнім для того, щоб встановити важливість регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств для подолання бар'єрів, які постають на шляху до такого розвитку. Дійсно, як випливає з наведених вище групувань, серед перешкод, які постають при реалізації на підприємствах інноваційних проєктів, більшість бар'єрів має ресурсний характер. При цьому, якщо здійснити поділ перешкод за місцем їх знаходження на зовнішні (які знаходяться у зовнішньому середовищі підприємства) та внутрішні (які знаходяться у внутрішньому середовищі підприємства), то можна стверджувати, що усі перешкоди другої групи прямо або опосередковано пов'язані із проблемами у ресурсному забезпеченні інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва. Це пов'язане із тим, що внутрішнє середовище будь-якого підприємства характеризується обсягами його ресурсів, властивостями цих ресурсів та компетенціями менеджерів стосовно управління ними.

З метою оцінювання рівня ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств було сформовано вибірку зі 150 підприємств України, що належать до трьох видів економічної діяльності. З цих підприємств були відібрані ті, які впродовж 2019–2022 рр. провадили інноваційну діяльність. На

подальшому етапі досліджень було виконано опитування цих підприємств, щодо рівня ресурсного забезпечення їхньої інноваційної діяльності. Цей рівень оцінювався у десятибальній шкалі. З урахуванням того, що не усі підприємства надали достатньо повні відповіді, остаточно було сформовано вибірку зі 106 суб'єктів підприємництва. Це дало змогу поділити усі підприємства за рівнем ресурсного забезпечення їх інноваційного розвитку на три групи, а саме: підприємства з низьким рівнем ресурсного забезпечення інноваційного розвитку, у яких цей рівень не перевищує 4 бали; підприємства із середнім рівнем ресурсного забезпечення інноваційного розвитку, у яких цей рівень знаходиться у діапазоні від 4 до 7 балів; підприємства з високим рівнем ресурсного забезпечення інноваційного розвитку, у яких цей рівень перевищує 7 балів.

Зрештою, за кожним підприємством було оцінено відносну величину їх інноваційного розвитку. Ця величина визначалася як відношення середньорічного абсолютного приросту чистого доходу суб'єктів господарювання впродовж 2019–2022 рр., викликаного провадженням ними інноваційної діяльності, до значення чистого доходу підприємств у 2018 році.

Результати виконаних розрахунків узагальнено у табл. 4. Як випливає з даних цієї таблиці, більшість досліджуваних підприємств характеризується низьким рівнем ресурсного забезпечення їх інноваційної діяльності. При цьому із зростанням цього рівня збільшується усереднена за групами підприємств відносна величина їх інноваційного розвитку.

Таблиця 4

Показники впливу рівня ресурсного забезпечення інноваційного розвитку на відносну величину цього розвитку на досліджуваних підприємствах

Назви показників	Значення показників за видами економічної діяльності		
	Машино-будування	**Приладо-будування**	**Фармацевтична промисловість**
1. Загальна кількість підприємств	33	36	37
2. Кількість підприємств, у яких впродовж 2019–2022 рр. рівень ресурсного забезпечення інноваційного розвитку був:			
2.1. Низьким	18	20	22
2.2. Середнім	10	12	13
2.3. Високим	5	4	2
3. Середня відносна величина інноваційного розвитку за групами підприємств:			
3.1. Із низьким рівнем ресурсного забезпечення	0,22	0,20	0,19
3.2. Із середнім рівнем ресурсного забезпечення	0,29	0,30	0,28
3.3. Із високим рівнем ресурсного забезпечення	0,36	0,42	0,38
4. Фактичне значення *F*–критерію	5,92	6,07	5,58

Джерело: розраховано авторами

Використання дисперсійного аналізу показало, що залежність між рівнем ресурсного забезпечення інноваційного розвитку досліджуваних підприємств та відносною величиною цього розвитку є статистично значимою (оскільки фактичне значення *F*–критерію перевищує його критичне значення з рівнем значущості α=0,05). Отже, покращення ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств є важливим напрямом досягнення належних темпів цього розвитку.

Відповідно, можливо побудувати модель регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств з метою подолання бар'єрів, які виникають на його шляху. Зазначену модель представлено на рис. 1.

Рис. 1. *Узагальнена модель регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку для подолання бар'єрів, які постають на шляху до цього розвитку*

Джерело розроблено авторами

Як випливає з моделі, наведеної на рис. 1, до основних параметрів ресурсного забезпечення, регулювання яких повинно відбуватися, належать: обсяги ресурсів підприємства, які задіяні в його інноваційній діяльності, властивості зазначених ресурсів, а також рівень компетентності працівників у питаннях управління ресурсами інноваційної діяльності. Тоді регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку суб'єкта господарювання повинно передбачати зміну параметрів зазначених елементів внутрішнього середовища цього суб'єкта на засадах попереднього оцінювання величини бар'єрів на шляху до його інноваційного розвитку та вимірювання впливу керованих параметрів на цю величину.

Висновки. Бар'єри, які постають на шляху до інноваційного розвитку підприємств, варто групувати, зокрема, за такими ознаками: етапами процесу провадження на підприємствах заходів із забезпечення їх інноваційного розвитку, причинами, які зумовлюють перешкоди, та ієрархією перешкод. При цьому за етапами процесу провадження на підприємствах заходів із забезпечення їх інноваційного розвитку доцільно виділити бар'єри, що постають: при отриманні підприємствами інформації про нововведення; при обробленні вхідної інформації та визначенні доцільності впровадження на підприємствах відповідних інноваційних проєктів; при реалізації на підприємствах інноваційних проєктів. Проведений емпіричний аналіз за вибіркою промислових підприємств України показав, що більшість досліджуваних компаній характеризується низьким рівнем ресурсного забезпечення їх інноваційного розвитку. При цьому із зростанням цього рівня збільшується усереднена за групами підприємств відносна величина їх інноваційного розвитку. Отже, покращення ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств є важливим напрямом досягнення належних темпів цього розвитку. Відповідно, можливо побудувати модель регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств з метою подолання бар'єрів, які виникають на його шляху. При цьому до основних параметрів, регулювання яких повинно відбуватися, належать: обсяги ресурсів підприємства, які задіяні в його інноваційній діяльності, властивості зазначених ресурсів, а також рівень компетентності працівників у питаннях управління ресурсами інноваційної діяльності. Тоді регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку суб'єкта господарювання повинно передбачати зміну параметрів зазначених елементів внутрішнього середовища цього суб'єкта на засадах попереднього оцінювання величини бар'єрів на шляху до його інноваційного розвитку та вимірювання впливу керованих параметрів на цю величину. Подальші дослідження повинні передбачати розроблення дієвих механізмів регулювання ресурсного забезпечення інноваційного розвитку підприємств за кожним з головних параметрів такого регулювання.

Література:

1. Адаменко М. В. Розвиток інноваційного потенціалу персоналу підприємства на основі компетентнісного підходу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 16. С. 51–57.

2. Васільєва Л. М. Формування інноваційної моделі розвитку національної економіки. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2016. № 1 (39). С. 117–120.

3. Гусєв В. О. Парадигма сталого інноваційного розвитку. *Економіка та держава*. 2011. № 9. С. 115–118.

4. Єпіфанова І. Ю. Формування інноваційних стратегій промислових підприємств у сучасних умовах. *Підприємництво та інновації*. 2020. Вип. 13. С. 33–39.

5. Ковтун О. І. Інноваційні стратегії підприємств: теоретико-методологічні засади. *Економіка України*. 2013. № 4. С. 44–56.

6. Lesinskyi V., Yemelyanov O., Zarytska O., Symak A., Petrushka T. Development of a Toolkit for Assessing and Overcoming Barriers to the Implementation of Energy Saving Projects. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2020. № 5. С. 24–38.

7. Lesinskyi V., Yemelyanov O., Zarytska O., Petrushka T., Myroshchenko N. Designing a Tool-Set for Assessing the Organizational and Technological Inertia of Energy Consumption Processes at Enterprises. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2022. № 6. С. 29–40.

8. Мельник Ю. М. Інноваційна стратегія підприємства як джерело його конкурентних переваг. *Економіка харчової промисловості*. 2015. Т. 7, вип. 4. С. 67–72.

9. Нікітін Ю. О., Рукас-Пасічнюк В. Г., Мельник М. В. Модель корпоративних компетенцій як HR інструмент інноваційного розвитку наукової організації. *Інноваційна економіка*. 2016. № 1. С. 77–83.

10. Орлова В. М. Стратегія інноваційного розвитку підприємства. *Економічний нобелівський вісник*. 2015. № 1. С. 79–85.

11. Скриньковський Р. М., Клювак О. В. Діагностика рівня готовності підприємства до здійснення інноваційної стратегії. *Бізнес Інформ*. 2016. № 7. С. 96–101.

12. Шавшин О. С. Стратегія інноваційного розвитку підприємства. *«Інтернаука». Сер.: Економічні науки*. 2017. № 3(25). С. 167–171.

References:

1. Adamenko, M. V. (2021). Rozvytok innovatsijnoho potentsialu personalu pidpryiemstva na osnovi kompetentnisnoho pidkhodu [Development of the innovative potential of the company's personnel based on the competence approach]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, *16*, 51–57. [In Ukrainian].

2. Vasil'ieva, L. M. (2016). Formuvannia innovatsijnoi modeli rozvytku natsional'noi ekonomiky [Formation of an innovative model of development of the national economy]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho ahrarno-ekonomichnoho universytetu – Bulletin of the Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University*, *1 (39)*, 117–120. [In Ukrainian].

3. Husiev, V. O. (2011). Paradyhma staloho innovatsijnoho rozvytku [Paradigm of sustainable innovative development]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, *9*, 115–118. [In Ukrainian].

4. Iepifanova, I. Y. (2020). Formuvannia innovatsiinykh stratehii promyslovykh pidpryiemstv u suchasnykh umovakh [Formation of innovative strategies of industrial enterprises in modern conditions]. *Pidpryiemnytstvo ta innovatsii*, *13*, 33–39. [In Ukrainian].

5. Kovtun, O. I. (2013). Innovatsiini stratehii pidpryiemstv: teoretyko-metodolohichni zasady [Innovative strategies of enterprises: theoretical and methodological foundations]. *Ekonomika Ukrainy – Entrepreneurship and innovation*, *4*, 44–56. [In Ukrainian].

6. Lesinskyi, V., Yemelyanov, O., Zarytska, O. Symak, A., & Petrushka, T. (2020). Development of a Toolkit for Assessing and Overcoming Barriers to the Implementation of Energy Saving Projects. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 5, 24–38. [In English].

7. Lesinskyi, V., Yemelyanov, O., Zarytska, O., Petrushka, T., & Myroshchenko, N. (2022). Designing a Tool-Set for Assessing the Organizational and Technological Inertia of Energy Consumption Processes at Enterprises. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 6, 29–40. [In English].

8. Melnyk, Yu. M. (2015). Innovatsiina stratehiia pidpryiemstva yak dzherelo yoho konkurentnykh perevah [Innovative strategy of an enterprise as a source of its competitive advantages]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti – Economics of the food industry , 7 (4),* 67–72. [In Ukrainian].

9. Nikitin, Yu. O., Rukas-Pasichniuk, V. H., & Mel'nyk, M. V. (2016). Model' korporatyvnykh kompetentsij iak HR instrument innovatsijnoho rozvytku naukovoi orhanizatsii [The model of corporate competencies as an HR tool for the innovative development of a scientific organization]. *Innovatsijna ekonomika – Innovation Economy, 1,* 77–83. [In Ukrainian].

10. Orlova, V. M. (2015). Stratehiia innovatsiinoho rozvytku pidpryiemstva [Strategy of innovative development of an enterprise]. *Ekonomichnyi nobelivskyi visnyk – Economic Nobel Herald, 1,* 79–85. [In Ukrainian].

11. Skryn'kovs'kyj, R. M., & Kliuvak, O. V. (2016). Diahnostyka rivnia hotovnosti pidpryiemstva do zdijsnennia innovatsijnoi stratehii [Diagnostics of the level of readiness of an enterprise to implement an innovative strategy]. *Biznes Inform, 7,* 96–101. [In Ukrainian].

12. Shavshyn, O. S. (2017). Stratehiia innovatsijnoho rozvytku pidpryiemstva [Strategy of innovative development of an enterprise]. *«Internauka». Ser.: Ekonomichni nauky – "Interscience". Ser.: Economic Sciences. 3(25),* 167–171. [In Ukrainian].

УДК 620.925:351.863-049.5(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-716-726

Маєтний Михайло Ігорович старший науковий співробітник, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, https://orcid.org/0000-0001-9123-0706

РОЗВИТОК І ВПРОВАДЖЕННЯ БІОЕНЕРГЕТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Анотація. Метою статті було провести детальний аналіз можливостей і проблем розвитку біоенергетики в Україні. Актуальність дослідження біоенергетики зумовлена необхідністю скорочення викидів парникових газів, покращення екологічної ситуації та забезпечення сталого розвитку енергетичної сфери. У той же час, впровадження біоенергетичних технологій вимагає вирішення низки проблем, таких як високі початкові витрати на інфраструктуру, забезпечення стабільності постачання біомаси та пошук збалансованих рішень щодо використання сільськогосподарської продукції для енергетичних потреб. У статті досліджено використання сільськогосподарських відходів для виробництва біогазу, біоетанолу та біодизелю як важливого напрямку розвитку відновлювальних джерел енергії. Встановлено, що ці технології дозволяють зменшити залежність від традиційних джерел енергії, знизити екологічний вплив та забезпечити стабільне джерело енергії для місцевих потреб. Однак, кожен тип біоенергетичних установок має свої переваги та недоліки, що потребує ретельного аналізу з точки зору економічної доцільності та екологічних аспектів. Встановлено, що однією з основних проблем є недостатньо розвинена інфраструктура збору та переробки біомаси, що обмежує ефективне використання органічних відходів. Запропоновано розвиток локальних біоенергетичних установок та інвестування в нові технології, що дозволить оптимізувати процеси збору та переробки біомаси. Водночас, державна підтримка через податкові пільги, субсидії та інші фінансові інструменти є важливим фактором для подолання високих початкових витрат на біоенергетичні проекти. Врахування цих факторів сприятиме ефективному розвитку біоенергетики в Україні та зменшить залежність від імпортованих енергоносіїв. Важливим аспектом розвитку біоенергетики є також ефективне використання органічних відходів замість вирощування сільськогосподарських культур для виробництва біоенергії. Це не лише зменшує ризики, пов'язані з погодними умовами, але й дозволяє оптимізувати ресурси та зменшити конкуренцію за землю. Врахування всіх цих факторів дозволить ефективно розвивати біоенергетику в Україні, зменшуючи залежність від імпортованих енергоносіїв і сприяючи сталому розвитку економіки.

Ключові слова: біоенергетика, сільськогосподарські відходи, біогаз, біоетанол, біодизель, відновлювальні джерела енергії, інфраструктура біомаси, екологічний вплив, економічна доцільність.

Maietnyi Mykhailo Ihorovych Senior Researcher, Ukrainian scientific and research Institute of special equipment and forensic of the Security Service of Ukraine, https://orcid.org/0000-0001-9123-0706

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF BIOENERGY: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Abstract. The aim of the article was to conduct a detailed analysis of the opportunities and problems of the development of bioenergy in Ukraine. The relevance of bioenergy research is due to the need to reduce greenhouse gas emissions, improve the environmental situation and ensure sustainable development of the energy sector. At the same time, the implementation of bioenergy technologies requires solving a number of problems, such as high initial infrastructure costs, ensuring the stability of biomass supply and finding balanced solutions for the use of agricultural products for energy needs. The article investigates the use of agricultural waste for the production of biogas, bioethanol and biodiesel as an important direction in the development of renewable energy sources. It is established that these technologies allow reducing dependence on traditional energy sources, reducing environmental impact and providing a stable source of energy for local needs. However, each type of bioenergy plant has its own advantages and disadvantages, which require careful analysis from the point of view of economic feasibility and environmental aspects. It was established that one of the main problems is the insufficiently developed infrastructure for biomass collection and processing, which limits the effective use of organic waste. The development of local bioenergy plants and investment in new technologies are proposed, which will allow optimizing the processes of biomass collection and processing. At the same time, state support through tax breaks, subsidies and other financial instruments is an important factor in overcoming the high initial costs of bioenergy projects. Taking into account these factors will contribute to the effective development of bioenergy in Ukraine and reduce dependence on imported energy carriers. An important aspect of the development of bioenergy is also the effective use of organic waste instead of growing crops for bioenergy production. This not only reduces the risks associated with weather conditions, but also allows optimizing resources and reducing competition for land. Taking into account all these factors will allow for the effective development of bioenergy in Ukraine, reducing dependence on imported energy sources and contributing to sustainable economic development.

Keywords: bioenergy, agricultural waste, biogas, bioethanol, biodiesel, renewable energy sources, biomass infrastructure, environmental impact, economic feasibility.

Постановка проблеми. Розвиток біоенергетики є однією з ключових складових енергетичної трансформації в умовах глобальних викликів, таких як зміни клімату, зростання попиту на енергію та зниження запасів викопних видів палива. Враховуючи значне навантаження на традиційні енергетичні ресурси, біоенергетика пропонує альтернативу у вигляді відновлюваних джерел енергії, які є екологічно чистими і доступними на локальному рівні. Зокрема, для України, де сільське господарство займає важливе місце в економіці, біоенергетика може стати потужним двигуном для зростання енергетичної незалежності та створення нових робочих місць у сільських районах [1].

Актуальність дослідження біоенергетики зумовлена необхідністю скорочення викидів парникових газів, покращення екологічної ситуації та забезпечення сталого розвитку енергетичної сфери. У той же час, впровадження біоенергетичних технологій вимагає вирішення низки проблем, таких як високі початкові витрати на інфраструктуру, забезпечення стабільності постачання біомаси та пошук збалансованих рішень щодо використання сільськогосподарської продукції для енергетичних потреб.

Таким чином, розвиток біоенергетики є важливим кроком до сталого енергетичного майбутнього, яке має як екологічне, так і економічне значення. Вивчення проблем і можливостей впровадження біоенергетики є необхідним для ефективного використання потенціалу цього сектору та забезпечення енергетичної безпеки країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток біоенергетики є предметом численних досліджень на міжнародному та національному рівнях. Останні публікації підкреслюють важливість цього напрямку для забезпечення енергетичної безпеки, зменшення викидів парникових газів та підтримки сталого розвитку. Аналіз наукових робіт дозволяє виокремити кілька основних тенденцій та напрямків досліджень. Зокрема, наукрвці досліджували застосування різних видів біоенергетичних установок, таких як біореактори, які дозволяють ефективніше отримувати біогаз з відходів сільського господарства. Водночас, значний інтерес викликають дослідження щодо ефективності використання вторинної сировини, зокрема органічних відходів, для виробництва біоетанолу та біодизелю, що забезпечує зниження залежності від традиційних джерел палива [2].

Дослідження також фокусуються на впливі біоенергетичних технологій на екологічну ситуацію та соціальні аспекти. Одним із важливих аспектів є питання конкуренції між біоенергетикою та продовольчими потребами. За даними досліджень використання сільськогосподарської продукції для виробництва біопалива може мати негативний вплив на глобальну продовольчу безпеку [3]. Інші роботи зазначають необхідність впровадження комплексних заходів для забезпечення екологічної стійкості, зокрема використання вторинної біомаси та органічних відходів для зниження навантаження на природні ресурси [4-5].

Наукові дослідження підкреслюють значущість державного регулювання для розвитку біоенергетики. Зокрема, аналіз політик, які підтримують біоенергетичні проекти, демонструє, як субсидії та податкові пільги для виробників біоенергії можуть стимулювати інвестиції та розширення виробництва [6]. В Україні також проводяться дослідження щодо впливу державних ініціатив на розвиток відновлюваних джерел енергії, зокрема біоенергетики, що включають заходи по зниженню витрат на виробництво та стимулювання інвестицій в інфраструктуру біоенергетичних установок [7].

Зростає кількість досліджень, присвячених економічній ефективності біоенергетики. Вчені акцентують увагу на порівнянні вартості виробництва енергії з біомаси та викопного палива, а також на потенціалі економічного стимулювання розвитку цього сектору в умовах зростаючих цін на традиційні енергоресурси. Дослідження демонструють, що хоча первинні інвестиції в біоенергетичні проекти можуть бути високими, в довгостроковій перспективі це дозволяє значно знизити витрати на енергію та сприяє економічному розвитку сільських регіонів [8].

Сучасні публікації також виокремлюють ряд проблем, які стримують розвиток біоенергетичних технологій. Одним із головних викликів є нестабільність постачання сировини та потреба в ефективному управлінні біомасою, що потребує розвитку відповідної інфраструктури та логістичних систем. Крім того, багато досліджень зазначають проблеми з законодавчим регулюванням та необхідність удосконалення стандартів якості біоенергетичних продуктів [9-10].

Загалом, останні дослідження вказують на високий потенціал біоенергетики для сталого розвитку енергетичного сектору, але також підкреслюють наявність значних викликів, які потребують комплексних рішень на рівні політики, технологій та економіки.

Мета статті. Мета статті полягає в детальному аналізі можливостей і проблем розвитку біоенергетики в Україні, зокрема в контексті використання відходів сільського господарства для виробництва біогазу, біоетанолу та біодизелю.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Державної служби статистики, у 2019 році біоенергетика займала найбільшу частку у структурі виробництва енергії з відновлюваних джерел, становлячи 79,3%. Обсяг загального постачання первинної енергії з біопалива та відходів досяг 3 362 тис. тонн умовного палива, що відповідало заміщенню 4,2 млрд куб. м природного газу на рік (понад 13% від загального споживання природного газу в Україні). Перспективи розвитку біоенергетики визначені в «Дорожній карті розвитку біоенергетики до 2050 року та Плані дій до 2025 року», які були розроблені за підтримки програми ЄБРР «Україна: сталі інновації в ланцюжку створення вартості в біоенергетиці» (табл.1) [10].

Таблиця 1.

Показники дорожньої карти розвитку біоенергетики до 2050 року

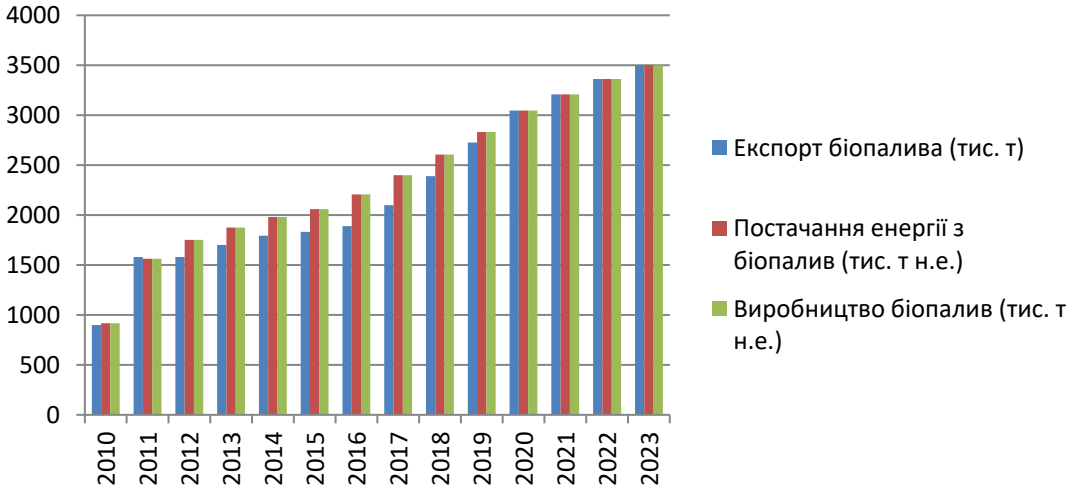
Рік	Встановлена потужність МВтт	Встановлена потужність МВтел	Інвестиції, млрд євро	Споживання біопалива (млн тонн н.е.)	Заміщення природного газу, млрд куб. м	Зміщення бензину та дизпального, млн тонн	Скорочення викидів CO2, млн тонн на рік	Створення робочих місць, одиниць
2020	8 206	202	3,77	4,34	0,17	8,90	1,52	16 900
2025	12 276	844	5,83	6,35	0,25	14,31	3,73	31 400
2030	19 087	1 846	8,57	9,11	0,39	21,35	7,07	54 300
2035	30 237	2 804	12,01	12,62	0,50	30,37	10,78	86 200
2040	39 338	3 609	15,13	15,77	0,67	38,66	14,15	115 400
2045	45 351	4 299	17,64	17,98	0,96	45,79	16,94	139 000
2050	49 655	52 30	20,28	19,92	1,23	54,40	19,70	162 700

Джерело: розроблено авторами на основі [10]

Графік, що зображений на рисунку 1, відображає тенденції розвитку біоенергетики в Україні за період з 2010 по 2023 роки. Усі три категорії (експорт біопалив, постачання енергії з біопалив та виробництво біопалив) показують зростання протягом цього часу, що свідчить про стабільний розвиток галузі.

Загалом спостерігається постійне зростання обсягів експорту біопалив, що вказує на зростаючий попит на українські біопаливні ресурси на міжнародних ринках. Також, збільшення обсягів постачання енергії з біопалив на внутрішньому ринку свідчить про те, що біоенергетика стає важливим джерелом енергії в Україні. Водночас, підвищення обсягів виробництва біопалив свідчить про збільшення внутрішнього виробничого потенціалу.

Цей тренд зростання також може бути індикатором стратегічної важливості біоенергетики для енергетичної безпеки України. Враховуючи загальний курс на збільшення частки відновлюваних джерел енергії, можна зробити висновок, що галузь продовжує свій розвиток і має потенціал для подальшого зростання.

Джерело: розроблено авторами

Рис. 1. Середньорічний темп приросту біоенергетики в Україні

Аналіз ефективності різних біоенергетичних установок можна здійснити, враховуючи технологічні аспекти, потенціал виробництва енергії, а також переваги і недоліки кожного типу установки. Біореактор для біогазу працює на основі анаеробного бродіння, де органічні відходи, такі як сільськогосподарські залишки, гній або органічні побутові відходи, переробляються мікроорганізмами у безкисневому середовищі. В результаті цього процесу утворюється біогаз, що містить метан, який може бути використаний для генерації тепла та електричної енергії. Потенціал виробництва енергії в цьому випадку є високим, оскільки біогазові установки можуть використовувати велику кількість органічних відходів сільського господарства. За умов правильно організованого збору та переробки таких відходів, ці установки здатні забезпечити значну кількість енергії для локальних потреб, наприклад, для сільськогосподарських підприємств або невеликих населених пунктів. Серед переваг біогазових установок слід відзначити ефективне використання органічних відходів, що зменшує навантаження на навколишнє середовище. Вони також знижують викиди парникових газів, зокрема метану, яке утворюється при несанкціонованому видаленні відходів. Однак одним із недоліків є потреба в великій кількості біомаси для ефективної роботи таких установок. Крім того, початкові інвестиції в будівництво біогазових установок можуть бути дуже високими.

Біореактор для біоетанолу, що базується на процесі ферментації, є ще одним варіантом біоенергетичної установки. В цьому випадку для отримання етанолу використовуються сільськогосподарські культури, такі як кукурудза, пшениця чи картопля. Потенціал виробництва енергії в даному випадку є середнім, оскільки виробництво біоетанолу потребує значних земельних ресурсів і використання сільськогосподарських культур, що може створити конкуренцію з продовольчим використанням. Однією з основних переваг цієї технології є можливість переробки сільськогосподарських культур для

отримання енергії, що може сприяти зменшенню залежності від викопних джерел енергії. Крім того, збільшення попиту на ці культури може мати позитивний ефект для сільського господарства, сприяючи зростанню доходів фермерів. Однак, з іншого боку, існує ризик конкуренції з продовольчими потребами, оскільки використання сільськогосподарських культур для виробництва біоетанолу може призвести до зростання цін на продовольство або навіть дефіциту таких культур на ринку. Також для вирощування сировини для біоетанолу можуть знадобитися великі площі земель, що, в свою чергу, може призвести до зниження біорізноманіття або використання пестицидів і добрив.

Біодизель виробляється з олійних культур, таких як соняшник, ріпак або соя, через процес трансестерифікації, що дозволяє отримати дизельне паливо. Потенціал виробництва енергії є середнім, адже цей вид палива використовує олійні культури, які можуть бути піддані впливу сезонності та погодних умов. Серед переваг біодизелю можна виділити високу енергоефективність, оскільки біодизель має кращі показники енергетичної віддачі у порівнянні з іншими біопалива, такими як біоетанол. Він також є менш шкідливим для навколишнього середовища, оскільки викиди CO2 від його використання є меншими. Проте, біодизель залежить від доступності сировини, яка є сезонною та чутливою до погодних умов. Окрім того, зростання попиту на олійні культури може призвести до конкуренції з продовольчими ринками, що збільшить ціни на продукти харчування.

Таким чином, кожен тип біоенергетичних установок має свої переваги та обмеження, що залежать від ресурсної бази, екологічних умов та економічної доцільності. Біогазові установки є дуже ефективними для переробки органічних відходів, але потребують значних обсягів біомаси. Біоетанол і біодизель дозволяють отримувати енергію з сільськогосподарських культур, однак можуть викликати конкуренцію з продовольчими потребами та впливати на ціни на продукти харчування.

Таблиця 2.

Порівняння ефективності різних біоенергетичних установок

Тип установки	Технологія	Потенціал виробництва енергії	Переваги	Недоліки
Біореактор для біогазу	Анаеробне бродіння	Високий (відходи сільського господарства)	Ефективне використання органічних відходів	Необхідність у великій кількості біомаси
Біореактор для біоетанолу	Ферментація	Середній (картопля, кукурудза, зернові)	Переробка сільськогосподарських культур	Висока конкуренція з продовольчими потребами
Біодизель з олійних культур	Переробка олійних культур	Середній (соняшник, ріпак)	Підвищена енергоефективність	Залежність від сировини, сезонність

Джерело: розроблено авторами

Розвиток біоенергетики в Україні зіштовхується з рядом проблем, які потребують ретельного вирішення для забезпечення сталого прогресу цієї галузі. Однією з основних проблем є недостатньо розвинена інфраструктура для збору та переробки біомаси. Це обмежує можливості для ефективного використання органічних відходів, які можуть стати важливим джерелом біоенергії. Для вирішення цієї проблеми потрібно впроваджувати нові технології збору, транспортування та зберігання біомаси, що дозволить зменшити витрати на ці процеси та збільшити ефективність виробництва біоенергії. Такі дії також відкривають можливості для розвитку інфраструктури, зокрема будівництва місцевих біоенергетичних установок, які зможуть обробляти органічні відходи безпосередньо на місцях їх утворення.

Іншою суттєвою проблемою є високі початкові інвестиційні витрати на встановлення біоенергетичних установок. Багато підприємств і фермерів не можуть дозволити собі такі витрати без відповідної державної підтримки. Однак ця проблема може бути подолана через державну підтримку, зокрема через податкові пільги та субсидії, що забезпечить економічну доступність цих технологій для широкого кола учасників ринку. Крім того, урядові програми, спрямовані на стимулювання "зелених" інвестицій, можуть сприяти розвитку біоенергетики та зниженню залежності від традиційних джерел енергії.

Ще однією проблемою є низький рівень державної політичної підтримки, що в свою чергу знижує рівень інтересу до інвестицій у біоенергетику. Однак останнім часом на фоні глобальних екологічних тенденцій зростає інтерес з боку інвесторів до відновлювальних джерел енергії. Це дає можливість підвищити інтерес до біоенергетичних проектів завдяки програмам "зелених сертифікатів" та кредитним програмам, що створюють сприятливі умови для фінансування таких ініціатив. В Україні ще є значний потенціал для залучення міжнародних інвестицій, особливо через впровадження політик, що стимулюють енергетичну ефективність і відновлювані джерела енергії.

Залежність від погодних умов для вирощування сировини також є важливою проблемою, оскільки це може призвести до коливань в обсягах виробництва біоенергії в залежності від кліматичних умов. Водночас цей фактор може бути частково компенсований використанням органічних відходів, таких як залишки їжі, сільськогосподарські відходи, або навіть побутові відходи, що не залежить від погодних умов. Це дає можливість зменшити залежність від урожайних коливань і стабільно постачати біомасу для біоенергетичних установок.

Проблеми з транспортуванням біомаси також можуть ускладнювати її використання. Транспортування біомаси на великі відстані вимагає значних витрат на логістику та зберігання. Однак ця проблема може бути подолана за допомогою розвитку локальних біоенергетичних станцій та мереж збереження енергії. Такий підхід дозволить зменшити витрати на транспортування і

використати біомасу на місцевому рівні, що позитивно вплине на економіку і екологію, зменшуючи навантаження на навколишнє середовище.

Таблиця 1.

Проблеми та можливості розвитку біоенергетики в Україні

Проблеми	Можливості
Недостатня розвинена інфраструктура для збору та переробки біомаси	Розвиток інфраструктури для збору сільськогосподарських відходів
Високі початкові інвестиційні витрати на встановлення біоенергетичних установок	Можливість державної підтримки через податкові пільги та субсидії
Низький рівень державної політичної підтримки	Підвищення інтересу з боку інвесторів завдяки зеленим сертифікатам та кредитним програмам
Залежність від погодних умов (для вирощування сировини)	Використання органічних відходів замість сільськогосподарських культур
Проблеми з транспортуванням біомаси	Розвиток локальних біоенергетичних станцій та мереж збереження енергії

Таким чином, хоча Україна натрапляє на низку проблем у розвитку біоенергетики, є також значні можливості для подолання цих проблем через підтримку з боку держави, розвиток інфраструктури та нові технології переробки біомаси. Ці ініціативи можуть стати основою для створення сталого енергетичного майбутнього країни.

Висновки. Використання відходів сільського господарства для виробництва біогазу, біоетанолу та біодизелю є важливим напрямом розвитку відновлювальних джерел енергії в Україні. Це дозволяє зменшити залежність від традиційних джерел енергії, знизити екологічний вплив і забезпечити стабільне джерело енергії для місцевих потреб. У той же час, кожен тип біоенергетичних установок має свої переваги та недоліки, що потребує ретельного аналізу в контексті економічної доцільності та екологічних аспектів. Біогазові установки є найбільш ефективними для переробки органічних відходів, але потребують значних обсягів біомаси, що може обмежувати їх використання в певних регіонах. Біоетанол і біодизель мають потенціал у переробці сільськогосподарських культур, однак це може призвести до конкуренції з продовольчими потребами, що підвищує ціни на сільськогосподарську продукцію.

Однією з основних проблем є недостатньо розвинена інфраструктура для збору та переробки біомаси, що обмежує ефективне використання органічних відходів на великих масштабах. Це питання можна вирішити через розвиток локальних біоенергетичних установок, що знижують витрати на транспортування та забезпечують більшу доступність ресурсів. Інвестування в нові технології збору і переробки біомаси може також полегшити цей процес.

Крім того, існуючі проблеми, пов'язані з високими початковими інвестиційними витратами, можуть бути частково вирішені через державну підтримку, зокрема через податкові пільги, субсидії та інші форми фінансового стимулювання. У свою чергу, відсутність чіткої державної політики є серйозним бар'єром для розширення біоенергетичних проектів, що вимагає запровадження відповідних законодавчих ініціатив і стимулів для інвесторів.

Важливим аспектом розвитку біоенергетики є також ефективне використання органічних відходів замість вирощування сільськогосподарських культур для виробництва біоенергії. Це не лише зменшує ризики, пов'язані з погодними умовами, але й дозволяє оптимізувати ресурси та зменшити конкуренцію за землю. Врахування всіх цих факторів дозволить ефективно розвивати біоенергетику в Україні, зменшуючи залежність від імпортованих енергоносіїв і сприяючи сталому розвитку економіки.

Література:

1. World Energy Investment Outlook. Special Report. OECD/IEA: International Energy Agency. 2014. 185 p.
2. Кудря С.О. Перспективи розвитку відновлювальної енергетики в Україні. Матеріали Другого міжнародного «Energy Industry Forum». м. Київ, Україна. 2011. 31 с.
3. Гайдуцький П.І. Структурні перекоси і ризики в АПК. Економіка АПК. 2014. № 7. С. 38-45.
4. Kaletnik G., Production and use of biofuels: Second edition, supplemented: textbook. Vinnytsia: LLC "Nilan-Ltd". 2018. 336 p.
5. Kaletnik G., Pryshliak N. Bioenergy potential development of the agrarian sector as a component of sustainable development of Ukraine. Management mechanisms and development strategies of economic entities in conditions of institutional transformations of the global environment: collective monograph. Edited by M. Bezpartochnyi, in 2 volumes. 2019. P. 96-104.
6. Wu, F. & Pfenninger, S. 2022. Challenges and Opportunities for Bioenergy in Europe: National Deployment, Policy Support, and Possible Future Roles. 10.48550/arXiv.2212.08513.
7. Kaletnik H., Pryshliak V., Pryshliak N. Public Policy and Biofuels: Energy, Environment and Food Trilemma. Journal of Environmental Management and Tourism. 2019. Volume X, 3 (35). P. 479-487. DOI:10.14505/ jemt. v10.3(35).01.
8. Кочерга М.М. Оцінка еколого-економічного збитку в сільськогосподарському виробництві. Економіка АПК. 2013. № 6. С. 54-58.
9. Лутковська С.М. Інституціональні підходи до модернізації системи екологічної безпеки в умовах забезпечення сталого розвитку. Бізнес Інформ. 2020. № 5. С. 281-288.
10. Дорожня карта розвитку біоенергетики України ДО 2050 РОКУ Аналітична записка UABIO № 26 Гелетуха Г.Г., Желєзна Т.А., Матвєєв Ю.Б., Кучерук П.П., Крамар В.Г. 26 листопада 2020 р. https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/11/PP-UABIO-26_UA_26-11-2020.pdf

References:

1. World Energy Investment Outlook. Special Report. OECD/IEA: International Energy Agency. 2014. 185 p.
2. Kudrya S.O.(2011) Perspektyvy rozvytku vidnovliuvalnoi enerhetyky v Ukraini. [Prospects for the development of renewable energy in Ukraine]. Materials of the Second International Energy Industry Forum. Kyiv, Ukraine. 31 p. [in Ukrainian]

3. Gaidutsky P.I. (2014) Strukturni perekosy i ryzyky v APK [Structural imbalances and risks in the agricultural and agro-industrial complex]. Economics of the agricultural and agro-industrial complex. 2014. No. 7. P. 38-45. [in Ukrainian]

4. Kaletnik G., (2018) Production and use of biofuels: Second edition, supplemented: textbook. Vinnytsia: LLC "Nilan-Ltd". 336 p.

5. Kaletnik G., Pryshliak N. (2019) Bioenergy potential development of the agrarian sector as a component of sustainable development of Ukraine. Management mechanisms and development strategies of economic entities in conditions of institutional transformations of the global environment: collective monograph. Edited by M. Bezpartochnyi, in 2 volumes. P. 96-104.

6. Wu, F. & Pfenninger, S. (2022). Challenges and Opportunities for Bioenergy in Europe: National Deployment, Policy Support, and Possible Future Roles. 10.48550/arXiv.2212.08513.

7. Kaletnik H., Pryshliak V., Pryshliak N. (2019) Public Policy and Biofuels: Energy, Environment and Food Trilemma. Journal of Environmental Management and Tourism. Volume X, 3 (35). P. 479-487. DOI:10.14505/ jemt. v10.3(35).01.

8. Kocherga M.M. (2013) Otsinka ekoloho-ekonomichnoho zbytku v silskohospodarskomu vyrobnytstvi. [Assessment of ecological and economic damage in agricultural production.] Economics of the Agricultural Industry. No. 6. P. 54-58. [in Ukrainian]

9. Lutkovska S.M. (2020) Instytutsionalni pidkhody do modernizatsii systemy ekolohichnoi bezpeky v umovakh zabezpechennia staloho rozvytku [Institutional approaches to the modernization of the environmental safety system in the context of ensuring sustainable development]. Business Inform. No. 5. P. 281-288. [in Ukrainian]

10. Dorozhnia karta rozvytku bioenerhetyky Ukrainy DO 2050 ROKU Analitychna zapyska UABIO № 26 [Bioenergy Development Roadmap of Ukraine UNTIL 2050 UABIO Analytical Note No. 26] Geletukha H.G., Zhelezna T.A., Matveev Y.B., Kucheruk P.P., Kramar V.G. November 26, 2020 https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/11/PP-UABIO-26_UA_26-11-2020.pdf [in Ukrainian]

УДК 336.2:336.22:330.34

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-727-738

Маліков Володимир Васильович доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри обліку і оподаткування, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-6676-1799

ОСНОВИ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ: ПРИНЦИПИ ОПОДАТКУВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню основ податкової системи та впливу принципів оподаткування на економіку. Мета дослідження – оцінити значення податкових принципів та їхній вплив на економічний розвиток. В процесі наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання, зокрема аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння та узагальнення. Результати дослідження показують, що податкова система є однією з основних структур економіки країни, оскільки забезпечує фінансування державних витрат і впливає на загальний економічний розвиток. Доведено, що кожен із принципів оподаткування має ключове значення для створення справедливої та ефективної податкової системи. Принцип справедливості гарантує рівномірний і пропорційний розподіл податкового навантаження, що відіграє важливу роль у підтримці соціальної єдності та стабільності в державі. Прозорість і доступність податкової інформації підвищують рівень довіри з боку громадян і бізнесу до державних органів, що стимулює добровільне виконання податкових зобов'язань і знижує обсяги тіньової економіки. Також встановлено, що адміністративна ефективність податкової системи дозволяє знижувати витрати ресурсів та часу як для державних органів, так і для платників податків, сприяючи оптимізації процесу збору податків та зменшенню корупційних ризиків. Стабільність податкового законодавства визнано однією з критично важливих умов для залучення інвестицій, адже передбачуваність податкової політики сприяє зниженню ризиків і робить економічну ситуацію більш привабливою для інвесторів. Крім того, економічна ефективність податкової системи, яка сприяє оптимальному розміщенню ресурсів та усуненню бар'єрів для розвитку підприємництва, позитивно впливає на економічне зростання і добробут населення, що відображається на зростанні валового внутрішнього продукту (ВВП). Практичне значення дослідження полягає у визначенні напрямів реформування податкової системи України, що сприятиме зменшенню податкового навантаження, підвищенню ефективності податкового адміністрування, зниженню тіньової економіки, стимулюванню інвестицій та сталому економічному розвитку.

Ключові слова: податкова система, принципи оподаткування, економічний розвиток, податкове навантаження, інвестиції.

Malikov Volodymyr Vasyliovych Doctor of Public Administration, Professor, Professor of the Department of Accounting and Taxation, Kharkiv National Automobile and Road University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-6676-1799

FUNDAMENTALS OF THE TAX SYSTEM: PRINCIPLES OF TAXATION AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMY

Abstract. This article explores the fundamentals of the tax system and the impact of taxation principles on the economy. The purpose of the study is to assess the significance of tax principles and their influence on economic development. The study employed general scientific methods of cognition, including analysis, synthesis, induction, deduction, comparison, and generalization. The findings show that the tax system is one of the main structures of a country's economy, as it funds public expenditures and influences overall economic growth. It has been demonstrated that each taxation principle plays a key role in creating a fair and effective tax system. The principle of equity ensures an even and proportional distribution of the tax burden, which is crucial for maintaining social cohesion and stability within the state. Transparency and accessibility of tax information increase the level of trust among citizens and businesses toward government authorities, encouraging voluntary tax compliance and reducing the shadow economy. It was also found that administrative efficiency in the tax system reduces resource and time costs for both government agencies and taxpayers, helping to streamline the tax collection process and reduce corruption risks. Stability in tax legislation is recognized as a critical condition for attracting investments, as the predictability of tax policy helps reduce risks and makes the economic environment more appealing to investors. Additionally, the economic efficiency of the tax system, which fosters optimal resource allocation and removes barriers to entrepreneurship, positively impacts economic growth and population welfare, as reflected in GDP growth. The practical significance of this study lies in identifying areas for reforming Ukraine's tax system, which will help reduce the tax burden, improve tax administration efficiency, decrease the shadow economy, stimulate investment, and promote sustainable economic development.

Keywords: tax system, taxation principles, economic development, tax burden, investment.

Постановка проблеми. Податкова система держави виконує одну з ключових функцій у забезпеченні стабільного економічного розвитку та соціальної рівності. Вона визначає основні механізми, за допомогою яких держава отримує фінансові ресурси для реалізації своїх завдань і стратегій. В

основі податкової системи лежать принципи оподаткування – загальні правила, що регулюють процес стягнення податків, забезпечуючи баланс між інтересами держави та платників податків.

Принципи оподаткування впливають на всі аспекти економіки, починаючи від бізнес-активності й інвестиційного клімату і закінчуючи рівнем споживання та соціального захисту. Ці принципи формують підґрунтя для податкової політики, яка може підтримувати економічне зростання, забезпечувати справедливість у розподілі податкового навантаження та сприяти ефективному використанню ресурсів. Залежно від того, як побудована податкова система, держава може або стимулювати, або стримувати різні економічні процеси, що підкреслює її значення для розвитку та стабільності.

Таким чином, основи податкової системи й принципи оподаткування є важливими аспектами економічної політики, оскільки вони не лише наповнюють державний бюджет, а й відіграють ключову роль у формуванні стійкої, справедливої та конкурентоспроможної економіки. Однак для досягнення цих цілей податкова система має бути релевантною до рівня загального розвитку країни, враховуючи її економічні, соціальні та політичні особливості. Якщо ж держава не дотримується принципів оподаткування, це може призвести не лише до уповільнення розвитку, але й до відтоку капіталів, втрати інвестицій та економічної дестабілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання податкової системи та її впливу на економіку є широко висвітленим у сучасній вітчизняній літературі. Багато досліджень присвячено аналізу механізмів оподаткування та їх впливу на розвиток економіки, оптимізацію податкового навантаження, а також вплив податкової політики на промисловість і бізнес. Ю. Григоренко [2] висвітлює наслідки зростання податкового навантаження для промислового сектору, О. Кознова [3] розглядає варіанти податкових моделей, які здатні стимулювати економічне зростання, Т. М. Орищин [7], аналізує сучасні методи оптимізації оподаткування підприємств у контексті економічних викликів, К. Швабій [10], торкається проблем, пов’язаних із податковими перекосами, які можуть спотворювати ринкові умови та негативно впливати на економічну стабільність. Серед зарубіжних досліджень можна відзначити працю W.G. Gale [11], який аналізує, як зміни у прибутковому податку впливають на економічне зростання. Для висвітлення сучасних аспектів оподаткування використовувалася також експертна література, зокрема публікації на таких платформах, як GMK Center, Liga.net, та аналітичних статтях UIFuture. Попри значну кількість літератури з цієї теми, все ще відчувається нестача систематизованих матеріалів. Тому із використанням різних методів наукового пізнання було проведено аналіз, групування та систематизацію інформації, подану у світлі теми дослідження.

Мета статті – оцінити значення податкових принципів та їхній вплив на економічний розвиток.

Виклад основного матеріалу. Податкова система є важливою частиною економічної і фінансової безпеки країни. З одного боку, вона слугує джерелом ресурсів та інструментом державного регулювання, а з іншого – може становити ризик і створювати загрози для економічної та фінансової стабільності. Україна запровадила Національну стратегію доходів до 2030 року з метою оптимізації державних доходів через реформування податкової системи, підвищення ефективності збору податків і мит, а також з метою збалансування державних витрат [4]. Однак вже сьогодні експерти зазначають, що ця стратегія не може мати позитивного впливу на економіку [5].

Причиною цього є те, що для ефективної функціональності податкової системи критично важливо дотримуватися встановлених принципів оподаткування. Ці принципи, які включають справедливість, прозорість, ефективність, та здатність до адміністрування, є фундаментом для створення стабільної і прогнозованої податкової системи. Якщо податкова система дотримується цих принципів, вона сприяє ефективній роботі бізнесу, стабільності економіки та залученню інвестицій [3]. Проте, порушення цих принципів може призвести до ряду негативних наслідків. Неефективне або несправедливе оподаткування веде до зниження мотивації підприємців, погіршення інвестиційного клімату, що в свою чергу спричиняє відтік капіталу. Ослаблення економічної динаміки та зменшення інвестицій загрожують економічній стабільності та призводять до зростання бідності. Тому, збереження і підтримка принципів оподаткування є ключовими для забезпечення економічного зростання та фінансової стабільності країни [2].

Принципи оподаткування відображаються у Податковому кодексі України та інших регулятивних документах, формуючи фундамент податкової системи країни. Ці принципи спрямовані на забезпечення ефективного, справедливого і прозорого механізму оподаткування, який враховує як економічні, так і соціальні потреби держави і громадян. У таблиці 1 систематизовано основні принципи податкової системи України на основі зазначених у тексті положень.

Таблиця 1

Принципи оподаткування в Україні [9]

Принцип	Опис
Економічна ефективність	Податкова система не повинна перешкоджати ефективному розміщенню ресурсів, забезпечуючи при цьому економічне зростання
Справедливість та рівність	Податкове законодавство має забезпечувати рівне ставлення до всіх платників податків, гарантуючи єдині права та обов'язки
Стабільність	Зміни в податковому законодавстві повинні бути прогнозованими і вноситися не пізніше ніж за шість місяців до нового бюджетного періоду
Прозорість та доступність інформації	Вся інформація про податкові правила повинна бути відкритою та доступною для всіх категорій платників податків
Адміністративна ефективність	Податкова система має бути організована таким чином, щоб мінімізувати адміністративні витрати та спростити процес сплати податків

Принцип економічної ефективності в податковому контексті передбачає, що система оподаткування має сприяти оптимальному розміщенню ресурсів у економіці, не перешкоджаючи розвитку підприємництва та інвестицій. Українське податкове законодавство втілює цей принцип через регулювання місцевих податків та зборів, які відіграють значну роль у розвитку регіональної економіки.

Значення місцевих податків полягає в їхній здатності забезпечувати фінансову самостійність та розвиток місцевих територій. Вони створюють економічні стимули для місцевої влади зосередитись на розбудові інфраструктури, покращенні умов ведення бізнесу та залученні інвестицій. Окрім того, розміщення ресурсів на місцевому рівні дозволяє краще відповідати на специфічні потреби громад.

Частка місцевих податків і зборів у доходах загального фонду становить у 2023 році 22,6% (таблиця 2).

Таблиця 2

Місцеві податки та збори в Україні за 2019 – 2023 рр [1]

Показники / звітні періоди	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Плата за землю, всього	32,836	31,472	35,264	29,568	34,529
Земельний податок	13,35	12,814	13,844	11,126	12,087
Орендна плата за землю	19,486	18,658	21,42	18,442	22,442
Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	4,882	5,759	7,821	7,119	9,14
Транспортний податок	276	203	158	104	161
Єдиний податок	35,27	38,031	46,282	47,226	55,805
Збір за місця для паркування транспортних засобів	115	91	254	102	151
Туристичний збір	196	131	244	187	223
Разом місцеві податки і збори	73,575	75,687	90,023	84,305	100,009
Доходи загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів)	275,17	290,115	352,014	398,134	441,937
Частка місцевих податків і зборів у доходах загального фонду (п.7 / п.8)	26.7%	26.1%	25.6%	21.2%	22.6%

Принцип справедливості та рівності в оподаткуванні стверджує, що кожен громадянин має сплачувати податки відповідно до своєї спроможності, забезпечуючи таким чином рівне та справедливе розподілення податкового тягаря. Цей принцип сприяє формуванню стабільної економіки, але коли він порушується, можуть виникати серйозні економічні дисбаланси.

Аналізуючи базу оподаткування підприємств, можна виявити нерівності та несправедливості, зокрема високий рівень податкового навантаження на працю та споживання. Ці навантаження створюють значні перешкоди для ефективного функціонування ринку праці та загальмовують економічну

активність. Високі податки на працю обмежують можливості зайнятості та спонукають до розвитку «сірої» зарплати, де люди працюють нелегально або роботодавці замінюють штатних співробітників на приватних підприємців для уникнення високих податкових зобов'язань [8].

Щодо розширення тіньового сектору та «чорної» та «сірої» зайнятості, збільшення податкового тиску може призвести до значного зростання обсягу тіньових схем. За даними Advanter Group [1], потенційне збільшення військового збору може спричинити збільшення тіньової економічної активності на рівні 30%. Така ситуація підсилює вже існуючу нерівність, оскільки мікро- та малі підприємства відчувають більший тиск і часто змушені переходити в режим самозайнятості, щоб уникнути великих податкових витрат, тим самим обмежуючи свої можливості до зростання та розвитку [6].

Принцип рівності також має вирішальне значення для стабільності економіки. Коли податки сприймаються як несправедливі, це може стимулювати виїзд кваліфікованих працівників за кордон у пошуках кращих економічних умов. За даними Національного банку України, у 2021 році грошові перекази від заробітчан склали понад 15 мільярдів доларів США, зростаючи на 25,4% порівняно з попереднім роком, що свідчить про значну купівельну спроможність українців, які працюють за кордоном [9].

Проблема нерівності у податковому навантаженні, особливо зростаючий фіскальний тиск на легальний («білий») бізнес, є значним чинником, який сприяє тінізації економіки. Підвищення військового збору та інші форми додаткового оподаткування можуть створювати економічні невигоди для компаній, що дотримуються законодавства, порівняно з тими, хто перебуває в тіньовому секторі. Це спотворює конкурентне середовище, оскільки компанії, які ухиляються від сплати податків, мають несправедливі переваги, такі як нижчі витрати на операційну діяльність і, як наслідок, можливість пропонувати товари та послуги за нижчими цінами [2].

Це не тільки впливає на індивідуальні підприємства, але й шкодить загальноекономічному розвитку країни, пригнічуючи добробут населення та загальмовуючи сталу економічну активність. В результаті, створюється замкнене коло низької інвестиційної активності та обмежених можливостей для розширення бізнесу, що є серйозною проблемою для економічного здоров'я нації. Всі ці фактори впливають на загальну економічну ситуацію, призводячи до зменшення внутрішніх інвестицій, зниження споживчої активності, та загальмування економічного зростання.

Стабільність у податковій системі є ключовим принципом, який передбачає, що зміни в податковому законодавстві мають бути прогнозованими і вноситися з належним часовим відривом, зазвичай не менше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду. Цей принцип забезпечує платникам податків достатньо часу для адаптації до змін і допомагає уникнути несподіваних фіскальних навантажень, що можуть негативно вплинути на

їхню діяльність. Передбачуваність і стабільність в податковому законодавстві також важливі для збереження довіри до системи оподаткування, залучення інвестицій та зниження ризиків економічної нестабільності.

Однак, в Україні ситуація з виконанням цього принципу стабільності є досить проблематичною. Аналізуючи представлену таблицю, можна побачити, що стабільність у податковому навантаженні в Україні за останні роки відсутня. Коефіцієнт податкового навантаження на загальний внутрішній продукт (ВВП) коливається значною мірою від року до року, від 36% у 2013 році до 47% у 2015 році, знову знижуючись до 36% у 2019 році, і зростаючи до 45% у 2024 році.

Ці коливання вказують на високий рівень економічної нестабільності та часті зміни в податковому законодавстві. Відсутність стабільності у податковому навантаженні може негативно впливати на інвестиційний клімат в країні, оскільки інвестори цінують передбачуваність і стабільність економічних умов.

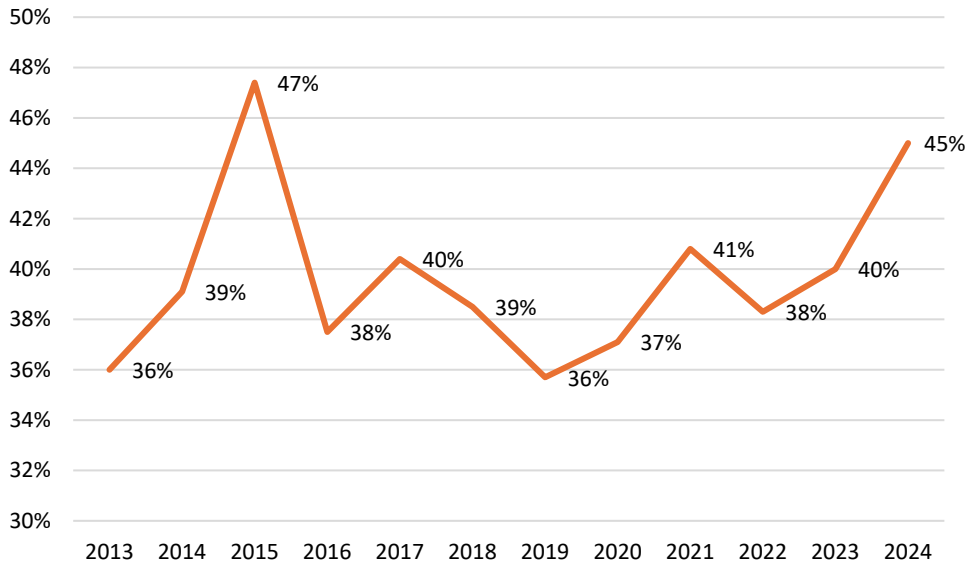

Рис.1. Рівень податкового навантаження економіки (ВВП) в Україні за останні роки [8, 10]

В Україні частка отриманих податків та зборів у 2023 році становила 40% від загального обсягу ВВП. Цей показник вважається високим і свідчить про значне податкове навантаження на економіку. Такий рівень податкового тягаря може обмежувати економічну активність, зменшуючи інвестиційний потенціал та стримуючи розвиток підприємництва. Оптимальніше було би зменшити цей показник, аби стимулювати економічне зростання та покращити умови для ведення бізнесу. Надмірне податкове навантаження вимагає від бізнесу більших витрат на виконання податкових обов'язків, що в кінцевому підсумку може знизити їхню здатність до інвестування та розширення.

В 2023 році частка податків та зборів у ВВП України становила 40%, що вже є високим показником, що свідчить про значне податкове навантаження на економіку країни. Незважаючи на високий рівень податкового навантаження, у 2024 році уряд України ухвалив рішення про його подальше збільшення на 4-5%, що призведе до зростання коефіцієнта податкового навантаження до 45%. Таке рішення може мати подальші наслідки для економічної динаміки країни, оскільки подальше зростання податкового тягаря потенційно може стримувати інвестиційну активність та знижувати стимули для розширення бізнесу, обтяжуючи вже існуюче фінансове навантаження на підприємства та громадян [2].

Принципи доступності та прозорості є фундаментальними для будь-якої ефективної та справедливої податкової системи, адже вони забезпечують розуміння та прийняття податкових норм громадськістю. Принцип доступності полягає в тому, що всі податкові закони, правила та процедури мають бути зрозумілими та легкодоступними для платників податків. Це означає, що інформація про те, як і коли сплачувати податки, має бути ясно викладена, а самі процеси сплати – зрозумілі та зручні. Забезпечення доступності інформації допомагає зменшити адміністративний тягар на платників податків та сприяє зростанню податкової культури та дисципліни серед населення. Принцип прозорості вимагає від держави забезпечення відкритості у прийнятті податкових рішень та управлінні податковими надходженнями. Він передбачає публікацію всіх податкових правил, рішень і статистичних даних, що дозволяє громадянам контролювати діяльність податкових органів та уряду в цілому. Прозорість також сприяє запобіганню корупції, оскільки обмежує можливості для зловживань при зборі та розподілі податкових коштів.

В Україні, недостатня прозорість та доступність інформації про податкові реформи значно ускладнюють функціонування економіки та сприяють невпевненості серед бізнесу та населення. Поточний процес внесення змін до податкового законодавства, що включає підвищення військового збору та інші зміни, проходить з численними змінами та корективами, що вносять плутанину [5].

Значні коливання в запланованих надходженнях створюють ризики для довгострокового економічного планування. Відсутність відкритості у процесі розробки та обговорення законопроєктів спонукає до критики з боку бізнесу, оскільки зміни вводяться без адекватного діалогу зі стейкхолдерами [2].

Ця ситуація призводить до того, що підприємства та громадяни постійно перебувають в стані очікування та невизначеності, оскільки законопроєкти можуть бути підписані або змінені в будь-який момент, що ускладнює планування податкових витрат та впливає на фінансове здоров’я компаній та економічну стабільність в цілому [2].

Для покращення ситуації необхідно забезпечити вищий рівень прозорості в податковій політиці, зокрема через регулярне інформування про стан розгляду та можливі зміни в законопроектах, а також активне залучення публічних обговорень з участю всіх зацікавлених сторін. Такі кроки сприятимуть створенню передбачуваної та стабільної податкової системи, яка є критично важливою для економічного розвитку та добробуту країни.

Принцип адміністративної ефективності є важливим компонентом успішної податкової системи, оскільки він забезпечує оптимізацію збору та адміністрування податків, мінімізує витрати на їхнє виконання та підвищує загальну продуктивність фінансової системи держави. Адміністративна ефективність спрямована на зменшення тіньової економіки, що, за деякими оцінками, призводить до недоотримання близько 400 млрд. грн. у державний бюджет щороку. Це значна сума, яка може бути використана для покриття фінансових потреб країни та забезпечення її розвитку [2].

Актуальне законодавство не забезпечує адекватний контроль за дотриманням платниками податків їхніх зобов'язань щодо сплати місцевих податків та зборів, що призводить до суттєвих втрат для місцевих бюджетів. Згідно з Податковим кодексом, основною функцією державних податкових інспекцій є надання сервісних послуг платникам податків (стаття 193). Внаслідок цього, адміністрування податків та зборів не отримує належної уваги і не становить пріоритет для податкових інспекцій [1].

Для підвищення адміністративної ефективності необхідно впровадити ряд заходів, включно з посиленням боротьби з тіньовою економікою та оптимізацією процесів збору податків. Важливою складовою є також автоматизація бізнес-процесів у податковій сфері, що може сприяти ефективнішому виявленню та припиненню ухилення від оподаткування, включаючи контрабанду, виробництво контрафакту та неофіційну зайнятість.

Проблеми, пов’язані з недостатньою адміністративною ефективністю, включають великий обсяг тіньових операцій, які ухиляються від оподаткування. Наявність масштабної тіньової економіки не лише призводить до значних втрат для держбюджету, а й підриває довіру до фінансової системи, спонукаючи до подальшого розширення неформального сектору. Запровадження жорсткішого контролю державних витрат і відмова від непотрібних проектів також можуть сприяти більш ефективному використанню державних ресурсів та скороченню бюджетного дефіциту. Такі кроки, як зазначено у спільному обігу провідних аналітичних центрів України, дозволять знайти необхідні ресурси за рахунок підвищення ефективності роботи контролюючих органів та руйнування діючих схем ухилення від оподаткування [2].

Загалом, адміністративна ефективність має ключове значення для стабілізації економіки та забезпечення її стійкого розвитку, що є необхідним для досягнення фінансового добробуту держави та її громадян.

Отже, податкова система відіграє критичну роль у формуванні економіки будь-якої країни, оскільки є основним механізмом фінансування державних потреб та регулювання економічних процесів. Ефективність податкової системи має прямий вплив на економічний розвиток, інвестиційний клімат та соціальне благополуччя населення.

За даними «Українського інституту майбутнього», податкове навантаження в Україні сягає рівнів розвинених країн, як Норвегія чи Нідерланди, становлячи близько 40%. Однак, відмінність полягає в тому, що Україна як країна, що розвивається, не має таких же економічних передумов, як згадані розвинені країни, де нижче податкове навантаження може сприяти швидшому економічному зростанню. Високий рівень тіньової економіки в Україні, оцінюваний в 30-40%, становить велику проблему порівняно з набагато нижчими показниками в країнах Західної Європи [6].

Дослідження показують, що підвищення податків на 1% ВВП може зменшити реальний ВВП на 3% через два роки, особливо у випадку України, де це додатково стимулює розширення тіньової економіки та корупцію. Високі корпоративні та акціонерні податки знижують стимули до інвестування, що є критично важливим для створення нових робочих місць та розвитку виробництва [11].

Висновки. Отже, податкова система має фундаментальне значення для економіки країни, оскільки вона не лише фінансує державні витрати, а й впливає на розподіл ресурсів, інвестиції, розвиток бізнесу та економічне зростання. Кожен із принципів оподаткування відіграє ключову роль у створенні справедливої та ефективної податкової системи. Принцип справедливості забезпечує рівне й адекватне податкове навантаження, що важливо для підтримки соціальної згуртованості та економічної стабільності. Принцип прозорості та доступності інформації підвищує довіру громадян та бізнесу до держави, сприяючи дотриманню податкових зобов'язань і зниженню рівня тіньової економіки. Адміністративна ефективність спрямована на зниження витрат часу та ресурсів як для держави, так і для платників податків, оптимізуючи збір податків та зменшуючи корупційні ризики. Стабільність податкового законодавства є критично важливою для інвестиційної привабливості країни, оскільки надає передбачуваність та зменшує інвестиційні ризики. Економічна ефективність, яка передбачає оптимальне розміщення ресурсів без перешкод для розвитку підприємництва, сприяє зростанню ВВП і загальному економічному процвітанню. Сучасна податкова політика України потребує реформування з метою зниження загального податкового навантаження та підвищення ефективності податкового адміністрування. Такі зміни можуть зменшити тіньову економіку, стимулювати інвестиції та сприяти сталому економічному зростанню, що є ключовим для підвищення загального благополуччя населення та конкурентоспроможності країни на міжнародній арені.

Література:

1. Адміністрування місцевих податків і зборів органами місцевого самоврядування: поточний стан та проблеми. Децентралізація, 2024. URL: https://decentralization.ua/news/18432

2. Григоренко Ю. Зростання податкового навантаження на промисловість: потенційні результати ухвалення законопроекту №11416. GMK Center, 2024. URL: https://gmk.center/ua/posts/zrostannia-podatkovoho-navantazhennia-na-promyslovist-potentsijni-rezultaty-ukhvalennia-zakonoproektu-11416/

3. Кознова О. Яка податкова модель забезпечить економічне зростання України: дослідження УІМ. Лігабізнес, 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/news/216775_yaka-podatkova-model-zabezpechit-ekonomchne-zrostannya-ukrani-dosldzhennya-um

4. Національна стратегія доходів до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 р. № 1218-р. URL: https://www.mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

5. Нацстратегія доходів: чи варто хвилюватися бізнесу? Day.kyiv.ua. URL: https://day.kyiv.ua/article/ekonomika/natsstratehiya-dokhodiv-chy-varto-khvylyuvatysya-biznesu

6. Оптимізація оподаткування. Slinko and partners, 2023. URL: https://slinko.com.ua/uk/optymizaciya-opodatkuvannya/

7. Орищин Т.М. Сучасні підходи до оптимізації оподаткування підприємств. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління, 2020, Т. 31(70), №3. URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_3/31_70_3_2/17.pdf

8. Податкова пастка для української економіки. UIFuture, 2023. URL: https://uifuture.org/publications/podatkova-pastka-dlya-ukrayinskoyi-ekonomiky/

9. Шармanська В. М., Заверуха Т. А. Оптимізація оподаткування підприємств в сучасних економічних умовах. Економіка та суспільство. 2023. № 58. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-70

10. Швабій К. Податкові диспропорції та перекоси. LB, 2024. URL: https://lb.ua/blog/kostiantyn_shvabii/505143_podatkovi_disproportsii_perekosi.html

11. Gale W.G. Effects of Income Tax Changes on Economic Growth. The Brookings Institution and Tax Policy Center. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/09_effects_income_tax_changes_economic_growth_gale_samwick.pdf

References:

1. Detsentralizatsiia. (2024). Administruvannia mistsevykh podatkiv i zboriv orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: potochnyi stan ta problemy [Administration of Local Taxes and Fees by Local Governments: Current Status and Issues]. Retrieved from: https://decentralization.ua/news/18432 [in Ukrainian].

2. Hryhorenko, Yu. (2024). Zrostannia podatkovoho navantazhennia na promyslovist: potentsiini rezultaty ukhvalennia zakonoproektu №11416 [Increase in Tax Burden on Industry: Potential Outcomes of Draft Law №11416]. GMK Center. Retrieved from: https://gmk.center/ua/posts/zrostannia-podatkovoho-navantazhennia-na-promyslovist-potentsijni-rezultaty-ukhvalennia-zakonoproektu-11416 [in Ukrainian].

3. Koznova, O. (2023). Yaka podatkova model zabezpechyt ekonomichne zrostannia Ukrainy: doslidzhennia UIM [Which Tax Model Will Ensure Economic Growth in Ukraine: UIM Research]. Lihabiznes. Retrieved from: https://biz.ligazakon.net/news/216775_yaka-podatkova-model-zabezpechit-ekonomchne-zrostannya-ukrani-dosldzhennya-um [in Ukrainian].

4. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2023). Natsionalna stratehiia dokhodiv do 2030 roku [National Revenue Strategy until 2030]. Rozporiadzhennia vid 27.12.2023 r. № 1218-r. Retrieved from: https://www.mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf [in Ukrainian].

5. Day.kyiv.ua. Natsstratehiia dokhodiv: chy varto khvyliuvatysia biznesu? [National Revenue Strategy: Should Businesses Worry?]. Retrieved from: https://day.kyiv.ua/article/ekonomika/natsstratehiya-dokhodiv-chy-varto-khvylyuvatysya-biznesu [in Ukrainian].

6. Slinko and partners. (2023). Optymizatsiia opodatkuvannia [Tax Optimization]. Retrieved from: https://slinko.com.ua/uk/optymizaciya-opodatkuvannya/ [in Ukrainian].

7. Oryshchyn, T.M. (2020). Suchasni pidkhody do optymizatsii opodatkuvannia pidpryiemstv [Modern Approaches to Tax Optimization for Enterprises]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Ekonomika i upravlinnia, 31(70), №3. Retrieved from: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_3/31_70_3_2/17.pdf [in Ukrainian].

8. UIFuture. (2023). Podatkova pastka dlia ukrainskoi ekonomiky [Tax Trap for the Ukrainian Economy]. Retrieved from: https://uifuture.org/publications/podatkova-pastka-dlya-ukrayinskoyi-ekonomiky/ [in Ukrainian].

9. Sharmanska, V. M., Zavrukha, T. A. (2023). Optymizatsiia opodatkuvannia pidpryiemstv v suchasnykh ekonomichnykh umovakh [Optimization of Enterprise Taxation in Modern Economic Conditions]. Ekonomika ta suspilstvo, № 58. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-70 [in Ukrainian].

10. Shvabii, K. (2024). Podatkovi disproportsii ta perekosy [Tax Disproportions and Imbalances]. LB. Retrieved from: https://lb.ua/blog/kostiantyn_shvabii/505143_podatkovi_disproportsii_perekosi.html [in Ukrainian].

11. Gale, W.G. (2016). Effects of Income Tax Changes on Economic Growth. The Brookings Institution and Tax Policy Center. Retrieved from: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/09_effects_income_tax_changes_economic_growth_gale_samwick.pdf [in English].

УДК 316.061

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-739-744

Махоткіна Ліна Борисівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Тараса Шевченка, м.Чернігів, orcid.org/0000-0002-1510-9071

Челомбітько Тетяна Валеріївна кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри менеджменту, бізнесу та професійних комунікацій ННІ «Каразінський банківський інститут», м. Харків, майдан Свободи 4, orcid.org/0000-0002-5742-8206

Сергєєва Олена Романівна кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту, Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Соціальне підприємництво є сучасним інструментом, що поєднує економічну діяльність із вирішенням нагальних соціальних проблем суспільства. Цей підхід спрямований на досягнення сталого розвитку через створення підприємств, які орієнтовані не лише на отримання прибутку, а й на соціальний вплив. Основною особливістю соціального підприємництва є його здатність ефективно реагувати на потреби суспільства, залучаючи інноваційні методи та механізми. У статті розглядається сутність і принципи соціального підприємництва, його відмінність від традиційного бізнесу та громадських організацій. Особливу увагу приділено аналізу моделей соціальних підприємств, їхньої структури та механізмів фінансування. Наголошується на важливості партнерства між державними, приватними та громадськими структурами для підтримки розвитку соціального підприємництва. Окремий акцент зроблено на вивченні впливу соціальних підприємств на суспільство. Досліджено, як такі ініціативи сприяють вирішенню проблем бідності, безробіття, забезпечення інклюзії та зменшення соціальної нерівності. Розглянуто приклади успішних практик соціального підприємництва в Україні та за кордоном. Результати дослідження підтверджують, що соціальне підприємництво є перспективним напрямом для формування суспільно орієнтованої економіки. Воно сприяє створенню робочих місць, покращенню якості життя та впровадженню екологічних і соціально відповідальних рішень.

Такий підхід може стати ключовим фактором у досягненні цілей сталого розвитку, визначених ООН.

Ключові слова: соціальне підприємництво, сталий розвиток, соціальні проблеми, інновації, соціальний вплив, партнерство, інклюзія.

Makhotkina Lina Borysivna Candidate of pedagogical sciences, T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium": Chernihiv, orcid.org/ 0000-0002-1510-9071

Chelombitko Tetiana Valeriivna Candidate of Economic Sciences (Ph.D.), Senior Research Officer, V.N. Karazin Kharkiv National University, Associate Professor at the Department of Management, Business and Professional Communications, Education and Research Institute "Karazin Banking Institute", Kharkiv, orcid.org/0000-0002-5742-8206

Serhieieva Olena Romanivna Candidate of science in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Alfred Nobel University, Dnipro

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A WAY OF SOLVING SOCIETY'S SOCIAL PROBLEMS

Abstract. Social entrepreneurship is a modern tool that combines economic activity with solving urgent social problems of society. This approach is aimed at achieving sustainable development through the creation of enterprises that are focused not only on profit, but also on social impact. The main feature of social entrepreneurship is its ability to effectively respond to the needs of society, involving innovative methods and mechanisms. The article examines the essence and principles of social entrepreneurship, its difference from traditional business and public organizations. Special attention is paid to the analysis of models of social enterprises, their structure and financing mechanisms. The importance of partnership between state, private and public structures to support the development of social entrepreneurship is emphasized. Special emphasis is placed on studying the impact of social enterprises on society. It has been studied how such initiatives contribute to solving the problems of poverty, unemployment, ensuring inclusion and reducing social inequality. Examples of successful social entrepreneurship practices in Ukraine and abroad are considered. The results of the study confirm that social entrepreneurship is a promising direction for the formation of a socially oriented economy. It promotes the creation of jobs, the improvement of the quality of life and the implementation of ecological and socially responsible solutions. Such an approach can become a key factor in achieving the goals of sustainable development defined by the UN.

Keywords: social entrepreneurship, sustainable development, social problems, innovation, social impact, partnership, inclusion.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стикається з численними соціальними викликами, такими як бідність, нерівність, безробіття, відсутність доступу до якісної освіти та медичних послуг, екологічні загрози. Традиційні методи вирішення цих проблем, які передбачають виключно державне фінансування чи діяльність благодійних організацій, часто є недостатньо ефективними через обмежені ресурси, бюрократичні бар'єри та недостатню гнучкість. Це створює необхідність пошуку інноваційних підходів, здатних забезпечити сталий соціальний вплив. Одним із перспективних рішень є розвиток соціального підприємництва, яке поєднує підприємницькі інструменти з вирішенням соціальних питань. Проте, в Україні цей напрям поки що знаходиться на етапі становлення. Відсутність чіткого нормативно-правового регулювання, недостатнє фінансування та обмежена поінформованість населення щодо можливостей і переваг соціального підприємництва стримують його розвиток.

Іншою проблемою є низький рівень міжсекторної співпраці, яка є ключовою для успішного функціонування соціальних підприємств. Взаємодія між державними структурами, бізнесом і громадянським суспільством залишається недостатньо розвинутою, що зменшує можливості для масштабування соціального впливу.

Також існує проблема оцінювання результатів діяльності соціальних підприємств. Відсутність стандартних підходів до вимірювання соціального впливу ускладнює моніторинг ефективності таких ініціатив і створює бар'єри для залучення інвесторів. Отже, постає необхідність поглибленого вивчення концепції соціального підприємництва, аналізу існуючих перешкод для його розвитку та пошуку механізмів, які сприятимуть ефективній реалізації цієї моделі в українських реаліях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень соціального підприємництва показує, що це явище набуває популярності в багатьох країнах, зокрема в Україні та Європі. Дослідження вказують на важливість чіткої ідентифікації соціальних підприємств, що вимагає визначення критеріїв для відмінності таких організацій від інших підприємств соціальної сфери. Оскільки соціальне підприємництво охоплює різні сфери національної економіки, важливо розглядати його як результат поєднання ресурсів у бізнесі, державному секторі та третьому секторі (громадські організації).

У Європі соціальні підприємства займають важливу роль у підвищенні економічної активності, мобілізації місцевих ресурсів та підвищенні культури підприємництва. Зокрема, країни як Великобританія, Польща, Італія, Нідерланди активно підтримують розвиток таких підприємств, надаючи їм

правові й фінансові стимули. У Великобританії налічується близько 70 тисяч соціальних підприємств, що створюють робочі місця і сприяють вирішенню соціальних проблем через інновації та підприємницький підхід.

В Україні розвиток соціального підприємництва також є перспективним напрямом, однак він стикається з низкою проблем, зокрема через відсутність чіткої нормативно-правової бази та недостатню підтримку з боку держави. Дослідження вказують на необхідність розробки чітких критеріїв і механізмів для визнання підприємства соціальним і його підтримки в Україні. Ці дослідження підтверджують, що соціальне підприємництво є важливим елементом для розвитку сталого економічного зростання, що не тільки приносить прибуток, а й сприяє вирішенню соціальних проблем.

Метою статті є аналіз сучасного стану соціального підприємництва, вивчення його ключових аспектів, а також виявлення проблем і бар'єрів, що обмежують розвиток соціальних підприємств, зокрема в Україні. Автори досліджують організаційно-правові форми соціальних підприємств, їх вплив на економіку та соціальну сферу, а також вивчають можливості для підтримки і масштабування таких ініціатив на національному рівні

Виклад основного матеріалу. Соціальне підприємництво, як явище, почало набувати популярності в середині 1980-х років, і з того часу значно розширило свої масштаби, як в Європі, так і в Україні. В Україні розвиток соціального підприємництва лише починається, хоча такі підприємства мають великий потенціал для вирішення соціальних проблем, зокрема безробіття, бідності та нерівності, що стає особливо актуальним в умовах економічної нестабільності [1].

Згідно з аналізом, проведеним в європейських країнах, найбільше соціальних підприємств існує у Великобританії, Польщі, Італії та Нідерландах. Вони надають робочі місця, підтримують малозабезпечені категорії населення, сприяють сталому розвитку місцевих громад, знижують соціальну нерівність і борються з екологічними проблемами. Наприклад, у Великобританії налічується близько 70 тисяч соціальних підприємств, які активно підтримуються державою та місцевими органами влади через фінансові інструменти та законодавчі ініціативи. Типи соціальних підприємств включають кооперативи, медичні та соціальні товариства, а також різноманітні волонтерські організації.

Серед ключових характеристик соціальних підприємств є їх здатність до впровадження інновацій у соціальній сфері через поєднання підприємницьких підходів з вирішенням соціальних проблем. Такі підприємства часто створюються для задоволення конкретних потреб місцевих громад, таких як забезпечення безпеки для осіб з інвалідністю, поліпшення доступу до медичних послуг або створення робочих місць для соціально вразливих категорій населення [2].

Однією з основних перешкод на шляху розвитку соціального підприємництва в Україні є відсутність чіткої нормативно-правової бази.

Зокрема, відсутність законодавства, яке б визначало юридичні форми для соціальних підприємств, ускладнює їхнє офіційне оформлення і призводить до правових труднощів. В Україні не існує єдиного визначення соціального підприємства, що створює додаткові труднощі для таких ініціатив у здобутті фінансової та юридичної підтримки [3].

Дослідження, проведене О. Герасименко, вказує на необхідність чіткої ідентифікації соціальних підприємств і встановлення критеріїв для таких підприємств. Вона зазначає, що соціальне підприємництво повинно бути орієнтоване на досягнення конкретних соціальних змін, таких як зменшення безробіття, підтримка соціально незахищених верств населення та вирішення екологічних проблем. В Україні соціальне підприємництво тільки починає своє становлення, і для його подальшого розвитку необхідні правові реформи, що забезпечать належну підтримку таких підприємств.

Також важливою проблемою є відсутність стандартів для оцінки ефективності соціальних підприємств. В Європі вже розроблені методики моніторингу результатів діяльності таких підприємств, що дозволяє точніше визначити їхній соціальний вплив. В Україні, однак, досі немає єдиного підходу до вимірювання соціальних результатів, що знижує можливості залучення інвесторів і створення масштабних проектів. У результаті, соціальні підприємства часто працюють в обмежених масштабах, не маючи можливості для зростання [5].

Таким чином, хоча соціальне підприємництво має великий потенціал для вирішення важливих соціальних проблем, існують численні бар'єри для його розвитку, зокрема правові, фінансові та організаційні. В Україні необхідно створити сприятливі умови для розвитку соціальних підприємств, що включають розробку правового поля, механізмів фінансування та стандартів оцінки ефективності.

Висновки. Соціальне підприємництво є важливим інструментом для вирішення соціальних проблем через поєднання бізнесових і соціальних цілей. У світовій практиці, зокрема в Європі, соціальні підприємства активно сприяють зниженню безробіття, покращенню соціального благополуччя та розвитку місцевих громад. Проте для успішного розвитку соціального підприємництва в Україні необхідно створити відповідне нормативно-правове середовище, яке б сприяло юридичній і фінансовій підтримці таких підприємств.

В Україні розвиток соціального підприємництва стикається з рядом труднощів, серед яких відсутність чіткої правової бази, недостатня підтримка з боку держави та органів місцевого самоврядування, а також обмежена інформованість населення щодо можливостей та переваг таких ініціатив. Водночас, на прикладі європейських країн, таких як Великобританія, Польща та Італія, видно, що правильно організовані соціальні підприємства можуть значно полегшити вирішення соціальних проблем і стати важливим елементом економіки.

Для того, щоб соціальне підприємництво стало ефективним інструментом в Україні, необхідно:

1. Розробити та впровадити законодавчі ініціативи, що регулюють діяльність соціальних підприємств, надаючи їм відповідні правові форми.
2. Підвищити рівень поінформованості громадян про соціальні підприємства, їхні можливості та роль у суспільстві.
3. Забезпечити фінансову підтримку соціальних підприємств через створення спеціалізованих грантів і фондів, що сприятимуть їхньому розвитку.
4. Розробити стандарти для оцінки соціального впливу підприємств, що дозволить більш ефективно моніторити їхні результати та залучати інвесторів.

Таким чином, соціальне підприємництво є перспективним напрямом для розвитку сталого економічного зростання в Україні, що може суттєво сприяти вирішенню важливих соціальних проблем. Однак для цього потрібно створити сприятливі умови для його розвитку на державному та місцевому рівнях.

Література:

1. Герасименко О. П. Соціальне підприємництво як інструмент вирішення соціальних проблем в Україні. / О. П. Герасименко // *Економіка та управління підприємствами.* – 2023. – № 3. – С. 112–117.
2. Європейська практика соціального підприємництва: досвід Великобританії та Польщі. / автори колективу. – 2020. – 192 с.
3. Мельник С. В. Соціальне підприємництво як фактор економічного розвитку та соціальних змін в Україні. / С. В. Мельник // *Економічні науки.* – 2021. – № 7. – С. 56–62.
4. Островська Л. М. Роль соціального підприємництва у розвитку соціальних інновацій в Україні. / Л. М. Островська // *Журнал соціальних наук.* – 2021. – № 5. – С. 78–83.
5. Савченко О. А., Дорошенко І. В., Федорова Т. В. Інноваційні підходи до розвитку соціальних підприємств в Україні. / О. А. Савченко, І. В. Дорошенко, Т. В. Федорова // *Науковий вісник Національного університету «Києво-Могилянська академія».* – 2022. – Т. 31, № 2. – С. 45–50.

References:

1. Herasymenko O. P. (2023). Sotsialne pidpryiemnytstvo yak instrument vyrishennia sotsialnykh problem v Ukraini [Social entrepreneurship as a tool for solving social problems in Ukraine]. Ekonomika ta upravlinnia pidpryiemstvamy, 3, 112–117. [in Ukrainian]
2. Yevropeiska praktyka sotsialnoho pidpryiemnytstva: dosvid Velikobrytanii ta Polshchi (2020). [European practices of social entrepreneurship: experience of the United Kingdom and Poland]. 192 p. [in Ukrainian]
3. Melnyk S. V. (2021). Sotsialne pidpryiemnytstvo yak faktor ekonomichnoho rozvytku ta sotsialnykh zmin v Ukraini [Social entrepreneurship as a factor of economic development and social change in Ukraine]. Ekonomichni nauky, 7, 56–62. [in Ukrainian]
4. Ostrovska L. M. (2021). Rol sotsialnoho pidpryiemnytstva u rozvytku sotsialnykh innovatsii v Ukraini [The role of social entrepreneurship in the development of social innovations in Ukraine]. Zhurnal sotsialnykh nauk, 5, 78–83. [in Ukrainian]
5. Savchenko O. A., Doroshenko I. V., Fedorova T. V. (2022). Innovatsiini pidkhody do rozvytku sotsialnykh pidpryiemstv v Ukraini [Innovative approaches to the development of social enterprises in Ukraine]. Naukovy visnyk Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia», 31(2), 45–50. [in Ukrainian]

УДК 338.2:65.011

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-745-752

Ніколаєнко Євген Анатолійович здобувач ступеню доктора філософії зі спеціальності 051 «Економіка», Полтавський університет економіки і торгівлі, м. Полтава, тел.: (067) 532-93-33, https://orcid.org/0009-0005-1861-4849

Рекотова Віта Іванівна доцент кафедри міжнародної економіки та міжнародних економічних відносин, к.е.н., доцент, полтавський університет економіки і торгівлі, м. Полтава, тел.: (099) 617-48-69, https://orcid.org/0000-0003-1837-6500

РОЗВИТОК БІЗНЕСУ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті виконано дослідження основних теоретичних підходів до поняття «бізнес» як підприємницької, комерційної чи будь-якої іншої діяльності, що не може суперечити закону і спрямована на отримання прибутку. Зроблено спробу охарактеризувати його структуру в умовах діджиталізації, що залежить від впливу цих процесів. Наведено схематичне відображення бізнесу як системи та підсистем, які можуть трансформуватися, доповнюватися. Запропоновано до цієї системи додати підсистему діджиталізації, яка забезпечуватиме розвиток бізнесу в таких умовах. Виокремлено головні особливості та різницю між бізнесом і підприємництвом, які закріплені на законодавчому рівні. Визначено роль розвитку бізнесу в умовах діджиталізації, яка полягає в такому: забезпечення конкуренції в економіці; створення динамізму економіки; розвиток процесу індустріалізації; формування творчих ідей, які можуть поліпшити економічний розвиток країни; підвищення зайнятості, соціального порядку і стабільності в країні; прискорення регіонального розвитку та запобігання міграції. Проведено аналіз сучасного стану діджиталізаційних процесів в Україні за останні 2023-2024 роки та їх впливу на розвиток бізнесу. Сформовано основні напрями розвитку бізнесу в умовах діджиталізації: визначення рівня ефективності бізнесу за основними бізнес-процесами; визначення загальних стратегічних напрямів стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації, виходячи з оцінки його потенційних можливостей і забезпеченості відповідними ресурсами; формування комплексу стратегічних напрямів стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації у відповідності до визначених рівнів її ефективності та визначення серед них пріоритетних; формування стратегічних цілей стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації.

Ключові слова: бізнес, підприємництво, розвиток бізнесу, діджиталізація, система, цифрові технології, національна економіка.

Nikolaenko Yevgen Anatoliyovych candidate for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 051 "Economics", Poltava University of Economics and Trade, Poltava, tel.: (067) 532-93-33, https://orcid.org/0009-0005-1861-4849

Rekotova Vita Ivanivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economy and International Economic Relations, tel.: (099) 617-48-69, https://orcid.org/0000-0003-1837-6500

BUSINESS DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF THE NATIONAL ECONOMY DIGITALIZATION

Abstract. The article examines the main theoretical approaches to the concept of "business" as an entrepreneurial, commercial or any other activity that cannot contradict the law and is aimed at making a profit. An attempt was made to characterize its structure in the conditions of digitalization, which depends on the influence of these processes. A schematic representation of business as a system and subsystems that can be transformed and supplemented is provided. It is proposed to add a digitization subsystem to this system, which will ensure business development in such conditions. The main features and differences between business and entrepreneurship, which are fixed at the legislative level, are highlighted. The role of business development in the conditions of digitalization is determined, which consists in the following: ensuring competition in the economy; creation of economic dynamism; development of the industrialization process; formation of creative ideas that can improve the economic development of the country; increasing employment, social order and stability in the country; acceleration of regional development and prevention of migration. An analysis of the current state of digitization processes in Ukraine for the last 2023-2024 and their impact on business development was carried out. The main directions of business development in the conditions of digitalization have been formed: determination of the level of business efficiency according to the main business processes; determination of the general strategic directions of business stabilization and development in the conditions of digitalization, based on an assessment of its potential opportunities and provision of appropriate resources; formation of a set of strategic directions for business stabilization and development in the conditions of digitalization in accordance with the determined levels of its efficiency and identification of priority ones among them; formation of strategic goals for business stabilization and development in conditions of digitalization.

Keywords: business, entrepreneurship, business development, digitization, system, digital technologies, national economy.

Постановка проблеми. Діджиталізація національної економіки стала невід'ємною частиною розвитку, вимагаючи дослідження її як процесу, впливу та ризиків, які вона спричиняє, а також нових можливостей і резервів. У таких умовах важливо детально аналізувати наявні ресурси бізнесу, які можна використати для розвитку в процесі діджиталізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню поняття «діджиталізація» присвячено праці таких науковців: К. Далман, М. Кнукрем, Ж.-П. де Клерк, Б. Налебуфф, П. Самуельсон, Д. Тапскот, М. Дубина, О. Грибіненко, Л. Лігонгенко, М. Макарова, Н. Мешко, Б. Тетерятник, С. Туль та інші. Про становлення та розвиток бізнесу в Україні свої дослідження представили такі учені, як: О.І. Амоша, Т.В. Гринько, О.І. Дацій, М.В. Мальчик, М.В. Мельникова, І.І. Павленко, І.Л. Сазонець, О.М. Ястремська, Л.І. Безтелесна, О.К. Єлєсєєва, Г.В. Назарова, О.Ф. Новікова, О.М. Сазонець, С.Е. Сардак та ін.

Мета статті – дослідження теоретичних підходів розвитку бізнесу в умовах діджиталізації національної економіки, аналіз сучасного стану та формування напрямів розвитку бізнесу в умовах діджиталізації національної економіки.

Виклад основного матеріалу. Дослідження поняття «бізнес» можна починати зі словників, які доволі точно описують його, виокремлюючи серед основних рис прагнення отримання прибутку. Так, фінансовий словник містить таке визначення: «Бізнес – справа, заняття, підприємництво, економічна діяльність, яка направлена на досягнення певних результатів (отримання прибутку)» [1]. «Вікіпедія – вільна енциклопедія» дає таке тлумачення цієї дефініції: «Бізнес (англ. business – справа, діло) – підприємницька, комерційна чи будь-яка інша діяльність, що не може суперечити закону і спрямована на отримання прибутку» [2].

М. Кравчук вважає, що бізнес або підприємництво – це економічна діяльність суб'єкта в умовах ринкової економіки, спрямована на одержання прибутку і власної вигоди шляхом виготовлення та реалізації товарів та послуг [3, с. 7].

На законодавчому рівні міститься закріплене поняття «підприємництво», під яким відповідно до с. 2 ст. 3 Господарського кодексу України розуміється господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку [4]. У ст. 42 Господарського кодексу України висвітлено більш розгорнуте визначення підприємництва: «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [4].

Розглядаючи ймовірні напрями розвитку бізнесу в умовах діджиталізації, слід розуміти, що бізнес як система може набути наступної форми (рис. 1).

У залежності від складності бізнесу даний вид системи може трансформуватися, доповнюватися, наприклад, підсистемою цілей, підсистемою діджиталізації, якщо бізнес розвивається в цих умовах.

Сучасний бізнес має певну низку проблем в організаційній структурі: розмитість управлінських функцій і дублювання відповідальності керівників різних підрозділів; відсутність належного делегування повноважень; низький рівень інформаційної підтримки функціонування підприємств; відсутність управління змінами згідно до вимог зовнішнього середовища, протидія змінам з боку працівників; відсутність гнучкості при прийнятті управлінських рішень; збільшення витрат фонду оплати праці;

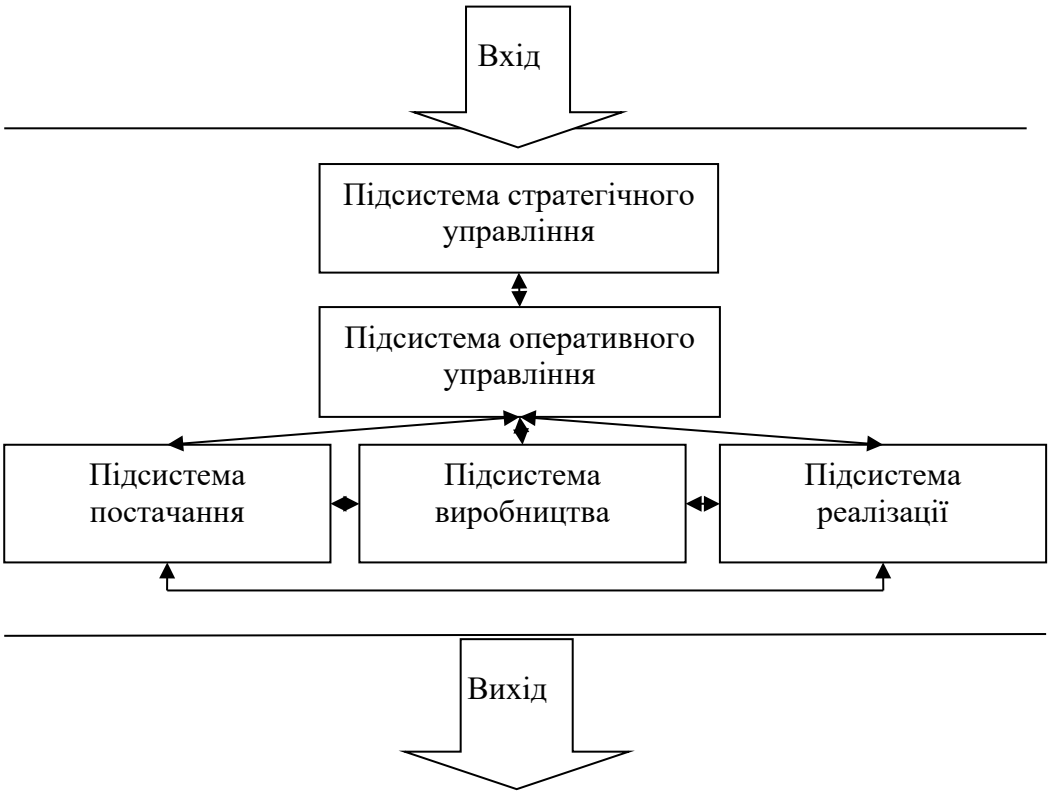

Рис. 1. Система бізнесу [5]

різноспрямованість цілей окремих відділів чи підрозділів із стратегічними цілями бізнесу; перевантаженість персоналу, недоречні управлінські вертикальні й горизонтальні зв'язки.

Ми поділяємо думку українських вчених, які вважають, що важливість розвитку всіх видів бізнесу полягає у такому:

1) забезпечують існування і продовження конкуренції в економіці;

2) створюють динамізм економіки за рахунок захисту економіки від стереотипів і занепаду;

3) розвивають процес індустріалізації за рахунок адаптації до змін та інновацій у короткий термін часу;

4) розкривають творчі ідеї, які можуть поліпшити економічний розвиток країни;

5) є джерелом зайнятості, соціального порядку і стабільності в країні;

6) прискорюють регіональний розвиток та запобігають міграції [6].

Активізація процесів діджиталізації спричиняє позитивний вплив на фінансово-економічні результати підприємств, надає нові можливості для бізнесу тим самим розвиваючи економіку країни. Серед основних переваг цифрової трансформації бізнесу можна виділити наступні:

1) усунення бюрократії у внутрішніх бізнес-процесах;

2) скорочення витрат часу на здійснення всіх процесів на підприємствах;

3) оптимізація (зменшення) кількості працівників та ієрархічних рівнів в організаційній структурі;

4) перенесення паперового документообігу в електронні хмарні системи;

5) підвищення швидкості обробки звернень клієнтів і, відповідно, їх обслуговування;

6) підвищення лояльності споживачів;

7) зменшення витрат на рекламу, через зниження частоти використання таких рекламних платформ, як білборди, телереклама, поруч із активнішим використанням дешевшого виду реклами – в соціальних мережах;

7) автоматизація формування звітів та зростання контролю на кожному етапі діяльності [7].

Boston Consulting Group (BCG) провело опитування більш 700 керівників компаній з оборотом більше 500 млн доларів США, щоб визначити очікування бізнесу відносно цифрової трансформації. Як показало дослідження, увага бізнес-підрозділів до цифрових технологій істотно зросла:

- цифра має значний вплив на бізнес. Понад 90% учасників уже ведуть роботу щодо цифровізації клієнтської складової бізнесу;
- понад 70% цифрової діяльності припадає на бізнес-підрозділи, а не технологічні IT підрозділи [8]

Згідно матеріалів робочої групи «Діджиталізація» Національної ради з відновлення України від наслідків війни для Проекту Плану відновлення України, діджиталізація країни до повномасштабного вторгнення російської федерації перебувала у наступному стані. Частка IT у ВВП країни складала більше 4% та має потенціал до зростання. За підсумками 2021 року український IT-сектор зріс на 36% порівняно з показниками 2020 року, сягнувши позначки 6,8 млрд доларів США експорту комп'ютерних послуг (проти 5 млрд доларів США у 2020 році). Наразі частка експорту IT-послуг до України становить близько 4,9% ВВП країни. У 2023 році IT-індустрія принесла в українську економіку 6,7 млрд доларів США завдяки експорту своїх послуг. До початку повномасштабної агресії, Україна була одним з європейських лідерів за рівнем розвитку сфери відкритих даних (6 місце в рейтингу European Open Data Maturity 2021). Сервісами на їх основі щомісяця

користувалось близько 7 мільйонів українців. .Частка ВВП яка генерувалась сферою відкритих даних становила від 0.8 до 1,3%. Станом на 01.01.2022 рівень покриття волоконно-оптичними мережами сільського населення складало та рівень покриття населення мобільним інтернетом 4G складав 89% [9].

Дослідження, проведене в грудні 2023 – січні 2024 рр. у межах проєкту Програми розвитку ООН (UNDP) «Підтримка України», що до повномасштабного російського збройного вторгнення п'ята частина бізнесу (22,3 %) оцінювала свій фінансово-економічний стан як задовільний чи поганий, а наприкінці 2023 р. таких підприємств налічувалось уже 78,1 %. Лише 36,5 % підприємств малого та середнього бізнесу в Україні продовжували працювати під час війни, а 6 % були вимушені припинити діяльність більше ніж на один рік. Найдужче постраждали підприємства Східного та Південного регіонів. Так, на сході країни через воєнні дії 18,2 % підприємств були змушені призупинити свою діяльність на 12 місяців, а то й на довший період, на півдні частка таких підприємств становила 12,7 %. Найбільших втрат зазнали сектори будівництва й транспорту, громадського харчування й туризму, найменше постраждали IT-сектор і сільське господарство. Як засвідчує вказане дослідження, у січні 2024 р. Індекс активності бізнесу (Ukrainian Business Index, UBI) становив 37,3 (зі 100 можливих). Порівняно з листопадом 2023 р. (тоді це було 36,3) Індекс дещо зріс, але залишається нижчим від локального максимуму (38,2), зафіксованого в серпні того ж року. Значення UBI свідчить про *певне виснаження бізнесу від невизначеності й стагнації ситуації на ринку, що відображає також зменшення обсягів реалізованої продукції.* Проте частка останньої для середніх підприємств у загальному її обсязі в межах країни в 2022 р. становила 44,4 %, для малих – 19,4 %, що навіть дещо більше, ніж у 2021 р. через значні втрати у когорті великого бізнесу [10].

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 року № 56 «Про деякі питання цифрового розвитку» в Україні було створено Міністерство цифрової інформації. Серед його завдань була розробка проєкту «Держава у смартфоні». Офіційно його запустили у 2020 році під назвою «Дія» [11]. Він поєднує мобільний застосунок та портал державних послуг, що значно полегшує створення й функціонування бізнесу у сучасних умовах (для державної реєстрації фізичної особи – підприємця необхідно лише подати онлайн заяву на отримання послуги, яка формується в автоматичному режимі, термін надання послуги – 24 години).

Можемо зробити висновки, що процеси діджиталізації мають позитивний вплив на розвиток бізнесу в Україні, надають нові можливості та ресурси.

Розвиток бізнесу можна визначати як процес формування та реалізації прогресивних змін в економічній і соціальній діяльності, які спричиняють утворення нових кількісних та якісних перетворень, елементів, властивостей, характеристик, що забезпечують ефективне функціонування бізнесу у довгостроковій перспективі.

Ми пропонуємо наступні основні елементи розвитку бізнесу в умовах діджиталізації:

- визначення рівня ефективності бізнесу за основними бізнес-процесами;
- визначення загальних стратегічних напрямів стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації, виходячи з оцінки його потенційних можливостей і забезпеченості відповідними ресурсами.
- формування комплексу стратегічних напрямів стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації у відповідності до визначених рівнів його ефективності та визначення серед них пріоритетних;
- формування стратегічних цілей стабілізації та розвитку бізнесу в умовах діджиталізації.

Висновки. Дослідження поняття та особливостей бізнесу в умовах діджиталізації дає підстави для формування певних напрямів його розвитку. Аналіз останніх тенденцій розвитку українського бізнесу створює в основному негативну картину, але також дає підґрунтя для подальших досліджень в напрямку його розвитку в умовах діджиталізації та з урахуванням військового часу, оновлення умов функціонування національної економіки у післявоєнний період.

Література:

1. Фінансовий словник. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/11778.
2. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81
3. Кравчук М. Основи підприємницької діяльності : методичний посібник. Львів. 1995. 100 с.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. Ст. 144. (із змінами).
5. Кубіній Н.Ю. Основи бізнесу: навчальний посібник. Ужгород. 2013. 204 с.
6. Ляліна Н.С., Матвієнко-Біляєва Г.Л., Панчук А.С. Сучасний бізнес в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Економіка та управління підприємствами*. Вип. 53. 2021. С. 43-50.
7. Business Transformation in the Conditions of Digital Economy. AXIOMQ. 2022. URL: https://axiomq.com/ blog/business-transformation-in-the-conditions-of-digital-economy.
8. The Boston Consulting Group. The evolving state of digital transformation. 2020. URL: https://www.bcg.com/de-de/publications/2020/the-evolving-state-of-digital-transformation .
9. Матеріали робочої групи «Діджиталізація» Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Проект Плану відновлення України. 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/ digitization.pdf
10. Дослідження стану бізнесу в Україні. Грудень 2023 – січень 2024. [Презентація]. К. 2024. 108 с. URL: https://business.diia.gov.ua/uploads/7/37703-rezul_tati_opituvanna_bizn…
11. Деякі питання цифрового розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 № 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-п#Text.

References:

1. Finansovyi slovnyk. [Financial dictionary]. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/11778 [in Ukrainian].

2. Vikipediia – vilna entsyklopediia. [Vikipediia – free encyclopedia]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81 [in Ukrainian].

3. Kravchuk M. (1995). Osnovy pidpryiemnytskoi diialnosti : metodychnyi posibnyk. [Basics of entrepreneurial activity: methodical guide]. Lviv. 100 s. [in Ukrainian].

4. Hospodarskyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 436-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Economic Code of Ukraine: Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 436-IV. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 2003. № 18. St. 144. (iz zminamy). [in Ukrainian].

5. Kubinii N.Iu. (2013). Osnovy biznesu: navchalnyi posibnyk. [Basics of business: educational guide]. Uzhhorod. 204 s. [in Ukrainian].

6. Lialina N.S., Matviienko-Biliaieva H.L., Panchuk A.S. (2021) Suchasnyi biznes v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku. [Modern business in Ukraine: problems and development prospects]. Ekonomika ta upravlinnia pidpryiemstvamy. Vyp. 53. S. 43-50. [in Ukrainian].

7. Business Transformation in the Conditions of Digital Economy. AXIOMQ. (2022). URL: https://axiomq.com/ blog/business-transformation-in-the-conditions-of-digital-economy. [in English].

8. The Boston Consulting Group. (2020). The evolving state of digital transformation. URL: https://www.bcg.com/de-de/publications/2020/the-evolving-state-of-digital-transformation. [in English].

9. Materialy robochoi hrupy «Didzhytalizatsiia» Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy. [Materials of the working group "Digitalization" of the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. Project of the Recovery Plan of Ukraine.]. 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/ digitization.pdf. [in Ukrainian].

10. Doslidzhennia stanu biznesu v Ukraini. Hruden 2023 – sichen 2024. [Prezentatsiia]. [Study of the state of business in Ukraine. December 2023 - January 2024. [Presentation]]. K. 2024. 108 s. URL: https://business.diia.gov.ua/uploads/7/37703-rezul_tati_opituvanna_bizn… [in Ukrainian].

11. Deiaki pytannia tsyfrovoho rozvytku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.01.2019 № 56. [Some issues of digital development: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 30, 2019 No. 56.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-п#Text. [in Ukrainian].

УДК 331.101.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-753-764

Овчарук Олена Михайлівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту ім. І. А. Маркіної, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава, https//orcid.org/ 0000-0002-3043-9271

Переверзєв Олег Сергійович аспірант кафедри менеджменту ім. І. А. Маркіної, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

ОРГАНІЗАЦІЯ МОНІТОРИНГУ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. В статті досліджується мотивація як один з найважливіших факторів, що впливають на конкурентоспроможність персоналу підприємства. Персонал розглядається як основний інтелектуальний ресурс, тому, на думку авторів, надзвичайно важливо ефективно їм управляти та використовувати знання, вміння та можливості працівників у повному обсязі для реалізації стратегічних цілей діяльності підприємства. Метою дослідження є розробка методики здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства. Підкреслено, що при здійсненні мотивації персоналу необхідно враховувати, що потреби персоналу є перманентною характеристикою, тобто змінюються під впливом факторів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, а також залежать від особистісних характеристик та суджень індивіда. Враховуючи, що метою моніторингу є оцінка відповідності ресурсів, що витрачаються на мотивацію та ступеня досягнення цілей підприємства, його здійснення, на думку авторів, дозволить зіставляти витрати на мотивування з результатами роботи персоналу, виявляти працівників, які забезпечують максимальне задоволення цілей підприємства і, відповідно, регулювати структуру мотиваційної системи підприємства. В статті розглянуто методологічні підходи до формування системи мотивації персоналу, охарактеризовано мотиви, що спонукають людину ефективно працювати на робочому місці. Авторами розроблено алгоритм побудови системи мотивації персоналу різних організаційних структур підприємства, що базується на визначенні особливостей посадових обов'язків різних категорій працівників; структуровано методи здійснення моніторингу функціонування системи мотивації підприємства; визначено спосіб групування персоналу та критерії оцінки, відповідно до яких можливо оцінити досягнення співробітників; сформовано бальну шкалу оцінки виділених критеріїв; проаналізовано варіанти дій підприємства за результатами моніторингу. В статті підкреслено, що організація моніторингу функціонування системи мотивації персоналу

підприємства необхідна з метою оцінки відповідності ресурсів, що витрачаються на мотивацію та ступеня досягнення цілей підприємства.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна система, моніторинг, персонал, підприємство, управління.

Ovcharuk Olena Mykhailivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor the Department of Management named after I. Markina, Poltava State Agrarian University, Poltava, https//orcid.org/0000-0002-3043-9271

Pereverziev Oleh Serhiiovych Graduate student of the Department of Management named after I. Markina, Poltava State Agrarian University, Poltava

ORGANISING MONITORING OF THE ENTERPRISE'S MOTIVATION SYSTEM FUNCTIONING

Abstract. The article examines motivation as one of the key factors influencing the competitiveness of enterprise personnel. Personnel are considered the main intellectual resource; therefore, in the authors' opinion, it is crucial to effectively manage them and fully use the employees' knowledge, skills, and abilities to achieve the enterprise's strategic goals. The study is aimed at developing a methodology for monitoring the functioning of the enterprise's motivational system. It is emphasized that when motivating personnel, it is necessary to take into account that the needs of personnel are a permanent characteristic; that is, they change under the influence of factors of the external and internal environment of the enterprise and also depend on the personal characteristics and judgments of the individual. Given that the purpose of monitoring is to assess the correspondence between the resources spent on motivation and the degree of achievement of the enterprise's goals, the authors believe that the implementation of monitoring will make it possible to compare the costs of motivation with the results of the personnel performance, to identify the employees who ensure the maximum satisfaction of the enterprise's goals and, accordingly, to regulate the structure of the enterprise's motivational system. The article examines methodological approaches to creating a personnel motivation system and describes the motives that encourage a person to work effectively in the workplace. The authors have developed the algorithm for building a motivation system for personnel of various organizational structures of an enterprise based on determining the specifics of job responsibilities of different categories of employees. The methods for monitoring the functioning of the enterprise motivation system are structured. The method of grouping personnel and assessment criteria, according to which it is possible to assess the achievements of employees, is determined. The point scale for evaluating the selected criteria is formed. The options for the enterprise's actions based on the monitoring results are analyzed. The article emphasizes that the organization of monitoring the functioning

of the enterprise personnel motivation system is necessary to assess the correspondence of resources spent on motivation and the degree of achievement of the enterprise's goals.

Keywords: competitiveness, motivation, motivational system, monitoring, personnel, enterprise, management.

Постановка проблеми. Кризові реалії в країні змушують підприємства виробляти нові підходи до мотивації персоналу, засновані, більше, на психологічному, а не на фінансовому стимулюванні підвищення продуктивність праці. Пов'язано це із політичною та економічною ситуацію в країні, і, як наслідок, загальним падінням продажів, скороченням кількості робочих місць, частими простоями виробництва. В цих умовах, для забезпечення безперервності робочого процесу та ефективної роботи персоналу, роботодавцю необхідний новий інструментарій, який здатний трансформувати існуючі системи оплати праці та, не лише утримати персонал, а й спонукати його до активної та ефективної роботи в умовах обмеженості фінансових ресурсів [1].

Без сумніву, криза є не єдиним фактором, що впливає на розвиток кадрового менеджменту та мотиваційних практик. Економічна реальність та ринок праці швидко змінюються, з'являються нові галузі, професії, проекти та технології. Від персоналу вимагається постійна готовність до змін, отримання нових навичок та сприйняття нового. Ці особливості мають враховуватися при розробці політики мотивації та стимулювання персоналу суб'єктів господарювання.

Також, при здійсненні мотивації персоналу необхідно враховувати, що потреби персоналу є перманентною характеристикою, тобто змінюються під впливом факторів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, а також залежать від особистісних характеристик та суджень індивіда [2, с. 335]. З іншого боку, може виявитися замало наявних на підприємстві ресурсів. В цьому випадку, в рамках функціонування мотиваційної системи підприємства, виникає необхідність оперативного внесення коригувань до структури та обсягу застосовуваних мотиваційних інструментів, у тому числі до бюджету мотиваційної системи та моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства. Враховуючи, що метою моніторингу є оцінка відповідності ресурсів, що витрачаються на мотивацію та ступеня досягнення цілей підприємства, його здійснення дозволить зіставити витрати на мотивування з результатами роботи персоналу, виявити працівників, які забезпечують максимальне задоволення цілей підприємства і, відповідно, регулювати структуру мотиваційної системи підприємства. Отже, сучасний стан економіки країни в цілому та більшості її суб'єктів господарювання служить суттєвим поштовхом до вивчення даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наука мотивації ґрунтується на працях всесвітньо відомих вчених Альдерфера К., Герцберга Ф., Маслоу А.,

Тейлора Ф., МакКлеланда Д., Фоллет М, в яких побудовано розуміння сутності мотивації індивіда і особливостей поведінки працівників, враховуючи фактори впливу.

В подальшому, теорія і практика мотивації праці досліджувалася і розвивалася завдяки сучасним вітчизняним науковцям, серед яких Бірдус А., Колодійчук А., Маркіна І., Мельнік Л., Чернишова А., Письменна М., Магас Н., Парфенюк Є., Стойко Г. та інші. В працях зазначених науковців уточнювалося поняття мотивації, вивчалися сучасні підходи та методи управління персоналом, розглядалися сучасні організаційні і психологічні аспекти управління персоналом, вивчався зарубіжний досвід і порівнювалися особливості формування систем мотивації праці на підприємствах розвинених країн світу.

Питання оцінки функціонування системи мотивації підприємства розглянуті на роботах Базалійської Н., Міщук В. [3], Мельник А. Мельник Л. [4], Марініної І. та ін. [5].

В працях Шинкаренко В., Криворучко О. [6] детально розглянуто критерії оцінки діяльності персоналу та принципи організації моніторингу функціонування системи мотивації підприємства.

Проте, залишаються недостатньо вивченими питання методики здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства та особливостей забезпечення високого рівня мотивації праці на шляху досягнення поставлених перед персоналом цілей. Отже, в сучасних умовах виникає необхідність адаптації наукових розробок, присвячених темі даного дослідження, що послужило основою розробки методики здійснення моніторингу функціонування системи мотивації підприємства.

Метою статті є розробка методики здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства. Для досягнення поставленої мети в роботі структуровано методи здійснення моніторингу функціонування системи мотивації підприємства; визначено спосіб групування персоналу та критерії оцінки, відповідно до яких можливо оцінити досягнення співробітників; сформовано бальну шкалу оцінки виділених критеріїв; проаналізовано варіанти дій підприємства за результатами моніторингу.

Виклад основного матеріалу. Мотивація – це стимул до виконання певних дій, який визначає напрямок діяльності людини. Погоджуємося із ствердженням, що мотивація використовується як один із найефективніших засобів підвищення продуктивності праці [2, с. 334]. Але, слід враховувати, що мотиваційні інтереси окремих людей відрізняються один від одного. В ході дослідження, нами спостерігається різна ступінь залежності дії одних мотивів від інших та різна ступінь впливу однакових мотивів на різних людей.

Моніторинг функціонування системи мотивації підприємства здійснюється за допомогою різних методів (бального оцінювання, порівняльного аналізу, ранжирування, групування тощо) [4, с. 95]. Нами розроблено алгоритм

побудови системи мотивації персоналу різних організаційних структур підприємства, що базується на визначенні особливостей посадових обов'язків різних категорій працівників та структуровано методи здійснення моніторингу функціонування системи мотивації підприємства.

Отже, для проведення даного моніторингу здійснюється групування співробітників за кваліфікаційною ознакою (типу виконуваних робіт); визначається перелік критеріїв, відповідно до яких можна оцінити досягнення працівників (ступінь досягнення цілей підприємства); визначається період, в межах якого здійснюватиметься моніторинг; складається бальна шкала оцінки виділених критеріїв; проводиться бальна оцінка за групами та ранжування працівників відповідно до сумарної кількості отриманих ними балів; зіставляється отриманий рейтинг працівників та аналізуються мотиваційні інструменти, що застосовуються до них (рис. 1.).

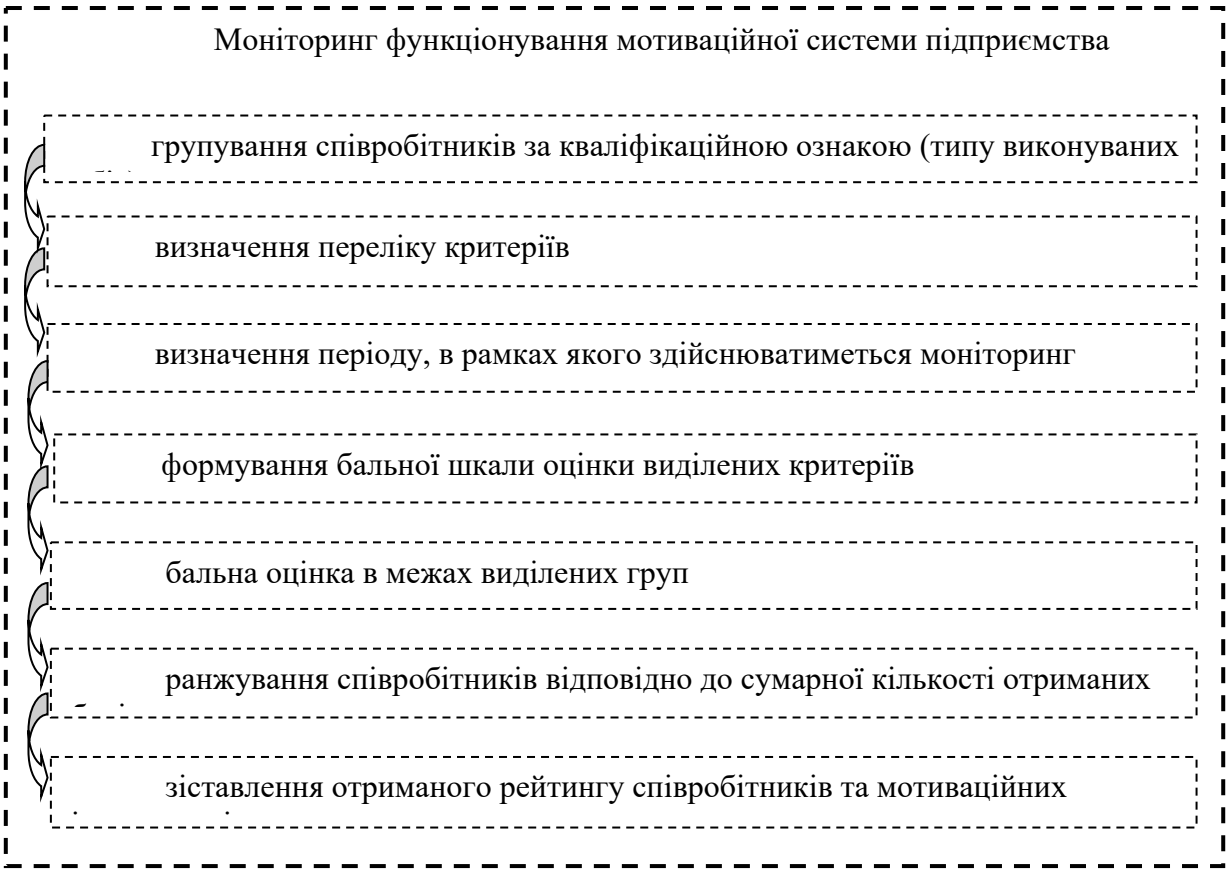

Рис. 1. Методика здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи персоналу підприємства [узагальнено на основі 3- 6]

На першому етапі методики моніторингу функціонування мотиваційної системи персоналу підприємства з метою подальшого визначення критеріїв, які висуваються до працівників підприємства, необхідно методом логічного аналізу здійснити групування співробітників за кваліфікаційною ознакою або типом виконуваних робіт [6, с. 28].

При цьому, група «вище керівництво» виокремлюється на великих підприємствах і включає раду директорів компанії або безпосередньо директора та його заступників; до групи «керівники структурних підрозділів» відносяться керівники територіально відокремлених підрозділів великого підприємства. Якщо підприємство середнє або мале, в якому немає структурних підрозділів, доцільно виділяти групу «керівники». Група «керівники відділів» включає керівників середньої ланки підприємства. До групи «фахівці» належить адміністративний кваліфікований персонал; група «виробничий персонал» відповідно включає кваліфікованих працівників, безпосередньо задіяних у виробничому процесі підприємства. Група «забезпечуючий персонал» включає обслуговуючих і допоміжних некваліфікованих працівників.

На другому етапі моніторингу мотиваційної системи підприємства визначається перелік критеріїв, які пред'являються співробітникам кожної групи. При цьому необхідно враховувати, що вони мають бути досяжними; обґрунтованими; орієнтованими на посаду, а не на особу виконавця; інформативними; відповідати цілям організації; бути динамічними та вимірними.

Аналіз наукової літератури у сфері функціонування мотиваційних систем підприємства [7-8], а також логічний аналіз критеріїв, що висуваються до оцінки праці співробітників на сучасних підприємствах, дозволив нам сформувати критерії оцінки ефективності роботи персоналу, що впливають на ефективність роботи підприємства, тобто ступінь досягнення його цілей. Зокрема, з урахуванням критеріїв оцінки роботи персоналу підприємства [5, с. 5], окреслено загальноорганізаційні критерії, застосування яких доцільне, на нашу думку, до всіх категорій співробітників, незалежно від посади; критерії, що відповідають групі посад; критерії, що відповідають специфіці діяльності підприємства.

Так, до загальноорганізаційних критеріїв належать критерії дотримання трудової дисципліни, а саме наявність запізнень на роботу; відсутність на роботі через неповажну причину; наявність скарг з боку колег та партнерів; наявність дисциплінарних та адміністративних стягнень на оцінюваного співробітника [7, с. 239]. Крім того, загальноорганізаційним критерієм моніторингу мотиваційної системи підприємства виступає, наприклад, ініціативність співробітника на робочому місці, яка включає внесення пропозицій щодо оптимізації робочого процесу, понаднормова робота за власним бажанням, заміщення тимчасово відсутніх працівників тощо, тобто дії, спрямовані на оптимізацію та підвищення ефективності діяльності підприємства, що здійснюються працівниками за власним бажанням. Дана група критеріїв може застосовуватися в оцінці всіх виділених груп співробітників, за винятком вищого керівництва, керівників філій та структурних підрозділів, оскільки топ-менеджмент підприємства є безпосередньо суб'єктом мотиваційної системи, який ініціює застосування мотиваційних інструментів стосовно персоналу та, як наслідок, не підлягає моніторингу у сфері трудової дисципліни та ініціативності.

Критерії для моніторингу ефективності вищого керівництва дозволяють оцінити ефективність діяльності топ-менеджерів та керівників структурних підрозділів у частині організації діяльності підприємства, здатності ефективно розподіляти внутрішні ресурси підприємства, а також взаємодіяти з об'єктами та суб'єктами зовнішнього середовища. Критерії відбивають динаміку таких показників, як ефективність діяльності підприємства (рентабельність); рівень попиту продукції (послуги) підприємства; показники оборотності капіталу; фінансовий результат діяльності підприємства; рівень попиту на робочі місця підприємства; вартість нематеріальних активів підприємства [8, с. 250].

Відносно керівників відокремлених структурних підрозділів доцільно застосовувати такі критерії, як виконання планових завдань підрозділом, динаміка обсягу виробництва підрозділу; рівень та динаміка плинності кадрів у підрозділі.

Критерії моніторингу діяльності керівників відділів обумовлені необхідністю оцінювання вкладу керівників середньої ланки у ефективність роботи підприємства Для моніторингу діяльності керівників відділів, передбачається використання наступних критеріїв: рівень виконання планів відділів; рівень плинності кадрів у відділі; динаміка продуктивності праці по відділу.

Використання критеріїв моніторингу роботи допоміжного та виробничого персоналу обумовлено необхідністю оцінювання якості, обсягу та самостійності здійснення трудової діяльності працівниками, які безпосередньо беруть участь у виробничому процесі підприємства, а також забезпечують адміністративний та ергономічний супровід цього процесу. Моніторинг здійснюється за допомогою таких критеріїв, як своєчасність виконання завдань, що стоять перед співробітником; рівень самостійності виконання завдань; якість виконаної працівником роботи.

Критерії моніторингу роботи виробничого персоналу включають рівень виконання індивідуальних планів виробництва; динаміку індивідуальної продуктивності праці працівника за одиницю часу; динаміку якості виробленої продукції.

На третьому етапі методики моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства визначається період часу, у межах якого здійснюватиметься моніторинг. При цьому вибір періоду моніторингу мотиваційної системи підприємства має бути заснований на особливостях виробничого циклу підприємства, а саме наявності сезонності у виробництві та споживанні продукції чи послуг підприємства, тривалості процесу виробництва продукції, рівні його складності.

В узагальненій методиці моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства передбачається здійснювати моніторинг щокварталу, оскільки інформація щодо критеріїв моніторингу вищого керівництва та керівників структурних підрозділів міститься у фінансовій звітності підприємства, складання якої, як правило, здійснюється щоквартально. Це дозволить, скла-

даючи рейтинг співробітників, оперативно вносити коригування у систему мотивування підприємства.

На четвертому етапі методики моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства здійснюється формування бальної шкали оцінки виділених критеріїв. Слід зазначити, що у статистичних дослідженнях виділяються порядкові, інтервальні та абсолютні шкали. Порядкові шкали дозволяють дізнатися, якою мірою виражена конкретна характеристика об'єкта, але не дають уявлення про рівень її виразності, тобто шляхом застосування порядкової шкали при оцінюванні критеріїв можливо сформувати рейтинг серед респондентів щодо досягнення того чи іншого рівня аналізованого показника. При використанні інтервальної шкали кількісно рівні проміжки шкали відображають рівні значення вимірюваних характеристик, що дозволяє порівнювати різницю між аналізованими об'єктами.

З огляду на те, що при здійсненні моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства використовуються критерії, оцінювання яких здійснюється в динаміці, а також критерії, що характеризують фактичне досягнення певних показників, доцільним, на нашу думку, є використання інтервальної шкали. При цьому, в якості бази для порівняння за критеріями використовується 100 балів, що обумовлено застосуванням методики відсоткових співвідношень для критеріїв, що відображають ступінь досягнення цілей підприємства. Так, критерії, що підлягають оцінці в динаміці, характеризуються відсотковою зміною значень в періоді, що аналізується, у зв'язку з чим використання 100 бальної шкали дозволяє спростити інтерпретацію оцінювання досягнень працівників.

Критерії, що характеризують фактичне досягнення певних показників, мають підлягати оцінці, враховуючі період здійснення моніторингу. Тобто найкраще значення критерію (відсутність зауважень, прогулів, рекламацій тощо) в аналізованому періоді оцінюються як 100 балів. При цьому бали знімаються відповідно до частки кількості днів, в які були зафіксовані відхилення від необхідного значення критерію, в загальній кількості днів аналізованого періоду.

З метою забезпечення пропорційності критеріїв, що оцінюються в динаміці, та критеріїв, що характеризують фактичне досягнення показників, а також для виділення пріоритетних для підприємства критеріїв, в рамках здійснення моніторингу мотиваційної системи підприємства, пропонуємо використовувати вагові коефіцієнти значущості критеріїв. Для цього загальна сума критеріїв приймається за 1, а вага кожного критерію визначається експертним шляхом чи керівником підприємства в інтервалі від нуля до одиниці. Якщо під час здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства використовуються рівнозначні критерії, то вагові коефіцієнти не застосовуються, оскільки вони матимуть однакове значення. В узагальненій методиці здійснення моніторингу мотиваційної системи

підприємства вагові коефіцієнти не використовуються, оскільки основою їх застосування є специфіка діяльності аналізованого підприємства.

Загальноорганізаційні критерії оцінюються наступним чином: за відсутності запізнень на роботу, відсутності на роботі з неповажної причини (за погодженням з керівництвом), відсутності скарг з боку колег та партнерів, адміністративних та дисциплінарних стягнень в аналізованому періоді працівник отримує по 100 балів за кожний критерій. Знімаються бали відповідно до питомої ваги кількості днів, в які було зафіксовано порушення. За кожний зафіксований випадок прояву ініціативності у трудовому процесі працівник отримує 100 балів. Дану інформацію отримуємо із внутрішніх документів та звітів по підприємству, а також від керівників відділів, керівників підрозділів.

Критерії моніторингу діяльності вищого керівництва підприємства оцінюються шляхом порівняння з попереднім періодом, тобто в результаті аналізу динаміки показників діяльності підприємства як учасника ринкових відносин. Так, за стабільні значення показників ефективності діяльності підприємства, оборотності капіталу, фінансового результату, попиту на продукцію, попиту на робочі місця, вартості нематеріальних активів топ-менеджери одержують по 100 балів відповідно. За кожний відсоток зростання показників додається один бал; за кожний відсоток зниження показників один бал знімається. Інформацію щодо значення параметрів діяльності вищого керівництва аналітик отримує з фінансової звітності підприємства.

Такі критерії роботи керівників підрозділів, як фінансовий результат діяльності підрозділу, динаміка обсягу виробництва (надання послуг за підрозділом), динаміка показників якості продукції (надання послуг), підлягають наступній оцінці: за стабільні значення показників працівники отримують по 100 балів відповідно; за кожний відсоток зростання показників додається один бал; за кожен відсоток зниження показників бал знімається.

Слід звернути увагу, що критерій плинності кадрів по підрозділу підлягає зворотній оцінці, тобто за зниження показника бали додаються аналогічно переліченим критеріям, і, відповідно, за зростання показника бали знімаються.

Критерій виконання планових завдань підрозділом оцінюється наступним чином: при 100 % виконанні плану керівник підрозділу отримує 100 балів; за кожний відсоток перевиконання (недовиконання) планів 1 бал додається (знімається).

Інформацію щодо якості продукції (послуг), вироблених підрозділом, аналітик може отримувати на підставі коефіцієнтів якості та сортності продукції. Для підприємств, що займаються наданням послуг, або виробництвом невеликої партії продукції, якість оцінюється виходячи з відгуків покупців чи клієнтів. З цією метою після реалізації продукції (надання послуг) з клієнтом зв'язується представник підприємства та пропонує дати оцінку продукції (послуг) фірми.

Бальна оцінка критеріїв моніторингу роботи фахівців та технічних службовців здійснюється наступним чином: за дотримання термінів виконання завдань співробітник отримує 100 балів, бали знімаються або додаються відповідно до питомої ваги кількості днів, у які робота була виконана не вчасно або раніше відповідно до встановлених термінів в загальній кількості робочих днів аналізованого періоду; за виконання завдань повністю самостійно співробітник отримує 100 балів. Критерій якості виконаної працівниками роботи підлягає наступній оцінці: за стабільні значення показників працівники одержують по 100 балів відповідно; за кожний відсоток зростання показників додається один бал; за кожен відсоток зниження показників бал знімається. Критерій якості роботи фахівців оцінюється залежно від специфіки діяльності підприємства виходячи з нормативних значень або шляхом оцінки, одержуваної від безпосереднього керівника.

Залежно від специфіки діяльності підприємства пропонуємо в межах здійснення моніторингу функціонування мотиваційної системи застосовувати профільні критерії діяльності працівників. До таких критеріїв можна віднести: кількість наукових публікацій та розробок, валовий обсяг видобутку сировини у промисловості, а також інші показники, застосування яких можливе виключно в рамках сфери діяльності підприємства.

На п’ятому етапі методики моніторингу функціонування мотиваційної системи підприємства здійснюється бальна оцінка праці персоналу. При цьому, співробітників необхідно заздалегідь проінформувати щодо проведення моніторингу, термінів його проведення, критеріїв оцінки, а також про отриманий в результаті моніторингу рейтинг. Цей захід виступатиме додатковим стимулом для співробітників, оскільки дозволить шляхом складання рейтингу досягнень створити конкурентне середовище в колективі і, як наслідок, підвищити зацікавленість працівників у результатах трудової діяльності. На даному етапі необхідно скласти рейтингові карти для всіх співробітників підприємства, по відношенню до яких здійснюватиметься моніторинг. Карти повинні містити інформацію про співробітника, наприклад, ім'я, посаду, перелік критеріїв, які пред'являються співробітнику, та бали, отримані за відповідні критерії.

На шостому етапі методики моніторингу мотиваційної системи підприємства здійснюється ранжування співробітників за рівнем їх досягнень в трудовій діяльності і, як наслідок, рівнем досягнення цілей підприємства. При цьому, рейтинг співробітників складається в рамках виділених груп шляхом визначення максимальної кількості отриманих ними балів за всі критерії. Тобто працівник, який отримав найбільшу кількість балів у рамках своєї групи, займатиме перше місце в рейтингу і так далі в міру зменшення кількості балів.

На сьомому етапі методики моніторингу мотиваційної системи підприємства здійснюється зіставлення отриманого рейтингу співробітників

та мотиваційних інструментів, що застосовуються до них. В результаті можливо визначити дієвість мотиваційних інструментів та здійснити оперативне коригування структури системи мотивації персоналу підприємства. При цьому рейтинг співробітників дозволяє коригувати бюджет мотиваційної системи та ефективно стимулювати працівників підприємства.

Висновки. Таким чином, встановлено, що організація моніторингу функціонування системи мотивації персоналу підприємства необхідна з метою оцінки відповідності ресурсів, що витрачаються на мотивацію та ступеня досягнення цілей підприємства.

Результати моніторингу функціонування системи мотивації персоналу підприємства дають можливість зіставити витрати на мотивування та результати праці персоналу, виявити працівників, які забезпечують максимальне досягнення цілей підприємства та, відповідно, регулювати структуру мотиваційної системи підприємства.

Література:

1. Ватченко Б., Шаранов Р. Антикризове управління підприємством в умовах війни. *Економічний простір*. 2022. № 182. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/182-5

2. Макогон Ю. В., Капранов М. А. Мотивація як фактор ефективного управління персоналом підприємства: теоретико-методологічні аспекти. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власност*і. 2017. Вип. 16. С. 334-341.

3. Базалійська Н. П., Міщук В. В. Сутнісні підходи формування системи мотивації трудової поведінки працівників на підприємстві. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 9. С. 232-236.

4. Мельник А. О, Мельник Л. С. Аналіз сучасних мотиваційних підходів до управління персоналом. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип. 4. С. 94-98.

Melnyk, A.O. and Melnyk, L.S. (2018), “An analysis of modern motivational approaches to personnel management”, Biznes-navihator, vol. 4, pp. 94-98.

5. Markina I., Chykurkova A., Hrei Y., Pokataieva O., Semenov A. Innovative methods of enterprise personnel motivation. InternationalJournal of Management and Business Research. 2019. Vol. 9., No.4. P. 1-12.

6. Шинкаренко В. Г., Криворучко О. Н. Система мотиваційного моніторингу працівників підприємства. *Україна: аспекти праці*. 2000. № 4. С. 27-32.

Shynkarenko V. G., Kryvoruchko O. N. (2000) Systema motyvacijnogo monitoryngu pracivnykiv pidpryyemstva [The system of motivational monitoring of the company's employees]. Ukrayina: aspekty praci, vol. 4, pp. 27–32. (in Ukrainian)

7. Овчарук О. М. Вибір оптимальної планової траєкторії антикризового управління агропереробних підприємств. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 40. С. 238-245.

8. Скриньковський Р. М., Павловські Г., Пирожак Є. К., Томюк І. М. Діагностика системи стратегічного управління витратами підприємства. *Бізнес Інформ*. 2016. № 12. С. 248-253.

References:

1. Vatchenko B., Sharanov R. (2022). Antykryzove upravlinnia pidpryiemstvom v umovakh viiny [Anti-crisis management of the enterprise in war conditions]. *Ekonomichnyi prostir*, 182, 38-43. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/182-5 [in Ukrainian].

2. Makohon Yu. V., Kapranov M. A. (2017). Motyvatsiia yak faktor efektyvnoho upravlinnia personalom pidpryiemstva: teoretyko-metodolohichni aspekty [Motivation as a factor in effective personnel management of an enterprise: theoretical and methodological aspects]. *Theoretical and Practical Aspects of Economics and Intellectual Property*, 16, 334-341 [in Ukrainian].

3. Bazaliiska N. P., Mishchuk V. V. (2016). Sutnisni pidkhody formuvannia systemy motyvatsii trudovoi povedinky pratsivnykiv na pidpryiemstvi [Essential approaches to forming a system of motivating employees' work behavior at the enterprise]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, 9, 232-236 [in Ukrainian].

4. Melnyk, A.O, Melnyk, L.S. (2018), Analiz suchasnykh motyvatsiinykh pidkhodiv do upravlinnia personalom [An analysis of modern motivational approaches to personnel management]. Biznes-navihator, 4, 94-98 [in Ukrainian].

5. Markina I., Chykurkova A., Hrei Y., Pokataieva O., Semenov A. (2019). Innovative methods of enterprise personnel motivation. *International Journal of Management and Business Research*, 9., 4, 1-12 [in Ukrainian].

6. Шинкаренко В. Г., Криворучко О. Н. Система мотиваційного моніторингу працівників підприємства. *Україна: аспекти праці*. 2000. № 4. С. 27-32.

Shynkarenko V. G., Kryvoruchko O. N. (2000). Systema motyvacijnogo monitoryngu pracivnykiv pidpryyemstva [The system of motivational monitoring of the company's employees]. *Ukrayina: aspekty praci*, 4, 27-32 [in Ukrainian].

7. Ovcharuk O. M. (2019). Vybir optymalnoi planovoi traiektorii antykryzovoho upravlinnia ahropererobnykh pidpryiemstv [Choosing the optimal planned trajectory of anti-crisis management of agro-processing enterprises.]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, 40, 238-245 [in Ukrainian].

8. Skrynkovskyy R. M., Pawlowski G., Pyrozhak Y. K., Tomiuk I. M. (2016). Diahnostyka systemy stratehichnoho upravlinnia vytratamy pidpryiemstva [Diagnostics of the strategic cost management system of the enterprise]. *Biznes Inform*, 12, 248-253 [in Ukrainian].

УДК 336.02

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-765-776

Онофрійчук Олег Петрович кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та фінансів, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (097)961-89-18, https://orcid.org/0009-0008-3458-7926

Медведєв Ігор Іванович магістрант, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (096)596-85-35

Сокол Олег Анатолійович магістрант, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (067)230-34-20

Підгрушний Валентин Андрійович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, 4, тел.: (073)083-82-97, https://orcid.org/0009-0004-5823-1490

Серветник Микола Анатолійович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (073)083-82-97

Авдейчик Оксана Миколаївна студентка, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (099)276-48-12, https://orcid.org/0009-0007-9924-1275

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Анотація. Актуальність дослідження фінансової безпеки держави зумовлена зростанням загроз, пов'язаних із сучасними глобальними та внутрішніми викликами, які безпосередньо впливають на стабільність національних економік. У сучасних умовах економічної глобалізації, інтеграції фінансових ринків та зростаючої взаємозалежності країн фінансова безпека стає не лише важливим, а й критично необхідним компонентом національної безпеки. Нестабільна фінансова система призводить до втрати довіри до економічної політики держави, скорочення інвестиційних потоків, зниження конкурентоспроможності національної економіки та гальмування її зростання.

Це, у свою чергу, створює підґрунтя для виникнення соціальної напруженості, погіршення якості життя населення та політичної нестабільності.

Фінансова безпека охоплює комплексну систему заходів, спрямованих на забезпечення стійкості фінансової системи до внутрішніх та зовнішніх загроз. Її забезпечення є ключовим елементом для досягнення стратегічних цілей держави, включаючи сталий економічний розвиток, зміцнення соціальної справедливості та забезпечення добробуту населення. Дослідження в цій сфері дозволяють визначити основні загрози, такі як фінансові кризи, корупція, зовнішній борг, бюджетний дефіцит та інфляція, а також розробити ефективні механізми управління ризиками.

Особлива увага приділяється розробці інструментів моніторингу та оцінки стану фінансової безпеки, що включають систему індикаторів для виявлення ранніх ознак загроз. Проактивний підхід до управління фінансовою безпекою дозволяє мінімізувати негативні наслідки кризових явищ, підвищити стійкість національної економіки до зовнішніх шоків і забезпечити її довгострокову конкурентоспроможність. Важливими аспектами є також міжнародна співпраця та адаптація до світових стандартів фінансового регулювання, що сприяють формуванню більш надійної та прозорої фінансової системи.

Таким чином, фінансова безпека є не лише основою економічної стабільності, але й запорукою суверенітету та незалежності держави. Забезпечення фінансової безпеки потребує системного підходу, який включає законодавчі, економічні та організаційні заходи. Це дослідження спрямоване на вдосконалення теоретичних і практичних засад управління фінансовою безпекою, що сприятиме стабільності, розвитку національної економіки та підвищенню якості життя населення.

Ключові слова: фінансова безпека, національна безпека, економічна стабільність, фінансова система, економічна глобалізація, інвестиційна привабливість, фінансові ризики.

Onofriichuk Oleh Petrovych Ph.D. in Economics, Associate Professor of the Department of Economics and Finance, Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (097) 961-89-18, https://orcid.org/0009-0008-3458-7926

Medvediev Ihor Ivanovych Master's student of the Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (096) 596-85-35

Sokol Oleh Anatoliiovych Master's student of the Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (067) 230-34-20

Pidhrushnyi Valentyn Andriiovych Ph.D. candidate of the Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (073) 083-82-97, https://orcid.org/0009-0004-5823-1490

Servetnyk Mykola Anatoliiovych Ph.D. candidate of the Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (073) 083-82-97

Avdeichyk Oksana Mykolaivna student of the Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk», Rivne, tel.: (099) 276-48-12, https://orcid.org/0009-0007-9924-1275

FINANCIAL SECURITY OF THE STATE

Abstract. The relevance of research on financial security of the state is determined by the growing threats associated with modern global and internal challenges that directly affect the stability of national economies. In the current context of economic globalization, financial market integration, and increasing interdependence of countries, financial security becomes not only important but also a critically necessary component of national security. An unstable financial system leads to a loss of trust in state economic policies, reduced investment flows, decreased competitiveness of the national economy, and slowed growth. This, in turn, creates the groundwork for social tension, deteriorating quality of life, and political instability.

Financial security encompasses a comprehensive system of measures aimed at ensuring the resilience of the financial system to internal and external threats. Ensuring financial security is a key element for achieving strategic state objectives, including sustainable economic development, strengthening social justice, and ensuring public welfare. Research in this area helps identify major threats such as financial crises, corruption, external debt, budget deficits, and inflation, and develop effective risk management mechanisms.

Special attention is given to the development of tools for monitoring and assessing the state of financial security, which includes a system of indicators for identifying early signs of threats. A proactive approach to managing financial security minimizes the adverse effects of crisis phenomena, enhances the resilience of the national economy to external shocks, and ensures its long-term competitiveness. Important aspects also include international cooperation and adaptation to global financial regulation standards, contributing to the creation of a more reliable and transparent financial system.

Thus, financial security is not only the foundation of economic stability but also a guarantee of the sovereignty and independence of the state. Ensuring financial

security requires a systematic approach that includes legislative, economic, and organizational measures. This study focuses on improving the theoretical and practical foundations of financial security management, contributing to the stability, development of the national economy, and enhancement of the quality of life of the population.

Keywords: financial security, national security, economic stability, financial system, economic globalization, investment attractiveness, financial risks.

Постановка проблеми. Проблемність фінансової безпеки держави полягає в її багатогранності та взаємозв'язку з різноманітними сферами суспільного життя. Це складна система, що включає в себе економічні, соціальні, політичні та навіть екологічні аспекти. Забезпечення фінансової безпеки вимагає збалансованого підходу та врахування безлічі взаємопов'язаних факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Сьогодні питання фінансової безпеки є особливо актуальним, зокрема у зв'язку з військовою агресією, яку зазнала і продовжує відчувати Україна. Фінансова безпека, як ключовий елемент національної безпеки, потребує ретельного дослідження її складових, а також факторів і загроз, що на неї впливають, що робить це питання одним із пріоритетних завдань наукових досліджень [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фінансової безпеки держави є невід'ємною частиною ширшого дослідження економічної безпеки. Багато економістів, таких як О. Барановський, З. Варналій та інші, зробили значний внесок у розуміння економічної безпеки в цілому. Однак, безпосередньо фінансову безпеку детальніше вивчали такі науковці, як Н. Рудик, Р. Сніщенко та інші. Серед зарубіжних дослідників, таких як Дж.-К. Ван Хорн, К. Жюгляр, їхні роботи є фундаментальними в розумінні історичних, теоретичних та практичних аспектів фінансової безпеки держави [3] .

Вагомий внесок у дослідження проблеми фінансової безпеки держави полягає у всебічному аналізі, систематизації загроз, розробці ефективних інструментів для захисту фінансової стабільності, а також в обґрунтуванні значення фінансової безпеки для сталого розвитку країни.

Мета статті - визначення та систематизація складових фінансової безпеки держави з урахуванням різних її аспектів. Додатково важливим завданням є виділення та обґрунтування окремих чинників, що впливають на фінансову безпеку держави, які дозволяють досягти мету дослідження фінансової безпеки держави, що визначаються через комплексний підхід до вивчення фінансової стабільності та здатності країни реагувати на економічні загрози [1,2].

Виклад основного матеріалу. З методологічної точки зору поняття економічної безпеки є похідним від загального поняття «національна безпека». Відповідно до основного Закону України «Про національну безпеку України» (2003 р.), національна безпека визначається як «захист життєво-

важливих інтересів людини, громадянина, суспільства і країни за умов забезпечення сталого розвитку», розвитку суспільства, своєчасно виявляти та усувати реальні та потенційні загрози національним інтересам та запобігати їм [4].

Тому економічну безпеку слід розглядати як головну складову, основу та матеріальну основу національної безпеки. Водночас вона є частиною системи, яка взаємопов'язана на різних рівнях. Це означає, що стабільність національної безпеки залежить від економічних умов, економічної ефективності, ліквідності та конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави, це підтверджують статті Конституції України, які передбачають, що це обов'язок держави і справа всіх людей.

Аналіз теоретичних підходів до визначення поняття «фінансова безпека» показує, що існують різні погляди на цю категорію, про що свідчить таблиці 1.

Таблиця 1

Ключові визначення у сфері фінансової безпеки

№ з/п	Автор	Авторське цитування
1	О. Барановський	*Фінансова безпека* охоплює широкий спектр аспектів, включаючи захист фінансових інтересів, забезпеченість фінансовими ресурсами, стабільність фінансових ринків та якість фінансових інструментів і послуг. Цей комплексний стан визначає здатність економіки ефективно функціонувати та протистояти різноманітним фінансовим загрозам, що робить її одним з найважливіших елементів економічної безпеки держави [6]
3	О. Василик	*Фінансова безпека* – це стан, коли фінансова система надійно захищена від будь-яких загроз, як внутрішніх, так і зовнішніх, що можуть порушити її стабільність [7]
4	О. Власюк	*Фінансова безпека* виконує роль економічного стабілізатора, забезпечуючи безперебійне функціонування виробництва, інфраструктури та сприяючи оптимальному розподілу фінансових та інвестиційних ресурсів [5]
5	В. Геєць	*Фінансова безпека* – це здатність фінансової системи протистояти різноманітним кризам та шокам, забезпечуючи її стабільне функціонування та розвиток [8]
6	А. Сухоруков	*Фінансова безпека* – це стан, коли всі фінансові системи держави (бюджет, податки, банки) працюють злагоджено і можуть протистояти будь-яким негативним впливам ззовні або зсередини країни [9]
7	В. Шлемко І. Бінько	*Фінансова безпека* – це здатність фінансової системи протистояти різноманітним кризам та шокам, забезпечуючи її стабільне функціонування та розвиток, навіть за умов несприятливих зовнішніх та внутрішніх впливів [10]

Поняття «фінансова безпека» можна розглядати з різних сторін. Найчастіше її пов'язують зі стабільністю економіки та надійністю грошей.

Експерти вважають, що фінансова безпека – це основа для розвитку будь-якої країни. Вона потрібна не лише державі, а й бізнесу та кожній людині. Досвід багатьох країн показує, що сильна економіка – це результат стабільної фінансової системи. Існує кілька поглядів на те, що таке фінансова безпека. Одні вважають, що це, насамперед, захищеність від фінансових ризиків, інші – багатство країни, а треті – стабільність економіки. Проте всі згодні з тим, що фінансова безпека – це важлива умова для розвитку будь-якої країни.

На основі проведеного аналізу є можливість сформулювати власне визначення фінансової безпеки.

Фінансова безпека – це стан фінансової системи, який характеризується її збалансованістю, здатністю захищати національні фінансові інтереси, протистояти загрозам і забезпечувати національне економічне зростання.

Таке визначення може бути обґрунтовано системним підходом, який передбачає визначення структури фінансової безпеки.

Концепція фінансової безпеки України базується на ідеї збереження єдності та взаємодії всіх складових фінансової системи. Мета концепції – забезпечити гармонійний розвиток усіх елементів фінансової системи [9]. Щоб забезпечити фінансову стабільність в Україні, необхідно зосередитися на кількох ключових сферах. Дані сфери, як частини одного великого механізму, взаємопов’язані і впливають одна на одну.

Фінансова безпека є складною багаторівневою системою, що складається з низки підсистем, таких як бюджетна, податкова, боргова, банківська, валютна, грошово-кредитна, інвестиційна, а також безпека страхового та фондового ринків, і кожна з цих підсистем має свою унікальну структуру та логіку розвитку.

Елементи національної фінансової безпеки:

1. Банківська безпека – це стан банківської системи країни, включаючи Національний банк України та банківські установи, створення умов для стабільного та ефективного функціонування, внутрішній і зовнішній захист своєї системи від зменшення загрози та сприяти ефективному використанню ресурсів.

2. Безпека небанківського фінансового сектору визначається рівнем розвитку фондового та страхового ринків.

Оцінка безпеки фондового ринку включає захист не лише ринків корпоративних і державних цінних паперів, але й таких сфер, як облігації, векселі, казначейські векселі, акції, ощадні облігації, біржовий і позабіржовий ринки.

3. Фінансова безпека страхового ринку залежить від того, наскільки страхові компанії мають достатні фінансові ресурси для покриття збитків, що випливають із договорів страхування, та забезпечення ефективного функціонування ринку.

4. Сума гарантії державного боргу – це сума внутрішнього та зовнішнього боргу, яка враховує ефективність запозичень та витрати на погашення.

Він характеризується оптимальними відносинами між ними, які повинні задовольняти потреби країни, не загрожуючи її суверенітету.

5. Монетарна безпека означає забезпечення країни достатньою кількістю іноземної валюти для підтримки позитивного платіжного балансу, накопичення валютних резервів, підтримки стабільності її валюти та виконання міжнародних фінансових зобов'язань.

6. Сутність бюджетної безпеки полягає в забезпеченні платоспроможності держави, особливо шляхом дотримання збалансованості доходів і видатків як державного, так і місцевих бюджетів та постійного контролю за ефективністю використання бюджетних коштів.

7. Грошово-кредитна безпека – це стан, коли грошова система країни працює стабільно, забезпечуючи підприємства і людей необхідними кредитами для інвестицій та споживання. Ці кредити мають бути доступними за прийнятними цінами (відсотковими ставками) [8].

Оскільки фінансова безпека є динамічним процесом, механізми забезпечення фінансової безпеки включають сукупність організаційних, інституційних та включає правові дії та складаються з трьох основних елементів (див. рис. 1).

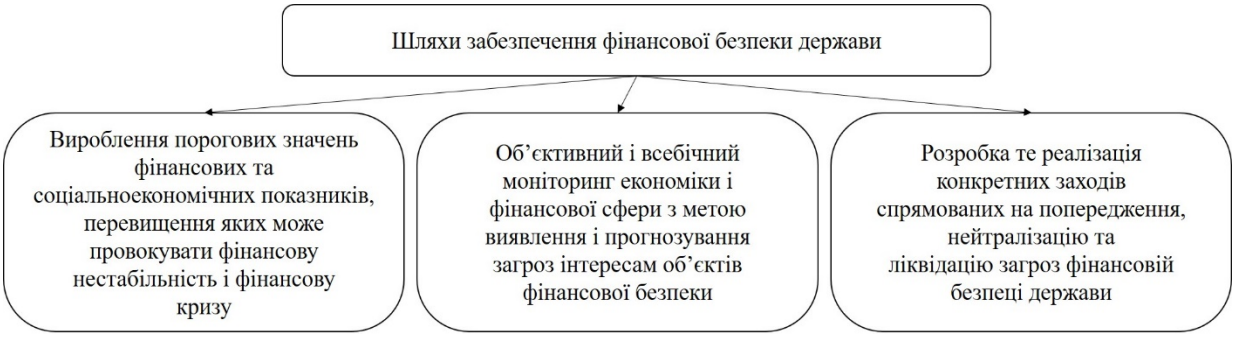

Рис. 1. Шляхи забезпечення фінансової безпеки держави

Фінансова безпека нації залежить від ряду ендогенних і екзогенних факторів і умов.

Для забезпечення ефективної системи фінансової безпеки насамперед необхідно систематизувати та класифікувати явища та події, які прямо чи опосередковано загрожують інтересам учасників фінансових правовідносин, що може перешкоджати реалізації їхніх прав або поставити під загрозу окремі елементи фінансово-кредитного сектору.

Ключовою частиною цього процесу є визначення позитивних і негативних тенденцій, що виникають внаслідок цих подій, та стає основою для прийняття рекомендацій і рішень. Серед економістів наразі немає єдиної думки щодо класифікації загроз національній фінансовій безпеці. Проте найпоширенішою практикою на національному та міжнародному рівнях є класифікація загроз за їх джерелом (зовнішні та внутрішні) та ступенем небезпеки (існуюча, потенційна, нова, очікувана).

Серед внутрішніх факторів, які становлять найбільшу загрозу фінансовій безпеці, постійний фіскальний дефіцит, неефективна бюджетна та фіскальна політика, висока інфляція, надмірна внутрішня заборгованість, нестабільність валютного курсу та рівень розвитку фінансових ринків.

Обмежена інвестиційна та інноваційна активність, недостатні золотовалютні резерви, слабкість валютно-кредитної системи, нестабільність банківської системи, зростання тіньової економіки [6].

Фактори, які впливають на фінансову безпеку в Україні, можна розділити на зовнішні та внутрішні, оскільки економіка України взаємодіє з глобальними процесами і водночас залежить від внутрішньої політики, структури та функціонування фінансової системи, а саме:

1. Зовнішні фактори.

Глобальні економічні зміни − коливання на міжнародних фінансових ринках, зміни вартості сировинних товарів, глобальні економічні кризи, які можуть негативно вплинути на експортно-імпортні операції, валютні резерви та платіжний баланс країни.

Міжнародні санкції − введення економічних санкцій проти України або її основних торгових партнерів може обмежити доступ до фінансових ресурсів та спричинити валютні коливання.

Військові конфлікти та геополітичні загрози − ситуація на сході України та військова агресія з боку Росії викликають фінансові витрати на оборону та відновлення інфраструктури, що безпосередньо впливає на економічну стабільність.

Світові валютні коливання − зміни в обмінних курсах світових валют, зокрема долара та євро, можуть змінювати рівень зовнішньої заборгованості України, а також вартість імпорту.

Іноземні інвестиції − рівень іноземних інвестицій і прямі іноземні капіталовкладення в економіку країни визначають фінансову стабільність та можливості для розвитку.

2. Внутрішні фактори.

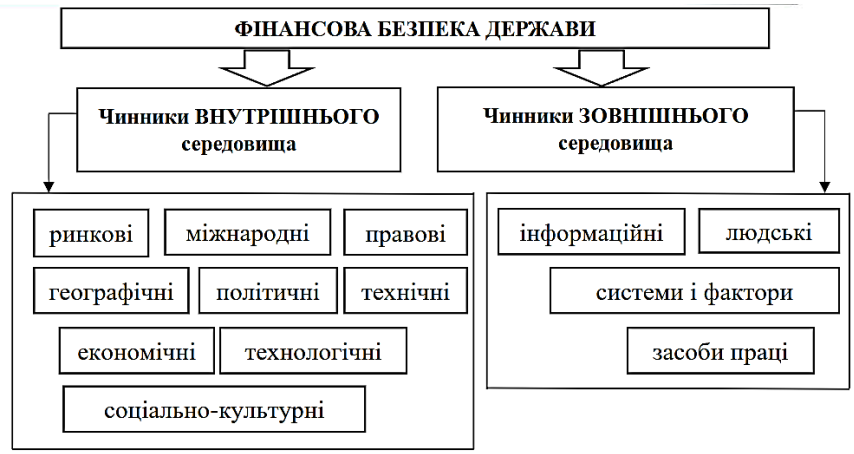

Рис. 2. Чинники середовищ фінансової безпеки

Для забезпечення фінансової безпеки держави надзвичайно важливою є ефективне управління як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, що дозволяє підтримувати стабільність та оперативно реагувати на зміни в економічному середовищі (рис.2).

В умовах воєнного стану в Україні та глобальної економічної нестабільності, що негативно позначається на інтегрованих економіках, зміцнення фінансової безпеки набуває особливої важливості. У таких умовах країна повинна забезпечити належний рівень фінансової безпеки для захисту національної економіки від негативного впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників [11].

На теперішній момент основну загрозу становлять зовнішні ризики, які важко передбачити. Їх усунення є першочерговим завданням для державних органів та керівництва підприємств усіх форм власності. Це має вирішальне значення для забезпечення фінансової стабільності підприємств. Постійно мінливе зовнішнє середовище, включаючи наслідки військових дій, пандемій, а також політичних та військових конфліктів, вимагає безперервного моніторингу фінансових процесів у країні з акцентом на забезпечення фінансової безпеки, що забезпечить своєчасне реагування на потенційні загрози та захист економічних інтересів держави [12].

Національна стратегія фінансової безпеки України має включати такі основні аспекти:

1) геофінансовий вплив України з урахуванням економічних, кліматичних, етнічних та інших спільних регіональних особливостей населення;
2) визначити стандарти та параметри фінансової системи України, що відповідають вимогам фінансової безпеки, встановити кількісні та якісні пороги;
3) розробка механізмів і заходів щодо виявлення загроз фінансовій безпеці країни та визначення їх причин.
4) оцінка прояву загрози та її локалізація;
5) визначення тем, що становлять основні загрози національній економічній та соціально-політичній системі, та механізмів їх вплив;
6) розробка методологій прогнозування, виявлення та запобігання виникненню факторів, які можуть становити загрозу фінансовій безпеці, а також дослідження тенденцій та можливостей виникнення таких загроз;
7) створення національної системи управління фінансами відповідно до геофінансових зон;
8) формування механізмів фінансово-економічної політики та інституційних змін для нейтралізації або зменшення впливу негативних чинників;
9) визначення цілей, суб'єктів та параметрів контролю для забезпечення фінансової безпеки України [11].

Рівень фінансової захищеності є важливим компонентом економічної безпеки, оскільки він без посередньо впливає на загальний стан національної

безпеки. Зниження фінансової безпеки може призвести до втрати платоспроможності країни, що в свою чергу загрожує неможливістю фінансувати пріоритетні витрати та забезпечити функціонування державних інститутів. Фінансова безпека є ключовим елементом економічної безпеки, оскільки фінансовий стан держави безпосередньо залежить від загального економічного стану країни. У свою чергу, економічна стабільність залежить від фінансової безпеки громадян, суспільства та держави в цілому. Таке підкреслює тісний зв'язок між фінансовою та економічною безпекою, а також підтверджує, що стабільність фінансової системи є важливим фактором забезпечення національної безпеки України. В умовах сучасної ситуації не існує ефективних інструментів, які гарантували б національну безпеку, оскільки вони залежать від рівня фінансової безпеки, і всі ці інструменти повинні бути спрямовані на забезпечення національної фінансової безпеки.

Висновок. Фінансова безпека є важливою складовою національної безпеки, що безпосередньо впливає на стабільність економіки, добробут населення та конкурентоспроможність країни на міжнародній арені. Дослідження підкреслює, що фінансова безпека складається з комплексної системи елементів, таких як бюджетна, монетарна, банківська, боргова та інвестиційна безпека. Забезпечення фінансової стабільності є багатокомпонентним процесом, які вимагають всебічного аналізу зовнішніх та внутрішніх загроз і використання ефективних інструментів для нейтралізації цих ризиків. Прозорість, підзвітність, стабільність, ефективність управління та інновації є ключовими принципами побудови системи фінансової безпеки, які дозволяють країні підтримувати стійкість до економічних криз, сприяти соціальному добробуту громадян і забезпечувати розвиток національної економіки, що є особливо важливим у сучасних умовах глобальних викликів.

У роботі підкреслюється важливість державного регулювання та моніторингу фінансових процесів для збереження стабільності національної фінансової системи. Серед ключових інструментів забезпечення фінансової безпеки виділено регулювання бюджетних та грошово-кредитних процесів, контроль за діяльністю банківського та небанківського фінансових секторів, а також підвищення рівня прозорості і відповідальності в управлінні державними фінансами.

Також акцент зроблено на важливості міжнародної співпраці для зміцнення фінансової безпеки, особливо у сфері обміну досвідом і дотримання міжнародних стандартів. Важливу роль у цьому процесі відіграють іноземні інвестиції, які сприяють розвитку національної економіки, проте їхній потік має бути ретельно контролюваний для запобігання негативному впливу на фінансову систему країни.

Крім того, у роботі зазначено необхідність систематизації та класифікації загроз за джерелами їх виникнення, рівнем небезпеки та напрямком впливу, що дозволить державі більш оперативно реагувати на потенційні кризи,

забезпечити захист ключових секторів економіки та підвищити довіру громадян до фінансових інституцій.

Основним є те, що забезпечення фінансової безпеки вимагає комплексного підходу, який включає ефективне державне регулювання, міжнародну співпрацю, інституційне вдосконалення, а також посилення контролю та прозорості, що створює підґрунтя для стійкого економічного розвитку та підвищення рівня соціально-економічної стабільності країни.

Література:

1. Аксьонова Т. С. Актуальні загрози та ризики фінансовій безпеці України та роль держави у її забезпеченні. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 17. С. 130–138. DOI: [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.17.130.

2. Будник Л. Фінансова безпека держави в умовах воєнного стану. Галицький економічний вісник. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu.

3. Варналій В.С., Томашевський Т. Т. Місце фінансової безпеки в системі економічної безпеки України. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки». 2018. № 8(16). С. 53–60. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjie_2018_8_10.

4. Власюк О. С. Актуальні проблеми фінансової безпеки України в умовах посткризової трансформації: монографія. Київ: НІСД, 2014. 432 с.

5. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С. Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К.: 2008. – 48 с.

6. Гетманець О. Фінансова безпека як об’єкт правового регулювання. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/3/38.pdf.

7. Миколайчук А. Б. Методичний підхід до прогнозування рівня фінансової безпеки держави в системі моніторингу. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2012. № 38. С. 32.

8. Мороз М. О. Інвестиційна безпека України [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук: 08.00.08 / М. О. Мороз; Держ. ВНЗ «Університет банківської справи». – Київ, 2019. – 252 с.

9. Музичка О.М., Журибіда Н.Р., Галько Є.О. Методичні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки банків. Бізнес Інформ. 2019. № 3. С. 322–327.

10. Нагайчук Н. Г. Фінансова безпека і стійкість страховика. Фінансовий простір. 2018. № 3(31). С. 25–34.

11. П’ятницька Г. Т., Федулова І. В. Фінансова безпека країни та підприємства: визначення, взаємозв’язок і ризики забезпечення. Ефективна економіка. 2020. № 7. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8059. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.7.14.

12. Підхомний О. М. Фінансова безпека України: методологія аналізу та стратегічні орієнтири. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://lnu.edu.ua/thesis/pidkhomnyi-oleh-myhajlovych/.

13. Ситник Н. С., Стефанків Б. О. Фінансові аспекти складників економічної безпеки держави. Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор». 2018. Випуск 1–2 (44). С. 136–140.

14. Тарангул Л. Фінансова безпека України та інструменти її забезпечення. Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування. 2017. Вип. 1. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://core.ac.uk/download/pdf/268452959.pdf.

References

1. Aksyonova, T.S. (2021). Aktualni zahrozy ta ryzyky finansovii bezpetsi Ukrainy ta rol derzhavy u yii zabezpechenni [Actual threats and risks to Ukraine's financial security and the role of the state in ensuring it]. Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience, 17, 130–138. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.17.130.

2. Budnyk, L. (n.d.). Finansova bezpeka derzhavy v umovakh voiennoho stanu [Financial security of the state under martial law]. Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician Economic Bulletin. Retrieved from https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu.

3. Varnalii, V.S., & Tomashevskyi, T.T. (2018). Mistse finansovoi bezpeky v systemi ekonomichnoi bezpeky Ukrainy [The place of financial security in Ukraine's economic security system]. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka". Seriia: "Ekonomichni nauky" – International Scientific Journal "Internauka". Series: "Economic Sciences", 8(16), 53–60. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjie_2018_8_10.

4. Vlasiuk, O.S. (2014). Aktualni problemy finansovoi bezpeky Ukrainy v umovakh postkryzovoi transformatsii: monohrafiia [Current problems of Ukraine's financial security in the conditions of post-crisis transformation: Monograph]. Kyiv: NISD.

5. Vlasiuk, O.S. (2008). Teoriia i praktyka ekonomichnoi bezpeky v systemi nauky pro ekonomiku [Theory and practice of economic security in the system of economics]. Kyiv: National Institute for Problems of International Security under the National Security and Defense Council of Ukraine.

6. Hetmanets, O. (n.d.). Finansova bezpeka yak obiekt pravovoho rehuliuvannia [Financial security as an object of legal regulation]. Retrieved from http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/3/38.pdf.

7. Mykolaichuk, A.B. (2012). Metodychnyi pidkhid do prohnozuvannia rivnia finansovoi bezpeky derzhavy v systemi monitorynhu [Methodical approach to forecasting the level of state financial security in the monitoring system]. Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of Transport and Industry Economics, 38, 32.

8. Moroz, M.O. (2019). Investytsiina bezpeka Ukrainy [Investment security of Ukraine]. Candidate's thesis. Kyiv: State Higher Educational Institution "University of Banking".

9. Muzychka, O.M., Zhurybida, N.R., & Haliko, Ye.O. (2019). Metodychni pidkhody do otsiniuvannia rivnia finansovoi bezpeky bankiv [Methodological approaches to assessing the level of banks' financial security]. Biznes Inform – Business Inform, 3, 322–327.

10. Naichuk, N.H. (2018). Finansova bezpeka i stiikist strakhuvannia [Financial security and resilience of insurance]. Finansovyi prostir – Financial Space, 3(31), 25–34.

11. Pyatnytska, H.T., & Fedulova, I.V. (2020). Finansova bezpeka krainy ta pidpryiemstva: vyznachennia, vzaiemozviazok i ryzyky zabezpechennia [Financial security of the country and enterprises: Definitions, interconnection, and risks of provision]. Efektyvna ekonomika – Effective Economy, 7. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.7.14. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8059.

12. Pidkhomnyi, O.M. (n.d.). Finansova bezpeka Ukrainy: metodolohiia analizu ta stratehichni oriientyry [Financial security of Ukraine: Methodology of analysis and strategic orientations]. Retrieved from https://lnu.edu.ua/thesis/pidkhomnyi-oleh-myhajlovych/.

13. Sytnyk, N.S., & Stefankiv, B.O. (2018). Finansovi aspekty skladnykiv ekonomichnoi bezpeky derzhavy [Financial aspects of the components of state economic security]. Naukovyi-vyrobnychyi zhurnal "Biznes-navihator" – Scientific and Production Journal "Business Navigator", 1–2(44), 136–140.

14. Tarangul, L. (2017). Finansova bezpeka Ukrainy ta instrumenty yii zabezpechennia [Ukraine's financial security and its ensuring tools]. Ekonomichnyi visnyk. Seriia: Finansy, oblik, opodatkuvannia – Economic Bulletin. Series: Finance, Accounting, Taxation, 1. Retrieved from https://core.ac.uk/download/pdf/268452959.pdf.

УДК 338.487-027.31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-777-787

Опря Богдана Олексіївна кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, тел.: (097) 900-73-44, https://orcid.org/0000-0001-6751-1030

Хоптяр Андрій Юрійович кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, тел.: (097) 667-38-22, https://orcid.org/0000-0002-7870-5778

ІННОВАЦІЇ ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ: СТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ НА ПРИКЛАДІ ТУРАГЕНЦІЇ «МОРЕ ТУРІВ»

Анотація. У статті досліджено роль інновацій та персоналізації в розвитку сучасного туристичного бізнесу на прикладі діяльності турагенції «Море Турів». Проаналізовано, як інноваційні підходи, такі як пропозиція гарячих турів, широкий вибір екскурсійних програм, зручна система представлення цін і моніторинг задоволеності клієнтів, допомагають компанії відповідати потребам клієнтів і підтримувати високі стандарти якості обслуговування. Значна увага приділяється освітнім ініціативам компанії, які включають курси для менеджерів, тренінги з продажів і програми особистісного розвитку, що сприяють формуванню професійного та стабільного бізнес-середовища.

Інновації та персоналізація виступають не лише інструментами адаптації до мінливого попиту, але й створюють додаткову конкурентну перевагу на ринку. Завдяки впровадженню сучасних технологій, автоматизації процесів бронювання і систематичному аналізу зворотного зв'язку клієнтів, турагенція «Море Турів» забезпечує індивідуальний підхід до кожного споживача, що значно підвищує рівень їхньої задоволеності. Це дозволяє не лише утримувати постійних клієнтів, а й залучати нових, формуючи довготривалі партнерські відносини.

Окремо висвітлено роль відгуків клієнтів у зміцненні довіри до компанії, а також важливість співпраці з партнерами та туроператорами для забезпечення якісного туристичного продукту. Франчайзингова пропозиція компанії представлена як ефективний інструмент підтримки підприємців у створенні власного бізнесу. Досвід турагенції «Море Турів» демонструє, як завдяки інтеграції інновацій, персоналізованого підходу, моніторингу якості

та партнерських відносин можна досягти стабільного розвитку навіть в умовах сучасних викликів. Цей досвід є цінним орієнтиром для інших учасників туристичного ринку, які прагнуть удосконалити свої бізнес-процеси та забезпечити максимальне задоволення клієнтів.

Ключові слова: туристичний продукт, інновації, персоналізація, турагенція «Море Турів», гарячі тури, екскурсійні програми, відгуки клієнтів, якість сервісу.

Opria Bohdana Oleksiivna Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Associate Professor of the Department of Tourism and Hotel-Restaurant Business of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, tel.: (097) 900-73-44, https://orcid.org/0000-0001-6751-1030

Khoptiar Andrii Yuriiovych Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Senior Lecturer of the Department of Tourism and Hotel-Restaurant Business of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, tel.: (097) 667-38-22, https://orcid.org/0000-0002-7870-5778

INNOVATIONS AND PERSONALIZATION: CREATING A MODERN TOURIST PRODUCT USING THE EXAMPLE OF THE TRAVEL AGENCY "MORE TURIV"

Abstract. The article examines the role of innovation and personalization in the development of modern tourism business, using the example of the travel agency "More Turiv." It explores how innovative practices – such as offering last-minute tours, a broad range of excursion programs, transparent pricing systems, and client satisfaction monitoring – enable the company to meet customer demands while maintaining high service standards.

Significant emphasis is placed on the agency's educational initiatives, including manager training, sales workshops, and personal development programs, which contribute to a stable and professional business environment. Innovations and personalization are presented not only as tools for adapting to changing demand but also as competitive advantages.

The integration of modern technologies, automated booking processes, and systematic client feedback analysis ensures a personalized approach, enhancing customer satisfaction. This strategy helps retain loyal clients and attract new ones, fostering long-term partnerships.

The article highlights the importance of client feedback in building trust, the role of collaborations with partners and tour operators in delivering quality products, and the agency's franchising model as a tool for supporting entrepreneurs. "More Turiv" showcases how innovation, personalization, quality monitoring, and partnerships lead to sustainable growth, even amid modern challenges, offering valuable insights for other market participants.

Keywords: tourism product, innovation, personalization, "More Turiv," last-minute tours, excursion programs, client feedback, service quality.

Постановка проблеми. Туристичний бізнес в Україні опинився в умовах безпрецедентних викликів через повномасштабну агресію з боку росії. Порушення транспортних і логістичних ланцюгів, зниження купівельної спроможності населення та ризики безпеки суттєво вплинули на туристичний сектор. Традиційні підходи до створення туристичного продукту більше не відповідають реаліям, і підприємства змушені шукати нові способи адаптації до нестабільного ринку. У цьому контексті діяльність турагенції «Море Турів» є яскравим прикладом того, як український бізнес здатний виживати й трансформуватися в умовах кризи.

Один із ключових викликів для туристичних агентств – зміна пріоритетів споживачів. У зв'язку з війною багато українців змушені зосереджувати ресурси на базових потребах, а не на подорожах. Водночас Західна Україна стає осередком внутрішнього туризму для вимушених переселенців і тих, хто шукає безпечного відпочинку в межах країни. «Море Турів» у цих умовах орієнтується на нові потреби клієнтів, створюючи адаптовані пропозиції: бюджетні екскурсійні тури, маршрути вихідного дня, а також спеціальні пропозиції для родин із дітьми.

Водночас компанія стикається із складнощами в організації міжнародного туризму через обмеження візових процедур і проблеми з авіаперевезеннями. Зважаючи на це, «Море Турів» інтегрує сучасні технології, що дозволяють клієнтам отримувати детальну консультацію онлайн, а також пропонує послуги з оформлення документів у спрощеному режимі. Це допомагає зберігати лояльність клієнтів навіть у складних умовах.

Попри всі труднощі, ситуація відкриває нові можливості для розвитку. Війна стала каталізатором переосмислення ролі внутрішнього туризму, підвищення уваги до екологічних і культурних маршрутів. Агенція «Море Турів» робить акцент на створенні продуктів, які підтримують локальні громади, а креативність і адаптивність стають запорукою успіху навіть у кризовий час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адаптації туристичного бізнесу до умов кризи в Україні активно вивчається сучасними вченими. Особливу увагу приділяють аналізу внутрішнього туризму, економічним викликам галузі, а також впливу війни на трансформацію туристичних послуг. Зокрема, дослідженнями цих аспектів займаються такі українські вчені, як О. Гнатюк, яка досліджує стратегії сталого розвитку туристичного бізнесу в умовах кризи, О. Скуратівська, яка аналізує внутрішній туризм як інструмент економічного відновлення, та А. Ковальчук, який акцентує увагу на цифровізації туристичних послуг. Публікації після 2022 року зосереджуються на формуванні туристичного продукту, орієнтованого на внутрішні та

регіональні ринки, а також на механізмах підтримки малого і середнього бізнесу в галузі туризму.

Мета статті – полягає у висвітленні особливостей створення сучасного туристичного продукту в умовах війни на прикладі турагенції «Море Турів» із акцентом на адаптацію бізнесу до викликів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Вплив глобальних змін та війни в Україні на туристичний ринок є багатогранним та глибоким. Глобальні пандемії, зокрема COVID-19, створили нову реальність для туристичної індустрії, в якій онлайн-бронювання, гігієнічні стандарти та гнучкі умови скасування стали базовими очікуваннями клієнтів. Війна в Україні, яка у повній мірі розгорнулася в лютому 2022 року, значно ускладнила ситуацію, створивши нові виклики для внутрішнього та зовнішнього туризму. Обмеження в пересуванні, ризики безпеки та економічна нестабільність різко знизили попит на туристичні послуги.

Для українського туристичного ринку війна стала серйозним ударом, але водночас вона стимулювала адаптацію до нових умов. Західна Україна, відносно безпечна зона країни, стала центром внутрішнього туризму та прихистком для внутрішньо переміщених осіб. Багато туристичних компаній переорієнтувалися на локальні тури, акцентуючи увагу на культурному, екологічному та активному відпочинку. Такі регіони, як Львівщина, Закарпаття та Буковина, стали популярними серед українських туристів, шукачів безпеки та стабільності.

Окрім цього, туристичні компанії почали активно застосовувати інновації для адаптації до кризових умов. Сервіси онлайн-продажів, віртуальні тури, а також пропозиції короткострокових і бюджетних подорожей стали популярними рішеннями. Глобальні зміни та війна прискорили трансформацію туристичного ринку, зробивши його більш гнучким, технологічним і орієнтованим на нові виклики та потреби клієнтів [1].

Інновації та персоналізація відіграють ключову роль у виживанні та розвитку туристичних фірм, особливо в умовах сучасних викликів, таких як глобальні кризи чи війна. Впровадження новітніх технологій дозволяє компаніям адаптувати свої послуги до потреб клієнтів і працювати ефективніше. Онлайн-бронювання, мобільні додатки, віртуальні тури та чат-боти стали стандартними інструментами сучасного туристичного бізнесу. Завдяки їм туристичні фірми можуть охоплювати ширшу аудиторію, навіть за умов обмеження фізичних подорожей [2].

Персоналізація є ще одним важливим аспектом конкурентоспроможності туристичних компаній. Клієнти все частіше очікують індивідуального підходу до планування подорожей, що включає врахування їхніх уподобань, бюджету, стилю життя та інтересів. За допомогою аналізу даних та комунікації через соціальні мережі компанії можуть пропонувати унікальні тури, спеціальні пропозиції чи створювати маршрути, що максимально відповідають

очікуванням клієнтів. Це підвищує рівень задоволеності клієнтів і сприяє їхній лояльності до бренду.

Інновації та персоналізація також допомагають туристичним фірмам долати виклики, пов'язані з кризами. Наприклад, в умовах війни багато українських туристичних компаній переорієнтувалися на внутрішній туризм, пропонуючи короткострокові подорожі до безпечних регіонів, тематичні тури для дітей чи релаксаційні програми. Використання цифрових платформ дозволило швидко реагувати на зміну попиту та зберегти клієнтську базу навіть у складних обставинах.

Персоналізація та інновації не лише підтримують життєздатність туристичних компаній, але й відкривають нові перспективи розвитку. Фірми, які активно впроваджують технологічні рішення, формують довгострокову конкурентну перевагу. Інвестиції в штучний інтелект, автоматизацію процесів чи розвиток нових форматів туризму, таких як екологічні чи культурно-освітні програми, дозволяють туристичним компаніям не лише адаптуватися до викликів, а й формувати майбутнє галузі [3].

Турагентство «Море Турів», розташоване за адресою: Городоцька, 174, Львів, Львівська область, 79022, є сучасною туристичною компанією, яка спеціалізується на організації подорожей як в Україні, так і за кордоном. Завдяки широкому спектру послуг, агентство пропонує клієнтам персоналізовані тури, бронювання готелів, авіаквитків, страхування та консультації з візових питань. Оперативна комунікація з клієнтами забезпечується через контактний телефон: +38 (067) 373-74-47. Завдяки професійному підходу, високим стандартам обслуговування та увазі до потреб клієнтів, «Море Турів» займає гідне місце серед лідерів туристичного ринку у Львові.

Працівники турагентства «Море Турів» вирізняються високим професіоналізмом і прагненням задовольнити індивідуальні потреби кожного клієнта. Процес пошуку турів організований таким чином, щоб враховувати найдрібніші побажання туристів: від бюджету до унікальних інтересів, таких як гастротури, екскурсійні маршрути чи екологічний відпочинок. Завдяки широкій базі партнерів і сучасним технологіям підбору, працівники агентства можуть оперативно знайти найкращі пропозиції за вигідними умовами.

Особливу увагу агентство приділяє персоналізації обслуговування, що дозволяє створити комфортну і безпечну подорож. Кожен клієнт отримує детальну консультацію, включаючи рекомендації щодо найкращого часу для поїздки, місць проживання та екскурсійних програм. Індивідуальний підхід сприяє формуванню довгострокових відносин із клієнтами, які цінують увагу до деталей та турботу про їхній комфорт під час відпочинку.

Турагентство пропонує широкий вибір гарячих турів до найпопулярніших туристичних напрямків, таких як Шрі-Ланка, Оман, Іспанія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет та інші країни. Асортимент подорожей охоплює різні формати відпочинку: пляжний релакс, екзотичні маршрути, культурно-

історичні екскурсії та сімейні тури. Завдяки тісній співпраці з надійними туроператорами агентство має змогу пропонувати конкурентні ціни та знижки, які роблять відпочинок доступним для різних категорій клієнтів [4].

Гарячі тури – це чудова можливість вирушити в подорож за привабливою ціною, що особливо актуально для мандрівників, які цінують спонтанність. Агентство також надає інформаційну підтримку щодо вибору ідеального напрямку залежно від сезону, уподобань і бюджету клієнта. Завдяки цьому кожен турист може знайти оптимальну пропозицію для незабутньої подорожі.

Турагентство «Море Турів» пропонує захоплюючі екскурсійні тури для будь-якого сезону, включаючи різноманітні новорічні та святкові програми. Один із найпопулярніших турів – «Новий рік на паромі», який дозволяє провести святкові дні у чарівних містах Балтики: Таллінні, Генселькі та Стокгольмі. Це ідеальний вибір для тих, хто хоче зустріти Новий рік на воді, відвідати історичні пам'ятки та насолодитися атмосферою північної Європи в зимовий період. Вражаючі морські подорожі в поєднанні з екскурсіями по містах залишають незабутні враження.

Також агентство пропонує чудову програму для сімей із дітьми – «Запрошуємо вас з малечею до резиденції Миколая», що дасть можливість не тільки побачити казкову атмосферу свят, а й відвідати святкові резиденції, де малюки зможуть зустріти Миколая та отримати подарунки. Для тих, хто любить різдвяні ярмарки, є тури до європейських столиць, таких як Прага, Париж і Берлін, де вас чекають чарівні зимові ринки, яскраві вогники та чудова святкова атмосфера. Ці екскурсії поєднують у собі історичну спадщину, традиції святкувань та неповторну магію зимових свят [4].

На сайті турагентства «Море Турів» є спеціальна рубрика «Ціни на тури», де детально розписані актуальні ціни на популярні туристичні напрямки. Тут можна знайти інформацію про тури до Єгипту, Туреччини, Іспанії, ОАЕ, Танзанії, Таїланду, Домінікани, Мальдівів, Шрі-Ланки, Мексики, В'єтнаму та Індонезії. Завдяки цьому туристи можуть швидко ознайомитись з пропозиціями, порівняти ціни на різні країни та обрати оптимальний варіант для своєї подорожі. Це зручний інструмент для планування відпочинку, який дозволяє легко зорієнтуватись у варіантах турів та обрати той, що відповідає бюджету та інтересам [4].

Такий підхід дає туристам можливість без зайвих зусиль ознайомитись з актуальними цінами, що дозволяє зекономити час при плануванні подорожі. Крім того, на сайті є зручна система фільтрів, яка дозволяє швидко знайти тури за цінами, датами або країнами. Це значно полегшує процес вибору турів, роблячи його зручним та ефективним для кожного клієнта.

На сайті турагентства є також унікальна рубрика «33 відео-уроки для щастя, здоров'я і успіху», яка надає можливість ознайомитись з відеоматеріалами, що сприяють розвитку особистості та професіоналізму. Автором

відео-уроків є Любомир Бованько, власник компанії, який прагне ділитися не лише туристичними пропозиціями, але й важливими знаннями для людей, що працюють у туристичній індустрії. Ці уроки охоплюють такі важливі теми, як світоглядні установки, створення здорових звичок, досягнення особистого та професійного успіху, що є особливо важливим у нинішній складній ситуації, коли туристична галузь в Україні переживає складні часи через війну [4].

Особливу увагу Любомир Бованько приділяє тим, хто працює в індустрії туризму, надаючи не лише практичні поради для туристів, але й підтримку для фахівців, яким доводиться адаптуватися до нових умов. Відео-уроки допомагають туристичним працівникам не тільки покращити свої навички в роботі, але й знаходити сили для особистого розвитку, зберігаючи внутрішню стійкість і оптимізм у часи криз. Це важлива підтримка, яка допомагає не лише вижити, а й рухатись вперед навіть у найскладніші періоди.

Завдяки таким ініціативам, «Море Турів» демонструє свою соціальну відповідальність не тільки перед клієнтами, а й перед своїми співробітниками та іншими фахівцями індустрії.

На сайті «Море Турів» також представлено кілька важливих рубрик, що включають онлайн-курси для турменеджерів, курси з продажу, курси розмови з туристами, а також курси з розвитку відділів продажу та курси лідерства та управління. Ці курси є безцінним інструментом для тих, хто прагне не лише поліпшити свої навички у сфері туризму, а й ефективно керувати туристичними процесами, розвивати продажі та успішно взаємодіяти з клієнтами. В умовах сучасних змін і викликів, які постають перед туристичним бізнесом, такі курси допомагають працівникам отримати нові знання та покращити свої професійні якості [4].

Проходження таких курсів дає працівникам туристичної галузі можливість не лише адаптуватися до змін, а й стати більш конкурентоспроможними на ринку. Курси продажів і комунікації з клієнтами дозволяють покращити навички взаємодії з туристами, що є основою успішної роботи будь-якої туристичної фірми. Курси лідерства та управління допомагають розвивати стратегічне мислення та лідерські якості, що особливо важливо для керівників відділів та агентств. Вони сприяють ефективному управлінню командою, зростанню мотивації та вдосконаленню організаційних процесів, що допомагає підвищити загальну продуктивність компанії.

Ці курси надають практичні знання та інструменти, які можуть бути негайно застосовані в роботі, що робить їх корисними не лише для початківців, але й для досвідчених професіоналів, які хочуть підвищити свою кваліфікацію та ефективність у динамічному світі туризму. Тому для працівників турбізнесу ці курси є важливим кроком до розвитку особистих і професійних компетенцій.

Рубрика «Вакансії» на сайті турагенції «Море Турів» демонструє сучасний підхід до пошуку співробітників, орієнтований на залучення активних і

зацікавлених у розвитку кандидатів. Вона чітко окреслює вимоги до кандидатів і вигоди, які вони отримають, обираючи роботу в агенції.

У рубриці зазначено конкретні обов'язки офісного менеджера, що включають спілкування з клієнтами, підбір оптимальних турів, а також інформаційний супровід клієнтів до завершення їхньої подорожі. Це дозволяє претендентам зрозуміти, які завдання перед ними стоятимуть, і оцінити свої здібності. Пропозиція роботи в комфортному офісі із сучасним обладнанням (CRM-система, IP-телефонія) і чітким графіком (п'ятиденний робочий тиждень) робить вакансію привабливою для багатьох кандидатів [4].

Агенція пропонує унікальну програму навчання, що охоплює всі аспекти роботи в туристичній сфері, включаючи специфіку взаємодії з клієнтами та вибір турів. Особливу увагу приділено навчальним умовам для новачків без досвіду, що сприяє залученню широкого кола кандидатів. Крім того, зазначено, що наставники матеріально зацікавлені в успіху нових працівників, що стимулює якісну підготовку.

Компанія надає конкурентні переваги, такі як можливість подорожувати за зниженими цінами або безкоштовно, офіційне працевлаштування, стабільний потік клієнтів і мотиваційну схему оплати. Такі умови привертають як новачків, так і досвідчених спеціалістів.

Запропонована модель комунікації (через Viber, WhatsApp, Telegram) спрощує процес подачі резюме, роблячи його зручним для кандидатів. Крім того, зазначення посилання на сайт із навчальними курсами підкреслює сучасний підхід агенції до рекрутингу.

Рубрика «Вакансії» демонструє продуману систему залучення кадрів і відповідає сучасним стандартам управління персоналом. Це є прикладом того, як турагенція не тільки створює якісний туристичний продукт, але й інвестує в розвиток своїх співробітників, зміцнюючи свій бренд на ринку праці.

Однією з цікавих інновацій, яку пропонує турагенція «Море Турів», є можливість придбати подарунковий сертифікат на послуги агентства. Цей сертифікат може бути чудовим подарунком для рідних, друзів чи колег, оскільки дозволяє вибрати тур чи екскурсію на будь-яку суму. Мінімальний номінал сертифікату починається від 5000 гривень, а максимальна сума не має обмежень, що робить цей варіант гнучким та доступним для будь-якого бюджету. Такий подарунок ідеально підходить для тих, хто хоче подарувати своїм близьким можливість самостійно обрати туристичний продукт, що відповідає їхнім вподобанням та потребам [4].

Процес використання подарункового сертифікату є простим та зручним: отримувач сертифікату може використати його на будь-які тури чи екскурсії, запропоновані агенцією, у зручний для себе час. Якщо сума сертифікату не покриває повну вартість туру, отримувач може доплатити різницю. Такий підхід дозволяє зробити подарунок не лише приємним, але й практичним, оскільки дає змогу вибрати тур за власними вподобаннями та у зручний час.

Важливим аспектом діяльності турагенції «Море Турів» є моніторинг задоволеності клієнтів, адже він дозволяє забезпечити постійну якість обслуговування та врахувати побажання туристів для подальшого покращення. Агенція активно використовує різноманітні методи збору зворотного зв'язку, включаючи анкети, онлайн-опитування та безпосередні бесіди з клієнтами після повернення з турів. Це дозволяє не лише оцінити рівень задоволеності, але й виявити можливі недоліки в роботі або організації турів.

На сайті турагенції «Море Турів» є спеціальна рубрика «Відгуки про нас», яка стала одним із важливих інструментів для взаємодії з клієнтами. Ця рубрика дозволяє туристам ділитися своїми враженнями після подорожей, залишати рекомендації та висловлювати подяку. Відгуки реальних клієнтів створюють атмосферу довіри до агенції та допомагають потенційним туристам впевнено обирати тури, знаючи про досвід інших [4].

Наявність відгуків також є цінним джерелом інформації для самої агенції, адже вони дозволяють побачити сильні сторони компанії та виявити аспекти, які потребують покращення. Крім того, ця рубрика виступає як чудова платформа для демонстрації успішних кейсів та позитивного досвіду, що є ключовим для зміцнення репутації компанії. Така прозорість та відкритість у взаємодії з клієнтами свідчить про високий рівень сервісу та прагнення до постійного вдосконалення.

Важливою частиною стратегії розвитку агенції є впровадження стандартів якості послуг, що дає змогу забезпечити відповідність вимогам найвищих стандартів у туристичній галузі. Турагенція «Море Турів» працює не лише з кінцевими споживачами, але й активно співпрацює з численними партнерами та постачальниками послуг, щоб гарантувати бездоганність кожного етапу туристичної подорожі. Завдяки налагодженим партнерським зв'язкам агенція має можливість створювати унікальні та конкурентоспроможні пропозиції, що відповідають очікуванням найвибагливіших клієнтів.

Спільна робота з партнерами охоплює всі аспекти туристичних послуг: від оперативного бронювання авіаквитків та номерів у готелях до організації екскурсійних маршрутів, трансферів і додаткових послуг на місці. Завдяки цьому туристи отримують комплексний сервіс, який враховує їхні індивідуальні потреби та побажання. Особлива увага приділяється постійному моніторингу якості партнерських послуг, що дозволяє оперативно реагувати на будь-які зміни та вдосконалювати пропозиції [5].

Такий підхід сприяє не лише забезпеченню високого рівня сервісу, а й підтримці довіри з боку постійних клієнтів, які цінують стабільність і надійність компанії. Взаємодія з партнерами допомагає турагенції адаптуватися до швидкозмінних умов ринку, забезпечувати актуальність пропозицій і підтримувати репутацію надійного провайдера туристичних послуг. Це є ключовим фактором для довгострокового успіху та сталого розвитку бізнесу.

Турагенція «Море Турів» також пропонує франшизу, що є перспективною бізнес-моделлю для тих, хто прагне почати діяльність у туристичній сфері, маючи доступ до підтримки великої мережі та вигідних умов співпраці. Пропозиція базується на комплексному підході до створення бізнесу, що забезпечує значну конкурентну перевагу, особливо для новачків, які не мають достатнього досвіду чи ресурсів.

Придбання франшизи дозволяє підприємцям інтегруватися у велику мережу, яка надає доступ до понад 40 провідних туроператорів із першого дня роботи. Завдяки довірі туроператорів до мережі «Море Турів» франчайзі отримують значно вигідніші умови, зокрема підвищені комісійні винагороди, які забезпечують вищий рівень доходів порівняно з незалежною діяльністю. Окрім цього, центральний офіс мережі постійно надає консультаційну підтримку та допомогу у вирішенні складних ситуацій, що знижує ризики для нових агентств [4].

Важливим аспектом франшизи є готова бізнес-модель, яка включає не лише використання впізнаваного бренду, але й доступ до напрацьованих методик роботи, технічної підтримки та навчання. Такий підхід дозволяє франчайзі зосередитися на залученні клієнтів і продажах, не переймаючись організаційними чи адміністративними деталями. Крім того, клієнти довіряють великій мережі з позитивною репутацією, що забезпечує зміцнення позицій агентства на ринку з самого початку роботи.

Висновки. У сучасному світі туристична індустрія перебуває у постійному розвитку, і саме інновації та персоналізація є ключовими факторами успіху на ринку. На прикладі турагенції «Море Турів» можна побачити, як інтеграція нових підходів дозволяє ефективно відповідати на виклики сьогодення та потреби клієнтів. Завдяки пропозиціям гарячих турів, широкому вибору екскурсійних програм, зручному представленню цін на тури до найпопулярніших країн світу, компанія забезпечує клієнтам доступ до якісного та конкурентоспроможного туристичного продукту.

Особливу увагу заслуговують освітні ініціативи компанії, які спрямовані на підвищення кваліфікації працівників туристичної сфери. Курси для менеджерів, тренінги з продажів, а також рубрики з особистісного розвитку не лише підвищують професійний рівень працівників, але й сприяють формуванню стійкого бізнес-середовища. Наявність прозорої системи вакансій і спрямованість на розвиток молодих спеціалістів створюють позитивний імідж компанії та сприяють залученню талановитих кадрів.

Відгуки клієнтів, представлені на сайті «Море Турів», слугують підтвердженням високого рівня сервісу та довіри споживачів. Водночас пропозиція франшизи демонструє, як компанія підтримує підприємців, допомагаючи їм створити успішний бізнес у туристичній сфері.

Таким чином, турагенція «Море Турів» є яскравим прикладом того, як завдяки інноваціям, персоналізованому підходу та орієнтації на якість послуг

можна досягти стійкого розвитку навіть в умовах сучасних викликів. Її досвід є цінним орієнтиром для інших гравців туристичного ринку, які прагнуть вдосконалити свій бізнес і забезпечити максимальне задоволення клієнтів.

Література:

1. Бойко З. В., Горожанкіна Н. А., Грушка В. В. Тенденції розвитку туризму в Україні в умовах воєнного часу. *Економіка та суспільство*. 2024. № 59. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-7

2. Кампов Н. С., Медвідь Л. І., Касинець О. В., Махлинець С. С. Роль інновацій для розвитку туризму. *Економічні науки*. 2017. № 23(18). URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kampov2.htm

3. Джинджоян В. В. Сучасні інноваційні технології в менеджменті туризму та гостинності. *Ефективна економіка*. 2021. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2021/7.pdf

4. Море Турів. URL: https://www.more-turiv.com.ua/

5. Брич В. Я. Туроперейтинг. Тернопіль: Економічна думка, ТНЕУ, 2017. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29697/1/%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%87.pdf

References:

1. Boiko, Z. V., Horozhankina, N. A., Hrushka, V. V. (2024). Tendentsii rozvytku turyzmu v Ukraini v umovakh voiennoho chasu [Trends in tourism development in Ukraine during wartime]. *Ekonomika ta suspilstvo, 59*. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-7 [in Ukrainian].

2. Kampov, N. S., Medvid, L. I., Kasynets, O. V., Makhlynets, S. S. (2017). Rol innovatsii dlia rozvytku turyzmu [The role of innovation for tourism development]. *Ekonomichni nauky, 23(18)*. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kampov2.htm [in Ukrainian].

3. Dzhyndzhoian, V. V. (2021). Suchasni innovatsiini tekhnolohii v menedzhmenti turyzmu ta hostynnosti [Modern innovative technologies in tourism and hospitality management]. *Efektyvna ekonomika, 6.* URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2021/7.pdf [in Ukrainian].

4. More Turiv. URL: https://www.more-turiv.com.ua/ [in Ukrainian].

5. Brych, V. Ya. (2017). Turopereitynh [Tour Operating]. Ternopil: Ekonomichna dumka, TNEU. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29697/1/%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%87.pdf [in Ukrainian].

УДК 338.24

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-788-798

Петренко Людмила Миколаївна кандидат економічних наук, доцент, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-4794-2566

Худіков Павел Воловимирович аспірант 2-го року навчання спеціальності «Економіка», КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, м. Київ, https://orcid.org/0009-0007-1782-7628

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА: ФАКТОРИ ТА ЗАГРОЗИ

Анотація. Сучасні трансформаційні процеси, які супроводжують світову економіку, несуть у собі безліч загроз безпечного розвитку вітчизняних підприємств. Економічне середовище характеризується багатоаспектністю та стрімким характером змін. Забезпечення надійного та безпечного функціонування за сучасних умов є ключовим завданням для будь-якої організації незалежно від форм власності та виду діяльності. Загрози та небезпеки в діяльності сучасних компаній висувають нові вимоги до побудови системи їх економічної безпеки. В свою чергу рівень економічної безпеки підприємства характеризує здатність протистояти можливим загрозам. Тому важливим етапом дослідження стану економічної безпеки підприємств є виявлення загроз і факторів, що їх породжують, а також можливість їх класифікації.

На основі проведеного дослідження розглянуто підходи до визначення і розкрито зміст факторів та основних загроз, що впливають на формування економічної безпеки підприємства.

У статті проаналізовано сутність поняття загрози економічної безпеки підприємства як сукупності факторів, впливів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, що негативно відбиваються на його функціонуванні. В роботі досліджено та систематизовано фактори загроз економічної безпеки підприємства, сформовано їх загальну структуру. Зазначено, що під впливом загроз підприємство змушене постійно навчатися і вдосконалювати свої захисні механізми в системі економічної безпеки. Оскільки економічна безпека є комплексним поняттям, яке безпосередньо пов'язане зі впливом зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, найбільш доцільним є поділ загроз на зовнішні та внутрішні. В роботі запропонована класифікація видів загроз, детально розглянуто внутрішні та зовнішні загрози економічної безпеки суб'єкта господарювання за сучасних умов. Можливість ідентифікації та класифікації загроз економічної безпеки підприємства надасть змогу господарюючим суб'єктам краще зрозуміти природу їх виникнення та розробити ефективний механізм протидії.

Ключові слова: загроза, види загроз, класифікація загроз, фактори загроз, система, економічна безпека, підприємство.

Petrenko Liudmyla Mykolaivna PhD in Economics, docent, associate Professor the Department of Informatics and systemsology, Kiev National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4794-2566

Khudikov Pavel Volovymyrovych graduate student of the second year the Department of Informatics and systemsology, Kiev National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, https://orcid.org/0009-0007-1782-7628

ECONOMIC SECURITY OF AN ENTERPRISE: FACTORS AND THREATS

Abstract. Modern transformation processes that accompany the world economy carry many threats to the safe development of domestic enterprises. The economic environment is characterized by multifacetedness and rapid nature of changes. Ensuring reliable and safe functioning under modern conditions is a key task for any organization, regardless of the form of ownership and type of activity. Threats and dangers in the activities of modern companies put forward new requirements for building a system of their economic security. In turn, the level of economic security of the enterprise characterizes the ability to resist possible threats. Therefore, an important stage in the study of the state of economic security of enterprises is the identification of threats and factors that generate them, as well as the possibility of their classification.

Based on the conducted research, approaches to determining and revealing the content of factors and main threats that influence the formation of the economic security of the enterprise were considered.

The article analyzes the essence of the concept of a threat to the economic security of an enterprise as a set of factors, influences of the external and internal environment of the enterprise, which negatively affect its functioning. The paper investigates and systematizes the factors of threats to the economic security of an enterprise, and forms their general structure. It is noted that under the influence of threats, an enterprise is forced to constantly learn and improve its protective mechanisms in the economic security system. Since economic security is a complex concept that is directly related to the impact of the external and internal environment of the enterprise, it is most appropriate to divide threats into external and internal. The paper proposes a classification of threat types, and examines in detail internal and external threats to the economic security of a business entity under modern conditions. The ability to identify and classify threats to the economic security of an enterprise will allow business entities to better understand the nature of their occurrence and develop an effective countermeasure mechanism.

Keywords: threat, types of threats, classification of threats, threat factors, system, economic security, enterprise.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, які супроводжують світову економіку, несуть у собі безліч загроз безпечного розвитку, що робить особливо актуальною проблему забезпечення сталого стану економічної безпеки на усіх рівнях господарювання. Проблема забезпечення економічної безпеки як пріоритет стабільного функціонування та розвитку людини та суспільства, розглядається в економічній теорії початку XX ст.

Сучасне економічне середовище характеризується багатоаспектністю та стрімким характером змін. Підприємства знаходяться під впливом багатьох факторів, що суттєво впливають на стан їх економічної безпеки. Питання економічної безпеки є актуальними для кожного суб'єкта господарювання, що функціонує на ринку. Керівники вітчизняних підприємств змушені здійснювати постійний моніторинг та аналіз економічної ситуації з метою запобігання можливим ризикам та загрозам для забезпечення стабільного розвитку їх бізнесу. Отже, економічна діяльність будь-якого суб'єкта господарювання обумовлена наявністю ризиків та загроз, пов'язаних з його економічною безпекою. Важливим етапом дослідження стану економічної безпеки підприємств є виявлення загроз і факторів, що їх породжують, а також можливість їх класифікації.

Мета статті – визначення факторів впливу та загроз економічної безпеки підприємства, їх класифікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом питання походження та класифікації загроз економіцчної безпеки господарюючих суб'єктів набувають особливої актуальності. Питання забезпечення економічної безпеки підприємств розглядалися в роботах таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як В. Алкема, І. Бланк, І. Бєлоусова, Є. Бобров, Л. Гнилицька, В. Грушко, О. Захарова, Г. Козаченко, І. Мігус, Мулик, Я. Мулик, Є. Намлієв, В. Рокоча, І. Петрова, Н. Правдюк, В. Сідак, В. Токар.

Виклад основного матеріалу. Економічна безпека підприємства є комплексним поняттям, яке включає в собі безліч факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх, з якими підприємство перебуває у постійному взаємозв'язку в процесі свого функціонування. Економічна безпека підприємства — це стан його захисту від негативного впливу зовнішніх та внутрішніх загроз, дестабілізуючих факторів, що забезпечує збалансовану реалізацію основних бізнес-інтересів та цілей його діяльності.

Аналіз визначень поняття «економічна безпека підприємства» показав, що існує кілька точок зору на його зміст. За результатами розгляду робіт вітчизняних досліджень [1-5] можна виділити основні визначення даного поняття:

–стан фінансової чи інформаційної захищеності ресурсів підприємства;

–оптимальні умови середовища функціонування підприємства;

–стан захищеності підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз;

–здатність підприємства до досягнення бізнес-цілей, відстоювання власних інтересів, безперервного розвитку.

Розрізняють поняття «фактор», «загроза» та «ризик» в дослідженнях дефініції економічна безпека підприємства.

Одним із елементів економічної безпеки є загроза, яка являє собою сукупність факторів, впливів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, що негативно відбиваються на його функціонуванні у зв'язку з незаконними шахрайськими діями, спрямованими на відчуження відповідних результатів. Таким чином, загроза носить негативний характер, завдає певний ступінь збитків організації. Зовнішні та внутрішні загрози є індивідуальними для кожної компанії. У той самий час ці категорії включають окремі елементи, що є характерними практично для усіх суб'єктів господарювання. Вважається, що якщо підприємство ефективно використовує свої ресурси для запобігання загрозам, його економічна безпека забезпечена та загрози для нього мінімальні.

М. Камлик визначає загрози як «потенційні або реальні умови, чинники чи дії фізичних та юридичних осіб, що порушують нормальний фінансово-економічний стан суб'єктів підприємницької діяльності і здатні заподіяти великої шкоди аж до припинення його діяльності» [1].

О. Бандурка загрозу трактує «як потенційну можливість завдання шкоди суб'єктам господарюючої діяльності з боку окремих чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, тобто поява загрози визначає потенційну дію чинників економічних утрат для підприємства» [2].

Є Рудніченко визначає загрозу як «наслідок небезпеки у вигляді об'єктивізованого чинника потенційно негативної дії» [3].

Аналіз існуючих визначень сутності загроз економічній безпеці показує, що в кожному з них, так чи інакше, відображена небезпека нанесення економічної шкоди, що проявляється у вигляді збитків, негативного впливу, перешкод в досягненні цілей. Загалом, загроза – це чинник, що створює значну небезпеку стійкому функціонуванню економічної системи.

Отже, загрози становлять сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, які негативно впливають на діяльність підприємства.

Проведені дослідження [4-5] дозволили сформувати загальну структуру факторів, що можуть становити загрозу економічній безпеці підприємства:

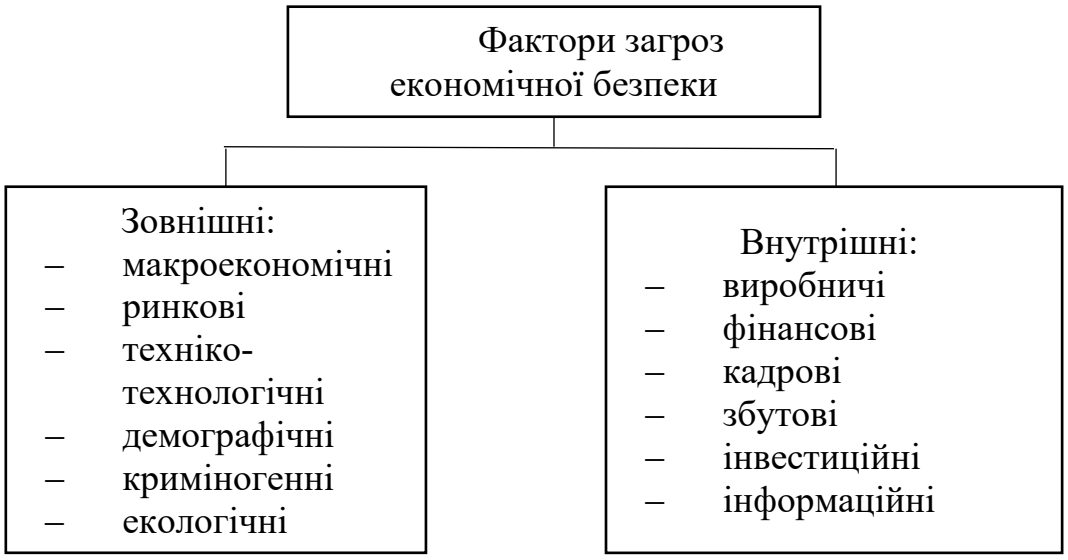

Рис. 1. Фактори загроз економічної безпеки підприємства

До факторів зовнішнього середовища можемо віднести:

– макроекономічні — ступінь розвитку економіки держави, чинне законодавство та політика у сфері внутрішньої та зовнішньої економіки, правової та податкової сфери, макроекономічні показники, стан фінансової системи;

– ринкові — ємність ринку, величина платоспроможного попиту на продукцію, ціноутворення на сировину, готову продукцію та енергетичні ресурси, рівень конкуренції, мито та інші обмеження на ринку; ступінь розвиненості інфраструктури ринку;

– інші зовнішні умови функціонування підприємства — загальний рівень розвитку техніки та технологій, демографічні процеси, рівень злочинності, кліматичний фактор, непередбачені кризові явища.

Фактори внутрішнього середовища:

– виробничі — показники виробництва, такі як швидкість оборотності матеріалів, рівень продуктивність праці, величина собівартості продукції, система моніторингу якості;

– фінансові — структура активів та якість їх управління, забезпеченість капіталів, рівень кредиторської та дебіторської заборгованості, рентабельність капіталовкладень, загальна доходність бізнесу, дивіденди;

– кадрові — ступінь забезпеченості кадрами, рівень кваліфікації кадрів, ефективність структури управління;

– техніко-технологічні — частка оснащеності виробництва найкращими доступними технологіями, конкурентоспроможність технології виробництва, ефективність використання ресурсів;

– збутові — асортамент продукції, що випускається, портфель замовлень, система ціноутворення, ефективність логістики, конкурентоспроможність продукції на ринку, маркетингова політика підприємства, аналітичні та прогнозні дослідження, відносини з клієнтами, реклама, програми та послуги для клієнтів;

– інформаційні — система збору, аналізу та зберігання інформації, інструменти захисту конфіденційної інформації, захищеність технічних засобів та систем передачі інформації;

– інвестиційні — інтенсивність інвестиційних заходів, впровадження стратегії, розмір інвестиційних фондів, кількість патентів і ліцензій, що купуються і продаються;

Основною метою забезпечення стану економічної безпеки підприємства є протидія загрозам його функціонування та розвитку, які, за відсутності адекватних заходів, можуть перерости у виклики економічної безпеки. Протидія це виявляється у послідовності заходів щодо виявлення, випередження виникнення, мінімізації впливу загроз або їх повної ліквідації.

В багатьох роботах вітчизняних дослідників, присвячених дослідженню загроз економічній безпеці, наводяться узагальнюючі класифікації загроз з урахуванням ознак, характерних для аналізованого виду економічної діяльності.

На зовнішні та внутрішні загрози поділяють О. Бандурка, М. Камлик [1, 2].

Камлик під внутрішніми загрозами економічної безпеки підприємства розуміє такі загрози, які безпосередньо пов’язані з прорахунками самого підприємства [2]: недоліки в роботі з персоналом, плинність кадрів, відсутність висококваліфікованих працівників на важливих організаційно-виробничих ділянках роботи, невирішеність соціальних проблем працівників, низький рівень внутрішньогосподарського контролю за здійсненням фінансово-господарських операцій, веденням бухгалтерського обліку матеріальних цінностей та грошових коштів, незадовільний стан забезпечення збереження матеріальних цінностей, грошових коштів та відомостей, що становлять комерційну, банківську та іншу таємницю, низький рівень організації роботи з конфіденційними документами; низький рівень захисту комп’ютерних систем від несанкціонованого доступу; неефективна робота служби економічної безпеки. До зовнішніх загроз М. Камлик [2] відносить: крадіжки майна сторонніми особами; незаконні дії конкурентів; протизаконні дії з боку кримінальних структур.

Пропонуємо наступну класифікацію видів загроз економічної безпеки підприємства за класифікаційними ознаками:

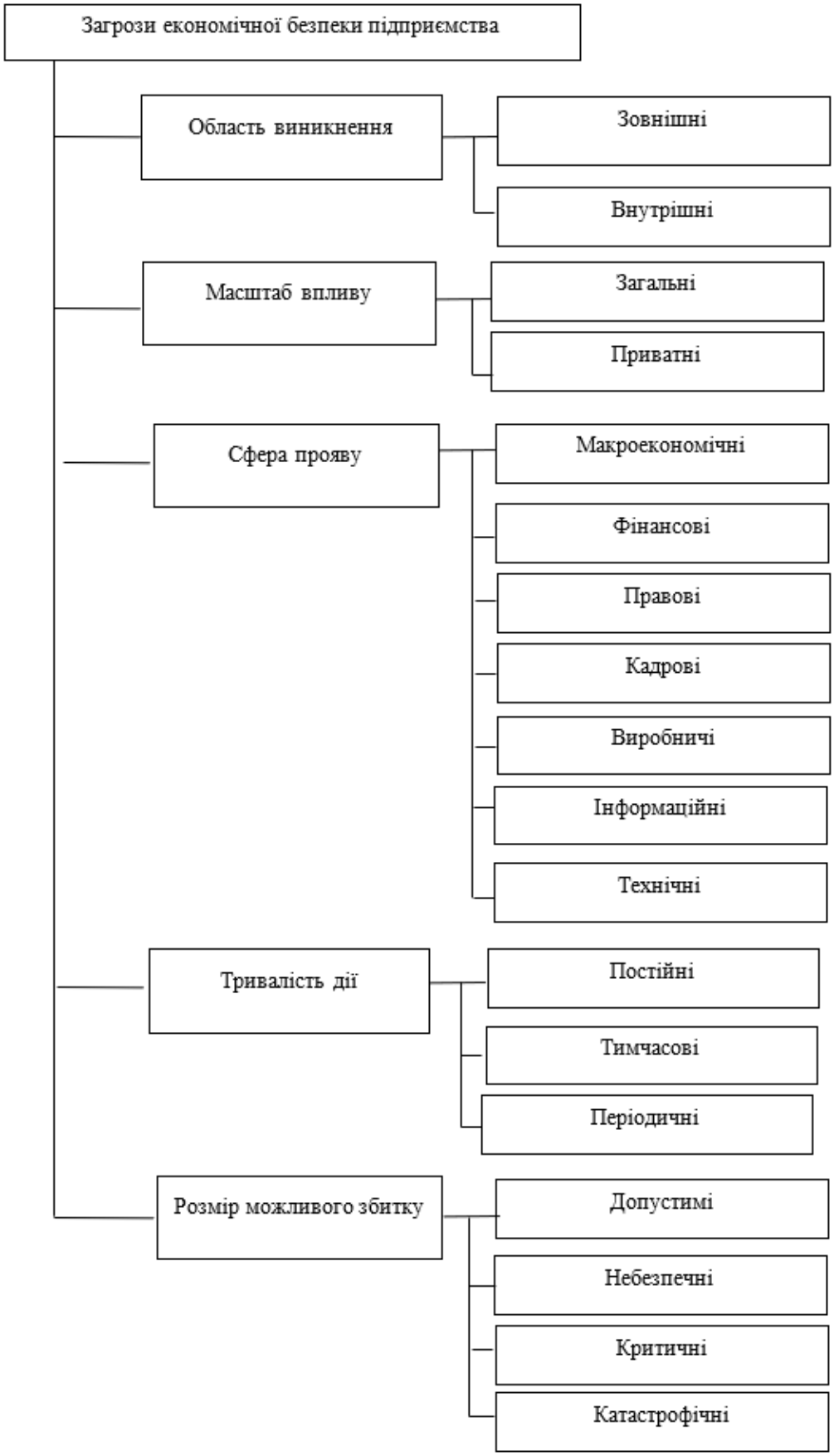

Рис. 2. Класифікація загроз економічної безпеки підприємства

Поділ загроз за сферою виникнення на зовнішні та внутрішні є найбільш поширеним, його підтверджують і розглядають науковці [6-10]. Розглянемо бідьш детально внутрішні та зовнішні загрози економічної безпеки підприємства.

Внутрішні загрози та дестабілізуючі фактори включають дії або бездіяльність (навмисно або ненавмисно) співробітників компанії, які суперечать діловим інтересам компанії, що може призвести до фінансових збитків компанії, витоку або втрати інформаційних ресурсів.

Витік комерційної інформації. Це найпоширеніший ризик, уникнити якого можливо продуманим документообігом, впровадженням комерційної таємниці і системи контролю з особами, які мають до неї доступ. Крім того, зараз все частіше у великих компаніях співробітники підписують угоду про нерозголошення.

Несумлінний персонал. Щоб уникнути неприємностей (неякісне виконання трудових обов'язків, «ліві» замовлення, скарги до державних контролюючих органів тощо) важливо ретельно відбирати кандидатів на роботу, запровадити систему контролю за трудовим процесом. Доцільно піклуватися про персонал, підвищувати кваліфікацію, намагатися створювати атмосферу згуртованого корпоративного духу, тільки в цьому випадку вдасться працювати саме з командою.

Внутрішньокорпоративні конфлікти. Ця загроза безпосередньо залежить від складу та домовленостей між усіма учасниками бізнесу. Будь-які корпоративні кроки важливо закріплювати письмово, і це має бути не тільки статут з типовими формулюваннями. Доцільно укласти корпоративний договір, де прописати все до дрібниць: від механізмів вирішення корпоративних спорів до того, як діятимуть учасники у разі конфлікту.

Продаж через підставні фірми. Ризик може торкнутися тих підприємців, продажами яких займаються «продумані» менеджери. З метою безпеки важливо збудувати систему контролю продажу: можливість приймати замовлення через певні канали, відстежувати корпоративні засоби зв'язку (пошта, телефони тощо).

Розкрадання товарно-матеріальних цінностей. Загроза шахрайства може набувати різних масштабів. Щоб цього уникнути доцільно скористатися надійною системою контролю з відеоспостереженням, перепустками для співробітників та пунктом охорони, проводити систематичну інвентаризацію товарно-матеріальних цінностей, незалежний аудит.

Змова власної служби економічної безпеки із зацікавленими особами. Існує високий ризик того, що штатні служби безпеки можуть використовувати інформацію про ведення бізнесу, ініціюючи перевірку контролюючих органів, звідки є вихідцями. Рекомендують користуватися послугами незалежних фахівців, які не входять до штату компанії. Наймана служба перевіряє контрагентів щодо податкової сумлінності, консультує з правових питань, супроводжує податкові та поліцейські перевірки, представляє інтереси

підприємця в держорганах та судах, проводить експертизу угод, перевіряє легітимність тендерів, розробляє заходи, спрямовані на виключення ризиків продажу через підставні фірми.

До зовнішніх загроз та дестабілізуючих факторів належать незаконна діяльність кримінальних структур, конкурентів, компаній та осіб, які займаються промисловим шпигунством або шахрайством, неплатоспроможних ділових партнерів, спеціально санкціонованих через різні обов'язки співробітників компанії.

Конкуренти. Необхідно вибудовувати грамотну цінову політику, виключати ділові сварки, зокрема уникати судові розгляди. Окрім цього, підприємцю важливо заздалегідь подбати про охорону свого бренду.

Проблемні контрагенти. Необхідно заздалегідь переконайтися в юридичній та податковій доброчесності другої сторони, проаналізувати рівень фінансової стійкості та ділову репутацію контрагента.

Контролюючі органи. Потрібно бути готовим пройти несподівану перевірку та добре знати свої права, обов'язки та основні повноваження контролерів.

Мінливе зовнішнє середовище висуває більш жорсткі вимоги до системи економічної безпеки підприємства, що повинна враховувати наявні загрози, а також прогнозувати потенційні для мінімізації їх негативних наслідків. Основними завданнями системи економічної безпеки підприємства є:

–захист законних прав та інтересів компанії та її співробітників;

–збір, аналіз, оцінка та прогнозування розвитку ситуації;

–постійний моніторинг та аналіз діяльності партнерів, клієнтів, конкурентів компанії;

–своєчасне виявлення потенційних зусиль компанії та її співробітників із зовнішніх джерел загроз безпеці;

–запобігання проникненню до структур фінансової розвідки конкурентів, організованої злочинності та осіб з незаконними намірами;

–боротьба з технічними вторгненнями у злочинних цілях;

–виявлення, запобігання та припинення можливаї незаконної чи негативної діяльності співробітників компанії, що може нанести шкоду її безпеці;

–забезпечення безпеки інформації, що становить матеріальні цінності та комерційну таємницю підприємства;

–отримання інформації, що є необхідною для формулювання ефективних управлінських рішень щодо оптимальної стратегії та тактики господарської діяльності коспанії;

–захист (фізичний та технічний) будівель, споруд, територій, транспортних засобів;

–формування позитивного іміджу компанії у широкого загалу та ділових партнерів;

–компенсація матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконною діяльністю організацій та приватних осіб;

–совєчасний моніторинг ефективності системи безпеки, вдосконалення її компонентів.

Висновки. Економічна безпека для підприємця — це своєчасне виявлення та припинення зовнішніх та внутрішніх загроз та дій, здатних завдати шкоди компанії. Можливість класифікації загроз економічної безпеки підприємства надасть змогу господарюючим суб'єктам краще зрозуміти природу їх виникнення та розробити механізм протидії. На сьогодні існує велика кількість підходів до класифікації загроз економічної безпеки господарюючого суб'єкта, проте кожен підприємець може вибирати той, який більше підходить саме його підприємству. Розглянуті проблеми у сфері забезпечення економічної безпеки ставлять питання про впровадження організаційно-технічних систем моніторингу безпеки в економічній сфері, які виступили б системою захисту в умовах нових викликів, загроз та ризиків.

Література:

1. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.

2. Основи економічної безпеки : [підручник] / О.М. Бандурка [та ін]. – Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.

3. Рудніченко Є.М. Загроза, ризик, небезпека: сутність та взаємозв'язок із системою економічної безпеки / Є.М. Рудніченко // Економіка Менеджмент Підприємництво. – 2013. – № 25(І). – С. 188–195.

4. Пашнюк, Л. Загрози економічній безпеці підприємства та засоби їх нейтралізації [Текст] / Л. Пашнюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2013. – Вип. 10(151). – С. 93-97.

5. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія / Г.В. Козаченко, В.П. Понамарьов, О.М. Ляшенко. – К. : Лібра, 2003. – 280 с.

6. Дацків Р.М. Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції / Р.М. Дацків. – Львів : Центр Європи, 2006. – 159 с.

7. Акімова Н.С., Топоркова О.В., Євлаш Т.О. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства / Н.С. Акімова, О.В, Топоркова, Т.О. Євлаш // Економічний простір. 2017. № 1(6). С.37–50.

8. Алькема, В.Г. Система економічної безпеки підприємства: монографія / В.Г. Алькема; Вищий навчальний заклад «Університет економіки і права КРОК»; Науководослідний інститут проблем національної безпеки України.Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2011. 378 с.

9. Геєць В.М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія / [В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк та ін.]. Харків: ІНЖЕК, 2006. 240 с.

10. Гуляєва Н.М., Вавдійчик І.М. Економічна безпека та стабільне функціонування підприємства // Вісник КНТЕУ. 2017. № 4 (114). С. 79–88.

References:

1. Kamlyk, M.I. (2005). *Ekonomichna bezpeka pidpryiemnytskoi diialnosti. Ekonomiko-pravovyi aspekt [Economic security of entrepreneurial activity. Economic and legal aspect]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

2. Bandurka, O.M. et al. (2003). *Osnovy ekonomichnoi bezpeky. [Fundamentals of economic security]*. Kharkiv: Vyd-vo nats. un-tu vnutr. sprav. [in Ukrainian].

3. Rudnichenko, Ye.M. (2013) Zahroza, ryzyk, nebezpeka: sutnist ta vzaiemozviazok iz systemoiu ekonomichnoi bezpeky [Threat, risk, danger: essence and relationship with the economic security system]. *Ekonomika Menedzhment Pidpryiemnytstvo – Economics Management Entrepreneurship*, 25(I), 188–195. [in Ukrainian].

4. Pashniuk, L. (2013) Zahrozy ekonomichnii bezpetsi pidpryiemstva ta zasoby yikh neitralizatsii. [Threats to the economic security of an enterprise and means of neutralizing them]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Ekonomika [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Economics]*. 10(151), (pp. 93-97). [in Ukrainian].

5. Kozachenko, H.V., Ponamarov V.P., Liashenko, O.M. (2003) *Ekonomichna bezpeka pidpryiemstva: sutnist ta mekhanizm zabezpechennia [Economic security of the enterprise: essence and mechanism of ensuring it]*. Kyiv: Libra [in Ukrainian].

6. Datskiv, R.M. (2006). *Ekonomichna bezpeka derzhavy v umovakh hlobalnoi konkurentsii [Economic security of the state in the context of global competition]*. Lviv: Tsentr Yevropy [in Ukrainian].

7. Akimova, N.S., Toporkova, O.V., Yevlash, T.O. (2017) Oblikovo-analitychne zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva [Accounting and analytical support for the economic security of the enterprise]. *Ekonomichnyi prostir — [Economic space]*. 1(6), 37–50. [in Ukrainian].

8. Alkema, V.H. (2011). *Systema ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva [Enterprise economic security system]*. Kyiv: Universytet ekonomiky ta prava «KROK» [in Ukrainian].

9. Heiets, V.M., Kyzym, M.O., Klebanova T.S., Cherniak, O.I. et al.(2006) *Modeliuvannia ekonomichnoi bezpeky: derzhava, rehion, pidpryiemstvo [Modeling economic security: state, region, enterprise]*. Kharkiv: INZhEK [in Ukrainian].

10. Huliaieva, N.M., Vavdiichyk, I.M. (2017) Ekonomichna bezpeka ta stabilne funktsionuvannia pidpryiemstva *[Economic security and stable functioning of the enterprise]*. *Visnyk KNTEU — Bulletin of KNTEU. 4* (114), 79–88. [in Ukrainian].

УДК 332:314.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-799-810

Петруняк Юрій Ярославович аспірант четвертого року навчання за спеціальністю 051 «Економіка», ЗВО «Університет Короля Данила», м. Івано-Франківськ, тел.: (068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0008-7937-7228

ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ ТА ЇХ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІКУ ОКРЕМИХ КРАЇН-РЕЦИПІЄНТІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню специфіки міграційних потоків та їхнього впливу на економіку країн-рецепієнтів є важливим напрямком аналізу сучасних глобалізаційних процесів. Міграція, що виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та екологічних чинників, формує складну систему взаємодії між країнами-донорами та країнами-рецепієнтами. Основні тенденції включають переміщення робочої сили з глобального Півдня до Півночі, з країн Східної Європи до Західної, а також між державами, які мають спільні економічні та культурні зв'язки.

Досліджено економічний вплив міграції на країни-рецепієнти, що є багатогранним явищем. З одного боку, вона сприяє подоланню демографічної кризи, забезпечує додаткову робочу силу, стимулює споживчий попит і збільшує податкові надходження. Висококваліфіковані мігранти, які працюють у сфері науки, технологій та медицини, сприяють інноваційному розвитку. З іншого боку, міграція створює виклики, зокрема конкуренцію за робочі місця, зростання соціальної напруги, витрати на інтеграційні програми та охорону здоров'я, а також ризики нелегальної зайнятості.

Встановлено вплив міграції варіюється залежно від країни. У Європейському Союзі Німеччина активно залучає робочу силу з країн Східної Європи та Близького Сходу, водночас стикаючись із проблемами інтеграції біженців. Франція намагається впоратися з викликами інтеграції постколоніальних мігрантів. У США міграція з Латинської Америки та Азії є ключовою для підтримки технологічного сектору, тоді як у країнах Перської затоки мігранти з Південної Азії забезпечують більшість робочої сили в будівництві та обслуговуванні. Україна, яка водночас є джерелом економічних мігрантів для ЄС і приймає внутрішньо переміщених осіб через війну, демонструє специфічний баланс між втратами та вигодами від міграції.

Дослідження міграційних потоків дозволяє краще зрозуміти економічні, соціальні та культурні наслідки цього явища. Воно сприяє розробці ефективної політики, яка дозволяє мінімізувати ризики та максимізувати вигоди від міграції для країн-рецепієнтів, забезпечуючи водночас гуманітарні права та гідні умови для мігрантів.

Ключові слова: міграція, країна-рецепієнт, трудова міграція, ринок праці, економічні наслідки.

Petrunyak Yuriy Yaroslavovych fourth-year postgraduate student in the specialty 051 "Economics" of the Higher Educational Institution "King Danylo University", Ivano-Frankivsk, tel.: (068) 755-75-75, https://orcid.org/0009-0008-7937-7228

STUDY OF THE SPECIFICITY OF MIGRATION FLOWS AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMY OF INDIVIDUAL RECIPIENT COUNTRIES

Abstract. The article is devoted to the study of the specifics of migration flows and their impact on the economy of recipient countries, which is an important direction in the analysis of modern globalization processes. Migration, which arises under the influence of economic, political, social and environmental factors, forms a complex system of interaction between donor and recipient countries. The main trends include the movement of labor from the global South to the North, from Eastern European countries to the West, as well as between states that have common economic and cultural ties.

The economic impact of migration on recipient countries, which is a multifaceted phenomenon, has been studied. On the one hand, it helps to overcome the demographic crisis, provides additional labor, stimulates consumer demand and increases tax revenues. Highly qualified migrants working in the fields of science, technology and medicine contribute to innovative development. On the other hand, migration creates challenges, including competition for jobs, increased social tension, costs for integration programs and health care, as well as risks of illegal employment.

It has been established that the impact of migration varies depending on the country. Within the European Union, Germany is actively recruiting workers from Eastern Europe and the Middle East, while also facing challenges in integrating refugees. France is struggling to cope with the challenges of integrating post-colonial migrants. In the United States, migration from Latin America and Asia is key to supporting the technology sector, while in the Gulf countries, migrants from South Asia provide the majority of the workforce in construction and services. Ukraine, which is both a source of economic migrants for the EU and hosts internally displaced persons due to war, demonstrates a specific balance between the losses and benefits of migration.

Research on migration flows allows us to better understand the economic, social and cultural consequences of this phenomenon. It contributes to the development of effective policies that minimize the risks and maximize the benefits of migration for recipient countries, while ensuring humanitarian rights and decent conditions for migrants.

Keywords: migration, recipient country, labor migration, labor market, economic consequences.

Постановка проблеми. Міграційні потоки є важливим явищем сучасного світу, що впливає на економічний, соціальний та культурний розвиток країн-рецепієнтів. Глобалізація, демографічні зміни, економічна нерівність, збройні конфлікти та екологічні кризи спричиняють значне зростання міжнародної та внутрішньої міграції. Це явище є багатогранним, а саме відкриває можливості для розвитку, але водночас створює суттєві виклики.

Економічний вплив міграції є неоднозначним. З одного боку, країни-рецепієнти отримують додаткову робочу силу, що сприяє вирішенню демографічних проблем і заповненню дефіциту кадрів у ключових галузях економіки. Зростання споживчого попиту, залучення висококваліфікованих працівників і збільшення податкових надходжень є очевидними вигодами. З іншого боку, неконтрольовані міграційні потоки створюють соціальну напругу, спричиняють витрати на інтеграцію, освіту та медичне обслуговування мігрантів, а також сприяють формуванню "сірого" ринку праці та експлуатації.

Проблема стає ще складнішою у контексті специфічних особливостей кожної країни. Наприклад, Німеччина активно залучає робочу силу з країн Східної Європи, але стикається з викликами інтеграції біженців. Франція має справу з наслідками колоніального минулого, які ускладнюють соціальну адаптацію мігрантів. У США міграція забезпечує розвиток технологічного сектору, але створює політичну напругу через питання нелегальної міграції. У той час Україна, будучи одночасно країною-джерелом трудових мігрантів для ЄС та державою, яка приймає внутрішньо переміщених осіб через війну, демонструє унікальний випадок, який потребує окремого аналізу.

Таким чином, проблема дослідження специфіки міграційних потоків та їхнього впливу на економіку країн-рецепієнтів полягає в необхідності комплексного підходу до вивчення цього явища. Потрібно враховувати як позитивні, так і негативні аспекти міграції, регіональні особливості, а також розробляти ефективні політики для максимізації вигод і мінімізації ризиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження специфіки міграційних потоків та їхнього впливу на економіку країн-рецепієнтів активно ведуться в рамках різних наукових дисциплін, включаючи економіку, соціологію, демографію та міжнародні відносини. За даними Міжнародної організації з міграції, міграція значно вплинула на глобальну економіку та соціальну структуру, особливо в умовах зростання нерівності, зміни клімату та збройних конфліктів. У роботах ІОМ наголошується, що сучасні міграційні потоки спрямовані здебільшого з країн глобального Півдня до Півночі та з пострадянських країн до ЄС. Дослідження, зосереджені на Україні, наголошують на її ролі як країни-донора трудових ресурсів. Праці Інституту

демографії та соціальних досліджень НАН України висвітлюють вплив економічної міграції на зниження рівня безробіття, але також зазначають демографічні втрати. [1-12]

Метою статті – дослідження специфіки тенденцій, географічних напрямів і структурних особливостей міграції, а також визначенню економічних, соціальних та демографічних наслідків цього явища.

Виклад основного матеріалу. Дослідження специфіки міграційних потоків і їхнього впливу на економіку країн-рецепієнтів охоплює комплексний аналіз демографічних, економічних, соціальних, політичних та культурних аспектів міграції. Міграційні потоки поділяються на кілька основних типів, включаючи економічну міграцію, що спрямована на пошук роботи чи кращих умов життя; політичну міграцію, пов'язану з переслідуваннями чи війнами; освітню міграцію студентів; а також кліматичну міграцію, викликану екологічними кризами. На їх інтенсивність впливають різні чинники: економічні (рівень доходів, безробіття), політичні (стабільність урядів, закони щодо міграції), соціальні (мережі мігрантів) та екологічні (зміни клімату). Географічно міграція часто рухається із глобального Півдня на Північ або з країн Східної Європи до Західної.

Географічно міграційні потоки демонструють стійкі тенденції руху із регіонів із відносно нижчим рівнем економічного розвитку, політичної стабільності чи якості життя до регіонів із вищими соціально-економічними показниками. Однією з найпоширеніших траєкторій є міграція з глобального Півдня на Північ. Цей напрямок включає переміщення людей із країн Африки, Латинської Америки, Південної Азії та Південно-Східної Азії до Європи, Північної Америки, Австралії та частково до країн Близького Сходу (табл. 1).

Таблиця 1.

Особливості міграційних процесів: світовий аспект

Міграційний напрям	Характеристика
1	2
Африка → Європа	Значна кількість мігрантів намагається потрапити до Європи через Середземне море. Причинами є високий рівень безробіття, бідність, політичні конфлікти, а також кліматичні зміни, які ускладнюють ведення сільського господарства
Латинська Америка → Північна Америка	Найбільше людей мігрує з Мексики, Центральної Америки (Гондурас, Сальвадор, Гватемала) та Карибського регіону до США та Канади через економічні негаразди, насильство та бажання отримати доступ до кращих можливостей у сфері освіти, медицини та працевлаштування
Південна та Південно-Східна Азія → Близький Схід і Західні країни	Багато працівників із Бангладеш, Індії, Пакистану, Філіппін та Індонезії вирушають на роботу до країн Перської затоки (Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ), які потребують дешевої робочої сили для будівництва, сфери обслуговування та нафтогазового сектору

Продовження таблиці 1

1	2
Україна, Молдова, Білорусь → Польща, Чехія, Німеччина	Міграція часто викликана економічними причинами, зокрема пошуком роботи у сферах будівництва, сільського господарства чи обслуговування. Особливо активним цей напрям став після 2014 року через військові дії на сході України та значне зниження рівня життя
Країни Балтії, Балкани → Скандинавські країни та Центральна Європа	Головними рушійними факторами є відносно вищі заробітки та соціальні гарантії в Західній Європі
Країни Центральної Африки → Південна Африка	Шукаючи роботу, люди мігрують до таких економічно розвинених країн, як ПАР
Міграція в межах Азії	Великий потік робочої сили спостерігається між менш розвиненими країнами Азії (Непал, М'янма) до економічно сильних держав, як-от Сінгапур, Гонконг, Японія чи Південна Корея

* Сформовано автором на основі [2, 5, 7-10]

Міграція має як позитивний, так і негативний вплив на економіку країн-рецепієнтів. До позитивних аспектів належать поповнення робочої сили в умовах старіння населення, зростання споживчого попиту, залучення висококваліфікованих працівників, які закривають прогалини на ринку праці, а також збільшення податкових надходжень від легальної зайнятості мігрантів. Негативні наслідки можуть включати соціальну напругу через конкуренцію за робочі місця, зростання ксенофобії, витрати держави на інтеграційні програми та охорону здоров'я, а також нелегальну міграцію, що сприяє розвитку "сірого" ринку праці та експлуатації працівників (Табл. 2).

Таблиця 2.

Зведені дані позитивних та негативних аспектів міграційних процесів

Аспект	Характеристика
1	2
Позитивний аспект	
Поповнення робочої сили в умовах старіння населення	У багатьох розвинених країнах спостерігається демографічна криза, пов'язана зі старінням населення та скороченням частки працездатних громадян. Мігранти стають важливим ресурсом для заповнення вакантних робочих місць, особливо в низькокваліфікованих і фізично важких сферах (будівництво, сільське господарство, догляд за літніми людьми)
Зростання споживчого попиту	Мігранти не лише працюють, але й витрачають зароблені кошти на місцеві товари та послуги, стимулюючи економіку. Це особливо помітно в секторі роздрібної торгівлі, оренди житла та комунальних послуг

Продовження таблиці 2

1	2
Залучення висококваліфікованих працівників	Для країн, які створюють сприятливі умови для освітніх і професійних мігрантів, це стає джерелом інновацій і розвитку технологій. Наприклад, Сполучені Штати отримують значну вигоду від мігрантів, які працюють у сфері IT та медицини
Заповнення прогалин на ринку праці	Часто місцеве населення не бажає працювати в деяких галузях через низьку оплату або важкі умови. Мігранти охоче беруться за такі роботи, забезпечуючи безперервність функціонування певних секторів економіки
Збільшення податкових надходжень	Легальна зайнятість мігрантів забезпечує надходження до бюджету через податки на доходи, соціальні внески, а також податки на споживання
Негативний аспект	
Соціальна напруга через конкуренцію за робочі місця	Мігранти можуть створювати конкуренцію для місцевого населення, особливо у сферах із низьким рівнем кваліфікації, що може спричинити зниження заробітних плат і зростання невдоволення серед громадян
Зростання ксенофобії та міжетнічної напруги	Невирішені питання інтеграції мігрантів можуть призводити до формування гетто, соціальної ізоляції, що викликає недовіру і навіть відкриті конфлікти між місцевими жителями та приїжджими
Витрати держави на інтеграційні програми та соціальні послуги	Забезпечення мігрантів житлом, медичною допомогою, освітою та соціальними гарантіями створює значне навантаження на державний бюджет. У деяких випадках це може перевищувати економічні вигоди від їхнього працевлаштування
Нелегальна міграція та її наслідки	Нелегальні мігранти працюють поза офіційними правилами, що сприяє розвитку "сірого" ринку праці, де працівники отримують низькі зарплати, не мають соціального захисту, а держава втрачає податкові надходження
	Нелегальна міграція також створює сприятливі умови для торгівлі людьми та експлуатації
Демографічний та культурний дисбаланс	Масова міграція може змінювати етнічний і культурний склад населення, що іноді сприймається місцевим суспільством як загроза для національної ідентичності
Проблеми інтеграції	Не всі мігранти успішно інтегруються в нове суспільство через мовний бар'єр, культурні відмінності або відсутність підтримки, що може призводити до їхньої маргіналізації та посилення соціальних конфліктів

* Сформовано автором на основі [1, 8, 11]

Специфіка впливу міграції залежить від економічних, історичних і соціальних характеристик кожної країни, що зумовлює різні підходи до управління цими процесами та їхні наслідки для економіки й суспільства.

Європейський Союз демонструє різноманітність міграційних моделей. Німеччина, як економічний центр ЄС, активно залучає робочу силу з країн

Східної Європи (наприклад, Польщі, Румунії) для заповнення вакантних місць у промисловості, будівництві та сфері обслуговування. Одночасно, значний потік мігрантів із Близького Сходу (зокрема, Сирії та Іраку) створює виклики в інтеграції та адаптації цих груп через мовні, культурні та професійні бар'єри. Ця ситуація змушує Німеччину витрачати значні ресурси на програми навчання, працевлаштування та соціальної інтеграції, що, однак, у довгостроковій перспективі сприяє зростанню економіки. Франція, історично пов'язана з країнами Північної Африки та Західної Африки через колоніальне минуле, стикається з проблемами інтеграції постколоніальних мігрантів. У багатьох випадках це призводить до формування етнічно ізольованих спільнот, що ускладнює їхню інтеграцію в економічне та соціальне життя країни. Нерівність у доступі до освіти та ринку праці створює соціальну напругу, що може погіршувати стабільність, проте Франція водночас отримує значний внесок у сектори низькокваліфікованої праці.

Сполучені Штати Америки значною мірою покладаються на міграцію для підтримки свого технологічного та аграрного секторів. Міграція з Латинської Америки забезпечує робочу силу в сільському господарстві та сфері обслуговування, тоді як висококваліфіковані мігранти з Азії, зокрема Індії та Китаю, займають ключові позиції в індустрії високих технологій та інженерії. Це сприяє технологічному прогресу та інноваціям, але також викликає суперечки щодо імміграційної політики та потреби збалансувати інтереси різних соціальних груп.

Країни Перської затоки (зокрема Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар) залучають масову трудову міграцію з Південної Азії (Індії, Пакистану, Бангладешу). Ці мігранти виконують переважно низькокваліфіковану роботу в будівництві, сфері обслуговування та домашньому господарстві. Високий рівень залежності від трудових мігрантів дозволяє країнам регіону підтримувати високі темпи розвитку інфраструктури. Однак умови праці та соціальні права мігрантів часто залишаються незахищеними, що породжує критику з боку міжнародної спільноти. Крім того, значна частина економіки цих країн залежить від постійного потоку мігрантів, що робить їх вразливими до змін у глобальній міграційній політиці.

Україна демонструє унікальний баланс між роллю країни-джерела економічних мігрантів та країни-приймача внутрішньо переміщених осіб. Економічна міграція до ЄС, зокрема до Польщі, Чехії та Німеччини, є важливим чинником зниження безробіття в Україні та джерелом значних грошових переказів, які підтримують економіку. Водночас війна змусила мільйони українців залишити свої домівки, переміщуючи їх у межах країни. Це створює значний тиск на інфраструктуру приймаючих регіонів, зокрема в сфері житла, освіти та охорони здоров'я. У довгостроковій перспективі інтеграція цих груп може стати важливим чинником регіонального розвитку, але потребує продуманої державної політики.

Аналіз специфіки міграції в різних країнах демонструє, що її вплив залежить від здатності держав формувати ефективну міграційну політику. Інтеграція мігрантів може стати потужним економічним і демографічним ресурсом, якщо вона супроводжується системними заходами в сфері соціальної адаптації, освіти та ринку праці. Натомість відсутність цих заходів може призвести до соціальної напруги, нерівності та економічних втрат. Універсального підходу до управління міграцією не існує, але стратегічна адаптація політик до локальних умов є ключовим фактором успіху (табл. 3).

Таблиця 3.

Фактори впливу міграції на країни-рецепієнти

Напрям	Країна	Джерела міграції	Вплив
1	2	3	4
Європейський Союз	Німеччина	Німеччина активно приймає трудових мігрантів із країн Східної Європи (Польща, Румунія, Болгарія, Україна) для роботи у сфері сільського господарства, будівництва та догляду. Також значний потік біженців надходить із країн Близького Сходу (Сирія, Ірак, Афганістан) через політичні конфлікти	Міграція сприяє заповненню прогалин на ринку праці в умовах старіння населення. Водночас країна стикається з викликами інтеграції біженців, зокрема через мовний бар'єр, низький рівень кваліфікації та культурні відмінності.
	Франція	Значну частку мігрантів у Франції становлять вихідці з її колишніх колоній у Північній Африці (Алжир, Марокко, Туніс) та Західній Африці. Багато з них прибувають як трудові мігранти або шукачі притулку.	Франція стикається з проблемами інтеграції через історичні травми колоніалізму, високий рівень безробіття серед мігрантів та формування етнічних гетто. Водночас мігранти роблять значний внесок у будівельну сферу, транспорт і послуги.
	Італія та Іспанія	Обидві країни приймають значну кількість мігрантів із Північної та Субсахарської Африки, часто через нелегальні маршрути Середземного моря	Мігранти забезпечують робочу силу для сільського господарства, але нелегальна міграція створює тиск на соціальну інфраструктуру та сприяє експлуатації
Америка	США	Основними потоками є мігранти з Латинської Америки (Мексика, Гватемала, Сальвадор) та Азії (Китай, Індія, Філіппіни). США також приваблюють висококваліфікованих працівників і студентів із усього світу.	- латиноамериканські мігранти становлять значну частину робочої сили у сфері будівництва, сільського господарства та обслуговування; - азійські мігранти значно впливають на технологічний сектор, медицину та науку; - проблеми включають нелегальну міграцію через південний кордон і політичну напругу навколо імміграційних реформ.

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
Україна	Україна	Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ залучають трудових мігрантів із Південної Азії (Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал) та Південно-Східної Азії (Філіппіни, Індонезія)	- мігранти складають більшість робочої сили в будівництві, обслуговуванні та домашньому господарстві; - низькі заробітки та відсутність трудових прав створюють ризики експлуатації та зловживань, але ціна праці залишається вигідною для економіки приймаючих країн
Україна	Україна	Еміграція: - Україна є великим джерелом економічних мігрантів для країн ЄС (особливо Польщі, Чехії, Німеччини). Причини включають економічні труднощі, війну та зниження рівня життя; - емігранти працюють переважно у сфері будівництва, сільського господарства, догляду та обслуговування. Імміграція: - війна змусила мільйони людей переміститися всередині країни. Також спостерігається збільшення кількості студентів і трудових мігрантів з Азії (Індія, Пакистан, В'єтнам).	- еміграція сприяє значним грошовим переказам, які підтримують економіку, але водночас створює демографічні втрати; - внутрішньо переміщені особи створюють тиск на соціальну інфраструктуру, але сприяють розвитку регіонів прийому.
Інші регіони	Канада та Австралія	Країни залучають висококваліфікованих мігрантів через бальні системи імміграції, що сприяє їхньому економічному зростанню.	Приймає трудових мігрантів із країн Центральної Азії (Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан), які працюють переважно в будівництві та сфері послуг.

* Сформовано автором на основі [8, 12]

Різні країни застосовують різноманітні підходи до управління міграційними потоками, залежно від їхньої економічної ситуації, демографічних потреб та соціально-політичного контексту. У США та Австралії діють строгі імміграційні закони, які спрямовані на обмеження нелегальної міграції та селективний підхід до прийому мігрантів. Зокрема, Австралія використовує бальну систему для оцінки кандидатів, де враховуються рівень освіти, професійні навички, знання мови та вік. У США значна увага приділяється захисту кордонів, а також програмам для висококваліфікованих працівників, як-от H-1B віза, яка сприяє залученню фахівців у технологічному секторі.

У Європейському Союзі впроваджуються квоти на прийом мігрантів, особливо для біженців, що приїжджають через гуманітарні кризи. Ця система

спрямована на розподіл мігрантів між країнами-членами, однак вона стикається з викликами, пов'язаними з нерівномірною готовністю держав до прийому та інтеграції новоприбулих. У деяких країнах ЄС, таких як Німеччина та Швеція, запроваджено масштабні інтеграційні програми, спрямовані на навчання мови, професійну підготовку та працевлаштування мігрантів. Такі заходи сприяють соціальній адаптації, але потребують значних фінансових і адміністративних ресурсів.

Інтеграційні програми мають вирішальне значення для зниження соціальної напруги, яка може виникати через культурні відмінності, конкуренцію на ринку праці або стереотипи щодо мігрантів. Освітня підготовка та доступ до робочих місць дозволяють мігрантам стати активними учасниками економічного життя, зменшують рівень залежності від державної допомоги та сприяють зростанню споживчого попиту. Водночас ці програми вимагають стратегічного планування та постійного фінансування. Наприклад, навчання мови або підтвердження кваліфікацій може зайняти кілька років, а їхня ефективність залежить від доступу до якісних послуг.

Деякі країни також впроваджують програми культурної адаптації, які допомагають мігрантам інтегруватися в суспільство, одночасно зберігаючи їхню етнічну ідентичність. Такі ініціативи сприяють побудові міжкультурного діалогу та запобігають формуванню замкнених мігрантських спільнот, що можуть стати джерелом соціальної ізоляції.

Таким чином, різноманітність підходів до управління міграцією відображає багатогранність цього явища, де кожна країна шукає баланс між економічними вигодами, соціальною стабільністю та виконанням міжна-родних зобов'язань у сфері прав людини.

Висновки. Міграція є невід'ємною частиною глобалізаційних процесів, що спричинена економічними, політичними, соціальними та екологічними чинниками. Основні напрями міграційних потоків - це переміщення робочої сили з глобального Півдня до Півночі, із Східної Європи до Західної, а також значна кількість внутрішньої міграції через конфлікти або екологічні катастрофи.

Міграція має як позитивні, так і негативні наслідки для економіки країн-рецепієнтів. Серед позитивних ефектів варто виділити поповнення ринку праці, подолання демографічної кризи, збільшення податкових надходжень і стимулювання споживчого попиту. Однак існують і суттєві виклики, зокрема соціальна напруга, конкуренція за робочі місця, витрати на інтеграційні програми та ризики нелегальної зайнятості, що можуть негативно позначатися на економічній стабільності й соціальній гармонії.

Вплив міграції суттєво варіюється залежно від регіону. У країнах ЄС, зокрема в Німеччині та Франції, основний акцент робиться на інтеграції трудових мігрантів і біженців. У США мігранти з Латинської Америки та Азії відіграють ключову роль у високотехнологічних галузях і агросекторі. У

країнах Перської затоки трудові мігранти виконують переважно низькокваліфіковану роботу, проте стикаються з викликами соціального захисту. Україна, водночас, є унікальним прикладом: вона є як джерелом трудових мігрантів, так і приймає внутрішньо переміщених осіб через війну, що створює баланс між економічними втратами та вигодами.

Для мінімізації ризиків і максимізації вигод від міграції необхідно розробляти комплексну міграційну політику, яка враховуватиме регіональні особливості, забезпечуватиме гуманітарний захист мігрантів, сприятиме їх інтеграції та водночас стимулюватиме економічний розвиток країн-рецепієнтів.

Отже, міграційні процеси вимагають багатогранного підходу до аналізу й управління, адже вони суттєво впливають на економіку, демографію та соціальну стабільність країн-рецепієнтів. Ефективна міграційна політика здатна перетворити виклики на можливості для сталого розвитку, зберігаючи баланс між національними інтересами та гуманітарними зобов'язаннями.

Література:

1. Подра О., Петришин Н. Міграційні процеси в Україні: обсяги, причини та наслідки. Economic Analysis. 2021. Volume 31. No. 3. URL: www.econa.org.ua.
2. Голота Н. П., Михайлов Р. І., Машталір, М. О. Вплив цифровізації на міграційні процеси: правові аспекти. Академічні візії. 2023. No 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/257.
3. Томашук І., Болтовська Л. Міграційні процеси у контексті глобалізації світової економіки. Економіка та суспільство. 2022. No 40. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-50.
4. Попик О. Екологічно-економічні аспекти міграційних процесів. Економіка та суспільство. 2022. No 36. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-39.
5. Швець М., Задаля Д. Поняття та види суб'єктів міграційних процесів. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей ІІІ Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. URL: https://pravo.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/26/zbirnyk_2022.pdf#page=257.
6. Щербанюк О. В. Міграційні процеси та подолання кордонів: діапазони переміщення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Т. 2 No 73. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/269005.
7. Сімахова А. О., Церковний І. О. Міграційні процеси в Україні в умовах війни: соціальний аспект. Економіка, управління та адміністрування. 2022. No 4(102). С. 61–64. DOI: https://doi.org/10.26642/ema-2022-4(102)-61-64.
8. Кудин С. І., Федик М. В., Фурман Д. Г. Управління людським капіталом в умовах пандемічної нестабільності. Наукові перспективи. 2022. No 4(22). С. 194–207. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-194-207.
9. Стародубов О. Міграційна криза – масштаб, економічні наслідки і шляхи подолання. Українська правда. 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/2/7361562/
10. Жирій К. У Нацбанку розповіли, що буде з ВВП України в найближчі роки. Уніан. 2023. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/u-nacbanku-rozpovili-shcho-bude-z-vvp-ukrajini-v-nayblizhchi-roki-12123285.html.
11. Кількість робочої сили в Україні до 2050 року зменшиться на 30%. Inventory. 2019. URL: https://investory.news/kilkist-robochoi-sili-v-ukraini-do-2050-roku-zmenshitsya-na-30.
12. Ненароджене економічне зростання. UIFuture. 2021. URL: https://uifuture.org/publications/dopovid-nenarodzhene-ekonomichne-zrostannya.

References:

1. Podra, O., & Petryshyn, N. (2021). Mihratsiyni protsesy v Ukrayini: obsyahy, prychyny ta naslidky [Migration processes in Ukraine: volumes, causes and consequences]. Economic Analysis, 31(3). [in Ukrainian]

2. Holota, N. P., Mykhailov, R. I., & Mashtalir, M. O. (2023). Vplyv tsyfrovizatsii na mihratsiyni protsesy: pravovi aspekty [The impact of digitization on migration processes: legal aspects]. Akademichni Viziji, (17). Retrieved from: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/257. [in Ukrainian]

3. Tomashuk, I., & Boltovska, L. (2022). Mihratsiyni protsesy u konteksti hlobalizatsiyi svitovoyi ekonomiky [Migration processes in the context of globalization of the world economy]. Ekonomika ta suspilstvo,(40). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-50. [in Ukrainian]

4. Popik, O. (2022). Ekolohichno-ekonomichni aspekty mihratsiynykh protsesiv [Ecological and economic aspects of migration processes]. Ekonomika ta suspilstvo, (36). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-39. [in Ukrainian]

5. Shvets, M., & Zadalya, D. (2022). Poniattya ta vudy subyektiv mihratsiynykh protsesiv [Concepts and types of migration process subjects]. Harmonizatsiya zakonodavstva Ukrayiny z pravom Yevropeyskoho Soyuzu: zb. Tez dopovidey III Vseukrayinskoyi naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 60-richchiu Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu, 17 kvitnya 2022 r.. Khmelnytsky: KhNU. Retrieved from: https://pravo.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/26/zbirnyk_2022.pdf#page=257. [in Ukrainian]

6. Shcherbaniuk, O. V. (2022). Mihratsiyni protsesy ta podolannya kordoniv: diapazony peremishchennia [Migration processes and overcoming borders: ranges of movement]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo, 2(73). Retrieved from: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/269005. [in Ukrainian]

7. Simakhova, A. O., & Tserkovnyi, I. O. (2022). Mihratsiyni protsesy v Ukrayini v umovakh viyny: sotsialnyiaspekt [Migration processes in Ukraine in the conditions of war: social aspect]. Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia, 4 (102), 61–64. DOI: https://doi.org/10.26642/ema-2022-4(102)-61-64. [in Ukrainian]

8. Kudyn, S., Fedyk, M., & Furman, D. (2022). Upravlinnia liudskym kapitalom v umovakh pandemichnoi nestabilnosti [Human capital management in the conditions of pandemic instability]. Naukovi perspektyvy, 4(22), 194–207. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-194-207. [in Ukrainian]

9. Starodubov, O. (2022). Mihratsiyna kryza – masshtab, ekonomichni naslidky i shliakhy podolannia [Migration crisis – scale, economic consequences and ways to overcome]. Ukrayinska Pravda. Retrieved from: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/2/7361562. [in Ukrainian]

10. Zhiriĭ, K. (2023). U Natsbanku rozpovily, shcho bude z VVP Ukrainy v naĭblyzhchi roky [The National Bank revealed what will happen to the GDP of Ukraine in the coming years]. Unian. Retrieved from: https://www.unian.ua/economics/finance/u-nacbanku-rozpovili-shcho-bude-z-vvp-ukrajini-v-nayblizhchi-roki-12123285.html. [in Ukrainian]

11. Kilkist robochoi syly v Ukraini do 2050 roku zmenshyt′sya na 30% [The number of workforce in Ukraine will decrease by 30% by 2050]. Inventory. (2019). Retrieved from: https://investory.news/kilkist-robochoi-sili-v-ukraini-do-2050-roku-zmenshitsya-na-30. [in Ukrainian]

12. Nenarodzhene ekonomichne zrostannia [Unborn economic growth]. UIFuture. (2021). Retrieved from: https://uifuture.org/publications/dopovid-nenarodzhene-ekonomichne-zrostannya. [in Ukrainian]

УДК 657

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-811-818

Проскуріна Неля Миколаївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку та оподаткування, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, тел.: (061) 228-75-08, https://orcid.org/0000-0001-8674-1720

Плутицька Катерина Миколаївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, тел.: (061) 228-75-08, https://orcid.org/0000-0002-0280-0453

Квашина Дарина Ігорівна старший менеджер з незабезпеченого кредитування, АТ КБ «ПРИВАТБАНК», м. Запоріжжя, тел.: (073) 716-11-31

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПРОФЕСІЙНОГО АУДИТУ

Анотація. Цифровізація стала одним із провідних чинників, що змінюють сучасний бізнес і професійне середовище. У сфері аудиту цифрові технології не лише модернізують робочі процеси, але й створюють нові можливості для підвищення ефективності аудиторських процедур та покращення якості фінансової інформації. Використання в обробці великих обсягів даних (Big Data), штучного інтелекту, блокчейну та автоматизації відкриває нові горизонти для аудиторів, дозволяючи обробляти великі обсяги інформації, швидко виявляти аномалії та підвищувати точність перевірок.

Проте інтеграція цифрових технологій супроводжується низкою викликів. Виникає необхідність адаптації традиційних підходів до аудиту, розробки нових стандартів і методологій, а також навчання аудиторів роботі з інноваційними інструментами. Особливу увагу слід приділити питанням збереження конфіденційності даних, управління ризиками автоматизації та забезпечення етичних стандартів у цифровому середовищі.

У даній статті аналізуються основні аспекти впливу цифровізації на професійний аудит, визначаються ключові переваги та виклики цифрових технологій, а також окреслюються перспективи розвитку аудиторської діяльності в умовах цифрової трансформації.

Зазначено, що впровадження цифрових інновацій дозволяє значно підвищити точність і швидкість аналізу фінансової інформації, забезпечити глибший рівень перевірки завдяки обробці Big Data і автоматизації рутинних процесів. Використання штучного інтелекту допомагає виявляти аномалії та потенційні ризики, а блокчейн забезпечує високий рівень прозорості та достовірності інформації.

Подальші дослідження повинні зосереджуватися на етичних аспектах цифровізації аудиту, проблемах взаємодії людини та технологій, а також на вдосконаленні аудиторських методик у зв'язку з новими технологічними викликами.

Ключові слова: цифровізація, аудит, штучний інтелект, Big Data, блокчейн, аудиторські технології

Proskurina Nelya Mykolaivna Ph.D. in Economics, Professor, Head of the Department of Accounting and Taxation, Zaporizhzhia National University, tel.: (061) 228-75-08, https://orcid.org/0000-0001-8674-1720

Plutytska Kateryna Mykolaivna Candidate of Juridical Sciences, associate professor, associate professor of the Department of the criminal law and law enforcement, Zaporizhzhya National University, tel.: (061) 228-75-08, https://orcid.org/0000-0002-0280-0453

Kvashyna Daryna Ihorivna senior manager of unsecured lending jsc CB «PRIVATBANK», tel.: (073) 716-11-31

THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE EVOLUTION OF PROFESSIONAL AUDITING

Abstract. Digitalization has become one of the leading factors transforming modern business and professional environments. In the field of auditing, digital technologies not only modernize workflows but also create new opportunities to enhance the efficiency of audit procedures and improve the quality of financial information. The use of Big Data, artificial intelligence, blockchain, and automation opens new horizons for auditors, enabling them to process large volumes of information, quickly identify anomalies, and increase the accuracy of audits.

However, the integration of digital technologies comes with several challenges. It necessitates adapting traditional audit approaches, developing new standards and methodologies, and training auditors to work with innovative tools. Special attention should be given to data confidentiality, managing automation risks, and ensuring ethical standards in the digital environment.

This article analyzes the key aspects of the impact of digitalization on professional auditing, highlights the main advantages and challenges of digital technologies, and outlines the prospects for the development of audit activities in the context of digital transformation.

This article analyzes the key aspects of the impact of digitalization on professional auditing, highlights the main advantages and challenges of digital technologies, and outlines the prospects for the development of audit activities in the context of digital transformation.

It is stated that the implementation of digital innovations significantly enhances the accuracy and speed of financial information analysis, enabling a deeper level of auditing through the processing of large datasets (Big Data) and the automation of routine tasks. The use of artificial intelligence aids in detecting anomalies and potential risks, while blockchain ensures a high level of transparency and reliability of information.

Further research should focus on the ethical aspects of digitalizing auditing, challenges in human-technology interaction, and the improvement of auditing methodologies in response to new technological challenges.

Keywords: digitalization, auditing, artificial intelligence, Big Data, blockchain, audit technologies

Постановка проблеми. Цифровізація – один з найважливіших факторів, який змінює не тільки технічні аспекти суспільного життя, а й суть професійного аудиту. Перехід до цифрових технологій у бізнес-процесах та розробка нових інструментів для збору та обробки даних створюють нові виклики та можливості в аудиторській практиці. Використання таких технологій, як Big Data, штучний інтелект, блокчейн і автоматизація аудиторських процедур, радикально змінює підхід до оцінки фінансової та операційної діяльності компанії.

При традиційних аудитах основна увага приділяється перевірці документів і дотриманню вимог стандартів бухгалтерського обліку. Однак з розвитком цифрових інструментів виникає необхідність у вдосконаленні підходу до аудиту, особливо шляхом інтеграції нових технологій в процес оцінки якості фінансової інформації та прийняття управлінських рішень. У міру збільшення обсягу даних, з якими працюють аудиторські компанії, необхідно буде розробляти нові методології та стандарти для забезпечення точності та достовірності результатів аудиту.

Але, незважаючи на очевидні переваги оцифрування, виникає багато питань щодо його впливу на традиційні моделі аудиту. Це включає необхідність підготовки аудиторів до використання нових технологій та необхідність адаптації існуючих нормативних документів до цифрової реальності. Зокрема, викликають занепокоєння питання збереження конфіденційності та безпеки даних, а також забезпечення належного контролю автоматизованих процесів.

В результаті фахівці з аудиту стикаються з низкою проблем, які вимагають не тільки технічної підготовки, а й змін в організаційному та етичному підході до виконання аудиторських процедур. Визначення ролі цифрових технологій у розвитку професійного аудиту та оцінка їх впливу на якість аудиторських послуг стає одним з найбільш актуальних наукових питань у сучасній ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про вплив цифровізації на еволюцію професійного аудиту в останні роки стало предметом

багатьох наукових досліджень і публікацій. У літературі досліджуються різні аспекти використання найсучасніших технологій в аудиторській практиці, зокрема, Big Data, штучного інтелекту, автоматизації аудиторських процесів і роль технології блокчейн.

Зокрема, М. Беннетт, С. Крістофер та В. Леман [1] підкреслюють важливість інтеграції цифрових технологій у процес аудиту як способу підвищення ефективності та точності оцінки. фінансові показники компанії. Вони відзначають, що цифрові інструменти дозволяють аудиторам швидко обробляти великі обсяги даних і скорочувати час, необхідний для виконання стандартних аудиторських процедур. Однак, на їхню думку, з розвитком таких технологій необхідно вдосконалювати нормативно-правові акти, що регулюють аудиторську діяльність, і готувати фахівців, здатних працювати з новими інструментами.

Добре відомим напрямком досліджень є аналіз впливу штучного інтелекту на аудиторську діяльність. У дослідженні Р. Тейлор і С. Вуд [2], опублікованому в 2019 році, вивчається застосування алгоритмів штучного інтелекту для автоматизації процесу збору та аналізу фінансових даних. Вони стверджують, що штучний інтелект може значно підвищити точність виявлення аномалій у фінансовій звітності, знизити людський фактор і звести до мінімуму ризик помилок. Однак слід зазначити, що ефективне використання таких інструментів вимагає розробки чітких етичних норм і стандартів, що забезпечують прозорість і безпеку при прийнятті рішень.

Технологія блокчейн також була предметом численних досліджень в контексті аудиту. Зокрема, Ф. Кессі і М. Ліндсі [3] розглядають вплив технології блокчейн на підтримку прозорості фінансових транзакцій і достовірності аудиторських звітів. Вони зосереджені на можливості забезпечення більшої надійності фінансової інформації шляхом використання незмінних та перевірених записів у режимі реального часу.

Що стосується розробки професійних аудиторських стандартів, вітчизняні автори, такі як І. Єрмоленко та А. Шевчук [4] підкреслюють необхідність перегляду існуючих методологій аудиту в контексті цифровізації. Вони передбачають створення нових стандартів, що враховують потенціал цифрових технологій, особливо для оцінки великих обсягів даних і використання систем штучного інтелекту, і повинні змінити підхід до виявлення ризиків та оцінки їх важливості.

У сучасних публікаціях особлива увага приділяється питанню безпеки та конфіденційності в аудиторській діяльності в контексті цифровізації. Р. Хаузер та Дж. Ларсен [5] звертають увагу на ризик кіберзлочинності і важливість розробки надійних механізмів захисту даних в процесі цифрового аудиту. Вони відзначають, що розширення використання цифрових інструментів вимагає зміни підходу до контролю і забезпечення безпеки інформації.

Таким чином, наукові публікації останніх років підтвердили значний вплив цифровізації на професійний аудит. Однак все ще існує багато питань,

які потребують подальшого вивчення, таких як вплив нових технологій на етику аудиторської роботи, вдосконалення регуляторної практики та розвиток людських ресурсів, здатних ефективно використовувати новітні технології в аудиторській діяльності.

Мета статті – дослідження впливу цифровізації на еволюцію професійного аудиту, аналіз змін, що відбуваються в підході до аудиту, і виявлення основних проблем і можливостей, які виникають у зв'язку з інтеграцією новітніх технологій в цю сферу діяльності.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація значно змінила підхід до аудиту, особливо вплинувши на процеси збору, обробки та аналізу даних, а також на взаємодію між аудиторами та клієнтами. В умовах цифрової трансформації професійний аудит розвивається, і центральну роль в ньому відіграють новітні технології.

Сучасні технології значно розширюють можливості аудиторів з проведення традиційних аудитів. Одним з найважливіших нововведень є впровадження Big Data і аналітики великих обсягів даних. Інструменти аналізу дозволяють аудиторам обробляти і аналізувати величезні обсяги інформації в режимі реального часу, підвищуючи точність оцінок і знижуючи ймовірність помилок. Зокрема, використання програмного забезпечення для аналізу фінансових і бухгалтерських даних дозволяє не тільки підвищити ефективність процесу перевірки, а й постійно відстежувати фінансовий стан підприємства.

Особливу увагу слід приділити використанню штучного інтелекту в аудиті. Алгоритми машинного навчання допомагають автоматизувати повсякденні процеси, такі як перевірка точності бухгалтерського обліку, виявлення аномалій даних, прогнозування фінансових ризиків та виявлення шахрайства. Штучний інтелект також може прогнозувати ризики на основі аналізу минулих фінансових даних, що дозволяє аудиторам своєчасно виявляти потенційні проблеми.

Однією з інноваційних технологій, що сприяють оцифрування аудиту, є блокчейн. Ця технологія забезпечує високий рівень прозорості та безпеки фінансових транзакцій за рахунок використання розподільного реєстру. У контексті аудиту блокчейн може значно знизити рівень недостовірності інформації, оскільки всі записи в реєстрі незмінні і доступні для перевірки в режимі реального часу. Використання блокчейна в фінансових транзакціях дозволяє аудиторам перевіряти дані без необхідності ручного збору інформації, скорочуючи час, витрачений на аудити, і підвищуючи їх ефективність.

З розвитком цифрових технологій змінюється не тільки технічна підтримка аудиторської діяльності, а й роль самого аудитора. Традиційно аудитори виступали в якості зовнішніх менеджерів для перевірки точності фінансової звітності та відповідності її вимогам. Але в умовах цифровізації

його роль перетворюється на консультативну, коли аудитори отримують доступ до більшої кількості даних і обробляють їх за допомогою аналітичних інструментів. Аудитор стає партнером клієнта, не тільки виявляючи помилки і недоліки, але і даючи рекомендації по оптимізації бізнес-процесів і зниження фінансових ризиків.

Використання цифрових інструментів для аудиту може значно підвищити точність, швидкість та якість аудиту. Завдяки Big Data і штучному інтелекту алгоритми можуть виявляти закономірності і аномалії, невидимі людському оку, що знижує ймовірність людських помилок при зборі і аналізі фінансової інформації. Крім того, технологія штучного інтелекту дозволяє знизити вплив людського фактора. Це часто є причиною помилок в процесі перевірки, особливо при неправильному введенні даних і пропуску транзакцій. Оцифровка може значно скоротити час, необхідний для перевірки даних, який раніше займав тижні чи місяці. Автоматизація процесу та впровадження інструментів для аналізу транзакцій дозволяють аудиторам проводити перевірки протягом декількох годин або хвилин. Це забезпечує не тільки більш швидке реагування на виявлені порушення, але і більш точну відповідь. Використовуючи цифрові технології, аудитори можуть проводити більш детальний і всебічний аналіз фінансових даних, виявляти потенційні проблеми, знижувати ризик помилок і підвищувати якість аудиторських звітів.

Впровадження цифрових технологій не обходиться без проблем. Одним з основних питань є безпека даних. У міру збільшення обсягу електронних даних і зберігання їх в хмарних системах зростає ризик кіберзлочинності і несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації. Це вимагає від аудитора не тільки високої кваліфікації в області використання технологій, а й уваги до питань кібербезпеки і захисту даних.

Ще однією серйозною проблемою є необхідність адаптації професійних стандартів аудиту до нових технологій. Існуючі методи та стандарти, розроблені для традиційного аудиту, часто не відповідають вимогам цифрової епохи. Це вимагатиме вдосконалення нормативно-правової практики та розробки нових стандартів, що враховують особливості використання Big Data, штучного інтелекту та інших цифрових інструментів в аудиторських операціях.

Цифровізація аудитів відкриває важливі можливості для підвищення ефективності та прозорості процесу. Однією з головних переваг є скорочення часу, витраченого на регулярні перевірки та обробку інформації. Автоматизовані системи дозволяють аудиторам зосередитися на стратегічних завданнях, таких як оцінка фінансових ризиків і рекомендації з управління бізнесом.

Довгострокові перспективи цифровізації також включають розвиток запропонованого аудиту. Використовуючи штучний інтелект і аналітику Big Data, ви можете не тільки аналізувати фінансові результати в ході аудиту, але і прогнозувати фінансові порушення і шахрайство, які можуть статися в

майбутньому. Це дозволяє компаніям своєчасно координувати свою діяльність і уникати серйозних фінансових втрат.

Розвиток людських ресурсів – один з найважливіших аспектів успішного оцифрування аудиту. Аудитори повинні вміти розбиратися в основах аналізу Big Data, штучного інтелекту і блокчейна, використовуючи класичні навички ведення бухгалтерського обліку та фінансів, а також новітні технології. Для цього необхідно впроваджувати нові програми навчання та підвищення кваліфікації аудиторів, особливо за допомогою курсів, тренінгів та сертифікаційних програм, присвячених цифровим технологіям в аудиті.

Таким чином, цифровізація робить істотний вплив на еволюцію професійного аудиту, змінюючи не тільки технології, але і роль аудиторів, підхід до роботи з даними і стандарти професійної діяльності. Розвиток нових технологій відкриває нові можливості для вдосконалення процесу аудиту, але необхідно адаптувати нормативну базу і професійну підготовку до умов, що змінюються.

Висновки. Цифровізація аудиту є потужним фактором, що визначає трансформацію професії, особливо зміна традиційних методів аудиту за рахунок впровадження інноваційних технологій, таких як Big Data, штучний інтелект, блокчейн і автоматизація процесів. Ці технології не тільки підвищують ефективність і точність аудиту, а й змінюють характер аудиторської діяльності, надають нові можливості для детального аналізу фінансової інформації, знижують людський фактор і швидко реагують на виявлені ризики. Використовуючи цифрові інструменти, аудитори можуть не тільки прискорити процес перевірки, але й досягти більш високої точності та якості, зменшуючи ймовірність помилок та підвищуючи надійність фінансової інформації.

Однак впровадження цифрових технологій пов'язане з серйозними труднощами. Одним з основних аспектів є необхідність адаптації професійних стандартів до нових умов, пов'язаних з використанням сучасних технологій. Необхідно переглянути існуючі нормативні вимоги, щоб врахувати сучасні інструменти, такі як штучний інтелект і блокчейн, і забезпечити високі стандарти безпеки і конфіденційності даних. У зв'язку з цим також необхідно розвивати професійну підготовку аудиторів, яка включає в себе навчання новим технологіям і навичкам роботи з цифровими інструментами. Крім того, важливо розробити нові етичні стандарти, що відображають особливості роботи в цифровому середовищі і забезпечують належний захист особистих і конфіденційних даних.

Перспектива подальших досліджень в області оцифрування аудиторських перевірок охоплює кілька областей. По-перше, необхідно провести дослідження ефективності інтеграції нових технологій у традиційні аудиторські процедури та вивчити вплив на економічну ефективність та якість аудиторських послуг компаній; по-друге, важливим напрямком є розробка

нових методологічних підходів до підготовки аудиторів, зокрема програм професійного навчання, які враховуйте новітні цифрові інструменти та технології. Необхідно вивчити вплив на конфіденційність і захист даних питань, які стають все більш актуальними у зв'язку з використанням інших інноваційних технологій. І останнє, але не менш важливе: вдосконалення нормативної бази, що регулює діяльність аудиторів, з урахуванням змін у технічному середовищі та вимог щодо забезпечення безпеки та прозорості фінансової інформації.

Таким чином, оцифрування аудиторських перевірок не тільки відкриває нові горизонти для розвитку професії, а й ставить нові завдання, що вимагають всебічного дослідження та адаптації на рівні нормативно-правової бази, професійної підготовки та етичних стандартів. Подальші дослідження в цій галузі дозволять не тільки оцінити ефективність і перспективи використання новітніх технологій для проведення аудиту, а й допоможуть адаптувати професію до вимог швидко мінливого цифрового середовища.

Літератури:

1. Bennett M., Christopher S., Lehman W. The Role of Digital Technologies in the Future of Audit. *Journal of Digital Accounting*, 2020. Vol. 12, P. 45-67.
2. Taylor R., Wood S. Artificial Intelligence in Audit: Automation and Accuracy in Financial Reporting. *International Journal of Auditin*, 2019. Vol. 11, P. 113-129.
3. Cassie F., Lindse M. Blockchain in Audit: Transparency and Trust. *Accounting and Technology Review*, 2020. Vol. 15, P. 78-94.
4. Єрмоленко І., Шевчук О. Аудит в умовах цифровізації: нові стандарти та методики. *Вісник обліку та аудиту*. 2022. № 18(1). С. 28-42.
5. Hauser R., Larsen J. Cybersecurity in Digital Audit: Risks and Safeguards. *Journal of Accounting Technology,* 2020. Vol. 9. P. 92-110.

References:

1. Bennett, M., Christopher, S., & Lehman, W. (2020). The Role of Digital Technologies in the Future of Audit. *Journal of Digital Accounting*, (Vol. 12), (pp 45-67). [in English].
2. Taylor, R., & Wood, S. (2019). Artificial Intelligence in Audit: Automation and Accuracy in Financial Reporting. *International Journal of Auditin*, (Vol. 11), (pp 113-129). [in English].
3. Cassie, F., & Lindse, M. (2021). Blockchain in Audit: Transparency and Trust. *Accounting and Technology Review*. (Vol. 15), (pp 78-94). [in English].
4. Yermolenko, I., & Shevchuk, O. Audit v umovakh tsifrovizatsii: novi standarty ta metodyky [Audit in conditions of digitalization: new standarts and metods]. Visnyk obliky ta audytu – Journal of accounting and auditing, 18, 24-42 [in Ukrainian].
5. Hauser, R., & Larsen J. (2020). Cybersecurity in Digital Audit: Risks and Safeguards. *Journal of Accounting Technology*, (Vol. 9), (pp. 92-110). [in English].

УДК 658.818

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-819-829

Русин-Гриник Роман Романович PhD, доцент кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

Данько Тетяна Іванівна к.е.н., доцент кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», https://orcid.org/0000-0001-7342-4830

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ТОРГОВЕЛЬНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ НА ЗАСАДАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Анотація. У статті досліджено сучасні підходи до управління торговельними підприємствами в умовах динамічного ринкового середовища, що характеризується високим рівнем конкуренції, швидкими змінами споживчих уподобань, цифровізацією бізнесу та глобалізацією економіки. Основний акцент зроблено на аналізі ефективності системного, маркетингового, комплексного, процесного, ситуаційного та функціонального підходів до управління. Розглянуто їхні переваги та недоліки, а також можливості інтеграції для створення ефективної моделі управління, здатної забезпечити конкурентоспроможність та стійкість торговельних підприємств.

У статті наведено приклади успішного застосування цих підходів українськими торговельними підприємствами. Зокрема, «АТБ-Маркет» завдяки системному, процесному та функціональному підходам досягнув гармонізації внутрішніх процесів, зниження витрат і покращення логістики. «Фоззі Груп» продемонструвала ефективність маркетингового та комплексного підходів у розширенні ринкових сегментів та зростанні частки ринку. «Епіцентр К» успішно використовував ситуаційний і поведінковий підходи для адаптації до кризових умов, таких як пандемія, що дозволило мобілізувати персонал і задовольнити змінений попит споживачів.

Результати дослідження підтверджують, що комбінація різних підходів до управління дозволяє торговельним підприємствам успішно адаптуватися до змін зовнішнього та внутрішнього середовища, мінімізувати ризики та ефективно використовувати нові можливості. У висновках наголошується, що подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку комплексних моделей управління, які враховують специфіку торговельної діяльності, інноваційні технології та особливості сучасного ринку, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності підприємств на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: управління торговельними підприємствами, конкурентоспроможність, інтеграція підходів, системний підхід, цифрові технології, адаптація до ринкових змін.

Rusyn-Hrynyk Roman Romanovych PhD, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

Danko Tetiana Ivanivna PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, https://orcid.org/0000-0001-7342-4830

ALTERNATIVE APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF TRADE ENTERPRISES BASED ON ENSURING THEIR COMPETITIVENESS

Abstract. The article explores modern approaches to the management of trade enterprises in a dynamic market environment characterized by high competition, rapid changes in consumer preferences, business digitalization, and globalization of the economy. The main emphasis is placed on analyzing the effectiveness of systemic, marketing, complex, process-based, situational, and functional approaches to management. Their advantages, disadvantages, and integration possibilities are considered to create an effective management model capable of ensuring the competitiveness and sustainability of trade enterprises.

The article provides examples of the successful application of these approaches by Ukrainian trade enterprises. In particular, "ATB-Market" achieved internal process harmonization, cost reduction, and logistics improvement through systemic, process-based, and functional approaches. "Fozzy Group" demonstrated the effectiveness of marketing and complex approaches in expanding market segments and increasing market share. "Epicenter K" successfully utilized situational and behavioral approaches to adapt to crisis conditions, such as the pandemic, enabling workforce mobilization and meeting altered consumer demand.

The research results confirm that combining different management approaches enables trade enterprises to successfully adapt to changes in external and internal environments, minimize risks, and effectively leverage new opportunities. The conclusions highlight that further research should focus on developing integrated management models that consider the specifics of trade activities, innovative technologies, and the characteristics of the modern market, thus enhancing the competitiveness of enterprises at both national and international levels. The combination of approaches enhances the informativeness of managerial decisions and the responsiveness to market challenges, which is fundamental to ensuring competitiveness. The effectiveness of their application largely depends on

the leadership style, personal characteristics of managers, and the level of subordination within the organization.

Keywords: management of trade enterprises, competitiveness, integration of approaches, systemic approach, digital technologies, adaptation to market changes**.**

Постановка проблеми. Сучасний ринок характеризується високою динамічністю, зростанням конкуренції та зміною споживчих уподобань, що створює нові виклики для торговельних підприємств. В умовах глобалізації та цифровізації бізнесу ключовою умовою успішного функціонування таких підприємств стає забезпечення їхньої конкурентоспроможності. Цього можна досягти лише за умови ефективного управління, яке враховує особливості внутрішніх бізнес-процесів, змінні ринкові фактори, технологічні інновації та клієнтоорієнтованість.

Багато торговельних підприємств використовують застарілі підходи до управління, які не враховують сучасних викликів і можливостей. Недостатня адаптивність, відсутність інтегрованих управлінських стратегій та обмежене використання цифрових технологій часто призводять до втрати конкурентних позицій. У цьому контексті актуальним є дослідження та впровадження альтернативних підходів до управління, які дозволяють торговельним підприємствам своєчасно адаптуватися до змін зовнішнього і внутрішнього середовища, забезпечувати стабільність операційної діяльності та досягати стратегічних цілей.

Наукова проблема також пов’язана із необхідністю обґрунтування доцільності поєднання різних управлінських підходів, таких як системний, маркетинговий, ситуаційний, функціональний тощо. Це дозволить створити комплексну модель управління, що враховуватиме специфіку торговельної діяльності та сприятиме підвищенню ефективності прийняття управлінських рішень. Відсутність достатньо адаптованих підходів до управління у сфері торговельних підприємств створює прогалину в теорії та практиці менеджменту, яку потрібно заповнити шляхом наукового аналізу та практичних рекомендацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на критичний аналіз і узагальнення думок таких авторів, як Алексєєв І.В., Мазаракі А.А., Лігоненко Л.О. [1], Вільгуцька Р.Б. [2], Кінаш І.П. [3], Кочубей Р.В. [4], Матвієнко О.В., Цивін М.Н. [5], Рибницький Д.О., Городня Т.А. [6], Чорна М., Цуркан О., Філіпішина Л. [7], а також іноземних дослідників Hector Rocha, Martin Kunc, David B. Audretsch [8], Michael Porter [9], Philip Kotler [10], було виділено ключові підходи та характеристики ефективного управління торговельними підприємствами в сучасних умовах. Зокрема, дослідження наголошують на важливості системного підходу, що забезпечує цілісність управління підприємством, маркетингового підходу, орієнтованого на задоволення потреб споживачів, поведінкового підходу, який враховує людський фактор, та процесного

підходу, що оптимізує операційну діяльність. Ситуаційний підхід акцентує увагу на адаптації до змін у ринковому середовищі, а стандартизований і нормативний підходи допомагають забезпечувати відповідність управлінських рішень стандартам якості.

Однак залишається актуальним питання інтеграції цих підходів із сучасними інноваційними практиками, такими як цифрова трансформація, автоматизація бізнес-процесів і використання великих даних для прогнозування споживчого попиту. Крім того, недостатньо розкриті аспекти впровадження адаптивних стратегій управління, які враховують зміну споживчих вподобань, економічні виклики та соціально-економічні тренди.

Мета статті. Метою написання статті є дослідження сучасних підходів до управління торговельними підприємствами з метою підвищення їх конкурентоспроможності в умовах динамічного ринкового середовища. Це включає критичний аналіз існуючих наукових підходів, таких як системний, маркетинговий, поведінковий, процесний, ситуаційний тощо, а також визначення їх переваг, недоліків і можливостей інтеграції. Особливу увагу приділено впровадженню інноваційних практик, адаптації до змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі, а також формуванню рекомендацій для створення ефективної системи управління, яка сприятиме стабільності та розвитку торговельних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Управління торговельними підприємствами в сучасних умовах стає дедалі складнішим завданням через динамічні зміни ринкового середовища, підвищення рівня конкуренції, вплив цифрових технологій і зростаючі очікування споживачів. Для забезпечення ефективної роботи підприємств необхідно впроваджувати інтегровані підходи до управління, які дозволяють адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін, мінімізувати ризики та використовувати нові можливості. Метою цієї статті є дослідження ключових підходів до управління торговельними підприємствами, їхніх переваг, недоліків та можливостей інтеграції для підвищення конкурентоспроможності.

При дослідженні використано методи синтезу та порівняння наукових підходів, а також емпіричні дані, отримані від експертів галузі. Ми виділили такі основні підходи:

- *Системний підхід.* Системний підхід є одним із найпоширеніших у практиці управління. Він передбачає розгляд торговельного підприємства як цілісної системи, що складається з взаємопов'язаних елементів, таких як відділи продажу, маркетингу, логістики, обслуговування клієнтів тощо. Цей підхід дозволяє забезпечити узгодженість між внутрішніми процесами та адаптацію до зовнішніх впливів.

Виділимо переваги:

1. Сприяє гармонізації внутрішньої структури підприємства. Системний підхід дозволяє організувати внутрішню структуру підприємства так, щоб усі

його елементи (відділи, підрозділи, функціональні групи) працювали узгоджено. Завдяки цьому кожен елемент системи виконує свою роль, уникаючи дублювання функцій або конфлікту між ними. Це забезпечує гармонійне функціонування підприємства, підвищуючи ефективність його діяльності. Внутрішні процеси налаштовуються так, щоб сприяти досягненню стратегічних і тактичних цілей, зберігаючи баланс між витратами, ресурсами та результатами.

2. Полегшує аналіз ризиків та впливу зовнішнього середовища. Системний підхід передбачає розгляд підприємства як частини ширшої екосистеми, де зовнішні фактори (економічні, соціальні, технологічні, політичні) впливають на його діяльність. Такий підхід дозволяє виявити слабкі місця у взаємодії підприємства із зовнішнім середовищем і оцінити потенційні ризики. Це спрощує процес аналізу та впровадження превентивних заходів для мінімізації впливу негативних чинників. Наприклад, при аналізі ризиків у постачанні системний підхід враховує не лише внутрішню логістику, а й надійність постачальників, стан ринку ресурсів та глобальні економічні тренди.

3. Забезпечує цілісність і ефективність управління. Завдяки інтеграції всіх елементів і процесів підприємства в єдину систему, керівники можуть управляти організацією як єдиним цілим, а не окремими частинами. Це дозволяє краще координувати дії різних підрозділів, підвищуючи загальну ефективність управлінських рішень. Цілісність управління сприяє чіткому визначенню пріоритетів, оптимізації ресурсів та забезпеченню досягнення стратегічних цілей. Наприклад, коли маркетинговий і виробничий відділи працюють у єдиній системі, підприємство може оперативно адаптувати асортимент продукції до змін попиту, зберігаючи стабільність бізнес-процесів.

Отже, системний підхід є фундаментальною основою для створення ефективної моделі управління, яка враховує як внутрішні, так і зовнішні аспекти діяльності підприємства.

Тепер проаналізуємо недоліки:

1. Відсутність уваги до випадкових і нерегулярних факторів, які можуть впливати на підприємство. Системний підхід орієнтується на структурованість і взаємозв'язки між елементами системи, проте він не завжди враховує випадкові або нерегулярні фактори, які можуть мати значний вплив на діяльність підприємства.

2. Складність у реалізації в умовах великих організацій із розгалуженою структурою. У великих організаціях, які мають складну та багаторівневу структуру, впровадження системного підходу може стати викликом. Це пов'язано з тим, що кожен елемент організації (відділи, філії, дочірні компанії) має власні цілі, завдання та особливості, що ускладнює їх інтеграцію в єдину систему.

- *Маркетинговий підхід.* Маркетинговий підхід фокусується на потребах споживачів та створенні конкурентних переваг через ринкові дослід-

ження. Для торговельних підприємств цей підхід є критично важливим, адже саме запити клієнтів формують структуру їхньої діяльності.

Серед переваг можна виділити:

1. Орієнтація на споживача дозволяє підприємству пропонувати актуальні товари та послуги. Маркетинговий підхід передбачає глибоке розуміння потреб і очікувань споживачів, що дозволяє підприємству адаптувати свій асортимент продукції або послуг відповідно до актуальних запитів ринку. Завдяки аналізу споживчих уподобань, підприємство може створювати продукти, які відповідають сучасним трендам, забезпечуючи високу зацікавленість клієнтів. Наприклад, якщо споживачі віддають перевагу екологічно чистим товарам, маркетинговий підхід дозволяє вчасно переорієнтувати виробництво на "зелену" продукцію, зберігаючи лояльність клієнтів і залучаючи нових.

2. Підвищує конкурентоспроможність через адаптацію до ринкових змін. Однією з ключових переваг маркетингового підходу є здатність підприємства швидко реагувати на зміни у ринковому середовищі. Постійний моніторинг конкурентів, аналіз їхніх стратегій та визначення сильних і слабких сторін дозволяють підприємству розробляти власні конкурентні переваги. Наприклад, якщо на ринку з’являється новий конкурент із нижчими цінами, маркетинговий підхід дозволяє оцінити цю загрозу і швидко адаптувати свою стратегію, наприклад, через розробку програм лояльності, акцій чи покращення сервісу.

3. Дозволяє прогнозувати попит і формувати ефективні маркетингові стратегії. Завдяки використанню методів маркетингового аналізу, таких як сегментація ринку, опитування споживачів, аналіз продажів та інших інструментів, підприємство може точно оцінити поточний попит і спрогнозувати майбутні тенденції. Це дозволяє не лише вчасно готуватися до змін на ринку, але й оптимізувати ресурси, наприклад, шляхом ефективного планування запасів або розробки продуктів для нових ринкових сегментів. Наприклад, аналіз даних про сезонний попит може допомогти підприємству збільшити продажі в пікові періоди, заздалегідь адаптувавши свою логістику та маркетингові кампанії.

Маркетинговий підхід дозволяє підприємствам зосереджуватися на споживачах, підтримуючи їхню лояльність та підвищуючи свою конкурентоспроможність. Його інтеграція в систему управління допомагає підприємствам не лише адаптуватися до змін, але й активно формувати ринок, використовуючи прогнозування та інноваційні стратегії. Це робить маркетинговий підхід незамінним елементом управління для сучасних торговельних підприємств.

А серед недоліків:

1. Спрямованість виключно на зовнішнє середовище без врахування внутрішніх процесів підприємства. Маркетинговий підхід акцентує увагу на

аналізі ринкових умов і потреб споживачів, однак часто ігнорує внутрішні аспекти діяльності підприємства, такі як ефективність операцій, організаційна структура чи внутрішня культура. Це може призводити до дисбалансу між зовнішньою адаптацією та внутрішньою стабільністю.

2. Обмеженість у використанні, якщо ринкові дані є неповними або неточними. Ефективність маркетингового підходу значною мірою залежить від доступності та якості ринкових даних. У разі неповної або неточної інформації підприємство може приймати помилкові рішення, що негативно вплине на його конкурентоспроможність та фінансові показники.

- *Комплексний підхід.* Комплексний підхід розглядає торговельне підприємство як багатогранний об'єкт, який потребує аналізу з економічної, соціальної, управлінської та інших позицій. Він дозволяє збалансувати розвиток усіх напрямів діяльності.

Серед переваг можна виділити:

1. Багатовекторний розвиток забезпечує стійкість підприємства. Комплексний підхід дозволяє одночасно розвивати різні напрями діяльності, що підвищує стійкість підприємства до ринкових змін і зовнішніх викликів.

2. Зниження ризиків через диверсифікацію діяльності. Завдяки орієнтації на кілька ринків або сегментів, підприємство зменшує залежність від одного напряму, що допомагає уникнути значних втрат у разі кризових ситуацій.

3. Сприяє всебічному аналізу як внутрішніх, так і зовнішніх аспектів управління. Комплексний підхід враховує як внутрішні ресурси та процеси, так і зовнішні умови, дозволяючи ухвалювати зважені й ефективні управлінські рішення.

А серед недоліків ми виділили:

1. Можливість суперечливості рішень через відсутність зв'язків між різними аспектами. У разі відсутності належної інтеграції між окремими напрямами діяльності, рішення, ухвалені в одному аспекті, можуть суперечити стратегіям або потребам іншого, що створює ризики для ефективності управління.

2. Складність у реалізації через необхідність високого рівня координації. Комплексний підхід вимагає злагодженої роботи між різними підрозділами підприємства, що може бути складним у великих організаціях із багаторівневою структурою. Це потребує значних управлінських ресурсів та чітко налаштованих комунікацій.

- *Процесний підхід.* Процесний підхід акцентує увагу на управлінні через призму послідовних операцій та функцій, які виконуються на підприємстві. Він дозволяє чітко визначити і оптимізувати всі етапи діяльності.

Виділимо переваги:

1. Забезпечує структурований підхід до управління. Процесний підхід дозволяє чітко визначити всі основні та допоміжні процеси в діяльності підприємства, встановити їхню послідовність, взаємозв'язки та відповідальних

осіб. Це сприяє організованості й чіткості управлінських дій, що зменшує хаос і неузгодженість у роботі.

2. Сприяє оптимізації бізнес-процесів. Завдяки аналізу й моделюванню кожного процесу, підприємство може виявляти неефективні етапи, усувати дублювання функцій і скорочувати час виконання завдань. Це дозволяє знизити витрати, підвищити продуктивність і поліпшити загальну ефективність.

3. Підвищує прозорість і контроль на кожному етапі. Процесний підхід забезпечує деталізоване уявлення про те, як виконуються завдання на кожному етапі діяльності підприємства. Це полегшує контроль, моніторинг і управління, дозволяючи швидко виявляти проблеми й коригувати їх. Такий підхід також сприяє підвищенню відповідальності серед працівників за виконання своїх функцій.

Отже, серед недоліків визначимо:

1. Обмежена гнучкість до змін зовнішнього середовища. Процесний підхід спрямований на чітке планування та стандартизацію бізнес-процесів, що може обмежувати здатність підприємства швидко реагувати на непередбачувані зміни у зовнішньому середовищі, наприклад, зміни ринкових умов, поведінки споживачів або економічних обставин.

2. Не враховує людський фактор та поведінкові аспекти. Орієнтуючись переважно на процеси, цей підхід недостатньо враховує роль працівників, їхні мотивації, поведінкові особливості та вплив на результативність. Такий підхід може не забезпечити ефективного управління, якщо персонал не залучений до процесів або не розуміє їх значення.

- *Ситуаційний підхід.* Ситуаційний підхід дозволяє оперативно реагувати на зміни в зовнішньому середовищі та адаптувати управлінські рішення відповідно до поточних умов.

Серед переваг є:

1. Висока адаптивність до змін. Ситуаційний підхід дозволяє підприємству гнучко реагувати на будь-які зміни в ринковому середовищі, економічних умовах або внутрішніх процесах. Завдяки цьому підприємства можуть швидко адаптувати свої стратегії та операційні плани до нових реалій, мінімізуючи ризики і втрати.

2. Оперативність у вирішенні кризових ситуацій. Завдяки фокусу на аналізі поточних умов і швидкому прийняттю рішень, ситуаційний підхід допомагає підприємству ефективно управляти кризовими явищами. Наприклад, у разі раптового збою в постачанні або зміні попиту цей підхід дозволяє оперативно знайти альтернативні рішення.

3. Орієнтація на динамічність і гнучкість. Підхід акцентує увагу на змінних факторах і відмовляється від шаблонних рішень, що забезпечує його високу гнучкість. Це дозволяє враховувати унікальність кожної ситуації та знаходити найбільш ефективні способи її вирішення, враховуючи поточні ресурси, обставини та можливості.

Серед недоліків можна виділити:

1. Не забезпечує довгострокового планування. Ситуаційний підхід орієнтований переважно на реагування на поточні обставини, що може обмежувати здатність підприємства формувати довгострокові стратегії. Зосередженість на вирішенні негайних проблем і адаптації до змін може призвести до відсутності системного бачення майбутнього розвитку підприємства.

2. Ігнорує стабільні фактори, які можуть бути важливими для стратегічного управління. Оскільки ситуаційний підхід фокусується на змінних і динамічних аспектах, він може недооцінювати або навіть ігнорувати стабільні фактори, такі як основні цінності підприємства, довгострокові цілі чи фундаментальні характеристики ринку. Це може призвести до втрати стратегічної орієнтації та ризику прийняття рішень, які не узгоджуються з довгостроковою перспективою.

Особливість сьогодення є те, що конкурентоспроможність стає вирішальним фактором стабільного розвитку торговельного підприємства. Тому багато торговельних підприємств поєднують підходи. Результати досліджень показують, що найефективнішим є поєднання різних підходів, які дозволяють максимально адаптувати управління до специфіки діяльності торговельних підприємств. Найбільш поширені комбінації:

1. Системний, процесний і функціональний підходи забезпечують внутрішню гармонізацію діяльності підприємства.

2. Маркетинговий і комплексний підходи сприяють диверсифікації та розвитку ринкових сегментів.

3. Ситуаційний і поведінковий підходи підвищують оперативність та враховують людський фактор у прийнятті рішень.

В таблиці 1 наведемо успішне використання підходів українськими торговельними підприємствами.

Таблиця 1

Використання підходів до управління українськими торговельними підприємствами

Підхід	Підприємства	Результат
Системний, процесний і функціональний	АТБ-Маркет: оптимізація логістики та процесів постачання, інтеграція функцій між підрозділами, забезпечення гармонійної взаємодії.	Підвищення ефективності логістики, зменшення витрат, узгоджена робота підрозділів.
Маркетинговий і комплексний	Фоззі Груп: розширення асортименту та входження у нові ринкові сегменти, адаптація маркетингових стратегій під різні споживчі групи.	Зростання частки ринку, розширення клієнтської бази, збільшення доходів.
Ситуаційний і поведінковий	Епіцентр К: швидке реагування на зміни попиту під час пандемії, мобілізація персоналу та врахування їхніх потреб у кризовий період.	Оперативність у реагуванні на кризові ситуації, підвищення задоволеності персоналу, збереження клієнтів.

Отже, аналіз успішного використання підходів українськими торговельними підприємствами демонструє такі ключові результати:

1. Системний, процесний і функціональний підходи дозволяють гармонізувати внутрішні процеси, зменшувати витрати та підвищувати ефективність управління. На прикладі «АТБ-Маркет» видно, що оптимізація логістичних і функціональних процесів створює стабільну основу для досягнення стратегічних цілей.

2. Маркетинговий і комплексний підходи сприяють розширенню діяльності підприємств через адаптацію до ринкових змін і диверсифікацію сегментів. Приклад «Фоззі Груп» ілюструє, як ці підходи допомагають збільшувати частку ринку, залучати нових клієнтів і формувати довгострокову конкурентоспроможність.

3. Ситуаційний і поведінковий підходи забезпечують оперативність у прийнятті рішень та враховують людський фактор. У випадку «Епіцентр К» ці підходи допомогли швидко адаптуватися до кризових умов, таких як пандемія, що дозволило підприємству зберегти клієнтську базу та підвищити задоволеність працівників.

Загалом, поєднання цих підходів дозволяє торговельним підприємствам ефективно реагувати на виклики сучасного ринку, збалансовуючи стратегічні та оперативні цілі. Кожен із підходів вносить свій внесок у зміцнення позицій підприємств, підвищення їхньої конкурентоспроможності та стабільності в умовах змінного середовища.

Висновки. Управління торговельними підприємствами в умовах сучасного ринку вимагає інтегрованого підходу, який поєднує різні методології та враховує як внутрішні, так і зовнішні чинники. Використання системного, маркетингового, комплексного, процесного та ситуаційного підходів у поєднанні дозволяє створити гнучку, адаптивну та ефективну модель управління, яка забезпечує конкурентоспроможність підприємств. Подальші дослідження повинні зосереджуватися на інтеграції цих підходів із цифровими технологіями, автоматизацією процесів і впровадженням інновацій, що дозволить торговельним підприємствам відповідати викликам сучасного ринкового середовища.

А також, альтернативні підходи до управління торговельними підприємствами дозволяють враховувати специфіку ринку, потреби споживачів і внутрішньофірмові чинники. Комбінація підходів сприяє підвищенню інформативності управлінських рішень і оперативності реагування на виклики ринку, що є основою забезпечення конкурентоспроможності. Ефективність їх застосування значною мірою залежить від стилю керівництва, особистісних характеристик управлінців та субординації в організації.

Література:

1. Алексєєв І. В., Мазаракі А. А., Лігоненко Л. О. Маркетингові аспекти управління підприємствами. Київ: Вид-во КНЕУ, 1999.

2. Вільгуцька Р. Б. Ситуаційний підхід у сучасному менеджменті. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015.

3. Кінаш І. П. Комбінування маркетингового і процесного підходів в управлінні підприємствами // Економіка і менеджмент. 2013. Т. 12, № 3. С. 45–49.

4. Кочубей Р. В. Нормативний підхід в управлінні підприємствами // Вісник економічних наук України. 2015. Т. 11, № 2. С. 23–30.

5. Матвієнко О. В., Цивін М. Н. Структурні підходи до управління підприємствами. Київ: Либідь, 2005.

6. Рибницький Д. О., Городня Т. А. Стандартизований підхід до забезпечення якості управлінських рішень. Харків: Вид-во НУА, 2010.

7. Чорна М., Цуркан О., Філіпішина Л. Комплексний підхід в управлінні торговельними підприємствами. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2006.

8. Rocha H., Kunc M., Audretsch D. B. Digital Transformation in Trade Enterprises: An Analytical Approach // European Journal of Management. 2019. Vol. 38, No. 4. P. 123–138.

9. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. New York: Free Press, 2008.

10. Kotler P. Marketing Management. 15th ed. Pearson Education, 2019.

References:

1. Alekseev, I. V., Mazaraki, A. A., & Ligonienko, L. O. (1999). *Marketynhovi aspekty upravlinnia pidpryiemstvamy [Marketing aspects of enterprise management]*. Kyiv: Vydavnytstvo KNEU [in Ukrainian].

2. Vilhutska, R. B. (2015). *Sytuatsiinyi pidkhid u suchasnomu menedzhmenti [Situational approach in modern management]*. Lviv: LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].

3. Kinash, I. P. (2013). Kombinuvannia marketynhovoho i protsesnoho pidkhodiv v upravlinni pidpryiemstvamy [Combining marketing and process approaches in enterprise management]. *Ekonomika i menedzhment – Economics and Managemen*t, 12(3), 45–49 [in Ukrainian].

4. Kochubei, R. V. (2015). Normatyvnyi pidkhid v upravlinni pidpryiemstvamy [Normative approach in enterprise management]. *Visnyk ekonomichnykh nauk Ukrainy – Bulletin of Economic Sciences of Ukraine*, 11(2), 23–30 [in Ukrainian].

5. Matviienko, O. V., & Tsyvin, M. N. (2005). *Strukturni pidkhody do upravlinnia pidpryiemstvamy [Structural approaches to enterprise management]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

6. Rybnytskyi, D. O., & Horodnia, T. A. (2010). *Standartyzovanyi pidkhid do zabezpechennia yakosti upravlinskykh rishen [Standardized approach to ensuring the quality of managerial decisions]*. Kharkiv: Vydavnytstvo NUA [in Ukrainian].

7. Chorna, M., Tsurkan, O., & Filipishyna, L. (2006). *Kompleksnyi pidkhid v upravlinni torhovelnymy pidpryiemstvamy [Comprehensive approach to managing trade enterprises]*. Odesa: ONU im. I. I. Mechnykova [in Ukrainian].

8. Rocha, H., Kunc, M., & Audretsch, D. B. (2019). Digital transformation in trade enterprises: An analytical approach. *European Journal of Management*, 38(4), 123–138.

9. Porter, M. (2008). Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors. New York: Free Press.

10. Kotler, P. (2019). Marketing management (15th ed.). Pearson Education.

УДК: 330.131.7:658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-830-835

Тесак Олександра Володимирівна кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу і логістики, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (067) 609-99-18, https://orcid.org/0000-0002-3239-4572

ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто функції та роль маркетингу в умовах сучасного господарювання. Особливу увагу приділено трансформації маркетингових підходів під впливом глобалізації, цифровізації та зміни споживчих пріоритетів. Проаналізовано основні функції маркетингу, такі як дослідження ринку, управління продуктом, просування, комунікації, ціноутворення та управління збутом. Обґрунтовано значення маркетингу як інструменту адаптації бізнесу до динамічних змін економічного середовища та забезпечення конкурентоспроможності. Досліджено роль цифрових технологій, зокрема аналітики великих даних, соціальних мереж та автоматизації, у вдосконаленні маркетингових стратегій. Маркетинг охоплює широкий спектр діяльності, включаючи різноманітні напрями та функції, такі як аналіз, планування, реалізація та контроль маркетингових програм. У загальному розумінні маркетинг є процесом виявлення потреб споживачів і їх ефективного задоволення. На макроекономічному рівні маркетинг виконує роль каталізатора економічного зростання, сприяючи ефективному узгодженню пропозицій товарів і послуг з реальними потребами споживачів, підтримуючи вихід нових продуктів на ринок і стимулюючи споживчий попит. Інструменти маркетингу дозволяють максимально адаптувати виробництво до вимог покупців, формувати раціональні потреби, а також підвищувати конкурентоспроможність продукції. Зроблено висновок, що маркетинг є ключовим чинником сталого розвитку підприємств у сучасних умовах.

Ключові слова: маркетинг, функції маркетингу, роль маркетингу, сучасне господарювання, конкурентоспроможність, ринкові дослідження, управління продуктом, цифровий маркетинг, економічне середовище, стратегія розвитку.

Tesak Oleksandra Volodymyrivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (067) 609-99-18, https://orcid.org/0000-0002-3239-4572

FUNCTIONS AND MARKETING ROLE ARE IN MODERN TERMS OF MENAGE

Abstract. In the article functions and marketing role are considered in the conditions of modern menage. The special attention is spared transformation of marketings approaches under act of globalization, cifrovizacii and changes of consumer priorities. The basic functions of marketing are analysed, such as market, management, advancement, communication, pricing and management a sale, a product research. Grounded value of marketing as instrument of adaptation of business to the dynamic changes of economic environment and providing of competitiveness. Investigational role of digital technologies, in particular analysts of large information, social networks and automation, in perfection of marketings strategies. Marketing is engulfed by the wide spectrum of activity, including various directions and functions, such as an analysis, planning, realization and control of the marketings programs. In the general understanding marketing is the process of exposure of necessities of users and them effective satisfaction. At macroeconomic level, marketing is executed by the role of catalyst of the economy growing, instrumental in the effective concordance of suggestions of commodities and services with the real necessities of users, supporting going of new products into a market and stimulating consumer demand. Marketing instruments allow maximally to adapt a production to the requirements of buyers, to form rational necessities, and also promote the competitiveness of products. A conclusion is done, that marketing is the key factor of steady development of enterprises in modern terms.

Keywords: marketing, marketing functions, marketing role, modern menage, competitiveness, market researches, management, digital marketing, economic environment, strategy of development, a product.

Постановка проблеми. У сучасних умовах господарювання, які характеризуються глобалізацією, швидкими технологічними змінами та зростаючою конкуренцією, підприємства стикаються з необхідністю постійного вдосконалення своєї діяльності. У цьому контексті маркетинг відіграє ключову роль як інструмент ефективного управління, який дозволяє компаніям адаптуватися до змін і задовольняти потреби ринку. Проте сучасні виклики висувають нові вимоги до маркетингової діяльності. Виникає потреба в переосмисленні традиційних підходів до реалізації маркетингових функцій та забезпеченні стійкого розвитку через маркетинг, орієнтований на соціальну та екологічну відповідальність. Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження ролі маркетингу у забезпеченні конкурентоспроможності підприємств, створенні цінності для споживачів та впровадженні інноваційних рішень. Таким чином, визначення функцій та ролі маркетингу в сучасному економічному середовищі є важливим завданням для розвитку теорії та практики управління бізнесом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маркетинг як наукова дисципліна базується на дослідженнях, аналізі, статистиці та емпіричних даних. Він об'єднує аналітичний підхід до вивчення ринкових тенденцій і споживчої поведінки з креативністю у створенні маркетингових стратегій і кампаній. Його цінність полягає в багатогранності тематики, активній взаємодії зі споживачами та використанні технологій для розробки інноваційних рішень, спрямованих на вплив на ринок. Окрім цього, маркетинг відіграє важливу роль у суспільному житті, стимулює стратегічне мислення та допомагає досягати цілей у швидкозмінних умовах сучасного світу. Поняття маркетингу досліджували багато науковців, які зробили значний внесок у його розвиток як науки та практики.

Серед найбільш впливових дослідників виділяють таких, як Ф. Котлер, П. Друкер, Т. Левітт, Д. Маккарті, Дж. Траут, С. Маккорміка та інші. Загалом, корені сучасного маркетингу можна пов'язувати з ім'ям С. Маккорміка і створенням осиних інструментів маркетингу – організації сервісної політики, встановлення принципів визначення цін. П. Друкер визначає маркетинг як весь бізнес, який розглядається з точки зору клієнта. Ф. Котлер вважається «батьком сучасного маркетингу». Д. Маккарті розробив концепцію маркетинг-міксу (4P): продукт (Product), ціна (Price), місце (Place), просування (Promotion), яка є основою сучасного стратегічного маркетингу. Ці науковці не лише сформували фундаментальні принципи маркетингу, але й розширили його межі, враховуючи поведінку споживачів, стратегічні інновації та роль технологій у сучасних умовах.

Метою статті є дослідження функцій та ролі маркетингу в сучасних умовах господарювання, а також виявлення його впливу на конкурентоспроможність підприємств.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах господарювання маркетинг виступає невід'ємною складовою діяльності підприємств, спрямованою на задоволення потреб споживачів, підвищення конкурентоспроможності та забезпечення стійкого розвитку. Глобалізація, цифровізація та інші економічні трансформації створюють нові виклики для бізнесу, що вимагає адаптації маркетингових стратегій до динамічних змін зовнішнього середовища.

Маркетинг виконує ключову роль у формуванні ринкових відносин, дозволяючи підприємствам не лише ефективно позиціонувати свої продукти та послуги, але й впливати на поведінку споживачів. Здатність маркетингу гнучко реагувати на зміни попиту, аналізувати великі обсяги даних та використовувати сучасні цифрові технології робить його важливим інструментом розвитку бізнесу в умовах постійної конкуренції.

Ця стаття присвячена аналізу основних функцій маркетингу, його впливу на господарську діяльність підприємств та визначенню перспектив розвитку маркетингових підходів у контексті сучасних економічних реалій.

Термін «маркетинг» (англ. marketing від market – ринок) з'явився в економічній літературі США на межі XIX і XX століть.

Маркетинг – соціальний та управлінський процес, спрямований на задоволення потреб та бажань як індивідів, так і груп, шляхом створення, пропонування та обміну наділених цінністю товарів.

Мета маркетингу – задоволення потреб споживачів та отримання прибутку. Виокремлюють три підходи до визначення суті маркетингу:

- маркетинг як самостійний вид підприємницької діяльності;
- маркетинг як функція управління;
- маркетинг як філософія бізнесу.

Маркетингові функції – окремі види або комплекси видів спеціалізованої діяльності, що здійснюються в процесі функціонування підприємства як учасника ринку.

Кожна окрема функція маркетингу є важлива сама по собі, але тільки в тісному взаємозв'язку вони дозволяють реалізувати принципи маркетингу. Розрізняють 4 групи функцій маркетингу:

- аналітична функція;
- виробнича функція;
- збутова функція;
- функція управління та контролю [1].

Основний зміст аналітичної функції маркетингу – проведення маркетингових досліджень для зниження невизначеності та ризику і прийняття обґрунтованих маркетингових рішень.

Виробнича функція маркетингу призначена для формування та реалізації інноваційної складової у товарній політиці підприємства через розробку і підтримку програм створення нових товарів і вдосконалення наявних.

Збутова функція маркетингу спрямована на створення ефективної збутової мережі для підтримки конкурентоспроможної пропозиції підприємства та реалізації її з найбільшою вигодою для підприємства.

Управління маркетингом – це систематичний цілеспрямований вплив на маркетингову діяльність через планування, організацію, мотивацію і контроль для досягнення маркетингових цілей підприємства [1].

Маркетинг розглядається у трьох напрямах:

1. Маркетинг як культура передбачає виявлення основного набору цінностей і переваг для споживача, на які варто орієнтуватися фірмі; оцінку вигідності ринку для споживачів за допомогою аналізу їхніх потреб і запитів; підвищення інформованості споживачів, захист їхніх інтересів; формування загальних цінностей фірми; орієнтацію на ринок і споживачів.

2. Маркетинг як стратегія охоплює: сегментування ринку, формування мети позиціювання (дій щодо забезпечення товару конкурентоздатного положення на ринку і розробки відповідного комплексу маркетингу); зосередження уваги на проблемах підприємства; визначення стратегії конкурентної переваги фірми в обраній сфері діяльності.

3. Маркетинг як тактика ґрунтується на: використанні комплексу маркетингу; формуванні відношення споживачів до фірми і її товарів; залучення менеджерів усіх рівнів до здійснення тактичних маркетингових заходів.

Із зазначених напрямів маркетингу перший є основою для наступних, другий визначає стратегічні напрями діяльності підприємства, третій забезпечує реалізацію його стратегії.

Концепція маркетингу тримається на «чотирьох китах»: цільовому ринку, споживчих нестатках, інтегрованому маркетингу, рентабельності [2].

Отже, маркетинг – це мистецтво та наука правильного вибору цільового ринку, залучення, збереження і розширення кола споживачів за допомогою створення у споживача впевненості, що він є найбільшою цінністю для компанії.

Тому, можна виокремити такі основні принципи маркетингу:

1. Ретельний облік потреб споживача, стану і динаміки попиту, умов підприємницької діяльності.

2. Створення умов для максимального пристосування виробництва до вимог ринку, структури попиту, виходячи із довгострокової перспективи.

3. Інформування потенційних споживачів і вплив на них за допомогою інструментів маркетингу

Основними маркетинговими завданнями є відповіді на питання:

- хто? Споживачі, постачальники, клієнти, конкуренти фірми;
- що і скільки? Виробляти і продавати;
- коли і як? Здійснювати виробництво і збут;
- за якою ціною? Реалізовувати продукцію [3].

Маркетинг у сучасних умовах господарювання відіграє ключову роль у забезпеченні конкурентоспроможності підприємств, їх адаптації до швидкозмінного зовнішнього середовища та задоволенні потреб споживачів. Його функції охоплюють як стратегічні аспекти планування, так і оперативне управління, що дозволяє компаніям ефективно позиціонувати себе на ринку. Маркетинг сприяє розумінню потреб споживачів і їх трансформації у продукцію чи послуги, що відповідають запитам сучасного ринку [4].

Висновки. Завдяки глибокому аналізу ринку та стратегічному управлінню маркетинг допомагає підприємствам виділятися серед конкурентів. Ефективні маркетингові інструменти дозволяють формувати сильний бренд, підвищуючи лояльність споживачів та довіру до продукції чи послуг. В умовах цифровізації маркетинг все більше інтегрує інноваційні технології для аналізу даних, взаємодії зі споживачами та просування товарів чи послуг. Маркетинг сприяє впровадженню соціально відповідальних та екологічних практик, що є важливим для сучасних споживачів.

Таким чином, маркетинг виконує як оперативні, так і стратегічні функції, формуючи комплексний підхід до управління бізнесом. Його ефективне впровадження є запорукою не лише успіху підприємства, а й його довгострокової стійкості в умовах глобалізації та швидких змін.

Література:

1. Маркетинг: навч. посібник / Н. Іванечко, Т. Борисова, Ю. Процишин. – Тернопіль: ЗУНУ, 2021. – С. 180.
2. Іваненко Л.М. Маркетинг: навч. посіб. / Л.М. Іваненко Л.М., О.Ю. Боєнко. - Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2022. - 362 с.
3. Храбатин О.І. Маркетинг: навч. посібник / О.І. Храбатин, Л.В. Яворська. – Київ: Видавництво, 2014. – С. 284.
4. Маркетинг: теорія і практика: підручник / К.В. Павлов, А.М. Лялюк, О.М. Павлова. - Луцьк : СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2022. – С. 408.
5. Сенишин О.С. Маркетинг: навч. посіб. / О.С. Сенишин, О.В. Кривешко. - Львів: Львівський національний унверситет імені Івана Франка, 2020. - 347 с.

References

1. N. Ivanechko, T. Borisova, Yu (2021). *Marketing [Marketing]*. Ternopil: ZUNU [in Ukrainian].
2. Ivanenko L.M., Boyenko O.Y. (2022). *Venalicium: educatio. manual [Marketing]*. Vinnytsia: Vasyl Stus Donetsk National University [in Ukrainian].
3. Hrabatyn, O.I., L.V. Yavorska (2014). *Venalicium [Marketing]*. Kyiv: Publishing House [in Ukrainian].
4. K.V. Pavlov, A.M. Lyalyuk, O.M. Pavlova (2022*). Marketing: theory and practice* [*Marketing*: *Theory and Practice*]. Luceoriensis: SPD Hadyak Zhanna Volodymyrivna, Typographia domus «Volynpoligraf» [in Ukrainian].
5. Senyshyn O.S., Kriveshko O.V. (2020). *Venalicium: education. manual* [*Marketing*]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].

УДК 657

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-836-843

Томчук Віктор Васильович к.е.н., доцент кафедри обліку, аналізу та аудиту, Донецький національний університет імені Василя Стус, м. Вінниця, тел.: (067) 369-52-07, https://orcid.org/000 0-0001-8575-4618

Мамаєнко Юлія Олександрівна здобувач освіти, магістрант, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Тульчин, тел.: (063)126-86-17, https://orcid.org/0009-0004-0535-6134

СУТНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОБ'ЄКТА ОБЛІКУ ТА АНАЛІЗУ

Анотація. Матеріальні ресурси відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні ефективності виробництва, оскільки вони становлять основу всіх виробничих процесів. Ці ресурси охоплюють широкий спектр елементів, включаючи не лише сировину та матеріали, але й напівфабрикати, готову продукцію, а також обладнання та інші активи, які є необхідними для безперебійної роботи підприємства. Важливість обліку матеріальних ресурсів важко переоцінити, оскільки він є критично важливим для забезпечення контролю над запасами, їх рухом і витратами. Це, в свою чергу, дозволяє уникнути як надмірних витрат, так і дефіциту ресурсів, що може суттєво вплинути на фінансовий стан компанії.

Аналіз матеріальних ресурсів є невід'ємною частиною управлінських процесів, оскільки він дозволяє оцінити їхню ефективність. Цей аналіз включає вивчення різноманітних показників продуктивності, виробничих витрат і рівня запасів. Визначення оптимального рівня запасів є важливим кроком у цьому процесі, оскільки це допомагає уникнути як перевиробництва, так і нестачі сировини. Занадто високі запаси можуть призвести до зайвих витрат на зберігання та утримання, тоді як недостатня кількість ресурсів може затримати виробничі процеси та знизити рівень обслуговування клієнтів.

Крім того, виявлення можливостей для зниження витрат на сировину та інші матеріальні ресурси може мати значний позитивний вплив на загальну прибутковість бізнесу. Це може включати оптимізацію постачання, укладання вигідніших угод з постачальниками або впровадження нових технологій, які дозволяють зменшити витрати на виробництво. Таким чином, ефективне управління матеріальними ресурсами не лише покращує фінансові показники підприємства, але й сприяє його конкурентоспроможності на ринку. Усе це підкреслює важливість стратегічного планування та систематичного підходу до управління матеріальними ресурсами в сучасному бізнес-середовищі.

Ключові слова: Облік матеріальних ресурсів, фінансова звітність, матеріальні активи, бухгалтерський облік, управління матеріальними ресурсами.

Tomchuk Viktor Vasylovich Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting, Analysis and Audit, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, tel.: (067) 369-52-07, https://orcid.org/000 0-0001-8575-4618

Mamaienko Yulia Oleksandrivna student, master's student, Vasyl Stus Donetsk National University, Tulchyn, tel.: (063) 126-86-17, https://orcid.org/0009-0004-0535-6134

THE ESSENCE OF MATERIAL RESOURCES AS AN OBJECT OF ACCOUNTING AND ANALYSIS

Abstract. Material resources play an extremely important role in ensuring production efficiency, as they form the basis of all production processes. These resources cover a wide range of elements, including not only raw materials and supplies, but also semi-finished products, finished products, as well as equipment and other assets that are necessary for the smooth operation of the enterprise. The importance of accounting for material resources cannot be overestimated, as it is critical for ensuring control over inventories, their movement and costs. This, in turn, allows you to avoid both excessive costs and resource shortages, which can significantly affect the financial condition of the company.

Analysis of material resources is an integral part of management processes, as it allows you to assess their effectiveness. This analysis includes the study of various indicators of productivity, production costs and inventory levels. Determining the optimal inventory level is an important step in this process, as it helps to avoid both overproduction and shortages of raw materials. Too much inventory can lead to unnecessary storage and maintenance costs, while too little can delay production processes and reduce customer service.

In addition, identifying opportunities to reduce the cost of raw materials and other material resources can have a significant positive impact on the overall profitability of the business. This may include optimizing supply chains, negotiating better deals with suppliers, or implementing new technologies that reduce production costs. Thus, effective material resource management not only improves the financial performance of the enterprise, but also contributes to its competitiveness in the market. All this emphasizes the importance of strategic planning and a systematic approach to material resource management in today's business environment.

Keywords: Accounting of material resources, financial reporting, material assets, accounting, management of material resources

Постановка проблеми. Облік матеріальних ресурсів є невід'ємною частиною фінансової звітності підприємства, оскільки він забезпечує прозорість та точність інформації про наявність, рух і використання матеріальних активів. Ця інформація є критично важливою для керівництва компанії, інвесторів, кредиторів та інших зацікавлених сторін, оскільки вона впливає на прийняття стратегічних бізнес-рішень. У сучасних умовах облік матеріальних ресурсів вимагає комплексного підходу, що включає впровадження нових технологій, адаптацію до змінюваного економічного середовища та врахування екологічних факторів. Це дозволить підприємствам не лише підтримувати конкурентоспроможність, але й забезпечити сталий розвиток у довгостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження у сфері обліку матеріальних ресурсів акцентують увагу на важливості точності та своєчасності обліку для забезпечення ефективного управління підприємствами. Публікації відзначають необхідність впровадження сучасних інформаційних технологій, які дозволяють автоматизувати процеси обліку та аналізу, а також покращити контроль за запасами. Відзначається також зростання інтересу до екологічних аспектів управління матеріальними ресурсами.

Мета статті. Метою статті є аналіз сутності матеріальних ресурсів як об’єкта обліку та аналізу, визначення основних проблем у цій сфері та розробка рекомендацій щодо вдосконалення облікових процесів. Завданням є вивчення сучасних підходів до обліку матеріальних ресурсів, а також розробка методичних рекомендацій для підприємств щодо оптимізації їх управління

Виклад основного матеріалу. Матеріальні ресурси є складовою оборотних активів підприємства, зокрема запасів. Відповідно до Національного положення (стандарти) бухгалтерського обліку 1 (далі - НП(С)БО 1) «Загальні вимоги до фінансової звітності», активи - це ресурси, контрольовані підприємством внаслідок минулих подій, які очікувано принесуть економічні вигоди в майбутньому. Запаси визнаються активом за умови ймовірності отримання економічної вигоди від їх використання та можливості достовірної оцінки їхньої вартості [1]. Якщо вимоги не виконуються, запаси не відображаються в балансі, а включаються до витрат періоду.

НП(С)БО 9 визначає запаси як активи, що зберігаються для подальшого продажу, перебувають у виробництві або зберігаються для споживання в процесі виробництва. Виробничі запаси поділяються на сировину, паливо, тару, будівельні матеріали, запасні частини, напівфабрикати, інші матеріали [2].

Поняття матеріальних ресурсів має вузьке і широке значення. У вузькому - це предмети праці, з яких виробляється кінцева продукція. У широкому - це запаси, призначені для споживання в процесі виробництва чи управління підприємством. Існує кілька підходів до складу матеріальних ресурсів: лише предмети праці; предмети праці і частина основних засобів у складі МШП; предмети та засоби праці без матеріальних витрат у

незавершеному виробництві; предмети праці, напівфабрикати, незавершене виробництво і готова продукція. Класифікація матеріальних ресурсів на підприємстві здійснюється за способом використання, роллю у виробничому процесі, місцезнаходженням, технічними ознаками.

За способом використання виділяють ресурси, що споживаються в одному виробничому циклі (виробничі запаси) і ті, що сприяють виготовленню продукції. Виробничі запаси включають сировину, паливо, тару, будівельні матеріали, запасні частини, напівфабрикати та інші матеріали, що обслуговують виробничий процес.

Матеріали за місцезнаходженням поділяються на: ті, що знаходяться на підприємстві (матеріально відповідальними є комірник або завідувач складу); ті, що знаходяться в дорозі (відповідальними є водій або експедитор); і ті, що належать підприємству, але зберігаються у сторонніх організацій, з відповідальністю за їх збереження підприємства-отримувача. Правильна організація аналітичної інформації потребує класифікації матеріалів за технічними ознаками. Кожному найменуванню присвоюється код для зручного пошуку та уникнення помилок при обліку. Важливий принцип "превалювання сутності над формою" гарантує, що облік руху матеріалів відображає реальну суть операцій. Відповідальність за реєстрацію і зберігання документів про рух запасів несе керівництво, що регламентується законодавством.

Документальне оформлення включає перевірку матеріалів на відповідність та складання прибуткових ордерів, які використовуються для обліку матеріалів, що надходять, а також для забезпечення контролю та управління запасами.

У випадках розбіжностей у кількості чи якості матеріалів з даними постачальника, або за відсутності платіжних документів, складається Акт про приймання матеріалів. Цей Акт підписується комісією і служить підставою для оприбуткування без заповнення прибуткового ордера. Матеріали, що надходять автотранспортом, оприбутковуються на підставі товарно-транспортної накладної. Якщо матеріали надходять в одній одиниці виміру, а витрачаються в іншій, це фіксується у документах у двох одиницях. При дрібних покупках готівкою матеріали здаються на склад із відміткою на рахунку постачальника. Бухгалтерія контролює своєчасність надходжень і розшукує вантажі при затримках. При відсутності рахунків-фактур поставки вважаються невідфактурованими, і бухгалтерія веде окремий облік для одержання рахунків [3].

Запаси з внутрішніх цехів (власне виготовлення, залишки, ліквідація основних засобів) оприбутковуються накладною. Відпуск матеріалів у виробництво здійснюється за встановленими лімітами на основі норм витрат, а документи для внутрішньогосподарських потреб включають лімітно-забірні картки. Відпуск матеріалів на сторону регулюється договорами та

накладними. Важливе значення має точність передачі документів до бухгалтерії, що впливає на облік витрат і реальність оцінки незавершеного виробництва.

Згідно з Наказом МФУ №356, при веденні обліку без використання рахунків класу 8, витрати відображаються у Журналі 5 або 5А, які використовуються для фінансової звітності. Відомість 5.1 забезпечує облік руху запасів за синтетичними рахунками, центрами відповідальності та місцями зберігання.

Щомісячна калькуляція по кожному цеху фіксує види матеріалів та їх використання. У фінансовій звітності відображаються всі операції, пов'язані з рухом запасів. Рух матеріальних ресурсів розділяється на три етапи: постачання, зберігання та використання. На етапі постачання обліково-аналітичні потоки включають інформацію про ринки, обсяги виробництва і забезпечення ритмічності поставок [4]. На етапі зберігання збирають дані для аналізу втрат, а етап використання передбачає облік витрат матеріалів для оптимального списання.

Завдання фінансового та управлінського обліку включають взаємодію з функціями планування, контролю, аналізу. Облік виробничих запасів ведеться за групами (види, сорти, розміри) з використанням кодів номенклатури. Для кожного найменування вказується номенклатурний номер, що уникає помилок. Запаси обліковуються на складах за допомогою карток, у яких зазначається кількість залишків. Зведені відомості сальдових даних щомісяця звіряються з бухгалтерським обліком.

Облік запасів організовано за рахунком 20 з поділом на субрахунки: сировина, напівфабрикати, паливо, тара, будівельні матеріали, передані на переробку, запасні частини, матеріали сільськогосподарського призначення, інші матеріали.

Деталізація аналітичного обліку обумовлена, по перше, наявністю великої кількості складів для їх зберігання; по-друге, значною їх номенклатурою; по-третє, складною організаційною та виробничою структурами підприємства тощо.

Кожна компанія відкриває аналітичний рахунок відповідно до кількості, необхідної для управління виробництвом. Найбільш типові розподіли: склади, комори, відповідальна за матеріал, група інвентарю, вид операції та ін.

Рахунки аналітичного обліку можуть відкриватися за окремими рахунками загального обліку та субрахунками, що дає можливість визначити їх загальний обсяг та за кожною окремою категорією (Табл. 1).

Таблиця 1.

Розрізи аналітичного обліку виробничих запасів

Субрахунки рахунку 20 «Виробничі запаси»	**Розріз аналітики**
201 «Сировина і матеріали»	В розрізі видів та груп сировини, місць зберігання та матеріально відповідальних осіб
202 «Купівельні напівфабрикати та комплектуючі вироби»	В розрізі купівельних напівфабрикатів та комплектуючих виробів, місць зберігання та матеріально-відповідальних осіб
203 «Паливо»	В розрізі видів палива, місць зберігання та матеріально-відповідальних осіб
204 «Тара й тарні матеріали»	В розрізі видів тари й тарних матеріалів і матеріально-відповідальних осіб
205 «Будівельні матеріали»	За видами (групами) та окремими об'єктами будівельних матеріалів
206 «Матеріали передані в переробку»	В розрізі, який забезпечує отримання даних про підприємство-переробника та контроль за операціями з переробки за відповідними витратами
207 «Запасні частини»	За місцями зберігання й однорідними групами (механічна група, електрична група тощо). Аналітичний облік машин, обладнання двигунів, вузлів та агрегатів обмінного фонду також ведеться за групами: придатні до експлуатації (нові та відновленні); що підлягають відновленню (на складі); що знаходяться в ремонті
208 «Матеріали сільськогосподарського призначення»	За групами та видами матеріалів сільськогосподарського призначення в розрізі їх номенклатури
209 «Інші матеріали»	За видами та групами інших матеріалів

Аналітичний облік виробничих запасів ведеться в розрізі найменувань або однорідних груп за допомогою карток, з використанням номенклатурного номера для уникнення помилок. Запаси можуть надходити від постачальників, як внесок до статутного капіталу, або іншим шляхом. Їх списання відбувається з різних причин, зокрема на виробництво, через псування або для реалізації [5].

Аналіз матеріальних ресурсів здійснюють у двох напрямах: динаміка складу і структури матеріалів, а також ритмічність поставок. Для ефективного управління запасами оцінюють інтенсивність їх обігу, коефіцієнт закріплення, тривалість обороту. Ефективність використання матеріальних ресурсів характеризують такими показниками, як матеріаловіддача, матеріаломісткість та коефіцієнт використання матеріалів, що дозволяє оцінити загальні і часткові показники ефективності.

Основна проблема дослідження полягає в тому, що облік і аналіз сировини на підприємстві є неефективними, що призводить до втрат в управлінні запасами, неефективного використання ресурсів і зниження конкурентоспроможності. Перехід до ринкових відносин вимагає від підприємств нових підходів до управління господарською діяльністю. В зв`язку з цим виникає

потреба в удосконаленні існуючих і запровадженні принципово нових підходів до управління матеріальними сировинними ресурсами, які є одним з основних компонентів виробничого процесу у промислових підприємств. Важливу роль у підвищенні ефективності їх використання на підприємстві відіграє, насамперед, правильна організація бухгалтерського обліку та аналізу як джерела інформації для прийняття управлінських рішень.

Ключові аспекти цієї проблеми включають:

1. Нечіткі системи бухгалтерського обліку: Багато компаній використовують застарілі методи бухгалтерського обліку, що ускладнює контроль за рухом матеріалів та їх оцінкою.

2. Відсутність інтеграції з сучасними технологіями: Використання процесів обліку вручну замість автоматизованих систем призводить до помилок і затримок у звітності.

3. Відсутність належної уваги до екологічних аспектів: Зростаючий попит на екологічно чисті матеріали та процеси вимагає нових підходів до обліку та управління ресурсами.

4. Невизначеність оцінки: Відсутність єдиних стандартів оцінки матеріальних ресурсів може призвести до розбіжностей у фінансовій звітності.

Шляхи вирішення проблем дослідження включають:

1.Впровадити сучасні інформаційні технології: Побудувати та розгорнути автоматизовану систему обліку для забезпечення точності, своєчасності та прозорості обліку сировини та матеріалів.

2.Стандартизувати процедури бухгалтерського обліку: Запровадити єдині стандарти для оцінки та обліку фізичних ресурсів, щоб забезпечити чітку фінансову інформацію та підвищити надійність.

3.Навчання персоналу: Організація програм навчання для бухгалтерів та управлінського персоналу новим методам обліку та аналізу матеріалів.

4.Аналіз екологічних аспектів: Розробити методику обліку з урахуванням факторів навколишнього середовища, що дозволить компаніям не тільки дотримуватися законодавства, а й підвищити соціальну відповідальність свого об'єднання.

5. Впровадження автоматизації: Застосування сучасних ERP-систем для автоматизації процесів обліку та аналізу матеріальних ресурсів. Використання штрихкодування та радіочастотної ідентифікації (RFID) для зменшення помилок при обліку руху запасів.

Застосування цих рішень дозволяє значно підвищити ефективність бухгалтерського обліку та аналізу сировини, тим самим підвищивши конкурентоспроможність компаній та їх стійкість на ринку.

Висновки. У процесі виконання роботи були проаналізовані проблеми обліку матеріальних ресурсів. В результаті можна стверджувати, що кожне підприємство в Україні повинно самостійно, спираючись на чинне законодавство та власний досвід, належно вести облік матеріальних ресурсів, оскільки це є однією з основних складових бухгалтерського обліку.

Ключовим аспектом економії матеріальних ресурсів є зменшення втрат у виробничому процесі. Для цього необхідно створити відповідні умови для зберігання та транспортування як матеріальних ресурсів, так і готової продукції; раціонально підготовляти паливо, сировину та матеріали для подальшої обробки в процесі виробництва; а також впроваджувати ефективну систему економічного стимулювання працівників.

Література:

1. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 28 лютого 2013 р. №336: зі змінами від 08 лютого 2014 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13.

2. Національне положення (стандарту) бухгалтерського обліку 9 «Запаси» від 2 листопада 1999 р. №751: зі змінами від 17 грудня 2012 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу: : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z075199?test=XX7MfyrCSgkyhtvIZiUD Xe1pH I4YUs80msh8Ie6.

3. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств: Навчальний підручник / Долинський В.П. – К.: Вища школа, 2019р. – 164с.

4. Золотогоров В.Г. Зкономический словарь по экономике / В.Г. Золотогоров. - Мн.: Польмя, 2019. - 571 с.

5. Іванюта П.В. Управління ресурсами і витратами: [навч. посіб.] / П.В. Іванюта, О.П. Лугівська. - К.: Центр навчальної літератури, 2019. - 320с.

References:

1. Nacional'ne polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 1 «Zagal'ni vimogi do finansovoї zvitnosti» [National Accounting Regulation (Standard) 1 “General Requirements for Financial Reporting”]. (n.d). *zakon5.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13. [in Ukrainian].

2. Nacional'ne polozhennja (standartu) buhgalters'kogo obliku 9 «Zapasi» [National Accounting Regulation (Standard) 9 “Inventories”]. (n.d). *zakon5.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z075199?test=XX7MfyrCSgkyhtvIZiUD Xe1pHI4YUs80 msh8Ie6. [in Ukrainian].

3. Dolins'kij, V.P. (2019). *Analiz gospodars'koї dijal'nosti sil's'kogospodars'kih pidprиємstv [Analysis of the economic activity of agricultural enterprises*]. K.: Vishha shkola [in Ukrainian].

4. Zolotogorov, V.G. (2019). *Zkonomicheskij slovar' po ekonomike [Economic Dictionary of Economics*]. Mn.: Pol'mja [in Ukrainian].

5. Ivanjuta, P.V. (2019). *Upravlinnja resursami i vitratami [Resource and Expense Management*]. K.: Centr navchal'noї literaturi [in Ukrainian].

УДК 332

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-844-856

Хайло Яна Миколаївна кандидат економічних наук, докторант кафедри підприємництва та бізнес-адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, тел.: (050) 301- 60-95, https://orcid.org/0000-0002-9735-5515

МЕТОД ОЦІНКИ ВТРАТ ФІЗИЧНИХ ОБСЯГІВ ПОСЛУГ В СИСТЕМАХ ВОДОПОСТАЧАННЯ І ВОДОВІДВЕДЕННЯ МІСТ ПІДПРИЄМСТВ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. В статті розглянуті питання розвитку підходів до оцінки фізичних втрат води питної якості в системі водопостачання і водовідведення підприємств життєзабезпечення міст (ПЖМ). В ході досліджень оновлено уяву про визначення структури і природи втрат товарної води і тарифних стоків. Запропоновано модель зведеного балансу послуг. Наведені відповідні розрахунки і графічні ілюстрації. Метою статті ставиться пропозиція отриманого методичного, моніторингового та аналітичного досвіду з обліку і контролю параметрів обсягів реалізації, визначення більш достовірної структури і обсягів втрат, спроба певного балансу послуг. Огляд наукових статей, монографій, дисертацій, публікацій у галузі управління підприємствами життєзабезпечення, а також державних стандартів і нормативних актів. Використано статистичні дані і звіти з офіційних джерел, та інформаційних довідок підприємства таких як державні органи статистики, галузевої і асоціації, інформаційних довідок підприємства, профільних джерел та ін. Використано економіко-математичні методи, а саме: аналіз і синтез для цінки існуючих організаційних моделей і методів управління через системний аналіз та синтез отриманих даних; порівняльний аналіз для порівняння різних методичних підходів у сфері життєзабезпечення для визначення їх ефективності; графічний для побудови графіків, рисунків та діаграм; моделювання для розробки методичних підходів, які можуть бути впроваджені для підвищення ефективності підприємств. Запропоновано альтернативні розрахунки ймовірних обсягів реалізації і втрат товарної води і тарифних стоків в категорії споживачів, які отримують послуги за нормами споживання. Що дозволяє удосконалити розрахунки загальних обсягів реалізації і втрат послуг і зробити їхній баланс

Ключові слова: підприємства, підприємства водопостачаня та водовідведення, підприємств життєзабезпечення міст, товарна вода, тарифні стоки, ймовірні обсяги реалізації, споживання за нормами.

Khailo Yana Mykolayivna PhD, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Kharkiv, tel.: (050) 301-60-95, https://orcid.org/0000-0002-9735-5515

METHOD FOR ASSESSING LOSSES OF PHYSICAL VOLUMES OF SERVICES IN THE WATER SUPPLY AND WASTEWATER DISPOSAL SYSTEMS OF MUNICIPAL LIFE SUPPORT ENTERPRISES

Abstract. The article deals with the development of approaches to the assessment of physical losses of drinking water in the water supply and sewerage system of municipal life support enterprises (MLSE). In the course of the research, the idea of determining the structure and nature of losses of commercial water and tariff wastewater was updated. A model of the consolidated balance of services is proposed. Relevant calculations and graphical illustrations are presented. The purpose of the article is to offer the obtained methodological, monitoring and analytical experience in accounting and controlling the parameters of sales volumes, to determine a more reliable structure and volume of losses, and to attempt to determine a certain balance of services. A review of scientific articles, monographs, dissertations, publications in the field of management of life support enterprises, as well as state standards and regulations. Statistical data and reports from official sources, as well as information references of the enterprise, such as state statistical agencies, industry and association, information references of the enterprise, specialized sources, etc. were used. Economic and mathematical methods were used, namely: analysis and synthesis to evaluate existing organizational models and management methods through system analysis and synthesis of the data obtained; comparative analysis to compare different methodological approaches in the field of life support to determine their effectiveness; graphical to build graphs, figures and diagrams; modeling to develop methodological approaches that can be implemented to improve the efficiency of enterprises. Alternative calculations of the probable volumes of sales and losses of commercial water and tariff wastewater in the category of consumers who receive services according to consumption rates are proposed. This allows to improve the calculations of total sales and losses of services and to make their balance.

Keywords: enterprises, water supply and wastewater treatment enterprises, commercial water, tariff wastewater, of municipal life support enterprises, probable sales volumes, consumption according to the norms.

Постановка проблеми. Проблема сучасного визначення обсягів реалізації послуг водопостачання і водовідведення, тобто обсягів поданої товарної води і тарифних стоків і їхніх втрат спирається на данні приладів обліку які встановлені у споживачів (що становить 50-60% абонентів) та встановлених

норм споживання (40-50% абонентів). Отже, існуючий метод обліку послуг на половину користується волюнтаристкими даними, які спираються на уяви про обсяги водокористування населення, що виведені з міркувань житлово-побутових умов і комфортності житла утворених після 2 світової війни, понад 80 років тому. Запропонований метод дозволяє уникнути прив'язки обсягів споживання до комунальних фантазій, а відштовхується від статистичних даних приладового обліку перенесених через питоме водоспоживання 1 споживача на неохоплених приладами абонентів. Отримані у такий спосіб результати указують на значні розбіжності в існуючому і ймовірному стану речей, що змінює уявлення про обсяги і структуру фізичних і комерційних втрат. Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями проблеми визначення, обліку, контроля та запобігання наднормативних втрат займалася значна кількість вітчизняних і зарубіжних науковців. До них варто віднести: Димченко О. [1], Воронкова А.[2], Уолш К.[3], Рудаченко О. [4], Клебанова Т. [5], Карлова О. [6], Войт Д. [7] та інших. Але вирішення цієї проблеми триває, а її висвітлення і розвиток методів і заходів досвіду залишається актуальним.

Мета статті. Мета статті полягає у розвитку методичного забезпечення алгоритму розрахунку параметрів фізичних обсягів послуг водопостачання та водовідведення. Уточнення характеру і обсягів каналізованих і не каналізованих втрат водопостачання та неотриманих стоків та обсягів неоплачених стоків (у т.ч. сторонніх стоків, отриманих через міські мережі), які разом призводять до фізичних і комерційних втрат ПЖМ.

Виклад основного матеріалу. Фізичні втрати товарної води, тобто води питної якості, і як наслідок, втративідповідного обсягу очищених - тарифних стоків, є причиною значного додаткового навантаження на собівартість послуг. Тому, уточнення балансу реалізованих і втрачених обсягів водопостачання і водовідведення розкриває виробничий і комерційний резерв і потенціал розвитку підприємств життєзабезпечення міста.

Наведена методика дає можливість провести реальні розрахунки показників, що характеризують максимально повну структуру і обсяги втрат ПЖМ, для чого використовувались методичні напрацювання, обґрунтовані припущення і альтернативні розрахунки виконані в цьому напряму галузевими підприємствами у т.ч.: КП «Харківводоканал», «Укркомундніпрогрес», КП СПКБ АСУВ. Мета, яку переслідує дана методика, розділяється на три наступних частини:

-визначення обсягів споживання через перерахунок обсягів реалізації послуг водопостачання за умов заміни даних нормативного обліку на ймовірні данні приладового обліку;

-визначення і уточнення структури, природи і обсягів втрат в системі водопостачання та водовідведення;

-визначення обсягів несанкціонованого користування товарною водою, зіставлення загального балансу послуг.

Методичний підхід ґрунтується на розумінні того факту, що після зупинки промислового виробництва в більшості міст країни співвідношення обсягів водищо надається абонентам змінилося радикально. Це призвело до змін точності обліку, бо при визначенні споживання послуг в категорії населення, за відсутністю приладів обліку, ПЖМ вимушені були користуватись штучними нормативами, які неминуче давали похибку. Сьогодні у КП «Харківводоканал» визначальною групою споживачів послуг водопостачання, замість підприємств, які споживали 70-80 % поданої води, стало населення з тими ж 70-80 % загального обсягу споживання. Визначальним споживачем в групі «населення» є абоненти (мешканці) багатоквартирних будинків (що становлять 80 % споживачів), які випереджають за обсягом споживання абонентів з будинків приватного сектору (що складають 20 % кількості споживачів послуг). Завдяки процесу масового встановлення приладів обліку, за останні 20 років досягнуто наступне співвідношення обліку абонентів населення: до 20-25 % абонентів категорії «населення» отримують послуги за нормами споживання, інші 75-80% обслуговуються за обліковими приладами.

Для розрахунку обсягів надання послуг водопостачання зробленоприпущення, що всі абоненти в категорії «населення» отримують воду заприборами обліку. Тоді, через питомий обсяг споживання здійсненого за приладами обліку і приведений до одного проживаючого за особистим рахунком, можна перейти до розрахунку ймовірного споживання абонентів, щообліковуються за нормативами. Отже розрахунки виконано у порівнянні до проживаючих на закріплених за абонентами - носіями особистих рахунків квартирних площах, що дає можливість достатньо точно оцінити ймовірний обсяг реалізації послуг. Скориговані, таким чином, обсяги реалізації водопостачання і водовідведення слугують оновленою базою для визначення обсягів втрат обох видів послуг, уточнення структури і природи цих витрат, у т. ч. несанкціонованого користування мережами водопостачання і водовідведення. Запропонований підхід дозволяє провести порівняння обсягів актуальної і ймовірної реалізації і, водночас, переглянути уявлення про загальний обсяг реалізації послуг і втрат підприємства, більш точно визначити їхню структуру, природу співвідношення і баланс, який склався з часом. Для чисельного прикладу визначення показників роботи систем ВП і ВВ, використовувалися статистичні дані водоканалу міста за період 2019-2021 рр., звикористанням методичних матеріалів КП «Харківводоканал», КП СПКБ АСУВ «Укркомунднiпрогрес», і власних досліджень.Нижче наводиться порядок і формули розрахунку об'ємних показників наданих послуг і їх втрат в системах водопостачання і водовідведення, а такожаналіз внутрішніх втрат населення в обсязі реалізованих послуг.

Обсяги піднятої води розподіляються за наведеною формулою 1:

$$V_{пдн} = V_{под} + V_{влп1} + V_{вт\ 1} \qquad (1)$$

де: $V_{пдн}$ - загальна подача води в місто, тис.м3 на рік;

$V_{влп1}$ - власні потреби 1;

$V_{вт\ 1}$- втрати 1

Загальна подача води в місто, тис.м3 визначається за формулою 2:

$$V_{под} = V_{рм} + V_{влп2} + V_{вт\ 2} + V_{обл} \quad (2)$$

де: $V_{р\ м}$ - актуальний обсяг реалізованої підприємством води, що розраховується за даними нормативного та приладового обліку (реальні витрати);

$V_{влп2}$ - власні потреби 2;

$V_{вт\ 2}$ - втрати 2;

$V_{обл}$ - обсяг реалізації області;

Обсяги втрат в системі водопостачання і водовідведення поділяються на втратине каналізовані - $V_{втнк}$ та втрати каналізовані - $V_{вткн}$. Обсяг втрат води питноїякості поданий в місто, що не дійшов до споживача, який не потрапив в систему водовідведення (не каналізована товарна вода) - являє собою результат явних витоків (течій), які виявляються на поверхні землі або твердого покриття та прихованих, що не виходять на поверхню. Причинами виникнення зазначених витоків є порушення цілісності тіла трубопроводів і стиків на магістральних водоводах і вводах споживача, а також порушення роботи запірної арматури в колодязях камерах перемикань, вводах, вузлах обліку, які утворюються в результаті підвищеного зносу і корозії елементів водопровідних мереж.

Неканалізовані втрати визначаються за формулами 3, 4:

$$V_{втнк} = V_{влп1} + V_{вт\ 1} + V_{влп2} + V_{вт\ 2} \quad (3)$$

або:

$$V_{втнк} = V_{под} - V_{рм} - V_{обл} - V_{влп1} + V_{влп2} \quad (4)$$

Не каналізовані втрати, що визначені за формулами 3 і 4 включають нормованівтрати на власні потреби на промивку фільтрів - $V_{влп1}$ на очисних спорудах та промивку певних мереж - $V_{влп2}$ після ліквідації аварій або ремонтних робіт) та наднормативні не каналізовані втрати, що виникають після підйому - $V_{вт1}$, та після подачі - $V_{вт2}$.

Обсяги ймовірної реалізації споживачам населення визначаються за формулою

$$V_{йм} = (V_{по}/N_{жпо})N_{жн} + V_{по} + V_{юо} \quad (5)$$

де: $V_{йм}$ - ймовірний обсяг фізично реалізованої води абонентам міста (ймовірний, фізичний обсяг послуг, який визначається, виходячи з передумови 100% відпуску за приладами обліку). Ймовірні показники розраховувались через перерахунок питомих обсягів споживання віднесених до одного жителя (мешканця) відповідного особистого рахунку.

$V_{по}$ - обсяг послуг, що отримують споживачі населення за приладами обліку $(V_{по}/N_{жпо})$ - питомий обсяг споживання за приладами обліку переведенийдо кількості жильців (мешканців), що отримують послуги за нормою, розраховується окремо для жителів багатоквартирних будинків і приватного сектору і надалі складається і множиться на відповідну кількість споживачів занормою - $N_{жн}$;

$V_{юо}$ - обсяг реалізації юридичним особам, що обслуговуються за приборамиобліку.

На підставі отриманого ймовірного обсягу реалізації послуг водопостачанняабонентам міста, можна визначити обсяги ймовірних втрат в системі водопостачання, використовуючи формулу 4 і заміняючи обсяг реалізації місту в актуальнім обліку на обсяг ймовірної реалізації, формула (6):

$$V_{втнк} = V_{под} - V_{йм} - V_{обл} - V_{влп1} + V_{влп2} \quad (6)$$

Обсяг втрат води питної якості, поданої в місто і каналізованої, тобто пропущеної через систему споруд водовідведення, але не реалізований абонентам систем водопостачання та водовідведення. Зазначений обсяг втрат виникає в результаті ряду причин у т. ч.:

– некоректного визначення обсягів води, споживаної тепловими розподільними пунктами підприємства (на Харківських теплових мережах некоректне визначення обсягів спожитої води мало місце до 2019 р);

– несанкціонованого користування тобто відбору води в обхід приладів обліку, у т. ч.: неправильного підключення і порушень правил експлуатації приладів обліку, самопідключень до мереж централізованого водопостачаннята водовідведення;

– втрат ресурсів виключно в системі водовідведення

Що до втрат ресурсів виключно в системі водовідведення, то до їхнього складу слід віднести додаткові притоки не каналізованої води і опадів, які потрапляють в колодці і мережі каналізації, як над розрахункові, проникнення додаткових обсягів води в середину споруд водовідведення в результаті

інфільтрації, обсягів витоків із системи водопостачання в результаті ексфільтрації.

Обсяг втрат каналізованої води розраховується за формулами 7 та 8

$$V_{вткн} = V_{сст} - V_{т.ст} \qquad (7)$$

або

$$V_{вткн} = V_{прр} + V_{нк} - V_{інф} + V_{еф} \qquad (8)$$

де: $V_{сст}$ - обсяг сукупних стоків;

$V_{тст}$ - обсяг тарифних стоків визначається, як: $V_{тст} = V_{рм} + V_{ар}$,

де $V_{ар}$ обсяг стоків від відомчих артезіанських свердловин абонентів системи

$V_{прр}$ - обсяг перевищення розрахункових стоків;

$V_{нк}$ - обсяг несанкціонованого користування послугами ;

$V_{інф}$ - обсяг інфільтрації в мережі міської каналізації;

$V_{еф}$ - обсяг ексфільтрації стоків з мереж і колодязів каналізації ;

$V_{прр}$ - приймається на основі результатів досліджень, проведених на очисних спорудах ПЖМ. Так, для КП «Харківводоканалу», за договором з інститутом «Укркоммундніпрогрес», було проведено дослідження роботи споруд біологічної очистки (звіт 2006 року). Згідно даних дослідження перевищення розрахункових обсягів становлять для комплексу біологічної очистки «Безлюдівський» (КБОБ) – 3,9 % розрахункового обсягу стоків, а для комплексу біологічної очистки «Диканівських» (Кбод) - 14,9 % розрахункового обсягу. При середньомісячних розрахункових обсягах стоків прийнятих для комплексів біологічних очисних споруд системи водовідведення КП «Харківводоканалу», які визначаються окремо, перевищення розрахункового обсягу сукупних стоків складе:

$$V_{прр} = 0{,}039\, V_{кбоб} + 0.149\, V_{кбод}$$

$V_{еф}$ - обсяг ексфільтрації – 7,78 % сукупних стоків;

$V_{інф}$ - обсяг інфільтрації в мережі міської каналізації визначається згідно СП 32.1333. 2012 редакція СНІП 2.04.2012 зміни N1;2 за формулою:

$$V_{інф} = 0{,}1\ 5\ L(md)^{-2}$$ де:

L - загальна довжина самопливних трубопроводів (км)

Md - величина максимальної добової кількості опадів в л/добу

md = 83мм. при переводі в тис.м^3 на рік формула має вид:

$V_{інф} = 0{,}1\ 5\ L(md)^{-2}$ x 0.001 x 365

На підставі знайденого, можна визначити $V_{нк}$

$$V_{нк} = V_{вткн} - V_{прр} - V_{еф/інф}$$ де

$V_{еф/інф}$ - різниця між обсягами ексфільтрації та інфільтрації

Обсяг втрат води питної якості, поданої в місто і каналізованої, тобто пропущеної через систему споруд водовідведення, реалізований абонентам систем водопостачання та водовідведення, але не ефективно витрачений користувачами являє собою витоки з сантехнічних приладів абонентів в категорії населення. Оцінити ймовірне значення витоків з сантехприладів абонентів – населення, що обслуговуються підприємством, можна, ґрунтуючись на методиці запропонованій РДІ 204 УРСР 040-84 та даних досліджень проведених серед абонентів системи водопостачання та водовідведення м. Харкова в 1997 - 2001 роках. Обсяг витоків в житловому фонді, через сантехприлади - вентилі та змивні бачки визначається за формулами:

а) витоки через сантехприлади $q_в = 0{,}537\ A^{0{,}91}$ x q1 де:

$q_в$ – витоки через вентилі сантехприладів;

А – кількість квартир з централізованим водопостачанням (в даному розрахунку, який проводиться на прикладі м. Харкова, А = 596000);

q_1 – межа нераціональних витрат води через вентилі оцінюється 0,05 - 2 м3 /добу.

б) витоки через змивні бачки $q_б = 0{,}407\ A^{0{,}92}$ x q_2 де:

$q_б$ – витоки через змивні бачки;

q_2 – межа нераціональних втрат води через змивні бачки, оцінюється 1-4 м3 /добу.

Чисельні значення обсягів витоків в житловому фонді, що обслуговуються за нормами, становлять:

$q^{min} = 0{,}537$ x $A^{0{,}91}$ x 0,05 м^3 / добу;

$q^{max} = 0{,}537 \times A^{0,91} \times 2$ м^3 / добу;

$q^{сред} = 0{,}537 \times A^{0,91} \times 1{,}025$ м^3 / добу;

$q^{min} = 0{,}407 \times A^{0,92} \times 1$ м^3 / добу;

$q_б^{max} = 0{,}407 \times A^{0,92} \times 4$ м^3 / добу;

$q_б^{сер} = 0{,}407 \times A^{0,92} \times 2{,}5$ м^3 / добу.

Загальні витоки з сантехприладів в житловому фонді, які отримують послугиза нормами відпустки води розраховуються як сума:

$q_{вит} = q_{в} + q_б$

Кінцеві значення сумарних витоків в місяць складають:

$Q_{вит}^{min} = [(0{,}537 \times A^{0,91} \times 0{,}05) + (0{,}407 \times A^{0,92} \times 1)] \times 30 \times 12$ м^3 / рік;

$Q_{вит}^{max} = [(0{,}537 \times A^{0,91} \times 2) + (0{,}407 \times A^{0,92} \times 4)] \times 30 \times 12$ м^3 / рік;

$Q_{вит}^{сер} = [(0{,}537 \times A^{0,91} \times 1{,}025) + (0{,}407 \times A^{0,92} \times 2{,}5)] \times 30 \times 12$ м^3/ рік.

Формально обсяг витоків з сантехприладів абонентів розглядається, як втрати тільки в разі якщо він не оплачується споживачем (або в разі обліку послуг водопостачання споживачам за нормативами, які не враховують ці втрати). Врахування цих втрат у складі каналізованих втрат змінює їхню структуру, але, в чисельному виразі вони виявляються вкрай малими, на рівні 1.287 т.м3, що ніяк (суттєво) не впливає ні на обсяг сукупних стоків ні на обсяг каналізованих втрат. Однак, як показує перерахунок обсягів реалізації за нормативами через питомий обсяг реалізації за приладами обліку, обсяг ймовірної реалізації виявляться меншим за обсяг актуального обліку на 20,7%. Слушно припустити,що витоки через сантехприлади, по перше несплачені, по друге - пропорційні обсягам ймовірної реалізації та в чисельнім виразі дорівнюватимуть 1,287 + 1,287х 0,207 = 1.55 т.м3, тай у цьому разі, цей обсяг замалий, щоб впливати на обсяг каналізованих втрат. Але сам розрахунок витоків через сантехприлади споживачів викриває резерви підвищення ефективності надання послуг та втратводи питної якості. До того ж сучасні технічні засоби і потенціал інформатизації в змозі більш точно визначати обсяг цих витоків і запобігати цим втратам. Подальші чисельні приклади розрахунків актуальних і ймовірних обсягів реалізації і втрат в системах водопостачання і водовідведення м. Харкова за період 2021-2022рр. представлені в табличній формі (табл.1).

Отримані результати дозволяють підтвердити доцільність запропонованого аналізу і, після певних напрацювань, включити його, у якості окремої задачі до моніторингового комплексу контролю за станом ресурсного потенціалу підприємства.

Таблиця 1.

Чисельні значення обсягів послуг водопостачання і водовідведення

Найменування та позначення показника	*2018 рік*	*2019 рік*	*2020 рік*	*2021 рік*	*2022 рік*
Піднято (очищ.) води – $V_{ПДН}$ $V_{ПДН}=V_{ПОД}+ V_{ВЛП1}+ V_{ВТР1}$	215 628	218 894	182 763	176 320	148 796
Власні потреби до ІІ підйому-$V_{ВЛП1}$	9 848	9 754	8 717	8 314	5 881
Втрати до ІІ підйому- $V_{ВТ1}$	882	1 196	1 158	1 058	3 541
Подано до міста -$V_{ПОДМ}$	192 007	194 311	161 395	154 977	126 540
до області-$V_{ПОДОБЛ}$	12 891	13 611	11 482	11 957	12 834
Облік.реаліз.води у місті-$V_{РМ}$	96 225	112 905	104 818	105 027	69 865
Облік.реаліз.води в області -$V_{РОБЛ}$	5 809	5 946	5 232	4 644	3 854
Реалізація фіз.особам (1С)-$V_{ФО}$	58 406	57 774	58 551	57 894	43 202
Реалізація юр.особам (1С)- $V_{ЮО}$	43 628	52 722	51 498	51 777	25 803
Власні потреби після ІІ підйому-$V_{ВЛП2}$	7 945	6 843	6 050	5 441	4 859
Втрати після ІІ підйому - $V_{ВТ2}$	94 919	82 228	56 778	51 822	60 796
Ймовірна реалізація міста -$V_{РМ}^{Й}$	73 084	82 422	82 886	83 245	50 387
Загальні ймовірні втрати –$V_{ВТ}^{Й}$ $V_{ВТ}^{Й}= V_{ВТ1}+(V_{ПОДМ} + V_{ПОДОБЛ}- V_{РМ}^{Й}- V_{РОБЛ}- V_{ВЛП2})$	118 942	113 908	79 868	74 662	83 815
Розрахункові втрати в місті -$V_{ВТР(Р)}$ $V_{ВТ(Р)}= V_{ПОДМ}+V_{ПОДОБЛ}-V_{РМ}- V_{РОБЛ}- V_{ВЛП2}$	94 919	82 228	56 778	51 822	60 796
Ймовірні втрати-$V_{ВТРМІС}^{Й}$ $V_{ВТМ}^{Й}= V_{ПОДМ}+ V_{ПОДОБЛ}- V_{РМ}^{Й}- V_{РОБЛ}- V_{ВЛП2}$	118 060	112 711	78 710	73 604	80 274
Ймовірна реалізація населення (мешканці) - $V_{РМЕШ}^{Й}$ $V_{РМ}^{Й}=(V_{БПМ}^{ПО}/ N_{БПМ}^{ПО}) N_{БПМ}^{Н}+ V_{БПМ}^{ПО}+$ $(V_{ПСМ}^{ПО}/ N_{ПСМ}^{ПО}) N_{ПСМ}^{Н}+ V_{ПСМ}^{ПО}$	29 457	29 700	31 387	31 468	24 584
Ймовірна реалізація населення (особові рахунки)- $V_{РМОР}^{Й}$ $V_{РОР}^{Й}=(V_{БПОР}^{ПО}/ N_{БПОР}^{ПО}) N_{БПОР}^{Н}+ V_{БПОР}^{ПО}+$ $(V_{ПСОР}^{ПО}/ N_{ПСОР}^{ПО}) N_{ПСОР}^{Н}+ V_{ПСОР}^{ПО}$	35 137	34 956	36 709	36 656	28 645
Обсяг багатоповерхівок з приладів обліку – $V_{БП}^{ПО}$	16 267	16 813	17 926	18 203	14 110
Кількість мешканців багатоповерх. з приладів обліку - $N_{БПМ}^{ПО}$	672	688	694	700	695
Кількість мешканців багатоповерх. за нормою - $N_{БПМ}^{Н}$	379	362	354	345	332
Кількість особових рахунків багатоповерх. з приладів обліку - $N_{БПОР}^{ПО}$	283	296	303	310	310
Кількість особових рахунків багатоповерх. за нормою - $N_{БПОР}^{Н}$	242	234	231	227	222
Обсяг приватного сектора з приладів обліку – $V_{ПС}^{ПО}$	2 141	2 287	2 507	2 553	2 203
Кількість мешканців приватного сектора з приладів обліку – $N_{ПСМ}^{ПО}$	64	69	70	72	73
Кількість мешканців приватного сектора за нормою – $N_{ПСМ}^{Н}$	56	53	51	49	49
Кількість особових рахунків приватного сектора з приладів обліку – $N_{ПСОР}^{ПО}$	25	28	29	29	29
Кількість особових рахунків приватного сектора за нормою – $N_{ПСОР}^{Н}$	33	31	30	29	29
Втрати каналізовані –$V_{ВТКН}$ $V_{ВТКН}= V_{ССТ}- V_{ТСТ}$	96 365	92 301	79 747	8 1893	47 612

Продовження таблиці 1

Втрати каналізовані (актуальні) –$V_{ВТКН}^{А}$ $V_{ВТКН}^{А}= V_{ССТ}- V_{ТСТ}^{А}$	88 240	73 150	61 462	62 926	38 804
Ймовірні каналізовані втрати –$V_{ВТКН}^{Й}$ $V_{ВТКН}^{Й}= V_{ССТ}- V_{ТСТ}^{Й}$	111 381	103 633	83 394	84 709	58 281
Актуальні тарифні стоки - $V_{ТСТ}^{А}$ $V_{ТСТ}^{А} = V_{РМ}+V_{АР}$	98 375	115 055	106 968	107 177	72 015
Ймовірні тарифні стоки – $V_{ТСТ}^{Й}$ $V_{ТСТ}^{Й} = V_{РМ} + V_{АР}$	75 234	84 572	85 036	85 395	52 537
Відведено стоків всього *(сукупні стоки)* –$V_{ССТ}$	186 615	188 205	168 429	170 104	110 818
Відведено стоків з артезіанських свердловин–$V_{АР}$	2 150	2 150	2 150	2 150	2 150
Реализоні тарифні стоки -$V_{РТСТ}$	90 250	95 904	88 682	88 211	63 206
Витоки та несанкціонованекористування – $V_{НКОР}$ $V_{НКОР}=V_{ССТ}-V_{РТСТ}- V_{НСТ}$	73 616	69 362	59 212	61 156	34 081
Невраховані стоки – $V_{НСТ}$ $V_{НСТ}= V_{ІФ} + V_{ПЕР}+ V_{НКОР}$	22 750	22 939	20 535	20 737	13 532
Несанкціоноване користування(актуальне) – $V_{НКОР}^{А}$ $V_{НКОР}^{А}= V_{ВТКН}^{А}- V_{ПЕР}- V_{ЕФ}- V_{ІФ}$	58 608	45 936	24 377	18 991	42 250
Несанкціоноване користування(ймовірне) – $V_{НКОР}^{Й}$ $V_{НКОР}^{Й}= V_{ВТКН}^{Й}- V_{ПЕР}- V_{ЕФ}- V_{ІФ}$	81 749	76 419	46 310	40 774	61 728
Втрати неканалізовані (актуальні) –$V_{ВТНК}^{А}$ $V_{ВТНК}^{А}= V_{ПДН}- V_{РМ}- V_{РОБЛ}- V_{ВЛП1}- V_{ВЛП2}$	95 801	83 446	57 946	52 894	64 337
Ймовірні неканалізовані втрати –$V_{ВТНК}^{Й}$ $V_{ВТНК}^{Й}= V_{ПДН}- V_{РМ} - V_{РОБЛ}- V_{ВЛП1}- V_{ВЛП2}$	118 942	113 929	79 878	74 676	83 815
Ексфільтрація – $V_{ЕФ}$ $V_{ЕФ}$=7,78% от $V_{ССТ}$	14 519	14 642	13 104	13 234	8 622
Інфільтрація –$V_{ІФ}$ $V_{ІФ} = 0,15xL\sqrt{md}$;md = 83; L =1556	0,776	0,776	0,776	0,776	0,776
Перевищення припливу стічних вод – $V_{ПЕР}$;$V_{ПЕР}= V_{ПЕР}^{Д}+ V_{ПЕР}^{Б}$	22 674	22 867	20 464	20 668	1 3464
Перевищення припливу стічних воддля КБО Диканівка – $V_{ПЕР}^{Д}$ $V_{ПЕР}^{Д}$=0,149 *$V_{ССТ}$*КБОД(0,75)	20 854	21 032	18 822	19 009	12 384
Перевищення припливу стічних воддля КБО Безлюдівка – $V_{ПЕР}^{Б}$ $V_{ПЕР}^{Б}$=0,039* $V_{ССТ}$ *КБОБ(0,25)	1 819	1 835	1 642	1 659	1 080
Витоки. санпр.у т.ч. через вентилі і бачки -$V_{ВИТ}$ $V_{ВИТ}= V_{ВИТ}^{В}+ V_{ВИТ}^{Б}$	75	72	70	68	66
Витоки через вентилі -$V_{ВИТ}^{В}$ $V_{ВИТ}^{В} = 0,537A^{n}$ qв 0.1825 ; де n= 0,91;qв= (0,05-:-2) qcep=1,025	25	24	24	23	2
Витоки через бачки –$V_{ВИТ}^{Б}$ $V_{ВИТ}^{Б} = 0,407xA^{n}$ x qб x0.1825; де n=0,92; qб =(1-:-4) qcep=2,5	50	48	47	45	44
А - кільк. абон. нормам ВП і ВВ	435	415	405	394	381
А у ступені 0,91	252	241	236	230	223
А у ступені 0,92	268	256	251	244	237

Висновки. Запропонований до уваги читачів метод визначення фізичних обсягів реалізації послуг водопостачання і водовідведення абонентам неохопленими приладами обліку, через розрахунок значень їхнього ймовірного споживання, дає певні розбіжності з існуючим методом розрахунків відповідних обсягів споживання. Що, природно впливає на загальні результати розрахунків обсягів реалізації і втрат, але робить їх більш коректними і адаптованими до сучасних умов соціально-економічного розвитку суспільства в части розвитку житлово-побутових умов. Це, в свою чергу надає нового імпульсу для перегляду структури і обсягів фізичних втрат в системі центрального водопостачання і водовідведення та дозволяє наблизитись до можливості отримання досить прийнятного балансу. Розглянутий метод, в ході його використання, необхідно базувати на актуальних даних обсягів отриманих від приладового обліку, додаючи відповідні обсяги ймовірного споживання. Точність такого розрахунку буде зростати разом з охопленням ринку приладами обліку, аж до повного переходу приладовий облік споживання.

Література:

1. Димченко О. В., Смачило В. В., Рудаченко О. О., Прасол В. М. (2023). Управління стратегічним розвитком підприємств життєзабезпечення міст . *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки".* №3. https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8690

2. Воронкова А.Е., Вечерковські Р.З., Воронков Д.К., Коренєв Е.Н., Мажура І.В. (2006). Діагностика стану підприємства: теорія і практика. Харків: ВД «ІНЖЕК», 447 с.

3. Уолш К. (2001). Ключові фінансові показники. Аналіз та управління розвитком підприємства; пер. з англ. Л. Л. Лазебний. Всеувито ; Київ: Наукова думка. 367 с.

4. Рудаченко О.О., Єсіна В.О. (2018). Теоретичні основи дослідження фінансово-господарської діяльності підприємств житлово-комунального господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. №21/2018. Ужгород, с.148-154.

5. Клебанова Т.С., Димченко О. В., Рудаченко О. О. (2016). Оцінка, аналіз і попередження кризового стану підприємств житлово-комунального господарства : монографія. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. 213 с.

6. Карлова О.А., Гуляк Р.Е (2008). Сталий розвиток міського господарського комплексу та системи життєзабезпечення міст. Університетські наукові записки. *Хмельницький університет управління та права.* № 3(27). С.426- 430.

7. Войт Д. С., Топчій О. О. (2020). Методологічні підходи щодо ефективності розвитку житлово-комунального господарства міських агломерацій. *Економіка та держава*. № 5. С. 127–132.

References:

1. Dymchenko, O.V., Smachylo, V.V., Rudachenko, O.O. & Prasol, V.M. (2023). *Upravlinnia stratehichnym rozvytkom pidpryiemstv zhyttiezabezpechennia mist. [Management of strategic development of urban life support enterprises]*. International scientific journal “Internauka”. Series: “Economic Sciences”. №3. https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8690 [in Ukrainian].

2. Voronkova, A.E., Vecherkovski, R.Z., Voronkov, D.K., Korenev, E.N. & Mazhura, I.V. (2006). *Diahnostyka stanu pidpryiemstva: teoriia i praktyka. [Diagnostics of the state of the enterprise: theory and practice]*. Kharkiv: INZHEK Publishing House, 447 pp. [in Ukrainian].

3. Uolsh, K. (2001). *Kliuchovi finansovi pokaznyky. Analiz ta upravlinnia rozvytkom pidpryiemstva; [Key financial indicators. Analysis and management of enterprise development]*. per. z anhl. L. L. Lazebnyi. Vseuvyto ; Kyiv: Naukova dumka. 367 p. [in Ukrainian].

4. Rudachenko, O.O. & Yesina, V.O. (2018). *Teoretychni osnovy doslidzhennia finansovo-hospodarskoi diialnosti pidpryiemstv zhytlovo-komunalnoho hospodarstva. [Theoretical bases of research of financial and economic activity of housing and communal services enterprises]*. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International economic relations and world economy. №21/2018. Uzhhorod, pp. 148-154. [in Ukrainian].

5. Klebanova, T.S., Dymchenko, O.V. & Rudachenko, O.O. (2016). *Otsinka, analiz i poperedzhennia kryzovoho stanu pidpryiemstv zhytlovo-komunalnoho hospodarstva : monohrafiia. [Assessment, analysis and prevention of the crisis state of housing and communal services enterprises: monograph]*. Kharkiv National University of Municipal Economy named after O.M. Beketov. Kharkiv : KhNUMH named after A.M. Beketov. 213 p. [in Ukrainian].

6. Karlova, O.A. & Gulyak, R.E. (2008). *Stalyi rozvytok miskoho hospodarskoho kompleksu ta systemy zhyttiezabezpechennia mist. Universytetski naukovi zapysky. [Sustainable development of the urban economic complex and urban life support system]*. University Scientific Notes, Khmelnytsky University of Management and Law. № 3(27). pp.426- 430. [in Ukrainian].

7. Voit, D.S & Topchiy, O. O. (2020). *Metodolohichni pidkhody shchodo efektyvnosti rozvytku zhytlovo-komunalnoho hospodarstva miskykh ahlomeratsii. [Methodological approaches to the efficiency of the development of housing and communal services of urban agglomerations]*. Economy and state. № 5. pp. 127-132. [in Ukrainian].

УДК 331.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-857-871

Харчук Олена Георгіївна кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування, Державний університет інфраструктури та технологій, м. Київ https://orcid.org/ 0000-0001-5344-4121

Щоголь Віталій Олександрович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Державний університет інфраструктури та технологій, м. Київ, https:// orcid.org/0009-0005-9480-9680

РИНОК ПРАЦІ В УМОВАХ ВІЙНИ: АДАПТАЦІЯ УКРАЇНИ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті висвітлені ключові виклики та суттєві зміни, що виникли на ринку праці України під час війни. Це зростання безробіття, дефіцит кадрів, зменшення кількості пропозицій щодо роботи, зміна структури зайнятості, міграція робочих місць із регіонів бойових дій до більш безпечних областей країни, зокрема до західної України, зниження або відсутність індексації (перегляду) заробітних плат на початку війни та повільне зростання заробітних плат, збільшення конкуренції за вакансії, зростаючий попит на віддалену роботу, евакуація підприємств та актуальність професій після війни. Визначена динаміка змін офіційно зареєстрованих безробітних за період 2018-2024 років та кількість нових вакансій за період 2022-2024 ріки у відсотковому відношенні до середньої кількості за 2021 рік. Досліджено вплив поточної кризи на зайнятість населення, загальну структуру ринку праці та попит на робочу силу в ключових секторах економіки. Проведено аналіз динаміки появи нових вакансій і визначено сектори, які демонструють швидше відновлення порівняно з іншими галузями. За даними Work.ua на початок 2024 року, найбільший приріст нових вакансій в медицині, фармацевтиці, освіті, науці, охороні та безпеці. Зазначено про зростаючу популярність дистанційної зайнятості, яка стає все більш затребуваною серед роботодавців і працівників в умовах сучасних викликів. Зазначено, що потреба в професіях буде залежати від економічної стратегії України та визначено, що відновлення інфраструктури, залучення інвестицій та розвиток нових галузей стануть основними чинниками, що визначатимуть попит на робочу силу. Розглянуто комплексне бачення можливих шляхів вирішення проблем на ринку праці для подальшого відновлення економіки України, а саме: реінтеграція внутрішньо переміщених осіб, інвестиції в перекваліфікацію та освіту, повернення вимушених мігрантів в Україну, необхідність додаткової перекваліфікації кадрів, програми для стимулювання розвитку ключових секторів економіки, розвиток внутрішнього ринку праці, міжнародне співробітництво, підтримка підприємництва та малого бізнесу, розвиток дистанційної зайнятості, підтримка бізнесу та інновацій.

Ключові слова: персонал, адаптація, ринок праці, безробіття, зайнятість, міграція, вакансії, заробітна плата, післявоєнне відновлення.

Kharchuk Olena Georgievna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Public Management and Administration, State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, tel.: (098) 431-22-84, https://orcid.org/ 0000-0001-5344-4121

Shchogol Vitalii Oleksandrovich graduate of the third (educational and scientific) level of higher education, State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, tel.: (067) 248-59-42, https://orcid.org/0009-0005-9480-9680

LABOUR MARKET IN TIMES OF WAR: UKRAINE'S ADAPTATION TO NEW CHALLENGES

Abstract. The article highlights the key challenges and significant changes that emerged in the Ukrainian labour market during the war. These include rising unemployment, staff shortages, a decrease in the number of job offers, a change in the structure of employment, migration of jobs from the war zone to safer areas of the country, in particular to western Ukraine, a decrease or absence of wage indexation (revision) at the beginning of the war and slow wage growth, increased competition for vacancies, growing demand for remote work, evacuation of enterprises and the relevance of professions after the war. The dynamics of changes in the officially registered unemployed for the period 2018-2024 and the number of new vacancies for the period 2022-2024 as a percentage of the average number for 2021 are determined. The impact of the current crisis on employment, the overall structure of the labour market, and the demand for labour in key sectors of the economy is studied. The dynamics of new vacancies is analysed and the sectors that are showing a faster recovery than other industries are identified. According to Work.ua, as of the beginning of 2024, the largest increase in new vacancies was in medicine, pharmaceuticals, education, science, security and safety.The author notes the growing popularity of remote employment, which is becoming increasingly in demand among employers and employees in the face of modern challenges. It is noted that the need for professions will depend on the economic strategy of Ukraine and it is determined that infrastructure restoration, investment attraction and development of new industries will be the main factors that will determine the demand for labour**.** The article presents a comprehensive vision of possible solutions to labour market problems for further economic recovery in Ukraine, namely: reintegration of internally displaced persons, investments in retraining and education, return of forced migrants to Ukraine, the need for additional retraining of personnel, programmes to stimulate the development of key sectors of the economy, development of the domestic labour market, international cooperation, support for entrepreneurship and small businesses, development of remote employment, support for business and innovation.

Keywords: personnel, adaptation, labour market, unemployment, employment, migration, vacancies, wages, post-war recovery

Постановка проблеми. Ринок праці в Україні зазнав безпрецедентних змін внаслідок повномасштабної війни, яка вразила всі аспекти зайнятості та економічної стабільності. Перш за все, значну кількість працездатного населення було втрачено через військові дії, окупацію територій, вимушену міграцію, мобілізацію та припинення роботи багатьох підприємств. Міграція торкнулася значної кількості економічно активного населення, а масова мобілізація призвела до дефіциту робочої сили, який особливо гостро відчувають підприємства, де кадровий дефіцит у 2024 році виявили більше ніж половина роботодавців. В умовах війни значно зросло безробіття. Незважаючи на поступове відновлення економічної діяльності та зростання кількості активних вакансій у 2024 році, попит на працю ще не повернувся до довоєнного рівня, а конкуренція за робочі місця в деяких галузях посилилася, досягаючи десятка претендентів на одне вакантне місце. Крім цього, середня заробітна плата хоч і демонструє загальне поступове зростання, однак, по перше - рівень зростання не завжди відповідає рівню інфляції, по друге - на багатьох підприємствах спостерігається зниження зарплат через необхідність економії витрат, що спричинено економічною кризою.

Отже, ключовими викликами для відновлення економіки України стануть питання відновлення ринку праці в довоєнних об’ємів, стимулювання розвитку критично важливих секторів, інтеграція внутрішньо переміщених осіб на ринок праці, стимулювання розвитку критично важливих секторів, підтримка працівників, які постраждали від війни, і створення можливостей для перекваліфікації. Це вимагає комплексного підходу, розробки стратегій відновлення ринку праці з боку уряду, бізнесу та громадських організацій для скорішої адаптації та подальшого відновлення українського ринку праці до нових реалій відновлення економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ринку праці України у військовий час розглянуті в працях таких науковців-дослідників, як:

Акімова Л.М, Юрчик, Г.М. - Особливості функціонування національного ринку праці в умовах військової загрози та внутрішнього переміщення населення, (2024 р.), де вони аналізують тенденції ринку праці України в умовах війни, включаючи вплив внутрішньо переміщених осіб та соціологічні опитування [1]; Мостовенко О.О., Зінченко М.М. - Особливості ринку праці в Країні під час війни (2023 р.), де проводиться аналіз тенденцій та напрямів стабілізації українського ринку праці [2]; Томчук, О.В. - Аналіз трендів розвитку ринку праці в Україні: ключові зміни та виклики воєнного часу (2023 р.) В статті розкриті питання змін, що відбуваються на ринку праці України в умовах війни на основі аналізу тенденцій його розвитку [3]. Проте питання подолання кризи ринку праці України залишається актуальним і тісно пов’язаним із відновленням економіки та вимагає подальшого глибокого вивчення.

Метою статті є дослідження поточного стану ринку праці України, аналіз змін, спричинених війною та економічною кризою в країні, а також визначення стратегічних напрямів і дій для подолання викликів та забезпечення стабільності ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Ринок праці України вкрай гостро відчуває на собі всі виклики повномасштабної війни, зокрема втрату кадрів внаслідок окупації територій, міграції громадян та компаній, загальної мобілізації, закриття компаній, а також змін у структурі зайнятості працездатного населення. Економічний шок, спричинений початком російського вторгнення, призвів до падіння попиту та пропозиції на ринку праці: підприємства та державні установи не приймають на роботу, а люди не подають заявки на працевлаштування. Ринок праці України, що є основним джерелом кадрового забезпечення розвитку економіки на всіх її рівнях, останніми роками демонстрував турбулентні тенденції, а у період війни зазнав особливо значних змін, які можна описати наступними викликами:

1. Зростання безробіття. З початком повномасштабного вторгнення, мільйони українців втратили роботу. Згідно з даними Держслужби зайнятості, напередодні російського вторгнення офіційний рівень безробіття в Україні сягав майже 10%, тоді як у країнах ЄС цей показник у середньому складав 7%. Найбільше українців були зайняті у сферах торгівлі, сільського господарства, промисловості, у галузях освіти та охорони здоров'я [4]. За даними НБУ, рівень безробіття в країні, після повномасштабного військового вторгнення рф, сягнув майже 35%. У перші місяці війни українці втратили майже третину робочих місць [5]. За даними МОП станом на кінець 2022 рік рівень безробіття сягнув майже 25% [6], що пов'язане з руйнуванням інфраструктури, зупинкою багатьох підприємств і вимушеною міграцією. Варто зазначити, що офіційно зареєстрованих безробітних в порівнянні із попередніми роками стало набагато менше. Станом на серпень 2024 офіційно зареєстрованих - 104,7 тис. осіб [7]. Динаміка зменшення офіційної кількості безробітних (рис. 1) показує

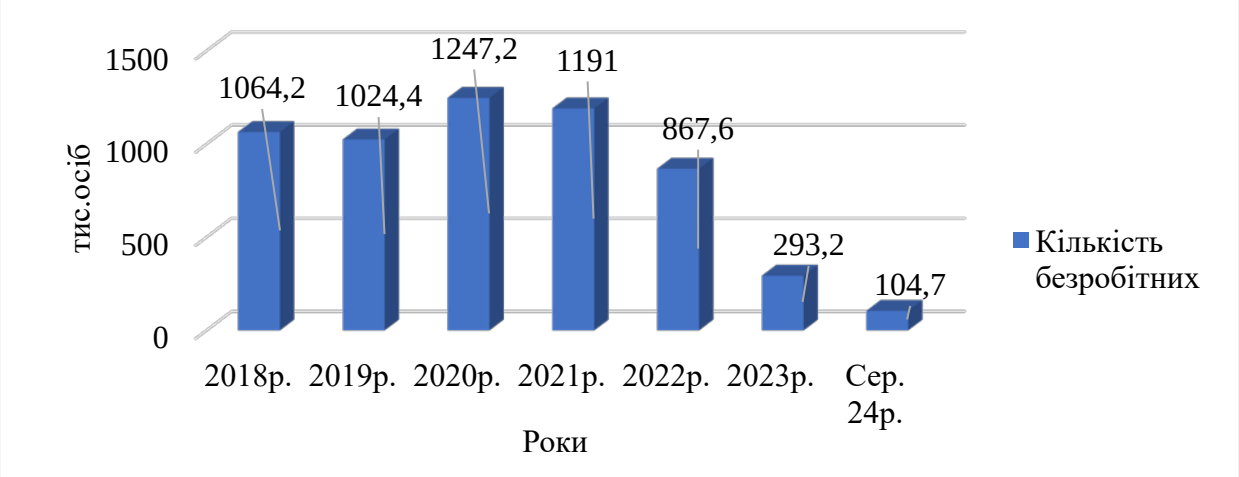

Рис.1. Динаміка змін офіційно зареєстрованих безробітних за період 2018-2024 років

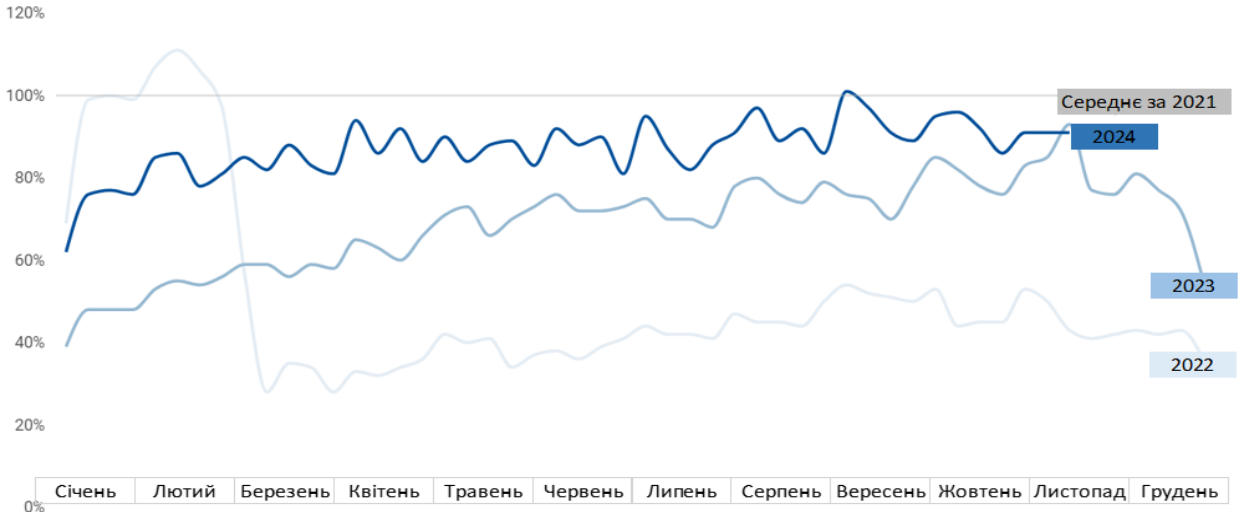
рекорд за всю історію спостереження, але офіційні статистичні дані не відповідають справжній кількості безробітних, яка в десятки разів більша. За оцінками Міністерства економіки, на початку 2023 р. чисельність безробітних (офіційно не зареєстрованих) становила 2,6 млн осіб [6,8]. Така ж тенденція щодо кількості офіційно не зареєстрованих безробітних зберігається і у 2024 році. Ситуація обумовлена низкою факторів, серед яких: міграція за кордон частини безробітного населення (переважно жінок), мобілізація значної кількості громадян (переважно чоловіків), а також небажання, неготовність або неможливість окремих осіб, які втратили роботу під час війни, звертатися до центрів зайнятості. Крім того, тимчасова окупація частини українських територій у 2022-2024 роках призвела до змін у кількості територіальних одиниць, з яких отримується офіційна інформація порівняно з 2021 роком.

2. Зменшення кількості пропозицій щодо роботи. Зменшення кількості нових вакансій на початку 2022 року було надзвичайно значним. Це стало яскравим відображенням глибокої економічної нестабільності, яка виникла внаслідок масштабної військової агресії. Ситуація погіршилася через масову міграцію населення, коли значна частина людей була змушена залишити свої домівки та переїхати як за кордон, так і в інші регіони країни. Додатково, суттєвий вплив мало призупинення роботи багатьох підприємств, що було обумовлено як руйнуванням інфраструктури, так і загальною невизначеністю, яка склалася внаслідок війни. Такі обставини створили серйозний виклик для ринку праці, різко скоротивши кількість доступних робочих місць і поглибивши кризові явища в економіці.

У березні 2022 року кількість нових вакансій становила 28% від середнього значення за 2021 рік. Варто зазначити, що з квітня 2022 року відбувається поступове відновлення кількості пропозицій, та станом на серпень 2024 року ринок праці має 90-95% від середньої кількості пропозицій 2021 року. У вересні 2024 року кількість нових вакансій перевищила показники 2021 року та становила 106%. У жовтні кількість вакансій на ринку спочатку зросла, але потім впродовж декількох тижнів зменшувалася. Однак з початку 2024 року спостерігається повільне зростання кількості нових вакансій. Активність пошукачів залишається на стабільно низькому рівні, який є нижчим, ніж у 2023 та 2022 роках. Шукачів роботи у березні 2022 року складала 25% від середнього показника 2021 року, станом на листопад 2024 року - складає 71% [9]. Динаміка змін кількості нових вакансій за період 2022-2024 роки представлена на рис. 2.

Категорії з найбільшим приростом нових вакансій, за даними Work.ua, станом на початок 2024 року, це медицина, фармацевтика, освіта, наука, охорона та безпека. Найповільніше відновлюється категорія «IT, комп'ютери, інтернет [10]. У підсумку, з початку війни відбулося значне зменшення кількості пропозицій щодо роботи (нових вакансій) на початку війни, глибока криза у 2023 році та повернення тренду на зростання кількості пропозицій

щодо роботи у 2024 році. Активність шукачів роботи залишається на низькому рівні, близько 65-70% від середнього показника 2021 року.

(Розрахунки ЦЕС за даними: work.ua, robota.ua, Jooble. Синтетичні індекси кількості нових вакансій, середнє за 2021 рік = 100%)

Рис. 2. Кількість нових вакансій за період 2022-2024 ріки у відсотковому відношенні до середньої кількості за 2021 рік

3. Дефіцит кадрів. Масовий виїзд громадян за кордон, внутрішнє переміщення, руйнування підприємств та інфраструктури, ускладнення логістичних шляхів, загальна мобілізація, економічна нестабільність призводять до зростання дефіциту робочої сили в Україні. За приблизними оцінками ООН, станом на вересень 2024 року, кількість мігрантів з України у світі становить 6,7 мільйона осіб, серед яких переважно жінки та діти. З них приблизно 1,7 мільйона осіб до виїзду мали роботу в Україні, що складає 10,6% економічно активного населення країни станом на початок повномасштабного вторгнення [11]. За даними опитувань НБУ, у 2023 році 44% підприємств стикнулися з кадровими проблемами, спричиненими масовим скороченням працівників через мобілізацію, тоді як 24% відчули труднощі через міграцію населення. Опитування Європейської бізнес-асоціації підтверджують посилення дефіциту кадрів: станом на квітень 2024 року 74% роботодавців зазначили, що відчувають нестачу працівників, що на 30% більше порівняно з 2023 роком [11]. Одним із найбільших викликів 2024 року для підприємств є дефіцит робочої сили, незважаючи на досі значне безробіття.

4. Зміна структури зайнятості. Спостерігається активний процес міграції робочих місць із регіонів, де тривають бойові дії, до більш безпечних областей країни, зокрема до західної України. У зв'язку з цим багато підприємств і компаній були змушені переносити свої офіси, виробничі потужності та логістичні центри на захід країни, де умови для ведення бізнесу є більш

стабільними. Такий процес спричинив суттєве зростання кількості доступних робочих місць у західних регіонах, що також стимулювало економічну активність у цих областях. Окрім цього, це переміщення дало змогу частково компенсувати втрати робочих місць у зонах, які найбільше постраждали від війни, і створити нові можливості для працевлаштування внутрішньо переміщених осіб.

5. Зниження або відсутність індексації (перегляду) заробітних плат на початку війни. З початком війни заробітні плати в багатьох секторах зазнали значного зниження, що стало наслідком високого рівня конкуренції на ринку праці та загальної економічної нестабільності. Через військові дії багато підприємств змушені були скоротити виробництво, зменшити обсяги своєї діяльності або взагалі тимчасово припинити роботу. Це спричинило необхідність оптимізації витрат, включаючи витрати на оплату праці. Щоб залишатися конкурентоспроможними в умовах війни, компанії почали впроваджувати різні заходи економії. Серед найбільш поширених рішень стали переведення співробітників на роботу з частковою зайнятістю, наприклад, на 0,5 ставки, що дозволяє зменшити витрати на зарплати без повного звільнення працівників. Іншою поширеною практикою стало скорочення кількості робочих годин, що також сприяло зменшенню загальних витрат компаній. Окрім цього, багато роботодавців змушені були надавати працівникам неоплачувані відпустки. Такі кроки, хоча й дозволяли підприємствам утриматися на плаву, значно ускладнили фінансове становище багатьох працівників, які залишилися без стабільного джерела доходу. Таким чином, війна суттєво вплинула не лише на рівень зайнятості, але й на якість працевлаштування, що стало додатковим викликом для ринку праці України.

Так, з початку повномасштабної війни 1320 тис. (28 % від загальної кількості) працівників середнього, малого та мікробізнесу було скорочено, 18 % відправлено у відпустку та 22 % зменшено заробітну плату [8]. Починаючи з середини 2023 року, спостерігається поступове зростання заробітних плат, активізація процесів індексації та збільшення загального рівня матеріального стимулювання працівників. Основними причинами цього є посилена конкуренція за кваліфікованих фахівців і вплив високої інфляції, які спонукають роботодавців переглядати рівень винагороди, щоб утримати кадри та забезпечити їхню мотивацію.

6. Повільне зростання середньої заробітної плати. З початку повномасштабного вторгнення середня заробітна плата в Україні залишалася на одному рівні протягом майже року і становила близько 15 тис. грн. [12]. Така “стабільність” пояснювалася економічною кризою, викликаною війною, і прагненням роботодавців мінімізувати витрати. Проте вже у січні 2023 року середній рівень зарплат почав демонструвати поступове зростання. Цей процес був зумовлений низкою факторів: частковим відновленням економічної активності в окремих регіонах, спробами підприємств утримати кадри на

тлі зростаючої конкуренції за працівників, а також необхідністю компенсувати втрати купівельної спроможності через інфляцію. Крім того, у деяких галузях, зокрема в IT, будівництві та торгівлі, зростання зарплат стало відповіддю на підвищений попит на спеціалістів, спричинений відновленням ключових секторів економіки. Таким чином, поступове зростання середньої заробітної плати стало важливим кроком у стабілізації ринку праці, підвищенні соціального захисту працівників і створенні передумов для подальшого економічного відновлення країни.

У 2022 році середня заробітна плата становила 14 859 грн, що свідчать дані Держстату. Середня заробітна плата в Україні зросла на 17,3% до 17 442 грн у 2023 році. При цьому найбільше середня заробітна плата зросла у 4 кварталі 2023 року - до 19 231 грн. Середня зарплата в Україні з 2022 по 2024 роки зросла на ~30% або на 4,5 тисячі гривень та становить у 2024 від 18 020 до 20 480 грн. [12,13]. Варто зазначити, що дані Держстату, Пенсійного фонду України (ПФУ) та незалежних аналітичних агентств розходяться. В табл. 1 наведені дані середньої заробітньої плати за даними ПФУ [13], які є меншими ніж оцінки за іншими джерелами. За даними опитувань, у 2025 році, компанії планують впроваджувати низку змін, спрямованих на утримання та розвиток

Таблиця 1

Показник середньої заробітної плати за 2024 рік за даними ПФУ

Дата затвердження	Показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону України «Про загально-обов'язкове державне пенсійне страхування» враховується для обчислення пенсії	Період
22.05.2024 р.	14974 грн. 56 коп.	Січень 2024 року
	15267 грн. 60 коп.	Лютий 2024 року
	15433 грн. 98 коп.	Березень 2024 року
22.08.2024 р.	16847 грн. 98 коп.	Квітень 2024 року
	17178 грн. 87 коп.	Травень 2024 року
	18806 грн. 63 коп.	Червень 2024 року
21.11.2024 р.	17346 грн. 90 коп.	Липень 2024 року
	17001 грн. 36 коп.	Серпень 2024 року
	18020 грн. 86 коп.	Вересень 2024 року

працівників, розширення команди та бізнесу. Серед основних напрямків - підвищення заробітної плати: 36% компаній планують підвищити зарплати, але ще не визначилися з розміром підвищення, 16% компаній планують підвищити зарплати на 5-10%, 24% - на 10-15%, 11% - на 15-20%, і лише 1% компаній планують підвищити зарплати більш ніж на 20%. У 2024 році лише 5% компаній підвищили зарплати більш ніж на 20% [14].

7. Збільшення конкуренції за вакансії. Після 24 лютого ринок праці України зазнав кардинальних змін, що докорінно вплинули на баланс між роботодавцями та працівниками. Зокрема, домінуюча роль на ринку перейшла до роботодавців, які отримали широкий вибір серед великої кількості претендентів. Конкуренція серед кандидатів значно зросла, що стало помітним у середній кількості заявок на одну вакансію. Загалом, на одне робоче місце претендує приблизно 12 осіб, що значно перевищує довоєнні показники. У східних регіонах, які найбільше постраждали від руйнувань, активних бойових дій і переміщення населення, ситуація ще складніша. Там конкуренція на ринку праці досягає пікових значень: на одну вакансію припадає до 19 кандидатів. Такий дисбаланс є наслідком втрати робочих місць через руйнування підприємств та скорочення економічної активності [15]. Ця ситуація змушує працівників бути більш гнучкими, готовими до перекваліфікації або зміни галузі, тоді як роботодавці можуть диктувати умови, пропонуючи здебільшого мінімальну заробітну плату або короткострокові контракти. На тлі цього зростає важливість державних і міжнародних програм підтримки, які мають на меті сприяти створенню нових робочих місць і стабілізації економіки.

8. Зростаючий попит на віддалену роботу. Війна прискорила розвиток віддаленої роботи, яка, хоч і тимчасово зменшилася в попиті на початку війни, почала поступово відновлюватися. Дистанційна робота стає все більш затребуваною у різних галузях. Дослідження Work.ua показують, що українці хочуть працювати віддалено. Після початку повномасштабного вторгнення кількість вакансій тут скоротилася у 4 рази, тоді як на ринку праці загалом - аж у 10 разів. Однак у січні 2024 року пропозицій віддаленої роботи було вже на 3% більше, ніж у січні 2022 року [16]. За даними порталу robota.ua також прослідковується динаміка щодо зростання кількості пропозицій віддаленої роботи. Так, у лютому 2022 року кількість вакансій з віддаленою роботою становила 5% (5 914 вакансій проти 105 тис. вакансій загалом), а в березні 2024 року кількість вакансій з віддаленою роботою становила 8% (8 184 вакансії проти 106 тис. вакансій загалом) [17]. У 2024 році все більше українців віддають перевагу пошуку роботи у форматі дистанційної зайнятості. Такий підхід стає особливо актуальним в умовах війни та нестабільної безпекової ситуації, адже він забезпечує більшу гнучкість і дозволяє уникнути ризиків, пов'язаних із фізичною присутністю на робочому місці. За даними платформи OLX, у червні 2024 року кількість вакансій для віддаленої роботи в Україні зросла на 25% порівняно з січнем. Якщо на початку року було опубліковано 1340 таких оголошень, то влітку їхня кількість зросла до 1683. Це свідчить про зростаючу популярність дистанційної зайнятості, яка стає все більш затребуваною серед роботодавців і працівників в сучасних умовах [18].

9. Евакуація підприємств. Уряд України ініціював програму [19] релокації підприємств з небезпечних регіонів до західних областей, що

допомогло частині бізнесів продовжити роботу і зберегти робочі місця. Ці факти демонструють глибокий вплив війни на ринок праці в Україні, що вимагає постійних змін та адаптації з боку як бізнесу, так і працівників. За урядовою програмою станом на кінець 2023 року релоковано 840 підприємств, які знаходилися у небезпечних районах [20].

10. Актуальність професій після війни. У Growford Institute [21] очікують, що після закінчення війни найбільші темпи приросту відбудуться в галузях, які працюватимуть на відновлення внутрішнього ринку [15]. На першому етапі відновлення найбільш активно розвиватимуться і потребуватимуть кадрів такі сфери як: будівництво, сільське господарство, виробництво продуктів харчування, гуртова та роздрібна торгівля, логістика, виробництво хімічної продукції, електричного устаткування, меблів. Однак варто зазначити, що потреба в професіях буде залежати від економічної стратегії України. Експерти сходяться на думці, що післявоєнне відновлення має бути зосереджене на створенні доданої вартості в добре розвинених галузях. Наприклад, у сільському господарстві, більшість продукції якого до війни експортувалася в необробленому вигляді, або в IT-секторі, який забезпечував значну частину валютних надходжень країни. «Аутсорс в останні десятиріччя був основою українського IT-ринку, що підтримувався і буде підтримуватися державою. Потенціал України у виробництві високотехнологічного продукту величезний", - заявив заступник міністра цифрової трансформації [15]. Після завершення війни ринок праці в Україні значною мірою буде залежати від того, наскільки швидко і ефективно відновлюватиметься економіка країни. Відновлення інфраструктури, залучення інвестицій та розвиток нових галузей стануть основними чинниками, що визначатимуть попит на робочу силу. Крім того, важливим фактором буде повернення українців, які вимушено виїхали під час війни. Від цього залежить наповнення ринку праці кваліфікованими кадрами та загальний рівень економічної активності в країні. Повернення трудових мігрантів створить додаткові можливості для відновлення важливих секторів, але водночас поставить перед викликами, такими як забезпечення стабільної зайнятості та інтеграція нових працівників у відновлену економіку.

Отже, можливими шляхами вирішення проблем на ринку праці, можуть бути:

1. Реінтеграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є важливим завданням, яке потребує активної участі уряду. Державні програми можуть бути спрямовані на створення умов для соціальної та професійної адаптації переміщених осіб. Особливий акцент варто зробити на організації курсів перепідготовки та підвищення кваліфікації, які дозволять ВПО адаптуватися до змін на ринку праці, знайти нові можливості для працевлаштування та стати повноцінними учасниками економічного відновлення країни.

2. Необхідність додаткової перекваліфікації кадрів, підтримка секторів з високим потенціалом росту та посилення соціальної підтримки для осіб, які постраждали внаслідок війни.

3. Інвестиції в перекваліфікацію та освіту, тобто розширювати програми професійної освіти для адаптації до нових викликів на ринку праці, що особливо важливо для інтеграції працівників у перспективні галузі, такі як IT, енергетика та логістика.

4. Повернення вимушених мігрантів є важливим завданням, яке потребує впровадження спеціалізованих програм на державному та корпоративному рівнях. Ці ініціативи повинні бути спрямовані на підвищення привабливості роботи в Україні, створення гідних умов праці, конкурентної оплати, а також забезпечення соціальних гарантій. Реалізація таких програм сприятиме не лише поверненню громадян, але й зміцненню економіки країни завдяки залученню кваліфікованих кадрів.

5. Програми для стимулювання розвитку ключових секторів економіки можуть включати різні механізми заохочення залучення кваліфікованих фахівців. Зокрема, це можуть бути фінансові пільги для працівників, гранти на професійну освіту або перекваліфікацію, а також додаткові соціальні гарантії. Такі заходи спрямовані на підвищення привабливості роботи у стратегічно важливих галузях та створення умов для їхнього сталого розвитку.

6. Розвиток внутрішнього ринку праці. Україна повинна спрямувати зусилля на розвиток власного кадрового потенціалу, зокрема через розширення можливостей для освіти та підтримку молодих фахівців і студентів. Це може включати створення нових навчальних програм, спрямованих на задоволення потреб ринку праці, надання грантів, стипендій, а також впровадження додаткових ініціатив для сприяння професійному розвитку молоді.

7. Міжнародне співробітництво. Потрібно налагодити тісну співпрацю з іншими країнами для реалізації програм обміну фахівцями та організації стажувань. Такий формат міжнародного співробітництва не лише сприятиме професійному зростанню українських працівників, а й допоможе залучити міжнародний досвід до вирішення проблеми дефіциту кваліфікованих кадрів. Завдяки партнерству з іноземними компаніями та освітніми закладами можна створити ефективні платформи для передачі знань і навичок, що сприятиме розвитку економіки України та підвищенню рівня професійної підготовки кадрів.

8. Підтримка підприємництва та малого бізнесу. Надання грантів, податкових пільг і доступу до кредитних ресурсів для розвитку підприємництва. Малий бізнес є ключовим джерелом створення робочих місць.

9. Розвиток дистанційної зайнятості. Стимулювання бізнесів до створення умов для віддаленої роботи, що сприятиме підвищенню зайнятості серед населення в умовах війни та післявоєнного періоду.

10. Підтримка бізнесу та інновацій. Для залучення кваліфікованих працівників важливо створювати сприятливі умови для бізнесу та інновацій, зокрема, спрощувати бюрократичні процедури та надавати фінансову підтримку стартапам та існуючим підприємствам.

Висновки. Отже, аналіз ринку праці в Україні за час війни показує значні зміни, зокрема в питаннях рівня заробітних плат, доступності вакансій та форм зайнятості. У період з 2022 по 2024 роки відзначено зростання середньої заробітної плати, що стало результатом часткового відновлення економічної активності, підвищеної конкуренції за працівників та необхідності компенсувати інфляцію. Зарплати в окремих секторах, таких як IT, будівництво та торгівля, зросли через підвищений попит на кваліфіковані кадри. Проте на ринку праці також спостерігається збільшення конкуренції за вакансії, що впливає на умови працевлаштування, примушуючи працівників бути більш гнучкими та готовими до перекваліфікації.

Важлививою тенденцією є зростання попиту на віддалену роботу, яка отримала розвиток під час війни, ставши важливим інструментом забезпечення безпеки та гнучкості в умовах нестабільної ситуації. Програми релокації підприємств також дозволили зберегти робочі місця та продовжити бізнесову діяльність у західних регіонах.

Після війни прогнозується активне відновлення секторів, пов'язаних з відновленням інфраструктури та внутрішнього ринку, зокрема будівництво, сільське господарство, логістика та IT, проте це залежатиме від ефективності економічних реформ, інвестицій, а також повернення трудових мігрантів.

Для вирішення проблем ринку праці після війни необхідно впровадити програми перекваліфікації, підтримку розвитку перспективних галузей, а також створення сприятливих умов для малого бізнесу та підприємництва. Інвестиції в освіту та програми підтримки вимушених мігрантів допоможуть інтегрувати кваліфікованих працівників в економіку після війни та сприяти стабільному відновленню.

Література:

1. Акімова Л.М, Юрчик Г.М. Особливості функціонування національного ринку праці в умовах військової загрози та внутрішнього переміщення населення, 2024р. https://ep3.nuwm.edu.ua/30711/

2. Мостовенко О.О., Зінченко М.М. Особливості ринку праці в Країні під час війни, 2023 р. http://spd.knuba.edu.ua/article/view/295437/288305

3. Томчук, О. В. Аналіз трендів розвитку ринку праці в Україні: ключові зміни та виклики воєнного часу, 2023 р. https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/42501/%d0%90%d0%9d%d0%90%d0%9b%d0%86%d0%97%20%d0%a2%d0%a0%d0%95%d0%9d%d0%94%d0%86%d0%92.pdf?sequence=1&isAllowed=y

4. Пошук роботи: як змінився ринок праці в Україні під час війни та що буде після, 2023р. https://visitukraine.today/uk/blog/1872/posuk-roboti-yak-zminivsya-rinok-praci-v-ukraini-pid-cas-viini-tashho-bude-pislya

5. Olena Mantur-Chubata, Lyudmila Vaganova. Ринок праці України в умовах воєнного стану, 2022р. Науковий журнал «Економіка і регіон». https://journals.nupp.edu.ua/eir/article/ view/ 2636

6. Ринок праці в умовах війни: демографічні виклики для України, Ukrinform.ua, 2024р. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html

7. Кількість зареєстрованих безробітних (2024), Мінфін.ua, 2024р. https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/register/2024/

8. Безробіття в Україні в період повномасштабної війни, Національний інститут стратегічних досліджень, 2023 р. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomasshtabnoyi-viyny

9. Трекер економіки України під час війни, Центр економічної стратегії, 2024р. https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/

10. Ринок праці в Україні: що змінилося за 2 роки повномасштабної війни, Мінфін.ua, 2024р. https://minfin.com.ua/ua/2024/02/28/122310577/

11. Ринок праці: нові виклики для України, Ukrinform.ua, 2024р. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html

12. Торік середня зарплата в Україні зросла до 17 442 гривень – Держстат, Економічна правда, 2024р. https://epravda.com.ua/news/2024/03/4/710733/

13. Показник середньої заробітної плати за 2024 рік, Пенсійний фонд України, 2024р. https://www.pfu.gov.ua/2165179-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2024-rik/

14. Дослідження ринку праці України 2024: ключові висновки та очікування на 2025, 7eminar.ua. https://7eminar.ua/news/2357-doslidzennya-rinku-praci-ukrayini-2024-klyucovi-visnovki-ta-ocikuvannya-na

15. Шукаю роботу під час війни: як змінилися ринок праці та зарплати, Економічна правда, 2022р. https://epravda.com.ua/publications/2022/06/14/688116/

16. Ринок праці оживає: у січні зростали зарплати, кількість шукачів і конкуренція, Work.ua, 2024р. https://www.work.ua/articles/analytics/3234/

17. Що треба знати про український ринок праці у 2024 році? Дослідження та аналітика від robota.ua, budni.robota.ua, 2024р. https://budni.robota.ua/career/shho-treba-znati-pro-ukrayinskiy-rinok-pratsi-u-2024-rotsi-doslidzhennya-ta-analitika-vid-robota-ua

18. Віддалена робота – яких спеціалістів шукають і яку зарплату пропонують, РБК-Україна, 2024р. https://www.rbc.ua/rus/news/robota-domu-kih-spetsialistiv-naychastishe-1723210303.html

19. Програма релокації підприємств, Міністерство економіки України. https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv

20. За урядовою програмою релокації з небезпечних районів евакуювалося 840 підприємств – Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, 2023 р. https://minre.gov.ua/2023/10/25/za-uryadovoyu-programoyu-relokacziyi-z-nebezpechnyh-rajoniv-evakuyuvalosya-840-pidpryyemstv/

21. Міжнародна фінансова допомога Україні в умовах геополітичних змін, GROWFORD Institute – Незалежний неурядовий Інститут, 2024р. https://www.growford.org.ua/

References:

1. Akimova L.M, Yurchyk H.M. (2024). Osoblyvosti funktsionuvannya natsional′noho rynku pratsi v umovakh viys′kovoyi zahrozy ta vnutrishn′oho peremishchennya naselennya [Peculiarities of the functioning of the national labor market in conditions of military threat and internal displacement of the population] Retrieved from https://ep3.nuwm.edu.ua/30711/ [in Ukrainian].

2. Mostovenko O.O., Zinchenko M.M. (2023) Osoblyvosti rynku pratsi v Krayini pid chas viyny [Features of the labor market in the country during the war] Retrieved from http://spd.knuba.edu.ua/article/view/295437/288305 [in Ukrainian].

3. Tomchuk, O. V. (2023) Analiz trendiv rozvytku rynku pratsi v Ukrayini: klyuchovi zminy ta vyklyky voyennoho chasu [Analysis of labor market development trends in Ukraine: key changes and challenges of wartime] Retrieved from https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/42501/%d0%90%d0%9d%d0%90%d0%9b%d0%86%d0%97%20%d0%a2%d0%a0%d0%95%d0%9d%d0%94%d0%86%d0%92.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

4. Poshuk roboty: yak zminyvsya rynok pratsi v Ukrayini pid chas viyny ta shcho bude pislya [Job search: how the labor market in Ukraine changed during the war and what will happen after it] (2023) Retrieved from https://visitukraine.today/uk/blog/1872/posuk-roboti-yak-zminivsya-rinok-praci-v-ukraini-pid-cas-viini-tashho-bude-pislya [in Ukrainian].

5. Olena Mantur-Chubata, Lyudmila Vaganova. (2022) Rynok pratsi Ukrayiny v umovakh voyennoho stanu [The Labor Market of Ukraine under Martial Law] *Naukovyy zhurnal «Ekonomika i rehion» - cientific Journal "Economy and Region"* Retrieved from https://journals. nupp.edu.ua/eir/article/ view/ 2636 [in Ukrainian].

6. Rynok pratsi v umovakh viyny: demohrafichni vyklyky dlya Ukrayiny [The Labor Market in Wartime: Demographic Challenges for Ukraine] (*2024).Ukrinform.ua - Ukrinform.ua,* Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html [in Ukrainian].

7. Kil′kist′ zareyestrovanykh bezrobitnykh [Number of registered unemployed] (2024) *Minfin.ua* - Minfin.ua Retrieved from https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/register/2024/ [in Ukrainian].

8. Bezrobittya v Ukrayini v period povnomasshtabnoyi viyny, [Unemployment in Ukraine during a full-scale war] (2023) *Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen' - National Institute for Strategic Studies* Retrieved from https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomasshtabnoyi-viyny [in Ukrainian].

9. Treker ekonomiky Ukrayiny pid chas viyny [Tracker of the Ukrainian Economy during the War] (2024) *Tsentr ekonomichnoyi stratehiyi - Center for Economic Strategy* Retrieved from https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/ [in Ukrainian].

10. Rynok pratsi v Ukrayini: shcho zminylosya za 2 roky povnomasshtabnoyi viyny [The labor market in Ukraine: what has changed in 2 years of full-scale war] (2024) *Minfin.ua - Minfin.ua* Retrieved from https://minfin.com.ua/ua/2024/02/28/122310577/ [in Ukrainian].

11. Rynok pratsi: novi vyklyky dlya Ukrayiny [Labor Market: New Challenges for Ukraine] (2024) Ukrinform.ua Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/ 3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html [in Ukrainian].

12. Torik serednya zarplata v Ukrayini zrosla do 17 442 hryven′ – Derzhstat, Ekonomichna pravda, 2024) Retrieved from https://epravda.com.ua/news/2024/03/4/710733/ [in Ukrainian].

13. Pokaznyk seredn′oyi zarobitnoyi platy za 2024 rik, Pensiynyy fond Ukrayiny [Average salary indicator for 2024, Pension Fund of Ukraine] Retrieved from https://www.pfu.gov.ua/ 2165179-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2024-rik/ [in Ukrainian].

14. Doslidzhennya rynku pratsi Ukrayiny 2024: klyuchovi vysnovky ta ochikuvannya na 2025, 7eminar.ua. [Ukrainian Labor Market Research 2024: Key Findings and Expectations for 2025, 7eminar.ua] Retrieved from https://7eminar.ua/news/2357-doslidzennya-rinku-praci-ukrayini-2024-klyucovi-visnovki-ta-ocikuvannya-na [in Ukrainian].

15. Shukayu robotu pid chas viyny: yak zminylysya rynok pratsi ta zarplaty, Ekonomichna pravda [Looking for a job during the war: how the labor market and salaries have changed, Economic Truth] (2022) Retrieved from https://epravda.com.ua/publications/2022/06/14/688116/ [in Ukrainian].

16. Rynok pratsi ozhyvaye: u sichni zrostaly zarplaty, kil′kist′ shukachiv i konkurentsiya, Work.ua, [The labor market is coming back to life: salaries, the number of job seekers, and competition increased in January, Work.ua] (2024) Retrieved from https://www.work.ua/articles/ analytics/3234/ [in Ukrainian].

17. Shcho treba znaty pro ukrayins′kyy rynok pratsi u 2024 rotsi? Doslidzhennya ta analityka vid robota.ua, budni.robota.ua [What you need to know about the Ukrainian labor market in 2024? Research and analytics from robota.ua, budni.robota.ua] (2024) Retrieved from https://budni.robota.ua/career/shho-treba-znati-pro-ukrayinskiy-rinok-pratsi-u-2024-rotsi-doslidzhennya-ta-analitika-vid-robota-ua [in Ukrainian].

18. Viddalena robota – yakykh spetsialistiv shukayut′ i yaku zarplatu proponuyut′”, RBK-Ukrayina [Remote work – what specialists are being sought and what salary is offered”, RBC-Ukraine] (2024) Retrieved from https://www.rbc.ua/rus/news/robota-domu-kih-spetsialistiv-naychastishe-1723210303.html [in Ukrainian].

19. Prohrama relokatsiyi pidpryyemstv, Ministerstvo ekonomiky Ukrayiny. [Enterprise Relocation Program, Ministry of Economy of Ukraine] Retrieved from https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv [in Ukrainian].

20. Za uryadovoyu prohramoyu relokatsiyi z nebezpechnykh rayoniv evakuyuvalosya 840 pidpryyemstv – Ministerstvo z pytan′ reintehratsiyi tymchasovo okupovanykh terytoriy Ukrayiny, [840 enterprises were evacuated from dangerous areas under the government relocation program – Ministry for Reintegration of Temporarily Occupied Territories of Ukraine] (2023) Retrieved from https://minre.gov.ua/2023/10/25/za-uryadovoyu-programoyu-relokacziyi-z-nebezpechnyh-rajoniv-evakuyuvalosya-840-pidpryyemstv/ [in Ukrainian].

21. Mizhnarodna finansova dopomoha Ukrayini v umovakh heopolitychnykh zmin, GROWFORD Institute – Nezalezhnyy neuryadovyy Instytut, [International Financial Assistance to Ukraine in the Face of Geopolitical Change, GROWFORD Institute – Independent Non-Governmental Institute] (2024) Retrieved from https://www.growford.org.ua/ [in Ukrainian].

УДК 620.91:338

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-872-881

Ходаківський Сергій Володимирович науковий співробітник, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України**,** https://orcid.org/0009-0004-1411-3978

ВПЛИВ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ НА ЕКОНОМІЧНУ СТАБІЛЬНІСТЬ КРАЇН

Анотація. Метою статті було здійснення вивчення впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність країн через аналіз економічних, соціальних та екологічних аспектів. Актуальність дослідження впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність зумовлена кількома важливими факторами. По-перше, впровадження відновлювальних джерел енергії здатне зменшити залежність від імпорту енергоресурсів, що підвищує енергетичну безпеку та забезпечує стабільність національних економік. У результаті дослідження розглянуто вплив розвитку відновлювальної енергетики на економічну стабільність та енергетичну безпеку країн. Виявлено, що інвестиції у відновлювальні джерела енергії сприяють зменшенню залежності від імпортованих енергоресурсів, стабілізації енергетичних ринків та створенню нових робочих місць, що в свою чергу стимулює економічне зростання та соціальну стабільність. Особливу увагу приділено екологічному ефекту, оскільки перехід на зелені джерела енергії зменшує викиди парникових газів та забруднення навколишнього середовища, сприяючи боротьбі зі змінами клімату. Дослідження показало, що країни з високими інвестиціями в зелену енергетику, такі як Німеччина та США, демонструють високий рівень економічної стабільності, енергетичної незалежності та низький рівень безробіття. Водночас країни з меншими інвестиціями, зокрема Україна, мають можливість покращити свою економічну ситуацію через розвиток відновлювальних джерел енергії. Отже, розвиток цього сектору є важливим для досягнення сталого розвитку, енергетичної незалежності та покращення соціально-економічної ситуації в країнах. У результаті дослідження було виявлено, що відновлювальна енергетика є важливим елементом для забезпечення економічної стабільності та енергетичної безпеки країн. Розвиток цього сектора дозволяє зменшити залежність від імпортованих енергоресурсів, стабілізувати енергетичні ринки, а також створювати нові робочі місця, що сприяє економічному зростанню та соціальній стабільності. Інвестиції у відновлювальні джерела енергії також мають позитивний екологічний вплив, зменшуючи викиди парникових газів та забруднення навколишнього середовища, що допомагає у боротьбі зі змінами клімату.

Ключові слова: відновлювальна енергетика, економічна стабільність, енергетична безпека, інвестиції, зелена енергетика, енергетична незалежність, сталий розвиток, економічне зростання.

Khodakivskyi Serhii Volodymyrovych Researcher**,** Ukrainian scientific and research Institute of special equipment and forensic of the Security Service of Ukraine, https://orcid.org/0009-0004-1411-3978

IMPACT OF RENEWABLE ENERGY ON THE ECONOMIC STABILITY OF COUNTRIES

Abstract. The purpose of the article was to study the impact of renewable energy on the economic stability of countries through the analysis of economic, social and environmental aspects. The relevance of the study of the impact of renewable energy on economic stability is due to several important factors. First, the introduction of renewable energy sources can reduce dependence on imported energy resources, which increases energy security and ensures the stability of national economies. As a result of the study, the impact of the development of renewable energy on the economic stability and energy security of countries was considered. It was found that investments in renewable energy sources contribute to reducing dependence on imported energy resources, stabilizing energy markets and creating new jobs, which in turn stimulates economic growth and social stability. Particular attention is paid to the environmental impact, as the transition to green energy sources reduces greenhouse gas emissions and environmental pollution, contributing to the fight against climate change. The study showed that countries with high investments in green energy, such as Germany and the USA, demonstrate a high level of economic stability, energy independence and low unemployment. At the same time, countries with lower investments, in particular Ukraine, have the opportunity to improve their economic situation through the development of renewable energy sources. Therefore, the development of this sector is important for achieving sustainable development, energy independence and improving the socio-economic situation in countries. The study found that renewable energy is an important element for ensuring economic stability and energy security of countries. The development of this sector allows reducing dependence on imported energy resources, stabilizing energy markets, and creating new jobs, which contributes to economic growth and social stability. Investments in renewable energy sources also have a positive environmental impact, reducing greenhouse gas emissions and environmental pollution, which helps in the fight against climate change.

Keywords: renewable energy, economic stability, energy security, investment, green energy, energy independence, sustainable development, economic growth.

Постановка проблеми. У сучасному світі відновлювальна енергетика стає одним з ключових елементів енергетичних стратегій багатьох країн, адже

зростаюча глобальна потреба в енергії, необхідність зменшення негативного впливу традиційних джерел енергії на навколишнє середовище та боротьба зі змінами клімату стимулюють перехід до альтернативних джерел енергії. Сонце, вітер, біомаса та гідроенергія набувають значення як екологічно чисті та відновлювані джерела, що дозволяють знижувати викиди парникових газів та забруднення, зменшуючи залежність від викопних енергоресурсів. Цей перехід має широкий вплив не лише на екологічну ситуацію, але й на економічну стабільність та соціальний розвиток країн.

Актуальність дослідження впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність зумовлена кількома важливими факторами. По-перше, впровадження відновлювальних джерел енергії здатне зменшити залежність від імпорту енергоресурсів, що підвищує енергетичну безпеку та забезпечує стабільність національних економік. По-друге, розвиток цього сектору стимулює економічний ріст через залучення інвестицій, створення нових робочих місць та розвиток інноваційних технологій. Важливою складовою є також те, що відновлювальна енергетика відіграє ключову роль у боротьбі зі змінами клімату, що має безпосередній зв'язок з підтриманням стабільного економічного розвитку та покращенням життєвих умов для громадян [1].

Третім важливим аспектом є те, що перехід до відновлювальних джерел енергії вимагає змін у структурі енергетичних ринків, що створює нові можливості для диверсифікації енергетичних систем та підвищення ефективності використання природних ресурсів. Це в свою чергу може зменшити коливання на енергетичних ринках та забезпечити більшу стабільність енергетичних поставок.

Таким чином, дослідження впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність країн має особливу актуальність у контексті глобальних економічних та екологічних викликів. Розуміння потенціалу цього сектору є необхідним для формування ефективної політики, яка допоможе досягти сталого розвитку, зменшити енергетичну залежність та забезпечити сталу економічну та соціальну стабільність в умовах глобальних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження приділяють значну увагу впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність країн, оскільки цей сектор має значний потенціал для вирішення низки глобальних проблем. Перше важливе встановлення стосується економічної ефективності відновлювальних джерел енергії. Багато досліджень підтверджують, що хоча початкові інвестиції в зелену енергетику можуть бути високими, у довгостроковій перспективі вони забезпечують суттєву економію завдяки зниженню витрат на енергоносії, що не лише зменшує енергетичну залежність, але й стабілізує національні економіки. Так, дослідження M.M. Rahman (2020) підкреслюють, що переходячи на відновлювальні джерела енергії, країни можуть значно знизити витрати на імпорт енергоносіїв і збільшити свою енергетичну незалежність [2].

Друге важливе відкриття стосується соціально-економічних вигод від переходу на відновлювальні джерела енергії. Інвестиції в цей сектор стимулюють створення нових робочих місць, розвиток технологій та інфраструктури, що надає можливість для економічного зростання в країнах, що активно розвивають зелений сектор енергетики. Це підтверджується численними дослідженнями, зокрема роботою G. Justice та співавторвів (2021), яks зазначають, що країни, які впроваджують відновлювальні джерела енергії, спостерігають позитивні зміни на ринку праці та зростання науково-технічного потенціалу [3].

Енергетична безпека є одним із ключових факторів, на який відновлювальна енергетика має позитивний вплив. Зменшення залежності від імпортованих енергоресурсів робить економіки більш стабільними, адже вони стають менш вразливими до коливань на світових енергетичних ринках. Це особливо важливо для країн, які раніше покладалися на поставки викопних енергоресурсів з інших регіонів. Розвиток відновлювальної енергетики сприяє зменшенню енергетичних ризиків, що, в свою чергу, підвищує загальну стійкість економіки [4].

Крім того, важливим є також екологічний вплив відновлювальної енергетики, оскільки перехід на зелені джерела енергії дозволяє зменшити викиди парникових газів і знизити темпи зміни клімату, що має безпосередній зв'язок із довгостроковою стабільністю економік. Дослідження M.J. Osei (2020) наголошує, що зниження викидів CO_2 через використання сонячної, вітрової та інших відновлювальних джерел енергії сприяє не лише поліпшенню екологічної ситуації, а й сприяє довгостроковій економічній стабільності через зменшення витрат на боротьбу з наслідками зміни клімату [5].

Відновлювальна енергетика також сприяє підвищенню енергетичної ефективності та сталості природних ресурсів, що, в свою чергу, підтримує сталий економічний розвиток. Підвищення енергоефективності є важливим етапом у забезпеченні сталого економічного розвитку, оскільки воно дозволяє зменшити споживання енергії та витрати на її виробництво. Це не лише знижує залежність від викопних джерел енергії, але й сприяє зменшенню викидів парникових газів та інших забруднюючих речовин [6].

Дослідження H. Jia (2023) зазначає, що інвестиції у відновлювану енергетику стимулюють зростання ВВП у країнах з високим рівнем залежності від імпортованих енергоресурсів, оскільки зменшують потребу в імпорті енергоносіїв та стабілізують ціни на внутрішньому ринку [7]. Водночас, роботи M.A. Bhuiyan (2022) підтверджують, що перехід на відновлювальні джерела енергії суттєво знижує ризики, пов'язані зі змінами на глобальних ринках викопного палива, забезпечуючи стабільність і незалежність національної енергетичної системи [8].

Іншим важливим аспектом є вплив на зайнятість. Згідно з досліджень вчених, розвиток відновлювальних джерел енергії створює значні можливості

для зайнятості, особливо в регіонах з високим рівнем безробіття. Це стосується не лише безпосереднього будівництва інфраструктури, а й розширення науково-дослідної бази та технологічного розвитку. Тому країни, які активно інвестують у зелену енергетику, помітно знижують рівень безробіття та покращують економічні показники завдяки зростанню попиту на висококваліфіковану робочу силу [9-10].

Таким чином, останні дослідження доводять, що впровадження відновлювальних джерел енергії не тільки позитивно впливає на екологію, але й є ключовим фактором для економічної стабільності країн, забезпечуючи зростання економіки, створення нових робочих місць та підвищення енергетичної безпеки.

Мета статті. Метою статті є дослідження впливу відновлювальної енергетики на економічну стабільність країн, зокрема через аналіз економічних, соціальних та екологічних аспектів, пов'язаних із переходом до використання відновлювальних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі відновлювальна енергетика є важливим фактором, що безпосередньо впливає на економічну стабільність країн. Оскільки запаси традиційних енергетичних ресурсів обмежені, а зміни клімату вимагають термінових заходів, багато країн почали активно інвестувати в розвиток відновлювальних джерел енергії. Зокрема, сонячна та вітрова енергетика, гідроенергія, біомаса стали основними напрямками, що дозволяють значно знизити залежність від викопних ресурсів.

За останнє десятиліття інвестиції в сектор відновлюваної енергетики зросли в середньому на 8% щорічно, згідно з даними Міжнародного агентства з відновлюваної енергетики (IRENA). Серед основних інвесторів – США, Китай, країни ЄС, зокрема Німеччина та Франція. Прискорення темпів інвестування сприяє зростанню частки відновлюваних джерел у загальному енергетичному балансі.

Очікується, що до 2030 року частка відновлюваних джерел в енергетиці зросте до 40% у світовому енергобалансі. За прогнозами, це дозволить знизити викиди парникових газів на 20% у порівнянні з рівнем 2010 року. Важливими факторами будуть міжнародні угоди щодо зменшення впливу на клімат, зокрема виконання Паризької угоди.

Економічний вплив відновлювальної енергетики є багатогранним. По-перше, розвиток цього сектору дозволяє значно зменшити витрати на імпорт енергоресурсів, що позитивно впливає на платіжний баланс і знижує зовнішню економічну залежність. Це особливо важливо для країн, які мають обмежені власні енергетичні ресурси. Перехід до відновлювальних джерел енергії також сприяє стабілізації енергетичних ринків, оскільки ці джерела менш чутливі до коливань світових цін на нафту та газ.

По-друге, розвиток відновлювальної енергетики стимулює економічне зростання та створення нових робочих місць. Створення інфраструктури для

виробництва та розподілу "зеленої" енергії потребує висококваліфікованих кадрів, що дозволяє зменшити рівень безробіття і підвищити соціальну стабільність у країнах. Крім того, інвестиції в цей сектор сприяють розвитку нових технологій, що є запорукою економічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності на міжнародному ринку.

Однією з основних переваг відновлювальної енергетики є її екологічний вплив. Зменшення викидів парникових газів, а також зниження забруднення атмосфери та водних ресурсів позитивно позначається на здоров'ї населення та довкіллі. Країни, які активно впроваджують відновлювальні джерела енергії, роблять значний внесок у боротьбу зі змінами клімату, що, в свою чергу, допомагає уникнути негативних економічних наслідків, спричинених природними катаклізмами та екологічними кризами.

У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що впровадження відновлювальної енергетики є не лише необхідним кроком для досягнення екологічної сталості, але й важливим інструментом для забезпечення економічної стабільності. Крім того, він є ключовим фактором у досягненні енергетичної безпеки країни, сприяючи диверсифікації джерел енергії та підвищенню незалежності від імпортованих енергоресурсів.

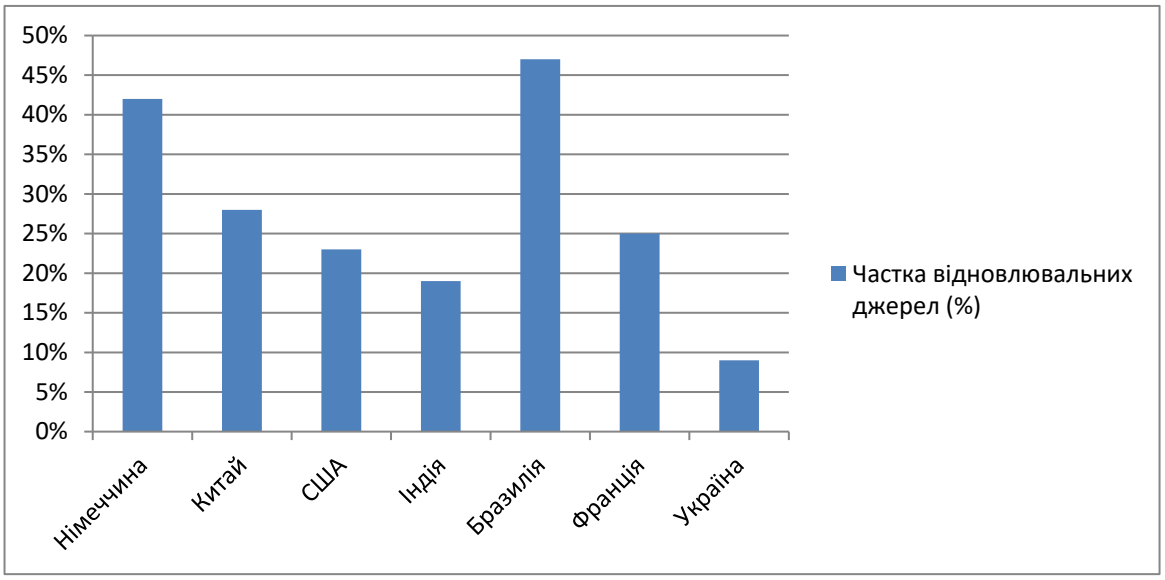
Аналіз частки відновлювальних джерел енергії в загальному енергоспоживанні різних країн у 2023 році демонструє різні рівні розвитку цього сектору, що відображаються в економічній стабільності та енергетичній безпеці кожної країни. У країнах, таких як Німеччина, Бразилія та Китай, значна частка відновлювальних джерел енергії не лише знижує енергетичну залежність, а й стимулює економічне зростання через інвестиції в нові технології та створення робочих місць. Ці країни активно використовують сонячну та вітрову енергетику, а також гідроелектричні станції, що дозволяє їм зменшувати викиди парникових газів і забезпечувати стійке зростання.

У свою чергу, інші країни, такі як Індія та США, мають середній рівень частки відновлювальних джерел енергії, але активно рухаються до збільшення цієї частки. Вони продовжують інвестувати в нові відновлювальні технології, що дозволяє не лише знижувати залежність від імпортних енергоресурсів, а й стимулює економіку через нові робочі місця та підвищення інфраструктурної стабільності.

В Україні, хоча частка відновлювальних джерел енергії поки що є невеликою, спостерігається позитивна тенденція до розвитку цього сектору. Зокрема, зростають інвестиції в сонячну та вітрову енергетику, що може позитивно вплинути на зменшення енергетичної залежності від традиційних джерел і стабільність економіки в майбутньому.

Загалом, розподіл частки відновлювальних джерел енергії в енергоспоживанні різних країн показує, як цей сектор впливає на економічну стабільність, енергетичну безпеку та екологічну ситуацію в кожній конкретній державі. Всі ці країни відзначають важливість зменшення залежності від

викопних джерел енергії та посилення ролі відновлювальних джерел у досягненні сталого розвитку.

Джерело:розроблено авторами

Рис.1. Частка відновлювальних джерел енергії в загальному енергоспоживанні країни (2023 рік)

У порівнянні країн, що інвестують у відновлювальну енергетику, таких як Німеччина, США та Франція, з країнами, що мають менші інвестиції в цей сектор, такими як Україна, Китай, Індія та Бразилія, можна зробити кілька важливих висновків.

Країни з високим рівнем інвестицій у відновлювальну енергетику, як США та Німеччина, мають високий рівень валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення. Це свідчить про високий рівень економічного розвитку, що забезпечує ресурси для інвестування у новітні технології, включаючи "зелену" енергетику. У Німеччині, де рівень ВВП на душу населення складає 55 тис доларів, цей сектор активно розвивається, що дозволяє не лише зменшити залежність від традиційних джерел енергії, а й створювати нові робочі місця. У США, де цей показник ще вищий (76 тис доларів), розвиток "зеленої" енергетики супроводжується значними зусиллями для забезпечення енергетичної незалежності та розвитку внутрішнього виробництва енергії, що впливає на загальний економічний стан країни.

Франція, хоча й має менший ВВП на душу населення порівняно з США (47 тис доларів), також демонструє стабільну економічну ситуацію завдяки значним інвестиціям в енергетичний сектор, зокрема в ядерну та відновлювальну енергетику. В результаті, ця країна демонструє значний рівень енергетичної незалежності та розвиток нових робочих місць у галузі.

З іншого боку, країни, що мають низький рівень інвестицій у відновлювальну енергетику, такі як Китай, Індія, Бразилія та Україна, мають інші економічні проблеми, пов'язані з обмеженими ресурсами для розвитку цього сектору. Китай, попри великий обсяг інвестицій у відновлювальні джерела енергії, має значно нижчий рівень енергетичної незалежності, що зумовлено високою залежністю від імпорту енергоносіїв. Водночас в Україні, де інвестиції в "зелену" енергетику знаходяться на початкових етапах розвитку, спостерігається низька енергетична незалежність (35%), що підвищує вразливість економіки до зовнішніх факторів, зокрема до коливань на енергетичних ринках. Це також зумовлює вищий рівень безробіття, оскільки економіка країни ще не створила достатньо нових робочих місць у цьому секторі.

Незважаючи на це, Україна почала робити кроки у напрямку розвитку відновлювальних джерел енергії, що дозволяє створювати нові робочі місця. Проте кількість таких робочих місць поки що є меншою порівняно з країнами з високими інвестиціями в "зелену" енергетику, що також свідчить про відставання в інфраструктурному розвитку.

Таблиця 1.

Вплив відновлювальних джерел енергії на економічні показники (порівняння між країнами з високим і низьким рівнем інвестицій у "зелену" енергетику)

Країна	Валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення, $	Безробіття (%)	Енергетична незалежність (%)	Кількість нових робочих місць в енергетичному секторі (тис.)
Німеччина	55,000	3.4	58%	200
Китай	13,000	5.0	40%	300
США	76,000	4.1	72%	150
Індія	2,500	7.5	60%	100
Бразилія	9,000	9.3	50%	120
Франція	47,000	7.1	51%	130
Україна	4,000	8.4	35%	50

Джерело:розроблено авторами

Таким чином, країни з високими інвестиціями в відновлювальну енергетику демонструють кращі економічні показники, такі як високий рівень ВВП на душу населення, низький рівень безробіття та високу енергетичну незалежність. Країни з меншими інвестиціями, такі як Україна, стикаються з економічними викликами, зокрема з низьким рівнем енергетичної незалежності та високим безробіттям, але розвиток відновлювальної енергетики може стати важливим фактором для покращення економічної ситуації та створення нових робочих місць.

Висновки. У результаті дослідження було виявлено, що відновлювальна енергетика є важливим елементом для забезпечення економічної стабільності та енергетичної безпеки країн. Розвиток цього сектора дозволяє зменшити залежність від імпортованих енергоресурсів, стабілізувати енергетичні ринки, а також створювати нові робочі місця, що сприяє економічному зростанню та соціальній стабільності. Інвестиції у відновлювальні джерела енергії також мають позитивний екологічний вплив, зменшуючи викиди парникових газів та забруднення навколишнього середовища, що допомагає у боротьбі зі змінами клімату.

Аналіз різних країн показує, що наявність високих інвестицій у відновлювальну енергетику супроводжується високим рівнем валового внутрішнього продукту на душу населення, низьким рівнем безробіття та високою енергетичною незалежністю. Такі країни, як Німеччина та США, демонструють позитивні економічні результати завдяки значним інвестиціям у "зелену" енергетику, що дозволяє зменшити залежність від викопних ресурсів та забезпечити стабільний розвиток енергетичної інфраструктури.

Натомість країни з меншими інвестиціями, такі як Україна, мають низьку енергетичну незалежність і високий рівень безробіття, однак розвиток відновлювальних джерел енергії може стати важливим кроком для покращення економічної ситуації та створення нових робочих місць. Україна почала активно інвестувати в цей сектор, зокрема в сонячну та вітрову енергетику, що має потенціал для зміцнення енергетичної безпеки та економічної стабільності в майбутньому.

Таким чином, розвиток відновлювальної енергетики є необхідним кроком для досягнення сталого розвитку та енергетичної незалежності, що в свою чергу стимулює економічне зростання, покращує екологічну ситуацію та сприяє соціальній стабільності в країнах.

Література

1. Usman, O., Alola, A. A., and Sarkodie, S. A. (2020). Assessment of the Role of Renewable Energy Consumption and Trade Policy on Environmental Degradation Using Innovation Accounting: Evidence from the US. *Renew. Energ.* 150 (May), 266–277.

2. Rahman, M.M.; Velayutham, E. Renewable and Non-Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus: New Evidence from South Asia. Renew. Energy 2020, 147, 399–408.

3. Justice, G.; Seth, P.; George, N.; Philip, A.S.; Isaac, S.H. Do Globalization and Economic Development Promote Renewable Energy Use in Ghana? Int. J. Adv. Eng. Res. Sci. 2021, 8, 109–116.

4. Topcu, E.; Altinoz, B.; Aslan, A. Global Evidence from the Link between Economic Growth, Natural Resources, Energy Consumption, and Gross Capital Formation. Resour. Policy 2020, 66, 101622.

5. Osei, M.J.; Kim, J. Foreign Direct Investment and Economic Growth: Is More Financial Development Better? Econ. Model. 2020, 93, 154–161.

6. Korohodova, O., & Chernenko, N., & Moiseenko, T., & Glushchenko, Y. (2022). Analysis of the attractiveness of renewable energy in individual countries. Time description of economic reforms. 74-82. 10.32620/cher.2022.3.10.

7. Jia, H., & Fan, S., & Xia, M. (2023). The Impact of Renewable Energy Consumption on Economic Growth: Evidence from Countries along the Belt and Road. Sustainability. 15. 8644. 10.3390/su15118644.

8. Bhuiyan MA, Zhang Q, Khare V, Mikhaylov A, Pinter G and Huang X (2022) Renewable Energy Consumption and Economic Growth Nexus–A Systematic Literature Review. *Front. Environ. Sci.* 10:878394. doi: 10.3389/fenvs.2022.878394

9. Біла С.О., Овчаренко К.Ю. Роль «зеленої енергетики» у забезпеченні міжнародної економічної безпеки.Стратегія розвитку України. 2019. № 1. С. 26–34.

10. «Зелені» інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст. Центр Разумкова. Київ : Заповіт, 2021. 316 с

References

1. Usman, O., Alola, A. A., and Sarkodie, S. A. (2020). Assessment of the Role of Renewable Energy Consumption and Trade Policy on Environmental Degradation Using Innovation Accounting: Evidence from the US. *Renew. Energ.* 150 (May), 266–277.

2. Rahman, M.M.; Velayutham, E. Renewable and Non-Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus: New Evidence from South Asia. Renew. Energy 2020, 147, 399–408.

3. Justice, G.; Seth, P.; George, N.; Philip, A.S.; Isaac, S.H. Do Globalization and Economic Development Promote Renewable Energy Use in Ghana? Int. J. Adv. Eng. Res. Sci. 2021, 8, 109–116.

4. Topcu, E.; Altinoz, B.; Aslan, A. Global Evidence from the Link between Economic Growth, Natural Resources, Energy Consumption, and Gross Capital Formation. Resour. Policy 2020, 66, 101622.

5. Osei, M.J.; Kim, J. Foreign Direct Investment and Economic Growth: Is More Financial Development Better? Econ. Model. 2020, 93, 154–161.

6. Korohodova, O., & Chernenko, N., & Moiseenko, T., & Glushchenko, Y. (2022). Analysis of the attractiveness of renewable energy in individual countries. Time description of economic reforms. 74-82. 10.32620/cher.2022.3.10.

7. Jia, H., & Fan, S., & Xia, M. (2023). The Impact of Renewable Energy Consumption on Economic Growth: Evidence from Countries along the Belt and Road. Sustainability. 15. 8644. 10.3390/su15118644.

8. Bhuiyan M.A., Zhang Q., Khare V., Mikhaylov A., Pinter G. and Huang X. (2022) Renewable Energy Consumption and Economic Growth Nexus–A Systematic Literature Review. *Front. Environ. Sci.* 10:878394. doi: 10.3389/fenvs.2022.878394.

9. Bila S.O., Ovcharenko K.Yu. (2019) Rol «zelenoi enerhetyky» u zabezpechenni mizhnarodnoi ekonomichnoi bezpeky [The role of "green energy" in ensuring international economic security]. Development Strategy of Ukraine No. 1. P. 26–34. [in Ukrainian]

10. «Zeleni» investytsii u stalomu rozvytku: svitovyi dosvid ta ukrainskyi kontekst (2021) [“Green” investments in sustainable development: world experience and Ukrainian context]. Razumkov Center. Kyiv: Zapovit, 316 p. [in Ukrainian]

УДК 338.48(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-882-888

Хоптяр Андрій Юрійович кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам`янець-Подільський, тел.: (097) 667-38-22, https://orcid.org/0000-0002-7870-5778

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК, ЯК ОБ'ЄКТ СВІТОВОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ, ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ

Анотація. Місто Кам'янець-Подільський є важливим туристичним центром України, приймаючи щорічно понад 200 тисяч туристів. Його основною туристичною атракцією є Старий замок, офіційно визнаний одним із 7 історичних чудес України. Замково-фортечний комплекс має значну історико-культурну цінність і є одним із найкраще збережених середньовічних фортифікаційних об'єктів в Україні. Заснований у XIII-XIV століттях, він був важливим регіональним культурним центром та резиденцією правителів Подільського князівства. Протягом століть замок зазнав значних перебудов і трансформацій, зокрема, перетворення на губернську в'язницю в XIX столітті, а з 1920-х років став музеєм.

На сьогодні замок є основним об'єктом Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» з численними музейними експозиціями та атракціями. Серед них – музей артилерії, музей середньовічних технологій, а також «Жива фортеця» – проект, що включає гончарну майстерню, крафтову пекарню, шинок та інші атракції, що відображають історико-культурні традиції Поділля. Кам'янець-Подільський замок є частиною багатьох туристичних маршрутів, таких як «Замки України» та «Кам'янець-Подільський. Погляд у минуле».

Замок має величезне значення не лише для національного, але й для міжнародного туризму. Історичний центр міста, включаючи Смотрицький каньйон, став кандидатом на внесення до переліку Світової спадщини UNESCO, однак процес номінації був затриманий через економічні труднощі та війну в Україні. Тим не менш, є позитивні перспективи щодо його включення в майбутньому. Для цього необхідно збільшити фінансування та посилити міжнародну співпрацю.

Кам'янець-Подільський замок є важливим елементом туристичної ідентичності регіону, зберігаючи свою культурну цінність і потенціал для подальшого розвитку як об'єкт світової історико-культурної спадщини.

Ключові слова: туристичні атракції, Кам'янець-Подільський замок, технології туристичної діяльності, туристичний продукт, екскурсійна діяль-

ність, екскурсійні маршрути, туристичне відвідування, світова культура і мистецтво, історико-культурна спадщина Подільського регіону.

Khoptiar Andrii Yuriiovych candidate of historical sciences (PhD in history), senior lecturer of the department of tourism and hotel-restaurant management of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, tel.: (097) 667-38-22, https://orcid.org/0000-0002-7870-5778

KAMIANETS-PODILSKYI CASTLE, AS AN OBJECT OF WORLD HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE: MODERN DEVELOPMENT, PROSPECTS, TOURIST ATTRACTIONS

Abstract. Kamianets-Podilskyi is an important tourist center in Ukraine, attracting over 200,000 visitors annually. The city's main tourist attraction is the Kamianets-Podilskyi Castle, which is unofficially called the "Tourist Pearl of Podillia." The castle holds significant historical and cultural value and is one of the best-preserved medieval fortification structures in Ukraine. Founded in the 13th-14th centuries, it was an important defensive center and the residence of the rulers of the Podilian principality. Over the centuries, the castle underwent significant reconstructions and transformations, including its conversion into a provincial prison in the 19th century, and from the 1920s onwards, it became a museum.

Nowadays, the castle is the main object of the National Historical and Architectural Reserve "Kamianets," which includes numerous exhibitions and attractions. Among them are the Museum of Artillery, the Museum of Medieval Technologies, and the "Living Fortress" project, which features a pottery workshop, a craft bakery, an inn, and other attractions reflecting the cultural traditions of Podillia. The Kamianets-Podilskyi Castle is part of many tourist routes, such as "Castles of Ukraine" and "Kamianets-Podilskyi Castle."

The castle holds immense importance not only for national but also for international tourism. The historical center of the city, including the Smotrych Canyon, has been nominated for inclusion in the UNESCO World Heritage List. However, the nomination process has been delayed due to economic challenges and the war in Ukraine. Nevertheless, there are positive prospects for its inclusion in the future. To achieve this, increased funding and strengthened international cooperation are necessary.

The Kamianets-Podilskyi Castle is a crucial element of the region’s tourist identity, preserving its cultural value and potential for further development as a World Heritage site.

Keywords: tourist attractions, Kamianets-Podilskyi castle, technologies of tourist activity, tourist product, excursion activity, excursion routes, tourist visit, world culture and art, historical and cultural heritage of the Podillya region

Постановка проблеми. Місто Кам'янець-Подільський сьогодні є одним із головних туристичних магнітів не лише історико-культурного регіону Поділля, але й усієї України. У 2009-2019 рр. (2019 – останній «сприятливий» рік для вітчизняної туристичної галузі) його відвідували в середньому 200-220 тис. туристів на рік, що є найвищим показником туристичної відвідуваності в регіоні. Незважаючи на негативні тенденції у вітчизняному туризмі після 2019 та 2022 рр., рівень туристичної відвідуваності Кам'янця-Подільського у 2023 р. становив бл. 190 тисяч осіб на рік, а у 2024 р. за прогнозами перевищить 200 тис, тобто, майже досягне нижніх значень «докризових» років[3]. «Візитівкою» міста та осередком туристичних атракцій є Кам'янець-Подільський замок-фортеця, що має неофіційний статус «Туристичної перлини Поділля». Що ж саме приваблює туристів у замку, та яку роль він відіграє у туристичній атрактивності міста? Відповідь на ці та інші суміжні питання і є метою даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфічні та загальні риси туризму як Поділля в цілому, так і Кам`янця-Подільського зокрема вивчають: С. Баженова, О. Гуменюк, О. Костюк, О. Танасійчук тощо. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, дана тема далека від наукового вичерпання. Таким чином, подальший аналіз тенденцій розвитку туристичних атракцій, ролі та значення Кам'янець-Подільського замку, як об'єкта історико-культурної спадщини, є надзвичайно актуальним для визначення викликів та пріоритетів місцевої туристичної галузі в наступні роки.

Мета статті – розкрити роль, значення та перспективи Кам'янець-Подільського замку-фортеці, як об'єкту світової історико-культурної спадщини, а також висвітлити розвиток механізмів реалізації туристичного продукту через музейні та туристичні атракції, розташовані на його території.

Виклад основного матеріалу. сторична спадщина Кам'янця-Подільського як суспільно-політичного, економічного та культурного центру Подільського регіону епох Середньовіччя та Нового часу, є, на нашу думку, визначальним фактором туристичної привабливості міста. В його історичні частині розташовується Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (НІАЗ), що налічує 145 історико-архітектурних пам'яток. За цим показником Кам'янець-Подільський займає третє місце серед усіх населених пунктів України, поступаючись лише Києву та Львову. Вражає не лише кількість, але і компактне розташування та винятковість найбільш шанованих туристами пам'яток. Чільні позиції серед історичних пам'яток міста посідає Кам'янець-Подільський замок-фортеця, що у 2008 р. був проголошений одим із «7 історичних чудес України» та є об'єктом історико-культурної спадщини світового рівня. Це не лише один із найкрасивіших, але і також один із найкраще збережених об'єктів середньовічної фортифікаційної науки в Україні [1, с. 314-315].

[3] За статистикою відвідування, наданою автору Кам'янець-Подільською міською радою та Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником (К-ПДІМЗ)

Заснований замок, за оцінками істориків, у XIII-XIV ст., в добу Пізньої Русі. Наприкінці XIV ст. – це резиденція правителів напівнезалежного Подільського князівства – братів Коріятовичів. Сучасних меж і обрисів фортифікаційний комплекс набув у XV-XVIII ст., коли давній дерев'яний замок перебудовано на кам'яний, зведено додаткові укріплення – Пригородок, Південний на Північній бастіони, Новий Замок тощо. З того часу замок став частиною комплексу укріплень, що також називають Кам'янець-Подільська фортеця. У XIX замок втратив оборонне значення та перетворений на губернську в'язницю. У 1920-х рр. його територію перетворено на музей. Всього до нашого часу збереглися 12 з 13 замкових башт, а Чорна башта – лише у вигляді фундаменту [2, с. 171-174].

Сьогодні замок-фортеця є головним об'єктом Національного історико-архітектурного заповідника (НІАЗ) «Кам'янець» та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (К-ПДІМЗ). Першочергове історико-культурне значення має безпосередньо фортифікаційний комплекс Старого замку площею бл. 1,5 га, що складається з 12 кам'яних башт, об'єднаних стінами з оборонними галереями та великою кількістю підвальних приміщень і підземних ходів, а також бастіонне укріплення Нового замку (Горнверку), площею понад 3 га. Особливу увагу туристів всередині замку привертає колодязь XV ст. у Новій Східній вежі, Боргова яма у східній частині замкового дворику, внутрішньостінний перехід між вежами Лянцкоронською та Рожанкою, Західний бастіон з панорамним видом на Новий замок та Старе місто тощо. На території замку активно впроваджується реалізація музейного і туристичного продукту. У вежах та пристінних приміщеннях функціонує 6 експозиційних площ, присвячених різним епізодам історії фортифікації і міста Кам'янця, зокрема «Кам'янець-Подільський замок у XIII-XV ст.», «Устим Кармалюк», «Катівня», «Музей замкової артилерії та інженерії» «2022. На зламі», «Музей середньовічних технологій» [3].

Всередині замку діє низка туристичних атракцій, об'єднаним проєктом «Жива фортеця»: гончарна майстерня, крафтова автентична пекарня, Подільський шинок, кав'ярня-музей, атракційно-тематична лавка «Митниця», прокат середньовічних костюмів і одягу тощо. Так, крафтова пекарня та Подільський шинок пропонують скуштувати різноманітні подільські кулінарні спеціалітети, які є об'єктами нематеріальної культурної спадщини Поділля, зокрема борщ з копченим чорносливом, хліб та випічка на заквасці, подільські лежні тощо. Кам'янець-Подільський замок є об'єктом цілої низки туристичних маршрутів: «Замки України», «Замки і палаци Поділля», а також тематичних екскурсійних маршрутів: «Кам'янець. Погляд у минуле», «Кам'янець-Подільський замок», «Кам'янець – місто трьох магістратів» та «Кам'янець – остання столиця Української народної республіки», розроблених науковими-співробітниками Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (К-ПДІМЗ). Ці маршрути є важливою складовою реалізації

туристичного продукту К-ПДІМЗ, яка об'єднує розробку аудіогідів, путівників, 3-D турів, фізичне та змістовне розширення експозиційно-музейних площ. Всього у 2023 р. за вищеназваними екскурсійними маршрутами відбулося 2076 групових екскурсій замком [4, 5].

Загалом, з точки зору реалізації технологій туристичної діяльності та туристичного продукту, замок є системоутворюючим об'єктом туристичної атракції у місті, який відвідує щонайменше 85-90% туристів, прибуваючих до Кам'янця-Подільського щороку, тобто бл. 180 тис. осіб [6, 7].

Окремої уваги заслуговує питання надання Кам'янець-Подільському замку та іншим відомим об'єктам міста статусу Світової спадщини UNESCO. Вперше про наміри включити культурний ландшафт Кам'янця-Подільського та Смотрицького каньйону до переліку пам'яток Світової спадщини було декларовано ще у 1989 р. Однак, перші практичні кроки відбулись уже після здобуття Україною незалежності. У 1994 р. на міжнародному симпозіумі у Кракові українська та польська делегації визнали необхідність розпочати усю необхідну підготовчу діяльність для оформлення та подачі заявки до UNESCO. У 1997 році, завдяки підтримці Польського національного комітету охорони пам'яток ICOMOS та за поданням державної служби охорони культурної спадщини Міністерства культури України та національної комісії України, Центр світової культурної спадщини UNESCO в Парижі зареєстрував намір включити Замок та історичний центр Кам'янця-Подільського XII-XVIII століть до попереднього списку об'єктів світової культурної спадщини [7].

25 січня 2004 року міжнародна делегація експертів ICOMOS відвідала Кам'янець-Подільський і позитивно оцінила можливості внесення його історичної частини до списку об'єктів Світової спадщини. У жовтні 2009 року, під час спільного виїзного засідання Президії Науково-методичної ради Міністерства культури України та бюро Українського національного комітету ICOMOS, було розглянуто питання охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища в межах території НІАЗ «Кам'янець», а також перспективи підготовки номінаційного досьє для культурного ландшафту каньйону річки Смотрич у Кам'янці-Подільському з метою внесення його до Списку всесвітньої спадщини UNESCO. Було рекомендовано міській раді прискорити виконання необхідних робіт [7, 8].

Для реалізації цих заходів на сесії Кам'янець-Подільської міської ради від 16 квітня 2013 року (№109) розроблено та затверджено «Перспективну програму збереження та раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів Смотрицького каньйону в межах м. Кам'янця-Подільського», що передбачала підготовку об'єкта до номінації. Окрім Кам'янець-Подільського замку та ландшафту Смотрицького каньйону, до номінаційної заявки входили такі об'єкти як Кафедральний костел св. апостолів Петра і Павла, Тріумфальна арка Петропавлівського костелу, Домініканський костел св. Миколая, комплекс міських укріплень Польської та Руської брам тощо. Проте, в наступні роки, через дефіцитний бюджет міста, кошти на цю програму не виділялись [7, 8].

У 2019 Фондом Всесвітньої спадщини була оголошена фінансова підтримка номінаційного проєкту Кам'янця-Подільського на суму до 30 тис. дол. США (840 тис. грн) протягом 3 років, що дозволило розпочати практичну підготовку до номінації. Однак, знову завадили зовнішні обставини. З початком повномасштабного вторнення росії у 2022 р. усі підготовчі роботи з подачі номінаційної заявки були тимчасово заморожені, а витрати з бюджету міста перенаправлені на інші бюджетні проєкти. Станом на 2024 р. територія історичної частини Кам'янця-Подільського (Старе місто) разом із Смотрицьким каньйоном перебуває у переліку номінантів (кандидатів) на визнання Світовою спадщиною UNESCO з позитивними прогнозами щодо включення. Однак через повномасштабну агресію росії та стан війни в Україні, такі перспективи залишаються невизначеними у конкретних часових рамках [7].

Висновки. Таким чином, слід підсумувати, що Кам'янець-Подільський замок-фортеця є одним із найвизначніших історичних і культурних об'єктів України. Це не лише архітектурна перлина середньовічної фортифікації, а й важлива туристична атракція, що має величезну культурно-історичну цінність для міста, країни та світу. Завдяки численним екскурсійним маршрутам, тематичним виставкам та інноваційним атракціям, замок став центром розвитку та просування туристичного продукту Кам'янця-Подільського. Проект «Жива фортеця» сприяє збереженню традиційних ремесел та гастрономії Поділля та підсилює атрактивний ефект для відвідувачів. Кам'янець-Подільський замок та його навколишні об'єкти мають потенціал стати частиною Світової спадщини UNESCO, однак цей процес гальмують численні труднощі, зокрема недостатнє фінансування та тимчасове припинення робіт через війну в Україні. Перспективи номінації залишаються невизначеними, але є позитивні тенденції для подальшого прогресу. Для успішної реалізації номінації до Списку Світової спадщини необхідно значно збільшити фінансування, посилити міжнародне співробітництво та продовжити роботи з охорони культурної спадщини. Враховуючи стратегічне значення замку для вітчизняного туризму та національної культури, важливо зберігати та розвивати цей об'єкт на міжнародному рівні.

Загалом, Кам'янець-Подільський замок є не лише архітектурною пам'яткою, а й важливим елементом культурної і туристичної ідентичності регіону. Його збереження та розвиток потребують продовження зусиль на місцевому та міжнародному рівнях, включаючи підготовку до номінації на внесення до Переліку Світової спадщини UNESCO.

Література:

1. Баженова С.Е. Сучасний стан туристичної галузі в Хмельницькій області. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки.* 2013. Вип. 8. С. 314-315.
2. Баженова С., Марусей Т., Опря Б., Хоптяр А. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія. Кам'янець-Подільський: в-во Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2019. 208 с.

3. Об’єкт старий замок на сайті Кам’янець-Подільського історичного музею-заповідника http://muzeum.in.ua/stara-fortetsia.html

4. У галереї мистецтв Кам’янця-Подільського з’явився 3-D тур. https://www.istpravda.com.ua/short/620243261b9e2/

5. Звіт Кам’янець-Подільської міської ради за 2019 р. https://www.3849.com.ua/news/2600827/zvitmihajla-simaskevica-za-2019-rik.

6. Звіт про виконання Програми соціально-економічного та культурного розвитку Кам’янець-Подільської міської територіальної громади за 2023 рік. https://kam-pod.gov.ua/novini/town-news/item/49959-zvit-pro-vykonannia-prohramy-sotsialnoekonomichnoho-ta-kulturnoho-rozvytku-kamianetspodilskoi-miskoi-terytorialnoi-hromady-za-2023-rik.

7. Коли Кам’янець потрапить до ЮНЕСКО? https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/6404-koli-kamyanec-popade-v-yunesko.html

8. Номінація до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО https://www.npptovtry.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/nom_03.rtf

References:

1. Bazhenova S.E. (2013) Suchasnyy stan turystychnoyi haluzi v Khmel'nyts'kiy oblasti. [The Current State of the Tourism Industry in the Khmelnytskyi Region]. *Visnyk Kam'yanets-Podil's'kogo natsional'nogo universytetu imeni Ivana Ohiienka. Ekonomichni nauky.* –Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University bulletin. Economic Sciences. Vol. 8, 314-315 [in Ukrainian].

2. Bazhenova S., Marusey T., Oprya B., Khoptyar A. (2019) Khmel'nychchyna turystychna: istoryko-kul'turni, pryrodno-heohrafichni ta ekonomichni aspekty rozvytku: kolektyvna monohrafiya [Khmelnychchyna touristic: Historical-Cultural, Natural-Geographical, and Economic Aspects of Development: Collective Monograph]. Kamianets-Podilskyi: Publishing House of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. 208 p. [in Ukrainian].

3. Ob'iekt staryy zamok na sayti Kam'yanets-Podil's'kogo istorychnoho muzeiu-zapovidnyka [Object «Old Castle» on the website of the Kamianets-Podilskyi Historical and Cultural Reserve Museum]. Retrieved from http://muzeum.in.ua/stara-fortetsia.html [in Ukrainian].

4. U haleeriyi mystetstv Kam'yantsya-Podil's'kogo z'yavivsya 3-D tur. [A 3-D tour has appeared in the Art Gallery of Kamianets-Podilskyi]. Retrieved from https://www.istpravda.com.ua/short/620243261b9e2/ [in Ukrainian].

5. Zvit Kam'yanets-Podil's'koyi mis'koyi rady za 2019 r. [Report of the Kamianets-Podilskyi City Council for 2019]. Retrieved from https://www.3849.com.ua/news/2600827/zvitmihajla-simaskevica-za-2019-rik [in Ukrainian].

6. Zvit pro vykonannya Prohramy sotsial'no-ekonomichnoho ta kul'turnoho rozvytku Kam'yanets-Podil's'koyi mis'koyi terytorial'noyi hromady za 2023 rik. [Report on the implementation of the Program for Socio-Economic and Cultural Development of the Kamianets-Podilskyi City Territorial Community for 2023]. Retrieved from https://kam-pod.gov.ua/novini/town-news/item/49959-zvit-pro-vykonannia-prohramy-sotsialnoekonomichnoho-ta-kulturnoho-rozvytku-kamianetspodilskoi-miskoi-terytorialnoi-hromady-za-2023-rik [in Ukrainian].

7. Koly Kam'yanets potrapyt' do UNESCO? [When will Kamianets be added to UNESCO list?]. Retrieved from https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/6404-koli-kamyanec-popade-v-yunesko.html [in Ukrainian].

8. Nominatsiya do spysku svitovoyi kul'turnoyi spadshchyny UNESCO [Nomination for the UNESCO World Cultural Heritage List]. Retrieved from https://www.npptovtry.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/nom_03.rtf [in Ukrainian].

УДК 332.1:621.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-889-898

Шабетя Сергій Анатолійович Науковий співробітник, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, https://orcid.org/0000-0002-9459-6102

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ВІТРОВОЇ ТА СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В РОЗУМНІ МЕРЕЖІ

Анотація. Метою дослідження було вивчення можливостей інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі, з акцентом на покращення стабільності енергосистем, скорочення викидів та застосування інноваційних технологій для ефективного управління енергетичними ресурсами. Дослідженням встановлено, що інтеграція відновлювальних джерел енергії через розумні мережі дозволяє знизити залежність від традиційних викопних ресурсів, зменшити викиди парникових газів і покращити енергетичну безпеку. Особливу роль відіграють автоматизація та моніторинг процесів енергоспоживання, що дає змогу оптимізувати використання енергії, зменшити втрати в мережах і підвищити стабільність енергосистеми. Розвиток інфраструктури розумних мереж є необхідним для забезпечення їх надійності та безперебійної роботи. Вдосконалення комунікаційних технологій, розвиток енергетичних накопичувачів та інші інновації забезпечують стійкість та ефективність енергетичних систем. Важливими перевагами розумних мереж є економія енергії, зниження витрат для споживачів, підвищення енергетичної безпеки та зниження екологічного впливу. Інтеграція відновлювальних джерел енергії в мережі сприяє розвитку сталого енергетичного сектору та покращенню енергетичної ефективності на глобальному рівні. Також, застосування смарт-лічильників і енергетичного менеджменту забезпечує точне вимірювання споживання енергії в реальному часі, що дозволяє більш ефективно управляти енергетичними потоками. Крім того, в роботі розглянуто досвід ряду країн, таких як США, Канада, Німеччина, Великобританія, Китай та Україна, які активно впроваджують технології розумних мереж для підвищення енергоефективності та інтеграції відновлювальних джерел енергії. Перспективи розвитку таких технологій обіцяють значні екологічні та економічні вигоди, зокрема в контексті зниження енергетичних витрат та забезпечення сталого розвитку енергетичного сектору.

Ключові слова: вітрова енергетика, сонячна енергетика, стабільність енергосистем, зменшення викидів, інноваційні технології, управління енергетичними ресурсами.

Shabetia Sergii Anatoliyovych Researcher**,** Ukrainian scientific and research Institute of special equipment and forensic of the Security Service of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-9459-6102

PROSPECTS OF INTEGRATION OF WIND AND SOLAR ENERGY INTO SMART GRIDS

Abstract. The purpose of the study was to study the possibilities of integrating wind and solar energy into smart grids, with an emphasis on improving the stability of energy systems, reducing emissions and applying innovative technologies for effective management of energy resources. The study found that the integration of renewable energy sources through smart grids allows reducing dependence on traditional fossil resources, reducing greenhouse gas emissions and improving energy security. Automation and monitoring of energy consumption processes play a special role, which allows optimizing energy use, reducing losses in networks and increasing the stability of the energy system. The development of smart grid infrastructure is necessary to ensure their reliability and uninterrupted operation. Improvements in communication technologies, the development of energy storage and other innovations ensure the stability and efficiency of energy systems. Important advantages of smart grids are energy savings, reduced costs for consumers, increased energy security and reduced environmental impact. The integration of renewable energy sources into the grid contributes to the development of a sustainable energy sector and improved energy efficiency at the global level. Also, the use of smart meters and energy management provides accurate measurement of energy consumption in real time, which allows for more effective management of energy flows. In addition, the paper reviews the experience of a number of countries, such as the USA, Canada, Germany, the UK, China and Ukraine, which are actively implementing smart grid technologies to improve energy efficiency and integrate renewable energy sources. The prospects for the development of such technologies promise significant environmental and economic benefits, in particular in the context of reducing energy costs and ensuring sustainable development of the energy sector.

Keywords: wind energy, solar energy, stability of power systems, emission reduction, innovative technologies, energy resource management.

Постановка проблеми. Актуальність інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі (smart grids) зумовлена низкою сучасних викликів та тенденцій у світовій енергетиці. Зростаюча необхідність скорочення викидів парникових газів і перехід до екологічно чистих технологій набувають глобального значення в умовах кліматичних змін та виснаження природних ресурсів. Відновлювані джерела енергії, такі як сонячна і вітрова енергетика, не лише знижують залежність від викопних палив, але й сприяють економічній стабільності та зменшенню витрат на імпорт енергоносіїв [1].

Швидкий розвиток технологій відкриває нові можливості для децентралізації енергопостачання, впровадження мікромереж та інтеграції електромобілів у загальну енергетичну систему. Це дозволяє підвищити гнучкість і стабільність енергосистеми за допомогою автоматизованого управління енергопотоками. Розумні мережі також відповідають зростаючим потребам сталого розвитку, сприяючи формуванню екологічно безпечного та енергоефективного суспільства.

Отже, інтеграція вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі є важливим стратегічним кроком на шляху до створення стійкої, незалежної та екологічно орієнтованої енергетичної системи, що забезпечує економічні й екологічні переваги у довгостроковій перспективі.

Розумні мережі відкривають нові можливості для оптимізації управління енергетичними потоками, забезпечення стабільності в умовах змінної генерації, ефективного використання ресурсів та зниження викидів парникових газів. Вони дозволяють інтегрувати різні децентралізовані джерела енергії, забезпечують взаємодію між виробниками і споживачами та сприяють формуванню нових моделей споживання, таких як мікромережі та динамічні тарифи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючу увагу наукової спільноти до інтеграції відновлюваних джерел енергії, зокрема вітрової та сонячної, у розумні мережі (smart grids). Більшість робіт наголошує на тому, що розвиток смарт-технологій дозволяє ефективно інтегрувати змінну генерацію відновлюваної енергії, оптимізуючи її використання та забезпечуючи стабільність енергосистем [2].

Дослідження зосереджуються на кількох ключових напрямах. Один з них – розробка та вдосконалення алгоритмів прогнозування генерації енергії від вітрових і сонячних установок на основі аналізу погодних даних та штучного інтелекту. Це дає змогу краще прогнозувати обсяги виробництва та уникати коливань, що впливають на стабільність мережі. Інший напрям – інтеграція систем накопичення енергії для підвищення гнучкості енергосистеми. Дослідники активно вивчають ефективність різних типів накопичувачів, таких як акумуляторні батареї та гідроакумулюючі станції, що дозволяє зберігати надлишкову енергію для подальшого використання у пікові періоди [3].

Значна увага приділяється питанням децентралізації енергосистем, зокрема розвитку мікромереж та інтеграції невеликих сонячних і вітрових установок у локальні системи. Публікації показують, що такі підходи підвищують стійкість енергосистем, знижують навантаження на центральні мережі та забезпечують можливість автономного живлення для окремих районів [4].

Науковці також аналізують економічні аспекти переходу до смарт-мереж, включаючи оцінку інвестиційної привабливості відновлюваної енергетики та потенційних витрат і вигод для громад. Дослідження показують,

що використання смарт-мереж може сприяти значному скороченню експлуатаційних витрат, одночасно підвищуючи екологічну стійкість [5].

Результати досліджень авторів підтверджують значний потенціал інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі, зокрема завдяки ефективному управлінню енергетичними потоками та підвищенню стабільності мережі. Зокрема, автори досліджень зазначають, що використання прогнозувальних алгоритмів на основі штучного інтелекту дозволяє покращити точність прогнозів виробництва енергії з відновлюваних джерел, що, своєю чергою, допомагає краще балансувати навантаження в енергомережах [6].

Також дослідники відзначають ефективність використання систем накопичення енергії, таких як акумуляторні батареї та інші технології накопичення, які сприяють зниженню пікових навантажень та забезпеченню безперервного постачання енергії. Наприклад, у дослідженнях зазначається, що впровадження акумуляторів на базі літій-іонних технологій дає змогу значно підвищити гнучкість і надійність мережі [7].

Інші автори досліджують вплив мікромереж і децентралізованих систем на стійкість енергопостачання, зокрема для віддалених та ізольованих районів, де розумні мережі дозволяють використовувати локальні ресурси ефективніше та забезпечувати автономне живлення. Дослідження показують, що впровадження таких рішень знижує залежність від центральних енергетичних систем, що особливо актуально для регіонів з нестабільним енергопостачанням [8-9].

У галузі економічного обґрунтування автори досліджень наголошують на значних економічних перевагах, пов'язаних зі зниженням експлуатаційних витрат та підвищенням інвестиційної привабливості відновлюваної енергетики. Зокрема, аналіз витрат і вигод показує, що інвестиції в смарт-технології окупаються завдяки зниженню витрат на енергію, підвищенню ефективності мережі та зменшенню негативного впливу на довкілля [10].

Таким чином, сучасні дослідження підтверджують значні перспективи інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі, підкреслюючи важливість розвитку технологій управління енергосистемами, накопичення енергії, децентралізації та економічного обґрунтування цих рішень.

Мета статті. Мета цього дослідження – проаналізувати перспективи інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі, зосереджуючись на можливостях підвищення стабільності енергосистем, зменшення викидів та впровадження інноваційних технологій у сфері управління енергетичними ресурсами.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі має значний потенціал для покращення ефективності енергетичних систем. Використання цих відновлювальних джерел енергії дозволяє знижувати залежність від традиційних викопних джерел і таким чином зменшувати викиди CO_2 та інших шкідливих газів, що

сприяє зменшенню екологічного сліду енергетичних систем. Важливим елементом інтеграції є автоматизація процесів управління енергетичними потоками, що дозволяє зменшувати втрати енергії в мережі і підвищує точність прогнозування енергетичного попиту та пропозиції. Це особливо важливо для балансування змінної генерації відновлювальних джерел, таких як сонце і вітер.

Розумні мережі сприяють зниженню витрат на енергію завдяки використанню безкоштовних відновлювальних джерел, що зменшує потребу в імпортованому паливі. Це також покращує енергетичну безпеку, знижуючи залежність від зовнішніх джерел енергії. Інтеграція сонячної та вітрової енергетики в енергосистему дозволяє забезпечити стабільність навіть при змінних погодних умовах, завдяки здатності розумних мереж ефективно управляти потоками енергії. Це також дозволяє поєднувати різні типи відновлювальних джерел, що допомагає забезпечити більш рівномірний розподіл енергії по системі та зменшує залежність від одного джерела.

Подальший розвиток інфраструктури розумних мереж, зокрема вдосконалення комунікаційних технологій та енергетичних накопичувачів, є необхідним для забезпечення безперебійної та надійної роботи таких систем. У результаті, перспектива інтеграції вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі є надзвичайно обнадійливою, оскільки вона сприяє зниженню енергетичних витрат, підвищенню стабільності енергосистеми та сприяє сталому розвитку енергетичного сектору.

Процес інтеграції відновлювальних джерел енергії через розумні мережі починається з використання вітрових та сонячних джерел енергії, які мають важливе значення для зменшення впливу на навколишнє середовище. Наступним етапом є їх інтеграція в енергетичну мережу за допомогою смарт-мереж, що включає моніторинг і автоматизацію процесів для оптимального використання цих джерел. Це дозволяє значно підвищити ефективність використання енергії, а також зменшити втрати в системі. В результаті такого підходу покращується стабільність енергосистеми, і одночасно відбувається зниження викидів CO2, що сприяє більш сталому розвитку енергетичного сектору та позитивно впливає на навколишнє середовище.

Кожна технологія, що використовуються в розумних мережах має ключову роль у забезпеченні ефективності, надійності та сталого розвитку енергомереж. Зокрема, смарт-лічильники дозволяють здійснювати точне вимірювання споживання енергії в реальному часі. Це дає можливість більш ефективно управляти енергоспоживанням, оскільки споживачі можуть отримувати точну інформацію про своє споживання та відповідно коригувати його. Крім того, ці лічильники сприяють економії енергії та зниженню витрат на її використання.

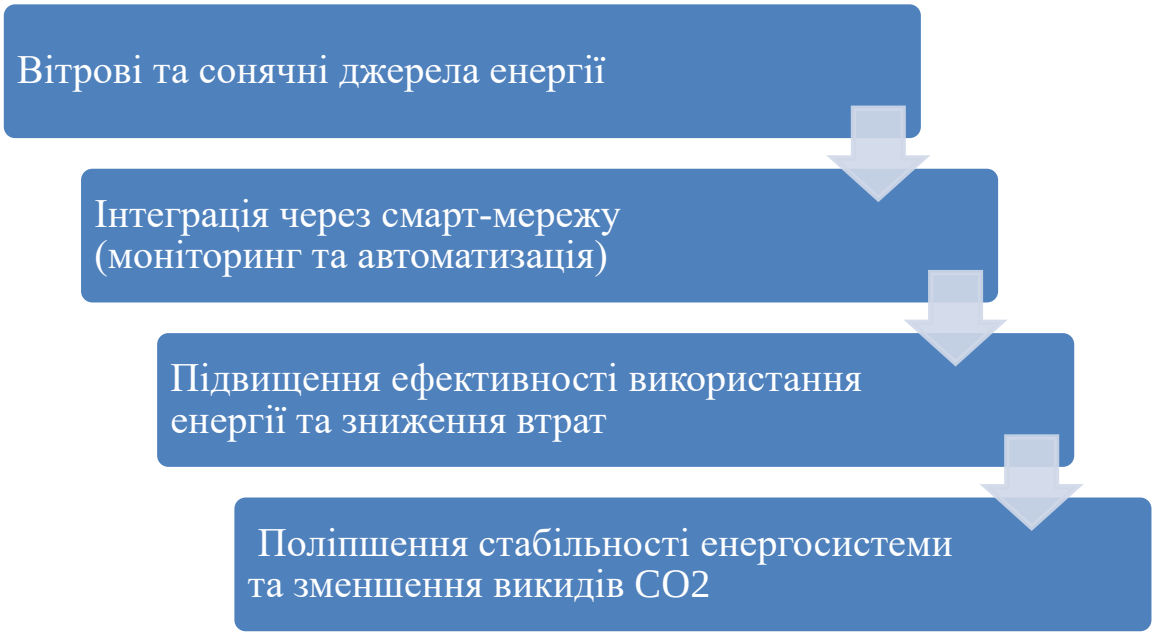

Рис. 1. Процес інтеграції відновлювальних джерел енергії через розумні мережі
Джерело: розроблено авторами

Автоматизація мереж використовує цифрові технології для автоматичного контролю та управління енергетичними системами. Такий підхід підвищує надійність енергомереж, зменшуючи ймовірність аварій та збоїв. Окрім цього, автоматизація дозволяє знизити енергетичні втрати, забезпечуючи більш стабільну роботу системи.

Інтеграція відновлювальних джерел енергії (ВДЕ), таких як сонячна та вітрова енергія, до загальної енергетичної мережі, допомагає зменшити залежність від традиційних викопних ресурсів. Це не лише має екологічні переваги, знижуючи викиди парникових газів, але й сприяє розвитку сталого енергетичного сектору. Енергетичний менеджмент за допомогою алгоритмів та даних дозволяє оптимізувати енергетичні системи для досягнення більш високої ефективності. Це дає змогу знизити витрати для споживачів, одночасно покращуючи загальну ефективність використання енергії в системі.

Загалом, ці технології є важливими компонентами розумних мереж, адже вони забезпечують не лише економію енергії та зниження витрат, але й сприяють зниженню екологічного впливу енергетичних систем.

Таблиця 1.

Ключові технології та їх використання в розумних мережах

Технологія	Опис використання	Переваги
Смарт-лічильники	Встановлення лічильників для точного вимірювання споживання енергії в реальному часі.	Поліпшення управління енергоспоживанням, економія енергії, зниження витрат.
Автоматизація мереж	Використання цифрових технологій для автоматичного керування енергетичними системами.	Підвищення надійності та ефективності енергомереж, зниження втрат.
Інтеграція ВДЕ	Включення сонячної, вітрової та інших відновлювальних джерел енергії до загальної мережі.	Зниження залежності від викопних ресурсів, екологічні переваги.
Енергетичний менеджмент	Використання алгоритмів та даних для оптимізації енергетичних систем.	Підвищення ефективності споживання енергії, зниження витрат для споживачів.

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2 надає огляд країн, які активно впроваджують технології розумних мереж, кожна з яких має свої ініціативи, орієнтовані на покращення енергетичної ефективності та інтеграцію відновлювальних джерел енергії. Так США є одним із лідерів у впровадженні розумних мереж завдяки масштабним проектам, таким як Smart Grid Investment Grant (SGIG), що передбачає інтеграцію смарт-лічильників, автоматизацію мереж та розвиток відновлювальних джерел енергії. Це дозволяє зменшити витрати енергії та підвищити стійкість енергетичних систем.

Канада активно працює над розвитком розумних мереж у містах, зокрема через автоматизацію енергоспоживання та підтримку відновлювальних джерел енергії. Країна реалізує програми, які сприяють зменшенню енергетичних витрат, що допомагає знизити екологічний вплив на навколишнє середовище. Німеччина акцентує увагу на інтеграції сонячної та вітрової енергії, розвитку енергозберігаючих технологій і смарт-мереж. Оскільки країна активно працює над підвищенням стійкості енергетичних систем та збереженням природних ресурсів, Німеччина займає одну з провідних позицій у розвитку розумних мереж в Європі.

Великобританія впроваджує смарт-лічильники для моніторингу енергоспоживання, а також ефективно управляє попитом на енергію. Країна активно застосовує Інтернет речей (IoT) для моніторингу та управління енергетичними системами, що дозволяє підвищити ефективність енергоспоживання. Китай робить значні інвестиції в інфраструктуру розумних мереж, інтегруючи відновлювальні джерела енергії. Зважаючи на великі обсяги інвестицій та амбіції щодо розвитку Smart Grids, Китай є лідером у цьому секторі в Азії.

Україна, хоч і тільки на етапі впровадження пілотних проектів, також активно працює над розвитком технологій розумного обліку енергоспоживання. Інвестиції у модернізацію енергомереж та затверджена національна стратегія розвитку Smart Grids допомагають створити основу для покращення енергоефективності в країні.

Загалом, країни, зазначені в таблиці, здійснюють різні ініціативи щодо інтеграції розумних мереж, що включають як використання відновлювальних джерел енергії, так і технології для підвищення ефективності енергетичних систем.

Таблиця 2.

Країни, що активно впроваджують технології розумних мереж

Країна	Основні ініціативи та технології	Примітки
США	Впровадження смарт-лічильників, автоматизація мереж, інтеграція відновлювальних джерел енергії.	Ключові проекти: проект Smart Grid Investment Grant (SGIG).
Канада	Розумні мережі в містах, автоматизація енергоспоживання, підтримка відновлювальних джерел.	Програми для зменшення енергетичних витрат.
Німеччина	Інтеграція сонячної та вітрової енергії, енергозберігаючі технології, розвиток smart grids.	Акцент на стійкості енергосистеми та збереженні ресурсів.
Великобританія	Встановлення смарт-лічильників, ефективне управління попитом на енергію.	Активне застосування IoT для моніторингу та управління енергією.
Китай	Великі інвестиції в інфраструктуру розумних мереж, інтеграція відновлювальних джерел.	Лідер з розвитку Smart Grids в Азії.
Україна	Пілотні проекти розумного обліку енергоспоживання, інвестиції у модернізацію енергомереж.	Затверджена національна стратегія розвитку Smart Grids.

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, інтеграція вітрової та сонячної енергетики через розумні мережі має великий потенціал для забезпечення сталого розвитку енергетичних систем, підвищення енергоефективності та зменшення негативного екологічного впливу. Використання відновлювальних джерел енергії, таких як вітер і сонце, сприяє зменшенню залежності від викопних палив, що не лише економічно вигідно, а й має важливе значення для зниження викидів парникових газів.

Висновки. Інтеграція вітрової та сонячної енергетики в розумні мережі є важливим кроком до підвищення ефективності енергетичних систем та зменшення екологічного впливу. Використання відновлювальних джерел енергії, таких як вітер і сонце, дозволяє знизити залежність від викопних

ресурсів і сприяє зменшенню викидів CO2 та інших шкідливих газів. Розумні мережі, що включають автоматизацію енергетичних потоків і використання смарт-лічильників, дозволяють значно зменшити енергетичні втрати та підвищити точність прогнозування попиту та пропозиції енергії.

Один із основних аспектів інтеграції відновлювальних джерел через розумні мережі полягає в забезпеченні стабільності енергосистеми, навіть при змінних погодних умовах. Це досягається завдяки здатності розумних мереж ефективно управляти потоками енергії та балансувати змінну генерацію з різних джерел. Такий підхід дозволяє досягти більш рівномірного розподілу енергії по мережі та зменшити ризики, пов'язані з залежністю від одного джерела енергії.

Розвиток інфраструктури розумних мереж є необхідним для забезпечення їх надійності та безперебійної роботи. Вдосконалення комунікаційних технологій, розвиток енергетичних накопичувачів та інші інновації забезпечують стійкість та ефективність енергетичних систем.

Важливими перевагами розумних мереж є економія енергії, зниження витрат для споживачів, підвищення енергетичної безпеки та зниження екологічного впливу. Інтеграція відновлювальних джерел енергії в мережі сприяє розвитку сталого енергетичного сектору та покращенню енергетичної ефективності на глобальному рівні.

Досвід країн, таких як США, Канада, Німеччина, Великобританія, Китай та Україна, демонструє важливість активного впровадження технологій розумних мереж для досягнення високої ефективності енергетичних систем та інтеграції відновлювальних джерел енергії. Кожна з цих країн реалізує свої стратегії, орієнтуючись на зменшення енергетичних витрат та досягнення сталого розвитку.

У результаті, інтеграція вітрової та сонячної енергетики через розумні мережі є важливою складовою розвитку сучасних енергетичних систем, що дозволяє забезпечити сталий розвиток енергетики та покращити якість енергопостачання.

Література

1. Kiasari, M.; Ghaffari, M.; Aly, H.H. 2024. A Comprehensive Review of the Current Status of Smart Grid Technologies for Renewable Energies Integration and Future Trends: The Role of Machine Learning and Energy Storage Systems. *Energies* 17, 4128. https://doi.org/10.3390/en17164128

2. Arafat, M.Y.; Hossain, M.J.; Alam, M.M. Machine learning scopes on microgrid predictive maintenance: Potential frameworks, challenges, and prospects. Renew. Sustain. Energy Rev. 2024, 190, 114088.

3. Zhang, R.; Chen, Y.; Li, Z.; Jiang, T.; Li, X. Two-stage robust operation of electricity-gas-heat integrated multi-energy microgrids considering heterogeneous uncertainties. *Appl. Energy* 2024, *371*, 123690.

4. Tan, K.M.; Babu, T.S.; Ramachandaramurthy, V.K.; Kasinathan, P.; Solanki, S.G.; Raveendran, S.K. Empowering smart grid: A comprehensive review of energy storage technology and application with renewable energy integration. *J. Energy Storage* 2021, *39*, 102591.

5. Sukhodolia, O. 2022. Новітні енергетичні технології та їх вплив на функціонування систем енергопостачання. 10.53679/NISS-analytrep.2022.17.

6. Прогнімак О.Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. Економічний вісник Донбасу. 2018. № 1 (51). С. 187-197

7. Харазішвілі Ю.М. 2019. Системна безпека сталого розвитку: інструментарій оцінки, резерви та стратегічні сценарії реалізації: монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ. 304 с.

8. Добровольська Л.Н., Волинець В.І., Собчук Д.С., Черкашина В.В. 2016. Електричні мережі з відновлювальними джерелами енергії: навчальний посібник. Під редакцією Добровольської Л.Н. Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 352 с.

9. Суходоля О. М. Новітні енергетичні технології та їх вплив на функціонування систем енергопостачання : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2022. 36 с. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.17

10. Кириленко, О., Блінов, І., Зайцев, Є., Палачов С., Васильченко, В. «Впровадження міжнародних та європейських стандартів для розвитку ОЕС України згідно з концепцією SMART GRID». *Праці Інституту електродинаміки Національної академії наук України*, вип. 63, Листопад 2022, с. 005, doi:10.15407/publishing2022.63.005.

References

1. Kiasari, M.; Ghaffari, M.; Aly, H.H. (2024). A Comprehensive Review of the Current Status of Smart Grid Technologies for Renewable Energies Integration and Future Trends: The Role of Machine Learning and Energy Storage Systems. Energies 17, 4128. https://doi.org/ 10.3390/en17164128

2. Arafat, M. Y.; Hossain, M. J.; Alam, M.M. (2024) Machine learning scopes on microgrid predictive maintenance: Potential frameworks, challenges, and prospects. Renew. Sustain. Energy Rev. 190, 114088.

3. Zhang, R.; Chen, Y.; Li, Z.; Jiang, T.; Li, X. (2024) Two-stage robust operation of electricity-gas-heat integrated multi-energy microgrids considering heterogeneous uncertainties. Appl. Energy, 371, 123690.

4. Tan, K.M.; Babu, T.S.; Ramachandaramurthy, V.K.; Kasinathan, P.; Solanki, S.G.; Raveendran, S.K. (2021) Empowering smart grid: A comprehensive review of energy storage technology and application with renewable energy integration . J. Energy Storage 39, 102591.

5. Sukhodolia, O. (2022). New energy technologies and their impact on the functioning of energy supply systems. 10.53679/NISS-analytrep.2022.17.

6. Prognimak O.D. (2018) Inkliuzyvnyi rozvytok Ukrainy: pereshkody vs perspektyvy [Inclusive development of Ukraine: obstacles vs prospects]. Economic Bulletin of Donbass. No. 1 (51). P. 187-197 [in Ukrainian]

7. Kharazishvili Yu.M. (2019). ystemna bezpeka staloho rozvytku: instrumentarii otsinky, rezervy ta stratehichni stsenarii realizatsii [Systemic security of sustainable development: assessment tools, reserves and strategic implementation scenarios]: monograph. NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Kyiv. 304 p. [in Ukrainian]

8. Dobrovolska L.N., Volynets V.I., Sobchuk D. .S., Cherkashina V.V. (2016). Elektrychni merezhi z vidnovliuvalnymy dzherelamy enerhii [Electrical networks with renewable energy sources]: a textbook. Edited by Dobrovolskaya L.N. Lutsk: RVV Lutsk NTU, 352 p. [in Ukrainian]

9. Sukhodolya O. M. (2022) Novitni enerhetychni tekhnolohii ta yikh vplyv na funktsionu-vannia system enerhopostachannia [New energy technologies and their impact on the functioning of energy supply systems: analytical supplement]. Kyiv: NISD. 36 p. https://doi.org/10.53679/ NISS-analytrep.2022.17[in Ukrainian]

10. Kyrylenko, O., Blinov, I., Zaitsev, E., Palachov S., Vasylchenko, V. (2022) «Vprovadzhennia mizhnarodnykh ta yevropeiskykh standartiv dlia rozvytku OES Ukrainy zghidno z kontseptsiieiu SMART GRID» [“Implementation of international and European standards for the development of the Ukrainian Unified Energy System according to the SMART GRID concept"]. Proceedings of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 63, November, p. 005, doi:10.15407/publishing2022.63.005. [in Ukrainian]

УДК 004.6:351.72

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-899-908

Шаровський Володимир Петрович аспірант ЗВО «Львівський університет бізнесу та права, https://orcid.org/0009-0004-6318-1512

ВИЗНАЧЕННЯ КЛЮЧОВИХ ЗАВДАНЬ ТА КРИТЕРІЇВ ДЛЯ МОДЕЛІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Анотація. У статті розглянуто критерії оптимальності для побудови моделі інформаційної системи у ДПП, що охоплюють такі аспекти, як ефективність використання ресурсів, гнучкість і масштабованість, надійність і безпека, інтеграція і сумісність, простота використання, швидкість і ефективність обробки даних, економічна вигода, забезпечення відповідності нормативним вимогам та екологічна стійкість. Доведено, що гнучкість і масштабованість інформаційної системи забезпечуються за допомогою математичних моделей адаптації, які дозволяють системі ефективно реагувати на зміни у законодавстві, технологіях та потребах користувачів. Надійність і безпека системи досягаються через застосування криптографічних методів, аналіз ризиків та моделі моніторингу, що забезпечують високий рівень захисту даних та безперервність роботи системи. Інтеграція і сумісність, які є критичними для ефективного обміну даними між різними інформаційними системами, обґрунтовано на основі використання математичних моделей інтеграції, теорії графів та аналізу протоколів обміну даними. Швидкість і ефективність обробки даних аргументовано як ключові фактори, що забезпечують високу продуктивність системи при обробці великих обсягів даних та роботу в режимі реального часу. Забезпечення відповідності нормативним вимогам, як доведено, досягається через моделювання відповідності, оцінку ризиків невідповідності та готовність системи до аудиту, що гарантує дотримання всіх застосовних законодавчих актів, стандартів та регуляцій. Нарешті, екологічна стійкість системи обґрунтовано за допомогою математичних моделей енергоефективності, оптимізації використання ресурсів та підтримки ініціатив зі збереження ресурсів, що сприяє мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище та забезпеченню екологічної відповідальності. Усі критерії оптимальності в сукупності забезпечують ефективну, надійну, сумісну та екологічно стійку модель інформаційної системи, яка відповідає вимогам ДПП і сприяє досягненню спільних стратегічних цілей держави та приватного сектору.

Ключові слова: інформаційна система, стратегічні цілі, державно-приватне партнерство (ДПП), обробка даних, криптографічні методи.

Sharovskyy Volodymyr Petrovych Lviv University of Business and Law, https://orcid.org/0009-0004-6318-1512

DEFINING KEY OBJECTIVES AND CRITERIA FOR THE INFORMATION SYSTEM MODEL IN THE SPHERE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP

Abstract. The article examines the optimality criteria for building an information system model within public-private partnerships (PPP), covering aspects such as resource efficiency, flexibility and scalability, reliability and security, integration and compatibility, ease of use, speed and efficiency of data processing, economic benefits, regulatory compliance, and environmental sustainability. It is argued that achieving resource efficiency requires the use of optimization models that minimize costs while maximizing system performance, taking into account the rational use of financial, human, and technological resources. It has been proven that system flexibility and scalability are ensured through mathematical adaptation models, allowing the system to effectively respond to changes in legislation, technology, and user needs. Reliability and security, as substantiated, are achieved through the application of cryptographic methods, risk analysis, and monitoring models, which provide a high level of data protection and system continuity. Integration and compatibility, critical for effective data exchange between various information systems, are justified based on the use of mathematical integration models, graph theory, and data exchange protocol analysis. Speed and efficiency of data processing are argued as key factors ensuring high system performance when handling large volumes of data and operating in real-time mode. Regulatory compliance is achieved through compliance modeling, risk assessment of non-compliance, and system readiness for audits, ensuring adherence to all applicable legislative acts, standards, and regulations. Finally, environmental sustainability is substantiated through mathematical models of energy efficiency, resource optimization, and support for resource-saving initiatives, contributing to minimizing the negative impact on the environment and ensuring ecological responsibility. Thus, all considered optimality criteria, mathematically justified and proven, ensure an efficient, reliable, compatible, and environmentally sustainable information system model that meets the PPP requirements and contributes to the achievement of shared strategic goals between the state and the private sector.

Keywords: information system, strategic goals, public-private partnership, data processing, cryptographic methods.

Постановка проблеми. Визначення завдань і встановлення критеріїв оптимальності є ключовими аспектами при побудові моделі інформаційної системи у контексті ДПП. Ці елементи забезпечують ефективність, стійкість та успішність інтеграції різних секторів економіки та державного управління,

спрямованих на досягнення спільних цілей. Основним завданням визначення завдань є конкретизація цілей і потреб, які система повинна задовольнити. У випадку ДПП це особливо важливо, оскільки такі проекти зазвичай залучають значні ресурси як з боку держави, так і з приватного сектора. Чітко визначені завдання дозволяють уникнути розпорошення зусиль та забезпечити концентрацію ресурсів на пріоритетних напрямах. Це створює основу для розробки інформативних і релевантних показників ефективності, що, у свою чергу, полегшує контроль та управління проектом. Крім того, визначення завдань дозволяє врахувати різноманітні інтереси та очікування зацікавлених сторін. У державно-приватних партнерствах державні органи часто орієнтуються на суспільний інтерес, в той час як приватні компанії зосереджені на економічній вигоді. Визначення завдань допомагає узгодити ці інтереси, забезпечуючи збалансований підхід до управління проектом. Встановлення критеріїв оптимальності є не менш важливим етапом при побудові моделі інформаційної системи. Ці критерії служать орієнтиром для оцінки ефективності та результативності системи. Вони дозволяють визначити, наскільки обрані рішення відповідають встановленим цілям, і забезпечують об'єктивну базу для прийняття управлінських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження завдань та критеріїв, що впливають на розвиток інформаційних систем, є важливим для розуміння їхньої ролі у підвищенні ефективності й стимулюванні інновацій у різних сферах. Вивчення цих завдань та критеріїв допомагає визначити, які технологічні, організаційні чи соціальні аспекти мають найбільший вплив на їхнє функціонування та успіх. Значний внесок у цю галузь зробили вчені [1-8], такі як Chatterjee, A., Susanto, A., Meiryani, M., Galperti, S., Perego, J., Bovis, C., Alampalli, S., Pardo, T., Klievink, B., Visconti, R., Yekimov, S., Alloh, K., Turdibekov, K., та Alimova, M. Їхні дослідження надають глибше розуміння ключових детермінант ефективності інформаційних систем у сучасному світі.

Подальше дослідження розвитку інформаційних систем може сприяти поліпшенню якості управління ресурсами та підвищенню рівня прозорості в державно-приватному партнерстві, що стане важливим кроком у досягненні стратегічних цілей у різних галузях економіки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На мою думку, на сьогодні, залишається відкритим питання дослідження ключових завдань та критеріїв для моделі інформаційної системи у сфері державно-приватного партнерства, використовуючи аспекти, як ефективність використання ресурсів, гнучкість і масштабованість, надійність і безпека, інтеграція і сумісність, простота використання, швидкість і ефективність обробки даних, економічна вигода, забезпечення відповідності нормативним вимогам та екологічна стійкість.

Мета статті. Дослідити ключові завдання та критерії побудови моделі інформаційної системи у сфері державно-приватного співробітництва (ДПС).

Виклад основного матеріалу. Оптимізація системи є критично важливою для забезпечення її довгострокової стійкості та ефективності. У контексті ДПП, де ресурси обмежені, а потреби суспільства зростають, критерії оптимальності допомагають знайти компроміс між витратами і вигодами, забезпечуючи максимальну ефективність використання наявних ресурсів. Це особливо актуально для інформаційних систем, де технологічні рішення повинні постійно адаптуватися до змінюваних умов та потреб користувачів. Таким чином, визначення завдань та встановлення критеріїв оптимальності є фундаментальними елементами при побудові моделі інформаційної системи в рамках державно-приватного партнерства. Вони забезпечують ясність і конкретність цілей, ефективне використання ресурсів та об'єктивну оцінку результативності, що є запорукою успішного розвитку і впровадження інформаційних технологій у суспільство. Більш ретельно розглянемо кожне із завдань і кожен з критеріїв.

Ідентифікація потреб та вимог користувачів є однією з основних фаз при розробці моделі інформаційної системи в рамках ДПП. Цей етап включає в себе ретельний аналіз та визначення ключових потреб і очікувань різних зацікавлених сторін, як з боку держави, так і з боку приватних компаній. Цей процес дозволяє створити систему, яка максимально відповідає вимогам користувачів, забезпечуючи її ефективне функціонування та успішну реалізацію проекту.

Аналіз нормативно-правової бази є невід'ємним етапом у процесі розробки моделі інформаційної системи в рамках ДПП. Цей етап включає ретельну оцінку існуючих законодавчих актів, стандартів і регуляцій, які регулюють діяльність у цій сфері. Правильне розуміння та дотримання нормативно-правових вимог є ключовими для успішної реалізації проектів ДПП, оскільки вони забезпечують правову основу для співпраці між державними і приватними партнерами, а також гарантують захист інтересів усіх зацікавлених сторін. Одним з основних аспектів аналізу нормативно-правової бази є вивчення національного законодавства, яке регулює сферу державно-приватного партнерства.

Розробка концепції архітектури інформаційної системи є критичним етапом у побудові ефективної та надійної системи в рамках ДПП. Цей процес включає створення детального опису архітектури, визначення ключових компонентів системи та їх взаємозв’язків. Архітектура інформаційної системи визначає її структуру та функціональні можливості, забезпечуючи основу для подальшої розробки, впровадження та експлуатації системи. Першим кроком у розробці архітектури є визначення функціональних вимог до системи, які включають у себе набір послуг і функцій, що система повинна надавати своїм користувачам. На основі цих вимог формується загальна концепція архітектури, яка включає в себе такі основні компоненти: апаратне забезпечення, програмне забезпечення, мережеву інфраструктуру, бази даних, інтерфейси користувача та засоби безпеки.

Планування ресурсів і бюджетування є однією з найважливіших складових при розробці, впровадженні та підтримці інформаційної системи в рамках ДПП. Цей процес включає оцінку необхідних фінансових, людських та технологічних ресурсів, які забезпечать успішну реалізацію проекту. Від точності та повноти цього етапу залежить ефективність використання ресурсів, дотримання термінів та досягнення поставлених цілей. Оцінка фінансових ресурсів включає розробку детального бюджету, який враховує всі витрати на розробку, впровадження та підтримку інформаційної системи. Це включає витрати на придбання апаратного та програмного забезпечення, оплату праці, навчання персоналу, а також витрати на обслуговування і оновлення системи.

Розробка протоколів безпеки є критичним етапом у побудові інформаційної системи в рамках ДПП. Цей процес включає визначення заходів для забезпечення захисту даних і інформаційної безпеки, а також врахування потенційних ризиків і загроз, які можуть виникнути під час експлуатації системи. Ефективні протоколи безпеки є запорукою захисту конфіденційної інформації та безперебійної роботи системи, особливо в умовах постійно зростаючих кіберзагроз.

Розробка стратегії управління даними є критично важливим етапом у побудові інформаційної системи в рамках ДПП. Цей процес включає створення плану для ефективного збору, зберігання, обробки та аналізу даних, а також вирішення питань сумісності та інтеграції з іншими системами. Ефективне управління даними забезпечує високу якість інформації, що є основою для прийняття обґрунтованих рішень і досягнення стратегічних цілей проекту.

Забезпечення інтеграції з існуючими системами є одним з найважливіших аспектів при впровадженні нових інформаційних систем в рамках ДПП. Інтеграція дозволяє забезпечити безперебійний обмін даними між різними системами, знизити витрати на впровадження нових технологій та підвищити ефективність надання послуг. Процес інтеграції включає планування, розробку, тестування і реалізацію технічних рішень, які забезпечують сумісність нової системи з існуючими інформаційними ресурсами державних і приватних організацій. Планування інтеграції починається з аналізу існуючих систем, які будуть взаємодіяти з новою інформаційною системою. Це включає оцінку їхніх технічних характеристик, архітектури, протоколів обміну даними та стандартів. На основі цього аналізу визначаються ключові точки інтеграції та розробляється детальний план інтеграції, який включає технічні вимоги, терміни реалізації та необхідні ресурси.

Забезпечення інтеграції з існуючими системами та розробка і впровадження системи моніторингу та звітності є критичними аспектами успішного впровадження інформаційних систем у рамках ДПП. Ці процеси забезпечують безперебійний обмін даними між різними системами та дозволяють постійно оцінювати ефективність їх роботи, що сприяє досягненню стратегічних цілей

проекту та підвищенню якості надання послуг. Інтеграція нових інформаційних систем з існуючими є складним процесом, який вимагає ретельного планування, розробки та реалізації технічних рішень для забезпечення сумісності та ефективного обміну даними. Цей процес включає кілька ключових етапів: аналіз існуючих систем, розробка інтеграційних рішень, тестування та впровадження.

Розробка та впровадження системи моніторингу та звітності є ключовими аспектами управління інформаційними системами в рамках ДПП. Ці системи забезпечують постійний контроль ефективності роботи, виявлення та усунення проблем, а також прозорість і підзвітність перед зацікавленими сторонами. Важливо створити такі механізми, які дозволять оперативно збирати, аналізувати та представляти дані про продуктивність і надійність системи, забезпечуючи її безперебійну роботу та досягнення стратегічних цілей проекту.

Розробка навчальних програм для користувачів є невід'ємною частиною успішного впровадження інформаційних систем у рамках ДПП. Метою цих програм є забезпечення готовності користувачів до роботи з новими технологіями та підвищення їх ефективності. Навчальні програми допомагають користувачам освоїти нові системи, зрозуміти їхні функціональні можливості, а також запобігти можливим помилкам у роботі. Важливими аспектами цього процесу є аналіз потреб користувачів, розробка відповідних навчальних матеріалів, проведення тренінгів та оцінка ефективності навчання.

Планування та проведення тестування інформаційної системи є критично важливим етапом, який дозволяє виявити та усунути можливі проблеми до її впровадження. Це забезпечує надійність, стабільність та безпеку роботи системи, знижує ризики виникнення технічних збоїв і підвищує якість надання послуг користувачам. Процес тестування включає кілька ключових етапів: планування, проведення різних типів тестування, аналіз результатів і виправлення виявлених недоліків. Планування тестування починається з визначення цілей і завдань, які повинні бути досягнуті. Це включає створення детального плану тестування, що охоплює всі аспекти роботи системи. У цьому плані визначаються основні критерії успішності тестування, типи тестів, які будуть проведені, ресурси, необхідні для проведення тестування, а також розклад і терміни виконання робіт.

Тепер перейдемо до аналізу критеріїв.

Інтеграція і сумісність є важливими критеріями оптимальності для побудови інформаційної системи у рамках державно-приватного партнерства (ДПП). З математичної точки зору ці критерії можна розглядати через моделювання систем інтеграції, теорію графів, аналіз протоколів обміну даними та оцінку сумісності стандартів. Інтеграція з існуючими інформаційними системами передбачає створення ефективних механізмів для обміну даними та забезпечення їхньої сумісності. Це дозволяє інформаційним системам

взаємодіяти без збоїв, забезпечуючи єдиний інформаційний простір для всіх зацікавлених сторін.

Гнучкість і масштабованість системи - можливість адаптації системи до змін у законодавстві, технологіях та потребах користувачів; легкість масштабування системи для підтримки зростаючого обсягу даних та кількості користувачів.

Надійність і безпека – забезпечення високого рівня захисту даних та безперервності роботи системи; наявність механізмів для своєчасного виявлення та усунення вразливостей та загроз.

Ефективність використання ресурсів – мінімізація витрат при досягненні максимальної ефективності функціонування системи; раціональне використання фінансових, людських та технологічних ресурсів.

Простота використання – зручний та інтуїтивно зрозумілий інтерфейс користувача; мінімальні вимоги до навчання користувачів для ефективного використання системи.

Швидкість і ефективність обробки даних – висока продуктивність у обробці великих обсягів даних та забезпечення оперативності в прийнятті рішень; можливість роботи в режимі реального часу для забезпечення своєчасного доступу до інформації.

Економічна вигода – позитивний економічний ефект від впровадження та експлуатації системи; забезпечення відповідності затрат і вигод, що сприяє залученню інвестицій та підтримці проектів.

Забезпечення відповідності нормативним вимогам – відповідність системи всім застосовним законодавчим актам, стандартам та регуляція; готовність системи до проведення аудиту та перевірок з боку контролюючих органів.

Екологічна стійкість – використання енергоефективних рішень та мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище; підтримка ініціатив, спрямованих на збереження ресурсів та екологічну відповідальність.

Виділені завдання для побудови моделі інформаційної системи у ДПП безпосередньо пов'язані з критеріями оптимальності, які визначають успіх і ефективність проекту. Ці завдання спрямовані на досягнення оптимальних результатів у різних аспектах функціонування системи, таких як ефективність використання ресурсів, гнучкість, надійність, інтеграція, простота використання, швидкість обробки даних, економічна вигода, відповідність нормативним вимогам та екологічна стійкість. Так,

– ідентифікація потреб та вимог користувачів (ідентифікація потреб та вимог користувачів безпосередньо впливає на такі критерії оптимальності, як ефективність використання ресурсів, простота використання, гнучкість і масштабованість. Визначення ключових потреб і очікувань дозволяє розробити систему, яка відповідає конкретним вимогам користувачів, що зменшує витрати на адаптацію і покращує функціональність системи. Це забезпечує

раціональне використання фінансових і людських ресурсів і сприяє створенню інтуїтивно зрозумілого інтерфейсу, що мінімізує вимоги до навчання);

– аналіз нормативно-правової бази (аналіз нормативно-правової бази забезпечує відповідність системи всім застосовним законодавчим актам, стандартам та регуляціям, що відповідає критерію забезпечення відповідності нормативним вимогам. Це гарантує, що система буде готова до аудиту та перевірок з боку контролюючих органів, знижуючи ризики юридичних проблем і підвищуючи довіру з боку державних і приватних партнерів);

– розробка концепції архітектури системи (розробка концепції архітектури системи забезпечує її гнучкість і масштабованість, інтеграцію і сумісність, а також надійність і безпеку. Детальне проектування архітектури дозволяє створити структуру, яка легко адаптується до змін у законодавстві та технологіях, підтримує зростання обсягу даних і кількості користувачів, і забезпечує безперебійний обмін даними з іншими системами);

– планування ресурсів і бюджетування (планування ресурсів і бюджетування сприяє досягненню економічної вигоди та ефективності вико-ристання ресурсів. Оцінка необхідних фінансових, людських і технологічних ресурсів дозволяє мінімізувати витрати і забезпечити максимальну ефективність функціонування системи. Це також сприяє залученню інвестицій і підтримці проектів, оскільки забезпечує відповідність затрат і вигод);

– розробка протоколів безпеки (розробка протоколів безпеки гарантує надійність і безпеку системи, захист даних і безперервність її роботи. Це включає створення механізмів для своєчасного виявлення та усунення вразливостей і загроз, що знижує ризики кібератак і забезпечує захист конфіденційної інформації);

– розробка стратегії управління даними (розробка стратегії управління даними забезпечує швидкість і ефективність обробки даних, інтеграцію і сумісність. Ефективне управління даними включає збір, зберігання, обробку та аналіз даних, що дозволяє оперативно приймати рішення та забезпечує своєчасний доступ до інформації. Це також гарантує можливість інтеграції системи з іншими інформаційними системами, забезпечуючи безперебійний обмін даними);

– забезпечення інтеграції з існуючими системами (забезпечення інтеграції з існуючими системами сприяє інтеграції і сумісності, що є ключовим для успішного обміну даними між різними системами. Це також забезпечує ефективність використання ресурсів, оскільки знижує витрати на адаптацію та інтеграцію нових технологій, дозволяючи використовувати наявні інформаційні ресурси більш ефективно);

– розробка та впровадження системи моніторингу та звітності (розробка та впровадження системи моніторингу та звітності відповідає критеріям надійності і безпеки, економічної вигоди та забезпечення відповідності

нормативним вимогам. Це дозволяє постійно контролювати ефективність роботи системи, виявляти та усувати проблеми, а також забезпечувати прозорість і підзвітність перед зацікавленими сторонами);

– розробка навчальних програм для користувачів (розробка навчальних програм для користувачів сприяє простоті використання та економічній вигоді. Це забезпечує готовність користувачів до роботи з новими технологіями, підвищує їх ефективність і знижує кількість помилок у роботі, що зменшує витрати на підтримку і підвищує якість надання послуг);

– планування та проведення тестування системи (планування та проведення тестування системи забезпечує надійність і безпеку, швидкість і ефективність обробки даних. Тестування дозволяє виявити та усунути можливі проблеми до впровадження системи, що забезпечує її стабільну роботу і високу продуктивність).

Висновки. Отже, завдання, виділені для побудови моделі інформаційної системи в рамках державно-приватного партнерства, забезпечують досягнення критеріїв оптимальності, які визначають успішність та ефективність проекту. Врахування цих завдань та критеріїв дозволяє створювати інформаційні системи, які відповідають потребам користувачів, забезпечують високу якість послуг і сприяють досягненню стратегічних цілей держави та приватного сектору.

Література:

1. Chatterjee, A. (2017). Elements of information organization and dissemination. *Chandos Publishing*. P.p. 353-426. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102025-8.00022-3.

2. Susanto, A., & Meiryani, M. (2019). Information Systems In Current Business Activities. *International Journal of Scientific & Technology Research*. Vol. 8. P.p.148-150.

3. Galperti, S., & Perego, J. (2020). Information Systems. https://doi.org/10.1201/b13617-8.

4. Bovis, C. (2010). Public-private partnerships in the 21st century. *ERA Forum*. Vol.11. P.p. 379-398. https://doi.org/10.1007/S12027-010-0169-5.

5. Alampalli, S., & Pardo, T. (2014). A study of complex systems developed through public private partnerships. *Proceedings of the 8th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*. https://doi.org/10.1145/2691195.2691212.

6. Klievink, B. (2015). Understanding public-private collaboration configurations for international information infrastructures. *In Proceedings of the 14th IFIP WG 8.5 International Conference on Electronic Government.* P.p. 170–180. https://doi.org/10.1007/978-3-319-22479-4_13.

7. Visconti, R. (2018). Public Private Partnerships, Big Data Networks and Mitigation of Information Asymmetries. *Economics of Networks eJournal*. Vol.14.

8. Yekimov, S., Alloh, K., Turdibekov, K., & Alimova, M. (2023). Using digital ecosystems in public-private partnership. *E3S Web of Conferences.* https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338909005.

References:

1. Chatterjee, A. (2017). Elements of information organization and dissemination. *Chandos Publishing.* P.p. 353-426. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102025-8.00022-3.

2. Susanto, A., & Meiryani, M. (2019). Information Systems In Current Business Activities. *International Journal of Scientific & Technology Research*. Vol. 8. P.p.148-150.

3. Galperti, S., & Perego, J. (2020). Information Systems. https://doi.org/10.1201/b13617-8.

4. Bovis, C. (2010). Public-private partnerships in the 21st century. *ERA Forum*. Vol.11. P.p. 379-398. https://doi.org/10.1007/S12027-010-0169-5.

5. Alampalli, S., & Pardo, T. (2014). A study of complex systems developed through public private partnerships. *Proceedings of the 8th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*. https://doi.org/10.1145/2691195.2691212.

6. Klievink, B. (2015). Understanding public-private collaboration configurations for international information infrastructures. *In Proceedings of the 14th IFIP WG 8.5 International Conference on Electronic Government.* P.p. 170–180. https://doi.org/10.1007/978-3-319-22479-4_13.

7. Visconti, R. (2018). Public Private Partnerships, Big Data Networks and Mitigation of Information Asymmetries. *Economics of Networks eJournal*. Vol.14.

8. Yekimov, S., Alloh, K., Turdibekov, K., & Alimova, M. (2023). Using digital ecosystems in public-private partnership. *E3S Web of Conferences.* https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338909005.

УДК 338.22.021

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-909-923

Шашин Олександр Юрійович аспірант кафедри менеджменту, маркетингу та публічного адміністрування, Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая, м. Київ, тел.: (067) 468-72-59, https://orcid.org/0000-0001-5457-8594

УДОСКОНАЛЕННЯ СТРАТЕГІЙ АНТИСИПАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ ПІДПРИЄМСТВОМ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ В УМОВАХ КРИЗ

Анотація. Зовнішнє і внутрішнє середовище в умовах ринкової економіки мають значний вплив на формування стратегії підприємства. Окремі фактори можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. І чим раніше буде отриманий та проаналізований слабкий сигнал, тим швидше можна застосувати протидію виникненню кризової ситуації, чи, навпаки, підсилити дію позитивного впливу. Зазначене і є вектором дії стратегії антисипативного управління.

В роботі проаналізовано досвід застосування та удосконалення стратегій антисипативного управління сучасними підприємствами в умовах кризи, доведено особливості антисипативного управління виробничими підприємствами та досліджено основні моделі, що використовуються при застосуванні антисипативного управління в стратегічному менеджменті.

Виявлено, що поняття антисипативного управління залишається розмитим попри велику кількість робіт, що представляють дану тематику. Це, у свою чергу, вуалює переваги антисипативного підходу в управлінні підприємством через застосування антикризового менеджменту чи антиризокових інструментів, що не є цілеспрямованим дослідженням сигналів середовища на дії підприємства. Тобто, виявлена основна проблема дослідження: отримання сигналів про зміни повинно відбуватися як процес, паралельний до виробничого, і результати якого стають керуючими впливами на зміни стратегії.

Дослідження дозволило представити авторську розробку моделей від окремих антисипативних заходів до антисипативного управління як процесу, а також поетапного втілення організаційних змін до стратегії управління. Зроблено висновок, що своєчасне впровадження змін на засадах антисипативного управління дозволить змінювати стратегію підприємства, спираючись на своєчасність отриманої інформації, що сприятиме зростанню стійкості та формуванню змістовної інформаційної бази результатів постійного моніторингу внутрішнього та зовнішнього середовища виробничого підприємства,

що працює в кризових умовах. Останнє є особливо важливим для України, оскільки промисловість країни зараз працює у високоризикових та кризових умовах, що призводять до втрат капіталу, робочої сили та надмірних фінансових витрат.

Отримані висновки дають можливість для формування площини подальших досліджень шляхом розробки прогнозних моделей удосконалення стратегій антисипативного управління за видами ризику та в залежності від змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства.

Ключові слова: антикризове управління, стратегічне управління, моніторинг, внутрішнє середовище організації, зовнішнє середовище організації, слабкий сигнал.

Shashyn Olexandr Yuriiovych Postgraduate student of the Department of Management, Marketing and Public Administration, International Scientific and Technical University, Kyiv, tel.: (067) 468-72-59, https://orcid.org/0000-0001-5457-8594

IMPROVING THE STRATEGIES OF ANTISYMPATHETIC MANAGEMENT OF A MANUFACTURING ENTERPRISE TO ENSURE SUSTAINABILITY IN CRISES

Abstract. The external and internal environment in a market economy has a significant impact on the formation of a company's strategy. Certain factors can have both positive and negative effects. And the sooner a weak signal is received and analyzed, the sooner it is possible to counteract the emergence of a crisis situation, or, conversely, to strengthen the effect of a positive influence. This is the vector of action of the antisympathetic management strategy.

The article analyzes the experience of applying and improving the strategies of antisympathetic management of modern enterprises in crisis, proves the features of antisympathetic management of production enterprises and studies the main models used in the application of antisympathetic management in strategic management.

It is revealed that the concept of antisympathetic management remains vague despite the large number of works on this topic. This, in turn, veils the advantages of the antisympathetic approach to enterprise management through the use of crisis management or anti-risk instruments, which is not a targeted study of environmental signals on the actions of an enterprise. In other words, the main problem of the study is identified: receiving signals of changes should occur as a process parallel to the production process, and the results of which become controlling influences on strategy changes.

The study allowed to present the author's own development of models from individual anti-sympathetic measures to anti-sympathetic management as a process,

as well as the phased implementation of organizational changes to the management strategy. It is concluded that timely implementation of changes on the basis of anti-sympathetic management will allow changing the enterprise's strategy based on the timeliness of the information received, which will contribute to the growth of sustainability and the formation of a meaningful information base of the results of continuous monitoring of the internal and external environment of a manufacturing enterprise operating in crisis conditions. The latter is especially important for Ukraine, as the country's industry is currently operating in high-risk and crisis conditions, which lead to losses of capital, labor, and excessive financial costs.

The conclusions obtained provide an opportunity to form the basis for further research by developing predictive models for improving anti-sympathetic management strategies by type of risk and depending on changes in the internal and external environment of the enterprise.

Keywords: crisis management, strategic management, monitoring, internal environment of the organization, external environment of the organization, weak signal.

Постановка проблеми. Під антисипативним управлінням розуміється управлінська діяльність, спрямована на моніторинг зовнішнього та внутрішнього середовища об’єкта у правління з метою завчасного отримання слабких сигналів для передбачення та протидії можливому виникненню кризи [1]. Основними рисами антисипативного управління виступають первентивність, цілеспрямованість, систематичність, адекватність та адаптивність, комплексність та функціональність, а також відкритість та всеосяжність з пріоритетним ранжуванням виявлених загроз. Подібний інструмент управління підприємством стає необхідним для прогнозування краху бізнесу для великих підприємств, а також фінансової кризи для малих і середніх підприємств [2]. У контексті сталого економічного розвитку економічна глобалізація приносить компанії нову життєздатність. Проте одночасно глобалізація змушує компанію стикатися зі все більш агресивним зовнішнім середовищем. Керівники підприємств вимушені швидко переключати свою увагу з інвестицій на економічну безпеку, з управління стратегією на операційне управління або впровадження антикризових заходів [3].

Не заважаючи на те, що у визначенні антисипативного управління все ще існує плутанина [1, с.114-115], через яку антисипативні заходи відносять до різних напрямків менеджменту організації, подібний вид управління стає з кожним роком більш актуальним при формуванні стратегії організації [4]. Враховуючи результати роботи М. Папік та Л. Папікові [5] в дослідженні банкрутств підприємств з 2015 по 2019 рр., на ефективність моделей прогнозування банкрутства негативно вплинули фактори змін у звітності, законодавстві та прогнозування прибутків під час кризи COVID-19. Розглядалися три періоди діяльності (двох некризових та одного кризового) у

понад 90 тис. малих та середніх підприємств Європейського Союзу. Для цих трьох періодів були зроблені однорічні, дворічні та трирічні прогнози за допомогою методів CatBoost, LightGBM та XGBoost та порівняна ефективність прогнозування моделей за кожними методом. Найнижча продуктивність була отримана для однорічних прогнозів (6,5%). Дещо знизилася продуктивність для дворічних прогнозів (4,8%) і трирічних прогнозів (4,1%). Оскільки нижчі рівні чутливості призвели до гіршої роботи під час кризових періодів, можна припустити, що ці банкрутства були неочікуваними. А це однозначно вказувало на те, що у стратегіях досліджених підприємств антисипативному управлінню не приділялася належна увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні реалії функціонування виробничих підприємств України примушують швидко змінювати та адаптувати стратегії управління з орієнтацією на передбачення впливів внутрішнього та зовнішнього середовища на організаційний розвиток. Серед досліджень вітчизняних вчених можна вказати роботи М. Адаміва, Д. Хахалєва, Н. Маковецької та інш. [1, 6–7]. Проте відкриті військові дії на території Європи привернули увагу до слабких сигналів зовнішнього середовища далеко за межами України. У зв'язку з цим з'явилася низка робіт [8, 10–11], присвячена моделям прогнозування кризи на основі удосконалення стратегії антисипативного управління.

Робота українського дослідника Д. Хахалєва [6] присвячена адаптивним стратегіям управління підприємствами в умовах макроекономічної нестабільності вказує на необхідність передбачення та реагування на зовнішні виклики. Проте дослідник не зазначає, що стратегії адаптивності важко, якщо і зовсім неможливо, реалізувати без антисипативних заходів. Дослідження Н. Маковецької та інш. [7] представлють стратегію антикризового управління транспортними послугами в туризмі і так само акцентують увагу на стійкості та адаптації з можливістю реагування та основі гнучкого планування [7, с. 408], що передбачає по своїй суті антисипативне управління, проте так само не зазначають цього.

У роботі дослідницької групи Н. Меави, яка об'єднала вчених з Єгипту, В'єтнаму та Індії [8], пропонується нова модель прогнозування фінансової кризи на основі антисипативного управління. Для побудови запропонованої моделі використовується оптимізація мурашиної колонії та використовуються для отримання нечітких сигналів інструменти штучного інтелекту. Дослідники пояснюють [8, с. 332] свій підхід тим, що фінансові рішення часто базуються на класифікаційних моделях, які використовуються для розподілу набору спостережень у заздалегідь визначені групи, а необхідно розглядати різні моделі класифікації даних, щоб передбачити фінансову кризу організації, використовуючи їхні історичні дані. Одним з важливих кроків до розробки точної моделі прогнозування фінансової кризи є вибір відповідних змінних, які мають відношення до проблем, які є суттєвими для організації. Тобто,

формується так звана «проблема» вибору ознак, яка допомагає покращити ефективність класифікації. Дослідники представляють [8, с. 337] модель прогнозування фінансової кризи (FCP) на основі оптимізації Ant Colony Optimization (ACO), яка включає два етапи: алгоритм вибору ознак на основі ACO (ACO-FS) і алгоритм класифікації даних на основі ACO (ACO-DC). Запропонована модель ACO-FCP перевірена за допомогою набору з п'яти еталонних даних, які включають як якісні, так і кількісні. Для проектування вибору ознак розроблений метод ACO-FS порівнюється з трьома існуючими алгоритмами вибору ознак, а саме генетичним алгоритмом (GA), алгоритмом оптимізації роєм частинок (PSO) і алгоритмом оптимізації сірого вовка (GWO). Крім того, також проводиться порівняння результатів класифікації між ACO-DC і сучасними методами, що у підсумку дозволяє зробити висновок про побудову стратегії організації на основі антисипативного управління на ансамблю ACO-FCP.

Подібні моделі з використанням інструментів штучного інтелекту вже використовуються при формуванні стратегій управління підприємством з використанням завчасно отриманих слабких сигналів збурення внутрішнього та зовнішнього середовища як можливого виникнення кризи. Наприклад, у роботі [9] аналізуються причини запобігання кризі United Airlines за допомогою взаємозв'язку між етичним судженням клієнтів, довірою та недовірою до United Airlines і поведінковими намірами. Результати онлайн-опитування (N = 579) продемонстрували, що негативне етичне судження клієнтів було позитивно пов'язане з рівнем довіри та негативно передвіщало їхню недовіру до корпорації. Недовіра мала більший вплив на поведінкові наміри зацікавлених сторін, такі як пошук інформації, мобілізація та консультування, ніж довіра. Тобто, удосконалення стратегії відбувалося на етапі попередніх суджень, які могли привести у подальшому до кризових наслідків, що дозволило застосувати модель успішного впровадження змін на основі антисипативного управління.

Робота команди китайських Дж. Яо [10] розглядає прогнозування кредитного ризику підприємства в контексті ланцюга постачання. Це виступає важливим кроком для прийняття рішень і раннього попередження про кредитну кризу. В контексті цієї роботи дослідники зазначають, що вибір функцій і дисбаланс класів можуть вплинути на продуктивність передбачення: надлишкові та нерелевантні функції збільшують складність навчання моделі прогнозування, спричиняють переобладнання та знижують ефективність прогнозування, тоді як дисбаланс класів, коли меншість екземплярів класу менше, ніж екземпляри більшості класів, може спричинити помилку моделі. Дослідники пропонують [10, с. 201] алгоритм зворотного вибору ознак послідовності, заснований на інформації ранжирування (SBFS-RI) і новий метод вибору ознак ансамблю, що об'єднує інформацію про множинне ранжирування (FS-MRI). Метод FS-MRI може реалізувати функцію автоматичного

порогу, враховуючи продуктивність моделі, а потім вивести найкращу та більш стабільну підмножину характеристик. Крім того, пропонується модель зі швидкістю штучного дисбалансу (SVME-AIR), щоб вирішити проблему дисбалансу класів і реалізувати ефективне поєднання технології недостатньої вибірки та методу ансамблю AdaBoost. Дійсно, запропонована гібридна модель може ефективно вирішувати проблеми вибору функцій і дисбалансу класів для прогнозування кредитного ризику підприємства в контексті ланцюжка поставок і, навіть, дані ланцюга поставок китайських підприємств, зареєстрованих на біржі, показують, що метод FS-MRI перевершує дев'ять інших методів вибору функцій і забезпечує більш надійні та ефективні підмножини функцій. Модель SVME-AIR має вищі значення, ніж інші моделі ансамблю та окремі класифікатори. У поєднанні обидва методи досягають найкращої ефективності прогнозування з максимальними значеннями. Проте дослідники [10], як і у попередній розглянутій роботі [8] не надають моделі реалізації змін, що призводить до удосконалення стратегії підприємства.

В роботі [11] представлена модель глибокої випадкової векторної мережі функціональних зв'язків, що реалізується на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Великі дані, Інтернет речей (IoT), хмарні обчислення (CC) та інші ідеї та технології поєднуються для соціальної взаємодії, то, як приймається дослідниками [11, с. 494], це значно підвищує можливість отримувати дані для антисипативного управління. Прогнозування фінансової кризи (FCP) відіграє важливу роль в економічному феномені країни. Точне прогнозування кількості та ймовірності невдач є показником розвитку та міцності національних економік. Зазвичай плануються різні підходи для ефективного FCP. І навпаки, ефективність класифікатора, точність прогнозування та законність даних не можуть бути оптимальними для практичного застосування. З цієї точки зору, дослідження розробляє опозиційний вибір функцій на основі оптимізатора мурашиного лева з моделлю класифікації з підтримкою машинного навчання (OALOFS-MLC) для FCP у середовищі великих даних [11, с. 496]. Для управління великими даними у фінансовому секторі використовується інструмент Hadoop MapReduce. Крім того, представлена модель OALOFS-MLC розробляє новий алгоритм OALOFS для вибору оптимальної підмножини функцій, що допомагає досягти кращих результатів класифікації. Для виконання процесу удосконалення стратегії антисипативного управління використовується модель глибокої випадкової векторної мережі функціональних зв'язків (DRVFLN).

Не зважаючи на активне обговорення стратегії антисипативного управління, можна зазначити, виходячи з робіт [7, 8, 10], що основна увага звертається на сферу послуг, або на загальні аспекти антисипативного управління в умовах нестабільної економіки в цілому [6, 11]. Загальна стагнація промислового виробництва, викликана світовими фінансовими кризами та міграційними процесами, пов'язаними із збройними конфліктами

у світі, вказує на необхідність дослідити удосконалення стратегії антисипативного управління саме виробничих підприємств. Особливо актуальним це питання є для України, де промислове виробництво знаходиться тривалий час у кризових умовах через військові дії, через які проводити моніторинг впливу внутрішніх та зовнішніх факторів стає неможливим. Отримання сигналів про зміни повинно відбуватися за механізмом, де антисипативне управління є не просто задекларованою складовою стратегії, а процесом, результати якого стають керуючими впливами на зміни стратегії.

Мета статті – дослідження особливостей моделей та підходів з удосконалення стратегії антисипативного управління виробничим підприємством для забезпечення стійкості в умовах криз.

Виклад основного матеріалу. Формалізований процес стратегічного управління виробництвом є важливим складником керівництва діяльністю виробничого підприємства. Якщо розглядати антисипативне управління за окремими складовими виробничого менеджменту, то можна зазначити, що управління якістю, матеріально-технічними запасами та технічним обслуговуванням будуть побудовані на тих самих основних принципах. Мета цієї системи – забезпечення економічно ефективної реалізації стратегії організації.

Якщо звузити процес управління до оперативного рівня, то антисипативні заходи на рівні виробничої одиниці будуть націлені на наступні основні елементи:

– керовані процеси або параметри, які мають основні впливи на забезпечення виробничої діяльності;

– забезпечення зворотного зв'язку для вимірювання дійсної продуктивності процесу та забезпечення проходження слабких сигналів з виникнення можливої кризи із самих нижніх рівнів управління;

– порівняння для визначення дійсної продуктивності процесу з розрахунковою нормою чи розрахунковою продуктивністю процесу визначення стійкості кожної окремої виробничої одиниці в загальній організаційній структурі підприємства;

– коригуючий фактор: необхідно мати структуру, що приймає коригувальні дії прийому сигналу про відхиленнях ходу виробництва за допустимі межі;

– прогноз ефективності контрольованого процесу для визначення того, наскільки можливі відхилення загальної стійкості підприємства при виникненні кризових явищ на рівні виробничої одиниці підприємства.

Описане можна представити на схемі (Рис. 1).

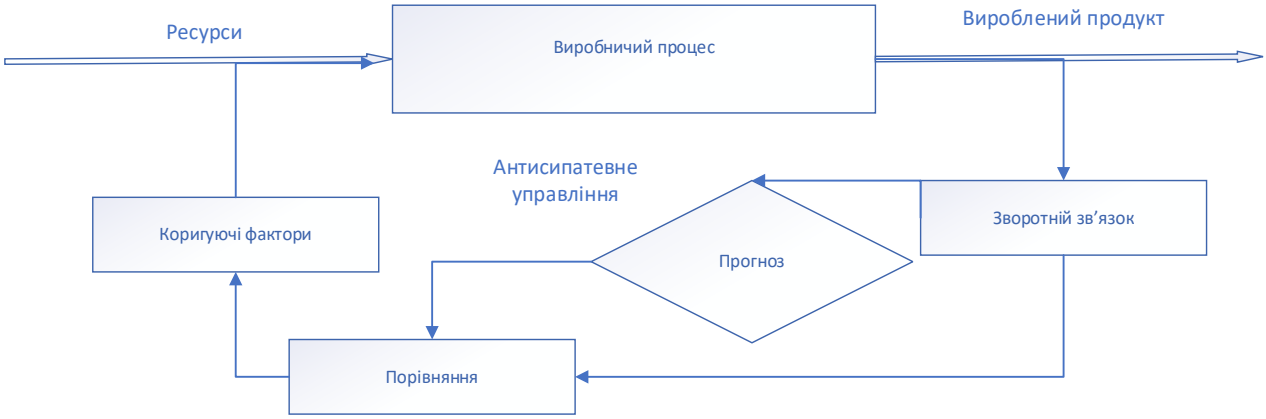

Рис. 1. Антисипативні заходи на рівні виробничої одиниці
Джерело: розробка автора.

Враховуючи викладений перелік для рівня виробничої одиниці можна зробити висновок, що антисипативні заходи можна розглядати як процес, що розширює оперативний рівень управління за рахунок введення додаткової інформації, яка системою сприйматиметься, як змінні в контурі управління не лише на рівні виробничої одиниці, а й на стратегічному рівні управління підприємством.

Пояснити це твердження можна наступним чином: через труднощі, викликані нестабільністю отримуваної інформації про деякі змінні, введення нових рішень на події, що зазнали змін, дослідження взаємозалежностей причин і наслідків виникнення нових подій, ефективне управління змінами стає одним з найбільш трудомістких, але пріоритетних завдань для керівників. У цьому випадку змінна з рівня виробничої одиниці може спричинити низку емерджентних явищ, як з позитивним, так і негативним впливом на всю виробничу систему, адже виробнича одиниця дає не кінцевий, а проміжний продукт, тобто, від змін на рівні виробничої одиниці залежить досягнення кінцевої мети виробництва в цілому.

Тепер можна припустити, що при наявності деякого слабкого сигналу з рівня виробничої одиниці поступає поки що невизначений слабкий сигнал від зовнішнього середовища. Він може бути пов'язаний, а може бути і не пов'язаний з роботою виробничої одиниці. Але враховуючи складність і рухливість зовнішнього середовища, цей слабкий сигнал варто дослідити, щоб не отримати конфлікт системи стратегічного управління: і з рівня виробничої одиниці виступають люди, і з рівня зовнішнього середовища також виступають люди, які разом визначають вибір споживача. Тобто, всередині організації люди є важливим вирішальним чинником щодо відносної відповідності конкретної завдання та змісту операцій обраним технологіям. Ніяка технологія не може бути корисною і жодне завдання не може бути виконане без співпраці людей з контуру зовнішніх впливів, які є також

змінною при вдосконаленні стратегії підприємства із забезпечення виробничої функції.

Виробнича функція розглядається, як процес. Між виробничою функцією та низкою інших функцій існують дуже важливі та складні робочі відносини. Для оптимізації діяльності організації необхідно забезпечити ефективне керування цими відносинами.

Виробництво залежать від інженерної функції, що забезпечує проектування нових видів продукції, виробничих потужностей та інших підпроцесів. Інженерна функція повинна отримувати від виробництва інформацію у відповідь з проблем, пов'язаних з конструкцією виробів, і про можливості удосконалення системи.

Маркетинг має забезпечити надійний прогноз попиту та реальні замовлення клієнтів на виходи операційної системи. Крім того, ця ж функція повинна інформувати виробництво про будь-які претензії споживачів щодо якості або термінів постачання продукції. З іншого боку, маркетинг залежить від виробництва у частині інформації про наявність продукції і на можливості своєчасного її виготовлення задоволення попиту споживачів.

У сфері капіталів, необхідні розширення потужностей і підтримки поточної роботи, виробнича функція залежить від фінансової функції. Для того, щоб надати капітали у потрібний час та у потрібних обсягах, фінансовій службі треба отримати від операційних підрозділів інформацію про плани виробництва та розвитку. Їй також потрібні докладні технічні дані, щоб сплатити всю працю працівників, заплатити постачальникам, виставити рахунки споживачам, вести облік готівкових матеріально-технічних запасів та фінансову звітність.

Функція трудових ресурсів відповідає за вербування, відбір, котрий іноді навчання кадрів до роботи у операційній системі. Операційні підрозділи, своєю чергою, повинні заздалегідь інформувати кадрову службу потреби у робочої сили з зазначенням як кількості, і кваліфікації.

Такі залежності між виробництвом та іншими функціями організації, звісно, можуть призвести до конфліктів через нестачу інформації про сигнали із зовнішнього та внутрішнього оточення організації. Служба маркетингу, наприклад, може скаржитися те що, що виробництво недостатньо гнучко реагує на неординарні запити клієнтури. Виробники можуть звинувачувати службу маркетингу в тому, що остання обіцяє клієнтам все, що тільки їм заманеться, без жодної перевірки можливостей виробництва. Виробництво, наприклад, потребує фондів для придбання нового обладнання, а фінансова служба вважає, що капітали потрібно накопичити самим за рахунок зниження обсягу матеріально-технічних запасів.

Основними причинами описаних конфліктів є спільне користування ресурсами, взаємозв'язок завдань, розходження цілей та сприйняття цінностей, несумісність наявної інформації, погані комунікації. Усі ці чинники можуть

бути причиною конфлікту між виробничою та іншими функціями організації. Для досягнення успіху в роботі і необхідно розглядати антисипативне управління як процес, що можна представити у вигляді наступної моделі (рис. 2).

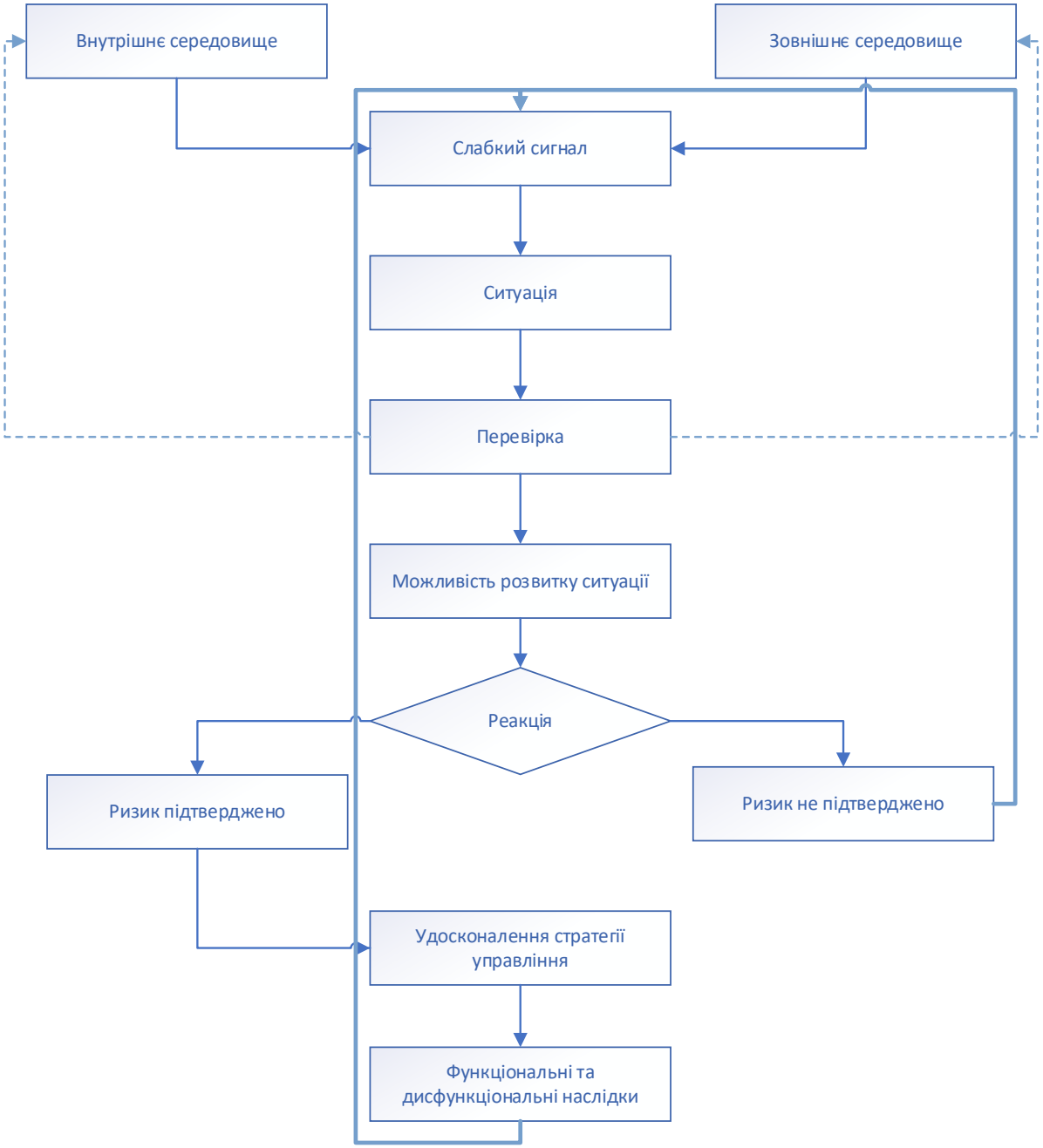

Рис. 2. Модель антисипативного управління як процесу
Джерело: розробка автора.

З Рис. 2 видно, що представлення антисипативного управління як процесу демонструє його постійність у завданні моніторингу внутрішнього та зовнішнього середовища. Існування одного чи більше слабких сигналів збільшує можливість виникнення ситуації ризику у процесі управління.

Однак, навіть за більшої можливості виникнення ризику, керівництво підприємством може не зреагувати і посилити ситуацію. Наприклад, про такий факт зазначається у роботі [9], коли не враховувалися негативні висловлювання споживачів, що у підсумку створювало ситуацію того, що споживачі відмовлялися від продукту/послуги, в результаті чого втрачалася стійкість підприємства. Цей факт потребує особливої уваги при формуванні стратегії організації в умовах кризових явищ в економіці.

Тобто, отримані за допомогою моделі (Рис. 2) результати повинні бути використані в управлінні, бо лише тоді можна говорити про удосконалення стратегії. Це можна реалізувати, побудувавши модель успішного втілення організаційних змін антисипативного управління (Рис. 3).

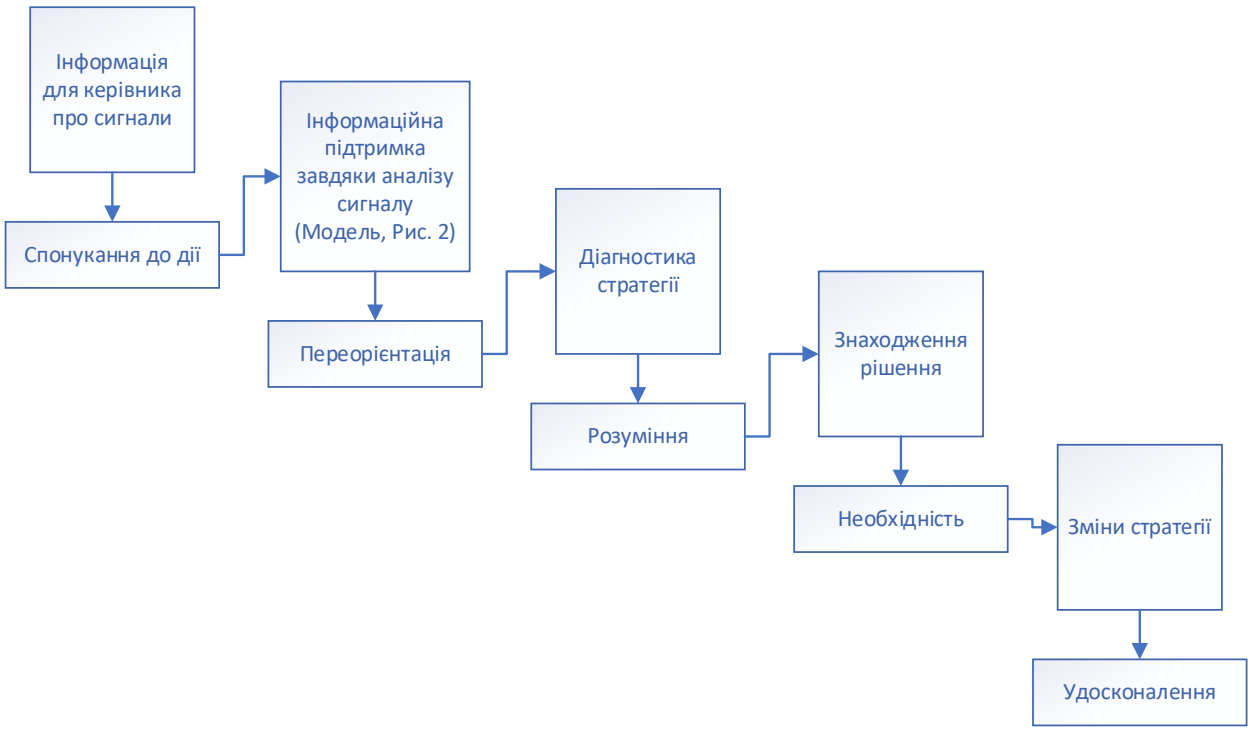

Рис. 3. Модель успішного втілення організаційних змін антисипативного управління

Джерело: розробка автора.

Кожен квадрат наведеної моделі (рис. 3) є етапом удосконалення стратегії антисипативного управління виробничим підприємством через окремі процеси, тісно пов'язані з виробничою діяльністю. Кожен етап має керуючий вплив на систему, що на моделі наведено у прямокутниках. Характеристика кожного етапу пояснює сутність змін:

– інформація для керівника про отримані сигнали. Перший крок полягає у тому, що керівництво має усвідомити необхідність змін. Керівники, які мають повноваження приймати та виконувати рішення, повинні добре відчу-

вати необхідність змін та готуватися до їх проведення. Подібне може бути спровоковане явними чи неявними зовнішніми впливами, а може стимулюватися внутрішніми факторами. В умовах криз такий тиск може бути викликаний зростання конкуренції, змінами в економіці, появою нових законодавчих актів. Відчуття необхідності змін може походити від таких внутрішніх чинників, як зниження продуктивності, збільшення витрат, велика плинність кадрів, дисфункціональний конфлікт і скарги працівників.

– інформаційна підтримка завдяки аналізу. Керівництво може відчувати необхідність змін, але «відчуття» повинні підтверджуватися. Постійний моніторинг та аналіз слабких сигналів повинен буди підтверджений конкретними фактами. Може виникнути потреба у залученні зовнішнього консультанта, здатного об'єктивно оцінити ситуацію. Або можна залучити співробітників, але за умови, що вони можуть вважатися неупередженими і висловити думку, яку навряд чи потішить вище керівництво. У будь-якому випадку, це повинно привести до обґрунтованих змін у стратегії. Відповідальні керівники повинні усвідомити необхідність змін та справжні причини виникнення цієї потреби. А це часто має на увазі сприйняття нових точок зору.

– діагностика стратегії. На цьому етапі керівництво збирає відповідну інформацію про відповідність існуючої стратегії можливим викликам зовнішнього та внутрішнього середовища, визначає справжні причини виникнення проблем, які потребують зміни існуючого стану. Цей процес починається нагорі, а потім поступово спускається до нижнього рівня організаційної ієрархії. Однак, якщо керівництво намагається виявити проблему до того, як отримає інформацію від нижчих рівнів ієрархії, вона ризикує побудувати свої рішення на неадекватній чи неправильній інформації. В умовах ризику визначення проблеми веде до усвідомлення конкретних кроків, які здатні врятувати ситуацію в умовах обмеженого часу.

– знаходження рішення. Після того як визнано існування проблеми, керівництво шукає спосіб виправлення ситуації. У більшості випадків керівництво також має заручитись згодою на проведення нового курсу тих, хто відповідає за виконання виробничого процесу. Завжди є спокуса, особливо для структур влади, застосувати старі рішення до нових проблем. Таким чином виникає необхідність відшукання нових і унікальних рішень, які були б підтримані всією структурою влади.

– зміни стратегії. Більшість сучасних організацій уникає різких змін стратегії. Скоріше, починається проведення випробування запланованих змін та виявлення прихованих труднощів, перш ніж впроваджувати нововведення до стратегії. За допомогою механізмів контролю керівництво визначає, якою мірою заплановані зміни допомагають виправити незадовільний стан речей, як їх сприймають і як можна покращити їх здійснення. Керівництво, наприклад, може виявити, що деяким людям необхідно дати додаткові повноваження або додаткову підготовку, або потрібно створити комітет, який би стежив за

виконанням цієї програми, якщо одна з груп чинить сильний опір нововведенням до стратегії. Останній етап передбачає мотивації людей на сприйняття змін. Цього можна досягти, переконуючи підлеглих, що зміна вигідна як організації, і їм особисто. Коли кожна людина отримує стимул для того, щоб зміни пройшли успішно, очікується, що більшість людей на всіх рівнях прийме методи, за допомогою яких здійснюються ці зміни. Саме це і призводить до удосконалення наявної стратегії та спрямування всієї організації на подолання ризику.

Висновки. Таким чином, можна зробити наступний висновок: реакція на слабкі сигнали зовнішнього та внутрішнього середовища, їх миттєвий аналіз, дозволяють своєчасно ідентифікувати можливе виникнення загроз для підприємства, що працює в умовах ризику. Особливо важливим цей факт є для виробничих підприємств, адже такі підприємства доволі важко піддаються змінам через сталі виробничі процеси. Саме тому в роботі зроблено акцент на представлення антисипативного управління через процес, який відбувається паралельно з виробничим процесом і дозволяє надавати необхідні змінні, які повинні сприйматися системою управління виробництвом як керуючі впливи.

У статті було запропоновано авторське представлення відповідних моделей від окремих антисипативних заходів до антисипативного управління як процесу, а також поетапного втілення організаційних змін до стратегії управління. Було визначено, що своєчасне впровадження змін на засадах антисипативного управління дозволить змінювати стратегію підприємства, спираючись на своєчасність отриманої інформації. В умовах діяльності в ризикових умовах це сприятиме зростанню стійкості та формуванню змістовної інформаційної бази результатів постійного моніторингу внутрішнього та зовнішнього середовища.

Перспективою подальшого дослідження за цим напрямком може стати формування прогнозних моделей удосконалення стратегій антисипативного управління за видами ризику та в залежності від змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства.

Література:

1. Адамів М. Сутність та роль антисипативного управління на підприємствах. / М. Адамів // Галицький економічний вісник (проблеми мікро та макроекономіки України).– 2010.– №3(28).– С.112-121. https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/842/2/GEB_2010_v28_No3-M_Adamiv-Essence_and_role_anticipative_management__112.pdf

2. Metawa, N., Nguyen, P. T., Le Hoang Thuy To Nguyen, Q., Elhoseny, M., & Shankar, K. (2021). Internet of things enabled financial crisis prediction in enterprises using optimal feature subset selection-based classification model. *Big Data, 9*(5), 331–342. https://doi.org/10.1089/big.2020.0192

3. Zhao, Y. (2023). Design of a corporate financial crisis prediction model based on improved ABC-RNN+Bi-LSTM algorithm in the context of sustainable development. *PeerJ. Computer Science, 9*, e1287. https://doi.org/10.7717/peerj-cs.1287

4. Богоніколос Н.Д. Моделі антисипативного управління у фінансовій діяльності підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.03.02 „Економіко-математичне моделювання” / Н. Д. Богоніколос ; Харк. нац. екон. ун-т. - Х., 2005. – С.18. http://www.disslib.org/modeli-antysypatyvnoho-upravlinnja-u-finansoviy-dialnosti-pidpryyemstv.html

5. Papík, M., & Papíková, L. (2023). Impacts of crisis on SME bankruptcy prediction models' performance. *Expert Systems with Applications*, *214*. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.119072

6. Хахалєв Д. Адаптивні стратегії управління сталим розвитком підприємств в умовах макроекономічної нестабільності. / Д. Хахалєв // Наукові інновації та передові технології. Серія «Економіка».−2024.−№ 8(36).−С.984 – 994. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-8(36)-984-994

7. Маковецька Н.В., Конох А.А., Маковецький М.О. Антикризове управління транспортними послугами в туризмі. Наукові інновації та передові технології. Серія «Управління та адміністрування».−2024.−№8(36). С.406 – 415. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-8(36)-406-415

8. Metawa J, U., Shankar N. K., & Lakshmanaprabu, S. K. (2020). Financial crisis prediction model using ant colony optimization. *International Journal of Information Management*, *50*, 538–556. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.12.001

9. Cheng, Y., & Shen, H. (2020) United Airlines crisis from the stakeholder perspective: Exploring customers' ethical judgment, trust and distrust, and behavioral intentions. *Public Relations Review*, *46*(2). https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2020.101908

10. Yao, G., Hu, X., & Wang, G. (2022). A novel ensemble feature selection method by integrating multiple ranking information combined with an SVM ensemble model for enterprise credit risk prediction in the supply chain. *Expert Systems with Applications*, *200*, 117002. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.117002

11. Venkateswarlu, Y., Baskar, K., Wongchai, A., Gauri Shankar, V., Paolo Martel Carranza, C., Gonzáles, J. L. A., & Murali Dharan, A. R. (2022). An Efficient Outlier Detection with Deep Learning-Based Financial Crisis Prediction Model in Big Data Environment. *Computational Intelligence and Neuroscience*, *2022*, 494–497. https://doi.org/10.1155/2022/4948947

References:

1. Adamiv, M. (2010). Sutnist ta rol antysypatyvnoho upravlinnia na pidpryiemstvakh [The essence and role of antisympathetic management at enterprises]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk (problemy mikro ta makroekonomiky Ukrainy)*, *3*(28), 112-121 [in Ukrainian]. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/842/2/GEB_2010_v28_No3-M_Adamiv-Essence_and_role_anticipative_management__112.pdf

2. Metawa, N., Nguyen, P.T., Le Hoang Thuy To Nguyen, Q., Elhoseny, M., & Shankar, K. (2021). Internet of things enabled financial crisis prediction in enterprises using optimal feature subset selection-based classification model. *Big Data*, *9*(5), 331–342. https://doi.org/10.1089/big.2020.0192

3. Zhao, Y. (2023). Design of a corporate financial crisis prediction model based on improved ABC-RNN+Bi-LSTM algorithm in the context of sustainable development. *PeerJ. Computer Science*, *9*, e1287. https://doi.org/10.7717/peerj-cs.1287

4. Bohonikolos N.D. (2005). Modeli antysypatyvnoho upravlinnia u finansovii diialnosti pidpryiemstva: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ekon. nauk : spets. [Models of anticipatory management in the financial activities of an enterprise: Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences]. Kharkiv National University of Economics, p.18. [in Ukrainian]. URL: http://www.disslib.org/modeli-antysypatyvnoho-upravlinnja-u-finansoviy-dialnosti-pidpryyemstv.html

5. Papík, M., & Papíková, L. (2023). Impacts of crisis on SME bankruptcy prediction models' performance. *Expert Systems with Applications, 214*. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.119072

6. Khakhaliev D. (2024). Adaptyvni stratehii upravlinnia stalym rozvytkom pidpryiemstv v umovakh makroekonomichnoi nestabilnosti [Adaptive strategies for management of sustainable development of enterprises in conditions of macroeconomic instability]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii. Seriia «Ekonomika», 8*(36), 984 – 994 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-8(36)-984-994

7. Makovetska N.V., Konokh A.A., Makovetskyi M.O. (2024). Antykryzove upravlinnia transportnymy posluhamy v turyzmi [Anti-crisis management of transport services in tourism]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii. Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», 8*(36), 406 – 415 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-8(36)-406-415

8. Metawa J, U., Shankar N. K., & Lakshmanaprabu, S. K. (2020). Financial crisis prediction model using ant colony optimization. *International Journal of Information Management, 50,* 538–556. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.12.001

9. Cheng, Y., & Shen, H. (2020) United Airlines crisis from the stakeholder perspective: Exploring customers' ethical judgment, trust and distrust, and behavioral intentions. *Public Relations Review, 46*(2). https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2020.101908

10. Yao, G., Hu, X., & Wang, G. (2022). A novel ensemble feature selection method by integrating multiple ranking information combined with an SVM ensemble model for enterprise credit risk prediction in the supply chain. *Expert Systems with Applications, 200,* 117002. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.117002

11. Venkateswarlu, Y. et al. (2022). An efficient outlier detection with deep learning-based financial crisis prediction model in big data environment. *Computational Intelligence and Neuroscience*, *2022*(1), 494-497. https://doi.org/10.1155/2022/4948947

СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 37.016:811.111]:[37.015.3:005.32]:303.732.4](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-924-935

Lopushenko Alina Viktorivna Assistant Lecturer at the Foreign Languages Theory and Practice Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (098) 927-20-82, https://orcid.org/0009-0004-8774-9491

CONCEPTUALIZATION AND SYSTEMATIC ANALYSIS OF THEORIES AND TYPES OF MOTIVATION FOR LEARNING ENGLISH

Abstract. The article explores the conceptualization and provides a systematic analysis of theories and types of motivation for learning English. Key aspects of motivation are examined as a primary factor for successful language acquisition in contexts where English is a second language. The author analyses fundamental motivational theories, including self-determination theory, expectancy-value theory, goal orientation theory, social-cognitive theory, and attribution theory. Particular attention is paid to integrative and instrumental orientations that determine the influence of cultural and social factors on the learning process. The dynamic nature of motivation is highlighted, showing its dependence on pedagogical strategies, social context, educational environment, and learners' internal characteristics.

The role of the teacher as a primary motivator, capable of adapting teaching approaches to students' needs, is emphasized, alongside the importance of integrating pedagogical strategies aimed at sustaining student interest in the learning process. The necessity of creating conditions for developing intrinsic motivation, which fosters active learning, and forming a positive attitude toward English learning is underscored. Key components of the "L2 Motivational Self System" are also examined, including the ideal L2 self, the ought-to self, and the L2 learning experience. Special attention is given to the interplay between intrinsic and extrinsic motivation and their impact on learning efficiency and academic achievements.

The article analyses the main barriers affecting motivation levels, such as insufficient language environment, challenges in integrating motivational models into curricula, and limited access to resources. Conclusions emphasize the necessity of synthesizing various motivational theories to develop effective English language learning models that account for the socio-cultural specificities of the educational

environment. The practical significance of the research lies in the potential application of its findings to improve English teaching methodologies in secondary and higher education institutions.

Keywords: motivation, self-determination theory, integrative orientation, instrumental orientation, motivational system, English language, educational environment, pedagogical strategies.

Лопушенко Аліна Вікторівна викладач-стажист кафедри теорії та практики іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (098) 927-20-82, https://orcid.org/0009-0004-8774-9491

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЙ І ТИПІВ МОТИВАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті досліджено концептуалізацію та проведено системний аналіз теорій і типів мотивації до вивчення англійської мови. Розглянуто ключові аспекти мотивації як основного чинника успішного оволодіння мовою в умовах, коли англійська виступає другою мовою. Автор аналізує основні мотиваційні теорії, включаючи теорію самодетермінації, теорію очікуваної корисності, теорію мети, соціально-когнітивну теорію та теорію атрибуції. Окрему увагу приділено інтегративній та інструментальній орієнтаціям, які визначають вплив культурних і соціальних факторів на процес навчання. У статті досліджено динамічний характер мотивації, яка залежить від педагогічних стратегій, соціального контексту, освітнього середовища та внутрішніх характеристик здобувачів освіти.

Висвітлено роль вчителя як основного мотиватора, здатного адаптувати підходи до навчання відповідно до потреб учнів, а також підкреслено важливість інтеграції педагогічних стратегій, орієнтованих на підтримку зацікавленості учнів у процесі навчання. Наголошено на необхідності створення умов для розвитку внутрішньої мотивації, яка стимулює активну навчальну діяльність, та формування позитивного ставлення до вивчення англійської мови. Також розглянуто ключові складові «Мотиваційної системи Я» у вивченні англійської мови, включаючи ідеальне «Я», «Я», якого потрібно досягнути, та навчальний досвід. Особливу увагу приділено аналізу взаємодії між внутрішньою та зовнішньою мотивацією, їхнім впливом на навчальну ефективність і академічні досягнення учнів.

Проаналізовано основні бар’єри, які впливають на рівень мотивації, зокрема недостатнє мовне середовище, труднощі інтеграції мотиваційних моделей у навчальні програми та обмежений доступ до ресурсів. Зроблено висновки про необхідність синтезу різних теорій мотивації для розробки ефективних моделей навчання англійської мови, які враховують соціально-

культурні особливості освітнього середовища. Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їхнього застосування для вдосконалення методик викладання англійської мови в закладах середньої та вищої освіти.

Ключові слова: мотивація, теорія самодетермінації, інтегративна орієнтація, інструментальна орієнтація, мотиваційна система, англійська мова, освітнє середовище, педагогічні стратегії.

Statement of the problem. In today's globalised world, knowledge of English has become an integral part of professional and personal development, which requires special attention to the motivation for learning it. However, researchers face numerous challenges in conceptualising this concept due to the existence of a large number of theories that often contradict each other and do not form a single synthesised concept. In addition, in the context of Ukraine, the specificity of cultural, social and educational conditions adds to the complexity of developing motivational models that meet the needs of students. Despite the considerable scientific interest in motivation in language learning, the issue of integrating the main theories and adapting them to the realities of learning English as a second language is still insufficiently covered.

Analysis of recent research and publications. Important aspects of motivation to learn English have been studied by such scholars as Z. Dörnyei, R. Gardner, W. Lambert, M. Lamb, Y. Hromov etc. as well as researchers of modern approaches to motivational systems, in particular M. Papi and Y. Teimouri. Much of the research focuses on the theories of self-determination, integrative and instrumental motivation, as well as pedagogical strategies to stimulate interest in language learning. However, the issue of synthesising different theories of motivation and adapting them to changing educational contexts remains relevant.

The purpose of the article is to provide a scientific objectification of the concept of "motivation", to conduct a systematic analysis of the main types of motivation, to explore the key theoretical approaches to its study, and to identify the key motivational orientations.

Presentation of the main material. Motivation plays an important role in the success of learning English, especially in countries where it is taught as a second language, including Ukraine. It is usually quite difficult for secondary school students to practically apply the knowledge and skills they have acquired, as the language environment may not exist outside the classroom. In such circumstances, motivation to learn English is particularly important for the development of language skills and competences. The relationship between learning and motivation remains inextricable, as motivation can facilitate learning and learning can motivate.

According to Z. Dörnyei, motivation is an abstract, hypothetical concept that we use to explain why people think and behave in certain ways. Obviously, in this sense, the term covers a whole range of motivations, from material incentives such

as a pay rise to idealistic beliefs such as the desire for freedom, which have very little in common except that they drive certain behaviours. Thus, "motivation" is best seen as a broad term that encompasses a variety of meanings. According to the researcher, when we say that a certain student is "motivated", most teachers and parents imagine an interested, responsible and enthusiastic person. In comparison, an "unmotivated" student is quite easy to imagine, although it can be quite difficult to describe "unmotivation" [6, p. 1-2].

It is generally accepted that motivation is an internal or other state (need, desire or aspiration) that is not subject to research and serves to activate or intensify purposeful behaviour and give it direction. It is therefore difficult to define or measure accurately.

The above suggests that some of the factors involved in motivation to learn English are cognitive (interest, curiosity or engagement), some are affective (confidence or lack of anxiety) and others are behavioural (persistence, attention or engagement).

However, according to scholars, motivation can also be seen as a dynamic concept, open to pedagogical intervention, which can be influenced by a wide range of variables, such as the social context, teacher competence or variation in strategies, depending on the learning context or task requirements. At this time, research interest also began to focus more on the role of learners rather than teachers as agents who regulate and shape their own motivation [7, p. 6].

R. Wlodkowski and M. Ginsberg believe that in terms of mutual understanding and strictly controlled boundaries of application, motivation wanders the expanses of psychology with almost reckless abandon. The authors note that there are more than twenty internationally recognised theories of motivation with opposing viewpoints, different experimental approaches, and ongoing disagreements over proper terminology and definition issues. In the field of teaching and learning, this has led to negative consequences [19, p. 2].

In the context of the aforementioned peculiarity of the study of the nature of motivation, namely the large number of theories, we propose to analyse some of them. We will focus on such theories as attribution theory, expectancy-value theory, goal orientation theory, social-cognitive theory, and self-determination theory, which are summarised in Figure 1.1. Each of these theories is very convincing and independent in its own right. It argues that people will be motivated to do something only when they expect success and value the outcome (expected utility theory), or that it is the goal that gives meaning, direction and purpose to a particular action (goal theory). In addition, our past actions and the interpretation of their results determine our behaviour now and in the future (attribution theory). Also, we will be more motivated to do something of our own free will than when we are forced to (self-determination theory) or when we are convinced of our own effectiveness (social-cognitive theory) [4].

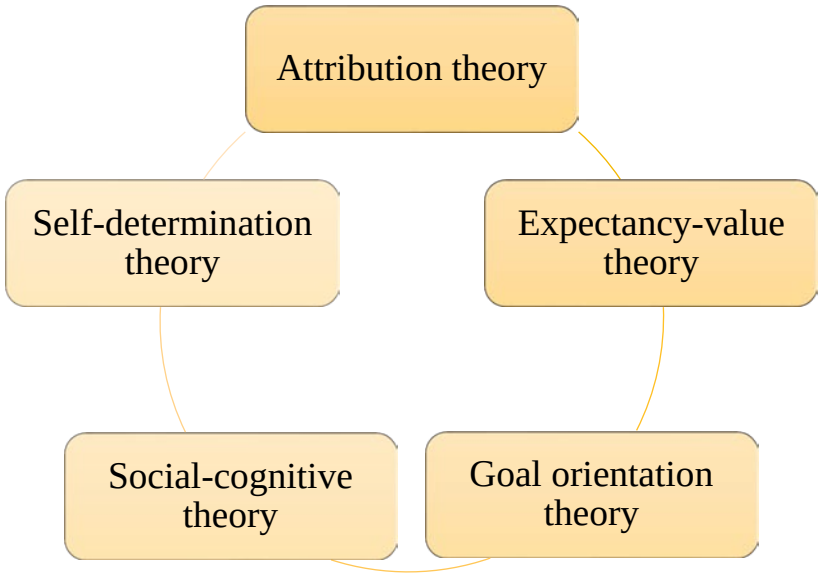

Fig. 1.1. Generalised scheme of motivation theories

In the context of the above, we can conclude that all the proposed theories define the content of motivation. However, we see one problem, namely, ignoring each other and lack of synthesis. The consequence is that each theory works separately, but together they are unable to form a coherent definition of the concept of motivation.

Traditionally, research on motivation in the field of English language learning has demonstrated different priorities from those of mainstream psychological approaches. This is largely due to the specific object of such research – language. It does not require much justification that language is more than just a communicative code, grammatical rules and vocabulary that can be studied in the same way as any other school subject. Referring to the fundamental work of R. Gardner, we note that English in the educational environment is not just an "educational phenomenon" or "component of the educational programme", but also a sample of the cultural heritage of native speakers. Therefore, its study and teaching can be seen as the imposition of elements of another culture into the students' own "living space". An example of the fact that language and culture are inextricably linked is clearly seen in situations where students for some reason do not perceive and openly avoid representatives of the English-speaking community [9, p. 205].

J. Vibulphol believes that motivation starts the language learning process and maintains its dynamics. According to the scientist, without motivation, learners are unable to start language acquisition and continue it after certain difficulties and peculiarities of this process. As a rule, motivated learners have a higher level of academic achievement than those whose level of motivation is lower [18, p. 64].

In explaining the above phenomenon, it is worth paying attention to the views of M. Lamb. The researcher argues that the main motivator for learning English in the classroom is the teacher. However, it is necessary to remember about lessons

where students are already consciously motivated, for example, preparing for important exams. As a rule, during such lessons, the motivational role of the teacher is limited to skilful teaching of the material. This strategy will be effective by default because there is an obvious proximate goal. In many other contexts, the level of motivation of students is minimal, and in such circumstances the teacher has to show his/her skills more intensively [11, p. 306].

Y. Hromov argues that "motivation of cognitive activity is both a prerequisite, condition and result of educational activity. We believe that enhancing the educational role of learning in the process of learning English is possible only by creating favourable conditions for the formation of the most productive learning motivation" [1, p. 4].

As learning a new language is a deeply social event, it requires the activation of a wide range of cultural elements. In this regard, between the 1960s and 1990s, much of the early research on language learning motivation focused on how learners' perceptions of a language, its speakers, and culture influence their desire to learn it. This line of research was initiated and inspired by a group of Canadian professors in the fields of psycholinguistics and sociolinguistics, in particular R. Gardner, W. Lambert and R. Clement.

It is worth noting that R. Gardner and W. Lambert were the first to address the difference between motivation to learn a language and general motivation to learn. In the theory of motivation to learn English, scholars recognise that not only ability but also motivation plays an important role in language learning. Finally, it has been stated that English language learning is qualitatively different from other types of learning because it is embedded in the process of mediation between the learner's personality and the culture of the language being studied [3].

According to R. Gardner, English, unlike almost any other component of the educational programme, should be seen as a central social and psychological phenomenon. When learning a new language, a learner is faced with the task of not just learning the relevant information (vocabulary, grammar, pronunciation, etc.) that is part of their own culture, but rather of assimilating the symbolic elements of another ethnolinguistic community. In addition, the learner's task is to integrate them in a basic way and make them part of his/her linguistic treasury. As a result, the willingness or ability to identify with other cultural communities becomes an important factor in the process of learning English [8, p. 11].

In the dissertation research, V. Busse notes that in the original concept of R. Gardner and W. Lambert, motivation was defined as the interaction between the desire to achieve a goal, the effort expended and the satisfaction associated with this process. The attitude of learners towards native speakers and language culture had a decisive influence on these factors. This pattern allowed us to develop a well-known differentiation between integrative and instrumental orientations (a set of reasons for learning English). Among the most famous are [3]:

– integrative orientation, which refers to a positive attitude and sincere interest in native English speakers and their culture;

– instrumental orientation, which is shaped by considerations of practical purposes and other benefits of learning and using a language.

According to V. Busse, the socio-psychological approach, and with it the idea of integrative nature, had a dominant influence on the theory and research of motivation to learn English [3].

For their part, A. Pestushko and V. Honcharova identify four motivational orientations [14]:

– on the process;
– on the result;
– on the teacher's assessment;
– to "avoid trouble"

Scientists also identify the following components of motivational activity [14]:

– satisfaction from the activity;
– the significance of the immediate result for the individual;
– the "motivational" power of reward for performance.

The first and second components focus on the process and outcome of activities and are internal to motivation. While the third component captures external (positive and negative in relation to the activity) factors of influence.

A similar idea can be seen in K. Szymankiewicz's study. She understands the motivation to learn English oral communication in Polish educational institutions as a multifunctional system of incentives (needs, motives, goals, interests). The researcher differentiates the following four components of this system [17, p. 68]:

1. Orientation to the process of educational activity, which implies the learners' desire to master English; a sense of satisfaction arising from the process of mastering English oral communication; the motive of the significance of the efforts spent on performing certain actions.

2. Orientation to the result of educational activities is characterised by an interest in obtaining a personal result, for example, in the form of the amount of knowledge acquired.

3. The orientation towards teacher assessment is determined by the student's desire for external assessments of educational activities.

4. Trouble avoidance orientation, which includes the so-called defensive motives – the desire to avoid a bad grade; the desire to keep up with group mates.

Along with this, V. Busse considers the following concept of structuring motivation to learn English in an educational context, proposed by Z. Dörnyei. The researcher notes that this concept is important because it forms the basis on which the modern L2 Motivational Self System is based. In this framework, motivation to learn English is located at three different levels: the language level, the learner level and the educational environment level. The first level comprises components based on the socio-educational framework and includes integrative and instrumental distinctions. The second level includes individual characteristics with which learners

immerse themselves in the educational process, such as the need to achieve a goal, acquire foreign language competences, causal attributions (the desire to find an explanation for what is happening to them and around them), self-efficacy, self-confidence and fear of language use [3].

The third level of the above structure relates directly to the audience, as it is characterised by a number of motivational components that are specific to the discipline, to the teacher, and to the group. Discipline-specific motivational components include interest in the discipline, relevance to students' needs, expectations of success and satisfaction. Teacher-specific components include the type of authority and process modelling, reflection and presentation of tasks. The motivational components specific to the group are purposefulness, the existing system of norms and rewards, cohesion and the structure of goals in the classroom [3].

Given the above characteristics of the basic structuring concept, we propose to consider *the* modern *L2 Motivational Self System* in English language learning. M. Papi and Y. Teimouri note in their study that in response to calls to expand the scope of motivation research and present a new direction for understanding various factors, T. Higgins' theory of self-differences was used. The authors note that the proposed modernised motivational system is based on the idea of learners' desire to reduce the discrepancy between their present and future selves in learning English. It is important that this model is based on the shortcomings of the integrative motive model previously proposed by R. Gardner and W. Lambert and overcomes them. M. Papi and Y. Teimouri add another feature of the modernised system, namely the concept of identity [13, p. 496-497].

The next step in the study is to identify the components of the Self-Motivational System in English language learning. It should be noted that its main components include:

– The ideal L2 self;
– The ought-to L2 self;
– L2 learning experience.

Let us take a closer look at each component. "The ideal L2 self" refers to the specific aspects of the personality that represent the aspirations, hopes and desires of a person when learning English. It contains traditional integrative and larger internal instrumental motives and is a strong determinant of differences in learners' motivated behaviour [13, p. 496-497].

"The ought-to L2 self", on the other hand, refers to the competences that a person believes he or she should master. For example, duties, responsibilities and expectations to avoid possible negative consequences. Researchers note that such a self has a much lesser impact on motivated human behaviour than the ideal self [13, p. 496-497].

While the above two selves are considered to be general motivational components, the third one – the experience of learning English – deals with local motives inherent in the immediate educational environment. It worth noticing that these components of the system can act as a higher-order combination and coordinate the direction and intensity of the learner's behaviour [13, p. 496-497].

Along with this, we propose to focus on generalised aspects of motivation to learn English. Z. Dörnyei in collaboration with K. Csizer, through factor analysis and multi-item scaling, conceptualised such aspects in the form of seven components. Among them are [5, p. 21-22]:

– integrativeness;
– instrumentality;
– vitality of the L2 community;
– attitudes towards the L2 speakers/community;
– cultural interest;
– linguistic self-confidence;
– environment (milieu).

The next step in the study is to identify and characterise the main types of motivation for learning English that are used today.

One of the most popular theories that differentiates between types of motivation is the self-determination theory by E. Deci and R. Ryan. In their work, the authors argue that various internal and external factors, self-determined and controlled forms of motivation, can provoke or influence motivation. Under such conditions, behaviour related to the feeling of self-satisfaction is classified as intrinsic motivation. On the other hand, extrinsic motivation involves behaviour aimed at obtaining external rewards or avoiding punishment [15]. According to the aforementioned theory, intrinsic motivation is undoubtedly superior to its opposite – extrinsic. The purpose of this theory was to study the conditions that help maintain intrinsic motivation and understand the factors that weaken it [2, p. 13-17].

In the context of the main types of motivation according to the Deci-Ryan theory, it is worthwhile to describe their impact on English language learning and to define the third type – amotivation (lack of motivation), as well as the six 'regulatory styles'. On the one hand, intrinsic motivation (internal regulation) is entirely personal, arising from pure interest, curiosity or pleasure in performing a task. On the other hand, amotivation (lack of regulation) leads to inaction or action without true intentions. In the middle is extrinsic motivation with four styles of regulation that range from external (actions motivated solely by expected favourable or unfavourable consequences) to integrated regulation (external values and goals are fully integrated into the self). The transition from external to integrated regulation requires that values and goals become internalised (personally important) and integrated. These processes contribute to (or inhibit) the satisfaction (or unsatisfaction) of the three basic psychosocial needs mentioned above: relatedness, competence and autonomy [4, p. 1010].

As noted above, the model of psycholinguists R. Gardner and W. Lambert plays an important role in determining the types of motivation, which focuses on two important motivational components: integrative and instrumental orientations. The aim of their study was to identify the relationship between these components and success in learning English. The researchers' idea of integrative and instrumental motivation for learning English has been widely accepted in the field of similar studies [10].

Thus, according to Lambert's interpretation, integrative orientation reflects an interest in learning another language because of a sincere and personal interest in people and culture. While instrumental orientation emphasises the practical value and benefits of learning a new language.

The basic principle of the above motivational model is that the integrative motive promotes language learning because it reflects active involvement in the process. This has been confirmed by relevant research. Their results showed that integratively motivated learners are more active in English classes, tend to take part in excursions to another cultural community and interact with its members. They are also more likely to continue learning the language in the future. Therefore, in order to study the concept and influence of instrumental motivation in learning a new language, it is necessary to create a situation in which it will be manifested in relief [16, p. 433].

Finally, we agree with the opinion of G. Oxbrow and C. Juárez that distinguishing different types of motivation and focusing on one may not be very effective. The reason for this is that it is the intensity of motivation in all its cognitive, affective and behavioural components that is the decisive factor. Extrinsic motivation can contribute to language acquisition in the short term and is often related to classroom learning, task orientation and language proficiency. On the other hand, the intrinsic type of motivation, when a learner feels a genuine interest in communicating in a new language and a positive attitude towards its culture, contributes to more successful learning [12, p. 59-60].

Conclusion. All of the above leads to the conclusion that learning English in the modern world is closely related to the development of motivation in learners, as it stimulates the desire to learn and achieve new results. On the basis of five recognised theories, the main characteristics of four types of motivation are outlined. In particular, the mechanisms that control the motivational processes of learners of English in the process of learning the language were identified. Taking into account all the features, we believe that our attention should be focused on the need not only to identify or create conditions for the development, but also to help learners of specialised secondary education maintain their motivation to learn English. Understanding the role and influence of various factors on the formation of adolescents' motivation is key to improving the quality of education.

Referenses:

1. Hromov, Ye. V. (2018). Zastosuvannia kolektyvnykh form audytornoi roboty yak zasib pidvyshchennia motyvatsii do navchannia anhliiskomu usnomu movlenniu polskykh studentiv nefilolohichnykh spetsialnostei [Application of collective forms of classroom work as a means of increasing motivation to learn English oral speech by Polish students of non-philological specialties]. *Problemy osvity: zbirnyk naukovykh prats – Problems of Education: Collection of Scientific Papers*, *89*, 109–124 [in Ukrainian].

2. Alresheedi, H. (2014). Motivation of female students learning English as a foreign language at Qassim University: Master's Project. Fredonia, New York [in English].

3. Busse, V. (2010). Foreign language learning motivation in higher education: A longitudinal study on motivational changes and their causes: Thesis. pp. 55–72 [in English].

4. Cook, D. A., & Artino, A. R. (2016). Motivation to learn: An overview of contemporary theories. *Medical Education*, *50*(10), 997–1014 [in English].

5. Csizer, K., & Dörnyei, Z. (2005). The internal structure of language learning motivation and its relationship with language choice and learning effort. *The Modern Language Journal*, *89*(1), 19–36 [in English].

6. Dörnyei, Z. (2001). Motivational strategies in the language classroom. Cambridge University Press [in English].

7. Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2021). Exploring motivation. In *Teaching and researching motivation* (3rd ed., pp. 3–14). New York, NY: Routledge [in English].

8. Gardner, R. C. (2007). Motivation and second language acquisition. *Porta Linguarum: Revista Interuniversitaria de Didáctica de las Lenguas Extranjeras*, pp. 9–20 [in English].

9. Gardner, R. C. (2012). Second language acquisition: A social psychological perspective. In *The Oxford Handbook of Applied Linguistics* (2nd ed., pp. 204–216). Oxford University Press [in English].

10. Hong, Y. C., & Ganapathy, M. (2017). To investigate ESL students' instrumental and integrative motivation towards English language learning in a Chinese school in Penang: Case study. *English Language Teaching*, *10*(9), 19–20 [in English].

11. Lamb, M. (2017). The motivational dimension of language teaching. *Language Teaching*, *50*(3), 301–346 [in English].

12. Oxbrow, G., & Juárez, C. (2010). Language learning motivation and learner autonomy: Bridging the gap. *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, pp. 57–72 [in English].

13. Papi, M., & Teimouri, Y. (2014). Language learner motivational types: A cluster analysis study. *Language Learning*, *64*(3), 493–525 [in English].

14. Pestushko, A. V., & Honcharova, V. B. (2022). The effectiveness of means to increase motivation to learn English. *Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine*, *1*(20), 79–80 [in English].

15. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2010). A self-determination theory perspective on social, institutional, cultural, and economic supports for autonomy and their importance for well-being. In *Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology* (pp. 45–64). Dordrecht [in English].

16. Samad, A. A., Etemadzadeh, A., & Far, H. R. (2012). Motivation and language proficiency: Instrumental and integrative aspects. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, *66*, 432–440 [in English].

17. Szymankiewicz, K. (2008). Motywowanie do nauki języka obcego poprzez otwarcie na wielojęzyczność i wielokulturowość [Motivating language learning through openness to multilingualism and multiculturalism]. In *Nowe spojrzenia na motywację w dydaktyce języków obcych* (Vol. 2, pp. 63–72). Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu [in Polish].

18. Vibulphol, J. (2016). Students' motivation and learning and teachers' motivational strategies in English classrooms in Thailand. *English Language Teaching*, *9*(4), 64–75 [in English].

19. Wlodkowski, R. J., & Ginsberg, M. B. (2017). Enhancing adult motivation to learn: A comprehensive guide for teaching all adults. Wiley & Sons, Incorporated, John [in English].

Література:

1. Громов Є. В. Застосування колективних форм аудиторної роботи як засіб підвищення мотивації до навчання англійському усному мовленню польських студентів нефілологічних спеціальностей. *Проблеми освіти* : зб. наук. пр. 89-те вид. Київ, 2018. С. 109–124.

2. Alresheedi H. Motivation of female students learning English as a foreign language at Qassim University: Master's Project. Fredonia, New York, 2014. 86 p.

3. Busse V. Foreign language learning motivation in higher education: a longitudinal study on motivational changes and their causes: thesis. 2010. P. 55-72.

4. Cook D. A., Artino A. R. Motivation to learn: an overview of contemporary theories. *Medical education*. 2016. Vol. 50, No. 10. P. 997–1014.

5. Csizer K., Dörnyei Z. The internal structure of language learning motivation and its relationship with language choice and learning effort. *The modern language journal*. 2005. Vol. 89, No. 1. P. 19–36.

6. Dörnyei Z. Motivational strategies in the language classroom. Cambridge University Press, 2001. 164 p.

7. Dörnyei Z., Ushioda E. Exploring motivation. *Teaching and researching motivation*. 3rd ed. Third edition. New York, NY: Routledge, 2021. P. 3–14.

8. Gardner R. C. Motivation and second language acquisition. *Porta linguarum revista interuniversitaria de didáctica de las lenguas extranjeras*. 2007. P. 9-20.

9. Gardner R. C. Second language acquisition: a social psychological perspective. *The Oxford Handbook of Applied Linguistics (2nd edn)*. Oxford University Press, 2012. P. 204–216.

10. Hong Y. C., Ganapathy M. To investigate ESL students' instrumental and integrative motivation towards English language learning in a Chinese school in Penang: case study. *English language teaching*. 2017. Vol. 10, No. 9. P. 19-20.

11. Lamb M. The motivational dimension of language teaching. *Language teaching*. 2017. Vol. 50, No. 3. P. 301–346.

12. Oxbrow G., Juárez C. Language learning motivation and learner autonomy: bridging the gap. *Revista canaria de estudios ingleses.* 2010. P. 57–72.

13. Papi M., Teimouri Y. Language learner motivational types: a cluster analysis study. *Language learning*. 2014. Vol. 64, No. 3. P. 493–525.

14. Pestushko A. V., Honcharova V. B. The effectiveness of means to increase motivation to learn English. *Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine*. 2022. No. 1(20). P. 79–80.

15. Ryan R. M., Deci E. L. A self-determination theory perspective on social, institutional, cultural, and economic supports for autonomy and their importance for well-being. *Cross-Cultural advancements in positive psychology*. Dordrecht, 2010. P. 45–64.

16. Samad A. A., Etemadzadeh A., Far H. R. Motivation and language proficiency: instrumental and integrative aspects. *Procedia – social and behavioral sciences*. 2012. Vol. 66. P. 432–440.

17. Szymankiewicz K. Motywowanie do nauki języka obcego poprzez otwarcie na wielojęzyczność i wielokulturowość. Nowe spojrzenia na motywację w dydaktyce języków obcych / red. Anna Michońska-Stadnik, Zdzisław Wąsik. Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2008. Tom 2. S. 63-72.

18. Vibulphol J. Students' Motivation and Learning and Teachers' Motivational Strategies in English Classrooms in Thailand. *English language teaching*. 2016. Vol. 9, No. 4. P. 64-75.

19. Wlodkowski R. J., Ginsberg M. B. Enhancing adult motivation to learn: a comprehensive guide for teaching all adults. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2017. 512 p.

UDC 378.018.8:373.5.011.3-051]:37.017:331.54-021.414]:303.01](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-936-952

Maliovana Yana Tymofiyivna PhD student of the Pedagogy and Educational Management Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (04744) 4-02-81, https://orcid.org/0009-0006-9947-7432

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF FUTURE TEACHERS' VALUE-BASED ATTITUDE TO PROFESSIONAL ACTIVITY

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical analysis of the formation of value attitudes toward professional activity in future teachers, which is a key aspect of their professional development. A value attitude is defined as a conscious acceptance of professional values, including responsibility, ethics, self-improvement, striving for high standards, and adaptability in the context of socio-economic changes. The relevance of the study is highlighted within the framework of education modernization and the implementation of the New Ukrainian School concept, which demands the formation of a new type of teacher – agents of change who inspire students and ensure a high-quality educational process.

The author analyses the main psychological and pedagogical aspects of forming value attitudes, focusing on cognitive-evaluative, motivational, activity-transformative, and reflexive components. The role of the axiological approach in understanding professional values, shaped both through personal experience and under the influence of the social environment, is emphasized. The importance of professional motivation, reflection, and awareness of moral and ethical norms for effective pedagogical activity is outlined. It is noted that forming value attitudes is closely linked to the integration of knowledge and skills into practical activities, the development of critical thinking, self-control, and self-realization.

Special attention is given to the challenges of the modern professional environment, including the impact of reforms, insufficient resource base, globalization challenges, and adaptation to European standards. The author argues that professional values are a crucial element of pedagogical mastery as they foster a positive attitude toward the profession, high professional culture, responsibility, a creative approach to problem-solving, and readiness for innovation.

It is concluded that the process of forming value attitudes toward professional activity is multi-level and requires the implementation of innovative educational technologies, the creation of a supportive educational environment, the development of pedagogical reflection, and a systematic approach to professional training. This contributes to improving education quality, fostering the professional self-realization of future teachers, and ensuring their effective work in the context of dynamic societal changes.

Keywords: value attitude, professional activity, future teachers, axiological approach, professional values, motivation, reflection, educational environment.

Мальована Яна Тимофіївна аспірантка кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; м. Умань, тел.: (04744) 4-02-81, https:// orcid.org/0009-0006-9947-7432

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті здійснено всебічний теоретичний аналіз проблеми формування ціннісного ставлення до професійної діяльності у майбутніх педагогів, яке є ключовим аспектом їхнього професійного становлення. Ціннісне ставлення визначено як усвідомлене прийняття професійних цінностей, що включає відповідальність, етичність, самовдосконалення, прагнення до досягнення високих стандартів, а також здатність до адаптації в умовах соціально-економічних змін. У статті висвітлено актуальність дослідження в контексті модернізації освіти та впровадження концепції Нової української школи, яка вимагає формування нового типу педагогів – агентів змін, здатних надихати учнів і забезпечувати якісний освітній процес.

Автор аналізує основні психолого-педагогічні аспекти формування ціннісного ставлення, акцентуючи увагу на когнітивно-оцінному, мотиваційному, діяльнісно-перетворювальному й рефлексивному компонентах. Підкреслено роль аксіологічного підходу в розумінні професійних цінностей, що формуються як через особистий досвід, так і під впливом соціального середовища. Окреслено значення професійної мотивації, рефлексії та усвідомлення морально-етичних норм для ефективної педагогічної діяльності. Зазначено, що формування ціннісного ставлення тісно пов’язане зі здатністю до інтеграції знань і навичок у практичній діяльності, розвитку критичного мислення, самоконтролю та самореалізації.

Особливу увагу приділено проблемам сучасного професійного середовища, включаючи вплив реформ, недостатню ресурсну базу, виклики глобалізації та адаптацію до європейських стандартів. Автор доводить, що професійні цінності є важливим елементом педагогічної майстерності, оскільки вони сприяють формуванню позитивного ставлення до професії, високої професійної культури, відповідальності, творчого підходу до вирішення завдань та готовності до інновацій.

Зроблено висновок, що процес формування ціннісного ставлення до професійної діяльності є багаторівневим і потребує впровадження інноваційних освітніх технологій, створення сприятливого освітнього середовища, розвитку педагогічної рефлексії, а також системного підходу до професійної

підготовки. Це сприятиме підвищенню якості освіти, професійній самореалізації майбутніх педагогів і їхній ефективній діяльності в умовах динамічних змін суспільства.

Ключові слова: ціннісне ставлення, професійна діяльність, майбутні педагоги, аксіологічний підхід, професійні цінності, мотивація, рефлексія, освітнє середовище.

Statement of the problem. The psychological and pedagogical analysis of the concept of "value-based attitude to professional activity" includes the study of psychological and pedagogical aspects that influence the formation and development of this attitude in professionals. A value-based attitude to professional activity means the awareness and acceptance of professional values, including responsibility, ethics, self-improvement, and the desire to achieve high standards in one's work. Psychological and pedagogical analysis allows us to identify the factors that contribute to the formation of such an attitude, as well as methods and means for its development in the educational process and professional environment.

The current stage of development of the world community is characterized by fundamental changes taking place not only in the social, economic, political, socio-cultural spheres, but also in the world of educational technologies. Educational technologies, determining the quality of the educational process, are aimed at implementing the multifaceted functions of education, including the formation of a world-view system of values in its subject and object.

Analysis of recent research and publications. In general, a significant contribution to the study of value issues was made by O. Badiul, K. Gabruk, A. Yevtodyuk, O. Moskalenko, L. Pelekh, S. Reznikov, A. Falkovskyi, and others. Turning to the theoretical and methodological foundations of the implementation of the axiological approach in the educational process of various types of educational institutions, they are described in the works of N. Batechko, T. Varenko, I. Zabolotnyi, I. Kniazheva, V. Ogneviuk, N. Ovcharenko, O. Sukhomlynska, and others. O. Dubaseniuk, M. Korman, M. Retrench, M. Shmyr, E. Yashchenko and other scholars substantiate the need for value content of the educational process in modern educational institutions. The main aspects of axiology in improving the professional activity of teachers are studied in the works of I. Havryliak, T. Kaliuzhna, O. Lavrentieva, T. Razumenko, N. Tkachova, L. Khomych, etc.

The purpose of the study is to carry out a psychological and pedagogical analysis of the concept of "value attitude to professional activity".

Presentation of the main material. The problem of a future specialist's awareness of the need for a value-based attitude to professional activity is an important aspect of professional fulfilment. In today's difficult socio-economic conditions, this problem becomes even more urgent, requiring additional efforts to direct higher education students to active professional realization and conscious improvement in both professional and personal spheres. This should be based on an

awareness of their own level of readiness for professional activity. The presence of a future specialist's value-based attitude to professional activity greatly facilitates his/her integration into the professional environment, in particular, due to the adequacy of his/her professional expectations to market offers and the focus on adjusting the level of professional competencies in accordance with the requirements of employers [10, p. 130].

In a situation of social uncertainty caused by rapid or chaotic reforms of society in general and education in particular, the individual loses opportunities for development and is forced to constantly adapt to situational changes. These changes do not improve the overall dynamics of development, but rather cause attempts to adapt to the circumstances. Under such conditions, the number of professionals capable of acting effectively, implementing reforms and innovations in certain sectors is decreasing. The reason for this is not a total loss of professionalism or an indication of professional unfitness, but rather the fact that most modern professionals lose confidence in their competence, become disoriented and cannot quickly establish effective communication in the face of constant reforms and changes in the social and professional environment.

The need for highly qualified specialists who can quickly adapt to European standards and demonstrate creative independence in solving professional problems explains the importance of forming a value-based attitude to professional activity in future foreign language teachers [2, p. 184]. The implementation of the New Ukrainian School concept requires a new type of teacher who can act as an agent of change. The effectiveness of the implementation of this concept will largely depend on the success of the teacher's work at the primary stage of education. It is important for children to have a teacher-leader who is able to inspire and lead, who loves their subjects and has deep knowledge of them [13].

Values and value attitudes are made up of the experience that a person gains both in society and in individual life. The spiritual level of development of value attitudes is highest when social norms and moral laws are internal regulators of human behaviour. The problem of values and value attitudes is actively studied by many scholars in the humanities, such as philosophy, psychology, pedagogy, sociology, and cultural studies. This has led to the concept of "value" becoming interdisciplinary.

In philosophy, "values" are defined as a positive or negative attitude towards the phenomena of the world around us, based on the needs, interests of people and culture of a particular society. People learn them throughout their lives. Values differ from knowledge in their content and nature. Knowledge is inherent in the pursuit of truth and is objective information about the real world. Values embody a certain attitude to everything that surrounds them, in accordance with the aspirations, needs, and interests of a person [3, p. 11].

Changes in socio-political life constantly raise the issue of values, forcing society to rethink its moral guidelines and priorities. In times of social and political

transformation, the question of what is important and meaningful becomes particularly relevant, affecting all areas of life, including professional activities. Values play a key role in shaping social consciousness and determine the behaviour of individuals and groups, guiding their actions and decisions in the face of uncertainty and change. Ukrainian researchers such as I. Bekh, O. Vyshnevskyi, V. Kremen, V. Ogneviuk, O. Sukhomlynska and others have substantiated the theoretical and methodological foundations of pedagogical axiology. O. Sukhomlynska notes that the issue of values has become particularly important, as they have become the basis for decision-making and determining the direction of society's development. In today's world, where rapid change is becoming the norm, it is values that help maintain stability and ensure the resilience of society to challenges. They act as guidelines that define what is right and important in the social, political and economic spheres, influencing policymaking, the adoption of laws and the general culture of behaviour. She also emphasizes that the values approach is one of the highest priority educational issues [16, p. 25].

T. Kaliuzhna, a researcher of pedagogical axiology, notes that she studies educational values, which consist of a set of values, principles, norms, canons, and ideals in the structure of the teacher's personality [11, p. 64]. In her opinion, it is values that ensure the stability of teachers' and students' personalities, regulate students' behaviour, and direct and control their interests and desires in the educational system. Value-based attitude to professional activity is one of the key aspects that determine professional growth and success of a specialist. This concept encompasses various psychological and pedagogical factors that influence a person's attitude to their work, motivation, dedication and moral values.

L. Khoruzha notes that "…the axiological potential of a teacher allows filling his/her professional activity with new meanings and give it a human-creative character" [12]. We can conclude that the value attitude to professional activity is formed on the basis of personal values, motives, and attitudes that are basic for every specialist. These attitudes influence the choice of profession, attitude to work, and behaviour in the professional environment. The role of self-determination and self-esteem, which are formed in the process of professional development, is particularly important.

Dictionaries treat value as a definition that means what is proper and desirable, as opposed to what is real and valid; as a specific social object for satisfying the needs, desires, and interests of social subjects. It, the value, characterizes the personal significance for an individual and the social and historical significance for society [14, p. 380].

Having analysed the scientific works of contemporary researchers, we can identify a number of characteristics that determine their essence and impact on the behaviour of individuals and society. Stability. Values are usually relatively stable and long-lasting, being formed throughout a person's life and passed down from generation to generation. They can change, but these changes usually occur

gradually. Normativity. Values serve as normative guidelines that indicate what is right or desirable in a society. They influence moral norms and ethical standards. Hierarchical. Values are organized into a hierarchy, where some are more important than others. The hierarchy of values can vary depending on personal, cultural or social factors.

Values reflect collective beliefs about what is important and meaningful in life. They are formed in social interaction and influence the behaviour of groups and society as a whole. Values act as motivational factors that drive people to certain actions or decisions. They influence the choice of goals, priorities, and ways to achieve them. Values are closely related to the culture in which a person lives. They may differ in different cultures and societies, determining the specifics of world-view and behaviour. Values are often emotional in nature, as they are linked to deeply held beliefs and feelings. People experience strong emotions when their values are upheld or violated. Values indicate not only what is important, but also how to act. They are regulatory in nature, forming a sense of what is right and what is desirable. Some values are considered universal, i.e. common to all cultures (e.g. freedom, justice). However, many values are relative and depend on specific social and cultural conditions. Although values are stable, their manifestation may depend on the specific situation. People may favour different values depending on the context. These characteristics help to understand how values are formed, influence behaviour and change in a society.

We share the assertion of researchers G. Tymoshchuk [17], O. Horova [9], O. Shyrina [15] that values are a set of individual objects (tools, consumer goods) and abstract ideas that are of great importance to society and individuals, they appear during a certain type of activity. The individual evaluates not only natural and social phenomena, but also gives them an appropriate assessment in the context of their usefulness (harmfulness) for his or her life. Based on the analysis of the works of these scholars, the following conclusions are drawn.

Attention is drawn to the ideas of L. Gaznyuk, who considers the objective and subjective nature of values. On the one hand, they can reflect objectively important aspects of reality, such as life, freedom, and justice. On the other hand, values are always perceived through the prism of individual or collective experience, which makes them subjective and context-dependent [6, p. 188].

Thus, based on the analysis of scholars' approaches to the interpretation of the concept of "values", we can draw the following conclusions. The category of "values" is key to understanding social reality, individual behaviour and the development of society. In axiology, values are seen as the meaning-making foundations of human existence that determine the direction and motivation of people's lives, activities and actions. The analysis of values allows us to see how they influence all aspects of human life, from personal decisions to global processes. In today's world, where values are constantly transforming, it is important to understand their meaning and influence in order to effectively adapt to changes and maintain the sustainability of society.

Values are classified according to different criteria: personal and social (personal values relate to an individual's internal beliefs and motivations (e.g. self-development, honesty), while social values reflect societal expectations and norms (e.g. solidarity, justice)); material and spiritual (material values are related to physical objects and economic well-being (e.g. wealth, comfort), while spiritual values relate to ideas, beliefs and moral norms (e.g. freedom, love, faith)); universal and culturally specific (universal values are considered to be universal and relevant to most cultures (e.g. human rights, peace), while culturally specific values may differ depending on cultural, historical or religious contexts (e.g. hospitality in certain cultures).

It has also been established that values perform a number of important functions in the life of an individual and society: they are guidelines in life, help a person determine their goals, priorities and life path; define norms of behaviour, regulate social relations and help maintain social order; stimulate action, motivate people to achieve certain goals and fulfil social roles; common values contribute to group cohesion, form a collective identity and strengthen social ties.

The analysis shows that values are not static; they change under the influence of various factors, such as social, economic, political, cultural and technological changes. For example, globalisation, information technology and migration processes contribute to the transformation of values, making them more flexible and adaptable to new conditions. At the same time, certain traditional values may retain their significance, resisting change.

Values are closely related to the culture in which they are formed and function. Culture is the environment where values are transmitted, preserved and developed. Cultural values define people's perceptions of right and wrong, proper and improper, beautiful and ugly. They are the basis for the formation of world-view, morality and aesthetic tastes.

Modern society is characterized by a pluralism of values, where different groups and individuals may have different value orientations. This can lead to conflicts, but it also stimulates dialogue and the search for compromise. In the context of globalisation, an important task is to reconcile different values, preserve cultural identity and maintain social harmony.

The term "activity" is defined in encyclopaedic dictionaries as a form of activity characteristic of a person, conditioned by his or her needs and aimed at cognition and transformation of the world, closely related to labour and "purposeful transformation" of elements of the external world into new ones resulting from this activity [5].

Activity is defined by O. Fayer as "…conscious, energy-consuming, generally recognized, expedient connection with the external environment" [4]. According to her, "…it requires effort and performance of work, namely, tasks and duties performed, performed or to be performed by one person".

The source of activity of a living being is its desire to react and act appropriately. Activity is the attitude of a person, especially to the environment, the content of which is the intentional change or transformation of objects and phenomena in accordance with human needs.

As a subject of activity, a person satisfies his or her needs, interacts with the environment, sets certain goals, chooses ways to achieve them, engages in both physical and mental labour, demonstrates his or her abilities and achieves certain tasks. Conscious human behaviour is expressed in planning, predicting results, adjusting actions and striving for self-improvement.

Professional activity determines the main form of human activity, and the level of professional activity provides opportunities for self-realization, so a person is the most important element of life. Self-actualization of a person in professional activity affects the performance of functional tasks, and its characteristics are mainly determined by the special conditions of professional activity.

Professional activity is a complex process that involves not only performing certain tasks, but also understanding their significance and impact. Every person engaged in any profession should be aware of the ultimate goal of their work. This awareness is an important factor that affects the quality, motivation, and overall success of the activity. Awareness of the ultimate goal helps to increase motivation. A person who understands why he or she is doing a particular job works more diligently and efficiently. Awareness of the result helps to focus on achieving specific tasks and allocate time and resources correctly.

Professional activity takes up a significant part of a person's adult life, and the personalities formed in the course of this activity influence other areas of life. Success in the professional sphere becomes an integral part of life, contributing to the formation of prosocial behaviour, socially desirable traits and maintaining psychological health at different stages of social and age development and in the context of constant social and educational changes [8, p. 224].

We believe that professional activity emerged as a result of the division of labour in society, the formation of a personality in society and as a way of creative implementation of his or her social aspirations. The realization that work has a concrete result gives a person a sense of completion and achievement. It becomes a source of satisfaction and professional pride. Employees are psychologically rewarded when they see that their efforts have led to a specific positive result. But at the same time, professional activity is not only a social phenomenon, but also a certain process (in this case, work) that has such characteristics as timing, stages, and productivity.

The social element of professional activity (professional socialization of an individual in society) is associated with the formation of professional knowledge, skills, abilities, mastering professional and ethical norms, and the formation of an individual as a subject of professional activity.

Psychological factors (professional development, individual conscious activity) determine the formation of professional confidence, determine the development of personal psychological qualities of the employee, and thus ensure the professional development of the employee.

Thus, an individual, perceiving universal values as particularly important to him or her, transmits them to society in the course of professional activity, raising the value of each individual and the value of the activity itself to the level of social significance. Awareness of the final result is a key element of professional activity. It affects motivation, quality of work, responsibility, and satisfaction with the results achieved. A person who clearly understands the purpose of his or her work becomes more efficient and focused, which ultimately leads to the successful implementation of professional tasks.

The category of "attitude" is one of the most fundamental in philosophical science, helping to reveal the relationships between various phenomena, objects, and subjects of reality. Philosophy, exploring the essence of existence, consciousness, cognition and nature, uses the category of "attitude" to describe the connections that determine the interaction of elements of existence with each other; as one of the forms of unity of objects, phenomena, their properties, between which cause and effect relationships are established. This category reflects the diverse connections of a person with the world around him or her. An attitude can be defined as a connection or relationship between objects or subjects that is manifested through their interaction or comparison. This category encompasses both objective and subjective connections between real-world phenomena. In philosophy, "relation" is studied not only as an empirical connection, but also as an ontological and epistemological basis for knowledge of the world.

Back in the 1930s, G. Allport proposed a classic definition of the concept of "attitude": it is "…a mental process in which a person organizes his perception and emotions about a certain object on the basis of previous experience and stored information. In this way, he or she determines his or her further actions" [1]. According to this definition, attitude is a fundamental tool for explaining the interaction between different aspects of reality. It not only allows us to understand the interdependence of phenomena, but also makes it possible to analyse the impact that one object or subject can have on another.

When studying the category of "attitude" in general philosophy, scholars consider it at the level of characterizing the development of society and social relations. In psychology and philosophy, "attitude" is considered through the relationship with human consciousness, goals, and social and ethical problems of the individual in society, the meaning of human life and its value and goal priorities, value attitudes and value orientations of the individual, the value position of the individual in a situation of freedom of choice, etc. Philosophers consider attitude as a dynamic category that is constantly evolving and changing. It is important that attitude is not static; it is formed and modified under the influence of external and

internal factors. In modern philosophy, the category of "attitude" includes a wide range of relations: from ontological (the relationship between being and non-being) to epistemological (the relationship between knowledge and the object of knowledge) and ethical (moral relations between people). The category of "attitude" is used to understand social, political, economic and interpersonal processes.

In psychology, the concept of attitude is associated with the activity and focus of a person's activities. It is important to pay attention to the changes that take place inside a person as a result of the formation of a personal attitude to the world.

G. Goncharova and S. Larionov identify four functions of the personality-attitude system.

The meaning-making function is a person's awareness of what he or she strives for, what he or she values, and what his or her activities are aimed at. This feature reveals a person's ideas about ideals, life values, social attitudes, and role positions.

The function of forming (directing) the goal involves the behaviour of the individual based on the experience gained. This is important for the formation of attitudes to the surrounding reality through emotional reflection. People always try to predict the desirability and effectiveness of a goal based on their attitude towards it.

Harmonization (integration) function — in situations of internal conflicts and contradictory attitudes towards certain objects, a person seeks to achieve balance by harmonizing his or her psychological state and resolving contradictions.

The function of mastery (coping) allows you to actively approach new problems, deal with difficulties, overcome problems in life, realize your goals and achieve what you want. This allows a person to maintain an internal state, control himself and control his actions [7, p. 132].

With the development of activity theory and personality theory, philosophy, sociology, and social psychology, combining their efforts, modify this phenomenon and raise it to the level of not only a scientific concept, but also civic significance. Thus, in the context of socio-philosophical, socio-psychological, anthropological approaches to the study of human social activity and social relations between people, the concept of "attitude" is interpreted as a social attitude between groups of people and a professional attitude between subjects and objects of activity.

The analysis of the psychological theory of personality indicates that the category of "value attitude" is directly related to the emotional sphere of a person's personality, which simultaneously reflects his or her sensory and individual experiences. The value attitude is an objective and subjective formation of a personality, and therefore, like any personal quality, it is an interconnection of will, emotions, and intellect.

In social psychology and social pedagogy, as well as in philosophy, "attitude" is studied at the level of social relations between people in the form of communicative interaction and interpersonal communication.

Researchers particularly emphasize the subject's attitude to activity as a universal phenomenon, the highest form of manifestation of which is the value attitude. It is the value attitude of a person to other people, to the results of his/her own activity, to the activity of other people that constitutes the social significance of a person in society and its axiological essence.

The reference to scientific research confirms the assumption that the attitude to activity affects the cognitive structures of the individual, causes a change in his/her internal position and orientation, emotional state at the level of understanding the events as "meaning for me" with a possible and necessary transition to the state of "meaning for another, for others".

The category "attitude to work" is an important component of both sociology, psychology and philosophy. It is closely related to the system of values that are formed in the process of socialization. People can perceive work as a necessary means to meet their material needs, or as an important part of self-realization and achievement of life goals. For some, work is a source of financial stability, while for others it is a source of creative expression or social responsibility.

A person's motivation to work is determined by his or her internal needs and external incentives. A person can be motivated by both external factors (salary, social status) and internal factors (self-realization, professional growth). Strong intrinsic motivation leads to a positive attitude to work, while a lack of incentives or negative external conditions can cause indifference or a negative attitude.

Attitude to work affects a person's emotional state. A high level of job satisfaction promotes positive thinking, increases productivity and happiness. On the contrary, if work is perceived as a chore or stressful, it can lead to a decrease in performance, burnout, and even conflicts in the workplace.

Attitudes to work are shaped by the social environment, which can be either family or workplace. The influence of society on the perception of work can be seen in social attitudes and stereotypes about professions. In different cultures, work can be perceived as a duty, a challenge, or a means of achieving social significance. For example, in traditional societies, work is often seen as a moral necessity, while in modern Western cultures, more attention is paid to self-realization and career development.

Economic conditions also affect attitudes towards work. During periods of economic growth, people may value work more, as it provides them with material well-being and opportunities for development. In times of economic crisis, work is often perceived as a means of survival, which can lead to both negative and more pragmatic attitudes.

There are several types of attitudes to work. A positive attitude is characterized by high motivation, job satisfaction, and a desire for development and achievement. People with a positive attitude to work often demonstrate high productivity, initiative, and a desire for self-improvement. A neutral attitude to work means that there are no strong emotions about work. A person performs his or her

duties with a sense of duty, without experiencing significant satisfaction or dissatisfaction. A negative attitude to work occurs when work is not satisfying or stressful. This can manifest itself in the form of reduced motivation, disinterest in results, and a feeling of being forced to work due to external circumstances.

The category of "attitude to work" is a multifaceted concept that encompasses value, motivational, psychological and social aspects. Attitude to work determines how a person perceives his or her work, how it affects his or her self-realization and well-being, and how work affects social processes. Understanding this category is important for optimizing the work process, increasing employee motivation and achieving overall well-being in society.

The category of "value attitude" is a key one in many fields of knowledge, including philosophy, sociology, psychology, and ethics. It reflects how a person or society evaluates and perceives objects, phenomena, ideas, or behaviour based on their conformity with certain values. This attitude reflects the system of life priorities, beliefs, and norms that shape a person's behaviour and attitude to the world.

Psychologists define "value attitude" as a special psychological state of the subject of activity and compare it with the motives of the individual to carry out professional activity at the level of "existing" and "significant", which is equivalent to the concept of "semantic significance of the act".

The formation of the subject's value attitude to activity is manifested, firstly, through a change in the internal position of the individual. The concept of "value attitude" is identified with the form of manifestation of a certain kind of interaction and relationship between the subject and the object of activity, as a result of which they form a value semantic position.

According to H. Tymoshchuk, a value-based attitude to professional activity is a stable and conscious belief of an individual regarding the choice of his or her own behaviour and activities in the social and professional spheres. It is connected with the emotional and volitional component of the personality and is based on integrated knowledge of professional values and moral and ethical norms, and also includes high motivation to master the chosen profession and awareness of its subjective and objective importance [17, p. 242].

The structure of the value attitude is multilevel: from the level of the subject's choice of the ideal goal of activity to the level of assessment of the implementation of the chosen goal for the benefit of oneself and other people. Two main components can be distinguished in a value attitude: evaluative — assessment of a certain object or phenomenon based on internal or social values; emotional and motivational — emotional perception and reaction to an object that forms motivation for a certain action or inaction. This confirms the possibility of forming a personal meaning of the value attitude to professional activity in its active subject through the attitude to the value motive of activity.

In the structure of the value attitude of future specialists to professional activity, N. Volkova and O. Lebid distinguish the following components: cognitive-evaluative, motivational, activity-transformative and reflective [18, p. 22]. According to H. Tymoshchuk, "…an important indicator of the value attitude to professional activity is professional values: basic values, values-quality, values of social interaction, personal and reflective values, pragmatic values" [17, p. 242]. In particular, the researcher notes that value attitudes are subjective and depend on a person's personal characteristics, life experience, cultural and social influences. Each person has his or her own system of values that influences his or her world-view and behaviour. Despite being subjective, value attitudes are also shaped by society. Values are often transmitted through cultural, religious, moral and educational institutions. Society sets certain generally accepted standards that define what is considered right or desirable. Value attitudes can be manifested at different levels: from the individual (as personal beliefs and priorities) to the social level (as societal values and norms). At the same time, values can be concrete (in relation to certain events or objects) or abstract (related to moral ideas such as justice or freedom) [17, p. 246].

Researchers point to the emotional component in the structure of attitude, in particular, motivation. After all, a value-based attitude to professional activity affects employee motivation, encouraging self-improvement and achievement of high results. The high value of professional activity contributes to job satisfaction, which has a positive impact on psychological well-being.

The cognitive component in the structure of the value attitude to professional activity implies the availability of relevant knowledge and beliefs about the importance and significance of professional activity, which affects the way of thinking and decision-making. Awareness of the significance of professional activity helps to define short- and long-term goals.

The behavioural component involves appropriate professional behaviour, professional ethics, discipline, and initiative in performing tasks. High work value makes it easier to cope with difficulties and obstacles.

Thus, the analysis of different points of view on the category of "value attitude" allows us to assert that: 1) value attitude is characterized by subjectivity and the property of selectivity; 2) value attitude is characterized by the stability of the individual in cognition of the meaning of life and the meaning of activity, in realization of the need to enter into communication with the outside world, in self-assertion of one's position and social role, in self-expression of one's own "I" and in preserving the evolution of self-worth; 3) value attitude is formed in the process of human activity through the system of values and value orientations and affects not only human activity but also its results.

Conclusions. Thus, the category of "value attitudes" is important for understanding how people evaluate the world and act in it. It defines what is considered important, right, beautiful or useful for both individuals and society as a

whole. Value attitudes play a key role in the formation of personality, regulation of social relations and development of culture.

A value-based attitude to professional activity is an important component of professional self-determination and self-realization. It reflects a person's selective and conscious perception of their work, which determines their behaviour, motivation and emotional attitude to professional duties. Forming a value-based attitude to work is a process that combines emotional, cognitive and motivational aspects.

The analysis of various scientific approaches to defining the subject content and characteristic features of the category "value attitude" from the standpoint of its pedagogical essence allowed us to identify the psychological and pedagogical functions characteristic of this phenomenon: 1) value-semantic, which determines the adequacy of the teacher's assessment of the social and socio-cultural significance of pedagogical activity; 2) value-regulatory, which determines the significance of the teacher's social role; 3) accumulative and organizational, which is responsible for the teacher's self-stimulation to organize pedagogical activity at the level of communicative interaction and interpersonal communication with its objects; 4) motivational and stimulating, which in a situation of freedom of choice actualizes the knowledge gained by students at university and the experience gained in educational practice; 5) meaning-making, which determines the teacher's acceptance or rejection of events, phenomena, facts, objects, subjects, objects related to his/her transformative and creative activity as "meaningful to me"; 6) motivational and situational, which is responsible for the focus of the value consciousness of the subject of activity on professional objects that are significant for him/her, which he/she correlates with his/her interests, needs, motives, as well as with the interests, needs, and motives of other people, another person, etc.

References:

1. Allport, G. A Handbook of Social Psychology / C. Murchison (ed.). Worcester, Mass.: Clark University Press, 1935. 798 p. Retrieved from: https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1821926 [in English].

2. Bulgaria, O., Krymova, N., Babchuk, O., Nepomniashcha, I. (2020). Problems of the Formation of Readiness of Future Preschool Teachers for Professional Activities. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 12(2). P. 169–198. Retrieved from: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/17874 [in English].

3. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2013). Filosofiia [Philosophy]. Kharkiv: Pravo. Retrieved from: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/392/3_Filosofija_pidruchnik_vnutri.pdf?srsltid=AfmBOo pxnFezOpEbkju5a1PimCz9YnGAmfkFKU8rP2IF8xWxaxKHBpRV [in Ukrainian].

4. Faiier, O. A. (2009). Poniattia profesiinoi diialnosti ta yii strukturni elementy [Concept of professional activity and its structural elements]. *Universytetski naukovi zapysky – University scientific notes, 3 (31),* 126 – 132. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2009_3_25 [in Ukrainian].

5. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary] (2002)./ Shynkaruk, V. I. (Ed.). Kyiv: Abrys, Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf [in Ukrainian].

6. Hazniuk, L. M. (2008). Filosofski etiudy ekzystentsialno-somatychnoho buttia [Philosophical studies of existential-somatic life]. Kyiv: Parapan. Retrieved from: https://scholar.google.com.ua/citations?user=eTxIpiIAAAAJ&hl=ru [in Ukrainian].

7. Honcharova, H. O., Larionov, S. O. (2017). Systema stavlen osobystosti: teoretychni aspekty doslidzhennia [The system of personality attitudes: theoretical aspects of the study]. *Pravo i bezpeka – Law and security, 1(64),* 130–134. Retrieved from: https://dspace.univd.edu.ua/items/3536a025-5610-4c72-98d1-94f85d86b8e8 [in Ukrainian].

8. Horova, O. (2017). Psykholohichnyi suprovid stanovlennia uspishnoi osobystosti u profesiinomu seredovyshchi v umovakh sotsialnykh ta osvitnikh reform [Psychological support of the formation of a successful personality in a professional environment in the conditions of social and educational reforms]. *Psykholohiia osobystosti – Personality psychology, 8, 1,* 221–226. Retrieved from: http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/734?mode=simple [in Ukrainian].

9. Horova, O. (2013). Tsinnisne stavlennia do profesiinoi diialnosti yak chynnyk samorealizatsii maibutnikh arkhitektoriv ta budivelnykiv [Valuable attitude to professional activity as a factor of self-realization of future architects and builders]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology, 10, 25,* 645–654. Retrieved from: https://social-science.uu.edu.ua/article/1283 [in Ukrainian].

10. Ivanova, O. (2019). Poniattia "profesiina pozytsiia" u naukovomu dyskursi [The concept of "professional position" in scientific discourse]. *Molod i rynok – Youth and the market, 1 (168),* 130–135. Retrieved from: http://mir.dspu.edu.ua/about/contact [in Ukrainian].

11. Kaliuzhna, T. H. (2012). Pedahohichna aksiolohiia v umovakh modernizatsii profesiino-pedahohichnoi osvity [Pedagogical axiology in the conditions of modernization of professional and pedagogical education]. Kyiv: Ed. in NPU named after M. P. Drahomanova. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2559/1/монографія_%281%29.pdf [in Ukrainian].

12. Khoruzha, L. (2018). Aksiolohichni oriientyry profesiinoi pidhotovky pedahoha (naukovi idei doktora pedahohichnykh nauk, profesora, akademika NAPN Ukrainy O. Ya. Savchenko) [Axiological orientations of the professional training of a teacher (scientific ideas of Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. Ya. Savchenko)]. *Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka – Pedagogical education: Theory and practice, 28.* Retrieved from: https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/ article/view/181 [in Ukrainian].

13.NUSh korotko [NUS is short]. Retrieved from: https://nus.org.ua/about/ [in Ukrainian].

14. Pedahohika vyshchoi shkoly [Higher school pedagogy]. (2007). Funtikova O. O. (Ed.). Zaporizhzhia: HU "ZIDMU". Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Фунтікова%20O$ [in Ukrainian].

15. Shyrina, O. O. (2010). Pidkhody do rozuminnia sutnosti poniattia "tsinnisne stavlennia maibutnikh uchyteliv inozemnoi movy do polikulturnoi osvity" [Approaches to understanding the essence of the concept "valuable attitude of future foreign language teachers to multicultural education"]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools, 10 (63),* 217–225. Retrieved from: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/10-2010 [in Ukrainian].

16. Sukhomlynska, O. V. (1996). Suchasni tsinnosti u vykhovanni: problemy, perspektyvy [Modern values in education: problems, prospects]. *Shliakh osvity – The way of education, 1,* 24–27. Retrieved from: https://scholar.google.com.ua/citations?user=-utxWHwAAAAJ&hl=ru [in Ukrainian].

17. Tymoshchuk, H. V. (2014). Sutnist i struktura tsinnisnoho stavlennia maibutnikh ekonomistiv do profesiinoi diialnosti [The essence and structure of the value attitude of future economists to professional activity]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka – Pedagogical education: theory and practice,* 241–249. Retrieved from: https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/6482/1/стаття.pdf [in Ukrainian].

18. Volkova, N., Lebid, O. (2022). Formuvannia tsinnisnoho stavlennia maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnoi sfery do profesiinoi diialnosti u protsesi fakhovoi pidhotovky [Formation of the value attitude of future specialists in the socio-economic sphere to professional activity in the process of professional training]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia – Bulletin of Alfred Nobel University, 2 (24),* 20–32. Retrieved from: https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2022/2/3.pdf [in Ukrainian].

Література:

1. Allport, G. A Handbook of Social Psychology / C. Murchison (ed.). Worcester, Mass.: Clark University Press, 1935. 798 p. https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1821926 (date of access: 15.11.2024).

2. Bulgakova, O., Krymova, N., Babchuk, O., Nepomniashcha, I. (2020). Problems of the Formation of Readiness of Future Preschool Teachers for Professional Activities. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 12(2). P. 169–198. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/17874 (date of access: 21.11.2024).

3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2013. 432 с. https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/392/3_Filosofija_pidruchnik_vnutri.pdf?srsltid=AfmBOopxnFezOpEbkju5a1PimCz9YnGAmfkFKU8rP2IF8xWxaxKHBpRV (дата звернення: 21.11.2024).

4. Файєр О. А. Поняття професійної діяльності та її структурні елементи. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2009. № 3 (31). С. 126 – 132. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID =&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2009_3_25 (дата звернення: 9.11.2024).

5. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова). Київ: Абрис, 2002. 742 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi _entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 17.11.2024 р.)

6. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття: монографія. Київ: Парапан, 2008. 368 с. https://scholar.google.com.ua/citations?user=eTxIpiIAAAAJ&hl=ru (дата звернення: 7.11.2024 р.)

7. Гончарова Г. О., Ларіонов С. О. Система ставлень особистості: теоретичні аспекти дослідження. *Право і безпека*. Київ, 2017. № 1(64), С. 130– 134. https://dspace.univd.edu.ua/items/3536a025-5610-4c72-98d1-94f85d86b8e8 (дата звернення: 31.10.2024 р.)

8. Горова О. Психологічний супровід становлення успішної особистості у професійному середовищі в умовах соціальних та освітніх реформ. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ, 2017. Т. 8 № 1. С. 221–226. http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/734?mode=simple (дата звернення: 5.11.2024 р.)

9. Горова О. Ціннісне ставлення до професійної діяльності як чинник самореалізації майбутніх архітекторів та будівельників. *Актуальні проблеми психології.* Київ, 2013, Т. 10, Вип. 25. С. 645–654. https://social-science.uu.edu.ua/article/1283 (дата звернення: 31.10.2024 р.)

10. Іванова О. Поняття «професійна позиція» у науковому дискурсі. *Молодь і ринок.* Дрогобич, 2019. №1(168). С. 130–135. http://mir.dspu.edu.ua/about/contact (дата звернення: 18.10.2024 р.)

11. Калюжна Т. Г. Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти: монографія. Київ: Вид.-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 128 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2559/1/монографія_%281%29.pdf (дата звернення: 30.10.2024 р.)

12. Хоружа Л. Аксіологічні орієнтири професійної підготовки педагога (наукові ідеї доктора педагогічних наук, професора, академіка НАПН України О. Я. Савченко). *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка.* 2018. № 28. URL: https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/ article/view/181 (дата звернення: 30.11.2024 р.)

13. НУШ коротко. URL: https://nus.org.ua/about/ (дата звернення: 10.11.2024).

14. Педагогіка вищої школи: словник-довідник / упор. О. О. Фунтікова. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2007. 404 с. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID =&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Фунтікова%20O$ (дата звернення: 18.11.2024 р.)

15. Ширіна О. О. Підходи до розуміння сутності поняття «ціннісне ставлення майбутніх учителів іноземної мови до полікультурної освіти» *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* Запоріжжя, 2010. № 10 (63). С. 217–225. URL: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/10-2010 (дата звернення: 17.11.2024 р.)

16. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи. *Шлях освіти*. Київ, 1996. № 1. С. 24–27. https://scholar.google.com.ua/citations?user=-utxWHwAAAAJ&hl=ru (дата звернення: 30.11.2024 р.)

17. Тимощук Г. В. Сутність і структура ціннісного ставлення майбутніх економістів до професійної діяльності. *Педагогічна освіта: теорія і практика.* Кам'янець-Подільський, 2014. С. 241–249. https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/6482/1/стаття.pdf (дата звернення: 19.11.2024).

18. Волкова Н., Лебідь О. Формування ціннісного ставлення майбутніх фахівців соціономічної сфери до професійної діяльності у процесі фахової підготовки. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. Дніпро, 2022. № 2 (24). С. 20–32. https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2022/2/3.pdf (дата звернення: 17.11.2024).

UDC 378.018.8:373.2.011.3-051:376-056.26-056.34(73)](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-953-960

Shumaieva Svitlana Petrivna PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (093) 723-93-23, https://orcid.org/0000-0003-2706-447X

THE WAYS OF PREPARING TEACHERS TO WORK WITH SEN CHILDREN IN EARLY EDUCATION SETTINGS OF THE USA

Abstract. Teacher education programmes have to prepare prospective teachers with the knowledge, skills, and attitudes and require to teach young children, which are based on research, theory, ethical considerations, and practice. With the burgeoning research on the importance of high quality early experiences for children's later school success, the federal government passed Good Start, Grow Smart as an early childhood companion to NCLB. Both sets of legislation emphasize quality and have focused national attention on the importance of "highly qualified" teachers in children's educational success. It was found that 7 million, or 14% of all public school received special education services. After recognizing the importance of early childhood development and low quality of early childhood special education programs in the United States, the National Association for the Education of Early Childhood (NAEYC) and the Council on Exceptional Children (CEC) were formed to develop professional standards. It was determined that the most important factor in providing education for children with special needs is well-trained teaching staff. Principles for ensuring the existence of high-quality programs for kindergartens began to be developed. The National Association for Nursery Education (NANE) formed a new concept of "Developmentally Appropriate Practice" and seven standards for the professional training of early childhood teachers were proposed. The Education for All Handicapped Children Act, which was passed by Congress in 1975, is designed to regulate the quality of provision by states and public agencies of early intervention services in the field of special education. State grants were proposed to improve the quality of effective teacher training. The California Commission on Teacher Certification, in cooperation with a technical advisory group of experts, is constantly reviewing the standards of special education for children with disabilities, and as a result, a draft of guidelines for teaching, administration, and training programs for future preschool teachers was developed. It was clarified that there are additional internship programs in California, Completion of the internship program leads to a Certificate of Eligibility to Teach, which is identical to completion of a traditional teacher preparation program. It was concluded that the policy of the Department of Education, the educational laws of

the United States are aimed at encouraging participation in formal and informal professional learning, but it should be a continuous process, because adults providing care and education are responsible for the progress of children throughout their lives.

Keywords: early education settings, early childhood teachers**,** teacher preparation programmes, pedagogical practice, formal and informal professional learning, preschool and early childhood educators, competencies and level of education, pre-school education, USA.

Шумаєва Світлана Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м.Умань, тел.: (093) 723-93-23, https://orcid.org/0000-0003-2706-447X

ШЛЯХИ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ США

Анотація. У США 7 мільйонів, або 14% усіх державних шкіл отримують послуги спеціальної освіти. Найважливішим фактором у забезпеченні освіти для дітей з особливими освітніми потребами є добре підготовлений педагогічний персонал. Закон «Про освіту для всіх дітей-інвалідів», що був прийнятий Конгресом ще у 1975 році покликаний регулювати якість надання штатами та державними установами послуг, що передбачають раннє втручання в галузі спеціальної освіти. Після усвідомлення важливості раннього розвитку та визнання низької якості програм для спеціальних педагогів дошкільної освіти у США задля розробки професійних стандартів було створено Національну асоціацію освіти дітей раннього віку (NAEYC) та Раду з питань особливих дітей (CEC). Як результат почали розроблятися принципи забезпечення якісних програм для дитячих садків. Національною асоціацією дошкільної освіти (NANE) було сформовано нову концепцію «Розвивально-відповідної практики» (Developmentally Appropriate Practice) та запропоновано сім стандартів професійної підготовки педагогів для дітей раннього віку. Було запропоновано надання державних грантів для покращення якості ефективної підготовки вчителів. Каліфорнійська комісія з атестації вчителів у співпраці з технічною консультативною групою фахівців постійно переглядають стандарти спеціальної освіти для дітей з обмеженими можливостями і як результат був розроблений проект керівних принципів викладання, адміністрування та програм підготовки майбутніх вчителів дошкільної освіти.

Ключові слова: заклади дошкільної освіти, дошкільні педагоги, програми підготовки педагогів, педагогічна практика, формальне та нефор-

мальне професійне навчання, дошкільні та ранньошкільні педагоги, компетенції та рівень освіти, дошкільна освіта, США.

Introduction. Teachers of preschool and early school education (ECE teachers) play a crucial role in children's education and development, but to date, scholars have not agreed on how to codify teacher knowledge and skills [1]. There is also uncertainty about the training of early childhood teachers, their skills, competencies, and level of education. According to the National Association for the Education of Young Children (NAEYC), early childhood is defined as the age from birth to 8 years. According to the U.S. Department of Education's Office of Special Education and Rehabilitation, Office of Special Education Programs, as of 2014, there were approximately half a million early childhood teachers employed in public preschools in the United States, while in 2019 the U.S. Bureau of Labor Statistics released a figure of 1,312,700 teachers. Therefore, the issue of adequate training of teachers who will teach young children, including those with disabilities, behavioral problems, and special educational needs, who are integrated into the general educational environment, is beyond doubt. And the fact that in all early childhood institutions there is at least one child with a disability in each classroom determines the vital need to shift the emphasis towards improving the undergraduate training programs for future teachers to work with this category of children [2].

Analysis of recent research and publications. The study of the historical aspect of the development of special education in Ukraine is carried out by such domestic teachers as V. Bondar, V. Gladush, O. Diachkov, H. Zamsky, V. Zolotoverkh, N. Klymko, O. Kozynets, S. Kornev, O. Martynchuk, L. Odinchenko, O. Potapenko, O. Prykhodkina, M. Suprun, Fedorenko, and others, V. Gladush's works are devoted to the training of pedagogical staff in Ukraine in the context of special education, theoretical, methodological and philosophical aspects of inclusive education were considered in the works of A. Kolupaieva, M. Malofeev, N. Nazarova, M. Semago, V. Sinyov. Ways of professional training, retraining and advanced training of educators, teachers, correctional educators, social educators, psychologists in the field of special education in an inclusive educational space have been the subject of research by M. Alyokhina, T. Degtyarenko, V. Khytriuk, I. Malyshevska and others. Such American researchers as K. Ayres, K. M. Alter, L. Battaglino, F. Chang, D. M. Early, D. Hallahan, W. Heward, R. Jackson, J. M. Kauffman Lowrey, S. Ryan, M. Whitebook, P. J. Winton devoted their works to the topic of special education. However, given the decentralized approach to teacher training in the United States, the issue of peculiarities of early childhood teacher training in different states is not sufficiently covered.

Setting objectives. The the purpose of our article is to analyze the ways in which early childhood teachers become prepared to work with children with special educational needs in the USA.

Presenting main material. With the advent of the early 20th century awareness of the critical importance of early development by society in general and

educators in particular, and in response to growing concerns about the quality of early childhood education programs in the United States, the government faced the issue of developing standards that would meet the needs of young children with and without special needs. To this end, the National Association for the Education of Young Children (NAEYC) was established in the 1920s. In addition, to focus on the educational success of children and youth with disabilities and/or gifted and talented children, the Council for Exceptional Children (CEC) was also organized in 1922. The development of professional standards for special educators was identified as one of the main tasks of this organization. The CEC standards set the direction in the field by focusing on the knowledge and skills that special educators should possess. The Council recognized that one of the most important factors in providing education for children with special needs is a well-trained teaching staff. In addition, a group of education and child care leaders developed principles for ensuring the existence of high-quality kindergarten programs. As a result of this work, a manual called Minimum Essentials for Nursery Education was proposed, which outlined standards and methods for the functioning of preschool education. Later, a professional association of experts in the field of early childhood education was formed, called the National Association for Nursery Education (NANE). In 1964, NANE changed its name to NAEYC (National Association for the Education of Young Children) and in 1986 developed a new Concept, which became known as Developmentally Appropriate Practice [3; 23-27]. It was based on research in child development and on the knowledge base of educational effectiveness to promote optimal learning and development of young childrenNAEYC has developed seven standards for the professional preparation of early childhood teachers:

1. Promoting children's development and learning
2. Building family and community relationships
3. Observation, documentation and evaluation to support young children and their families
4. Using developmentally appropriate approaches to connect with children and families
5. Using knowledge to build a meaningful curriculum
6. Professional development
7. Experience working with young children [4].

In order to support states and local governments in protecting the rights of children with disabilities, in 1975 Congress passed the Education for All Handicapped Children Act (PL 94-142) [5]. This law was also intended to meet the individual needs of infants, toddlers, children, and youth with disabilities and their families, and guaranteed a free appropriate public education to every child with a disability in every state and locality across the country. The law was amended in 1997 and is now known as IDEA. IDEA governs how states and public agencies provide early intervention, special education, and other services to more than 6.5 million children with special education needs.

The Race to the Top program proposed by the US government included a $4 billion grant competition at the state level. The grants were intended to improve the quality of school education by attracting and retaining effective teachers, especially in disadvantaged schools and districts [6; 293-300]. This program increased the focus on teachers as a key element of education reform.

In 2009, the Government Accountability Office designed and conducted an online survey to collect information on the extent to which teacher preparation programs offered by institutions of higher education contribute to improving the quality of general education teachers' preparation for working with students with disabilities and English language learners. The sample was drawn from representatives of higher education institutions in 50 states and the District of Columbia. They defined general classroom teachers as non-specialized teachers of the general education curriculum in general education classrooms and did not include special education teachers in the scope of this study. The Government Accountability Office visited four states (California, Georgia, Nebraska, and Texas), and each state had different requirements for teacher preparation programs. The report found that many early childhood education programs face challenges in preparing teachers, including time constraints and identifying appropriate instructional strategies. The report also surveyed participating educators to obtain information about the difficulties that general education teachers face in preparing to work with children with special needs, the need for program improvements, and the additional assistance they need in these areas. Questions were also included about alternative pathways to teacher certification. All institutions in the sample offered traditional teacher education programs. It was found that most traditional teacher preparation programs at institutions of higher education across the country required at least a basic knowledge of teaching students with disabilities. It was also noted that most programs required at least one course that focused entirely on the topic of special education needs. In addition, more than half of the programs required internships with students with special education needs.

In December 2015, IDEA was amended through PL 114-95, resulting in the Every Student Succeeds Act (ESSA). This law states that disability is a natural part of the human experience and in no way diminishes the right of individuals to participate in or contribute to society. Section 1400(c)1 of the Act also states that improving educational outcomes for children with disabilities is an important element of the national policy of ensuring equality of opportunity, full participation, independent living, and economic self-sufficiency for individuals with disabilities.

The State of Education is an annual report by the National Center for Education Statistics, authorized by the U.S. Congress, that provides key indicators of the state of education in the United States at all levels, from preschool through higher education. These indicators summarize and provide in-depth analysis of important events and trends using the most recent statistics, which are updated throughout the year as new data become available. As reported in the 2019 State of

Education report, in the 2017-18 school year, the number of students ages 3 to 21 receiving special education services under the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA) was 7 million, or 14% of all public school students.

Prior to the implementation of the IDEA, many children were denied access to education and opportunities to learn. For example, according to the U.S. Department of Education (2016), in 1970, only one in five children with disabilities were enrolled in U.S. schools, and many states had laws that excluded certain students, including children who were deaf, blind, emotionally disturbed, or what was then known as mentally retarded. In the 27 years since the passage of PL 94-142, significant progress has been made toward meeting the national goals of developing and implementing effective early intervention and special education programs and services. As of today, nearly 200,000 infants and toddlers are receiving early intervention programs and services.

The California Commission on Teacher Credentialing is currently revising the Special Education Standards for Children with Disabilities. As part of its efforts to update and strengthen California's early childhood education workforce, the commission has developed draft teaching, administration, and preparation program guidelines in collaboration with a technical advisory group of early childhood education professionals.

As outlined in the Head Start Early Learning Outcomes Framework, quality early childhood education has many benefits for young children, including that quality early childhood programs contribute to the achievement of desired outcomes for children. The Head Start Early Learning Outcomes Framework presents five broad areas of early learning, called central domains or domains. The Framework is designed to show the continuum of learning across infants, toddlers and preschoolers. It is based on comprehensive research on what young children need to know and be able to do during the first years of life.

Over the last two decades, the debate in the field of education has intensified about whether different approaches and programs of teacher training and support affect teachers' readiness to work with children with special educational needs. There is growing evidence that graduates of programs that link theory and practice feel better prepared, their work is more effective, and they make a greater contribution to the education of this cohort of children [7, 8; 77-98].

In addition to the traditional pathways to becoming an early childhood teacher, such as teacher preparation programs at colleges and universities, there are also additional internship programs available in California, usually sponsored by colleges, universities, school districts, or county offices of education. To participate in an internship program, an individual must hold a bachelor's degree from a regionally accredited college or university, meet the basic skills requirements of the subject matter competency and the U.S. Constitution, and provide a statement of identity and identification. The internship program involves writing and defending a course paper. Completion of the internship program leads to a Certificate of

Eligibility to Teach, which is identical to completing a traditional teacher education program. Because a teacher in California can be hired to teach young children with only a bachelor's degree and then enter a teacher preparation program, the knowledge of ways to meet the needs of children with special needs gained during an undergraduate internship is important. Darling-Hammond notes that a teacher's qualifications, knowledge and skills are more important for student learning than any other factor. Children learn and develop at a rapid pace from birth, so the adults who provide care and education have a great responsibility and provide a critical foundation for the lifelong progress of these children [9; 35-47].

Conclusions. Despite the fact that the policy of the Department of Education and the educational laws of the United States are aimed at ensuring that teachers willingly participate in professional development, it can be concluded that teacher education and professional development of teachers need a new conceptual framework that would provide teachers with powerful, transformative learning opportunities. This is, first of all, understanding the essence of teacher learning and considering teacher learning as a continuous process that includes active teaching, assessment, observation, and reflection. Therefore, in our opinion, the most promising in this area are further researches on the personal development of future teachers for professional activities in inclusive settings, as well as a comparative analysis of early childhood teacher education programs in different states of the United States.

References

1. Almazroa, H. & Alotaibi W. (2023). Teaching 21st century skills: Understanding the depth and width of the challenges to shape proactive teacher education programmes. Sustainability, 15(9). URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440231217727 [in English].

2. Lamy, C. E., Frede, E., Seplocha, H., Strasser, J., Jambunathan, S., Juncker, J. A. & Wolock, E. (2004). Inch by Inch, Row by Row, Gonna Make This Garden Grow: Classroom Quality and Language Skills in the Abbott Preschool Program. Trenton, NJ: New Jersey Department of Education, Office of Early Childhood Education. URL:https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=3c5ba1aba84a0df82562f42d10b19f375751da78 [in English].

3. Copple, C. & Bredekamp S. (2009). Developmentally Appropriate Practice. *Key Concepts in Early Childhood Education & Care.* P. 23–27. doi:10.4135/9781446222386.n5

4. National Association for the Education of Young Children (NAEYC). (2011). Standards for professional preparation. URL: https://www.naeyc.org/resources/position-statements/standards-professionalpreparation [in English].

5. Public Law 94-142 (1975) NOV. 29. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-89/pdf/STATUTE-89-Pg773.pdf [in English].

6. Engel, M., Claessens, A., Watts, T., & Farkas, G. (2016). Mathematics content coverage and student learning in kindergarten. Educational Researcher, 45(5), 293–300. doi:10.3102/0013189x16656841[in English].

7. California Department of Education (CDE). (2014). About IDEA. URL: https://sites.ed.gov/idea/about-idea/ [in English].

8. Frede, E. C. (1998). Preschool program quality in programs for children in poverty. In W. S. Barnett & S. S. Boocock (Eds.), Early care and education for children in poverty (pp. 77–98). Albany, NY: SUNY Pres [in English].

9. Darling-Hammond, L. (2009). Teacher education and the American future. Journal of Teacher Education, 61(1–2), 35–47. doi:10.1177/0022487109348024 [in English].

Література:

1. H. Almazroa, W. Alotaibi Teaching 21st century skills: Understanding the depth and width of the challenges to shape proactive teacher education programmes. Sustainability. 2023. Vol. 15(9). URL: ttps://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440231217727 (дата звернення: 10.108.2024).

2. C. E. Lamy, E. Frede, H. Seplocha, J. Strasser, S. Jambunathan, J. A. Juncker, E. Wolock. Inch by Inch, Row by Row, Gonna Make This Garden Grow: Classroom Quality and Language Skills in the Abbott Preschool Program. *Trenton, NJ: New Jersey Department of Education, Office of Early Childhood Education.* 2004. URL:https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=3c5ba1aba84a0df82562f42d10b19f375751da78 (дата звернення:8.08.2024).

3. C. Copple, S. Bredekamp. Developmentally Appropriate Practice. Key Concepts in Early Childhood Education & Care. 2009. P. 23–27. doi:10.4135/9781446222386.n5

4. National Association for the Education of Young Children (NAEYC). Standards for professional preparation. URL: https://www.naeyc.org/resources/position-statements/standards-professionalpreparation (дата звернення:1.08.2024).

5. Public Law 94-142 .1975. NOV. 29. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-89/pdf/STATUTE-89-Pg773.pdf [in English].

6. M. Engel, A. Claessens, T. Watts, G. Farkas. Mathematics content coverage and student learning in kindergarten. *Educational Researcher.* 2016. Vol. 45, №.5. P. 293–300. doi:10.3102/0013189x16656841.

7. California Department of Education (CDE). About IDEA. 2014. URL: https://sites.ed.gov/idea/about-idea/ (дата звернення:10.08.2024).

8. E. C. Frede. Preschool program quality in programs for children in poverty. *In W. S. Barnett & S. S. Boocock (Eds.). Early care and education for children in poverty.* Albany, NY: SUNY Pres. 1998. P. 77–98.

9. L. Darling-Hammond. Teacher education and the American future. *Journal of Teacher Education*. 2009. Vol. 61, №. (1–2). P. 35–47. doi:10.1177/0022487109348024.

УДК 378.091.093.5:[001.895:62]-025.27]:005.52-025.13](477)(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-961-981

Бажан Сергій Петрович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та українознавства, ННІ «Український державний хіміко-технологічний університет» Українського державного університету науки і технологій, м.Дніпро, https://orcid.org/0000-0002-5739-4616

МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ТЕХНІЧНИМ ОСВІТНЬО-НАУКОВИМ КЛАСТЕРОМ

Анотація. В статті наведена модель управління технічним освітньо-науковим кластером (надалі – ТОНК), яка побудована на результатах нашого дослідження в аспекті застосування теорії управління та використання інструментів стратегічного менеджменту для створення інноваційної екосистеми освіти, що інтегрує освіту, науку та виробництво для забезпечення інноваційного розвитку регіону та країни в цілому.

Для досягнення мети було проведено аналіз теоретичних засад управління, досліджено сучасні практики функціонування освітніх кластерів та проаналізовано потреби регіонального ринку праці. На основі отриманих даних розроблена модель управління ТОНК, яка включає такі ключові компоненти:

Теоретичний блок: Обґрунтовано вибір теоретичних концепцій, що полягають в основі моделі, зокрема концепції «Освіта 4.0».

Структурно-організаційний блок: Визначено оптимальну структуру управління ТОНК, включаючи центри прийняття рішень, механізми координації та взаємодії учасників.

Ресурсний блок: Проаналізовано різні види ресурсів (матеріальні, фінансові, людські, інформаційні) та розроблено механізми їх ефективного використання.

Освітньо-науковий блок: Розроблено механізми мережевої взаємодії учасників кластера, визначено сучасні технології навчання та досліджень, а також сформовано вимоги до технологічної інфраструктури.

Результативний блок: Визначено ключові показники ефективності діяльності ТОНК, розроблено систему моніторингу та оцінки результатів.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці комплексної моделі управління ТОНК, яка враховує як загальнотеоретичні принципи, так і специфічні особливості функціонування освітніх кластерів в умовах четвертої промислової революції. Модель передбачає активне використання цифрових технологій, індивідуалізацію освітніх траєкторій та тісну інтеграцію з потребами ринку праці.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що розроблена модель може бути використана для створення та розвитку ефективних ТОНК в різних регіонах країни. Впровадження моделі сприятиме підвищенню якості освіти, стимулюванню інноваційної діяльності, зростанню конкурентоспроможності вітчизняних підприємств та підвищенню рівня життя населення.

Мета статті. Розробка багаторівневої динамічної моделі управління, яка забезпечить тісну взаємодію учасників ТОНК та сприятиме інноваційному розвитку регіону та країни в цілому.

Ключові слова: технічний освітньо-науковий кластер, модель управління, інновації, освіта, наука, виробництво, четверта промислова революція, цифрові технології.

Bazhan Serhii Petrovych PhD in Education, Associate Professor, Department of Philosophy and Ukrainian Studies, SSI "Ukrainian State Chemical and Technological University" Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, https://orcid.org/0000-0002-5739-4616

A MODEL OF MANAGEMENT OF A TECHNICAL EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC CLUSTER

Abstract. This article presents a model for managing a Technical Educational and Scientific Cluster (TESC), developed based on our research into the application of management theory and strategic management tools. The model is designed to create an innovative educational ecosystem that integrates education, science, and production to drive innovative development at both the regional and national levels.

To achieve this goal, we conducted an in-depth analysis of theoretical management foundations, studied contemporary practices of educational clusters, and analyzed the needs of the regional labor market. Based on the obtained data, we developed a TESC management model that includes the following key components:

Theoretical Framework: We substantiated the choice of theoretical concepts underlying the model, including the "Education 4.0" concept.

Structural and Organizational Component: We defined the optimal management structure for the TESC, including decision-making centers, coordination mechanisms, and interactions between participants.

Resource Component: We analyzed various types of resources (material, financial, human, informational) and developed mechanisms for their effective utilization.

Educational and Scientific Component: We developed mechanisms for network interaction among cluster participants, identified modern teaching and research technologies, and formulated requirements for technological infrastructure.

Performance Component: We defined key performance indicators for TESC activities and developed a system for monitoring and evaluating results.

The novelty of this research lies in the development of a comprehensive TESC management model that considers both general theoretical principles and the specific features of educational clusters operating in the context of the Fourth Industrial Revolution. The model envisions the active use of digital technologies, the individualization of educational trajectories, and close integration with the needs of the labor market.

The practical significance of this research lies in the fact that the developed model can be used to create and develop effective TESC in various regions of the country. The implementation of the model will contribute to improving the quality of education, stimulating innovative activities, increasing the competitiveness of domestic enterprises, and improving the standard of living of the population.

The purpose of this article is to develop a multi-level management model that ensures close interaction among TESC participants and contributes to the innovative development of the region and the country as a whole.

Keywords: technical educational and scientific cluster, management model, innovation, education, science, production, Fourth Industrial Revolution, digital technologies.

Постанова проблеми. Українська освіта переживає складний період. Сьогодні, це виклики війни, а завтра - повоєнна відбудова. В обох періодах, присутня гостра нестача фінансування, заклади освіти переважно мають застаріле навчальне обладнанні, а викладачів отримують низьку заробітну плату що не сприяє їх мотивації до покращення освітнього процесу. Відсутність чіткого плану розвитку освіти, бюрократія та недостатня підготовка педагогів до нових викликів ускладнюють ситуацію. Нерівність у доступі до якісної освіти між регіонами, слабкі зв’язки з бізнесом та невідповідність навичок випускників потребам ринку праці доповнюють цю картину. У контексті відновлення країни, освіта має сфокусуватися на підготовці фахівців для відбудови економіки, інфраструктури та соціальної сфери. Крім того, важливо забезпечити психологічну підтримку студентів та викладачів, які постраждали від війни.

Як на нашу думку, то створення ТОНК є ключовим елементом відновлення України після війни. Такі кластери, зосередившись на критично важливих галузях, як енергетика, інфраструктура та ІТ, зможуть підготувати висококваліфікованих фахівців, розробити інноваційні технології та сприяти розвитку української економіки. Тісна співпраця з бізнесом, цифрова трансформація та підтримка стартапів дозволять кластерам стати рушійною силою інноваційного розвитку країни. Створення кластерів у різних регіонах забезпечить збалансований розвиток і допоможе подолати наслідки війни. Крім того, кластери можуть стати потужним інструментом для залучення інвестицій та міжнародної допомоги.

Тут, проблема полягає у необхідності розробки нової моделі управління ТОНК, яка б не лише забезпечувала ефективну взаємодію між освітою, наукою

та виробництвом, а й сприяла всебічному розвитку особистості студента в контексті реформи української освіти. Така модель, має поєднувати академічні знання, практичні навички та особистісний розвиток, готуючи фахівців, здатних успішно працювати в сучасних умовах.

Вагомим викликом у процесі трансформації української системи освіти став масштабний процес об'єднання університетів, що фактично є основою для формування локальних освітніх екосистем. Цей процес виявив гостру потребу в розробці нових моделей управління, які б відповідали вимогам сучасності, які б дозволили оптимізувати використання ресурсів, підвищити якість освіти та забезпечити інтеграцію освітніх закладів з ринком праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню формування кластерних структур та необхідності утворення освітньо-наукових кластерів свої праці присвятила Т. Ковалюк, яка доводила необхідність інтеграції зусиль суб'єктів взаємодії, таких як держава, система ІТ-освіти, наукова сфера для створення національної конкурентоспроможної системи підготовки професійних кадрів для ІТ-галузі. Вона обґрунтовує, що кластерний підхід дозволяє створити синергетичний ефект, адаптуватися до змін на ринку праці, стимулювати інновації та підвищити конкурентоспроможність країни на глобальному рівні. Однак, для успішної реалізації цієї моделі необхідно враховувати специфіку ІТ-галузі, визначити роль держави, розглянути можливості міжнародної співпраці та подолати існуючі бар'єри [1].

Наталія Токуєва розробила модель оцінки ефективності технологічного менеджменту кластерних інновацій, зосередившись на аналізі впливу інноваційних витрат на розвиток персоналу та матеріально-технічне забезпечення кластерів в умовах післявоєнного відновлення України. Дослідження охопило ІТ-кластери, агропромислові кластери тощо. Для оцінки ефективності було використано виробничі функції, що враховували такі показники як витрати на наукові дослідження, витрати на навчання персоналу, рівень автоматизації виробництва тощо. Результати дослідження підтвердили, що підвищення ефективності технологічного менеджменту в кластерах є ключовим фактором для успішного відновлення економіки та потребує посилення державної підтримки наукових, інноваційних та освітніх проектів, а також розвитку логістичної інфраструктури [12].

Дослідження Орландо Троазі, проведене на прикладі італійського кластеру аерокосмічних технологій, показало, що кластери є потужним інструментом для стимулювання інновацій. Використовуючи конструктивістську обґрунтовану теорію, вчений виявив, що в рамках кластерів виникають різноманітні типи інновацій, включаючи технологічні, процесуальні, пов'язані з бізнес-моделями та даними, соціальні та екологічні. Ці інновації є результатом тісної взаємодії між учасниками кластера та сприяють його подальшому розвитку. Результати дослідження Троазі можуть бути використані для розробки стратегій створення інноваційних кластерів в інших

галузях [14]. Дослідження Орландо Троазі демонструє, що кластери є ефективним інструментом для стимулювання інновацій. Як на нашу думку, то досвід італійського кластеру аерокосмічних технологій може бути корисним для України при формуванні власних кластерів. Однак, необхідно враховувати специфіку української економіки та соціальних умов.

Цікавими для нашого дослідження виявились концептуальні роботи Інези Гагнідзе, яка пропонує новий погляд на роль кластерів в умовах цифрової трансформації. Вона стверджує, що кластери не тільки здатні адаптуватися до викликів Індустрії 4.0, а й стануть рушійною силою розвитку економіки в епоху Індустрії 5.0. Дослідниця виділяє такі ключові виклики Індустрії 4.0, як автоматизація виробництва, зростання кіберзагроз, необхідність в нових навичках працівників та обґрунтовує, чому кластери є оптимальним середовищем для їх подолання. Для візуалізації процесу цифрової трансформації кластерів Гагнідзе розробила оригінальну модель, яка дозволяє проаналізувати взаємозв'язки між різними елементами кластера та визначити напрямки його подальшого розвитку [9]. Результати дослідження Гагнідзе відкривають нові перспективи для створення інноваційних освітніх екосистем в Україні. Тісна співпраця між університетами, бізнесом і державою, а також адаптація освітніх програм до потреб ринку праці сприятимуть розвитку інноваційних стартапів та підвищенню конкурентоспроможності української економіки.

Маріо Франко, використовуючи мережевий підхід, проаналізував міжорганізаційні взаємодії в агропромисловому кластері Португалії. Дослідження показало, що кластери є ефективним інструментом для обміну знаннями та стимулювання інновацій. Завдяки кластеризації, підприємства мають кращі можливості для виходу на нові ринки та підвищення конкурентоспроможності. Важливу роль у успіху кластерів відіграють довіра, взаємодопомога та відкритість між учасниками [8]. Таким чином, дослідження Франко підтверджує, що кластери є потужним каталізатором для розвитку економіки та можуть бути успішно застосовані в різних галузях.

Як на нашу думку, то дослідження Франко агропромислового кластеру Португалії пропонує цінні рекомендації щодо створення ефективного ТОНК в Україні. Тут, ключовими аспектами є: необхідність міцних мережевих зв’язків між усіма учасниками кластера, важливість довіри та відкритості у взаємодії, фокус на інноваціях та підтримка малих і середніх підприємств. При розробці моделі для українського кластера потрібно враховувати особливості національного контексту, регіональні потреби та інтегрувати кластер з іншими ініціативами в сфері інновацій. Застосування цих принципів дозволить створити ефективний кластер, який сприятиме розвитку технологій, підвищенню конкурентоспроможності української економіки та покращенню якості життя.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі модернізації освіти в Україні спостерігається дедалі більша потреба у переосмисленні традиційних

підходів до навчання та виховання. Ключовим завданням є перехід від знання-центрованої до особистісно орієнтованої моделі освіти. Це означає, що в центрі уваги має бути не просто передача знань, а розвиток особистості здобувача освіти, формування його критичного мислення, творчих здібностей та готовності до постійного навчання протягом життя.

Сучасна освіта ставить у центр уваги особистість студента. Замість пасивного сприйняття інформації, студенти стають активними учасниками навчального процесу, які самостійно досліджують і розвивають свої здібності. Навчання має бути цікавим і відповідати індивідуальним потребам кожного студента, щоб сприяти його повноцінному розвитку та досягненню успіху. Особистісно орієнтована педагогіка спрямована на розвиток студента як особистості та як фахівця, здатного до саморозвитку, самореалізації та творчої діяльності. Вона є основою для створення освіти високої якості, яка відповідає сучасним вимогам.

Сучасна освіта потребує радикальних змін, зокрема, переходу від авторитарних методів до партнерських відносин між усіма учасниками навчального процесу. Активне залучення підприємств, впровадження цифрових технологій та створення інноваційного освітнього середовища є ключовими факторами успіху. Для ефективної реалізації цих змін необхідна розробка нової моделі управління освітою, яка передбачає децентралізацію, залучення всіх зацікавлених сторін до управління на принципах прозорості, неупередженості та беззаперечній зацікавленості в кінцевому результаті. Такий підхід дозволить створити гнучку та адаптивну систему освіти, яка зможе швидко реагувати на зміни в зовнішньому середовищі та готувати висококваліфікованих фахівців, відповідних потребам сучасного ринку праці. Тут, йдеться саме про утворення ТОНК та побудови ефективної моделі управління, де ТОНК, це не тільки об'єднання закладів освіти, наукових установ, підприємств та інших організацій, які взаємодіють між собою для досягнення спільних цілей у галузі науки, освіти та виробництва, це передусім освітня мережа що має розгалужену інфраструктуру, інтелектуальний, технічний та науковий потенціал.

Зазначимо, що модель управління ТОНК є фундаментом, який визначає взаємодію та координацію всіх елементів цієї комплексної системи. Вона визначає механізми взаємодії, розподіл відповідальності, процеси управління, а також стимулює участь усіх зацікавлених сторін. Ефективна модель управління має забезпечити прозорість, демократичність, гнучкість, орієнтацію на результат та на впровадження інновацій в діяльності ТОНК. Крім того, така модель має бути стійкою до зовнішніх впливів та орієнтованою на розвиток людського потенціалу.

Мета моделі – створення багаторівневої, розгалуженої за напрямами діяльності учасників кластеру та формами організації системи управління освітнім процесом, що реалізовується в умовах промислових підприємств.

Запропонована нами модель, це динамічна і відкрита система, що орієнтована на потреби регіонального ринку праці. Наведемо її ключові компоненти та принципи функціонування. Схема моделі представлена на малюнку 1.

Модель містить такі блоки та компоненти:

8. Теоретичний блок. Теоретичний блок, містить наступні компоненти – соціально-економічні фактори, нормативні основи, теоретичні основи.

Соціально-економічні фактори відіграють важливу роль у розвитку та функціонуванні ТОНК. Їх вплив на модель управління ТОНК може бути як прямим, так і непрямим.

Прямий вплив соціально-економічних факторів на модель управління ТОНК проявляється у формування державної політики в галузі освіти, науки та інновацій, що визначає необхідність утворення кластеру, місце його розташування та галузеву направленість, пріоритети розвитку ТОНК, а також механізми їх фінансування та підтримки. Важливим фактором тут є попит у кваліфікованих кадрах на ринку праці в розрізі галузей, що визначає потребу в освітніх програмах та наукових дослідженнях, які проводяться в рамках ТОНК. Особливе значення для прийняття рішення його утворення ТОНК постає рівень соціально-економічного потенціалу регіоні, що впливає на можливості для його розвитку та функціонування.

Непрямий вплив соціально-економічних факторів на модель управління ТОНК проявляється в соціальній структурі суспільства, що визначає рівень доступності освіти та науки для різних груп населення.

Так, економічне становище країни впливає на рівень фінансування освіти та науки. Це пов'язано з тим, що держава є основним джерелом фінансування освіти та науки. У періоди економічного зростання держава має більше коштів, які вона може виділити на ці сфери. У періоди економічної кризи держава може скорочувати фінансування освіти та науки. А отже, це має вплив на ефективність діяльності ТОНК на впровадження інновацій. Варто зазначити, що економічне становище країни не є єдиним фактором, який впливає на рівень фінансування освіти та науки. На цей рівень також впливають політичні фактори, соціальні фактори тощо.

Культурні цінності суспільства теж можуть виступати як фактор впливу на модель управління ТОНК, бо визначають ставлення до інновацій та підприємництва. Де культурні цінності - це уявлення про те, що є важливим і цінним в суспільстві Вони формуються в процесі історичного розвитку і передаються від одного покоління до іншого. Ставлення до інновацій та підприємництва є важливою культурною цінністю. Воно визначає, як суспільство сприймає зміни, нові ідеї та ризик. У суспільствах, де цінуються інновації та підприємництво, люди більш схильні до ризику, відкриті до нових ідей і готові змінювати статус-кво. У таких суспільствах інновації та підприємництво є більш поширеними, що сприяє економічному розвитку. Навпаки, у суспільствах, де інновації та підприємництво не цінуються, люди

більш консервативні, менш схильні до ризику і неохоче приймають зміни. У таких суспільствах інновації та підприємництво є менш поширеними, що може призвести до економічного занепаду [11].

Нормативні основи теоретичного блоку моделі управління ТОНК складаються з сукупності принципів, правил і норм, які регулюють діяльність ТОНК. Ці принципи, правила і норми можуть бути встановлені на міжнародному, національному, регіональному та локальному рівнях.

Наприклад, на міжнародному рівні нормативні основи ТОНК визначаються положеннями Всесвітньої декларації про вищу освіту для XXI століття [13], Конвенцією про визнання кваліфікацій, що стосуються вищої освіти в Європейському регіоні [6], Конвенція ЮНЕСКО про технічну та професійну освіту [7], Рекомендації ЮНЕСКО про розвиток освіти та підготовки кадрів у галузі науки і техніки [10] тощо.

На національному рівні, це: Закон про освіту [2], Закон України про вищу освіту [3], Закон про науку і науково-технічну діяльність [4] тощо.

На регіональному (місцевому) рівні нормативні основи діяльності ТОНК можуть визначатися Стратегією розвитку конкретного регіону, наприклад - Дніпропетровської області [5] або іншими регуляторними документами прийнятими на місцевому рівні.

На локальному (університетському) рівні нормативні основи діяльності ТОНК визначаються Статутам Університету, Положенням про ТОНК, Програмою розвитку ТОНК, Правилами внутрішнього розпорядку ТОНК тощо.

Положення, які лежать в основі нормативних основ ТОНК сформовані на принципах доступності, рівності, демократії, ефективності та інноваційності. ТОНК має бути доступним для всіх, хто має відповідні знання та навички, всі учасники ТОНК мають бути рівними перед законом. Процес управління ТОНК має здійснюватися на основі демократичних засад та бути ефективним і результативним, орієнтованим на інновації.

В такий спосіб нормативні основи діяльності ТОНК мають забезпечувати якість освіти та наукових досліджень, відповідність освіти та наукових досліджень потребам ринку праці, що сприятиме розвитку інноваційної діяльності, міжнародної співпраці, а в кінцевому результаті, економіки країни.

Зауважимо, шо нормативні основи діяльності ТОНК мають постійно вдосконалюватися з урахуванням змін в суспільстві, економіці та технологіях.

Теоретичний блок моделі управління ТОНК базується на ряді теоретичних концепцій, які описують сутність, закономірності та принципи функціонування ТОНК. До таких концепцій належать «Освіта 4:0». Концепція «Освіта 4.0» є однією з ключових концепцій, на яких ґрунтується теоретичний блок моделі управління ТОНК, що описує нову парадигму освіти, яка відповідає викликам та потребам четвертої промислової революції.

Так, теоретичні основи концепції «Освіта 4.0» включають кілька взаємопов’язаних теорій. Теорія навчання протягом життя підкреслює

необхідність постійного оновлення знань і навичок. Персоналізоване навчання, засноване на індивідуальних потребах і здібностях кожного здобувача освіти, посилюється використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Компетентнісний підхід, в свою чергу, спрямований на формування практичних навичок, необхідних для успішної роботи в сучасному світі. Ці теорії, взаємопов'язані між собою, створюють основу для створення інноваційних освітніх середовищ, які відповідають викликам сучасного суспільства.

Отже, концепція «Освіта 4.0» передбачає такі ключові зміни в освіті, як перехід від традиційної класно-урочної системи до більш гнучких та інтерактивних форм навчання, широке використання ІКТ в освітньому процесі, персоніфікацію навчання задля формування компетенцій, необхідних для успішної роботи в суспільстві 4.0. Це означає, що замість пасивного засвоєння знань, студенти стануть активними учасниками навчального процесу, використовуючи різноманітні інструменти та ресурси. Роль викладача при цьому зміниться: він стане своєрідним наставником, який допомагає студентам розвивати свої навички та досягати поставлених цілей. Звичайно, впровадження таких змін потребує значних зусиль і ресурсів, але воно відкриває перед освітою великі можливості для розвитку креативного мислення, критичного аналізу та співпраці, що є ключовими компетенціями для успіху в сучасному світі.

В рамках ТОНК концепція «Освіта 4.0» може бути реалізована за допомогою таких механізмів, як: розробка та впровадження нових освітніх програм, що відповідають потребам виробничого сектору економіки; створення інноваційних навчальних середовищ, що використовують ІКТ з метою забезпечити підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів належного рівня. Особливу роль тут має відігравати розвиток співпраці з підприємствами та іншими організаціями, що входять до складу ТОНК.

Як на нашу думку, то впровадження концепції «Освіта 4.0» в ТОНК дозволить підвищити якість освіти та підготовки кадрів, створити економіку країни більш конкурентоспроможну на світовому ринку.

Теоретичні основи концепції «Освіта 4.0» є важливим компонентом теоретичного блоку моделі управління ТОНК. Ці основи дозволяють розробити практичні рекомендації щодо впровадження концепції «Освіта 4.0» в умовах ТОНК задля головної мети - підготовки кадрів, що відповідатимуть потребам четвертої промислової революції.

9. Структурно-організаційний блок. До складу якого входить компоненти: Центр управління кластером - Рада кластеру, Директорат клас-теру, Комісії та робочі групи. Учасники кластеру – Університет як кластероутворююча організація, коледжі як структурні підрозділи університету, виробничі підприємства та технопарки, навчально-наукові інститути тощо.

Так, Центр управління кластером (надалі - ЦУК) є основним органом управління кластером. Він відповідає за розробку стратегії розвитку кластера,

залучення ресурсів, а також за реалізацію заходів, спрямованих на досягнення цілей кластера.

Цілі ТОНК визначені і є конкретними, вимірюваними, досяжними, релевантними та своєчасними. Завдання ТОНК спрямовані на досягнення головної мети – підготовка висококваліфікованих фахівців що відповідають потребам сучасного суспільства та країни. Процеси управління ТОНК включають такі заходи, як планування, координація, контроль та оцінка. Процеси управління спрямовані на досягнення цілей ТОНК.

Учасниками ТОНК є підприємства, заклади освіти, наукові установи, а також інші організації, що займаються освітньою, науковою та виробничою діяльністю. Організаційна структура ТОНК визначає, як будуть розподілені обов'язки та повноваження між його учасниками та сприяє досягненню головних цілей ТОНК.

Механізми взаємодії учасників кластера спрямовані на створення умов для ефективної співпраці між ними. До таких механізмів віднесемо: спільні проекти та програми, обмін інформацією та досвідом, співробітництво в галузі освіти та підготовки кадрів.

10. Ресурсний блок. Включає в себе компоненти - матеріальні, фінансові, людські та інформаційні ресурси, де ресурси використовуються для досягнення цілей ТОНК.

Матеріальні ресурси - це один з ключових компонентів ресурсного блоку моделі управління ТОНК. До матеріальних ресурсів належать будівлі та приміщення, обладнання, інструменти та матеріали.

Отже, ТОНК має потребу в будівлях та приміщеннях для розміщення навчальних аудиторій, лабораторій, дослідницьких центрів, виробничих потужностей, офісів, а також в обладнанні, інструментах та матеріалах для освітнього процесу, наукових досліджень, дослідно-конструкторських розробок, виробничої діяльності та інших видів діяльності. Тут, важливо зазначити, що матеріальні ресурси ТОНК мають відповідали вимогам сучасності, достатності, якості та ефективності.

Тобто, матеріальні ресурси ТОНК мають не тільки відповідати сучасному рівню розвитку науки і техніки та якості, а мають бути у достатній кількості, щоб забезпечити всі види діяльності ТОНК та використовуватися максимально ефективно. Ефективне використання матеріальних ресурсів є важливою умовою успішного функціонування ТОНК.

Фінансові ресурси - це один з компонентів ресурсного блоку моделі управління ТОНК, використання якого необхідно для забезпечення фінансування освітнього процесу, наукових досліджень, дослідно-конструкторських розробок, інноваційної діяльності, розвитку інфраструктури тощо. Конкретизуємо фінансові ресурси - стипендії, заробітна плати викладачів, витрати на придбання навчальних матеріалів, оновлення та утримання обладнання та інші витрати, що пов'язані з освітнім та науковим процесом.

Важливим аспектом в сфері фінансування є отримання коштів на будівництво і реконструкцію будівель, придбання обладнання та інших витрат, пов'язаних з розвитком інфраструктури.

Важливо, щоб ТОНК мав диверсифіковані джерела фінансування, це: державне фінансування - держава може виділяти кошти на розвиток ТОНК; гранти - ТОНК може отримувати гранти від наукових фондів, міжнародних організацій, приватних фондів та інших організацій; інвестиції - інвестори можуть вкладати кошти в розвиток ТОНК; власні кошти - ТОНК може використовувати власні кошти, отримані від господарської діяльності, для розвитку. Для щоб ТОНК ефективно використовував фінансові ресурси, необхідно розробити та затвердити бюджет ТОНК, на постійній основі здійснювати контроль за витрачанням бюджетних коштів, шукати можливості для економії коштів та підвищувати ефективність господарської діяльності ТОНК.

Людські ресурси – це не просто персонал, це сукупність знань, навичок, досвіду, творчості та ентузіазму людей, які працюють в організації. Це актив, який може дати конкурентну перевагу, якщо ним правильно управляти.

Розвиток людського капіталу, це навчання та підвищення кваліфікації та створення середовища, де люди можуть постійно вчитися, розвиватися та використовувати свої таланти.

Тут, варто розглянути процес управління знаннями, що направлений на виявлення, кодифікацію та поширення знань в умовах ТОНК, з метою щоб всі зацікавлені сторони могли ними користуватися. Мотивація, виступає як основна рушійна сила перетворень та інновацій для створення середовища, де люди відчувають себе цінними, щасливими та мотивованими до роботи. Значну роль відіграє лідерство, як феномен розвитку людини в соціумі та її культури, яка цінує людей, їхні ідеї та їхній внесок.

Зауважимо, що людські ресурси – це найцінніший актив ТОНК. Інвестуючи в людські ресурси та використовуючи їх ефективно, кластер зможе досягти кращих результатів та стати більш конкурентоспроможним. На ринку освітніх та наукових послуг.

Інформаційні ресурси - це ще один з ключових компонентів ресурсного блоку моделі управління ТОНК. Які ми представимо, як: наукові та технічні дані, це дані, отримані в ході наукових досліджень та дослідно-конструкторських розробок; освітні ресурси - навчальні матеріали, курси, підручники, методичні посібники та інші ресурси, що використовуються в навчальному процесі; інформаційно-аналітичні ресурси - дослідження, аналітика, прогнози та інші інформаційні продукти, що використовуються для прийняття управлінських рішень; бібліотечні ресурси - книги, журнали, статті, патенти та інші бібліотечні ресурси; інформаційні технології - програмне забезпечення, апаратне забезпечення, мережі та інші інформаційні технології, що використовуються для обробки, зберігання та передачі інформації.

Важливо, щоб ТОНК мав доступ до актуальних та достовірних інформаційних ресурсів. Для цього в кластері має бути створена система збору, зберігання та обробки інформації, що забезпечить доступ до інформаційних ресурсів для всіх учасників ТОНК та підвищить їх інформаційну грамотність.

Для того щоб ТОНК ефективно використовував інформаційні ресурси, необхідно розробити та впровадити систему управління інформаційними ресурсами, використовувати інформаційні технології для підвищення ефективності роботи ТОНК та вжити заходів для захисту інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу. Зазначимо, що ефективне використання інформаційних ресурсів дозволить покращити якість освітнього процесу, результативність наукових досліджень та сприятиме прийняттю обґрунтованих управлінських рішень.

11. Освітньо-науковий блок. Складається з наступних компонент: механізми мережевої взаємодії учасників кластера; **технології навчання та досліджень; технологічна інфраструктура.**

Мережева взаємодія - це ключовий фактор успішного функціонування ТОНК., що дозволяє учасникам кластера обмінюватися інформацією, знаннями, досвідом та ресурсами, а також спільно вирішувати проблеми та реалізовувати проекти.

Модель управління ТОНК передбачає використання таких механізмів мережевої взаємодії учасників кластера, як: інформаційно-комунікаційні платформи, це веб-сайти учасників кластеру та соціальні мережі, для обміну інформацією та спілкування учасників кластера, а також віртуальні платформи, для онлайн-співпраці учасників кластера; організація спільних заходів: семінари, конференції, форуми, круглі столи, навчальні курси тощо, для обміну досвідом та ідеями між учасниками кластера, обговорення актуальних проблем та вироблення спільних рішень, проведення навчальних курсів для підвищення кваліфікації учасників кластера; створення спільних наукових та освітніх проектів, реалізація освітніх програм тощо; мережеві партнерства - укладення угод про співпрацю між учасниками кластера, створення спільних підприємств для реалізації спільних проектів, участь ТОНК та його учасників у міжнародних мережах та проектах.

Зауважимо, що вибір механізмів мережевої взаємодії учасників кластера залежить від конкретних умов та потреб ТОНК.

Важливо, щоб механізми мережевої взаємодії учасників кластера забезпечували ефективний обмін інформацією та знаннями між учасниками кластера, сприяли спільному вирішенню проблем та реалізації проектів та підвищували конкурентоспроможність здобувача освіти на ринку праці.

Ефективна мережева взаємодія учасників кластера є важливою умовою успішного функціонування ТОНК.

Технологічна інфраструктура - це комплекс програмно-апаратних засобів, що забезпечує функціонування освітньо-наукового блоку ТОНК. Вона

включає в себе чотири основних компонент. Перша, апаратне забезпечення, це комп'ютери для викладачів, науковців, студентів та інших учасників освітньо-наукового процесу. Сервери для зберігання даних, забезпечення роботи веб-сайтів та інших інформаційних ресурсів. Мережеве обладнання: що забезпечує доступу до Інтернету та локальної мережі, а також лабораторне обладнання для проведення наукових досліджень та лабораторних практикумів. Друга, програмне забезпечення - операційні системи для роботи комп'ютерів та серверів і прикладні програми для текстових редакторів, електронних таблиць, презентацій, графічних редакторів, систем автоматизованого проектування (надалі - САПР) та інших задач. Особливе місце займають навчальні програми, що використовують для онлайн-курсів, віртуальних лабораторних робіт та інших форм дистанційного навчання. Програмні засоби що створені для ведення веб-сайтів та електронного автоматизованого документообігу. Третя, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) у вигляді Інтернет, що забезпечує доступ до інформаційних ресурсів, спілкування та співпраці, локальної мережі для обміну даними та спільного використання ресурсів та хмарні технології для зберігання даних, резервного копіювання та доступу до програмного забезпечення. Четверта, системи інформаційної безпеки з використанням антивірусного програмного забезпечення для захисту від комп'ютерних вірусів та брандмауер для захисту від несанкціонованого доступу. Система резервного копіювання використовується для відновлення даних у разі збою.

Важливо, технологічна інфраструктура в освітньо-науковому блоці управління ТОНК має відповідати вимогам сучасності, достатності та ефективності. Технологічна інфраструктура не тільки повинна відповідати сучасному рівню розвитку науки і техніки, а й повинна бути достатньою для забезпечення всіх потреб освітньо-наукового процесу, мати високу якість і використовуватися максимально ефективно.

Технології навчання та досліджень швидко розвиваються і відіграють дедалі більшу роль в освітньо-науковому блоці управління ТОНК. Ці технології, такі як онлайн-курси, вебінари, віртуальна та доповнена реальність, аналітика даних та штучний інтелект, допомагають покращити результати навчання, зробити дослідження більш ефективними та стимулювати інновації. Завдяки технологіям, студенти можуть навчатися в будь-який час і в будь-якому місці, а викладачі можуть створювати персоналізовані навчальні траєкторії для кожного учня. Крім того, технології сприяють розвитку співпраці та комунікації між учасниками освітнього процесу, що є важливим для вирішення складних проблем сучасності.

Сьогодні, особливе місце в освітньому процесі займає віртуальна реальність (надалі - VR) та доповнена реальність (надалі - AR). VR і AR можуть використовуватися для створення інтерактивних освітніх середовищ. Найсучаснішим аспектом технологій навчання і досліджень є штучний

інтелект (надалі - AI): AI може використовуватися для персоналізації навчання, надання зворотного зв'язку в режимі реального часу та автоматизації завдань. Зазначені технології можуть використовуватися для покращення розуміння того, як люди навчаються, і для розробки більш ефективних методів навчання.

Ці технології можна використовувати для набуття здобувачами освіти більш персоналізованого досвіду навчання за рахунок адаптації їх до засвоєння навчальних матеріалів та задоволення потреб і інтересів кожного студента.

Технології AI можуть допомогти у підвищенні доступності освіти, зробити освіту доступною для людей з особливими освітніми потребами, незалежно від їхнього розташування або обставин. Зробити дослідження більш ефективними, збирати та аналізувати дані, спілкуватися з іншими дослідниками та публікувати свої результати, розробляти нові продукти, послуги та ідеї.

Важливо, щоб ТОНК мав стратегію використання технологій навчання та досліджень. Ефективне використання технологій навчання та досліджень може допомогти ТОНК покращити свою роботу та досягти своїх цілей.

12. Результативний блок. Блок складається з наступних компонент: ефективність використання ресурсів; результати навчання; наукові результати.

Компонента «Ефективність використання ресурсів» є важливою з наступних причин. Фінансові, людські, інформаційні та технологічні ресурси ТОНК є обмеженими, тому важливо використовувати ці ресурси максимально ефективно.

Ефективне використання ресурсів може допомогти ТОНК досягти своїх цілей в галузі освіти, науки та інновацій, підвищити свою конкурентоспроможність на ринку освітніх та наукових послуг, сприяти залученню нових партнерів з числа бізнесу, влади та інших організацій тощо.

Економічна ефективність - співвідношення витрат і результатів діяльності ТОНК.

Для оцінки ефективності використання ресурсів ТОНК та оцінки ризиків що супроводжують діяльність кластеру, використаємо наступні методи: метод Дельфі, SWOT-аналіз, що передбачає збір і аналіз статистичних даних про використання ресурсів, проведення опитувань персоналу, студентів та інших учасників освітньо-наукового процесу. Також для детальної оцінки ризиків можуть бути залучені сторонні експерти.

Оцінка ефективності використання ресурсів та ризиків у ТОНК має на меті здійснення корекції стратегії управління кластером. Для досягнення оптимальної ефективності може бути запропонований комплекс заходів, серед яких: підвищення кваліфікації персоналу, модернізація інфраструктури, впровадження сучасних систем управління та оптимізація ресурсних витрат тощо. Ці заходи дозволять синхронізувати діяльність компонентів кластера, усунути дисбаланс та підвищити загальну продуктивність.

Отже, ефективне використання ресурсів є фундаментом успішного функціонування ТОНК. Для досягнення цієї мети необхідна чітка стратегія розвитку, яка визначає пріоритетні напрямки діяльності та необхідні для їх реалізації ресурси – фінансові, людські, матеріальні та інформаційні. Ефективна система управління ресурсами передбачає детальне планування, постійний контроль за їх використанням та ведення точного обліку. Такий підхід дозволяє оптимізувати витрати, мінімізувати ризики та забезпечити стійкий розвиток ТОНК. Крім того, тісний зв'язок між стратегією розвитку та управлінням ресурсами сприяє підвищенню конкурентоспроможності та адаптації до змін зовнішнього середовища. Значну роль в цьому процесі відіграє мотивований та кваліфікований персонал, який повинен вміти ефективно використовувати ресурси для досягнення цілей ТОНК.

Як на наш погляд, то ефективне використання ресурсів - це постійний процес, який потребує постійної уваги та зусиль з боку керівництва та персоналу ТОНК.

Наукові результати є одним з ключових компонентів Результативного блоку моделі управління ТОНК. До наукових результатів ТОНК ми віднесемо: кількість та якість наукових публікацій у рецензованих наукових журналах, вплив публікацій на наукову спільноту, наприклад - цитування, індекс Гірша тощо; кількість і якість завершених наукових досліджень то їх внесок у розвиток науки і техніки; впровадження наукових результатів, що можна виміряти у кількісному показнику наявних патентів, ліцензій та інших результатів інтелектуальної власності та впровадження наукових результатів у виробництво, іншої сфери діяльності тощо.

Для оцінки наукових результатів ТОНК використаємо метод аналізу бібліометричних показників - кількість публікацій, цитувань, індекс Гірша та даних про впровадження наукових результатів - кількість патентів, ліцензій, договорів на впровадження, а також метод експертних оцінок, залучення експертів для оцінки якості наукових досліджень та їх практичної значущості.

Так, на основі результатів оцінки наукових результатів ТОНК можна розробити та впровадити заходи для їх покращення. Підвищення кваліфікації наукових кадрів, підтримка молодих науковців за рахунок виплати персональних стипендії, грантів, конкурсів для молодих науковців, сприятиме підвищенню якості підготовки наукових кадрів. Наукові результати ТОНК повинні відповідати пріоритетним напрямкам розвитку науки і техніки, бути орієнтовані на практичне застосування.

Компонента «Результати навчання» є важливою складовою Результативного блоку моделі управління ТОНК з наступних причин. Перше, освіта - це одна з основних функцій ТОНК що спрямована на підготовку кваліфікованих кадрів для технічних та наукових галузей. Друге, якість освіти - це ключовий фактор конкурентоспроможності кращих студентів, викладачів та партнерів, лише за умови високої якості освіти. Третє, результати навчання -

це важливий показник ефективності роботи студентів, викладачів та управлінського персоналу ТОНК, який повинен постійно вдосконалювати свою роботу для того, щоб покращувати результати навчання. Четверте, оцінка рівня знань, навичок та компетенцій, які отримують студенти. Ми маємо виявляти проблеми та вживати заходів для їх усунення, покращувати якість освіти.

Для оцінки ефективності навчального процесу в ТОНК використовується комплексний підхід, що включає аналіз статистичних даних про успішність студентів, проведення опитувань серед студентів, випускників та роботодавців, а також залучення зовнішніх експертів. На основі отриманих даних розробляються та впроваджуються заходи, спрямовані на досягнення стратегічних цілей ТОНК. Це включає підвищення кваліфікації викладачів, модернізацію освітніх програм з урахуванням останніх досягнень науки і техніки, впровадження інноваційних методів навчання, таких як онлайн-навчання та проектно-орієнтоване навчання, а також покращення матеріально-технічної бази. Систематичний моніторинг результатів дозволяє оцінити ефективність впроваджених заходів та своєчасно коригувати стратегію розвитку ТОНК з урахуванням змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі. Залучення до цього процесу студентів, випускників та роботодавців забезпечує зворотний зв'язок та сприяє підвищенню якості освітніх послуг.

Оцінка результатів навчання є ключовою складовою ефективного управління ТОНК. Вона дозволяє виявити сильні та слабкі сторони освітнього процесу, а також визначити напрямки для його вдосконалення. Отримані результати дозволяють впровадити інноваційні методи навчання та покращення матеріально-технічної бази. Тут, важливим є те, щоб стратегія розвитку кластера враховувала потреби ринку праці та була побудована на принципах прозорості та відкритості. Регулярна оцінка ефективності дозволяє забезпечити постійне вдосконалення діяльності ТОНК та досягнення поставлених цілей.

Ефективність управління ТОНК визначається тим, наскільки вдало реалізуються його цілі та завдання. Для підвищення ефективності управління ТОНК необхідно постійно аналізувати його діяльність та вносити необхідні зміни.

Структура моделі управління ТОНК відображає упорядкованість цілей створення і використання ТОНК, його підпорядкованість загальній меті і освітньо-науковим та виробничим цілям, які реалізуються у відповідному порядку. Це, в свою чергу, передбачає взаємозалежність всіх учасників кластеру, зумовлює можливість здійснення в зазначеній освітній системі тільки тих освітніх технологій, які можуть бути практично забезпечені необхідним складом системи навчальних засобів. Таким чином, головною складовою ТОНК є засоби навчання – діючі підприємства, установи та організації.

При побудові нашої моделі реалізовуємо принципи відкритої і якісної освіти. Використання сучасних методів і засобів інформаційно-комунікаційних технологій в управлінні ТОНК дозволяє суттєво розширити його освітній потенціал, забезпечує формування і використання так званого єдиного освітнього простору в межах системи, та у випадку коли доступне навчальне середовище не обмежується окремо взятим закладом освіти чи підприємством. Це в першу чергу стосується доступної якісної і кількісної різноманітності інформаційних освітніх ресурсів.

Слід зазначити, що розширення потенційного простору локальної освітньої системи безпосередньо не пов’язане зі збільшенням питомих фінансових витрат на освіту окремої людини. Для поглиблення розуміння ролі, яку відіграє ТОНК і його складові при здійсненні підготовки фахівців, розглянемо це питання з позиції проблемного підходу щодо організації і провадження освітнього процесу.

Модель управління ТОНК складається з двох взаємопов'язаних частин: формуючої та реалізуючої. Формуюча частина визначає цілі та зміст навчального процесу, тоді як реалізуюча забезпечує їхнє втілення за допомогою викладачів, навчальних матеріалів та інфраструктури. Хоча ці частини можуть досліджуватися окремо, їхня взаємодія є ключовою для ефективного функціонування системи. Цільова та змістовно-інформаційна складові формують основу навчального процесу, а викладацька, науково-освітня, матеріально-технічна складові забезпечують його реалізацію. Таким чином, модель управління ТОНК є комплексною системою, що поєднує стратегічне планування та практичну реалізацію.

Зазначимо, що запропонована модель управління ТОНК дозволяє оцінити ступінь відповідності існуючої системи підготовки фахівців вимогам до складу і рівню їх компетентностей, а також прогнозувати зміни в майбутній фаховій їх діяльності.

Так, при моделюванні процесу управління ТОНК повинна здійснюватися проекція вимог сучасного виробництва до їх компетентностей здобувачів освіти, які навчались в закладах освіти кластеру. Це важливо, бо ринок праці постійно змінюється, з'являються нові професії, а старі стають неактуальними.

Сучасне виробництво потребує фахівців з високоякісними компетентностями. Ці компетентності включають в себе не тільки знання та навички, але й особисті якості, такі як критичне мислення, креативність, комунікабельність, командна робота тощо.

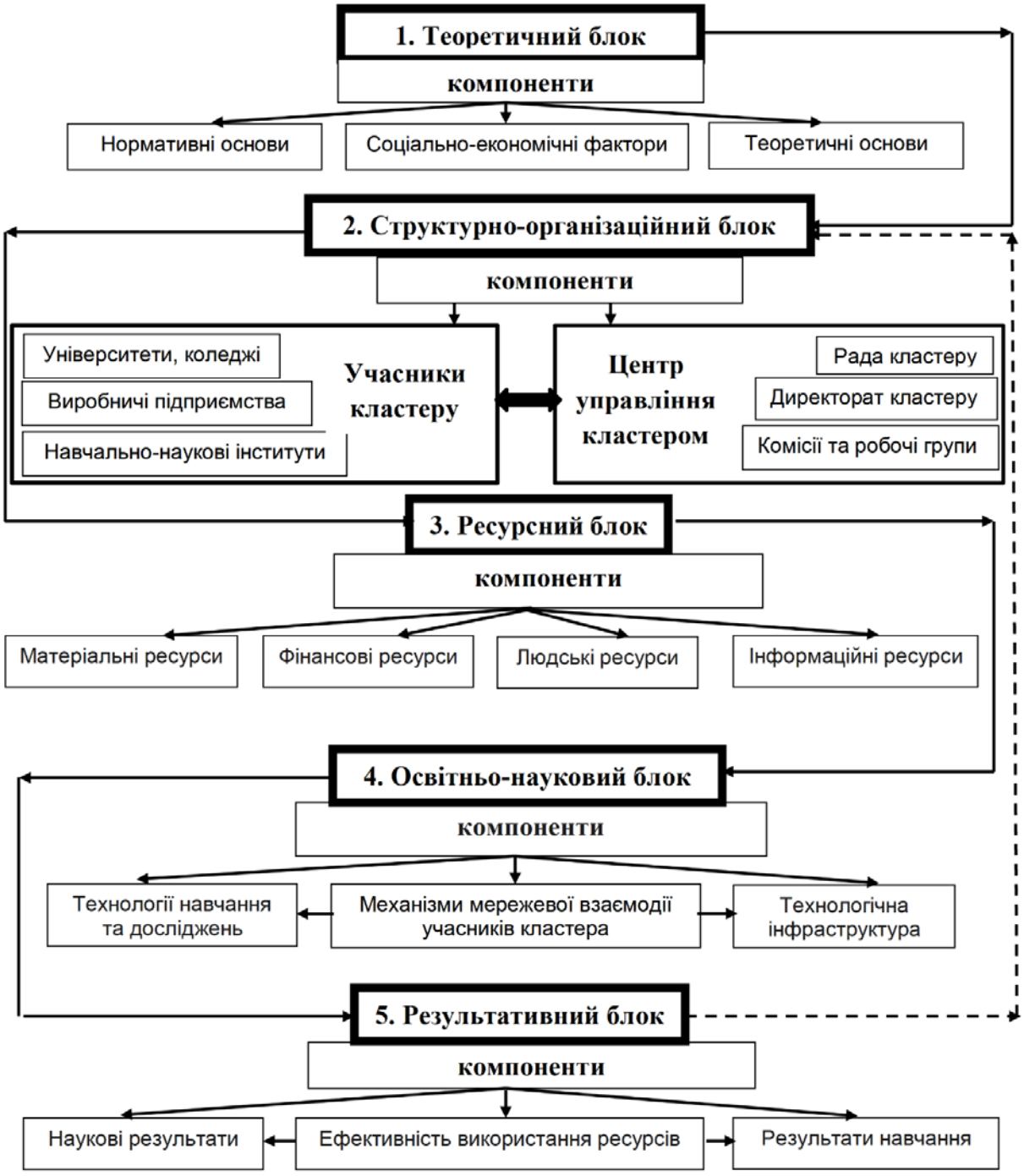

Рис.1 Модель управління ТОНК.

Для забезпечення конкурентоспроможності ТОНК на ринку освітніх послуг необхідно, щоб освітні програми, що реалізуються закладами, які входять до його складу, відповідали сучасним вимогам роботодавців. Для цього ТОНК має широко використовувати такі інструменти як: співпраця з підприємствами, аналіз попиту на фахівців на ринку праці та застосування професійних стандартів.

Роботодавці можуть брати участь у розробці освітніх програм, щоб переконатися, що вони відповідають їхнім потребам, а також роботодавці можуть викладати в закладах освіти кластеру, щоб ділитися своїм досвідом з студентами, а студенти можуть проходити стажування на підприємствах, щоб отримати практичний досвід роботи.

Проекція вимог сучасного виробництва до компетентностей фахівців - це важливий фактор, який гарантує успішне працевлаштування випускників ТОНК.

Висновки. За результатами нашого дослідження ми пропонуємо комплексну модель управління ТОНК, яка поєднує теоретичні засади та практичні аспекти. Модель орієнтована на створення інноваційної екосистеми, що інтегрує освіту, науку та виробництво. Вона включає детальний аналіз теоретичних концепцій, розробку оптимальної структури управління, визначення необхідних ресурсів та механізмів їх ефективного використання, а також розробку механізмів мережевої взаємодії учасників кластера. Особлива увага приділяється використанню сучасних технологій, індивідуалізації освітніх траєкторій та тісній інтеграції з потребами ринку праці. Наукова новизна дослідження полягає в розробці комплексної моделі, яка враховує специфіку функціонування освітніх кластерів в умовах четвертої промислової революції. Практична значущість полягає в тому, що розроблена модель може бути ефективно застосована для створення та розвитку ТОНК в різних регіонах країни.

Для досягнення мети дослідження ми проаналізували існуючі підходи до управління ТОНК, запропонували інноваційні рішення для розвитку освітнього процесу. Особливу увагу було приділено розробці механізмів адаптації моделі до умов постійних змін та забезпечили її стійкість до зовнішніх впливів.

Впровадження розробленої нами моделі управління ТОНК може сприяти розвитку інноваційної діяльності в регіоні, а також підвищенню конкурентоспроможності його економіки. Модель управління ТОНК покликана забезпечувати ефективну взаємодію між учасниками кластера, сприяти розвитку та поширенню технологій у виробництво, формувати конкурентоспроможні кадри.

Література:

1. Ковалюк Т., Кобець Н. Концепція освітньої екосистеми для цифрової трансформації української економіки // *2021 IEEE European Technology and Engineering Management Summit (E-TEMS).* – 2021. – С. 116-121. – URL: https://ieeexplore.ieee.org/document/9524864
2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VII : станом на 16.08.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 02.10.2024)
3. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII : станом на 16.08.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 02.10.2024)
4. Про науку і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII: станом на 27.06.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 02.10.2024)

5. Про Стратегію регіонального розвитку Дніпропетровської області на період до 2027 року URL: https://oblrada.dp.gov.ua/rishennia/sklikannia-7/xxiv-sesiya/%d0%bf%d1%80%d0%be-%d1%81%d1%82%d1%80%d0%b0%d1%82%d0%b5%d0%b3%d1%96%d1%8e-%d1%80%d0%b5%d0%b3%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be%d0%b3%d0%be-%d1%80%d0%be%d0%b7%d0%b2%d0%b8%d1%82%d0%ba-2/ (дата звернення: 02.10.2024)

6. Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region. Lisbon, 11.04.1997 https://rm.coe.int/168007f2c7

7. European Education Area: General education and training for others. https://education.ec.europa.eu/about-higher-education-policy?

8. Franco, M., Esteves, L., Rodrigues, MClusters as a Mechanism of Sharing Knowledge and Innovation: Case Study from a Network Approach. *Global Business Review, 25(2),* .2024. pp. 377-400. https://doi.org/10.1177/0972150920957270

9. Gagnidze, I. «Industry 4.0 and industry 5.0: can clusters deal with the challenges? (A systemic approach)». Kybernetes, Vol. 52 (7), 2023. pp. 2270-2287. https://doi.org/10.1108/K-07-2022-1005

10. Recommendation on Technical and Vocational Education and Training (2015): results of the second consultation of Member States on the implementation of the UNESCO TVET Recommendation, 2019–2022. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391232

11. Sánchez-Villagra, Marcelo. Claude Lévi-Straus as a humanist forerunner of cultural macroevolution studies. Evolutionary Human Sciences. 4. pp. 1-32. 2022. https://www.researchgate.net/publication/361941823_Claude_Levi-Straus_as_a_humanist_forerunner_of_cultural_macroevolution_studies

12. Shkoda, Mariana & Marova, Svitlana & Gorobets, Nataliia & Tokuieva, Nataliia & Zvonovskyi, Ruslan & Babaiev, Valerii & Tereshchenko, Svitlana. Technological management of cluster innovations in the education system, personnel development and logistics in realising the potential in post-war renewal. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development.* 45. pp. 364-378. 2024. https://www.researchgate.net/publication/377248919_technological_management_of_cluster_innovations_in_the_education_system_personnel_development_and_logistics_in_realising_the_potential_in_post-war_renewal

13. The World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Approaches and Practical Measures. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, October 5-9,* 1998. http://www.unesco.org

14. Troisi, O., Visvizi, A., Grimaldi, M. The different shades of innovation emergence in smart service systems: the case of Italian cluster for aerospace technology, *Journal of Business & Industrial Marketing, Vol. 39 (6),* 2024. pp. 1105-1129. https://doi.org/10.1108/JBIM-02-2020-0091

References:

1. Kovaliuk T., Kobets N. (2021). Kontseptsiia osvitnoi ekosystemy dlia tsyfrovoi transformatsii ukrainskoi ekonomiky *[The concept of an educational ecosystem for the digital transformation of the Ukrainian economy] 2021 IEEE European Technology and Engineering Management Summit (E-TEMS).* pp. 116-121. Retrieved from https://ieeexplore.ieee.org/document/9524864 [In Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy Pro osvitu : pryiniatyi 05 Veresnia 2017 roku № 2145-VII [Law of Ukraine On the About Education № 2145-VII]. (2017, September, 5), as of (2024, August, 16), Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (accessed 02.10.2024) [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro vyshchu osvitu : pryiniatyi 01 Lypnia 2014 roku № 1556-VII [Law of Ukraine On Higher Education № 1556-VII]. (July, 1 2014), as amended on (2024, August, 16), Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (accessed 02.10.2024) [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy Про науку і науково-технічну діяльність : pryiniatyi 26. Lystoapda 2015 roku № 848-VIII [Law of Ukraine About science and scientific and technical activity № 848-VIII] amended on (2024, June, 27), Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (accessed 02.10.2024) [In Ukrainian].

5. Oficiinyi vebsait. Dnipropetrovska oblasna rada. Pro Stratehiiu rehionalnoho rozvytku Dnipropetrovskoi oblasti na period do 2027 roku [*About the Regional Development Strategy of the Dnipropetrovsk Region for the period until 2027]* Retrieved from https://oblrada.dp.gov.ua/rishennia/sklikannia-7/xxiv-sesiya/%d0%bf%d1%80%d0%be-%d1%81%d1%82%d1%80%d0%b0%d1%82%d0%b5%d0%b3%d1%96%d1%8e-%d1%80%d0%b5%d0%b3%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be%d0%b3%d0%be-%d1%80%d0%be%d0%b7%d0%b2%d0%b8%d1%82%d0%ba-2/ 02.10.2024. [In Ukrainian].

6. Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region. Lisbon, 11.04.1997 Retrieved from https://rm.coe.int/168007f2c7 [In English].

7. European Education Area: General education and training for others. Retrieved from https://education.ec.europa.eu/about-higher-education-policy?

8. Franco, M., Esteves, L., Rodrigues, M. (2024). Clusters as a Mechanism of Sharing Knowledge and Innovation: Case Study from a Network Approach. *Global Business Review, 25(2),* pp. 377-400. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0972150920957270 [In English].

9. Gagnidze, I. (2023). Industry 4.0 and industry 5.0: can clusters deal with the challenges? (A systemic approach). Kybernetes, Vol. 52 (7), pp. 2270-2287. Retrieved from https://doi.org/10.1108/K-07-2022-1005 [In English].

10. Recommendation on Technical and Vocational Education and Training (2015): results of the second consultation of Member States on the implementation of the UNESCO TVET Recommendation, 2019–2022. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391232 [In English].

11. Sánchez-Villagra, Marcelo. (2022). Claude Lévi-Straus as a humanist forerunner of cultural macroevolution studies. Evolutionary Human Sciences. 4. pp. 1-32. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/361941823_Claude_Levi-Straus_as_a_humanist_forerunner_of_cultural_macroevolution_studies [In English].

12. Shkoda, M., Marova, S., Gorobets, N., Tokuieva, N., Zvonovskyi, R., Babaiev, V., Tereshchenko, S. (2024). Technological management of cluster innovations in the education system, personnel development and logistics in realising the potential in post-war renewal. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development.* 45. pp. 364-378. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/377248919_technological_management_of_cluster_innovations_in_the_education_system_personnel_development_and_logistics_in_realising_the_potential_in_post-war_renewal [In English].

13. The World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Approaches and Practical Measures. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, October 5-9,* 1998. Retrieved from http://www.unesco.org [In English].

14. Troisi, O., Visvizi, A., Grimaldi, M. (2024). The different shades of innovation emergence in smart service systems: the case of Italian cluster for aerospace technology, *Journal of Business & Industrial Marketing, Vol. 39 (6),* pp. 1105-1129. Retrieved from https://doi.org/10.1108/JBIM-02-2020-0091 [In English].

УДК.091.212+37.091.8-055.1/2]:159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-982-994

Бех Іван Дмитрович доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік), директор Інституту проблем виховання НАПН України, м. Київ, тел.: (044)-455-53-48, http://orcid.org/0000-0002-4763-1673

Канішевська Любов Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України, м. Київ, тел.: (044)-455-53-48, https://orcid.org/0000-0002-4190-1601

Журба Катерина Олександрівна доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України, м. Київ, тел.: (044)-455-53-48, http://orcid.org/0000-0002-3854-4033

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ

Анотація. Стаття присвячена проблемі формування національної ідентичності школярів.

Мета статті – визначити сутність поняття «національна ідентичність» та способи її функціонування; розробити критерії і показники сформованості національної ідентичності школярів різних вікових груп та діагностичний інструментарій щодо виявлення рівнів сформованості національної ідентичності школярів.

Українська національна ідентичність – це ідейно-ціннісний стрижень життя особистості, яка набуває, зберігає і практично утверджує її у менш чи більш широкозначущих справах. Особистість як суб'єкт національної ідентичності стійко усвідомлює свою належність до української нації, як творця духовно-культурних цінностей; формує на їх основі власні смислоціннісні утворення, що складають її вищий Я-образ, і реалізує його у достойному житті.

Наголосимо, що національна ідентичність як особливе соціальне явище має тенденцію до спрямованого становлення. Відтак є всі підстави констатувати конкретні способи функціонування цього утворення, або відповідні його механізми. Останні можливо розташувати у певній ієрархії (послідовності), основою якої доцільно покласти рівень причетності як засіб утвердження у національній ідентичності.

Першим, елементарним способом функціонування національної ідентичності виступає протиставлення. Тож уявлення громадян цього рівня способу функціонування національної ідентичності практично відбувається на основі фізично-комунікативних ознак, які не зачіпають національної своєрідності, а лише сигналізують про відповідну відмінність від представників іншої нації.

Наступним способом функціонування національної ідентичності є механізм безпосередньої належності до своєї нації. Відтепер, поняття чужої нації виноситься за скобки власних національних переживань. Усі перипетії цього масштабу розглядаються громадянами у власних національних межах.

Розвивально досконалим способом функціонування національної ідентичності необхідно вважати механізм національної свідомості. Сутністю останньої є те, що вона безпосередньо зачіпає категорію духовності, яка вже панує в суспільстві, визначаючи певні національні діяння.

Доцільно вичленити і такий спосіб функціонування національної ідентичності як механізм національної самооцінки і самоцінування. За допомогою цього механізму відбувається процес становлення стійкості національно-сутнісної ідентичності, її збереження від певних зовнішніх руйнівних факторів, які неодмінно можуть проявлятися з меншою чи більшою силою. Зрозуміло, що національна стійкість є сумою душевних стійкостей її громадян.

Розроблено критерії та показники сформованості національної ідентичності школярів різних вікових категорій.

Розроблено діагностичний інструментарій для виявлення рівнів сформованості національної ідентичності у школярів.

Подальшого вивчення і розвитку потребують такі питання: розроблення відповідних методичних програм формування у зростаючої особистості національної ідентичності; вивчення потенційних можливостей гуманітарних дисциплін у контексті проблеми формування національної ідентичності школярів.

Ключові слова: національна ідентичність, українська національна ідентичність, критерії та показники сформованості національної ідентичності молодших школярів, молодших підлітків, старших підлітків, старшокласників, діагностичний інструментарій для виявлення рівнів сформованості національної ідентичності у школярів, національно-культурна ідентичність.

Bekh Ivan Dmytrovych Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Full Member (Academician) of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 455-53-48, http://orcid.org/0000-0002-4763-1673

Kanishevska Lyubov Viktorivna Doctor of Educational Sciences, Professor, Deputy Director on Scientific Experimental Work of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 455-53-48, https://orcid.org/0000-0002-4190-1601

Zhurba Kateryna Oleksandrivna Doctor of Educational Sciences, Professor, Leading Researcher of the Laboratory of national and patriotic education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 455-53-48, http://orcid.org/0000-0002-3854-4033

FORMATION OF NATIONAL IDENTITY FOR SCHOOL STUDENTS IN THE MODERN SCIENTIFIC CONCEPT

Abstract. The article is devoted to the problem of forming national identity for school children.

The purpose of the article is to determine the essence of the concept of «national identity», how it might work in school settings, how to develop criteria and indicators for the formation of national identity of school children of different age groups, and to specify diagnostic tools for identifying the levels of the formation of national identity in school children.

Ukrainian national identity is the ideological and value core of an individual's life. Individuals as a subject of national identity are firmly aware of their belonging to the Ukrainian nation, as a creator of spiritual and cultural values; they develop their own meaningful formations that make up its higher self-image, and realize it in a dignified life.

Let us emphasize that national identity as a special social phenomenon has a tendency to become directed. Therefore, there is every reason to ascertain the specific ways of functioning of this formation, or its corresponding mechanisms. The latter can be placed in a certain hierarchy (sequence), based on which it is advisable to put the level of involvement as a means of establishing national identity.

The first, elementary way of functioning of national identity is opposition. Therefore, citizens at this level perceive the way national identity functions practically on the basis of physical and communicative features that do not affect national identity, but only signal a corresponding difference from representatives of another nation.

The next way in which national identity functions is through the mechanism of direct belonging to one's own nation. The concept of a foreign nation is taken out of the brackets of one's own national experiences. All vicissitudes of this scale are viewed by citizens within their own national boundaries.

The mechanism of national consciousness should be considered a developmentally perfect way of functioning of national identity. The essence of the latter is that it directly affects the category of spirituality that already prevails in society, determining certain national actions.

It is advisable to single out such a way of functioning of national identity as a mechanism of national self-esteem and self-valuation. With the help of this mechanism, the process of formation of the stability of the national-essential identity occurs, its preservation from certain external destructive factors, which can certainly manifest themselves with less or more force. It is clear that national stability is the sum of the mental stability of its citizens.

Criteria and indicators of the formation of national identity of schoolchildren of different age categories have been developed.

A diagnostic toolkit has been developed to identify the levels of national identity formation among schoolchildren.

The following issues require further study and development: development of appropriate methodological programs for the formation of national identity in a growing individual; study of the potential opportunities of humanitarian disciplines in the context of the problem of the formation of national identity of schoolchildren.

Keywords: national identity, Ukrainian national identity, criteria and indicators of the formation of national identity in younger schoolchildren, younger adolescents, older adolescents, high school students, diagnostic tools for identifying the levels of national identity formation in schoolchildren, national-cultural identity.

Постановка проблеми. Національна ідентичність – унікальне явище, що є символом гармонійного розвитку народу, особливо у час його найбільших напружень. Утверджуючись у загальній ідейно-ціннісній подібності, вона призводить до його єдності як кінцевого стану. Останній конституює всенародне прагнення і в той же час неперевершене досягнення, на основі якого й можуть вершитися суспільно важливі справи, що сягають справжніх височин нації [1, с. 5].

Актуальність дослідження підтверджується низкою нормативно-правових актів: Законами України «Про освіту» (2017 р.), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності» (2022 р.), «Про основи національного спротиву» (2022 р.), Постановою Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015 р.), Стратегією національно-патріотичного виховання на 2020-2025 рр. (2019 р.); Стратегією воєнної безпеки України (затвердженої Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121), у закордонних документах – Концепції ЮНЕСКО «Про значення культурної спадщини для суспільства» (2005 р.), «Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2012 р.), де наголошується на необхідність формування в молодого покоління спільної відповідальності за долю української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування національної ідентичності учнівської та студентської молоді знайшла відображення в дослідженнях сучасних вчених: І. Беха [1;3], С. Бойко[2],

К. Журби [3], Л. Канішевської [4;5], О. Матвієнко [6], О. Пометун [7], Н. Силенко [6], Г. Філіпчука [8], С. Федоренко [3], І. Шкільної [3] та ін.

У монографії Г. Філіпчука «Національна ідентичність: культурно-освітній вимір» висвітлено важливі проблеми націо-державотворчих процесів, обґрунтовано сутнісні завдання щодо реалізації головного пріоритету – виховання української нації. Дослідник акцентує увагу щодо ролі національної культури та освіти у формуванні спільної свідомості українців, підкреслюючи необхідність упровадження у зміст освіти цінностей, які творять національну ідентичність, оберігають і зміцнюють найбільш значущу вартість Народу – соборну Державність.

Г. Філіпчук пропонує авторські моделі і підходи стосовно значущих цілей Стратегії сталого розвитку України, національно-патріотичного і громадянського виховання молоді, розвитку людського капіталу, удосконалення змісту освіти «впродовж життя» на основі принципів україно-людиноцентризму і культурно-природовідповідності [8].

Дослідники І. Бех, К. Журба, О. Докукіна, С. Федоренко, І. Шкільна у монографії «Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка» розкривають основні виклики щодо формування національно-культурної ідентичності підлітків: зовнішні (ідеологічний, ціннісна убезпеченість, релігійний, історична упередженість, маніпулювання свідомістю, естетико-ціннісної спрямованості) і внутрішні (національна самоідентифікація особистості, яка втілюється в почуттях-цінностях – «Я – Українець» – «Ми – Українці»). Авторами доведено, що основою формування національно-культурної ідентичності у підлітків є: національний світогляд, національна культура, рідна мова, національний ідеал. Виявлені базові моральні цінності національно-культурної ідентичності: свобода, справедливість, любов, відповідальність. Обґрунтовано педагогічні умови формування у підлітків національно-культурної ідентичності: створення національно-культурного виховного середовища в закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків [3, с. 23].

У статті Л. Канішевської «Підготовка майбутніх учителів до формування національно-культурної ідентичності у молодших підлітків» висвітлено зміст спецсемінару для педагогів «Виховуємо національно-культурну ідентичність у молодших підлітків», завданнями якого є: сприяти поглибленню знань майбутніх учителів щодо сутності поняття «національно-культурна ідентичність»; знанню складників національно-культурної ідентичності; моральних цінностей (свободи, гідності, відповідальності, любові, справедливості) як основи формування у молодших підлітків національно-культурної ідентичності; розкрити особливості формування національно-культурної ідентичності

у молодших підлітків; ознайомити студентів із методикою діагностики рівнів сформованості національно-культурної ідентичності у зазначеної категорії здобувачів освіти; поглибити знання студентів щодо форм і методів формування у молодших підлітків національно-культурної ідентичності; потенціалу взаємодії школи і сім'ї у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків. Запропоновано цикл занять для педагогів: «Теоретичні аспекти проблеми формування у підлітків національно-культурної ідентичності» (лекція); «Особливості формування національно-культурної ідентичності у молодших підлітків» (семінар-практикум); «Методика діагностики рівнів сформованості національно-культурної ідентичності у молодших підлітків» (семінар-практикум); «Форми і методи формування у молодших підлітків національно-культурної ідентичності» (лекція); «Взаємодія школи і сім'ї як чинник формування у молодших підлітків національно-культурної ідентичності» (семінар-практикум) [5, с. 972].

У статті С. Бойко «Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни» визначено шляхи її формування, а саме: поширення арсеналу спілкування українською мовою; доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення; формування національної свідомості та самосвідомості; культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості; впровадження ефективних реформ; подолання ксенофобії та нетерпимості; дотримання політичної рівності громадян України, вираженої в чинній системі прав і обов'язків, звернення уваги та спільність громадянської культури та ідеології; виховання молоді на основі національних цінностей [2, с. 20].

Проте проблема визначення сутності поняття «національна ідентичність» та способів її функціонування; розроблення критеріїв і показників сформованості національної ідентичності школярів не знайшла належного висвітлення в наукових дослідженнях.

Мета статті – визначити сутність поняття «національна ідентичність» та способи її функціонування; розробити критерії і показники сформованості національної ідентичності школярів різних вікових груп та діагностичний інструментарій щодо виявлення рівнів сформованості національної ідентичності школярів.

Виклад основного матеріалу. *Національна ідентичність* – одне з вершинних, тобто межових утворень, яке відображає особливий (сенсоохоплювальний) стан людей як реальної спільності. Наголос на спільності означає, що ця сутнісна ознака є явищем розвивальним, по-перше, у часі, а конкретніше у часі історії. По-друге, цей часовий простір людей завжди наповнений певними, властивими лише їм, змістом важливої для них діяльності і відповідних духовно-моральних властивостей. У цьому значенні доцільно представляти людей у категорії народу. А останній, якщо він об'єднаний спільністю мови і території, внутрішніми рисами характеру, як основи

самобутньої культури та необхідними економічними відносинами, кваліфікуватимемо нацією.

У даному сенсі доцільно вести мову про українську націю (етнонацію), або націю українців як головний її маркер. Тут національна ідентичність, що характеризується спільністю, відтепер набуває динамічного, діяльнорозвивального сенсу як *національного уподібнення,* як відповідного процесу, як всезагального (народного) тяжіння до ідеалів-цінностей, які пов'язані, більше того, спричиняються глибокою свідомістю та високими почуттями. Вони ж (ці психологічні параметри) у кінцевому підсумку апелюють до всієї нації. Тож така особистість має право заявити: «Я є нація, а нація – це Я».

Українська національна ідентичність – це ідейно-ціннісний стрижень життя особистості, яка набуває, зберігає і практично утверджує її у менш чи більш широкозначущих справах. Особистість як суб'єкт національної ідентичності стійко усвідомлює свою належність до української нації, як творця духовно-культурних цінностей; формує на їх основі власні смислоціннісні утворення, що складають її вищий Я-образ, і реалізує його у достойному житті.

Прийнято вважати, що українська нація історично консолідувалася верховними цінностями соборності, самобутності, волі й гідності. Все ж використовуючи принцип доповнюваності, вважаємо за необхідне більш глибоко проаналізувати верховну цінність соборності, як символ нації, надати їй однозначного змістовного функціонування як орієнтовної основи духовно спрямованої дії. У звичному вжитку під соборністю розуміється єдність цінностей певного етносу, взаємне духовне збагачення і розвиток.

Роблячи наголос на взаємності означеної цінності, на індивідуальному рівні доцільно зважати на те, що поняття «соборності нації» має своїм підґрунтям категорії український «родиноцентризм» і «груподомінантність». Якраз через вправляння у цих категоріях як цінностях і загальних способах спільного життя можливо піднятися до єдності національного рівня і утверджуватись у ній всьому українському народу.

Тож не існує власне ізольованої особистості, оскільки вона народжується і розвивається в умовах соціальної організації з її необхідними духовно-моральними настановами. Останні ж передаються від покоління до покоління у кращих своїх зразках, зафіксованих чи у відповідних текстах, чи у формі усних народних (виховних) традицій. Усе ж, щоб такий соціально-ціннісний рух відбувся, необхідно щоб ці його настанови набули рівня переконання. Тож і говорять про культуру як ауру людської ціннісної непохитності. У іншому випадку певні соціально-духовні надбання не залишають міцного сліду і наступному поколінню доведеться таку культурну діяльність починати з чистого листа, відтворюючи її в нових умовах.

Ще раз наголосимо, що національна ідентичність як особливе соціальне явище має тенденцію до спрямованого становлення. Відтак є всі підстави

констатувати конкретні способи функціонування цього утворення, або відповідні його механізми. Останні можливо розташувати у певній ієрархії (послідовності), основою якої доцільно покласти рівень причетності як засіб утвердження у національній ідентичності.

Першим, елементарним способом функціонування національної ідентичності виступає *протиставлення*. За цього механізму нація, яка тяжіє до власної ідентичності, ще далека від оформленості у своїй місії всезагального сутнісного уподібнення. Це є ознакою того, що громадяни на індивідуальному рівні здійснюють власну життєдіяльність переважно у різних формах зовнішнього наслідування, сприймають широко усталені традиції трудових і міжлюдських відносин. Вичленення національної приналежності відбувається здебільшого за зовнішніми родовими ознаками та притаманними конкретній території способами мовленнєвої взаємодії.

Тож уявлення громадян цього рівня способу функціонування національної ідентичності практично відбувається на основі фізично- комунікативних ознак, які не зачіпають національної своєрідності, а лише сигналізують про відповідну відмінність від представників іншої нації. Формується, таким чином, універсальна установка «свої – чужі». І якраз за цієї альтернативи така нація дотримується певних соціальних правил у соціокультурних поглядах щодо себе й інших як не таких як ми. «Ми – свої» – стає первинним символом членів суспільства, яке ще далеке від глибокого психологічного самоусвідомлення. За такого внутрішнього стану можуть виникнути сприятливі умови й для національного егоїзму зі всіма його негативними тенденціями.

Наступним способом функціонування національної ідентичності є механізм *безпосередньої належності до своєї нації*. Відтепер, поняття чужої нації виноситься за скобки власних національних переживань. Усі перипетії цього масштабу розглядаються громадянами у власних національних межах. Тож нація як система на рівні усвідомлення стає відносно закритою, і цим самим розвивальні можливості всієї нації значно збільшуються. Однак згадане усвідомлення ще представляється лише як «образ нації», якому не дістає відповідної смислоспрямованої диференціації у національно-сутнісних характеристиках. Та незважаючи на це, розвивається «чуття єдиної національної родини», і певна особа вболіває за своє національне коріння; і воно ж за принципом емоційної індукції може ширитися на значний соціальний загал. Тут єдність як показник національного уподібнення ще функціонує як нерозчленоване національне бачення і відповідне ставлення. І лише вправляючись у такому національному світосприйнятті, її члени набувають практичного досвіду діяльності національної ваги.

Розвивально досконалим способом функціонування національної ідентичності необхідно вважати механізм *національної свідомості*. Сутністю останньої є те, що вона безпосередньо зачіпає категорію духовності, яка вже панує в суспільстві, визначаючи певні національні діяння. У цьому плані

духовна свідомість є більш складним утворенням ніж свідомість чисто інтелектуальна. Тож відтепер поняття «цінність» стає інтегратором національної ідентичності, піднімаючи її на вищий ступінь. Прикметно, що за цим універсальним духовним утворенням утримується цілісна система конкретних ціннісних конструктів. Однак усі вони у своїй єдності відображають національну специфіку, тобто такі вартості, що притаманні саме цій нації, хоча певні ціннісні елементи можуть бути співзвучними й з іншими націями. А це є, у свою чергу, основою міжнаціонального збагачення й міжнаціонального продуктивного цілепокладання та ціледіяння.

Звичайно, що означений національний спосіб вимагає розвитку людини як досконалої особистості, яка використовуючи ці особистісні надбання, однозначно проєктує (на рівні індивідуальної самосвідомості) на прийняття ціннісних індикаторів, що презентують національну ідентичність. Ці індикатори як духовні константи й забезпечують сталий розвиток нації у теперішньому, і є продуктивною основою для необхідного національного прогнозу на майбутнє.

На кінець, доцільно вичленити і такий спосіб функціонування національної ідентичності як механізм *національної самооцінки і самоцінування*. За допомогою цього механізму відбувається процес становлення стійкості національно-сутнісної ідентичності, її збереження від певних зовнішніх руйнівних факторів, які неодмінно можуть проявлятися з меншою чи більшою силою. Зрозуміло, що національна стійкість є сумою душевних стійкостей її громадян.

Такої душевної проби нація у своїх згуртованих діяннях має сповна відчувати самоефективність, яка неодмінно переростає у почуття самоцінування як утвердження у своїй справедливій національній гордості.

Розкриті нами способи функціонування національної ідентичності є важливі з огляду на конкретні теоретичні уявлення стосовно цієї проблеми. У той же час вони слугуватимуть необхідним підґрунтям для відповідних методичних програм формування зростаючої особистості основ національної ідентичності.

Розроблено критерії та показники сформованості національної ідентичності школярів різних вікових категорій.

Критерії і показники сформованості національної ідентичності молодших школярів.

Когнітивний критерій: усвідомлення себе членом сім'ї, учнем, жителем міста/села, як сутнісною часткою українського народу; знання родоводу; знання української мови, української літератури (народного етикету); прислів'їв, приказок, пісень; знання і повага національних символів.

Емоційно-ціннісний критерії: любов до батьків, до родини, найближчого людського довкілля, міста/села; бажання жити в Україні; ціннісне ставлення до України; інтерес до вивчення мови, фольклору, звичаїв і традицій українців;

інтерес до етнокультурного життя українців у різних регіонах; прояви чуйності та емпатії до інших людей, які є тимчасово переміщеними; гордість за досягнення українців.

Вольовий критерій: намагання долучитися до спільної діяльності на благо міста/села, громади; дотримання слова, відповідальне виконання доручення і обов'язків.

Діяльнісний критерій: участь у патріотичних святах; дотримання правил поведінки; дбайливе ставлення до природи, традицій, міста/села; участь у громадській діяльності з метою зробити свій внесок у розвиток рідного краю; послуговування українською мовою.

Критерії і показники сформованості національної ідентичності молодших підлітків 5-6 класи.

Когнітивний критерій: усвідомлення своєї приналежності до родини, роду, народу, нації; усвідомлення себе українцем як носієм національно-ціннісної самобутності; знання української мови, історії, культури, традицій, фольклору; розуміння духовно-моральних цінностей; державних і народних символів; усвідомлення гуманістично-орієнтованої ролі України та українців у світі.

Емоційно-ціннісний критерій: дієва причетність до реалій життя та історії України, здобутків української нації, переживання драматичних сторінок життя українського народу; переживання гордості за Україну та українців у поступі до самозбереження, самовдосконалення, самоініціація.

Вольовий критерій: здатність бути рішучим щодо власних рішень участі у громадському житті класу, брати на себе відповідальність за виконання доручень чи добровільно взятих зобов'язань.

Діяльнісний критерій: активна участь у житті класу і школи; ініціативність та здатність досягти поставленої мети задля громади; сумлінне виконання обов'язків, доручень індивідуальних і групових; посильна участь у патріотичних заходах і проєктах.

Критерії і показники сформованості національної ідентичності старших підлітків 7-9 класи.

Когнітивний критерій: усвідомлення своє національної подібності як духовної єдності; знання історичного поступу України, боротьби за незалежність і свободу, необхідності збереження культурних і духовних надбань; розуміння важливості повсюдного послуговування українською мовою; знання основних державних інституцій і принципів демократизму.

Емоційно-ціннісний критерій: віра в український народ, його здатність об'єднатися заради спільного доброорієнтованого майбутнього; бажання бути корисним для своєї країни, народу; інтерес до культурно-духовної спадщини українського народу.

Вольовий критерій: вияв наполегливості та ініціативності, творчого підходу до спільної діяльності, спрямованої на благо громади; наявність цілей

і планів для спільної діяльності; вміння завжди тримати слово, завершувати розпочате.

Діяльнісний критерій: активна участь в органах самоврядування школи, класу, здатність протистояти антиукраїнській ідеології, виявляти ворожі впливи та протистояти їм; відстоювання своєї громадянської позиції та національних інтересів.

Критерії і показники сформованості національної ідентичності старшокласників.

Когнітивний критерій: усвідомлення своєї національної та етнічної ідентичності у її смислоціннісних пріоритетах; знання своїх прав і обов'язків у демократичному суспільстві; стійкі знання та оцінні судження про національні цінності, національні інтереси, ідеали, спільну національну ідею.

Емоційно-ціннісний критерій: дієво-творчий оптимізм щодо майбутнього української нації, історичної долі України, бажання жити в Україні, відновлювати і розвивати її.

Вольовий критерій: високоусвідомлена готовність відстоювати Україну, її територіальну цілісність і незалежність, відповідальність за долю України; відстоювати честь і гідність України на різних рівнях; прагнення зробити свій внесок у розвиток України.

Діяльнісний критерій: уміння і навички демократичної поведінки, громадянська позиція та активна участь у громадському житті; уміння брати відповідальність та виконувати обов'язки різного суспільного масштабу; уміння протистояти антиукраїнській ідеології; уміння працювати в команді для досягнення важливих цілей; навички самоактивності та самоорганізації.

Розроблено діагностичний інструментарій для виявлення рівнів вихованості національної ідентичності у школярів.

Молодші школярі: бесіда, опитування з варіантами відповідей, інтерв'ю, закрите анкетування, тестові завдання, аналіз творчих робіт (малювання, міні-твори), розповіді, методика незакінченого речення, прожективні методики, ігри, моральні дилеми, методика незалежних характеристик, пряме і опосередковане педагогічне спостереження.

Молодші підлітки 5-6 класи: анкетування (відкрите і закрите), опитування, інтерв'ю, аналіз творчих робіт (малювання, міні-твори), ігрові методики, обговорення, бесіди, ранжування, метод експертних оцінок, тестові завдання, проблемні ситуації, моральні дилеми, метод незалежних характеристик, методика незакінченого речення, пряме і опосередковане педагогічне спостереження.

Старші підлітки 7-9 класи: анкетування (відкрите і закрите), опитування, інтерв'ю, аналіз творчих робіт (міні-твори, твори-роздуми, ессе, творчі завдання), проблемні ситуації, моральні дилеми, ділові ігри, дискусія, ранжування, метод незалежних характеристик, методика незакінченого речення, робота у фокус-групах, пряме і опосередковане педагогічне спостереження.

Старшокласники: анкетування (відкрите і закрите), опитування, інтерв'ю, аналіз творчих робіт (твори, міні-твори, твори-роздуми, есе, творчі завдання), проблемні ситуації, моральні дилеми, моделювання ситуацій, ділові ігри, ранжування, діалог, полілог, дискусія, форум-театр, метод незалежних характеристик, методика незакінченого речення, проєкти, робота у фокус-групах, пряме і опосередковане педагогічне спостереження, методи самодіагностики, самоспостереження.

Висновки. Визначено сутність поняття «національна ідентичність». Схарактеризовано способи формування національної ідентичності: 1) протиставлення (перший, елементарний спосіб); 2) механізм безпосередньої належності до своєї нації; 3) механізм національної свідомості; 4) механізм національної самооцінки та самоцінування.

Розроблено критерії та показники сформованості національної ідентичності школярів різних вікових категорій.

Розроблено діагностичний інструментарій для виявлення рівнів сформованості національної ідентичності школярів.

Подальшого вивчення і розвитку потребують такі питання: розроблення відповідних методичних програм формування у зростаючої особистості національної ідентичності; вивчення потенційних можливостей гуманітарних дисциплін у контексті проблеми формування національної ідентичності школярів.

Література:

1. Бех І. Д. Національна спорідненість як вищий прояв національної ідентичності. *Утвердження української національної та громадянської ідентичності:* монографія /за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. С. 5; 32–44.

2. Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах,* 2022. Вип. 30. С. 17–22.

3. Журба К. О., Бех І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія. Київ, 2019. 150 с.

4. Канішевська Л. Феномен «національно-культурна ідентичність» як проблема сучасного вітчизняного педагогічного дискурсу. *Актуальні питання гуманітарних наук Humanities science current issues* : міжвуз. зб. наук. пр. Дрогобич, 2020. Вип. 34. Т.3. С. 204–210.

5. Канішевська Л. В. Підготовка майбутніх учителів до формування національно-культурної ідентичності у молодших підлітків. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»): журнал*, 2024. № 8 (26) С. 972–981.

6. Матвієнко О. В., Силенко Н. І. Вплив української народної педагогіки на формування національно-культурної ідентичності учнів молодшого шкільного віку. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал.* 2022. Вип. 44. С. 175–180.

7. Пометун О. Навчання історії і громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*, 2023. Вип. 2. С. 62–72.

8. Філіпчук Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2016 304 с.

References:

1. Bekh I. D. Natsionalna sporidnenist yak vyshchyi proiav natsionalnoi identychnosti. [National affinity as the highest manifestation of national identity]. *Utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti:* monohrafiia /za zah. red. K. Zhurba, O. Reipolska. Kyiv : «Komprint». 2024. S. 5; 32–44. [in Ukrainian].

2. Boiko S. Formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi molodi v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. [Formation of the national identity of ukrainian youth in the conditions of the russian-ukrainian war]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 2022. Vyp. 30. S. 17–22. . [in Ukrainian].

3. Zhurba K. O., Bekh I. D., Dokukina O. M., Fedorenko S. V., Shkilna I. M. Natsionalno-kulturna identychnist u stanovlenni pidlitka. [National and cultural identity in the formation of a teenager] : monohrafiia. Kyiv, 2019. 150 s. [in Ukrainian].

4. Kanishevska L. Fenomen «natsionalno-kulturna identychnist» yak problema suchasnoho vitchyznianoho pedahohichnoho dyskursu. [The phenomenon of «national and cultural identity» as a problem of modern national pedagogical discourse]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk Humanities science current issues* : mizhvuz. zb. nauk. pr. Drohobych, 2020. Vyp. 34. T.3. S. 204–210. [in Ukrainian].

5. Kanishevska L. V. Pidhotovka maibutnikh uchyteliv do formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti u molodshykh pidlitkiv. [Reparation of future teachers for the formation of national and cultural identity in young teenagers]. *Visnyk nauky ta osvity (Seriia «Filolohiia», Seriia «Pedahohika», Seriia «Sotsiolohiia», Seriia «kultura i mystetstvo», Seriia «Istoriia ta arkheolohiia»): zhurnal*, 2024. № 8 (26) S. 972–981. [in Ukrainian].

6. Matviienko O. V., Sylenko N. I. Vplyv ukrainskoi narodnoi pedahohiky na formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti uchniv molodshoho shkilnoho viku. [Features of the formation of the national and cultural identity of children of primary school age in exracurricular activities]. *Innovatsiina pedahohika: naukovyi zhurnal.* 2022. Vyp. 44. S. 175–180. [in Ukrainian].

7. Pometun O. Navchannia istorii i hromadianskoi osvity yak chynnyk formuvannia natsionalnoi y hromadianskoi identychnosti uchniv v umovakh viiny ta povoiennoho rozvytku Ukrainy. [Teaching history and civic education as s factor in forming the national and civil identity of students in the war and post-war development of Ukraine]. *Ukrainskyi Pedahohichnyi zhurnal*, 2023. Vyp. 2. S. 62–72. [in Ukrainian].

8. Filipchuk H. Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir: monohrafiia. [National identity: cultural and educational dimension.]. Chernivtsi: Druk Art, 2016 304 s. [in Ukrainian].

УДК 373.2.015.31:172.15]:398.22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-995-1007

Вертугіна Валентина Миколаївна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (066) 721-95-64, https://orcid.org/0000-0002-8294-9193.

Ващук Оксана Олександрівна студентка другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 012 «Дошкільна освіта», Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (097) 105-33-59

ВИХОВАННЯ ОСНОВ ПАТРІОТИЗМУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ЗАСАДАХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Анотація. Виховання патріотизму є важливим компонентом формування громадянської свідомості та ідентичності підростаючого покоління. Особливо актуальним це завдання стає на етапі дошкільного дитинства, коли закладаються базові морально-ціннісні орієнтири. У статті розглядається значення патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку на основі історичних традицій як фундаментального елементу національно-культурної освіти. Особливу увагу приділено ролі історичних традицій у формуванні любові до Батьківщини, поваги до її культури, звичаїв і героїчного минулого. Зазначено, що використання національних символів, фольклорних матеріалів, казок, легенд і розповідей про видатних постатей у виховному процесі сприяє створенню позитивного емоційного ставлення до країни, що є основою для розвитку патріотичних почуттів.

Досліджено вплив інтеграції традиційних елементів (народних свят, обрядів, мистецьких творів) у різні форми освітньої діяльності (ігри, театралізовані вистави, екскурсії, бесіди та творчі завдання), оскільки це сприяє розширенню уявлень дітей про історію та культуру рідного краю, формує інтерес до національної спадщини та розвиває почуття гордості за свою країну. Окремо розглянуто важливість партнерської взаємодії закладів дошкільної освіти і батьків у питаннях виховання основ патріотизму. Визначено, що залучення сімей до спільних заходів, присвячених традиціям та історії, забезпечує глибше засвоєння дітьми патріотичних цінностей і підсилює зв’язок між поколіннями.

У статті також обґрунтовано необхідність системного підходу до організації взаємодії з дітьми, яка передбачає інтеграцію елементів патріотичного виховання у всі освітні напрями та адаптацію методик до вікових та індивідуальних особливостей дітей. Запропоновано практичні рекомендації

щодо використання історичних традицій у патріотичному вихованні старших дошкільників. Вказано, що такі підходи сприяють формуванню у дітей основ громадянської свідомості, почуття єдності з національною спільнотою та готовності зберігати культурну спадщину.

Ключові слова: патріотичне виховання, дошкільний вік, історичні традиції, національна свідомість, моральні цінності, культурна спадщина, освітній процес, родинне виховання, громадянська ідентичність, формування особистості.

Valentyna Vertuhina Mykolaivna candidate of Pedagogic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Preschool Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, tel.: (066)721-95-64, https://orcid.org/0000-0002-8294-9193.

Vashchuk Oksana Oleksandrivna student of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan, Kyiv, tel.: (097)105-33-59

FOSTERING THE FOUNDATIONS OF PATRIOTISM IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN BASED ON HISTORICAL TRADITIONS

Abstract. Patriotic education is a vital component in shaping the civic consciousness and identity of the younger generation. This task becomes particularly relevant during preschool childhood, a period when fundamental moral and value orientations are formed. The article examines the significance of instilling patriotism in older preschool children based on historical traditions as a cornerstone of national and cultural education. Special attention is given to the role of historical traditions in nurturing a love for one’s homeland, respect for its culture, customs, and heroic past. The use of national symbols, folklore, fairy tales, legends, and stories about prominent historical figures in the educational process is emphasized as a means of fostering positive emotional attitudes towards the country, which serve as the foundation for the development of patriotic feelings.

The study explores the impact of integrating traditional elements (folk festivals, rituals, works of art) into various forms of educational activities, such as games, theatrical performances, excursions, discussions, and creative assignments. This integration broadens children's understanding of the history and culture of their homeland, cultivates interest in national heritage, and fosters a sense of pride in their country. The article also highlights the importance of cooperation between preschools and parents in fostering patriotism. Involving families in joint events dedicated to traditions and history ensures deeper internalization of patriotic values by children and strengthens intergenerational bonds.

The necessity of a systematic approach to organizing educational work is substantiated, emphasizing the integration of patriotic education elements into all

educational domains and the adaptation of methodologies to the age and individual characteristics of children. Practical recommendations are provided for utilizing historical traditions in the patriotic upbringing of older preschoolers. Such approaches are shown to contribute to the development of civic consciousness, a sense of unity with the national community, and a readiness to preserve cultural heritage.

Keywords: patriotic education, preschool age, historical traditions, national consciousness, moral values, cultural heritage, educational process, family upbringing, civic identity, personality formation.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство перебуває у складному періоді трансформацій, який супроводжується боротьбою за національну незалежність, утвердженням демократичних цінностей та переосмисленням пріоритетів у вихованні молодого покоління. У цих умовах формування патріотизму як важливого компонента громадянської свідомості набуває особливого значення. Звернення до історичних традицій, культурної спадщини та моральних засад українського народу є фундаментом для виховання справжніх патріотів, здатних усвідомлено любити свою країну, пишатися її минулим і працювати задля її майбутнього.

Патріотизм, як одне з базових почуттів особистості, формується через усвідомлення власної приналежності до народу, історії, культури та національних цінностей. У дошкільному віці цей процес є особливо важливим, оскільки саме в цей період закладається основа світогляду дитини, її морально-ціннісні орієнтири, які залишатимуться з нею протягом усього життя. Науковці визначають дошкільний вік як важливий період формування особистості, коли можна впливати на розвиток емоційної сфери, виховуючи любов до Батьківщини, почуття гордості за свій народ, його досягнення та історію. Проблема патріотичного виховання є не лише науковою, а й практичною, адже її вирішення пов’язане з питанням національної ідентичності, суспільної згуртованості та перспектив розвитку держави. Українська національна ідея, заснована на історичних традиціях, фольклорі, культурних символах і героїчному минулому, потребує впровадження у виховний процес дошкільних закладів. На цьому етапі важливо розробити ефективні методи, які враховують вікові особливості дітей та спрямовані на формування в них почуття поваги до національної спадщини.

Державний стандарт дошкільної освіти (2021р.) спрямовує на виховання моральних та патріотичних цінностей у дітей. Водночас залишається потреба в оновленні підходів до реалізації цих завдань з урахуванням сучасних викликів і цілей. Виховання основ патріотизму має інтегрувати елементи козацької педагогіки, народної творчості, історичних легенд і звичаїв, оскільки це сприяє формуванню в дітей цілісного уявлення про свою країну, почуття відповідальності за неї та готовності брати участь

у її розбудові. Таким чином, розв'язання проблеми виховання патріотизму у дітей старшого дошкільного віку має як наукову, так і практичну цінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми патріотичного виховання дошкільників свідчить про важливість інтеграції історичних традицій у виховний процес. М. Чернявська та Ю. Івченко розглядають патріотизм як базову цінність національного розвитку. Л. Шкребтієнко, М. Давидова наголошують на використанні художньої літератури та культурної спадщини як засобів формування патріотичних почуттів. С. Жейнова, А. Солонська, О. Канарова акцентують увагу на поєднанні традиційних і сучасних підходів у вихованні дітей дошкільного віку. В. Базелюк, А. Гнатенко, О. Кучеренко, О. Шаповалова, підкреслюють роль сім'ї та співпраці з закладами дошкільної освіти у становленні патріотичної свідомості дітей. Ці наукові доробки підтверджують актуальність дослідження та обґрунтовують необхідність упровадження козацької педагогіки в сучасний освітній процес.

Мета статті – визначення актуальності досліджуваної проблеми, обгрунтування важливості виховання основ патріотизму дітей старшого дошкільного віку, грунтуючись на ознайомленні з історичними традиціями українського народу, зокрема з козацькою педагогікою.

Виклад основного матеріалу. Проблема патріотизму має свою історію, вивчення якої дозволяє стверджувати, що стереотипи минулого впливають на її вирішення. Перші паростки патріотизму з'явилися ще в первіснообщинному ладі та базувалися на кровних зв'язках роду, спільній мові, дотриманні звичаїв та обрядів, які були основою тодішнього життя людей. Виховання любові до своєї Батьківщини вважалося головним завданням і було освячене багатовіковою традицією як у древніх греків і римлян, так і в інших стародавніх народів, відомих історії.

Підтвердженням цих думок є висловлювання сучасної дослідниці М. Чернявської про те, що патріотизм є суспільною категорією, яка має історично зумовлений характер, елементи якого на примітивному, інтуїтивному рівні були притаманні ще давнім людям. Вони почали відчувати спільність походження та кровні зв'язки з членами свого роду та племені, засвоювали спільну для всього племені мову та освоювали традиції [1]. Давні люди ідентифікували себе з певною територією, де жили та займалися господарством.

За словами Ю. Івченко, тривале перебування під російським, польським та австро-угорським пануванням призвело до того, що українська нація фактично не мала можливості навчатися рідною мовою, вивчати власну історію, культуру та традиції. Поневолювачі поширювали псевдопогляди про те, що український народ не жив самостійним державним життям, заперечували його національну окремішність і постійно нав'язували йому російський, польський та австрійський патріотизм. Протягом десятків та сотень років гноблення й експлуатації чужоземцями проводилася політика спотворення,

занедбання й знищення духовності українського народу. Нав'язувалася думка про те, що в історії України майже не було видатних громадсько-політичних діячів, окрім Б. Хмельницького, І. Франка та Т. Шевченка, що мало на меті заперечити існування феномена «патріотизм» серед українців. Проблематику патріотизму в Києво-Могилянській академії порушували П. Могила, О. Потебня, Г. Сковорода, Т. Шевченко та інші. Філософ і поет Г. Сковорода наголошував на необхідності виховання патріотичних почуттів у дітей, зазначаючи, що любов до Батьківщини має проявлятися у чесному служінні їй. Однією з головних цілей вважав виховання справжнього патріота своєї держави, який повинен вибрати таку діяльність, щоб приносити користь людству та вітчизні. Виняткова роль належить Т. Шевченку, оскільки з його творчістю почалася нова доба в українському відродженні. Сенсом життя Т. Шевченка було служіння Україні та її народові, його ідеї – це національність, патріотизм українців, любов до рідного краю, надія та віра у краще майбутнє. У своїх творах він вказував шлях до національного, патріотичного відродження, який пролягає через патріотичні почуття громадян до своєї держави [2].

Як зазначає Л. Шкребтієнко, на думку багатьох культурно-громадських та освітніх діячів (Г. Ващенко, О. Вишневський, Б. Грінченко, І. Огієнко, С. Русова, І. Франко, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк та ін.), важливим засобом патріотичного виховання є художній спадок, рідна мова, фольклор. У Т. Шевченка любов до України висвітлювалася в образах повстанців, гайдамаків та козаків, які були оборонцями України, і мали такі якості, як справедливість, чесність, гідність та любов до рідного краю. Його «Кобзар» в усі часи доносив до свідомості людей славну історію України та її тяжку долю. Діяльність культурно-освітніх представників України другої половини XIX – початку XX ст. (Б. Грінченко, С. Дурдуківський, С. Єфремов, Леся Українка, І. Огієнко, О. Потебня, І. Франко, П. Юркевич, Я. Чепіга та ін.) була пронизана ідеями любові до Батьківщини й народу, національності, людяності та гідності. Це видно з їхніх статей, поезій, епістоляріїв, україномовних підручників. Це був період національного піднесення, пожвавлення в культурному та політичному житті України. І. Франко, прихильник національної системи виховання, автор понад ста наукових, публіцистичних праць та художніх творів на теми виховання дітей та молоді, зазначав, що його патріотизм – це не сентимент, не національна гординя, це тяжкий тягар, покладений долею на його плечі. М. Драгоманов, культурно-громадський діяч другої половини XIX ст., підкреслював важливість вивчення українського фольклору, традицій, звичаїв та культури задля патріотичного виховання дітей, підтверджуючи свої думки в роботі «Що таке українофільство?» [3, с. 28-29].

У свою чергу М. Давидова визначає патріотизм як явище, що відображає усе цінне з історії української державності та базується на національній свідомості і повазі до інших народів, їх землі та культури. За словами автора, у сучасних умовах важливо чітко визначити цінність патріотизму, патріотич-

них почуттів до своєї батьківщини та держави, донести до кожного поняття «батьківщина», «державність», «патріотизм», які раніше були заборонені або замінені [4].

С. Жейнова та А. Солонська характеризують патріотизм як ставлення людей до своєї країни, що проявляється у комплексі суспільних почуттів, які називаються любов'ю до батьківщини [5].

Науковиця О. Канарова стверджує, що з розвитком держави патріотизм набуває політичного змісту, пов'язаного з формуванням стійкості й мужності у війнах та відстоюванні інтересів вітчизни. З поглибленням соціальних антагонізмів патріотизм наповнився класовим змістом, коли інтереси класу розглядалися як більш важливі, ніж інтереси батьківщини. У суспільно-державних системах, де домінують вузькі інтереси правлячих груп, принцип патріотизму спотворюється: любов до Батьківщини змінюється вірністю владі. Відповідно корисним для Батьківщини стає все, що відповідає інтересам правлячої еліти. Ця несвідома заміна призводить до глибоких моральних колізій [6].

Педагогиня В. Кириліва патріотизм розглядає крізь призму любові до свого народу, а ще вводиться поняття «патріотизм планетарний», що відображає почуття любові всіх землян до своєї планети, почуття відповідальності за її долю, готовність до захисту її від усіх форм руйнування [7].

У своїх працях Т. Лушпай та С. Якименко аналізуючи філософську, педагогічну та психологічну літературу, патріотизм розуміють як цілісну систему життєвої позиції особистості, яка включає емоційні, когнітивні, мотиваційні, поведінкові і вольові патерни взаємодії з Батьківщиною, народом, землею, де людина народилась і проживає, та ідентифікує взаємозв'язок із самим собою як частиною свого народу. Низка визначених почуттів та патернів визначається проявами любові і поваги до рідної землі, до надбань народу (історичних, культурних та релігійних), прояву поваги до інших народів світу, а також дотримання активної життєвої позиції щодо збереження та примноження народних здобутків та їх передачу прийдешнім поколінням [8].

Почуття патріотизму – це невід'ємна частина особистості, яка формується поступово, починаючи з раннього дитинства. Дошкільний вік – це особливий період, коли дитина активно пізнає світ і засвоює перші соціальні норми та цінності, коли формується ставлення до навколишнього світу. Виховуючи в цей період любов до сім'ї, закладу дошкільної освіти, до рідних місць, закладається фундамент для розвитку вищих моральних почуттів, серед яких важливе місце займає патріотизм. Саме для дошкільного віку характерне закладення фундаментальних основ культурно-ціннісних орієнтацій та духовно-етичної складової особистості дитини. Також відбувається розвиток емоційно-вольової сфери дошкільнят, їх почуттів, різних типів мислення, закладаються основні механізми соціальної адаптації в соціумі [9].

Національно-патріотичне виховання закріплено як пріоритетний напрям в Державному стандарті дошкільної освіти України, метою якого є забезпечення життєвої компетентності дитини. Ця компетентність включає поняття «бути громадянином своєї країни, патріотом свого народу». Національно-патріотичне виховання дітей дошкільного віку нині розглядається як один з пріоритетних напрямків освітньої діяльності [10]. Основними завданнями педагогів у цій сфері є:

- розвиток уявлення дошкільнят про місце людей в соціумі та важливості дотримання суспільних морально-етичних норм;
- створення ефективних педагогічних умов для формування у дітей позитивного ставлення до поняття Батьківщини та до рідної оселі;
- виховання любові та поваги до представників своєї родини, формування бажання дбати про них;
- формування осмисленого та ціннісного ставлення до культури українського народу, його історії, мови, звичаїв та традицій;
- виховання поваги до себе як представника українського народу;
- навчання дотримання культури поведінки у повсякденному житті;
- виховання поваги до культурної різноманітності та прийняття людей різних національностей, формування толерантності по відношенню до однолітків, батьків, сусідів та інших людей.

За словами О. Кучеренко та В. Базелюк, розвиток патріотичних почуттів тісно пов'язаний з розвитком мотивів поведінки, з появою нових потреб та інтересів у дитини. Протягом дитинства відбувається не тільки глибока перебудова органічних потреб, але й засвоєння матеріальних і духовних цінностей, створених суспільством, які за певних умов стають змістом внутрішніх спонукань дитини [11].

Важливим засобом виховання патріотичних почуттів, на думку Н. Швайгерт та М. Муравської, є усвідомлення дитиною етичних цінностей. Дитина старшого дошкільного вже здатна до елементарного узагальнення особистого досвіду, накопиченого в молодшому віці. Закріплюються уявлення про характер і способи прояву позитивного ставлення до дорослих, дітей, природи. Вихователь ЗДО звертає увагу дітей на способи прояву емоційного стану іншими людьми, вчить «читати» емоції рослин, тварин і спонукає дитину до адекватної реакції (пошкодувати, поспівчувати і допомогти або порадіти за них). Крім практичних ситуацій, які виникають у житті дітей, їх можна навчати вирішенню вербальних логічних задач («Як би ти вчинив, якщо...»). Вербальне вирішення ситуацій дуже корисне в цьому віці: воно дозволяє дитині вирішувати задачу в уявному, «безпечному» варіанті, робити вибір способу поведінки на основі власного життєвого досвіду, а також інших джерел; сприяє розвитку уяви і мислення [12, с. 54].

За словами Р. Остронь, загальноспецифічним засобом виховання патріотизму є діяльність дитини, оскільки діти старшого дошкільного віку найефективніше розвиваються в процесі власної активності. Для дітей старшого дошкільного віку особливо важливою для розвитку якостей особистості і формування емоційно-дієвого ставлення до оточуючих є спільна діяльність з дорослими та однолітками. Внаслідок сумісної роботи формуються основи колективної думки, підвищується вплив групи на емоційний розвиток дитини. Основним, що визначає розвиток дитячих почуттів, є практична, чуттєво-наочна діяльність, яка здійснюється дитиною спільно з іншими людьми в процесі спілкування з ними. Згодом, ґрунтуючись на зовнішній практичній діяльності, відбувається формування афектно-образної уяви як особливої внутрішньої форми діяльності. Такий інший прояв емоцій людини не тільки формується, а й перетворюється, розвивається. На початкових стадіях вікових особливостей розвитку та функціонування афектів виникають post factum, якщо дитина вже зіштовхувалась із афектогенною ситуацією або коли її певні вчинки вже зумовлювали позитивні чи негативні результати, то з часом виникає випереджувальна емоційна регуляторність дій, що базується на емоційному прогнозуванні очікуваних наслідків дій та значення тієї ситуації, яка може виникнути в процесі завершення для дитини та оточуючих [13].

А. Солонська зазначає, що виховання патріотичних почуттів успішно проходить, коли діти залучені до культурної спадщини. Система виховання формується історією народу, його матеріальною та духовною культурою. Протягом століть цінний педагогічний матеріал накопичувався в усній народній творчості, народному прикладному мистецтві, різних ремеслах, фольклорних та класичних творах, а також у роботах українських майстрів живопису, скульптури та архітектури, які близькі та зрозумілі дітям дошкільного віку. Народна культура та мистецтво створюють найбільш сприятливе середовище для виявлення та розвитку національних особливостей у дітей [14].

Казки за допомогою образного мовлення та персоніфікації навчають моральних вчинків, викривають позитивні та негативні риси героїв, допомагаючи дітям наслідувати прекрасне. Вони не лише щиро співчувають улюбленим персонажам казок, але й довше залишаються під впливом своїх переживань, що пояснює великий виховний вплив художніх образів.

Літературний казковий твір впливає на емоційно-почуттєву сферу – під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Науковці відзначають значення казкової мови, насиченої високим ідейним змістом, що у грайливій та доступній формі навчає дитину жити, «через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом виховання думок і почуттів – живою реальністю мислення» [15].

Як відзначає Л. Шкребтієнко, віршовані тексти мають великі можливості та виняткове значення у вихованні патріотичних почуттів у дітей, адже вони дозволяють концентруватися на головній ідеї в короткому змісті, відзначаються образністю висловів, поетичною та римованою формою, стислістю і здатністю передавати змістовні думки у доступній формі для дітей. Вірші наповнені силою вербальних символів, вони ємкі, здатні відкрити світ почуттів та емоцій, історичні цінності, народні звичаї та обряди. Це сприяє вихованню патріотичних почуттів на образах рідного села чи міста, рідної природи – всього того, що дитина бачить. Яскраво оспівується рідна мова: «Мово рідна, слово рідне хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має...» (С. Воробкевич); краса природи: «Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина...», «Тече вода з-під явора яром на долину...» (Т. Шевченко); усвідомлення себе частиною нації «Маленька українка» (О. Пчілка); патріотична спрямованість «Бережімо Україну!», «Український прапор» (Л. Біленька), «Усе моє, що зветься Україна» (Л. Костенко); любов до матері «Мамині руки» (С. Жупанін); повага до минулого «Я Шевченка поважаю» (Р. Завадович). Вірші дозволяють дитині ідентифікувати себе з народом, його життєвими потребами [3, с. 84-85].

Козацька педагогіка є унікальним феноменом української освітньої та виховної культури, яка формувалася протягом століть у середовищі вільного, самоврядного козацького суспільства. Її основа закладена в ідеалах, традиціях та виховних практиках, які сприяли формуванню гармонійної особистості, здатної захищати свою землю, шанувати рідну культуру і зберігати моральні засади. Козацька педагогіка базувалася на принципах колективізму, взаємоповаги, волелюбності та відданості ідеалам свободи. Ідеали та традиції козацької педагогіки відображають прагнення до виховання морально стійкої, відповідальної і духовно розвиненої людини. Одним із ключових аспектів була віра в силу знань і освіти як засобу формування свідомого громадянина. Козацькі школи, створені при братствах і церквах, слугували центрами освіти, де виховували не лише інтелектуально, але й морально. Виховні практики, які застосовувалися у козацькому середовищі, поєднували фізичне загартування з духовним розвитком. Такі елементи, як козацькі ігри, військові тренування, спільні молебні та участь у суспільному житті, сприяли вихованню гармонійної особистості, здатної долати життєві виклики. Цінності козацької доби є основоположними для патріотичного виховання. Волелюбність, яка пронизує всі аспекти козацького світогляду, навчає дітей цінувати свободу як найвищу людську цінність. Честь та відвага були невід'ємними якостями кожного козака, які виховувалися через дотримання етичних норм, готовність захищати слабших і дбати про благо громади. Любов до рідного краю проявлялася у шанобливому ставленні до природи, традицій, культури та історії.

Українське козацтво як історична спільнота українського народу символізує національний характер, силу й мужність, традиційно відображаючи його

спосіб життя, діяльність і поведінку. Воно є символом невмирущості української нації, її демократичного й вільного існування серед європейських держав. Тому козацьке виховання є невід'ємною частиною народної педагогіки, яка в своїй вершинній формі прищеплювала юним українцям синівську вірність рідній землі, Батьківщині та народу. Це виховання розвивало в них незламну силу духу, стійку волю та високі моральні якості козака-лицаря. Основною метою козацької педагогіки є формування козака-лицаря – мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю, діяльнісним патріотизмом і високим рівнем духовності.

До основних завдань козацької педагогіки належать:

1. формування в молоді українського національного характеру, розвитку козацьких якостей, патріотизму та гуманізму;
2. підготовка фізично сильних захисників Батьківщини, виховання нетерпимості до зла та готовності служити інтересам українського народу;
3. сприяння розвитку культури і економіки країни з акцентом на важливість виконання громадських обов'язків, національних інтересів.

Таким чином, виховання засобом козацької педагогіки охоплює широкий спектр цілей, спрямованих на всебічний розвиток молодого покоління, підготовку їх до захисту своєї Батьківщини і активної участі у розвитку нації.

Форми і методи патріотичного виховання на засадах історичних традицій спрямовані на формування у дітей глибокого емоційного зв'язку з рідною землею, поваги до її культурної спадщини та гордості за досягнення предків. Використання казок, легенд, народних пісень і переказів є одним із найефективніших засобів у цьому процесі. У них закладені морально-етичні принципи, які передаються через яскраві образи героїв, зрозумілі дітям сюжети та доступну мову. Читання або слухання історій про відвагу, чесність, любов до Батьківщини сприяє формуванню позитивного ставлення до українських традицій і культури, а також розвиває емоційну чутливість дітей. Не менш важливим методом є театралізовані вистави, ігри та розваги з елементами козацької тематики. Участь дітей у таких заходах дає їм змогу глибше зрозуміти традиції, звичаї та побут козацтва. Наприклад, інтерактивні ігри, де вихованці виконують ролі козаків, допомагають дітям засвоїти поняття взаємоповаги, дружби та взаємодопомоги. Театралізовані вистави на основі народних казок чи історичних переказів не лише збагачують уявлення дітей про національну культуру, а й розвивають їхню творчість і комунікативні навички. Організація свят, присвячених козацькій культурі, також є важливим елементом виховної роботи. Наприклад, проведення свята «День козака» дозволяє дітям відчути атмосферу козацької епохи через різноманітні активності. Такі заходи допомагають дітям відчути гордість за свою націю.

Висновки. Виховання основ патріотизму дітей старшого дошкільного віку на засадах історичних традицій є надзвичайно важливим і перспективним

напрямом сучасної дошкільної освіти. Використання принципів козацької педагогіки дозволяє поєднувати емоційне, моральне та когнітивне виховання, формуючи у дітей почуття гордості за свій народ, любов до рідного краю та готовність зберігати національну спадщину. Козацька педагогіка, з її ідеалами свободи, честі, відваги та любові до Батьківщини, є унікальним джерелом патріотичних цінностей. Інтеграція її елементів у виховний процес сприяє розвитку у дітей важливих якостей, таких як відповідальність, взаємоповага та колективізм. Шляхом використання казок, легенд, народних пісень, ігор та театралізованих вистав вихованці не лише знайомляться з історичними традиціями, але й отримують емоційний досвід, який закріплює патріотичні почуття на глибокому рівні. Співпраця між педагогами та батьками є важливим чинником у вихованні патріотизму. Родина, як основне джерело первинних цінностей, у поєднанні з освітнім впливом закладу дошкідбної освіти, формує у дитини гармонійний світогляд, у якому любов до Батьківщини та повага до її історії стають невід'ємними складовими.

Література:

1. Чернявська М. Національно-патріотичне виховання дошкільників: виклики сьогодення. Традиційна культура в умовах глобалізації: виклики війни. Матеріали наук.-практ. конф. з міжнародною участю, Харків, 17–18 червня 2022 р. Харків: Друкарня Мадрид, 2022. С. 231–232. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua (дата звернення: 30.11.2024).

2. Івченко Ю. В. Еволюція феномену патріотизму у світовій історії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право.* 2019. №37. Т. 3. С. 134-137. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/32961/1/ЕВОЛЮЦІЯ%20ФЕНОМЕНУ%20ПАТРІОТИЗМУ%20У%20СВІТОВІЙ%20ІСТОРІЇ.pdf (дата звернення: 30.11.2024).

3. Шкребтієнко Л. П. Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. *Дис. канд. пед. наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.* Одеса, 2019. 298 с.

4. Давидова М. Патріотичне виховання дошкільників як один із головних напрямків сучасної національної освіти. *Традиційна культура в умовах глобалізації. Нові вектори розвитку. Матеріали наук.-практ. конф. (29-30 червня 2023 року).* Харків: О. А. Мірошниченко, 2023. С. 46-50. URL: https://s45krqu5ezyqolpmcanyxxmwvvhfkven.cdn-freehost.com.ua (дата звернення: 30.11.2024).

5. Жейнова С., Солонська А. Патріотична вихованість дітей старшого дошкільного віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка.* 2022. №28. Т.1. С. 18-24. URL: http://magazine.mdpu.org.ua (дата звернення: 30.11.2024).

6. Канарова О. В. Традиції та інновації як ресурс духовно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М .П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт).* 2020. №78. С. 88-91. URL: http://eprints.mdpu.org.ua (дата звернення: 30.11.2024).

7. Кириліва В. Національно-патріотичне виховання особистості в умовах ЗДО. *Традиційна культура в умовах глобалізації. Нові вектори розвитку. Матеріали науково-практичної конференції (29-30 червня 2023 року).* Харків: О. А. Мірошниченко, 2023. С. 148-150. URL: https://www.cultura.kh.ua (дата звернення: 30.11.2024).

8. Лушпай Т., Якименко С. Ключові перспективи розвитку системи патріотичного виховання старших дошкільників в умовах НУШ. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Педагогіка.* 2023. №12(18). С. 925-935. URL: http://perspectives.pp.ua (дата звернення: 30.11.2024).

9. Гнатенко А., Шаповалова О. Сучасний стан патріотичного виховання у взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї. *Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи. Зб. наук. статей студентів, магістрантів та молодих науковців, 25 квітня 2023 року.* Суми, 2023. С. 65-69. URL: https://sspu.edu.ua (дата звернення: 30.11.2023).

10. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти). *Нова редакція.* Затверджено наказам Міністерства освіти та науки України від 12.01.2021 № 33. 38 с. URL: https://mon.gov.ua (дата звернення: 30.11.2024).

11. Кучеренко О., Базелюк В. Організація національно-патріотичного виховання у закладі дошкільної освіти. *Сучасна студентська наука як основа майбутнього потенціалу української нації. Матер. Всеукраїнської наук.-практ. онлайн конф., 20 травня 2022 р., Київ.* Київ, 2022. С. 63-66. URL: https://nubip.edu.ua (дата звернення: 30.11.2024).

12. Швайгерт Н., Муравська М. Вибрати не можна: як навчити дітей любити Батьківщину. *Вихователь-методист дошкільного закладу.* 2019. № 8. С. 53-58.

13. Острань Р. Р., Музика Г. А. Формування сучасного патріота України засобами національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. *Класичні та інноваційні підходи у роботі вихователя сучасного закладу дошкільної освіти. Матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Бердянськ, Україна, 21 липня 2020 року).* Бердянськ: Центр прогресивної освіти «Генезум», 2020. Ч. 1. С. 81-85. URL: https://genezum.org (дата звернення: 30.11.2024).

14. Солонська А. А. Основні підходи до патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку в батьківсько-вихователькій взаємодії. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка.* 2020. № 1 (24). С. 30-35. URL: http://eprints.mdpu.org.ua (дата звернення: 30.11.2024).

15. Кравченко І. В., Дорошенко А. Р. Особливості патріотичного виховання дітей дошкільного віку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації. Матер. VIII Всеукраїнської заочної наук.-практ. конф. (15 лютого 2019 р., м. Суми).* Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 13-15. URL: https://repository.sspu.edu.ua (дата звернення: 30.11.2024).

References:

1. Cherniavska M. (2022). Natsionalno-patriotychne vykhovannia doshkilnykiv: vyklyky sohodennia. *Tradytsiina kultura v umovakh hlobalizatsii: vyklyky viiny. Materialy nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoiu uchastiu, Kharkiv, 17–18 chervnia 2022 r.* Kharkiv: Drukarnia Madryd. 231-232. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua [in Ukrainian].

2. Ivchenko Yu. V. (2019). Evoliutsiia fenomenu patriotyzmu u svitovii istorii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: pravo.* №37. T. 3. S. 134-137. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/32961/1/ЕВОЛЮЦІЯ%20ФЕНОМЕНУ%20ПАТРІОТИЗМУ%20У%20СВІТОВІЙ%20ІСТОРІЇ.pdf [in Ukrainian].

3. Shkrebtiienko L. P. (2019). Vykhovannia patriotychnykh pochuttiv u ditei starshoho doshkilnoho viku zasobamy khudozhnoi literatury. *Dys. kand. ped. nauk Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. K. D. Ushynskoho.* Odesa. [in Ukrainian].

4. Davydova M. (2023). Patriotychne vykhovannia doshkilnykiv yak odyn iz holovnykh napriamkiv suchasnoi natsionalnoi osvity. *Tradytsiina kultura v umovakh hlobalizatsii. Novi vektory rozvytku. Materialy nauk.-prakt. konf. (29-30 chervnia 2023).* Kharkiv: O. A. Miroshnychenko. 46-50. URL: https://s45krqu5ezyqolpmcanyxxmwvvhfkven.cdn-freehost.com.ua [in Ukrainian].

5. Zheinova S., Solonska A. (2022). Patriotychna vykhovanist ditei starshoho doshkilnoho viku. Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichno universytetu. Seriia: Pedahohika. №28. T.1. 18-24. URL: http://magazine.mdpu.org.ua [in Ukrainian].

6. Kanarova O. V. (2020). Tradytsii ta innovatsii yak resurs dukhovno-patriotychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M .P. Drahomanova. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport).* 2020. №78. 88-91. URL: http://eprints.mdpu.org.ua [in Ukrainian].

7. Kyryliva V. (2023). Natsionalno-patriotychne vykhovannia osobystosti v umovakh ZDO. *Tradytsiina kultura v umovakh hlobalizatsii. Novi vektory rozvytku. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (29-30 chervnia 2023).* Kharkiv: O. A. Miroshnychenko, 2023. 148-150. URL: https://www.cultura.kh.ua [in Ukrainian].

8. Lushpai T., Yakymenko S. (2023). Kliuchovi perspektyvy rozvytku systemy patriotychnoho vykhovannia starshykh doshkilnykiv v umovakh NUSh. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi. Seriia: Pedahohika.* №12(18). 925-935. URL: http://perspectives.pp.ua [in Ukrainian].

9. Hnatenko A., Shapovalova O. (2023). Suchasnyi stan patriotychnoho vykhovannia u vzaiemodii zakladu doshkilnoi osvity i simi. *Doshkilna i pochatkova osvita: realii ta perspektyvy. Zb. nauk. statei studentiv, mahistrantiv ta molodykh naukovtsiv, 25 kvitnia 2023.* Sumy, 2023. 65-69. URL: https://sspu.edu.ua [in Ukrainian].

10. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity). *Nova redaktsiia.* Zatverdzheno nakazam Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy vid 12.01.2021 № 33. URL: https://mon.gov.ua [in Ukrainian].

11. Kucherenko O., Bazeliuk V. (2022). Orhanizatsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u zakladi doshkilnoi osvity. *Suchasna studentska nauka yak osnova maibutnoho potentsialu ukrainskoi natsii. Mater. Vseukraïnskoï nauk.-prakt. onlain konf., 20 travnia 2022, Kyïv.* Kyiv. 63-66. URL: https://nubip.edu.ua [in Ukrainian].

12. Shvaihert N., Muravska M. (2019). Vybraty ne mozhna: yak navchyty ditei liubyty Batkivshchynu. Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu. № 8. 53-58 [in Ukrainian].

13. Ostran R. R., Muzyka H. A. (2020). Formuvannia suchasnoho patriota Ukrainy zasobamy natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku. *Klasychni ta innovatsiini pidkhody u roboti vykhovatelia suchasnoho zakladu doshkilnoi osvity. Mater. Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. (m. Berdiansk, Ukraina, 21 lypnia 2020).* Berdiansk: Tsentr prohresyvnoi osvity «Henezum». Ch. 1. 81-85. URL: https://genezum.org [in Ukrainian].

14. Solonska A. A. (2020). Osnovni pidkhody do patriotychnoho vykhovannia ditei starshoho doshkilnoho viku v batkivsko-vykhovatelskii vzaiemodii. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: Pedahohika.* № 1 (24). 30-35. URL: http://eprints.mdpu.org.ua [in Ukrainian].

15. Kravchenko I. V., Doroshenko A. R. (2019). Osoblyvosti patriotychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku. *Suchasni problemy lohopedii ta reabilitatsii. Mater. VIII Vseukrainskoi zaochnoi nauk.-prakt. konf. (15 liutoho 2019, m. Sumy).* Sumy: FOP Tsoma S. P. 13-15. URL: https://repository.sspu.edu.ua [in Ukrainian].

УДК 81’243:366.63:371.135

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1008-1016

Горбач Наталія Львівна старший викладач кафедри мовної підготовки, Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, тел.: (050) 323-75-57, https://orcid.org/0000-0002-1965-902X

Кальченко Тетяна Михайлівна старший викладач кафедри мовної підготовки, Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, тел.: (050) 300-17-21, https://orcid.org/0000-0003-2153-5883

Бортник Юлія Миколаївна викладач кафедри мовної підготовки, Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, тел.: (068) 110-14-09, https://orcid.org/0000-0002-4569-9885

Савченко Ольга Олександрівна доцент, кандидат філософських наук,професор кафедри іноземних мов факультету післядипломної освіти, ,Національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, тел.: (098) 486-41-64, https://orcid.org/0000-0003-0085-7189

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК В НЕМОВНОМУ ВИЩОМУ ЗАКЛАДІ

Анотація. У цій статті *розглядаються поняття і зміст мультімодальності,* досліджується необхідні умови формування медіаграмотності засобами мультимодальних мобільних месенджерів у контексті сучасного освітнього цифрового середовища. Особлива увага приділяється модусам, які відноситься до розширеного поняття грамотності, що виходить за межі вивчення мови. З огляду на те, що кожен модус має свої специфічні обмеження і можливості, пов'язані з їх смислотворчим потенціалом, дається визначення п'яти основним модусам. Теорія мультимодальності описує сприйняття кожного модусу загальному значенню мультимодального тексту. Як відомо, сучасна комунікація стає все більш цифровою та мультимодальною, це означає, що спосіб, у який створюється зміст за допомогою різних модусів, стає все більш важливим.

Опираясь на аналіз наукових досліджень Европы и США, автор показує, що інтерес до понять мультимодальність постійно зростає в цифровому українському освітньому середовищі. З’ясовано, що термін мультимодальна грамотність об'єднує перегляд і репрезентацію в єдине поняття, обговорюється їх дефініція і надаються декілька етапів перегляду. Для інтегрування репрезентації в навчальний процес необхідно ознайомитися з типами друкованих мультимодальних текстів та цифрових мультимодальних текстів,

зрозуміти, що навчаючі письму, можливо навчати репрезентації, оскільки ці два процеси подібні. Щоб показати схожість між ними, існує «цифровий сторітеллінг», як загальна форма мультимодальної композиції, для ство-рення історії, яка може бути художньою або науково-популярною.

Також розглядяться принципи та практичні ідеї, які допоможуть викладачам ефективно інтегрувати мультимодальну грамотність у свою практику викладання англійської мови. *Досліджуються наукові праці, присвячені цій проблемі.*

Ключові слова: мультимодальний світ, мовний модус, візуальний модус, мультимодальність, мультимодальна грамотність.

Horbach Nataliia Lvivna Senior Lecturer at the Department of Language Training, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, tel.: (050) 323-75-57, https://orcid.org/0000-0002-1965-902X

Kalchenko Tetiana Mykhailivna Senior Lecturer at the Department of Language Training, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, tel.: (050) 300-17-21, https://orcid.org/0000-0003-2153-5883

Bortnyk Yuliia Mykolaivna Lecturer at the Department of Language Training, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, тел.: (068) 110-14-09, https://orcid.org/0000-0002-4569-9885

Savchenko Olha Oleksandrivna Associate Professor, PhD in Philosophy, Professor of the Department of Foreign Languages, Faculty of Postgraduate Education, Ivan Kozhedub National Air Force University, Kharkiv, tel.: (098) 486-41-64, https://orcid.org/0000-0003-0085-7189

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN A NON-LANGUAGE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract: This article deals with the concept and content of multimodality, examining the necessary conditions for the formation of media literacy through multimodal mobile messengers in the context of the modern digital educational environment. Special attention is given to modes that refer to an extended concept of literacy that goes beyond language learning. Considering that each mode has its own specific limitations and possibilities in terms of its meaning-making potential, the author defines five main modes. The theory of multimodality describes how the perception of each mode contributes to the overall meaning of a multimodal text. As we know, modern communication is becoming increasingly digital and multimodal, which means that the way in which content is created using different modes is becoming increasingly important.

Based on the analysis of scientific research in Europe and the United States, the author shows that interest in the concept of multimodality is constantly growing in the Ukrainian digital educational environment. The author shows that the term multimodal literacy combines viewing and representation into a single concept, discusses their definitions, and provides several stages of viewing. In order to integrate representation into the learning process, it is necessary to familiarize oneself with the types of printed multimodal texts and digital multimodal texts, to understand that it is possible to teach representation when teaching writing, since these two processes are similar. To show the similarities between the two, there is 'digital storytelling' as a general form of multimodal composition to create a story, which can be fiction or non-fiction.

It also discusses principles and practical ideas to help teachers effectively integrate multimodal literacy into their English classroom practice. The research on this topic is reviewed.

Keywords: multimodal world, linguistic mode, visual mode, multimodality, multimodal literacy.

Постановка проблеми. Сучасний потік життя та стрімкий розвиток технологій вносять корективи в планування занять із вивчення іноземних мов у немовних вишах. Важко переоцінити важливість і вміння правильно висловлювати свої думки іноземною мовою. Усне мовлення вважається одним із найважчих аспектом говоріння. Викладачі англійської мови розглядають «спілкування» як використання письмової та усної мови. Однак у сучасному комунікаційному середовищі письмові та усні тексти як основний спосіб комунікації замінюються поєднанням тексту та нерухомих і рухомих зображень, які переглядаються на екрані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій В часи російської імперії минулого століття вважалося, що грамотна людина повинна вміти читати та писати. У сучасному суспільстві цих знань недостатньо. Очевиднішим стає те, що грамотна людина повинна вміти читати й писати не лише мономодальний текст, а передовсім – мультимодальний. Як результат, з’являється термін мультимодальна грамотність.

Визначення цього можна знайти у Волша, який описує її як "...осмислення, що відбувається через читання, перегляд, розуміння, реагування, створення та взаємодію з мультимедійними та цифровими текстами" [4, с. 123]. Це означає, що *мультимодальність* не обов'язково означає використання технологій, і мультимодальні тексти можуть бути паперовими, живими або цифровими. Вплив нових технологічних розробок на освіту грамотності були теоретизовані протягом деякого часу (наприклад, Ланкшеар & Нобел,; Кресс & ван Люван; та інші). Останніми роками використовується різна термінологія для позначення того, як змінюється грамотність у нових способах комунікації, наприклад, візуальна грамотність,

цифрові грамотності, мультимедійна грамотність та мультиграмотність. Аналіз наукових досліджень показує що інтерес до понять "*мультимодальність* постійно зростає в цифровому українському освітньому середовищі. Вагомий внесок у теорію і практику медіаосвіти зробили у своїх наукових дослідженнях О. Федоров та О. Мокрогуз, Впровадження медіаграмотності, цифрових технологій та медіапристроїв у процесі навчання висвітлено в роботах К. Баханова, О. Подобєд, О. Бурім. Не можна не відзначити, що сучасна криза в освіті, спричинена війною вимагає термінових змін у традиційної системи освіти.

Мета статті – розгляд мультимодальності (поєднання різних способів комунікації, таких як зір, звук, друк, зображення, відео та музика, які створюють значення в тексті) та мультимодальної грамотності, а також принципи та практичні ідеї, які допоможуть викладачам іноземної ефективно інтегрувати мультимодальну грамотність у свою практику викладання.

Виклад основного матеріалу. Оскільки комунікація в сучасному суспільстві стає все більш *мультимодальною*, розуміння людьми того, що таке комунікація в сучасному суспільстві, уявлення людей про грамотності, а також практики грамотності повинні змінюватися. Письмові та усні тексти витісняються сучасними цифровими технологіями, що дають змогу поєднувати досягнення аудіовізуальної техніки і забезпечити інтерактивну взаємодію користувача з комп'ютером. У 90-х роках 20 століття група перспективних вчених, побачили текстовий феномен, який вони назвали *мультимодальністю* у якому два або більше способи комунікації взаємодіють в одному й тому самому тексті для створення смислу. Вони переконливо виступили проти того, щоб зосереджуватися в грамотності тільки на мові і представили світові термін *мультиграмотність*.

Мультиграмотність відноситься до розширеного поняття грамотності, що виходить за межі вивчення мови. Група стверджувала, що традиційний акцент на "алфавітній грамотності" необхідно розширити, включивши в нього "педагогіку мультиграмотності"; а це передбачає навчання інтерпретації та створенню мультимодальних текстів. У відео комунікація досягається за допомогою поєднання різних речей. Сюди входять рухомі зображення, усна мова, музика і письмовий текст у вигляді підписів, субтитрів і коментарів. Зрозуміло, що у 21 столітті грамотність - це більше, ніж мова, а комунікація - це більше, ніж письмо та усне мовлення. Оскільки комунікація в сучасному суспільстві стає все більш мультимодальною, практики грамотності також повинна змінюватися.

Щоб освоїти сучасний текстовий світ, потрібно набагато більше, ніж вміння читати і писати слова та речення. Письмо та усне мовлення - це лише два з багатьох модусів, що застосовуються у комунікації. *Модус* - це засіб комунікації. Кожен модус служить для різних цілей і працює по-різному. Дуже важливо знати про різні модуси, якими користуються люди під час спілку-

вання, щоб повністю розуміти значення, які передаються. Існує п'ять модусів комунікації: мовний, візуальний, звуковий, жестикуляційний та візуальний.

Лінгвістичний модус фокусується на значенні письмової або розмовної мови у спілкуванні. Сюди входить вибір слів, організація слів у речення та абзаци, словниковий запас, граматика та структура.

Візуальний модус фокусується на значенні того, що може бачити глядач. Сюди входять зображення, символи, знаки та відео. Він також включає аспекти візуального дизайну, такі як колір, фізичний макет (спосіб розташування частин чогось розташовані частини чогось), тип шрифту (стиль і дизайн літер) і розмір.

Звуковий модус фокусується на значенні того, що може чути слухач. Сюди входять голос, звукові ефекти, фоновий шум, музика і тиша. Це значення може бути реалізовані через гучність, тон, висоту (наскільки звук високий чи низький), швидкості та ритму.

Жестовий модус фокусується на значенні комунікації через рух. Сюди належать вираз обличчя, жести рук, мова тіла та взаємодія між людьми. *Просторовий модус* фокусується на значенні комунікації через фізичне розташування. Це включає положення, інтервал, відстань між елементами тексту, а також простір між людьми або предметами. Письменники використовують просторовий спосіб комунікації у фізичному розташуванні та організації тексту. Наприклад, двоскладова брошура (текст, надрукований на папері та складений удвічі), представляє інформацію просторово на чотирьох аркушах.

Якщо текст містить більше одного з цих модусів, то він вважається *мультимодальним*. За своєю природою мультимодальні тексти можуть бути як паперовими, так і цифровими. Паперові мультимодальні тексти включають книжки з картинками, підручники, графічні романи, комікси та плакати.

Мультимодальність - це використання більш ніж одного модуса комунікації в тексті для створення значення.

Людина набагато частіше стикається з мультимодальними текстами, які поєднують алфавітний текст, зображення та інші режими, ніж з текстами, які зосереджені тільки на письмовій мові. Наприклад, якщо взяти до уваги Tik Tok або You Tube як чудове поєднання зображень і звуку, накладених на буквений текст. Кожен модус має свої специфічні обмеження і можливості, пов'язані зі смислотворчим потенціалом модусу. Теорія мультимодальності описує, як кожен модус сприяє загальному значення мультимодального тексту. Як відомо, сучасна комунікація стає все більш цифровою та мультимодальною, це означає, що спосіб, у який створюється зміст за допомогою різних модусов. стає все більш важливим.

Використання мультимодальних текстів на своїх заняттях і заохочення учнів до створення власних мультимодальних текстів - є основоположною частиною інклюзивної практики викладання. Мультимодальність може зро-

бити інформацію доступнішою, розширюючи традиційні способи розуміння, створення та обміну інформацією, а також створення нових знань. Розвиток мультимодальної грамотності учнів спрощує розуміння нової інформації, що є особливо важливим для учнів із труднощами в навчанні.

Наприклад, використання інтегрованого відео, матеріалів інтерактивної дошки та додатків, допомагають у введенні та закріпленні нової лексики, а мультимедійні граматичні посібники полегшують розуміння нових граматичних конструкцій.

Живі мультимодальні тексти, наприклад, танець, перформанс та усне оповідання, передають значення через комбінації різних способів, таких як жести, простір, аудіо та усне мовлення.

Цифрові мультимодальні тексти включають фільми, анімацію, слайд-шоу, електронні плакати, цифрові історії, подкасти та веб-сторінки, які можуть містити гіперпосилання на зовнішні посібники з вимови або переклади. Оскільки більшість таких мультимодальних текстів - відеоролики на YouTube, Tik Tok, веб-сайти, блоги, соціальні мережі - являють собою поєднання друкованого тексту, зображень та інших модусів, то учням треба допомогти зрозуміти, як ці різні модусі взаємодіють для створення комунікативного акту.

Так як сучасна комунікація стає дедалі більш мультимодальною, концепція комунікативної компетенції під час вивчення іноземної мови потребує переосмислення. Зростаюча увага до мультимодальних текстів - це просто ознака сучасної зміни.

Термін мультимодальна грамотність об'єднує перегляд і репрезентацію в єдине поняття.

Перегляд має значення *акт бачення, спостереження або огляду*. На базовому рівні, перегляд передбачає, що учні помічають різні способи комунікації, що використовуються в мультимодальному тексті, та реагування на нього на емоційному рівні. На вищому рівні перегляд передбачає, що учні аналізують та інтерпретують мультимодальний текст і критично реагують на нього. Перегляд пов'язаний з рецептивними навичками читання та аудіювання. Студенти повинні вміти ефективно інтерпретувати мультимодальні тексти. Окрім того, що перегляд допомагає учням здобувати інформацію, він також допомагає їм цінувати ідеї та досвід, а також розвиває їхню власну мультимодальну комунікативну компетентність.

Існує декілька етапів перегляду:

- попередній перегляд. Учні готуються до перегляду, активізуючи попередні знання, які вони привносять у вивчення теми, передбачаючи повідомлення, прогнозуючи, розмірковуючи, ставлячи запитання та визначаючи мету для перегляду;
- перегляд. Учні переглядають мультимодальний текст для того, щоб зрозуміти повідомлення - вони роблять це встановлюючи зв'язки, підтверджуючи прогнози та висновків, інтерпретуючи та узагальнюючи, роблячи паузи та переглядаючи, а також аналізуючи та оцінюючи.

• пост перегляд. Учням повинні бути надані можливості реагувати особисто, критично і творчо на мультимодальні тексти.

• розгорнутий перегляд. Це підхід до викладання та вивчення мови, який заохочує учнів до перегляду великої кількості легко зрозумілого та приємного матеріалу (наприклад, фільмів та телешоу), мовою, що вивчається, протягом тривалого періоду.

Репрезентація - це створення учнями мультимодальних текстів, наприклад, творче виробництво різноманітних артефактів. Артефакти друкованих ЗМІ включають плакати, колажі, комікси та розкадровки. Артефакти цифрових композицій включають відео, слайд-презентації, інфографіку та меми.

Мультимодальність може передбачати створення учнями паперових текстів, таких як розкадровки, комікси та плакати. Однак особливий акцент у мультимодальному навчанні грамотності робиться на використанні цифрових технологій, щоб дати учням можливість створювати цифрові мультимодальні тексти, такі як відео, фан-фікшн та цифрові історії. Створення культурно *автентичних* (або "справжніх") мультимодальних артефактів допомагає пов'язати життєві світи учнів з класом, оскільки учні часто вже створюють такі типи текстів у своєму повсякденному житті. Дослідження показують, що представлення покращує креативність, критичне мислення, мотивацію, емпатію, мовні навички та впевненість у висловлюванні своїх думок англійською мовою.

Репрезентація набуває все більшого значення в англійській мові професійного спрямування, і викладачі повинні вміти включати його у свою практику в аудиторії. Зараз підручники часто включають завдання, які просять студентів створювати мультимодальні тексти, такі як плакати, меми та відео. Також спостерігається тенденція до ширшого використання створення мультимодальних текстів у мовному оцінюванні.

Для інтегрування репрезентації в навчальний процес викладач повинен ознайомитися з типами друкованих мультимодальних текстів та цифрових мультимодальних текстів, зрозуміти, що навчаючі письму, також він може навчати репрезентації, оскільки ці два процеси подібні. Щоб проілюструвати схожість між ними, розглянемо «цифровий сторітеллінг» (розповідь), як загальну форма мультимодальної композиції.

Цифровий сторітелінг - це концепція використання цифрових медіа (фото, аудіо, відео, анімації тощо) для створення історії яка може бути художньою або науково-популярною. Цифровий сторітелінг можна розглядати як використання технологій з метою підвищення цифрової та мультимодальної грамотності учнів. Це педагогічний підхід, який слугує мостом між традиційними навичками читання, письма, аудіювання та говоріння, та цифровими і мультимодальними навичками 21 століття.

Розглянемо процес цифрового оповідання, в якому можна спостерігати багато схожості з традиційним процесом письма.

- Студенти повинні придумати тему або ідею для своєї історії.
- Створення студентами інформаційної бази, на якій буде побудована історія.
- Написання сценарію.
- Отримання зворотного зв'язку. Обговорення сценарію в аудиторії.
- Перегляд сценарію після проведення зворотного зв'язка.
- Створення розкадровки. Розкадровка - це письмовий та графічний огляд всіх елементів, які учні планують включити в цифрову історію.
- Збір і створення зображень, аудіо та відео.
- Складання усі елементи своєї історії - зображення, відео та аудіо - разом.
- Поділіться з іншими, викладаючи історії онлайн.
- Оцінювання своєї роботи й робіт одногрупників.

Перегляд передбачає, що студенти звертають увагу на розуміння, аналіз та інтерпретацію мультимодальних тексти і критично на них реагують. Студенти потребують допомоги в розумінні того, як образи та інші засоби в мультимодальних текстах взаємодіють з розмовною та письмовою мовою, щоб створити комунікативний акт. Допомога студентам взаємодіяти з типами текстів, які вони стикаються в їх повсякденному житті, їх світи

Репрезентація передбачає, що учні передають інформацію та ідеї через створення мультимодальних текстів.. Вона є невід'ємною частиною розвитку мультимодальної грамотності, оскільки вона не тільки надає учням можливість представляти своє навчання, але й дозволяє їм вчитися.

Висновки. Мультимодальність набуває все більшого значення як фокус у мовній освіті тому що мультимодальні тексти продовжуватимуть домінувати в нашому комунікативному середовищі домінуватимуть у нашому комунікативному середовищі далеко в майбутньому. Зростаюче усвідомлення мультимодальності в мовній освіті відображається в тому, що видавці включають більше мультимодальних текстів у свої навчальні посібники - і що існує чітка тенденція до використання цих текстів більш критично і творчо.

Література:

1. Robin, B. R. (2016). The power of digital storytelling to support teaching and learning. Digital Education Review, 30.
2. Goldstein, B. (2016). Visual literacy in English language teaching. Cambridge University Press.
3. Kress, G. (2010). Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. Routledge.
4. Walsh, M. (2010). Multimodal literacy: What does it mean for classroom practice? The Australian Journal of Language and Literacy 33(3)

References:

1. Robin, B. R. (2016). The power of digital storytelling to support teaching and learning. Digital Education Review, 30.

2. Goldstein, B. (2016). Visual literacy in English language teaching. Cambridge University Press.

3. Kress, G. (2010). Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. Routledge.

4, . Walsh, M. (2010). Multimodal literacy: What does it mean for classroom practice? The Australian Journal of Language and Literacy 33(3)

УДК 378.093.2:[811.111’27:005.336.2]

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1017-1026

Гордієнко Юлія Анатоліївна аспірант, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, тел. (0432) 61-66-20, https//orcid.org/ 0000-0003-3084-4434

СТРУКТУРА ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Анотація. У статті наголошено на тому, що доцільність дослідження питань формування іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови зумовлене суперечностями, зокрема, між концептуальними ідеями компетентнісної підготовки фахівців у педагогічних коледжах та недостатньою розробленістю теоретико-методичних основ оволодіння майбутніми учителів іноземної мови іншомовною комунікативно-мовленнєвою компетентністю. Здійснений аналіз наукових джерел з проблеми дослідження дозволив розглянути погляди дослідників на сутність поняття іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності випускників педагогічних коледжів. Змістовне його наповнення є різноплановим, але спільним є розуміння комунікативно-мовленнєвого розвитку як процесу становлення мовної/мовленнєвої особистості, яка володіє уміннями ефективного спілкування у різних мовленнєво-комунікативних ситуаціях, користуючись знаннями мови та навичками мовленнєвої діяльності. Результатом комунікативно-мовленнєвого розвитку здобувачів має стати іншомовна комунікативно-мовленнєва компетентність випускників педагогічних коледжів. Аналіз підходів науковців щодо визначення рівня сформованості іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови дав змогу розробити її показники та рівні за критеріями, які ми визначили з урахуванням теоретичної і практичної складової визначеного поняття. Відтак, у структурі іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови на основі визначених нами компонентів (спонукального, пізнавально-діяльнісного та регулятивного) виокремлюємо критерії: ціннісно-мотиваційний, когнітивно-операційний, особистісно-рефлексивний, які відповідно до вказаних показників визначають її високий, середній та низький рівень.

Ключові слова: майбутні вчителі іноземних мов, іншомовна комунікативно-мовленнєва компетентність, структура іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності.

Hordiienko Yuliia Anatoliivna graduate student of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, tel. (0432) 61-66-20, https//orcid.org/0000-0003-3084-4434

STRUCTURE OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE AND SPEAKING COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Abstract. The article proves the importance of the problem of formation of foreign language communicative and speech competence of future foreign language teachers. The following ideas are important: competence training of teachers in pedagogical colleges is needed; insufficiently developed theoretical and methodological foundations for the development of communicative competence of future teachers of foreign languages; there are modern requirements for foreign language communicative competence of graduates of pedagogical colleges; this quality is not sufficiently developed. The article analyzes scientific articles on the research problem; different opinions of scientists about the essence of the concept of foreign language communicative competence of graduates of pedagogical colleges are described. The article proves that all scientists have an understanding of communicative development. The result of the communication and speech development of the applicants should be the foreign language communication and speech competence of the graduates of pedagogical colleges. The article focuses on the fact that an important factor in increasing the effectiveness of foreign language learning is motivation. Motives are the basis of any activity. Motives determine human activity. Motives are a source of personal activity and a condition for effective mastery of knowledge, skills and abilities. Motivation is important when learning foreign languages. It is necessary to take into account external motives that are outside the educational activity, they are related to the prospective development of the student's personality, his professional intentions and plans for the future. The article describes indicators, levels, criteria of students' communicative competence. In the structure of foreign language communicative competence of future foreign language teachers, the following components are defined: motivational, activity and regulatory. The criteria are named in the article: value-motivational, cognitive-operational, personal-reflective. The structure makes it possible to diagnose this quality.

Keywords: future teachers of foreign languages, foreign language communicative-speech competence, structure of foreign language communicative-speech competence.

Постановка проблеми. «Серед сучасних дидактичних розробок у теорії та методиці професійної освіти особливе місце належить пошуку методів і прийомів навчання, що дають змогу ефективно формувати як загальні, так і професійні компетентності. Серед них особливе місце належить професійно-мовленнєвій компетентності, яка є одним із основних показників якості підготовки фахівця у будь-якій галузі людської життєдіяльності, що демонструє рівень сформованості ключових уявлень, знань і навичок у сфері міжособис-

тісної взаємодії на соціально та професійно прийнятному рівні», зазначають О. Сорока та Г. Лещук [9]. Для майбутніх учителів іноземних мов особливе значення має сформованість іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності.

Варто зазначити, що «активізація євроінтеграційних процесів, стрімкий науково-технічний прогрес, соціально-економічні зміни передбачають інноваційну модель розвитку економіки країни, потенційно дієвим фактором якої є вища освіта. У зв'язку з цим важливим завданням вищих навчальних закладів є пошук сучасних прогресивних підходів до підготовки фахівців нової генерації. Набуття життєво важливих компетентностей може дати змогу молоді орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти. Саме тому є важливим розуміння, як і які компетентності повинен формувати педагог, що має стати результатом навчання» [6]. Формування іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземних мов є актуальним завданням сьогодення.

Загалом, «компетентність об'єднує пізнавальні ставлення та практичні навички, цінності, емоції, поведінкові компоненти, знання і вміння, які можна мобілізувати для активної дії; допомагає людині визнавати, ідентифікувати і розв'язувати (незалежно від контексту) проблеми, характерні для певної діяльності; є індикатором, що сприяє у визначенні готовності випускника до життя, його подальшого особистісного розвитку; активній участі в житті суспільства. Набуття молоддю знань, умінь та навичок вдосконалює їх компетентність, сприяє їх інтелектуальному, культурному, особистісному розвитку, формуванню здатності швидко реагувати на запити часу» [6]. Все це стосується, звісно, іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземних мов.

Як, цілком слушно, на наш погляд, зазначає Н. Скрипник, «сучасний заклад вищої освіти повинен насамперед піклуватися про розвиток особистостей. Нині інформатизований світ дуже стрімко змінюється, дедалі важче в ньому орієнтуватися викладачу та майбутньому вчителю. Кожен педагог намагається відшукати ефективні методи, прийоми, форми та підходи роботи, обрати свій стиль викладання, а також створити умови для позитивного розвитку навчальних здібностей і увиразнення мовлення студентів. Формування комунікативно-мовленнєвої компетентності в єдності з когнітивною компетентністю допоможе сформувати мовну особистість, яка буде забезпечувати висококультурне інтелектуальне спілкування. Адже мовленнєвий розвиток у сучасній методичній науці відбувається у процесі мовленнєвої діяльності» [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що проблему іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності досліджували в ракурсах іншомовної мовленнєвої компетентності (М. Камінська, С. Макухіна,

Н. Мельник, С. Цимбал та ін.), іншомовної комунікативної компетентності (І. Депчинська, М. Камінська, Н. Курах), Л. Лозинська, комунікативно-мовленнєвої компетентності (Л. Березовська), В. Бутенко, С. Парфілова, Л. Хаметова, Є. Харькова, О. Шаповалова, Ю. Шалівська та ін.) тощо.

Проте варто відзначити факт недостатності комплексних досліджень, присвячених дослідженню змісту і структури поняття «іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності», зокрема, майбутніх учителів іноземних мов.

Метою статті є аналіз підходів науковців до визначення змісту і структури поняття «іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності» й визначення його структури.

Виклад основного матеріалу. Для визначення змісту поняття «іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземних мов» і його структури важливо проаналізувати підходи науковців до визначення понять, наближених до досліджуваного.

Так, наприклад, детально вивчаючи проблему полісемічної природи терміну «комунікація», Ю. Косенко [2] звертає увагу на домінування у наукових джерелах семи найбільш поширених його визначень, які, на думку цього науковця, не суперечать, а радше доповнюють одне одного, зокрема: «комунікація – це передача інформації, повідомлень, переконань, ідей, емоцій тощо; комунікація – це метод порозуміння між людьми як соціальними істотами; комунікація – це засіб впливу на співрозмовника за допомогою мови, знаків чи символів; комунікація – це об'єднання людей на основі спільної мови чи використання ними спільної системи знаків; комунікація – це акт взаємодії між людьми; комунікація – це обмін значеннями між людьми зі спільними переконаннями, прагненнями і поглядами; комунікація – це складова процесів, що відбуваються у суспільстві, яка виконує низку важливих функцій, у тому числі відображає суспільні норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі між комунікантами як членами суспільства, координує зусилля для досягнення спільної мети та завдань тощо» [13].

С. Квіт стверджує, що наявність різноманітних підходів до тлумачення комунікації як наукового поняття спонукає науковців до виокремлення її основних видів. Зокрема розрізняють міжособистісну, масову, вербальну, невербальну, мовну (письмову й усну), паралінгвістичну (жести, міміка); речово-знакову (продукти виробництва, образотворчого мистецтва), формальну, неформальну комунікацію тощо [1]. Водночас слід звернути увагу, що в основному ключовим засобом комунікації, безумовно, є вербальна (словесна) мова, яка і забезпечує найефективніший у суспільстві обмін інформацією, знаннями, почуттями, емоціями, переживаннями, діяльністю тощо.

Варто назвати точку зору Ю. Шалівської, яка розуміє комунікацію та спілкування як два паралельних процеси, що відбуваються одночасно з соціальною взаємодією. Водночас, комунікацію вона визначає як суто

технічний процес, що відповідає за встановлення і підтримання зв'язку між комунікантами, а спілкування – як процес обміну інформацією. Саме від комунікації (як первинного процесу) залежить відбудеться спілкування або не відбудеться. Тому, усе, що стосується комунікації, науковець пропонує позначати терміном «комунікаційний», усе, що стосується спілкування – «комунікативний» [12, с. 287].

Відзначимо, що мовна комунікація може здійснюватися не лише рідною, а й іноземною мовою. Тоді мова йде про іншомовну комунікацію. Зазначимо різні підходи до тлумачення іншомовної комунікації, яку визначають як: «1. процес передачі інформації, повідомлень, емоцій, почуттів тощо від адресанта до адресата засобами іноземної мови. В цьому визначенні акцент зроблено на передачі інформації між учасниками іншомовної комунікації. 2. взаємодію між двома або більше особами, які спілкуються іноземною мовою (спілкування може відбуватись між носієм і неносієм іноземної мови або між особами, що не є носіями іноземної мови). Результатом такої взаємодії є обмін думками, ідеями, почуттями та інформацією. У даному підході іншомовна комунікація розглядається як двосторонній процес, в якому кожна сторона впливає на іншу, використовуючи засоби іноземної мови. 3. побудову значення іноземною мовою, адже у процесі іншомовної комунікації важливою є не лише передача інформації адресантом, а також сприйняття та розуміння цієї інформації адресатом через використання іноземної мови, символів, жестів та контексту. 4. соціальний процес, який відображає спілкування та взаємодію за допомогою іноземної мови в рамках культурного, соціального й інституціонального контексту. Відтак іншомовна комунікація у цьому аспекті розглядається як взаємодія між людьми, які спілкуються іноземною мовою, для спільного конструювання значень і формування соціальних відносин. процес впливу в умовах спілкування іноземною мовою, де одна сторона комунікативного процесу намагається вплинути на думки, почуття, переконання або поведінку іншої сторони. Таким чином, іншомовну комунікація може служити засобом досягнення певних цілей (наприклад, переконування, аргументування, маніпуляції тощо)» [4]. Маємо зазначити, що для майбутніх учителів іноземних мов важливими є всі чотири, зазначені науковцями, аспекти іншомовної комунікації.

На особливу увагу заслуговує проблема визначення структури іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх педагогів та відповідних критеріїв.

У науковій літературі під поняттям «критерій» розуміють об'єктивну ознаку, на основі якої здійснюється оцінювання, визначення або класифікація чого-небудь, мірило судження, оцінки; узагальнена характеристика властивостей об'єкта або процесу. Під показником мають на увазі те, завдяки чому можна судити про стан, розвиток, хід чогось; наочні дані про результати певного процесу, свідчення, доказ чого-небудь. Причому науковці розрізняють

якісні показники, що фіксують наявність чи відсутність якої-небудь властивості, та кількісні показники, які фіксують міру вираженості, розвитку визначеної властивості [3].

В. Попович, зокрема, визначає такі критерії й показники сформованості мовленнєвої культури: «мотиваційний (свідоме ставлення до вивчення української мови, наявність системи мотивів – пізнавальних, соціальних, комунікативних, що спонукають студента до оволодіння мовленням, до розвитку власної мовної особистості, потреба вдосконалювати власне мовлення); когнітивний (знання норм сучасної української літературної мови, основ мовленнєвого етикету, особливостей монологічної та діалогічної форм спілкування, поняття про стилі мовлення); діяльнісний (використання мовленнєвих знань у професійній діяльності); комунікативний (уміння спілкуватися відповідно до мовно-етикетних норм української мови); поведінковий (уміння спілкуватися відповідно до ситуації спілкування)» [7].

О. Тур структуру комунікативної компетентності майбутніх фахівців відображає її внутрішню основу, представлену як «сукупність мотиваційно-ціннісного, інформаційно-когнітивного, діяльнісно-поведінкового, особистісно-самотворчого, оцінно-рефлексивного компонентів, оволодіння кожним із яких здійснюється в контексті культурного, соціального, інформаційного, мовного та самоосвітнього складників комунікативної підготовки. Розкрито зміст структурних компонентів досліджуваної компетентності, який відбиває відповідно: цінності професії; норми професійної деонтології й особистісне ставлення до них; усвідомлення майбутнім фахівцем значущості комунікативної компетентності для успішного здійснення професійної діяльності; ціннісне ставлення до оволодіння комунікативною компетентністю, наявність внутрішніх стимулів до професійно-комунікативного самовдосконалення; сукупність знань, якими має оволодіти майбутній фахівець для успішного здійснення комунікативної діяльності; сформованість умінь і навичок, що забезпечують успішність комунікативної діяльності (інтелектуально-прогностичних; презентаційно-комунікативних; організаторсько-управлінських; емоційно-регулятивних; інформаційно-комунікаційних; мовно-лінгвістичних; рефлексивно-коригувальних); значущі особистісно-професійні якості, які впливають на успішність комунікативної діяльності (комунікабельність, доброзичливість, інтелектуальна мобільність, інноваційне мислення, відповідальність, тактовність, толерантність, чесність, гідність, емоційна стійкість, стресостійкість, креативність тощо); здатність до рефлексивно-комунікативної інтерпретації власної поведінки та діяльності, дій і вчинків суб'єктів комунікативної діяльності, що сприяє вибору доцільних дій у тій чи іншій ситуації, коригуванню подальшої комунікативної діяльності з метою усунення власних недоліків та корекції власної поведінки» [10, с. 476-477].

Отже, іншомовна комунікативно-мовленнєва компетентність майбутніх учителів іноземних мов є важливою для професійної діяльності якістю й тому

потребує формування ще в період навчання здобувачів у педагогічному закладі освіти.

І варто пам'ятати, що для реалізації педагога в його професійній діяльності необхідне досконале мовленнєве спілкування, в тому числі, іншомовне. Адже, саме завдяки усному професійно-педагогічному мовленню суб'єкт педагогічної діяльності має змогу оптимально розв'язувати педагогічні завдання на прогнозованому професійному рівні. Тому важливою передумовою цього є наявність емоційної та інтелектуальної взаємодії з учнями, яка відбувається за допомогою мовленнєвих засобів відповідно до норм мови. Усне професійно-педагогічне мовлення потребує різноманітних мовленнєвих умінь, оптимального поєднання когнітивної (наявність професійних знань), емотивної (вияв почуттів, добір засобів їх вираження у різноманітних ситуаціях об'єктивної реальності) та діяльнісної (створення нових цінностей) складових [11, с.242].

При цьому варто враховувати, що важливим фактором підвищення ефективності вивчення іноземних мов є мотивація, оскільки мотиви лежать в основі будь-якої діяльності. Саме мотиви визначають діяльність людини, є джерелом активності особистості та умовою ефективного оволодіння знаннями, вміннями та навичками. Розглядаючи проблему мотивації при вивченні іноземних мов, необхідно враховувати так звані зовнішні мотиви, які знаходяться поза навчальною діяльністю, тобто пов'язані з перспективним розвитком особистості студента, його професійними намірами та планами на майбутнє. Тільки розуміння необхідності знання іноземних мов для майбутньої професійної діяльності забезпечить підвищення інтересу студентів до іноземної мови, їх професійну компетентність, а також допоможе викладачеві створити сприятливі умови для навчання іноземних мов та спонукати здобувачів до ефективної роботи в позааудиторний час [5, с. 50].

Таким чином, спираючись на підходи різних науковців з метою визначення рівня сформованості іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови ми розробили її показники та рівні за критеріями, які ми визначили з урахуванням теоретичної і практичної складової визначеного поняття. Відтак, у структурі іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови на основі визначених нами компонентів (спонукального, пізнавально-діяльнісного та регулятивного) виокремлено критерії: ціннісно-мотиваційний, когнітивно-операційний, особистісно-рефлексивний, які відповідно до конкретних показників визначають її високий, середній та низький рівень.

Висновок. Отже, доцільність дослідження питань формування іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови зумовлена суперечностями між концептуальними ідеями компетентнісної підготовки фахівців у педагогічних коледжах та недостатньою розробленістю теоретико-методичних основ оволодіння майбутніми учителів

іноземної мови іншомовною комунікативно-мовленнєвою компетентністю, сучасними вимогами до іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності випускників педагогічних коледжів і рівнем її сформованості.

Здійснений аналіз наукових джерел з проблеми дослідження дозволив розглянути погляди дослідників на сутність поняття іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності випускників педагогічних коледжів. Змістовне його наповнення є різноплановим, але спільним є розуміння комунікативно-мовленнєвого розвитку як процесу становлення мовної/мовленнєвої особистості, яка володіє уміннями ефективного спілкування у різних мовленнєво-комунікативних ситуаціях, користуючись знаннями мови та навичками мовленнєвої діяльності. Результатом комунікативно-мовленнєвого розвитку здобувачів має стати іншомовна комунікативно-мовленнєва компетентність випускників педагогічних коледжів.

Подальші перспективи вбачаємо в продовженні даного дослідження з метою діагностики досліджуваної якості й визначення організаційно-педагогічних умов формування іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутніх учителів іноземної мови в процесі їхньої професійної підготовки в педагогічному коледжі.

Література:

1. Квіт, С. М. Масові комунікації: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Києво-Могилянська академія. 2008.

2. Косенко, Ю. В. Основи теорії мовної комунікації: Навчальний посібник. Суми: Сумський державний університет. 2011.

3. Мазін В.М. Критерії та показники сформованості культури самореалізації педагога. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Сер. Педагогіка.* 2007. 41. 217–225.

4. Мукан, Н., Горохівська, Т., Ієвлєв, О., Чубінська, Н. & Кобрин, В. Іншомовна комунікативна компетентність: поняттєвого-категорійний дискурс. *Академічні візії*. 2023. 15. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10212646

5. Поліщук, А. В. *Формування іншомовної професійної компетентності майбутніх фахівців агроінженерії у закладах вищої освіти*. (Дис. доктора філософії). Хмельницький. 2022. 346.

6. Попович, В. І. Формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування. *Молодий вчений*. 2016. 12.1, 3. 511–513. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/117.pdf

7. Попович, В. І. Критерії, показники та рівні сформованості мовленнєвої культури майбутніх фахівців з туристичного обслуговування. *Інноваційна педагогіка*. 2019. 13(1), 148–151. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/13/part_1/34.pdf

8. Скрипник, Н. І. Сучасні підходи до формування комунікативно-мовленнєвої компетентності студентів гуманітарно-педагогічного коледжу. *Інноваційна педагогіка*. 2020. 24(2), 114–118. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/24/part_2/25.pdf

9. Сорока, О., Лещук, Г. Дискусія як засіб формування професійно-мовленнєвої компетентності молодших фахових бакалаврів у закладах передвищої освіти. *Молодь і ринок.* 2023. 9, 57–62. URL: http://mir.dspu.edu.ua/article/view/291093/285304

10. Тур, О. М. *Теоретичні і методичні засади формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців із документознавства та інформаційної діяльності в процесі професійної підготовки:* дис. … д-ра пед. наук. Харків. 2019. 511.

11. Фоміна, І. Л. Визначення впливу засобів виразності у процесі аналізу новел Олеся Гончара на розвиток мовленнєвої компетентності майбутніх учителів. *Молодий вчений*. 2018. 1(2), 240–244. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/57.pdf

12. Шалівська, Ю. В. Формування комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутнього вчителя початкової школи. *Інноватика у вихованні*. 2018. 8, 284–291. URL: https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/97/82

13. Rizun, V. V. The vital question of mass communication theory: Monograph. Kyiv. 200.

References

1. Kvit, S. M. (2008). Masovi komunikatsii [Mass communications]: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian]

2. Kosenko, Yu. V. (2011). Osnovy teorii movnoi komunikatsii [Basics of the theory of language communication]: Navchalnyi posibnyk. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet. [in Ukrainian]

3. Mazin V.M. (2007). Kryterii ta pokaznyky sformovanosti kultury samorealizatsii pedahoha [Criteria and indicators of the formation of the teacher's self-realization culture]. Pedahohika i psykholohiia formuvannia tvorchoi osobystosti: problemy i poshuky. Ser. Pedahohika. 41. 217–225. [in Ukrainian]

4. Mukan, N., Horokhivska, T., Iievliev, O., Chubinska, N. & Kobryn, V. (2023). Inshomovna komunikatyvna kompetentnist: poniattievoho-katehoriinyi dyskurs [Foreign language communicative competence: conceptual-categorical discourse]. Akademichni vizii. 15. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10212646 [in Ukrainian]

5. Polishchuk, A. V. (2022). Formuvannia inshomovnoi profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv ahroinzhenerii u zakladakh vyshchoi osvity [Formation of foreign language professional competence of future agricultural engineering specialists in institutions of higher education]. (Dys. doktora filosofii). Khmelnytskyi. 346. [in Ukrainian]

6. Popovych, V. I. (2016). Formuvannia profesiino-movlennievoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv z turystychnoho obsluhovuvannia [Formation of professional speech competence of future tourism service specialists]. Molodyi vchenyi. 12.1, 3. 511–513. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/117.pdf [in Ukrainian]

7. Popovych, V. I. (). Kryterii, pokaznyky ta rivni sformovanosti movlennievoi kultury maibutnikh fakhivtsiv z turystychnoho obsluhovuvannia. Innovatsiina pedahohika [Criteria, indicators and levels of formation of speech culture of future tourism service specialists]. 2019. 13(1), 148–151. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/13/part_1/34.pdf [in Ukrainian]

8. Skrypnyk, N. I. (2020). Suchasni pidkhody do formuvannia komunikatyvno-movlennievoi kompetentnosti studentiv humanitarno-pedahohichnoho koledzhu [Modern approaches to the formation of communicative and speech competence of students of humanitarian and pedagogical college]. Innovatsiina pedahohika. 24(2), 114–118. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/24/part_2/25.pdf [in Ukrainian]

9. Soroka, O., Leshchuk, H. (2023). Dyskusiia yak zasib formuvannia profesiino-movlennievoi kompetentnosti molodshykh fakhovykh bakalavriv u zakladakh peredvyshchoi osvity [Discussion as a means of forming the professional speaking competence of junior professional bachelors in pre-higher education institutions]. Molod i rynok. 9, 57–62. URL: http://mir.dspu.edu.ua/article/view/291093/285304 [in Ukrainian]

10. Tur, O. M. (2019). Teoretychni i metodychni zasady formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv iz dokumentoznavstva ta informatsiinoi diialnosti v protsesi profesiinoi pidhotovky [Theoretical and methodical principles of formation of communicative competence of future specialists in document studies and information activities in the process of professional training]: dys. … d-ra ped. nauk. Kharkiv. 511. [in Ukrainian]

11. Fomina, I. L. (2018). Vyznachennia vplyvu zasobiv vyraznosti u protsesi analizu novel Olesia Honchara na rozvytok movlennievoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv [Determining the impact of means of expression in the process of analyzing Oles Honchar's novels on the development of future teachers' speaking competence]. Molodyi vchenyi. 1(2), 240–244. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/57.pdf [in Ukrainian]

12. Shalivska, Yu. V. (2018). Formuvannia komunikatyvno-movlennievoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly [Formation of communicative and speech competence of the future primary school teacher]. Innovatyka u vykhovanni. 8, 284–291. URL: https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/97/82 [in Ukrainian]

13. Rizun, V. V. The vital question of mass communication theory: Monograph. Kyiv. 200. [in English]

УДК 159.9:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1027-1035

Гордієнко Світлана Михайлівна викладач кафедри соціальної роботи, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, тел.: (057) 732-46-30, http://orcid.org/0000-0003-1088-9707

Приходько Ольга Володимирівна директор, Комунальний заклад «Лозівський заклад дошкільної освіти (ясла-садок) комбінованого типу №13» Лозівської міської ради Харківської області, м. Лозова, тел.: (05745) 7-05-24, https://orcid.org/0009-0000-3701-2644

ЕКРАНИ ТА ДІТИ: ЯК ЗБАЛАНСУВАТИ ВИКОРИСТАННЯ ГАДЖЕТІВ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК

Анотація. У статті досліджується актуальна проблема впливу цифрових технологій на розвиток дітей, зокрема їх соціальних навичок, у сучасному інформаційному середовищі. Зосереджено увагу на ролі гаджетів у житті підростаючого покоління, з одного боку, як інструменту для розвитку пізнавальних здібностей, а з іншого – як чинника, що може негативно впливати на психосоціальний розвиток дитини.

Автори аналізують основні ризики, пов’язані з надмірним використанням екранів, включно зі зниженням рівня міжособистісної комунікації, емоційної емпатії, розвитком мовлення та концентрації уваги. Зокрема, вказано, що тривале перебування перед екранами може спричинити порушення у формуванні навичок соціальної взаємодії, таких як вирішення конфліктів, співпраця та активне слухання. Водночас у статті висвітлено позитивний потенціал цифрових пристроїв, що може реалізуватися за умови їх розумного використання.

Стаття пропонує комплексні рекомендації для батьків, педагогів і соціальних працівників щодо формування у дітей здорового ставлення до цифрових технологій. Зокрема, запропоновано стратегії встановлення часових меж для використання гаджетів, створення можливостей для живого спілкування у сімейному та освітньому середовищі, а також інтеграції групових ігор і творчих активностей у повсякденне життя дітей. Окремо розглянуто питання розвитку цифрової грамотності як важливого елементу підготовки дітей до сучасного світу, що тісно поєднується з вихованням традиційних соціальних навичок.

У роботі підкреслюється важливість пошуку балансу між часом, проведеним з гаджетами, та активною участю дітей у живій соціальній взаємодії, що сприяє їх гармонійному розвитку. Стаття акцентує увагу на

необхідності комплексного підходу, де поєднується відповідальність дорослих за організацію середовища для дітей і самостійне опанування дітьми навичок саморегуляції.

Ключові слова: діти, цифрові технології, гаджети, соціальні навички, цифрова грамотність, баланс, соціалізація, виховання.

Hordiienko Svitlana Mykhaylivna Lecturer of the Department of Social Work, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv regional council, Kharkiv, tel.: (057) 732 4630, http://orcid.org/0000-0003-1088-9707

Prykhodko Olha Volodymyrivna Director of the Municipal Institution «Lozova Preschool Educational Institution (Nursery-Kindergarten) of Combined Type No. 13» of the Lozova City Council, Lozova, tel.: (05745) 7-05-24, https://orcid.org/0009-0000-3701-2644

SCREENS AND CHILDREN: HOW TO BALANCE GADGET USE AND SOCIAL SKILLS DEVELOPMENT

Abstract. The article examines the pressing issue of the impact of digital technologies on children's development, particularly their social skills, in the contemporary information environment. It focuses on the role of gadgets in the lives of the younger generation, highlighting their dual nature: on the one hand, as tools for cognitive development, and on the other, as factors that can negatively influence a child's psychosocial growth.

The authors analyze the key risks associated with excessive screen time, including a decline in interpersonal communication, emotional empathy, speech development, and attention span. Specifically, the study points out that prolonged screen exposure may hinder the formation of essential social interaction skills such as conflict resolution, teamwork, and active listening. At the same time, the article explores the positive potential of digital devices, which can be realized with mindful usage.

The article offers comprehensive recommendations for parents, educators, and social workers on fostering a healthy approach to digital technologies among children. Strategies include setting time limits for gadget use, creating opportunities for face-to-face communication in family and educational settings, and incorporating group games and creative activities into children's daily routines. Additionally, the article addresses the importance of developing digital literacy as a critical element of preparing children for the modern world, closely linked to cultivating traditional social skills.

The study emphasizes the importance of balancing screen time with active engagement in real-life social interactions to promote harmonious development. The

article underscores the need for a holistic approach that combines the responsibility of adults in organizing supportive environments for children with the children's self-regulation skills.

Keywords: children, digital technologies, gadgets, social skills, digital literacy, balance, socialization, upbringing.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій гаджети стали невід'ємною частиною життя сучасних дітей, займаючи ключову роль у їхній повсякденній діяльності. Смартфони, планшети, комп'ютери й інші електронні пристрої широко використовуються не тільки для розваг, а й як важливий інструмент для навчання, отримання інформації та спілкування. Завдяки інтерактивним освітнім платформам, ігровим додаткам і соціальним мережам гаджети пропонують дітям безліч можливостей для розвитку пізнавальних здібностей і підтримки зв'язку з однолітками. Однак із поширенням цих технологій постає значна кількість викликів, які мають серйозний вплив на розвиток особистості, зокрема на формування соціальних навичок.

Гаджети витісняють традиційні форми міжособистісного спілкування, що суттєво змінює спосіб, у який діти взаємодіють із навколишнім світом. Надмірна кількість часу, проведеного перед екранами, знижує їхню здатність до емпатії, розуміння невербальних сигналів і вирішення конфліктів. Замість участі в живих бесідах або групових активностях діти часто віддають перевагу гаджетам, де відсутня реальна емоційна взаємодія. Це може перешкоджати розвитку важливих соціальних умінь, таких як вміння працювати в команді, висловлювати свої думки та слухати інших.

Ще однією суттєвою проблемою є формування цифрової залежності. Діти, захоплені яскравими графічними додатками й нескінченним потоком інформації, часто втрачають відчуття часу, що призводить до погіршення контролю над своїми діями. У підсумку це може позначитися на їхній здатності зосереджуватися на інших важливих аспектах життя, таких як навчання, спорт або творчість.

Водночас надмірне використання гаджетів у ранньому віці може негативно впливати на когнітивний розвиток. Під час перегляду відео чи гри діти часто отримують інформацію у спрощеній формі, що не стимулює їх до критичного мислення та глибокого аналізу. Це може формувати звичку уникати складних завдань, які вимагають зусиль і творчого підходу.

Ще одним аспектом проблеми є недостатній розвиток цифрової грамотності. Багато дітей використовують гаджети інтуїтивно, але не завжди розуміють, як захистити себе від небажаного контенту чи кібербулінгу. Вони також не завжди усвідомлюють, як їхні дії в цифровому середовищі можуть вплинути на реальне життя.

Таким чином, хоча гаджети й цифрові технології мають значний потенціал для розвитку дітей, їхнє надмірне й неконтрольоване використання створює серйозні виклики, які вимагають уваги. Головною проблемою є те, що у погоні за цифровим прогресом діти ризикують втратити життєво важливі соціальні навички, необхідні для гармонійної адаптації в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема впливу екранів на дітей, балансування використання гаджетів і розвиток соціальних навичок є міждисциплінарною та активно вивчається в різних галузях – педагогіці, психології, соціології та медицини. Серед науковців, які досліджували цю тему, можна виділити: О. Гринчук, А. Дубовик, Л. Кравченко, О. Лисенко, Н. Мартиненко, С. Петренко, В. Руденко, Т. Сидоренко, А. Солдатенко, І. Шевченко.

Аналіз наукових праць демонструє, що для гармонійного розвитку дитини важливо поєднувати переваги цифрових технологій із традиційними методами виховання та спілкування. Ефективні підходи до використання гаджетів повинні включати часові обмеження, освітні програми та розвиток соціальних і когнітивних навичок у реальному світі.

Мета статті – метою статті є дослідження впливу цифрових технологій, зокрема гаджетів, на соціальний і когнітивний розвиток дітей у сучасному інформаційному середовищі. Стаття спрямована на аналіз основних ризиків, пов’язаних із надмірним використанням екранів, та вивчення їх впливу на формування соціальних навичок, таких як комунікація, співпраця та емоційна емпатія.

Окрім цього, метою є виявлення позитивного потенціалу цифрових технологій у розвитку дитини та розробка практичних рекомендацій для батьків, педагогів і соціальних працівників щодо формування здорового ставлення до гаджетів і забезпечення гармонійного балансу між використанням цифрових пристроїв і живою соціальною взаємодією.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ невпинно змінюється під впливом цифрових технологій, які стали невід'ємною частиною життя дітей. Гаджети відкривають перед підростаючим поколінням широкі можливості для навчання, розваг і спілкування, але водночас становлять певні загрози для їхнього психосоціального розвитку. Одним із ключових викликів сьогодення є пошук балансу між використанням електронних пристроїв і розвитком важливих соціальних навичок у дітей.

У сучасній науковій літературі питання впливу гаджетів на розвиток дітей набуває дедалі більшої актуальності. Останні дослідження з цієї теми зосереджуються на аналізі як позитивних, так і негативних аспектів використання цифрових технологій у дитячому віці, а саме:

Науковець І. Шевченко, наголошує на освітньому потенціалі цифрових пристроїв. Вона підкреслює, що за умови обмеженого і раціонального використання гаджети можуть сприяти розвитку пізнавальних здібностей,

таких як логіка, пам'ять і творче мислення. Освітні додатки й інтерактивні програми дають змогу дітям розвивати навички вирішення задач, вдосконалювати мовні вміння та отримувати нові знання в ігровій формі [1].

Дослідник Л. Кравченко акцентує увагу на ризиках, пов'язаних із тривалим перебуванням перед екранами. У своїй роботі вона відзначає, що надмірне використання гаджетів може призводити до зниження рівня міжособистісного спілкування, оскільки діти менше взаємодіють із однолітками наживо. Це може впливати на розвиток таких соціальних навичок, як емпатія, здатність до співпраці та розуміння невербальних сигналів [2].

Особливу увагу дослідники приділяють фізичним і психологічним аспектам. Наприклад, О. Лисенко зазначає, що тривале перебування перед екранами негативно впливає на зір, поставу та рівень фізичної активності. У психологічному аспекті акцент зроблено на розвиток цифрової залежності, яка супроводжується погіршенням емоційної стійкості, труднощами з концентрацією уваги та підвищеною тривожністю [3].

У численних публікаціях наголошується на необхідності впровадження комплексного підходу до регулювання використання гаджетів дітьми. Наприклад, С. Петренко пропонує стратегії, які включають: встановлення часових меж для використання екранів; стимулювання активного дозвілля, зокрема спортивних ігор та творчих занять; створення умов для розвитку навичок соціальної взаємодії в реальному середовищі [4].

Сучасні дослідження, наприклад, роботи А. Дубовик, підкреслюють важливість формування цифрової грамотності у дітей. Навчання безпечному використанню інтернету, аналізу інформації та етичним нормам поведінки в онлайн-просторі є важливим елементом підготовки дітей до викликів цифрового світу [5].

Отже, важливо знайти баланс у використанні цифрових технологій, сприяючи їх позитивному впливу на навчання та соціалізацію дітей, одночасно вживаючи заходів для мінімізації можливих негативних наслідків. Комплексний підхід до управління часом, проведеним перед екранами, та розвиток здорових звичок у спілкуванні є ключовими для забезпечення гармонійного розвитку дітей у сучасному інформаційному середовищі.

У сучасному світі, де гаджети стали невід'ємною частиною життя, важливо створити умови для їх безпечного використання дітьми. Нижче наведено комплекс рекомендацій для різних категорій дорослих, які взаємодіють з дітьми, щоб допомогти їм розвивати здорове ставлення до цифрових технологій.

Рекомендації для батьків:

1. Рольовий приклад: демонструйте відповідальне ставлення до використання гаджетів: обмежте час, проведений перед екранами, і приділяйте більше уваги живому спілкуванню з дітьми; використовуйте гаджети для спільних сімейних активностей (освітні програми, вікторини, перегляд документальних фільмів).

2. Обмеження часу та контенту: встановіть часові обмеження: для дітей дошкільного віку – до 1 години на день, для школярів – до 2 годин; контролюйте якість контенту: обирайте освітні програми та додатки, які сприяють розвитку когнітивних і соціальних навичок.

3. Створення альтернатив: заохочуйте заняття спортом, творчістю та іншими активностями, які сприяють розвитку моторики, уяви та комунікативних навичок; організовуйте сімейні заходи без використання гаджетів, такі як походи, настільні ігри або кулінарні майстер-класи.

4. Емоційна підтримка: обговорюйте з дітьми емоції, які викликають певні ігри чи програми; допомагайте дітям формувати саморегуляцію: вчіть їх розпізнавати, коли використання гаджетів стає надмірним.

Рекомендації для педагогів:

1. Інтеграція цифрових технологій у навчальний процес: використовуйте гаджети як інструмент для навчання, але дотримуйтеся балансу між онлайн- і офлайн-активностями; залучайте інтерактивні освітні програми, які сприяють розвитку критичного мислення, логіки та командної роботи.

2. Розвиток цифрової грамотності: навчайте дітей правилам безпечного використання інтернету, включно з етикою поведінки в онлайн-просторі; розробляйте завдання, які допомагають учням аналізувати інформацію з різних джерел.

3. Формування навичок комунікації: організовуйте групові проекти, які потребують живого спілкування та співпраці; стимулюйте обговорення тем, пов’язаних із технологіями, щоб діти могли висловлювати свою думку й слухати інших.

Рекомендації для соціальних працівників:

1. Освітні програми для дітей та батьків: проводьте тренінги, спрямовані на розвиток медіаграмотності та критичного мислення; організовуйте лекції для батьків про негативний вплив надмірного використання гаджетів і методи його запобігання.

2. Робота з групами ризику: виявляйте дітей із симптомами цифрової залежності та розробляйте для них індивідуальні плани підтримки; залучайте психологів для роботи з дітьми, які стикаються з емоційними труднощами через надмірне використання гаджетів.

3. Створення ресурсів: розробляйте інформаційні буклети та відеоматеріали для сімей, де детально описуються переваги та ризики використання цифрових технологій; підтримуйте ініціативи, які сприяють створенню безпечних онлайн-платформ для дітей.

Загальні рекомендації:

1. Пошук балансу: створюйте середовище, яке поєднує цифрові та традиційні активності; сприяйте розвитку навичок тайм-менеджменту, допомагаючи дітям раціонально планувати свій день.

2. Емоційна грамотність: навчайте дітей розпізнавати свої емоції та керувати ними під час використання гаджетів; підкреслюйте важливість живого спілкування для формування міцних соціальних зв'язків.

3. Моніторинг та адаптація: регулярно оцінюйте вплив цифрових технологій на дитину та вносьте корективи в її використання гаджетів; співпрацюйте з іншими батьками, педагогами й соціальними працівниками для обміну досвідом і розробки нових стратегій.

Ці рекомендації допоможуть створити збалансоване середовище, де гаджети слугуватимуть інструментом для розвитку, а не причиною проблем у соціальному, емоційному та фізичному розвитку дитини.

Цифрова грамотність стає однією з ключових навичок, необхідних для успішної адаптації в сучасному світі, який стрімко змінюється під впливом технологій. Вона охоплює не лише здатність користуватися гаджетами чи програмами, а й уміння критично мислити, безпечно використовувати інтернет, аналізувати інформацію та дотримуватися етичних норм в онлайн-просторі.

Виховання цифрової грамотності тісно пов'язане з розвитком традиційних соціальних навичок, таких як комунікація, співпраця, емоційна стійкість і здатність вирішувати конфлікти. Комплексний підхід до формування цих навичок забезпечує гармонійний розвиток дитини, допомагаючи їй ефективно взаємодіяти як у цифровому, так і в реальному світі.

До компонентів цифрової грамотності відносяться:

1. Технічна грамотність: уміння використовувати сучасні гаджети та програмне забезпечення для навчання, творчості й розваг; навички роботи з базовими цифровими інструментами, такими як текстові редактори, програми для презентацій, інтернет-браузери.

2. Критичне мислення та інформаційна грамотність: вміння аналізувати та перевіряти достовірність інформації, уникати фейків і маніпуляцій; розуміння механізмів роботи алгоритмів у соціальних мережах, що допомагає уникнути інформаційних «бульбашок».

3. Безпека в інтернеті: навички захисту особистої інформації, дотримання конфіденційності та правил безпечного користування онлайн-сервісами; профілактика кібербулінгу та навчання дітей, як реагувати на негатив у цифровому просторі.

4. Етична поведінка в онлайн-просторі: формування відповідального ставлення до комунікації в інтернеті, включаючи дотримання норм ввічливості та поваги до інших; усвідомлення прав і обов'язків у цифровому світі, таких як авторське право, захист даних та екологічне використання ресурсів.

Розвиток цифрової грамотності має відбуватися у тісному поєднанні з вихованням традиційних соціальних навичок. Це забезпечує гармонійний розвиток особистості в усіх аспектах:

1. Розвиток комунікаційних здібностей: використання онлайн-платформ для спілкування може стати інструментом для розвитку комунікаційних

навичок, але лише за умови дотримання балансу з живим спілкуванням. Діти мають навчитися висловлювати свої думки, слухати інших і знаходити компроміси як в онлайні, так і в реальному житті.

2. Емоційна стійкість: у цифрову епоху діти стикаються з новими викликами, такими як кібербулінг чи емоційне вигорання від постійного перебування онлайн. Навчання керуванню емоціями й стійкості до стресу є важливим елементом виховання, який доповнює цифрову грамотність.

3. Співпраця та командна робота: цифрові технології дають змогу працювати в команді навіть на відстані, використовуючи платформи для групової роботи. Це допомагає дітям розвивати навички співпраці, розподілу ролей і відповідальності.

Важливу роль у формуванні цифрової грамотності виконують батьки, педагоги і соціальні працівник:

Батьки встановлюють приклад відповідального ставлення до гаджетів і спільно з дітьми створюють правила їх використання; навчають дітей розпізнавати ризики в інтернеті, забезпечують контроль якості контенту та часові обмеження.

Педагоги інтегрують навчальні програми з розвитку цифрової грамотності в освітній процес; створюють умови для безпечного використання гаджетів у школі; організовують заняття, які розвивають аналітичне мислення та критичне сприйняття інформації.

Соціальні працівники проводять просвітницькі заходи для батьків і дітей, спрямовані на підвищення рівня цифрової грамотності; допомагають дітям із груп ризику, які стикаються із залежністю від гаджетів чи емоційними проблемами, пов’язаними з їх використанням.

Отже, формування цифрової грамотності є не лише питанням технічних навичок, а й важливою складовою соціального й емоційного розвитку дітей. Забезпечення балансу між використанням цифрових технологій і живою взаємодією допомагає дітям підготуватися до викликів сучасного світу, залишаючись гармонійними особистостями. Комплексний підхід, що включає участь батьків, педагогів і соціальних працівників, є ключем до успішного виховання нового покоління.

Література:

1. Шевченко І. А. Вплив інтерактивних програм на формування мовних вмінь у дітей: сучасний підхід. Науковий вісник педагогічних наук, 15(1), 2022. С.87-94.

2. Кравченко Л. М. Вплив тривалого використання екранів на соціальну взаємодію дітей: ризики та наслідки. Соціальна педагогіка: теорія та практика, 12(3), 2020. С.45-53.

3. Лисенко О. С. Вплив тривалого використання цифрових технологій на фізичний і психологічний стан дітей. Педагогіка і психологія, 35(1), 2021. С.12-19.

4. Петренко С. В. Комплексний підхід до регулювання використання гаджетів дітьми: стратегії та рекомендації. Журнал психології та соціальної роботи, 18(4), 2022. С.34-42.

5. Дубовик А. І. Формування цифрової грамотності у дітей: безпечне використання інтернету та етичні норми поведінки. Педагогічні науки: теорія та практика, 29(1), 2023. С.18-26.

References:

1. Shevchenko I. A. (2022). *Vplyv interaktyvnykh prohram na formuvannia movnykh vmin u ditei: suchasnyi pidkhid [The Impact of Interactive Programs on the Formation of Language Skills in Children: A Modern Approach]*. Scientific Bulletin of Pedagogical Sciences, 15(1), 87-94 [in Ukrainian].
2. Kravchenko L. M. (2020*). Vplyv tryvaloho vykorystannia ekraniv na sotsialnu vzaiemodiiu ditei: ryzyky ta naslidky [The Impact of Prolonged Screen Use on Children's Social Interaction: Risks and Consequences]*. Social Pedagogy: Theory and Practice, 12(3), 45-53 [in Ukrainian].
3. Lysenko O. S. (2021). *Vplyv tryvaloho vykorystannia tsyfrovykh tekhnolohii na fizychnyi i psykholohichnyi stan ditei [The Impact of Prolonged Use of Digital Technologies on the Physical and Psychological State of Children]*. Pedagogy and Psychology, 35(1), 12-19 [in Ukrainian].
4. Petrenko S. V. (2022*). Kompleksnyi pidkhid do rehuliuvannia vykorystannia hadzhetiv ditmy: stratehii ta rekomendatsii [A Comprehensive Approach to Regulating Children's Use of Gadgets: Strategies and Recommendations]*. Journal of Psychology and Social Work, 18(4), 34-42 [in Ukrainian].
5. Dubovik A. I. (2023*). Formuvannia tsyfrovoi hramotnosti u ditei: bezpechne vykorystannia internetu ta etychni normy povedinky [Formation of Digital Literacy in Children: Safe Use of the Internet and Ethical Behavior Norms]*. Pedagogical Sciences: Theory and Practice, 29(1), 18-26 [in Ukrainian].

УДК 378.013.75

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1036-1046

Гриньова Марина Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, м. Полтава, тел.:(0532) 56-23-13, https://orcid.org/0000-0003-3912-9023

Рожнова Тетяна Євгенівна кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти ННІМП ДЗВО "Університет менеджменту освіти", м. Київ, тел.: (097)214-06-36, https://orcid.org/0000-0002-3608-8943

ПЛАНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ З УПРАВЛІННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТВОРЧИМ РОЗВИТКОМ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ОСВІТНІХ, ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

Анотація. У статті розкрито планування та організацію дослідження педагогічного експерименту з управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук. Висвітлено особливості професійно-творчого розвитку майбутніх магістрів у закладах вищої освіти та окреслено етапи педагогічного експерименту. Для експериментальної апробації концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук розроблена програма експерименту, яка складається з п'яти етапів. Вибір відповідних методів дослідження визначався характером фактичного матеріалу, умовами і метою даного етапу дослідження.

Узагальнення даних педагогічного експерименту та розробка методичних рекомендацій щодо управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук здійснюється за допомогою методу кількісного і якісного аналізу результатів, математичної обробки даних, графічного відображення результатів, їх порівняння й узагальнення.

Наведені окремі результати проведення констатувального етапу педагогічного експерименту з управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук у ЗВО України та зарубіжжя.

Опитування засвідчило, що майбутні магістри хочуть розвивати у процесі навчання в ЗВО такі професійні та творчі навички, як: управлінські; комунікацію з громадськістю в кризових ситуаціях; прийняття управлінських рішень в умовах кризового стану; вміння ефективно комунікувати з колективом, використовуючи сучасні технології; міжособистісні та комунікативні навички; вміння працювати в команді; вести наукові дискусії

та взаємодіяти з іншими науковцями ефективно спілкуватися з колегами та адміністрацією; цифрові навички; планування освітньої діяльності; креативність; критичне мислення; системний підхід; та інші.

Виокремлені шляхи щодо впровадження системи управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

Ключові слова: педагогічний експеримент, майбутній магістр, професійно-творчий розвиток, управління, організація дослідження, управління професійно-творчим розвитком.

Grynova Marina Viktorivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Rector of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, tel.: (0532) 56-23-13, https://orcid.org/0000-0003-3912-9023

Rozhnova Tetiana Yevgenivna Phd, Associate Professor, Professor of the Department of Pedagogy, Administration and Special Education, The Head of the Educational and Research Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education University of Educational Management, Kyiv, tel.: (097) 214-06-36, https://orcid.org/0000-0002-3608-8943

PLANNING AND ORGANIZATION OF A PEDAGOGICAL EXPERIMENT OF MANAGEMENT OF PROFESSIONAL AND CREATIVE DEVELOPMENT OF THE FUTURE MASTERS OF EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL SCIENCES

Abstract. This article reveals the planning and organization of a pedagogical experiment aimed at managing the professional and creative development of future masters in educational and pedagogical sciences. It highlights the unique aspects of professional and creative development within higher education institutions and outlines the various stages of the pedagogical experiment., an experimental program of five stages has been developed for the experimental testing of the concept of managing the professional and creative development of future masters of educational and pedagogical sciences. The selection of appropriate research methods was guided by the nature of the material, the conditions, and the objectives of this phase of the study.

The generalization of the data of the pedagogical experiment and the development of methodological recommendations for managing of the professional and creative development of future masters of educational and pedagogical sciences are carried out using the method of quantitative and qualitative analysis of results, mathematical data processing, graphical display of results, their comparison and generalization.

Some results from the ascertainment phase of the pedagogical experiment, which focuses on managing of the professional and creative development of future

masters in educational and pedagogical sciences within higher education institutions in Ukraine and internationally, are presented.

The survey shows that the future masters want to develop such professional and creative skills during their studies at higher education institutions as: management; communication with the public in crisis situations; making management decisions in a crisis situation; the ability to communicate with the team using modern technologies; interpersonal and communication skills; the ability to work in a team; conduct scientific discussions and interact with other scientists; communicate effectively with colleagues and the administration; digital skills; planning educational activities; creativity; critical thinking; a systemic approach; and others.

Furthermore, the article emphasizes strategies for implementing a system to manage the professional and creative development of future masters in educational and pedagogical sciences.

Keywords: pedagogical experiment, future master, professional and creative development, management, organization of research, management of professional and creative development.

Постановка проблеми. Утвердження України в європейському та світовому просторі є комплексним довготривалим процесом, який без розбудови національної освіти неможливий, оскільки будь-яка її складова потребує нових підходів до підвищення ролі інтелектуального капіталу, соціальних і гуманітарних чинників економічного прогресу, пріоритетності підготовки висококваліфікованих фахівців, у тому числі у сфері вищої освіти.

Інтегрування української педагогічної освіти в загальноєвропейський та світовий освітній простір вимагає усвідомлення засад і принципів сучасної професійно-педагогічної підготовки магістрів освітніх, педагогічних наук. Особливе місце відводиться в цьому аспекті управлінню професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

Процес підготовки майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук потребує виважених наукових підходів до управління .

Важливим завданням майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук до професійно-творчого розвитку має бути створення умов для особистісного зростання майбутніх викладачів і формування в них креативного підходу до педагогічної діяльності в умовах сучасного соціуму, що потребує комплексного та багаторівневого управлінського підходу[1]. У процесі підготовки студента до професійно-творчої діяльності важливо враховувати індивідуальний підхід до кожного з них, тому актуальним постає проведення педагогічного експерименту, щоб визначити всі проблеми на шляху до професійно-творчого розвитку майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук з подальшим їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професійно-творчого розвитку майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук, а також окремі аспекти управління цим процесом вивчали багато українських та зарубіжних учених. Серед вітчизняних дослідників – І. Драч (розвиток творчих здібностей студентів – важлива складова підготовки майбутніх фахівців); О. Остапчук (професійний саморозвиток і самопроєктування в системі педагогічної освіти); Г. Полоз (педагогічні умови професійного саморозвитку; С. Сисоєва (основи педагогічної творчості; А. Харківська (теоретичні та методичні засади управління інноваційним розвитком педагогічного закладу освіти) та ін.

Серед зарубіжних науковців можна виокремити таких, як Д. Сімонтон (Творчість: когнітивні, особистісні, розвивальні та соціальні аспекти), С. Тейлор (різні підходи та визначення творчості та її природа по відношенню до особистості), Е. Торренс (навчання творчих та обдарованих учнів) та інші [1].

Аналіз наукової і практичної діяльності університетів свідчить, що підготовка магістрів освітніх, педагогічних наук досліджена недостатньо. Нині фактично не існує цілісної концепції педагогічної підготовки магістрів освітніх, педагогічних наук, а тим паче управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук. Також слід зазначити, що практичний стан розвитку освіти не задовольняє державні й особистісні потреби [2]. В період воєнного стану в Україні підготовка магістрів потребує саме такого напрямку дослідження. Враховуючи недостатню теоретичну й методичну розробленість проблеми управлінню професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук, темою статті обрано: „Планування та організація педагогічного експерименту з управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук”.

Мета статті – розкрити сутність планування та організації педагогічного експерименту з управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

Виклад основного матеріалу. Основною метою експериментальної роботи є підтвердження та глибше вивчення об’єкта і предмета дослідження.

Дослідження проводиться в три етапи впродовж 2020–2025 років.

На першому етапі (2020–2021 рр.) визначалися і формувалися основні вихідні положення дослідження: сутність проблеми; фактори, що її породжують; обґрунтовувалась актуальність обраної теми, мета і завдання наукового пошуку; розроблялися програма і методика дослідження; добиралась базова література з проблеми управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; формулювалась методика констатувального етапу педагогічного експерименту і процедури його проведення.

На другому етапі (2022–2023 рр.) уточнювався категоріальний апарат дослідження; опрацьовувалися та систематизовувалися наукові джерела з теорії і практики управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; аналізувалися наукові підходи до управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; вивчався та узагальнювався досвід практичного застосування інноваційних технологій в управлінні професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; здійснювалась розробка та теоретичне обгрунтування концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; визначалися критерії і показники оцінювання результативності концепції; розроблялась методика впровадження представленої концепції у практичну діяльність експериментальних ЗВО; підготовлено матеріали для здійснення формувального етапу педагогічного експерименту.

На третьому етапі (2024–2025 рр.) йде наразі систематизація та узагальнення даних педагогічного експерименту; продовжує проводитись апробація й оцінювання розробленої концепції; уточнюються теоретичні і практичні висновки наукового пошуку; формулюються загальні висновки дослідження; триває розробка методичних рекомендацій щодо управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; триває оформлення текстової частини дослідження.

Для експериментальної апробації концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук розроблена програма експерименту, який складається з п’яти етапів.

І. Підготовчий етап:

- визначення та наукове обгрунтування теми, мети, завдань дослідження, складання плану експериментальної роботи;

- вивчення та аналіз нормативно-правового забезпечення управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук, науково-методичної літератури та педагогічного досвіду з вирішуваної проблеми;

- обґрунтування й розробка концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук;

- розробка методичного забезпечення управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук;

- розробка критеріїв і показників оцінювання результативності управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

ІІ. Проведення констатувального етапу педагогічного експерименту:

- збір і аналіз інформації з питань управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук;

- анкетування представників адміністрації, науково-педагогічних, педагогічних працівників ЗВО, здобувачів вищої освіти щодо стану управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук;

- обробка та узагальнення результатів констатувального етапу педагогічного експерименту.

III. Проведення формувального етапу педагогічного експерименту:

- експериментальна перевірка концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук;

- підведення підсумків формувального етапу педагогічного експерименту.

IV. Порівняльний етап:

- порівняння результатів констатувального і формувального етапів педагогічного експерименту;

- визначення результативності концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

V. *Узагальнюючий етап:*

- систематизація та узагальнення результатів педагогічного експерименту;

- розробка методичних рекомендацій щодо управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук у практичну діяльність [3].

На підготовчому етапі з метою вивчення теоретичного стану проблеми управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук проаналізовано філософську, соціологічну, педагогічну, психологічну, управлінську літературу; досконало вивчено законодавчі, нормативні документи, які становлять нормативно-правову базу здійснення управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; визначено об’єкт, предмет, мету та завдання дослідження, доведенню яких підпорядкувалась науково-експериментальна діяльність.

Вибір відповідних методів дослідження визначався характером фактичного матеріалу, умовами і метою даного етапу дослідження. Тому вирішення завдання щодо аналізу теоретичних джерел з питань управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук зумовило використання таких методів: проблемний аналіз наукової літератури з питань загального, педагогічного, інноваційного менеджменту; вивчення нормативних, директивних, інструктивних, методичних документів, на основі яких організовується інноваційна діяльність і управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук; метод сходження від абстрактного до конкретного. Вивчення та аналіз практичного стану управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук забезпечувались емпіричними методами, а саме: спостере-

женням; груповими та індивідуальними бесідами з керівниками, заступниками керівників ЗВО, завідувачами кафедр, студентським самоврядуванням щодо вирішення даної проблеми; анкетуванням; вивченням документації ЗВО.

У процесі роботи над створенням та обгрунтуванням концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук використано методи абстрагування, порівняння, конкретизації й систематизації, моделювання.

Запропоновану структуру і зміст концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук та методичне забезпечення її впровадження на основі розроблених критеріїв та показників у нашому дослідженні.

Для апробації створеної концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук обрано *класичний експеримент*, який використано в дослідженні як «метод вивчення об'єкта, який пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови існування предметів і явищ або створенням штучних умов, необхідних для виявлення його відповідної властивості» [4; с. 68]. Це дало можливість розглянути досліджуваний педагогічний процес у природних умовах функціонування експериментальних і контрольних ЗВО.

Узагальнення даних *педагогічного експерименту* та розробка методичних рекомендацій щодо управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук здійснюється за допомогою методу кількісного і якісного аналізу результатів, математичної обробки даних, графічного відображення результатів, їх порівняння й узагальнення.

Констатувальний етап педагогічного експерименту проводився у ДЗВО "Університет менеджменту освіти", Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Запорізькому національному університеті, Класичному приватному університеті, Волинському національному університеті імені Лесі Українки, Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії, КЗ "Харківській гуманітарно-педагогічній академії" ХОР, КВНЗ "Херсонська академія неперервної освіти" ХОР, КЗВО Вінницька академія безперервної освіти, Маріупольському національному університеті, Національному університеті "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, Криворізькому державному педагогічному університеті.

Також констатувальний етап педагогічного експерименту проводився у зарубіжних ЗВО, а саме: у Католицькому університеті в м. Ружомберку (Словацька республіка), в Академії спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської м. Варшава та Університеті Марії Кюрі-Складовської м. Люблін (Республіка Польща).

Задіяні в анкетуванні були здобувачі вищої освіти Батумського державного університету імені Шота Руставелі (Грузія).

Всього було охоплено дослідженням 13 ЗВО з різних регіонів України та 4 зарубіжні ЗВО. До експерименту залучено проректорів ЗВО, директорів та заступників директорів інститутів, деканів факультетів та їх заступників, завідувачів кафедр, завідувачів відділів, методистів, здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня. У процесі дослідження ми розробили анкети.

Респонденти були поділені на дві групи: контрольну і експериментальну, вони мали можливість обрати правильну на їх погляд відповідь. Усі анкети мали звернення до респондентів: відповідати відверто, оскільки від цього залежить успішність дослідження.

Враховуючи актуальність дослідження, для прикладу проаналізуємо відповіді на найбільш актуальні, з нашої точки зору, питання.

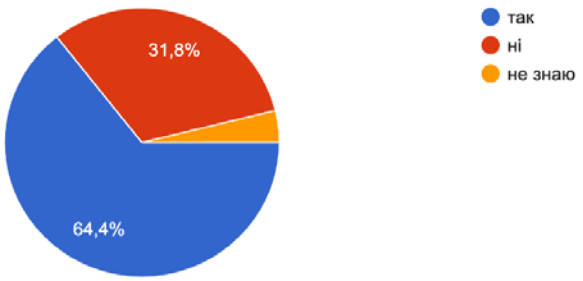

Рис. 1. Аналіз відповідей респондентів на запитання: "Чи вважаєте Ви тотожними поняття професійний і творчий розвиток педагогічних/науково-педагогічних працівників?"

Аналіз анкетування показав, що 64,4% респондентів вважають, що поняття професійний і творчий розвиток педагогічних/науково-педагогічних працівників тотожні, а 31,8% респондентів - ні (рис. 1).

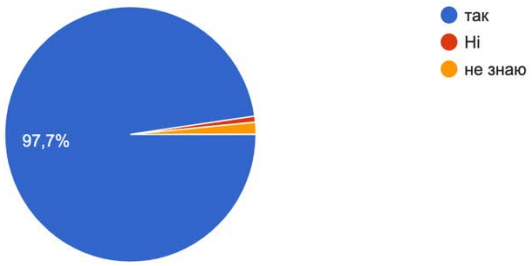

Рис. 2. Аналіз відповідей респондентів на запитання: "Чи вважаєте Ви професійно-творчий розвиток важливим аспектом Вашої освіти?"

Результати анкетування з питання "Чи вважаєте Ви професійно-творчий розвиток важливим аспектом Вашої освіти?" представлені на рис. 3.1. 97,7% респондентів вважають - так. Як бачимо, що майбутні магістри вже на першому етапі нашої наукової розвідки розуміють актуальність завдання дослідження.

На запитання "Які конкретні професійні та творчі навички Ви хотіли б розвивати у процесі навчання на магістерському рівні вищої освіти?" респонденти зазначили наступні: управлінські; креативність; критичне мислення; системний підхід; комунікацію з громадськістю в кризових ситуаціях; прийняття управлінських рішень в умовах кризового стану; вміння ефективно комунікувати з колективом, використовуючи сучасні технології; міжособистісні та комунікативні навички; вміння працювати в команді; вести наукові дискусії та взаємодіяти з іншими науковцями ефективно спілкуватися з колегами та адміністрацією; цифрові навички; планування освітньої діяльності та інші.

На запитання респондентів щодо підтримки та можливостей, що надає університет, в якому вони навчаються для професійно-творчого розвитку студентів, 76,6% респондентів відповіли що підтримка та можливості є на високому рівні, 19, 9% відповіли – що на достатньому рівні (рис. 3).

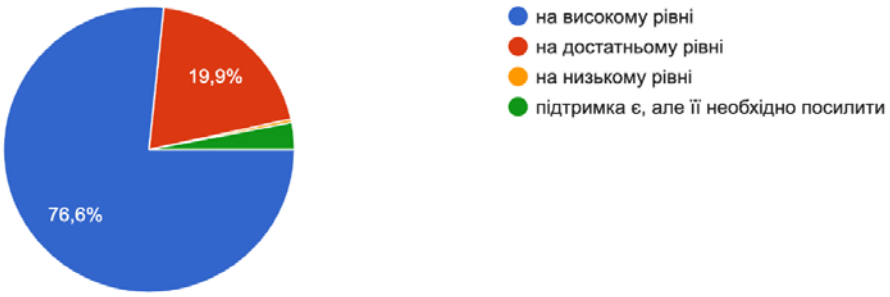

Рис. 3. Аналіз відповідей респондентів щодо підтримки та можливостей, що надає університет, в якому вони навчаються для професійно-творчого розвитку студентів.

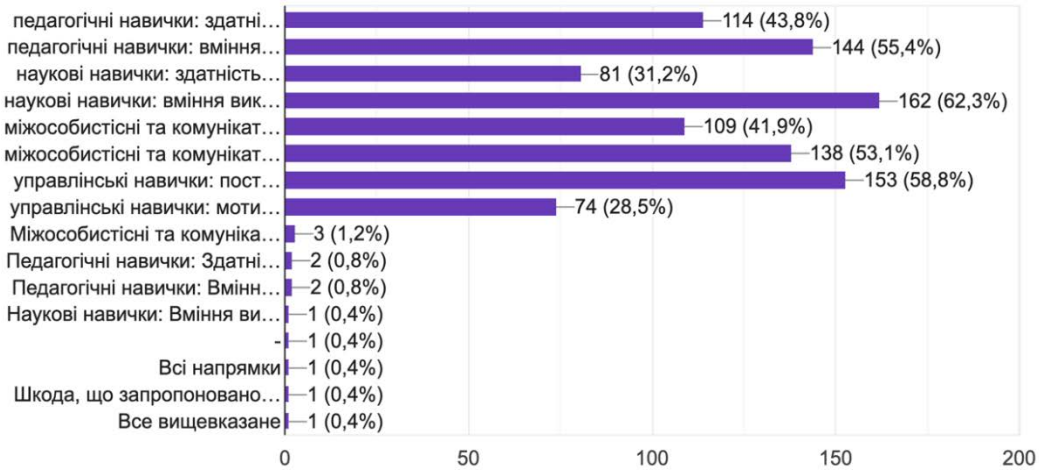

Рис. 4. Аналіз відповідей респондентів щодо вибору чотирьох найважливіших навичок для професійно-творчого розвитку науково-педагогічних працівників з педагогічних, міжособистісних та комунікативних навичок.

Відповіді респондентів на запитання щодо оцінки важливості ролі адміністрації, викладачів та наукових керівників курсових/магістерських робіт у процесі професійно-творчого розвитку магістрантів представлені на рис. 5. Думка здобувачів вищої освіти розділилася, 56,3% респондентів, тобто переважна більшість, вважає, що всі викладачі повинні сприяти їхньому професійно-творчому розвитку. 21, 1% респондентів вважають, що повинна бути система управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів.

Рис.5. Аналіз відповідей респондентів щодо оцінки важливості ролі адміністрації, викладачів та наукових керівників курсових/магістерських робіт у процесі професійно-творчого розвитку майбутніх магістрів.

Разом із тим подальший аналіз здобутих показників виявив, що системи управління професійно-творчим розвитком здобувачів вищої освіти освітніх, педагогічних наук у ЗВО не має, що спонукало нас до розробки та впровадження саме такої системи. Також ми переконались в необхідності розробки та впровадженні концепції управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук.

У процесі дослідження ми розглядаємо, для порівняння, результати опитування респондентів як педагогічних так і непедагогічних спеціальностей.

Висновки. Отже, питання управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук є актуальним. А також важливим завданням майбутніх магістрів їх професійно-творчого розвитку є розробка концепції та системи управління професійно-творчим розвитком майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук, що буде представлено у подальших наших наукових напрацюваннях.

Література:

1. Гриньова М. В., Рожнова Т. Є. Управління процесом збагачення досвіду професійно-творчої самореалізації майбутніх магістрів освітніх, педагогічних наук. *Витоки педагогічної майстерності:* журнал / Полтав. Нац. Пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2024. Випуск 33. 254 с., СТ. 66 - 72. Режим доступу: https://sources.pnpu.edu.ua/article/view/309950.

2. Вітвицька С. С. Теоретичні і методичні засади педагогічної підготовки магістрів в умовах ступеневої освіти.: автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.04 / С.С. Вітвицька. – Ж., 2011. – 17 с.

3. Рожнова Т. Є. Управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / Тетяна Євгенівна Рожнова. – К. – 2012. – 285 с..

4. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч./ В. М. Шейко, Н. М. Кушнаренко. – К. : Знання-прес, 2003. – 295 с..

References:

1. Grynova M. V., Rozhnova T. YE. (2024). *Upravlinnia protsesom zbahachennia dosvidu profesiino-tvorchoii samorealizatsii maibutnikh mahistriv osvitnikh, pedahohichnykh nauk [Managing the process of enriching the experience of professional and creative self-realization of future masters of educational and pedagogical sciences]*. Poltava: *Vytoky pedahohichnoii maisternosti*, 33, 66 - 72. Retrieved from https://sources.pnpu.edu.ua/article/view/309950 [in Ukrainian].

2. Vitvytska S. S. (2011) *Teoretychni i metodychni zasady pedahohichnoii pidhotovky mahistriv v umovakh stupenevoii osvity [Theoretical and methodological principles of pedagogical training of masters in the conditions of degree education]*. Extended abstract of candidate`s thesis. Zhytomyr [in Ukrainian].

3. Rozhnova T. YE. (2012) *Upravlinnia PTNZ na zasadakh innovatsiinykh tekhnolohii [The management of vocational and technical educational institutions based on innovative technologies]*. Candidate`s thesis. Kyiv [in Ukrainian].

4. Sheiko V. M. (2003) *Orhanizatsiia ta metodyka naukovo-doslidnytskoii diialnosti [Organization and methodology of scientific research activities]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

УДК 378:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1047-1060

Домашенко Світлана Володимирівна кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри цифрових технологій в бізнесі та економіці, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0002-2956-5502

Гнєздовський Олексій Валентинович доктор філософії (PhD) зі спеціальності комп'ютерні науки, доцент кафедри цифрових технологій в бізнесі та економіці, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0003-0392-3030

Морозов Денис Миколайович кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри цифрових технологій в бізнесі та економіці, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0001-9446-8736

ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН СТУДЕНТАМ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ: АДАПТАЦІЯ ДО СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню можливостей модернізації викладання математичних дисциплін для студентів економічних спеціальностей через інтеграцію інноваційних методів навчання, зокрема технологій штучного інтелекту. Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації математичної освіти до викликів сучасності, зокрема стрімкої діджиталізації, розвитку штучного інтелекту та потреби у змішаному й дистанційному навчанні.

Особлива увага у статті приділяється розвитку у студентів економічних спеціальностей комплексної системи математичних компетентностей, які включають розвиток аналітичного мислення, формування здатності приймати обґрунтовані рішення у професійній діяльності та оволодіння навичками використання цифрових інструментів для аналізу економічних даних, моделювання процесів та розв'язання прикладних задач. Зіставлено особливості класичних та сучасних освітніх технологій, окреслено перспективні напрями впровадження штучного інтелекту в освітній процес. Представлено аналіз доступних в Україні технологій штучного інтелекту для викладання математичних дисциплін, систематизовано їх за основними напрямами використання та функціональними можливостями. Визначено основні

можливості використання штучного інтелекту студентами під час вивчення математичних дисциплін.

Запропоновано практичні рекомендації щодо впровадження сучасних технологій у викладання математичних дисциплін, які засновані на системному підході та включають технічні, методичні та організаційні аспекти. Визначено, що успішна інтеграція технологій штучного інтелекту вимагає системного підходу, що включає належну підготовку викладачів, створення відповідної технічної інфраструктури та розробку методичного забезпечення. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення освітнього процесу, забезпечення індивідуалізації освітніх траєкторій та підвищення якості математичної освіти для студентів економічних спеціальностей.

Ключові слова: вища освіта, економічні спеціальності, штучний інтелект, персоналізоване навчання, цифрова трансформація, адаптивне навчання.

Domashenko Svitlana Volodymyrivna Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Digital Technologies in Business and Economics, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0002-2956-5502

Hniezdovskyi Oleksii Valentynovych Doctor of Philosophy (PhD) in Computer Science, Associate Professor of the Department of Digital Technologies in Business and Economics, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0003-0392-3030

Morozov Denys Mykolayovych Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Digital Technologies in Business and Economics, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-04, https://orcid.org/0000-0001-9446-8736

TEACHING MATHEMATICAL DISCIPLINES TO ECONOMICS STUDENTS: ADAPTATION TO MODERN REALITIES

Abstract. The article is devoted to exploring the possibilities of modernizing the teaching of mathematical disciplines for students in economic specialties through the integration of innovative teaching methods, particularly artificial intelligence technologies. The relevance of the topic is determined by the need to adapt mathematical education to modern challenges, specifically rapid digitalization, artificial intelligence development, and the demand for blended and distance learning.

The article pays special attention to developing students' comprehensive system of mathematical competencies, which include the development of analytical thinking, formation of the ability to make well-founded decisions in professional activities, and mastering skills in using digital tools for analyzing economic data, modeling processes and solving applied problems. The features of classical and modern educational technologies are compared, and outlines promising directions for implementing artificial intelligence in the educational process. The analysis of artificial intelligence technologies available in Ukraine for teaching mathematical disciplines is presented, systematizing them according to their main areas of application and functional capabilities. The main possibilities of using artificial intelligence by students during the study of mathematical disciplines are identified.

Practical recommendations for implementing modern technologies in teaching mathematical disciplines, based on a systematic approach and including technical, methodological, and organizational aspects, are proposed. It is determined that successful integration of artificial intelligence technologies requires a systematic approach, that includes proper teacher training, creation of appropriate technical infrastructure and development of methodological support. The research results can be utilized for improving the educational process, ensuring the individualization of educational trajectories and enhancing the quality of mathematical education for students in economic specialties.

Keywords: higher education, economics specialties, artificial intelligence, personalized learning, digital transformation, adaptive learning.

Постановка проблеми. Сучасна економічна освіта стикається з викликом підготовки фахівців, здатних працювати в умовах стрімкої діджиталізації та розвитку штучного інтелекту. Важливу роль у формуванні професійних компетентностей майбутніх економістів відіграє математична підготовка як основа для розуміння економічних процесів та прийняття ефективних управлінських рішень. Події останніх років - пандемія COVID-19, а згодом і військова агресія проти України - змусили систему вищої освіти швидко адаптуватися до нових реалій. Виникла гостра необхідність впровадження змішаного та дистанційного навчання, що особливо актуально для викладання математичних дисциплін, які традиційно вважаються складними для дистанційного опанування. Це зумовило потребу в модернізації методів викладання та активному впровадженні інноваційних технологій навчання. Водночас у математичній освіті накопичилося багато проблем та негативних тенденцій, серед яких можна назвати зниження рівня математичної культури сучасної молоді, їх пізнавальної активності і самостійності [1]. Тому традиційні методи викладання математичних дисциплін часто виявляються недостатньо ефективними для формування необхідних компетентностей у сучасних студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить про значний інтерес дослідників до проблеми впровадження інноваційних технологій у викладання математичних дисциплін. Так, особливості фундаментальної математичної підготовки та необхідність інтеграції традиційних методів викладання з сучасними технологіями досліджують Г.Я. Дутка [2] та Ю.В. Триус [1]. Проблеми формування математичних компетентностей майбутніх бакалаврів економіки та важливість правильної організації процесу вивчення матеріалу розглянуто в статті Т.В. Думанської [3]. Л.В. Драгієва проводить ґрунтовний аналіз особливостей дистанційного навчання математичним дисциплінам [4].

Питання інтеграції ШІ в освітній процес активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. В працях А. Флогі та Б. Абершека досліджено роль інформаційних технологій та ШІ у викладанні та запропоновано загальну систему їх впровадження в освітні середовища [5]. Л.О. Черемісіна у своїх дослідженнях визначає способи використання ШІ для покращення якості навчання, зокрема через систему індивідуального навчання, автоматизовану перевірку знань, створення інтерактивних курсів та нових методів викладання [6]. Практичні аспекти застосування конкретних інструментів ШІ досліджуються у роботах А. Мельник, яка вивчає доцільність використання чат-ботів зі ШІ у практичній мовній підготовці [7]. А. Брутман і Т. Наумчук акцентують увагу на важливості використання ШІ як допоміжного інструменту в освітньому процесі [8]. Значний внесок у дослідження методологічних аспектів зробили М.В. Стойка та Ю.В .Петечук, які проаналізували потенціал ChatGPT для генерування математичних завдань та його роль у автоматизації підготовки викладачів до занять [9]. Н.В. Бахмат досліджує можливості використання різних сервісів ШІ у вищій освіті та надає рекомендації щодо їх успішного впровадження [10]. Реалії та перспективи розвитку технологій ШІ в Україні досліджують В. Краснопольський, Т. Пахомова та Ю. Курилова, наголошуючи на необхідності поєднання комп'ютерних технологій із сучасними формами та методами навчання [11].

Незважаючи на значну кількість досліджень, питання комплексної інтеграції технологій штучного інтелекту саме в систему викладання математичних дисциплін для формування професійних компетентностей майбутніх економістів залишається недостатньо вивченим та потребує подальших досліджень.

Мета статті – аналіз можливостей модернізації викладання математичних дисциплін для економічних спеціальностей шляхом інтеграції інноваційних методів навчання, зокрема технологій штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Стрімка цифрова трансформація економіки спричиняє суттєве оновлення змісту та методів математичної підготовки майбутніх економістів. Сьогодні недостатньо навчити студента базовим математичним операціям – необхідно сформувати цілісне розуміння

математики як інструменту для розв'язання реальних професійних задач моделювання та аналізу економічних явищ. Такий підхід допомагає студентам усвідомити безпосередній зв'язок між математичними методами та їх застосуванням у професійній діяльності.

Майбутні економісти мають не лише оволодіти математичним інструментарієм, але й розвинути здатність застосовувати його для аналізу економічних явищ, інтерпретації результатів та обґрунтування управлінських рішень. При цьому особливого значення набуває формування аналітичного мислення, яке дозволяє бачити причинно-наслідкові зв'язки в економічних процесах та моделювати можливі сценарії розвитку подій.

Технологічна складова математичної компетентності сучасного економіста полягає у вмінні ефективно використовувати цифрові інструменти для здійснення розрахунків та аналізу даних. При цьому важливо розуміти не лише алгоритми роботи з програмними засобами, але й математичні принципи, що лежать в їх основі.

Процес математичної підготовки економістів має наскрізний характер і охоплює весь період професійного навчання. При цьому математичні методи виступають не як відокремлений інструментарій, а як інтегрована методологічна база економічних дисциплін, що реалізується через розв'язання практичних задач та забезпечує усвідомлення студентами прикладної значущості теоретичних знань.

Математична освіта розвиває не лише обчислювальні навички, але й здатність до системного аналізу, вміння будувати прогнози та приймати обґрунтовані рішення в умовах невизначеності, що має фундаментальне значення для формування професійного мислення економіста. Особливої актуальності ці компетентності набувають в епоху цифрової економіки, коли зростає роль аналітики великих даних та математичного моделювання економічних процесів.

Трансформація освітнього процесу під впливом цифровізації та розвитку ШІ зумовлює необхідність переосмислення підходів до викладання математичних дисциплін. Особливої актуальності це питання набуло в умовах вимушеного переходу до дистанційного та змішаного навчання. Перш ніж розглядати переваги та недоліки різних підходів до навчання, варто представити їх порівняльну характеристику (таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика технологій навчання

Аспект навчання	Традиційні технології	Інноваційні технології з використанням ШІ
Роль викладача	Основне джерело знань, контролер	Фасилітатор, наставник, організатор навчального процесу
Роль студента	Пасивний отримувач інформації	Активний учасник навчального процесу
Подання матеріалу	Стандартизоване, лінійне	Адаптивне, персоналізоване
Темп навчання	Єдиний для всієї групи	Індивідуальний для кожного студента
Зворотний зв'язок	Відкладений, періодичний	Постійний, миттєвий
Оцінювання	Стандартизоване, підсумкове	Адаптивне, формуюче, постійне
Практичні завдання	Типові, однакові для всіх	Персоналізовані, з урахуванням рівня підготовки
Доступність матеріалів	Обмежена часом та місцем	Цілодобова, з будь-якого пристрою
Візуалізація	Статична, обмежена	Динамічна, інтерактивна
Міждисциплінарність	Обмежена	Широкі можливості інтеграції

Джерело: складено авторами

В основі традиційних методів викладання лежить безпосередня взаємодія викладача зі студентами через лекції, практичні заняття та консультації. Головною особливістю є централізована роль викладача як основного джерела знань та контролера навчального процесу. Лекційні заняття передбачають послідовний виклад теоретичного матеріалу з детальним поясненням математичних концепцій та їх взаємозв'язків. Практичні заняття зосереджені на розв'язанні типових задач та формуванні базових математичних навичок. При цьому темп навчання орієнтований на середній рівень підготовки студентів групи. Система оцінювання базується на періодичному контролі знань через контрольні роботи, тести та іспити. Такий підхід дозволяє перевірити рівень засвоєння матеріалу, але не завжди враховує індивідуальні особливості та темп навчання кожного студента [2].

Традиційні методи навчання мають ряд безперечних переваг. Безпосередній контакт з викладачем забезпечує емоційну залученість студентів, дозволяє оперативно пояснювати складні концепції та відповідати на питання. Живе спілкування сприяє розвитку комунікативних навичок та формуванню професійної культури. Проте обмеження традиційного підходу

полягають у відсутності гнучкості щодо темпу навчання та складності врахування індивідуальних особливостей кожного студента.

Сучасні інноваційні технології навчання ґрунтуються на активному використанні цифрових інструментів та ШІ. Ключовою особливістю є створення адаптивного навчального середовища, яке підлаштовується під індивідуальні потреби кожного студента. Особливу роль відіграють платформи масових відкритих онлайн курсів (МООС), які надають доступ до якісного навчального контенту незалежно від місця знаходження студента [4]. ШІ у навчанні використовується для створення персоналізованих навчальних траєкторій, автоматичної перевірки завдань та надання рекомендацій щодо подальшого вивчення матеріалу. Системи машинного навчання здатні аналізувати патерни помилок студентів та адаптувати навчальний матеріал відповідно до виявлених проблем [12, 13].

Інноваційні технології надають можливості для персоналізації навчання та забезпечення постійного зворотного зв'язку. Вони дозволяють студентам навчатися у зручному темпі, повертатися до складного матеріалу, отримувати миттєву оцінку своїх результатів. Проте, використання цифрових технологій потребує від студентів розвинених навичок самоорганізації, особистої відповідальності та мотивації. Існують також ризики технічних збоїв та проблем з доступом до якісного інтернет-зв'язку.

Найефективнішим є збалансоване поєднання традиційних та інноваційних підходів. Використання змішаного навчання, яке органічно поєднує класичні методи викладання з сучасними технологіями, дає найкращі результати. При цьому роль викладача трансформується: від простого транслятора знань до організатора навчального процесу та наставника, який спрямовує студентів у інформаційному просторі та сприяє розвитку їх критичного мислення.

Інноваційні технології відкривають широкі можливості для створення індивідуалізованого освітнього простору, де кожен студент може розвиватися відповідно до своїх потреб та здібностей. Впровадження інноваційних технологій потребує системного підходу, який включає не лише технічне забезпечення, але й відповідну підготовку викладачів та студентів, розробку нових методичних матеріалів та систем оцінювання.

Використання технологій ШІ в освітньому процесі трансформує традиційні підходи до навчання за кількома ключовими напрямками. Перший – це створення адаптивних навчальних систем, які аналізують прогрес студента та автоматично коригують складність матеріалу. Другий напрямок пов'язаний з автоматизацією оцінювання та наданням зворотного зв'язку. Третій фокусується на розробці інтелектуальних систем підтримки прийняття рішень для викладачів та адміністраторів освітнього процесу [12].

Персоналізація навчання за допомогою ШІ виходить далеко за межі простого підлаштування темпу подачі матеріалу. Аналіз патернів навчання та

прогнозування успішності студентів дозволяє завчасно виявляти потенційні проблеми та надавати цільову підтримку тим, хто її потребує. Сучасні системи здатні визначати оптимальні стилі навчання, формувати індивідуальні освітні траєкторії та добирати найбільш ефективні методи подання інформації для кожного студента. Аналіз даних про взаємодію студента з навчальним матеріалом дозволяє точно визначати прогалини в знаннях та пропонувати цільові вправи для їх усунення.

Використання ШІ в освітньому процесі піднімає ряд важливих етичних питань. Перше стосується захисту персональних даних студентів та забезпечення конфіденційності інформації про їх навчальний прогрес. Друге пов'язане з ризиком залежності від технологій та потенційного зниження ролі людського фактора в освіті. Третє стосується забезпечення рівного доступу до освітніх технологій та запобігання цифровій нерівності [14].

Впровадження ШІ в освітній процес супроводжується низкою викликів. Технічні проблеми включають необхідність створення потужної інфраструктури та забезпечення надійного інтернет-зв'язку. Організаційні виклики пов'язані з потребою у перепідготовці викладачів та розробці нових методичних підходів. Фінансові аспекти стосуються інвестицій у розробку та підтримку ШІ-систем. Особливу увагу слід приділити якості алгоритмів ШІ та їх валідації для освітніх цілей. Важливо забезпечити прозорість роботи систем та можливість пояснення прийнятих ними рішень. Також важливим є питання інтеграції ШІ-технологій з існуючими освітніми платформами та системами управління навчанням.

Розглянемо доступні в Україні технології ШІ, які можуть бути використані у викладанні математичних дисциплін. Спеціалізовані платформи та універсальні освітні ресурси, що мають інтегровані функції ШІ, систематизовано за основними напрямами використання та представлено в таблиці 2, де окреслено їх функціональні можливості.

Персоналізоване навчання та адаптивне тестування, реалізовані через платформи Coursera та Khan Academy, дозволяють врахувати індивідуальні особливості кожного студента та забезпечити оптимальний темп засвоєння матеріалу. Автоматизована перевірка завдань надає студентам миттєвий зворотний зв'язок, що сприяє більш ефективному засвоєнню матеріалу. Системи здатні аналізувати хід розв'язання, виявляти системні помилки та надавати персоналізовані рекомендації.

Таблиця 2

Використання ШІ у викладанні математичних дисциплін

Напрям та опис	Ресурс
Персоналізоване навчання. Адаптація під індивідуальний темп та стиль навчання, автоматичне визначення прогалин у знаннях	• Coursera: персоналізовані курси, адаптивні тести, AI • Khan Academy: інтерактивні вправи, відстеження прогресу, адаптивна складність • Moodle + AI plugins: кастомізація навчального процесу
Автоматична перевірка завдань. Миттєва оцінка правильності розв'язків, надання детального пояснення помилок та рекомендацій щодо покращення	• Gradescope: AI-перевірка письмових робіт, автоматичне оцінювання • Microsoft Forms: аналіз відповідей, автоматичне оцінювання • Photomath: сканування та розв'язання задач з поясненнями • Mathway: покрокове розв'язання з поясненнями • Symbolab: перевірка та розв'язання математичних виразів • MathPapa: автоматична перевірка алгебраїчних задач
Візуалізація даних та концепцій. Динамічні візуалізації математичних концепцій, графіки, аналіз даних	• Tableau: AI-асистент для аналізу даних, smart-візуалізації • Power BI: автоматичний аналіз трендів, AI-візуалізації • GeoGebra: динамічна геометрія, 3D графіки
Символьні обчислення та моделювання. Розв'язання складних математичних задач, моделювання процесів	• Wolfram Alpha: символьні обчислення, розв'язання рівнянь • MATLAB: матричні обчислення, моделювання, AI-toolbox
Аналіз даних та прогнозування. Обробка великих наборів даних, статистичний аналіз, побудова прогнозних моделей	• Google Colab: Python + AI бібліотеки, Jupyter notebooks • RapidMiner: автоматизований аналіз даних, ML-моделі • DataCamp: інтерактивне навчання аналізу даних
Інтелектуальне репетиторство. Симуляція діалогу з викладачем, відповіді на запитання в реальному часі	• Microsoft Math Solver: розпізнавання задач, покрокові розв'язки • Photomath: AI-асистент для пояснень, інтерактивні підказки • Julius AI: персоналізований математичний помічник • Socratic від Google: покрокові пояснення та навчальні матеріали • MathGPTPro: AI-асистент для математичних задач
Адаптивне тестування. Автоматична адаптація складності тестових завдань на основі відповідей	• Coursera: адаптивні квізи та тести • Khan Academy: персоналізовані завдання • Microsoft Forms: AI-аналіз результатів
Групова робота та колаборація. Організація спільної роботи, взаємного навчання та проєктної діяльності	• Google Classroom: управління курсами, аналітика успішності • Moodle: колаборативні інструменти, групові проекти

Джерело: складено авторами

Використання таких платформ як Tableau та Power BI дозволяє студентам опанувати сучасні методи візуалізації економічних даних та побудови прогнозних моделей, що є важливим для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Інтелектуальні системи можуть створювати динамічні моделі, які демонструють взаємозв'язки між різними математичними поняттями та їх застосуванням в економіці.

Інтеграція символьних обчислень та моделювання за допомогою Wolfram Alpha та MATLAB надає можливість зосередитися на розумінні економічних процесів, автоматизуючи рутинні математичні операції. Це важливо при вивченні математичного програмування, теорії ймовірностей та математичної статистики, де складні обчислення можуть відволікати від розуміння економічного змісту задач.

Групова робота та колаборація через такі платформи як Google Classroom та Moodle з інтегрованими функціями ШІ розвиває навички командної роботи та проектної діяльності, що є важливими для майбутніх економістів.

Інтелектуальне репетиторство забезпечує додаткову підтримку студентам при самостійному опрацюванні матеріалу, що актуально в умовах змішаного та дистанційного навчання.

Таким чином, комплексне використання технологій ШІ у викладанні математичних дисциплін для економічних спеціальностей не лише підвищує якість засвоєння матеріалу, але й формує у студентів компетенції, необхідні для успішної професійної діяльності в умовах цифрової економіки.

ШІ стає потужним інструментом підтримки навчальної діяльності студентів. При цьому важливо розуміти як можливості, так і обмеження використання технологій ШІ в навчанні математичних дисциплін.

Першим важливим напрямом використання ШІ є підтримка самостійного навчання. Сучасні ШІ-системи здатні надавати детальні покрокові пояснення при розв'язанні математичних задач, що допомагає студентам краще зрозуміти логіку математичних операцій. Особливо цінною є можливість отримання додаткових прикладів для практики та миттєвої перевірки правильності власного розв'язку. При цьому системи сприяють формуванню глибшого розуміння математичних концепцій.

Другим ключовим аспектом є можливість персоналізації навчального процесу. ШІ-асистенти аналізують індивідуальний прогрес студента, допомагаючи визначити оптимальний темп вивчення матеріалу та виявити можливі прогалини в знаннях. На основі цього аналізу формуються персоналізовані рекомендації щодо додаткових матеріалів та оптимальної траєкторії навчання.

Особливу роль відіграє використання ШІ при підготовці до контрольних заходів. Інтелектуальні системи здатні моделювати різноманітні екзаменаційні ситуації, аналізувати типові помилки та надавати конкретні рекомендації щодо їх уникнення. Це дозволяє студентам ефективніше готуватися до іспитів та покращувати свої результати.

Надзвичайно важливим є використання ШІ для практичного застосування математичних знань. Студенти отримують можливість працювати з економічними даними, моделювати економічні процеси та розв'язувати прикладні задачі з економічним контекстом. Це суттєво підвищує розуміння зв'язку між теоретичними знаннями та їх практичним застосуванням.

ШІ також стимулює розвиток творчого підходу до вивчення математики. Через генерацію нестандартних задач та створення міждисциплінарних проєктів, студенти вчаться знаходити альтернативні способи розв'язання математичних проблем та застосовувати знання в нових контекстах.

Важливо підкреслити, що використання ШІ студентами повинно відбуватися під керівництвом викладача та супроводжуватися розвитком критичного мислення. Студенти мають чітко розуміти межі використання ШІ в навчальному процесі та необхідність верифікації отриманих результатів. ШІ повинен виступати як допоміжний інструмент, що підтримує та посилює традиційні методи навчання, а не замінює їх повністю. Правильно організоване використання ШІ студентами сприятиме формуванню професійних компетентностей майбутніх економістів. При цьому ключовим залишається розвиток власних математичних здібностей та критичного мислення студентів.

Впровадження інноваційних технологій у математичну підготовку економістів вимагає виваженого системного підходу. Цей процес доцільно реалізовувати поетапно, починаючи з базових елементів цифровізації та поступово інтегруючи більш складні технологічні рішення, зокрема системи штучного інтелекту. Реалізація такої трансформації потребує розбудови належної технічної інфраструктури, що охоплює як апаратне забезпечення, так і спеціалізовані програмні платформи для організації навчального процесу.

Успішне впровадження інноваційних технологій значною мірою залежить від рівня підготовки викладацького складу. Необхідно організувати систему постійного підвищення кваліфікації викладачів, яка включає не лише технічні аспекти роботи з новими технологіями, але й методичні питання їх ефективного використання в навчальному процесі.

Важливим аспектом є розробка системи оцінювання якості навчання в умовах використання інноваційних технологій. Доцільно впровадження багаторівневої системи моніторингу, яка включає як традиційні методи оцінювання, так і автоматизовані системи контролю знань на основі ШІ.

Невід'ємною складовою модернізації є запровадження системи постійного моніторингу ефективності інновацій та їх впливу на якість освіти. Це включає аналіз успішності студентів, оцінку рівня засвоєння матеріалу, збір зворотного зв'язку від учасників освітнього процесу. На основі отриманих даних слід оперативно вносити корективи в організацію навчального процесу.

Висновки.

1. Сучасна математична освіта потребує суттєвої трансформації з урахуванням вимог цифрової економіки. Математичні концепції повинні подава-

тися не як абстрактні поняття, а як практичний інструментарій для розв'язання реальних професійних задач.

2. Найбільшої ефективності можна досягти при збалансованому поєднанні традиційних та інноваційних технологій навчання. Інноваційні технології, особливо системи ШІ, дозволяють забезпечити персоналізацію навчання та постійний моніторинг прогресу студентів.

3. Інтеграція традиційних методів з інноваційними технологіями, зокрема використанням ШІ, сприяє формуванню професійних компетентностей, необхідних для успішної кар'єри в умовах сучасної цифрової економіки.

4. Впровадження технологій ШІ в освітній процес сприяє підвищенню якості математичної освіти. Особливо ефективним є використання ШІ для створення індивідуалізованих навчальних середовищ, автоматизації оцінювання та впровадження нових форм взаємодії викладача і студента.

5. Практична реалізація інноваційних підходів вимагає системного підходу, який включає належну підготовку викладачів, створення відповідної технічної інфраструктури та розробку методичного забезпечення. Особливу увагу слід приділяти питанням якості освіти та захисту персональних даних студентів.

Література:

1. Триус Ю.В. Інноваційні інформаційні технології у навчанні математичних дисциплін. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Інформатизація вищого навчального закладу».* Львів, 2012. №731. С. 76–81.

2. Дутка Г. Я. Фундаменталізація математичної освіти майбутніх економістів: *монографія*. Київ: УБС НБУ, 2008. 478 с.

3. Думанська Т.В. Проблеми формування математичних компетентностей майбутніх бакалаврів економіки під час вивчення теоретичного матеріалу з вищої математики. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* Київ-Вінниця, 2015. Вип. 43. С. 246-249.

4. Драгієва Л. В. Особливості навчання математиці на дисциплінах вільного вибору в ЗВО в умовах дистанційної освіти. *Академічні Візії.* 2023. Вип. 17. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7704953.

5. Flogie A., Aberšek B. Artificial Intelligence in Education. *Active Learning - Theory and Practice.* 2022. P. 97–118.

6. Черемісіна Л. О. Актуальність вивчення основ штучного інтелекту на інформатичних спеціальностях педагогічних університетів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 2 : Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: зб. наук. праць.* Київ, 2012. Вип. 12 (19). 253 с.

7. Мельник А. Використання чат-боту ChatGPT у практичній мовній підготовці майбутніх викладачів англійської мови. *Актуальні питання підготовки сучасних учителів і викладачів іноземних мов.* 2023. 21(177). С. 100-107.

8. Брутман А., Наумчук Т. Штучний інтелект на заняттях з іноземної мови за професійним спрямуванням у закладах вищої освіти. *Сучасні дослідження з іноземної філології.* 2023. №1(23). С. 211-219.

9. Стойка М., Петечук Ю. Використання штучного інтелекту при викладанні математики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2024. №2(55). С. 104–110.

10. Бахмат Н. Штучний інтелект у вищій освіті: можливості використання. *Педагогічна освіта: теорія і практика.* 2023. Вип. 35. URL: https://doi.org/10.32626/2309-9763.2023-35.

11. Краснопольський В., Пахомова Т., Курилова Ю. Навчальний потенціал штучного інтелекту для організації самостійної роботи студентів у процесі вивчення іноземної мови. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. №7(13). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-7(13)-587-599.

12. Holstein K., McLaren B. M., Aleven V. Student Learning Benefits of a Mixed-Reality Teacher Awareness Tool in AI-Enhanced Classrooms. *Artificial Intelligence in Education*. 2018. P. 154-168.

13. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M. et al. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? *Int J Educ Technol High Educ.* 2019. Vol.16 (39). URL: https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0.

14. Сілютіна І. М. Етичні та правові аспекти впровадження систем штучного інтелекту в освітній процес у вищій школі. *Вісник науки та освіти*. 2023. Вип. 10(16). С. 850-862.

References:

1. Tryus, Yu. V. (2012) Innovatsiini informatsiini tekhnolohii u navchanni matematychnykh dystsyplin [Innovative information technologies in teaching mathematical disciplines]. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic», vol. 731, pp. 76-81. [in Ukrainian]

2. Dutka, H. Ya. (2008) Fundamentalizatsiia matematychnoi osvity maibutnikh ekonomistiv: monohrafiia [Fundamentalization of mathematical education of future economists: monograph]. Kyiv: UBS NBU, 478 p. [in Ukrainian]

3. Dumanska, T. V. (2015) Problemy formuvannia matematychnykh kompetentnostei maibutnikh bakalavriv ekonomiky pid chas vyvchennia teoretychnoho materialu z vyshchoi matematyky [Problems of formation of mathematical competencies of future bachelors of economics during the study of theoretical material in higher mathematics]. Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy – Modern information technologies and innovative teaching methods in training specialists: methodology, theory, experience, problems, vol. 43, pp. 246-249. [in Ukrainian]

4. Drahiieva, L. V. (2023) Osoblyvosti navchannia matematytsi na dystsyplinakh vilnoho vyboru v ZVO v umovakh dystantsiinoi osvity [Features of teaching mathematics in free choice disciplines in higher education institutions in the conditions of distance education]. Akademichni Vizii – Academic Visions, vol. 17. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7704953. [in Ukrainian]

5. Flogie, A., & Aberšek, B. (2022) Artificial Intelligence in Education. Active Learning - Theory and Practice, pp. 97-118.

6. Cheremisina, L. O. (2012) Aktualnist vyvchennia osnov shtuchnoho intelektu na informatychnykh spetsialnostiakh pedahohichnykh universytetiv [The relevance of studying the basics of artificial intelligence in computer science specialties of pedagogical universities]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 2: Kompiuterno-oriientovani systemy navchannia – Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 2: Computer-based learning systems, vol. 12(19), 253 p. [in Ukrainian]

7. Melnyk, A. (2023) Vykorystannia chat-botu ChatGPT u praktychnii movnii pidhotovtsi maibutnikh vykladachiv anhliiskoi movy [Using ChatGPT chatbot in practical language training of future English teachers]. Aktualni pytannia pidhotovky suchasnykh uchyteliv i vykladachiv inozemnykh mov – Current issues in training modern teachers and foreign language teachers, vol. 21(177), pp. 100-107. [in Ukrainian]

8. Brutman, A., & Naumchuk, T. (2023) Shtuchnyi intelekt na zaniattiakh z inozemnoi movy za profesiinym spriamuvanniam u zakladakh vyshchoi osvity [Artificial intelligence in professional foreign language classes in higher education institutions]. Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii – Modern Studies in Foreign Philology, vol. 1(23), pp. 211-219. [in Ukrainian]

9. Stoika, M., & Petechuk, Yu. (2024) Vykorystannia shtuchnoho intelektu pry vykladanni matematyky [The use of artificial intelligence in teaching mathematics]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika. Sotsialna robota» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social Work», vol. 2(55), pp. 104-110. [in Ukrainian]

10. Bakhmat, N. (2023) Shtuchnyi intelekt u vyshchii osviti: mozhlyvosti vykorystannia [Artificial intelligence in higher education: possibilities of use]. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka – Pedagogical Education: Theory and Practice, vol. 35. URL: https://doi.org/10.32626/2309-9763.2023-35. [in Ukrainian]

11. Krasnopolskyi, V., Pakhomova, T., & Kurylova, Yu. (2023) Navchalnyi potentsial shtuchnoho intelektu dlia orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv u protsesi vyvchennia inozemnoi movy [Educational potential of artificial intelligence for organizing students' independent work in the process of learning a foreign language]. Aktualni pytannia u suchasnii nautsi – Current Issues in Modern Science, vol. 7(13). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-7(13)-587-599. [in Ukrainian]

12. Holstein, K., McLaren, B. M., & Aleven, V. (2018) Student Learning Benefits of a Mixed-Reality Teacher Awareness Tool in AI-Enhanced Classrooms. Artificial Intelligence in Education, pp. 154-168.

13. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., et al. (2019) Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, vol. 16(39). URL: https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0.

14. Siliutina, I. M. (2023) Etychni ta pravovi aspekty vprovadzhennia system shtuchnoho intelektu v osvitnii protses u vyshchii shkoli [Ethical and legal aspects of implementing artificial intelligence systems in the educational process in higher education]. Visnyk nauky ta osvity – Bulletin of Science and Education, vol. 10(16), pp. 850-862. [in Ukrainian]

УДК 373.3:004.9-057.874

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1061-1070

Зорочкіна Тетяна Сергіївна доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової освіти, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**,** https://orcid.org/0000-0002-6321-0852

Здір Дарина Русланівна викладач кафедри початкової освіти, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**,** https://orcid.org/0009-0009-4715-7025

Демешева Дар'я Олександрівна здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню педагогічних умов розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів, яка є комплексним утворенням і охоплює низку знань, умінь, навичок і ставлень, необхідних для ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні та повсякденному житті. Інформаційно-цифрова компетентність розглядається як ключова складова сучасної освіти, що забезпечує готовність учнів до ефективної взаємодії молодших школярів у цифровому середовищі. Встановлено, що процес розвитку інформаційно-цифрової компетентності учнів початкової школи буде ефективним за реалізації трьох основних педагогічних умов. Першою умовою є створення позитивної мотивації та ціннісного ставлення молодших школярів до опанування інформаційно-цифрової компетентності, що передбачає використання гейміфікації, інтерактивних та цікавих навчальних завдань створених з допомогою цифрових сервісів та платформ і заохочення учнів до самостійного дослідження цифрових інструментів. Другою педагогічною умовою є поетапність розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності, яка включає пізнавальний, практичний і рефлексивний етапи, і забезпечує послідовність у формуванні в учнів необхідних навичок: від ознайомлення з основами цифрової грамотності до самостійного застосування отриманих знань у навчальній діяльності. Третя педагогічна умова розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів - володіння вчителем початкової школи цифровими освітніми технологіями, що дозволяє не лише інтегрувати сучасні інструменти у освітній процес, але й адаптувати їх до

індивідуальних потреб учнів. Визначено, що систематичне використання цифрових освітніх технологій та підвищення професійної підготовки педагогів є запорукою ефективного розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів, їхньої адаптації до вимог сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: початкова школа, молодші школярі, вчителі початкових класів, цифрові освітні технології, інформаційно-цифрова компетентність, педагогічні умови, інтернет-сервіси, цифрові інструменти та додатки.

Zorochkina Tetiana Serhiivna Doctor of Pedagogical Sciences, professor, head of the Department of Primary Education Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, https://orcid.org/0000-0002-6321-0852

Zdir Daryna Ruslanivna lecturer of the Department of Primary Education Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, https://orcid.org/0009-0009-4715-7025

Demesheva Daria Oleksandrivna Master's degree student, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND DIGITAL COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The article is dedicated to the theoretical justification of the pedagogical conditions for developing information and digital competence in primary school students. This competence is a complex construct that encompasses a range of knowledge, skills, abilities, and attitudes necessary for the effective use of information and communication technologies (ICT) in learning and daily life. Information and digital competence is regarded as a key component of modern education, ensuring students' readiness for effective interaction in the digital environment. It has been established that the process of developing information and digital competence in primary school students will be effective under the implementation of three primary pedagogical conditions. The first condition is the creation of positive motivation and a value-based attitude among young learners toward mastering information and digital competence. This involves employing gamification, interactive and engaging educational tasks developed through digital services and platforms, and encouraging students to independently explore digital tools. The second pedagogical condition is the phased development of information and communication competence, which includes cognitive, practical, and reflective stages. This approach ensures a gradual formation of necessary skills in students, ranging from basic digital literacy to the independent application of acquired

knowledge in learning activities. The third pedagogical condition for developing information and digital competence in primary school students is the teacher's mastery of digital educational technologies. This enables not only the integration of modern tools into the educational process but also their adaptation to the individual needs of students.

It is concluded that systematic use of digital educational technologies and continuous professional development of teachers are critical for the effective development of information and digital competence in primary school students and their adaptation to the demands of modern information society.

Keywords: digital educational technologies, information and digital primary school, younger students, primary school teachers, digital educational technologies, information and digital competence, pedagogical conditions, internet services, digital tools and applications.

Постановка проблеми. Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для формування основних пізнавальних, комунікативних та цифрових навичок. Саме в цей час діти найбільш відкриті до сприйняття нової інформації, активно опановують інструменти навчання та формують базові компетентності, необхідні для їхнього подальшого розвитку. Інформаційно-цифрова компетентність є однією з ключових складових цього процесу, адже вона визначає здатність учнів ефективно використовувати інформаційні ресурси, аналізувати дані, застосовувати сучасні технології для вирішення навчальних і життєвих завдань. Законодавча база України, зокрема Закон «Про освіту», Концепція Нової української школи та Державний стандарт початкової освіти акцентують увагу на необхідності впровадження інформаційно-цифрових технологій в освітній процес. Цифрові освітні технології забезпечують індивідуальний підхід, розвивають креативність і критичне мислення учнів. У зв'язку з цим, різні аспекти застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні досліджували такі науковці як В. Безпалько, Л. Білоусова, В. Биков, М. Жалдак, М. Лаптєва, Н. Морзе, Н. Олефіренко, А. Пилипчук, Н. Пономарьова, О. Співаковський. Їхні роботи охоплюють питання розвитку інформаційно-цифрової компетентності учнів, розробки методик навчання з використанням ІКТ та впливу інформаційних освітніх технологій на ефективність освітнього процесу. Однак, попри значний інтерес науковців до проблеми формування інформаційно-цифрової компетентності, недостатньо вивченими залишаються педагогічні умови, які є необхідними для ефективного розвитку цієї компетентності в учнів початкової школи.

Мета статті - теоретично обґрунтувати педагогічні умови розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглянути педагогічні умови розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів, необ-

хідно встановити дефініції основних понять дослідження: *«компетентність», «інформаційна компетентність»* та *«цифрова компетентність»*. Хоча ці терміни активно застосовуються у наукових дослідженнях та нормативних документах у повсякденному спілкуванні, їхнє значення залишається багатогранним. Перед тим як визначити поняття «цифрова компетентність» як ключове у даному дослідженні, необхідно розглянути основні підходи до інтерпретації термінів «компетенція» і «компетентність». Компетенції стосуються окремих навчальних предметів і видів діяльності учнів, тоді як компетентність відображає інтеграційну якість особистості, яка виявляється у її загальній здатності та готовності до діяльності. Загалом, аналіз понять «компетенція» і «компетентність» з погляду їх сутності, діяльності та результативності дозволяє точніше зрозуміти їх зміст у контексті освіти. Таким чином, поняття «компетенція» ми трактуємо як сукупність знань, умінь, навичок і способів дії, набутих у процесі навчання для ефективної самореалізації, а «компетентність» - як здатність і готовність застосовувати ці компетенції для вирішення навчальних завдань [3, 5, 13].

Інформаційну компетентність визначають як здатність цілеспрямовано працювати з інформацією, застосовуючи інформаційно-телекомунікаційні технології для її пошуку, обробки та передачі. Однак, на думку С. Ілляш [6], таке визначення є неповним, оскільки не враховує деяких важливих аспектів, пов’язаних із пошуком і використанням інформації фахівцями різних галузей. Що стосується цифрової компетентності, то вона полягає у здатності розуміти та використовувати інформацію, представлену в різних форматах за допомогою комп’ютерних технологій.

Постійне перебування в Інтернеті та робота в гіпертекстовому середовищі сприяють швидкому переходу між джерелами, формуванню нових способів пошуку інформації, особливостей комунікації та поведінкових патернів. Як наслідок, розвивається мережеве мислення, характерною ознакою якого є активне використання інформаційно-комунікаційних можливостей [8].

Таким чином, інформаційно-цифрова компетентність молодших школярів є комплексним утворенням, що охоплює низку знань, умінь, навичок і ставлень, необхідних для ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні та повсякденному житті.

Інформаційно-цифрова компетентність у початковій школі відіграє ключову роль у формуванні позитивного ставлення молодших школярів до навчання та значно активізує освітній процес. Використання цифрових освітніх технологій у навчанні дозволяє зробити заняття більш цікавими, інтерактивними та близькими до реалій сучасного життя дітей [10]. По-перше, застосування цифрових інструментів, таких як інтерактивні дошки, навчальні додатки, комп'ютерні ігри та відеоматеріали, створює сприятливі умови для занурення учнів у навчальний матеріал. Це стимулює їхню зацікавленість і *мотивацію* до здобуття нових знань. Наприклад, замість сухих текстів у

підручниках, учні можуть побачити яскраві візуалізації, анімації або взяти участь у віртуальних експериментах. По-друге, використання цифрових освітніх технологій сприяють активному залученню дітей до процесу навчання через інтерактивні завдання. Учні можуть вирішувати логічні задачі, проходити онлайн-квести або створювати власні проєкти. Такий підхід активізує *когнітивну діяльність* і розвиває навички самостійного мислення, аналізу, синтезу та застосування знань на практиці. По-третє, інформаційно-цифрова компетентність розширює можливості для розвитку *творчого потенціалу* учнів. Завдяки використанню сучасних програмних засобів, таких як графічні редактори, інструменти для створення анімацій або музичних композицій, діти можуть виражати себе та вчитися креативно підходити до вирішення завдань. По-четверте, завдяки використанню цифрових освітніх технологій навчання стає більш персоналізованим. Використовуючи спеціальні навчальні програми, вчителі можуть створювати завдання, які відповідають рівню знань і потребам кожного учня. Це сприяє більш ефективному засвоєнню матеріалу та розвитку впевненості в своїх силах. По-п'яте, формування інформаційно-цифрової компетентності сприяє розвитку навичок командної роботи та комунікації. Робота в онлайн-групах, участь у спільних проєктах або створення презентацій розвивають уміння співпрацювати та взаємодіяти з однолітками. Окрім цього, інформаційно-цифрова компетентність формує у школярів *відповідальне ставлення* до використання Інтернет-сервісів. Учні вчаться основам інформаційної безпеки, розвитку критичного мислення при роботі з інформацією, а також етичному використанню Інтернет-сервісів.

Таким чином, нами узагальнено та визначено три педагогічні умови, які б сприяли розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів.

Перша педагогічна умова - створення позитивної мотивації та ціннісного ставлення молодших школярів до опанування інформаційно-цифрової компетентності. Це передбачає становлення двох важливих складових: позитивної мотивації та ціннісного ставлення до цього процесу. Позитивна мотивація може мати як внутрішній, так і зовнішній характер. Внутрішня мотивація, яка виникає на основі особистих потреб, інтересів і прагнень, завжди має позитивну природу. Вона стосується бажання школяра освоювати інформаційно-цифрові вміння, наприклад, вміння шукати інформацію в інтернеті, критично її оцінювати, вибирати потрібні цифрові інструменти для виконання завдань, створювати і редагувати цифрові продукти, а також дотримуватись норм безпеки та етики в онлайн-середовищі. Зовнішня мотивація включає вплив зовнішніх чинників на бажання опановувати інформаційно-цифрові навички. Вона може бути як позитивною (схвалення з боку дорослих, визнання однокласниками, похвала за досягнення), так і негативною (страх осуду або покарання). Наприклад, зовнішні позитивні мотиви можуть виражатися у вигляді похвали за критичну оцінку знайденої

інформації, визнання вмінь добирати цифрові засоби чи поваги до учня, який розуміється на технічних аспектах.

Другою педагогічною умовою є поетапність розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності молодших школярів, систематичне використання цифрових освітніх технологій. Поетаність охоплює пізнавальну, практичну, рефлексивну діяльність. Цей процес потребує поступового виконання взаємопов'язаних дій учителя й учня, а також ретельного вибору форм та методів навчання. На пізнавальному етапі учні знайомляться з різними цифровими сервісами, специфікою їх застосування. Практичний етап включає набуття учнями практичних навичок використання цифрових освітніх технологій, де робиться акцент на розвиток творчості та фантазії у вирішенні навчальних завдань і ситуацій. Інтернет-сервіси сприяють активному залученню дітей до процесу навчання через інтерактивні завдання. Учні можуть вирішувати логічні задачі, проходити онлайн-квести або створювати власні проєкти. Такий підхід активізує когнітивну діяльність і розвиває навички самостійного мислення, аналізу, синтезу та застосування знань на практиці. Також серед сучасних Інтернет-сервісів багато завдань, які розширюють можливості для розвитку творчого потенціалу учнів. Завдяки використанню сучасних програмних засобів, таких як графічні редактори, інструменти для створення анімацій або музичних композицій, діти можуть виражати себе та вчитися креативно підходити до вирішення завдань. Рефлексивний етап спрямований на закріплення цих умінь і навичок, включає аналіз виконаних робіт, порівняння їх з власними та формування у дітей адекватної самооцінки і мотивації до саморозвитку. Вибір Інтернет-сервісів ґрунтується на таких критеріях, як безкоштовний доступ, зручний інтерфейс, покрокові інструкції з прикладами, а також широкий вибір шаблонів і тем. Усі етапи роботи структуровані за принципами послідовності, систематичності та наступності, що знаходить відображення у змісті навчальної діяльності. Систематичність застосування цифрових освітніх технологій у освітньому процесі початкової школі є важливою умовою для ефективного розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів. Це означає, що використання онлайн-інструментів має бути регулярним і продуманим, з урахуванням вікових особливостей учнів та навчальних цілей. Тільки при систематичному включенні цифрових освітніх технологій у різні етапи навчання можна забезпечити поступовий розвиток необхідних навичок, таких як робота з інформацією, критичне мислення, творчий підхід та безпечне користування.Розвитку інформаційно-цифрової компетентності також сприяє робота в онлайн-групах, участь у спільних проєктах або створення презентацій. Це дозволяє розвивати у дітей і гнучкі навички, що є важливо у взаємодії з однолітками. Систематичний підхід до застосування цифрових освітніх технологій дозволяє інтегрувати їх у повсякденну навчальну діяльність, забезпечуючи учнів постійними можливостями для практичного

використання цифрових інструментів, аналізу інформації, створення та редагування цифрових продуктів. Крім того, допомагає формувати у школярів звичку самостійно шукати та оцінювати інформацію, що є важливим елементом їхньої цифрової грамотності. Водночас, систематичність передбачає не лише постійну практику, а й продуману стратегію включення таких сервісів у освітній процес, що включає ретельний вибір інструментів, відповідних конкретним завданням, а також інтеграцію їх із іншими формами навчальної діяльності для досягнення кращих результатів.

Третьою педагогічною умовою є володіння вчителем початкової школи цифровими освітніми технологіями. Вчитель, який володіє цифровими освітніми технологіями, здатний не лише впроваджувати інноваційні цифрові інструменти в навчальний процес, але й ефективно використовувати їх для покращення навчання учнів. Завдяки цьому, вчитель може створювати завдання, які не лише відповідають рівню знань і потребам кожного учня, а й стимулюють їх до самостійного мислення та активної участі в процесі навчання. Цифрові інструменти дозволяють створювати більш динамічні та інтерактивні завдання, які можуть бути адаптовані до індивідуальних особливостей учнів. Наприклад, завдяки використанню спеціалізованих Інтернет-сервісів, учні можуть працювати з різними типами контенту (текстами, відео, анімаціями), виконувати інтерактивні вправи, брати участь у віртуальних класах або проектах, що відповідають їхнім інтересам і навчальним потребам. Це дозволяє не тільки краще зрозуміти матеріал, але й робить процес навчання більш захоплюючим і персоналізованим. Такий підхід забезпечує не лише кращу адаптацію матеріалу до індивідуальних особливостей школярів, але й сприяє більш глибокому засвоєнню знань. Коли учень отримує завдання, що відповідають його поточному рівню розвитку, він відчуває більше задоволення від процесу навчання, що позитивно впливає на його мотивацію. Водночас, вчитель може відслідковувати успіхи учня в реальному часі і надавати йому необхідну підтримку. Високий рівень інформаційно-комунікаційної компетентності вчителя також дозволяє більш ефективно інтегрувати різноманітні цифрові ресурси, що сприяє розвитку критичного мислення учнів, оскільки вони можуть самостійно шукати, аналізувати та оцінювати інформацію з різних джерел. Вчитель, маючи достатньо навичок у цій сфері, в змозі навчити учнів не лише користуватися технологіями, але й оцінювати їхній вплив, розрізняти достовірну і недостовірну інформацію, а також застосовувати цифрові інструменти для створення власних проектів, презентацій чи досліджень. Крім того, володіння цифровими освітніми технологіями дає можливість вчителю ефективно організовувати дистанційне або змішане навчання, що стає особливо важливим у сучасних умовах. Цифрові технології дозволяють не тільки забезпечити доступ до навчальних матеріалів в будь-який час і з будь-якого місця, але й створювати різноманітні форми взаємодії з учнями, включаючи

онлайн-курси, відеоуроки, чати для обговорення, що дозволяє зберігати інтерес до навчання та підтримувати взаємодію в колективі. Таким чином, володіння вчителем цифровими освітніми технологіями є основою для успішного розвитку інформаційно-цифрової компетентності учнів. Саме вчитель, володіючи необхідними знаннями та навичками в цифровій сфері, може створювати навчальне середовище, яке стимулює учнів до активної участі в навчальному процесі, сприяє їхньому творчому розвитку та допомагає формувати ключові компетентності, необхідні для ефективної адаптації в сучасному цифровому світі.

Висновки. На нашу думку, визначені педагогічні умови сприятимуть розвитку інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів, що слугуватиме базою для формування успішної, соціально адаптованої та мотивованої особистості, яка впевнено орієнтується в сучасному цифровому світі. Це не тільки мотивує дітей до навчання, але й закладає основу для їхнього майбутнього успіху у навчальній, професійній та соціальній сферах.

Література:

1. Андрієвська В. М., Білоусова Л. І. Інноваційні застосування ІКТ в освітній практиці початкової школи : навчально-методичний посібник. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2018. 82 с.

2. Бондаренко Т. Особливості формування інформаційно-комунікативної компетентності в учнів основної школи. *Педагогічні науки.* Розділ : Теорія та практика навчання і виховання. 2019. № 74. С. 5-9.

3. Гудима, Н. (2022), Мєлєкєсцева, Н. (2022) Формування інформаційно-цифрової компетентності молодших школярів на уроках мовно-літературної галузі засобами онлайнового інструментарію навчання. Acta Paedagogica Volynienses, 2, doi: https://doi.org/10.32782/apv/2022.2.9

4. Державний стандарт початкової освіти (затверджений 21.02.2018р. постановою No87 Кабінету Міністрів України). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5a8/de2/5e1/5a8de25e1504c877583228.doc.

5. Закон України «Про освіту» 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214519

6. Ілляш С.Д. Інформаційна культура як важлива складова професійної культури майбутнього вчителя початкових класів. Наука і освіта 2014. № 3. С. 68–72

7. Інформаційно-комунікаційна компетентність як предмет обговорення: міжнародні підходи. Комп'ютер у школі та сім'ї 2013. № 7. С. 3-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/komp_2013_7_2

8. Кочеткова О. С. Формування інформаційно-цифрової компетентності учнів в інтерактивному освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наукових праць. 2019. № 32. С. 87-91

9. Самборська О. Інформаційно-цифрова компетентність майбутнього вчителя початкових класів і фактори її формування. Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство» . 2019. № 1(7). С. 114–125.

10. Співаковський О.В., Петухова Л.Є., Коткова В.В. Інформаційно-комунікаційні технології в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів напряму підготовки Початкова освіта. Херсон : ХДУ, 2011.

11. Ступак О. Т. Формування інформаційно-цифрової компетентності в учнів: досвід і проблеми. *Вісник науки та освіти*. № 2. 2022. URL : http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/2165/2166

12. Турбар, Т. В. (2022). Розвиток інформаційно-цифрової компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі професійної підготовки. *Педагогічні науки: теорія та практика*, (2), 112-119. https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-2-17

13. Цюняк О.П., Розлуцька Г.М., Кравець О.В. Формування інформаційно-цифрової компетентності майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти. Науковий вісник ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2021. № 1(48). С. 435–438

References

1. Andriievska, V. M., Bilousova, L. I. (2018). Innovatsiini zastosuvannia IKT v osvitnii praktytsi pochatkovoi shkoly: navchalno-metodychnyi posibnyk [Innovative applications of ICT in the educational practice of primary school: educational-methodical manual]. Kharkiv: HNPU imeni H. S. Skovorody, 82 p. [in Ukrainian].

2. Bondarenko, T. (2019). Osoblyvosti formuvannia informatsiino-komunikatyvnoi kompetentnosti v uchniv osnovnoi shkoly [Peculiarities of forming information and communication competence in secondary school students]. Pedahohichni nauky. Rozdil: Teoriia ta praktyka navchannia i vykhovannia, № 74, pp. 5–9 [in Ukrainian].

3. Hudyma, N., Mielekestseva, N. (2022). Formuvannia informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti molodshykh shkoliariv na urokakh movno-literaturnoi haluzi zasobamy onlainovoho instrumentariiu navchannia [Formation of information and digital competence of primary school students in language and literature lessons using online learning tools]. Acta Paedagogica Volynienses, Issue 2. DOI: https://doi.org/10.32782/apv/2022.2.9 [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi standart pochatkovoi osvity [State Standard of Primary Education] (2018). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5a8/de2/5e1/5a8de25e1504c877583228.doc [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»] (2017). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 [in Ukrainian].

6. Illiash, S. D. (2014). Informatsiina kultura yak vazhlyva skladova profesiinoi kultury maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv [Information culture as an important component of the professional culture of future primary school teachers]. Nauka i osvita, №. 3, pp. 68–72 [in Ukrainian].

7. Informatsiino-komunikatsiina kompetentnist yak predmet obhovorennia: mizhnarodni pidkhody [Information and communication competence as a subject of discussion: international approaches]. Kompiuter u shkoli ta simi, No. 7, 2013, pp. 3–6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/komp_2013_7_2 [in Ukrainian].

8. Kochetkova, O. S. (2019). Formuvannia informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti uchniv v interaktyvnomu osvitnomu seredovyshchi zakladu zahalnoi serednoi osvity [Formation of information and digital competence of students in the interactive educational environment of a general secondary education institution]. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika, No. 32, pp. 87–91 [in Ukrainian].

9. Samborska, O. (2019). Informatsiino-tsyfrova kompetentnist maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv i factory yii formuvannia [Information and digital competence of the future primary school teacher and factors of its formation]. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal Universytety i liderstvo, №. 1(7), pp. 114–125 [in Ukrainian].

10. Spivakovskyi, O. V., Petukhova, L. Ye., Kotkova, V. V. (2011). Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v pochatkovii shkoli: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv napriamu pidhotovky «Pochatkova osvita» [Information and communication technologies in primary school: educational-methodical manual for students in the «Primary Education» field]. Kherson: KHDY [in Ukrainian].

11. Stupak, O. T. (2022). «Formuvannia informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti v uchniv: dosvid i problemy» [Formation of information and digital competence in students: experience and problems]. Visnyk nauky ta osvity, №. 2. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/2165/2166 [in Ukrainian].

12. Turbar, T. V. (2022). Rozvytok informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly u protsesi profesiinoi pidhotovky [Development of information and digital competence of future primary school teachers during professional training]. Pedahohichni nauky: teoriia ta praktyka, No. 2, pp. 112–119. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-2-17 [in Ukrainian].

13. Tsiuniak, O. P., Rozlutska, H. M., Kravets, O. V. (2021). Formuvannia informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv u zakladakh vyshchoi osvity [Formation of information and digital competence of future primary school teachers in higher education institutions]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota, № 1(48), pp. 435–438 [in Ukrainian].

УДК 61:004.9:378.147

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1071-1081

Ігнатіщев Михайло Русланович кандидат медичних наук, доцент кафедри описової та клінічної анатомії, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-7607-4960

Камінський Ростислав Феліксович кандидат медичних наук, доцент кафедри описової та клінічної анатомії, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-8656-5819

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОКОНТЕНТУ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНАТОМІЇ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ

Анотація. Зазначено, що відеоматеріали є одним із найпотужніших інструментів в освітньому процесі, оскільки вони надають студентам як аудіальну, так і візуальну інформацію одночасно. Відповідно до "конуса навчання" Едгара Дейла, відео є більш ефективним, ніж класичні лекції, читання підручників або прослуховування подкастів. Ретельно побудовані відеоролики можуть стати ефективним доповненням поточної практики, вивільнюючи час в аудиторії для інтерактивних занять. Для викладачів курсу анатомії ця стратегія навчання може полегшити передачу знань студентам для набуття більшої кількості навичок. Крім того, відеолекції можуть стати економічно ефективним методом навчання, оскільки вони можуть бути створені один раз, а потім збережені в бібліотеках для використання викладачами інших закладів вищої медичної освіти.

На основі емпіричного досвіду (опитування студентів-медиків) встановлено низку перешкод, із якими зіткнулися студенти у процесі дистанційного навчання (технічні труднощі (25%), відсутність особистого контакту з викладачами (19%) та відчуття ізоляції (3%), більшість студентів (53%) не мали жодних труднощів у процесі дистанційного навчання). Також опитування показало, що більшість студентів (64%) вважають відеолекції та онлайн-курси дуже корисними для засвоєння матеріалу, але вони відзначали зниження мотивації через відсутність живого спілкування з викладачами. При цьому студенти, які мали доступ до записів лекцій, повідомили, що це дозволило їм повторювати складні теми і покращити розуміння матеріалу. Більшість студентів (61%) підтримали комбінований формат навчання, тобто поєднання відео-лекції з іншими формами навчання, такими як групові обговорення, дискусії або практичні заняття.

Ключові слова: анатомія, медична освіта, вища освіта, відеолекція, дистанційна форма навчання, ефективність навчання.

Ihnatishchev Mykhailo Ruslanovych Candidate of Medical Science, Associate Professor of the Department Descriptive and Clinical Anatomy, Bogomolets National Medical University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-7607-4960

Kaminskyi Rostyslav Feliksovych Candidate of Medical Science, Associate Professor of the Department Descriptive and Clinical Anatomy, Bogomolets National Medical University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8656-5819

SOME ASPECTS OF USING VIDEO CONTENT FOR STUDYING HUMAN ANATOMY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN DISTANCE LEARNING OF MEDICAL STUDENTS

Abstract. It is noted that video materials are one of the most powerful tools in the educational process, as they provide students with both audio and visual information at the same time. According to Edgar Dale's ‘learning cone’, video is more effective than classroom lectures, reading textbooks, or listening to podcasts. Carefully constructed videos can be an effective complement to current practice, freeing up classroom time for interactive activities. For anatomy course instructors, this teaching strategy can facilitate the transfer of knowledge to students to acquire more skills. In addition, video lectures can be a cost-effective teaching method, as they can be created once and then stored in libraries for use by faculty at other higher medical education institutions.

Based on the empirical experience (survey of medical students), a number of obstacles faced by students in the process of distance learning were identified (technical difficulties (25%), lack of personal contact with teachers (19%) and a sense of isolation (3%), the majority of students (53%) did not have any difficulties in the process of distance learning). The survey also showed that the majority of students (64%) consider video lectures and online courses to be very useful for learning, but they noted a decrease in motivation due to the lack of face-to-face communication with teachers. At the same time, students who had access to lecture recordings reported that it allowed them to revise difficult topics and improve their understanding of the material. The majority of students (61%) supported a combined learning format, i.e. a combination of video lectures with other forms of learning, such as group discussions, debates or practical classes.

Keywords: anatomy, medical education, higher education, video lecture, distance learning, learning efficiency.

Постановка проблеми. У медичних закладах системи вищої освіти сучасні цифрові технології дозволяють створити систему дистанційного

навчання студентів та лікарів, яка з одного боку максимально наближена до якісного представлення матеріалу, а з іншого – наділена певними перевагами й унікальними особливостями, такими як необмежений доступ у просторі й часі, можливість багаторазового перегляду, охоплення необмеженої кількості слухачів та можливість повторного застосування відеоконтенту для наступних курсів, що обумовлює значну фінансову ефективність.

В останні десятиліття українська педагогічна наука активно досліджує інноваційні методи навчання, зокрема використання цифрових технологій у медичній освіті. Особливу увагу привертає впровадження відео-контенту у викладанні таких фундаментальних дисциплін, як анатомія. Анатомія є базовою дисципліною для підготовки медичних кадрів, що потребує не лише теоретичних знань, а й практичного розуміння будови тіла людини. З огляду на складність матеріалу, багато викладачів прагнуть підвищити ефективність навчання за допомогою інтерактивних засобів, серед яких відео-матеріали відіграють суттєву роль.

Дистанційна форма навчання, що набула великої популярності через епідеміологічну ситуацію у світі, має сьогодні в Україні ще більшу актуальність в зв'язку з обставинами, що обумовлені військовими діями в країні. Безперечно, організація процесу дистанційного навчання вимагає вдосконалення й постійного моніторингу і контролю, фіксації й аналізу результатів навчання. У медичних закладах освіти дистанційне викладання анатомії більш виправдане в поєднанні з очною формою навчання, яка забезпечує краще засвоєння учбового матеріалу під час безпосереднього вивчення анатомічних препаратів і муляжів під керівництвом викладача. Знання будови людського тіла має велике значення для підготовки до майбутньої клінічної практики, тоді як значна частина студентів-медиків відчуває суттєві труднощі у вивченні та розумінні курсу анатомії, що особливо проявляється під час обставин, коли повне очне навчання неможливо. Тому проблематика, яка порушена в цій статті є доволі актуальною у педагогіці й дидактиці сучасної вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти цифровізації навчального процесу висвітлюються у працях багатьох українських учених (Л. Варченко-Троценко, Д.Л. Бучинська, А. Тютюнник, Т. Терлецька, Н.В. Петренко, О.О. Сидоренко та Л.П. Гончаренко). Українські дослідники Л. Варченко-Троценко, А. Тютюнник, Т. Терлецька [2] вивчили шляхи впровадження відеоматеріалів у електронні навчальні курси, зокрема для студентів покоління Z, а також описали типи відеоконтенту та їх ефективність у дистанційному навчанні. Д.Л. Бучинська [1] обґрунтовує необхідність використання відеоконтенту в навчанні, аналізує переваги та недоліки освітніх відео, надає рекомендації з їх створення. Т.О. Соколовська у статті «Інтерактивні технології навчання у викладанні анатомії людини» [4] дослідила роль відеолекцій та інтерактивних матеріалів у навчальному процесі медичного університету, зокрема їхню ефективність для самостійного опанування

матеріалу студентами. Відеолекції дозволяють студентам краще засвоїти складні теми, такі як топографічна анатомія чи мікроанатомія. Завдяки візуалізації структури органів, їх розташування та функцій студенти отримують глибше розуміння матеріалу. Авторка наголошує, що відеолекції сприяють розвитку самостійного навчання, адже студенти можуть переглядати їх у зручний для себе час. У її працях акцентовано увагу на використанні анімацій та 3D-моделей у відеоматеріалах, які демонструють складні біологічні процеси. Науковець виявив, що такі інструменти підвищують залученість студентів та покращують розуміння функціональної анатомії

Дослідниця О.Л. Старжинська підкреслює, що відеоконтент є особливо корисним для студентів із різними стилями і темпами навчання. Відео може поєднувати візуальні, аудіальні та кінетичні компоненти, що робить матеріал доступним для більшості студентів [5]. Однак авторка також звертає увагу на технічні та методичні виклики. Наприклад, недостатня якість технічного обладнання або низька швидкість інтернету можуть обмежувати доступ до матеріалів, особливо у віддалених регіонах.

Однак проведений аналіз останніх досліджень показав ще недостатній ступінь розробки цієї проблематики у педагогіці вищої медичної освіти, що й визначає актуальність обраного нами ракурсу наукового пошуку.

Мета статті – дослідити окремі аспекти використання відеоконтенту для вивчення анатомії людини в умовах цифровізації навчального процесу під час дистанційного навчання студентів-медиків в медичних закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Впровадження телемедичних технологій в освітній процес сприяє підготовці лікарів та ефективній подальшій роботі із надання високоякісної медичної допомоги пацієнтам. Телемедицина в медичній освіті є дуже важливим напрямом, що вимагає включення такого навчання в навчальні програми. Саме тому досягнення в медицині в останні десятиліття перебувають у значній кореляції з досягненнями в галузі інформаційних технологій, що може значно прискорити набуття практичних навичок, виконання дослідницьких проектів тощо. Телемедичні технології сприяють доведенню цілей освіти, а завдання викладача полягає в тому, щоб ефективно використовувати ці нові технології для перетворення навчання на персоналізований процес [1, с. 46].

Відеоматеріали є одним із найпотужніших інструментів в освітньому процесі, оскільки вони надають студентам як аудіальну, так і візуальну інформацію одночасно. Відповідно до «конуса навчання» Едгара Дейла, відео є більш ефективним, ніж класичні лекції, читання підручників або прослуховування подкастів.

Сучасні студенти більше схильні сприймати інформацію через цифрові джерела, що робить відео ключовим інструментом у навчанні. Тож дидактичні відеоматеріали, які використовуються у навчальних курсах, включають:

1) вступні відео;
2) відеолекції;
3) відеоінструкції;
4) інтерактивні відео.

У свою чергу створення освітнього відео має включати:

1. Розбиття матеріалів на логічно завершені частини.
2. Визначення ключових понять.
3. Структурування компонентів відео з акцентом на активне залучення студентів.

Найбільш ефективним з погляду дидактики є використання відеоконтенту для так званого мікронавчання: відео мають бути не довшими за 15 хвилин, із чітко структурованою інформацією. Правильне проєктування відео та супровідних завдань дозволяє максимально ефективно впроваджувати відеоматеріали в освітній процес [7].

Для підготовки відеолекцій з курсу анатомії для студентів-медиків пропонуємо добірку англомовних ресурсів, які стануть відмінним доповненням до основних навчальних матеріалів. Ці платформи користуються популярністю серед студентів-медиків і викладачів медичних закладів освіти з усього світу:

- Kenhub - це онлайн-ресурс для вивчення анатомії, що включає понад 2000 матеріалів з анатомії, гістології та методів діагностики за допомогою рентгенографії та томографії. Платформа пропонує користувачам статті, анатомічний атлас, короткі навчальні відео (до 30 хвилин), а також різноманітні завдання і тести для перевірки знань. Особливістю цього ресурсу є інтерактивний атлас, який виділяє певний орган чи структуру зеленим кольором, демонструючи їх розташування відносно інших частин тіла;
- MEDizzy – це мобільний додаток, який надає доступ до понад 30 тисяч навчальних матеріалів: зображень, відео, клінічних кейсів та статей. Додаток об’єднує понад 200 тисяч студентів і лікарів зі всього світу, створюючи платформу для обміну знаннями та досвідом.
- The Medical Futurist - це онлайн-ресурс, створений командою ентузіастів, які досліджують і висвітлюють інновації, цифрові технології та сучасні тренди у сфері охорони здоров’я. Їхня основна мета покликана допомогти лікарям, пацієнтам і фахівцям медичної галузі ефективно впроваджувати й використовувати новітні розробки. Особливістю команди є не лише глибоке занурення у тематику майбутнього медицини, а й готовність відповідати на провокаційні питання, які викликають активні дискусії про майбутнє охорони здоров’я.
- Learnerstv.com - це ресурс із великою колекцією відеолекцій на різні теми, зокрема з медицини. Платформа надає безкоштовний доступ до анімованих і відеолекцій, підготовлених викладачами університетів США та інших країн. Також на сайті можна проходити онлайн-тести з аналізом

відповідей і поясненнями, що допомагає не лише поглибити знання у сфері медицини, а й покращити загальні навички, необхідні для успішного складання кваліфікаційних іспитів. Більшість матеріалів доступні для завантаження, що робить ресурс ще зручнішим.

Проаналізувавши вище перелічені платформи й інформаційні ресурси, можемо стверджувати, що вони володіють значним дидактичним потенціалом, адже окрім подачі лекційного матеріалу, передбачають перевірку здобутих знань у вигляді тестування, також деякі інтернет-джерела містять перелік проблемних, навіть провокаційних питань для обговорення в чаті, тобто реалізують принцип проблемного навчання.

У ролі допоміжного матеріалу для підготовки відеолекцій також доречно використовувати блоги відомих учених-лікарів та анатомів. Великою популярністю у світі серед студентів медичних спеціальностей користуються відеолекції д-ра Наджіба (Dr Najeeb Lectures) завдяки простому та доступному поясненню складних тем. У кожному ролику д-р Наджіб пояснює матеріал, ілюструючи ключові моменти на інтерактивній дошці. Він спеціалізується на таких темах, як анатомія, ембріологія, біохімія, мікробіологія, фармакологія, фізіологія та патологія. У відеоблозі Армандо Хасудунгана (Armando Hasudungan Lectures) створено короткі графічні відео з медицини та біології з акцентом на фізіології та патології. Його підхід особливий: він малює схематичні зображення всього, про що розповідає. Це дозволяє йому наочно пояснювати складні теми, а глядачам – легко запам’ятовувати й упорядковувати отриману інформацію. Однак більшість найпопулярніших відеолекцій ведуться англійською мовою, що передбачає для студента необхідність володіння англійською мовою на високому академічному рівні, зокрема й володіння англійською медичною термінологією.

Великим дидактичним потенціалом та можливістю побачити будь-який орган у тривимірному зображенні наділений мобільний додаток https://3d4medical.com/ із поділом матеріалів для студента і для викладача. У цілому, це високотехнологічна платформа, що надає користувачам доступ до детальних 3D-моделей людського тіла. Додаток надає точні, інтерактивні 3D-моделі різних систем організму (кровоносна, нервова, м'язова тощо), що дозволяє користувачам детально вивчати будову тіла, містить мультимедійні посібники, що допомагають краще розуміти складні медичні та анатомічні концепції, крім того, користувачі можуть взаємодіяти з 3D-моделями, змінюючи їх перспективу, відключаючи або включаючи різні органи чи системи для більш детального аналізу. Аналізований додаток є інтерактивним, адже завдяки інтерактивним 3D-моделям користувач може "переглядати" органи з усіх боків, робити детальні розрізи для кращого розуміння будови. Окрім візуалізації, додаток включає текстові описи, аудіо та відео матеріали, які допомагають студентам краще розібратися в анатомічних структурах і функціях органів. Це може бути дуже корисним для глибшого розуміння

складних анатомічних процесів. Додаток містить інтерактивні відео та анімації, що демонструють функціонування органів, фізіологічні процеси і навіть хірургічні втручання. Це дозволяє студентам побачити процеси, які важко уявити на статичних малюнках. Застосування цього додатку дає студентам поглиблене розуміння анатомії в контексті медицини, бо додаток дозволяє не лише вивчати анатомію, але й інтегрувати її з клінічними знаннями, що важливо для студента-медика. Наприклад, можна вивчати вплив певних хвороб або травм на анатомічну структуру органів.

Якщо викладачі відчувають творчий підхід, вони можуть зануритися в інструменти редагування та коментування, щоб створити свій власний унікальний матеріал. Простий інтерфейс Drag & Drop також дозволяє викладачам комбінувати екрани, відео та вікторини для створення власних лекцій (рис. 1).

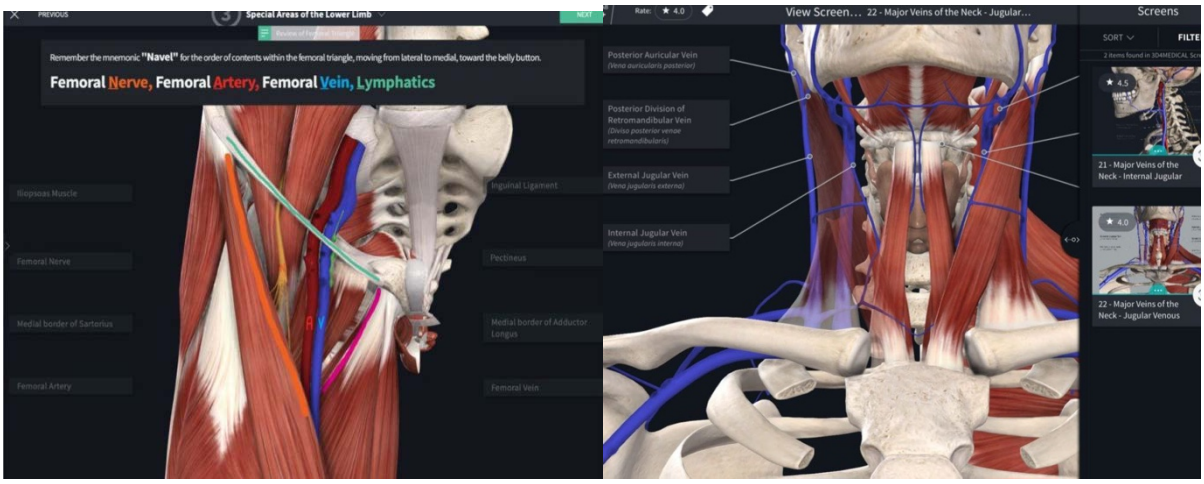

Рис. 1. Інтерфейс Drag & Drop у додатку https://3d4medical.com/

Розтин людських трупів найкраще ілюструє необхідну інформацію про анатомію та системи людського тіла для студентів. З цією метою пропонуємо як альтернативу у наданні пропущеного навчального матеріалу застосовувати відеолекції як для дистанційного навчання, так і для самостійної роботи студента під час очного навчання. Раціональне використання відеоресурсів дозволяє суттєво збільшити кількість і якість часу, що витрачається на виконання поставленого завдання. Відео розглядається як успішне середовище, тому що воно пов'язує аудіо та візуальне разом, щоб забезпечити мультисенсорний досвід для студента-медика [4, с. 70]. Це факт, що візуальна складова запам'ятовується, тому одночасна обробка слухової та зорової інформації може суттєво допомогти в навчанні.

По-перше, відео дозволяє студентам переглядати реальні об'єкти та реалістичні сцени Навіть з точки зору студентів, відео може бути більш ефективним засобом комунікації, ніж текст, оскільки воно підвищує їхню

задоволеність і мотивацію в процесі навчання. По-друге, з економічної точки зору багато авторів бачать перевагу використання відеоресурсів в економії освітніх витрат, адже відео можна використовувати повторно.

Навчання - це не те, що відбувається ізольовано або тільки всередині голови, але воно формується контекстом, середовищем навчання та інструментами в ситуації навчання [10]. Вважається, що імітація інформації, близької до реального життя, і залучений досвід можуть створити найкращі умови для навчання. Зокрема, конструктивісти стверджують, що контекстно-орієнтоване навчання за допомогою технології буде дуже ефективним для підвищення ефективності побудови, передачі або застосування знань студентів. Серед різних технологій, які стають доступними в наш час, відеотехнологія підходить для контекстно-орієнтованого навчання, оскільки вона може передавати інформацію або знання більш цікавим способом та дозволяє зображувати складні тексти [9]. Крім того, в порівнянні з пояснювальними матеріалами, історії та відео можуть допомогти студентам легко зрозуміти та запам'ятати зміст.

Навчальний матеріал на основі відеозв'язку є середовищем, багатим на різноманітні новітні технології, що використовуються під час комп'ютеризованого навчання. На базі Національного медичного університету імені О.О. Богомольця було проведено експеримент, в ході якого для 120 студентів першого курсу медичного факультету було розроблено та презентовано десять лекцій, що супроводжуються ілюстраціями та поясненнями викладача анатомії. Зміст цих лекцій було пов'язано з вивченням будови систем людського тіла, форм органів тіла, відношенням між ними і функціонуванням в середині кожної системи. Тобто п’ять лекції та унаочнення до них було розроблено за традиційною схемою як презентації Power Point, кожна з яких складалася з декількох слайдів, що містять фіксовані або одновимірні фотографії органів і систем людського тіла. Лекції щодо інших систем (кровоносної, нервової, ендокринної, сечовидільної та репродуктивної) були засновані на показі відео у багатовимірних проєкціях. Цілі лекцій, як традиційних, так і заснованих на відео, були ідентичними, єдина різниця між ними полягала у засобах їх проведення.

Наприкінці експерименту було здійснено порівняльну характеристику традиційної (очної) методики викладання із дистанційною формою, основаною на відеоматеріалах із багатовимірною проєкцією і можливістю переглядати відео необмежену кількість разів. Вплив методики викладання на успішність студентів оцінювався шляхом підрахунку балів за спеціально розробленими тестами для забезпечення достовірності збору даних з усіх прочитаних лекцій. Інтегровані тести, що відображають навчальні цілі кожної лекції, були побудовані з питань множинного вибору, істинно-хибного та заповнення пропущених слів. У сукупності було проведено 10 постлекційних тестувань, прохідним бар’ром було визначено 60% правильних відповідей, адже анатомія є одним із основних курсів фундаментальної медицини.

Результати тестування показали, що використання цифрової платформи дистанційного навчання значно полегшує засвоєння теми, дозволяє студентів безперервно отримувати та вдосконалювати свої знання з анатомії людини. Існує мало емпіричних даних про вплив комп'ютерного навчання на академічну успішність, особливо про використання відеоматеріалів у рамках традиційних аудиторних курсів. Це дослідження показало, що викладання курсів анатомії людини з використанням відеолекцій досягло рівнозначних результатів у порівнянні із очним проведенням лекцій. Дані поточного дослідження дають об'єктивну ілюстрацію того, що відеолекції можуть бути трохи ефективнішими, ніж традиційний метод навчання анатомії людини для студентів-медиків саме через необмежений доступ у часі і кількість перегляду матеріалу, тоді як традиційна лекція, що основана на презентації, надає такий доступ лише до матеріалів презентації, а не лекції як живого процесу спілкування в цілому. З іншого боку, студенти повідомили, що використання відео покращило їх розуміння теми лекції і зробило позитивний вплив на їхню мотивацію, а також на рівень концентрації уваги. Результати поточного дослідження показали високий ступінь прийняття та задоволеність студентів використанням відеолекцій, оскільки учасники в цілому позитивно оцінювали свій досвід використання відеоуроків як навчального матеріалу для вивчення курсу анатомії людини. Таким чином, використання відео-навчального матеріалу є цінним дидактичним засобом, який слід враховувати під час навчання студентів у вищих закладах медичної освіти. Згідно з результатами, використання відеоконтенту з анатомії у багатовимірних проєкціях дозволило зменшити кількість студентів, які мали труднощі з розумінням матеріалу, на 16 %.

Для збору даних було проведено опитування серед 120 студентів медичних спеціальностей у Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця. Оцінювались такі фактори, як зручність доступу до онлайн-матеріалів, ефективність дистанційних лекцій порівняно з традиційними, а також рівень задоволення від використання цифрових платформ. У ході опитування також важливо було встановити перешкоди, із якими зіткнулися студенти у процесі дистанційного навчання. Так, основними труднощами й викликами були: технічні труднощі (25%), відсутність особистого контакту з викладачами (19%) та відчуття ізоляції (3%), більшість студентів (53%) не мали жодних труднощів у процесі дистанційного навчання. Також опитування показало, що більшість студентів (64%) вважають відеолекції та онлайн-курси дуже корисними для засвоєння матеріалу, але деякі з них відзначали зниження мотивації через відсутність живого спілкування з викладачами. При цьому студенти, які мали доступ до записів лекцій, повідомили, що це дозволило їм повторювати складні теми і покращити розуміння матеріалу. Водночас, незначна частина студентів (23%) зазначила, що онлайн-формат збільшив стрес і викликав труднощі при організації самостійної роботи.

Більшість студентів (61%) підтримали комбінований формат навчання, тобто поєднання відеолекції з іншими формами навчання, такими як групові обговорення або практичні заняття. Важливими аспектами були також організація доступу до додаткових ресурсів та підтримка від викладачів. Тобто, як засвідчили дані опитування, студенти-медики позитивно оцінюють використання відеоконтенту у процесі дистанційного навчання, однак для досягнення максимального ефекту потрібно забезпечити більш інтерактивні формати навчання та зберегти баланс між онлайн і офлайн форматами навчання. Крім того, необхідно надати більше ресурсів для технічної підтримки та взаємодії з викладачами, налагодження швидкого зворотного зв'язку.

Висновки. Таким чином, електронні навчальні середовища та, як правило, онлайнові курси, призначені для задоволення зростаючих потреб у дистанційному навчанні. Отримані результати свідчать про переваги використання навчальних матеріалів на основі відео для підвищення ефективності навчання студентів. Таким чином, ретельно побудовані відеоролики можуть стати ефективним доповненням поточної практики, вивільнюючи час в аудиторії для інтерактивних занять. Для викладачів курсу анатомії ця стратегія навчання може полегшити передачу знань студентам для набуття більшої кількості навичок. Крім того, відеолекції можуть стати економічно ефективним методом навчання, оскільки вони можуть бути створені один раз, а потім збережені в бібліотеках для використання викладачами інших закладів вищої медичної освіти. Студенти-медики також позитивно оцінили свій досвід дистанційного навчання, оскільки вони легко впоралися з усіма темами тестування, що підтверджує ефективність дистанційного навчання на основі відеоконтенту, зокрема відеолекцій.

Використання відео-контенту у викладанні анатомії є перспективним інструментом, що значно покращує якість навчання. Водночас подальші дослідження мають бути спрямовані на адаптацію контенту до потреб студентів, розвиток технічного забезпечення та підвищення кваліфікації викладачів у цій сфері, тож відео-контент і відеолекції стають важливим компонентом сучасної медичної освіти, що відповідає викликам цифрової епохи.

Література:

1. Бучинська Д. Л. Використання відео в навчальному процесі – потреба сьогодення. Наукові записки. Педагогічні науки, 2015, № 27, 45–50.

2. Варченко-Троценко Л., Тютюнник А., Терлецька Т. Використання відео-матеріалів у електронних навчальних курсах. Вісник Київського університету імені Бориса Грінченка, 2019, № 5, 12–18.

3. Ляшенко І.В. Перспективи розвитку дистанційного навчання у вищій школі. Народна освіта. 2015. Вип. 1 (25). URL: http://narodnaosvita.kiev.ua/?page_ id=2682 (дата звернення: 03.10.2024).

4. Соколовська Т. О. Інтерактивні технології навчання у викладанні анатомії людини. Педагогічна наука та освіта, 2020, № 3, 67–72.

5. Старжинська О.Л. Дистанційне навчання у медичній освіті із використанням технологій навчання у співробітництві. Integration of scientific bases into practice : abstracts of IV International Scientific and Practical Conference, Stockholm, 12–16 October 2020. Stockholm, Sweden: International Science Group 2020. 523 p. P. 237−241.

6. Dwivedi, A., Qiu, X.M. Impact of online lectures on medical students during COVID-19. Medical Education Review, 2021, № 10, 30–39.

7. Gupta, A., Singh, M., & Grover, S. Role of video-based learning in medical education. Journal of Medical Education, 2020, № 15, 101–110.

8. Ibrahim, N. K., Al Raddadi, R. Medical students' acceptance of e-learning during the COVID-19 pandemic. Journal of Education in Health Professions, 2021, № 8, 45–52.

9. Mayer, R. E. Multimedia Learning. Cambridge University Press, 2021, 1–24.

10. Naciri, A., Radid, M. E-learning in health professions education during the COVID-19 pandemic. Journal of E-learning and Health Education, 2021, № 6, 11–18.

References:

1. Buchyns′ka, D. L. (2025). Vykorystannya video v navchal′nomu protsesi – potreba s′ohodennya [Using video in educational process is an urgent need]. Naukovi zapysky. Pedahohichni nauky - Scientific notes. Pedagogical sciences, № 27, 45–50. [in Ukrainian].

2. Varchenko-Trotsenko, L., Tyutyunnyk, A., Terlets′ka, T. (2019). Vykorystannya video-materialiv v elektronnykh navchal′nykh kursakh [The use of video materials in electronic educational courses]. Visnyk Kyyivs′koho universytetu imeni Borysa Hrinchenka - Bulletin of the Borys Grinchenko University of Kyiv, № 5, 12–18. [in Ukrainian].

3. Lyashenko, I.V. (2015). Perspektyvy rozvytku dystantsiynoho navchannya u vyshchiy shkoli [Prospects for the development of distance learning in higher education]. Narodna osvita - National education. Vyp. 1 (25). URL: http://narodnaosvita.kiev.ua/?page_ id=2682 (data of access: 03.10.2024) [in Ukrainian].

4. Sokolovs′ka, T. O. (2020). Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya u vykladanni anatomiyi lyudyny. [Interactive learning technologies in teaching human anatomy]. Pedahohichna nauka ta osvita - Pedagogical Science and Education, № 3, 67–72. [in Ukrainian].

5. Starzhyns′ka, O.L. Dystantsiyne navchannya v medychniy osviti z vykorystannyam tekhnolohiy navchannya u spivrobitnytstvi [Distance learning in medical education using collaborative learning technologies]. Integration of scientific bases into practice: abstracts of IV International Scientific and Practical Conference, Stockholm, 12–16 October 2020. Stockholm, Sweden: International Science Group 2020. 523 p. P. 237−241.

6. Gupta, A., Singh, M., & Grover, S. (2020). Role of video-based learning in medical education. Journal of Medical Education, № 15, 101–110 [in English].

7. Mayer, R. E. (2021). Multimedia Learning. Cambridge University Press, 1–24 [in English].

8. Ibrahim, N. K., Al Raddadi, R. (2021). Medical students' acceptance of e-learning during the COVID-19 pandemic. Journal of Education in Health Professions, № 8, 45–52 [in English].

9. Dwivedi, A., Qiu, X.M. (2021). Impact of online lectures on medical students during COVID-19. Medical Education Review, № 10, 30–39 [in English].

10. Naciri, A., Radid, M. (2021). E-learning in health professions education during the COVID-19 pandemic. Journal of E-learning and Health Education, № 6, 11–18 [in English].

УДК 37.016:811.112.2'373.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1082-1092

Ісаєва Ілона Фадеївна кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, тел.: (097) 814-24-84, https://orcid.org/0000-0002-3936-9468

ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Анотація. Статтю присвячено пошуку найбільш ефективних підходів до формування фразеологічної компетенції у студентів на заняттях з іноземної мови, зокрема на прикладі німецької мови, з урахуванням сучасних тенденцій навчання, таких як міжкультурний підхід та інтерактивні методи. Предметом дослідження стали саме процеси формування фразеологічної компетенції у студентів на заняттях з німецької мови, включаючи методи, підходи та ресурси для навчання фразеології. На підставі аналізу сучасних наукових досліджень цієї проблеми встановлено, що фразеологічна компетенція є важливим аспектом мовної компетенції, дозволяє ефективно використовувати фразеологічні одиниці у комунікації іноземною мовою, її розвиток передбачає не лише знання фразеологізмів, але й уміння правильно використовувати їх у різних контекстах. Роль фразеології в мовному навчанні полягає в тому, що вона сприяє природному, виразному та ефективному спілкуванню. Ефективними засобами розвитку цієї компетенції визначено використання інтерактивних методів, таких як рольові ігри, вправи на ситуативне спілкування, робота з аутентичними текстами. Встановлено, що сучасні технології навчання, зокрема мобільні додатки, онлайн-курси, мультимедійні ресурси, а також елементи віртуальної реальності, суттєво підвищують зацікавленість студентів і роблять процес вивчення більш захопливим. Міжкультурний аспект дозволяє глибше зрозуміти специфіку мовної поведінки носіїв різних культур, сприяючи ефективнішій адаптації до реальних умов спілкування. Оцінювання фразеологічної компетенції є важливим етапом вдосконалення мовних навичок, оскільки воно допомагає ідентифікувати сильні та слабкі сторони у використанні фразеологізмів..

Ключові слова: фразеологічна компетенція, фразеологічні одиниці, фразеологізми, методи навчання, технології в освіті.

Isaieva Ilona Fadeiivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Professor at the Department, Foreign Languages Department, Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, tel.: (097) 814-24-84, https://orcid.org/0000-0002-3936-9468

FORMATION OF PHRASEOLOGICAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES (ON THE EXAMPLE OF GERMAN)

Abstract. The article is devoted to the search for the most effective approaches to the formation of students' phraseological competence in foreign language classes, in particular, on the example of German, taking into account modern teaching trends, such as intercultural approach and interactive methods. The subject of the study is the processes of forming phraseological competence in students in German classes, including methods, approaches and resources for teaching phraseology. Based on the analysis of modern scientific research on this issue, it has been established that phraseological competence is an important aspect of language competence, allowing the effective use of phraseological units in communication in a foreign language, its development involves not only knowledge of phraseological units, but also the ability to use them correctly in different contexts. The role of phraseology in language teaching is that it contributes to natural, expressive and effective communication. The use of interactive methods, such as role-playing games, situational communication exercises, and work with authentic texts, are identified as effective means of developing this competence. It has been established that modern teaching technologies, including mobile applications, online courses, multimedia resources, as well as elements of virtual reality, significantly increase students' interest and make the learning process more exciting. The intercultural aspect allows for a deeper understanding of the specifics of the linguistic behavior of speakers of different cultures, contributing to more effective adaptation to real-life communication conditions. Assessment of phraseological competence is an important stage in improving language skills, as it helps to identify strengths and weaknesses in the use of phraseological units.

Keywords: phraseological competence, phraseological units, phraseological units, teaching methods, technologies in education.

Постановка проблеми. Мова – це не тільки засіб спілкування, але й віддзеркалення культурного досвіду суспільства. Фразеологічні одиниці стають важливим компонентом мови, який надає висловленням національний колорит та унікальність. Вивчення відмінностей у фразеології різних мов та їхній зв’язок із культурними чинниками відкриває широкий простір для розуміння особливостей кожної мови та глибшого аналізу міжкультурних комунікацій.

Важливість формування фразеологічної компетенції на заняттях з іноземної мови зумовлена низкою чинників, які закладені у фразеологічні одиниці будь-якої мови: культурні, лінгвістичні, історичні, релігійні, традиційні.

Фразеологічні одиниці виткаються з культурного контексту, відображаючи цінності, традиції та особливості певного народу. Наприклад,

фразеологізми німецької мови часто віддзеркалюють працелюбність та організованість, тоді як у французькій мові можна виявити вплив естетики та гастрономії на формування фразеологічних одиниць.

Кожна мова має свою унікальну систему фразеологічних одиниць, які відображають особливості менталітету та ставлення до світу. Наприклад, українська мова володіє багатою традиційною фразеологією, пов'язаною із сільським господарством та природними явищами.

Історичні події та періоди можуть впливати на формування фразеології мови. Наприклад, в українській мові можна відзначити великий вплив історії Козацької ери, який відображений у численних фразеологізмах та виразах.

Фразеологічні одиниці нерідко базуються на метафорах, які можуть мати різне сприйняття в різних культурах. Наприклад, образ каміння може бути використаний у фразеології для передачі стійкості в англійській мові та для вираження холоду чи недружньої поведінки в українській мові.

Фразеологічні одиниці часто віддзеркалюють релігійні та традиційні цінності. Наприклад, в англійській мові зустрічається багато фразеологізмів, пов'язаних із християнською традицією.

Розуміння відмінностей у фразеології допомагає уникнути мовних непорозумінь у міжкультурних взаємодіях і вдосконалює навички міжкультурного спілкування.

Вивчення відмінностей фразеології різних мов з урахуванням їхнього взаємозв'язку із культурними чинниками є важливим для розкриття унікальності кожної мови та формування повноцінного міжкультурного спілкування; допомагає поглибити розуміння культурних особливостей, що впливають на мовленнєвий вираз та сприяє взаєморозумінню в різномовних середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування іншомовної фразеологічної компетенції на заняттях з іноземної мови привертає увагу численних вчених у галузі лінгвістики, методики викладання мов та міжкультурної комунікації (Д. Алефіренко, Б. Арнольд, А. Залізняк, Л. Бірюкова, Ю. Зиньків, О. Голубцова, І. Перцев). Науковці розглядають володіння фразеологією як необхідну складову мовної компетенції, наголошують на тому, що фразеологічні одиниці важливі для природного та виразного використання мови, звертають увагу на взаємозв'язок між фразеологією та культурним контекстом, підкреслюють важливість вивчення фразеології як частини мовленнєвого культурного багажу, акцентують на важливості практичного використання фразеології у спілкуванні та реальних ситуаціях. Деякі вчені висвітлюють необхідність міжпредметного підходу у формуванні фразеологічної компетенції, зокрема, врахування взаємозв'язку фразеології з іншими аспектами вивчення мови, такими як лексика, граматика, та мовленнєва практика. Загальною тенденцією в дослідженнях є розуміння важливості формування іншомовної фразеологічної компетенції у контексті

загальної мовної освіти та використання різноманітних методів та засобів для досягнення цієї мети.

Серед опублікованих останнім часом праць нашу увагу привернули дослідження таких науковців: Л. Азарова, Л. Горчинська, Т. Пустовіт [1, 2] досліджують методи навчання фразеологізмів української мови для іноземних студентів, акцентуючи увагу на їхній ролі у подоланні мовного бар'єру та покращенні комунікативної компетенції, висвітлюють використання мультимедійних технологій для вивчення фразеологізмів на заняттях з української мови як іноземної, підкреслюючи ефективність таких технологій для покращення мовної компетенції студентів; Т. Рудюк [3] вивчає формування лексико-фразеологічної компетентності старшокласників через комунікативно-діяльнісний підхід, описує критерії та методику формування цієї компетенції, а також перевірки результатів через завдання з багатозначності фразеологізмів та мовного етикету; Д. Рязанцева [4] розглядає важливість фразеологічних одиниць у процесі навчання української мови як іноземної, досліджує, як фразеологізми, як носії специфічних рис української ментальності, можуть сприяти соціальній адаптації іноземних студентів в україномовному середовищі, аналізує методи навчання, зокрема використання комунікативних вправ, таких як вирішення проблемних завдань, дискусії, рольові ігри, для розвитку мовних навичок; А. Суліковська та М. Кріссу [5] фокусуються на використанні ідіоматичних виразів у навчанні німецької мови як іноземної, підкреслюють важливість інтеграції ідіом в освітній процес, особливо для просунутих учнів, і обговорюють їхню категоризація в межах загальної фразеології; Є. Фадеєва та М. Івлєва [6] досліджують, як вивчення фразеологізмів у мові може значно покращити міжкультурну компетенцію, завдяки розумінню та використанню фразеологічних одиниць, які несуть культурні нюанси та історичний контекст, учні можуть покращити свою здатність орієнтуватися в культурних відмінностях; М. Естаджі та М. Хашемі [7] аналізують використання фразеологічних одиниць у письмових роботах IELTS та сприйняття їх кандидатами, підкреслюючи важливість фразеологічної компетенції для успішного складання іспиту; М. Пако та Х. Наєтс [8] вивчають фразеологічну складність як багатовимірну конструкцію, аналізуючи взаємозв'язок між асоціаціями, специфікою реєстру та частотністю словосполучень; Г. Шмале [9] підкреслює необхідність засвоєння формульних виразів для успішної комунікації іноземною мовою, аналізуючи їх роль у навчанні та викладанні; Ф. Молліка та К. Штейєр [10] розкривають частотність як інструмент для визначення особливо типових і тому бажаних для викладання фразеологізмів, автентичність і варіативність мовних даних для розуміння важливих характеристик уживання; користь корпусних аналізів для розвитку міжкультурної компетенції, а також можливості інтеграції корпусних прикладів та вправ у навчальний процес; Е. Галлштайнсдоттір та М. Кріссу [11] наводять дидактичні основи викладання фразеології,

розкривають те, як нові мовно-дидактичні підходи, такі як плюрилінгвізм або навчання, орієнтоване на завдання, можуть сприяти викладанню фразем.

Іншомовна фразеологічна компетенція вивчається та аналізується в сучасних наукових працях як важливий аспект мовної компетенції, що визначає здатність особи ефективно використовувати фразеологічні одиниці в іншомовному спілкуванні. Дослідження в цьому напрямку вказують на ряд ключових аспектів та тенденцій.

У сучасних наукових працях акцентується на тому, що іншомовна фразеологічна компетенція – це не лише знання фразеологізмів, а й здатність правильно та ефективно їх використовувати в різних мовних ситуаціях. Основні складові включають розуміння значення фразеологічних одиниць, їхнє контекстуальне використання та вміння генерувати мовлення з їхнім використанням [1, 3, 11].

Дослідницький акцент знаходиться на тому, як іншомовна фразеологічна компетенція впливає на процес вивчення іноземних мов. Зазначається, що ефективне володіння фразеологією полегшує спілкування, підвищує рівень виразності та робить мовне висловлення більш природнім [6, 9, 10].

Сьогочасні наукові дослідження акцентують увагу на кроскультурному аспекті іншомовної фразеологічної компетенції. В них аналізуються відмінності фразеології різних мов та вплив культурних чинників на використання фразеологічних одиниць.

Сучасні дослідження іншомовної фразеологічної компетенції визначають її ключову роль у формуванні повноцінної мовної компетенції та наголошують на необхідності врахування цього аспекту в педагогічній практиці навчання іноземних мов.

Мета статті – визначення найбільш ефективних методів формування фразеологічної компетенції у студентів на заняттях з іноземної мови, зокрема на прикладі німецької мови, з урахуванням сучасних підходів до навчання, таких як міжкультурний підхід та інтерактивні методи. Предметом нашого дослідження стали саме процеси формування фразеологічної компетенції у студентів на заняттях з німецької мови, включаючи методи, підходи та ресурси для навчання фразеології.

Виклад основного матеріалу. Вивчення іноземних мов – це завдання, що вимагає багатоаспектного підходу. Одним із важливих аспектів вивчення іноземної мови є розвиток фразеологічної компетенції, яка забезпечує розуміння та використання виразів і сталих зворотів в мовленні. У контексті навчання німецької мови особливо важливим є формування іншомовної фразеологічної компетенції на заняттях.

Іншомовна фразеологічна компетенція передбачає вміння користуватися фразеологічними одиницями – виразами та виразними засобами мовлення, які мають визначений семантичний зміст та використовуються у відповідних ситуаціях. Це стає невід'ємною частиною мовної компетенції, що сприяє природньому та ефективному спілкуванню.

Розвиток фразеологічної компетенції має ряд позитивних аспектів. По-перше, завдяки фразеологічним одиницям мовне висловлення стає більш виразним і різноманітним. По-друге, використання фразеологічних виразів сприяє поглибленню розуміння культурних та соціальних аспектів мови, оскільки багато фразеологічних одиниць пов'язані із національними особливостями та традиціями.

Німецькі дослідники [9, 10, 11] вважають, що під час роботи з лексичними одиницями окрему увагу слід приділяти й особливостям їх вживання у фразеологічних одиницях, при цьому не слід обмежуватись лише прислів'ями, адже фразеологічні одиниці – це величезний спектр стійких словосполучень; слід навчати не лише аналізувати фразеологічні одиниці, але й правильно вживати в усному та писемному мовленні відповідно до комунікативної ситуації.

Узагальнюючи інформацію сучасних досліджень та наш досвід викладання іноземної мови, можна виокремити основні методичні аспекти, які забезпечують формування іншомовної фразеологічної компетенції:

1. Важливо помістити фразеологічні одиниці у реальний мовний контекст, щоб студенти могли розуміти їхнє правильне використання.

2. Виробленню навичок використання фразеологічних виразів у різних ситуаціях сприяють рольові ігри та ситуативні завдання, надаючи студентам можливість відчути їх практичне застосування.

3. Опрацювання текстів, що містять фразеологічні вирази, допомагає розширити словниковий запас та розуміння контексту їх вживання.

4. Розробка проектів, спрямованих на дослідження та представлення фразеологічних одиниць на конкретну тему, допомагає стимулювати інтерес та активність студентів.

Наведемо приклади вправ, що сприяють формуванню іншомовної фразеологічної компетенції:

1. Вправа на відповідність

Завдання: З'єднайте фразеологізми з їх значенням.

1.	Ins Gras beißen	a) бути на сьомому небі від щастя
2.	Auf Wolke sieben sein	b) не виконувати чиїсь накази
3.	Die Flinte ins Korn werfen	c) здатися, втратити надію
4.	Jemandem auf der Nase herumtanzen	d) померти

2. Заповни пропуски

Завдання: Доповніть речення фразеологізмами, наведеними у дужках.

1. Nach der schwierigen Prüfung war ich _____ (auf Wolke sieben).
2. Peter hat das Projekt nicht beendet und _____ (die Flinte ins Korn werfen).
3. Der alte König hat schließlich _____ (ins Gras beißen).

3. Контекстуальні речення

Завдання: Прочитайте речення і виберіть правильний фразеологізм, який підходить за змістом.

1. Nach dem Gewinn der Lotterie war er überglücklich. Er fühlte sich, als ob er _____.

a) ins Gras beißt
b) auf Wolke sieben ist
c) die Flinte ins Korn wirft

2. Er hat keine Geduld und gibt schnell auf. Schon bei der ersten Schwierigkeit _____.

a) tanzt er jemandem auf der Nase herum
b) wirft er die Flinte ins Korn
c) ist er auf Wolke sieben

4. Пошук аналогів у рідній мові

Завдання: Знайдіть українські аналоги для наведених фразеологізмів.

1. Den Teufel an die Wand malen.
2. Eine dicke Haut haben.
3. Das Herz auf der Zunge tragen.

5. Творче завдання

Завдання: Напишіть невелику історію (5–7 речень), використовуючи наведені фразеологізми:

1. Die Katze im Sack kaufen.
2. Die Ohren auf Durchzug stellen.
3. Den Nagel auf den Kopf treffen.

6. Переклад і пояснення

Завдання: Перекладіть наведені фразеологізми на українську мову та поясніть їх значення.

1. Einen Bären aufbinden.
2. Die Suppe auslöffeln müssen.
3. Zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen.

7. Гра «Хто більше»

Завдання: Назвіть фразеологізми на задану тему (наприклад, щастя, страх, дружба). Хто назве більше, той перемагає.

8. Кросворд

Завдання: Створіть кросворд, у якому ключами будуть значення фразеологізмів, а відповідями — самі фразеологізми.

Наведені приклади вправ допомагають не лише запам’ятати фразеологізми, але й навчитися їх активно використовувати у мовленні.

З інтенсивним розвитком технологій у сучасному світі, освіта та навчання відчутно змінюються, а вивчення іноземних мов не є винятком. Використання сучасних технологій надає нові можливості для ефективного розвитку іншомовної фразеологічної компетенції студентів та учнів.

Однією з ключових переваг сучасних технологій є доступ до безлічі мобільних додатків та онлайн-ресурсів, спеціально розроблених для вивчення мов. Наприклад, додатки, такі як Duolingo, Babbel чи Quizlet, стали популярними серед студентів для систематичного навчання фразеології. Обираючи мобільні додатки для навчання, слід надавати перевагу тим, які спеціалізуються на розвитку фразеологічної компетенції. Додатки, такі як Phrasebook, Idioms and Phrases, або Learn English Idioms, можуть містити інтерактивні вправи, тести та переліки найпоширеніших фразеологізмів. Більшість мобільних додатків пропонують інтерактивні вправи та ігри, які допомагають закріпити вивчений матеріал. Це може бути складання фразеологічних виразів, визначення їхнього значення або навіть рольові ігри для практики в реальних ситуаціях.

Також у цьому контексті слід згадати проєкт PhraseoLab, частково фінансований Європейським Союзом, спрямований на розробку цифрових навчальних ресурсів для вивчення німецької фразеології в рамках плюрилінгвального підходу. Основна мета проекту – створити ефективний навчальний матеріал, що допоможе вивчати фразеологічні одиниці, зокрема ідіоми, колокації та рутинні формули, у контексті іноземної мови. У межах цього проекту розробляються три основні групи фіксованих багатослівних одиниць:

1. Колокації – сталі словосполучення, які часто зустрічаються разом, наприклад, «підняти питання».

2. Рутинні формули – стандартні фрази або вирази, що використовуються в повсякденному спілкуванні.

3. Ідіоми – вирази, значення яких не можна зрозуміти з окремих слів, наприклад, «підняти руки» в значенні здатися.

Проект *PhraseoLab* прагне допомогти викладачам і студентам ефективно інтегрувати ці фразеологічні одиниці у навчальний процес, підвищуючи рівень міжкультурної компетенції та комунікативної здатності учнів.

Використання віртуальної та розширеної реальності в освітньому процесі відкриває нові можливості для іммерсивного вивчення іноземних мов та фразеології. Студенти можуть опинитися в імітованому середовищі, де вони взаємодіють з реальними ситуаціями та використовують фразеологічні вирази, щоб вирішувати завдання. Це сприяє поглибленню розуміння та ефективному використанню фразеології в практичних умовах.

Велике значення мають онлайн-платформи для спілкування, де студенти можуть обмінюватися ідеями та враженнями з носіями мови. Це не лише сприяє розвитку усного мовлення, але й дозволяє вивчати та використовувати фразеологічні одиниці у натуральних ситуаціях спілкування.

Сучасні технології також дозволяють створювати і використовувати електронні книги та аудіоуроки для вивчення фразеології. Ці ресурси можуть бути доступні в різних форматах, включаючи електронні книги, аудіо- та

відеоуроки, що робить навчання більш гнучким та забезпечує доступ до навчального контенту у будь-який час.

Активна участь у соціальних мережах та форумах також сприяє розвитку фразеологічної компетенції. Учасники можуть обговорювати використання фразеологічних виразів у різних контекстах, обмінюватися порадами та враженнями від вивчення мови.

Використання сучасних технологій у розвитку іншомовної фразеологічної компетенції є не тільки актуальним, але й надзвичайно ефективним. Ці технології роблять навчання більш доступним, цікавим та інтерактивним, надаючи студентам та учням можливість вивчати та використовувати фразеологію в різноманітних ситуаціях та форматах.

Онлайн-ресурси можуть бути використані для самостійної роботи та домашніх завдань. Завдання можуть передбачати написання власних речень з використанням фразеологічних виразів або створення коротких діалогів.

Використання мобільних додатків та онлайн-ресурсів є важливою частиною методики розвитку іншомовної фразеологічної компетенції. Ефективне використання цих засобів вимагає не тільки правильного вибору додатків, але і систематичної, цілеспрямованої роботи, яка охоплює різні аспекти навчання та практику використання фразеології в реальних ситуаціях.

При оцінюванні рівня сформованості іншомовної фразеологічної компетенції важливо враховувати індивідуальні можливості студентів та використовувати різноманітні методи оцінки, такі як усне випробування, письмові завдання та групові проекти. Заснована на завданнях оцінка дозволяє визначити рівень засвоєння фразеологічних виразів та використання їх у мовленні.

Висновки. Іншомовна фразеологічна компетенція є важливим аспектом мовної компетенції, що дозволяє ефективно використовувати фразеологічні одиниці у комунікації іноземною мовою. Її розвиток передбачає не лише знання фразеологізмів, але й уміння правильно використовувати їх у різних контекстах. Роль фразеології в мовному навчанні полягає в тому, що вона сприяє природному, виразному та ефективному спілкуванню. Використання фразеологічних одиниць у мовленні робить його більш природним і культурно обґрунтованим. Методи формування фразеологічної компетенції включають контекстне навчання, рольові ігри, ситуативні завдання та використання аутентичних текстів. Ці методи сприяють практичному застосуванню фразеології в реальних мовних ситуаціях. Технології у навчанні фразеології відкривають нові можливості для розвитку іншомовної фразеологічної компетенції, включаючи мобільні додатки, онлайн-ресурси, віртуальні реальності та соціальні мережі, що робить процес навчання більш інтерактивним та цікавим. Кроскультурний аспект фразеології допомагає зрозуміти культурні відмінності в мовному використанні і сприяє кращому адаптуванню до реальних мовних ситуацій. Оцінка рівнів фразеологічної

компетенції має велике значення для вдосконалення мовної майстерності студентів, оскільки дозволяє визначити їх здатність правильно застосовувати фразеологічні одиниці в комунікації.

Література:

1. Азарова Л., Горчинська Л., Пустовіт Т. (2019) Особливості вивчення фразеологізмів у викладанні української мови як іноземної. Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 30(69). 2019. № 4. С. 25–34.

2. Азарова, Л., Пустовіт, Л., Горчинська Т. (2020) Використання мультимедійних технологій у виівченні фразеологізмів на заняттях з української мови як іноземної. Закарпатські філологічні студії. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2020. Т. 1, Вип. 13. С. 7-11.

3. Рудюк Т. (2018). Дослідження проблеми формування лексико-фразеологічної компетентності старшокласників на засадах комунікативно-діяльнісного підходу. *Наука і освіта.* №4. С. 73-79.

4. Рязанцева Д. (2021) Використання фразеологізмів у структурі курсу української мови як іноземної як необхідний чинник розвитку комунікативних навичок та вмінь у іноземних студентів. Вісник закарпатського національного університету. Педагогічні науки. 1(3). С. 131-135.

5. Sulikowska, A. & Chrissou, M., (2024). Idiome im BaF-Unterricht. Ergebnisse einer Frequenzuntersuchung für das Projekt PhraseoLab. *Korpora Deutsch als Fremdsprache,* 4(1), 49–77.

6. Fedyaeva E., Ivleva M. (2021). Building Intercultural Competence Through Studying The Phraseological Stock Of The Language. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences : International Conference on Language and Technology in the Interdisciplinary Paradigm EpSBS*, 206-212.

7. Estaji, M., Hashemi, M. (2022). Phraseological competence in IELTS academic writing task 2: phraseological units and test-takers' perceptions and use. Lang Test Asia, 12, 34.

8. Paquot, M. & Naets, H. (2024). Phraseological sophistication as a multidimensional construct: Exploring the relationship between association, register specificity and frequency of word combinations. In Larsson, T. & Biber, D. (Eds). *Cumulative knowledge building and replication in Learner Corpus Research.* International Journal of Learner Corpus Research, 11(1).

9. Schmale, G. (2022) Formulaic Expressions for Foreign Language Learning and Teaching. *Linguistik online*, vol. 113, 1, 90-113.

10. Mollica, F. & Steyer, K., (2024). Korpusdaten und Phraseodidaktik: Probleme und Perspektiven. *Korpora Deutsch als Fremdsprache,* 4(1), 1–7.

11. Hallsteinsdóttir, E. & Chrissou, M., (2024). Korpuslinguistische Ansätze der Phraseologie – und was nun? Phraseodidaktik und die Potenziale neuerer Zugänge der Sprachdidaktik. *Korpora Deutsch als Fremdsprache,* 4(1), 8–27.

References:

1. Azarova L., Horchynska L., Pustovit T. (2019) Osoblyvosti vyvchennia frazeolohizmiv u vykladanni ukrainskoi movy yak inozemnoi [Peculiarities of learning phraseology in teaching Ukrainian as a foreign language]. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii* - Scientific Notes of Vernadsky Kyiv Polytechnic National University. Series: Philology. Social communications. 30(69), 4, 25–34 [in Ukrainian].

2. Azarova, L., Pustovit, L., Horchynska T. (2020) Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii u vyivchenni frazeolohizmiv na zaniattiakh z ukrainskoi movy yak inozemnoi [The use of multimedia technologies in teaching phraseology in Ukrainian as a foreign language classes]. *Zakarpatski filolohichni studii. Uzhhorod : Vydavnychyi dim "Helvetyka" - Transcarpathian philological studies. Uzhhorod : Vydavnychyi dim "Helvetyka"*, 1, 13, 7-11 [in Ukrainian].

3. Rudiuk T. (2018). Doslidzhennia problemy formuvannia leksyko-frazeolohichnoi kompetentnosti starshoklasnykiv na zasadakh komunikatyvno-diialnisnoho pidkhodu [Research on the Problem of Formation of High School Students' Lexical and Phraseological Competence on the Basis of the Communicative and Activity Approach]. *Nauka i osvita - Science and Education*. 4, 73-79 [in Ukrainian].

4. Riazantseva D. (2021) Vykorystannia frazeolohizmiv u strukturi kursu ukrainskoi movy yak inozemnoi yak neobkhidnyi chynnyk rozvytku komunikatyvnykh navychok ta vmin u inozemnykh studentiv [The Use of Phraseology in the Structure of the Course of Ukrainian as a Foreign Language as a Necessary Factor in the Development of Communication Skills and Abilities of Foreign Students. Bulletin of the Transcarpathian National University]. *Visnyk zakarpatskoho natsionalnoho universytetu. Pedahohichni nauky - Bulletin of the Transcarpathian National University. Pedagogical sciences*. 1(3), 131-135 [in Ukrainian].

5. Sulikowska, A. & Chrissou, M., (2024). Idiome im BaF-Unterricht. Ergebnisse einer Frequenzuntersuchung für das Projekt PhraseoLab. *Korpora Deutsch als Fremdsprache,* 4(1), 49–77 [in German].

6. Fedyaeva E., Ivleva M. (2021). Building Intercultural Competence Through Studying The Phraseological Stock Of The Language. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences : International Conference on Language and Technology in the Interdisciplinary Paradigm EpSBS*, 206-212 [in English].

7. Estaji, M., Hashemi, M. (2022). Phraseological competence in IELTS academic writing task 2: phraseological units and test-takers' perceptions and use. Lang Test Asia, 12, 34 [in English].

8. Paquot, M. & Naets, H. (2024). Phraseological sophistication as a multidimensional construct: Exploring the relationship between association, register specificity and frequency of word combinations. In Larsson, T. & Biber, D. (Eds). *Cumulative knowledge building and replication in Learner Corpus Research.* International Journal of Learner Corpus Research, 11(1) [in English].

9. Schmale, G. (2022) Formulaic Expressions for Foreign Language Learning and Teaching. *Linguistik online*, vol. 113, 1, 90-113 [in English].

10. Mollica, F. & Steyer, K., (2024). Korpusdaten und Phraseodidaktik: Probleme und Perspektiven. *Korpora Deutsch als Fremdsprache*, 4(1), 1–7 [in German].

11. Hallsteinsdóttir, E. & Chrissou, M., (2024). Korpuslinguistische Ansätze der Phraseologie – und was nun? Phraseodidaktik und die Potenziale neuerer Zugänge der Sprachdidaktik. *Korpora Deutsch als Fremdsprache*, 4(1), 8–27 [in German].

УДК 37.013

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1093-1105

Калинич Марія Василівна аспірантка кафедри освітнього і соціокультурного менеджменту та соціальної роботи, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, тел.: (093) 809-93-77, https://orcid.org/0000-0003-3568-9971.

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОЦІНЮВАННЯ ВЛАСНОЇ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІМИ ПЕРЕКЛАДАЧАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Нові виклики, що постають перед сучасним українським освітнім простором вимагають дослідження та розробки інноваційних й сучасних систем навчання, де на особливу увагу заслуговують й різноманітні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), котрі сприяють прискоренню цього процесу. Бурхливий розвиток систем штучного інтелекту (ШІ) змушує розробників модерних освітянських продуктів відшуковувати дієвіші за попередні способи формування компетентностей у майбутніх фахівців, задля створення якісної конкуренції на противагу системам ШІ. Не винятком стає й підготовка перекладачів художньої літератури. Враховуючи актуальність заданої теми, у статті наводяться результати досліджень складників фахової компетентності майбутніх перекладачів, що проходили серед філологів та лінгвістів з базовим переліком перекладацьких дисциплін у навчальних програмах. Загалом, в дослідженнях брало участь 265 студентів, яких було поділено на контрольну та експериментальну групи. Крім того, за допомогою авторських анкетувань був проаналізований стан обізнаності студентів-майбутніх перекладачів художньої літератури з сучасними ІКТ перекладацького профілю. Як показало дослідження, студенти мають найвищий рівень знань та уявлень про роботу з такими новітніми цифровими технологіями, як електронні словники. А от відомості про системи машинного перекладу (МП) та бази даних пам’яті перекладу (ПП) стали складним та незрозумілим матеріалом для відповідей у студентів лінгвістів та філологів з базовим переліком перекладацьких дисциплін у навчальних програмах у 2018 році. Хоча володіння знаннями про сучасні ІКТ є елементами цифрової компетенції і анкетування 2018 року показало на її низький рівень сформованості у майбутніх перекладачів то інше анкетування 2024 року показало, що найкраще сформованими у респондентів стали аспекти як раз цифрової, дослідницької, текстотвірної й галузевої компетенцій, крім того відбувся приріст знань щодо систем МП та баз ПП, а от показники самооцінювання елементів компетенцій спеціалізованих на художній літературі (власне компетенції, що спеціалі-

зується на художній літературі й компетенції самовідсторонення) стали найнижчими.

Ключові слова: компетентність, компетенція, фахова компетентність, фахова компетентність перекладача, фахова компетентність перекладача художньої літератури.

Kalynych Mariia Vasyliivna PhD student of Educational and Socio-Cultural Management and Social Work Department, Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University, tel.: (093) 809-93-77, https://orcid.org/0000-0003-3568-9971.

STATISTICAL ANALYSIS OF FUTURE FICTION TRANSLATORS' ASSESSMENT OF THEIR OWN PROFESSIONAL COMPETENCE

Abstract. The new challenges facing the modern Ukrainian educational space require research and development of innovative and modern learning systems, where various information and communication technologies (ICTs) deserve special attention, as they help to accelerate this process. The rapid development of artificial intelligence (AI) systems forces developers of modern educational products to find more effective ways to develop competencies in future specialists in order to create a quality competition to AI systems. The training of literary translators is no exception. Given the relevance of this topic, the article presents the results of studies of the components of future translators' professional competence conducted among philologists and linguists with a basic list of translation disciplines in their curricula. In total, 265 students, who were divided into control and experimental groups took part in the research. Besides the author's questionnaires were used to analyse the state of awareness of future fiction translators of modern ICTs in translation. The study has shown that students have the highest level of knowledge and understanding of working with the latest digital technologies such as electronic dictionaries. However, information about machine translation systems (MT) and translation memory databases (TMDs) has become a difficult and incomprehensible topic for students of linguistics and philology with a basic list of translation disciplines in their curricula in 2018. Although knowledge of modern ICTs is an element of future translators' digital competence and the 2018 survey showed that it was low among future translators, another survey in 2024 showed that the aspects of digital competence were the best developed among respondents, as well as research, text production and industry competences, in addition, there was an increase in knowledge about MP systems and TMDs, while the self-assessment of the elements of fiction-specific competences (fiction-specific competence and self-exclusion competence) was the lowest.

Keywords: competence, competence, professional competence, professional competence of a translator, professional competence of a literary translator.

Постановка проблеми. Оскільки поняття навчання, набуття та засвоєння фахової компетентності майбутніми професіоналами в галузі художнього перекладознавства є процесом динамічним, то й проведення аналізу сформованості та структуризації складників (компетенцій) фахової компетентності майбутніх перекладачів художньої літератури не втрачає своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для проведення даного дослідження взято матеріали з сайту openai.com, moz.gov.ua та авторські опитувальники й Google онлайн-дослідження 2018 та 2024 років.

Метою статті є формування безпомилкових потреб перекладацької галузі художнього профілю на ґрунті досліджень серед студентів перекладацьких дисциплін та їх готовності до виконання майбутніх професійних завдань у царині художнього перекладу.

Виклад основного матеріалу. Всім відомо, що розвиток ІКТ загалом, привніс в освіту XXI століття чимало корисних цифрових, програмних та мережевих продуктів. Навчання перестало бути простим читанням підручників та перетворилось на захоплююче пізнання різносторонньої інформації, представленої у вигляді багатовимірних зображень, а також аудіо й відео форматах.

Проте не варто забувати, що швидке розповсюдження та масове використання систем ШІ сьогодні, ставить під загрозу питання існування багатьох видів людської діяльності, де усний та письмовий переклад, не є винятками. Сьогодні генеративні попередньо навчені (треновані) трансформатори (Generative Pre-trained Transformer (GPT)) вміють відшуковувати відповіді на будь-які запитання в таких категоріях як: DALL-E (це нейромережа, яка створює зображення за текстовими описами, сюди відноситься платформа графічного дизайну Canva), письменництво (ChatGPT), дослідження (Consensus), програмування (Code Tutor), освіта (Books, CK-12 Flexi) та стиль життя (AllTrails), спілкуватись з співрозмовниками в реальному часі та вирішувати задачі будь-якої складності. Представлена в цьому році нова версія моделі ChatGPT вміє не лише створювати тексти на задану тематику та створювати короткі резюме на них, вона навчилась давати поради, консультувати, досліджувати складні речі за Вас, обирати між рівнями тексту (від дитячих до наукових), слухати Ваші підказки та настанови для формування затребуваного матеріалу.

Відомий письменник та продюсер Девід Корню описує свою роботу над проєктами з системою ШІ ChatGPT так «Я використовую ChatGPT як співавтора та критика моїх історій, а не як їх творця…Я сприймаю його як таку собі «нарадчу кімнату сценаристів» (writers' room)… Він пропонує власні ідеї, і ми обмінюємося думками, обговорюємо труднощі, що виникають, як це робиться у справжній нарадчій кімнаті сценаристів…Іноді я звертаюсь до нього з проханням надати мені рецензію, використовуючи розроблені мною ж

принципи створення історій. Або ж я даю йому команду уявити, буцімто він є відомим на весь світ письменником чи режисером та критично оцінити наданий йому текст. Проте я завжди виконую роль керуючого у цьому мистецькому діалозі. Він є фантастичним експертом швидшим, розумнішим та кращим за будь-що інше, що я міг собі взагалі уявити в цьому житті» [1]. Такий вигляд має текст Девіда Корню, перекладений нами з англійської мови на українську, а так перекладає цей же текст сам ChatGPT: «Я використовую ChatGPT як співавтора історій і оцінювача, а не генератора історій… Я вважаю це кімнатою для письменників… Він пропонує ідеї, і ми обговорюємо труднощі, як це було б у кімнаті для письменників... Іноді я прошу його дати мені відгук, використовуючи принципи оповідання, які я розробив. Або прошу його зіграти роль досвідченого сценариста. Я кажу: "Добре, уяви, що ти такий-то відомий письменник чи режисер. Які твої зауваження?" Я завжди на водійському сидінні. Це чудова звукова дошка, яка швидша, розумніша і краща за все, що я міг би уявити» [2]. Як можемо бачити, різниця у перекладі цих двох текстів все ж є. Тому, підготовка кваліфікованих перекладачів усіх профілів, й художнього спрямування, зокрема, є важливою віхою створення конкурентноспроможності новітнім технологіям, що поступово витісняють людський ресурс з усіх сфер нашого життя.

На наш погляд, системи генеративного ШІ (ChatGPT) можуть змінювати на краще сучасні процеси перекладу, на відміну від механізмів МП та можуть зменшувати час перекладу майже вдвічі. ChatGPT має потенціал для забезпечення кращої якості перекладу, особливо при роботі з ідіомами чи складною професійною лексикою.

Серед усього, дещо змінюється і роль перекладачів сьогодні, якщо раніше потрібен був лише переклад з однієї мови на іншу, то тепер все більш популярним стає процес локалізації перекладу, тобто модифікації перекладу під культуру країни, для котрої цей переклад виконувався. Тому розуміння культурних особливостей є таким же передовим складником (компетенцією), що входить до складу фахової компетентності перекладачів, як і мовний та перекладацький. Звернемо увагу, що в дослідженні проведеному нами у 2018 році серед студентів філологів, було виявлено, що майже всі, а це 260 із 265 студентів, що брали участь у ньому, визначили важливість культурного контексту при перекладі художніх творів. А це означає, що у студентів є чітке розуміння того, що культурна компетенція є вкрай важливою для перекладачів, особливо творів художнього та публіцистичного стилів, адже розуміння культурних специфік країн, на чию мову виконується переклад є ознакою заохочення порозуміння з аудиторією для котрої створюється текст, а отже й вищі шанси на сприйняття та прийняття перекладеного матеріалу.

До того ж існує тенденція оновлення університетських навчальних програм перекладачів з додаванням предметів вивчення новітніх технологій та їх практичного застосування. Стрімкий розвиток ІКТ та ШІ ставить перед

перекладачами вимоги розуміння та навчання навичкам ефективної роботи з цими технологіями. Це частина цифрової компетенції перекладачів. Важливим критерієм обізнаності з аспектами цієї компетенції є уміння працювати з інструментами МП (англ. (machine translation) (MT)) та автоматизованого перекладу (АП) (CAT-інструментами (англ. Computer-aided translation-CAT)) або ж, як його ще називають людино-машинного перекладу (ЛМП) (англ. Machine-aided translation-MAT), вміння користуватись електронними словниками та базами пам'яті перекладу (ПП) тощо.

До CAT-інструментів корисних перекладачам зараховуємо: електронні словники, бази ПП, лінгвістичні корпуси, хмарні сховища. У 2018 та 2024 роках нами проводилися дослідження серед студентів філологів та лінгвістів з базовим переліком перекладацьких дисциплін у навчальних програмах – усього було залучено 265 осіб з різних ЗВО. Усіх здобувачів ми поділили довільним чином на контрольну (КГ) та експериментальну (ЕГ) групи, кожна з яких містить декілька груп студентів. Групи формувалися у кожному ЗВО, яке ми долучили до проведення експерименту, приблизно порівну. Контрольна група навчалася за традиційними методиками, а для здобувачів з експериментальної групи були запропоновані авторські методики формування їх фахової компетентності із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Наведемо далі якісний аналіз результатів опитувань однієї з таких досліджуваних експериментальних груп у 2018 та 2024 рр. відповідно до запропонованих анкет та визначимо загальні тенденції впливу ІКТ на формування фахової компетентності майбутніх перекладачів. Статистичний аналіз результатів наших наукових розвідок було проведено на основі отриманих даних за критерієм Стьюдента.

На запитання 2018 року «Чи Ви використовуєте Ви електронні словники під час виконання перекладів», 24 студенти цієї групи дали позитивну відповідь, тобто відповіли, що використовують їх у своїй практиці. А от назви цих електронних словників були у всіх різні. Хтось називав Multitran, хтось Google Translator, Abbyy Lingvo, The Free Dictionary, Urban Dictionary, Free Online Dictionary, Myefe, Cambridge Learners Dictionary, Merriam Webster, Maximilian, Lingvo Live. Хоч Google Translate й не є електронним словником, 2 студенти сплутали його через наочну схожість з такими. Google Translate часто дає лише переклад без пояснень та вимови. Електронні ж словники обов'язково мають надавати й таку, й таку інформацію без виключень. Відповідь про причини використання саме обраних словників у всіх також була різною: «Multitran надає обширну словникову статтю і в різних галузях», «Google Translator для швидкого перекладу, щоб в загальному зрозуміти суть тексту», «Abbyy Lingvo має великий словниковий запас», «Abbyy Lingvo повний словник, завжди оновлюється», «Multitran дає найбільш різносторонні варіанти перекладу з різних сфер», «Multitran-оскільки переклад слова можна підібрати відповідно до галузі», «Multitran має більше словникових статей»,

«The Free Dictionary та Urban Dictionary зручні у користування, не містять реклами, мають велику базу слів, включно зі сленгом», «Free Online Dictionary, Myefe мають озвучку та транскрипцію, значення слів, пояснення, приклади», «Abbyy Lingvo наявна транскрипція та додаткова інформація», «Cambridge Learners Dictionary, тому що нерелевантний переклад дає Google». Основними ж позитивними сторонами використання електронних словників у своїй практиці студенти вказали: зручність, часте оновлення, швидкість пошуку, варіативність, мобільність, а недоліками використання електронних словників – недостовірність перекладу, відсутність транскрипції, дефіцит перекладу ідіом, потреба у Інтернет підключенні.

На запитання «Чи користуєтесь Ви системами машинного перекладу (МП) виконуючи переклади» студенти дали 15 позитивних та 9 негативних відповідей. А це означає, що 37,5% опитаних студентів у 2018 році не використовували у своїх перекладах системи МП.

Натомість назвати такі системи змогли лише 17 учасників опитування, а 7 студентів не змогли відповісти на це питання. Серед них, 5 студентів не змогли пояснити різницю між електронним словником та системами МП. Один студент охарактеризував «машинний переклад як набір незв'язної лексики», один студент до відмінностей між МП та електронними словниками вказав відповідь «словники дають більш точні варіанти перекладу, так як обробляють кожне слово окремо». Недоліками використання систем МП студенти вказували «неправильний порядок слів і граматику, не змога передання стилю автора, часто викривлений зміст», «далеко не завжди точні переклади та тривалий час для перекладу спеціалізованої термінології», «граматичні помилки, неповна база даних, неякісний переклад», «системи МП не завжди перекладають всі слова та іноді втрачають сенс тексту», «вважаю, що МП для лінивих людей…лінгвіст повинен вміти будувати речення без машинного втручання…слово дивись у словнику…будуй речення самостійно», «ці системи часто перекладають тест не смислово, а буквально..слово в слово», «більшість систем МП є платними і дорогими…переклад в результаті все одно з помилками та потребує перевірки і виправлень». До позитивних сторін МП респонденти зараховували: швидкість; змогу перекладати великі тексти, але з гіршою якістю перекладу.

Питання щодо використання баз ПП в перекладацькій практиці отримало 6 відповідей «так» (25 %) й 18 «ні» (75 %). При чому на наступне запитання «Які системи ПП Ви можете назвати» не відповіло 21 особи з 24, а одна відповідь була хибною, і лише дві правильно вказаними діючими базами ПП (Promt, Abbyy Lingvo). Лише один респондент, єдиний з усіх опитаних, написав відповідь на запитання різниці між системами МП та базами ПП, де вказав, що «Системи ПП зберігають вже перекладені раніше слова/речення».

Запитання щодо користування «online ресурсами, базами даних, Інтернет пошуковими системами» під час перекладу набрало 18 відповідей

«так» й 6 «ні» (а це 25 % опитаних). До основних ресурсів мережі Інтернет студентами було віднесено: пошуковик Google, сайт BabelFish, m-translate.com.ua, «галузеві сайти», «будь-які сайти для отримання фонових знань».

На запитання щодо їх недоліків було одержано одну відповідь у вигляді словосполучення «застаріла інформація».

Підбиваючи підсумки даного дослідження ми можемо прийти до висновків що навчання використанню CAT-інструментів в Україні у 2018 році, на жаль, мало низьку залученість у підготовку майбутніх перекладачів. Майбутні перекладачі продемонстрували знання лише пов'язані з електронними словниками, в той час як інші важливі складники цифрової компетенції, як-от володіння знаннями про МП та ПП (CAT-інструмент) були несформованими та розмитими. Цифра у 37,5 % свідчить про необізнаність студентів з перевагами таких ІКТ як МП, а запитання щодо баз ПП для перекладачів виявилися складними через абсолютно повний брак знань та інформації з цієї теми. До того ж анкетування показало, що чверть респондентів абсолютно ніяк не використовувала ІКТ в підготовці своїх перекладів, що свідчить про низький рівень знань не лише щодо сильних сторін цих новітніх технологій, а й щодо значного приросту їх використання у світовій перекладацькій індустрії.

Крім того, нами було розроблено низку запитань присвячених кількості часу проведеного за комп'ютерами студентами майбутніми перекладачами загалом. Так, станом на 2018 рік, на запитання: «Як часто ви використовуєте комп'ютер» було отримано такі відповіді: 2 студенти обрали відповідь «раз на тиждень», 6 – «частіше одного раза на тиждень», 14 – «кожного дня». А вже станом на 2024 рік студенті відповіли так: 2 респонденти обрало відповідь «раз на день», 6 – «частіше одного раза на тиждень», 19 – «кожен день». При чому у 2018 році на запитання «Скільки часу Ви в загальному обсязі користуєтесь комп'ютером в день?» 2 студенти відповіло «менше 1 години», 9 – «від 1 до 2 годин», 2 – «від 3 до 4 годин», 3 – «від 5 до 6», 2 – «від 7 до 8», 1 – «більше 8 годин». А дослідження 2024 року показало, що 3 з 28 студентів використовують комп'ютер «менше 30 хвилин на день», 3 – «менше 1 години на день», 3 – «1-2 години на день», 11 – «3-4 години на день», 5 – «5-6 годин на день», 2 – «7-8 годин на день» й позначка «більше 8 годин на день» обраною не була. Таким чином можемо бачити підвищення залученості студентів до роботи з комп'ютером в останні роки, що й не дивно, адже вони є справжніми помічниками у студентському житті, проте тривалість використання цих ІКТ, на наш погляд, має бути дозованою. Надмірне сидіння за цими цифровими програмованими пристроями може неабияк нашкодити як фізичному, так і психічному здоров'ю студентів, тому викладачам некомп'ютерних дисциплін радимо слідкувати за кількістю домашнього завдання заданого для виконання на ґрунті цих електронних пристроїв.

У 2024 році було додане запитання про час студентів, відведений на використання смартфонів у їх буденному житті, адже ці «кишенькові помічники» стали незамінним предметом повсякденного життя кожного. Так, відповіді студентів стали такими: «менше 30 хвилин на день» та «менше 1 години на день» не відповів жоден із студентів, «1-2 години на день» – 3, «3-4 години» – 7, «5-6 годин» – 4, «7-8 годин» – 7, «більше 8 годин» – 9. Натомість оптимальний варіант за версією Міністерства охорони здоров'я, а це 1-2 години [3] обрало лише троє студентів, всі інші використовують гаджет понад 3 годин на день, що разом із годинам використання комп'ютера, може досить негативно відбиватись на психіці та розвиткові загалом. Радимо ставити спеціальні застосунки й на комп'ютери, й на смартфони аби контролювати час проведений за електронними пристроями і таким чином не завдавати зайвої шкоди своєму здоров'ю.

Проте про важливість використання сучасних ІКТ у підготовці фахівців з перекладу та про позитивний їх вплив на формування професійної компетентності перекладачів не варто забувати. На запитання з 2024 року «Які лінгвістичні навички, на Ваш погляд, можна покращити за допомогою використання інформаційно-комунікаційних технологій?» найбільшу кількість відповідей набрала відповідь «навички аудіювання», з кількістю респондентів 20. Відповідь «навички читання» посіла друге місце, з кількістю студентів 19, «навички говоріння» – третє – з кількістю відповідей 18 та «навички письма» – останнє – так відповіло 14 студентів з 28.

Загалом, на запитання «За 10-бальною шкалою оцініть свої навички користування комп'ютером, де 1 бал – це зовсім не вмію, а 10 – це рівень професіонала» студенти відповіли так, як показано на Діаграмі 1 (див. рис. 1 Оцінка власних здібностей до користування комп'ютером). Таким чином, можемо спостерігати, що середній бал з наведеної нижче діаграми є 7.19, що є середнім значенням для студентів перекладацьких дисциплін та майбутніх перекладачів та показником середнього рівня сформованості одного із важливих аспектів їх цифрової компетенції.

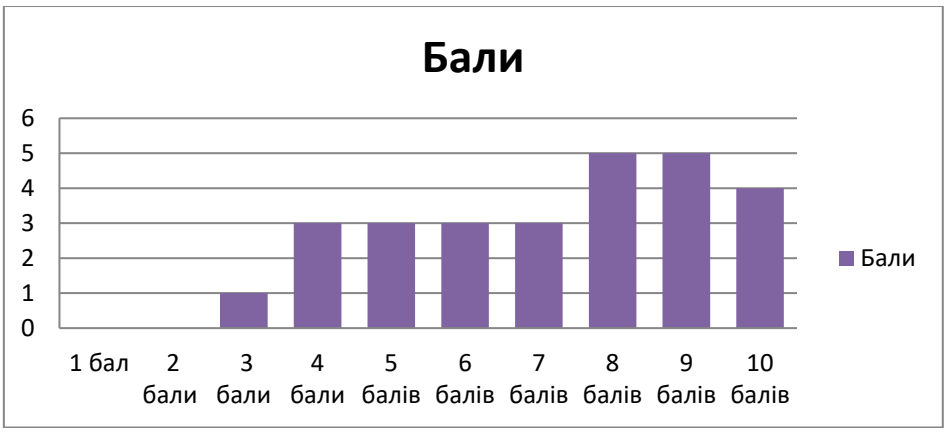

Рис. 1 Оцінка власних здібностей до користування комп'ютером

На запитання «Як впливають засоби ІКТ на Ваш особистісний перекладацький розвиток, зокрема сервіси YouTube, Instagram, Tik Tok?» 3 студенти відповіли, що «не впливають взагалі», 13 студентів дали відповідь «впливають, але не суттєво», 11 респондентів опитування відповіли, що такі сервіси «впливають суттєво». Середній бал цього запитання є 2.30, що в такий спосіб, розуміється нами, як достатньо важливий чинник для залучення до навчального процесу філологів та лінгвістів таких соціальних мереж та відеохостингів. Адже вони можуть не лише посприяти кращому засвоєнню нового граматичного чи лексичного матеріалу, через свою інтерактивність та простоту викладу матеріалу, а й навчити майбутніх перекладачів щодня мимоволі практикувати мову та переклад, переглядаючи пости чи відео з корисних навчальних перекладацьких ресурсів. Викладачеві необхідно ретельно слідкувати за адекватністю інформаційного наповнення таких інфоресурсів та радити студентам використовувати лише ті, котрі розроблюються спеціальними освітніми організаціями або сертифікованими викладачами-перекладознавцями.

Щодо запитань, присвячених суто художньому перекладові, то тут у студентів також не було однозначності у відповідях. На запитання «Чи вважаєте Ви себе гарним перекладачем творів художнього спрямування?» лише 8 студентів дали відповідь «так» і 19 студентів дали негативну відповідь у 2024 році, а в 2018 році 2 студенти не змогли визначитися з відповіддю, 1студент дав відповідь «50/50», троє – дали позитивну відповідь й п'ятеро – негативну. Це засвідчує той факт, що студентам бракує впевненості (аспект особистісної компетенції) та знань для виконання кваліфікованих та адекватних перекладів творів художнього спрямування, а їх навчальні програми мають поповнюватись належним, цікавим та інноваційним матеріалом з метою покращення цих показників у майбутньому.

На запитання, що стосується екстралінгвістичної компетенції «Чи важливо на Вашу думку володіти фоновими знаннями задля перекладу художніх творів», то тут всі 11 студентів з 2018 року дали спільну позитивну відповідь.

Така ж ситуація склалася і з відповідями на запитання «Як Ви вважаєте, чи важливо при перекладі художніх творів розуміти авторську інтенцію» та «Чи вважаєте Ви, що для адекватного перекладу художнього твору потрібно володіти неабияким запасом стилістичних засобів».

Думки, щодо запитання «Чи вважаєте Ви науково-технічний переклад складнішим за художній переклад?» у студентів 2024 року розділились. 22,2% опитаних вважають, що це твердження є хибним, в той час як 77,8% студентів вважають його істинним. 72,7% респондентів 2018 року назвали художній стиль перекладу найтяжчим, а 18,1% респондентів обрало складним науково-технічний переклад, 9% опитуваних не визначилося. На запитання 2018 року про реальну складність перекладу художніх творів загалом 9 осіб дали

відповідь «так» та двоє – «ні». З твердженням, що «Художні твори з мови оригіналу простіше перекладати, аніж навпаки» погодилося 10 із 11 студентів. А на запитання «Чи доводилося Вам зустрічати некваліфікований переклад художніх творів» 8 студентів дали позитивну відповідь та 5 – негативну. Прикладами неякісних перекладів респонденти назвали «власні переклади та переклади одногрупників», «переклад книги Гаррі Поттер у авторстві Маріт Співак», «переклад книги Квіти для Елджерона», «google translate», «тексти, що перекладаються за допомогою інтернет-перекладачів».

На запитання «Чи Ви коли-небудь працювали з лінгвістичними корпусами?» 2 студенти дали позитивну відповідь та 25- негативну.

20 студентів ніколи не користувались масовими відкритими онлайн-курсами, такими як Prometheus, Coursera, EdEra, в той час як 7 студентів вказали у відповідях, що такий досвід вже мали.

Система «пам'ять перекладу» (ПП) є однією з ключових програм, необхідних всім перекладачам, незалежно від фахового розмежування. Анкетування 2024 року показало, що з системою ПП знайомі 14 (50%) з 28 опитаних студентів, а на запитання «Чи користуєтесь Ви системами машинного перекладу?» лише один студент дав негативну відповідь (3,5%), всі інші – позитивну (96,4%).

Анкетування 2024 року дало нам змогу побачити проблемні місця у знаннях, вміннях та навичках перекладачів, що є складниками фахової компетентності майбутніх перекладачів художньої літератури (ФКМПХЛ). ФКМПХЛ складається з: мовного; особистісного; цифрового; дослідницького; перекладацького; культурного; текстового; стратегічного; галузевого; комунікативного; екстралінгвістичного компонентів, а також компетенції письменницьких здібностей; компетенції, що спеціалізується на художній літературі; компетенції опори на світогляд автора; компетенції самовідсторонення. Нижче наведена Таблиця 1, де наочно показано зведені середні показники володіння студентами компонентів (компетенцій) ФКМПХЛ у 2024 році. Зеленим кольором ми виокремили високі показники сформованості компетенцій, червоним та блідо-червоним – низькі. Загалом, з наведеної нижче таблиці видно, що проблемними є компоненти: мовної та перекладацької компетенцій (вони входять до переліку загальних перекладацьких), а також елементи спеціалізованих на художній літературі компетенцій (компетенція самовідсторонення; компетенція опори на світогляд автора; власне компетенція, що спеціалізується на художній літературі). Ці дані дають нам можливість побачити слабкі місця у підготовці майбутніх перекладачів художньої літератури та зрозуміти потреби оновлення навчальних програм майбутніх спеціалістів з перекладу творів художнього спрямування.

Таблиця 1.

Зведена таблиця середніх показників володіння студентами компонентів (компетенцій) фахової компетентності майбутніх перекладачів художньої літератури

Компетенція	Ні	Швид-ше ні, аніж так	Швид-ше так, аніж ні	Так	Середня оцінка з 4,00 можли-вих
1	2	3	4	5	6
Я розумію принципи безпеки в Інтернеті	**0**	**0**	**6**	**22**	**3,79**
Я знаю негативні наслідки підключення до громадських відкритих точок бездротової мережі Wi-Fi	**3**	**5**	**3**	**16**	**3,19**
Цифрова					**3,49**
Я вмію працювати ефективно як самостійно, так і в команді	**0**	**2**	**10**	**16**	**3,50**
Я розуміюся на перекладацьких стандартах	**2**	**5**	**13**	**8**	**2,96**
Комунікативна					**3,23**
Я знаю ключові моменти з історії країн, з мовами котрих я працюю	**1**	**3**	**14**	**10**	**3,18**
Я вмію в перекладі зберігати культурну самобутність оригінального твору	1	6	13	7	2,96
Культурна					**3,07**
Я розумію важливість достовірності інформаційних джерел, що використовую	**0**	**1**	**4**	**23**	**3,79**
Я знаю як вибудовуються логічні умовиводи	3	6	9	9	2,89
Дослідницька					**3,34**
Я маю емоційний інтелект	**1**	**1**	**8**	**18**	**3,54**
Я завжди впевнений у своєму перекладі	**1**	**5**	**14**	**7**	**3,00**
Особистісна					**3,27**
Я маю навички вичитування текстів	**2**	**2**	**13**	**11**	**3,18**
Я полісинонімічно грамотний	2	10	9	6	2,70
Мовна					**2,94**
Я знаю різницю між перекладом текстів художнього і публіцистичного стилів	**0**	**1**	**5**	**22**	**3,75**
Я вмію реструктуризувати тексти	0	10	12	5	2,81
Текстотвірна					**3,28**
Я не вмію відокремлювати своє ставлення до персонажів під час перекладу	11	5	7	5	2,21
Я вмію відокремлювати свої політичні погляди від тексту	**0**	**4**	**6**	**17**	**3,48**
Компетенція самовідсторонення					**2,84**
Я розбираюсь у термінологічній системі історичних дисциплін	6	8	6	8	2,57
Я знаю роки тривалості Другої світової війни	**0**	**0**	**3**	**24**	**3,89**

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6
Галузева					**3,23**
Я вмію оцінювати свою роботу	**1**	**2**	**7**	**17**	**3,48**
Я працюю згідно завчасно розробленого плану перекладу	**1**	**5**	**8**	**13**	**3,22**
Стратегічна					**3,3**
Я вмію писати вірші	9	9	4	5	2,19
Я знаю як перекладати архаїзми	4	9	11	3	2,48
Компетенція, що спеціалізується на художній літературі					**2,33**
Я вмію створювати захопливі образи	2	9	12	4	2,67
Я грамотний	**0**	**1**	**12**	**14**	**3,48**
Компетенція письменницьких здібностей					**3,0**
Я вмію передавати в тексті натуру персонажів	1	4	17	5	2,96
Я вмію передавати авторську гру слів	1	12	8	6	2,70
Компетенція опори на світогляд автора					**2,83**
Я вмію знаходити алюзії у текстах	1	8	14	4	2,78
Я здатен перекладати безеквівалентну лексику адекватно	**0**	**5**	**16**	**6**	**3,04**
Перекладацька					**2,91**
Я знаю яку важливу посад обіймав Борис Джонсон	**1**	**2**	**7**	**17**	**3,48**
Я знаю де знаходиться пам’ятка Тадж-Махал	**3**	**4**	**4**	**16**	**3,22**
Екстралінгвістична					**3,35**

Висновки. Тож, здійснивши якісний та статистичний аналіз оцінювання деяких власних аспектів фахової компетентності майбутніми перекладачами художньої літератури на ґрунті досліджень 2018 та 2024 років ми дійшли висновку, що прогрес у підготовці фахівців все ж є, адже показники цифрової компетенції з низького рівня (елементи використання систем МП у 2018 році були на рівні 62,5%, а в 2024 році на вже рівні 96,4%; елементи використання систем ПП у 2018 році були на рівні 25%, а вже у 2024 на рівні 50%) змінились на достатній. До того ж дані дослідження показали прогалини в знаннях, що стосувалися інших компетенцій. Так, з урахуванням проведеного вище експерименту, наголошуємо на необхідності доопрацювання методичних розробок до начальних дисциплін, що беруть участь у формуванні мовної та перекладацької компетенцій; компетенції самовідсторонення; компетенції, що спеціалізується на художній літературі й компетенції опори на світогляд автора.

Література

1. Writing with AI. Five ways professional writers are leveraging ChatGPT. URL: https://openai.com/chatgpt/use-cases/writing-with-ai/

2. ChatGPT. URL: https://chatgpt.com

3. Як залучити дитину до фізичної активності та зменшити екранний час? URL: https://moz.gov.ua/uk/yak-zaluchiti-ditinu-do-fizichnoyi-aktivnosti-ta-zmenshiti-ekrannij-chas

References

1. Writing with AI. Five ways professional writers are leveraging ChatGPT. Retrieved from : https://openai.com/chatgpt/use-cases/writing-with-ai/

2. ChatGPT. Retrieved from :: https://chatgpt.com

3. Iak zaluchyty dytynu do fizychnoi aktyvnosti ta zmenshyty ekrannyi chas? [How can I engage my child in physical activity and reduce screen time?] Retrieved from : https://moz.gov.ua/uk/yak-zaluchiti-ditinu-do-fizichnoyi-aktivnosti-ta-zmenshiti-ekrannij-chas [in Ukrainian].

УДК 37.01:94(477.53)«19»

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1106-1116

Клевака Леся Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, https://orcid.org/0000-0001-6924-8221

Шевчук Вікторія Валентинівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, https://orcid.org/0000-0001-7101-7617

Гресь Катерина Олексіївна асистент кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, https://orcid.org/0009-0005-9502-3663

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧИХ МАЙДАНЧИКІВ В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті особливу увагу приділено виникненню дитячих майданчиків як одного з типів закладів для дітей дошкільного віку. Висвітлено особливості діяльності дитячих майданчиків в Полтавській губернії на початку ХХ століття. Установлено, що головною метою діяльності дитячих майданчиків було виховання гармонійно розвиненої особистості через гру, працю, навчання та спілкування в колективі. Висвітлено особливості роботи дитячих майданчиків, включаючи педагогічні прийоми, методи та форми дозвілля і освіти дітей. Висвітлено роль дитячих майданчиків у соціалізації, фізичному, розумовому, трудовому та естетичному розвитку вихованців.

Проаналізовано діяльність дитячих майданчиків м. Полтава, серед яких Кобищанський, Островський та майданчик у Павленківському саду. Наведено статистичні дані про кількість вихованців, розклад занять, типи ігор та освітніх заходів. Зазначено, що педагоги активно впроваджували методику Ф. Фребеля та використовували фізичні вправи, гімнастику за системою Лесгафта та Соколіної. Особлива увага приділялася музичному вихованню, творчим заняттям і роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, що свідчить про зародження інклюзивного підходу в освіті.

Розкрито, що заняття на дитячих майданчиках проводилися за розробленими вихователями планами, які включали фізичну активність, пізнавальні бесіди, творчі завдання, ігри та прогулянки. Досліджено, що дітей поділяли на вікові групи: 5–7 років; 8–10 років; 11–13 років. Діти молодшого

віку («пісочники») не включалися до загального обліку та здебільшого займалися простими іграми в піску.

Детально описано форми освітньої діяльності, серед яких бесіди, які поєднувалися з демонстрацією дитячих робіт, казками, дослідами; творчі завдання з малювання, ліплення, виготовлення іграшок, індивідуальною роботою дитини над власними проектами; прогулянки та екскурсії; рухливі ігри; гімнастика за методикою Лесгафта та Соколіної, з використанням прапорців, паличок, стрічок; праця на городі, яка включала вирощування дітьми овочів, догляд за рослинами, вивчення правил збирання та зберігання врожаю; музичне виховання, адже спів допомагав розвивати мовлення, слух, почуття ритму та привчав дітей до спільної діяльності. Вихователі акцентували на моральному та природознавчому вихованні, використовуючи літературні тексти, казки та спостереження за природою.

На дитячих майданчиках активно використовували ідеї Фрідріха Фребеля: навчання через гру, творчість, практичну діяльність. Важливим напрямом роботи було педагогічне просвітництво батьків, що сприяло популяризації ідей дошкільного виховання серед населення.

Стаття підкреслює важливість дитячих майданчиків як інноваційного простору для виховання та навчання, який сприяв соціалізації, розвитку творчих здібностей, фізичного здоров'я та інтелекту дітей.

Ключові слова: дошкільна освіта, дитячі майданчики, діти дошкільного віку, Полтавська губернія, освітні традиції.

Klevaka Lesia Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy, National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic", Poltava, https://orcid.org/0000-0001-6924-8221

Shevchuk Victoria Valentynivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy, National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic", Poltava, https://orcid.org/0000-0001-7101-7617

Hres Kateryna Oleksiivna Assistant of the Department of Psychology and Pedagogy, National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic", Poltava, https://orcid.org/0009-0005-9502-3663

ACTIVITIES OF CHILDREN'S PLAYGROUNDS IN POLTAV GOVERNANCE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The article pays special attention to the emergence of playgrounds as one of the types of facilities for preschool children. The peculiarities of the

activities of children's playgrounds in the Poltava province at the beginning of the 20th century are highlighted. It was established that the main goal of the activities of children's playgrounds was the education of a harmoniously developed personality through play, work, study and communication in the team. Features of the operation of playgrounds, including pedagogical methods, methods and forms of children's leisure and education are highlighted. The role of playgrounds in socialization, physical, mental, labor and aesthetic development of pupils is highlighted.

The activity of children's playgrounds was analyzed. Poltava, including Kobyshchanskyi, Ostrovskyi and the playground in Pavlenkivsky garden. Statistical data on the number of pupils, the schedule of classes, types of games and educational activities are provided. It is noted that teachers actively implemented the methodology of F. Froebel and used physical exercises, gymnastics according to the system of Lesgaft and Sokolina. Special attention was paid to musical education, creative activities and work with children with special educational needs, which indicates the emergence of an inclusive approach in education.

It was revealed that classes on playgrounds were conducted according to plans developed by educators, which included physical activity, cognitive conversations, creative tasks, games and walks. It was investigated that children were divided into age groups: 5–7 years; 8–10 years; 11–13 years old. Younger children ("sand children") were not included in the general record and mostly engaged in simple games in the sand.

Forms of educational activity are described in detail, including conversations that were combined with demonstrations of children's works, fairy tales, and experiments. Creative tasks of drawing, sculpting, making toys, individual work of the child on his own projects; walks and excursions. Movement games and gymnastics according to the method of Lesgaft and Sokolina, using flags, sticks, ribbons. The work in the garden is important, which included the children growing vegetables, taking care of plants, learning the rules of harvesting and storing the harvest. Musical education was carried out, because singing helped to develop speech, hearing, sense of rhythm and taught children to joint activities. Educators emphasized moral and natural science education, using literary texts, fairy tales and observations of nature.

Friedrich Froebel's ideas were actively used on playgrounds: learning through play, creativity, and practical activities. An important area of work was the pedagogical education of parents, which contributed to popularizing the ideas of preschool education among the population.

The article emphasizes the importance of playgrounds as an innovative space for upbringing and learning, which contributed to the socialization, development of creative abilities, physical health and intelligence of children.

Keywords: preschool education, playgrounds, children of preschool age, Poltava province, educational traditions.

Постановка проблеми. Дослідження діяльності дитячих майданчиків у Полтавській губернії на початку XX століття є важливим з огляду на зростаючий інтерес до історії розвитку освіти і виховання в Україні. Ці майданчики були одними з перших соціальних ініціатив, спрямованих на створення організованого середовища для дозвілля, навчання та виховання дітей, особливо в умовах швидкої урбанізації та соціальних змін.

Полтавська губернія, як один із культурних центрів України, відігравала значну роль у впровадженні інноваційних форм роботи з дітьми. Вивчення діяльності дитячих майданчиків дає змогу не лише зрозуміти особливості соціально-педагогічної діяльності того часу, а й простежити витоки сучасних підходів до організації простору для дітей.

Актуальність теми також зумовлена потребою у висвітленні локальних аспектів освітньо-виховної діяльності, які нерідко залишаються поза увагою сучасних дослідників. Аналіз досвіду Полтавської губернії початку XX століття дозволяє побачити, як локальні ініціативи впливали на формування загальноукраїнських тенденцій у сфері дошкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку 90-х років XX століття активізувалося проведення історико-педагогічних досліджень процесу становлення і розвитку дошкільної освіти на теренах України. Різним аспектам історії дошкільної освіти були дисертаційні дослідження О. Алмакаєвої, І. Апрєлєвої, О. Березіної, О. Бобак, С. Васильєвої, Л. Вергазової, Л. Гаращенко, О. Донченко, В. Євтушенко, Т. Єськової, В. Замороцької, О. Корх-Черби, Н. Кравець, Т. Куліш, Н. Лазарович, О. Літіченко, С. Лозинської, Л. Меленець, В. Мусієнко, Н. Озерна, С. Попиченко, В. Розгон, В. Сергеєвої, Ю. Сирова, Т. Слободянюк, Т. Степанової, Н. Туренко, І. Улюкаєвої, Т. Філімонової, Н. Фроленкової, А. Чаговець, В. Чернявської, М. Ярушак, В. Яценко та інших. Частина досліджень були присвячені історії дошкільної освіти в окремих регіонах України (Л. Антонюк, А. Бубін, О. Венгловська, Н. Гарань, А. Герасимчук, Т. Головань, С. Дітковська, Г. Рего, Л. Ходаковська, І. Цюпак, В. Щербина) [3]. Дослідники підкреслюють важливість вивчення історії дошкільної освіти в Україні, адже це дозволяє: зрозуміти витоки та розвиток педагогічних ідей, простежити формування підходів і методик, які використовуються й сьогодні; дослідити умови, у яких створювалися перші дошкільні заклади, розкрити зв’язок між освітніми практиками та потребами суспільства; зберігти кращі практики та ідеї, які можуть бути адаптовані до сучасних умов; виявити внесок окремих діячів на розвиток дошкільної освіти.

Незважаючи на велику кількість досліджень у цій сфері [3], все ще існує потреба в детальному вивченні становлення та розвитку дошкільної освіти в окремих регіонах нашої країни. Багато науковців зазначають, що актуальними залишаються питання вивчення регіональних особливості здійснення дошкільної освіти, унікальних рис української педагогіки.

Мета статті – дослідження діяльності дитячих майданчиків у Полтавській губернії на початку XX століття, зокрема їх організаційних особливостей, соціально-виховної функції та впливу на розвиток дітей і громади.

Виклад основного матеріалу. У першій половині XIX століття на теренах України, як і в інших країнах, розпочинаються суттєві зрушення. Швидкими темпами розвивалися промисловість та сільське господарство. У соціальній сфері головним наслідком такого зрушення стало зростання робітничого класу. Виникає потреба в нагляді за дітьми працюючих матерів. Змінюється думка про роль жінки в суспільстві, посилюється громадська активність щодо відкриття закладів жіночої освіти та мотивації жінок до здобуття освіти та здійснення подальшої педагогічної діяльності у ролі вихователь ок [6, с. 843]. У зв'язку з цим створюються спеціальні заклади: дитячі притулки, ясла-притулки, дитячі майданчики та перші садочки.

Передумовою виникнення й розвитку суспільної дошкільної освіти стала активізація соціально-політичного життя в Україні. Одним із напрямів суспільного руху ого часу був суспільно-педагогічний напрям. У суспільстві збільшився інтерес до проблем формування особистості, навчання та виховання юного покоління. Суспільно-педагогічний рух кінця IXI століття стимулював інтерес до виховання дітей дошкільного віку. Дитячі установи, які виникають, з одного боку мали дати змогу жінці сполучати працю та материнство, а з іншого – сприяти правильному розвитку, виховання дітей, підготовці їх до школи [5, с. 26-27].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел дозволяє констатувати, що розвитку питань теорії та практики дошкільної освіти сприяли різноманітні педагогічні товариства, котрі були створені в кінці XIX – на початку XX століття в Киві. До зазначених товариств належало Київське товариство народних дитячих садків і Фребелівське педагогічне товариство [6, с. 845-846]. Значно зрушило і піднесло справу дошкільного виховання Київське товариство народних дитячих садків, засноване у 1907 р., яке заповзято відкривало дитячі установи для дітей по всій країні. Чималу роль у піднесенні дошкільного виховання відіграло засноване ним перше періодичне видання – журнал «Дошкільне виховання» (1911–1917 рр.). Опубліковані у журналі статті були дуже різноманітними за своєю тематикою і мали як теоретичний, так і практичний характер [5, с. 27]. Майже кожен номер журналу містив інформацію про дитячі садки за кордоном, а також статті зарубіжних авторів з різних проблем виховання дітей дошкільного віку [5, с. 30]. У цьому журналі за 1913 рік йдеться про роботу дитячого літнього майданчика у м. Полтава.

Дослідниця І. Улюкаєва у своїх наукових розвідках зауважує, що серед різних типів закладів для дітей дошкільного віку на початку XX століття варто виділити дитячі майданчики. В Україні вони функціонували сезонно, пере-

важно влітку. Їх основною метою було організувати дозвілля, виховання та оздоровлення дітей. Такі майданчики могли вміщувати від 100 до 150 дітей і зазвичай розташовувалися в парках чи садах. Вони поділялися на платні, призначені для дітей із заможних сімей, та безкоштовні – для дітей із малозабезпечених родин. На майданчиках проводили різноманітні заходи: ігри, читання, освітні бесіди, вивчення віршів та пісень, заняття з ручної праці, малювання і ліплення. Організовували також екскурсії, прогулянки та дитячі свята. Виховною роботою займалися педагоги, серед яких було багато так званих «фребелівок» – вихователь, спеціалізованих на роботі з дошкільниками. Дитячі майданчики набули значної популярності і були створені в багатьох містах України. Зокрема, перший такий майданчик у Києві було відкрито в 1892 році на Володимирській гірці [7, с. 140].

У Полтаві на початку XX ст. діяли декілька дитячих майданчиків в різних частинах міста. Серед найбільш відомих, згідно архівних джерел: дитячі майданчики Кобищанський, Островський, майданчик у Павленківському саду. Виникають майданчики й в інших повітових містах Полтавської губернії.

Відповідно до чинних педагогічних інструкцій, дитячі майданчики створювалися для організації рухливих ігор на свіжому повітрі, а також для розумового, фізичного, трудового й естетичного виховання. Вони сприяли формуванню вольових якостей і дисципліни у дітей. Майданчики працювали безкоштовно щодня, за винятком суботи, і функціонували не менше трьох годин на день. Якщо кількість дітей на майданчику не перевищувала 100, повіт оплачував роботу одного вихователя, а якщо дітей було більше – вихователю надавали помічника.

На заняттях діти поділялися на вікові групи: 5–8 років, 8–10 років, 10–12 років і 12–14 років. Часто серед дітей 9–10 років траплялися ті, які ще не мали базової освіти. Різновікові групи мали свої переваги: старші діти навчали молодших, допомагали їм виконувати завдання, грали з ними, слідкували за іграми в піску й удосконалювали свої навички взаємодії з іншими дітьми різного віку та статі.

Заняття на майданчиках проводилися двічі на день: з 9:00 до 12:00 та з 17:00 до 19:00. Зазвичай день починався так: старша група брала участь у заняттях, середня – грала в ігри, а молодша – займалася в піску. Після завершення занять частина дітей старшої групи грали в скраклі, кеглі, крокет чи м’яч, дівчатка обшивали ляльок. З 10:00 до 11:00 проводилися заняття з іншими групами, а з 11:00 до 12:00 усі діти брали участь у різноманітних іграх і співали [2, с. 63].

У діяльності полтавських дитячих майданчиків ігри відігравали важливу роль. Їх поділяли на три основні типи: ігри для двох; ігри, які вимагали колективної участі без поділу на команди-суперники; ігри зі співами та ритмічними рухами. Перша група ігор сприяла розвитку почуття відповідальності, спільності інтересів, соціальної взаємодії, шляхетного змагання, а також

уваги. Друга група була орієнтована на вдосконалення спритності, сили та різноманітних рухових навичок. Третя група розвивала почуття ритму, музичний слух і мислення завдяки ритмічним рухам. На майданчиках використовували також ігри без співів, зокрема: «Собака і заєць», «День і ніч», «Будинок», «Кіт і мишка», «Хустинка» тощо. Серед ігор зі співами популярними були «Ходить гарбуз по городу», «Теремок», «Горобчики», «Жито» та ін. Улюбленими залишалися ігри з наслідуванням: «Зайченя», «Кіт та миші», «Горобчики» тощо. Крім того, діти із задоволенням грали в ігри-казки, наприклад, «Червона шапочка», «Ріпка», «Кіт, лисиця і півень» [2, с. 63-64].

13 червня 1914 року у м. Полтава відкрили *Кобищанський дитячий майданчик*, який складався з двох ігрових зон для ігор у скраклі, кеглі, крокет тощо, кімнати гігієни, а також приміщення для зберігання речей та навчальних матеріалів. Майданчик працював двічі на день, переважно для дітей із сімей прачок, торговок і робітників. До складу персоналу входили вихователь і його помічник. Згідно зі звітами, значна частина дітей мала низький рівень розумового розвитку. Тому особливе значення надавали освітнім бесідам, читанню, розвитку дрібної моторики, уваги, пам’яті, мислення й уяви. Заняття з творчості, такі як малювання, ліплення, конструювання, аплікація та співи, сприяли пробудженню здібностей дітей до різних видів діяльності.

Бесіди організовувалися відповідно до принципів послідовності, системності та поступовості: від простого до складного, із прив’язкою до реального життя. Теми бесід охоплювали явища живої та неживої природи, при цьому активно застосовували наочність. Спостереження за природою часто викликали у дітей питання, які обговорювалися з вихователем. Завершувалися ці бесіди виготовленням тематичних дитячих робіт, що закріплювали отримані знання. У звітах майданчика зазначалося, що бесіди були ефективними, адже навчання приносило результати: «не на кам’янистий ґрунт падали зерна» [1]. Особливий підхід застосовували до двох хлопчиків із розумовою відсталістю, які також відвідували майданчик. Їх виховували й навчали за спеціальними методиками, що позитивно впливало на їхній розвиток завдяки взаємодії з іншими дітьми. Це перші зафіксовані в архівних документах згадки про інклюзивні групи, в яких поруч зі здоровими дітьми освіту отримували діти з порушеннями здоров’я.

У неділю під керівництвом педагогів проводилися тематичні екскурсії природничого спрямування, які виступали однією з форм організації навчального процесу. Серед них були такі теми: «Монастирський ліс», «Інститутський гай», «Річка Ворскла», «Польові роботи», «Пори року», «Літо» тощо.

Важливим напрямом роботи вихователів була педагогічна просвіта батьків. З цією метою організовувалися освітні бесіди щодо виховання і навчання дітей, а також обговорювалися проблеми жорстокого поводження з ними.

Згідно зі статистичними даними, майданчик відвідували 320 дітей (175 хлопчиків і 145 дівчаток). Протягом червня-липня 1914 року було зафіксовано 5 480 відвідувань: 3 109 хлопчиками та 2 371 дівчинкою. У середньому щодня майданчик відвідувало 80 дітей, із яких 46 були хлопчиками і 34 дівчатками [2, с. 64].

Островський дитячий майданчик у Полтаві розпочав роботу 11 липня 1914 року й об'єднував 293 вихованців (112 хлопчиків і 184 дівчинки). Сюди приходили діти з малозабезпечених родин. Уранці проводилися освітні бесіди, гімнастика, заняття з малювання, рукоділля, аплікації та ліплення. Увечері відбувалися рухливі ігри, ігри зі співами та хорові співи.

Архівні дані свідчать, що на цьому майданчику освітні бесіди, присвячені тваринам і птахам, доповнювалися читанням казок та оповідань, наприклад, «Бджілка на розвідці», «Пташині гнізда», «Перепілка», «Розорені гнізда». У межах творчих занять старші діти виготовляли фризи на теми «Приліт ластівок» і «Рельєф пасіки», а молодші ліпили з глини пташині гнізда, пташок і яйця. Цей майданчик працював до 13 серпня 1914 року [4].

Ще один, відкритий 5 червня 1915 року *дитячий майданчик у Павленківському саду* Полтави, за 53 робочі дні відвідало 327 дітей віком від 5 до 13 років (158 хлопчиків і 169 дівчаток). З них 177 вихованців були єврейської національності, і лише 15 дітей належали до забезпечених верств населення, решта – до малозабезпечених родин.

У навчальному процесі дітей поділяли на три вікові групи: 5–7 років, 8–10 років і 11–13 років. Малюків до 5 років, яких називали «пісочниками», не включали до загальної кількості вихованців. Заняття на майданчику проводили за чітким планом. Ранковий розпорядок включав гімнастику, освітню бесіду, навчальну працю та ознайомлення з новою грою. Увечері діти займалися гімнастикою, грали з іграшками, рухливі ігри та ігри в парах. Щонеділі організовували освітні прогулянки та пізнавальні екскурсії. Навчальний матеріал подавався через розповідь, яка супроводжувалася бесідою з використанням ілюстрацій, демонстрацією дитячих робіт, експериментами, а потім закріплювався через ігри та пісні. Наприклад, після бесіди про дерева діти замальовували листя, розфарбовували його літніми й осінніми кольорами, виготовляли паперові аплікації. Основою для бесід слугували не лише запитання дітей, а й спеціально підготовлені розповіді, такі як «Казка про бджілку-мохнатку», «Три розповіді про їжачка», «Ріпка», «Історія одного хлібного зернятка» та інші. Діти також вигадували власні казки, наприклад, «Чому у в'яза і дуба листочки, а у сосни та ялинки голки?» або «Незадоволене дерево». Часом проводилися «Дні іграшки», коли діти займалися тим, що їм подобалося. Дівчатка шили одяг для ляльок, плели кошики, вирізали з паперу, малювали чи ліпили, а хлопчики майстрували меблі, клеїли іграшки, будували будинки для ляльок або виготовляли вироби зі сірникових коробок [2, с. 65]. У разі порушень дисципліни вихователі читали

дітям повчальні оповідання, вважаючи, що образи літературних героїв діють ефективніше за покарання.

Музичне виховання займало важливе місце, і співи вважалися його основним інструментом. Діти співали щонайменше 30 хвилин щодня. Серед улюблених пісень були: «Між грою та працею», «Діти в школу збирайтесь», «Пахне сіном над луками», «Стоїть гора висока», «Соловейко», «Задумала господиня раптом розбагатіти» та інші. Під час співів розвивалися музичний слух, пам'ять, почуття ритму, а також покращувалася мова через чітку вимову звуків і складів [4].

Фізичне виховання та гімнастика на дитячих майданчиках базувалися на системі Лесгафта та Соколіної. Фізичне виховання дітей за методикою Петра Лесгафта ґрунтувалося на гармонійному розвитку фізичних, моральних і розумових здібностей дитини. Його система базувалася на принципах природовідповідності, активності дітей в освітньому процесі, інтеграції фізичних вправ у загальну педагогічну діяльність. У 1874 році виходить його праця «Основи природної гімнастики», в якій П. Лесгафт узагальнив практичний досвід гімнастичних занять. На думку автора, варто заохочувати командні ігри, які сприяють розвитку спритності, швидкості, реакції дітей. Гімнастика як комплекси вправ для розвитку гнучкості, координації та витривалості. Обов'язковими є прогулянки на природі, що сприяють оздоровленню та фізичному загартуванню. Фізичне виховання за методикою Соколіної відігравало важливу роль у розвитку дітей дошкільного віку того часу, оскільки воно сприяло гармонійному фізичному та психоемоційному розвитку. Основу цієї методики складала ідея використання природних і доступних дітям форм рухової активності, що відповідали їхнім віковим особливостям. За методикою Соколіної важливими є: маршірування та ходьба в такт зі співами, що розвивало почуття ритму й дисципліну; стрибки через мотузку, які зміцнювали м'язи ніг і розвивали витривалість; вільні рухи: діти виконували вправи під музику, що сприяло координації рухів; вправи з предметами: використання прапорців, прикрашених квітами чи стрічками, сприяло розвитку дрібної моторики та творчих здібностей; ігрові естафети та змагання, які виховували у дітей почуття товариськості й стимулювали фізичну активність. Для занять з фізичної культури, гімнастики та ігор майданчик на 150 дітей забезпечували різноманітним інвентарем: м'ячами різного розміру й кольору, крокетами, більбоке, скакалками, іграшками для гри в піску [4].

Дітей також залучали до праці на городі, вирощуючи горох, редис, моркву, буряк тощо. Педагоги проводили бесіди про догляд за рослинами, правильне збирання й зберігання врожаю. Організовували походи до пасік, хуторів, ставків і річок, після яких діти під керівництвом вихователя створювали моделі відвіданих місць [1].

28 липня 1915 року дитячий майданчик у Павленках відвідали учасники літніх педагогічних курсів, які прослухали доповідь про систему Ф. Фребеля та оглянули дитячі роботи й ілюстрації до освітніх бесід [2, с. 65]. Зауважимо, що у цей період європейська дошкільна педагогіка зазнала значного впливу системи виховання дітей, розробленої Ф. Фребелем. У 60-х роках XIX століття – на початку XX століття його педагогічні ідеї стали надзвичайно популярними на українських теренах. Основним напрямом цієї системи було суспільне виховання дітей дошкільного віку. Зокрема, у Полтавській губернії дошкільна освіта активно інтегрувала підходи Ф. Фребеля. Наукові дослідження показують, що організація занять за методикою Ф. Фребеля повністю залежала від вихователя, який самостійно визначав план і структуру занять. До програми входили освітні бесіди, ігри, співи, гімнастика, ручна праця (шиття, ліплення, малювання), прогулянки та екскурсії. Всі ці заходи проводилися тією мовою, якою спілкувалися діти. Особливу увагу приділяли рухливим іграм, заняттям-іграм із «дарами» та ручній праці, зокрема виготовленню виробів із паперу чи природних матеріалів. Важливим аспектом було й те, що педагоги сприяли виданню книг для домашнього читання [5, с. 41; 8, с. 26-27]. Ідеї Фрідріха Фребеля заклали первні для формування системи дошкільної освіти в Україні. Вони сприяли розвитку інтегрованого підходу до виховання, що поєднує гру, творчість, працю й пізнання, а також виховання любові до природи та соціальних цінностей. Завдяки цим ідеям дошкільна освіта в Україні набула гуманістичного та особистісно-орієнтованого характеру, який зберігається й донині.

Висновки. Діяльність дитячих майданчиків у Полтавській губернії на початку XX століття мала важливе значення для формування системи дошкільної освіти. Вони стали першими спробами створення організованого середовища для розвитку дітей, поєднуючи педагогічні ідеї Фрідріха Фребеля, освітні інновації та практичні підходи до виховання. Завдяки цим майданчикам тисячі дітей мали можливість гармонійно розвиватися, готуючись до подальшого життя та навчання. Майданчики мали на меті не лише зайняти дітей, а й забезпечити їхню фізичну, інтелектуальну та моральну освіту.

Перспективою подальших досліджень можуть стати питання участі земств, громадських організацій чи благодійників у розвитку дитячих майданчиків; визначення ролі дитячих майданчиків у розвитку неформальної освіти як місця навчання через гру, організації творчих заходів або раннього розвитку; висвітлення особливостей формування національної ідентичності у дітей через засвоєння місцевих традицій, народних ігор та культурних звичаїв, які пропагувалися під час перебування на дитячих майданчиках; вивчення особливостей розвитку дитячих майданчиків у Полтавській губернії у порівнянні з іншими губерніями.

Література:

1. Гармаш В. Становлення та розвиток дошкільного виховання у Полтаві кінця XIX – початку XX ст. *Край*. 2013. №.111 (липень). С. 11–14.

2. Гришко О.І., Клевака Л.П. Становлення і розвиток дошкільної освіти в Полтавській губернії (перша половина XIX – початок XX століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кропивницький : ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 159. С. 61-69.

3. Дисертації з питань освіти (1991–2021): наук.-допом. бібліогр. покажч. / [упоряд.: Пономаренко Л.О., Зоріна Н.Є., Коваленко С.Г., Кропочева Н.М., Павленко Т.С. ; наук. ред. Пономаренко Л.О.; бібліогр. ред. Пономаренко Л.О.]; НАПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського. Вінниця: Твори, 2022. 1099 с.

4. Інструкція з облаштування дитячих майданчиків. *Державний архів Полтавської області.* Ф.971, О.1, С.1. Листування комітету охорони здоров'я єврейського населення у м. Зіньків, Полтавської губернії, 1916–1917.

5. Кушнір В. Питання програмного забезпечення дошкільних навчальних закладів XIX – початку XX ст. *Історико- педагогічний альманах*. 2016. № 2. С. 41–46.

6. Танько Т.П., Тарарак Н.Г. Розвиток дошкільної освіти України в кінці XIX – на початку XX століття. *Spiritual-intellectual upbringing and teaching of youth in the 21st century.* 2022. № 4. P. 843-846.

7. Улюкаєва І.Г. Історія дошкільної педагогіки: підручник. Харків : Вид-во «Діса плюс», 2016. С. 140.

8. Улюкаєва І.Г. Світанок дошкільної освіти в Україні. *Дитячий садок. Управління*. 2017. №5. С. 26-32.

References:

1. Harmash, V. (2013). Stanovlennia ta rozvytok doshkilnoho vykhovannia u Poltavi kintsia XIX– pochatku XX st. [Formation and development of preschool education in Poltava in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Kray*, (111), 11-14 [in Ukrainian].

2. Hryshko, O.I. & Klevaka, L.P. (2017). Stanovlennia i rozvytok doshkilnoi osvity v Poltavskii hubernii (persha polovyna XIX – pochatok XX stolittia). [Formation and development of preschool education in the Poltava province (first half of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. Kropyvnytskyi, (159), 61-69 [in Ukrainian].

3. Dysertatsii z pytan osvity (1991–2021) [Dissertations on Education (1991–2021)]: nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch./ [uporiad.: Ponomarenko L.O., Zorina N.Ie., Kovalenko S.H., Kropocheva N.M., Pavlenko T.S.; nauk. red. Ponomarenko L.O.; bibliohr. red. Ponomarenko L.O.]; NAPN Ukrainy, DNPB Ukrainy im. V.O. Sukhomlynskoho. Vinnytsia: Tvory, 2022, 1099 [in Ukrainian].

4. Instruktsiia z oblashtuvannia dytiachykh maidanchykiv (1916-1917). [Instruction on the arrangement of children's playgrounds]. *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti*. F.971, O.1, S.1. Lystuvannia komitetu okhorony zdorovia yevreiskoho naselennia u m. Zinkiv, Poltavskoi hubernii [in Ukrainian].

5. Kushnir, V. (2016). Pytannia prohramnoho zabezpechennia doshkilnykh navchalnykh zakladiv XIX – pochatku XX st. [Problems of Software of Preschool Educational Institutions of the 19th and early 20th Centuries]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh*, (2), 41–46 [in Ukrainian].

6. Tanko, T.P. & Tararak, N.H. (2022). Rozvytok doshkilnoi osvity Ukrainy v kintsi KhIKh – na pochatku KhKh stolittia. [The development of preschool education in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.]. *Spiritual-intellectual upbringing and teaching of youth in the 21st century*, (4), 843-846 [in Ukrainian].

7. Uliukaieva, I.H. (2016). Istoriia doshkilnoi pedahohiky [History of preschool pedagogy]: pidruchnyk. Kharkiv : Vyd-vo «Disa plius», 140 [in Ukrainian].

8. Uliukaieva, I.H. (2017). Svitanok doshkilnoi osvity v Ukraini [The dawn of preschool education in Ukraine]. *Dytiachyi sadok. Upravlinnia*, (5), 26-32 [in Ukrainian].

УДК 378:37.011.3-051:373.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1117-1129

Корсікова Катерина Геннадіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, тел.: (063) 300-54-12, https://orcid.org/0000-0002-9690-8405

Потапова Наталя Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент, старший викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, тел.: (097) 811-01-13, https://orcid.org/0000-0001-7891-6770

Отрошко Тетяна Феліксівна викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, тел.: (095) 940-37-76

ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК СКЛАДОВА ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена актуальному питанню професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. В дослідженні аналізується специфіка педагогічного спілкування як основи професійної діяльності вчителя та його вплив на ефективність освітнього процесу початкової школи.

Досліджено особливості педагогічного спілкування як складової педагогічної майстерності майбутніх учителів початкової школи. Різні теоретичні і практичні аспекти педагогічного спілкування опрацьовуються здобувачами вищої освіти у контексті вивчення таких освітніх компонентах як «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності», «Методика виховної роботи». Гуманістичні засади педагогічного спілкування, що проявляються у суб'єкт-суб'єктній взаємодії, передбачають орієнтацію на особистість учня, визнання його неповторності та права на власну думку. Проаналізовано суб'єкт-суб'єктне педагогічне спілкування за такими характеристиками: індивідуалізація навчання, співпраця, демократичний стиль спілкування, розвиток критичного мислення. Представлено функціонально-рольову та особистісно орієнтовану моделі, а також модель педагогічної взаємодії В.А. Кан-Калика.

Особлива увага акцентується на класифікації стилів педагогічного спілкування та їх впливі на взаємодію учасників спілкування. Схарактеризовано активно-позитивний, ситуативний, пасивно-позитивний, активно-негативний, пасивно-негативний стилі. Відповідно до стратегії взаємодії визначено три основні стилі керівництва – авторитарний, ліберальний і демократичний. У ході дослідження труднощів комунікації вчителя з молодшими школярами виділено психологічні бар'єри та малоефективні моделі спілкування, що ускладнюють педагогічне спілкування.

Ключові слова: педагогічне спілкування, майбутні вчителі початкових класів, стилі педагогічної комунікації, бар'єри педагогічного спілкування, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, педагогічна майстерність.

Korsikova Kateryna Hennadiyivna Candidate of Pedagogic Sciences, associate professor, Department of Pedagogy, Psychology, Primary Education and Educational Management Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkov, tel.: (063) 300-54-12, https://orcid.org/0000-0002-9690-8405

Potapova Natalia Valeriyivna Candidate of Pedagogic Sciences, associate professor, senior lecturer of Department of Pedagogy, Psychology, Primary Education and Educational Management Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkov, tel.: (097) 811-01-13, https://orcid.org/0000-0001-7891-6770

Otroshko Tetiana Feliksivna lecturer of Department of Pedagogy, Psychology, Primary Education and Educational Management Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkov, tel.: (095)940-37-76

FEATURES OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AS A COMPONENT OF THEIR PROFESSIONAL SKILLS

Abstract. The paper focuses on the current issue of professional preparation of prospective elementary school teachers. The research examines the specific nature of pedagogical communication as a cornerstone of a teacher's professional work and its influence on the efficacy of the primary school educational process.

Characteristics of pedagogical communication as an essential element of pedagogical competence in prospective elementary school teachers are covered. Higher education students examine various theoretical and practical aspects of pedagogical communication within the framework of courses such as «Pedagogy», «Foundations of Pedagogical Mastery», and «Methods of Educational Work». The

humanistic foundations of pedagogical communication, that evidenced in subject-subject interactions, entail a focus on the individual student, acknowledging their uniqueness and right to personal opinion. Subject-subject pedagogical communication through the lens of characteristics such as individualized learning, cooperation, democratic discourse, and the cultivation of critical thinking is analyzed. The functional-role and person-centered models, along with V.A. Kan-Kalik's model of pedagogical interaction, are presented.

The attention is paid to the classification of pedagogical communication styles and their influence on the dynamics of interactions among communication participants. The study characterizes the actively positive, situational, passively positive, actively negative, and passively negative styles. Based on the interaction strategy, three primary leadership styles are defined: authoritarian, liberal, and democratic ones. Psychological barriers and ineffective communication patterns that hinder pedagogical interactions are emphasized in the study of difficulties in communication between teachers and primary school students.

Keywords: pedagogical communication, future primary school teachers, pedagogical communication styles, barriers in pedagogical communication, subject-subject interaction, pedagogical skills.

Постановка проблеми. Перетворення в українському освітньому середовищі на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості вимагають визначення нових стратегічних і тактичних орієнтирів у галузі підготовки фахівців вищої школи. Провідним напрямом у процесі підготовки студентів до педагогічної діяльності є гуманістична спрямованість освітнього процесу на розкриття потенційних можливостей та здібностей особистості й утвердження загальнолюдських цінностей.

Хоча соціалізація особистості розпочинається від моменту народження людини, все ж таки основний етап науково обґрунтованого, системного, цілеспрямованого процесу її навчання і виховання відбувається у шкільні роки. Тому на першого вчителя покладається велика відповідальність в процесі підготовки людини до життя, що потребує вияву високого рівня професійної підготовки і педагогічної майстерності в роботі з молодшими школярами.

Формування професійної компетентності вчителя початкової школи постає як актуальне завдання сучасної педагогіки. З огляду на парадигму особистісно орієнтованого навчання та компетентнісного підходу, виокремлюється необхідність глибокого дослідження процесу інтеріоризації вчителем цінностей, знань та умінь, необхідних для реалізації Державного стандарту початкової освіти. Новаційні підходи до організації освітнього процесу, закріплені в Стандарті, висувають високі вимоги до рівня педагогічної майстерності вчителя, що обумовлює необхідність розробки ефективних моделей його підготовки [6]. Актуальність дослідження посилюється багато-

аспектністю феномена «першого вчителя», який виступає не лише транслятором знань, а й соціалізатором особистості, що формує фундамент життєвих цінностей учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Створення ефективної моделі формування педагогічної майстерності вчителів початкової школи передбачає комплексний теоретико-методологічний аналіз. Засадничими для такого дослідження є: філософські основи освіти, які визначають мету і цінності педагогічної діяльності (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень та ін.); емпіричні дослідження, присвячені формуванню професійної компетентності, творчості та особистісної культури вчителя (Н. Кичук, В. Моляко, В. Паламарчук та ін.). Системний синтез цих підходів дозволить розробити інноваційну модель підготовки вчителя початкової школи, яка відповідатиме вимогам сучасної освіти.

Систематичний аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників (О. Абдуліна, Л. Ахмедзянова, І. Богданова, М. Євтух, В. Кан-Калик, В. Крутецький, В. Лозова, Н. Ничкало, Н. Тализіна, М. Ярмаченко, Л. Войтко, О. Киричук, С. Максименко, В. Семиченко та ін.) свідчить про значний інтерес наукової спільноти до проблеми професійної підготовки вчителів початкової школи. Зокрема, детально досліджено особливості формування професійної компетентності майбутніх учителів в Україні та в контексті європейського освітнього простору (О. Гордійчук, Ю. Соловйов та ін.). Водночас, як зазначають А. Алексюк, С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Ничкало, О. Савченко, Л. Хоружа, М. Фіцула та інші дослідники, ряд аспектів підготовки вчителів початкової школи потребують подальшого всебічного дослідження, зокрема, процеси комунікації, педагогічної взаємодії, дистанційне професійне спілкування, труднощі, що виникають при онлайн та оффлайн спілкуванні.

Особливе місце у формуванні педагогічної майстерності майбутніх учителів початкової школи відводиться педагогічному спілкуванню.

Мета статті – дослідити особливості педагогічного спілкування як складової педагогічної майстерності майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Проблема педагогічного спілкування є предметом тривалих і багатоаспектних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Спектр досліджень охоплює широкий спектр питань: структуру, функції та види педагогічного спілкування (Л. Зінченко, В. Кан-Калик та ін.); закономірності формування комунікативних компетенцій педагога (В. Кан-Калик, Г. Ковальов та ін.); розвиток мовленнєвої культури (Н. Бабич, А. Богуш та ін.); комунікативну майстерність педагога в історичному та сучасному контексті (І. Зязюн, А. Макаренко та ін.); особливості комунікативної підготовки майбутніх учителів (А. Годлевська, О. Киричук та ін.); готовність до особистісно орієнтованої взаємодії (К. Богатирьова, І. Зязюн та ін.); формування індивідуального стилю педагогічного спілкування (А. Коротаєв, В. Галузяк та ін.); комунікативну компетентність як інтегративну характерис-

тику педагога (Ю. Ємельянов, І. Комарова та ін.); гуманістично-етичні засади педагогічного спілкування (К. Абульханова-Славська, О. Бодальов та ін.).

Проблема педагогічного спілкування є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, значний внесок у розвиток цієї галузі знань зробили закордонні дослідники, такі як Г. Баннер, П. Екман, Б. Скіннер та В. Фрізен. Українські психологи та педагоги, серед яких Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, Л. Бурлачук, О. Киричук, С. Максименко, В. Семиченко та інші, також активно досліджують різноманітні аспекти педагогічної комунікації, розширюючи та поглиблюючи теоретичні засади та практичні аспекти цього феномену.

Згідно з Н. Бутенко, педагогічне спілкування являє собою складний динамічний процес взаємодії суб'єктів освітнього середовища, що здійснюється за допомогою знакових систем і спрямований на цілеспрямовану трансформацію когнітивних, емоційних та поведінкових характеристик учасників комунікації, а також на формування їхніх індивідуальних світоглядів [4].

Згідно з Н. Волковою, педагогічне спілкування є системою взаємообумовлених соціальних та психологічних процесів, що відбуваються між педагогом і вихованцем. Ця взаємодія спрямована на створення сприятливого мікроклімату, в якому обидві сторони можуть ефективно реалізувати свої потенціали та досягати спільних цілей освітнього процесу [4].

Згідно з І. Зязюном, професійне педагогічне спілкування - це цілеспрямована комунікативна взаємодія між педагогом та різними учасниками освітнього процесу, спрямована на створення оптимальних психологічних умов для навчання, виховання та розвитку особистості. Основними цілями такого спілкування є встановлення довірливих відносин, забезпечення психологічного комфорту та стимулювання активної діяльності всіх учасників освітнього процесу [13].

Різні аспекти педагогічного спілкування знаходять своє відображення у таких освітніх компонентах як «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності», «Методика виховної роботи», що викладаються для здобувачів вищої освіти за спеціальністю 013 Початкова освіта [14].

Гуманістичні засади педагогічного спілкування, що проявляються у суб'єкт-суб'єктній взаємодії, передбачають орієнтацію на особистість учня, визнання його неповторності та права на власну думку. Активна позиція педагога, спрямована на створення умов для самореалізації учня, та взаємна емпатія сприяють розвитку довірчих відносин і формуванню позитивного навчального середовища.

Суб'єкт-суб'єктне педагогічне спілкування є проявом гуманістичного підходу в освіті, який орієнтований на розвиток особистості здобувачів вищої освіти. Основними характеристиками такого спілкування є [11]: індивідуалізація навчання, співпраця, демократичний стиль спілкування, розвиток критичного мислення.

Ефективність педагогічної взаємодії значною мірою залежить від того, чи базується вона на принципах суб'єкт-суб'єктних чи суб'єкт-об'єктних відносин. Такі принципи реалізовано у двох моделях взаємодії: функціонально-рольовій та особистісно орієнтованій [15].

Функціонально-рольова модель передбачає формалізовану взаємодію, де педагог виступає у ролі носія знань, а учень – як пасивний реципієнт інформації. Такий тип спілкування обмежується виконанням певних навчальних завдань і не передбачає розвитку особистісних якостей учня.

Особистісно орієнтована модель характеризується глибокою взаємодією, де педагог і учень розглядаються як рівноправні суб'єкти освітнього процесу. Крім передачі знань, педагог проявляє інтерес до внутрішнього світу учня, його почуттів та емоцій, що сприяє розвитку особистісних якостей і створенню атмосфери довіри та взаєморозуміння.

Модель педагогічної взаємодії В. Кан-Калика являє собою циклічний процес, що включає планування, реалізацію, керівництво та аналіз педагогічної діяльності – загалом чотири етапи [12]. Кожен етап цього процесу тісно пов'язаний з попереднім і наступним, забезпечуючи цілісність і системність педагогічної взаємодії. Застосування цієї моделі дозволяє педагогу ефективно керувати навчальним процесом, створювати сприятливі умови для розвитку особистості учнів та досягати високих результатів у навчанні.

Спрямованість спілкування вчителя визначає стиль педагогічного спілкування. Стиль педагогічної комунікації – це динамічна система, що відображає індивідуальний підхід педагога до взаємодії з учнями. Він визначається комплексом взаємопов'язаних факторів, включаючи особистісні характеристики педагога, особливості учнівського колективу та дидактичні завдання. У рамках цього стилю формується система комунікативних засобів і прийомів, яка впливає на емоційний клімат у класі, мотивацію учнів та, зрештою, на ефективність навчального процесу [5].

Спілкування можна розглядати як багаторівневу структуру, що включає як маніфестні (явні) компоненти (мовленнєві акти, невербальні прояви), так і латентні (приховані) компоненти (потреби, мотиви, емоції). Ці компоненти взаємопов'язані та визначають зміст і характер взаємодії. Спілкування подібне до айсберга: його видима частина – це мовленнєві та немовленнєві дії, які ми спостерігаємо безпосередньо [2]. Однак значна частина спілкування прихована від безпосереднього спостереження і включає в себе глибинні психологічні процеси, такі як потреби, мотиви та емоції, що виступають рушійною силою комунікативної поведінки.

Я. Коломинський та М. Березовин, досліджуючи стиль педагогічного спілкування, виявили, що він являє собою складну багаторівневу структуру, яка включає емоційний, когнітивний та операційний компоненти. Ці компоненти взаємодіють між собою, формуючи індивідуальний стиль педагога. Дослідники стверджують, що стиль педагогічного спілкування є

динамічним явищем, яке може змінюватися в залежності від ситуації. Однак, його основні характеристики формуються на ранніх етапах професійної діяльності і можуть бути діагностовані за допомогою відповідних методів [9].

Дослідники виокремлюють наступні стилі:

- активно-позитивний стиль. Учитель, який керується у професійній діяльності цим стилем, характеризується доброзичливим ставленням до вихованців;
- ситуативний стиль. Учитель, у якого переважає цей стиль у педагогічній діяльності, не має твердих об'єктивних поглядів на особистість учня та можливості її розвитку;
- пасивно-позитивний стиль. Учителі з цим стилем ставлення до дітей характеризуються офіційними стосунками з ними. Такі вчителі, як правило, мають гарну методичну підготовку, вміють розв'язувати конфлікти, проте розмовляють з дітьми «сухим, офіційним тоном», не висловлюють своїх почуттів;
- активно-негативний стиль. Дотримання цього стилю пов'язане з постійними докорами, образами, грубістю, зневагою до особистості дитини;
- пасивно-негативний стиль. У вчителя з цим стилем ставлення до дітей немає бажання працювати з даним колективом. Це пов'язано з некомпетентністю педагога: він не може розв'язувати постійні конфлікти, підтримувати дисципліну, він не в змозі завоювати авторитет вихованців [9].

Відповідно до стратегії взаємодії визначають три основні стилі керівництва, що характеризуються стилями спілкування при педагогічному керівництві – авторитарний, ліберальний і демократичний [10].

Авторитарний – стиль диктату та опіки, коли підлеглий розглядається тільки як пасивний виконавець і йому фактично відмовлено у праві на самостійність та ініціативу. Авторитарний педагог акцентує увагу на негативних вчинках учнів або студентів, але при цьому не бере до уваги його мотиви. Зовнішні показники успішності діяльності авторитарного педагога (успішність, дисципліна на заняттях тощо) частіше за все позитивні, але соціально-психологічна атмосфера в таких класах, як правило, неблагополучна. Особистість та індивідуальність учнів виявляються поза стратегічної взаємодії.

Ліберальний – стиль, що характеризується браком стійкої педагогічної позиції; виявляється у невтручанні, низькому рівні вимог, формальному розв`язанні проблем, що пояснюється зняттям з себе відповідальності за результати педагогічної діяльності. Наслідком подібної тактики є відсутність контролю за діяльністю учнів і динамікою розвитку їхньої особистості.

Альтернативою цим стилям спілкування є стиль співробітництва учасників педагогічної взаємодії, що називається демократичним. Він ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного; засадою для нього є довіра й орієнтація на самоорганізацію, управління особистості та колективу. Як доведено німецьким психологом К. Левіном, демократичний стиль є найефективнішим у педагогічному керівництві [10].

В. Кан-Калик виділяє п’ять основних стилів педагогічного спілкування, кожен з яких має свої особливості та впливає на ефективність навчального процесу [11; 13].

1. Стиль захоплення спільною творчою діяльністю. Характеризується позитивним, емоційно насиченим ставленням педагога до навчального процесу та до учнів. Педагог виступає як лідер і натхненник, спонукаючи учнів до активної творчої діяльності.

2. Стиль дружнього ставлення. Ґрунтується на особистісній симпатії між педагогом і учнями. Однак, надмірна дружба може призвести до зниження авторитету педагога і ускладнити процес навчання.

3. Стиль спілкування-дистанції. Характеризується формальними стосунками між педагогом і учнями. Педагог дотримується дистанції, уникаючи емоційної близькості. Цей стиль може бути ефективним в окремих випадках, але часто призводить до зниження мотивації учнів.

4. Стиль спілкування-залякування. Це найбільш деструктивний стиль, який характеризується негативним ставленням до учнів, авторитарними методами управління і відсутністю взаємоповаги.

5. Стиль загравання. Педагог намагається завоювати симпатію учнів, але не докладає достатніх зусиль для організації ефективного навчального процесу. Цей стиль може призвести до зниження дисципліни і розслаблення учнів.

Спрямованість на вихованця, його розвиток, захопленість своєю справою, професійне володіння організаторською технікою – саме це стає запорукою продуктивного стилю в педагогічній праці.

В основі процесу спілкування лежить діалог. Ефективність педагогічного діалогу значною мірою залежить від успішного подолання бар'єрів, що виникають у процесі спілкування між педагогом та учнем. Виокремлюють кілька типів таких бар'єрів:

- ситуаційні бар'єри пов'язані з зовнішніми обставинами, такими як відстань між співрозмовниками, шум, відсутність приватного простору тощо. Вони обмежують можливості для невербальної комунікації та створюють дискомфорт;
- контрсугестивні бар'єри зумовлені психологічними особливостями учасників діалогу, такими як недовіра, підозрілість, егоцентризм, стереотипи. Ці бар'єри перешкоджають взаєморозумінню та співпраці;
- тезаурусні бар'єри пов'язані з відмінностями у знаннях, досвіді та мовних навичках співрозмовників. Низький рівень освіти, обмежений словниковий запас, відсутність спільних референтів можуть ускладнювати розуміння один одного;
- інтеракційні бар'єри пов'язані з порушеннями правил і норм спілкування, невмінням встановлювати контакт, підтримувати діалог, адекватно реагувати на висловлювання співрозмовника [8].

Заважати встановленню контакту педагогові можуть й інші бар`єри. Зокрема, фізичні бар'єри пов'язані з організацією простору, дистанцією між співрозмовниками та темпом мовлення. Недотримання оптимальної дистанції, занадто швидка або повільна мова, використання складних термінів можуть створювати відчуття дискомфорту та ускладнювати розуміння. Соціальні бар'єри пов'язані з неадекватною роллю педагога, підкресленням свого соціального статусу, що може призвести до відчуження учнів. Гностичні (смислові) бар'єри виникають внаслідок відсутності зворотного зв'язку, використання занадто складних або занадто простих мовних конструкцій, що не відповідають рівню розвитку учнів. Естетичні бар'єри пов'язані з зовнішнім виглядом педагога, його манерами, які можуть викликати негативну реакцію учнів. Емоційні бар'єри пов'язані з емоційним станом педагога, його настроєм, який може впливати на сприйняття інформації учнями. Психологічні бар'єри охоплюють широкий спектр психологічних факторів, таких як страхи, стереотипи, установки, які можуть перешкоджати ефективній взаємодії [11].

Досліджуючи питання педагогічного спілкування, слід звернути увагу на бар'єри педагогічного спілкування, що виникають у початковій школі. Так, В. Кан-Калик виділяє ряд психологічних бар'єрів, які можуть значно ускладнювати ефективне педагогічне спілкування між вчителем і учнем. Серед них:

- Бар'єр незбігу установок. Виникає, коли очікування педагога від уроку суттєво відрізняються від реальної поведінки учнів. Це призводить до розчарування, роздратування та зниження ефективності взаємодії.
- Бар'єр боязні класу характерний для початківців, він проявляється у страху перед публічними виступами, невпевненості у своїх силах та труднощах у встановленні контакту з учнями.
- Бар'єр відсутності контакту виникає, коли педагог не докладає достатніх зусиль для встановлення емоційного зв'язку з учнями, зосереджуючись на формальних аспектах своєї діяльності.
- Бар'єр звуження функцій спілкування. Педагог обмежується передачею інформації, ігноруючи соціальні та комунікативні аспекти взаємодії. Це призводить до формальних, нежиттєвих уроків.
- Бар'єр негативної установки на клас формується під впливом негативного досвіду взаємодії з попередніми класами або окремими учнями. Це призводить до зниження мотивації педагога та негативних очікувань щодо поведінки учнів.
- Бар'єр боязні педагогічних помилок характеризується постійним страхом зробити помилку, що призводить до затиснутості, невпевненості та зниження ефективності роботи.
- Бар'єр наслідування виникає, коли молодий педагог намагається копіювати стиль спілкування досвідчених колег, не враховуючи своїх індивідуальних особливостей та потреб учнів [8; 11].

Продовжуючи дослідження труднощів спілкування вчителя з молодшими школярами, схарактеризуємо малоефективні моделі спілкування, виділені В. Кан-Каликом. Модель педагогічної взаємодії «Монблан» характеризується авторитарним стилем керівництва, де вчитель виступає як абсолютний авторитет, віддалений від учнів. Такий підхід до спілкування обмежується передачею інформації, ігноруючи потреби та інтереси учнів. Відсутність емоційного зв'язку між педагогом і учнями формує пасивну позицію останніх у навчальному процесі.

Модель друга – неконтактна («Китайська стіна») – дуже близька своїм психологічним змістом до першої. Вона характеризує таке спілкування педагога з вихованцем, коли у педагога відсутнє бажання до співробітництва з ним, він намагається підкреслити свою зверхність, виявляє зневажливе ставлення до нього. Також проявом цієї моделі спілкування є прагнення повідомити інформацію учням, а не навчити їх. Результатами такого спілкування є відсутність міжособистісного контакту між педагогом і дітьми, слабкий зворотній зв`язок, байдужість учнів до вчителя.

Модель диференційованої уваги («Локатор») заснована на вибіркових стосунках з учнями. За цієї моделі педагог концентрує свою увагу на групі учнів (сильних чи навпаки слабких), залишаючи поза увагою інших. Причинами таких стосунків можуть бути: захопленість дітьми, що цікавляться предметом цього вчителя, і це спонукає його давати їм спеціальні завдання, залучати до гуртків, не звертаючи уваги на інших учнів; зайва занепокоєність слабкими учнями; невміння поєднувати фронтальний підхід з індивідуальним. У результаті на уроці не створюється цілісна та безперервна система спілкування, порушується цілісність акту взаємодії в системі «педагог-колектив».

Модель негнучкого реагування – «Робот» – характеризує поведінку педагога, який цілеспрямовано й послідовно діє на підставі певної програми, незважаючи на обставини, що вимагають змін у спілкуванні. В процесі навчально-виховної роботи виділяють дві лінії: перша – ідеальна, спланована і друга – реальна. У такого педагога ці лінії не перетинаються. На заняттях він не враховує педагогічну дійсність, склад і психічний стан учнів, їхні вікові та етнічні особливості. Таким чином у результаті добре сплановані види й форми роботи залишаються нереалізованими, дають низький педагогічний ефект на заняттях.

Модель авторитарна – «Я сам». Сутність цієї моделі полягає в тому, що вчитель постає в ролі головної дійової особи, нерідко гальмуючи цим усі вияви ініціативи з боку учнів. Від нього йдуть запитання і відповіді, судження і аргументи. Тут губиться психологічний смисл взаємодії педагога й дітей, оскільки учні орієнтуються лише на однобічну активність педагога та усвідомлюють себе лише в якості виконавців, виховується безініціативність. Знижуються можливості творчого характеру навчання й виховання, бо діти чекають на інструкцію, перетворюючись на пасивних споживачів інформації.

Модель гіперрефлексивна – «Гамлет» – характеризує дії вчителя, для якого властиві постійні сумніви: чи правильно його зрозуміють, чи адекватно відреагують на те чи інше зауваження тощо. В результаті педагога хвилює не стільки змістовий бік взаємодії, скільки міжособистісні стосунки, які мають для нього гіпертрофоване значення. Він постійно сумнівається, аналізує, вагається щодо вагомості своїх аргументів, у правильності вчинків, гостро реагує на нюанси психологічної атмосфери, беручи провину на себе, що в кінцевому рахунку може призвести до неврозів.

Модель гіпорефлексивна – «Тетерук» – протилежна за психологічною характеристикою попередній моделі. Вона характеризує педагога, який під час взаємодії з учнями чує лише себе, не спрямований на учня, не усвідомлює його переживань і потреб у ситуації контакту. Навіть у спільній трудовій діяльності такий педагог переймається лише своїми ідеями і виявляє емоційну глухість до оточуючих. Небезпечність такої моделі полягає в тому, що губиться зворотній зв'язок у спілкуванні, без якого неможливо керувати навчально-виховним процесом, навколо педагога створюється своєрідний психологічний вакуум.

Модель активної взаємодії («Союз») є найбільш продуктивною. Педагог постійно знаходиться в діалозі з учнями, тримає їх у мажорному настрої, спонукає до вияву ініціативи, легко засвоює зміни в психологічному кліматі колективу і гнучко реагує на них. Переважає стиль дружньої взаємодії зі збереженням рольової дистанції. Навчальні, організаційні та етичні проблеми, що виникають, творчо вирішуються спільними зусиллями [13].

Висновки. Сучасна педагогіка все більше акцентує увагу на важливості створення сприятливого психологічного клімату в навчальному закладі, розвитку особистості кожного учня та встановленні довірливих відносин між педагогом і учнем. Гуманістичний підхід до навчання стає все більш популярним, оскільки він дозволяє досягти більш високих результатів у навчанні та вихованні.

Педагогічне спілкування – доволі складне і багатогранне явище. Але досвід і дослідження показують, що оволодіння мистецтвом педагогічного спілкування цілком можливе. Для цього потрібні професійне самопізнання і професійне самовиховання, усвідомлення можливих труднощів та бар'єрів й ефективна робота з їх вчасного попередження і подолання. На нашу думку, сьогодні особливо гостро стоїть проблема забезпечення ефективного педагогічного спілкування з огляду на дистанційний формат навчання молодших школярів. Ця актуальна проблема має стати однією з ключових у подальших розвідках з даної тематики.

Література:

1. Андрощук І. В. Бар'єри під час налагодження взаємодії у професійній діяльності педагогів. *Методичні засади підвищення кваліфікації педагогічних працівників системи професійної освіти* : збірник матеріалів Всеукраїнської Інтернет-конференції / за заг. ред. Л.І. Шевчук. Хмельницький : НМЦ ПТО ПК ; ФОП Мельник А.А., 2016. С. 169–175.

2. Бойко Т., Денисова С. Педагогічне спілкування як важливий фактор навчально-виховного процесу. *Вища освіта україни у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*, № *79*((I), 2018. С. 232-239.

3. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник. Вид. 2-ге. Київ : КНЕУ, 2006. 384 с.

4. *Волкова Н*. П. Професійно-*педагогічна* комунікація : навч. посіб. К. : «Академія», 2006. 256 с.

5. Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Спілкування в педагогічному процесі : навч. посіб. Житомир : ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 100 с.

6. Державний стандарт початкової освіти. : затв. Постановою Каб. мін. України від 21 лютого 2018 р. № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.10.2024).

7. Дусь Н. А. Модель формування культури педагогічного спілкування в майбутніх учителів початкових класів. *Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти : сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку*: матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції. Хмельницький : ХГПА, 2007. С.77–82.

8. Козирєв М. П. Бар'єри педагогічного спілкування. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, №2, 2013. С. 136-146.

9. Ляшкевич А. І. Структура мовленнєвого спілкування. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». Розділ 2. Теорія і практика навчання. № 39, 2005. С. 87-90.

10. Онищенко І. В. Культура педагогічного спілкування в контексті компетентнісної парадигми професійно-комунікативної підготовки вчителів початкових класів. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/268531523.pdf (дата звернення: 11.10.2024).

11. Основи педагогічної майстерності: навч.-метод. посібник для здобув. вищ. освіти першого (бакалаврського) рівня та освітньо-професійного ступеня фахового молодшого бакалавра / уклад. : О. Бабакіна та ін.; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2023. 246 с.

12. Основи педагогічної майстерності: практикум / Холковська І. Л., Волошина О. В., Губіна С. І. Вінниця: «Твори», 2019. 240 с.

13. Педагогічна майстерність / за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища шк., 1997. 349 с.

14. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Мінекономіки № 2736 від 23.12.2020 року. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/78704/ (дата звернення: 04.02.2023).

15. Титаренко В.І. Професійно-педагогічне спілкування – провідна умова формування партнерської взаємодії викладача та студента у вищому навчальному закладі. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Випуск XXXIV Харків. 2014. С. 222-228.

References:

1. Androschuk, I. V. (2016). Bar'yery pid chas nalahodzhennya vzayemodiyi u profesiyniy diyal′nosti pedahohiv [Barriers during the establishment of interaction in the professional activities of teachers]. *Metodychni zasady pidvyshchennya kvalifikatsiyi pedahohichnykh pratsivnykiv systemy profesiynoyi osvity : zbirnyk materialiv Vseukrayins'koyi Internet-konferentsiyi – Methodological principles of improving the qualifications of pedagogical workers of the vocational education system: collection of materials of the All-Ukrainian Internet conference*, edited by L. I. Shevchuk. Khmelnytskyi: National Center of Vocational Training and Vocational Training; FOP Melnyk A. A., 169-175 [in Ukrainian].

2. Boyko, T., Denisova, S. (2018). Pedahohichne spilkuvannya yak vazhlyvyy faktor navchal′no-vykhovnoho protsesu [Pedagogical communication as an important factor in the educational process]. *Vyshcha osvita ukrayiny u konteksti intehratsiyi do yevropeys'koho osvitn'oho prostoru – Higher education of Ukraine in the context of integration into the European educational space,* 79((I), 232-239 [in Ukrainian].

3. Butenko, N. Yu. (2006). Komunikatyvni protsesy u navchanni [Communicative processes in education]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

4. Volkova, N. P. (2006). Profesiyno-pedahohichna komunikatsiya [Professional and pedagogical communication]. Kyiv: "Academy" [in Ukrainian].

5. Garkavets, S. O., Volchenko, L. P. (2021). Spilkuvannya v pedahohichnomu protsesi [Communication in the pedagogical process]. Zhytomyr: LLC "Publishing house "Buk-Druk" [in Ukrainian].

6. Derzhavnyy standart pochatkovoyi osvity, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 21, 2018 № 87 (as amended by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 24, 2019 № 688 [State Standard of Primary Education, February 21, 2018, 87]). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

7. Dus, N. A. (2007). Model′ formuvannya kul′tury pedahohichnoho spilkuvannya v maybutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv [Model of formation of culture of pedagogical communication in future teachers of primary grades]. *Profesiyna pidhotovka pedahohichnykh kadriv v umovakh innovatsiynoyi perebudovy ukrayins'koyi natsional'noyi osvity : suchasnyy stan, problemy, perspektyvy rozvytku: materialy Mizhvuzivs'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi – Professional training of pedagogical personnel in conditions of innovative restructuring of Ukrainian national education: current state, problems, prospects for development: materials of the Interuniversity scientific and practical conference*. Khmelnytskyi: KhGPA, 77-82 [in Ukrainian].

8. Kozyrev, M. P. (2013). Bar`yery pedahohichnoho spilkuvannya [Barriers to pedagogical communication]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 136-146 [in Ukrainian].

9. Lyashkevych, A. I. (2005). Struktura movlennyevoho spilkuvannya [The structure of speech communication]. Zbirnyk naukovykh prats′ "Pedahohichni nauky" – Collection of scientific works "Pedagogical Sciences". Section 2. Theory and practice of teaching. 39, 87-90 [in Ukrainian].

10. Onyshchenko I. V. Kul′tura pedahohichnoho spilkuvannya v konteksti kompetent-nisnoyi paradyhmy profesiyno-komunikatyvnoyi pidhotovky vchyteliv pochatkovykh klasiv [The culture of pedagogical communication in the context of the competence paradigm of professional and communicative training of primary school teachers] Retrieved from https://core.ac.uk/download/pdf/268531523.pdf [in Ukrainian].

11. Babakina, O., Kuznetsova, O. (Ed.). (2023). Osnovy pedahohichnoyi maysternosti: navch.-metod. posibnyk dlya zdobuv. vyshch. osvity pershoho (bakalavrs′koho) rivnya ta osvitn′o-profesiynoho stupenya fakhovoho molodshoho bakalavra [Fundamentals of pedagogical skills: teaching and methodical manual for obtaining higher education of the first (bachelor's) level and the educational and professional degree of a junior bachelor's degree], Kharkiv [in Ukrainian].

12. Kholkovska, I. L., Voloshyna, O. V., Gubina, S. I. (2019). Osnovy pedahohichnoyi maysternosti: praktykum [Fundamentals of pedagogical skills: practical course]. Vinnytsia: "Works" [in Ukrainian].

13. Zyazyun, I. A. (Ed.). (1997). Pedahohichna maysternist′ [Pedagogical Mastery]. Kyiv: Higher School [in Ukrainian].

14. Profesiynyy standart za profesiyamy "Vchytel′ pochatkovykh klasiv zakladu zahal′noyi seredn′oyi osvity", "Vchytel′ zakladu zahal′noyi seredn′oyi osvity", "Vchytel′ z pochatkovoyi osvity (z dyplomom molodshoho spetsialista)" : Nakaz Minekonomiky № 2736 vid 23.12.2020 [Professional standard for the professions "Primary school teacher of a general secondary education institution", "Teacher of a general secondary education institution", "Primary education teacher (with a junior specialist diploma)": Order of the Ministry of Economy, 2736, 12/23/2020. Retrieved from http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/78704/ [in Ukrainian].

15. Tytarenko, V.I. (2014). Profesiyno-pedahohichne spilkuvannya – providna umova formuvannya partners′koyi vzayemodiyi vykladacha ta studenta u vyshchomu navchal′nomu zakladi [Professional and pedagogical communication is the leading condition for the formation of partnership between a teacher and a student in a higher educational institution]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky – Scientific notes of the Department of Pedagogy*. XXXIV. Kharkiv. 222-228 [in Ukrainian].

УДК 378:304

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1130-1141

Курок Віра Панасівна доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м.Глухів, тел.: (050) 751-53-64, https//orcid.org/0000-0003-1474-3879

Бурчак Станіслав Олександрович доктор педагогічних наук, професор, декан факультету технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, тел.: (066) 557-80-86, https//orcid.org/0000-0002-1641-325

Зінченко Альбіна Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти та комп'ютерних технологій, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м.Глухів, тел.: (066) 306-79-40, https//orcid.org/0000-0002-5012-3557

ОСНОВНІ НАПРЯМИ, СТРУКТУРА ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті схарактеризовано основні напрями формування гендерної компетентності майбутніх педагогів, що під час подальшої професійної діяльності сприятиме їхній успішній адаптації до педагогічного колективу, налагодженню контактів з колегами, стейкхолдерами та здобувачами освіти.

Наголошено, що процес формування гендерної компетентності майбутнього педагога відбувається в діалектичній єдності трьох напрямів: гендерознавчого, методичного і особистісного.

Гендерознавчий напрям передбачає оволодіння особою основами гендерної теорії, яка проповідує тезу, що соціальні відмінності між чоловіками та жінками не мають суто біологічного походження, а є значною мірою набутими, приписаними індивідові суспільством.

Методичний напрям гендерної компетентності педагога передбачає формування їхньої готовності до організації власної педагогічної діяльності в закладах освіти на засадах гендерного підходу і виховання гендерної культури учнів.

Особистісний напрям передбачає формування в майбутніх педагогів здатності до вивчення своїх індивідуальних гендерних особливостей, слабких та сильних якостей своєї особистості, визначення шляхів подолання негативних і опори на сильні якості.

Визначено структурні компоненти гендерної компетентності:: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та рефлексивний.

Здійснено емпіричне дослідження актуального стану гендерної компетентності студентів бакалаврату. Визначено основні педагогічні умови, що забезпечують ефективне формування гендерної компетентності майбутніх педагогів: створення в закладі освіти гендерно-орієнтованого освітнього середовища; доповнення змісту освіти гендерним складником; включення до програм педагогічних практик завдань гендерної спрямованості; формулювання та виконання гендерно-спрямованих тем навчально-дослідної і наукової роботи; проведення тренінгів відповідної тематики.

Ключові слова: ґендер, ґендерна компетентність, ґендерний підхід, професійна підготовка, структурні компоненти, майбутній педагог, педагогічні умови.

Kurok Vira Panasivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Head of the Department of Technological and Vocational Education, Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University, Hlukhiv, tel.: (050) 751-53-64, https//orcid.org/0000-0003-1474-3879

Burchak Stanislav Oleksandrovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Technological and Vocational Education, Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University, Hlukhiv, tel.: (066) 557-80-86, https//orcid.org/0000-0002-1641-325

Zinchenko Al'bina Valeriivna PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Vocational Education and Computer Technologies, Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University, Hlukhiv, tel.: (066) 306-79-40, https//orcid.org/0000-0002-5012-3557

MAIN DIRECTIONS, STRUCTURE AND CONDITIONS FOR THE FORMATION OF GENDER COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. The article describes the main directions of developing gender competence among future educators, which will facilitate their successful adaptation to the teaching staff, as well as their ability to establish contacts with colleagues, stakeholders, and students in their subsequent professional activities.

It emphasizes that the process of forming gender competence in future educators occurs within a dialectical unity of three directions: gender studies, methodological, and personal.

The gender studies direction involves mastering the fundamentals of gender theory, which posits that social differences between men and women are not solely of biological origin, but largely acquired and attributed to individuals by society.

The methodological direction of gender competence for educators entails fostering their readiness to organize their pedagogical activities in educational institutions based on gender approaches and to cultivate gender culture among students.

The personal direction involves developing future educators' ability to study their individual gender characteristics, recognize their personal strengths and weaknesses, and determine ways to overcome negative aspects while leveraging their strengths.

Structural components of gender competence have been identified: motivational-value, cognitive, activity-oriented, and reflective.

An empirical study has been conducted to assess the current state of gender competence among undergraduate students. The main pedagogical conditions that ensure the effective formation of gender competence in future educators have been identified: creating a gender-oriented educational environment in educational institutions; supplementing the content of education with gender components; incorporating gender-focused tasks into pedagogical practice programs; formulating and executing gender-oriented themes for educational and research work; and conducting relevant thematic training sessions.

Keywords: gender, gender competence, gender approach, professional training, structural components, future educator, pedagogical conditions.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх педагогів базується на низці методологічних підходів: системного, гуманістичного, особистісного, діяльнісного, аксіологічного, праксеологічного, компетентнісного, інтердисциплінарного з урахуванням загальнолюдських та європейських цінностей [1].

Європейські цінності – це основоположні принципи, які лежать в основі європейського суспільства та його розвитку. До них відносяться: повага до людських прав; демократія; верховенство права, толерантність і боротьба з дискримінацією, соціальна справедливість, соціально-економічна стабільність, екологічна відповідальність та сталий розвиток.

Реалізація зазначених цінностей неможлива без використання гуманістичного підходу, який є підґрунтям формування гендерної компетентності молодого покоління.

Гендерна компетентність як європейська цінність є важливою для побудови справедливого і сталого суспільства, де всі мають рівні можливості для реалізації своїх прав і потенціалу. Вона передбачає необхідність впровадження гендерних принципів у всі сфери, в тому числі й освітню.

Гуманізація освіти покликана оптимізувати взаємодію особистості й соціуму, забезпечувати їх найбільш ефективний розвиток. Якщо в недалекому минулому домінантну роль у світі відігравав соціум, то сьогодні вона належить особистості.

Гуманізація освіти передбачає створення умов, спрямованих на розкриття та розвиток здібностей особистості, її самореалізацію, в основі чого лежить повага до людини, визначення цілей, змісту, організації і засобів її життєдіяльності, а також характеру взаємодії з середовищем.

Мета гуманізації педагогічної освіти – забезпечення основних вимог, спрямованих на формування в майбутніх педагогів гуманістичного світогляду, здатності до реалізації освітнього процесу на засадах гуманістичного підходу.

Процес гуманізації освіти потребує особливої уваги до налагодження ефективної взаємодії учасників освітнього процесу. Від професіоналізму педагога, вибору ним власної педагогічної позиції значною мірою залежить результативність освітнього процесу в закладах освіти.

З огляду на це, особливого значення набуває сформованість у майбутніх педагогів гендерної компетентності, яка під час подальшої їхньої професійної діяльності сприятиме успішній адаптації до педагогічного колективу, налагодженню контактів з колегами та здобувачами освіти.

Значущість окресленої проблеми визначено Конституцією України, Законом України «Про вищу освіту», Стандартами вищої освіти, «Концепцією розвитку освіти України на період 2015-2025 років та міжнародними документами: Декларація щодо забезпечення на практиці ґендерної рівності (2009) [2], Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) [3].

В Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 № 722/2019 з метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, вимагається забезпечити гендерну рівність, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат [4].

Тому при плануванні й реалізації освітніх програм будь-якого рівня важливим є врахування гендерного підходу, що базується на партнерських засадах, паритетних можливостях жінок і чоловіків у різних сферах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування гендерної компетентності особистості присвятили свої роботи І. Бех, Н. Кічук, В. Кремень, Л. Лозинська, О. Максимова, Н. Нікітіна, Е. Коен, К. Маккіннан, Д. Хейд. Питання формування гендерної компетентності здобувачів освіти в освітньому процесі вищої школи висвітлені в працях Т. Голованової [1] 5, Г. Дубової [6], О. Желєзняка [7], О. Нежинської [8], І. Ремньової [9], П. Терзі [10], З. Шевченко [11] та ін.

На основі аналізу літературних джерел встановлено, що гендерна компетентність може бути віднесена до однієї з ключових професійних компетентностей педагога. Проте в наукових дослідженнях проблема формування гендерної компетентності майбутніх педагогів у закладах вищої освіти ще не знайшла достатнього вирішення.

Аналіз нормативних документів, наукових праць, сучасного стану формування означеної компетентності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів дозволив виявити суперечності між:

– потребою суспільства в компетентних педагогах, здатних до ефективної педагогічної діяльності в сучасних соціально-економічних умовах, і недостатнім рівнем сформованості гендерної компетентності випускників закладів вищої педагогічної освіти;

– вимогами законодавчо-нормативних документів до рівня гендерної компетентності майбутніх педагогів та недостатньою розробленістю теоретичних і методичних засад її формування в освітньому процесі закладів вищої освіти;

– потребою формування гендерної компетентності майбутніх педагогів і недостатньою розробленістю засобів та ефективних методик для досягнення необхідного результату.

На розв'язання перелічених суперечностей і спрямоване наше дослідження.

Метою статті є виявлення основних напрямів та умов формування гендерної компетентності майбутніх педагогів, визначення структурних компонентів означеного феномена.

Виклад основного матеріалу. Ґендерна рівність є однією з цілей сталого розвитку та цінностей Європейського Союзу. Для її досягнення всі члени соціуму, і, насамперед, педагоги, мають володіти гендерною компетентністю, щоб формувати її в здобувачів освіти.

За визначенням, наведеним у словнику гендерних термінів, *гендерна компетентність* – соціально-психологічна характеристика людини, що дозволяє їй бути ефективною в системі міжстатевої взаємодії. Ґендерна компетентність особистості включає: 1) знання про існуючі ситуації ґендерної нерівності, фактори й умови, що їх викликають; 2) вміння помічати й адекватно оцінювати ситуації ґендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності; 3) здатність не проявляти у своїй поведінці ґендерно дискримінаційних практик; 4) здатність вирішувати свої ґендерні проблеми і конфлікти, якщо вони виникають [12].

Ми поділяємо точку зору О. Нежинської, яка визначає гендерну компетентність як «сукупність знань, умінь, навичок, що зумовлюють взаємодію з особами різної статі на засадах гендерної рівності та є опосередкованими через індивідуально-психологічні гендерні характеристики (маскулінність/фемінність, гендерна ідентичність, гендерна роль, гендерні настанови та стереотипи), які проявляються в повсякденному житті, спілкуванні й поведінці з особами різної статі» [8, с. 213].

Процес формування гендерної компетентності майбутніх педагогів проходить такі етапи: а) допрофесійний (період до вступу у ЗВО) – формування основ гендерної компетентності у сім'ї та школі (зазвичай у цей період закладаються традиційні гендерні стереотипи); б) освітній (період навчання у ЗВО) – формування гендерної компетентності під час занять (насамперед, з психолого-педагогічних, гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, спеціальних освітніх компонентів гендерного спрямування), педагогічної практики, взаємодії з колегами і наставниками під час самостійної і позааудиторної роботи, участі в діяльності громадських організацій; в) професійний (післядипломний період) – удосконалення гендерної компетентності в процесі адаптації до різних видів діяльності тощо.

На початку навчання у ЗВО має місце суперечність між буденними гендерними стереотипами і науковими знаннями здобувачів освіти, які вони набувають під час вивчення психолого-педагогічних і загальноосвітніх дисциплін. Ця суперечність розв'язується за умови переоцінювання наявних знань щодо принципів гендерної поведінки і взаємодії з іншими особами з наукової точки зору.

А. Ремньова розглядає гендерну компетентність як важливий складник професіоналізму майбутнього вчителя і представляє її структуру в єдності чотирьох компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційного та організаційно-технологічного [9, с.184].

Аналіз наукових досліджень вчених, багаторічний досвід роботи в закладах вищої освіти авторів дозволяє в структурі гендерної компетентності виокремити такі компоненти: *мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний.*

Процес формування гендерної компетентності майбутнього педагога в ЗВО можна подати таким, що відбувається в діалектичній єдності трьох напрямів: *гендерознавчого, методичного і особистісного*.

Гендерознавчий напрям передбачає оволодіння особою основами гендерної теорії, яка проповідує тезу, що соціальні відмінності між чоловіками та жінками не мають суто біологічного походження, а є значною мірою набутими, приписаними індивідові суспільством.

Методичний напрям гендерної компетентності педагога передбачає формування їхньої готовності до організації власної педагогічної діяльності в закладах освіти на засадах гендерного підходу і виховання гендерної культури учнів.

Особистісний напрям передбачає формування в майбутніх педагогів здатності до вивчення своїх індивідуальних гендерних особливостей, слабких та сильних якостей своєї особистості, визначення шляхів подолання негативних і опори на сильні якості.

Структура гендерної компетентності за компонентами і напрямами наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Структура гендерної компетентності педагога

Компонент гендерної компетентності	Гендорознавчий напрям	Методичний напрям	Особистісний напрям
Мотиваційно-ціннісний	Розуміння ролі гендерного підходу в системі соціально-економічних відношень. Бажання оволодіти гендерною компетентністю.	Розуміння значення педагогічної діяльності на засадах гендерного підходу. Спрямованість на оволодіння методикою реалізації гендерного підходу в закладах освіти.	Розуміння значення гендерного підходу для формування власної життєвої та освітньо-професійної траєкторії
Когнітивний	Володіння теоретичними знаннями стосовно реалізації гендерного підходу в освіті	Наявність знань щодо методики проведення гендерно-ціннісної педагогічної діяльності та її особливостей для власної спеціальності	Наявність знань щодо побудови власної освітньо-професійної траєкторії з урахуванням гендерного підходу.
Діяльнісний	Здатність використовувати гендерно-орієнтовані технології	Здатність проводити освітню діяльність на засадах гендерного підходу з урахуванням особливостей своєї спеціальності.	Здатність будувати власну освітньо-професійну траєкторію з урахуванням гендерного підходу.
Рефлексивний	Здатність оцінювати рівень власної гендерної компетентності, бачити недоліки та визначати шляхи їх подолання	Здатність оцінювати рівень власної методичної підготовки у гендерному аспекті, бачити недоліки та визначати шляхи їх подолання	Здатність оцінювати рівень досягнення поставлених перед собою завдань, визначати недоліки та шляхи їх подолання

З метою виявлення рівня гендерної компетентності та наявності гендерних стереотипів нами було проведено опитування здобувачів вищої освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Загальна кількість респондентів – 215 осіб, з них: студентів бакалаврату – 149 (102 – жін., 47-чол.); магістратури – 66 (42 – жін., 24-чол.). Опитування проводилось дистанційно з використанням гугл-форми.

За основу при складанні опитувальника була взята анкета «Ґендерні стереотипи сучасної студентської молоді», розроблена Центром ґендерних

досліджень Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького серед студентів у 2015 році, описана З. Шевченко [11].

Опитувальник містив 16 запитань, пов'язаних з виявленням стереотипів: маскулінності-фемінності; професійних ролей; змісту діяльності чоловіків і жінок.

Аналіз результатів оцінювання маскулінності-фемінності засвідчив, що понад 70% студентів незалежно від статі підвладні усталеним гендерним стереотипам (жінка – комфорт у квартирі, піклування про здоров'я, виховання дітей; чоловік – матеріальне забезпечення, ремонт, захист).

Характерними рисами жінок студенти визначили – доброту, лагідність, привабливість, хазяйновитість; чоловіків – працьовитість, рішучість, хоробрість, принциповість, цілеспрямованість, здатність заробляти гроші.

Якостями, важливими для обох статей студентами названі: інтелект, чесність, незрадливість, адаптивність.

Більшість респондентів відповіли, що чоловіки та жінки мають рівні можливості для професійного зростання (65% жінок та 72% чоловіків). У той же час сентенцію, що жінка не зазнає дискримінації в професійній сфері підтвердили 60% опитаних чоловіків і 42% жінок.

Зафіксовано, що 45% жінок та 30% чоловіків вважають, що отримати високооплачувану роботу легше чоловікові.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати про наявність суттєвої частки здобувачів педагогічної освіти, які послуговуються традиційними гендерними стереотипами.

У проведеному О. Кікінежді опитуванні «Поширеність гендерних стереотипів серед педагогів загальноосвітніх шкіл» чимало вчителів залишаються невизначеними у власних гендерних орієнтаціях, не переконані в необхідності розвитку андрогенних властивостей, сповідують ідеологію компліментарності чоловічих та жіночих ролей [13, с. 27].

Дослідники О. Цокур та І. Іванова зазначають, що правильно організований та грамотно застосований гендерний підхід дасть змогу сформувати в здобувачів освіти гендерну самосвідомість та активізувати самореалізацію особистості через зміну поведінки в таких напрямах:

1. Усвідомлення абсолютної цінності прав чоловіків та жінок, свободи особистості.
2. Усвідомлення себе як особистості, здатної впливати на гендерну ситуацію в державі.
3. Розуміння рівноправної участі обох статей у політичному житті.
4. Лояльне і, водночас, вимогливе ставлення до обох статей.
5. Готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки.
6. Почуття власної гідності, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу [14].

Аналіз досліджень з означеної проблеми дозволяє констатувати, що науковці мають різні думки щодо педагогічних умов формування гендерної

компетентності особистості. Так, А. Ремньова такими умовами формування досліджуваного феномену в майбутніх учителів визначає:

– запровадження гендерної тематики в зміст дисциплін, розширення переліку гендерних дисциплін, спецкурсів з гендерної проблематики;

– створення інтерактивного освітнього середовища (рольові ігри, тренінги, семінари);

– залучення студентів до пізнання гендерних характеристик методами психологічної діагностики та самодіагностики;

–опанування методами визначення стану сформованості гендерної культури учнів, гендерного аналізу змісту освіти [10, с. 184-185].

Підготовка майбутніх педагогів на засадах гендерного підходу є важливим аспектом сучасної освіти, оскільки забезпечує формування у здобувачів компетентностей, які дозволять враховувати гендерні питання в освітньому процесі й формувати в учнів основи гендерної рівності та переборювати гендерні стереотипи. Відповідно до основних компонентів освітнього процесу в закладах вищої освіти це передбачає виконання таких педагогічних умов:

Створення в закладі освіти гендерно-сприятливого освітнього середовища. Всі учасники освітнього процесу (науково-педагогічні працівники, здобувачі освіти, обслуговуючий допоміжний персонал) мають виконувати свої функціональні обов'язки на засадах гендерної рівності, що досягається гендерною просвітою, проведенням відповідних семінарів, конференцій, круглих столів та інших заходів.

Доповнення змісту освіти гендерним складником. Доповнення програм обов'язкових освітніх компонентів навчальним матеріалом гендерної спрямованості (філософія, історія, соціологія, педагогіка, психологія та ін.).

Введення до навчальних планів підготовки майбутніх педагогів вибіркових освітніх компонентів, які містять гендерну теорію, історію, питання забезпечення рівності прав і можливостей незалежно від статі, що дозволяє їм усвідомити значення гендерної рівності в освіті (наприклад, «Освіта на засадах гендерної рівності», «Гендерна педагогіка», «Психологія гендеру», «Гендерна рівність і конфлікти» тощо).

*Включення до програм педагогічних практик завдань гендерної спрямованості***.** Важливо навчити майбутніх педагогів створенню освітнього середовища для всіх учнів, незалежно від їх гендерної приналежності.

Формулювання та виконання гендерно-спрямованих тем навчально-дослідної (курсові, бакалаврські, магістерські роботи) *і наукової* (проблемні групи, наукові гуртки, конкурси) *роботи.*

Проведення тренінгів для формування готовності працювати з учнями різних гендерних груп та здатності адекватно реагувати на випадки дискримінації.

Важливість реалізації перелічених вище умов полягає в тому, що вони сприяють забезпеченню рівності в освітньому процесі та формуванню в

майбутніх педагогів готовності до роботи в різноманітному за гендерними ознаками середовищі, де кожен здобувач чи здобувачка освіти є особистістю і має право на повагу та підтримку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Гендерна компетентність є необхідною професійно значущою якістю майбутнього педагога, що під час подальшої професійної діяльності сприятиме успішній адаптації до педагогічного колективу, налагодженню контактів з колегам, стейкхолдерами та здобувачами освіти.

Ефективне формування гендерної компетентності майбутніх педагогів можливе, якщо в освітньому процесі забезпечити такі умови: організація гендерно-орієнтованого освітнього середовища; доповнення змісту освіти гендерним складником; включення до програм педагогічних практик завдань гендерної спрямованості; формулювання та виконання гендерно-спрямованих тем навчально-дослідної і наукової роботи; проведення тренінгів відповідної тематики.

У подальшому вважаємо за доцільне дослідити можливості застосування розроблених засобів та умов з урахуванням специфіки дистанційного навчання.

Література:

1. Зінченко В. П. Методологічні засади дослідження процесу формування профорієнтаційної компетентності педагога. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. : Педагогічні науки.* 2019. Вип. 1. С. 40-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2019_1_6 DOI: 10.31376/2410-0897-2019-1-39-40-50

2. Декларація щодо забезпечення на практиці ґендерної рівності. Прийнята Комітетом міністрів 12 травня 2009 року на 119 сесії в Мадриді. URL: https://gender.at.ua/load/1-1-0-48 (дата звернення: 02.09.2024).

3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

4. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (дата звернення: 02.09.2024).

5. Голованова Т. П. Теорія і практика формування гендерної рівності студентської молоді: монографія. Запоріжжя, 2007. 338 с.

6. Дубова Г.В. Упровадження ґендерного підходу в закладах вищої освіти. *Вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Педагогіка*. Дрогобич, 2021. № 36 С. 277-281.

7. Желєзняк О. В. Технології гендерного виховання як основа набуття професійної компетентності сучасного педагога. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Педагогіка*. 2010. Т. 136, Вип. 123. - С. 59-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2010_136_123_12.

8. Нежинська О.О. Модель гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Вісник післядипломної освіти : збірник наукових праць*. 2008. Вип. 10. С. 212–219.

9. Ремньова А.Г. Педагогічні умови формування гендерної компетентності майбутніх учителів. *Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Педагогічні науки.* 2020. №1. С.180-188. DOI: https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-1- 29.

10. Терзі П. П. Формування гендерної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : автореф. дис... канд. пед. наук. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Кіровоград, 2007. 21 с.

11. Шевченко З.В. Результати анкетування "Ґендерні стереотипи сучасної студентської молоді". URL: https://gender-ck.inf.ua/projects/exploration/item/rezultati-anketuvannya-genderni-stereotipi-suchasnoyi-studentskoyi-molodi.

12. Словник гендерних термінів присвячений основній термінології в галузі гендеру та фемінізму. URL: http://a-z-gender.net/ua/genderna-demokratiya.html (дата звернення: 02.09.2024).

13. Кікінежді О. Соціально-психологічні чинники диференціації гендеру в українському соціумі (гендерна дискримінація в освіті). *Освітянин*. 2008. № 4. С. 22–28.

14. Цокур О., Іванова І. Гендерне виховання – нагальна потреба сучасної освітньої системи. Директор школи. Україна. 2006. №6. С. 6-13.

***References*:**

1. Zinchenko V. P. (2019). Metodolohichni zasady doslidzhennia protsesu formuvannia proforiientatsiinoi kompetentnosti pedahoha. [Methodological bases of studying the process of forming the vocational guidance competence of a teacher].*Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. : Pedahohichni nauky*. Vyp. 1. P. 40-50. DOI: 10.31376/2410-0897-2019-1-39-40-50. [in Ukrainian].

2. Deklaratsiia shchodo zabezpechennia na praktytsi gendernoi rivnisti. Pryiniata Komitetom ministriv 12 travnia 2009 roku na 119 sesii v Madrydi. (2009). [Declaration on the need for security in the practice of gender equality. Adopted by the Committee of Ministers on 12 June 2009 at its 119th session in Madrid]. Retrieved from https://gender.at.ua/load/1-1-0-48. [in Ukrainian].

3. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok (1979). [United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207# Text. [in Ukrainian].

4. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30.09.2019 № 722/2019. (2019). [On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030. Decree of the President of Ukraine of 30.09.2019 No. 722/2019]. Retrieved from https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825/. [in Ukrainian].

5. Holovanova T. P. (2007). Teoriia i praktyka formuvannia hendernoi rivnosti studentskoi molodi : monohrafiia. [Theory and Practice of Formation of Gender Equality of Student Youth: a monograph]. Zaporizhzhia. 338 p. [in Ukrainian].

6. Dubova H.V. (2021). Uprovadzhennia gendernoho pidkhodu v zakladakh vyshchoi osvity. [Implementing a gender approach in higher education institutions]. *Visnyk Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohika. Drohobych*. № 36/ P. 277-281. [in Ukrainian].

7. Zheliezniak O. V. (2010). Tekhnolohii hendernoho vykhovannia yak osnova nabuttia profesiinoi kompetentnosti suchasnoho pedahoha.[Gender education technologies as a basis for acquiring professional competence of a modern teacher]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser. : Pedahohika*. T. 136, Vyp. 123. - S. 59-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2010_136_123_12. [in Ukrainian].

8. Nezhynska O.O. (2008). Model hendernoi kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. [Model of Gender Competence of Heads of Secondary Schools]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity : zbirnyk naukovykh prats.* Vyp. 10. P. 212–219. [in Ukrainian].

9. Remnova A.H. (2020). Pedahohichni umovy formuvannia hendernoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv. [Pedagogical Conditions of Formation of Future Teachers' Gender Competence]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu: zb. nauk. prats. Pedahohichni nauky*. №1. P.180-188. DOI: https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-1- 29. [in Ukrainian].

10. Terzi P. P. (2007). Formuvannia hendernoi kultury studentiv vyshchykh tekhnichnykh navchalnykh zakladiv : avtoref. dys... kand. ped. nauk. [Formation of Gender Culture of Students of Higher Technical Educational Institutions: PhD thesis.]. Kirovohrad. derzh. ped. un-t im. V.Vynnychenka. Kirovohrad. 21 p. [in Ukrainian].

11. Shevchenko Z.V. (2015). Rezultaty anketuvannia "Genderni stereotypy suchasnoi studentskoi molodi". [Results of the survey “Gender Stereotypes of Modern Student Youth”]. URL: https://gender-ck.inf.ua/projects/exploration/item/rezultati-anketuvannya-genderni-stereotipi-suchasnoyi-studentskoyi-molodi.[in Ukrainian].

12. Slovnyk hendernykh terminiv prysviachenyi osnovnii terminolohii v haluzi henderu ta feminizmu. [Словник гендерних термінів присвячений основній термінології в галузі гендеру та фемінізму]/ Retrieved from http://a-z-gender.net/ua/genderna-demokratiya.html. [in Ukrainian].

13. Kikinezhdi O. (2008).Sotsialno-psykholohichni chynnyky dyferentsiatsii henderu v ukrainskomu sotsiumi (henderna dyskryminatsiia v osviti). [Social and psychological factors of gender differentiation in Ukrainian society (gender discrimination in education)]. *Osvitianyn.* №4. P. 22–28. [in Ukrainian].

14. Tsokur O., Ivanova I. (2006). Henderne vykhovannia – nahalna potreba suchasnoi osvitnoi systemy. [Gender education is an urgent need of the modern educational system]. *Dyrektor shkoly. Ukraina*. №6. P. 6-13. [in Ukrainian].

УДК 796.012:613.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1142-1151

Кущ Олександр Сергійович кандидат психологічних наук, доцент кафедри здоров'я людини та фізичної культури, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, https://orcid.org/0000-0003-3373-0053

Кулик Ірина Григорівна старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичної культури, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, https://orcid.org/0009-0006-5027-6402

Славінська Тетяна Миколаївна старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичної культури, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, https://orcid.org/0009-0007-9835-581X

Сорокіна Світлана Олександрівна старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичної культури, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, https://orcid.org/0000-0001-7345-2348

ОБСЯГИ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ, ЯК ЧИННИК ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Анотація. У статті розглядається взаємозв'язок між руховою активністю та здоровим способом життя серед здобувачів вищої освіти. Окреслено ключові поняття здорового способу життя, який включає не лише фізичну активність, а й раціональне харчування, психологічний добробут, відсутність шкідливих звичок і забезпечення належного рівня сну. Пояснено, що рухова активність є важливою складовою здорового способу життя, оскільки вона позитивно впливає на фізичний і психічний стан організму, сприяє підвищенню загальної життєвої енергії та зменшенню рівня стресу.

Запропоновано новий підхід до визначення норм рухової активності, який враховує індивідуальні особливості організму, такі як рівень фізичної підготовленості, вік, стать, а також функціональні резерви організму. Визначено, що ці норми повинні бути гнучкими і адаптованими до конкретної людини, щоб максимально сприяти підтримці здоров'я.

Досліджено, що рівень рухової активності студентів залежить від комплексу різних факторів. Біологічні чинники включають генетичні особливості та фізичну готовність організму, а соціально-економічні фактори зумовлені матеріальними можливостями для заняття спортом, наявністю вільного часу та соціальними умовами життя. Культурні фактори визначають

популярність спорту серед молоді та традиції ведення здорового способу життя в конкретному середовищі. Також враховано, що доступність спортивних споруд та місць для відпочинку суттєво впливає на рівень фізичної активності, а кліматo-географічні умови можуть обмежувати можливості для активного відпочинку на відкритому повітрі.

Додатково підкреслено важливість створення сприятливих умов для розвитку рухової активності серед студентів, зокрема, через впровадження доступних спортивних програм, організацію активного дозвілля та заохочення до здорових звичок.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, рухова активність, здорові звички, стрес, енергія, функціональні резерви організму, психологічний добробут.

Kushch Oleksandr Serhiiovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Human Health and Physical Education, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradsky National University, Kremenchuk, https://orcid.org/0000-0003-3373-0053

Kulyk Iryna Hryhorivna Senior Lecturer, Department of Human Health and Physical Education, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradsky National University, Kremenchuk, https://orcid.org/0009-0006-5027-6402

Slavinska Tetyana Mykolaivna Senior Lecturer, Department of Human Health and Physical Education, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradsky National University, Kremenchuk, https://orcid.org/0009-0007-9835-581X

Sorokina Svitlana Oleksandrivna Senior Lecturer, Department of Human Health and Physical Education, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradsky National University, Kremenchuk, https://orcid.org/0000-0001-7345-2348

VOLUME OF MOTOR ACTIVITY AS A FACTOR OF A HEALTHY LIFESTYLE

Abstract. The article examines the relationship between physical activity and a healthy lifestyle among higher education students. The key concepts of a healthy lifestyle are outlined, which include not only physical activity, but also rational nutrition, psychological well-being, the absence of bad habits and ensuring an adequate level of sleep. It is explained that physical activity is an important component of a healthy lifestyle, since it has a positive effect on the physical and mental state of the body, helps to increase overall vital energy and reduce stress levels.

A new approach to determining the norms of physical activity is proposed, which takes into account the individual characteristics of the body, such as the level

of physical fitness, age, gender, as well as the functional reserves of the body. It is determined that these norms should be flexible and adapted to a specific person in order to maximally contribute to maintaining health. It is studied that the level of physical activity of students depends on a complex of various factors. Biological factors include genetic characteristics and physical fitness of the body, and socio-economic factors are determined by material opportunities for sports, the availability of free time and social living conditions. Cultural factors determine the popularity of sports among young people and the traditions of leading a healthy lifestyle in a particular environment. It is also taken into account that the availability of sports facilities and places for recreation significantly affects the level of physical activity, and climatic and geographical conditions may limit opportunities for active recreation in the open air.

The importance of creating favorable conditions for the development of physical activity among students is additionally emphasized, in particular, through the implementation of accessible sports programs, the organization of active leisure and the encouragement of healthy habits.

Keywords: healthy lifestyle, physical activity, healthy habits, stress, energy, functional reserves of the body, psychological well-being.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших шляхів підтримання та збереження здоров'я є ведення здорового способу життя. Це поняття охоплює не лише медичний аспект, а й педагогічний, моральний і соціальний. Здоровий спосіб життя означає активну турботу про своє здоров'я, запобігання хворобам і зміцнення організму. Більш ніж 60% стану здоров'я людини залежить саме від її способу життя, включаючи харчування, режим прийому їжі, фізичну активність, управління стресом і уникнення шкідливих звичок.

Під «здоровим способом життя» у вітчизняній літературі розуміють такі форми та способи повсякденної життєдіяльності, які відповідають гігієнічним принципам, зміцнюють адаптивні можливості організму, сприяють успішному відновленню, підтримці та розвитку резервних можливостей, повному виконанню особою соціальних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вчених [2,5,6] що здоровий спосіб життя є комплексом заходів, спрямованих на гармонійний розвиток, зміцнення здоров'я, підвищення працездатності та продовження творчої активності людини. До його ключових складових належать: активна професійна діяльність, відмова від шкідливих звичок, оптимальний рівень фізичної активності, дотримання особистої гігієни, загартування організму та збалансоване харчування.

Здоровий спосіб життя – це «реалізація комплексу єдиної науково-обґрунтованої, медико-біологічної і соціально-психологічної системи профілактичних заходів». Важливим чинником у його формуванні є комплексне використання фізкультурно-оздоровчих засобів [2].

Закордонні експерти пропонують дещо вужче трактування поняття здорового способу життя. На їхню думку, це насамперед сукупність звичок і діяльності, спрямованих на підтримання високого рівня фізичної підготовленості та мінімізацію ризику розвитку серцево-судинних захворювань. Такий підхід акцентує увагу переважно на фізичному аспекті здоров'я, зокрема на регулярних фізичних вправах, контролі ваги, зниженні рівня холестерину та підтриманні серцево-судинної системи в оптимальному стані. Водночас інші складові, такі як психологічний комфорт, соціальна активність або загальний баланс між усіма аспектами життя, можуть залишатися поза увагою, а це свідчить про відмінності у підходах до розуміння здорового способу життя в різних країнах та культурах.

Мета статті полягає у вивченні ключових складових здорового способу життя, зокрема значення рухової активності для підтримки фізичного та психоемоційного здоров'я. Дослідження фокусується на важливості систематичних фізичних вправ як засобу профілактики передчасного старіння, покращення працездатності та зміцнення організму. Мета також полягає у визначенні оптимальних рівнів фізичної активності залежно від віку, стану здоров'я та індивідуальних особливостей, а також у з'ясуванні необхідності збалансованого підходу до режиму праці, відпочинку та харчування в контексті здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу. Основними складовими здорового способу життя є: дотримання збалансованого режиму праці та відпочинку, регулярне виконання правил особистої гігієни, впровадження оптимального рівня фізичної активності, дотримання принципів раціонального харчування, практикування загартування організму, а також усвідомлення й уникнення шкідливих звичок, таких як вживання наркотиків, алкоголю та куріння. Ці чинники є невід'ємними для підтримання гармонійного розвитку, зміцнення здоров'я та профілактики захворювань.

Дослідження багатьох науковців [6, 9, 11, 13] підтверджують, що ключовою складовою здорового способу життя є рухова активність. Фахівці зазначають, що вона відіграє вирішальну роль у збереженні високої працездатності людини та є засобом реалізації рухових функцій, маючи фундаментальне біологічне значення. М'язова діяльність вважається найефективнішим способом стимуляції різних систем організму. Завдяки тонізуючому впливу на центральну нервову систему, рухова активність сприяє більш гармонійному та «економічному» пристосуванню організму до умов навколишнього середовища. Нестача фізичної активності, зокрема гіподинамія та гіпокінезія, може призводити до серйозних порушень у роботі різних систем організму. Крім того, рухова активність впливає на біологічну сутність людини, розвиваючи її здатність до самоконтролю, зміцнюючи здоров'я, покращуючи фізичні якості та вдосконалюючи психічну діяльність.

У наукових джерелах можна знайти різні трактування поняття «рухова активність». За визначенням Т. Ю. Круцевич [7], рухова активність є невід'ємною складовою способу життя та поведінки людини. Вона формується під впливом біологічних, соціально-економічних і культурних факторів. Її рівень залежить від характеру професійної діяльності, індивідуальних психологічних, фізичних та функціональних особливостей, обсягу вільного часу та способу його проведення, доступності спортивної інфраструктури й місць для відпочинку, а також кліматичних і географічних умов.

Рухова активність – «це діяльність індивідууму, що спрямована на досягнення та підтримку фізичних кондицій, необхідних і достатніх для поліпшення стану здоров'я, фізичного розвитку, фізичної досконалості» [7].

За визначенням А. В. Магльованого, В. М. Бєлової та А. Б. Котової, рухова активність – це загальна кількість м'язових рухів, які регулярно виконує людина. Рух, у свою чергу, є проявом моторної функції організму і полягає у зміні положення тіла або окремих його частин.

Дослідники [7, 10, 12, 13] виокремлюють два основні види рухової активності: спонтанну та спеціально організовану.

Спонтанна рухова активність включає рухи, які виконуються в рамках повсякденної діяльності, спрямованої на задоволення базових потреб. До неї належать: трудова та навчальна діяльність, побутові дії, особиста гігієна, вживання їжі, зусилля на приготування їжі, придбання продуктів тощо. Вона є невід'ємною складовою звичного життя людини і забезпечує виконання рутинних функцій.

Спеціально організована рухова активність охоплює цілеспрямовану фізичну діяльність, що сприяє зміцненню здоров'я та розвитку фізичних якостей. До неї належать ігрова та змагальна діяльність, самостійні заняття фізичними вправами, тренування в спортивних секціях, а також уроки фізичного виховання.

Різні види рухової активності поєднуються, створюючи баланс між повсякденними завданнями і турботою про здоров'я. Спеціально організована активність, особливо регулярна фізична активність, допомагає не лише зміцнювати м'язи й серцево-судинну систему, але й сприяє поліпшенню психологічного стану, знижуючи рівень стресу і підвищуючи якість життя.

Оскільки спеціально організована рухова активність має свою періодичність, у її характеристиці виділяють поняття добової рухової активності та тижневої рухової активності.

Добова рухова активність визначається загальною кількістю фізичних рухів і вправ, виконаних людиною протягом одного дня. Вона включає всі види активності – від спонтанних рухів у побуті до організованих занять спортом або фізичними вправами.

Тижнева рухова активність охоплює сукупність фізичних навантажень, здійснених протягом тижня. Цей показник дає змогу оцінити загальний обсяг

активності, враховуючи як щоденні дії, так і регулярні тренування, змагання або інші форми спеціально організованої активності.

Поділ на добову й тижневу активність дає змогу аналізувати рівень фізичного навантаження у коротко- та довгостроковій перспективі, що важливо для складання індивідуальних програм фізичного виховання та моніторингу здоров'я.

У вітчизняній та зарубіжній літературі є актуальним питання величини рухова активність, необхідної для нормальної життєдіяльності організму у різні вікові періоди [9].

Раціональна рухова активність – це такий рівень фізичних навантажень, який сприяє зміцненню здоров'я та підвищенню професійної ефективності людини. Вона повинна бути індивідуально підібраною, враховуючи спосіб життя, фізичні можливості, рівень підготовки та особисті потреби. Оптимальна рухова активність забезпечує максимальний оздоровчий ефект, допомагаючи досягти гармонійного розвитку організму.

Існують різні підходи до визначення раціональних норм рухової активності. Найпоширеніші з них враховують такі критерії як: загальна тривалість фізичних вправ протягом тижня; кількість занять у межах тижневого мікроциклу; тривалість кожного заняття; витрати енергії на м'язову роботу за певний проміжок часу. Такий підхід дозволяє адаптувати рівень активності під індивідуальні потреби, забезпечуючи ефективність і безпеку фізичних навантажень.

Під час організації занять фізичними вправами враховують рівень фізичного навантаження. Цей рівень визначається з урахуванням двох основних аспектів: з одного боку – параметрів навантаження, таких як обсяг, інтенсивність, частота занять і новизна вправ; з іншого – індивідуальних особливостей тих, хто виконує, враховуючи стать, вік, стан здоров'я, функціональні можливості організму, а також рівень фізичної активності в повсякденному житті та на роботі. Показники навантаження також поділяються на дві групи: перша охоплює характеристики виконуваної роботи, наприклад, тривалість вправ, кількість виконаної роботи у фізико-механічному вимірі, швидкість рухів; друга – величини, що відображають морфологічні та функціональні зміни в організмі, зокрема частоту серцевих скорочень, об'єм легеневої вентиляції, споживання кисню та хвилинний об'єм крові.

У процесі визначення обсягу та інтенсивності фізичних навантажень важливо враховувати не лише умови проведення занять, але й індивідуальні цілі, які ставить перед собою людина, її професійну діяльність, а також необхідність розвитку якостей, важливих для професійної діяльності. Крім того, слід зважати на загальний рівень фізичної підготовленості, вік, стан здоров'я та наявність вільного часу.

Варто зазначити, що серед фахівців немає єдиної думки щодо оптимальної частоти занять фізичними вправами протягом тижня. Деякі дослідники та практики вважають, що два заняття на тиждень забезпечують достатній рівень

рухової активності для підтримки здоров'я та фізичної форми. Водночас інші наполягають на необхідності збільшення частоти занять до трьох і більше разів на тиждень, особливо для тих, хто прагне досягти високих результатів у розвитку витривалості, сили чи інших фізичних якостей [4].

У науковій літературі існує широкий спектр рекомендацій щодо частоти та тривалості занять фізичними вправами. Деякі автори пропонують займатися один раз на тиждень, тоді як інші вважають оптимальним 5-6 тренувань на тиждень тривалістю 10-30 хвилин. Зустрічаються також думки, що фізичні вправи слід виконувати до 10-13 разів на тиждень, особливо при розподілі тренувань на кілька коротких сесій протягом дня.

Щодо тривалості занять, частина дослідників рекомендує повсякденні тренування тривалістю 20-30 хвилин. Інші висловлюють думку, що оптимальними є тренування тривалістю 1 година, а дехто наполягає на необхідності двогодинних занять.

При цьому багато вчених акцентують увагу на можливості зниження тривалості тренувань за умови підвищення їх інтенсивності. Такий підхід дозволяє ефективніше досягати поставлених цілей, зокрема в умовах обмеженого часу.

У оздоровчих тренуваннях для молоді максимально допустима частота серцевих скорочень (ЧСС) не повинна перевищувати 162 уд./хв у осіб віком до 30 років. Це значення є орієнтовним і визначає рівень інтенсивності, який сприяє ефективному розвитку фізичних якостей без ризику перенавантаження серцево-судинної системи.

Для досягнення оптимальних результатів важливо враховувати індивідуальні особливості організму, такі як рівень фізичної підготовленості, стан здоров'я та мету тренувань. Контроль ЧСС під час занять дозволяє адаптувати інтенсивність навантаження, запобігаючи перевтомі та можливим ускладненням. Використання спеціальних пристроїв, таких як пульсометри, допомагає зручно і точно контролювати цей показник у реальному часі.

Фізичні вправи за ознаками оздоровчого і розвивального ефекту поділяють на: загальнооздоровчі, спеціально-розвивальні, загальнорозвивальні (стимулюючі), специфічно-оздоровчі (лікувальні) вправи. У свою чергу до динамічних циклічних оздоровчих вправ належать – ходьба, біг, плавання, ходьба на лижах, їзда на велосипеді, спеціально підібрані гімнастичні вправи з повторюваним циклом рухів, які легко дозуються за інтенсивністю, тривалістю застосування і добре порівнюються з можливостями організму. Вони впливають на всі системи організму і головним чином на крово- і лімфообіг, дихальну систему, стимулюють неспецифічні, загальні захисні сили організму. Для оздоровчого ефекту реакція організму на них повинна бути малою або помірною. Мала реакція: збільшення ЧСС (частоти серцевих скорочень) до 120 уд/хв, з боку артеріального тиску – незначне підвищення або збереження колишнього рівня. Помірна реакція: діапазон ЧСС 120-150 уд/хв, при цьому систолічний тиск не повинен перевищувати 150 мм рт.ст. [8, с. 67].

Ряд дослідників [3, 4, 6] вказують на те, що найкращі зміни в організмі тих, хто займається фізичними вправами, проходять при 3-5 заняттях на тиждень по 30-50 хв.

Для забезпечення нормального функціонування організму та підтримки необхідного рівня працездатності, людина повинна витрачати на м'язову роботу 1200–1300 ккал на добу. Такий рівень енерговитрат сприяє підтримці енергетичного балансу та оптимальної фізичної активності.

Водночас існує альтернативний підхід до визначення норм рухової активності, який акцентує увагу на впливі м'язової діяльності на стан здоров'я, функціональні резерви організму та рівень фізичної підготовленості. Цей підхід враховує індивідуальні особливості людини, такі як вік, стан здоров'я, рівень тренованості, а також специфічні потреби для досягнення гармонійного розвитку та підтримання фізичного тонусу. Сучасні підходи до нормування рухової активності включають не лише кількісні показники, а й якісні аспекти, спрямовані на забезпечення довготривалого позитивного впливу на здоров'я.

Варіативність вираженості тренувального ефекту у осіб із різним рівнем фізичного стану зумовлює значну складність у визначенні нормативів добової рухової активності. Це створює передумови для застосування механістичного підходу у встановленні норм тренувальних навантажень, які базуються на оцінці дефіциту рухової активності. Водночас багато дослідників вважають, що норми рухової активності повинні бути визначені так само чітко й обґрунтовано, як і кількість споживаної їжі або показники інтенсивності метаболічних процесів.

Висновки. Таким чином, рухова активність є важливою та складною складовою людської поведінки, яка формується під впливом як біологічних, так і зовнішніх чинників. Вона разом із фізичними вправами відіграє ключову роль у підтримці та зміцненні здоров'я. Однією з головних причин передчасного старіння є дефіцит або повна відсутність рухової активності, що негативно впливає на функціональні резерви організму та його загальний стан.

З огляду на це, систематичні, грамотно організовані заняття фізичними вправами, у поєднанні з раціональним режимом праці, відпочинку та збалансованим харчуванням, визнаються найбільш ефективними методами профілактики передчасного старіння. Крім того, оптимальна рухова активність сприяє покращенню психоемоційного стану, підвищенню стресостійкості та поліпшенню якості життя, що є важливими аспектами збереження молодості та працездатності.

Література

1. Анікєєв Д. М. Рухова активність у способі життя студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02. Київ, 2012. 19 с.

2. Блавт О. З. Інформативні показники рівня фізичного здоров'я та фізичної підготовленості студентів ВНЗ. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр.* Харків, 2012. С.14–18.

3. Бублей Т. А. Особливості планування та організації уроків з фізичної культури для учнів з ослабленим здоров'ям: стан та перспективи. *Науковий часопис. Серія 15. «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)».* Випуск 3К 2 (71) 16. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 53-55.

4. Грибан Г., Романчук В., Романчук С. Роль рухової активності в житті студентів. *Спортивна наука України*. 2014. №4 (62). С. 57-62.

5. Дьоміна Ж. Г., Тимошенко О. В. Стан та основні напрями модернізації системи фізичного виховання школярів на сучасному етапі розвитку суспільства. *Фізичне виховання в школі.* №5. К. 2011. С. 2-5.

6. Котов Є. Рівень інтересу студентів до фізичного виховання і спорту. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві.* Зб. наук. праць. Т. 1. Луцьк, 2005. С. 250–253.

7. Круцевич Т. Ю. Методика дослідження індивідуального здоров'я дітей і підлітків у процесі фізичного виховання. К. : Олімпійська література. 2019. 232 с.

8. Кулікова Т. В., Прокопенко Ю. С., Шаляпіна І. В. Організаційно-методичні особливості фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи. *Інноваційна педагогіка.* Випуск 53. Том 1. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 66 – 72.

9. Редькіна М. А. Особливості індивідуальної рухової активності студентів педагогічних спеціальностей. *Гірська школа Карпат*. Випуск № 21. 2019. С. 78-82.

10. Тимошенко О. В. Соціальні проблеми та завдання фізичного виховання у ВНЗ. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* Серія 15: Теорія та методика навчання: фізична культура і спорт. К., 2015. Вип. 2. С. 3-10.

11. Фалькова Н. І. Фізична підготовка студенток економічних спеціальностей з урахуванням їх морфофункціональних особливостей: молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02. Львів, 2002. 20 с.

12. Холопова А. М., Холопова А. В. Організація занять з фізичного виховання зі студентами спеціальної медичної групи. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2017. Вип. № 144. С. 122-125.

13. Ядвіга Ю. П. Вплив рухової активності на психоемоційний стан студентів ВНЗУ економічних спеціальностей в сучасних умовах навчання. *Педагогіка, психологія та медико-біол. проблеми фізичного виховання і спорту :* зб. наук. праць / за ред. С. С. Єрмакова. Харків. 2009. № 12. С. 202–204.

References:

1. Anikiiev, D. M. (2012). Rukhova aktyvnist u sposobi zhyttia studentskoi molodi [*Physical activity in the lifestyle of student youth*]. Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia k-ta. nauk z fiz. vykh. i sportu: 24.00.02. Kyiv [in Ukrainian].

2. Blavt, O. Z. (2012). Informatyvni pokaznyky rivnia fizychnoho zdorovia ta fizychnoi pidhotovlenosti studentiv VNZ [*Informative indicators of the level of physical health and physical fitness of university students*]. Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu: Zb. nauk. prats, (pp.14–18). Kharkiv [in Ukrainian].

3. Bubleĭ, T. A. (2016). Osoblyvosti planuvannia ta orhanizatsii urokiv z fizychnoi kultury dlia uchniv z oslablenym zdoroviam: Stan ta perspektyvy [*Features of planning and organizing physical education lessons for students with impaired health: status and prospects*]. Naukovyi chasopys. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport), 3K(2)(71), (pp. 53–55). Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

4. Gryban, H., Romanchuk, V., & Romanchuk, S. (2014). Rol rukhovoi aktyvnosti v zhytti studentiv [*The role of physical activity in the lives of students*]. Sportyvna nauka Ukrainy, 4(62), (pp. 57–62) [in Ukrainian].

5. Diomina, Zh. H., & Tymoshenko, O. V. (2011). Stan ta osnovni napriamy modernizatsii systemy fizychnoho vykhovannia shkoliariv na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva [*The state and main directions of modernization of the system of physical education of schoolchildren at the current stage of development of society*]. Fizychne vykhovannia v shkoli, 5, (pp. 2–5). Kyiv [in Ukrainian].

6. Kotov, Ye. (2005). Riven interesu studentiv do fizychnoho vykhovannia i sportu [*The level of interest of students in physical education and sports*]. Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi: Zb. nauk. prats, 1, (pp. 250–253). Lutsk [in Ukrainian].

7. Krutsevych, T. Yu. (2019). Metodyka doslidzhennia indyvidualnoho zdorovia ditei i pidlitkiv u protsesi fizychnoho vykhovannia [*Methodology for researching the individual health of children and adolescents in the process of physical education*.]. Kyiv: Olympiiska literatura [in Ukrainian].

8. Kulikova, T. V., Prokopenko, Yu. S., & Shaliapina, I. V. (2022). Orhanizatsiino-metodychni osoblyvosti fizychnoho vykhovannia studentiv spetsialnoi medychnoi hrupy [*Organizational and methodological features of physical education of students of a special medical group*]. Innovatsiina pedahohika, 53(1), (pp. 66 –72) [in Ukrainian].

9. Redkina, M. A. (2019). Osoblyvosti indyvidualnoi rukhovoi aktyvnosti studentiv peda-hohichnykh spetsialnostei [*Features of individual motor activity of students of pedagogical specialties*]. Hirska shkola Karpat, 21, (pp. 78–82) [in Ukrainian].

10. Tymoshenko, O. V. (2015). Sotsialni problemy ta zavdannia fizychnoho vykhovannia u VNZ [*Social problems and tasks of physical education in universities*]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriia 15: Teoriia ta metodyka navchannia: fizychna kultura i sport, 2, (pp. 3–10). Kyiv [in Ukrainian].

11. Falkova, N. I. (2002). Fizychna pidhotovka studentok ekonomichnykh spetsialnostei z urakhuvanniam yikh morfofunktsionalnykh osoblyvostei [*Physical training of female students of economic specialties taking into account their morphofunctional characteristics of youth*]. Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia k-ta. nauk z fiz. vykh. i sportu: 24.00.02. Lviv [in Ukrainian].

12. Kholopova, A. M., & Kholopova, A. V. (2017). Orhanizatsiia zaniat z fizychnoho vykhovannia zi studentamy spetsialnoi medychnoi hrupy [*Organization of physical education classes with students of a special medical group*]. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky, 144, (pp. 122–125) [in Ukrainian].

13. Yadviha, Yu. P. (2009). Vplyv rukhovoi aktyvnosti na psykhoemotsiinyi stan studentiv VNZU ekonomichnykh spetsialnostei v suchasnykh umovakh navchannia [*The influence of physical activity on the psycho-emotional state of students of higher educational institutions of economic specialties in modern conditions of study*]. Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu: Zb. nauk. prats, (S. S. Yermakov, Ed.), 12, (pp. 202–204). Kharkiv [in Ukrainian].

УДК 811.133.1'1'06:81'25](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1152-1163

Лопушенко Аліна Вікторівна викладач-стажист кафедри теорії та практики іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (098) 927-20-82, https://orcid.org/0009-0004-8774-9491

ЛІНГВІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНИХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДЕТЕРМІНАТИВІВ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню лінгвістичних характеристик французьких детермінативів та особливостей їхнього функціонування в художньому мовленні, а також перекладу українською мовою. Розглянуто детермінативи як важливий елемент синтаксичної та семантичної організації тексту, що забезпечує визначення категорій роду, числа, належності та визначеності іменника. Здійснено аналіз основних груп детермінативів: вказівних *(ce, cette, ces)*, присвійних *(mon, ma, mes)*, неозначених *(quelque, plusieurs)* та питальних прикметників *(quel, quelle)*, які відіграють ключову роль у створенні номінальних синтагм. Особливу увагу приділено комунікативно-прагматичному аспекту функціонування детермінативів у французьких художніх текстах, зокрема їхній здатності виражати емоційне ставлення мовця до об'єкта, уточнювати інформацію, а також створювати текстову зв'язність.

На основі компаративного аналізу тексту казки братів Грімм *«Вовк і семеро козенят»* у французькому та українському перекладах досліджено стратегії адаптації детермінативів. Зокрема, розглянуто методи прямого перекладу, описової адаптації, додавання інформації для збереження стилістичної та семантичної цілісності тексту. Виокремлено труднощі, які виникають через розбіжності у граматичних категоріях французької та української мов, а також запропоновано шляхи їхнього подолання. Підкреслено важливість творчого підходу до перекладу, що дозволяє зберегти комунікативно-прагматичні ефекти оригіналу.

Результати дослідження підтверджують, що ефективний переклад французьких детермінативів вимагає врахування їхньої синтаксичної функції, стилістичної ролі та культурно-мовних відмінностей між французькою та українською мовами. Збереження експресивної функції та смислових акцентів детермінативів є ключовим завданням для перекладачів, особливо в контексті художніх текстів. Дослідження відкриває перспективи для подальших досліджень у галузі міжмовної комунікації та перекладознавства.

Ключові слова: французькі детермінативи, синтаксис, художній текст, переклад, міжмовна комунікація, вказівні прикметники, присвійні прикметники, питальні прикметники, неозначені прикметники, комунікативно-прагматичні функції, стилістична адаптація, культурно-мовні відмінності.

Lopushenko Alina Viktorivna Assistant Lecturer at the Foreign Languages Theory and Practice Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (098) 927-20-82, https://orcid.org/0009-0004-8774-9491

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF MODERN FRENCH DETERMINERS AND TRANSLATION ISSUES

Abstract. The article explores the linguistic characteristics of French determiners and their functioning in literary discourse, as well as the peculiarities of their translation into Ukrainian. Determiners are considered essential elements of syntactic and semantic text organization, defining categories such as gender, number, possession, and definiteness of nouns. The study analyses the main groups of determiners: demonstrative *(ce, cette, ces)*, possessive *(mon, ma, mes)*, indefinite *(quelque, plusieurs)*, and interrogative adjectives *(quel, quelle)*, which play a crucial role in forming noun phrases. Particular attention is paid to the communicative and pragmatic aspects of determiners in French literary texts, highlighting their ability to express the speaker's emotional attitude, clarify information, and create textual coherence.

Based on a comparative analysis of the Brothers Grimm's tale *"The Wolf and the Seven Little Goats"* in French and Ukrainian translations, the study examines strategies for adapting determiners. These include direct translation, descriptive adaptation, and the addition of contextual information to preserve the stylistic and semantic integrity of the text. Challenges arising from grammatical differences between French and Ukrainian are identified, and solutions for overcoming these challenges are proposed. The importance of a creative approach to translation is emphasized to maintain the communicative and pragmatic effects of the original text.

The results confirm that effective translation of French determiners requires consideration of their syntactic function, stylistic role, and cultural-linguistic differences between the two languages. Preserving the expressive function and semantic nuances of determiners is a key task for translators, especially in literary texts. The study opens prospects for further research in cross-linguistic communication and translation studies.

Keywords: French determiners, syntax, literary text, translation, cross-linguistic communication, demonstrative adjectives, possessive adjectives, interrogative adjectives, indefinite adjectives, communicative and pragmatic functions, stylistic adaptation, cultural-linguistic differences, translation.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика в рамках антропоцентричної парадигми приділяє значну увагу дослідженню мовних засобів, які відображають мисленнєву діяльність людини у процесі освоєння реальності. Особливу роль у цьому відіграють детермінативи, оскільки вони слугують ключовими одиницями для вираження категорій визначеності, невизначеності, посесивності, кількості та інших відношень. У французькій мові, яка вирізняється високим ступенем структурної складності, детермінативи мають низку морфологічних, синтаксичних та семантичних особливостей.

Проблема ускладнюється у випадках перекладу детермінативів іншими мовами, оскільки вони часто втрачають свої комунікативні та прагматичні функції. Це створює значні труднощі для адекватного відтворення художнього, публіцистичного чи будь-якого іншого типу мовлення, де саме ці одиниці відіграють вагому роль у формуванні змісту та контексту. Тому детермінативи потребують глибшого дослідження для розуміння закономірностей їх використання, а також для оптимізації підходів до перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема функціонування детермінативів не є новою, і в сучасній лінгвістиці вона вже отримала значну увагу. Зокрема, у працях дослідників таких як Н. Дем'янова, Н. Космацька, С. Мусійчук, І. Панченко, В. Снєжкіна та Н. Халупська розглядаються питання семантики, синтаксичних функцій і стилістичних особливостей детермінативів у різних типах текстів.

Проте, попри наявність широкого спектра робіт, окремі аспекти залишаються недостатньо висвітленими. Наприклад, недостатньо дослідженими є нюанси функціонування детермінативів у художньому мовленні з урахуванням комунікативно-прагматичного підходу. Крім того, викликають інтерес питання варіативності їхнього перекладу залежно від стилістичних вимог тексту та мовних відмінностей між французькою й українською мовами.

Потреба у комплексному аналізі лінгвістичних характеристик французьких детермінативів у контексті їхнього художнього використання та перекладу залишається актуальною. Це відкриває перспективи для подальшого дослідження їхніх функцій і місця у системі міжмовної комунікації.

Мета статті – дослідити лінгвістичні характеристики сучасних французьких детермінативів у різних сферах їхнього використання. Зокрема, проаналізувати функціонування у художньому мовленні з комунікативно-прагматичного погляду, а також специфіку перекладу детермінативів українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових характеристик сучасної французької мови є категорія детермінативів, яка формується завдяки службовим словам, що вказують на рід, число та інші граматичні ознаки іменника. Ці елементи, як і артиклі, тісно пов'язані з іменниками, утворюючи з ними ритмічну групу. Однак, на відміну від артиклів, детермінативи, такі як вказівні, присвійні та неозначені прикметники, мають власне лексичне

значення. Вони здатні передавати відношення належності, вказівки чи запитання, виконуючи роль означень у реченнях.

Згідно з визначенням, детермінативи *актуалізують іменник*, допомагаючи його локалізації в мовленнєвій ситуації. Вони виступають як елемент, що поєднує синтаксичні компоненти номінальної синтагми, забезпечуючи структурну цілісність висловлення.

У процесі класифікації детермінативів виділяють дві основні категорії: **якісна детермінація**, яка відображає ступінь знання об'єкта, і **кількісна детермінація**, що характеризує об'єкти з боку їхніх кількісних параметрів. Наприклад, якісна детермінація представлена вживанням вказівних, присвійних та запитальних прикметників, тоді як кількісна – числівниками та певними неозначеними прикметниками [3].

Детермінативи у французькій мові являють собою різноманітну категорію службових слів, які допомагають конкретизувати, уточнювати або описувати іменники. Вони забезпечують узгодження елементів номінальної групи за родом, числом та іншими граматичними параметрами. Завдяки своїй функціональній і семантичній різноманітності, детермінативи класифікуються на кілька груп, кожна з яких має свої особливості використання і цілі у висловленні. Серед них [5]:

– вказівні прикметники (*adjectifs démonstratifs*) – це слова, що вказують на конкретний предмет чи об'єкт у просторі або часі. До цієї групи належать: *ce* (чоловічий рід однини), *cet* (чоловічий рід перед голосною або "h" німим), *cette* (жіночий рід однини) та *ces* (множина для обох родів). Вказівні прикметники можуть підсилюватися частками *-ci* (для ближніх предметів) і *-là* (для віддалених), наприклад: *cet enfant-ci* (*ця дитина*), *cet enfant-là* (*та дитина*).

– присвійні прикметники (*adjectifs possessifs*) – вони передають належність предмета до власника й узгоджуються з іменником за родом і числом. Приклади: *mon, ma, mes* (*мій, моя, мої*), *ton, ta, tes* (*твій, твоя, твої*), *son, sa, ses* (*його, її, свої*), *notre, nos* (*наш, наші*), *votre, vos* (*ваш, ваші*), *leur, leurs* (*їхній, їхні*).

– запитальні прикметники (*adjectifs interrogatifs*) – ці прикметники використовуються для уточнення іменника в питальних або окличних конструкціях. Основні форми: *quel, quelle* (*який, яка*), *quels, quelles* (*які*, множина). Наприклад: *Quelle heure est-il?* (*Котра година?*).

– неозначені прикметники (*adjectifs indéfinis*) – вони вказують на невизначеність кількості чи якості об'єкта, можуть виражати заперечення або підкреслювати схожість. Деякі з них вживаються лише як прикметники, наприклад: *chaque* (*кожний*), *quelque* (*якийсь*). Інші можуть функціонувати і як прикметники, і як займенники: *aucun* (*ніякий*), *autre* (*інший*), *même* (*той самий*), *tout* (*весь*), *plusieurs* (*декілька*).

Усі зазначені групи детермінативів відіграють ключову роль у формуванні номінальної синтагми, забезпечуючи її семантичну точність і граматичну структурованість.

Детермінативи у французькій мові відіграють важливу роль не лише в граматичній структурі речень, але й у реалізації комунікативно-прагматичних намірів мовця. Їхня функція виходить за межі простого визначення роду, числа або належності. Вони також дозволяють встановлювати зв'язок між суб'єктами та об'єктами мовлення, регулювати соціальну дистанцію та підкреслювати емоційне чи оцінне ставлення мовця до об'єктів висловлення.

Дослідники І. Панченко та Н. Дем'янова, посилаючись на думку французького лінгвіста П. Шародо, зазначають, що комунікативно-прагматичні ефекти детермінативів можна поділити на **три основні категорії**: описові, оцінні та описово-оцінні. Описові ефекти стосуються функції детермінативів уточнювати інформацію про об'єкт. Наприклад, за допомогою вказівних прикметників (*ce, cette, ces*) можна зосереджувати увагу на конкретному предметі чи явищі, наприклад: *Cette maison est magnifique!* (*Цей будинок чудовий!*) [4].

Оцінні ефекти є складнішими, оскільки вони демонструють емоційне ставлення мовця до об'єкта мовлення. ***Позитивна оцінка*** зазвичай виражається через присвійні детермінативи (*mon, notre*), які включають об'єкт до особистої сфери мовця, наближаючи його. Наприклад: *Mon petit frère est si intelligent.* (*Мій молодший брат такий розумний.*). Натомість ***негативна оцінка*** виникає у висловленнях із детермінативами *ton, votre* або *son*, що натякає на дистанцію між мовцем і об'єктом або його належність до чужої особистої сфери [4].

Вищезгадані науковці розглядають, як комунікативно-прагматичний потенціал детермінативів реалізується через конкретні тактики.

По-перше, ***тактика дистанціювання***, яка використовується мовцем для встановлення меж між своєю та чужою особистою сферою. Детермінативи в такій ролі дозволяють підкреслити відокремленість мовця, уникнути конфлікту або завершити певний етап взаємодії. Наприклад, у ситуаціях припинення міжособистісних відносин мовець може наголошувати на своїй сфері володіння:

– J'ai pris mes vêtements. Pas tous, d'ailleurs. Ma trousse de toilette. La photo de papa et maman. Mes bijoux. Mes chaussures. Le reste, je te laisse. (*Я взяла свої речі. Не всі, звісно. Мій набір для туалету. Фото тата і мами. Мої прикраси. Мої туфлі. Решту залишаю тобі.*) [4].

Також дистанціювання може виражатися у відстороненні мовця від чужої особистої сфери для уникнення конфлікту. Наприклад:

– Écoutez-moi bien, mademoiselle. Vous allez tout remettre dans votre valise et partir dans cinq minutes. (*Послухайте мене уважно, мадемуазель. Ви складете все у вашу валізу та підете за п'ять хвилин.*) [4].

Отже, за допомогою детермінативів мовець може визначати рівень близькості чи віддаленості від об'єктів, осіб або ситуацій.

По-друге, ***тактика конфронтації*** – застосовується переважно у конфліктних ситуаціях і базується на протиставленні особистих сфер мовця та співрозмовника. Використовуючи детермінативи, мовець підкреслює свою автономність, наполягаючи на перевагах власної позиції. Наприклад:

– *Dans mon temps, on parlait pas de rien se faire. On parlait de donner.* (*У мій час ми говорили не про те, щоб брати, а про те, щоб давати.*) [4].

У таких висловлюваннях детермінативи посилюють конфронтаційний характер мовлення, акцентуючи на контрасті між «своїм» і «чужим».

Метою ***тактики комунікативного тиску*** є вплив на поведінку співрозмовника для досягнення власних інтересів. Мовець використовує детермінативи *ton, votre* разом із наказовими дієсловами, щоб підкреслити свій авторитет. Наприклад:

– *Donnez-moi votre verre!* (*Дайте мені свій келих!*) [4].

Ця тактика демонструє прагнення мовця домінувати в комунікації, встановлюючи своє бачення ситуації як єдине правильне.

Також автори розглядають ***тактику солідарності,*** у якій мовець розширює свою особисту сферу до колективної, використовуючи детермінатив *notre*. Це підкреслює єдність зі співрозмовником та створює атмосферу співпраці. Наприклад:

– *Où est notre client ?* (*Де наш клієнт?*) [4].

Таке використання детермінативів може також свідчити про бажання надати моральну підтримку співрозмовнику.

Насамкінець, ***тактика атракції*** спрямована на створення позитивного враження про мовця. Використання *mon* дозволяє мовцеві включити співрозмовника до своєї особистої сфери, наголошуючи на його значущості. Наприклад:

– *Ma chérie, tu es à moi ?* (*Моя люба, ти зі мною?*) [4].

Тактика атракції допомагає зміцнити емоційний зв'язок між учасниками комунікації, що сприяє покращенню їхніх відносин.

Детермінативи у французькій мові є універсальним інструментом для моделювання міжособистісної взаємодії. Їхнє використання дозволяє не лише уточнювати семантику висловлювань, а й регулювати соціальну дистанцію, виражати емоційне ставлення та впливати на поведінку співрозмовника.

Також детермінативи виконують важливі функції у створенні стилістичних і художніх ефектів. Вони збагачують текст, додають йому експресії, дозволяючи авторам передавати різні нюанси значень, емоцій та настроїв. У художньому мовленні, зокрема, детермінативи часто функціонують як інструменти стилістичної виразності та засоби організації тексту, забезпечуючи логічну і семантичну зв'язність.

Насамперед пропонуємо розглянути роль ***вказівних детермінативів*** *(ce, cet, cette, ces)* у художньому тексті. Переважно, вони виконують функцію конкретизації та акцентування. Крім того, зазначені детермінативи сприяють визначенню місця або часу об'єкта у просторі чи текстуальному контексті. Як зазначає українська дослідниця Н. Космацька у своєму аналізі французьких коміксів «*Astérix et le chaudron*» та «*La rose et le glaive*», такі прикметники, як *ce* і *cette*, часто використовуються для виділення важливих елементів, створення аналітичних пауз або позначення об'єктів, які викликають емоційну реакцію читача [2].

Наприклад, вживання прикметника *cette* може виділяти об'єкт, як у фразі: *Nous allons attaquer cette banque!* Тут слово *cette* підкреслює конкретний банк, який є об'єктом майбутньої дії персонажів. Своєю чергою, поєднання вказівних детермінативів із прислівниками (*ci*, *là*) додає тексту експресивності та локалізує об'єкт, як у прикладі: *Ce chaudron-ci!* Подібні конструкції роблять текст динамічним, а читача – залученим до подій [2].

Група ***присвійних детермінативів*** (*mon, ton, leur*) додають тексту особистісного характеру. Вони не лише ідентифікують власника чи пов'язаність із певним об'єктом, а й передають емоційне ставлення мовця до об'єкта. Наприклад, конструкції на кшталт *mon chaudron à moi* або *ton pavois à toi* підкреслюють індивідуальність об'єкта, тоді як вживання таких слів, як *mon camarade*, демонструє емоційну залученість персонажа [2].

Залежно від контексту, присвійні детермінативи можуть вказувати на ніжність (*mon bon Obélix*), зневагу (*mon pauvre ami*), чи ієрархічні відносини (*mon capitaine*), а отже вони допомагають авторові встановлювати відносини між персонажами й підкреслювати соціальні чи емоційні нюанси [2].

Зі свого боку, ***неозначені детермінативи*** (*quelque, plusieurs, tout*) часто використовуються для створення узагальнень або, навпаки, для акцентування на невизначеній кількості об'єктів. Наприклад, слово *quelque* може позначати невизначену кількість, як у фразі: *Je voudrais quelque sanglier*. Водночас *tout* використовується для підсилення узагальнення або тотальності, як у вислові: *Toute réclamation doit être adressée à César, Jules, à Rome* [2].

Неозначені детермінативи також допомагають створити художній ефект завдяки грі з їхнім значенням. У випадку фрази *En tout cas*, наприклад, слово *tout* підкреслює абсолютність або повноту твердження [2].

Остання група, ***питально-окличні детермінативи*** (*quel, quelle*), є особливо важливою у діалогах художнього тексту. Вони передають сильні емоції персонажів: захоплення, обурення чи здивування. Наприклад, фраза *Quel culot!* висловлює подив чи схвалення, тоді як *Quelle idée!* підкреслює сарказм чи іронію. Їхнє вживання дозволяє авторові створити напруження або знизити його, додати тексту динамізму та яскравості [2].

Детермінативи виконують не лише стилістичну, але й текстотвірну функцію. Вони допомагають організувати текст, забезпечуючи його зв'язність

та логічність. Наприклад, анафоричне вживання детермінативів дозволяє створювати зв'язок між частинами тексту: спочатку об'єкт вводиться за допомогою неозначеного артикля, а далі уточнюється вказівним детермінативом (*un chaudron → ce chaudron*). Такі способи роблять текст більш органічним і зрозумілим для читача.

Зауважимо, що основною проблемою перекладу французьких детермінативів українською мовою є точність відтворення як граматичних, так і стилістичних аспектів тексту. Відмінності у граматичній структурі та функціонуванні детермінативів часто вимагають від перекладача не лише формального еквівалента, але й семантичної та контекстуальної адаптації. Це завдання ускладнюється тим, що у художньому тексті детермінативи не лише організовують мовну структуру, але й виконують експресивну функцію, формуючи емоційний та стилістичний тон висловлювання. Поміж тим, дослідження цих граматичних труднощів відкриває перспективи глибшого розуміння культурно-мовних відмінностей і шляхів їх подолання у перекладацькій практиці.

Відтак, переклад детермінативів із французької мови українською створює низку граматичних труднощів через розбіжності у структурах і функціях обох мов. Французька мова відзначається багатством форм детермінативів, які мають свої особливості використання та семантичні відтінки. В українській мові ці елементи часто мають іншу граматичну природу, що вимагає адаптації під час перекладу.

Присвійні детермінативи французької мови (*mon, ton, son, leur*) і відповідні займенники в українській мові є частими джерелами міжмовної інтерференції. Французькі детермінативи тісно пов'язані з граматичними категоріями роду і числа об'єкта, тоді як в українській мові форми присвійних займенників можуть відображати як властивості суб'єкта (*мій, наш*), так і об'єкта (*моя, мої*) [3].

Особливої уваги заслуговує зворотний присвійний займенник *свій*, який у французькій мові не має прямого відповідника. Його переклад зазвичай здійснюється через стандартні присвійні займенники (*son, leur*), що нерідко викликає семантичну неоднозначність. Наприклад, речення *Він взяв свою книгу* може бути передано як *Il a pris son livre*, що у певних контекстах створює можливість плутанини з книгою, яка належить іншій особі [3].

Іншою проблемою є відсутність у французькій мові форм, аналогічних до *його, її, їх* в українській. Для вираження цих відносин використовуються конструкції на основі *de* (*le livre de lui*), які можуть звучати неприродно в художньому стилі [5].

Французькі ***вказівні детермінативи*** (*ce, cet, cette, ces*) виконують функцію уточнення та виділення об'єкта в просторі або часі. Українські аналоги, такі як *цей, ця, ті*, подібні за значенням, але мають відмінності у сфері вживання. Зокрема, французькі форми можуть поєднуватися із частками *-сі* та

-là, що підсилює просторову чи часову конотацію: *ce livre-ci* (ця книга тут) проти *ce livre-là* (та книга там). В українській мові такі відтінки передаються додатковими словами (*ця книга тут, та книга там*), що може змінювати стиль тексту [5].

Ще однією особливістю французької мови є використання форм *cela* та *ça*, які нейтралізують опозицію близькість/віддаленість. Переклад цих форм українською часто вимагає адаптації до контексту, оскільки вони можуть виражати як нейтральну вказівку (*це*), так і емоційне ставлення (*оце*) [3].

Неозначені детермінативи (*quelque, plusieurs, tout, aucun*) у французькій мові мають складну семантику, що поєднує якісні та кількісні характеристики об'єкта. Наприклад, слово *quelque* може означати як невизначену кількість (*кілька*), так і певну якість (*якийсь*). В українській мові для цих значень існують різні займенники (*якийсь, кілька, дехто*), що ускладнює переклад [5].

Особливої уваги потребує форма *aucun*, яка в сучасній французькій мові має заперечне значення (*жоден*). В українській мові такі конструкції зазвичай перекладаються за допомогою заперечних займенників із часткою *ні-* (*ніхто, нічий*). Наприклад, речення *Je ne vois aucun problème* може бути перекладене як *Я не бачу жодної проблеми*. Проблеми виникають у випадках, коли *aucun* використовується у позитивному значенні, що є архаїчним для сучасної мови, але ще зустрічається у художніх текстах [3].

Французькі ***питально-окличні детермінативи*** (*quel, quelle*) мають вищу частотність у художньому мовленні, ніж їхні українські аналоги (*який, яка*). Вони часто використовуються для вираження емоцій, що ускладнює їхній переклад. Наприклад, фраза *Quel bonheur!* може бути перекладена як *Яке щастя!*, проте такий переклад може втратити експресивність оригіналу [3].

Окремої уваги потребують архаїчні форми, такі як *duquel, de laquelle*, які у французькій мові мають обмежене використання, але все ще зустрічаються в літературі. В українській мові їхні відповідники відсутні, що змушує перекладача шукати обхідні конструкції (*з якого, з котрої*), які можуть бути громіздкими [5].

Переклад детермінативів із французької мови українською вимагає від перекладача глибокого розуміння граматичних і стилістичних особливостей обох мов. Розбіжності у формах і значеннях цих елементів можуть спричинити втрату експресивності або зміщення смислових акцентів тексту. Ефективний переклад потребує не лише граматичної адаптації, але й творчого підходу, який дозволяє зберегти стилістичну цілісність оригіналу.

Для глибшого розуміння особливостей перекладу детермінативів із французької мови на українську було проведено аналіз тексту казки братів Грімм «Вовк і семеро козенят» у двох варіантах адаптації – французькому [6] та українському [1]. Це дозволило простежити, як різні граматичні категорії детермінативів трансформуються при перекладі й адаптуються для

українського читача. Особливу увагу було приділено таким категоріям детермінативів, як присвійні, вказівні, неозначені та питальні прикметники.

1. Присвійні детермінативи. У французькому тексті було виявлено значну кількість присвійних прикметників (*mon, ma, mes, notre, son*), які мають відповідники в українській мові. Наприклад, французький детермінатив *notre* перекладається як *наша*, адаптуючи категорію роду, яка є обов'язковою в українській мові:

Notre maman n'a pas les pattes noires comme toi [6]. – У нашої матусі ноги біленькі, гарненькі, а в тебе чорні, вовцюга-злодюга! [1].

Цей приклад демонструє, що, хоча французька мова не завжди чітко виражає рід детермінатива, семантика слова *maman* дозволяє визначити умовний рід прикметника *notre*. Український варіант завдяки граматичній структурі робить цей рід явним.

Значна увага була приділена зворотному присвійному займеннику *свій*, який не має прямого аналога у французькій мові. Замість цього використовуються стандартні прикметники (*son, ses*), що потребують контекстуальної адаптації:

Elle chercha ses petits, mais en vain [6]. – Шукала вона своїх діток, шукала, та ніде не знайшла [1].

2. Неозначені детермінативи. Французькі неозначені детермінативи (*quelque, tous, tout, toute*) перекладаються українською як прямими відповідниками (*якийсь, всі, кожен*), так і описовим способом або шляхом додавання інформації. Наприклад:

Un jour, elle voulut aller dans la forêt pour rapporter quelque chose à manger…[6] – От якось надумала вона піти в ліс травички нарвати, діток нагодувати [1].

Неозначений прикметник *tous* перекладається як *всі*, при цьому в українському тексті змінюється за відмінками, що забезпечує гнучкість і точність передачі змісту:

Un jour, elle les rassembla tous les sept et leur dit..[6]. – От якось надумала вона піти в ліс травички нарвати, діток нагодувати. Покликала їх усіх та й каже…[1].

3. Вказівні та питальні детермінативи. Вказівні прикметники, як-от *cette*, часто перекладаються із додаванням додаткової інформації для повнішого розкриття змісту:

Allez, les enfants, apportez des pierres... nous les fourrerons dans le ventre de cette vilaine bête...[6]. – Підіть швиденько назбирайте камінців. Поки лихий вовчисько спить, ми накладемо йому каміння в черево [1].

Питальний прикметник *quel* у французькій мові часто слугує для передачі емоційного забарвлення, що потребує адаптації в українському перекладі:

Quel bonheur! [6]. – Ото було радощів! [1].

Аналіз тексту французької та української адаптацій казки «Вовк і семеро козенят» дозволяє зробити висновок, що переклад детермінативів вимагає використання різних стратегій. До них належать: 1) *прямий переклад* за допомогою українських еквівалентів детермінативів; 2) *описовий переклад*, який дозволяє додати необхідні деталі для адаптації змісту; 3) *додавання інформації*, яке враховує культурні та граматичні особливості української мови; 4) *граматична трансформація*, наприклад, узгодження за родом, числом та відмінками.

Як можемо зауважити, переклад детермінативів французької мови потребує гнучкого підходу для збереження семантичної точності, стилістики та емоційного впливу тексту.

Висновки. Проведене дослідження особливостей функціонування французьких детермінативів у художньому мовленні та їхнього перекладу українською мовою дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, детермінативи у французькій мові відіграють ключову роль у семантичній і синтаксичній організації тексту. Вони не лише виконують граматичні функції, такі як визначення роду, числа, належності чи визначеності іменника, зокрема, але й додають висловлюванню стилістичної виразності та емоційного забарвлення. У художніх текстах вони активно сприяють створенню логічної та семантичної цілісності, допомагаючи підкреслювати важливість тих чи інших елементів у наративі.

По-друге, переклад французьких детермінативів українською ускладнюється через розбіжності у граматичних категоріях та стилістичних функціях обох мов. Французька мова має більшу кількість форм детермінативів, які включають вказівні, присвійні, неозначені та питальні прикметники. В українській мові подібні функції виконуються іншими засобами, що вимагає контекстуальної адаптації. Відмінності в структурі та семантиці цих мовних одиниць часто створюють труднощі для збереження точності та емоційної виразності при перекладі. Ми визначили, що для успішного перекладу детермінативів використовуються різні стратегії. Прямий переклад забезпечує збереження оригінальної семантики, проте в деяких випадках це може бути недостатньо для точного відтворення значення. Описовий переклад дозволяє передати значення детермінативів у ширшому контексті, додаючи необхідну інформацію для розкриття змісту. Додавання інформації та граматичні трансформації враховують особливості роду, числа та відмінків української мови, що є необхідним для збереження зв’язності й стилістичної цілісності тексту.

Компаративний аналіз тексту казки «Вовк і семеро козенят» братів Грімм у французькому та українському варіантах підтвердив, що ефективний переклад можливий за умови творчого підходу до адаптації детермінативів. Використання прямих відповідників, зворотних займенників та адаптованих структур дозволяє зберегти семантичну точність і стилістичну цілісність тексту, що є важливим для правильного сприйняття літературного твору в іншій мовній культурі.

Дослідження показало, що граматичні, семантичні та прагматичні особливості французьких детермінативів потребують глибокого розуміння для забезпечення якісного перекладу. Подальші дослідження у цій сфері можуть допомогти оптимізувати підходи до перекладу, сприяючи більш точній міжмовній комунікації та покращенню перекладацької практики.

Література:

1. Брати Грімм «Вовк і семеро козенят» :: БУЛ. *ДОБРА КАЗКА :: Казки з усього світу!*. URL: https://dobra-kazka.in.ua/kazky-za-avtoramy/grimm-brati/vovk-i-semero-kozenjat/ (дата звернення: 04.12.2024).

2. Космацька Н. Французькі детермінативи та їхня роль у художньому мовленні (на матеріалі французьких коміксів). *Вісник Львівського університету. Серія: іноземні мови.* 2009. № 16. С. 104–111.

3. Мусійчук С. М. Довідник з граматики французької мови для самостійної роботи студентів та магістрів усіх спеціальностей : навч. посіб. Київ: Компринт, 2012. 198 с.

4. Панченко І., Дем'янова Н. Присвійні детермінативи сучасної французької мови: комунікативно-прагматичний аспект. *Мова*. 2016. № 25. С. 5–10.

5. Снєжкіна В. Ф., Халупська Н. В. Практикум з французької мови для студентів початкового рівня володіння іноземною мовою : навч. посіб. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 176 с.

6. Contes de Grimm. *Carnet de contes : ressources à télécharger pour créer un atelier de lecture de contes*. URL: https://carnet-de-contes.jimdofree.com/contes/contes-de-grimm/le-loup-et-les-sept-chevreaux/ (дата звернення: 04.12.2024).

References:

1. Hrym, Ya., Hrym, W. Vovk i semero kozeniat [The Wolf and the Seven Little Goats]. Buhl. Dobra kazka. Kazky z usih svitiv! Retrieved from https://dobra-kazka.in.ua/kazky-za-avtoramy/grimm-brati/vovk-i-semero-kozenjat/ [in Ukrainian].

2. Kosmatska, N. (2009). Frantsuzki determinatyvy ta yikhnya rol u khudozhnomu movlenni (na materiali frantsuzkykh komiksiv) [French determinatives and their role in artistic discourse (based on French comics)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: inozemni movy – Bulletin of Lviv University. Series: Foreign Languages, (16),* 104–111 [in Ukrainian].

3. Musiychuk, S. M. (2012). Dovidnyk z gramatyky frantsuzkoi movy dlya samostiynoi roboty studentiv ta mahistriv usikh spetsialnostei: navchalnyi posibnyk [French Grammar Handbook for Independent Study of Students and Masters of All Specialties: Textbook]. *Kyiv: Komprynt*, 198 p. [in Ukrainian].

4. Panchenko, I., & Dem'yanova, N. (2016). Prysviiyni determinatyvy suchasnoi frantsuzkoi movy: komunikatyvno-pragmatychnyi aspekt [Possessive determinatives in modern French: communicative-pragmatic aspect]. *Mova – Language, (25),* 5–10 [in Ukrainian].

5. Sniezhkina, V. F., & Khalupska, N. V. (2009). Praktykum z frantsuzkoi movy dlya studentiv pochatkovoho rivnya volodinnya inozemnoyu movoyu: navchalnyi posibnyk [French Language Practice for Beginners: Textbook]. *Kyiv: DP "Vyd. dim 'Personal'"*, 176 p. [in Ukrainian].

6. Contes de Grimm. Carnet de contes: ressources à télécharger pour créer un atelier de lecture de contes [Grimm's Tales. Story Notebook: Downloadable Resources for Creating a Tale Reading Workshop]. Retrieved from https://carnet-de-contes.jimdofree.com/contes/contes-de-grimm/le-loup-et-les-sept-chevreaux/ [in French].

УДК: 378.147:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1164-1176

Любарець Олег В'ячеславович аспірант Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0009-0008-2321-4016

АУДІОВІЗУАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАКОРДОННІЙ ПРАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті досліджуються сучасні тенденції та методи використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті, як у вітчизняному, так і в закордонному контексті. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю підвищення якості освітнього процесу, підготовки конкурентоспроможних фахівців та адаптації до вимог цифрового суспільства. Автори аналізують основні види аудіовізуальних технологій, такі як відеолекції, інтерактивні презентації, симулятори, платформи дистанційного навчання, а також інтеграцію цих засобів із сучасними цифровими платформами. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу практик впровадження аудіовізуальних технологій у різних країнах, таких як Україна, Німеччина, США, Японія та інші. Визначено ключові переваги цих технологій, зокрема підвищення залученості здобувачів освіти, розвиток критичного мислення, креативності та практичних навичок, а також створення умов для індивідуалізації навчання. Разом із тим, у статті акцентується на викликах, пов’язаних із впровадженням цих технологій, серед яких недостатнє технічне забезпечення, висока вартість обладнання, проблема адаптації контенту та авторських прав. Результати дослідження показують, що аудіовізуальні технології значно підвищують ефективність навчального процесу та відкривають нові можливості для професійної освіти. У статті запропоновано практичні рекомендації для освітніх закладів щодо оптимального використання аудіовізуальних технологій, їх інтеграції з іншими цифровими інструментами, а також адаптації до специфіки різних галузей. Висновки можуть бути корисними для викладачів, розробників освітніх програм, а також фахівців, які займаються впровадженням інновацій у сфері професійної освіти. Перспективними напрямами подальших досліджень є вдосконалення інтерактивності, розвиток контенту для технологій віртуальної та доповненої реальності, а також створення нових підходів до моделювання навчальних процесів у цифровому середовищі. У статті також розглядається вплив аудіовізуальних технологій на мотивацію здобувачів освіти, особливо у контексті дистанційного навчання. Окремо підкреслено важливість використання інтерактивних елементів, таких як

віртуальні симуляції та мультимедійні платформи, для формування практичних навичок і наближення навчального процесу до реальних умов професійної діяльності. Аналіз показує, що ефективне впровадження цих технологій сприяє зниженню рівня стресу здобувачів освіти через моделювання безпечного навчального середовища. Зазначено, що аудіовізуальні технології відіграють ключову роль у формуванні міждисциплінарних знань, що є необхідним для підготовки фахівців до роботи в умовах глобальних викликів і технологічного прогресу.

Ключові слова: аудіовізуальні технології, професійна освіта, відеолекції, інтерактивні презентації, симулятори, платформи дистанційного навчання, віртуальна реальність, доповнена реальність, критичне мислення, креативність, індивідуалізоване навчання, цифрова трансформація, освітні інновації, адаптація контенту, розвиток професійних навичок.

Liubarets Oleg Vyacheslavovych PhD student at Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0008-2321-4016

AUDIOVISUAL TECHNOLOGIES IN DOMESTIC AND INTERNATIONAL PRACTICES OF PROFESSIONAL EDUCATION

Abstract. This article focuses on the use of audiovisual technologies in professional education and on their importance for improving the quality of learning and preparing competitive professionals within the context of the world digital transformation. The relevance of the study, on one hand, lies with the constantly growing demand for new approaches to education, which meet the needs of the labor market, as well as to the requirements of the digital society as a whole. Audiovisual technologies, including videolectures, interactive presentations, simulators, and distance learning platforms are increasingly applied in educational processes and show their capabilities of changing the traditional learning process. The article compares the practice of adoption and implementation of these technologies in different countries – Ukraine, Germany, the USA, Japan, etc. – to identify best practices and ways to overcome problems in their implementation. Audiovisual technologies are also advantageous on account of their potential to amplify learner engagement, promote critical thinking and creativity, and enabling practical skill cultivations. These technologies also allow for customization of learning process so learners can move at their own pace and go back to complex topics as often as they need or want. While these benefits exist, major issues remain, such as high equipment costs, poor technical infrastructure in many locations, and the content adaptations needed to match local education and cultural requirements. Lastly, pressing concerns of copyright and ethical utilisation of media in education are also noted. This study presents that the integration of audiovisual technologies greatly enhances the effectiveness of professional education while making learning more

interactive, accessible, and attractive. Finally, practical recommendations are offered for educational institutions about how to maximize the utilizations of audiovisual tools, blend them with other digital methods, and tweak their usage to specific industries including engineering, healthcare, and logistics. The article also highlights the criticality of continuously monitoring and evaluating these technologies, to be able to adapt to conditions and user feedback. The article concludes especially for educators, educational policymakers, and developers of innovative educational programs. Finally, they emphasize the necessity of using audiovisual technologies as a mainstay of contemporary professional education. Potential future research conducts include created content for virtual and augmented reality platforms, hybrid models of education combining both traditional and digital forms of instruction, and more advanced machine learning methods to produce the best personalized learning experience possible. Practitioners and researchers in the field of education interested in the use of digital innovation will find this study to be highly relevant, as insights can inform the design of and decisions regarding various future ready educational practices.

Keywords: audiovisual technologies, professional education, video lectures, interactive presentations, simulators, distance learning platforms, virtual reality, augmented reality, critical thinking, creativity, personalized learning, digital transformation, educational innovations, content adaptation, professional skills development.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток професійної освіти вимагає постійного впровадження інноваційних технологій, які сприяють підвищенню ефективності навчального процесу та підготовки фахівців до вимог сучасного ринку праці. Серед таких технологій особливу увагу привертають аудіовізуальні засоби, які забезпечують інтерактивність, доступність та індивідуалізацію навчання. Проте, незважаючи на їх широке застосування, існує ряд проблем, пов'язаних із недостатнім рівнем технічного забезпечення, адаптації контенту до специфіки різних галузей, а також інтеграції цих технологій у традиційні освітні моделі. Крім того, різні країни мають власний підхід до впровадження аудіовізуальних технологій, що породжує потребу в порівняльному аналізі їх ефективності, визначенні найкращих практик та розробці рекомендацій для вдосконалення професійної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз представлених джерел дозволяє виявити ключові тенденції та напрями використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті. Бойко зосередила увагу на анімаційних технологіях як ефективному інструменті для візуалізації складного навчального матеріалу. Автор зазначає, що анімація підвищує зацікавленість здобувачів освіти, полегшує розуміння складних концепцій і сприяє розвитку креативного мислення [2]. Герасименко провів аналіз мультимедійних технологій у професійній освіті. Автор виділяє

тенденції впровадження мультимедіа у навчальний процес як засобу підвищення доступності та ефективності освіти [4]. Сидоренко акцентувала на використанні аудіовізуальних технологій у підготовці майбутніх педагогів. Автор підкреслює, що ці технології полегшують розуміння складних понять і сприяють розвитку критичного мислення [8].

Бацуровська та ін. дослідили ефективність інтерактивних аудіовізуальних засобів в підготовці фахівців аграрного профілю. Автори акцентували на значенні інтерактивності та адаптації контенту до специфічних потреб галузі, що сприяє формуванню практичних навичок та підвищенню мотивації здобувачів освіти [1]. Кузьменко акцентувала увагу на інтерактивних технологіях як важливому елементі професійної підготовки. Автор наголошує на їхній ролі у підвищенні залученості здобувачів освіти та забезпеченні індивідуального підходу до навчання [5]. Василенко досліджував роль технологій віртуальної реальності у підготовці майбутніх фахівців. Основний акцент зроблено на практичному застосуванні VR для моделювання реальних умов професійної діяльності, що забезпечує якісну підготовку без ризиків [3].

Руденко дослідила інтерактивні мультимедійні системи як засіб удосконалення освітнього процесу. Автор зазначає, що ці системи сприяють підвищенню рівня взаємодії між здобувачами освіти та викладачами [7]. Шевченко розглянув інтерактивне навчання з використанням відеоматеріалів. Автор зазначає, що цей підхід сприяє активному залученню здобувачів освіти та забезпечує можливості для інтерактивного засвоєння матеріалу [9]. Мартинюк розглянув переваги та виклики використання відеолекцій у дистанційному навчанні. Зокрема, виділено можливість гнучкого доступу до освітніх ресурсів та складнощі, пов’язані з мотивацією здобувачів освіти [6].

Метою статті є аналіз сучасних методів підвищення точності прогнозування у системах підтримки прийняття рішень (СППР) на основі нейронних мереж, зокрема інтеграції статистичних методів та алгоритмів машинного навчання для забезпечення якісного та своєчасного прийняття рішень у різних галузях.

Виклад основного матеріалу.

Використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті стало невід'ємною частиною сучасного навчального процесу, дозволяючи підвищити якість освіти завдяки інтеграції інноваційних рішень. Для оцінки ефективності застосування таких технологій важливим є порівняльний аналіз їх впровадження у різних країнах. Це дозволяє визначити ключові тенденції, переваги та виклики, що виникають у процесі інтеграції аудіовізуальних рішень у навчальні практики. У таблиці 1 представлено аналіз використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті на прикладі різних країн, зокрема їх особливості, досягнуті освітні результати, приклади впровадження та основні виклики.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті: вітчизняний та закордонний досвід

Країна	Використані технології	Освітні результати	Приклади впровадження	Виклики
Україна	Відеолекції, інтерактивні презентації, хмарні сервіси	Покращення професійних компетенцій, адаптація до сучасного ринку праці	Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова: курси для інженерів-програмістів	Недостатнє технічне забезпечення в окремих регіонах, брак підготовлених викладачів
Німеччина	Віртуальна реальність (VR), симулятори	Збільшення практичних навичок, підготовка до реальних робочих умов	Використання VR для навчання технічних спеціальностей у вищих навчальних закладах	Висока вартість обладнання, складність адаптації матеріалів до VR
США	Онлайн-платформи (Coursera, edX), мультимедійні тренінги	Розвиток критичного мислення, індивідуальний підхід до навчання	Масові відкриті онлайн-курси (MOOCs) для професійного розвитку	Відсутність соціальної взаємодії в онлайн-середовищі, проблема мотивації здобувачів
Японія	Роботизовані платформи, інтерактивні дошки	Інтеграція інноваційних рішень у навчання, розвиток креативного мислення	Курси з робототехніки та програмування у технічних університетах	Висока залежність від технічної інфраструктури
Франція	Відеоігри як освітній інструмент, анімація для візуалізації складних процесів	Підвищення залученості студентів, розвиток командної роботи	Використання ігрових технологій у підготовці інженерів у провідних університетах	Етичні питання використання ігрових технологій у навчанні, ризики гейміфікації
Австралія	Лабораторії віртуальної реальності, інтерактивні відео	Збільшення доступу до практичного досвіду, підвищення якості навчання	Впровадження VR-лабораторій у технічних закладах освіти	Брак локалізованого контенту для використання у специфічних освітніх програмах
Велика Британія	Медіаплатформи для створення контенту, інтерактивні інструменти для аналізу даних	Формування міждисциплінарних знань, розвиток аналітичного мислення	Університети використовують інтерактивні платформи для підготовки майбутніх фахівців	Проблеми з авторськими правами при використанні медіаконтенту
Канада	Платформи дистанційного навчання, адаптивні технології	Індивідуалізація навчання, підвищення успішності	Використання адаптивних платформ для інтерактивних курсів	Відсутність стандартизації навчальних платформ
Китай	Інтерактивні мобільні додатки, гібридне навчання	Збільшення доступності навчання, покращення цифрової грамотності	Використання мобільних додатків для інтерактивного навчання	Проблеми конфіденційності даних, залежність від технологій

Розроблено на основі [1], [5], [8]

Використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті є важливим інструментом для забезпечення якісного навчального процесу. Ці технології відкривають широкі можливості для вдосконалення навчання завдяки їх здатності візуалізувати інформацію, робити її більш доступною та зрозумілою. Представлений рисунок 1. демонструє ключові аспекти, які характеризують аудіовізуальні технології та їх роль у професійному навчанні. Він структурно відображає основні напрями впливу цих технологій на ефективність освіти.

Рис. 1. 1. Особливості аудіовізуальних технологій у професійній освіті

Рисунок ілюструє багатогранність аудіовізуальних технологій, поділяючи їх на дві основні групи: технічні аспекти та застосування у навчанні. До технічних аспектів належать сумісність пристроїв, оперативний доступ до даних та наявність технічної підтримки, які є базовими умовами для їх ефективного функціонування. Ці аспекти забезпечують стабільність роботи аудіовізуальних технологій та зручність їх використання в освітньому процесі. Застосування аудіовізуальних технологій відображено через їх роль у створенні мультимедійного контенту, онлайн-курсів, інтерактивних занять і розвитку навичок здобувачів освіти. Особлива увага приділяється інструментам візуалізації, які сприяють кращому розумінню складних понять та інтерактивності, що дозволяє активно залучати здобувачів до навчального процесу. Ключовим результатом використання цих технологій є покращення навчання через підвищення мотивації здобувачів освіти та створення умов для активного засвоєння матеріалу. Удосконалення розуміння матеріалу також пов’язане з можливістю наочного представлення інформації через мультимедійний контент.

Охарактеризуємо особливості аудіовізуальних технологій у професійній освіті.

Візуалізація складних концепцій. Аудіовізуальні технології у професійній освіті мають низку особливостей, які роблять їх незамінними у сучасному навчальному процесі. Однією з головних переваг є можливість візуалізувати складні теоретичні поняття та процеси через відео, анімації та графічні моделі, що значно спрощує їх сприйняття. Поєднання звукових і візуальних компонентів створює багатоканальний підхід до передачі інформації, що сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та полегшує засвоєння навіть найскладніших тем. Інтерактивність аудіовізуальних платформ дозволяє здобувачам освіти активно брати участь у навчальному процесі через опитування, виконання завдань у симуляторах чи взаємодію з віртуальними об'єктами. Ці технології відкривають доступ до якісного навчання незалежно від місця перебування завдяки онлайн-платформам, вебінарам та відеолекціям, що є особливо важливим у дистанційній освіті. Важливим аспектом є індивідуалізація навчання, яка дозволяє здобувачам навчатися у власному темпі, повертатися до складних тем і обирати зручний формат контенту. Завдяки використанню віртуальної та доповненої реальності здобувачі можуть тренувати свої професійні навички у безпечних умовах, максимально наближених до реальних. Крім того, аудіовізуальні технології сприяють розвитку критичного мислення та креативності, адже інтерактивні кейси, відеопроєкти та мультимедійні завдання стимулюють здобувачів шукати інноваційні рішення та аналізувати професійні ситуації. Загалом, аудіовізуальні технології не лише покращують якість навчання, а й підвищують мотивацію, зацікавленість та залученість здобувачів освіти до процесу професійної підготовки.

Поєднання звукових і візуальних компонентів. Аудіовізуальні технології у професійній освіті вирізняються своєю унікальною здатністю поєднувати звукові та візуальні компоненти для створення багатоканального підходу до передачі інформації. Завдяки одночасному залученню слуху та зору здобувачі освіти можуть не лише краще сприймати матеріал, а й глибше його запам'ятовувати, що особливо важливо для складних концепцій. Загалом, поєднання звукових і візуальних компонентів створює інтерактивне, захопливе та ефективне середовище для навчання, яке сприяє досягненню високих результатів у професійній освіті.

Інтерактивність. Інтерактивність аудіовізуальних технологій є однією з їх ключових особливостей, яка значно змінює традиційний підхід до навчання, роблячи його більш динамічним і залучаючим. Використання інтерактивних функцій, таких як тести, опитування, або симуляції, дозволяє здобувачам освіти активно брати участь у навчальному процесі, замість того щоб бути пасивними споживачами інформації. Наприклад, інтерактивні відео можуть включати зупинки для відповідей на запитання або виконання завдань,

що сприяє кращому засвоєнню матеріалу та розвитку критичного мислення. У технічних дисциплінах здобувачі можуть використовувати симулятори для моделювання реальних процесів, таких як керування технічним обладнанням або тестування систем без необхідності працювати з реальними об'єктами, що знижує ризики. В інтерактивних вебінарах учасники мають змогу задавати питання, брати участь у дискусіях або спільно вирішувати проблеми, що робить навчання більш особистісно орієнтованим. Також інтерактивність дозволяє викладачам оперативно реагувати на запити здобувачів освіти, коригувати навчальні матеріали та забезпечувати індивідуальний підхід. У групових проєктах інтерактивні технології сприяють розвитку навичок командної роботи, адже здобувачі спільно створюють контент або аналізують дані в режимі реального часу. Крім того, такі функції, як інтерактивні дошки або платформні опитування, дозволяють підвищити рівень залученості навіть серед тих здобувачів, які зазвичай не проявляють активності під час занять. Завдяки інтерактивності навчання стає не лише ефективнішим, а й більш захопливим, що мотивує здобувачів освіти до активної участі та кращого освоєння професійних навичок. Таким чином, інтерактивність аудіовізуальних технологій є важливим елементом їхньої ефективності, яка робить навчальний процес гнучким, цікавим і максимально адаптованим до сучасних викликів.

Дистанційність і доступність. Дистанційність і доступність є одними з ключових переваг аудіовізуальних технологій у професійній освіті, які змінюють традиційні підходи до навчального процесу. Відеолекції дозволяють здобувачам освіти отримувати доступ до навчального матеріалу в будь-який зручний час, забезпечуючи гнучкість та індивідуалізацію навчання. Завдяки вебінарам викладачі можуть проводити заняття в режимі реального часу незалежно від географічного розташування учасників, що відкриває можливості для співпраці між студентами з різних регіонів або навіть країн. Інтерактивні курси, які інтегрують відео, аудіо, тестування та практичні завдання, сприяють комплексному засвоєнню знань і дозволяють повторювати матеріал стільки разів, скільки потрібно. Хмарні платформи для зберігання та обміну матеріалами, такі як Google Classroom чи Moodle, забезпечують доступ до навчальних ресурсів 24/7, що робить процес навчання зручним і безперервним. Для професійної освіти, особливо технічної чи медичної, аудіовізуальні технології забезпечують можливість відтворення складних процесів, таких як хірургічні маніпуляції або робота із заводським обладнанням, у віртуальному середовищі. Дистанційність також дозволяє здобувачам освіти брати участь у міжнародних програмах, курсах або семінарах, які раніше були недосяжними через фізичні обмеження. Крім того, аудіовізуальні технології є невід'ємною частиною інклюзивної освіти, дозволяючи людям із фізичними обмеженнями отримувати якісну освіту без необхідності особистої присутності. Загалом, дистанційність та доступність аудіовізуальних технологій відкривають нові горизонти для професійної

освіти, роблячи її доступною, масштабованою та адаптованою до сучасних викликів.

Індивідуалізація навчання. Індивідуалізація навчання, яку забезпечують аудіовізуальні технології, є одним із найважливіших аспектів сучасного освітнього процесу. Ці технології дозволяють здобувачам освіти навчатися у власному темпі, повторюючи складні теми та деталі стільки разів, скільки потрібно для їхнього розуміння. Наприклад, відеолекції та інтерактивні модулі надають можливість зупиняти, перемотувати та повторно переглядати матеріал, що забезпечує глибше засвоєння знань [4]. Крім того, здобувачі можуть обирати зручний для себе час і місце для навчання, що особливо важливо для тих, хто поєднує навчання з роботою чи іншими зобов'язаннями. Аудіовізуальні технології також адаптуються до різних стилів навчання: для візуалів ефективними є графіки, діаграми та анімації, тоді як аудіали можуть використовувати подкасти чи аудіокурси. Інтерактивні платформи, такі як Moodle чи Coursera, дозволяють створювати персоналізовані навчальні траєкторії, пропонуючи здобувачам завдання відповідно до їхнього рівня підготовки та швидкості засвоєння матеріалу. У професійній освіті це особливо важливо, адже здобувачі можуть зосередитися на тих аспектах, які є найбільш релевантними для їхньої спеціалізації. Наприклад, у технічних дисциплінах здобувачі освіти можуть додатково практикувати моделювання складних процесів, таких як налаштування програмного забезпечення чи робота з механічними системами. Індивідуалізація також забезпечує можливість зворотного зв'язку: інтерактивні завдання та автоматизовані тести дозволяють отримувати миттєву оцінку своїх знань і вдосконалювати слабкі місця. У результаті аудіовізуальні технології створюють умови для більш гнучкого, зручного та ефективного навчання, яке максимально враховує індивідуальні потреби кожного здобувача освіти.

Реалістичність і моделювання. Реалістичність та моделювання, які забезпечують аудіовізуальні технології, є однією з їхніх ключових переваг у професійній освіті, особливо для спеціальностей, що вимагають практичних навичок. Завдяки використанню технологій віртуальної (VR) та доповненої реальності (AR), здобувачі освіти можуть зануритися у змодельоване середовище, максимально наближене до реальних умов. Наприклад, у медичній освіті VR дозволяє тренуватися на віртуальних пацієнтах, виконуючи складні операції без ризику для життя людей [3]. Подібним чином у технічних спеціальностях симулятори відтворюють роботу обладнання чи виробничих ліній, дозволяючи здобувачам освіти освоювати тонкощі професії без використання дорогих ресурсів чи ризиків для обладнання. AR-технології забезпечують інтеграцію віртуальних об'єктів у реальне середовище, що особливо корисно для вивчення будови механізмів, архітектурних споруд чи анатомії людського тіла. Такі моделювання сприяють кращому розумінню процесів, адже здобувачі освіти мають змогу не лише спостерігати за ними, але й активно взаємодіяти, аналізуючи помилки та вдосконалюючи свої дії.

Стимулювання критичного мислення. Стимулювання критичного мислення є одним із ключових аспектів використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті, адже вони забезпечують здобувачам освіти можливість навчатися аналізувати інформацію та приймати обґрунтовані рішення. Завдяки інтерактивним завданням, таким як аналіз відеокейсів, здобувачі можуть оцінювати різні аспекти професійних ситуацій, враховувати альтернативні підходи та визначати найефективніші стратегії для їх вирішення. Наприклад, у бізнес-освіті відеокейси з реальних компаній дозволяють не лише досліджувати проблеми, з якими зіткнувся бізнес, але й пропонувати власні рішення на основі критичного аналізу даних [4]. Симулятори, які моделюють реальні професійні умови, дають змогу вивчати наслідки прийнятих рішень без ризику для реального середовища, що особливо актуально для медицини, технічних спеціальностей чи управління кризовими ситуаціями. Здобувачі освіти також розвивають здатність ставити під сумнів стандартні підходи, порівнювати їх із новітніми методиками та обґрунтовувати свій вибір. Аудіовізуальні технології сприяють активному залученню до навчання через участь у дискусіях, опитуваннях та виконанні групових завдань, що також стимулює розвиток колективного критичного мислення. Крім того, такі технології допомагають у роботі з великими обсягами даних, тренуючи здобувачів освіти виявляти ключові тенденції, відкидати зайву інформацію та формулювати обґрунтовані висновки.

Розвиток креативності. Розвиток креативності є одним із ключових ефектів використання аудіовізуальних технологій у професійній освіті, адже вони створюють унікальні можливості для стимулювання творчого мислення. Здобувачі освіти можуть використовувати мультимедійні засоби, такі як програми для створення відео чи анімацій, для розробки власних проєктів, що дозволяє їм експериментувати з новими ідеями та формами вираження. Наприклад, створення відеопроєктів у рамках групової роботи сприяє розвитку як індивідуальної, так і командної креативності, адже учасники обговорюють ідеї, шукають нестандартні підходи та втілюють їх у цифровому форматі [4]. Презентації, інтегровані з аудіовізуальними елементами, дозволяють здобувачам поєднувати текст, графіку, звук і відео, що робить їх роботу більш емоційно насиченою та переконливою. У галузях дизайну чи архітектури аудіовізуальні технології дають змогу візуалізувати складні проєкти через тривимірні моделі або інтерактивні презентації, які вимагають від здобувачів нестандартного підходу до вирішення завдань. Також креативність розвивається через створення сценаріїв чи сюжетів для навчальних відео, де здобувачі повинні комбінувати свої знання з фантазією, щоб пояснити складні поняття доступною та цікавою мовою.

Підвищення залученості. Підвищення залученості здобувачів освіти є одним із основних результатів використання аудіовізуальних технологій, адже вони роблять навчальний процес більш динамічним, захопливим і інтерак-

тивним. Яскраві візуальні елементи, такі як анімації, графіка та відео, у поєднанні зі звуковим супроводом стимулюють увагу здобувачів і допомагають утримувати їх інтерес протягом усього заняття. Наприклад, інтерактивні відео, які включають паузи для тестових запитань або завдань, сприяють активній участі здобувачів у процесі навчання. Гейміфікація, інтегрована в аудіовізуальні платформи, через нагороди, рівні та бали стимулює конкурентний дух і мотивацію до досягнення кращих результатів. Крім того, аудіовізуальні матеріали дозволяють використовувати сучасні технології, які є близькими і зрозумілими для молодого покоління, що робить навчання природнішим та цікавішим. Віртуальні тури, 3D-моделі та симуляції дають можливість здобувачам взаємодіяти з навчальним контентом, що робить матеріал більш доступним і зрозумілим. Платформи для спільної роботи, які підтримують аудіовізуальний контент, наприклад Zoom чи Microsoft Teams, сприяють не лише залученості, а й розвитку комунікаційних навичок завдяки інтерактивним груповим обговоренням. Особливістю таких технологій є те, що вони дозволяють адаптувати контент під інтереси та потреби здобувачів, наприклад, через вибір тем, які є актуальними для конкретної групи. У підсумку, аудіовізуальні технології значно підвищують залученість здобувачів освіти, роблячи навчальний процес цікавим, насиченим та ефективним.

Інтеграція з іншими технологіями. Інтеграція аудіовізуальних технологій з іншими цифровими інструментами є одним із ключових факторів, що сприяють створенню сучасної ефективної екосистеми для професійної освіти. Аудіовізуальні засоби, такі як відеолекції, інтерактивні презентації або симулятори, гармонійно поєднуються з хмарними сервісами, такими як Google Drive або Microsoft OneDrive, що забезпечує зручність зберігання та доступу до навчальних матеріалів у будь-який час. Ця інтеграція дозволяє викладачам централізовано оновлювати матеріали, забезпечуючи всім здобувачам освіти актуальну інформацію в реальному часі. Крім того, платформи для управління навчальним процесом, такі як Moodle, Google Classroom чи Microsoft Teams, дають змогу комбінувати аудіовізуальні матеріали з інтерактивними тестами, аналітичними модулями та індивідуальними навчальними траєкторіями. Використання систем аналітики дозволяє відстежувати прогрес здобувачів освіти, аналізувати їхні слабкі місця та адаптувати контент під їхні потреби, що значно підвищує ефективність навчання. Важливим аспектом є інтеграція з технологіями штучного інтелекту, які здатні рекомендувати навчальні матеріали на основі індивідуальних результатів та аналізу поведінки здобувачів. Також аудіовізуальні технології взаємодіють із платформами для спільної роботи, такими як Padlet або Miro, що сприяє розвитку командних навичок та забезпечує простір для обговорення ідей у режимі реального часу. У навчанні технічних спеціальностей інтеграція аудіовізуальних технологій із симуляторами чи віртуальними лабораторіями дозволяє поєднувати

теоретичні знання з практичним досвідом, що значно підвищує якість підготовки. Така синергія технологій створює навчальне середовище, яке не лише відповідає сучасним викликам, але й дозволяє здобувачам освіти ефективно адаптуватися до цифрової реальності. Інтеграція з іншими цифровими інструментами розширює функціональні можливості аудіовізуальних технологій, роблячи їх універсальними для різних галузей та завдань.

Висновки.

Аудіовізуальні технології відіграють важливу роль у підвищенні ефективності професійної освіти, забезпечуючи інтерактивність, індивідуалізацію та доступність навчання. Вони сприяють розвитку критичного мислення, креативності та практичних навичок здобувачів освіти, адаптуючи навчальний процес до сучасних викликів цифрової трансформації. Водночас впровадження цих технологій супроводжується викликами, такими як висока вартість обладнання, недостатнє технічне забезпечення та необхідність адаптації контенту до галузевих специфік. Перспективними напрямами подальших досліджень є створення контенту для віртуальної та доповненої реальності, розробка інтерактивних платформ і підвищення рівня інтеграції аудіовізуальних технологій з іншими цифровими інструментами.

Література

1. Бацуровська І. В., Доценко Н. А., Горбенко О. А., Кім Н. І. Дослідження використання інтерактивних аудіовізуальних онлайн засобів для підготовки фахівців аграрного профілю в умовах інформаційно-освітнього середовища // Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2019. С. 88–104.

2. Бойко Т. І. Анімаційні технології як засіб підвищення ефективності навчання // Професійна підготовка: сучасні підходи. 2021. № 6. С. 67–73.

3. Василенко Ю. М. Технології віртуальної реальності як інноваційний інструмент у підготовці фахівців // Освіта і наука. 2022. № 1. С. 88–95.

4. Герасименко С. В. Мультимедійні технології у професійній освіті: аналіз сучасних тенденцій // Інформаційні технології в освіті. 2019. № 40. С. 12–20.

5. Кузьменко Т. О. Використання інтерактивних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців // Професійна освіта: теорія і практика. 2020. № 2. С. 45–52.

6. Мартинюк О. А. Роль відеолекцій у дистанційній освіті: переваги та виклики // Дистанційна освіта в Україні. 2020. № 5. С. 55–61.

7. Руденко Н. Г. Інтерактивні мультимедійні системи в освіті: досвід і перспективи // Інформаційно-комунікаційні технології в освіті. 2022. № 9. С. 101–108.

8. Сидоренко Л. В. Використання аудіовізуальних технологій у підготовці майбутніх педагогів // Інноваційні педагогічні технології. 2019. № 4. С. 42–48.

9. Шевченко І. П. Інтерактивне навчання з використанням відеоматеріалів у професійній освіті // Освітній процес: реалії та перспективи. 2021. № 3. С. 31–37.

References

1. Batsurovska, I.V., Dotsenko, N.A., Horbenko, O.A., & Kim, N.I. (2019). Doslidzhennia vykorystannia interaktyvnykh audiovizualnykh onlain zasobiv dlia pidhotovky fakhivtsiv ahrarnoho profiliu v umovakh informatsiino-osvitnoho seredovyshcha [Research on the use of interactive audiovisual online tools for training specialists in the agricultural field in the context of an informational and educational environment]. Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats, 88–104. [in Ukrainian].

2. Boiko, T.I. (2021). Animatsiini tekhnolohii yak zasib pidvyshchennia efektyvnosti navchannia [Animation technologies as a means of increasing learning efficiency]. Profesiina pidhotovka: suchasni pidkhody, 6, 67–73. [in Ukrainian].

3. Vasylenko, Yu.M. (2022). Tekhnolohii virtualnoi realnosti yak innovatsiinyi instrument u pidhotovtsi fakhivtsiv [Virtual reality technologies as an innovative tool in training specialists]. Osvita i nauka, 1, 88–95. [in Ukrainian].

4. Herasymenko, S.V. (2019). Multymediini tekhnolohii u profesiinii osviti: analiz suchasnykh tendentsii [Multimedia technologies in professional education: analysis of modern trends]. Informatsiini tekhnolohii v osviti, 40, 12–20. [in Ukrainian].

5. Kuzmenko, T.O. (2020). Vykorystannia interaktyvnykh tekhnolohii u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv [The use of interactive technologies in the professional training of future specialists]. Profesiina osvita: teoriia i praktyka, 2, 45–52. [in Ukrainian].

6. Martyniuk, O.A. (2020). Rol videolektsii u dystantsiinii osviti: perevahy ta vyklyky [The role of video lectures in distance education: advantages and challenges]. Dystantsiina osvita v Ukraini, 5, 55–61. [in Ukrainian].

7. Rudenko, N.H. (2022). Interaktyvni multymediini systemy v osviti: dosvid i perspektyvy [Interactive multimedia systems in education: experience and perspectives]. Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v osviti, 9, 101–108. [in Ukrainian].

8. Sydorenko, L.V. (2019). Vykorystannia audiovizualnykh tekhnolohii u pidhotovtsi maibutnikh pedahohiv [The use of audiovisual technologies in the training of future teachers]. Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii, 4, 42–48. [in Ukrainian].

9. Shevchenko, I.P. (2021). Interaktyvne navchannia z vykorystanniam videomaterialiv u profesiinii osviti [Interactive learning using video materials in professional education]. Osvitnii protses: realii ta perspektyvy, 3, 31–37. [in Ukrainian].

УДК 378.018.8:373.5.011.3-051:5]:37.017:502.2]:303.01](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1177-1207

Мартинюк Михайло Тадейович доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, завідувач кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0002-1608-9148.

Підгорний Олександр Васильович доктор філософії, викладач кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (093) 161-11-01, https://orcid.org/0000-0002-1614-0417.

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УЯВЛЕНЬ ПРО ЦІЛІСНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ ТА ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ: ДОСВІД ТЕОРЕТИКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу. Актуальність цієї проблеми зумовлена вимогами сучасної освіти, закріпленими у законодавчих і нормативних документах України. Автори підкреслюють, що досягнення цієї мети вимагає системного підходу, який забезпечує інтеграцію знань з природничої освітньої галузі.

Дослідження засноване на аналізі теоретичних та методологічних основ, зокрема інтегративного підходу до освіти, і вивчає педагогічні умови, за яких майбутні вчителі можуть ефективно формувати уявлення про природничо-наукову картину світу. У статті обґрунтовано, що така підготовка має розглядатися як цілісний педагогічний процес, який охоплює всі етапи навчання у закладах вищої педагогічної освіти.

Метою дослідження стало теоретико-експериментальне обґрунтування ефективності структурно-функціональної моделі підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей та визначення педагогічних умов її реалізації.

У статті акцентується увага на багатокомпонентності природничо-наукової картини світу, яка складається з фізичної, астрономічної, хімічної, біологічної та інших картин світу, що формуються на основі відповідних предметних наук. Окремо розглянуто значення інтегративного підходу у формуванні єдиного уявлення про природничо-наукову картину світу, що є основою наукового світогляду здобувачів освіти.

Результати дослідження підтвердили, що професійно орієнтована підготовка майбутніх учителів природничих спеціальностей значно підвищує їхню здатність формувати уявлення учнів про природничо-наукову картину світу. Це стало можливим завдяки впровадженню запропонованої структурно-функціональної моделі підготовки, яка інтегрує фахову та методичну компоненти. Висновки роботи підтверджують необхідність системного підходу, який базується на теоретичних і практичних аспектах підготовки майбутніх учителів. Застосування лонгітюдного підходу, зокрема аналіз емпіричних даних на різних етапах дослідження, виокремлення реперної групи респондентів і послідовний моніторинг змін, дозволяє зробити висновок про перспективність такого методу для подальших педагогічних досліджень. Результати можуть бути використані для вдосконалення системи підготовки педагогів у контексті реалізації завдань Нової української школи.

Ключові слова: фахова і методична підготовка учителів, модель процесу підготовки учителя, цілісність та окремішність професійно-орієнтованого освітнього процесу, природничо-наукова картина світу здобувача освіти, лонгітюдне науково-педагогічне дослідження освітнього процесу у закладах вищої педагогічної освіти, учителі-практики як реперна група респондентів.

Martyniuk Mykhailo Tadeiovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Head of the Department of Physics and Natural Sciences Integrative Learning Technologies, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0002-1608-9148.

Pidhornyi Oleksandr Vasylovych Doctor of Philosophy, Senior Teacher of the Department of Physics and Natural Sciences Integrative Learning Technologies, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (093) 161-11-01, https://orcid.org/0000-0002-1614-0417.

TRAINING OF TEACHERS OF NATURAL SCIENCES TO FORM STUDENTS' IDEAS ABOUT THE INTEGRITY OF THE MATERIAL WORLD AND THE NATURAL SCIENCE PICTURE OF THE WORLD: EXPERIENCE OF THEORETICAL AND EXPERIMENTAL RESEARCH

Abstract. The article is devoted to the study of the urgent problem of training future teachers of natural sciences to form students' holistic understanding of the modern natural science picture of the world. The relevance of this problem is due to the requirements of modern education enshrined in the legislative and regulatory documents of Ukraine. The authors emphasize that achieving this goal requires a

systematic approach that ensures the integration of knowledge in the natural sciences.

The study is based on the analysis of theoretical and methodological foundations, in particular the integrative approach to education, and examines the pedagogical conditions under which future teachers can effectively form an idea of the natural science picture of the world. The article substantiates that such training should be viewed as a holistic pedagogical process that covers all stages of education in higher education institutions.

The purpose of the study was to theoretically and experimentally substantiate the effectiveness of the structural and functional model of training future teachers of natural sciences and to determine the pedagogical conditions for its implementation.

The article emphasizes the multicomponent nature of the natural science worldview, which consists of physical, astronomical, chemical, biological and other worldviews formed on the basis of the relevant subject sciences. The importance of the integrative approach in forming a unified view of the natural science world picture, which is the basis of the scientific worldview of students, is considered separately.

The results of the study confirmed that professionally oriented training of future science teachers significantly increases their ability to form students' understanding of the natural science worldview. This became possible due to the implementation of the proposed structural and functional model of training that integrates professional and methodological components. The conclusions of the study confirm the need for a systematic approach based on theoretical and practical aspects of future teachers' training. The use of a longitudinal approach, including the analysis of empirical data at different stages of the study, the selection of a reference group of respondents and consistent monitoring of changes, allows us to conclude that this method is promising for further pedagogical research. The results can be used to improve the system of teacher training in the context of implementing the tasks of the New Ukrainian School.

Keywords: professional and methodological training of teachers, model of teacher training process, integrity and separateness of professionally oriented educational process, natural science picture of the world of the student, longitudinal scientific and pedagogical research of the educational process in higher pedagogical education institutions, practicing teachers as a reference group of respondents.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми формування уявлень про сучасну наукову картину світу і, зокрема, про сучасну природничо-наукову картину світу, як одне з основних завдань сучасної освіти на всіх її рівнях, обумовлена завданнями, про які окреслені у визначальних нормативних документах, серед яких закон України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про повну загальну середню освіту; «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти»; «Державний стандарт базової середньої

освіти»; навчальні програми дисциплін природничої освітньої галузі та визначається низкою концепцій: Концепції розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти); Концепції Нової української школи; Концепції розвитку педагогічної освіти; тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує, що проблема формування наукового світогляду і наукового образу світу, та природничо-наукової картини світу як їх знаннєво-понятійної основи є ключовою й у зв'язку з посиленням тенденції до інтеграції природничої науки у цілісне природничо-наукове знання та, відповідно, до інтегративних процесів в системі загальної середньої освіти і, зокрема, в природничій освітній галузі. Та найважливішим є й те, що нині зростає роль поєднання та впливу гуманітарних і природничих наук на якість сучасної освіти, в цілому.

У формуванні в учнів закладів загальної середньої цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу, як інтегроване цілісне природничо-наукове знання важлива роль відводиться учителю. Бо досягнення такого завдання сповна визначається його рівнем фахової і методичної підготовки. Проте в спеціально-педагогічній та науково-методичній літературі відсутнє теоретичне обґрунтування проблеми підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу (далі – Підготовки) на засадах педагогічної інтеграції. Звісно є й запит педагогічної практики на відповідне цьому дидактичне забезпечення освітнього процесу.

Теоретичні та методологічні аспекти формування природничо-наукової картини світу в учнів та дорослих досліджували у продовж багатьох років ряд вчених, зокрема:

– філософи: В. П. Андрущенко [1], Л. В. Губерський [10], В. Г. Кремень [18] та ін.;

– психологи: Г. С. Костюк [17], В. В. Кириченко [13], С. М. Симоненко [29] та ін;

– видатні педагоги: К. Д. Ушинський [35], В. О. Сухомлинський [26], С. У. Гончаренко [9] та ін.

Окремі аспекти проблеми методичної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей висвітлені в роботах ряду відомих науковців-методистів, серед яких праці: П. С. Атаманчука, Л. Ю. Благодаренко, О. В. Браславської, О. І. Бугайова, Л.П. Величко, С.У. Гончаренка, А. К. Грабового, Н. Б. Грицай, К.Ж. Гуза, О. М. Задорожної, Т. М. Засєкіної, К. С. Ільніцької, В. Р. Ільченко, М. О. Колесник, Т. В. Коршевнюк, І. В. Коробової, Ю. М. Краснобокого, О. І. Ляшенка, Ю. І. Мальованого, М. Т. Мартинюка, Н. В. Нетребко, М. Ю. Растьогіна, М. І. Садового, Р. В. Семенишеної, С. В. Совгіри, А. В. Степанюк, І. А. Ткаченка, О. М. Трифанової, В. Д. Шарко, О. Г. Ярошенко та ін.

Проблемі формування у майбутніх учителів природничих спеціальностей уявлень про сучасну наукову картину світу присвятили свої праці

К. Ж. Гуз, О. М. Задорожна, М. О. Колесник, Н. В. Нетребко, М. Ю. Растьогін, М. І. Садовий, Р. В. Семенишена, А. В. Степанюк, О. М. Трифонова та багато інших.

Встановлено, що необхідно розрізняти окремі складові сучасної природничо-наукової картини світу (фізичну картину світу – ФКС), астрономічну картину світу – АКС, хімічну картину світу – ХКС і біологічну картину світу – БКС), які формуються на предметній базі відповідних природничих наук, тобто в якості тієї чи тієї предметної наукової картини світу, як найвищого рівня теоретичного узагальнення знань у відповідній галузі.

Однак, формування в учнівської молоді та, відповідно, у майбутніх учителів природничих спеціальностей цілісних уявлень про сучасну (єдину, інтегровану) природничо-наукову картину світу в науково-методичній літературі не обґрунтовується. Це ж можна стверджувати й про стан методичної підготовки майбутніх фахівців до проведення такої роботи в процесі своєї майбутньої професійно-освітньої діяльності.

Результати аналізу науково-педагогічних джерел та нормативних документів щодо оновлених цілей і завдань природничої освіти учнівської молоді вказують на багатоаспектність проблеми підготовки вчителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу. Вони дозволяють дійти висновку, що зазначену проблему слід розглядати як цілісний (системний) педагогічний процес, який потребує й відповідного (системного) теоретико-експериментального дослідження.

Метою статті є теоретико-експериментальне дослідження стану підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу в реальній освітній практиці вищих педагогічних закладів освіти України; обґрунтування ефективності пропонованої авторами моделі зазначеної підготовки як цілісного педагогічного процесу та відповідної цьому наскрізної програми фахової і методичної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу.

Виклад основного матеріалу. Методологічний підхід у проведенні емпіричних досліджень процесу підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу полягає у наступному.

Як стверджують філософи [34], а також зарубіжні [4] і вітчизняні психологи [12] й педагоги [8], – формування світогляду (а, відповідно, і його теоретико-знаннєвої бази, тобто ПНКС), – це процес тривалий. У такому процесі, фіксувати можливі зміни у результатах упродовж короткочасних термінів та чітко розмежовувати причини й наслідки практично неможливо. Проте в умовах лонгітюдного (тривалого) дослідження таке розмежування

може бути окреслене досить чітко. А особливо тоді, коли орієнтуватися на вимірники комплексного характеру.

Експериментальне дослідження проводилося упродовж 2019 – 2023 рр. Основними методами даного дослідження були анкетування, бесіди, виконання респондентами функціонально-орієнтованих навчальних завдань (у т. ч. й ситуативних завдань), педагогічні спостереження і педагогічний експеримент. Загальна кількість респондентів, які взяли участь на різних етапах експериментального дослідження складає: 486 студентів педагогічних природничих спеціальностей, 41 експерт – викладачі фахових дисциплін педагогічних закладів освіти та 128 учителів-практиків закладів загальної середньої освіти. Зазначимо, що в 2019 – 2023 р.р. нами проводилися й системні спостереженнями та співбесіди (у форму ситуативних «запитань – відповідей»), якими було охоплено понад 600 учнів випускних класів ЗЗСО – екскурсантів освітньо-просвітницького центру «Планетарій» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (примітка: автор дослідження є «штатним» лектором та екскурсоводом в даному центрі).

Дослідження проводилося на матеріалі підготовки вчителів за двома напрямами: Середня освіта (Фізика. Інформатика), Середня освіта (Природничі науки; професійна кваліфікація – учитель фізики, учитель біології, учитель хімії, учитель природничих наук). Як уже зазначалося вище, експериментальною базою дослідження визначено ряд університетів (всього – вісім). Проте у зв'язку із кризовими ситуаціями, спричиненими COVID-пандемією та введенням воєнного стану в країні, та з метою забезпечення достовірності результатів дослідження, емпіричні вимірювання стану Підготовки провадилися лише в межах Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (примітка: в даному випадку число респондентів в експериментальних та контрольних групах – 124 і 134, всього 258 респондентів – дозволяє встановлювати відмінність розподілу змінних в експериментальних групах у порівнянні з контрольними групами на рівні значущості 0,95) [24 і ін.].

В процесі дослідження ми виокремили три основні етапи, для кожного з яких було конкретизовано мету, завдання, засоби і методи проведення. Відповідно, проводився проміжний аналіз експериментальних даних та їх співвіднесення з очікуваними результатами дослідження, в цілому.

Перший етап експериментального дослідження – **констатувально-аналітичний експеримент**. Він проводився в 2019 – 2021 рр. Його мета:

– визначити рівень уявлень випускників ЗЗСО про ПНКС відповідно до загальноосвітніх навчальних програм і з дисциплін природничої освітньої галузі та здійснити аналіз наявних у здобувачів вищої педагогічної освіти природничих спеціальностей пізнавального досвіду (узагальнених теоретичних знань на рівні окремих фактів і величин, законів, теорій і ФПКС), необхідного для осмислення цілісності ПНКС як системи теоретичного знання;

– здійснити аналіз нормативних документів, що обумовлюють функціонування шкільної природничої освіти, а отже й детермінують пошук шляхів та засобів модернізації підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу;

– спільно з результатами зазначеного вище аналізу з'ясувати чинники фактичного стану формування цілісних уявлень про ПНКС та здійснити пошук шляхів оптимізації Підготовки в умовах переходу на інтегративно-предметне навчання та в контексті нових освітніх парадигм і наративів, зокрема співвідносно з провідними ідеями НУШ;

– на основі узагальнення емпіричних даних підтвердити актуальність обраної теми дослідження і при необхідності скоректувати її, уточнити постановку завдань дослідження;

– конкретизувати зміст системо-твірних понять дослідження: ПНКС як система у розвитку, готовність майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу (далі - Готовність) та суміжних з ними понять;

– розробити компоненти, критерії і показники такої Готовності на основі уявлень про єдність змістової, процесуальної і мотиваційної сторін освітнього процесу. При цьому ми орієнтувалися на світоглядні, загально-наукові і спеціально-предметні знання, на яких базуються уявлення про цілісність ПНКС як системи у розвитку; при виокремленні і конструюванні показників мотиваційної сторони освітньої діяльності ми орієнтувалися на локальні технології (методики) діагностики – методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), методика «Мотивація професійної діяльності» (за К. Замфір у модифікації А. Реана), методики діагностики особистості на мотивацію до успіху за Т. Елерсом.

– визначити чинники ефективного розв'язання завдань дослідження в умовах реформування природничої освіти в ЗЗСО і ЗВПО та залежно від кризових ситуацій (спочатку – пандемія COVID – 19, а потім введення воєнного стану у зв'язку з повномасштабним воєнним вторгненням росії в Україну).

Розв'язання цих завдань відбувалося з використанням: педагогічних спостережень, у т. ч. засобами лонгітюдного підходу; бесід, анкетування учителів та випускників ЗЗСО про предмет дослідження; аналізу результатів виконання здобувачами вищої педагогічної освіти навчальних завдань на виконання ними провідних видів навчальної діяльності (робота з джерелами навчальної інформації, розв'язування задач, моделювання і ін.) співвідносно з відповідними змістовими (теоретичними) та емпіричними (процесуальними) узагальненнями (в контексті вимог, означених Пояснювальними записками Навчальних програм для учнів ЗЗСО з окремих дисциплін природничої освітньої галузі); вивчення і узагальнення, відповідного меті та завданням дослідження, досвіду роботи вчителів, а також власного педагогічного досвіду (починаючи з 2019 р.) щодо викладання фахових (фізика, астрономія, астрофізика, біофізика, сучасна природничо-наукова картина світу) і

професійно-орієнтованих дисциплін (зокрема, частинних методик) у т. ч. й інтегрованих курсів «Теоретичні і практичні основи шкільного курсу фізики», «Теоретичні і практичні основи загальної середньої природничої освіти»; поєднання якісних і кількісних показників експериментальних даних та відповідний цьому математичний супровід.

Зокрема, внаслідок багаторічних спостережень, які проводяться кафедрою фізики та інтегративних технологій навчання природничих дисциплін у зв'язку із впровадженням інтегративних дисциплін «Теоретичні і практичні основи шкільного курсу фізики» і «Теоретичні і практичні основи загальної середньої природничої освіти» виявлено, що:

– коефіцієнт засвоєння знань про рівні теоретичних узагальнень у системі сучасного природничо-наукового знання (на прикладі оволодіння випускниками закладів загальної середньої освіти так званими «узагальненими планами відповіді …») є «стабільно» низьким (див. таблицю 1). Спостерігаються приклади того, що окремі випускники ЗЗСО вільно володіють «узагальненими планами відповіді…» та, відповідно, проявляють високий рівень засвоєння знань на рівні теоретичних (змістових) узагальнень, а отже й мають високий рівень сформованості теоретичного мислення. Проте в цілому, кількість таких першокурсників складає менше 10%;

– завдяки актуалізації та подальшого розвитку уявлень першокурсників про «узагальнені плани…» у процесі вивчення ними інтегрованого курсу «Теоретичні і практичні основи шкільного курсу фізики» і/або «Теоретичні і практичні основи загальної середньої природничої освіти»,– коефіцієнт засвоєння студентами-першокурсниками «узагальнених планів…» збільшується в тричі (див. таблицю 1) та продовжує зростати у процесі відповідного вивчення ними спеціально-предметних дисциплін і окремих методик навчання, у подальшому.

Таблиця 1

Оволодіння випускниками закладів загальної середньої освіти так званими «узагальненими планами відповіді …»

Навчальний рік	Кількість студентів (N)	Коефіцієнт засвоєння узагальнених планів ($К_з$)		
		На початку вивчення інтегрованого курсу ($К_{зп}$)	По завершенню вивчення інтегрованого курсу ($К_{зз}$)	Зміна ($\Delta К_з$)
2019-2020	51	0,12	0,37	0,25
2020-2021	43	0,14	0,43	0,29
2021-2022	38	0,12	0,35	0,23
2022-2023	45	0,13	0,45	0,35
2023-2024	51	0,11	0,52	0,41
Середнє значення ($К_з$)		0,12	0,42	0,31

Примітки: 1. Покажемо спосіб розрахунку $К_з$ на прикладі засвоєння студентом узагальненого плану відповіді про *наукову теорію.*

$$K_з = \frac{\sum_{i=1}^{N} \cdot n_i}{nN},$$

де: n – кількість ознак поняття, які на даний момент повинні бути засвоєні (згідно до узагальненого плану відповіді про теорію, визначеному на рівні Навчальної програми ЗЗСО, у випадку теорії n=6 – див. п. 2.1); n_i – кількість ознак, засвоєних i-тим здобувачем освіти; N – кількість респондентів, які виконували контрольні завдання.

2. Загальне значення $K_з$ визначалося як середнє арифметичне значень відповідних аналогічних коефіцієнтів для: величин, законів, теорій, моделей.

3. В таблиці представлено лише експериментальну вибірку, яку складають студенти факультету «Фізики, математики та інформатики» спеціальностей 014.08. Середня освіта (Фізика) та 014.15. Середня освіта (Природничі науки) повного і скороченого термінів навчання УДПУ імені Павла Тичини.

Зазначимо, що аналогічними спостереженнями в 2019-2023 р.р. було охоплено й понад 600 учнів ЗЗСО – у процесі проведення автором науково-популярних лекцій з астрономії для учнів старшого шкільного віку – на базі освітньо-просвітницького центру «Планетарій»). Дані цих спостережень підтверджують, що рівень засвоєння загально-наукових понять співвідносно з узагальненими планами їх вивчення, – дійсно не відповідає вимогам діючих Навчальних програм для учнів ЗЗСО.

Навчальними програмами шкільних навчальних предметів з окремих дисциплін природничої освітньої галузі передбачено, в якості основного завдання формування в учнів уявлень про відповідні (предметні) наукові картини світу: фізичну, хімічну, біологічну, географічну і т. ін. Однак результати діагностики відповідних знань студентів-першокурсників, здійсненої нами на етапі констатувального експерименту показує, що їх уявлення про такі картини світу сформовано на низькому рівні. Зокрема, про це свідчать результати виконання студентами контрольних завдань: 1. Що таке: фізична картина світу? хімічна картина світу? біологічна картина світу? Що спільного і в чому полягає відмінність між ними? – більш менш правильні (і повні) відповіді дають лише 11,5%; відповіді 19,3% – базуються на загальних трактуваннях понять «картина», «світ»; відповіді решти студентів – відсутні.

Характерними є відповіді студентів-першокурсників на наступні контрольні запитання:

1. Що спільного і в чому полягає відмінність між поняттями: матеріальний світ, природа, реальний світ? (Правильні і повні відповіді – відсутні; 6,1% відповідей – частково правильні; відповіді решти студентів – відсутні).

2. Що спільного і в чому полягає відмінність між поняттями: матерія, корпускулярно-хвильовий континуум, просторово-часовий континуум? (Правильні і повні відповіді – відсутні; 5,4% відповідей – частково правильні; відповіді решти студентів – відсутні).

3. Що спільного і в чому полягає відмінність між поняттями: механічний рух, фізичний рух, хімічний рух, біологічний рух? (Правильні і повні відповіді – відсутні; 16,6% відповідей – частково правильні; відповіді решти студентів – відсутні).

4. Що спільного і в чому полягає відмінність між поняттями: рух, простір, час? (Правильні і повні відповіді – відсутні; 17,3% відповідей – частково правильні; відповіді решти студентів – відсутні) і такі інші.

Такі результати виконання контрольних завдань студентами-першокурсниками свідчать про явно недостатній рівень засвоєння загальних (системотвірних) природничо-наукових знань на яких базуються уявлення про природничо-наукову картину світу та її цілісність.

Співбесіди із студентами підтверджують той факт, що вони в процесі своєї шкільної освітньої практики пошуками відповіді на подібні запитання не переймалися, бо в їх реальній практиці такі питання не виникали.

В цілому, аналіз виконання запропонованих студентам-першокурсникам контрольних завдань, співбесід і спостережень показав, що студенти-першокурсники:

– не мають чітких уявлень про зміст таких понять як: світ, картина світу, образ світу;

– проявляють відсутність конкретних уявлень про матерію, як першооснову усього природнього, її основні якості (мінливість, протяжність і тривалість) та відповідні їм властивості (рух, простір і час);

– не усвідомлюють суті понять: механічний рух, фізичний рух, хімічний рух і біологічний рух у їх окремішності і цілісності;

– не розрізняють понять: наукова картина світу, предметні (фрагментарні) картини світу, їх роль та місце в сучасній системі природничо-наукового знання;

– не мають уявлень про спільність та відмінність понять: фізична картина світу, хімічна картина світу, біологічна картина світу, астрономічна картина світу і т.ін.;

– не дають відповіді на питання: «У чому полягає суть термінів: цілісність світу, цілісність картини світу, структурованість матеріального світу, причинність, розвиток, структурування і т. ін.?»;

– не уявляють себе в якості носія і творця індивідуальної наукової картини світу та не осмислюють таку картину світу в контексті свого особистісного та фахового становлення.

До констатувально-аналітичного експерименту було залучено й 38 учителів фізики – учасників методичного семінару учителів фізики м. Умані (серпень, 2019 р.) та слухачів курсів підвищення кваліфікації при УДПУ імені Павла Тичини (жовтень – грудень, 2019 р.). Вони підтвердили, що вимоги навчальних програм щодо засвоєння узагальнених планів вивчення окремих світоглядних та системо-твірних загальнонаукових понять в реальній освітній практиці не реалізуються; вчителі обґрунтовують цей факт відсутністю необхідного обсягу навчальних годин та відсутністю відповідної спрямованості контрольно-оцінювального процесу в умовах реальної освітньої діяльності (частково це обумовлено й орієнтацію на тестові форми контролю навчальних досягнень учнів).

Ці та інші результати наших спостережень та емпіричних вимірювань підтверджують актуальність проблеми формування в учнів закладів загальної середньої освіти та, відповідно, у майбутніх учителів природничих спеціальностей, уявлень про цілісність реального світу, предметні природничі картини світу та ПНКС як цілісної системи природничо-наукових знань у розвитку.

В 2021-2022 н.р. і 2022-2023 н.р., відповідно до завдань дослідження, було вивчено стан готовності учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу *згідно із виробленими нами критеріями і показниками такої готовності*. До такого дослідження було залучено 90 слухачів курсів підвищення кваліфікації (47 і 43 респондентів, відповідно). Це учителі природничих спеціальностей, – слухачі курсів підвищення кваліфікації при УДПУ імені Павла Тичини, а також окремі учителі шкіл Черкаської, Одеської, Вінницької, Кіровоградської областей яких ми залучали для співбесід та до анкетування.

Таке вивчення проводилося шляхом анкетування, співбесід та спостережень. Кількісний аналіз отриманих таким чином результатів буде дано в процесі висвітлення результатів формувального експерименту: отриманий таким (емпіричним) способом розподіл учителів за виокремленими нами рівнями Підготовки ми використали в якості орієнтувального (реперного) на початковому та на підсумковому етапах формувального педагогічного експерименту.

При цьому ми розрізняємо чотири рівні такої підготовки: початковий, достатній, високий і творчий.

Анкетування вчителів, в основу якого було покладено узагальнені характеристики рівнів Готовності свідчить й про необхідність «спеціальної» підготовки учителів щодо осмислення ними сутності, місця і ролі цілісних уявлень про ПНКС в освітньому процесі (див рис. 1).

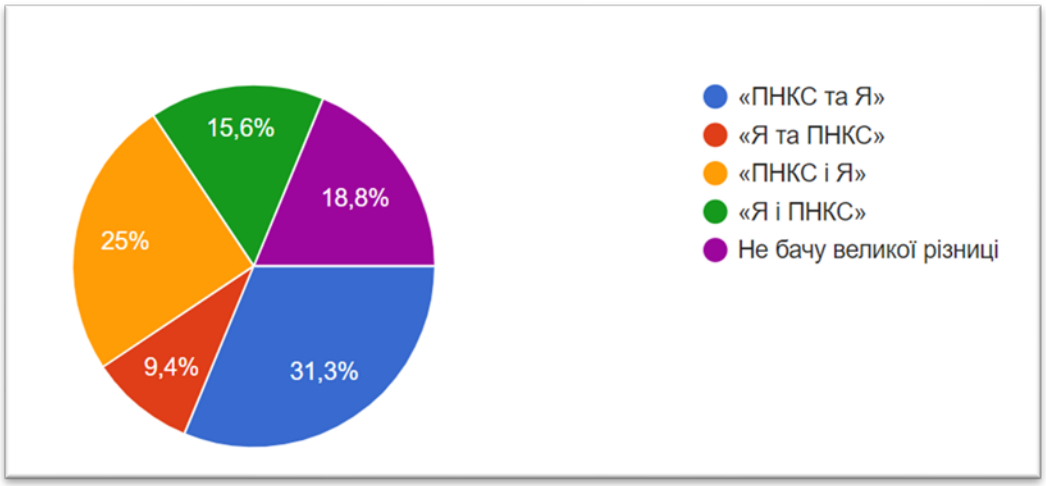

Рис. 1. Розподіл респондентів (всього 90 учителів природничих спеціальностей) за варіантами відповідей на запитання анкети «Вкажіть на своє ставлення до ролі природничо-наукової картини світу, як цілісної системи знань про природу».

З рисунка 1 видно, що відповідаючи на запитання анкети «Вкажіть на своє ставлення до ролі природничо-наукової картини світу, як цілісної системи знань про природу», відповідь «Не бачу великої різниці» вибрали (18,8%) респондентів, а варіанти відповідей, що вказували на «ПНКС та/і Я» вибрали понад половина (56,3%) респондентів. Проте, лише 15,6% учителів вказали на особистісний характер уявлень про ПНКС (відповідь «Я і ПНКС»); 9,4% вчителів на відповідь «Я та ПНКС». В цілому, варіанти відповідей «Я і/та ПНКС» обрали 25% вчителів, що ми потрактуємо як свідчення того, що лише кожний четвертий вчитель розуміє важливість уявлень про ПНКС в своїй освітній практиці. (*Примітка*: обробка результатів анкетування здійснювалася за допомогою онлайн-сервісу Google Forms).

В цілому, встановлений нами розподіл вчителів-практиків за рівнями їх готовності до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу представлено в таблиці 2 та відповідні їй діаграмі (рис. 2).

Таблиця 2

Загальний розподіл вчителів природничих спеціальностей за рівнями їх готовності до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу

Групи респондентів	Кількість респондентів (*N*)	Кількість респондентів за окремими рівнями							
		Початковий		Достатній		Високий		Творчий	
		число	%	число	%	число	%	число	%
РГ	90	25	27,8	49	54,4	13	14,5	3	3,3

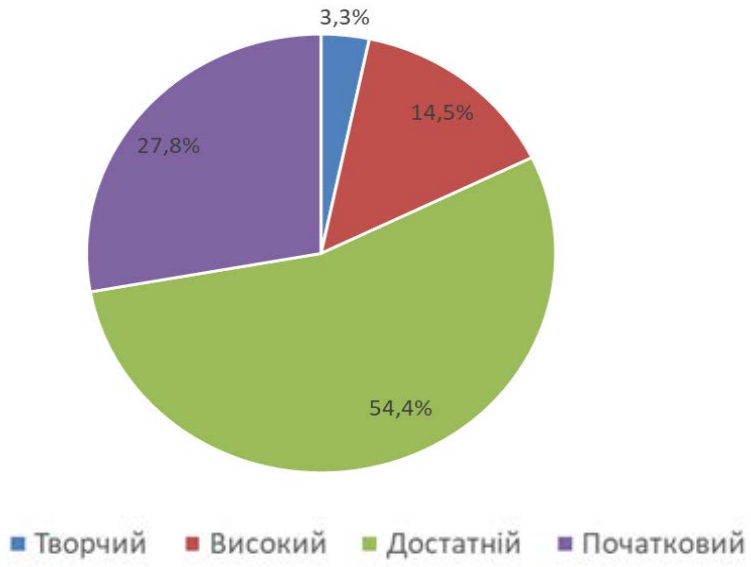

Рис. 2. Діаграма розподілу вчителів-практиків за рівнями готовності до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину

З таблиці 2 і рисунка 2 видно, що 27,8 % вчителів складають групу з початковим та 54,4% – достатнім рівнем їх готовності до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу; лише 14,5% учителів мають високий і 3,3% – дуже високий рівні готовності. Таким чином, належний (високий та дуже високий) рівень підготовки щодо формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу мають лише 17,8% вчителів.

Отже, в процесі емпіричного дослідження виявлено не лише сам факт існування проблеми Підготовки**,** але й її поглиблення в сучасних умовах у зв'язку із посиленням «світоглядної» функції загальної середньої освіти (в контексті Концепції НУШ) та впровадженням інтегрованих природничо-наукових дисциплін у закладах загальної середньої освіти. З'ясувалося, що з огляду на впровадження концептуальних ідей НУШ необхідно чітко розмежувати уявлення про ПНКС, як систему сучасного теоретичного природничого знання, та суміжних з нею інших світоглядних та загальнонаукових понять: світогляд, образ світу, тощо. Було підтверджено необхідність цілеспрямованої Підготовки, як складової професійної компетентності фахівця. Як наслідок було введено поняття Готовності, визначено його зміст, виокремлено окремі рівні її сформованості та відповідні критерії і показники. При цьому було встановлено, що Готовність слід розглядати і як складову професійної компетентності майбутнього вчителя, і як його особистісну характеристику (сукупність певних якостей) фахівця.

В процесі констатувально-аналітичного експерименту, на основі аналізу наукової літератури, нами було конкретизовано загальну гіпотезу дослідження

та сформульовано відповідні їй педагогічні умови підвищення ефективності Підготовки.

Другий етап експериментального дослідження – **пошуково-формувальний**, який тривав з 2020 р. по 2023 р. На цьому етапі було:

– конкретизовано зміст педагогічних умов, з'ясовано та апробовано шляхи та засоби їх реалізації в освітньому середовищі ЗВПО [20];

– здійснено пошук шляхів оптимізації Підготовки засобами моделювання і, як наслідок, розроблено її модель. Модель процесу підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу (далі - Модель) було апробовано шляхом організації і проведення науково-методичних семінарів: «Формування дослідницької компетентності учнів на уроках фізики в умовах діджиталізації освіти» (17.04.2023 р.), «Актуальні питання методики навчання фізики та астрономії в середній і вищій школі» (15.03.2023 р.); зустрічей зі стейкхолдерами кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук (22.12.2022 р., 23.02.2023 р.); Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні фізичні знання як основа інтеграції змісту шкільної природничої освіти» (24-25.11.2021 р.), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми реалізації дидактичних функцій навчального фізичного експерименту в умовах інтеграції шкільної природничої освіти» (26-27.04.2023 р.) та методом експертних оцінок;

– згідно із Моделлю та педагогічними умовами здійснено аналіз освітніх програм і діючих навчальних планів з метою пошуку можливих шляхів підвищення ефективності процесу підготовки майбутнього вчителя до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу упродовж усього періоду навчання (напрями підготовки – Середня освіта (Фізика), професійна кваліфікація: учитель фізики; Середня освіта (Природничі науки), професійна кваліфікація: учитель Природничих наук, учитель фізики, учитель хімії, учитель біології.

– обґрунтовано необхідність введення інтегрованого міждисциплінарного комплексу «Основи сучасної природничо-наукової картини світу» в якості вступної навчальної дисципліни (І семестр навчання). Розроблено Програму такого курсу та емпірично доведено його педагогічну ефективність (у контексті якості знань) в умовах реальної освітньої практики.

– модернізовано програми інтегрованих навчальних дисциплін «Теоретичні і практичні основи загальної середньої природничої освіти» [32] і «Теоретичні і практичні основи шкільного курсу фізики» [21] відповідно до визначених нами раніше «системо-твірних» понять та їх місця в пропонованій нами Моделі;

– внесено корективи у викладання фахових і професійно-орієнтованих дисциплін з метою посилення уваги на формуванні ФПКС у т. ч. й з точки

зору її місця і ролі у цілісній ПНКС (згідно із принципом холізму про співвідношення між «цілим і його частиною»);

– доповнено програму педагогічної і навчальної практики студентів зазначеного напряму підготовки з метою набування ними практичного досвіду щодо формування в учнів уявлень про цілісність ПНКС.

Виокремимо два загальних із числа найважливіших проміжних результатів, отриманих в процесі пошуково-формувального експерименту.

– *Перший*. Аналіз наявного в освітній практиці досвіду посилення ролі дедуктивного підходу у формуванні і реалізації змісту шкільної фізичної освіти (О. І. Бугайов, М. Т. Мартинюк, В. В. Смолянець та ін. [6]), а також щодо позитивної ролі зазначеного підходу у формуванні наукового світогляду і фізичної картини світу (І. В. Коробова – [16], Р. В. Семенишена – [28], М. Ю. Растьогін – [27] та ін.), а також практичного досвіду у реалізації дедуктивного підходу у процесі методичної підготовці майбутніх учителів фізики [21] та учителів природничих наук (колектив викладачів кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук – керівник проєкту – дійсний член НАПН України М.Т. Мартинюк та доктор філософії О.В. Підгорний, як один із співрозробників цього проєкту, і ін. – [32]), – стали не лише передумовою виокремлення *першої і третьої* (із числа визначених нами) *педагогічних умов*, але й підтвердженням їх ефективності.

– *Другий* «проміжний» результат дослідження полягає в обґрунтуванні та впровадженні означеної нами третьої педагогічної умови (на прикладі вивчення основ спеціальної теорії відносності) [7].

Таким чином, отримані на пошуково-формувальному етапі результати забезпечили необхідні умови для проведення експериментальних досліджень щодо впровадження пропонованої нами системи підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей (в межах професійної кваліфікації «учитель фізики») до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу, в цілому.

А. Результати експериментальної перевірки засвоєння інтегрованого курсу «Сучасна природничо-наукова картина світу» в процесі фахової підготовки студентів-першокурсників.

Окремим завданням, яке ми відносимо до пошуково-формувального етапу, було підтвердження доступності і рівня засвоєння студентами першокурсниками пропонованого міждисциплінарного курсу «Основи сучасної природничо-наукової картини світу».

На даному етапі здійснювалася експериментальна перевірка ефективності пропонованих нами педагогічних умов у процесі викладання фахових дисциплін та дисциплін циклу професійно-практичної підготовки, а також впровадження **Програми** в цілому. Проте, згідно до пролонгованого вище дедуктивного підходу, ключовою складовою названої програми є інтегрований курс «Сучасна природничо-наукова картина світу». Тому, *першочерговим*

завданням ФПЕ було упровадження зазначеного навчального курсу, як експериментального, в реальну освітню практику.

З цією метою: пропонований нами курс було передбачено робочим навчальним планом підготовки вчителів; підготовлено Робочу програму курсу; розроблено тексти лекцій і плани семінарських занять та (в якості дидактичного забезпечення) створено навчально-методичний посібник «Сучасне природознавство: у пошуках цілісного образу світу» [25] для студентів природничих спеціальностей закладів вищої освіти, – майбутніх учителів природничих наук, фізики, біології, хімії, географії, а також методистів і учителів закладів загальної середньої освіти, слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів відповідних напрямків підготовки, та всіх тих, хто цікавиться питаннями відносин природи, людини і суспільства. Доступність відповідних інформаційних матеріалів забезпечено розміщення їх в інформаційно-освітньому середовищі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Moodle).

Наступним завдання пошуково-формувального експерименту було діагностика результатів засвоєння студентами навчального курсу та вивчення окремих якостей набутих ними знань. Розглянемо це більш детальніше.

Як відомо, якість знань проявляються в результаті багатоаспектного аналізу засвоєння і застосування знань людиною в різних видах діяльності [2]. Найбільш поширеною у науково-педагогічній літературі є наступна класифікація системи якостей знань: повнота, глибина, систематичність, системність, оперативність, гнучкість, конкретність, узагальненість, згорнутість, розгорнутість, усвідомленість, міцність [14]. Визначення цих якостей трактують так:

– повнота знань студента визначається обсягом інформації про об’єкт вивчення, передбаченої програмою;

– глибина знань відображається кількістю усвідомлених значущих зв'язків цих знань з іншими концепціями та їх взаємозв'язками.

– оперативність знань передбачає готовність та вміння студента застосовувати їх в аналогічних ситуаціях;

– гнучкість знань проявляється в швидкості знаходження способів їх застосування при зміні умов. Індикатором гнучкості є також здатність пропонувати декілька варіантів застосування для однієї й тієї ж ситуації.

– конкретність і узагальненість проявляються в розкритті конкретних виявів узагальненого знання та у здатності підводити конкретні факти під загальні закономірності. Узагальнене знання завжди передбачає наявність конкретних фактів;

– систематичність знань передбачає усвідомлення структури певного набору знань, їх ієрархії та послідовності, тобто усвідомлення того, як деякі знання є базовими для інших.

Дещо по-іншому трактують критерії якості знань видатний український дидактик і методист-фізик С. У. Гончаренко та учні його наукової школи

(примітка: таких уявлень дотримується і автор) [15; 8; 11]. Вони стверджують, що в педагогіці якість знань, – це *співвіднесення видів знань (законів, теорій, прикладних методологічних та оцінювальних знань) з елементами змісту освіти й тим самим з рівнями його засвоєння.* У даному разі виділяють наступні характеристики знань:

- повноту – кількість програмних знань про об'єкт вивчення;
- глибину – сукупність осмислених учнями зв'язків і відношень між знаннями;
- систематичність – осмислення складу певної сукупності знань в їхніх ієрархічних і послідовних зв'язках;
- системність – осмислення учнем місця знання в структурі наукової теорії;
- оперативність – вміння користуватися знаннями в однотипних ситуаціях;
- гнучкість – вміння самостійно знаходити варіативні способи застосування знань в змінених умовах;
- конкретність – вміння розкласти знання на елементи;
- узагальненість – вміння виразити конкретне знання в узагальненій формі [8, с. 374].

З наведених прикладів слідує, що існує цілком певна визначеність щодо основних якостей знань, хоча й змістовий контент їх критеріїв дещо різночинний. Більш цього, смислові поля значень окремих критеріїв та їх показників суттєво перекривають одне одного. І це цілком закономірно, оскільки йдеться про складові (частини) цілісного утворення, яким є якість знань, в цілому. У зв'язку цим та відповідно до принципу «мінімаксу», а також з метою забезпечення валідності емпіричних результатів діагностики якості засвоєних знань з пропонованого навчального курсу «Сучасна природничо-наукова картина світу» нами визначено наступні дві групи якостей знань: *повнота, глибина й системність знань* та *гнучкість, конкретність й узагальненість знань.* Як наслідок, завдання діагностики навчальних досягнень студентів ми розв'язували шляхом поелементного аналізу результатів виконання ними навчальних завдань відповідно з «узагальненими планами вивчення» тих чи тих видів спеціально-предметних знань (про них йдеться далі).

Для вивчення окремих характеристик якості знань використовувався метод тестування [14; 36; 5; 30; 37] як основний засіб проведення модульних та підсумкових робіт.

Перша група з виокремлених вище якостей знань оцінювалася за результатами трьох зрізів: двох модульних та підсумкового контролю (як середнє арифметичне трьох складників) за 100-бальною шкалою оцінювання ECTS) та відповідними її рівнями.: рівень A, рівень B, рівень C і т. д..

Рівень засвоєння *другої групи* якостей знань оцінювався за коефіцієнтом засвоєння ($К_{гку}$). Обчислення цього коефіцієнта здійснювалося відповідно до загальновизнаних критеріїв оцінювання спеціально-предметних знань, сформульованих в теорії і практиці навчання природничих наук як *узагальнені плани вивчення*: наукового факту, явища, властивості явища (тіла) й фізичної величини як її кількісної міри, закону, моделі, теорії).

На основі відповідного аналізу експериментальних даних нами було встановлено, що коефіцієнт засвоєння навчального курсу «Сучасна природничо-наукова картина світу» студентами першокурсниками денної і заочної форм навчання за напрямами підготовки: Природничі науки (11) і Фізика (16), становить $К_р$=0,93. Розподіл студентів експериментальної групи за рівнем засвоєння знань в рамках основних змістових ліній міждисциплінарного дидактичного комплексу «Сучасна природничо-наукова картина світу» представлено на рисунку 3.

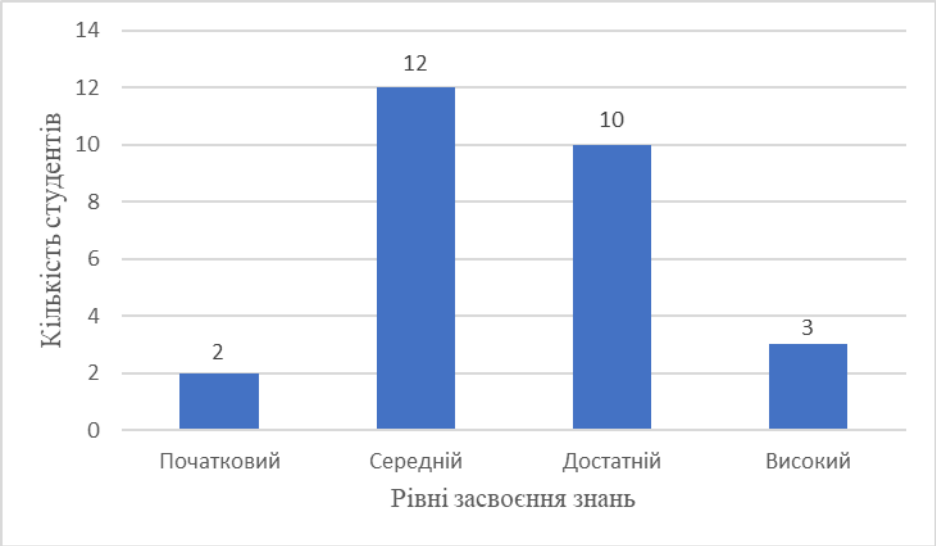

Рис. 3. Розподіл студентів експериментальної групи за рівнем засвоєння знань в рамках основних змістових ліній міждисциплінарного навчального курсу «Основи сучасної природничо-наукової картини світу»

Спостереження за освітньою діяльністю майбутніх учителів природничих наук показують, що вони проявляють підвищений інтерес до вивчення пропонованого навчального курсу, зміцнюється та підвищується рівень їх позитивної мотивації учіння в контексті ставлення до майбутньої освітньо-професійної діяльності. Помітним є вплив названого курсу, як свого роду «вступу до майбутньої спеціальності», на позитивну мотивацію подальшого вивчення майбутніми вчителями окремих природничих дисциплін (фізики та астрономії, хімії, біології та ін.) і конкретних методик навчання учнів в закладах загальної середньої освіти.

Зазначимо, що загальна кількість учасників описаного вище експерименту (27 респондентів) є достатньою в умовах «малої вибірки» (27>24) [15; 31]. Тому отримані нами висновки можуть бути узагальнені для освітньої практики в цілому.

Третій етап експериментального дослідження – ***узагальнювальний***. Даний етап тривав упродовж 2021-2022 н. р. і 2022-2023 н. р.

Тут було визначено два основні види експериментальних досліджень:

– експертне оцінювання педагогічної ефективності розробленої нами моделі та наскрізної програми підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу [22; 23];

– дослідження педагогічної ефективності реалізації в освітній практиці названих вище моделі та педагогічних умов в контексті досягнення майбутнім учителем природничих спеціальностей рівня готовності до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу.

Розглянемо методику проведення та результати другого виду дослідження.

Б. Емпіричні результати дослідження педагогічної ефективності процесу підготовки майбутніх учителів природничих спеціальносте до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу

Для виконання даного завдання дослідження в умовах реальної освітньої діяльності було визначено експериментальну базу – факультет фізики, математики та інформатики та природничо-географічний факультет УДПУ імені Павла Тичини.

Експериментальну базу дослідження складають дві групи студентів:

– перша з них (**ЕГ**) – це студенти факультету фізики, математики та інформатики (Напрями підготовки: 014.08. Середня освіта (Фізика) – 50 осіб, 014.15 Середня освіта (Природничі науки) – 74)). Респонденти даної групи пройшли весь цикл реалізації (опанування) наскрізної програми підготовки майбутніх учителів природничих дисциплін до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу (упродовж I-VIII семестрів). Відповідно результати емпіричних вимірювань саме в такій ЕГ, стали основою для подальшого порівняльного аналізу, зокрема засобами кількісного оцінювання. За цього зазначимо, що кількість респондентів ЕГ (50+74=124) значно перевищує мінімальну (124>>24), є достатньою в умовах «малої вибірки» [15; 31 та ін.].

– друга з цих груп – студенти природничих спеціальностей (напрями підготовки – ті ж самі): Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. В цій експериментальній групі проводилися дослідження педагогічної ефективності лише окремих

складників пропонованої нами Підготовки. Це обумовлено кризовими ситуаціями, спричиненими COVID-пандемією та введенням воєнного стану в країні. Бо в таких умовах забезпечити чистоту експерименту та достовірність результатів емпіричних вимірювань із залученням респондентів з різних навчальних закладів, що нині вимушено функціонують в різних режимах освітньої практики, – не можливо. Тому в цій експериментальній групі емпіричні вимірювання (зрізи) не проводилися; педагогічну ефективність тих чи інших рекомендацій щодо підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу ми оцінювали шляхом спостережень та бесід з респондентами, а також орієнтуючись на зміст довідок про впровадження результатів дослідження.

Респонденти **контрольної групи (КГ)** – студенти природничо-географічного факультету (за педагогічними напрямами підготовки – 134 осіб).

Студенти-першокурсники, віднесені нами до контрольної і експериментальної груп, мають приблизно однаковий рівень підготовки для подальшого формування у них уявлень про світ природних тіл і явищ (природничо-наукову картину світу). Це підтверджують результати спостережень щодо оволодіння ними, як випускниками закладів загальної середньої освіти, знаннями про основні природничо-наукові поняття (наукові факти, властивості природних тіл/явищ та їх оцінювання відповідними засобами відповідних величин, закони, теорії, моделі та предметні картини світу, як найвищий рівень теоретичних узагальнень з відповідної дисципліни. Це ж саме можна стверджувати й щодо рівнозначності набутого респондентами пізнавального досвіду (включно з процедурами і механізмами теоретичного мислення, які функціонують в процесі оволодіння тим чи тим узагальненим теоретичним знанням); в основі висновку про рівнозначність ЕГ і КГ покладено також факт про те, що низький рівень оволодіння узагальненими планами характерний для більш широкого загалу випускників ЗЗСО.

Отже, групи ЕГ і КГ можна вважати сповна *рівнозначними*.

В експериментальній групі навчальний процес провадився у відповідності з пропонованими нами Моделлю та педагогічними умовами; в контрольній групі респондентів такого педагогічного впливу не відбувалося.

Звісно, студенти КГ традиційно набувають певного (і достатньо високого) рівня уявлень про ПНКС, але на основі розділених уявлень, тобто в межах уявлень про фізичну, біологічну, хімічну, географічну та інших наукових картин про цілісність реального світу. Але формування уявлень про ПНКС на основі міжпредметного діалогу у цієї категорії респондентів не відбувалося.

В процесі експериментальної роботи нами системно проводилися спостереження за впровадженням в освітньою діяльність експериментальних матеріалів та за відповідною освітньою діяльністю студентів, проводилися рубіжні (по окремим, частковим завданням експериментального дослідження) контрольні вимірювання та аналіз відповідних емпіричних даних.

Наприкінці дослідження було проведено підсумковий контрольний зріз з метою визначення досягнутого рівня підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу (студентами випускних курсів) в координатах пропонованої нами шкали рівнів такої підготовки. З метою забезпечення валідності отриманих результатів та достовірності відповідних висновків, такі зрізи проводилися двічі: з випускниками 2021– 2022 н. р. та випускниками 2022–2023 н. р.. Результати зрізу представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл респондентів за окремими показниками, критеріями та рівнями їх Готовності в цілому

Показники	Групи	Кількість респондентів за окремими рівнями							
		Початковий		Середній		Високий		Творчий	
		число	%	число	%	число	%	число	%
Професійно-мотиваційний	ЕГ	9	7,3	61	49,2	50	40,3	4	3,2
	КГ	59	44	67	50	5	3,7	3	2,3
Особистісно-ціннісний	ЕГ	11	8,9	66	53,2	44	35,5	3	2,4
	КГ	58	43,3	65	48,5	10	7,5	1	0,7
Мотиваційно-ціннісний критерій в цілому	ЕГ	10	8,1	63,5	51,2	47	37,9	3,5	2,8
	КГ	58,5	43,6	66	49,3	7,5	5,6	2	1,5
Знання про окремі рівні теоретичних (змістових) узагальнень	ЕГ	2	1,6	62	50	55	44,4	5	4
	КГ	67	50	61	45,5	5	3,7	1	0,8
Знання світоглядних парадигм та системотвірних загально-наукових понять	ЕГ	4	3,2	61	49,2	56	45,2	3	2,4
	КГ	72	53,7	55	41,1	5	3,7	2	1,5
Знання про досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісні відносини	ЕГ	6	4,9	62	50	52	41,9	4	3,2
	КГ	64	47,8	61	45,5	6	4,5	3	2,2
Знаннєвий критерій в цілому	ЕГ	4	3,2	61,7	49,8	54,3	43,8	4	3,2
	КГ	67,7	50,5	59	44	5,3	4	2	1,5
Узагальнені способи виконання окремих видів навчальної діяльності	ЕГ	8	6,5	62	50	51	41,1	3	2,4
	КГ	57	42,5	66	49,3	9	6,7	2	1,5
Практично-діяльнісний	ЕГ	9	7,3	62	50	48	38,7	5	4
	КГ	55	41	68	50,8	8	6	3	2,2
Процесуально-синтетичний	ЕГ	9	7,3	63	50,8	48	38,7	4	3,2
	КГ	61	45,5	65	48,5	7	5,2	1	0,8
Процесуально-діяльнісний критерій в цілому	ЕГ	8,7	7	62,3	50,3	49	39,5	4	3,2
	КГ	57,7	43	66,3	49,5	8	6	2	1,5

Продовження таблиці 3

Світоглядний	ЕГ	5	4	58	46,8	57	46	4	3,2
	КГ	58	43,3	64	47,8	9	6,7	3	2,2
Рефлексивний	ЕГ	7	5,7	63	50,8	49	39,5	5	4
	КГ	59	44	68	50,8	6	4,4	1	0,8
Світоглядно-рефлексивний в цілому	ЕГ	6	4,8	60,5	48,8	53	42,8	4,5	3,6
	КГ	58,5	43,6	66	49,3	7,5	5,6	2	1,5
Рівні Готовності	ЕГ	7	5,8	62	50,0	51	40,7	4	3,5
	КГ	61	45,5	64	47,8	7	5,2	2	1,5

З таблиці 3 видно, що за всіма критеріями і відповідними їм складниками (показниками) динаміка якісних змін (у напрямку досягнення здобувачем освіти вищих рівнів Готовності) в ЕГ є суттєво значимішою.

Таким чином, представлені вище емпіричні результати є підставою для висновку, що в процесі реалізації пропонованих Моделі і педагогічних умов ефективність підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу здобувачі є значно вищою.

В. Статистичний аналіз результатів дослідження педагогічної ефективності процесу підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу в контексті вірогідності результатів експериментальної роботи і достовірності отриманих даних

Для такого аналізу необхідно попередньо визначитися з функцією розподілу результатів початкового зрізу стану готовності майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу (на основі визначених нами рівнів Готовності). Адже, застосування засобів статистичного аналізу емпіричних даних щодо ефективності того чи того педагогічного впливу на об’єкт дослідження, передбачає знання щодо значенням функції нормального розподілу респондентів за виділеними нами рівнями на початку формувального експерименту. Саме на такому уявленні можна говорити про статистичну вірогідність результатів експериментальної роботи і достовірність отриманих даних (зокрема за допомогою критеріїв значущості Стьюдента, Пірсона, Манна-Уітні чи інших). Принагідно зазначимо, що емпірична функція розподілу може бути побудована як для певних (фіксованих) станів об’єкту дослідження, так і для однієї і тієї ж самої величини, яку встановлюють для різних (однотипних, однорідних) об’єктів дослідження [24].

У випадку нашого лонгітюдного дослідження описати початковий стан підготовки студентів-першокурсників, як майбутніх респондентів ЕГ і КГ, за допомогою функції розподілу безпосередньо неможливо. Бо, як це було встановлено на етапі констатувального експерименту, ті і ті мають однаковий

рівень підготовки і тому повинні бути віднесені лише до одного і того самого, але «лінійного» стану. Більш того, наше дослідження тривало упродовж 2019-2023 р.р., і на його початку уявлення про рівні Готовності ще були остаточно не сформованими. У зв'язку з цим ми виокремили окрему групу респондентів, означивши її терміном «реперною групою» (РГ). Тут і далі термін «репер» використовується в якості орієнтовного, зокрема з метою подальшого описання емпіричних результатів респондентів ЕГ і КГ засобами статистичного аналізу [33].

Як наслідок, в якості початкового (реперного) значення функції розподілу майбутніх учителів природничих спеціальностей в обраних нами координатах за рівнями їх Готовності нами визначено рівні такої готовності учителів-практиків. Емпіричні дослідження розподілу вчителів за цими рівнями нами провадилися паралельно з вимірами в ЕГ і КГ за аналогічними методиками. Встановивши функцію розподілу респондентів реперної групи за рівнями їх готовності, ми робили статистичні висновки про аналогічний, номінально можливий стан такого ж розподілу респондентів ЕГ і КГ на початку формувального експерименту. Звісно, тут потрібно було здійснити співвіднесення кількісного складу респондентів РГ до числа респондентів ЕГ і КГ.

Відповідно до розробленої нами методики оцінювання функції розподілу респондентів ЕГ і КГ на початку формувального експерименту (тобто, номінально, в якості результатів початкового зрізу) ми фактично орієнтуємося на об'єктивно достовірні емпіричні дані, отримані при діагностиці рівнів готовності респондентів РГ.

Таким чином, з урахуванням вищевикладеного можна стверджувати, що розподіл респондентів ЕГ і КГ за рівнями їх Готовності на початку формувального експерименту (контрольний зріз) і по його завершенню (підсумковий зріз) нами встановлений остаточно.

Щоб здійснити статистичний аналіз результатів дослідження за *t*-критерієм Стьюдента, уточнюємо стан вибірки: згідно до кількості респондентів ЕГ і КГ, об'єми незалежних вибірок N_e=124, $N_к$=134 більше 30 і, отже, вибіркові середні розподілені нормально [24].

Для кількісного аналізу стану рівнів готовності майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу кожному рівню підставлялась певна (умовна) оцінка: початковому – «1», достатньому – «2», високому – «3», творчому – «4». Для кожної досліджуваної групи обчислювались середнє значення рівня Готовності в даній групі за вказаною чотирьох бальною системою оцінювання і дисперсія, що служить мірою згрупованості дослідних даних навколо середнього значення.

В цілому, результати проведеного статистичного аналізу емпіричних даних, отриманих в процесі аналізу результатів виконання респондентами

завдань початкового і підсумкового зрізів формувального педагогічного експерименту, наведено у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати статистичного аналізу даних у контрольній та експериментальній групах

		Контрольний етап експерименту							
		Контрольна група ($N_к$ =134)				Експериментальна група ($N_е$ =124)			
		Умовно початковий зріз		Заключний зріз		Умовно початковий зріз		Заключний зріз	
Рівні	Показники	n_i	%	n_i	%	n_i	%	n_i	%
Творчий	4	4	3,3	2	1,5	3	3,3	3	3,5
Високий	3	20	14,5	7	5,2	12	14,5	35	40,7
Достатній	2	73	54,4	64	47,8	47	54,4	43	50,0
Початковий	1	37	27,8	61	45,5	24	27,8	5	5,8
Середнє значення рівня		1,933		1,627		1,944		2,419	
Дисперсія		0,540		0,428		0,553		0,429	
Перевірка значущості відмінностей рівнів за критерієм Стьюдента (t)		$t_{КГ-ЕГ,до}$= 0,116		$t_{КГ,до-після}$= 3,600		$t_{ЕГ,до-після}$= 4,886		$t_{КГ-ЕГ,після}$= 5,113	

Для 95-відсоткової ймовірності значущості висновків про характер відмінностей середніх значень досліджуваних рівнів у контрольній і експериментальній групах (або у кожній з груп до і після експерименту) критичне значення критерію Стьюдента $t_{кр}$=2,78 [24]. Відповідно, відмінності порівнюваних рівнів вважаються випадковими, якщо $t < t_{кр}$, або ж істотними, якщо $t > t_{кр}$. Аналіз таблиці 4 показує, що відмінності середніх значень рівнів контрольної і експериментальної груп на орієнтовно початковому рівні є незначними (1,933 і 1,944 відповідно, та $t_{КГ-ЕГ,до}$=0,116<$t_{кр}$), що свідчить про еквівалентність порівнюваних груп. Заключний зріз (після проведення експерименту) показав, що середнє значення рівня у контрольній групі є несуттєво меншим (1,627 < 1,933; $t_{КГ,до-після}$ = 3,600<$t_{кр}$), тоді як в експериментальній групі аналогічні показники є значно вищими (2,419>1,944; $t_{ЕГ,до-після}$ = 4,886>$t_{кр}$). Це дає підстави стверджувати, що рівень готовності студентів експериментальних груп до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу на 20% відсотків вищий ніж число майбутніх вчителів природничих спеціальностей з числа контрольних груп. Отже, висновок про ефективність пропонованої нами підготовки майбутніх учителів до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу є достовірним.

Таким чином, результати аналізу емпіричних даних дають позитивну відповідь щодо досягнення основного завдання проведеного дослідження

процесу реалізації експериментальних моделі і педагогічних умов та відповідних їм дидактичних матеріалів фахової підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу є сповна ефективною.

Насамкінець, нами проведено порівняльний аналіз розподілу респондентів експериментальної, контрольної і реперної груп за рівнями їх Готовності (відповідні результати представлено на рис. 4).

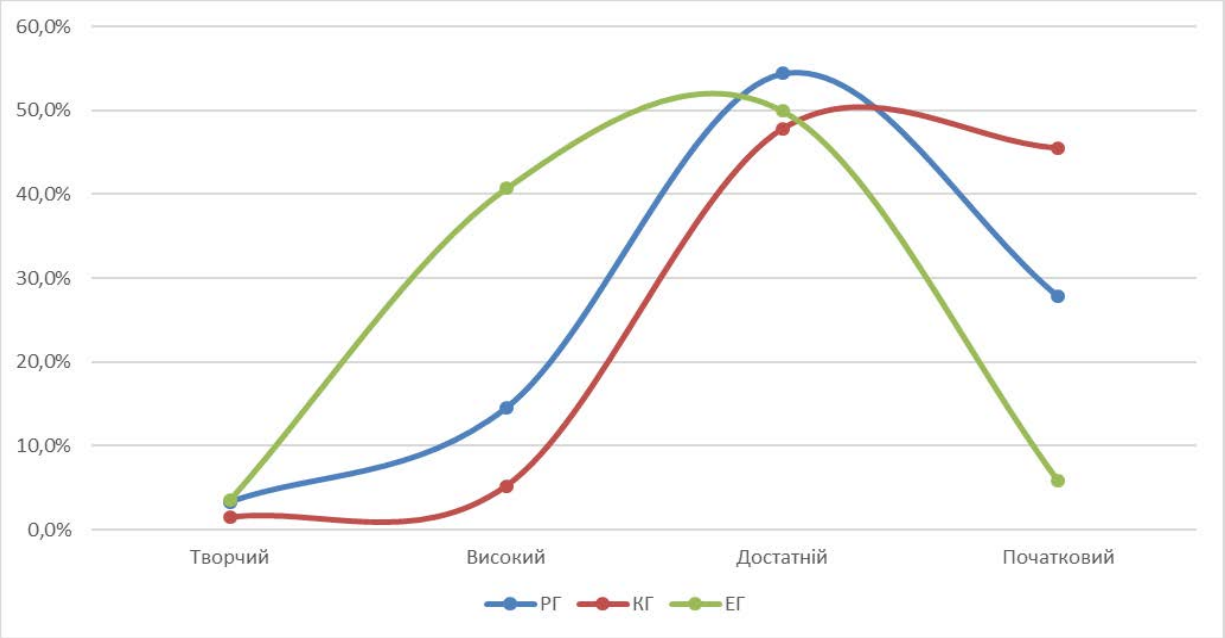

Рис. 4. Точкова діаграма з гладкими кривими та маркерами розподілу респондентів за рівнями готовності до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу за результатами підсумкового зрізу: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група; РГ – реперна група.

Результати цього аналізу вказують, зокрема, на потенційну можливість підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картину світу на досить високому рівні. Такого рівня, якого досягають учителі-практики (за їх особистісними висловлюваннями в результаті своєї освітньої практики і, відповідно, участі в процесах інтенсивної реалізації ідей Нової української школи, а також викладання двох і більше навчальних дисциплін природничої освітньої галузі, а їх ставлення і рівень підготовки до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу набуває усталеної позитивної тенденції.

Висновки. Проведене теоретико-експериментальне дослідження підтверджує необхідність професійно-орієнтованої підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу на основі уявлень про цю підготовку як

відносно цілісний педагогічний процес, ефективність якого суттєво зростає за умови розроблення та впровадження відповідної структурно-функціональної моделі та педагогічних умов її реалізації упродовж усього періоду навчання в закладі вищої педагогічної освіти.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що методологічний підхід, зокрема, в частині послідовного аналізу емпіричних даних на проміжних та підсумковому етапах лонгітюдного педагогічного дослідження та виокремлення окремої «реперної» групи респондентів заслуговує на його перспективну реалізацію у подальших науково-педагогічних дослідженнях щодо фахової і методичної підготовки учителів до реалізації завдань і цілей Нової української школи у закладах вищої та післядипломної педагогічної освіти.

Література:

1. Андрущенко В. Дорогань С. Світоглядна культура сучасного вчителя: проблеми формування. *Вища освіта України.* 2002. №3. С. 5–14.

2. Аніщенко О. В., Смоляна Н. В. Теоретичне і виробниче навчання у професійно-технічних навчальних закладах: короткий термінологічний словник. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. 103 с.

3. Атаманчук В. П., Атаманчук П. С. Теоретичні основи управління процесом формування природничо-наукових компетентностей і світогляду майбутнього фахівця. Історія становлення та сучасного розвитку педагогіки та психології: колективна монографія. Рига: «Baltija Publishing», 2022. С. 1–22.

4. Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas [Текст] : довідник; пер. Р. Д. Обухів ; наук. ред. пер. В. О. Васютинський ; худож. Г. Заальфельд, К. Заальфельд. К. : Знання-Прес, 2007. 510 с.

5. Біляковська О. О. Тест як ефективний засіб оцінювання якості знань студентів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* 2022. №204. С. 16–20.

6. Бугайов О. І., Мартинюк М. Т., Смолянець В. В. Фізика. Астрономія: пробн. підруч. для 8 кл. серед. шк. К. : Освіта, 1996. 367 с.

7. Вивчення спеціальної теорії відносності в закладах загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. / М. Т. Мартинюк, В.В. Миколайко, О.В. Підгорний, В.І. Хитрук; за ред. М. Т. Мартинюка, Умань: Видавець «Сочінська М.М.», 2022. 130 с.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.

9. Гончаренко С. У. Формування у дорослих сучасної наукової картини світу: монографія. Київ: ІПООД НАПН України, 2013. 220 с.

10. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 580 с.

11. Гуз К.Ж. Теоретичні та методичні основи формування цілісності знань про природу учнів загальноосвітньої школи: дис. … д-ра пед..наук: 13.00.09. Харків, 2007. 489 с.

12. Кириченко В. В. Формування картини світу особистості в сучасному інформаційному суспільстві : дис. … д-ра. псих. наук : 19.01.01. Київ, 2021. 422 с.

13. Кириченко В. В. Формування картини світу особистості в сучасному інформаційному суспільстві : дис. … д-ра. псих. наук : 19.01.01. Київ, 2021. 422 с.

14. Колгатін О. Г. Вимірювання якостей знань за допомогою тестів. *Theory and methods of learning fundamental disciplines in high school*. 2008. №5. С. 4–8.

15. Колесник М.О. Теоретико-методологічні засади формування наукової картини світу в майбутніх учителів природничих спеціальностей : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2020. 589 с.

16. Коробова І. В. Компетентнісно орієнтована методична підготовка майбутніх учителів фізики на засадах індивідуального підходу: монографія. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2016. 366 с.

17. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К., 1989. 608 с.

18. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ : «Знання» України, 2011. 520 с.

19. Мартинюк М. Т., Підгорний О. В. Міждисциплінарний дидактичний комплекс «Сучасна природничо-наукова картина світу» в системі особистісного та професійного становлення майбутнього вчителя природничих наук. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Теорія та методика навчання природничих наук.* 2023. № 4. С. 175–190.

20. Мартинюк М. Т., Підгорний О. В. Педагогічні умови ефективної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про сучасну природничо-наукову картини світу. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*». 2024. №2(20). С. 940–959.

21. Мартинюк М. Т., Декарчук М. В., Гнатюк О. В. Теоретичні основи шкільного курсу фізики. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. 116 с.

22. Мартинюк М.Т., Підгорний О.В. Оптимізація підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей до формування в учнів цілісних уявлень про природничо-наукову картину світу засобами моделювання. *Технологічне забезпечення STEM-освіти в умовах підготовки фахівця природничо-математичного напряму* : збірник тез доповідей за матеріалами міжнародної науково-методичної конференції, Кам'янець-Подільський, 2023. С. 102–105.

23. Мартинюк М.Т., Підгорний О.В. Про модель педагогічної системи формування у здобувачів вищої педагогічної освіти сучасної природничо-наукової картини світу (та відповідного їй образу світу) як основи його особистісного та професійного становлення. *Young scientists and methods of improving modern theories* : materials of the 2nd International scientific and practical conference, September 26–29, 2023. Milan: International Science Group, 2023. P. 143 – 146.

24. Математична статистика: навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. 304 с.

25. Підгорний О. В. Сучасне природознавство: у пошуках цілісного образу світу : навч.-метод. посіб. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2023. 198 с.

26. Примакова В. В. Погляди В. Сухомлинського на проблему формування наукової картини світу молодших школярів. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2009. Вип. 53. С. 114–118.

27. Растьогін М. Ю. Формування уявлень фізичної картини світу в учнів основної школи у процесі навчання фізики: дис. … канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2011. 251 с.

28. Семенишена Р. В. Формування наукового світогляду старшокласників у процесі вивчення фізики: дис. … канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2015. 200 с.

29. Симоненко С. М. «Образ світу» та «Картина світу» як детермінанти індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. Одеса : Астропринт, 2011. №9 С. 234–243.

30. Смолінчук Л. С. Тестування як метод оцінювання навчальних досягнень студентів. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія*. 2010. №3. С. 74–74.

31. Совгіра С. В. Методика проведення педагогічного експерименту. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2010. №. 2. С. 38–45.

32. Теоретичні і практичні основи загальної середньої природничої освіти: навч.-метод. посіб. / М. Т. Мартинюк та ін.; за ред. М. Т. Мартинюка. Бровари: АНФ ГРУП, 2020. 165 с.

33. Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / Р. А. Шмиг, В. М.Боярчук, І. М.Добрянський, В. М.Барабаш; за заг. ред. Р. А. Шмига. Львів, 2010. 222 с.

34. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

35. Хитра З. М. Трансформація ідей К. Д. Ушинського щодо формування в учнів цілісної картини світу в змісті сучасної освіти. *Ідеї К. Д. Ушинського в сучасній педагогіці*: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 20–21 лют. 2014 р. Київський універ. імені Б. Грінченка, 2014. С. 257–267.

36. Швець Д. Є. Тестування як ефективна форма контролю та підвищення якості знань. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. №41. С. 169–177.

37. «Щебликіна Т. А. Тестування як метод вимірювання якості навчальних досягнень студентів педагогічних спеціальностей. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Серія: Педагогіка.* 2014. Т. 246, Вип. 234. С. 137–140.

References:

1. Andrushchenko, V., & Dorohan, S. (2002). Svitohlyadna kultura suchasnoho vchytelia: problemy formuvannia [Worldview culture of a modern teacher: Issues of formation]. *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher Education in Ukraine, 3*, 5–14 [in Ukrainian].

2. Anishchenko, O. V., & Smoliana, N. V. (2012). *Teoretychne i vyrobnyche navchannia u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: korotkyi terminolohichnyi slovnyk* [Theoretical and practical training in vocational education institutions: A brief terminological dictionary]. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].

3. Atamanchuk, V. P., & Atamanchuk, P. S. (2022). Teoretychni osnovy upravlinnia protsesom formuvannia pryrodnycho-naukovykh kompetentnostei i svitohliadu maibutnoho fakhivtsia [Theoretical foundations of managing the process of forming natural-science competences and worldview of future professionals]. In *Istoriia stanovlennia ta suchasnoho rozvytku pedahohiky ta psykholohii: kolektyvna monohrafiia – History of the Formation and Modern Development of Pedagogy and Psychology: A Collective Monograph* (pp. 1–22). Riga: Baltija Publishing [in Ukrainian].

4. Benesh, G. (2007). *Psykholohiia: dtv-Atlas* [Psychology: dtv-Atlas] (R. D. Obukhiv, Trans.; V. O. Vasiutynskyi, Ed.). Kyiv: Znannia-Press [in Ukrainian].

5. Biliakovska, O. O. (2022). Test yak efektyvnyi zasib otsiniuvannia yakosti znan studentiv [Test as an effective tool for assessing the quality of students' knowledge]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky – Scientific Notes. Series: Pedagogical Sciences, 204*, 16–20 [in Ukrainian].

6. Buhaiov, O. I., Martyniuk, M. T., & Smolianets, V. V. (1996). *Fizyka. Astronomiia: probnyi pidruchnyk dlia 8 kl. serednoi shkoly* [Physics. Astronomy: Trial textbook for grade 8 of secondary school]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].

7. Martyniuk, M. T., Mykolaiko, V. V., & Pidhornyi, O. V. (2022). *Vyvchennia spetsialnoi teorii vidnosnosti v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Studying the special theory of relativity in general secondary education institutions: A teaching manual]. Uman: Vydavets Sochinska M. M. [in Ukrainian].

8. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

9. Honcharenko, S. U. (2013). *Formuvannia u doroslykh suchasnoi naukovoi kartyny svitu: monohrafiia* [Formation of the modern scientific picture of the world among adults: A monograph]. Kyiv: IPOOD NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

10. Huberskyi, L., Andrushchenko, V., & Mykhalchenko, M. (2002). *Kultura. Ideolohiia. Osobystist: metodoloho-svitohliadnyi analiz* [Culture. Ideology. Personality: Methodological worldview analysis]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

11. Huz, K. Zh. (2007). *Teoretychni ta metodychni osnovy formuvannia tsilisnosti znan pro pryrodu uchniv zahalnoosvitnoi shkoly: dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.09* [Theoretical and methodological foundations of forming holistic knowledge about nature among secondary school students: Doctoral thesis]. Kharkiv [in Ukrainian].

12. Kyrychenko, V. V. (2021). *Formuvannia kartyny svitu osobystosti v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi: dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.01.01* [Formation of the worldview of personality in the modern information society: Doctoral thesis]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Kyrychenko, V. V. (2021). *Formuvannia kartyny svitu osobystosti v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi: dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.01.01* [Formation of the worldview of personality in the modern information society: Doctoral thesis]. Kyiv [in Ukrainian].

14. Kolhatin, O. H. (2008). Vymiriuvannia yakostei znan za dopomohoiu testiv [Measuring the quality of knowledge using tests]. *Theory and Methods of Learning Fundamental Disciplines in High School, 5*, 4–8 [in Ukrainian].

15. Kolesnyk, M. O. (2020). *Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia naukovoi kartyny svitu v maibutnikh uchyteliv pryrodnychykh spetsialnostei: dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.04* [Theoretical and methodological foundations of forming a scientific worldview in future teachers of natural sciences: Doctoral thesis]. Ternopil: Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. Hnatiuka [in Ukrainian].

16. Korobova, I. V. (2016). *Kompetentnisno oriientovana metodychna pidhotovka maibutnikh uchyteliv fizyky na zasadakh indyvidualnoho pidkhodu: monohrafiia* [Competence-oriented methodological preparation of future physics teachers based on an individual approach: Monograph]. Kherson: FOP Hrin D. S. [in Ukrainian].

17. Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti* [Educational process and mental development of personality]. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Kremen, V. H. (2011). *Filosofiia liudynotsentryzmu v osvitnomu prostori* [Philosophy of human-centeredness in the educational space]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

19. Martyniuk, M. T., & Pidhornyi, O. V. (2023). Mizhdystsyplinarnyi dydaktychnyi kompleks «Suchasna pryrodnycho-naukova kartyna svitu» v systemi osobystisnoho ta profesiinoho stanovlennia maibutnoho vchytelia pryrodnychykh nauk [Interdisciplinary didactic complex «Modern natural-science picture of the world» in the system of personal and professional development of future natural science teachers]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Teoriia ta metodyka navchannia pryrodnychykh nauk – Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University Named After Mykhailo Kotsiubynskyi. Series: Theory and Methods of Teaching Natural Sciences, 4*, 175–190 [in Ukrainian].

20. Martyniuk, M. T., & Pidhornyi, O. V. (2024). Pedahohichni umovy efektyvnoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pryrodnychykh spetsialnostei do formuvannia v uchniakh tsilisnykh uiavlen pro suchasnu pryrodnycho-naukovu kartynu svitu [Pedagogical conditions for effective preparation of future teachers of natural sciences to form holistic representations of the modern scientific worldview among students]. *Visnyk nauky ta osvity – Bulletin of Science and Education, 2(20)*, 940–959 [in Ukrainian].

21. Martyniuk, M. T., Dekarchuk, M. V., & Hnatiuk, O. V. (2014). *Teoretychni osnovy shkilnoho kursu fizyky* [Theoretical foundations of the school physics course]. Uman: FOP Zhovtyi O. O. [in Ukrainian].

22. Martyniuk, M. T., & Pidhornyi, O. V. (2023). Optymizatsiia pidhotovky maibutnikh uchyteliv pryrodnychykh spetsialnostei do formuvannia v uchniakh tsilisnykh uiavlen pro pryrodnycho-naukovu kartynu svitu zasobamy modeliuvannia [Optimization of future teachers'

training in forming students' holistic views of the scientific picture of the world through modeling]. In *Tekhnolohichne zabezpechennia STEM-osvity v umovakh pidhotovky fakhivtsia pryrodnycho-matematychnoho napriamu: Zbirnyk tez dopovidei mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii – Technological Support for STEM Education in Training Specialists of the Natural-Mathematical Direction: Abstracts of the International Scientific and Methodical Conference* (pp. 102–105). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

23. Martyniuk, M. T., & Pidhornyi, O. V. (2023). Pro model pedahohichnoi systemy formuvannia u zdobuvachiv vyshchoi pedahohichnoi osvity suchasnoi pryrodnycho-naukovoi kartyny svitu [About the model of a pedagogical system for forming a modern scientific worldview in higher pedagogical education]. In *Young Scientists and Methods of Improving Modern* Theories: Materials of the 2nd International Scientific and Practical Conference, September 26–29, *2023* (pp. 143–146). Milan: International Science Group [in Ukrainian].

24. *Matematychna statystyka: Navchalnyi posibnyk.* (2012). [Mathematical statistics: Textbook]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

25. Pidhornyi, O. V. (2023). *Suchasne pryrodoznavstvo: u poshukakh tsilisnoho obrazu svitu: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Modern natural sciences: In search of a holistic image of the world: A teaching manual]. Uman: Vydavets Sochinska M. M. [in Ukrainian].

26. Prymakova, V. V. (2009). Pohliady V. Sukhomlynskoho na problemu formuvannia naukovoi kartyny svitu molodshykh shkoliariv [Views of V. Sukhomlynskyi on the problem of forming a scientific picture of the world among young schoolchildren]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky» – Collection of Scientific Papers «Pedagogical Sciences, 53,* 114–118 [in Ukrainian].

27. Rastiogin, M. Yu. (2011). *Formuvannia uiavlen fizychnoi kartyny svitu v uchniv osnovnoi shkoly u protsesi navchannia fizyky: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02* [Formation of the concept of the physical picture of the world in basic school students during physics teaching: Candidate's thesis]. Kyiv [in Ukrainian].

28. Semenyshena, R. V. (2015). *Formuvannia naukovoho svitohliadu starshoklasnykiv u protsesi vyvchennia fizyky.* [Formation of scientific worldview in high school students during physics teaching: Candidate's thesis]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

29. Symonenko, S. M. (2011). «Obraz svitu» ta «Kartyna svitu» yak determinanty indyvidualnykh stratehii vizualno-myslenno-diialnosti subiekta ["Image of the world" and "Picture of the world" as determinants of individual strategies in visual-cognitive activities of the subject]. *Nauka i osvita – Science and Education, 9,* 234–243 [in Ukrainian].

30. Smolinchuk, L. S. (2010). Testuvannia yak metod otsiniuvannia navchalnykh dosiahen studentiv [Testing as a method of assessing students' academic achievements]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia: Pedahohika, Psykholohiia – Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology, 3,* 74–74 [in Ukrainian].

31. Sovhira, S. V. (2010). Metodyka provedennia pedahohichnoho eksperymentu [Methodology of conducting a pedagogical experiment]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia – Problems of Modern Teacher Training, 2,* 38–45 [in Ukrainian].

32. Martyniuk, M. T., et al. (2020). *Teoretychni i praktychni osnovy zahalnoi serednoi pryrodnychoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Theoretical and practical foundations of general secondary natural science education: A teaching manual] (M. T. Martyniuk, Ed.). Brovary: ANF Hrup [in Ukrainian].

33. Shmyh, R. A., Boiarchuk, V. M., Dobrianskyi, I. M., & Barabash, V. M. (2010). *Terminolohichnyi slovnyk-dovidnyk z budivnytstva ta arkhitektury* [Terminological dictionary-reference book on construction and architecture] (R. A. Shmyh, Ed.). Lviv [in Ukrainian].

34. Shynkaruk, V. I., et al. (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

35. Khytra, Z. M. (2014). Transformatsiia idei K. D. Ushynskoho shchodo formuvannia v uchniv tsilisnoi kartyny svitu v zmisti suchasnoi osvity [Transformation of K. D. Ushynsky's ideas on forming a holistic worldview in students in modern education content]. In *Idei K. D. Ushynskoho v suchasnii pedahohitsi: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 20–21 liutoho 2014 r. – Ideas of K. D. Ushynskyi in Modern Pedagogy: Materials of the International Scientific-Practical Conference, February 20–21, 2014* (pp. 257–267). Kyiv: Kyivskyi universytet imeni B. Hrinchenka [in Ukrainian].

36. Shvets, D. Ye. (2010). Testuvannia yak efektyvna forma kontroliu ta pidvyshchennia yakosti znan [Testing as an effective form of control and improving the quality of knowledge]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy, 41*, 169–177 [in Ukrainian].

37. Shcheblykina, T. A. (2014). Testuvannia yak metod vymiriuvannia yakosti navchalnykh dosiahen studentiv pedahohichnykh spetsialnostei [Testing as a method of measuring the quality of educational achievements of students in pedagogical specialties]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Seriia: Pedahohika – Scientific Works of Petro Mohyla Black Sea State University Complex «Kyiv-Mohyla Academy». Series: Pedagogy, 246(234)*, 137–140 [in Ukrainian].

УДК: 316.624:613:7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1208-1219

Мітєва Арина концертмейстер кафедри освітології та педагогіки мистецтва**,** Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького**,** м. Запоріжжя**,** https://orcid.org/0000-0001-6304-915X

ІНКЛЮЗИВНІ ПРАКТИКИ В МИСТЕЦТВІ ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННІ: ШЛЯХ ДО СТВОРЕННЯ ГАРМОНІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У тезах розглянуто важливість інклюзії в мистецькій діяльності та її роль у впровадженні здоров'язбережувальних практик, що сприяють побудові гармонійного та всебічно розвиненого суспільства. Зокрема, акцентується увага на тому, як мистецтво може слугувати інструментом залучення осіб із різними можливостями до активного культурного життя, сприяючи їх соціалізації та підвищенню якості життя. Мистецькі ініціативи створюють можливості для людей з обмеженими можливостями відчути себе повноцінними учасниками культурних процесів, а також відкривають шлях до подолання бар'єрів, які існують у суспільстві.

Інклюзивні підходи в мистецтві також мають важливе значення для підтримки як фізичного, так і психічного здоров'я. Наприклад, участь у творчих проектах позитивно впливає на емоційний стан і самооцінку людей з різними потребами, допомагаючи їм впоратися зі стресом і покращити загальний стан здоров'я. Крім того, мистецтво сприяє розвитку емпатії в суспільстві, адже воно дозволяє людям краще розуміти та приймати тих, хто відрізняється від них за фізичними, розумовими чи емоційними характеристиками.

Також у тезах аналізуються найкращі практики для створення інклюзивного середовища в різних установах – освітніх, мистецьких та медичних. Показано, як створення інклюзивного простору може сприяти рівноправному доступу до культурних та освітніх ресурсів і забезпечувати можливість для самореалізації кожної людини. Наголошується на важливості створення таких умов, де люди з різними потребами могли б не лише отримувати послуги, але й повноцінно брати участь у творчих і соціальних процесах. Цей підхід допомагає формувати толерантне та згуртоване суспільство, де поважають і цінують різноманітність кожної особистості. Тези присвячені ролі інклюзії в мистецькій діяльності та здоров'язбережувальних практиках, що сприяють розвитку гармонійного суспільства.

У тезах висвітлено, як мистецтво стає інструментом для залучення людей з різними можливостями до культурного життя, а також значення інклюзивних підходів у підтримці фізичного і психічного здоров'я. Також

розкриваємо кращі практики для створення інклюзивного середовища в освітніх, мистецьких і медичних закладах.

Ключові слова: інклюзія, мистецтво, гармонійне суспільство, здоров'язбереження.

Mitieva Arina Concertmaster of the Department of Educational Science and Art Pedagogy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0000-0001-6304-915X

INCLUSIVE PRACTICES IN ART AND HEALTH PRESERVATION: THE PART TO CREATING A HARMONIOUS SOCIETY

Abstract. These theses focus on the importance of inclusion in artistic activities and its role in implementing health-preserving practices that contribute to building a harmonious and well-rounded society. In particular, attention is drawn to how art can serve as a tool for engaging individuals with diverse abilities in cultural life, enhancing their social integration and overall quality of life. Artistic initiatives create opportunities for people with disabilities to experience full participation in cultural processes and help break down societal barriers.

Inclusive approaches in the arts are also essential for supporting both physical and mental health. For example, involvement in creative projects positively affects the emotional state and self-esteem of people with various needs, helping them manage stress and improve overall health. Furthermore, art promotes empathy in society by allowing individuals to better understand and accept those who differ from them in physical, mental, or emotional characteristics.

The theses also explore best practices for creating an inclusive environment in various institutions—educational, artistic, and healthcare. It is shown how developing inclusive spaces can promote equal access to cultural and educational resources, providing opportunities for everyone to realize their potential. Emphasis is placed on the importance of creating conditions where people with different needs can not only receive services but also participate fully in creative and social processes.

This approach helps build a tolerant and cohesive society that respects and values the diversity of each individual. Theses are devoted to the role of inclusion in artistic activity and health-preserving practices that contribute to the development of a harmonious society. Theses highlight how art becomes a tool for involving people with different abilities in cultural life, as well as the importance of inclusive approaches in maintaining physical and mental health. We also reveal best practices for creating an inclusive environment in educational, artistic, and medical institutions.

Keywords: inclusion, art, harmonious society, health care.

Постановка пролеми: Інклюзія в мистецтві та здоров'язбереженні є актуальною темою, оскільки вона сприяє створенню гармонійного суспільства, де кожна людина, незалежно від фізичних чи психічних можливостей, має доступ до культурного та оздоровчого середовища. У сучасному світі питання рівного доступу до мистецтва та охорони здоров'я стають все більш важливими, оскільки вони безпосередньо впливають на якість життя.

Мистецтво є потужним інструментом для особистого розвитку, самовираження та соціальної інтеграції, а тому інклюзія у цьому контексті допомагає долати стереотипи та соціальні бар'єри. Здоров'язбереження, в свою чергу, є основою для забезпечення тривалої участі людей у соціумі, а інклюзивний підхід до охорони здоров'я гарантує доступ до необхідних послуг для всіх. Важливо, щоб культурні та оздоровчі практики враховували різноманітність потреб населення, що дозволить підвищити загальний рівень благополуччя. Інклюзивні програми у мистецтві можуть використовуватися для терапії, реабілітації та соціалізації людей з особливими потребами. Взаємодія мистецтва та здоров'язбереження відкриває нові шляхи для соціальної взаємодії, емоційної підтримки та розвитку творчого потенціалу. Актуальність теми полягає в тому, що інклюзивний підхід сприяє побудові більш толерантного та соціально справедливого суспільства.

Аналіз основних досліджень і публікацій: аналіз літератури з теми інклюзії в мистецтві та здоров'язбереженні показує, що це питання активно вивчається в різних наукових дисциплінах. Зокрема, Дж. Сміт підкреслює важливість мистецтва як засобу соціальної інтеграції, зазначаючи його здатність впливати на психологічний стан людини.

Роботи Е. Уайт демонструють позитивний вплив мистецьких програм на соціальні навички людей з обмеженими можливостями. У сфері здоров'язбереження інклюзивні ініціативи також доводять свою ефективність, про що пишуть К. Джонс та М. Міллер, які досліджували адаптацію медичних послуг для різних груп населення.

Публікації С. Брауна зосереджуються на мультидисциплінарному підході, що поєднує культуру, мистецтво та медицину для поліпшення соціальної інклюзії. Особливу увагу приділяє арт-терапії Л. Вільямс, яка розглядає її як інструмент реабілітації для людей з психічними розладами. У міжнародних дослідженнях також акцентується роль громадських інституцій, зокрема у працях Р. Девіса. В Україні тема інклюзії розвивається завдяки роботам О. Петренка, який вивчає вплив мистецтва на суспільне здоров’я. І. Коваленко наголошує на необхідності створення освітніх програм для фахівців в інклюзивних сферах.

Мета статті - проаналізувати сучасні підходи до інклюзії в мистецтві та здоров'язбереженні, вивчивши основні теорії та практичні програми. Дослідити вплив інклюзивних мистецьких та оздоровчих ініціатив на соціальну інтеграцію та психологічне благополуччя різних груп населення.

Оцінити значення арт-терапії та інших культурних практик у реабілітації людей з фізичними та психічними розладами. Визначити роль мультидисциплінарного підходу у поєднанні культури, медицини та соціальної роботи для розвитку інклюзивного суспільства. Окреслити кращі міжнародні та національні практики, спрямовані на забезпечення рівного доступу до мистецьких і оздоровчих програм.

Виклад основного матеріалу. Актуальність інклюзії в сучасному суспільстві стрімко зростає, оскільки вона відображає загальнолюдські цінності рівності, поваги та толерантності. Інклюзія передбачає інтеграцію людей з різними фізичними, психологічними та соціальними особливостями у всі аспекти суспільного життя, зокрема охорону здоров'я, освіту та культуру. Це не лише питання соціальної справедливості, а й ефективний механізм для створення суспільства, яке підтримує фізичне і психічне здоров'я всіх його членів. Здоров'язбережувальні практики, що ґрунтуються на принципах інклюзії, є потужним інструментом зміцнення здоров'я, соціальної згуртованості та загального добробуту.

Інклюзія є невід'ємною складовою демократичних суспільств, де кожен має рівні права та можливості. [1, с. 44-46] Сучасні концепції інклюзії зосереджені не лише на інтеграції людей з інвалідністю, а й на створенні середовища, де кожен, незалежно від своїх фізичних чи психічних особливостей, соціального чи культурного походження, може відчувати себе важливим і необхідним. Це передбачає створення умов для безбар'єрного доступу до всіх сфер життя, включаючи освіту, культуру, трудову діяльність та охорону здоров'я.

Інклюзивний підхід передбачає, що кожен член суспільства, незалежно від особливостей, має право на активну участь у його житті. Цей підхід стає основою для розробки державних політик, навчальних програм, культурних проектів та медичних послуг. Завдяки інклюзивним цінностям суспільство стає більш відкритим і толерантним, що сприяє зменшенню дискримінації та соціальної ізоляції окремих груп населення.

Здоров'язбережувальні практики — це система заходів, спрямованих на збереження, підтримку та покращення фізичного і психічного здоров'я людини. Інклюзивні здоров'язбережувальні практики забезпечують доступність медичних послуг та програм для всіх, незалежно від індивідуальних особливостей. Наприклад, у сфері фізичної реабілітації інклюзивний підхід дозволяє створювати спеціалізовані програми для людей з різними фізичними потребами. Це може включати адаптовану фізичну активність, реабілітаційні вправи, що враховують індивідуальні особливості, а також доступ до фахівців, які мають підготовку для роботи з людьми з особливими потребами. [2]

Психічне здоров'я також є невід'ємною складовою здоров'язбережувальних практик, і інклюзивний підхід до психічного здоров'я передбачає, що кожна людина має право на психосоціальну підтримку та послуги, адаптовані

до її потреб. Це може включати групову терапію, індивідуальні консультації, арт-терапію та інші методи, які сприяють емоційному благополуччю. Такі методи, як арт-терапія або музична терапія, дозволяють людям з психічними розладами висловити свої емоції та переживання, що сприяє покращенню їхнього психічного стану та допомагає у соціалізації. [3, с. 223-225]

Інклюзія в охороні здоров'я означає створення доступних і рівноправних умов для отримання медичних послуг. Це включає надання допомоги людям з обмеженими можливостями, зокрема доступ до медичних закладів, реабілітаційних програм і підтримки. Важливою складовою є забезпечення безбар'єрного середовища в медичних установах — спеціальні підйомники, широкі двері, адаптовані санвузли. Це дає змогу людям з обмеженими можливостями відвідувати лікарів, отримувати консультації та проходити лікування на рівні з іншими.

Велике значення має інклюзія у психіатричній допомозі. Зокрема, для пацієнтів із психічними розладами інклюзивний підхід передбачає не лише лікування, а й програми соціальної адаптації та підтримки. Залучення таких людей до суспільного життя допомагає покращити їхній психоемоційний стан та підвищує загальний рівень їхньої соціалізації. Наприклад, групові терапії та психологічні тренінги, адаптовані для людей із психічними особливостями, допомагають їм навчитись взаємодіяти з іншими, розвивати комунікативні навички та інтегруватись у суспільство.

Забезпечення інклюзивного середовища має позитивний вплив на здоров'я та добробут усього суспільства. Інклюзивні практики дозволяють людям почуватися рівноправними учасниками суспільного життя, що позитивно впливає на їхній психоемоційний стан, підвищує самооцінку та знижує ризик розвитку депресії. [4] Крім того, інклюзія сприяє зменшенню соціальної ізоляції та дискримінації, що є важливим для збереження соціальної стабільності та гармонії.

У довгостроковій перспективі інклюзія в різних сферах життя, включаючи мистецтво та здоров'язбереження, сприяє створенню суспільства, де кожна людина, незалежно від своїх можливостей, має доступ до всіх необхідних ресурсів та послуг. Це суспільство, де цінується різноманітність і поважають права кожного члена. Такий підхід позитивно впливає на соціальну згуртованість, покращує загальний рівень здоров’я та сприяє культурному та моральному розвитку суспільства.

У сучасному світі тема інклюзії набула величезного значення, особливо в таких сферах, як мистецтво та здоров'язбережувальні практики. Інклюзія означає не тільки інтеграцію людей із різними фізичними, психологічними та соціальними особливостями у життя суспільства, а й потужний механізм для зміцнення здоров'я, добробуту та культурного розвитку. [5, с. 84-86] Сучасні підходи до інклюзії в мистецтві та охороні здоров’я сприяють створенню гармонійного суспільства, яке підтримує фізичне та психічне благополуччя всіх його членів.

Мистецтво в усіх його проявах завжди виступало засобом комунікації, який не має вікових, гендерних чи фізичних обмежень. Мистецькі проекти у контексті інклюзії мають надзвичайно важливу роль, оскільки вони створюють простір, де люди з різними можливостями можуть повноцінно взаємодіяти, виражати себе, обмінюватися досвідом і розвивати творчий потенціал. [6, с. 169-171] Інклюзивні мистецькі ініціативи допомагають розширювати межі традиційного мистецтва, інтегруючи людей з обмеженими можливостями як рівноправних учасників культурного процесу. Такі проєкти можуть включати театральні постановки, художні виставки, музичні та танцювальні перформанси, які орієнтовані на участь представників різних соціальних і фізичних груп.

Інклюзивні мистецькі проекти можуть бути адаптовані для людей з різними потребами, що охоплює широкий спектр адаптацій — від використання спеціальних технологій до доступних приміщень. [6, с.172-174] Наприклад, театральні постановки за участю акторів з порушенням слуху чи зору можуть застосовувати жестову мову, субтитри або аудіоопис, щоб зробити виставу доступною для різних глядачів. Подібні заходи також дають можливість іншим учасникам суспільства навчитися нових способів комунікації та відчути світ очима людей з іншими потребами.

Інклюзивні мистецькі проєкти у школах та університетах відіграють ключову роль у формуванні гармонійного освітнього середовища, де кожен учень, незалежно від своїх фізичних або психічних можливостей, може реалізувати свій творчий потенціал. Вони не лише сприяють вихованню толерантності, а й слугують платформою для розвитку важливих соціальних та творчих навичок. Ідея інклюзії у мистецькому вихованні підтримує концепцію навчання через досвід та взаємодію, де учні вчаться спілкуватися, розуміти та підтримувати один одного. [7]

Програми художнього виховання є важливими для розвитку інклюзивного середовища, оскільки образотворче мистецтво надає широкі можливості для вираження власних емоцій і думок. Учні з різними можливостями можуть спільно створювати художні твори, що дозволяє не тільки збагачувати їхній культурний досвід, а й допомагає формувати відчуття підтримки та колективної праці. Наприклад, учні з фізичними обмеженнями можуть користуватися адаптованими інструментами для малювання, що забезпечує їм рівноправний доступ до творчої діяльності. У таких умовах кожен учасник проєкту відчуває, що його внесок є важливим, що сприяє формуванню відчуття самоцінності та впевненості в собі. [8, с. 12-16]

Інклюзивні проекти також мають велике значення в музичному вихованні. Музика, як універсальна мова, дозволяє людям спілкуватися, незалежно від їхніх фізичних можливостей. Включення учнів з порушенням слуху чи зору в музичні ансамблі чи оркестри є чудовим прикладом інклюзії у дії. Наприклад, учні з порушенням слуху можуть «відчувати» музику через

вібрацію, спостерігаючи за рухами диригента та співучасників. [8, с.17-21] У таких проектах використовуються спеціальні технології та методи, які дозволяють кожному учаснику повністю зануритися у музичний процес. Це не лише сприяє розвитку музичних здібностей, але й формує почуття колективізму та відповідальності.

Театральне виховання також має значний потенціал для впровадження інклюзивних практик. Участь у театральних постановках надає учням можливість випробувати себе у різних ролях, розкрити свої акторські здібності та навчитись ефективно взаємодіяти з партнерами по сцені. Учні з різними можливостями працюють разом над підготовкою вистави, що сприяє соціальній інтеграції, зниженню бар'єрів та формуванню відчуття підтримки. Наприклад, для учнів з порушеннями слуху можуть бути організовані спеціальні постановки, де використовується жестова мова або інші адаптаційні технології, що дозволяють їм вільно взаємодіяти з іншими акторами та глядачами.

Особливе значення інклюзивних мистецьких проектів полягає в їхньому впливі на формування толерантності та емпатії серед молоді. Коли учні з різними можливостями працюють разом над створенням мистецького продукту, вони починають краще розуміти один одного, вчаться співпереживати і цінувати внесок кожного члена команди. [9, с. 34-41] Інклюзивне середовище сприяє руйнуванню стереотипів і знижує соціальні бар'єри. Це є важливим у контексті сучасного світу, де здатність до взаєморозуміння та співпраці є ключовими навичками для гармонійного життя у суспільстві.

Такі проекти також мають позитивний вплив на психоемоційний стан учасників. Для багатьох учнів мистецтво є способом висловити почуття, які вони не можуть вербалізувати. Наприклад, для дітей з аутизмом чи іншими психологічними особливостями художні проекти можуть стати засобом комунікації з навколишнім світом. Вони можуть малювати, ліпити чи створювати музичні композиції, які виражають їхні внутрішні почуття та думки, що є важливим для їхнього емоційного розвитку та психічного благополуччя.

Крім того, інклюзивні мистецькі проекти допомагають формувати навички лідерства та співпраці серед учасників. [10, с.27-35] В таких проектах учні вчаться брати на себе відповідальність за певні завдання, допомагати своїм однокласникам, планувати роботу та досягати спільної мети. Це сприяє формуванню відчуття приналежності до групи та підвищує самооцінку учнів, особливо тих, хто раніше міг відчувати себе ізольованим через свої особливості. Інклюзивні мистецькі проекти також включають арт-терапію, яка є ефективним методом реабілітації та розвитку для людей з психічними та фізичними обмеженнями. Арт-терапія дозволяє пацієнтам через творчість виражати свої емоції та подолати складні психологічні переживання. Вона застосовується в роботі з дітьми з аутизмом, дорослими, які пережили травми,

людьми з депресією або тривожними розладами. Через малювання, ліплення, музику чи танець люди можуть знайти нові способи вираження себе, що сприяє поліпшенню їхнього емоційного стану та відчуттю підтримки з боку спільноти. Крім того, художні проекти, які створюють без бар'єрне середовище для митців з обмеженими можливостями, є важливим кроком до побудови інклюзивного суспільства. Виставки, де представлені роботи художників з різними фізичними можливостями, не лише популяризують інклюзію, але й допомагають змінити стереотипи, які існують у суспільстві щодо інвалідності. Митці з інвалідністю через свої твори можуть привернути увагу до проблем, які вони переживають, висвітлюючи соціальні бар'єри та виклики, з якими вони стикаються щодня. [11, с. 89-97]

Ще одним аспектом інклюзивних мистецьких проектів є програми в навчальних закладах, що сприяють розвитку культурного потенціалу у дітей та молоді з обмеженими можливостями. Інклюзивні мистецькі програми в школах допомагають молодим людям розвивати творчі здібності, а також навчають толерантності та взаємоповаги. Спільні мистецькі проекти, такі як малювання, театральні постановки чи музичні виступи, допомагають учням краще розуміти різноманітність, виховують емпатію та навички взаємодії з людьми з іншими потребами.

Отже, мистецькі проекти у контексті інклюзії є потужним засобом соціальної інтеграції, розвитку креативності та підтримки психоемоційного стану учасників. Вони допомагають подолати бар'єри між різними групами людей, сприяють формуванню відкритого суспільства, яке цінує різноманітність і рівні можливості для всіх його членів. Завдяки інклюзивним мистецьким ініціативам, кожен має можливість реалізувати свій творчий потенціал, спілкуватися та розвиватися, вносячи свій внесок у розвиток культурного середовища та суспільства загалом. Люди з інвалідністю можуть не лише бути глядачами, але й активно брати участь у культурному процесі. Завдяки цьому вони отримують можливість для емоційного вираження, соціалізації та підвищення самооцінки. [12, с. 50-58] Інклюзивні мистецькі ініціативи, такі як театральні постановки з акторами з інвалідністю, арт-терапія для людей з психічними захворюваннями чи художні виставки у доступних просторах, демонструють, що мистецтво може бути потужним інструментом соціальної інтеграції. Таким чином, воно стає засобом діалогу та взаєморозуміння між різними групами суспільства.

Інклюзія в охороні здоров'я також є важливим фактором для забезпечення рівного доступу до медичних послуг. Особливо це стосується людей з психічними захворюваннями та інвалідністю, яким часто потрібні спеціальні програми для підтримки психічного та фізичного здоров'я. Групові терапії, арт-терапія, музикотерапія та інші практики допомагають пацієнтам з депресією, тривожними розладами чи посттравматичними станами виразити свої почуття та справлятися зі стресом. [13, с. 14-23] Такі методи створюють

можливості для реабілітації, а також забезпечують пацієнтам емоційну підтримку в середовищі, де вони відчувають прийняття та розуміння.

Архітектурна доступність і спеціалізовані програми в медичних закладах роблять значний внесок у створення рівноправних умов для всіх пацієнтів. Наприклад, забезпечення безбар'єрного простору дозволяє людям з обмеженими фізичними можливостями вільно пересуватися у медичних установах, отримуючи необхідну допомогу та супровід. У медичних програмах для людей з особливими потребами фокус зміщується на індивідуальні підходи, що дає змогу кожному пацієнту відчути свою важливість і рівноправну участь у соціальному житті.

Освіта є ще однією ключовою складовою створення інклюзивного суспільства. Інклюзивні освітні програми надають учням з різними потребами доступ до знань і сприяють створенню середовища, де кожен може реалізувати свій потенціал. Мистецтво в освітніх процесах є важливим елементом, що допомагає подолати комунікативні бар'єри та сприяє розвитку соціальних і творчих навичок. Завдяки інклюзивним мистецьким проектам, учні з різними можливостями можуть спільно працювати над творчими завданнями, розвиваючи в собі емпатію, толерантність та здатність працювати в команді.

Інклюзивне мистецтво в навчальних закладах, зокрема у програмах художнього, музичного та театрального виховання, не лише сприяє толерантності, а й стає засобом підготовки молоді до життя у багатогранному суспільстві. Творчість допомагає їм розвивати індивідуальні здібності, знижувати рівень соціальної напруги та надавати рівні можливості для самовираження. [14, с. 12-20]

Таким чином, мистецтво та культура можуть стати засобами боротьби з соціальною ізоляцією, а інклюзивні практики у здоров'язбереженні — шляхом до фізичного і психічного благополуччя. Кожна людина, незалежно від своїх фізичних чи психічних особливостей, повинна мати доступ до цих благ. Для досягнення цього важливо впроваджувати інклюзивні політики та практики на всіх рівнях — від освіти до охорони здоров'я та культурної діяльності.

Повага до різноманітності, забезпечення рівних можливостей та доступу до мистецтва й охорони здоров'я є ключовими принципами побудови гармонійного суспільства. Інклюзія в мистецтві та здоров'язбереженні сприяє не тільки соціальній інтеграції, але й покращує загальний рівень здоров'я, креативності та добробуту, роблячи суспільство більш толерантним і готовим до змін.

Висновки показують, що інклюзія в мистецтві та здоров'язбереженні — це не лише соціальна ініціатива, а комплексний підхід, що поєднує культурні, освітні та медичні аспекти для створення гармонійного суспільства. Вона відкриває можливості для соціальної взаємодії, подолання ізоляції та залучення людей з різними можливостями до активної участі у житті суспільства.

Через мистецтво люди можуть виражати свої почуття, долати психологічні бар'єри і стереотипи, отримуючи емоційну підтримку та можливість самореалізації. [15, с. 56-63] Це створює умови для більш толерантного та відкритого суспільства, де різноманітність не лише приймається, а й цінується як важлива складова спільного культурного багатства.

Інклюзивні практики в охороні здоров'я, в свою чергу, підкреслюють важливість рівного доступу до медичних послуг, забезпечуючи підтримку як фізичного, так і психічного здоров'я. Вони допомагають зняти бар'єри між пацієнтами і медичними працівниками, сприяючи поліпшенню якості життя всіх учасників процесу. Інклюзивні підходи у здоров'язбереженні сприяють фізичній реабілітації та емоційному відновленню, що особливо важливо в умовах стресових навантажень і складної емоційної ситуації сучасного світу.

На рівні освіти інклюзія забезпечує нове покоління розумінням і прийняттям різноманітності, виховуючи повагу до індивідуальних особливостей кожної людини. [16, с. 29-37] Це, своєю чергою, сприяє формуванню суспільства, де всі мають рівні можливості для саморозвитку, творчого вираження та досягнення особистих і професійних цілей.

Таким чином, інклюзія в мистецтві та здоров'язбереженні є ключовим фактором у створенні гармонійного суспільства, яке будується на принципах рівноправності, взаємоповаги та співпраці.

Інклюзивний підхід допомагає забезпечити повноцінне життя кожної людини, сприяє розвитку креативних здібностей та поліпшенню загального рівня здоров'я, роблячи наше суспільство більш стійким і справедливим.

У результаті інклюзія стає не лише інструментом соціальних перетворень, а й фундаментом для побудови майбутнього, де кожен зможе зробити свій внесок у спільний розвиток та добробут.

Все це показує, що інклюзія в мистецтві та здоров'язбереженні — це більше, ніж соціальна відповідальність. Це інструмент для розвитку гармонійного, стійкого суспільства, де кожен його член може внести свій внесок у загальне благо. [17, с. 45-52]

Перспективи подальших досліджень з цієї теми включають кілька важливих напрямків:

1. Розвиток освітніх програм для підготовки фахівців, здатних працювати з інклюзивними групами у сфері мистецтва та охорони здоров'я, із залученням сучасних методик арт-терапії та реабілітації.

2. Вивчення впливу нових технологій, зокрема віртуальної та доповненої реальності, на доступність мистецтва для людей з інвалідністю та особливими потребами.

3. Дослідження культурних відмінностей у підходах до інклюзії, порівняння ефективності програм у різних країнах та регіонах для створення універсальних інклюзивних стандартів.

4. Інтеграція інклюзивних мистецьких програм у систему охорони здоров'я, щоб мистецтво стало частиною оздоровчих та реабілітаційних процесів у лікарнях, санаторіях та соціальних закладах.

5. Посилення співпраці між державними та недержавними організаціями для впровадження комплексних програм інклюзії у мистецтві та здоров'язбереженні.

Література:

1.Браун С. "Арт-терапія та інклюзія: Вплив мистецьких програм на реабілітацію людей з особливими потребами". – Київ: Видавництво "Наукова думка", 2020. С. 44-46.

2.Smith, J. "Inclusion and the Arts: Creating Accessible Cultural Spaces". – New York: Routledge, 2019.

3. Петренко О. "Інклюзія в культурі: український контекст". – Харків: Видавництво "Фоліо", 2021. С.223-225.

4.Miller, M., Jones, K. "Inclusive Health and Well-being: Integrating Arts into Health Services". – Chicago: University of Chicago Press, 2020.

5. Коваленко І. "Інклюзія в системі охорони здоров'я: теоретичні та практичні аспекти". – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019.С. 84-88.

6. Вільямс А. "Мистецтво як засіб соціальної інтеграції: арт-практики для людей з обмеженими можливостями". – Одеса: Видавництво ОНУ, 2022. С. 169-174.

7. Johnson, P. "Inclusive Cultural Policies: Enhancing Accessibility and Participation in the Arts". – Los Angeles: Sage Publications, 2021.

8. Адаменко, О. Г. (2019). Інклюзивна освіта в Україні: стан та перспективи розвитку. Педагогіка і психологія професійної освіти, 3(20), 12–21.

9. Голубєва, І. М. (2020). Інклюзія як чинник формування толерантності в суспільстві. Соціальна педагогіка та соціальна робота, 4(28), 34–41.

10. Грінченко, Т. А. (2019). Інклюзивні підходи в охороні психічного здоров'я: нові можливості і перспективи. Медична психологія, 2(18), 27–35.

11. Ковальчук, М. В. (2021). Соціальні та культурні аспекти інклюзії в мистецьких програмах для молоді. Актуальні проблеми мистецтва та культурології, 7(5), 89–97.

12. Павленко, А. І. (2020). Роль інклюзивної освіти в зміцненні соціальної згуртованості. Освітній простір: тенденції та перспективи розвитку, 2(6), 50–58.

13. Семенова, О. В. (2022). Інклюзія як соціокультурна цінність: місце у сучасному суспільстві. Вісник соціологічних досліджень, 1(9), 14–23.

14.Стешенко, Л. В. (2019). Здоров'язбережувальні практики у системі освіти: інклюзивний підхід. Науковий вісник Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 4(13), 12–20.

15. Воронцова, О. М., та Бойчук, Ю. О. (2018). Соціальна адаптація і психологічна підтримка осіб з обмеженими можливостями в умовах інклюзивного середовища. Науковий вісник НУБіП України, 9(82), 56–63.

16. Давидюк, І. П., та Литвиненко, С. П. (2021). Арт-терапія як метод покращення психічного здоров'я в умовах інклюзивної освіти. Психологія особистості, 3(15), 29–37.

17. Ярошенко, О. О., та Мельник, Т. О. (2021). Інклюзія у сфері охорони здоров'я: перспективи розвитку. Медичний журнал України, 6(18), 45–52.

References:

1. Braun S. (2020). *Art-terapiia ta inkliuziia: Vplyv mystetskykh prohram na reabilitatsiiu liudei z osoblyvymy potrebamy [Art Therapy and Inclusion: The Impact of Art Programs on the Rehabilitation of People with Special Needs]* – Kyiv: Vydavnytstvo "Naukova dumka" [in Ukrainian].

2. Smith, J. (2019). *Inclusion and the Arts: Creating Accessible Cultural Spaces [Inclusion and the Arts: Creating Accessible Cultural Spaces]*– New York: Routledge, [USA]

3. Petrenko O. (2021). *Inkluziia v kulturi: ukrainskyi kontekst [Inclusion in Culture: The Ukrainian Context]*– Kharkiv: Vydavnytstvo "Folio", 2021. S.223-225.[in Ukrainian].

4. Miller, M., Jones, K. (2020). *Inclusive Health and Well-being: Integrating Arts into Health Services [Inclusive Health and Well-being: Integrating Arts into Health Services]* Chicago: University of Chicago Press [in Ukrainian].

5. Kovalenko I. (2019). *Inkluziia v systemi okhorony zdorovia: teoretychni ta praktychni aspekty [Inclusion in the Healthcare System: Theoretical and Practical Aspects]*– Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].

6. Viliams A. (2022). *Mystetstvo yak zasib sotsialnoi intehratsii: art-praktyky dlia liudei z obmezhenymy mozhlyvostiamy [Art as a Means of Social Integration: Art Practices for People with Disabilities]* – Odesa: Vydavnytstvo ONU [in Ukrainian].

7. Johnson, P. (2021*). Inclusive Cultural Policies: Enhancing Accessibility and Participation in the Arts [nclusive Cultural Policies: Enhancing Accessibility and Participation in the Arts]*– Los Angeles: Sage Publications [USA]

8. Adamenko, O. H. (2019). Inkliuzyvna osvita v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku. Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity [Inclusive Education in Ukraine: Current State and Development Prospects. Pedagogy and Psychology of Professional Education] 3(20), 12–21 [in Ukrainian].

9. Holubeva, I. M. (2020). Inkluziia yak chynnyk formuvannia tolerantnosti v suspilstvi. Sotsialna pedahohika ta sotsialna robota [Inclusion as a Factor in Fostering Tolerance in Society. Social Pedagogy and Social Work] 4(28), 34–41.

10. Hrinchenko, T. A. (2019) Inkliuzyvni pidkhody v okhoroni psykhichnoho zdorovia: novi mozhlyvosti i perspektyvy [Inclusive Approaches in Mental Health Care: New Opportunities and Perspectives] *Medychna psykholohiia*, 2(18), 27–35.

11. Kovalchuk, M. V. (2021) Sotsialni ta kulturni aspekty inkliuzii v mystetskykh prohramakh dlia molodi. Aktualni problemy mystetstva ta kulturolohii [Social and Cultural Aspects of Inclusion in Art Programs for Youth. Current Issues in Art and Cultural Studies] 7(5), 89–97.

12. Pavlenko, A. I. (2020). Rol inkliuzyvnoi osvity v zmitsnenni sotsialnoi zghurtovanosti. Osvitnii prostir: tendentsii ta perspektyvy rozvytku [he Role of Inclusive Education in Strengthening Social Cohesion. Educational Space: Trends and Development Prospects] 2(6), 50–58.

13. Semenova, O. V. (2022) Inkluziia yak sotsiokulturna tsinnist: mistse u suchasnomu suspilstvi [Inclusion as a Socio-Cultural Value: Its Place in Modern Society] *Visnyk sotsiolohichnykh doslidzhen*, 1(9), 14–23.

14. Steshenko, L. V. (2019) Zdoroviazberezhuvalni praktyky u systemi osvity: inkliuzyvnyi pidkhid [Health-Preserving Practices in the Education System: An Inclusive Approach] *Naukovyi visnyk. Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*, 4(13), 12–20 [in Ukrainian].

Vorontsova, O. M., ta Boichuk, Yu. O. (2018) Sotsialna adaptatsiia i psykholohichna pidtrymka osib z obmezhenymy mozhlyvostiamy v umovakh inkliuzyvnoho seredovyshcha [Social Adaptation and Psychological Support for Persons with Disabilities in an Inclusive Environment] N*aukovyi visnyk NUBiP* 9(82), 56–63 [in Ukrainian].

15. Davydiuk, I. P., ta Lytvynenko, S. P. (2021) Art-terapiia yak metod pokrashchennia psykhichnoho zdorovia v umovakh inkliuzyvnoi osvity [Art Therapy as a Method for Improving Mental Health in Inclusive Education] *Psykholohiia osobystosti*, 3(15), 29–37.

16. Yaroshenko, O. O., ta Melnyk, T. O. (2021) Inkliuziia u sferi okhorony zdorovia: perspektyvy rozvytku [Inclusion in Healthcare: Prospects for Developmen] *Medychnyi zhurnal* 6(18), 45–52 [in Ukrainian].

УДК 37.39:004.42:53

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1220-1230

Палагута Анастасія Михайлівна старший викладач, кафедра математики та фізики, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут, м. Київ, тел.: (067) 600-88-54, https://orcid.org/0000-0002-5917-6874

Сновида Вікторія Євгенівна старший викладач, кафедра математики та фізики, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут, м. Київ, тел.: (066) 784-65-19, https://orcid.org/0000-0002-5539-2588

Тульчинська Дар'я Миколаївна старший викладач, кафедра математики та фізики, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут, м. Київ, тел.: (066) 720-59-44, https://orcid.org/0000-0002-0680-2675

ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ПРОЦЕСУ ВИВЧЕННЯ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню Інтернет-технологій та аналізу потенціалу їх окремих продуктів у освітній сфері. Метою статті є аналіз впливу сучасних інформаційних технологій на якість засвоєння фізико-математичних дисциплін у вищих навчальних закладах та розробка практичних рекомендацій щодо інтеграції інноваційних цифрових інструментів у навчальний процес. Встановлено, що особливий інтерес цифрові платформи становлять через потужні комунікаційні можливості: мультимедійний зв'язок, гіпермедіасистеми, телекомунікаційні технології. Окреслено вимоги до вищих навчальних закладів, які проходять етап цифровізації, сфери застосування web-технологій відповідно до цільового призначення (створення дидактичних матеріалів; демонстрація та візуалізація матеріалу; оперативний обмін даними та інформацією; дослідження та пошук відомостей), а також вказано на потенційні труднощі, які можуть виникати у суб'єктів освітнього процесу при організації навчання через мережу Інтернет.

Запропоновано розглянути напрямки застосування сучасних інформаційних технологій для інтенсифікації процесу вивчення фізико-математичних дисциплін, а також диференціювати Інтернет-технології, що застосовуються в освітньому процесі, на універсальні та спеціалізовані ресурси. Особливу увагу закцентовано на сервісах Google та їх внеску в розвиток хмарних технологій освіти. З'ясовано, шо сервіси Google володіють широким функціональним потенціалом у освітній сфері. Проаналізовано переваги та недоліки електрон-

них систем управління навчанням. Наголошено на тенденції до розвитку неформальної комунікації та способах її забезпечення. Зазначено, що одним із способів цифровізації освітнього процесу є впровадження online-курсів в освітні програми, охарактеризовано їх спрямування. Вказано на доцільність інтеграції чат-ботів у роботу електронних ресурсів (офіційних сайтів вищих навчальних закладів, електронних бібліотек та каталогів). В якості порівняння, приведено досвід Фінляндії і Кореї у сфері цифровізації вищої освіти, а також вказано на особливості цього процесу, притаманні для України.

Ключові слова: цифровізація, веб-ресурси, системи управління навчанням, дистанційна освіта, гіпермедіасистеми, гейміфікація, хмарні технології.

Palahuta Anastasia Mykhailivna Senior Lecturer, Department of Mathematics and Physics, Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Kruty, Kyiv, tel.: (067) 600-88-54, https://orcid.org/0000-0002-5917-6874

Snovida Viktoria Evgenivna Senior Lecturer, Department of Mathematics and Physics, Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Kruty, Kyiv, tel.: (066) 784-65-19, https://orcid.org/0000-0002-5539-2588

Tulchynska Daria Mykolaivna Senior Lecturer, Department of Mathematics and Physics, Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Kruty, Kyiv, tel.: (066) 720-59-44, https://orcid.org/0000-0002-0680-2675

THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES TO INTENSIFY THE PROCESS OF STUDYING PHYSICAL AND MATHEMATICAL DISCIPLINES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article is devoted to the study of Internet technologies and the analysis of the potential of their individual products in the educational sphere. In particular, it has been established that digital platforms are of particular interest because of their powerful communication capabilities: multimedia communication, hypermedia systems, telecommunication technologies. The article outlines the requirements for higher education institutions undergoing the stage of digitalization, the scope of application of web technologies in accordance with the intended purpose (creation of didactic materials; demonstration and visualization of material; prompt exchange of data and information; research and search for information), and also indicates the potential difficulties that may arise for the subjects of the educational process when organizing learning via the Internet.

It is proposed to consider the directions of application of modern information technologies to intensify the process of studying physical and mathematical disciplines, as well as to differentiate Internet technologies used in the educational process into universal and specialized resources. Particular attention is paid to Google services and their contribution to the development of cloud-based education technologies. It is found that Google services have a wide functional potential in the educational sphere. The advantages and disadvantages of electronic learning management systems are analyzed. The tendency to develop informal communication and ways to ensure it are emphasized. It is noted that one of the ways to digitalize the educational process is to introduce online courses into educational programs, and their directions are characterized. The expediency of integrating chatbots into the work of electronic resources (official websites of higher education institutions, electronic libraries and catalogs) is indicated. As a comparison, the experience of Finland and Korea in the field of digitalization of higher education is presented, and the peculiarities of this process inherent in Ukraine are also indicated.

Keywords: digitalization, web resources, learning management systems, distance education, hypermedia systems, gamification, cloud technologies.

Постановка проблеми. Сучасна освіта перебуває в умовах постійного розвитку, що зумовлено як технологічними проривами, так і змінами у соціально-економічних умовах. Вивчення фізико-математичних дисциплін у вищих навчальних закладах традиційно є фундаментом технічної та природничої освіти, а їх якісне засвоєння прямо впливає на підготовку висококваліфікованих фахівців у багатьох галузях. Проте класичні методи викладання дедалі частіше демонструють недостатню ефективність у відповідь на сучасні виклики.

Динамічний розвиток інформаційних технологій створює нові можливості для підвищення ефективності навчання. Інтерактивні платформи, спеціалізоване програмне забезпечення, віртуальні лабораторії та інші інструменти дозволяють не лише покращити засвоєння матеріалу, а й зробити навчання більш доступним та адаптивним.

Окрім освітніх аспектів, актуальність використання інформаційних технологій полягає у розвитку міждисциплінарних зв’язків. Фізико-математичні дисципліни тісно пов’язані з інформатикою, інженерією, економікою, біологією та іншими галузями знань. Використання таких технологій дозволяє інтегрувати знання з різних областей, що стимулює розвиток інноваційного мислення у студентів, що дозволяє не лише вдосконалити навчальний процес, але й підготувати майбутніх фахівців до викликів сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на всім очевидні переваги використання інформаційних технологій, окремі труднощі виникають в процесі методологічних розробок та практичної їх інтеграції на різних етапах освітнього процесу. Частково, на вирішення даних проблем

націлені роботи таких вчених як О. Жерновникова [1], А. Кушнір [2], О. Логінова [3], Г. Міхненко [4], А. Яцишин [5]. Окремі із зазначених рекомендацій були взяті до уваги в рамках нашого дослідження, але в той же час ми робимо акцент на пошуку альтернативних і щонайбільш інноваційних практик.

Метою статті є аналіз впливу сучасних інформаційних технологій на якість засвоєння фізико-математичних дисциплін у вищих навчальних закладах та розробка практичних рекомендацій щодо інтеграції інноваційних цифрових інструментів у навчальний процес.

Виклад основного матеріалу. Процес цифровізації освіти у ВНЗ являє собою фактичне насичення навчального простору електронно-цифровими засобами, системами, пристроями та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що в комплексі уможливлює інтегральну взаємодію фізичного і віртуального (кіберфізичного) освітнього простору для підвищення якості вищої освіти, розширення доступу та побудови траєкторії навчання; оновлення форм, методів, засобів викладання дисциплін [6, с. 8]. Окремі дослідники розглядають цифровізацію як процес реформування, переоцінку навчального процесу, феномен поєднуючий передові технології, що дозволяють будувати взаємодію із використанням рідного роду цифрових продуктів [3, с. 322]. Як правило, це відбувається за допомогою комп'ютерних технологій із доступом до мережі Інтернет. Причиною стрімкої цифровізації освітнього процесу є потужні комунікаційні можливості, якими володіють веб-ресурси:

a) мультимедійний зв'язок (симбіоз голосу, відео, тексту, що транслюється через одну фізичну лінію зв'язку, відбувається перехід від вербальної до графічної комунікації на візуально-образному рівні, де вагомого значення набуває вибір засобі представлення відомостей);

b) гіпермедіасистеми, що слугують ефективним способом стимулювання внутрішнього діалогу суб'єкта освітнього процесу. Однією із ключових властивостей гіпертексту є здатність комбінувати задачі на розуміння та предметні мікрозавдання. Це відбувається в силу того, що гіпертекст репрезентований специфічною базою даних у вигляді текстових або графічних фрагментів, які містять логіко-смислові чи асоціативні зв'язки для переходу від одного блоку інформації до іншого;

c) телекомунікаційні технології, що забезпечують передачу і одержання даних за допомогою глобальної мережі, базуються на принципах стирання кордонів, вільному обміну ідеями / думками, передбачають розширення контакту із представниками різних культур і народів.

Запровадження Інтернет-технологій як на постійній основі, так і в рамках окремих освітніх програм, ставить перед ВНЗ ряд відповідних вимог: створення належних технічних і організаційних умов для функціонування

онлайн-середовища, забезпечення систематичної підтримки задля її безперебійної роботи, обов'язкова ідентифікація всіх учасників онлайн заняття, здійснення належного контролю та оцінки знань студентів.

Так, якщо зі сторони студента можуть виникнути труднощі із технічними аспектами, то викладач, з-поміж іншого, має забезпечити належним чином адаптованим науково-методичним матеріалом. Вказане реалізується шляхом прогнозування наслідків впливу мережі Інтернет на учасників освітнього процесу, визначення теми відповідно до дидактичних властивостей і можливостей мережі Інтернет, аналіз методики поєднання традиційного навчання із матеріалом, що демонструватиметься через віртуальне середовище. Окрім цього, освітяни мають бути забезпечені доступом до робочих програм модулей, видань електронних бібліотек, навчальних планів, практик, результатів проміжної атестації.

Загалом, всі Інтернет-технології, що застосовуються в освітньому процесі, умовно можна поділити на універсальні (до прикладу, програми для організації відеоконференцій, електронні системи управління навчанням, месенджери) та спеціалізовані (електронні сервіси і додатки для вивчення іноземних мов студентами профільних і непрофільних спеціальностей, програми для веб-дизайну, проектування будинків та інших споруд, навчання комп'ютерної хімії і молекулярного моделювання) ресурси. Іншими словами, електронні платформи із другої категорії охоплюють вузьку аудиторію, можуть бути інтегровані у навчальну програму за конкретними спеціальностями, в той час як універсальні ІТ-продукти спрямовані на забезпечення дистанційної комунікації між викладачами та студентами і фактично підходять для всіх суб'єктів освітнього процесу (за виключенням майбутніх медиків, фахівців у сфері харчових технологій тощо). Розглянемо деякі з них більш детально.

Важливий внесок у розвиток хмарних технологій освіти робить всесвітньо відома компанія Google (Google Suite for Education). Реєстрація акаунту у Gmail дає можливість скористатися всіма перевагами технічного функціоналу електронних систем, що не менш цікаво, на безоплатній основі. Так, Google Calendar може слугувати електронною версією розкладу, розпорядку дня студента та синхронізуватися із електронними календарями інших користувачів. Google Hangouts функціонує одночасно як месенджер, і як програмне забезпечення для проведення відеоконференцій в режимі реального часу. Фактично, програма досить подібна до Zoom, Skype, Webex Meetings, які активно використовуються в рамках дистанційної освіти. Якщо у програмі Zoom наявні обмеження по часу (не більше 45 хв. на безоплатній основі), то Hangouts не дозволяє брати участь у конференції більше ніж 10 особам. Програма функціонує або в браузері, або як розширення Chrome, не передбачає інформування контрагента про доступність іншого суб'єкта (відображає виключно «online» чи «offline») та відстеження статусу повідомлення.

Перелічені платформи створюють ефект реальної аудиторії та формують відчуття присутності у вищому навчальному закладі, в тому числі за рахунок можливості демонстрації звуку, матеріалу на робочому столі. Досить популярний режим інтерактивної дошки (whiteboard) дає змогу викладачеві малювати схеми, нотувати основні тези, записувати формули на заняттях із вищої математики, фізики. Функція запису стане в нагоді при опануванні нового матеріалу, який доречно повторно переглянути для кращого засвоєння. З такими, та іншими важливими для навчального процесу завданнями здатні справлятись Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams. Так, остання платформа володіє потужним спектром індивідуальних налаштувань. Зокрема, Tabs дає змогу створити окрему тему, яка може кореспондуватися із назвою лекційного заняття, тим самим отримати швидкий і систематизований доступ до необхідних документів. Microsoft Teams передбачає інтеграцію інтелектуальних сервісів завдяки Microsoft Bot Framework. При роботі із студентами економіко-технічного спрямування учасники будуть в змозі швидко завершувати проекти завдяки дашбордам, карткам, спискам.

Окрім систем обміну повідомлення, які вбудовані в електронні системи управління навчанням, учасники освітнього процесу тяжіють до розвитку неформальної комунікації, використовуючи найбільш популярні месенджери по типу Viber, Telegram, WhatsApp, Instagram, Facebook Messenger, Discord, Twitter. Така комунікація зручна в силу своєї доступності і оперативності, може відбуватися як за участі викладача, так і виключно з-поміж студентів.

Також, одним із прикладів цифровізації навального процесу є впровадження online-курсів в освітні програми. Дана практика успішно себе виправдала у найліпших навчальних закладах світу: Оксфорді, Гарварді, Єльському та Стенфордському університетах тощо. Американська платформа Coursera – це освітній конгломерат тематик (у т.ч. бакалаврських, магістерських), корисних для студентів та працівників, які бажають підвищити рівень своєї кваліфікації. До прикладу, для занять із фізико-математичних дисциплін доступні на Coursera лекції за різним тематиками (блоками). Майбутнім ІТ-фахівцям на перших курсах стане в нагоді опанування матеріалу, окресленого в лекції «Кіберзахист та Інтернет речей». Відносно інший формат, але не менш ефективний, закладено при створенні платформи TED Talks. В якості лекторів тут виступають кваліфіковані спеціалісти у своїй галузі знань, а демонстрація матеріалу пропонується у форматі відео. Так як більшість матеріалу представлено англійською мовою, користувачам пропонується слідувати за субтитрами. При вивченні англійської мови студентами непрофільних спеціальностей стане в нагоді безкоштовна платформа інтерактивних курсів EdX (так як ресурс не передбачає адаптованого перекладу), створена 2012 року в колаборації Массачусетським технологічним інститутом і Гарвардським університетом. Що стосується вітчизняних аналогів, то варто виділити громадський проект

Prometheus, який надає доступ до короткострокових і довготривалих курсів на безоплатній і платній основі. EdEra, Laba з-поміж іншого пропонують користувачам інтерактивні підручники.

З нашої позиції, застосування online-курсів не лише полегшує процес підготовки до заняття чи урізноманітнює його проведення, але й прививає у студентів культуру самоосвіти через доступні і зручні форми. В ідеї цифровізації освіти закладено спосіб боротьби із новим видом цифрового розриву (характерним саме для XXI ст.), що ґрунтується не на віковому критерію, а на нерівності між тими, хто активно використовує цифрові технології для творчої роботи, загального розвитку, отримання нових навичок (тобто цифрові технології є способом підвищення продуктивності) і тими, хто використовує їх пасивно, для виконання традиційних рутинних функцій (наприклад, як постачальника аудіовізуальної інформації; як комунікацію, яка відтворює традиційну телефонію). Новий цифровий розрив спостерігається майже в усіх сферах, де з'являються інформаційно-комунікаційні технології, особливо, в системі вищої освіти.

Корисний вплив на навчальний процес здійснюють технології, що базуються на штучному інтелекті, по типу чат-ботів. За їх допомоги оперативніше отримують відповідь на поставлене питання, полегшується робота із пошуку необхідної літератури, відслідковується прогрес від початку до кінця курсу. Типові приклади застосування чат-ботів на сайтах українських ВНЗ можна переглянути, відкривши офіційні сторінки факультетів НТУУ «КПІ ім. І. Сікорського», КНУ ім. Т. Шевченка (бот з підтримки, бот з корисною інформацією), юридичного факультету ЛНУ ім. І. Франка та інші.

Загалом, розробка вітчизняної моделі цифровізації вищої освіти має відбуватися комплексно, в деяких моментах – синхронно. Наразі, хоча Україна і перебуває на шляху інтенсивного впровадження цифрових досягнень у навчальний процес, це носить фрагментарний характер, тобто кожен ВНЗ самостійно визначає методи, способи і потребу у цифровізації. При виборі зразкової моделі, та закладення її ідеї в загальнонаціональну стратегію (план) важливо проаналізувати передовий досвід іноземних країн. Як приклад, розглянемо фінську модель. Застосування цифрових рішень у системі вищої освіти має на меті оптимізацію навчання та допомогу студентству належним чином адаптуватися до життя у громадянському суспільстві. Міністерство освіти і культури Фінляндії досить проактивне, адже намагається врахувати потенційні вимоги роботодавців та підготувати компетентних фахівців, а також підвищити рівень освіченості студентів, в тому числі, за рахунок комп'ютерних технологій. Більше того, спеціалісти освітньої сфери переконані, що у такий спосіб набагато простіше стимулювати магістрів і аспірантів проводити незалежні дослідження, отримувати швидкий доступ до відкритих джерел, взаємодіяти із іншими науковцями. Бажаного результату вдається досягти і за рахунок збільшення кількості міждисциплінарних

предметів, адже суб'єкт навчального процесу при наявності такого потужного ресурсу як мережа Інтернет скорочує час на пошук і обробку інформації та має змогу опрацьовувати більший об'єм матеріалу, компілювати його, аналізувати, робити власні висновки.

В Кореї цифровізація освіти досягла високих показників, з одного боку, за рахунок підтримки передових технологій підприємцями, що ставить відповідні вимоги до ІТ-освіти у майбутніх конкурентоспроможних спеціалістів, а з іншого – через державну (Корейська інформаційна служба з питань освіти та досліджень), громадську і бізнес підтримку, розвинене меценатство на закупівлю та амортизацію обладнання [7, с. 128].

На вітчизняному освітньому просторі, першість у прогресивних інформаційних технологій, на базі яких опановують нові теми студенти ВНЗ, безумовно займають технології віртуальної (змішаної, розширеної, доповненої) реальності. Одним із найпоширеніших інструментів є математичні програмні засоби, такі як MATLAB, Wolfram Mathematica та GeoGebra. MATLAB широко використовується для розв'язання складних інженерних та математичних задач. Ресурс дозволяє проводити чисельні розрахунки, моделювати фізичні процеси та аналізувати дані. Наприклад, у курсі лінійної алгебри студенти можуть використовувати MATLAB для обчислення матриць і візуалізації їх властивостей; у дисциплінах, пов'язаних із математичним моделюванням, MATLAB надає потужні засоби для створення моделей реальних процесів, що допомагає студентам краще зрозуміти абстрактні поняття.

Wolfram Mathematica, ще один потужний інструмент, є універсальним середовищем для символьних обчислень. Тут набагато простіше розв'язувати рівняння, будувати графіки та проводити симуляції фізичних явищ. Наприклад, у курсі математичного аналізу студенти можуть використовувати Mathematica для візуалізації функцій і обчислення їх похідних або інтегралів. Водночас, у фізичних дисциплінах, таких як механіка чи електромагнетизм, Mathematica допомагає моделювати динаміку руху частинок або поширення хвиль у середовищі.

GeoGebra є особливо корисною у вивченні геометрії, алгебри та математичного аналізу. Зазначений інструмент забезпечує динамічну візуалізацію геометричних об'єктів і дозволяє інтерактивно досліджувати їх властивості. Наприклад, у курсі аналітичної геометрії студенти можуть створювати графіки кривих другого порядку, змінювати їх параметри й аналізувати вплив цих змін. Простота у використанні та інтерактивність роблять GeoGebra особливо корисною для студентів, які тільки починають вивчати складні математичні поняття. Крім того, системи управління навчанням, такі як Moodle, також відіграють важливу роль у процесі навчання фізико-математичних дисциплін. Moodle дозволяє створювати електронні курси, завдання, тести й форуми, що робить навчальний процес більш структурованим і організованим. Наприклад,

викладачі можуть створювати інтерактивні завдання з фізики, які включають анімації й відеоекспременти (як приклад, це допомагає студентам краще зрозуміти складні концепції, такі як закони Ньютона чи електричні поля).

У навчанні програмування та чисельних методів варто використовувати Python із бібліотеками NumPy, SciPy і Matplotlib. Кожна мова програмування відкриває змогу студентам реалізовувати алгоритми чисельного розв'язання задач, будувати графіки функцій та аналізувати великі обсяги даних. Наприклад, у курсі чисельних методів студенти можуть реалізовувати алгоритми методу Рунге-Кутта для розв'язання диференціальних рівнянь і візуалізувати результати у вигляді графіків. Додатково, для моделювання фізичних процесів і симуляцій можна використовувати COMSOL Multiphysics і ANSYS. COMSOL Multiphysics потенціал якої передбачає створення моделі складних фізичних явищ, таких як теплопередача, електромагнітне поле або механічні коливання. У курсах фізики чи інженерії студенти можуть використовувати цей інструмент для проведення симуляцій і аналізу результатів, що значно підвищує рівень розуміння складних фізичних теорій.

Важливим аспектом застосування ІКТ є використання віртуальних лабораторій. Наприклад, PhET Interactive Simulations пропонує широкий спектр інтерактивних симуляцій з фізики, хімії, біології та математики. У курсах загальної фізики студенти можуть експериментувати з моделями електричних кіл, маятників або оптичних приладів, не виходячи з аудиторії, що особливо корисно в умовах обмеженого доступу до реального лабораторного обладнання.

Як викладачі, так і розробники освітніх платформ доходять спільного консенсусу відносно ефективності гейміфікації online навчання. Ігрові технології і в дорослому віці дозволяють зробити навчання інтерактивним, більш цікавим та швидше відчути прогрес. Окреслені у роботі діджитал трансформації, безумовно, застосовуються не в кожній країні світу, адже їх впровадження може створювати перепони економічного, технологічно-інформаційного характеру. Але саме завдяки ним можливо відчути прогрес у розвитку інтелектуальної молоді, сформувати «розумовий» капітал держави, який складатиметься із талановитих, мотивованих, проактивних спеціалістів, що реалізовуватимуть свій трудовий потенціал на благо України.

Висновки. Таким чином, розвиток сучасних технологій із елементами цифрової освіти в бакалавраті, магістратурі та аспірантурі для підготовки професіоналів майбутнього практично показує ефективність off- і online лекцій, вебінарів, coworking, online тестування тощо. Інновації та прогресивні форми здобування знань націлені на розвиток не тільки професійних, а й інтегральних компетенцій (інтелектуально-пізнавальних, дослідницьких, рефлексивно-креативних, комунікативно-кооперативних). Такі якості можуть актуалізуватися, формуватися і розвиватися в спеціально створеному віртуально-мережевому освітньому середовищі сучасного ВНЗ, інтегрованого

в глобальну мережу вищої освіти. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у дослідженні специфіки застосування інформаційно-комунікаційних технологій при навчанні студентів із обмеженими можливостями.

Література:

1. Жерновникова О. Діджиталізація в освіті. Психологопедагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: матер. III Міжнар. наук. – практ. конф., Харків: ХНПУ, 2018. С. 88–90

2. Кушнір А. С. Застосування онлайн-сервісів як запорука підвищення пізнавального інтересу до вивчення іноземних мов. *Фізико-математична освіта*. 2019. Випуск 1 (19). с. 95–101.

3. Логінова О. С. Інтеграція цифрових технологій в освітні процеси: теорія та практика. *Цифрові технології і освітній процес*. 2020. с. 317–331

4. Міхненко Г. Е. Покоління Z: виклик викладачам іноземної мови. *Сучасні підходи та інноваційні тенденції у викладанні іноземних мов: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції* (12 квітня 2018 р.). Київ, 2018. С. 113–114.

5. Яцишин А. В. Теоретико-методичні основи використання цифрових відкритих систем у підготовці аспірантів і докторантів з наук про освіту. дис... д-ра пед. наук: 13.00.10 / Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. Київ, 2021. 636 с.

6. Сучасні тенденції розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в освіті: зб. Матеріалів І. І. Міжнародної науково-практичної конференції в рамках Міжнародного освітнього форуму «Цифрова трансформація освіти». упоряд. Басараба Н. А.; за ред. Черній А. Л., Вєтрова І. В., Безрученка В. С. Рівне: РОІППО, 2020. 78 с.

7. Формування змісту профільного навчання: теоретико-методологічний аспект: кол. Монографія / авт. кол.: Г. Васьківська О., В. Кизенко І., С. Косянчук В., О. Барановська В., та інші.; за наук. ред. д-ра пед. наук Г. Васьківської О. Київ: КОНВІ ПРІНТ 2018. 260 с.

References:

1. Zhernovnykova, O. (2018). Didzhytalizatsiia v osviti [Digitalization in education]. *Psykholohopedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka – Psychological and pedagogical problems of higher and secondary education in the context of modern challenges: theory and practice*, materials of the III International Scientific and Practical Conference, Kharkiv: HNPU, P. 88–90. [In Ukrainian].

2. Kushnir, A. S. (2019). Zastosuvannia onlain-servisiv yak zaporuka pidvyshchennia piznavalnoho interesu do vyvchennia inozemnykh mov [APlication of online services as a key to increasing cognitive interest in learning foreign languages]. *Fizyko-matematychna osvita – Physical and mathematical education*, Issue 1 (19), P. 95–101. [In Ukrainian].

3. Lohinova, O. S. (2020). Intehratsiia tsyfrovykh tekhnolohii v osvitni protsesy: teoriia ta praktyka [Integration of digital technologies into educational processes: theory and practice]. *Tsyfrovi tekhnolohii i osvitnii protses – Digital technologies and the educational process*, P. 317–331. [In Ukrainian].

4. Mikhnenko, H. E. (2018). Pokolinnia Z: vyklyk vykladacham inozemnoi movy [Generation Z: a challenge for foreign language teachers]. *Suchasni pidkhody ta innovatsiini tendentsii u vykladanni inozemnykh mov – Modern aProaches and innovative trends in foreign language teaching*, materials of the XIII International Scientific and Practical Conference (April 12, 2018), Kyiv, P. 113–114. [In Ukrainian].

5. Yatsyshyn, A. V. (2021). Teoretyko-metodychni osnovy vykorystannia tsyfrovykh vidkrytykh system u pidhotovtsi aspirantiv i doktorantiv z nauk pro osvitu [Theoretical and methodological foundations of using digital open systems in the training of postgraduate and doctoral students in education sciences]. Doctoral dissertation, Institute of Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv. 636 p. [In Ukrainian].

6. Suchasni tendentsii rozvytku informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii v osviti: Zbirnyk materialiv I mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii v ramkakh mizhnarodnoho osvitnoho forumu «Tsyfrova transformatsiia osvity» [Modern trends in the development of information and communication technologies in education: Collection of materials from the I International Scientific and Practical Conference within the framework of the International Educational Forum «Digital Transformation of Education»] (2020). Edited by Basaraba, N. A., Chernii, A. L., Vetrova, I. V., & Bezruchenko, V. S. Rivne: ROIPPO. 78 p. [In Ukrainian].

7. Formuvannia zmistu profilnoho navchannia: teoretyko-metodolohichnyi aspekt: Kol. monohrafiia [Formation of the content of profile education: Theoretical and methodological aspect: Collective monograph] (2018). Author collective: Vaskivska, O. H., Kyzenko, I. V., Kosyanchuk, V. S., Baranovska, O. V., et al.; Scientific editor: Vaskivska, O. H. Kyiv: KONVI PRINT. 260 p. [In Ukrainian].

УДК 378.147:004.77+793.31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1231-1242

Савастру Наталія Іванівна доцент кафедри теоретичних дисциплін, заступник директора з науково-методичної роботи, Коледж хореографічного мистецтва «Київська муніципальна академія танцю імені Сержа Лифаря», м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0845-3763

Шевченко Ганна Вікторівна завідувач відділу з науково-методичної роботи, учений секретар, Коледж хореографічного мистецтва «Київська муніципальна академія танцю імені Сержа Лифаря», м. Київ, https://orcid.org/0009-0003-4238-5877

Безугла Яна Іванівна старший викладач кафедри теоретичних дисциплін, Коледж хореографічного мистецтва «Київська муніципальна академія танцю імені Сержа Лифаря», м. Київ, https://orcid.org/0009-0001-0624-0924

РОЛЬ ЦИФРОВИХ МЕДІА У ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОФЕСІЙНІЙ ОСВІТІ

Анотація. Українська культура є основою національної ідентичності, що визначає світогляд і цінності народу, тому її популяризація є важливим завданням для збереження культурної спадщини, інтеграції у світовий культурний простір та зміцнення національної свідомості. Мета цієї статті полягає у визначенні основних аспектів впливу цифрових медіа на збереження та популяризацію традиційного хореографічного мистецтва в сучасному світі в контексті професійної освіти. В ході дослідження з'ясовано, що хореографічне мистецтво постійно розвивається, збагачуючись новими елементами та виражальними засобами, але водночас зберігаючи основу традиційного танцю. Заклади вищої освіти відіграють ключову роль у збереженні, акумуляції і передачі цього традиційного хореографічного досвіду. В епоху цифровізації доступ до мистецтва, зокрема і хореографічного, значно розширився. Завдяки цифровим засобам масової інформації, соціальним мережам і різноманітним онлайн-платформам танець отримує широку популярність, що відкриває нові можливості для його репрезентації. Такі соціальні мережі, як YouTube, Instagram та TikTok, надають хореографам можливість демонструвати свою творчість глобальній аудиторії та отримувати миттєвий зворотний зв'язок. Це сприяє популяризації нових танцювальних стилів і технік, а також відкриває перспективи для співпраці між митцями з різних куточків світу. Культурні цінності і традиції є надзвичайно важливими

при підготовці здобувачів вищої професійної освіти до майбутньої діяльності, оскільки вони сприяють вихованню в них моральних та етичних принципів, розвитку творчих здібностей, що є критично важливим для сучасних спеціалістів. У цьому контексті заклад вищої освіти відіграє важливу роль у збереженні, акумуляції та передачі культурних цінностей, а також у збереженні і розвитку духовної спадщини країни. У професійній освіті цифрові медіа стали незамінними для викладання хореографії. Вони сприяють збільшенню доступу до джерел інформації та навчальних матеріалів, сприяють зацікавленості і залученості здобувачів освіти завдяки інтерактивному навчанню, дозволяють адаптувати навчання до індивідуальних потреб та забезпечують можливість самостійного вивчення матеріалу. Різноманітні онлайн-ресурси забезпечують доступ до відеоуроків, інтерактивних матеріалів та інших навчальних ресурсів, що полегшує процес навчання. Загалом, цифрові медіа є потужним інструментом у збереженні та популяризації традиційного хореографічного мистецтва. Їх інтеграція у професійну освіту сприяє збагаченню навчального процесу та підвищенню інтересу до культурної спадщини серед молоді.

Ключові слова: цифрові технології, вища освіта, нематеріальна культурна спадщина, хореографічне мистецтво.

Savastru Nataliia Ivanivna Associate Professor of the Department of Theoretical Disciplines, Deputy Director for Scientific and Methodological Work, College of Choreography Art “Serge Lyfar Kyiv Municipal Academy of Dance”, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0845-3763

Shevchenko Hanna Viktorivna Head of the Department for Scientific and Methodological Work, Scientific Secretary, Lecturer, College of Choreography Art “Serge Lyfar Kyiv Municipal Academy of Dance”, Kyiv, https://orcid.org/0009-0003-4238-5877

Bezuhla Yana Ivanivna Senior Lecturer, Department of Theoretical Disciplines, College of Choreography Art “Serge Lyfar Kyiv Municipal Academy of Dance”, Kyiv, https://orcid.org/0009-0001-0624-0924

THE ROLE OF DIGITAL MEDIA IN THE PRESERVATION AND POPULARIZATION OF TRADITIONAL CHOREOGRAPHIC ART IN VOCATIONAL EDUCATION

Abstract. Ukrainian culture is the basis of national identity, which determines the worldview and values of the people. Therefore, its popularisation is an essential task for the preservation of cultural heritage, integration into the world cultural space and strengthening national consciousness. The purpose of this article was to identify

the main aspects of the influence of digital media on the preservation and popularisation of traditional choreographic art in the modern world in the context of professional education. The study found that choreographic art is constantly developing and enriched with new elements and means of expression while preserving the basis of traditional dance. Higher education institutions play a crucial role in safeguarding, accumulating and transmitting this traditional choreographic experience. In the era of digitalisation, access to art, including choreography, has significantly expanded. Thanks to digital media, social networks and various online platforms, dance is gaining wide popularity, which opens up new opportunities for its representation. Social networks such as YouTube, Instagram and TikTok allow choreographers to showcase their creativity to a global audience and receive instant feedback. This contributes to the popularisation of new dance styles and techniques and opens up prospects for cooperation between artists from different parts of the world. Cultural values and traditions are fundamental in preparing students of higher professional education for future activities, as they contribute to the upbringing of moral and ethical principles in them and the development of creative abilities, which is critically important for modern specialists. In this context, a higher education institution plays an essential role in preserving, accumulating, transmitting cultural values and developing the country's spiritual heritage. In professional education, digital media have become indispensable for teaching choreography. They contribute to increasing access to sources of information and educational materials, promote students' interest and involvement through interactive learning, allow you to adapt learning to individual needs, and provide the opportunity for independent study of the material. Various online resources provide access to video lessons, interactive materials and other educational resources, facilitating the learning process. In general, digital media are a powerful tool in preserving and popularising traditional choreographic art. Their integration into professional education enriches the educational process and increases interest in cultural heritage among young people.

Keywords: digital technologies, higher education, intangible cultural heritage, choreographic art.

Постановка проблеми. Українська культура є фундаментом національної ідентичності, що формує світогляд і цінності українців. Популяризація української хореографічної культури відіграє важливу роль у духовному відродженні нації та збереженні культурних традицій, які є основою національної ідентичності. Традиційне українське хореографічне мистецтво стає невіддільною частиною виховання молоді, сприяючи формуванню національної системи цінностей і закладанню основ культурної спадщини у свідомості здобувачів освіти. В сучасних умовах глобалізації і швидкого розвитку цифрових технологій питання збереження та популяризації українського традиційного хореографічного мистецтва набуває нового змісту.

Цифрові медіа, такі як соціальні мережі, онлайн-платформи та мультимедійні ресурси, стають ефективним інструментом для інтеграції хореографічної культури у професійну освіту. Це підкреслює необхідність активного використання цифрових медіа для розвитку сучасних форм навчання, що об'єднують традиції та інновації задля формування нового покоління освічених національно свідомих громадян.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Завдяки впровадженню комп'ютерних і медійних технологій сьогодні з'являються нові форми представлення та популяризації культурної спадщини. Це надзвичайно важливо, оскільки мистецтво є емоційним і ціннісним досвідом людства, що об'єднує людей різних націй, континентів та віросповідань. Сучасні інтерпретації класичних мистецьких творів за допомогою комп'ютерних технологій та різноманітних художніх поєднань створюють захоплюючі видовища, що залучають широку аудиторію до світу мистецтва. На думку Ц. Чжин вища освіта повинна акцентувати увагу на культурній складовій і забезпечувати ознайомлення майбутніх фахівців з культурними цінностями, створення середовища, яке наповнене культурними аспектами різних рівнів (загальнолюдськими, національними, етнічними), формування культурної ідентичності особистості [1]. Одним із важливих факторів культурного розвитку особистості є хореографічне мистецтво.

Результати дослідження О. Бігус та ін. показали, що ефективним засобом передачі знань про хореографію традиційних і сучасних танцювальних форм у всьому світі є система мистецької освіти [2]. Е. Манелюк проаналізувала особливості викладання мистецьких дисциплін, зокрема хореографії, у закладах вищої освіти (далі ЗВО). Авторка з'ясувала, що для адаптації до викликів воєнного часу, ЗВО України впроваджують інноваційні методи навчання, спрямовані на розвиток практичних навичок, самостійності та креативності студентів [3].

І. Кіко зауважив, що народні танці є частиною культурної спадщини, і їхнє збереження має велике значення. В статті дослідник представив програми для візуалізації та вивчення цієї категорії мистецтва. Наприклад, використання цифрових медіа, таких як OptiTrack, сприяє архівуванню рухів і композицій народних танців у цифровому форматі. Це підкреслює роль інноваційних технологій у поєднанні традиційного мистецтва з сучасними освітніми підходами [4].

В дослідженні С. Лавриненко та ін. було окреслено інноваційні напрямки в системі хореографічної освіти, що сформувалися внаслідок інтенсивного суспільного розвитку, а саме тенденції поєднання фізичного виховання, спорту і танцю, посилення міжнародного співробітництва та впровадження інформаційних технологій [5]. Як зауважила І. Герц, завдяки цифровим технологіям сьогодні можливе проведення хореографічних занять вдома, участь у танцювальних флешмобах у будь-який час і в будь-якому

місці, а також — створення нових танцювальних відеопроєктів за допомогою відеомонтажу. Соціальні мережі, зокрема Instagram, Facebook та YouTube, надають можливість поширювати танцювальні відео по всьому світу [6]. На думку Д. Дємєхіна, цифрова сфера відкриває нові можливості для творчості хореографів і нові способи споживання танцю, оскільки виробництво та поширення контенту стають більш децентралізованими. Митці створюють нові коди, процедури та конвенції, використовуючи цифрові інструменти, експериментуючи з ними або перетворюючи їх [7].

Мета статті — визначити основні аспекти впливу цифрових медіа на збереження та популяризацію традиційного хореографічного мистецтва у сучасному світі в контексті професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Українська культура — це багатство, яке охоплює мову, історію, фольклор, мистецтво, звичаї та багато іншого. Завдання освіти — передати молодому поколінню цю спадщину в усій її повноті, щоб сформувати почуття приналежності до свого народу та поваги до його досягнень. Загалом, культурну спадщину поділяють на дві категорії: матеріальна (пам'ятки, архітектура, вміст бібліотек і музеїв тощо) і нематеріальна (традиції, звичаї, народна виконавська майстерність тощо). Одним із видів нематеріальної культурної спадщини є хореографічне мистецтво. Проходячи шлях від давніх обрядових танців до сучасних хореографічних постановок, український танець постійно розвивається, збагачуючись новими елементами та виражальними засобами, але водночас зберігаючи свою самобутність і національний колорит. Сучасне українське хореографічне мистецтво формувалося під впливом соціокультурної реальності, що його оточувала. Основні тенденції сучасної хореографії спрямовані на два ключові напрями: збереження та розвиток класичних танцювальних форм, а також становлення новітніх течій у хореографічному мистецтві. Феномен хореографічного мистецтва перебуває у постійному розвитку, орієнтуючись на оптимізм, естетику і самовираження. Особливе місце в ньому займає народний танець, який, будучи традиційним джерелом хореографічного мистецтва, відіграє важливу роль у формуванні духовного світу людини. Його основне завдання полягає у збереженні народних традицій, ритмо-пластичних емоційних кодів. Аналіз багатовікового досвіду та сучасного стану народно-сценічної хореографії свідчить про потужний творчий потенціал народного танцю, його життєствердний характер і стійкість, перевірену часом, яка забезпечувала його виживання навіть у найважчих історичних умовах [8].

Сьогодення вимагає від освіти формування творчих особистостей з високим рівнем емоційного інтелекту. Хореографічне мистецтво відіграє ключову роль у сприянні розвитку особистості та підвищенні її художнього рівня. Українська народна хореографія, як і багато інших народних танців, має набір базових рухів, що слугували фундаментом для подальшого розвитку

танцювального мистецтва. Найкращі з них передавалися від покоління до покоління, закріплювалися та ставали частиною традиції, формуючи основу для розвитку майбутніх інтерпретацій. ЗВО відіграють ключову роль у збереженні, акумуляції і передачі цього традиційного хореографічного досвіду. Унікальний характер сучасного танцю, який об'єднує музику, рухи, художнє оформлення й експресію, дозволяє хореографії займати важливе місце в системі освіти, комплексно впливаючи на розвиток учасників навчального процесу.

В епоху цифровізації сучасне суспільство активно розвивається завдяки впровадженню новітніх технологій, які проникають в усі аспекти життєдіяльності. Цифрова культура здійснює значний вплив на різні види мистецтва, включаючи хореографію. Однією з ключових переваг цифровізації є здатність зберігати та відтворювати нематеріальні культурні елементи у віртуальному просторі. Завдяки цифровим архівам, віртуальним музеям та онлайн-ресурсам стає можливим не лише зберегти, а й доступно презентувати такі форми нематеріальної спадщини, як мова, музика, танці, ремесла, традиції тощо. Це сприяє передачі цінних знань і практик майбутнім поколінням, незалежно від зовнішніх викликів чи загроз. Цифровізація також значно розширює можливості доступу до нематеріальної культурної спадщини. Інтерактивні рішення, віртуальні екскурсії, а також використання відео- та аудіоматеріалів дозволяють знайомити широку аудиторію з багатством культури. Особливої цінності це набуває в умовах воєнного стану та процесу післявоєнного відновлення в Україні, коли фізичний доступ до музеїв чи культурних об'єктів може бути обмежений.

Інноваційні технології стають потужним інструментом у хореографічному мистецтві, роблячи сучасний танець більш інтерактивним та залучаючи глядача до активної участі у творчому процесі. Хореографічне мистецтво, як один із найрозвиненіших і найпопулярніших видів мистецтва, нині перебуває на перетині художньої творчості, соціальної активності та позахудожньої реальності. Його репрезентація у медійному просторі охоплює значно ширшу аудиторію порівняно з традиційними концертними чи театральними залами. Завдяки цифровим засобам масової інформації, танець отримує широку популярність, що відкриває нові можливості для його репрезентації [9]. Цифрові медіа охоплює широкий спектр інформації від текстових документів і зображень до відеоігор та соціальних мереж. Це будь-які дані, які можуть бути створені, збережені, передані та оброблені за допомогою цифрових технологій.

Цифрові платформи та соціальні мережі кардинально трансформували способи поширення і сприйняття хореографії. Популярність соціальних мереж пояснюється людською потребою у спілкуванні, встановленні міжособистісних зв'язків і бажанням мати перед собою конкретні персоніфіковані образи для ідентифікації. Як глобальний комунікаційний канал, соціальні мережі

надають користувачам можливість не лише спілкуватися та взаємодіяти, але й реалізовувати просвітницькі та культурні цілі [10, с. 17]. Такі онлайн-ресурси, як YouTube, Instagram та TikTok, надають хореографам можливість демонструвати свою творчість глобальній аудиторії та отримувати миттєвий зворотний зв'язок. Це сприяє популяризації нових танцювальних стилів і технік, а також відкриває перспективи для співпраці між митцями з різних куточків світу. Більшість танцювальних відео розміщуються на платформі YouTube, яка об'єднує широкий спектр контенту від соціальних танців (флешмоби, вірусні відео, домашні танцювальні ролики тощо) до матеріалів, які присвячені елітарній танцювальній культурі. Також це можуть бути спеціалізовані канали, де представлені уривки професійних вистав або виступів. YouTube є величезним ресурсом відеоінформації, доступним для кожного — як для професіоналів, так і для звичайних користувачів.

Платформи Instagram і TikTok також залучають широку аудиторію завдяки флешмобам і вірусним хореографіям, які зазвичай складаються з невеликої кількості простих рухів, доступних навіть для початківців. Найбільш креативні ролики отримують мільйони переглядів і тисячі коментарів, сприяючи активному спілкуванню та культурному обміну між користувачами [11, с. 8]. Окрім соціальних мереж популяризації хореографічного мистецтва сприяють окремі тематичні канали, зокрема Dance Chanell TV та Dance Network TV. Ці канали спеціалізуються на створенні ексклюзивного відеоконтенту про хореографічне мистецтво. В їхньому репертуарі можна знайти різноманітні формати від шоу-програм і документальних фільмів до онлайн-трансляцій та навчальних майстер-класів. Dance Chanell TV та Dance Network TV співпрацюють з провідними танцювальними колективами та проєктами з усього світу.

Загалом, можна зазначити, що традиційне хореографічне мистецтво інтегрується в масову культуру завдяки скринданс-технологіям, трансформуючись у формат соціальних медіатанців (або «екранний танець») [7]. Інтерактивні елементи, характерні для скринданс-культури, значно підсилюють емоційне сприйняття глядачів, що, своєю чергою, сприяє зростанню інтересу до хореографічного мистецтва. У процесі комунікації відбувається активний обмін тематичною інформацією через велику кількість коментарів і участь користувачів у челенджах, що дозволяє не лише ознайомитися з танцювальною культурою, але й стати її носієм.

Культурні цінності і традиції є надзвичайно важливими у підготовці здобувачів вищої освіти до майбутньої професійної діяльності, оскільки вони сприяють вихованню в них моральних та етичних принципів, розвитку творчих здібностей, що є критично важливим для сучасних спеціалістів. Сучасна професійна освіта — це не лише здобуття знань і навичок, а й формування всебічно розвиненої особистості з високим рівнем загальнокультурної компетентності. Тому ЗВО варто розглядати як культурний центр,

який сприяє розвитку національної культури. Він не лише безпосередньо впливає на формування особистості, але й виховує почуття соціальної відповідальності, сприяє збереженню, розвитку та трансляції духовної спадщини [1]. Одним із важливих аспектів цього процесу є використання засобів хореографічного мистецтва, які допомагають здобувачам вищої освіти усвідомити і глибше розуміти фундаментальні цінності та культурну картину світу. Активна участь молоді у хореографічних заходах сприяє формуванню ключових аспектів національної самосвідомості, зокрема патріотичного виховання, любові до України, шанування народних традицій і звичаїв, а також поваги до національних цінностей українського народу.

У професійній освіті цифрові медіа стали незамінними для викладання хореографії. Вони сприяють збільшенню доступу до джерел інформації та навчальних матеріалів, сприяють зацікавленості і залученості здобувачів освіти завдяки інтерактивному навчанню, дозволяють адаптувати навчання до індивідуальних потреб, забезпечують можливість самостійного вивчення матеріалу. Сучасні українські ЗВО застосовують двокомпонентне інформаційно-освітнє середовище, яке поєднує ресурси міжнародних освітніх платформ із контентом власного виробництва, що сприяє зміцненню їхнього інформаційного потенціалу.

Основними напрямками застосування цифрових технологій в освіті проілюстровані на Рисунку 1.

Рис. 1. Напрямки застосування цифрових технологій в освіті
Джерело: власна розробка авторів.

Цифрові технології стали ключовим інструментом для досягнення головної мети — забезпечення якісної та безперервної освіти. Вони надають швидкий доступ до інформації, спрощують її збереження, дозволяють збільшити обсяги зберігання даних і покращують подання інформації. Освітній процес став більш інтерактивним, обмін знаннями став зручнішим, а зацікавленість у навчанні значно зросла.

Для ефективного викладання хореографії в умовах дистанційної форми освіти, яка поширена у більшості ЗВО України, найбільш доцільним є використання VR-тренажерів на основі 3D-моделей [4]. Проєкт WhoLoDancE пропонує цікавий підхід до вивчення хореографічного мистецтва, заснований на взаємодії між реальним і віртуальним світами. Цей циклічний процес дозволяє здобувачам вищої освіти досліджувати нові можливості та розвивати свої творчі здібності. Ще одним прикладом програмного забезпечення на основі VR є Digital Dance Studio VR (DDS-VR), що призначене для створення хореографічної композиції, планування, викладання, навчання та репетицій. Цей сервіс характеризується простим та інтуїтивно зрозумілим інтерфейсом і надає набір модульних інструментів для хореографів і всіх, хто зацікавлений у дослідженні руху в цифровому контексті. Програма DDS-VR може надати користувачам можливість створювати, візуалізувати та ділитися цифровою хореографією за межами традиційних навчальних аудиторій, відкриваючи доступ до інноваційних методів вивчення танців незалежно від географічного розташування. До того ж, це створює нові можливості для дистанційної професійної освіти, популяризації традиційного хореографічного мистецтва серед широкої аудиторії та збереження культурної спадщини.

Під час вивчення спеціалізованих хореографічних дисциплін здобувач вищої освіти не лише засвоює певні знання, а й бере участь у творчому процесі, виконуючи роль творця. Так, він здобуває професійний досвід вже в період навчання. Однією з нових тенденцій, зумовлених глобалізацією та євроінтеграцією, є проведення майстер-класів, тренінгів і семінарів, до участі в яких залучають провідних хореографів світового рівня. Заняття з іноземними викладачами дають можливість опанувати нові або вдосконалити техніки, ознайомитись з різними методами подачі творів хореографічного мистецтва. Зазначені форми навчання сприяють обміну досвідом, спілкуванню із фахівцями у сфері хореографічного мистецтва в інтерактивному режимі та загалом розширенню інформаційного поля освітнього процесу [12, с. 98]. В умовах дистанційного навчання такі заходи реалізуються за допомогою спеціальних цифрових платформ в онлайн-режимі. До найбільш популярних платформ належать Zoom, Google Meet та Microsoft Teams. Кожна з цих платформ має свої особливості, переваги й обмеження, які визначають її придатність для використання в освітньому процесі залежно від потреб конкретного ЗВО.

Різноманітні онлайн-ресурси забезпечують доступ до відеоуроків, інтерактивних матеріалів та інших навчальних ресурсів, що полегшує процес

навчання. Так, за допомогою платформи Moodle викладачі взаємодіють із здобувачами вищої освіти в онлайн-форматі, переглядаючи лекційні матеріали, плани практичних занять та завдання для самостійної роботи. Ефективним інструментом у професійній освіті є також платформа Zoom, яка призначена для організації відеоконференцій і забезпечує можливість вивчення елементів хореографії в режимі реального часу [3]. Активно також застосовуються цифрові інструменти Google Workspace. Наявність цієї освітньої платформи в ЗВО дозволяє викладачам без труднощів використовувати спільні Google Drive, а також сервіс Google Meet для зв'язку з групою, організовувати зустрічі, проводити консультації та за необхідності коригувати індивідуальні освітні траєкторії для кожного здобувача освіти. Загалом, використання нетрадиційних форм навчання у професійній освіті дозволяє спрямовувати здобувача на високий результат та наочно демонструвати творчість. Такі форми навчання сприяють активізації творчої та пізнавальної діяльності майбутніх фахівців, мотивації до подальшого професійного зростання.

Важливою є підготовка викладачів ЗВО до активного впровадження національних культурних традицій і цифрових технологій у свою професійну діяльність. Вони повинні навчатися творчо підходити до осучаснення та композиційної інтерпретації традиційного танцю, зберігаючи його основні принципи [13]. Викладач ЗВО повинен виховувати у майбутніх фахівців розуміння краси української і світової хореографічної спадщини, спонукати їх до бажання передавати свої знання майбутнім поколінням, а також навчити пропагувати український танець як частину культурної ідентичності України.

Висновки. Хореографічне мистецтво є невіддільною частиною традиційної культури українського народу. Воно тісно пов'язане з історичним розвитком України, усвідомленням її унікальності та формуванням національної ідентичності. Великий вплив на становлення та розвиток народної хореографії мали історичні події, умови життя та менталітет українців. В умовах сучасного світу, де глобалізація та технологічні зміни стають важливими чинниками розвитку всіх галузей діяльності людини, зокрема освіти та культури, збереження і популяризація традиційного хореографічного мистецтва потребує нових підходів. Одним із таких підходів є використання цифрових медіа, зокрема соціальних мереж, тематичних каналів, відеоуроків і вебінарів. Платформи типу YouTube, Instagram та TikTok дозволяють розповсюджувати твори хореографічного мистецтва серед глобальної аудиторії та отримувати миттєвий зворотній зв'язок, що сприяє подальшому розвитку танцювальних трендів і міжнародній співпраці. У професійній освіті цифрові технології, зокрема і цифрові медіа, стали незамінними для викладання хореографії. Вони надають можливість викладачам створювати адаптивні навчальні програми, які відповідають індивідуальним потребам здобувачів вищої освіти, сприяють розвитку творчого потенціалу та забезпечують доступ до якісних навчальних ресурсів. Загалом, цифрові медіа є потужним

інструментом у збереженні та популяризації традиційного хореографічного мистецтва. Їх інтеграція в професійну освіту сприяє збагаченню навчального процесу та підвищенню інтересу до культурної спадщини серед молоді.

Перспективним напрямком подальших досліджень вважаємо вивчення потенціалу технологій віртуальної та доповненої реальності в хореографічній освіті, а також їх здатність забезпечити нові можливості для міжнародної співпраці та популяризації традиційного хореографічного мистецтва.

Література:

1. Чжин Ц. Розвиток художньо-естетичних орієнтирів студентів коледжів засобами хореографічного мистецтва: тренди, моделі, орієнтири. *Академічні візії.* 2023. № 17. URL : https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/194 (дата звернення : 25.11.2024).

2. Choreography in the art education system: modern Ukrainian and world practice / O. Bigus et al. *SPORT TK-Revista EuroAmericana de Ciencias del Deporte*. 2022. Vol. 11. Article 4. URL : https://doi.org/10.6018/sportk.535211 (дата звернення : 25.11.2024).

3. Манелюк Е. В. Викладання хореографічних дисциплін в закладах вищої освіти в умовах сьогодення. *Академічні візії.* 2023. № 15. URL : https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/117 (дата звернення : 25.11.2024).

4. Visualization of folk-dances in virtual reality environments / I. Kico et al. *Strategic Innovative Marketing and Tourism* : Proceedings of 8th ICSIMAT (Northern Aegean, Greece, 17–21 July 2019). Cham: Springer, 2020. P. 51–59. URL : https://doi.org/10.1007/978-3-030-36126-6_7 (дата звернення : 25.11.2024).

5. Development of choreographic education in the context of cultural development of society / S. Lavrynenko et al. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala.* 2023. Vol. 15, No. 1. P. 383–401. URL : https://doi.org/10.18662/rrem/15.1/702 (дата звернення : 25.11.2024).

6. Герц І. І. Сучасний танець і новітні технології: грані взаємодії. *Мистецтвознавчі записки.* 2023. № 43. С. 58–63. URL : https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1203353 (дата звернення : 25.11.2024).

7. Дємєхін Д. В. Феномен екранного танцю в контексті діалогізму хореографічного та аудіовізуального мистецтва. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2024. № 3. С. 71–76. URL : https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1331469 (дата звернення : 25.11.2024).

8. Cultural heritage preservation through dance digitization: A review / M. R. Reshma et al. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage.* 2023. Vol. 28. Article e00257. URL : https://doi.org/10.1016/j.daach.2023.e00257 (дата звернення : 25.11.2024).

9. Павлюк Т. С. Бальна хореографія в сучасному медійному просторі. *Культура і сучасність.* 2018. № 2. С. 101–105. URL : https://journals.uran.ua/kis/article/view/236199 (дата звернення : 25.11.2024).

10. Поплавський М. Соціальні мережі як культурно-просвітницький ресурс. *Український інформаційний простір.* 2020. № 1 (5). С. 12–27. URL : https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(5).2020.206043 (дата звернення : 25.11.2024).

11. Алексєєнко О. С., Гудошник О. В. Скринданс як медійна технологія. *Масова комунікація у глобальному та національному вимірах.* 2020. № 13. С. 5–10. URL : http://surl.li/tvyrbt (дата звернення : 25.11.2024).

12. Ткаченко І., Енська О., Максименко А. Застосування інноваційних технологій у практикумі роботи з майбутніми фахівцями хореографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* 2020. № 2. С. 94–102. URL : https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/pedagogy/article/view/272/248 (дата звернення : 25.11.2024).

13. Problems and prospects of the development of Ukrainian art (realities of martial law)/ O. Mosendz et al. *Revista Amazonia Investiga.* 2022. Vol. 11, No. 58. P. 74–83. URL : https://doi.org/10.34069/ai/2022.58.10.8 (дата звернення : 25.11.2024).

References:

1. Chzhyn, Ts. (2023). Rozvytok khudozhno-estetychnykh oriientyriv studentiv koledzhiv zasobamy khoreohrafichnoho mystetstva: trendy, modeli, oriientyry [Development of artistic and aesthetic orientations of college students by means of choreographic art: trends, models, orientations]. *Akademichni vizii – Academy vision*, (17). Retrieved from https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/194 [in Ukrainian].

2. Bigus, O., Bazela, D., Pidlypska, A., Bilash, O., Yefanova, S., & Khodakivska, N. (2022). Choreography in the art education system: modern Ukrainian and world practice. *SPORT TK-Revista EuroAmericana de Ciencias del Deporte, 11*, Article 4. Retrieved from https://doi.org/10.6018/sportk.535211

3. Maneliuk, E. V. (2023). Vykladannia khoreohrafichnykh dystsyplin v zakladakh vyshchoi osvity v umovakh sohodennia [Teaching choreographic disciplines in higher education institutions in the present day]. *Akademichni vizii – Academy vision*, (15). Retrieved from https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/117 [in Ukrainian].

4. Kico, I., Dolezal, M., Grammalidis, N., & Liarokapis, F. (2020). Visualization of folk-dances in virtual reality environments. Proceedings from: *Strategic Innovative Marketing and Tourism: 8th ICSIMAT*. (pp. 51–59). Cham: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-36126-6_7

5. Lavrynenko, S., Bykova, O., Zaıets, S., Syzonenko, V., Bılova, N., & Bıdyuk, D. (2023). Development of choreographic education in the context of cultural development of society. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 15*(1), 383–401. Retrieved from https://doi.org/10.18662/rrem/15.1/702

6. Herts, I. I. (2023). Suchasnyi tanets i novitni tekhnolohii: hrani vzaiemodii [Modern dance and new technologies: facets of interaction]. *Mystetstvoznavchi zapysky – Art history notes*, (43), 58–63. Retrieved from https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1203353 [in Ukrainian].

7. Diemiekhin, D. V. (2024). Fenomen ekrannoho tantsiu v konteksti dialohizmu khoreo-hrafichnoho ta audiovizualnoho mystetstva [The phenomenon of screen dance in the context of dialogism of choreographic and audiovisual art]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Leading Personnel of Culture and Arts*, (3), 71–76. Retrieved from https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1331469 [in Ukrainian].

8. Reshma, M. R., Kannan, B., Raj, V. J., & Shailesh, S. (2023). Cultural heritage preservation through dance digitization: A review. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, 28*, Article e00257. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.daach.2023.e00257

9. Pavliuk, T. S. (2018). Balna khoreohrafiia v suchasnomu mediinomu prostori [Ballroom choreography in the modern media space]. *Kultura i suchasnist – Culture and modernity*, (2), 101–105. Retrieved from https://journals.uran.ua/kis/article/view/236199 [in Ukrainian].

10. Poplavskyy, M. (2020). Sotsialni merezhi yak kulturno-prosvitnytskyy resurs [Social networks as a cultural and educational resource]. *Ukrayinskyy informatsiynyy prostir – Ukrainian information space*, (1(5), 12–27. Retrieved from https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(5).2020.206043 [in Ukrainian].

11. Aleksieienko, O. S., & Hudoshnyk, O. V. (2020). Skryndans yak mediina tekhnolohiia [Screendance as a media technology]. *Masova komunikatsiia u hlobalnomu ta natsionalnomu vymirakh – Mass communication in global and national dimensions*, (13), 5–10. Retrieved from http://surl.li/tvyrbt [in Ukrainian].

12. Tkachenko, I., Enska, O., & Maksymenko, A. (2020). Zastosuvannia innovatsiinykh tekhnolohii u praktykumi roboty z maibutnimy fakhivtsiamy khoreohrafii [Application of innovative technologies in the practical work with future choreography specialists]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Scientific notes of the Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University*, (2), 94–102. Retrieved from https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/pedagogy/article/view/272/248 [in Ukrainian].

13. Mosendz, O., Filimonova-Zlatohurska, Y., Pankiv, H., Bannikova, K., & Vlasiuk, O. (2022). Problems and prospects of the development of Ukrainian art (realities of martial law). *Revista Amazonia Investiga, 11*(58), 74–83. Retrieved from https://doi.org/10.34069/ai/2022.58.10.8

УДК 378.147

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1243-1250

Скочеляс Віталій Володимирович аспірант, Національний університет "Львівська Політехніка", Інститут телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки, м.Львів, https://orcid.org/0009-0003-1024-4105

Мельничок Олег Ярославович аспірант, Національний університет "Львівська Політехніка", Інститут телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки, м.Львів, https://orcid.org/0009-0003-9766-9682

Зайвий Роман Олегович аспірант, Національний університет "Львівська Політехніка", Інститут телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки, м.Львів

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЮ ІНФРАСТРУКТУРОЮ

Анотація. У статті розглядається підготовка майбутніх фахівців у сфері інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою в умовах активного розвитку технологій і трансформації енергетичного сектору. Інтелектуальне управління енергетичними системами є важливим напрямом сучасної енергетики, що передбачає автоматизацію процесів, підвищення ефективності використання ресурсів і інтеграцію відновлюваних джерел енергії. Фахівці, які будуть працювати в цій галузі, мають володіти навичками аналізу великих даних, застосування штучного інтелекту та використання технологій інтернету речей (IoT) і кіберфізичних систем для забезпечення надійного та стабільного функціонування енергетичних мереж. У дослідженні аналізуються вимоги до освітніх програм, що формують комплексні компетенції майбутніх спеціалістів з інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою. Окрема увага приділяється міждисциплінарному підходу в навчанні, який об’єднує знання в галузі електротехніки, автоматизації, аналітики даних, управління проєктами, а також екологічних та економічних аспектів. Наголошується на важливості розвитку в студентів навичок критичного мислення, системного підходу до вирішення завдань і здатності працювати в умовах цифрової трансформації енергетики. У статті також розглядається роль інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, IoT, кіберфізичні системи й великі дані, у створенні нових методів управління енергетичними процесами. Ці технології є ключовими для забезпечення ефективної роботи інтелектуальних енергетичних мереж, оскільки дозволяють автоматизувати процеси управління, знижувати витрати та підвищувати рівень

безпеки систем. Автори досліджують поточний стан ринку праці в галузі інтелектуальної енергетики й визначають основні компетенції, необхідні для сучасних фахівців. Важливим аспектом є здатність спеціалістів швидко адаптуватися до нових технологій та їх інтеграція в енергетичні системи. Практична підготовка та залучення студентів до реальних проєктів у сфері інтелектуального управління енергетикою також відіграє важливу роль у формуванні фахівців, здатних відповідати викликам сучасної енергетики.

Ключові слова: інтелектуальне управління, енергетична інфраструктура, підготовка фахівців, штучний інтелект, великі дані, інтернет речей, кіберфізичні системи, відновлювані джерела енергії, автоматизація.

Skochelias Vitalii Volodymyrovych National University “Lviv Polytechnic”, Institute of Telecommunications, Radioelectronics, and Electronic Engineering, Lviv, https://orcid.org/0009-0003-1024-4105

Melnychok Oleh Yaroslavovych National University “Lviv Polytechnic”, Institute of Telecommunications, Radioelectronics, and Electronic Engineering, Lviv, https://orcid.org/0009-0003-9766-9682

Zaivyi Roman Olegovich National University “Lviv Polytechnic”, Institute of Telecommunications, Radioelectronics, and Electronic Engineering, Lviv

TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN INTELLIGENT MANAGEMENT OF ENERGY INFRASTRUCTURE

Abstract. The article examines the training of future specialists in the field of intelligent management of energy infrastructure in the conditions of active development of technologies and transformation of the energy sector. Intelligent management of energy systems is an important direction of modern energy, which involves automation of processes, increasing the efficiency of resource use, and integration of renewable energy sources. Specialists who will work in this field must possess skills in analyzing big data, applying artificial intelligence and using Internet of Things (IoT) and cyber-physical systems to ensure the reliable and stable operation of energy networks. The study analyzes the requirements for educational programs that form complex competencies of future specialists in intelligent management of energy infrastructure. Particular attention is paid to an interdisciplinary approach in education, which combines knowledge in the field of electrical engineering, automation, data analytics, project management, as well as environmental and economic aspects. Emphasis is placed on the importance of developing students' critical thinking skills, a systematic approach to problem solving, and the ability to work in the conditions of the digital transformation of the energy industry. The article also considers the role of innovative technologies, such

as artificial intelligence, IoT, cyber-physical systems and big data, in creating new methods of energy process management. These technologies are key to ensuring the efficient operation of intelligent energy networks, as they allow automating management processes, reducing costs and increasing the level of system security. The authors examine the current state of the labor market in the field of intelligent energy and determine the main competencies required for modern specialists. An important aspect is the ability of specialists to quickly adapt to new technologies and their integration into energy systems. Practical training and involvement of students in real projects in the field of intelligent energy management also plays an important role in the formation of specialists capable of meeting the challenges of modern energy.

Keywords: intelligent management, energy infrastructure, specialist training, artificial intelligence, big data, Internet of Things, cyber-physical systems, renewable energy sources, automation.

Постановка проблеми. Сучасна енергетична галузь зазнає суттєвих змін через впровадження новітніх технологій, зокрема інтелектуальних систем управління, автоматизації, цифровізації та інтеграції відновлюваних джерел енергії. Зростання попиту на ефективне управління енергетичною інфраструктурою вимагає наявності фахівців, які володіють комплексом технічних і міждисциплінарних знань для розв'язання нових викликів. Зокрема, йдеться про використання технологій штучного інтелекту, великих даних (Big Data), інтернету речей (IoT) та кіберфізичних систем, які дозволяють автоматизувати процеси, знижувати витрати та підвищувати енергоефективність.

Однак традиційні освітні програми часто не враховують потреби ринку праці в умовах швидкого розвитку технологій. Відсутність належної підготовки фахівців у сфері інтелектуального управління енергетичними системами створює загрозу нестачі компетентних кадрів, здатних ефективно використовувати сучасні інструменти й технології для управління складними енергетичними процесами. Це, у свою чергу, може уповільнити впровадження інноваційних рішень у сфері енергетики, знижуючи її ефективність та конкурентоспроможність на світовому ринку.

Проблема полягає в необхідності адаптації освітніх програм для підготовки майбутніх фахівців до роботи з інтелектуальними енергетичними системами. Важливо розробити навчальні підходи, що забезпечать глибоке розуміння сучасних технологій, здатність працювати з великими масивами даних, забезпечувати кібербезпеку енергетичних систем і сприяти сталому розвитку енергетичної інфраструктури.

Аналіз останніх досліджень. В останні роки тема інтелектуального управління енергетичними системами активно досліджується як на міжнародному рівні, так і в Україні. Серед українських науковців, що зробили вагомий внесок у цю сферу, варто виокремити роботу таких вчених, як Віктор

Іноземцев, Володимир Кулик та Олександр Шарко, які займаються проблемами енергетичної інфраструктури та її автоматизації в умовах цифровізації. Їхні дослідження присвячені використанню штучного інтелекту й кіберфізичних систем для оптимізації енергетичних мереж, підвищення ефективності виробництва та розподілу енергії.

Зокрема, дослідження В. Іноземцева спрямовані на вивчення систем автоматизованого управління енергетикою та інтеграцію відновлюваних джерел енергії у національні енергетичні мережі. Його роботи підкреслюють важливість використання великих даних та інтелектуальних систем для підвищення стабільності та ефективності роботи енергетичних мереж в умовах швидкої зміни кліматичних і технічних умов.

Олександр Шарко досліджує перспективи застосування технологій інтернету речей (IoT) для моніторингу та управління енергетичними об'єктами. Він підкреслює роль таких технологій у створенні "розумних" енергетичних систем, які можуть автоматично адаптуватися до змін у попиті й забезпечувати економію ресурсів.

Дослідження В. Кулика зосереджені на кібербезпеці в енергетичній галузі. Він наголошує на важливості захисту інтелектуальних енергетичних систем від кіберзагроз, оскільки цифровізація енергетики підвищує вразливість інфраструктури до хакерських атак і технічних збоїв.

Крім того, важливими є дослідження міжнародних вчених, таких як Міхаель Шнаубель і Маріо Пауліні, які вивчають технології прогнозування та управління попитом на енергію за допомогою штучного інтелекту. Їхні роботи зосереджені на розробці систем машинного навчання, здатних автоматично адаптувати енергетичні мережі до змін у споживанні, що сприяє ефективнішому використанню енергоресурсів та зменшенню втрат.

Усі ці дослідження підкреслюють важливість міждисциплінарного підходу до підготовки фахівців у галузі інтелектуального управління енергетичними системами. Вони підтверджують потребу в розвитку нових освітніх програм, які поєднують технічні, інженерні та управлінські компетенції, забезпечуючи майбутніх фахівців знаннями та навичками для вирішення сучасних викликів енергетичної інфраструктури.

Мета статті – дослідити ефективні підходи до підготовки фахівців у сфері інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою, враховуючи сучасні технологічні тенденції та вимоги ринку праці, а також запропонувати рекомендації щодо вдосконалення освітніх програм.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальне управління енергетичною інфраструктурою є критично важливим для розвитку сучасної енергетики, що перебуває у стані глобальної трансформації. Поява відновлюваних джерел енергії, необхідність підвищення енергоефективності та автоматизація процесів потребують фахівців з новими навичками та знаннями. Традиційні енергетичні системи більше не відповідають вимогам часу, адже вони потребують

високого рівня адаптивності й інтеграції інноваційних технологій, таких як штучний інтелект (ШІ), великі дані, інтернет речей (IoT) та кіберфізичні системи. Ці технології дозволяють оптимізувати використання енергоресурсів, підвищувати надійність систем та мінімізувати втрати [5].

Однією з основних задач підготовки майбутніх фахівців є формування міждисциплінарних знань, що поєднують інженерні, технічні та управлінські компетенції. Важливо, щоб навчальні програми забезпечували студентам розуміння роботи інтелектуальних енергетичних систем, методів оптимізації виробництва, розподілу та споживання енергії. Крім того, студенти мають отримувати навички проєктування й управління складними енергетичними об'єктами, враховуючи особливості різних видів енергоресурсів, таких як електроенергія, газ, теплова енергія та їх інтеграція з відновлюваними джерелами [2].

Технології ШІ відіграють ключову роль у сучасних енергетичних системах, оскільки вони здатні забезпечувати автоматичне прийняття рішень на основі аналізу великих масивів даних, отриманих із датчиків і систем моніторингу. Ці дані використовуються для прогнозування споживання енергії, виявлення аномалій та несправностей у мережах, що дозволяє своєчасно реагувати на зміни в системі та забезпечувати її стабільність. Таким чином, використання ШІ значно підвищує ефективність управління енергетичними процесами, а фахівці, які володіють такими інструментами, мають стратегічну перевагу на ринку праці [4].

Одним із ключових аспектів є інтеграція IoT у систему управління енергетичною інфраструктурою. IoT дозволяє поєднувати в єдину мережу різні пристрої, датчики та системи управління, що надає можливість здійснювати безперервний моніторинг стану енергетичних об'єктів. Важливим елементом підготовки фахівців є вивчення можливостей та обмежень IoT-технологій для енергетики, що включає в себе не тільки технічну експлуатацію, а й питання кібербезпеки. Використання таких технологій значно знижує ризики виникнення аварійних ситуацій та дозволяє оптимізувати процеси розподілу енергії.

Важливою частиною підготовки фахівців з інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою є навчання управлінню великими даними. Енергетичні системи генерують величезні обсяги інформації, яку необхідно обробляти та аналізувати для прийняття ефективних рішень. Технології великих даних дозволяють фахівцям прогнозувати попит на енергію, управляти балансом в мережах та знаходити найбільш ефективні шляхи розподілу ресурсів. Навчальні програми мають забезпечити студентів необхідними знаннями в галузі обробки даних, застосування алгоритмів машинного навчання та аналітики для підвищення ефективності енергетичних процесів [1].

Крім того, питання кібербезпеки є надзвичайно важливим в умовах цифровізації енергетики. Інтелектуальні енергетичні системи стають дедалі більш залежними від інформаційних технологій, що підвищує ризики

зовнішнього втручання та кібератак. Тому сучасні фахівці повинні мати глибокі знання з питань захисту критичної енергетичної інфраструктури, зокрема щодо безпеки даних, захисту мереж від несанкціонованого доступу та відновлення систем після технічних збоїв або атак. Це вимагає від навчальних програм особливої уваги до кібербезпеки у сфері енергетики, що дозволить випускникам бути підготовленими до сучасних викликів.

Окрім технічних компетенцій, сучасний фахівець з інтелектуального управління енергетичними системами повинен володіти й управлінськими навичками. Це включає в себе розуміння економічних аспектів енергетики, проєктного управління, а також знання законодавчої та нормативної бази, яка регулює енергетичний сектор. Майбутні фахівці повинні мати навички стратегічного планування, розуміння ризиків і можливостей в енергетичній сфері та вміти управляти інноваційними проєктами, що спрямовані на оптимізацію енергетичних систем.

Особливу увагу варто приділити практикоорієнтованому навчанню. Співпраця навчальних закладів з підприємствами енергетичної галузі дозволяє студентам отримувати практичний досвід під час навчання. Участь у реальних проєктах з впровадження інтелектуальних систем управління енергетикою дозволяє сформувати навички, які необхідні для успішної кар'єри. Це включає в себе вивчення сучасного обладнання, програмних засобів і систем автоматизації, що використовуються на підприємствах енергетичної галузі [6].

У підсумку, для ефективної підготовки фахівців у сфері інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою необхідно переглянути освітні програми, зробивши акцент на міждисциплінарному підході, поєднанні технічних та управлінських знань, а також розвитку навичок використання сучасних технологій. Інноваційні освітні програми мають бути орієнтовані на підготовку фахівців, здатних адаптуватися до швидких технологічних змін, працювати в умовах цифрової трансформації енергетичної галузі та впроваджувати інтелектуальні рішення для забезпечення стабільної та ефективної роботи енергетичних мереж [4].

Висновки. Підготовка фахівців у сфері інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою є надзвичайно актуальною в умовах глобальних змін у енергетичному секторі. Сучасні енергетичні системи стикаються з численними викликами, такими як необхідність підвищення енергоефективності, інтеграція відновлюваних джерел енергії, а також забезпечення надійності та стабільності енергетичних мереж. У цьому контексті важливим є формування висококваліфікованих фахівців, які здатні застосовувати інноваційні технології та управлінські рішення для вирішення цих проблем.

Сьогоднішні освітні програми повинні пройти еволюцію, орієнтуючись на нові технології, такі як штучний інтелект, великі дані, інтернет речей та кіберфізичні системи. Адаптація навчальних планів до вимог ринку праці дозволить забезпечити комплексне навчання, яке охоплює технічні, економічні

та управлінські аспекти енергетичних систем. Важливо, щоб студенти отримували знання не лише про технічні характеристики енергетичних об'єктів, але й про економічні, соціальні та екологічні аспекти їх функціонування.

Розвиток міждисциплінарних компетенцій є критично важливим для підготовки фахівців, здатних працювати в умовах швидкого розвитку технологій. Фахівці повинні мати глибокі знання в галузі автоматизації, аналітики даних, кібербезпеки, а також вміти адаптуватися до нових технологічних умов. Це забезпечить їх здатність розробляти та впроваджувати інноваційні рішення, які підвищують ефективність і надійність енергетичних систем.

Практикоорієнтований підхід до навчання, включаючи співпрацю з підприємствами енергетичного сектора, дозволить студентам отримати реальний досвід у впровадженні інтелектуальних систем управління енергетикою. Це створить умови для формування професійних навичок, необхідних для успішної кар'єри у сфері енергетики.

Таким чином, для забезпечення сталого розвитку енергетичної інфраструктури Україні необхідно інвестувати в модернізацію освітніх програм, що враховують сучасні технологічні тренди, потреби ринку праці та виклики, з якими стикається енергетичний сектор. Підготовка майбутніх фахівців з інтелектуального управління енергетичною інфраструктурою має базуватися на принципах інтеграції знань, практичної підготовки та міждисциплінарності, що дозволить випускникам бути конкурентоспроможними на ринку праці та ефективно працювати в умовах динамічного розвитку енергетичної галузі.

Література:

1. Козак, І. В. Інтелектуальні системи управління енергетичною інфраструктурою: теоретичні основи та практичні аспекти. Київ: НТУУ «КПІ», 2021. 250 с.
2. Громико, І. С. Системи управління енергетичними процесами: сучасні технології та підходи. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 220 с.
3. Коваленко, О. А. Кібербезпека енергетичних систем: виклики та рішення. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 190 с.
4. Іваненко, С. В. Інноваційні технології в енергетичних системах: інтеграція та оптимізація. Київ: Наук. думка, 2023. 240 с.
5. Шум, В. І. Економічні аспекти управління енергетичною інфраструктурою. Одеса: ОДТУ, 2019. 180 с.
6. Федоренко, І. О. Відновлювальні джерела енергії: теорія і практика. Київ: Видавництво «Ліра-К», 2020. 200 с.
7. Климчук, А. В. Аналіз даних у енергетиці: методи та інструменти. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 175 с.
8. Сотник, О. В. Інтелектуальні системи в енергетиці: теорія та практика. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 210 с.

References:

1. Kozak I. V. (2021). Intelektualni systemy upravlinnia enerhetychnoiu infrastrukturoiu: teoretychni osnovy ta praktychni aspekty [Intelligent control systems of energy infrastructure: theoretical foundations and practical aspects]. Kyiv: NTUU "KPI". 250 s. [in Ukrainian]

2. Hromyko I. S. (2020). Systemy upravlinnia enerhetychnymy protsesamy: suchasni tekhnolohii ta pidkhody [Energy process management systems: modern technologies and approaches]. Lviv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka. 220 s. [in Ukrainian]

3. Kovalenko O. A. (2022). Kiberbezpeka enerhetychnykh system: vyklyky ta rishennia [Cybersecurity of energy systems: challenges and solutions]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. 190 s. [in Ukrainian]

4. Ivanenko S. V. (2023). Innovatsiini tekhnolohii v enerhetychnykh systemakh: intehratsiia ta optymizatsiia [Innovative technologies in energy systems: integration and optimization]. Kyiv: Naukova dumka. 240 s. [in Ukrainian]

5. Shum V. I. (2019). Ekonomichni aspekty upravlinnia enerhetychnoiu infrastrukturoiu [Economic aspects of energy infrastructure management]. Odesa: ODTU. 180 s. [in Ukrainian]

6. Fedorenko I. O. (2020). Vidnovliuvalni dzherela enerhii: teoriia i praktyka [Renewable energy sources: theory and practice]. Kyiv: Vydavnytstvo "Lira-K". 200 s. [in Ukrainian]

7. Klymchuk A. V. (2021). Analiz danykh u enerhetytsi: metody ta instrumenty [Data analysis in energy: methods and tools]. Lviv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka. 175 s. [in Ukrainian]

8. Sotnyk O. V. (2022). Intelektualni systemy v enerhetytsi: teoriia ta praktyka [Intelligent systems in energy: theory and practice]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. 210 s. [in Ukrainian]

УДК 378:351

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1251-1260

Скрипнікова Валерія Олегівна доктор філософії, провідний науковий співробітник, Національний університет оборони України, НЦ ПВД та ЗК у секторі безпеки і оборони, https://orcid.org/0000-0002-0056-7299

Кувшинова Анастасія Олексіївна науковий співробітник, Національний університет оборони України, НЦ ПВД та ЗК у секторі безпеки і оборони, https://orcid.org/0009-0008-0069-8994

Войтко Тетяна Миколаївна науковий співробітник, Національний університет оборони України, НЦ ПВД та ЗК у секторі безпеки і оборони, https://orcid.org/0000-0002-4326-0633

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СИСТЕМІ ВИХОВАННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Анотація. Сучасний етап динамічного впровадження інноваційних технологій у всі сфери життя зумовлює необхідність використання інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності системи виховання доброчесності та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони України.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні» від 30.04.2024 № 476 інформаційні та комунікаційні технології, інформаційно-комунікаційні системи і мережі, цифровізацію соціально-гуманітарних та освітніх процесів у цифрову епоху визначено пріоритетними та надважливими напрямами наукових досліджень. З огляду на це перед науковими установами та вищими військовими навчальними закладами постають вагомі виклики щодо забезпечення якісних умов підготовки військових фахівців завдяки створенню інформаційно-комунікаційного середовища, до якого будуть залучені дієві інструменти для навчання слухачів всіх рівнів підготовки у сфері виховання доброчесності та запобігання корупції.

Метою статті є обґрунтування доцільності впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у систему виховання доброчесності та запобігання корупції в секторі безпеки та оборони України.

У статті застосовано такі методи дослідження: системний аналіз психолого-педагогічної та наукової літератури, інформаційних джерел з проблеми дослідження; синтез та узагальнення.

Аналіз теорії та практики застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освітньому процесі дозволяє зробити висновок, що інформатизація освіти є головною технологічною вимогою державної політики. Це забезпечує використання інноваційних педагогічних технологій, впровадження програмних продуктів і зручне їх управління, надаючи нові можливості для виховання доброчесності та протидії корупції в секторі безпеки та оборони.

Застосування ІКТ знижує витрати часу, стимулює творчу активність слухачів, покращує взаємодію між учасниками навчального процесу, підвищує якість прийнятих рішень, мотивацію, розвиток критичного та аналітичного мислення, а також комунікативні навички. Відтак, використання ІКТ можна вважати перспективним напрямом у системі виховання доброчесності та протидії корупції в секторі безпеки та оборони.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, педагогічні технології, інноваційні технології, доброчесність, запобігання корупції.

Skrypnikova Valeriia Olehivna PhD, Leading Researcher BITEC of the National Defence University of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-0056-7299

Kuvshynova Anastasiia Oleksiivna Researcher BITEC of the National Defence University of Ukraine, https://orcid.org/0009-0008-0069-8994

Voitko Tetiana Mykolayivna Researcher BITEC of the National Defence University of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-4326-0633

APPLICATION FEATURES OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF EDUCATION OF CHARITY AND PREVENTION OF CORRUPTION IN THE SECTOR OF SECURITY AND DEFENSE OF UKRAINE

Abstract. The current stage of dynamic implementation of innovative technologies in all spheres of life necessitates the use of information and communication technologies to increase the effectiveness of the system of integrity education and prevention of corruption in the security and defense sector of Ukraine. In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the list of priority thematic areas of scientific research and scientific and technical developments for the period until December 31 of the year following the termination or abolition of martial law in Ukraine” dated 04/30/2024 No. 476,

information and communication technologies, information and communication systems and networks, digitalization of socio-humanitarian and educational processes in the digital era are identified as priority and crucial areas of scientific research. In view of this, scientific institutions and higher military educational institutions face significant challenges in ensuring high-quality conditions for training military specialists by creating an information and communication environment that will involve effective tools for training students of all levels of training in the field of integrity education and corruption prevention.

The purpose of the article is to substantiate the feasibility of introducing information and communication technologies into the system of integrity education and corruption prevention in the security and defense sector of Ukraine.

The following research methods were used in the article: systematic analysis of psychological, pedagogical and scientific literature, information sources on the research problem; synthesis and generalization.

Analysis of the theory and practice of the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process allows us to conclude that the informatization of education is the main technological requirement of state policy. This ensures the use of innovative pedagogical technologies, the implementation of software products and their convenient management, providing new opportunities for the education of integrity and combating corruption in the security and defense sector.

The use of ICT reduces time costs, stimulates the creative activity of students, improves interaction between participants in the educational process, increases the quality of decisions made, motivation, the development of critical and analytical thinking, as well as communication skills. Therefore, the use of ICT can be considered a promising direction in the system of education of integrity and combating corruption in the security and defense sector.

Keywords: information and communication technologies, pedagogical technologies, innovative technologies, integrity, prevention of corruption.

Постановка проблеми. На сьогодні проблемні питання виявлення, запобігання корупції та виховання доброчесності залишаються найважливішими у розвитку демократичної держави. «Виховання доброчесності та боротьба з корупцією є двома сторонами однієї медалі, обидва процеси мають бути відображені у кожному відповідному загальнодержавному чи відомчому плані. Корупція, або зловживання посадовими повноваженнями у приватних інтересах, повинні бути пов'язані з високим ризиком та незначним виграшем. Мета виховання доброчесності якраз і полягає у забезпеченні цього стану таким шляхом, який не позначається на ефективності врядування або на приватному секторі» [1]. Науковці вважають корупцію одним із головних стримувальних чинників на шляху України до Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу, тому систематичне порушення основних принципів

верховенства права, рівності всіх перед законом, демократії, соціальної справедливості, а також неефективне урядування визначають як загрозу національній безпеці. Отже, в сучасних умовах боротьба з корупцією стала предметом пильної уваги, а виховання доброчесності набуває нових сенсів, що сприятимуть підвищенню ефективності управління оборонними ресурсами і розвитку сил та засобів.

Нові потреби суспільства у зміні освітньої парадигми передбачають розвиток як викладачів, так і слухачів, відповідно зміни мають відбуватися в освітньому процесі і полягати у створенні такого навчального середовища, в якому будуть забезпечені навчальні запити кожного слухача.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблемні питання інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій, їх впливу на освітній процес розглядали О. Кравчук, В. Степанов, С. Головко та інші науковці. Інтеграцію інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес як один із ключових напрямів розвитку сучасної освіти досліджував М. Карпенко, особливості використання інформаційно-комунікаційних технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти розглядав Є. Грень. Питання впровадження сучасних інформаційних технологій в освітній процес закладів вищої освіти вивчали О. Барановська, Н. Богомолова, О. Кравчук, О. Пометун та ін.

Виклад основного матеріалу. Виховання доброчесності в секторі безпеки та оборони України спрямовано на забезпечення здатності протистояти і запобігати корупційним проявам, підвищенню ефективності управління у оборонних структурах та визнається потужним мобілізуючим підходом. Для виконання завдань і реалізації заходів, визначених в Антикорупційній програмі Міністерства оборони України на 2021–2024 роки в частині формування інноваційних та технологічних рішень у контексті реалізації Державної антикорупційної програми в секторі безпеки та оборони України, пропонуємо використати інформаційно-комунікаційні технології в системі виховання доброчесності, часто науковці використовують термін «інформаційні технології».

Одним із провідних інструментів сучасності на тлі глобальної цифровізації та комп’ютеризації є використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у системі освіти, професійної підготовки, системі виховання доброчесності та запобігання корупції, зокрема в секторі безпеки й оборони.

З огляду на це окремого визначення потребують поняття «інформаційно-комунікаційні технології», «педагогічна технологія», «засоби навчання, виховання» у контексті виховання та навчального процесу в системі виховання доброчесності.

Інформаційні технології (ІТ) на сьогодні ряд вітчизняних та іноземних учених визначають як сукупність методів і засобів, використовуваних для збирання, реєстрації, зберігання, обробки і поширення інформації в інформа-

ційних системах. Отже, складовими інформаційних технологій є такі дії: отримання, збирання, реєстрація, передавання, обробка, зберігання, накопичення, аналіз та поширення інформації.

Поняття «інформаційно-комунікаційні технології» поєднує в собі комп'ютерні технології та мережі для зберігання, опрацювання, передавання інформації, теоретичні засади, методи та засоби (апаратні і програмні).

Отже, використання інформаційних технологій передбачає наявність таких *засобів,* як комп'ютер, планшет або мобільний пристрій із доступом до мережі Інтернет, що є складовими інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та використовуються на всіх етапах навчання. Комп'ютер може використовувати як навчальний посібник, засіб діагностування і контролю, джерело навчально-виховної інформації. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – це сукупність сучасної комп'ютерної техніки, засобів телекомунікаційного зв'язку та програмного забезпечення, яка дає змогу інтерактивно супроводжувати сучасні технології навчання, тобто комп'ютерні або нові інформаційні технології навчання – це процеси підготовки і передавання інформації, а засобом їх впровадження є певний кінцевий засіб – планшет, комп'ютер, мобільний телефон тощо.

Особливої важливості в освітньому процесі в системі виховання доброчесності та запобігання корупції набуває застосування інформаційно-комунікаційних технологій для вирішення таких завдань, як накопичення правової бази даних, створення електронних бібліотек із матеріалами стосовно етичних принципів доброчесної поведінки, протидії та запобігання корупції, а також відповідною нормативною базою.

Інформаційно-комунікаційні технології – це системний інформаційний феномен, що поєднує уніфіковані технології, програмне забезпечення, накопичувальні та аудіовізуальні системи, телекомунікації, мережеві та цифрові способи передачі, накопичення, обміну, збереження, зміни інформації. Інформаційно-комунікаційні технології в галузі освіти і навчання пов'язані з такими поняттями:

1) інформації в педагогічному, передовсім навчальному сенсі;

2) навчання як способу цілеспрямованого передавання інформації за допомогою засобів інформаційних технологій;

3) технологій, передовсім, педагогічних, розроблених у педагогічній науці досить ґрунтовно із включенням значущого і місткого інформаційного компонента [4, с. 68–69].

В освітньому процесі найчастіше використовують такі ІКТ: інтерактивну дошку, електронні презентації, систему інтерактивного опитування, аудиторну інтерактивну систему та ін.

Метою використання інформаційних технологій є оптимізація часу у процесі виконання функціональних обов'язків, якість та оптимальність відбору потрібної інформації.

Інформатизація освіти забезпечує взаємозв'язок між традиційними педагогічними методами навчання та впровадженням інновацій в освітній процес сучасних інформаційно-комунікаційних і комп'ютерних технологій.

На сьогодні ІКТ виступають є допоміжним навчальним ресурсом та відіграють роль основного ресурсу для самостійного або дистанційного навчання.

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіту розглядають за такими напрямами:

- комп'ютерна техніка як засіб автоматизації процесу контролю, корекції, тестування;
- організація комунікацій на основі використання засобів інформаційних технологій для передавання і набуття педагогічного досвіду, написання методичної і навчальної літератури;
- комп'ютерна техніка як засіб навчання (удосконалення процесу викладання, що підвищує його якість та ефективність);
- комп'ютерні технології як інструмент навчання;
- комп'ютер та інші сучасні засоби інформаційних технологій (як об'єкт вивчення);
- нові інформаційні технології як засіб розвитку творчого потенціалу викладача й особи, яка навчається;
- використання нових інформаційних технологій для організації інтелектуального дозвілля тощо.

Отже, ІКТ визначено провідним інструментом навчання, виховання доброчесності та запобігання корупції з точки зору підвищення мотивації слухачів, контролю за рівнем засвоєння навчальних матеріалів курсу. Також ІКТ відображають взаємозалежність між поняттями інформаційно-комунікаційних технологій, інформації та її навчального змісту. У навчальному та виховному процесі безпосередньо у системі виховання доброчесності і запобігання корупції ІКТ виконують комплекс завдань: дають змогу отримувати інформацію про правову базу, зберігати й обробляти її, обмінюватися нею, отримувати довідкову інформацію через електронні бібліотеки, базу законодавчих документів, проводити тестування та інтерактивні опитування, застосовувати мікронавчання, готувати електронні презентації тощо.

Поєднання інноваційних рішень із сучасними підходами привело до виникнення інформаційно-комунікаційних платформ, які також називають «інформаційно-технологічними платформами» ІТ – платформами.

Дослідники трактують концепт «інформаційно-технологічна платформа» як сукупність продуктів, процесів і послуг. Поняття «інформаційно-технологічна платформа», пов'язане з інформаційними технологіями, та охоплює низку елементів.

Найбільш комплексним є визначення ІТ-платформи, запропоноване Р. Сун, С. Грегор, Б. Кетінг, як складної системи з технологічною базою, на якій

додаткові складові можуть взаємодіяти, дотримуючись стандартів і дозволяючи транзакції між зацікавленими сторонами. Інформаційно-комунікаційна платформа поєднує окремі програмні застосунки, інформаційні технології та інформаційні ресурси [3].

Використання ІТ–платформи у системі виховання доброчесності та запобігання корупції базується на систематизації викладення матеріалу, впорядкуванні, мотивації, доступності, забезпеченні онлайн-доступу до контекстно орієнтованого змісту, інтерактивного онлайн-контролю, забезпечення зворотного зв'язку на платформі дистанційного навчання (навчальному сайті). Отже, основними властивостями ІТ–платформи є систематизованість та упорядкованість, основними перевагами – інтерактивність, мобільність, необмеженість доступу до інформації, можливість маніпулювання великими обсягами інформації, гнучкість у навчанні, основною умовою – наявність засобу, для доступу до Інтернету, навчання, контролю за знаннями та повторення.

В нашому дослідженні застосування *інформаційно-комунікаційних платформ* безпосередньо стосується можливостей дистанційного навчання, що характеризується наявністю *інформаційно-навчального середовища* або засобів, за допомогою яких можна ознайомитися з матеріалами в контексті виховання доброчесності. Як інформаційно-навчальне середовище ми розуміємо спеціально створену освітню сукупність системно організованого, розподіленого забезпечення засобів передачі даних, інформаційних ресурсів, протоколів взаємодії, апаратно-програмованого й організаційно-методичного забезпечення, зорієнтованого на задоволення освітніх потреб користувачів. Інформаційно-технологічну платформу (ІТП) ми розуміємо як зручне навчально-виховне середовище для створення і розгортання інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційних ресурсів та управління ними, накопичення великих обсягів контекстуальної інформації, яку можна застосовувати в системі дистанційного навчання.

Наприклад, ефективною є платформа Moodle – безкоштовна, відкрита (Open Source) система (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment), в якій запропоновано різноманітний набір інструментів для комп'ютеризованого та інтерактивного навчання, зокрема дистанційного. Використання платформи передбачає багато функцій: проведення онлайн- лекцій з можливістю демонстрування презентацій, можливість тестування після пройденого навчання, наповнення відео і гіперпосиланнями на додаткові джерела інформації, презентаціями [2].

Застосування інформаційно-комунікаційних або нових інформаційних технологій в поєднанні з інноваційними педагогічними технологіями в освіті сприяє успішному розвитку міжкультурної, іншомовної, комунікативної та інших компетентностей, що доведено дослідженнями (М. Арістархової, В. Крикун, О. Пришляк, В. Скрипнікової). Отже, зазначені технології сприяти-

муть саморозвитку і самовдосконаленню майбутніх фахівців у багатьох сферах діяльності, а в системі виховання доброчесності та запобігання корупції – розвитку цифрової компетентності.

Інноваційні технології навчання на основі інформаційно- комунікаційних технологій дають змогу інтенсифікувати освітній процес: інтерактивною системою голосування, системою інтерактивного опитування. Система інтерактивного опитування (СІО) – це комплекс технічних засобів, що включає устаткування і потужне програмне забезпечення, призначене для комунікації, інтерактивного спілкування в аудиторії між слухачами і викладачем.

Отже, на сьогодні основою технологічного процесу засвоєння знань є отримання і перетворення інформації, тобто гармонійне поєднання педагогічних технологій з ІКТ. Педагог П. Безпалько визначає *педагогічну технологію* як змістовну техніку реалізації навчально-виховного процесу. Педагогічна технологія характеризує навчально-виховний процес, який містить діяльність тих, хто навчає, і тих, хто навчається, його структуру, форми організації навчання і виховання, методи та *засоби* навчання і виховання.

Запропонована у нашому дослідженні концепція створення навчального розділу для сектору безпеки та оборони у вихованні доброчесності і запобігання корупції на ІТ-платформі поєднує багатофункціональність (освітні курси, програми, освітні серіали, інформаційно-довідкові матеріали з елементами інтерактивності, мікронавчання) доступність, систематизацію матеріалу для зручного знаходження. Доцільно поєднати можливості інформаційно-комунікаційних технологій та модернізувати платформу за рахунок доступності лендінгу, тобто наявності певної сукупності одно сторінкових сайтів. Наповнення навчальної платформи передбачає наявність онлайн-курсів, бібліотеки, інших корисних матеріалів і лінків, зворотного зв'язку, опитувальників (у форматі Google). Для уніфікації та спрощення пошуку запропоновано застосовувати хештеги, що спрощує користувачам пошук публікацій відповідно до своїх інтересів.

Отже, головними перевагами використання ІКТ визначено:

- можливість індивідуалізації навчання;
- можливість доступу до навчальних матеріалів у зручний час;
- можливість самостійної роботи;
- можливість дистанційного навчання;
- використання мережі Інтернет;
- інтерактивність навчання;
- підвищення мотивації та пізнавальної активності;
- постійний контроль за рівнем засвоєння знань.

У процесі викладання навчального матеріалу курсу з виховання доброчесності, що реалізовується за допомогою інформаційно-комунікаційних

технологій з використанням дистанційної платформи, існує можливість постійної безпосередньої взаємодії ІТ-платформи зі слухачами, реалізовуваної в дидактичних системах комп'ютерного навчання на основі діалогу «людина–машина», що підтримує інтерактивність за рахунок навчальних програм (контрольних, тренінгових, інформаційних та ін.). Інтерактивне та проблемно-діяльнісне пізнання є основою андрагогічного підходу. Активне навчання спонукає до постійної емоційної включеності, безпосередньої взаємодії (інтеракції) між навчальною програмою і тим, хто навчається [5, с. 109]. Для визначення рівнів засвоєння знань можливе використання методів тестового контролю та методу інтерактивного контролю (інтерактивних програмних опитувань), що дають змогу забезпечувати зворотний зв'язок у процесі навчання, щоб систематично, повно, точно й оперативно отримувати дані про успішність навчання та ефективність навчального процесу.

Підвищення рівня обізнаності у вихованні доброчесності, етичної поведінки та запобігання корупції у секторі безпеки й оборони на сьогодні відбувається в системі неформальної освіти (курсової підготовки) за очно-дистанційною формою підвищення кваліфікації, а також на базі проведення занять на факультативному курсі «Виховання доброчесності та запобігання корупції» зі слухачами другого курсу денної форми навчання в системі формальної освіти з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що також мають відігравати провідну роль у дистанційному навчанні в разі переведення навчання в дистанційну форму за допомогою ІТ- платформ.

Висновок. Проведений аналіз теорії і практики використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі дає змогу стверджувати, що на сьогодні інформатизація освіти є головною технологічною вимогою вітчизняної державної політики, що забезпечує застосування інноваційних педагогічних технологій, впровадження програмних продуктів та керування ними в зручний спосіб, надаючи розширені можливості для виховання доброчесності та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій зменшує часові витрати, активізує творчу активність слухачів, взаємодію суб'єктів навчання на новому рівні, підвищує якість прийнятих рішень, мотивацію, розвиток критичного, аналітичного мислення та комунікативної взаємодії. Отже, використання інформаційно-комунікаційних технологій можна вважати перспективним напрямом у системі виховання доброчесності та запобігання корупції в секторі безпеки та оборони.

Література:

1. Збірник прикладів (компендіум) позитивного досвіду. Виховання доброчесності та боротьба з корупцією в оборонному секторі. Женева - Київ. 2010. 381 с.

2. Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment. URL: https://moodle.org/mod/page/view.php?id=8174 (дата звернення 27.11.2024)

3. Sun R., Gregor S., Keating B. Information technology platforms: Definition and research directions Australasian Conference on Information Systems (ACIS), 2–4 December, Adelaide. 2015.

4. Галецький С. Формування комунікативної компетентності майбутніх викладачів іноземних мов засобами інформаційно-комунікаційних технологій: дис… канд. пед. Наук: 13.00.04; Житомир. 2020. 292 с.

5. Скрипнікова В. Розвиток міжкультурної компетентності майбутніх магістрів військового управління у професійній підготовці: дис… д-ра філософії: 13.00.04; НУОУ. Київ. 2023. 328 с.

References:

1. Zbirnyk prykladiv (kompendium) pozytyvnoho dosvidu Vykhovannia dobrochesnosti ta borotba z koruptsiieiu v oboronnomu sektori (2010). [Collection of examples (compendium) of positive experience. Education of integrity and fighting corruption in the defense sector]. Zheneva – Kyiv. 381 p. [in Ukrainian].

2. Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment. URL: https://moodle.org/mod/page/view.php?id=8174 [in English].

3. Sun, R., Gregor ,S., & Keating, B. (2015). Information technology platforms: Definition and research directions Australasian Conference on Information Systems (ACIS), 2–4 December, Adelaide. [in English].

4. Haletskyi, S. (2020). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh vykladachiv inozemnykh mov zasobamy informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii: dys… kand. ped. Nauk: 13.00.04 [Formation of communicative competence of future teachers of foreign languages by means of information and communication technologies: dis… Cand. Ped. Sciences: 13.00.04]. Zhytomyr. 292 p. [in Ukrainian].

5. Skrypnikova, V. (2023). Rozvytok mizhkulturnoi kompetentnosti maibutnikh mahistriv viiskovoho upravlinnia u profesiinii pidhotovtsi: dys… d-ra filosofii: 13.00.04 [Development of intercultural competence of future masters of military administration in professional training: dissertation… doctor of philosophy: 13.00.04]. NUOU. Kyiv. 328 p. [in Ukrainian].

УДК 373.3.016:3]:159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1261-1272

Сухопара Ірина Геннадіївна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри початкової освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (044) 295-59-35, https//orsid.org/0000-0001-6330-7825

Колій Діана Олександрівна магістрант факультету педагогічної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, тел.: (044) 295-59-35

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ

Анотація. Проблема збереження народом власної ідентичності, власних цінностей, культури, традицій стає актуальною в сучасному світі. Громадянська та історична освітня галузь, що запроваджена для вивчення в початковій школі, має значний потенціал щодо утвердження особистісної, соціальної, національної ідентичності учнів. Завдання її вивчення визначили три напрями формування ідентичності в початковій школі, які тісно пов'язані між собою: особистісний, соціальний, національний. Особистісний рівень ідентичності спрямований на формування потреби пізнання себе, своїх можливостей, здібностей, талантів, сприймання і усвідомлення себе як унікальної, неповторної індивідуальності. Для формування власної ідентичності молодших школярів у процесі вивчення громадянської та історичної освітньої галузі важливо спрямовувати освітній процес на: пізнання молодшими школярами себе, своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, цінностей, чеснот, виокремлення власної відмінності, унікальності, що буде основою для формування адекватної самооцінки, самоцінності, почуття власної гідності, впевненості у собі; визнання цінності кожного школяра, повага, толерантне ставлення до відмінностей інших на основі побудови стосунків як особистісно-орієнтованих, рівноправних, як співпраці, співтворчості учасників освітнього процесу; створення умов для самовираження, самореалізації, самоідентифікації, вияву унікальності, неповторності кожного учня за допомогою атмосфери емоційного комфорту, заохочення, мотивації, стимулювання, партнерства, підтримки кожного, організації активної, творчої діяльності, ситуацій успіху; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду молодших школярів. Доцільним для формування ідентичності учнів початкової школи є організація ігрової, проєктної, дослідницької, творчої, волонтерської діяльності, прове-

дення ранкових зустрічей, екскурсій, експедицій, відвідування музеїв, читання і обговорення художніх творів, що викликають емоції, почуття, розгляд проблемних ситуацій, виконання ціннісно-орієнтованих завдань, вправ на самопізнання, самооцінку, саморозвиток.

Ключові слова: ідентичність, власна ідентичність, соціальна ідентичність, національна ідентичність, громадянська та історична освітня галузь, початкова школа.

Sukhopara Iryna Gennadiyevna PhD in Pedagogic sciences, Senior Lecturer at the Department of Elementary Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, tel.: (044) 295-59-35, https//orsid.org/0000-0001-6330-7825

Kolii Diana Oleksandrivna, graduate student, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, tel.: (044) 295-59-35

FEATURES OF THE FORMATION OF THEIR OWN IDENTITY OF PRIMARY SCHOOL PUPILS DURING THE STUDY OF CIVIC AND HISTORICAL EDUCATIONAL FIELD

Abstract. The problem of preserving the people's own identity, values, culture, and traditions is becoming relevant in the modern world. The civic and historical educational field, introduced for study in elementary school, has significant potential for affirming the personal, social, and national identity of pupils. The objectives of its study identified three areas of identity formation in primary school, which are closely related to each other: personal, social, and national. The personal level of identity is aimed at forming the need to know oneself, one's capabilities, abilities, talents, and to perceive and realize oneself as a unique, unrepeatable individuality. To form the own identity of younger schoolchildren in the process of studying civic and historical educational subjects, it is important to direct the educational process towards: getting to know younger schoolchildren themselves, their capabilities, abilities, needs, desires, interests, values, virtues, identifying their own differences, uniqueness, which will be the basis for the formation of adequate self-esteem, self-worth, a sense of self-worth, and self-confidence; recognizing the value of each schoolchild, respect, and a tolerant attitude towards the differences of others based on building relationships as personally oriented, equal, as cooperation, and co-creation of participants in the educational process; creating conditions for self-expression, self-realization, self-identification, and the manifestation of the uniqueness and uniqueness of each student through an atmosphere of emotional comfort, encouragement, motivation, stimulation, partnership, support for everyone, organization of active, creative activities, and situations of success; enriching the emotional and sensory experience of younger schoolchildren. It is advisable to organize play, project, research, creative, and

volunteer activities, conduct morning meetings, excursions, expeditions, visit museums, read and discuss works of art that evoke emotions and feelings, consider problem situations, perform value-oriented tasks, and engage in exercises for self-knowledge, self-esteem, and self-development.

Keywords: identity, personal identity, social identity, national identity, civic and historical educational field, primary school.

Постановка проблеми. Сучасні світові процеси глобалізації в економічній і культурній галузях, широка міграція населення, інформаційна революція, європоцентричність, російська військова агресія створюють нові виклики для громадянського суспільства, утвердження національної ідеї, посилюється необхідність збереження народом власної ідентичності, власних цінностей, культури, традицій. Освітні тенденції орієнтують на виховання активного, свідомого, відповідального громадянина, патріота своєї держави з почуттям власної гідності. Громадянська та історична освітня галузь, що запроваджена для вивчення вже в початковій школі, набуває значущості щодо формування національних цінностей, активної громадянської позиції на засадах демократії, ознайомлення з минулим і сучасним, утвердження особистісної і національної ідентичності учнів. Засвоєння молодшими школярами досвіду попередніх поколінь, національних, загальнолюдських цінностей, традицій, звичаїв, культури України закладає основи для перетворення у власні ціннісні орієнтири, ідентифікацію, яка поєднує в собі національні риси і самобутність українського народу, формування особистісної ідентичності, як важливого механізму самоідентифікації та соціалізації особистості, усвідомлення своєї належності до етнічної, соціальної, культурної спільноти. Одним із завдань вивчення громадянської та історичної освітньої галузі в початковій школі є формування власної ідентичності, усвідомлення унікальності, неповторності, самоцінності кожного школяра, що впливає на соціалізацію і становлення учнів. Процес становлення власної ідентичності як унікального комплексу особистісних рис, цінностей, уявлень про себе, свої можливості, здібності, місце в навколишньому світі в початковій школі має свої особливості, механізми, способи здійснення. Відповідно актуальними постають питання особливостей формування власної ідентичності молодших школярів, визначення способів її реалізації в ході вивчення громадянської та історичної освітньої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження дефініції «ідентичність» стало предметом вивчення філософії, соціології, психології, культурології, історії, педагогіки. Філософське бачення розуміння і способів ідентифікації представлено в роботах М. Бердяєва, В. Васютинського, П. Гнатенка, Р. Димерця, В. Кізіми, В. Лісового, Н. Лоського, В. Розанова. Теоретичні аспекти ідентичності розроблені українськими істориками, політологами, культурологами Я. Грицаком, В. Вітковським, Г. Касьяновим,

Л. Нагорною, І. Михайлином, М. Рябчук, Н. Яковенко. Соціологічні уявлення ідентичності як ототожнення людини з соціальним статусом, певною групою, спільнотою розкриті в працях П. Бергера, П. Бурдьє, Т. Лукмана, Т. Парсонса**,** О. Швачко, М. Шульги. Ідентичність як предмет психологічного аналізу, важливий механізм самоідентифікації і соціалізації особистості подана в дослідженнях закордонних учених Е. Еріксона, А. Маслоу, Дж. Міда, К. Роджерса, Д. Тернера, Г. Теджфела, В. Франкла, Л. Божович, Л. Виготського і вітчизняних дослідників І. Беха, М. Боришевського, П. Гнатенка, А. Лиманкіної, С. Максименка, Л.Е. Орбан-Лембрик, В. Павленка, Р. Павелківа, В. Рибалка, І. Чеснокової, Т. Яблонської.

На значущості молодшого шкільного віку у процесі формування власної ідентичності особистості наголошували психологи і педагоги. Проте дослідники К. Журба, А. Ковальова, Л. Костюк, Н. Муляр, Н. Силенко, Л. Телецька більше звертають увагу на формування національно-культурної, громадянської ідентичності молодших школярів. Соціокультурні виміри ідентичності учнів початкової школи розкриті в роботі Н. Муляр, Н. Калити. Цінними є дослідження О. Масюк про формування ціннісного самоставлення молодших школярів, Н. Білоусової, Л. Кулакової, В, Киричок, В. Федько про формування почуття власної гідності, що дотичні проблеми власної ідентичності.

Питання вивчення громадянської та історичної освітньої галузі в межах інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у початковій школі представлені в роботах Н. Бахмат, Н. Бібік, Т. Воронцової, Т. Гарачук, Т. Гільберг, М. Єпіхіної, О. Кравчук, В. Пономаренко, С. Тарнавської та інших. Проте, недостатньо розкриті особливості формування власної ідентичності молодших школярів під час вивчення громадянської та історичної освітньої галузі в початковій школі.

Мета статті – дослідження та обґрунтування особливостей формування власної ідентичності молодших школярів під час вивчення громадянської та історичної освітньої галузі в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі феномен ідентичності полягає в здатності індивіда до інтеграції особистісного та соціального досвіду, підтримання власної унікальності, неповторності й суб’єктивності. Ідентичність розглядається: філософами як «сконструйована індивідом система значимих уявлень про себе та інших, яка формується, відтворюється й змінюється в дискурсивних практиках. Ідентичність є самість, яка знаходить себе шляхом ототожнення себе зі значимим Іншим [1, С. 203]» (О. Попова), «сконструйована за допомогою культури самість і інакшість (sameness and otherness) [2, С.58]» (О. Гнатюк); психологами як: «усвідомлення індивідом своєї приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для нього значний сенс [3]» (В. Шапар); «специфічний внутрішній, суб’єктивний стан особистості, в якому відображається усвідомлення нею себе як своєрідної

стійкості, як самототожності, переживання постійного наявного Я, його збереження [4, С. 30]»; «1) збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя; 2) стійкий образ «Я», усвідомлення в собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визначаються своїми і достовірними [5, С. 74]» (Ю. Приходько, В. Юрченко); педагогами як «певний цілісний образ, складений індивідом про самого себе, незмінний у всіх життєвих ситуаціях, в яких він себе усвідомлює; співвідношення себе з певною соціальною групою [6, С. 165]» (Л. Телецька, А. Ковальова). Аналіз філософської, психологічної, соціологічної, історичної, педагогічної літератури засвідчив, що ідентичність розглядається як складний багатовимірний феномен. Спільним у поглядах дослідників різних наук є розуміння ідентичності як унікальності, неповторності, самості людини і співвідношення себе з певними соціальними групами, спільнотами.

Закордонним дослідником Е. Еріксоном визначено такі ознаки ідентичності, як:

1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі (дії у минулому та сподівання на майбутнє сприймаються як такі, що тісно пов'язані з сьогоденням);

2) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі (індивід, незалежно від місця знаходження, сприймає себе як цілісність, а власні дії та рішення розглядає не як випадкові або кимось нав'язані, а як внутрішньо зумовлені);

3) ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають людині підтримувати й розвивати відчуття ідентичності) [7].

Дослідники Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Е. Фромм, Г. Брекуелл, З. Бауман розглядають два аспекти ідентичності – особистісний і соціальний. Особистісний аспект ідентичності (орієнтований на унікальність людини) представляє власне уявлення про особистісні унікальні характеристики, сприймання себе, як індивіда. Соціальний аспект ідентичності (орієнтований на соціальне оточення) представляє самовизначення до певної соціальної групи, базується на несвідомому прийнятті людиною норм, цінностей, моделей поведінки та мислення групи, з якою індивід себе ідентифікує. Вченими відзначається тісний взаємозв'язок особистісного і соціального аспектів ідентичності; виникнення ідентичності в результаті взаємодії з іншими людьми, засвоєння соціальних цінностей, норм, правил, способів поведінки.

Педагогів більше цікавить аспект розвитку і становлення власної ідентичності, механізми, чинники, умови, які впливають на розвиток, доцільні інструменти формування ідентичності школярів в освітньому процесі. На думку дослідника Е. Еріксона, розвиток ідентичності – це синтез ідентифікацій, що виникають в процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими

особами, а згодом – з малими й великими спільнотами. Вчений визначав певну організуючу функцію ідентичності в розвитку особистості [7].

Процес розвитку ідентичності в молодшому шкільному віці має свої вікові та психологічні особливості. Психологами доведено сензитивність молодшого шкільного віку для розвитку ідентичності. Учні початкової школи розуміють чим вони відрізняються від інших, можуть розмірковувати про себе, бачити себе очима інших людей, оцінювати себе, свої думки, дії, вчинки, знаходити відповідність власної поведінки щодо соціальних норм. Емпіричні дослідження О. Шістко [8] підтверджують, що у молодших школярів спостерігається найбільша динаміка формування ідентичності. Для дітей цієї вікової групи властива швидка зміна соціального статусу, поступове зростання соціального компонента ідентичності, при цьому превалює особистісний компонент. Це пояснюється тим, що ідентичність, як система уявлень про себе є ще досить рухомою в цьому віці, може швидко змінюватися, залежати від оцінки, поглядів авторитетних дорослих, результатів навчання в школі. В той же час набуває ваги інтегральна ідентичність з малими групами, стає важливою думка однолітків.

На процес становлення власної ідентичності, як доведено вченими, впливають внутрішні (психологічні) чинники і зовнішні. До внутрішніх чинників відносять визнання власної унікальності, неповторності, впевненість у собі, наявність позитивної Я-концепції. Зовнішніми чинниками вважають навколишнє середовище, яке оточує дитину і впливає на формування її системи цінностей, уявлень, поведінки. До таких чинників відносять сім'ю, освіту, інформаційний простір, суспільні відносини.

Значний потенціал у формуванні ідентичності молодших школярів має громадянська та історична освітня галузь, оскільки завдання її вивчення співвідносяться з формуванням ідентичності: формування громадянської компетентності, активної громадянської позиції на засадах демократії включає громадянську ідентичність; ознайомлення з історією, традиціями, звичаями, культурою українського народу сприяє формуванню національної ідентичності;, набуття соціального досвіду допомагає формуванню соціальної ідентичності. Окремим завданням визначено формування власної ідентичності здобувачів початкової освіти.

Аналіз вимог Державного стандарту початкової освіти дав можливість визначити результати навчання учнів 1 – 4 класів, що безпосередньо стосуються формування ідентичності, а саме: власної – розповідає про себе, свої вподобання, свій характер, захоплення, якими вирізняється від інших осіб, про свої успіхи, мрії та пояснює шляхи їх здійснення, про свої проблеми, шляхи їх розв'язання; формулює власну думку щодо вчинку, події, пам'ятки культури; соціальної – розповідає про свою родину, однокласників, їх успіхи, пояснює, що означає бути членом родини, громади, класу, про власну роль, обов'язки в сім'ї, школі, долучається до корисних справ у родині, класі, школі;

пояснює важливість співпраці в групі, виконує різні ролі в групі, домовляється і дотримується доброчесних правил взаємодії з однокласниками на основі поваги інших, різноманітності, дотримується досягнутих домовленостей, пояснює їх важливість; звертається за допомогою до старших у разі, коли його або інших ображають; національної – досліджує та розповідає про своє походження, родовід; розповідає про Україну, розпізнає та шанобливо ставиться до державних символів України, виокремлює важливі для громадян України події, пояснює їх вплив на життя, наводить приклади культурно-історичної спадщини України; пояснює, що означає бути громадянином України, визначає свою роль у школі, громаді, державі; досліджує, долучається, ставиться з повагою до родинних і національних традицій, свят, пояснює їх значення для себе [9].

Як бачимо, результати навчання здобувачів освіти 1 – 4 класів визначили три основні напрями формування ідентичності в початковій школі, які тісно пов'язані між собою: особистісний або власний, соціальний і національний. При цьому кожний з них має свою мету і завдання, особливості формування ідентичності.

Особистісний рівень ідентичності спрямований на формування потреби пізнання себе, своїх можливостей, здібностей, талантів, сприймання і усвідомлення себе як унікальної, неповторної індивідуальності. Власна ідентичність розуміється як унікальна сукупність цінностей, переконань, інтересів, уявлень про себе, свої можливості, здібності, потреби, особистісні риси та місце в навколишньому світі, що відрізняють нас від інших, роблять унікальними серед інших людей. Важливим у процесі становлення власної ідентичності є сприйняття себе як унікальної, неповторної індивідуальності. Це включає такі важливі аспекти, як самосвідомість, самовизначення, самоцінність, самооцінка, почуття належності до певної групи, спільноти, соціальна роль.

Для формування власної ідентичності здобувачів початкової освіти під час вивчення громадянської та історичної освітньої галузі важливо спрямовувати освітній процес на:

пізнання молодшими школярами себе, своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, цінностей, чеснот, рис, якостей поведінки, виокремлення власної відмінності, унікальності, неповторності, індивідуальності, що буде основою для формування адекватної самооцінки, самоцінності, почуття власної гідності, впевненості у собі;

визнання цінності кожного школяра, повагу, толерантне ставлення до відмінностей інших на основі побудови стосунків як особистісно-орієнтованих, рівноправних, як співпраці, співтворчості учасників освітнього процесу;

створення умов для самовираження, самореалізації, самоідентифікації, вияву унікальності, неповторності, індивідуальності кожного учня за допомогою атмосфери емоційного комфорту, заохочення, мотивації, стимулювання, партнерства, підтримки кожного, організації активної, творчої діяльності, ситуацій успіху;

збагачення емоційно-чуттєвого досвіду молодших школярів, що забезпечує емоційні потреби, формує ціннісні орієнтири молодших школярів, сприяє набуттю знань, умінь, навичок у соціумі, дозволяє виявляти власні здібності, взаємодіяти з іншими.

Розкриємо детальніше кожен аспект формування власної ідентичності під час вивчення громадянської та історичної освітньої галузі.

Пізнання себе, власних можливостей молодшими школярами важливо для виявлення своїх сильних і слабких сторін, переваг і недоліків, що допоможе формувати уявлення про самого себе, адекватну самооцінку, цінувати себе, пишатися власними досягненнями, відтак розвивати впевненість у собі, почуття власної гідності, створювати позитивний «Я-образ». В той же час пізнання себе сприяє мотивації власного розвитку, допоможе виявити ті інтереси, потреби, бажання, чесноти, які ще потребують удосконалення, з'ясувати з допомогою вчителя, батьків шляхи їх розвитку, саморозвитку, способи досягнення мети. Пізнання себе сприяє оцінюванню себе на основі розуміння та усвідомлення самого себе, своїх думок, дій, вчинків.

Змістова лінія «Я – людина» (за Типовою освітньою програмою Р. Шияна) і «Людина» за Типовою освітньої програмою О. Савченко, що вивчається в межах інтегрованого курсу «Я досліджую світ», який об'єднує вивчення громадянської та історичної, соціальної та здоров'язбережувальної, природничої та інших освітніх галузей, допомагає зосереджувати увагу на пізнанні власних можливостей під час опанування окремих тем. Так теми «Моє ім'я, звідки воно взялося», «Моє зовнішнє та внутрішнє «Я», «Я – неповторний / неповторна», «Описую мій характер» дозволяють більше дізнатися про себе, теми «Досліджую свої можливості», «Аналізую свої звички», «Визначаю свої знання та вміння», «Виявляю мої вподобання» містять дослідницький компонент, теми «Про що я мрію», «Чому я дію», «Навіщо я навчаюся», «Які у людей є бажання і потреби» змушують виявити мотивацію власної діяльності, вчинків, замислитися над сенсом життя, тема «Чого хоче кожна людина» допоможе шукати, обмірковувати спільні та індивідуальні цінності, теми «Гідність людини», «Недопустимість принижень, принизливих покарань» спрямовані на виховання почуття власної гідності, відстоювання власних прав.

Вважаємо, що доцільними формами роботи будуть різноманітні вправи, завдання, ігри, дослідницькі проєкти, дослідницькі завдання, які допоможуть молодшим школярам краще пізнати себе. Виявити свої здібності, таланти допоможе різноманітна творча, ігрова, практична діяльність, яка може бути проведена у формі конкурсів, вікторин, турнірів, виставок, ігор. Сюжетні, рольові, ділові ігри, квести, веб-квести допоможуть розкрити здібності, можливості молодших школярів, виявити лідерські, організаторські вміння. Читання і обговорення художніх творів посилить мотивацію до досягнення

цілей, познайомить із зразками поведінки, способами вирішення складних завдань. Ранкові зустрічі відіграють ключову роль у формуванні власної ідентичності, оскільки молодші школярі мають можливість у колі однокласників презентувати себе, свої інтереси, успіхи, більше дізнатися про інших, поділитися думками, обговорити правила спільного життя, проблеми, що турбують, знайти рішення.

Визнання цінності кожного школяра, поваги, толерантного ставлення до відмінностей інших. Визнання цінності кожного учня, його унікальності, індивідуальності, допоможе розкрити індивідуальність школяра, задовольнити різноманітні освітні потреби, врахувати можливості, здібності, інтереси, бажання, мотиви школярів, що сприятиме їх саморозвитку і самореалізації. Погоджуємося з думкою В. Федько, що «орієнтація навчально-виховного процесу на самоцінність учня, визнання його виняткової соціальної та індивідуальної цінності, усвідомлення і переживання соціальної оцінки своєї ролі і значущості сприятимуть його творчості та особистісній успішності [10, С. 246]».

Важливою для учнів початкової школи є повага до себе, ставлення як до дорослого з боку педагогів, батьків, ровесників, що буде впливати на самовираження і самоствердження школярів. Підтримуємо думку психолога І. Беха, що «індивідуальна емоційна зацікавленість у тому, щоб бути гідним самоповаги і поваги оточуючих зумовлює розуміння необхідності та емоційної потреби відповідати позитивному моральному еталону [11]».

На процес становлення власної ідентичності впливає толерантне ставлення вчителя, який організує освітній процес на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, створює толерантне середовище, де приймають, поважають відмінності інших, з розумінням до них ставляться, показує зразок толерантної поведінки, спілкування, організує співпрацю на основі поваги, злагоди, порозуміння, партнерства. Педагог формує в учнів початкової школи позитивне ставлення до себе (адекватна самооцінка, почуття власної гідності, прагнення до самопізнання, самореалізації, саморозвитку) і позитивне ставлення до інших (вміння бачити і розуміти відмінності інших, визнавати право бути іншим).

Для *створення умов для самовираження, самореалізації, самоідентифікації молодших школярів* важливо створити оточення педагогічної підтримки, партнерства, мотивації, заохочення. Позиція вчителя, який активізує розвиток дитини, стимулює намагання, прагнення школяра до власного пізнання, самовираження, самореалізації, формує мотиви до саморозвитку створює умови для самоідентифікації молодших школярів.

Доцільно створювати ситуації успіху, які надають можливість пережити сильні позитивні емоції, такі як радість, захват, захоплення від усвідомлення «маленької перемоги», власного росту, розвитку, руху вперед, створюють умови для успішного самовираження, самореалізації, стимулюють на досягнення більш високих результатів у власному розвитку, навчанні, взаємодії.

Успіх підвищує самооцінку, надає впевненості у собі, власних силах, можливостях здійснення задуманого, допомагає усвідомити власні компетенції, бажання повторити успіх, планувати і здійснювати мету.

Збагачення емоційно-чуттєвого досвіду молодших школярів допоможе задовольнити емоційні, моральні, соціальні потреби молодших школярів. Емоційно-чуттєвий досвід набувається молодшими школярами в практичній взаємодії зі світом як сукупність уявлень, знань, умінь, навичок, способів поведінки в емоційній сфері, що визначають ціннісні орієнтири, ставлення до себе, інших, оточуючого світу. Пізнання себе, оцінювання себе, визнання своєї ідентичності молодшими школярами викликають емоційні переживання, які відображають власне ставлення учня до того, що вони відчувають до себе та інших. Емоційно-ціннісне ставлення до себе лежить в основі поваги, самоповаги, самоцінності, власної гідності, впевненості в собі, прийняття власної унікальності. За допомогою емоцій, емоційного відгуку відбувається привласнення цінностей інших людей, спільноти, народу, держави і формування власних ціннісних орієнтирів, правил, норм, способів поведінки у молодших школярів.

Вивчення громадянської та історичної освітньої галузі дає можливість за допомогою художніх творів, історичних джерел, фактів, артефактів познайомитися з цінностями сім'ї, родини, народу, української держави з метою ознайомлення, розуміння, формування власного ставлення до подій, цінностей. Ознайомлення з історичними джерелами, їх вивчення, дослідження під час екскурсій, експедицій, відвідування музеїв викликає емоції захоплення, захвату, здивування, подиву, інтересу, довіри, очікування, бажання більше дізнатися, долучитися, відгукнутися на події, факти, предмети старовини, пам'ятки культури. Такий емоційний відгук викликає осмислення цінностей, поглядів, формує власне ставлення. Художні твори знайомлять з вчинками, діями, ровесників, допомагають зрозуміти їх поведінку, мотиви, викликають емоції, почуття, що сприяє формуванню власних уявлень про себе, свою поведінку, вчинки, ставлення. Створення проблемних ситуацій, розв'язання емоційно-орієнтованих, ціннісно-орієнтованих завдань стимулює обговорення, переживання, висловлення власної думки, відстоювання власної позиції, доведення власної точки зору, що допомагає формувати власну ідентичність молодших школярів. В такій діяльності формуються навички життя в соціумі, коли потрібно вчитися не лише проявляти власну унікальність, а і розуміти, приймати неповторність інших, будувати стосунки, спільно діяти, приймати рішення, досягати мети, співпрацювати.

Висновки. Процес становлення власної ідентичності як унікального комплексу особистісних рис, цінностей, уявлень про себе, свої можливості, здібності, місце в навколишньому світі є важливим завданням вивчення громадянської та історичної освітньої галузі. Для формування власної ідентичності молодших школярів у процесі вивчення громадянської та історичної

освітньої галузі важливо спрямувати освітній процес на: пізнання себе, своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, цінностей, чеснот; визнання цінності кожного школяра, поваги, толерантного ставлення до відмінностей інших на основі побудови стосунків як особистісно-орієнтованих, рівноправних, як співпраці, співтворчості учасників освітнього процесу; створення умов для самовираження, самореалізації, самоідентифікації, вияву індивідуальності кожного за допомогою атмосфери емоційного комфорту, заохочення, партнерства, підтримки, організації активної, творчої діяльності, ситуацій успіху; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду молодших школярів. Доцільним для формування ідентичності учнів початкової школи є організація ігрової, проєктної, дослідницької, творчої, волонтерської діяльності, проведення ранкових зустрічей, екскурсій, експедицій, відвідування музеїв, читання і обговорення художніх творів, що викликають емоції, почуття, розгляд проблемних ситуацій, виконання емоційно-орієнтованих, ціннісно-орієнтованих завдань, вправ на самопізнання, самооцінку, саморозвиток.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в розробці дидактичних і методичних матеріалів для формування власної ідентичності учнів початкової школи під час вивчення громадянської та історичної освітньої галузі.

Література:

1. Попова О. В. Поняття «ідентичність»: до проблеми визначення. *Педагогіка, психологія і соціологія.* 2011. Вип.10, С. 200–204.

2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.

3. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

4. Журба К. О., Бех, І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія. Київ: НАПНУ, 2019. 150 с.

5. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

6. Телецька Л. І., Ковальова А. П. Формування національно-культурної ідентичності особистості молодших школярів: психолого-педагогічний екскурс. *Освітньо-науковий простір.* 2024. Випуск 6 (1). С. 163–171.

7. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза. М., 2006.344 с.

8. Шістко Л.О. Динаміка формування ідентичності молодших школярів, підлітків та осіб юнацького віку. *Габітус.* 2021. Випуск 26. С. 144–150.

9. Державний стандарт початкової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. №87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.09.2021).

10. Федько В.В. Дослідження почуття власної гідності молодших школярів у руслі діяльнісної парадигми. *Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі*: монографія / за ред. С.Д.Максименка. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. С. 245–259.

11. Бех І.Д. Виховання особистості: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.

References:

1. Popova, O. V. (2011) Poniattia «identychnist»: do problemy vyznachennia [The notion of «identity»: to the problem of definition]. *Pedahohika, psykholohiia i sotsiolohiia – Pedagogy, psychology and sociology. 10,* 200–204 [in Ukrainian].
2. Hnatiuk, O. *Proshchannia z imperiieiu: Ukrainski dyskusii pro identychnist [Farewell to Empire: Ukrainian Debates on Identity].* Kyiv: Krytyka, [in Ukrainian].
3. Shapar, V. B. (2007). *Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk [Modern interpretive psychological dictionary].* Xarkiv: Prapor [in Ukrainian].
4. Zhurba, K. O., Bekh, I. D., Dokukina, O. M., Fedorenko, S. V., Shkilna, I. M. (2019). *Natsionalno-kulturna identychnist u stanovlenni pidlitka:Natsionalno-kulturna identychnist u stanovlenni pidlitka [National-cultural identity in the development of a teenager].* Kyiv : NAPNU [in Ukrainian].
5. Prykhodko, Yu.O., Yurchenko. VI. (2012). *Psykholohichnyi slovnyk-dovidnyk [Psychological dictionary-reference].*Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
6. Teletska, L. I., Kovalova, A. P. (2024). Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti osobystosti molodshykh shkoliariv: psykholoho-pedahohichnyi ekskurs. [Formation the national and cultural identity of the personality of primary school students: a psychological and pedagogical excursion]. *Osvitno-naukovyi prostir.– Educational scientific space, 6 (1),* 163–171 [in Ukrainian].
7. Erikson, E. (2006). *Identychnist: yunist i kryza [Identity: Youth and Crisis].* Moscow [in Russian].
8. Shistko, L.O. (2021). Dynamika formuvannia identychnosti molodshykh shkoliariv, pidlitkiv ta osib yunatskoho viku [The dynamics of the identity formation of junior schoolchildren, adolescents and young adults]. *Habitus – Habit, 26,* 144–150 [in Ukrainian].
9. Derzhavny`j standart pochatkovoyi osvity`[State standard of primary education] *(2018, February 21)* Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny` vid 21 lyutogo 2018 r. #87 Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
10. Fedko, V.V. (2017). Doslidzhennia pochuttia vlasnoi hidnosti molodshykh shkoliariv u rusli diialnisnoi paradyhmy [Research on the self-esteem of younger schoolchildren in the context of the activity paradigm]. *Diialnisna samorealizatsiia osobystosti v osvitnomu prostori – Active self-realization of the individual in the educational space* (pp. 245–259). Kyiv: Vydavnychyi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
11. Bekh, I. D. (2018). *Vykhovannia osobystosti [Personality development*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

УДК 796.03-053.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1273-1283

Фаріонов Володимир Миколайович старший викладач кафедри фізичного виховання, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв, https://orcid.org/0000-0001-5345-6886

Голуб Валентин Петрович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичного виховання та здоров'я, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ, https://orcid.org/0009-0009-1122-6033

Зубаль Майя Вікторівна кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, доцент кафедри спорту і спортивних ігор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0000-0002-8145-5263

Бірюк Влада Валеріївна старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Миколаїв, https://orcid.org/0000-0003-4638-5180

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ НА МОТИВАЦІЮ СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ

Анотація. У статті визначаються особливості впливу соціального оточення на мотивацію студентів до занять спортом. Зазначено, що мотивація є однією з фундаментальних дослідницьких проблем психологів, спортсменів, педагогів, філософів та соціологів як у нашій країні, так і за кордоном. Визначено, що мотивація – це сила, яка спонукає людей до задоволення певних потреб і змушує їх діяти з максимальною ефективністю для досягнення певних цілей, а мотивація до занять спортом – це певний імпульс, що викликає активність організму і визначає її напрямок. Обґрунтовано, що якщо студент має мотивацію, то будь-яка його діяльність буде виконуватися на високому рівні, а це безпосередньо буде впливати на розвиток його особистості. Він буде прагнути до постійного розвитку, самовдосконалення та самореалізації. Розглянуто внутрішню та зовнішню мотивацію до занять спортом: внутрішня мотивація – це прагнення займатися спортом задля отримання задоволення від активності, не замислюючись про матеріальну винагороду; зовнішня мотивація – це спонукання або примушення людини займатися спортом із зовні (обставини, стимули, накази). Звернуто увагу на те, що спортивна діяльність студентів є полімотивованою (визначається сукупністю декількох мотивів). Акцентовано увагу на тому, що якщо соціальне середовище позитивно

впливає на мотивацію до занять спортом у студентів, то воно може сприяти: формуванню сприятливого ставлення до мети занять спортом; формуванню сприятливого ставлення до спортивного успіху; формуванню сприятливого ставлення до своїх можливостей; формуванню сприятливого ставлення до тренувальної діяльності; формуванню сприятливих відносин із командою та тренером; формуванню сприятливого ставлення до змагальної діяльності. Зроблено висновок, що основною особливістю впливу соціального середовища на спортивну мотивацію студентів є вплив соціуму на свідомість студентів, тобто викладачів, одногрупників, адміністрації університету, сім'ї та друзів. Внутрішня мотивація особистості також відіграє важливу роль, адже якщо вона не хоче займатися спортом і не має до нього інтересу, то навіть соціальне середовище не зможе вплинути на її переконання та обізнаність.

Ключові слова: студенти, соціальне оточення, спорт, мотивація.

Farionov Volodymyr Mykolaiovych Senior Lecturer of the Department of Physical Education, Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0001-5345-6886

Colub Valentun Petrovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physical Education and Health, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, https://orcid.org/0009-0009-1122-6033

Zubal Maya Viktorivna Candidate of Sciences in Physical Culture and Sports (PhD.), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sport and Sport Games, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0000-0002-8145-5263

Biryuk Vlada Valerijiwna Senior Lecturer of the Department of Physical Education and Sports, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0003-4638-5180

THE INFLUENCE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT ON STUDENTS' MOTIVATION TO ENGAGE IN SPORTS

Abstract. The article identifies the peculiarities of the influence of the social environment on students' motivation to engage in sports. It is noted that motivation is one of the fundamental research problems of psychologists, athletes, teachers, philosophers and sociologists both in our country and abroad. It is determined that motivation is a force that motivates people to satisfy certain needs and makes them act with maximum efficiency to achieve certain goals, and motivation to play sports is a certain impulse that causes the activity of the body and determines its direction.

It is substantiated that if a student is motivated, then any of his or her activities will be performed at a high level, and this will directly affect the development of his or her personality. They will strive for continuous development, self-improvement and self-realization. The author considers the intrinsic and extrinsic motivation to engage in sports: intrinsic motivation is the desire to engage in sports for the sake of enjoying activity without thinking about material rewards; extrinsic motivation is the inducement or coercion of a person to engage in sports from the outside (circumstances, incentives, orders). It is emphasized that students' sports activities are poly-motivated (determined by a combination of several motives). It is emphasized that if the social environment has a positive effect on students' motivation to engage in sports, it can contribute to: the formation of a favorable attitude towards the purpose of sports; the formation of a favorable attitude towards sports success; the formation of a favorable attitude towards one's capabilities; the formation of a favorable attitude towards training activities; the formation of a favorable relationship with the team and coach; the formation of a favorable attitude towards competitive activities. It is concluded that the main feature of the influence of the social environment on students' sports motivation is the influence of society on the consciousness of students, i.e., teachers, classmates, university administration, family and friends. The intrinsic motivation of the individual also plays an important role, because if he or she does not want to play sports and has no interest in it, even the social environment will not be able to influence his or her beliefs and awareness.

Keywords: students, social environment, sports, motivation.

Постановка проблеми. В сучасних умовах буття людини важливим питанням є збереження її фізичного та психологічного здоров’я. Цього можна досягти з допомогою занять фізичною культурою та спортом. Проте як показує статистика рівень занять фізичною культурою та спортом почав різко знижуватися з 2020 року. Причиною цьому стала всесвітня пандемія короновірусу. Ситуація значно погіршилася у 2022 році коли країна-агресор здійснила широкомасштабне вторгнення на територію нашої країни.

В умовах постійного напруження та стресів студенти перестали виконувати навіть мінімальне фізичне навантаження, не говорячи вже про заняття різними видами спорту. Результати опитування здобувачів вищої освіти дозволили визначити, що основними причинами, які призводять до того, що вони не займаються фізичною культурою та спортом є: постійні стреси, апатія, лінощі, велике перенавантаження в умовах онлайн-навчання, а найголовніше – це відсутність мотивації.

Беручи до уваги все вищевикладене вважаємо, що актуальним є проведення дослідження з визначення особливостей впливу соціального оточення на мотивацію студентів до занять спортом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки науковці активно досліджують проблематику мотивації у фізичному вихованні та спорті.

Так, О. Марченко, М. Бричук та М. Дєдух досліджували особливості мотивації студентів до самостійних занять руховою активністю в умовах воєнного стану [1].

С. Лазаренко та Д. Балашов аналізували формування інтересу студентів до занять фізичною культурою та спортом [2].

І. Рогаль, В. Столярик, А. Чхань, В. Шкондя здійснювали моніторинг рівня мотивації студентів ЗВО до різноманітних видів фізичної активності в умовах військового стану в Україні [3].

Г. Безверхня та В. Цибульська розглядали педагогічні умови формування спортивної мотивації у спортсменів 15-16 років [4].

М. Кужель визначав фактори впливу на мотивацію студентів під час занять фізичною культурою [5].

Н. Щекотиліна розкривала роль мотивації до занять фізичним вихованням у студентів у контексті формування здорового способу життя [6].

Та попри значні напрацювання науковців з проблематики мотивації студентів до занять фізичною культурою та спортом залишається не дослідженим питання впливу соціального оточення на мотивацію студентів до занять спортом.

Мета статті полягає у визначенні особливостей впливу соціального оточення на мотивацію студентів до занять спортом.

Виклад основного матеріалу. Мотивація завжди була однією з фундаментальних дослідницьких проблем психологів, спортсменів, педагогів, філософів та соціологів як у нашій країні, так і за кордоном. Вивчення мотивації насамперед спрямоване на аналіз джерел активізації людини, спонукання її до дії та пошуку відповіді на питання «Чому вона це робить?». Іншими словами, йдеться про виявлення причини, яка спонукає людину до діяльності.

На думку В. Шевченко проблема мотивації є дуже актуальною з точки зору психології і розглядається у тріаді «мотивація-діяльність-особистість». Мотивація впливає на формування особистості [7, с. 221].

Ми повністю підтримуємо думку науковиці і хочемо зазначити, що якщо студент має мотивацію, то будь-яка його діяльність буде виконуватися на високому рівні, а це безпосередньо буде впливати на розвиток його особистості. Він буде прагнути до постійного розвитку, самовдосконалення та самореалізації.

Мотивація – це сила, яка спонукає людей до задоволення певних потреб і змушує їх діяти з максимальною ефективністю для досягнення певних цілей.

Мотивація – це стан душі, наповнений енергією і ентузіазмом, який спонукає людину працювати певним чином для досягнення бажаних цілей. Мотивація – це сила, яка штовхає людей працювати з високим рівнем

прихильності та зосередженості, навіть якщо справи йдуть проти них. Мотивація виливається в певний вид поведінки людини. Одним словом, мотивація є рушійною силою людських вчинків [8].

У сучасному тлумачному психологічному словнику зазначається, що мотивація містить спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. Усвідомлювані або неусвідомлювані психічні фактори, що спонукають індивіда до здійснення певних дій і визначають їхню спрямованість та цілі. У широкому змісті термін використовується у всіх сферах психології, що досліджують причини та механізми цілеспрямованої поведінки людини і тварин. За своїми проявами та функціями в регулюванні поведінки мотивуючі фактори можуть бути розділені на три відносно самостійних класи: 1) при аналізі питання про те, чому організм узагалі приходить у стан активності, розглядаються прояви по треб та інстинктів як джерел активності; 2) якщо вивчається питання, на що спрямована активність організму, заради чого зроблений вибір саме цих, а не інших актів поведінки, досліджують насамперед прояв мотивів як причин, що визначають вибір спрямованості поведінки; 3) при вирішенні питання про те, яким чином здійснюється регулювання динаміки поведінки, предметом дослідження є прояви емоцій, суб'єктивних переживань та установок у поведінці суб'єкта [9, с. 264-265].

Деякі науковці вважають, що мотивація – це процес, що відбувається в середині людини і спонукає її до дії, змушуючи поводитися в якійсь конкретній ситуації певним чином. Поведінка особистості, як правило, спрямовується її найбільш сильною в даний момент потребою, яку вона прагне задовольнити, активізуючи при цьому всю свою енергію і можливості [10; 11].

Мотивація є важливим аспектом фізичної активності та спорту. Поняття мотивації охоплює низку факторів, які спонукають людину діяти для досягнення певних цілей або задоволення потреб. У контексті фізичного здоров'я мотивація стосується здатності людини підтримувати інтерес і наполегливість у виконанні фізичних вправ, тренуванні та спорті [12].

Таким чином, можемо зазначити, що мотивація до занять спортом – це певний імпульс, що викликає активність організму і визначає її напрямок.

В контексті нашого дослідження нас цікавить як саме впливає соціальне оточення на мотивацію студентів до занять спортом, але для цього спочатку потрібно звернути увагу на те, що мотивацію поділяють на зовнішню та внутрішню. Внутрішня мотивація – це мотивація, яка йде із середини людини і безпосередньо пов'язана з її діяльністю. Ми можемо говорити про те, що сутністю внутрішньої мотивації є прагнення займатися спортом задля отримання задоволення від активності, не замислюючись про матеріальну винагороду.

Зовнішня мотивація – це спонукання або примушення людини займатися спортом із зовні (обставини, стимули, накази).

Спортивна діяльність студентів є полімотивованою (визначається сукупністю декількох мотивів). В цьому випадку ми повністю поділяємо думку науковців, які стверджують, що мотивація до занять спортом є складною системою мотивів, яка активує та спрямовує особистість до спортивної діяльності [13].

Отже, з вищезазначеного можемо зробити висновок про те, що соціальне середовище для студентів виступає зовнішньою мотивацією.

Румунський соціолог і соціальний психолог К. Замфір досліджуючи мотивацію розробив свою теорію в якій виокремив три компоненти мотивації, а саме:

- Внутрішня мотивація виникає з потреб людини і безпосередньо пов'язана з процесом і результатом діяльності. Переважання внутрішньої мотивації у дорослої людини активізує процес антиципації власної діяльності, яка здійснюється із задоволенням і без стресу.
- Позитивна зовнішня мотивація включає мотиви, які лише опосередковано пов'язані з процесом і результатом діяльності людини. До них відносяться висока заробітна плата, кар'єрне зростання, визнання колег і керівництва, престиж як стимул, заради якого доросла людина вважає за необхідне докладати зусиль, плануючи свою діяльність.
- Негативна зовнішня мотивація включає мотиви, які безпосередньо не пов'язані з процесом і результатом діяльності, але мають негативне емоційне забарвлення з метою уникнення покарання, критики, осуду, штрафів тощо [14].

Якщо соціальне середовище позитивно впливає на мотивацію до занять спортом у студентів, то воно може сприяти:

- формуванню сприятливого ставлення до мети занять спортом;
- формуванню сприятливого ставлення до спортивного успіху;
- формуванню сприятливого ставлення до своїх можливостей;
- формуванню сприятливого ставлення до тренувальної діяльності;
- формуванню сприятливих відносин із командою та тренером;
- формуванню сприятливого ставлення до змагальної діяльності [4].

Головними мотивами, які на прикладі соціуму сприяють тому, що студенти займають спортом є [15, с. 83-84]:

1. Зміцнення здоров'я та профілактика захворювань. Найбільш сильною мотивацією до занять спортом, безумовно, є можливість зміцнення здоров'я й профілактика захворювань. Сприятливий вплив на організм фізичних вправ відомий дуже давно та не викликає сумнівів. На сьогодні його можна розглядати у двох взаємозалежних напрямах: формування здорового способу життя й зменшення вірогідності захворювань; лікувальний вплив фізичних вправ при багатьох видах хвороб.

2. Підвищення працездатності. Тривалі психологічні дослідження поведінки людини при виконанні роботи показали, що зниження продуктивності праці відбувається внаслідок її монотонності, одноманітності. Безперервне виконання розумової діяльності призводить до зниження відсотка

сприйняття інформації, до більшого числа помилок. Короткочасне виконання спеціальних фізичних вправ для м'язів усього тіла й зорового апарату значно підвищує ефективність релаксації, ніж пасивний відпочинок. А в умовах дистанційного навчання це відіграє дуже важливу роль.

3. Задоволення від самого процесу занять спортом. У процесі занять спортом в організмі людини відбуваються зміни діяльності всіх систем, насамперед серцево-судинної й дихальної. Певні види фізичних вправ – незамінний засіб їх розрядки та нейтралізації негативних емоцій. Задоволення від тренувальної роботи пов'язане з виділенням гормонів надниркових залоз – адреналіну й нор-адреналіну.

4. Спортивна мотивація. Цей вид мотивації ґрунтується на прагненні студентів покращити власні спортивні досягнення. Уся історія людства, процес еволюції будувалися на дусі суперництва, на змагальному дусі взаємин. Прагнення досягти певного рівня, перевершити у своїх спортивних досягненнях суперника є одним із потужних регуляторів.

5. Естетична мотивація. Суть естетичної мотивації полягає в дотриманні моди на здоров'я, гармонійне людське тіло. Вона досить часто присутня там, де займаються аеробікою, атлетичною гімнастикою, системою йоги тощо. Зазвичай, естетична мотивація не має довгострокової спрямованості на конкретні напрями й види спорту.

6. Прагнення до спілкування. Самостійні заняття спортом з групою, наприклад у клубах за інтересами (оздоровчий біг, туризм, велоспорт), були однією з головних мотивацій у нашій країні більше десятка років, тому й носили масовий характер. Нині ситуація дещо змінилася. Ця мотивація не має настільки дієвого ефекту.

7. Прагнення пізнати свій організм, можливості. Ця мотивація багато в чому близька до спортивної мотивації, але не повністю аналогічна їй. Якщо спортивна мотивація – це суперництво між спортсменами, то цей вид мотивації заснований на бажанні перемогти себе, свої лінощі. Така мотивація полягає в бажанні максимально використовувати фізичні можливості свого організму, покращити свій фізичний стан, підвищити фізичну підготовленість.

8. Мотивація творчості, виховання й зміцнення сім'ї. Наступна складова частина самостійних занять фізичними вправами – група мотивацій. Фізичні вправи дають практично необмежені можливості для вдосконалення в різних напрямах, у тому числі й у зміцненні сім'ї. Вони відіграють величезну роль у справі виховання дітей: фактично через них проходить передача життєвого досвіду з покоління в покоління.

9. Випадкові мотивації. До них належать усі інші мотивації, що мають вузьку специфічну спрямованість. Найчастіше трапляється приклад випадкової мотивації зайнятися спортом – це бажання скинути зайву вагу й схуднути.

Можемо зазначити, що під час взаємодії студентів із соціальним середовищем у них можуть сформуватися мотиви до занять спортом, адже

саме соціальні суб'єкти визначають соціальні (зовнішні) фактори впливу на свідомість студента та його мотивацію, оскільки утворюються у зовнішньому (соціальному) середовищі.

Поглиблюючи наукові підходи, якими допускається поділ соціального середовища на відповідні рівні впливу на свідомість студентів (зокрема - мікро- та макро-), структуру цього середовища впливу на мотиваційну активність студента можна представити у трьох вимірах: «мікросередовище, в якій студент взаємодіє безпосередньо з викладачем, де від дій останнього формуються соціальні чинники впливу студента; мезосередовище, в якому студент взаємодіє безпосередньо з іншими суб'єктами в ЗВО, які не є викладачами, але так чи інакше впливають на його свідомість та, відповідно, мотиви (інші студенти, адміністрація ЗВО); макросередовище, в якому студент взаємодіє з суб'єктами за межами ЗВО у позанавчальний час, і які впливають на його свідомість (сім'я, друзі, знайомі тощо), і від дій яких залежить формування факторів впливу на нього» [16].

Вплив будь-якого із соціальних або психологічних чинників на свідомість студентів, визначають рівень їхньої мотиваційної активності. У той самий час, соціальні чинники можуть підвищувати або знижувати цей рівень у процесі навчання. Тому умовно соціальні чинники впливу на мотиваційну активність студентів можна розділити на «чинники розвитку» та «чинники гальмування».

Висновки. Отже, основною особливістю впливу соціального середовища на спортивну мотивацію студентів є вплив соціуму на свідомість студентів, тобто викладачів, одногрупників, адміністрації університету, сім'ї та друзів. Внутрішня мотивація особистості також відіграє важливу роль, адже якщо вона не хоче займатися спортом і не має до нього інтересу, то навіть соціальне середовище не зможе вплинути на її переконання та обізнаність.

Література:

1. Марченко О., Бричук М., Дєдух М. Особливост і мот ивації ст удент ів до самост ійних *занять руховою активністю в умовах воєнного стану.* Теорія і методика фізичного виховання і спорту. *2022. №3. С. 44-50.*

2. Лазоренко С. А., Балашов Д. І. Аналіз формування інтересу студентів до занять фізичною культурою. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2021. №79. Том 8. С. 40-44.

3. Рогаль І. В., Столярик В. А., Чхань А. А., Шкондя В. В. Моніторинг рівня мотивації студентів ЗВО до різноманітних видів фізичної активності в умовах військового стану в Україні. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт).* 2024. Випуск 2 (174). С. 163-166.

4. Безверхня Г., Цибульська В. Педагогічні умови формування спортивної мотивації у спортсменів 15-16 років. *Sport Science Spectrum*. 2024. №2. С. 47-54.

5. Кужель М. М. Фактори впливу на мотивацію студентів під час занять фізичною культурою. *Професійно-прикладні дидактики.* 2024. Випуск 1. С. 52-55.

6. Щекотиліна Н. Ф. Роль мотивації до занять фізичним вихованням у студентів у контексті формування здорового способу життя. *Інноваційна педагогіка.* 2019. Випуск 11. Том 3. С. 157-162.

7. Шевченко В. В. Особливості мотиваційного компонента професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України на етапі фахової підготовки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: збірн. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 220 - 232.

8. Тягур Л. М., Горват А. К. Роль мотивації в управлінні професійним розвитком вчителів початкової школи. *Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції*: збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 жовтня 2019 р., Мукачево: Вид-во МДУ, 2019. С. 124–126.

9. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

10. Komogorova, M., Maksymchuk, B., Bernatska, O., Lukianchuk, S., Gerasymova, I., Popova, O., Matviichuk, T., Solovyov, V., Kalashnik, N., Davydenko, H., Stoliarenko, O., Stoliarenko, O., & Maksymchuk, I. (2021). Pedagogical Consolidation of Pupil-Athletes Knowledge of Humanities. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala,* 13(1). https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/367

11. Melnyk, N., Maksymchuk, B., Gurevych, R., Kalenskyi, A., Dovbnya, S., Groshovenko, O., & Filonenko, L. (2021). The Establishment and Development of Professional Training for Preschool Teachers in Western European Countries. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala,* 13(1). https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/369

12. Nerubasska, A., Palshkov, K., & Maksymchuk, B. (2020). A Systemic Philosophical Analysis of the Contemporary Society and the Human: New Potential. *Postmodern Openings,* 11(4), 275-292. https://doi.org/10.18662/po/11.4/235

13. Shevchenko V. Content and structure of professional-psychological competence of military servants of the National guard of Ukraine. *«KELM» (Knowledge, Education, Law, Management).* 2021. №3 (39) vol. 2/2021. P. 138-142.

14. Lokman, A., Hassan, F., Ustadi, Y. A., Rahman, F. A. A., Zain, Z. M., & Rahmat, N. H. (2022). Investigating Motivation for Learning Via Vroom's Theory. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences,* 12(1), 504 – 530.

15. Калитка С., Ребрина В., Бухвал А., Тарасюк В., Грабовський О. Мотивація підлітків до занять спортом. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: збірник наукових праць.* 2016. №1 (33). С. 81-86.

16. Ляхова І. М. Формування культури здоров'я учнів (теоретичний і здоров'яформувальний аспекти). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт).* 2019. Випуск 7. С. 54-59.

References:

1. Marchenko O., Brychuk M., Diedukh M. (2022). Osoblyvosti motyvatsii studentiv do samostiinykh zaniat rukhovoiu aktyvnistiu v umovakh voiennoho stanu [Features of students' motivation for independent physical activity under martial law]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu – Theory and methods of physical education and sports,* 3, 44-50 [inUkrainian].

2. Lazorenko S. A., Balashov D. I. (2021). Analiz formuvannia interesu studentiv do zaniat fizychnoiu kulturoiu [Analysis of the formation of students' interest in physical education]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of forming a creative personality in higher and secondary schools,* 79, Tom 8, 40-44 [inUkrainian].

3. Rohal I. V., Stoliaryk V. A., Chkhan A. A., Shkondia V. V. (2024). Monitorynh rivnia motyvatsii studentiv ZVO do riznomanitnykh vydiv fizychnoi aktyvnosti v umovakh viiskovoho stanu v Ukraini [Monitoring the level of motivation of university students for various types of physical activity in the conditions of martial law in Ukraine]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport) – Scientific Journal of the Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University. Series 15. Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports)*, Vypusk 2 (174), 163-166 [inUkrainian].

4. Bezverkhnia H., Tsybulska V. (2024). Pedahohichni umovy formuvannia sportyvnoi motyvatsii u sportsmeniv 15-16 rokiv [Pedagogical conditions for the formation of sports motivation in athletes of 15-16 years old]. *Sport Science Spectrum*, 2, 47-54 [inUkrainian].

5. Kuzhel M. M. (2024). Faktory vplyvu na motyvatsiiu studentiv pid chas zaniat fizychnoiu kulturoiu [Factors influencing students' motivation during physical education classes]. *Profesiino-prykladni dydaktyky – Professional and applied didactics*, Vypusk 1, 52-55 [inUkrainian].

6. Shchekotylina N. F. (2019). Rol motyvatsii do zaniat fizychnym vykhovanniam u studentiv u konteksti formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia [The Role of Motivation for Physical Education in Students in the Context of Healthy Lifestyle Formation]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, Vypusk 11, Tom 3, 157-162 [inUkrainian].

7. Shevchenko V. V. (2021). Osoblyvosti motyvatsiinoho komponenta profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti viiskovosluzhbovtsiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy na etapi fakhovoi pidhotovky [Features of the motivational component of the professional and psychological competence of the National Guard of Ukraine at the stage of professional training]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zbirn. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia – Theoretical and applied problems of psychology and social work: collection of scientific works of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 3 (56), T. 3, 220 – 232 [inUkrainian].

8. Tiahur L. M., Horvat A. K. (2019). Rol motyvatsii v upravlinni profesiinym rozvytkom vchyteliv pochatkovoi shkoly [The role of motivation in managing the professional development of primary school teachers. Education and formation of competitiveness of specialists in the context of European integration]. *Osvita i formuvannia konkurentospromozhnosti fakhivtsiv v umovakh yevrointehratsii – Education and formation of competitiveness of specialists in the context of European integration*: zbirnyk tez dopovidei III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 24-25 zhovtnia 2019 r., Mukachevo: Vyd-vo MDU, 124–126 [inUkrainian].

9. Shapar V. B. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk [A modern explanatory psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor [inUkrainian].

10. Komogorova, M., Maksymchuk, B., Bernatska, O., Lukianchuk, S., Gerasymova, I., Popova, O., Matviichuk, T., Solovyov, V., Kalashnik, N., Davydenko, H., Stoliarenko, O., Stoliarenko, O., & Maksymchuk, I. (2021). Pedagogical Consolidation of Pupil-Athletes Knowledge of Humanities. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(1). https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/367

11. Melnyk, N., Maksymchuk, B., Gurevych, R., Kalenskyi, A., Dovbnya, S., Groshovenko, O., & Filonenko, L. (2021). The Establishment and Development of Professional Training for Preschool Teachers in Western European Countries. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(1). https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/369

12. Nerubasska, A., Palshkov, K., & Maksymchuk, B. (2020). A Systemic Philosophical Analysis of the Contemporary Society and the Human: New Potential. *Postmodern Openings*, 11(4), 275-292. https://doi.org/10.18662/po/11.4/235

13. Shevchenko V. (2021). Content and structure of professional-psychological competence of military servants of the National guard of Ukraine. *«KELM» (Knowledge, Education, Law, Management),* 3 (39), vol. 2, 138-142.

14. Lokman, A., Hassan, F., Ustadi, Y. A., Rahman, F. A. A., Zain, Z. M., & Rahmat, N. H. (2022). Investigating Motivation for Learning Via Vroom's Theory. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(1), 504 – 530 [inUkrainian].

15. Kalytka S., Rebryna V., Bukhval A., Tarasiuk V., Hrabovskyi O. (2016). Motyvatsiia pidlitkiv do zaniat sportom [Motivation of adolescents to play sports]. *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi: zbirnyk naukovykh prats – Physical education, sports and health culture in modern society: a collection of scientific papers,* 1 (33), 81-86 [inUkrainian].

16. Liakhova I. M. (2019). Formuvannia kultury zdorovia uchniv (teoretychnyi i zdoroviaformuvalnyi aspekty) [Formation of students' health culture (theoretical and health-forming aspects)]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna* kultura i sport) – Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 15*: Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports),* Vypusk 7, 54-59 [inUkrainian].

УДК 378.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1284-1298

Шемчук Вадим Андрійович кандидат педагогічних наук, старший дослідник, докторант наукового відділу організації підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності, Національний університет оборони України, м.Київ, тел.: (044) 271-07-87, https//orcid.org/0000-0001-8873-0443

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА З ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ: КОНЦЕПТУАЛЬНА, ОРГАНІЗАЦІЙНА, ЗМІСТОВА ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКИХ МОБІЛІЗАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Анотація. У статті проаналізовано сучасний стан підготовки офіцерів запасу в Україні. Зосереджено увагу на нормативно-правовій базі, яка регулює цей процес, та на необхідності її вдосконалення з урахуванням сучасних викликів. Автор досліджує проблеми, пов’язані з гармонізацією української системи військової освіти зі стандартами НАТО, а також з використанням інноваційних технологій у навчальному процесі. Особлива увага приділяється розробці компетентнісного підходу до підготовки офіцерів запасу.

Робота присвячена актуальній проблемі підготовки офіцерів запасу в Україні. Проведено детальний аналіз чинного законодавства, що регулює військову освіту, та виявлено його недоліки. Досліджено сучасні тенденції у розвитку військової освіти в світі та визначено перспективи їх впровадження в Україні. Автором розроблено пропозиції щодо вдосконалення системи підготовки офіцерів запасу, зокрема, щодо розробки нових навчальних програм, використання інноваційних технологій та посилення міжнародної співпраці.

Здійснено детальний розбір концептуальних засад, організаційних форм, змістового наповнення та науково-методичного забезпечення підготовки. На основі проведеного аналізу виявляються проблемні питання та розробляються пропозиції щодо вдосконалення системи підготовки офіцерів запасу з метою підвищення її ефективності та відповідності сучасним викликам національної безпеки.

Проаналізовано діюче законодавство та виклики, з якими стикається система військової освіти та обговорено шляхи вдосконалення підготовки офіцерів запасу.

Ключові слова: офіцери запасу, нормативно-правова база, мобілізаційні ресурси, військова освіта, науково-методичне забезпечення, вища освіта, військова підготовка, майбутні офіцери, військовий фахівець, професійна компетентність.

Shemchuk Vadym Andriyovych Candidate of pedagogical sciences, Senior Researcher, Doctoral Student at the Scientific Department of Training and Certification of Scientific and Pedagogical Personnel of the Scientific and Methodological Centre for Organisation of Scientific and Scientific-Technical Activities of the National Defence University of Ukraine Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 271-07-87, https//orcid.org/0000-0001-8873-0443

REGULATORY FRAMEWORK FOR THE TRAINING OF RESERVE OFFICERS: CONCEPTUAL, ORGANISATIONAL, CONTENT, SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE FORMATION OF HUMAN MOBILISATION RESOURCES

Abstract. The article analyses the current state of training of reserve officers in Ukraine. Attention is focused on the legal framework that regulates this process and the need to improve it in view of current challenges. The author examines the problems associated with the harmonisation of the Ukrainian military education system with NATO standards, as well as the use of innovative technologies in the educational process. Particular attention is paid to the development of a competence-based approach to the training of reserve officers.

The article is devoted to the topical issue of training reserve officers in Ukraine. A detailed analysis of the current legislation governing military education is carried out and its shortcomings are identified. Current trends in the development of military education in the world are studied and the prospects for their implementation in Ukraine are determined. The author develops proposals for improving the system of training of reserve officers, in particular, the development of new curricula, the use of innovative technologies and the strengthening of international cooperation.

A detailed analysis of the conceptual foundations, organisational forms, content and scientific and methodological support of training is carried out. On the basis of the analysis, the author identifies problematic issues and develops proposals for improving the system of training reserve officers in order to increase its efficiency and meet the current challenges of national security.

The author analyses the current legislation and challenges faced by the military education system and discusses ways to improve the training of reserve officers.

Keywords: reserve officers, regulatory framework, mobilisation resources, military education, scientific and methodological support, higher education, military training, future officers, military specialist, professional competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Інноваційні зміни щодо нормативно-правової бази, організації та методики підготовки офіцерів запасу мають відбуватися на засадах теорії та методології трансформації систем,

спрямовуватись на реалізацію вимог основоположних нормативно-правових документів з безпекової та оборонної політики держави, освіти, науки в умовах війни РФ проти України, враховувати: світові сучасні особливості та тенденції розвитку військової освіти, науки; національний і кращий світовий досвід з підготовки офіцерських кадрів, в першу чергу, – держав-членів НАТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень і публікацій проблем професійної підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу, присвячені роботи науковців: Зорій Я. [1], Баришніков В., Невмирок О. [2], Камалов Є. [3], Кас'яненко М. [4], Приходько Ю. [5] та інші.

Мета статті. Головною метою нашого дослідження є визначення сутності підготовки офіцерів запасу як основа забезпечення національної безпеки та оборони держави, визначити сильні сторони та недоліки існуючої системи, а також запропонувати шляхи її вдосконалення для забезпечення ефективної підготовки офіцерів запасу та підвищення обороноздатності держави.

Виклад основного матеріалу.

Розглянемо основні нормативно-правові акти та документи, що визначають та регулюють освіту, освітню діяльність, військову освіту, військову підготовку громадян за програмою підготовки офіцерів запасу.

1. Закон України "Про освіту" [6].

Стаття 3. Право на освіту. Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України.

В Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Стаття 6. Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності. Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: людиноцентризм; верховенство права; забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності; науковий характер освіти; різноманітність освіти; цілісність і наступність системи освіти; прозорість і публічність прийняття та виконання управлінських рішень; відповідальність і підзвітність органів управління освітою та закладів освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності перед суспільством; нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями; єдність навчання, виховання

та розвитку; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; невтручання політичних партій в освітній процес; державно-громадське управління; сприяння навчанню впродовж життя; інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір; нетерпимість до проявів корупції та хабарництва; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою.

Стаття 21. Спеціалізована освіта. Військова освіта передбачає засвоєння освітньої програми з військової підготовки з метою набуття комплексу професійних компетентностей, формування та розвитку індивідуальних здібностей особи і поглибленого оволодіння військовою спеціалізацією та здобувається одночасно з середньою, професійною (професійно-технічною), фаховою передвищою чи вищою освітою. Освітні програми з військової підготовки розробляються закладами спеціалізованої освіти військового (військово-спортивного) профілю та затверджуються органами державної влади, до сфери управління яких належать відповідні заклади освіти.

2. *Закон України "Про вищу освіту"* [7].

Стаття 26. Основні завдання закладу вищої освіти. Основними завданнями закладу вищої освіти є:

– провадження на високому рівні освітньої діяльності, яка забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними ними спеціальностями;

– провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі;

– участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави через формування людського капіталу;

– формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах;

– забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності;

– створення необхідних умов для реалізації учасниками освітнього процесу їхніх здібностей і талантів;

– збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства;

– поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян;

– налагодження міжнародних зв'язків та провадження міжнародної діяльності в галузі освіти, науки, спорту, мистецтва і культури.

3. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки [8].

Метою (місією) вищої освіти в Україні є інтелектуальний, культурний і професійний розвиток особистості, формування якісного людського капіталу та згуртування суспільства для утвердження України як рівноправного члена європейської спільноти, розбудова ефективної інноваційної конкурентоспроможної економіки та забезпечення високих стандартів якості життя.

4. Закон України "Про військовий обов'язок та військову службу" [9].

Стаття 11. Військова підготовка громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу

Військова підготовка громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу проводиться у вищих військових навчальних закладах та у військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти.

Військову підготовку за програмою підготовки офіцерів запасу на добровільних засадах проходять громадяни України, які мають або здобувають освітній ступінь вищої освіти не нижче бакалавра, придатні до військової служби за станом здоров'я та морально-діловими якостями.

Порядок проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу визначається Кабінетом Міністрів України за поданням Міністерства оборони України, погодженим з центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки.

Програми військової підготовки розробляються згідно з вимогами кваліфікаційних характеристик офіцерів запасу за відповідною військово-обліковою спеціальністю. Порядок розроблення та затвердження кваліфікаційних характеристик офіцерів запасу та програм військової підготовки офіцерів запасу визначається Міністерством оборони України.

5. Про затвердження порядку проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу : Постанова Кабінету Міністрів України [10].

Порядок проведення військової підготовки. Військова підготовка включається до навчальних планів закладу вищої освіти, здобувачі вищої освіти якого проходять військову підготовку, як окрема навчальна дисципліна і складається з теоретичного і практичного курсу військової підготовки у військовому навчальному підрозділі або у вищому військовому навчальному закладі, комплексних практичних занять з вивчення курсу первинної військово-професійної підготовки та тактичної медицини на базі військових частин або навчальних центрів вищих військових навчальних закладів (військових навчальних підрозділів) та навчального збору.

Для проведення військової підготовки за освітніми (освітньо-професійними чи освітньо-науковими) програмами підготовки та навчальними планами закладу вищої освіти, здобувачі вищої освіти якого проходять

військову підготовку у військовому навчальному підрозділі чи вищому військовому навчальному закладі, передбачається не менш як 29 кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи. Військова підготовка, як правило, планується та проводиться протягом одного навчального дня на тиждень (методом проведення "військового дня") строком до двох років навчання.

Планування військової підготовки та її проведення у військовому навчальному підрозділі чи вищому військовому навчальному закладі для здобувачів вищої освіти може також здійснюватись у строк від двох до шести тижнів поточного семестру (навчального року) строком до двох років навчання, що передбачається відповідним договором про організацію такої підготовки та умови її фінансування.

Для громадян, які вже мають ступінь вищої освіти не нижче бакалавра, планування та проведення військової підготовки може здійснюватись у строк, передбачений відповідним контрактом про військову підготовку громадянина, що укладається між громадянином, який зарахований для проходження військової підготовки, та ректором закладу вищої освіти, на базі військового навчального підрозділу якого проводиться військова підготовка, або керівником вищого військового навчального закладу строком до двох років навчання.

Основні вимоги до професійних якостей, знань і умінь фахівця, перелік компетентностей визначаються кваліфікаційною характеристикою офіцера запасу. Вимоги кваліфікаційної характеристики реалізуються програмою військової підготовки, де встановлюється сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності.

6. Концепція трансформації системи військової освіти [11].

Мета і строки реалізації Концепції. Метою Концепції є визначення напрямів трансформації системи військової освіти щодо забезпечення безперервного освітнього та професійного розвитку військових фахівців упродовж військової кар'єри (службової діяльності) для набуття оперативних (бойових, спеціальних) спроможностей Міноборони, Збройними Силами, іншими складовими сил оборони для виконання завдань оборонного планування, застосування Збройних Сил та інших складових сил оборони, спільних дій у складі об'єднаних органів військового управління, а також їх взаємосумісності з відповідними структурами держав-членів НАТО.

Трансформація системи військової освіти передбачає професіоналізацію Збройних Сил та інших складових сил оборони, інтеграцію органів управління військовою освітою, мережі військових навчальних закладів, діючих стандартів освіти, професійних стандартів, нормативно-правової бази в єдиний комплекс складових системи військової освіти для забезпечення сил оборони військовими фахівцями.

Професіоналізація військової освіти передбачає формування сучасної моделі професійної військової освіти, що забезпечує підготовку військових

фахівців на основі їх безперервного професійного розвитку, враховує загальні тенденції розвитку системи національної та міжнародної безпеки, зміни принципів та способів ведення збройної боротьби, нові вимоги до якості військової освіти, формування доброчесності на основі стандартів НАТО.

Концепцію передбачається реалізувати у період до 2032 року.

Структура системи військової освіти. Військова освіта є видом спеціалізованої освіти і спрямовується на здобуття компетентностей у сфері професійної військової діяльності під час навчання у безперервному інтегрованому освітньому процесі для досягнення відповідних рівнів і ступенів освіти та/або рівнів військової освіти.

За результатами опанування повного курсу військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу громадяни України здобувають тактичний рівень військової освіти.

7. Стратегічний оборонний бюлетень України [12; 13].

Основні принципи щодо організації системи управління:

– демократичний цивільний контроль;

– відокремлення функції з формування державної політики у сфері оборони від функції її реалізації;

– відокремлення функції генерування військ (сил) від функції їх застосування;

– об'єднаний характер операцій;

– командні (управлінські) повноваження;

– єдиноначальність управління;

– безперервність управління;

– чітка вертикаль управління;

– децентралізація повноважень для виконання завдання;

– комплексний підхід до організації управління;

– прозорість процесу прийняття рішень.

8. Стратегія менеджменту військової освіти [14].

Важливим завданням розвитку вищої освіти є трансформація освіти у сектор безпеки та оборони відповідно до доктринальних підходів та принципів НАТО.

Метою Стратегії менеджменту системи військової освіти є удосконалення процесів управління військовими навчальними закладами шляхом формування нової парадигми та впровадження сучасних процесів менеджменту в системі військової освіти для ефективного управління людськими та матеріальними ресурсами, надання якісних освітніх послуг зі здобуття військової освіти та забезпечення набуття здобувачами військової освіти нових освітніх та професійних компетентностей.

Завдання, спрямовані на досягнення цілей Стратегії (в контексті підготовки офіцерів запасу):

– розроблення та ухвалення стандартних операційних процедур (SOP) для планування та формування кваліфікаційних вимог і професійних стандартів підготовки військових фахівців;

– уточнення переліку спеціальностей (спеціалізацій, військово-облікових спеціальностей) підготовки та переліку замовників (співзамовників) на підготовку військових фахівців у системі військової освіти;

– розроблення нових освітніх програм системи військової освіти, спрямованих на набуття нових професійних компетентностей та формування нового стилю військового лідерства;

– створення структурних підрозділів контролю якості освіти в органах військового управління та військових навчальних закладах;

– створення системи забезпечення якості вищої та фахової передвищої освіти на національних засадах якості та професійної військової освіти за вимогами стандарту НАТО Bi-SCD 075-007 "Освіта та індивідуальна підготовка".

9. Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти [15].

Основні завдання розвитку військової освіти:

– розвиток системи військової освіти забезпечує підготовку військових фахівців-лідерів з високим рівнем професіоналізму, компетентності, професіонального розвитку, загальної та військово-професійної культури, здатних з високою ефективністю виконувати поставлені завдання щодо оборони України, розвитку власної творчої індивідуальності, наполегливого самостійного засвоєння знань, прийняття оптимальних обґрунтованих рішень в нестандартних умовах;

– розвиток військової освіти передбачає її професіоналізацію, інтеграцію органів управління військової освітою, мережі військових навчальних закладів, діючих стандартів освіти (професійних стандартів), законодавчої та нормативно-правової бази в єдиний комплекс складових системи військової освіти для забезпечення сил оборони військовими фахівцями;

– професіоналізація військової освіти передбачає побудову сучасної моделі професійної військової освіти, що забезпечує підготовку військових фахівців на основі їх безперервного професійного розвитку, враховує загальні тенденції розвитку систем національної та міжнародної безпеки, зміни принципів та методів ведення збройної боротьби, нові вимоги до якості військової освіти на основі стандартів НАТО і залишається невід'ємною складовою освіти України. Професійна освіта культивує розвиток військового лідера шляхом надання широкого спектру професійних знань та розвитку креативного мислення упродовж усієї військової кар'єри;

– політика у сфері військової освіти ґрунтується на інтеграції військової освіти до державної системи освіти та спрямована на визначення пріоритетних напрямів її розвитку.

10. Про затвердження Інструкції про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу [16].

Загальні положення

Військову підготовку на добровільних засадах проходять громадяни України (далі – громадяни), які мають або здобувають ступінь вищої освіти не

нижче бакалавра, придатні до військової служби за станом здоров'я та морально-діловими якостями.

Громадяни можуть проходити військову підготовку за умови відповідності спеціальностей, які вони мають або за якими здійснюється їх підготовка у закладі вищої освіти, військово-обліковій спеціальності, за якою проводиться підготовка офіцерів запасу.

Військова підготовка проводиться у військових навчальних підрозділах (у військових інститутах, на факультетах (кафедрах) військової підготовки, кафедрах медицини катастроф та військової медицини) закладів вищої освіти та у вищих військових навчальних закладах.

Розподіл військово-облікових спеціальностей та визначення обсягів підготовки за ними для кожного військового навчального підрозділу та вищого військового навчального закладу здійснюється Міноборони за поданням Генерального штабу Збройних Сил за погодженням з МОН, а для підготовки офіцерів запасу медичної служби – також з МОЗ з урахуванням територіального принципу комплектування Збройних Сил та інших військових формувань під час мобілізації.

Порядок проведення військової підготовки. Військова підготовка включається до навчальних планів закладу вищої освіти, здобувачі вищої освіти якого проходять військову підготовку, як окрема навчальна дисципліна і складається з теоретичного і практичного курсу, на які передбачається не менш як 29 кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи.

Основні вимоги до професійних якостей, знань і умінь фахівця, перелік компетентностей, які необхідні для успішного виконання професійних обов'язків на посадах офіцерського складу, визначаються у кваліфікаційній характеристиці офіцера запасу відповідної військово-облікової спеціальності. Крім того, у кваліфікаційній характеристиці визначається перелік спеціальностей, які мають громадяни або за якими здійснюється їх підготовка у закладі вищої освіти, з яких вони можуть залучатися до військової підготовки за відповідною військово-обліковою спеціальністю.

З метою реалізації вимог кваліфікаційної характеристики програмою військової підготовки встановлюється сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності вищого військового навчального закладу чи військового навчального підрозділу, пов'язаних з військовою підготовкою, та визначається послідовність вивчення навчальної дисципліни, графік навчального процесу, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, форми та засоби поточного і підсумкового контролю.

Зарахування громадян для проходження військової підготовки здійснюється за результатами конкурсного відбору та медичного огляду.

Військова підготовка здійснюється у формі навчальних занять, самостійної роботи, практичної підготовки, навчального збору, контрольних заходів.

Громадянам, які мають ступінь вищої освіти не нижче бакалавра, пройшли повний курс військової підготовки та атестовані до офіцерського складу, присвоюється первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу.

Діюча нормативно-правова база [7-17], курс України на євроінтеграцію та на зближення з державами-членами НАТО, а також набуття досвіду ведення збройної боротьби в ході антитерористичної операції (АТО), операції Об'єднаних сил (ООС) в організаційні, змістові та методичні засади підготовки військових фахівців усіх ступенів освіти, офіцерів запасу внесено ряд змін, а саме:

– доповнено новими положеннями програми тактичних, тактико-спеціальних, військово-технічних навчальних дисциплін;

– збільшено час на практичні заняття з бойового застосування озброєння та військової техніки;

– спрямовано зміст освіти на формування компетентностей у майбутніх фахівців, активності, розвитку у них творчого, системного підходу, лідерських якостей, гнучкості, критичного мислення, умінь знаходити й узагальнювати інформацію, обмінюватися нею, витримки в критичних ситуаціях, психологічної стійкості, готовності узяти відповідальність за прийняте рішення;

– наближено підготовку військових усіх ступенів і ланок управління до дидактичних стандартів, що мають місце в державах-членах НАТО;

– залучення до викладацької роботи офіцерських кадрів з досвідом служби у військах, участі в АТО, ООС;

– посилено творчі зв'язки з представниками військових навчальних закладів європейських держав-членів НАТО;

– практикується запрошення до проведення навчальних занять з курсантами (студентами, слухачами) фахівців з військових частин, що задіяні в зоні проведення бойових дій;

– виконано низку науково-дослідних робіт з проблем подальшого розвитку військової освіти, якості освіти та освітньої діяльності;

– покращено фінансування військової освіти, матеріально-технічну базу військових навчальних закладів, навчальних центрів, оснащення їх тренажерами, засобами імітаційного моделювання, комп'ютерною технікою.

Щодо нормативно-правового забезпечення підготовки офіцерів запасу: організаційні, науково-методичні, технологічні, діагностичні, матеріально-технічні положення тощо (постанови Кабінету Міністрів України, накази, директиви, інструкції, рекомендації Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Генерального штабу ЗС України, командувачів видів ЗС України, родів військ, спеціальних військ, ректорів ЗВО, начальників ВВНЗ, ВНП ЗВО):

– оптимізація сучасної нормативно-правової бази, яка не повною мірою враховує ряд ключових вимог сьогодення до підготовки та застосування ЗС, а саме: досвіду війни, що триває в Україні, нових концепцій збройного проти-

борства, всебічної (панівної) цифровізації військового середовища, появи новітнього штучного середовища ведення війни – КІБЕРПРОСТОРУ та відповідних сучасних роботизованих (високотехнологічних) комплексів ОВТ, засобів автоматизації управління збройною боротьбою тощо. Зазначене вимагає внесення суттєвих та невідкладних змін в організацію, зміст та всебічне забезпечення військової підготовки майбутнього офіцера тактичної ланки управління [16, с. 96]. В першу чергу, це стосується таких напрямів [17]: створення системи кібероборони для ведення протиборства в інформаційному просторі (включаючи кіберпростір); здатність до забезпечення ефективного кіберзахисту власної інформаційної інфраструктури (критичної інформаційної інфраструктури); проведення превентивних дій щодо виявлення, реагування на кібератаки та інциденти кібербезпеки, усунення їх наслідків в умовах ведення противником кіберрозвідки та інтенсивного кібервпливу (кібератак); здатність до ведення кіберрозвідки та кібердорозвідки в інформаційно-телекомунікаційних мережах та системах; здатність організовувати підготовку та проводити кібердії (кібервпливи, кібератаки) із застосуванням усіх видів кіберзброї або захоплення (виведення з ладу, отримання контролю), заподіяння шкоди (каскадний ефект), порушення функціонування об'єктів критичної та інформаційної інфраструктури противника з одночасним приховування слідів своєї діяльності в кіберпросторі;

– внесення відповідних нормативних змін, актуалізуючих підготовку офіцерів запасу в умовах сучасних викликів;

– перегляд термінів підготовки офіцерів запасу на період воєнного стану, ведення протистояння російській агресії;

– уточнення переліку військово-облікових спеціальностей, кваліфікаційних характеристик, програм військової підготовки;

– впровадження типових підходів щодо структури та змісту військової підготовки офіцерів запасу з введенням варіативної частини за вибором майбутнього офіцера запасу;

– започаткування практики, коли певний відсоток випускників ВНП ЗВО на добровільних засадах заключають контракти на проходження військової служби після навчання, що характерно для збройних сил держав-членів НАТО;

– внесення змін стосовно впровадження пільг з оплати за навчання таким категоріям як резервісти, учасники бойових дій, громадяни, що добровільно виявили бажання долучитися до підрозділів національного спротиву;

– здійснення набору студентів на навчання за відповідними військово-обліковими спеціальностями проводити з урахуванням спорідненості з їх цивільними спеціальностями;

– впровадження посилених вимог до рівня знань, умінь, навичок з початкової і базової загальновійськової підготовки при відборі для вступу на кафедри підготовки офіцерів запасу;

– створення типових програм військової підготовки офіцерів запасу для всіх ВНП ЗВО та ВВНЗ, що здійснюють підготовку визначених категорій офіцерів;

– внесення змін до Порядку проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу в частині впровадження передових технологій, методик підготовки, що застосовуються в закордонних військових навчальних закладах і навчально-тренувальних центрах держав-членів НАТО;

– впровадження методичних рекомендацій щодо визначення показників якості освіти та освітньої діяльності в підготовці офіцерів запасу;

– запровадження типових нормативів щодо матеріально-технічної бази з відповідних військово-облікових спеціальностей;

– впровадження обов'язкової вимоги знань іноземної мови початкового рівня для студентів кафедр військової підготовки під час вступу та проходження військової підготовки.

– врахування особливостей проходження служби офіцерів запасу в резерві ЗС України та їх призиву на збори резервістів, а також визначення переліку соціально-правових гарантій.

З урахуванням викладеного основними завданнями ВНП ЗВО, ВВНЗ з підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу є:

– підготовка офіцерів запасу для ЗС України та інших військових формувань за визначеним переліком військово-облікових спеціальностей з високими професійними, психологічними, лідерськими, ціннісними якостями;

– побудова технологічного освітнього процесу на засадах оптимального планування, комунікації, контролю, діагностики, моніторингу;

– застосування інформаційно-комунікаційних технологій, активних методів навчання;

– всебічне науково-методичне, інформаційне забезпечення освітнього процесу;

– постійне підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників;

– проведення наукових досліджень з проблем організації та змісту підготовки офіцерів запасу, запровадження в освітній процес інновацій;

– вдосконалення матеріально-технічної бази із застосуванням штучного інтелекту, поповнення її новими зразками озброєння та військової техніки;

– організація правової роботи з метою дотримання вимог законодавства, інших нормативних актів військовослужбовцями та працівниками під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов'язків;

– дотримання вимог законодавства України щодо охорони державної таємниці, технічного захисту інформації, протидії технічним розвідкам, недопущення (запобігання) корупційних правопорушень.

Висновки. Розглянуті в дослідженні положення, напрями їх вирішення в сучасних умовах потребують досвідченого, компетентного, вольового

персоналу за відповідними секторами діяльності, здатного вирішити низку складних, комплексних управлінських, структурно-організаційних, психолого-педагогічних, теоретико-методологічних, фінансово-економічних, матеріально-технічних задач, які мають реалізовуватися на принципах цілеспрямованості, системності, динамічності, адаптивності, еволюційності та полі функціональності, що сприятиме зростанню якості військово-професійного, психологічного, національно-патріотичного потенціалу офіцерів запасу, вагомому внеску їх в боєздатність і боєготовність ЗС України в умовах сучасних викликів.

Перспективи подальших розвідjки передбачають створення системи забезпечення якості освіти у формуванні професійної компетентності майбутніх офіцерів запасу.

Література

1. Зорій Я.Б. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх офіцерів запасу в закладах вищої освіти: дис. … доктора пед. наук : 13.00.04 / Зорій Ярослав Богданович. – Хмельницький : Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2019. – 644 с.

2. Баришніков В.В. Шляхи вдосконалення підготовки офіцерів запасу в Україні / В.В. Баришніков, О.К. Невмирок // Системи обробки інформації. – 2015. – № 8 (133). – С. 158–161.

3. Камалов Є.В. Обґрунтування рекомендацій з підвищення ефективності військової підготовки громадян України : дис. … доктора філософії : 253 / Камалов Євген Віталійович. – Київ : Національний університет оборони України, 2021. – 127.

4. Кас'яненко М. Аналіз проблем професійної підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу / М. Кас'яненко //. Social Development and Security. – 2020. – Vol.10. – №5. – С. 161-168.

5. Prikhodko Yu.I. Fundamentals of theory and methodology for the study of the transformation of systems of various origins / Journal of Scientific Papers "Social Development and Security. – 2022. – Vol. 12 – №1 – P. 181–94.

6. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145–VIII (зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України 2018-2023 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/T172145?an=2124.

7. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556–VII (зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України 2014-2023 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/T141556?an=2414.

8. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки» від 23 лютого 2022 року № 286-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text.

9. Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2233-XII (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України 1992-2023 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.

10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу : від 01.02.2012 р. № 48 (Редакція від 27.12.2023 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2012-%D0%BF#Text.

11. Постанова Кабінету Міністрів України «Концепція трансформації системи військової освіти» : від 15 грудня 1997 р. № 1410 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1490) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF#Text.

12. Указ Президента України «Стратегічний оборонний бюлетень України» від 17 вересня 2021 р. № 473/2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n17.

13. Указ Президента України «Про Стратегію воєнної безпеки України» від 25 березня 2021 року № 121/2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661.

14. Стратегія менеджменту військової освіти: Затверджена Міністром оборони України 12.12.2023 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/photo?fbid=672850318365064&set=pcb.672850445031718.

15. «Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти», затверджена тимчасово виконуючим обов'язки Міністра оборони України 15 грудня 2021 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://armyinform.com.ua/2021/12/15/zatverdzheno-polityku-oboronnogo-vidomstva-u-sferi-vijskovoyi-osvity/.

16. Звіт. Оперативне завдання: «Розроблення рекомендацій до перспективної моделі військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nuou.org.ua/assets/files/kvp/kvp-ozrph-2023.pdf.

17. «Про затвердження Інструкції про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу» : Спільний наказ Міністерства оборони України, Міністерства освіти і науки України від 14.12.2015 р. № 719/1289 (Із змінами, внесеними згідно з Наказами Міністерства оборони 2019-2921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/365198___686168.

References

1. Zorii, Ya.B. (2019). Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnikh ofitseriv zapasu v zakladakh vyshchoi osvity [Theoretical and Methodological Bases of Training Future Reserve Officers in Higher Education Institutions]. *Doctor's thesis.* Khmelnytskyi: Khmelnytska humanitarno-pedahohichna akademiia [in Ukrainian].

2. Baryshnikov, V.V., & Nevmyrok, O.K. (2015). Shliakhy vdoskonalennia pidhotovky ofitseriv zapasu v Ukraini [Ways to improve the training of reserve officers in Ukraine]. *Systemy obrobky informatsii – Information processing systems, 8 (133),* 158–161 [in Ukrainian].

3. Kamalov, Ye.V. (2021). Obgruntuvannia rekomendatsii z pidvyshchennia efektyvnosti viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy [Substantiation of recommendations for improving the effectiveness of military training of Ukrainian citizens]. *PhD.* Kyiv : The National University of Defence of Ukraine [in Ukrainian].

4. Kas'ianenko, M. (2020). Analiz problem profesiinoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu [Analysing the Problems of Professional Training of Ukrainian Citizens in the Reserve Officer Training Programme*]. Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*. 5, 161-168 [in Ukrainian].

5. Prikhodko Yu.I. (2022). Fundamentals of theory and methodology for the study of the transformation of systems of various origins. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security", 1,* 181–94 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine «On Education»]. (2017). *ips.ligazakon.net.* Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/T172145?an=2124 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [The Law of Ukraine «About higher education»]. (2017). *ips.ligazakon.net.* Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/T141556?an=2414 [in Ukrainian].

8. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032»]. (2022). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy «Pro viiskovyi oboviazok ta viiskovu sluzhbu» [The Law of Ukraine «On military duty and military service»]. (1992). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text [in Ukrainian].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia poriadku provedennia viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Procedure for Conducting Military Training of Citizens of Ukraine under the Programme of Training of Reserve Officers»]. (2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2012-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

11. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Kontseptsiia transformatsii systemy viiskovoi osvity» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Concept of Transformation of the Military Education System»]. (1997). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

12. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine «Strategic Defence Bulletin of Ukraine»]. (2021). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n17 [in Ukrainian].

13. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Stratehiiu voiennoi bezpeky Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine «On the Military Security Strategy of Ukraine»]. (2021). Retrieved from https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 [in Ukrainian].

14. Stratehiia menedzhmentu viiskovoi osvity: Zatverdzhena Ministrom oborony Ukrainy [Strategy for the management of military education: Approved by the Minister of Defence of Ukraine]. (2023). Retrieved from https://www.facebook.com/photo?fbid=672850318365064&set=pcb.672850445031718 [in Ukrainian].

15. «Polityka Ministerstva oborony Ukrainy u sferi viiskovoi osvity» [«The Policy of the Ministry of Defence of Ukraine in the Field of Military Education»]. (2021). Retrieved from https://armyinform.com.ua/2021/12/15/zatverdzheno-polityku-oboronnogo-vidomstva-u-sferi-vijskovoyi-osvity/ [in Ukrainian].

16. Zvit. Operatyvne zavdannia: «Rozroblennia rekomendatsii do perspektyvnoi modeli viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu» [Report. Operational task: «Development of recommendations for a perspective model of military training of Ukrainian citizens under the reserve officer training programme»] (2021). *nuou.org.ua*. Retrieved from https://nuou.org.ua/assets/files/kvp/kvp-ozrph-2023.pdf [in Ukrainian].

17. «Pro zatverdzhennia Instruktsii pro orhanizatsiiu viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu» : Spilnyi nakaz Ministerstva oborony Ukrainy, Ministerstva osvity i nauky Ukrainy [«On Approval of the Instruction on the Organisation of Military Training of Citizens of Ukraine under the Programme of Training of Reserve Officers» : Joint Order of the Ministry of Defence of Ukraine, Ministry of Education and Science of Ukraine]. (2015). Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/365198___686168 [in Ukrainian].

УДК 378.147:615-051 (4)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1299-1312

Шунков Василь Сергійович доктор філософії з хімії, доцент кафедри медичної та біологічної хімії, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, м. Вінниця, тел.: (098) 727-87-11, https//orcid.org/0000-0002-3130-2250

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАРМАЦЕВТІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Анотація. У статті розглядаються основні аспекти реформування професійної підготовки фармацевтів у Великій Британії, яке розпочалося з 2021 року після затвердження оновлених Стандартів професійної освіти та підготовки фармацевтів. Стандарти передбачають набір нових результатів навчання протягом всього періоду професійної підготовки (магістерської програми та інтернатури).

З'ясовано, що нові доповнені результати навчання сприяють формуванню у майбутніх фармацевтів необхідних навичок консультування та професійної впевненості у якості надання фармацевтичних послуг; дозволять фармацевтам бути незалежними фахівцями з правом виписувати рецепти на ліки після реєстрації; передбачають наукове обгрунтування клінічної практики; сприяють розвитку ключових навичок, таких як професійне судження, оцінювання ризиків, діагностичних й консультативних навичок; визначають нові вимоги до організації та проведення інтернатури з посиленою супервізією та спільною роботою фармацевтичних факультетів, органів управління освіти та роботодавців.

Визначено основні напрями реформування професійної підготовки фармацевтів у Великій Британії: забезпечення безперервності навчання та послідовного і логічного переходу від магістерської програми підготовки до інтернатури; підготовка фармацевтів до самостійного та незалежного виписування рецептів; оптимізація освітніх програм підготовки, які мають сприяти досягненню студентами/інтернами необхідних результатів навчання на відповідному рівні; пілотування орієнтовних навчальних програм з таких компонентів професійної підготовки як «Виписування рецептів», «Забезпечення громадського здоров'я та рівності прав у сфері охорони здоров'я», «Геномна медицина», «Резистентність до протимікробних препаратів та робота з ними»; клінічне обґрунтування професійних рішень; розширення співпраці у сфері професійної підготовки фармацевтів; збільшення практичної роботи майбутніх фармацевтів з пацієнтами та працівниками системи охорони здоров'я; реалізація програм міжпрофесійного навчання.

Зроблено висновок, що усі ці аспекти реформування сприятимуть розширенню професійних функцій фармацевтів та їх кращій підготовці до виконання професійних обов'язків.

Ключові слова: професійна підготовка, фармацевти, магістерська програма, інтернатура, Велика Британія, виписування рецептів, стандарти професійної підготовки фармацевтів, результати навчання.

Shunkov Vasyl Serhiyovych Doctor of Philosophy in Chemistry, Associate Professor of the Department of Medical and Biological Chemistry, National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya, tel.: (098) 727-87-11, https//orcid.org/ 0000-0002-3130-2250

REFORMING THE SYSTEM OF PHARMACISTS' PROFESSIONAL TRAINING IN THE UNITED KINGDOM

Abstract. The article studies the main aspects of reforming pharmacists' professional training in the UK, which began in 2021 after the approval of the revised Standards for the Initial Education and Training of Pharmacists. The Standards provide a set of new learning outcomes throughout the entire period of pharmacists' professional training (master's programme and the foundation training year).

The new supplemented learning outcomes provide future pharmacists with the necessary counselling skills and build their professional confidence in the quality of clinical services. They allow pharmacists to be independent professionals with the right to prescribe medicines after registration; provide scientific justification for clinical practice; promote the development of key skills such as professional judgement, risk assessment, diagnostic and counselling skills; define new requirements for the organisation and implementation of the foundation training year with enhanced supervision and joint work of pharmaceutical faculties, educational authorities and employers.

Reforming pharmacists' professional training in the UK provides for: ensuring continuity of education and a consistent and logical transition from the master's programme to the foundation training year; preparing pharmacists for independent prescribing; optimising educational programmes for pharmacists, which should help students/trainees achieve the required learning outcomes at the appropriate level; piloting indicative curricula for four components of the professional training ("Prescribing", "Ensuring public health and equality of rights in healthcare", "Genomic medicine", and "Antimicrobial resistance"); clinical justification of professional decisions; expansion of cooperation in the field of pharmacists' professional training; significant expansion of practical experience with patients and healthcare professionals; implementation of interprofessional training programmes.

It is concluded that all these aspects of the reforming will contribute to the expansion of pharmacists' professional functions and their better preparation for the performance of professional duties.

Keywords: professional training, pharmacists, master's programme, foundation training year, the United Kingdom, prescribing, Standards for he Initial Education and Training of Pharmacists, learning outcomes.

Постановка проблеми. Належна підготовка компетентних фахівців у сфері охорони здоров'я є одним з найбільш актуальних питань сучасної науки, оскільки існує нагальна потреба у наданні якісної клінічної допомоги, профілактиці захворювань та оптимальному підборі лікарських засобів для населення. Фармацевти відіграють ключову роль у наданні первинної, громадської, психіатричної та медичної допомоги. Відповідно, їх належна підготовка потребує особливої уваги. Провідні країни світу роблять усі необхідні кроки для реформування фармацевтичної освіти, яка б дала змогу розширити функції фармацевтів у наданні клінічної допомоги з першого дня їхньої реєстрації. Такі реформи мають передбачати не лише значні інфраструктурні зміни та інвестиції, але й оптимізацію професійної підготовки у ЗВО. Реформування, у першу чергу, спрямоване на забезпечення майбутніх фармацевтів необхідними навичками клінічного консультування та якісного надання клінічних послуг, адже саме цього очікують від фармацевтів пацієнти та Національна служба охорони здоров'я.

Для того, щоб оптимізувати програми підготовки фармацевтів в Україні, необхідно активно вивчати досвід передових країн світу, які показують гарні результати у цій сфері. З'ясовано, що значні кроки по реформуванню професійної підготовки фармацевтів робляться у Великій Британії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, питанню професійної підготовки фармацевтів у Великій Британії присвячено чимало наукових праць таких зарубіжних дослідників, як: С. Вілліс (S.Willis), К. Вілсон (K. Wilson), С. Дагген (C. Duggan), К. Джессон (K.Jesson), Дж. Дікерхоуф (J. Dickerhofe), Л. Кларк (L. Clarke), Дж. Ленглі (J. Langley), К. Макконнелл (K.McConnell), С. Ньюлон (C. Newlon), М. Сосабовскі (M.Sosabowski), К. Хесселл (K. Hassell), К. Хетфілд (K. Hatfield), Дж. Чемберлейн (J. Chamberlain), П. Шенн (P. Shann). Окрім цього, національні урядові та професійні організації Великої Британії (Генеральна фармацевтична рада (General Pharmaceutical Council, GPhC), Національна служба охорони здоров'я (National Health Service), Рада фармацевтичних шкіл (Pharmacy Schools Council) тощо) активно працюють над розробкою керівних документів, які регламентують процес професійної підготовки фармацевтів.

Мета статті – вивчити основні аспекти процесу реформування системи професійної підготовки фармацевтів у Великій Британії, які можна взяти за основу для оптимізації відповідної підготовки в Україні.

Виклад основного матеріалу. У січні 2021 року Генеральна фармацевтична рада Великої Британії (General Pharmaceutical Council, GPhC) опублікувала оновлені Стандарти професійної освіти та підготовки фармацевтів, які передбачають набір нових результатів навчання протягом 5-річного періоду професійної підготовки (4-річної магістерської програми (MPharm) та року інтернатури).

Стандарти окреслюють критерії, яким має відповідати підготовка фармацевтів, готових до виконання своїх майбутніх професійних функцій. Оновлені стандарти передбачають ряд змін до попередньої редакції, а саме:

- введено новий набір результатів навчання, які мають здобуватися протягом п'яти років і є основою для подальшого розвитку фармацевтів після їхньої реєстрації;
- передбачено підготовку фармацевтів до самостійного виписування рецептів з моменту їх реєстрації;
- зроблено акцент на застосуванні науки в клінічній практиці, а також приділено більшу увагу ключовим навичкам, необхідним для професійної діяльності, включаючи професійне судження, оцінювання ризиків та діагностичні й консультативні навички;
- п'ятий рік професійної освіти передбачає проходження інтернатури з посиленою супервізійною підтримкою та спільною роботою фармацевтичних факультетів, органів управління освіти та роботодавців;
- зроблено акцент на підготовці майбутніх фахівців до забезпечення рівності доступу населення до отримання фармацевтичної допомоги, інклюзивності, боротьби з дискримінацією.

Стандарти професійної освіти та підготовки фармацевтів складаються з двох частин. Перша частина окреслює результати навчання – що повинен вміти студент/інтерн після успішного завершення освітньої програми. Результати навчання (в загальному їх є 55) згруповані у чотири блоки:

- особистісно-орієнтована допомога та співпраця;
- професійна практика;
- лідерство та управління;
- освіта та дослідження [3].

Ці результати вводять нові навички та компетентності, а також посилюють ті, які були передбачені стандартами 2011 року. Акцент, зокрема, робиться на навичках комунікації, професійного судження, управління ризиками, діагностики, фізичного обстеження та консультування. Нововведенням є обов’язкова підготовка фармацевтів до незалежного виписування рецептів, що дозволить їм робити це самостійно вже з моменту реєстрації.

Друга частина містить вимоги до всіх організацій та установ, які забезпечують професійну підготовку фармацевтів. Генеральна фармацевтична

рада окреслила вимоги до акредитації освітніх програм, які ґрунтуються на стандартах і результатах навчання, передбачених у них.

Варто відзначити, що результати навчання для магістерської програми та інтернатури диференціюється за рівнем, на якому результат навчання повинен бути продемонстрований студентом/інтерном та контекстом, в якому демонструються результати навчання. Рівні є своєрідною ієрархією компетентностей та їх оцінювання, відомою як «піраміда Міллера». Вона складається з чотирьох рівнів:

Рівень 1: «знає» (має знання), тобто володіє знаннями, які можуть бути застосовані в майбутньому для формування компетентності. Оцінювання включає есе, усні іспити та іспити з множинним вибором відповідей.

Рівень 2: «знає як» (комтетентний), тобто знає, як використовувати знання та навички. Оцінювання включає есе, усні іспити, іспити з множинним вибором відповідей та лабораторні зошити.

Рівень 3: «показує як» (демонструє), тобто може продемонструвати, що він/вона здатні працювати в змодельованому середовищі або в реальному житті. Оцінювання може включати об'єктивне структуроване клінічне обстеження та інші оцінювання на основі спостереження; симульовані оцінювання стану пацієнтів; проведення експериментів, тестів та збір анамнезу пацієнта.

Рівень 4: «робить» (виконує), тобто може діяти незалежно і послідовно в складній, але визначеній ситуації. Оцінювання здійснюється, коли фармацевт демонструє результати навчання в складній, знайомій або повсякденній ситуації неодноразово і правильно. Оцінювання включає спостереження за структурованими клінічними оглядами або інші оцінювання на основі спостереження.

Для магістратури більшість результатів навчання мають бути продемонстровані на рівні «знає як», а для інтернатури – на рівні «робить», тобто в повсякденній ситуації, багаторазово і впевнено.

Нові доповнені результати навчання передбачають формування у майбутніх фармацевтів необхідних навичок консультування та професійної впевненості у якості надання клінічних послуг, а також дозволять їм бути незалежними фахівцями, які можуть виписувати рецепти після реєстрації. У 2026 році усі новозареєстровані фармацевти у Великій Британії, відповідно до цієї концепції реформування, можуть самостійно виписувати рецепти. Результати навчання розроблені таким чином, щоб підготувати студента/ інтерна до виконання професійної діяльності у сферах, які тісно пов'язані зі стандартами професійної діяльності фармацевтичних працівників, що стосуються таких аспектів, як: лідерство, особистісно-орієнтована допомога, робота у партнерствах, ефективна комунікація, професійні знання та навички, професійне судження, професійна поведінка, конфіденційність та приватність, відкрите обговорення нагальних професійних питань [1, С.31].

Важливим аспектом реформування є забезпечення безперервності світи та послідовного й логічного переходу від магістерської програми підготовки до інтернатури. Наразі Національна служба охорони здоров'я спільно з Радою фармацевтичних шкіл досліджує шляхи поєднання навчальної діяльності та клінічної практики здобувачів під час магістерської програми підготовки. Спільно Радою фармацевтичних шкіл та іншими стейкхолдерами була розроблена програма практичної підготовки фармацевтів, що окреслює коло професійних функцій, які можуть виконувати студенти фармацевтичних факультетів під час проходження виробничої практики в аптеці. Були окреслені шляхи переходу студентів-фармацевтів від спостереження за професійною діяльністю до її виконання під наглядом супервізорів. Це допоможе студентам ефективно здобувати практичні навички під час навчання на магістерській програмі з фармації, готуючи їх до інтернатури. Це також допоможе супервізорам (керівникам практики майбутніх фармацевтів) здійснити більш системний контроль та оцінювання студентів під час практики/інтернатури, довіряючи їм виконувати певні професійні завдання (обов'язки), щойно вони досягнуть належного рівня компетентності. Такі завдання виконуються під суворим наглядом, оцінюються відповідно до визначених критеріїв, у встановлені терміни, і можуть вважатися кваліфікованими рішеннями.

Зокрема, університетом Бата у партнерстві з іншими фармацевтичними школами Англії, було розроблено систему практичних завдань для студентів-фармацевтів. До цієї роботи було залучено велику кількість стейкхолдерів, які допомогли розробити набір релевантних і ефективних завдань для виробничої практики студентів-фармацевтів з усіх навчальних закладів фармацевтичного профілю. Були визначені бар'єри та сприятливі фактори для впровадження таких завдань, проведені пілотні проєкти з їх реалізації в різних аптечних установах і для різних рівнів практики, а також розроблено інструментарій у вигляді посібника для їх впровадження. Загалом, усі завдання умовно поділені на такі блоки:

1. Розвиток комунікативних навичок (використання вербальних на невербальгих засобів комунікації для збору і передачі інформації іншим працівникам охорони здоров'я або пацієнтам/опікунам).

2. Аналіз інформації для визначення ефектів медикаментозної терапії, виявлення проблем, пов'язаних з медикаментозним лікуванням (складання точного, повного медикаментозного анамнезу, історії хвороби, соціального анамнезу, з використанням відповідних джерел інформації; проведення клінічного обстеження та інтерпретація його результатів, повідомлення їх пацієнту; визначення доцільності призначення ліків; проведення всебічної та точної звірки лікарських засобів, з використанням відповідних джерел інформації; консультування пацієнтів щодо застосування ліків; прийняття та вирішення запитів, пов'язаних з лікарськими засобами; визначення першопри-

чин медикаментозної помилки та окреслення шляхів її вирішення; дотримання структурованого процесу відпуску лікарського засобу без рецепта тощо).

3. Планування догляду за хворими (реалізація існуючого плану догляду; визначення цілей, орієнтованих на пацієнта; створення плану догляду, який є ефективним, доказово обґрунтованим та економічно ефективним; подальше спостереження та моніторинг плану догляду у співпраці з пацієнтом, особами, які здійснюють догляд, а також іншими медичними працівниками).

4. Постачання та адміністрування лікарських засобів (клінічна перевірка рецептурних бланків, відпускання лікарських засобів за рецептом, дотримання процесу замовлення, зберігання, утилізація, поповнення запасів лікарських засобів та/або виробів медичного призначення; оцінка придатності власних ліків пацієнта для використання при передачі догляду тощо).

5. Оптимізація використання ліків (навчання пацієнтів та/або колег щодо належного використання лікарських засобів, участь у кампаніях з забезпечення громадського здоров'я з метою підвищення обізнаності про важливі проблеми в галузі охорони здоров'я, оцінювання клінічної та економічної ефективності лікарських засобів, проведення аудиту, звітування про результати та надання рекомендацій тощо).

6. Робота в команді (багатопрофільній, фармацевтичній; забезпечення зворотного зв'язку з колегами для взаєморозвитку та покращення догляду за пацієнтами).

7. Особистий розвиток (розробка плану дій з навчання та професійного розвитку; аналіз власного досвіду для визначення сфер подальшого розвитку професійних якостей; обговорення власної практики з колегами для визначення шляхів її вдосконалення) [8, С.271].

Реформування системи професійної підготовки фармацевтів передбачає оптимізацію освітніх програм, які мають сприяти досягненню студентами/ інтернами необхідних результатів навчання на відповідному рівні за пірамідою Міллера. У міру проходження програми підготовки студенти/ інтерни повинні демонструвати результати навчання з більшою глибиною та рівнем складності. Для більш ефективної реалізації нових результатів навчання, передбачених Стандартами, Національна служба охорони здоров’я Англії та Рада фармацевтичних шкіл розробили орієнтовні проєкти навчальних програм з кількох пріоритетних компонентів програми підготовки фармацевтів, які є необхідними для забезпечення безперервного навчання та плавного переходу від магістерської програми (MPharm) до інтернатури. Ці компоненти включають «Виписування рецептів лікарських препаратів», «Забезпечення громадського здоров'я та рівності прав у сфері охорони здоров'я», «Геномна медицина», «Резистентність до протимікробних препаратів та робота з ними», «Клінічне обґрунтування» [7].

Структура проєктів програм є однаковою для кожного компонента і включає її обгрунтування, зміст (перелік результатів навчання і компетент-

ностей за оновленими стандартами) та додатки. Для більшої наочності розглянемо програмні результати і компетентності для освітнього компонента «Забезпечення громадського здоров'я та рівності прав у сфері охорони здоров'я», які представлені у Таблиці 1 [6]:

Таблиця 1

Програмні результати і компетентності для освітнього компонента «Забезпечення громадського здоров'я та рівності прав у сфері охорони здоров'я»

Навчальні результати	Магістерська програма	інтернатура
Блок: Особистісно-орієнтована допомога та співпраця		
2. Працювати у партнерстві з людьми, щоб розширювати можливості спільного прийняття рішень щодо їхнього здоров'я та благополуччя.	показує як	робить
6. Ставитися до людей як до рівних, з гідністю та повагою, а також виконувати свої обов'язки відповідно до законодавства про рівність і права людини, поважаючи при цьому різноманітність і культурні відмінності.	робить	робить
8. Оцінювати та реагувати на конкретні ризики для здоров'я людини з урахуванням її індивідуальних особливостей, зі збереженням особистих даних.	показує як	робить
9. Нести відповідальність за те, щоб особисті цінності та переконання не впливали на якість особистісно-орієнтованої допомоги.	робить	робить
11. Враховувати фактори, які впливають на рішення людей щодо власного здоров'я та благополуччя.	показує як	робить
Блок: професійна діяльність		
33. Ефективно пропагувати здоровий спосіб життя, використовуючи науково обґрунтовані методи.	показує як	робить
41. Ефективно використовувати місцеву та національну політику у сфері охорони здоров'я та соціальної допомоги для покращення стану здоров'я окремих пацієнтів та громадського здоров'я загалом, а також для подолання нерівності у сфері охорони здоров'я.	показує як	робить
42. Займати проактивну позицію у своїй практиці щодо зміцнення та захисту системи громадського здоров'я.	показує як	робить
43. Виявляти зловживання лікарськими засобами та впроваджувати ефективні стратегії для боротьби з цим.	показує як	робить
Компетентності		
2.1. Використовує як нефармакологічні, так і фармакологічні підходи до лікування.		
2.6. Враховує всі відповідні фактори, які є визначальними для стану здоров’я пацієнта, та їхній потенційний вплив на вибір і застосування лікарських засобів, а також способи їх прийому.		
2.9. Розглядає професійну діяльність з ширшої перспективи, зокрема питання громадського здоров'я, рекомендації щодо лікарських засобів та способів їх застосування, зміцнення здоров'я пацієнтів.		
3.2. Враховує та поважає різноманітність пацієнтів, їх походження, особисті цінності та переконання щодо їх здоров'я, лікування, вибору лікарських засобів, підтримуючи цінності рівності та інклюзивності, а також розвиває культурну компетентність.		

Відповідно до проєкту орієнтовної навчальної програми з «Виписування рецептів лікарських препаратів», цей освітній компонент має містити оновлений перелік навичок клінічного та фізикального обстеження, які повинні бути охоплені під час професійного навчання. Цей перелік було складено на основі консенсусного дослідження, проведеного фармацевтичними факультетами університетів Оксфорда, Кембриджа та Лондона. Було проведено опитування з приводу того, які навички хотіли б отримати фармацевтичні фахівці різних галузей і спеціальностей. Результати цього дослідження стали основою для складення переліку рекомендованих клінічних та діагностичних навичок майбутніх фармацевтів та визначення рівня компетентності, який вимагається на завершення 4-го і 5-го років навчання, включаючи розмежування між запропонованим «основним» і «додатковим» набором навичок [4].

Інтеграція в освітні програми підготовки фармацевтів результатів навчання, які демонструють компетентність з самостійного виписування рецептів, є основним аспектом процесу реформування. Таким чином, випускники, які вступатимуть у 2025/26 навчальному році, будуть отримувати професійну підготовку з виписування рецептів вже на першому році навчання. Програма підготовки фармацевтів до виписування рецептів розроблена як орієнтир для відповідного реформування змісту викладання на магістерській програмі (1-4 роки) та на інтернатурі (5 рік), яка буде готова до впровадження у 2025/26 році [3].

Підготовка майбутніх фармацевтів до забезпечення громадського здоров'я та рівності у сфері охорони здоров'я є ще оним аспектом реформування, який передбачає внесення змін у зміст навчання як на магістерській програмі підготовки, так і на інтернатурі. Він охоплює теми зміцнення здоров'я, відпуску лікарських препаратів у контексті громадського здоров'я, здорового способу життя, рівності доступу до охорони здоров'я, інклюзивності та забезпечення громадського здоров'я [5].

Ще одним важливим компонентом програм підготовки фармацевтів є основи геноміки, геномної медицини, її застосування та безпеки лікарських засобів.

Не менш важливе значення для реформування програм підготовки фармацевтів є включення компонента «Резистентність до протимікробних препаратів та робота з ними» до навчального плану підготовки. Навчальна програма з цього компоненту має охоплювати питання профілактики та контролю інфекцій, протимікробних препаратів та роботи з ними, протимікробної резистентності, використання вакцин, догляду, орієнтованого на людину, та міжпрофесійну співпрацю.

Останнім аспектом реформування програми підготовки фармацевтів є включення компонента «Клінічного обґрунтування», що передбачає розгляд питань використання та інтерпретації діагностичних тестів, розуміння

когнітивних упереджень та людського фактору, критичного мислення та доказової практики.

Включення цих компонентів у програми підготовки фармацевтів не є обов'язковим для фармацевтичних факультетів, проте вони є практичними і корисними для фахової підготовки фармацевтів, яка має забезпечувати:

– адекватні знання про лікарські засоби та речовини, що використовуються у виробництві лікарських засобів;

– адекватні знання фармацевтичної технології та фізико-хімічних, біологічних, мікробіологічних, хімічних, біологічних та мікробіологічних випробувань лікарських засобів;

– адекватні знання про метаболізм та дію лікарських засобів, про дію токсичних препаратів та речовин, а також застосування лікарських засобів на їх основі;

– адекватні знання для оцінки наукових даних про лікарські засоби для надання відповідної інформації пацієнтам;

– адекватні знання правових та інших вимог, пов'язаних з здійсненням фармацевтичної діяльності [1, С.24].

Таким чином, розроблені проєкти визначають зміст навчання за цими компонентами на магістерській програмі та протягом інтернатури. Вони призначені для того, щоб допомогти здобувачам та інтернам успішно продемонструвати результати навчання та компетентності за освітньою програмою підготовки. Хоча вони носять рекомендаційний характер, фармацевтичні факультети Великої Британії заохочуються до їх урахування. Наразі проєкти навчальних програм з окреслених компонентів є відкритими для обговорення і внесенння пропозицій представниками фармацевтичних факультетів, Служби охорони здоров’я Великої Британії та інших стейкхолдерів освітніх програм підготовки фармацевтів. Робоча група розглядає ці пропозиції кожні 6 місяців.

На додачу до проєктів орієнтовних навчальних програм, Національна служба охорони здоров’я Англії та Рада фармацевтичних шкіл відкрили доступ фармацевтів-інтернів до національних ресурсів підтримки навчання та розвитку. Ресурси розроблено відповідно до Стратегії оцінювання інтернатури фармацевтів і спрямовані на формування компетентностей відповідно до проміжних результатів навчання, розробленими Генеральною фармацевтичною радою (General Pharmaceutical Council, GPhC) згідно з аналізом потреб у навчанні. Ресурси включають ті, які зазвичай використовуються фармацевтами-практиками, і які є корисними не лише для інтернатури, а й подальшої діяльності.

Ще одним аспектом програми реформування є співпраця у сфері професійної освіти та підготовки фармацевтів. За стандартами 2021 року, співпраця відіграє більш важливу роль, оскільки професійна освіта і підготовка фармацевтів будуть розглядатися як безперервний процес. Провайдери магістерсь-

ких програм підготовки та програм інтернатури повинні вести тісну співпрацю для оптимізації процесу підготовки студентів-фармацевтів протягом усіх п'яти років. Це означає, що вони повинні працювати та комунікувати для забезпечення послідовного переходу від програми MPharm до інтернатури. Провайдери також повинні розвивати партнерські відносини для забезпечення якості викладання компонентів навчального плану підготовки, за які вони несуть відповідальність. Наприклад, ЗВО, заклади післядипломної освіти та роботодавці працюватимуть разом, щоб поступово збільшувати обсяги практичного навчання до тих пір, поки студенти/інтерни не зможуть продемонструвати повний набір результатів навчання.

Організації, які традиційно не були присутні під час акредитаційних заходів, будуть запрошені до участі. Так, освітні установи, професійні асоціації, бази практики та інтернатури можуть приєднатися до заходів з акредитації магістерських програм підготовки, щоб обгрунтувати свою участь у підготовці фармацевтів, продемонструвати реалізацію спільних робочих домовленостей і співпрацю в рамках реалізації освітньої програми. Прикладами співпраці можуть бути договірні угоди та/або меморандуми про взаєморозуміння або листи про співпрацю між ЗВО та роботодавцями по всій Великій Британії; анкетування стейкхолдерів щодо задоволеності якістю підготовки майбутніх фармацевтів до професійної діяльності.

Генеральною фармацевтичною радою було розроблено керівництво для ЗВО, яким вони мають керуватися при розробці освітньої програми підготовки фармацевтів. Основні його положення стосуються таких питань:

1. Зміст програми навчання для реалізації кожного результату навчання має бути достатнім для того, щоб дозволити студенту або інтерну здобути необхідний обсяг знань та навичок.

2. Викладання і навчання, пов'язане з кожним результатом, має ґрунтуватися на наявних знаннях і навичках та ускладнюватися в міру проходження студентом/інтерном програми MPharm та під час інтернатури.

3. Має бути забезпечено баланс між викладанням базових знань і навичок та практичним застосуванням знань і навичок, які відповідають конкретному результату навчання.

4. Методи оцінювання результатів навчання мають бути відповідними для досягнення валідного та надійного оцінювання компетентності на необхідному рівні.

5. Прохідний поріг оцінювання для конкретного результату навчання має знаходитися на відповідному рівні піраміди Міллера, щоб відобразити знання, розуміння та навички, необхідні в кінці четвертого/п’ятого року навчання.

6. Оекреслені результати навчання мають відповідати стандартам професійної діяльності фармацевтичних працівників [2].

Реформування програм підготовки магістрів фармації передбачає значне розширення практичного досвіду їх роботи з пацієнтами, особами, які здійснюють догляд за ними, та іншими працівниками охорони здоров'я. Студенти повинні мати можливість працювати з відповідною кількістю пацієнтів в різних умовах (реальних і змодельованих), щоб розвинути їх навички та компетентності для досягнення відповідних результатів навчання. Цей досвід повинен бути прогресивним, ускладнюватися і враховувати найкращі практики.

Під час здобуття ступеня MPharm має бути розроблений міжпрофесійний навчальний план. Студенти-інтерни повинні брати участь у міжпрофесійному навчанні (МПН) за допомогою прогресивної стратегії, розробленої Центром розвитку міжпрофесійної освіти (Centre for the Advancement of Interprofessional Education). При цьому навчанні зміщується фокус на мету професійної діяльності: від відпуску лікарських засобів як самостійних продуктів до надання фармацевтичних та медичних послуг у співпраці з іншими фахівцями системи охорони здоров'я. Для того, щоб випускники були кваліфікованими та підготовленими до міжпрофесійної співпраці, в рамках їхньої освітньої підготовки необхідна цілеспрямована діяльність у сфері міжпрофесійної освіти. Вона має відображати практику і зосереджуватися на взаємодії з іншими фахівцями у сфері охорони здоров'я та соціальної допомоги. Взаємодія зі студентами інших професій у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення повинна починатися на ранній стадії, переходячи до більш складної взаємодії, щоб дати можливість студентам розвинути навички та рівень компетентності, необхідні для досягнення відповідних результатів навчання, зазначених в оновлених стандартах.

Підтримка студентів-фармацевтів під час досягнення ними програмних результатів навчання передбачає цілий ряд заходів, які грунтуються на попередніх досягненнях студента і мають бути адаптовані до них. Вони включають: 1) вступний інструктаж з організації навчання; 2) чіткий нагляд за процесом навчання; 3) розробку оптимального академічного навантаження; 4) особисту, навчальну та академічну підтримку; 5) забезпечення часу для самостійної/індивідуальної роботи; 6) доступ до ресурсів; 7) наставництво, якщо необхідно.

Крім того, іншими кроками з реформування професійної підготовки фармацевтів є:

- пілотне тестування моделей клінічної практики для магістерських програм підготовки;
- розробка ресурсів для підтримки фармацевтів-початківців під час переходу від навчання на магістратурі до інтернатури;
- розширення доступу до багатогалузевих ротацій у закладах загальної практики та охорони здоров'я – надання фармацевтам-інтернам можливість провести від трьох до шести місяців у більш, ніж одному закладі проходження практики, в поєднанні з навчанням на базі лікарняних або комунальних аптек [6; 7].

Висновки. Реформування системи професійної підготовки фармацевтів у Великій Британії почалося з 2021 після затвердження оновлених Стандартів професійної освіти та підготовки фармацевтів. Стандарти передбачають набір нових результатів навчання протягом всього періоду професійної підготовки (магістерської програми (MPharm) та інтернатури). Нові доповнені результати забезпечують майбутніх фармацевтів необхідними навичками консультування та формують їх професійну впевненість у якості надання клінічних послуг, а також дозволять фармацевтам бути незалежними фахівцями, які можуть виписувати рецепти після проходження реєстрації.

Реформування передбачає:

- забезпечення безперервності навчання та послідовного переходу від магістерської програми підготовки до інтернатури;
- підготовку фармацевтів до самостійного та незалежного виписування рецептів;
- оптимізацію освітніх програм та планів, які мають сприяти досягненню студентами/інтернами необхідних результатів навчання на відповідному рівні за пірамідою Міллера;
- розробку Генеральною фармацевтичною радою орієнтовних проєктів навчальних програм з таких освітніх компонентів, як «Виписування рецептів лікарських препаратів», «Забезпечення громадського здоров'я та рівності прав у сфері охорони здоров'я», «Геномна медицина», «Резистентність до протимікробних препаратів та робота з ними», «Клінічне обґрунтування»;
- розширення співпраці у сфері професійної підготовки фармацевтів.
- значне розширення практичного досвіду роботи майбутніх фармацевтів з пацієнтами, особами, які здійснюють догляд за ними, та іншими працівниками охорони здоров'я.
- реалізація міжпрофесійного навчання.

Усі ці аспекти реформування сприятимуть забезпеченню кращої професійної підготовки майбутніх фахівців до виконання своїх професійних обов’язків.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо вивчення практики реалізації міжпрофесійного навчання майбутніх фармацевтів.

Література:

1. Fathelrahman, A., Mohamed Ibrahim, Mohamed Izham, Alrasheedy, A. & Wertheimer, A. (2018). *Pharmacy Education in the Twenty First Century and Beyond: Global achievements and challenge*s. Academic Press

2. General Pharmaceutical Council (2022). *Initial education and training of pharmacists – Guidance to support the implementation of the standards*. https://assets.pharmacyregulation.org/files/document/guidance-to-support-implementation-of-ietp_standards-final-2022-01-14.pdf

3. General Pharmaceutical Council (2021). *Standards for the initial education and training of pharmacists*. https://assets.pharmacyregulation.org/files/2024-01/Standards%20for%20the%20initial%20education%20and%20training%20of%20pharmacists%20January%202021%20final%20v1.4.pdf

4. Initial Education and Training of Pharmacists: Prescribing Training Indicative Curriculum (2024). https://www.hee.nhs.uk/sites/default/files/documents/NHS%20England% 20Pharmacy% 20Indicative%20Curriculum%20Prescribing%20July%202024.pdf

5. Initial Education and Training of Pharmacists: Public Health and Health Inequalities Indicative Curriculum (2024). https://www.hee.nhs.uk/sites/default/files/documents/NHS%20 England%20Pharmacy%20Indicative%20Curriculum%20Public%20Health%20July%202024.pdf

6. NHS England (2022a). *Indicative Curricula for the MPharm and Foundation Training Year*. https://www.hee.nhs.uk/our-work/pharmacy/transforming-pharmacy-education-training/ initial-education-training-pharmacists-reform-programme/indicative-curricula

7. NHS England (2022b). *Initial education and training of pharmacists - reform programme.* https://www.hee.nhs.uk/our-work/pharmacy/transforming-pharmacy-education-training/initial-education-training-pharmacists-reform-programme

8. Stewart, F. et al (2017). *Pharmacists in general practice: An evaluation of the NES education and training programme for a new career pathway*. International Journal of Pharmacy Practice, 25, 36. Available at: https://doi.org/10.1111/ijpp.12417.

References:

1. Fathelrahman, A., Mohamed Ibrahim, Mohamed Izham, Alrasheedy, A. & Wertheimer, A. (2018). *Pharmacy Education in the Twenty First Century and Beyond: Global achievements and challenge*s. Academic Press

2. General Pharmaceutical Council (2022). *Initial education and training of pharmacists – Guidance to support the implementation of the standards*. https://assets.pharmacyregulation.org/ files/document/guidance-to-support-implementation-of-ietp_standards-final-2022-01-14.pdf

3. General Pharmaceutical Council (2021). *Standards for the initial education and training of pharmacists*. https://assets.pharmacyregulation.org/files/2024-01/Standards%20for%20the%20 initial%20education%20and%20training%20of%20pharmacists%20January%202021%20final% 20v1.4.pdf

4. Initial Education and Training of Pharmacists: Prescribing Training Indicative Curriculum (2024). https://www.hee.nhs.uk/sites/default/files/documents/NHS%20England%20Pharmacy% 20Indicative%20Curriculum%20Prescribing%20July%202024.pdf

5. Initial Education and Training of Pharmacists: Public Health and Health Inequalities Indicative Curriculum (2024). https://www.hee.nhs.uk/sites/default/files/documents/NHS%20 England%20Pharmacy%20Indicative%20Curriculum%20Public%20Health%20July%202024.pdf

6. NHS England (2022a). *Indicative Curricula for the MPharm and Foundation Training Year*. https://www.hee.nhs.uk/our-work/pharmacy/transforming-pharmacy-education-training/ initial-education-training-pharmacists-reform-programme/indicative-curricula

7. NHS England (2022b). *Initial education and training of pharmacists - reform programme.* https://www.hee.nhs.uk/our-work/pharmacy/transforming-pharmacy-education-training/ initial-education-training-pharmacists-reform-programme

8. Stewart, F. et al (2017). *Pharmacists in general practice: An evaluation of the NES education and training programme for a new career pathway*. International Journal of Pharmacy Practice, 25, 36. Available at: https://doi.org/10.1111/ijpp.12417.

УДК 37.091.3:811.111:378:35

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1313-1321

Ялова Ангеліна Миколаївна ассистент, кафедра мовознавства, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, тел.: (068)703-21-35, https://orcid.org/0009-0001-8749-065X

ІНОЗЕМНА МОВА ЯК КЛЮЧОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ

Анотація. У статті розглянуто проблеми викладання англійської мови за професійним спрямуванням для студентів освітньої галузі «Управління й адміністрування» у сфері публічного управління з огляду на сучасні тенденції в розвитку нашої держави та суспільний запит на кваліфікованих фахівців із високим рівнем знання іноземних мов. Визначено, що на сьогодні в методиці викладання іноземних мов найбільш широко вживаними є компетентнісний та комунікативний підходи, згідно з якими основною метою навчання іноземної мови є формування у здобувачів освіти іншомовної комунікативної компетентності. Важливим завданням навчання англійської мови за професійним спрямуванням також є формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі іноземної мови. У статті визначено зміст понять «комунікативна компетентність», «професійна компетентність», «професійно-комунікативна компетентність», проаналізовано зміст цих компетентностей у контексті навчання студентів освітньої галузі «Публічне управління». З огляду на зміст цих компетентностей, у статті також визначено методичні підходи до формування професійних компетентностей здобувачів освіти цієї галузі знань у межах опанування ними англійської мови як мови професійного спілкування. Зокрема, вказано на необхідність співпраці викладачів англійської мови з профільними кафедрами для узгодження тематики та стилю професійної комунікації студентів на уроках англійської мови. У статті сформульовано поради до організації навчального процесу з опанування іноземної мови студентами публічного управління, вибору навчального матеріалу з опорою на професійно-спрямовану тематику навчальних текстів та аудіозаписів, підбір завдань та вправ, які сприятимуть розвитку професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі публічного управління. У статті зроблено висновок щодо пріорітетності використання компетентнісного та комунікативного підходів до формування професійних та комунікативних компетентностей майбутніх фахівців у процесі викладання англійської мови як мови професійного спрямування у галузі «Публічного управління».

Ключові слова: компетентнісний підхід, комунікативний підхід, іншомовна комунікативна компетентність, професійно-комунікативна компетентність, публічне управління.

Yalova Angelina Mykolaivna assistant, Department of Linguistics, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law,Department of Linguis tics, Khmelnytskyi, tel.: (068) 703-21-35, https://orcid.org/0009-0001-8749-065X

FOREIGN LANGUAGE AS A KEY COMPONENT OF TRAINING IN THE SPHERE OF PUBLIC ADMINISTRATION: APPROACH TO THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES

Abstract. The article examines the problems of teaching English in a professional direction for students of the educational field “Management and administration” in the field of public administration in view of modern trends in the development of Ukraine and public demand for qualified specialists with a high level of knowledge of foreign languages. It is determined that today in the methodology of teaching foreign languages the most widely used are the competence and communicative approaches, according to which the main goal of foreign language learning is the formation of students’ foreign language communicative competence. An important task of teaching English in a professional direction is also the formation of professional and communicative competence of future specialists in the field of a foreign language. The article defines the content of the concepts “communicative competence”, “professional competence”, “professional and communicative competence”, analyses the content of these competences in the context of education of students of the educational field “Public Administration”. Given the content of these competencies, the article also defines methodical approaches to the formation of professional competencies of students of this field of knowledge within the scope of their mastery of the English language as a language of professional communication. In particular, it is pointed out the need for English language teachers to cooperate with specialized departments of the university in order to coordinate the subject matter and professional communication style of students in English lessons. The article formulates tips for organizing the educational process of mastering a foreign language by students of public administration, choosing educational material based on professionally oriented topics of educational texts and audio recordings, selecting tasks and exercises that will contribute to the development of professional and communicative competence of future specialists in the field of public administration. The article concludes on the priority of using competence and communicative approaches to the formation of professional and communicative competences of future specialists in the process of teaching English as a language of professional direction in the field of “Public Administration”.

Keywords: competence approach, communicative approach, foreign language communicative competence, professional communicative competence, public administration.

Постановка проблеми. У XXI ст. Україна стоїть на порозі входження до ЄС та НАТО, що спонукає нашу державу до низки реформ у системі управління. Якісна система публічного управління є запорукою сталого розвитку держави, адже забезпечує конкурентоздатність держави, її економічне зростання, добробут, зміцнення військової системи та ін. Державці службовці мають невпинно підвищувати свою професійну компетентність, у тому числі важливим елементом освіти студентів публічного управління є вивчення іноземної мови. У червні 2024 р. Верховна Рада України ухвалила закон №9432, спрямований на впровадження англійської мови у різні сфери суспільного життя. Цей закон встановлює англійську мову як одну з мов міжнародного спілкування в Україні та передбачає обов'язкове володіння англійською мовою для держслужбовців. Зокрема, закон вимагає від державних службовців категорій «А», «Б» і «В» обов'язкового володіння англійською мовою [6]. Це обумовлює зростання потреби у якісній системі освіти студентів публічного управління у галузі іноземної мови.

Як і будь-яка методика викладання іноземної мови за професійним спрямуванням, методика навчання іноземної мови студентів публічного управління має враховувати професійні компетенції цих майбутніх фахівців, а відтак постає питання про розробку спеціалізованих підходів, практичних завдань, спрямованих на досягнення цієї мети. На сьогодні все ще відсутня систематизована система підходів та методичних засобів навчання студентів публічного управління англійської мови як мови спеціального вжитку, а відтак, визначення та розробка методики викладання англійської мови для студентів спеціальності «Публічне управління та адміністрування» є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика методики навчання іноземної мови у рамках комунікативного та компетентнісного підходів широко досліджена у сучасних українських наукових джерелах. Зокрема, питання формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції досліджують О. Бігич, Н. Бориско, Г. Борецька [2], О. Савченко [10] та ін. О. Берестенко [1], О. Бойко [4], О. Корніяка [7] та ін. звертаються до вивчення особливостей розвитку іншомовної компетентності майбутніх фахівців. Професійні компетентності майбутніх фахівців публічного управління та адміністрування вивчають Т. Мельник, О. Дегтярьова [8], Л. Бойко [4] та ін. Втім, питання викладання англійської мови для студентів освітньої галузі «Публічне управління» у контексті підходів до формування професійних компетентностей майбутніх фахівців на сьогодні лишається недостатньо дослідженим та систематизованим.

Виклад основного матеріалу дослідження. Іншомовна комунікативна компетентність як здатність вільно спілкуватися іноземною мовою, на сьогодні стала однією з ключових вимог до сучасних фахівців у різних галузях. Це затверджено й відповідними законами України, зокрема, Законами «Про освіту», «Про вищу освіту» та іншими нормативними документами, які проголошують, що іноземна мова у ЗВО відіграє вирішальну роль у набутті спеціальних знань та слугує інструментом професійної реалізації сучасного фахівця.

У сучасній українській системі вищої освіти найбільш поширеним є застосування комунікативного та компетентнісного підходів до навчання іноземної мови. У рамках цих підходів ключовою метою навчання студентів стає формування у них іншомовної комунікативної компетентності, яка трактується згідно Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти як сукупність навичок, умінь та знань, що дозволяє навчатися, працювати та спілкуватися в багатонаціональному суспільстві і досягати у рівноправному діалозі взаєморозуміння і взаємодії з представниками інших культур [5]. Комунікативна компетентність студента реалізується насамперед через розвиток навичок та вмінь в основних видах мовленнєвої діяльності, що охоплюють рецепцію, продукцію, інтеракцію та медіацію і реалізуються як у писемній, так і в усній формах.

Комунікативна компетентність є здатністю реалізувати лінгвістичну компетенцію в різних умовах мовленнєвої взаємодії з урахуванням соціальних норм поведінки та комунікативної доцільності висловлювання [5, с. 103]. У процесі формування комунікативної компетентності провідним компонентом є мовні (комунікативні) навички та вміння, які, в свою чергу, включають навички та вміння у всіх видах мовленнєвої діяльності [2, с. 107].

Комунікативна компетентність складається з трьох ключових компетентностей: лінгвістичної (мовний досвід), соціолінгвістичної (мовленнєвий досвід) і прагматичної (особисті якості студентів). Так, лінгвістична компетентність включає у себе лексичні, граматичні, фонологічні та синтаксичні знання і уміння та інші параметри вивчення мови як системи. Соціолінгвістична компетентність передбачає знання про соціокультурні умови користування мовою, вміння дотримуватися соціальних конвенцій, наприклад: правил ввічливості, норм, що регулюють стосунки між поколіннями, статями та ін. Прагматична ж компетентність передбачає функціональне вживання лінгвістичних засобів [2, с. 104].

Орієнтація на формування комунікативної компетентності як провідної мети навчання іноземної мови у ЗВО обумовлює зміст методики навчання. Втім, ще одним важливим аспектом іншомовної освіти майбутніх фахівців є професійна складова, яка є невід'ємною частиною вивчення мови за професійним спрямуванням. З огляду на це, слід звернути увагу на поняття професійної компетентності. За А. Білоусовим, професійна компетентність –

це ключова характеристика особистості фахівця, яка характеризує його здатність до ефективного виконання завдань професійної діяльності, готовності до виконання професійних завдань і спроможності ефективно розв'язувати стандартні та проблемні ситуації, що виникають у професійній діяльності на підставі наявних знань, умінь та досвіду [3, с. 120].

Згідно Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, професійна компетентність є «здатністю учасника професійного навчання у межах, визначених за посадою повноважень застосовувати спеціальні знання, уміння та навички, виявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених завдань і обов'язків, навчання, професійного та особистісного розвитку» [9].

Т. О. Мельник та О. І. Дегтярьова визначають такі спеціальні базові компетентності фахівця у галузі публічного управління, які становлять зміст професійної компетентності:

– знання основних теоретичних і правових засад державного розвитку;

– навички володіння методами роботи з інформацією та масивами даних для встановлення тенденцій та проблем соціального, економічного, гуманітарного розвитку, екологічної та політичної ситуації;

– знання та уміння зі стратегічного планування державного або регіонального розвитку, методики проведення стратегічної екологічної оцінки;

– уміння залучати суб'єктів державної / регіональної політики, зацікавлені сторони до спільного публічного управління;

– уміння інтегрувати встановлені тенденції у процес прийняття управлінських рішень та стратегію розвитку територіальної громади, району регіону, держави, аргументувати адекватність цілей, завдань та заходів з їх реалізації;

– знання, уміння, аналітичні навички для участі у формуванні державної / регіональної політики, нормотворчій і законопроєктній роботі [8, с. 74].

У контексті вивчення іноземної мови для потреб професійної діяльності майбутнього фахівця у сфері публічного управління слід розглядати також поняття професійно-комунікативної компетентності. На думку О. Берестенко [1] та О. Корніяка [6], професійно-комунікативна компетентність є частиною професійної компетентності людини, відображаючи її особистісні якості та властивості, за допомогою яких фахівець самостійно та ефективно реалізовує завдання професійної діяльності, у тому числі, пов'язані із взаємодією з іншими людьми засобами іноземної мови.

Управлінська компетентність здобувачів вищої освіти галузі знань «Управління й адміністрування» 07 включає у себе знання, вміння та навички у межах таких спеціальностей, як «Облік і оподаткування», «Фінанси, банківська справа та страхування», «Менеджмент», «Публічне управління та

адміністрування», «Маркетинг», «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність». У контексті вивчення англійської мови за професійним спрямуванням студенти повинні опанувати лінгвістичну (лексика та термінологія англійської мови за професійним спрямуванням), соціолінгвістичну (знання особливостей та соціальних ділової комунікації у країнах, мова яких вивчається), прагматичну (вживання мовних та мовленнєвих засобів англійської мови для здійснення професійної діяльності у сфері публічного управління).

Услід за О. В. Савченко [10], розглядаємо такі складові професійно-комунікативної компетентності студентів публічного управління:

1. Лінгвістична компетентність, яка включає такі компоненти, як:

1) лексична та термінологічна компетентність (знання загальнонаукового та спеціального термінологічного складу іноземної мови, наукової фразеології, стійких моделей та поєднань слів тощо);

2) граматична компетентність (знання граматичних засобів мови своєї спеціальності, вміння використовувати їх у професійному мовленні, володіння граматичними елементами та категоріями для реалізації професійно-орієнтованих комунікативних завдань);

3) семантична та понятійна компетентність (знання та вміння використовувати у професійній комунікації доступних лексичних та граматичних засобів вираження значення, знання та вміння користуватися у професійних цілях логічними відносинами індукції, імплікації у сфері прагматичної семантики).

2. Соціолінгвістична компетентність, включає:

1) лінгвістичні особливості соціальних та професійних відносин, що варіюються залежно від статусу та взаємин людей, використання у професійно-спрямованій комунікації формул позитивної (вираження згоди) та негативної (вираження незгоди) ввічливості з урахуванням національної специфіки;

2) здатність розпізнавати мовні особливості людини з точки зору її походження, місця проживання, соціального статусу, які проявляються на різних мовних рівнях – у фонетиці, лексиці, граматиці тощо.

3. Прагматична компетентність як організація комунікативних дій, що використовуються у спілкуванні, уміння реалізовувати висловлювання відповідно до комунікативних намірів, ситуації та інших умов спілкування у контексті мови. Ця компетентність включає у себе:

1) компетентність дискурсу, яка полягає у володінні правилами та вміннями побудови висловлювань, їх об’єднання в тексти, що виникають у процесі професійного спілкування;

2) функціональна компетентність як сукупність умінь, пов’язаних з використанням висловлювання для виконання професійно-значущих функцій, таких як пошук, узагальнення та повідомлення інформації, висловлення власної думки та дискусія з іншими людьми, з’ясування їх думок, залучення

уваги, висловлення поради, спонукання тощо; уміння використовувати різні функціонально-семантичні типи висловлювань та текстів.

З метою формування такої системи компетентностей у складі професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця у галузі публічного управління важливо використовувати вправи та завдання, побудовані на основі професійно-орієнтованих наукових текстів, ділових документів, присвячених тематиці публічного управління. Студенти мають навчитися читати та сприймати на слух такі тексти, а також продукувати власні тексти у письмовому та усному вигляді. Важливим напрямком викладання англійської мови за професійним спрямуванням для студентів публічного управління також є формування навичок розуміння монологів оперативно-фактичного характеру, а також навичок конспектування почутого.

Для правильного вибору текстів та завдань у процесі навчання студентів публічного управління англійської мови за професійним спрямуванням викладач має узгоджувати свій вибір із профільними кафедрами. Така співпраця допоможе викладачу англійської мови узгодити тематику занять, стиль мовленнєвої поведінки, найбільш доцільні у відповідних ситуаціях професійного середовища майбутніх держслужбовців.

Висновки. Таким чином, методика викладання англійської мови студентами освітньої галузі «Публічне управління» в українських ЗВО має базуватися на сукупності компетентнісного та комунікативного підходів. Ключовою задачею є формування у майбутніх фахівців професійно-комунікативної компетентності, яка передбачає здатність ефективно використовувати іноземну мову для здійснення професійної діяльності. Ключовими компонентами такої компетентності є лінгвістична, соціолінгвістична та прагматична компетентності, сукупність яких забезпечує здатність людини до здійснення професійно-орієнтованої комунікації засобами іноземної мови. Формування системи завдань та вправ для навчання студентів публічного управління англійській мові за професійним спрямуванням має здійснюватися у співпраці з профільними кафедрами та враховувати тематику професійної діяльності, відповідну термінологію, необхідні соціокультурні знання та прагматично-функціональні навички.

Література:

1. Берестенко О. Г. Культура професійного спілкування: навч.-метод. посіб. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 299 с.
2. Бігич О. Б., Бориско Н. Ф., Борецька Г. Е. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції: курс лекцій: навч.-метод. посіб. / за ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ: Ленвіт, 2011. 344 с.
3. Білоусов А. В. Сутність і структура феномену «професійно-комунікативна компетентність» майбутніх дільничних офіцерів поліції. Інноваційна педагогіка. 2023. Вип. 65, Т. 1. С. 119–124.
4. Бойко Л. М. Підвищення рівня іншомовної компетентності майбутніх фахівців публічного управління та адміністрування. Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування. № (3), 2023. С. 3–8.

5. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / науковий редактор українського видання д-р пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.

6. Закон про англійську мову: як він вплине на життя українців. URL: https://gre4ka.info/zhyttia/zakon-pro-anglijsku-movu-yak-vin-vplyne-na-zhyttya-ukrayinczіv/

7. Корніяка О. М. Особливості розвитку комунікативної компетентності фахівців на різних етапах їх професійного становлення. Психолінгвістика: зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2011. Вип. 8. С. 33–45.

8. Мельник Т. О., Дегтярьова О. І. Спеціальні компетентності фахівців, які здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення публічного управління регіональним розвитком. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 18. С. 72–77.

9. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад: постанова Кабінету Міністрів України від 06 лют. 2019 р. № 106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062019%D0%BF

10. Савченко О. В. Компетентнісний підхід у навчанні іноземної мови і склад професійно-комунікативної компетенції. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Т. 31 (70), №2. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 218–223.

References

1. Berestenko O. G. (2013) Kultura profesiinoho spilkuvannia [Culture of professional communication]. Luhansk: ‘Luhansk Taras Shevchenko National University’, 299 p.

2. Bigich O. B., & Borisko N. F., & Boretska H. E. (2011) Metodyka formuvannia mizhkulturnoi inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentsii [Methods of forming intercultural foreign language communicative competence]: a course of lectures: a teaching and methodological manual / edited by S. Y. Nikolaieva. Kyiv: Lenvit. 344 p.

3. Bilousov A. V. (2023) Cutnist i struktura fenomenu «profesiino-komunikatyvna kompetentnist» maibutnikh dilnychnykh ofitseriv politsii. Innovatsiina pedahohika. [The essence and structure of the phenomenon of ‘professional and communicative competence’ of future district police officers. Innovative pedagogy.] Issue 65, Vol. 1, pp. 119-124.

4. Boiko L. M. (2023) Pidvyshchennia rivnia inshomovnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv publichnoho upravlinnia ta administruvannia. [Improving the level of foreign language competence of future specialists in public administration and management.] Tavriyskyi naukovyi vestnik. Public management and administration. № (3), P. 3-8.

5. Nikolaieva S. Yu. (2003) Zahalnoievropeiski rekomendatsii z movnoi osvity: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia. [Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment.] Kyiv: Lenvit, 273 p.

6. Zakon pro anhliisku movu: yak vin vplyne na zhyttia ukraintsiv [The English Language Law: How it will affect the lives of Ukrainians.]

7. Korniiaka O. M. (2011) Osoblyvosti rozvytku komunikatyvnoi kompetentnosti fakhivtsiv na riznykh etapakh yikh profesiinoho stanovlennia. Psykholinhvistyka. [Features of the development of communicative competence of specialists at different stages of their professional development. Psycholinguistics.] ‘Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University’. Pereiaslav-Khmelnytskyi: P. 33-45.

8. Melnyk T.O., & Degtyareva O.I. (2021) Spetsialni kompetentnosti fakhivtsiv, yaki zdiisniuiut informatsiino-analitychne zabezpechennia publichnoho upravlinnia rehionalnym

rozvytkom. Investytsii: praktyka ta dosvid. [Special competences of specialists who provide information and analytical support for public administration of regional development. Investments: practice and experience.] № 18. P. 72-77.

9. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro systemu profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtsiv, holiv mistsevykh derzhavnykh administratsii, yikh pershykh zastupnykiv ta zastupnykiv, posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia ta deputativ mistsevykh rad: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06 liut. [On approval of the Regulation on the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, local self-government officials and deputies of local councils: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 06 February.] 2019. № 106.

10. Savchenko O. V. (2020) Kompetentnisnyi pidkhid u navchanni inozemnoi movy i sklad profesiino-komunikatyvnoi kompetentsii. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. [Competence-based approach to teaching a foreign language and the composition of professional and communicative competence. Scientific notes of Vernadsky TNU.] Kyiv: P. 218-223.

УДК 378.147.091.31-059.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1322-1332

Яригіна Надія Михайлівна здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри початкової і професійної освіти, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, тел.: (057)700-69-09, https://orcid.org/0009-0008-7009-4096

ІНДИВІДУАЛЬНА ОСВІТНЯ ТРАЄКТОРІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СУТЬ, ПРИНЦИПИ, ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Анотація. У статті розкриваються суть, принципи й особливості формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти. Під індивідуальної освітньою траєкторією здобувача вищої освіти розуміємо персональний шлях реалізації його особистісного потенціалу, що ґрунтується на індивідуальних потребах, інтересах, можливостях, здібностях і передбачає вибір освітніх програм, суб'єктів освітньої діяльності, які реалізують їх, форм і строку здобуття вищої освіти й освітніх компонентів задля досягнення здобувачем певного рівня професійної компетентності, особистісної і професійної самореалізації. Уточнено принципи формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти (принцип урахування індивідуальних фізичних і психічних особливостей здобувачів освіти, принцип диференціації навчання, принцип урахування соціального оточення здобувачів освіти, принцип усвідомленості студентом перспективи й можливості своєї безпосередньої участі в організації освітнього процесу, принцип зіставлення можливостей освітнього середовища з випереджальними можливостями здобувача вищої освіти). Визначено особливості формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти, а саме: технологізація освітнього процесу при проєктування індивідуальної освітньої траєкторії; вільний вибір здобувачами освіти освітньої програми, основних складових частин свого навчання, мети, завдань, форм організації та методів навчання, його темпу й інтенсивності, системи оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів; обумовленість успішності реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти зовнішніми і внутрішніми факторами; спрямованість на особистісний та професійний розвиток студентів; необхідність здійснення рефлексії та своєчасного моніторингу ефективності навчання здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: індивідуальна освітня траєкторія, здобувачі вищої освіти, принципи, індивідуальний навчальний план, заклад вищої освіти.

Iarygina Nadiia Myhailivna PhD student of the Department of Primary and Professional Education, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, tel.: (057)700-69-09, https://orcid.org/0000-0002-3111-5340

INDIVIDUAL EDUCATIONAL TRAJECTORY OF UNIVERSITY STUDENTS: ESSENCE, PRINCIPLES, FEATURES OF FORMATION

Abstract. The article reveals the essence, principles and features of the formation of individual educational trajectory of university students. Students' individual educational trajectory is a personal path to the realization of their personal potential, which is based on individual needs, interests, capabilities, abilities and involves the choice of educational programs, educational activities subjects that implement them, forms and terms of obtaining higher education and educational components in order to let students achieve a certain level of professional competence, personal and professional self-realization. The principles of forming university students' individual educational trajectory are clarified. They are: the principle of taking into account students' individual physical and mental characteristics, the principle of differentiation of learning, the principle of taking into account students' social environment, the principle of students' awareness of the prospects and possibilities of their direct participation in the organization of the educational process, the principle of comparing the educational environment opportunities with the advanced capabilities of university students. The features of forming university students' individual educational trajectory are determined. They are: technologization of educational process when designing an individual educational trajectory; students' free choice of the educational program, the main components of their education, goals, tasks, forms of organization and methods of learning, its pace and intensity, the system of assessing the results of students' educational and cognitive activity; the dependence of success of the implementation of university students' individual educational trajectory on the external and internal factors; focus on the personal and professional development of students; the need for reflection and timely monitoring of the effectiveness of university students' education.

Keywords: individual educational trajectory, university students, principles, individual curriculum, higher education institution.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань сучасної системи вищої освіти в Україні є формування майбутніх фахівців, які мають високий рівень професійної компетентності і широкий світогляд, є вмотивованими працювати за фахом та прагнуть самореалізуватися як у професійній, так і в особистій сфері. Це можна досягти за рахунок орієнтації освітнього процесу в закладах вищої освіти та забезпечення її високої якості та створення сприятливих умов для задоволення індивідуальних запитів, потреб та інтересів студентів у навчання.

Наразі одним зі шляхів забезпечення високої якості вищої освіти та індивідуалізації навчання є формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти, що дозволяє за рахунок вільного вибору освітньої програми та її компонентів, темпу, форм і методів навчання впливати на різнобічний розвиток студентів, задоволення їхніх індивідуальних потреб та інтересів, формування широкого світогляду, розкриття творчого потенціалу особистості, надання можливостей для саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації.

Варто відмітити, що в Україні питання розробки і впровадження індивідуальних освітніх траєкторій здобувачів вищої освіти закріплено на законодавчому рівні. Так, в Законі України «Про освіту» (2017) [8] зазначається, що всі здобувачі освіти мають право на реалізацію індивідуальної освітньої траєкторії. Закон України «Про вищу освіту» (2014) [7] визначає суть і шляхи реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти, що надає орієнтири закладам вищої освіти у практичному втіленні ідей індивідуалізації навчання студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що окремі аспекти питання формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти висвітлюються в наукових розвідках сучасних учених. Так, теоретичні основи формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти розкрито в дослідженнях С. Алєксєєвої [1], Т. Коростіянець [4], І. Краснощок [5], Г. Шевчук [11]. Реалізація індивідуальної освітньої траєкторії студента як умова його особистісного і професійного зростання висвітлена в роботах В. Вишківської [2], І. Каньковського [3], Є. Прокоф'єва та В. Товстогана [9]. Шляхи практичної реалізації індивідуальної освітньої траєкторії студентів в освітньому просторі закладів вищої освіти розкрито у працях С. Стрельбицької [10], О. Тарасенко, В. Косенко, Ю. Кісевої [6].

Окрім того, іноземними вченими також досліджується питання формування індивідуальної освітньої траєкторії студентів. Так, A. Alenezi [12] і A. Walther, M. Parreira do Amaral, M. Cuconato, R. Dale [15] вивчають особливості реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти в різних країнах світу. У свою чергу, T. Gale [13] і L. Tetzlaff, F. Schmiedek, G. Brod [14] висвітлюють розвиток і впровадження ідеї індивідуалізації навчання та індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти.

Утім, у вищевказаних роботах недостатньо узагальнено особливості формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти, що і зумовило цей науковий пошук.

Мета статті – розкрити суть, принципи та особливості формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Студентоцентризм як основна спрямованість сучасної системи вищої освіти актуалізує питання індивідуалізації в освітньому процесі. Одним з популярних і поширених способів реалізації

індивідуалізації в закладі вищої освіти є надання можливості кожному здобувачу вищої освіти будувати власну індивідуальну освітню траєкторію [4]. Це сприяє формуванню їхньої свободи в навчанні, самореалізації, учить об'єктивно оцінювати власні можливості, упроваджувати ідеї навчання впродовж життя.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) індивідуальна освітня траєкторія здобувачів вищої освіти є персональним шляхом реалізації їхнього особистісного потенціалу, що ґрунтується на виборі ними певних освітніх програм, суб'єктів освітньої діяльності, які реалізують їх, форм і строку здобуття вищої освіти й освітніх компонентів [7].

Освітяни (О. Тарасенко, В. Косенко, Ю. Кісева) трохи розширюють інтерпретацію цього терміну, зазначаючи, що індивідуальна освітня траєкторія здобувача вищої освіти – це персональний шлях реалізації унікального особистісного потенціалу кожного здобувача освіти (інтереси, навчальні можливості, творчі, пізнавальні, комунікативні, дослідницькі здібності) для досягнення певного рівня компетентності, що визначений стандартом освіти, за власним бажанням та власною відповідальністю [6].

С. Алєксєєва [1] під індивідуальною освітньою траєкторією розуміє особливу організацію освітнього процесу, у ході якого враховуються індивідуальні особливості здобувачів освіти; це перетворення їх на активного учасника освітнього процесу. У свою чергу, І. Краснощок [5] зауважує, що індивідуальна освітня траєкторія є особистісним шляхом студента в освіті, що ґрунтується на його здатності до відповідального й усвідомленого вибору у процесі самоорганізації і самовизначення. Так, рішення здобувача стосовно вибору індивідуальної освітньої траєкторії пов'язане з усвідомленням ним мети освітньої діяльності, засобів і способів її досягнення, співвіднесенням своїх потреб, можливостей і якостей з вимогами, що висуваються.

Є. Прокоф'єв і В. Товстоган [9] зазначають, що поняття «індивідуальна освітня траєкторія» може бути розкрите з різних боків, зокрема: як персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти; як цілеспрямований процес його саморозвитку як суб'єкта навчання; як умова індивідуалізації професійного становлення людини; як відповідальний і усвідомлений вибір здобувачем освіти цільової спрямованості реалізації свого професійно-освітнього потенціалу відповідно; як усвідомлене планування здобувачем освіти майбутньої професійної діяльності та інструмент побудови професійної діяльності майбутніх фахівців.

Окрім того, С. Стрельбицька [10] наголошує на тому, що індивідуальна освітня траєкторія забезпечує персональний шлях реалізації здобувачем освіти свого творчого потенціалу за допомогою професійно-освітньої програми, розробленої спільно з викладачем як тьютором та/або самостійно.

І. Каньковський бажання [3] визначає індивідуальну освітню траєкторію як реалізацію студентом свого індивідуального освітнього маршруту,

який йому необхідний для досягнення потрібного рівня професійної компетентності за умов власної відповідальності.

Іноземні науковці пов'язують індивідуальну освітню траєкторію з аналізом здобувачем освіти свого процесу навчання, його успішності, досягнутих результатів та складанням плану свого професійного, освітнього, індивідуального розвитку (A. Walther, M. Parreira do Amaral, M. Cuconato, R. Dale) [15], а також з світою впродовж життя (T. Gale) [13].

Отже, під індивідуальної освітньою траєкторією здобувача вищої освіти розуміємо персональний шлях реалізації його особистісного потенціалу, що ґрунтується на індивідуальних потребах, інтересах, можливостях, здібностях і передбачає вибір освітніх програм, суб'єктів освітньої діяльності, які реалізують їх, форм і строку здобуття вищої освіти й освітніх компонентів задля досягнення здобувачем певного рівня професійної компетентності, особистісної і професійної самореалізації.

Метою формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти є орієнтація та врахування в освітньому процесі індивідуальних можливостей і запитів студентів, їхньої здатності до пошуку та засвоєння нових знань, ухвалення відповідальних рішень у професійній діяльності, постійне підвищення конкурентоспроможності особистості на ринку праці [6]; реалізація особистісного потенціалу студента; визнання його свободи у виборі способів і шляхів реалізації власних освітніх цілей; організація освітнього процесу на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії; узгодженість освітньої діяльності із потребами, можливостями й індивідуальними здібностям здобувача освіти [11].

При формуванні індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти реалізуються такі принципи [11]:

- принцип урахування індивідуальних фізичних і психічних особливостей здобувачів освіти (рівень знань, умінь та навичок студентів, реальний рівень їхнього розвитку, особливості пізнавальних процесів, способи сприйняття інформації, тип мислення, темперамент, готовність студента до навчання і роботи за обраною спеціальністю, особисті якості тощо). Це створює умови для розвитку пізнавальної активності здобувачів освіти, розкриття та підтримки їхніх здібностей та інтересів. При цьому, мова йде про вибір організаційних форм, методів та засобів навчання з урахуванням індивідуальних особливостей студентів, аби зробити їхнє навчання посильним, доступним і цікавим. Так, для одного здобувача освіти навчальна інформація може містити більше зображень та ілюстрацій (візуальний тип мислення), а для іншого – більше різновидів практичної діяльності (кінестетичний тип мислення) [1]. Необхідність ураховувати індивідуальні особливості здобувача освіти у процесі його навчання зумовлена тим, що всі студенти мають різні особливості фізичного і психічного розвитку, що значно впливає на оволодіння ними навчальним матеріалом;

Наприклад, потрібно врахувати різні типи мислення та способи сприйняття інформації: для одного учня у змісті уроків має бути, для іншого.

● принцип диференціації навчання. Він дозволяє враховувати індивідуальні особливості здобувачів освіти, об'єднаних у групи на підставі виокремлення певних особливостей, значущих для організації освітнього процесу, та передбачає роботу в мікрогрупах, парах постійного і змінного складу тощо;

● принцип урахування соціального оточення здобувачів освіти, що дозволяє більш повно враховувати всі фактори впливу на студента та максимально позитивно розв'язувати проблемні ситуації;

● принцип усвідомленості студентом перспективи й можливості своєї безпосередньої участі в організації освітнього процесу. Здобувач освіти повинен уміти формулювати свої професійні й освітні наміри та спрямовувати свої дії відповідно до наявного плану задля досягнення бажаного результату;

● принцип зіставлення можливостей освітнього середовища з випереджальними можливостями здобувача вищої освіти. Це означає організацію процесу навчання з орієнтацією на перспективи розвитку студентів, збереження цілісності освітнього процесу.

З огляду на це кожен здобувач вищої освіти має право на вільний вибір своєї індивідуальної освітньої траєкторії, усвідомлений та узгоджений із закладом вищої освіти та викладачами вибір освітньої програми, основних складових частин свого навчання, мети, завдань, форм організації та методів навчання, його темпу й інтенсивності, системи оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів [4; 11]. Певною мірою проєктування індивідуальної освітньої траєкторії технологізує освітній процес, дозволяючи побудувати його логіку від початкового етапу (постановка мети) до кінцевого етапу (отримання й аналіз результатів навчання) [2]. З огляду на це проєктування індивідуальної освітньої траєкторії потребує створення гнучкого освітнього середовища задля підтримки, формування і розвитку індивідуальних та професійних здібностей, переконань і ціннісних орієнтирів здобувачів освіти, розвитку їхньої самостійності, розширення творчого потенціалу особистості для успішнішої професійної діяльності [9].

Успішність реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти зумовлена зовнішніми і внутрішніми факторами. До зовнішніх факторів відносяться наявні можливості в освітньому середовищі закладу вищої освіти для задоволення освітніх і професійних потреб здобувача освіти, розвитку його особистісного потенціалу, досягнення своїх освітніх цілей (програми, що реалізуються в закладі вищої освіти, ставлення педагогічного персоналу до впровадження та супроводу індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти, науково-дослідні проекти, нормативні документи, що регулюють освітню діяльність учасників освітнього

процесу). До внутрішніх факторів відносяться: мотиви, інтереси, потреби, здібності здобувачів освіти, їхні професійні та особистісні ціннісно-смислові установки, соціально-професійний досвід, рівень освіченості та самостійності, «Я-концепція» особистості студента, що впливає на його самореалізацію та самоорганізацію [5].

Викладачі маються створити сприятливі умови для розкриття внутрішнього потенціалу і можливостей здобувачів освіти, формування їхньої впевненості в собі і своїх силах, глибокого і міцного засвоєння навчального матеріалу, розвитку пізнавальних інтересів тощо. За таких умов у закладі вищої освіти створюються і реалізуються різні моделі навчання, які співвідносяться з особистісним потенціалом окремого здобувача і забезпечують його індивідуальний творчий розвиток.

Структурними складовими процесу формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти є [6]:

– аналіз навчального плану спеціальності, за якою навчається студент;

– ознайомлення з анотаціями навчальних дисциплін, які входять до навчального плану;

– аналіз визначених компетентностей, які формуються при вивченні конкретних навчальних дисциплін, та обговорення варіантів їх розширення;

– аналіз можливостей здобувача освіти використовувати інформаційно-комунікаційні технології в навчанні;

– аналіз студентом своїх можливостей активної участі і перспектив в освіті;

– ознайомлення здобувачів освіти з можливостями динамічності і гнучкості освітньої програми відповідно до потреб та вимог ринку праці;

– можливість здійснення індивідуалізації і впровадження творчого складника в освітньому процесі;

– участь у тренінгах для студентів.

Результатом реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти є складання і реалізація ним індивідуального навчального плану, який враховує всі індивідуальні особливості студента для того, аби побудувати для ньому таку програму навчання, за якої він демонструватиме інтерес до навчання та високу результативність [1].

Важливими аспектами, на які варто звертати уваги при формуванні індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти є такі [10]:

1) здобувач має бути готовим і спроможним самостійно розробляти і дотримуватися індивідуального план, який описує усі складові й елементи процесу навчання, включаючи можливі труднощі, отримувати підтримку з боку викладачів, усвідомлювати позитивні та негативні результати власних дій та шукати їх можливі альтернативи;

2) індивідуальна освітня траєкторія й індивідуальний навчальний план мають бути спрямованими як на особистісний, так професійний і розвиток

здобувача, зважати на різноманітні інтереси (освітні, особистісні, професійні), запити і потреби здобувачів;

3) індивідуальна освітня траєкторія й індивідуальний навчальний план мають бути спрямовані на реалізацію індивідуальних прагнень здобувачів освіти, вироблення життєвих стратегій, професійне зростання майбутніх фахівців.

Відповідно, умовами ефективної реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти є: надання їм свободи у виборі змісту освіти, темпу навчання, методів і засобів навчання, видів самостійної роботи, форм та методів контролю за результатами навчально-пізнавальної діяльності студентів; здійснення супроводу процесу реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу; здійснення рефлексії та моніторингу ефективності реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти з метою своєчасної її корекції, розв'язання можливих проблем у процесі навчання [10].

З огляду на це можна виділити напрями реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти: змістовий (через освітні програми), діяльнісний (через освітні технології) та процесуальний (через організацію і різні види спілкування). Етапами розробки та впровадження індивідуальної освітньої траєкторії є: діагностування індивідуальних особливостей розвитку здобувачів освіти, рівня їхнього розвитку, особистісних якостей; формування у студентів особистісного позитивного ставлення до навчального матеріалу; проектування кожним здобувачем освіти індивідуальної освітньої діяльності, складання плану навчальної роботи, відбір способів і засобів діяльності, формування системи контролю за результатами навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти; упровадження й оцінка реалізації індивідуальних освітніх програм; демонстрація особистих освітніх продуктів [1]

Висновки. Отже, у роботі зазначається, що індивідуальна освітня траєкторія здобувача вищої освіти є його персональний шлях реалізації особистісного потенціалу, що ґрунтується на індивідуальних потребах, інтересах, можливостях, здібностях і передбачає вибір освітніх програм, суб'єктів освітньої діяльності, які реалізують їх, форм і строку здобуття вищої освіти й освітніх компонентів задля досягнення здобувачем певного рівня професійної компетентності, особистісної і професійної самореалізації. Основними принципами формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти є принцип урахування індивідуальних фізичних і психічних особливостей здобувачів освіти, принцип диференціації навчання, принцип урахування соціального оточення здобувачів освіти, принцип усвідомленості студентом перспективи й можливості своєї безпосередньої участі в організації освітнього процесу, принцип зіставлення можливостей освітнього середовища з випереджальними можливостями здобувача вищої освіти. Формування

індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти дозволяє технологізувати освітній процес при її проєктуванні, надати можливість здобувачам освіти вільно обрати освітню програму, основні частини навчання, мету, завдання, форми організації та методи навчання, його темп й інтенсивність, систему оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів, здійснювати вплив на особистісний та професійний розвиток студентів, а також рефлексію і своєчасний моніторинг ефективності навчання здобувачів вищої освіти.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним вважаємо вивчення етапів упровадження ідеї індивідуальної освітньої траєкторії студентів у системі вищої освіти (в Україні та світі).

Література:

1. Алєксєєва С. Індивідуальна освітня траєкторія: від побудови до реалізації. *Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент*: зб. наук. праць. (Серія: Педагогічні науки). Київ : «Вид-во Людмила», 2021. Вип. 17. С. 74-82. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/730035 (дата звернення: 29.11.2024).

2. Вишківська В. Б. Технологізація навчання у вищій школі як умова вдосконалення підготовки майбутнього вчителя. *Наука і освіта*. 2009. № 7. С. 39-41.

3. Каньковський І. Є. Індивідуальні освітні траєкторії як необхідність сучасного процесу професійної підготовки фахівця. *Професійна освіта : проблеми і перспективи*. Київ-Сімферополь, 2013. Вип. 4. С. 62-65.

4. Коростіянець Т. До постановки проблеми індивідуальних освітніх траєкторій студентів у вищій школі. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19. Т. 2. С. 9-12. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/11291/1/Korostiyanets%20Tamara%20Petrivna.pdf (дата звернення: 03.12.2023).

5. Краснощок І. П. Індивідуальна освітня траєкторія студента: Теоретичні аспекти організації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2018. № 60. Т. 1. С. 101-107. URL : http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2018/60/part_1/21.pdf (дата звернення: 11.10.2024).

6. Механізм формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти / О. Тарасенко, В. Косенко, Ю. Кісева та ін. Олександрія : Олександрійський педагогічний фаховий коледж імені В. О. Сухомлинського, 2022. 6 с. URL : http://www.opk.org.ua/Docs/mehanizm%202.pdf (дата звернення: 30.11.2024).

7. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 21.11.2024).

8. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 21.11.2024).

9. Прокоф'єв Є., Товстоган В. Індивідуальна освітня траєкторія як інструмент проєктування майбутньої професійної діяльності. *Грааль науки*. 2024. № 37. С. 378–379. DOI https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.03.2024.059

10. Стрельбицька С. М. Індивідуальна освітня траєкторія професійного розвитку здобувачів освіти в умовах магістратури. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2022. Вип. 86. С. 204-209. URL : https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/86/40.pdf (дата звернення: 23.11.2024).

11. Шевчук Г.Й. Індивідуальна освітня траєкторія студента: суть і ключові аспекти організації. *Педагогічні науки*. 2021. Вип. 19. С. 56–61. URL : https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4437/3922 (дата звернення: 30.11.2024).

12. Alenezi A. Personalized learning strategies in higher education in Saudi Arabia: identifying common approaches and conditions for effective Implementation. *TEM Journal*. 2023. № 12(4). P. 2023-2037.

13. Gale T. Navigating student transition in higher education: induction, development, becoming. *Universities in transition : foregrounding social contexts of knowledge in the first year experience*. Adelaide : University of Adelaide Press. 2014. P. 13-39.

14. Tetzlaff L., Schmiedek F., and Brod G. Developing personalized education: A dynamic framework. *Educational Psychology Review.* 2021. № 33. P. 863–882.

15. Walther A., Parreira do Amaral M., Cuconato M., Dale R. Governance of Educational Trajectories in Europe: pathways, policy and practice. London : Bloomsbury Publishing, 2016. 352 p.

References:

1. Alieksieieva, S. (2021). Indyvidualna osvitnia traiektoriia: vid pobudovy do realizatsii [Individual educational trajectory: from construction to implementation]. *Mystetska osvita: zmist, tekhnolohii, menedzhment (Seriia: Pedahohichni nauky), 17*, 74-82. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/730035 (in Ukrainian).

2. Vyshkivska, V. B. (2009). Tekhnolohizatsiia navchannia u vyshchii shkoli yak umova vdoskonalennia pidhotovky maibutnoho vchytelia [Technologization of teaching in higher education as a condition for improving the training of future teachers]. *Nauka i osvita, 7*, 39-41 (in Ukrainian).

3. Kankovskyi, I. Ye. (2013). Indyvidualni osvitni traiektorii yak neobkhidnist suchasnoho protsesu profesiinoi pidhotovky fakhivtsia [Individual educational trajectories as a necessity of the modern process of specialist's professional training]. *Profesiina osvita : problemy i perspektyvy, 4*, 62-65 (in Ukrainian).

4. Korostyanets, T. (2019). Do postanovky problemy indyvidualnykh osvitnikh traiektorii studentiv u vyshchii shkoli [Before posing the problem of individual educational trajectories]. *Innovatsiina pedahohika, 19(2)*, 9-12 Retrieved from http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/11291/1/Korostiyanets%20Tamara%20Petrivna.pdf (in Ukrainian).

5. Krasnoshchok, I. (2018). Indyvidualna osvitnia traiektoriia studenta: Teoretychni aspekty orhanizatsii [Students' individual educational trajectory: theoretical aspects of organization]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, 60(1)*, 101-107. Retrieved from http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2018/60/part_1/21.pdf (in Ukrainian).

6. Tarasenko, O., Kosenko, V., Kiseva, Yu., & Kaliuzhna, V. (2022). Mekhanizm formuvannia indyvidualnoi osvitnoi traiektorii zdobuvachiv osvity [Mechanism of formation of students' individual educational trajectory]. Oleksandriia : Oleksandriia Pedagogical Professional College named after V. O. Sukhomlynsky. Retrieved from http://www.opk.org.ua/Docs/mehanizm%202.pdf (in Ukrainian).

7. Pro vyshchu osvitu : Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 r. № 1556-VII [On Higher Education: Law of Ukraine, dated July 1, 2014, No. 1556-VII]. (2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (in Ukrainian).

8. Pro osvitu : Zakon Ukrainy vid 5 veresnia 2017 r. № 2145-VIII [On Education: Law of Ukraine, dated 5 September, 2017, No. 2145-VIII]. (2017). Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (in Ukrainian).

9. Prokofiev, Ye., & Tovstohan, V. (2024). Indyvidualna osvitnia traiektoriia yak instrument proiektuvannia maibutnoi profesiinoi diialnosti [Individual educational trajectory as a tool for planning future professional activity]. *Grail of Science, 37*, 378–379. DOI https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.03.2024.059 (in Ukrainian).

10. Strelbytska, S. M. (2022). Indyvidualna osvitnia traiektoriia profesiinoho rozvytku zdobuvachiv osvity v umovakh mahistratury [Individual educational trajectory of professional development of the students in the conditions of the master's degree]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy, 86, S. 204-209. Retrieved from https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/86/40.pdf (in Ukrainian).

11. Shevchuk, G. I. (2021). Indyvidualna osvitnia traiektoriia studenta: sut i kliuchovi aspekty orhanizatsii [Student's individual educational path: the essence and key aspects of organization]. *Pedagogical Sciences, 19*, 56–61. Retrieved from https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4437/3922 (in Ukrainian).

12. Alenezi A. (2023). Personalized learning strategies in higher education in Saudi Arabia: identifying common approaches and conditions for effective Implementation. *TEM Journal, 12(4)*, P. 2023-2037.

13. Gale T. Navigating student transition in higher education: induction, development, becoming. *Universities in transition : foregrounding social contexts of knowledge in the first year experience*. Adelaide : University of Adelaide Press. 2014. P. 13-39.

14. Tetzlaff L., Schmiedek F., & Brod G. (2021). Developing personalized education: A dynamic framework. *Educational Psychology Review, 33*, P. 863–882.

15. Walther A., Parreira do Amaral M., Cuconato M., & Dale R. Governance of Educational Trajectories in Europe: pathways, policy and practice. London : Bloomsbury Publishing, 2016. 352 p.

СЕРІЯ «Психологія»

UDC 159.923:364.14:303.723

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1333-1344

Kargina Natalya Viktorivna candidate of psychological sciences, https://orcid.org/0000-0002-6314-7822

Melnychuk Iryna Valentynivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychiatry, Medical and Special Psychology, State institution of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky, https://orcid.org/0000-0003-1982-7393

PATERNS OF PECULIARITIES THAT ARE AFFECTED BEFORE EXPERIENCED PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF A HIGH STAGE

Abstract. The statistics reveal the possibilities of studying such a complex and richly-faceted phenomenon as psychological well-being and the view of its main authorities. In the scientific world, the phenomenon of growth in the other half of the last century and today assumes special significance for the chemical industry. psychological science. Psychological well-being is seen as a complex mental well-being, which is manifested in the experienced reality and value of life, as well as the satisfaction of life with oneself, the achievement of current motives and the needs of the individual prospects. and socially significant signs and a positive assessment of power. Safely lie ahead, in the presence of clear goals, value orientations, the success of the implementation of action plans and human behavior, the availability of resources and the minds of the living for purposes above all other code changes.

Psychological well-being consists of ten components: psychophysical, socio-economic, ethno-cultural, existential, light-sighted, valuable, emotional, behavioral, cognitive and volitional. For the diagnosis of individual psychological characteristics of the individual, the 16-factor personality test (16 - PF , R. Cattell, form C), which is based on the specific characteristics of temperament and special characteristics.

The results of correlation analysis revealed significant connections between indicators of psychological well-being and personality factors. It was found that indicators of psychological well-being correlate at a high level of significance ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) with the following specificity factors: affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), intelligence (G +), sweetness (H +), gentleness (I+), cunning to the point of being guilty (O+), adequate self-esteem (M

D +), radicalism (Q 1+), self-control, strong will (Q 3 +), tension (Q 4+), extraversion (QI+). Also, there are clear correlations with the current personality factors: suspicion (L +), anxiety (N –), anxiety (QII –) and sensitivity (Q III–). Then, we can assume that these factors are inherent in the psychological well-being of people. Respect is focused on identifying the individual's special characteristics, which contribute to the development of psychological well-being of the individual.

Keywords: well-being, psychological well-being, indicators of psychological well-being, specialness, characteristics of specialness.

Каргіна Наталья Вікторівна кандидат психологічних наук, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», https://orcid.org/0000-0002-6314-7822

Мельничук Ірина Валентинівна кандидат психологічних наук, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», https://orcid.org/0000-0003-1982-7393

РИСИ ОСОБИСТОСТІ, СХИЛЬНІ ДО ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ РІЗНОГО СТУПЕНЯ

Анотація. У статті досліджуються можливості дослідження такого складного та багатогранного феномену, як психологічне благополуччя, та розглядаються його основні властивості. Це явище увійшло в науковий обіг у другій половині минулого століття і має особливе значення для вітчизняної психологічної науки. Психологічне благополуччя розглядається як складне психічне утворення, яке виявляється у переживанні значущої повноти і цінності життя, почуття задоволеності життям і собою, досягнення актуальних мотивів і потреб особистості в ракурсі соціально значущої мети. і позитивна оцінка власного існування. Благополуччя залежить, перш за все, від наявності чітких цілей, ціннісних орієнтацій, успішної реалізації планів діяльності та поведінки людини, наявності ресурсів і умов для досягнення життєвих цілей, незважаючи на наявні перешкоди.

Психологічне благополуччя складається з десяти компонентів: психофізичного, соціально-економічного, етнокультурного, екзистенціального, світоглядного, ціннісного, емоційного, поведінкового, когнітивного та вольового. Для діагностики індивідуально-психологічних властивостей особистості використовувався 16-факторний особистісний опитувальник (16-PF, Р. Кеттелл, форма С), який базується на специфічних особливостях темпераменту та рисах особистості.

Кореляційний аналіз виявив значні зв'язки між психологічним благополуччям і факторами особистості. Встановлено, що показники психологічного благополуччя на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$) корелюють з

такими особистісними факторами: афектотимія (A+), інтелект (B+), емоційна стійкість (C+), свідомість (G+), сміливість (H+), м'якість (I+), схильність до почуття провини (O+), адекватна самооцінка (MD+), радикалізм (Q1+), самовладання, сильна воля (Q3+), напруженість (Q4+), екстраверсія. (QI+) . Також є негативні кореляції з такими факторами особистості: підозрілість (L+), наївність (N-), тривожність (QII-) і чутливість (QIII -). Тобто можна припустити, що всі ці фактори притаманні психологічному благополуччю людини. Основна увага приділяється виявленим особистісним характеристикам особистості, що сприяють розвитку психологічного благополуччя особистості.

Ключові слова: благополуччя, психологічне благополуччя, показники психологічного благополуччя, особистість, риси особистості.

Statement of the problem. For current Ukrainian psychological science, the most pressing and urgent problem is the investigation of the characteristics of psychological well-being, its advancement and harmonization in the minds of the rapid socio-economic changes that The vicious marriage lives with the remaining fates. Increasingly, the high dynamics of social processes necessitate the integration of factors that underlie the internal characteristics, emotional-evaluative components that form the basis of well-being, and Their relationship with the mechanisms of behavior regulation. The balance of emotions, psychological well-being, individuality, and the experience of satisfaction with the wear and tear become the most important psychological phenomena, the development of which comes to the fore. The problem of psychological well-being is beginning to occupy a central place not only in social psychology, but also in other areas of science. They achieve psychological well-being in various problem areas: adaptation processes, socialization, self-actualization, nutritional efficiency, socio-economic development of marriage, health protection and from others.

The phenomenon began to be traced back to the mid-60s of the 20th century, but for modern psychology the relevance of this issue is limited until the 90s - the first half from the 21st century. The theoretical basis for understanding the concept we have studied was laid by the development of the American scientist N. Bradburn, in 1969, published a book entitled "The Structure of Psychological Well-Being". In the work of the author [4], the phenomenon of meanings is seen before us as both happiness and unhappiness, and also aims to introduce the concept of the affective component of psychological well-being. Look at the investigator, they denied the wide knowledge in the scientific stakes and a significant influx of today is looming.

A look at the scientific development of the above-mentioned problems shows the following picture: the psychological well-being of various categories has improved. Zokrema, for: social status – migrants (Z. Kh. Lepshokova), internal displacement of an individual (V. V. Gritsenko); professional competence - Viyskov (A. O. Shadrin); pilots of civil aviation (V.V. Zlagodukh); spivorotniki of internal

organs (N. A. Gorbach, Yu. G. Panyukova , O. M. Panina); teachers (I. V. Zausenko); psychologists (V. M. Dukhnevych , L. B. Kozmina); athletes (D.V. Kuzmin); professional musicians (V. Yu. Kutyepova-Bredun); social workers (T.V. Mazur); medical practitioners (L. I. Augustova); state servicemen (M. Yu. Boyarkin, O. A. Dolgopolova , D. M. Zinov'eva); managers (N. E. Vodop'yanova); centuries-old characteristics - schoolchildren (A. V. Voronina); podlitki (G. V. Litvinova, S. O. Semenova); high school students (S. A. Vodyakha); students (O. Yu. Grigore nko, A. A. Sotnikov); childish (L. F. Shestopalova); early adulthood (E. I. Kologrivova) and summer age (Yu. B. Dubovik). Obvious research into different types of well-being: physical (L. V. Kulikov); sexual (A.V. Chalova); subjective (R.M. Shamionov, G. L. Puchkova , G. O. Lebedeva, L. V. Kulikov, I. A. Jidar'yan , I. S. Gorb al, A. V. Kurova , N. Bradburn , E. Diener , R. Ryan , D . Kahneman , E. Suh , R. Emmons, P. Costa); emotional (O. V. Gordova , I. V. Skripichnikova , O. G. Kalina); mental (M. Jachoda, S. V. Borisova , A. O. Vasilenko); spiritual (V. Justin , L . Angela, D. Brothers, C. Dalbert , M. Lerner , N. M. Savelyuk , D. O. Leont'ev); social (D. Raphael); economical (A. A. Baranova , V. O. Khashchenko , T. M. Uzdenov); material (O. V. Ser food); family (O. A. Taradanov); professional (D. M. Zinov'eva); special (M. O. Baturin, S. O. Bashkatov , N. V. Gafarova); factors of psychological well-being (N. Bradburn , M. Argyale , M. Seligman, D. Carol, M. Norman, C. Riff, A. Patricio , I.A. Jid Ar'yan, L.V. Kulikov) ; relationships with health (G. Morgan, M. Ryan); From experiences of the terrorist threat (N.V. Tarabrina, Yu.V. Bikhovets); Machiavellianism (A. M. Bolshakova); stress resistance (T. L. Tselyuk); emotional intelligence (M. M. Shpak, E. L. Nosenko); creativity (L. F. Burlachuk); coping strategies (S. A. Korzun , V. R. Safonova); tolerance (N.K. Bakhar eva); Internet storage (O. P. Belinska , R. V. Yershova, T. M. Semina, V. A. Rozanov); Cross-cultural research (H. Frost , K. Minyard), there are also numerous studies on the development of ontogenetic aspects of this phenomenon (Ya. M. Buterko, M. Yu. Raspaeva , O. G. Troshikhina) etc.

Prote, without being surprised by the polysemy of psychological well-being presented in science, the vision and research of the main individual-specific determinants of this phenomenon is still limited in science. The analysis of these literary sources allows us to consider psychological well-being as the benefit of mental processes and the function, including integrity, of internal motivation. As a purely subjective experience of psychological well-being, it is important for every person who experiences it because it is associated with basic values, such as happiness, a happy life, optimism, etc. Psychological well-being is a basic experience that is subjective in nature and is reflected in people's awareness of the value of their life. Safe to lie, ahead, in the presence of clear goals, value orientations, a tired gaze, existential directness, the success of the implementation of action plans and human behavior information, the availability of resources and minds for achieving life goals beyond the normal transitions. Therefore, to achieve a wide conceptual range of interpretation in the work of various authors and direct the

empirical part of our work in search of the authorities, especially in order to arrange different manifestations of psychological well-being.

The purpose of this article is to present the results of an empirical study of the spectrum of psychological power of people with high and low levels of psychological well-being.

Contribution to the main material. As a result of the theoretical analysis of the scientific literature on this issue, it is significant that the person's experience of psychological well-being lies in the positive attitude of the subject to fragments of the world and various aspects of the powerful world, with the established light, with the prevalence positive emotions of varying intensity over negative ones and are accompanied by experiences of the current significance of the power maybutnyogo [1].

Theoretical and methodological analysis showed that a lot of information about psychological phenomena that lie before the manifestations of a person's psychological well-being, which is closely associated with it, is located in the factors of specialness, as seen by R. Cattell . Please note that there is currently a lack of empirical research into the relationship between psychological well-being and personality factors, which means that there is a growing interest in this issue. In order to investigate the specific characteristics of psychological well-being, we used R. Cattell's 16-factor test (form C). Therefore, it is significant that psychological well-being involves cognitive assessment and depends on external and internal determinants. The basis for experiencing human well-being and ill-being is the demonstration of internal experiences in behavior and activity. Obviously, psychological well- being is not only the result of the influx of positive influences in life, but can also result from the development of positive influences, due to the possibility of their active expression. The result of experiencing a prosperous or unfavorable individual can result in the individual's aggravation and weakness, both to the point of satisfaction with life, and to a unique feeling of dissatisfaction, which leads to a whole range of different vector types of human behavior. However, the peculiarities of an individual's behavior can be both a determinant and an inheritance her experience of psychological well-being and unfavorable times.

At this stage of our research, we believe that there is a strong correlation between indicators of psychological well-being and specificity factors (according to R. Cattell). For this purpose, we have used modern psychodiagnostic methods: the author's test "Test-test for the diagnosis of psychological well-being" and the "16-factor special test" (R. Cattell) [3]. The investigation was carried out on the basis of various universities in Odessa, the sample included 408 individuals. Century of follow-up slavs from 16 to 24 years. The correlation between indicators of psychological well-being and specific factors according to R. Cattell was analyzed . The mathematical and statistical analysis was carried out using the additional computer program SPSS 21.00 for Windows . The extraction of data was carried out with the help of quantitative (correlative) and clear (asiv and profile methods) data analysis. Data from the correlation analysis are presented in Table 1. It is important

to note that there are significant connections between indicators of psychological well-being and the main factors of individuality (according to R. Cattell). This is the opposite pole of the significant factors. Therefore, in the text below we will not indicate the presence of these connections, but will indicate the significant pole of these factors that are clearly related to the usual indicators of psychological well-being. Dear, that in the skin age period psychologically well-being has its own specificity. In the period of psychological well-being, one focuses on the future, in middle adulthood – on the present, and in later life – on the integration of retrospective, current and future experiences of a person.

Analysis of the relationships between the indicators of psychological well-being and the spectrum of characteristics shown in the factor structure by R. Cattell, showing the ongoing correlations (importantly at the level of 1%). Additional connections between psychological well-being have been established with such personality factors as: affectotimia (A +), intelligence (B +), emotional stability (C +), sweetness (G +), elegance (H +), softness (I +), cunning to the point of seeming guilty (O+), adequate self-esteem (M D +), radicalism (Q 1+), self-control, strong will (Q 3+), tension (Q 4+), extraversion (QI+). There are also significant correlations with the current factors of specialness: suspicion (L +), anxiety (N –), anxiety (QII –) and sensitivity (Q III –).

However, as can be seen from Table 1, not all factors demonstrated correlations with scales of psychological well-being. The following factors did not demonstrate the same correlations with the scales of our methodology: E (dominance - porosity), F non-turboity - turbotity), M (frivolity - practicality) and Q 2 (self-sufficiency - dependency in a group). Thus, we will take into account that the presence of correlations with the most important specific rices confirms that psychological well-being on the basis of structural parameters cannot be combined with a clear expression of dominance, art, tension and independence. When I look at such a factor as the term Q 2 (self-sufficiency - dependence on the group) it is important to note that self-sufficiency is considered to be narrow - as the antipode of lack of self-sufficiency, dependence on the group. Self-sufficient people are characterized by their independence of decision, their achievements, their reliability, and they do not repent with great thought [2, p. 80]. Therefore, this factor has not demonstrated correlations with the same scale of psychological well-being. It is worth noting that all these exponents do not fully discern the global component organization of the phenomenon we have observed.

Therefore, we would like to concentrate on a more detailed look at the correlations between the levels of psychological well-being of the author’s methodology with the parameters of specific figures (div. Table 1).

Table 1

Significant correlation coefficients between indicators of psychological well-being and personality factors (16-PF R. Cattell)

Factors of specialness for R. Kettel		Indicators of psychological well-being										
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	PB zag .
	A	173*		148*	179*	165*	196*	193*	255*	165*	126	212*
	IN	193*		221*	195*	192*	244*	183*	246*	171*	291*	252*
	C	244*	194*	256*	314*	226*	237*	326*	354*	277*	299*	341*
	E											
	F											
	G	107		119	141*	137*	202*	132*	127	138*	173*	170*
	H	160*	191*	166*	192*	199*	210*	222*	203*	188*	140*	233*
	I			101	146*							
	L		-098	-132*	-105	-104		-099	-121	-135*		-127
	M											
	N								-113	-116		
	O						148*					
	Q1	125			140*		179*		228*	123	165*	153*
	Q2											
	Q3		142*	185*	156*		182*	216*	169*	177*	153*	195*
	Q4					099						
	M.D.	196*	107	175*	180*	182*	162*	169*	144*	150*	243*	213*
	QI	141*	124			156*	135*	151*	175*		099	153*
	QII	-161*	-174*	-170*	-226*	-103	-122	-222*	-234*	-192*	-176*	-223*
	QIII			-100	-140*				-098			
	QIV											

1) Notes: 1) n=408; 2) without value – the correlation is statistically significant at $p \leq 0.05$); "*" – the correlation is statistically significant on the same level ($p \leq 0.01$); 3) zeros and comas are omitted.

I scale – psychophysical, II – socio-economic, III – ethnocultural, IV – existential, V – light-seeing, VI – valuable, VII – emotional, VIII – behavioral, IX – cognitive, X – volitional , PB zag . - psychologically well-being in the countryside.

Analysis of the relationships between the indicators of psychological well-being and the spectrum of characteristics shown in the factor structure by R. Cattell, showing ongoing correlations (important at the level of 1%).

No similar correlations were identified due to such factors as: E (dominance – E (-) surface), F (non-turbo; F (-) – turbo) M (mildness, M (-) – practicality), Q 2 (self-sufficiency, Q2 (-) – depth from the group), QIV (QIV (+) – independence, QIV (-) – surfaceness).

Additional connections between psychological well-being have been established with such personality factors as: affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), sweetness (G+), elegance (H+), softness (I+), cunning to the point of seeming guilty (O+), adequate self-esteem (MD+), radicalism (Q1+), self-control, strong will (Q3+), tension (Q4+), extraversion (QI+). Also, there are clearer correlations with current personality factors such as: suspicion (L+), anxiety (N-), anxiety (QII-) and cortical viscera (QIII-).

It is determined that the first scale (psychophysical) demonstrates additional connections with affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), empathy (H+), self-esteem (MD +), extraversion Yes (QI+) equal to 1%; information (G +), radicalism (Q1+) at 5%. The following connections have been established: with anxiety (QII-) at 1%.

It is significant that the second scale (socio-economic) demonstrated the least number of connections with R. Cattell's factors. This scale revealed correlations with the following factors: emotional stability (C+), empathy (H+), self-control, strong will (Q3+) at the level of 1%, self-esteem (MD+), extraversion (QI+) at the level of 5 % , as well as significant connections with such factors as anxiety (QII-) at 1% and suspicion (L+) at 5%. It is necessary to recognize the fact that the social significance of the problem of psychological well-being as an indicator of human capital is important to consider when examining the interconnections in the context of studying the characteristics of psychological well-being. It is possible to understand what mechanisms underlie the psychological well-being of a person and how they take part in regulation These are behaviors that are reflected in relationships with others and in the choice of adequate life strategies [2].

These interconnections were revealed on the III scale (ethnocultural). This scale demonstrates additional connections with (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), empathy (H+), self-control (Q3+), self-esteem (MD +) at the level of 1%; speed (G +), m ' brightness (I+) at 5%. The following correlations were established: suspicion (L+), anxiety (QII-) at 1% and cortical viscera (QIII-) at 5%.

Considering the peculiarities of the correlations with such scales of psychological well-being, such as IV (existence), V (lucidity) and VI (valuable) scales, it is important to note that these scales themselves demonstrated the greatest strength known correlative connections. Scientific interest in such scales as, semblance, existential, lucid and valuable scales of psychological well-being, we think before that the scales themselves are the so-called "core" of psychological well-being in particular. Psychologically well-being features contribute to her moral health, given in the subjective acts of knowledge, experience, in order to relate to the greater moral and semantic "surfaces" of the mental organization of a person. In connection with this, psychological well-being is associated with the valuable, luminous and existential value of people, their valuable and non-valuable reasons as a feature of their entire life our moral principles, ideals, meaningful creations, beliefs and harmony with the superfluous light [2]. In its essence, psychological well-being

is associated with the ability to change, constantly create the peculiarities of life, gaining knowledge in the sphere of the untransmitted, rapt, and unpredictable. Even if a personality savors the creation of something new, the testing of the unknown and the automatic refrain of the familiar, it no longer feels the true sweetness of everyday sleep. To be important is a person's readiness to deprive the zone of power of comfort, flexibility in setting one's thoughts, the ability to vary everyday thoughts according to current social demands, without destroying the power of the psychologist Very well [2].

It was established that the VII (emotional) scale showed significant connections with the factors affectivity (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), intelligence (G+), empathy (H+), self-control (Q3+), self-esteem (MD+), extraversion (QI+) at 1%, as well as significant connections with current factors: anxiety (QII-) at 1% and suspicion (L+) at 1% 5%.

Onset, VIII (behavioral) scale demonstrated additional significant connections with the factors affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), empathy (H+), radicalism (Q1+), self-control (Q3+), assessment (MD+) and extraversion (QI+) at 1%, familiarity (G+) at 5%, as well as other connections: anxiety (QII-) at 1%; Suspiciousness (L+), vitality (N -) and cortical fatness (QIII-) at 5%.

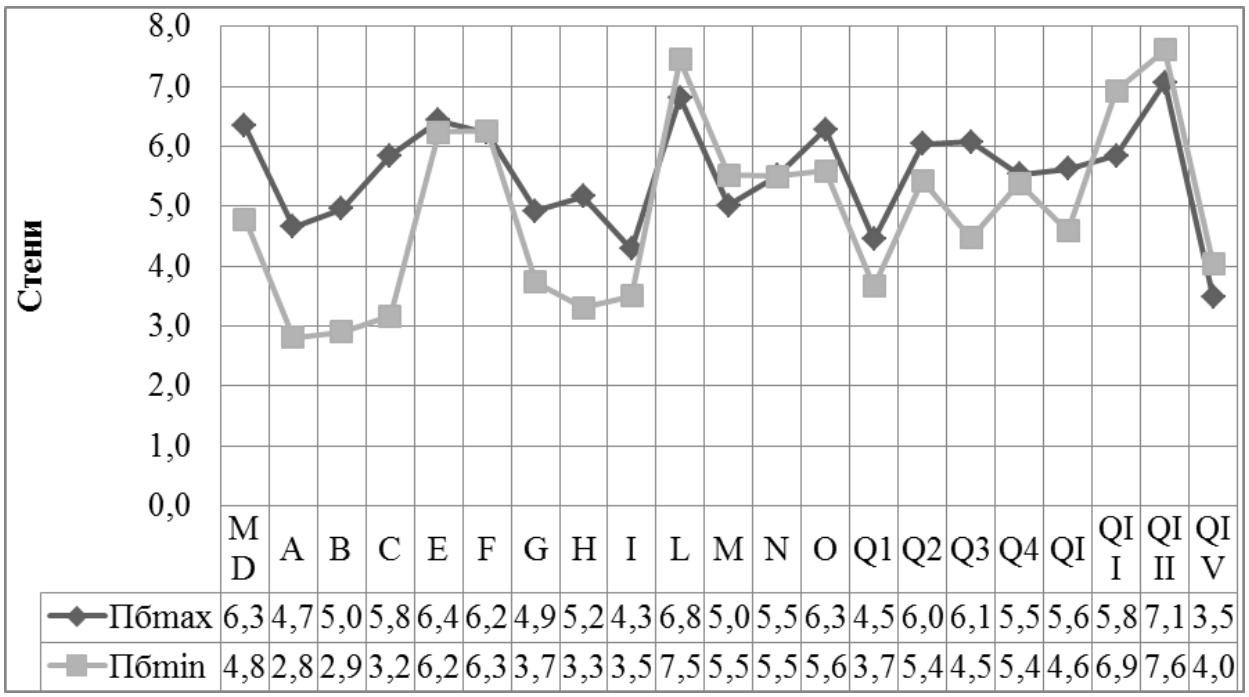
It was found that the IX (cognitive) scale showed additional significant connections with the factors affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), intelligence (G +), empathy (H+), lem (Q3+) that self-esteem (MD+) at 1%; radicalism (Q1+) at about 5%; There are significant connections with the factors of suspicion (L+) and anxiety (QII -) at the level of 1%; at the same time (N -) at 5%.

As for the X scale (volitional scale), it has revealed additional significant connections with the factors intelligence (B+), emotional stability (C+), intelligence (G +), empathy (H+), self-esteem (MD +), radicalism (Q1+), self-control (Q3+) at 1%; affectotimia (A+) and extraversion (QI+) at 5%. Demonstrates a significant relationship with anxiety (QII-) at 1%.

Nareshti, an analysis of significant connections between the global indicator of psychological well-being (PB zag) and specific factors showed that the most closely related were: affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), Svedomist (G+), sweetness (H+), adequate self-esteem (MD+), radicalism (Q1+), self-control (Q3+), extraversion (QI+), suspicion (L+), anxiety (QII–).

At the current stage, our work saw 2 groups of individuals: those with high values of the global indicator of psychological well-being (n = 53) and those with low values (n = 42).

In Fig. 1 presents profiles of a wide range of characteristics (indicators of specific factors according to R. Cattell's methodology) of significant groups of individuals with maximum and minimum expression of the global indicator of psychological well-being.

	MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4	QI	QII	QIII	QIV
Пбmax	6,3	4,7	5,0	5,8	6,4	6,2	4,9	5,2	4,3	6,8	5,0	5,5	6,3	4,5	6,0	6,1	5,5	5,6	5,8	7,1	3,5
Пбmin	4,8	2,8	2,9	3,2	6,2	6,3	3,7	3,3	3,5	7,5	5,5	5,5	5,6	3,7	5,4	4,5	5,4	4,6	6,9	7,6	4,0

Fig.1 . Profiles of indicators of specialness factors (following the method of R. Cattell) in representatives of specialness groups high levels and low levels - the meaning of the zagal display psychological well-being

1) Notes: Indicators of the factorial test R. Ketell : MD – MD (+) – high self-esteem; MD (-) – low self-esteem, A – A (+) – affectotimia , A (-) – sysothymia , B – B (+) – high intelligence, B (-) – low intelligence, C – C (+) – strength “I”, C (-) – weakness of “I”, E – E (+) – dominance, E (-) – porousness, F – F (+) – non-turboness, F (-) – turbulence, G – G (+) – strength “above-I” G (-) – weakness “above-I”, H – H (+) – gentleness; H (-) – timidity, I – I (+) – softness; I (-) – harshness, L – L (+) – suspiciousness; L (-) – trustworthiness, M – M (+) – moodiness, M (-) – practicality, N – N (+) – penetratingness, N (-) – genuineness, O– O (+) – cunning to the point of guilt , O (-) – self-satisfaction, Q1 – Q1 (+) – radicalism, Q1 (-) – conservatism, Q2 – Q2 (+) – self-sufficiency, Q2 (-) – group dependence, Q3 – Q3 (+) – high self-control, Q3 (-) – low self-control, Q4– Q4 (+) – tension, Q4 (-) – relaxation, QI – QI (+) – extraversion, QI (-) – introversion, QII – QII (+) – anxiety, QII (-) – emotional stability, QIII – QIII (+) – cortical viscera, QIII (-) – daily cortical vitriolicity; QIV – QIV (+) – independence, QIV (-) – surfaceness.

It has been established that individuals with a high level of psychological well-being have social humility (H+) – habitual spontaneity, activity, readiness to take risks and interact with unknown people in new environments, the ability to accept independence And, extraordinary decisions, showing leadership brilliance. Representatives of this group are independent, independent, resourceful, decision-oriented and thought-oriented (Q 2+). They are sensitive, respectful of empathy and understanding, kind, tolerant of themselves and detached (I+). They have a strong dislike of analytical thinking, a willingness to change and new ideas, a distrust of authorities, and a tendency to take anything for granted. Often they are ready to break traditions and tired traditions, and are characterized by the presence of intellectual interests (Q1+). Such people are socially accurate, they worry about their reputation,

and control their emotions and behavior (Q 3+). A high level of such a secondary factor as extraversion (QI+) characterizes them as open-minded individuals who are easy to adapt to any situation. Furthermore, it has been established that there are a number of characteristics that are characteristic of individuals with a high level of psychological well-being: normativity, companionship, dominance, humility, expressiveness, diplomacy, sensitivity, high self-control, etc. . A high level of normativity and humility couples with independence, and development feels like a burden. Stenic emotionality, manifested in positive emotions, changing the tension of the individual, is reflected in the psychological well-being of a person.

Apparently, individuals with a low level of psychological well-being are characterized by sysothymia (A-), weak self (S-), low super-ego (G-), fearfulness (N-), harshness (I-), suspiciousness (L+), low self-control (Q3-), low self-esteem (MD-), introversion (QI-), anxiety and tension (QII-) etc. Representatives of this group are characterized by individuality, aloofness, conflict, rigidity, secretiveness, lack of confidence, shyness, caution, suspicion (A-). They are characterized by low sensitivity, savagery, prudence, practicality, cruelty, and low awareness of life (I-). They are oriented toward social praise and value working better and making decisions together with other people. Require support from the side of the group, so as to lie under the thoughts and help of the group (Q 2-). It is important for them to control powerful emotions, and especially fierce and anxious ones. These individuals are characterized by an unstable image of a powerful “I”, a low level of awareness of social influences and powerful ideals, which is reflected in the appearance of unstable emotionality and a certain lack of adherence to norms (Q3-). These people also value conformity, modesty, tact, timidity, caution, kindness, and good listening. They don’t stand up to the powerful eye, they humbly follow the strong, they themselves sacrifice the way of others, they don’t trust themselves and their own worth, so they often appear lazy and take the blame upon themselves. Such passivity is partly associated with neurotic conditions (C-). At the same time, they may be undisciplined, unrestrained, and inconsistent with social rules and standards: they may be able to easily throw the paper on the right, get rid of their demands, but have freedom from the influx of groups and work. x activity is more effective (G-). They are inveterate, quarrelsome, distrustful, fixated on failures, bordering on super-naughtiness, skeptical about the moral motives of the behavior of aloof, self-centered (L +). Anxiety is a characteristic feature of people with a low level of psychological well-being: negatively affected by the experience of mental distress, restlessness, confusion, a feeling of need for any jokes to move into the state of awakening (QII +). Such people feel tired and unable to cope with life’s difficulties (QIV-). The stench is cold, harsh and formal in contacts, never too much of life, people fight and collective meetings (QI-).

Visnovki. Psychological well-being is a complex phenomenon with many aspects in its manifestations, which is complemented by a complete vision of ten components of psychological well-being: psychophysical, socio-economic, ethnocultural, existential, visual, valuable, emotional, behavioral, cognitive and volitional.

For empirical psychodiagnostic research, we used the following modern methods: "Test-institutional diagnostics of psychological well-being and specialness", developed by N.V. Kargina and 16- PF special inmate R. Kettel. The study involved students from 16 to 24 years of age, the total number of students was 408 individuals.

It was found that indicators of psychological well-being correlate at a high level of significance ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) with the following specificity factors: affectotimia (A+), intelligence (B+), emotional stability (C+), personal Idomist (G +), sweetness (H +), gentleness (I+), cunning to the point of being guilty (O+), adequate self-esteem (M D +), radicalism (Q 1+), self-control, strong will (Q 3 +), tension (Q 4+), extraversion (QI+). There are also clear correlations with the current factors of specialness: suspicion (L +), anxiety (N –), anxiety (QII –) and sensitivity (Q III–). Then, we can assume that these factors are inherent in the psychological well-being of people.

We have identified and described psychological characteristics ("psychological portraits") of psychologically prosperous and disadvantaged individuals across a wide range of characteristics, as presented in R. Cattell's factor model .

Further, the prospect of scientific research is being developed in the deeper study of the phenomenon of psychological well-being of people through the establishment of special, social, existential and valuable changes of mind, and thus the diagnosis is not without its structural components, but also by showing and psychological well-being in various life situations.

References:

1. Dzhidaryan AND. A. Overall Satisfaction Issues life: theoretical and empirical research/ I. A. Dzhidaryan , E. V. Antonova // Consciousness of the individual in a crisis society. - M.: Institute of Psychology , Russian Academy of Sciences, 1995. - P. 76–94.

2. Batarshev A. V. Multifactorial personal questionnaire R. Kettella: Practical manual / A. V. Batar Shev. – M.: TC Sfera, 2002. – 96 p.

3. Rukavishnikov A. A. Factor personality questionnaire R. K ettella . User's Guide / A. A. Rukavishnikov, M. V. Sokolova . – Saint Petersburg, 1995. – 89 p.

4. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being / N. Bradburn . – Chicago , 1969. – 318 p.

5. Diener E. Subjective well-being is essential to well-being / E . Diener , J. Sapyta , E. Suh// Psychology Inquiry. – 1998. – Vol. 9(1). – P. 33–37.

Література:

1. Dzhidaryan AND. A. Overall Satisfaction Issues life: theoretical and empirical research/ I. A. Dzhidaryan , E. V. Antonova // Consciousness of the individual in a crisis society. - M.: Institute of Psychology , Russian Academy of Sciences, 1995. - P. 76–94.

2. Batarshev A. V. Multifactorial personal questionnaire R. Kettella: Practical manual / A. V. Batar Shev. – M.: TC Sfera, 2002. – 96 p.

3. Rukavishnikov A. A. Factor personality questionnaire R. K ettella . User's Guide / A. A. Rukavishnikov, M. V. Sokolova . – Saint Petersburg, 1995. – 89 p.

4. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being / N. Bradburn . – Chicago , 1969. – 318 p.

5. Diener E. Subjective well-being is essential to well-being / E . Diener , J. Sapyta , E. Suh // Psychology Inquiry. – 1998. – Vol. 9(1). – P. 33–37.

UDC 159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1345-1357

Svatenkova Tetyana Ivanivna PhD of Psychological Sciences, psychologist in the recreation program "Children's Camp Zefir", Nizhyn, tel.: (067) 339-45-47, https//orcid.org/0000-0002-4921-9033

ADOLESCENTS` EDUCATIONAL ACTIVITIES MOTIVATIONAL POTENTIAL IN A PANDEMIC CRISIS

Abstract. The socio-psychological situation in Ukraine has undergone significant changes. A global pandemic, harsh quarantine measures, insufficient public information, stigmatization of public opinion, high risks to public health - all this has created a new psychosocial reality of life for both adults and children. These problems are exacerbated and become even more widespread during a pandemic. It is also well known that personal development in adolescence occurs in activities and communication, which in a pandemic crisis have changed significantly. We need research to help clarify the specifics of adolescents' adaptation to new conditions. Distance learning cannot give a sense of cohesion, and for adolescents a belonging to a group sense is important. Adolescents go to school not only to learn - they also communicate, interact with others, face difficulties and challenges. They acquire social competencies with other adolescents. This is an important experience that occurs between lessons in different types of educational activities.

The psychosocial situation features of adolescent development in a pandemic crisis are disclosed in the article. The acute need to study its impact on the spheres of the individual life at this age (emotional, motivational, behavioral, interpersonal communication, physical condition) is substantiated. There was a decrease in motivation to study, reduced contact with the environment, infantilism of behavior. This indicates the prevalence of depression and crisis among adolescents. The essence of the adolescent's psychological potential is determined. The adolescents' motivational potential in educational activities is characterized as basic in the structure of the individual's psychological potential. The motivational and emotional profiles of the adolescents' personality were diagnosed. The dependence of the adolescents` motivational potential development in educational activities on the peculiarities of the psychosocial situation associated with quarantine measures has been proved.

Keywords: adolescents, spheres of adolescents` life (emotional, motivational, behavioral, interpersonal communication, physical condition), psychological potential of the individual, motivational potential of the adolescents` personality in educational activities, pandemic crisis.

Сватенкова Тетяна Іванівна кандидат психологічних наук, психолог у програмі відпочинку «Дитячий табір Зефір», м.Ніжин, тел.: (067)339-45-47, https//orcid.org/0000-0002-4921-9033

МОТИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЧНОЇ КРИЗИ

Анотація. Соціально-психологічна ситуація в Україні зазнала значних змін. Глобальна пандемія, жорсткі карантинні заходи, недостатнє інформування населення, стигматизація громадської думки, високі ризики для здоров'я – все це створило нову психосоціальну реальність життя як для дорослих, так і для дітей. Ці проблеми загострюються та стають ще більш поширеними під час пандемії. Також загальновідомо, що особистісний розвиток у підлітковому віці відбувається в діяльності та спілкуванні, які під час пандемічної кризи суттєво змінилися. Потрібні дослідження, які допоможуть з'ясувати особливості адаптації підлітків до нових умов. Дистанційне навчання не може дати відчуття згуртованості, а для підлітків важливе почуття приналежності до групи. Підлітки ходять до школи не лише для того, щоб вчитися – вони також спілкуються, взаємодіють з іншими, стикаються з труднощами та викликами. Вони набувають соціальних компетенцій разом з іншими підлітками. Це важливий досвід, який виникає між уроками в різних видах навчальної діяльності.

У статті розкрито психосоціальні особливості розвитку підлітків в умовах пандемічної кризи. Обґрунтовано гостру необхідність вивчення його впливу на сфери життєдіяльності особистості в цьому віці (емоційну, мотиваційну, поведінкову, міжособистісне спілкування, фізичний стан). Спостерігалося зниження мотивації до навчання, зниження контакту з оточенням, інфантильність поведінки. Це свідчить про поширеність депресивних і кризових станів серед підлітків. Визначено сутність психологічного потенціалу підлітка. Мотиваційний потенціал підлітків у навчальній діяльності охарактеризовано як базовий у структурі психологічного потенціалу особистості. Проведено діагностику мотиваційно-емоційного профілю особистості підлітків. Доведено залежність розвитку мотиваційного потенціалу підлітків у навчальній діяльності від особливостей психосоціальної ситуації, пов'язаної з карантинними заходами.

Ключові слова: підлітки, сфери життєдіяльності підлітків (емоційна, мотиваційна, поведінкова, міжособистісне спілкування, фізичний стан), психологічний потенціал особистості, мотиваційний потенціал особистості підлітків у навчальній діяльності, пандемічна криза.

Introduction. An unprecedented crisis developed against the backdrop of the COVID-19 pandemic, which affected not only health but also all spheres of public

life and activities. It is especially noticeable in developing countries. Preventive measures to avoid infection with the virus - social distancing and isolation, have a significant impact on society (Duan and Zhu, 2020). Such conditions require psychological, social and neurobiological adaptation, because the children and adolescents psyche is undergoing serious challenges, to overcome which society was not ready. According to the research results among adolescents, a significant proportion of adolescents had adverse experiences: 66.7% of adolescents suffered at least one psychological trauma and about 50% - more than one. The most common were parental illness (24%), financial difficulties (22%), family problems (18%) and alcohol use by parents (17%) (Mendez et al., 2009; Benjet etal., 2010).

Even before the pandemic, children and young people carried the mental health risks burden, with half of all mental disorders developing before the age of 15 and, in 75% cases, before the adulthood onset. Young people make up the majority of the 800,000 people who die each year from suicide, and mutilation is the third leading death cause among 15- to 19-year-olds, mostly teenage girls. It is estimated that one in four children in the world suffers from a mental disorder. The isolation and restriction situation undoubtedly creates additional favorable conditions for the above risks development for both children and adults.

Context, current state, concepts and methods

It is obvious that this problem`s state and its` manifestation totality affected all child's life spheres. The high school teachers anonymous voluntary survey conducted in 10 schools in different regions of Ukraine (Prykarpattia, Central and Northern) revealed a decrease in student activity (360 people aged 14-17) by 40% (attendance, willingness to learn and take part in educational activities), significantly reduced success (by 35%) during the distance learning period.

The parents of these students` anonymous survey showed that during quarantine, children increased feelings of inner anxiety, fear, decreased motivation for various activities, especially learning. The survey was conducted in the questionnaire form with mixed questions. The questions concerned the following adolescent life spheres: emotional, motivational, behavioral, interpersonal communication, physical condition. From the answers we formed groups of concepts that characterize each sphere through the opposite characteristics manifestation this sphere:

Emotional sphere: Aggression – Benevolence; Anxiety – Calm; Fear – Security; Depression – Excitement.

Motivational sphere: Progress – Regress; Interest – Indifference; Achieving success - Avoiding failures; General educational activity - Selectivity in educational activities.

Interpersonal communication: Remote (mostly) – Personal; Activity – Passivity.

Behavioral sphere: Improving family relationships - Deteriorating family relationships; Independence - Infantilism, dependence; Personality development – Stagnation.

Physical condition: Improvements - Deterioration - No change.

We have summarized the obtained data on the adolescents above-mentioned life spheres characteristics in tables and diagrams. The total number of respondents is 360 teenagers aged 14-17. In the first row of the table - the number of children who have this indicator. The second row - this sphere characteristics manifestation percentage.

Let's analyze them in detail.

Emotional sphere

Table 1.

Adolescents emotional sphere characteristics

	Anxiety	Calm	Aggression	Benevolence	Fear	Security	Depression	Excitement
∑	300	60	210	150	320	40	185	175
%	84	16	58	42	89	11	52	48

The parents survey results show that in the adolescents` emotional sphere feelings of fear (89% of respondents), anxiety (84%), aggression (58%), depression (52%) prevail. We have illustrated this more clearly in Diagram 1. The adolescents emotional sphere.

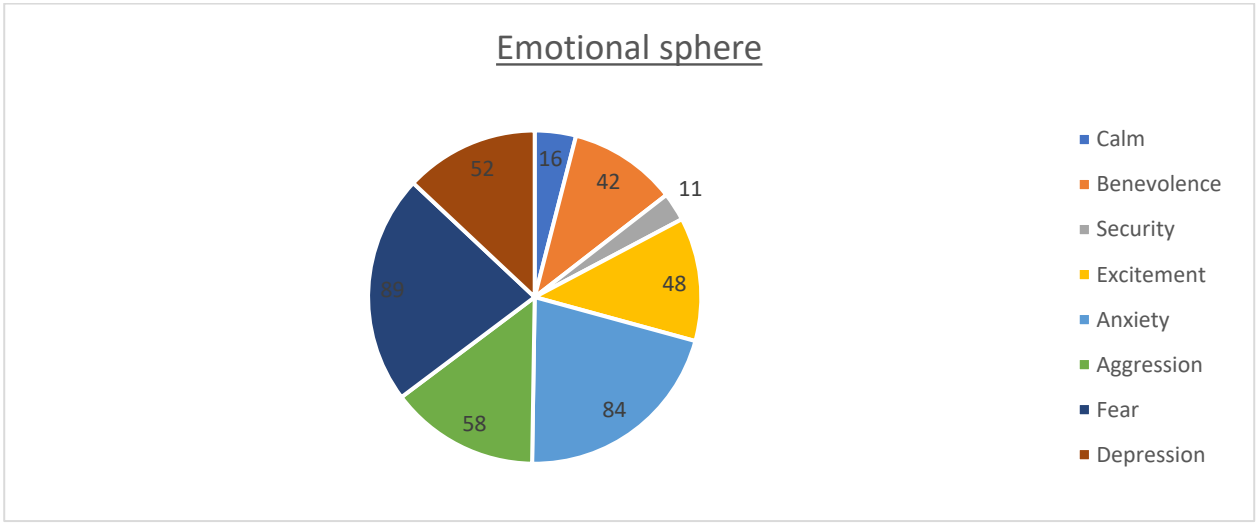

Diagram 1. The adolescents emotional sphere

Motivational sphere

Table 2.

Adolescents motivational sphere characteristics

	Progress	Regress	Interest	Indifference	Achieving success	Avoiding failures	General educational activity	Selectivity in educational activities
∑	103	257	115	245	110	250	130	230
%	29	71	32	68	31	69	36	64

To analyze the adolescents motivational sphere, we consider it necessary to clarify this area`s certain characteristics content. Motives are the success driving force in the any activity implementation, including educational. Parents see progress in their children motivational sphere in increasing scores in academic subjects, an active desire to acquire new knowledge and skills, reading books and watching educational videos. Regression, on the other hand, shows a decrease in grades in academic subjects, a reluctance to read, learn and discover something new. The interest concept expresses interest in the educational tasks topics, communication on educational topics, determination with the profession and the further study direction. Indifference indicates an interest loss in learning, self-development and uncertainty in the future. Motivation to achieve success indicates the active acquisition and active actions to achieve high learning outcomes by the child. Failures avoidance, on the contrary, indicates apathy to one's own success in educational activities, actions aimed at obtaining a "positive" score. General activity means equally diligent attitude to all homework, and selectivity - only to certain subjects. The data obtained indicate a significant advantage in adolescents` regression in learning compared to progress (71% vs. 29), indifference compared to interest (68% vs. 32%), failure avoidance compared to success (69% vs. 31%). We have shown this more clearly in Diagram 2. Adolescents motivational sphere.

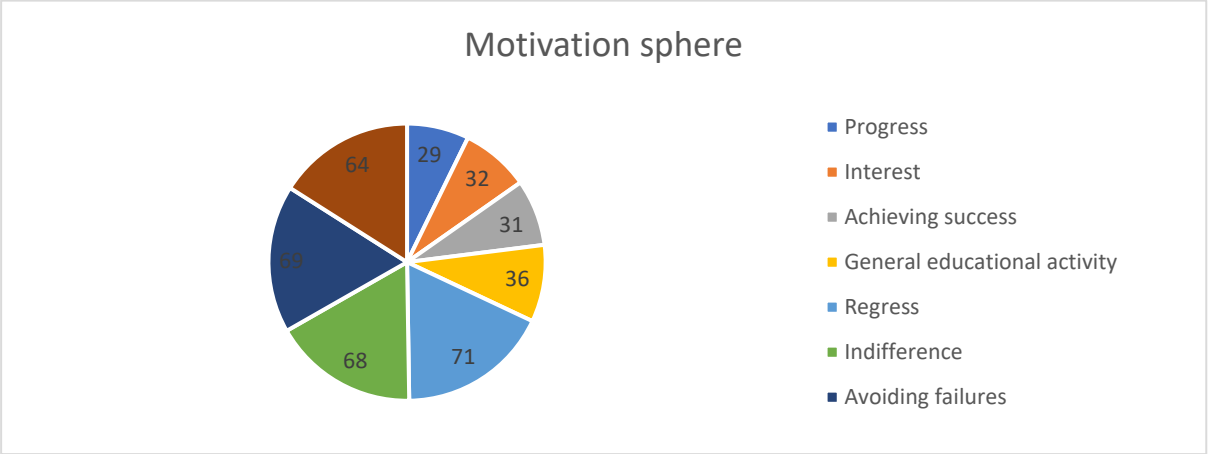

Diagram 2. Adolescents motivational sphere

Behavioral sphere

Table 3.

Adolescents behavioral sphere characteristics

	Improving family relationships	Deteriorating family relationships	Independence	Infantilism, dependence	Personality development	Stagnation
∑	197	163	162	198	80	180
%	55	45	45	55	22	78

Parents prefer the family relationships quality in the behavioral sphere during the quarantine period. That is why the first characteristic improving family relationships is to increase the number of different types joint activities of parents and children, increase understanding, improve the quality of communication, and so on. This is stated by 55% of respondents. Deterioration means the child`s removal, alienation from parents, isolation and frequent quarrels (45%). The independence concept means self-fulfillment of educational tasks and homework, infantilism - dependence on parental control and assistance in both education and daily affairs (45% and 55%, respectively). Development indicates active actions for the development of one's own personality: reading books, mastering new skills, sports, hobbies, etc. Stagnation indicates the procrastination and laziness presence in the child, unwillingness to develop, satisfaction with what is, lack of life prospects and effective focus on achieving them. The data obtained on these characteristics show a significant stagnation prevalence in the adolescents` behavioral sphere compared with development (78% vs. 22%). For greater clarity, we presented them in Diagram 3. Adolescents behavioral sphere.

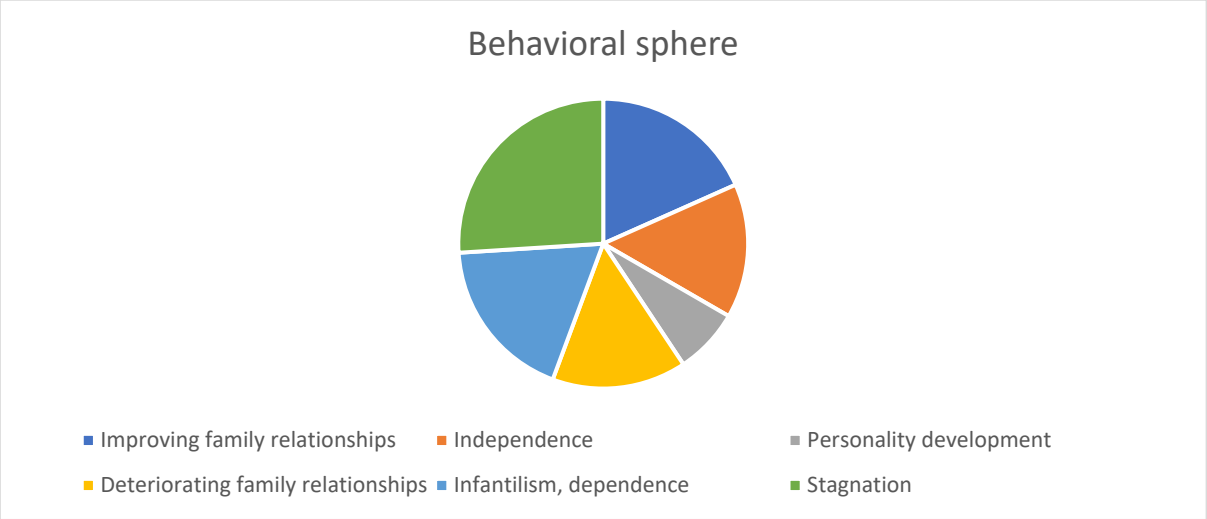

Diagram 3. Adolescents behavioral sphere.

Interpersonal communication

Table 4.

Adolescents interpersonal communication characteristics

	Remote (mostly)	Personal	Activity	Passivity
∑	234	126	288	72
%	65	35	80	20

"Distance" communication in the field of interpersonal communication was defined by parents as one that is carried out with the individual means

communication and with the Internet resources help, and personal - when the child's communication took place in person with friends and peers. The communication activity is determined by the number of active verbal communication in person and non-verbal - remotely. Passive communication means the transmission of information through text messages, video and audio files. The study results show that in the interpersonal communication field, adolescents prefer active communication (80%) at a distance (65%). In our opinion, active personal communication has reached a critical level (33%). The situation consequences on the adolescents` personal development this age need more in-depth research, because communication is a leading activity for them. More clearly the adolescents` interpersonal communication characteristics study results we presented in Diagram 4. Interpersonal communication.

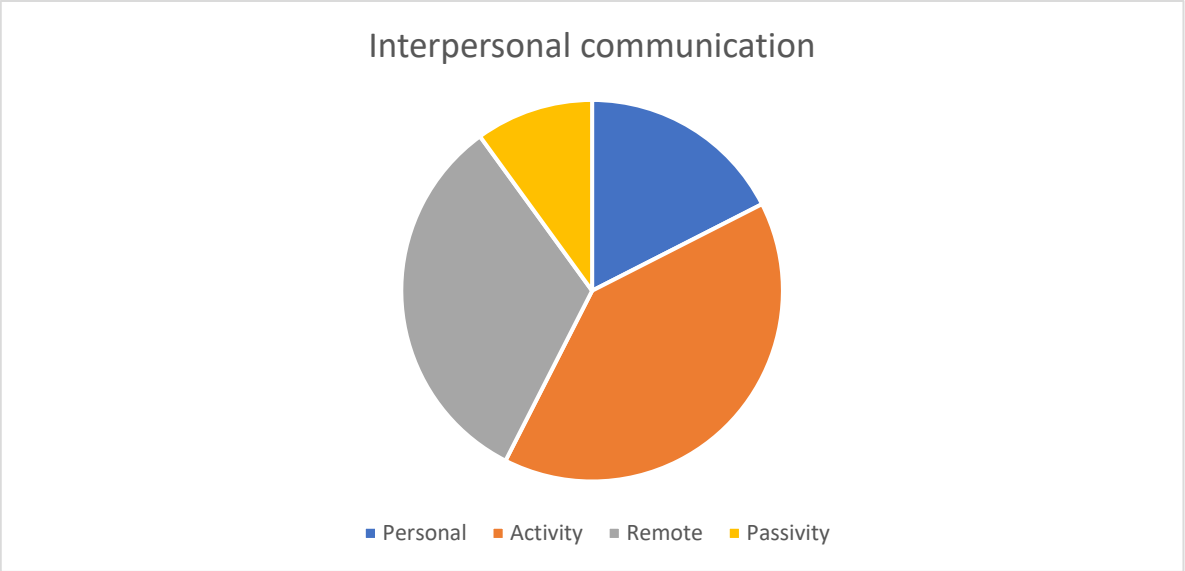

Diagram 4. Adolescents interpersonal communication

Physical condition

Table 5.

Adolescents physical condition characteristics

	Improvements	Deterioration	No change
∑	77	170	103
%	22	48	30

The survey results indicate a significant deterioration in the respondents` physical condition (48%), which together with previous results (negative emotional states, significant decrease in motivation, reduced contact with others, infantile behavior) may indicate the negative states prevalence in adolescents and crises. We presented these results more clearly in Diagram 5. Adolescents physical condition.

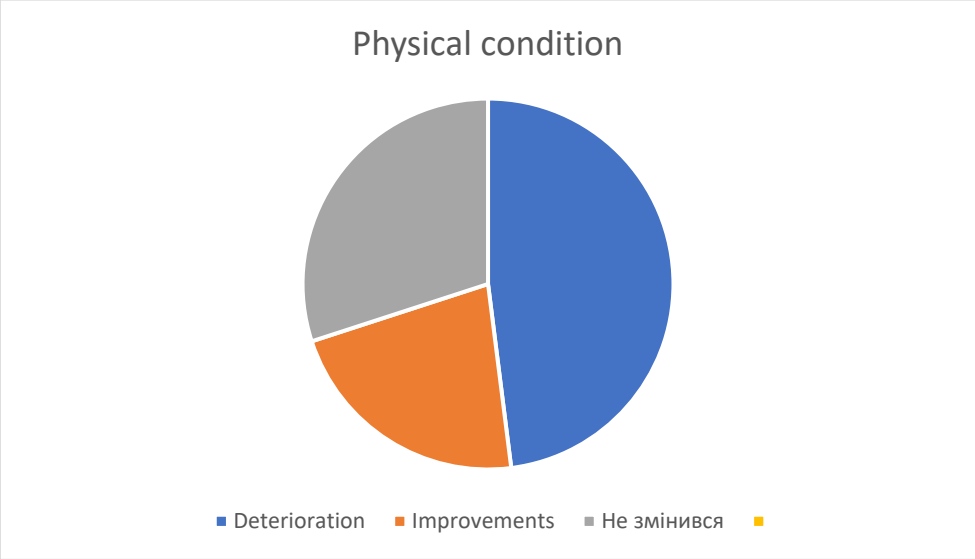

Diagram 5. Adolescents physical condition

Prolonged quarantine, infection fear, frustration and boredom, lack of contact with peers and teachers, lack of personal space at home, and loss of loved ones have serious psychological consequences for children and adolescents (Wang et al., 2020). G. Sprang and M. Silman (2013) compared the symptoms of post-traumatic stress disorder (PTSD) in quarantined parents and children and control groups that did not experience such restrictions. Post-traumatic stress rates in quarantined children were four times higher than in the comparison group. In the first group, the symptoms of PTSD occurred more often (28 vs. 17%). Quarantine measures during the pandemic led to high unemployment and lack of funds, especially for self-employed workers. Prolonged quarantine and restrictions on freedom of action are risk factors for serious psychological exposure (Brooks et al., 2020). Families underwent sudden and significant changes during the pandemic. Prolonged isolation and unemployment increase the parental alcohol consumption risk and other psychoactive substances, partners and children abuse, family disputes, and sexual violence (Wang et al., 2020).

During a pandemic, children are considered potential virus carriers, and for parents they are often the reason for working from home. However, children suffer the most from quarantine psychologically, because their lives have completely changed. The mental load for all family members is extremely high, but above all - for children. All these and many other factors have created a dangerous social psychosocial deprivation situation for children, where mental health, social adaptation, development and the child's personality psychological potential realization are endangered.

The personality`s psychological potential is not limited to human resources that are in a latent state, but is a broader formation in our opinion. Vygotsky L.S.

points out that "everything internal in higher forms was external" and in fact "every higher mental function passes through the external development stage, because the function is primarily social." The behavior`s learning external forms success basis is the individual's own activity and the need for practical application of the acquired function in life (Vygotsky, 2005). That is why the personal potential disclosure depends on the individual's activity (potential resources self-realization and opportunities) and the social environment, which can support or repel specific human activity, provide opportunities for practical potential realization or not.

We were especially interested in the adolescents` motivational potential in educational activities as a basis in the personality`s psychological potential. The study relevance necessitates the basic knowledge acquisition and skills for mastering the future profession, which is not possible without the active successful curriculum mastering. That is why, in addition to the above surveys and questionnaires, we conducted the personality`s motivational structure diagnosis according to Milman V.E. (Milman V.E., 1990). The test reveals some stable trends in personality: general and creative activity, the desire to communicate, provide comfort, social status, and others. The technique allows to diagnose motivational (MP) and emotional (EP) personality profiles. Participation in the study was voluntary and anonymous. At the participants` request, we took into account only the age (14-17 years). Participants number - 360 students from different regions of Ukraine (North, Central, West).

The personality`s motivational profile is characterized by the following characteristics pairs (types):

- Progressive type - is characterized by the marked excess of the developing motives` level over the supporting motives` level. This type is prevalent in people who have succeeded in work or study. It is also person`s characteristic with a socially oriented position.

- Regressive type - the progressive`s opposite and characterized by the excess of the supporting motives` general level over developing motives`. It is often found among students with low grades.

- Impulsive type - the most schoolchildren`s characteristic and students. Reflects the significant differentiation and the different motivational factors confrontation within the personality`s overall structure.

- Expressive type - this type reflects a motivational factors certain selective differentiation separately by groups of supporting and developing motives. Named so in connection with the fact that it shows a certain correlation with the personality`s accentuation expressive type (according to Groysman L.A.), with the subject`s desire to increase the self-affirmation level.

- Flattened - reflects the lack of differentiation in the personality`s motivational hierarchy, his poverty. It is most common in schoolchildren, especially with low grades. There is a noticeable tendency to decrease with age.

According to the survey results, we have the following manifestation types in the personality`s motivational profile among the participants, which we have shown in Table 6 and the graph (Fig. 1).

Table 6.

Adolescents motivational profile manifestation types

	Progressive	Regressive	Impulsive	Expressive supporting	Expressive developing	Flattened
Participants	40	320	240	30	40	50
%	11	89	67	8	11	14

The generalized data in table 6 show a significant prevalence of regressive (89%) and impulsive (67%) types personality's motivational profile manifestations in adolescents.

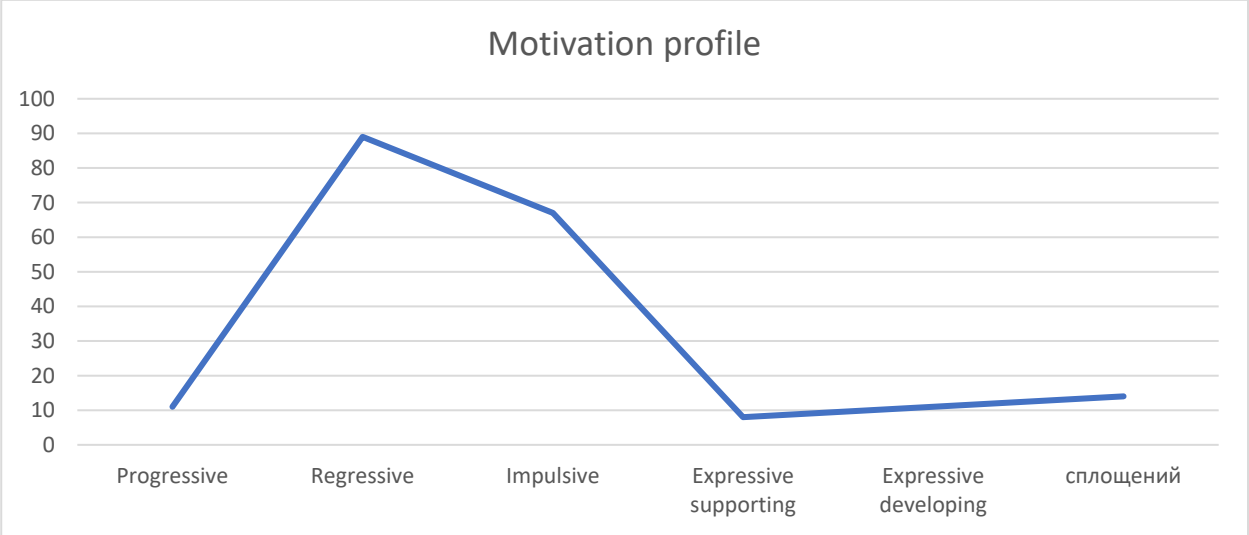

Fig.1. Adolescent's personality motivational profile

The personality`s emotional profile is expressed by the following characteristics` types:

Stenotic type - reflects the subject`s desire to active, emotional experiences and a stable, constructive, manageable position in difficult situations.

Asthenic type - reflects the subject's tendency to homeostatic comfort, the hedonistic type in emotional experiences, as well as the inability to manage in difficult situations, irritability, propensity to show various protective mechanisms.

Mixed stenotic type - characterized by stenotic frustrating behavior and asthenic emotional manifestations. Shows a certain diversity within the emotional sphere. Most young people`s characteristic. Correlates with the "impulsive" motivational profile characteristics.

Mixed asthenic type - is characterized by stenotic emotionality and at the same time asthenic frustrating behavior. Occurs occasionally. Fifth-graders` characteristic: they are emotionally strong-willed, but have not yet learned to control themselves in difficult situations.

The adolescent's personality emotional profile study results we presented in table 7 and graph (Fig. 2).

Table 7.

The adolescent's personality emotional profile manifestation types

	Stenotic type	Asthenic type	Mixed stenotic type	Mixed asthenic type
∑	60	184	81	35
%	17	51	22	10

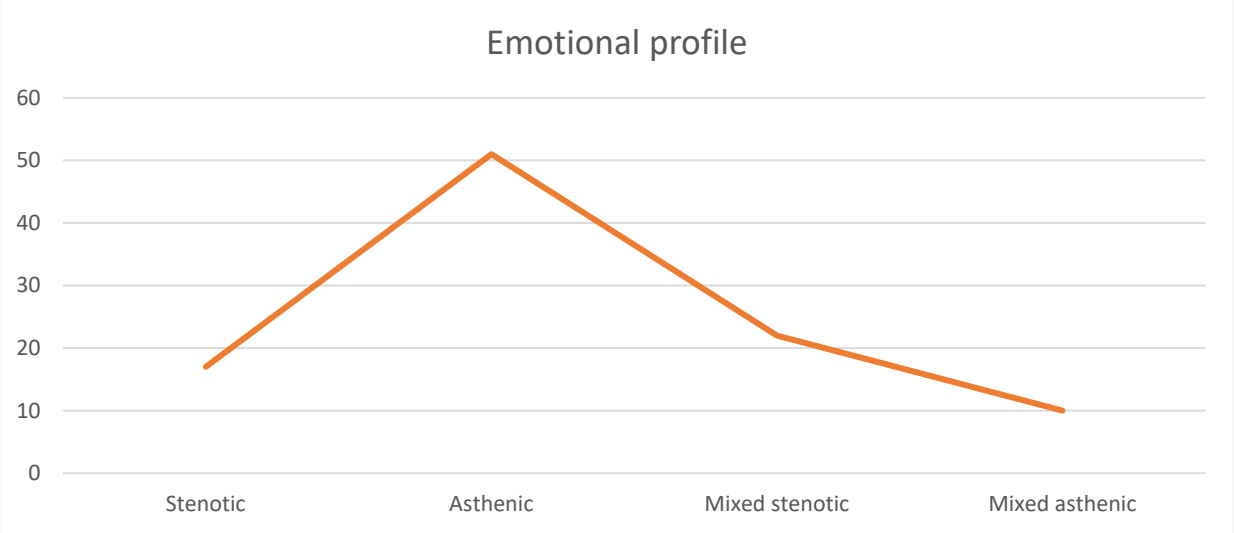

Fig.2. Adolescent's personality emotional profile

If we look at the graphs and analyze the data obtained, we have the predominant motivational profile types "regressive" and "impulsive". The emotional profile is dominated by the asthenic emotions` type and frustration (51%). It is obvious that most of the participants in the study in the motivational sphere are guided by hedonistic motives, aimed at activities that provide general life needs, not aimed at development and education, avoid active activities and independent decisions. The motivational manifestations nature is impulsive, driven by fleeting emotions, often not constructive, depends on the mood, motives often confront each other. If we compare these results with the results of success, learning activity and parents` observation, we have a disappointing picture. All research methods confirm significant changes in motivation to study in the reduced interest`s direction, reduced performance, reduced interest and unwillingness to develop in the respondents` majority. This correlates with the impulsive motivation nature and decision-making. Together with the predominant emotional profile type "asthenic" we can talk about the emotional exhaustion presence, high anxiety. Comparing the adolescents physical condition indicators, the emotional sphere and the personality`s emotional

motivational structure profile, there are reasons to state that most respondents have asthenic syndrome signs (Kozhina G.M., 2020).

Conclusion

The pandemic and quarantine have shaken the basic security sense, because we have to deal with a new situation that is uncontrollable. Due to age, adolescents are more vulnerable and sensitive to such challenges than adults. Therefore, it is important how adults react to quarantine, how they cope with the situation. Adolescents and parents are very interdependent. Adolescents also feel confused in this situation, may feel aggression.

In addition, adolescents need their own world, where there is communication with peers, games, their own rules, trends. Game is one of the ways to cope with stress, to work out complex experiences. It is difficult to be fully in this world in long-term isolation, although it is necessary.

When an adolescent is in school live or attends a group, he feels the framework and rules that help him adjust to the learning process, to organize himself. When learning is online, the holistic perception of the situation is lost, it becomes fragmentary. After all, an adolescent not only perceives and remembers information and reproduces it, he lives and feels it. The online format does not allow for this and the knowledge is not so well remembered.

The study results showed that prolonged psychosocial deprivation together with the state level threat has a negative impact on adolescent`s important areas development, namely:

- anxiety, fear feelings, aggression, depression is dominated in the emotional sphere;
- despite some improvement in family relations, in the behavioral sphere widespread infantilism, dependence, unwillingness to develop;
- motivation to learn is reduced, there is mostly indifference, motivation to avoid failure, educational selectivity;
- personality structure motivational profile has a pronounced regressive tendency coupled with impulsivity;
- the personality`s emotional profile showed the emotional asthenic type predominance and frustrating experiences.

All this may indicate the asthenic syndrome spread among children. We conduct research on value orientations, locus of control and life meanings (SLO by Leontiev D.A.) and mental state self-assessment (by Eysenk H.J.), emotional intelligence assessment (by Hall N.) to obtain more meaningful information about internal personality changes and psychological potential of adolescents in the period of social psychosocial deprivation. The data is being processed.

Social, emotional intelligence is needed for adolescent's development. Prolonged quarantine and isolation take up space for the development, these skills` maintenance and training. This is, for example, the ability to ask for help or provide it to those who need it. It is formed in a live relationship, not online. Therefore, long-term isolation can affect the adolescents' construction the model of relationships with society in later adult life.

References:

1. Benjet, C., Borges, G., Méndez, E. et al. Eight-year incidence of psychiatric disorders and service use from adolescence to early adulthood: longitudinal follow-up of the Mexican Adolescent Mental Health Survey. Eur Child Adolesc Psychiatry 25, 163–173 (2016). https://doi.org/10.1007/s00787-015-0721-5

2. Brooks, S., K., Webster, R., K., Smith, L., E., et al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet Journal* \ 395 (10227), P912-920

3. COVID-19 GOVERNMENT RESPONSE TRACKER 2020 https://www.bsg.ox.ac.uk/research/research-projects/covid-19-government-response-tracker

4. Kozhina, G.,M. (2020). Asthenic syndrome // Great Ukrainian encyclopedia. URL: https://vue.gov.ua/

5. Li Duan, Gang Zhu, Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic Lancet Psychiatry (2020) Apr; 7(4):300-302. doi: 10.1016/S2215-0366(20)30073-0. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32085840/

6. Mil′man, V. E. (1990). Methodology for researching the motivational sphere of personality. Workshop on psychodiagnostics. Psychodiagnostics of motivation and self-regulation.http://um.co.ua/11/11-5/11-5625.html

7. Sprang G., Silman M., (2013). Posttraumatic stress disorder in parents and youth after health-related disasters. Disaster Med Public Health Prep. 7(1):105-10. doi: 0.1017/dmp.2013.22.

8. The impact of COVID-19 on the mental health of adolescents and youth https://www.unicef.org/lac/en/impact-covid-19-mental-health-adolescents-and-youth

9. Vygotsky, L.,S. (2005). Human development psychology. M.: Smysl; Exmo, 1136 p.

10. Wang Y, Zhang D, Du G et al. Remdesivir in adults with severe COVID-19: a randomised, double-blind, placebo-controlled, multicentre trial. Lancet 2020, Apr 29. Doi: 10.1016/S0140-6736(20)31022-9.

Література:

1. Benjet, C., Borges, G., Méndez, E. et al. Eight-year incidence of psychiatric disorders and service use from adolescence to early adulthood: longitudinal follow-up of the Mexican Adolescent Mental Health Survey. Eur Child Adolesc Psychiatry 25, 163–173 (2016). https://doi.org/10.1007/s00787-015-0721-5

2. Brooks, S., K., Webster, R., K., Smith, L., E., et al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet Journal* \ 395 (10227), P912-920

3. COVID-19 GOVERNMENT RESPONSE TRACKER 2020 https://www.bsg.ox.ac.uk/research/research-projects/covid-19-government-response-tracker

4. Kozhina, G.,M. (2020). Asthenic syndrome // Great Ukrainian encyclopedia. URL: https://vue.gov.ua/

5. Li Duan, Gang Zhu, Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic Lancet Psychiatry (2020) Apr; 7(4):300-302. doi: 10.1016/S2215-0366(20)30073-0. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32085840/

6. Mil′man, V. E. (1990). Методика дослідження мотиваційної сфери особистості. Практикум з психодіагностики. Психодіагностика мотивації та саморегуляції. http://um.co.ua/11/11-5/11-5625.html

7. Sprang G., Silman M., (2013). Posttraumatic stress disorder in parents and youth after health-related disasters. Disaster Med Public Health Prep. 7(1):105-10. doi: 0.1017/dmp.2013.22.

8. The impact of COVID-19 on the mental health of adolescents and youth https://www.unicef.org/lac/en/impact-covid-19-mental-health-adolescents-and-youth

9. Vygotsky, L.,S. (2005). Human development psychology. M.: Smysl; Exmo, 1136 p.

10. Wang Y, Zhang D, Du G et al. Remdesivir in adults with severe COVID-19: a randomised, double-blind, placebo-controlled, multicentre trial. Lancet 2020, Apr 29. Doi: 10.1016/S0140-6736(20)31022-9.

УДК 159.96

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1358-1365

Баранова Анастасія Павлівна аспірант кафедри теорії та методики практичної психології факультету психологічної освіти, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, тел.: 048 732 4802, https://orcid.org/0009-0002-9278-6540

БАЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ СВОГО МАЙБУТНЬОГО В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Формування уявлення про майбутнє у молоді є одним із ключових чинників їхньої особистісної адаптації та соціалізації. У сучасних умовах військового стану цей процес зазнає суттєвого впливу з боку соціально-економічної нестабільності, інформаційного тиску та підвищеного рівня психологічного навантаження. У статті проаналізовано особливості уявлень про майбутнє у сучасної молоді, а також представлені результати опитування серед студентів-першокурсників психологічної спеціальності, що визначає їхню здатність до життєвого і професійного планування в умовах кризи та ціннісні орієнтації щодо власного майбутнього.

Особливу увагу приділено концептуалізації поняття "образ майбутнього" у контексті кризових ситуацій, його структурним елементам та чинникам формування. Дослідження зосереджене на аналізі наукових підходів до визначення образу майбутнього, включаючи когнітивно-смисловий, мотиваційний та соціально-психологічний аспекти. Розглядаються зовнішні (соціальні, політичні, економічні) та внутрішні (емоційно-вольові, аксіологічні) чинники, які впливають на процес побудови життєвих перспектив у молоді. Теоретичний аналіз також охоплює питання взаємозв'язку між формуванням образу майбутнього та процесом особистісної зрілості, саморефлексії та життєвих установок.

В роботі розкриті концепції кризового періоду як критичного етапу, що створює як виклики, так і можливості для формування життєвих орієнтирів. Узагальнено результати сучасних досліджень у галузі психології розвитку, які розкривають роль образу майбутнього як базового компонента самовизначення студентів у перехідний період життя.

Стаття робить акцент на необхідності розробки теоретичних моделей, які дозволяють враховувати специфіку формування образу майбутнього в умовах кризи. Висновки дослідження підкреслюють важливість інтеграції знань про образ майбутнього у стратегії освітньої підтримки молоді, спрямовані на розвиток їхньої здатності до адаптивного планування та стійкості до невизначеності.

Ключові слова: образ майбутнього, юнацький вік, кризовий період, ціннісні орієнтації.

Baranova Anastasiia Pavlivna postgraduate student of the Department of Theory and Methods of Practical Psychology, Faculty of Psychological Education, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, tel.: (048) 732-48-02, https://orcid.org/0009-0002-9278-6540

STUDENTS' VISION OF THEIR FUTURE IN WAR CONDITIONS

Abstract. The formation of the idea of the future in young people is one of the key factors of their personal adaptation and socialization. In modern conditions of war, this process is significantly influenced by socio-economic instability, information pressure and an increased level of psychological stress. The article analyzes the features of ideas about the future among modern youth, and also presents the results of a survey among first-year students of the psychology specialty, which determines their ability to life and professional planning in crisis conditions and value orientations regarding their own future.

Special attention is paid to the conceptualization of the concept of "image of the future" in the context of crisis situations, its structural elements and factors of formation. The study focuses on the analysis of scientific approaches to determining the image of the future, including cognitive-semantic, motivational and socio-psychological aspects. External (social, political, economic) and internal (emotional-volitional, axiological) factors that influence the process of building life prospects in young people are considered. Theoretical analysis also covers the issue of the relationship between the formation of the image of the future and the process of personal maturity, self-reflection and life attitudes.

The work reveals the concepts of the crisis period as a critical stage that creates both challenges and opportunities for the formation of life guidelines. The results of modern research in the field of developmental psychology are summarized, which reveal the role of the image of the future as a basic component of students' self-determination in the transitional period of life.

The article emphasizes the need to develop theoretical models that allow taking into account the specifics of the formation of the image of the future in crisis conditions. The conclusions of the study emphasize the importance of integrating knowledge about the image of the future into the strategy of educational support for young people, aimed at developing their ability to adaptive planning and resilience to uncertainty.

Keywords: image of the future, adolescence, crisis period, value orientations

Постановка проблеми. Психологічні дослідження підтверджують, що позитивне уявлення про майбутнє є важливим чинником адаптації та

підвищення стійкості до життєвих труднощів. Водночас, відсутність чіткого образу майбутнього може призводити до тривожності, зниженої самооцінки та проблем у побудові кар'єрних і особистісних цілей. В умовах війни молодь стикається з додатковими психологічними навантаженнями, що можуть поглиблювати кризу ідентичності та ускладнювати процес планування майбутнього [2].

Актуальність дослідження формування уявлень про майбутнє в юнацькому віці в умовах військового стану зумовлена необхідністю розробки підходів до психологічної та соціальної підтримки молоді. Важливо створювати програми, які сприятимуть розвитку впевненості у власних силах, навчать планувати майбутнє та ставити досяжні цілі, зберігаючи позитивний настрій і готовність долати життєві виклики. Такі дослідження мають не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки сприяють розробці методик, що допоможуть у соціалізації та адаптації сучасної молоді в умовах невизначеного майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес науковців до проблеми формування уявлень про майбутнє в юнацькому віці, особливо в умовах кризових ситуацій. Зокрема, українські науковці, такі як С.Д. Максименко, М.В. Семиліт, І.С. Попович, Є.І. Головаха , О.В. Москаленко та інші, досліджували різні аспекти цього питання. Зарубіжні вчені, В. Франкл, А. Бандура, Ж. Нюттен, Е. Еріксон, також підкреслювали важливість формування ідентичності та образу майбутнього в юнацькому віці, зокрема в кризовий період.

Теорія В. Франкла безпосередньо пов’язана з уявленнями про майбутнє в умовах військового стану, оскільки вона підкреслює важливість сенсу життя як ключового ресурсу адаптації особистості до кризових ситуацій. У контексті війни, коли люди стикаються з втратами, невизначеністю та фізичною небезпекою, образ майбутнього стає важливим елементом психологічної стійкості та виживання. В. Франкл стверджував, що здатність знаходити сенс навіть у складних і болісних обставинах дозволяє людині зберігати надію, відчувати контроль над своїм життям і підтримувати мотивацію до дій [3].

Канадський вчений та психолог українського походження А. Бандура розглядав концепцію самоефективності як ключовий фактор, що визначає здатність особистості ставити цілі та досягати їх. За А. Бандурою, віра у власну здатність впливати на події свого життя стає рушійною силою, особливо у кризових умовах. Він підкреслював, що уявлення про досяжність цілей мотивує людину до активних дій і допомагає уникати почуття безпорадності [4].

Про важливість для людини мотиваційного аспекту в плануванні майбутнього, наголошував Ж. Нюттен. Його дослідження підкреслюють, що уявлення про майбутнє є інтегральною частиною мотиваційної структури особистості. Він наголошував, що здатність людини створювати конкретні та реалістичні цілі допомагає їй долати перешкоди та адаптуватися до змін. Його

дослідження підкреслюють, що уявлення про майбутнє є інтегральною частиною мотиваційної структури особистості. Він наголошував, що здатність людини створювати конкретні та реалістичні цілі допомагає їй долати перешкоди та адаптуватися до змін [6].

Дослідники Е. Десі та Р. Райан розробили теорію самодетермінації, яка наголошує на значенні внутрішньої мотивації та автономії у досягненні цілей. Вони стверджували, що криза може бути подолана, якщо людина здатна формувати плани, що відповідають її внутрішнім цінностям та потребам. Десі та Раян підкреслювали, що автономне планування майбутнього сприяє зниженню тривожності та підвищенню почуття контролю над життям [5].

Наявність великої кількості світових досліджень, присвячених рушійним силам в умовах кризових ситуацій, які включать в себе образ майбутнього, мотиваційний та ціннісний аспекти, свідчить про їхню фундаментальну роль у розумінні адаптації особистості до викликів сучасності.

Мета статті – визначення життєвих орієнтирів та уявлення молоді про своє майбутнє в умовах військового стану

Виклад основного матеріалу. В даній статті представлені результати дослідження серед студентів-психологів ПНПУ ім. К. Д. Ушинського з використанням опитувальника, що включає в себе 29 питань. орієнтованого на виявлення їхнього ставлення до власного майбутнього, ролі престижу та кар'єри в житті, соціальних зв'язків і впливу зовнішніх факторів.

У дослідженні взяли участь 48 респондентів, з яких 41 жіночої статті та 7 чоловічої, віком 17-18 років. Опитування проводилось у жовтні-листопаді 2024 року.

Питання можна умовно поділити на такі групи: професійна діяльність, комфорт, здоров'я, соціальні зв'язки, родина, фінанси та ставлення до майбутнього.

Нижче наведений емпіричний аналіз результатів опитування за кожною групою.

Родина. Більшість респондентів, а саме 40 (83.3%) висловили впевненість у бажанні вступити в шлюб із коханою людиною. Частково з цим твердженням згодні 6 респондентів (12.5%), а ще 2 (4.2%) не змогли відповісти на це питання. Такий високий відсоток підтверджує ідеалізацію романтичних стосунків, характерну для юнацького віку, коли уявлення про шлюб часто пов'язане з очікуваннями щастя та підтримки.

Повністю налаштовані створити родину 28 (58.3%) респондентів, а частково згодні з цим 7 (14.6%). Не визначилися з відповіддю 8 студентів (16.7%), частково не впевнені 4 (8.3%), і лише 1 (2.1%) повністю не згодний з таким твердженням. Дані відображають типову для юності тенденцію планувати родинне життя як складову успішного майбутнього, хоча частина молоді демонструє невизначеність або сумніви, що є ознакою пошуку життєвих орієнтирів.

Повністю не налаштовані мати дітей у майбутньому 6 (12.5%) респондентів, частково згодні з твердженням, що не будуть мати дітей 7 (14.6%) респондентів. Значна частина, в кількості 13 (27.1%) респондентів не визначилася, ще 4 (8.3%) вагаються, а 18 (37.5%) повністю не згодні з твердженням і планують мати дітей. Це свідчить про різноманіття цінностей та переконань серед молоді, де частина вважає наявність дітей необхідним аспектом щасливого життя, а інші переосмислюють традиційні уявлення.

Лише 5 респондентів (10.4%) повністю погоджуються, що сім'я та діти можуть заважати професійному розвитку. Частково згодні з цим 10 (20.8%). Не визначилися 5 (10.4%), тоді як 13 (27.1%) лише частково не згодні, а 15 (31.3%) вважають, що сім'я не стане перешкодою для кар'єри. Результати вказують на формування у молоді уявлень про можливість успішного поєднання професійної діяльності та сімейного життя.

Повністю погоджуються, що для щастя не обов'язково створювати родину, 18 (37.5%) респондентів, частково згодні 14 (29.2%). Не визначилися 2 (4.2%), частково не згодні 9 (18.8%). Лише тільки 5 респондентів (10.4%) пов'язують щастя з наявністю родини. Ці результати демонструють зміну ціннісних орієнтацій сучасної молоді, яка все частіше бачить можливості щасливого життя поза межами традиційної сім'ї.

Вища освіта та професійна діяльність. Лише 7 (14.6%) респондентів погодилися, що вища освіта є обов'язковою складовою успішної людини. Частково згодні з цим твердженням 23 (47.9%). Не змогли визначитись з відповіддю 3 (6.3%), тоді як 12 (25.0%) частково не згодні, а лише 3 (6.3%) повністю не згодні. Це свідчить про переоцінку традиційного значення формальної освіти в сучасному суспільстві та визнання важливості інших аспектів самореалізації.

Більшість респондентів 20 (41.7%) повністю погоджуються, що вища освіта не є обов'язковою для знаходження високооплачуваної роботи, 22 (45.8%) частково згодні з цим. Лише 1 (2.1%) респондент не визначився, 4 (8.3%) частково не погоджуються, і 1 респондент (2.1%) повністю не згоден. Ці результати можуть підкреслювати зміну акценту молоді на практичні навички та досвід як ключові фактори працевлаштування.

Більшість респондентів 23 (47.9%) погоджуються, що після закінчення навчання у ВНЗ, необхідно продовжувати навчатися. Частково згодні 19 (39.6%). Не визначилися з відповіддю 5 (10.4%) , і лише 1 (2.1%) частково не погоджується. Це демонструє усвідомлення молоддю необхідності постійного розвитку у світі, що швидко змінюється.

Повністю погоджуються з тим, що вміння ладити з людьми, а точніше навички «soft skills», важливіші за навчання 7 (14.6%) респондентів. Частково згодні 23 (47.9%). Не визначилися 6 (12.5%) , тоді як 8 (16.7%) частково не погоджуються і 4 (8.3%) вважають навчання пріоритетом. Ці результати підтверджують високу цінність соціальних навичок для сучасної молоді.

Повністю погоджуються, що кожна людина має бути професіоналом своєї справи 24 респондента (50.0%), а частково згодні 15 (31.3%). Не визначилися 4 (8.3%), і 5 (10.4%) частково не погоджуються. Ця тенденція підкреслює важливість професійного розвитку як частини ідентичності сучасної молоді.

Більшість респондентів 43 (89.6%) повністю або частково сподіваються на престижну роботу у майбутньому, тоді як 3 (6.3%) не визначилися, і лише 2 (4.2%) частково не впевнені. Це свідчить про високу мотивацію досягнення професійного успіху.

Здоров'я. Повністю впевнені, що без гарного здоров'я не можна говорити про успіх, 9 респондентів (18.8%). Частково погоджуються 22 студенти (45.8%). Не визначилися 7 (14.6%), тоді як 7 (14.6%) частково не погоджуються і 3 (6.3%) повністю не згодні. Це свідчить про те, що молодь визнає здоров'я ключовим фактором для досягнення життєвого успіху.

Соціальні зв'язки. Повністю погоджуються, що доросла людина може обходитись без друзів, 6 (12.5%). Частково погоджуються 8 (16.7%) респондентів. Не визначилися 6 (12.5%), а 20 (41.7%) частково не погоджуються і 8 (16.7%) повністю не готові відмовитися від дружніх стосунків в майбутньому. Ці результати підкреслюють важливість соціальних зв'язки для юнацького віку.

Ставлення до майбутнього. Мають чіткі орієнтири на майбутнє 13 (27.1%) респондентів, частково визначились з цим 14 (29.2%) респондентів. Не знають як відповісти на це питання 10 (20.8%), а 11 (22.9%) зазначили, що повністю не мають орієнтирів. Це розділення між впевненістю та сумнівами може бути наслідком переживань через військовий стан, який змінює звичний порядок життя і створює невизначеність та напругу.

Позитивне ставлення до свого майбутнього мають 25 (52.1%) студентів, частково погоджуються з цим 14 (29.2%). Не визначилися 6 (12.5%), а 3 (6.3%) мають часткові сумніви

Висловлюють тверду впевненість у собі та своєму майбутньому 12 (25.0%) респондентів тоді як 17 (35.4%) тільки частково згодні з цим твердженням. Не визначилися з цим питання 7 респондентів (14.6%), 7 (14.6%) частково не згодні та лише 5 (10.4%) респондентів повністю не вірять у свої сили і бояться майбутнього. Дані результати демонструють те, що попри військовий стан, у осіб юнацького віку присутнє оптимістичне ставлення до майбутнього.

Комфорт і безтурботність. Серед респондентів 36 (75.0%) погоджуються, що в майбутньому для них важливими будуть комфорт і безтурботність. Частково погоджуються 5 (10.4%), не визначилися 2 (4.2%), частково не погоджуються 3 (6.3%), а повністю не погоджуються лише 2 (4.2%). Ці результати свідчать про бажання молоді досягти стабільності та гармонії у житті, що є типовим для юнацького періоду, коли формуються уявлення про життєвий успіх.

Фінанси та успіх. Дані показують, що значна частина респондентів 25 (52.1%) повністю впевнені у тому, що їхнє майбутнє буде фінансово стабільним та матеріально забезпеченим. Частково з цим твердженням згодні 14 (29.2%) респондентів. Висловили невизначеність щодо цього питання 6 (12.5%). Частково не згодні з твердженням 2 (4.2%), а повністю не впевнені лише 1 (2.1%).

Твердження, що гроші не є головним у досягненні успіху, підтримали повністю лише 5 (10.4%) респондентів. Частково з цим погодилися 12 (25.0%) респондентів. Не змогли визначитися з відповіддю 5 (10.4%). Частково не згодні з цим твердженням 11 (22.9%), а повністю не згодні 15 (31.3%).

Результати демонструють значну поляризацію у ставленні респондентів до ролі грошей у досягненні успіху. Поляризація думок щодо ролі грошей також підкреслює етап формування цінностей, коли молодь прагне до самореалізації та визнає важливість фінансової стабільності. Це може бути наслідком конфлікту між ідеалістичним баченням майбутнього та прагматизмом, сформованим у відповідь на економічні реалії сучасного світу.

Про бажання стати відомою людиною в майбутньою відповіли лише 9 (18.8%) респондентів, тоді як 19 (39.6%) частково згодні. Не визначилися з відповіддю 12 (25.0%), тоді як 9 (18.8%) повністю або частково не планують бути відомими. Це може свідчити про зміну цінностей у військовий час, коли частина молоді фокусує увагу на виживанні й безпеці, а не на суспільному визнанні.

Висновки. Результати опитування, представлені в даній статті, показали, що більшість студентів мають загалом позитивний погляд на своє майбутнє, хоча незначна частина демонструє певну невизначеність або тривожність щодо досягнення життєвих цілей, що може бути викликано умовами військового стану та хиткою сьогоденністю. Більшість респондентів налаштовані вступити в шлюб, створити родину та досягти успіхів в професійній діяльності, що може бути пов’язано з бажанням гарантувати безпеку собі так своїй родині. Вищу освіту юнаки сприймають як невід’ємну складову успіху, але вважають, що високооплачувану роботу можна отримати і без наявності диплому. Це свідчить про переоцінку традиційного значення формальної освіти в сучасному суспільстві та визнання важливості інших аспектів самореалізації.

Література

1. Міністерство молоді та спорту України. Вплив війни на молодь в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство молоді та спорту України. – Київ, 2023

2. Остапенко І.В., Соснюк О.П. Інноваційні підходи до вирішення актуальних проблем науки та практики: тези / І.В. Остапенко, О.П. Соснюк. – Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2023. – С. 561–563.

3. Франкл В.Е. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. — Київ: Книги XXI, 2016. — 200 с.

4. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York : Freeman.

5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan. – New York: Plenum Press, 1985.

6. Nuttin, J. Future Time Perspective and Motivation / J. Nuttin. – Leuven: Leuven University Press; Hillsdale: Associates, 1985. – 456 p.

References:

1. Ministry of Youth and Sports of Ukraine (2023). *Vplyv viiny na molod v Ukraini [Impact of war on youth in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Ostapenko, I.V., & Sosniuk, O.P. (2023). *Innovatsiini pidkhody do vyrishennia aktualnykh problem nauky ta praktyky: tezy [Innovative approaches to solving current issues of science and practice: theses*]. Kyiv: Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy, pp. 561–563 [in Ukrainian].

3. Frankl, V.E. (2016*). Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori [Man's search for meaning. A psychologist in a concentration camp]*. Kyiv: Knyhy XXI [in Ukrainian].

4. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control***.** New York: Freeman [in English].

5. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior***.** New York: Plenum Press [in English].

6. Nuttin, J. (1985). *Future Time Perspective and Motivation*. Leuven: Leuven University Press; Hillsdale: Associates [in English].

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1366-1377

Барсученко Ігор Васильович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0000-5927-6800

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, СХИЛЬНИХ ДО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю психологічних особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки. З'ясовано, що в нинішніх обставинах розбудови та оновлення всіх галузей життя насамперед актуальною є проблема особистісного успіху, котру останніми роками розглядають як особистісне зростання. Найвідповіднішою для осмислення феномену особистісного зростання у сучасній психології вважається категорія самоактуалізації, котра, як вважають науковці, являється операціональним аналогом терміну "особистісна зрілість". У ранньому юнацькому й підлітковому віці ключова лінія психічного розвитку особистості – формування спроможності щодо життєвого самовизначення. Розвиток згаданого інтегрального психічного новоутворення визначає феномен особистісного зростання та утворення індивідуальності як специфічної психічної структури, яка є новим ступенем системності особистісних структурно-функціональних процесів. Утворення готовності щодо життєвого самовизначення здійснюється переважно у системі головної діяльності, котрою для підліткового віку усталено вважається навчально-професійна діяльність. Значущий вектор розвитку готовності до життєвого самовизначення – професійне самовизначення, вибір майбутньої професії. Якраз у згаданому аспекті в основному й відбувається особистісне зростання неповнолітніх (самоактуалізація особистості). Водночас у цьому віковому періоді присутня значна нерівномірність ступенів психічного розвитку та існує дуже багато персональних варіантів розвитку особистості, з-поміж котрих відповідну позицію посідають так звані неповнолітні "групи ризику", інакше кажучи, особи, що мають поведінку, яка відхиляється від норми. В сучасному суспільстві в залежності від соціальних обставин й персонального психологічного характеру в деякої частини підлітків виникають зневіра щодо життєвого успіху, власних сил, існування справжніх цінностей, зникає спроможність регулювати свою активність, поведінку, знецінюється необхідність у самоактуалізації. Це спричиняє те, що людина стає пасивним об'єктом впливу зовнішніх умов, із залежними самооцінкою, самоповагою, критеріями

індивідуального успіху, в неї виникають складнощі пристосування до умов життя. Перелічена низка проблем здатна стати об'єднано-інтегрованим фактором утворення у ранній юності здатності до протиправної поведінки.

Ключові слова: особистість, неповнолітній, протиправна поведінка, делінквентність, самоактуалізація.

Barsuchenko Ihor Vasylovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0000-5927-6800

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-ACTUALIZATION OF MINORS PRONE TO ILLEGAL BEHAVIOR

Abstract. The article is devoted to the disclosure of psychological features of self-actualization of minors prone to illegal behavior. It is determined that in modern conditions of development and renewal of all spheres of life, the problem of personal success is particularly relevant, which has recently been considered as personal growth. The most adequate category for understanding the phenomenon of personal growth in modern psychology is self-actualization, which, according to a number of researchers, is an operational analogue of the concept of "personal maturity". In early adolescence and adolescence, the central line of the mental development of the individual is the formation of readiness for life self-determination. The development of this integral mental neoplasm involves the phenomenon of personal growth and the formation of individuality as a special mental structure, which represents a new level of systematicity of personal structural and functional processes. The formation of readiness for life self-determination occurs mainly in the system of leading activity, which is traditionally recognized for adolescence as educational and professional activity. An important direction of development of readiness for life self-determination is professional self-determination, choice of professional future. It is in this direction that the personal growth of minors (self-actualization of the personality) is mainly carried out. At the same time, in this age period there is a significant unevenness of the levels of mental development and the presence of numerous individual variants of personality formation, among which a certain place is occupied by the so-called minor "risk groups", that is, individuals with behavior that deviates from the norm. In modern society, depending on social conditions and individual psychological characteristics, a certain part of adolescents develops disbelief in life success, in their own strengths, in the existence of true values, the ability to regulate their activity and behavior is lost, and the need for self-actualization is devalued. This leads to the fact that the personality becomes a passive object of influence of external circumstances, with dependent self-esteem, self-respect, criteria of personal success, it has difficulties in adapting to life conditions. The listed complex of problems can act as a combined-integrated factor in the formation of a tendency to illegal behavior in early adolescence.

Keywords: personality, minor, illegal behavior, delinquency, self-actualization.

Постановка проблеми. Вступ України в європейську спільноту, розвиток громадянського суспільства та правової держави, гуманізація освіти – все зазначене актуалізує питання щодо гарантування державою прав та змог дітей і молоді, щодо підтримки успішної соціалізації молодого покоління. Вивчення досліджень українських та іноземних соціологів, психологів, педагогів і правознавців, науково-методичних джерел, досвіду соціально-педагогічної роботи підтвердив, що соціалізація як процес входження молодої особи у соціальний простір руйнується, коли людина не осягає соціального досвіду позитивного характеру, не здатна пристосуватися до зразків поведінки і вимог соціуму. Найбільш часто соціальна дезадаптація неповнолітніх відображається у девіантній поведінці, а в певних ситуаціях – в делінквентній, що має зв'язок із правопорушенням. Дослідження причин дезадаптації неповнолітніх та скоєння ними злочинної діяльності дає змогу стверджувати, що в переважному числі ситуацій протиправна поведінка вважається результатом недоліків сімейного виховання (байдуже ставлення батьків до інтересів і поведінки підлітків, небажання або невміння їх виховувати, відсутність знань щодо підліткової психології, вчинення батьками або іншими родичами злочинів у минулому тощо) й дефіцитарності освіти. Це спричиняє те, що неповнолітні виходять на вулицю, відбувається збільшення питомої ваги асоціальних груп однолітків, котрі часто переважають вплив батьків та вчителів. Безконтрольність подібної комунікації формує потенційно загрозливі умови соціального розвитку, посилює соціальну дезадаптацію дітей і молодих людей, посилює ризик вживання неповнолітніми наркотичних речовин, що у сполученні зі згаданими вище причинами спричиняє вчинення злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як О. Бандура, О. Бахур, М. Боднар, О. Емішянц, М. Ілляш, В. Кафарський, О. Кікінежді, Л. Кобильнік, С. Когут, І. Козубовська, М. Логвінова, О. Мірошниченко, В. Поліщук, Н. Пряхіна, Г. Радчук, О. Янкович та іншими. В сучасній психологічній науці широко презентовані теоретико-методологічні аспекти самоактуалізації як основоположної проблеми формування та розвитку особистості. Водночас маловивченими продовжують залишатися проблеми використання на практиці психодіагностичного аналізу й параметрів самоактуалізації. Майже не досліджувався ступінь самоактуалізації та, крім того, її якісний характер у рамках дослідження персональних варіантів розвитку особистості підлітка.

Мета статті – розкриття психологічних особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Перспективи становлення сучасного суспільного середовища формують бажання досліджувати умови, вияви й

механізми гарантування повноцінної психологічної діяльності особистості. Загальновизнано, що на сучасному етапі суспільству притаманна різноманітність власного складу, що розкриває питання самоактуалізації як найголовнішої категорії у розрізі розгляду особистісного зростання й становлення осіб підліткового віку.

Аналіз літературних джерел дає змогу говорити про те, що процес самоактуалізації тісно переплітається з процесом життєтворчості особистості зрілого віку, виступаючи своєрідною передумовою, а іноді – результатом останньої [1]. У цьому контексті самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки особистості. Відомо, що в процесі самоактуалізації формується та усвідомлюється специфічна система ціннісних орієнтацій, що визначають характер змісту та засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості і тому складають основу саморегуляції її соціальної поведінки [2]. Поряд із самоактуалізацією розвивається соціально-конструктивна життєва позиція, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії з соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточуючих як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей, інших цінностей самоактуалізації. Результатом прояву самоактуалізації викристалізовується компетентність особистості в професійній діяльності. Вона передбачає таку єдність часової перспективи у свідомості людини, за якої минуле сприймається лише як джерело досвіду, а майбутнє – лише як сфера цілепокладання [3].

Поняття «самоактуалізації» було введено в психологію А. Маслоу. Цим терміном А. Маслоу позначав особливість людей, які відрізняються від більшості тим, що вони більш повно реалізують в житті свій потенціал, використовують свої сили і здібності. Синонімами поняття «самоактуалізація» нерідко виступають поняття «розвиток особи», «психологічне здоров'я», «особистісне зростання». Процес самоактуалізації тісно переплітається з процесом життєтворчості, виступаючи передумовою, а часом − результатом останньої. У цьому контексті самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки особистості. У процесі самоактуалізації формується та усвідомлюється специфічна система ціннісних орієнтацій, що визначають характер змісту та засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості і тому складають основу саморегуляції її соціальної поведінки. У процесі самоактуалізації розвивається соціально конструктивна життєва позиція, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії з соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточуючих як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей. У процесі самоактуалізації формується компетентність особистості в часі. Вона передбачає таку єдність часової перспективи у свідомості людини, за якої минуле сприймається лише як

джерело досвіду, майбутнє − лише як сфера цілепокладання, а теперішнє − як єдиний доступний активності часовий вимір [4].

Самоактуалізацією особистості переважна частина науковців вважають реалізацію індивідних й особистісних можливостей "Я" як за допомогою власних зусиль, так і інструментів спільної з іншими діяльності та комунікації. Процес самоактуалізації особистості треба досліджувати насамперед як процес реалізації її потенційних можливостей. 2. Самоактуалізація особистості перебуває у зв'язку із безкінечним збільшенням потреб особи, її здібностями, інтересами й рештою характерних ознак особистості, із можливим розвитком її потенційних особливостей. Згадані нові особливості, потреби, здібності та інше утворюються під час розвитку умов життєдіяльності, за яких актуальні потреби повною мірою забезпечуються та постає необхідність наступного руху, формування сенсу життя, бажань, мрій та ідеалів.

Підлітковий вік вважається періодом розвитку характеру. Саме у цей час вплив оточення, найближчого кола проявляється надзвичайно потужно. Поведінка підлітка є зовнішнім виявом непростого процесу розвитку його характеру. Важливі порушення поведінки часто мають зв'язок із відхиленнями у зазначеному процесі, в тому числі мають відношення до емоційного розвитку.

Період становлення (дорослішання) особистості, що є природнім, може також спровокувати виникнення глибоких психологічних проблем. До 14-16 років, з урахуванням особистісного сприйняття дійсності, набутого соціального досвіду, суб'єктивних суджень у неповнолітнього виникають погляди. Саме новоутворені погляди можуть ставати мотивом поведінки неповнолітнього, визначати його ставлення до дійсності, соціуму, самоідентифікації, саморозвитку, самореалізації та інші. Підліток відстоює свою точку зору, яка залежить від особистих уявлень, у нього формується шкала соціальних цінностей та переваг, згідно з якими створюється коло друзів, стиль поведінки, зовнішній вигляд. Становленню правових поглядів на життя сприяють глибокі знання норм права, і навіть позитивних і негативних прикладів поведінки тих чи інших людей. У цьому віці формуються такі ознаки особистості як свідомість і самосвідомість, система уявлень людини про себе, виходячи з яких вибудовується стиль взаємодії з іншими людьми. Тому важливо, що невідповідність самооцінки, соціального та/або психологічного статусу неповнолітнього вимогам та умовам ситуації, яку він проживає, може приймати різний рівень напруженості та проявлятися у різних формах та поєднаннях та здатна стати провокуючим фактором до порушення ними правових, моральних норм [5].

Науковці як основний компонент соціальної ситуації розвитку підлітка виділяють необхідність визначити своє місце в житті. Особливо підкреслюється дослідницею ключова роль формування світогляду в юнацькому віці. Світогляд формує спрямованість особистості, що накладає відбиток на все

психічне життя особистості. Вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення стає тим афективним центром життєвої ситуації, навколо якого починають обертатися і вся їх діяльність, і всі їх інтереси [6].

Говорячи про дослідження у сфері рис особистості дитини і обставин її життя, що сприяють розвитку протиправної поведінки, ми розглядаємо, зокрема, ті шляхи, що приводять дитину у злочинне середовище, а також відповідні корегувальні дії. Теорія розвитку пропонує дві моделі, що розглядають протиправну поведінку з раннім початком у порівнянні з аналогічною поведінкою, яка проявляється пізніше. Останні дослідження траєкторій розвитку протиправної поведінки серед підлітків підтверджують актуальність цих моделей розвитку. Перша модель передбачає раннє формування і тривалий прояв проблемної поведінки, яка проявляється в першу чергу через низку особистісних факторів ризику (темперамент), які посилюються родинними факторами (особистісні якості батьків та якість виховання) і факторами навколишнього середовища (відсутність необхідної підтримки з боку школи та громади). Накопичення і взаємодія цих факторів підвищує ризик розвитку протиправної поведінки у дитинстві, з подальшими її проявами у підлітковому віці, коли девіантні однолітки починають відігравати все більш важливу роль у житті підлітка, зокрема у трансформації вчинків в серйозні правопорушення серед молоді на цій траєкторії. Антисоціальна поведінка та пов'язані з нею проблеми мають більше шансів на повторення у подальшому житті підлітків, що починають демонструвати відповідні схильності вже у ранньому віці. Друга модель розвитку пояснює процес більш пізнього формування протиправної поведінки, тобто коли перші її прояви мають місце у підлітковому віці. Після типового дитинства, тобто дитинства, вільного від більшості проблем з поведінкою та їх систематичних проявів, підліток вступає у конфлікт із законом. У цей час знижується ефективність контролю батьків і зростає вплив однолітків, що сприяє скоєнню першого правопорушення особою у підлітковому віці. Зазвичай ми спостерігаємо припинення проявів протиправної поведінки у таких підлітків, незалежно від проведення втручання, по мірі мобілізації сильних сторін (захисних факторів), що існували у його житті, з подальшим зниженням рівня ризику і повернення підлітка на просоціальний шлях [7].

В підлітковому віці самоактуалізація – відображення процесів утворення й розвитку цінностей. Через це в дослідженні психологічних характеристик самоактуалізації й делінквентності неповнолітніх значущу роль відіграє ціннісний аспект особистості, тому що соціальні ціннісні орієнтири під час соціалізації стають системою цінностей особистості, котрі формують напрям її діяльності. Під час становлення особистості підлітковий і ранній юнацький вік – час переоцінювання її установок, утворених в дитячому віці, й закладання основи для формування життєвих сенсів у майбутньому.

Соціалізація дітей супроводжується багатьма процесами і показниками успішного її здійснення є: адаптація до соціальних умов; характер поглядів,

переконань, морально-духовних орієнтирів; оцінка домінуючих якостей особистості; оцінка позицій щодо самореалізації і ставлення до оточення; вікові терміни вироблення життєвої позиції; ставлення до осіб іншої статі. Соціальність проявляється у таких основних життєвих сферах, як сімейна, навчально-трудова, дозвіллєва. У цих сферах дитина поводиться відповідно до сформованих стереотипів поведінки. Зазначимо, що поняття соціалізації індивіда конкретної статі передбачає статеворольову відповідність суспільним нормам і вимогам. Порушення соціальних норм є одним із проявів поведінкових відхилень, що може мати позитивний і негативний характер. Особливу групу становлять підлітки, яких можна назвати «приховано» або «потенційно» важковиховуваними. Вони і є так званими групами ризику. Ми дотримуємося позиції, що існує багато категорій осіб, які потрапляють у таке визначення, тому доцільним є вживання терміна у множині – групи ризику. До груп ризику відносимо такі категорії неповнолітніх:

1) соціального ризику (з неблагополучних, дисфункційних, неповних сімей, бездоглядні діти, позбавлені батьківського піклування, організованого педагогічного впливу у референтному оточенні, які постраждали від насильства);

2) з труднощами в особистісному розвитку;

3) які характеризуються деформацією і соціального, й особистісного розвитку [8].

Багато причин, що породжують порушення норм поведінки підлітків, вдається виявити і вчасно усунути. Разом із тим, серед чинників протиправної поведінки виявляються такі, для попередження й усунення яких ще не знайдені дієві засоби. Певною мірою до цієї категорії можуть бути віднесені чинники психолого-педагогічного характеру. Так, усе частіше при з'ясуванні причин і умов порушення підлітками норм і правил поведінки науковці та практики звертаються до аналізу соціально-психологічного клімату родини, емоційно-психологічних відносин підлітка з однолітками і дорослими. Так, девіантну поведінку нерідко пояснюють тим, що дитина, підліток або юнак не може правомірними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні. Вітчизняні психологи і більшість сучасних зарубіжних вчених заперечують вирішальний вплив на поведінку "важких" дітей генетичного фактора, спадкоємної обтяженості їхньої свідомості і дій. Природні передумови визначених особливостей психіки, звичайно, наявні, але набуваючи якісних змін, діють вони не прямо, а опосередковано, через вплив соціального середовища [9].

Соціально-економічні зміни в Україні призвели до того, що сім'я, як важливий соціальний інститут, не в змозі реалізувати належною мірою свої можливості життєзабезпечення та виховання дітей, їх оздоровлення і лікування, здобуття освіти і спеціальності, духовного і культурного розвитку. У психолого-педагогічній літературі дедалі частіше трапляються поняття проблемної сім'ї щодо становища дітей. Під ним розуміють родини, котрі з

огляду на різні причини повністю або частково втратили свої виховні можливості, у результаті чого в них склалися несприятливі умови для виховання дитини [10]. Категорія проблемних сімей стала суспільним явищем. Як наслідок, за різними даними, в Україні налічується від 40 до 50 тис. дітей, котрі тимчасово або епізодично змушені жити на вулиці. Як зазначають науковці, недоліками сімейного виховання зумовлено 60-80% випадків протиправної поведінки неповнолітніх та молоді. Більша частина дітей, що вчинили злочини, виросли у проблемних сім'ях, кожний третій підліток-правопорушник має неповну сім'ю, у 10% підлітків, які вчинили злочин, родичі були позбавлені волі. Як засвідчують наведені статистичні дані, зростає дитяча бездоглядність, злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція та соціальне сирітство. З огляду на це важливого значення набуває профілактична та корекційна робота соціально-психологічної служби загальноосвітньої школи; соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді; неприбуткових організацій, які здійснюють соціально-педагогічну діяльність [11].

До протиправних дій відносять правопорушення. Правопорушення – це суспільно шкідливе або небезпечне, протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене деліктоздатною особою і є таким, що тягне за собою настання юридичної відповідальності. Кожне правопорушення є конкретним і відповідно характеризується певними ознаками. До таких ознак вчені відносять:

– суспільну шкідливість, небезпечність правопорушення, тобто заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом;

– протиправність діяння означає суперечність його конкретній нормі права, що може виражатись або в невиконанні юридичних обов'язків, або у зловживанні правом;

– відбиття в діях або в бездіяльності. Дія розуміється як фізична, активна, суспільно небезпечна, протиправна поведінка винної особи, а бездіяльність – суспільно небезпечна поведінка особи, що виявляється в ухиленні від дій, які вона повинна була і могла здійснити в силу закону чи взятого на себе зобов'язання;

– деліктоздатність особи, що скоїла правопорушення. Деліктоздатність – це закріплення в законодавстві і забезпечена державою здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею правопорушення;

– винність особи, що скоїла правопорушення;

– юридична відповідальність винної особи має бути обов'язково передбачена в санкції відповідної правової норми [12].

Таким чином, правопорушення є найшкідливішою формою протиправної поведінки, й через це його забороняє закон, а в разі його скоєння встановлена юридична відповідальність. Особливості суб'єктивної сторони правопорушення – мотив та мета. Мотивом є внутрішні погляди, котрими суб'єкт керується під час скоєння правопорушення. Метою вважається результат, який

наявний у свідомості винного, котрого він бажає досягти, скоюючи правопорушення.

Чинники, які спричиняють злочинність підлітків, вчені класифікують на групи:

1. Чинники, через які формується особа молодого правопорушника (вплив сім'ї негативного характеру, власне оточення, мас-медіа, вади шкільного, побутового виховання та ін.).

2. Передумови, які сприяють вчиненню злочинів (вади організаційного плану, котрі сприяють особам, які вже мають сформовану антисуспільну орієнтацію, "технічним чином" скоїти злочинні наміри).

3. Умови, які мають зв'язок із поведінкою жертв злочинів. Становлення особи здійснюється, зазнаючи впливу всієї сукупності стосунків, у котрі вона вступає з рештою людей. В свідомості особи не існує таких феноменів, котрі б являлися "первинними", а не наслідком її життєдіяльності. Внутрішній сенс особистості формується її стосунками, котрі в неї існують із іншими особами, характером її життя й діяльності.

Зазначимо умови, які сприятимуть попередженню відхилень у поведінці підлітків:

1. Своєчасна діагностика аморальних виявів у поведінці підлітків. Запобігання буде дієвим, якщо починатиметься не з моменту зовнішнього вияву дитячої поведінки чи вже скоєного ним порушення, а з виявлення малопомітних негативних симптомів у стосунках і поведінці.

2. Формування свідомості та самосвідомості учнів, що зумовлює стале ставлення до моральних норм.

3. Сприяння розвитку позитивної мотиваційно-потребнісної сфери підлітка. Підліток досить активно фіксує правильні, на його думку, стереотипи поведінки і не сприймає або гальмує ті види психічної та предметної діяльності, які не ведуть до задоволення його важливих потреб. Зважаючи на це, пряма боротьба з негативними поведінковими виявами підлітка малоефективна. Слід зрозуміти, які значущі потреби він намагається задовольнити подібним чином і допомогти йому реалізувати їх соціально доступним чином.

4. Налагодження авторитетно-довірливих стосунків між вихователем і вихованцем. Вихователь повинен сприяти усуненню бар'єрів у діяльності, що спрямована на задоволення особистісно значущих потреб підлітка [13].

Соціальні фактори, які спричиняють протиправну поведінку, можливо класифікувати на макросоціальні фактори (ситуація в економіці, екології, суспільна мораль, робота соціальних інститутів) та фактори мікросередовища (пряме оточення, а саме сім'я, школа, громада, неформальні стосунки з однолітками). З-поміж факторів персональних виокремлюють ознаки характеру, темпераменту, емоційно-вольового аспекту та, крім того, інтелектуальний розвиток, особистісний досвід (знання, вміння, навички, стереотипи поведінки) та особистісне спрямування (цінності, погляди, етичні принципи та ін.).

Дитина може порушити соціальні норми в тому разі, якщо соціальні обставини, в котрих вона перебуває, не гарантують їй достатній обсяг правомірних змог задля забезпечення потреб, особистісний потенціал дитини (запас знань і вмінь, змога емоційно-вольового й інтелектуального сектора) вкрай низький, щоб розв'язати правомірно проблеми, а ціннісні орієнтири, принципи, моральні норми дитини не здатні стримати її від порушення закону.

Висновки. Отже, підлітковий вік є непростим періодом психічного розвитку; він є проблемним і напруженим у психологічному аспекті для самого підлітка, а також для всіх, хто перебуває в його оточенні. Сукупність внутрішніх суперечностей, що по-особливому сильно відображаються на згаданій фазі, опір виховним впливам позитивного характеру спричиняють утворення доволі великої групи "важких" підлітків. Антисоціальна поведінка взаємоспричиняється впливом факторів насамперед зовнішньої соціальної сфери (особливо мікросередовища) й, крім того, персональним характером особистості підлітка, що спричиняють його персональну реакцію на різного роду плану життєві проблеми. Шукати причини протиправної поведінки варто в соціальних обставинах життя особи та в індивідуальному характері, що ослаблює адаптивні змоги, передусім в її мотиваційному контексті, цінностях, рисах емоційно-вольової й інтелектуальної сфер. Соціальні обставини негативного плану, з одного боку, спричиняють непрості життєві умови, під час розв'язання котрих особа здійснює порушення правових норм, з іншого – чинять вплив на становлення особистості людини, роблять її вразливою, дезадаптованою. Натомість особистісні якості утруднюють оцінку людиною ситуації, не дозволяють ухвалити відповідне рішення, умисно керувати власною поведінкою, протидіяти негативному впливу інших людей.

Література:

1. Кобильнік Л.М. До проблеми самоактуалізації особистості. *Наука і освіта.* 2004. № 3. С. 81-83.

2. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. К.: Контекст, 2000. 336 с.

3. Боднар М. Самоактуалізація як чинник психічного здоров'я. *Український науковий журнал. Освіта регіону*. 2011. № 2. С. 315-320.

4. Емішянц О.Б. Психологічні особливості самоактуалізації особистості в залежності від типу сім'ї: повної/неповної. URL: https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.18.131.pdf.

5. Бахур О. Психологічна характеристика підлітків з делінквентною поведінкою. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2012. Вип. 3. С. 220-226.

6. Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2006. 180 с.

7. Мірошниченко О.М. Організація соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, як перебувають у конфлікті із законом. *Актуальні проблеми психології.* 2015. Випуск 13. С. 152-159.

8. Янкович О., Кікінежді О., Козубовська І., Поліщук В., Радчук Г. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

9. Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2006. 180 с.

10. Ілляш М.М. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник. К.: ДЦССМ, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.

11. Когут С. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми та шляхи подолання. *Вісник Львівського університету.* 2008. Випуск 24. С. 190-197.

12. Логвінова М.В., Кафарський В.В. Основи правознавства. К.: Центр навч. л-ри, 2005. 557 с.

13. Когут С. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми та шляхи подолання. *Вісник Львівського університету.* 2008. Випуск 24. С. 190-197.

References:

1. Kobylnik, L.M. (2004). Do problemy samoaktualizatsii osobystosti [To the problem of self-actualization of the individual]. *Nauka i osvita – Science and education, 3*, 81-83 [in Ukrainian].

2. Bandura, O. (2000). *Samoaktualizatsiia yak mekhanizm formuvannia intehrovanoho styliu zhyttia osobystosti. Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo [Self-actualization as a mechanism for forming an integrated lifestyle of the individual. Steps to competence and integration into society]*. K.: Kontekst [in Ukrainian].

3. Bodnar, M. (2011). Samoaktualizatsiia yak chynnyk psykhichnoho zdorovia [Self-actualization as a factor of mental health]. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal. Osvita rehionu – Ukrainian scientific journal. Education of the region, 2*, 315-320 [in Ukrainian].

4. Emishiants, O.B. Psykholohichni osoblyvosti samoaktualizatsii osobystosti v zalezhnosti vid typu simi: povnoi/nepovnoi [Psychological features of self-actualization of the individual depending on the type of family: complete/incomplete]. Retrieved from https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.18.131.pdf [in Ukrainian].

5. Bakhur, O. (2012). Psykholohichna kharakterystyka pidlitkiv z delinkventnoiu povedinkoiu [Psychological characteristics of adolescents with delinquent behavior]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of the humanities, 3*, 220-226 [in Ukrainian].

6. Priakhina, N.O. (2006). Psykholohichni osoblyvosti samoaktualizatsii nepovnolitnikh, skhylnykh do protypravnoi povedinky [Psychological features of self-actualization of minors prone to illegal behavior]. *Candidate's thesis.* K.: Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy [in Ukrainian].

7. Miroshnychenko, O.M. (2015). Orhanizatsiia sotsialno-vykhovnoi ta psykholohichnoi roboty z nepovnolitnimy, yak perebuvaiut u konflikti iz zakonom [Organization of social, educational and psychological work with minors who are in conflict with the law]. *Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology, 13*, 152-159 [in Ukrainian].

8. Yankovych, O., Kikinezhdi, O., Kozubovska, I., Polishchuk, V., & Radchuk, H. (2018). *Teoriia ta praktyka profilaktychnoi roboty z ditmy, skhylnymy do deviantnoi povedinky: ukrainskyi i mizhnarodnyi dosvid [Theory and practice of preventive work with children prone to deviant behavior: Ukrainian and international experience]*. Ternopil: Osadtsa Yu.V. [in Ukrainian].

9. Priakhina, N.O. (2006). Psykholohichni osoblyvosti samoaktualizatsii nepovnolitnikh, skhylnykh do protypravnoi povedinky [Psychological features of self-actualization of minors prone to illegal behavior]. *Candidate's thesis.* K.: Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy [in Ukrainian].

10. Illiash, M.M. (2003). *Tekhnolohiia roboty z riznymy katehoriiamy kliientiv tsentriv sotsialnykh sluzhb dlia molodi [Technology of work with different categories of clients of social service centers for youth]*. K.: DTsSSM, Derzhavnyi instytut problem sim"i ta molodi [in Ukrainian].

11. Kohut, S. (2008). Deviantna povedinka ditei ta molodi: problemy ta shliakhy podolannia [Deviant behavior of children and youth: problems and ways of overcoming]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Bulletin of Lviv University*, *24*, 190-197 [in Ukrainian].

12. Lohvinova, M.V., & Kafarskyi, V.V. (2005). *Osnovy pravoznavstva [Fundamentals of Law]*. K.: Tsentr navch. l-ry [in Ukrainian].

13. Kohut, S. (2008). Deviantna povedinka ditei ta molodi: problemy ta shliakhy podolannia [Deviant behavior of children and youth: problems and ways of overcoming]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Bulletin of Lviv University*, *24*, 190-197 [in Ukrainian].

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1378-1386

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Григораш Галина Олексіївна магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (067) 990-58-01

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ

Анотація. Соціально-психологічний клімат у колективі — це атмосфера міжособистісних відносин, що панує серед працівників, їхнє ставлення до керівництва, моральний дух, культура спілкування та взаємодопомоги. Цей клімат формує загальне емоційне середовище, в якому працює організація, і є ключовим фактором, що впливає на ефективність роботи.

Теоретично доведено, що управління соціально-психологічним кліматом є важливим завданням для забезпечення ефективної роботи та добробуту колективу. Позитивний психологічний клімат сприяє підвищенню продуктивності праці, задоволеності працівників, а також підтримує творчий потенціал команди.

Охарактеризовано умови та чинники формування, фактори впливу та управління соціально-психологічним кліматом трудового колективу. Дослідження показали, що соціально-психологічний клімат можна визначити через три основні компоненти: соціальний (узгодженість цілей та цінностей колективу), моральний (повага до етичних норм та цінностей), психологічний (міжособистісні стосунки та індивідуальні почуття членів колективу)

Визначено, що сприятливий соціально-психологічний клімат характеризується позитивними відносинами, високим рівнем задоволеності роботою, відсутністю конфліктів, високою згуртованістю та підтримкою. У таких колективах спостерігаються активна взаємодія, творчий потенціал працівників та висока мотивація до праці. Натомість несприятливий клімат, що характеризується конфліктами, ізоляцією, низьким рівнем мотивації, негативно позначається на результативності колективу і добробуті його членів. Оптимізація соціально-психологічного клімату є можливою завдяки розвитку ефективних комунікацій, створенню відкритого інформаційного середовища, а також налагодженню системи підтримки та мотивації.

Встановлено, що стиль управління, що орієнтується на конструктивну співпрацю, повагу до особистих ідей і потреб працівників, є ключовим у

створенні позитивного соціально-психологічного клімату. Лідерство, що забезпечує емоційну підтримку, готовність до комунікації та демократичний підхід до вирішення питань, сприяє зміцненню атмосфери довіри та співпраці в колективі.

Проведено емпіричне дослідження соціально-психологічного клімату банківського колективу за допомогою методики Ф. Фідлера: «Діагностика психологічної атмосфери в організації», адаптована Ю.Л. Ханіним, методика К. Сішора «Визначення індексу групової згуртованості», методики О.С.Михалюка та А.Ю.Шалито «Визначення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі».

Розроблена програма для оптимізації психологічного клімату в трудовому колективі «Тимбілдинг», яка включила у себе комплекс соціально-психологічних тренувань, суміщених з інформаційними блоками, направленими на цілеспрямованість, згуртованість трудового колективу та відповідальність за свої дії кожного співпрацівника і усього колективу взагалі.

Ключові слова: соціально-психологічний клімат, трудовий колектив, управління, мотивація, конфлікти, оптимізація, командоутворення.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Hryhorash Halyna Oleksiivna Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (067) 990-58-01

FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE WORKFORCE

Abstract. The socio-psychological climate in the team is the atmosphere of interpersonal relations that prevails among employees, their attitude to management, morale, culture of communication and mutual assistance. This climate forms the overall emotional environment in which the organization operates and is a key factor affecting work performance.

It has been theoretically proven that the management of the socio-psychological climate is an important task for ensuring the effective work and well-being of the team. A positive psychological climate contributes to increasing labor productivity, employee satisfaction, and also supports the team's creative potential.

The conditions and factors of formation, factors of influence and management of the social and psychological climate of the labor team are characterized. Studies have shown that the socio-psychological climate can be defined through three main components: social (consistency of goals and values of the team), moral (respect for

ethical norms and values), psychological (interpersonal relationships and individual feelings of team members).

It was determined that a favorable socio-psychological climate is characterized by positive relations, a high level of job satisfaction, the absence of conflicts, high cohesion and support. Active interaction, creative potential of employees and high motivation to work are observed in such teams. On the other hand, an unfavorable climate characterized by conflicts, isolation, and a low level of motivation negatively affects the effectiveness of the team and the well-being of its members. Optimizing the socio-psychological climate is possible thanks to the development of effective communications, the creation of an open information environment, as well as the establishment of a support and motivation system.

It has been established that the management style, which focuses on constructive cooperation, respect for personal ideas and needs of employees, is key in creating a positive social and psychological climate. Leadership that provides emotional support, readiness for communication and a democratic approach to solving issues contributes to strengthening the atmosphere of trust and cooperation in the team.

An empirical study of the socio-psychological climate of the banking team was conducted using F. Fiedler's methodology: "Diagnostics of the psychological atmosphere in the organization", adapted by Yu.L. Khanin, K. Sishore's method "Determining the index of group cohesion", O.S. Mykhalyuk's and A. Yu. Shalyto's methods "Determining the social and psychological climate in the workforce".

A team-building program was developed to optimize the psychological climate in the "Teambuilding" work team, which included a complex of social and psychological training combined with informational blocks aimed at goal-directedness, cohesion of the work team and responsibility for the actions of each employee and the entire team in general.

Keywords: socio-psychological climate, labor team, management, motivation, conflicts, optimization, team building.

Постановка проблеми. Дослідження соціально-психологічного клімату трудового колективу має велике значення для сучасного бізнесу, оскільки від нього залежить не лише ефективність роботи колективу, але й задоволеність працівників. Ретельне вивчення цього аспекту дозволить розширити знання про ключові фактори, які впливають на сприйняття та ставлення працівників до свого робочого оточення, а також розробити стратегії управління кліматом для покращення умов праці та підвищення мотивації персоналу. Важливо зазначити, що така аналітика сприяє вдосконаленню взаємодії між колегами, сприяє підвищенню комунікаційної ефективності та автономії робочого оточення. Контроль соціально-психологічного клімату допоможе компаніям сприянню позитивної робочої атмосфери, що мотивує працівників до досягнення високих результатів і підтримує їх у професійному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей соціально-психологічного клімату трудового колективу є важливим аспектом як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових працях. Сутність, особливості формування та дослідження соціально-психологічного клімату запропоновані в роботах Д. Гоулмана, І. Адізаса, Л.В. Карамушки, С. В. Парасюка, С. М. Голубєв, Р. В. Сагайдак-Нікітюк, Н. Бєляєвої, Т. В. Хитрич , Д. Р. Семенова та О. П. Крупського, А. І. Нечепуренко, І. М. Бикової . Проте, незважаючи на значну кількість та високий рівень наукових робіт у цьому напрямі, досі вченими не сформовано єдиного підходу до визначення поняття соціально-психологічного клімату, дискусії викликають питання виділення та значущості факторів впливу на формування соціально-психологічного клімату в колективі.

Метою статті є дослідження теоретичних та науково-методичних положень соціально-психологічного стану трудового колективу та визначенні умов та показників формування сприятливого соціально-психологічного клімату трудового колективу.

Виклад основного матеріалу. Соціально-психологічний клімат– це стійкий психічний настрій у колективі, що формується на основі міжособистісних відносин та ставлення працівників до умов роботи і колег. Він є відображенням групової психіки, яка включає сукупність ставлень членів колективу до колег, керівництва і характеру спільної діяльності. [3].

Науковці, такі як Л. Карамушка, І. М. Бикова, С. М. Голубєв, Ю. В. Лукаш, С. В. Парасюк, Р. В. Сагайдак-Нікітюк, Н.С. Бєляєва та інші, зробили значний внесок у розуміння соціально-психологічного клімату, наголошуючи на його важливості для ефективної роботи організації. Наприклад, С.В. Парасюк визначає соціально-психологічний клімат як результат взаємодії людей, що виявляється в групових ефектах, таких як настрій та індивідуальне самопочуття в колективі. Інші дослідники, зокрема С.М. Голубєв, підкреслюють подвійний характер колективу як організаційної та соціальної одиниці [4].

Р. Сагайдак-Нікітюк виділяє ключові чинники соціально-психологічного клімату, такі як психологічна сумісність, згуртованість, мотивація, стиль керівництва та налагоджена комунікація. На думку Т. В. Хитрич, соціально-психологічний клімат — це багатофункціональне явище, яке відображає психологічний стан учасників колективу.

Д. Р. Семенова та О. П. Крупський розділяють соціально-психологічний клімат на три основні зони: соціальний клімат (спільні цілі), моральний клімат (цінності та етика) і психологічний клімат (неофіційні відносини). А. І. Нечепуренко підкреслює, що соціально-психологічний клімат формується як під впливом зовнішніх факторів (економіка, культура), так і внутрішніх (організаційна культура, стиль керівництва).

Важливими аспектами соціально-психологічний клімату є рівень згуртованості, взаємоповага і здатність до взаємодопомоги, які формують загальну

атмосферу в колективі. Н. Бєляєва зазначає, що ефективність соціально-психологічного клімату залежить від якості взаємовідносин між працівниками, а також від структури міжособистісної взаємодії між ними та керівництвом [2].

С. С. Хлєстова пропонує оцінювати соціально-психологічний клімат через психологічний аспект, що відображає емоційний фон і готовність персоналу до роботи. Загалом, соціально-психологічний клімат відображає рівень розвитку колективу та його психологічні резерви, що пов'язано з організацією та умовами праці. Оптимізація соціально-психологічного клімату потребує діагностики рівня його розвитку та пошуку шляхів його формування.

Л.В. Карамушка, досліджуючи психологію управління в Україні, стверджує, що моральний дух значно впливає на згуртованість колективу та його продуктивність [6]. Аналогічні висновки робить Іцхак Адізес, зазначаючи, що в організаціях із високим моральним духом працівники охоче беруть на себе відповідальність і докладають більше зусиль для досягнення цілей компанії [1].

Деніел Гоулман у своїй книзі «Емоційний інтелект» акцентує увагу на важливості емоційної компетентності керівників у формуванні сприятливого клімату. Він стверджує, що вміння керівника розуміти та керувати емоціями своїх підлеглих суттєво підвищує мотивацію працівників та покращує взаємини у колективі [5].

Формування соціально-психологічного клімату колективу визначається сукупністю факторів виробничого середовища, що впливають на емоційний стан працівників, їхню активність і згуртованість. Соціально-психологічний клімат проявляється у вертикальних (між керівником і підлеглими) і горизонтальних (між колегами) відносинах, а також у ставленні до роботи і умов праці .

Критеріями оптимального соціально-психологічного клімату трудового колективу є доброзичливість, співпраця, чесність, підтримка і активність є важливими для сприятливого клімату. Успіхи і невдачі колективу викликають спільні емоції, а працівники задоволені взаємодією і спільною діяльністю, що покращує продуктивність і якість роботи.

В своїй роботі ми розрізняємо такі типи соціально-психологічного клімату: сприятливий-позитивний клімат з комфортними, дружніми відносинами, повагою і підтримкою, що сприяє самореалізації і творчості; несприятливий – напружена атмосфера з байдужістю, ізоляцією і частими конфліктами, що призводить до низької ефективності; нейтральний – середній рівень взаємодії, нестабільність у колективі, яка може змінитися під впливом зовнішніх факторів.

Характерними ознаками сприятливого клімату є: суб'єктивні – відчуття приналежності, задоволеність роботою, довіра і відповідальність; об'єктивні – низька плинність кадрів, високі результати, відсутність емоційної напруже-

ності; загальні – наявність підтримки, прозорого керівництва і хороших умов праці.

Соціально-психологічний клімат трудового колективу формується під впливом багатьох різноманітних факторів, які визначають його сутність: за рівнем середовища (фактори глобальної макросфери та локальної мікросфери); за напрямом впливу (економічні, соціально-демографічні, соціально-психологічні та організаційні).

Фактори глобальної макросфери включають систему суспільних відносин і загальну соціально-психологічну атмосферу, а також соціально-економічну ситуацію в країні. Фактори мікросередовища мають значно більший вплив на соціально-психологічний клімат у колективі. Щоденна діяльність людей та конкретні умови праці, які формують їхній світогляд, визначають мікросередовище організації. Тобто під факторами локальної мікросфери мається на увазі взаємодія членів колективу між собою. Об'єктивні чинники, такі як організація праці, умови діяльності, а також суб'єктивні – особистісні риси керівника, індивідуальні характеристики членів групи, стиль управління та характер взаємодії, специфіка функцій конкретної групи, її роль у суспільному розподілі праці, ступінь ізольованості чи інтеграції в ширші соціальні спільноти, умови спільної діяльності (екстремальні, напружені або оптимальні), а також склад групи за віком, статтю, освітою та професійною підготовкою належать до мікросередовища.

Виникнення конфліктів у трудовому колективі є неминучими, але при цьому важливо вміти їх ефективно вирішувати. Керівництво повинно вчасно втручатися в конфліктні ситуації, а не очікувати, що вони знайдуть вирішення самостійно. Це допомогає знизити напругу та знайти компроміс, який задовольнить усі сторони. Підтримка відкритої комунікації сприяє вирішенню негативних ситуацій. Справжні лідери мають використовувати конфлікти як можливість для вдосконалення робочих відносин і підвищення ефективності роботи колективу.

Звичайно, вирішення конфліктів потребує певного часу та уваги, але це – не привід ігнорувати чи відкладати розглядання конфліктів. Управління конфліктами потребує навичок об'єктивного прийняття рішень та емоційного інтелекту, що дозволяє ефективно працювати з різними людьми, незалежно від складності ситуації. Визнання інтересів усіх сторін і пошук вигідних для всіх компромісів – важливий аспект цього процесу. А ось ігнорування конфліктів як правило призводить до погіршення робочого середовища та зниження продуктивності.

Ефективне управління конфліктами є ключовим для створення позитивної атмосфери в колективі та сприяє продуктивності. Це важлива складова успішного керівництва та розвитку компанії.

Оптимізація соціально-психологічного клімату можлива через розуміння особливостей організаційного середовища, а також завдяки впровад-

женню ефективних комунікаційних стратегій, розвитку навичок вирішення конфліктів та забезпечення умов для самореалізації працівників.

Нами було проведено дослідження соціально-психологічного клімату в організації. Для цього ми використали такі методики: методика Ф. Фідлера «Діагностика психологічної атмосфери в організації», методика К. Сішора «Визначення індексу групової згуртованості» та методика О.С.Михалюк та А.Ю.Шалито «Визначення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі». Аналіз та інтерпретація кількісних та якісних показників дослідження особливостей соціально-психологічного клімату в організації показав, що в колективі переважає позитивний клімат, проте наявні деякі суперечності, які потребують корегування. Саме тому нами було розроблено профілактична соціально-педагогічна програма оптимізації психологічного клімату в трудовому колективі, яка включила у себе комплекс соціально-психологічних тренувань суміщених з інформаційними блоками, направленими на цілеспрямованість, згуртованість трудового колективу та відповідальність за свої дії кожного співпрацівника і усього колективу взагалі. Спочатку було теоретично обґрунтовано програму оптимізації психологічного клімату, що базується на аналізі чинників, які впливають на формування позитивного соціально-психологічного клімату. Виявлено, що для створення комфортних умов спільної діяльності в колективі необхідно розвивати групову взаємодію та особистісні якості працівників, які сприяють єдності цінностей, підвищенню відповідальності та мотивації, а також формуванню стійкості до стресу. Визначено, що усвідомлений індивідуальний розвиток є важливим завданням для кожного працівника, який прагне успіху в колективній роботі, що особливо актуально в сучасному світі, де цінуються самоменеджмент і здатність до самоорганізації.

Програма складалася з 4 занять, розрахованих на 2,5 – 3 год, одне заняття на два тижні. Кожне заняття містило короткі теоретичні блоки, рольові ігри, командні вправи та рефлексивні обговорення, що сприяло глибшому розумінню учасниками своїх ролей і відповідальності в колективі.

Ціллю першого заняття «Формування та налагодження групової сумісності та спрацьованості працівників колективу» було сприяння розвитку спрацьованості команди, визначення ключових ролей кожного учасника та як вони сприяють загальній продуктивності команди. Учасники працювали над формуванням групової сумісності, виконуючи вправи на самопрезентацію та діагностику індивідуальних рис особистості, які впливають на якість колективної роботи.

Друге заняття під назвою «Ефективна комунікація та вирішення конфліктів» ставило мету покращити навички ефективної комунікації серед банківських працівників, розвинути здатність швидко і конструктивно вирішувати конфліктні ситуації як всередині колективу, так і у взаємодії з клієнтами, навчитися використовувати навички самоменеджменту для

зниження стресу і уникнення конфліктів в умовах високого робочого навантаження. Приділялася увага розв'язанню конфліктів через практичні вправи, а також обговорювались техніки самоменеджменту для зниження стресу в умовах високого робочого навантаження.

Метою третього заняття «Емоційний інтелект та підтримка в команді», було розвинути емоційний інтелект для покращення взаєморозуміння в колективі, навчитися розпізнавати та керувати власними емоціями, а також підтримувати інших, впровадження самоменеджменту для управління емоціями в команді. Учасники досліджували власні емоції та їхній вплив на колектив, розвивали навички емпатії через вправи на розпізнавання почуттів і навчилися краще розуміти емоції своїх колег. Заняття сприяло формуванню довіри серед членів колективу та покращенню емоційного клімату, що допомогло уникнути конфліктів і підвищити продуктивність.

Четверте заняття «Підтримка психологічного клімату та інтеграція самоменеджменту» ставило мету узагальнити отримані знання, розробити стратегії довгострокової підтримки позитивного клімату в колективі, інтегрувати елементи самоменеджменту для підвищення ефективності командної роботи, зниження стресу і підвищення стійкості в умовах інтенсивної роботи банківської сфери. На заключному занятті учасники узагальнили отримані знання, обговорювали стратегії підтримки позитивного клімату в колективі, розробляли плани з інтеграції принципів самоменеджменту у свої робочі обов'язки. Учасники навчалися розпізнавати особисті «поглиначі часу» та розвивали навички планування часу, що сприяло підвищенню ефективності командної роботи та продуктивності в умовах інтенсивної роботи банківського сектору.

На основі результатів програми були сформульовані рекомендації для керівництва та співробітників. Керівництву рекомендовано регулярно інформувати працівників про важливі рішення, налагодити двосторонній зв'язок із підлеглими для зниження конфліктності, а також підтримувати працівників через гнучкі підходи до мотивації та організації праці. Співробітникам рекомендовано розвивати навички самоменеджменту, відпрацьовувати вміння управляти власними емоціями та уникати тем, які можуть провокувати конфлікти, що сприяє збереженню позитивного соціально-психологічного клімату.

Результати проведеного дослідження підтвердили, що комплексний підхід до оптимізації психологічного клімату є ефективним методом для досягнення гармонійної взаємодії, підвищення задоволеності працею та продуктивності роботи в колективі.

Висновки. Отже, сприятливий соціально-психологічний клімат характеризується позитивними відносинами, високим рівнем задоволеності роботою, відсутністю конфліктів, високою згуртованістю та підтримкою. У таких колективах спостерігаються активна взаємодія, творчий потенціал працівників

та висока мотивація до праці. Натомість несприятливий клімат, що характеризується конфліктами, ізоляцією, низьким рівнем мотивації, негативно позначається на результативності колективу і добробуті його членів. Оптимізація соціально-психологічного клімату є можливою завдяки розвитку ефективних комунікацій, створенню відкритого інформаційного середовища, а також налагодженню системи підтримки та мотивації. Встановлено, що стиль управління, що орієнтується на конструктивну співпрацю, повагу до особистих ідей і потреб працівників, є ключовим у створенні позитивного соціально-психологічного клімату. Лідерство, що забезпечує емоційну підтримку, готовність до комунікації та демократичний підхід до вирішення питань, сприяє зміцненню атмосфери довіри та співпраці в колективі.

Література.

1. Адізес, І. Ідеальний керівник: Чому його немає і що робити з цього приводу. Клуб сімейного дозвілля., 2016 р.
2. Бєляєва Н. С. Оцінювання соціально-психологічного клімату в колективі на прикладі підприємства торгівлі та його вплив на процес управління організацією / Н. С. Бєляєва// Актуальні проблеми економіки. – 2017. - № 5. – С. 144-153.
3. Вольнова Л. М. Соціальна психологія: формування компетентності майбутнього фахівця / Л. М. Вольнова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – 283 с.
4. Голубєв С. М. Соціально-психологічні особливості рольової структури трудового колективу. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця : матеріали міжнар. Науково-практ. Конф., 30– 31 трав. 2019 р. : тези допов.* Х.: ДІСА ПЛЮС, 2019. С. 303–304.
5. Гоулман, Д. (2005). Емоційний інтелект. Клуб сімейного дозвілля.
6. Карамушка Л. М. Психологія управління: Навч. Посіб.- К.: Міленіум, 2003. — 344 с.

References:

1. Adizes, I. (2016). *Ideal'nij kerivnik: Chomu jogo nemaє i shho robiti z c'ogo privodu [The ideal manager: Why he does not exist and what to do about it]*. Klub simejnogo dozvillja [in Ukrainian].
2. Bєljaєva, N. S. (2017). Ocinjuvannja social'no-psihologichnogo klimatu v kolektivi na prikladi pidprієmstva torgivli ta jogo vpliv na proces upravlinnja organizacієju [Evaluation of the social and psychological climate in the team on the example of a trade enterprise and its influence on the process of managing the organization]. *Aktual'ni problemi ekonomiki – Actual problems of the economy*, 5, 144-153 [in Ukrainian].
3. Vol'nova, L. M. (2011). *Social'na psihologija: formuvannja kompetentnosti majbutn'ogo fahivcja [Social psychology: formation of competence of the future specialist*]. Kiïv: Vid-vo NPU im. M. Dragomanova [in Ukrainian].
4. Golubєv, S. M. (2019). Social'no-psihologichni osoblivosti rol'ovoї strukturi trudovogo kolektivu [Social and psychological features of the role structure of the labor team]. *Proceedings from Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Ekonomichnij rozvitok i spadshhina Semena Kuznecja» – The International Scientific and Practical Conference «Economic development and heritage of Semen Kuznets»*. (pp. 303-304). H.: DISA PLJuS [in Ukrainian].
5. Goulman, D. (2005). *Emocijnij intelekt [Emotional intelligence]*. Klub simejnogo dozvillja. [in Ukrainian].
6. Karamushka, L. M. (2003). *Psihologija upravlinnja [Psychology of management]*. K.: Milenium [in Ukrainian].

УДК 159.9.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1387-1396

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Єригіна Катерина Вікторівна магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (098)890-03-37

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДОШКІЛЬНИКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Проблема розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку є важливою темою в сучасній педагогіці та психології. Останні дослідження та спостереження за дошкільниками показують тривожні тенденції: зростає кількість агресивних і тривожних дітей, а також тих, хто відчуває емоційну напругу та має проблеми з контролем своїх емоцій.

Дошкільний вік є критичним етапом у розвитку дитини та періодом початкового формування особистості. У цей час закладаються основні механізми та структури особистості. Інтенсивно розвиваються взаємопов'язані емоційна та мотиваційна сфери, а також формується самосвідомість.

Актуальність дослідження соціально-психологічних особливостей негативних емоційних станів дошкільників в умовах війни є незаперечною в контексті сучасної України. Військові конфлікти завдають непоправної шкоди не лише фізичному, але й психічному здоров'ю дітей. Особливо вразливою групою є дошкільники, які через недостатню зрілість нервової системи та обмежений життєвий досвід не можуть адекватно осмислити та пережити складні і травматичні події.

Негативні емоційні стани, що виникають у дітей в умовах війни, можуть мати довготривалі наслідки для їхнього психічного розвитку, впливати на формування особистості, поведінкові реакції та соціальні взаємодії. Розуміння природи цих емоційних станів, а також чинників, що їх зумовлюють, є важливим для розробки ефективних психологічних інтервенцій та підтримки дітей у кризових ситуаціях.

Наразі питання розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Результати аналізу психолого-педагогічних досліджень свідчать про те, що в емоційному розвитку сучасних дітей спостерігається збільшення негативних проявів, таких як: нездатність співпереживати почуттям і станам інших, емоційна нап-

руга, стресові стани, афективні реакції, страх, пригнічений настрій, труднощі в адекватному емоційному регулюванні, а також невротичні симптоми.

Ключові слова: емоційні стани, тривожність, психічне здоров'я, дошкільники.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Yerigina Kateryna Viktorivna Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (098) 890-03-37

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NEGATIVE EMOTIONAL STATES IN PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract: The issue of emotional development in preschool children is a crucial topic in modern pedagogy and psychology. Recent research and observations of preschoolers indicate alarming trends: there is a growing number of children who are aggressive, anxious, and experience emotional tension, along with those who have difficulty controlling their emotions.

Preschool age is a critical stage in a child's development and a period of initial personality formation. During this time, the basic mechanisms and structures of personality are established. The interconnected emotional and motivational spheres develop intensively, and self-awareness begins to form.

The relevance of studying the social-psychological characteristics of negative emotional states in preschool children under wartime conditions is undeniable in the context of modern Ukraine. Armed conflicts cause irreversible harm not only to children's physical health but also to their mental health. Preschoolers are particularly vulnerable, as their immature nervous systems and limited life experience hinder their ability to process and endure complex and traumatic events adequately.

Negative emotional states that arise in children during wartime may have long-lasting consequences for their mental development, affecting personality formation, behavioral reactions, and social interactions. Understanding the nature of these emotional states, as well as the factors that cause them, is essential for developing effective psychological interventions and supporting children in crisis situations.

Currently, the development of the emotional sphere in preschool children is an important issue from both theoretical and practical perspectives. The results of psycho-pedagogical research indicate an increase in negative manifestations in the

emotional development of modern children, such as an inability to empathize with the feelings and states of others, emotional tension, stress states, affective reactions, fear, depressed mood, difficulties in adequate emotional regulation, and neurotic symptoms.

Keywords: fear, anxiety, stressors, recommendations, wartime, mental health, preschool children

Постановка проблеми. Переходячи до розгляду проблеми емоційних станів дошкільників в період війни, важливо зазначити, що життя дитини радикально змінюється в умовах миру та війни, що відображається на її ставленні до себе, інших людей і навколишнього середовища. Діти є найбільш вразливою групою в умовах війни і потребують всебічної підтримки. Війна приносить безліч змін, невизначеності та непередбачуваних обставин. Типовою реакцією на ці умови є тривога, яка характерна як для батьків, так і для дітей. Тривала невизначеність може перерости в хронічний тривожний стан, який порушує функціонування, усвідомлення та оцінювання реальності, що веде до зниження якості життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою вивчення особливостей емоційної сфери дітей, в тому числі дошкільного віку, займалися такі фахівці, як О. О. Вовчик-Блакитна, Т. В. Дуткевич, С. Єфремова, В. В. Левченко, О.В. Луценко, І. В. Мельничук, Є. В. Підчасов, Н. І. Чепелєва та інші.

Метою статті є висвітлення результатів аналітичного огляду проблеми соціально-психологічних особливостей негативних емоційних станів дошкільників в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Дошкільний вік є початковою стадією соціалізації дитини, коли вона починає знайомитися із загальнолюдськими цінностями та встановлювати перші взаємозв’язки з оточенням. Це період інтенсивного розвитку емоційної сфери, який суттєво впливає на особистісне зростання та розвиток дитини і її здатність освоювати різні види діяльності. Впродовж дошкільного віку емоції стають більш складними та інтелектуально насиченими.

Для цього віку характерна стабільніша емоційність, відсутність різких афективних сплесків і конфліктів. Таке емоційне тло впливає на динаміку уявлень дитини. У дошкільному віці домінують образні уявлення, які є більш гнучкими та м’якими в порівнянні з афективно забарвленими сприйняттями раннього віку. Емоційні процеси стають більш збалансованими, а бажання і спонукання дитини інтегруються з її уявленнями, що дозволяє перебудовувати ці спонукання.

Війна приносить безліч змін, невизначеності та непередбачуваних обставин. Типовою реакцією на ці умови є тривога, яка характерна як для батьків, так і для дітей. Тривала невизначеність може перерости в хронічний

тривожний стан, який порушує функціонування, усвідомлення та оцінювання реальності, що веде до зниження якості життя.

Для розуміння впливу військових дій на дітей важливими є дослідження психологічного стану дітей, які перебували в зоні конфлікту з 2014 року на території Луганської та Донецької областей, а також дітей-переселенців [4, с. 28]. За результатами цих досліджень, діти, що знаходилися в зоні бойових дій, часто відзначаються астенією, емоційною лабільністю, напругою, підвищеною психічною втомлюваністю, головним болем та запамороченням. Виявлені також часті соматичні скарги (97,6%), високий рівень тривоги і депресії. Найпоширенішими суб'єктивними скаргами були порушення сну (96,8%).

Левченко В.В., в результаті проведеного дослідження вказує, що на другому місці серед скарг були дратівливість (68,5%), порушення когнітивних функцій (51,0%), тривога (50,4%), стомлюваність (42,4%), зниження мотивації до навчання (40,8%), агресія (36,8%) та зменшення енергії. На фоні пережитих психотравм спостерігалося відновлення або загострення хронічних захворювань, таких як енурез, нав'язливі дії, тики та заїкання.

У всіх досліджених дітей спостерігалося зниження настрою, яке було зумовлено загрозою життю, зміною звичного середовища, стереотипів життя, кола спілкування та відсутністю умов для гри. Автор відзначає, що травматичний вплив посилювався соціальною та психоемоційною депривацією, втратою зв'язку з навчальним колективом, розлученням з батьками, порушенням емоційного контакту з ними, а також хронічними психотравмами. Було виявлено наявність психологічного захисту, що проявлявся у формі обережності, скритності та уникнення.

В Україні 75% дітей зазнали наслідків військових дій, що проявляються в порушеннях сну, пам'яті та психоемоційної регуляції. Це може призводити до соціальної та психічної дезадаптації, а в тяжких випадках – до психічних розладів. Згідно з діагностичними критеріями у посібнику «DSM-V», основні ознаки таких розладів включають:

1. Безпосереднє зіткнення з небезпекою для життя або загрозою смерті;
2. Інтрузивні симптоми, такі як нав'язливі спогади;
3. Стійке уникання спогадів про травматичну подію та її нагадувань;
4. Негативні зміни в думках та настрої;
5. Помітні зміни в реактивності;
6. Тривалість порушень понад один місяць;
7. Значний стрес і порушення важливих сфер життєдіяльності;
8. Відсутність зв'язку симптомів з впливом психоактивних речовин чи іншими медичними причинами.

Вплив травматичних подій на дітей визначається численними факторами, такими як специфіка ситуації, вік і психологічні особливості дитини. Неповне формування психіки, недостатній контроль над емоціями, а також

домінування підкоркових структур, зокрема лімбічної системи, над функціонуванням центральної нервової системи, яка відповідає за стратегію виживання, – всі ці аспекти мають важливе значення для психологічного травматичного впливу.

Діти дошкільного віку часто реагують на травматичні події через регресивну поведінку, таку як енурез, смоктання пальця, страх утратити батьків, втрату навичок, страх перед незнайомими людьми та інше. Водночас, на відміну від дорослих, у дітей може частіше розвиватися посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який проявляється через інтрузії, уникання, емоційну нечутливість та гіперзбудливість.

Діти, на відміну від дорослих, частіше відчувають дисоціативні розлади, такі як:

1. Дисоціативні розлади (фрагментація досвіду і спогадів);
2. Надпильність (перебільшена реакція на зовнішні подразники та очікування повторної травми);
3. Соматоформні розлади (перебудова травматичного досвіду);
4. Панічні атаки (переживання безпорадності, напруження та страх смерті);
5. Фобії (спогади та емоції, що пов’язані з первинною травмою);
6. Реактивні розлади (реакція на травму через негативну поведінку, спрямовану проти інших дітей або себе);
7. Депресія і почуття провини (пасивність, плаксивість, замкнутість).

Варто зазначити ще одну важливу тенденцію у поведінці дітей. Для дитини, яка стала свідком насильства, стратегією виживання є не бачити, не чути, не відчувати і не аналізувати те, що відбувається. Це нейронні адаптації, які сприяють виживанню в умовах стресу, але які закріплюються в головному мозку і продовжують впливати на життя дитини в майбутньому. Через це дитині, що зазнала травматичного впливу, важко впоратися з болючими спогадами; вона намагається захиститися від них шляхом уникнення (наприклад, не думаючи про події та не згадуючи їх). Батьки можуть навіть свідомо зосереджувати увагу дитини лише на позитивних аспектах, намагаючись підтримувати оптимістичний настрій.

Стратегія «уникнення» може забезпечувати захист, але водночас вона може негативно впливати на когнітивні, мотиваційні та емоційні аспекти психіки дитини, а також відображатися на її поведінці. Така стратегія ускладнює адаптацію до нових умов життя та навчання, що може збільшити ризик вторинної травматизації, дезадаптації та порушення психічного стану після пережитої травми. Батьки можуть допомогти дитині, підтримуючи її в обробці важких спогадів, емоційного стану та травматичних подій.

Травматичні події можуть призвести до змін у поведінці дітей, що виявляються в агресії, ворожості, конфліктності, ризикованій поведінці та негативізмі. Молодші діти можуть втрачати набуті навички, демонструвати

поведінку, характерну для більш раннього віку (наприклад, смоктання пальця або нетримання сечі). Вони можуть ставати більш залежними від батьків, втрачати інтерес до ігор або повторювати ігри, що пов'язані з травматичними подіями. У дітей можуть з'явитися страхи втрати близьких, почуття провини за негативні події, відчуття самотності або, навпаки, надмірна тривога за захист і порятунок близьких. Найзначніший вплив війна має на емоційну сферу дитини, що відображається в її поведінці, емоційних та когнітивних реакціях, особливо у тих, хто був змушений покинути зону військових дій (наприклад, Буча, Бахмут, Маріуполь, Сєвєродонецьк, Слов'янськ, Херсон).

У таких дітей спостерігається зменшення або відсутність експресії, що ускладнює їх здатність виражати емоції як щодо війни, так і в повсякденному житті. Неможливість висловлювати та переживати емоції затрудняє встановлення контактів, веде до відсутності емоційного відгуку та відчуття відокремленості. Це негативно впливає на систему комунікації та взаємини з оточенням. Відсутність можливості ділитися переживаннями призводить до почуття самотності та відчуження, що свідчить про травматичний вплив подій.

Дослідження С. Лесінскієне та О. Костюк, яке розглядає зв'язок між спілкуванням батьків і дітей про війну та сприйняттям дітьми військових подій, показали, що в мирний час батьки рідко обговорюють з дітьми тему війни. Однак потреба висловити свої переживання про військові події виявляється через поведінку, ігри та малюнки дитини, оскільки ці творчі прояви слугують символічними способами комунікації з дорослим. Малюнки та ігри дозволяють дорослим краще зрозуміти емоційний стан дитини та її сприйняття військових подій. Малюнок є ефективним і доступним інструментом для дослідження світорозуміння дитини, оскільки він передає зміст у символічній формі, що полегшує вираження аспектів внутрішнього світу, які важко висловити словами.

Досліджуючи емоційну сфери дошкільників, використали наступні методики:

1. Опитувальник батьків, вихователів «Емоційне благополуччя дитини в групі»;
2. Бесіда з дитиною для діагностики наявності страхів;
3. Тест-опитувальник «Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу»;
4. Блок методик для визначення тривожності, агресивності, імпульсивності.

На основі цих досліджень можна зробити наступні висновки:

1. Значна частка опитаних дітей, 34%, мають ознаки, за якими можна припустити, що вони відчувають проблеми з емоційним комфортом.
2. Поряд з умовно нормативними страхами значну частку займають страхи фізичної шкоди, включаючи війну. Частка таких дітей становить 64%. Під час опитування більшість дошкільників зазначили, що бояться війни. На

другому місці серед дошкільників перебуває страх смерті, який проявляється у 32% опитаних дітей. У ході діагностичної бесіди виявилося, що більшість дітей пов'язують страх смерті з війною. Третє місце серед дошкільників займають страхи, пов'язані з темрявою та страшними снами.

3. У значної частки дошкільників (28%) є схильність до неврозу. Ця категорія дітей автоматично потрапляє до групи тих, хто потребує роботи психолога для відновлення їхнього емоційного благополуччя. Ще 20% опитаних дітей мають деякі ознаки нервового розладу, але невроз у їхньому випадку не обов'язковий. Також слід зазначити, що 8% опитаних дошкільників виявили ознаки неврозу, який може статися найближчим часом. Крім того, ще 8% мають виражені ознаки наявного неврозу.

4. Значна частка дітей (58%) мають високий рівень тривожності. Помітна кількість дітей (32%) є досить агресивними. Імпульсивність для опитаних дошкільників не виявилася типовою.

Отже, отримані результати безумовно вказують на наявність негативних емоційних станів у дошкільників.

Розвиток емоційної сфери дошкільнят передбачає насамперед впровадження особистісно-орієнтованої моделі спілкування між педагогом і дитиною, зосереджуючи увагу на підтримці їхнього психічного здоров'я та благополуччя, а також на розвитку творчих і пізнавальних здібностей. Важливо, щоб діти навчалися сприймати, аналізувати і розуміти свої емоційні стани та їхні прояви у власній поведінці та в поведінці інших. Це розглядається як ключова умова успішної адаптації до нових видів діяльності, взаємодій і соціальних ролей.

Під час теоретичного аналізу ми виявили, що для роботи з дітьми в напрямку супроводу та розвитку їхньої емоційної сфери важливо зосередитися на формуванні таких навичок.

По-перше, здатність розрізняти та співвідносити емоційні відчуття, а також визначати їхній характер, як-от радість, образа, здивування, страх, смуток тощо.

По-друге, вміння одночасно звертати увагу на м'язові відчуття та рухи, що супроводжують різні особисті емоції, і емоції, які відчувають інші.

Як методичні ресурси для занять з розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку можна використовувати такі засоби:

1. Вправи на емоції та емоційний контакт, які розвивають у дітей здатність усвідомлювати, правильно виражати та глибоко переживати як свої, так і чужі емоції.

2. Комунікативні вправи, які готують дітей до взаємного невербального впливу. Ці вправи включають обмін ролями під час розмови та аналізу емоцій. Виконуючи їх, дошкільники розвивають здатність до співпереживання, звільняються від емоційної напруженості, вільно висловлюють свої почуття та емоції, а також швидко встановлюють контакт.

3. Мімічні та пантомімічні етюди. Використовуючи ці етюди, діти вчаться елементам виразних рухів, зокрема міміці, жестам, позам і ходьбі.

4. Ігри-драматизації. Їхня основна перевага полягає в тому, що діти самі стають персонажами ігор. У процесі гри діти не лише насолоджуються пізнанням навколишнього світу, але й розвивають навички самоконтролю. Участь у таких іграх є добровільною. Ігри включають спеціальні вправи, організовані в групи і розроблені для розвитку умінь самостійної регуляції в різних сферах діяльності.

До психолого-педагогічних засобів емоційного розвитку дітей дошкільного віку слід віднести різноманітні активності, такі як розвиваючі ігри, музика, дитяча художня творчість і художню літературу. Ці засоби спрямовані на створення розвиваючого середовища, яке відповідає всім аспектам діяльності дошкільників.

Теоретичний аналіз заявленої теми дозволив виділити кілька основних груп методів для розвитку емоційної сфери дошкільників:

1. Сюжетно-рольові ігри – сприяють розвитку емоційної чутливості дитини до однолітків шляхом вирішення проблемних ситуацій.
2. Трудове виховання – прості трудові завдання сприяють розвитку емоційної сфери дитини під час їх виконання.
3. Театралізована діяльність – розвиток емоційної сфери здійснюється через вираження емоцій, характеристик персонажів та їх взаємодій.
4. Спільні свята та дозвілля – розвиток емоційної сфери через колективну діяльність та взаємодію як з однолітками, так і з дорослими.
5. Використання художньої літератури – світ словесного мистецтва відкриває безмежні можливості для розвитку емоційної сфери дошкільників. Казки, оповідання та інші жанри сприяють викликанню емоційного відгуку, навчаючи співпереживати, виражати почуття за допомогою міміки, жестів та слів, а також формувати емоційну оцінку слів і вчинків героїв (радісний, сумний, добрий, образливий).
6. Використання музики – слухаючи слова і музику пісень та хорових композицій, дитина отримує перші уявлення про настрої музики та досвід передачі своїх почуттів через музичні засоби.
7. Образотворча діяльність – застосування кольорової палітри і створення образів, які відображають настрій та враження дитини.
8. Наочність – один з основних і ключових методів навчання дошкільників. Метод наочності включає в себе приклад дорослого: як педагог висловлює свої емоції, реагує на емоційні прояви інших людей, використовує міміку, жести і рухи тіла. Діти не лише спостерігають і розрізняють ці реакції, але й іноді повторюють їх. Корисно включити в практику ігри з дзеркалом.
9. Моделювання – застосування моделей для вирішення конкретних завдань. Вивчення методу моделювання дітьми сприяє розвитку абстрактного мислення і навички співвідношення схематичних образів з реальними. Як

моделі емоційного стану можна використовувати: піктограми, графічні зображення обличчя, силуети людей, які пантомімічно передають емоції, а також «рухливі аплікації».

10. Розвиток мови – емоційний розвиток дитини покращується завдяки розширенню її словникового запасу, який описує почуття та емоційні стани. Вивчення віршів напам'ять і переказ казок сприяють формуванню емоційно виразної діалогічної та монологічної мови. Покращення емоційної сфери дозволяє дитині освоїти соціально прийняті форми ввічливого спілкування, такі як вітання, подяка та вибачення.

Рухливі ігри – завдяки високому рівню емоційного наповнення рухливих ігор, вони є ефективним засобом виховання дітей бадьорими та життєрадісними. Такі ігри приносять радість, задоволення, захоплюють дитячу уяву, викликають інтерес і спонукають до творчого підходу в ігрових діях

Висновки. У період війни дошкільники можуть зазнавати різноманітних негативних емоційних станів, які суттєво впливають на їхній психоемоційний розвиток. Серед найбільш поширених негативних емоційних станів у дошкільників можна виділити: страх (страх за своє життя та життя близьких, страх перед звуками вибухів, сирен та інших воєнних дій, страх незнайомих людей та нових місць), тривога (постійне відчуття небезпеки та невизначеності, переживання через розлуку з батьками або близькими людьми, тривога через відсутність стабільності та звичного розпорядку дня), сум та депресія (втрата інтересу до раніше улюблених ігор та занять, постійний плач, пригнічений настрій, відчуття безвиході та безнадії), гнів та агресія (прояви агресивної поведінки у відповідь на стресові ситуації, роздратованість та конфліктність у стосунках з однолітками та дорослими, напади гніву без очевидної причини та багато ін.) Тому дуже важливий психологічний супровід, в якому лежать сучасні концепції розвитку емоційної сфери, що підкреслюють важливість підтримки дітей у набутті навичок саморегуляції, емоційного інтелекту та адаптації до стресових ситуацій.

Література.

1. Атемасова О.А. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери. Харків. 2017. 176 с.

2. Богдан Є.І., Кисла О.Ф., Міненок А.О. Особливості корекції страху у дітей молодшого шкільного віку. Молодий вчений. 2020. № 9 (85). С.63-66.

3. Бондар Л. М. Використання методів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку. Педагогічний пошук. 2014. № 1. С. 54–57.

4. Вовчик-Блакитна О. О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу. Індивідуалізація виховання в дитячому садку. К.: Міленіум, 2005. С. 27.

5. Галян І. М. Психодіагностика: навч. Посіб. К.: Академвидав, 2011. 464 с.

6. Гріньова О.М. Особливості використання музикотерапії в роботі з дошкільниками. Практичний психолог: Дитячий садок. 2015. № 10. 25–31.

7. Гур'єв М.Є. Соціально-психологічні причини та особливості прояву страхів і тривог у дітей та підлітків. Вип. 21. 2016. С. 75–82.

8. Єфремова С. Як допомогти дитині звільнитися від негативних емоцій. Дошкільне виховання. 2008. № 11. С. 20–21.

9. Ігнатенко І. В. Особливості розвитку емоційної стійкості в дітей різного віку. *Наука й освіта*. Одеса, 2017. №1–2. С. 15–18.

10. Левченко В. В., Луценко, О.В. *Вплив військових подій на психічне здоров'я дитини. Габітус*. 2023. № 50. С. 85-92.

11. Омельченко Я. М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. 2-ге видання. Я. М. Омельченко, В. М. Кісарчук. К. : Шк. Світ, 2011. 112 с.

References:

1. Atemasova, O.A. (2017). *Problemi rozvitku ta korekcija emocijnoї sferi [Problems of development and correction of the emotional sphere*]. Harkiv [in Ukrainian].

2. Bogdan, Є.I., Kisla, O.F., Minenok, A.O. (2020). Osoblivosti korekcії strahu u ditej molodshogo shkil'nogo viku [Peculiarities of correction of fear in children of primary school age]. *Molodij vchenij – A young scientist,* 9 (85), 63-66 [in Ukrainian].

3. Bondar, L. M. (2014). Vikoristannja metodiv art-terapiї v roboti z dit'mi doshkil'nogo viku [The use of art therapy methods in working with preschool children]. *Pedagogichnij poshuk – Pedagogical search*, 1, 54–57 [in Ukrainian].

4. Vovchik-Blakitna, O. O. (2005). *Individual'ni osoblivosti emocijnogo rozvitku ditini: strategiї pedagogichnogo suprovodu. Individualizacija vihovannja v ditjachomu sadku [Individual features of a child's emotional development: strategies of pedagogical support*]. K.: Milenium [in Ukrainian].

5. Galjan, I. M. (2011). *Psihodiagnostika [Psychodiagnostics]*. K.: Akademvidav [in Ukrainian].

6. Grin'ova, O.M. (2015). Osoblivosti vikoristannja muzikoterapiї v roboti z doshkil'nikami [Peculiarities of using music therapy in working with preschoolers]. *Praktichnij psiholog: Ditjachij sadok – Practical psychologist: Kindergarten*, 10, 25–31 [in Ukrainian].

7. Gur'єv, M.Є. (2016). *Social'no-psihologichni prichini ta osoblivosti projavu strahiv i trivog u ditej ta pidlitkiv [Socio-psychological causes and features of the manifestation of fears and anxieties in children and adolescents*]. [in Ukrainian].

8. Єfremova, S. (2008). Jak dopomogti ditini zvil'nitisja vid negativnih emocij [How to help a child get rid of negative emotions]. *Doshkil'ne vihovannja – Preschool education,* 11, 20–21 [in Ukrainian].

9. Ignatenko, I. V. (2017). Osoblivosti rozvitku emocijnoї stijkosti v ditej riznogo viku [Features of the development of emotional stability in children of different ages]. *Nauka j osvita – Science and education,* 1–2, 15–18 [in Ukrainian].

10. Levchenko, V. V., Lucenko, O.V. (2023). Vpliv vijs'kovih podij na psihichne zdorov'ja ditini [The impact of military events on a child's mental health]. *Gabitus – Habitus*, 50, 85-92 [in Ukrainian].

11. Omel'chenko, Ja. M. (2011). *Psihologichna dopomoga ditjam z trivozhnimi stanami [Psychological assistance to children with anxiety disorders*]. (vol. 1-2). K. : Shk. Svit [in Ukrainian].

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1397-1407

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Кучерявенко Сергій Анатолійович магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (096)335-89-34

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ ПТНЗ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Професійне самовизначення є одним із найважливіших процесів у житті людини, який характеризується як поступове розкриття можливостей суб'єкта по відношенню до ринку праці, соціальних так економічних його особливостей. Для юнацтва – це початок професійного шляху, важливий етап прийняття рішення щодо майбутньої трудової діяльності, включаючи вибір професії, професійного навчального закладу та місця роботи. Воєнний стан в країні суттєво впливає на всі сфери життя суспільства: політичну, економічну, гуманітарну, інформаційну, соціальну. У великій мірі потерпає молодь, як особливо вразлива група населення з її незавершеним процесом особистісного формування.

Теоретично доведено, що на професійне самовизначення впливають внутрішні чинники, такі як самопізнання, особистісний розвиток та зовнішні чинники, пов'язані з вимогами суспільства і ринку праці, технологічним прогресом та соціально-економічними змінами. Мотивація, що включає внутрішню (інтерес до діяльності, прагнення до самореалізації) і зовнішню (заробітна плата, соціальний престиж), є ключовим аспектом професійного самовизначення.

Визначено, що в умовах воєнного стану важливо розвивати у молоді психологічну стійкість (резильєнтність), що є основним чинником адаптації до стресових ситуацій. Молодь з розвиненою психологічною стійкістю здатна зберігати свою здатність для самовизначення, успішного навчання та ефективного розвитку в складних умовах.

Підібрано психодіагностичний інструментарій для емпіричного дослідження важливих чинників професійного самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів в умовах воєнного стану.

Розроблено психологічний тренінг для формування професійного самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів в умовах

воєнного стану, який орієнтований на особистісний розвиток учнів і сприяє кращому розумінню їх здібностей та професійних інтересів. В тренінгу використовуються інноваційні методи, такі як арт-терапія, релаксаційні техніки, візуалізація та комунікативні ігри, які допомагають знизити тривожність, розвинути креативність та покращити особистісні якості учнів.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості, професійне самовизначення, самопізнання, особистісний розвиток, резильєнтність.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Kucheriavenko Serhii Anatoliyovich Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (096)335-89-34

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF VOCATIONAL SELF-DETERMINATION OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Abstract. Professional self-determination is one of the most important processes in human life, which is characterised by the gradual disclosure of the subject's capabilities in relation to the labour market, its social and economic features. For young people, it is the beginning of a professional path, an important stage in making decisions about future employment, including choosing a profession, a vocational school and a place of work. Martial law in the country has a significant impact on all spheres of society: political, economic, humanitarian, information and social. Youth, as a particularly vulnerable group of the population with its incomplete process of personal formation, is greatly affected.

It has been theoretically proven that professional self-determination is influenced by internal factors such as self-knowledge, personal development and external factors related to the requirements of society and the labour market, technological progress and socio-economic changes. Motivation, which includes internal (interest in activity, desire for self-realisation) and external (salary, social prestige), is a key aspect of professional self-determination.

It is determined that in the context of martial law, it is important to develop psychological stability (resilience) in young people, which is the main factor in adaptation to stressful situations. Young people with developed psychological resilience are able to preserve their opportunities for self-determination, successful learning and effective development in difficult conditions.

The psychodiagnostic tools for empirical research of important factors of professional self-determination of students of vocational schools under martial law were selected and implemented.

A psychological training for the formation of professional self-determination of students of vocational schools under martial law has been developed, which is focused on the personal development of students and promotes a better understanding of their abilities and professional interests. The training uses innovative methods such as art therapy, relaxation techniques, visualisation and communication games to help reduce anxiety, develop creativity and improve students' personal qualities.

Keywords: social and psychological characteristics, vocational self-determination, self-exploration, personal development, resilience.

Постановка проблеми Воєнний стан спричинив численні зміни в житті молодих людей, зокрема: через загрозу власної безпеки, невизначеність щодо майбутнього та травматичні події, пов'язані з воєнним конфліктом, молоді люди зіткнулися в високим рівнем психологічного стресу; змінилися умови навчання, обмежений доступ до освітніх можливостей, тимчасове закриття деяких шкіл, коледжів, переведення багатьох освітніх закладів на дистанційне навчання; економічна нестабільність, спричинена воєнним становищем вплинула на можливості здобуття роботи та кар'єрного розвитку; воєнний стан суттєво змінив соціокультурний ландшафт в країні. Це суттєво вплинуло на соціальні цінності, стереотипи та сприйняття ролей в суспільстві; загроза безпеки та обмежені можливості для культурного та соціального самовираження призвели до втрати індивідуальності та креативності серед багатьох слоїв населення, особливо серед молоді.

Усі ці аспекти мають вагомий вплив на процес самовизначення молоді, під їхнім впливом молоді люди змушені переглядати свої цілі та плани на майбутнє. Актуалізується потреба молоді в психологічній підтримці, стають питання щодо розвитку стратегій адаптації, надання інструментів та технік для ефективного подолання труднощів, пов'язаних з воєнним станом. Особливе місце займають складнощі процесу професійного самовизначення молоді, спостерігається зниження мотивації до навчання, схильність до прийняття молодими людьми необдуманих рішень, у тому числі стосовно вибору професії і, як загальний результат, багато труднощів на шляху подальшій професійній адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над проблемою професійного самовизначення працювали такі вчені, як Гінзберг Е., Головаха Є., Джура О., Еріксон Е., Зеєр Е., Костюк Г. С., Маслоу А., Парсонс Ф., Роу Е., Сьюпер Д., Франкл В., Чен Ч., Шатілова О. та інші. Зокрема професійне самовизначення в процесі формування особистості досліджували вітчизняні вчені Г. Костюк, Є. Головаха, О. Шатілова та іноземні Ф. Парсон, Е. Гінзберг, Е. Роу, а В. Франкл зосереджував увагу на пошуку справжнього сенсу, А. Маслоу – на самовдосконаленні, Ч. Чен – на задоволення потреб, а О. Джура досліджував низку кроків і факторів впливу.

Метою статті є висвітлення результатів аналітичного огляду проблеми професійного самовизначення учнів ПТНЗ в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Професійне самовизначення – це не просто вибір професії, як певний відокремлений акт, це – усвідомлене створення подальшого професійного шляху, тривалий процес, який продовжується протягом усього життя. Тривалість процесу професійного самовизначення обумовлена постійними змінами у світі професій з одного боку, а з іншого – фактом, що протягом життя особистість розвивається та накопичує новий досвід. Тому професійне самовизначення особистості – тривалий суб'єктивно-об'єктивний процес, який можна охарактеризувати поступовим узгодженням професійних і психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами ринку праці, і який відображає соціальний розвиток особистості, її самоактуалізацію та самореалізацію.

Вивчаючи професійне самовизначення слід зауважити, що цей процес є частиною більш широкого предмету – особистісного самовизначення. За визначенням у «Сучасному тлумачному словнику», «самовизначення особистості» є свідомим актом виявлення і утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Особливі форми самовизначення включають колективістське та професійне самовизначення. А. Побірченко зазначає, що «самовизначення» є процесом і результатом вибору особистістю своєї позиції, мети і засобів існування в конкретних життєвих обставинах; це основний механізм, за допомогою якого людина набуває і проявляє свою свободу.

Аналізуючи наукові роботи по дослідженню професійного самовизначення Л. Оліховська у своїй дисертації заявляє, що ні у вітчизняних, ні в зарубіжних роботах не існує єдиної теорії пояснення цього предмету. Так у роботах зарубіжних психологів професійне самовизначення розглядається як тривалий і безперервний процес надання індивідуальної допомоги молоді, спрямований на виявлення унікальних якостей, творчих здібностей, особистісних резервів. Вітчизняні вчені виділяють професійне самовизначення через особистісне самопізнання, через особистісні самовизначення, самоактуалізацію, самореалізацію у різних сферах життя людини.

В моделях концептуального підходу до вивчення професійного самовизначення, виділяють такі основні підходи:

- профорієнтаційний підхід, який розглядає професійне самовизначення як вибір певної професії, підготовку й процес цього вибору;
- підхід професійного становлення людини, що базується на індивідуальних цінностях особистості. Цей процес постійно вдосконалюється і триває протягом усього життя;
- підхід, у якому фокус спрямовано на культурні та соціальні особливості професійного самовизначення;
- підхід, яких вивчає залежність певних груп людей від статі, етносу, раси та інших аспектів при виборі професії та професійній самореалізації.

За думкою О. Музики, проблема самовизначення в психології досліджується протягом тривалого часу з різних методологічних позицій. Про те вченим стверджується, що самовизначення неможливе без визначення людиною життєвих планів і цілей, планування їх втілення і реалізації, без усвідомлення свого місця у світі через усвідомлення навколишнього світу та оточення. Це означає, що людина усвідомлює, якою вона є тепер, якою хоче та може бути в майбутньому, таким чином визначаючи напрямок власного розвитку. Такий вибір слід вважати ціннісним, бо він базується на усвідомленні цінності важливих для самореалізації особистісних ресурсів у контексті загальних цінностей суспільства [3].

У роботах Н. Швець і Т. Третьякової стверджується, що самовизначення – це складний, багаторівневий процес розвитку людини. Цей процес включає: особистісне самовизначення, соціальне, професійне та інші види, між якими відбувається постійна взаємодія; вони можуть відбуватися одночасно, можуть випереджувати одне одного, змінюватися місцями у ролі причини і слідства. При цьому важливо зазначити, що основою для інших видів є життєве самовизначення, яке з перших хвилин життя з'являється й триває як виконання особистого призначення [5].

Відслідковуючи, як проблему професійного самовизначення вирішують зарубіжні дослідники, А. Авер'янова робить висновок, що зарубіжні теорії базуються на професійному розвитку людини та її профорієнтації. На думку А. Авер'янової наші вітчизняні дослідники професійне самовизначення розглядають у різних формах:

- як складову переродження індивіда у старшому шкільному віці;
- як певний акт вибору професії;
- як тривалий шлях професійного становлення, який полягає у освоєнні професії та у самореалізації в ній.

Сучасні дослідники дивляться на професійне самовизначення як на творчий процес самостійного будівництва, процес, де певна особистість розглядається науковцем як активний суб'єкт побудови свого життя. Це – й розуміння себе і своїх якостей, й вибір професійного шляху, й саме цього шляху вибудовування [1].

Якщо розглядати процес професійного самовизначення, як це робить О. Джура, тобто у динаміці, то можна охарактеризувати послідовність цього становлення:

- вибіркове особистісне ставлення до спектру професій в цілому й зокрема до конкретно обраної професії;
- освідомлення власних можливостей й особливостей, вимог професійної діяльності, соціально-економічних умов; вибір певної професії як усвідомлений акт;
- людина переосмислює свій професійний вибір і шлях, самостверджується у своїй професії, чи навпаки розчаровується. Таким чином професійне самовизначення триває протягом усього професійного життя;

- різні події у житті індивіда (отримання освіти, зміна сімейного стану чи місця проживання тощо) впливають на переосмислення й актуалізацію професійного самовизначення.

Вітчизняні вчені психологи у сфері професійного самовизначення стверджують, що актуалізація процесу професійного самовизначення відбувається у ранній юності, коли поряд зі зміною соціальної ситуації молоді люди опиняються перед необхідністю взяти на себе відповідальність, обираючи свій подальший шлях у соціальному, особистісному та професійному аспектах. В цьому періоді життя у кожної людини формується ключове новоутворення - потреба в самовизначенні.

Процес усвідомлення й визначення молодими людьми власної життєвої перспективи породжує певні суперечності між запропонованими можливостями самореалізації й обмеженими власними здібностями, знаннями й навиками.

Вибір людиною професії, успішність оволодіння нею значно пов'язаний з формуванням професійної спрямованості. Цей процес починається з виникнення у людини позитивного ставлення до обраної професії, у побудові системи «людина – професія». В такій системі відбувається взаємодія об'єктивних та суб'єктивних факторів, яка в ідеалі має призвести до співпадіння особистісного сенсу обраної діяльності з її фактичним змістом.

На перших кроках взаємодії людини та професії спостерігається розрив між соціально реальним змістом професіональної діяльності та особистісними вподобаннями. Однак, з часом розвиток творчих здібностей наближає людину до більш глибокого порозуміння професії, її суті, що сприяє поглибленню особистісного сенсу праці. Отже, для розвитку професійної спрямованості важливо організувати діяльність підлітків таким чином, щоб вона актуалізувала протиріччя між вимогами роботи та її особистісним змістом. Таке завдання успішно виконують саме професійно-технічні навчальні заклади.

Треба визначити, що професійна мотивація у ранньому віці юнацтва доволі обмежена що проявляється загалом у нестійкості, слабкій усвідомленості та низькій соціальній орієнтації, а це, в свою чергу, призводить до низького рівня професійної спрямованості.

Професійна спрямованість - це особистісне новоутворення ранньої юності, важливий структурний компонентом загальної спрямованості людини. Вчені пропонують представляти цю спрямованість у вигляді ієрархії основних мотиваційних компонентів впливу на вибір професії та успішність оволодіння нею. Навчання в ПТНЗ крім надання професійних знань і умінь сприяє й розвитку професійної спрямованості, надаючи увагу вихованню у учнів таких важливих якостей, як відповідальність, дисциплінованість, комунікабельність, робота в команді. Ці навички є цінними для будь-якої професії та допомагають досягти успіху в житті.

Варто звернути увагу на динаміку формування у молоді образу «Я». Цей процес починається з протиріччя між власних баченням своїх досягнень в оволодінні трудовими навичками і об'єктивним станом успіхів у навчально-виховному процесі. У подальшому вдосконаленні професійних навиків уявлення про себе доповнюються певними рисами, модифікуються й стабілізуються, образ «Я» змінюється на:

- когнітивному;
- емоційно-мотиваційному;
- поведінковому психологічних рівнях.

В цій послідовності змін образ «Я» виступає певним показником самовизначення особистості. І у разі, коли людина досягає стійкого позитивного ставлення до обраної професії, процес її професійного самовизначення можна вважати завершеним.

Протягом останніх двох з половиною років обставини й наслідки повномасштабного вторгнення в Україну російських військ дуже вплинули на психологічний стан всього населення нашої країни й особливо молоді, як однієї з найбільш уразливих соціальних груп населення. Вікові психологічні особливості юнацтва характеризують підлітків (старшокласників, учнів ПТНЗ і студентів), як особливо чутливих до масованої психічної травми, нанесеної цим конфліктом. При нормальних умовах молоді люди у цьому віці активно планують своє майбутнє, мріють про його реалізацію, а умови війни такі перспективи самореалізації і самоактуалізації в житті і в кар'єрі ставлять під велику загрозу, призводять до сумнівів і навіть до відчаю.

Щоб не зламатися морально, витримати психологічне навантаження в таких умовах, людині потрібно мати міцну психологічну стійкість. З іншого боку, старшокласники учні ПТНЗ і студенти – така соціальна група, від якої багато, що залежить у створенні майбутнього нашої держави, бо вони виступають, як майбутні фахівці у таких важливих сферах, що визначають рівень прогресу: суспільно-політичній, юридичній, науковій, технологічній, організаційно-управлінській тощо. І те, на скільки якісним буде їх фаховий внесок, залежить від багатьох факторів: зовнішніх і особистих, серед яких у наші воєнні часи важливе місце займає психологічна стійкість (резильєнтність), як умова психічного здоров'я, база для продуктивної діяльності фахівців названих галузей. Брак такої умови у фаховому становленні молоді може призвести до негативних і навіть катастрофічних наслідків для держави [4].

Резильєнтність як психологічна конструкція була предметом вагомого дослідження в контексті травматичного досвіду, яке показало:

- люди, що пережили травму, неоднаково реагують на таку подію;
- варіанти подальшої поведінки варіюються від серйозного психологічного стресу до стійкості, завдяки якій людина в змозі підтримувати стабільний і здоровий рівень психологічного та фізичного функціонування.

Оскільки результат залежить від багатьох факторів та їх взаємодії (індивідуальних і соціальних) і від умов середовища перед державою стає завдання надати такі умови для молоді, при яких психологічна стійкість залишатиметься на високому рівні.

Сучасні прогресивні теорій розглядають психологічну стійкість, як комбінацію ряду складових:

- оптимізм (готовність під час кризової ситуації взяти відповідальність за своє життя);
- орієнтація на вирішення проблем (уникнення опинитися під впливом стресогенної ситуації);
- почуття відповідальності (готовність адекватно реагувати, не перекладаючи на інших відповідальності);
- орієнтація на майбутнє (активний спосіб дій у складних умовах);
- позитивне ставлення до соціальних взаємозв'язків, самоусвідомлення (повага до себе, почуття власної гідності);
- прийняття (позбавлення негативних емоцій, свідоме зосередження на нових варіантах подальшого руху).

Реалії сьогодення, а саме військовий стан деструктивно впливає на психіку нашої молоді. Це пов'язано з віковими психологічними особливостями юності та ранньої зрілості, які роблять підлітків особливо чутливими до катастрофічного травмування психіки, що викликане цією війною. У цей період, згідно з теорією Е. Еріксона, молоді люди здійснюють своє особистісне та професійне самовизначення, самоідентифікацію. Формується власна Его-ідентичність:

- в інтимних (кохання, секс, шлюб);
- світоглядних (мораль, релігія, політика);
- професійних сферах.

У цьому віці молодь досліджує можливості та будує плани на своє майбутнє, розраховує на шляхи і засоби втілення цих планів. Війна, розв'язана агресорами, серйозно загрожує благополучній побудові майбутнього, самоактуалізації, самореалізації в кар’єрі та особистих взаєминах. Водночас війна негативно впливає на освітній процес, стримує формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Щоб юнаки та дівчата успішно подолали такі складні сучасні умови, необхідно створити їм умови набути міцної стабільної психологічної стійкості [2].

В умовах воєнного стану розвиток психологічної стійкості молодих людей виступає вирішальним фактором у справі загальної адаптації молоді до стресових ситуацій. В умовах невизначеності саме резильєнтність виконує функцію надання молодим людям змоги та вміння:

- зберегти емоційну та психологічну стабільність;
- впевнено проходити шлях навчання, розвитку, самовизначення;
- залишатися сфокусованими на своєму майбутньому, зокрема на професійному становленні.

Резильєнтність, як психологічний ресурс, сприяє не лише виживанню, але й особистісному зростанню, що особливо актуально для учнів, які стикаються з труднощами воєнного часу [4].

В роботі підібраний і впроваджений психодіагностичний інструментарій для емпіричного дослідження важливих чинників професійного самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів в умовах воєнного стану. Він включає в себе чотири тести, які спрямовані на виявлення інтересів і потенціалу респондентів у сферах професійної діяльності, визначення типів особистості учнів відповідно до професійного середовища, оцінку внутрішньої та зовнішньої мотивації щодо оволодіння професією, а також на виявлення рівнів тривожності та агресивності.

Дослідження показало, що професійна спрямованість учнів має значні статеві відмінності: хлопці частіше обирають технічні спеціальності (тип «Людина – Техніка»), тоді як дівчата більше зацікавлені в соціальних професіях (тип «Людина – Людина»). Обидві групи виявляють часткову зацікавленість у професіях, пов’язаних з аналітичним мисленням (тип «Людина – Знакова система»). Аналіз типів особистості засвідчив, що серед хлопців домінує реалістичний тип, тоді як серед дівчат переважають соціальний та конвенційний. Внутрішня мотивація виявилася більш розвиненою у хлопців, тоді як дівчата поєднують внутрішню мотивацію з зовнішньою, що пов’язана з бажанням уникнути негативних наслідків. В умовах війни спостерігається підвищений рівень тривожності та агресивності, що підкреслює необхідність психоемоційної підтримки учнів.

Відповідно отриманим результатам дослідження, що підкреслюють важливість створення сприятливих умов для свідомого вибору професії, підтримки молоді в їхньому професійному самовизначенні, розвитку психологічної стійкості та реалізації внутрішньої мотивації, розроблений психологічний тренінг для формування професійного самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів в умовах воєнного стану.

Тренінг орієнтований на особистісний розвиток учнів і сприяє кращому розумінню їх здібностей та професійних інтересів. Це досягається через вправи на кар'єрне планування, самоаналіз та постановку цілей. Кожен учень отримує індивідуальний підхід, який враховує його особистісні особливості, рівень мотивації та психоемоційний стан. Тренінг адаптується до потреб учнів, що підвищує його ефективність у процесі професійного самовизначення. Він використовує інноваційні методи, такі як арт-терапія, релаксаційні техніки, візуалізація та комунікативні ігри, які допомагають знизити тривожність, розвинути креативність та покращити особистісні якості учнів.

Результатами запропонованого тренінга передбачається: створення умов для формування особистої професійної перспективи і загальних життєвих планів, забезпечення ефективної психолого-педагогічної підтримки, підвищення рівня резильєнтності учнів, оволодіння техніками роботи зі стресом, травматичними подіями та іншими життєвими викликами.

Педагогам рекомендовано:

- створювати сприятливе середовище для обговорень вибору професії з учнями;
- активно слухати учнів, підтримувати їх у визначенні цілей і заохочувати до самостійності у виборі кар'єри;
- застосовувати індивідуальний підхід до кожного учня, щоб врахувати їхні потреби та інтереси;
- навчати учнів встановлювати професійні цілі та розробляти плани їх досягнення;
- коригувати методи навчання відповідно до індивідуальних потреб учнів.

Висновки. Отже, у статті досліджено психологічні особливості професійного самовизначення учнів ПТНЗ у складних умовах воєнного стану, де акцент зроблено на розвиток особистісних якостей, резильєнтності та мотивації. Використані методи психодіагностики допомогли виявити професійні інтереси та відмінності у виборі професій між хлопцями та дівчатами, а розроблений психологічний тренінг, який містив арт-терапію, релаксаційні техніки та комунікативні вправи спрямований на зниження тривожності, покращення самоусвідомлення і формування кар'єрних цілей. Дослідження підкреслює важливість створення сприятливих умов для свідомого вибору професії та активної підтримки учнів адаптуватися до змін і досягти професійного успіху і передбачає подальше вивчення цієї проблеми та припускає доопрацювання і доповнення.

Література:

1. Авер'янова А.В. Концептуальні підходи до проблеми професійного самовизначення особистості у вітчизняній та зарубіжній психології. Молодий вчений. 2015. № 2 (17). С. 353-356.

2. Варданян Б.Х. Механізми саморегуляції емоційної стійкості / Б.Х. Варданян. – Київ: Наука, 2008. - 380 с.

3. Музика О.Л. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир, 2020. Т. VI: Психологія обдарованості. Випуск 17. С. 33-46.

4. Стівен М. Саутвік, Денніс С. Чарні, Джонатан М. ДеП'єрро Резилієнтність: мистецтво долати найбільші виклики життя. Галицька Видавнича Спілка, 2022 р.

5. Теорія і практика професійної орієнтації: навчальний посібник / Укладачі: Н.Г. Швець, Т.Д. Третьякова. Київ, 2010. 272 с.

References:

1. Aver'janova, A.V. (2015). Konceptual'ni pidhodi do problemi profesijnogo samovizna-chennja osobistosti u vitchiznjanij ta zarubizhnij psihologii [Conceptual approaches to the problem of professional self-determination of the individual in domestic and foreign psychology]. *Molodij vchenij - A young scientist,* 2 (17), 353-356 [in Ukrainian].

2. Vardanjan, B.X. (2008). *Mehanizmi samoreguljacii emocijnoї stijkosti [Mechanisms of self-regulation of emotional stability*]. Kiïv: Nauka [in Ukrainian].

3. Muzika, O.L. (2020). Psihologichni osoblivosti cinnisnogo samoviznachennja starshoklasnikiv iz oznakami obdarovanosti [Psychological peculiarities of value self-determination of high school students with signs of giftedness]. *Aktual'ni problemi psihologiї - Actual problems of psychology*, VI, 17, 33-46 [in Ukrainian].

4. Stiven, M. Sautvik, Dennis, S. Charni, Dzhonatan M. DeP'єrro (2022). *Rezilієntnist': mistectvo dolati najbil'shi vikliki zhittja [Resilience: The Art of Overcoming Life's Greatest Challenges*]. Galic'ka Vidavnicha Spilka [in Ukrainian].

5. Shvec', N.G. , Tret'jakova, T.D. (2010). *Teorija i praktika profesijnoї orієntaciї [Theory and practice of professional orientation*]. Kiïv [in Ukrainian].

УДК 159.9.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1408-1419

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Рукіна Олександра Олександрівна магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (093) 902-40-40

КОРЕКЦІЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ У ДОРОСЛИХ ЗАСОБАМИ ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ТЕРАПІЇ

Анотація. Проблема подолання негативних емоційних станів у дорослих набуває особливої актуальності в умовах підвищеного рівня стресу та тривалої емоційної напруги, викликаної сучасними соціальними та економічними умовами. Теоретично доведено, що негативні емоційні стани, такі як тривога, депресія, напруження та відчуття безвихідності, значно впливають на психічне здоров’я дорослих, знижуючи якість їхнього життя та рівень особистісного добробуту. Визначено особливості проявів цих станів, які за відсутності належної підтримки можуть призводити до хронічного стресу, емоційного вигорання та соматичних захворювань.

У статті розглянуто сучасні наукові підходи до дослідження корекції негативних емоційних станів, зокрема, застосування тілесно-орієнтованої терапії як ефективного методу. Цей підхід базується на інтеграції психічних та фізичних процесів, спрямованих на відновлення рівноваги у тілі та психіці, зниження емоційного напруження та поліпшення психофізичного стану. Зазначено, що тілесно-орієнтована терапія включає такі методики, як дихальні практики, вправи на розслаблення м'язів, рухові техніки, що дозволяють опрацювати негативні емоційні стани на тілесному рівні, сприяючи їх корекції та зміцненню психологічного здоров’я.

Також розглянуто переваги тілесно-орієнтованої терапії у поєднанні з іншими психотерапевтичними методами, які дозволяють досягти комплексного підходу до подолання негативних емоційних станів. Визначено, що застосування таких технік є особливо актуальним для дорослих, які зазнали довготривалих стресових впливів або переживають емоційні труднощі. Доведено, що тілесно-орієнтована терапія сприяє не лише стабілізації емоційного стану, а й покращенню загального фізичного здоров’я, що позитивно впливає на якість життя.

Таким чином, тілесно-орієнтована терапія постає як ефективний напрямок психологічної підтримки дорослих, який допомагає відновити емоційну стабільність та знизити рівень деструктивних емоційних переживань.

Ключові слова: корекція негативних емоційних станів, дорослі, тілесно-орієнтована терапія, психічне здоров'я, емоційна стабільність, стрес, психотерапевтичні методи, фізичне здоров'я, якість життя.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Rukina Oleksandra Oleksandrivna, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (093)902-40-40

CORRECTION OF OVERCOMING NEGATIVE EMOTIONAL STATES IN ADULTS THROUGH BODY-ORIENTED THERAPY

Abstract. The issue of overcoming negative emotional states in adults has become particularly relevant under conditions of heightened stress and prolonged emotional tension caused by current social and economic challenges. It is theoretically established that negative emotional states, such as anxiety, depression, tension, and feelings of hopelessness, significantly impact adults' mental health, lowering their quality of life and personal well-being. The characteristics of these states are outlined, and in the absence of adequate support, they may lead to chronic stress, emotional burnout, and somatic illnesses.

This article examines contemporary scientific approaches to managing negative emotional states, specifically the application of body-oriented therapy as an effective method. This approach is grounded in the integration of psychological and physical processes, aimed at restoring balance in both body and mind, reducing emotional tension, and enhancing psychophysical well-being. Body-oriented therapy includes methods such as breathing exercises, muscle relaxation practices, and movement techniques, which address negative emotional states at the physical level, thereby promoting their resolution and strengthening psychological health.

The article also explores the benefits of combining body-oriented therapy with other psychotherapeutic methods to achieve a comprehensive approach to managing negative emotional states. The use of these techniques is particularly relevant for adults who have experienced prolonged stress or are currently facing emotional difficulties. Body-oriented therapy is shown to facilitate not only emotional stabilization but also an improvement in overall physical health, which positively influences the quality of life.

In conclusion, body-oriented therapy emerges as an effective direction in psychological support for adults, helping to restore emotional stability and reduce destructive emotional experiences.

Keywords: correction of overcoming negative emotional states, adults, body-oriented therapy, mental health, emotional stability, stress, psychotherapeutic methods, physical health, quality of life.

Постановка проблеми. Проблема негативних емоційних станів у дорослих є актуальною в сучасному суспільстві, де швидкий темп життя, високі вимоги та інтенсивні стресові ситуації часто призводять до емоційного виснаження, тривоги, депресії та інших проявів психоемоційного дискомфорту. Негативні емоційні стани не лише знижують якість життя, але й впливають на фізичне здоров'я, спричиняючи різноманітні психосоматичні захворювання. Пошук ефективних методів подолання цих станів є одним із головних завдань сучасної психології та психотерапії. Особливо актуальним стає застосування методів, що дозволяють працювати не лише на когнітивному, а й на тілесному рівні, забезпечуючи більш глибинне та стійке розв'язання проблеми.

Одним із таких підходів є тілесно-орієнтована терапія, яка пропонує розглядати тіло як важливий інструмент для роботи з емоційними станами. Цей підхід базується на уявленні про те, що емоції мають фізичне відображення в тілі: вони залишаються у вигляді напружень, блоків та інших змін у м'язах та органах. Відповідно, зняття цих напружень та робота з тілом може сприяти звільненню пригнічених емоцій, зменшенню негативних психічних станів і підвищенню загального рівня добробуту.

Попри зростаючу популярність тілесно-орієнтованої терапії, особливості її впливу на подолання негативних емоційних станів у дорослих потребують детальнішого наукового вивчення. Це пов'язано з тим, що сучасна терапевтична практика часто зосереджена на когнітивно-поведінкових підходах, які не завжди здатні враховувати тілесний аспект емоційних переживань. Водночас, тісний зв'язок між емоційними переживаннями і фізичними відчуттями свідчить про доцільність більш глибокого розуміння й використання тілесно-орієнтованих методів.

Саме тому, дослідження можливостей тілесно-орієнтованої терапії як засобу подолання негативних емоційних станів у дорослих може дати нові ефективні підходи до психотерапевтичної роботи. Вивчення механізмів, через які тілесні вправи та техніки впливають на емоційний стан, дозволить не лише вдосконалити методологічну базу тілесно-орієнтованої терапії, а й забезпечити більш ефективну допомогу дорослим, які стикаються з емоційними труднощами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження емоційних станів отримало значне висвітлення як в українській, так і в зарубіжній

науковій літературі, де провідні вчені, такі як І. Бех, М. Боришевський, В. Ганзен, С. Максименко, У. Джемс, Н. Пезешкіан, К. Хорні, О. Лоуен та інші, зосереджували увагу на механізмах виникнення та регуляції емоцій, а також на методах їх корекції. Вони досліджували, як емоційні стани впливають на поведінку та когнітивні процеси, аналізували реакції в умовах стресу та криз. Водночас тілесно-орієнтована терапія, що розглядає тіло як інструмент для роботи з емоціями, також стала предметом вивчення таких вчених, як В. Райх, І. Рольф, М. Фельденкрайз та інших, які досліджували її вплив на емоційний та психологічний стан людини. Вони виявили, що тілесні практики можуть знижувати тривожність, покращувати концентрацію та загальний психологічний добробут. Хоча ці дослідження зробили значний внесок у розуміння емоційних процесів, питання подолання негативних емоційних станів за допомогою тілесно-орієнтованої терапії вимагає подальшого глибокого вивчення.

Метою статті є висвітлення результатів аналітичного огляду проблеми пов'язаної з корекцією негативних емоційних станів у дорослих засобами тілесно-орієнтованої терапії.

Виклад основного матеріалу. Тілесно-орієнтована терапія (ТОТ) базується на розумінні того, що емоційні та психологічні переживання можуть накопичуватись у тілі, впливаючи на фізичний стан людини. Тому багато негативних емоційних станів проявляються через м'язові затиски, напругу або інші соматичні реакції. ТОТ використовує різноманітні техніки, спрямовані на звільнення тіла від таких затисків, що дозволяє коригувати емоційний стан. Метод включає дихальні практики, вправи на розслаблення м'язів, рухові техніки, а також інші практики, які допомагають знизити стрес на тілесному рівні.

Ю. Гопкало зазначає, що хоча коріння тілесно-орієнтованої терапії сягає майже століття назад, у науковій спільноті України цей напрям почав активно розвиватися лише протягом останнього десятиліття [2, с. 54].

Активний розвиток тілесно-орієнтованої терапії в Україні можна пов'язати з поширенням глобальних тенденцій у сфері психічного здоров'я, які підкреслюють важливість усвідомленого зв'язку між тілом та розумом. Це сприяло появі навчальних програм, семінарів та майстер-класів, спрямованих на розвиток професійних навичок фахівців у цій області. Водночас з'являється все більше літератури та наукових досліджень, які допомагають поглибити розуміння теоретичних основ та практичного застосування методу.

Тілесно-орієнтована терапія, як метод лікування та самопізнання, заснована на переконанні, що фізичне тіло та психічні процеси людини є нероздільними та взаємопов'язаними. Цей напрямок психотерапії розглядає тіло не тільки як джерело інформації про емоційний стан особи, але й як ключовий інструмент у процесі лікування. В Україні, попри свою довгу історію у світовій практиці, цей напрямок почав набирати популярності та

визнання лише в останні десять років, що вказує на зростаючий інтерес до інтегративних підходів у психотерапії.

І. Юдіна висвітлювала, що тілесно-орієнтована терапія являє собою галузь психотерапії, яка аналізує психологічні виклики пацієнтів у контексті особливостей їхнього тілесного функціонування. Цей напрям характеризується тим, що не встановлює опозицію між фізичним і ментальним, натомість зосереджується на інтенсивному дослідженні глибоких тілесних переживань. Він включає вивчення та розшифровку потреб, які залишаються незадоволеними і які виражені через фізичний стан особи, а також використання фізичної активності для глибшого розуміння проблеми, її проявів, свідомого контролю і спонтанності. Такий підхід демонструє високу ефективність у лікуванні психосоматичних розладів, неврозів, впливу психічних травм, посттравматичного стресового розладу та депресій [7, с. 2].

О. Вовченко в своїй роботі писав, що «будь-які емоційні порушення, зокрема низький рівень емоційного інтелекту або його часткова сформованість у особистості з порушеннями розумового розвитку, спричинені тілесними та м’язовими «утисками» або, як зазначав учений, «м’язовими панцирами». Руйнування «м’язового панцира» дає змогу впливати на особистість та її емоційний стан, поведінку, самоконтроль та емоційний контроль, стратегії, змінюючи їх на більш соціально прийнятні або такі, що позитивно впливають на функціонування та розвиток особистості» [1, с. 33].

За висловлюваннями О. Хлівної та Л. Магдисюк [6], тілесно-орієнтована психотерапія об'єднує ряд терапевтичних практик, зосереджених на аналізі тілесного досвіду. Вона забезпечує залучення пацієнта до процесу глибокого відчуття свого тіла, дозволяючи досліджувати, яким чином особистісні потреби, бажання та емоції відображаються через тілесні стани. Також цей напрямок включає розвиток навичок у пацієнтів для ефективного розв'язання проблем, пов'язаних з тілесним добробутом.

О. Панкратова вважає, що «тілесно-орієнтована терапія має власні специфічні теоретико-методологічні засади, які були сформовані протягом певного історичного періоду розвитку і трансформації наукових уявлень про психологію людини, про зв'язок її психічних і тілесних проявів, їхню взаємну обумовленість та взаємний вплив. Цей напрямок психології відрізняє концептуальна глибинна єдність психічного та тілесного (функціонального, рухового, фізіологічного тощо) процесів. Головна увага у тілесно-орієнтованій терапії приділяється тілесним проявам, робота проводиться безпосередньо з тілом, через яке здійснюється як діагностика, так і корекція поведінкових установок людини» [5].

Негативні емоційні стани, такі як тривога, депресія, напруження та розпач, суттєво впливають на психічне і фізичне здоров’я дорослої людини, знижуючи її здатність до ефективного функціонування та самопочуття. Ці емоційні стани можуть викликати серйозні проблеми в особистому, профе-

сійному та соціальному житті, поступово погіршуючи загальну якість життя. Негативні емоції не лише знижують психологічну стійкість, але й чинять прямий фізіологічний вплив на організм, запускаючи відповідь на стрес, яка у довготривалій перспективі може призводити до виснаження та емоційного вигорання.

Одним із найпоширеніших проявів негативного емоційного стану є тривога. Тривога часто супроводжується відчуттям постійного неспокою, очікуванням небезпеки або невизначеності. Фізично це проявляється у вигляді напруження м’язів, прискореного серцебиття та поверхневого дихання. Через ці симптоми організм тримається у стані «бойової готовності», що виснажує нервову систему і спричиняє втому. Люди, які постійно перебувають у тривожному стані, схильні до порушень сну, труднощів у концентрації, погіршення пам'яті та зниження продуктивності.

Депресія є ще одним потужним негативним емоційним станом, який чинить глибокий вплив на людину. Пригнічення, почуття безвиході, низька самооцінка та зниження інтересу до життя є типовими симптомами депресії. Фізично депресія часто виявляється через зниження енергії, втрату апетиту або, навпаки, підвищену потребу в їжі, безсоння або надмірну сонливість. Депресивний стан впливає на імунну систему, знижуючи її здатність боротися зі захворюваннями, що підвищує ризик розвитку хронічних захворювань. Депресія також призводить до зменшення соціальної активності, що може ще більше погіршити стан людини, занурюючи її у замкнений цикл самотності та пригніченості.

Напруження – ще один характерний симптом довготривалих негативних емоційних станів, яке зазвичай проявляється у фізичних ознаках, таких як м'язові спазми, головний біль, біль у спині або шиї. Постійне напруження не лише впливає на фізичне самопочуття, але й призводить до ментальної втоми, зниження концентрації та зниження здатності до швидкого прийняття рішень. Люди, які переживають хронічне напруження, частіше схильні до роздратованості, невдоволення собою і навколишніми, що ускладнює їхні стосунки з іншими людьми та погіршує загальний психічний стан [4, с. 121].

Крім того, розпач і відчуття безвиході є типовими для людей, що стикаються з важкими життєвими ситуаціями, які здаються непереборними. Цей стан виникає, коли людина втрачає надію на покращення, що супроводжується зниженням мотивації до змін і загальною апатією. Відчуття безвиході, як і депресія, може призводити до ізоляції від суспільства, зниження життєвої активності та серйозного погіршення психічного здоров'я.

Постійний вплив негативних емоційних станів може призвести до розвитку хронічного стресу. Хронічний стрес є відповіддю організму на постійне переживання негативних емоцій, які організм не встигає опрацьовувати належним чином. Тривала дія стресу спричиняє негативний вплив на серцево-судинну, травну, нервову та імунну системи, підвищуючи ризик

розвитку різних захворювань. У стані хронічного стресу люди часто відчувають емоційне вигорання, що позбавляє їх здатності відчувати радість, задоволення або навіть звичайний інтерес до життя [4, с. 203].

Негативні емоційні стани у дорослих можуть виникати з різних причин, що часто пов'язані з сучасними соціальними, економічними та особистими викликами. Окремо варто виділити ситуації підвищеного ризику, які особливо впливають на емоційний стан, такі як війна, обстріли та пов'язані з ними наслідки для населення України. Нижче розглянемо основні фактори, які спричиняють виникнення негативних емоційних станів:

1. Війна та бойові дії. Війна в Україні стала одним із найвагоміших чинників, який створює довготривалий стресовий тиск на людей. Постійні обстріли, загроза життю, вимушене переміщення та втрата близьких створюють не лише фізичну, а й глибоку психологічну травму. Більшість українців опинилися у стані хронічного стресу, відчуваючи невизначеність і небезпеку, що спричиняє стійкі почуття тривоги, страху, безпорадності та пригніченості. Учасники та очевидці бойових дій часто відчувають посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що додатково ускладнює їхній емоційний стан і потребує психологічної підтримки.

2. Руйнування інфраструктури та житла. Внаслідок обстрілів знищені тисячі будинків, об’єктів інфраструктури, шкіл, лікарень, що порушує звичний ритм життя і змушує людей адаптуватися до нових, складніших умов. Багато українців втратили домівки, можливість нормального проживання і роботи, що спричиняє постійний стрес і почуття втрати стабільності та безпеки.

3. Економічна нестабільність. Війна значно вплинула на економічну ситуацію в Україні. Втрата робочих місць, нестача фінансових ресурсів, підвищення цін та непевність у завтрашньому дні стають джерелом постійного стресу. Економічна нестабільність ускладнює можливість будувати плани на майбутнє, підтримувати соціальні зв'язки і забезпечувати базові потреби, що своєю чергою призводить до зростання тривоги та депресивних настроїв.

4. Соціальна ізоляція та розрив сімейних зв’язків. Війна змусила мільйони людей виїхати за кордон або переміститися в межах країни. Розлука з сім’єю, друзями, рідним середовищем та втрата соціальних контактів призводять до почуття самотності, ізоляції і пригніченості. Такі обставини значно ускладнюють емоційний стан людини, яка не може відчувати підтримку та турботу близьких.

5. Постійна загроза та небезпека для життя. Життя під постійними обстрілами та загрозою бомбардувань створює високий рівень тривожності та хронічного страху. Люди змушені пристосовуватися до умов, де будь-якої миті може статися непередбачувана ситуація, що загрожує їхньому життю. Постійне перебування у такому стані виснажує нервову систему, що призводить до погіршення як психічного, так і фізичного здоров’я.

6. Втрати та горе. Багато українців пережили втрати близьких або друзів через війну. Горе та скорбота – природні емоції в таких обставинах, однак у поєднанні з постійним стресом вони можуть спричиняти депресію, відчуття безнадії та пригніченості. Цей фактор є надзвичайно травматичним і може надовго впливати на психологічний стан, особливо без належної підтримки.

7. Зміна умов життя та адаптація до нової реальності. Багато людей змушені пристосовуватись до нових умов життя, що включають невизначеність, нестабільність та постійний страх. Раптова зміна звичного укладу життя – переїзди, нові роботи, відсутність побутового комфорту – створюють додатковий стрес. У нових умовах багато хто відчуває розгубленість, виснаження, втрату почуття контролю над власним життям.

8. Медіа-вплив та інформаційний тиск. Постійний потік новин про бойові дії, обстріли, жертви та інші жахливі події створює ефект інформаційного перенасичення, який сприяє посиленню тривоги та емоційного напруження. Постійне слідкування за новинами, бажання бути в курсі останніх подій та водночас відсутність відчуття контролю над ситуацією лише посилюють негативні емоційні стани.

Сукупність вищезазначених факторів формує емоційну нестабільність, яка часто переходить у стійкі негативні стани, такі як тривога, депресія, напруження, почуття безвиході та розпачу. Хронічний вплив таких стресових умов сприяє розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР), емоційного вигорання, порушень сну, психосоматичних захворювань, серцево-судинних проблем та інших розладів. Своєчасна психологічна підтримка та методи психотерапії, такі як тілесно-орієнтована терапія, можуть допомогти знизити рівень деструктивних емоційних станів, сприяти стабілізації психічного стану та покращенню загального самопочуття дорослих, що перебувають у важких умовах.

Тілесно-орієнтована терапія (ТОТ) є одним із провідних напрямів сучасної психотерапії, спрямованим на інтеграцію фізичних і психічних процесів. Цей підхід ефективний для подолання негативних емоційних станів у дорослих, зокрема таких як тривога, стрес, депресія та емоційне напруження. Особливістю ТОТ є використання різноманітних вправ та технік, що допомагають працювати з емоціями через тіло. Метод заснований на ідеї, що емоції «зберігаються» у фізичних відчуттях і напрузі, а отже, їх опрацювання на тілесному рівні сприяє відновленню психічної рівноваги та покращенню самопочуття [3, с. 54].

ТОТ базується на принципах психосоматики, які стверджують, що психологічні проблеми можуть знаходити своє вираження у тілі через м'язове напруження, хронічні болі та інші фізичні симптоми. Тому тілесно-орієнтована терапія спрямована на звільнення тіла від м’язових «затисків», що дозволяє людині впоратися з емоціями і досягти емоційного балансу.

Основні методи тілесно-орієнтованої терапії:

1. Дихальні практики. Дихання є одним із найпотужніших інструментів для роботи з емоційним станом. Дихальні вправи сприяють зниженню рівня тривоги та стресу, стабілізують нервову систему і допомагають розслабитися. Однією з основних дихальних технік є глибоке діафрагмальне дихання: пацієнту пропонується повільно вдихати через ніс, заповнюючи діафрагму, і видихати через рот. Ця вправа знижує напруження в тілі, зменшує тривогу та стабілізує дихальний ритм.

Приклад вправи: «Ритмічне дихання». Упродовж 5 хвилин людина дихає в певному ритмі, наприклад, 4 рахунки на вдих, 4 на затримку дихання та 6 на видих. Це допомагає уповільнити серцевий ритм і створити відчуття спокою.

2. Прогресивна м'язова релаксація. Ця методика була розроблена Е. Джейкобсоном і спрямована на поетапне напруження і розслаблення м'язів. Прогресивна м'язова релаксація допомагає усвідомити та зняти м'язове напруження, яке часто супроводжує емоційний стрес.

Приклад вправи: «Напруження і розслаблення м'язів». Клієнт напружує певну групу м'язів (наприклад, руки, плечі або ноги) на 5-7 секунд, а потім повільно розслабляє їх, фокусуючись на відчутті розслаблення. Це сприяє зняттю тілесних затисків і дозволяє зменшити тривогу.

3. Робота з тілесними відчуттями та емоціями. Техніка тілесної усвідомленості допомагає людині зосередитись на своєму тілі і відчути ті емоції, які «зберігаються» в ньому. Метод включає фокусування на фізичних відчуттях, наприклад, відчутті важкості, холоду, тепла або тиску. Це дозволяє вивільнити емоції, які зберігаються у тілі, та знизити емоційне напруження.

Приклад вправи: «Сканування тіла». Упродовж кількох хвилин клієнт зосереджується на відчуттях у кожній частині тіла, починаючи від пальців ніг і поступово піднімаючись вгору до голови. Звертаючи увагу на кожен м'яз, людина спостерігає, де зберігається напруження, і вчиться розслабляти ці ділянки.

4. Техніки вільного руху. Вільний рух або танцювальні техніки є ефективними для вираження емоцій через тіло. Такі вправи дозволяють людині відчути власне тіло, звільнитися від емоційних блоків і проявити ті емоції, які складно висловити вербально. Вільний рух допомагає стабілізувати емоційний стан і сприяє відновленню психологічної рівноваги.

Приклад вправи: «Танець емоцій». Клієнту пропонують вибрати музику, що відповідає його емоційному стану, і вільно рухатися під музику, виражаючи свої почуття через танець. Це дає можливість звільнитися від емоційного напруження та відчути полегшення.

5. Метод біоенергетики. Ця техніка поєднує фізичні рухи з дихальними вправами, спрямованими на звільнення енергії та емоційних блоків у тілі. Біоенергетичні вправи допомагають розширити діапазон тілесних рухів, зняти напруження та стимулювати вивільнення емоцій.

Приклад вправи: «Струс тіла». Людина стає прямо і починає ритмічно струшувати тіло, починаючи від ніг, поступово піднімаючись до верхніх частин тіла. Така практика допомагає звільнитися від внутрішнього напруження, покращити циркуляцію енергії і розслабитися.

ТОТ дозволяє працювати з емоціями через тіло, що особливо ефективно у випадках, коли людина не здатна вербально виразити свої почуття. Використання тілесних методів допомагає клієнту не лише усвідомити свої емоції, але й знизити їхній негативний вплив на психіку. Тілесно-орієнтована терапія також сприяє відновленню контакту з власним тілом, підвищує здатність до саморегуляції та сприяє формуванню навичок емоційного самоконтролю.

Можна запропонувати наступні методичні рекомендації щодо оптимізації негативних емоційних станів засобами тілесно-орієнтованої терапії:

1. Регулярність практик. Для досягнення стабільного результату рекомендується регулярно виконувати дихальні практики, вправи на розслаблення та рухові техніки. Щоденна практика, навіть короткочасна, допомагає підтримувати емоційну рівновагу.

2. Комбінування вправ. Оптимальним є поєднання дихальних практик, розслаблення м'язів і тілесних вправ у комплексі. Наприклад, дихальні вправи можуть бути ефективними на початку сесії для стабілізації дихання, після чого клієнт може переходити до прогресивної м’язової релаксації та вправ на вільний рух.

3. Індивідуалізація програми. Кожен клієнт має свої особливості, тому важливо адаптувати програму ТОТ до його індивідуальних потреб і стану. Визначення переважаючих тілесних затисків, емоційного стану та рівня тривожності допомагає підбирати найбільш ефективні техніки.

4. Психологічна підтримка та фокус на самоприйнятті. ТОТ спрямована на зміцнення зв’язку між тілом і психікою, тому важливо мотивувати клієнта до самоприйняття і позитивного ставлення до власного тіла. Психологічна підтримка під час практики допомагає усвідомити власні переживання та зменшити внутрішній конфлікт.

5. Розвиток тілесної усвідомленості. Практика усвідомлення свого тіла та емоційних станів допомагає клієнту швидше помічати початок тривоги або напруження і вчасно застосовувати відповідні методики для їх зменшення. Зокрема, вправи на тілесне сканування можна виконувати самостійно, що дозволяє зберігати емоційну стабільність у стресових ситуаціях.

6. Навчання навичок саморегуляції. Важливо навчати клієнтів самостійно використовувати прості вправи, які допомагають справлятися з негативними емоціями у щоденних ситуаціях. Прогресивна м’язова релаксація, ритмічне дихання та вправи на розслаблення м’язів мають бути частиною щоденних практик.

У підсумку, тілесно-орієнтована терапія пропонує широкий арсенал методик, які допомагають долати негативні емоційні стани у дорослих, сприяючи емоційній стабільності та покращенню загального самопочуття.

Висновки. Тілесно-орієнтована терапія (ТОТ) є ефективним і сучасним підходом для подолання негативних емоційних станів у дорослих, який базується на інтеграції фізичних і психічних процесів. Зважаючи на те, що негативні емоційні стани, такі як тривога, стрес, депресія і відчуття безвихідності, мають не лише психологічний, але й фізичний прояв у вигляді м'язових затисків, порушень дихання та інших соматичних симптомів, ТОТ пропонує унікальну можливість роботи з емоціями через тіло. Вправи на усвідомлення тіла, дихальні практики, техніки прогресивної м'язової релаксації та вільного руху дозволяють знижувати рівень напруження і стабілізувати психічний стан клієнта.

Особливістю ТОТ є її здатність працювати з емоційними станами без необхідності їхньої вербалізації, що є важливим для клієнтів, які не можуть або не готові прямо висловлювати свої переживання. Вплив на тіло через дихальні та м'язові техніки забезпечує вивільнення затиснутих емоцій, сприяючи відновленню психофізичного балансу. Крім того, практика тілесної усвідомленості допомагає клієнтам краще відчувати і розуміти власне тіло, розвивати навички саморегуляції та зміцнювати зв'язок між тілом і психікою.

Застосування тілесно-орієнтованої терапії є особливо актуальним для дорослих, які зазнали тривалих стресових впливів або мають хронічне напруження через професійні, соціальні чи особисті обставини. У сучасному світі, де рівень стресу постійно зростає, ТОТ постає як ефективний інструмент зниження негативного емоційного фону та покращення загального самопочуття.

Отже, тілесно-орієнтована терапія зарекомендувала себе як ефективний метод роботи з негативними емоційними станами, що дозволяє не лише знижувати рівень деструктивних переживань, але й покращувати фізичний стан клієнта. Вона сприяє розвитку навичок саморегуляції, підтримує емоційну стабільність та підвищує якість життя. Завдяки комплексному підходу до зцілення, ТОТ допомагає дорослим повертатися до емоційної рівноваги та стійкості у важких життєвих умовах.

Література:

1. Вовченко О.А. Тілесно-орієнтований підхід до психодіагностики та психокорекції емоційного інтелекту у підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Психологія особистості*, 2020. С. 33-37.

2. Гопкало Ю. Застосування тілесно орієнтованої психотерапії як одного з методів у роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події. Психологія та соціальна робота, 2020. №1 (51). С. 54-68.

3. Живцова Г. А. Психокорекція тривожності засобами тілесно-орієнтованої терапії. *Psychocorrection of anxiety by means of body-oriented therapy : кваліфікаційна робота (проєкт) на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» / Г. А. Живцова ; наук. керівник д.психол.н., професор І. С. Попович ; Міністерство освіти і науки України ; Херсонський держ. ун-т, Ф-т психології, історії та соціології, Кафедра психології.* Херсон : ХДУ, 2021. 74 с.

4. Ігумнова О. Б. Генеза негативних психічних станів студентів та їх психокорекція: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Хмельницький, 2014. 275 с.

5. Панкратова О. Л. Методи тілесно-орієнтованої терапії як інноваційний засіб розвитку компетентності фахівців у системі професійної підготовки. https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/pankratova.pdf (дата звернення: 22.02.2024).

6. Хлівна О.М., Магдисюк Л.І. Психологія тілесності: навчально-методичний посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 182 с.

7. Юдіна І. Дослідження впливу тілесно-орієнтованої психотерапії на психоемоційні стани особистості. Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я, 2021. №1(2). С. 220-251.

References:

1. Vovchenko, O. A. (2020). Telesno-oriientovanyi pidkhid do psikhodiahnostyky ta psykho-korektsii emoitsiinoho intelektu u pidlitkiv iz porushenniamy rozumovoho rozvytku [Body-oriented approach to psychodiagnostics and psychocorrection of emotional intelligence in adolescents with mental developmental disorders]. Psykholohiia osobystosti – Psychology of Personality, 33-37. [in Ukrainian].

2. Hopkalo, Yu. (2020). Zastosuvannia telesno oriientovanoi psykhoterapii yak odnogo z metodiv u roboti z ditmy ta sim'iami, shcho perezhyly travmuiuchi podii [Application of body-oriented psychotherapy as one of the methods in working with children and families who have experienced traumatic events]. Psykholohiia ta sotsialna robota – Psychology and Social Work, 1(51), 54-68. [in Ukrainian].

3. Zhivtsova, H. A. (2021). Psykhokorektsiia tryvozhnosti zasobamy telesno-oriientovanoi terapii [Psychocorrection of anxiety by means of body-oriented therapy: Qualification work (project) for obtaining the master's degree]. Kherson: Kherson State University, Faculty of Psychology, History and Sociology, Department of Psychology. [in Ukrainian].

4. Ihumnova, O. B. (2014). Heneza nehatyvnykh psykhi chnykh staniv studentiv ta yikh psykhokorektsiia [Genesis of negative mental states in students and their psychocorrection: PhD dissertation]. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

5. Pankratova, O. L. (2024). Metody telesno-oriientovanoi terapii yak innovatsiinyi zasib rozvytku kompetentnosti fakhivtsiv u systemi profesiinoi pidhotovky [Methods of body-oriented therapy as an innovative means of competence development of specialists in the professional training system]. Retrieved from https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/pankratova.pdf [in Ukrainian].

6. Khlivna, O. M., & Mahdysiuk, L. I. (2022). Psykholohiia telesnosti: navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychology of corporeality: Educational-methodological manual]. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].

7. Yudina, I. (2021). Doslidzhennia vplyvu telesno-oriientovanoi psykhoterapii na psykhoemotsiini stany osobystosti [Study of the impact of body-oriented psychotherapy on the psycho-emotional states of the individual]. Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykholohichne zdorovia – Modern Medicine, Pharmacy, and Psychological Health, 1(2), 220-251. [in Ukrainian].

УДК 159.9.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1420-1432

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Шпичак Валентина Сергіївна магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (066) 840-16-75

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Анотація. Проблемою сучасного світу і зокрема України все більше стає залежність молодих людей від спілкування у соціальних мережах. Пріоритетами такого спілкування є велике коло контактів, можливість отримання актуальної інформації, створення груп за інтересами з можливим обговоренням важливих питань, можливість демонструвати свої досягнення та здобутки й отримувати визнання, це гарний спосіб пошуку роботи та нових знайомств, обмін медіа матеріалами та ін. В сучасній інтернет мережі функціонує більше десятка різних популярних соціальних платформ Майже кожна людина, а тим паче молодь, зареєстрована хоча б на одній із них.

В даній статті досліджується поняття залежності підлітків від соціальних мереж через призму психологічних особливостей. Вивчаються мотиви, що спонукають підлітків значну частину свого життя проводити у віртуальному світі, ставити пріоритети на спілкуванні у соціальних мережах, а також наслідки втрати контролю над часом проведеним у цифровому світі.

Питання залежності від соціальних мереж науковцями досліджується в проекції інтернет – залежності. Даній темі присвячено багато сучасних наукових досліджень, де головна увага зосереджена на небезпеці надмірного використання Інтернет-мережі.

Інтернет-залежність вже постає не просто проблемою, а прирівнюється до хвороби. Питання, яке стає нагальним з кожним роком – чому соціальні мережі та Інтернет змушують підлітків втрачати контроль над часом та все більше «занурюють» у віртуальний світ. Відповіді досить прості : дехто намагається компенсувати відсутність спілкування та друзів в реальному житті, хтось після пережитих невдач шукає розради у штучному світі, а дехто має забагато вільного часу, тому це найкращий спосіб себе чимось зайняти.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості, соціальні мережі, Інтернет.

Belyakova Svitlana Mykolaivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Shpychak Valentyna Serhiivna Master's Degree, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (066)840-16-75

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS' DEPENDENCY ON SOCIAL NETWORKS

Annotation. The modern world, particularly Ukraine, increasingly faces the problem of young people's dependency on communication via social networks. The priorities of such communication include a large circle of contacts, access to current information, the creation of interest-based groups to discuss important topics, opportunities to showcase achievements and gain recognition, job searching, making new acquaintances, exchanging media materials, and more. Over a dozen popular social platforms operate within today's Internet environment, and nearly everyone, especially the youth, is registered on at least one of them.

This article examines the concept of adolescents' dependency on social networks through the lens of psychological characteristics. It studies the motives that encourage teenagers to spend significant portions of their lives in the virtual world, prioritize communication on social networks, and the consequences of losing control over their time spent in the digital environment.

The issue of social media dependency is examined by researchers within the framework of Internet addiction. Numerous modern scientific studies are devoted to this topic, focusing primarily on the dangers of excessive use of the Internet.

Internet addiction has already become not just a problem but is equated with an illness. The pressing question that becomes more urgent every year is: why do social networks and the Internet lead teenagers to lose control over their time and "immerse" themselves more deeply in the virtual world? The answers are straightforward: some seek to compensate for a lack of communication and friends in real life, others find solace in the artificial world after experiencing failures, and some have an abundance of free time, making it the easiest way to occupy themselves.

Keywords: socio-psychological characteristics, social networks, Internet.

Постановка проблеми. Проблеми сьогоднішньої України, воєнні дії та карантинні обмеження змусили молодь пристосовуватися до дистанційного навчання, що зумовило ще більше використання інтернет-мережі та соціальних платформ. Тому, в таких умовах стає важче відмежувати корисне використання та залежність. Сучасна молодь навчається та працює за

допомогою інтернету, планує відпочинки та дозвілля, купує, продає товари та послуги, знайомиться, спілкується та навіть одружується за допомогою інтернет-мережі.

З одного боку використання соціальних мереж та Інтернету – це зручність, економія часу та практичність але неправильне їх використання веде до поганих наслідків. Втрата контролю проведеного часу в мережі призводить до справжньої проблеми. З'являються труднощі в спілкуванні, знайомстві з новими людьми, налагодженні комунікацій. Підліток починає сторонитися реального спілкування та замикається в собі. З часом з'являється безсоння та погане самопочуття. Звичайне користування переростає в залежність, яка прирівнюється до алкогольної залежності чи наркоманії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування та виникнення залежності підлітків від соціальних мереж присвячено багато сучасних наукових досліджень, де головна увага зосереджена на небезпеці надмірного використання Інтернет-мережі. Питання Інтернет-залежності вперше підняли такі вчені: Янг К., А.Голберг. Про особливості підліткового віку та формування залежностей говорили Дж.Рідчардсон, К.Г.Дмітрієва, Ю.І.Фролова, Е.А.Сіденко, С.Максименко, О.Скрипченко. Про вплив швидкого перегляду сайтів на здатність аналітичного мислення писав Ніколас Карр. Проводив дослідження Н.С. Хомернік щодо часу проведеного онлайн в соціальних мережах. О.Коваленко, Г.Яворська досліджували риси характеру підлітків, які мають схильність до Інтернет-залежності.

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей залежності підлітків від соціальних мереж.

Виклад основного матеріалу.

Останніми роками необхідність використання інтернету зросла в рази. Це стало невід'ємною частиною нашого життя. Звичайний ранковий ритуал за чашкою кави чи пошук необхідної інформації, спілкування з друзями чи листування з колегою. Використання інтернету та соціальних мереж займає все більше нашого часу. Звичайно, інтернет – це збірка всіх знань та надбань людства, це безумовно зручно та корисно для використання. Сучасна молодь навчається та працює за допомогою інтернету, планує відпочинки та дозвілля, купує, продає товари та послуги, знайомиться, спілкується та навіть одружується за допомогою інтернет-мережі.

Отже, інтернет має велику кількість переваг та позитивних аспектів, але поряд з цим проявляється інша сторона «медалі» – інтернет-залежність. Дана залежність може виникнути при неконтрольованому використанні інтернету, що призводить до бажання постійного підключення, а в результаті зниження здатності до самоконтролю та контролю активності у віртуальному світі. В такому стані людина здатна ігнорувати життєво необхідні потреби в харчуванні, відпочинку, активному спілкуванні тощо.

Дана залежність давно потрапила в поле зору психологів, адже її прирівнюють до алкоголізму та наркоманії. Тривале перебування в інтернет-просторі призводить до зміни свідомості, поведінки та суттєвого погіршення здоров'я (виснаження, втома, головний біль, безсоння). Ці зміни знижують активність мозку, здатність навчатися, мислити та аналізувати.

А.Голдберг в 1995 році запропонував термін «Інтернет-залежність» щоб охарактеризувати нову форму залежності, що відповідає всім законам залежної поведінки та виражається в неприродньо-хворобливому бажанні постійного користування Інтернетом. Голдберг характеризує Інтернет-залежність як такий, що «має згубний вплив на побутову, навчальну, соціальну, робочу, сімейну, фінансову чи психологічну сфери діяльності».

На його думку, можна констатувати Інтернет - залежність при наявності 3 пунктів з наступних:

1. Кількість проведеного часу в Інтрнет-мережі, яка приносить задоволення постійно зростає. Часом людина відчуває ейфорію від спілкування в соціальних мережах чи певних групах.

2. За умови зменшення часу перебування в мережі – ефект значно знижується.

Примітка: вищезазначені пункти пояснюють природу виникнення такого феномену як толерантність. До прикладу можна привести залежних від алкоголю, наркотичних речовин чи тютюну, яким потрібно збільшувати збільшувати дозування задля отримання задоволення. Для Інтернет-залежних цим «дозуванням» слугує час витрачений на мережу.

3. Користувач намагається здійснювати контроль часу перебування у віртуальному світі, зменшуючи його.

4. Обмеження використання Інтернет-мережі чи скорочення часу спілкування в соціальних мережах створюють негативні наслідки для фізичного та психічного здоров′я людини, а саме: тривога, роздратованість, емоційне збудження, рухова активність (неконтрольовані довільні рухи пальцями), постійні думки про мережу та наявність нових повідомлень і т.д. [7].

В роботах К.Янг описані негативні феномени, які проявляються в умовах застосування інформаційних технологій: залежність від комп'ютера; «Інформаційне перевантаження»; патологічна прихильність до гри на гроші, аукціонів в мережі або покупок через сайти; залежність від спілкування в чатах, групових іграх і телеконференціях, від встановлення в ході такого спілкування дружніх відносин, що може привести до заміни реальних відносин на віртуальні. [3, с. 24-29]

Спілкування в інтернет-мережі настільки затягує користувача, що він не бачить потреби в живому спілкуванні. Відправити повідомлення чи привітання куди простіше ніж спланувати зустріч. В результаті спостерігається погіршення розумової діяльності, навички «живого» реального спілкування повністю втрачаються. Ще один фактор що призводить до залежності-

можливість купувати речі чи продукти через мережу Інтернет. Не потрібно виходити з дому, шукати потрібний магазин, витрачати час на поїздку все можна замовити в декілька кліків.

В результаті, здавалося б, Інтернет-мережа це зручність, економія часу, практичність, але неправильне її використання веде до поганих наслідків.

Неконтрольоване використання мережі призводить до справжньої проблеми. Людина заглиблюючись у віртуальний світ «випадає» з реальності. Спілкування наживо стає випробуванням, що з часом веде до замкнутості та відсторонення. [5].

Результатом ненормованого використання інтернет мережі, соціальних мереж є погіршення здоров'я як фізичного, так і психічного. Спостерігається зниження розумової діяльності та збільшення психічних розладів. На фізичному рівні виникають проблеми із зором, в результаті довготривалого проводження біля монітору, захворювання хребта і суглобів, зниження тонусу м'язів від малоактивного способу життя, порушення сну та безсоння.

Ще одним негативним пунктом Інтернет-залежності – є погіршення стосунків батьків та дітей, друзів та між подружжям. Виникають непорозуміння та сварки через відсутність спілкування, коли вся увага привернута до гаджета, а не до членів родини. Спілкування між в сім'ї зводиться до мінімуму. Руйнуються відносини, дружба, а намагання відволікти залежного тільки дратують його та викликають негативні емоції (злість, агресію) [5].

Існує ряд причин виникнення залежності від інтернет-мережі та соціальних мереж. Психологи їх об'єднали в п'ять основних видів.

Отже, перший – спілкування в соціальних мережах. Ця залежність стрімко розповсюджується серед населення. Велика кількість месседж-додатків, чати, соціальні мережі, форуми та інші місця для спілкування непомітно призводять до Інтернет-залежності. Головна вікова категорія, яка підпадає до групи ризику – підлітки. Невміння будувати живе спілкування, труднощі в комунікації змушують їх з головою заглиблюватися у віртуальний світ спілкування.

Є певні підстави чому саме в підлітків найвищий рівень ризику виникнення Інтернет-залежності. Саме на цьому етапі розвитку дитини організм набуває кардинальних змін, як фізичних так і психічних. Відбувається гормональна перебудова організму. Підліток стикається з проблемою побудови нових відносин, спілкування з однолітками та комунікації з протилежною статтю. До прикладу, підліток, який має вищезазначені проблеми в реальному житті, може мати активне спілкування у віртуальному світі соціальних мереж [5].

Віртуальне спілкування дає необмежені можливості в прояві фантазії. Можливість вигадати те життя, про яке мрієш і залишатися в рамках цих образів стає головною причиною Інтернет-залежності серед молоді. Інтернет –

простір дає можливість замкнутим людям проявити себе так, як це не вдається в реальному житті, стати популярним та мати багато друзів, вступити до різних груп та обмінюватися інформацією в певних колах.

Ще одним фактором залежності може стати страх публічних виступів чи будь-якого самовираження. Маючи талант до написання віршів, поезії або іншого виду мистецтва людина може соромитися проявлятися серед суспільства, боячись осуду. Саме соціальні мережі та інтернет-простір дають можливість реалізуватися та відкритися в повній мірі, адже можна залишитися невідомим тобто анонімним.

В інтернет-мережі людина не стикається з реальним опонентом, тому набагато простіше висловлювати думку, відстоювати свою точку зору, та доводити правоту абсолютно не переймаючись що їх можуть не схвалити чи не зрозуміти.

Наступний вид залежності – це інформаційна Інтернет-залежність, тобто потреба в постійному пошуку нової інформації. Прикладом цього може бути те, що деякі люди починають читати інформацію котра цікавить їх, а закінчити читати абсолютно про інший речі, які навіть їх не хвилювали. Такий пошук інформації не має ніякої мети і сенсу, так як людина просто блукає по базах даних енциклопедій, читає статті одну за іншою, різні замітки, постійно переходить за посиланнями на інші статті. У підсумку таке блукання по мережі призводить до того, що людина втрачає продуктивність і отримує інформаційне перевантаження [3, 190 с.].

Наступний вид залежності – ігрова. На просторах інтернету безліч цікавих та привабливих для підлітка ігор. Легкість проходження рівнів та віртуальне винагородження «затягує» гравця. Все більше занурюючись в гру, він вже нездатний від неї відірватися, постійно заходить в мережу щоб виконати завдання. Наступник кроком стає реальний донат задля підвищення рейтингу або збільшення можливостей у грі. Швидкий та гарний результат гри приносить короткочасне задоволення та змушує людину пишатися собою. [3].

Питання, яке стає нагальним з кожним роком – чому соціальні мережі та Інтернет загалом так «затягують» людей. Відповіді досить прості: дехто намагається компенсувати відсутність спілкування та друзів в реальному житті, хтось після пережитих невдач шукає розради у віртуальному світі, а дехто має забагато вільного часу, тому це найкращий спосіб себе чимось зайняти. Але є така категорія людей, яка прагне проказати свою перевагу над іншими, особливо це відноситься до онлайн-ігор де є «суперники». Для досягнення високих результатів, наприклад у спорті, потрібно докласти багато зусиль, щоб перемогти суперника – потрібно постійно тренуватися, а от в інтернет-грі все набагато простіше. Витрачати потрібно лише свій час і більше ніяких старань не потрібно. Дуже часто залежні гравці вкладають в гру реальні гроші, щоб підвищити свій рівень, або купити необхідну річ для свого героя, або збільшити кількість «життів» та спроб проходження рівнів. Вириваючись

вперед на декілька рівнів від противника гравець відчуває радість, іноді це відчуття ейфорії що суперник далеко позаду. Для ще більшого прогресу користувач цілодобово проводить час в грі, збільшуючи розрив між опонентом. Залежний починає ігнорувати свої фізичні потреби в їжі, відпочину і звикає з таким режимом життя. [2]. Ще одним фактором є рейтинг, тобто отримання певної кількості балів чи вподобайок, схвалення або навпаки «хейту», кількість повідомлень та коментарів. Ці моменти приносять певне задоволення та приковують увагу до мереж. Часто користувачі задля підвищення свого рейтингу платять гроші щоб отримати більшу кількість балів чи отримати підтримку в спірних питаннях. Звичайно таким шляхом легше отримати перевагу, але це не може принести повного задоволення.

Четвертий вид залежності – азартні онлайн ігри. Все більшості популярності набувають онлайн казино, які є набагато доступніші від звичайних гральних закладів. Щодня з'являється велика кількість нових користувачів.

Американською Асоціацією Психологів було визначено, що залежність від онлайн ігор чи ігрових автоматів набагато менша ніж від азартних ігор. Бажання заробити «легких» грошей змушує людей грати в ігри, де ставкою є гроші. Саме тому найбільш під вплив попадають підлітки. Невміння вчасно зупинитися приводить до залежності. Хоча залежний вважає що може припинити грати, та це не так. Підліток, не виходячи з дому, може програти величезну суму грошей, а далі, як звичайний ігроман, придумує цілі історії для отримання коштів щоб закрити борги [2].

П'ятий вид Інтернет-залежності – кіберсексуальний потяг, тобто пошук та перегляд відеоконтенту сексуального характеру, порнофільмів та заняття віртуальним сексом. Здавалося б це не є великою проблемою, та це тільки на перший погляд. Насправді це велика проблема, яка стосується як окремої людини чи сім'ї так і суспільства в цілому. Це є причиною непорозумінь і навіть розпаду подружніх пар. Бажання одного з пари задовольняти свої інтимні потреби за допомогою Інтернету призводять до охолодження відносин та зменшення спілкування, відбувається емоційний розрив між рідними та близькими людьми, з'являються проблеми на роботі та у навчанні [6]. Існує ряд причин даної залежності: складні відносини між партнерами, сексуальна незадоволеність, різні погляди подружжя, недостатньо уваги та спілкування, коли в цей час Інтернет дає можливість постійної доступності, можливість анонімності, ніяких зобов'язань та вседозволеність.

Основні симптоми Інтернет-залежності:

– постійні думки про віртуальне життя;
– ейфорія та радість від перебування в мережі та поганий настрій за відсутності Інтернету;
– довгий час сидіння перед монітором, ігнорування прогулянок на свіжому повітрі;

– спілкування з друзями та рідними зводиться до мінімуму і переноситься в площину соціальних мереж;
– ігнорування особистих зустрічей та гостей;
– нав'язливе бажання оновити сторінку та перевірити мережу;
– змінюється емоційний стан залежного, він стає дратівливим, агресивним і зривається на інших;
– ігнорування потреби в їжі, здоровому сні та відпочинку, постійне бажання бути онлайн;
– залежний перестає отримувати задоволення від реального спілкування;
– проблеми на фізичному рівні – біль в суглобах та спині, головний біль, збільшення або зменшення ваги, безсоння, нічні кошмари;
– тривожність та депресивний стан;
– втрата контролю над часом проведеним в мережі. Іноді спілкування затягує і з пари хвилин переростає в години.
– залежний стає безвідповідальним, ігнорує важливі зустрічі чи дзвінки, не виконує свої обов'язки;
– хаотичне блукання по мережі, відкриття великої кількості сайтів без нагальної потреби;
– користувач починає витрачати гроші на постійне оновлення мережі, сучасне потужне обладнання, на інші інтернет-потреби;
– замовчуються фінансові витрати перед рідними та близькими людьми;
– порушення режиму здорового харчування;
– часте нагадування від близьких та рідних людей, що користувач зловживає Інтернет-мережею, багато часу проводить у соціальних мережах, ігнорує свої обов'язки, забуває про важливі справи та зустрічі [4].

Ознаки Інтернет-залежності у підлітків:

– зменшення уваги та погіршення пам'яті;
– перепади настрою від апатії до радості;
– поява фобій та страхів;
– з'являються симптоми депресії;
– емоційна холодність;
– виникнення проблем з навчанням, регулярні пропуски занять, погана успішність;
– різка реакція на критику чи зауваження щодо проведеного часу в Інтернет-мережі;
– відчуження та небажання спілкуватися з рідними людьми;
– зміна кола спілкування;

– поява грошових боргів, зникнення цінних речей та коштів;
– підліток стає схильний до брехні та обману [4], [1].

Виникнення залежності або психічного відхилення не буває раптовим, тому в Інтернет – залежності також є стадії розвитку, які є схожими з іншими залежностями.

На першій стадії відбувається знайомство з мережею Інтернет. Користувач невпевнено вивчає можливості мережі, відкриває нові сайти та відшукує потрібну інформацію. Поступово вимальовується сфера інтересів, зав'язується спілкування з однодумцями, з'являються нові друзі. Помалу віртуальний світ починає компенсувати недостатність спілкування реального життя.

Друга стадія – початок формування залежності. Час проводження в соціальних мережах збільшується. Віртуальне життя приносить більше задоволення ніж реальне. З'являються нав'язливі думки перевірити пошту чи просто відвідати сайти. Одні користувачі є пасивними спостерігачами нових та цікавих контентів, інші активно спілкуються, створюють нові публікації, намагаються заробити гроші в Інтернет-мережі.

Остання стадія має хронічну форму. Бажання активності в мережі зменшується, що змушує повертатися до реального життя. Користувач це робить з великим небажанням. Підліток ще має залежність, але не так активну. Вона виражається яскравіше при стресових станах, або коли з'являється нова цікава інформація [3].

Інтернет-залежність це «хвороба» для тих підлітків, які мають труднощі у спілкуванні, непорозумінні із близькими, побудові екологічних відносин з однолітками. В результаті знаходиться найлегший шлях вирішення проблеми – віртуальний світ, спілкування у соціальних мережах. Таким чином мережа дає легку можливість знайти нових друзів, співрозмовників, прихильників та однодумців, що дуже приваблює замкнутих в собі та закомплексованих підлітків. Наслідком цього і є формування залежності від соціальних мереж та Інтернету загалом.

Підлітковий вік – складний час, один з найважчих етапів життя. Для дитини ще не повністю зрозумілий світ дорослих, їй важко визначитись зі своїм «Я». Психіка дитини в пубертатний період стає максимально ранимою та уразливою. Підліток переживає високу тривожність, можлива схильність до депресії, низька самооцінка, залежність від думки мікросоціального оточення. В цей час гостро відчуваються невдачі та програші. В пошуку друзів та підтримки підліток стикається з труднощами. Тому в нагоді стають соціальні мережі. Легкість в спілкуванні та пошуку однодумців затягує дитину у віртуальний світ, що з часом призводить до залежності.

З метою виявлення соціально-психологічних особливостей прояву залежності підлітків від соціальних мереж було використано наступні

методики: тест виявлення ігрової залежності (за авторства Д.Такера); тест на виявлення інтернет-залежності (розроблений Кімберлі Янг); опитувальник поведінки в Інтернеті (розроблений Жичкіною А.Є).; тест на виявлення комп'ютерної залежності (за авторства А.Р. Дроздікової-Заріпової та А.Р. Шакурової); скринінгова діагностика комп'ютерної залежності (автори: Л.М. Юр'єва та Т.Ю. Больбот).

В результаті проведеної діагностики на виявлення інтернет-залежності серед підлітків отримали наступні результати:

– 27%, а це 15 підлітків мають нормальний рівень використання Інтернету. Соціальні мережі відіграють роль зв'язку і не впливають а особисте життя дитини.

– Легкий ступінь інтернет-залежності має 44% опитуваних, а це 24 дитини. На даному рівні підлітки все ж обирають «живе» спілкування, але мають схильність та прив'язку до віртуального світу.

– Помірний ступінь інтернет-залежності мають 29%, тобто 16 з опитуваних підлітків. Підліток користується Інтернет-мережею на рівні, що веде до негативних наслідків.

– Серед опитуваних немає підлітків, які повність залежні від віртуального світу.

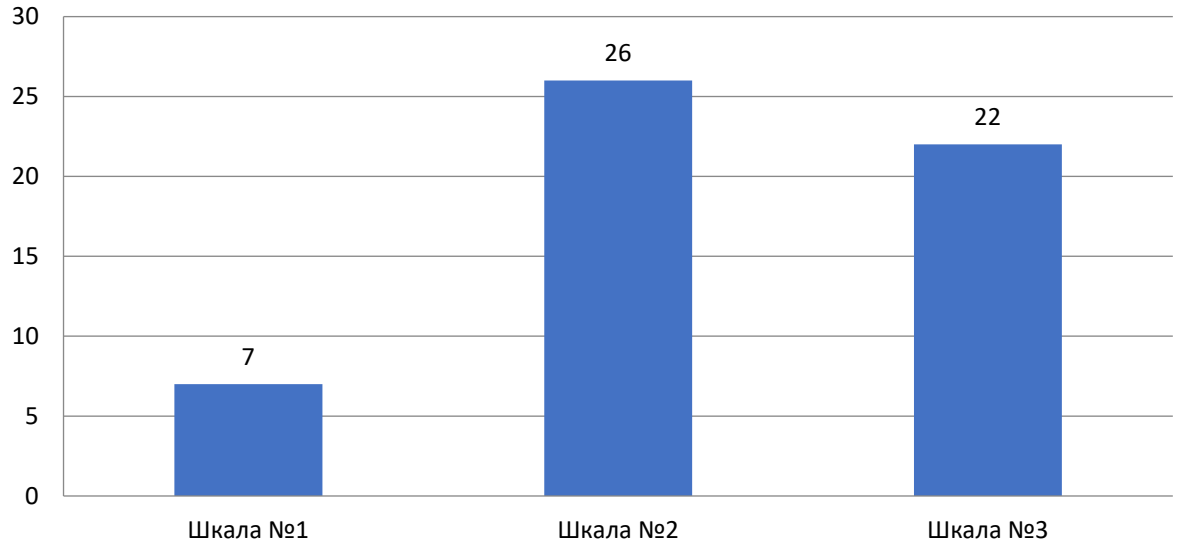

Рис. 1. Результати діагностики Інтернет-залежності за методикою Кімберлі Янг

Для порівняння візьмемо результати проведеної діагностики на комп'ютерну залежність А.Р. Дроздікової-Заріпової та А.Р. Шакурової.

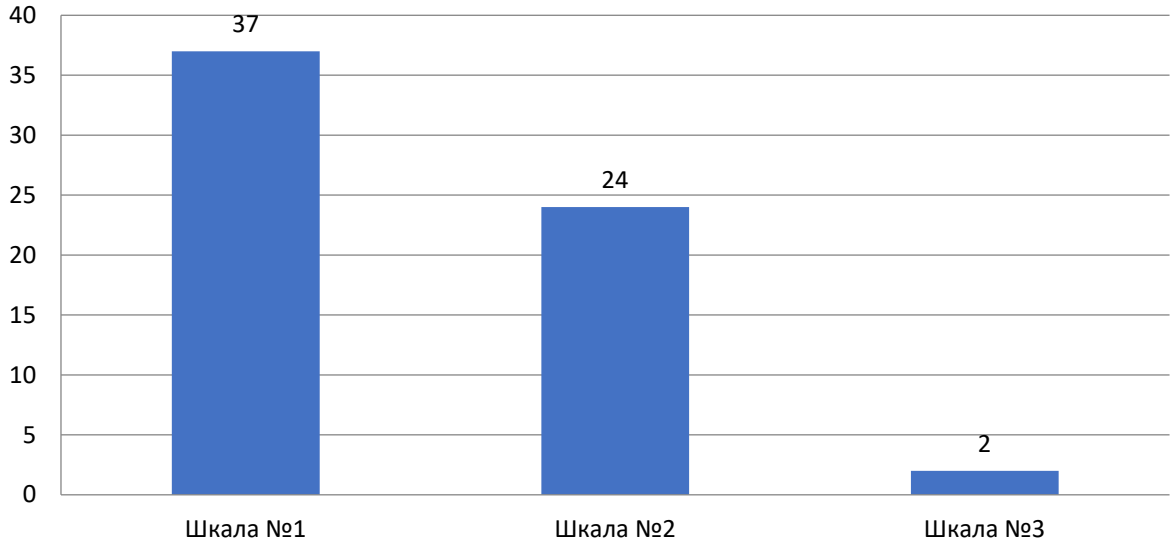

Рис. 2. Результати тесту на виявлення комп'ютерної залежності (А.Р. Дроздікова-Заріпова та А.Р. Шакурова

Отже, 37 підлітків (59%), мають низький рівень інтернет-залежності. Використання соціальних мереж та Інтернет-мережі знаходяться на контрольованому рівні. Підліток здатен вчасно завершити перебування в мережі. ; 24 дитини (38%) – має середній рівень залежності, що говорить про формування схильності до інтернет-залежності. Підлітки занурюються у віртуальний світ, використовують мережу для знайомства з новими людьми, спілкування, обміном інформацією та відпочинку. Соціальні мережі дають можливість відчути себе частиною спільноти, завести багато друзів та мати підтримку. На даному етапі важливо не переступити межу контрольованості часу перебування в інтернеті, бо це веде до негативних наслідків; 2 дітей (3%) - мають високий рівень залежності. Даний етап відзначається щоденним відвідуванням Інтернету та соціальних мереж. Підлітки перебувають в мережі більше запланованого часу, нехтують особистими справами у зв'язку з перебуванням он-лайн. Часто, такі діти забувають про свої базові потреби у харчуванні та сні, що приводить до проблем зі здоров'ям. Більше того, інтернет-залежні підлітки нехтують своїми обов'язками, що нерідко призводить до проблем у навчанні та соціумі.

За результатами двох досліджень можна сказати, що відсоток підлітків, які користуються соціальними мережами на рівні, що веде до негативних наслідків складає в середньому 33,5%, а це 17 дітей з 50 опитуваних.

Висновки. Інтернет-залежність порівняно нова форма залежності, яка потрапила в поле зору сучасних психологів. Вона може виникнути та розвиватися в результаті довготривалого перебування у мережі, зниження самоконтролю та збільшення активності у соціальних мережах. Інтернет-залежність може розвинутися у будь-кого не залежно від статі чи вікової групи, але найбільш вразливими є підлітки. Головною проблемою виникнення

та розвитку залежності від соціальних мереж у підлітків стають невпевненість у собі, складність у самовираженні та сором'язливість. підліток намагається «втекти» від своїх проблем, незадоволеності своїм життям. Саме тому для вирішення проблеми залежної поведінки необхідно працювати над індивідуально-особистісними особливостями дитини, тобто спрямувати психокорекцію на підвищення самооцінки, позитивного відношення до особистого «Я», впевненості в собі, вміння долати життєві труднощі, навичок комунікації та легкої інтеграції у доросле життя. Особливу увагу потрібно приділити емоційному стану підлітка – навчити вільно виражати позитивні емоції.

Література:

1. Максимова Н.Ю. Психологічні аспекти профілактики алкоголізму та наркоманії підлітків: методичний посібник. К.: ІСДО, 1995. 144 с.
2. Боярова К.В. Кібер-аддикція: ще один вид залежності. Вісник Харківського Національного Університету. Серія "Психологія". 2003. №599. 41–45 с.
3. Больбот Т.Ю. Фактори ризику розвитку комп'ютерної залежності в осіб молодого віку. Укр. вісн. психоневрології. 2004. Т. 12 , вип. 4. 75–80 с.
4. Вакуліч Т.М. Психологічні чинники запобігання Інтернет-залежності підлітків. Т.М. Вакуліч. Текст: дис. канд. наук. 2006.
5. Карабин Т.В. Особливості міжособистісного спілкування в мережі "Internet". Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К., 2002.
6. "Internet Sex Addiction: A Review of Empirical Research" Марка Д. Гріффітса (2012).
7. Белінська І.А. Психологічні чинники формування особистості підлітків у сучасній сім'ї. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. С.Д. Максименка. К., 2000. Т.1,,
8. Двіжона О.В. Психокоренційна робота із схильними до асоціальної поведінки підлітками. Актуальні проблеми психології. Том. І.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, ч.7. С. 45–51.
9. Вакуліч Т.М. Інтернет-залежність як новий вид адиктивної поведінки. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологія. За ред. Долинської Л.В. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип.7(31)

References:

1. Maksimova, N.Ju. (1995). *Psihologichni aspekti profilaktiki alkogolizmu ta narkomanii pidlitkiv [Psychological aspects of prevention of alcoholism and drug addiction in adolescents*]. K.: ISDO [in Ukrainian].
2. Bojarova, K.V. (2003). Kiber-addikcija: shhe odin vid zalezhnosti [Cyber-addiction: another type of addiction]. *Visnik Harkivs'kogo Nacional'nogo Universitetu. Serija "Psihologija" - Bulletin of the Kharkiv National University. Series "Psychology"*, 599, 41–45 [in Ukrainian].
3. Bol'bot, T.Ju. (2004). Faktori riziku rozvitku komp'juternoї zalezhnosti v osib molodogo viku [Risk factors for the development of computer addiction in young people]. *Ukr. visn. Psihonevrologii - Ukr. Visn. Psychoneurology*, 12 , 4, 75–80 [in Ukrainian].
4. Vakulich, T.M. (2006). Psihologichni chinniki zapobigannja Internet-zalezhnosti pidlitkiv [Psychological factors in the prevention of Internet addiction in adolescents]. *Candidate's thesis.* [in Ukrainian].

5. Karabin, T.V. (2002). Osoblivosti mizhosobistisnogo spilkuvannja v merezhi “Internet” [Peculiarities of interpersonal communication on the Internet]. *Aktual'ni problemi psihologiї - Current Problems of Psychology*, 1. [in Ukrainian].

6. *"Internet Sex Addiction: A Review of Empirical Research" Marka D. Griffitsa* [in English].

7. Belins'ka, I.A. (2000). Psihologichni chinniki formuvannja osobistosti pidlitkiv u suchasnij sim’ї [Psychological Factors of Adolescent Personality Formation in a Modern Family]. *Problemi zagal'noї ta pedagogichnoї psihologiї - Problems of General and Pedagogical Psychology*, 1. [in Ukrainian].

8. Dvizhona, O.V. (2002). Psihokorencijna robota iz shil'nimi do asocial'noї povedinki pidlitkami [Psychocorrectional Work with Adolescents Prone to Asocial Behavior]. *Aktual'ni problemi psihologiї - Current Problems of Psychology*, I, 7, 45–51 [in Ukrainian].

9. Vakulich, T.M. (2005). Internet-zalezhnist' jak novij vid adiktivnoї povedinki [Internet addiction as a new type of addictive behavior]. *Naukovij chasopis NPU imeni M.P. Dragomanova - Scientific journal of the National Polytechnic University named after M.P. Dragomanov*, 12, 7(31) [in Ukrainian].

УДК 159.97:616.89(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1433-1439

Бобилева Яна В'ячеславівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Хортицька національна академія, м. Запоріжжя, тел.: (061) 283-20-01, https://orcid.org/0000-0002-1039-2963

Сорока Діана Геннадіївна доктор філософії, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи, Хортицька національна академія, м. Запоріжжя, тел.: (099) 740-17-73, https://orcid.org/0009-0002-7689-1543

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В ЛІКУВАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ УСТАНОВАХ

Анотація. Сьогодення диктує суспільству свої вимоги, особливого значення набуває реабілітаційне спрямування. Присутність психолога в лікувально-реабілітаційних установах дає можливість створити умови для прискорення одужання, подолання стресу, який пов'язаний з хворобою або іншими негативними факторами, які впливають на здоров'я людини.

Значенню психології в медицині приділяли ще в стародавні часи, звертали увагу на душевний стан людини, який впливав на її самопочуття і швидкість одужання.

Зв'язок медицини і психології дуже тісний, оскільки фізичне здоров'я не можливе без психічного здоров'я. Психолог, який працює з хворими і медичним персоналом повинен володіти знаннями не тільки психології, а й медицини, особливостями захворювань, специфікою спілкування з хворими, дотримуватись етичних принципів в роботі.

Медична психологія пройшла довгий шлях розвитку і сьогодні психологи займаються не тільки вирішенням проблем хворого, а й збереженням і підвищенням психологічного здоров'я населення, профілактикою психічних розладів, підвищення психічних ресурсів. За даними останніх досліджень, близько 70% пацієнтів з хронічними захворюваннями відчувають значний психологічний дистрес і потребують допомоги та підтримки фахівців. Особливість роботи психолога в медичній сфері відрізняється тим, що він працює не тільки з пацієнтами, а й з їх родичами та медичним персоналом, виконує важливу роль у забезпеченні психологічного комфорту, сприяє підвищенню якості життя як пацієнтів, так і медичного персоналу. Психолог в лікувально-реабілітаційній установі не просто спостерігач, а активний учасник процесу лікування та реабілітації. Важливим аспектом роботи психолога в лікувально – реабілітаційних установах є проведення якісної діагностики, виявлення психологічних проблем, пов'язаних з хворобою, оцінка емоційного стану пацієнта,

на якій буде побудовано подальший індивідуальний план відновлення емоційного та фізичного стану пацієнта.

Ключові слова: психолог, клінічний психолог, лікувально-реабілітаційні установи, психологічна допомога, медична психологія, психопрофілактика, психотерапія, пацієнти, медичний персонал, здоров'язбереження.

Bobyleva Yana Vyacheslavivna Doctor of Philosophy, Associate Professor, Department of Psychology and Social Work, Khortytsia National Academy, Zaporizhzhia, tel.: (061) 283-20-01, https://orcid.org/0000-0002-1039-2963

Soroka Diana Hennadiyivna Doctor of Philosophy, senior lecturer of the Department of Psychology and Social Work, Khortytsk National Academy, Zaporizhzhia, tel.: (099) 740-17-73, https://orcid.org/0009-0002-7689-1543

SPECIFICS OF A PSYCHOLOGIST'S WORK IN MEDICAL AND REHABILITATION FACILITIES

Abstract. The present dictates its requirements to society, and the rehabilitation direction is of particular importance. The presence of a psychologist in medical and rehabilitation institutions makes it possible to create conditions for accelerating recovery, overcoming stress associated with illness or other negative factors that affect human health.

The importance of psychology in medicine has been emphasized since ancient times, when attention was paid to the state of mind of a person, which influenced his or her well-being and the speed of recovery.

The connection between medicine and psychology is very close, as physical health is not possible without mental health. A psychologist who works with patients and medical staff must have knowledge not only of psychology but also of medicine, the peculiarities of diseases, the specifics of communication with patients, and adhere to ethical principles in their work.

Medical psychology has come a long way, and today psychologists are engaged not only in solving the patient's problems, but also in maintaining and improving the psychological health of the population, preventing mental disorders, and increasing mental resources. According to recent studies, about 70% of patients with chronic diseases experience significant psychological distress and need the help and support of specialists. The peculiarity of a psychologist's work in the medical field is that he or she works not only with patients but also with their relatives and medical staff, plays an important role in providing psychological comfort, contributes to improving the quality of life of both patients and medical staff. An important aspect of a psychologist's work in medical and rehabilitation institutions is to conduct high-quality diagnostics, identify psychological problems associated with the disease, and assess the patient's emotional state, which will be used to build a further individual plan for restoring the patient's emotional and physical state.

Keywords: psychologist, clinical psychologist, medical and rehabilitation institutions, psychological care, medical psychology, psychoprophylaxis, psychotherapy, patients, medical staff, health care.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні актуальним питанням є здоров'язбереження населення Це комплексне питання, яке має медичний, соціальний та економічний виміри. Це пов'язано з багатьма питаннями: воєнний стан в країні, пандемія COVID-19, збільшення хронічних захворювань, зміна клімату та ін.

Реформування системи охорони здоров'я спрямоване на підсилення професіоналами в галузі психології мультидисципланарних команд, що надають реабілітаційну та медичну допомогу. Це питання відображено і затверджено наказом МОЗ «Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2002 року № 385» від 30.09.2022 № 1782. В документі зазначено, що до Переліку посад професіоналів із вищою немедичною освітою введено посаду клінічного психолога та психотерапевта та визначено вимоги до спеціальності та спеціалізації цих фахівців. [3]

Клінічний психолог відіграє надзвичайно важливу роль у збереженні та покращенні здоров'я людей. Його діяльність охоплює широкий спектр напрямів, від профілактики психологічних проблем до реабілітації після важких життєвих подій. Психологічне здоров'я тісно пов'язане з фізичним, оскільки стрес, тривога, депресія можуть негативно впливати на імунну систему, серцево-судинну систему та інші органи. Завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти людям краще зрозуміти самих себе та свої емоції, навчити навичкам необхідним для подолання життєвих труднощів. [1]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості діяльності психолога в лікувально-реабілітаційних установах розглядають в своїх роботах Бочелюк В.Й., Горбатюк С.М., Панов М.С., Спицька Л.В., Федоренко Р.П., Хлівна О.М., Дучимінська Т.І., Магдисюк Л.І., Борцевич С.В. та інші вітчизняні науковці, які розглядають питання змісту психологічної допомоги в клініці, дають характеристики найбільш поширених методів психодіагностики обґрунтовують роль психолога у системі комплексної реабілітації. [1,2,3,4,5]

Мета статті – висвітлення особливостей діяльності психолога в лікувально-реабілітаційних установах, а саме аналіз основних методів медико-психологічного діагностування.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де все більшу увагу приділяють не лише фізичному, а й психічному здоров'ю людини, роль психолога в лікувально-реабілітаційних установах стає все більш значущою. Психолог в таких закладах – це не просто фахівець, а ключова фігура, яка допомагає пацієнтам подолати не лише фізичні недуги, а й пов'язані з ними психологічні труднощі. Роль психолога в лікувально-реабілітаційному процесі

є **комплексною і багатовекторною,** вимагає від фахівця глибоких знань в різних областях психології, оскільки він проводить комплексну діагностику психологічного стану пацієнта, виявляючи емоційні, поведінкові та когнітивні порушення, пов'язані з хворобою, застосовує різноманітні методи психотерапії для зменшення страху, тривоги, депресії, що часто супроводжують хронічні захворювання, надає емоційну підтримку пацієнтам та їх родинам, допомагаючи їм адаптуватися до нових умов життя, сприяє соціальній та психологічній реабілітації, допомагаючи пацієнтам повернутися до звичного життя, проводить профілактичні заходи, спрямовані на запобігання розвитку психологічних ускладнень у хворих. [1,2,4]

На нашу думку, особливу роль в діяльності психолога в лікувально-реабілітаційних установах займає діагностика. Завдяки діагностиці психолог отримує детальну інформацію про психологічний стан пацієнта, його сильні і слабкі сторони, що дозволяє фахівцю розробити індивідуальний план реабілітації, який буде максимально ефективним саме для цього пацієнта.

Як зазначають Р. П. Федоренко, О. М. Хлівна, Т. І. Дучимінська, Л. І. Магдисюк, С. В. Борцевич, які досліджували питання особливостей роботи психолога в клініці: «Найважливіші завдання діяльності медичного психолога полягають у вивченні психологічних особливостей інтелекту, емоційно-вольової сфери і особистості пацієнта, а також психологічних причин виникнення у нього хвороби». [5, С.32] Психолог виконує **широкий спектр функцій** в реабілітаційному процесі і для цього він має досконало володіти методами медико-психологічного вивчення хворого.

До основних методів медико-психологічного вивчення хворого відносяться: клінічна бесіда, спостереження і тестування.

Клінічна бесіда – це спеціалізована форма спілкування між психологом і пацієнтом, під час бесіди психолог збирає інформацію про проблему, з якою звернувся пацієнт, симптоми, почуття, думки. Особливість клінічної бесіди полягає в тому, що вона будується на довірливих відносинах між психологом і пацієнтом, що є важливим для успішної терапії. Важливо зазначити, що під час бесіди психолог може застосовувати різні терапевтичні техніки, такі як заохочення до саморефлексії, вираження почуттів, аналіз поведінки. Метою бесіди є:

- визначення проблеми, що турбує та які труднощі пацієнт відчуває;
- оцінка психічного стану, наявність різних психічних захворювань;
- створення атмосфери і довіри;
- розробка індивідуального плану лікування на основі зібраної інформації.

Результативність бесіди залежить від рівня професійної компетентності практичного психолога, від особистісних властивостей, таких як комунікабельність, толерантність, вміння слухати, спостережливість, і здатність аналізувати ситуацію.

Спостереження – цей метод вважається одним з основних інструментів в клінічній діагностиці. Дозволяє отримувати додаткову інформацію про пацієнта, яка може бути недоступна під час вербального спілкування. Особливість методу спостереження в тому, що дуже часто невербальні сигнали можуть суперечити тому, що говорить пацієнт, доповнювати його слова та допомогти розкрити повну картину емоційного стану пацієнта. Слід зазначити, що цей метод може супроводжувати будь-який діагностичний метод і підвищувати результативність діагностики. [5, С.32]

Тестування – цей метод дозволяє отримати кількісну і якісну інформацію про психічні процеси, особистісні особливості та когнітивні функції особистості. Використовуючи цей метод практичний психолог може більш точно оцінити емоційний стан пацієнта, особливості сприйняття хвороби, стресостійкість та розробити індивідуальний план лікування. Перевагою цього методу є швидке отримання великої кількості інформації про пацієнта, дозволяє виявляти різні прояви і зміни в протіканні захворювання та порівняння з нормативними показниками. Однак, тестування не є самодостатнім методом дослідження, а використовується в комплексі з іншими методами та проводиться індивідуально з пацієнтом.

Як зазначають Р. П. Федоренко, О. М. Хлівна, Т. І. Дучимінська, Л. І. Магдисюк, С. В. Борцевич «У клінічній діагностиці досить часто використовуються такі індивідуальні тести інтелекту як тест Векслера, тести Біне, проби Крепеліна, таблиці Шульте, метод дослідження афазій К. Гольдштейна тощо» [5, С.34] та «проективні тести, тобто засновані на мимовільному прояві (проекції) особистісних якостей клієнта в процесі виконання психодіагностичного завдання. Це, наприклад, тест Роршаха, тест тематичної апперцепції (ТАТ), дитячий тест на апперцепцію (CAT)». [5, С.34]

На основі діагностики робиться висновок в якому відображено результати обстеження стану пацієнта. Результати діагностичних досліджень можуть використовуватися з різною метою: для уточнення діагнозу, розробки індивідуального плану лікування, оцінки ефективності лікування, прогнозування подальшого перебігу хвороби та ін. Це дозволяє вносити необхідні корективи в терапевтичний процес.

Висновки. Роль психолога в сучасній медицині, зокрема в лікувально-реабілітаційних установах, є незаперечною. Глибоке розуміння психологічних аспектів захворювання та реабілітації дозволяє психологу ефективно працювати з пацієнтами, надаючи їм необхідну психологічну підтримку, допомагаючи адаптуватися до нових умов життя та долати психологічні труднощі, пов’язані з хворобою**. Діагностика** є фундаментальною складовою роботи психолога.

Сучасна психологічна реабілітація активно розвивається використовуючи на практиці новітні технології та методи. Це дозволяє зробити процес одужання більш ефективним, доступним і індивідуальним. Наприклад, можли-

вість вільного доступу до інтернету сприяла розвитку телепсихології. Це дозволяє пацієнтам отримувати психологічну допомогу дистанційно, що особливо актуально в умовах воєнного стану в країні, пандемії та для людей з особливими потребами. Віртуальна та доповнена реальність для створення імерсивних середовищ, використання яких допомагають пацієнтам долати страхи, розвивати когнітивні функції, тренувати соціальні навички та інші сучасні технології. Але на нашу думку використання сучасних технологій діагностики та психологічної реабілітації потребує супроводу психолога. Індивідуальний підхід є ключовим фактором успішної психологічної реабілітації.

Література:

1. Бочелюк В.Й. Діяльність психолога у лікувально-профілактичних та реабілітаційних установах [Електронний ресурс] / В.Й. Бочелюк, М.С. Панов, Л.В. Спицька – Режим доступу: http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/31.pdf

2. Горбатюк С.М. Роль медичного психолога у діагностичих, психокорекційних та реабілітаційних заходах [Електронний ресурс] / С.М. Горбатюк - Режим доступу: https://dspace.vnmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3422/%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C_%D0%BC%D0%B5%D0%B4_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85_%D1%83_%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%86_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%B1_%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%85.pdf?sequence=1&isAllowed=y

3. Наказ МОН «У лікарнях будуть працювати клінічні психологи і психотерапевти» [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://medplatforma.com.ua/news/58791-klinichni-psikhologi-i-psikhoterapevti-u-likarnyakh-nakaz-moz

4. Панок В.Г. Основи психологічної допомоги : теорія та практика психоконсультування. [Електронний ресурс] / Панок В.Г. – Режим доступу: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6413/Panok_Chaplak_Andreeva.pdf?sequence=1&isAllowed=y

5. Федоренко Р. П. Психологічна допомога у клініці [Електронний ресурс] / Р.П. Федоренко – Режим доступу: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18827/1/psyhol_dop_klin.pdf

References:

1.Bochelyuk V.Y Panov M.S Spits`ka L.V. (2023). Diyal`nist` psikholoha u likuval`no-profilaktichnikh ta reabilitatsiynikh ustanovakh [Psychologist's work in medical and rehabilitation institutions] Retrieved from http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/31.pdf [in Ukrainian].

2.Horbatyuk S.M. (2013) Rol` medichnoho psikholoha u diahnostichikh, psikhokorektsiynikh ta reabilitatsiynikh zakhodakh [The role of a medical psychologist in diagnostic, psychocorrectional and rehabilitation measures] Retrieved from: https://dspace.vnmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3422/%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C_%D0%BC%D0%B5%D0%B4_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85_%D1%83_%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%86_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%B1_%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%85.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

3. Nakaz MOZ «Klinichni psikholohi i psikhoterapevti u likarnyakh» [Order of the Ministry of Education and Science “Clinical psychologists and psychotherapists will work in hospitals”] Retrieved from: https://medplatforma.com.ua/news/58791-klinichni-psikhologi-i-psikhoterapevti-u-likarnyakh-nakaz-moz [in Ukrainian].

4. Panok V.H. (2019) Osnovi psikholohichnoyi dopomohi: teoriya ta praktika psikho-konsul`tuvannya [Fundamentals of psychological assistance: theory and practice of psychological counseling.] Retrieved from: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6413/Panok_Chaplak_Andreeva.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

5. Fedorenko R.P. (2018) Psikholohichna dopomoha u klinitsi. [Psychological assistance in the clinic] Retrieved from: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18827/1/psyhol_dop_klin.pdf [in Ukrainian].

УДК 159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1440-1451

Богдан Іван Іванович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0004-5367-0937

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВЕРБАЛЬНИХ І НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ

Анотація. Стаття присвячена визначенню психологічних особливостей застосування вербальних і невербальних засобів у діловому спілкуванні. З'ясовано, що геть усі бізнесмени, керівники підрозділів й певні фахівці регулярно спілкуються з колегами, бізнес-партнерами або рештою людей. Загальновизнано, що вправність керівника закладу належно організовувати ділову комунікацію має безпосередній вплив на роботу самого закладу і його власну репутацію. Слід зауважити, що в будь-якій світовій державі активно навчають цьому вмінню. Ділова комунікація передбачає передусім спілкування й різноманітні зустрічі, що визнаються в обставинах сьогодення потрібною складовою співробітництва. Саме під час здійснення такої комунікації у співрозмовників формується своя власна точка зору один про одного, вони обмінюються ідеями й потрібною інформацією. Загальновизнано, що тільки в разі певного налагодження таких заходів можна досягти не лише очікуваної результативності, а також одночасно не образити будь-кого з учасників процесу спілкування. Щоб вирішити цю проблему, слід на початковій стадії комунікації з ними продемонструвати й ретельно обдумати власну поведінку згідно з персональним характером співрозмовників. Таким чином, позитивний ефект ділової комунікації залежить, крім того, і від уміння прогнозувати, як будуть реагувати співрозмовники на сказане, чи ймовірне незадоволення. Виконання цього завдання вимагає застосування засобів вербального й невербального спілкування.

Встановлено, що значущість вербальних та невербальних інструментів комунікації в діловому спілкуванні в цілому, переконані, все таки більше значущими вважаються вербальні інструменти. Завдяки їм можна одержати більш конкретні та точні дані, без чого неможлива успішна ділова комунікація. Вербальні та невербальні інструменти втілюються у різноманітних видах ділової комунікації у менеджменті, з-поміж котрих, як правило, виділяють: бесіди ділового характеру, наради, переговори, телефонні розмови та, крім того, виступи, доповіді, збори як форму колективної комунікації тощо.

Ключові слова: спілкування, мова, ділове спілкування, вербальні засоби, невербальні засоби.

Bohdan Ivan Ivanovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0004-5367-0937

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE USE OF VERBAL AND NON-VERBAL MEANS IN BUSINESS COMMUNICATION

Abstract. The article is devoted to the definition of the psychological features of the use of verbal and non-verbal means in business communication. It is determined that absolutely all businessmen, heads of departments and individual specialists systematically communicate with colleagues, business partners or other people. It is well known that the ability of the head of an institution to properly establish business communication directly affects the functioning of the institution itself and his own image. It is worth noting that in any country in the world active training in this art is carried out. Business communication includes, first of all, communication and various meetings, which is considered a necessary element of cooperation in modern conditions. It is during such communication that the interlocutors form their own opinion about each other, exchange ideas and necessary information. It is well known that only in the case of appropriate organization of such events is it possible to achieve not only the desired efficiency, but also not to offend any participant in the communication process. In order to solve this problem, it is worth showing and carefully considering personal behavior in accordance with the individual characteristics of the interlocutors at the initial stage of communication with them. Therefore, the favorable results of business communication also depend on the skill of predicting the reaction of the interlocutors to the expressed or possible dissatisfaction. The implementation of this task requires the use of verbal and non-verbal communication tools.

It has been found out that the importance of verbal and non-verbal means of communication in business communication in general, we believe that verbal means are still more important. They provide more clear and accurate information, without which successful business communication cannot take place. Verbal and non-verbal means are implemented in various forms of business communication in management, among which are usually distinguished: business conversations, meetings, negotiations, telephone conversations, as well as speeches, reports, meetings as a form of collective communication, etc.

Keywords: communication, language, business communication, verbal means, non-verbal means.

Постановка проблеми. Ділове спілкування – це процес взаємозв'язку між людьми, спричинений необхідністю спільної діяльності, при якому здійснюється обмін певними формами діяльності, досвідом та відомостями, щоб досягти відповідного ефекту, вирішити певну проблему, досягти визна-

ченої цілі. Основним напрямком ділового спілкування є налагодження ефективної співпраці. Через це, на противагу іншим формам комунікації, вона містить чітку мету та конкретно окреслені завдання, які потребують певного рішення. Понад те, характерна ознака ділового спілкування – той факт, що його не можна скасувати в односторонньому порядку, лише при бажанні однієї зі сторін (без втрат для учасників подібної комунікації) в разі відсутності чіткого результату. Зазвичай воно характеризується, до того ж, значним рівнем емоційної концентрації та напруги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблему досліджували такі учені як О. Авраменко, М. Бабинець, А. Герасимчук, А. Жук, Т. Жук, О. Залюбівська, І. Ковалинська, І. Козубовська, Л. Комарніцька, А. Кухаренко, М. Мазоренко, З. Мацюк, В. Пасинок, М. Постолюк, М. Прищак, О. Слободянюк, Н. Станкевич, О. Субіна, О. Тимошенко, С. Шевчук, В. Шийка, К. Яковенко, Л. Яковенко та інші.

Мета статті – визначення психологічних особливостей застосування вербальних і невербальних засобів у діловому спілкуванні.

Виклад основного матеріалу. Спілкування належить до провідних слів і є одним із найбільш часто використовуваних у багатьох галузях нашого сучасного глобалізованого світу. Її дуже вподобали в бізнесі, де вона може призвести до великого успіху, супроводжуваного великими прибутками, або звинуватити в невдачах та великих збитках. Проте спілкування – це не просто слова чи фрази. Від мистецтва спілкування залежить успіх в бізнесі, політиці, мистецтві чи в міжособистісних стосунках. Існує чимало різноманітних визначень щодо основної функції спілкування, тобто підкреслення ролі перенесення повідомлень – як усних, письмових, так і невербальних – від людини або групи осіб до іншої людини або групи людей [1].

Здатність до спілкування – це найважливіша властивість людини. У процесі спілкування людина передає свої думки, почуття, ідеї. Від того, наскільки вміло побудоване спілкування залежить результативність переговорів, ділових зустрічей, зборів, задоволеність працівників своєю працею, а отже і соціально-психологічний клімат в колективі, а також ступінь взаєморозуміння з партнерами по бізнесу. У процесі спілкування співрозмовники для передачі інформації часто використовують «знаки». Засвоюючи значення знаків, і способи їх організації для передачі інформації люди вчаться говорити на тій чи іншій мові. Мова стає головним засобом спілкування для тих, хто нею володіє. У процесі спілкування співрозмовники використовують два види комунікації: вербальну і невербальну. Вербальне спілкування – це спілкування за допомогою слів. Якщо співрозмовник вміло оперує словами, чітко формулює думки, впевнений в собі, реципієнт безперечно його зрозуміє, якщо звичайно він сприймає ту систему знаків, за допомогою якої передається повідомлення. В системі комунікацій важлива не тільки мова, але й голос, жести, пози, міміка. Все перераховане відноситься до невербальному

спілкування. В процесі взаємодії людей від 60-80% комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів вираження і лише 20-40% інформації передається за допомогою вербальних. Розуміння мови міміки і жестів дозволяє більш точно визначити позицію співрозмовника. Багато психологів намагаються зіставити риси обличчя, позу, жести з рисами характеру. Варто зазначити, що вербальні та невербальні мови відрізняються одна від одної. Тому слід з обережністю вдаватися до невербальних способів впливу на співрозмовника, оскільки в різних країнах одні і ті ж жести мають діаметрально протилежні значення [2].

Ділове спілкування є специфічною формою контактів і взаємодії людей, які представляють не лише самих себе, а й свої організації. Воно включає обмін інформацією, пропозицією, вимогами, поглядами, мотивацією з метою розв'язання конкретних проблем як всередині організації, так і за її межами, а також укладення контрактів, договорів, угод чи встановлення інших відносин між підприємствами, фірмами, організаціями. Фахівці визначають особливості ділового спілкування: наявність певного офіційного статусу об'єктів; спрямованість на встановлення взаємовигідних контактів та підтримку зв'язків між представниками взаємозацікавлених організацій; передбачуваність ділових контактів, які попередньо плануються, визначається їх мета, зміст і можливі наслідки; конструктивність характеру взаємовідносин, їх спрямування на розв'язання конкретних завдань; взаємоузгодженість рішень, домовленість та подальша організація взаємодії партнерів; значущість кожного партнера як особистості; безпосередня діяльність, якою зайняті люди, а не проблеми, що бентежать внутрішній світ [3].

Сфера спілкування репрезентована вербальним та невербальним спілкуванням. Вербальним спілкування є контактування із партнером та загалом із оточенням через мову, як єдину, цілісну складну систему знаків, котрі слугують засобом спілкування. Науковці переконані, що мова – одномоментно феномен фізичний, фізіологічний, суспільний та антропологічний. Мова – явище людської цивілізації, найбільш значуще знаряддя соціалізації людини. Кожного дня людина за допомогою мови комунікує, адаптується до власного оточення, посилює суспільні зв'язки, співдіє із різними соціальними категоріями.

Усі засоби спілкування діляться на дві великі групи: вербальні (словесні) і невербальні. На перший погляд може здатися, що невербальні засоби не такі важливі, як словесні. Але це далеко не так. А. іиз у своїй книзі «Мова рухів тіла» наводить дані, отримані А. Мейерабианом, згідно з якими передача інформації відбувається за рахунок вербальних засобів (тільки слів) на 7%, звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонації звуку) – на 38%, а за рахунок невербальних засобів – на 55%. До таких же висновків прийшов і професор Бердвисл, який встановив, що словесне спілкування у бесіді займає менше 35%, а більше 65% інформації передається за допомогою невербальних

засобів. Між вербальними і невербальними засобами спілкування існує своєрідне розділення функцій: по словесному каналу передається чиста інформація, а по невербальному – відношення до партнера по спілкуванню [4].

Невербальна поведінка особи перебуває у нерозривному зв'язку із її психічними станами та слугує засобом їх виявлення. Під час комунікації невербальна поведінка стає об'єктом інтерпретації не сама по собі, а як показник закритих для прямого виявлення індивідуально-психологічних та соціально-психологічних характерних особливостей людини. Основуючись на невербальній поведінці, вдається розкрити внутрішній світ людини, сформувати психічну суть комунікації та спільної діяльності. Люди доволі динамічно адаптують власну вербальну поведінку до умов, які зазнають змін, проте мова тіла стає менш пластичною.

На переконання І.В. Ковалинської оскільки ведення бізнесу передбачає постійну взаємодію людей, розуміння елементів невербального спілкування може мати величезну користь з точки зору роботи з колегами, конкурентами, клієнтами та потенційними клієнтами. В сучасних умовах ділового спілкування, термін «невербальна комунікація» став категорією, яка об'єднує різні явища, і широко використовується при реалізації спілкування у діловому середовищі. Найбільш повним та точним, на нашу думку, є розуміння невербальної комунікації І. Ковалинською як обміну та інтерпретації людьми невербальних повідомлень, закодованих і переданих особливим способом, а саме: за допомогою виразних рухів тіла, звукового оформлення мовлення; певним чином організованого мікросередовища та оточення людини; використання матеріальних предметів, що мають символічне значення. Від вербальних повідомлень невербальні відрізняє велика багатозначність, ситуативність, синтетичність, спонтанність [5].

Слід відзначити, що невербальні засоби спілкування у менеджменті є не менш важливими, ніж вербальні. Деякі вітчизняні і зарубіжні вчені навіть вважають, що понад 50% комунікації між людьми здійснюється за допомогою невербальних засобів спілкування, які можуть підсилювати або, навпаки, послабити дію вербальних засобів. Так, невербальні засоби спілкування доповнюють і уточнюють вербальну форму спілкування (функція заповнення); невербальні сигнали, такі, як характерний рух головою, що означає «так або «ні», жест, знак можуть замінювати слова і вирази (функція заповнення); невербальні сигнали (рухи, пози, міміка, жести) дають можливість виразити почуття й емоції в гіперболізованому плані : здивування, обурення, смуток, страх, радість, хоч насправді людина не переживає так сильно, як хоче продемонструвати це партнерові (функція експозиції); невербальні сигнали-регулятори, які передаються поглядом в процесі зорового контакту, можуть бути задіяні для контролю і регуляції ділової бесіди, переговорів (регулятивна функція). Наприклад, час від час партнери поглядом повідомляють один одного, що уважно слухають, що стимулює подальшу бесіду [6].

Невербальні засоби – це система немовних знаків, що є засобами для обміну інформацією між людьми. Взаємообмін інформацією за допомогою немовних комунікативних елементів, які разом із засобами мови забезпечують створення, передавання й сприйняття повідомлень називається невербальним спілкуванням. До нього належать міміка, жести, вираз очей, постава, тип одягу, зачіска, а також інтонація, тембр голосу й ін. Звичайно, вербальні й невербальні засоби слід використовувати не ізольовано, а в єдності, оскільки вони підсилюють взаємодію між співбесідниками, хоча більшість дослідників вважають, що вербальні засоби використовуються для передачі чистої інформації, а невербальні – для обговорення міжособистісних відносин, а в деяких випадках використовуються замість мовних повідомлень [7].

Слід зазначити, що невербальна поведінка особи багатофункціональна. Вона: створює образ партнера по спілкуванню; виражає взаємовідносини партнерів по спілкуванню, формує ці стосунки; є індикатором актуальних психічних станів особи; виступає в ролі уточнення, зміни розуміння вербального повідомлення, посилює емоційну насиченість сказаного; підтримує оптимальний рівень психологічної близькості між співрозмовниками; виступає показником статусно-ролевих стосунків [8].

Вербальна комунікація – комунікація за допомогою усної і письмової мови. Ефективність вербальної комунікації ділової людини залежить від рівня її культури мовлення. Мова будь-якої людини повинна бути правильною. Мова ділової людини – особлива, тому що помилки у вимові і вживанні слів відволікають співрозмовника від суті ділової розмови, а іноді і призводять до непорозумінь. Мова завжди повинна відповідати ситуації, культурному і професійному рівню слухачів. З цим пов’язане і вживання жаргонів чи сленгових виразів. Деякі із жаргонних слів дуже яскраві і точні, і якщо ужити їх у неформальній обстановці, до місця й у розмові зі співрозмовником, що напевне знає їхнє значення, то це цілком припустимо. Але переступивши поріг конференц-залу чи будь-якого солідного офісу, ділова людина повинна утриматися від уживання жаргонних слів [9].

Вербальна комунікація (від лат. verbalis – словесний) передбачає цілеспрямовану словесну передачу певного повідомлення. Мовна сторона комунікації має ієрархічну структуру (від фонеми до тексту й інтертексту) й виступає в різних стилістичних різновидах (розмовна й літературна мова, діалекти й соціолекти, різні стилі та жанри). У гносеологічному аспекті вербальна комунікація є обміном інформації між комунікантами; в онтологчному – це мисленнєво-мовленнєва діяльність, процес комунікації; у прагматичному аспекті вербальна комунікація є процесом реалізації комунікативних інтенцій мовців – осмислених чи інтуїтивних, які визначають внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення у спільній діяльності. Вербальна комунікація спирається на використання людьми звукової та письмової мови, за допомогою якої найбільш повно передається семантичний

бік інформації, його зміст. Успіх та ефективність мовного впливу в значному ступені визначається її змістовністю, багатством мовних засобів, культурою, виразністю мови. Мовлення (мова) є найбільш універсальним засобом реалізації комунікації. Під час комунікативного процесу людина обирає з поля можливих мовленнєвих засобів ті, які вона вважає найбільш доречними для конкретної ситуації. Зрозуміло, що обрані засоби можуть сприяти успішному досягненню поставлених комунікативних цілей, або, навпаки, не сприяти. Homo loquens – людина, яка говорить – вступає в комунікацію як "параметризована особистість" (Н.Д. Арутюнова), що виявляє в комунікативному акті різноманіття своїх ролей. Найзагальнішими принципами вербальної взаємодії комунікантів є принцип увічливості та принцип кооперації [10].

Вербальне спілкування – це контакт з партнером і взагалі з оточенням за допомогою мови як єдиної, цілісної складної системи знаків, які служать засобом спілкування. Учені З. Мацюк, Н. Станкевич вважають, що мова є одночасно явищем фізичним, фізіологічним, антропологічним, суспільним. Умова його існування – людське суспільство. Мова є феноменом людської цивілізації, найважливішим знаряддям соціалізації людини. За допомогою мови людина щодня спілкується, пристосовується до свого оточення, зміцнює суспільні зв'язки, взаємодіє з різними соціальними групами [11].

Мова – засіб спілкування, мислетворення, інтелектуального та естетичного освоєння світу, нагромадження і збереження людського досвіду, а також умова подальшого поступу усього людства. Найважливішими функціями мови є: комунікативна (засіб спілкування і порозуміння між людьми); номінативна (засіб називання усіх предметів, ознак, дій, реальних та ірреальних сутностей світу); пізнавальна (засіб пізнання світу і накопичення людського досвіду); культурологічна (засіб нагромадження суспільно-історичного, культурного надбання народу); експресивна (засіб вираження внутрішнього світу людини, її почуттів, переживань, емоцій; етична (засіб дотримання норм поведінки, моральних правил); естетична (засіб творення позитивних емоцій, краси); мислетворча (засіб людського мислення, творення, оформлення і вираження думки); ідентифікаційна (засіб ототожнення в межах певної спільноти); виховна (засіб прищеплення моральних принципів і поглядів) та інші [12].

На думку А. Герасимчук, О. Тимошенко, мова спрямована на те, щоб окреслити, дефініювати думки, почуття, предмети, явища, досвід тощо для обміну їх з іншими людьми; дати оцінку людям, почуттям, відповідно до актуальної системи норм і цінностей; презентувати і обговорити результати власного життєвого і професійного досвіду, оцінювати події минулого та спів ставляти їх з сучасністю і з баченням майбутньої перспективи; дати можливість творити, підтримувати, змінювати середовище; бути джерелом злагоди, продуктивної взаємодії [13].

Як відзначає С. Шевчук, мова є найважливішим засобом спілкування людей, висловлення їх думок, почуттів. Формою існування мови є мовлення –

конкретний практичний вияв мови в дії, реалізація її у різних сферах життєдіяльності людини [14].

Подібні вимоги до ділового мовлення можна знайти в працях інших учених: ясність, недвозначність у формулюванні думки; логічність, смислова точність, небагатослівність; відповідність між мовними засобами та обставинами мовлення; співмірність стилю викладу і мовних засобів; різноманітність мовних засобів; виразність дикції, відповідність інтонації мовленнєвій ситуації та ін. У вербальному спілкуванні виокремлюють дві форми: усну і письмову. Основними формами вираження усного ділового мовлення є:

1. Діалог – найпростіший і найпоширеніший вид (форма) усного мовлення. Він розгортається як розмова між двома чи кількома особами. Цей вид мовлення не планується чітко заздалегідь, оскільки кожна вимовлена фраза є відповіддю на репліку співрозмовника. Значний вплив на його зміст мають особливості ситуації (контекст). Велике значення в діалозі має характер взаємовідносин між партнерами. Діалог є так званим скороченим мовленням, оскільки предмет розмови зазвичай добре відомий співрозмовникам. В процесі діалогічного мовлення часто використовуються невербальні засоби спілкування.

2. Монолог – мовлення однієї людини. Монологічне мовлення систематизують за функціональними критеріями (публіцистичний, виробничо-службовий тощо) і за ситуаційними ознаками (прямі контакти та опосередковані контакти) [15].

Якими б не були значущими почуття, емоції, відносини людей, проте ділова комунікація дозволяє не тільки й не стільки передавати емоційні стани, скільки передавати інформацію. Суть інформації вдається передати через мову, іншими словами, вербальний або словесний вид. Водночас здатне частково викривлятися значення інформації, вона частково втрачається. Помітно, що власне процес оформлення думок та їхнє усвідомлення неминуче спричиняють деформацію змісту повідомлення.

При передачі інформації треба ідею, що виникла, думку спочатку словесно оформити у внутрішній мові, потім перевести з внутрішньої мови в зовнішню, тобто висловити. Це висловлювання має бути почуте і зрозуміле. На кожному етапі відбуваються втрати інформації і її спотворення. Та все ж люди розуміють один одного. Розуміння постійно коригується, оскільки спілкування це не просто передача інформації (знань, фактичних відомостей, вказівок, наказів, ділових повідомлень і тому подібне), а обмін інформацією, що припускає зворотний зв‘язок. До того ж обмін повідомленнями відбувається не «просто так», а заради досягнення цілей спілкування, тому треба враховувати особовий сенс, що вкладається в повідомлення. У спілкуванні ми не просто передаємо інформацію, а інформуємо, обмінюємося знаннями про труднощі вирішення проблеми, скаржимося і так далі. Значить, успішна комунікація можлива тільки з урахуванням особового фону, на якому

передається повідомлення. Комунікація буде ефективною тоді, коли одержувач повідомлення правильно розшифрує усі його сторони. Якщо ж одержувач не здатний розшифрувати усі сторони повідомлення або реагує не на ту сторону, то виникає нерозуміння. Ще одна сторона спілкування містить заклик, або звернення. Посилач інформації своїм посланням хоче чогось добитися. Умінню говорити, або ораторському мистецтву, навчали ще в античності. Воно припускає уміння точно сформулювати свої думки, викладати їх доступною для співрозмовника мовою, орієнтуватися в спілкуванні на реакцію співрозмовника. Звичайно, розмова за канонами античної риторики зараз виглядатиме екстравагантно, але, проте, для успішного ділового спілкування життєво необхідно опанувати основи культури мовлення [16].

Існує також безліч мовних конструкцій, які допомагають у процесі ділової бесіди коротко, зрозуміло і чемно виразити те чи інше поняття, побажання, прохання, полегшують ведення бесід і переговорів. Ф. Кузін, автор ряду книг з етики і психології бізнесу, радить діловим людям мати у своєму розпорядженні набір готових і вже перевірених довголітньою практикою ділового спілкування стандартних кліше, за аналогією з якими можна було б сформулювати потрібну думку. Ці конструкції істотно полегшують положення того, хто говорить, дозволяючи не витрачати додаткових зусиль на пошуки потрібних формулювань [17].

Отже, вербальну комунікацію можна розглядати як вид соціальної інтеракції, яка задовольняє різні потреби вираження внутрішніх станів комунікантів; складається з організації процесу їх взаємодії та координації дій; спирається на продукування й інтерпретацію конвенціональних (здійснюються згідно із загальноприйнятими правилами) і неконвенціональних (відбуваються на власний розсуд) мовленнєвих дій учасників комунікативного акту [18].

Висновки. Погоджуючись із думкою науковців щодо значущості вербальних та невербальних засобів комунікації в діловому спілкуванні в цілому, переконані, що дедалі більш важливу роль відіграють вербальні засоби. Вони забезпечують більш конкретну та чіткішу інформацію, без чого не може відбуватися успішна ділова комунікація. Також є різною реакція людей на невербальні сигнали, зокрема одні є до них чутливими, в них виходить вловити найменші зміни у позі, жестах, міміці партнера по спілкуванню та правильним чином їх інтерпретувати. Інші є менше чутливими чи не володіють досвідом їх відтворення та відповідного розшифрування, що здатне спричинити непорозуміння та конфліктні ситуації в ділових відносинах. Вербальні та невербальні інструменти втілюються у різноманітних видах ділової комунікації у менеджменті, з-поміж котрих, як правило, виділяють: бесіди ділового характеру, наради, переговори, телефонні розмови та, крім того, виступи, доповіді, збори як форму колективної комунікації тощо. Таким чином, без вправного синтезу вербальних та невербальних засобів комунікації результативність професійної діяльності менеджера стане незначною.

Література:

1. Яковенко К.Є., Субіна О.О. Особливості застосування невербальних засобів ділового спілкування. URL: https://e-journals.npu.edu.ua/index.php/on/article/download/1111/1118/4163&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.

2. Комарніцька Л.М. Спілкування як соціально-психологічна проблема. URL: https://www.researchgate.net/profile/Maia-Gogaladze/publication/361416541_Use_of_Oligophos_concentrate_in_vermiculture/links/62b0322a938bee3e3f438b81/Use-of-Oligophos-concentrate-in-vermiculture.pdf#page=242.

3. Прищак М.Д., Залюбівська О.Б., Слободянюк О.М. Ділове спілкування : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2015. 128 с.

4. Мазоренко М., Кухаренко А. Ділове спілкування як процес комунікації. URL: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751.

5. Ковалинська І.В. Невербальна комунікація. Київ: Вид-во «Освіта України», 2014. 289 с.

6. Бабинець М.М. Вербальні і невербальні засоби спілкування в менеджменті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. Вип. 30. С. 13-14.

7. Жук Т.В., Жук А.В. Роль невербальних засобів у діловому спілкуванні. URL: http://lib.ndu.edu.ua:8080/dspace/bitstream/123456789/149/1/aktualni_problemy_suspilstvoznavstva10.pdf#page=35.

8. Мазоренко М., Кухаренко А. Ділове спілкування як процес комунікації. URL: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e& Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751.

9. Прищак М.Д., Залюбівська О.Б., Слободянюк О.М. Ділове спілкування : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2015. 128 с.

10. Пасинок В.Г. Вербальні та невербальні засоби оратора. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/53fa5695-fa7f-4e6e-8d1d-355dd5182daf/content.

11. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування: навч. посібн. К.: Каравела, 2010. 352 с.

12. Бабинець М.М. Вербальні і невербальні засоби спілкування в менеджменті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. Вип. 30. С. 13-14.

13. Герасимчук А.А., Тимошенко О.І. Етика й етикет сучасного бізнесу – запорука економічної безпеки підприємств: навч. посібник. К.: Вид-во Європейського у-ту, 2007. 285 с.

14. Шевчук С.В. Ділове мовлення для державних службовців. К.: Арій, 2008. 424 с.

15. Козубовська І., Постолюк М. Використання вербальних і невербальних засобів спілкування в менедженті. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20071/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%86.%2C%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96.pdf.

16. Мазоренко М., Кухаренко А. Ділове спілкування як процес комунікації. URL: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751.

17. Прищак М.Д., Залюбівська О.Б., Слободянюк О.М. Ділове спілкування : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2015. 128 с.

18. Авраменко О.О., Яковенко Л.В., Шийка В.Я Ділове спілкування: навчальний посібник. Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2015. 160 с.

References:

1. Yakovenko, K.Ie., & Subina, O.O. Osoblyvosti zastosuvannia neverbalnykh zasobiv dilovoho spilkuvannia [Peculiarities of the use of non-verbal means of business communication]. Retrieved from https://e-journals.npu.edu.ua/index.php/on/article/download/1111/1118/4163&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua [in Ukrainian].

2. Komarnitska, L.M. Spilkuvannia yak sotsialno-psykholohichna problema [Communication as a socio-psychological problem]. Retrieved from https://www.researchgate.net/ profile/Maia-Gogaladze/publication/361416541_Use_of_Oligophos_concentrate_in_vermiculture/links/62b0322a938bee3e3f438b81/Use-of-Oligophos-concentrate-in-vermiculture.pdf#page=242 [in Ukrainian].

3. Pryshchak, M.D., Zaliubivska, O.B., & Slobodianiuk, O.M. (2015). *Dilove spilkuvannia [Business communication]*. Vinnytsia : VNTU [in Ukrainian].

4. Mazorenko, M., & Kukharenko, A. Dilove spilkuvannia yak protses komunikatsii [Business communication as a communication process]. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751 [in Ukrainian].

5. Kovalynska, I.V. (2014). *Neverbalna komunikatsiia [Nonverbal communication]*. Kyiv: Vyd-vo «Osvita Ukrainy» [in Ukrainian].

6. Babynets, M.M. (2014). Verbalni i neverbalni zasoby spilkuvannia v menedzhmenti [Verbal and nonverbal means of communication in management]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhgorod National University, 30,* 13-14 [in Ukrainian].

7. Zhuk, T.V., & Zhuk, A.V. Rol neverbalnykh zasobiv u dilovomu spilkuvanni [The role of non-verbal means in business communication]. Retrieved from http://lib.ndu.edu.ua:8080/dspace/bitstream/123456789/149/1/aktualni_problemy_suspilstvoznavstva10.pdf#page=35 [in Ukrainian].

8. Mazorenko, M., & Kukharenko, A. Dilove spilkuvannia yak protses komunikatsii [Business communication as a communication process]. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751 [in Ukrainian].

9. Pryshchak, M.D., Zaliubivska, O.B., & Slobodianiuk, O.M. (2015). *Dilove spilkuvannia [Business communication]*. Vinnytsia : VNTU [in Ukrainian].

10. Pasynok, V.H. Verbalni ta neverbalni zasoby oratora [Verbal and non-verbal means of the speaker]. Retrieved from https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/53fa5695-fa7f-4e6e-8d1d-355dd5182daf/content [in Ukrainian].

11. Matsiuk, Z., & Stankevych, N. (2010). *Ukrainska mova profesiinoho spilkuvannia [Ukrainian language of professional communication]*. K.: Karavela [in Ukrainian].

12. Babynets, M.M. (2014). Verbalni i neverbalni zasoby spilkuvannia v menedzhmenti [Verbal and nonverbal means of communication in management]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhgorod National University, 30,* 13-14 [in Ukrainian].

13. Herasymchuk, A.A., & Tymoshenko, O.I. (2007). *Etyka y etyket suchasnoho biznesu – zaporuka ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstv [Ethics and etiquette of modern business – the key to the economic security of enterprises]*. K.: Vyd-vo Yevropeiskoho u-tu [in Ukrainian].

14. Shevchuk, S.V. (2008). *Dilove movlennia dlia derzhavnykh sluzhbovtsiv [Business speech for civil servants]*. K.: Arii [in Ukrainian].

15. Kozubovska, I., & Postoliuk, M. Vykorystannia verbalnykh i neverbalnykh zasobiv spilkuvannia v menedzhenti [The use of verbal and non-verbal means of communication in management]. Retrieved from https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20071/1/%D0%

9A%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%86.%2C%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96.pdf [in Ukrainian].

16. Mazorenko, M., & Kukharenko, A. Dilove spilkuvannia yak protses komunikatsii [Business communication as a communication process]. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/40731349/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B0._%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0._%D0%9A%D1%83%&response-content-e&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=751 [in Ukrainian].

17. Pryshchak, M.D., Zaliubivska, O.B., & Slobodianiuk, O.M. (2015). *Dilove spilkuvannia [Business communication]*. Vinnytsia : VNTU [in Ukrainian].

18. Avramenko, O.O., Yakovenko, L.V., & Shyika, V.Ia (2015). *Dilove spilkuvannia [Business communication]*. Ivano-Frankivsk, «Lileia-NV» [in Ukrainian].

УДК 159.9.072.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1452-1464

Большакова Анастасія Миколаївна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, тел.: (057) 702-66-15, ehttps//orcid.org/0000-0002-4343-6694

АНТИКОРУПЦІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР ЗАПОБІГАННЯ ФОРМУВАННЮ КОРУПЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Анотація. Стаття присвячена обґрунтуванню концепції антикорупційної психологічної культури особистості як системної особистісної якості, розвиток якої розглядається як ключовий фактор запобігання корупційній поведінці. Антикорупційну психологічну культуру визначено як складову загальної психологічної культури, що охоплює морально-етичні, когнітивні, емоційно-вольові та поведінкові компоненти, які забезпечують здатність протистояти корупційним проявам та є фактором запобігання формуванню корупційної поведінки

Обґрунтовано структуру антикорупційної психологічної культури, яка включає когнітивний, емотивний та конативний компоненти. Показано, що Когнітивний компонент охоплює знання про природу корупції, її причини та наслідки, основи антикорупційного законодавства, аналітичні здібності, а також навички ідентифікації корупційних ризиків і прийняття обґрунтованих рішень. Емотивний компонент акцентує увагу на розвитку моральної чутливості, емпатії, емоційної стійкості, поваги до людської гідності та позитивних ціннісних орієнтирів. Конативний компонент зосереджується на практичному впровадженні антикорупційних установок через активну протидію корупції, саморегуляцію, вирішення етичних дилем і формування навичок соціальної взаємодії, спрямованої на підтримку прозорості та справедливості. Розглянуто функції антикорупційної психологічної культури. Превентивна функція: формування морально-етичних бар'єрів, які запобігають участі у корупційних діях. Ціннісно-нормативна функція: засвоєння особистістю етичних стандартів, спрямованих на прозорість та чесність. Саморегуляційну функція: здатність до самоконтролю, рефлексії та усвідомленого регулювання власної поведінки. Адаптивна функція: допомога у подоланні етичних конфліктів і збереженні психологічного балансу у ситуаціях, пов'язаних із корупційними ризиками. Освітня функція: підвищення рівня обізнаності щодо корупції, її наслідків та способів протидії. Мотиваційна функція: формування внутрішніх стимулів до етичної поведінки

та спротиву корупційним спокусам. Інтегративна функція: об'єднання моральних, правових та психологічних аспектів у формуванні цілісної системи антикорупційних переконань.

Показано, що формування антикорупційної психологічної культури є важливим елементом ефективної боротьби з корупцією, сприяє гармонійному поєднанню особистісних цінностей, соціальної відповідальності та етичної поведінки.

Ключові слова: корупція, корупційна поведінка, корупційна особистість, психологічна культура, антикорупційна культура, поведінка, цінності, мотивація, структура особистості.

Bolshakova Anastasiia Mykolaivna doctor of psychological sciences, professor, professor of department of psychology, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda, Kharkiv, tel.: (057) 702-66-15, https//orcid.org/0000-0002-4343-6694

ANTI-CORRUPTION PSYCHOLOGICAL CULTURE OF PERSONALITY AS A PREVENTING FACTOR OF CORRUPTIVE BEHAVIOR FORMATION: CONCEPT CONCEPTUALIZATION

Abstract. The article is devoted to substantiating the concept of anti-corruption psychological culture as a systemic personal quality, the development of which is considered a key factor in preventing corrupt behavior. Anti-corruption psychological culture is defined as a component of the general psychological culture, which includes moral-ethical, cognitive, emotional-volitional and behavioral components that provide the ability to resist corruption manifestations and is a factor in preventing the formation of corrupt behavior. The structure of anti-corruption psychological culture, which includes cognitive, emotional and conative components, is substantiated. It is shown that the cognitive component includes knowledge about the nature of corruption, its causes and consequences, the foundations of anti-corruption legislation, analytical abilities, as well as skills in identifying corruption risks and making informed decisions. The emotional component emphasizes the development of moral sensitivity, empathy, emotional stability, respect for human dignity and positive value orientations. The conative component focuses on the practical implementation of anti-corruption attitudes through active counteraction to corruption, self-regulation, solving ethical dilemmas and forming social interaction skills aimed at supporting transparency and justice. The functions of anti-corruption psychological culture are substantiated. Preventive function: the formation of moral and ethical barriers that prevent participation in corrupt actions. Value-normative function: the assimilation by a person of ethical standards aimed at transparency and honesty. Self-regulatory function: the ability to self-control, reflection and conscious regulation of one's own behavior. Adaptive

function: assistance in overcoming ethical conflicts and maintaining psychological balance in situations related to corruption risks. Educational function: raising awareness of corruption, its consequences and ways to counteract it. Motivational function: forming internal incentives for ethical behavior and resistance to corruption temptations. Integrative function: combining moral, legal and psychological aspects in the formation of a holistic system of anti-corruption beliefs. It is shown that the formation of an anti-corruption psychological culture is an important element of the effective fight against corruption, contributes to the harmonious combination of personal values, social responsibility and ethical behavior.

Keywords: corruption, corrupt behavior, corrupt personality, psychological culture, anti-corruption culture, behavior, values, motivation, personality structure.

Постановка проблеми. Актуальність психологічних досліджень механізмів, факторів та умов корупційної поведінки й її запобігання зумовлена масштабністю та впливовістю цього явища на соціальні, економічні й політичні системи. Корупція є глобальною проблемою, що гальмує розвиток суспільства, породжує недовіру до інституцій та підриває соціальну справедливість.

Лише окремі негативні впливи корупції для різних сфер життя суспільства виявляються у таких наслідках для різних сфер життя суспільства:

- стагнація економічної сфери – корупція гальмує економічний розвиток, оскільки кошти, які мали б інвестуватися у суспільні проєкти, спрямовуються на особисте збагачення корупціонерів, що призводить до зниження ефективності державного управління, відтоку інвестицій, збільшення витрат на послуги через хабарі та обмеження економічних можливостей для малого та середнього бізнесу;

- у політичній сфері корупція підриває довіру громадян до державних інституцій та демократичних процесів, спричиняє зростання авторитаризму, оскільки корумповані еліти використовують наявні ресурси для збереження влади, що може призвести до політичної нестабільності та низької політичної активності громадян;

- у соціальній сфері корупція поглиблює соціальну нерівність, оскільки доступ до якісної освіти, медицини та соціальних послуг стає доступним для тих, хто має ресурси для «обходу» системи, що сприяє формуванню соціальної несправедливості та конфліктів між різними групами населення;

- у системі правосуддя корупція призводить до несправедливого вирішення справ, порушення принципу рівності перед законом та поширення безкарності, що призводить до втрати віри громадян в те що державна система здатна захистити їх права, сприяє поширенню правового нігілізму та аномії;

- у сфері екологічного регулювання корупція призводить до знищення природних ресурсів, незаконного видобутку корисних копалин, вирубки лісів

і забруднення довкілля, що має катастрофічні наслідки для здоров'я населення та довгострокового сталого розвитку.

Наслідки поширення корупції для кожної окремої особистості виявляються у таких ефектах, як:

- додаткові економічні витрати, пов'язаними з необхідністю платити хабарі для доступу до базових послуг, таких як медицина, освіта чи адміністративні послуги, що є особливо обтяжливим для людей з низьким рівнем доходів, або взагалі закриває для них доступ до необхідних послуг;

- втрата довіри – людина, яка стикається з проявами корупції (безпосередньо, або у якості свідка) втрачає довіру до держави, суспільних інститутів та інших людей, що створює відчуття ізольованості, несправедливості та безпорадності;

- психологічний стрес для людей, які безпосередньо залучені до корупційних схем (корупціонерів), через страх викриття та настання відповідальності, з іншого боку, жертви корупції переживають почуття безсилля і фрустрації, особливо якщо вони стикаються з дискримінацією через відмову брати участь у корупції;

- морально-етична деградація – для людей, які беруть участь у корупційних діях, вони можуть стати нормою поведінки, що призводить до руйнації етичних цінностей, втрати відчуття відповідальності;

- обмеження можливостей - корупція через позбавлення права людей до рівного доступу до життєво важливих ресурсів та можливостей для професійного зростання може стримувати розвиток талантів та здібностей, сприяти соціальній маргіналізації.

Отже, подолання корупції є критично важливим для досягнення стабільності та справедливості у суспільстві. ЇЇ ефективне подолання вимагає глибокого розуміння психологічних основ корупційної поведінки та формування «корупційної особистості», адже саме вони визначають, чому люди обирають етично сумнівну поведінку у ситуаціях, коли це шкодить загальному благу.

Вивчення соціально-психологічних та особистісних факторів корупційної поведінки дозволяє виявити індивідуальні характеристики (мотивація, когнітивні утворення, емоційно-вольові, ціннісно-етичні, регуляторні особливості та ін.) що сприяють такій поведінці. Крім того, дослідження соціальних і організаційних контекстів допомагає зрозуміти, як групова динаміка, культура толерантності до корупції та слабкий контроль з боку суспільства та його систем впливають на поширення цього явища. Важливим завданням також є розробка інструментів для ранньої діагностики схильності до корупційної поведінки та впроваджувати освітні й профілактичні програми для розвитку етичної свідомості та критичного мислення.

Особливо значущими є такі дослідження у професійних середовищах, де відсутність етичних стандартів і відповідальності може спричинити системну корупцію. Психологічна наука має розробити та запропонувати ефективні

рішення, які дозволяють не лише виявляти ризики, але й формувати психологічну неприйнятність, нетерпимість до корупції, знижуючи її поширеність. Таким чином, психологічні дослідження щодо вивчення та запобігання корупції є необхідною умовою побудови прозорого, етичного та стійкого суспільства.

У дослідженні корупційної поведінки вже досягнуто значних успіхів, зокрема у визначенні соціальних, організаційних та економічних чинників, які сприяють її виникненню. Міждисциплінарні дослідження (у першу чергу у царині, юридичних, політичних наук, державного управління) дозволили створити моделі, що пояснюють, як слабка система контролю, низький рівень прозорості та відсутність відповідальності в організаціях формують сприятливе середовище для корупційних практик. Розроблено також численні інструменти для оцінки рівня корупційних ризиків у різних контекстах, активно впроваджуються профілактичні заходи (антикорупційна освіта, тренінги з етики, запровадження механізмів звітності та контролю та ін.).

Втім, попри наявність зазначених значущих досягнень, ще більш чітко відсвітлюють недостатню увагу вітчизняних психологічних дослідників вивченню особистісних факторів, які запобігають формуванню схильності до корупційної поведінки, зокрема, таких аспектів, як глибинні переконання, ціннісні орієнтири та аксіологічна компетентність, етична свідомість, рівень самоконтролю, здатність протистояти соціальному тиску, мотивація, смисло-життєві орієнтації, самоздійснення та самореалізація. Але саме особистісні фактори визначають, як людина реагує на корупційну ситуацію.

Отже, детального дослідження потребують особистісні фактори антикорупційної поведінки та також механізми, через які ці особистісні фактори впливають на антикорупційну поведінку, а також способи розвитку цих якостей у людей, особливо на ранніх етапах формування особистості.

Наукові дослідження у цій сфері можуть дати відповіді на питання, розвиток яких само особистісних рис є найбільш ефективним щодо запобігання корупційній поведінці, а також визначення механізмів їх розвитку через освітні, виховні та психокорекційні програми. Крім того, вивчення цих факторів дозволить створити комплексні антикорупційні стратегії, які враховуватимуть не лише організаційні та соціальні аспекти, але й сприятимуть особистісному розвитку індивідів, стійких до корупційних спокус. Таким чином, подальший акцент на дослідженні особистісних механізмів формування «антикорупційної особистості» може суттєво доповнити існуючі підходи та значно підвищити ефективність боротьби з корупцією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Законодавство України визначає корупцію як «використання особою … наданих їй службових повноважень чи пов’язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи

прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [1]. Корупційним правопорушенням є «діяння, що містить ознаки корупції … за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність» [1].

Похідними з цього визначення є тлумачення корупції, які наводяться у юридичній літературі. Так, В. Колпаков визначає корупцію як «використання посадовою особою своїх владних повноважень з метою особистої вигоди, що суперечить законодавству і моральним установкам» [4, С. 34]. За визначенням М. Мельника, корупція – це «це багатоаспектне соціально-економічне, політичне, правове та моральне явище, що складається з цілого комплексу протиправних дій і неетичних вчинків. Корупція – це не стільки юридична, скільки соціальна та економічна проблема. Як правова категорія корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень» [7, С. 24].

У психології розвиток психології корупції як окремої галузі психологічної науки, яка досліджує поведінку людей, спрямовану на незаконне отримання матеріальних чи нематеріальних благ, а також вивчення особистісних риси осіб, схильних до такої поведінки розпочався із досліджень американських вчених.

Е. Маккітрик у першій половині XX століття вперше визначив корупційну поведінку як специфічне ставлення до формальних інститутів. Він стверджував, що корупція виникає через конфлікт між особистими інтересами індивіда та вимогами офіційних норм і правил, які покликані забезпечувати прозорість і законність у функціонуванні інституцій. Дослідник наголошував, що корупційна поведінка має системний характер, оскільки не лише порушує закони, але й підриває довіру до державних структур і правил. Його робота заклала основу для вивчення корупції не тільки як окремої девіантної дії, а й як поведінки, яка відображає глибокі суперечності між формальними інституціями та неформальними практиками [13].

У 1993 р. Д. Саймон і Д. Ейтцен вийшли на новий рівень розуміння корупції, трактуючи її як форму девіантної поведінки. У їх дослідженнях корупційна поведінка розглядається не лише як порушення законів, але й як відхилення від моральних і соціальних норм. Вони зосередилися на злочинах, скоєних високопосадовцями, наголошуючи, що саме ці злочини мають найбільший деструктивний вплив на суспільство. Дослідники підкреслювали, що корупційна поведінка високопосадовців є найважчою формою девіації через такі аспекти, як:

- шкода суспільству – зловживання владою впливає на життя багатьох людей, призводить до економічних втрат, зниження довіри до інституцій і поширення соціальної несправедливості;

- аморальність – високопосадовці мають бути прикладом дотримання законів і етичних норм, їх корупційні дії руйнують моральні орієнтири суспільства;

- безкарність – у багатьох випадках злочини еліт залишаються нерозкритими або отримують м'яке покарання, що посилює відчуття несправедливості серед громадян [14].

Саймон і Ейтцен також зазначали, що корупційна поведінка часто легітимізується через культурні або організаційні особливості, де хабарництво і зловживання владою сприймаються як «частина системи». Це робить боротьбу з корупцією особливо складною. Подолання корупції вимагає не лише покарання винних, але й системних змін у культурі, яка толерує такі практики [14].

Дослідження цих авторів допомогли закласти основи сучасного підходу до розуміння корупції як багатовимірного явища, що охоплює правові, соціальні та психологічні аспекти. Вони також акцентували увагу на важливості вивчення індивідуальних і культурних факторів, які сприяють або перешкоджають поширенню корупції.

У сучасній психології корупції найбільшу увагу приділяють вивченню особистісних детермінант формування корупційної поведінки – вибудовуванню моделі «корупційної особистості».

Так у одному з найзмістовніших досліджень стверджується, що можна говорити про внутрішньоособистісні детермінанти «корупціогенної особистості», які мають певну структуру (виміри). До сукупності значущих специфічних характеристик такої особистості, до яких дослідник відносить:

- у вимірі смислів і цінностей: життєві цілі, прагнення, смисли та ціннісні орієнтації;

- у когнітивно-моральному вимірі: моральну самосвідомість, установки на моральну поведінку, правосвідомість, відповідальність, почуття обов’язку;

- у емоційному вимірі: задоволеність життям, професійною діяльністю, особистим статусом, ставлення до самого себе;

- у регуляторному вимірі: локус контролю, механізми прийняття рішень;

- у поведінковому вимірі: домінуючий тип реагування – імпульсивний або рефлексивний [9].

В іншому дослідженні показано, що корупціонна особистість відзначається такими рисами: сприйняття сенсу життя через прагнення до матеріальних благ, бажання розкоші як символу щастя, неусвідомлена мотивація та нечітко сформовані установки моральної поведінки, низький рівень задоволеності життям, негативне ставлення до себе та неадекватна самооцінка, зовнішній локус контролю, імпульсивний стиль реагування. Кожна з цих характеристик сприяє підвищенню схильності до корупції [10].

Результатом ще одного дослідження є встановлення того, що особистісною детермінантною корупційної поведінки є прагнення до незалежності

від керівників та оточення, при цьому потреба в незалежності у корупціонерів виявляється у спотвореній формі, а саме у прагненні володіти певною грошовою сумою, яка дозволяє задовольняти їх потреби та амбіції [11].

У теоретичному дослідження, автор якого узагальнили та систематизували результати багатьох досліджень корупційної особистості було виділено низку ключових психологічних характеристик, виявлених у різних роботах. Серед них – активність, енергійність, ініціативність, висока емоційна стійкість, працездатність, розвинений самоконтроль, здатність ефективно діяти в складних і стресових умовах, виражені організаторські та комунікативні якості, товариськість, відкритість до спілкування. Було також показано, що корупціонерам, як правило, властивий прагматизм, орієнтація на досягнення особистих цілей, жорстке відстоювання своїх прав і інтересів, а також егоїзм. Вони спрямовані на досягнення конкретних практичних результатів у будь-якій діяльності. У деяких дослідженнях також було виявлено готовність багатьох корупціонерів (як потенційних, так і реальних) до ризику [12].

Підводячи підсумок аналізу досліджень корупційної особистості, можна зазначити, що виявлення значної кількості особистісних характеристик, що виступають чинниками формування корупційної поведінки, підкреслює актуальність вивчення факторів, які сприяють формуванню «антикорупційної особистості», її цінностей та поведінкових моделей. Результати таких досліджень виступатимуть підґрунтям розробки ефективних стратегій протидії корупції на індивідуальному та суспільному рівнях.

Мета статті. Завданням цього теоретико-методологічного дослідження було обґрунтування концепції антикорупційної психологічної культури особистості – системної особистісної якості, розвиток якої гіпнотизується як провідний фактор запобігання та корекції готовності особистості до здійснення корупційної поведінки.

Виклад основного матеріалу.

Враховуючи результати аналізу наукових праць з тематики корупційної особистості, було узагальнений перелік якостей особистості, схильної до корупційної поведінки (скоєння корупційних правопорушень) та побудовано теоретичну модель «корупційної особистості».

Структурна модель «корупційної особистості» була обґрунтована через врахування психологічних, соціально-психологічних, соціальних та контекстуальних факторів, які впливають на формування поведінки особистості, схильної до корупції. Така модель включає такі ключові компоненти:

- особистісно-психологічні характеристики: морально-етична нестійкість (низький рівень моральної саморефлексії та почуття відповідальності за соціальні наслідки своїх дій); особливості ціннісних орієнтацій (пріоритет особистої вигоди над суспільним благом та соціально визнаними цінностями); високий рівень толерантності до ризику (схильність до порушення норм у

ситуаціях невизначеності, якщо це приносить вигоду); мотивація (домінування матеріальних мотивів над духовними чи соціальними); когнітивні фактори (наявність когнітивних викривлень, дисфукціональних глибинних переконань, раціоналізація поведінки як знаходження виправдань для корупційних дій); дефіцит емпатії (недостатня здатність до співпереживання, що дозволяє ігнорувати шкоду, завдану іншим); психологічна гнучкість та адаптивність (швидке звикання до корупційних дій як частини щоденної поведінки;

- соціально-психологічні фактори: соціальне схвалення (відсутність осуду чи навіть позитивне ставлення до корупційних дій з боку оточення); соціальний статус та зв'язки (уявлення, що впливові знайомства можуть захистити від покарання; конформізм (бажання пристосуватися до групових норм, навіть якщо вони суперечать моральним принципам); взаємозалежність у корупційній схемі (створення системи «лояльності», де порушення правил групи може загрожувати власному становищу); соціальний тиск (спонукання до корупційної поведінки під впливом начальників, колег чи партнерів);

- соціальні фактори: соціальне середовище (вплив оточення, яке толерує або заохочує корупційну поведінку); наявність корупційних практик у суспільстві: прийняття корупції як «норми» через поширеність таких випадків у державних або бізнес-структурах); відсутність ефективних соціальних санкцій (низька ймовірність викриття або покарання);

- контекстуальні фактори: інституційна слабкість (недоліки в системах контролю, що створюють «сприятливі умови» для корупції); соціальна нерівність (більша ймовірність корупції в умовах значного розриву між багатими та бідними).

Ці складові утворюють інтегровану систему, у якій кожен компонент взаємодіє з іншими.

Визначена структура якостей корупційної особистості стала теоретичним підґрунтям для створення моделі «антикорупційної особистості» з метою подальшої розробки відповідних психодіагностичних методик, профілактичних та психокорекційних програм.

У створенні моделі «антикорупційної особистості» найбільш релевантним було визнано підхід, що базується на феномені психологічної культури особистості.

Базисна психологічна культура особистості визначається «наявністю характеристик, параметрів, що визначають готовність ефективно вирішувати широке коло повсякденних завдань незалежно від особливостей вузьких, спеціальних видів діяльності, виконувати широкий спектр соціальних ролей безвідносно до конкретної професійної діяльності» [3, С. 51].

Встановлено, що психологічна культура є інтегральною характеристикою особистості, яка визначає рівень її розвитку та відповідності соціальним нормам [6]. Вона сприяє гармонізації внутрішнього психічного стану та діяль-

ності людини, проявляється через самоорганізацію, саморегуляцію у різних сферах життєдіяльності, а також через розвинене почуття відповідальності [2]. Психологічна культура відіграє ключову роль у структурі особистості, виступаючи важливим чинником її самореалізації [5].

Важливим елементом аналізу психологічної культури є визначення її структури. Найбільш змістовний аналіз структури цього феномену передбачає виділення його трьох компонентів: когнітивного (володіння певними психологічними знаннями, які відповідають сучасному стану наукового психологічного знання та є функціональними з точки зору розв'язання важливих життєвих завдань, уміння ефективно використовувати наявні психологічні знання та здобувати нові); емотивний компонент (глибокі та різноманітні вищі почуття, повага до людської гідності, щирий змістовний інтерес до людей та самого себе, різноманітність емоційного компоненту самопрезентації); конативний (активне ствердження у діяльності цінностей та людської гідності, уміння продуктивно вирішувати психологічно складні ситуації, володіння навичками психологічних дій, потреба та уміння підвищувати рівень психологічної культури) [8].

У контексті досліджуваної у цій роботі проблеми антикорупційна культура особистості можу бути визначена як складова загальної психологічної культури особистості. Виходячи з аналізу змісту феномену психологічної культури антикорупційну психологічну культуру можна визначити складову психологічної культури особистості, яка характеризується інтегральними морально-етичними, когнітивними, емоційно-вольовими та поведінковими якостями, що забезпечують здатність протистояти корупційним проявам, дотримуватися антикорупційних норм і принципів у повсякденній діяльності та соціальних взаєминах. Ця культура формується на основі моральних цінностей, особистісної відповідальності, соціальної свідомості та умінь конструктивно вирішувати етичні дилеми, пов'язані з корупційними ризиками.

Виходячи з цього, функціями антикорупційної психологічної культури є:

- превентивна функція – запобігання корупційній поведінці шляхом формування морально-етичних бар'єрів та особистої неприйнятності до корупційних дій;

- ціннісно-нормативна функція – сприяння засвоєнню антикорупційних норм і принципів, орієнтація особистості на чесність, справедливість і прозорість у своїй діяльності;

- саморегуляційна функція – забезпечення здатності до рефлексії, самоконтролю та регулювання власної поведінки відповідно до антикорупційних установок;

- адаптивна функція – допомога особистості адаптуватися до ситуацій, пов'язаних з корупційними ризиками, шляхом конструктивного вирішення етичних дилем і збереження психологічного комфорту;

- освітня функція – сприяння формуванню уявлень про природу, механізми та наслідки корупції, підвищує обізнаність щодо правових і моральних аспектів протидії їй;

- мотиваційна функція – формування внутрішньої мотивації до дотримання етичних стандартів і активного сприяння боротьбі з корупцією;

- інтегративна функція – об'єднання моральних, етичних, правових та психологічних аспектів поведінки, забезпечуючи цілісність особистісних антикорупційних установок.

Структура антикорупційної психологічної культури може бути описана з урахуванням визначеної загальної структури психологічної культури [8], включаючи когнітивний, емотивний та конативний компоненти, кожен з яких набуває специфічних характеристик у контексті антикорупційної спрямованості.

Когнітивний компонент антикорупційної психологічної культури пов'язаний із знаннями та розумінням природи корупції, її механізмів і наслідків, це: обізнаність про корупцію (знання про види, причини та наслідки корупційних проявів для суспільства, економіки та особистості); правова грамотність (знання та розуміння антикорупційного законодавства, норм етики та правових засад запобігання корупції); аналітичні навички (здатність оцінювати ситуації, виявляти корупційні ризики та приймати обґрунтовані рішення для їх уникнення); уміння навчатися (здатність засвоювати нові знання з питань антикорупційної політики та практик).

Емотивний компонент антикорупційної психологічної культури охоплює емоційне сприйняття, установки та почуття, які сприяють антикорупційній поведінці, це: моральна чутливість (глибоке почуття справедливості, неприйняття корупційних проявів, усвідомлення етичної відповідальності); повага до людської гідності (емпатія до постраждалих від корупції, щирий інтерес до суспільного добробуту): емоційна стійкість (здатність протистояти зовнішньому тиску чи спокусам, зберігаючи моральні принципи); позитивні цінності: почуття гордості за дотримання антикорупційних норм та переконання у важливості своєї ролі в суспільстві).

Конативний компонент антикорупційної культури стосується практичної реалізації антикорупційних знань, установок і почуттів у поведінці, це: активна протидія корупції (готовність виявляти та повідомляти про корупційні дії, підтримувати ініціативи, спрямовані на їхнє викорінення); саморегуляція (здатність контролювати власну поведінку, не допускати порушення антикорупційних норм навіть у складних ситуаціях); розв'язання етичних дилем (уміння продуктивно вирішувати складні морально-етичні питання, пов'язані з корупційними ризиками); навички соціальної взаємодії (здатність ефективно комунікувати, формувати коаліції для протидії корупції та відстоювати антикорупційні цінності у професійному та соціальному середовищі).

Отже, антикорупційна психологічна культура є системною характеристикою, в якій когнітивний, емотивний і конативний компоненти взаємодіють,

утворюючи цілісну основу для формування антикорупційної поведінки. Вона сприяє гармонійному поєднанню особистісних цінностей, соціальної відповідальності та ефективних дій у протидії корупції.

Висновки. Корупція є глобальним викликом, який гальмує розвиток суспільства, підриває довіру до інституцій, посилює соціальну несправедливість і створює численні негативні наслідки в економічній, політичній, соціальній та екологічній сферах. Антикорупційна психологічна культура як складова загальної психологічної культури, забезпечує здатність особистості протистояти корупційним проявам через інтеграцію морально-етичних, когнітивних, емоційно-вольових і поведінкових якостей. Структура антикорупційної психологічної культури складається з: когнітивного компонента (знання про корупцію, антикорупційне законодавство, навички виявлення ризиків та прийняття рішень); емотивного компонента (моральна чутливість, емпатія, емоційна стійкість, повага до людської гідності), конативного компонента (активна протидія корупції, саморегуляція, уміння вирішувати етичні дилеми, навички соціальної взаємодії).

Антикорупційна культура виконує превентивну, ціннісно-нормативну, саморегуляційну, адаптивну, освітню, мотиваційну та інтегративну функції, які спрямовані на запобігання корупції та формування етичної поведінки.

Вивчення особистісних факторів та механізмів формування антикорупційної поведінки дозволяє розробити освітні, виховні та психокорекційні програми, які сприятимуть побудові етичного та стійкого суспільства.

Література:

1. Закон України «Про запобігання корупції» № 1700-VI від 14 жовтня 2014 р. [електронний документ]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

2. Когут О. Психологічна культура особистості у кризовому суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2017. Вип. 1-2. С. 69–74.

3. Колмогорова Л. С. Особливості становлення психологічної культури молодших школярів. *Питання психології*. 2001. № 1. С. 47–56.

4. Колпаков В.А. Адміністративне право України : Підручник. Київ : ЮрінкомІнтер, 1999. 645 с.

5. Кузікова С. Б. Психологічна культура як суб'єктна активність: механізми становлення суб'єкта саморозвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2012. Вип. 39. С. 36–42.

6. Мачинська Н. І. Психологічна культура як складник професіоналізму викладача. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2011. Вип. 2. С. 229–241.

7. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : Монографія. Київ : Атіка, 2001. 304 с.

8. Тарасова Т. Психологічна культура особистості як актуальний виклик сьогодення. *Світогляд - Філософія - Релігія*. 2013. Вип. 4. С. 315–324.

9. Abraham J., Pane M.M.. Corruptive Tendencies, Conscientiousness, and Collectivism. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. 153. PP. 132–147.

10. Agbo A., Iwundu E. Corruption as a propensity: Personality and motivational determinants among Nigerians. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*. 2016. 150(4). PP. 502–526.

11. Albrecht C., Holland D., Malagueno R., Dolan S., Tzafrir, S. The Role of Power in Financial Statement Fraud Schemes. *Journal of Business Ethics*. 2015. PP. 803–813.

12. Andvig J., Fjeldstad O. Corruption: a review of contemporary research. Bergen : Chr. Michelsen Institute. 2001. 122 p.

13. McKitrick E. The Study of Corruption. Sociology and History: Methods. New York : Basic Books, Inc., Publishers, 1968. PP. 358–370.

14. Simon David R. D. Stanley Eitzen. Elite Deviance. Boston: Allyn and Bacon, 1993. 359 p.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii» № 1700-VI vid 14 zhovtnia 2014 r. [Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" № 1700-VI from October 14, 2014]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text [in Ukrainian].

2. Kohut, O. (2017). Psykholohichna kultura osobystosti u kryzovomu suspilstvi [Psychological culture of personality in a crisis society]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology, 1-2, 69–74 [in Ukrainian].

3. Kolmohorova, L.S. (2001). Osoblyvosti stanovlennia psykholohichnoi kultury molodshykh shkoliariv [Peculiarities of developing psychological culture in junior schoolchildren]. Pytannia psykholohii – Questions of Psychology, 1, 47–56 [in Ukrainian].

4. Kolpakov, V.A. (1999). Administratyvne pravo Ukrainy: Pidruchnyk [Administrative law of Ukraine: Textbook]. Kyiv: YurinkomInter [in Ukrainian].

5. Kuzikova, S.B. (2012). Psykholohichna kultura yak subiektna aktyvnist: mekhanizmy stanovlennia subiekta samorozvytku [Psychological culture as subjective activity: Mechanisms of developing a subject of self-development]. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriia 12: Psykholohichni nauky – Scientific Journal of NPU Named after M.P. Drahomanov. Series 12: Psychological Sciences, 39, 36–42 [in Ukrainian].

6. Machynska, N.I. (2011). Psykholohichna kultura yak skladnyk profesiinalizmu vykladacha [Psychological culture as a component of a teacher's professionalism]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia psykholohichna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series, 2, 229–241 [in Ukrainian].

7. Melnyk, M.I. (2001). Koruptsiia: sutnist, poniattia, zakhody protydii [Corruption: Essence, concept, measures of counteraction]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

8. Tarasova, T. (2013). Psykholohichna kultura osobystosti yak aktualnyi vyklyk sohodennia [Psychological culture of personality as a relevant challenge of today]. Svitohliad – Filosofiia – Relihiia – Worldview – Philosophy – Religion, 4, 315–324 [in Ukrainian].

9. Abraham, J., & Pane, M.M. (2014). Corruptive tendencies, conscientiousness, and collectivism. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 153, 132–147.

10. Agbo, A., & Iwundu, E. (2016). Corruption as a propensity: Personality and motivational determinants among Nigerians. The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied, 150(4), 502–526.

11. Albrecht, C., Holland, D., Malagueno, R., Dolan, S., & Tzafrir, S. (2015). The role of power in financial statement fraud schemes. Journal of Business Ethics, 803–813.

12. Andvig, J., & Fjeldstad, O. (2001). Corruption: A review of contemporary research. Bergen: Chr. Michelsen Institute.

13. McKitrick, E. (1968). The study of corruption. Sociology and history: Methods (pp. 358–370). New York: Basic Books, Inc., Publishers.

14. Simon, D.R., & Eitzen, D.S. (1993). Elite deviance. Boston: Allyn and Bacon.

УДК: 159.9378.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1465-1484

Бондаревич Світлана Майславівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри «Практичної психології», Одеський національний морський університет, м.Одеса, тел.: (098) 807-25-29, https//orcid.org/0000-0002-7350-2947

Фоміна Інна Валеріївна студентка 2 курсу магістратури, Одеський національний морський університет, м. Одеса, тел.: (096) 496-20-98

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА ДЕПРЕСИВНІ СТАНИ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ХРОНІЧНОМУ СТРЕСІ У МОРЯКІВ

Анотація. У статті досліджується проблема хронічного стресу та його вплив на розвиток депресивних станів серед моряків є надзвичайно актуальною в сучасних умовах, з огляду на поточний військовий стан в Україні. Морська професія традиційно належить до найбільш стресогенних і небезпечних, що обумовлено тривалими періодами відсутності на суші, фізичними та емоційними навантаженнями, високою відповідальністю за безпеку судна та екіпажу, а також непередбачуваністю погодних умов.

Сучасні психологічні дослідження, свідчать, що проблема терміну «індивідуально-психологічні особливості особистості» розвивалася завдяки дослідженням багатьох вчених та психологів. Дослідження психологічних особливостей, що впливають на розвиток депресивних станів, є важливим для розуміння причин виникнення складних емоційних станів, розробки ефективних методів профілактики та підтримки психічного здоров'я цієї категорії працівників. Урахування індивідуально-психологічних особливостей кожного моряка може допомогти у створенні персоналізованих програм психологічної підтримки та реабілітації, що сприятиме зниженню рівня депресії та підвищенню загального рівня життя моряків. **Метою статті є** вивчення впливу індивідуально-психологічних особливостей на депресивні стани особистості при хронічному стресі у моряків. Психічне здоров'я моряків має значний вплив на економічні показники морегосподарської галузі. Підвищення рівня депресії серед моряків може призводити до збільшення витрат на медичне обслуговування, зниження продуктивності праці та збільшення кількості нещасних випадків.

Таким чином, дослідження впливу індивідуально-психологічних особливостей на депресивні стани особистості при хронічному стресі у моряків є актуальним та має значну практичну цінність для підвищення ефективності праці та якості життя працівників морегосподарської галузі.

Ключові слова: індивідуально-психологічні особливості; депривні стани; морякі.

Bondarevych Svitlana Mayslavivna, candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of "Practical Psychology", Odesa National Maritime University, Odesa, tel.: (098) 807-25-29, https//orcid.org/0000-0002-7350-2947

Fomina Inna Valeriyevna 2nd year Master's student, Odessa National Maritime University, Odesa, tel.: (096) 496-20-98

STUDY OF THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FEATURES ON DEPRESSIVE PERSONALITY STATES UNDER CHRONIC STRESS IN SAILORS

Abstract. The article examines the problem of chronic stress and its impact on the development of depressive states among seafarers, which is extremely relevant in modern conditions, given the current military situation in Ukraine. The maritime profession is traditionally one of the most stressful and dangerous, which is due to long periods of absence on land, physical and emotional stress, high responsibility for the safety of the vessel and crew, as well as the unpredictability of weather conditions.

Modern psychological research shows that the problem of the term "individual psychological characteristics of the personality" has developed thanks to the research of many scientists and psychologists. The study of psychological characteristics that influence the development of depressive states is important for understanding the causes of complex emotional states, developing effective methods of prevention and maintaining the mental health of this category of workers. Taking into account the individual psychological characteristics of each seafarer can help in creating personalized psychological support and rehabilitation programs, which will help reduce the level of depression and increase the overall standard of living of seafarers. The aim of the article is to study the influence of individual psychological characteristics on depressive states of the personality under chronic stress in seafarers. The mental health of seafarers has a significant impact on the economic indicators of the maritime industry. An increase in the level of depression among seafarers can lead to increased costs for medical care, reduced labor productivity and an increase in the number of accidents.

Thus, the study of the influence of individual psychological characteristics on depressive states of the personality under chronic stress in seafarers is relevant and has significant practical value for improving work efficiency and quality of life of workers in the maritime industry.

Keywords: individual psychological characteristics; depressive states; seafarers.

Постановка проблеми. Проблема хронічного стресу та його вплив на розвиток депресивних станів серед моряків є надзвичайно актуальною в сучасних умовах, з огляду на поточний військовий стан в Україні. Морська професія традиційно належить до найбільш стресогенних і небезпечних, що обумовлено тривалими періодами відсутності на суші, фізичними та емоційними навантаженнями, високою відповідальністю за безпеку судна та екіпажу, а також непередбачуваністю погодних умов. У військовий час ці фактори ускладнюються безпосередньою загрозою життю через обстріли портів, суден, а також ризиками для життя та здоров'я моряків [1, с.296-305; 2, с.36-40; 3, с. 102-110].

Таким чином, виникає нагальна потреба у розробці та впровадженні ефективних методів подолання депресивних станів у контексті хронічного стресу моряків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення хронічного стресу та його впливу на депресивні стани є предметом значної кількості досліджень на міжнародному рівні. Ключові постаті в цьому напрямі, такі як Ганс Сельє, Аарон Бек і Річард Лазарус, зробили значний внесок у розуміння механізмів стресу та його наслідків для психічного здоров’я. Ганс Сельє, наприклад, розробив концепцію загального адаптаційного синдрому, що описує фізіологічні реакції на стрес. Аарон Бек досліджував когнітивні аспекти депресії, розвиваючи теорію когнітивної терапії, а Річард Лазарус запропонував модель когнітивної оцінки стресу, що зосереджується на суб'єктивному сприйнятті подій як стресових [4-6; 11-12].

Серед українських науковців важливий внесок у цю галузь зробили Тетяна Титаренко, Галина Солдатова, Лариса Кудрявцева та Ірина Звєрєва. Їхні дослідження спрямовані на вивчення стресових станів та психосоціальних аспектів адаптації, особливо в контексті українських реалій. О. Л. Стрельник та В. Є. Гурський досліджують методи подолання стресових ситуацій, пов’язаних із професійною діяльністю в умовах війни, криз та фізичних перевантажень [4-6; 8]. Ці вчені розширюють наукове розуміння впливу стресу на психічне здоров’я та ефективність діяльності, особливо в екстремальних умовах, таких як військові конфлікти. Таким чином, праці цих науковців допомагають розробляти ефективні методики діагностики та подолання стресових розладів, що є актуальним для збереження психічного здоров'я в сучасних умовах.

Метою статті є вивчення впливу індивідуально-психологічних особливостей на депресивні стани особистості при хронічному стресі у моряків.

Виклад основного матеріалу. Сучасні психологічні дослідження, свідчать, що проблема терміну «індивідуально-психологічні особливості особистості» розвивалася завдяки дослідженням багатьох вчених та психологів.

Дослідження психологічних особливостей, що впливають на розвиток депресивних станів, є важливим для розуміння причин виникнення складних емоційних станів, розробки ефективних методів профілактики та підтримки психічного здоров'я цієї категорії працівників [4-6]. Урахування індивідуально-психологічних особливостей кожного моряка може допомогти у створенні персоналізованих програм психологічної підтримки та реабілітації, що сприятиме зниженню рівня депресії та підвищенню загального рівня життя моряків. Психічне здоров'я моряків має значний вплив на економічні показники морегосподарської галузі. Підвищення рівня депресії серед моряків може призводити до збільшення витрат на медичне обслуговування, зниження продуктивності праці та збільшення кількості нещасних випадків.

Таким чином, дослідження впливу індивідуально-психологічних особливостей на депресивні стани особистості при хронічному стресі у моряків є актуальним та має значну практичну цінність для підвищення ефективності праці та якості життя працівників морегосподарської галузі.

З метою проведення емпіричного дослідження взяли участь 58 респондентів: чоловіки-моряки віком від 20 до 60 років. Ця група піддається значним психологічним навантаженням і водночас повинна підтримувати стабільну ефективність — одну з найважливіших професійних якостей у цій сфері, особливо в сучасних умовах. Оскільки в цій професії переважно працюють чоловіки, вплив статевих відмінностей на реакцію особистості на стрес у дослідженні відстежити не вдалося.

Методологічну основу дослідження індивідуально-психологічних особливостей, депресивних станів та хронічного стресу були використані наступні методики: Шкала PHQ-9, Опитувальник темпераменту Айзенка (EPI), Тест Kessler Psychological Distress Scale (K10), методи спостереження та інтерв'ю та статистичні методи аналізу [4; 6; 8].

Для статистичної обробки емпіричних даних було застосовано метод математичної статистики Критерій Краскела-Уолліса (Kruskal-Wallis H-test). Обробка даних виконувалася за допомогою стандартних статистичних програм, зокрема IBM SPSS Statistics.

Практичне значення роботи полягає в розробці та впровадженні психокорекційних рекомендацій, спрямованих на зниження рівня депресивних станів серед моряків. Впровадженняя даних рекомендацій сприятиме покращенню психічного здоров'я моряків, що, в свою чергу, підвищить їхню працездатність, знизить ризик професійного вигорання та зменшить кількість аварійних ситуацій на флоті. На основі результатів

дослідження можуть бути сформульовані рекомендації для роботодавців та керівників морських підприємств щодо створення сприятливих психологічних умов праці, профілактики депресивних станів та підтримки психічного здоров'я моряків.

Наукова новизна. Існуючі дослідження в галузі практичної психології моряків в основному зосереджені на фізичних аспектах здоров'я та безпеки. Вивчення впливу індивідуально-психологічних особливостей на депресивні стани при хронічному стресі дозволить доповнити наукову базу знань та створити нові підходи до підтримки психологічного благополуччя моряків.

Результати дослідження.

Розглянемо результати аналізу даних та продемонстровані виявлені закономірності та зв'язки між індивідуально-психологічними особливостями та депресивними станами при хронічному стресі у досліджуваних моряків.

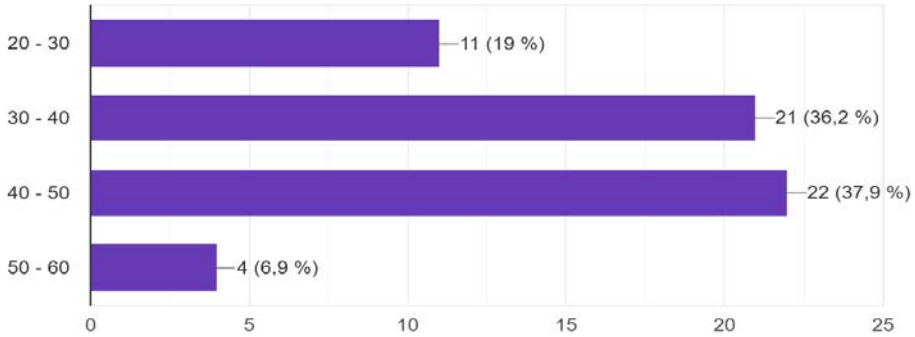

Рис. 1. Розподіл респондентів за віковими групами.

На рисунку 1. наведено розподіл респондентів за віковими групами у вибірці з 58 осіб. Найбільше респондентів належить до вікових груп 30-40 років та 40-50 років, що складають разом понад 70% вибірки. Найменше представлена вікова група 50-60 років з часткою 6,9%.

Показано: 20-30 років: 11 респондентів (19%). - 30-40 років: 21 респондент (36,2%); 40-50 років: 22 респонденти (37,9%); 50-60 років: 4 респонденти (6,9%).

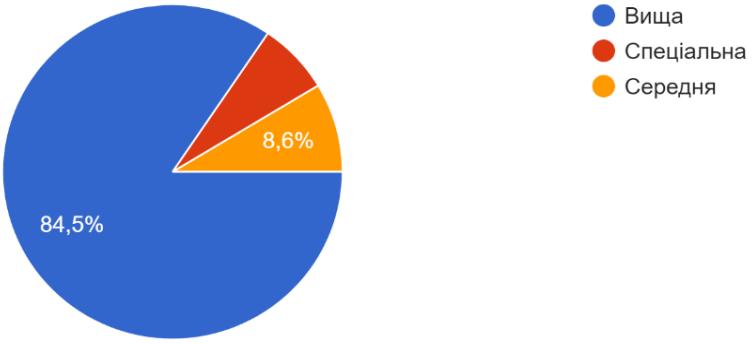

Рис. 2. Розподіл рівня освіти респондентів.

На рисунку 2. відображено рівень освіти респондентів у вибірці з 58 осіб. Більшість респондентів, 84,5%, мають вищу освіту, що свідчить про високий рівень академічної підготовки більшої частини вибірки. Спеціальну освіту отримали 6,9% респондентів, а середню освіту — 8,6%.

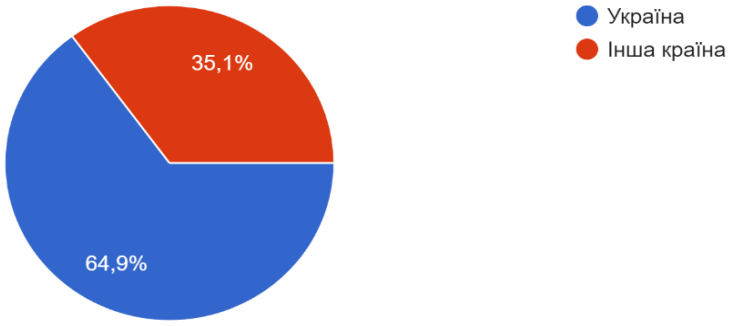

Рис. 3. Розподіл місця проживання респондентів.

Такий розподіл вказує на значну освіченість вибірки, що може впливати на їхнє ставлення до певних питань, які досліджуються, наприклад, на їхнє розуміння питань, пов'язаних із професійним стресом та його наслідками.

На основі діаграми щодо місця проживання, яка показана на рисунку 3, можна відзначити, що більшість респондентів, а саме 64,9%, мешкають в Україні.

Решта 35,1% опитаних проживають за межами України. Це свідчить про те, що більшість учасників опитування представляють локальну аудиторію, хоча також є значна частка респондентів з інших країн. Такий розподіл може бути важливим для подальшої інтерпретації результатів дослідження, особливо у контексті вивчення культурних, соціальних чи економічних факторів, які можуть впливати на відповіді учасників.

Аналіз даних починався з оцінки шкали відвертості Опитувальника Айзенка (Eysenck Personality Inventory, EPI). Із загальної кількості 58 респондентів, 4 особи набрали більше 5 балів за шкалою відвертості. Згідно з методологією, показник понад 5 балів вказує на можливе порушення достовірності результатів тестування, що свідчить про схильність респондентів до соціально бажаних відповідей або інших видів нещирості. Таким чином, тестування для цих 4 респондентів (8,6% від загальної кількості) вважається недійсним, що вказано на рисунку 4.

Для забезпечення валідності та надійності даних дослідження, було прийнято рішення виключити з вибірки 4 респондентів, які набрали понад 5 балів за шкалою відвертості опитувальника. Після чого екстраверсію та нейротизм обчисляли у 54 респондентів.

Результати тесту дозволяють оцінити рівень цих показників серед учасників, що дає змогу вивчити їхні соціальні й емоційні характеристики, а також взаємодію з оточенням.

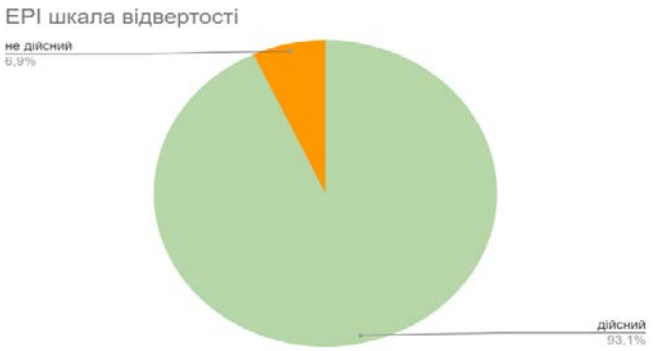

Рис. 4. Розподіл шкали відверт ост і респондент ів за опит увальником EPI.

Наступні показники є результатами вимірювання рівня екстраверсії за допомогою тесту EPI. Шкала екстраверсії в EPI зазвичай має певний діапазон оцінок. Тест вимірює, наскільки людина є екстравертованою чи інтровертованою, і зазвичай оцінки можуть варіюватися в межах, які характеризують:

1. Низька екстраверсія – більш замкнуті, інтернальні люди, які не шукають постійної уваги і зазвичай віддають перевагу самотності.

2. Висока екстраверсія – люди, які активні, соціальні, прагнуть до уваги і емоційних переживань, часто відчувають потребу в спілкуванні та взаємодії з іншими.

Показники респондентів варіюються від 4 до 19, що свідчить про різноманітність рівнів екстраверсії серед учасників. Це вказує на те, що в групі є як дуже екстравероване, так і більш інтровертовані люди. Більшість чисел знаходиться в межах середніх значень (наприклад, 12, 13, 10), що може свідчити про те, що більшість учасників мають помірний рівень екстраверсії, тобто вони мають певну соціальність, але й можуть бути комфортними у спокійних ситуаціях без постійної уваги.

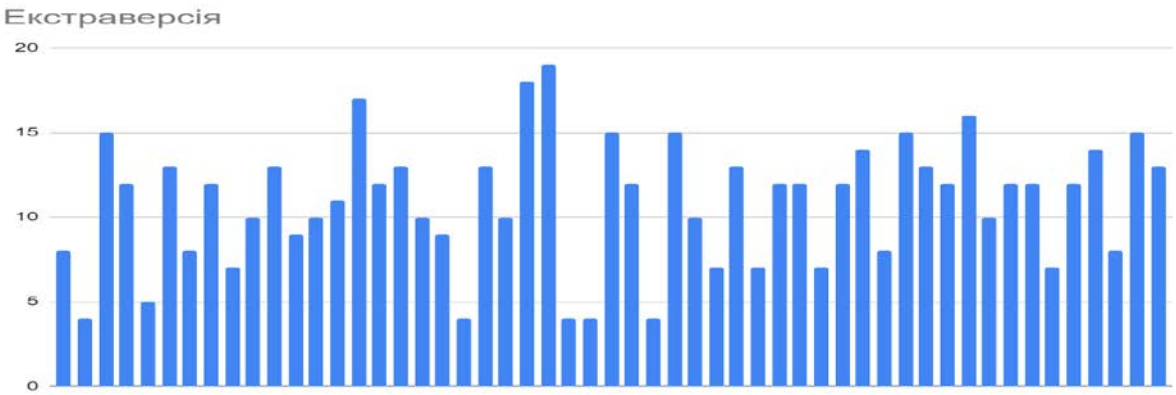

Рис. 5. Розподіл показників екст раверсії респондент ів за опит увальником EPI.

Високі та низькі значення як 4 або 19 вказують на учасників, які мають низький або високий рівень екстраверсії. Загалом, ці показники дають змогу

побудувати діаграму, що показує розподіл рівнів екстраверсії серед досліджуваної групи.

Різноманітність в результатах вказує на наявність як екстравертів, так і інтровертів у вибірці. На рисунку 5. Показано: 6 учасників – 11,1 % - бали нижче 5, що означає виражену інтроверсію; 9 учасників – 16,6 % - бали від 15 і до 21, що означає виражену екстраверсію.

Решта 39 учасників – 72,2% знаходяться в середньому діапазоні.

Наступні данні є результатами вимірювання рівня нейротизму за допомогою тесту EPI, рисунок 6. Нейротизм — це один із аспектів особистості, що характеризує схильність до емоційних переживань, таких як тривога, депресія, нервозність, нестабільність настрою та схильність до стресу.

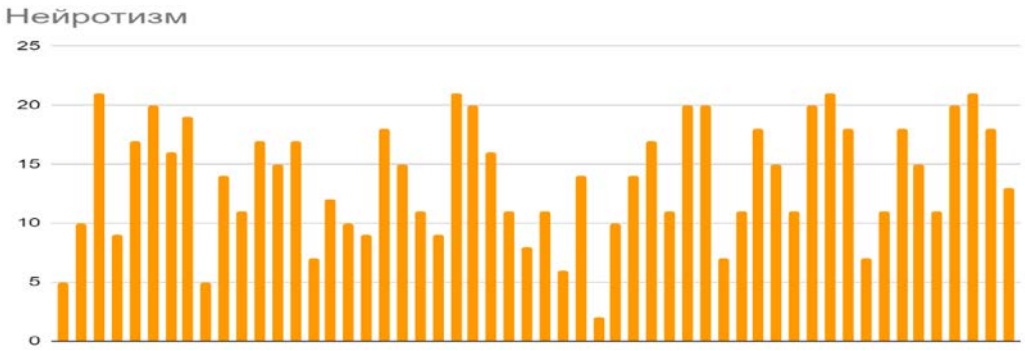

Рис. 6. Розподіл показників нейротизму респондентів.

Числа варіюються від 2 до 21, що свідчить про різноманітність рівнів нейротизму серед респондентів. Чим вищий бал, тим вища схильність до емоційних реакцій і тривожності. Низькі значення свідчать про більшу емоційну стабільність. Значення, наближені до 20 або 21, вказують на високий рівень нейротизму. Це може свідчити про більшу емоційну нестабільність, схильність до тривоги, стресу або негативних емоцій у відповідь на ситуації.

Більшість цифр перебувають в діапазоні від 9 до 17, що вказує на помірний рівень нейротизму. Це може свідчити про нормальний рівень схильності до емоційних реакцій, але не настільки виражений, щоб вказувати на серйозні проблеми зі стресом чи тривожністю. Окремі цифри, як 2 або 5, свідчать про низький рівень нейротизму, тобто ці респонденти, ймовірно, більш емоційно стабільні, менш схильні до тривожності чи стресу.

Важливо відзначити, що у вибірці є широкий спектр значень, що свідчить про різноманітність у рівнях емоційної реактивності серед респондентів: 4 респонденти мають значно низький рівень нейротизму – це 7,4%; 16 учасників показали значно високий рівень – це 29, 6%. Решта – 34 учасники показали середній бал 62,9%.

Розподіл цих показників свідчить про те, що серед учасників дослідження є як емоційно стабільні особи, так і ті, що схильні до тривожності, стресу або негативних емоцій.

На рисунку 7. зображено розподіл показників екстраверсії та нейротизму респондентів.

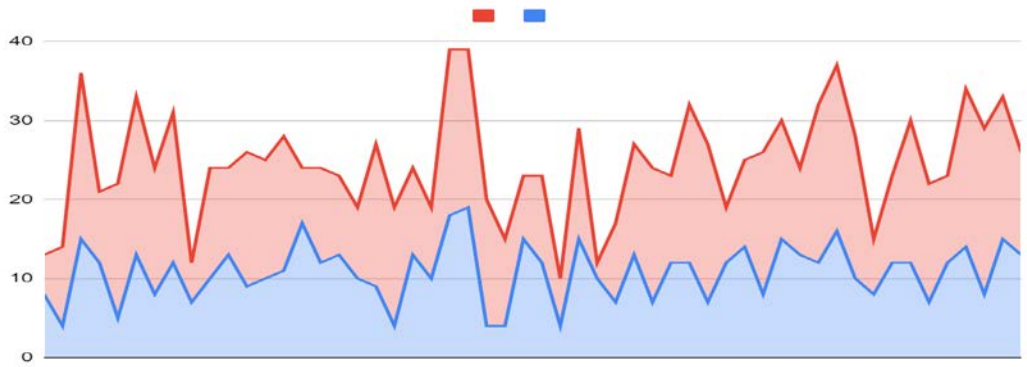

Рис. 7. Розподіл показників екстраверсії та нейротизму респондентів.

Для кожного респондента ми визначили його темперамент та провели відсотковий аналіз-розподіл респондентів за спрямованістю темпераментів, рисунок 8. Отже, флегматична – 18,5 %, холерична – 27,8 %, ангвіністична – 25,9 %, меланхолічна – 27,8 %.

Рис. 8. Розподіл респондентів за спрямованістю темпераменту.

Наступним кроком у дослідженні було обчислення показників хронічного стресу серед учасників. Цей етап дозволяє визначити рівень стресових навантажень, які респонденти відчувають протягом тривалого періоду. Аналіз хронічного стресу є важливим для подальшого дослідження, оскільки наявність високого рівня стресу може бути пов’язана з підвищеним ризиком розвитку депресивних станів, що є однією з ключових тем нашого дослідження.

Для розрахунку показників стресу були використані стандартизовані методи оцінки, **Kessler Psychological Distress Scale (K10)** — інструмент, що дозволяє оцінити рівень психологічного стресу шляхом відповіді на 10 питань, орієнтованих на емоційний стан людини протягом останнього місяця.

Рисунок 9. ілюструє розподіл учасників дослідження за рівнями хронічного стресу. Згідно з результатами, найбільша частина учасників (42,6%) знаходиться в межах норми, що вказує на відсутність значного стресу у цих осіб. Другу за величиною групу складають учасники з легким виснаженням (29,6%), що свідчить про певне стресове навантаження, але без серйозних порушень. 20,4% учасників мають помірний рівень стресу, що вказує на середнє навантаження, яке може потребувати уваги. 7,4% учасників знаходяться в категорії сильного виснаження, що є показником значного психоемоційного навантаження.

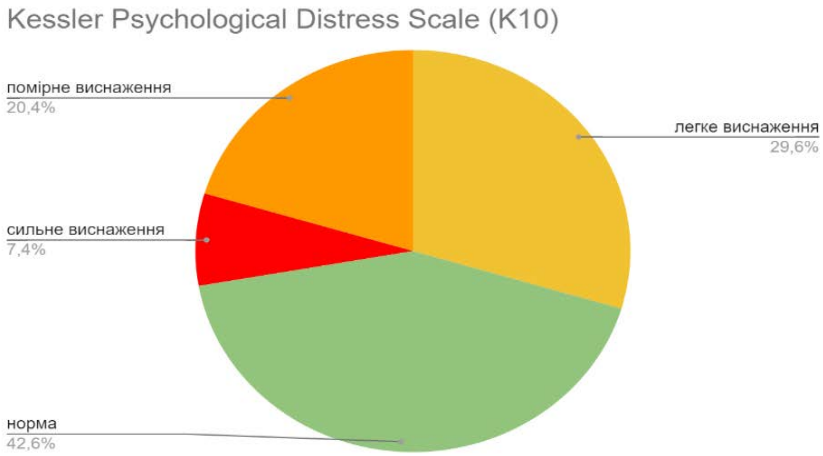

Рис.9. Розподіл за рівнями хронічного стресу респондентів.

Цей розподіл демонструє, що більшість учасників знаходяться в межах норми або легкого виснаження, але також є певний відсоток осіб із сильним стресом, що вказує на наявність більш серйозних психоемоційних проблем у частини досліджуваних.

Опитувальник PHQ-9 був застосований для оцінки рівня депресивних симптомів серед респондентів. Результати підрахунку показані на рисунку 10. та виявили наступний розподіл за рівнями депресивних станів: 27,8% респондентів не мали депресивних симптомів (відсутня депресія); 33,3% респондентів відзначили наявність м'якої депресії; 29,6% мають помірний рівень депресії; 9,3% респондентів проявляють симптоми помірно-тяжкої депресії.

Ці результати свідчать про різноманітність рівнів депресії серед учасників дослідження, більшість респондентів знаходяться в категорії м'якої та помірної депресії, в той час як невелика частина має симптоми більш тяжкої форми.

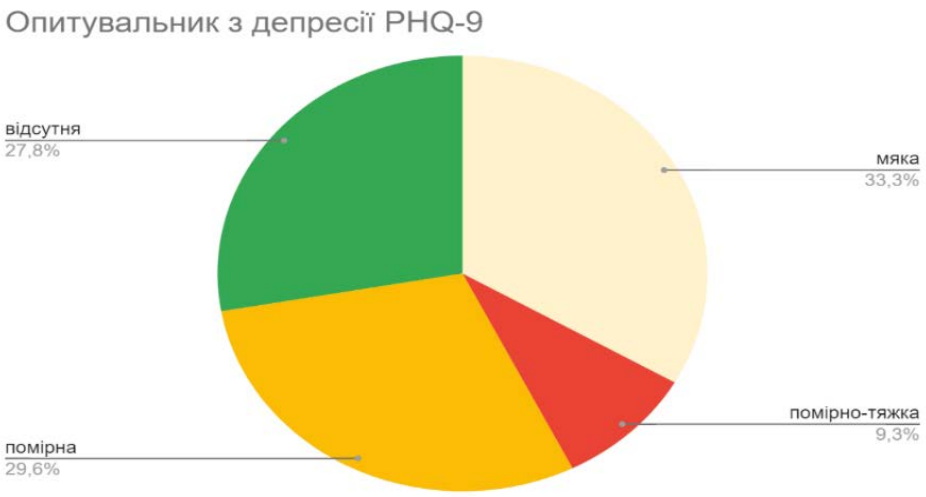

Рис. 10. Розподіл за рівнем депресії респондентів.

Порівняємо отримані розподіли з використанням статистичних методів. Для цього був обраний Критерій Краскела-Уолліса (Kruskal-Wallis H-test) — непараметричний статистичний тест. Цей тест є розширенням критерію Манна-Уітні для порівняння більше ніж двох груп і застосовується, коли дані не відповідають вимогам нормального розподілу.

Даний тест непараметричний, використовується з метою виявити, чи відрізняються медіани трьох або більше незалежних груп одна від одної.

Перейдемо до опису отриманих показників статистичного методу.

Значення p (рівень значущості) — це показник у статистиці, який допомагає визначити, наскільки ймовірно, що отримані результати дослідження є випадковими. У дослідженні значення p використовується для перевірки гіпотези і для прийняття рішення про те, чи можна вважати різницю між групами або зв'язок між змінними статистично значущим.

Рівень значущості p дорівнює 0,05. Якщо p менше або дорівнює 0,05, це означає, що ймовірність випадкових результатів становить лише 5% або менше. Отже, можемо відхилити нульову гіпотезу (яка стверджує, що різниці між групами немає або що змінні не пов'язані) і вважати результати статистично значущими. Якщо p більше 0,05, це означає, що ймовірність випадкових результатів перевищує 5%, і ми не можемо з достатньою впевненістю відхилити нульову гіпотезу. У такому випадку результати вважаються незначущими з точки зору статистики.

Аналіз результатів із застосуванням критерію Краскела-Уолліса для незалежних вибірок показав, що нульова гіпотеза відхиляється для всіх досліджуваних показників. Це означає, що розподіли рівнів стресу, екстраверсії, нейротизму та відвертості суттєво відрізняються між групами з різними рівнями депресії.

1. Стрес. Нульова гіпотеза про однорідність розподілу стресу для категорій депресії відхиляється (значення p = 0{,}023). Це свідчить про

наявність суттєвих відмінностей у рівні стресу серед респондентів із різними рівнями депресії.

2. Екстраверсія. Аналогічно, нульова гіпотеза про однорідність розподілу екстраверсії відхиляється (значення p = 0{,}010). Це вказує на значущу різницю в рівнях екстраверсії серед респондентів з різним рівнем депресії.

3. Нейротизм. Для нейротизму також відхиляється нульова гіпотеза (значення p = 0{,}033), що свідчить про статистично значущі відмінності між групами.

4. Відвертість. Рівень відвертості також демонструє значущу різницю між групами (значення p = 0{,}003), що свідчить про різну вираженість цієї риси серед респондентів з різними рівнями депресії.

Отже, у дослідженні було використано критерій Краскела-Уолліса для перевірки гіпотези про зв'язок між різними психологічними характеристиками (стрес, екстраверсія, нейротизм, відвертість) та рівнем депресії.

Кореляцію було проведено через комп’ютерну програму для статистичної обробки даних - SPSS STATISTICS (Statistical Package for the Social Sciences" - "статистичний пакет для суспільних наук"), призначеній для проведення прикладних досліджень у суспільних науках.

Таблиця 1.

Висновки по перевірці гіпотези

	Нульова гіпотеза	Критерій	Значення	Рішення
1	Розподіл СТРЕС є однаковим для категорії ДЕПРЕСІЯ	Критерій Краскела-Уолліса для незалежних вибірок	0,023	Нульова гіпотеза відхиляється
2	Розподіл ЕКСТРАВЕРСІЯ є однаковим для категорії ДЕПРЕСІЯ	Критерій Краскела-Уолліса для незалежних вибірок	0,010	Нульова гіпотеза відхиляється
3	Розподіл НЕЙРОТИЗМ є однаковим для категорії ДЕПРЕСІЯ	Критерій Краскела-Уолліса для незалежних вибірок	0,036	Нульова гіпотеза відхиляється
4	Розподіл ВІДВЕРТІСТЬ є однаковим для категорії ДЕПРЕСІЯ	Критерій Краскела-Уолліса для незалежних вибірок	0,003	Нульова гіпотеза відхиляється

Виводяться асимптоматичні значення. Рівень значущості p дорівнює 0,05.

У дослідженні була проведена оцінка відмінностей між рівнями депресії залежно від таких індивідуально-психологічних характеристик, як стрес,

екстраверсія, нейротизм і відвертість. Результати підтверджують, що індивідуальні особливості особистості мають суттєве значення для розуміння депресивних станів у досліджуваній вибірці. Підсумок основних тенденцій наступний, зростання нейротизму та зниження рівня екстраверсії пов'язане з підвищенням ризику депресії.

Таким чином, результати підтверджують, що характеристики, такі як стрес, екстраверсія, нейротизм і відвертість, можуть мати вплив на розвиток або перебіг депресії у вибірці, що було предметом вашого дослідження.

Статистичний аналіз показав наявність зв'язку між рівнями екстраверсії, нейротизму та депресивними станами, а також їхній вплив на рівень стресу. Це свідчить про те, що індивідуально-психологічні риси особистості можуть впливати на схильність до стресу і депресії.

Розподіл респондентів за темпераментом на основі показників екстраверсії та нейротизму виявив групи, які демонструють більшу схильність до депресії та стресу. Слід зазначити, що оцінювання проводилося за компонентами темпераменту — екстраверсією та нейротизмом, а не за типами темпераменту повністю. Отримані результати вказують на значущу роль індивідуально-психологічних характеристик у формуванні депресивних станів під впливом стресових чинників, що має важливе значення для розуміння механізмів розвитку депресії та створення ефективних методів психологічної допомоги.

Для оцінки ефективності проведеної корекційної програми було використано тестування на початковому етапі та після завершення курсу. Основні інструменти для вимірювання змін включали шкали PHQ-9 (для оцінки рівня депресії), K10 (для оцінки рівня тривожності та стресу) опитувальника Айзенка (для оцінки загального психоемоційного стану).

1. Аналіз рівню депресії (PHQ-9).

Початкові результати показали, що у 38,9 % учасників спостерігається середній або високий рівень депресивних проявів. Після програми зниження рівня депресії спостерігалося у 85% учасників. У деяких випадках рівень депресивних симптомів знижується до мінімального або легкого рівня, що говорить про ефективність застосованих методів корекції.

Таблиця 2.

Показники хронічного стресу, депресивних станів, екстраверсії та нейротизму до та після виконування методик рекомендацій.

	Депресія до	Депресія після	Стрес до	Стрес після	Екстраверсія до	Екстраверсія після	Нейротизм до	Нейротизм після
1	19	15	35	27	9	10	18	16
2	18	15	35	25	15	12	21	18
3	18	13	29	20	4	7	11	11
4	16	9	33	23	7	8	20	15
5	15	12	29	21	18	15	21	15
6	14	10	31	21	9	12	17	15
7	13	15	25	27	8	8	16	18
8	13	10	24	21	10	12	14	14
9	12	9	22	21	12	12	12	12
10	12	10	29	24	19	16	20	17
11	12	5	24	15	4	8	16	15
12	12	7	33	25	12	13	20	16
13	11	8	34	28	5	9	17	15
14	11	7	32	22	13	12	20	17
15	10	7	29	21	10	12	15	15
16	10	5	29	19	13	12	14	15
17	10	9	38	27	7	11	17	17
	13,8	9,8	30,1	22,8	10,3	11,1	17	15,4

Аналіз рівня тривожності та стресу (К10). До програми більше половини учасників (близько 56,4%) відчували високий рівень стресу, що часто супроводжувалося напруженням, відчуттям безвиході та труднощами при прийнятті рішень.

Рис. 11. Показники рівня депресії до та після корекційної програми.

Після програми спостерігалося зниження рівня тривожності у 85 % учасників, що виявлялося в зниженні частоти нападів паніки, покращенні якості сну та загального емоційного стану. Середній показник за шкалою К10 знизився на 34 %, що свідчить про позитивний в плив програми на емоційний стан учасників.

Рис. 12. Показники рівня хронічного стресу до та після корекційної програми.

Рис 13. Середні показники до та після проведення програми корекції.

Методи, які використовані у програмі:

1. Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ): Робота з негативними переконаннями. Зміна шкідливих патернів мислення, які сприяють розвитку депресії та тривоги. Використання технік самоспостереження, перевірки переконань та практичних завдань для розвитку здорових когнітивних стратегій.

2. Релаксаційні техніки: Техніки глибокого дихання. Прогресивна м'язова релаксація (PMR). Медитація та усвідомленість (mindfulness) для зниження рівня стресу та покращення емоційної рівноваги.

3. Психоедукація: Освітлення учасникам теми стресу, депресії та їхнього впливу на психічне та фізичне здоров'я. Обговорення можливих підходів до подолання стресових ситуацій та підтримки психічного здоров'я в повсякденному житті.

4. Гештальт-терапія: Гештальт-терапія фокусується на усвідомленні та прийнятті власних емоцій, переживань і думок у моменті «тут і зараз». Це дозволяє учасникам програми краще усвідомити свої емоційні реакції, незавершені емоційні ситуації та розвивати більш здорові стосунки з собою та іншими.

Для оцінки ефективності проведеної корекційної програми було використано тестування на початковому етапі та після завершення курсу. Основні інструменти для вимірювання змін включали шкали PHQ-9 (для оцінки рівня депресії), K10 (для оцінки рівня тривожності та стресу) опитувальника Айзенка (для оцінки загального психоемоційного стану).

Аналіз рівню депресії (PHQ-9).

Початкові результати показали, що у 38,9 % учасників спостерігається середній або високий рівень депресивних проявів. Після програми зниження рівня депресії спостерігалося у 85% учасників. У деяких випадках рівень депресивних симптомів знижується до мінімального або легкого рівня, що говорить про ефективність застосованих методів корекції.

Таблиця 3.

Показники хронічного стресу, депресивних станів, екстраверсії та нейротизму до та після виконування методик рекомендацій.

	Депресія до	Депресія після	Стрес до	Стрес після	Екстраверсія до	Екстраверсія після	Нейротизм до	Нейротизм після
1	19	15	35	27	9	10	18	16
2	18	15	35	25	15	12	21	18
3	18	13	29	20	4	7	11	11
4	16	9	33	23	7	8	20	15
5	15	12	29	21	18	15	21	15
6	14	10	31	21	9	12	17	15
7	13	15	25	27	8	8	16	18
8	13	10	24	21	10	12	14	14
9	12	9	22	21	12	12	12	12
10	12	10	29	24	19	16	20	17
11	12	5	24	15	4	8	16	15
12	12	7	33	25	12	13	20	16
13	11	8	34	28	5	9	17	15
14	11	7	32	22	13	12	20	17
15	10	7	29	21	10	12	15	15
16	10	5	29	19	13	12	14	15
17	10	9	38	27	7	11	17	17
	13,8	9,8	30,1	22,8	10,3	11,1	17	15,4

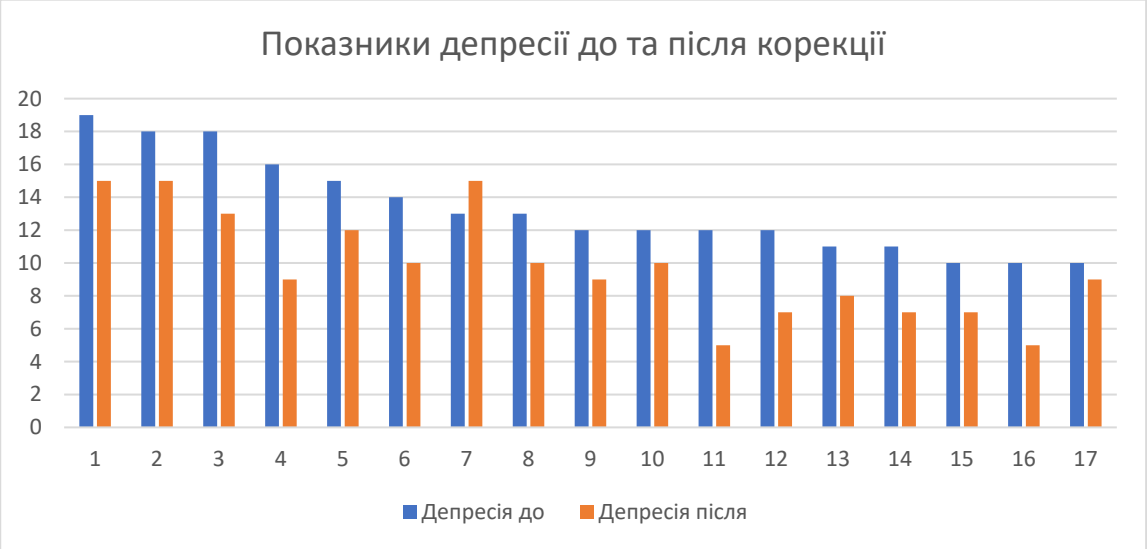

Рис. 14. Показники рівня депресії до та після корекційної програми.

Аналіз рівня тривожності та стресу (К10). До програми більше половини учасників (близько 56,4%) відчували високий рівень стресу, що часто супроводжувалося напруженням, відчуттям безвиході та труднощами при прийнятті рішень.

Після програми спостерігалося зниження рівня тривожності у 85 % учасників, що виявлялося в зниженні частоти нападів паніки, покращенні якості сну та загального емоційного стану. Середній показник за шкалою К10 знизився на 34 %, що свідчить про позитивний в плив програми на емоційний стан учасників.

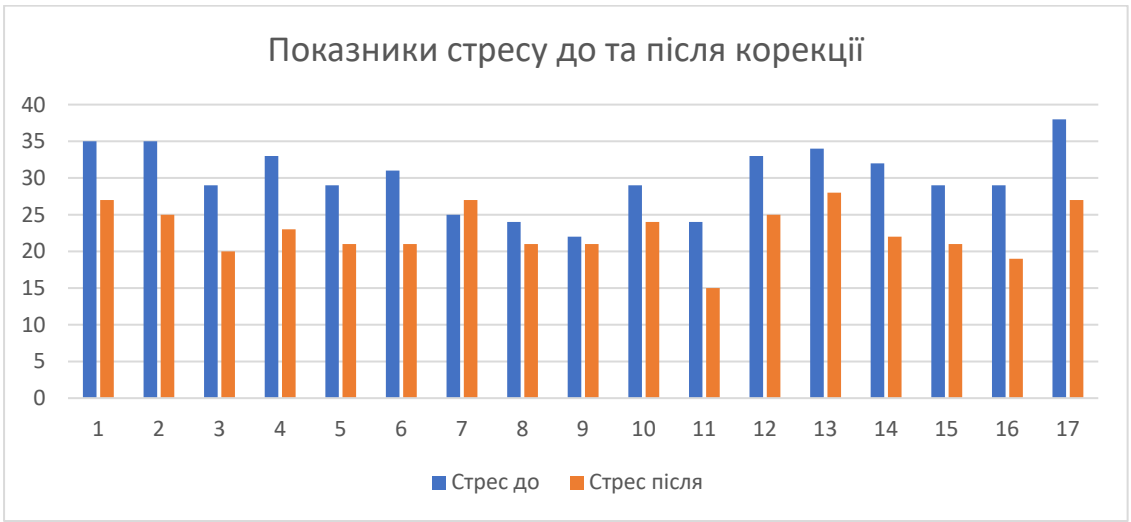

Рис. 15. Показники рівня хронічного стресу до та після корекційної програми.

Рис 16. Середні показники до та після проведення програми корекції.

Висновки щодо ефективності програми наступні:

Програма виявилася ефективною для учасників, продемонструвавши значне зниження депресивних симптомів та рівня стресу. Це підтверджує ефективність когнітивно-поведінкових методик та техніку релаксації в корекційній роботі з емоційними розладами.

Застосування гештальт-терапії та техніки усвідомлення сприяло підвищенню самосвідомості та навичок емоційного самоконтролю, що дозволило учасникам краще реагувати на стресовий стан.

Врахування індивідуальних особливостей учасників та гнучкість програми дозволили досягти високих результатів у кінцевому результаті. Завдяки індивідуальним консультаціям і можливості адаптації програми під конкретні запити учасників, забезпечують ефективну підтримку.

Висновки. В результаті проведення експериментального дослідження, можна зробити висновки, що розробка психокорекційних рекомендацій була спрямована на адаптацію індивідуальних і групових методик, які враховують особливості стресових та депресивних станів у досліджуваних. Включення методів когнітивно-поведінкової терапії, гештальт-терапії та майндфулнес допомогло створити багатокомпонентну програму, орієнтовану на зниження рівня стресу та покращення психологічного стану учасників.

Організація та проведення психокорекційних заходів забезпечили належний моніторинг учасників, регулярний зворотний зв’язок та підтримку під час програми. Це дозволило вчасно коригувати процес і надати кожному учаснику необхідну підтримку та увагу.

Порівняльний аналіз та оцінка ефективності програми виявили позитивний вплив психокорекційних заходів на психологічний стан учасників. Спостерігалося зниження рівня депресивних симптомів та підвищення рівня стресостійкості, що свідчить про ефективність застосованих методик у роботі з індивідуально-психологічними характеристиками та депресивними станами.

Таким чином, на основі результатів дослідження можна розробити рекомендації для подальшого використання програми, що включають

продовження роботи над підвищенням ефективності кожного компонента методики, а також її адаптацію для інших категорій людей, що знаходяться у складних життєвих обставинах. Програма може бути використана як основа для розробки додаткових інструментів психологічної підтримки в умовах хронічного стресу.

Література:

1. Заєць І. Особливості екстраверсії як важливої психологічної характеристики особистості. Актуальні проблеми в системі освіти. Заклад загальної середньої освіти. Доуніверситетська підготовка. ВНЗ, 2024. С. 296-305.

2. Липенков І.В. Аналіз психологічних особливостей роботи морських судномеханіків в умовах скорочення екіпажу і значної відстані від берегових баз обслуговування. Міжнародна наукова інтернет-конференція «Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення». Збірник тез доповідей: випуск 55, Тернопіль, 2021. С. 36 – 40.

3. Наугольник Л.Б., Кіт В.В. Індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес керівниками ОВС. / Журнал. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів : ЛьвДУВС, Вип. 1, 2014. С. 102 – 110.

4. Варій М. Й. Психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 288с.

5. Манухіна С.Ю. Психологія праці. Київ, 2015. 290 с.

6. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219с.

7. Мацко Л. А., Прищак М. Д. Психологія. Частина І. Вінниця: ВНТУ, 2013р. 98с.

8. Галян І. М. Психодіагностика . 2-ге видавництво, Київ: Академвидав, 2011р. 464с.

9. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Л. Туриніна. К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2017. 160 с.

10. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Загальна редакція: Л. Царенко. Том 2. Київ, 2018. 240 с.

References:

1. Zayets′ I. (2024). Osoblyvosti ekstraversiyi yak vazhlyvoyi psykholohichnoyi kharakterystyky osobystosti [Peculiarities of extraversion as an important psychological characteristic of personality]. *Aktual'ni problemy v systemi osvity. Zaklad zahal'noyi seredn'oyi osvity. Douniversytet·s'ka pidhotovka. VNZ,* 296-305 [in Ukrainian].

2. Lypenkov I.V. (2021). Analiz psykholohichnykh osoblyvostey roboty mors′kykh sudnomekhanikiv v umovakh skorochennya ekipazhu i znachnoyi vidstani vid berehovykh baz obsluhovuvannya [Analysis of the psychological features of the work of marine ship mechanics in conditions of crew reduction and considerable distance from coastal service bases]. *Mizhnarodna naukova internet-konferentsiya «Informatsiyne suspil'stvo: tekhnolohichni, ekonomichni ta tekhnichni aspekty stanovlennya». Zbirnyk tez dopovidey, Ternopil'*, 36 – 40 [in Ukrainian].

3. Nauhol′nyk L.B., & Kit V.V. (2014). Indyvidual′ni vidminnosti v reahuvanni na stres kerivnykamy OVS [Individual differences in response to stress by managers of the OBS]. *Zhurnal.* Naukovyy visnyk L′vivs′koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. L′viv : L′vDUVS, Vyp. 1 [in Ukrainian].

4. Variy M. Y. (2009). *Psykholohiya [Psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].

5. Manukhina S.YU. (2015). *Psykholohiya pratsi [Psychology of work]*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Zlyvkov V.L., Lukoms'ka S.O., & Fedan O.V. (2016). *Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttyevykh sytuatsiyakh [Psychodiagnostics of personality in crisis life situations]*. Kyiv : Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

7. Matsko L. A., Pryshchak M. D. (2013). *Psykholohiya [Psychology]*. Vinnytsya: VNTU [in Ukrainian].

8. Halyan I. M. (2011). *Psykhodiahnostyka [Psychodiagnostics]*. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

9. Turynina O. L. (2017). *Psykholohiya travmuyuchykh sytuatsiy [Psychology of traumatic situations]*. Kyiv : DP "Vyd. dim "Personal" [in Ukrainian].

10. Tsarenko L. (2018). Osnovy reabilitatsiynoyi psykholohiyi [Basics of rehabilitation psychology]. Tom 2. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 159.9.072:351.743-05

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1485-1496

Бортняк Віталій Анатолійович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0001-3196-1766

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена визначенню теоретичних основ соціально-психологічної адаптації військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України. З'ясовано, що наше суспільство живе в непростий період – воєнна агресія, порушення цілісності держави, великі втрати людей, вимушене переселення громадян із зони бойових дій, населення втрачає житло, рідних і змогу жити як звичайно. Велика кількість громадян потерпають від психічних та фізичних втрат, хронічного страху за себе та своїх рідних, тривоги, посилення стресових розладів й труднощів пристосування до нових умов життя. Військовий конфлікт продовжується, й час та метод його розв'язання складно спрогнозувати, що спричиняє збільшення соціальної напруги, страху, розчарування й непристосованості. На противагу місцевим катастрофам гуманітарною катастрофою можливо вважати ситуацію військових конфліктів та соціальних протистоянь, котра є конфліктом несумісних ціннісних орієнтирів та стосується майже кожної особи, спричиняє зміни життя мешканців сіл, міст, районів та держави, загалом розповсюджується і загрожує маргіналізації й криміналізації суспільства, формуванням депресивного простору й утворенням травмованої спільноти.

Теоретичний розгляд досліджень соціально-психологічного пристосування дає змогу окреслити його як непростий багатоаспектний процес взаємодії, через котрий утворюється нова позитивна соціальна ідентичність, відповідна соціальним змінам, які здійснюються, в тому числі, в результаті військового конфлікту, як процес розвитку потенційних змог людини й спільноти щодо залучення членів спільноти у систему міжособистісних стосунків, у соціально-політичне життя соціуму, а також щодо пошуків передумов для забезпечення запитів реалізації, самооцінки й самоповаги.

Розгляд наукової літератури дав змогу зробити висновок, що провідна практика використання Збройних сил України не оминає великої кількості інших аспектів життя суспільства, котре вже активно бере участь у роботі з учасниками бойових дій. Військовослужбовці, яким потрібна соціально-

психологічна адаптація, починають одержувати належну й кваліфіковану допомогу. Активне співробітництво зі світовою спільнотою допомагає поширити унікальний досвід й призначене для поліпшення заходів супроводу учасників бойових конфліктів.

Ключові слова: адаптація, соціально-психологічна адаптація, військовослужбовці, проходження служби, Збройні Сили України.

Bortniak Vitalii Anatoliiovych graduate student of the Department of Psychology, Philosophy and Social Sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0001-3196-1766

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE USE OF VERBAL AND NON-VERBAL MEANS IN BUSINESS COMMUNICATION

Abstract. The article is devoted to determining the theoretical foundations of the socio-psychological adaptation of military personnel after serving in the Armed Forces of Ukraine. It is determined that our society is going through difficult times - military aggression, violation of the integrity of the country, significant losses of people, forced resettlement of the population from the combat zone, people lose their homes, loved ones and the opportunity to live as usual. A significant part of the population suffers from mental and physical losses, constant fear for themselves and their loved ones, confusion, exacerbation of stress disorders and difficulties in adapting to new living conditions. The military conflict continues, and the time and method of its resolution are difficult to predict, which leads to an increase in social anxiety, fear, disappointment and maladjustment. Unlike local disasters, a humanitarian disaster can be called a situation of military conflicts and social confrontations, which is a conflict of incompatible values and affects almost every person, changes the lives of residents of villages, cities, districts and the country, generally spreads and poses a threat of marginalization and criminalization of society, the creation of a depressive environment and the formation of a traumatized community.

Theoretical analysis of research on socio-psychological adaptation allows us to define it as a complex multidimensional process of interaction, through which a new positive social identity is formed, adequate to social changes occurring, in particular, as a result of a military conflict, as a process of developing the potential capabilities of the individual and the community in involving community members in the system of interpersonal relationships, in the socio-political life of society and in the search for conditions for satisfying the needs of realization, self-esteem and self-respect.

The analysis of scientific sources allowed us to conclude that the advanced experience of the use of the Armed Forces of Ukraine does not leave aside many other spheres of society, which are already actively involved in working with

participants in hostilities. Servicemen in need of socio-psychological adaptation are beginning to receive appropriate and qualified assistance. Active cooperation with the world community contributes to the dissemination of unique experience and is designed to improve support measures for participants in combat conflicts.

Keywords: adaptation, socio-psychological adaptation, servicemen, service, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Перехід будь-якої особи з однієї галузі суспільства в іншу, зміна професії, соціальної сфери та інше вважається подіями доленосними, граничними, а часом і доволі драматичними. Вони супроводжуються змінами не тільки в переконаннях, настроях, а також і в утворенні нових соціальних установок, цінностей, особистісної мотивації, моделей поведінки та діяльності загалом. Це спричиняє своєрідність суті, будови й темпу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблему досліджували такі учені як Н. Агаєв, В. Алещенко, М. Блажівський, О. Бондаренко, О. Власова, О. Кокун, О. Колесніченко, В. Кондрюкова, Л. Коробка, Є. Краус, Н. Лозінська, М. Лукашевич, Ю. Никоненко, О. Орловська, В. Остапчук, І. Пішко, М. Пятаков, І. Слюсар, В. Стасюк, Т. Титаренко, В. Ткаченко, С. Чижевський, Н. Шеленкова та інші. Проте дослідження соціально-психологічної адаптації військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України у вітчизняній науковій сфері має поки фрагментарні й недостатньо системні ознаки, наявні наукові підходи вимагають використання нової методики, оскільки особистісний характер військовослужбовців після проходження служби досліджувалися частково, а чинники, які мають вплив на особливості їх соціально-психологічної адаптації, не розглядалися у комплексі. Отже, попри те, що проблема соціально-психологічної адаптації військовослужбовців після проходження служби є вкрай гострою, рівень її наукового дослідження не можливо вважати задовільним.

Мета статті – визначення теоретичних основ соціально-психологічної адаптації військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу. Адаптація як процес, відповідно до цього визначення, отримує форми зміни середовища та змін в організмі в результаті використання дій (реакцій, відповідей), що є доречним в цьому випадку. Це зміни виключно біологічні, а зміни психіки, що мають зв'язок із по суті психічними процесами адаптації в схожих трактуваннях, зазвичай, не фігурують. Проблеми адаптації розглядаються спеціалістами різних наукових спрямувань. У цілому поняття «адаптація» психологія запозичила з біології, де адаптацію розглядають як пристосування організмів до умов існування. В житті кожного військовослужбовця приходить момент, коли його звільняють

в запас, й кожен на цей процес реагує по-своєму, проте мало в кого виходить здужати його швидко й безболісно. Тому що, вийшовши у запас чи у відставку, колишні військовослужбовці мусять адаптуватися до нового, певною мірою маловідомого їм, цивільного життя, вкорінюватися у новий для них простір, шукати собі шляхи працевлаштування та навіть просто виживати.

Серед питань, що досліджуються психологією, особливої уваги заслуговує проблема адаптації, сутність якої полягає у визначенні успішності, надійності та стійкості людини в різних сферах її діяльності. Вивчаючи літературні джерела з проблеми психологічної адаптації, ми помітили концептуальну неузгодженість у цьому напрямі, що ускладнює виконання дослідження та подальший розвиток теорії. У зв'язку з цим виникає необхідність чіткого аналізу місця і ролі основних категорій понятійного апарату теорії психологічної адаптації [1].

Адаптація є однією з найважливіших наукових проблем. Це підтверджує, що питання про адаптацію вперше постало в науковому світі ще в 1865 році. Тоді Г. Ауберт ввів термін «адаптація», який використовувався в літературі. Під адаптацією спочатку розуміли зміну чутливості аналізаторів під впливом адаптації органів чуття до діючих подразників [2]. Це вказує на те, що питання актуальності адаптації досліджувалося головними фізіологами того періоду ще до виникнення наукової психології. Й нічого дивного в тому, що за практично 150-літню історію досліджень згадана тема є широко та глибоко вивченою.

Більшість дослідників адаптації сходяться на думці, що адаптація є досить складним явищем. М. Лукашевич надає трактування адаптація в найширшому сенсі:

– як процес пристосування індивідуальних і особистісних якостей до життя і дій людини в умовах, що змінюються;

– як активна взаємодія індивіда та середовища залежно від рівня його активності;

– як трансформація середовища відповідно до потреб, цінностей та ідеалів індивіда або як залежність індивіда від середовища;

– як супутні зміни на рівні психічної регуляції, формування чи відновлення, і підтримки динамічної рівноваги в системі [3].

М.І. Блажівський зазначає, що процес адаптації особистості розглядається в соціальній психології як механізм збалансування особистості і суспільства. Соціально-психологічний аспект адаптації пов'язаний з труднощами засвоєння нових соціальних норм, встановлення та підтримки певного соціального статусу в малій групі. У соціально-психологічній адаптації терміни «адаптація» і самі «адаптація» розділяють. Спостерігається тенденція переходу від пасивної адаптації до побудови системи продуктивної взаємодії особистості та середовища, особистості та діяльності. Адаптація є елементом адаптаційного процесу і відображає форму первинної взаємодії суб'єкта з об'єктами адаптації, а через них — із середовищем [4].

Аналізуючи джерела української та зарубіжної психологічної літератури, можна дійти висновку, що соціально-психологічну адаптацію розуміють як результат процесу змін соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних, економічних і демографічних відносин між людьми та пристосування їх до соціального середовища. Як специфічні особливості соціально-психологічної адаптації зазначають такі: активна участь свідомості; вплив діяльності людини на середовище; активна зміна людиною результатів своєї соціальної адаптації відповідно до соціальних умов буття [5].

Соціально-психологічна адаптація є динамічним системним процесом, ефективність якого залежить від взаємодії людини й ситуації. Об'єктивні властивості ситуації, без сумніву, впливають як на її успішність, так і на психологічні механізми, які лежать в основі поведінкових стратегій, спрямованих на пристосування. Оптимальним для соціальної адаптації є поєднання прийняття себе та інших з прагненням реалізувати власні ресурси та переконанням щодо власної самоефективності та сенсовності свого життя. Соціально-психологічна адаптація є процесом активного пристосування до вимог середовища [6; 7].

У сучасній соціально-психологічній літературі соціальну адаптацію (дезадаптацію) визначають як один із суттєвих механізмів, який, сформувавшись, це стає внутрішньою передумовою особистісного розвитку людини та її продуктивного «входження» в соціальну групу, як в суспільство в цілому. З точки зору соціальної психології основними показниками соціальної адаптації є ефективність входження людини в малу групу, колектив або суспільство, визнання або невизнання оточуючими, наявність друзів, особливості формального і неформального спілкування, ступінь задоволення своїх потреб у спілкуванні. У соціально-психологічній літературі є досить велика різноманітність досліджень, присвячених особистісним характеристикам, які дозволяють людині оптимально адаптуватися в соціальному житті. На думку Е. Сігельмана та на думку О.І. Власової, для людей з високою соціально-психологічною адаптивністю характерні насамперед якості, що відображають їх конструктивне ставлення до оточуючих, тобто здатність щиро цінувати розум і знання інших, тактовність і милосердя, здатність до близького спілкування. Крім того, таких людей відрізняє самостійність і незалежність, виняткова надійність і відповідальність перед іншими [8].

На наш погляд, цікавим поглядом на соціально-психологічну реабілітацію є бачення Т. М. Титаренко, яка зазначає наступне. Вважаємо це важливим акцентом. Так, авторка зазначає, що соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців не є роботою, метою якої є просте повернення до того життя, яке було до війни, чи до бойової травми і таке інше. Соціально-психологічна реабілітація є активізацією здатності життєтворення, тобто здатності перепроектовувати власне життя та втілювати, реалізовувати ці оновленні проекти в сімейній, особистій, професійній та інших сферах [9].

Отже, подібна особистісна переорієнтація спричинить зміни, в тому числі, переважаючої системи цінностей, ціннісних орієнтирів, особистісних змін і перетворень.

Як підкреслює Коробка Л.М., в сучасних дослідженнях феномен соціально-психологічної адаптації розглядається як складний процес, який розуміється не просто як взаємопристосування індивіда і середовища, а як об'єднання вищого рівня організації в нову систему. Нова система виникає через активну взаємодію індивіда та середовища і передбачає взаємні двосторонні зміни. Теоретичний аналіз досліджень соціально-психологічної адаптації дозволяє визначити її як складний багатовимірний процес взаємодії, за допомогою якого формується нова позитивна соціальна ідентичність, адекватна соціальним змінам, що відбуваються, зокрема, внаслідок військового конфлікту; як процес розвитку потенційних можливостей особистості та спільноти в залученні членів спільноти в систему міжособистісних стосунків, у соціально-політичне життя суспільства та в пошуках умов для задоволення потреб реалізації, самооцінки та самоповаги [10].

Варто зазначити, що американські дослідники розглядає психологічні вимоги до ефективної соціальної адаптації людського індивіда в контексті теорії інтелекту, що веде до успіху. На їх думку, такий інтелект, як сукупність загальних здібностей, наділяє людину здатністю досягати певних особистих стандартів життя відповідно до конкретного соціокультурного контексту. Чиста адаптація, освіта і вибір є функціями розвиненого інтелекту людини, які реалізуються в її реальному соціальному житті і забезпечують оптимальний баланс між реалізацією її індивідуальних потреб і соціальних інтересів [11].

Таким чином, соціально-психологічна адаптація військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України є процесом та результатом активного пристосування особи до нової соціально та професійно важливої сфери, де втілюються головні соціальні потреби та ефективна професійна діяльність. Успіх цього пристосування нерозривно пов'язаний зі ступенем адаптаційних змог особистості військовослужбовця, його спроможністю до ухвалення й опанування нової професійної й соціальної сфери, одержання нового соціально-психологічного статусу.

Актуальність питання соціально-психологічної адаптації, а в її рамках і психологічної реабілітації військовослужбовців (звільнених у запас), а також членів їх родин, обумовлюється кардинальними змінами в умовах життєдіяльності працездатної людини, яка немає попередньої психологічної підготовки до таких змін та вимушена пристосовуватись до нових умов життя у цивільному соціумі з ринковою системою відносин, з відмінними від мілітаризованих структур нормами поведінки, професійної підготовки, освіти то соціальною ієрархією. Під час проходження служби військовослужбовці перебувають в умовах підвищених психоемоційних навантажень, накопичують стреси та зазнають психотравм, пов'язаних з виконанням службових завдань.

У першу чергу це стосується військовослужбовців, які брали участь у бойових діях й тому більш вразливі до виникнення різноманітних психологічних станів деструктивного характеру, серед яких особливо складними є посттравматичні стресові розлади, психічні травми, нервово-психічне напруження, військова втома, бойове виснаження, військовий невроз, що мають свої симптоми, форми прояву й наслідки [12].

Насамперед соціально-психологічна реабілітація спрямована на поліпшення психічного здоров'я, добробуту військовослужбовців, що мають бойовий досвід, відновлення соціального життя, зосередження на соціальній інтеграції колишніх комбатантів та ін. Зрозуміло те, що вид реабілітації, котра сполучає як відновлення психічного здоров'я, так і соціального життя військовослужбовців, істотно спростить і прискорить їхню адаптацію й повернення до цивільного життя.

Важливість поняття адаптації для психології особистості встановив український дослідник Г. Балл і вказав на необхідність трактувати його не у вузькому сенсі, як пристосування до середовища, а в більш широкому сенсі - як єдність взаємообумовлених протилежностей, цілеспрямовані процеси збалансування суб'єкта з середовищем [13]. На сучасному етапі науковці досліджують явище соціально-психологічної адаптації як рух від пасивної адаптації до формування системи ефективної взаємодії особи й оточення, окреслюючи її як активний процес діяльності суб'єкта через стратегії та методи усунення обстановки, котрій сприяє як особа, так і інший індивідуальний або груповий суб'єкт, адаптуючись один до одного й формуючи єдине адаптивне середовище.

Військова служба має особливий характер, що передбачає володіння специфічними спеціальностями, ризики для життя, значні обмеження свободи (пересування, вибору місця проживання), цілковите підпорядкування службової діяльності військовим статутам. Тому проблема адаптації людини до умов військової діяльності, є важливою і в теоретичному, і в прикладному аспекті. Немає сумніву, що такі питання, як забезпечення праці в особливих умовах життєдіяльності, формування нових екологічних відносин в такому середовищі, де в звичайну картину втручаються фактори, пов'язані з використанням військової техніки, розвитком та мобілізацією захисту організму, компенсацією порушених зв'язків у результаті дії несприятливих факторів і, нарешті, передбачення, прогноз боєздатності людини, неможливо вирішити без знання природи та механізмів адаптаційних процесів [14].

Ефективна соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, який передбачає тісну співпрацю різних фахівців та установ. Це включає: створення спеціалізованих реабілітаційних центрів, де працюють різні фахівці (психологи, психіатри, соціальні працівники, реабілітологи, юристи тощо) та надається комплексна допомога; координацію зусиль між державними установами, громадськими

організаціями, медичними закладами та іншими структурами, залученими до процесу реабілітації; розробку та впровадження комплексних програм реабілітації, які поєднують різні методи та підходи; міждисциплінарні наради та обмін інформацією між фахівцями для забезпечення узгодженості дій та ефективності реабілітаційного процесу; залучення родин та близьких військовослужбовців до процесу реабілітації, надання їм необхідної підтримки та консультацій [15].

Адаптація відбувається шляхом поєднання неусвідомлюваного та свідомого моделювання власної поведінки як індивідуальної стратегії та ситуативної тактики з метою досягнення бажаного результату. На формулювання бажаної мети та способів її досягнення впливають зовнішні та внутрішні соціальні регулятори. Зовнішніми соціальними регуляторами є норми поведінки, правила, вимоги та побажання й очікування щодо поведінки. Внутрішніми соціальними регуляторами є інтереси, потреби, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, які разом визначають життєві цілі, критерії оптимуму соціальної адаптації та індивідуально прийнятні способи й форми соціальної адаптації. Психологічними чинниками, які визначають особливості соціальної адаптації, є психологічні властивості особистості, індивідуальні когнітивні стилі опрацювання інформації, копінг-стратегії та способи й тенденції емоційно-поведінкового реагування залежно від ступеня соціальної адаптації. Важливими особистісними чинниками соціальної адаптації є інтелект (особливо соціальний), егоідентичність, самоефективність, самоактуалізація та відчуття когеренції. Соціальну адаптацію забезпечує регуляція взаємин із зовнішнім світом; механізмом адаптації, регуляції та саморегуляції є індивідуальний досвід, який полягає в накопичених індивідом знаннях, уміннях і навичках, можливостях інтерпретувати події минулого та сучасного і самого себе в контексті цих подій, взаємодії з навколишнім світом. Будь-яка адаптація є інтегративним виявом взаємодії значної кількості чинників, що одночасно існують в умовах системи, яка перебуває в ситуації нестійкої рівноваги. У процесі адаптації військові вчаться довіряти близьким людям, і тоді це правило поступово відходить на задній план [16].

Оскільки процес адаптації військовослужбовця до цивільного життя також може викликати у нього додатковий стрес, то для успішного його завершення необхідним є супровід фахівців різних напрямків, які забезпечують психологічну допомогу, медичну реабілітацію, правову підтримку, соціальний захист та сприяння у працевлаштуванні. Саме такий комплексний підхід, небайдужість та підтримка суспільства сприятимуть успішній адаптації військовослужбовців [17].

Першочергові заходи допомоги соціально-психологічної адаптації мають передбачати: залучення військовослужбовців до вирішення власних проблем, складання плану виходу із складної життєвої ситуації та допомога у його реалізації; надання інформації з питань соціального захисту населення,

та представництво інтересів; надання психологічної допомоги, і корегування психологічного стану та поведінки в повсякденному житті; навчання, формування та розвиток соціальних навичок, умінь, соціальної компетенції; допомогу в зміцненні або відновленні родинних і суспільно корисних зв'язків; сприяння в отриманні інших соціальних послуг і консультацій фахівців відповідно до виявлених потреб [18].

У дослідженні О.М. Кокуна виділено дві групи факторів, що впливають на успішність адаптації: суб'єктивні фактори – професійна кваліфікація та досвід людини, її особистісні характеристики, потреби, загальні та професійні інтереси, мотиви, світогляд, переконання та установки, життєвий досвід, особливості психічних функцій, нейродинамічні якості, емоційно-вольовий компонент, задоволеність працею, психофізіологічні здібності та психофізіологічний стан, працездатність, тощо; об'єктивні фактори – умови діяльності: психологічний клімат, соціальні умови, тощо [19].

Успішна соціальна адаптація характеризується добре збалансованим співвідношенням між потребами людини і вимогами соціального середовища. Особистість з хорошою соціальною адаптивністю відрізняється врівноваженістю, гармонійністю, збалансованістю самореалізації з самоконтролем, що забезпечує дотримання загальноприйнятих нормативних вимог середовища. Показником низької соціальної адаптації людини є девіантна поведінка. При порушенні процесу адаптації можуть спостерігатися такі дезадаптивні реакції, як тривожний настрій, депресія або навіть більш серйозні прояви – невротичні розлади, алкоголізм, наркоманія [20].

В найближчому майбутньому питання соціально-психологічна адаптації військових, котрі задіяні в російсько-українській війні, та, крім того, пошуки дієвих напрямів її здійснення повинні бути серед пріоритетних у державній соціальній політиці. Водночас головний курс політики держави повинен спрямовуватися на соціальний захист і психологічний супровід учасників бойових дій, організацію та результативну діяльність центрів соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, пропагування участі військовослужбовців у програмах реабілітації за допомогою здійснення результативних інформаційних кампаній щодо згаданого питання та, крім того, дієвого введення зарубіжного досвіду у державну політку соціально-психологічної адаптації.

Висновки. Отже, процес інтеграції військовослужбовців після проходження служби в Збройних Силах України є комплексною системою заходів, що має містити роботу не тільки із власне бійцями, а також і їхніми родинами, друзями, волонтерами, представниками державних служб. Розгляд наукової літератури дав змогу зробити висновок, що провідний досвід використання Збройних сил України не оминає великої кількості інших аспектів життя суспільства, котре вже активно бере участь у роботі з учасниками бойових дій. Військовослужбовці, яким потрібна соціально-психологічна адаптація, почи-

нають одержувати належну й кваліфіковану допомогу. Активне співробітництво зі світовою спільнотою допомагає поширити унікальний досвід й призначене для поліпшення заходів супроводу учасників бойових конфліктів.

Література:

1. Блажівський М. І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2024. №1. С. 223-242
2. Aubert H. Physiologie der Netzhout. Breslau, 1865. 113 s.
3. Лукашевич М. П. Соціологія виховання: короткий курс. Київ: МАУП, 1996. 180 с.
4. Блажівський М. І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1. С. 223-242
5. Стасюк В.В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил): підручник. К.: НУОУ імені Івана Черняховського, 2014. 504 с.
6. Алещенко В.І. Соціальна адаптація звільнених військовослужбовців: стан, проблеми та напрями її удосконалення. *Наука і оборона.* 2006. № 3. С. 36-42.
7. Бал Г.А. Поняття адаптації та її значення для психології особистості. *Питання психології.* 1989. №1. С. 92-100.
8. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. 308 с
9. Титаренко Т.М. Соціально-психологічна реабілітація особистості: етапи, технології, техніки. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* 2018. Вип. 41. С. 157-167.
10. Коробка Л.М. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження. URL: https://lib.iitta.gov.ua/705075/1/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BA%D0%B0_c%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_% D0%9A%D0%94%D0%A3.pdf
11. Никоненко Ю.В. Дослідження емоційної складової у структурі соціальних здібностей студентів з функціональними обмеженням. *Проблеми емпіричних досліджень у психології.* 2008. Випуск 1. С. 299-305.
12. Кондрюкова В.В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник. К. : Гнозіс, 2013. 116 с
13. Бал Г.А. Поняття адаптації та її значення для психологи особистості. Питання психології. 1989. № 1. С. 92-101.
14. Агаєв Н.А., Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В., Ткаченко В.В. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ. 2016. 234 с
15. Чижевський С., Колесніченко О., Бондаренко О. Актуальні проблеми розвитку системи психологічної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій. *Честь і закон.* 2022. Т. 81. № 2. С. 139–149.
16. Пятаков М.В., Шеленкова Н.Л. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/17143/1/ADAPTATsIIa_VIISKOVOSLUZhBOVTsIV.pdf
17. Орловська О.А., Особливості адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя. *Молодий вчений.* 2019. № 8 (72). С. 45-49
18. Краус Є. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, що приймали участь у антитерористичній операції. URL: https://sites.znu.edu.ua/stud-sci-soc/2019/MN2019/tom_4__1_.pdf#page=23
19. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с.
20. Кондрюкова В.В., Слюсар І.М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник. К. : Гнозіс, 2013. 116 с.

References:

1. Blazhivskyi, M.I. (2024). Poniattia adaptatsii u suchasnii naukovii literaturi [The concept of adaptation in modern scientific literature]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs, 1,* 223-242 [in Ukrainian].
2. Aubert, H. (1865). Physiologie der Netzhout. Breslau [in English].
3. Lukashevych, M.P. (1996). *Sotsiolohiia vykhovannia [Sociology of education]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
4. Blazhivskyi, M.I. (2024). Poniattia adaptatsii u suchasnii naukovii literaturi [The concept of adaptation in modern scientific literature]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs, 1,* 223-242 [in Ukrainian].
5. Stasiuk, V.V. (2014). *Psykholohichne zabezpechennia diialnosti viisk (syl) [Psychological support of the activities of troops (forces)]*. K.: NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].
6. Aleshchenko, V.I. (2006). Sotsialna adaptatsiia zvilnenykh viiskovosluzhbovtsiv: stan, problemy ta napriamy yii udoskonalennia [Social adaptation of discharged servicemen: status, problems and directions of its improvement]. *Nauka i oborona – Science and Defense, 3*, 36-42 [in Ukrainian].
7. Bal, H.A. (1989). Poniattia adaptatsii ta yii znachennia dlia psykholohii osobystosti [The concept of adaptation and its significance for personality psychology]. *Pytannia psykholohii – Questions of psychology, 1*, 92-100 [in Ukrainian].
8. Vlasova, O.I. (2005). *Psykholohiia sotsialnykh zdibnostei: struktura, dynamika, chynnyky rozvytku [Psychology of social abilities: structure, dynamics, development factors]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet" [in Ukrainian].
9. Tytarenko, T.M. (2018). Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia osobystosti: etapy, tekhnolohii, tekhniky [Socio-psychological rehabilitation of the personality: stages, technologies, techniques]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific studies on social and political psychology*, *41*, 157-167 [in Ukrainian].
10. Korobka, L.M. Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia spilnoty do umov i naslidkiv voiennoho konfliktu: teoretychni zasady doslidzhennia [Socio-psychological adaptation of the community to the conditions and consequences of the military conflict: theoretical foundations of the study]. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/705075/1/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BA%D0%B0_c%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%9A%D0%94%D0%A3.pdf [in Ukrainian].
11. Nykonenko, Yu.V. (2008). Doslidzhennia emotsiinoi skladovoi u strukturi sotsialnykh zdibnostei studentiv z funktsionalnymy obmezhenniam [Research of the emotional component in the structure of social abilities of students with functional limitations]. *Problemy empirychnykh doslidzhen u psykholohii – Problems of empirical research in psychology, 1*, 299-305 [in Ukrainian].
12. Kondriukova, V.V., & Sliusar. I.M. (2013). *Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtsiv sylovykh struktur, zvilnenykh u zapas [Socio-psychological adaptation of military personnel of law enforcement agencies released into the reserve]*. K. : Hnozis [in Ukrainian].
13. Bal, H.A. (1989). Poniattia adaptatsii ta yii znachennia dlia psykholohii osobystosti [The concept of adaptation and its significance for personality psychology]. *Pytannia psykholohii – Questions of psychology, 1*, 92-100 [in Ukrainian].
14. Ahaiev, N.A., Kokun, O.M., Pishko, I.O., Lozinska, N.S., Ostapchuk, V.V., & Tkachenko, V.V. (2016). *Zbirnyk metodyk dlia diahnostyky nehatyvnykh psykhichnykh staniv viiskovosluzhbovtsiv [Collection of methods for diagnosing negative mental states of military personnel]*. Kyiv: NDTs HP ZSU [in Ukrainian].
15. Chyzhevskyi, S., Kolesnichenko, O., & Bondarenko, O. (2022). Aktualni problemy rozvytku systemy psykholohichnoi reabilitatsii viiskovosluzhbovtsiv – uchasnykiv boiovykh dii [Current problems of developing the system of psychological rehabilitation of military personnel – participants in combat operations]. *Chest i zakon – Honor and law, 2*, 139-149 [in Ukrainian].

16. Piatakov, M.V., Shelenkova, N.L. Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtsiv [Socio-psychological adaptation of military personnel]. Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/17143/1/ADAPTATsIIa_VIISKOVOSLUZhBOVTsIV.pdf [in Ukrainian].

17. Orlovska, O.A. (2019). Osoblyvosti adaptatsii viiskovosluzhbovtsiv do umov tsyvilnoho zhyttia [Peculiarities of adaptation of military personnel to the conditions of civilian life]. *Molodyi vchenyi – Young Scientist, 8 (72)*, 45-49 [in Ukrainian].

18. Kraus, Ye. Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtsiv, shcho pryimaly uchast u antyterorystychnii operatsii [Socio-psychological adaptation of military personnel who participated in the anti-terrorist operation]. Retrieved from https://sites.znu.edu.ua/stud-sci-soc/2019/MN2019/tom_4__1_.pdf#page=23 [in Ukrainian].

19. Kokun, O.M. (2004). *Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziolohichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti [Optimization of human adaptive capabilities: psychophysiological aspect of activity support]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

20. Kondriukova, V.V., & Sliusar. I.M. (2013). *Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtsiv sylovykh struktur, zvilnenykh u zapas [Socio-psychological adaptation of military personnel of law enforcement agencies released into the reserve]*. K. : Hnozis [in Ukrainian].

УДК 88.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1497-1508

Булакаєв Дмитро Вадимович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, вул. Джона Маккейна, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0008-1245-3388

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА ПСИХОЛОГІЮ ЛЮДИНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей впливу реклами на психологію людини. Встановлено, що протягом свого існування реклама значно впливала на свідомість особистості. Зважаючи на відомості, котрі пропонує нам реклама, ми здійснюємо вибір, що саме купувати, куди піти і як поводитися. Проте чимало тверджень у сучасних психологічних джерелах з маркетингу підлягають критиці, визнають тільки опосередковану участь реклами під час утворення запитів, проте питання, з якою метою та в яких ситуаціях люди набувають товари, котрі їм нібито не треба, продовжує залишатися відкритим. Дієва реклама не лише чинити вплив на людину, змушує її щось купувати, а також повинна забезпечувати їй естетичну насолоду. Психологічна дієвість реклами нерідко окреслюється як спроможність сформувати в особи образ товару, котрий стане: повноцінним, іншими словами, вичерпним щодо головних споживчих особливостей; диференційованим, таким, який дозволяє виокремлювати його від решти схожих товарів; привабливим в емоційному плані, що обумовлює позитивні емоції та спроможний забезпечити відповідний актуальний запит потенційного споживача; спонукальним, здатним спонукати людину до виконання потрібних дій з метою купівлі товару. Дослідження психічних процесів людини – одне з пріоритетних завдань загальної психології. Розглядаючи як реклама впливає на людину в психологічному аспекті, вивчаючи вплив рекламіста на споживача, потрібно усвідомити, що результативність подібного впливу не здатна формуватися якимись певними психічними процесами, особливостями психіки чи особливостями самої реклами, чи лише її запам’ятовуваністю, спроможністю привертати увагу чи спричиняти емоції позитивного характеру. Зважаючи на це, проблему дослідження дієвості психологічного впливу на особу наразі визнають основною проблемою психології реклами.

Виділено психологічні стани людини. Виокремлено чинники, що регулюють поведінку людини у рекламній сфері. Наведено елементи психологічного впливу реклами. Як висновок зазначено, що останніми роками реклама є засобом маніпуляції свідомістю споживачів, у своїх намаганнях

одержати більш високий прибуток вона трансформувалася в переслідувача споживачів. Її головна функція – надання інформації споживачам щодо товару і його особливостей.

Ключові слова: реклама, поведінка людини, елементи, психолоічний вплив, чинники.

Bulakaiev Dmytro Vadymovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0008-1245-3388

FEATURES OF THE INFLUENCE OF ADVERTISING ON HUMAN PSYCHOLOGY

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of the influence of advertising on human psychology. It is determined that throughout its existence, advertising has had a great influence on human consciousness. Thanks to the information that advertising provides us, we choose what to buy, where to go and how to behave. However, many views in modern psychological literature on marketing are criticized, only the indirect participation of advertising in the process of forming needs is recognized, but the question of why and in what cases people acquire goods that they do not seem to need remains open. Effective advertising not only influences a person, encourages them to make a purchase, but should also give them aesthetic pleasure. The psychological effectiveness of advertising is often defined as the ability to create in a person an image of a product that will be: full-fledged, that is, exhaustive in terms of basic consumer characteristics; differentiated, such that it allows you to distinguish it from all similar products; emotionally attractive, causing positive emotions and able to satisfy a certain current need of a potential consumer; motivating, capable of pushing a person to take the necessary actions to purchase a product. The study of human mental processes is one of the main tasks of general psychology. When studying the psychological impact of advertising on a person, studying the impact of an advertiser on a consumer, it is necessary to understand that the effectiveness of such an impact cannot be determined by any individual mental processes, characteristics of the psyche or characteristics of the advertisement itself, or only by its memorability, ability to attract attention or evoke positive emotions. Based on this, the problem of studying the effectiveness of psychological impact on a person is today considered the main problem of advertising psychology.

Psychological states of a person are highlighted. Factors that regulate human behavior in an advertising environment are identified. Elements of the psychological impact of advertising are presented. As a conclusion, it is noted that recently advertising has acted as a means of manipulating the consciousness of consumers, in its desire to get more profit it has turned into a persecutor of consumers. Its main function is to inform consumers about the product and its properties.

Keywords: advertising, human behavior, elements, psychological impact, factors.

Постановка проблеми. Психологічний зміст реклами зводиться до того, що рекламна діяльність постійно перебуває у міцному взаємозв'язку із позитивним оцінюванням товарів, послуг, людей, організацій й іншого, що здатне відображатися у різних видах, а саме рекламні ролики на телебаченні, статті у журналах та оголошення у ЗМІ, вуличні інформаційні щити тощо. Насамперед потрібно наголосити на тому факті, що технології виробництва реклами мають не основне значення та при бажанні рекламіста можуть змінюватися. Таким чином, реклама – це позитивна оцінка чогось, що повідомляє рекламіст споживачам. Постійно пов'язана із сектором потреб та мотивації людини складова – складова будь-якої реклами, утворюючи її психологічний базис.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як Н. Бутенко, Н. Волинець, О. Гнатченко, С. Завєтний, Л. Комарніцька, О. Кострікін, Н. Краєвська, С. Краєвський, С. Мамалига, Л. Орбан-Лембрик, С. Пазиніч, О. Пономарьов, О. Прокопенко, К. Прохоренко, Г. Разумова, Н. Шеленкова, С. Щирань та іншими. Наразі велика кількість дослідників, вивчаючи проблему впливів у рекламі, передусім головну увагу надають усвідомленим та неусвідомленим впливам рекламіста на споживача та, крім того, грунтовно вивчають різницю між раціональними діями, які базуються на логіці та переконливих доказах, та, крім того, нераціональними, які засновані на емоціях та почуттях. Попри велику кількість наукових досліджень, питання, як впливає реклама на людину, вимагає наступного дослідження й аналізування з точки зору її психологічних чинників.

Мета статті – дослідження особливостей впливу реклами на психологію людини.

Виклад основного матеріалу. В нинішніх реаліях, з огляду на динамічний розвиток підприємницької діяльності, все частіше постає необхідність в рекламі товарів та послуг, які виробляються або надаються тією або іншою організацією. Рекламна діяльність стає дедалі більш поширеною і потребує розумної психологічної проекції на коло споживачів.

Маркетинг вагомо змінив погляди рекламістів на роль і завдання реклами в економіці. В сучасних умовах необхідно спочатку створити умови для усвідомлення покупцем рекламного звернення, здійснення ним покупки та забезпечення довготривалих відносин. В цьому випадку реклама виступає одним із елементів маркетингу, якому необхідно зрозуміти споживача, його запити й потреби. Тому рекламні дослідження охоплюють здійснення аналізу товару, вивчення ринку, аналіз можливостей засобів масової інформації. Проте основним є дослідження характеристик споживачів і з'ясування

можливих мотивацій їхньої поведінки. Реклама є найефективнішим і найдешевшим способом переконати потенційного споживача придбати саме цей товар або скористатися саме цією послугою. Перші науково-обґрунтовані дослідження в сфері рекламної психології були проведені у США в 1930 році. Здійснення таких досліджень дають змогу досягти ефективності й економічності рекламної діяльності. За свою тривалу історію реклама якісно еволюціонувала. До того ж, можна чітко простежити взаємозв'язок розвитку реклами і психології впливу. Адже всі досягнення в області впливу привносилися в рекламу, просуваючи її на наступний етап розвитку. У дослідженнях з маркетингу та поведінки споживачів все рідше звертаються до фундаментальних теорій поведінки З. Фрейда, який вважав, що люди переважно не усвідомлюють тих реальних психологічних сил, які формують їхню поведінку [1].

Серед соціальних психологів поширена думка, що за допомогою реклами (рекламних роликів, кліпів, рекламних написів, реклами поштою тощо) виробники намагаються передусім змінити настановлення людини щодо певного товару чи певної послуги. Вважають, що сучасна реклама не впливає на волю споживача, а лише підсилює його потребу, допомагає йому зробити відповідний вибір. Тобто реклама є засобом, що опредмечує потреби, а останні породжуються об’єктивними соціально-психологічними процесами [2].

Реклама стала невід’ємною частиною суспільства. Вона втручається в усі сфери життя людини й впливає на рішення, які ми приймаємо. Реклама спонукає людей придбати товар, який рекламується, і в її основі лежить психологічний вплив на споживача. Психологія детально вивчає механізми впливу реклами на психіку людини, сприйняття рекламних матеріалів, особливості споживацької поведінки та її модифікації під впливом реклами. Реклама – це маніпулятор свідомістю суспільства. Люди надають перевагу брендам, через потребу створити сприятливе враження про себе, одержати високу соціальну оцінку від авторитетних для нього людей. За допомогою товарів, які купує споживач, він створює свій унікальний образ, підтримує престиж, соціальний статус. Реклама штучно стимулює психологічне відчуття дефіциту предметів споживання, цінність яких насправді сумнівна (парфуми для справжніх чоловіків, помада для впевнених у собі жінок). Окрім того, що реклама переконує споживача, що йому вкрай потрібен „саме цей” товар, вона ще й має здатність запам’ятовуватися. Якщо реклама візуально приваблива та креативна, про неї будуть говорити, ділитися враженнями, і тим самим рекламне агентство та реклама матимуть популярність, а водночас здобуватиме популярність і той товар, який рекламується [3].

Рекламою є процес впливу однієї групи людей на іншу з метою активації у неї певного відношення до об’єкта рекламної діяльності та сприяння утворенню активних реакційних дій, що спрямовані безпосередньо на об’єкт. Також реклама розглядається як відкрита комунікативна система, що влучно

та миттєво впливає на певну чітко визначену аудиторію з конкретною метою. Окрім того, реклама являє собою віддзеркалення бажань і потреб споживачів реклами. Тому саме психологічні особливості аудиторії повинні визначати характер, тематику, сюжет та акценти рекламного продукту. За таких умов рекламу слід розглядати у взаємозв'язку з культурою. Так, культура, відповідно до досліджень французького науковця Леві Строса, – це відображення універсального, часом неусвідомленого, незмінного бачення людиною навколишнього світу. Оскільки культура – це синтез характеристик, притаманних соціально-культурній аудиторії, то грамотне їх використання під час створення рекламних проєктів може забезпечити високий рівень ефективності реклами. Вагомий вплив на успіх конкретної реклами має її фізична реалізація, а саме: місце розташування, інтерференція з іншою рекламою, розпізнаваність логотипу, лаконічність і розбірливість друку рекламного оголошення, час, у який з'являється реклама, можливість потенційних клієнтів побачити рекламне повідомлення. Оптимізація вибору місця розташування реклами вимагає особливої ретельності, оскільки безпосереднє розташування залежить не лише від бажання рекламодавця, а й від реальних можливостей та взаємодії з іншими рекламодавцями [4].

З точки зору психології, вплив – це процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини (об'єкту впливу), її установок, намірів і оцінок в ході взаємодії з ним. Психологічний вплив – це дія на стан, думки, відчуття і дії іншої людини за допомогою виняткових психологічних засобів, надання їй права і часу відповідати на цю дію [5]. Як уже зазначалося, психологічний вплив стає вагомим фактором, що забезпечує більші продажі товарів та надання послуг, які рекламують. Варто відмітити, що якщо порівнювати ефективність психологічного впливу на дорослу людину і на дитину, то саме сформована фізично та психологічно особа, яка має певний статус у соціумі, менше піддається впливу з боку реклами. Психологи вивчають людину як споживача з метою розробити все більше прийомів психологічного впливу та контролю над людиною. Проблема психології реклами на даний час є актуальною, тому що вона має елементи етичного характеру. Будь-який вплив може змінити свідомість людини і нести певну перешкоду волі вибору. Враховуючи це, можна вважати, що коли товар чи послуга не відповідають інформації, яка надається про них в рекламі, то до впливів необхідно ставитися як до обману, який повинен заборонятися [6].

Наразі велика кількість практиків досі має переконання, що, здійснюючи вплив на свідомість чи підсвідомість людей, комерційна реклама спроможна прямо формувати запити щодо рекламованих товарів та послуг так би мовити із нічого, штучним чином. Проблему дослідження результативності методів психологічного впливу в рекламі наразі визнають головною проблемою психології реклами. Змога здійснювати керування поведінкою людей за допомогою методів психологічного впливу постійно викликала інтерес у

політиків, менеджерів, психотерапевтів, маркетологів тощо. Із світової практики є відомою сила й значення реклами. Насамперед вона включає інформацію, в основному презентовану у стислому, художньо вираженому вигляді, емоційно забарвлену, й доносить до свідомості та уваги можливих покупців найбільш значущі відомості та факти про товари й послуги. Водночас варто зауважити, що рекламою є завжди інформація, а інформація – це не завжди реклама. З одного боку, реклама доносить до споживачів інформацію, що потрібна для придбання й застосування товарів. З іншого, на людину впливає емоційно-психічним чином, синтезуючи свою інформаційність із переконливістю та навіюванням.

Реклама націлена на те, щоб споживач придбав певний товар чи скористався відповідною послугою. Ухвалення рішення відбувається шляхом:

1) формування мотиву купівлі (вплив зовнішнього середовища покупця) – суб'єктивні чинники, об'єктивна необхідність купівлі, соціальне та культурне середовище;

2) реагування на мотиви (вплив внутрішнього середовища покупця) – поява інтересу до товару, усвідомлення потреби у товарі, оцінка товару, ухвалення рішення та купівля [7].

Психологи вивчають людину як споживача з метою розробити все більше прийомів психологічного впливу та контролю над людиною. Проблема психології реклами на даний час є актуальною, тому що вона має елементи етичного характеру. Будь-який вплив може змінити свідомість людини і нести певну перешкоду волі вибору. Враховуючи це можна вважати, що коли товар чи послуга не відповідають інформації, яка надається про них в рекламі, то до впливів необхідно ставитися як до обману, який повинен заборонятися. У випадку, коли реклама достовірна і рекламовані товари чи послуги дійсно необхідні людині, то її здатність впливати на прийняття рішення про покупку та мотивацію про вибір має бути невід'ємним правом реклами і не повинно засуджуватися суспільством. Кожна людина по-різному сприймає інформацію, тому в загальному виділяють такі її психологічні стани:

1) людина, яка знає і може пояснити те, що з нею відбувається;

2) людина має певні відчуття, але не може пояснити їх причину;

3) людина не знає про свій стан і про причини його виникнення [8].

До психологічних аспектів сприйняття реклами варто віднести мотиваційну складову поведінки споживача, сприйняття слова та зорового образу, технології створення відповідного настрою тощо. Але є ще суб'єктивні фактори – система цінностей і установка. Діючи на психіку споживача (пам'ять, мислення та установки) рекламодавці змушують купувати товар і створюють нові потреби, змінюють моральні орієнтири та стиль життя споживача. Реклама не тільки повідомляє про наявність певного товару чи послуги, а й впливає на свідомість та підсвідомість потенційного споживача, головним чином за допомогою психологічних технік. Науковцями у сфері

психології реклами експериментальним шляхом доведено, що сприйняття і переробка інформації здійснюється за допомогою багатьох чинників, основними з яких є емоційні, пізнавальні та поведінкові. Емоційний компонент рекламного впливу визначає емоційне ставлення об'єкта до рекламної інформації, яка йому подається. У дослідженні психологічних аспектів рекламної діяльності акцент робиться на аналізі саме тих сторін реклами, що викликають у людей емоційне забарвлене ставлення до товару чи послуги. Пізнавальний компонент пов'язаний із тим, як сприймається людиною рекламна інформація. При вивченні пізнавального компонента рекламного впливу відбувається аналіз процесів переробки інформації (пам'яті, мислення, уяви тощо). Найчастіше у рекламі задіяні такі види відчуттів, як: зорові, слухові, нюхові, тактильні. Активізація пізнавальної потреби є сильним психологічним чинником у рекламі. Поведінковий компонент містить у собі усвідомлені та неусвідомлені дії й учинки. Дослідження цього механізму полягає в аналізі дій та вчинків людей, які визначають їхню поведінку під впливом реклами. Будь-яка реклама спрямовується на свідоме та несвідоме, тобто на погляди, відчуття, думки, відносини, що змінюють поведінку споживачів [9].

У межах нашого дослідження особлива увага надається усвідомлюваним та неусвідомлюваним впливам та, крім того, грунтовно вивчаються відмінності між впливами раціональними, що базуються на логіці, та нераціональними, що базуються на емоціях та почуттях. Психічні впливи, чи соціальні впливи, є значно поширеними та відображаються у відносинах дітей та батьків, учнів та вчителів, чоловіків та жінок, начальників та підлеглих та до того ж людей, які зовсім не знайомі один із одним. До того ж рекламну діяльність можна досліджувати з погляду психологічних впливів чи соціального впливу. Проблема психологічних впливів (соціальних впливів) у психології реклами як сфері наукового знання є надзвичайно актуальною ще і через те, що вона перебуває у зв'язку з цілою низкою етичних аспектів. Оскільки вплив будь-якого характеру припускає зміну свідомості людини, здатний стати певною перепоною свободі вибору. В рекламі проблема психологічних впливів перебуває у тісному взаємозв'язку із проблемою вибору. Бізнесмени та рекламісти надають перевагу способам влаштування рекламних кампаній, приміром, з використанням специфічних технологій впливу чи без них, а споживачі наражаються на цю проблему, коли підпадають під такі впливи або, навпаки, виражають потребу ухвалювати рішення самостійно.

Дієвість методів психологічного впливу формується великим числом факторів, що регулюють поведінку людини у рекламній сфері. Насамперед це зовнішні та внутрішні фактори. Усі події, які відбуваються довкола людини в цей період часу, можуть стати зовнішнім фактором: ним можуть стати люди, які перебувають поряд, клімат та ін. Усе, що трапилося всередині людини у

той само час, може стати внутрішнім фактором: ними можуть стати установки, відношення до різного роду речей, стан здоров'я, переконання, погляди, колишній досвід тощо.

О. Прокопенко до чинників зовнішнього впливу відносять дію культурних факторів, соціальних факторів, належність до певного соціального класу, вплив родини та фактори, властиві конкретній ситуації, а до чинників внутрішнього впливу – особистісні (вік та етап життєвого циклу, якості характеру і самосприйняття тощо), психологічні чинники (мотивація, ціннісні орієнтації, емоційні реакції та ін.) і ресурси (економічні, пізнавальні, ресурси часу) та знання споживачів [10].

Реклама в основному просуває не товари, вона продає ілюзії, задоволення від покупки, символи престижу. Технології впливу на споживача не обмежуються лише такими формами, є багато інших прийомів, які вагомо впливають на процес прийняття рішень щодо здійснення покупки. Одним з таких методів вважають навіювання, тобто прямий і неаргументований вплив однієї людини на іншу або на групу людей. Доволі розповсюдженим є метод створення умов для наслідування. Він спрацьовує коли реклама для людини є престижним явищем і товар купується нею з метою бути схожим на популярну, авторитетну особу, відтворюючи риси її спеціально демонстрованої поведінки. Близьким до методу наслідування вважається метод зараження, який полягає у несвідомій схильності до певного психічного стану, індивід не зазнає навмисного тиску, а несвідомо засвоює зразки поведінки інших людей. Дія методу зараження найчастіше проявляється в умовах випадкових, незапланованих покупок і черг. В сучасній рекламі широко застосовується метод переконання, що базується на перебільшеннях, порівнянні достоїнств товару з недоліками товарів конкурентів, на демонстрації товару в дії. Серед методів психологічного впливу на людину використовують методи, засновані на використанні стереотипів. Засобом психологічного впливу вважають також імідж. В рекламі імідж є основним засобом маніпулювання свідомістю споживачів, де маловідомий товар може перетворитися на символ престижу. Використання спеціальних прийомів, які володіють сильною привабливою дією називають «механізмом ореолу». Реклама, що базується на такому механізмі, може бути досить ефективною, але існує і ряд негативних моментів. При появі «образівпаразитів» вся увага споживача зосереджена не на товарі, а на його «ореолі». До «механізму ореолу» можна віднести використання в рекламі образів відомих осіб, прийом заснований не тільки на створенні привабливого «ореолу», але і на психологічному механізмі «ідентифікації». Ідентифікацією називають процес, коли споживач в думках уявляє себе на місці рекламного персонажа і при цьому хоче бути схожим на нього [11].

У психології реклама нерідко досліджувалася як спрямований односторонній вплив рекламіста на споживача, коли психологи розглядають

людину для напрацювання прийомів психологічного впливу. До них зараховують гіпноз, нейролінгвістичне програмування, технології на зразок «25 кадру» тощо. До завдань психології реклами можна зараховувати обман, який оснований на перекручуванні відомостей, перебільшенні або маніпуляції. Наразі поширене застосування гіпнозу під час політичної та комерційної реклами. Використання впливів гіпнозу у рекламі вірогідне, проте їхня результативність залежить від великого числа чинників, фінансові витрати на котрі є істотно більшими, аніж на звичайну рекламу.

До реклами можна ставитися по різному. Але загальновизнано, що вона давно вже перестала бути просто джерелом інформації про товари і послуги. Психологи вважають її одним з найпотужніших засобів впливу на масову свідомість. Адже техніка переконання в рекламі створює лише ілюзію вільного вибору, нав'язуючи цілком певні стереотипи, стандарти і цінності. Серед негативних моментів цього впливу також створення штучних потреб і поширення далеко не бездоганних естетичних смаків. Психологія реклами вивчає механізм її впливу на мозок людини, а також особливості сприйняття людьми окремих виразних засобів – тексту, зображення, кольору, графічного оформлення тощо. Психологію реклами можна віднести до числа галузей прикладної науки, популярність яких постійно зростає. Однак її методологічні та теоретичні основи в сучасній науковій літературі досі чітко не визначені, зокрема, неясні предмет та основні завдання, що неминуче позначається на виборі методів роботи фахівців на практиці. Багато рекламістів щиро переконані, що психологія реклами насамперед має розробляти і використовувати прийоми психологічного впливу, спрямовані на стимулювання продажів товарів і послуг, які оплачує рекламодавець. Зокрема, «на ура» проходять питання застосування таких технологій, як NLP, різні форми гіпнозу, вплив на підсвідомість за допомогою різноманітних технічних засобів та інше. Іноді елементарний обман, заснований на спотворенні інформації, необгрунтованих перебільшеннях, маніпулюванні співрозмовником під час переговорів також відносять до психології реклами. При цьому етичні та правові аспекти, що регулюють як саму рекламну діяльність, так і діяльність психологів реклами, часто ігноруються. Стверджується, що психологічний вплив з метою стимулювати купівлю, коли у споживача немає бажання її зробити, є чи не основним завданням психології реклами. Мовляв це і виступає ознакою її «ефективності» [12].

Практика свідчить, що ефективність реклами залежить від її психологічного впливу на споживача. Можна виділити такі елементи психологічного впливу реклами:

1. Увага. Досвід рекламної діяльності переконує, що увага людини витрачається на рекламні повідомлення тільки за певних умов, до яких належать: наявність персонажів у рекламі; парадоксальність, гумор, який викликає позитивні емоції; ситуація, що спричиняє шок (негативні емоції

також мають сильний ефект привабливості й можуть привертати увагу); незвичність, оригінальність сюжету; надмірне підкреслення якостей, якими наділений товар та його образ у рекламі.

2. Інтерес до реклами може бути безпосереднім, який спричинений привабливістю об'єкта, та опосередкованим, що виступає засобом досягнення певних цілей. Важливою характеристикою інтересу є емоційна комфортність: якщо привернення уваги викликає позитивні емоції, обов'язково виникає інтерес. Отже, реклама має бути генератором позитивних емоцій.

3. Мотив є відтворюючим потребу переживанням, трансформованим в думку про можливість щось придбати. Сильне бажання спричиняє емоційне забарвлення і усвідомленість потреби, адже чим вища усвідомленість, тим сильніше бажання.

4. Дія. Чим сильніше бажання людини щось придбати, тим більше вона прагне зробити дію, спрямовану на задоволення потреби, тобто здійснити покупку [13].

Слід наголосити, що потрібно сконцентрувати увагу споживачів не тільки на відомостях про товар або послугу, а також створити належні умови для їх правильного пояснення й зберігання у пам'яті впродовж по-максимуму тривалого часу. З цією метою в рекламі застосовуються доволі потужні методи психологічного впливу, що здатні забезпечувати зміну не лише поведінки людей, а й їхню когнітивну, емоційну, особистісну сфери.

Іншими словами, ефектом рекламного впливу стане чи одержана інформація, чи певні почуття, а кожний зі згаданих чинників здатний чинити вплив на відношення людини до торгової марки, до об'єкта реклами та матиме вплив на її поведінку. Один з найдоступніших та бажаних для споживача типів реклами – це зовнішня реклама. Згаданий інструмент розповсюдження інформації містить в собі наступні новації: світлові плакати на зупинках міського транспорту, світлові табло з рухомим рядком, що обладнуються на дахах високих будівель, чи стрічки із тканини, які хитаються від порухів вітру. Цікавим винаходом є рекламний щит, що утворюється з планок, які змінюються. Отже, на одному щирі можливе розташування декількох рекламних плакатів. Психологи дають оцінку дієвості реклами насамперед за рівнем психологічного впливу на психіку споживачів, в тому числі на їхню увагу, сприйняття, емоції, пам`ять, мотивацію тощо, дають оцінку ступеню задоволення споживачів рекламою та, крім того, її соціальної результативності. Досвід свідчить, що наразі головний критерій психологічної дієвості реклами – насамперед точка зору рекламодавця (замовника), автора розробки (креативного директора) або авторського колективу. Підсвідомо або основуючись на досвіді розробники ухвалюють рішення, якого роду образотворчі інструменти можуть допомогти зробити привабливу рекламу. Проте, як правило, останнє слово залишається за замовником, обґрунтовуючи побажання своїми перевагами, попередньою успішною практикою, вподо-

баннями, настроями тощо. Такий підхід не постійно ефективний, тому що основується на прогнозуванні людських реакцій.

Висновки. Отже, реклама – потрібна складова ринку. Її головна функція – надання інформації споживачам про товар і його характеристики. В останні роки реклама є засобом маніпуляції свідомістю споживачів, у своєму бажання одержати більший прибуток вона трансформувалася в переслідувача споживачів. Варто зауважити, що зовнішня реклама має розвиватися якомога далі від своєї праматері, зокрема наочної агітації, бути цікавою, живою, справляти приємне враження, ставати окрасою міст. В такому разі вона реально стане комерційною. А заради цього слід зважати під час планування й здійснення рекламних кампаній на психологічний характер зовнішньої реклами. В нинішніх обставинах ринкових відносин реклама являється специфічною складовою масової культури.

Література:

1. Мамалига С.В., Краєвська Н.М., Краєвський С.О. Реклама: психологія впливу на споживача. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. С. 173-176.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. К. : Либідь, 2006. 560 с.
3. Волинець Н.В., Щирань С.В. Психологічний вплив реклами на поведінку споживача. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна".* 2015. № 11. С. 106-109.
4. Разумова Г.В., Гнатченко О.В. Психологічні механізми впливу реклами на споживача. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління.* 2020. Випуск 1 (24). С. 138-144.
5. Завєтний С.О., Пономарьов О.С., Пазиніч С.М., Кострікін О.В. Психологія впливу: навч.-метод. посіб. Харків: НТУСГ ім. Петра Василенка, 2011. 52 с.
6. Комарніцька Л.М. Маніпулятивний вплив реклами на психіку людини. *Scientific Journal Virtus,* 2019. № 32. С. 31-33.
7. Бутенко Н.Ю. Соціальна психологія в рекламі: навч. посіб. К.: Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, 2006. 380 с.
8. Мамалига С.В., Краєвська Н.М., Краєвський С.О. Реклама: психологія впливу на споживача. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. С. 173-176.
9. Волинець Н.В., Щирань С.В. Психологічний вплив реклами на поведінку споживача. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна".* 2015. № 11. С. 106-109.
10. Прокопенко О.В. Поведінка споживачів: навч. посіб. К.: Центручбової літератури, 2008. 176 с.
11. Мамалига С.В., Краєвська Н.М., Краєвський С.О. Реклама: психологія впливу на споживача. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. С. 173-176.
12. Шеленкова Н.Л. Психологія реклами. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7182/1/PSY%60XOLOGIYa_REKLAMY%60.pdf.
13. Прохоренко К. М. Паблік Рілейшнз. Л.: Вид-во Львівської комерційної академії, 2005. 93 с.

References:

1. Mamalyha, S.V., Kraievska, N.M., & Kraievskyi, S.O. (2011). Reklama: psykholohiia vplyvu na spozhyvacha [Advertising: psychology of influence on the consumer]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytsky National University, 3,* 173-176 [in Ukrainian].

2. Orban-Lembryk, L.E. (2006). *Sotsialna psykholohiia hrup. Prykladna sotsialna psykholohiia [Social psychology of groups. Applied social psychology]*. K. : Lybid [in Ukrainian].

3. Volynets, N.V., & Shchyran, S.V. (2015). Psykholohichnyi vplyv reklamy na povedinku spozhyvacha [Psychological influence of advertising on consumer behavior]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina" – Collection of scientific papers of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University "Ukraine", 11*, 106-109 [in Ukrainian].

4. Razumova, H.V., & Hnatchenko, O.V. (2020). Psykholohichni mekhanizmy vplyvu reklamy na spozhyvacha [Psychological mechanisms of advertising influence on the consumer]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia – Eastern Europe: economy, business and management, 1 (24)*, 138-144 [in Ukrainian].

5. Zavietnyi, S.O., Ponomarov, O.S., Pazynich, S.M., & Kostrikin, O.V. (2011). *Psykholohiia vplyvu [Psychology of influence]*. Kharkiv: NTUSH im. Petra Vasylenka [in Ukrainian].

6. Komarnitska, L.M. (2019). Manipuliatyvnyi vplyv reklamy na psykhiku liudyny [Manipulative influence of advertising on the human psyche]. *Scientific Journal Virtus – Scientific Journal Virtus, 32*, 31-33 [in Ukrainian].

7. Butenko, N.Iu. (2006). *Sotsialna psykholohiia v reklami [Social psychology in advertising]*. K.: Kyiv. nats. ekon. un-t im. V. Hetmana [in Ukrainian].

8. Mamalyha, S.V., Kraievska, N.M., & Kraievskyi, S.O. (2011). Reklama: psykholohiia vplyvu na spozhyvacha [Advertising: psychology of influence on the consumer]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytsky National University, 3*, 173-176 [in Ukrainian].

9. Volynets, N.V., & Shchyran, S.V. (2015). Psykholohichnyi vplyv reklamy na povedinku spozhyvacha [Psychological influence of advertising on consumer behavior]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina" – Collection of scientific papers of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University "Ukraine", 11*, 106-109 [in Ukrainian].

10. Prokopenko, O.V. (2008). *Povedinka spozhyvachiv [Consumer behavior]*. K.: Tsentruchbovoi literatury [in Ukrainian].

11. Mamalyha, S.V., Kraievska, N.M., & Kraievskyi, S.O. (2011). Reklama: psykholohiia vplyvu na spozhyvacha [Advertising: psychology of influence on the consumer]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytsky National University, 3*, 173-176 [in Ukrainian].

12. Shelenkova, N.L. Psykholohiia reklamy [Psychology of advertising]. Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7182/1/PSY%60XOLOGIYa_REKLAMY%60.pdf [in Ukrainian].

13. Prokhorenko, K.M. (20050. *Pablik Rileishnz [Public Relations]*. L.: Vyd-vo Lvivskoi komertsiinoi akademii [in Ukrainian].

УДК 354:328.185

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1509-1523

Волинець Наталія Валентинівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, тел.: (097) 798-01-56, https://orcid.org/0000-0002-4118-9773

Шевчук Ірина Валентинівна майор, старший офіцер відділення соціального супроводу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, тел.: (098) 337-60-76, https://orcid.org/0009-0000-9111-5548

ПРОФЕСІЙНЕ ТА ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. В умовах війни військовослужбовці виконують професійні обов'язки в умовах підвищеного психологічного напруження, яке насичене сильними емоційними переживаннями, стресами та психологічними травмами, що можуть викликати у них професійно-емоційне виснаження, а також небажання продовжувати службу.

Професійне та емоційне вигорання у військовослужбовців негативно впливає і на їхнє оточення (колег, сім'ю тощо), проявляється у вигляді негативного емоційного настрою, емоційної холодності, відчуженості та ворожості. Виникненню синдрому професійного та емоційного вигорання у військовослужбовців сприяють: одноманітність завдань, особливо коли їх значущість викликає сумніви; вкладення значних особистих зусиль у роботу через недостатнє визнання та позитивну оцінку результатів; щільний графік роботи, особливо в бойових умовах її виконання; робота з немотивованими підлеглими; напруженість і конфліктність у підрозділі, недостатня підтримка з боку керівництва і побратимів, їх надмірна критика; відсутність умов для індивідуального самовираження; виконання службово-бойових завдань у підрозділах, де немає можливості для подальшого професійного розвитку, навчання та підвищення кваліфікації; невирішені особистісні конфлікти та неможливість проживання в сім'ї та займатися бажаною діяльністю, важкі умови служби в умовах воєнного часу, відсутність можливості звільнення (демобілізації) для зміни професійної діяльності тощо.

Результати емпіричного дослідження професійного та емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в умовах війни показали, що визначальними складовими професійного вигорання є психічне та емоційне висна-

ження, а також та редукція особистісних досягнень. Серед військовослужбовців ДПСУ переважають особи з середнім індексом психічного вигорання, з помірним рівнем професійної дезадаптації та у переважної більшості з них відсутні ознаки хронічної втоми. Найбільше сформованих симптомів професійно-обумовленого емоційного вигорання військовослужбовці ДПСУ виявлено на фазі резистенції.

Ключові слова: професійне, психічне та професійно-орієнтоване емоційне вигорання, військовослужбовці, Державна прикордонна служба України, війна.

Volynets Nataliya Valentynivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Social Work Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, tel.: 097-798-01-56, https://orcid.org/0000-0002-4118-9773

Shevchuk Iryna Valentynivna Major, Senior Officer of the Social Support Department of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi, tel.: (098)337-60-76, https://orcid.org/0009-0000-9111-5548

PROFESSIONAL AND EMOTIONAL BURNOUT OF MILITARY SERVICEMEN OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS

Abstract. In the conditions of war, servicemen perform their professional duties under conditions of increased psychological stress, which is saturated with strong emotional experiences, stress and psychological trauma, which can cause them professional and emotional exhaustion, as well as unwillingness to continue their service.

Professional and emotional burnout in military personnel has a negative impact on their environment (colleagues, family, etc.), manifested in the form of negative emotional mood, emotional coldness, alienation and hostility. The emergence of the syndrome of professional and emotional burnout among military personnel is facilitated by: monotony of tasks, especially when their significance is questionable; putting significant personal effort into work due to insufficient recognition and positive evaluation of results; tight work schedule, especially in combat conditions; working with unmotivated subordinates; tension and conflict in the unit, insufficient support from management and colleagues, their excessive criticism; lack of conditions for individual self-expression; performance of service and combat tasks in units where there is no opportunity for further professional development, training and professional development; unresolved personal conflicts and the impossibility of living in a family and engaging in the desired activity, difficult conditions of service in wartime conditions, lack of the possibility of release (demobilization) to change professional activities, etc.

The results of an empirical study of professional and emotional burnout of servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine in wartime conditions showed that the defining components of professional burnout are mental and emotional exhaustion, as well as a reduction in personal achievements. Among the servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine, individuals with an average index of mental burnout, with a moderate level of professional maladjustment, predominate, and the vast majority of them have no signs of chronic fatigue. The most developed symptoms of professional emotional burnout in the servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine were detected in the resistance phase.

Keywords: professional, mental and professional-oriented emotional burnout, military personnel, State Border Guard Service of Ukraine, war.

Постановка проблеми. У сучасних умовах захисту кордонів, територіальної цілісності і незалежності України, військовослужбовці постійно піддаються надзвичайному сильному навантаженню й небезпеці та змушені виконувати різноманітні бойові завдання в умовах невизначеності та обмеженої інформації, з великим ризиком для здоров'я і життя та відповідальністю за результати своїх дій. Крім того, на військовослужбовців у таких складних умовах впливають фізіологічні, соціально-психологічні, біохімічні та інші чинники, які призводять до появи різноманітних негативних психологічних станів та їх наслідків. В умовах війни військовослужбовці виконують професійні обов’язки в умовах підвищеного психологічного напруження, сильних емоційних переживань, стресів та психологічних травм, що можуть викликати у них небажання продовжувати службу, а також професійно-емоційне виснаження.

Оскільки військова справа відноситься до професій, які пов’язані з виконанням службових обов’язків в екстремальних, напружених, стресових умовах, то виникнення синдрому вигорання є такою деформацією внутрішнього світу військовослужбовця, що унеможливлює не тільки його продуктивну діяльність, але й самореалізацію, погіршує його психічне здоров’я та унеможливлює переживання задоволення від життя.

В умовах повномасштабної війни в Україні військова служба є особливим і водночас дуже складним періодом для тих, хто обрав службовий шлях військової професії. Події, які тривають у нашій державі вже два з половиною роки, змушують військовослужбовців працювати на межі чи навіть понад допустимі навантаження. Через надмірну втому вони переживають психологічну травму, а також професійне та емоційне вигорання, що негативно позначається як на їх психологічній стійкості, так і на психічному здоров'ї.

Професійне та емоційне вигорання у військовослужбовців негативно впливає і на їхнє оточення (колег, сім’ю тощо), проявляється у вигляді негативного емоційного настрою, емоційної холодності, відчуженості та воро-

жості. Розвиток процесу професійно-емоційного вигорання військовослужбовців часто стає причиною розчарування в обраній професії, втрати сенсу здійснення службової діяльності і, як наслідок, рішення залишити службу [29]. Окрім того, вплив синдрому професійного та емоційного вигорання військовослужбовців може підвищувати ризик виникнення депресії, тривожних розладів і посттравматичного стресового розладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійного вигорання представлена у працях таких зарубіжних вчених: С. Джексон, К. Маслач, Б. Перлман, Х. Фрейденбергер, Е. Хартман та ін. В українській психології проблеми професійного вигорання порушувалися В. Бойком, Л. Карамушкою, Н. Лазаревим, О. Романовською, Т. Форманюк та ін. Дослідження та розробки методів діагностики щодо синдрому професійного вигорання представлено в працях: В. Бойка, Н. Водоп'янової, Т. Ронгинської, А. Серебрякової, О. Старченкової та ін.

Проблемі професійного вигорання військовослужбовців присвячені праці українських вчених В. Бойка, Т. Зайчикової, Т. Ронгинської, В. Сулицького, О. Хайруліна, О. Ходоса та ін., в яких переважно представлено проблеми розвитку особистості військовослужбовців, причини їх професійного та емоційного виснаження та наслідки. Разом з тим, проблема специфіки професійного та емоційного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України (ДПСУ) в умовах війни залишається поза увагою дослідників, а тому потребує детального розгляду та аналізу, особливо в сучасних умовах масштабної війни..

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження професійного та емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Унікальність і специфіка військової служби визначається правовим статусом Збройних Сил України та інших військових формувань, завданнями, які покладаються на особовий склад, умовами повсякденної служби та вимогами до військовослужбовців. Особливістю їхньої професійної діяльності є постійний тиск, ризик, виконання завдань у складних умовах з недостатньою або невизначеною інформацією, обмежений час і велика відповідальність за результат. Крім того, військовослужбовці стикаються з негативним впливом фізіологічних, біохімічних, соціально-психологічних та інших чинників, які сприяють виникненню різноманітних негативних психічних станів. Це призводить до підвищеного психологічного напруження, насиченого сильними емоційними переживаннями, стресом, а іноді може призводити до недостатньої готовності до виконання завдань. Емоційне вигорання спостерігається також у військовослужбовців, які з незалежних від них обставин перебувають не на бойових позиціях, але морально і психологічно готові до служби в бойових частинах [1].

Синдром емоційного вигорання, що виникає у військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, є комплексним явищем, яке включає різноманітні негативні емоції, викликані довготривалою інтенсивною міжособистісною взаємодією та складними ситуаціями, і може виглядати як несвідомий захисний механізм і призводити до виключення або обмеження емоційного вираження у відповідь на травматичні психологічні ефекти [2]. Найсильніше психоемоційне напруження виникає під час бойового стресу (психічного відображення стресової реакції військовослужбовця на чинники бойової діяльності [3]), який викликає радикальні зміни в емоційній, когнітивній та поведінковій сферах військовослужбовців, і суттєво впливає на успішність їх професійної діяльності [2]. Професійне вигорання у військовослужбовців є динамічним процесом, який виникає і відбувається відповідно до дії механізму розвитку стресу і визначається наявністю всіх трьох стадій перебігу стресу. Перша – нервове напруження, яке виникає внаслідок хронічної несприятливої психоемоційної атмосфери, важкої і нестабільної обстановки, ускладнень у взаємодії військовослужбовця з оточенням, підвищеної відповідальності за виконання професійних обов'язків і збереження психічного життя, життя і здоров'я побратимів. Друга –опір, під час якого військовослужбовець намагається ізолюватися від зовнішніх впливів і неприємних вражень. Третя – виснаження, тобто виснаження його психічних ресурсів, зниження психоемоційного тонусу, що виникає внаслідок неефективності опору. Кожна з цих стадій має свої симптоми або ознаки, що вказують на розвиток і наростання професійного вигорання [4].

Емпіричне дослідження професійного та емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в умовах війни проводилось в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький). У дослідженні взяли участь 41 військовослужбовець – офіцер ДПСУ, які є учасниками бойових дій, віком 30-40 років. Ці офіцери проходять навчання на стратегічному рівні, вступили до лав НАДПСУ для підвищення знань та отримання вищої військової освіти для подальшого призначення на вищі керівні посади. Мали бойовий досвід, а саме: брали безпосередню участь в бойових діях у 2014 році та з початку повномасштабного вторгнення агресора на територію України. Офіцери, які мають вислугу від 15 до 20 років. Більшість з них до вступу проходили службу в бойових підрозділах, які знаходяться на бойових рубежах та безпосередньо приймали участь в обороні та захисті державного кордону України та в бойових діях і проходили службу на Південно-Східному, Північному та Західному напрямках.

В емпіричному дослідженні професійного та емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в умовах війни було використано наступний психодіагностичний інструментарій: методику вивчення професійного «вигоряння» К. Маслач, С. Джексон, в адаптації Н. Водоп'янової, методику діагностики психічного вигорання, методику діагностики рівня професійно-

обумовленого емоційного вигорання В. Бойка, опитувальник «Оцінка професійної дезадаптації», методику гігієнічної оцінки хронічної втоми.

За результатами тестування за методикою діагностики професійного вигорання К. Маслач і С. Джексон, в адаптації Н. Водоп'янової виявлено наступні особливості професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ:

1) високий рівень емоційного виснаження виявлено у 6 (14,64%) осіб, середній рівень – у 18 (43,90%) осіб, низький рівень – у 17 (41,46%) осіб, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (85,36%) перебувають у стані низького або середнього рівня емоційного виснаження, що вказує на відносно задовільний емоційний стан і здатність справлятися зі стресом. Проте, наявність високого рівня емоційного виснаження у 14,64% осіб свідчить про те, що у частини військовослужбовців ДПСУ спостерігається значне психоемоційне перевантаження, яке може впливати на їхню працездатність, емоційне благополуччя та загальний стан здоров'я;

2) високий рівень деперсоналізації виявлено у 5 (12,20 %) осіб, середній рівень – у 16 (39,02%) осіб, низький рівень – у 20 (48,78 %) осіб, що свідчить про те, що майже половина військовослужбовців (48,78%) зберігають емоційну залученість у професійну діяльність і взаємодію з оточуючими, не виявляючи суттєвих ознак деперсоналізації. Разом із тим, у 51,22% осіб (сукупно ті, у кого рівень деперсоналізації середній або високий) можуть спостерігатися ознаки емоційного відсторонення, цинізму або зниження емпатії. Це може бути наслідком емоційного виснаження або реакцією на стрес, зокрема як захисний механізм для зниження психологічного навантаження. Особливо високий рівень деперсоналізації у 12,20% військовослужбовців вказує на ризик поглиблення професійного вигорання, що може негативно позначатися на якості виконання службових обов'язків і взаємодії з колегами;

3) високий рівень редукції особистісних досягнень виявлено у 7 (17,07 %) осіб, середній рівень – у 19 (46,34 %) осіб, низький рівень – у 15 (36,59 %) осіб, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (82,93 %) мають відносно стабільне або помірне сприйняття власних досягнень і професійної значущості. Разом із тим, високий рівень редукції особистісних досягнень у 17,07% військовослужбовців ДПСУ вказує на те, що вони відчувають зниження віри у власну компетентність, ефективність у виконанні професійних обов'язків та значущість своєї роботи;

4) загалом високий рівень професійного вигорання виявлено у 6 (14,64 %) осіб, середній рівень – у 18 (46,34 %) осіб, низький рівень – у 17 (41,46 %) осіб, що свідчить про те, що значна частина військовослужбовців ДПСУ (87,80%) перебувають на рівнях професійного вигорання, які не є критичними, тобто вони або відсутні, або перебувають на середньому рівні, що вказує на відносну психологічну стійкість більшості респондентів в умовах професійної діяльності, навіть за високого стресового навантаження. Проте

високий рівень професійного вигорання у 14,64% військовослужбовців ДПСУ є важливим показником, який свідчить про значний емоційний і психічний дискомфорт у цієї групи.

За результатами тестування за методикою діагностики психічного вигорання А. Рукавішнікова виявлено наступні особливості психічного вигорання військовослужбовців ДПСУ:

- високий рівень психоемоційного виснаження виявлено у 6 (14,64 %) осіб, середній рівень – у 16 (39,05 %) осіб, низький рівень – у 19 (46,34 %) осіб, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (85,39%) мають помірний або низький рівень психоемоційного виснаження. Це вказує на відносно ефективну адаптацію більшості до умов професійної діяльності та збереження їхнього емоційного благополуччя. Водночас високий рівень психоемоційного виснаження у 14,64% військовослужбовців ДПСУ свідчить про наявність у цієї групи значних труднощів у подоланні стресу, що може проявлятися через фізичну та емоційну втому, втрату енергії та мотивації, зниження концентрації та підвищену дратівливість;
- високий рівень особистісного віддалення виявлено у 8 (19,51 %) осіб, середній рівень – у 19 (46,34 %) особи, низький рівень – у 14 (34,15 %) осіб, що свідчить про те, що у більшості військовослужбовців (65,85%) присутня тенденція до емоційного дистанціювання від професійної діяльності та міжособистісних взаємодій. Високий рівень у 19,51% військовослужбовців ДПСУ свідчить про глибоке емоційне відсторонення, яке може супроводжуватися цинізмом, байдужістю до оточуючих і відчуттям втрати особистої значущості у професійній діяльності;
- високий рівень професійної мотивації виявлено у 15 (36,59 %) осіб, середній рівень – у 17 (41,46 %) осіб, низький рівень – у 9 (21,95 %) осіб, що свідчить про те, що у більшості військовослужбовців ДПСУ (78,05 %) зберігається задовільна або висока мотивація до виконання професійних обов'язків. Низький рівень мотивації у 21,95% військовослужбовців ДПСУ є сигналом про втрату інтересу до роботи, зниження енергії та можливий вплив емоційного виснаження чи професійного вигорання. Це група ризику, яка потребує особливої уваги для запобігання погіршенню ситуації;
- високий рівень індексу психічного вигорання виявлено у 10 (24,39 %) осіб, середній рівень – у 17 (41,46 %) осіб, низький рівень – у 14 (34,15 %) осіб, що свідчить про те, що значна частина військовослужбовців ДПСУ (65,85%) має помірний або високий рівень психічного вигорання. Високий рівень індексу психічного вигорання у 24,39% осіб вказує на серйозні прояви емоційного, фізичного та психічного виснаження, що може негативно впливати на їхню професійну ефективність, комунікацію та загальне психоемоційне благополуччя. Середній рівень вигорання у 41,46% військовослужбовців ДПСУ свідчить про наявність ознак емоційного виснаження або деперсоналізації, які ще не досягли критичного рівня, але потребують уваги

для запобігання їх подальшому розвитку. Низький рівень індексу вигорання у 34,15% військовослужбовців ДПСУ демонструє їхню здатність ефективно справлятися зі стресом та зберігати психологічну стійкість у складних умовах служби.

За результатами тестування за методикою діагностики рівня професійно-обумовленого емоційного вигорання В. Бойка встановлено рівні розвитку стадій професійного емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ в межах відповідних їм шкалах.

1) на стадії «напруга» виявлено тенденцію до формування цієї стадії у деяких досліджуваних. Виявлений рівень розвитку цієї стадії професійно-обумовленого емоційного вигорання виникає за рахунок:

- переживання психотравмуючих обставин: у 1 (2,44 %) особи виявлено симптом, що склався. У 40 (97,56 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про порівняно низьку частоту виражених посттравматичних симптомів серед військовослужбовців ДПСУ. Однак варто зазначити, що відсутність очевидних симптомів не гарантує відсутності психологічного впливу психотравмуючих обставин. Значна частина військовослужбовців ДПСУ може приховувати свої емоційні стани або перебувати на ранніх стадіях розвитку симптомів, які ще не набули клінічно значущої форми;

- незадоволеності собою: у 3 (7,32%) осіб виявлено ознаки симптому, що складається, у 38 (92,56 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що переважна більшість військовослужбовців ДПСУ зараз не відчувають суттєвого внутрішнього конфлікту або самокритики, пов’язаної зі своїми діями, професійною діяльністю чи особистісними якостями;

- «загнаності в клітку»: у 2 (4,88 %) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 39 (95,12 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що переважна більшість респондентів не відчувають сильного почуття безвиході, обмеження свободи чи неможливості змінити ситуацію;

- тривоги і депресії: у 1 (2,44 %) особи виявлено ознаки симптому, що складається та у 1 (2,44%) особи виявлено ознаки симптому, що склався. У 39 (95,12%) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що переважна більшість військовослужбовців ДПСУ не демонструють значущих проявів тривожних чи депресивних станів;

2) на стадії «резистенція» тенденцію до формування цієї стадії у деяких досліджуваних. Виявлений рівень розвитку цієї стадії професійно-обумовленого емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ виникає за рахунок:

- неадекватності виборчого емоційного реагування: у 6 (14,63 %) осіб виявлено ознаки симптому, що склався, у 17 (41,46 %) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 18 (43,90%) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що майже половина військовослужбовців ДПСУ (56,09%) демонструє певний рівень труднощів у регуляції своїх емоцій;

- емоційно-етичної дезорієнтації: у 1 (2,44 %) особи виявлено ознаки симптому, що склався, у 11 (26,83 %) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 29 (70,73%) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (70,73%) зберігають адекватність у своєму емоційно-етичному реагуванні та демонструють стійкість до морально-психологічних викликів умов війни. Однак факт, що у 29,27% військовослужбовців ДПСУ є ознаки цього симптому в різних стадіях, свідчить про потенційні труднощі в усвідомленні та дотриманні моральних норм, етичних принципів чи емоційної відповідності в конкретних ситуаціях;

- розширення сфери економії емоцій: у 1 (2,44 %) особи виявлено ознаки симптому, що склався та у 40 (93,33%) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що переважна більшість військовослужбовців ДПСУ (93,33%) зберігають здатність до повноцінного емоційного включення в професійну діяльність і міжособистісні стосунки;

- редукції професійних обов'язків: у 5 (12,19 %) особи виявлено ознаки симптому, що склався, у 4 (9,76 %) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 32 (78,05%) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить проте, що більшість респондентів (78,05%) демонструють належний рівень залученості та відповідальності у виконанні професійних обов'язків. Вони не мають ознак втрати мотивації чи зниження ефективності у роботі, попри складні умови служби. Однак у 21,95% військовослужбовців ДПСУ (сукупно ті, у кого симптом складається або вже склався) можна спостерігати зниження професійної активності, можливо через емоційне виснаження, втрату інтересу до роботи або перевтому;

3) на стадії «виснаження» тенденцію до формування та сформованість цієї стадії у деяких досліджуваних. Виявлений рівень розвитку цієї стадії професійно-обумовленого емоційного вигорання військовослужбовців ДПСУ виникає за рахунок:

- емоційного дефіциту: у 10 (24,39 %) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 1 (2,44 %) особи виявлено ознаки симптому, що склався. У 30 (73,17 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (73,17 %) зберігають нормальний рівень емоційної включеності у свою діяльність та міжособистісні відносини. Однак майже чверть опитаних (24,39 %) перебувають у стані формування емоційного дефіциту, а у 2,44 % цей симптом уже склався, що може свідчити про зниження здатності до емпатії, співпереживання або емоційного реагування;

- емоційної відстороненості: у 9 (21,95%) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 1 (2,44%) особи виявлено ознаки симптому, що склався. У 31 (75,61%) особи ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (75,61%) зберігають емоційну залученість та взаємодію з іншими, а також залишаються активними

в професійній діяльності. Водночас, у 24,39% військовослужбовців ДПСУ спостерігається розвиток або вже сформований симптом емоційної відстороненості, що може вказувати на емоційне виснаження, зниження емпатії або намагання уникнути емоційного навантаження в умовах стресу;

- особистісної відстороненості (деперсоналізації): у 4 (9,75%) осіб виявлено ознаки симптому, що склався, у 3 (7,32%) осіб виявлено ознаки симптому, що складається та у 34 (82,93 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ (82,93%) не проявляють суттєвих симптомів деперсоналізації і зберігають свою ідентичність і зв'язок з іншими людьми в професійній діяльності. Проте у 17,07% військовослужбовців (сукупно тих, у кого симптом вже склався або тільки формується) спостерігаються ознаки особистісної відстороненості, що може бути результатом емоційного виснаження, стресу або психологічного захисту, що знижує здатність співпереживати, зменшує ефективність взаємодії з іншими людьми та веде до певної ізоляції;

- психосоматичних і психовегетативних порушень: у 1 (2,44 %) особи виявлено ознаки симптому, що складається та у 40 (97,56 %) осіб ознак цього симптому не виявлено, що свідчить про те, що переважна більшість військовослужбовців ДПСУ (97,56%) не мають виражених психосоматичних або психовегетативних порушень.

За результатами тестування за опитувальником «Оцінка професійної дезадаптації» встановлено рівні ознак професійної дезадаптації військовослужбовців ДПСУ в межах відповідних їм показників.

1) за ознакою погіршення самопочуття виявлено:

- емоційні зрушення: у 10 (24,39 %) осіб виявлено високий рівень, у 18 (43,90 %) осіб – середній рівень, у 13 (31,71 %) осіб – низький рівень, що свідчить про те, що значна частина військовослужбовців ДПСУ (68,29 %) відчуває помітні емоційні зміни, які можуть бути наслідком професійного стресу та інших несприятливих чинників служби;

- особливості окремих психічних процесів: у 8 (19,51 %) осіб виявлено високий рівень, у 24 (58,54 %) осіб – середній рівень, у 9 (21,95 %) осіб – низький рівень, що свідчить про те, що у невеликої кількості військовослужбовців ДПСУ(з високим рівнем (19,51%)) виявлено значне погіршення психічних процесів, таких як увага, пам'ять, швидкість реакції чи концентрація;

- зниження загальної активності: у 11 (26,83 %) осіб виявлено високий рівень, у 14 (34,15 %) осіб – середній рівень, у 16 (39,02 %) осіб – низький рівень, що свідчить про те, що у значної частини військовослужбовців спостерігається певне зниження активності, яке може бути пов'язане з професійним вигоранням або емоційним виснаженням;

- відчуття втоми: у 9 (21,95 %) осіб виявлено високий рівень, у 16 (39,02 %) осіб – середній рівень, у 16 (39,02 %) осіб – низький рівень, що свідчить про

те, що значна частина військовослужбовців (60,97%) зазнає певного ступеня втоми;

2) за ознакою соматовегетативних порушень: у 3 (7,32 %) осіб виявлено високий рівень, у 19 (46,34 %) осіб – середній рівень, у 19 (46,34 %) осіб – низький рівень, що свідчить про те, що у військовослужбовців ДПСУ з високим рівнем (12,19%) є на серйозні соматовегетативні симптоми, такі як проблеми з серцево-судинною системою, головні болі, розлади сну тощо, які можуть бути результатом тривалого стресу або втоми. У військовослужбовців ДПСУ з середнім рівнем (46,34%) наявні помірні соматовегетативні симптоми, які можуть виникати через стрес або перенапруження, але поки не досягли критичної точки. У військовослужбовців ДПСУ з низьким рівнем (46,34%) немає явних проявів соматовегетативних порушень, що вказує на їх здатність ефективно справлятися з фізичними навантаженнями та стресом;

3) за ознакою порушень циклу «сон – неспання»: у 5 (12,19 %) осіб виявлено високий рівень, у 12 (29,27 %) осіб – середній рівень, у 24 (58,54 %) осіб – низький рівень, що свідчить про певні труднощі у військовослужбовців ДПСУ з відновленням сил через порушення сну, що можуть бути пов'язані з високим рівнем стресу або емоційного виснаження;

4) за ознакою особливостей соціальної взаємодії: у 15 (36,59 %) осіб виявлено високий рівень, у 18 (43,90 %) осіб – середній рівень, у 8 (19,51 %) осіб – низький рівень. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (19,51 %) активно і ефективно взаємодіють з іншими, здатні підтримувати контакти та взаєморозуміння в колективі. Військовослужбовці ДПСУ з середнім рівнем (43,90%) мають помірний рівень соціальної взаємодії, можливо, з деякими труднощами у спілкуванні чи підтриманні контактів, але вони здатні виконувати свої соціальні функції в межах підрозділу, що може бути результатом середнього рівня стресу або емоційного виснаження. Військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (36,59 %) мають труднощі в соціальній взаємодії, можуть бути відчуженими або мати проблеми з комунікацією та взаєморозумінням, що може бути ознакою деперсоналізації або зниження професійної мотивації, що є характерними проявами професійного вигорання;

5) за ознакою зниження мотивації до діяльності: у 7 (17,08 %) осіб виявлено високий рівень, у 17 (41,46 %) осіб – середній рівень, у 17 (41,46 %) осіб – низький рівень, що свідчить про різні рівні активності та зацікавленості в професійній діяльності. Військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (17,08%) відчувають значне зниження мотивації до своєї професійної діяльності, що може бути наслідком професійного вигорання, емоційного виснаження або інших стресових впливів, що призводять до зниження ентузіазму та зацікавленості в роботі. Військовослужбовці ДПСУ з середнім рівнем (41,46%) мають помірне зниження мотивації. Вони можуть продовжувати виконувати свої обов'язки, але з меншим ентузіазмом і

відчуттям виконання обов'язків через зменшення внутрішньої мотивації. Це також може вказувати на початкові стадії професійного вигорання. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (41,46%) зберігають високий рівень мотивації до своєї діяльності, незважаючи на складні умови та стрес, що може бути результатом внутрішньої стійкості, позитивного ставлення до роботи або підтримки з боку побратимів.

Загалом, в досліджуваній групі військовослужбовців ДПСУ за показником професійної деформації виявлено високий рівень у 3 (7,32 %) осіб, виражений – у 7 (17,07 %) осіб, помірний – у 17 (41,46 %) осіб, низький – у 14 (34,15 %) осіб, що свідчить про різний ступінь зміни особистісних та професійних характеристик внаслідок тривалого перебування в умовах стресу, професійного вигорання та інших чинників. Військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (7,32%) зазнають значної зміни у своїй професійній поведінці та особистісних характеристиках, що може бути наслідком серйозних порушень у взаємодії з іншими людьми, проявів деперсоналізації або інших симптомів професійного вигорання. Такі зміни можуть впливати на їхню здатність виконувати професійні обов'язки та потребують спеціальної підтримки і корекції. Військовослужбовці ДПСУ з вираженим рівнем (17,07%) у мають помітні прояви професійної деформації, коли зміни в особистісних та професійних якостях вже є помітними, але вони ще не досягли критичної точки. Військовослужбовці ДПСУ з помірним рівнем (41,46%) мають помірні зміни у поведінці та ставленні до служби, які можуть бути пов'язані з високими вимогами та стресовими ситуаціями. Ці військовослужбовці можуть мати деякі труднощі, але здатні контролювати їх на більш ранніх етапах розвитку. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (34,15%) мають відносно стабільний професійний стан, зберігаючи здатність до адекватного виконання своїх обов'язків і підтримання здорових стосунків з колегами, що свідчить про позитивні чинники адаптації, збереження професійної мотивації та стійкості.

За результатами тестування за методикою гігієнічної оцінки хронічної втоми виявлено наступні рівні симптомів хронічної втоми військовослужбовців ДПСУ:

- симптоми фізіологічного дискомфорту: у 4 (9,76 %) осіб виявлено високий рівень, у 11 (26,83 %) осіб – середній рівень, у 26 (63,41 %) осіб – низький рівень. Військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (9,76%) мають виражені фізіологічні симптоми дискомфорту, які можуть бути пов'язані з тривалим стресом, емоційним виснаженням або фізичним перенавантаженням.. Військовослужбовці ДПСУ з середнім рівнем (26,83%) мають помірного фізіологічного дискомфорту. Це можуть бути симптоми, які військовослужбовці можуть переживати у зв'язку з службовими умовами, але які ще не досягли критичної точки, що може вказувати на необхідність зниження стресових навантажень, запровадження профілактичних заходів або зміну робочих умов. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (63,41%)

відчувають мінімальні фізіологічні симптоми дискомфорту, що може свідчити про належний рівень адаптації до умов служби або про ефективні стратегії підтримки здоров'я та фізичної форми;

- зниження загального самопочуття та проявів когнітивного дискомфорту: у 5 (12,20 %) осіб виявлено високий рівень, у 10 (24,39 %) осіб – середній рівень, у 26 (63,41 %) осіб – низький рівень, що свідчить про те, що більшість військовослужбовців ДПСУ знаходяться на низькому рівні хронічної втоми, але невелика частина вже стикається з її серйозними проявами. У військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (12,20%) виявлено значне погіршення загального самопочуття та виражені когнітивні труднощі. Ці військовослужбовці, ймовірно, мають серйозні проблеми, пов'язані з хронічною втомою, що може проявлятися у вигляді зниження ефективності виконання службових обов'язків, порушень пам'яті та концентрації. Військовослужбовці ДПСУ з середнім рівнем (24,39%) мають помірні прояви втоми та когнітивного дискомфорту, що може свідчити про початкові стадії хронічної втоми, коли є деякі труднощі, але вони ще не призводять до серйозних порушень працездатності. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (63,41%) не мають виражених симптомів хронічної втоми;

- порушення в емоційно-афективній сфері: у 5 (12,19 %) осіб виявлено високий рівень, у 13 (31,71 %) осіб – середній рівень, у 23 (56,10 %) осіб – низький рівень. У військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (12,19%) виявлено значні емоційні труднощі, які можуть проявлятися через надмірну нервозність, тривогу, зниження здатності до адаптації в стресових ситуаціях та інші ознаки емоційного виснаження. Військовослужбовці ДПСУ з середнім рівнем (31,71%) мають певні емоційні порушення, які можуть бути пов'язані зі стресом або перевантаженням, але вони не є настільки вираженими, щоб серйозно впливати на здатність виконувати професійні обов'язки. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (56,10%) мають нормальний або відносно стабільний емоційний стан;

- зниження мотивації та змін у сфері соціального спілкування: у 3 (7,32 %) осіб виявлено високий рівень, у 10 (24,38 %) осіб – середній рівень, у 28 (68,29 %) осіб – низький рівень. У військовослужбовці ДПСУ з високим рівнем (12,19%) є значні порушення в емоційно-афективній сфері, що може проявлятися у вигляді тривоги, депресії, емоційного виснаження, а також порушення здатності до адаптації до стресових ситуацій., що свідчить про високу схильність до розвитку професійного вигорання, що вимагає спеціальної психологічної допомоги та підтримки. У військовослужбовців ДПСУ з середнім рівнем (31,71%) є помірне порушення емоційно-афективного стану. Хоча ці військовослужбовці здатні виконувати свої обов'язки, вони можуть відчувати певний стрес і зниження емоційного фону, що може впливати на їх працездатність і взаємодію з іншими людьми. Військовослужбовці ДПСУ з низьким рівнем (56,10%) зберігають стабільний емоційний стан і можуть

адаптуватися до стресових умов без значних порушень у емоційно-афективній сфері, що свідчить про їхню достатню стійкість до стресу і високий рівень емоційної стабільності.

За показником індексу хронічної втоми в досліджуваній групі виявлено: 1 (2,44 %) особу з астенічним синдромом, що свідчить про те, що вона знаходиться на етапі високої втоми, у неї є серйозні порушення у фізичному та емоційному стані, що проявляється зниженням працездатності, зниженою здатністю до концентрації уваги, підвищеною нервозністю і дратівливістю, що вимагає негайної уваги, корекції та відновлення. У 1 (2,44 %) військовослужбовця виявлено сильний ступінь індексу хронічної втоми, що свідчить про наявність критичного рівня виснаження, який може значно впливати на його фізичний, емоційний та когнітивний стан. Сильний ступінь характеризується зниженням працездатності та ефективності виконання службових обов'язків, виснаженням енергетичних ресурсів організму, яке може проявлятися у формі постійної втоми, відсутності мотивації та зниженням інтересу до діяльності, високим ризиком розвитку психосоматичних порушень або загострення вже існуючих проблем зі здоров'ям, зниженням емоційної стійкості, що може ускладнювати адаптацію до стресових умов служби. У 3 (7,32 %) військовослужбовців виявлено виражений ступінь індексу хронічної втоми, що свідчить про значну перевтому, яка може негативно впливати на їх фізичний, емоційний та психічний стан, високу ймовірність розвитку серйозних проявів хронічної втоми, таких як виснаження, зниження когнітивних здібностей, емоційна нестабільність та підвищена дратівливість, потребу в терміновому втручанні, що включає організацію відпочинку, психологічну підтримку, корекцію режиму роботи, а також впровадження заходів для зниження рівня стресу. У 5 (12,19 %) військовослужбовців виявлено початковий ступінь індексу хронічної втоми, що свідчить про наявність перших ознак хронічної втоми: помірне емоційне виснаження, періодичну втому, яка не зникає після відпочинку, зниження продуктивності або мотивації до виконання службових обов’язків. Це початковий етап, коли негативні наслідки стресу ще не стали критичними, але вже можуть впливати на загальний стан військовослужбовців. У 31 (75,61 %) військовослужбовців відсутні ознаки хронічної втоми.

Висновки. Отже, за результатами емпіричного дослідження виявлено, що у досліджуваних військовослужбовців ДПСУ визначальними складовими професійного вигорання є професійне вигорання, емоційне виснаження та редукція особистісних досягнень. Серед них переважають особи з середнім індексом психічного вигорання, з помірним рівнем професійної дезадаптації та у переважної більшості з них відсутні ознаки хронічної втоми. Найбільше сформованих симптомів професійно-обумовленого емоційного вигорання військовослужбовці ДПСУ виявлено на фазі резистенції.

Література:

1. Демидюк В. М. Психологічні чинники запобігання та подолання емоційного вигорання військовослужбовців в умовах довготривалих збройних конфліктів : дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії : 053 Психологія. Острог, 2023. 238 с.

2. Синдром вигорання у військовослужбовців: етіологія, ознаки, психодіагностика, корекція, профілактика: практичний посібник / Авт.-упоряд. Р. Тараненко, Ю. Титаренко. Кропивницький : НВЦ УІАТАП, 2024. 75 с.

3. Блінов О. А. Психологічний захист від бойового стресу в збройних силах провідних країн світу // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 38. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. С. 38-52.

4. Хайрулін О. М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 220 с.

References:

1. Demydiuk, V.M. (2023). Psykholohichni chynnyky zapobihannia ta podolannia emotsiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv v umovakh dovhotryvalykh zbroinykh konfliktiv [Psychological factors of preventing and overcoming emotional burnout of military personnel in the conditions of long-term armed conflicts]. *Candidate's thesis*. Ostroh [in Ukrainian].

2. Taranenko, R., & Tytarenko, Yu. (2024). *Syndrom vyhorannia u viiskovosluzhbovtsiv: etiolohiia, oznaky, psykhodiahnostyka, korektsiia, profilaktyka: praktychnyi posibnyk [Burnout syndrome in military personnel: etiology, signs, psychodiagnostics, correction, prevention: a practical guide*. Kropyvnytskyi : NVTs UIATAP[in Ukrainian].

3. Blinov, O. A. (2017). Psykholohichnyi zakhyst vid boiovoho stresu v zbroinykh sylakh providnykh krain svitu [Psychological protection from combat stress in the armed forces of the world's leading countries]. *Problemy suchasnoi psykholohii : Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy - Problems of modern psychology: Collection of scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, Institute of Psychology named after H. WITH. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 38, 38-52 [in Ukrainian].

4. Khairulin, O.M. (2015) *Psykholohiia profesiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv : monohrafiia [Psychology of professional burnout of military personnel: monograph]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

УДК 364-786:159.9]:349.3(100)](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1524-1535

Гончар Інна Григорівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, тел.: (068) 810-67-88, http//orcid.org/0000-0002-4316-8650

МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Анотація. У статті представлено актуальність проблеми та важливість її висвітлення для удосконалення вітчизняного законодавства. Здійснено аналіз міжнародного законодавства, у сфері соціально-психологічної реабілітації, зокрема нормативно-правову базу, що регулює захист прав осіб з інвалідністю та тих, хто зазнав травматичних подій, дискримінації чи інших соціальних викликів. Окрему увагу приділено основним міжнародним документам, таким як Загальна декларація прав людини, Декларації про права дитини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Конвенція ООН про права дитини, Декларація про права осіб з інвалідністю, Всесвітня програма дій відносно інвалідів, Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів та ін. Конвенції про права осіб з інвалідністю та ін. Акцент зроблено на важливості дотримання принципів прав людини та етичних стандартів у процесі соціально-психологічної реабілітації. Представлено огляд законодавчої бази та досвіду надання реабілітаційних послуг в Ізраїлі (як країни, яка тривалий час перебуває в умовах воєнного стану і має вагомий досвід у сфері реабілітації), США (як країни, громадяни якої беруть участь у різних миротворчих місіях), Хорватії (як європейської країни, яка має потужні напрацювання у сфері надання реабілітаційних послуг).

Схарактеризовано умови вдосконалення вітчизняного законодавства, серед яких: врахування міжнародного досвіду, у якому ключовим є системність, впровадження принципів доступності реабілітаційних послуг; посилення ролі міждисциплінарного підходу, що забезпечує інтеграцію медичних, психологічних, соціальних і правових аспектів допомоги.

Ключові слова: міжнародне законодавство реабілітація, соціально-психологічна реабілітація, людина з інвалідністю, реабілітація ветеранів, міжнародне право.

Gonchar Inna Hryhorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, tel.: (068) 810-67-88, http//orcid.org/0000-0002-4316-8650

INTERNATIONAL LEGISLATION IN THE FIELD OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION

Abstract. The article presents the relevance of the problem and the importance of its coverage for improving domestic legislation. An analysis of international legislation in the field of socio-psychological rehabilitation is carried out, in particular the regulatory framework regulating the protection of the rights of persons with disabilities and those who have experienced traumatic events, discrimination or other social challenges. Special attention is paid to the main international documents, such as the Universal Declaration of Human Rights, the Declaration on the Rights of the Child, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the UN Convention on the Rights of the Child, the Declaration on the Rights of Persons with Disabilities, the World Programme of Action concerning Disabled Persons, the Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, etc. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities, etc. The emphasis is placed on the importance of adhering to the principles of human rights and ethical standards in the process of socio-psychological rehabilitation. An overview of the legislative framework and experience in providing rehabilitation services in Israel (as a country that has been under martial law for a long time and has significant experience in the field of rehabilitation), the USA (as a country whose citizens participate in various peacekeeping missions), Croatia (as a European country that has strong experience in the field of providing rehabilitation services) is presented.

The conditions for improving domestic legislation are characterized, including: taking into account international experience, in which systematicity is key, the implementation of the principles of accessibility of rehabilitation services; strengthening the role of an interdisciplinary approach that ensures the integration of medical, psychological, social and legal aspects of assistance.

Keywords: international legislation rehabilitation, socio-psychological rehabilitation, person with disabilities, rehabilitation of veterans, international law.

Постановка проблеми. Сьогодні на рівні держави актуальним є питання приведення реабілітаційних послуг до стандартів міжнародного рівня, пошук ефективних шляхів удосконалення процесу надання цієї послуги. Соціально-психологічна реабілітація є важливою складовою відновлення осіб, які постраждали внаслідок військових конфліктів, природних катастроф, економічних криз, стали жертвами насилля або інших соціальних потрясінь. На міжнародному рівні ця сфера регулюється численними правовими актами, які визначають основні принципи, стандарти і механізми надання реабілітаційної допомоги, регулюють суспільні відносини та забезпечують їх дотримання.

Міжнародне законодавство у сфері реабілітації базується на принципах поваги до людської гідності, рівних можливостей та недопущення дискримінації. Важливо зазначити, що останні десятиліття відзначаються посиленням уваги до комплексного підходу, який включає не лише медичну і психологічну допомогу, але й соціально-економічну інтеграцію осіб, які пережили травматичний досвід.

Основна увага вітчизняних дослідників зосереджена на вивченні досвіду європейських країн, країн Балтії, США, Ізраїлю стосовно моделі охорони здоров'я; послуг, які спрямовані на підтримку та допомогу людям з інвалідністю;

моделі фінансування таких послуг та допомоги; ресурси для надання послуг та допомоги; інструментарій роботи із особами, які мають порушення тощо.

Міністерство охорони здоров'я взяло за основу моделі розвитку реабілітації ізраїльський досвід. Він враховує як потреби цивільних, так і потреби військових. Отже, не втратить актуальність навіть після війни й не призведе до утворення надлишку реабілітаційних відділень [1].

Стаття зосереджена на аналізі основних аспектів міжнародного законодавства, яке стало підґрунтям для формування вітчизняної нормативно-правової бази у сфері соціально-психологічної реабілітації. Водночас аналіз міжнародного досвіду «досвідчених», у сфері реабілітаційних послуг, країн дозволяє оцінити ефективність існуючих підходів і виявити прогалини, що потребують додаткового дослідження. Сказане вище формує актуальність теми дослідження, зокрема у контексті сучасних глобальних викликів, які потребують злагоджених дій міжнародної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю у своїх дослідженнях зверталися такі науковці, як Буряк В., Герасимів Т., Жорняк А., Кондратенко В., Капітан О., Коханчук С., Пасічніченко, Пилипенко П., Соболь Є., Шумна Л. та ін. Науковці вивчають міжнародні стандарти, міжнародну нормативно-правову базу тощо. Цікавою, в рамках нашого дослідження, є колективна праця під редакцією Жернакова В. «Міжнародні соціальні стандарти» в якій представлено проблеми імплементації Конвенції про права осіб з інвалідністю у національне законодавство України [4]. Водночас, не применшуючи цінність попередніх наукових досліджень, вважаємо, що у сфері реабілітаційних послуг є потреба у детальному вивченні міжнародного законодавства, що сприятиме подальшому удосконаленню функціонування цієї сфери.

Мета статті – аналіз міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють процес соціально-психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право визначається як система юридичних норм, які регулюють міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини, співробітництва, а також рішення і правові

засоби їх застосування, прийняті повноважними суб'єктами для реалізації спільних інтересів. Відтак міжнародне право – це, передусім, право співробітництва, яке має налагоджувати діалог між державами [10, с. 801].

Міжнародне гуманітарне право та міжнародні нормативно-правові акти є одним з найважливіших елементів, які забезпечують існування мільйонів людей, оскільки його метою є захист людей, їх інтересів та прав.

Необхідність існування міжнародного права як специфічної правової системи, на думку Репецького В., зумовлене низкою чинників:

1. Потребою у формуванні міжнародно-правових відносин з метою забезпечення стабільних, упорядкованих та взаємовигідних зв'язків між суб'єктами міжнародного співтовариства.

2. Потребою в узгодженні основних міжнародних зв'язків, а саме: дипломатичних та консульських відносин, функціонуванні колективної безпеки, використання міжнародних просторів, вирішення міжнародних спорів та ін.

3. Координуючою властивістю сучасного міжнародного права, котра в кінцевому підсумку обумовлена тим, що загальновизнаність та усталеність відносин, які воно забезпечує, ґрунтуються в їхній відповідності досягнутому рівню розвитку всього світового співтовариства.

4. Потребою у розвитку тих міжнародних відносин, які виявляють вплив на соціальний прогрес [14, с.170-171].

Міжнародно-правові акти є першочерговими і мають пріоритет над національним законодавством, встановлюючи базовий набір основних прав і свобод. Цей набір, разом із конституційними правами, має гарантувати належні умови для життя людини. У разі, якщо якесь право людини не визнається державою на законодавчому рівні, воно повинно регулюватися відповідним міжнародним документом.

Відтак, усталеною правовою традицією є обов'язковість того, що будь-який національний законодавчий акт має відображати та бути продовженням вимог міжнародно-правових актів, особливо в частині регулювання прав і свобод людини. Не є виключенням і українське законодавство, оскільки стаття 9 Конституції України [8] та стаття 19 Закону України «Про міжнародні договори України» (2004) [13] передбачають, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а якщо міжнародним договором встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [16, с. 108].

Слід зауважити на тому, що світоглядний розвиток людства в рамках гуманістичної ідеології привів до трансформації ставлення до людей з інвалідністю. Цивілізоване суспільство зрозуміло, що ефективніше не тримати

людей з інвалідністю на забезпеченні держави, а створити всі необхідні умови для того, щоб вони стали повноцінною самостійною частиною соціуму. Людство поступово відійшло від благодійного та суто медичного підходу до всебічного соціального захисту таких осіб, забезпечуючи їм можливості реалізовувати свої права на рівні з іншими членами суспільства.

Цей принцип став основою сучасних міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю, які спрямовані на створення необхідних умов для їхнього соціального залучення в освітню, трудову, економічну та культурну сфери життя. Відтак, такий підхід гарантує забезпечення надання ефективних реабілітаційних послуг.

У цій статті основна увага приділяється міжнародному законодавству, спрямованому на створення правових рамок, які гарантують доступ до послуг реабілітації, інтеграцію в суспільство та захист гідності людей, які потребують допомоги.

Серед міжнародних нормативно-правових актів, які ратифіковані Україною й мають вплив на розвиток послуг реабілітації варто відзначити такі: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Декларації про права дитини (1959 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.), Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), Декларація про права осіб з інвалідністю (1975 р.), Всесвітня програма дій відносно інвалідів (1981 р.), Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (1993 р.), Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006 р.), Конвенція № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) та ін. Зупинимося більш детально на важливих аспектах цих нормативно-правових актів.

Загальна декларація прав людини – це фундаментальний міжнародний документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, який закріплює основні права і свободи людини. Оскільки цей документ не є конвенцією, а декларацією, тому він не вимагає формальної ратифікації. Відтак, положення документу стали основою для міжнародного та національного законодавства, включаючи Конституцію України та закони про захист прав людини. Зазначена декларація складається з преамбули та 30 статей, які формують базу сучасного міжнародного права у сфері прав людини. Зазначений документ урівнює права людей не залежно від їх віку, статусу, національності. А відповідно до статті 25 гарантує право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [5].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права – визначає фундаментальні громадянські та політичні права людини та встановлює

зобов'язання держав щодо їх забезпечення. Крім того, що пакт гарантує основні права людини такі, як на життя, свободу, справедливість, рівність, він також статтею 2 вимагає щоб кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права і гарантії [11].

Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права – закріплює економічні, соціальні та культурні права людей і встановлює обов'язки держав щодо їх забезпечення в таких сферах: право на працю; право на соціальне забезпечення; право на захист сім'ї, материнства та дитинства; право на достатній життєвий рівень; право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я; право на освіту; право на участь у культурному житті тощо. Важливість цього документу, в контексті реабілітації, полягає у тому, що у статті 12 гарантовано право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я [12]. У рамках цього права держава зобов'язана забезпечувати профілактику, лікування та контроль захворювань, розвивати систему медичних і соціальних послуг, які включають реабілітацію постраждалих від хвороб, травм чи інших обставин, що шкодять здоров'ю.

Декларація про права осіб з інвалідністю та Конвенція про права осіб з інвалідністю – є взаємодоповнюючими документами, які спрямовані на забезпечення рівних прав і свобод для осіб з інвалідністю. Декларація про права осіб з інвалідністю прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1975 року. Декларація закріплює принципи рівності та захисту прав осіб з інвалідністю. Вона зобов'язує держави гарантувати доступ осіб з інвалідністю до освіти, праці, медичних послуг і соціального забезпечення. Прийнята ООН 13 грудня 2006 року, набрала чинності 3 травня 2008 року. Україна ратифікувала Конвенцію 16 грудня 2009 року. Конвенція є юридично зобов'язуючим документом, який деталізує права осіб з інвалідністю і накладає на держави-учасниці обов'язки з їх забезпечення. Декларація є основою, яка вказує на загальні принципи, а Конвенція підкріплює ці принципи уточнює і деталізує механізми реалізації прав осіб з інвалідністю, включаючи реабілітацію, доступність, освіту та участь у житті суспільства. У Конвенції стаття 26 присвячена абілітації та реабілітації, в якій держави-учасниці вживають, зокрема за підтримки з боку інших осіб з інвалідністю, ефективних і належних заходів для того, щоб надати особам з інвалідністю можливість для досягнення й збереження максимальної незалежності, повних фізичних, розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя. Із цією метою держави-учасниці організовують, зміцнюють та розширюють комплексні абілітаційні та реабілітаційні послуги й програми, особливо у сфері охорони здоров'я, зайнятості, освіти й соціального обслуговування, таким чином, щоб ці послуги та програми [7].

Маринець В. слушно зауважує на тому, що Конвенція про права осіб з інвалідністю на відміну від попередніх документів передбачає безпрецедентний рівень захисту, оскільки детально визначає всі права, якими повинні користуватися особи з інвалідністю, а також зобов'язання держав та інших суб'єктів щодо забезпечення їх дотримання [9, с. 508-509]. Фомічов К. акцентує увагу на тому, що Конвенція закріпила новий сучасний підхід до інвалідності не як до проблеми, недоліку чи як суто медичної (фізіологічної) категорії, а як до причини, що унеможливлює повноцінне життя осіб з нею. Зазначений підхід обумовлює позитивну дискримінацію осіб з інвалідністю, наданням їм додаткових гарантій, пільг чи переваг з метою не скільки урівняння їх у правах (вони і так мають рівні права з іншими людьми), скільки урівняння можливостей для їх реалізації. Власне, Конвенція не закріплює права осіб з інвалідністю, а закріплює додаткові можливості для їх реалізації саме особами з інвалідністю [5, с. 111].

Всесвітня програма дій відносно інвалідів – була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 3 грудня 1982 року є важливим документом, спрямованим на забезпечення прав осіб з інвалідністю, підвищення їхнього добробуту та забезпечення повної участі в житті суспільства. Документ став важливим у подальшій розробці нормативно-правових актів стосовно захисту прав осіб з інвалідністю [2]. Особлива увага у документі акцентується на відновленні працездатності із чітко визначеним переліком типів послуг: раннє виявлення, діагностика і втручання; медичне обслуговування і лікування; консультування та надання допомоги в соціальній сфері, в сфері психології; підготовка до самостійного індивідуального догляду, включаючи розвиток навиків пересування, спілкування, щоденних життєвих навиків з особливим комплексом заходів, необхідних для осіб з дефектами органів слуху, зору, ментальними порушеннями; забезпечення технічних засобів, засобів переміщення та інших пристосувань; спеціальні послуги в сфері освіти; послуги з відновлення професійної працездатності (включаючи професійну орієнтацію), професійно-технічну підготовку, звичайного працевлаштування або зі спеціальним режимом праці; наступні заходи [2].

Декларація прав дитини – це міжнародний документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, основна мета якого полягає у забезпеченні та захисті прав прав дітей по всьому світу. Декларація складається з 10 принципів, які закріплюють фундаментальні права кожної дитини. Декларація спрямована на забезпечення фізичного та психологічного захисту, запобігання насильству, експлуатації, торгівлі дітьми; гарантує однакові можливості для всіх дітей, зокрема освіту та розвиток інтересів і талантів; захист права на медичну допомогу та гідний рівень життя; гарантія того, що діти ростуть в атмосфері любові, щастя та розуміння. Хоча Декларація не має юридично зобов'язуючого характеру, вона стала основою для наступних правових документів, таких як Конвенція ООН про права дитини.

Конвенція ООН про права дитини – це ключовий міжнародний договір, що визначає права дітей і зобов'язує держави забезпечувати їхній захист та реалізацію. Документ був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року і набув чинності 2 вересня 1990 року. Україна ратифікувала Конвенцію 27 лютого 1991 року. Конвенція складається з 54 статей, які закріплюють такі основні принципи: рівні права незалежно від раси, статі, мови, релігії чи соціального статусу; захист інтересів дитини; право на життя та всебічний розвиток дитини; повага до думки дитини та врахування її поглядів. У контексті гарантування реабілітаційних послуг варто звернутися до статті 39 держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини. Стаття 23 зобов'язує держави-учасниці визнавати, що дитина з інвалідністю має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства [6].

Міжнародне законодавство у сфері соціально-психологічної реабілітації протягом тривалого часу зазнавало еволюції. Загальність та універсальність широко охоплює різні сфери життя людей, які потребують реабілітації. Вони ставлять перед державами-учасницями завдання адаптувати їх до конкретних умов у національному законодавстві для забезпечення ефективної реалізації прав.

Україна зараз перебуває на етапі трансформації реабілітаційних послуг і у цьому контексті опирається не лише на міжнародні стандарти, а й вивчає досвід інших країн. Необхідність вивчення міжнародного досвіду спричинена появою великої кількості ветеранів та ветеранок війни, які потребують якісних реабілітаційних послуг. Отож, зупинимося на міжнародному законодавстві у контексті реабілітації учасників бойових дій. Власне, оскільки Україна переймає зараз досвід Ізраїлю, у якого якісно напрацьована ця система, розглянемо нормативно-правове регулювання реабілітації в цій країні. Основним законом в сфері реабілітації є Закон Про компенсації та реабілітацію інвалідів (1959 р.) – регулює права ветеранів Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ), які отримали інвалідність під час служби, гарантує медичну допомогу, соціальну підтримку, професійну реабілітацію, фінансову допомогу та допомогу у працевлаштуванні.

Питання реабілітація в Ізраїлі винесено на високий рівень. В країні створено Відділ реабілітації Міністерства оборони, який є державним органом. Основна мета діяльності такого органу полягає у здійсненні підтримки та обслуговування ветеранів, які зазнали поранень під час служби в ЦАХАЛ або

в інших структурах національної безпеки; надання професійної допомоги, яка сприяє інтеграції поранених ветеранів у цивільне життя та ізраїльське суспільство. Місія департаменту полягає в тому, щоб допомогти ізраїльським особам з інвалідністю та/або пораненим ветеранам у їхній подорожі до одужання та повернення до цивільного життя. Це досягається шляхом надання ветеранам ефективних соціальних послуг та матеріальної підтримки.

Процес реабілітації може бути тривалим і складним. Для цього діяльність відділу виконується мультидисциплінарною командою з використанням цілісного підходу до медичних, соціальних послуг, послуг із працевлаштування та соціального забезпечення. Кожну команду очолює портфоліо-менеджер, який відповідає за окремого ветерана та працює з професіоналами відповідних галузей.

У 2011 році Міністерство оборони та Організація ветеранів-інвалідів IDF підписали конвенцію служби реабілітаційного департаменту, яка виражає зобов'язання департаменту по відношенню до потребуючих після служби в оборонному закладі, визнає юридичні повноваження департаменту та окреслює його цінності та основні принципи. Управління постійно шукає нові шляхи зміцнення та покращення відносин із ветеранською спільнотою [19].

Значний досвід реабілітації накопичений у США, як країни, яка вже довгий час бере участь у миротворчих операціях. Там діє Міністерство у справах ветеранів США, яке надає широкий спектр послуг з лікування для допомоги ветеранам військовослужбовцям. Лікування може проводитися у різних умовах: короткострокова стаціонарна допомога, амбулаторна допомога у центрі психосоціальної реабілітації та відновлення або опіка вдома. Ветеранам, які переживають ПТСР, лікар або психіатр можуть призначити антидепресанти, такий вид ліків може допомогти вирішити проблему депресії та тривоги, зменшити дратівливість, покращити режим сну та допомогти полегшити кошмари або нав'язливі думки [3, с. 13]

Основним законом у сфері реабілітації США є Закон Про реабілітаційні послуги (1973 р.). Закон про реабілітацію забороняє дискримінацію на основі інвалідності в програмах, що проводяться державними агентствами, у програмах, які отримують державну фінансову допомогу, у працевлаштуванні на державному рівні та в практиці працевлаштування державних підрядників [18]. Власне Закон передбачає програми професійної реабілітації та соціальної підтримки людей із фізичними та психічними розладами.

У порівнянні з іншими країнами-членами ЄС, а також США, Ізраїлем і Німеччиною, виділяється лідерством за обсягом і якістю наданих пільг ветеранам, що підтверджено міжнародними дослідженнями, Хорватія. Уряд Хорватії почав законодавчо закріплювати права ветеранів у 1994 році, зі значними змінами до законодавства у 1996, 2001 та 2004 роках. До 2004 року Хорватський Закон про права учасників Вітчизняної війни та членів їхніх сімей передбачає надання 37 видів матеріальної підтримки цій категорії

громадян. Серед важливих пільг – пенсійне забезпечення, виплати у зв'язку з інвалідністю, фінансування медичних послуг, пріоритет у житлових програмах, підтримка в навчанні дітей, виплати у випадку безробіття, субсидії для працевлаштування, податкові пільги, стипендії та забезпечення гарантованого вступу до університетів [17].

На додачу до основного Закону Про ветеранів та членів їх сімей, питання ветеранських прав також регулює цілий ряд законів, ухвалених у різний час. Ключовими для врегулювання прав ветеранів та членів їх родин серед них є такі: Про захист військових та цивільних інвалідів, Про цивільних жертв Вітчизняної війни, Про осіб, зниклих безвісти під час Вітчизняної війни, Про Фонд хорватських ветеранів Вітчизняної війни та членів їхніх сімей, Національна програма психосоціальної та медичної допомоги учасникам та особам, які постраждали внаслідок Вітчизняної війни, другої світової війни та тим, хто повернувся з миротворчих місій, Програма професійної підготовки та працевлаштування хорватських ветеранів і членів їхніх сімей на період з 2021 року до 2023 року [15, с. 16].

Висновки. Здійснений аналіз міжнародного законодавства, яке захищає права людей та гарантує їм право на належне життя дає змогу говорити про усвідомлення наукової спільноти важливості дотримання прав людини, етичних стандартів і міждисциплінарного підходу у процесі реабілітації осіб, які зазнали травматичних подій, дискримінації чи інших соціальних викликів. Досвід Ізраїлю, США та Хорватії підтверджує, що ефективна реабілітаційна система потребує системного підходу, що включає розвинену законодавчу базу, міжсекторальну співпрацю та адаптацію реабілітаційних послуг до специфічних потреб осіб, які потребують відновлення. Особливо актуальним є врахування специфіки травматичних подій, пов'язаних з війною, миротворчими місіями чи тривалими соціальними кризами.

Для вдосконалення вітчизняного законодавства важливо враховувати міжнародний досвід, у якому ключовим є системність, впровадження принципів доступності реабілітаційних послуг, посилення ролі міждисциплінарного підходу, що забезпечує інтеграцію медичних, психологічних, соціальних і правових аспектів допомоги.

Література:

1. В Україні створюють гідні умови для адаптації, реабілітації та самореалізації захисників. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-stvoriuiut-hidni-umovy-dlia-adaptatsii-reabilitatsii-ta-samorealizatsii-zakhysnykiv (дата звернення: 10.11.2024).

2. Всесвітня програма дій відносно інвалідів. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/159201___159201 (дата звернення: 10.09.2024).

3. Гульбс О., Кобець О. Психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. №3(47). С. 12–15.

4. Жернаков В. В. Міжнародні соціальні стандарти: навчальний посібник. Харків, 2013. 121 с.

5. Загальна декларація прав людини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.10.2024).

6. Конвенція ООН про права дитини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 30.09.2024).

7. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 10.11.2024).

8. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січня 2020 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 30.09.2024).

9. Маринець В.С. Конвенція ООН про права інвалідів та її вплив на українське законодавство у сфері соціального захисту осіб з порушенням слуху. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 506–515.

10. Мартинюк О.В., Гаврилюк С.В. Роль міжнародного права у підтримці загального миру та безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 801-803. URL : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/195 (дата звернення: 11.11.2024).

11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 01.11.2024).

12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 12.11.2024).

13. Про міжнародні договори України: Закону України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення: 01.11.2024).

14. Репецький В. Соціальна цінність міжнародного права. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2012. Випуск 31. С. 169-174.

15. Системи соціальної підтримки ветеранів: Хорватія, Ізраїль, Велика Британія, Сербія та Данія. Аналітична записка / [С.Брус, Я.Бухта, І.Шматко]; За заг.ред. Д. Султангалієва та Л. Галан. Київ, 2023. 104 с.

16. Фомічов К.С. Міжнародні правові стандарти соціальної захищеності осіб з інвалідністю загального та спеціального спрямування. *Міжнародне право*. 2023. Том 34 (73) № 3. С. 107–113.

17. Dolenec, Danijela. (2018). A Soldier's State? Veterans and the Welfare Regime in Croatia. Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju. 14. 55-78. 10.20901/an.14.03. URL : https://www.researchgate.net/publication/324017046_A_Soldier's_State_Veterans_and_the_Welfare_ Regime_in_Croatia

18. Rehabilitation Act of 1973 (Rehab Act). URL : https://askearn.org/page/the-rehabilitation-act-of-1973-rehab-act#:~:text=The%20Rehabilitation%20Act%20of%201973%2C%20as%20Amended%20(Rehab%20Act),employment%20practices%20of%20federal%20contractors

19. Rehabilitation Department. URL : https://english.mod.gov.il/Departments/Pages/Rehabilitation Department.aspx.

References:

1. V Ukrayini stvoryuyut′ hidni umovy dlya adaptatsiyi, reabilitatsiyi ta samorealizatsiyi zakhysnykiv.[Ukraine creates decent conditions for adaptation, rehabilitation and self-realization of defenders]. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-stvoriuiut-hidni-umovy-dlia-adaptatsii-reabilitatsii-ta-samorealizatsii-zakhysnykiv [in Ukrainian].

2. Vsesvitnya prohrama diy vidnosno invalidiv [World Program of Action for Disabled Persons]. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/159201___159201 [in Ukrainian].

3. Hul′bs, O., Kobets′, O. (2021). Psykholohichna reabilitatsiya uchasnykiv boyovykh diy [Psychological rehabilitation of combatants]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 3(47). 12–15 [in Ukrainian].

4. Zhernakov, V. V. (2013). Mizhnarodni sotsial′ni standarty [International social standards]: navchal′nyy posibnyk. Kharkiv. [in Ukrainian].

5. Zahal′na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

6. Konventsiya OON pro prava dytyny [UN Convention on the Rights of the Child]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].

7. Konventsiya pro prava osib z invalidnistyu [Convention on the Rights of Persons with Disabilities]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].

8. Konstytutsiya Ukrayiny : vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR : stanom na 1 sichnya 2020 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text [in Ukrainian].

9. Marynets′, V.S. (2012). Konventsiya OON pro prava invalidiv ta yiyi vplyv na ukrayins′ke zakonodavstvo u sferi sotsial′noho zakhystu osib z porushennyam slukhu [The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its impact on Ukrainian legislation in the field of social protection of persons with hearing impairment]. Derzhava i pravo. 56. 506–515.

10. Martynyuk, O.V., Havrylyuk, S.V. (2022). Rol′ mizhnarodnoho prava u pidtrymtsi zahal′noho myru ta bezpeky [The role of international law in maintaining universal peace and security]. Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal. 11. 801-803. URL : https://doi.org/ 10.32782/2524-0374/2022-11/195 [in Ukrainian].

11. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans′ki i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

12. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial′ni y kul′turni prava [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_042#Text [in Ukrainian].

13. Pro mizhnarodni dohovory Ukrayiny [On international treaties of Ukraine]: Zakonu Ukrayiny. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text [in Ukrainian].

14. Repets′kyy, V. (2012). Sotsial′na tsinnist′ mizhnarodnoho prava. Visnyk L′vivs′koho universytetu [Social value of international law]. Seriya mizhnarodni vidnosyny. 31. 169-174 [in Ukrainian].

15. Systemy sotsial′noyi pidtrymky veteraniv [Veterans' Social Support Systems: Croatia, Israel, Great Britain, Serbia and Denmark]: Khorvatiya, Izrayil′, Velyka Brytaniya, Serbiya ta Daniya. Analitychna zapyska / [S.Brus, YA.Bukhta, I.Shmatko]; Za zah.red. D. Sultanhaliyeva ta L. Halan. Kyyiv, 2023. 104 s. [in Ukrainian].

16. Fomichov, K.S.(2023). Mizhnarodni pravovi standarty sotsial′noyi zakhyshchenosti osib z invalidnistyu zahal′noho ta spetsial′noho spryamuvannya [Fomichev K.S. International Legal Standards for Social Protection of Persons with General and Special Disabilities]. Mizhnarodne pravo. 34 (73). 107–113 [in Ukrainian].

17. Dolenec, Danijela. (2018). A Soldier’s State? Veterans and the Welfare Regime in Croatia. Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju. 14. 55-78. 10.20901/ an.14.03. URL : https://www.researchgate.net/publication/324017046_A_Soldier’s_State_Veterans_ and_the_Welfare_ Regime_in_Croatia

18.Rehabilitation Act of 1973 (Rehab Act). URL : https://askearn.org/page/the-rehabilitation-act-of-1973-rehab-act#:~:text=The%20Rehabilitation%20Act%20of%201973%2C%20as%20Amended%20(Rehab%20Act),employment%20practices%20of%20federal%20contractors

19.Rehabilitation Department. URL : https://english.mod.gov.il/Departments/Pages/Rehabilitation Department.aspx.

УДК 159.923

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1536-1545

Каргіна Наталія Вікторівна кандидат психологічних наук, http//orcid.org/0000-0002-6314-7822

МІСЦЕ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ І ТЕРАПІЇ КЛІЄНТА: ШЛЯХ ВІД ОСОБИСТОЇ НЕВИЗНАЧЕННОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕННОСТІ ПОНЯТІЙНОЇ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Анотація. У статті розглянуто питання розуміння феномену психологічного благополуччя особистості у контексті екзистенціальної філософії та психології. Поняття «психологічне благополуччя» описує стан та особливості внутрішнього світу людини, які визначають переживання благополуччя, а також поведінки, що продукує та виявляє благополуччя. Екзистенціальна філософія стосується проблематики вивчення психологічного благополуччя. Зовнішній (предметний) світ ця філософія розглядає як «відчужене буття» людської екзистенції. Так, зокрема, проблеми благополуччя особистості розглянуто у працях екзистенційних філософів Ж. -П. Сартра, С. К'єркегора, О. Камю, П. Тілліха, Ст. Франкла. Екзистенціальна психологія також займається вивченням психологічного благополуччя. Серед представників екзистенційної психології, які досліджують психологічне благополуччя, можемо виокремити імена Л. Бінсвангер, Дж. Б'юдженталя, Д. О. Леонтьєва, Р. Лейнґ, О. Ленглі, Р. Мея, Е. Фромма, І. Ялома, До. Ясперса та ін. Цей підхід у психології виник як опозиція природничо-науковому підходу, в якому людину описано як об'єкт, подібно до інших об'єктів світу, представлених свідомості та вивченню. В основу покладено тезу про постійний екзистенційний пошук, усвідомлення внутрішньої свободи тавідповідальності, здатність людини до саморозвитку, наявність сенсу життя, екзистенційної сповненості, відчуття власної психологічної цілісності та задоволеності життям, що впливають на психологічне благополуччя людини. Сьогодні, в часи соціально-економічних, етнічних та культурологічних трансформацій, глобальної інформатизації суспільства, людині треба буде пройти набагато важчий, з погляду здійснюваних екзистенціальних виборів, шлях особистісного розвитку задля укріплення власного психологічного благополуччя. Світ сповнений невизначеностей, особливо зараз, під час війни, серед яких людина шукає та знаходить маленькі острівці стабільності. Але природний розвиток веде до криз, коли обставини змушують людину залишити межі стабільної обителі і з головою зануритися в бурхливі хвилі навколишньої людини з усіх боків невизначеності.

Ключові слова: екзистенція, екзистенційна сповненість, благополуччя, психологічне благополуччя, особистість, клієнт, екзистеніальні проблеми вибору людини, терапія клієнта.

Karhina Natalya Victorovna candidate psychological science, http//orcid.org/ 0000-0002-6314-7822

THE PLACE OF EXISTENTIAL PROBLEMS IN THE LIFE OF A PERSON AND CLIENT THERAPY: A PATH FROM PERSONAL UNCERTAINTY TO CONCEPTUAL UNCERTAINTY WITH THE PURPOSE OF ENHANCEMENT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Abstract. The article deals with the issue of understanding the phenomenon of psychological well-being of the individual in the context of existential philosophy and psychology. The concept of "psychological well-being" describes the state and features of a person's inner world, which determine the experience of well-being, as well as the behavior that produces and manifests well-being. Existential philosophy concerns the study of psychological well-being. This philosophy considers the external (objective) world as an "alienated existence" of human existence. So, in particular, the problems of personal well-being are considered in the writings of existential philosophers Zh. -P. Sartre, S. Kierkegaard, O. Camus, P. Tillich, St. Frankl. Existential psychology also deals with the study of psychological well-being. Among the representatives of existential psychology who study psychological well-being, we can single out the names of L. Binswanger, J. Bujenthal, R. Laing, O. Langley, R. May, E. Fromm, I. Yaloma, Do. Jaspers et al. This approach in psychology arose as an opposition to the natural-scientific approach, in which a person is described as an object, similar to other objects of the world, presented to consciousness and study. It is based on the thesis of a constant existential search, awareness of inner freedom and responsibility, a person's ability to self-development, the presence of the meaning of life, existential completeness, a sense of one's own psychological integrity and satisfaction with life, which affect a person's psychological well-being. Today, in the times of socio-economic, ethnic and cultural transformations, global informatization of society, a person will have to go through a much more difficult, from the point of view of existential choices, the path of personal development in order to strengthen his own psychological well-being. The world is full of uncertainties, especially now, in times of war, among which man seeks and finds small islands of stability. But natural development leads to crises, when circumstances force a person to leave the boundaries of a stable abode and plunge headlong into the turbulent waves of the surrounding person from all sides of uncertainty.

Keywords: existence, existential fullness, well-being, psychological well-being, personality, client, existential problems of human choice, client therapy.

Постановка проблеми. Світ сповнений невизначеностей, особливо зараз, під час війни, серед яких людина шукає та знаходить маленькі острівці стабільності. Але природний розвиток веде до криз, коли обставини змушують людину залишити межі стабільної обителі і з головою зануритися в бурхливі хвилі навколишньої людини з усіх боків невизначеності. Ця публікація про деякі острови та океан їх навколишнього, а також про обставини, що змушують людину вирушити в цю небезпечну подорож з невідомим фіналом, який безсумнівно позначиться на психологічному благополуччі людини. Отже, зазначимо, що компонентами психологічного благополуччя людини першочергово виступають позитивне життєве функціонування, саморозвиток та самореалізація саме «тут та зараз», як це було у П. Тілліха. Впродовж життя людина вирішує різноманітні екзистенційні питання, відносини людини тісно переплітаються з почуттям власної відповідальності, що, в традиції екзистенціальної психології, означає усвідомлення творіння власного «Я», своєї долі, життєвих неприємностей, почуттів, а також своїх страждань, якщо вони мають місце бути у її повсякденному житті. Віра в майбутнє, в себе, в ідею, надії дозволяють подолати несприятливі обставини в сьогоденні, а позитивне ставлення до свого минулого робить позитивний вплив на психологічне благополуччя загалом, особливо це важливо зараз, під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «психологічне благополуччя» описує стан й особливості внутрішнього світу людини, які визначають переживання благополучності, а також поведінку, що продукує та проявляє благополуччя. Екзистенціальна філософія стосується проблематики вивчення психологічного благополуччя. Зовнішній (предметний) світ ця філософія розглядає як «відчужене буття» людської екзистенції. Так, зокрема, проблеми благополуччя особистості розглянуто в працях екзистенційних філософів Ж. –П. Сартра, С. К'єркегора, А. Камю, П. Тілліха, В. Франкла. Екзистенціальна психологія також займається вивченням психологічного благополуччя. Серед представників екзистенційної психології, котрі досліджують психологічне благополуччя, можемо виокремити імена Л. Бінсвангера, Дж. Б'юдженталя, Р. Лейнг, О. Ленглі, Р. Мея, Е. Фромма, І. Ялома, К. Ясперса й ін. Цей підхід у психології виник як опозиція природничо-науковому підходу, у якому людину описано як об'єкт, подібно до інших об'єктів світу, представлених свідомості та вивченню. В основу покладено тезу про постійний екзистенційний пошук, усвідомлення внутрішньої свободи та відповідальності, здатність людини до саморозвитку, наявність сенсу життя, екзистенційної сповненості, відчуття власної психологічної цілісності й задоволеності життям, що впливають на психологічне благополуччя людини. Сьогодні, у часи соціально-економічних, етнічних та культурологічних трансформацій, під час війни, глобальної інформатизації суспільства, людині треба буде пройти набагато важчий, із погляду здійснюваних екзистенціальних виборів, шлях особистісного розвитку заради укріплення власного психологічного благополуччя.

Схильність та готовність до ризику, заради укріплення власного психологічного благополуччя, вирішення нагальних екзистенційних питань, визначення основних цінностей та мотивів, які лежать в основі прийняття ризикових рішень та реалізації ризикової поведінки особистості утворюють певну «ризикову сферу особистості», її видозміненого психологічного благополуччя, адже, саме ця людина відповідає на екзистенційні виклики сьогодення: жити насиченим життям «тут та зараз».

Виклад основного матеріалу. Нормативна, вікова криза як ступінь розвитку людини та її вплив на психологічне благополуччя

Суперечність, внутрішній конфлікт змушує, виштовхує людину з її зони комфорту, з того простору, де все їй було зрозуміло і знайоме, в новий простір, поки що їй не відомий, впливаючи на психологічне благополуччя людини. Волею чи неволею залишивши зону комфорту, у людини з'являється мотивація до дій щодо повернення в «землю обітовану», в яку, насправді, їй уже більше ніколи не повернутися. Інструментом виживання та самозбереження особистості в сьогоднішніх умовах може бути тільки збереження усвідомленості та збереження контакту з поточною реальністю, вироблення свого роду імунітету проти маніпуляцій свідомістю та підсвідомістю за допомогою здатності ясно, критично і самокритично мислити та оцінювати ситуацію, не підпадаючи під вплив тих, чия задача – мінімум – домогтися емоційного залучення об’єкта.

Таке комплексне розуміння робить процес переживання свого буття більш пластичним, «зсуває кордон між собою і світом трохи на свою користь» [1], але трансформує її, роблячи проникною для сприйняття, що усвідомлює, і дає комплексний інструмент управління переживанням власного буття та психологічного благополуччя зокрема. Забезпечити і зберігати такий імунітет і очистити свідомість від «смислового спаму» на сьогоднішній день неможливо без розвиненого вміння розбиратися в поточних соціальних процесах, у тому, що прийнято називати «гуманітарними технологіями», без уміння бачити не завжди явні взаємозв’язки соціальних і політичних процесів та актуального замовлення еліт та відповідної роботи pr-інститутів з модифікації смислів.

У психологічному консультуванні та психотерапії найчастіше саме у цій площині лежить запит клієнта (пацієнта), хоча самим клієнтом він, швидше за все, у всій повноті не усвідомлюється. Нереалістичність помножена на невміння жити своє життя – так коротко можна «заголовити» проблематику та причину душевного неблагополуччя, з яким клієнт звертається до психолога/психотерапевта. Нереалістичність як недостатньо розвинена здатність реалізовувати себе і свій інтерес і недостатнє вміння залучати можливі сторони, що співпрацюють, в процес реалізації індивідуальних інтересів на тлі недостатнього (неадекватного) контакту із зовнішньою реальністю. Завдання психолога (психотерапевта) у такому разі — підходити до роботи в рамках ширшого контекстуального розуміння глибинних мотивів та устремлінь

клієнта, допомагати клієнту досліджувати та позначати для себе дійсні внутрішні конфлікти та шукати та знаходити шляхи їхнього конструктивного вирішення в культурних та соціальних умовах, особливості яких Насамперед потрібно (навчитися) ясно усвідомлювати. Вочевидь, найважливішою передумовою успішності такий є наявність достатньої внутрішньої свободи в самого психолога/психотерапевта.

Григорій Силович Костюк виділив кілька основних принципів, які лягли в основу концепції діалектичного розвитку: Внутрішні протиріччя – запорука розвитку особистості. Боротьба протилежних тенденцій – джерело активності. Суперечності дозволяються через діяльність, що призводить до утворення нових властивостей та якостей особистості [1]. Формування відповідей на 4 питання фундаментальної мотивації та співвідношення їх між собою – 1) «чи можу я бути в цьому світі?», 2) «чи подобається мені жити?», 3) «чи маю право бути таким?», 4) «що я маю робити?» – є складними динамічними у часі та просторі системами проекцій (зовнішніх та внутрішніх), що включають різні рівні сприйняття – себе, світу, себе у світі; формованих у процесі співвіднесення образів реального та ідеального, бажаного та дійсного, а також різних рівнів сприйняття (уявлень та відчуттів) та координування в єдиному процесі сприйняття, впливаючи на психологічне благополуччя особистості [1]. Іншими словами, внутрішні суперечності та пов'язана з ними діяльність, які мають місце бути в кризовий період життя, відіграють ключову роль і є необхідними для розвитку людини.

Звернемо увагу на дві нормативні кризи в житті людини: підліткову та екзистенційну.

Підліткова криза «перехідного віку»

Жан Піаже зауважив: у віці від 11 до 15 років здійснюється остання фундаментальна децентрація дитини: вона позбавляється дитячого егоцентризму і починає оперувати гіпотетико-дедуктивним мисленням [1]. Сучасні психологи [1, 2] виділяють особистий міф як спадщину, залишки егоцентризму, через що підлітки переживають свої страждання як унікальні та відчувають себе центром загальної уваги, що, втім, характерно і для деяких дорослих, які не завершили цей етап свого розвитку. У результаті цього періоду можна назвати: позбавлення егоцентризму, оволодіння процесом вивчення понять.

Екзистенційні кризи дорослої людини та їх вплив на психологічне благополуччя

Як причини екзистенційних криз можна виділити ряд типових питань та відповідні до них проблеми: страх смерті чи тривога з приводу життя; втрата сенсу життя; втрата віри; кохання та ненависть; довіра та зрада; свобода та відповідальність; ізольованість та самотність. Цей перелік не є вичерпним, але охоплює значну частину можливих проблемних питань цієї кризи [1].

Зміст протиріччя внутрішнього конфлікту, що супроводжує екзистенційну кризу, впливаючи на психологічне благополуччя людини

Згадуючи діалектику розвитку та діяльність, що веде до вирішення протиріччя, спробуємо знайти протиріччя та внутрішні конфлікти у зв'язку з цими питаннями.

Проблема	**Концепція**	**Поняття, що суперечить**
Страх смерті	Маючи чудове життя	Рано чи пізно його втрачу
Втрата сенсу життя	Життя повинне мати сенс	Моє життя не має сенсу
Кохання та ненависть	Хочу кохати людину	І ненавиджу її ж
Довіра та зрада	Хочу довіряти людям	Але вони мене зраджують
Ізольованість та самотність	Прагну бути разом із людьми, уникаю ізоляції	Але чим ближче до людини, тим більше самотності відчуваю
Свобода та відповідальність	Хочу свободи	Не можу бути відповідальною людиною

Можливі й інші формулювання понять і навіть варіанти понять, що з тим самим успіхом викликають проблеми з цього списку.

Наслідки, у разі не вирішення суперечності, що виникають

Ці проблеми зводяться до однієї суперечності: одні поняття суперечать іншим поняттям, і взаємодія зі світом у полі наявних понять стає вельми проблематичною або навіть неможливою: визначеність понять (внутрішніх, раніше інтеріоризованих або самостійно визначених), у спробі застосування їх до реального життя (не полярного, не категоричного та не детермінованого) життя, породжує внутрішню невизначеність, негативно впливаючи на психологічне благополуччя особистості, але водночас зміцнюючи благополуччя людини загалом. Хіба може людина взаємодіяти (не завдаючи шкоди собі та своїй психіці) з іншою людиною, яку вона одночасно і любить і ненавидить? Ці поняття взаємно суперечать і взаємовиключають одне одного. Психіка, захищаючись від розпаду, змушена застосовувати безліч захисних реакцій, задіюючи різні захисні механізми і витрачає з цього безліч внутрішніх (а іноді й зовнішніх) ресурсів. Ці ресурси не нескінченні – дуже швидко вичерпують себе, виснажуються, що веде до відповідних наслідків, й, відповідно, виснаження усього організму людини, позначаючись на її психологічному благополуччі. Внутрішній компонент психологічного благополуччя представ-

лений смисловим складником (смисловим світом людини, екзистенційним компонентом), а зовнішній – поведінковим та діяльнісним (поведінковим і діяльнісним світами), як зазначає академік С. Д. Максименко [2].

Невизначеність... де?

Спроба утримати взаємно суперечать визначеності провокує стан невизначеності, внутрішньої невизначеності людини. Людина опиняється у ситуації, коли захищаючись від невизначеності навколишнього світу «щитом понять», набутим у юнацькому віці (чи більш ранньому), вона приходить до стану внутрішньої невизначеності. Виходить як у прислів'ї «За що боролися, те й напоролися». Прагнучи уникнути невизначеності зовнішнього світу через формування внутрішньої визначеності, дійшли ситуації внутрішньої невизначеності, спровокованої поєднанням недуального, недетермінованого світу та визначеності внутрішніх, індивідуальних понять.

Погляд на ситуацію під кутом метафори

Розглянемо тепер ту саму ситуацію трохи під іншим кутом, з іншого ракурсу. Прагнення людини жити у зрозумілому їй світі змусило її «пояснити» цей світ собі, завдяки чому сформувалася система понять. Отримавши це величезне поєднання різних понять, людина помістила себе всередину цього своєрідного кокона, у примарне психологічне благополуччя, так зване «благополуччя під колбою» чи «благополуччя у рожевих окулярах». Таким чином, людина відгородила себе від невизначеності навколишнього світу і стала жити в маленькому затишному світі визначень. Ось тільки якщо людина росте і розвивається, то рано чи пізно цей кокон понять стає їй тісним, і людина починає страждати. Але вибратися з тісного сплетення певних понять людина чи не може чи не хоче.

Не можу

Коли людина не може вибратися з кокона понять, коли якісь поняття їй «перегризти не по зубах», у цій ситуації психолог їй допомагає, знаходячи і вказуючи на вразливе місце того чи іншого поняття: «гризти ось тут», знайти своє психологічне благополуччя.

Не хочу вибиратися з кокона понять

Можливо справа в тому, що людина ще поки не дозріла, не сформувалася, хоча час уже настав. Чому? Можливо, їй не вистачило свого часу якихось понять, і тоді їй лише можна допомогти їх довизначити («переживання життєвих цінностей» з логотерапії) і підкинути кілька внутрішніх ресурсів (в т.ч. через «творчість» з тієї ж логотерапії) щоб вона швидше дійшла до етапу, коли вона уже готова покинути кокон своїх визначень («усвідомлене прийняття певного ставлення до обставин, які ми не можемо змінити» з логотерапії Франкла), як зазначає у підручнику з загальної психології академіком С.Д. Максименко [2].

Мироцентризм як новоутворення перехідного періоду до дорослого життя

Повертаючись до підліткової кризи «перехідного віку», можна тепер її доповнити тим, що новоутворенням цього періоду, окрім позбавлення

егоцентризму та оволодіння навичкою пізнати себе, є ще й мироцентризм. Але мироцентризм у тому розумінні, який світ насправді, а в тому розумінні, як психіка людини відбиває цей світ: як сукупність поглядів на світ, описаних у термінах певних понять. Мироцентризм схожий з егоцентризмом, але відрізняється тим, що в основі когнітивних процесів лежить не «азм'єсмь» – поняття про себе як основу, початок всіх речей, а сукупність певних і детермінованих понять про світ, у тому числі і понять про цю саму сукупність, що позначається на психологічному благополуччі людини. І нехай не всі закони і правила цього світу зрозумілі людині, але уникнути тривоги невизначеності їй дозволяють ті самі певні принципи. Наприклад, це може бути такий принцип: «світ функціонує за певними законами, майже всі з них я вже знаю, але навіть якщо й відбуваються речі, які мені незрозумілі, вони, напевно, співвідносяться з іншими певними законами, які обов'язково працюють, навіть якщо я про їх не знаю». У цьому сенсі прагнення пізнати закони світобудови, людської психіки та взаємин людей може бути не лише втіленням дослідницького інстинкту, а й способом зменшити власну тривожність, що позначається на психологічному благополуччі людини. Таким чином, мироцентризм є важливим та необхідним новоутворенням наступного періоду розвитку людини. Водночас мироцентризм є каменем спотикання на шляху подолання подальшої екзистенційної кризи.

Трансцендування як головна навичка

Переживаючи екзистенційну кризу, викликаний конфліктом понять, що накопичився, людина знаходить вихід через діяльність, що вирішує цей конфлікт. Цю діяльність можна назвати «трансцендування»: вихід за його межі. Але не в сенсі виходу за межі об'єктивної реальності, як розуміється цей термін як філософська категорія, а в сенсі виходу за межі певних понять, нехай це поняття про ту ж об'єктивну реальність. Це здатність руйнувати залежність від накопичених понять, здатність жити у світі вільному від певних і обмежуючих понять, здатність трансцендувати – перетинати межі понять, зберігаючи психологічне благополуччя. Цю здатність можна визначити як провідну діяльність наступного періоду життя.

Життя без гніту визначень

Таким чином, на наступному етапі життя людина вже не потребує щільного кокона визначень, щоб жити повноцінним життям. Але за необхідності (зазвичай «виробничої») вона може будь-якої миті створити необхідний конструкт понять. При необхідності тут же його зламати і створити досконаліший конструкт, який краще відповідатиме світові та поточній ситуації. Також у людини зникає необхідність тепер всюди носитися з раніше створеними конструктами понять, що полегшує буття людини, робить її менш обтяженою.

Висновки. Опанування навичкою визначення понять лежить в основі формування мироцентризму – новоутворення підлітково-юнацького періоду,

що визначає відносини людини протягом усього наступного періоду. На шляху до здобуття свободи, від понять, що обмежують і суперечать, людина потрапляє в екзистенційні кризи. Відмова від визначеності понять, вихід за межі, трансценденція – необхідна умова подолання екзистенційної кризи, з метою укріплення власного психологічного благополуччя. Розмірність простору понять набагато більше одиниці, а значить відмова від детермінованості підмножини понять, що турбують в даний момент, не дає повної свободи, повного відчуття власного психологічного благополуччя, а лише часткову, яка не гарантує вирішення проблем людини, коріння яких може лежати зовсім в іншій площині.

Свобода від визначеності понять цілком оборотна. Ці процеси не ідеальні, залежать від багатьох чинників та можуть протікати з порушеннями, негативно впливаючи на психологічне благополуччя людини. Якщо екзистенція не підлягає ні рефлексії, ні об’єктивації, і не може бути представлена нашій свідомості як будь-який предмет, то що це? Поставте питання досить популярно! Зрозуміло, що це самосвідомість індивіда. І не обов'язково основа тієї особистісної структури, яку індивід називає «я». Бо «я» – це вже щось предметне, об’єктивоване, що протистоїть об'єктам. А тут якийсь необ’єктивований потік, якесь динамічне ціле, те, що у філософії життя називають волею, життєвим поривом, самим Життям… Що й названо в екзистенційній філософії як екзистенція. Людина, яка дивом вижила, відчуває в собі життя спочатку на тілесному рівні. А потім виявляє це життя – у собі. І воно, це життя, належить їй, але тече через неї – загальне життя, й психологічне благополуччя. Соціум сприяє тому, що в багатьох людей є фальшиве «я», в якому фактично не бере участь глибинна екзистенція. Це люди, всередині яких потік буття не тече – внутрішньо мертві, застигли в утвердженні свого «его». Людина не збігається із самою собою, усвідомлюваною, вона «більша» за себе. Це «більше» не можна безпосередньо ототожнити зі своїм одиничним Я.

Резюмую: у кризовій ситуації людина не виявляє себе, як «я», але те, що в ній більше «я» – свою суб’єктивність. Суб’єктивність не слід ототожнювати з суб’єктом, але є той величезний і невимовний зміст, який формально уособлює суб’єкт, впливає на психологічне благополуччя людини. Отже, якщо людина спирається тільки на власне минуле, тільки на сьогодення і лише на майбутнє, втрачаючи миті свого життя, вона втрачає саме життя та власне психологічне благополуччя. Екцистенціальний підхід найповніше розкриває тимчасову опору людини, інтегруючи у собі всі ці поняття, маючи толерантність до невизначеності і беручи відповідальність перед собою, – людина здатна знайти духовну опору у собі, підтримуючи своє психологічне благополуччя. Таким чином, можемо сказати, що екзистенція – це динамічний процес існування людини, що постійно змінюється, який нерозривно пов’язаний з перспективою майбутнього. Отже, екзистенційні складнощі

визначають роль психологічно благополучної особистості у житті. Дане явище, характеристика в різноманітних проявах, будь-то ізоляція заради творчості, трансформація життя від повсякденної рутини до нової натхненної діяльності, все це має місце бути в житті кожної людини. Направити психологічне благополуччя в русло самонасичення чи допомоги іншим, даючи їм власний ресурс свого благополуччя, побудові відносин, і навіть глибокого аналізу життя і самотрансценденції, а особливості переживання певного рівня благополуччя зумовлять дихотомічні реалії екзистенції людини у наш час, цим окресливши нові грані розвитку психологічного благополуччя.

Література

1. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес та психічний розвиток особистості. - Київ, 1989.

2. Загальна психологія. / За загальною редакцією академіка С. Д. Мак3 14 сименка. Підручник. - 2-ге вид., переробл. і доп. - Вінниця: Нова Книга, 2004.-704 с.

References:

1. Kostjuk, G.S. (1989). *Navchal'no-vihovnij proces ta psihichnij rozvitok osobistosti [Educational process and mental development of the individual*]. Kiïv [in Ukrainian].

2. Maksimenka, S. D. (2004). *Zagal'na psihologija [General psychology]*. Vinnicja: Nova Kniga [in Ukrainian].

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1546-1558

Карпюк Юлія Ярославівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, факультет психології, кафедра загальної психології, тел.: (0342)59-60-66, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0001-6602-4302

Яцишин Володимир Богданович аспірант спеціальності 051 "Економіка", університету Короля Данила, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0009-0008-9010-4810

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ СТРЕСУ НА ЕКОНОМІЧНУ ПОВЕДІНКУ СПОЖИВАЧІВ В ЧАС ВІЙНИ

Анотація. У статті розкривається сутність економічної психології та вплив її розвитку на дослідження у галузях економіки та психології. Зокрема, аналізуються методи дослідження у економічній психології та перспективи їх використання у процесі вивчення проблем економічного характеру. Обговорюється вплив інтерпретації поведінки споживачів та інших учасників економічного ринку на поточний стан економіки та розуміння тенденцій на сучасному ринку. Особливою цінністю відрізняється вивчення психологічних основ прийняття рішень пов'язаних з економічною активністю та їх реалізацією. Водночас даний напрямок досліджень дозволяє виявити психологічні бар'єри, які перешкоджають успішному економічному розвитку. Основою для її становлення виступають відкриття у галузях загальної та соціальної, вікової та організаційної психології, які безпосередньо вивчають пов'язані з економічними процесами психологічні феномени. Варто підкреслити, що поведінка людини пов'язана з економічними процесами являється тільки одним із аспектів поля досліджень психологів. Однак, без її розуміння виникли б труднощі в отриманні необхідної в маркетингових цілях інформації, що використовується для аналізу, регуляції й пожвавлення економічної активності. Однак, основним предметом її вивчення на межі з економікою являється питання раціонального вибору та пов'язаних з ним чинників. Завдяки методам психології вдається розкрити емоційні, особистісні, типологічні особливості прийняття рішень щодо пов'язаних з економікою питань. Виявлено вплив особливостей соціалізації, інтеграції у суспільне економічне життя та психологічних відмінностей на різноманітність поведінкових тенденцій, які стосуються економічної активності. Описуються основні напрямки досліджень в економічній психології та психології економіки, які сприятимуть розв'язанню актуальних проблем на стику двох

наук. Наголошується на значенні суспільних процесів, загальних настроїв мас та окремих соціальних категорій у контексті вивчення економічних процесів. Окреслюється роль паніки та страху на фоні невизначеності майбутнього у розвитку і збереженні кризових явищ.

Ключові слова: економічна психологія, психологія економіки, поведінкова психологія, прийняття рішень, економічна активність

Karpiuk Yuliya Yaroslavivna candidate of psychological sciences, associate Professor of the Department of General Psychology, Department of General Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (0342)59-60-66,https://orcid.org/0000-0001-6602-4302

Yatsyshyn Volodymyr Bogdanovych postgraduate student in specialty 051 “Economics”, King Danylo University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0009-0008-9010-4810

THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF STRESS ON CONSUMER ECONOMIC BEHAVIOR DURING WAR

Abstract. The article reveals the essence of economic psychology and the impact of its development on research in the fields of economics and psychology. In particular, the research methods in economic psychology and the prospects for their use in the process of studying problems of an economic nature are analyzed. The impact of interpreting the behavior of consumers and other participants in the economic market on the current state of the economy and understanding trends in the modern market is discussed. Of particular value is the study of the psychological foundations of decision-making related to economic activity and their implementation. At the same time, this area of research allows us to identify psychological barriers that hinder successful economic development. The basis for its formation are discoveries in the fields of general and social, age and organizational psychology, which directly study psychological phenomena related to economic processes. It is worth emphasizing that human behavior related to economic processes is only one aspect of the field of research of psychologists. However, without its understanding, there would be difficulties in obtaining the information necessary for marketing purposes, which is used to analyze, regulate and revive economic activity. However, the main subject of its study on the border with economics is the issue of rational choice and related factors. Thanks to the methods of psychology, it is possible to reveal the emotional, personal, typological features of decision-making on issues related to economics. The influence of the features of socialization, integration into social economic life and psychological differences on the variety of behavioral trends related to economic activity is revealed. The main areas of research in economic psychology and economic

psychology are described, which will contribute to solving urgent problems at the junction of the two sciences. The importance of social processes, general moods of the masses and individual social categories in the context of studying economic processes is emphasized. The role of panic and fear against the background of uncertainty of the future in the development and preservation of crisis phenomena is outlined.

Keywords: economic psychology, psychology of economics, behavioral psychology, decision-making, economic activity

Постановка проблеми. Кризові феномени у суспільстві впливають на економічну активність та стан економіки взагалі. Панічні настрої, стрес і страх можуть, як знижувати, так і підвищувати активність у соціумі, яка стосується прийняття економічних рішень. Водночас невпевненість у завтрашньому дні, невизначеність ситуації можуть зумовлювати прояви негативних для економіки тенденцій. Звільнення, зниження купівельної спроможності можуть зумовлюватися не тільки матеріальними труднощами, але й переконаннями та емоційними переживаннями учасників ринкових відносин. При цьому, світло на дані проблеми може пролити використання психологічних знань у дослідженні економічних процесів. Зокрема, областю досліджень економічної психології виступають відносини між економічно активною частиною суспільства та різними суб'єктами економічної діяльності, пов'язані з ними соціальні уявлення, вплив політики в економічній сфері на стан та настрої у суспільстві, а також психологічні механізми регуляції різноманітних економічних процесів. Завдяки дослідженню актуальних питань економіки через призму психології можливе розширення варіантів вирішення актуальних питань у кожній з цих галузей. Дослідження у галузях економіки та розробки моделей прийняття рішень звертають недостатньо уваги на фізіологічний механізми пов'язані з даним процесом. Відтак, представники нейронаук не долучаються до перевірок економічної теорії. Найбільший внесок в їх розвиток зробила економічна географія, що фокусується на фундаментальних питаннях економіки, природних та політичних умовах, які сприяють чи перешкоджають її розвитку в окремих регіонах. Значну частину дослідників на межі цих галузей цікавлять аномалії, які суперечать традиційним законам економіки. Попри те, що дослідження області застосування нових підходів до пояснення економічних феноменів відносно рідкісні, деякі розробки, і більшість досліджень стосується області споживання, яка краще пояснюється через призму психології та соціології, ніж природничих наук. Війни та збройні конфлікти здійснюють значний вплив на процеси економічного зростання та психіку кожного окремого індивіда, зокрема зумовлюючи виникнення змін пов'язаних з рівнем задоволення життя та психологічним добробутом. Водночас зміна порядків на території держав втягнутих у збройні конфлікти, теж має вплив на психоемоційний стан населення та економіки країни загалом.

Обмеження прав та свобод, додаткові правила та застороги, ліміти на банківські операції та інші зміни здатні знизити купівельну спроможність та негативно позначитися на рівні довіри до суб'єктів ринкової економіки. Відтак, змінюється кількість користувачів послуг і покупців, що має вплив на доходи підприємств і компаній, податків та як наслідок стабільність економічної ситуації в країні. Відтак, реакції на стресові обставини тісно пов'язані з ситуацією на ринку та визначають його провідні тенденції. У той час як інтереси економістів перемістилися в бік більшої уваги до глибинних психологічних конструкцій, які не можна спостерігати безпосередньо, їхні експериментальні практики потребують оновлення, щоб мати справу з новими викликами психологічних досліджень. Відтак, дана стаття спрямована на розкриття ключових аспектів психології населення країн, які постраждали від збройних конфліктів для окреслення шляхів використання змін з метою підтримання стабільності економіки й її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій у галузі поведінкової економіки свідчить про те, що в ній об'єднуються відкриття у галузях психології та економіки [1; 2]. Варто підкреслити, що з моменту зародження економіки всі думки пов'язані з відкриттями в ній повязувалися з розумінням психіки та настрою інших людей, які й належать до категорії економічно активного населення [4]. Зокрема, Сміт представив характеристику шляхів турботи людей про інтереси й потреби інших [5]. Він наголошував на значенні доброти й альтруїзму в підтримці інших людей, що опинилися в скрутному становищі [2]. поточна ситуація підтверджує його припущення, коли ми спостерігаємо за діяльністю волонтерів і благодійних організацій, що допомагають в період війни задовольнити базові потреби постраждалого населення [4]. Дослідник описував значення моральних почуттів для економіки, підтримання її стабільності та покращення стану [5]. При цьому, він пояснював роль високого рівня розвитку моральної свідомості для підтримки менш забезпеченої частини населення, турботи про збереження умов для підтримки основних цінностей пов'язаних із здоров'ям, безпекою та наявністю житла. Людяність, взаємопідтримка та доброта так само, як працелюбність та відкритість до допомоги іншим сприяють зміцненню відносин та задоволенню власних потреб так само, як і потреб інших людей.

Психологія економіки використовує психологічні перспективи для аналізу психологічних факторів в економічному процесі та розглядає процес прийняття рішень щодо економічної поведінки споживачів і підприємств, а також психологічні фактори, які впливають на ці процеси прийняття рішень [6]. Основний предмет дослідження охоплює психологічні особливості підприємців, споживачів та інших економічно активних осіб, що мають вплив на прийняття політичних рішень [7]. Зокрема, розглядається специфіка їх поведінки за різних умов та варіативність рішень для полегшення прогнозування розвитку економічних процесів у конкретних ситуаціях. Тематика останніх досліджень

розкриває результати аналізу психологічних факторів економічної поведінки людей [8]. Увага науковців акцентується на мотивації економічної поведінки, формуванню їх ставлення до певних змін у економічній політиці, особливостях виникнення бажань і прагнень, впливу соціальних уявлень та очікувань у поєднанні з іншими психологічними умовами на прийняття економічно важливих рішень [7]. Економічні психологи аналізують поведінку споживачів і корпоративних осіб пов'язану з прийняттям рішень, порівняння економічної поведінки за різних обставин [8]. Найсильніший інтерес зберігся до поведінкових процесів пов'язаних з прийняттям рішень, які безпосередньо стосуються питання споживання, збереженням коштів, а також вибору інструментів для інвестування. Однак, дослідження споживацької поведінки в час війни обмежені.

Мета статті – теоретичний аналіз впливу стресу на зміни споживацької поведінки в період війни.

Виклад основного матеріалу. Економісти звертають все більше уваги на результати психологічних досліджень. Інтерес до міжгалузевого вивчення окремих питань зростає з кожним днем. На основі відкриттів у галузях поведінкових та експериментальних наук за останні кілька десятиліть можна прийти до висновку про значний рівень інтеграції економіки з психологією. Водночас останні тенденції не дають для цього переконливих доказів. Вплив психологічних досліджень в економіці фактично наразі зменшується з певних причин, за винятком спеціальної дослідницької програми, зосередженої на так званих соціальних уподобаннях (і навіть у цій міждисциплінарній сфері вплив інших соціальних наук на економістів піднімається швидше). Однак, у наш час ми бачимо актуалізацію подальших наукових розвідок на стику цих наук, оскільки фокус уваги зараз зміщується в наших реаліях із задоволення до виживання економіки та її відновлення після завданих у результаті атак збитків. За період кризи породженої війною ми бачимо підйом рівня колективної свідомості, зокрема, її морального аспекту пов'язаного із розумінням базових цінностей і принципів співжиття у важкі часи [6]. Хоча єднання бачимо не серед всіх, воно являється проявом наявності важливих групових цілей, які переважають своєю значимістю індивідуальні прагнення. За таких тенденцій схвалюється жертвування окремими особами особистими досягненнями та інтересами для досягнення бажаного спільного результату.

Табелліні розробив теоретичну модель, яка показує, що колективістські соціальні норми мають ендогенне походження [7]. При цьому, вони стимулюють людей відмовлятися від бажаних виключно для них результатів на користь спільних [9]. Водночас присутні дослідження в підтримку корисності індивідуалізму для економічного розвитку. Оскільки, саме він сприяє впровадженню інновацій, підвищенню рівня продуктивності й доходів [5]. Бачимо, що сучасні умови потребують нових рішень, особливо у сфері безпеки, що можливо за умови створення сприятливого для пропонування й реалізації інноваційних ідей середовища.

У період криз та потрясінь спостерігається зміна суспільної ієрархії, стає більш помітною різниця між представниками різних соціальних статусів і соціальних класів. Бартлінг, Фер, Мар'ешаль і Шунк описали вплив індивідуальних прагнень та бажань на вибір показників економічної діяльності та визначення економічних цілей [5]. Ахерн, Дамінеллі та Фракассі, Зігель, Ліхт, а також Шварц показують, що транскордонні відмінності мають вплив на інвестиційні процеси та активність іноземців на території певної держави [9]. Як бачимо, небезпечні умови праці та ризики пов'язані з активними бойовими діями на території нашої держави вплинули на інвестиційний клімат і зробили частину регіонів менш привабливими для фінансових вливань з метою отримання довготривалої вигоди через загрози пов'язані з війною.

Поведінкова економіка допомагає зібрати та узагальнити важливі для розробки більш реалістичної та продуманої економічної політики дані з урахуванням потреб та прагнень представників усіх класів і статусів. Важливим є пробудження раціонального мислення в кризових умовах, оскільки в стані стресу люди часто схильні реагувати першочергово емоційно та імпульсивно. Водночас під час зосередження на способах прийняття раціональних рішень відзначається зниження кількості допущених економічних помилок та зниження необхідності в заходах жорсткого контролю ситуації зі сторони політичних інституцій. Отже, першочергово в ситуації війни потрібно зосередитися на підвищенні критичного мислення населення та поясненнях принципів ведення економіки за нових обставин для попередження катастрофічних наслідків, її стабілізації й подальшого розвитку. Даного результату можна досягти шляхом пояснення основи на якій вони приймають рішення та їх впливу на економіку загалом. Відомо, що гіперболічна оцінка майбутнього на відміну від експоненціальної призводить до здійснення імпульсивних покупок, які не завжди приносять користь та підтверджують свою потрібність у майбутньому [8]. Хороша політика, яка допоможе тим, хто гіперболічно зважує майбутнє, — це обов'язковий період «охолодження», який дозволяє «гарячим» споживачам відмовитися від рішень про покупку протягом короткого періоду часу, наприклад, 3 днів 4 [7]. Дана стратегія охолодження являється прикладом «консервативного патерналізму», оскільки приносить значну користь особам схильним до імпульсивних вчинків в стані стресу.

Дослідження споживацької поведінки за стресових обставин свідчить про прояв двох основних тенденцій на стратегічному рівні з метою повернення контролю над власним життям та своїми ресурсами, що сприяє зниженню інтенсивності переживання стресу. З однієї сторони споживачі, які переживають стрес значно підвищують свою споживацьку активність спрямовану на накопичення та збереження грошових ресурсів з метою забезпечення їх доступності за потреби [10]. Водночас інші можуть збільшувати свою

активність у сторону витрат з метою забезпечення доступності продуктів та інших товарів з категорії першої необхідності в баченні таких людей. Таким чином вони намагаються впливати на зовнішнє середовище для зниження рівня психоемоційної напруги. Отже, стресові обставини, зокрема, такі як війна можуть стати причиною прояву дефіцитарного мислення та надмірної економії або значних витрат імпульсивного характеру, як його результату. Відтак, споживацька поведінка людей в стресі пов'язується із реакціями заціпеніння (завмирання на місці до прояснення ситуації та очікування з витратами) або імпульсивних покупок (як реакції нападу на фактори пов'язані зі стресом і прояв активного стилю його подолання).

Для сучасної людини стрес став більш ніж звичним станом. Зокрема, в реаліях нашої країни багато людей переживає гострий стрес та страждає від пов'язаних з травматизацією або негативним впливом хронічного стресу наслідків. Глобальні дослідження настроїв свідчать про досягнення показників стресу населення загалом максимальних позначок за останні століття [10]. Стрес пов'язується з негативними емоційними переживаннями та почуттями, що призводять до різних наслідків для психічного й фізичного здоров'я [11]. При цьому, способи подолання стресу варіюються залежно від доступних індивідуальних психологічних, фізичних і загалом соціальних ресурсів. Зокрема, у випадку їх нестачі можливий прояв деструктивних і неефективних копінг-стратегій до яких належить втеча в залежності, надмірна агресивність, неетична чи взагалі девіантна поведінка. Досить часто сучасна людина використовує різні способи споживання з метою покращення власного стану та психо емоційної розрядки. Людина в стані стресу частіше робить дорогі покупки для набуття зовнішніх підтверджень власної спроможності справлятися з життєвими труднощами і незважаючи на них досягати соціально схваленого успіху [12]. Дехто частіше купляє їжу у спробах заїдання стресу. Інші намагаються втекти в інше місце для пошуку спокою в новому середовищі й частіше вкладають свої ресурси в подорожі. Невелика частка населення починає частіше відвідувати різноманітні концерти, вистави, сеанси в кінотеатрах, тощо [13]. Отже, вони вдаються до приємних видів активності для зниження рівня власного стресу. Однак причинно-наслідкові зв'язки між переживанням стресу та споживацькою поведінкою залишаються недостатньо зрозумілими. Відтак, цікавим являється вивчення переваги споживання матеріальних цінностей над можливостями отримати новий досвід, тощо.

При цьому, актуальним являється вплив стресу на прояви проблемної поведінки. Зокрема, на фоні війни та підвищеного рівня емоційної напруги в суспільстві, значних витрат та кризових явищ спостерігається зростання рівня злочинності (пов'язаного із незаконним отриманням чужого майна чи шахраюванням) та брехні (наприклад, нечесність під час озвучення та встановлення цін). Від такої поведінки страждає все суспільство загалом, оскільки вона завдає удару економічній стабільності не тільки стану окремої

людини, а й регіону чи країни загалом, коли наслідки такої поведінки досягають значних масштабів. Наприклад, дослідження наслідків прояву роздрібної злочинності свідчить, що прямі витрати пов'язані з такими злочинами зросли приблизно на третину [13]. Тоді як споживчі злочини сягають четверті порушень та зумовлених ними збитків [13]. Відтак, питання вивчення причин проявів поведінки такого типу стає критично важливою. Сьогодні доступні результати вивчення впливу рис "Великої п'ятірки" на ризик проявів девіантної економічної поведінки, вивчалися зв'язки з імпульсивністю поведінки, ощадливість, та особистісною цілісністю, моральною свідомістю, цінностями і совістю [14]. Отримані дані свідчать про те, що девіантну поведінку в економічній сфері можна пояснити різними ситуаційними та індивідуальними чинниками.

У цій статті ми аналізуємо вплив стресу пов'язаного з війною на економічну (зокрема споживацьку) поведінку крізь призму теорії збереження ресурсів Гобфолла. Вона допомагає визначити вплив стресових факторів на результати позитивної чи негативної взаємодії споживачів із певними продуктами чи послугами. Варто зазначити, що корисний стрес на відміну від зумовленого чинниками війни, сприймається та трактується у цій праці, як один із шляхів подолання другого. Відтак, приємні активності, навіть пов'язані з екстримом належать до способів подолання стресу пов'язаного із війною. Попри наявні результати дослідження зв'язків між корисним стресом та/або дистресом та їх впливу на ефективність діяльності, академічну успішність, громадянську позицію чи економічну активність, зв'язок між споживацькою поведінкою та еустресу/дистресу залишається малодослідженим, виявляючи дефіцит публікацій на цю тему [15]. Загалом, вивчення сприйняття споживачами взаємодії з товарами і послугами чи їх елементами (наприклад, онлайн-спільнотами, сторінками в соціальних мережах або торговими представниками) та їх відповідним зв'язком зі рівнем стресу споживачів не розвинене що вимагає їх подальшого дослідження. Водночас деякі автори вивчають причинно-наслідкові зв'язки між поведінкою споживачів і їх психоемоційним станом [16]. Однак, у них виникають труднощі з диференціацією наслідків конкретних факторів на поведінку пов'язану з економічною активністю. Також, немає достатньої кількості дослідження впливу стресу пов'язаного саме з війною на рішення економічного характеру та їх подальшу реалізацію у рамках споживацької поведінки.

У нашому дослідженні ми визначаємо вплив на споживачів зовнішніх політичних, економічних і соціальних чинників як стресор, який сприймається споживачем, а їх поведінку трактуємо як економічний та поведінковий механізм подолання стресу (наприклад, через отримання певного досвіду чи акумулювання певних ресурсів). Запропонована дослідниками концептуальна структура допомагає поглянути на стрес та поведінку споживачів і зв'язки між ними під новим кутом зору. Загалом, такі дослідження важливі як для надання

суб'єктам економічної діяльності рекомендацій щодо залучення споживачів, так і для надання їм рекомендацій щодо використання ефективних стратегій споживацької поведінки в часи нестабільності.

Стрес буває двох видів, які виокремлюють та тлумачать у літературі медичної і психологічної тематики. Зокрема, еустрес пояснюють як потенційно корисний стрес, який відкриває перед людиною нові можливості для її зростання [14]. Тоді як дистрес належить до ефекту зовнішнього соціального, економічного чи політичного тиску або напруги індивіда та не несе йому відповідної користі у контексті особистісного зростання, а тільки зумовлює виснаження внутрішніх і зовнішніх ресурсів спрямованих на його подолання [15]. У контексті вивчення споживацької поведінки еустрес зумовлюється процесом формування нових навичок, пов'язаних із певним продуктом або послугою. Водночас дистрес виникає у зв'язку з переживанням небажаного тиску (обмеження чи дефіцит).

Споживацький досвід і матеріальне споживання являються відносними поняттями [5]. Зокрема, споживання спрямоване на отримання досвіду пов'язане із зосередженістю та залученістю в певні процеси. Матеріальне споживання належить до споживання, яке спрямоване на отримання матеріальних благ для підтримання відчуття забезпеченості всім необхідним в умовах дефіциту. Попередні дослідження показали, що отримання досвіду вважається більш унікальним, спрямованим на особистісний розвиток та зростання, а також пов'язане з вищими показниками щастя [8]. При цьому, споживання товарів корелює із задоволенням матеріальних та символічних потреб індивідів. Однак розглянуті дослідження концентрувалися на факторах, які впливають на відносні переваги індивідів пов'язані з отриманням певного досвіду та матеріального споживання.

Концепція втечі від стресу концептуалізує бажання людини врятуватися від негативного самосприйняття [17]. Зокрема, коли особа негативно себе сприймає виникає мотивація втекти у якусь активність, щоб не фокусуватися на власних думках і переживаннях [17]. Стрес здатний виступати сприятливим фактором для використання такої стратегії. З цієї точки зору, стрес зумовлений війною та кризами занурює розум людини в ситуацію переживання тиску та безвиході [15], тим самим формуючи стійке переконання пов'язане з відчуттям власної безпорадності та безсилля перед зовнішніми обставинами. Відтак, у результаті його переживання зростає когнітивне навантаження на окрему людину та цілі групи загалом, що бачимо і зараз в нашому суспільстві. Індивіди з метою самозахисту та збереження власної самооцінки починають вдаватися до нетипових для них стратегій поведінки, щоб знизити рівень психоемоційної напруги. З цієї точки зору, попередні дослідження показали, що люди часто сприймають стрес як загрозу, яка пов'язана з підвищенням рівня тривоги [15]. Тому емоції являються важливим сигналом для інтерпретації індивідуальної мотивації та поведінки у контексті вивчення

економічної (зокрема споживацької) активності. Відповідно до когнітивно-мотиваційно-реляційної теорії емоцій, тривога відображає мотивацію індивіда уникати потенційних загроз і тенденцію до втечі [16]. З прямої чи непрямої точки зору, стрес може стимулювати мотивацію людини до втечі в нові види діяльності, у нашому випадку ми розглядаємо їх як отримання нового досвіду чи накопичення для посилення відчуття безпеки певних матеріальних благ.

Поняття залучення споживачів до певної економічної активності є інтерактивною концепцією, яка передбачає врахування взаємодій між споживачем і товаром чи послугою або їх відповідними елементами [7]. У даній взаємодії споживачі можуть інвестувати різні обсяги ресурсів, причому їх більші інвестиції ресурсів відображають їх більшу залученість, і навпаки.

Також, залучення споживачів зазвичай розглядається як багатовимірна концепція, яка охоплює когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти [6]. Тобто, у той час як когнітивна (емоційна) залученість споживача означає його/її інвестиції ресурсів, засновані на думках (афективні) у його/її взаємодії з товаром або послугою, його/її поведінкова залученість представляє його/її інвестиції часу, енергії та зусиль у ці взаємодії [5]. Хоча деякі автори додають вимір соціального залучення споживачів, це не є доречним у різних контекстах.

Водночас залучення споживачів може мати позитивну та/або негативну валентність. У той час як позитивне залучення відображає сприятливу взаємодію споживача, пов'язану з товаром чи послугою (наприклад, позитивне мислення про товар, демонстрацію пристрасті до послуги), негативне залучення означає шкідливе залучення людини до споживання товару чи послуги (наприклад, саботування або поширення негативної інформації про них) [7]. Крім того, позитивна або негативна взаємодія споживачів може переходити або перетікати від одного до іншого (наприклад, позитивна взаємодія може перетворитися на негативну або навпаки).

Пандемії, війни та стихійні лиха, що належать до дуже стресових ситуацій і здатні викликати негативні емоції та несприятливі стани психічного здоров'я мають вплив на дані взаємодії [15–17]. Зокрема, відчуття відсутності контролю та нестабільності являються основними аспектами реакцій на надзвичайні ситуації та сприяють посиленню стресу. У свою чергу дослідження показали, що стрес є вирішальним фактором, який впливає на поведінку споживачів. Наприклад, минулі дослідження показали, що люди можуть відсторонитися та стати пасивними у відповідь на стрес, і така бездіяльність може призвести до зниження кількості покупок чи споживання послуг [15, 19]. Однак деякі дослідження вказують на те, що стрес може призвести до активної реакції, посилюючи імпульсивну поведінку пов'язану зі споживанням [14]. Крім того, спричинений подією стрес може призвести до депресивного настрою. У деяких випадках депресивний настрій може перерости в розвиток дисфункціональної споживчої поведінки, такої як імпульсивна (раптове

бажання купити щось, що супроводжується надмірною емоційною реакцією) та/або компульсивна покупка (повторна покупка через неможливість контролювати бажання) [14]. У цьому контексті Сніт та його колеги [17] підкреслили, що зміни в споживчій поведінці часто представляють собою стратегії самозахисту, спрямовані на управління депресивними станами та негативними емоціями шляхом відновлення позитивного самопочуття. Важливо відзначити, що нещодавнє дослідження показало, що депресія передбачала феномен надмірних покупок, який був визначений як ступінь, до якого люди збільшили купівлю деяких товарів першої необхідності (наприклад, їжі, води, засобів гігієни, аптечні товари тощо) через вплив значних стресових факторів [14].

Нещодавнє дослідження рекомендувало розрізняти товари першої необхідності та непотребові, щоб краще зрозуміти поведінку споживачів у відповідь на стресові ситуації [16]. На думку авторів, протилежні результати щодо зв'язку між стресом і поведінкою споживачів можуть бути пов'язані з тим, що стрес впливає на певну купівельну поведінку негативно, а на інші – позитивно, залежно від типу продукту, що досліджується. З одного боку, стверджується, що споживачі можуть бути більш готовими витрачати гроші на предмети першої необхідності (а не на товари першої необхідності), якщо зробити продукти щоденного виживання легкодоступними [17]. Відповідно, останні дослідження задокументували збільшення купівлі товарів першої необхідності (тобто утилітарних покупок) під час і після травматичної події [11]. Однак інші висновки показали, що імпульсивна покупка товарів, які не є першочерговими (тобто гедонічні покупки), також може збільшитися як спроба втекти або мінімізувати біль від ситуації [15]. Тобто купівля товарів не першої необхідності використовується як емоційна стратегія подолання стресу та негативних емоційних станів [14]. Отже, високий рівень стресу зазвичай змушує споживачів економити гроші та стратегічно витрачати на продукти, які сприймаються як предмети першої необхідності.

Висновки. Отже, стрес пов'язаний з війною може мати значний вплив на економічну поведінку споживачів певних товарів і послуг. Зокрема, з однієї сторони спостерігається заощадливість як реакція на стрес і стратегія його подолання шляхом формування потрібного у випадку необхідності швидкого отримання грошового та іншого матеріального ресурсу. З іншої сторони може зростати кількість та обсяг покупок товарів і предметів першої необхідності. Дані результати базуються на огляді досліджень пов'язаних з вивченням впливу стресу на економічну (зокрема споживацьку поведінку) після пережитих травматичних подій пов'язаних із стихійними лихами, катаклізмами, аваріями та епідеміями. Однак, винятковість досвіду нашої держави потребує детальнішого вивчення впливу стресу на економічну активність споживачів у контексті життя в країні під час війни та аналізу різних детермінант її формування.

Література:

1.Andersen S., Harrison, G., Lau M., Rutström E. Discounting behavior: A reconsideration. European Economic Review, 71, 2014. Pp. 15–33. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2014.06.009

2. Angner E. We're all behavioral economists now. Journal of Economic Methodology, 26(3), 2019. Pp. 195–207. https://doi.org/10.1080/1350178X.2019.1625210

3. Azar O. The influence of psychological game theory. Journal of Economic Behavior and Organization, 167, 2018. Pp. 445–453. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.09.009

4. Bernheim B. D. The good, the bad, and the ugly: A unified approach to behavioral welfare economics. Journal of Benefit Cost Analysis, 7(1), 2016. Pp. 12–68. https://doi.org/10.1017/bca.2016.5

5. Binmore K.Social norms or social preferences? Mind and Society, 2(2), 2010. Pp. 139–157. https://doi.org/10.1007/s11299-010-0073-2

6. Kincaid H. Making progress on causal inference in economics. In H. Kincaid, & D. Ross (Eds.), Modern guide to philosophy of economics Edward Elgar. 2021. Pp. 28-65.

7. Lisciandra C. The role of psychology in behavioral economics: The case of social preferences. Studies in History and Philosophy of Science Part A, 72, 2018. Pp. 11–21. https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2018.01.010

8. Larson L., Shin H. Fear During Natural Disaster: Its Impact on Perceptions of Shopping Convenience and Shopping Behavior. Services Marketing Quarterly. 39, 2018. Pp. 293–309. doi: 10.1080/15332969.2018.1514795

9. Durante K. M., Laran J. The effect of stress on consumer saving and spending. Journal of Marketing Research. 53. 2016. Pp. 814–828. doi: 10.1509/jmr.15.0319

10. Fairfield B., Mammarella N., Palumbo R., Di Domenico A. Emotional Meta-Memories: A Review. Brain Sciences. 5, 2015. Pp. 509–520. doi: 10.3390/brainsci5040509

11. Greenberg J., Solomon S., Pyszczynski T. Terror Management Theory of Self-Esteem and Cultural Worldviews: Empirical Assessments and Conceptual Refinements. In: Zanna MP, editor. Advances in Experimental Social Psychology. Academic Press; 1997. Pp. 61–139. doi: 10.1016/S0065-2601(08)60016-7

12. Arndt J., Solomon S., Kasser T., Sheldon K. M. The Urge to Splurge: A Terror Management Account of Materialism and Consumer Behavior. Journal of Consumer Psychology. 14, 2004. Pp. 198–212. doi: 10.1207/s15327663jcp1403_2

13. Sneath J. Z., Lacey R., Kennett-Hensel P. A. Coping with a natural disaster: Losses, emotions, and impulsive and compulsive buying. Mark Lett. 20, 2009. Pp. 45–60. doi: 10.1007/s11002-008-9049-y

14. Henry J. Biological Basis of the Stress Response. Physiology. 8, 1993. Pp. 69–73. doi: 10.1152/physiologyonline.1993.8.2.69

15. Burroughs J. E., Rindfleisch A. Materialism and well-being: A conflicting values perspective. Journal of Consumer Research. 29. 2002. Pp. 348–370. doi: 10.1086/344429

16. Faber R. J., Christenson G. A. In the mood to buy: Differences in the mood states experienced by compulsive buyers and other consumers. Psychology & Marketing. 13. 1996. Pp. 803–819.

17. Bentall R. P., Lloyd A., Bennett K., McKay R., Mason L., Murphy J., et al. Pandemic buying: Testing a psychological model of over-purchasing and panic buying using data from the United Kingdom and the Republic of Ireland during the early phase of the COVID-19 pandemic. PLOS ONE. 16, 2021: e0246339. doi: 10.1371/journal.pone.0246339

18. Wang C. L., Wang Y., Wei J., Chung H. Understanding experiential consumption: theoretical advancement and practical implication. Asia Pac J Market Logist. 2020 32: Pp. 1173–1176. 10.1108/APJML-08-2020-739

References:

1. Andersen, S., Harrison, G., Lau, M., & Rutström, E. (2014). Discounting behavior: A reconsideration. European Economic Review, 71, 15–33. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2014.06.009

2. Angner, E. (2019). We're all behavioral economists now. Journal of Economic Methodology, 26(3), 195–207. https://doi.org/10.1080/1350178X.2019.1625210

3. Azar, O. (2018). The influence of psychological game theory. Journal of Economic Behavior and Organization, 167, 445–453. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.09.009

4. Bernheim, B. D. (2016). The good, the bad, and the ugly: A unified approach to behavioral welfare economics. Journal of Benefit Cost Analysis, 7(1), 12–68. https://doi.org/10.1017/bca.2016.5

5. Binmore, K. (2010). Social norms or social preferences? Mind and Society, 2(2), 139–157. https://doi.org/10.1007/s11299-010-0073-2

6. Kincaid, H. (2021). Making progress on causal inference in economics. In H. Kincaid, & D. Ross (Eds.), Modern guide to philosophy of economics Edward Elgar. Pp. 28–65.

7. Lisciandra, C. (2018). The role of psychology in behavioral economics: The case of social preferences. Studies in History and Philosophy of Science Part A, 72, 11–21. https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2018.01.010

8. Larson, L, & Shin, H. (2018). Fear During Natural Disaster: Its Impact on Perceptions of Shopping Convenience and Shopping Behavior. Services Marketing Quarterly. 39. Pp. 293–309. doi: 10.1080/15332969.2018.1514795

9. Durante, K. M., & Laran, J. (2016). The effect of stress on consumer saving and spending. Journal of Marketing Research. 53. Pp. 814–828. doi: 10.1509/jmr.15.0319

10. Fairfield, B., Mammarella, N., Palumbo, R., & Di Domenico, A. (2015). Emotional Meta-Memories: A Review. Brain Sciences.5. Pp. 509–520. doi: 10.3390/brainsci5040509

11. Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror Management Theory of Self-Esteem and Cultural Worldviews: Empirical Assessments and Conceptual Refinements. In: Zanna MP, editor. Advances in Experimental Social Psychology. Academic Press. Pp. 61–139. doi: 10.1016/S0065-2601(08)60016-7

12. Arndt, J., Solomon, S., Kasser, T., & Sheldon, K. M. (2004). The Urge to Splurge: A Terror Management Account of Materialism and Consumer Behavior. Journal of Consumer Psychology. 14: 198–212. doi: 10.1207/s15327663jcp1403_2

13. Sneath, J. Z., Lacey, R., & Kennett-Hensel, P. A. (2009). Coping with a natural disaster: Losses, emotions, and impulsive and compulsive buying. Mark Lett. 20. Pp. 45–60. doi: 10.1007/s11002-008-9049-y

14. Henry, J. (1993). Biological Basis of the Stress Response. Physiology. 8. Pp. 69–73. doi: 10.1152/physiologyonline.1993.8.2.69

15. Burroughs, J. E., & Rindfleisch, A. (2002). Materialism and well-being: A conflicting values perspective. Journal of Consumer Research. 29. Pp. 348–370. doi: 10.1086/344429

16. Faber, R. J., & Christenson, G. A. (1996). In the mood to buy: Differences in the mood states experienced by compulsive buyers and other consumers. Psychology & Marketing.13. Pp. 803–819.

17. Bentall, R. P., Lloyd, A., Bennett, K., McKay, R., Mason, L., Murphy, J., & al. (2021). Pandemic buying: Testing a psychological model of over-purchasing and panic buying using data from the United Kingdom and the Republic of Ireland during the early phase of the COVID-19 pandemic. PLOS ONE.16: e0246339. doi: 10.1371/journal.pone.0246339

18. Wang C. L., Wang Y., Wei J., & Chung H. (2020). Understanding experiential consumption: theoretical advancement and practical implication. Asia Pac J Market Logist. 32: Pp. 1173–1176. 10.1108/APJML-08-2020-739

УДК 159.97:173:613.8:37.04

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1559-1567

Керцман Ольга Олександрівна PhD, кандидат психологічних наук, викладач кафедри загальної та диференціальної психології, Південно-український національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, тел.: (063) 144-91-11, https://orcid.org/0000-0003-3275-1119

БЛОГОСФЕРА ЯК СУЧАСНА ТЕХНОЛОГІЯ ЗАЛУЧЕННЯ ДО СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Анотація. У статті розглянуто особливості трансформації материнського ставлення в умовах війни в України. Військові події та катаклізми обмежують впровадження заходів спеціальної освіти, реабілітації та розвитку дітей з особливими потребами, що збільшує відповідальність матерів за інклюзію особливих дітей. Соціо-культурні норми поведінки матерів особливих дітей не є чітко визначеними, порушені способи їх взаємодії з довкіллям. В роботі емпірично досліджено соціально обумовлені трансформації взаємодії матерів особливих дітей з дітьми та з оточенням. За допомогою методики А. Мехрабіана виявлено підвищений рівень страху бути відкинутої (СВ) та прагнення до прийняття (ПП), що створює протиріччя у поведінці матерів особливих дітей. Для подолання дефіцитарності материнсько-дитячої взаємодії потрібні вивчення та розробка нових технологій. В реаліях сучасного інформаційного простору стрімко розвиваються нові технології соціально-психологічної підтримки матерів дітей з аномаліями розвитку. В соціальних мережах поступово збільшується об’єм контенту, що відображає життєві історії та проблеми людей з особливими потребами. Матері дивлячись сюжети про особливих дітей відчувають прийняття та увагу збоку людей. Однією з сучасних технологій подолання девіацій материнського ставлення є залучення до соціального досвіду через цифрові технології, блогосферу, що стрімко розвиваються у соціальних мережах. Сюжети блогосфери надають жінкам, які виховують особливих дітей можливість отримати соціально-психологічну підтримку віртуальної цілісної групи, підвищують рівні життєстійкості та емоційного інтелекту матерів, що сприятиме розкриттю їх особистісного потенціалу у створені умов для розвитку дитини. Поширення блогінгу серед матерів особливих дітей підвищує рівень соціально-гуманітарної освіти в Україні, створює умови втілення процесів інклюзії в соціум.

Ключові слова: діти з особливими потребами, девіацій материнського ставлення, блогосфера, залучення до соціального досвіду.

Kertsman Olha Oleksandrivna PhD, Candidate of Psychological Sciences, Lecturer at the Department of General and Differential Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskyi, tel.: (063) 1449111, https://orcid.org/0000-0003-3275-1119

BLOGOSPHERE AS A MODERN TECHNOLOGY OF INVOLVEMENT IN THE SOCIAL EXPERIENCE OF MOTHERS OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Abstract. The article discusses the peculiarities of the transformation of maternal attitudes in the context of war in Ukraine. Military events and cataclysms limit the implementation of special education, rehabilitation and development measures for children with special needs, which increases the responsibility of mothers for the inclusion of special children. The socio-cultural norms of behavior of mothers of special children are not clearly defined, and the ways in which they interact with the environment are disturbed. The paper empirically investigates socially determined transformations in the interaction of mothers of special children with their children and with the environment. Using the methodology of A. Mehrabian, the authors revealed an increased level of fear of rejection (FR) and desire for acceptance (DA), which creates contradictions in the behavior of mothers of special children. To overcome the deficit of maternal-child interaction, it is necessary to study and develop new technologies. In the realities of the modern information space, new technologies of social and psychological support for mothers of children with developmental disabilities are rapidly developing. Social media is gradually increasing the amount of content reflecting the life stories and problems of people with special needs. Watching stories about special children, mothers feel accepted and cared for. One of the modern technologies to overcome deviations in maternal attitudes is to engage in social experience through digital technologies, the blogosphere, which is rapidly developing on social media. The blogosphere provides women raising special children with the opportunity to receive social and psychological support from a virtual integral group, increase the level of resilience and emotional intelligence of mothers, which will help them to unlock their personal potential in creating conditions for the development of their child. The spread of blogging among mothers of special children raises the level of social and humanitarian education in Ukraine and creates conditions for the implementation of inclusion processes in society.

Keywords: children with special needs, maternal attitudinal deviations, blogosphere, involvement in social experience.

Постановка проблеми. В останні часи в Україні, як у всьому світі зростає кількість дітей з складними порушеннями психофізичного розвитку. У дослідженнях Дж. Боулбі, Д. Віннікотта, Л.С. Виготського та інших авторів

доведено, що підґрунтям формування ядра особистості, повноцінного розвитку дитини є материнсько-дитяча взаємодія. При порушеннях розвитку дитини мати отримує психотравму – що розглядається у сучасних дослідженнях як складне захворювання, порушує психологічне здоров'я та поведінку особистості. Складається парадоксальна ситуація – дитина, яка має аномалії розвитку, потребує особливої уваги та повноцінної емоційної взаємодії з матір'ю, виховує мати, яка є травмованою та нездатною моделювати оптимальну поведінку. Для більшості матерів дітей з особливими потребами у подоланні дефіцитарності материнсько-дитячої взаємодії необхідна допомога команди фахівців по наданню інформаційної, психологічної та соціальної підтримки. В умовах війни можливість отримати допомогу фахівців зменшена. Матері можуть перебувати на самоті з протиріччями взаємодії з дитиною та з оточенням, що загострює проблеми соціалізації дитини з порушеннями розвитку. В реаліях сучасного інформаційного простору стрімко розвиваються нові технології соціально-психологічної підтримки матерів дітей з аномаліями розвитку.

Метою статті є вивчення впливу технологій цифрового медіапростору на трансформацію материнського ставлення до дитини з особливими потребами.

Для досягнення мети доцільно виокремити наступні завдання:

1. Виявити особливості переживання матір'ю психотравми від порушень психофізичного розвитку дитини.
2. Визначити гострі проблеми та потреби матерів особливих дітей.
3. Розглянути можливості блогінгу у вирішені проблем матерів особливих дітей.
4. Провести аналіз проявів впливу блогосфери на материнське ставлення до особливої дитини.

Виклад основного матеріалу. В Україні вивченню проблем сім'ї та материнства присвячені праці багатьох вчених (О.Ф.Бондаренко, М.Б.Гасюк, П.П.Горностая, В.С.Заслуженюк, О.В.Корнієнка, В.П.Москальця, М.І.Мушкевич, А.С.Співаковської та інших). Психологічні дослідження доводять, що в становленні і реалізації материнсько-дитячої взаємодії центральним та визначальним є поняття «материнське ставлення». Воно постає засновком усієї поведінки матері, створює для дитини унікальну ситуацію розвитку, в якій формується її індивідуально-типологічні та особистісні особливості. Зміст материнських установок розрізняється в різних культурах та соціальних групах і змінюється від епохи до епохи, але завжди існують прояви відхилень від прийнятого в певній культурі материнського ставлення. Саме поняття «материнське ставлення» не має визначення, але широко застосовується в наукових дослідженнях як інтегральна характеристика прояву материнської поведінки і переживань жінки у взаємодії з дитиною та з оточуючими в ролі матері. Психотравма від народження дитини з аномаліями розвитку порушує установки та прояви материнського ставлення.

Для оптимізації материнської поведінки необхідна діагностика ознак стилю материнського ставлення, але методика такої діагностики відсутня, тому розроблено та застосовано авторський опитувальник [1], щодо діагностики материнського ставлення дитини (ОМС), за допомогою якого діагностується рівень неадекватності та ознаки певного стилю материнського в залежності від індивідуально-психологічних характеристик матерів дітей з особливими потребами. Проведено, емпіричне дослідження ознак стилів материнського ставлення у 60 жінок, результати якого показали, що 35% (група А) виявили оптимальний стиль материнського ставлення, 25% (група Т) жінок показали жертовний стиль, у 21,67% виявлено суперечливий стиль (група Б), 18,33% матерів (група Е) продемонстрували дистантний стиль материнського ставлення у взаємодії з особливою дитиною та з оточуючими. Наявна діагностика засвідчує, що 65% матерів дітей з вадами розвитку показують у поведінці прояви неадекватності та потребують психотерапевтичної допомоги. В дослідженні І.Б. Іванової [2] показано, що найгострішими проблемами матері особливих дітей вважають проблеми взаємодії з оточенням. Бесіди з жінками показали, що у матерів при неадекватних стилях материнського ставлення у соціальної взаємодії домінують страх негативного ставлення та прагнення бути прийнятим в оточення. Для дослідження цих проявів афіліації застосовано методика А. Мехрабіана. Рівні показників ПП (прагнення прийняття) та СВ (страх відторгнення) наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння показників мотивів афіліації за методикою А.Мехрабіана матерів особливих дітей.

Показники афіліації	Групи матерів особливих дітей								
	А	Т	t	Т	Б	t	Б	Е	Т
Прагнення до прийняття оточуючими (ПП)	18,24	36,67	15,29***	36,67	32,15	2,05*	32,15	7,82	11,43***
Страх бути відкинутими оточуючими (СВ)	10,81	22,47	15,78***	22,47	26,15	2,42*	26,15	7,45	13,35***

Примітка: тут і далі позначка -*- статистична достовірність розбіжностей на рівні $p \leq 0,05$; -**- на рівні $p \leq 0,01$; -***- на рівні $p \leq 0,001$

Найбільш підвищені, суперечливі рівні мотивів взаємодії виявлені у матерів з жертовним та суперечливим стилем материнського ставлення. Травма виховання дитини з особливими потребами може підсилюватись

стресовою ситуацією війни та обмеженнями фахової підтримки збоку суспільства. Все це звужує життєвий простір та доступ до соціального досвіду і підтримки, що може зменшувати життєстійкість матері дитини з особливими потребами.

Досліджувані матері чітко виокремлюють складові психотравми від порушень розвитку дитини:

- порушення очікуваного образу дитини;
- дефіцит позитивних емоцій;
- порушення смислів, способів взаємодії з довкіллям;
- страх негативного ставлення оточуючих;
- перманентність травмуючої події від взаємодії з оточенням [3].

Як бачимо, усі прояви психотравми матері є соціально обумовленими, тому для оптимізації переживання психотравми необхідна соціально-психологічна підтримка [4]. Проведена діагностика демонструє що саме незадоволена потреба в соціальної підтримці та страх відторгнення оточенням створюють дефіцити у формуванні гармонійного материнського ставлення при аномаліях розвитку дитини. Відповіддю на виклики обмежень соціальних заходів можуть бути ефективні технології цифрового медіа простору. Зазначені технології не потребують проведення таборів корекції поведінки, тренінгів та семінарів, але являються дієвим способом інтеграції проблем особливих дітей у соціум завдяки масштабності поширенням, емоційному впливу та доступності. В соціальних мережах поступово збільшується об’єм контенту, що відображає життєві історії та проблеми людей з особливими потребами, схвалення та підтримку їх стійкості, за словами П. Тиллиха «мужності бути всупереч». Матері дивлячись сюжети про особливих дітей відчувають прийняття та увагу збоку людей.

Застосування підходів екзистенційного аналізу до переживання травми матері дозволяє виокремити наступні етапи цього процесу:

1. Сприйняття травмуючої ситуації. Негативний афект як зворотній зв’язок з реальністю, що призводить до порушення еволюційно-очікуваного образу дитини. Складові суб’єктивного благополуччя сигналізують матері про загрози, допомагають оцінити ситуацію та оптимізують сприйняття загроз ситуації.
2. Усвідомлення умов ситуації. Негативний афект сприйняття матір’ю загроз ситуації фіксує невідповідність існуючих раніше цілей та умов реальної ситуації.
3. Інтеріоризація – процес формування внутрішніх структур психіки завдяки засвоєнню особливостей зовнішньої, соціальної діяльності. Енергія афектів надає глибини переживанню та стимулює відповідь особистості матері на реальність в якої дитина має порушення психофізичного розвитку.
4. Життєвий вибір. Індивідуальна модель переживання, яка вміщує позитивний афективний досвід успішного самоствердження та успішної

взаємодії зі світом, стимулює позитивну відповідь «так» прийняттю реалій аномальності розвитку дитини. Життєвий вибір вміщує сприйняття жінкою виклику, який створений у житті матері через вади розвитку дитини та налаштовує жінку на подолання загроз критичної ситуації. Це і є вчинок, з якого починається перегляд цінностей особистості, що доведено у працях В. А. Роменця [5].

5. Емоційний відгук матері на отриману відповідь є емоційним узгодженням створеного вибору з існуючими у жінки уявленнями про те що є правильним та відповідним моралі і совісті, підкріплюється позитивним афектом.

6. Перегляд і перебудова цілей, установок, мотивів та орієнтирів. Через нові цілі ситуація порушень розвитку дитини вбудовується в життєву історію жінки та створює питання «що з цим можна зробити?».

7. Мотивація є енергією особистості і тому постає центральною в контексті поведінки. Афект наділяє цілеспрямованою енергію поведінку жінки та прагнення до позитивного емоційного стану постає однією з головних цілей діяльності матері особливої дитини. При порушенні еволюційно-очікуваного образу дитини базовою мотивацією матері постає подолання загрози ізольованості для нащадка і себе, досягнення позитивних відносин з оточуючими, що є одним з проявів прагнення до прийняття.

8. Визначення копінг-стратегій. При виборі стратегій подолання стресогенної критичної ситуації, пов’язаної з порушеннями розвитку дитини, критерієм життєконструювання постає когнітивна сторона благополуччя як глобальна оцінка особистістю свого життя. Позитивний афективний досвід є особистісним ресурсом в процесі обрання активних копінг-стратегій, пошуку нових способів взаємодії з довкіллям виховання та соціалізації особливої дитини.

Під впливом спеціального контенту гуманістичної спрямованості рівень негативного сприйняття матір’ю порушень образу дитини зменшується, позитивні сюжети підвищують емоції матері у взаємодії з дитиною, жінка отримує імпульс до перегляду цілей, смислів та мотивів поведінки. Історії та сюжети відеороликів демонструють схвалення та підтримку сімей, в яких виховуються діти з особливими потребами, страх негативного ставлення збоку оточення у матерів зменшується, тобто зменшуються прояви психотравми. Під впливом інформаційних технологій здійснюється трансформація переживання травми: зменшується рівень загроз ситуації та й усвідомлення ситуації поширено від перегляду багатьох позитивних сюжетів. Під зовнішнім емоційним впливом у мат ері формується внутрішній емоційний відгук, результат переживання – прийняття ризику бути разом з дитиною, яка має особливі потреби. Прийняття ризику бути разом з дитиною – це головний вчинок матері, який вона протиставляє психотравмі. Саме баланс двох процесів – травми та вчинку прийняття дитини визначає особливості МС при

аномаліях розвитку дитини та рівень збереженості психологічного здоров'я матері. Контент, що містить позитивно забарвлені сюжети сприяє завершенню жінкою переживання, обранню активних копінг-стратегій та формуванню життєвої програми матері. В дослідженнях Р. Берона, К. Ойстера та інш. авторів доведено, що оптимальним способом впливу на особистість є вплив цілісної групи, ознаки якої: загальні цілі, значущість групи для її членів, взаємодія членів групи, схожість між членами групи, спільна доля.

Результати та їх обговорення. Після 10 місяців перегляду та обговорення контенту про життя сімей з особливими дітьми проведена повторна діагностика проявів мотивів афіліації у матерів.

Таблиця 2

Порівняння показників мотивів афіліації в групах матерів за методикою А. Мехрабіана до та після експерименту

Показники	Група А			Група Т			Група Б			Група Е		
	До	Після	t	До	Після	t	До	Після	t	До	Після	t
ПП	18,24	21,00	2,32**	36,67	26,20	-5,07***	32,15	27,00	-3,88**	7,82	8,91	0,89
СВ	10,81	8,33	-2,21*	22,47	16,27	-4,87**	26,15	20,46	-4,02**	7,45	6,18	0,97

Результаті наведені у табл. 2. Показують, що саме у групах жінок Т та Б, в яких виявлені надмірні страх бути відкинутою та прагнення до прийняття іншими, спостерігається найбільш статистично достовірні змінення показників афіліації. К матерів групи Т показник прагнення до прийняття зменшився з 36,67 балів до 26,20 балів, показник страху бути відкинутою зменшився з 22,47 балів до 16,27 балів. Зменшення рівню страху бути відкинутою показали матері усіх груп, що відображає підсилення позитивної орієнтації цілей та послаблення формування цілей уникнення. Виявлена у матерів особливих дітей нормалізація підвищених рівнів прагнення до прийняття та страху бути відкинутою дає можливість зафіксувати позитивний вплив гуманістичного контенту цифрового медіапростору. Інноваційні цифрові технології визначення культурних норм поведінки жінки в ролі матері дитини з відхиленнями розвитку виконує функції віртуальної цілісної групи, що потрібна жінкам даної категорії для опанування психотравми та формування оптимального стилю МС.

Взаємодія у віртуальній цілісної групи надає жінкам наступне: задовольняє базову потребу в приналежності до соціальної групи; надає емоційну підтримку матерям особливих дітей; взаємодія в групі формує у жінок почуття залученості до соціального життя; надає можливість для спілкування без страху оцінки, якщо полягає в основі міжособистісного спілкування; реалізує самоідентифікацію жінки, що є умовою для інтеріоризації нових цінностей; формує у жінок нові цілі та установки що засвоюються ефективно як соціальний досвід групи; надає можливість задовольняти природну материнську потребу жінки – не соромитися власної дитини, розмовляти про неї та

пишатися досягненнями дитини; допомагає подолати стереотипи негативного ставлення оточення до особливої дитини та очікування небажаного ставлення до неї від оточуючих.

Результатом емоційного співпереживання постає підвищення життєстійкості та активності, альтруїзму та самопрезентації через створення власного блогу, в якому матері розповідають про власне життя та звертають увагу суспільства на проблеми дітей з особливими потребами. Блогінг ґрунтується на основних механізмах соціально-психологічної взаємодії, серед яких найбільш дієвим для матерів дітей з особливими потребами є залучення до соціального досвіду, утримання та створення соціальних зв'язків, саморозкриття, самопрезентація, переживання та згуртованість. Блогінг матерів дітей з особливими потребами змінює переживання психотравми матері, у спілкуванні жінкам створює акцент на послаблення негативних афектів травми для інших та послаблює вплив травми для себе, тому формування стилю МС здійснюється при послаблені жорстких умов ситуації. У передачі власних наративів через уявлення про себе як про стійку особистість, що здатна опанувати травму, створити вчинок прийняття дитини з порушеннями розвитку та здійснити розвиток дитини. При трансляції даних цінностей та здатностей людина й сама постає більш впевненою в собі, розкриває особистісний потенціал формування оптимального стилю МС. Серед негативних наслідків блогінгу можливо визначити дилетантність поглядів деяких матерів-блогерів, що може привести до втрати дорогоцінного часу для лікування та реабілітацію дитини, але увага та активність матерів можуть це подолати. Другий наслідок негативного впливу блогосфери на МС – створення ілюзій стосовно розвитку особливої дитини – ствердження про геніальність, таланти особливих дітей та незначущість затримок розвитку. Як результат у деяких матерів формується почуття, що все ще буде, та знову ж втрачається час. Але такі впливи бувають і збоку оточення, надихаючі приклади самореалізації та успішної адаптації особливих людей підвищують життєву активність матерів та дітей. Спілкування у віртуальних групах, емоційне співпереживання підтримує багатьох матерів дітей з особливими потребами, що сприятиме спілкування підтримки, громадських організацій та благодійних фондів. Через цифрові технології проблеми матерів дітей з особливими потребами поширюються у соціум та впливають на соціо-культурні установки, що може бути предметом подальшого дослідження.

Висновки

1. Особливості материнсько-дитячої взаємодії як детермінанти виховного процесу визначаються соціо-культурними нормами сучасності. При аномаліях розвитку дитини мати отримує психотравму, що порушує її психологічне здоров'я, формування стилю материнського ставлення, створює дефіцітарність материнсько-дитячої взаємодії. Для опанування психотравми та ПТСР матері потрібна емоційна, інформаційна та соціальна підтримка, доступ до якої не завжди є можливі під час війни.

2. Суттєву допомогу у подоланні психотравми, отриманні доступу до соціального досвіду та соціальних зв'язків в наш час матері отримують у медіапросторі. Результатом впливу цифрових технологій взаємодії постає послабленню негативних афектів травми.

3. Серед матерів дітей з особливими потребами в останній час поширюється технологія блогінгу. Матері створюють власні блоги через які розповідають людям проблеми виховання особливих дітей безпосередньо з поля травми. Сучасна блогосфера є дієвим способом впливу на особистість та на суспільство в цілому. У власному блогі матері діляться з іншими жінками, які виховують дітей з особливими потребами досвідом переживання психотравми та способами моделювання адекватної взаємодії з дитиною та з довкіллям. Таким чином блогінг постає однією з ефективних технологій оптимізації стилю материнського ставлення, соціалізації матері та її дитини, яка має порушення розвитку.

Література:

1. Зіборова О.О., Дегтяренко Т.В. (2014). Опитувальник визначення особливостей (стилю) материнського ставлення до дитини, яка має відхилення в психофізичному розвитку (ОМС): *зареєстрованих Державною службою інтелектуальної власності України* від 05.03.2014 року, А.с. №53965. Україна.

2. Іванова І.Б. (2000). Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. К.: Логос. 87 с.

3. Зіборова О. О. (2022). Протиріччя соціальної ролі матері дитини з особливими потребами (The contradiction in the social role of the mother of a child with special needs). *Науковий журнал «Psychology and Behavioral Sciences»*. Volume 11, Issue 5, PP. 169-173.

4. Колк, Б. ван дер. (2020). Тіло пам'ятає все: яку роль психологічна травма грає в житті людини та які техніки допомагають її подолати / пер. с англ. Н. Чорного. Київ: Форс Україна, 464 с.

5. Роменець В.А. (2013). Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. № 2. С.6-27.

References:

1. Ziborova O.O., Dehtyarenko T.V. (2014). Opytuval′nyk vyznachennya osoblyvostey (stylyu) materyns′koho stavlennya do dytyny, yaka maye vidkhylennya v psykhofizychnomu rozvytku (OMC) *[Questionnaire for determining the features (style) of maternal attitude towards a child with deviations in psychophysical development (QMA)]*: zareyestrovanykh Derzhavnoyu sluzhboyu intelektual′noyi vlasnosti Ukrayiny vid 05.03.2014 roku, A.s. №53965. Ukrayina [in Ukrainian]

2. Ivanova I.B. (2000). Sotsial′no-psykholohichni problemy ditey-invalidiv *[Socio-psychological problems of disabled children]*. K.: Lohos. 87 s [in Ukrainian]

3. Ziborova O. O. (2022). Protyrichchya sotsial′noyi roli materi dytyny z osoblyvymy potrebam *[The contradiction in the social role of the mother of a child with special needs]*. *Naukovyy zhurnal «Psychology and Behavioral Sciences»*. Volume 11, Issue 5, PP. 169-173. [in English]

4. Kolk, B. van der. (2020). Tilo pam'yataye vse: yaku rol′ psykholohichna travma hraye v zhytti lyudyny ta yaki tekhniky dopomahayut′ yiyi podolaty *[The body keeps the score: brain, mind, and body in the healing of trauma]* / per. s anhl. N. Chornoho. Kyyiv: Fors Ukrayina, 464 s [in Ukrainian]

5. Romenets′ V.A. (2013). Predmet i pryntsypy istoryko-psykholohichnoho doslidzhennya *[Subject and principles of historical and psychological research]*. Psykholohiya i suspil′stvo. № 2. S.6-27 [in Ukrainian]

УДК: 159.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1568-1585

Котляр Людмила Іванівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Одеський національний морський університет, м. Одеса,.: (097) 646-48-74, https://orccid.org/0000-0002-4785-0956

Кернас Андрій В'ячеславович доктор філософії в галузі психології, кандидат психологічних наук, магістр права, магістр педагогіки, доцент кафедри практичної психології ОНМУ, Одеський національний морський університет; старший викладач кафедри Мовної та психолого-педагогічної підготовки, Одеський національний економічний університет, м. Одеса; старший викладач кафедри Мовної та психолого-педагогічної підготовки, Одеський національний економічний університет, м. Одеса, тел.: (066) 637-87-05, https://orcid.org/0000-0003-1669-6375

Чумаєва Юлія Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Одеський національний морський університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6145-9585

Бондаревич Світлана Майславівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Одеський національний морський університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-7350-2947

Сідун Оксана Юріївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Одеський національний морський університет, м. Одеса, тел.: (067)774-65-04

Бурдужа Ольга Михайлівна магістрант ОНМУ, Одеський національний морський університет, м. Одеса

ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ-ПСИХОЛОГАМИ ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ «МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ» У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПСИХОЛОГІЯ»

Анотація. У статті визначено, що освітня компонента «Методологія наукових досліджень» це навчальна дисципліна, навчальна програма якої укладена згідно вимог Стандарту вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 564 від 24.04.2019 року. Робоча

програма навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» розроблена на основі освітньо-професійної програми «Практична психологія морегосподарської галузі» та відповідних навчальних планів для здобувачів магістерського рівня навчання очної, заочної форм навчання за спеціальністю 053. Психологія, галузі знань 05. Соціальні та поведінкові науки. Підкреслено, що навчальна дисципліна «Методологія наукових досліджень» спрямована на створення загальнотеоретичної бази (оволодіння загально-психологічним інструментарієм) для успішного вивчення подальших теоретичних, практичних та прикладних навчальних дисциплін з психологічних дисциплін. Зазначено, що предметом навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» є: формування основних понять і категорій освоєння студентами сучасних знань що стосуються методології наукових досліджень. Визначення основних наукових підходів які стосується трактування та розуміння поняття методологія. Сформувати у студентів уявлення про широку сферу галузі методологічних проблем та теоретико- практичні шляхи їх вирішення в академічній психологічній науці. Підкреслено, що програма «Методологія наукових досліджень» побудована за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, рекомендованого Європейською кредитно - трансферною системою (ЕКТS). Таким чином, навчальна програма орієнтована на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів.

Ключові слова: освітня компонента; методологія; наукові дослідження; практична психологія; морегосподарськая галузі; загальна підготовка здобувачів.

Kotlyar Lyudmila Ivanivna candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of Practical Psychology, Odesa National Maritime university, Odesa, tel.: (097)646-48-74, https://orccid.org/0000-0002-4785-0956

Kernas Andrii Vyacheslavovych Doctor of Philosophy in Psychology, Candidate of Psychological Sciences, Master of Law, Master of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Practical Psychology of ONMU, Odesa National Maritime University; senior lecturer of the Department of Language and Psychological and Pedagogical Training of the Odessa National Economic University. St. Mechnikova 34, Odesa, 65029; senior lecturer of the Department of Language and Psychological and Pedagogical Training of the Odessa National Economic University. Odesa, tel.: (066)637-87-05, https://orccid.org/0000-0003-1669-6375

Chumaeva Yulia Volodymirivna candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of Practical Psychology, Odesa National Maritime university, Odesa, https://orccid.org/0000-0001-6145-9585

Bondarevich Svitlana Mayslavivna candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of Practical Psychology, Odesa National Maritime university, Odesa, https://orccid.org/0000-0002-7350-2947

Sidun Oksana Yiryivna candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of Practical Psychology, Odesa National Maritime university, Odesa, tel.: (067)774-65-04

BurudjaOlga Mykhaylivna magistrant ONMU, Odesa National Maritime university, Odesa

FORMATION OF THE PROGRAM LEARNING OUTCOMES DURING THE STUDY BY PSYCHOLOGIST STUDENTS OF THE EDUCATIONAL COMPONENT "PSYCHOPHYSIOLOGY" IN HIGHER EDUCATION STUDENTS MAJORING PSYCHOLOGY

Abstract. The article defines that the educational component “Methodology of Scientific Research” is an academic discipline, the curriculum of which is drawn up in accordance with the requirements of the Higher Education Standard, approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 564 dated April 24, 2019. The working program of the academic discipline “Methodology of Scientific Research” is developed on the basis of the educational and professional program “Practical Psychology of the Maritime Industry” and the corresponding curricula for master's level applicants of full-time and part-time forms of study in the specialty 053. Psychology, fields of knowledge 05. Social and behavioral sciences. It is emphasized that the academic discipline “Methodology of Scientific Research” is aimed at creating a general theoretical base (mastering general psychological tools) for the successful study of further theoretical, practical and applied academic disciplines in psychological disciplines. It is noted that the subject of the academic discipline "Methodology of Scientific Research" is: the formation of basic concepts and categories of students' mastery of modern knowledge related to the methodology of scientific research. Definition of basic scientific approaches related to the interpretation and understanding of the concept of methodology. To form in students an idea of the broad scope of methodological problems and theoretical and practical ways of solving them in academic psychological science. It is emphasized that the program "Methodology of Scientific Research" is built according to the requirements of the credit-modular system of organizing the educational process in higher educational institutions, recommended by the European Credit Transfer System (EKTS). Thus, the curriculum is focused on the personal and professional growth of future psychologists.

Keywords: educational component; methodology; scientific research; practical psychology; maritime industry; general training of applicants.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог Стандарту вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року, інтегральною компетентністю є здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, навчальна дисципліна «Методологія наукових досліджень» спрямована на створення фундаментальної бази теоретичних знань та закріплення практичних навичок використання широкої інструментальної бази під час проведення емпіричних досліджень. [1; 2].

Саме тому, комплексність умов роботи психолога-фахівця вимагає від нього оволодіти широким спектром теоретичних знань про методологію наукових досліджень на даному етапі розвитку сучасної психологічної науки. А також закріплення практичних навичок використання широкого комплексу інструментальних методів спрямованих на організацію та проведення емпіричних досліджень з дотриманням суворої ієрархічної структури та послідовності їх використання. [1; 2].

Це приводить до того, що в результаті вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень» Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти **повинні *знати:***

1) суть теорії та методології науки;
2) основні напрямки сучасної методології психології;
3) основні психологічні категорії та поняття;
4) пояснювальні принципи у психології, що виходять з філософії;
5) загально-психологічні пояснювальні принципи;
6) конкретнонаукові пояснювальні принципи;
7) методологічні підходи у психології (особистісний, діяльнісний, системний);
8) ключові проблеми психології та підходи до їхнього вирішення

вміти:

1) аналізувати зміст робіт з методології науки та методології і теорії психології;
2) розкривати суть основних понять та теоретичних положень, що вивчаються;
3) користуватися основними психологічними категоріями та поняттями;
4) пояснювати та використовувати основні принципи психологічної науки;
5) пояснювати теоретико-методологічні положення, використовуючи набуті раніше знання з психології, добирати адекватні приклади тощо;
6) працювати з літературними джерелами з психології: здійснювати інформаційний пошук, аналізувати теоретичний матеріал і здійснювати його узагальнення, формулювати висновки [1; 2; 5; 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На підставі проведеного нами аналізу наукової та науково - методичної літератури ми можемо констатувати наступне.

Як зазначають автори О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань в інформаційну епоху, коли наука стала безпосередньою продуктивною силою, а науково-технічна революція набуває неймовірно широкого розмаху, розробка проблем методології та логіки наукового дослідження вважається одним з найактуальніших завдань. Безперервний і все збільшуваний потік наукових досліджень, помітне зростання кількості людей, які займаються наукою, – усе це не тільки стимулює загальний інтерес до проблем наукового пізнання, а й вимагає аналізу й розробки методів дослідження, які використовуються в сучасній науці. учасна професійна діяльність у будь-якій суспільній галузі вимагає від фахівців умінь вирішувати принципово нові завдання, у тій чи іншій формі проводити дослідження, творчо використовувати досягнення науки та вдосконалювати свою кваліфікацію. ХХст. в умовах збільшення наукової інформації й швидкого, лавиноподібного відновлення знань людства надзвичайно серйозного значення набуває підготовка висококваліфікованих науковців, які мають добру професійну й теоретичну підготовку, здатних до самостійної творчої науково-дослідницької роботи [4, С. 25].

У той же час для дослідників-початківців дуже важливо мати уявлення про методологію та методи наукової творчості, оскільки саме на перших кроках до оволодіння навичками наукової роботи найбільше виникає питань саме методологічного характеру. Передусім бракує досвіду у використанні методів наукового пізнання, застосуванні логічних законів і правил, нових засобів і технологій. Тому є сенс розглянути ці питання докладніше.

Не можна ігнорувати факти тільки тому, що їх важко пояснити або знайти їм практичне використання. Зміст нового в науці не завжди бачить сам дослідник. Нові наукові факти і навіть відкриття, значення яких погано розкрите, можуть тривалий час лишатися в резерві науки і не використовуватися на практиці.

При науковому дослідженні важливо все. Концентруючи увагу на основних або ключових питаннях теми, не можна не зважати на побічні факти, які на перший погляд здаються малозначущими. Проте саме такі факти можуть приховувати в собі початок важливих відкриттів.

Для дослідника недостатньо встановити новий факт, важливо дати йому пояснення з позицій сучасної науки, розкрити його загально пізнавальне, теоретичне або практичне значення.

Виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу, історії розвитку певної галузі, бути багатоаспектним, з урахуванням як загальних, так і специфічних особливостей.

Накопичення наукових фактів у процесі дослідження – це творчий процес, в основі якого завжди лежить задум ученого, його ідея.

У філософському визначенні ідея – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності. Ідея відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображається об'єкт вивчення, а й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності. Тому важливе значення має історичне вивчення не лише об'єкта дослідження, а й становлення та розвитку знань про нього.

Ідеї народжуються з практики, спостережень навколишнього світу і потреб життя. В основі ідей лежать реальні факти і події. Життя висуває конкретні завдання, однак часто не відразу знаходяться продуктивні ідеї для їх вирішення. У такому разі на допомогу приходить здатність дослідника проаналізувати ідеї, погляди попередників, запропонувати новий, зовсім незвичний аспект розгляду завдання, яке протягом тривалого часу не могли вирішити при загальному підході до справи [5].

Таким чином *Методологія* — це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів. Поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це — система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це — вчення про цю систему, загальна теорія метода·

Методологія — це система принципів наукового дослідження; вчення про науковий метод пізнання законів природи за допомогою сукупності методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [6].

У свою чергу, як зазначають автори Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. при аналізі існуючої проблеми слід насамперед звернути увагу на такі характерні обставиниСистематичний і послідовний характер наукового знання значною мірою обумовлений саме тим, що наука не просто реєструє емпірично знайдені факти і результати, а прагне пояснити їх. Точне оперування поняттями, думками і висновками дозволяє також краще контролювати результати наукового дослідження. Проте ніяка систематизація і організація знання не складатимуть науки, якщо вони не супроводжуватимуться створенням нових понять, законів і теорій. Саме з їх допомогою якраз і вдається не тільки пояснити вже відомі факти і явища, але і передбачити факти і явища невідомі. Довгий час у науковій літературі з теорії пізнання основна увага приділялася загальній характеристиці процесу пізнання, з'ясуванню його зв'язків з практикою, аналізу діалектики мислення, критиці ідеалістичних і метафізичних спекуляцій з цього питання. Особливостям наукового пізнання, засобам і методам дослідження в науці приділялося значно менше уваги. Проте, останніми роками положення в цій галузі помітно змінилося. Опубліковано чимало цікавих журнальних статей, брошур і окремих книг, присвячених проблемам логіки і методології наукового дослідження, а також тісно пов'язаних з ними проблемам психології і соціології наукової творчості.

У працях розглядаються окремі аспекти теорії і методології наукового пізнання, але не аналізуються методи, які використовуються в реальному процесі дослідження в науці [7, С. 6].

Під час розробки навчальної програми освітньої компоненти «Методологія наукових досліджень», було взято до уваги вимоги Стандарту вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року [1; 2].

Робоча програма навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» розроблена на основі освітньо-професійної програми «Практична психологія морегосподарської галузі» та відповідних навчальних планів для здобувачів очної, заочної форм навчання рівня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 053. Психологія, галузі знань 05. Соціальні та поведінкові науки.

Навчальна дисципліна Методологія наукових досліджень» спрямована на створення загальнотеоретичної бази (оволодіння загально-психологічним інструментарієм) для успішного вивчення подальших теоретичних, практичних та прикладних навчальних дисциплін з психологічних дисциплін [1; 3;5; 7].

Мета статті. Відповідно до мети було доведено логічну послідовність викладання зазначених тем освітньої компоненти, які дозволяють привести щодо розкриття загальних системних закономірностей методологій наукових досліджень набуття навичок проведення глибокого теоретичного аналізу наукової літератури та узагальнення підходів до розгляду феноменологічної природи тих чи інших психологічних явищ. Трактування та правильного розуміння змістовної суті наукових психологічних термінологічних словосполучень академічної психології. Формуванню та закріпленню практичних навичок використання широкого комплексу методичного інструментарію при проведенні емпіричних досліджень з метою діагностики та фіксації досліджуваних явищ на різних етапах практичної роботи та фіксації динамічних змін під час проведення формуючого експерименту.

Виклад основного матеріалу.

Під час розробки навчальної програми освітньої компоненти «Методологія наукових досліджень», було взято до уваги вимоги Стандарту вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року [1; 2].

Робоча програма навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» розроблена на основі освітньо-професійної програми «Практична психологія морегосподарської галузі» та відповідних навчальних планів для здобувачів очної, заочної форм навчання рівня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 053. Психологія, галузі знань 05. Соціальні та поведінкові науки.

Навчальна дисципліна Методологія наукових досліджень» спрямована на створення загальнотеоретичної бази (оволодіння загально-психологічним інструментарієм) для успішного вивчення подальших теоретичних, практичних та прикладних навчальних дисциплін з психологічних дисциплін [1; 3;5; 7].

1. 1. Опис дисципліни

«Методологія наукових досліджень» Найменування показників	Напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		Денна та заочна форми навчання
Кількість кредитів – 3,0	Напрям підготовки 053 Психологія	Обов`язкова
Модулів – 1	Спеціальність (професійне спрямування): 053 Психологія	**Рік підготовки:**
Змістових модулів – 1		3
Індивідуальне науково-дослідне завдання - не передбачене		**Семестр**
Загальна кількість годин **– 90**		5
		Лекції
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 самостійної роботи студента –6-8	Освітньо-кваліфікаційний рівень: *магістр*	16
		Практичні, семінарські
		14
		Лабораторні
		-
		Самостійна робота
		60
		Індивідуальні завдання:
		-
		Вид контролю:
		Іспит

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 0,5

для заочної форми навчання – 0,125

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета: є формування у студентів світоглядної основи теоретичної та практичної діяльності майбутнього психолога на основі забезпечення їх

методологічною та теоретичною грамотністю у процесі засвоєння знань з курсу та систематизації і узагальнення наявних у них професійних знань.

Основні завдання вивчення навчальної дисципліни:1.опанування студентами системою знань про теоретико- методологічні основи психології - найважливіші вихідні теоретичні положення, позиції, категорії та їх суть, що покладаються в основу побудови психологічного дослідження та інтерпретації його результатів; 2. аналіз когнітивного, соціально-психологічного та історичного векторів розвитку психології; 3. вивчення провідних методологічних орієнтацій, підходів і методологування; 4.ознайомлення з провідними парадигмами, парадигмальними підходами і методологемами класичних і некласичних напрямків психології; 5. освоєння навичок побудови наукових теорій, висунення гіпотез та їх перевірки в дослідженні; 6. оптимізація наукового мислення студентів.

Прогнозовані результати:

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати:

1) суть теорії та методології науки;
2) основні напрямки сучасної методології психології;
3) основні психологічні категорії та поняття;
4) пояснювальні принципи у психології, що виходять з філософії;
5) загально-психологічні пояснювальні принципи;
6) конкретнонаукові пояснювальні принципи;
7) методологічні підходи у психології (особистісний, діяльнісний, системний);
8) ключові проблеми психології та підходи до їхнього вирішення

вміти:

1) аналізувати зміст робіт з методології науки та методології і теорії психології;
2) розкривати суть основних понять та теоретичних положень, що вивчаються;
3) користуватися основними психологічними категоріями та поняттями;
4) пояснювати та використовувати основні принципи психологічної науки;
5) пояснювати теоретико-методологічні положення, використовуючи набуті раніше знання з психології, добирати адекватні приклади тощо;
6) працювати з літературними джерелами з психології: здійснювати інформаційний пошук, аналізувати теоретичний матеріал і здійснювати його узагальнення, формулювати висновки.

3. Програма навчальної дисципліни

Тема № 1. Введення в дисципліну «Методологія наукових досліджень». Предмет, об’єкт, цілі та завдання навчальної дисципліни. «Методологія

наукових досліджень». Сутність методології: принципи, історичні етапи розвитку. Наука як сфера людської діяльності і система знань. Психологічна наука як об'єкт методологічного аналізу. Процедура методологічного аналізу у психології. Структурні елементи наукового пізнання. Критерії науковості, структура наукового пізнання (теоретичного та емпіричного), його рівні, форми. Особливості фундаментальної, загальнонаукової і конкретно-наукової методології.

Тема № 2. Методологічні основи психології.

Методологія психології : принципи, основні підходи. Методологічні підходи у психології. Методологічні проблеми розуміння, пояснення та інтерпретації у психології.

Тема № 3. Основні парадигми психології та принципи.

Зміст поняття «методологія». Зміст поняття «парадигма». Основні парадигмальні орієнтації в сучасній психології. Провідні методологічні орієнтації типів раціональності у психології: класичної, некласичної, постнекласичної (постмодерної).

Тема № 4. Теоретичні проблеми психології.

Теорія та її основні компоненти. Формулювання наукових проблем: наукові категорії (терміни і поняття). Операціоналізація теоретичних проблем у психології: типи наукових проблем (реальні, псевдо, риторичні). Психологічні проблеми головних напрямків сучасної психології. Психологічні проблеми в історії психології: основні етапи виникнення і розвитку. Емпірична основа наукових проблем у психології. Зміст поняття «теорія». Методологічні проблеми сучасної психології. Проблеми психології у контексті класичної, некласичної, постнекласичної (постмодерної) раціональності.

Тема № 5. Методологія наукового дослідження

Цілі, принципи, методи і рівні наукового дослідження. Структура наукового дослідження: основні етапи наукового дослідження.

Тема № 6. Методологія розробки програми наукового дослідження.

Методологія розробки програми наукового дослідження. Деонтологічний аналіз наукового дослідження. Основні методологічні завдання наукового дослідження. Рівні наукового дослідження. Типи наукових проблем. Специфіка теоретичних та емпіричних гіпотез наукового дослідження. Методи та технічні процедури наукового дослідження.

Тема № 7. Методологія наукового дослідження у практичній психології: принципи і методи.

Сутнісна специфіка методології психологічних досліджень. Характеристика методів наукового дослідження: класифікація методів психологічного дослідження за етапами наукового дослідження. Основні і допоміжні методи психології. Етичні правила проведення наукових психологічних досліджень.

Тема № 8. Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної науки.

Загальна характеристика методологічних проблем провідних напрямків та шкіл психології. Внесок представників провідних психологічних напрямків

та шкіл психології у формування методологічних основ класичної, некласичної та постнекласичної (постмодерної) раціональності. Методологічне підґрунтя провідних психологічних шкіл психології (структурної, функціональної, біхевіоризму, гештальтпсихології, психоаналізу, гуманістичної і когнітивної психології). Причини, тенденції виникнення та етапи методологічної кризи психології. Історичні перспективи методологічних пошуків психології.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Денна форма			
	Усього	Лекції	Практичні	Самостійна
1	2	3	4	5
Змістовий модуль 1.				
Тема 1. Введення в дисципліну «Методологія наукових досліджень».	9	2	2	5
Тема 2. Методологічні основи психології.	9	2	2	5
Тема 3. Основні парадигми психології та принципи.	12	2	2	10
Тема 4. Теоретичні проблеми психології.	13	2	1	10
Тема 5. Методологія наукового дослідження	13	2	1	10
Тема 6. Методологія розробки програми наукового дослідження.	13	2	1	10
Тема 7. Методологія наукового дослідження у практичній психології: принципи і методи.	8	2	1	5
Тема 8. Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної науки.	9	2	2	5
Усього годин:	90	16	14	60

5. Теми практичних занять

Назва теми	Кількість годин
Тема 1. Введення в дисципліну «Методологія наукових досліджень».	1
Тема 2. Методологічні основи психології.	1
Тема 3. Основні парадигми психології та принципи.	1
Тема 4. Теоретичні проблеми психології.	1
Тема 5. Методологія наукового дослідження	1
Тема 6. Методологія розробки програми наукового дослідження.	1
Тема 7. Методологія наукового дослідження у практичній психології: принципи і методи.	2
Тема 8. Методологічні та теоретичні проблеми в історії та сучасній практиці психологічної науки.	2
Разом	10

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тема 1. Об'єкт, предмет і категоріальний простір самовизначення науки психології.	5
2	Тема 2. Місце психології в системі наукового знання.	5
3	Тема 3. Теоретична специфіка і загальна мета комунікативної методології.	10
4	Тема 4. Особливості основних парадигм у психології.	10
5	Тема 5. Специфіка методологічної проблеми визначення понять «індивід», «особистість».	10
6	Тема 6. Методологічні принципи побудови структури особистості.	10
7	Тема 7. Значення категорії «діяльність» у розумінні детермінації психіки, свідомості людини (зміст проблеми діяльності в психології).	5
8	Тема 8. Дві основні вимоги, що висуваються до гіпотези дослідження	5
	Разом:	**60**

7. Тематика рефератів

1. Наука як сфера людської діяльності і система знань.
2. Наукове пізнання та його специфіка. Функції науки.
3. Критерії науковості, структура наукового пізнання.
4. Психологічна наука як об'єкт методологічного аналізу.
5. Предмет, об'єкт, завдання психології, її місце в системі наук.
6. Методологічні основи становлення предмету психології.
7. Базові категорії психології: стисла характеристика.
8. Еволюція предмету психології в історії психології.
9. Еволюція методів наукового дослідження в історії психології.
10. Основні етапи розвитку наукової психології.
11. Ідеологеми класичних і некласичних напрямів психології.
12. Методологічні орієнтації та методологічні тенденції у психології.
13. Характеристика методологічного монізму, лібералізму, нігілізму і плюралізму.
14. Типи раціональності в класичній, некласичній та постнекласичній психології.
15. Сутнісна специфіка методології психологічних досліджень.

8. Методи навчання

Дисципліна може викладатися в аудиторному та/або дистанційному форматах.

Під час викладання дисципліни «Методологія наукових досліджень» використовуються пояснювально-ілюстративний, аналітичний та дослідницький методи навчання.

Пояснювально-ілюстративний метод означає, що здобувачі отримують знання на лекціях, з навчальної та методичної літератури. Лекції представлені у режимі презентації з використанням мультимедійного пристрою, а також на платформі дистанційного навчання «Moodle». Сприймаючи та осмислюючи факти, оцінки, висновки, здобувачі залишаються в рамках репродуктивного (відтворювального) мислення.

Аналітичний метод навчання спрямований на використання набутих знань у розв'язанні практичних завдань, аналізу результатів та набуття вмінь для обґрунтування прийняття рішень у різних виробничих ситуаціях.

Дослідницький метод навчання передбачає, що після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань та стислого усного або письмового інструктажу здобувачі самостійно вивчають теоретичні джерела та методичну літературу, ведуть спостереження, виконують інші дії пошукового характеру. Результати аналізуються та представляються для обговорення.

9. Методи контролю

Використовуються наступні методи контролю: поточний і підсумковий.

Поточний контроль полягає у визначенні рівня та обсягу оволодіння знаннями, навичками і уміннями з тем змістового модулю. Цей контроль здійснюється впродовж аудиторних занять і в позааудиторний час шляхом опитування на практичних заняттях, перевірки результатів виконання практичних і індивідуальних завдань, поточного тестування тощо.

Види робіт	Бали
Доповідь	10 б.
Реферат	20 б.
Дослідне завдання	20 б.
Виконання письмової практичної роботи (в т.ч. в СМК Moodle)	10 б.
Підсумкова контрольна робота/тестування	40 б.

Здобувач, який не склав усі, передбачені цією програмою, індивідуальні завдання, не допускається до складання підсумкового контролю.

Підсумковий контроль здійснюється наприкінці семестру у вигляді екзамену, у тому числі за допомогою електронного тестування, усного опитування за всіма темами дисципліни тощо.

Загальна оцінка з дисципліни становить максимум 100 балів та визначається оцінкою підсумкового контролю з екзамену.

Якщо здобувач отримав загальну оцінку з дисципліни від 35 до 59 балів, він має право на повторне проходження підсумковогоконтролю під час екзаменаційної сесії.

10. Критерії оцінювання результатів навчання

Критерії оцінювання поточного та підсумкового контролю визначаються згідно з Положенням про організацію освітнього процесу Одеського національного морського університету, що прийнято Наказом ОНМУ від 30.08.2019 року №235-орг.

Для визначення ступеня оволодіння навчальним матеріалом з подальшим його оцінюванням застосовуються такі критерії оцінювання результатів навчання.

Бал	Оцінка ЄКТС	Критерії оцінювання
90 -100	A	Здобувач вищої освіти має глибокі і системні знання, вміє узагальнювати теоретичний матеріал, співвідносити загальні знання з конкретними ситуаціями; засвідчив уміння критично оцінювати варіантні підходи щодо сутності норм та уявлень; оволодів навиками аналізувати, моделювати та адекватно оцінювати ситуацію; обізнаний з науковими працями вітчизняних та зарубіжних спеціалістів в даній області; матеріал викладає логічно, послідовно, переконливо
82 - 89	B	Здобувач вищої освіти виявив достатньо повні знання курсу; дає правильні, хоча і не завжди повні визначення явищ дійсності; оволодів навичками співвідносити теоретичні знання з конкретними ситуаціями; висловлює своє ставлення до варіантних теорій щодо сутності явищ; засвоїв основи аналітичного
75 - 81	C	
67-74	D	Здобувач вищої освіти взагалі засвоїв програмний матеріал курсу в передбаченому обсязі з деякими неточностями у визначенні основних явищ та процесів; намагається висловити своє ставлення до проблемних питань, хоча і не завжди адекватно; вміє аналізувати набуті теоретичні знання і співвідносити їх з конкретними ситуаціями; виклад матеріалу непослідовний, неточний, з наявними помилками.
60-66	E	
35 – 59	FX	Здобувач вищої освіти виявив слабкі (відсутність) знання теоретичного програмного матеріалу; не зміг дати визначення основних провідних категорій та явищ; відсутні навички адекватної оцінки норм і теорій; виклад матеріалу непослідовний, нелогічний, фрагментарний, з грубими помилками.
1 – 34	F	

Результати навчання з освітніх компонентів оцінюються за 100-бальною шкалою (від 1 до 100) з переведенням в оцінку за традиційною шкалою («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно»).

Таблиця переведення результатів оцінювання здобувачів вищої освіти

Бал	Оцінка ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	Відмінно
82 – 89	B	Добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	Задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	Незадовільно
1 – 34	F	

11. Методичне забезпечення

1) робоча програма навчальної дисципліни та силабус;
2) плани практичних занять;
3) конспект лекцій;
4) методичні рекомендації щодо організації самостійної та індивідуальної роботи;
5) теми контрольних робіт студентами заочної форми навчання;

12. Питання до іспиту

1. Сутність методології та її принципи.
2. Історичні етапи розвитку методології.
3. Фундаментальна методологія. Загальнонаукова методологія. Конкретно наукова методологія.
4. Рівні методологічного аналізу.
5. Наука як сфера людської діяльності і система знань.
6. Наукове пізнання та його специфіка. Функції науки.
7. Критерії науковості, структура наукового пізнання.
8. Психологічна наука як об’єкт методологічного аналізу.
9. Предмет, об’єкт, завдання психології, її місце в системі наук.
10. Методологічні основи становлення предмету психології.
11. Базові категорії психології: стисла характеристика.
12. Еволюція предмету психології в історії психології.
13. Еволюція методів наукового дослідження в історії психології.
14. Основні етапи розвитку наукової психології.
15. Ідеологеми класичних і некласичних напрямів психології.
16. Методологічні орієнтації та методологічні тенденції у психології.
17. Характеристика методологічного монізму, лібералізму, нігілізму і плюралізму.
18. Типи раціональності в класичній, некласичній та постнекласичній психології.
19. Сутнісна специфіка методології психологічних досліджень.
20. Методологія як форма мислення і діяльності.
21. Парадигмальне розуміння методології.
22. Характеристика явища феноменологічного зсуву у сучасній науці.
23. Методологічні проблеми розуміння та пояснення у психології.
24. Характеристика принципів конкретизації природничо-наукової парадигми.
25. Характеристика принципів конкретизації гуманістичної парадигми.
26. Характеристика принципів конкретизації вітакультурної парадигми.
27. Характеристика основних парадигмальних орієнтацій сучасної психології.

28. Методологічні засади духовної парадигми психології та її основні твердження.
29. Соціальні, моральні та духовні проблеми діяльності практичного психолога.
30. Методологічні чинники вирішення «етичного парадоксу» психології.
31. Поняття: «метод», «методологія», «методика».
32. Класифікація методів наукового дослідження.
33. Методологія наукового дослідження. Етапи, парадигма, структура, принципи наукового дослідження.
34. Основні парадигми психології.
35. Методологічні принципи як основа парадигми.
36. Характеристика першого етапу наукового дослідження.
37. Теоретичний аналіз наукової проблеми.
38. Теоретичні та емпіричні гіпотези наукового дослідження.
39. Характеристика другого етапу наукового дослідження.
40. Характеристика третього етапу наукового дослідження.
41. Міжнародний етичний кодекс психолога як методологічна основа психологічного дослідження. Правове регулювання психологічних досліджень.
42. Деонтологічний аналіз наукового психологічного дослідження.
43. Класифікація методів наукового дослідження.
44. Обсерваційні методи наукового дослідження.
45. Спостереження як метод психологічного дослідження. Критерії класифікації видів спостереження.
46. Експеримент як метод психологічного дослідження.
47. Види та особливості викладу результатів наукових досліджень у кваліфікаційних роботах з психології.
48. Види науково-дослідних кваліфікаційних робот з психології (їх стисла характеристика). Вимоги до кваліфікаційних робот з психології.
49. Курсова і дипломна робота з психології.
50. Методологічні основи психологічної діагностики.
51. Методологічні основи психологічної корекції та психотерапії.
52. Методологічна специфіка дослідження психіки. Психіка як предмет системного дослідження.
53. Методологічна специфіка дослідження особистості у психології.
54. Методологічні основи теорій особистості у психології.
55. Постановка проблеми діяльності у психології. Діяльність як базова категорія психології.
56. Сутність проблеми спілкування у психології. Специфіка дослідження спілкування у психології.
57. Проблема біологічного (природного) і соціального (набутого) у сучасній психологічній науці.
58. Методологія практичної психології: основні парадигми.

59. Проблема психологічної допомоги. Її понятійний апарат.
60. Постановка проблеми кризи у психології. Шляхи подолання методологічної кризи у психології.
61. Екзаменаційні питання з навчальної дисципліни для студентів заочної форми навчання.
62. Сутність методології та її принципи.
63. Історичні етапи розвитку методології.
64. Фундаментальна, загальнонаукова і конкретно-наукова методологія.
65. Наука як сфера людської діяльності і система знань: наукове пізнання та його специфіка. Функції науки.
66. Психологічна наука як об'єкт методологічного аналізу.
67. Характеристика актуальних проблем сучасної психології.
68. Класифікація методів наукового дослідження.
69. Методологічні орієнтації та методологічні тенденції у психології.
70. Характеристика методологічного монізму, лібералізму, нігілізму та плюралізму.
71. Сутнісна специфіка методології психологічних досліджень.

Висновки. Таким чином, показано, що набуття здобувачами компетентностей за освітньо-професійною програмою (для обов'язкових і вибіркових дисциплін), це вміння застосувати знання, отримані в ході вивчення освітньої компоненти «Методологія наукових досліджень».

Програма побудована за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, рекомендованого Європейською кредитно - трансферною системою (EKTS). Таким чином, навчальна програма орієнтована на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів. Даний час обумовлений цілою низкою соціально-економічних та політичних труднощів пов'язаних з військовими діями, розширенням потоку емігрантів у тому числі і з числа студентської молоді. У цей час багато вищих навчальних закладів перейшли на дистанційну форму навчання. У подібних умовах перед ВНЗ стоїть першочергове завдання не допустити зниження високого професійного рівня підготовки висококваліфікованих спеціалістів – фанатів своєї справи. Вища школа є гарантом випуску в доросле життя людей нової формації, які володіють високим рівнем професіоналізму і беззавітної відданості своїй справі і водночас мають високий рівень морально-етичних принципів і непорушних національно-патріотичних ідеалів. Таким чином найважливішою складовою надання якісної освіти є як матеріально-технічна база навчального закладу так і високо-професійні кадри професорсько-викладацьких колективів ВНЗ.

Література:

1. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2014. N 37–38. ст. 2004. (редакція від 16.09.2022 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення 14.10.2022).

2. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 № 564. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/04/25/053-psikhologiya-mag.pdf (дата звернення 20.09.2022).

3. Варій М. Й. Психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 288с.

4. О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Методологія наукових досліджень : підручник /– Харків : Право, 2019. – 368 с.

5. Наукове дослідження: методи та методологія. URL: osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14098/

6. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F

7. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень із психології: Навч. пос — К.: Центр учбової літератури, 2020. — 360 с.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» (2014) [Law of Ukraine «On Higher Education»] // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). N 37–38. st. 2004. (redaktsiya vid 16.09.2022 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 [in Ukrainian].

2**.** Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny «Pro zatverdzhennya standartu vyshchoyi osvity za spetsial′nistyu 053 «Psykholohiya» dlya druhoho (mahisters′koho) rivnya vyshchoyi osvity» vid 24.04.2019 № 564. (2019). [Order of Department of education and science of Ukraine "About claim of standard of higher education after speciality 053 "Psychologies" for the second (master's degree) level of higher education" from 24.04.2019 № 564] URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/04/25/053-psikhologiya-mag.pdf [in Ukrainian].

3. Variy M. Y. (2009). Psykholohiya [Psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].

4. O. G. Danylyan, O. P. Dzyoban. (2019). Metodologiya naukovykh doslidzhen': pidruchnyk [Methodology of scientific research: textbook]/– Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].

5. Naukove doslidzhennya: metody ta metodologiya. [Scientific research: methods and methodology]. URL: osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14098/ [in Ukrainian].

6. Wikipedia URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F [in Ukrainian].

7. Bocheliuk V.Y., Bocheliuk V.V. (2020). Metodyka ta organizatsiya naukovykh doslidzhen' iz psykhologiji: [Methodology and organization of scientific research in psychology: Teaching pos] — K.: Center for Educational Literature. [in Ukrainian].

УДК 37.013.42-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1586-1598

Кучерган Єлизавета Валеріївна доцент кафедри цивільно-правових та гуманітарних дисциплін, Донецький державний університет внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0003-0284-4349.

ПСИХОДІАГНОСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПСИХОЛОГА В ОРГАНІЗАЦІЇ

Анотація. Психологія, як наука включає різноманітні галузі, що розкривають, як суспільство, так і особистості, їх основні теми. У відповідних соціальних умовах саме соціальні психологи вивчають особливості поведінки, емоції, емоційні стани та думки людей, які пов'язані з особливостями взаємодії з іншими людьми та організаціями. Соціальні психологи використовують втручання у взаємовідносини між особистістю та суспільством для покращення якості соціального життя людей. Зазначимо, що соціальні психологи забезпечують благополуччя людей з якими вони працюють. Одним із головних завдань соціальних психологів є наукові дослідження в ході яких фахівці отримують принципово нові соціально-психологічні знання, аналізуючи індивідів і спільноти з точки зору соціальної взаємодії. Соціальний психолог вивчає не тільки особисту поведінку, а й індивідуальні думки та глибинні почуття людей. Так саме, у соціальній психології, існує велика кількість досліджень, які пов'язані зі здоров'ям, освітою, навчанням і особистістю тощо. Керуючись цією особливою роллю, вони виконують різні професійні відповідні функції, що визначають їхнє основне професійне завдання, як соціального психолога, їх найрізноманітніші сфери діяльності, де науково обґрунтовують і розробляють етапи дослідження на основі психодіагностики; а також відбувається оцінка соціальним психологом особистісних якостей людини та середовища, яке вони вивчають і втручається; а саме ідентифікуючи, плануючи та управляючи соціально-психологічними процесами, крім того встановлюють і визначають цілі, оцінюють ситуації у співвідношенні до загальної мети щодо фактичних змін у організації та розробляючи профілактичні програми, циклограми: 1) Програма переходу в старші класи або прийому в організацію. 2) Програма адаптації. 3) Програма лідерства. 4) Програма інтелектуалізації. 5) Програма профорієнтації та соціалізації. Таким чином, соціальні психологи є неповторними професіоналами, які втручаються в соціальні організації, де на основі психодіагностики проводять широкомасштабні проекти, щоб створити кращі умови для їх існування.

Ключові слова: психодіагностика, психодіагностична діяльність, психодіагностичний метод, соціальний психолог, організація, психолого-педагогічний консиліум, комплексна програма, психосоціальні проблеми, діагностична робота.

Kuchergan Elizaveta Valeriivna associate professor of the department of civil law and humanitarian disciplines of the Donetsk State University of Internal Affairs, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0003-0284-4349.

PSYCHODIAGNOSTIC ACTIVITIES OF A SOCIAL PSYCHOLOGIST IN AN ORGANIZATION

Abstract. Psychology, as a science, includes various branches that reveal both society and individuals, their main themes. In appropriate social conditions, it is social psychologists who study the behavioral features, emotions, emotional states and thoughts of people, which are associated with the features of interaction with other people and organizations. Social psychologists use intervention in the relationship between the individual and society to improve the quality of people's social life. It should be noted that social psychologists ensure the well-being of the people they work with. One of the main tasks of social psychologists is scientific research, during which specialists obtain fundamentally new socio-psychological knowledge, analyzing individuals and communities from the point of view of social interaction. A social psychologist studies not only personal behavior, but also individual thoughts and deep feelings of people. Similarly, in social psychology, there is a large number of studies related to health, education, training and personality, etc. Guided by this special role, they perform various professional functions that determine their main professional task as a social psychologist, their most diverse areas of activity, where they scientifically substantiate and develop research stages based on psychodiagnostics; and there is also an assessment by a social psychologist of the personal qualities of a person and the environment they study and intervene in; namely, identifying, planning and managing socio-psychological processes, in addition, setting and defining goals, assessing situations in relation to the general goal of actual changes in the organization and developing preventive programs, cyclograms: 1) Program for transition to senior classes or admission to the organization. 2) Adaptation program. 3) Leadership program. 4) Intellectualization program. 5) Career guidance and socialization program. Thus, social psychologists are unique professionals who intervene in social organizations, where large-scale projects are carried out on the basis of psychodiagnostics to create better conditions for their existence.

Keywords: psychodiagnostics, psychodiagnostic activity, psychodiagnostic method, social psychologist, organization, psychological and pedagogical council, comprehensive program, psychosocial problems, diagnostic work.

Постановка проблеми. Потрібно звернути увагу, що соціальний психолог на основі психодіагностики конкретних проблем щодо відповідних потреб за допомогою психоосвітніх інструментів надає спільнотам і окремим індивідуальним особам можливість суттєво протистояти несприятливим ситуаціям, які негативно впливають на ту чи іншу групу людей. Іншими словами, соціальний психолог навчає людей перемагати життєві труднощі та задовольняти свої особисті потреби, вирішувати конструктивно проблеми через освіту та впровадження соціальних програм, щоб закласти основи для покращення добробуту різних соціальних організацій.

На основі психодіагностичного забезпечення, де головним умінням соціального психолога є здатність втручатися в соціально-психологічні процеси різними способами корекції та розвитку: 1) соціальне втручання, де акцент робиться на груповій корекції участі особистості, а дії здійснюються через відповідні групи самодопомоги в соціальних організаціях – батьківські школи, де впливи відбуваються через семінари з профілактики особистого соціального здоров'я; 2) індивідуалізоване втручання під час якого соціальні психологи допомагають людям інтегруватися в оточення за допомогою психокорекційних програм; 3) втручання шляхом впровадження психокорекційних програм у семінари та інші заходи, а також втручання, як і медіація, що має на меті допомогти сторонам у суперечці досягти задовільної угоди.

Суспільні сфери діяльності соціальних психологів, які включають у себе: спостереження, як сфера діяльності, яка вивчає, оцінює та аналізує базові потреби груп або спільнот, де розвивається специфічний діапазон суспільних груп ризику в організації; територія для планування певної соціальної організаційної діяльності, як область аналізу соціальних формальних і неформальних груп або спільнот; сфера, як перевірка особливих здібностей особистості, їх ставлення щодо неприйняття та сприйняття певною соціальною групою в організації; надання польових пропозицій, включаючи громадські та групові програми, а також проекти та індивідуальну роботу на місцях; сфера застосування та розробка організаційних універсальних стратегій, які включають, як соціальне залучення, так і розвиток інструментів щодо практичного втілення психосоціальної оцінки; особлива сфера культурних, масових різноманітних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти програмного забезпечення, формування та розвитку сучасної діагностичної системи соціального психолога в організації висвітлюються такими ученими як: Н. Бернштейн, В. Бехтерев, А. Біне, Е. Борінг, Л. Виготський, В. Вундт, Ф. Гальтон, А. Гастєв, С. Геллерштейн, С. Голл, Р. Йеркс, П. Керженцев, Дж. Кеттелл, А. Лазурський, Р. Лайкерт, Г. Мюнстерберг, В. Мясищев, А. Отіс, І. Павлов, Г. Россолімо, Л. Рубінштейн, Т. Симон, Ч. Спірмен, С. Стівенса, Б. Теплов, Л. Терстоун, У. Торгерсон, Е. Торндайк, С. Шпільрейн, А. Ухтомський, але питання процесів діагностики поки що програмно до кінця не систематизовані та розроблені не в повному обсязі.

Мета статті – дослідження особливостей та механізмів покращення психодіагностичного методу, як основи діяльності соціального психолога в організації.

Виклад основного матеріалу. У вирішенні соціально-психологічних проблем організації, достатньо велику роль відіграє діагностування. Зазначимо, що забезпечення методично-діагностичним інструментарієм соціального психолога для повного діагностування індивідуально психологічних особливостей оптантів може відбуватись за п'ятьма програмами щодо їх розвитку. Основною функцією даних програм є здатність пов'язувати в єдину систему різнопланові підходи до вимірювання психічних параметрів з побудови різних моделей, що описують соціально-психологічні шляхи розвитку, як особистості, так і організації, а також виявляють негаразди, які заважають стабільності існування.

Саме тому, соціально-психологічне діагностування в організації можливо виконувати за п'ятьма програмами вирішення соціально-психологічних проблем з метою єдиного програмного забезпечення ефективної роботи педагогічного колективу з розвитку особистості учнів протягом навчального періоду в загальноосвітньому закладі для забезпечення за допомогою психолого-педагогічних діагностичних програм єдність підходів до виховання та навчання учнів, їх реалізації та розвитку необхідних складових особистості, а також їх гармонізації щодо майбутньої професії.

Діяльність навчального закладу можливо визначити за періодами отримання освіти: дошкільна, початкова, основна, середня та старша школа, а також діагностична робота з педагогічними працівниками даного закладу.

Зазначена робота присвячується діагностичним дослідженням середньої та старшої школи, яка допомагає учням підготуватися до професійного навчання в середній і старшій школі. Втілення діагностичних програм необхідно починати з вивчення документів про освіту, співбесіди з учнями, батьками, а також їх вчителями. Діагностичне тестування проводиться для визначення освітніх інтересів, здібностей, життєвих індивідуальних планів учнів та молоді з вироблення рекомендацій щодо продовження навчання, яке базуються на спеціальному підвищенні кваліфікації та професійному рівні в навчанні тощо. Соціальні психологи мають пам'ятати, що вибір профілю навчання визначається, перш за все, життєвими особистими планами, думками про майбутню вибрану професію та життєвий особистий шлях.

Тому, за підсумком, розглянутих циклів навчання та психологічних особливостей, які їх супроводжують, в тому числі щодо старшокласників, можемо скласти циклограму, шо включає в себе календарні цикли за програмами, а саме:

1) Програма № 1 переходу в старші класи, яка вбирає в себе успішність з навчання та виявлення психолого-педагогічних особливостей контингенту середньої школи – дев'ятикласників, які переходять у старшу школу. Мета

такої діагностичної програми є процес переформатування класів за профільними напрямками: училищ, ліцеїв, коледжів, технікумів, а також 10-ті – 11-ті класи старшої школи за визначенням їх перспектив перебування в загальноосвітньому закладі надалі.

2) Програма № 2 адаптації (перше півріччя в 10-му класі), яка включає в себе аналіз процесів пристосування учнів до умов старшої школи та виконання обов'язків старшокласника. Мета такої діагностичної програми є визначення рівнів: адаптації, не адаптації, дезадаптації старшокласників до умов навчання в старших класах; до нових взаємовідносин з однолітками; до вчителів переметників; до класного керівника; адаптованість у профільних предметах; а також підготовка до зовнішнього оцінювання; крім того виявлення групи ризику, тобто учнів, які деадаптовані в навчанні та вихованні.

3) Програма № 3 лідерства є визначення лідерських та адміністративних якостей учнів у навчанні та вихованні, призначення їх на посади активу класу. Мета діагностичної програми є визначення рівня самоврядування в процесах навчання; виявлення та корекція девіантної ускладненості мислених процесів учнів у навчанні та несприйняття наукової картини світу, як такої.

4) Програма № 4 інтелектуалізації. Дана програма інтелектуалізації та соціалізації, яка включає в себе систематизацію та координацію процесів самоврядування в навчально-виховних процесах, становлення учнівського колективу в навчанні та вихованні. Мета діагностичної програми є визначення потенціалу невербального інтелекту у співвідношенні до оцінок з предметів ЗНО.

5) Програма № 5 профорієнтації та соціалізації, яка включає в себе формування світоглядної системи змісту життя учнів за допомогою пізнавальних процесів, як системи вибору професії. Мета діагностичної програми є визначення майбутньої професії учнів, їх місце подальшого навчання у закладах вищої освіти для професійної реалізації.

Зауважимо, що комплексна програма соціально-психологічного розвитку гармонійної особистості учнів може для початку включати такі діагностичні методики за переліченими вище програмами:

За програмою № 1. Переходу в старші класи, де зазначена програма, яка спрямована на виявлення рівня соціально-психологічної готовності учнів до навчання в старшій школі. У зв'язку з великим навчальним навантаженням у старшій школі, слід звернути увагу на силу діяльності нервової системи та втілення діагностичної програми суїцидальних настроїв. В цьому випадку можуть бути використанні: 1. Тест на виявлення суїцидальних намірів (Н. Шявровська, О. Гончаренко, І. Мельникова). Використовується з метою формування корекційних груп ризику, які потребують особливої уваги та формування індивідуальної програми корекції. 2. Методика вивчення схильності до суїцидальної поведінки (М. В. Горська). Застосовується з метою провокаційної, конфліктної, агресивно-суїцидальної поведінки. 3. Методика

діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А. К. Осницького). Використовується, як інформаційно-додаткова до попередніх методик з метою визначення агресії в схильності до суїцидальної поведінки.

За програмою № 2. Адаптації (перше півріччя в 10-му класі), де дана програма, яка спрямована на виявлення рівня адаптованості учнів до життя та усунення причин, які заважають нормальному існуванню. Для з'ясування і визначення параметрів адаптованості можливо застосувати: 1. Методика дослідження особистісної адаптованості А. В. Фурмана. Дана методика направлена на вивчення успішності щодо взаємодії особистості та середовища, а її критеріями є адаптованість особистості, як відносно стабільна тенденція на результат життя людини в суспільстві, що доводить гармонію між її намірами та соціальними результатними. Вона внутрішньо встановлює певний набір поведінкових моделей, які дозволяють їй позитивно інтерпретувати власні душевні переживання, змінюючи самоуявлення та розкриваючи найкращі якості, як людини та розвиває суб'єктивність громадянського життя, індивідуальність і утверджує себе, як універсум.

Як відомо, в сучасній науці, існують три типи індивідуальної адаптованості, які досить суттєво розкривають зміст адаптації та відповідають трьом показникам адаптаційного процесу: адаптивність, як абсолютна чи відносна гармонія між суб'єктивними цілями та кінцевими результатами людей до навколишнього світу та до себе; не адаптація визнається основною невідповідністю між цілями та результатами особистої діяльності, що сприяє неоднозначним відчуттям і оцінкам, але не має особливого травмуючого впливу на особистість; дезадаптація, як дисгармонія між цілями та результатами, що сприяє виникненню психологічної напруги: стрес, шоковий стан, а також паніка, яка сприяє внутрішньому дискомфорту та нестабільності особистих психічних процесів, негативних емоційних станів: тривоги, депресії, фрустрації тощо, які завжди складають заперечення ефективної адаптації особистості до зовнішнього, тобто навколишнього світу; хоча насправді шляхи до творчої діяльності, духовної рівноваги та внутрішньої особистої свободи сприяють розвитку впевненості в самій собі.

За програмою № 3. Лідерства. Зазначена програма, що спрямована на виявлення характерних соціально-психологічних особливостей особистості учнів, а саме на виявлення лідерських якостей, участь у активі класу, а також оцінка рівня нервово-психічної стійкості. Дана програма може включати в себе такі методики як: 1. Оцінка рівня нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В. А. Бодровим). Визначена методика використовується для первинного попереднього виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестабільності (ПНС). Вона дає можливість розпізнавати окремі ранні симптоми розладів особистості та оцінювати ймовірність їх розвитку та прояву в особистій поведінці та поведінці інших людей. Методика включає 84

питання (роздуми), на які учасник відповідає «так» або «ні». Результати досліджень відображаються у вигляді кількісних показників (балів) і можуть бути використані для позначення ступеня нервово-психічної стійкості. Аналізуючи відповіді, можна виявити історію особистості, особливості поведінки, стан психічної та соціальної діяльності в різних життєвих ситуаціях.

За програмою № 4. Інтелектуалізації, де зазначена програма, яка спрямована на виявлення інтелектуального потенціалу учнів у співвідношенні з їх реальними оцінками. Дану програму бажано починати з методики, як: 1. Тест Равена (прогресивні матриці Равена). Тест Raven IQ, який широко використовуваний, як тест виміру інтелекту, розроблений Джоном Рейвеном. Даний тест вимірює особисту здатність мислити абстрактно, логічно міркувати, а також аналізувати та синтезувати інформацію. Визначений тест, що складається з різноманітних завдань, у тому числі матриць, які передбачають розпізнавання закономірностей і вибір правильної відповіді. Тест Raven IQ унікальний тим, що він, досить вдало, мінімізує пряму залежність від конструкції мови та культури, що робить його більш достатньо універсальним засобом особистого вимірювання індивідуальних та інтелектуальних здібностей. Даний тест широко використовується не тільки в області відбору персоналу, але й в психометричних і інтелектуальних дослідженнях.

Однак тест Raven IQ, як і будь-який інший тест, є доволі варіант не ідеальний. Критики зазначають обмеження в оцінці різних аспектів невербального інтелекту таких як, креативність та емоційний вплив на той же самий інтелект. Однак тест настільки широко використовується, що він залишається важливим інструментарієм для повного вимірювання інтелектуальних особистих здібностей у різноманітних сферах. Прогресивна матриця Raven розроблена в традиціях Британської школи людського інтелекту. Згідно з нею, найкращий спосіб виміряти коефіцієнт «g» є визначити зв’язок між набором абстрактних форм. Даний тест перевіряє вашу здатність сприймати індивідуальні конкретні форми та розуміти їхні характеристики, взаємозв’язки та особливості. Самі автори не вірять, що таким чином можна точно виміряти абсолютний інтелект, тому результати тесту Raven краще розглядати в поєднанні з іншими додатковими дослідженнями.

Завдання полягає в тому, щоб створити закономірності, які з’єднують форми в самому представленому малюнку, а саме введіть номер бажаного елемента з варіантів на аркуші анкети. При вирішенні задачі відбуваються три психічні процеси: сприйняття і сприйнятливість; мислення та розуміння; увага і сконцентрованість. Серія А використовує принципи, які встановлюють взаємозв’язки елементів у структурі матриці. За завданнями необхідно заповнити пропущені частини малюнка одним із фрагментів, наведених у таблиці. Для виконання цього завдання необхідно ретельно проаналізувати структуру зображення та виявити особливості в одному з фрагментів. Потім фрагменти об’єднуються та порівнюються з навколишніми частинами таблиці.

Серія В тесту Raven заснована на принципі аналогії між числами. Суб'єкт відкриває принципи за якими будуються інші фігури, де респондент підбирає частини, а саме яких бракує. За цих обставин йому необхідно встановити вісь симетрії на якій будуть розташовуватися фігури. Серія С основується на характерному принципі поступової зміни елементів матриці. Дані цифри стають дедалі складнішими та продовжують розвиватися до збагачення діаграм додатковими елементами, що застосовуються за допомогою певних принципів. Визначивши такі елементи респондент зможе знайти відсутню форму та пройти тест Raven. Серія D заснована на принципі перегрупування фігур, як елементів всередині матриці. Потрібно знайти дане перегрупування, які відбуваються, як у горизонтальному, так і вертикальному положеннях. Серія Е заснована на особливому принципі поділу зображення на окремі елементи. Якщо респондент розуміє принципи, як систему синтезу та аналізу чисел, то він зможе визначити пропущене число.

Прогресивні тести Raven необхідно виконувати правильно. Якщо зробити це неправильно, то в кінцевому результаті рішення будуть недостовірними. При цьому слід мати на увазі, що не кожен зможе його досить успішно пройти, так як складність різна. Тому для повноцінної оцінки кандидатів бажано безпосередньо проводити її в комплексі з іншими методами.

За програмою № 5. Профорієнтації та соціалізації, де визначена програма, яка спрямована на виявлення професійної діяльності та її спеціалізації. В даному випадку можливо йти класичним шляхом використовуючи методику: 1. Класифікація професій за Є. О. Клімовим. Представники певних професійних груп сформувалися на основі подібності професій, оскільки світ професій різноманітний і немає можливості учням познайомитися з усіма ними. Тому, обираючи професію, учні випускних класів, в першу чергу, орієнтується на предмет праці над яким вони будуть в майбутньому працювати. На цій основі вчені запропонували детально класифікувати професії за такими ознаками, як спеціальність, призначення, знаряддя та умови праці. Дана класифікація розроблена науковцем Є. О. Клімовим.

Через різницю в тематиці професій усі вони поділяються на п'ять типів: «Людина – Природа», «Людина – Техніка», «Людина – Людина», «Людина – Символічна знакова система», «Людина – Мистецтво, як художній образ».

Людина – Природа (П) – предмети праці є живі організми, як рослинний, так і тваринний світ, а також біологічні процеси пов'язані з землею, водою: біологи, ветеринари, зоотехніки, тваринники, агрономи, овочівники, садівники, лісівники, геологи, океанографи тощо; Людина – Технологія (Т) – суб'єктами праці є техніка, обладнання та системи, технічні високорозвинені системи, матеріали та різні види енергії: інженери, механіки, водії, кранівники, електрослюсарі, радіомеханіки, токарі, сталевари тощо; Люди – Люди (Л) – об'єктом роботи є взаємодія між людьми, групами або сукупностями людей: офіціанти, продавці, лікарі, вчителі, вихователі, юристи, екскурсоводи та інші;

Люди – Система символів, знаків (З) – об'єктами праці є схеми, числа, символи, формули, різні види слів, а також шифри кодування та різного роду таблиці: програмісти, статистики, економісти, коректори, друкарки, крамарі, бухгалтери, картографи, топографи; Люди – художній образ, мистецтво (Х) – предметом роботи є художній образ, його роль, різноманітні елементи та характеристики, а також засоби його побудови: ювеліри, фотографи, актори, письменники, музиканти, художники. Інструкція проходження тесту на з'ясування типу зазначених професії, які більш підходять вашій особистості.

Дослідження програмного забезпечення підвищення статусу організації: реформи в освітній системі, де відбуваються організаційні зміни в діяльності психологічної служби, що має значний вплив на професійну діяльність практичних соціальних психологів різних навчальних закладів. У дослідженні використовувалися програми психодіагностики в якій брали участь учні Криворізького ліцею. Загальна кількість учасників – 221 осіб, з них: 83 респондента 9-их – А, Б, В класів; 85 учнів 10-тих – А, Б, В класів, а також 53 особи 11-тих – А, Б класів.

За програмою № 1. Переходу в старші класи, яка включає дані за проходженням тесту на виявлення суїцидальних намірів (Н. Шявровська, О. Гончаренко, І. Мельникова). Були сформовані корекційні групи ризику, які потребують особливої уваги за допомогою індивідуальної програми корекції.

За результатами тестування 9-их – А, Б, В класів були складені протоколи на основі яких було виявлено групу ризику учнів, що потребують додаткової уваги, а деякі респонденти з занадто високими показниками потребують індивідуальної програми корекції. Висновок 1, де група ризику з виявлених учнів 9 – А класу, що потребують додаткової уваги, яка складає 12 чоловік за шкалою «Відхід з життя». Висновок 2, де група ризику з виявлених учнів 9 – Б класу, що потребують додаткової уваги, яка складає 10 оптантів за шкалою «Відхід з життя». Висновок 3, де група ризику з виявлених учнів 9 – В класу, що потребують додаткової уваги, яка складає 11 осіб за шкалою «Відхід з життя».

В продовження за програмою № 1. Переходу в старші класи, а також проходженням методик: вивчення схильності до суїцидальної поведінки (М. В. Горська) та діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А. К. Осницького), що використовується, як інформаційно додаткові методики з метою виявлення провокаційної, конфліктної, агресивно-суїцидальної поведінки, як за видами поведінки: тривожність, фрустрація, агресія та ригідність, а також уточнення форм проявів агресії: фізична, непряма, подразливість, негативізм, образа, підозрілість, вербальна та провина.

Даний матеріал надає можливість формування груп корекції та індивідуальної консультації щодо бачення загальних особливостей класу: Висновок 1, де група крайньої схильності до суїцидальної поведінки та форм проявів агресії учнів 9 – А класу за рейтингом складає перші 3 чоловіка, за

шкалою «Соціальна оцінка». Висновок 2, де група крайньої схильності до суїцидальної поведінки та форм проявів агресії учнів 9 – Б класу за рейтингом складає перші 6 осіб, за шкалою «Соціальна оцінка». Висновок 3, де група крайньої схильності до суїцидальної поведінки та форм проявів агресії учнів 9 – В класу за рейтингом складає перші 3 випробуваних, за шкалою «Соціальна оцінка».

За програмою № 2. Адаптації (перше півріччя в 10-му класі), яка включає дані за проходженням методики дослідження особистісної адаптованості А. В. Фурмана для дослідження та виявлення особистісної адаптованості учнів, як адаптованих, так і неадаптованих, а також дезадаптованих. За результатами тестування 10-их – А, Б, В класів були складені адаптаційні таблиці за відношенням учнів до навчального закладу за такими складовими: навчання, тобто відношенням до: однокласників, вчителів предметників, класних керівників, учбових предметів, вимог школи та виховання, тобто відношенням до: однокласників, заступників з виховної роботи, виховних заходів, особистих вимог у вихованні та зроблені висновки: Висновок 1, де група учнів 10 – А класу, яка неадаптована до школи, що складає 5 чоловік, а дезадаптована складає 3 учня; група, яка дезадаптована до навчання щодо однокласників складає 2 особи; до вимог школи 3 оптанта; до виховання щодо дезадаптованості до однокласників складає 1 чоловік; до активу класу 1 респондент; до виховних заходів 4 випробовуваних; до особистих вимог у вихованні 3 людини. Висновок 2, де група учнів 10 – Б класу, яка неадаптована до школи, що складає 8 чоловік, а дезадаптований 1 учень; група, яка дезадаптована до навчання щодо вимог школи складає 6 осіб; до виховання щодо дезадаптованості до однокласників складає 1 чоловік; до активу класу 1 оптант; до заступників з виховної роботи 1 випробовуваний; до виховних заходів 6 чоловік; до особистих вимог у вихованні 4 респондента. Висновок 3, де група учнів 10 – В класу, яка неадаптована до школи, що складає 5 чоловік, а дезадаптований 1 учень; група, яка дезадаптована до навчання щодо однокласників складає 1 особа; до вчителів предметників 1 випробовуваний; до класного керівника 4 респондента; до вимог школи 3 оптанта; до виховання щодо дезадаптованості до однокласників складає 1 чоловік; до активу класу 2 респондента; до заступників з виховної роботи 1 учень; до виховних заходів 3 чоловіка; до особистих вимог у вихованні 1 респондент.

За програмою № 3. Лідерства, яка включає дані за проходженням оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В. А. Бодровим) для дослідження та виявлення стійкості нервової системи в стресовій ситуації.

За результатами тестування 10-их – А, Б, В класів була складена узагальнена рейтингова таблиця виявлення групи ризику за параметрами не стійкості в стресовій ситуації: Висновок 1, де група учнів 10 – А, Б, В класу, яка складає 85 респондентів з них – 21 учень входить у групу ризику за параметрами нестійкості, які в стресовій ситуації проявляють підвищену

нервову діяльність і конфліктну поведінку; за цими параметрами можемо прогнозувати в зазначених учнях, які задіяні в управлінській діяльності та мають лідерські якості, не передбачувану конфліктну поведінку, а також неправильне прийняття управлінських рішень.

За програмою № 4. Інтелектуалізації, яка включає дані за проходженням теста Равена (прогресивні матриці Равена) для визначення потенціалу невербального інтелекту у співвідношенні до оцінок з предметів ЗНО.

За результатами тестування 10-их – А, Б, В класів були складені узагальнені рейтингові таблиці виявлення інтелектуального потенціалу учнів у співвідношенні з обов'язковими дисциплінами ЗНО: Висновок, де група учнів 10 – А, Б, В класу, яка складає 85 респондентів за проходженням теста Равена (прогресивні матриці Равена) були складені рейтингові таблиці виявлення інтелектуального потенціалу учнів у співвідношенні з обов'язковими дисциплінами ЗНО. В кінцевому результаті клас розбивається на групи за рівнем інтелекту: дуже високий, високий, достатньо високий, вище середнього, середній, нижче середнього, досить низький, низький, що дає можливість визначення інтелектуального потенціалу кожного учня для плідної співпраці можливого підвищення оцінок в співвідношенні – рівень його оцінок до рівня визначеного інтелекту, який може визначати стиль співпраці учителя предметника з учнем, а також формування творчих груп з кожного предмету окремо.

За програмою № 5. Профорієнтації та соціалізації, яка включає дані за класифікацією професій за Є. О. Клімовим для дослідження та виявлення типів професій. За результатами опитування 11-их – А, Б класів було обрано 12 чоловік, які зовсім не визначились у майбутній професії та протестовані за методикою класифікацією професій: Висновок, де група учнів 11 – А, Б класу, яка складає 12 респондентів, що не можуть визначитись з майбутньою професією, які були протестовані за методикою класифікації професій і склали такі результати з них: 2-ом учням рекомендуємо обирати спеціальності за напрямком професійної діяльності «Людина – Природа»; 1-ому респонденту «Людина – Техніка»; 2-ом особам – «Людина – Людина»; 3-ьом респондентам – «Людина – Символічна знакова система»; 4-ьом учням – «Людина – Мистецтво, як художній образ». Таким чином, можемо підвести підсумок, що програма професійного вибору є завершальною.

Алгоритм проведення психолого-педагогічного консиліуму, як система забезпечення розвитку ресурсних складових організації: психолого-педагогічні консиліуми є однією з форм роботи соціальних психологів, їх колективної співпраці, з класними керівниками, вчителями предметниками, адміністрацією, батьками та іншими учасниками навчально-виховної діяльності. Основним завданням консиліумів є координація психолого-педагогічної думки учасників щодо окремих особистостей учнів або всього класного колективу загалом, щоб сприяти розв'язанню соціальних і особистісних

проблем, як конфліктів, а також передбачення та запобігання щодо їх виникнення.

Психолого-педагогічні консиліуми вирішують такі актуальні питання, як: створення повного портрету особистості учня; виявляють особливості характеру та індивідуальні причини певних відхилень у вихованні та особливостей у поведінці учнів; розробляють програми подальшого виховання та корекційної діяльності; визначають засоби та методи корекції щодо підвищення кваліфікації вчителів і батьків учнів.

Основні принципи організації психолого-педагогічного консиліуму: комплексність дослідження, яка передбачає плідну співпрацю між різними фахівцями навчально-виховного процесу з метою отримання наукових результатів соціально-психологічної оцінки, як фізичного, так і психологічного стану учня. За отримані результати, а також їх співвідношення за віковими нормами несе відповідальність соціальний психолог.

Психолого-педагогічні консиліуми виконують три функції: діагностична, яка передбачає вивчення соціального контексту розвитку особистості учня, визначення основних сторін його становлення, потенційних індивідуальних можливостей і здібностей, виявлення характеру поведінкових відхилень у діяльності, спілкуванні, а також за станом здоров'я; виховна, що передбачає розробку корекційних програм у вигляді комплексу виховних заходів рекомендованих учителям, батькам та особливо учням; корекційна, яка відповідає за захист інтересів учнів, що перебувають у неблагополучному освітньому, учнівському чи сімейному середовищі. Зміст сімейної корекції полягає в зміцненні статусу особистості учня, як повноправного члена сім'ї або, за необхідності, в підвищенні інтересу батьків до життя та справ дитини. Суть шкільної корекції полягає в тому, щоб допомогти учням адаптуватися до нових ситуацій, подолати дискомфорт і психологічне хвилювання.

Висновки. Таким чином, наука психодіагностика в організаційних справах працівників займає центральне місце. Мета психодіагностики дуже різноманітна. У найзагальнішому сенсі головна ціль діагностичного дослідження отримати достатньо інформації про те, як соціально-психічні якості співробітників, що працюють в певній організації, можуть якимось чином вплинути на ефективність їх професійної висококваліфікованої діяльності.

Встановлено, що серед різноманітних методів психодіагностики працівників можна, досить суттєво, виділити дві основоположні групи методів для отримання інформації. Кожен метод має свої особливі переваги перед іншими і тому дані методи дуже добре доповнюють один одного: перша група методів заснована на принципах використання різноманітних тестових методик, які дозволяють соціальним психологам оцінити ступінь прояву тих чи інших соціально-психологічних особливостей людини, які, в тій чи іншій мірі, пов'язані з успіхами у професійній діяльності, даний підхід можна визначити, як «об'єктивний». Друга група методів передбачає використання

бесіди та опитування. Даний підхід є «суб'єктивний», що стосується вміння людини правильно діяти у відповідних ситуаціях, але всі ці методи повинні бути об'єднанні в програмні циклограми: 1) Циклограма переходу в старші класи, яка включає в себе успішність з навчання та виявлення психолого-педагогічних особливостей контингенту дев'ятикласників, які переходять у старшу школу. 2) Циклограма адаптації (перше півріччя в 10-му класі), яка включає в себе аналіз процесів пристосування учнів до умов старшої школи та виконання обов'язків старшокласника. 3) Циклограма лідерства є визначення лідерських та адміністративних якостей учнів у навчанні та вихованні, призначення їх на посади активу класу. 4) Циклограма інтелектуалізації. Дана програма інтелектуалізації та соціалізації, яка включає в себе систематизацію та координацію процесів самоврядування в навчально-виховних процесах, становлення учнівського колективу в навчанні та вихованні. 5) Циклограма профорієнтації та соціалізації, яка включає в себе формування світоглядної системи змісту життя учнів за допомогою пізнавальних процесів, як системи вибору професії.

Література:

1. Панок В. Г. Психологічна служба : підручник. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.

2. Помиткіна Л. В., Булах І. С., Кузьменко В. У., Помиткін Е. О. Психодіагностика в процесі консультативної діяльності. Консультативна психологія : підручник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 482 с.

3. Сірко Р. І., Баклицька О. П., Баклицький І. О., Слободяник В. І. Психодіагностика. Психологічний практикум. Львів : СПОЛОМ, 2015. 464 с.

References:

1. Panok, V.H. (2016). Psykholohichna sluzhba [Psychological service]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

2. Pomytkina, L.V., Bulakh, I.S., Kuzmenko, V.U., Pomytkin, E.O. (2014). Psykhodiah-nostyka v protsesi konsultatyvnoi diialnosti [Psychodiagnosis in the process of counseling]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD» [in Ukrainian].

3. Sirko, R. I., Baklytska, O. P., Baklytskyi, I. O., Slobodianyk, V. I. (2015). Psykhodiah-nostyka [Psychodiagnosis]. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].

УДК 316

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1599-1610

Лаптєв Ігор Миколайович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0007-9167-3129

СУТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю сутності професійного вигорання особистості. Встановлено, що внаслідок соціально-політичних і соціально-економічних змін обумовлюються нові умови праці, що, безперечно, має вплив на психологічний і соматичний стан людини. Синдром емоційного вигорання – форма професійної хвороби, котра не лише перешкоджає професійній діяльності особистості, а також обумовлює утворення психосоматичних захворювань. Найбільшою небезпекою синдрому професійного вигорання є те, що виникає він практично непомітно, й коли не зважати на його перші особливості, то задоволення від професійної діяльності кожного дня слабшатиме, постійні робочі питання, котрі, як правило, легко реалізувалися, виявляться важкими, результати, яких вдалося досягти, знецінюватимуться, колеги викликатимуть роздратування, соматичний стан ставатиме гіршим кожного дня, що спричинить втрату працездатності. Професійне вигорання не залежить безпосередньо від таких професійних чинників, як стаж, вік та ефективність професійної діяльності в зовнішньому плані. Синдром професійного вигорання здатний утворитися не тільки в тих людей, які мають соціально орієнтовані професії, а також в представників решти професійних категорій у тих ситуаціях, за яких на першому плані опиняється значний рівень відповідальності за здійснювану діяльність, нерівноемоційне напруження на роботі, в основному у системі «людина – людина», й решта чинників. У той же час професійне вигорання особи є індивідуальним процесом, причина котрого – синтез суб'єктивних й об'єктивних факторів, що залежать не лише від особистісних якостей особи, а й від персональної системи професійного розвитку, а також чинників соціального характеру.

Визначено, що професійним вигоранням вважається процес, розвиток якого відбувається в умовах хронічного стресу та спричиняє виснаження емоційно-енергетичного та творчого потенціалу особистості, котра провадить діяльність, у міцній міжособистісній співдії, в емоційно напруженому середовищі. Наведено ознаки та симптоми професійного вигорання. З'ясовано, що для того, аби подолати навіть мінімальні вияви професійного вигорання людини, потрібні відповідні заходи, а саме зводити до мінімуму вплив

факторів стресу, покращувати професійну мотивацію, здійснити вирівнювання балансу між витраченими зусиллями, матеріальним і моральним заохоченням. Щоб подолати професійне вигорання, краще застосовувати перерви під час роботи, збільшувати коло комунікації за рамки професійної, підтримувати хорошу фізичну форму, здійснювати зміну видів діяльності.

Ключові слова: вигорання, синдром вигорання, професійне вигорання, ознаки, симптоми, причини.

Laptiev Ihor Mykolaiovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0007-9167-3129

THE ESSENCE OF PROFESSIONAL BURNOUT

Abstract. The article is devoted to revealing the essence of professional burnout of the individual. It is determined that socio-political and socio-economic changes put forward new working conditions, which undoubtedly affects the psychological and somatic state of the individual. Emotional burnout syndrome is a form of occupational illness that not only destroys a person's professional activity, but also causes the emergence of psychosomatic diseases. The greatest danger of professional burnout syndrome is that it develops almost imperceptibly and if its first signs are ignored, then satisfaction with professional activity will decrease every day, familiar work tasks that were usually performed with ease will become difficult, achieved results will be devalued, colleagues will begin to cause irritation, somatic condition will worsen every day, which will lead to loss of working capacity. Professional burnout does not depend linearly on such professional factors as experience, age and external effectiveness of professional activity. The syndrome of professional burnout can develop not only in people of socially oriented professions, but also in representatives of other professional groups in cases where a high degree of responsibility for the work performed comes to the fore, unequal emotional tension at work mainly in the "person-person" system and other factors. At the same time, professional burnout of the personality is an individual process, the cause of which is a combination of subjective and objective factors that depend not only on the personal qualities of a person but also on the individual system of professional development and social factors.

It has been found that professional burnout is a process that develops against the background of chronic stress and leads to the depletion of the emotional, energetic and creative resources of a person who works, in close interpersonal interaction, in an emotionally tense atmosphere. The signs and symptoms of professional burnout are given. It has been established that in order to overcome the slightest manifestations of professional burnout, certain measures are necessary: to limit the effects of stress factors, to increase professional motivation, to balance the

balance between the efforts expended, material and moral rewards. To overcome professional burnout, it is better to use breaks at work, to expand the circle of communication beyond the professional, to maintain good physical shape, to change types of activity.

Keywords: burnout, burnout syndrome, professional burnout, signs, symptoms, causes.

Постановка проблеми. Одна з найактуальніших проблем сьогоднішніх реалій – проблема професійного вигорання. В результаті соціально-політичних і соціально-економічних змін спричиняються нові умови праці, що, безперечно, має вплив на психологічний і соматичний стан людини. Синдром емоційного вигорання – форма професійної хвороби, котра не лише перешкоджає професійній діяльності особистості, а також обумовлює утворення психосоматичних захворювань. Зазнали змін також морально-духовні ціннісні орієнтири та потреби й запити особистості. У нинішніх обставинах суспільства зростають умови щодо кваліфікації персоналу, ефективності їхньої професійної діяльності. Діяльність – вкрай значуща для розвитку людини як повноцінного члена соціуму. Професійна діяльність будь-якого виду в психологічному аспекті відображається на особистості людини, обумовлюючи її видозміну. Подібним змінам властиві наслідки як позитивного, так і негативного характеру. Позитивним вважається утворення професіонала високого класу, а негативним є професійне вигорання. Емоційне благополуччя спеціаліста – один з головних чинників професійного життя, а повноцінне психічне здоров'я вважається значущою передумовою професійної діяльності. Професійне вигорання – складне багатоаспектне явище, і на сучасному етапі немає однозначного осмислення його сутності. Осмислення сутності професійного вигорання, його структури й стадій – надзвичайно суперечливі. Це спричинено різного роду підходами щодо його формулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як О. Вовк, Т. Зайчикова, Л. Карамушка, О. Ковальчук, Т. Колтунович, С. Максименко, С. Мащак, О. Мірошниченко, Н. Назарук, І. Олійник, А. Удовенко, Г. Федосова, О. Філатова, О. Філь, О. Хайрулін, О. Якимчук, Л. Ярощук та іншими.

Мета статті – розкриття сутності професійного вигорання особистості.

Виклад основного матеріалу. Термін "професійне вигорання" був запропонований психіатром зі США Г. Фрейденбергом (1974 р.), щоб охарактеризувати психологічний стан здорових людей, котрі знаходяться в інтенсивній та тісній комунікації з клієнтами в емоційно напруженому середовищі під час забезпечення професіональної допомоги. Пізніше проблему професійного вигорання більш детально розглядала К. Маслач. Стаття науковиці, яку було опубліковано у журналі "Human Behavior", стала доволі загальновідомою й викликала інтерес у багатьох людей абсолютно

різних професій. Впродовж десятиріччя проблема вигорання посилювалася, й коли на початку мовилося про формулювання проблем тільки персоналу галузі медицини, то наступні дослідження в згаданій сфері поширювалися на більш широкі групи професіоналів.

Американська психологиня К. Маслач вивчає професійне вигорання як синдром емоційного та фізичного виснаження. Професорка зазначає, що професійне вигорання – це емоційне виснаження, яке розвивається на тлі сильного хронічного стресу в роботі. Виявляється повною втратою інтересу до професійної діяльності і відчуттям безглуздості подальшого розвитку, відсутністю сил і бажання займатися діяльністю, яка нещодавно була по-справжньому цікавою. Ознаки цього синдрому виявляються тоді, коли здібностей людини недостатньо для вимог робочого середовища. [1]. В результаті цього синдрому залишається багато наслідків у соціальному, фізичному й психологічному житті особистостей й можливе призведення до погіршення якості допомоги, яка надається, звільнення з роботи, прогулів на роботі.

Перші публікації щодо проблеми «вигорання» характеризувалися відсутністю емпіричних даних. Відсутність емпіричних даних не дозволяла порівняти результати різних дослідників, внаслідок чого багато критиків вказували на необхідність відмовитися від цього поняття взагалі. Відсутність систематичних досліджень вигорання пояснювалася тим, що практики виявилися зацікавленішими в цій проблемі більше, ніж академічні психологи. Стикаючись з вигоранням щодня, практики мали більш різностороннє уявлення про цей феномен. У 80-х рр. XX ст. настав період конструктивного, цілеспрямованого експериментального дослідження вигорання. Різноманітні наукові ідеї доповнювалися науковими методами дослідження. Дослідникам розробка стандартизованих вимірів вигорання дала більш точні визначення та методичні інструменти. У результаті збільшилася кількість публікацій щодо феномену вигорання і його почали вивчати в багатьох країнах світу [2].

Професійне вигорання сьогодні – досить розповсюджене дисфункційно-особистісне явище, котрим уражені головним чином представники людино-знавчих професій унаслідок постійних надмірних вимог, що ставляться діловим довкіллям до їхніх ресурсів, здібностей, характеру, персональної компетентності. Не витримуючи повсякденного психологічного тиску, особистість не просто регресує у своєму професійному розвитку, а й стає нездатною бути достатньо вмотивованою та задіяною до конструктивної роботи в групі, організації, у взаємостосунках з іншими людьми. Тому виникнення синдрому вигорання – це завжди така деформація психологічної організації внутрішнього світу людини, що унеможливлює як її продуктивну трудову діяльність, так і самореалізацію, задоволення життям, психічне здоров'я. До набору симптомів професійного вигорання, як відомо з наукових джерел, належать апатійність до процесу й результатів праці, низькі рівні трудової моралі та внутрішньої культури працівника, часта зміна ним місця

роботи, явне зниження виробничої продуктивності, зловживання алкоголем і/або наркотиками, подружні та сімейні конфлікти, цинічне ставлення до навколишніх і суспільного життя в цілому, збільшення вагомості душевних розладів та ін. [3].

У психологічній літературі проблема професійного вигорання розглядається у межах трьох основних напрямів: що це явище є виявом синдрому хронічної втоми, стану фізичного, психічного, емоційного виснаження, який є наслідком тривалого перебування в емоційно перевантажених ситуаціях спілкування; професійне вигорання – це двовимірна модель, що складається з емоційного виснаження та деперсоналізації; трикомпонентна система, що охоплює емоційне виснаження, деперсоналізацію; редукцію особистісних прагнень. Синтезуючи загальновідомі наукові підходи, вважаємо, що професійне вигорання – це синдром емоційного, розумового і фізичного виснаження через тривале емоційне навантаження. Його негативними проявами є депресивні стани, почуття втоми, спустошеність, негативна професійна установка, небажання передбачати позитивні результати у власному житті та професії. Як соціально-психологічний феномен, синдром професійного вигорання є стереотипом емоційної, а частіше всієї професійної поведінки. Частково вигорання – це функціональний стереотип, оскільки дозволяє особистості дозувати і економно використовувати енергетичні ресурси, а з іншого – це дизфункціональний наслідок вигорання, який негативно впливає на виконання професійних ролей, професійну діяльність, психічне здоров'я та психологічне благополуччя особистості [4].

Більшість дослідників пов'язують феномен професійного вигорання з професійним стресом або дезадаптацією до умов діяльності й визнаючи це провідним фактором професійних ризиків. Але дана концепція, на жаль, ігнорує той факт, що в рамках однієї й тієї ж діяльності, однакових стрес-факторів та умов у фахівців спостерігається різний рівень успішності, адаптації та емоційного благополуччя. Проблема досліджень, заснованих на теорії стресу не дає можливості вийти за рамки зовнішніх факторів і виявити всі психологічні механізми вигорання. Сучасні дослідження сфокусовані в основному на способах подолання стресу, психологічних особливостях, що сприяють подоланню стресу та рівнях психологічної адаптації. Найбільш частий синонім професійного вигорання – емоційне вигорання, оскільки багатьма авторами даний синдром розглядається переважно з емоційної точки зору. Дослідники визначають синдром вигорання негативним процесом, що розвивається на тлі хронічного стресу й веде до виснаження емоційно-енергетичних ресурсів працюючої людини. Цей підхід характеризується високою термінологічною точністю і психологічною змістовністю, що дозволяє вирішити безліч протиріч [5].

Феномен «професійне вигорання» І. Олійник визначає як деструктивні зміни особистості, що виникають, розвиваються та проявляються в процесі її

професіоналізації як комплекс негативних симптомів, які мають стадіальний характер і виявляються в емоційному виснаженні, деперсоналізації й редукції професійних досягнень і призводять до зниження ефективності професійної діяльності й порушення суб'єкт-суб'єктної взаємодії [6].

Т. Зайчикова, Т. Грубі, Л. Карамушка розглядають професійне вигорання як наслідок некерованого стресу, психофізіологічну реакцію, зумовлену частковими або надмірними зусиллями, спрямованими на задоволення трудових потреб, яка супроводжується психологічним, емоційним, інколи фізичним відходом від активності у відповідь на надмірний стрес [7].

Враховуючи, що вигорання є серйозною психологічною, медичною, соціальною та економічною проблемою, дослідження вигорання набуває комплексного, міждисциплінарного характеру. Наприклад, вигорання є предметом клінічної психології, що вивчає ті негативні ефекти, які чинить вигорання на самопочуття професіоналів, на їх фізичне та психічне здоров'я. У соціальній психології вивчення вигорання здійснюються в контексті психологічних механізмів міжособових відносин між людьми. Вигорання є також предметом дослідження в організаційній психології, психології праці, психології професійного становлення особистості в контексті вивчення своєрідності професійного шляху особистості [8]. У сучасних дослідженнях наголошується, що вигорання виникає у фахівця в контексті роботи і має негативні наслідки як для нього самого, так і для організації в цілому, психічного благополуччя всіх тих, з ким він взаємодіє в процесі професійної діяльності (клієнтів, учнів, пацієнтів, колег). Подальше вивчення даного феномену важливе для: дослідження закономірностей і механізмів професійного становлення механізмів професійної адаптації; виявлення зв'язку між професійним стресом і соматичними розладами, та встановлення характеру цього зв'язку тощо [9].

Синдром професійного вигорання особистості найбільш яскраво помітний у професії системи «людина – людина» через те, що в цій системі люди постійно проявляють комунікативну компетентність, спілкуються із численною кількістю людей за день, відповідальні. Усі пережиті емоції за день несуть небезпеку тяжких переживань, що можуть проявитися в стресі, негативних емоціях. Розвиток професійного вигорання – накопичення негативних емоцій, зростання напруги в спілкуванні з колегами, родиною та друзями, починають з'являтися розлади сну, а як наслідок – немає сил працювати. Основною складовою вигорання є емоційне виснаження: відчувається спустошення, втома породжується власною роботою. Проявляється байдужістю або емоційною перенасиченістю. Психологи вважають, що професійне вигорання краще розглядати, як один із процесів професійної кризи, яка пов'язана з трудовою діяльністю та порушенням взаємин особистості [10].

Складовими професійного вигорання є: емоційне виснаження, пов'язане з почуттям емоційного спустошення і втоми, яке виникає при надлишковому

робочому навантаженні, коли емоційні ресурси особистості вчителя є вичерпаними; деперсоналізація – тенденція розвивати негативне ставлення до особистості; редукція професійних досягнень, що виявляється в переживанні некомпетентності та неуспішності своєї діяльності [11].

К. Чернісс визначив синдром емоційного «вигорання» як втрату мотивації в професійній діяльності у відповідь на надмірні зобов'язання та незадоволеність, психологічне та емоційне виснаження. Заслуговує на увагу думка, за якою професійне вигорання слід поділяти на конструктивне та дисфункціональне, внаслідок якого «вигорання» негативно позначається на виконанні професійної діяльності та відносинах з колегами та призводить до професійної деформації особистості [12].

Розвитку синдрому «професійного вигорання» передує період підвищеної активності, коли фахівець повністю занурений у роботу, забуває про власні потреби; потім наступає перша ознака – емоційне виснаження. Емоційне виснаження виражається у емоційному перенапруженні, у відчутті спустошеності, вичерпаності, у відчутті втоми, що не минає після нічного сну. Після періоду відпочинку (вихідні, відпустка) такі прояви зменшуються, проте після повернення в колишню робочу ситуацію поновлюються. Фахівець відчуває, що більше не може віддаватися роботі, як раніше. Безперервне або прогресуюче порушення рівноваги неминуче призводить до «професійного вигорання». «Вигорання» є не просто результатом стресу, а наслідком некерованого стресу, кінцевим результатом сукупності факторів оточення, в якому людина працює, отриманої освіти, характеристик установи та особистісних моментів. Серйозними проявами «професійного вигорання» є поведінкові зміни і неготовність до змін у власній поведінці відповідно до ситуаційних вимог. Менеджер або працівник, який відчуває на собі дію синдрому «професійного вигорання», може намагатися подолати ситуацію, уникаючи співробітників, фізично і подумки дистанціюючись від них. Уникнення та дистанціювання можуть проявлятися багатьма шляхами. Наприклад, працівник часто буває відсутній на роботі. Він може спілкуватися безособовим способом з колегами, зменшувати власну залученість до контактів з ними, зрештою стає депресивним і починає сприймати ситуацію як «безнадійну». Він може залишити свою посаду чи взагалі змінити професію [13].

Таким чином, професійним вигоранням особистості є соціально-психологічне явище, яке спричинене фізичним, розумовим, а також емоційним виснаженням, що найчастіше обумовлює розвиток негативної самооцінки, недбале відношення до професійної діяльності. Це наслідок негативного впливу професійної діяльності на поведінку й мислення, руйнування її психологічної будови, що спричиняє скорочення кола інтересів й запитів.

Уважаємо за необхідне на основі аналізу наукової літератури виокремити основні ознаки професійного вигорання як специфічного різновиду професійних деструкцій:

– пов'язане з емоційним виснаженням особистості, під яким розуміється почуття емоційного спустошення й утоми, викликаної власне діяльністю;

– призводить до особливих форм деперсоналізації особистості, що проявляються в цинічному ставленні до діяльності та його суб'єктів;

– супроводжується редукцією й недооціненням фахівцем своїх професійних досягнень, що пов'язано з виникненням почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, акцентуванням уваги на невдачах;

– є суто професійним явищем, тобто фіксується і проявляється у специфічних умовах професійної діяльності й розвитку;

– здійснює негативний вплив на всі сторони особистості та її поведінку, знижуючи, в кінцевому підсумку, ефективність професійної діяльності й задоволеність діяльністю;

– є незворотнім – його неможливо повністю подолати в ході спеціальних форм впливу, можна лише загальмувати розвиток;

– є регресом професійного розвитку, оскільки зачіпає особистість загалом, руйнує її і здійснює негативний вплив на ефективність професійної діяльності;

– не обмежений лише однією професійною сферою, а виявляється й у непрофесійному житті;

– усвідомлюється суб'єктом – виявляється у прагненні змінити роботу й у реалізації цього прагнення;

– здійснює суттєвий вплив на основні параметри професійної діяльності та професійної ідентичності;

– може з'явитися на початку професійного становлення як результат невідповідності між вимогами професії та домаганнями особистості [14].

Слід сконцентрувати увагу на низці проблем, які здатні сприяти вигоранню чи збільшують його розвиток, котра має зв'язок із обставинами на роботі. Притаманний чинник для випадку вигорання – перевантаження. Ще одним значущим в згаданому розрізі нюансом ситуації на роботі вважається змога впливати на процес роботи й ухвалення рішень, що мають відношення до працівника. Коли в особистості наявне відчуття, що вона не має змоги щось змінювати у власній роботі, що від неї нічого не залежить, що її точка зору не відіграє ролі й тощо, вірогідність розвитку професійного вигорання зростає. Рольова невизначеність, в аспекті невиразного визначення прав й обов'язків, змог особистості, та рольова конфліктність, як суперечності різних ролей, теж можуть сприяти професійному стресу й професійному вигоранню. Однак певні вчені переконані, що якраз індивідуально-психологічні ознаки значно впливають на вигорання, не лише у порівнянні із соціально-демографічними особливостями, а й із чинниками робочої атмосфери.

Симптоми професійного вигорання, умовно можна розділити на кілька груп:

1) психофізичні:

– синдром хронічної втоми;

– емоційне та фізичне виснаження;

– зниження сприйнятливості до змін факторів зовнішнього середовища;
– астенія;
– часті безпричинні головні болі або розлади шлунково-кишкового тракту;
– різка зміна ваги (як зниження, так і підвищення);
– гіперсонмія або нарколепсія;
– порушення дихання;
– зниження сенсорної чутливості.
2) соціально-психологічні;
– зниження емоційного тонусу, почуття пригніченості;
– підвищена дратівливість;
– спалах невмотивованого гніву, відмова від спілкування;
– безпричинне переживання негативних емоцій (в тому числі почуття підозрілості, сорому, провини, образи);
– підвищена тривожність;
– гіпервідповідальність;
– загальна негативна установка на життєві й професійні перспективи.
3) поведінкові:
– невиконання важливих, пріоритетних завдань;
– затримка на дрібних деталях;
– почуття марності;
– зниження ентузіазму по відношенню до роботи;
– дистанційованість від співробітників і клієнтів (пацієнтів);
– зловживання алкоголем, наркотиками [15].

Виділяють кілька категорій працівників, які становлять основну групу ризику професійного вигорання. Це фахівці, чий розпорядок дня полягає у спілкуванні з людьми: вчителі, лікарі та медсестри, менеджери по роботі з клієнтами, журналісти, рекрутери, PR-менеджери. Постійне спілкування з великою кількістю різних людей призводить до емоційного стресу, що сприяє виникненню професійного вигорання. До групи ризику також входять працівники, які вирішують різні складні завдання у повсякденній та оперативній роботі, постійно зазнаючи тиску термінів. Це насамперед керівники різного рівня. При цьому, що вищий рівень відповідальності, то більша ймовірність вигорання. Висока ймовірність ризику існує у перфекціоністів. Прагнення завжди і скрізь досягати найкращого результату потребує значних зусиль, які організм важко витримує [16].

З метою подолання найменших виявів професійного вигорання особистості потрібна реалізація відповідних заходів, а саме обмеження впливу факторів стресу, збільшення професійної мотивації, вирівнювання балансу між витраченими зусиллями, матеріальним і моральним заохоченням. Щоб подолати професійне вигорання, краще застосовувати перерви під час роботи, збільшувати коло комунікації за рамки професійної, підтримувати хорошу фізичну форму, здійснювати зміну видів діяльності.

Висновки. Отже, розгляд психологічних джерел українських та іноземних науковців вказує на те, що професійне вигорання – складне багатоаспектне явище та наразі продовжує залишатися дискусійним питанням стосовно нозологічної приналежності згаданого явища. Здійснивши аналіз літератури щодо питань професійного вигорання, вивчивши іноземні й вітчизняні праці щодо розгляду згаданого явища, головні ознаки й фактори, можна дійти висновку, що професійним вигоранням є процес, розвиток якого відбувається в умовах постійного стресу та спричиняє виснаження емоційно-енергетичного й творчого потенціалу особистості, котрі провадить діяльність, у тісній міжособистісній взаємодії, в емоційно напруженому середовищі. Змога розвитку синдрому вигорання на будь-якій стадії професійної діяльності особи вказує на потребу напрацювання психопрофілактичних заходів, котрі зменшували б ризик вигорання й усували його наслідки негативного характеру.

Професійне вигорання не залежить безпосередньо від таких професійних чинників, як стаж, вік та ефективність професійної діяльності в зовнішньому аспекті. Крім того, синдром професійного вигорання здатний утворитися не тільки в тих людей, які мають соціально орієнтовані професії, а також в представників решти професійних категорій у тих ситуаціях, за яких на першому плані опиняється значний рівень відповідальності за здійснювану діяльність. До того ж професійне вигорання може розвиватися у людей, які опиняються під нерівноемоційною напругою на роботі, в основному у системі «людина – людина» та не можуть її відповідно компенсувати. Хронічна напруга й стрес теж вважаються передумовами професійного вигорання. У той же час професійне вигорання особи є індивідуальним процесом, причина котрого – синтез суб'єктивних й об'єктивних факторів, що залежать не лише від особистісних якостей особи, а й від персональної системи професійного розвитку, а також від чинників соціального характеру.

Література:

1. Maslach C., Jackson S. The measurent of experienced burnout. *Jornal of occupational behavior.* 1981. Vol. 2. P. 26-34.

2. Вовк О. Особливості синдрому професійного вигорання в працівників сфери інформаційних технологій. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2019. №1 (2). С. 3-26.

3. Хайрулін О.М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

4. Мащак С.О. Професійне вигорання особистості як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012. Вип. 2(1). С. 444-452.

5. Якимчук О. психологічні особливості професійного вигорання особистості. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2012. Випуск 16 (61). С. 110-119.

6. Олійник І.В. Причини виникнення та профілактика синдрому професійного вигорання у педагогів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля.* 2017. № 1 (13). С. 118-125.

7. Карамушка Л.М., Зайчикова Т.В., Ковальчук О.С., Федосова Г.Л., Філатова О.Ф., Філь О.А. Дослідження синдрому "професійного вигорання" у вчителів. Київ: Міленіум. 2004. 24 с.

8. Назарук Н. «Згорання» та професійна деформація особистості: порівняльний аналіз. Зб. наукових праць: філософія, соціологія, психологія. 2004. Вип. 9. С. 186-194.

9. Вовк О. Особливості синдрому професійного вигорання в працівників сфери інформаційних технологій. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2019. №1 (2). С. 3-26.

10. Ярощук Л., Удовенко А. Професійне вигорання особистості. URL: https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Materialy_konferentsii_2020.pdf#page=332.

11. Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P. Job burnout. *Annual review of psychology.* 2001. Vol.52. P. 397-422

12. Cherniss C. Long-term consequences of burnout: an exploratory study. *Jornal of organizational behavior,* 1992. Vol. 13(1). P. 1-11

13. Мірошниченко О.А. Профілактика синдрому «професійного вигорання» у працюючих в екстремальних умовах: Навчально-методичний посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 156 с.

14. Колтунович Т.А. Психологічні умови корекції професійного вигорання у вихователів дитячих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ, 2016. 352 с.

15. Якимчук О. П особливості професійного вигорання особистості. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2012. Випуск 16 (61). С. 110-119.

16. Максименко С. Д. Синдром "професійного вигорання" та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посіб. для студ. вищ. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти. Київ : Міленіум, 2004. 264 с.

References:

1. Maslach, C., & Jackson, S. (1981). The measurent of experienced burnout. *Jornal of occupational behavior, 2,* 26-34 [in English].

2. Vovk, O. (2019). Osoblyvosti syndromu profesiinoho vyhorannia v pratsivnykiv sfery informatsiinykh tekhnolohii [Peculiarities of professional burnout syndrome in information technology workers]. *Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykholohichne zdorovia – Modern medicine, pharmacy and psychological health, 1 (2),* 3-26 [in Ukrainian].

3. Khairulin, O.M. (2015). *Psykholohiia profesiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv [Psychology of professional burnout of military personnel]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

4. Mashchak, S.O. (2012). Profesiine vyhorannia osobystosti yak sotsialno-psykholohichna problema [Professional burnout as a social and psychological problem]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs, 2(1),* 444-452 [in Ukrainian].

5. Yakymchuk, O. (2012). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho vyhorannia osobystosti [Psychological features of professional burnout]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova – Scientific Journal of the National Polytechnic University named after M.P. Dragomanov, 16 (61),* 110-119 [in Ukrainian].

6. Oliinyk, I.V. (2017). Prychyny vynyknennia ta profilaktyka syndromu profesiinoho vyhorannia u pedahohiv [Causes and prevention of burnout syndrome in teachers]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia – Bulletin of the Alfred Nobel University, 1 (13),* 118-125 [in Ukrainian].

7. Karamushka, L.M., Zaichykova, T.V., Kovalchuk, O.S., Fedosova, H.L., Filatova, O.F., & Fil, O.A. (20045). *Doslidzhennia syndromu "profesiinoho vyhorannia" u vchyteliv [Research on the "burnout" syndrome in teachers]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

8. Nazaruk, N. (2004). «Zghorannia» ta profesiina deformatsiia osobystosti: porivnialnyi analiz ["Burnout" and professional deformation of the personality: a comparative analysis]. *Zb. naukovykh prats: filosofiia, sotsiolohiia, psykholohiia – Collection of scientific works: philosophy, sociology, psychology, 9*, 186-194 [in Ukrainian].

9. Vovk, O. (2019). Osoblyvosti syndromu profesiinoho vyhorannia v pratsivnykiv sfery informatsiinykh tekhnolohii [Peculiarities of professional burnout syndrome in information technology workers]. *Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykholohichne zdorovia – Modern medicine, pharmacy and psychological health, 1 (2)*, 3-26 [in Ukrainian].

10. Yaroshchuk, L., & Udovenko, A. Profesiine vyhorannia osobystosti [Professional burnout of the personality]. Retrieved from https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Materialy_konferentsii_2020.pdf#page=332 [in Ukrainian].

11. Maslach, C., Schaufeli, W.B., & Leiter, M.P. (2001). Job burnout. *Annual review of psychology, 52*, 397-422 [in English].

12. Cherniss, C. (1992). Long-term consequences of burnout: an exploratory study. *Jornal of organizational behavior, 13(1)*, 1-11 [in English].

13. Miroshnychenko, O.A. (2015). *Profilaktyka syndromu «profesiinoho vyhorannia» u pratsiuiuchykh v ekstremalnykh umovakh [Prevention of the syndrome of "professional burnout" in workers in extreme conditions]*. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].

14. Koltunovych, T.A. (2016). Psykholohichni umovy korektsii profesiinoho vyhorannia u vykhovateliv dytiachykh navchalnykh zakladiv [Psychological conditions for the correction of professional burnout in educators of children's educational institutions]. *Candidate's thesis.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

15. Yakymchuk, O. (2012). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho vyhorannia osobystosti [Psychological features of professional burnout]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova – Scientific Journal of the National Polytechnic University named after M.P. Dragomanov, 16 (61)*, 110-119 [in Ukrainian].

16. Maksymenko, S.D. (2004). *Syndrom "profesiinoho vyhorannia" ta profesiina kariera pratsivnykiv osvitnikh orhanizatsii: henderni aspekty [The syndrome of "professional burnout" and the professional career of employees of educational organizations: gender aspects]*. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

УДК 159.944.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1611-1621

Митус Володимир Іванович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0002-1268-6831

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНИХ ЗВО ДО РОЗВ'ЯЗКУ НОВИХ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю психологічних аспектів формування готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни. Встановлено, що професійною підготовкою студентів медичних ЗВО вважається довготривалий процес його формування не тільки як спеціаліста, а й як особистості з особистісним спрямуванням на особистісно-професійне самовдосконалення впродовж життя. На тлі ринкової економіки, коли забезпечення медичних послуг являється професійною конкуренцією та визначаються нові вимоги щодо особистості лікаря, посилюється необхідність в активізації його мовленнєвої культури. На сучасному етапі соціумом висуваються значні вимоги до випускників ЗВО, з-поміж котрих вагому роль відіграють професіоналізм, соціальна активність і творчий підхід до реалізації трудових завдань і розв'язку нових професійних завдань.

Встановлено, що ступінь сформованості професійної готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни перебуває в прямій залежності від педагогічних обставин їхньої навчально-пізнавальної активності у закладах вищої медичної освіти, через це значущим вважається те, щоб налагодження освітнього процесу було узгоджене з темпом особистісного й професійного зростання кожного студента. Як підсумок зауважується, що вагомим фактором гарантування професійної готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни є використання щодо налагодження освітнього процесу студентоцентрованого підходу, який чинить значний вплив на особистісний розвиток студентів, а також їхню професійну ідентифікацію. Студентоцентрований підхід визначає розуміння студентами вагомого значення навчальної програми, психологічних умінь та потенціалу як головного інструмента професійної співдії в перспективі, способу самовираження у фаховому контексті, вирішення професійних завдань. Потреба професійної підготовки до майбутньої трудової діяльності й соціальна функція професійної обізнаності є ключовим фактором гарантування результативності навчально-пізнавальної діяльності майбутніх спеціалістів у сфері охорони здоров’я.

Ключові слова: професійна підготовка, професійна готовність, формування готовності, медичні ЗВО, студентоцентрований підхід.

Mytus Volodymyr Ivanovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0002-1268-6831

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FORMING THE READINESS OF MEDICAL STUDENTS TO SOLVE NEW PROFESSIONAL TASKS IN WAR CONDITIONS

Abstract. The article is devoted to revealing the psychological aspects of the formation of readiness of students of medical higher educational institutions to solve new professional tasks in war conditions. It is determined that the professional training of students of medical higher educational institutions is a long process of their formation not only as a specialist, but also as a person with a personal orientation to personal and professional self-improvement throughout life. In the conditions of a market economy, when the provision of medical services becomes a professional competition and new requirements are put forward to the personality of a doctor, the need to activate his speech culture is growing. Modern society places high demands on graduates of higher educational institutions, among which professionalism, social activity and a creative approach to the performance of work tasks and the solution of new professional tasks occupy an important place.

It was found that the level of formation of professional readiness of medical students of higher educational institutions to solve new professional tasks in war conditions directly depends on the pedagogical conditions of their educational and cognitive activity in higher medical education institutions, therefore it is important that the organization of the educational process is consistent with the dynamics of the personal and professional development of each student. As a conclusion, it is noted that an important factor in ensuring the professional readiness of medical students of higher educational institutions to solve new professional tasks in war conditions is the application of a student-centered approach to the organization of the educational process, which significantly affects the personal development of students and their professional identification. The student-centered approach determines the awareness by students of the important role of mastering the curriculum, psychological skills and abilities as the main tool of future professional interaction, a way of professional self-expression, and solving professional tasks. The need for professional training for future work and the social function of professional awareness are fundamental factors in ensuring the effectiveness of educational and cognitive activities of future health care professionals.

Keywords: professional training, professional readiness, readiness formation, medical higher education institutions, student-centered approach.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування системи охорони здоров'я в Україні, обумовлені євроінтеграційними намаганнями громадян, роблять актуальною потребу новітніх змін в професійній підготовці майбутніх лікарів, від фахової підготовки котрих прямо залежить вдале функціонування медицини XXI сторіччя. Оновлення вітчизняної вищої медичної освіти, логічно, потребує практичних дій, щоб стати відповідною стандартам фахової підготовки українських лікарів західноєвропейським критеріям професійної готовності медика. Питання формування освіти студентів окреслено у Доповіді Міжнародної комісії з освіти ЮНЕСКО для двадцять першого сторіччя, де особливу увагу зосереджено на потребі зростання якості професійної підготовки майбутніх спеціалістів. В контексті інтенсивного інформаційно-комунікаційного прогресу людства Комісія спрямовує сучасне суспільство на диверсифікацію освіти й певних програм підготовки спеціалістів, виникнення нових форм навчання та професійних знань. Таким чином, реформування системи охорони здоров'я в Україні на сучасному етапі роблять актуальною потребу інноваційних змін в професійній підготовці майбутніх лікарів, від фахової готовності котрих прямо залежить вдале функціонування медицини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як І. Вітенко, В. Галузяк, С. Гаркуша, А. Зельницький, О. Ігнатюк, Н. Кобзар, О. Отич, Ю. Пелех, О. Полетай, Т. Садова, Л. Семенець, О. Скоробагата, Л. Супрун, С. Тихолаз, М. Філоненко та іншими. Спеціалісти в секторі організації медичної освіти заявляють, що рівень наукової аргументації проблеми утворення професійної готовності студентів медичних ЗВО невідповідні ступеню актуальності згаданої проблеми, її теоретичної та практичної важливості. Недостатнім чином розкрита теоретико-методична основа формування професійної готовності майбутніх лікарів до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни, що і визначило тему нашого наукового дослідження.

Мета статті – розкриття психологічних аспектів формування готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Наслідок професійної підготовки – це готовність. Готовність особи до діяльності визначено об'єктом дослідження в кінці XIX сторіччя.

У теперішній час існують різні підходи до визначення поняття "готовність". Зокрема О. Отич зазначає, що готовність є результатом і показником якості підготовки і реалізується та перевіряється у діяльності [1].

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях активно вивчаються проблеми професійної підготовки фахівців різних галузей, передусім педагогічної. Водночас певні аспекти професійного становлення медиків та формування їх готовності до виконання професійних обов'язків також стали

предметом окремих наукових досліджень. Проблема формування ціннісного ставлення до професіоналізму відображена в працях М. Дьоміної; формування професійної спрямованості учнів на медичну професію – Р.В. Іваненко та Ю.Є. Кьюшиної. У наукових працях І.С. Вітенка, О.В. Денисової, Б.І. Ороховського, Б.А. Ясько та ін. професійна готовність розглядається в контексті аналізу особистісно-професійного становлення лікаря [2].

А. Зельницький зазначає, що професійна готовність ґрунтується на принципах структурної і змістової цілісності, діагностичної цілеспрямованості, логічної завершеності, вимірюваності, системності та керованості. Під цілями розуміється ідеальна модель бажаного результату у формуванні особистості, до якого прагнуть у процесі спеціально організованої системи послідовної взаємодії тих, хто навчаються, та тих, хто навчає. Ступінь відповідності досягнутого результату цілям освіти, як ідеальної моделі бажаного, виступає показником ефективності освітнього процесу [3].

Ю.В. Пелех готовність розглядає як інтегровану якість особистості, спрямовану на адекватну реакцію щодо можливості ситуативного вирішення універсальних (різнопланових) освітніх завдань із допомогою активізації і застосування набутої у навчально-виховному процесі системи компетенцій, що означені за таких умов диференційно-варіативними видозмінами [4]. Більшість науковців готовність розглядають як первинну й фундаментальну умову успішного виконання будь-якої діяльності, як ступінь мобілізації внутрішніх ресурсів людини з метою найбільш ефективного розв'язання певних завдань. У сучасній психолого-педагогічній літературі поняття "готовність" до виконання діяльності вживається в різних значеннях. Готовність визначається як наявність здібностей (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв); якість особистості (К.К. Платонов); знання про професію та практичні вміння і навички (Л.В. Романенко, В. В. Сєріков) [5].

Н. Кобзар розглядає готовність як психічний стан, інтегративну якість особистості з багатокомпонентною структурою, що є важливим підґрунтям успішного виконання будь-якої діяльності і є ознакою професійної кваліфікації та результатом цілеспрямованої підготовки. Готовність базується на засвоєнні особистістю специфічних знань і вмінь та передбачає формування таких відношень, настанов і якостей особистості, які сприятимуть майбутньому спеціалістові сумлінно розпочати і творчо виконувати професійні обов'язки, завдання й функції [6].

Автори В.М. Галузяк та С.І. Тихолаз у монографії "Розвиток професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів" розкривають сутність і структуру професійної спрямованості майбутніх лікарів та визначають критерії та показники рівнів її сформованості. Вчені проаналізували педагогічні умови та розробили модель педагогічного супроводу розвитку професійної спрямованості, яка забезпечує ціннісне ставлення до медичної діяльності, а таким чином і формує їх готовність до виконання

професійних обов'язків у галузі охорони здоров'я. Основоположне значення у визначенні змісту професійної готовності майбутніх лікарів фахівці відводять специфічним умовам праці та вимогам до особистісних якостей і ціннісних пріоритетів медика. З огляду на те, що лікувальна справа належить до професій суб'єктно-суб'єктного типу, а діяльність лікаря відбувається в умовах підвищеної соціально-психологічної напруженості, медична професія вимагає високих інтелектуальних і стійких психоемоційних якостей. Умови праці лікарів пов'язані з великими емоційними перевантаженнями, систематичними стресовими ситуаціями, зумовленими екстреною необхідністю приймати оперативні рішення без повної інформації, інтенсивністю та великою кількістю міжособистісних контактів. Складність професійних завдань і обов'язків лікаря зумовлюють високий рівень вимог до його професійної готовності [7].

Дещо по-іншому визначає це поняття О. Ігнатюк, який наголошує на тому, що готовність – це стан мобілізації психологічних і психофізіологічних систем людини, які забезпечують виконання певної діяльності. Дослідником виокремлено декілька аспектів готовності до діяльності, а саме: операційний – володіння певним набором способів дії, знань, умінь та навичок, а також можливості набуття нового досвіду в межах певної діяльності; мотиваційний – система спонукальних якостей щодо певної діяльності (мотиви пізнання, досягнення самореалізації тощо); соціально-психологічний – рівень зрілості комунікативної сфери особистості, вміння здійснювати колективну розподілену діяльність, підтримувати стосунки в колективі, уникати деструктивних конфліктів тощо; психофізіологічний – готовність систем організму діяти в цьому напрямі. Кожний стан готовності до діяльності, на думку автора, визначається поєднанням різних чинників, які визначають рівні готовності [8].

Формування готовності до діяльності визначає логічність взаємопов'язаних механізмів та дій, зокрема розуміння власних потреб, запитів соціуму; осмислення мети реалізації завдань; розуміння та оцінювання обставин, в котрих відбуватимуться майбутні події; передбачення вияву власних інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів. Психологи зауважують на тому, що готовність прямо пов'язана із утворенням, розвитком та покращенням психічних процесів, станів, якостей людини, що потрібні для вдалої діяльності. В той же час вчені наголошують, що готовність як умова діяльності будь-якого виду вважається в той же час і її результатом.

Одна з характерних ознак професійної підготовки майбутніх лікарів – утворення готовності на професійному рівні взаємодіяти з навколишніми (пацієнтами, їхньою ріднею, колегами, медичними працівниками та ін.), що визначає потребу засвоєння ними необхідних в наступній професійній діяльності комунікативних умінь. До таких ключових комунікативних умінь лікаря М. Філоненко віднесено такі: уміння вести бесіду з пацієнтом, урахувати індивідуальні психологічні особливості пацієнтів, керувати своїм

психічним станом, переборювати психологічні бар'єри, виявляти співчуття, проникати у внутрішній світ пацієнта, вислухати й дати пораду, аналізувати всі компоненти своєї діяльності [9].

Формування готовності до діяльності починається з мотиваційної сфери – постановки мети на основі потреб та цілей або усвідомлення людиною окресленого перед нею завдання. Наступним є розробка плану, моделей, схем подальшої дії. Потім людина приступає до втілення готовності, застосовує певні засоби та прийоми діяльності, порівнює хід роботи, що виконується та проміжні отримані результати з окресленою метою, вносить корективи [10].

Результати аналізу літератури дозволяють стверджувати, що вчені порізному визначають і структуру професійної готовності фахівця: одні з них компонентами готовності називають ставлення особистості до діяльності (Н. Горбач, Н.В. Кичук, А.Ф. Линенко); інші виокремлюють такі складові, як мотиваційний, змістовий, процесуальний, організаторський (Н.В. Кузьміна, Л.Ф. Спірін, В.О. Сластьонін, О.І. Щербаков та ін.); мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий компоненти (В.О. Моляко, Є.І. Машбиць, О.К. Тихомиров). А. Линенко конкретизувала компоненти професійної готовності за такими ознаками: емоційнозацікавлені позитивні ставлення до суб'єкта (учня), об'єкта (педагогічного процесу) та способу діяльності (виховання ти навчання); знання про структуру особистості, її вікові зміни, цілі та способи педагогічного впливу в процесі її формування та розвитку; педагогічні вміння щодо організації та здійснення навчального і виховного впливу на особистість, яка формується; прагнення спілкуватися з дітьми, передавати їм свої знання відповідно до змісту і способів досягнення соціально значущих цілей. Прийнято вважати, що компонентами готовності особистості до діяльності є ставлення до діяльності або настанову (для ситуаційної готовності), мотиви, знання про предмет і способи діяльності, навички та вміння їхнього практичного використання. Тому найчастіше виділяють такі компоненти готовності, як мотиваційний, змістовий і операційний [11].

Професійна готовність як особистісна психологічна якість фахівця є необхідною умовою та регулятором діяльності людини під час виконання своїх трудових обов'язків. Аналізуючи сутність цього поняття, вчені дають різні його визначення, розглядаючи як:

1) наявність в особистості певних здібностей (Б. Ананьєв, Н. Левітов, С. Рубінштейн);

2) якісну характеристику особистості (К. Платонов);

3) психологічний стан, суттєву ознаку установи (І. Блажава, Д. Узнадзе);

4) психологічну умову досягнення позитивного результату діяльності (І. Ладанов);

5) комплексну інтегральну характеристику особистості, яка визначається переконаннями, морально-вольовими якостями, стилем поведінки, сформова-

ністю знань про професію та професійно необхідними практичними вміннями та навичками (Р. Романенко; В. Сєріков) [12].

Аналіз досліджень проблеми готовності до майбутньої професійної діяльності дозволяє говорити про те, що готовність до того чи іншого виду діяльності є особистісною якістю, інтегральним вираженням всіх підструктур особистості. Готовність має структурну будову і носить багаторівневий характер. Зокрема, науковці відмічають, що готовність включає в себе в стійкій єдності такі компоненти:

– мотиваційний (позитивне ставлення до професії, інтерес до неї та інші достатньо стійкі професійні мотиви);

– орієнтаційний (знання і уявлення про особливості та умови професійної діяльності, її вимоги до особистості);

– операційний (володіння способами і прийомами професійної діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та ін.);

– вольовий (самоконтроль, вміння керувати діями, з яких складається виконання трудових обов'язків);

– оцінювальний (самооцінка своєї професійної підготовленості і відповідність процесу вирішення професійних задач оптимальним трудовим зразкам). Достатня виразність цих компонентів і їх цілісної єдності – показник високого рівня професійної психологічної готовності спеціаліста до праці, його активності, самостійності, творчості [13].

Подані визначення готовності свідчать про широку розгалуженість цього поняття. Передусім готовність визначається науковцями як цілісне стійке особистісне утворення (І. Вужина, А. Ліненко, Г. Троцко), інтегральне багаторівневе динамічне особистісне утворення (С. Литвиненко), інтегративна якість особистості (І. Гавриш), цілісна система стійких інтегративних особистісних утворень (Т. Жаровцева) тощо [14]. Одна група науковців (Л. Кондрашова, Г. Троцко) у визначенні сутності готовності підкреслюють, що вона включає не лише професійні знання, уміння, навички, а й певні особистісні риси, що забезпечують успішне виконання професійних функцій. Інші автори підкреслюють потенційні можливості готовності в забезпеченні мобілізаційності на включення у професійну діяльність (А. Ліненко), внутрішніх умов для успішного професійного саморозвитку (О. Пехота), високого рівня професійного саморозвитку (Г. Троцко). Крім того, в авторських визначеннях готовність виступає як результатом професійно-педагогічної підготовки (С. Литвиненко), так і умовою та регулятором успішної професійної діяльності (І. Гавриш) [15].

Рівень розвитку професійних якостей медичного працівника, на думку Л. Супрун, складає основу його психологічної готовності до майбутньої практичної діяльності та визначає особливості процесу становлення його професіоналізму. До професійно важливих якостей лікаря дослідниця відно-

сить: особистісні (мобільність, комунікабельність, терпимість, доброзичливість, відвертість, відповідальність, самостійність, активність), суб'єктні (високий рівень емпатії, прояву підтримки, самоконтролю поведінки тощо) та індивідні (емоційна стійкість, стабільність, урівноваженість нервовопсихічних процесів, контроль емоцій) [16].

У результаті проведеного І. Вітенком дослідження практичної діяльності медичних працівників виявлено проблематичні сторони професійної готовності лікарів, оскільки недоліки в роботі медичного персоналу викликані:

– відсутністю знань із психологічних дисциплін (85,9 %);

– негативним ставленням до професійної діяльності або відсутністю інтересу до неї (56,3 %);

– проявом негативних особистісних якостей особистості лікаря (65,4 %);

– пасивністю, пов'язаною з відсутністю внутрішньої позитивної мотивації діяльності (44,7 %);

– недостатнім розумінням сутності впливу психічних станів на виникнення та розвиток соматичних захворювань (51,5 %) [17].

Потрібно зазначити, що ступінь сформованості професійної готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни перебуває в прямій залежності від педагогічних обставин їхньої навчально-пізнавальної активності у закладах вищої медичної освіти, через це значущим вважається те, щоб налагодження освітнього процесу було узгоджене з темпом особистісного й професійного зростання кожного студента. Як педагогічне підґрунтя розвитку професійної готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни встановлюється: особистісно-орієнтована суть освіти; практичне введення у механізм професійної діяльності й комунікації; використання інтерактивних методів активізації навчальної діяльності студентів – майбутніх лікарів; застосування педагогіки партнерства у взаємодії викладача та студента.

Висновки. Отже, значущим фактором гарантування професійної готовності студентів медичних ЗВО до розв'язку нових професійних завдань в умовах війни вважається використання щодо налагодження освітнього процесу студентоцентрованого підходу, який чинить значний вплив на особистісний розвиток студентів, а також їхню професійну ідентифікацію. Студенти, отримуючи більшу змогу стосовно обрання змісту, швидкості, методу й місця навчання, активно залучаються до організації освітнього процесу. Це має значний вплив на збільшення їхньої внутрішньої мотивації щодо покращення особистісних та професійних якостей, що, своєю чергою, являється основою для втілення суті фахової підготовки майбутніх лікарів, утворення їх особистісно-ціннісних, значущих у професійному контексті якостей. Вагомим якісним показником студентоцентрованого підходу справедливо визнається зростання самостійності студентів щодо вибору навчальних курсів. Зважаючи на те, що студентоцентрований підхід визначає статус студентів як значущих, активних учасників їхнього особистого навчання, значно збільшується роль їхньої внутрішньої мотивації щодо

покращення особистісних та професійних якостей. Студентоцентрований підхід визначає розуміння студентами вагомого значення навчальної програми, психологічних умінь та потенціалу як головного інструмента професійної співдії в перспективі, способу самовираження у фаховому контексті, вирішення професійних завдань. Потреба професійної підготовки до майбутньої трудової діяльності й соціальна функція професійної обізнаності є ключовим фактором гарантування результативності навчально-пізнавальної діяльності майбутніх спеціалістів у сфері охорони здоров'я.

Література:

1. Отич О.М. Підготовка вчителя початкових класів до виховної роботи в школі (на матеріалі пісенного фольклору): дис... канд. пед. наук: 13.00.04. К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1997. 256 с.

2. Галузяк В.М., Тихолаз С.І. Розвиток професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів : монографія. Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. 228 с.

3. Зельницький А.М. Якість вищої військової освіти як результат функціонування педагогічної системи ВВНЗ. *Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.* 2017. № 1 (35). С. 62-69.

4. Пелех Ю.В. Ціннісно-смисловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога: монографія. Рівне: Тетіс, 2009. 400 с.

5. Семенець Л.М. Змістовий аналіз професійної готовності майбутніх учителів математики. *Проблеми освіти: науковий збірник.* 2009. № 61. С. 96-100

6. Кобзар Н. Готовність майбутніх менеджерів туризму до міжкультурної комунікації та її компоненти. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2011. № 14(225). С. 48-52

7. Галузяк В.М., Тихолаз С.І. Розвиток професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів : монографія. Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. 228 с.

8. Ігнатюк О. Формування готовності майбутнього інженера до професійного самовдосконалення: теорія і практика : монографія. Харків : НТУ «ХПІ», 2009. 432 с

9. Філоненко М. Психологія спілкування : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.

10. Семенець Л.М. Змістовий аналіз професійної готовності майбутніх учителів математики. *Проблеми освіти: науковий збірник.* 2009. № 61. С. 96-100

11. Полетай О.М. Критерії готовності майбутніх учителів трудового навчання до роботи з технічно обдарованими учнями. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Збірник наукових праць. 2010. Вип. 25. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sitimn/ 2010_25/index.htm

12. Скоробагата О. М. Готовність до діяльності як психолого-педагогічна проблема. URL: https://www. sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-01/08somppp.pdf

13. Гаркуша С.В. Поняття та компоненти професійної готовності майбутніх учителів до педагогічної діяльності. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/4331/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D1%83%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf

14. Садова Т.А. Професійна компетентність та готовність до педагогічної діяльності: сутність і взаємозв'язок. URL: http://vuzlib.com/content/view/331/84/

15. Гаркуша С.В. Поняття та компоненти професійної готовності майбутніх учителів до педагогічної діяльності. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/4331/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D1%83%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf

16. Супрун Л.М. Психологічний аналіз готовності майбутніх медсестер до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. Наук. К.: Ін-т психології АПН України, 1994. 17 с.

17. Вітенко І.С. Психологічні основи підготовки медичних кадрів. Х.: Основа, 1995. 158 с.

References:

1. Otych, O.M. (1997). Pidhotovka vchytelia pochatkovykh klasiv do vykhovnoi roboty v shkoli (na materiali pisennoho folkloru) [Preparation of a primary school teacher for educational work at school (based on song folklore)]. *Candidate's thesis.* K.: Instytut pedahohiky i psykholohii profesiinoi osvity APN Ukrainy [in Ukrainian].

2. Haluziak, V.M. & Tykholaz, S.I. (2016). *Rozvytok profesiinoi spriamovanosti studentiv* vyshchykh medychnykh navchalnykh zakladiv [Development of professional orientation of students *of higher medical educational institutions]*. Vinnytsia : TOV "Nilan-LTD" [in Ukrainian].

3. Zelnytskyi, A.M. (2017). Yakist vyshchoi viiskovoi osvity yak rezultat funktsionuvannia pedahohichnoi systemy VVNZ [The quality of higher military education as a result of the functioning of the pedagogical system of higher educational institutions]. *Zbirnyk naukovykh prats «Viiskova osvita» Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho – Collection of scientific works "Military Education" of the Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, 1 (35),* 62-69 [in Ukrainian].

4. Pelekh, Yu.V. (2009). *Tsinnisno-smyslovyi kontsept profesiinoi pidhotovky maibutnoho pedahoha [Value-semantic concept of professional training of the future teacher]*. Rivne: Tetis [in Ukrainian].

5. Semenets, L.M. (2009). Zmistovyi analiz profesiinoi hotovnosti maibutnikh uchyteliv matematyky [Content analysis of professional readiness of future mathematics teachers]. *Problemy osvity: naukovyi zbirnyk – Problems of education: scientific collection, 61,* 96-100 [in Ukrainian].

6. Kobzar, N. (2011). Hotovnist maibutnikh menedzheriv turyzmu do mizhkulturnoi komunikatsii ta yii komponenty [Readiness of future tourism managers for intercultural communication and its components]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of the Luhansk National University named after Taras Shevchenko, 14(225),* 48-52 [in Ukrainian].

7. Haluziak, V.M. & Tykholaz, S.I. (2016). *Rozvytok profesiinoi spriamovanosti studentiv* vyshchykh medychnykh navchalnykh zakladiv [Development of professional orientation of students *of higher medical educational institutions]*. Vinnytsia : TOV "Nilan-LTD" [in Ukrainian].

8. Ihnatiuk, O. (2009). *Formuvannia hotovnosti maibutnoho inzhenera do profesiinoho samovdoskonalennia: teoriia i praktyka [Formation of readiness of the future engineer for professional self-improvement: theory and practice]*. Kharkiv : NTU «KhPI» [in Ukrainian].

9. Filonenko, M. (2008). *Psykholohiia spilkuvannia [Psychology of communication]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

10. Semenets, L.M. (2009). Zmistovyi analiz profesiinoi hotovnosti maibutnikh uchyteliv matematyky [Content analysis of professional readiness of future mathematics teachers]. *Problemy osvity: naukovyi zbirnyk – Problems of education: scientific collection, 61*, 96-100 [in Ukrainian].

11. Poletai, O.M. (2010). Kryterii hotovnosti maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia do roboty z tekhnichno obdarovanymy uchniamy [Criteria for readiness of future teachers of labor training to work with technically gifted students]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy. Zbirnyk naukovykh prats – Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems. Collection of scientific works, 25*. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sitimn/ 2010_25/ index.htm [in Ukrainian].

12. Skorobahata, O.M. Hotovnist do diialnosti yak psykholoho-pedahohichna problema [Readiness for activity as a psychological and pedagogical problem]. Retrieved from https://www. sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-01/08somppp.pdf [in Ukrainian].

13. Harkusha, S.V. Poniattia ta komponenty profesiinoi hotovnosti maibutnikh uchyteliv do pedahohichnoi diialnosti [Concepts and components of professional readiness of future teachers for pedagogical activity]. Retrieved from http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/4331/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D1%83%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf [in Ukrainian].

14. Sadova, T.A. Profesiina kompetentnist ta hotovnist do pedahohichnoi diialnosti: sutnist i vzaiemozviazok [Professional competence and readiness for pedagogical activity: essence and relationship]. Retrieved from http://vuzlib.com/content/view/331/84/ [in Ukrainian].

15. Harkusha, S.V. Poniattia ta komponenty profesiinoi hotovnosti maibutnikh uchyteliv do pedahohichnoi diialnosti [Concepts and components of professional readiness of future teachers for pedagogical activity]. Retrieved from http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/4331/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D1%83%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf [in Ukrainian].

16. Suprun, L.M. (1994). Psykholohichnyi analiz hotovnosti maibutnikh medsester do profesiinoi diialnosti [Psychological analysis of the readiness of future nurses for professional activity]. *Candidate's thesis.* K.: In-t psykholohii APN Ukrainy [in Ukrainian].

17. Vitenko, I.S. (1995). *Psykholohichni osnovy pidhotovky medychnykh kadriv [Psychological foundations of medical personnel training]*. Kh.: Osnova [in Ukrainian].

УДК:378:342.77

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1622-1632

Московченко Валентина Валеріївна PhD з психології, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук, Херсонський державний аграрно-економічний університет, м. Кропивницький, тел.: (093) 198-79-11, https://orcid.org/0000-0003-1669-7503

ЗМІНИ В МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Воєнний стан є кардинальною зміною для соціальних та освітніх систем, викликаючи значні зрушення в усіх аспектах життя суспільства. Одним із найважливіших викликів у цих умовах є підтримка навчальної мотивації серед учнів і студентів, оскільки традиційні фактори, що стимулюють навчальну активність, зазнають руйнувань через стресові обставини, невизначеність і постійну загрозу. Мотивація до навчання, що в мирний час базується на внутрішньому інтересі, прагненні до самореалізації, соціальних орієнтирах і стабільному середовищі, в умовах війни трансформується, а часто й значно знижується. У таких умовах надзвичайно важливо зрозуміти механізми підтримки та відновлення мотивації, що є ключовою для збереження освітнього процесу.

У статті проаналізовані зміни в мотивації до навчання серед учнів і студентів під час воєнного стану, зокрема, вплив стресу, тривожності, порушення стабільності освітнього процесу та зміни в соціальному середовищі. У роботі також розглядаються актуальні наукові дослідження українських і закордонних авторів, таких як Галина Локарєва, Ірина Когут, Інна Варнавська, Олександр Савчук, Сьюзан Нортон, які вивчають вплив кризових ситуацій на навчання та психоемоційний стан учасників освітнього процесу. Аналізується, як стресові ситуації підвищують рівень тривожності, знижують здатність до концентрації і мотивації, особливо в умовах постійної невизначеності. Виявлено, що адаптація освітнього процесу до нових умов потребує впровадження гнучких методів навчання, інтеграції онлайн- та офлайн-форматів, а також підтримки психологічного здоров'я учнів.

Основна мета статті полягає в дослідженні впливу воєнного стану на мотивацію учнів до навчання, визначенні факторів, що сприяють її зниженню, а також у формулюванні рекомендацій щодо підтримки мотивації та адаптації навчальних стратегій. Важливою частиною роботи є розгляд ролі педагогічної і психологічної підтримки, соціальних ініціатив, використання мобільних технологій і створення безпечного навчального середовища. Також підкрес-

люється необхідність інфраструктурних рішень і соціальної взаємодії серед учнів для зменшення стресу та покращення емоційного стану. Ці аспекти є важливими для збереження якості освіти і забезпечення психологічної стійкості учасників навчального процесу в умовах війни.

Ключові слова: воєнний стан, навчальна мотивація, стрес, адаптація навчання, психологічна підтримка, гнучке навчання, онлайн-формат, соціальна взаємодія, кризова ситуація, педагогічні стратегії.

Moskovchenko Valentyna Valeriivna PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Social and Behavioural Sciences, Kherson State Agrarian and Economic University, Kropyvnytskyi, tel.: (093) 198-79-11, https://orcid.org/0000-0003-1669-7503

CHANGES IN MOTIVATION TO STUDY DURING MARTIAL LAW

Abstract. Martial law is a fundamental change for social and educational systems, causing significant shifts in all aspects of society. One of the most important challenges in these conditions is to maintain learning motivation among students and pupils, as traditional factors that stimulate learning activity are being destroyed by stressful circumstances, uncertainty and constant threat. The motivation to learn, which in peacetime is based on intrinsic interest, the desire for self-realisation, social guidelines and a stable environment, is transformed and often significantly reduced in wartime. In such circumstances, it is extremely important to understand the mechanisms of maintaining and restoring motivation, which is key to maintaining the educational process.

The article analyses changes in the motivation to learn among pupils and students during martial law, in particular, the impact of stress, anxiety, disruption of the stability of the educational process and changes in the social environment. The paper also examines current research by Ukrainian and foreign authors, such as Galina Lokareva, Iryna Kohut, Inna Varnavska, Oleksandr Savchuk, and Susan Norton, who study the impact of crisis situations on learning and the psycho-emotional state of participants in the educational process. The article analyses how stressful situations increase anxiety, reduce the ability to concentrate and motivate, especially in conditions of constant uncertainty. It has been found that the adaptation of the educational process to new conditions requires the introduction of flexible teaching methods, integration of online and offline formats, as well as support for students' psychological health.

The main purpose of the article is to study the impact of martial law on students' motivation to learn, to identify the factors that contribute to its decline, and to formulate recommendations for supporting motivation and adapting learning strategies. An important part of the work is to consider the role of pedagogical and psychological support, social initiatives, the use of mobile technologies and the

creation of a safe learning environment. It also emphasises the need for infrastructural solutions and social interaction among students to reduce stress and improve emotional well-being. These aspects are important for preserving the quality of education and ensuring the psychological resilience of participants in the educational process in times of war.

Keywords: martial law, learning motivation, stress, learning adaptation, psychological support, flexible learning, online formats, social interaction, crisis situation, pedagogical strategies.

Постановка проблеми. Воєнний стан є винятковою ситуацією, що кардинально змінює всі аспекти життя суспільства. Освіта як одна з ключових складових соціальної системи, зазнає серйозного впливу, оскільки навчальний процес зіштовхується із численними викликами, зумовленими небезпекою, стресом і загальною невизначеністю. У цих умовах збереження мотивації до навчання стає складним завданням, що потребує особливої уваги як від освітніх інституцій, так і суспільства в цілому.

Однією з найактуальніших проблем у цьому контексті є зміна мотивації до навчання серед учнів і студентів. Мотивація, що в звичайних умовах визначається прагненням до особистого розвитку, здобуття знань і професійного зростання, може суттєво знижуватися під впливом кризових умов. У звичайному житті мотивація до навчання базується на кількох ключових складових: внутрішній інтерес, адже учні прагнуть до самореалізації, вдосконалення своїх знань і вмінь. Соціальні орієнтири, коли освіта сприймається як шлях до професійного успіху, соціального статусу й стабільності. Стабільне середовище – мирні умови створюють базу для ефективного навчання, коли основні потреби в безпеці. Проте в умовах війни ці основи руйнуються або зазнають значних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема змін у мотивації до навчання в умовах воєнного стану привертає увагу як українських, так і зарубіжних науковців. У їх працях досліджуються вплив кризових ситуацій на емоційний стан, освітній процес і соціальну інтеграцію учнів та студентів. Українські вчені активно аналізують вплив воєнного стану на освітню сферу, зокрема мотивацію учнів і студентів до навчання. Так, Галина Локарєва [3] досліджує вплив стресу на когнітивні функції молоді. У своїй роботі «Емоційний стан і навчальна мотивація в умовах стресових ситуацій» (2023) вона зазначає, що постійна тривожність і невизначеність суттєво знижують мотивацію до навчання. Ірина Когут [2] у публікації «Освітня система України під час війни: виклики й адаптація» (2023) аналізує вплив форс-мажорних обставин на організацію освітнього процесу, підкреслюючи важливість гнучких підходів до навчання. Інна Варнавська [1] (2024) досліджує проблеми психології навчання, зокрема мотивації та адаптації в умовах стресових ситуацій, таких як воєнний стан.

Олександр Савчук [4] у дослідженні «Криза й відновлення: як війна впливає на освітню мотивацію молоді» (2022) аналізує психоемоційний стан студентів під час війни та його зв'язок із ефективністю навчання. Олена Стрельченко [5] вивчає навчальні практики дітей-переселенців. У науковому доробку «Освітні практики дітей-переселенців: бар'єри та можливості» (2023) досліджує, як переміщення впливає на мотивацію та адаптацію в нових освітніх середовищах.

Світова наукова спільнота також активно аналізує вплив кризових ситуацій на навчання. Так, Сьюзан Нортон [6] у своїй роботі «Education Under Siege: Coping with Crisis in Learning Environments» (2023) аналізує, як тривалі конфлікти знижують мотивацію до навчання через емоційне виснаження. У звіті «Education in Emergencies: A Global Overview» [7] (2023) розглядає проблеми доступу до освіти для дітей із зон конфлікту. Організація підкреслює важливість створення безпечного навчального середовища навіть у кризових умовах.

Аналіз досліджень доводить, що проблема зниження мотивації до навчання під час кризових ситуацій є багатогранною і вимагає міждисциплінарного підходу. Науковці акцентують увагу на важливості адаптації навчального процесу, підтримці психологічного стану учнів і використанні інноваційних технологій для підвищення мотивації. Ці результати є важливими для розробки ефективних стратегій, що допоможуть зберегти якість освіти в умовах воєнного стану.

Мета статті полягає у вивченні змін у мотивації до навчання серед учнів і студентів в умовах воєнного стану. Зокрема, досліджується вплив кризових обставин, таких як стрес, тривожність, зміни в освітньому процесі та соціальне середовище, навчальну активність. Основна увага приділяється визначенню ключових чинників, що сприяють зниженню чи підтриманню мотивації, а також пошуку ефективних підходів для її відновлення і зміцнення в складних умовах. Ця мета передбачає:

- аналіз сучасних наукових досліджень і практик;
- виявлення найбільш актуальних проблем у сфері навчальної мотивації під час кризи;
- формулювання рекомендацій для педагогів, батьків і освітніх організацій щодо підтримки мотивації учнів.

Виклад основного матеріалу.

Воєнний стан створює складні умови для функціонування освітньої системи, що суттєво впливають на мотивацію учнів і студентів. Основними викликами є емоційна напруженість, зміна форматів навчання, фізична небезпека і соціальні обмеження. У звичайних умовах мотивація до навчання формується на основі таких компонентів, як прагнення до особистісного розвитку, професійного зростання, соціальної інтеграції та успіху. Однак у кризовій ситуації, викликаній воєнним станом, ці компоненти зазнають значних трансформацій.

Війна породжує відчуття тривоги, страху і безпорадності, що негативно впливають на здатність концентруватися на навчанні. Постійний стрес зменшує інтерес до навчального матеріалу. Відбувається значна втрата впевненості у майбутньому знижує прагнення до професійного розвитку. І як наслідок, у кризовий період зовнішні фактори, такі як підтримка сім'ї чи вимоги викладачів, стають основними мотиваторами для учнів.

Воєнний стан суттєво змінює умови життя, включаючи освітній процес. Це позначається на мотивації учнів і студентів, впливаючи на їх здатність ефективно навчатися. Наголосимо на основних чинниках, що впливають на мотивацію до навчання, що можна умовно розділити на емоційні, соціальні, організаційні та технічні. Так, під час воєнного стану емоційний фон значно погіршується через тривогу, страх, втрату стабільності. Учні, які переживають бомбардування чи евакуацію, часто відчувають постійний стрес, що заважає їм концентруватися на навчанні. Згідно з дослідженням Г. Локарєвої [3] (2023), такі діти потребують тривалого часу для адаптації. Емоційне виснаження знижує внутрішню мотивацію до навчання, оскільки втрачається відчуття майбутнього успіху та важливості освітніх досягнень.

Один із суттєвих чинників – зміна форматів навчання. Наприклад, перехід на дистанційне навчання і значні проблеми, що пов'язані із ним: відсутність стабільного інтернет-зв'язку у зонах бойових дій; технічні труднощі, такі як брак обладнання у багатьох сім'ях. У регіонах України, де проводяться активні бойові дії, багато учнів не можуть долучитися до онлайн-уроків. Деякі школи змушені записувати уроки на USB-накопичувачі та передавати їх через волонтерів. Відповідний вплив на мотивацію: відсутність прямої взаємодії з вчителями знижує інтерес до навчання, а самостійне виконання завдань часто викликає труднощі через брак пояснень.

Перехід на змішане навчання – у відносно безпечних регіонах запроваджується змішаний формат (онлайн + офлайн), що дозволяє частково підтримувати живий контакт між учнями та викладачами. Цей формат є ефективнішим, оскільки зберігається соціальна взаємодія, однак нестабільність графіка може викликати розгубленість у дітей.

Важливою є соціальна підтримка з боку вчителів, батьків, ровесників є важливим фактором, який впливає на мотивацію до навчання. У сім'ях, де батьки активно підтримують освітні прагнення дітей (наприклад, організовують безпечне місце для навчання). Емоційна підтримка допомагає дитині почуватися впевнено та зосереджуватися на навчанні навіть у стресових ситуаціях. Підтримка педагогів є однією із визначних, адже викладачі, які регулярно проводять онлайн-заняття, включають інтерактивні методи та практичні завдання, підтримують інтерес учнів до навчання. У деяких школах України запроваджено практику коротких мотиваційних зустрічей перед початком уроків, під час яких учні діляться своїми емоціями. Вчителі, які проявляють чуйність та увагу, здатні надихати учнів навіть у складних умовах.

Тривалі умови стресу впливають не лише на емоційний стан, а й на фізичне здоров'я, що прямо впливає на мотивацію. Діти, які довго перебувають у підвалах чи укриттях, часто мають проблеми зі сном, головний біль, загальне виснаження. Це погіршує їх здатність до навчання, адже виснаження і поганий фізичний стан знижують когнітивні здібності, необхідні для навчання.

Соціальна ізоляція і втрата звичних умов життя – переселені діти часто зіштовхуються з труднощами у нових школах через мовний бар'єр або культурні відмінності. Відсутність соціальної інтеграції може призвести до зниження інтересу до навчання і почуття самотності. Відбувається втрата звичних освітніх умов, адже багато шкіл на деокупованих територіях мають пошкоджену інфраструктуру, а навчання проводиться у тимчасових приміщеннях. І як наслідок, зміна обстановки створює додатковий стрес, що знижує залученість до освітнього процесу.

На жаль, у багатьох сім'ях через втрату роботи батьків з'являється фінансова нестабільність, що також впливає на мотивацію. Діти з малозабезпечених сімей часто вимушені допомагати батькам або шукати роботу, що відволікає їх від навчання. Освітня мотивація стає другорядною у порівнянні з потребою забезпечити базові потреби. Основні чинники впливу на мотивацію до навчання під час воєнного стану є багатогранними та взаємопов'язаними. Вони включають емоційний стан учнів, зміну форматів навчання, рівень соціальної підтримки, фізичне здоров'я, соціальну ізоляцію та економічну нестабільність. Для збереження мотивації важливо враховувати ці фактори і впроваджувати комплексні заходи підтримки, зокрема психологічну допомогу, адаптацію освітніх програм та інтеграцію сучасних технологій у навчальний процес.

Вважаємо за необхідне проаналізувати шляхи підтримання мотивації до навчання: психологічна підтримка учнів, використання інтерактивних методів навчання, гнучкість навчального процесу, соціальна взаємодія. У часи стресу, наприклад, під час війни або складних життєвих обставин, психологічна підтримка стає одним з основних способів підтримання мотивації. Психологічне благополуччя учнів впливає на їх здатність зосереджуватись на навчанні, справлятися з тривогами і переживаннями. Групові психологічні сесії можуть проводитися в школах або університетах за допомогою психологів. Заняття можуть бути орієнтовані на зниження стресу, розвиток стійкості, управління емоціями, а також допомогу у подоланні тривожності. Індивідуальні консультації: учні можуть отримувати індивідуальну допомогу, де психолог допоможе розібратися з їх внутрішніми переживаннями і проблемами, що можуть заважати зосередитися на навчанні. Це може включати техніки релаксації, медитації або просто підтримку та допомогу у вигляді порад. Важливість емоційної підтримки в сім'ї: учні повинні відчувати підтримку не тільки в навчальному середовищі, але й вдома. Батьки, рідні та

близькі повинні бути готові вислухати і допомогти дитині пройти через емоційні труднощі.

Інтерактивні методи навчання допомагають учням активно включатися в процес і забезпечують більше зацікавлення та взаємодії. Це не тільки знижує монотонність, але й покращує засвоєння матеріалу, підвищуючи мотивацію. Так, ігрові методи: використання ігор, симуляцій та тренажерів робить навчання більш захоплюючим. Наприклад, викладач може створити гру на тему історії, де учні повинні брати участь у рішенні різних історичних задач, вибираючи правильні стратегії. Це може стати як корисною вправою, так і способом мотивувати учнів до глибшого розуміння предмету. Групові обговорення та мозкові штурми: студенти можуть працювати в малих групах, обговорюючи конкретні проблеми або теми. Це створює атмосферу співпраці і дає можливість студентам почуватись важливими учасниками навчального процесу. Проектне навчання – учні працюють над реальними чи віртуальними проектами, що дозволяє їм застосовувати знання на практиці, а також розвивати критичне мислення і творчі навички.

В умовах змін (наприклад, у разі війни або інших непередбачуваних ситуацій) гнучкість навчального процесу є важливим аспектом для підтримки мотивації. Гнучкий підхід дозволяє учням адаптуватися до умов та зберегти інтерес до навчання, навіть коли зовнішні обставини змінюються. Адаптація до онлайн-навчання: якщо через обставини неможливо проводити традиційні заняття, можна впроваджувати онлайн-заняття або змішане навчання. Це дозволить учням продовжувати освіту, навіть якщо вони перебувають у складних умовах, наприклад, через переїзд або тимчасову відсутність доступу до фізичної школи.

Індивідуальний підхід до студентів: у випадках, коли учні зіштовхуються з особистими труднощами (психологічними, соціальними чи фізичними), вони повинні мати можливість отримати індивідуальний графік навчання або допомогу від викладачів для виконання завдань. Гнучка оцінка успішності: викладачі можуть переглядати терміни здачі робіт або використовувати альтернативні способи оцінювання, щоб не ставити учнів у складні умови під час стресових ситуацій.

Соціальна взаємодія є важливою для розвитку мотивації до навчання, оскільки учні часто мотивуються до навчання через підтримку однолітків та викладачів. Спільна діяльність створює атмосферу співпраці та підтримки, що важливо для залучення до навчання. Наприклад, групові проекти: залучення учнів до спільної роботи в командах допомагає не тільки у розвитку навичок співпраці, але й підтримує мотивацію. Коли учні працюють разом, вони можуть підтримувати одне одного, ділитися ідеями та допомагати в розв'язанні проблем. Онлайн-форуми і чати для обміну ідеями: створення спільних платформ для спілкування між учнями дозволяє їм обговорювати навчальні матеріали, задавати питання та ділитися власними досягненнями. Це створює атмосферу зацікавленості та співпраці, що підтримує мотивацію.

Залучення батьків і громади: мотивація учнів може бути підвищена через участь їх батьків у навчальному процесі. Батьки можуть допомагати не тільки в побутових питаннях, але й брати участь у спільних заходах, що організовуються школою чи університетом. Також участь у громадських проектах може надати учням відчуття важливості та цілісності. Ці стратегії взаємодії в навчальному процесі можуть зробити його більш мотивуючим, цікавим та адаптивним навіть у складних умовах.

Варто проаналізувати практичні приклади адаптації навчання і врахувати український досвід. Наприклад, програми психологічної підтримки для учнів і педагогів, що в умовах війни і стресу в Україні активно впроваджуються програми психологічної підтримки, спрямовані на допомогу учням, педагогам і навіть батькам. Враховуючи великий рівень стресу серед дітей та підлітків, школи створюють спеціальні програми, які включають психологічні тренінги, групи підтримки та індивідуальні консультації.

Психологічні тренінги для школярів: тренінги для учнів, організованих шкільними психологами. Це тренінги, що включають вправи для зняття стресу, медитацію і релаксаційні техніки. Такі заняття допомагають зменшити рівень тривожності учнів і дають їм можливість навчитися справлятися з емоціями у кризових ситуаціях. Програми для педагогів: ураховуючи те, що вчителі також переживають стрес, для них організовуються тренінги та підтримка. Наприклад, деякі вчителі беруть участь у програмах онлайн-курсу з психоемоційної підтримки, щоб допомогти не тільки собі, а й учням.

Платформи, як-от Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams стали важливими інструментами для збереження навчального процесу в Україні під час пандемії та війни. Вони допомогли забезпечити доступ до освіти, навіть якщо учні перебувають у сховищах або тимчасово переміщені. Наприклад, Zoom і Google Classroom для онлайн-занять: школи по всій Україні адаптували заняття під онлайн-формат. Вчителі проводять уроки через Zoom, а всі навчальні матеріали зберігаються на Google Classroom. Такі платформи дозволяють вчителям не тільки проводити лекції в режимі реального часу, але й перевіряти завдання та надсилати зворотний зв'язок учням. Розвиток онлайн-платформ для університетів: У закладах вищої освіти також впроваджено онлайн-формат, де студенти можуть не лише слухати лекції, але й виконувати практичні завдання через спеціальні платформи. Наприклад, деякі університети використовують Moodle, де викладачі можуть публікувати завдання і матеріали, а студенти писати курсові роботи.

Доречно проаналізувати і міжнародний досвід. Наприклад, у зонах конфлікту, таких як Сирія чи Афганістан, де доступ до стабільного Інтернету обмежений, застосовуються мобільні додатки для навчання, що дозволяють дітям та студентам отримувати доступ до освіти навіть при нестабільних умовах. Це може бути особливо важливо для учнів, які проживають у віддалених чи небезпечних регіонах.

Мобільні додатки для навчання: наприклад, програми, такі як Khan Academy та Coursera, дають можливість учням у зонах конфлікту проходити курси онлайн навіть без постійного доступу до високошвидкісного Інтернету. Вони можуть завантажувати матеріали та проходити заняття офлайн, коли з'являється доступ до мережі. Мобільні додатки для відновлення освіти: в Афганістані мобільний додаток Moodle також був використаний для організації доступу до онлайн-курсів для студентів, навіть коли університети були закриті або переміщені. Це дозволило студентам не втратити зв'язок із навчальним процесом і продовжувати здобувати освіту, зберігаючи мотивацію.

У деяких регіонах з обмеженим доступом до інфраструктури використовуються мобільні платформи для освітніх цілей. Наприклад, у Нігерії була створена платформа EduTrac, яка допомагає дітям вивчати базові навички, навіть коли Інтернет є доступним лише на короткий час. Наприклад, проект EduTrac у Нігерії дозволяє дітям отримувати навчальні матеріали через текстові повідомлення на мобільні телефони. Діти можуть отримувати короткі уроки з базових предметів, таких як математика, мова, наука, за допомогою SMS. Такий формат дозволяє їм навчатися навіть у віддалених і важкодоступних місцях.

Адаптація навчання в умовах конфлікту або екстремальних ситуацій, як в Україні, так і в міжнародному контексті, показує важливість використання сучасних технологій для забезпечення безперервності освіти. Це включає використання онлайн-платформ для навчання, мобільних додатків для самостійної роботи, а також програм психологічної підтримки, що допомагають учням і вчителям адаптуватися до нових умов і зберігати мотивацію. Проблема мотивації до навчання під час воєнного стану є складною і багатогранною. Її вирішення потребує інтеграції психологічної, педагогічної та соціальної підтримки, а також впровадження інноваційних підходів до організації навчального процесу. Завдяки цим заходам можна зберегти мотивацію учнів і забезпечити їхній розвиток навіть у складних умовах.

Основні рекомендації щодо підтримання та адаптації навчання в умовах воєнного стану:

- психологічна підтримка учнів і педагогів. Психологічна підтримка має бути організована на постійній основі, щоб учні могли отримати необхідну допомогу у процесі адаптації до нових умов. Потрібно впроваджувати регулярні сесії з психологами для зниження рівня тривожності. Створювати групи підтримки для учнів, які пережили евакуацію або перебували в зонах бойових дій. У таких групах учні можуть поділитися своїми переживаннями та отримати емоційну допомогу від однолітків і спеціалістів;

- інтеграція онлайн- та офлайн-форматів навчання. Для забезпечення доступу до освіти в будь-яких умовах, рекомендується розвивати гібридні моделі навчання, що включають онлайн-уроки, відеоконференції через Zoom, Google Classroom і використання асинхронних курсів. Покращення доступу до

інтернету – забезпечення доступу до стабільного інтернет-з'єднання, особливо в районах з частими перебоями зв'язку. Це може включати установку точок доступу Wi-Fi або надання мобільних пристроїв для тих, хто не має технічних засобів;

- гнучкість та адаптація навчальних програм – індивідуалізація навчання, оскільки учні можуть мати різний рівень доступу до ресурсів, важливо адаптувати навчальні програми, дозволяючи виконувати завдання в різні часові проміжки та за різними форматами (написання робіт, використання мобільних додатків, онлайн-курси). Зміщення термінів здачі завдань: потрібно бути гнучкими в термінах здачі завдань, оскільки деякі учні можуть зіткнутися з труднощами через обмеження в доступі до ресурсів або інтернету;

- залучення мобільних технологій та додатків. Використання офлайн-платформ для самостійного навчання: потрібно впровадити використання мобільних додатків, які дозволяють учням вивчати матеріал офлайн. Це можуть бути додатки для вивчення мов, математичних або наукових дисциплін, що дозволяють учням навчатися навіть за умов відсутності стабільного інтернету. Інтеграція дистанційних освітніх платформ – використовувати такі платформи, як Khan Academy, Coursera, Duolingo, де учні можуть самостійно проходити курси та отримувати сертифікати;

- підтримка мотивації учнів – нагороди за досягнення: введення системи заохочень для учнів, щоб мотивувати їх до навчання в умовах стресу і невизначеності. Це можуть бути як моральні заохочення (наприклад, похвали), так і матеріальні (сертифікати, стипендії, подарунки);

- інфраструктурні рішення для покращення доступу до освіти. Тимчасові освітні простори: у разі необхідності варто організовувати тимчасові освітні простори, де учні можуть займатися, використовуючи електронні пристрої. В таких просторах повинні бути надані всі умови для ефективного навчання, включаючи інтернет-з'єднання, необхідну техніку, а також соціальні умови для зниження стресу. Програми для відновлення навчання після тимчасової перерви: розробка програм для відновлення навчання після тривалих перерв (через евакуацію, бойові дії, або інші фактори), включаючи спеціалізовані курси, що дозволяють учням поступово входити в навчальний ритм.

Умови воєнного стану ставлять великі виклики перед освітніми закладами, однак завдяки інтеграції сучасних технологій, мобільних додатків, адаптації навчальних програм і програм психологічної підтримки можна підтримувати мотивацію учнів та забезпечити безперервність навчального процесу. Важливо створювати умови, де учні не лише отримують знання, а й можуть психологічно адаптуватися до зміненої ситуації, підтримувати мотивацію та спілкування, навіть коли звичний навчальний процес порушений.

Висновки.

Отже, в умовах воєнного стану підтримка та адаптація навчального процесу є надзвичайно важливими для забезпечення безперервності освіти та

психологічної стійкості учнів. Використання гнучких навчальних моделей, інтеграція онлайн- та офлайн-форматів, а також впровадження психологічної підтримки, соціальних ініціатив і мобільних технологій дозволяє мінімізувати негативний вплив зовнішніх факторів на навчання. Важливим є також забезпечення інфраструктурних рішень і створення умов для соціальної взаємодії серед учнів, що допомагає знизити рівень стресу та підтримує мотивацію. Успішна адаптація навчання в таких умовах дозволяє зберегти не лише освітній процес, а й емоційну та психологічну стабільність учасників.

Література:

1. Варнавська І.В. (2024) Підвищення мотивації до навчання через активність в умовах війни на прикладі здобувачів Херсонського державного аграрно-економічного університету. *«Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)».* № 12(40). 482-490.

2. Когут, І. (2023). *Освітня система України під час війни: виклики й адаптація.* Львів: Академія педагогічних наук.

3. Локарєва, Г. (2023). *Емоційний стан і навчальна мотивація в умовах стресових ситуацій* Київ: Видавництво "Наука".

4. Савчук, О. (2022). *Криза й відновлення: як війна впливає на освітню мотивацію молоді*. Харків: Видавництво "Освіта".

5. Стрельченко, О. (2023). *Освітні практики дітей-переселенців: бар'єри та можливості.* Київ: Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

6. Norton, S. (2023). *Education Under Siege: Coping with Crisis in Learning Environments.* Cambridge: Cambridge University Press.

7. Education in Emergencies: A Global Overview (2023). *Education in Emergencies Report.* Geneva: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

References:

1. Varnavs′ka I.V. (2024) Pidvyshchennya motyvatsiyi do navchannya cherez aktyvnist′ v umovakh viyny na prykladi zdobuvachiv Khersons′koho derzhavnoho ahrarno-ekonomichnoho universytetu [Increasing motivation to study through activity in war conditions on the example of graduates of the Kherson State Agrarian and Economic University]. *«Nauka i tekhnika s'ohodni» (Seriya «Pedahohika», Seriya «Pravo», Seriya «Ekonomika», Seriya «Fizyko-matematychni nauky», Seriya «Tekhnika»)».* № 12(40). 482-490. . [in Ukrainian].

2. Kohut, I. (2023). *Osvitnya systema Ukrayiny pid chas viyny: vyklyky y adaptatsiya [The educational system of Ukraine during the war: challenges and adaptation]*. L′viv: Akademiya pedahohichnykh nauk. . [in Ukrainian].

3. Lokaryeva, H. (2023). *Emotsiynyy stan i navchal'na motyvatsiya v umovakh stresovykh sytuatsiy [Emotional state and educational motivation in stressful situations]*. Kyyiv: Vydavnytstvo "Nauka". . [in Ukrainian].

4. Savchuk, O. (2022). *Kryza y vidnovlennya: yak viyna vplyvaye na osvitnyu motyvatsiyu molodi [Crisis and recovery: how war affects the educational motivation of young people]*. Kharkiv: Vydavnytstvo "Osvita". . [in Ukrainian].

5. Strel′chenko, O. (2023). *Osvitni praktyky ditey-pereselentsiv: bar"yery ta mozhlyvosti. [Educational practices of migrant children: barriers and opportunities]* Kyyiv: Instytut pedahohiky Natsional′noyi akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny. . [in Ukrainian].

6. Norton, S. (2023). *Osvita v oblozi: podolannya kryzy v navchal'nomu seredovyshchi* [*Education Under Siege: Coping with Crisis in Learning Environments]*. Kembrydzh: Cambridge University Press. [in English].

7. Osvita v nadzvychaynykh sytuatsiyakh: hlobal′nyy ohlyad (2023). Zvit pro osvitu v nadzvychaynykh sytuatsiyakh. Zheneva [*Education in Emergencies Report]*: Orhanizatsiya Ob'yednanykh Natsiy z pytan′ osvity, nauky i kul′tury (YUNESKO). [in English].

УДК 159.99

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1633-1642

Нікулін Дмитро Іванович аспірант четвертого (освітньо-наукового) рівня, спеціальності 053 «Психологія», Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика, тел.: (068) 586-63-58, https://orcid.org/0009-0002-7755-9470

ЕМОЦІЙНІ БАР'ЄРИ У МІЖОСОБИСТОМУ СПІЛКУВАННІ ЯК НАСЛІДОК ДИТЯЧОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Анотація. У статті здійснений теоретичний та емпіричний аналіз емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні як наслідок дитячої травматизації та визначається актуальність проблеми бар'єрів у міжособистісному спілкуванні. Позначено поняття міжособистісного спілкування, яке звучить як процес взаємодії кількох людей , під час якого обмінюються інформацією, емоціями, думками, почуттями, що є один із ключових механізмів соціального життя. Вказане провідне місце у міжособистісному спілкуванню першого враження. Надане визначення поняття психологічних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні, а саме внутрішні перешкоди, які є перепоною для людини, щоб встановлювати, підтримувати та розвивати повноцінні комунікації з іншими людьми. Розглянуті популярні класифікації емоційних бар'єрів. Також в роботі розглядають декілька досліджень зарубіжних вчених, які визначали вплив дитячої травматизації на доросле життя. Травматизація в дитячому віці формує стійкі бар'єри у спілкуванні, які ускладнюють повноцінну соціалізацію та заважають будувати екологічні стосунки з оточуючими. Було проведено дослідження, в якому взяло участь 65 респондентів, для дослідження були використані дві методики: опитувальник «негативний дитячий досвід», коротка версія Дж. Фелітті та методика діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В. Бойко, а також методи математичної статистики: описова статистика та кореляційний аналіз за методом Ч. Спірмена. В роботі наявний опис результатів проведеного дослідження взаємозв'язків між негативним дитячим досвідом та бар'єрами у міжособистісному спілкуванні. Дослідження взаємозв'язків між негативним дитячим досвідом та бар'єрами у міжособистісному спілкуванні показало, що чим більше досліджуванні мають негативного дитячого досвіду, тим сильніше у дорослому житті проявляються такі бар'єри у міжособистісному спілкуванні, як: невміння керувати емоціям, домінування негативних емоцій та небажання зближуватись з людьми. Робота містить 5 таблиць і список використаних джерел, в якому нараховується 11 найменування.

Ключові слова: емоційні бар'єри, міжособистісне спілкування, дитяча травматизація, негативний дитячий досвід.

Nikulin Dmytro Ivanovych, postgraduate student of the fourth (educational and scientific) level, specialty 053 "Psychology", Pylyp Orlyk International Classical University, tel.: (068) 586-63-58, https://orcid.org/0009-0002-7755-9470

EMOTIONAL BARRIERS IN INTERPERSONAL COMMUNICATION AS A CONSEQUENCE OF CHILDHOOD TRAUMA

Abstract. The article carries out a theoretical and empirical analysis of emotional barriers in interpersonal communication as a consequence of childhood traumatization and determines the relevance of the problem of barriers in interpersonal communication. The concept of interpersonal communication is indicated, which sounds like the process of interaction of several people, during which information, emotions, thoughts, feelings are exchanged, which is one of the key mechanisms of social life. The leading place in interpersonal communication of the first impression is indicated. The definition of the concept of psychological barriers in interpersonal communication is provided, namely, internal obstacles that are an obstacle for a person to establish, maintain and develop full-fledged communications with other people. Popular classifications of emotional barriers are considered. The work also examines several studies by foreign scientists that determined the impact of childhood trauma on adult life. Traumatization in childhood forms stable barriers in communication, which complicate full socialization and prevent building ecological relations with others. A study was conducted, in which 65 respondents took part, two methods were used for the study: the "negative childhood experience" questionnaire, a short version of J. Felitti and V. Boyko's method of diagnosing emotional barriers in interpersonal communication, as well as methods of mathematical statistics: descriptive statistics and correlation analysis according to C. Spearman's method. The work contains a description of the results of the conducted research on the relationships between negative childhood experiences and barriers in interpersonal communication. The study of relationships between negative childhood experiences and barriers in interpersonal communication showed that the more researchers have negative childhood experiences, the stronger such barriers in interpersonal communication are manifested in adult life, such as: inability to manage emotions, dominance of negative emotions and reluctance to get close to people. The work contains 5 tables and a list of used sources, which includes 11 names.

Keywords: emotional barriers, interpersonal communication, childhood trauma, negative childhood experience.

Постановка проблеми. Міжособистісне спілкування є одним з головних аспектів людського життя, який визначає якість соціальної взаємодії. Від особливостей спілкування також залежить на скільки конструктивними та

ефективними будуть близькі стосунки з іншими. Однак, деякі люди, через наявність психологічних бар'єрів, можуть відчувати стрес та труднощі від комунікації з іншими.

Велика кількість психологічних досліджень доводить, що однією з причин, яка сприяє формуванню психологічних бар'єрів, є дитяча травматизація.

Дитячі травми виникають під впливом різноманітних факторів. Людина може зазнати фізичне або психологічне насилля, зраду або загибель близьких, проживати у неблагополучному сімейному середовищі. Як наслідок даної травматизації, у людини може підвищуватись тривожність, знижується самооцінка, виникають проблеми зі встановленням близьких контактів, такі люди схильні уникати емоційної близькості та не довіряють іншим, що в свою чергу перешкоджає комфортному міжособистісному спілкуванню.

На сьогоднішній момент, війна в Україні триває вже 10 років, та безперервно впливає на життя кожного, в незалежності від його місця знаходження При цьому найбільшого впливу за цей час зазнають діти та підлітки, адже вони знаходяться на етапі формування власної психіки.

Надзвичайні ситуації, в тому числі і війна, є рушіями трансформації внутрішніх переконань особистості, накладаючи на психіку дітей величезний негативний вплив, що тільки поглиблює травматизацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання травматизації викликає великий інтерес у багатьох психологів-дослідників, серед них можна відзначити С. Лукомську, І. Білу, І. Музиченко, Р. Цицея, Г. Лазоса, Л. Бондаревську, Є Варбана, Н. Гоцуляк. До зарубіжних дослідників, які займались вивченням дитячої травматизації, можна віднести: Ван дер Колк Б, М. Ейнсворт, Д. Хікс, А. Міллер, Н. Пезешкіан, В. Карріон, К. Халл.

Поняття психологічних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні також активно привертає увагу багатьох науковців, таких як: С. Максименко, С. Дмитрієва, В. Тюріна, Дж. Мід, Г. Гібш, М. Форверг, Г. Шепард.

Мета статті. Здійснити теоретичний та емпіричний аналіз взаємодії між дитячою травматизацією та формуванням психологічних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день поняття спілкування можна визначити як певний процес взаємодії між двома або більше особами, під час якого відбувається обмін інформацією, поглядами, думками чи почуттями. Спілкування є одним з найважливіших фактором активного соціального життя, який забезпечує розвиток міжособистісних відносин, передачу знань та регулює діяльність [1].

Важливе місце під час спілкування приділяється першому враженню про співрозмовника, адже саме воно є фундаментом комунікації. Перше враження про співрозмовника кожна людина складає індивідуально, базуючись на власному досвіді, сприйнятті, уявленнях, спогадах та інших аспектів. Ці аспекти зумовлюють той факт, що кожна особистість звертає увагу на різні

риси, якості та фактори, як результат – про одну й ту ж саму людину інші люди можуть скласти різне перше враження [2].

Нерідко можуть траплятись ситуації непорозуміння або навіть конфліктів, які виникли по причині того, що слова та думки одного учасника спілкування сприймаються не так як планувалось, а інколи у міжособистісному спілкування, як один зі співрозмовників намагається відсторонитись та захиститись від інших [3].

Перешкоди в міжособистісному спілкуванні можуть виникати на тлі поєднання різних характерів, поглядів, бажаннями, різним досвідом та травмами, що і формує психологічні бар’єри [4].

Психологічні бар'єри у міжособистісному спілкуванні – це внутрішні перешкоди, які є перешкодою для людини, щоб встановлювати, підтримувати та розвивати повноцінні комунікації з іншими людьми, та нерідко стають причинами конфліктів [5]. Бар’єри формуються під впливом минулого досвіду особистості, особистісних особливостей, особливостями сприйняття оточуючого світу.

При розгляді психологічних бар’єрів, ми б хотіли особливу увагу приділити класифікації, яка була запропонована В.В. Бойко [6]:

1. Невміння керувати емоціями та дозувати їх.
2. Неадекватний прояв емоцій.
3. Негнучкість і невиразність.
4. Домінування негативних емоцій.
5. Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі.

Травму, в тому числі і психологічну, яка була отримана в дитинстві, можна визнати однією з найбільших причин, які провокують формування психологічних бар‘єрів в міжособистісному спілкуванні. Травмуючі події часто змушують дитину змінювати самосприйняття, сприйняття оточуючого світу, змінювати її поведінку у соціумі [7]. Дані зміни впливають на подальше життя дитини в дорослому житті, вони можуть мати проблеми зі встановленням довіри, прагнути до ізоляції, погано керувати своїми емоціями боятись емоційної близькості та інших бар’єрів [8] .

Ще Джон Боулбі та Мері Ейнсворт в своїх дослідження визначили, що порушення прив’язаності в наслідок травмуючої події можуть призвести до проблем з формуванням базової довіри у дитини, що в дорослому віці негативно впливає на якість міжособистісної взаємодії [9].

Ще один дослідник - Бессел ван дер Колк описав у своїх працях, що спогади, які виникли внаслідок травмуючої події записуються на тілесному рівні. Таким чином, коли людина опиняється в ситуації, яка якимось чином може їй нагадати про травмуючу подію, вона може на несвідомому рівні буде відчувати напругу та намагатись уникнути близького спілкування з оточуючими [10].

На нашу думку, є важливим зазначити, що психологічні бар'єри, які сформувались під впливом дитячої травми, в ситуаціях, які якимось чином пов'язані, або нагадують про травмуючу подію здатні посилюватись. Таким чином, в цих ситуаціях, людина не здатна сприймати адекватно критику, бо стає до неї занадто чутливою, не керує своєю поведінкою в конфліктних ситуаціях, та не здатна екологічно підтримувати близьке спілкування [11].

Отже, міжособистісне спілкування - це процес взаємодії кількох людей , під час якого обмінюються інформацією, емоціями, думками, почуттями, що є один із ключових механізмів соціального життя. Травматизація в дитячому віці формує стійкі бар'єри у спілкуванні, які ускладнюють повноцінну соціалізацію та заважають будувати екологічні стосунки з оточуючими. Люди з бар'єрами часто уникають спілкування, сприймають оточуючих як потенційну загрозу та віддають перевагу ізоляції, вони не здатні підтримувати близьке спілкування з іншими.

Виклад методики і результатів дослідження.

Дослідження проводилось за участі 65 людей, які проживають у Миколаєві.

Для проведення дослідження були обрані наступні методики:

– Опитувальник «негативний дитячий досвід», коротка версія Дж. Фелітті. Даний опитувальник розроблений для визначення негативного досвіду, з яким людина стикалась до досягнення 18-річчя. Він складається з 10 запитань, кожне з яких позначає певну категорію, яких відповідно також 10. Сюди увійшли: насильство: емоційне, фізичне, сексуальне; несприятливі сімейні обставини: споглядання насильства над кимось з членів родини, наявність залежностей, перебування у в'язниці або тяжкого захворювання у когось з членів родини, розлучення батьків; досвід відторгнення: брак емоційної підтримки; фізичне нехтуванням: голодування, не доглянутість.

Досліджуваному пропонується надати позитивну відповідь, якщо він стикався з такою ситуацією, та негативну, якщо ні. Потім підраховується кількість загальна кількість позитивних відповідей.

– Методика діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В.Бойко. Дана методика розроблена для того, аби виявити у людини наявні у неї бар'єри в міжособистісному спілкуванні.

В методику входить 25 питань, на які пропонується лише два варіанти відповіді, або стверджувальна, або негативна. Питання, які надані досліджуваному складають наступні шкали: небажання зближуватися з людьми на емоційній основі, негнучкість та невиразність емоцій, домінування негативних емоцій, невміння керувати емоціями, дозувати їх, неадекватний прояв емоцій.

Також були використані наступні методи математичної статистики:

– Описова статистика
– Кореляційний аналіз за методом Ч. Спірмена

На початку, нами було проаналізовано результати за опитувальником «негативний дитячий досвід». Результати дослідження були представлені нами у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Дані статистичного аналізу за опитувальником «негативний дитячий досвід»

	Середнє	Ст. відх.
Негативний дитячий досвід	3,785	1,3635

Ми вирішили більш детально розглянути результати отриманих результатів, тому нами було проведено кількісний аналіз, результати якого представлений у вигляді відсоткового розподілу досліджуваних у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Кількісний аналіз результатів дослідження за опитувальником «негативний дитячий досвід»

	Низький	Середній	Високий
Негативний дитячий досвід	46%	40%	14%

З поданих таблиць ми бачимо, що майже половина наших досліджуваних надала від 0 до 3 стверджувальних відповідей на даний опитувальник. Такий результат свідчить, що ці досліджувані, зазнали невелику кількість негативного досвіду, і ми можемо припускати, що він не має сильного впливу на життя та розвиток особистостей.

Також ми бачимо, що 40% з досліджуваної групи отримали середню кількість балів, що говорить про те, що негативний досвід, який досліджувані отримали в дитинстві, може негативно впливати н самопочуття респонденті.

І також ми бачимо, що 14% досліджуваних отримали високий результат за даною методикою, що говорить про те, що досліджуванні постійно піддавались впливу травматизації. У особистостей з таким результатом зростає ризик виникнення психічних розладів, вони можуть відчувати труднощі зі встановленням міжособистісних контактів.

Далі нами були проаналізовані результати за методикою діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В.Бойко. Результати були нами представлені у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3.

Дані статистичного аналізу за методикою діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В.Бойко

	Середнє	Ст.відх.
Невміння керувати емоціями	15,462	5,0654
Неадекватний прояв емоцій	14,492	5,7040
Негнучкість і невиразність емоцій	14,615	6,1864
Домінування негативних емоцій	14,415	5,9658
Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі	12,215	6,6860

Ми вирішили більш детально розглянути результати отриманих результатів, тому нами було проведено кількісний аналіз, результати якого представлений у вигляді відсоткового розподілу досліджуваних у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4.

Кількісний аналіз результатів дослідження за методикою діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В.Бойко

	Низький	Середній	Високий
Невміння керувати емоціями	6%	54%	40%
Неадекватний прояв емоцій	15%	52%	33%
Негнучкість і невиразність емоцій	12%	53%	35%
Домінування негативних емоцій	12%	57%	31%
Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі	26%	48%	26%

З поданих таблицями ми бачимо, що за шкалою невміння керувати емоціями, що 6% не мають труднощів у керуванні власними емоціями. Половина з досліджуваних отримала середні бали, що вказує на наявність помірних труднощів у керуванні емоціями та 40% отримали високі результати, що говорить про значні проблеми у міжособистісному спілкуванні.

За шкалою неадекватний прояв емоцій, ми бачимо наступні результати 15% досліджуваних отримали низькі результати, що говорить про те,що вони не мають проблем з проявом емоцій. Трошки більше половини досліджуваних отримали середні результати, що говорить про те, що вони можуть мати певні труднощі з цим. Третина досліджуваних отримала високі результати, що говорить, що вони схильні неадекватно проявляти свої емоції, що в свою чергу заважає побудові довірливого спілкування.

Також з таблиці ми бачимо, що за шкалою негнучкість і невиразність емоцій 12% досліджуваних мають достатню емоційну гнучкість і виразність, що сприяє ефективному спілкуванню. Також трохи більше половини дослід-

жуваних показали середні результати, що свідчить про їх помірну негнучкість. Та третина досліджуваних має високі результати, що вказують на обмеженість емоційної виразності, що може спричиняти проблеми у спілкуванні.

За шкалою домінування негативних емоцій, ми бачимо, що 12% респондентів не схильні до переважання негативних емоцій, 57% досліджуваних мають середні результати, що свідчить про тенденцію до балансу між позитивними та негативними емоціями. Третина досліджуваних отримали високий результат, що свідчить про перебування досліджуваних під значним впливом негативних емоцій.

Останньою шкалою, які ми розглянемо за даною методикою є небажання зближуватись з людьми на емоційній основі, четверта частина досліджуваних отримала низькі результати, що характеризує їх як таких, що відкриті до емоційної близькості. Майже половина досліджуваних показала середні результати, що говорить, про помірне небажання зближуватись. І також четверта частина досліджуваних отримали найвищі результати, що вказує на виражене небажання зближуватись емоційно.

Отже, у більшості досліджуваних результати вказують на помірну вираженість бар'єрів у міжособистісному спілкуванні.

На останньому етапі дослідження нами були проаналізовані взаємозв'язки між негативним дитячим досвідом та бар'єрами у міжособистісному спілкуванні. Результати кореляційного були занесені нами до таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Аналіз зв'язків між негативним дитячим досвідом та бар'єрами у міжособистісному спілкуванні

	Невміння керувати емоціями	Неадекватний прояв емоцій	Негнучкість і невиразність емоцій	Домінування негативних емоцій	Небажання зближуватись з людьми на емоційній основі
Негативний дитячий досвід	0,374*	0,167	0,056	0,334*	0,396*

Примітка: *- статистично значущі зв'язки на рівні p≤0,05

За результатами кореляційного аналізу були виявлені певні статистично значущі результати.

Нами було виявлено статистично значущий прямий позитивний зв'язок між негативним дитячим досвідом та такими бар'єрами у міжособистісному спілкуванні, як невміння керувати емоціями (r = 0,374, p≤0,05), домінування негативних емоцій (r = 0,334, p≤0,05) та небажання зближуватись з людьми на (r = 0,396, p≤0,05).

З поданих результатів, ми можемо говорити, що чим більше людина зазнала впливу негативних травмуючих подій у дитинстві, тим більше вона у дорослому житті відчуває труднощів у регуляції та контролі власних емоцій, а також у житті наших досліджуваних переважатимуть негативні емоції. А також ми можемо говорити, що негативний дитячий досвід має суттєвий вплив та посилює небажання встановлювати близькі контакти з іншими.

Травматичні події можуть створювати схильність до зосередження на негативних аспектах у міжособистісному спілкуванні, що ускладнює побудову гармонійних стосунків.

Висновок.

Міжособистісне спілкування - це процес взаємодії кількох людей , під час якого обмінюються інформацією, емоціями, думками, почуттями, що є один із ключових механізмів соціального життя. Травматизація в дитячому віці формує стійкі бар'єри у спілкуванні, які ускладнюють повноцінну соціалізацію та заважають будувати екологічні стосунки з оточуючими. Люди з бар'єрами часто уникають спілкування, сприймають оточуючих як потенційну загрозу та віддають перевагу ізоляції, вони не здатні підтримувати близьке спілкування з іншими.

За результатами кореляційного аналізу, було визначено, що чим більше досліджуванні мають негативного дитячого досвіду, тим сильніше у дорослому житті проявляються такі бар’єри у міжособистісному спілкуванні, як: невміння керувати емоціям, домінування негативних емоцій та небажання зближуватись з людьми.

Література:

1. Дмитрієва С.М. Психологічні особливості комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції ; за ред. Саух І.В. – 2010. – С. 247–250.

2. Бабчук О., Косташ Л. Емоційні бар'єри спілкування в професійному становленні особистості // Наукові інновації та передові технології. – 2024. – № 8 (36).

3. Bakar A., Shah K., Xu Q. The effect of communication barriers on distance learners achievements // Revista Argentina de Clínica Psicológica. – 2020. – Vol. 29, № 5. – 248 p.

4. Целікова Ю. Негативний дитячий досвід як складова дезадаптивної поведінки в дорослому віці // Věda a perspektivy. – 2021. – № 7 (7).

5. Cartono C., Novianty F. Challenges in Building Interpersonal Communication Skills between Students with Academic Supervisor // MUHARRIK: Jurnal Dakwah dan Sosial. – 2021. – Vol. 4, № 2. – P. 315–330.

6. Романець З. Проблема формування травматичного досвіду дітей у функціональних сім’ях // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії. – 120 с.

7. Ващенко К., Московець Л. Емоційні бар’єри у міжособистісному спілкуванні у студентському колективі // Publishing house «UKRLOGOS Group». – 2024. – С. 42–46.

8. Hays-Grudo J., Morris A.S. Adverse and Protective Childhood Experiences: A Developmental Perspective. // American Psychological Association. – 2020.

9. Назарова М.Ю. Когнітивно-емоційні властивості осіб з різними видами дитячої травми. – 2024.

10. Стадній А.С. Психологічні особливості комунікативних бар'єрів : дис. д-ра психол. наук : 19.00.05 – Соціальна психологія ; Вінницький національний технічний університет. – Вінниця. – 2024.

11. Briggs E.C., Amaya-Jackson L., Putnam K.T., Putnam F.W. All Adverse Childhood Experiences Are Not Equal: The Contribution of Synergy to Adverse Childhood Experience Scores // American Psychologist. – 2021. – Vol. 76, № 2. – 243 p.

References:

1. Dmytriieva S.M. (2010) Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh barieriv u mizhosobystisnomu spilkuvanni [Psychological features of communicative barriers in interpersonal communication]. *Aktualni problemy, suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku industrii turyzmu v Ukraini ta Polshchi: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii ; za red. Saukh I.V.* 247–250 [in Ukrainian].

2. Babchuk O., Kostash L. (2024) Emotsiini bariery spilkuvannia v profesiinomu stanovlenni osobystosti [Emotional barriers of communication in the professional development of an individual]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii, 8 (36)* [in Ukrainian].

3. Bakar A., Shah K., Xu Q. (2020) The effect of communication barriers on distance learners achievements. *Revista Argentina de Clínica Psicológica, 29, 5.*

4. Tselikova Y. (2021) Nehatyvnyi dytiachyi dosvid yak skladova dezadaptyvnoi povedinky v doroslomu vitsi [Negative childhood experience as a component of maladaptive behavior in adulthood]. *Věda a perspektivy, 7 (7)* [in Ukrainian].

5. Cartono C., Novianty F. (2021) Challenges in Building Interpersonal Communication Skills between Students with Academic Supervisor. *MUHARRIK: Jurnal Dakwah dan Sosial, Vols. 4, 2,* 315–330.

6. Romanets Z. Problema formuvannia travmatychnoho dosvidu ditei u funktsionalnykh simiakh [The problem of forming the traumatic experience of children in functional families]. Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh Yevropy ta Azii.

7. Vashchenko K., Moskovets L. (2024) Emotsiini bariery u mizhosobystisnomu spilkuvanni u studentskomu kolektyvi [Emotional barriers in interpersonal communication in the student body] *Publishing house «UKRLOGOS Group».* 42–46 [in Ukrainian].

8. Hays-Grudo J., Morris A.S. (2020) Adverse and Protective Childhood Experiences: A Developmental Perspective. *American Psychological Association.*

9. Nazarova M.Y. (2024) Kohnityvno-emotsiini vlastyvosti osib z riznymy vydamy dytiachoi travmy [Cognitive and emotional properties of persons with various types of childhood trauma] [in Ukrainian].

10. Stadnii A.S. (2024) Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh barieriv [Psychological features of communication barriers]. *Dys. d-ra psykhol. nauk : 19.00.05 – Sotsialna psykholohiia; Vinnytskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet.* Vinnytsia [in Ukrainian].

11. Briggs E.C., Amaya-Jackson L., Putnam K.T., Putnam F.W. (2021) All Adverse Childhood Experiences Are Not Equal: The Contribution of Synergy to Adverse Childhood Experience Scores. *American Psychologist. Vols. 76, 2.*

УДК 338.664

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1643-1653

Новіков Станіслав Олександрович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0009-0817-819X

РОЗВИТОК КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню розвитку когнітивних здібностей працівників харчової промисловості. Встановлено, що на сучасному етапі умови харчової промисловості відзначаються кожного разу більшою конкуренцією, динамічними технологічними змінами й змінами у споживацьких звичках. Це ставить перед сферою вимогу щодо підготовки персоналу, котрий би був обізнаний із новітніми технологіями, трендами та маркетинговими стратегіями. Споживачі дедалі більше розуміються на якості й безпеці продуктів харчування. Покупці визначають вимогу щодо високої якості продуктів, що приготовлені із застосуванням натуральних складників та котрі відповідають стандартам безпеки харчових продуктів. Отже, підготовка персоналу, який додержується високих стандартів якості й безпеки, - вкрай значуща. На сучасному етапі харчова промисловість розвивається динамічно і вводить новітні технології, як-от виробництво штучного м'яса, харчові добавки нового покоління й автоматизовані системи виробництва. Щоб з успіхом реалізувати зазначені технології, потрібні спеціалісти, котрі володіють належними знаннями й навичками. Отже, підготовка управлінського й наукового персоналу – компетенція установ вищої й післядипломної освіти та, крім того, науково-дослідних закладів. Харчова промисловість України повинна бути в лідерах інноваційного розвитку, втримуючи власну стратегічну функцію щодо задоволення базових запитів громадян й забезпечення продовольчої безпеки.

З'ясовано й окреслено головні когнітивні здібності, котрі вважаються основними для утворення конкурентоспроможних спеціалістів для підприємств харчової промисловості. Когнітивні здібності є настільки значущими для спеціалістів харчової промисловості, бо вони сприяють зростанню ефективності й результативності діяльності, адже допомагають краще осмислити й реалізувати завдання та, крім того, покращити якість продукції й гарантувати задоволення й благополуччя, тому що вони допомагають знайти баланс між роботою й власним життям, керувати стресом й емоціями, розвивати самовіддачу й бажання до успіху.

Визначено основні когнітивні здібності, які є пріоритетними для формування конкурентоздатних фахівців для підприємств харчової промисловості. Згадані характерні ознаки підготовки персоналу для харчової промисловості тільки акцентували на значущості розвитку когнітивних здібностей для майбутнього персоналу зазначеної сфери. Зокрема, когнітивні здібності сприяють у зростанні ефективності роботи, якості й безпеки праці персоналу в харчовій промисловості, що ставить перед ними вимогу щодо значного ступеня співдії, співробітництва, інновацій, а також креативності у діяльності. Подано взаємозв'язок різних когнітивних здібностей зі ступенем підготовки працівників харчової промисловості.

Ключові слова: когнітивні здібності, навички, харчова промисловість, навчання, підготовка працівників харчової промисловості.

Novikov Stanislav Oleksandrovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0009-0817-819X

DEVELOPMENT OF COGNITIVE ABILITIES OF FOOD INDUSTRY WORKERS

Abstract. The article is devoted to the study of the development of cognitive abilities of food industry workers. It was determined that the modern conditions of the food industry are characterized by increasing competition, rapid technological changes and changes in consumer habits. This requires the industry to train personnel who are competent in modern technologies, trends and marketing strategies. Consumers remain more conscious about quality and food products. Buyers demand high-quality products prepared using natural ingredients and meeting food safety standards. In addition, training personnel that supports high standards of quality and safety is extremely important. The modern food industry is rapidly developing and introducing innovative technologies, such as the production of artificial meat, new generation food additives and automated production systems. The successful implementation of these technologies requires specialists who have the appropriate knowledge and skills. Thus, the training of managerial and scientific personnel is the competence of higher and postgraduate education institutions, as well as research institutions. The food industry of Ukraine should become a leader in innovative development, while maintaining its strategic function in meeting the basic needs of the population and ensuring food security.

The main cognitive abilities that are a priority for the formation of competitive specialists for food industry enterprises have been identified and described. Cognitive abilities are also important for food industry specialists because they help to increase productivity and efficiency of work, in addition, they contribute to better understanding and performance of tasks, as well as improve product quality and

ensure satisfaction and well-being, as they help to establish a balance between work and personal life, manage stress and emotions, develop self-reliance and the desire for success. The main cognitive abilities that are a priority for the formation of competitive specialists for food industry enterprises have been identified. The specified features of personnel training for the food industry only emphasized the importance of developing cognitive abilities for future employees of this industry. Thus, cognitive abilities help to increase labor productivity, quality and safety of workers in the food industry, which requires them to have a high level of interaction, cooperation, innovation and creativity in their work. The relationship between various cognitive abilities and the level of training of food industry personnel is presented.

Keywords: cognitive abilities, skills, food industry, training, training of food industry workers.

Постановка проблеми. Сьогодні зростання харчової сфери відзначається технічною перебудовою операцій обробки продуктів, впровадженням сучасних технологій, зростанням асортименту й розробкою нових видів продукції. З метою соціально-економічного зростання кожної держави необхідно забезпечити людей продуктами харчування належної якості. Через це перспективи розвитку й діяльності харчової сфери постійно не втрачають значної актуальності. Продукти харчування мають стати доступними для населення. Екологічність і якість продуктів харчування має вплив на ступінь продовольчої безпеки країни і є показниками її соціальної стійкості. Наразі перед підприємствами харчової промисловості постає потреба введення сучасних технологій, знань запитів споживачів. Цього можна досягти в разі залучення інноваційних технологій світових виробників, адаптуючи їх під українські умови, а також власні вимоги, здійснення багатоаспектних наукових досліджень в цій сфері, що вважаються базисом для оновлення.

Також наразі помітна тенденція стосовно розробки нових продуктів харчування. Інноваціями у харчовій промисловості є новітні технології, авангардні напрями та передове обладнання. Традиційне харчування вже не здатне забезпечити запити сучасної людини в найбільш важливих нутрієнтах. Основний вектор для зростання соціалізованого ринку – вчасна заміна традиційного асортименту продуктів на ті, які оздоровлюватимуть організм людини. Найдоречніший вектор реалізації зазначеного завдання – інноваційне зростання підприємств харчової промисловості як у рамках однієї держави, так і на всіх континентах.

Інтенсивний розвиток харчової сфери спричинив потребу змін щодо підготовки висококваліфікованого персоналу, котрий буде мати як значний ступінь професійної компетентності, так і володітиме здатністю постійно саморозвиватися й професійного росту, наділений значним творчим потенціалом, іншими словами, володітиме всіма потрібними когнітивними здібнос-

тями. Підготовка майбутніх спеціалістів спричиняє оптимізацію освітнього процесу, необхідність застосування підходів, що спричиняє стратегію утворення компетентної, креативної, спроможної до творчого розв'язання професійних проблем людини; модернізацію професійного розуміння, професійних знань, застосування різних технологій, активізацію дій та ділових стосунків, що характерні майбутньому спеціалісту різних сфер виробництва. Необхідність щодо нового підходу до професійної підготовки спричиняє потребу його теоретичного обґрунтування та втілення під час педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як Н. Волкова, Н. Коврига, О. Лозова, Е. Носенко, Н. Сембай, В. Шимановська, Л. Шимановська-Діанич, М. Янковчук та іншими. Попри те, що завдання утворення когнітивних здібностей персоналу харчової промисловості актуальне й вимагає розв'язання, обсяг наукових досліджень щодо зазначеної тематики обмежений.

Мета статті – дослідження розвитку когнітивних здібностей працівників харчової промисловості.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження важливим є компонент когнітивності (від лат. cognitio – пізнання, вивчення), що «Словник іншомовних слів» інтерпретує як пов'язаний з пізнанням, той, що пізнається. Когнітивним уважається пізнавальний процес, під час якого відбувається обробка свідомістю інформації, що надходить, її уявним перетворенням у знання, зберігання й використання накопиченого досвіду в повсякденному житті [1].

Когнітивні здібності людині дано від природи, їх доцільно розвивати, починаючи з дитинства і протягом усього життя. До когнітивних здібностей належать: пам'ять, увага, почуття, уява, логічне мислення, здатність до прийняття рішень. Активно розвиваються когнітивні здібності у студентському віці. Це, насамперед, постійний інтерес до навчання і того, що відбувається в освітньому середовищі. Засновані на генетичному рівні, когнітивні здібності пов'язані з діяльністю мозку – це психічні функції вищого порядку: увага, гнозис, сприйняття, мова, праксис, інтелект [2].

Варто наголосити, що когнітивні здібності здатний розвивати у собі майже кожен. Таким чином, активне залучення до культурно-освітнього процесу обгрунтовує розвиток здібностей будь-якого характеру, в основному художньотворчих. Опанування хоча б однієї із них позитивно впливає на решту. Приміром, зосередження уваги при виконанні хореографічного етюду, сценічній презентації музичного твору чи виконанні ролі у театральній виставі перебуває у міцному взаємозв'язку із покращенням пам'яті. Покращення пам'яті, своєю чергою, має позитивний вплив на розвиток творчого мислення, тому що дає змогу утворювати в мозку людини дуже багато асоціацій стосовно будь-яких відомостей, які надходять із навколишньої культурно-освітньої сфери.

Компетентнісний підхід до професійної підготовки працівників харчової промисловості покликаний виконувати різні функції: методологічну, яка передбачає креативність мислення, здатного грати організуючу роль в отриманні нових знань, переструктуруванні і моделюванні раніше набутих знань для вирішення професійних проблем; аналітичну, що передбачає наявність аналітичних здібностей, умінь розпізнавання, діагностики та проектування; навчальну, що передбачає оволодіння методикою, технологією, стратегією і тактикою професійної діяльності. Реалізація цих функцій у професійно-педагогічній підготовці працівників харчової промисловості дозволяє: на виході мати практичний результат (бачення професійної перспективи, визначення стратегії розвитку, плану перетворення й реконструкції старого, віджитого); формувати ефективні стратегії співпраці та співтворчості у навчальній, а надалі й виробничій сфері; оволодівати технологіями розробки й реалізації оригінальних способів вирішення професійних завдань; здійснювати самооцінку власних навчальних та професійних досягнень. Компетентнісний підхід до професійної підготовці працівників харчової промисловості спрямований на створення необхідних умов для оволодіння ними необхідними компетенціями як важливими характеристиками компетентності творчого спеціаліста:

– когнітивні (вміння відчувати й сприймати об’єктивно те, що відбувається в навчальній діяльності, задавати питання, виявляти причини досліджуваних явищ, визначати ступінь свого розуміння або нерозуміння проблеми);

– креативні (натхнення, фантазія, гнучкість розуму, чутливість до протиріч, розкутість думок та почуттів, дій, прогностичність, наявність своїх думок тощо);

– організаційно-діяльнісні (усвідомлення навчальних цілей, готовність їх конкретизувати й перевести в завдання, вміння поставити мету й завдання, намітити шляхи їх досягнення; здатність до нестандартних способів вирішення, рефлексивне мислення тощо). Формування цих компетенцій забезпечує реалізацію особистісно-орієнтованого навчання, перехід з предметного навчання на формування професійного обличчя працівника харчової промисловості. Компетентнісний підхід передбачає зміну характеру навчальної діяльності, організація якої вимагає від майбутніх фахівців прояву інтуїції, імпровізації, прагнення й здатності до рефлексії та прогнозування [3].

Аналіз низки літературних джерел та проведене Л. Шимановською-Діанич, В. Шимановською та О. Лозовою опитування роботодавців та представників харчової промисловості в Україні дало підстави зробити такі висновки:

– підготовка спеціалістів для харчової промисловості має свої особливості та вимагає системного підходу у навчанні, а саме: харчова промисловість є достатньо багатогранною та включає в себе понад 40 різноманітних галузей виробництва, які переробляють сировину з сільського господарства та інших

джерел, використовуючи різні методи та обладання, що вимагає від працівників високого рівня теоретичних знань та практичних навичок з біології, хімії, математики, економіки, інформатики, технології, менеджменту, маркетингу, якості, безпеки, гігієни, екології тощо. Цей перелік є невичерпним, оскільки кожна із цих залузей знань теж постійно розвивається та удосконалюється, а тому працівникам харчової промисловості необхідно постійно підвищувати кваліфікацію та навчатись;

– основна мета діяльності харчової промисловості – це виробництво продуктів харчування, які задовольнять потреби та очікування споживачів, а також забезпечує їх безпеку, здоров'я та якість життя. Оскільки потреби та очікування споживачів постійно змінюються, той підготовка кадрів харчової промисловості потребує постійного вдосконалення та оновлення знань та навичок відповідно до сучасних тенденцій та інновацій у галузі, таких як впровадження нових технологій, стандартів, вимог ринку та зміни уподобань споживачів;

– харчова промисловість включає в себе багато підгалузей, таких як молочна, м'ясна, кондитерська, хлібопекарська, олійно-жирова, спиртова, пивоварна, сироварна, безалкогольна тощо, кожна з яких має свою специфіку та вимоги до кадрів;

– підготовка кадрів харчової промисловості включає різні рівні та форми освіти, такі як середня професійна, вища, післядипломна, друга вища, заочна, дистанційна, самоосвіта тощо, які забезпечують підготовку та підвищення кваліфікації фахівців різних категорій, таких як технологи, кондитери, інженери, механіки, оператори, лаборанти, контролери, менеджери, маркетологи, консультанти тощо. Крім того, різні когнітивні здібності перебувають у постійному взаємозв'язку з рівнем підготовки кадрів харчової промисловості [4] (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок різних когнітивних здібностей з рівнем підготовки кадрів харчової промисловості

Рівень підготовки	Когнітивні здібності
Середня професійна	Комунікаційні, організаційні, гігієнічні
Вища	Критичне мислення, розв'язання проблем, командна робота, лідерство
Післядипломна	Адаптація, навчання, інформаційні

Джерело: [5]

Згаданий взаємозв'язок свідчить, що зі збільшенням ступеня підготовки працівників харчової промисловості зростає також складність і різноманіття когнітивних здібностей, котрі вони мусять мати. Це має зв'язок із тим, що вищий ступінь підготовки потребує більш високої відповідальності, самос-

тійності, креативності й ініціативи від персоналу та, крім того, більшої спроможності пристосовуватися до змін в харчовій промисловості й застосовувати нові технології й відомості.

Харчова промисловість України в умовах повномасштабної війни зберегла виробничий та інноваційний потенціал, попри те, що втрачено ланцюги постачання та пошкоджено виробничі потужності в регіонах бойових дій. За результатами щомісячного опитування Інституту економічних досліджень і політичних консультацій «Український бізнес під час війни» харчова промисловість вирізняється такими особливостями воєнного часу:

− лідер відновлення переробної промисловості (разом з легкою промисловістю), хоча й галузь сильно потерпає від зростання цін на сировину. Руйнування ланцюгів постачання сировини з південних фронтових регіонів України спонукало бізнес до зміни продуктового асортименту та інших антикризових рішень;

− порівняно низькі часові втрати через вимкнення електроенергії. У харчовій промисловості часові втрати склали 5%, що разом з легкою та деревообробною промисловістю є найнижчим показником. 76% підприємств продовжували працювати в умовах відсутності електроенергії або забезпечили її безперебійне постачання;

− зростання обсягів продажів, нових замовлень і позитивних очікувань щодо наступних періодів, хоча залишаються високими ризики дебіторської заборгованості. На тлі відновлення виробництва зросли продажі, причому харчова промисловість (разом з хімічною) має найвищий показник, як і щодо подальших позитивних очікувань підприємств галузі. Це створює сприятливі передумови для довгострокового планування, впровадження європейських стандартів та інноваційних рішень;

− зростання очікувань щодо збільшення чисельності працівників. На тлі загальних негативних оцінок і прогнозів щодо безробіття в Україні, для харчової галузі виявлені найбільші очікування щодо збільшення чисельності працівників. Також галузі притаманна найнижча частка працівників, які перебувають у вимушених відпустках;

− збереження експортного потенціалу. Упродовж 2022 р. більшість підприємств відновила експорт, хоча деякі сектори через обмеження влади експорту для задоволення внутрішніх потреб були змушені скоротити обсяги виробництва [6].

Навчання фахівців для харчової промисловості відбувається через різні суб'єкти, а також через різні ресурси, зокрема державні органи, заклади освіти, наукові заклади, підприємства, громадські організації, міжнародні проекти, інтернет-ресурси, спеціалізовану інформаційну сферу та ін., що створюють відповідні умови для напрацювання й втілення програм, стандартів, технологій, інструментів й інших засобів та інструментів підготовки персоналу.

Всі вище зазначені особливості підготовки кадрів для харчової промисловості лише підкреслили важливість розвитку когнітивних здібностей для

майбутніх працівників цієї галузі. Так, когнітивні здібності допомагають підвищити продуктивність праці, якість та безпеку роботи працівників у харчовій промисловості, яка вимагає від них високого рівня взаємодії, співпраці, інновацій та креативності у роботі. Харчова промисловість постійно розвивається та впроваджуються нові технології, стандарти та регуляції, що провокує постійні зміни на підприємствах та необхідність адаптації працівників до цих змін. Оскільки чим нижчий рівень розвитку когнітивних здібностей у співробітників, тим більший опір змінам вони будуть чинити, що може призвести до зниження рівня розвитку підприємства харчової промисловості та його конкурентоспроможності. Розвинуті когнітивні здібності у працівників допомагають встановлювати ефективну комунікацію та взаєморозуміння з клієнтами, стейхолдерами, постачальниками та іншими зацікавленими сторонами у харчовій промисловості, яка має глобальний, багатоаспектний та багатокультурний характер. Крім того, когнітивні здібності безпосередньо впливає й на рівень життя й самих працівників харчової промисловості, які розвиваючи свої професійні та особисті якості, підвищують свою конкурентоспроможність та кар'єрні перспективи [7].

Ми вважаємо, головний рушійний драйвер, який заохочує розвивати когнітивні здібності в персоналу харчової промисловості, - це власне споживачі, зокрема їхня безперервна зміна потреб і смаків, та ін. Тенденція здорового способу життя обумовлює те, що споживачі стають значно вимогливішими, більш освіченішими й свідомими стосовно якості, безпеки, вартості, екологічності й етичності продуктів харчування, котрі вони купують і їдять. Це спонукає працівників сфери харчування забезпечувати значний ступінь навичок комунікаційного характеру, аби бути відповідними потребам споживачів, відгукуватися на їхні скарги, відгуки й вимоги, та до того ж покращувати власну компетентність і довіру.

Оскільки вимоги до кадрів харчової промисловості швидко змінюються, актуальними є різні сертифікатні програми для підвищення кваліфікації кадрів. Аналіз досвіду підготовки кадрів харчової промисловості в Україні показав, що сертифікатні програми реалізуються закладами вищої освіти недостатньо. Сертифікатні програми можуть стати «магнітом» для закладів вищої освіти за умов цільової підтримки з боку органів влади. У межах державної і регіональної політики мають формуватись ініціативи щодо реалізації сертифікатних програм на актуальну для України у воєнний час тематику:

– забезпечення виробничої резилентності підприємств харчової промисловості;

– можливості релокації підприємств харчової промисловості;

– потенціал зайнятості військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, біженців, які повернулись в Україну, на підприємствах харчової промисловості;

– організація харчових виробництв з інклюзивними технологіями (працевлаштування осіб з обмеженими можливостями);

– нові вимоги до харчової продукції (зберігання, упакування, транспортування та ін.);

– нові потреби в харчовій продукції військово-оборонного комплексу [8].

Звісно, когнітивні здібності існує величезна кількість, і для кожної галузі є свій набір найбільш затребуваніших, так на нашу думку, додатково до креативності, оригінальності та ініціативності, аналітичного мислення та інноваційність, лідерства та соціального впливу а також уміння вчитись, для працівників харчової промисловості варто додати такі найбільш актуальні навички:

– комунікаційні навички допомагають працівникам харчової промисловості підтримувати зв'язок з клієнтами, постачальниками, партнерами, колегами та керівниками, уникати непорозумінь та конфліктів, домовлятися про умови та цілі роботи, демонструвати свою компетентність та довіру;

– критичне мислення та розв’язання проблем допомагають працівникам харчової промисловості впоратися зі складними та непередбачуваними ситуаціями, знаходити оптимальні та інноваційні рішення, покращувати якість та продуктивність роботи, адаптуватися до нових технологій та стандартів;

– командна робота допомагає працівникам харчової промисловості підвищити ефективність та якість роботи, створити позитивну та дружню атмосферу, мотивувати та надихати інших, брати відповідальність за прийняті рішення та ініціативу;

– гігієнічні навички допомагають працівникам харчової промисловості підтримувати своє здоров’я та репутацію, виконувати вимоги законодавства та контролюючих органів, задовольняти очікування споживачів;

– організаційні навички допомагають працівникам харчової промисловості підвищити ефективність та продуктивність роботи, оптимізувати витрати та ризики, досягати поставлених цілей та покращувати свої професійні навички;

– інформаційні навички допомагають працівникам харчової промисловості підтримувати свою освіченість та компетентність, слідкувати за новинками та тенденціями в галузі, використовувати інформацію для прийняття рішень та вирішення проблем, спілкуватися з іншими зацікавленими сторонами [9].

Хоч велика кількість фахівців слушно зауважують, що для повоєнної відбудови України потрібні будуть робітничі професії, однак висококваліфіковані працівники також вкрай потрібні, аби наступна фаза економічного зростання України здійснювалася згідно з інноваційними принципами та відповідно до європейських стандартів. Висококваліфікований персонал харчової промисловості мусить освоїти такі знання, вміння й навички, аби зростання сфери було відповідним встановленим вимогам відновлення, інноваційної стабільності та євроінтеграції в економічному аспекті.

Висновки. Отже, когнітивними здібностями є гнучкі навички, що дають змогу фахівцю результативно співдіяти з рештою людей, пристосовуватися до різноманітних обставин, розв'язувати проблеми, виявляти креативність, а також ініціативу. Для спеціалістів харчової промисловості когнітивні здібності значущі, тому що вони сприяють підтримці високої якості продуктів харчування, співробітництву з колегами й клієнтами, розвитку власної професійності й конкурентоздатності. Є велика кількість підходів до утворення когнітивних здібностей спеціалістів харчових промисловості, з-поміж котрих можливо виокремити наступні: застосування інтерактивних методик навчання, як-от ділових і рольових ігор, кейс-методу, світового кафе, шість капелюхів мислення та інші. Названі методи допомагають розвивати комунікативні, творчі, критичні й аналітичні навички та, крім того, формувати емоційну установку позитивного характеру, співчуття й співпереживання; зростання власного розвитку, що передбачає почуття відповідальності, бажання до досягнень, впевненість у собі, значний інтерес; з цією метою потрібно визначати собі об'єктивні й вимірні цілі, здійснити аналіз своїх сильних і слабких сторін, вчитися на своїх помилках, займатися пошуком змог для саморозвитку; зростання компетентності у сфері міжособистісних відносин, що містить взаємозв'язок, реальне самооцінювання, мистецтво слухати й переконувати, формувати й підтримувати відносини, здійснення переговорів, організація презентацій, а також публічних виступів; утворення бажання бути успішним, що виражається в самовіддачі, прагненні підтримувати статус, здатності до систематизації, ініціативності. З цією метою треба з'ясувати власні ціннісні орієнтири й пріоритети, стати відкритим до нових планів і змог, застосовувати власні сильні сторони й потенціал, захищати власні погляди й інтереси; зростання витривалості, що означає бути стійким до критики, стійким до промахів, позитивна емоційна установка, тверда життєва установка, задоволення роботою. Заради цього слід здійснювати регуляцію власного емоційного стану, застосовуючи стрес як поштовх до дії, займатися пошуком підтримки серед оточуючих, відпочивати й реалізувати заходи щодо самоохорони. Утворення когнітивних здібностей спеціалістів харчової промисловості потрібне для їх професійного розвитку й успішної кар'єри. Задля цього вони мають весь час покращувати власні гнучкі навички, застосовуючи різноманітні підходи й методи, та, крім того, займатися пошуком змог для використання їх на практиці під час своєї роботи, що й стане предметом наших наступних досліджень.

Література:

1. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. К.: Вища школа. 2003

2. Янковчук М.М. Розвиток обдарованості: практичний досвід. *Обдарована дитина.* 2007. № 9. С. 48-54

3. Волкова Н.В. Компетентнісний підхід підготовки майбутнього інженера-педагога в харчовій промисловості. *Наукові записки. Серія: педагогіка.* 2016. № 2. С. 171-176

4. Шимановська-Діанич Л., Шимановська В., Лозова О. Підходи до формування soft-skills фахівців харчової промисловості. *Академічні візії.* 2023. Випуск 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721

5. Шимановська-Діанич Л., Шимановська В., Лозова О. Підходи до формування soft-skills фахівців харчової промисловості. *Академічні візії.* 2023. Випуск 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721

6. Сембай Н.М. Напрями покращення якості підготовки кадрів харчової промисловості України в сучасних умовах. *Регіональна економіка*. 2023. № 1. С. 63-75

7. Шимановська-Діанич Л., Шимановська В., Лозова О. Підходи до формування soft-skills фахівців харчової промисловості. *Академічні візії.* 2023. Випуск 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721

8. Сембай Н.М. Напрями покращення якості підготовки кадрів харчової промисловості України в сучасних умовах. *Регіональна економіка*. 2023. № 1. С. 63-75

9. Шимановська-Діанич Л., Шимановська В., Лозова О. Підходи до формування soft-skills фахівців харчової промисловості. *Академічні візії.* 2023. Випуск 17. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721.

References:

1. Nosenko, E.L., & Kovryha, N.V. (2003). *Emotsiinyi intelekt: kontseptualizatsiia fenomenu, osnovni funktsii [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, main functions]*. K.: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

2. Yankovchuk, M.M. (2007). Rozvytok obdarovanosti: praktychnyi dosvid [Development of giftedness: practical experience]. *Obdarovana dytyna – Gifted child, 9*, 48-54 [in Ukrainian].

3. Volkova, N.V. (2016). Kompetentnisnyi pidkhid pidhotovky maibutnoho inzhenera-pedahoha v kharchovii promyslovosti [Competency approach to training a future engineer-pedagogue in the food industry]. *Naukovi zapysky. Seriia: pedahohika – Scientific notes. Series: pedagogy, 2*, 171-176 [in Ukrainian].

4. Shymanovska-Dianych, L., Shymanovska, V., & Lozova, O. (2023). Pidkhody do formuvannia soft-skills fakhivtsiv kharchovoi promyslovosti [Approaches to the formation of soft-skills of food industry specialists]. *Akademichni vizii – Academic visions, 17*. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721 [in Ukrainian].

5. Shymanovska-Dianych, L., Shymanovska, V., & Lozova, O. (2023). Pidkhody do formuvannia soft-skills fakhivtsiv kharchovoi promyslovosti [Approaches to the formation of soft-skills of food industry specialists]. *Akademichni vizii – Academic visions, 17*. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721 [in Ukrainian].

6. Sembai, N.M. (2023). Napriamy pokrashchennia yakosti pidhotovky kadriv kharchovoi promyslovosti Ukrainy v suchasnykh umovakh [Directions for improving the quality of training of personnel in the food industry of Ukraine in modern conditions]. *Rehionalna ekonomika – Regional Economy, 1*, 63-75 [in Ukrainian].

7. Shymanovska-Dianych, L., Shymanovska, V., & Lozova, O. (2023). Pidkhody do formuvannia soft-skills fakhivtsiv kharchovoi promyslovosti [Approaches to the formation of soft-skills of food industry specialists]. *Akademichni vizii – Academic visions, 17*. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721 [in Ukrainian].

8. Sembai, N.M. (2023). Napriamy pokrashchennia yakosti pidhotovky kadriv kharchovoi promyslovosti Ukrainy v suchasnykh umovakh [Directions for improving the quality of training of personnel in the food industry of Ukraine in modern conditions]. *Rehionalna ekonomika – Regional Economy, 1*, 63-75 [in Ukrainian].

9. Shymanovska-Dianych, L., Shymanovska, V., & Lozova, O. (2023). Pidkhody do formuvannia soft-skills fakhivtsiv kharchovoi promyslovosti [Approaches to the formation of soft-skills of food industry specialists]. *Akademichni vizii – Academic visions, 17*. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/721 [in Ukrainian].

УДК 316.77

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1654-1665

Овчаренко Володимир Олексійович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0002-2839-5473

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОЇ БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ

Анотація. Стаття присвячена визначенню психологічних чинників ефективної бізнес-комунікації в соціальному підприємництві. Визначено, що уміння вести ефективну комунікацію є основою життя в суспільстві. Наш успіх залежить від здатності проведення комунікації з найбільшою користю для себе. Якщо ви не вмієте домовлятися, дотримуючись своїх інтересів, то автоматично стаєте жертвою тих, хто краще володіє мистецтвом комунікування. Але якщо ви володієте умінням ефективного проведення комунікації, то завжди будете отримувати більше, укладаючи вигідні угоди. Комунікація є головним способом гармонійного співіснування та співпраці для людей з різними цінностями та інтересами. В діяльності підприємства чи організації вміння вести бізнес-комунікацію є важливою складовою комерційного успіху. Для ефективності результатів комунікації та налагодження кооперацийних зв'язків, необхідно володіти мистецтвом введення бізнес-комунікації. Уміння професійно провести бесіду або переговори підвищує культуру ділового спілкування, забезпечує досягнення бажаної мети, створює гідну репутацію та забезпечує професіональний розвиток кожного співробітника.

З’ясовано, що психологічним принципам відводиться надзвичайно вагома роль у процесі, коли триває планування, організація та втілення бізнес-комунікацій, як базовому чиннику, що впливає на ефективність роботи в діловій галузі. Психологічними засадами взаємодії в нинішньому бізнес-середовищі ставляться вимоги дотримуватися культури спілкування з бізнес-партнерами та клієнтами, а головні їхні напрямки полягають у спілкуванні, ділових зустрічах, веденні переговорів, ділових прийомах, вирішенні конфліктних ситуацій, рекламній діяльності, формуванні іміджу, встановленні та підтримуванні ділових відносин.

Визначено, що ефективні бізнес-комунікації – це ключовий аспект успішного ведення бізнесу. Вони включають передачу і обмін інформацією, ідеями, думками та ініціативами між співробітниками, клієнтами, партнерами та іншими стейкхолдерами на підприємстві. Ефективні комунікації сприяють

досягненню таких важливих цілей, як розуміння, співпраця, вирішення конфліктних ситуацій, прийняття рішень та створення сприятливого середовища на підприємстві.

Ключові слова: комунікація, бізнес-комунікація, психологічні чинники, принципи, ознаки, помилки.

Ovcharenko Volodymyr Oleksiiovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0002-2839-5473

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EFFECTIVE BUSINESS COMMUNICATION IN SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Abstract. The article is devoted to the definition of psychological factors of effective business communication in social entrepreneurship. It is determined that the ability to conduct effective communication is the basis of life in society. Our success depends on the ability to conduct communication with the greatest benefit for ourselves. If you do not know how to negotiate, adhering to your interests, then you automatically become a victim of those who are better at the art of communication. But if you have the ability to conduct effective communication, you will always get more by concluding profitable deals. Communication is the main way of harmonious coexistence and cooperation for people with different values and interests. In the activities of an enterprise or organization, the ability to conduct business communication is an important component of commercial success. For the effectiveness of communication results and the establishment of cooperative relations, it is necessary to master the art of introducing business communication. The ability to conduct a professional conversation or negotiation increases the culture of business communication, ensures the achievement of the desired goal, creates a worthy reputation and ensures the professional development of each employee.

It has been found that psychological principles play an extremely important role in the process of planning, organizing and implementing business communications, as a basic factor affecting the effectiveness of work in the business industry. The psychological principles of interaction in the current business environment are the requirements to adhere to the culture of communication with business partners and clients, and their main areas are communication, business meetings, negotiations, business techniques, resolving conflict situations, advertising, image formation, establishing and maintaining business relationships.

It has been determined that effective business communications are a key aspect of successful business. They include the transfer and exchange of information, ideas, thoughts and initiatives between employees, clients, partners and other stakeholders in the enterprise. Effective communications contribute to the

achievement of such important goals as understanding, cooperation, conflict resolution, decision-making and creating a favorable environment in the enterprise.

Keywords: communication, business communication, psychological factors, principles, signs, mistakes.

Постановка проблеми. Людські комунікації завжди лежали в основі соціального буття, проте прямим об'єктом психологічного і соціального аналізу воно стало тільки в XX ст. У психології спілкування (комунікація) визначається як взаємодія двох чи більше людей, що полягає в обміні інформації пізнавального чи емоційно-оцінювального характеру.

Успішне управління бізнесом неможливо здійснювати без якісно побудованих комунікацій. Розробка довгострокових цілей і стратегій, координація щоденних бізнес-процесів, контроль фінансової діяльності, процес бюджетування, аналіз фінансових показників, навчання, розвиток і мотивація персоналу, розробка стратегій маркетингу, реклама, відносини з клієнтами і продажі – всі ці аспекти управління потребують забезпечення розуміння та ефективної співпраці у внутрішньому середовищі підприємства, а також налагодження позитивних відносин з клієнтами та стейкхолдерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблему досліджували такі учені як В. Бебик, О. Бездітко, О. Бєляков, О. Заянюк, А. Зелінська, В. Зимовець, К. Іванчук, А. Лавренко, О. Лавренко, С. Лавриненко, Т. Немченко, О. Раєвнєва, Р. Раупов, О. Сторожук, Л. Шульгіна та інші. Управління комунікаційним процесом на підприємстві виступає формою, через яку реалізуються зв'язки між його внутрішнім середовищем та зовнішнім оточенням. Попри суттєвий внесок вчених у розгляд різних аспектів управління комунікаціями в бізнесі, на нашу думку, недостатньо дослідженим залишається напрям визначення психологічних чинників ефективної бізнес-комунікації.

Мета статті – визначення психологічних чинників ефективної бізнес-комунікації в соціальному підприємництві.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка спільна діяльність передбачає комунікування і взаємодію учасників, як необхідний засіб забезпечення її ефективності. У бізнес-комунікаціях предметом спілкування є справа. Виробнича взаємодія може і не бути по своїй суті спілкуванням в тому випадку, коли другий суб'єкт виступає об'єктом. Наприклад, при жорсткому авторитарному стилі керівництва відносини керівника і підлеглого відбуваються головним чином як відносини суб'єкта до об'єкта. У цьому випадку формою відносин є дисципліна – принцип суворого регулювання ієрархічних відносин керівника і підлеглого. Зрозуміло, що підлеглий позбавлений свободи дій, що право прийняти рішення надається керівникові і тому зв'язок між ними асиметричний, монологічний, а не діалогічний. Особливості бізнес-комунікацій полягають у тому що:

– партнер у бізнес-комунікаціях завжди виступає як особистість, яка має значення для суб'єкта;

– людей, які спілкуються між собою відрізняє добре взаєморозуміння у питаннях справи;

– основне задача бізнес-комунікацій – це продуктивне співробітництво.

Комунікація тісно пов'язана з діяльністю. Будь яка форма комунікації виступає як форма спільної діяльності, люди завжди комунікують у процесі спільної діяльності. Поєднання діяльності однієї людини з діяльністю інших людей утворює спільну діяльність. У спільній діяльності формуються не тільки суб'єкт-об'єктні (людина – предмет діяльності), а й суб'єкт-суб'єктні відносини (людина – людина). Сутність комунікації полягає у взаємодії суб'єктів діяльності. Специфіка комунікації у процесі діяльності полягає у створенні можливості організації та координації діяльності її окремих учасників. У комунікації відбувається збагачення діяльності, розвиваються й утворюються нові зв'язки та стосунки між людьми. Комунікація може розглядатися як сторона, умова діяльності або як окремий вид діяльності. Але зв'язок комунікації та діяльності полягає саме в тому, що завдяки комунікації діяльність зорганізується. Розбудова плану спільної діяльності вимагає від кожної людини розуміння мети діяльності, засобів реалізації, розподілу функцій для її досягнення. Змістом бізнес-комунікації є «справа», з приводу якої виникає і розвивається взаємодія. Отже, бізнес-комунікації характеризуються таким: співрозмовники є особистостями, значущими один для одного, вони взаємодіють з приводу конкретної справи, основне завдання такого спілкування – це продуктивна співпраця. Комунікація вважається бізнесовою, якщо її визначальним змістом виступає соціально значуща спільна діяльність. Разом з тим, бізнес-комунікації – це усний або письмовий контакт між співрозмовниками, які мають для цього необхідні повноваження і ставлять перед собою завдання розв'язати конкретні проблеми [1].

Відомий американський теоретик комунікації, який представляє економічний підхід, У. Шрамм зазначає, що комунікація (в усякому випадку, людська комунікація) – це те, що відбувається між людьми. Сама собою, без людей – вона не існує. У ній нема нічого магічного, крім того, що в неї вкладають люди, вступаючи в комунікаційні зв'язки. У повідомленні немає іншого змісту, крім того, яке в нього вклали люди. Таким чином, вивчаючи комунікацію, вивчаємо людей, які вступають у стосунки одне з одним, зі своїми групами, організаціями і суспільством загалом [2].

Науковець В. Бебик зазначив, що комунікація виконує дуже важливі функції в суспільному житті, створюючи умови для забезпечення роботи не тільки інформаційної, а й суспільної сфери. Без комунікацій функціонування економічної, соціальної, політичної та духовної сфер суспільства неможливе, що акцентує увагу на забезпечення корпоративної культури [3]. Психолог О. Бєляков вважає, що комунікація – це вербальний і невербальний обмін інформацією, поводження, порозуміння та спроба певного порозуміння, зв'язки, взаємозалежність тощо [4].

Загалом, значення комунікацій для діяльності будь-якої організації вкрай важливе: без налагодження комунікацій у внутрішньому середовищі компанії утруднюється її розвиток та зростання. Прерогатива налагодження комунікацій між співробітниками залежить від менеджера. Поняття «комунікація» та «менеджер» мають тісний зв'язок. Практично весь робочий час менеджер проходить у спілкуванні з іншими людьми, веденні переговорів, зв'язків з клієнтами по телефону і присутність на різноманітних зустрічах, це значить, перебування у безперервному процесі комунікації. Звідси випливає, що комунікації – одне з найважливіших процесів системи менеджменту будь якої організаційної структури [5].

На думку науковців, в сучасних умовах кредитори та інвестори при прийнятті рішень щодо кредитування та (або) інвестування все більшу увагу приділяють факторам, що інтегруються в індексі ESG (Environment, Social, Governance). Так, науковці переконані, що як інституційні, так і приватні інвестори при виборі об'єктів інвестицій орієнтуються на критерії ESG, які втілюють ризики, пов'язані із навколишнім середовищем, соціальною сферою та якістю корпоративного управління [6].

Погоджуючись з такою думкою, підкреслимо, що своєю чергою, якість корпоративного управління і бізнес-комунікації є взаємопов'язаними та важливими аспектами ефективності управління ризиками бізнесу. Якість корпоративного управління передбачає прозорість і відкритість у прийнятті рішень, використанні ресурсів та взаємодії зі стейкхолдерами. Якщо підприємство веде відкриту комунікацію з акціонерами, клієнтами, співробітниками та іншими зацікавленими сторонами, це сприяє підвищенню довіри та зміцнює краще сприйняття корпоративного управління. Ефективність внутрішніх та зовнішніх комунікацій на підприємстві сприяє накопиченню та передачі знань та інформації, необхідної для прийняття успішних рішень. Якість бізнес-комунікацій впливає на репутацію підприємства. Правильно сплановані та реалізовані комунікації можуть підвищити позитивне сприйняття підприємства серед споживачів та стейкхолдерів. Безумовно, відома компанія з бездоганною репутацією має більше можливостей у приваблені інвестицій та встановленні партнерських відносин. Ефективні комунікації із співробітниками та стейкхолдерами сприяють розумінню стратегії підприємства та зміцнюють співпрацю у її реалізації. Особливу цінність має якість бізнес-комунікацій в періоди кризи. Це дозволяє вчасно та адекватно реагувати на кризові виклики та зменшувати можливі збитки і зберігати довіру стейкхолдерів. Рішення менеджменту в системі керування комплексом внутрішніх ризиків є головними інструментами зведення до мінімуму внутрішніх ризиків підприємства, згенерованих зовнішнім та внутрішнім середовищем діяльності підприємства [7].

На нашу думку, бізнес-комунікації – це комплекс заходів, який передбачає формування та реалізацію управлінських рішень щодо створення,

розвитку діяльності підприємства, підтримки його репутації задля задоволення потреб споживачів, організації гідної праці працівників та її оплати, підвищення конкурентоспроможності. Під час бізнес-комунікації контакт між людьми встановлюється легше, якщо співрозмовники говорять «однією мовою» і прагнуть до продуктивного співробітництва. Основою бізнес-комунікації є етичні норми та ритуальні правила ділових взаємовідносин, знання та вміння, пов'язані з обміном інформацією, використанням засобів взаємовпливу та взаємопорозуміння.

Розвиток бізнес-комунікацій відбувається під впливом різних процесів та чинників:

– глобальні зміни зовнішнього мікро- та макросередовища (фінансові та загальноекономічні кризи, екологічні зміни), потреб та інтересів суспільства (демографічно-міграційні процеси);

– бурхливий науково-технічний прогрес, що безперервно породжує нові технології комунікацій та інновації з комуні кування, утворює міжнаціональне науково-технологічне співтовариство;

безперервні зміни наявних ресурсів різної природи (матеріальних, фінансових, інформаційних, інтелектуальних тощо), без яких бізнес-комунікації не можуть досягти потрібного результату [8; 9].

Ідеальною моделлю комунікацій в організації є така, коли всі рішення керівництва доводяться до працівників, а самі рішення базуються на інформації, що надходять з різних структурних підрозділів за умови налагоджених зв'язків. Разом зі створенням системи налагоджених зв'язків організація отримує суттєве зменшення плинності кадрів та корпоративні цінності. Це важливо для організацій які мають територіально віддалені підрозділи. Для того щоб побудувати ефективну систему комунікації в організації потрібно використовувати всі можливі ресурси та канали. Служба персоналу повинна займатися своєчасним інформуванням працівників про всі новини, місію, стратегію та цілі організації. Для ефективних комунікацій характерними мають бути ясність, простота, достовірність, що в цілому сприятиме їх адекватному розумінню [10].

Для побудови ефективних комунікацій на підприємствах в умовах змін необхідно дотримуватися таких їх принципів:

– науковий підхід, реалізований у поєднанні системного і ситуативного підходу, що забезпечує найбільш глибоке й адекватне уявлення про суб'єктів і ситуації спілкування;

– принцип термінологічної визначеності застосовуваних понять, досягнення спочатку однозначності розуміння сенсу, однаковості тлумачення;

– єдність раціонального та емоційного в поведінці людини; іноді зрозуміти іншу сторону неможливо на раціональному рівні, але все легко пояснюється і піддається управлінню на емоційному рівні;

– принцип ситуативності, що охоплює: 1) необґрунтованість очікування саме тієї реакції на комунікативний вплив, яка є бажаною (малий вплив

здатний викликати «лавинну» реакцію); 2) можливість перебування об'єкта впливу в зоні напруженості, яку важко розпізнати; 3) суб'єктивність в інтерпретації ситуацій;

– принцип прагнення до підвищення рівня об'єктивності моделей, уявлень про партнера по взаємодії, усвідомлення недостатності своєї думки і досвіду для трактування та прогнозування поведінки партнера по спілкуванню;

– принцип гуманізму в побудові комунікацій;

– принцип розвитку або онтогенезу суб'єктів спілкування і динаміки психічних процесів і станів. Суб'єкт, поведінка якого вам здавалася досить зрозумілим, в силу онтогенезу може несподівано повести себе інакше – просто у нього змінилися життєві обставини, мотиви, стан здоров'я, настрій; він став старшим, досвідченішим, вивчив вас і навчився протидіяти вашому впливу;

– принцип системності суб'єктів комунікацій (система володіє безліччю якостей, серед яких наступні: система цілісна, унікальна, автономна, адаптивна, пов'язана із середовищем, тобто відкрита, що не піддається повному моделюванню процесів і станів тощо);

– принцип імовірності наявності недіагностованих, прихованих чинників поведінки типу намірів, імітації;

– принцип неповної адекватності будь-якої складності моделей поведінки суб'єктів, на основі яких будують прогнози та очікування, самим суб'єктам, системам;

– принцип нескінченності процесу пізнання;

– принцип опори на закон;

– принцип необхідності та можливості управління комунікаціями [11].

Ефективній діловій комунікації сприяє й однакове розуміння ситуації спілкування, однак під час спілкування можуть виникати специфічні комунікативні бар'єри. З одного боку, вони можуть виникати, якщо немає єдиного розуміння ситуації спілкування або через соціальні, політичні, релігійні, професійні чинники, досвід, різне світобачення, світорозуміння.

Також бар'єри комунікації можуть мати й більш «суто» виражений психологічний характер унаслідок індивідуальних психологічних особливостей учасників спілкування (наприклад, надмірна сором'язливість одного, закритість іншого, некомунікабельність) або через особливого роду психологічні відносини, які склалися між учасниками спілкування [12].

Ознаками неефективної комунікації, на наш погляд, можуть бути:

– непорозуміння – ситуації, в яких інформація передається некоректно або недостатньо чітко, що призводить до хибного розуміння інструкцій, завдань або очікувань, помилкових рішень;

– зволікання, тобто створення комунікаційних перешкод, таких як незадовільна організація зустрічей або відсутність відповідей на важливі запитання сповільнює робочі процеси та завдає шкоди проєктам;

– конфліктні ситуації між співробітниками або підрозділами підприємства через невідповідність очікувань і дійсності;

– витрати часу та ресурсів на неконструктивні дискусії, непотрібні збори і деструктивні спілкування в месенджерах;

– зниження мотивації працівників через нехтування їх ідеями та пропозиціями з боку керівництва (до речі, приховування інформації про реальний стан справ на підприємстві, можливі скорочення штату та інші проблеми також веде до зниження мотивації співробітників та веде до зневіри в успіх підприємства);

– погіршення психологічної атмосфери через надмірну напругу, невпевненість і негативні психологічні стани працівників колективу;

– технічні проблеми під час передачі інтернет-повідомлення або телефонної розмови: шуми, нестабільне інтернет-з'єднання, проблеми зі звуком в умовах віддаленої роботи ускладнюють сприйняття повідомлення;

– використання невдалого тону або стилю (використання відправником повідомлення сарказму або недолугого гумору може сприйматися отримувачем буквально, що призведе до викривлення змісту інформації).

Безперечно, неефективні комунікації призводять до різних фінансових ризиків у бізнесі. Так, неналежний спосіб передачі інформації між різними рівнями підприємства або між відділами веде до ухвалення помилкових рішень, що впливають на фінансові результати підприємства. До прикладу, якщо інформація про фінансовий стан підприємства і потреби різних відділів передається неправильно або невчасно, може виникнути ситуація, коли підприємство не планує бюджет на ті проєкти або ініціативи, які є найбільш суттєвими для досягнення стратегічних цілей підприємства і адаптації його до мінливого зовнішнього середовища. Таким чином, реалізація цих ініціатив і проєктів опиняється під загрозою. Відсутність достатньої інформації про потреби підприємства або зміни в ціновій політиці, термінах чи обсягах постачань від партнерів сировини, матеріалів, електроенергії, палива тощо призводить до порушення процесу поставок. Наслідком такої ситуації може бути ризик втрати замовлень або виникнення штрафів у зв'язку із невиконанням угод [13].

Науковці виокремлюють такі різновиди помилок, що виникають під час здійснення комунікації:

– погане слухання – слухання повинне бути активним (запитання-відповіді, дискусії);

– невикористання орієнтації на слухача: люди зацікавлені в тому, що вони особисто, а не організація можуть одержати, тому основним повинен стати «ви»-підхід, що спирається на інтереси аудиторії;

– помилкові невербальні сигнали (невідповідність рухів контексту промови, ситуації або загальна неузгодженість рухів);

невміння писати так, щоб бути зрозумілим; гарний письмовий текст – це особливе мистецтво (звернення, прес-релізи, статті, доповіді, звіти тощо);

– незнання аудиторії: повідомлення повинне спиратися на інтереси, характеристики, потреби конкретної аудиторії;

– неврахування того, що комунікація є двостороннім процесом: процес надання інформації ще не є комунікацією, велику роль відіграє зворотний зв'язок (реакція реципієнта інформації). За наявності зворотного зв'язку відправник і одержувач обмінюються комунікаційними ролями. Тобто ефективний обмін інформацією повинен бути двобічно спрямованим: зворотній зв'язок є необхідним, щоб мати підтвердження того, як повідомлення було сприйняте та чи виявилося зрозумілим. Керівник не має підстав думати, що все сказане ним або написане буде сприйняте так, як він замислив. Тому, якщо зворотній зв'язок заблокований, керівник врешті-решт виявиться недієздатним або обдуреним;

– неврахування елементарних правил ввічливості: агресивного й брутального комунікатора будуть сприймати інакше, ніж ввічливого й зацікавленого в аудиторії [14].

В процесі бізнес-комунікації важливим є психологічний механізм наслідування – повторення і відтворення однією людиною вчинків, жестів, манер, інтонацій іншої людини, а також копіювання певних рис її характеру і стилю життя. Наслідування буває свідомим і неусвідомленим. Підлеглі можуть свідомо наслідувати професійні навички, ефективні способи спілкування й діяльності керівника, раціональні прийоми виконання трудових операцій колег – все те, що здається правильним і корисним. Наслідування відбувається на рівні конкретних осіб («керівник – підлеглий») або на рівні норм поведінки, традицій, культури групи, організації. Діяльність керівника передбачає і публічні виступи (лекції, мітинги, конференції тощо), де він може скористатися і механізмом емоційного зараження – особливим видом психологічного впливу на особистість у процесі спілкування й взаємодії, який здійснюється не через свідомість та інтелект, а через передавання психічного настрою, емоційну сферу людини [15].

Комунікація в сучасному бізнесі охоплює всі галузі соціальної дійсності і організовує суспільні відносини. На початку XXI століття відмічено інтенсивний розвиток комунікаційних технологій, що істотно полегшило виробництво і розповсюдження важливої інформації для бізнесу і призвело до формування глобального бізнесового інформаційного простору, до якого залучено управлінську, політичну, економічну діяльність. В умовах воєнного стану більшість бізнес-компаній почали впроваджувати хмарні і дистанційні технології, що довели свою ефективність і дозволяють їм успішно працювати і отримувати прибуток. Сучасні технічні засоби комунікації дозволяють впливати на споживачів та підтримувати зв'язок із багатомільйонною аудиторією, диктують їм зразки поведінки, відображають і формують суспільну думку. Паралельно компанії застосовують такий інструмент, як стратегічна комунікація, тобто комплекс внутрішніх й зовнішніх комунікацій

задля побудови ефективних зв'язків із громадськістю, стейкхолдерами, споживачами та співробітниками компанії. Важлива роль тут належить і маркетинговим комунікаціям. Сьогодні бізнес досить чітко усвідомлює, що сучасні засоби масової комунікації, є потужним і впливовим інструментом. Саме тому фахівці різних областей знання — економісти, управлінці, маркетологи, юристи, все більше розуміють важливість комунікацій і компанії все більше витрачають коштів на масовий інформаційний вплив.

Висновки. Таким чином, комунікація відіграє важливу роль у бізнесі і має вплив на всі аспекти його функціонування. Незалежно від того, чи має справу з внутрішньою комунікацією між співробітниками та керівництвом, чи зовнішньою комунікацією з клієнтами, партнерами та громадськістю, ефективна комунікація підприємства сприяє зниженню негативного впливу ризиків на бізнес. Ефективні бізнес-комунікації – це ключовий аспект успішного ведення бізнесу. Вони включають передачу і обмін інформацією, ідеями, думками та ініціативами між співробітниками, клієнтами, партнерами та іншими стейкхолдерами на підприємстві. Ефективні комунікації сприяють досягненню таких важливих цілей, як розуміння, співпраця, вирішення конфліктних ситуацій, прийняття рішень та створення сприятливого середовища на підприємстві.

Література:

1. Шульгіна Л.М. Бізнес-комунікації: навчально-методичний комплекс: навч. посіб. для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, галузі знань 07 «Управління та адміністрування», спеціальності 075 «Маркетинг», освітньо-професійної програми «Промисловий маркетинг». Львів-Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 151 с.

2. Schramm W. The process and effects of mass communication. Urbana: University of Illinois Press. 1954. P. 3-26.

3. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз: монографія. Київ: МАУП, 2005. 440 с.

4. Бєляков О. Успішна комунікація в бізнесі та освіті: навч. посіб. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 207 с.

5. Лавриненко С.О., Зелінська А.М., Бездітко О.Є. Бізнес-комунікації та їх інноваційність в системі менеджменту підприємства. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 48. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2232.

6. Зимовець В.В. Фінансові ризики ведення бізнесу в Україні: сектор нефінансових корпорацій: колективна наукова доповідь. К.: ДУ«Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2022. 260 с

7. Сторожук О.В., Немченко Т.А., Заянюк О.В. Ефективні бізнес-комунікації як стратегічна складова управління ризиками підприємства. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 58. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3257.

8. Іванчук К.О. Теоретичні підходи до визначення сутності категорії «розвиток підприємства». *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку.* 2012. С. 231-239.

9. Раєвнєва О.В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. 496 с

10. Лавриненко С.О., Зелінська А.М., Бездітко О.Є. Бізнес-комунікації та їх інноваційність в системі менеджменту підприємства. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 48. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2232.

11. Раупов Р. Розвиток бізнес-комунікацій підприємств в умовах змін. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України.* 2020. Випуск 25. С. 102-107

12. Лавренко О.В., Лавренко А.А. Діловий етикет та імідж державного службовця. Київ, 2008. 70 с.

13. Сторожук О.В., Немченко Т.А., Заянюк О.В. Ефективні бізнес-комунікації як стратегічна складова управління ризиками підприємства. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 58. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3257.

14. Бондар Г.Л. Соціально-психологічні фактори та умови розвитку комунікативної компетентності фахівця в галузі державного управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* 2018. № 3. С. 28-33.

15. Бородін Є.І., Комарова К.В., Липовська Н.А., Тарасенко Т.М. Соціально-психологічні основи ділового спілкування: навч. посібн. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 184 с.

References:

1. Shulhina, L.M. (2023). *Biznes-komunikatsii: navchalno-metodychnyĭ kompleks [Business communications: educational and methodological complex]*. Lviv-Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho [in Ukrainian].

2. Schramm, W. (1954). *The process and effects of mass communication.* Urbana: University of Illinois Press [in English].

3. Bebyk, V.M. (2005). *Informatsiino-komunikatsiinyi menedzhment u hlobalnomu suspilstvi: psykholohiia, tekhnolohii, tekhnika pablik ryleishnz [Information and communication management in a global society: psychology, technology, public relations technique]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].

4. Bieliakov, O. (2006). *Uspishna komunikatsiia v biznesi ta osviti [Successful communication in business and education]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet» [in Ukrainian].

5. Lavrynenko, S.O., Zelinska, A.M., & Bezditko, O.Ie. (2023). Biznes-komunikatsii ta yikh innovatsiinist v systemi menedzhmentu pidpryiemstva [Business communications and their innovativeness in the enterprise management system]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 48*. Retrieved from https://esonomuandsosietu.in.ua/indekh.rhr/journal/artisle/view/2232 [in Ukrainian].

6. Zymovets, V.V. (2022). *Finansovi ryzyky vedennia biznesu v Ukraini: sektor nefinansovykh korporatsii [Financial risks of doing business in Ukraine: the sector of non-financial corporations]*. K.: DU«In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy» [in Ukrainian].

7. Storozhuk, O.V., Nemchenko, T.A., & Zaianiuk, O.V. (2023). Efektyvni biznes-komunikatsii yak stratehichna skladova upravlinnia ryzykamy pidpryiemstva [Effective business communications as a strategic component of enterprise risk management]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 58*. Retrieved from https://esonomuandsosietu.in.ua/indekh.rhr/journal/artisle/view/3257 [in Ukrainian].

8. Ivanchuk, K.O. (2012). Teoretychni pidkhody do vyznachennia sutnosti katehorii «rozvytok pidpryiemstva» [Theoretical approaches to determining the essence of the category "enterprise development"]. *Stratehiia i mekhanizmy rehuliuvannia promyslovoho rozvytku – Strategy and mechanisms of industrial development regulation,* 231-239 [in Ukrainian].

9. Raievnieva, O.V. (2006). *Upravlinnia rozvytkom pidpryiemstva: metodolohiia, mekhanizmy, modeli [Enterprise development management: methodology, mechanisms, models]*. Kh.: VD «INZhEK» [in Ukrainian].

10. Lavrynenko, S.O., Zelinska, A.M., & Bezditko, O.Ie. (2023). Biznes-komunikatsii ta yikh innovatsiinist v systemi menedzhmentu pidpryiemstva [Business communications and their innovativeness in the enterprise management system]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 48*. Retrieved from https://esonomuandsosietu.in.ua/indekh.rhr/journal/artisle/view/2232 [in Ukrainian].

11. Raupov, R. (2020). Rozvytok biznes-komunikatsii pidpryiemstv v umovakh zmin [Development of business communications of enterprises in conditions of change]. *Rehionalni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy – Regional aspects of the development of productive forces of Ukraine, 25*, 102-107 [in Ukrainian].

12. Lavrenko, O.B., & Lavrenko, A.A. (2008). *Dilovyi etyket ta imidzh derzhavnoho sluzhbovtsia [Business etiquette and the image of a civil servant]*. Kyiv [in Ukrainian].

13. Storozhuk, O.V., Nemchenko, T.A., & Zaianiuk, O.V. (2023). Efektyvni biznes-komunikatsii yak stratehichna skladova upravlinnia ryzykamy pidpryiemstva [Effective business communications as a strategic component of enterprise risk management]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 58*. Retrieved from https://esonomuandsosietu.in.ua/indekh.rhr/journal/artisle/view/3257 [in Ukrainian].

14. Bondar, H.L. (2018). Sotsialno-psykholohichni faktory ta umovy rozvytku komunikatyvnoi kompetentnosti fakhivtsia v haluzi derzhavnoho upravlinnia [Socio-psychological factors and conditions for the development of communicative competence of a specialist in the field of public administration]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho – Scientific notes of the V.I. Vernadsky TNU, 3*, 28-33 [in Ukrainian].

15. Borodin, Ye.I., Komarova, K.V., Lypovska, N.A., & Tarasenko, T.M. (2019). *Sotsialno-psykholohichni osnovy dilovoho spilkuvannia [Socio-psychological foundations of business communication]*. Dnipro: HRANI [in Ukrainian].

УДК: 159.923:124.2:111.11-047.24(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1666-1678

Онищенко Олена Олександрівна аспірантка кафедри теорії та методики практичної психології; Державний заклад Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського, м. Одеса, тел.: (096) 408-18-55, https://orcid.org/0009-0008-8505-2999

ПОШУК СЕНСУ ЖИТТЯ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Статтю присвячено теоретичному і практичному аналізу пошуку ціннісно-смислової самореалізації молоді в контексті екзистенційної психології. Розкрито фундаментальні категорії сенсу життя та ціннісних орієнтацій як пріоритетні шляхи до його пошуку. Розуміння цих категорій допоможе дослідити проблему екзистенційних та особистісних криз, саморефлексія, виявлення своєї життєвої мети студентською молоддю, зокрема, у складних об'єктивних умовах. Розкрито значення символів як інструменту відображення внутрішнього світу особистості та їхню роль у пізнанні несвідомих мотивів і життєвих орієнтацій молоді. Символи розглядаються як засіб структурування життєвого досвіду, відображення особистісних цінностей і пошуку нових життєвих сенсів. Аналіз показує, що інтеграція смислів і символів дозволяє глибше зрозуміти процес подолання екзистенційних криз.

Особлива увага у статті приділена зв'язку між пошуком сенсу життя, ціннісними орієнтаціями та їхньою символічною репрезентацією. Результатами теоретичного та емпіричного дослідження показано, що ці феномени є взаємозалежними і впливають на здатність особистості адаптуватися до життєвих змін, ставити нові цілі та досягати гармонії. Дослідження підкреслює важливість цілісного підходу до вивчення смислових аспектів особистості у контексті самореалізації. Екзистенційний підхід дає можливість глибше дослідити, як індивідуальні стратегії пошуку сенсу життя можуть бути пов'язані з переживанням життєвих змін, виявлено основні чинники, що формують систему життєвих орієнтирів студентів, а також їх зміни в екстремальних умовах, зокрема, наразі воєнний стан. Вивчення цих процесів важливе для розуміння, як внутрішні цінності та переконання можуть допомогти людині справлятися з екзистенційними кризами та стресовими ситуаціями, а також для розвитку психологічних практик, орієнтованих на підтримку особистості в складні періоди життя.

Дослідження даної теми надає дуже цінний внесок у психологічну та педагогічну науки, оскільки дозволяє по-новому подивитися на механізми формування цінностей студентської молоді та пошуку сенсу життя в умовах глобальних викликів, зокрема в умовах війни та соціальних змін.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, сенс життя, воєнний стан, молодь, екзистенційна психологія, екзистенційна криза, символи, життєві зміни, саморефлексія.

Onishchenko Olena Oleksandrivna graduate student of the department of theory and methods of practical psychology; K. D. Ushinsky State Institution of South Ukrainian National Pedagogical University, Odesa, tel.: (096) 408-18-55, https://orcid.org/0009-0008-8505-2999

SEARCH FOR THE MEANING OF LIFE AND VALUE ORIENTATIONS: AN EXISTENTIAL APPROACH TO THE RESEARCH OF PERSONALITY

Abstract. The article is devoted to the theoretical and practical analysis of the search for value-semantic self-realization of youth in the context of existential psychology. The fundamental categories of the meaning of life and value orientations are revealed as priority ways to its search. Understanding these categories will help to investigate the problem of existential and personal crises, self-reflection, and the identification of one's life purpose by student youth, in particular, in difficult objective conditions. The meaning of symbols as a tool for reflecting the inner world of the individual and their role in understanding the unconscious motives and life orientations of youth are revealed. Symbols are considered as a means of structuring life experience, reflecting personal values, and searching for new life meanings. The analysis shows that the integration of meanings and symbols allows for a deeper understanding of the process of overcoming existential crises.

The article pays special attention to the connection between the search for the meaning of life, value orientations and their symbolic representation. The results of theoretical and empirical research show that these phenomena are interdependent and affect the ability of a person to adapt to life changes, set new goals and achieve harmony. The study emphasizes the importance of a holistic approach to studying the semantic aspects of the personality in the context of self-realization. The existential approach makes it possible to more deeply investigate how individual strategies for finding the meaning of life can be related to experiencing life changes, and the main factors that form the system of students' life orientations, as well as their changes in extreme conditions, are identified, in particular, the current state of martial law.The study of these processes is important for understanding how internal values and beliefs can help a person cope with existential crises and stressful situations, as well as for the development of psychological practices focused on supporting the individual in difficult periods of life.

Research on this topic provides a very valuable contribution to psychological and pedagogical science, as it allows us to take a new look at the mechanisms of forming values of student youth and finding the meaning of life in the face of global challenges, in particular in the face of war and social change.

Keywords: values, value orientations, meaning of life, martial law, youth, existential psychology, existential crisis, symbols, life changes, self-reflection.

Постановка проблеми: По-перше: кризи, спричинені зовнішніми обставинами, такі як, війна, пандемії, соціально-економічні зміни в країні, виступають потужним каталізатором для переоцінки молоддю суб'єктивних ціннісних орієнтацій та тенденцій шляху до пошуку сенсу життя загалом. Виклики, що постали перед сучасним українським суспільством, спричинені травматичним досвідом, невідомість, загрози життю/здоров'ю. Відтак, можна підкреслити, що в таких умовах важливим є екзистенційний підхід. Даний підхід в психологічній науці характеризує зрощування внутрішнього потенціалу особистості через активну діяльність, підтримка сімейних цінностей, творчі здібності і вподобання, тим самим втілюється «поле» для духовного зросту молоді. Не дивлячись на це, тема пошуку сенсу життя і людських цінностей широко розглядається в класичних підходах психології, художній літературі та філософії. Проте, сучасні соціально-культурні і політичні умови створюють новий простір для її аналізу. Це вимагає нових теоретичних та емпіричних підходів до вивчення екзистенційних криз та ціннісних орієнтацій людини як стрижню для її подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку ціннісних орієнтацій особистості описали такі дослідники: А.Маслоу, А.Ярошенко; екзистенційний підхід: М.Федоренко, М.Розов, В.Франкл, В. Бліхар, І. Ялом, К. Ріфф: символічною репрезентацією суб'єктивних переживань: С.Симоненко, В.Січка, О.Сербова. Проте, дивлячись на зовнішньо-об'єктивно соціально-політичну актуальність, що детермінує внутрішньо-суб'єктивно, ця тематика є недостатньо психологічно розкритою в повному обсязі.

Мета статті - розкриття сутності сенсу життя як центрального екзистенційного поняття та його роль у подоланні життєвих криз і формуванні суб'єктивних ціннісних орієнтирів.

Досягнення окресленої мети, передбачало розв'язання наступних завдань: теоретичний аналіз екзистенційного підходу - пошук сенсу життя та категорій цінності та ціннісні орієнтації; окреслити природу екзистенційної кризи та її вплив на самосприйняття особистості за допомогою символічної репрезентації; виявити трансформацію ціннісних орієнтацій в умовах кризи.

Виклад основного матеріалу. По-перше: саме поняття «сенс життя» у науковий обіг було введено В.Франклом, що є ключовим етапом розвитку екзистенційного підходу в психології, що вивчає фундаментальні питання існування: свободу, відповідальність, кризу, смерть і суб'єктивні засоби

пошуку смислу. За В.Франклом, сенс життя визначає здатність людини долати труднощі, приймати складні екзистенційні виклики та знаходити внутрішню рівновагу навіть у жахливих умовах життя. У своїй праці «Людина у пошуках справжнього сенсу». Сенс життя не є заданим патерном, його знаходять через цінності творчості, любові – (за А. Маслоу) буттєві цінності і навіть прийняттям страждань – це дефіцитні цінності, вони можуть бути ускладненими або відсутніми, що призводить до внутрішньої напруги, страждань або неврозу, люди можуть долати дефіцитність цінностей, працюючи над ними або знаходячи замінники, а іноді це може стати джерелом страждань та конфліктів. Визнання вищеперерахованого в поточному моменті допомагає людині подолати екзистенційну кризу, що виникає у ситуаціях невизначеності чи втрати життєвих орієнтирів, як, наприклад воєнний стан 2022 року. І.Ялом, у свою чергу, зазначав, що криза виникає через усвідомлення базових екзистенційних фактів: смертності, ізоляції, свободи вибору, як реакцією людини на обмеження її можливостей, коли вона опиняється у владі обставин, які людина не в змозі змінити. Людина сама створює сенс через активну участь у житті, взаємодію з оточуючими та прийняття відповідальності за свій вибір. [1;4]

Узагальнюючи це, можна констатувати, що пошук сенсу життя та ціннісні орієнтації є взаємозалежними феноменами, які визначають життєві пріоритети людини та сприяють подоланню кризових станів. У контексті екзистенційної психології сенс життя працює як внутрішній стрижень особистості, допомагаючи долати труднощі й адаптуватися до складних життєвих умов, тоді як цінності виступають основою для пошуку цього сенсу та формування (можливо нових) життєвих стратегій.

По-друге: категорія «ціннісні орієнтації» є засобом суб'єктивного ставлення до світу й інтегральним психічним утворенням, що забезпечує цілісність свідомості, емоцій та поведінки, вони допомагають визначити мету, сенс і напрямок життя. Отже, за В.Франклом, всі ці аспекти цінностей можуть взаємодіяти та впливати один на одного, формуючи індивідуальний для кожного світогляд та самостійне ставлення до життя. За словами дослідника В. Бліхаря, кожна людина в умовах екзистенційної кризи розставляє пріоритети зі своєї точки зору, адже зараз воєнний стан, який розв'язала РФ проти України, суттєво вплинув на переосмислення парадигми ціннісних орієнтацій людей, на відношення до предметів/ситуацій навколишнього світу.

Таким чином, поняття сенсу життя ціннісних орієнтацій особистості з точки зору екзистенційного підходу психології, є досить комплексними і різні дослідники можуть використовувати різні підходи та класифікації для їхнього розуміння. Відсутність єдиного визначення свідчить про те, наскільки ці поняття широкі, це поле досліджень динамічне, нові дослідження можуть приводити до кращого розуміння та уточнень у визначенні цих понять.

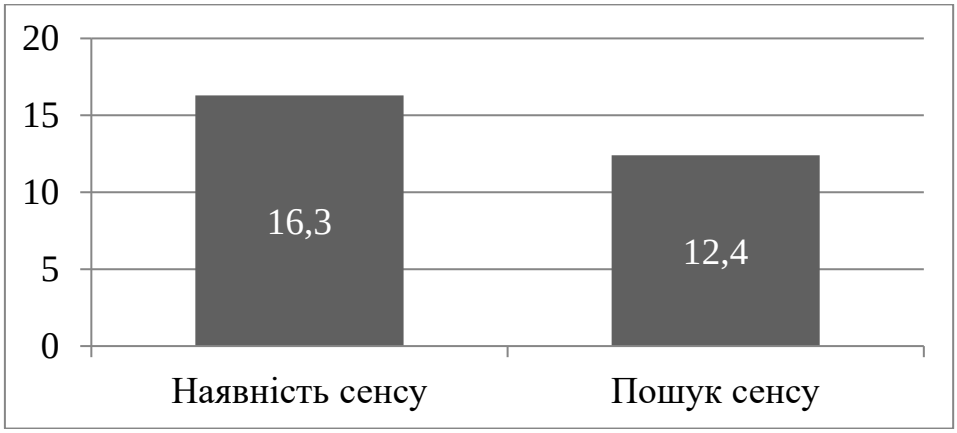
По-третє: говорячи про символічну репрезентацію, то це є провідним інструментом вираження несвідомих прагнень і мотивацій. Згідно з К.Юнгом,

символічне художнє обґрунтування можуть відображати індивідуальні архетипічні образи, які синтезують внутрішній досвід особистості. Юнг зазначав, що «символізація» є мостом між несвідоме↔свідоме, дозволяючи людині глибше «зазирнути» у свої особисті переживання. [3;2]

Символи також відіграють регуляторну роль у подоланні кризових станів. Таким чином, людина може пропрацювати травматичний досвід, зрозуміти та прийняти свої страхи та знайти внутрішню опору до нових життєвих орієнтирів. У контексті воєнного стану символи можуть виражати як індивідуальний, так і колективний досвід, відображаючи спільні цінності та найголовніше - власне прагнення до відновлення.

Дослідницько-експериментальна робота відбулася на базі Південно-українського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Усього в дослідженні приймав участь 31 студент з факультету 013 Початкова освіта, 053 психологія, та 035 філософія. Віком від 17 до 25 років.

Використано для дослідження: опитувальник сенсу життя (The Meaning in Life Questionnaire, MLQ 2006) який спрямовано на оцінку смисложиттєвих пошуків молоді, що визначають загальне «бажання жити» разом із оптимізмом особистості в кризових умовах в контексті екзистенційного підходу. Методика «Екзистенційний компас молоді» досліджує суб'єктивне реагування на трансформаційні процеси в світі, починаючи від базових цінностей-потреб (життя, здоров'я, безпека), цінності-екзистенціали (сім'я, любов), завершуючи самоактуалізацією в кризових умовах життєдіяльності (кінцеве прийняття життєвих реалій, що проявляється у планах на майбутнє)..

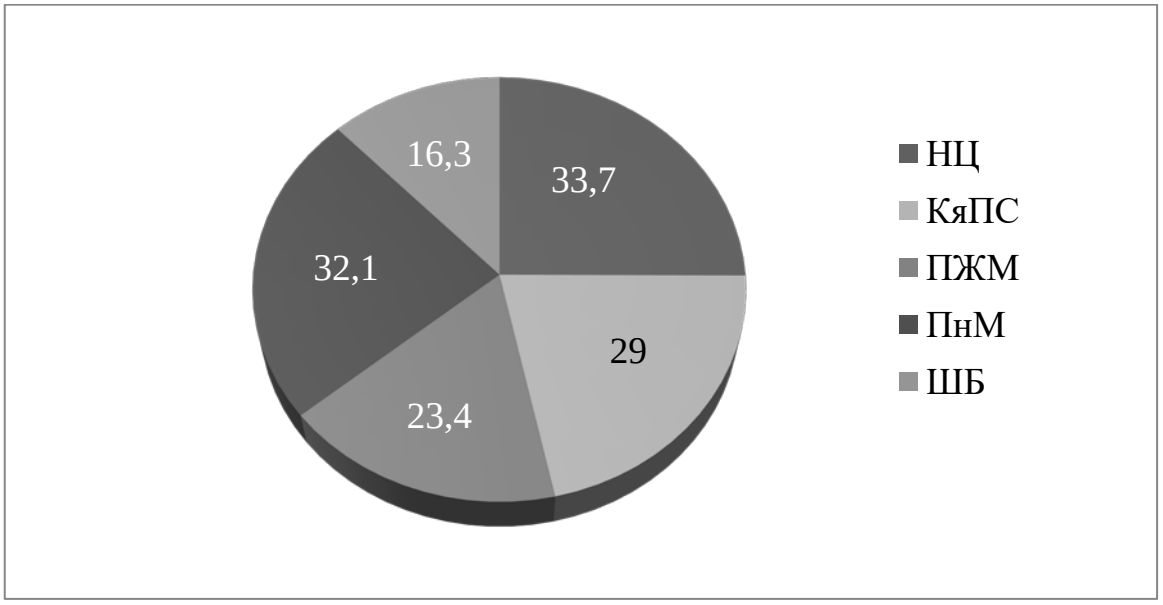

Діаграма 1. Результати дослідження сенсожиттєвої орієнтації за результатами реалізації методики «Опитувальник сенсу життя (The Meaning in Life Questionnaire, MLQ 2006)» (Х сер.знач)

Отримані дані свідчать про певні особливості ціннісно-смислової сфери досліджуваних, а саме за шкалою наявності сенсу життя становить Х сер - 16,3 бали, тоді як за шкалою пошуку сенсу життя Х сер - 12,4 бали. Це вказує на те,

що студентська молодь у період екзистенційної кризи, викликаною умовами воєнного стану, здебільшого зосереджена на інтенсивному пошуку сенсу життя, ніж на його чіткій визначеності та усвідомленні. Цю тенденцію можна пояснити низкою факторів. Війна докорінно змінює соціальну та економічну структуру суспільства, створюючи атмосферу невизначеності та нестабільності. Молоді люди, які ще не встигли знайти своє місце в житті, можуть відчувати внутрішню розгубленість, що спонукає їх активно шукати нові ціннісні та смислові орієнтири. Ці фактори ускладнюють процес формування чіткого структури пошуку сенсу життя та пошуку своєї ідентичності та місця в світі. Навіть у мирний час цей етап супроводжується пошуками сенсу життя, а під час воєнного стану в країні ці пошуки апріорі стають ще інтенсивнішими. Війна ставить перед молоддю фундаментальні екзистенційні питання про життя↔смерть. Це змушує їх глибше задумуватися про своє існування, переосмислювати життєві цінності та формувати нові шляхи самореалізації.

Таким чином, пошук сенсу життя стає критично важливим для молоді в умовах війни. Адаптація до нових реалій вимагає переоцінки попередніх установок, пошуку джерел підтримки та натхнення, а також формування нової системи ціннісно-смислових координат.

Діаграма 2. Результати дослідження цінностей особистості за результатами реалізації методики «Екзистенційний компас молоді» (Х сер.знач)

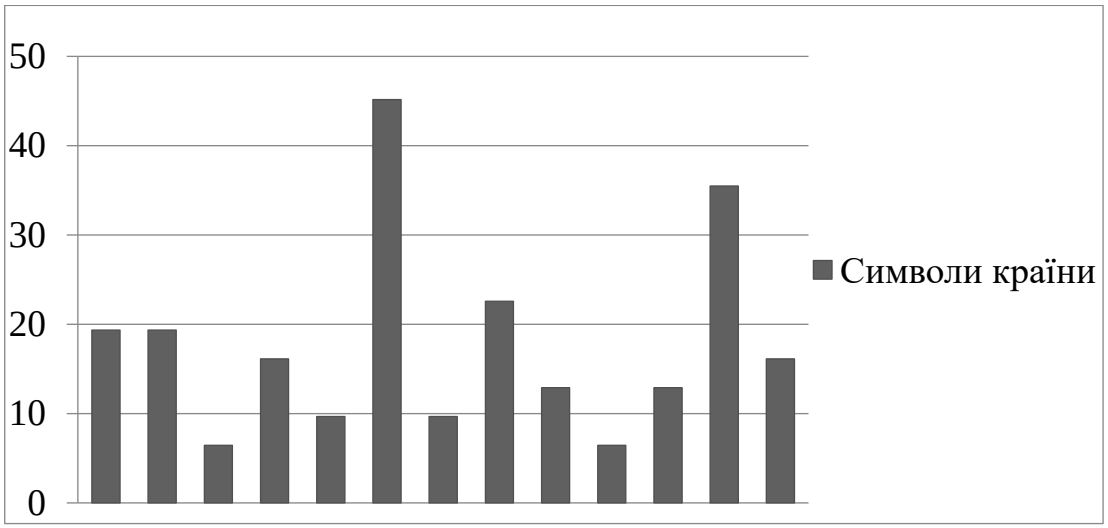
Отримані дані демонструють, ключові аспекти впливу екзистенційної кризи на життєві цінності молоді в умовах війни. Насущні цінності (НЦ): Х сер - 33,7 бала, плани на майбутнє (ПНМ): Х сер - 32,1 бала, криза як прийняття себе (КЯПС): Х сер - 29 балів, прийняття життєвої мінливості (ПЖМ): Х сер - 23,4 бала, шкала брехні (ШБ): Х сер - 16,3 бала. Отримані дані демонструють,

що екзистенційна криза впливає на життєві цінності молоді в умовах війни, зокрема на насущні цінності, плани на майбутнє та самосприйняття. Найвищі показники відзначаються у категоріях насущних цінностей та планів на майбутнє, що вказує на прагнення до стабільності та надії на майбутнє. Показники, що стосуються прийняття життєвої мінливості та кризи як прийняття себе, є менш вираженими, що вказує на складнощі в адаптації до змін. Шкала брехні має найнижчий середній бал, що може свідчити про високий рівень правдивості у самооцінці під час кризи.

Екзистенційний підхід до дослідження особистості безпосередньо стосується пріоритетів, а також їхнього ставлення до кризових ситуацій, сенсу життя і цінностей. Отриманий аналіз шкал дозволяють поглиблено зрозуміти, як екзистенційна криза впливає на життєві орієнтири молоді. Пріоритет насущних цінностей (НЦ) свідчить про те, що в умовах воєнного стану молодь концентрується на вітальних аспектах виживання. Це пов'язано з екзистенційним підходом психології, адже базові цінності формують основу для подальшого пошуку сенсу життя. Адже, за В.Франклом, забезпечення такими цінностями допомагають людині впоратися зі складними обставинами та створює умови для подальшої самореалізації. Фокус студентської молоді на планах на майбутнє (ПНМ) свідчить про прагнення знайти смислову складову у подальших перспективних цілях, недивлячись на кризові обставини. Це підкреслює, що сенс життя є ключовим фактором у процесі адаптації до умов воєнного стану. Освіта, кар'єрні намагання, особисті амбіції стають інструментами реалізації буттєвих цінностей (за А.Маслоу). Прогнозування майбутнього дозволяє молоді відновлювати внутрішній психологічний гомеостаз та допомагає зберігати надію, це узгоджується з категорією «саморозвиток». Криза як можливість пізнання себе (КяПС) і формування нових пріоритетів є важливим аспектом екзистенційної психології. За В.Франклом, криза відкриває можливість для трансформації і особистісного розвитку через переосмислення власних цінностей. Молодь, яка сприймає кризу як опорну точку зростання, виявляє силу та здатність до саморефлексії, особистісного росту та формування нових життєвих і смислових орієнтирів. Прийняття екстремальної непередбачуваності (ПЖМ) відображає адаптивність для «боротьби» з екзистенційною кризою. Гнучкість, витримка та прийняття невизначеності є характеристиками, які дозволяють молоді залишатися стійкими у складних умовах війни, які допомагають особистості знаходити сенс навіть у стражданнях. Правдивість у відповідях респондентів свідчить про готовність до саморефлексії, що є центральним елементом у пошуку сенсу життя. Це дозволяє достовірно вивчати їхні ціннісні орієнтації та переживання, забезпечуючи високу якість даних для подальшого дослідження.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють теоретичну основу дослідження, наголошуючи на важливості сенсу життя, цінностей і

самопізнання як центральних компонентів у подоланні екзистенційної кризи серед молоді під час війни.

Діаграма 3.Результати дослідження символічної репрезентації молоді за результатами реалізації методики «Символ» Л.Снігур в модифікації С.Симоненко за критерієм «Символи країни» (% співвідношення)

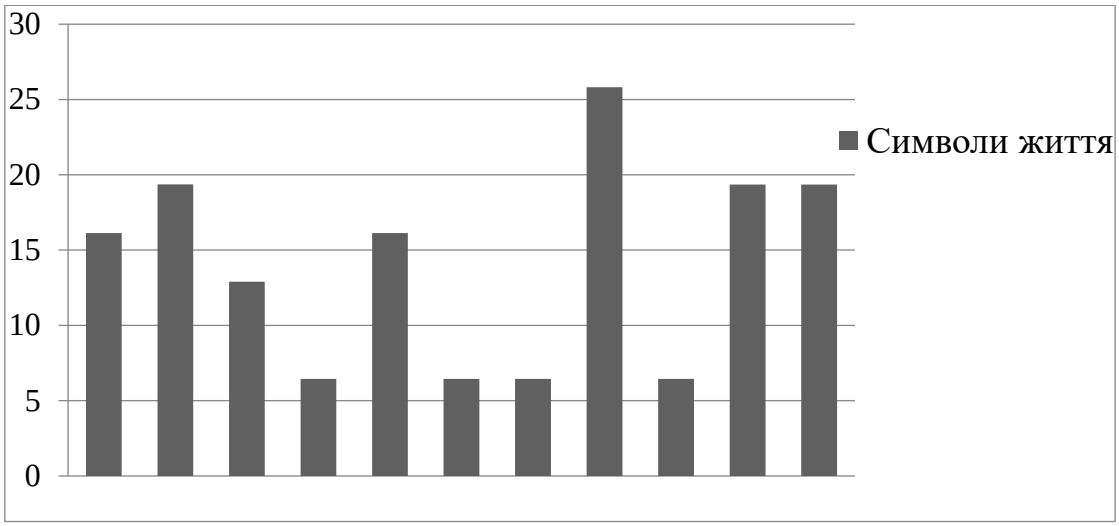
Аналізуючи отримані результати за % співвідношенням показав, що такі символи як, «Мир»−19,35% досліджуваних, «прапор» −19,35%, «калина» −6,45%, «герб»−16,13%, «кордон» −9,68 %, «народ»−45,16%, «єдність»−9,68%, «закон»−22,58%, «все важливо»−12,9%, «гроші» −6,4%, «армія»−12,9%, «війна»−35,48%, «ворог»−16,13%, відображають широкий спектр цінностей, які є важливими для молоді. Ці символи вказують на ключові аспекти життєвих орієнтирів: від прагнення до миру та гармонії до посилення національної ідентичності, колективного духу, особистої та суспільної безпеки, акцент уваги на складності сучасних умов та викликах, з якими стикається молодь

Отримані символи пов'язані з країною, відображають ціннісні орієнтації молоді та формують основу для усвідомлення власної ролі в суспільстві під час кризи. Посилаючись на екзистенційний підхід дослідження особистості, символи стають механізмом інтеграції життєвого досвіду, сприяючи переосмисленню пріоритетів, пошуку сенсу й адаптації до змін. Наприклад: символ «Мир» показує прагнення до внутрішнього спокою і стабільності. Це є важливим ресурсом для зниження тривожності й відновлення емоційної рівноваги. Символи «Прапор» і «Герб» актуалізують національну приналежність і гордість, що підсилює усвідомлення колективного сенсу через взаємодію з суспільством. Символи «Народ» і «Єдність» показують важливість спільноти, мотивуючи молодь знаходити себе у співпраці для досягнення загальних цілей, що допомагають особистості визначати життєві пріоритети.

Символи «Кордон» і «Армія» підкреслюють важливість власної безпеки та самозахисту, відображаючи насущні (вітальні) цінності, які посідають перше місце серед життєвих пріоритетів будь-якої людини, зокрема, під час воєнного стану. Символ «Гроші» акцентує увагу на матеріальній стабільності, як частині ціннісних орієнтирів, спрямованих на виживання. Символ «Все важливо» нагадує людям про значущість цінування кожного моменту життя, стимулюючи відповідальне ставлення до дій і формування життєвої філософії.

В екзистенційному підході щось кризове може розглядатися не лише як виклик, але й як вірогідний простір особистісного зростання. Метод символічної репрезентації допомагає осмислити та побороти внутрішні кризові переживання: символ «Війна» і «Ворог» демонструють конфлікти та загрози, які можуть бути відпрацьовані, знижуючи рівень тривожності. Символ «Калина» і «Мир» відображають стійкість, оновлення та гармонію, сприяючи відновленню психоемоційної рівноваги. Використання символів дозволяє молоді не лише усвідомити свої страхи, але й знаходити конструктивні способи реагування на виклики. Символічна репрезентація сприяє формуванню глибших життєвих критеріїв: через символи «Народ», «Прапор» і «Єдність», молодь отримує можливість укріплювати патріотичні, моральні та соціальні цінності. Символ «Закон» підкреслює важливість порядку і справедливості, що формує етичні принципи як частину цінностей особистості.

Символічна репрезентація виступає важливим інструментом у пошуку смислоутворюючого, особливо в умовах екзистенційної кризи, спричиненої війною в Україні. Вони можуть змотивувати молодь до переосмислення наявних цінностей, сприяють формуванню особистісної стійкості. Залучення символічної репрезентації у процесі дослідження дозволяє глибше розкрити механізми адаптації, емоційної обробки та формування життєвих орієнтирів.

Діаграма 4.Результати дослідження символічної репрезентації молоді за результатами реалізації методики «Символ» Л.Снігур в модифікації С.Симоненко за критерієм «Символи життя» (% співвідношення).

Аналіз отриманих результатів за % співвідношенням показав, що такі символи як, «Дерево»−16,13% досліджуваних, «сім'я»−19,36%, «сонце»−12,9%, «гроші»−6,45%, «каміння»−16,13%, «погода»−6,45%, «відсутність друзів»−6,45%, «вода»−25,81%, «тепло і позитив»−6,45%, «війна»−19,35%, «вогонь»−19,35 %. Ці символи вказують на пріоритети, пов'язані з емоційним відновленням, родинними цінностями та осмисленням кризових умов, стабільність і витривалість, матеріальні та соціальні аспекти, які мають менше значення під час екзистенційної кризи, але залишаються важливими та значення позитивного мислення та емоційної підтримки у складні часи.

Отримані символи відіграють ключову роль у формуванні ціннісно-смислових орієнтацій молоді в умовах екзистенційної кризи. Вони виступають засобами самовираження, саморефлексії та адаптованості до складних умов війни, допомагаючи молоді усвідомити власні життєві пріоритети Кожен із символів допомагає конкретизувати смисложиттєве особистості, сприяючи його переосмисленню та самоінтеграції в особистісний досвід. Символ «Дерево» ілюструє зростання, стабільність і зв'язок із природою, знаходження опорних точок в кризові періоди. Це узгоджується з ідеями

В. Франкла [3] про важливість природи (natural) як ресурсу для переосмислення справжнього сенсу. Символи «Сонце» і «Тепло і позитив» можуть зорієнтувати на позитивне мислення, нагадують про цінність кожного моменту та оптимістичного погляду на життя навіть у складних обставинах. Символ «Вода» і «Вогонь» уособлюють катарсис (очищення), відновлення та трансформацію, що відображає процес посткризового зростання.

Таким чином, символічна репрезентація виступає як практичний інструмент, що дозволяє нетривіально віднайти глибше розуміння власного існування.

Символічна репрезентація відображає різні аспекти цінностей, допомагаючи осмислити пріоритети в умовах екзистенційної кризи: символ «Сім'я» (як Родинні цінності) уособлює любов, підтримку й захист, які займають центральну позицію серед насущних цінностей молоді під час будь-яких кризових умов. Символ «Гроші» підтверджують важливість матеріальної стабільності, що узгоджується з базовими (вітальними, насущними) цінностями виживання. Символ «Каміння» і «Погода» можуть ілюструвати витривалість, стійкість і адаптивність, які важливі для молоді під час глобальних змін. Виявлені в ході дослідження символи є продуктивним відображенням як буттєвих (Б-цінностей), так і дефіцитних (Д-цінностей) за А. Маслоу, дозволяючи молоді балансувати між задоволенням базових потреб і прагненням до найвищих цілей.

Робота із символами збагачує процес емоційної саморегуляції та сприяє зниженню стресу. Зокрема, такі символи, як «Війна» і «Ворог», допомагають відобразити емоції, пов'язані з конфліктами, страхами та боротьбою, забезпечуючи ефект катарсису та звільнення від негативних переживань.

Символ «Відсутність друзів» стимулює рефлексію над самотністю, сприяє самопізнанню та особистісному розвитку. «Вогонь» як символ трансформації підтримує прийняття змін та надихає використовувати кризу для зростання, що відповідає концепції В. Франкла [3] про можливість пошуку сенсу в складних життєвих ситуаціях, які ми не в змозі змінити. Символи «Дерево», «Вода», «Сонце» можуть підтримувати молодь в можливості адаптації до екстремальних умов війни, зміцнюють фізичну та психологічну стійкість, гнучкість та надихають Символи виступають універсальними інструментами, що підтримують переосмислення життєвих орієнтирів, сприяють формуванню психологічної гнучкості та допомагають долати негативні наслідки переживання екзистенційні кризи.

Таблиця 1.

Кореляційний аналіз показників ціннісних орієнтацій та тенденцій пошуку сенсу життя в умовах екзистенційної кризи за методиками «Опитувальник сенсу життя (The Meaning in Life Questionnaire, MLQ 2006)», «Символи», «Екзистенційний компас молоді».

Змінна	НС	ПС	КяПС	ПЖМ	ПнМ	НЦ
НС	1	-	-0,467 (p < 0,01)	-0,277	-0,381 (p < 0,05)	-0,050
ПС	-	1	-	-	-	-0,242
КяПС	-0,467 (p < 0,01)	-	1	0,444 (p < 0,05)	0,597 (p < 0,01)	0,157
ПЖМ	-0,277	-	0,444 (p < 0,05)	1	0,329	0,355 (p < 0,05)
ПнМ	-0,381 (p < 0,05)	-	0,597 (p < 0,01)	0,329	1	0,401 (p < 0,05)
НЦ	-0,050	-0,242	0,157	0,355 (p < 0,05)	0,401 (p < 0,05)	1

Отримані дані свідчать про важливі статистично значущі взаємозв'язки між різними аспектами сенсу життя, ціннісних орієнтацій та адаптації до екзистенційних змін. Наявність сенсу (НС) і криза як прийняття себе (КяПС) ($r = -0,467, p < 0,01$): негативна кореляція свідчить про те, що чим більше молода людина починає усвідомлювати опору до свого смислу життя, тим менше вона відчуває кризу прийняття себе. Цей зв’язок є статистично значущим, що підтверджує важливість усвідомленого сенсу для подолання внутрішніх суперечностей.

Наявність сенсу (НС) і плани на майбутнє (ПнМ) ($r = -0,381, p < 0,05$): також спостерігається негативний зв’язок. Молоді люди, які «тримають у собі» сенс свого життя, менше піддаються зовнішнім незгодам і більше спираються на внутрішні орієнтири. Пошук сенсу (ПС): відсутність значущих кореляцій для змінної ПС може свідчити про те, що пошук сенсу в умовах

екзистенційної кризи є незалежним від інших змінних, представлених у таблиці. Це може свідчити про те, що процес пошуку сенсу є суто індивідуальним і може залежати лише від суб'єктивного (інтеріорізованого) досвіду. Криза як прийняття себе (КяПС) і прийняття життєвої мінливості (ПЖМ) ($r = 0,444$, $p < 0,05$): позитивна кореляція свідчить про те, що люди, які здатні приймати себе, краще адаптуються до життєвих змін. Це вказує на те, що прийняття себе є важливим фактором для роботи зі стресом отриманим екзистенційними викликами. Криза як прийняття себе (КяПС) і плани на майбутнє (ПнМ) ($r = 0,597$, $p < 0,01$): високий рівень кореляції показує, що ті, хто перебуває у стані кризи самоприйняття, значною мірою орієнтовані на зовнішні плани й очікування, що може бути способом компенсації внутрішніх конфліктів. Прийняття життєвої мінливості (ПЖМ) і насущні цінності (НЦ) ($r = 0,355$, $p < 0,05$): прийняття цих змін позитивно пов'язане з важливістю насущних цінностей, що свідчить про наявність адаптивного потенціалу молоді, який спирається, орієнтується на базисні життєві цінності. Плани на майбутнє (ПнМ) і насущні цінності (НЦ) ($r = 0,401$, $p < 0,05$): статистично значущий позитивний зв'язок показує, що постановка планів на майбутнє тісно пов'язана з орієнтацією на фундаментальні цінності. Молодь, яка спирається на цінності, легше визначає свої життєві цілі. Символ країни (СК): незначущі кореляції для змінної СК можуть вказувати на те, що (СК) - символи країни відіграють менш помітну роль у подоланні індивідуальних екзистенційних криз. Це може пояснюватися специфікою вибірки. Символи життя (СЖ): відсутність значущих зв'язків між змінними свідчить про те, що задоволеність життям через символічну репрезентацію є індивідуальною характеристикою, яка не залежить від інших змінних у цьому аналізі. Насущні цінності (НЦ) і прийняття життєвої мінливості (ПЖМ) ($r = 0,355$, $p < 0,05$): підтверджує, що орієнтація на фундаментальні цінності допомагає адаптуватися до життєвих змін. Насущні цінності (НЦ) і плани на майбутнє (ПнМ) ($r = 0,401$, $p < 0,05$): зв'язок із планами на майбутнє свідчить про важливість ціннісної основи для постановки життєвих цілей.

Таким чином, ці результати вказують на необхідність синтезованого дослідження розуміння екзистенційного підходу до кризи та пошуків сенсу життя серед студентської молоді. Статистично значущі кореляції підкреслюють, що сенс життя, цінності та адаптація до змін є взаємопов'язаними між собою, які слід враховувати у психологічних дослідженнях та інтервенціях.

Висновки. Пошук сенсу життя та ціннісні орієнтації є фундаментальними складовими екзистенційного підходу, які визначають внутрішню стабільність особистості в умовах складних життєвих випробувань. Пошук сенсу життя є процесом подолання труднощів та прийняття важливих життєвих викликів, а цінності виступають як орієнтири в цьому пошуку. В умовах екзистенційної кризи, зокрема в умовах війни, людина переосмислює свої ціннісні орієнтації, що стає важливим фактором для подолання внутріш-

ніх труднощів. Символічна репрезентація дозволяє людині працювати з внутрішніми переживаннями та стресами, що допомагає в адаптації до складних умов. Інтеграція теоретичних підходів із отриманими даними підтверджує важливість екзистенційного підходу до дослідження сенсу життя та ціннісних орієнтацій. Воєнний стан як екстремальна життєва ситуація, що не знає меж, висвітлює глибокий зв'язок між сенсом життя, цінностями та силами. Символічна репрезентація, адаптація до змін і пошук смислових опорних точок дозволяють молоді долати внутрішні кризи та розвивати стійкість і гармонію навіть у складних обставинах.

Література:

1. Сербова О. В. Методологічні підходи до визначення форм підтримки особистості у пошуку, переосмисленні та формуванні сенсу життя під час війни // Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія. 2024. № 1. С. 164–169.
2. Січка В. І. Психологічні особливості сприйняття картини світу в підлітковому віці // Наука і освіта. 2014. № 12. С. 195–201.
3. Франкл, В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з нім. О. Замойська. Харків: КСД, 2019. 160 с.
4. Шевченко Н.Ф., Сошина Ю.М. Ціннісно-смислові настановлення підлітків: монографія. Запоріжжя. ЗНУ,2017.226 с.

References:

1. Serbova, O. V. (2024). Metodolohichni pidkhody do vyznachennia form pidtrymky osobystosti u poshuku, pereosmyslenni ta formuvanni sensu zhyttia pid chas viiny [Methodological approaches to determining forms of support for individuals in searching, rethinking, and shaping the meaning of life during war]. *Slobozhansky Scientific Bulletin. Series: Psychology, (1),* (pp. 164–169). [in Ukrainian].
2. Sichka, V. I. (2014). Psykhologichni osoblyvosti spryiniattia kartyny svitu v pidlitkovomu vitsi [Psychological features of the perception of the worldview in adolescence]. Science and Education. (12), (pp. 195–201). [in Ukrainian].
3. Frankl, V. (2019). Lyudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori [Man's search for ultimate meaning: A psychologist in a concentration camp]. Kharkiv: KSD [in Ukrainian]. (Original work published in German).
4. Shevchenko, N. F., & Soshyna, Y. M. (2017). Tsinisno-smyslovi nastanova pidlitkiv: Monohrafiya [Value-semantic orientations of adolescents: Monograph]. Zaporizhzhia: ZNU [in Ukrainian].

УДК 159.923.2:3737.1; 316.35

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1679-1690

Пасхін Геннадій Іванович аспірант кафедри педагогіки та психології, Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, тел.: (048) 719-88-43, https://orcid.org/0009-002-6153-3137.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЗМІНУ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Анотація. Повномасштабна війна прискорила глибокі суспільно-політичні та економічні перетворення в Україні, які найбільше відчула молодь. Незважаючи на значний інтерес до трансформації цінностей молодого покоління в умовах глобалізації, питання їхньої соціалізації та адаптації до нових соціально-економічних умов залишається недостатньо дослідженим. Саме тому вивчення соціального становища молоді в умовах війни є надзвичайно актуальним.

У даній науковій розвідці авторами статті зроблено спробу загального висвітлення проблеми впливу соціально-економічних чинників на процес соціалізації сучасного молодого покоління.

Молодь як соціально-демографічна група характеризується віковими межами, специфічними особливостями соціалізації, що включають адаптацію до соціальних норм і розвиток індивідуальності, а також особливим соціальним статусом і рольовими функціями в суспільстві.

Сучасна молодь зазнає значних змін у своїх ролях, переходячи від етапу залежності від батьків до повної самостійності, від студентського життя до початку трудової діяльності, від пошуку партнера до створення сім'ї і виховання дітей.

У статті охарактеризовано види соціалізації молодого покоління. Зокрема виділяють первинну, попередню та вторинну соціалізацію. Окрему увагу у розвідці приділено аналізу співвідношення часу і послідовності засвоєння ролей. У порівняльній характеристиці виявлено відмінність у зміні соціальних ролей сучасної молоді та молоді минулих поколінь. Наголошено на вирішальній ролі у соціалізації молодого покоління суспільно-політичних та культурно-економічних трансформацій у державі та необхідності здійснення ефективної молодіжної політики, спрямованої на формування молодого покоління, спроможного адекватно відповісти на всі виклики часу і активно включитися в процес державотворення.

Ключові слова: ментальне здоров'я молоді, соціалізація, соціальні ролі, молодь, молоде покоління.

Paskhin Hennadii Ivanovych Graduate student of the Department of Pedagogy and Psychology, International Humanities University, Odesa, tel.: (048) 719-88-43, https://orcid.org/0009-002-6153-3137.

INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC FACTORS ON CHANGING SOCIAL ROLES OF MODERN YOUTH

Abstract. The full-scale war accelerated profound socio-political and economic transformations in Ukraine, which were most felt by the youth. Despite the significant interest in the transformation of the values of the young generation in the context of globalization, the issue of their socialization and adaptation to new socio-economic conditions remains insufficiently researched. That is why the study of the social situation of youth in the conditions of war is extremely relevant.

In this research, the authors of the article made an attempt to generalize the problem of the influence of socio-economic factors on the process of socialization of the modern young generation.

Youth as a socio-demographic group is characterized by age limits, specific features of socialization, which include adaptation to social norms and the development of individuality, as well as a special social status and role functions in society.

Modern youth are undergoing significant changes in their roles, moving from dependence on parents to complete independence, from student life to starting work, from finding a partner to creating a family and raising children.

The article describes the types of socialization of the young generation. In particular, primary, preliminary and secondary socialization are distinguished. Special attention in intelligence is paid to the analysis of the time ratio and the sequence of learning roles. The comparative characteristics revealed a difference in the change of social roles of today's youth and youth of past generations. The decisive role in the socialization of the young generation of socio-political and cultural-economic transformations in the state and the need to implement an effective youth policy aimed at the formation of a young generation capable of adequately responding to all the challenges of the time and actively participating in the process of state building are emphasized.

Keywords: mental health of youth, socialization, social roles, youth, young generation.

Постановка проблеми. Воєнний стан став каталізатором глибоких суспільно-політичних і культурно-економічних трансформацій в Україні. Особливо відчутними ці зміни стали для молодого покоління українців, чиє соціальне та матеріальне становище зазнало суттєвих змін. Дослідники все більше уваги приділяють трансформації цінностей української молоді в умовах глобалізації. Але не менш важливим залишається питання соціалізації

молодих людей в умовах суспільних змін, їх адаптація до нових соціально-економічних умов. Недостатність теоретичних та емпіричних досліджень питань, пов'язаних із соціальним становищем особистості, і визначають актуальність нашої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціалізація молоді – це фундамент для розвитку суспільства. Майбутнє України залежить від того, наскільки держава зможе задовольнити потреби молоді та створити для неї умови для розвитку. Перспективи розвитку України тісно пов'язані з її здатністю зберегти та примножити інтелектуальний та трудовий потенціал. Це вимагає створення сприятливих умов для соціалізації молоді та їхньої інтеграції в соціально-економічне життя країни. Саме тому вкрай важливо, щоб держава активно сприяла розробці та реалізації ефективної молодіжної політики, яка відповідала б потребам та інтересам молоді та держави, визначала майбутнє країни і створювала необхідні умови для розвитку молодого покоління. Так, вивченням різних аспектів молодіжної політики займалися М. Ф. Головатий, В. М. Бебик, А. Карнаух, Н. М. Єфтєні та ін.

Політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, викликають напруження, нестабільність, конфлікти тощо. Постійна мінливість, зовнішня та внутрішня агресія, економічна нестабільність, низький рівень життя зумовлює кризовий стан суспільства в цілому. Наразі молоде покоління, перебуваючи у вирії цих подій, формує майбутній потенціал держави.

Воєнні дії в Україні поділили молодь на дві частини: перша, безкомпромісно захищаюча суверенітет держави та її культурні надбання, стала активним учасником процесу державотворення, друга – вимушена емігрувати, аби забезпечити собі фізичну безпеку, емоційну і психологічну стабільність та кращі умови життя. Неоднозначне ставлення молоді до державних проблем є наслідком складних процесів соціалізації, що відбуваються в умовах постійних суспільних трансформацій. Це індикатор того, наскільки ефективно сучасні соціальні інститути формують громадянську позицію молодого покоління в умовах швидких змін [1, С. 10].

Отже, молоде покоління – це сучасне держави, а також її майбутнє. Проживаючи день сьогодні, молоде покоління формує день майбутній.

Поняття «молодь», за твердженням М. Пірен та А. Ясенової, є соціально-демографічною групою «із характерними для неї віковими, соціально-психологічними особливостями і соціальними цінностями, які обумовлюються рівнем соціально-економічного, культурного розвитку, особливостями соціалізації в українському суспільстві» [6].

На думку вчених, факторами соціологічного визначення «молоді» є: вікові межі і соціально-педагогічні особливості; специфіка соціального статусу, рольових функцій, соціокультурної поведінки; процес соціалізації як об'єднання соціальної адаптації молоді та індивідуалізації.

Глибоке розуміння соціалізації стало можливим завдяки фундаментальним дослідженням українських і зарубіжних вчених, які охопили широкий спектр питань: від загальних теоретичних засад до конкретних вікових особливостей та соціальних чинників, що впливають на становлення особистості.

Фундаментальним дослідженням соціалізації та ідентичності присвячено наукові розвідки О. П. Белинської, Т. Д. Марцинковської, Г. Г. Шпет, Дж. Г. Мід, Ж. Піаже, Е. Еріксона та ін.

Вивченням загальних проблем соціалізації, її сутності і змісту займалися Б. Г. Ананьєв, Н. В. Андреєнков, С. С. Батенін, Л. П. Буєва, В. В. Москаленко, В. Г. Немировський, Б. Д. Паригін та ін.

Проблеми соціалізації особистості досліджували І. С. Кон, О. І. Шкаратін, А. М. Коршунов, Ю. Н. Давидов, І. Б. Роднянська, К. Г. Мяло, С. Н. Іконникова, Г. А. Чередниченко, В. Н. Шубкін та ін.

Дослідженню стадій та етапів процесу соціалізації, їх характеристики та критеріїв виділення присвячено праці Л. А. Антипова, Г. І. Гилінського, А. Я. Кузнецової, І. С. Кона та ін.; аналізу інститутів соціалізації – Н. В. Андреєнкова, В. Я. Титаренко та ін.

Вивченню питання диференціації соціальних ролей присвятили свої дослідження І. Кон, О. Лосєва, Т. Юферєва, З. Янкова та інші.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, присвячених проблемі соціалізації молодого покоління, питання про соціальні та психологічні детермінанти успішної соціалізації залишається недостатньо вивченим.

Мета статті – дослідження впливу соціально-економічних чинників на процес соціалізації сучасного молодого покоління, зокрема на зміну соціальних ролей.

Виклад основного матеріалу. Соціалізація – це процес, під час якого індивід приєднується до різних соціальних груп і засвоює їхні норми, звичаї та переконання, формуючи свою особистість. Він стає частиною суспільства, вчиться його правилам і цінностям, щоб гармонійно взаємодіяти з іншими людьми [2, С. 104].

У науковій літературі виділяють три види соціалізації молодого покоління: первинну, попередню та вторинну.

На етапі первинної соціалізації, яка відбувається на ранніх етапах життя людини, здійснюється опанування й засвоєння основних культурних норм, переконань, настанов і цінностей. В умовах соціальної та духовної незахищеності українська молодь проходить шлях своєї соціальної трансформації через призму трансформаційних процесів сучасного українського суспільства, в епоху визначення пріоритетного вектору розвитку держави та переосмислення духовних цінностей, норм, ідей та ідеалів.

Період попередньої соціалізації являє собою етап підготовки до виконання в майбутньому різноманітних соціальних ролей, засвоєння відповідної поведінки, яку від молоді очікують.

Процес вторинної соціалізації передбачає засвоєння умінь, норм, переконань, цінностей та їх застосування відповідно до нових суспільних умов [7, С. 191].

Молодь – це специфічна соціально-демографічна група, яка посідає особливе місце в соціальній структурі суспільства та відіграє значну роль у громадсько-політичному та економічному житті держави. Це пов'язано із специфічними характеристиками даної демографічної групи та можливостями змін цієї категорії населення в процесі соціалізації [3, С. 107].

Важливо зазначити, що психологічний розвиток молоді протягом багатьох поколінь не зазнав різких змін, але змінилося її соціальне функціонування. Соціальні та поведінкові вчені часто пояснюють таке соціальне функціонування з точки зору п'яти основних переломних моментів у житті молодих людей, які свідчать про трансформацію їхніх соціальних ролей та відповідальності, зокрема: виїзд з батьківського дому, завершення отримання освіти, працевлаштування, створення сім'ї та планування майбутнього батьківства.

Зосередження уваги на цих соціальних ролях як еталону, з яким порівнюють молодих людей із різних верств населення, можна критикувати як етноцентричне та гетеронормативне. Цю критику, безумовно, слід визнати, але ці зміни ролей дійсно забезпечують корисну структуру для організації нинішнього обговорення молоді в Україні. Особливо якщо виділено значне розмаїття цих переходів серед молоді, як історично, так і в сучасну епоху.

Дві основні концепції – час і послідовність засвоєння ролей – показують, як перехід до цих ролей дорослих займає більше часу та стає більш непередбачуваним.

По-перше, змінюється час засвоєння ролей у молодому віці. У довгостроковій перспективі сучасній молоді в Україні потрібно менше часу, щоб пройти ці рольові зміни, ніж в далекому минулому. Однак, порівняно з останніми когортами, вони потребують більше часу. На час засвоєння ролі впливає, серед іншого, економічний розвиток та державні інвестиції, які накладають різноманітні ознаки життєвих змін, наприклад правові правила щодо того, коли молоді надаються різні привілеї та дозволяється перейти до певного статусу.

По-друге, змінюється також послідовність отримання ролей (тобто порядок виконання різних ролей). Конфігурації статусів дорослої молоді можуть змінюватися. Останнім часом більш різноманітні комбінації статусів призвели до «розладу» переходу в доросле життя, термін, який виглядає принизливим, але сам по собі не є поганим чи добрим. Послідовність ролей, які виконуються під час переходу до дорослого життя, все більше формується індивідуальним вибором і діями, а не соціальними структурами. Наприклад, молоді люди стають партнерами та батьками в різній послідовності, тому що вони мають свободу робити це зараз, коли соціальна стигматизація

позашлюбного дітонародження зменшилася. У свою чергу економічні чи політичні фактори роблять різні послідовності більш привабливими та здійсненними, ніж це було раніше.

Для багатьох молодих людей важливою подією є вихід з батьківського дому, щоб жити окремо або з іншими ровесниками. У певному сенсі вихід з дому є обрядом переходу. Тому однією з головних тем, що цікавить сучасну молодь загалом і молодь під час економічних криз зокрема, є діти-«бумеранги» – молоді люди, які покидають дім, щоб жити самостійно, але повертаються до своїх батьків. Варто зазначити, що проживання молодих людей зі своїми батьками в Україні та інших розвинутих країнах є поширеним явищем, яке не можна однозначно оцінити як позитивне чи негативне. Однак окрім цього етапу виходу із батьківського дому в житті сучасної молоді відбувається багато інших важливих сімейних подій [9].

Партнерство та батьківство є основою формування сім'ї в Україні. Те, як визначається партнерство та як воно пов'язане з вихованням дітей, значно змінилося за останні десятиліття. Традиційно і формально партнерство визначалося як шлюб. Сьогодні партнерство в молодому віці найчастіше розглядається як послідовність від співжиття – життя з романтичним партнером – до шлюбу (перехід від неофіційного до офіційного партнерства) або просто до спільного проживання. Хоча більшість молодих українців розглядають спільне проживання як передвісник шлюбу, це не завжди було так. Особи, які брали участь принаймні в одному з трьох способів формування сім'ї: спільне проживання, шлюб і батьківство, були віком переважно до 25 років. При цьому серед осіб, які опанували принаймні одну з цих ролей, переважну більшість становлять жінки [1].

Існує також освітній градієнт для створення сім'ї в молодому дорослому віці. Наразі зміна ролей у сім'ї стає менш поширеною, оскільки рівень освіти зростає.

Варто наголосити, що сьогодні формування сім'ї є довготривалим процесом. У порівнянні із попередніми поколіннями (особливо останньою половиною 20-го століття) сучасним молодим людям потрібно більше років, щоб стати партнерами та батьками. Сьогодні середній вік вступу в перший шлюб становить трохи менше 27 років для жінок. Це майже на 5 років більше, ніж за останні 30 років. Подібна тенденція спостерігалася серед чоловіків, хоча їхній середній вік одруження постійно був на рік або трохи вищий, ніж у жінок. Цю тенденцію часто обговорюють, вживаючи термін «затримка», але її краще розглядати як частину тривалого процесу формування сім'ї в цілому. Перехід до батьківства також, як правило, відбувається пізніше. Проте збільшення середнього віку народження первістка за останні три десятиліття було менш вираженим, ніж збільшення середнього віку першого шлюбу – приблизно 3 роки, а не 6 [1, 9].

Поділ партнерства на спільне проживання та шлюб під час обговорення основних ролей у сім'ї підліткового віку також виявляє докази зміни послідовності. Відповідно до зростаючої поширеності співжиття серед населення в цілому, частка молодого покоління, які жили спільно до 25 років, вища за тих, які одружилися. Три п'ятих усіх молодих людей, які перебувають у шлюбі, спочатку жили разом, що підтверджує ідею про те, що спільне проживання зараз є модальним шляхом до шлюбу. Крім того, одна третина молодих дорослих, які мають дітей, стали батьками до того, як одружилися або жили разом. Подібно до загальних моделей формування сім'ї, ці конкретні моделі сім'ї відрізняються за статтю, расовою/етнічною приналежністю та рівнем освіти [1, 9, 10].

Загалом молодим людям потрібно більше часу, перш ніж увійти в сімейні ролі, які давно визначають дорослість порівняно з їхніми батьками, бабусями та дідусями, і вони розташовують ці ролі різними способами.

Перехід від студента до працівника є визначальною рисою дорослого життя, враховуючи той факт, що молодь широко розглядає фінансову незалежність від батьків як ознаку дорослішання. Тим не менш, молодим людям потрібно більше часу, щоб стати фінансово незалежними, а їхнє навчання стає складнішим. Як і в ситуації зі створенням сім'ї, відбуваються зміни в часі та послідовності соціально-економічних аспектів зміни ролі молодого покоління.

Розглядаючи питання освіти, варто зазначити, що в останні десятиліття до вищих навчальних закладів вступає більше молодих людей, ніж у минулому.

Незважаючи на зростання доступності вищої освіти, все більше молодих людей стикаються з труднощами при її здобутті. Фінансові обмеження, недостатня академічна підготовка та зміна потреб ринку праці призводять до того, що багато студентів не можуть завершити навчання. Це не лише особиста трагедія, а й втрата для суспільства, оскільки нереалізований потенціал молодих людей гальмує розвиток країни.

Процес соціалізації молоді супроводжується різноманітними проблемами, особливо в економічній сфері. Наразі, найбільше молодих людей непокоять проблеми працевлаштування. Роботодавці часто висувають до молодих кандидатів такі вимоги, які не відповідають їхньому рівню підготовки та досвіду [4, С. 231].

Необхідність мати вже сформований набір знань та умінь є серйозною перешкодою для молодих людей, які тільки починають свій професійний шлях. І це є також причиною безробіття. Так, рівень безробіття серед населення молодше 25 років вдвічі перевищує рівень безробіття серед населення в цілому. Цей високий рівень безробіття серед молодих людей не є чимось новим. Така тенденція простежувалася і раніше. Проте, ця пов'язана з віком різниця в безробітті зростає в останні десятиліття, і вона стала особливо

помітною після початку воєнних дій. Крім того, серед тих, хто отримує роботу, багато хто заробляє значно менше, ніж аналогічні демографічні групи в минулому.

У сучасному економічному контексті, де стагнація заробітних плат і зростання вартості життя змушують молодь шукати додаткові джерела доходу, все більше студентів, особливо з малозабезпечених верств населення, поєднують навчання з роботою. Ця необхідність балансувати між освітою та заробітком часто призводить до перерв у навчанні, що, в свою чергу, знижує шанси на успішне завершення вищої освіти.

Молодь прагне вищої освіти як інвестиції у своє майбутнє, але високі витрати та економічна нестабільність часто ускладнюють цей шлях, особливо для вразливих верств населення.

Фізичне та психічне здоров'я молодих людей безпосередньо впливає на їхню здатність навчатися та працювати ефективно. Дослідження свідчать про те, що освіта є важливим фактором, який позитивно впливає на здоров'я людини протягом усього життя. Вищий рівень освіти корелює з кращим станом здоров'я в дорослому віці, тоді як низький рівень освіти та професійні невдачі можуть призвести до погіршення як фізичного, так і психологічного стану. Проте в багатьох випадках причинно-наслідковий зв'язок має зворотний характер: молоді люди з інвалідністю та хронічними захворюваннями часто зазнають значних труднощів у доступі до вищої освіти та ринку праці [5].

Розвиток особистості, вступ у доросле життя та формування власної сім'ї – це індивідуальний процес для кожної молодої людини. Те, як відбуваються ці процеси особистого та соціального розвитку, а також їх послідовність і часові межі, залежить від історичних та суспільно-економічних змін в державі. Складні реалії сьогодення, в яких опинилася молодь, є відображенням більш глобальних проблем, що виникли незалежно від їхніх дій.

По-перше, за останні кілька десятиліть економіка зазнала суттєвої реструктуризації, яка радикально змінила ландшафт ризиків і можливостей у молодому віці. Зміни в економіці призвели до скорочення виробництва та традиційних послуг, натомість стрімко розвивається сфера інформації та послуг. Проте, нерівність у доходах стала гострою проблемою навіть у цих, здавалося б, процвітаючих секторах. Сучасний ринок праці характеризується значним розшаруванням: з одного боку, є високооплачувані та стабільні професії, які користуються попитом, а з іншого – низькооплачувані та нестабільні робочі місця з мінімальними соціальними гарантіями. Особливо відчутно це в сфері виробництва та адміністративної роботи, де раніше могли працевлаштуватися випускники навчальних закладів.

Вища освіта стала ще більш привабливою інвестицією в майбутнє, оскільки гарантує значне підвищення заробітної плати, особливо у перспективних сферах. Освіта стала ключовим інструментом соціальної мобільності. Щоб піднятися по кар'єрних сходах і досягти середнього класу, потрібно

інвестувати в свій інтелектуальний капітал. З одного боку, вища освіта стала більш доступною та відкрила більше можливостей. З іншого боку, зростання вартості навчання та недостатня підготовка частини студентів створюють нові виклики. Отже, сучасні реалії диктують, що вища освіта стала не просто бажаною, а й економічно необхідною. Однак, фінансові труднощі, вищий рівень вимог до абітурієнтів та постійні зміни на ринку праці створюють додаткові перешкоди для багатьох молодих людей, які прагнуть здобути вищу освіту [8, С. 11].

Варто звернути увагу і на інший аспект соціалізації сучасної молоді. Так, у попередні роки соціально-економічні зміни супроводжували еволюцію норм і цінностей, результатом чого цілком очікуваним було відокремлення молодих людей від батьків, прагнення фінансової незалежності та створення власних сімей. Наразі сучасні тенденції демонструють, що батьки сьогодні беруть на себе більшу відповідальність за майбутнє своїх дітей, ніж це було раніше, і активно впливають на всі аспекти їхнього життя. Цю нову концептуалізацію активного та залученого батьківства як щось, що проникає у життя дітей віком понад 20-ти років, часто називають «вертолітним» вихованням. Поняття «вертолітне виховання» введено у 90-х роках і в основному «стосується батьків, які беруть надмірну участь у житті своїх дітей, особливо в навчальній діяльності та пов'язаними з нею заходами» [10].

Економічна нестабільність та високі вимоги сучасного життя спонукають українську молодь відкладати створення сім'ї на більш пізній вік, коли вони почуватимуться фінансово більш забезпеченими. Нині молоде покоління вважає цей період недостатньо зрілим для таких відповідальних рішень. Багато хто вважає, що для цього треба бути більш зрілим.

Ці взаємопов'язані макротенденції – зростаюча цінність вищої освіти та її вартість, а також нестабільність ринку праці – призводять до того, що молодь відкладає створення сім'ї на пізніший вік, зосереджуючись на кар'єрі. Економічні зміни, які впливають на освіту та професійну діяльність, призводять до зміщення вікових меж для створення сім'ї. Цей вплив є найбільш вираженим у контексті шлюбу (порівняно зі спільним проживанням із батьками та батьківством), оскільки молодь зазвичай встановлює для вступу в шлюб вищі економічні вимоги.

Отже, економічний розвиток є рушійною силою культурної трансформації. Поряд із цим постає питання щодо обов'язків батьків у забезпеченні фінансової підтримки дітей протягом періоду їх навчання та інших пов'язаних із цим витрат.

Сучасна молодь, прагнучи досягти більшої фінансової самостійності та реалізувати себе в професійній сфері, відкладає створення сім'ї, що призводить до змін у традиційних сімейних ролях та подовжує період залежності від батьків. Соціально-економічне становище значно впливає на те, як молодь переживає перехідний період. Для одних це час нових можливостей,

а для інших – період, обтяжений обмеженнями. Незважаючи на формальну рівність, молоді люди з різних верств суспільства мають різний доступ до ресурсів і можливостей для самореалізації.

Третій важливий компонент соціальних змін, що впливає на соціальні ролі та їх взаємодію, пов'язаний із досягненнями у сфері інформаційних технологій за останні роки. Ця технологічна революція змінила суспільство загалом і була гостро відчута серед молодих людей.

На думку П. І. Сівчук, в сучасних умовах саме інтернет є одним із найвпливовіших факторів соціалізації молоді [8, С. 11].

Згідно зі статистикою практично всі молоді люди регулярно користуються інтернетом, і майже всі мають мобільні телефони та користуються соціальними мережами. При цьому расова/етнічна та соціально-економічна різниця у рівнях використання досить незначна.

Інформаційні технології та соціальні медіа пронизують майже всі сфери життя сучасної молоді, впливаючи на їхнє спілкування, навчання, розваги та погляди на світ. Вони відіграють ключову роль у навчанні та роботі, зміцнюють сімейні зв'язки, розширюють соціальні кола, полегшують знайомства та доступ до медичних послуг, дозволяють брати активну участь у громадському житті, а також впливають на формування політичних поглядів. Отже, молоде покоління є рушійною силою значної частини інновацій у соціальних медіа.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки. Соціалізація – це постійний і безперервний процес, який характеризується взаємодією людини та суспільства, в результаті якої людина набуває соціальних якостей, характерних для певної культури, і стає активним її учасником, змінюючи суспільство і змінюючись сама. Саме від молодого покоління залежить майбутнє держави. Це вказує на важливість розробки шляхів стабілізації соціально-економічних процесів, на важливість реалізації молодіжної політики, що відповідає сучасним викликам і запитам молоді, є необхідною умовою для її успішної соціалізації та інтеграції в суспільство. Перспективним видається ґрунтовне вивчення впливу чинників глобалізації на ціннісні орієнтації молодого покоління.

Література:

1. Асєєва Ю.О. Трансформація інститут сім'ї в сучасних умовах. III Міжнародна науково-практична конференція «*Modern challenges to science and practice*», 24-26 січня 2022 р. Варна, Болгария С. 499-503 URL: https://eu-conf.com/events/modern-challenges-to-science-and-practice/

2. Богомаз К.Ю., Мачуліна І.І., Сорокіна Л.М. Соціологія молоді : навч. посіб. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2011. 355 с.

3. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К. : Наукова думка, 2003. 236 с.

4. Каретна О.О. Роль молоді в процесі соціально-економічної трансформації України. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 45. С. 228-235. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/d95573d1-63ca-4896-91ee-7ca72c835479.

5. Максименко С.Д., Руденко Я.В., Кушнєрьова А.М., Невмержицький В.М. Психічне здоров'я особистості: підручник для вищих навчальних закладів. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 438 с.

6. Пірен М., Ясенова А. Соціалізація молоді в українському суспільстві: стан, особливості становлення. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 4. С. 267-272. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/658.

7. Редькіна Г. Вплив чинників глобалізації на ціннісні орієнтації молоді, яка навчається. *Соборність України: історія та сучасність*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2020. С. 190-197. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Redkina.pdf.

8. Сівчук П.І. Проблеми соціалізації молоді в умовах соціально-політичних трансформацій. Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції «Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій» до 100 річчя з дня заснування НАН України та на вшанування пам'яті Івана Пулюя (100 річчя з дня смерті), 22-24 травня 2018. Тернопіль: ТНТУ, 2018. С. 10–11. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25520.

9. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї: навчальний посібник. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf.

10. LoBue V. Чому виховання батьками-гелікоптерами стимулює провал. *Інформаційна онлайн-платформа «Центр Знань» (Knowledge Center)*. 2020. URL: https://knowledge.org.ua/chomu-vihovannja-batkami-gelikopterami-stimuljuie-proval/.

References:

1. Asieieva Yu.O. (2022) Transformatsiia instytut simi v suchasnykh umovakh. [Transformation of the family institution in modern conditions]. *III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Modern shallenges to science and practice» –III International Scientific and Practical Conference «Modern challenges to science and practice»* Varna, Bolharyia P. 499-503 URL: https://eu-conf.com/events/modern-challenges-to-science-and-practice/ [in Ukrainian].

2. Bogomaz, K.Yu., Machulina, I.I., & Sorokina, L.M. (2011). *Sotsiolohiya molodi: navchal'nyy posibnyk. [Sociology of youth: a study guide]*. Dniprodzerzhyns′k: DDTU. 355 p. [in Ukrainian].

3. Holovatyy, M.F. (2003). *Molodizhna polityka v Ukrayini: problemy onovlennya [Youth policy in Ukraine: update problems]*. Kiev: Naukova dumka, 236 p. [in Ukrainian].

4. Karetna, O.O. (2012). Rol′ molodi v protsesi sotsial′no-ekonomichnoyi transformatsiyi Ukrayiny [The role of youth in the process of socio-economic transformation of Ukraine]. *Aktual'ni problemy polityky – Actual problems of politics*. Vol. 45. P. 228–235. https://dspace.onua.edu.ua/items/d95573d1-63ca-4896-91ee-7ca72c835479 [in Ukrainian].

5. Maksymenko, S.D., Rudenko, YA.V., Kushnyer′ova, A.M., & Nevmerzhyts′kyy, V.M. (2021). *Psykhichne zdorov"ya osobystosti: pidruchnyk dlya vyshchykh navchal'nykh zakladiv [Mental health of the individual: a textbook for higher educational institutions]*. Kyiv: Lyudmila Publishing House. 438 p. [in Ukrainian].

6. Piren, M., & Yasenova, A. (2011). Sotsializatsiya molodi v ukrayins′komu suspil′stvi: stan, osoblyvosti stanovlennya [Socialization of youth in Ukrainian society: state, peculiarities of formation]. *Osvita rehionu – Education of the region*. Vol. 4. P. 267-272. https://social-science.uu.edu.ua/article/658 [in Ukrainian].

7. Red′kina, H. (2020). Vplyv chynnykiv hlobalizatsiyi na tsinnisni oriyentatsiyi molodi, yaka navchayet′sya [The influence of globalization factors on the value orientations of young people studying]. *Sobornist' Ukrayiny: istoriya ta suchasnist': Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi – The Catholic Church of Ukraine: history and modernity: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference*. P. 190-197. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Redkina.pdf [in Ukrainian].

8. Sivchuk, P.I. (2018). Problemy sotsializatsiyi molodi v umovakh sotsial′no-politychnykh transformatsiy [Problems of youth socialization in the conditions of socio-political transformations]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-tekhnichnoyi konferentsiyi «Fundamental'ni ta prykladni problemy suchasnykh tekhnolohiy» do 100 richchya z dnya zasnuvannya NAN Ukrayiny ta na vshanuvannya pam"yati Ivana Pulyuya (100 richchya z dnya smerti) – Materials of the International Scientific and Technical Conference "Fundamental and Applied Problems of Modern Technologies" for the 100th anniversary of the founding of the National Academy of Sciences of Ukraine and in honor of Ivan Pulyuy (100th anniversary of his death)*. May 22-24, 2018. Ternopil: TNTU. P. 10-11. https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25520 [in Ukrainian].

9. Stolyarchuk, O.A. (2015). *Psykholohiya suchasnoyi sim"yi: navchal'nyy posibnyk [Psychology of the modern family: a study guide]*. Kremenchuk: PP Shcherbatykh O. V. 136 p. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf [in Ukrainian].

10. LoBue, V. (2020). *Chomu vykhovannya bat'kamy-helikopteramy stymulyuye proval. Informatsiyna onlayn-platforma «Tsentr Znan'» [Why helicopter parenting encourages failure. Online information platform «Knowledge Center»]*. https://knowledge.org.ua/chomu-vihovannja-batkami-gelikopterami-stimuljuie-proval/ [in Ukrainian].

УДК 159.9+37.015.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1691-1700

Симоненко Світлана Миколаївна доктор психологічних наук, професор, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-5491-6637

Костюніна Олена Володимирівна практичний психолог, к.псих.н**,** м.Одеса, https://orcid.org/0000-0001-9693-8455

Красова Анастасія Володимирівна магістр, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», м. Одеса

ВПЛИВ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ УМОВ НА ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТУДЕНТІВ - ПСИХОЛОГІВ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядаються психологічні детермінанти творчого потенціалу майбутніх психологів в умовах воєнного стану та ситуації невизначеності. Обґрунтовується необхідність розвитку творчих здібностей як детермінанти ефективної адаптації, соціалізації та професіоналізації. Оскільки творчість, насамперед, виходить від особистості, а креативність є особистісною здатністю до відкриттів, нововведень, виходу за межі пізнаного, творчість майбутнього психолога розглядається як особистісна здатність, що інтегрує особливості мотивації, цінностей, інтелекту, емоцій, комунікації, які породжують безліч ідей і дають змогу відкрити та здійснити унікальний сенс у професійній діяльності та міжособистісній взаємодії, а також децентруватися зі своєї системи світогляду та бути здатним побачити й відчути світогляд інших людей, спільнот, культур. У зв'язку з цим, творчість особистості професіонала має унікальні, виняткові психологічні характеристики, особливості, суб'єктивні детермінанти. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури показує, що єдності у визначенні та змісті поняття «творчий потенціал» немає. Саме поняття та становлення творчого потенціалу особистості пов'язується: з природними факторами (маються на увазі задатки індивіда, його індивідуальні властивості - темперамент, біогенні потреби, сенсомоторна координація, статеві особливості), соціальними факторами, що сприяють становленню суб'єктних ознак людини у вигляді її здібностей, характеру потреб, креативних, когнітивних процесів. У статті оприлюднено тенденції, що висвітлені у наукових дослідженнях з питань

розвитку творчого потенціалу, креативності творчого акту. Досліджено характеристики креативності, типу мислення, інтелекту, самооцінки, індивідуально – особистісні особливості студентів -психологів. Визначено характер взаємозв'язку креативності з рівнем інтелекту. Відокремлено групи прямих та зворотних детермінант пов'язаних з розвитком творчого потенціалу. Встановлено, що характерною особливістю розвитку творчого мислення є нерівномірність розвитку основних його показників. Визначені та описані психологічні особливості досліджуваних, пов'язані з розвитком творчого потенціалу. Розроблено профіль психологічних детермінант розвитку творчого потенціалу в навчально-професійній підготовці студентів.

Ключові слова: креативність, творчість, творчій акт, творчий потенціал, дискурсивно – графічний тест (ДГТ), Wartegg-Zeichen-Test (WZT), детермінанти, психологічні особливості, тип мислення, самооцінка, навчально-професійна підготовка студентів, матриця психологічних детермінант

Symonenko Svitlana Mykolaivna Doctor of Psychology, Professor, State Institution 'South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky', Odesa, https://orcid.org/0000-0001-5491-6637

Kostiunina Olena Volodymyrivna Practical psychologist, PhD**,** Odesa, https://orcid.org/0000-0001-9693-8455

Krasova Anastasia Volodymyrivna Master's degree, State Institution 'South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky', Odesa

ON THE ISSUE OF DETERMINING THE DETERMINANTS OF CREATIVE POTENTIAL DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL AND PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS

Abstract. The article deals with the psychological determinants of the creative potential of future psychologists in the conditions of martial law and uncertainty. The necessity of developing creative abilities as a determinant of effective adaptation, socialization and professionalization is substantiated. Since creativity primarily comes from the individual, and creativity is a personal ability to discover, innovate, go beyond the limits of the known, the creativity of the future psychologist is considered as a personal ability that integrates the peculiarities of motivation, values, intelligence, emotions, communication, which generate many ideas and allow to discover and implement a unique meaning in professional activity and interpersonal interaction, as well as to decentralize from one's own worldview and be able to see and feel the worldview of other people, communities, cultures. In this regard, the creativity of a professional's personality has unique, exceptional psychological characteristics, peculiarities, and subjective determinants. The

analysis of philosophical and psychological and pedagogical literature shows that there is no unity in the definition and content of the concept of 'creative potential'. The very concept and formation of the creative potential of an individual is associated with: natural factors (meaning the individual's inclinations, his or her individual properties - temperament, biogenic needs, sensorimotor coordination, gender characteristics), social factors that contribute to the formation of subjective characteristics of a person in the form of his or her abilities, the nature of needs, creative, cognitive processes. The article presents the trends highlighted in scientific research on the development of creative potential and creativity of the creative act. The characteristics of creativity, type of thinking, intelligence, self-esteem, individual and personal characteristics of psychology students are studied. The nature of the relationship between creativity and intelligence is determined. The groups of direct and inverse determinants related to the development of creative potential are distinguished. It is established that a characteristic feature of the development of creative thinking is the uneven development of its main indicators. The psychological characteristics of the subjects related to the development of creative potential are identified and described. A matrix of psychological determinants of creative potential development in the educational and professional training of students has been developed

Keywords: creativity, creativity, creative act, creative potential, discursive-graphic test (DGT), Wartegg-Zeichen-Test (WZT), determinants, psychological characteristics, type of thinking, self-esteem, educational and professional training of students, matrix of psychological determinants

Поставка проблеми. Стиль та швидкість сучасного життя, розвиток суспільства змушують молодь усвідомлювати важливість завдання оволодіння знаннями, вміннями, навичками, причому не відірваними від життя, а тими, що дозволяють повною мірою застосовувати їх у подальшої професійної діяльності. Творчий потенціал особистості має виражені індивідуальні характеристики, як змістовні, і стильові.Проблемі вивчення детермінант творчого розвитку особистості присвячено праці зарубіжних і вітчизняних науковців (В.Моляко, С. Симоненко, В.Рибалка, О. Музика, Л.Міщиха, І.Пасічник, В.Моргун, Є. Балашов, О.Тутолмін, О. Волобуєва, О. Грек, Е. Лебединський, Дж. Гілфорд,, К.Роджерс, П. Торренс, З. Фрейд та інші) [2;5;4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна діяльність психолога здійснюється на високому рівні реалізації сукупності професійних умінь та виступає потужним джерелом особистісного зростання фахівця. Незважаючи на те, що вивчення феномена творчості в психології здійснюється за умови детального його розгляду в рамках різних аспектів (змістовного: інтелект, здібності, особистісні властивості; процесуального: механізми, етапи, діяльності, завдання тощо), а також спрямований на виявлення характеристик

зовнішніх і внутрішніх продуктів творчості (В. Моляко, С.Симоненко, В.Рибалка, О.Музика, Л.Міщиха, І.Пасічник, В. Моргун,Є. Балашов О.Тутолмін, О. Волобуєва, В.Лозниця, Т.Третяк, В. Чорнобровкін, С.Шаванов, О. Грек, Е.Лебединський) [2;4;5;6] психологічні дослідження, що стосуються психологічних детермінант як рушійних внутрішніх сил, джерела творчості психолога майже повністю відсутні. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури показує, що єдності у визначенні та змісті поняття «творчий потенціал» немає.

Метою статті є визначення впливу психологічних детермінант на розвиток творчого потенціалу у навчальній діяльності студентів - психологів в умовах воєнного стану. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**: дослідити специфічні показники розвитку творчого потенціалу навчальної діяльності студентів, що проходить в умовах воєнного стану; розробити узагальнений профіль психологічних детермінант творчого потенціалу студентів.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проведено на базі ДЗ Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, м.Одеса, Україна. До виділеної групи увійшли майбутні психологи, здобувачі вищої освіти, що навчаються на першому курсі, спеціальність «Психологія», у кількості – 51 особа.

Аналіз основних результатів дослідження виявив детермінанти розвитку творчого потенціалу, про що йдеться нижче. Презентуються емпіричні дані отримані за методиками: Raven Progressiv Matrices; вербальні субтести за методикою Є. Тунік; дискурсивно – графічний тест, ДГТ (О.Костюніна).

Насамперед, проаналізуємо особливості невербального інтелекту (Raven Progressiv Matrices, RPM) (див.рис.1.)

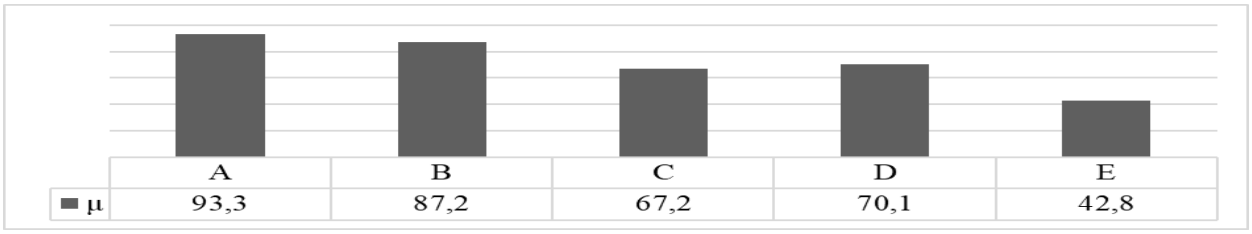

Рис. 1. Середні результати досліджуваних за 5 серіями RPM

Як видно з наведеної діаграми , середня кількість правильних відповідей у студентів зменшувалася, по мірі ускладнення кожної із серій прогресивних матриць. Певну складність викликало виконання серії С, завданням якої є, збагачення фігур новими елементами (підібрати фігуру, якої бракує) за визначеним принципом. Найнижчу кількість було отримано за серією Е, що може пояснюватися наступними причинами: по – перше, завдання цієї серії були найбільш складними з усіх; по – друге, підвищений тривожний фон життєвої ситуації негативно впливає на виконання інтелектуальних, творчих

завдань. Означені припущення потребують подальшої перевірки. Виявлено, що, для студентів - психологів є характерним особливо високорозвинений (72%) та винятковий (26%) ступінь розвитку IQ;

Наступним кроком, грунтуючись на виявлених характеристиках IQ, визначались особливості розумових здібностей досліджуваних (табл.1).

Таблиця1

Шкала розумових здібностей (Raven Progressiv Matrices, RPM)

Шкала	Ступінь/опис	n	%
121 - 130	Високий, неординарний	3	4
112 - 120	Вище середнього	9	18
101 – 111	Нормальний	15	30
91 - 100	Середній	11	22
82 - 90	Нижче середнього	5	10
71 -80	Легкий ступінь порушень	1	2
51 - 70	Середній ступінь порушень	2	4
Нижче за 50	Значний ступінь порушень	0	-

Узагальнюючи дані, наведені у таблиці 1, виявлено, що високий, неординарний рівень розумових здібностей притаманний 4% студентів; рівень вище середнього характерний для 18% досліджуваних; нормальний рівень розумових здібностей виявлено у 30% ; середній рівень характерний для 22%; нижче середнього визначено у 10% ; у 6% досліджуваних виявлено порушення різного ступеню. Таким чином, емпіричні дані, що ми отримали, виявили протиріччя, між рівнем розвитку інтелекту та шкалою розумових здібностей (див. рис.2.)

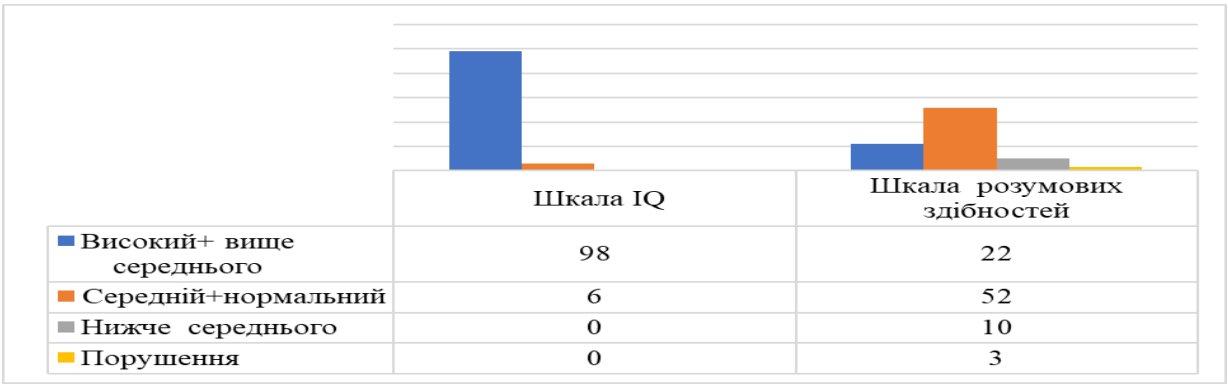

Рис. 2. Порівняння між ступенем розвитку інтелекту і рівнем розумових здібностей за Raven Progressiv Matrices, RPM

З метою виявлення взаємозв'язку змінних застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона. Отриманий результат r-Пірсона (r эмп. = 0.066; r 0.01 = 0.99; r 0.05 = 0.9), доводить, що, статистично значущий кореляційний лінійний зв'язок між ступенем розвитку інтелекту і рівнем розумових здібностей

відсутній. Виявлені слабкі кореляції означають, що , досліджуваним необхідно тренувати та розвивати рівень розумових здібностей. Таким чином, ми дійшли висновку, що чинник IQ (Raven Progressiv Matrices, RPM) містить у собі два види здібностей, які інтегровані та тісно працюють разом. Свого часу,Ч. Спирмен назвав їх едуктивні (від лат. *Educere,* «витягати» [сенс]) і репродуктивні здібності та дійшов висновку, що природа, походження і наслідки цих двох видів здібностей дуже різні. Дж. Хорн (J. Horn) нещодавно довів, що, один вид здібностей не є «кристалізованою» формою іншого, але вони обидва, значимо взаємодіють, а саме, що процеси сприйняття і мислення детерміновані набутими суб'єктивними конструкціями, а , здатність сприймати інформацію залежить від здатності відокремлювати сенс із заплутаної царини толоки. Отже, спираючись на отримані дані за тестом Raven Progressiv Matrices, RPM можемо резюмувати, що для досліджуваних характерно високий рівень едуктивної (продуктивної) розумової діяльності (IQ) , що охоплює: розуміння сенсу; розробку нових ідей; вихід за межі даного, щоб сприймати те, що не відразу очевидно; формування (переважно невербальних) конструкцій, які полегшують опрацювання складних проблем, пов'язаних із багатьма взаємозалежними змінними В той же час, репродуктивна розумова поведінка потребує розвитку та включає в себе : оволодіння, повторення та відтворення (здебільшого словесного) матеріалу, який формує культурний запас явних, вербалізованих знань.

Вербальні субтести за методикою Є.Тунік (рівень розвитку творчого мислення) показали наступне (рис.3):

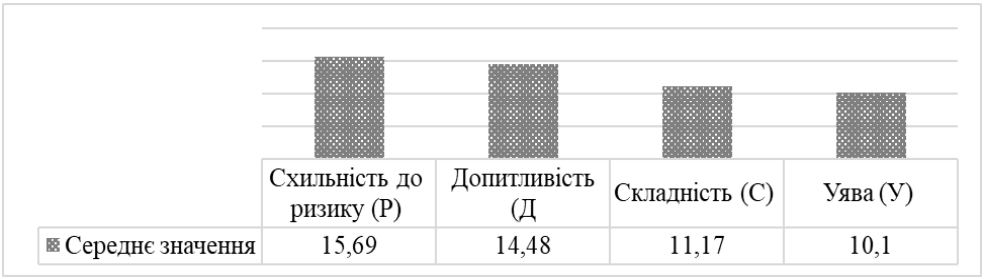

Рис.к 3. Підсумкові характеристики креативного мислення досліджуваних за методикою Є. Тунік

Проведене дослідження дозволило визначити що, найбільш проявленим є фактор «схильність до ризику» (μ= 15,69), на другому місті посідає фактор «допитливість» (μ= 14,68); чинники, що потребують уваги та подальшого розвитку – «складність» (μ= 11,17) та «уява, оригінальність» (μ= 10,1). Важливо відзначити, що, здатність висувати ідеї, які відрізняються від загальновідомих, очевидних, банальних, загальноприйнятих або твердо встановлених, визначається таким показником, як оригінальність. Високий рівень інтелектуальної активності залежить від високих значень цього показника. Здатність уникати легких, очевидних та нецікавих відповідей залежить від оригінальності рішень.

В дослідженні також було застосовано авторську проективну методику «Дискурсивно – графічний тест» (ДГТ) (О.Костюніна), модіфікація Wartegg-Zeichen-Test (WZT) [1;3;7]. «Дискурсивно – графічний тест» (ДГТ) дозволяє виявити у досліджуваного: характеристики творчого потенціалу, оригінальність мислення, особливості взаємодії з оточуючими; особистісний ріст і планування майбутнього; енергійність, творчу динаміка і жагу діяльності; страхи і відповідні їм механізми психологічного захисту; потребу в особистих відносинах; активність, практичність і здатність до раціонального управління і планування власного життя і професійної кар'єри. Виконання проективно - графічних завдань за методикою ДГТ відображають ідентифікацію як спосіб вирішення проблем Обрана методологія дозволяє також вирішити завдання обходу можливих механізмів психологічного захисту або соціальної бажаності і є психологічно безпечною. Результати дослідження обробки стимулів ДГТ за показником «оригінальність» ДГТ наведені на діаграмі (див.рис.4)

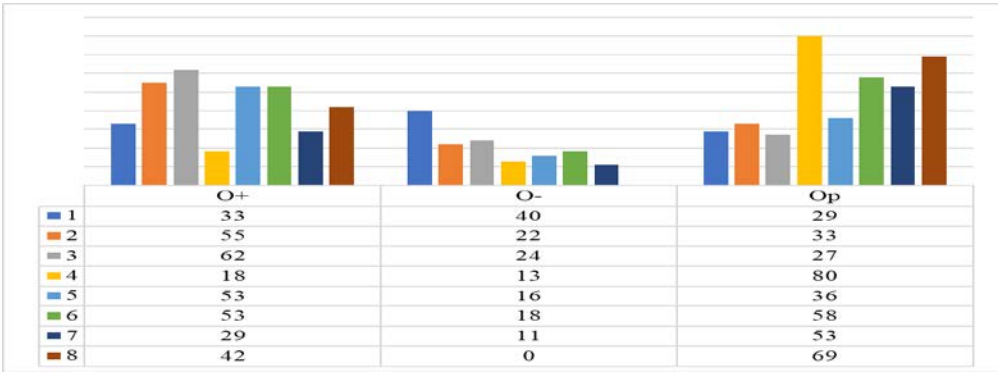

*Рис. 4. Результати дослідження оригінальності за ДГТ * (%)*

Примітка . * - ДГТ, виконаний за оригінальною інструкцією; О+ - адекватне оригінальне рішення; О−неадекватне оригінальне рішення; О р – патологічне оригінальне рішення;

Опрацювання результатів ДГТ дозволило простежити особливості проявів креативності пов’язаної з внутрішньою особистісної динамікою досліджуваних. На рис.5. представлено порівняльний профіль проявленості стимулів ДГТ за середнім значенням.

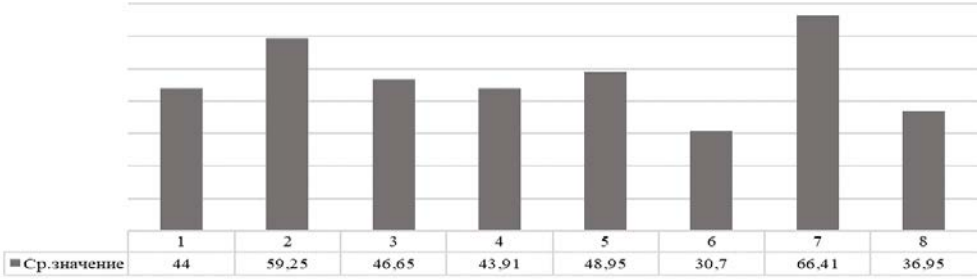

Рис. 5. Порівняльний профіль стимулів ДГТ (1-8) за середнім значенням.

Примітка. 1 - образ «Я»; 2 - особливості міжособистісних відносин; 3 - планування майбутнього, професійний саморозвиток; 4 - фобії і захисні стратегії; 5 - активність і способи досягнення цілей ; 6-; рефлекс конфігурації; 7 - чутливість як мотив прийняття рішення ; 8-відчуття захищеності (вразливість, безпека);

Таким чином, за результатами ДГТ можна зробити наступні висновки: внутрішні та зовнішні умови життя досліджуваних травматичні, і важко переносяться , що активує інтенсивні психічні захисти: найбільш тяжкий травматичний досвід витісняється; страхи психологічно блокуються; у досліджуваних неадекватне почуття реальності, вони дезорієнтовані, утворюється хибне Я; виявлено брак інтеграції власної ідентичності, що проявляється відчутними суперечностями самосприйняття, заниженому рівні самооцінки та власної цінності. Життєва енергія блокована, переважають депресивні настрої, що ймовірно пов'язано з травматичним, стресовим досвідом; досліджувані високо контактні, здатні встановлювати дружні взаємовідносини; наділені численному творчими здібностями, високим рівнем інтелекту, особливо вербального.

Спираючись на отримані узагальнені результати дослідження було розроблено профіль психологічних детермінант розвитку творчого потенціалу студентів - психологів в навчальній діяльності в період воєнного стану.

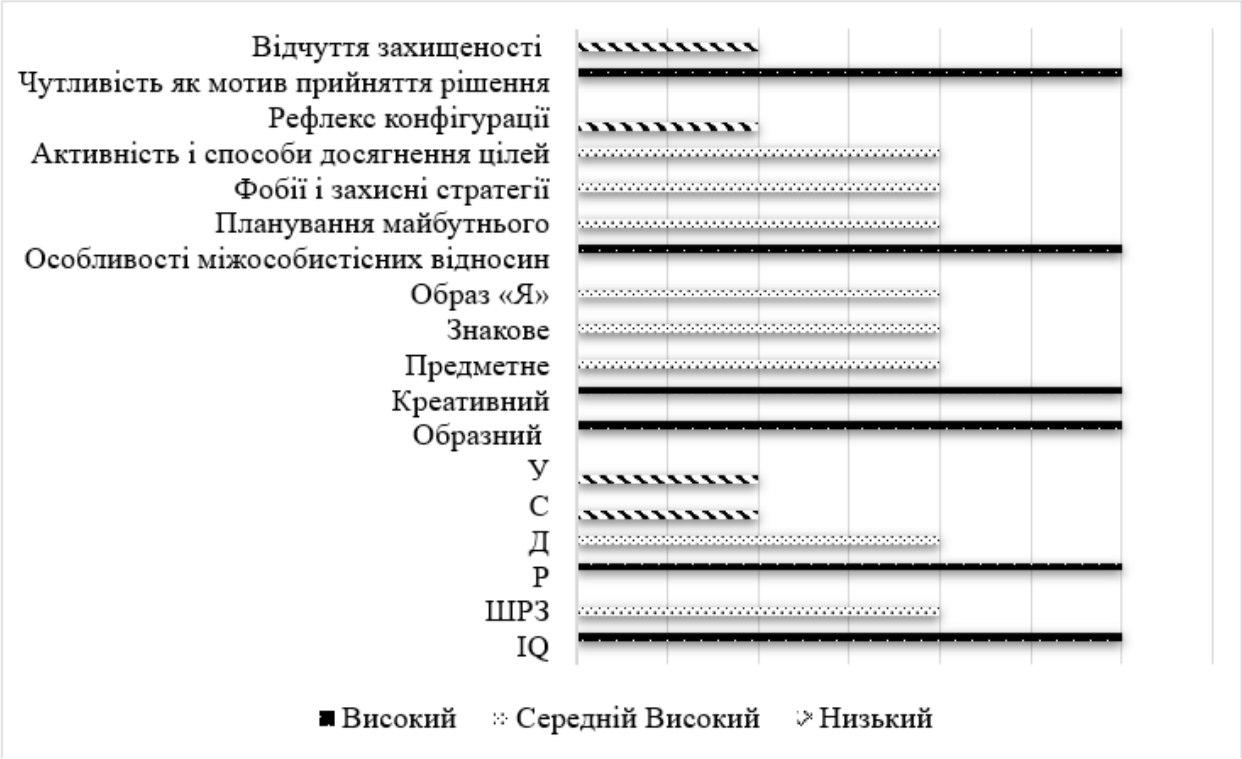

Рис. 6. Узагальнений профіль психологічних детермінант розвитку творчого потенціалу в навчально-професійній підготовці студентів

Примітка . *Raven Progressiv Matrices*: IQ -психометричний інтелект; ШРЗ - Шкала розумових здібностей; *методика діагностики креативності, вербальні субтести (Є.Є Тунік):* Р - схильність до ризику; Д -допитливість; С - складність; У- уява, оригінальність; *тип мислення (Г.Резапкіна)- образний; креативний; предметне; знакове; дискурсивно – графічний тест, ДГТ (О.В. Костюніна): образ «Я»; особливості міжособистісних відносин; планування майбутнього; фобії і захисні стратегії; активність і способи досягнення цілей; рефлекс конфігурації; чутливість як мотив прийняття рішення; відчуття захищеності*

Висновки. З певною долею ймовірності можна стверджувати, шо найбільш пов'язаними психологічним прямими детермінантами з розвитком творчого потенціалу визначено: інтелект, здатність до ризику (спонтанність), образне та креативне мислення; активність в міжособистісних відносинах (емпатія, конгруентність, чутливість тощо); емоційна зрілість; незалежність (сміливість, незалежність, дошкульність, ініціативність). До зворотних детермінант (блокують розвиток творчого потенціалу) віднесено : занадто виражену стриманість, стурбованість, схильність все ускладнювати, до всього ставитись надто серйозно та обережно; упередженість до оточуючих, низький рівень довіри, вважають своїх друзів здатними на нечесність; домінування тривожно-депресивного фону у настрої; висока тривожність та погана пристосованість;

Запропонований профіль може бути використаний в практичній роботі для діагностики та аналізу ступеня розвитку творчого потенціалу в навчально-професійній підготовці студентів, побудови моделі індивідуальної кар'єри та прогнозу реалізації творчого потенціалу в умовах професійної діяльності.

Література:

1. А.с. Науково - методичний твір «Дискурсивно-графический тест/ модификация цветовой контроль (ДГТ)»/ О.В. Костюніна. №74328, 28.01.2018 року, 5 с.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
3. Костюнина Е.В. Профессиональная идентичность педагогических работников рекреационного учреждения: новые возможности исследования. *Наука і освіта*. 2016. № 9, 84 - 92.
4. Лебединський Э. Б. Структурні компоненти творчого потенціалу та їх розвиток у підлітковому віці в умовах рекреації. *KazNU Bulletin. Psychology and sociology series.* 2015. №4 (55), 264 – 271.
5. Моляко, В. О. (2022). Психологічна готовність до творчої професійної діяльності. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(2), 1-7.
6. Симоненко С.М., Лебединський Е.Б. Творчий потенціал особистості школяра: досвід дослідження та розвитку в умовах дитячого рекреаційного закладу «Молода гвардія». *Наука і освіта*, 2019.№ 9,140 – 147.
7. Crisi A. The Wartegg Drawing Completion Test:Criterion Validity / A. Crisi // International Journal of Psychology and Psychological Therapy. 2016. 90 p.

References

1. O.V. Kostyunina, a.s. Naukovo - metoditschniy tvir «Diskursivno – grafitscnniy test/ modificazia zvetovoiy control (DGT)» (2018) [*A.S. Scientific and methodological work 'Discursive-graphic test/ modification of colour control (DGT)'*]. №74328, 5 с. [in Ukrainian].
2. V.O. Moliako (2006) Zdibnosti, tvortschist, obdarovanist: teoria, metodika, rezultati doslidgen *[Abilities, Creativity, Giftedness: Theory, Methodology, Research Results]*. Zhytomyr: Ruta Publishing House [in Ukrainian].
3. Kostyunina, E.V. (2016) Profesionalnaiya identitschnost pedagogitscheskich pabotnikov rekreazionogo utschregdenia:novie vozmognosti issledovania. *[Professional identity of pedagogical workers of recreational institution: new possibilities of research*]. Science and Education, № 9, 84 - 92 [in Ukrainian].

4. Lebedinsky E.B. (2015) Strukturni komponenti tvortschogo potenzialu ta ich rozvitok v pidlitkovomu vizi v umovach rekreazii [*Structural components of creative potential and their development in adolescence in recreational settings*]. KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. №4 (55), 264 - 271 [in Ukrainian].

5. Moliako V.O. (2022) Psichologitschna gotovnist do tvortschoi profesiynoi diyalnisti [*Psychological readiness for creative professional activity*]. Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 4(2), 1-7 [in Ukrainian].

6. Symonenko, S. & Lebedinsky E. (2019) Tvortschiy potenzial osobistosti sckolyara: dosvid doslidgenya ta rosvitku v umovach dityatschogo recreaziynogo zakladu «Moloda gvardia» *[Creative potential of a schoolchild's personality: experience of research and development in the conditions of the children's recreational institution 'Young Guard']*. Science and Education, No. 9,140 - 147 [in Ukrainian].

7. Crisi A. The Wartegg Drawing Completion Test: Criterion Validity / A. Crisi // International Journal of Psychology and Psychological Therapy. 2016. 90 p.

УДК 159.955:378.147:159-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1701-1714

Стеценко Алла Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (093)183-81-36, https//orcid.org/0000-0001-7451-2488

Хмарук Наталія Іванівна магістр, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, тел.: (066)760-83-90

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті висвітлено один із важливих аспектів сучасної вищої освіти, а саме, формування у студентів навичок критичного мислення, що особливо актуально для майбутніх психологів. У контексті глобальних змін, таких як пандемія COVID-19 та повномасштабна російська агресія в Україні, процес навчання зазнав значних трансформацій. Перехід на дистанційні форми навчання обмежив традиційний освітній процес, що зумовило необхідність адаптації нових підходів для розвитку ключових компетенцій у студентів. Водночас, стан постійної небезпеки та інтенсивний темп навчання впливають на зниження когнітивної складової психіки та загальне психічне здоров'я студентів, що зумовлює необхідність розвитку критичного мислення як одного з головних інструментів психологічної стійкості.

Вплив критичного мислення на професійний розвиток майбутніх психологів є значним. Критичне мислення дозволяє психологам більш ефективно аналізувати і розуміти складні психологічні явища, формулювати точні діагнози і розробляти відповідні стратегії втручання. Це допомагає їм уникати поверхневих і односторонніх висновків, забезпечуючи більш глибоке розуміння проблем клієнтів. Критичне мислення сприяє розвитку професійних навичок, таких як здатність до об'єктивного оцінювання, креативного підходу до вирішення проблем і ефективного спілкування. Психологи, які володіють цими навичками, можуть краще взаємодіяти з клієнтами, колегами і представниками інших професій, що є важливим для успішної професійної діяльності. Розвиток критичного мислення допомагає психологам бути більш самокритичними і відкритими до нових ідей, що є необхідним для постійного професійного зростання і адаптації до змінюваних умов праці.

Тобто професійна підготовка майбутніх психологів передбачає розвиток критичного мислення як основного складника їх професійної компетентності. Однак, навчальна діяльність з питань розвитку критичного мислення у закладах освіти часто набула ознак стресу та низької ефективності, що

зумовлює необхідність дослідження та пошуку нових практичних підходів до їх подолання.

Ключові слова: критичне мислення, розвиток критичного мислення, студенти-психологи, професійна підготовка майбутніх психологів

Stetsenko Alla Ivanivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav 30, Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, tel.: (093)183-81-36, https//orcid.org/0000-0001-7451-2488

Khmaruk Nataliia Ivanivna Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, tel.: (066)760-83-90

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Abstract. The article highlights one of the important aspects of modern higher education, namely, the formation of students' critical thinking skills, which is especially relevant for future psychologists.In the context of global changes, such as the COVID-19 pandemic and full-scale Russian aggression in Ukraine, the learning process has undergone significant transformations. The transition to distance education limited the traditional educational process, which necessitated the adaptation of new approaches to the development of key competencies among students. At the same time, the state of constant danger and the intense pace of learning affect the decline of the cognitive component of the psyche and the general mental health of students, which necessitates the development of critical thinking as one of the main tools of psychological stability.

The impact of critical thinking on the professional development of future psychologists is significant. Critical thinking allows psychologists to more effectively analyze and understand complex psychological phenomena, formulate accurate diagnoses, and develop appropriate intervention strategies. This helps them avoid superficial and one-sided conclusions, providing a deeper understanding of customer problems. Critical thinking contributes to the development of professional skills such as the ability to make objective assessments, creative problem-solving and effective communication. Psychologists who possess these skills can better interact with clients, colleagues and representatives of other professions, which is important for successful professional activity. The development of critical thinking helps psychologists to be more self-critical and open to new ideas, which is necessary for constant professional growth and adaptation to changing working conditions.

That is, the professional training of future psychologists involves the development of critical thinking as the main component of their professional

competence. However, educational activities on the development of critical thinking in educational institutions have often acquired signs of stress and low efficiency, which makes it necessary to research and find new practical approaches to overcome them.

Keywords: critical thinking, development of critical thinking, psychology students, professional training of future psychologists

Постановка проблеми. Незважаючи на розмаїття досліджень у цій сфері, багато аспектів новітніх зарубіжних та українських досліджень розвитку критичного мислення спрямовані, в основному, на аналіз загальних проблем психологічного розвитку, однак дослідження саме розвитку критичного мислення майбутніх психологів ще не отримали належного висвітлення, що визначає актуальність обраної нами теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням критичного мислення у професійному навчанні займалися такі зарубіжні та українські науковці: Г. Балута , І. Горохова, О. Гудзенко , О. Данілова, Т. Золотаренко, Є. Качуров, Н. Козаченко, К. Корсікова, Н. Кримова, С. Набатов, О. Рибчук, А. Сагун, П. Саух, С. Терно, О. Тягло, Ю. Чернявська, С. Шевчук.

Особливості розвитку критичного мислення у майбутніх психологів вивчали такі зарубіжні та українські науковці: О. Антонов [1], Т. Бортнюк [3], І. Фаловська [3], О. Вавринів [4], В. Семиченко [16], О. Чуба [20].

Метою статті є теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити розвиток критичного мислення у майбутніх психологів, а також розробити та апробувати корекційну програму психологічної підтримки для покращення критичного мислення у майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Критичне мислення є досить необхідною навичкою для психологів, яка дозволяє об’єктивно аналізувати інформацію, приймати зважені рішення та ефективно вирішувати проблеми. Існує кілька основних теорій та підходів до розвитку критичного мислення, які можуть бути корисними у навчанні майбутніх психологів. Однією з найвідоміших є теорія критичного мислення Джона Дьюї. Дьюї визначав критичне мислення як процес активного, стійкого та уважного розгляду будь-якого вірування або передбачуваного знання з точки зору підтримуючих його підстав і подальших висновків. Ця теорія акцентує увагу на важливості рефлексії та раціонального аналізу в процесі прийняття рішень. Дьюї підкреслював, що критичне мислення включає кілька етапів: виявлення проблеми, формулювання гіпотез, збір даних, аналіз доказів та прийняття рішення [16, с. 21].

Пітер Фаціоне запропонував концептуальну основу, яка визначає критичне мислення як процес, що включає інтерпретацію, аналіз, оцінку, висновок та пояснення. Фаціоне також підкреслював важливість розгляду передумов та контексту в процесі критичного мислення. Він розробив тест на

оцінку критичного мислення (California Critical Thinking Skills Test), який використовується для оцінки здібностей до критичного мислення у студентів та професіоналів [23, с. 23].

Порівняльний аналіз цих теорій показує, що, незважаючи на різні акценти та підходи, вони мають спільну мету – розвивати здатність до раціонального та обґрунтованого мислення. Дьюї акцентує увагу на рефлексії та раціональності, Блум зосереджується на структурованому підході до освітніх цілей, а Фаціоне надає комплексну модель критичного мислення з акцентом на практичну оцінку та розвиток [22, с. 44].

Ефективне навчання критичного мислення у майбутніх психологів може включати інтеграцію цих теорій та підходів. Викладачі можуть використовувати елементи рефлексії та аналізу Дьюї, структурований підхід Блума та комплексну оцінку Фаціоне для створення багатогранної програми навчання, яка допоможе студентам розвинути необхідні навички для успішної професійної діяльності [17, с. 218].

На думку науковця В. Семиченко аналітичне мислення є однією з складових критичного мислення, яка дозволяє майбутнім психологам ефективно розбиратися в складних ситуаціях, оцінювати інформацію та приймати обґрунтовані рішення. Для розвитку аналітичних навичок критичного мислення існує низка прийомів та методів, які можуть бути корисними в навчанні майбутніх психологів. Одним з основних прийомів розвитку аналітичного мислення є аналіз текстів та випадків (кейсів). Студенти аналізують надані їм тексти, зокрема наукові статті, клінічні звіти або реальні випадки з практики. Вони вчаться виділяти основні тези, оцінювати логіку аргументації, визначати сильні та слабкі сторони представлених доказів. Такий підхід дозволяє розвивати здатність критично сприймати інформацію та робити обґрунтовані висновки [29, с. 120].

Ще одним ефективним методом є обговорення та дебати. Під час обговорень студенти повинні висловлювати свої думки, аргументувати їх та захищати свою позицію. Це сприяє розвитку навичок логічного мислення, формулювання аргументів та спростування контраргументів. Дебати, в свою чергу, допомагають студентам тренувати здатність швидко аналізувати інформацію та реагувати на аргументи опонентів. Використання проблемно-орієнтованого навчання також є важливим методом розвитку аналітичного мислення майбутніх психологів. Рольові ігри та симуляції також є ефективним засобом розвитку критичного мислення. Вони дозволяють студентам зануритися в реальні ситуації, де вони повинні застосовувати свої знання та навички для аналізу ситуації, прийняття рішень та вирішення проблем. Наприклад, під час рольових ігор студенти можуть грати ролі психологів, клієнтів або інших зацікавлених сторін, що допомагає їм краще зрозуміти різні перспективи та контексти [29, с. 125].

Розвиток критичного мислення майбутніх психологів є складовою їх професійної підготовки. Одним із аспектів цього процесу є оцінка аргументів, що включає в себе різні техніки та методи. Оцінка аргументів допомагає майбутнім психологам аналізувати інформацію, розпізнавати маніпуляції та приймати обґрунтовані рішення, що є надзвичайно важливим у їх майбутній професійній діяльності. Техніки оцінювання аргументів та доказів охоплюють декілька ключових аспектів. Майбутні психологи повинні вміти аналізувати структуру аргументу. Це означає розпізнавання основних компонентів аргументу – тези, підстав, доказів та висновків. Вміння визначити ці складові дозволяє краще зрозуміти логічний зв'язок між ними і, таким чином, оцінити, наскільки обґрунтованим є аргумент. Наприклад, якщо аргумент базується на неперевірених або слабких доказах, це може свідчити про його недостовірність [10, с. 175].

Розвиток критичного мислення майбутніх психологів включає в себе не лише оцінку аргументів та доказів, але й розв'язання проблем та прийняття обґрунтованих рішень. Цей аспект професійної підготовки є важливим, оскільки психологи часто стикаються зі складними ситуаціями, які потребують не лише аналітичного підходу, але й креативності та глибокого розуміння людської поведінки [13, с. 44].

П. Саух зауважував, що методи креативного розв'язання проблем є необхідними для ефективної роботи психологів. Одним із таких методів є мозковий штурм, який дозволяє генерувати різноманітні ідеї та підходи до вирішення проблеми. Психологи вчаться використовувати цей метод як індивідуально, так і в груповій роботі, що дозволяє розширювати спектр можливих рішень. Крім того, техніки аналогій та метафор сприяють перенесенню знань з однієї сфери в іншу, що може допомогти знайти нестандартні рішення для складних ситуацій. Важливим є також метод «шести капелюхів» Едварда де Боно, який допомагає розглянути проблему з різних точок зору, залучаючи як раціональне, так і емоційне мислення. Це дозволяє створювати більш збалансовані та комплексні рішення [15, с. 5].

Розвиток критичного мислення майбутніх психологів є невід'ємною складовою їх професійної підготовки. Важливим засобом досягнення цієї мети є навчальні програми та курси, які спеціально розроблені для формування у студентів необхідних навичок. Сучасні навчальні програми, спрямовані на розвиток критичного мислення, включають різні підходи та методи, що дозволяють ефективно формувати у майбутніх психологів здатність аналізувати, оцінювати та синтезувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та розв'язувати складні проблеми. Огляд сучасних навчальних програм показує, що вони зазвичай включають курси з логіки, методології наукового дослідження, психології мислення та когнітивної психології. Такі курси навчають студентів основам критичного аналізу, розпізнаванню логічних помилок, структуруванню аргументів та оцінці доказів. Крім того,

програми можуть включати спеціальні тренінги з розвитку навичок вирішення проблем та прийняття рішень, які спрямовані на формування здатності знаходити креативні та ефективні рішення у складних ситуаціях. Такі курси часто включають практичні заняття, де студенти можуть застосовувати теоретичні знання на практиці, аналізуючи реальні або змодельовані кейси [8, с. 646].

Ефективність різних форматів навчання при розвитку критичного мислення також є важливим аспектом, який заслуговує на увагу. Традиційні лекції можуть бути корисними для ознайомлення студентів з основними концепціями та теоріями, однак вони часто недостатні для глибокого розуміння та практичного застосування знань. Тому інтерактивні методи навчання, такі як семінари, воркшопи, групові проекти та дискусії, виявляються більш ефективними для розвитку критичного мислення. Вони стимулюють студентів до активної участі в навчальному процесі, сприяють обміну думками, розвитку навичок аргументації та критичного аналізу. Наприклад, під час дискусій студенти вчаться аргументувати свої позиції, ставити під сумнів аргументи інших та шукати обґрунтовані відповіді на складні питання [5, с. 304].

Онлайн-курси та дистанційне навчання також набувають популярності в сучасному світі, і їх ефективність у розвитку критичного мислення залежить від якості контенту та організації навчального процесу. Інтерактивні платформи, які включають відеолекції, тестування, форуми для обговорень та групові проекти, можуть бути дуже ефективними, якщо вони забезпечують активну залученість студентів та можливість практичного застосування знань. Використання цифрових інструментів дозволяє створювати інтерактивні симуляції та кейси, що сприяють розвитку критичного мислення [10].

Таким чином, навчальні програми та курси, спрямовані на розвиток критичного мислення майбутніх психологів, є ключовим засобом підготовки висококваліфікованих фахівців. Сучасні програми включають як теоретичні курси, так і практичні тренінги, що дозволяють студентам глибоко засвоїти знання та навички, необхідні для критичного аналізу та прийняття обґрунтованих рішень. Використання різних форматів навчання, включаючи інтерактивні методи та онлайн-курси, сприяє підвищенню ефективності навчального процесу та забезпечує розвиток критичного мислення у майбутніх психологів [6, с. 165].

Практичні завдання та вправи є основними засобами розвитку критичного мислення майбутніх психологів. Вони забезпечують активне залучення студентів у навчальний процес, стимулюючи їх до глибокого аналізу, синтезу та оцінки інформації, а також до обґрунтованого прийняття рішень. Приклади практичних завдань, які використовуються для розвитку критичного мислення, включають аналіз текстів, розв’язання проблемних ситуацій, розгляд етичних дилем, а також роботу з різними видами аргументів та логічних помилок. Такі завдання допомагають студентам навчитися критично оцінювати джерела інформації, виявляти слабкі місця у аргументах, а також формулювати власні аргументи на основі наукових даних [14].

Одним з ефективних методів розвитку критичного мислення є використання кейсів. Кейси, або ситуаційні завдання, представляють собою реальні або змодельовані сценарії, які вимагають від студентів аналізу, оцінки та прийняття рішень. Робота з кейсами дозволяє студентам застосовувати теоретичні знання на практиці, розвивати навички критичного мислення та прийняття обґрунтованих рішень. Наприклад, кейси можуть включати аналіз психологічної консультації, де студенти повинні визначити основні проблеми клієнта, оцінити ефективність різних методів втручання та вибрати найбільш підходящий підхід на основі наукових даних. Це сприяє розвитку здатності до комплексного аналізу ситуацій, а також до формулювання обґрунтованих висновків та рекомендацій [14, с. 70].

Інтерактивні методи та технології відіграють ключову роль у розвитку критичного мислення майбутніх психологів, забезпечуючи активну участь студентів у навчальному процесі та стимулюючи їх до глибокого аналізу та обговорення складних питань. Використання інформаційних технологій у навчанні є одним із основних аспектів цього підходу. Сучасні інформаційні технології, такі як онлайн-платформи, віртуальні симуляції, інтерактивні навчальні програми та електронні ресурси, дозволяють створювати динамічне та інтерактивне навчальне середовище. Вони надають студентам доступ до великої кількості інформації, що сприяє розвитку їх навичок пошуку та критичної оцінки джерел[7, с. 129].

Семінари також є ефективним засобом розвитку критичного мислення. Вони забезпечують інтерактивне навчання, де студенти мають можливість активно брати участь у обговореннях, аналізі та розв’язанні різних проблем. Семінари часто включають роботу в малих групах, що сприяє обміну думками та ідеями, а також розвитку навичок командної роботи. Студенти вчаться співпрацювати, слухати інших, висловлювати свої думки та аргументувати їх, що сприяє розвитку критичного мислення та комунікативних навичок. Викладачі можуть використовувати різні методи активного навчання, такі як рольові ігри, мозковий штурм, аналіз кейсів, що робить навчальний процес більш цікавим та ефективним [9, с. 105].

Отже, розвиток критичного мислення є важливою частиною професійного становлення майбутніх психологів, адже це дозволяє їм ефективно оцінювати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та вирішувати складні проблеми. Застосування різноманітних методів та засобів сприяє всебічному розвитку цих навичок, забезпечуючи високий рівень підготовки.

Навчальні програми та курси, що включають логіку, методологію наукового дослідження та психологію мислення, забезпечують теоретичну базу для розвитку критичного мислення. Інтерактивні методи навчання, такі як дискусії, дебати та семінари, стимулюють студентів до активної участі у навчальному процесі, сприяючи розвитку навичок аргументації та критичного

аналізу. Використання інформаційних технологій додає динамічності та інтерактивності, що робить навчання більш ефективним та залучаючим.

Практичні завдання та вправи, включаючи аналіз текстів, розв'язання проблемних ситуацій, роботу з кейсами та рольові ігри, дозволяють студентам застосовувати теоретичні знання на практиці. Це сприяє формуванню навичок комплексного аналізу, синтезу інформації та прийняття обґрунтованих рішень. Робота з кейсами та участь у рольових іграх допомагають студентам навчитися критично оцінювати ситуації, аргументувати свої позиції та розглядати різні точки зору.

Розвиток критичного мислення майбутніх психологів базується на поєднанні теоретичних знань та практичних навичок. Інтерактивні методи та сучасні технології роблять навчальний процес більш ефективним та цікавим, сприяючи формуванню висококваліфікованих фахівців. Завдяки цьому, майбутні психологи будуть здатні ефективно вирішувати професійні завдання, приймати обґрунтовані рішення та надавати високоякісну психологічну допомогу.

Таким чином, дослідження розвитку критичного мислення у майбутніх психологів потребує всебічного підходу, який включає аналіз когнітивних стратегій, рефлексивних навичок та факторів, що впливають на розвиток цієї компетенції. Це дозволяє не лише глибше зрозуміти процеси формування критичного мислення, але й розробити ефективні освітні програми для підвищення професійної підготовки психологів.

У рамках кваліфікаційної роботи ми перевіряли сформульовану нами гіпотезу про те, що систематичне застосування спеціалізованих педагогічних методик та психологічних прийомів сприяє значному підвищенню рівня критичного мислення у майбутніх психологів.

Метою дослідження було емпірично дослідити розвиток критичного мислення у майбутніх психологів, а також розробити та апробувати корекційну програму психологічної підтримки для покращення критичного мислення у майбутніх психологів.

З метою реалізації поставленої мети нами було використано такий діагностичний інструментарій:

- «Тест критичного мислення Л. Старкі» в адаптації О. Луценко
- методика визначення рівня рефлексивності А. В. Карпова
- методика дослідження локусу контролю Дж. Роттер;
- Тест на рівень критичного мислення.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що більшість майбутніх психологів, як в експериментальній, так і в контрольній групах, мають середній або низький рівень розвитку критичного мислення, рефлексивності та суб'єктивного контролю. Це свідчить про необхідність активного розвитку цих важливих навичок у процесі навчання, оскільки вони є ключовими для професійної підготовки майбутніх психологів.

Аналізуючи узагальнюючі результати емпіричного дослідження на констатувальному етапі можна відзначити різні рівні розвитку критичного мислення, рефлексивності та локусу суб'єктивного контролю серед майбутніх психологів, як у експериментальній, так і в контрольній групах.

Щодо критичного мислення, в експериментальній групі лише незначна частина студентів має високий рівень розвитку цієї важливої навички. Переважна більшість респондентів перебуває на середньому або низькому рівні, що свідчить про недостатню сформованість глибоких аналітичних здібностей і уміння критично оцінювати інформацію. У контрольній групі частка студентів з високим рівнем критичного мислення дещо вища, але більшість все ж демонструє середній або низький рівень розвитку цієї навички.

Аналіз рівня рефлексивності за методикою А. Карпова показав, що в експериментальній групі більшість студентів мають середній або низький рівень рефлексивності, що обмежує їхню здатність до самопізнання та аналізу власних дій. Високий рівень рефлексивності зафіксований у незначної частини респондентів, що вказує на їхню здатність до глибокого аналізу і розуміння свого професійного та особистісного розвитку. У контрольній групі спостерігається схожа тенденція, де частка студентів із високим рівнем рефлексивності трохи більша, однак більшість все ж залишається на середньому або низькому рівні.

Щодо локусу суб'єктивного контролю за методикою Дж. Роттера, результати показали, що більшість студентів в експериментальній групі демонструють низький рівень інтернальності, що означає їхню схильність приписувати успіхи і невдачі зовнішнім чинникам, а не власним діям. Лише незначна частина респондентів має високий рівень інтернальності, що свідчить про їхню впевненість у здатності контролювати події свого життя. У контрольній групі рівень інтернальності загалом вищий, але більшість все одно демонструє середній або низький рівень суб'єктивного контролю.

За результатами методики на визначення рівня критичного мислення, в експериментальній групі спостерігалася певна рівновага між респондентами з високим і середнім рівнем розвитку критичного мислення. Проте більшість студентів демонструвала низький рівень, що свідчить про недостатню здатність до систематичного аналізу, логічного оцінювання ситуацій та самостійного прийняття обґрунтованих рішень. У контрольній групі також переважає низький рівень критичного мислення, хоча кількість студентів із високим рівнем була трохи вищою порівняно з експериментальною групою.

Для сприяння формування процесу розвитку критичного мислення майбутніх психологів була проведена корекційна робота за допомогою тренінгових занять, які включали в себе психологічні вправи та педагогічні прийоми, спрямовані на розвиток когнітивних та рефлексивних процесів, а

саме, спеціально підібрані онлайн-завдання та вправи, що сприяють розвитку аналітичного мислення, вміння аналізувати інформацію, робити обґрунтовані висновки та приймати об'єктивні рішення. Завдання включають аналіз реальних психологічних кейсів, обговорення етичних дилем та вирішення проблемних ситуацій, що вимагають застосування критичного мислення.

Ми провели повторне дослідження процесу розвитку критичного мислення майбутніх психологів та перевірили ефективність впровадженої нами корекційної роботи щодо формування процесу розвитку критичного мислення майбутніх психологів.

Результати досліджень на формувальному етапі показали позитивну динаміку, це свідчить про те, що впроваджений нами психологічний тренінг допоміг процесу розвитку критичного мислення майбутніх психологів.

Результати повторного дослідження свідчать про те, що систематичне використання спеціалізованих методів навчання та психологічних технік дає можливість студентам розвинути здатність до більш глибокого аналізу, аргументованої критики інформації та саморефлексії. Тренінгові заняття, які включали в себе психологічні вправи та педагогічні прийоми, спрямовані на розвиток когнітивних та рефлексивних процесів, виявилися ефективними у підвищенні критичних навичок студентів.

Спираючись на результати дослідження, додатково, було розроблено практичні рекомендації, що спрямовані на підвищення якості підготовки майбутніх психологів та розвиток у них критичного мислення.

Висновки. У підсумку, критичне мислення є фундаментальним компонентом професійної підготовки майбутніх психологів. Розуміння його сутності, різновидів та впливу на професійний розвиток дозволяє створити ефективні стратегії навчання і розвитку, що сприятиме формуванню висококваліфікованих спеціалістів, здатних до глибокого і обґрунтованого аналізу психологічних явищ і прийняття адекватних рішень у своїй практиці.

Аналіз стратегій розвитку критичного мислення у майбутніх психологів є важливою складовою підготовки спеціалістів у цій сфері. Критичне мислення, яке включає аналіз, оцінку та синтез інформації, є невід'ємною частиною професійної діяльності психолога.

Розвиток критичного мислення є важливою частиною професійного становлення майбутніх психологів, адже це дозволяє їм ефективно оцінювати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та вирішувати складні проблеми. Застосування різноманітних методів та засобів сприяє всебічному розвитку цих навичок, забезпечуючи високий рівень підготовки.

Узагальнюючи результати дослідження, нами була підтверджена гіпотеза про те, що систематичне застосування спеціалізованих педагогічних методик та психологічних прийомів сприяє значному підвищенню рівня критичного мислення у майбутніх психологів.

Література:

1. Антонов О. Розвиток критичного мислення майбутніх психологів у процесі вивчення іноземної мови. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 7(13). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7(13)-356-371 (дата звернення: 27.07.2024).

2. Балута Г. Критичне мислення і когнітивні практики освіти. *Актуальні проблеми духовності.* 2019. № 20. С. 72-85.

3. Бортнюк Т., Фаловська І. Розвиток критичного мислення майбутніх педагогів як вимога сучасності. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 5(11). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-5(11)-356-367 (дата звернення: 27.07.2024).

4. Вавринів О. С. Формування критичного мислення майбутніх психологів шляхом вивчення дисципліни «математичні методи у психології». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.*2023. № 1. С. 13–17.

5. Засоби розвитку критичного та креативного мислення в умовах війни: англійська мова (іноземна) в режимі онлайн / O. Dunaievska та ін. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2023. № 2. С. 304–316. URL: https://doi.org/10.32782/2617-3921.2023.24.304-316 (дата звернення: 27.07.2024).

6. Козаченко Н.П. Критичне мислення: граничні підходи та оптимальні шляхи. Актуальні проблеми духовності. Кривий Ріг : КДПУ, 2017. № 18. С. 165–179.

7. Корсікова К., Потапова Н. Електронні інструменти розвитку критичного мислення здобувачів вищої освіти. *Human studies series of pedagogy*. 2023. № 48. С. 129–134. URL: https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.19 (дата звернення: 27.07.2024).

8. Лукутова І. С., Макаренко Н. М. Визначення поняття критичного мислення у науковій психології. In *The 7 th International scientific and practical conference "Modern research in world science"(October 2-4, 2022) SPC "Sci-conf. com. ua", Lviv, Ukraine.* 2022. 1320 p. (P. 645).

9. Матвієнко О., Цзін Ч. Психологічні чинники та педагогічні передумови розвитку й формування критичного мислення майбутнього вчителя. *Освітньо-науковий простір*. 2024. № 6 (1). С. 97–109. URL: https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6(1).2024.10 (дата звернення: 27.07.2024).

10. Медведєва О. В., Саморегуляція як контекст критичного мислення у працівників кіберполіції. *Право і безпека.* 2021. № 3. С. 173–183.

11. Набатов С. М. Актуальні проблеми розвитку навичок критичного мислення в науковому дискурсі. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. № 3. С. 28–34.

12. Осадча О. М. Стратегії критичного мислення. *Хімія*. 2016. № 15/16 (363/364), серп. С. 39–42.

13. Пахомова Т., Базиляк Н., Роменська Т. Роль інтерактивних технологій у розвитку критичного мислення студентів. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 7(35). URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35)-927-939 (дата звернення: 27.07.2024).

14. Практичні аспекти формування умов розвитку критичного мислення здобувачів / Н. Дегтярьова та ін. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2022. № 3(3). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-3(3)-316-327 (дата звернення: 27.07.2024).

15. Саух П. Розвиток критичного мислення як провідний тренд сучасного освітнього процесу. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Сер. Педагогічні науки.* 2021. № 2. С. 1–9.

16. Семиченко В. Формування критичного мислення майбутніх психологів засобами аналізу наукових текстів. *Proceedings of the national aviation university. series: pedagogy, psychology*. 2022. № 20. С. 114–129. URL: https://doi.org/10.18372/2411-264x.20.16925 (дата звернення: 27.07.2024).

17. Симоненко С. М., Грек О. М. Особливості сформованості критичного мислення як компонента інформаційно-психологічної безпеки студентів. *Психологічні проблеми творчості* : матер. XXIII Міжнар. наук. психол. конф. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 216–220.

18. Терно С. О. Критичне мислення та інноваційні стратегії в історичній освіті : посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра освітньо-професійної програми «Середня освіта (Історія)». Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 120 с.

19. Терно С. О. Критичне мислення та філософське усвідомлення світу : посібник для підготовки докторів філософії. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. 107 с.

20. Чуба О. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема сучасності. *Педагогіка і психологія професійної освіти.* 2013. № 3. С. 202–208.

21. Чуба О. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема сучасності. Педагогіка і психологія професійної освіти. Львів, 2013. № 3. С. 202–207.

22. Шквир О., Юнчик А. Педагогічні умови розвитку критичного мислення здобувачів початкової освіти. *Молодь і ринок*. 2023. № 5/213. С. 44–49. URL: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.282825 (дата звернення: 27.07.2024).

23. Chatfield T. Critical Thinking : Your Guide to Effective Argument, Successful Analysis and Independent Study. London : SAGE Publications Ltd, 2022. 100 p.

References:

1. Antonov, O. (2023). Rozvitok kritichnogo mislennja majbutnih psihologiv u procesi vivchennja inozemnoї movi [Development of critical thinking of future psychologists in the process of learning a foreign language]. *Visnik nauki ta osviti – Bulletin of Science and Education,* 7(13). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7(13)-356-371 [in Ukrainian].

2. Baluta, G. (2019). Kritichne mislennja i kognitivni praktiki osviti [Critical thinking and cognitive practices of education]. *Aktual'ni problemi duhovnosti – Current problems of spirituality,* 20, 72-85 [in Ukrainian].

3. Bortnjuk, T., Falovs'ka, I. (2023). Rozvitok kritichnogo mislennja majbutnih pedagogiv jak vimoga suchasnosti [Development of critical thinking of future teachers as a requirement of modernity]. *Aktual'ni pitannja u suchasnij nauci – Current issues in modern science*, 5(11). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-5(11)-356-367 [in Ukrainian].

4. Vavriniv, O. S. (2023). Formuvannja kritichnogo mislennja majbutnih psihologiv shljahom vivchennja disciplini «matematichni metodi u psihologiї» [Formation of critical thinking of future psychologists through the study of the discipline «mathematical methods in psychology»]. *Naukovij visnik L'vivs'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 13–17 [in Ukrainian].

5. Dunaievska, O. (2023). Zasobi rozvitku kritichnogo ta kreativnogo mislennja v umovah vijni: anglijs'ka mova (inozemna) v rezhimi onlajn [Means of developing critical and creative thinking in wartime: English (foreign language) online]. *Suchasni doslidzhennja z inozemnoї filologiї – Modern studies in foreign philology*, 2, 304–316. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2617-3921.2023.24.304-316 [in Ukrainian].

6. Kozachenko, N.P. (2017). Kritichne mislennja: granichni pidhodi ta optimal'ni shljahi [Critical thinking: marginal approaches and optimal ways]. *Aktual'ni problemi duhovnosti – Current problems of spirituality,* 18, 165–179 [in Ukrainian].

7. Korsikova, K., Potapova, N. (2023). Elektronni instrumenti rozvitku kritichnogo mislennja zdobuvachiv vishhoї osviti [Electronic tools for the development of critical thinking of

higher education students]. *Human studies series of pedagogy*, 48, 129–134. Retrieved from https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.19 [in Ukrainian].

8. Lukutova, I. S., Makarenko, N. M. (2022). Viznachennja ponjattja kritichnogo mislennja u naukovij psihologiї [Definition of the concept of critical thinking in scientific psychology]. *In The 7 th International scientific and practical conference "Modern research in world science"(October 2-4, 2022) SPC "Sci-conf. Com. Ua"*, Lviv, Ukraine. 2022. 1320 p. (R. 645). [in Ukrainian].

9. Matvienko, O., Czin, Ch. (2024). Psihologichni chinniki ta pedagogichni peredumovi rozvitku j formuvannja kritichnogo mislennja majbutn'ogo vchitelja [Psychological factors and pedagogical prerequisites for the development and formation of critical thinking of a future teacher]. *Osvitn'o-naukovij prostir – Educational and scientific space*, 6 (1), 97–109. Retrieved from https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6(1).2024.10 [in Ukrainian].

10. Medvedeva, O. V. (2021). Samoreguljacija jak kontekst kritichnogo mislennja u pracivnikiv kiberpolicії [Self-regulation as a context of critical thinking among cyberpolice officers]. *Pravo i bezpeka – Law and Security* , l, 3, 173–183 [in Ukrainian].

11. Nabatov, S. M. (2019). Aktual'ni problemi rozvitku navichok kritichnogo mislennja v naukovomu diskursi [Current problems of developing critical thinking skills in scientific discourse]. *Visnik Cherkas'kogo nacional'nogo universitetu imeni Bogdana Hmel'nic'kogo. Serija «Pedagogichni nauki» - Bulletin of the Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy. Series «Pedagogical Sciences»*, 3, 28–34 [in Ukrainian].

12. Osadcha, O. M. (2016). Strategiї kritichnogo mislennja [Strategies of critical thinking]. *Himija – Chemistry*, 15/16 (363/364), serp. , 39–42 [in Ukrainian].

13. Pahomova, T., Baziljak, N., Romens'ka, T. (2024). Rol' interaktivnih tehnologij u rozvitku kritichnogo mislennja studentiv [The role of interactive technologies in the development of students' critical thinking]. *Naukovi innovaciї ta peredovi tehnologiї – cientific innovations and advanced technologies*, 7(35). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35)-927-939 [in Ukrainian].

14. Degtjar'ova, N. (2022). Praktichni aspekti formuvannja umov rozvitku kritichnogo mislennja zdobuvachiv [Practical aspects of forming conditions for the development of critical thinking of applicants]. *Aktual'ni pitannja u suchasnij nauci – Current issues in modern science*, 3(3). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-3(3)-316-327 [in Ukrainian].

15. Sauh, P. (2021). Rozvitok kritichnogo mislennja jak providnij trend suchasnogo osvitn'ogo procesu [Development of critical thinking as a leading trend of the modern educational process]. *Neperervna profesijna osvita: teorija i praktika. Ser. Pedagogichni nauki – Continuing professional education: theory and practice. Series. Pedagogical sciences*, 2, 1–9 [in Ukrainian].

16. Semichenko, V. (2022). Formuvannja kritichnogo mislennja majbutnih psihologiv zasobami analizu naukovih tekstiv [Formation of critical thinking of future psychologists by means of analysis of scientific texts]. *Proceedings of the national aviation university. Series: pedagogy, psychology*, 20, 114–129. Retrieved from https://doi.org/10.18372/2411-264x.20.16925 [in Ukrainian].

17. Simonenko, S. M., Grek, O. M. (2023). Osoblivosti sformovanosti kritichnogo mislennja jak komponenta informacijno-psihologichnoї bezpeki studentiv [eculiarities of the formation of critical thinking as a component of informational and psychological security of students]. *Proceedings from XXIII Mizhnar. Nauk. Psihol. Konf. « Psihologichni problemi tvorchosti » – The Twenty three International Scientific Psychological Conference « Psychological problems of creativity »*. (pp. 216-220). Kiїv: Institut psihologiї imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni [in Ukrainian].

18. Terno, S. O. (2023). *Kritichne mislennja ta innovacijni strategiї v istorichnij osviti [Critical thinking and innovative strategies in historical education*]. Zaporizhzhja : ZNU [in Ukrainian].

19. Terno, S. O. (2021). *Kritichne mislennja ta filosofs'ke usvidomlennja svitu : posibnik dlja pidgotovki doktoriv filosofiї [Critical thinking and philosophical awareness of the world].* Zaporizhzhja : ZNU [in Ukrainian].

20. Chuba, O. (2013). Formuvannja kritichnogo mislennja jak psihologo-pedagogichna problema suchasnosti [Formation of critical thinking as a psychological and pedagogical problem of modern times]. *Pedagogika i psihologija profesijnoї osviti -, Pedagogy and psychology of professional education*, 3, 202–208 [in Ukrainian].

21. Chuba, O. (2013). Formuvannja kritichnogo mislennja jak psihologo-pedagogichna problema suchasnosti [Formation of critical thinking as a psychological and pedagogical problem of modern times]. *Pedagogika i psihologija profesijnoї osviti -, Pedagogy and psychology of professional education*, 3, 202–207 [in Ukrainian].

22. Shkvir, O., Junchik, A. (2023). Pedagogichni umovi rozvitku kritichnogo mislennja zdobuvachiv pochatkovoї osviti [Pedagogical Conditions for the Development of Critical Thinking in Primary School Students]. *Molod' i rinok - Youth and Market*, 5/213, 44–49. Retrieved from https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.282825 [in Ukrainian].

23. Chatfield, T. (2022). *Critical Thinking : Your Guide to Effective Argument, Successful Analysis and Independent Study*. London : SAGE Publications Ltd [in English].

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1715-1727

Харадж Марина Вікторівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, https://orcid.org/ 0000-0003-04547620 .

Матвійчук Інна Анатоліївна здобувачка другого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Практична психологія», група Пп-21пм, кафедра практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ У ЖІНОК

Анотація. Середній вік, згідно з науковими визначеннями, охоплює період від 40 до 60 років, хоча ці рамки є умовними й можуть змінюватися залежно від підходів дослідників. Наприклад, Дж. Біррен визначає цей вік як "зрілість" (25-50 років), тоді як Е. Еріксон встановлює "середню дорослість" у межах 40-60 років. Криза середнього віку є критичним періодом у житті людини, коли відбувається переоцінка цінностей, особистих досягнень та ролей, що значно впливає на психологічний стан.

Мета статті є дослідити соціально-психологічні особливості переживання кризи середнього віку у жінок, зокрема, чинники, що впливають на тривалість та інтенсивність цього стану, а також розглянути шляхи подолання кризових явищ у соціальному контексті. Сутність дослідження полягає у глибокому аналізі психологічних і соціальних чинників, які впливають на сприйняття жінками кризи середнього віку. Крім того, навички управління стресом є важливим компонентом, адже вони допомагають жінкам не лише подолати негативні емоційні та психологічні наслідки, але й знаходити нові життєві орієнтири та цінності. Дослідження включає якісні та кількісні методи, такі як опитування та інтерв'ю, для вивчення основних стратегій адаптації до змін та покращення емоційного благополуччя. Висновки: результати дослідження показали, що жінки з сильною соціальною підтримкою, розвиненою самосвідомістю та навичками емоційного самоконтролю легше адаптуються до кризи середнього віку. Встановлено, що активна соціальна діяльність та саморозвиток сприяють покращенню емоційного стану й допомагають успішно подолати кризу.

Ключові слова: середній вік, криза середнього віку, жінки, соціально-психологічні особливості, адаптація, самосвідомість, стресостійкість, психологічна підтримка, особистісний розвиток, соціальні чинники, емоційне благополуччя.

Karadzhi Maryna Viktorivna candidate of psychological sciences, associate professor at the department of management, practical psychology and Inclusive Education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, https://orcid.org/0000-0003-04547620 .

Matviichuk Inna Anatoliivna second-year student of the second (master's) level of higher education, majoring in "Practical Psychology," group Pp-21pm, Department of Practical Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav

RESEARCH ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING THE MIDLIFE CRISIS IN WOMEN

Abstract. Middle age, according to scientific definitions, encompasses the period from 40 to 60 years, although these boundaries are conditional and may vary depending on researchers' approaches. For instance, J. Birren defines this age as "maturity" (25-50 years), while E. Erikson identifies "middle adulthood" within the 40-60 year range. The midlife crisis represents a critical period in an individual's life, marked by a reassessment of values, personal achievements, and roles, which significantly affects one's psychological state.

Purpose: The aim of this article is to explore the socio-psychological characteristics of experiencing the midlife crisis in women, specifically the factors influencing the duration and intensity of this state, as well as to examine ways of overcoming crisis phenomena in a social context. Research essence: The study involves a thorough analysis of psychological and social factors affecting women's perception of the midlife crisis. In addition, stress management skills are an important component, as they help women not only overcome negative emotional and psychological consequences, but also find new life guidelines and values. The research employs both qualitative and quantitative methods, including surveys and interviews, to investigate key adaptation strategies to changes and improve emotional well-being. Conclusions: The results indicate that women with strong social support, developed self-awareness, and emotional self-control skills adapt more easily to the midlife crisis. It was found that active social engagement and personal development positively contribute to emotional well-being and facilitate successful crisis management.

Keywords: middle age, midlife crisis, women, socio-psychological characteristics, adaptation, self-awareness, stress resistance, psychological support, personal development, social factors, emotional well-being.

Постановка проблеми. Криза середнього віку є складним і неоднозначним періодом у житті людини, що характеризується глибокою переоцінкою особистих цінностей, досягнень і життєвих цілей. У жінок цей етап часто супроводжується особливими соціально-психологічними труднощами, пов'язаними з віковими змінами, змінами в сімейних ролях, кар'єрними амбіціями та змінами соціального статусу. Психологічний дискомфорт, який виникає в цей період, може призводити до виникнення різноманітних психоемоційних розладів і зниження якості життя. Дослідження соціально-психологічних аспектів переживання кризи середнього віку у жінок є важливим для розуміння факторів, що впливають на адаптацію до цього періоду, а також для розробки ефективних методів підтримки та подолання кризових станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема «Дослідження соціально-психологічних особливостей переживання кризи середнього віку у жінок» наразі є доволі актуальною, через те що чимало жінок, після 30-40 років, починають відчувати суттєві зміни як у своєму оточенні, так і у зовнішніх чинниках, що може призвести до кризи середнього віку. Даний напрям був проаналізований та досліджений багатьма науковцями, зокрема В.Х. Майром [1], який розглядає кризу як поєднання небезпеки та можливості, що дозволяє бачити цей період не тільки як виклик, але й як етап для особистісного розвитку. А.Дж. Томас та Н.Ф. Вудс [2] досліджують специфічні соціально-психологічні виклики, з якими стикаються жінки у цей період, такі як зміна соціальних ролей і самооцінки, що має вирішальне значення для розуміння механізмів адаптації та розвитку особистості. С.О. Варвар [3] зосереджується на аналізі понять та проявів кризи середнього віку, підкреслюючи важливість взаємодії особистості із соціальним середовищем, що допомагає глибше зрозуміти соціально-психологічні аспекти цього феномену. С.М. Гузенко [4] досліджує кризу середнього віку в контексті концепцій Л.С. Виготського та Е. Еріксона, надаючи ґрунтовний погляд на процеси самоусвідомлення і соціальної адаптації жінок. Е. Жак [5] у своїй роботі звертається до внутрішньої психологічної природи кризи середнього віку, розглядаючи її як можливість для особистісних трансформацій, що збагачує розуміння психологічної складової цього періоду. Д. Левінсон [6] у своєму аналізі життєвих циклів акцентує увагу на переоцінці цінностей, що є характерною для жінок у кризі середнього віку, а також підкреслює вплив цього процесу на їхні соціальні та особистісні установки.

Інші науковці також зробили вагомий внесок у розуміння теми. Праця С. Д. Максименка, С.Б. Кузікової та В.Л. Зливкової [7] розкриває психологічні

теорії подолання кризових ситуацій, наголошуючи на значенні особистісних ресурсів для адаптації, що є особливо важливим для жінок середнього віку. Дж. Крейг [8] у своєму дослідженні "Human development" розглядає розвиток особистості протягом усього життєвого циклу, зокрема підкреслюючи особливості середнього віку як періоду змін і переоцінок, що є ключовим для розуміння психологічних процесів у жінок. Д. Бартрам [9] у своїй роботі піднімає питання щастя та задоволеності життям у середньому віці, пропонуючи методологічний підхід до вивчення вікових змін у різних культурах, що дозволяє розглянути соціально-психологічні аспекти кризи середнього віку у ширшому контексті. С.С. Бубнова [10] досліджує структуру ціннісних орієнтацій особистості, що є важливим аспектом у процесі переосмислення життєвих пріоритетів, характерному для жінок у кризі середнього віку. Г.П. Бойко [16] у своїй роботі про переживання втрат і життєвих подій аналізує психологічні механізми адаптації, що дозволяє глибше зрозуміти соціально-психологічні особливості переживання кризи середнього віку у жінок. Нарешті, О.В. Чорненько [17] вивчає кризу середнього віку з акцентом на соціально-психологічні та культурні фактори, що підкреслює значення суспільних та індивідуальних змін у цьому процесі. Ці дослідження створюють надійне підґрунтя для розгляду соціально-психологічних аспектів кризи середнього віку у жінок, забезпечуючи комплексний підхід до проблеми і сприяючи розумінню її багатогранної природи.

Метою статті є провести комплексне дослідження соціально-психологічних особливостей переживання кризи середнього віку у жінок, а саме у віці 40-60 років.

Виклад основного матеріалу. Китаїст В. Мейр з Університету Пенсільванії стверджує, що слово "криза" увійшло до англійської мови приблизно у 1425 році. На той час воно мало вузьке значення, пов'язане здебільшого з медичною сферою, позначаючи "поворотний момент у хворобі". У текстах давньогрецьких лікарів Гіппократа та Галена термін використовувався для опису критичної фази, коли відбувався вирішальний злам у перебігу захворювання, і цей злам визначав подальший стан пацієнта, вказуючи на можливість одужання або, навпаки, погіршення. Таким чином, поняття кризи сприймалося не як суто негативне явище, а як своєрідний "момент істини". Саме у цей момент відбувалася переоцінка ситуації, коли необхідно було зупинитися, обміркувати подальші кроки та визначити найбільш відповідний шлях подальшого розвитку. У сучасному розумінні, криза асоціюється із ситуаціями високої невизначеності та ризику, коли, з одного боку, існує загроза руйнації, а з іншого – шанс на кардинальні зміни й можливості для відновлення та розвитку [1].

Прогнози науковців вказують, що у XXI столітті середня тривалість життя може досягти 100–120 років. Хоча збільшення тривалості життя є

позитивним явищем, воно створює нові виклики для суспільства і кожної особистості, особливо в контексті кризи середнього віку. Якщо в епоху Стародавнього Риму середня тривалість життя становила 28–30 років, а в XX столітті зросла до 68–72 років, то зараз у розвинених країнах, як-от Японія, цей показник перевищує 80 років, а в Україні він складає близько 65–70 років. Подовження життя розширює період середнього віку, що ускладнює вирішення життєвих завдань: досягнення соціальної відповідальності, підтримання життєвого рівня, допомога дітям, зміцнення подружніх стосунків, прийняття фізіологічних змін та адаптація до взаємодії з літніми батьками. Вирішення цих завдань стає критично важливим для гармонійного проходження кризи середнього віку та збереження емоційного благополуччя [2].

Аналізуючи психологічні дослідження, присвячені теорії криз, можна відзначити, що цей напрямок є відносно новим у сучасній психології, проте водночас він набув надзвичайного значення для глибшого розуміння людської природи та механізмів особистісного розвитку. В останні десятиліття зростає кількість робіт, що висвітлюють кризові етапи розвитку особистості як невід'ємну складову психічного становлення та формування самосвідомості індивіда. У цих роботах дослідники намагаються систематизувати основні психологічні феномени, пов'язані з кризами, а також окреслити чинники, які сприяють їх виникненню та особливості їхнього перебігу. Так, Є. О. Варбан визначає психологічну кризу як складний і критичний стан, який виникає через накопичення невирішених внутрішніх та зовнішніх конфліктів, проблем і суперечностей, з якими людині на даний момент важко або навіть неможливо впоратися. Психологічна криза, з його точки зору, є своєрідним психологічним рубежем, подолання якого потребує значних внутрішніх ресурсів та актуалізації глибинних механізмів особистісного зростання. Цей стан супроводжується відчуттям незадоволення собою, життєвими обставинами і досягненнями, що призводить до глибокої внутрішньої напруги, емоційного дисбалансу та потреби у кардинальній переоцінці життєвих орієнтирів, цінностей, а також встановлених цілей і пріоритетів. Кризові моменти, як правило, примушують людину до глибинного самоаналізу, що часто супроводжується пошуком нових смислів і переосмисленням попереднього досвіду. У психології існує думка, що саме в кризові періоди з’являється потенціал для значного особистісного зростання, який сприяє формуванню більш стійкої, адаптивної та гнучкої особистості. Зміни, що відбуваються під час таких періодів, сприяють не лише вирішенню існуючих внутрішніх суперечностей, а й активізації пошуку нових життєвих цілей та розширення власного потенціалу. Це має величезне значення для формування психологічної гармонії, підвищення рівня самосвідомості та зміцнення стресостійкості в умовах постійних змін соціального середовища [3, с.122-124].

Український напрям психології, відомий як "психологія життєвого шляху," розглядає життєві кризи як значущі "події" або "переломні моменти,"

що змушують індивіда знову оцінювати свої життєві орієнтири, пріоритети та довгострокові цілі. Ці критичні етапи життя є періодами, під час яких індивід стикається з необхідністю прийняття важливих рішень, що несуть далекосяжні наслідки для його особистісного зростання, емоційного стану та професійної реалізації. Дослідники, такі як Е. Еріксон, Дж. Холліс і Бернард Лівехуд, характеризують ці кризи як періоди глибоких психологічних та емоційних змін, що часто призводять до загострення внутрішніх конфліктів і суперечностей. Виникнення кризових ситуацій вимагає від індивіда мобілізації внутрішніх ресурсів, активного пошуку нових стратегій адаптації та особистісного зростання. Психологічні механізми подолання життєвих криз також мають вагоме значення. Саме у способах подолання труднощів, які обирає індивід, виявляються його особистісні риси, соціальні ролі та ціннісні установки, що визначають його подальшу життєву траєкторію та впливають на сприйняття навколишнього світу. Вибір способів подолання може як підвищити здатність до самореалізації та досягнення життєвих цілей, так і, у випадку недостатньої адаптації, призвести до стагнації або регресії у різних аспектах життя. Таким чином, життєві кризи виступають своєрідним каталізатором особистісного розвитку, стимулюючи індивіда до самопізнання, переосмислення власного життєвого шляху та формування стратегії, спрямованої на гармонізацію внутрішнього і зовнішнього світу [4, с.66-68].

Дослідники Томас А. Дж., Мітчелл Е. С. та Вудс Н. Ф. запропонували модель періодизації особистісного розвитку, яка охоплює всі стадії життєвого шляху людини, підкреслюючи значущість нормативних криз на кожному етапі розвитку. Ця модель вказує на необхідність аналізу життєвих змін через призму вікових криз, які є своєрідними психологічними "випробуваннями" та мають вплив на подальше формування особистості та життєвих цілей. Наприклад, ранній середній вік, який охоплює період від 39 до 45 років, асоціюється з так званою "кризою визнання." Цей етап пов'язаний із переоцінкою власних досягнень, оцінюванням соціального статусу і місця в суспільстві. Особистість намагається знайти відповіді на питання, пов’язані зі своїми досягненнями, як на професійному, так і на особистому рівні, прагнучи визнання своїх зусиль з боку оточення та суспільства. У більш зрілому віці, який охоплює період від 46 до 60 років, настає "криза наставництва." В цей період людина часто відчуває внутрішню потребу передати свій накопичений досвід молодшому поколінню, залишити свій слід у суспільстві, що стає значущим компонентом її соціальної ідентичності. Кожен з цих етапів супроводжується змінами в системі цінностей та світогляду, а також часто викликає внутрішні переживання, оскільки вимагає від особистості прийняття нових смислів та цілей. Криза середнього віку, таким чином, є важливим випробуванням, що впливає на психологічний стан людини, її здатність адаптуватися до життєвих змін. Цей процес підкреслює важливість надання психологічної підтримки фахівцями, адже ефективна адаптація на цьому етапі

може сприяти успішному подальшому розвитку і гармонізації життєвих цілей [2].

У статті "Смерть і криза середнього віку" ("Death and the Midlife Crisis") Е. Жак детально аналізує глибокі психологічні та емоційні зміни, які відбуваються в особистості та творчості митців на різних етапах їхнього життя. Він підкреслює, що в перехідний період між ранньою та зрілою дорослістю відбувається значна трансформація як у стилі, так і в змісті їхньої творчої діяльності. Ці зміни, на думку Жака, є відображенням кризи середнього віку — періоду внутрішньої переоцінки і перевірки власних цінностей, коли людина вперше стикається з усвідомленням власної смертності та минущості життя. Жак зазначає, що саме цей досвід провокує критичний перегляд пріоритетів і спонукає людину до пошуку нових життєвих сенсів та цілей. Він також наголошує, що здатність подолати кризу середнього віку є вирішальною для подальшого розвитку особистості. Вона може або сприяти застою та появі захисних механізмів, таких як заперечення чи відмова від прийняття реальності, або ж, навпаки, призводить до інтеграції суперечливих почуттів, таких як любов і ненависть, прийняття неминучості смерті та переходу до нового рівня зрілості. Успішне подолання цього етапу формує зрілу особистість, здатну на глибше розуміння себе і свого життя, готову прийняти як свої досягнення, так і обмеження [5, с. 11-12].

Додатково, теорія життєвих циклів, розроблена Д. Левінсоном, пропонує концептуальну рамку для розуміння різних стадій людського життя. Левінсон виділяє чотири основні періоди: переддорослий (0–22 роки), рання дорослість (22–45 років), середня дорослість (45–65 років) і пізня дорослість (65+ років). Кожен з цих періодів характеризується специфічними завданнями та цілями, які стають важливими для особистісного розвитку. У контексті середньої дорослості людина часто переглядає свої досягнення і оцінює, наскільки вони відповідають її уявленням про успіх та щастя. Цей період супроводжується переосмисленням життєвих орієнтирів, пошуком нових цілей та прагненням досягти того, що раніше залишалося лише на рівні мрій. Люди можуть зосереджуватися на нездійснених бажаннях, а також шукати способи для їх реалізації, що сприяє як саморозвитку, так і глибшому розумінню свого місця у світі [6].

Українські психологи, такі як І. Л. Лясковська, В. В. Кириченко, А. В. Овсичка та інші, активно досліджують кризу середнього віку, акцентуючи увагу на її багатогранному впливі на емоційний стан особистості, професійні аспекти та процес переоцінки життєвих цінностей і досягнень. Їхні наукові роботи висвітлюють чинники психологічної стійкості, які допомагають підтримувати баланс між професійною і особистою сферами життя, а також сприяють підвищенню загального емоційного благополуччя індивіда, що є ключовим у період середнього віку, коли особистість зіштовхується з новими життєвими обставинами та завданнями [7].

Середній вік для жінок супроводжується значною кількістю специфічних викликів, які включають, зокрема, так званий "синдром пустого гнізда," коли діти залишають батьківський дім, та відповідальність за догляд за старіючими батьками. Г. Крайг у своїх дослідженнях зазначає, що жінка середніх років часто намагається поєднувати кілька важливих соціальних і особистих обов'язків: задоволення потреб дорослих дітей, догляд за батьками, подружні обов'язки, підтримання професійної кар'єри та збереження власного здоров'я, що може призводити до відчуття тривоги, стресу та емоційного виснаження. Такий багаторівневий стресовий тиск особливо відчутний у суспільствах, де культура передбачає значну відповідальність жінок за підтримку родинного добробуту [8].

Сучасні дослідження значною мірою зосереджуються на розробці та застосуванні дієвих стратегій емоційної регуляції та розвитку психологічної стійкості, які надають жінкам можливість більш успішно долати численні виклики, з якими вони стикаються в період кризи середнього віку. Ці методи включають, зокрема, когнітивну реструктуризацію, яка дозволяє змінити негативні моделі мислення на більш адаптивні, що сприяє покращенню самосприйняття і зниженню рівня тривоги. У цей період особистісного розвитку жінки мають змогу переосмислити свої життєві пріоритети, зокрема з огляду на самореалізацію, розвиток індивідуальних якостей та відчуття власної значущості в соціумі. Не менш важливим аспектом є перегляд професійної діяльності, який також стає актуальним на даному етапі життя. Вікова криза професійної кар'єри, що часто настає у віці близько 40-42 років, спонукає жінок до глибшого аналізу своїх професійних цілей, здобутків та перспектив. У результаті вони можуть вирішити скористатися нагодою для професійного росту, зміни професійної спрямованості або навіть здійснити значні кар'єрні зміни. Важливим є те, що суспільство дедалі більше визнає і підтримує прагнення жінок до самореалізації та кар'єрного зростання, що позитивно впливає на їхню можливість подолати кризові етапи, інтегруючи нові цінності та пріоритети, та підтримуючи внутрішню стійкість до життєвих труднощів [9].

Важливим аспектом аналізу теми є проведення дослідження, яке базується на аналізі переживання життєвої кризи жінками від 40 до 60 років. Для проведення комплексного емпіричного дослідження було обрано такі методи: діагностика структури ціннісних орієнтацій (С.С. Бубнова) [10], емоційної спрямованості особистості (Б.І. Додонов) [11], ступеня узгодженості із собою (В.А. Семиченко) [12] та шкала задоволеності життям (SWLS) [13]. Для обробки даних використовувалися методи кореляції Пірсона [14] та дисперсійний аналіз (ANOVA) [15] для визначення середніх значень особливостей переживання кризи середнього віку у жінок.

Вибірка дослідження соціально-психологічних особливостей кризи середнього віку у жінок складалася з 40 осіб віком від 40 до 60 років. Половина

з них, жінки віком 40-50 років, мали різний професійний досвід (менеджери, освітяни, медичні працівники) та, здебільшого, стабільне сімейне життя, що створювало додатковий стрес через поєднання кар'єрних і сімейних обов'язків. Друга група (50-60 років) здебільшого готувалася до виходу на пенсію, а також відчувала зниження фізичної активності та здоров'я, що впливало на емоційний стан. Дослідження проводилось у київській студії йоги «YogaLifeStyle», де створено умови для підтримки фізичної та психоемоційної рівноваги, що допомогло проаналізувати вплив йоги на психічний стан учасниць.

Використання методики "Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості" (С.С. Бубнова) дозволило виявити особливості життєвих цінностей та соціально-психологічних установок жінок середнього віку, а також оцінити вплив різних аспектів життя на їхній емоційний і соціальний стан у період значних змін. Дослідження охоплювало десять ключових параметрів, включаючи матеріальні та соціально-психологічні аспекти, що дозволило отримати повну картину переживань жінок вікових груп 40-50 і 50-60 років. Результати показали, що жінки 40-50 років більше орієнтовані на матеріальний добробут (4.8 проти 4.2 у старшій групі), тоді як у жінок 50-60 років знижується соціальна активність (3.9 проти 4.5 у молодших). Обидві групи зберігають високу оцінку категорії "любов" (5.0-5.1), що підкреслює важливість взаємопідтримки. Показник "пошук і насолода прекрасним" вищий у молодших жінок (4.9 проти 3.6), тоді як старші жінки більше орієнтовані на "допомогу іншим" (5.3 проти 4.6 у молодших), що вказує на зростання альтруїзму з віком. Загальний рівень задоволення життям залишається високим у обох групах, але пріоритети змінюються, відображаючи зміни в соціальних ролях і цінностях [10].

Застосування методики для вивчення ціннісних орієнтацій жінок середнього віку дозволило зробити низку важливих висновків щодо соціально-психологічних особливостей переживання кризи середнього віку. Дослідження показало, що жінки у віці 40-50 років і 50-60 років мають різні життєві пріоритети. У групі 40-50 років основна увага зосереджена на матеріальному добробуті, соціальній активності та естетичних потребах, що свідчить про прагнення до самореалізації у професійному та особистісному аспектах. Натомість у групі 50-60 років спостерігається зниження значущості соціальної активності та матеріального добробуту, що можна пояснити завершенням активної кар'єри й зменшенням потреби у визнанні. Замість цього зростає цінність допомоги іншим, що вказує на альтруїстичну орієнтацію та бажання підтримувати соціальні зв'язки [10].

Застосування методики Б.І. Додонова «Діагностика емоційної спрямованості особистості» надало можливість глибше проаналізувати емоційні орієнтації цих жінок. У віковій групі 40-50 років домінують самоствердження, гедоністична та романтична орієнтації: 60% респонденток мають високе прагнення до досягнень і визнання, 50% – до задоволення життям, а 43% – до

нових емоційних вражень. У віковій групі 50-60 років натомість переважають альтруїзм, практична спрямованість та колекціонування, що свідчить про орієнтацію на стабільність і підтримку близьких. Загалом, жінки вікової групи 40-50 років схильні до активного самоствердження і кар'єрного зростання, тоді як жінки 50-60 років більше орієнтовані на соціальні зв'язки й підтримку родини. Криза середнього віку виявляється у різному ступені: молодші жінки зосереджені на досягненні особистих амбіцій, тоді як старші – на підтриманні гармонії у стосунках та стабільності [11].

Результати дослідження ступеня узгодженості із собою за методикою В.А. Семиченко, проведеного серед жінок віком 40-60 років, виявили значні вікові відмінності у психологічних та емоційних станах. Дослідження включало аналіз двох вікових груп: 40-50 та 50-60 років, що дозволило порівняти результати та виокремити спільні і відмінні риси. У групі 40-50 років високий рівень узгодженості із собою спостерігався у 35% жінок, що вказує на їхню здатність підтримувати внутрішню гармонію, впевненість у собі та ефективно долати життєві виклики. Середній рівень узгодженості показали 50% респонденток, які, хоча і відчувають певні внутрішні сумніви, не мають серйозних психологічних труднощів. Низький рівень узгодженості спостерігався у 15% жінок, що свідчить про проблеми з прийняттям себе [12].

У віковій групі 50-60 років результати виявили дещо іншу картину: високий рівень узгодженості із собою мали 25% жінок, що може бути пов'язано з глибшим переосмисленням досягнень та більш вираженими життєвими кризами у цьому віці. Середній рівень узгодженості продемонстрували 60% респонденток, що свідчить про збільшення внутрішніх сумнівів та конфліктів. Низький рівень узгодженості, як і в молодшій групі, спостерігався у 15% жінок. Порівняння результатів обох вікових груп показало, що 15% жінок у кожній групі мають низький рівень узгодженості із собою, що свідчить про наявність глибоких внутрішніх конфліктів незалежно від віку. Основна відмінність полягає у тому, що жінки віком 40-50 років частіше досягають високого рівня узгодженості, тоді як у групі 50-60 років зростає частка жінок із середнім рівнем. Це може бути пов'язано з кризою середнього віку, яка у старшій групі проявляється інтенсивніше через завершення активного етапу кар'єри, зміни у соціальній ролі та прийняття фізичних змін, що ускладнює самосприйняття та спричиняє внутрішні сумніви й невпевненість.

Детальний аналіз дослідження показав зв'язок між віковими особливостями жінок віком 40-60 років і їхньою задоволеністю життям. Метод SWLS допоміг встановити рівень задоволеності для різних вікових груп та виявити специфічні емоційні аспекти, характерні для цих категорій. Серед жінок 40-50 років 30% продемонстрували повну задоволеність життям, 40% – загальну задоволеність із сумнівами, 20% відчувають майже незадоволеність через труднощі, а 10% – глибоку незадоволеність життям, що свідчить про кризи. У віковій групі 50-60 років 27% виявили повну задоволеність, але цей

показник нижчий, ніж у молодшій групі, що може бути пов'язано з більш глибокими кризами. Крім того, 35% мали загальну задоволеність, 27% – майже незадоволеність, а 11% – глибоку незадоволеність, що вказує на серйозні емоційні проблеми [12].

Кореляційний аналіз (r=0.91) показав сильний позитивний зв'язок між віком і рівнем переживання кризи середнього віку, що підтверджує, що старші жінки частіше стикаються з інтенсивними кризовими проявами. Дисперсійний аналіз (ANOVA) показав значущі відмінності між віковими групами лише в показнику культурної активності, що вказує на різне сприйняття цієї цінності в різних вікових групах. У цілому, жінки 40-50 років орієнтуються на професійний розвиток і самореалізацію, тоді як жінки 50-60 років приділяють більше уваги соціальним зв'язкам та підтримці стабільності. Незалежно від віку, цінності, такі як любов, підтримка і взаємоповага, залишаються важливими для обох груп, сприяючи позитивному ставленню до життя [16; 15].

Висновки. Дослідження показало, що криза середнього віку є періодом глибоких соціально-психологічних змін для жінок, які часто супроводжуються переоцінкою цінностей, переглядом життєвих цілей і переосмисленням соціальних та сімейних ролей. Жінки вікової групи 40-50 років здебільшого орієнтуються на професійний розвиток та самореалізацію, тоді як жінки у віці 50-60 років приділяють більше уваги соціальним зв'язкам і стабільності. Кореляційний аналіз підтвердив зв'язок між віком і рівнем інтенсивності кризових переживань, що зростають з віком. Методика SWLS виявила різний рівень задоволеності життям у різних вікових групах, де жінки молодшого віку, загалом, демонструють вищий рівень задоволеності, а старші жінки частіше стикаються з життєвими кризами. Результати дисперсійного аналізу (ANOVA) підтвердили значущі відмінності у сприйнятті культурної активності, що є показником різних соціальних орієнтацій. У цілому, такі цінності, як любов, взаємопідтримка та соціальна активність, залишаються ключовими для обох вікових груп, допомагаючи жінкам успішно долати кризові етапи та підтримувати емоційне благополуччя.

Література

1. Mair V.H. "Crisis = danger + opportunity" redux. *Institute for Advanced Study*. 2018-2019, p.8

2. Thomas, A.J., Mitchell, E.S., Woods, N.F. The challenges of midlife women: themes from the Seattle midlife Women's health study. *Womens midlife health 2018.* № 4, p. 8. https://doi.org/10.1186/s40695-018-0039-9

3. Варбан Є.О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. 2010. Випуск 8* с. 120-132 https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b7d4f68-4729-4f5c-a7ee-7c6aa3997cb5/content

4. Гузенко С. М. Життєві кризи в концепціях Л. С. Виготського та Е. Г.Еріксона. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць.* 2007. № 2(20). Ч. 1. С. 64–68.

5. Jaques, E. Death and the Midlife Crisis. *International Journal of Psychoanalysis.*1965 pp. 13
6. Levinson D. The seasons of a woman'slife. *Random House Publishing Group*. 2017. 237 с.
7. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика Монографія За редакцією С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Книга 2. Київ – Суми. 2017. с.538
8. Craig G.J. Human development. New Jersey : Prentice-Hall, 1996.760 p.
9. Batram D. Is happiness u-shaped in age everywhere? A methodological reconsideration for europe. *National Institute Economic.* Volume 263 , Spring 2023 , pp. 61 – 75. DOI: https://doi.org/10.1017/nie.2022.1
10. Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С.С. Бубнова). URL: https://studfile.net/preview/5130863/ (дата звернення: 14.10.2024)
11. Діагностика емоційної спрямованості особистості (Б.І. Додонов). URL: https://studfile.net/preview/4030902/page:18/ (дата звернення: 14.10.2024)
12. Дослідження ступеня узгодженості із собою (за В.А. Семиченко). URL: http://surl.li/chsoxo (дата звернення: 14.10.2024)
13. Шкала задоволеності життям (SWLS). URL: https://www.eztests.xyz/tests/satisfaction_swls/ (дата звернення: 14.10.2024)
14. Кореляційний аналіз Пірсона. URL: https://www.eztests.xyz/criteria/pearsonr/ (дата звернення: 14.10.2024)
15. Дисперсійний аналіз (ANOVA). URL: https://www.eztests.xyz/criteria/anova_oneway/ (дата звернення: 14.10.2024)
16. Бойко Г. В. Психологія переживання втрати роботи як життєвої події. *Проблеми сучасної психології.* 2013. № 2. С. 14–20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_2_4/.
17. Зубченко О. В. Криза середнього віку в Юнгіанській літературі. *Юнгіанське консультування: теорія і практика: матеріали IV міжнародної наукової онлайн-конференції.* Київ. 2021. 104 с. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-konferentsij/2021-06-06-05_materiali-%D1%81onference-krok.pdf#page=10

References

1. Mair, V.H. (2018-2019). "Crisis = Danger + Opportunity" Redux. *Institute for Advanced Study*, 8.
2. Thomas, A.J., Mitchell, E.S., & Woods, N.F. (2018). The challenges of midlife women: Themes from the Seattle midlife women's health study. *Women's Midlife Health*, 4, 8. DOI: https://doi.org/10.1186/s40695-018-0039-9 .
3. Varban, Ye. O. (2010). Zhyttieva kryza: poniattia, kontseptsii ta proiavy [Life crisis: concepts, theories, and manifestations]. *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy Problemy suchasnoi psykholohii - Collection of Scientific Works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine Problems of Modern Psychology*, 8, 120-132.
4. Guzenko, S. M. (2007). Zhyttievi kryzy v kontseptsiiakh L. S. Vyhotskoho ta E. H. Eriksona [Life crises in the concepts of L.S. Vygotsky and E.H. Erikson]. *Visnyk NTUU "KPI". Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika - Bulletin of NTUU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 2(20), Part 1, 64–68.
5. Jaques, E. (1965). Death and the Midlife Crisis. *International Journal of Psychoanalysis*, 13.
6. Levinson, D. (2017). The Seasons of a Woman's Life. *Random House Publishing Group*. 237.
7. Maksymenko S. D., Kuzikova S. B. & Zlyvkov V. L. (2017) Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh sytuatsii: psykholohichna teoriia i praktyka [Personality as a Subject of Crisis Situations Overcoming: Psychological Theory and Practice]. *Monograph. Kyiv – Sumy. Book* 2. 538.

8. Craig, G.J. (1996). Human Development. New Jersey: Prentice-Hall. 760.

9. Batram, D. (2023). Is happiness u-shaped in age everywhere? *A methodological reconsideration for Europe. National Institute Economic*, 263, 61–75.

10. Diahnostyka realnoi struktury tsinnisnykh oriientatsii osobystosti (S.S. Bubnova) [Diagnosis of real structure of personal value orientations (S.S. Bubnova)]. URL: https://studfile.net/preview/5130863/ (accessed: 14.10.2024).

11. Diahnostyka emotsiinoi spriamovanosti osobystosti (B.I. Dodonov) [Diagnosis of personal emotional orientation (B.I. Dodonov)]. URL: https://studfile.net/preview/4030902/page:18/ (accessed: 14.10.2024).

12. Doslidzhennia stupenia uzghodzhenosti iz soboiu (za V.A. Semichenko) [Study of self-congruity (by V.A. Semichenko)]. URL: http://surl.li/chsoxo (accessed: 14.10.2024).

13. Shkala zadovolenosti zhyttiam (SWLS) [Satisfaction with Life Scale (SWLS)]. URL: https://www.eztests.xyz/tests/satisfaction_swls/ (accessed: 14.10.2024).

14. Koreliatsiinyi analiz Pirsona [Pearson Correlation Analysis]. URL: https://www.eztests.xyz/criteria/pearsonr/ (accessed: 14.10.2024).

15. Dispersiinyi analiz (ANOVA) [Analysis of variance (ANOVA)]. URL: https://www.eztests.xyz/criteria/anova_oneway/ (accessed: 14.10.2024).

16. Boiko, H. V. (2013). Psykholohiia perezhyvannia vtraty roboty yak zhyttievoi podii [Psychology of experiencing job loss as a life event]. *Problemy suchasnoi psykholohii - Problems of Modern Psychology*, 2, 14–20.

17. Zubchenko, O. V. (2021). Kryza serednoho viku v Yunhiianskii literaturi [Midlife crisis in Jungian literature]. *Yunhianske konsul'tuvannia: teoriia i praktyka: materialy IV mizhnarodnoi naukovoi onlain-konferentsii - Jungian Counseling: Theory and Practice: Materials of the IV International Scientific Online Conference. Kyiv*. 104 URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-konferentsij/2021-06-06-05_materiali-%D1%81onference-krok.pdf#page=10

УДК 796-053.7:616

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1728-1739

Черненко Костянтин Леонідович слухач кафедри морально психологічного забезпечення Інституту стратегічних комунікацій, Національний університет оборони України, https://orcid.org/0009-0002-3809-4615

ВПЛИВ БОЙОВОГО СТРЕСУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАВДАНЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

Анотація. У статті проаналізовано вплив бойового стресу на ефективність виконання професійних завдань військовослужбовцями у контексті збройного конфлікту Розглянуто теоретичні та практичні аспекти адаптації військових до умов бойових дій, що ініціюють психологічні зміни і можуть кульмінувати в посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Визначено, що перші дні прямого зіткнення з бойовими діями призводять до психічних травм у 60-65% військовослужбовців, з яких до 25% потребують кваліфікованої психологічної допомоги.

Обгрунтовано важливість зміцнення морально-психологічного стану військових та підвищення їх психологічної стійкості. В ході дослідження зясовано, що бойовий стрес спричиняє не лише патологічні зміни в поведінці, але й може сприяти формуванню адаптивних реакцій, що підвищують адаптабельність організму до екстремальних умов. Вивчення емоційних, інтелектуальних, фізичних та поведінкових аспектів реакції на бойовий стрес дозволяє розробляти ефективні методи психологічної підтримки.

Сформовані висновки підкреслюють, що довготривале перебування військовослужбовців у зоні бойових дій веде до зниження їхньої функціональності та негативно впливає на загальний стан здоров'я. Наукові оцінки підтверджують, що стресори в бойових умовах включають широкий спектр впливів, які вимагають глибокого розуміння та системного аналізу для розробки комплексних заходів щодо їх мінімізації.

Дослідження бойового стресу виявило його багаторівневу природу та значний вплив на адаптаційні можливості військовослужбовців, що є критично важливим для формування стратегій психологічної реабілітації та підтримки в постконфліктний період. Висвітлено потребу в подальших наукових дослідженнях для уточнення механізмів впливу бойового стресу на психіку і фізіологію військовослужбовців, а також розробки ефективних методів їх психологічної підтримки та адаптації.

Ключові слова: бойовий стрес, стрес-фактори, психічні травми, емоції, фізична витривалість.

Chernenko Kostiantyn Leonidovych student of the department of moral and psychological support Institute of Strategic Communications, National University of Defense of Ukraine, https://orcid.org/0009-0002-3809-4615

INFLUENCE OF COMBAT STRESS ON THE EFFICIENCY OF PERFORMING PROFESSIONAL TASKS BY MILITARY SERVICEMEN

Abstract. The article analyzes the influence of combat stress on the effectiveness of the performance of professional tasks by military personnel in the context of an armed conflict. The theoretical and practical aspects of military adaptation to combat conditions, which initiate psychological changes and can culminate in post-traumatic stress disorder (PTSD), are considered. It was determined that the first days of direct contact with hostilities lead to mental injuries in 60-65% of servicemen, of which up to 25% need qualified psychological help.

The importance of strengthening the moral and psychological state of the military and increasing their psychological stability is substantiated. In the course of the study, it was found that combat stress causes not only pathological changes in behavior, but can also contribute to the formation of adaptive reactions that increase the body's adaptability to extreme conditions. The study of emotional, intellectual, physical and behavioral aspects of the reaction to combat stress allows for the development of effective methods of psychological support.

The formed conclusions emphasize that the long-term stay of servicemen in the combat zone leads to a decrease in their functionality and negatively affects the general state of health. Scientific assessments confirm that combat stressors include a wide range of impacts that require a deep understanding and systemic analysis to develop comprehensive measures to minimize them.

The study of combat stress revealed its multilevel nature and significant impact on the adaptive capabilities of servicemen, which is critically important for the formation of strategies for psychological rehabilitation and support in the post-conflict period. The need for further scientific research to clarify the mechanisms of the impact of combat stress on the psyche and physiology of military personnel, as well as the development of effective methods of their psychological support and adaptation, is highlighted.

Keywords: combat stress, stress factors, mental injuries, emotions, physical endurance.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України, що розпочалося у 2022 році, є прикладом екстремальних бойових умов, де військовослужбовці зазнають значних психологічних навантажень. Війна, як крайній вияв збройного конфлікту, вимагає від особового складу не тільки фізичної витривалості та професійних навичок, але й максимальної

психологічної стійкості та здатності керувати власними емоційними станами під час виконання завдань.

Враховуючи, що бойовий стрес може ініціювати різноманітні психічні реакції, від легких стресових реакцій до глибоких посттравматичних стресових розладів, питання його впливу на професійну діяльність стає критичним. Розробка та впровадження ефективних методів психологічної реабілітації та підтримки може значно підвищити бойову ефективність та знизити негативні наслідки психічного виснаження.

Таким чином, враховуючи тривалість та інтенсивність бойових дій на території України, проблема вивчення впливу бойового стресу та його керування є надзвичайно важливою для забезпечення не тільки особистої безпеки військовослужбовців, але й загальнонаціональної обороноздатності та стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив бойового стресу на виконання професійних завдань військовослужбовцями є важливим аспектом військової психології. Сучасні дослідження, зокрема наукові праці В. Алещенка та О. Хміляоа, підкреслюють зв'язок між психічними травмами, що виникають внаслідок бойових дій, та зниженням професійної ефективності через порушення когнітивних функцій та емоційної стабільності [2]. Г. Бондарев та І. Приходько акцентують увагу на профілактиці та контролі бойового стресу [3; 10]. Крім того, особливу роль відіграють наукові погляди В. Шемчука та В. Ягупова, які підкреслюють важливість урахування фізичних та психологічних аспектів діяльності військовослужбовців у екстремальних умовах. Вони наголошують на необхідності інтегрованого підходу до вирішення проблем, пов'язаних з бойовим стресом, включаючи розробку комплексних програм фізичної підготовки та психологічної підтримки [14; 16].

Отже, проаналізувавши наукові погляди вчених можемо стверджувати, що на сьогодні не достатньо висвітлено вплив бойового стресу на ефективність виконання професійних завдань військовослужбовцями, що обумовило актуальність дослідження.

Мета статті – проаналізувати вплив бойового стресу на ефективність виконання професійних завдань військовослужбовцями.

Виклад основного матеріалу. Участь Збройних Сил України у відповіді на повномасштабне вторгнення Росії свідчить про значну увагу, яку державне керівництво та силові структури приділяють питанню забезпечення ефективної діяльності та надійності військового персоналу в умовах конфлікту.

Наукові дослідження акцентують на тому, що довготривале перебування особи у зоні бойових дій може ініціювати комплекс психологічних змін, що в певних випадках кульмінують у посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Статистичні дані вказують на те, що вже в перші дні зіткнення з бойовими діями до 60-65% військовослужбовців зазнають психічних травм, з яких 20-25% виявляються нездатними виконувати свої службові обов’язки та потребують кваліфікованого психологічного втручання [2].

Саме тому актуалізується потреба у зміцненні морально-психологічного стану та підвищенні психологічної стійкості військовослужбовців. Підготовка до виконання завдань в умовах бойової обстановки обумовлює необхідність вдосконалення методів та підходів до надання психологічної допомоги тим, хто внаслідок бойового стресу зазнав психічних ушкоджень.

Бойовий стрес являє собою комплекс психічних змін і порушень, що виникають у військовослужбовців внаслідок адаптації до специфічних умов бойової обстановки, які виступають загрозливими для їхньої життєдіяльності та здоров'я. З клінічної точки зору, бойовий стрес повинен сприяти формуванню адаптивних стресових реакцій і підвищувати адаптабельність організму до екстремальних умов. Однак, часто цей стан призводить до патологічних проявів та відхилень у поведінці, які вимагають належного врахування та підходів до лікування [7, с. 116].

За оцінками дослідників, реакції на бойовий стрес можуть включати емоційні, інтелектуальні, фізичні та поведінкові аспекти, які виявляються у відповідь на стресогенні події військових дій чи миротворчих операцій. Ці реакції можуть бути передбачуваними та прогнозованими, підкреслюючи необхідність їх глибокого розуміння та аналізу для розробки ефективних заходів психологічної підтримки [8, с. 137].

Поняття бойового стресу за І. І. Приходько включає в себе напруження всіх ресурсних систем організму, спрямоване на подолання стресової ситуації. Важливо зазначити, що тривале перебування у стані бойового стресу може вести до зниження функціональності цих систем та впливати на загальний стан здоров'я [10, с. 194].

Відповідно Л. Л. Тютюнник та О. В. Тімченко, бойовий стрес трактують як приватний різновид стресу формується під впливом комплексу психогенних факторів, що включають тривалу, інтенсивну та часто несподівану загрозу, що вимагає адаптації і може призвести до виснаження психічних ресурсів і соціальної дезадаптації [13, с. 107].

Таким чином, аналіз бойового стресу підкреслює його комплексний вплив на особистість військовослужбовця, включаючи афективні, когнітивні та поведінкові зміни, які можуть значно впливати на успішність професійної діяльності військових. Визнання та розуміння цих аспектів є критично важливими для розробки стратегій психологічного захисту та адаптації до умов бойових дій [6, с. 161].

Бойовий стрес у науковій літературі розглядається як складний психофізіологічний феномен, що виникає у результаті пристосування військовослужбовців до умов збройного конфлікту. За оцінкою Л. Є. Кузнєцової, цей процес характеризується психічними та емоційними напруженнями, що можуть суттєво впливати на чутливість, швидкість реакцій та координацію рухів, ведучи до зниження ефективності виконання бойових завдань [9, с. 75]. Бойовий стрес не слід плутати з посттравматичним стресовим розладом, який

є більш тривалим і глибоким порушенням, що вимагає інтенсивного лікування.

Дефініції поняття «бойовий стрес» різняться залежно від наукових поглядів вчених. Ю. М. Широбоков та О. Б. Платинюк вважають бойовий стрес системною реакцією організму на набір факторів збройного конфлікту та супутніх соціально-побутових умов, зміни у рамках якої відбуваються на кількох рівнях: особистісному, психофізіологічному, емоційно-вегетативному та соматичному [7, с. 210; 17, с. 365].

А. В. Шиделко описує бойовий стрес як багаторівневий процес адаптаційної активності, який охоплює як психічні, так і фізичні аспекти, підкреслюючи його складність через включення реакцій на психогенні впливи, такі як поранення, спостереження за загибеллю товаришів, що супроводжується інтенсивною саморегуляцією [15, с. 477].

Н. Жигайло трактує бойовий стрес як особливу форму стресу, яка характеризується екстремальною інтенсивністю впливу та здатна призводити до серйозних психічних розладів з довготривалими наслідками [4, с. 64].

Існуючі підходи до визначення та аналізу бойового стресу підкреслюють його значний вплив на адаптаційні можливості військовослужбовців як у зонах активних бойових дій, так і у постконфліктний період. Розуміння цих процесів критично важливе для розробки ефективних стратегій психологічної підтримки та реабілітації військовослужбовців.

Сучасний бойовий процес характеризується як виснажливе випробування, що вичерпує фізичні та духовні ресурси військовослужбовців, глибоко впливаючи на їхній психологічний стан через моральні дилеми та складні випробування у бойових умовах. Внутрішні конфлікти, що виникають внаслідок протистояння особистісних цілей, мотивацій та емоцій, зумовлюють психологічні бар'єри та емоційні складнощі, які підкреслюють необхідність психологічної рівноваги для забезпечення ефективності воєнних дій [3]. Бойова діяльність відбувається під впливом різноманітних факторів, які можуть як мобілізувати, так і дестабілізувати дії військових, впливаючи на бойову активність і психічне здоров'я [1].

У психологічній науці концепція стресу описується як стан психічної напруги, що виникає внаслідок зіткнення з високими вимогами або труднощами, незалежно від їхньої природи – будь-то рутинні повсякденні ситуації чи екстремальні обставини. Термін «стрес» (від англійського слова «stress», що означає «тиск, напруга») описує реакцію індивіда на впливи, які порушують стабільність його фізичних або психологічних процесів, спричинюючи дисбаланс [5]. На рис. 1.1 представлено класифікація видів стресу.

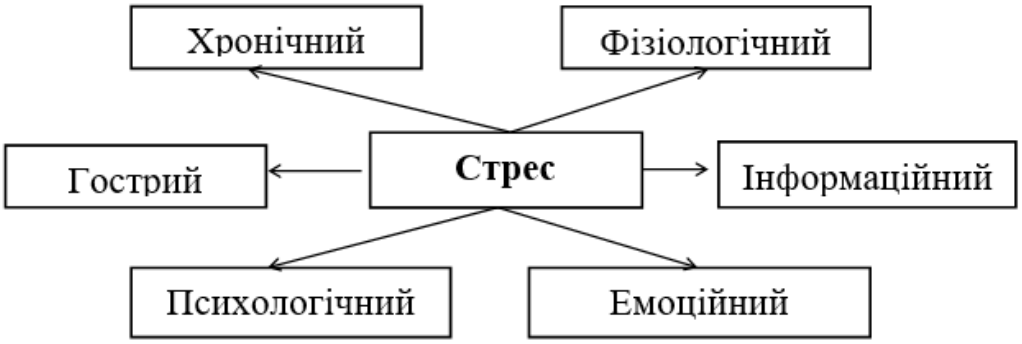

Рис. 1.1 Класифікація стресів

Психологічний стрес охоплює широкий спектр станів, викликаних різними подіями, від особистісних криз та досягнень до креативних переживань і психологічних сумнівів. Часто виникнення та переживання стресу обумовлені не стільки об'єктивними умовами, скільки суб'єктивним сприйняттям особистістю цих умов, її здатністю оцінювати ситуацію та відповідність власних ресурсів вимогам середовища. Будь-яка подія, яка порушує звичний хід життя, може активувати стресову відповідь, тобто стати стресором [5].

Стресори класифікуються як фізіологічні та психологічні. Фізіологічні стресори включають надлишкове фізичне навантаження, екстремальні температурні умови, болючі відчуття та інші. Психологічні стресори поділяють на інформаційні та емоційні: інформаційний стрес виникає, коли індивід перевантажений даними до ступеня, коли він не може ефективно обробляти інформацію та приймати своєчасні рішення.

Вивчення стадій розвитку стресу є важливим аспектом психологічного аналізу, особливо у контексті бойових дій, де класифікація та характеристика стресових факторів набуває особливої значущості. Виділяють три ключові стадії розвитку стресу: мобілізація, дезаптація та дезорганізація, кожна з яких має свої особливості та вимагає специфічних підходів до вирішення стресових станів.

1. Стадія мобілізації характеризується посиленням реактивності організму, покращенням когнітивних процесів та прискоренням мислення, що дозволяє особі ефективно реагувати на виклики навколишнього середовища. Ця стадія демонструє здатність до швидкої адаптації та виконання задач під тиском, що є критично важливим у бойових умовах.

2. Стадія дезаптації настає, коли стресові фактори тривають достатньо довго, що призводить до втрати первісної адаптивної здатності. На цій стадії спостерігаються зниження якості виконання завдань, розлади пам'яті, зниження уважності та погіршення прийняття рішень. Такі симптоми можуть серйозно підірвати бойову ефективність військовослужбовців, що вимагає своєчасного втручання та корекції.

3. Стадія дезорганізації розвивається при подальшому навантаженні стресом і характеризується глибокими порушеннями в регуляції поведінки, що можуть виявлятися у повній втраті контролю над ситуацією та неадекватною реакцією на зовнішні подразники. Тривала експозиція стресу без адекватної підтримки може призвести до серйозних психологічних та фізіологічних наслідків, включаючи хронічні захворювання.

Розуміння цих стадій стресу є критично важливим для розробки ефективних методів психологічної підтримки та втручань, зокрема у військовому контексті, де швидка реакція та адаптація до стресових умов можуть визначати результат місії. Ефективне впровадження таких методів психологічної підтримки залежить від глибокого розуміння того, як стрес впливає на поведінку та рішення воїнів під час бойових дій, що безпосередньо переходить до потреби в структурованому психологічному аналізі бою.

Розробка психологічної моделі бою дозволяє сформулювати деталізоване уявлення про механізми взаємодії різноманітних психічних процесів і явищ, що відбуваються під час реальних бойових дій. Дана модель включає аналіз впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на бойову діяльність військ [16].

Зовнішні фактори поділяються на соціальні, бойові та еколого-ергономічні категорії. Соціальні аспекти, такі як загальнонаціональне ставлення до війни, безпосередньо впливають на мотивацію військовослужбовців, їхню готовність до самопожертви або самозбереження, що в значній мірі залежить від суспільного розуміння та прийняття цілей війни, а також представленості в ній соціальних, економічних, національних та релігійних інтересів [2].

Інший важливий соціальний фактор – згуртованість військового підрозділу, яка формує основу для психологічної стійкості та активності військовослужбовців, сприяє підтримці високого рівня морального духу серед особового складу.

Що стосується бойових факторів, то вони охоплюють широкий спектр умов, які впливають на поведінку, стани та реакції військовослужбовців під час бойових дій. За результатами військово-психологічних досліджень, особливо велике значення мають інтенсивність бойових дій та характеристики застосовуваної зброї, а також обсяги та співвідношення втрат між сторонами. Встановлено, що висока інтенсивність бойових дій значно збільшує ризик швидкого наростання втоми серед військовослужбовців і може збільшувати психотравматизацію в 1.2 рази порівняно з менш інтенсивними бойовими ситуаціями [17].

Еколого-ергономічні фактори відіграють вирішальну роль у формуванні психологічного стану воїнів під час бойових дій. Ці фактори включають особливості бойового середовища, такі як тривалість та інтенсивність зіткнень, частота контактів із противником, ступінь ізоляції від основних сил, що визначають динаміку психічної активності військовослужбовців у процесі виконання бойових завдань.

До внутрішніх факторів належать психофізіологічні та психологічні аспекти, які суттєво впливають на поведінку військовослужбовців. Значний вплив на характер поведінки воїнів мають властивості нервової системи. Спостереження за поведінкою воїнів в екстремальних умовах показує, що тип темпераменту значно впливає на їх дії у бойовій обстановці. Сангвініки, наприклад, у складних бойових умовах приймають рішення швидко та діють рішуче, відновлюючись швидко після невдач. Холерики відзначаються високою сміливістю і рішучістю у стані емоційного підйому, але в стані втоми можуть виявити схильність до несвідомого страху. Флегматики діють ефективно, коли підготовлені до задачі, здатні до витримки і послідовності у своїх діях. Меланхоліки зазвичай проявляють активність у короткі періоди чи при подоланні менших труднощів [5].

Психологічні фактори, що впливають на поведінку воїна в бою, охоплюють спрямованість особистості, характер, волю, емоції та здібності. Різноманітність соціальних, бойових, психофізіологічних та психологічних факторів та їх комбінації в різних обставинах призводять до унікальних поведінкових реакцій серед воїнів, залежно від їх особистісних особливостей, ставлення до війни, взаємин із супротивником, товаришами по службі та командирами, а також від наявності бойового досвіду.

Аналіз впливу фізичних і психологічних втрат на бойову активність воїнів є ключовим аспектом військової соціології та психології. У своїй фундаментальній роботі «Про соціальне вивчення війни», М. М. Головін, у 1937 році визначив поняття «межа моральної пружності військ» як здатність військових підрозділів продовжувати бойові дії, не дивлячись на значні втрати. Він вказував, що в історичних конфліктах кінця XVIII і протягом XIX століття середньостатистичний поріг, при якому війська втрачали бойову спроможність, складав 25% втрат серед особового складу [2].

Сучасні дослідження в контексті АТО, проведені Науково-дослідницьким центром гуманітарних проблем Збройних Сил України, зосереджуються на вивченні посттравматичних стресових розладів (ПТСР) серед учасників бойових дій. Згідно з отриманими даними, безповоротні психогенні втрати серед українських військовослужбовців складають лише 1%, що свідчить про високий рівень морально-психологічного стану військових. Це відрізняється від досвіду Росії після двох чеченських війн, де до 90% особового складу мали ознаки психотравми, з наступним розвитком ПТСР [12, с. 118]. Такі дані підкреслюють важливість ефективної психологічної підтримки та реабілітації воїнів, задіяних у бойових діях, для забезпечення їхньої довготривалої бойової готовності та здатності до опору.

Бойовий стрес у сучасній військовій психології розглядається як складний багаторівневий процес адаптації людського організму до екстремальних умов бойової діяльності. Цей процес включає напругу механізмів

саморегуляції та формування пристосувальної поведінки в умовах, що загрожують життєво важливим цінностям військовослужбовців [6].

Згідно з нашим аналізом, бойовий стрес можна охарактеризувати як набір суб'єктивно переживаних реакцій військовослужбовців на адаптацію до несприятливих умов війни. Інтенсивність переживання бойового стресу значно залежить від двох ключових чинників: інтенсивності та тривалості впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовця, а також специфіки його індивідуальної реакції на ці впливи.

Бойовий стрес може активізувати психічні та фізичні ресурси особи, стимулювати інтелектуальні процеси, підвищувати працездатність та інтенсифікувати бойову діяльність військовослужбовців. Емоційна складова такого стресу може включати агресію, гнів чи ненависть до противника [14, с. 215].

Проте тривалий та інтенсивний вплив стресорів може призводити до дистресу – патологічного стану, що характеризується порушенням психічних процесів та розвитком негативних емоцій, таких як страх, агресивність чи байдужість. Також можливі фізичні прояви дистресу, як-от порушення координації рухів, та особистісні трансформації, включаючи пасивність, втрату мотивації та віри в успіх, що значно підриває бойову ефективність військовослужбовця [14].

Серед негативних емоцій, що супроводжують військовослужбовців на полі бою, значне місце займає страх, який може проявлятися у формах тривоги, переляку, афективного страху, а також індивідуальної та групової паніки. Кожен із цих станів відіграє специфічну роль у поведінці військовослужбовців, маючи свою динаміку розвитку та вплив на бойові дії.

Дослідження показують, що приблизно 30% воїнів відчувають найбільший страх перед боєм, 35% - під час бою, а 16% - після завершення бойових дій. Значний вплив на бойові можливості має ступінь ізольованості від основних сил, яка може призвести до зниження ефективності ізольованих підрозділів на половину протягом 48 годин через підсилення страху [2].

Групова паніка є особливо небезпечною реакцією на бойові стрес-фактори, оскільки вона охоплює цілу групу військовослужбовців, швидко розповсюджуючись і призводячи до втрати здатності до раціонального аналізу обстановки та доцільної спільної діяльності.

Крім того, до негативного впливу, бойові дії також можуть мати позитивні наслідки для учасників, зокрема підвищення професіоналізму, особистісний ріст, самореалізацію, зміцнення фізичного здоров'я, а також підвищення соціального статусу ветеранів.

Симптоми бойових психічних травм включають поведінкові, психологічні та тілесні прояви. На поведінковому рівні спостерігаються метання у пошуках укриття, істеричний сміх чи плач, апатія, а на психологічному рівні – втрата здатності концентрувати увагу, порушення мислення, галюцинації. Тілесні симптоми включають ослаблення зору й

слуху, порушення циркуляції крові, що може приводити до прискореного серцебиття та інші соматичні реакції.

Є.В.Пузирьов та В.В.Ізвєков внесли значний вклад у дослідження бойового стресу, виділивши дві основні форми зміни поведінкової активності під впливом короткочасних, але інтенсивних стресових впливів. Вони класифікують реакції як активно-емоційну, яка спрямована на усунення джерела стресу через агресію або втечу, та пасивно-емоційну, що характеризується очікуванням на припинення стресу, внаслідок чого спостерігається зниження активності та ефективності захисних реакцій [11, с. 2017].

Крім того, ці дослідники класифікують бойовий стрес за трьома рангами, які відображають глибину та характер впливу стресових факторів на індивіда. Стрес 1-го рангу характеризується мобілізацією поверхневих адаптаційних резервів, що є аналогом негайної реакції «на тривогу». Стрес 2-го рангу відображає стан «надломлення», де деякі індивіди переживають напруження, а інші – розслаблення. При цьому, стрес 3-го рангу активує складні психологічні, соціальні та фізіологічні механізми, які можуть призвести до самознищення особистості під впливом екстремальних умов [11]. Отже, вивчення бойових факторів та їхнього впливу на людину є важливою складовою військової психології та соціології, яка займається аналізом умов, під якими військовослужбовці виконують свої завдання. Визначення та класифікація бойових факторів дозволяє глибше зрозуміти механізми впливу військових дій на психіку та фізичний стан особового складу.

Висновки. Бойовий стрес унікальним чином впливає на психофізіологічний стан військовослужбовців, адаптуючи їх до екстремальних умов збройного конфлікту. Аналіз показує, що стрес, викликаний бойовими діями, може як мобілізувати психічні та фізичні ресурси особи для ефективного виконання завдань, так і вести до дистресу, зниження працездатності та психічних порушень, що вимагають інтенсивного лікування. Обґрунтовано, що реакції на бойовий стрес охоплюють емоційні, когнітивні, фізичні та поведінкові аспекти, які істотно впливають на бойову ефективність військовослужбовців.

Важливість психологічної підтримки та розробка ефективних стратегій психологічної реабілітації воїнів, які зазнали впливу бойових стресорів, є критичною для забезпечення тривалої бойової готовності та здоров'я військових.

Література:

1. Алещенко В. І. Характеристика бойового стресу й основні симптоми бойових психічних травм. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Вип. 2 (45). С.7-13.

2. Алещенко В.І., Хміляр О.Ф. Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами. Навчальний посібник. Харків, ХВУ. 2005. 81 с.

3. Бондарев Г. В. Основи військової психології : навч. посіб. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 272 с.

4. Жигайло Н. Психологічний супровід військовослужбовців у зоні ведення бойових дій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2022. Вип. 13. С. 64–70.

5. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка-Центр, 2009. 580 с.

6. Костючков С.К. Нейрокогнітивний хакінг як елемент «дестабілізаційної змії» у контексті сучасної гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2020. Вип. 30. С. 161–169.

7. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців-учасників антитерористичної операції: монографія. Х.: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 256 с.

8. Кудренко О.В., Афанасенко В.С. Вплив стрес-факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовців Повітряних Сил (на основі досвіду АТО). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2018. № 2 (31). С. 137–144.

9. Кузнєцова Л. Є. Теоретичні моделі формування і корекції посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців. *Молодий вчений.* 2018. № 33 (219). С. 75–79

10. Приходько І. І. Профілактика та контроль бойового стресу у військовослужбовців: систематизація досліджень. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія.* 2021. № 1 (64). С. 193–215.

11. Пузирьов Є.В., Ізвєков В.В.Бойовий стрес та його наслідки для військовослужбовців. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 34 (73) № 1 2023. С. 2013-209

12. Тюріна В. О., Солохіна Л. О. Вплив військових конфліктів на психічне здоровя людини: короткий огляд зарубіжних досліджень. *Особистість, Суспільство, Війна.* Харків, 2022. С. 116-120

13. Тютюнник Л. Л. Бойовий стрес та шляхи подолання його психотравмуючих наслідків. *Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць.* 2020. Вип. 2 (55). С. 106–115.

14. Шемчук В. Фізичні та психологічні стани в екстремальних умовах військово-практичної діяльності. *Військова освіта.* 2019. Т. 38, № 2. С. 214–220.

15. Шиделко А. В. Наслідки впливу бойового стресу на психологічний стан особистості військовослужбовця. *Перспективи та інновації науки.* 2022. № 1 (6). С. 476–486.

16. Ягупов В. В. Військова психологія *:* підручник . Київ : Тандем, 2004. 656 с.

17. Platyniuk O.B. Formation mechanisms of non-psychotic mental disorders in injured combatants as a basis of psychotherapy. *Journal of Education, Health and Sport.* 2020. Vol. 10. № 12. P. 359–364

References:

1. Aleshchenko V. I. (2015) Kharakterystyka boiovoho stresu y osnovni symptomy boiovykh psykhichnykh travm [Characteristics of combat stress and the main symptoms of combat mental trauma]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Vyp. 2 (45). S.7-13. [in Ukrainian]

2. Aleshchenko V.I., Khmiliar O.F. (2005) Psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtsiv z poststresovymy psykhichnymy rozladamy [Psychological rehabilitation of servicemen with post-stress mental disorders]. Navchalnyi posibnyk. Kharkiv, KhVU. 81 s. [in Ukrainian]

3. Bondarev H. V. (2020) Osnovy viiskovoi psykholohii [Fundamentals of military psychology]: navch. posib. Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2020. 272 s. [in Ukrainian]

4. Zhyhailo N. (2022) Psykholohichnyi suprovid viiskovosluzhbovtsiv u zoni vedennia boiovykh dii [Psychological support of servicemen in the combat zone]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia psykholohichni nauky. Vyp. 13. S. 64–70. [in Ukrainian]

5. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. (2009) Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti v zvychainykh ta ekstremalnykh umovakh [Socio-psychological support of activity in normal and extreme conditions]: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. K.: Nika-Tsentr, 2009. 580 s. [in Ukrainian]

6. Kostiuchkov S.K. (2020) Neirokohnityvnyi khakinh yak element «destabilizatsiinoi zmii» u konteksti suchasnoi hibrydnoi viiny [Neurocognitive hacking as an element of the "destabilizing snake" in the context of modern hybrid warfare]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. Vyp. 30. S. 161–169. [in Ukrainian]

7. Kravchenko K.O., Timchenko O.V., Shyrobokov Yu.M.(2017) Sotsialno-psykholohichni determinanty vynyknennia boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtsiv-uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii [Socio-psychological determinants of combat stress in servicemen participating in the anti-terrorist operation]: monohrafiia. Kh.: Vyd-vo NUTsZU,. 256 s. [in Ukrainian]

8. Kudrenko O.V., Afanasenko V.S. (2018) Vplyv stres-faktoriv boiovoi obstanovky na psykhiku viiskovosluzhbovtsiv Povitrianykh Syl (na osnovi dosvidu ATO) [The influence of stress factors of a combat situation on the psyche of servicemen of the Air Force (based on the experience of the ATO).]. Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy. № 2 (31). S. 137–144. [in Ukrainian]

9. Kuznietsova L. Ye. (2018) Teoretychni modeli formuvannia i korektsii posttravmatych-nykh stresovykh rozladiv u viiskovosluzhbovtsiv [Theoretical models of the formation and correction of post-traumatic stress disorders in servicemen]. Molodyi vchenyi. № 33 (219). S. 75–79 [in Ukrainian]

10. Prykhodko I. I. (2021) Profilaktyka ta kontrol boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtsiv: systematyzatsiia doslidzhen [Prevention and control of combat stress in servicemen: systematization of research]. Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody. Psykholohiia. № 1 (64). S. 193–215. [in Ukrainian]

11. Puzyrov Ye.V., Izviekov V.V.(2023) Boiovyi stres ta yoho naslidky dlia viiskovosluzhbovtsiv [Combat stress and its consequences for servicemen]. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia. Tom 34 (73) № 1 S. 2013-209 [in Ukrainian]

12. Tiurina V. O., Solokhina L. O. (2022) Vplyv viiskovykh konfliktiv na psykhichne zdorovia liudyny: korotkyi ohliad zarubizhnykh doslidzhen [The impact of military conflicts on human mental health: a brief review of foreign studies]. Osobystist, Suspilstvo, Viina. Kharkiv, S. 116-120 [in Ukrainian]

13. Tiutiunnyk L. L. (2020) Boiovyi stres ta shliakhy podolannia yoho psykhotrav-muiuchykh naslidkiv [Combat stress and ways to overcome its psychotraumatic consequences]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Zb-k nauk. prats. Vyp. 2 (55). S. 106–115. [in Ukrainian]

14. Shemchuk V. (2019) Fizychni ta psykholohichni stany v ekstremalnykh umovakh viiskovo-praktychnoi diialnosti [Physical and psychological states in extreme conditions of military practical activity]. Viiskova osvita. T. 38, № 2. S. 214–220. [in Ukrainian]

15. Shydelko A. V. (2022) Naslidky vplyvu boiovoho stresu na psykholohichnyi stan osobystosti viiskovosluzhbovtsia [The consequences of the influence of combat stress on the psychological state of the individual of a military serviceman]. Perspektyvy ta innovatsii nauky. № 1 (6). S. 476–486. [in Ukrainian]

16. Yahupov V. V. (2004) Viiskova psykholohiia [Military psychology]: pidruchnyk. Kyiv : Tandem, 2004. 656 s. [in Ukrainian]

17. Platyniuk O.B. Formation mechanisms of non-psychotic mental disorders in injured combatants as a basis of psychotherapy. Journal of Education, Health and Sport. 2020. Vol. 10. № 12. P. 359–364

УДК 316.6:159.923.2:922

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1740-1752

Шаумян Олена Геворківна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, тел.: (0522) 32-17-18, https://orcid.org/0000-0001-9906-2735

РОЛЬ ПРОЦЕСІВ САМОЗМІНЮВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено ключові аспекти впливу процесів самозмінювання та формування правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти. Емпіричне дослідження в рамках окресленої проблематики було проведено у 2023/2024 навчальному році. У дослідженні були задіяні 240 респондентів віком від 14 до 19 років (138 жінок, 102 чоловіки).

Ним були охоплені студенти закладів передвищої освіти, які мешкають на території міста Кропивницького та Кіровоградської області, міста Києва та Київської області, міста Одеси та Одеської області.

За результатами Методики дослідження соціальної адаптованості серед респондентів зафіксовано студентів з високим рівнем соціальної адаптованості, студентів з низьким рівнем соціальної адаптованості, а також незначний відсоток студентів з дуже низьким рівнем соціальної адаптованості. У цілому, студенти намагаються розібратися в собі, вчаться долати власні негативні прояви; зрозуміти, у якому напрямі рухатися.

Результати за методикою «Який я співрозмовник?» (автор Д. Райгородський) виявили незначну кількість студентів, яким важко слухати, – «незосереджений слухач». Переважна більшість у вибірці – це «посередні слухачі», достатня кількість опитаних – «активних слухачів». Наразі орієнтованість на інформацію не є свідченням того, що вона дійсно є почутою співрозмовником. Насправді багато чого важливого упускається з комунікації. Такі слухачі не є ефективними і погано чують те, що їм говорять: чи-то стосується поради, чи-то теми лекції або семінару, чи-то конструктивних зауважень.

Результати за методикою «Конфліктна особистість (авторка Н. Літвінцева)» засвідчили наявність усіх категорій конфліктної особистості: позаконфліктна, конфліктна та провокатор. Водночас було з'ясовано такі її ключові складові: прагнення до переваги над іншими, прояви агресивності з боку групи чи конкретних осіб, невідповідність конкретної справи певній дії, прояви егоїзму, слабка (недостатня) згуртованість групи, порушення правил чи вимог, несприятливий збіг обставин тощо.

З урахуванням результатів дослідження рекомендуємо надавати належну увагу формуванню позитивному нормативно-ціннісному ставленню, ставленню до свого ментального здоров'я, до майбутньої професії, а в підсумку процесам самозмінювання та формування власної правосвідомості у становленні особистості. Доцільно також було б розвивати особистісні і професійні складові, зокрема такі, як: гнучкість у спілкуванні; етичність; цілеспрямованість; доброта; потреба чогось досягати; прагнення – підтримувати одне одного у складних ситуаціях; вивчати інших людей, їхні потреби і мотиви і через це краще пізнати себе; розкрити спектр власних навичок та умінь тощо.

Отже, дослідження проблематики щодо ролі процесів самозмінювання та формування правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти потребує подальших наукових розвідок.

Ключові слова: самозмінювання, правосвідомість, студент, особистість, заклад передвищої освіти, соціальна адаптованість, впевненість, конфліктна особистість, слухання особистості.

Shaumian Olena Hevorkivna Candidate of Psychological Sciences, PhD degree, Associate Professor, Assosiate Professor of Department of Psychology and Social Work, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, tel.: (0522) 32-17-18, https://orcid.org/0000-0001-9906-2735

THE ROLE OF THE SELF-CHANGE PROCESSES AND FORMATION OF LEGAL AWARENESS IN PERSONALITY FORMATION OF STUDENTS OF PRE-HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article reveals the key aspects of the influence of the self-change processes and the formation of legal awareness in personality formation of students of pre-higher education institutions. Empirical research within the framework of the outlined issues was conducted in the 2023/2024 academic year. 240 respondents aged 14 to 19 (138 women, 102 men) were involved in the study.

It covered students of pre-higher education institutions who live in the city of Kropyvnytskyi and Kirovohrad region, the city of Kyiv and Kyiv region, the city of Odesa and Odesa region.

According to the results of the Social Adaptability Research Method, students with high level of social adaptability, students with low level of social adaptability, and small percentage of students with very low level of social adaptability were recorded among the respondents. In general, students try to understand themselves, learn to overcome their own negative manifestations. They are aimed at understanding in which direction to move.

Results according to the method «What kind of interlocutor am I?» (author D. Raigorodskyi) found a small number of students who have difficulty listening – «unfocused listeners». The vast majority in the sample are «mediocre listeners». A sufficient number of respondents are «active listeners». Currently, information orientation is not an indication that it is really heard by the interlocutor. In fact, many important things are missed from communication.

The results of the «Conflict personality (author N. Litvintseva)» method showed the presence of all categories of conflict personality: non-conflict, conflict and provocateur. At the same time, the following key components were identified: the desire for superiority over others; manifestations of aggressiveness on the part of a group or specific individuals; the inconsistency of specific case with specific action; manifestations of selfishness, etc.

Taking into account the results of the study, we recommend paying due attention to the formation of positive normative and value attitude, an attitude to one's mental health, to the future profession, and ultimately to the self-change processes and the formation of legal awareness in the personality formation.

Thus, the study of issues related to the role of self-change processes and the formation of legal awareness in the personality formation of students of pre-higher education institutions requires further scientific research.

Keywords: self-change, legal awareness, student, personality, pre-higher education institution, social adaptability, confidence, conflict personality, listening to individual.

Постановка проблеми. На вивченні ролі процесів самозмінювання та їх впливу на формування правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти зосереджується все більше уваги в сучасних наукових дослідженнях. Процеси самозмінювання під час повномасштабної війни в Україні для особистості, яка формується, дорослішає, навчається, намагається знайти своє місце у соціумі, є невід'ємними і складними. Це є вагомою складовою особистості і пояснюється належним функціонуванням механізмів адаптації та саморегуляції.

Для виявлення ступеня впливу правових норм, правової поведінки та тенденцій до самозмінювання в освітній діяльності студентів передвищих закладів освіти необхідно виявити ступінь розвитку правосвідомості та тенденцій до самозміни, а отже, і психологічних особливостей та проявів [3;4; 7; 8; 9; 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Акцентовану вище проблему досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: А. Абдуллаєв, Т. Андрущенко, Л. Вікторова, А. Грунд, С. Дрібас, Т. Зелінська, А. Коллі-Шамне, С. Кононенко, Л. Обух, А. Сергієва, А. Стеблецький, Т. Тернавська, Т. Тітаренко, С. Фріз, Д. Шапошнік-Домінська, О. Шаумян, А. Ярова та ін.

Ці дослідники вивчали проблеми, з якими стикаються студенти закладів передвищої освіти, зокрема в контексті таких питань: як трансформується особистість студента, як студент долучається до соціально-психологічної атмосфери групи чи закладу, як відбуваються процеси самозмінювання, як формується і розвивається правосвідомість студента у контексті його становлення та інше. Отже, зосередження уваги на цій проблематиці є актуальним і своєчасним.

Мета статті – дослідити роль процесів самозмінювання та формування правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Представлено емпіричне дослідження щодо вивчення ролі процесів самозмінювання та формуванні правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти, яке було здійснено у 2023/2024 навчальному році. Це емпіричне дослідження є наступною частиною здійснюваного раніше та репрезентованого у попередньому номері журналу № 11(39), 2024 «Наукові інновації та передові технології». У ньому взяли участь 240 респондентів віком від 14 до 19 років. У відсотковому співвідношенні 57,5 % жінок (138 студенток закладів передвищої освіти) та 42,5 % чоловіків (102 студенти закладів передвищої освіти) [10].

У нашому дослідженні респондентами були студенти закладів передвищої освіти, які мешкають на території міста Кропивницького та Кіровоградської області, міста Києва та Київської області, міста Одеси та Одеської області.

Планування та організація проведення емпіричного дослідження:

1) Формулювання мети та добір психодіагностичного інструментарію.

2) Аналіз результатів.

3) Надання висновків та рекомендацій.

Гіпотеза дослідження – існує прямий зв’язок між соціальною адаптованістю, слуханням, конфліктністю особистості й спрямованістю до процесів самозмінювання та формування правосвідомості студентів закладів передвищої освіти.

Емпіричне дослідження було розпочато з Методики дослідження соціальної адаптованості задля вивчення студентів закладів передвищої освіти в освітніх організаціях.

Для визначення рівня соціальної адаптованості студентами закладів передвищої освіти психодіагностичним інструментом було обрано Методику дослідження соціальної адаптованості [5]. Результати, отримані за цією методикою, відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати за Методикою дослідження соціальної адаптованості

Соціальна адаптованість	Студенти міста Києва та Київської області			Студенти міста Кропивницького та Кіровоградської області			Студенти міста Одеси та Одеської області		
	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом
Висока	3	6	4	1	1	1	-	-	-
Середня	77	72	75	92	90	92	79	77	88
Низька	20	22	21	7	9	8	20	22	21
Дуже низька	-	-	-	-	-	-	1	1	1
Усього:	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Діагностика виявляє та розкриває результати за рахунок визначення втручання у сферу переживань студента під час освітньої діяльності. Результати Методики дослідження соціальної адаптованості відображають емоційний та психологічний стан студента через складові впевненості/ невпевненості у собі [6], схильності до наявних внутрішньо особистісних конфліктів та показують, як цей стан впливає на процеси самозмінювання та формування правосвідомості у становленні особистості студента.

Високий рівень соціальної адаптованості притаманний незначній кількості студентів міста Києва та Київської області. Зокрема, отримано такі показники: у жінок – 3 %, у чоловіків – 6 %, а разом у досліджуваних цієї групи – 4 %. Це вказує на те, що студентів, які впевнені в собі, уміють вирішувати нагальні завдання, добре адаптуються в колективі чи соціумі, дуже мало [6]. На такому ж рівні, хоча з дещо нижчими показниками високого рівня соціальної адаптованості, студенти міста Кропивницького та Кіровоградської області, а саме: у жінок – 1 %, у чоловіків – 1 %, разом по другій групі 1 %. У бесідах з'ясовано, що лише незначний відсоток студентів розуміє, для чого навчається, що слід опанувати, як взаємодіяти в групі, чого прагне і як це застосувати в майбутньому. Студенти цього рівня є зразком у поведінці щодо спонукання до самозмінювання інших; формування їх правосвідомості: як долають проблеми, як намагаються розібратися в собі, як вчаться долати власні негативні прояви тощо. Не зафіксовано жодного студента із високою адаптованістю в місті Одеси та Одеській області.

Результати дослідження засвідчили, що показник соціальної адаптованості складає від 72 % до 92 % і перебуває на середньому рівні переважно в усіх студентів закладів передвищої освіти. Показник середнього рівня соціальної адаптованості відстежується у студентів міста Києва та Київської області. Зокрема, цей показник становить у жінок – 77 %, у чоловіків – 72%, а

загалом по групі – 75 %. Це зумовлено націленістю на чіткий результат та якісне виконання завдань. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області цей показник знаходиться на такому ж вираженому рівні у порівнянні з іншими групами: у жінок 92 %, у чоловіків 90 %, по цій групі разом є 92 %. У бесідах підкреслено важливість своєчасного виконання домашніх завдань, творчих завдань та самостійної роботи, не допускати прокрастинації в цьому, оскільки потім дуже важко здавати сесію і псує репутацію студента як в очах студентів, так і в очах викладачів [12]. У студентів міста Одеси та Одеської області ця категорія теж є вираженою на середньому рівні у жінок 79 %, а у чоловіків – 77 %. Під час бесід студенти наголошували на тому, що необхідно своєчасно виконувати поставлені завдання, проте не завжди цього дотримуються. У цілому по цій групі показник склав 88 %.

На низькому рівні соціальної адаптованості зафіксовано показники в усіх групах студентів. Крім того, вони співпали з результатами студентів міста Києва та Київської області та студентів міста Одеси та Одеської області відповідно: у жінок 20 %, у чоловіків 22 %, у цілому 21 %. Низький рівень виявлено й у деяких студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області, що склав: у жінок 7 %, у чоловіків 9 %, разом по групі 8 %. Більшість респондентів ще знаходяться у підлітковому віковому періоді, їм ще важко долати перешкодити, виявляти як самостійність, так і згуртованість, доносити своє бачення до одногрупників чи до викладачів, на що вони вказували під час бесід.

Із дуже низьким рівнем соціальної адаптованості не виявлено студентів у закладах передвищої освіти міста Києва та Київської області, міста Кропивницького та Кіровоградської області. Лише незначний відсоток дуже низького рівня спостерігається у студентів міста Одеси та Одеської області: у жінок 1 %, у чоловіків 1%, разом по групі 1 %. У бесідах вони наголошували, що не розуміють, для чого навчаються, що слід опанувати, як взаємодіяти в групі, чого прагнуть і як це застосувати в майбутньому, що їм важко зрозуміти куди рухатися, не відчувають прагнення до самозмінювання, не можуть вибудувати правомірну поведінку, погано долають перешкоди, їм некомфортно через невпевненість у собі.

Наступною було застосовано методику «Який я співрозмовник?» (автор Д. Райгородський) (див. табл. 2) [1].

Таблиця 2

**Результати за методикою «Який я співрозмовник?»
(автор Д. Райгородський)**

Слухання особистості	Студенти міста Києва та Київської області			Студенти міста Кропивницького та Кіровоградської області			Студенти міста Одеси та Одеської області		
	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом
«Незосереджений слухач»	11	10	11	7	14	11	7	14	11
Посередній слухач	77	68	73	65	70	67	71	67	69
Активний слухач	12	22	16	28	16	22	22	19	20
Усього:	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Результати за методикою «Який я співрозмовник?» (автор Д. Райгородський) виявили незначну кількість студентів, яким важко слухати, – «незосереджений слухач». Під час бесід уточнювалися відповіді, тому що є можливість нещирості у відповідях на запитання. І деяка кількість студентів перемістилися до групи «посередній слухач». Слухання особистості за категорією «незосереджений слухач» на достатньому рівні зафіксовано у студентів міста Києва та Київської області склали: у жінок 11 %, у чоловіків – 10 %, загалом по групі – 11 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області та міста Одеси та Одеської області відповідно за цією категорією: у жінок 7 %, у чоловіків 14 %, по групі 11 %. Такі студенти акцентували на тому, що: їм нецікаво слухати інших, оскільки вони сконцентровані на своїх думках і життєвих ситуаціях; можуть слухати недовго, потім переключаються на щось інше; і так все знають з теми розмови, нічого нового не почують від співрозмовника. Водночас вони визнавали, що це їм стає на заваді щодо набуття авторитету в групі серед студентів або серед студентів закладу передвищої освіти, або серед викладачів.

Категорія «посередній слухач» займає перше місце серед інших слухань особистості від 67 % до 77 % у студентів усіх груп. У студентів міста Києва та Київської області категорію «посередній слухач» виявлено у жінок 77 %, у чоловіків 68 %, разом по групі 73 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області є дещо нижчим у порівнянні з іншими групами цей показник у жінок 65 %, а в чоловіків навпаки є дещо вищим у порівнянні з іншими групами на рівні 70 %, разом по групі 67 %. У студентів міста Одеси та Одеської області посереднє слухання у жінок є трохи нижчим за студентів міста Києва та Київської області – 71 % і незначно меншим у чоловіків 67 % у порівнянні з двома попередніми групами, разом по групі 69 %. Більшість

студентів у закладі передвищої освіти будує свої комунікації для того, щоб отримати інформацію, а не просто поспілкуватися. Хоча орієнтованість на інформацію не свідчить, що вона дійсно є почутою. Багато чого важливого насправді упускається з комунікації. Такі слухачі не є ефективними і погано чують, що їм говорять: чи-то поради, чи-то з теми лекції чи семінару, чи-то стосовно конструктивних зауважень.

І остання категорія «активний слухач» виявлена на достатньому рівні Найнижчу позицію посіли за цією категорією студентки-жінки міста Києва та Київської області, а саме – 12 % та студенти-чоловіки міста Кропивницького та Кіровоградської області – 16 %. У студентів міста Києва та Київської області категорію «активний слухач» виявлено у жінок 12 %, у чоловіків 22 %, разом по групі 16 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області ця категорія склала у жінок найвище значення показника 28 %, у чоловіків 16 %, разом по групі 22 %. У студентів міста Одеси та Одеської області «активний слухач» у жінок є дещо нижчим за студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області – 22 % і незначно меншим у чоловіків 19 % у порівнянні з двома попередніми групами, разом по групі 20 %. Незважаючи на юний вік, цим студентам вдалося навчитися спілкуватися й стати співбесідниками, з якими спілкуватися одне задоволення. Вони не лише добре слухають, але й вміють добре говорити. Уміти розуміти інших людей, вдало комунікувати є важливою рисою для обраних професій студентами, особливо для майбутніх юристів.

Далі ми продовжили дослідження вивченням студентів закладів передвищої освіти за методикою «Конфліктна особистість (авторка Н. Літвінцева)» [1].

Таблиця 3

Результати за методикою «Конфліктна особистість (авторка Н. Літвінцева)»

Конфліктна особистість	Студенти міста Києва та Київської області			Студенти міста Кропивницького та Кіровоградської області			Студенти міста Одеси та Одеської області		
	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом	жінки	чоло-віки	разом
Поза конфліктна особистість	25	30	28	27	33	30	33	37	35
Конфліктна особистість	63	58	60	59	55	57	52	46	49
Провокатор конфліктів	12	12	12	14	12	13	15	17	16
Усього:	100	100	100	100	100	100	100	100	100

За результатами дослідження за методикою «Конфліктна особистість (авторка Н. Літвінцева)» з'ясовано, що категорію «позаконфліктна особистість» виявлено приблизно у третини опитаних студентів усіх представлених груп. Вищими у порівнянні з іншими групами є показник «позаконфліктна особистість» у студентів міста Одеси та Одеської області.

«Позаконфліктну особистість» на достатньому рівні констатовано у студентів міста Києва та Київської області, зокрема: у жінок – 25 %, у чоловіків – 30 %, загалом по групі – 28 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області за цією категорією показник відповідно становить: у жінок 27 %, у чоловіків 33 %, по групі 30 %. У студентів міста Одеси та Одеської області за цією категорією показник складає: у жінок 33 %, у чоловіків 37 %, по групі 35 %. Такі студенти вказували у бесідах, що намагаються уникати конфліктів, не бачать в них сенсу, стараються з усіма бути тактовними, хоча бувають ситуації, де явно відстежується несправедливість (внутрішньо співпереживають і розуміють, що до чого, однак зовнішньо є байдужими, ніяк не виявляють внутрішніх хвилювань конкретними діями).

Показник «конфліктна особистість» є найвищим у студентів міста Києва та Київської області і дещо меншим у студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області. Так, у студентів міста Києва та Київської області він представлений у жінок на рівні 63 %, у чоловіків 58 %, разом по групі 60 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області цей показник становить у жінок 59 %, у чоловіків 55 %, разом по групі 57 %. У студентів міста Одеси та Одеської області за окресленою категорією він складає: у жінок 52 %, у чоловіків 46 %, по групі 49 %. Це вказує на наявність у значної кількості студентів схильності до конфліктів, до відстоювання своїх позицій.

У студентів міста Києва та Київської області показник «провокатор конфліктів» зафіксовано рівною мірою у чоловіків і у жінок по 12 %, відповідно по групі – 12 %. У студентів міста Кропивницького та Кіровоградської області цей показник є трохи вищим у жінок. Так, у жінок він складає 14 %, а в чоловіків 12 %, відповідно разом по групі 13 %. У студентів міста Одеси та Одеської області є трохи вищим за інші групи студентів показник «провокатор конфліктів». Зокрема, у жінок він складає 15 %, у чоловіків – 17 %, по групі – 16 %.

Отже, під час бесід було з'ясовано, що серед передумов виникнення конфліктів часто називають такі, як: прагнення до переваги над іншими, прояви агресивності з боку групи чи конкретних осіб, розходження конкретної справи з безпосередньою дією, прояви егоїзму, слабка (недостатня) згуртованість групи, порушення правил чи вимог, несприятливий збіг обставин тощо. Особливо, якщо зважати на їхній вік, коли загострюється потреба наполягти на своєму, імпульсивно відстоювати свою думку, у суперечках вирішувати, хто правий чи як треба було б зробити.

Гіпотеза була доведена.

Висновки. Результати за Методикою дослідження соціальної адаптованості засвідчили, що для студентів закладів передвищої освіти:

– студенти з високим рівнем соціальної адаптованості є зразком у поведінці щодо спонукання до самозмінювання інших, у формуванні їх правосвідомості. Зокрема, вони є прикладом для наслідування того, як потрібно вирішувати проблеми, як намагатися розібратися в собі, як вчатися долати власні негативні прояви тощо;

– студенти з середнім рівнем соціальної адаптованості вважають, що важливо своєчасно виконувати домашні завдання, творчі завдання та самостійну роботу, не допускати прокрастинації в цьому, оскільки потім дуже важко здавати сесію і це псує репутацію студента як в очах студентів, так і в очах викладачів;

– студенти з низьким рівнем соціальної адаптованості відчувають складнощі у ситуаціях, які пов'язані з доланням перешкод, виявленням самостійності, згуртованості, донесенням своєї позиції до інших;

– студенти з дуже низьким рівнем соціальної адаптованості, серед яких незначний відсоток студентів міста Одеси та Одеської області акцентували на тому, що їм важко зрозуміти куди рухатися, також вони не відчувають прагнення до самозмінювання, не можуть вибудувати правомірну поведінку, погано долають перешкоди, що їм некомфортно через невпевненість у собі. Зазначимо, що студентів з дуже низьким рівнем соціальної адаптованості не було виявлено серед студентів міста Києва та Київської області та міста Кропивницького та Кіровоградської області.

Результати за методикою «Який я співрозмовник?» (автор Д. Райгородський) виявили незначну кількість студентів, яким важко слухати. Такі студенти вказували на те, що їм нецікаво слухати інших, оскільки вони сконцентровані на своїх думках і життєвих ситуаціях; можуть слухати недовго, потім переключаються на щось інше; і так все знають з теми розмови, нічого нового, на їх думку, не почують від співрозмовника. Водночас вони визнавали, що це їм стає на заваді щодо набуття авторитету серед студентів групи або серед студентів закладу передвищої освіти, або серед викладачів. «Посередні слухачі» закладів передвищої освіти будують свої комунікації для того, щоб отримати інформацію, а не просто поспілкуватися. Хоча орієнтованість на інформацію зовсім не є свідченням того, що вона дійсно є почутою. Насправді багато чого важливого упускається з комунікації. Такі слухачі не є ефективними; вони погано чують, що їм говорять: чи-то поради, чи-то за темою лекції чи семінару, чи-то стосовно конструктивних зауважень.

Слід закцентувати увагу на категорії «активні слухачі». З представниками цієї категорії спілкуватися одне задоволення. Вони не лише добре слухають, але й вміють добре говорити. Уміти розуміти інших людей, вдало комунікувати є важливою рисою для обраних професій студентами, особливо для майбутніх юристів.

Проаналізовано і виявлено у студентів закладів передвищої освіти за методикою «Конфліктна особистість (авторка Н. Літвінцева)» такі типи особистостей, як «позаконфліктна особистість», «конфліктна особистість», «провокатор конфліктів». Представники категорії «позаконфліктна особистість» намагаються уникати конфліктів. Вони взагалі не бачать у них сенсу, стараються з усіма бути тактовними, хоча бувають ситуації, де явно відстежується несправедливість (внутрішньо співпереживають і розуміють, що до чого, однак зовнішньо є байдужими, ніяк не виявляють внутрішніх хвилювань конкретними діями). Показник «конфліктна особистість» є вираженою категорією у вибірці, також серед студентів є і «провокатор конфліктів». Зокрема, схильність до конфліктів характеризується такими складовими, як: прагнення до переваги над іншими, прояви агресивності з боку групи чи конкретних осіб, розходження конкретної справи з безпосередньою дією, прояви егоїзму, слабка (недостатня) згуртованість групи, порушення правил чи вимог, несприятливий збіг обставин тощо. Особливо, якщо зважати на їхній вік, коли загострюється потреба наполягти на своєму, імпульсивно відстоювати свою думку, у суперечках вирішувати, хто правий чи як треба було б зробити.

Рекомендуємо приділяти увагу формуванню позитивного нормативно-ціннісного ставлення, уважного ставлення до свого ментального здоров'я, до майбутньої професії, а в підсумку до процесів самозмінювання та формування власної правосвідомості. Водночас доцільно було б розвивати особистісні і професійні складові, серед них, зокрема: гнучкість у спілкуванні; етичність; цілеспрямованість; доброта; наявність потреби чогось досягати; прагнення – підтримувати одне одного у складних ситуаціях; вивчати інших людей, їхні потреби і мотиви і через це краще пізнати себе; розкрити спектр власних навичок та умінь тощо.

Отже, дослідження окресленої проблематики – роль процесів самозмінювання та формування правосвідомості у становленні особистості студентів закладів передвищої освіти – потребує подальших наукових розвідок.

Література:

1. Андрущенко Т.В., Зелінська Т.М. Практикум із соціальної психології : навч. посіб. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 300 с.

2. Антомонов М.Ю., Коробейніков Г.В., Хмельницька І.В. Математичні методи оброблення та моделювання результатів експериментальних досліджень : навч. посібник. Київ : Олімпійська освіта, 2021. 216 с.

3. Коллі-Шамне А.В., Дрібас С.А., Гончаров А.В. Психологічні особливості правосвідомості у студентів юридичного та історичного профілів навчання. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34(72). № 6. С. 32–37.

4. Кононенко С.В. Формування правосвідомості у здобувачів вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 65–70.

5. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Вид-во Олександра Гаркуші, 2012. 616 с.

6. Мельничук С. К. Критерії вивчення впевненості в собі. *Науковий журнал «Габітус»*. 2022. Вип. 43. С. 153-157.

7. Стеблецький А.Л. Взаємодія суб'єктів освітнього процесу – запорука якості освіти. *Педагогічна освіта : Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2018. № 30. С. 61–65.

8. Тітаренко Т.М. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

9. Шапошнік-Домінська Д.О. Психологічні особливості розвитку самоефективності особистості : автореф. ... канд. психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Київ, 2015. 22 с.

10. Шаумян О.Г., Нікулічев О.Ю. Вектори формування правосвідомості і самозмінювання студентів закладів передвищої освіти. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Психологія»*. 2024. №11(39). С. 1929–1941.

11. Abdullayev A.A. System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 2020. № 5(81). P. 19–21.

12. Grund A., Fries S. Understanding procrastination : A motivational approach. *Personality and Individual Differences*, 2018. № 121. P. 120–130.

13. Shaumian O., Ternavska T., Viktorova L., Yarova A., Obukh L., Serhiieva A. Verbal Representations of Motivational Attitudes of Education Managers in the Post-Information Society. *Postmodern Openings*. 2022. № 13(2). P. 51–76.

References:

1. Andrushchenko, T.V., Zelinska, T.M. (2016). *Praktikum iz sotsialnoi psykholohii [Practicum in Social Psychology*]. Kyiv: Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University. 300 p. [in Ukrainian].

2. Antomonov, M.Yu., Korobeinikov, H.V., Khmelnicka, I.V. (2021). *Matematychni metody obroblennia ta modeliuvannia rezultativ eksperymentalnykh doslidzhen [Mathematical methods for the processing and modelling of the results of the experimental studies]*. : навч. посібник. Kyiv: Olympic education, 2021. 216 p. [in Ukrainian].

3. Kolly-Shamne, A.V., Dribas, S.A., Honcharov, A.V. (2023). *Psykholohichni osoblyvosti pravosvidomosti u studentiv yurydychnoho ta istorychnoho profiliv navchannia [Psychological features of the formation of legal awareness in students of legal and historical education profiles]. Vcheni zapyski Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia – Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Psychology, 34(72), 6*, 32-37. [in Ukrainian].

4. Kononenko, S.V. (2024). *Formuvannia pravosvidomosti u zdobuvachiv vyshchoi osvity [Formation of legal awareness among students of higher education]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology, 1*, 65-70. [in Ukrainian].

5. Lemak, M.V., Petryshche, V.Yu. (2012). *Psykholohu dlia roboty. Diahnostychni metodyki [Psychologist for work. Diagnostic techniques]*. Uzhhorod: Oleksandr Harkusha Publishing House. 616 p. [in Ukrainian].

6. Melnychuk, S.K. (2022*). Kryterii vyvchennia vpevnenosti v sobi [Criteria for studying self-confidence]. Naukovyi zhurnal "Habitus" – Scientific journal "Habitus", 43*, 153-157. [in Ukrainian].

7. Stebletskyi, A.L. (2018). *Vzaiemodiia subiektiv osvitnoho protsesu – zaporuka yakosti osvity [Interaction of the educational process parties as guarantee of high quality of education]. Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika. – Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy, 30*, 61-65. [in Ukrainian].

8. Titarenko, T.M. (2016). *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti. [Psychology of life-creation of personality life in the modern world]*. Kyiv: Milenium. 320 p. [in Ukrainian].

9. Shaposhnik-Dominska, D.O. (2015). *Psykhlohichni osoblyvosti rozvytku samoefektyvnosti osobystosti [Psychological peculiarities of the development of self-efficacy of a personality]. Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv, V. N. Karazin Kharkiv National University. 22 p.

10. Shaumian, O.H., Nikulichev, O.Yu. (2024). *Vektory formuvannia pravosvidomosti i samozminiuvannia studentiv zakladiv peredvyshchoi osvity [The role of self-change processes in the formation of legal consciousness among students of pre-higher education institutions]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii. Seriia "Psykholohiia" – "Scientific innovations and advanced technologies". Psychology Series, 11(39),* 1929-1941. [in Ukrainian].

11. Abdullayev, A.A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World, 5(81)*, 19-21.

12. Grund, A., Fries, S. (2018). Understanding procrastination : A motivational approach. *Personality and Individual Differences, 121*, 120-130.

13. Shaumian, O., Ternavska, T., Viktorova, L., Yarova, A., Obukh, L., Serhiieva, A. (2022). Verbal Representations of Motivational Attitudes of Education Managers in the Post-Information Society. *Postmodern Openings, 13(2),* 51-76.

УДК 159.9 (477.53)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1753-1764

Шевчук Вікторія Валентинівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, https://orcid.org/0000-0001-7101-7617

ФІЛОСОФСЬКИЙ НАПРЯМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПОЛТАВЩИНИ У XVIII-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯХ

Анотація. У статті проаналізовано розвиток психологічних ідей і думок у межах філософського напрямків. Богослови та філософи Полтавщини XVIII–XIX століть у своїх працях торкалися психологічних проблем. Психологія за вказаний час еволюціонувала із теології, філософії, літератури та лінгвістики. У цій статті проаналізовано розвиток психологічних ідей і думок у теологічних і філософських напрямах. Внесок у подальший розвиток психологічних ідей зробили такі відомі полтавці, як П. Величковський, Я. Козельський, С. Кулябко, Г. Сковорода, П. Юркевич. Ці мислителі у своїх працях зосереджувалися на проблемах психології особистості. П. Величковський як представник богословського напряму в розвитку психологічних ідей на Полтавщині у своєму вченні схилявся до того, що людина, в якій постійно точиться боротьба духовного, і тілесного, повинна приділяти першочергову увагу своєму внутрішньому світу, прагнути до самовдосконалення та духовної свободи, чого можна досягти «розумовою молитвою».

Філософський напрямок, представлений С. Кулябком, Г. Сковородою, Я. Козельський і П. Юркевич робили акцент у вченні про людину на співвідношення фізичного і духовного, природного і соціального, у природовідповідності та «сродності». У рамках цього розробляється теорія «кордоцентризму» як вчення про вирішальну роль серця, яке виступає як руховий захисник і ядро емоційного і духовного життя людини, почуттів і багатогранний центр морального життя. Аналіз теорії науковців свідчить про те, що людину формує спадковість, вплив соціального середовища, виховання та самовиховання.

Ключові слова: теологія, філософія, психологія, особистість, кордоцентризм, природовідповідність.

Shevchuk Viktoriia Valentynivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of the Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic National University, Poltava, https://orcid.org/0000-0001-7101-7617

PHILOSOPHICAL DIRECTION OF PSYCHOLOGICAL THOUGHT POLTAVA IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTEENTH-NINETEENTH CENTURIES

Abstract. Theologians and philosophers of Poltava land during the XVIII–XIX centuries in his writings touched psychological problems. General psychology within the specified time evolved into the bosom of theology, philosophy, literature and linguistics. In this article we will analyze the development of psychological ideas and opinions within the theological and philosophical trends. Contribution into the further development of psychological ideas have such well-known people from Poltava, as Paissy Velichkovsky, J. Kozelskii, S. Kulyabko, G. Skovoroda,

P. Jurkiewicz. These thinkers in their writings focused on the psychology of personality problems.P.Velychkovskyy as a representative of theological direction in the development of psychological ideas in Poltava, in his teaching tended to believe that a person in which there is a constant struggle between the spiritual and the secular, must pay primary attention to oneself inner world, to strive for self-improvement and spiritual freedom, which can be achieved by «mental prayer».

The philosophical direction represented by S. Kulyabko, G. Skovoroda,

J. Kozelsky and P. Yurkevich did emphasis in the doctrine of man on the relationship between the physical and the spiritual, natural and social, in pryrodovidpovidnosti and «srodnosti». As part of that flow along with the person developing the theory of

«kordotsentryzmu» as the doctrine of the decisive role of the heart, which acts as a motor protector and physical powers of man, the core of her emotional and spiritual life, feelings and multifaceted center of moral life. Analysis of the theory of personal data scientists suggests that a person creates heredity, the influence of social environment, education and self-education.

Keywords: theology, philosophy, psychology, personality, cordocentrism, pryrodovidpovidnist.

Постановка проблеми. Зростання ролі та значення психологічної науки, а також підвищення її суспільного авторитету висувають нові вимоги до дослідження історії цієї галузі та визначення перспектив її подальшого розвитку. Необхідність осмислення духовної спадщини обумовлює потребу вивчення історії становлення і розвитку вітчизняної наукової думки. Такі дослідження не лише розкривають погляди маловідомих учених, але й визначають місце української психологічної науки у світовому інтелектуальному контексті, її унікальні та спільні риси. Аналіз історії психології є невід'ємною складовою наукових досліджень, адже через вивчення минулого можна глибше зрозуміти сучасний стан науки та окреслити тенденції її розвитку.

Подальший розвиток української психології неможливий без переосмислення та систематизації історичної спадщини вітчизняної психологічної

думки. Попри велику кількість праць, присвячених історії психології (автори: Р. Абдурахманов, Л. Акімова, С. Богданчиков, Б. Братусь, А. Брушлинський, О. Будилова, І. Данилюк, М. Дессуар, Г. Ждан, В. Зінченко, О. Іванова, Л. Кандибович, Г. Костюк, Т. Ліхі, Б. Ломов, І. Маноха, В. Мартинюк, Т. Марцинковська, О. Матласевич, В. Москаленко, П. Пелех, А. Петровський, І. Пивоварчик, О. Прангішвілі, С. Пухно, В. Рибалка, Ю. Рождественський, В. Роменець, П. Саугстад, А. Смірнов, Б. Теплов, О. Феніна, М. Хант, О. Чебикін, М.-Л. Чепа, Д. Шульц, С. Шульц, М. Ярошевський та інші), багато аспектів залишаються малодослідженими. Зокрема, питання регіональної історії та її впливу на загальний розвиток психології потребують значно більшої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії розвитку психології в окремих регіонах України присвячені праці Л. Акімової (Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону), І. Данилюка (Історія психології в Україні: Західні регіони (кінець XIX – початок XX століття). Проблеми періодизації та основні напрями), О. Іванової (Історія психології XIX–XX століття (на матеріалі розвитку психології на Слобожанщині), О. Матласевич (Психологічні ідеї гуманізму в світлі концепції Острозьких просвітників XVI–XVII ст.), П. Пелеха (Психологія в Києво-Могилянській академії в XVIII столітті), І. Пивоварчик і О. Чебикіна (Історія становлення психологічних наукових шкіл на Півдні України (XIX–XX ст.), О. Чеканська (Історія становлення психологічної науки на Поділлі), С. Пухно (Університетська психологія в Україні першої половини XIX століття), Ю. Рождественського (Київська школа академічної психології першої половини XIX ст.), М.-Л. Чепа і В. Шевчук (Історико-культурні передумови становлення Полтавської психологічної школи у XIII–XX століттях). Проте історія становлення і розвитку психологічної науки на Полтавщині залишається недослідженою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна думка на Полтавщині в XVIII – XX століттях пройшла свою еволюцію через ряд етапів та знайшла своє відображення у появі теологічного, філософського, літературного, мовознавчого та власне наукового напрямів. Вони тісно переплітаються і детермінують один одного, тому їх відокремлення має досить умовний характер. У даній статті ми проаналізуємо лише філософський напрямки психологічної думки.

Філософський напрям представлений вченням П. Величковського, С. Кулябки 1704 – 1761), Г. Сковороди (1722 – 1794), Я. Козельського (1728–1794) та П. Юркевича (1826 – 1874).

Петро Іванович Величковський, чернече ім'я – Платон, схимницьке – Паїсій, народився в Полтаві в родині священика Йоана Величковського. Він продовжив напрямок української думки, який у кінці XVI – першій половині XVII століття представляли Іван Вишенський, Йов Княгиницький та Ісаакій Косинський, орієнтований на патристичну традицію. Серед його творів

виділяється трактат «Про умну або внутрішню молитву», а також переклади старослов'янською мовою праць отців церкви, серед яких особливе місце займає «Філокалія» – багатотомне видання, що містить твори християнських письменників III-XV століть.

У своїх працях Величковський приділяв значну увагу духовному та внутрішньому світу людини. Він наголошував на швидкоплинності людського життя, наповненого стражданнями через прив'язаність до тлінних речей. На його думку, людина має замислитися над сенсом свого існування, визнати недосконалість світу й спрямувати свої зусилля на здобуття вічних цінностей, відмовившись від надій на земні блага, фізичну силу чи красу.

Величковський підкреслював важливість твердості віри та довіри до Бога, адже лише це може принести душевний спокій і внутрішню гармонію. Людина, як він вважав, повинна прагнути духовної чистоти й безгрішності, вирвавшись із «пітьми гріха». Постійна боротьба між духовним і тілесним, за словами мислителя, є невід'ємною частиною людського існування. Він закликав обирати духовний шлях, який веде до пізнання Бога та з'єднання з Ним.

Для подолання земних спокус Величковський радив практикувати «умну молитву», що, за його переконанням, допомагає досягти духовної досконалості. Він писав:

«Священна умна молитва, за вченням богоносних отців, очищає людину від усіх пристрастей, надихає на дотримання Божих заповідей і захищає від стріл ворожих та оман».

«Умна молитва» — це внутрішній, сердечний зв'язок із Христом. Назва «умна» у церковно-слов'янській мові означає «духовний» або «сердечний». Величковський підкреслював, що завдяки «умній молитві» та Божій благодаті можна досягти духовної досконалості:

«Цим уважним споглядання священної молитви багато богоносних отців, розпалених серцем любові до Бога та ближнього, стали строгими хранителями Божих заповідей, очистивши свої душі й серця від усіх гріховних пороків, і стали вибраними посудинами Святого Духа».

Духовно недосконала та непідготовлена людина, за переконанням Петра Величковського, не здатна самостійно осягнути практику «умної молитви». Для цього вона повинна навчатися під керівництвом досвідченого й мудрого наставника.

У поглядах мислителя простежується певний контраст. З одного боку, людина постає як слабка істота, обмежена у своєму земному існуванні, недосконала й схильна до гріха та зла. З іншого боку, завдяки наполегливій праці над собою вона може духовно вдосконалюватися, збагачуватися і наближатися до Бога.

Таким чином, за Величковським, лише аскетично-споглядальне життя здатне привести людину до духовної свободи та незалежності. Як нагороду за свої зусилля та страждання вона отримає «вічне» життя.

Семен Петрович Кулябка, відомий у чернецтві як Сильвестр, народився в місті Лубни на Полтавщині. До наших днів збереглися два його рукописні курси латинською мовою: «Деякі настанови про набуття красномовства...» та «П'ять книг про риторичне мистецтво...», побудовані на основі античних і ренесансних риторик. У період з 1735 по 1739 рр. С. Кулябка викладав філософію, поділену на два курси: перший охоплював логіку, фізику й метафізику, а другий – «Філософський курс, повторно викладений...», включав діалектику, логіку, фізику, метафізику та етику. У його курсі фізики представлено розділ психології «Про живе тіло», а в етиці розглядалися психологічні аспекти емоцій, діяльності, волі, особистості та характеру.

З психологічної точки зору важливою є ідея С. Кулябки про те, що сутність людської психіки полягає в цілеспрямованій діяльності, яку можна зрозуміти лише через аналіз фізіологічних, розумових і духовних функцій. Учений зазначав: «Душа – це дія не будь-якого тіла, а лише такого, що має інструменти (органи) для виконання різних функцій душі» [3, с. 115]. Він вважав, що розумна душа не виникає одразу після зачаття, а формується на певному етапі розвитку зародка. У процесі індивідуального розвитку та взаємодії з оточенням людина набуває навичок, завдяки яким її інтелектуальні й духовні потенції перетворюються на здатності. Таким чином, формування особистості потребує цілеспрямованих зусиль.

Семен Кулябка вважав, що основою процесу навчання повинні бути не лише принципи послідовності, наочності тощо, але й диференційований підхід до об'єкта навчально-виховного впливу. Головне місце у навчанні мислитель відводив запам'ятовуванню, аналізу й синтезу засвоєного матеріалу, а також умінню застосовувати отримані знання на практиці. Він трактував пам'ять як потенціал душі та як процес, що розвиває активність і продуктивність розуму.

На думку Кулябки, інтелектуальне пізнання полягає у виявленні зв'язків між предметами. Це пізнання не є безпосереднім, як чуттєве, а здійснюється опосередковано. Ми концентруємо увагу на спільних рисах предметів, абстрагуємо їх, пов'язуємо зі словом і формуємо поняття, які є образами загальних рис предметів. Ці риси існують реально, незалежно від інтелекту, який їх пізнає. Людина пізнає предмет як той, що задовольняє її потреби, апробує його як благо через свої душевні уподобання і, зрештою, бажає його. Таким чином, мислитель підкреслює тісний зв'язок між почуттями та пізнанням.

Щодо взаємодії мотиву й мети у реалізації останньої, Кулябка зазначав: «Хоч мета і існує ідеально в голові людини, але вона є реальною причиною власної реалізації, бо дійсно і фактично спонукає діяча до діяння» [3, с. 116]. Іншими словами, мета активізує виконання і є стимулом до дії. Без сформованої ідеальної мети діяльність людини не була б реалізована. Кулябка наголошував на реальності впливу мети на людину та її дії. Правильно організоване виховання, на його думку, допомагає людині визначити життєві

цілі, формувати їх і реалізовувати шляхом продуманих дій. Мислитель не розділяв ідеальне та матеріальне, вважаючи, що мета як уявлення або поняття інтелекту є образом об'єктивного предмета: неможливо бажати те, що ще не пізнане. Таким чином, інтелект і воля є основними психічними операціями, без яких свідома цілеспрямована діяльність неможлива.

Різнопланова наукова й педагогічна діяльність дозволяє зарахувати Семена Кулябку до числа провідних представників українського просвітницького руху першої половини XVIII століття.

Григорій Савич Сковорода, виходець з с. Чорнухи на Полтавщині розглядав оточуючу дійсність як три взаємопов'язані світи: макрокосм, мікрокосм і символічний світ (Біблія). Найбільш повно дана концепція викладена у діалозі «Потоп змієний». Перший світ – це природа, «макрокосмос», всезагальний і населений, де живе все народжене. Другий – це суспільство та людина, або «мікрокосмос», третій світ – це світ символів, або Біблія [11]. Кожен із цих світів складається з обох натур – видимої і невидимої. «Видима називається створіння, а невидима – Бог. Ця невидима натура всі створіння пронизує й утримує, скрізь і завжди був, є і буде» [1, с.85]. Уперше теорія «двох натур» була висловлена Г. Сковородою у творі «Вхідні двері до християнського доброчестя», а пізніше ця думка набула розвитку у творі «Бесіда, названа Двоє». Тут мислитель чітко поділяє весь світ на два світи: на світ зовнішній, матеріальний і світ внутрішній, духовний: «потрібно скрізь бачити двох: світ і світ, тіло і тіло, людина і людина, – двоє в одному і одне у двох, нероздільно» [3, с. 117].

Проблема людини займала центральне місце у поглядах Г. Сковороди. На його думку, вона виступає не просто часткою природи, а являє собою маленький світ – мікрокосмос і є початком усього. Згідно вчення Г. Сковороди, людина має дві частини або природи: «дух і плоть», «серце і тіло», «дві людини в одній», «пан та слуга». «С тіло земляне і є тіло духовне, заповітне, вічне» [11, с.82]. Матеріальне, тілесне буття для мислителя є лише «тінню». Фізичне («тіло») в людині передує психічному («душі») і є умовою її діяльності, причому вони не тотожні. Душа – це світ почуттів, переживань, думок і розуму, а сам процес мислення – безперервний рух душі. Така інтегрована єдність думок і почуттів, на думку мислителя, і утворює серце людини. Стверджуючи залежність у людині між психічним і фізичнім, Г. Сковорода виступав проти їх ототожнювання. Останнє передбачає заперечення свідомого, що відрізняє людину від тварини, завдяки чому вона здатна оволодіти власною фізичною природою, керувати своїми емоціями.

Для визначення у людини фізичного й психічного мислитель користується традиційними термінами «тіло» й «душа». Душею він вважає світ почуттів та переживань людини, її розум і думки, образно називаючи думки крилами душі, а процес мислення – безперервним її порухом. Увесь склад думок і почуттів людини Г. Сковороди називає її серцем. Терміни «душа»,

«розум», «серце» у філософа не виключають один одного, оскільки всебічно розкривають психічне життя людини. Але частіше для духовного світу людини мислитель використовує поняття «серце», яке характеризує як «корень и существо», «главу всему». У своїх творах він висловлював також точку зору, згідно з якою головним у людині є думка, тобто розум. При цьому мислитель допускав правомірність ототожнення думки і серця: «... А що є серце, якщо не душа? Що є душа, якщо не бездонна безодня наших думок? Що є думка, якщо не корінь, сім'я і зерно всього нашого тіла, всієї нашої крові, всієї нашої тілесної машини».

Григорій Сковорода вважав, що сферу свідомого і духовного життя людини можна назвати «внутрішнім світом», у якому він виокремлював дві зони: психологічну та кордоцентричну. Першу зону він описував як «поверхневу» сферу духовного, інтелектуального та свідомого життя, що формується під впливом соціальних умов повсякденного існування. Ця площина є царством душі та відповідає явищу суб'єкта, яке Сковорода називав феноменальним «я», емпіричним «я» або просторово-часовим психологічним «я». Духовна площина в цьому сенсі є результатом мислення смертних і розглядається як сфера «протиставлень», де людина здатна сприймати інформацію [1, с. 77].

Другу зону внутрішнього світу Сковорода називав «серцем», яке, на його думку, виходить за межі безпосереднього психосоматичного досвіду. Ця зона пов'язана з глибинним розумінням, що протиставляється поверхневому пізнанню внутрішнього життя. Серце, за його словами, є точкою, центром, середовищем і орієнтиром людської душі. Воно не має фізичного місця, але існує в кожній людині. Тіло символізує людський розум, тоді як у серці виявляється вся сутність людини. Розуму потрібне тіло для конкретних дій, але цей прояв можливий лише за умови гармонії кордоцентричної єдності. Таким чином, людське тіло постає як тілесне вираження розуму. Сковорода розумів серце як сферу підсвідомого: «Думки в серці та серце з ними, як із крилами. Але серце невидиме».

Оскільки невидиме (Бог) присутнє всюди, а мікрокосм (людина) гармонійно взаємодіє з макрокосмом, відображаючи його риси, людина стає центром, де сходяться всі питання життя, діяльності й пізнання. Самопізнання (що є одночасно богопізнанням) мислитель вважав ключем до розкриття таємниць світу і самої людини. Основу пізнання і сенс життя людина, за Сковородою, повинна шукати у своєму серці.

У діалозі «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» Г. Сковорода говорить:

«… якщо хочемо виміряти небо, землю й море, то ми повинні змірити себе самих. А якщо нашої, всередині нас, міри не знайдемо, то чим можемо виміряти? А не вимірявши спершу себе, яка користь знати міру в інших створіннях?». Інструментом пізнання є людське серце, у якому повинні з'єднатися розум, віра і воля людини. «Початок вічного відчуття залежить від

того, щоб спершу пізнати самого себе, прозріти захована у тілі своєму вічність і наче іскру у попелі своєму викопати. Світло премудрості тоді входить у душу, коли людина два єства пізнає: тлінне й вічне». Самопізнання, з погляду Г. Сковороди, не може бути інтелектуальним актом, вона втрачає гносеологічний характер. Самопізнання, самовдосконалення людини – це шлях до щастя, а щасливим може бути лише той, хто пізнав себе самого, розпізнав свою спорідненість, прихильність до певного виду життєдіяльності. Саме тому потрібно розвивати власні здібності. Усвідомлення себе – не самоціль, а лише етап на шляху до самореалізації, необхідна передумова щастя. «Не можна знайти щастя поза собою. Істинне щастя всередині нас є» [3, с. 118]. Жити людині у щасті, за Г. Сковородою, є законом природи. Тому пізнання людського серця та наповнення його людяністю як основою «спорідненості» є, на його думку, єдиним шляхом до загального істинного щастя. Важливою умовою справжнього щастя він вважав дружбу, яка ґрунтується на спільних духовних інтересах і високих моральних якостей людей. Виникнення і зміцнення дружби має місце в цілеспрямованій діяльності.

Із теорії гармонійної взаємодії трьох світів з'являється проблема розвитку гармонійної особистості, яка виступає ідеалом різнобічно розвиненої людини. Гармонійна особистість – це людина, яка перебуває в єдності зі світом, людьми та сама з собою. Структура особистості набуває гармонійності не у зв'язку з розвитком усіх рис, а внаслідок максимального удосконалення тих здібностей людини, які утворюють домінуючу спрямованість її особистості, роблять змістовним життя та діяльність.

Отже, метою життя людини є пізнання, освоєння істини, а на основі цього – здобуття врівноваженості, спокою, душевного примирення. Таким чином, підходи та ідеї Г. Сковороди щодо розуміння людини, її сутності та взаємозв'язку з природою, суспільством свідчать про великий гуманістичний зміст його філософії і не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Відомий просвітитель XVIII століття Яків Козельський, який народився в місті Келеберда Полтавського полку, розглядав людину як одночасно частину природи та суспільства. На його думку, діяльність людини визначається двома чинниками: природними біологічними особливостями та середовищем, у якому вона перебуває впродовж усього життя. Ключову роль у формуванні особистості він відводив саме впливу середовища.

У своїй теорії інтересу Козельський поєднував природну схильність людини до благополуччя, що привело його до висновку про відносний характер моралі та заперечення вічних людських цінностей. Згодом мислитель уточнив свої погляди, виділивши два види моралі: «наближену до прямої» – народну, суспільну, особистісну, та «пряму» або «філософську», яку він вважав універсальною для всього людства. Саме останню Козельський визначав як постійну й строгую основу справедливості, що спрямовує поведінку людей на загальне благо суспільства.

Природа справжньої моралі, за Козельським, є подвійною: вона поєднує в собі особистий інтерес і інтерес усього суспільства, до якого належить людина. Мета життя, на думку мислителя, полягає в гармонійному поєднанні цих інтересів, щоб вони діяли як єдине ціле.

Я. Козельський як сенсуаліст у праці «Роздуми двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання» зазначає, що чуттєве пізнання є основою сприймання і мислення: «Чуствие или понятие какой вещи вещи есть представление ея в мысли нашей: например посредством видения отличаем мы камень от дерева; и такое отличие называется понятим». Ніяких вроджених ідей не існує, оскільки людина всі знання отримує за допомогою своїх відчуттів, а наукове пізнання повинне базуватися на досвіді. Я. Козельський впевнений у величезних можливостях людського пізнання, у могутності науки. У природі не існує таких речей, які б не були доступні пізнанню. Таємницю складає лише пізнання сили та дії, користі та школи кожної з таких речей. Крім того, людині не слід займатися доказом чи спростуванням буття Божого, оскільки це їй не посильно [3, с.121]. Саме в останній тезі простежується деїзм мислителя. Сприймання оточуючого нас світу на думку Я. Козельського дуже суб'єктивне, оскільки «Нравы, мнения и понятия других людей почитаем мы не по точности их, а смотря по пользе их, и по тому мы при почтении других людей больше себя, нежели их, почитаем. На деле обстоит так, что часто называя людей умными или глупыми, добродетельными или порочными не потому, что они действительно таковы, а потому, что это соответствует нашим склонностям, страстям и вкусам». Усі риси темпераменту і характеру залежать від освіченості людини, але випробовуються у вчинках. На основі освіти постає загальна воля, тому спочатку треба виправляти волю, а потім – розум.

Памфіл Юркевич народився в с. Липляєво Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Черкаська область).

Аналізуючи працю «Серце і його значення в духовному житті людини, згідно з вченням слова Божого», слід зазначити, що вона має три частини.

У першій – автор розкриває зміст поняття «серце», яке виступає осердям усього тілесного й органом усього духовного життя людини. П. Юркевич наділяє серце гносеологічною функцією – «серце є основою усіх пізнавальних дій душі», емоційною – «серце є основою різноманітних душевних почуттів, хвилювань та пристрастей», моральною – «серце є зосередженням морального життя людини [3, с.123].

У другій частині П. Юркевич обґрунтовує, що духовна сутність людини є первинною. Він підкреслює, що «...голова виступає як посередницький орган між душею та зовнішніми впливами. Прояви духовної діяльності в голові не вичерпують сутності душі. Основна духовна сутність, яку втілює серце, потребує посередництва голови» [2, с. 45]. Аналізуючи фізіологічні дані, мислитель стверджує, що «мозок є необхідним тілесним органом душі для

формування уявлень і думок на основі явищ зовнішнього світу, а також виступає провідником і носієм душевних проявів». Він додає: «діяльність головного мозку є необхідною умовою для того, щоб душа могла породжувати відчуття і уявлення про світ» [2, с.79].

Якби людина могла лише мислити, зазначає Юркевич, то багатий красою і життям світ поставав би перед нею як абстрактна, хоча й точна, математична величина. Але душа людини не обмежується однобічним мисленням: «Світ, як система явищ, повних життя і краси, відкривається насамперед глибокому серцю, а вже потім — розумному мисленню. Завдання, які вирішує розум, походять не з зовнішніх впливів, а з вимог серця». Серце, за Юркевичем, є єдністю духовного і тілесного, синтезом зовнішнього і внутрішнього, який не піддається аналізу, але доступний для сприйняття, відчуття і визнання. Він зазначає: «У простому уявленні, сформованому мисленням на основі зовнішніх вражень, слід розрізняти два аспекти: знання про зовнішні предмети та душевний стан, який виникає внаслідок цих уявлень і знань».

У третій частині Юркевич розглядає практичне значення серця для визначення сутності людини. Звертаючись до розбіжності між глибинною особистістю душі та поверхневим «я», яке проявляється в різних формах, він аналізує феномен «двоєдушності». Глибинна особистість, прихована в серці, є справжнім «я» людини, яке проявляється у внутрішньому досвіді. «У людській душі є щось первинне і просте, є таємна серцю людина — глибина серця, рухи якої не можна звести до загальних умов і законів душевного життя. Ця сторона людського духу не піддається науковим методам, які можуть досліджувати лише вторинні та похідні прояви душевного життя». П. Юркевич розглядає особистість із її внутрішньої сторони.

«Людина не є екземпляром роду, в якому все повторюється. Це одна особа, або як говорять, індивідом. У серці людини є джерело для особливостей, які не підкорюються загальним законам». Мислитель сподівається на гармонійне співвідношення між знанням та вірою. У цьому процесі допоможе психологія, якій він присвятив працю «З науки про людський дух». П. Юркевич вважав психологію моральною наукою, «… що бере свій матеріал із внутрішнього досвіду. Вона не може вирішити своїх завдань без допомоги фізіології і механічної фізики, тому що умови для визначення змін душевних явищ знаходяться у змінах тіла: в цьому відношенні вона користується результатом фізіології, порівнює фізіологічні і душевні явища і визначає їх взаємозалежність» [3, с.124].

Поряд із вченням про особистість П. Юркевич особливу увагу приділяв таким психічним процесам людини як мислення та уява. Думки з цього приводу, які не втрачають своєї актуальності і зараз, представлені в його Філософському щоденнику. П. Юркевич зазначав, що «мислення та слово мають бути нерозривними. Людина думає, тому що вона внутрішньо

розмовляє. Все в нашій душі має форму, образ; те, що існує, саме тому супроводжується певним виразом. Де немає виразу, там немає також і нічого реального» [2, с.96]. «Мислення має здатність до ущільнення. Мислення не є абсолютною здатністю, таким, що могло б розвинутися з себе самого, із свого самостійно складеного змісту; далі, що воно є здатністю, яка характеризується відношенням, а не споглядання, завдяки якому було б у стані споглядати свій об'єкт безпосередньо, просто, без дедукції. Визнання мислення відбувається за ініціативою досвіду, тобто у певній взаємодії з даним». Стосовно уяви П. Юркевич зазначає: «Річ уявляється внутрішньо, так, начебто вона була присутньою в нашому спогляданні. Її образ міститься в глибині душі, образ, який завдяки фантазії так ясно й безпосередньо постає перед нашою свідомістю, якби перед нашими очима була сама річ. Уявляти означає відчувати, внутрішньо бачити. В уявленні зовнішня подія віддзеркалюється чисто й безпосередньо, в усій своїй природності, з усіма випадковими, головними й другорядними рисами. Лише мислення долає цю природність, безпосередність та випадковість, оскільки воно питає про причину усвідомленого в уявленні явища, оскільки воно завдяки цьому за межами явища знову проникає в його основу. Мислення не є образом, радше значенням внутрішнього образу на момент його діяльності, його руху. Мислення відтворює образ згідно з якоюсь основоположною ідеєю. Фантазія як продукт уяви може бути репродуктивна та продуктивна: «репродуктивна повторює те, що ми бачили, а продуктивна модифікує це ж саме; а обидві вони діють або згідно з правилом мислення, або за іншими мотивами як бажання, пристрасть». Згадує П. Юркевич і про процеси уяви: «ми з простих уявлень, тобто з наочних, утворюємо складні: 1) за допомогою поєднання багатьох простих; 2) за допомогою зіставлення однієї речі з іншою; 3) за допомогою абстракції». Отже, всі ці уявлення є продуктами поєднувального, порівнювального, абстрагуючого мислення.

П. Юркевич був представником «ідеал-реалізму», в теорії пізнання підкреслював значення емоційних елементів. Його філософію визначають конкретним ідеалізмом, або «філософією серця».

Висновки. Дослідження еволюції психологічної думки в Полтавському регіоні у XVIII- XX століттях дозволило виокремити теологічний (П. Величковський) та філософський (С. Кулябка, Г. Сковорода, Я. Козельський, П. Юркевич) напрямки, які не вичерпують усіх аспектів даної проблеми. Відкритим залишається питання щодо розвитку психологічної думки на Полтавщині в межах літературного (І. Котляревський, М. Гоголь, Панас Мирний), мовознавчого (М. Максимович, О. Потебня) та власне наукового напрямку (В. Вернадський, О. Лазурський, О. Щербина, Г. Ващенко, А. Макаренко, Д. Ельконін, Д. Арановська-Дубовіс, В. Сухомлинський, Т. Гавакова, Л. Проколієнко, Ю. Гільбух, В. Моляко, В. Моргун, К. Седих тощо).

Література

1. Сковорода Григорій Савич. Вибрані твори. Х. : Прапор, 2007. 384с.
2. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. К. : Ред. журн. „Український світ”, 2000. 756 с.
3. Шевчук В.В., Чепа М.-Л. А. Історико-культурні передумови становлення Полтавської психологічної школи у XIII–XX століттях : монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. 256 с. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10364/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE (дата звернення: 24.11.2024).

References

1. Ckovoroda Hryhoriy Savych (2007). Vybrani tvory [Selected works]. Kharkiv : Prapor [in Ukrainian].
2. Yurkevich P. (200). Istoriia filosofii prava. Filosofiia prava. Filosofskyi shchodennyk [History of the Philosophy of Law. Philosophy of Law. Philosophical Diary]. Kyiv: Ed. Journal "Ukrainian World" [in Ukrainian].
3. Shevchuk V.V., Chepa M.-L. A. Istoryko-kulturni peredumovy stanovlennia Poltavskoi psykholohichnoi shkoly u XIII–XX stolittiakh. [Historical and Cultural Prerequisites for the Formation of the Poltava Psychological School in the 13th–20th Centuries]: Kyiv: "Slovo", URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10364/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE (access date: 11/24/2024).

УДК 371.212

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1765-1780

Шикула Олександра Петрівна кандидат філософських наук, доцент, Національний лісотехнічний університет України, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-4298-877X

Бєлікова Олена Аркадіївна кандидат педагогічних наук, старший викладач, Криворізький державний педагогічний університет, старший викладач кафедри практичної психології та дошкільної і спеціальної освіти, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0001-7074-5030

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Анотація. Кожна людина може опинитися у складній життєвій ситуації, у тому числі й студенти освітнього закладу. Молодь складніше переживає труднощі, ніж дорослі. Без професійної допомоги їм не обійтись. У цій статті розглянемо способи психолого-педагогічного супроводу студентської молоді, причини та фактори складної життєвої ситуації. Студентська молодь є особливою соціально-віковою групою, яка має специфічну траєкторію розвитку. Таймінг завдань розвитку студентів властивий віку, відрізняється від того, що є притаманним молоді, яка не навчається, і не підпорядковується основній меті - набуттю професії шляхом тривалого навчання. Як результат, ця група схильна до високих стресів, психологічно нестійка і потребує підтримки соціальних і психологічних служб. Названі психологічні властивості мають системний характер, взаємопов'язані і можуть виступати ресурсами забезпечення психологічної безпеки суб'єктів освіти, попередження або подолання труднощів онлайн-комунікації та гібридного формату навчання.

Однією з характеристик, що забезпечують психологічну безпеку середовища у сфері професійної освіти, є наявність спеціальних умов як професійного, а й особистісного розвитку студентів. Все більш актуальним напрямом у діяльності психологічної служби на сучасному етапі стає забезпечення психологічного здоров'я особистості студента, що є основою, фундаментом, на якому будуватиметься процес професійного розвитку. Для психологічної служби основним змістом практичної діяльності стає психогігієнічне забезпечення освітнього процесу. Необхідні облік та профілактика основних психотравмуючих факторів студентського життя в період адаптації до умов навчання на молодших курсах, психокорекційна робота зі студентами, недостатньо включеними до нового середовища,

консультативно-діагностична допомога при виникненні конфліктних ситуацій протягом усього періоду навчання.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна безпека, студенти, складна життєва ситуація.

Oleksandra Shykula Petrivna PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Psychology and Social-Humanitarian Disciplines, National Forestry University of Ukraine , Lviv , https://orcid.org/0000-0002-4298-877X

Bielikova Olena Arkadiivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Preschool and Special Education, senior lecturer at the department of practical psychology, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0001-7074-5030

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR YOUNG STUDENTS IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Abstract. Every person can find themselves in a difficult life situation, including students of an educational institution. Children experience difficulties more difficultly than adults. They cannot do without professional help. In this article, we will consider the methods of psychological and pedagogical support for young students, the causes and factors of a difficult life situation. Young students are a special socio-age group that has a specific development trajectory. For students, the timing of age-related developmental tasks differs from that of non-students and is subordinated to the main goal of acquiring a profession through long-term training. As a result, this group is exposed to high stress, is psychologically unstable and needs support from social and psychological services. These personal qualities are systemic, interconnected and can act as resources for ensuring the psychological safety of educational subjects, preventing or overcoming the difficulties of online communication and hybrid learning .

One of the characteristics that ensure the psychological safety of the environment in the field of vocational education is the availability of special conditions for both professional and personal development of students. At the present stage, an increasingly relevant area in the activities of the psychological service is ensuring the psychological health of the student's personality, which is the basis, the foundation on which the process of professional development will be built. For the psychological service, the main content of practical activity is psycho-hygienic support of the educational process. It is necessary to take into account and prevent the main psycho-traumatic factors of student life during the period of adaptation to the conditions of study in the junior years, psycho-correctional work with students who are not sufficiently included in the new environment, consultative and diagnostic assistance in the case of conflict situations throughout the entire period of study.

Keywords: psychological support, psychological safety, students, difficult life situation.

Постановка проблеми. Проходження через важкі життєві ситуації (тривале безробіття, втрата, важка хвороба одного з членів сім'ї, вимушена міграція та ін.) та екстремальні ситуації (в умовах стресу війни, техногенні та природні катастрофи, ситуації насильства та ін.), де людина перебуває в ролі жертви, призводить до неузгодженості в роботі базисного механізму буття та розвитку особистості - «ідентифікації-відокремлення». В якості глибинного психологічного захисту «автоматично включається» механізм відчуження. Це загрожує порушеннями у змісті структурних компонентів образу Світу (образ Я, образ іншої людини, образ Світу в цілому, психологічний час особистості), а нерідко, і його повним руйнуванням («зломом») та формуванням негативного ставлення до тих об'єктів, що людина вважає винуватцями свого нещастя.

Стрімко змінні соціальні умови дорослішання і значущі проблеми адаптації до навчання у закладі вищої освіти, роблять проблему психологічного благополуччя молоді, що навчається, надзвичайно актуальною. Дослідження останніх десятиліть свідчать про те, що молоді люди все рідше справляються з психічною напругою без допомоги професіоналів [1].

Прогресивні заклади вищої освіти відкривають власні психологічні служби, щоб підтримувати студентів у моменти перевантажень, вигоряння, екзаменаційного та інших специфічних стресів, причому робота у цих службах вже стала однією з найбільш затребуваних сфер діяльності сучасних психологів. Однак психологічні служби – це швидка допомога; вони мають справу з симптомами неблагополуччя, але систематично не вивчають його причини. Тим часом ці причини можуть мати різну природу, бути ендогенними (внутрішніми, пов'язаними зі станом або індивідуальними особливостями студента) або зовнішніми, зумовленими організацією навчального процесу, тугою по дому, труднощами адаптації до великого міста, університетського життя та ін. Не можна недооцінювати і роль освітнього мікросередовища, яке може посилювати або послаблювати макросередовищні впливи [2]. Нерідко проблем вдається уникнути шляхом цілеспрямованої зміни способу життя студентів та за допомогою сервісних служб вузу, зайнятих організацією навчального процесу та дозвілля молоді, у тому числі у гуртожитках.

В обґрунтуванні актуальності нашого дослідження можна навести такі соціальні, практичні та наукові аргументи: по-перше, необхідно не просто знижувати психологічну напругу, пов'язану з процесом навчання, а формувати у молоді навички підготовки до нормативних та неминучих життєвих труднощів, адаптації та подолання їх; по-друге, важливо підвищувати ефективність вищої освіти (приблизно 21% студентів вибувають, не завершуючи навчання [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розширення меж умовного «дитинства», пов'язане з необхідністю тривалого навчання, призвело до зміни акцентів у траєкторії дорослішання. Двадцять років тому було запропоновано концепцію дорослості, що формується (emerging adulthood), яка описує особливості сучасної молоді, що навчається в закладах освіти [1]. Згідно з емпіричними даними, отриманими переважно в США, молодь, що навчається, становить особливу когорту, яка включає людей у віці приблизно від 18 до 29 років. Ці вікові рамки, однак, не є жорсткими, і головний критерій віднесення людини до когорти emerging adulthood - факт включеності до навчальної діяльності. Таким чином, дорослість, що формується - це не просто вікова категорія, а особлива траєкторія її проживання, зумовлена способом життя людини, що навчається.

Дж. Арнетт виокремлює наступні ознаки дорослості американської молоді, що навчається, та зауважує на притаманній їй «п’яти аспектності» [1]. Представники цієї групи фокусуються на дослідженні власної ідентичності, знаходячи нові емпіричні відповіді питання «Хто я?». Вони нестабільні в емоціях та поведінці, у них часто змінюється не тільки настрій, але також цілі та звички. Вони зосереджені на собі і дещо егоцентричні. Ще одна особливість цієї категорії осіб - переживання in-between: стан переходу з підлітків у зрілість, через що молодь, яка навчається, зберігає деякі інфантильні риси, але вже спрямована в майбутнє. І нарешті, незважаючи на видиму суперечливість психологічних змін усередині цієї траєкторії розвитку, вони парадоксально оптимістичні щодо своїх можливостей у майбутньому. Цей оптимізм нерідко має ілюзорний характер, і насправді представники цієї групи психологічно дуже вразливі та крихкі.

Дослідження, проведені за кордоном, також показали, що у студентів, що перебувають у період пандемії COVID-19 в умовах самоізоляції, спостерігалися такі психологічні проблеми, як тривога, депресія, посттравматичний стресовий розлад [3,4].

Отже, проблема психологічного благополуччя студентської молоді слушно привертає увагу дедалі більшої кількості дослідників і практиків, які фокусуються і на стані особистості, і на змісті самого процесу адаптації до навчання на наступному, відмінному від школи, освітньому ступені. У переважній більшості робіт, проте, використовується диспозиційний підхід, тобто різні показники психологічного благополуччя (стійкість, задоволеність життям та ін.) розглядаються як стійкі риси особистості [5]. Існують обмеження диспозиційного підходу - це абстрагування від подій і обставин, які служили тригером чи причиною дезадаптивного стану людини, тобто ігнорування контексту проявів дезадаптації чи навіть хвороби.

Мета статті - провести теоретичний огляд останніх зарубіжних досліджень та визначити напрями психологічного супроводу особистісного

розвитку студентів вищого навчального закладу в складних життєвих обставинах, зокрема в умовах стресу війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Третє десятиліття життя людства відзначено безліччю дестабілізуючих факторів внутрішньої та зовнішньої природи [6,7]. Так, особливості нейрогормональної організації в цей період життя призводить до високої імпульсивності, послаблення самоконтролю і підвищеної сексуальності, і ці спонукання вступають у суперечність із завданням розвитку, орієнтованої на самоконтроль і старанність. Крім того, освітні цілі спонукають молодих людей до подорожей до інших країн, що нерідко додає стресу та напруження від необхідності пристосовуватися до нового життєвого укладу. Період emerging adulthood обрамлений двома віковими кризами - кризою сімнадцяти років і кризою першої чверті життя (frst-quarter crisis), які проживаються з різною успішністю. Нейрогормональна активність, закономірні переломні періоди розвитку, пов'язана з початком навчання у ЗВО зміна способу життя - всі ці фактори обумовлюють падіння психологічної стійкості, що виявляється в різних формах. В означений віковий період, відзначається сплеск кримінальної поведінки, саме на цей вік часто припадають перші епізоди шизофренії та інших дисгармонійних проявів розвитку: тривожних розладів, біполярного розладу, хімічної залежності [8,9].

Для цілей ідентифікації, профілактики та зниження ризиків неблагополуччя є доцільним звернення до дієво-ситуаційний підходу, що враховує властивості ситуацій, в яких опинилася людина, окрім врахування її індивідуальних якостей [10,11]. Саме події та ситуації багато в чому обумовлюють емоційну або поведінкову відповідь особистості.

Ситуаційний підхід розвивається в рамках психології повсякденності, і це надзвичайно важливо відносно студентського життя, яке, на щастя, частіше відзначено не екстремальними подіями, а стійким повсякденним стресом. Повсякденний стрес є особливим видом тиску з боку середовища: він не завжди викликає реакцію мобілізації, часто проходить непомітно для свідомості, проте має накопичувальний ефект, який і призводить в деякий момент до дезадаптації. Відповідно до середовищної концепції стресу [12], він бере початок у неузгодженні між вимогами ззовні та здібностями суб'єкта відповідати цим вимогам, у розбіжності образу середовища (у нашому випадку - університетського) з самооцінкою студента. Іншими словами, якщо індивідуальні якості, очікування і, звичайно ж, здібності не відповідають вимогам університетського життя, і в першу чергу навчальним завданням, виникає внутрішньоособистісне напруження, потім стрес і, можливо, хвороба.

На думку ряду дослідників [13,14], студентське життя може не лише переживатися як романтичний час польоту та процвітання, а й бачитися низкою викликів та труднощів, через які доводиться пробиратися майбутньому інтелектуалу. Вивчаючи різні сторони адаптації або дезадаптації до студентського життя, вчені [13,14] зазначають, що найскладнішим є

перший рік навчання. Студентське життя радикально відрізняється від шкільного: змінюється спосіб організації навчання - контролюється результат, а не процес, виникає конкуренція, багатьом студентам доводиться змінити місце проживання, і вони зазнають сильної туги за домом. Весь життєвий уклад студента не схожий на той, якого він звик у шкільні роки. На інших рівнях навчання, наприклад в аспірантурі, теж виникають специфічні труднощі, пов'язані з розв'язанням більш «дорослих» завдань - з необхідністю поєднувати навчання, роботу та сім'ю, шукати перспективне з точки зору продовження кар'єри місце роботи.

За кордоном уже робилися спроби аналізувати студентське життя з погляду насиченості екстремальними чи стресовими подіями. З цією метою, зокрема, розроблено опитувальник студентських стресів (Undergraduate Stress Questionnaire), в якому виділяються джерела напруги широкого спектру, від великих нещасть - пережити смерть батьків або стати жертвою злочину - до простих неприємностей, таких як опинитися в нудному колективі, втратити залікову книжку, невдало підстригтися або порушити режим дня [15].

У Опитувальнику стресів студентського життя (Student-Life Stress Inventory) [16] визначені не тільки стресори, а й суб'єктивні реакції на них, і поділяються фрустрації, конфлікти, тиск, життєві зміни, динаміка образу Я, навчальні, соціальні, особисті життєві події, а також реакції на фізіологічні, емоційні, поведінкові та когнітивні стресори.

Шкала життєвих подій студентів (The Life Events Scale for Students) [17] також є переліком травматичних подій різного рівня значущості, від смерті близьких до нестачі кишенькових грошей. Ще одна типологія включає лише два типи студентських стресорів: це академічні навантаження та фінансові труднощі , на її основі створена Шкала академічних стресорів (The Stressors in Students Scale). Один з найсвіжіших інструментів - опитувальник академічної адаптованості для студентів університету. В основі перелічених опитувальників лежать різні теоретичні підходи до розуміння процесу адаптації до ЗВО та подолання стресів: в одних представлені переліки подій та ситуацій, в інших - психологічні реакції студентів на ці стресори. Неоднакові і способи оцінки: фіксується частотність тих чи інших подій протягом певного проміжку часу, або використовується шкала Лікерту для оцінки ступеня згоди з твердженнями, або застосовується дихотомічне оцінювання. Перелічені методи були створені як дослідницькі інструменти, хоч і орієнтовані на практичне використання, через що вони проходили досить строгу психометричну підготовку.

Ряд дослідників [15,16,18,19,20] зауважує на тому, що гендерні відзнаки є відсутніми між юнаками та дівчатами у переживанні стресу, а саме: розбіжності в переліку подійних і ситуаційних стресорів між юнаками та дівчатами нестабільні або взагалі не виявляються, незважаючи на стійкі гендерні відмінності в психологічному добробуті.

Так, К. Крендалл із співавторами не знайшли відмінностей в оцінці масштабу стресових ситуацій між юнаками та дівчатами - студентами коледжу [15], а Б. Гадзелла відзначила у дівчат потужний стрес, викликаний життєвими змінами і тиском, що позначається на фізіологічних, емоційних і поведінкових реакціях [16]. Юнаки більше дівчат схильні когнітивно оцінювати важкі ситуації, і така оцінка оберігає їх від надмірно руйнівної дії стресу. Е. Безек [18] констатувала, що юнаки та дівчата одні й ті самі події переживають як фактори ризику чи підтримки. М. Матуд із співавторами [19], навпаки, виявили, що у дівчат стрес частіше викликаний конфліктами з членами сім'ї або романтичними партнерами, тоді як у юнаків - подіями академічного життя. В наступному дослідженні М. Матуд із співавторами показали, що іншими значущими провісниками психічного благополуччя в молодості є більш високий рівень освіти; достатня соціальна підтримка (у дівчат); досвід, якого не вистачає у молодшому віці (у юнаків) [20]. Травмуючий вплив для студентської молоді мають наступні життєві події: переїзд в інше місто, відселення від батьків при вступі до університету, перехід від шкільного навчання до інших освітніх ступенів.

Дослідження складних життєвих обставин на різних рівнях системи освіти показало на особливу вразливість студентів бакалаврі ату, які були змушені переїхати в інше місто на навчання. Ці дані узгоджуються з результатами інших досліджень, у яких також виявлено найбільшу вразливість тих молодих людей, які переїжджали до іншого міста та адаптувалися до нового ступеня навчання, тобто учнів коледжу та першокурсників бакалавріату [13 -15]. Перші рангові місця у списках складних життєвих ситуацій практично в усіх групах займали труднощі, пов'язані з адаптацією до нового ступеня освіти, і переживання фізичного та психологічного виснаження. Таким чином, дівчата-бакалаври з досвідом переїзду є пріоритетною групою при організації роботи психологічної служби. Паттерн складних життєвих ситуацій в аспірантів сильно відрізняється від патерів інших студентів, що обумовлено специфікою їх життєвого періоду – появою сім'ї та дітей, що істотно розширює зону особистої відповідальності та збільшує навантаження.

Останнє дослідження [20], проведене на репрезентативній вибірці учасників різних освітніх рівнів, показало, що кожен п'ятий першокурсник має психологічні труднощі: емоційні проблеми (підвищену збудливість, схильність до депресивних станів, часті зміни настрою та тривожність), а у кожного десятого відзначаються порушення поведінки та проблеми у взаємодії з однокурсниками та викладачами. Крім того, в період епідемії COVID-19 і різких змін технологій освітнього процесу - у студентів і школярів почастішали і стали більш інтенсивними епізоди ненормативної поведінки, причому ці дезадаптивні прояви збереглися через значний час після закінчення епідемії [20]. Багато студентів відчувають труднощі у навчальній онлайн-

комунікації, що характеризуються: переживання незадоволеності умовами освітніх онлайн-комунікацій, обмеженість ресурсів життєстійкості для адаптації до труднощів, утрудненнями у встановленні та підтримці комунікації з суб'єктами освітнього середовища. Означені психологічні труднощі мають системний характер, взаємопов'язані і можуть виступати ресурсами забезпечення психологічної безпеки суб'єктів освіти та попередження чи превенцію труднощів онлайн-комунікації. Більш товариських студентів доцільно мотивувати на створення позанавчальних онлайн-форумів або чатів, які виступають майданчиками неформального навчання з більш детальним обговоренням питань, що дасть змогу всім охочим висловитись, тим самим уникнути емоційного вигоряння, розвинути комунікативну толерантність та підвищити навчальну мотивацію. Отримані дані про особливості психологічного стану студентів у постпандемічний період свідчать про необхідність продовження роботи, пов'язаної з їхньою психологічною підтримкою та супроводом з метою їхнього особистісного та професійного розвитку, попередження депресії та посттравматичного стресового розладу [20].

Аналіз найсуттєвіших складних життєвих ситуацій студентської молоді дозволив виділити наступні: страх невдачі й академічна тривога, перевантаження, брак вільного часу й часу для сну, проблеми з тайм-менеджментом, страх професійної незатребуваності. Цей перелік дозволяє побачити можливі перспективи їх подолання. А саме: застосування тренінгу досягнень, оптимізації навчального плану та організації різноманітних професійних практик і стажувань, що сприяють орієнтації майбутніх фахівців в актуальних запитах ринку праці. Подібні складні життєві ситуації вирішують за допомогою взаємодії навчальних спільнот, психологічних і соціальних служб ЗВО і, зрозуміло, підвищення психологічної грамотності самого студента.

Дану проблему може вирішити розробка та організація системи психолого-педагогічного супроводу студентів у ЗВО, спрямованої на формування особистісної зрілості. Психолого-педагогічний супровід - трудомісткий та складний процес, організація якого неможлива без розуміння його сутності. В основі психолого-педагогічного супроводу лежить принцип максимального збереження волі та відповідальності суб'єкта розвитку за життєвий вибір. Психолог, який здійснює супровід, має вирішувати два завдання: перше – вивчити індивідуальні психологічні особливості людини з метою надання їй максимальної допомоги та підтримки; друге завдання – розробити варіанти навчально-виховного процесу з урахуванням особливостей та потенціалу молоді.

У науковій літературі в якості термінів, що позначають психологічну допомогу психічно здоровим людям у важких життєвих ситуаціях, пропонувалися поняття «сприяння», «співробітництво», «психологічний або соціально-психологічний супровід». Із всіх цих понять на практиці набув поширення лише один термін - «супровід». На це є ряд причини, і одна з них -

глибинний смисловий збіг слова «супровід» та сутності психологічної допомоги людині в періоди криз, спровокованих важкими та екстремальними ситуаціями. Етимологічно супровід близький до таких понять, як сприяння, спільне пересування, допомога однієї людини іншій у подоланні труднощів.

Психологічний супровід студентів у закладах вищої освіти – це комплекс заходів, спрямованих на діагностику і профілактику можливих соціальних і психологічних проблем, а також надання психологічної підтримки яка підвищує якість освіти. Психолого-педагогічне супроводження складається з елементів, які одночасно є його послідовними етапами. В психологічному супроводі виділяють три основних компоненти:

1) діагностика (відстеження), яка є основою для постановки цілей;

2) реабілітаційна стадія - відбір та застосування психотехнічних засобів;

3) аналіз проміжних і кінцевих результатів, що дозволяє коригувати хід роботи.

Діагностичний компонент - систематичне відстеження динаміки розвитку людини, яка звернулися за допомогою; збирання та накопичення інформації, мінімальні та достатні діагностичні процедури. При роботі з кожною людиною цілі та завдання унікальні, як і життєва ситуація клієнта. Але, якщо говорити про більш загальне завдання психологічного супроводу - то це зовсім не «забезпечення психологічного комфорту» та «позбавлення від страждань»; головне у кризовій ситуації - допомогти прийняти життя у всіх його проявах (не виключаючи страждання), пройти через життєві труднощі та, переосмисливши свої відносини з собою, іншими людьми, світом загалом, прийняти відповідальність за своє життя та життя своїх близьких та продуктивно переформатувати свою життєву ситуацію, перетворити її з ситуації неможливості жити і реалізовувати свої потреби, цілі та цінності на ситуацію можливості жити і розвиватися.

Психолог при такому підході здійснює необхідну й достатню підтримку, супроводжуючи клієнта в його шляху до змін, надаючи на кожному етапі допомогу, гнучко змінюючи її форму та міру відповідно до особливостей життєвої ситуації клієнта, його наявним станом і зоною найближчого розвитку. Клієнт сам і тільки сам може пережити події, обставини та зміни свого життя, що породили неблагополуччя. Психолог, здійснюючий супровід, може лише створити умови для змін та стимулювати цей процес: організовувати, спрямовувати, забезпечувати сприятливі умови, прагнучи до того, щоб вони вели до зростання та вдосконалення людини або, принаймні, не йшов патологічним чи соціально неприйнятним шляхом (алкоголізм, невротизація, психопатизація, самогубство, злочин і т. ін.) Таким чином, мета психологічного супроводу повинна максимально враховувати особливості клієнта та його життєвої ситуації (одна справа – супровід у важкій життєвій ситуації першого типу, інша – у кризовій ситуації другого типу, третя – у ситуації «зламу» або кризи, «запущеної» екстремальною ситуацією).

Основний компонент супроводу - відбір та застосування засобів, що дозволяють створити умови, що стимулюють позитивні зміни в особистості клієнта та його системі відносин з собою, іншими людьми та світом в цілому, а також допомагають опанувати способи продуктивної взаємодії. На цьому етапі консультант осмислює результати діагностики (спільного дослідження, відстеження) і на цій основі визначає умови, які необхідні та достатні для позитивного розвитку особистості, набуття клієнтом продуктивного ставлення до себе, до інших людей, світу в цілому та гнучкості, здатності успішно взаємодіяти із самим собою, іншими людьми та з соціумом, адаптуватися в ньому. Далі психолог розробляє і реалізує гнучку індивідуальну або групову програму психологічної допомоги, яка орієнтована на конкретну людину та враховує їх особливості та потреби.

Третій компонент - аналіз проміжних та кінцевих результатів спільної роботи та внесення на їх основі відповідних коректуючих змін до програми психологічного супроводу.

Ряд вчених визначають наступні етапи супроводу:

1. Діагностичний етап. Мета – виявлення проблеми та пошук потенційних можливих рішень. На цьому етапі дуже важливо встановити довірливий контакт з усіма учасниками проблемної ситуації, допомогти їм вербалізувати проблему, спільно оцінити можливості її вирішення.

2. Пошуковий етап. Мета пошукового етапу - збирання необхідної інформації про способи вирішення проблеми, доведення цієї інформації до всіх учасників проблемної ситуації, створення умов для усвідомлення інформації самим суб'єктом (включаючи можливість адаптації інформації).

3. Консультативно-проективний (чи договірний) етап. На цьому етапі відбувається обговорення можливих варіантів вирішення проблеми, обговорюють позитивні та негативні сторони різних рішень, будують прогнози ефективності, допомагають вибрати різні методи. Після того, як вибір способу вирішення проблеми відбувся, важливо розподілити обов'язки щодо його реалізації, визначити послідовність дій, уточнити терміни виконання та можливість коригування планів.

4. Діяльнісний етап. Цей етап забезпечує досягнення бажаного результату. Здійснюється допомога по реалізації перших пунктів плану.

5. Рефлексивний етап - період аналізу та оцінки результатів діяльності служби психологічного супроводу щодо вирішення тієї чи іншої проблеми.

Для допомоги студентській молоді України у складних життєвих ситуаціях освіта країни розробляє систему дій, що складається з:

1. Впровадження медико-соціальних центрів, які працюватимуть на базі шкіл та інших освітніх закладів; вони можуть бути у різних формах ведення діяльності: кабінети довіри, служба психологічної допомоги у вигляді кол-центру; педагогічні комісії та інші.

2. Розвиток та підвищення кваліфікації педагога та шкільного психолога, все більше впровадження їх роботи в життя школярів; педагог мобілізує можливі ресурси батьків, соціуму, саму дитину, орієнтуючи їх на поліпшення ситуації, самозміну, саморозвиток.

3. Створення фондів психологічної допомоги учням з важкими життєвими ситуаціями, робота яких буде спрямована на врегулювання діяльності медико-соціальних центрів, які ведуть свою діяльність на базі освітньої установи; такі фонди психологічної допомоги розташовуватимуться поза шкіл, але контролюватимуть центри, що працюють у школах.

4. Фонди психологічної допомоги, які працюють із батьками дітей зі складними ситуаціями у житті.

Одним із головних напрямів психологічного супроводу студентської молоді є профілактична діяльність практичних психологів та соціальних педагогів. Станом на 2023 рік в Україні такою профілактичною груповою діяльністю охоплено 3 709 701 осіб [21]. Аналізуючи загальну кількість звернень від учасників освітнього процесу до працівників психологічної служби у 2022/2023 навчальному році, визначено найактуальніші теми: професійне самовизначення, самовдосконалення, розвиток власних здібностей і компетенцій - 313 742 звернення; труднощі у навчанні та готовність до навчання - 296 964 звернень; емоційна підтримка, зниження рівня тривожності - 268 045 звернень; профілактика шкідливих звичок - 233 978 звернень.

Наступним напрямом психологічного супроводу студентської молоді є підвищення рівня просвітницької роботи щодо оволодіння студентами знаннями та навичками, необхідними для формування культури здорового способу життя.

За даними дослідження, кількість звернень до працівників психологічної служби щодо профілактики шкідливих звичок, різних видів залежності та формування культури здорового способу життя становить 233 961 звернення, з них: 60 818 звернень батьків здобувачів освіти, 81 589 звернень педагогічних працівників, 68 637 звернень здобувачів освіти та 22 917 звернень інших зацікавлених осіб (рис. 1) [21].

В якості основної проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки професіонала у ЗВО виступає створення спеціальних умов для саморозвитку особистості студента. Для студентів найбільш корисно опановувати психологічні знання та психотехніку на основі власного життя та життя своїх близьких, тобто в процесі вирішень реальних проблемних ситуацій, що виникають у ході їх діяльності та спілкування [10]. Процес особистісного розвитку студента вимагає психологічної самопідтримки та підтримки з боку викладачів та студентів ЗВО, спрямованих на оволодіння механізмами та способами саморозвитку. Психолого-педагогічне супровод-ження може здійснюватися у процесі вивчення психологічних дисциплін. Це може детермінувати формування нових смислів та цілей, а також розвиток

самоконтролю та самоорганізації їх поведінки [17]. На додаток до цього, розвиток особистості студентів можливий на всіх етапах професійного становлення за умови проведення спеціальної роботи з осмислення, рефлексії, виявлення способів та механізмів зміни суб'єктності.

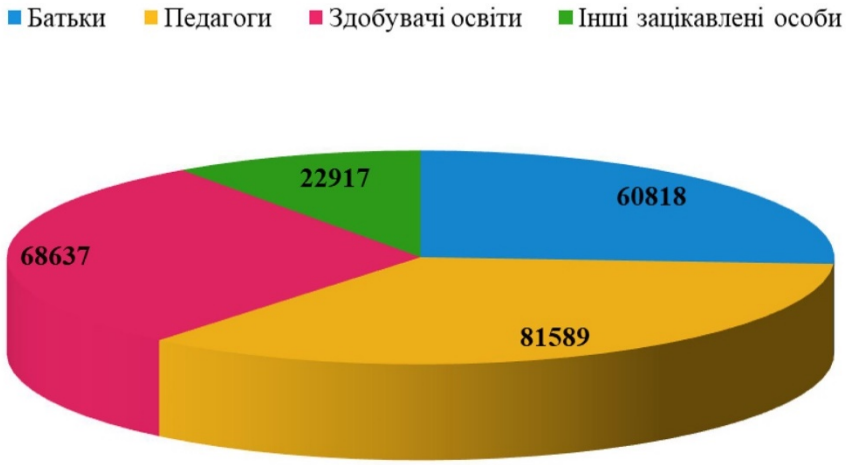

Рис. 1. Кількість звернень до працівників психологічної служби щодо профілактики шкідливих звичок, різних видів залежності у 2022/2023 навчальному році. Джерело: Додаток до листа МОН України від 02.08.2022 № 1/8794-22. URL: https://mon.gov.ua/public

Наступним напрямом психологічного супроводу студентства серед останніх досліджень [7] виділяють застосування існуючих алгоритмів психолого-педагогічного супроводу, що передбачає використання різних тактик та стратегій. Виділяють такі стратегії: 1. Модерування – полягає у розкритті можливостей та здібностей студентів. Дозволяє підвести до ухвалення самостійного рішення, спираючись на внутрішні ресурси. 2. Стратегія договору (угоди). Процес встановлення контакту між викладачем та студентом, веде до узгодження дій. 3. Фасилітація. Координація дій студентів. Завдяки педагогу – фасилітатору студенти усвідомлюють свою індивідуальність, опановують способи рефлексії, здатність до усвідомленого вибору, як умову саморозвитку. 4. Співпраця – забезпечує рівноправні відносини між викладачем та студентом, дозволяє аналізувати та оцінювати погляди один одного. 5 «Коучинг». У широкому значенні коучинг – це така форма консультативної підтримки, яка допомагає студенту досягати значимих для нього цілей у оптимальний час шляхом мобілізації внутрішнього потенціалу, розвитку необхідних здібностей та формування нових навичок [7].

Висновки. Огляд останніх зарубіжних публікацій дозволяє стверджувати, що сьогодні супровід - це особлива модель пролонгованої психологічної

допомоги. Це спеціально організований процес, спрямований на створення перехідного простору, безпечних умов, в яких стають можливими вихід із негативного відчуження (від себе, інших людей, світу в цілому), реконструкція образу світу та відновлення зв'язку людини із самим собою, світом людей та суспільством.

Безсумнівно, що психологічний супровід при поєднанні з виховною роботою, спрямованої на підтримку студентів, підвищує їхню адаптованість до навчальної діяльності та розвиває навички міжособистісної взаємодії. Виділяють три основні компоненти психологічного супроводу: діагностика (постачання цілей); відбір та застосування методичних засобів; аналіз проміжних та кінцевих результатів, що дозволяє коригувати хід роботи. Етапами психологічного супроводу є: діагностичний; пошуковий етап - апробування впливу різних форм та методів навчальної на розвиток особистості; формуючий етап – освоєння розвиваючих стратегій навчальної діяльності та поведінки, що створюють умови для саморозвитку та збільшення особистісного ресурсу в процесі суб'єктної взаємодії з педагогом. Реалізація психологічного супроводу студентської молоді у вищих закладах освіти в контексті психологічної служби має носити комплексний та систематичний характер та спрямований на забезпечення розвитку особистісної активності, стійкості до стресу, гнучкості та формування адаптаційних навичок.

Література:

1. Arnett J.J., Mitra D. (2020) Are the Features of Emerging Adulthood Develop-mentally Distinctive? A Comparison of Ages 18–60 in the United States. *Emerging Adulthood,* vol. 8, no 5, pp. 412–419. https://doi.org/10.1177/2167696818810073

2 . Wood D., Crapnell T. , Lau L., Bennett A., Lotstein D., Ferris M., Kuo A. (2018) Emerging Adulthood as a Critical Stage in the Life Course. *Handbook of Life Course Health Development* (eds N. Halfon, C. Forrest, R. Lerner, E. Faustman), New York, NY: Springer, pp. 123–143. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47143-3_7

3 . Huang L., Lei W., Xu F., Liu H., Yu L. Emotional responses and coping strategies in nurses and nursing students during Covid-19 outbreak: A comparative study // PLoS One. 2020. Vol. 15. No. 8. Art. no. e0237303. DOI: 10.1371/journal. pone.0237303

4 . Husky M.M., Kovess-Masfety V/, Swendsen J.D. Stress and anxiety among university students in France during Covid-19 mandatory confinement. *Comprehensive Psychiatry*. 2020. Vol. 102. Art. no. 152191. DOI: 10.1016/j. comppsych.2020.152191

5. Germani A., Delvecchio E., Li J.B., Lis A., Nartova‐Bochaver S.K., Vazsonyi A.T., Mazzeschi C. (2021) The Link between Individualism-Collectivism and Life Satisfaction among Emerging Adults from Four Countries. *Applied Psychology: Health and Well‐Being,* vol. 13, no 2, pp. 437–453. https://doi.org/10.1111/ aphw.12259

6. Kessler R.C., Berglund P. , Demler O., Jin R., Merikangas K.R., Walters E.E. (2005) Lifetime Prevalence and Age-of-Onset Distributions of DSM-IV Disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry,* vol. 62, no 6, pp. 593–602. https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593

7. Robinson O.C. (2022) Conducting Thematic Analysis on Brief Texts: The Structured Tabular Approach. *Qualitative Psychology*, vol. 9, no 2, pp. 194–208. https://doi.org/10.1037/ qup0000189

8. Neugarten B.L. (1968) *Middle Age and Aging: A Reader in Social Psychology*. Chicago, IL: University of Chicago.

9. Robinson O. (2020) *Development through Adulthood.* London: Bloomsbury Academic.

10. Blum G., Schmitt M. (2017) The Nonlinear Interaction of Person and Situation (NIPS) Model and Its Values for a Psychology of Situations. *The Oxford Handbook of Psychological Situations* (eds J.F. Rauthmann, R.A. Sherman, D.C. Funder), New York, NY: Oxford University, pp. 1–17.

11. Rauthmann J.F., Sherman R.A. (2018) The Description of Situations: Towards Replicable Domains of Psychological Situation Characteristics. *Journal of Personality and Social Psychology,* vol. 114, no 3, pp. 482–488. https://doi.org/10.1037/ pspp0000162

12. Harrison R.V. (1985) The Person-Environment Fit Model and the Study of Job Stress. *Human Stress and Cognition in Organizations* (eds T.A. Beehr, R.S. Bhagat), New York, NY: Wiley, pp. 23–55.

13. Ferrara T.S. (2022) *Understanding the Homesick Experience Through the Narratives of First-Year College Residential Students* (PhD Thesis). New York: Molloy College.

14. Pownall M., Harris R., Blundell-Birtill P. (2022) Supporting Students during the Transition to University in COVID-19: Five Key Considerations and Recommendations for Educators. *Psychology Learning & Teaching,* vol. 21, no 1, pp. 3–18. https://doi.org/10.1177/14757257211032486

15. Crandall C.S., Preisler J.J., Aussprung J. (1992) Measuring Life Event Stress in the Lives of College Students: The Undergraduate Stress Questionnaire (USQ). *Journal of Behavioral Medicine*, vol. 15, December, pp. 627–662. https://doi. org/10.1007/BF00844860

16. Gadzella B.M. (1994) Student-Life Stress Inventory: Identifcation of and Reactions to Stressors. *Psychological Reports,* vol. 74, no 2, pp. 395–402. https:// doi.org/10.2466/pr0.1994. 74.2.395.

17. Clements K., Turpin G. (1996) The Life Events Scale for Students: Validation for Use with British Samples. *Personality and Individual Differences,* vol. 20, no 6, pp. 747–751. https://doi.org/10.1016/0191-8869(96)00005-0

18. Bezek E. (2010) *Gender Differences in Resilience in the Emerging Adulthood Population* (Thesis). Rochester. Rochester Institute of Technology. Available at: http://scholarworks.rit.edu/theses

19. Matud M.P., Ibahez I., Hernandez-Lorenzo D.E., Bethencourt J.M. (2023) Gender, Life Events, and Mental Well-Being in Emerging Adulthood. *International Journal of Social Psychiatry*, vol. 69, no 6, pp. 1432–1443. https://doi. org/10.1177/00207640231164012

20. Matud M.P., del Pino M.J, Bethencourt J.M., Lorenzo E.D. (2023) Stressful Events, Psychological Distress and Well-Being during the Second Wave of COVID-19 Pandemic in Spain: A Gender Analysis. *Applied Research in Quality of Life*, vol. 18, no 3, pp. 1291–1319. https://doi.org/10.1007/s11482-022-10140-1

21. Щодо діяльності психологічної служби у системі освіти у 2022/2023 навчальному році. Додаток до листа МОН України від 02.08.2022 № 1/8794-22. URL: https://mon.gov.ua/public

References:

1. Arnett, J.J., Mitra, D. (2020) Are the Features of Emerging Adulthood Develop-mentally Distinctive? A Comparison of Ages 18–60 in the United States. *Emerging Adulthood,* vol. 8, no 5, pp. 412–419. https://doi.org/10.1177/2167696818810073 [in English].

2 . Wood, D., Crapnell, T. , Lau, L., Bennett, A., Lotstein, D., Ferris, M. & Kuo, A. (2018) Emerging Adulthood as a Critical Stage in the Life Course. *Handbook of Life Course Health Development* (eds N. Halfon, C. Forrest, R. Lerner, E. Faustman), New York, NY: Springer, pp. 123–143. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47143-3_7[in English].

3 . Huang, L., Lei, W., Xu, F., Liu, H. & Yu, L. (2020). Emotional responses and coping strategies in nurses and nursing students during Covid-19 outbreak: A comparative study // PLoS One. 2020. Vol. 15. No. 8. Art. no. e0237303. DOI: 10.1371/journal. pone.0237303 [in English].

4 . Husky, M.M., Kovess-Masfety, V.& Swendsen, J.D. (2020). Stress and anxiety among university students in France during Covid-19 mandatory confinement. *Comprehensive Psychiatry*. 2020. Vol. 102. Art. no. 152191. DOI: 10.1016/j. comppsych.2020.152191[in English].

5. Germani, A., Delvecchio, E., Li J.B., Lis, A., Nartova‐Bochaver, S.K., Vazsonyi, A.T., Mazzeschi, C. (2021) The Link between Individualism-Collectivism and Life Satisfaction among Emerging Adults from Four Countries. *Applied Psychology: Health and Well‐Being,* vol. 13, no 2, pp. 437–453. https://doi.org/10.1111/ aphw.12259 [in English].

6. Kessler, R.C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K.R.& Walters, E.E. (2005) Lifetime Prevalence and Age-of-Onset Distributions of DSM-IV Disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry,* vol. 62, no 6, pp. 593–602. https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593[in English].

7. Robinson, O.C. (2022) Conducting Thematic Analysis on Brief Texts: The Structured Tabular Approach. *Qualitative Psychology,* vol. 9, no 2, pp. 194–208. https://doi.org/10.1037/qup0000189

8. Neugarten, B.L. (1968) *Middle Age and Aging: A Reader in Social Psychology*. Chicago, IL: University of Chicago. [in English].

9. Robinson, O. (2020) *Development through Adulthood.* London: Bloomsbury Academic.

10. Blum, G., Schmitt, M. (2017) The Nonlinear Interaction of Person and Situation (NIPS) Model and Its Values for a Psychology of Situations. *The Oxford Handbook of Psychological Situations* (eds J.F. Rauthmann, R.A. Sherman, D.C. Funder), New York, NY: Oxford University, pp. 1–17.

11. Rauthmann, J.F., Sherman, R.A. (2018) The Description of Situations: Towards Replicable Domains of Psychological Situation Characteristics. *Journal of Personality and Social Psychology,* vol. 114, no 3, pp. 482–488. https://doi.org/10.1037/ pspp0000162 [in English].

12. Harrison, R.V. (1985) The Person-Environment Fit Model and the Study of Job Stress. *Human Stress and Cognition in Organizations* (eds T.A. Beehr, R.S. Bhagat), New York, NY: Wiley, pp. 23–55.[in English].

13. Ferrara, T.S. (2022) *Understanding the Homesick Experience Through the Narratives of First-Year College Residential Students* (PhD Thesis). New York: Molloy College.

14. Pownall, M., Harris, R.& Blundell-Birtill, P. (2022) Supporting Students during the Transition to University in COVID-19: Five Key Considerations and Recommendations for Educators. *Psychology Learning & Teaching,* vol. 21, no 1, pp. 3–18. https://doi.org/10.1177/1475 7257211032486[in English].

15. Crandall, C.S., Preisler, J.J.& Aussprung, J. (1992) Measuring Life Event Stress in the Lives of College Students: The Undergraduate Stress Questionnaire (USQ). *Journal of Behavioral Medicine,* vol. 15, December, pp. 627–662. https://doi. org/10.1007/BF00844860 [in English].

16. Gadzella, B.M. (1994) Student-Life Stress Inventory: Identifcation of and Reactions to Stressors. *Psychological Reports,* vol. 74, no 2, pp. 395–402. https:// doi.org/10.2466/pr0.1994. 74.2.395. [in English].

17. Clements, K., Turpin, G. (1996) The Life Events Scale for Students: Validation for Use with British Samples. *Personality and Individual Differences,* vol. 20, no 6, pp. 747–751. https://doi.org/10.1016/0191-8869(96)00005-0 [in English].

18. Bezek, E. (2010) *Gender Differences in Resilience in the Emerging Adulthood Population* (Thesis). Rochester. Rochester Institute of Technology. Available at: http://scholar works.rit.edu/theses [in English].

19. Matud, M.P., Ibahez, I., Hernandez-Lorenzo, D.E., Bethencourt, J.M. (2023) Gender, Life Events, and Mental Well-Being in Emerging Adulthood. *International Journal of Social Psychiatry*, vol. 69, no 6, pp. 1432–1443. https://doi. org/10.1177/00207640231164012 [in English].

20. Matud, M.P., del Pino, M.J, Bethencourt, J.M., Lorenzo, E.D. (2023) Stressful Events, Psychological Distress and Well-Being during the Second Wave of COVID-19 Pandemic in Spain: A Gender Analysis. *Applied Research in Quality of Life*, vol. 18, no 3, pp. 1291–1319. https://doi.org/10.1007/s11482-022-10140-1 [in English].

21. Shchodo diyalnosti psykholohichnoyi sluzhby u systemi osvity u 2022/2023 navchalnomu rotsi. Dodatok do lysta MON Ukrayiny vid 02.08.2022 № 1/8794-22 [Regarding the activities of the psychological service in the education system in the 2022/2023 academic year. Appendix to the letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 02.08.2022 No. 1/8794-22]. URL: https://mon.gov.ua/public [in Ukrainian]

УДК 159.928

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1781-1793

Шпак Марія Мирославівна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, https://orcid.org/0000-0001-7073-4673

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ТА НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано напрями та завдання психологічного супроводу розвитку та навчання обдарованих учнів в умовах сьогодення. Охарактеризовано індивідуально-психологічні особливості обдарованих дітей. Обґрунтовано соціально-психологічні чинники, які впливають на розвиток обдарованості. З'ясовано, що суттєвий вплив на розвиток обдарованості дітей здійснюють сімейне та освітнє середовище. Це зумовлює проведення просвітницької та консультативної роботи з батьками і вчителями, спрямованої на підвищення їхньої психологічної обізнаності з питань сутності обдарованості, її типології та видів, специфічних особливостей та психологічних проблем обдарованих дітей, методів їх навчання та виховання.

Психолого-педагогічні технології та методи пошуку, раннього вияву, навчання та розвитку обдарованих учнів стають пріоритетним завданням системи освіти в сучасних умовах розвитку суспільства. До цього процесу мають бути залучені і вчителі, і вихователі, і практичні психологи закладів освіти, і батьки. Адже навчання та виховання обдарованої особистості – це складний і комплексний процес, який вимагає спільних зусиль та взаємодії школи, сім'ї і психологічної служби закладу освіти. Визначено, що метою психологічного супроводу є створення сприятливих психолого-педагогічних умов для розвитку та навчання обдарованих школярів, які забезпечували б можливість обдарованої дитини реалізувати свій творчий та інтелектуальний потенціал. Водночас психологічний супровід розвитку та навчання обдарованих школярів передбачає комплекс взаємопов'язаних заходів з дітьми, спрямованих на розвиток у них здібностей та пізнавальних інтересів у процесі активного соціально-психологічного навчання. Крім того, обдарована дитина потребує психологічної підтримки з метою успішної інтеграції в освітнє середовище та соціальне оточення.

Ключові слова: психологічний супровід, обдарованість, здібності, розвиток, навчання, освітнє середовище, сімейне середовище, учні.

Shpak Mariia Myroslavivna Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Methods of Primary and Preschool Education, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, https://orcid.org/0000-0001-7073-4673

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE DEVELOPMENT AND EDUCATION OF GIFTED PUPILS

Abstract. The article theoretically substantiates the directions and tasks of psychological support of the development and education of gifted pupils in current conditions. The individual psychological peculiarities of gifted children are characterized. The socio-psychological factors that influence on the development of giftedness are substantiated. It is found out that the family and educational environment have a significant impact on the development of giftedness in children. This orders a conduction of educational and consultative work with parents and teachers aimed at increasing of their psychological awareness of the essence of giftedness, its typology and types, specific features and psychological problems of gifted children, methods of their training and upbringing.

Psychological and pedagogical technologies and methods of searching, early detection, education and development of gifted pupils are becoming a priority task of the educational system in modern conditions of the development of society. Teachers, educators, practical psychologists of educational institutions and parents should be involved in this process. Indeed, the education and upbringing of a gifted individual is a complex and comprehensive process that requires joint efforts and interaction of school, family and psychological service of the educational institution. It is determined that a purpose of psychological support is a creation of favorable psychological and pedagogical conditions for the development and education of gifted pupils, which would ensure the ability of a gifted child to realize one's own creative and intellectual potential. At the same time, psychological support of the development and education of gifted pupils involves a set of interrelated activities with children aimed at developing their abilities and cognitive interests in the process of active socio-psychological studying. In addition, a gifted child needs psychological support for the purpose of successful integration into the educational environment and social surround.

Keywords: psychological support, giftedness, abilities, development, education, educational environment, family environment, pupils.

Постановка проблеми. Сьогодні особливо важливо, щоб українська освіта й наука залишалися міцним підґрунтям для розвитку творчого та інтелектуального потенціалу майбутнього покоління, яке відбудовуватиме Україну у повоєнний період, плекатиме її культуру та національну ідентичність. Це актуалізує необхідність пошуку нових та ефективних методів

навчання і розвитку обдарованих дітей, а психологічний супровід всебічного і гармонійного особистісного зростання обдарованих учнів стає пріоритетним завданням системи освіти на сучасному етапі розвитку суспільства. Безперечно, навчання та виховання обдарованої особистості вимагає спільних зусиль та взаємодії школи, сім'ї і психологічної служби закладу освіти. До цього процесу мають бути залучені і батьки, і вчителі та вихователі, а також практичні психологи закладів освіти.

Сьогодні в Україні створюється мережа закладів освіти нового типу (коледжі, гімназії, ліцеї), де впроваджуються інноваційні психолого-педагогічні технології розвитку і навчання обдарованих дітей, реалізуються грантові програми з підтримки обдарованої учнівської молоді. Тому актуальним завданням постає психологічний супровід обдарованих учнів з метою розвитку у них здібностей, талантів та обдарувань, а також збереження і зміцнення їх психічного здоров'я.

Педагогічна практика показує, що обдарованим дітям недостатньо просто дати знання. Важливо сформувати у них життєві компетентності, необхідні для успішної самореалізації, навчання та праці. Тому в сучасних умовах реалізації концепції Нової української школи передбачається перехід від традиційної, інформаційно-знаннєвої моделі навчання до розвивальних, особистісно зорієнтованих освітніх технологій. Зокрема, про це йдеться у сучасних нормативно-правових документах про освіту. Так, у Державному стандарті початкової освіти (із змінами згідно постанови Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898) зазначено, що «метою початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості» [3, с. 1]. Також і в Державному стандарті базової середньої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898) визначено, що «метою базової середньої освіти є розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу» [2, с. 1].

Таким чином, освітнє середовище здійснює суттєвий вплив на розвиток обдарованості дітей. Це зумовлює підвищення психологічної компетентності педагогів, працівників психологічної служби закладів освіти з питань організації ефективного психологічного супроводу обдарованих школярів та вміння застосовувати отримані знання на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для того, щоб окреслити мету, завдання та методичне забезпечення психологічного супроводу розвитку

і навчання обдарованих школярів, проаналізуємо насамперед наукові підходи до визначення сутності та природи обдарованості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає можливість стверджувати, що поняття «обдарованість» сьогодні не є усталеним та чітко визначеним як у вітчизняних, так і зарубіжних дослідженнях. Одні вчені трактують обдарованість як суто біологічне явище, вроджену якість особистості, закладену природою. Інші вважають, що обдарованість – це набута властивість особистості, яка розвивається у процесі життєдіяльності людини і забезпечує можливість досягнення нею більш високих результатів в одному чи декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми. Здебільшого дослідники розуміють під обдарованістю сукупність здібностей, які забезпечують успішність виконання тієї чи іншої діяльності.

Вивчаючи розвиток творчо обдарованої особистості, психологи В.О. Моляко та О.Л. Музика дійшли висновку, що «система задатків, схильностей і здібностей у комплексі є обдарованістю, яка забезпечує виконання професійної діяльності людиною на високому рівні і досягнення значних успіхів» [4, с. 271]. До того ж, вчені стверджують, що обдарованість стає для особистості системотворчою рисою, яка визначає не лише способи діяльності людини, а й її систему цінностей, характер соціальної взаємодії, спрямованість особистісного розвитку [4, с. 38]. Ці наукові положення стали теоретичним підґрунтям у контексті нашого дослідження.

У психолого-педагогічному дискурсі однією з найбільш відомих є концепція обдарованості Дж. Рензуллі. Вчений виокремлює у структурі обдарованості такі компоненти, як: інтелектуальні здібності, креативність та наполегливість (мотивацію досягнень) [8, с. 130]. Отже, обдарованість є складним структурним утворенням, інтегральною властивістю особистості, яка розвивається на протязі життя людини і допомагає їй досягнути успіху у тій чи іншій галузі діяльності. Психологи стверджують, що рівень, якісна своєрідність і характер розвитку обдарованості є результатом складної взаємодії спадковості, задатків і соціального середовища (впливу батьків, вчителів, вихователів) опосередкованого діяльністю дитини. Водночас не можна ігнорувати і роль психологічних механізмів саморозвитку особистості, які є основою формування і розвитку індивідуальних обдарувань дитини [8].

Мета статті полягає у теоретичному аналізі сутності феномена обдарованості особистості та визначенні мети, напрямів і завдань психологічного супроводу розвитку та навчання обдарованих учнів в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Нині актуальним завданням системи освіти постає здійснення психологічного супроводу навчання обдарованих учнів з метою їх гармонійного особистісного зростання, успішної соціальної взаємодії і спілкування з однолітками і дорослими.

Перш за все, проаналізуємо змістове визначення поняття «супровід» та його функціональну роль у процесі навчання і розвитку обдарованих школя-

рів. Звернемося з цією метою до довідкових джерел. Так, у великому тлумачному словнику сучасної української мови супровід трактується як «супроводжувати, супроводити кого-, чого-, разом з ким-, чим-небудь, у чиємусь товаристві; в оточенні когось, чогось» [1, с. 1217]. Отже, супровід означає спільну діяльність, підтримку, сприяння.

Під супроводом дослідники С.Л. Коробко і О.І. Коробко розуміють «системно організовану діяльність психолога зі створення соціально-психологічних та педагогічних умов для успішного навчання й розвитку учня» [5, с. 4]. З огляду на зазначене, супровід передбачає спільну взаємодію психолога, педагогів, батьків з учнем з метою вирішення навчально-виховних завдань і забезпечує можливість дитині реалізувати свій особистісний потенціал. На нашу думку, психологічний супровід реалізується через співробітництво, співпрацю дорослого з дитиною, що сприяє реалізації її здібностей, пізнавальних інтересів та потенційних можливостей.

Дослідниця М.І. Мушкевич трактує поняття «супровід» в контексті різних напрямів професійної діяльності психолога, зокрема, як: «системну діяльність психолога, спрямовану на створення комплексної системи клініко-психологічних, психолого-консультативних і психотерапевтичних умов, що сприяють розвитку знань, умінь і навичок, успішній адаптації, реабілітації, особистісному становленню, нормалізації стосунків з метою успішної інтеграції та самореалізації особистості» [7, с. 292]. Відтак, психологічний супровід дає змогу подолати певні життєві труднощі чи розв’язати якісь навчальні проблеми, тим самим сприяє успішній інтеграції обдарованого учня в освітнє середовище та налагодженню ефективної міжособистісної взаємодії з однолітками та вчителями.

Отже, на основі аналізу наукових джерел з означеної проблеми, під психологічним супроводом розвитку і навчання обдарованих дітей ми розглядаємо систему взаємопов’язаних заходів з учнями, педагогами і батьками, які передбачають застосування комплексу різних психолого-педагогічних засобів, методів та прийомів роботи, що спрямовані на гармонійний особистісний розвиток обдарованої дитини, її здібностей, пізнавальних інтересів та можливостей.

В умовах освітнього середовища психологічний супровід найчастіше реалізується у контексті психологічної служби в закладах освіти різного типу та визначається специфікою конкретного навчального закладу, метою і завданнями роботи з обдарованими учнями.

Учені С.Л. Коробко та О.І. Коробко зазначають, що «мета психологічного супроводу полягає в тому, щоб допомогти кожному учню соціалізуватися й адаптуватися до соціального середовища шляхом оптимального розвитку його потенційних можливостей» [5, с. 6].

Вважаємо, що провідним принципом психологічного супроводу розвитку і навчання обдарованих учнів має бути принцип «дитиноцентризму»,

який передбачає орієнтацію на індивідуально-психологічні особливості обдарованої дитини, її внутрішній світ, емоційні переживання, потреби, мотиви, інтереси. Психологічний супровід ґрунтується на реалізації особистісно орієнтованого підходу до обдарованої дитини, емпатійному ставленні та повазі до неї. Під час психологічного супроводу відкидається стереотип підведення розвитку дитини під відповідні освітні стандарти, оскільки за своїм інтелектуальним та творчим потенціалом обдарована дитини значно відрізняється від своїх однолітків.

Обдаровані діти, зазвичай, вирізняються високим інтелектуальним розвитком, дивергентним типом мислення, креативністю, раннім розвитком мови та великим словниковим запасом, пізнавальною активністю, допитливістю, гарною пам'яттю, розвинутими фантазією та уявою [6; 9; 10].

Серед обдарованих дітей є ті, у яких яскравий вияв здібностей спостерігається ще у ранньому дитинстві або в дошкільному віці. Зазвичай, досить рано виявляються у дітей художні та музичні здібності. Однак у деяких дітей обдарованість виявляється значно пізніше, уже в шкільному віці або ж впродовж життя.

Ми розглядаємо психологічний супровід як цілісну систему роботи практичного психолога закладу освіти з обдарованими учнями, вчителями та батьками дітей, відповідно вважаємо, що він має здійснюватися у таких напрямах: просвітницькому, психодіагностичному, корекційно-розвивальному та консультативному.

Просвітницька робота має проводитись практичним психологом насамперед з учителями та батьками обдарованих учнів щодо поглиблення їхніх знань про індивідуально-психологічні особливості обдарованих дітей та засоби і методи його розвитку.

Метою просвітницькою роботи з учителями є підвищення їхньої психологічної компетентності з питань психодидактичних методів і засобів навчання обдарованих учнів. Оволодіння обдарованими учнями необхідними знаннями, уміннями та навичками у процесі навчальної діяльності передбачає реалізацію щодо них індивідуального підходу зі сторони вчителів та застосування педагогами інноваційних педагогічних технологій. Для цього можна проводити з педагогами просвітницькі бесіди (на тему «Психологічна підготовка вчителя до роботи з обдарованими учнями», «Як налагодити емоційний контакт з обдарованими дітьми?»), психологічні лекторії (на тему «Вікові та індивідуально-психологічні особливості обдарованих дітей», «Педагогічна творчість як чинник розвитку обдарованості учнів»), методичні семінари на тему «Принципи розробки навчальних програм для обдарованих учнів», «Психолого-педагогічні вимоги до професійних значущих якостей вчителів, які працюють з обдарованими дітьми»), вебінари, майстер-класи (наприклад, «Інтерактивні методи навчання обдарованих учнів» та ін.).

Просвітницька робота з батьками має бути спрямована на розкриття вікових та індивідуально-психологічних особливостей обдарованої дитини, формування адекватного ставлення до того, що їхня дитина вирізняється з-поміж інших дітей своїми інтелектуальними здібностями чи творчим потенціалом. Вона може бути не схожою на інших дітей і випереджувати однолітків за своїм психічним розвитком. З цією метою можна проводити виступи практичного психолога на батьківських зборах (на тему «Психологічні особливості обдарованих дітей», «**Шляхи та засоби розвитку творчо обдарованої дитини у сім'ї»**), психологічні лекторії для батьків (на тему «Вплив стилю сімейного виховання на розвиток обдарованої дитини», «Психологія дитячої творчості»), круглі столи («Організація ігрового розвивального середовища в сім'ї»), групові соціально-психологічні тренінги (наприклад, «Формування батьківської компетентності з питань виховання обдарованих дітей» та ін.), які допоможуть батькам ділитися власним досвідом і навчитися краще розуміти потреби своїх дітей. Батьки мають забезпечити можливість обдарованої дитини проявити свої здібності, ініціативність, винахідливість, творче мислення.

Важливо проаналізувати типові психолого-педагогічні помилки батьків у сімейному вихованні обдарованих дітей. Наші спостереження та педагогічна практика показують, що ставлення батьків до феномена дитячої обдарованості неоднозначне. Деякі батьки дуже уважно спостерігають за розвитком дитини, швидко виявляють ранні прояви обдарованості і намагаються усіма доступними методами розвивати здібності дитини. Інші сприймають обдарованість дитини негативно, не знають, що з цим робити, вважають «краще вона була б така, як усі». У деяких батьків виявляються нереалістично високі очікування, які часто поєднуються з бажанням самоствердитись через визначні досягнення обдарованої дитини чи реалізувати свої потенційні можливості, які колись не відбулися. Це обумовлює гіперопіку дитини чи, навпаки, надмірний контроль за її поведінкою, батьки заставляють дитину багато часу приділяти навчальним заняттям, забуваючи при цьому, що обдарована дитина за своїм фізичним і соціальним розвитком така сама, як і її однолітки, вона також хоче гратися і спілкуватися з іншими дітьми. Тому просвітницька робота психолога з батьками має сприяти підвищенню їхньої психологічної обізнаності з питань гармонійного розвитку обдарованої дитини в сімейному середовищі.

Метою психодіагностичної роботи психолога є ранній вияв обдарованості, здібностей, інтересів дитини, визначення соціально-психологічних та педагогічних чинників розвитку обдарованості, вивчення вікових та індивідуальних особливостей динаміки розвитку обдарованої дитини, її потенційних можливостей в освітньому середовищі. Залежно від мети та завдань психодіагностики психолог може використовувати різноманітний діагностичний інструментарій (тести інтелекту, опитувальники, тести досяг-

нень, креативності, проективні методики, аналіз продуктів діяльності обдарованих дітей (малюнки, поетичні твори, технічні вироби тощо)) [6].

Важливе значення у роботі з обдарованими дітьми має активне соціально-психологічне навчання. Воно має бути спрямоване на розвиток інтелектуального та творчого потенціалу дитини, загальних та спеціальних здібностей. У роботі з обдарованими дітьми рекомендують використовувати інтерактивні методи: рольові ігри, мозковий штурм, групові дискусії, диспути та ін.

Серед основних стратегій навчання обдарованих дітей дослідники [6; 9; 10] виокремлюють такі:

– стратегію «прискорення» навчання, яка передбачає збільшення темпу засвоєння навчального матеріалу. Прискорення стосується швидкості вивчення навчального матеріалу. Обдарований учень може розпочати вивчення певного навчального предмета або курсу раніше, ніж більшість його однолітків, може оволодіти знаннями з цього курсу значно швидше, випереджуючи при цьому своїх однокласників, відповідно достроково скласти іспити і раніше за своїх однолітків завершити навчання в школі загалом;

– стратегію «збагачення» навчання, яка спрямована на пізнавальні потреби та інтереси дитини, і передбачає міждисциплінарний підхід, встановлення взаємозв'язків з іншими темами чи навчальними дисциплінами. Стратегія «збагачення» здебільшого зорієнтована на вивчення не окремих предметів (математика, фізика, хімія, мова тощо), а інтегрованих навчальних курсів, які сприяють формуванню цілісної картини світу. Таке навчання може здійснюватися як у межах традиційного освітнього процесу, так і завдяки участі обдарованих учнів у дослідницьких проєктах, факультативах, науково-дослідній роботі тощо;

– стратегію «поглиблення» навчання, яка стосується насамперед обдарованих учнів, які виявляють підвищений інтерес до певної галузі знань чи сфери діяльності. При цьому передбачено поглиблене вивчення відповідних тем або навчальних предметів. Це слугує дієвим засобом активізації пізнавальної діяльності обдарованих учнів, спонукає їх до розкриття сутності певного явища, пошуку істини та відповідей на питання, які викликають допитливість та інтерес;

– стратегію «проблематизації» навчання, яка передбачає подання навчального матеріалу таким чином, щоб учні могли самостійно виявити та вирішити проблему, знайти способи її практичного розв’язання, продукувати творчі ідеї та оригінальні рішення. Для цього варто було б, на нашу думку, доповнити діючі навчальні підручники і посібники для учнів закладів загальної середньої освіти творчими завданнями і вправами, спрямованими на розвиток креативності, дивергентного типу мислення учнів. Проблемні ситуації необхідно створювати на уроці з урахуванням змісту теми, складності навчального матеріалу та вікових можливостей дітей. Зазвичай, обдаровані діти вивчають навчальний матеріал більш високого рівня складності, ніж інші

учні в класі, що передбачає здійснення індивідуального підходу до них зі сторони вчителя та диференціацію навчання. Застосування стратегії проблемного навчання створює умови для вияву обдарованими учнями активності, ініціативності та самостійності у розв'язанні навчальних завдань, творчого засвоєння навчального матеріалу.

Таким чином, з метою забезпечення індивідуальної траєкторії навчання обдарованих учнів педагоги мають адаптувати навчальні плани і програми відповідно до рівня інтелектуального розвитку дитини, її здібностей та інтересів. Адже обдаровані діти, як показує педагогічна практика, можуть відчувати нудьгу через те, що навчальні програми не відповідають їхнім здібностям, що може призвести до зниження позитивної мотивації учіння та втрати бажання вчитися. Натомість цікавий, особистісно значущий матеріал, який відповідає пізнавальним потребам та інтересам обдарованих школярів, викликає у них інтелектуальні емоції (наприклад, здивування, зацікавлення, сумнів, впевненість, радість успіху пізнання тощо), з одного боку, запам'ятовується краще і міцніше, а з іншого – спонукає учнів до самостійних роздумів, критичного мислення, наукових дискусій з педагогами.

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження свідчить про те, що дослідники, педагоги-практики пропонують використовувати широкий арсенал дієвих методів навчання обдарованих учнів [9; 10]. Серед них хочемо виокремити, зокрема, метод «мозкового штурму», відомий у психології ще під назвою «брейнстормінг», який широко використовується у педагогічній практиці навчання обдарованих учнів. Він сприяє розвитку творчого мислення, креативності, дає можливість кожній дитині продукувати якомога більше різних ідей та нових рішень. З цією метою вчитель може сформулювати проблемне запитання і запропонувати учням висловити свої думки та міркування. При цьому важливо звертати увагу обдарованих учнів на те, що кожна людина має право на власну думку, тому спонукати школярів не критикувати, не оцінювати особистість іншого, а лише його ідею. Це сприятиме толерантному ставленню до інших людей та конструктивному обговоренню найбільш оригінальних рішень.

Часто у процесі навчання обдарованих учнів вчителі використовують метод групової дискусії. Він дає можливість аргументовано висловити кожному свою думку стосовно того чи іншого питання, яке пропонується педагогом для обговорення на уроці, формує навички асертивної поведінки обдарованих дітей, уміння відстоювати свою думку чи власну позицію, вміти слухати і чути іншого, при цьому емпатійно ставитись до інших.

Дієвим методом навчання обдарованих школярів є методом розробки та реалізації різних проєктів. Він стимулює пошукову активність обдарованих дітей, розвиток пізнавальних здібностей, сприяє залученню їх до науково-дослідницької діяльності, забезпечує співпрацю та спілкування з однодумцями. Обдаровані учні, своєю чергою, у процесі колективної роботи над

проєктом та комунікативної взаємодії з іншими учнями і педагогом вчаться ставити запитання, полемізувати та обговорювати наукові погляди й ідеї різних дослідників, аргументувати власну позицію, обґрунтовувати своє емоційно-оцінкове ставлення до того, що досліджують. Це сприяє не лише усвідомленому розумінню змісту навчального матеріалу, а й успішному спілкуванню з іншими людьми.

Також для ефективного налагодження міжособистісної взаємодії обдарованої дитини з однолітками і дорослими (педагогами, батьками) необхідно залучати її до групових корекційно-розвивальних занять. Для розвитку творчої обдарованості дітей рекомендують використовувати арттерапію, казкотерапію, музикотерапію. У цьому контексті ефективним вважаємо такий метод роботи як соціально-психологічний тренінг, спрямований не лише на розвиток індивідуально-психологічних особливостей, загальних та спеціальних здібностей обдарованих школярів, а й на розвиток у них навичок soft skills, необхідних для успішної соціальної взаємодії і спілкування з іншими людьми.

Обдаровані діти характеризуються високим рівнем сенсорного розвитку, підвищеною чутливістю та емоційністю. Вони здатні гостро і болісно реагувати на критику інших людей. Тому вчитель має дбати про забезпечення сприятливого психологічного клімату в класному колективі, створення емоційно-позитивної атмосфери на уроці. Вияв толерантності, довіри і доброзичливого ставлення педагога до усіх учасників освітнього процесу сприятиме ефективності діалогічної взаємодії з учнями та позитивно впливатиме на їхній психоемоційний стан.

Водночас важливо впроваджувати програми соціально-емоційного навчання в освітній процес. Це допоможе обдарованим учням краще розуміти власні почуття та емоції інших людей, сприятиме розвитку у них емоційного інтелекту, емоційної саморегуляції, емпатії. Як наслідок, забезпечить формування конструктивних форм емоційної поведінки обдарованих дітей в ситуаціях міжособистісної взаємодії з однолітками та дорослими, прояву адекватних емоційних реакцій у процесі навчально-виховної діяльності відповідно до вимог соціально-культурного середовища, сприятиме розвитку комунікативних умінь, здатності працювати в команді і вирішувати конфлікти.

Метою консультативної роботи з учителями є надання психологічних рекомендацій щодо використання психолого-педагогічних засобів забезпечення суб’єкт-суб’єктної педагогічної взаємодії з обдарованими учнями, діалогічного спілкування з ними, розвитку інтелектуального та творчого потенціалу школярів. Для цього можна проводити з учителями індивідуальні та групові консультації.

Консультативна робота з батьками має бути спрямована на розширення та поглиблення знань щодо застосування ефективних стилів сімейного виховання, методів педагогічного впливу на обдарованих дітей в умовах сімейного середовища, налагодження конструктивних батьківсько-дитячих

стосунків. Батьки мають прагнути якнайповніше розкрити здібності, талант дитини. Для розвитку творчих здібностей дитини батьки мають створити сприятливе розвивальне середовище в сім'ї. Наприклад, облаштувати вдома окремий куток чи кімнату, де дитина зможе займатися улюбленою справою, разом з нею спільно проводити сімейне дозвілля та відпочинок. Обдаровані діти прагнуть активно освоювати навколишній світ. Тому батьки мають використовувати різні методи розвитку творчих здібностей дитини: рольові ігри, театралізовані вистави, малювання, ліплення, конструювання тощо. При цьому застосовувати нетрадиційні засоби та допоміжні матеріали (різні крупи, пісок, сіль, клей, листочки дерев, нитки та ін.). Важливо спонукати батьків багато часу приділяти спілкуванню з обдарованою дитиною, спільному обговоренню різних подій та явищ навколишнього середовища, читанню художньої літератури та довідкових джерел пізнавального характеру (словників, енциклопедій тощо).

Батьки мають пам'ятати, що ознаки обдарованості проявляються досить рано та є запорукою майбутніх успіхів дитини. Але те, яким саме в подальшому буде їхній рівень розвитку, залежить значною мірою від батьків. Тому важливо забезпечити психолого-педагогічну підтримку розвитку обдарованої дитини, формування позитивного емоційного ставлення батьків до її творчих досягнень, нестандартних ідей та креативних рішень.

Консультування батьків має сприяти їхній психологічній компетентності, обізнаності у питаннях виховання обдарованих дітей. Психолог має поінформувати батьків про вікові та індивідуальні особливості обдарованих дітей, надати психологічні рекомендації та поради щодо розвитку здібностей та таланту дитини в умовах сімейного середовища.

Висновки. Отже, проблема обдарованості дітей привертає увагу багатьох науковців у галузі психології, педагогіки та інших гуманітарних наук, відтак набуває міждисциплінарного характеру. На основі теоретичного аналізу наукових джерел з проблеми дослідження нами розкрито теоретико-методичні засади психологічного супроводу розвитку і навчання обдарованих учнів. Визначено, що психологічний супровід має реалізуватися з позицій системного підходу, що передбачає комплекс заходів і методів роботи практичного психолога закладу освіти з обдарованими учнями, вчителями та батьками дітей. З огляду на це, проаналізовано мету та основні завдання психологічного супроводу розвитку та навчання обдарованих учнів, що має здійснюватися, на нашу думку, у таких напрямах: просвітницькому, психодіагностичному, корекційно-розвивальному та консультативному. Зазначені напрями психологічного супроводу обдарованих учнів в умовах закладу освіти перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодоповнюють один одного.

Нами проаналізовано психолого-педагогічні засоби, методи та прийоми роботи, які спрямовані на розвиток загальних та спеціальних здібностей обдарованих школярів. Як показують педагогічна практика та результати

наших наукових досліджень, розвитку інтелектуального та творчого потенціалу обдарованих дітей сприяють інтерактивні методи навчання; диспути, групові дискусії; проблемний виклад матеріалу; ділові та рольові ігри; метод мозкового штурму, які стимулюють учнів до висловлювання власних оцінних суджень, заохочують до критичного аналізу навчального матеріалу тощо.

Незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми розвитку і навчання обдарованих дітей в контексті освітнього середовища, окремі питання цієї складної та багатогранної проблематики потребують подальших наукових розвідок. Тому перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у створенні корекційно-розвивальних та тренінгових програм для обдарованих учнів з метою розвитку їх здібностей, пізнавальних інтересів та творчого потенціалу.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

2. Державний стандарт базової середньої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898). URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 10.10.2024)

3. Державний стандарт початкової освіти (із змінами згідно постанови Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.10.2024)

4. Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати дослідження: колективна монографія / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир : Вид-во Рута, 2006. 320 с.

5. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: метод. посіб. Київ : Літера ЛТД, 2008. 416 с.

6. Корольов Д. К. Психологія обдарованості : навч. посіб. Київ : Міленіум, 2024. 176 с.

7. Мушкевич М. І. Поняття супроводу у сучасній психологічній науці. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 1. С. 287–294.

8. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник. Київ, Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.

9. Чепіль М., Ревть А. Психолого-педагогічні основи роботи з обдарованими дітьми: навч. посіб. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2018. 220 с.

10. Шевчишена О. В. Психолого-педагогічний супровід обдарованої дитини у загальноосвітньому навчальному закладі : наук.-метод. посіб. Хмельницький : ОІППО, 2016. 237 с.

References:

1. Busel, V. T. (Ed.). (2004). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]*. Kyiv, Irpin : VTF «Perun» [in Ukrainian].

2. *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State Standard of Basic Secondary Education]* [in Ukrainian].

3. *Derzhavnyi standart pochatkovoi osvity [State Standard of Primary Education]*. [in Ukrainian].

4. Moliako, V. O., & Muzyka, O. L. (Ed.). (2006). *Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist : teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhennia [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results]*. Zhytomyr : Vyd-vo Ruta [in Ukrainian].

5. Korobko, S. L., & Korobko, O. I. (2008). *Robota psykholoha z molodshymy shkoliaramy [Psychologist's work with younger schoolchildren]*. Kyiv : Litera LTD [in Ukrainian].

6. Korolov, D. K. (2024). *Psykholohiia obdarovanosti [Psychology of giftedness]*. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].

7. Mushkevych, M. I. (2011). Poniattia suprovodu u suchasnii psykholohichnii nautsi [The concept of support in modern psychological science.]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii - [Problems of general and pedagogical psychology]*. S. D. Maksymenka (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

8. Rybalka, V. V. (2016). *Slovnyk iz psykholohii ta pedahohiky obdarovanosti i talantu osobystosti [Dictionary of psychology and pedagogy of giftedness and personality talent]*. Kyiv, Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].

9. Chepil, M., & Revt, A. (2018). *Psykholoho-pedahohichni osnovy roboty z obdarovanymy ditmy [Psychological and pedagogical foundations of working with gifted children]*. Drohobych : RVV DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

10. Shevchyshena, O. V. (2016). *Psykholoho-pedahohichnyi suprovid obdarovanoi dytyny u zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi [*Psychological and pedagogical support of a gifted child in a general educational institution*]*. Khmelnytskyi : OIPPO [in Ukrainian].

УДК 159.91:37.015.3:613(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1794-1805

Штих Ірина Ігорівна кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології, Мукачівський державний університет, м. Мукачево, вул. тел.: (050) 944-34-21, https://orcid.org/0000-0002-8443-3211

Долинай Маріанна Іванівна старший викладач кафедри психології Мукачівський державний університет, м. Мукачево, тел.: (050)570-26-30, https://orcid.org/0000-0003-1961-6796

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ТА ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Анотація. Сучасний етап розвитку суспільства пов'язаний з воєнним станом у країні, демографічною кризою через еміграцію та спад народжуваності, погіршення психічного стану та зниження рівня здоров'я населення країни. Зростання психофізіологічних порушень в розвитку людини починаючи з немовлячого віку й в усі наступні роки життя спонукає психологів, педагогів, лікарів, батьків до пошуку причин відхилень і факторів, що забезпечують створення сприятливих умов для формування здорового способу життя. Спосіб життя – найважливіший фактор детермінації процесу формування особистості, розвитку її фізичних, психологічних і духовних якостей.

У статті розглядається здоров'я і хвороба як діалектичні, взаємопов'язані поняття, вивчення яких пов'язано з розумінням природи і сутності людини. Поняття «хвороба», «здоров'я», «психічне здоров'я», «психологічне здоров'я» не можна вважати сьогодні концептуально визначеними і однозначними. З огляду на таку позицію, повернення до проблеми здоров'я передбачає усунення негативних наслідків хворобливих переживань, небажаних установок, невпевненості у власних силах, тривожності та інших хворобливих і граничних станів.

На стан психічного здоров'я окремих верств населення і суспільства, і студенства зокрема, загалом негативно впливають багато макросоціальних та макроекономічних чинників. Психічне здоров'я підривається багатьма чинниками наукового прогресу, глобалізації, інформатизації, матеріалізації, політичного й соціально-економічного характеру тощо. Фактори здорового способу життя, за даними багатьох дослідників, використовують лише 10-15% з них, що обумовлено низькою активністю особистості, поведінковою пасивністю. Збереження й зміцнення здоров'я перебувають у прямій залежності від рівня культури, що відбиває міру усвідомлення й відносини

людини до самої себе, а ця міра містить у собі систему знань про здоров'я, спрямованих на стиль життя.

Ключові слова: фізичне здоров'я, психологічне здоров'я, психічне здоров'я, здоровий спосіб життя, валеологія, психогігієна, психопрофілактика.

Shtykh Iryna Igorivna candidate of psychological sciences, senior lecturer of the psychology department of Mukachevo State University, Mukachevo, tel.: (050) 944-34-21, https://orcid.org/0000-0002-8443-3211

Dolynay Marianna Ivanivna senior lecturer at the Department of Psychology of Mukachevo State University, Mukachevo, tel.: (050)570-26-30, https://orcid.org/0000-0003-1961-6796

PSYCHO-PHYSIOLOGICAL AND VALEOLOGICAL ASPECTS OF FORMING A HEALTHY LIFESTYLE

Annotation. The current stage of society's development is associated with the state of war in the country, the demographic crisis due to emigration and the decline in the birth rate, the deterioration of the mental state and the decrease in the level of health of the country's population. The growth of psychophysiological disorders in human development starting from infancy and in all subsequent years of life prompts psychologists, teachers, doctors, and parents to search for the causes of deviations and factors that ensure the creation of favorable conditions for the formation of a healthy lifestyle.

Lifestyle is the most important factor in determining the process of personality formation, development of its physical, psychological and spiritual qualities.

The article considers health and illness as dialectical, interrelated concepts, the study of which is related to the understanding of the nature and essence of man. The concepts of "disease", "health", "mental health", "psychological health" cannot be considered conceptually defined and unambiguous today. Given this position, returning to the health problem involves eliminating the negative consequences of painful experiences, unwanted attitudes, self-doubt, anxiety, and other painful and borderline states.

The state of mental health of certain segments of the population and society, and students in particular, is generally negatively affected by many macro-social and macroeconomic factors. Mental health is undermined by many factors of scientific progress, globalization, informatization, materialization, political and socio-economic nature, etc. According to many researchers, only 10-15% of them use the factors of a healthy lifestyle, which is due to the low activity of the individual, behavioral passivity. Preservation and strengthening of health are directly dependent on the level of culture, which reflects the level of awareness and relationship of a

person to himself, and this level includes a system of knowledge about health aimed at lifestyle.

Keywords: physical health, psychological health, mental health, healthy lifestyle, valeology, psychohygiene, psychoprophylaxis.

Постановка проблеми. Тема здоров'я пов'язана з фундаметальними аспектами людського життя і має не лише раціонально-прагматичний, але й світоглядний рівень розгляду, відповідно – виходить за рамки виключно професійного обговорення. Рівень здоров'я людини визначається умовами життєдіяльності: навчання, праці та побуту, добробутом та валеологічною культурою, а найбільше – способом життя. Спосіб життя включає в себе такі категорії, як рівень життя, якість його та стиль.

Урахування важливості способу життя, поведінки у сфері здоров'я, як найважливіших детермінант здоров'я, не викликає сумніву. Питання, пов'язані із дослідженням якості життя, способу життя, стилю життя, здорового способу життя та його формування, розглядаються в різноманітних соціологічних, педагогічних та соціально-психологічних дослідженнях як закордонних, так і вітчизняних дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження нашого часу в працях вітчизняних вчених Вакуленко О. В., Кокуна О. М., Комарової Н. М. , Корольчука М. С. , Левіна Р. Я., Маркової О. Т., Романової Н. Ф., Оржеховської В. М., Єжової О. О. та багатьох інших, свідчать про актуальність проблеми збереження здоров'я людини в усі періоди її розвитку – від немовлячого до зрілого і літнього віку.[1;2;3;4]

Враховуючи традиційну спрямованість системи охорони здоров'я на виявлення, визначення й «усунення» хвороб, що посилюється у зв'язку з прогресуючою деструкцією суспільства, стає зрозумілим, що медицина сьогоднішнього дня й недалекого майбутнього не може суттєво впливати на збереження стану здоров'я. Цей факт обумовлює необхідність пошуку ефективніших способів збереження, зміцнення і розвитку здоров'я людини і, на нашу одностайну думку, одним із таких шляхів є формування здорового способу життя починаючи з дитинства й особливо юнацького віку.

З психофізіологічної точки зору здоров'я пов'язане з механізмами адаптації. Сучасні погляди на аспекти психофізіологічних механізмів стресу як адаптаційного синдрому відображені у фундаментальних працях О. Китаєва-Смика, О. М. Кокуна Ф. З. Меєрсона, М. Г. Пшеннікової, M. Beasley, T. Thompson, J. Davidson, D. J. Randall. [2;4;5;12;]

Формування здорового способу життя у значній мірі пов'язане з дотриманням валеологічних вимог, розумінням психофізіологічних механізмів стійкості до стресу, підтримкою психологічного здоров'я. Одним із суттєвих факторів, що мотивує до дотримання здорового способу життя, є психологічне здоров'я особистості, пов'язане зі світоглядом, з системою цінностей і смислів,

позитивною спрямованістю мислення й емоцій (Б. С. Братусь, В. І. Слободчиков, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Еріксон, Р. Мей та ін.)[6].

Мета статті. Теретично дослідити проблему формування здорового способу життя, зокрема серед студентскої молоді, через призму валеологічного та психофізіологічного підходів. Розглянути сутність понять «фізичне», «психічне» та «психологічне» здоров'я та їх роль у формуванні здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу. Знайомлячись з працями, які представляють варіації наукового підходу до проблеми здоров'я, зустрічаються такі визначення здоров'я як «оптимальне функціонування організму», «динамічна рівновага організму з навколишнім природним та соціальним середовищем», «здатність індивіда повноцінно реалізовувати свої біологічні, психологічні і соціальні функції», «повнокровне функціонування людини» тощо.[1]

Відомо, що рівень здоров'я людини залежить від багатьох факторів: спадкових, соціально-економічних, екологічних, діяльності системи охорони здоров'я. Однак, за даними ВООЗ він лише на 10-15% пов'язаний з останнім фактором, на 15-20% обумовлений генетичними факторами, на 25% його визначають екологічні умови і на 50-55% – умови і спосіб життя людини. Очевидно, що першочергова роль у збереженні та формуванні здоров'я все ж належить самій людині, її способу життя, її цінностям, установкам, ступеню гармонізації її внутрішнього світу і відносин з оточенням.

Сучасні концепції формування здорового способу життя містять три основні ідеї:

- виключення причин (обставин, мотивів) деструктивної поведінки;
- створення факторів зовнішнього середовища для виховання і прояву духовних, психологічних якостей особистості;
- створення умов для розвитку, вдосконалення творчих можливостей людини і їх прояву у всіх вікових етапах життя.

Більшість названих умов стосується забезпечення тілесного життя і фізичного здоров'я, однак, мова повинна йти й про цілісне морально-психологічне здоров'я людини, в якому психологічні чинники є основними як у формуванні здорового способу життя, так і в формуванні особистості, яка гармонійно розвивається.

Уявлення про здоровий спосіб життя лише в небагатьох дослідженнях пов'язуються з поняттям здоров'я в його інтегральному розумінні, що включає фізичне, психічне і психологічне здоров'я. Психологічне здоров'я пов'язане зі світоглядом людини, який визначає певні цілі і цінності; з системою цінностей і смислів, а також багато в чому визначається позитивною спрямованістю мислення й емоцій (Б. С. Братусь, В. І. Слободчиков, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Еріксон, Р. Мей та ін.)[7].

Серед цілої низки авторських позицій переважають наукові погляди, згідно з якими психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до

самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу: В. Франкл, А. Маслоу (психологічне здоров'я як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації); А. Адлер, Е. Фромм (міжособистісні стосунки як важливий критерій психічного та психологічного здоров'я); а також дослідження С. Московичі, К. Ерзміш у яких проблема хвороби та здоров'я розглядається в руслі теорії соціальних уявлень.

До критеріїв психічного здоров'я, визначених ВООЗ, належать:

- усвідомлення та відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного та психічного «Я»;
- відчуття постійності та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;
- критичність до себе та своєї власної психічної діяльності і її результатів; –
- відповідність психічних реакцій (адекватність) силі та частоті впливів середовища, соціальним обставинам та ситуаціям;
- здатність самокерування поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;
- здатність планувати власну життєдіяльність та реалізовувати заплановане;
- здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин.

Особливої уваги серед вищезазначених критеріїв психічного здоров'я заслуговує критерій самокерування поведінкою, необхідне для соціальної адаптації особистості, для збереження психологічної стійкості та при переживанні стресу. До складових самокерування належать: здатність до особистісного зростання з можливістю розв'язання внутрішньо-особистісних конфліктів (ціннісних, мотиваційних, рольових); відносна (неабсолютна) стабільність емоційного стану; розвинене вольове регулювання.

Також серед чинників впливу на психічне здоров'я важливо виділити найбільш узагальнений, до якого належить стрес. Патогенез психічних розладів обґрунтовано пов'язують з концепцією стресу Г. Сельє, введеної в медицину і у фізіологію в 30-х роках XX століття, яка розглядає стрес як неспецифічну реакцію людського організму, що виникає у відповідь на підвищені вимоги середовища, так званий «адаптаційний синдром»[8].

На сьогоднішній день існує неодностайність у визначенні поняття «стресу», яка викликана тим, що наявні поняття (стрес – це широке коло станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи, або стрес – це емоційний стан організму, що виникає у напружених обставинах) не охоплюють всього розмаїття як причин, так і наслідків стресу. Взагалі, стрес визначають як комплекс фізичних, біофізичних і ментальних реакцій людини на стимули або стресори навколишнього середовища[].

Складність розкриття психофізіологічних механізмів стресу пояснюється тим, що в публікаціях Г. Сельє не розглядалася участь нервових механізмів регуляції у формуванні стресу. З цього приводу П. К. Анохін вважав, що теорія стресу Ганса Сельє виключає участь нервової системи в активних реакціях організму на агресора і є недостатньою для пояснення механізму виникнення патологічних станів. [8].

Теоретичні основи фізіологічних механізмів загальної адаптації детально представлені в працях А. А. Віру [12], який систематизував сучасні погляди про основні компоненти механізму загальної адаптації, що реалізуються шляхом:

- мобілізації енергетичних ресурсів організму для енергетичного забезпечення функцій;
- мобілізації пластичного резерву організму і посилення адаптивного синтезу ензимних і структурних білків;
- мобілізації захисних здібностей організму.

Експериментальні дослідження дали можливість виявити три основні зміни, що розвиваються в організмі при адаптації до стресу:

- адаптивне збільшення потенційної потужності стрес-реалізуючих систем;
- зниження ступеня включення таких систем, тобто зменшення стрес-реакції через повторення стресових ситуацій;
- зниження реактивності нервових центрів і виконавських органів до медіаторів і гормонів стресу;
- їх своєрідна десенситизація.[9]

Доповнюючи загальну картину психофізіологічних механізмів розвитку стресу, потрібно згадати про праці Л. О. Китаєва-Смика, в яких виділяються чотири субсиндроми стресу. Вони, прямуючи один за одним в певному порядку, стають фазами розвитку стресу. Першим в гранично можливих екстремальних умовах виявляється емоційно-поведінковий субсиндром, потім іде вегетативний (субсиндром превентивно-захисної вегетативної активності). Після них переважно вираженими стають когнітивний (субсиндром зміни розумової активності при стресі) і соціально-психологічний (субсиндром зміни спілкування при стресі). Якщо перші два субсиндроми можна розглядати як прояви етапів адаптаційної активізації щодо низької (у ієрархічному плані) «функціональної системності» організму, то останні два – як обумовлені індивідуальними особистими особливостями людей, що виявляються в екстремальних умовах. Що стосується когнітивного і соціально-психологічного субсиндромів, то їх можливо розглядати як компоненти, а не як фази стресової реакції, адже формування оцінок і відносин, що визначають розвиток стресу, відбувається за участю розумових процесів, а не тільки емоцій.

На сьогодні маємо обширні психофізіологічні дані про вплив емоційного стресу на професійну та навчальну діяльність. Огляд цих публікацій, а також

аналіз експериментальних даних, що представлені в них, свідчать про фундаментальну їх спільність.

Основний сенс результатів досліджень полягає в тому, що при середньому рівні емоційного стресу досягнення людини в діяльності відносно високі, а при емоційному стресі низького і високого рівнів – можуть бути гіршими і за результати, що показані у звичайних умовах. Отже, низьку працездатність при малій стресогенній активізації можна розглядати як результат малої залученості адаптаційних резервів у процеси «захисту» організму від вимог середовища.

Отже, у результаті аналізу сучасних уявлень про стрес можна виділити такі положення:

- стрес розвивається внаслідок певної взаємодії між людиною та навколишнім середовищем;
- стрес розглядається як індивідуальний феномен;
- існують значні індивідуальні відмінності не тільки в переживаннях стресу, але й у відповідних реакціях організму на стрес.

Наслідком тривалої дії стресора може бути дезінтеграція психічної цілісності людини, на тлі якої розвиваються різноманітні психосоматичні захворювання, психоневрози, психози.

На сьогодні більшість психологів вважають, що душевне здоров'я людини залежить не стільки від подій, що відбуваються в її житті (навіть найсприятливіших), скільки від її реакції на них. Тож стійкість у подоланні труднощів, збереження віри в себе, упевненості в собі, своїх можливостях, досконаліть психічного саморегулювання, постійний досить високий рівень настрою − це невід'ємні складові психічного здоров'я.

Варто також зазначити, що на стан психічного здоров'я окремих верств населення і суспільства, і студенства зокрема, загалом негативно впливають багато макросоціальних та макроекономічних чинників. Психічне здоров'я підривається багатьма чинниками наукового прогресу, глобалізації, інформатизації, матеріалізації, політичного й соціально-економічного характеру тощо.

Фактори здорового способу життя, за даними багатьох дослідників, використовують лише 10-15% з них, що обумовлено низькою активністю особистості, поведінковою пасивністю. Збереження й зміцнення здоров'я перебувають у прямій залежності від рівня культури, що відбиває міру усвідомлення й відносини людини до самої себе, а ця міра містить у собі систему знань про здоров'я, спрямованих на стиль життя, що має моральні початки.

З психофізіологічної точки зору здоров'я повязане з механізмами адаптації. Фактори, що впливають на успішність адаптації, як правило, поділяють на дві групи: суб'єктивні та фактори середовища. До першої групи відносять вік, стать, фізіологічні й психологічні характеристики людини; до другої − умови праці, режим і характер діяльності, особливості соціального середовища.

Адаптація як відповідь на вплив якого-небудь одного фактора зустрічається вкрай рідко. Здебільшого на організм впливає група факторів, взаємозалежних і тісно пов'язаних один з одним. Адаптаційні можливості людини являють собою стійкі резистентні характеристики іидивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, які забезпечують спроможність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життєдіяльності і виявляються як у фізіологічному плані (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному плані, спрямовуючи поведінку особистості.

Наприклад, до адаптаційних можливостей відносять: інстинкти, темперамент, конституцію, емоції, рівень природжених властивостей інтелекту, спеціальні здібності, зовнішні дані і фізичний стан організму; а до проявів високої чи нормальної адаптивності - сприятливі психофізичні дані, високу працездатність, витривалість, стресотолерантність, психічну і фізичну гармонійність, гармонійність природжених і сформованих за життя особистісних якостей, тобто те, що можна назвати здоров'ям. При цьому рівень адаптивності підвищується чи знижується під впливом виховання, навчання, умов і способу життя, а полегшують чи утруднюють адаптацію людини у реальному житті її особистісні особливості, орієнтації, вибір, ієрархія систем цінностей, цілей і потреб, рівень вербального інтелекту і культури, емоціональної експресії і міжособистісних стосунків. [2]

Адаптаційні можливості людини характеризуються здатністю швидко й ефективно ліквідувати або компенсувати дію несприятливих факторів оточуючого середовища.

Студентська молодь є надзвичайно чутливою верствою суспільства до негативного впливу дезадаптаційних чинників на здоров'я. Патологічні зміни стану здоров'я студентів зумовлюють також економічні, екологічні, суспільно-політичні обставини. Так, різке зниження життєвого рівня, збіднiння населення, посилення соціальної нерівності, невпевненість у майбутньому, тривале перебування в умовах психоемоційного напруження, недотримання правил санітарії, незадовільні житлові та гігієнічні умови, низька якість продуктів харчування, забруднення навколишнього середовища негативно впливають на психосоматичний стан студентської молоді. Невміння та небажання раціонально організовувати режим дня, навчання, харчування і відпочинок призводить до появи гострих та хронічних захворювань. Однак, основною причиною погіршення стану здоров'я студентів є відсутність усвідомлення важливості дотримання здорового образу життя як запоруки міцного здоров'я.

Доведено, що навчальна діяльність здобувачів вищої освіти проходить на тлі високої нервово-емоційної перенапруги, якої практично неможливо уникнути. Крім цього, прискорення соціально-економічного прогресу вимагає інтенсифікації професійної підготовки.

У роботах багатьох дослідників (Р. І. Айзмана, Г. Л. Апанасенко, І. І. Брехмана, Е. М. Вайнера та ін.)[10;11], у яких так чи інакше порушується досліджувана нами проблема, вказується, що формування культури здорового способу життя студентства починається з першого курсу й забезпечується низкою психолого - педагогічних умов, а саме: поєднанням навчального процесу з практичною діяльністю здобувачів у даному напрямі; наявністю цільової настанови й мотивації здобувачів на зміцнення свого здоров'я й відповідних компетенцій; станом матеріальної бази ЗВО, що забезпечує організацію й проведення спортивно-оздоровчих заходів.

Одним із найважливіших завдань закладу вищої освіти є не тільки включення здобувачів у активний процес пізнання навколишнього світу, але й пізнання себе як особистості, формування культури здорового способу життя.

Процес навчання у ЗВО зумовлює підвищення навантаження на систему життєзабезпечення організму здобувача та призводить до значної напруги компенсаторно-пристосувальних механізмів організму. Здобувач під час навчання в університеті наражається на численні фактори ризику, які провокують виникнення дисбалансу регуляторних систем, порушення нервової, серцево-судинної, дихальної та імунної систем. Пік цих змін насамперед припадає на екзаменаційний період.[11]

Найчастіше адаптація до навчання у ЗВО відбувається недостатньо ефективно, що призводить до появи сильної емоційної напруги, яка зрештою погіршує здоров'я студентів. Збільшення захворюваності студентів відзначають багато авторів, які вивчають проблему впливу факторів навчального середовища на здоров'я студентів.

З метою підвищення адаптації здобувачів до навчання в закладі вищої освіти має розроблятися план корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на розвиток стійкості до стресів, підвищення рівня соціалізації, розвитку комунікативних здібностей, а також методів саморегуляції.

Здобувачі, які не змогли адаптуватися до навчання у ЗВО, відріз-няються низькими показниками нервово-психічної стійкості, комунікативних здібностей, що дозволяє визначити їх адаптивний потенціал як низький. У сфері адаптації студентів до навчання виділяються такі фактори дезадаптації як непідготовленість до нових способів сприйняття та переробки інформації; відсутність навичок систематизації знань та самопрезентації у групі, а також незадоволеність процесом навчання у закладі вищої освіти.

Проведене нами дослідження самооцінки стану фізичного та психологічного здоров'я серед здобувачів закладу вищої освіти показало, що значна кількість здобувачів – 42,1% оцінює своє психологічне здоров'я як незадовільне. В той же час за методикою оцінки здорового способу життя низький рівень здоров'я не визначив для себе жоден здобувач. Майже половина – 48, 4% респондентів – оцінюють свій стан як посередній, 33, 9% – як задовільний. Всього 14,5% здобувачів вважають, що стан їх здоров'я добрий, і ніхто не вважає його ідеальним.

Можна припустити, що оцінюючи свій стан здоров'я здобувачі аналізують переважно здоров'я фізичне, не усвідомлюючи в повній мірі значення здоров'я психологічного. Високий рівень психологічного здоров'я визнали у себе лише 15,8% здобувачів, а середній і низький представлений порівну – по 42,1%. Високий відсоток низької самооцінки свого психологічного здоров'я потребує уваги психологічної служби закладу й водночас підкреслює необхідність забезпечення й дотримання психолого – педагогічних умов формування культури здоров'я студентів. Як бачимо, психологічне здоров'я особистості здобувача має значний вплив на формування здорового способу життя.

За результатами дослідження виявились і психічні утворення, найбільш чутливі до адаптивної ситуації, пов'язаної з початком навчання у ЗВО. До них відносяться: мотивація, емоційне реагування, комунікативна (групова) комфортність, енергетичний потенціал людини, які ми поєднуємо в поняття студентський адаптаційний синдром. Можна говорити про те, що зазначені вище психічні показники характеризують загальну неспецифічну реакцію адаптації людини, оскільки ці ж психічні утворення забезпечують пристосування до інших факторів життєдіяльності (фізичних, хімічних, кліматичних та ін.).

Збереження і підтримання на належному рівні здоров'я людини взагалі, і психічного зокрема, передбачає врахування і дотримання вимог і правил психогігієни. Початок організованої психологічної діяльності було покладено виступами К. Бірса, а поняття «психічна гігієна» виникло в XIX ст. у зв'язку з необхідністю боротьби з поширенням захворювань, що мають психогенну природу.

Психогігієна синтезує знання з різних галузей і дисциплін і знаходиться на стику медицини, фізіології, психології, педагогіки і філософії. Основними завданнями психогігієни є: охорона психічного здоров'я; формування всебічно розвиненої особистості на основі залучення до здорового способу життя; створення умов для підвищення ефективності розумової праці і творчої активності людей. Вона тісно пов'язана з медико-біологічними науками й особливо з психопрофілактикою.

Психопрофілактика порушень здоров'я в закладах освіти включає в себе попередження травм та інфекцій; боротьбу з різними формами адиктивної поведінки здобувачів; залучення до занять фізичною культурою і спортом; правильну організацію виховного та педагогічного процесу, основна роль у якому відводиться проведенню широкого кола валеологічних та психопрофілактичних заходів:

Висновки. Усвідомлення здобувачами поняття здорового способу життя дає можливість оцінити величезне значення здоров'язберігаючих умов у закладі вищої освіти. Доведено, що освітній процес повинен здійснюватися за моделлю компетентної особистості, яка спрямована на всебічний розвиток здобувача, з умовою включення в неї системи валеологічних компетенцій.

Досвід здорового життя, набутий в період професійної підготовки, а також когнітивні, емоційні і морально-духовні надбання в цій сфері, можуть бути використані у подальшій професійній діяльності фахівця по вихованню здорового способу життя підростаючого покоління і формування культури здоров'я.

Література:

1. Власенко І., Рева О., Фурман В., Канюка І. (2020). Дослідження компонентів психологічного здоров'я студентської молоді в Україні. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* Науковий журнал, 2-3 (20). С. 17-30.

2. Кокун О.М. (2004). Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. Київ : Міленіум. 265 с.

3. Семигіна Т., Романова Н., Бєлишев О. (2010). Самооцінка молоді щодо здоров'я та способу життя // *Науково-практичний журнал «Вісник» Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту*. № 3. С. 139-149.

4. Яременко О. (2000). Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірєва, О. Вакуленко та ін. Київ : Український інститут соціальних досліджень. 207 с.

5. Арзютов Г.М. (2007). Формування валеологічних знань студентської молоді засобами освіти – змістовний засіб формування здорового способу життя // Наукові праці Кам'янець Подільського державного університету: *Проблеми теорії і методики фізичного виховання, олімпійського та професійного спорту.* Випуск 5. Кам'янець Подільський. 256 с

6. Толкунова І.В., Гринь О.Р., Смоляр І.І., Голець О.В. (2018). Психологія здоров'я людини/за ред. І.В.Толкунової. Київ: 156 с.

7. Панок В. Г. (2011). Організаційні і функціональні моделі діяльності психологічної служби з формування позитивного ставлення учнів і студентів до здорового способу життя. Київ : Ніка-Центр. 82 с.

8. Стрес і людина: медико-психологічна допомога при стресових розладах : метод.посіб./за ред. Пінчук І. Я., Бабова К. Д., Гоженка А І. (2014). Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита». 92 с.

9. Лазуренко С. І. (2011). Психофізіологія установок в регуляції моторики людини: монографія. Київ : Університет «Україна». 406 с.

10. Корольчук М. С. (2004). Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., випр. та доп. Київ: Ельга, Ніка-Центр. 400с.

11. Конончук В.С. (2014). Соціально-психологічні особливості адаптації студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ. *Наукові записки кафедри педагогіки.* Вип. XXXIV. Харків. С. 131-137.

12. Viru A. (1995). Adaptation in Sport Training. Times Mirror Intemational Publishers. London. 320 p.

References:

1. Vlasenko I., Reva O., Furman V., Kaniuka I. (2020). Doslidzhennia komponentiv psykholohichnoho zdorovia studentskoi molodi v Ukraini. [Study of the components of psychological health of student youth in Ukraine] Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Naukovyi zhurnal, 2-3 (20). S. 17-30. [in Ukrainian]

2. Kokun O.M. (2004). Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziolohichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti: Monohrafiia. [Optimizing a person's adaptive capabilities: the psychophysiological aspect of ensuring activity: Monograph]. Kyiv : Milenium. 265 s. [in Ukrainian]

3. Semyhina T., Romanova N., Bielyshev O. (2010). Samootsinka molodi shchodo zdorovia ta sposobu zhyttia [Self-assessment of youth regarding health and lifestyle]. Naukovo-praktychnyi zhurnal «Visnyk» Ministerstva Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu. № 3. S. 139-149. [in Ukrainian]

4. Iaremenko O. (2000). Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia molodi: problemy i perspektyvy [Formation of a healthy lifestyle for young people: problems and prospects]. O. Yaremenko, O. Balakirieva, O. Vakulenko ta in. Kyiv : Ukrainskyi instytut sotsialnykh doslidzhen. 207 s. [in Ukrainian]

5. Arziutov H.M. (2007). Formuvannia valeolohichnykh znan studentskoi molodi zasobamy osvity – zmistovnyi zasib formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia[The formation of valeological knowledge of student youth by means of education is a meaningful means of forming a healthy lifestyle]. Naukovi pratsi Kamianets Podilskoho derzhavnoho universytetu: Problemy teorii i metodyky fizychnoho vykhovannia, olimpiiskoho ta profesiinoho sportu. Vypusk 5. Kamianets Podilskyi. 256 s. [in Ukrainian]

6. Tolkunova I.V., Hryn O.R., Smoliar I.I., Holets O.V. (2018). Psykholohiia zdorovia liudyny[Psychology of human health] za red. I.V.Tolkunovoi. Kyiv : 156 s. [in Ukrainian]

7. Panok V. H. (2011). Orhanizatsiini i funktsionalni modeli diialnosti psykholohichnoi sluzhby z formuvannia pozytyvnoho stavlennia uchniv i studentiv do zdorovoho sposobu zhyttia[Organizational and functional models of the activity of the psychological service for the formation of a positive attitude of pupils and students to a healthy lifestyle]. Kyiv : Nika-Tsentr. 82 s. [in Ukrainian]

8. Stres i liudyna: medyko-psykholohichna dopomoha pry stresovykh rozladakh: metod. posib.[Stress and man: medical and psychological help for stress disorders] za red. Pinchuk I. Ya., Babova K. D., Hozhenka A I. (2014). Kyiv : TOV «Vydavnychyi dim «Kalyta». 92 s. [in Ukrainian]

9. Lazurenko S. I. (2011). Psykhofiziolohiia ustanovok v rehuliatsii motoryky liudyny: monohrafiia [Psychophysiology of attitudes in the regulation of human motility: monograph] Kyiv : Universytet «Ukraina». 406 s. [in Ukrainian]

10. Korolchuk M. S. (2004). Psykhofiziolohiia diialnosti: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Psychophysiology of activity: Textbook for students of higher educational institutions]. 2-e vyd., vypr. ta dop. Kyiv: Elha, Nika-Tsentr. 400s. [in Ukrainian]

11. 4. Kononchuk V.S. (2014). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti adaptatsii studentiv-pershokursnykiv do navchannia u VNZ [Socio-psychological features of adaptation of first-year students to university studies]. Naukovi zapysky kafedry pedahohiky. Vyp. KhKhKhIV. Kharkiv. S. 131-137. [in Ukrainian]

12. Viru A. (1995). Adaptation in Sport Training. Times Mirror Intemational Publishers. London. 320 p. [in English]

УДК 37.013.42-053.6:316.362.31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1806-1817

Янчишин Іван Олександрович аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, тел.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0006-7302-1146

РОЗВИТОК СФЕРИ ДОМАГАНЬ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ВНУТРІШНЬО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню розвитку сфери домагань підлітків у процесі внутрішньо-сімейних стосунків. З'ясовано, що підлітковий вік відзначається динамічними трансформаціями в психічній системі людини. Сприймання, пам'ять, увага досягають ступеня значної ефективності й вибірковості. Відбувається розвиток духовних потреб, формується ієрархія цінностей, триває інтенсивне обрання моральних уявлень, а також ідеалів, утворюється світогляд. В сприйманні реальності вагому роль починають відігравати естетичні переконання. Проте окреслюючи позитивні зміни, характерні підлітковому віку, багато науковців наголошують на нерівномірності й певному дисбалансі в розвитку ряду особливостей. Посилення протиріч, встановлення відмінностей між думками про життя, загальні інтереси, поведінку найбільш часто тривають між батьками й дітьми тоді, коди в дитини з'являються деякі ознаки дорослості, іншими словами, в так званий підлітковий період. Якраз у цьому віці є виразним бажання щодо самореалізації – прагнення дитини відшукати однодумців за будь-якими інтересами.

Доречність розгляду психологічних ознак домагань в підлітковому віці спричинена таким: по-перше, підлітковий вік – значуща стадія розвитку самосвідомості, а також її структурних складових; по-друге, зрілість параметрів домагань – значуща передумова дієвої адаптації підлітка до суспільства; по-третє, індивідуальний розвиток людини залежить від отриманих у підлітковому віці навичок вирішення завдань, відповідних власним можливостям.

Розвиток домагань особистості в багатьох аспектах залежить від соціального середовища, насамперед родинного. Попри перетворення стосунків із сім'єю, яке здійснюється у підлітковому віці, та прагнення підлітка до самостійності, сім'я продовжує залишатися для нього значущим соціальним середовищем. Якраз на фоні безперервної комунікації і взаємодії з батьками та рештою членів сім'ї в дитини відбувається уточнення та формування поняття про себе, зразки визначення мети й напрямки її втілення. Таким чином, вивчення розвитку домагань підлітка як вагомої самостійної складової самосвідомості не можна досліджувати поза сімейним аспектом.

Ключові слова: самооцінка, домагання, самосвідомість, підлітки, внутрішньо-сімейні стосунки.

Yanchyshyn Ivan Oleksandrovych graduate student of the department of psychology, philosophy and social sciences, V. I. Vernadsky Tavri National University, Kyiv, tel.: (044) 529-05-16, https//orcid.org/0009-0006-7302-1146

DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF ADOLESCENT HARASSMENT IN THE PROCESS OF DOMESTIC FAMILY RELATIONS

Abstract. The article is devoted to the study of the development of the sphere of aspirations of adolescents in the process of intra-family relations. It is determined that adolescence is characterized by intensive transformations in the mental sphere of the personality. Perception, memory, attention reach a level of high productivity and selectivity. Spiritual needs develop, a hierarchy of value orientations is built, an intensive choice of moral beliefs and ideals takes place, and a worldview is formed. Aesthetic views begin to occupy an important place in the perception of reality. However, describing the positive changes inherent in adolescence, many researchers emphasize the unevenness and a certain disharmony in the development of a number of properties. The exacerbation of contradictions, the delineation of the difference between views on life, common interests, and behavior most often occur between parents and children at a time when the child acquires certain features of adulthood, that is, in the so-called adolescent period. It is at this age that the desire for socialization is quite pronounced - the child's desire to find like-minded people in any interest.

The feasibility of studying the psychological characteristics of aspirations in adolescence is due to the following: firstly, adolescence is an important stage in the development of self-awareness and its structural components; secondly, the maturity of the parameters of aspirations is an important prerequisite for the teenager's effective adaptation to society; thirdly, the personal growth of an individual depends on the skills of solving problems acquired in adolescence, adequate to his own potential.

The development of the individual's aspirations largely depends on the social environment, especially the family. Despite the restructuring of relationships with the family that occurs in adolescence, and the teenager's desire for independence, the family remains an important social environment for him. It is in the conditions of constant communication and interaction with parents and other family members that the child's self-image, goal-setting patterns and ways of achieving them are clarified and formed. Therefore, research into the development of adolescent aspirations as an important independent component of self-awareness cannot be considered outside the family context.

Keywords: self-esteem, aspirations, self-awareness, adolescents, intra-family relations.

Постановка проблеми. Одним з найбільш пріоритетних завдань психології вважається утворення всебічно розвиненої особистості, яка спроможна відповідно розуміти зміни у житті суспільства, виражати свідому активність, орієнтовану на застосування внутрішніх ресурсів згідно з зовнішніми умовами й досягати визначених цілей, виражати індивідуальний ступінь домагань, досягнувши самореалізації, а також самоствердження. Розв'язати зазначені проблеми не можна без ґрунтовного дослідження ступеня домагань, його розвитку під час онтогенезу, впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на його розвиток і вияв самооцінки. Самооцінка – значущий регулятор поведінки особи, її відносин із соціальним середовищем, критичності, вимогливості до себе й інших. Самооцінка чинить вплив на всі соціальні контакти та групові взаємини, їхню результативність і тривалість. Через спроможність до самооцінки особистість отримує здатність на свій розсуд направляти й контролювати власні вчинки, а також дії, виховувати й покращувати себе. Спроможність до самоусвідомлення та самопізнання є виключним надбанням особистості. Завершальним ефектом процесу самопізнання вважається динамічна система уявлень людини про саму себе, спільно із її оцінкою, формулюється поняттям Я-концепція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як М. Боришевський, І. Загорська, Т. Клочко, О. Ковальська, І. Козицька, І. Кучманич, С. Лабінська, Н. Лебідь, Н. Ліфарєва, С. Максименко, Г. Меднікова, О. Музика, О. Шибрук, І. Шматок, Т. Яновська та іншими. З огляду на інтерпретацію певних нюансів проблеми питання факторів розвитку ступеня домагань підлітків у процесі внутрішньо-сімейних стосунків не являлися предметом специфічних комплексних вивчень науковців, в той час, коли їхні праці дозволять нам окреслити психологічні фактори, котрі найбільш значно чинять вплив на згадане явище.

Мета статті – дослідження розвитку сфери домагань підлітків у процесі внутрішньо-сімейних стосунків.

Виклад основного матеріалу. Життя в сучасному соціумі потребує від особистості майстерності результативно втілювати власні ресурси під час діяльності; не лише пристосовуватися до певних обставин, а також трансформувати їх, основуючись на стабільному й відповідному знанні себе; визначати реальні цілі та досягати їх, відповідно відповідаючи на особисті успіхи й невдачі; формувати власну позицію в системі суспільних відносин. Вдало вирішити такі завдання можна в разі відповідного ступеня зрілості домагань людини як значущої структурної складової її самосвідомості.

Досягти утворення ступеня домагань не можна, не розвиваючи самооцінку. Від самооцінки залежать відносини людини із навколишніми, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів та невдач. Водночас самооцінка чинить вплив на результативність діяльності особи та наступний розвиток її особистості. Якраз в підлітковому і юнацькому віці з'являється

перший серйозний вибір пошуків формування власного життєвого шляху, щоб втілити всі свої здібності й змоги , а також розвиток власного Я.

Підлітковий вік – це самий найскладніший етап періоду становлення особистості тому, що у цей період життя відбувається завершення усіх новоутворень, а у юнацькому віці йде закріплення і у вдосконалення їх. Саме у підлітковому віці відбувається становлення вищих форм мислення – мислення розуміється як перебудова всіх інших пізнавальнопсихічних процесів. Тому юнацький вік розглядається як вік завершення новоутворень виникаючих у підлітка, а не становлення якісно нових відмінностей його особистості. В наш час одним з важливих чинників, що впливають на процес цілеспрямованого отримання знань учнів, є вплив самооцінки і рівня домагань на процес навчання. Самооцінка відноситься до ядра особи і істотно впливає на поведінку індивіда. Вона тісно пов'язана з рівнем домагань людини , який проявляється у вирішенні задач високого рівня складності. Ці задачі людина ставить перед собою як динамічну структуру. При цьому враховується схильність до ризику, мотивація на досягнення успіху, активність у процесі досягнення цілі. При цьому рівень домагань розуміється як складне утворення, детерміноване комплексом факторів, локалізованих у різних психологічних субстанціях - в особистісно - значущій діяльності, психічних станах суб'єкта, рівні його інтелектуального розвитку. А самооцінка розглядається як деяке цілісне, нерозкладне на складові утворення, визначене обмеженим набором специфічних параметрів [1].

Одна із найголовніших задач психології – це формування всебічно розвиненої особистості, здатної адекватно сприймати зміни в суспільному житті, проявляти свідому активність, спрямовану на використання внутрішніх резервів у відповідність до зовнішніх умов та досягати поставлених цілей, проявляти особистісний рівень домагань досягаючи самореалізації та самоствердження. Вирішення цих проблем неможливе без детального вивчення рівня домагань, його розвитку в процесі онтогенезу, впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на його становлення та прояву самооцінки. В руслі сучасних наукових поглядів поглиблення уявлень про розвиток та функціонування рівня домагань передбачає рух в напрямку динамічного та структурного розвитку, що об'єднує особистість в єдине ціле, в динамічну систему і впливає на розвиток багатьох інших складових психіки людини, зокрема, на самосвідомість та саморегуляцію. Рівень домагань як одна із характеристик особистості, що визначає ступінь складності задач, які людина перед собою ставить, являє собою динамічну структуру, існуючи не відокремлено, а розвиваючись одночасно та під впливом самооцінки, схильності до ризику, мотивації на досягнення успіху тощо [2].

Вперше термін «рівень домагань» був введений в школі К. Левіна у зв’язку з дослідженнями Т. Дембо та характеризував більш легку проміжну мету (певний етап), яку ставив перед собою досліджуваний, якщо попередньо

поставлена ціль виявилась занадто складною. Рівень домагань є інтегрованим поняттям, яке тісно пов'язане з самооцінкою та мотивацією досягнення людини [3]. Рівень домагань людини є одним із широко досліджуваних психологічних явищ у зарубіжній психології. Науковці розглядають зазначений феномен переважно у контексті мотивації досягнення. Так, Ф. Хоппе стверджував, що зміна рівня домагань особистості відбувається тільки після стійких повторень позитивного чи негативного результату. На думку К. Левіна, вибір суб'єктом ступеня складності завдання визначається його попереднім досвідом, а переживання успіхів і невдач – ставленням до мети. Досліджуючи вплив мотивації особистості на її рівень домагань, Дж. Френк охарактеризував три основні її потреби, а саме: утримувати домагання на високому рівні, ставити цілі, близькі до реальних та уникати невдач. Представниками теорії мотивації досягнення Д. Аткінсоном, Д. Мак-Клелландом та Х. Хекхаузеном встановлено, що люди, які орієнтовані на досягнення успіху, здатні реально оцінювати свої можливості, успіхи й невдачі і мають адекватний рівень домагань [4].

Поведінка підлітків напряму пов'язана із рівнем самооцінки. Формується вона під впливом оцінок з боку оточуючих, перш за все – найближчих дорослих й однолітків, сім'ї, а також у процесі своєї діяльності тінейджер самостійно оцінює власні результати. Завищена самооцінка, схильність переоцінювати себе може призводити до агресивної конфліктної поведінки. Занижена самооцінка особистості, навпаки, формує почуття невпевненості, тривожності, депресивного стану, відмежування від соціальних стосунків. Має місце певна внутрішня суперечка: свідомо підліток може сприймати себе як особистість виняткову, особливу. Він чи вона вірять у свої здібності, що нерідко породжує певний снобізм у взаєминах з оточуючими. Разом з тим це своєрідний захист – наносне, зовнішнє, тому що всередині підлітка гризуть сумніви щодо істинності свого «Я». Ця підсвідома невпевненість відбивається у грубості, конфліктності, різкості. Активне прагнення до самоствердження психологи ставлять в один ряд з агресією, тому і загострюється певне непорозуміння між двома світами: світом дорослих та світом тінейджерів. Підліток дорослішає, він прагне самоствердитися, а дорослі оцінюють цей момент формування особистості, як агресивні прояви. А якщо один підліток поєднується з другим, п'ятим, сотим – це не культурна організація, яку нібито створюють розумні дорослі люди, а вулик молодих бджіл, що розлючено дзижчить, з погляду батьків [5].

Проведений теоретичний аналіз засвідчує, що психологічний зміст феномена самосвідомості полягає в осмисленні особистістю різних аспектів власного Я, прийнятті та виокремленні себе як суб'єкта серед інших суб'єктів, що у подальшому позначається на постановці певних цілей, а також на регулюванні власних дій та вчинків. Дослідження багатьох вчених вказують на те, що самосвідомість особистості як складний феномен співіснує і

функціонує у єдності наступних структурних компонентів, які є тісно пов'язаними, але не тотожними утвореннями: Я-образ, самооцінка та домагання. Аналіз літературних джерел з проблеми домагань особистості надав можливість трактувати їх як певний спосіб організації життя, механізм самореалізації, життєздійснення особистості; як особистісне утворення у структурі самосвідомості особистості. З позиції останнього підходу сутність домагань розкривається як:

1) самостійний структурний компонент самосвідомості;

2) індикатор самооцінки особистості;

3) репрезент мотивації досягнення, що дає змогу визначити домагання як самостійний компонент самосвідомості, що репрезентує мотивацію досягнення у конкретній діяльності й демонструє прагнення особистості до мети такої складності, що співвідноситься з її можливостями та минулим досвідом [6].

При аналізі вивчених досліджень, у яких предметом аналізу обрано різні структурні та функціональні зв'язки між розвитком самооцінки, рівня домагань та окремих аспектів відповідної структури зростаючої особистості варто спиратися на положення, сформульовані у працях Л. Виготського та С. Максименка [7] щодо динамічного поєднання психологічних функцій, виявлення складних структурних та функціональних зв'язків між розвитком окремих сторін особистості. Виходячи з цих положень, Г. Меднікова розкрила співвідношення між самооцінкою та рівнем домагань особистості й довела, що їх взаємозв'язок варто розглядати як єдине ціле, динамічну систему взаємодії структурних компонентів механізму саморегуляції. Визначена нею динаміка показників загальної і часткової самооцінки та рівня домагань впродовж окремих вікових періодів (молодший шкільний і підлітковий вік) дала змогу виділити й охарактеризувати індивідуально-типові варіанти їх становлення, які умовно нею розподілені на гармонійний та дисгармонійний. Також встановлено, що детермінованим фактором взаємодії самооцінки й рівня домагань виступає самоповага дитини, яка також має індивідуально-вікові варіанти становлення та обумовлює ієрархічну систему взаємодії часткової самооцінки та рівня домагань залежно від таких показників, як диференційованість та обґрунтованість самооцінки, її висота, зрілість і рівень домагань [8].

Систематизація інформації психологічного розгляду стосовно розвитку домагань під час онтогенезу дозволяє говорити про те, що якраз підлітковий вік – період активного зростання згаданого явища. В той же час підсумки розгляду вказують на існування суперечностей між особливостями домагань. Згаданий факт свідчить про важливість виділення значущих факторів впливу на розвиток домагань якраз в підлітковому віці, коли триває динамічне перетворення згаданого елемента самосвідомості.

Базуючись на дослідженні літератури, яка присвячена розгляду впливу родинного оточення на становлення самосвідомості дитини; розвиток само-

оцінки в обстановці сім'ї; становлення домагань в сімейному аспекті з'ясовано, що серед ряду чинників, котрі мають вплив на становлення домагань людини, чи не найбільш значущу роль відіграють внутрішньо-сімейні стосунки.

Внутрішньо-сімейні стосунки – складова сімейної системи та представляють стосунки між усіма членами родини. Проте в розрізі розвитку й становлення самосвідомості дитини головне значення мають якраз дитячо-батьківські взаємини. Для дослідження відносин в системі «батьки-дитина» найчастіше наразі використовується в працях з психології термін «стиль сімейного виховання», що відображає властиві ознаки поведінки батьків (що проявляється в рівні контролювання, у застосуванні відповідних заборон-санкцій, висуванні вимог тощо) та, крім того, рівень емоційної близькості між дітьми і їхніми батьками.

На думку О. Шибрук, самооцінка та рівень домагань є досить поширеними конструктами, з якими працюють психологи. Однак у численних роботах, присвячених вивченню даних утворень, невиправдано мало приділяється питанню про характер взаємозв'язку самооцінки та рівня домагань. Тривалий час самооцінка ототожнювалася з рівнем домагань або вважалася його відображенням у ситуації, пов'язаної з постановкою мети, що дозволяло дослідникам використовувати техніку вимірювання домагань для діагностики самооцінки. Подібне застосування показників рівня домагань виявило ознаки неузгодженості рівнів названих конструктів. На сьогоднішній день вивчено співвідношення самооцінки та рівня домагань за параметром висоти і зв'язок різних варіантів з низкою особистісних особливостей. Від правильності самооцінки своїх можливостей залежить рівень домагань особистості. Рівень домагань суттєво залежить від образу Я, зокрема Я ідеального (відповідно до образу себе в майбутньому людина ставить завдання досягнути цього образу) та самооцінки (зазвичай висока самооцінка формує високий рівень домагань). Розглядаючи рівень домагань особистості в трудовій діяльності, вчені простежують його залежність від віку, освіти, статі й соціального становища особистості. Зокрема виявлено, що з віком (до певного періоду) рівень домагань, пов'язаний із творчими потребами, підвищується, а потім знижується [9].

Виявлено, що при гармонійному з'єднанні рівня самооцінки та рівня домагань може створитися збалансована особистість, з позитивною Я-концепцією, а при розбіжності вказаних параметрів – дискомфорт, що може викликати рівень тривожності. Так у своєму дослідженні Л. Музика вказує: «підвищення самооцінки та рівня домагань може сприятливо позначитися на навчальній діяльності, а може викликати негативні наслідки. При підйомі самооцінки над рівнем домагань може виникати захисна стратегія по уникненню невдач. Це багато в чому залежить від прагнення людини до їх подолання та його здібностей, які підвищують його самооцінку і рівень домагань. Студент із заниженим рівнем, зустрівшись із новими завданнями,

переживає невпевненість, тривогу, боїться втратити свій авторитет, а тому намагається відмовитися від них. Тому й не використовує свої потенційні можливості. При завищеному рівні домагань індивід береться вирішувати непосильні проблеми, а тому часто зазнає невдач. Студентський період життя людини припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості, який характеризується оволодінням усім різноманіттям соціальних ролей дорослої людини, можливістю включення в усі види соціальної активності, здобуттям вищої освіти та опануванням професією. Головними сферами життєдіяльності студентів є професійне навчання, особистісне зростання та самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу, моральне, фізичне самовдосконалення. Навчання набуває життєвого сенсу, якщо приносить переживання успіху, усвідомлення свого просування вперед. Тому самооцінку треба підвищувати за рахунок успіху, а не зниженням рівня домагань» [10].

Емпірично встановлено, що підліткам властивий емоційно-полярний тип міри урівноваженості. Їм характерний максималізм в оцінках, перепади в емоційному стані. Це емоційно-виразні люди, у яких стосунки з іншими людьми сильно залежать від того, наскільки їм людина подобається або не подобається. Невелика кількість підлітків швидше вирішують конфліктні ситуації, вміють підтримувати конструктивні стосунки з різними людьми: і з тими, які їм в цілому подобаються, і з тими, які у них не викликають глибокої симпатії. Більшість підлітків мають адекватну самооцінку ідентичності, вони реалістично усвідомлюють свої позитивні та негативні сторони, ставлять перед собою реалістичні завдання. Самооцінка є емоційно-оціночною складовою Я-концепції, відображає ставлення до себе та своєї діяльності, ступінь самоповаги, відчуття власної цінності. Умовою розвитку самооцінки є спілкування з оточуючими, власна діяльність людини, співставлення рівня своїх домагань з об’єктивними результатами своєї праці, шляхом порівняння себе з іншими. Самооцінка ідентичності носить суб’єктивний характер, виражає ступінь реальних та ідеальних прагнень. Переважання середнього рівня самооцінки свідчить про те, що підлітки оцінюють не тільки окремі риси характеру, а й свою особистість загалом. Вони виявляють певну соціальну зрілість, усвідомлюють себе готовими до життя особистостями. Це сприяє становленню її об'єктивності. Підліток відчуває підвищену потребу у схваленні і визнанні друзями. Тому він активно шукає таке оточення, в якому відчуває позитивне ставлення до себе, своїх учинків, має змогу переконатися, що він доросла, самостійна людина. Підлітки з низькою самооцінкою невпевнені у собі, замкнуті, боязкі, уникають спілкування, з високою самооцінкою – часто необґрунтовано самовпевнені, зверхні, не рахуються з думками оточуючих людей [11].

Основними параметрами домагань, які водночас виступають і показниками їх розвитку, є висота, ступінь адекватності та стійкість. Висота

характеризується ступенем складності завдань, які обирає особистість для досягнення поставленої мети. Адекватність домагань відображає наявність та кількість типових виборів: підвищення рівня домагань після успіху та зниження після невдачі. Стійкість – віддзеркалює тактику вибору подальших цілей особистістю і залежить насамперед від попередніх досягнень [12].

Рівень домагань може бути адекватним (людина обирає цілі, яких реально може досягти і які відповідають її здібностям, умінням, можливостям) або неадекватно завищеним, заниженим. Занижений рівень домагань – коли людина обирає занадто прості, легкі цілі (хоча могла б досягти більш високих). Можливий при низькій самооцінці (людина не вірить у себе, низько оцінює свої здібності, можливості, відчуває себе «неповноцінною»), але також можливий і при високій самооцінці (коли людина знає, що вона розумна, спроможна, але цілі обирає простіші, щоб не «перетруджуватися», «не висуватися», проявляючи своєрідну «соціальну хитрість»). Завищений рівень домагань – коли людина ставить перед собою занадто складні, нереальні цілі, об’єктивно може призводити до частих невдач, розчарування. В юності часто висуваються завищені, нереалістичні претензії, переоцінюються здібності, у результаті ця безпідставна самовпевненість часто дратує оточуючих, викликає конфлікти, невдачі, розчарування. Тільки шляхом численних спроб і помилок людина осягає міру своїх реальних можливостей. Але якою неприємною не була б юнацька самовпевненість, психологічно набагато небезпечніше знижена самоповага, рівень соціальних претензій людини, що примушують її ухилятися від усякої діяльності, відмовлятися від досягнення поставлених цілей, уникати людей [13].

На ступінь домагань підлітка чинить вплив визнання його змог важливими як іншими, так і самим собою. Загальновизнано, що в становленні самосвідомості значущу роль відіграє відповідність ступеня домагань змогам дитини. Відповідно до підсумків експериментальних досліджень, рівень відповідності домагань стосовно навчального статусу підлітка залежить від того, наскільки успішним є його навчання. Що краще він навчається, то більш адекватними вважаються його домагання стосовно місця в класі за успішністю. Відповідна самооцінка та ступінь домагань, що основується на ній, дозволяють підлітку визначати собі завдання, брати на себе обов’язки, котрі за складністю адекватні його особистісним змогам. Утворення відповідної самооцінки та ступеня домагань значуще для того, щоб підліток правильно сприймав вимоги інших, пробуджувалося та заохочувалося його бажання до самовиховання. Розвиток відповідного ставлення до себе здійснюється через оцінне судження важливих інших, з котрими комунікує підліток. Надзвичайно сильно на нього впливає педагог. Його неупереджену, слушну, вимогливу та водночас доброзичливу оцінку підліток сприймає без внутрішнього спротиву, вона заохочує його роботу над собою.

Висновки. Отже, підлітковий вік – сенситивний для розвитку самосвідомості особистості. В підлітків з'являється інтерес до себе, якостей власної особи, необхідність дати оцінку, здійснити порівняння себе з іншими, зрозуміти свої почуття та переживання. Ґрунтуючись на становленні самосвідомості, збільшенні вимог щодо себе, новому стані серед однолітків та старших, в них постає бажання до самовиховання. Вони стараються розвинути у собі якості позитивного характеру, перебороти негативні особливості. Проте відносно незначний життєвий досвід та поки не утворене життєве світосприйняття часто обумовлюють протиріччя між необхідністю в самовихованні та невмінням втілити її.

З-поміж різного роду нюансів внутрішньо-сімейних (передусім, дитячо-батьківських) відносин головними факторами, які мають вплив на зростання мотивації досягнення в дітей, вважаються: якість дитячих прихильностей (сильно прив'язані діти показують самовпевненість, наполегливість під час розв'язання завдань); особливості домашнього оточення (значуще значення має «інтелектуально стимулююче домашнє оточення», яка гарантує різноаспектність завдань, адекватних талантам дитини, й активну допомогу під час їх вирішення), манера сімейного виховання (сім'ї, які мають авторитетний стиль сімейного виховання, де врівноважена система покарання й винагороди, існує контролювання процесу інтеріоризації дитиною соціальних стандартів поведінки без нав'язування стереотипів й забезпечується самостійність дитини, допомагають розвитку мотивації досягнення).

Таким чином, теоретичне дослідження наукових праць дало можливість припустити, що внутрішньо-сімейні стосунки (передусім, дитячо-батьківські) як значуща складова сімейної системи, істотно впливають на становлення домагань особистості в підлітковий період, що відображається на особливостях їх висоти, відповідності й стабільності.

Література:

1. Шматок І.О. Рівень домагань і самооцінка у підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2013. № 3. С. 58-65.

2. Клочко Т.В. Психологічні особливості рівня домагань та самооцінки у сучасних підлітків. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/VSEI/materiali-XX-konferenciyi-nauka-i-navchalnij-proces-2020.pdf#page=36.

3. Лебідь Н.К. Рівень домагань як психологічна детермінанта формування цілеспрямованої активності особистості. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка.* 2014. Випуск 21. С. 102-106.

4. Лабінська С.М. Психологічні чинники розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2016. 23 с.

5. Козицька І.В., Ковальська О.О. Психологічні особливості самооцінки та рівня домагань підлітків. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості.* 2021. С. 130-137.

6. Кучманич І.М. Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса: ДЗ "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського", 2010. 20 с.

7. Максименко С.Д. Методологічні проблеми психології особистості у сучасному вимірі. *Проблеми сучасної психології.* 2011. Вип. 12. С. 3-13.

8. Меднікова Г.І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: дис... . канд. психол. наук: спец.: 19. 00. 07 «Вікова та педагогічна психологія». Х. : Харківський держ. Педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2002. 194 с.

9. Шибрук О.В. Самооцінка та рівень домагань у структурі Я-концепції курсантів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology.* 2015. № 38. С. 119-122.

10. Музика О.Л., Загорська І.С. Самооцінка і розвиток творчих здібностей. Житомир, 2007. 168 с.

11. Яновська Т.А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. *Психологія і особистість.* 2015. № 2(1). С. 155-167.

12. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.

13. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості : навч. посіб. для студ. ВНЗ. К. : ДУ, 2003. 240 с.

References:

1. Shmatok, I.O. (2013). Riven domahan i samootsinka u pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [The level of claims and self-esteem in adolescence and youth]. *Aktualni problemy psykholohii v zakladakh osvity – Current problems of psychology in educational institutions, 3,* 58-65 [in Ukrainian].

2. Klochko, T.V. (2020). Psykholohichni osoblyvosti rivnia domahan ta samootsinky u suchasnykh pidlitkiv [Psychological features of the level of claims and self-esteem in modern adolescents]. Retrieved from https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/VSEI/materiali-XX-konferenciyi-nauka-i-navchalnij-proces-2020.pdf#page=36 [in Ukrainian].

3. Lebid, N.K. (2014). Riven domahan yak psykholohichna determinanta formuvannia tsilespriamovanoi aktyvnosti osobystosti [The level of claims as a psychological determinant of the formation of purposeful activity of the individual]. *Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika – Pedagogical education: Theory and practice. Psychology. Pedagogy, 21,* 102-106 [in Ukrainian].

4. Labinska, S.M. (2016). Psykholohichni chynnyky rozvytku rivnia domahan pidlitkiv v uchbovii diialnosti [Psychological factors of development of level of demands of teenagers in educational activity]. *Candidate's thesis.* Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].

5. Kozytska, I.V., & Kovalska, O.O. (2021). Psykholohichni osoblyvosti samootsinky ta rivnia domahan pidlitkiv [Psychological features of self-esteem and level of demands of teenagers]. *Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia obdarovanosti – Current problems of psychology. Psychology of giftedness,* 130-137 [in Ukrainian].

6. Kuchmanych, I.M. (2010). Rozvytok domahan pidlitkiv u protsesi vnutrishnosimeinykh vzaiemyn [Development of demands of teenagers in the process of intra-family relations]. *Candidate's thesis.* Odesa: DZ "Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho" [in Ukrainian].

7. Maksymenko, S.D. (2011). Metodolohichni problemy psykholohii osobystosti u suchasnomu vymiri [Methodological problems of personality psychology in the modern dimension]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology, 12,* 3-13 [in Ukrainian].

8. Mednikova, H.I. (2002). Samootsinka ta riven domahan osobystosti yak dynamichna systema [Self-esteem and level of aspirations of the personality as a dynamic system]. *Candidate's thesis.* Kh. : Kharkivskyi derzh. Pedahohichnyi un-t im. H.S. Skovorody [in Ukrainian].

9. Shybruk, O.V. (2015). Samootsinka ta riven domahan u strukturi Ya-kontseptsii kursantiv [Self-esteem and level of aspirations in the structure of the self-concept of cadets]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology – Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, 38*, 119-122 [in Ukrainian].

10. Muzyka, O.L., & Zahorska, I.S. (2007). *Samootsinka i rozvytok tvorchykh zdibnostei [Self-esteem and development of creative abilities]*. Zhytomyr [in Ukrainian].

11. Yanovska, T.A. (2015). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia identychnosti u ditei pidlitkovoho viku [Psychological features of identity formation in adolescent children]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and personality, 2(1)*, 155-167 [in Ukrainian].

12. Bopyshevckyi, M.I. (2012). *Ocobyctict y vymipax camocvidomocti [Personality in the context of self-awareness]*. Cymy : Bydavnychyi bydynok «Ellada» [in Ukrainian].

13. Lifarieva, N.V. (2003). *Psykholohiia osobystosti [Psychology of personality]*. K.: DU [in Ukrainian].

УДК 378:159.9(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-12(40)-1818-1833

Ярита Ірина Іванівна кандидат педагогічних наук, доцент, викладач, викладач вищої категорії, викладач-методист, ВСП «Кадіївський педагогічний фаховий коледж Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Лубни, https://orcid.org/0009-0000-7304-8716

Ільченко Руслан Миколайович доктор філософії в галузі психології, асистент, кафедра кризової психології, факультет психології і соціальної роботи, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Директор та психолог Благодійної організації «Вихід Є!» м. Полтава, https://orcid.org/0000-0001-8440-822X

Спіріна Ірина Дмитрівна доктор медичних наук, професор, професор кафедри психології, Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет», м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0003-3505-2874

АДАПТАЦІЯ ЗАКОРДОННИХ МЕТОДИК ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ДО УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО КОНТЕКСТУ

Анотація. У статті розглянуто питання адаптації закордонних методик викладання психології в українських закладах вищої освіти, зосереджено увагу на актуальності, викликах та потенційних перевагах упровадження визнаних у світі педагогічних практик. В умовах постійної інтеграції України у світову академічну спільноту потреба в модернізації освітніх методологій стала актуальною. Психологія як галузь, що за своєю сутністю є міждисциплінарною та культурно чутливою, потребує методів викладання, які б відповідали як українським культурним особливостям і традиціям, так і міжнародним стандартам. Психологічні програми західних країн наголошують на інтерактивному, студентоцентрованому навчанні, критичному мисленні та експериментальних методах, що відрізняються від традиційних підходів, орієнтованих на викладача, що переважають в українських закладах освіти. Тому необхідність адаптації цих закордонних методологій до української культури та освітніх практик є своєчасною та важливою.

Метою статті є визначення найбільш ефективних закордонних методик викладання психології, які можуть бути адаптовані для навчання українських здобувачів вищої освіти, а також аналіз того, як ці методи можуть бути модифіковані відповідно до освітньої системи країни, очікувань здобувачів та культурних особливостей.

Результати дослідження показують: попри те, що методи експериментального навчання та моделювання мають високий потенціал для підвищення

мотивації та покращення знань здобувачів, вони потребують коригування відповідно до українського освітнього контексту. Наприклад, експериментальні методи мають переваги над інтеграцією локальних тематичних досліджень і сценаріїв, що дозволяє здобувачам застосовувати психологічні теорії у звичних для них ситуаціях. Проблемно-орієнтоване навчання сприяє розвитку критичного мислення, але потребує ресурсів і підготовки викладачів для ефективного застосування таких підходів. Дослідження також показало, що застосування цих методів покращує мотивацію студентів, навички критичного аналізу та застосування психологічних знань у реальних ситуаціях.

Загалом, адаптація закордонних методів викладання психології – це ефективний шлях до модернізації української психологічної освіти, приведення її до відповідності міжнародним стандартам та підвищення рівня практичних компетенцій здобувачів вищої освіти. Водночас успішна імплементація залежить від ретельної модифікації цих методик з урахуванням національних освітніх цілей та культурних норм.

Ключові слова: інтеграція педагогічного досвіду, психологічна підготовка викладачів, методологічна трансформація, культурні особливості навчання.

Yaryta Irina Ivanivna PhD in Education Associate Professor, Teacher, Teacher of the Higher Category, Teacher-Methodologist, VSP “Kadiiv Pedagogical Professional College DZ “Taras Shevchenko Luhansk National University,” Lubny, https://orcid.org/0009-0000-7304-8716

Ilchenko Ruslan Mykolayovych PhD in Psychology, Assistant, Faculty of Psychology and Social Work, Department of Crisis Psychology, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Director and Psychologist of the Charitable organization “The Way OUT!”, Poltava, https://orcid.org/0000-0001-8440-822X

Spirina Iryna Dmytrivna Doctor of Medical Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Dnipro Humanitarian University, Dnipro, https://orcid.org/0000-0003-3505-2874

ADAPTATION OF FOREIGN METHODS OF TEACHING PSYCHOLOGY TO THE UKRAINIAN EDUCATIONAL CONTEXT

Abstract. The article deals with the adaptation of foreign methods of teaching psychology in Ukrainian higher education institutions, focusing on the relevance, challenges and potential benefits of implementing internationally recognised pedagogical practices. The need to modernise educational methodologies has become urgent in Ukraine's ongoing integration into the global academic

community. As an interdisciplinary and culturally sensitive field, psychology requires teaching methods that align with both Ukrainian cultural characteristics and traditions and international standards. Psychology programmes in Western countries emphasise interactive, student-centred learning, critical thinking and experimental methods, which differ from the traditional teacher-centred approaches in Ukrainian educational institutions. Therefore, the need to adapt these foreign methodologies to Ukrainian culture and educational practices is timely and essential.

The purpose of the article is to identify the most effective foreign methods of teaching psychology that can be adapted to teach Ukrainian higher education students and analyse how these methods can be modified in accordance with the country's educational system, students' expectations, and cultural characteristics.

The study results show that although experiential learning and simulation methods can significantly increase students' motivation and knowledge, they must be adjusted to the Ukrainian educational context. For example, experiential methods have advantages over integrating local case studies and scenarios, allowing students to apply psychological theories in situations they are familiar with. Problem-based learning promotes critical thinking but requires resources and teacher training to implement such approaches effectively. The study also showed that using these methods improves students' motivation, critical analysis skills, and the application of psychological knowledge in real-life situations.

In general, adapting foreign methods of teaching psychology is an effective way to modernise Ukrainian psychological education, bring it in line with international standards, and improve the level of practical competencies of higher education students. At the same time, successful implementation depends on carefully modifying these methods to meet national educational goals and cultural norms.

Keywords: integration of pedagogical experience, psychological training of teachers, methodological transformation, cultural peculiarities of learning.

Постановка проблеми. Для забезпечення ефективної адаптації закордонних методик викладання психології в українському освітньому контексті необхідно зосередитися на конкретних проблемах, які виникають у вітчизняних закладах вищої освіти. Однією з основних є відмінність у структурі викладання: західні підходи часто базуються на практичному навчанні та стимулюванні активної участі здобувачів освіти, тоді як українська система традиційно орієнтована на лекційний, теоретичний формат. Це обмежує можливості для розвитку навичок критичного мислення, практичного розв’язання проблем та емпатії, які є критичними для майбутніх фахівців[1].

Наприклад, навчання на основі практики (practice-based learning) вимагає від здобувачів вищої освіти рефлексії над своїм досвідом та застосування теоретичних знань у реальних ситуаціях, що в українських умовах обмежується через недостатню кількість ресурсів для практичної

підготовки, таких як лабораторії, стажування та спеціалізовані освітні програми. Проблемно-орієнтоване навчання (problem-based learning), яке сприяє розвитку критичного мислення через роботу над реальними кейсами, вимагає високої кваліфікації викладачів, здатних вести здобувачів освіти через процес розв'язання проблем, але наразі є недостатньо розвиненим через обмежену методичну та матеріальну підтримку.

Іншою важливою перешкодою є підготовка викладачів, оскільки для впровадження закордонних методик потрібна суттєва переорієнтація з традиційної ролі викладача на фасилітатора. Для цього необхідно проводити спеціальні тренінги, курси підвищення кваліфікації та впроваджувати програми обміну з університетами, де ці методи успішно застосовуються.

Адаптація також потребує змін у структурі освітніх програм, зокрема збільшення часу на практичні заняття та роботу в малих групах. Це дозволить інтегрувати закордонні методики, зокрема експериментальне навчання (experiential learning), де здобувачі вищої освіти матимуть змогу зануритися в практичні аспекти професії через імітацію реальних ситуацій. Також потрібно забезпечити доступ до сучасних навчальних матеріалів, які будуть відповідати культурним і соціальним реаліям України, та розробити кейс-стаді, що базуються на українському контексті. Це допоможе здобувачам вищої освіти глибше зрозуміти й застосувати знання в умовах, близьких до майбутньої професійної діяльності [2-3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження, у тому числі й українських науковців, таких як Созонюк О., [4] зосереджені на тому, що впровадження міжнародних методик, зокрема когнітивно-поведінкових та інтерактивних в Україні вимагає дотримання балансу між стандартизованими психологічними поняттями та особливостями української культури й освітніх очікувань.

Так, у дослідженнях Коломійця Т. [5] та Бурлакова І. [6] наголошується на важливості інтеграції когнітивно-поведінкових підходів, які активно використовуються в західній освіті, в українську педагогіку з одночасною адаптацією цих методів до колективної спрямованості та високого рівня соціальної активності здобувачів вищої освіти України. Це, зокрема, стосується сценаріїв колективного навчання, де методи співпраці та експериментального навчання, поширені в західній психологічній освіті, модифікуються, щоб відповідати більш структурованому, орієнтованому на викладача підходу, традиційного в українських аудиторіях. Задля впровадження цих методик необхідна кваліфікована підготовка викладачів, зокрема розробка курсу лекцій, вебінарів, курсів підвищення кваліфікації щодо використання інноваційних методик викладання психології. Також для закладів вищої освіти необхідним є впровадження високого рівня цифровізації та достатнє фінансування.

Робота Орел Ю., Дерді Е., Лівандовської І. [7] наголошує на необхідності узгодження змісту освітньої програми з культурно релевантними кейсами та мовою. Їхнє дослідження вказує, що психологічні ідеї, які викладаються в західному контексті, не стосуються українських здобувачів вищої освіти через відмінності суспільного устрою, економічного впливу та історичного досвіду. Ці результати вказують на необхідність переосмислення закордонних психологічних теорій відповідно до специфічних культурних конструктів України.

Серед найпопулярніших методів навчання, адаптованих в Україні, є експериментальне та стратегії активного залучення, зокрема кейс-метод, рольові ігри та симуляції, поширені в західній педагогічній психології. Ці методи, проаналізовані такими дослідниками, як Недашківська Т. [8], мають значні переваги у розвитку критичного мислення та саморефлексії, проте через традиційну лекційну систему навчання, що домінує в українських університетах, їхнє впровадження є проблематичним. Дослідження Недашківської Т. показали, що хоча аналіз конкретних ситуацій та рольові ігри стимулюють залучення та практичне застосування, вони вимагають зміни ролі викладача від надавача інформації до фасилітатора, що є відносно новим та складним завданням для багатьох українських педагогів.

Як доповнення до адаптації експериментальних методів, українські науковці Велущак М., Пилипенко Н., Черемних Г. [9] вивчають інтеграцію технологічно вдосконаленого навчання, такого як онлайн-симуляції та інтерактивні модулі. Науковці зазначають, що ці цифрові підходи ефективно узгоджуються зі світовим переходом до гібридної освіти й забезпечують гнучкість, яка може допомогти у викладанні психології. Водночас ця адаптація ускладнюється невідповідністю технологічної інфраструктури в Україні, а також різним рівнем цифрової грамотності серед здобувачів та викладачів. Науковці стверджують, що без спеціальних ресурсів для навчання та цифрових інструментів ці адаптації залишаються обмеженими за обсягом та ефективністю. Зокрема, необхідні навчальні ресурси для адаптації викладачів до застосування інноваційних методик та набуття цифрової компетентності, забезпечення всіх учасників освітнього процесу безперебійним доступом до інтернету та програмного забезпечення.

Мета статті – аналіз ефективних закордонних методик викладання психології, які можуть бути адаптовані для навчання українських здобувачів вищої освіти, а також аналіз того, як ці методи можуть бути модифіковані відповідно до освітньої системи країни, очікувань здобувачів та культурних особливостей.

Завдання статті:

- оцінити ефективні закордонні методики викладання психології, зокрема методи, що сприяють розвитку критичного мислення, практичного досвіду та емпатії;

▪ проаналізувати можливості модифікації закордонних методик з урахуванням освітніх потреб українських здобувачів вищої освіти та наявних ресурсів закладів освіти;

▪ визначити конкретні бар'єри та виклики, що виникають під час упровадження закордонних методик в українську систему вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Адаптація закордонних методик викладання психології є важливою для українського освітнього контексту, оскільки сприяє підвищенню якості освіти та забезпечує відповідність освітнього процесу сучасним міжнародним стандартам, що є критично важливим на шляху до інтеграції України в європейський простір вищої освіти. Застосування методів, орієнтованих на активну участь здобувачів вищої освіти, критичне мислення й практичний досвід дозволяють формувати ключові компетенції, необхідні для успішної професійної діяльності, зокрема навички аналізу, емпатії та ефективного розв'язання проблем. Упровадження цих підходів допоможе подолати основні проблеми, перед якими постає українська система вищої освіти, а саме: надмірна теоретичність навчання, недостатня увага до практичної підготовки та обмежені можливості для розвитку індивідуальних і соціально значущих навичок здобувачів вищої освіти.

Закордонні методики викладання психології у закладах вищої освіти розвивались та урізноманітнювались під впливом освітньої політики, історії та цілей щодо розвитку здобувачів. Багато країн створили унікальні методики викладання психології, кожна з яких виділяє різні аспекти цієї галузі, намагаючись ефективно підготувати здобувачів вищої освіти до професійної діяльності в клінічних, дослідницьких чи академічних установах.

Зазначимо, що в США психологічна освіта здебільшого орієнтована на модель «науковець-практик», яка поєднує теоретичні знання з практичними дослідженнями та клінічною практикою. Її було затверджено на конференції в Боулдері в 1949 році, й відтоді вона стала основним принципом психологічної освіти в США. Бакалаврські програми в американських закладах зазвичай наголошують на розширенні психологічних знань, а навчальні роботи охоплюють такі сфери, як психологія розвитку, аномальна, когнітивна психологія та дослідницькі методики. Експериментальне навчання відбувається через лабораторні роботи, стажування та незалежні дослідницькі проєкти. На рівні аспірантури американські психологічні програми віддають перевагу спеціалізації, дозволяючи здобувачам освіти зосередитися на таких галузях, як клінічна, консультативна або експериментальна психологія. Варто зазначити, що їхня система освіти приділяє велику увагу розвитку критичного мислення та дослідницьких навичок, заохочуючи здобувачів активно долучатися до психологічних досліджень та науково обґрунтованих практик [10].

Модель «науковець-практик», яка є основою психологічної освіти у США, інтегрує теоретичне навчання з практичними дослідженнями та клінічною практикою, щоб підготувати фахівців, здатних ефективно застосо-

вувати наукові методи в реальних умовах. Цей підхід сприяє розвитку у здобувачів освіти комплексних дослідницьких навичок і практичної компетентності, що є критичними для ефективної роботи у сфері психології. Бакалаврські програми забезпечують базу теоретичних знань у таких галузях, як когнітивна та аномальна психологія, одночасно залучаючи здобувачів до експериментальної діяльності через лабораторні дослідження та незалежні проєкти. Таким чином, американські програми створюють умови для формування навичок критичного мислення та самостійного дослідження, необхідних для подальшої професійної спеціалізації на рівні аспірантури, де великого значення надають розвитку професійної експертизи в обраній галузі – клінічній, консультативній чи експериментальній психології. Цей підхід дозволяє здобувачам набути практичного досвіду й наукової підготовки, необхідної для роботи в академічній та практичній сферах.

Аналізуючи далі, наголосимо, що у Великобританії застосовується структурований підхід до психологічної освіти, тісно пов'язаний зі стандартами професійної акредитації. Британське психологічне товариство (BPS) акредитує бакалаврські та магістерські програми з психології, встановлюючи жорсткі стандарти для навчальних планів і практичної підготовки. У Великій Британії, починаючи з бакалаврату, психологічна освіта поділяється на певні етапи у вивченні загального курсу психології та охоплює такі фундаментальні розділи, як біологічна, когнітивна та соціальна психологія. Після закінчення терміну навчання здобувачі освіти мають пройти аспірантуру, щоб здобути вищий рівень кваліфікації в обраній ними галузі. Практичний досвід є важливим компонентом британської психологічної освіти, оскільки програми вимагають від здобувачів освіти проходження практики під керівництвом викладачів та набуття практичного досвіду в клінічних або дослідницьких установах. Такий структурований підхід забезпечує здобувачам вищої освіти набуття необхідних навичок і досвіду, щоб відповідати вимогам професійної ліцензії у Великій Британії, сприяючи високому ступеню готовності як до клінічної практики, так і до дослідницької кар'єри [11].

Ця модель спрямована на розвиток професійних компетенцій, що відповідають вимогам ліцензійної системи, шляхом комбінації фундаментальних теоретичних курсів та обов'язкової практичної підготовки. Бакалаврські програми забезпечують широкий огляд психологічної науки, ознайомлюючи студентів із біологічною, когнітивною та соціальною психологією. Після бакалаврату здобувачі освіти під наглядом викладачів проходять спеціалізовану підготовку, зосереджену на клінічній або дослідницькій практиці, що дозволяє їм набути практичних навичок у реальних умовах. Цей підхід сприяє розвитку професійної впевненості та компетентності, необхідних для кар'єри в клінічній або академічній сферах, забезпечуючи високу готовність до роботи у британській системі охорони здоров'я чи дослідницькій діяльності.

Німецький підхід до психологічної освіти характеризується значною увагою до наукових досліджень та ґрунтовною теоретичною навчальною програмою. У закладах вищої освіти програми з психології побудовані таким чином, щоб надавати пріоритет всебічній теоретичній підготовці впродовж перших років навчання, а надалі передбачено вивчення спеціалізованих курсів та дослідницька робота. Навчальні програми з психології значною мірою зосереджені на експериментальних методах і статистиці, що формує в здобувачів вищої освіти міцні аналітичні навички, необхідні для проведення високоякісних досліджень. Німецькі студенти часто мають доступ до великої дослідницької бази та можуть брати участь у проєктах різних підгалузей психології, таких як когнітивна, нейропсихологія та психологія розвитку. Програми з клінічної психології в Німеччині є досить складними й вимагають від здобувачів проходження інтенсивного навчання та клінічної практики під наглядом викладачів, що відповідає стандартам, установленим психологічними асоціаціями. Такий підхід забезпечує випуск висококваліфікованих фахівців, які володіють дослідницькими методологіями й здатні зробити значний внесок в академічні та клінічні дослідження [12].

Німецька система психологічної освіти направлена на розвиток міцних дослідницьких та аналітичних навичок завдяки посиленій теоретичній підготовці та значній увазі до експериментальних методів. Навчальні програми орієнтовані на всебічне вивчення теоретичних основ психології, зокрема статистичних методів, що дозволяє здобувачам вищої освіти проводити ґрунтовні та якісні наукові дослідження. У перші роки навчання студенти проходять базові курси з психології розвитку, когнітивної та нейропсихології, після чого можуть під керівництвом викладачів працювати над спеціалізованими проєктами Німецький підхід особливо орієнтований на підготовку до академічної або клінічної кар'єри, де знання дослідницьких методів та аналітичні навички є обов'язковими для розв'язання складних наукових питань.

У Японії психологічна освіта перебуває під значним впливом як західної психології, так і традиційних філософських поглядів, що створює своєрідну комбінацію теоретичного та практичного навчання. Японські програми з психології, як правило, наголошують на інтеграції західних психологічних принципів із культурними та соціальними факторами, унікальними для країни. На бакалаврському рівні здобувачі вищої освіти ознайомлюються з основними психологічними теоріями й досліджують сфери, які є особливо актуальними для суспільства: групова психологія, міжособистісні відносини та проблеми психічного здоров'я. Японські заклади освіти часто заохочують студентів до участі в групових дослідницьких проєктах і наголошують на важливості співпраці, що відображає колективістські культурні цінності, притаманні їхньому суспільству. На рівні аспірантури японські програми з психології все частіше включають клінічну підготовку, хоча й залишаються менш клінічно

орієнтованими, ніж у західних країнах. Від майбутніх фахівців очікується, що вони будуть займатися значними незалежними дослідженнями, що сприятиме розвитку високого рівня самодисципліни та критичного мислення [13].

Цей підхід забезпечує інтеграцію основних психологічних теорій з елементами японських філософських поглядів, сприяючи розвитку колективістичних та співпраці орієнтованих навичок. На бакалаврському рівні студенти вивчають такі дисципліни, як міжособистісні стосунки та групова психологія, що є особливо актуальними у суспільстві.

У табл. 1 подано порівняльну характеристику ключових елементів методів навчання психології у США, Великій Британії, Німеччині та Японії. У ній висвітлено основні напрями освітнього підходу в кожній країні, детально описано типи навчальної роботи, вимоги до практичної підготовки та розвиток навичок, на яких зосереджено увагу в кожній системі (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика освітніх методик викладання психології у країнах світу [10 – 13]

Країна	Провідний напрямок	Тематика наукових робіт	Практичне навчання	Розвиток навичок
Сполучені Штати Америки	Модель «науковець-практик»	Розвиток, аномалії, когнітивні, дослідницькі	Стажування, лабораторні роботи, самостійні дослідження	Критичне мислення, дослідницькі навички
Великобританія	Система, орієнтована на здобуття кваліфікації	Біологічна, когнітивна, соціальна психологія	Клінічне/дослідницьке стажування під керівництвом викладачів	Клінічна практика, готовність до ліцензування
Німеччина	Інтенсивні дослідження, орієнтовані на теорію	Експериментальні методи, статистика, нейропсихологія	Значна лабораторна робота, клінічне навчання під керівництвом викладача	Аналітичні, експериментальні дослідження
Японія	Культурне та теоретичне поєднання	Базова психологія, групова психологія, психічне здоров'я	Групові дослідницькі проєкти, обмежена клінічна підготовка	Співпраця, культурна чутливість

В умовах глобальних процесів адаптація закордонних методик викладання психології є актуальною темою для українських освітніх закладів. Інтеграція ефективних підходів до викладання ззовні може підвищити якість психологічної освіти в Україні. Водночас така адаптація вимагає ґрунтовного розуміння теоретичних засад освітніх методик, аналізу їхньої ефективності в різних культурних контекстах, а також продуманої інтеграції з місцевими освітніми традиціями. Запозичення іноземних методик є дуже складним завданням, оскільки воно має враховувати відмінності в культурних цінностях, педагогічних традиціях та очікуваннях здобувачів вищої освіти. У зв'язку з цим адаптація закордонних методик передбачає не лише їхнє формальне впровадження, але й культурну трансформацію для забезпечення релевантності та ефективності в Україні.

Закордонні методи викладання психології охоплюють низку педагогічних методів, розроблених у країнах із розвиненою психологічною наукою, таких як США, Великобританія, Німеччина, Скандинавські країни. Деякі з них включають проблемно-орієнтоване, експериментальне, кооперативне навчання та метод аналізу конкретних ситуацій (кейс-метод). Проблемно-орієнтоване навчання, яке спочатку набуло популярності в медичній освіті, стало основним навчальним методом у психології завдяки зосередженню на активному навчанні та критичному мисленні. Метод заохочує здобувачів розв'язувати реальні проблеми, застосовуючи психологічні теорії на практиці, та розвиває здатність підходити до вивчення складних психологічних явищ із різних поглядів.

Експериментальне навчання, запроваджене Девідом Колбом, підкреслює роль практики в ньому. У цій моделі здобувачі беруть участь у циклі навчання, який складається з конкретного практичного досвіду, рефлексивного спостереження, абстрактної концептуалізації та активного експериментування. Цей метод набув широкого застосування у вивченні клінічної психології, де він надає здобувачам освіти практичного досвіду в застосуванні психологічних концепцій. Метод кооперативного навчання, який зосереджується на співпраці здобувачів у малих групах, наголошує на соціальній взаємодії та колективному розв'язанні проблем, що сприяє поглибленому вивченню та запам'ятовуванню психологічних принципів. Крім того, метод кейс-стаді, який часто використовується в психотерапевтичному навчанні, дозволяє здобувачам вивчати розгорнуті описи клінічних випадків, що заохочує їх застосовувати теоретичні знання в практичних ситуаціях.

Адаптація цих закордонних методів в українській психологічній освіті вимагає не простого впровадження, а інтеграції у вітчизняну педагогічну систему. Інтеграція педагогічного досвіду – це процес, за допомогою якого іноземні методи навчання поєднуються з місцевими освітніми практиками для створення гібридної системи, що відображає як зовнішні впливи, так і внутрішні культурні особливості. Визначення інтеграції педагогічного досвіду різняться серед науковців, але загалом вони зосереджують увагу на процесі синтезу між різними педагогічними традиціями. Деякі науковці визначають її як поєднання стратегій навчання для підвищення ефективності освітніх процесів, тоді як інші наголошують на контекстуалізації закордонних методик відповідно до місцевого освітнього середовища. Підходи до інтеграції можна класифікувати як пряму трансформацію, вибіркову адаптацію або комплексне злиття. Пряма трансформація передбачає перенесення іноземного методу в повному обсязі без змін. І хоча це може призвести до певного успіху на початковому етапі, але часто не враховує особливостей місцевої освітньої культури. Вибіркова адаптація, навпаки, передбачає вибір конкретних елементів іноземних методів, які відповідають місцевому педагогічному контексту, і їхню відповідну модифікацію. Комплексне злиття – найскладніший підхід, що

вимагає ґрунтовного вивчення як закордонної, так і місцевої освітніх систем, а також педагогічних філософій, що лежать у їхній основі, для створення нового, комбінованого методу.

Адаптація закордонних методик до системи української вищої психологічної освіти постає перед викликами, що вимагають ретельного врахування культурних і структурних особливостей місцевого освітнього середовища. Одним із головних є необхідність забезпечення балансування між іноземними методами, орієнтованими на західні освітні моделі, та українськими педагогічними традиціями, що підкреслюють індивідуальний підхід і особистісний розвиток. Також значну проблему становить відмінність у ресурсному забезпеченні: закордонні методики часто вимагають сучасного технічного обладнання та доступу до ресурсів, які не завжди доступні у вітчизняних закладах освіти. Ще один бар'єр – мовний, адже адаптація навчальних матеріалів потребує не лише перекладу, але й культурної адаптації для точного передання змісту й прикладів, релевантних українським студентам. Для подолання цих викликів необхідно проводити поступову та контекстуалізовану адаптацію, що передбачає підготовку українських педагогів для роботи з іноземними методиками, створення гібридних освітніх програм, які синтезують західні та українські підходи, а також розробку методик, що враховують обмеженість ресурсів українських освітніх установ, зокрема через використання відкритих онлайн-ресурсів і гнучких форм освіти.

В українському контексті інтеграція педагогічного досвіду має враховувати культурні особливості освіти, які суттєво впливають на процес адаптації. Одним із ключових культурних чинників є ієрархічність української системи освіти. В Україні традиційно відносини між викладачем і здобувачем характеризуються високим ступенем формальності та поваги до авторитету. Це відрізняється від багатьох західних моделей, де здобувач має автономію та інтерактивне освітнє середовище. Наприклад, проблемно-орієнтоване та навчання у взаємодії, які вимагають активної участі та співпраці здобувачів освіти, можуть мати труднощі з адаптацією через традиційно пасивну роль здобувачів в українських університетах. Українські студенти можуть бути менш схильними ставити під сумнів авторитет викладача, що перешкоджатиме повному впровадженню методів, які наголошують на критичному мисленні та самостійному розв'язанні проблем.

Ще однією культурною особливістю, яка впливає на процес адаптації, є роль теоретичних знань в українській освіті. Українська педагогічна система приділяє значну увагу засвоєнню теоретичного матеріалу, часто на противагу його практичному застосуванню, тоді як закордонні методи, наприклад, експериментальне навчання, надають пріоритет практичному досвіду та навичкам. Таким чином, українським здобувачам та викладачам спочатку може бути важко пристосуватися до такого зміщення акцентів. У багатьох випадках здобувачі відчувають себе більш комфортно, навчаючись за

методами, які ставлять на перше місце набуття знань, а не практичне засвоєння досвіду, і це може сповільнити прийняття закордонних методів навчання. Для розв'язання цієї проблеми може знадобитися поступове впровадження методів експериментального навчання, доповнене міцною теоретичною базою, щоб подолати розрив між різними освітніми системами [14].

Важливість адаптації закордонних методик до місцевих освітніх цілей важко переоцінити. В Україні цілі психологічної освіти часто зводяться до набуття та розвитку теоретичних знань, етичних міркувань і практичних навичок у психотерапії та консультуванні. Тому закордонні методи викладання мають бути адаптовані таким чином, щоб вони сприяли досягненню цих цілей. Наприклад, метод кейс-стаді, який активно використовується в західній психотерапевтичній освіті, можна адаптувати, додавши до нього кейси, що відображають специфічні психологічні та культурні виклики, які постають в українських реаліях. Подібним чином можна модифікувати методи кооперативного навчання, щоб пристосувати їх до формальної ієрархічної структури українських навчальних аудиторій шляхом ретельного структурування групової діяльності та забезпечення того, щоб викладач зберігав спрямувальну роль в обговореннях [15].

З метою ілюстрування відмінностей між іноземними та вітчизняними методами, у табл. 2 наведено порівняльний аналіз ключових особливостей іноземних методів навчання та їхнього потенціалу для адаптації в українських закладах вищої освіти (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика методик викладання психології та особливостей її адаптації в Україні [14 – 15]

Метод викладання	Ключові особливості	Виклики в адаптації	Потенціал для використання в Україні
Проблемно-орієнтоване навчання	Акцент на активному навчанні, розв'язанні проблем	Традиційна пасивність українських здобувачів вищої освіти в аудиторній роботі	Високий, з поступовим збільшенням автономії здобувачів
Експериментальне навчання	Навчання через практичний досвід	Надання переваги теоретичному навчанню над практичним	Помірна, з необхідністю балансу між теорією та практикою
Навчання у співпраці	Зосередження на груповій співпраці та спільних знаннях	Ієрархічна взаємодія між викладачем та здобувачами	Високий, зі структурованими ролями для викладача та здобувачів
Кейс-метод	Застосування теоретичних знань до реальних випадків	Брак місцевих кейсів, що відображають українські психологічні проблеми	Високий, з культурно релевантними кейсами

Україна має давні традиції академічної освіти, що ґрунтуються на класичних педагогічних методах, які наголошують на теоретичних знаннях і дисципліні. Упродовж останніх десятиліть, проте, зростає визнання необхідності реформування, щоб відповісти на виклики, що постають перед глобаль-

ною наукомісткою галуззю, яка стрімко еволюціонує. Це призвело до активізації зусиль з інтеграції іноземних методів, особливо із Західної Європи, Північної Америки та інших країн із передовими освітніми системами. Кілька ключових методів і підходів було впроваджено в українських закладах вищої освіти з різним ступенем успіху, залежно від їхньої відповідності місцевим традиціям, гнучкості та готовності як викладачів, так і студентів сприймати зміни.

Кожна з цих країн розвинула системи психологічної освіти, які відображають суспільні потреби та академічні традиції. У Сполучених Штатах інтеграція теорії та практики через модель «науковець-практик» виявилася дуже успішною в підготовці різносторонніх фахівців, які є досвідченими як у дослідницькій, так і клінічній роботі. Британська структура, орієнтована на здобуття кваліфікації, забезпечує відповідність випускників високим професійним стандартам, створюючи чіткий шлях для кар'єрного зростання та ліцензування. У Німеччині зосередження на ґрунтовній теоретичній підготовці та експериментальних дослідженнях готує здобувачів освіти до внеску в науковий прогрес у психології, тоді як інтеграція культурних західних поглядів у Японії, які є одночасно теоретично обізнаними й культурно свідомими. Розмаїття цих освітніх підходів ілюструє багатство психологічної освіти в усьому світі, підкреслюючи важливість адаптації методів викладання для задоволення як академічних, так і суспільних потреб.

Висновки. Загалом, закордонні методики викладання психології у вищій освіті висвітлюють різні пріоритети та стратегії у підготовці здобувачів освіти до їхньої кар'єри, від дослідницько-орієнтованих підходів до культурно-орієнтованого викладання. Цей порівняльний аналіз наголошує на глобальній адаптивності психології як дисципліни, показуючи, як різні країни формують освітні методології для підготовки кваліфікованих, обізнаних і контекстуально обізнаних здобувачів вищої освіти.

Адаптація закордонних методів викладання психології в Україні вимагає точного визначення як педагогічних основ цих методів, так і культурного контексту, у якому вони будуть застосовані. Успішна адаптація передбачає інтеграцію закордонних методик із місцевими педагогічними традиціями, враховуючи такі культурні особливості, як взаємодія між викладачем і здобувачами, акцент на теоретичних знаннях, а також освітні цілі українських програм із психології. Завдяки правильному відбору, адаптації та поєднанню закордонних методів із місцевими практиками українські заклади освіти можуть підвищити якість психологічної освіти.

Література:

1. Матяш М., Тертична Н., Прудка Л. Історія та особливості викладання психології в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 98-109. С. 98 – 109. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-98-109

2. Михайленко С. І., Мирошниченко Н. О., Гах Р. В. Щодо ролі вищої освіти в інтеграції України в європейський освітній простір. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 7. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12571011

3. Мельниченко С. Г. Дослідження сучасного стану, проблем та перспектив впровадження цілей сталого розвитку в освітній процес в Україні. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: Матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю.* Суми: Сумський державний університет (18 червня, 2022 року), 2022. С. 143–146.

4. Созонюк О. Методичні аспекти викладання психології в системі фахової підготовки здобувачів вищої освіти. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 17. С. 129–134. DOI: https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.250

5. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Інноваційні технології професійної підготовки психологів у країнах ЄС: досвід для України. *Академічні візії*. 2023. № 18. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/310 (дата звернення: 25.10.2024)

6. Бурлакова І., Оксютович М., Кондес Т., Гаркуша С. Європейські підходи у клінічній психології: інтеграція практик та інновацій в умовах війни в Україні. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2024. № 3 (75). С. 201-210. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-201-210

7. Орел Ю., Дерді Е., Лівандовська І. Сучасні педагогічні тенденції викладання психології в умовах трансформації освітнього процесу України. *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 11 (29). С. 281 – 293. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)

8. Недашківська Т. Є. Експеримент у психолінгвістиці (з досвіду роботи): монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 230 с.

9. Велущак М., Пилипенко Н., Черемних Г. Інтерактивні методи навчання як засіб сприяння сталому розвитку вищої освіти України: оцінка практичних впливів. *Перспективи та інновації науки*. 2024. № 4 (38). С. 108 – 121. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-16(34)

10. Onishchuk I., Ikonnikova M., Antonenko T., Kharchenko I., Shestakova S., Kuzmenko N., Maksymchuk B. Characteristics of foreign language education in foreign countries and ways of applying foreign experience in pedagogical universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2020. № 12(3). P. 44-65. DOI: https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/308

11. Greenier V., Derakhshan A., Fathi J. Emotion regulation and psychological well-being in teacher work engagement: a case of British and Iranian English language teachers. *System*. 2021. № 97. DOI: https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102446

12. Bramness J. G., Leonhardt M., Dom G., Batalla A., Flórez Menéndez G., Mann K., Rolland B. Education and training in addiction medicine and psychology across Europe: a EUFAS survey. *European Addiction Research*. 2024. № 30 (3). P. 127-137. DOI: https://doi.org/ 10.1159/000531502

13. Derakhshan A., Shakki F. How innovative are innovative research approaches in the psychology of the language teachers and learners: A state-of-the-art review. *Language Related Research*. 2024. № 15 (5). P. 1-34. URL: http://lrr.modares.ac.ir/article-14-75866-en.html (дата звернення: 26.10. 2024)

14. Панок В. Г. Українська психологія XXI століття. Проблеми професійної підготовки психологів. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. № 6 (1). С. 1–8. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6109

15. Долгопол О., Кір'янова О. Технологічний підхід у підготовці психологів (на прикладі дисциплін соціально-психологічного спрямування). *Вісник науки та освіти*. 2024. № 3 (21). С. 673 – 683. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11(17)

References:

1. Matyash, M., Tertychna, N., & Prudka, L. (2022). Istoriia ta osoblyvosti vykladannia psykholohii v Ukraini [History and peculiarities of teaching psychology in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National Defense University of Ukraine,* 98, 98–109. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-98-109 [in Ukrainian].

2. Mykhailenko, S. I., Myroshnychenko, N. O., & Hakh, R. V. (2024). Shchodo roli vyshchoi osvity v intehratsii Ukrainy v yevropeiskyi osvitnii prostir [On the role of higher education in Ukraine's integration into the European educational space]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky - Pedagogical Academy: scientific notes,* 7. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12571011 [in Ukrainian].

3. Melnychenko, S. H. (2022). Doslidzhennia suchasnoho stanu, problem ta perspektyv vprovadzhennia tsilei staloho rozvytku v osvitnii protses v Ukraini [Study of the current state, problems and prospects of implementing sustainable development goals in the educational process in Ukraine]. *Tsinnisno-oriientovanyi pidkhid v osviti i vyklyky yevrointehratsii: Materialy III Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu,* 143–146. [in Ukrainian].

4. Sozoniuk, O. (2021). Metodychni aspekty vykladannia psykholohii v systemi fakhovoi pidhotovky zdobuvachiv vyshchoi osvity [Methodological aspects of teaching psychology in the system of professional training of higher education applicants]. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy - Psychology: reality and prospects,* 17, 129–134. DOI: https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.250 [in Ukrainian].

5. Kolomiiets, T. V., Lytvynchuk, A. I., & Mozharovska, T. V. (2023). Innovatsiini tekhnolohii profesiinoi pidhotovky psykholohiv u krainakh YeS: dosvid dlia Ukrainy [Innovative technologies of professional training of psychologists in EU countries: experience for Ukraine]. *Akademichni vizii - Academic visions,* 18. Retrieved from: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/310 (accessed October 25, 2024) [in Ukrainian].

6. Burlakova, I., Oksiutovych, M., Kondes, T., & Harkusha, S. (2024). Yevropeiski pidkhody u klinichnii psykholohii: intehratsiia praktyk ta innovatsii v umovakh viiny v Ukraini [European Approaches in Clinical Psychology: Integration of Practices and Innovations in the Context of War in Ukraine]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK» - Scientific Notes of the University "KROK", 3*(75), 201–210. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-201-210 [in Ukrainian].

7. Orel, Yu., Derdi, E., & Livandovska, I. (2023). Suchasni pedahohichni tendentsii vykladannia psykholohii v umovakh transformatsii osvitnoho protsesu Ukrainy [Modern pedagogical trends in teaching psychology in the context of transformation of the educational process in Ukraine]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky - Prospects and innovations of science,* 11 (29), 281–293. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29) [in Ukrainian].

8. Nedashkivska, T. Ye. (2019). Eksperyment u psykholinhvistytsi (z dosvidu roboty) [An experiment in psycholinguistics (from work experience):]: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. [in Ukrainian].

9. Velushchak, M., Pylypenko, N., & Cheremnykh, H. (2024). Interaktyvni metody navchannia yak zasib spryiannia stalomu rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy: otsinka praktychnykh vplyviv [Interactive teaching methods as a means of promoting sustainable development of higher education in Ukraine: evaluation of practical impacts]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky - Prospects and innovations of science, 4*(38), 108–121. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-16(34) [in Ukrainian].

10. Onishchuk, I., Ikonnikova, M., Antonenko, T., Kharchenko, I., Shestakova, S., Kuzmenko, N., & Maksymchuk, B. (2020). Characteristics of foreign language education in foreign countries and ways of applying foreign experience in pedagogical universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 12*(3), 44–65. DOI: https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/308

11. Greenier, V., Derakhshan, A., & Fathi, J. (2021). Emotion regulation and psychological well-being in teacher work engagement: a case of British and Iranian English language teachers. *System*, 97. DOI: https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102446

12. Bramness, J. G., Leonhardt, M., Dom, G., Batalla, A., Flórez Menéndez, G., Mann, K., & Rolland, B. (2024). Education and training in addiction medicine and psychology across Europe: a EUFAS survey. *European Addiction Research, 30*(3), 127–137. DOI: https://doi.org/10.1159/000531502

13. Derakhshan, A., & Shakki, F. (2024). How innovative are innovative research approaches in the psychology of the language teachers and learners: A state-of-the-art review. *Language Related Research, 15*(5), 1–34. Retrieved from: http://lrr.modares.ac.ir/article-14-75866-en.html (accessed October 26, 2024)

14. Panok, V. H. (2024). Ukrainska psykholohiia XXI stolittia. Problemy profesiinoi pidhotovky psykholohiv [Ukrainian psychology of the XXI century. Problems of professional training of psychologists]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 6*(1), 1–8. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6109 [in Ukrainian].

15. Dolhopol, O., & Kiriianova, O. (2024). Tekhnolohichnyi pidkhid u pidhotovtsi psykholohiv (na prykladi dystsyplin sotsialno-psykholohichnoho spriamuvannia) [Technological approach in the training of psychologists (on the example of disciplines of social and psychological direction)]. *Visnyk nauky ta osvity - Bulletin of science and education, 3*(21), 673–683. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11(17) [in Ukrainian].

Журнал

«Наукові інновації та передові технології»

(Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)

Випуск № 12(40) 2024

Підписано до друку 10.12.2024 р.
Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

Видавець:
Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія *ДК №4957 від 18.08.2015 р., Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.*